IJsbrand Van Diemberbroeck

Verhandeling over de pest

©Copyright A.H.M. Kerkhoff.

Alle rechten voorbehouden. Niets van deze uitgave mag worden verveelvuldigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm, zonder schriftelijke toestemming van de auteur.

ISBN: 978-90-365-0180-4

DOI: 10.3990/1.9789036501804

IJSBRAND VAN DIEMERBROECK

VERHANDELING OVER DE PEST

Ingeleid, vertaald en van aantekeningen voorzien door
Dr. A.H.M. Kerkhoff

IJsbrand van Diemerbroeck (1609-1674) op ongeveer vijftigjarige leeftijd.

Portret in olieverf op doek (114x91 cm) door Cornelis Jonson van Ceulen (1593-1661). Het origineel is te bezichtigen in het Museum Het Valkhof te Nijmegen. Een enkele jaren later geschilderd portret van de hand van de zelfde meester (64,5x54 cm) bevindt zich in het Universiteitsmuseum te Utrecht.

OVERZICHT VAN DE INHOUD VAN DEZE STUDIE

Deel A – IJSBRAND VAN DIEMERBROECK EN ZIJN BOEK OVER DE PEST.....	
Inhoud.....	7
Hoofdstuk 1. Opmaat	11
Hoofdstuk 2. Leven en werk.....	25
Hoofdstuk 3. De auteur en de wetenschap.....	53
Hoofdstuk 4. Pest	83
Geraadpleegde bronnen en litteratuur	121

Deel B – TRACTATUS DE PESTE - Transcriptie

Inhoud.....	XX
Liber I. De peste.....	1
Liber II. De præservatione a peste	140
Liber III. De curatione pestis.....	238
Liber IV. Historiæ	349
Index	489

Deel B - VERHANDELING OVER DE PEST - Vertaling

Inhoud.....	XIX
Boek I. Over pest	1
Boek II. Het voorkómen van pest	140
Boek III. De behandeling.....	238
Boek IV. Ziektegeschiedenissen.....	349
Register van zaken.....	489

Deel C - BIJLAGEN

I Door Van Diemberbroeck aangehaalde auteurs	
II Maten en gewichten.....	

OVER DE AUTEUR

Deel A – IJSBRAND VAN DIEMERBROECK EN ZIJN BOEK OVER DE PEST

INHOUD

Hoofdstuk 1. Opmaat	11
1.1 Waarom nog oude teksten vertalen?.....	11
1.2 Een eerste kennismaking met de <i>Tractatus de peste</i>	12
1.2.1 Een gunstig onthaal	12
1.2.2 Opbouw van het traktaat	13
1.2.3 De auteur.....	14
1.3 Naar een vertaling van het volledige pesttraktaat.....	15
1.3.1 Verschillende edities	15
1.3.2 Welke teksten werden vertaald?	17
1.4 Bewerking van de geselecteerde teksten.....	17
1.4.1 Omzetten in Word en transcriptie	17
1.4.2 Het vertaalwerk	18
1.4.3 Enkele lastige punten bij het vertalen.....	19
1.4.3.1 Namen van personen en plaatsen.....	19
1.4.3.2 Verwijzingen	19
1.4.3.3 De recepten	20
1.4.3.4 Passages uit de Bijbel	20
1.4.3.5 Technische termen	21
1.5 Opzet van de voorliggende uitgave	21
1.6 Dank.....	22
Hoofdstuk 2. Leven en werk	25
2.1 Een woelige wereld	25
2.2 Opzet van het hoofdstuk	27
2.3 Familie en naaste omgeving	27
2.4 Opleiding.....	30
2.5 Nijmegen.....	32
2.6 Utrecht.....	34
2.6.1 Een nieuwe start.....	34
2.6.2 Een leerstoel	35
2.6.3 Werken in Utrecht	38

2.7 Van Diemerbroecks schriftelijke nalatenschap	40
2.7.1 Boeken	40
2.7.2 Promoties	43
2.8 Karakteristiek van Van Diemerbroeck	44
2.8.1 De mens	44
2.8.2 In religiosis	45
2.8.3 De medicus	50
2.8.4 Docent	51
2.9 Slot	51
Hoofdstuk 3. De auteur en de wetenschap	52
3.1 Inleiding	52
3.1.1 Alles beweegt	52
3.1.2 Opzet hoofdstuk	52
3.2 Denken over onderzoek	53
3.2.1 Oudheid	53
3.2.1.1 Plato	53
3.2.1.2 Aristoteles	54
3.2.1.3 Een derde benadering	54
3.2.2 Opvattingen over wetenschap in de Nieuwe Tijd	55
3.2.3 Standpunt Van Diemerbroeck	56
3.3 Opvattingen over de natuurlijke wereld	58
3.3.1 Oudheid	58
3.3.1.1 De natuurfilosofen	58
3.3.1.2 Kwaliteit en kwantiteit	58
3.3.1.3 Micro- en macrokosmos	59
3.3.2 Denken over de natuur in de zeventiende eeuw	60
3.3.3 Opvattingen van Van Diemerbroeck	60
3.4 Medisch denken	61
3.4.1 Oudheid	61
3.4.1.1 Hippocrates en het Corpus Hippocraticum	61
3.4.1.2 Na Hippocrates	62
3.4.1.3 Galenus	63
3.4.2 Medische wetenschap in de Nieuwe Tijd	68
3.4.2.1 Vijf richtingen	68
3.4.2.2 Iatromechanica	69

3.4.2.3 Iatrochemie	69
3.4.2.4 Synthetici – Sennert.....	72
3.4.2.5 Iatro-astrologie	73
3.4.3 Hoe stond Van Diemberbroeck tegenover de nieuwe ontwikkelingen?.....	75
3.5 Een proef op de som: naar welke auteurs verwijst Van Diemberbroeck?.....	76
3.6 Conclusie.....	81
Hoofdstuk 4. Pest	82
4.1 Inleiding	82
4.2 Iets over pest	82
4.2.1 Algemeen.....	82
4.2.2 De ziekte en haar gevolgen	83
4.2.2.1 Pest en individu	83
4.2.2.2 Pest en samenleving	83
4.2.3 Hoe ontstaat pest?	84
4.2.4 Vier vormen van pestbestrijding	85
4.3 Collectieve bestrijding van de pest.....	86
4.3.1 Zuid-Europa voorop	86
4.3.2 Hoe ontwikkelde zich de pestbestrijding?.....	86
4.3.2.1 Overheden in actie	86
4.3.2.2 Gezondheidscommissies	86
4.3.2.3 Wat deden de commissies?.....	87
4.3.3 Collectieve strijd tegen pest in de Republiek	89
4.3.4 De Republiek als hekkensluiter	91
4.4 Medische denkbeelden over pest	92
4.4.1 Inleiding	92
4.4.2 Antieke thesen.....	93
4.4.3 Botsende opvattingen in Zuid-Europa.....	93
4.4.4 Strijd.....	94
4.4.5 Opvattingen over pest in de Republiek	96
4.4.6 Een besluit van de Staten van Holland uit 1664.....	97
4.4.6.1 Hoe ontstond het besluit?	98
4.4.6.2 Het pre-advies van de medici	98
4.4.6.3 De leden van de adviescommissie.....	99
4.4.6.4 Aanvullingen van overheidswege	102
4.4.7 Waar blijft Van Diemberbroeck?	103

4.5 Van Diemerbroeck en de pest	104
4.5.1 De doelgroep van de schrijver	104
4.5.2 Een boek van de oude stempel	105
4.5.3 Oorzaken van de pest	105
4.5.4 De aanpak van de pest	107
4.5.4.1 Preventie op individueel niveau	107
4.5.4.2 Individueel curatieve zorg	108
4.5.4.3 Collectief curatieve acties.....	109
4.5.4.4 Collectieve preventie	110
4.5.5 Van Diemerbroeck en de overheden.....	113
4.5.5.1 Gewesten.....	113
4.5.5.2 Steden.....	114
4.5.6 Diemerbroeck in het buitenland	115
4.5.7 De balans opgemaakt	116
4.5.8 Slot: Van Diemerbroeck in historisch perspectief	117
Geraadpleegde bronnen en literatuur	120
A. Archivalia	120
B. Gedrukte geschriften voor 1800	120
C. Boeken en tijdschriften	123

Hoofdstuk 1. Opmaat

Nec minor est virtus, quam quaerere, parta tueri.
 Casus inest illic, hic erit artis opus.
 Ovidius, *Ars amatoria* II, 13¹

1.1 Waarom nog oude teksten vertalen?

Medische kennis veroudert snel. Waarom zouden moderne mensen dus nog een medisch studieboek ter hand nemen dat bijna vierhonderd jaar oud is? Op deze vraag zijn vele antwoorden mogelijk. Romantisch aangelegde naturen zouden kunnen zeggen dat ze het prettig vinden om zich zo nu en dan in een andere tijd te verplaatsen: dat levert spannende, opwekkende of ontroerende beelden op uit een tijd die voorbij is en die alleen al daarom intrigeert. Mensen die reflexiever zijn aangelegd, zullen wellicht stellen dat het verleden als een spiegel werkt en een bepaald reliëf aan het eigen handelen geeft. Zij die pragmatischer of utilistischer van aard zijn, zouden ten antwoord kunnen geven dat ze iets nuttigs hopen te leren van hun voorouders. Zij worstelden in hun tijd immers niet zelden met problemen die ook ons nog te stellen geven.

Het traktaat over de pest van IJsbrand Van Diemerbroeck (1609-1674) heeft al deze gebruikers van historische bronnen wat te bieden. De auteur geeft een treffend beeld van de huiveringwekkende ellende waar onze voorouders in terecht konden komen wanneer ze door een pestepidemie werden getroffen en hij geeft ons een idee hoe zij zich daartegen probeerden te weren. Vooral de medische aspecten van de strijd tegen de pest komen ruim aan bod. Soms waant de hedendaagse lezer zich daarbij in een sprookjeswereld van tovenaars die levende padden koken, het vlees van ooievaars als geneesmiddel aanbieden en kreeftenogen tot medicinaal poeder malen. Vaker krijgt de lezer echter het gevoel dat hij college loopt bij een hoogleraar Interne geneeskunde. De auteur beschrijft zorgvuldig welke klinische symptomen bij pest horen en welke verschijnselen de dokter kunnen misleiden. Hij geeft uitvoerig aan welke behandelwijzen onder welke omstandigheden zijn aangewezen en welke risico's er aan de verschillende methoden verbonden zijn. Hij doet dit alles zeer nauwkeurig en vooral ook gedetailleerd, want hij schreef het werk in de eerste plaats voor collegae die, anders dan hij zelf, nog weinig ervaring hadden met 'de haastige ziekte'.

Hoe ontstaat pest, hoe kan de ziekte met zekerheid worden gediagnosticeerd en hoe kan deze 'gesel Gods' genezen of liever nog voorkomen worden? Dat is de centrale vraag die Van Diemerbroeck in zijn traktaat tracht te beantwoorden. Wat zijn antwoord extra interessant maakt, is dat de auteur leefde in een tijd waarin de wetenschap ingrijpende veranderingen doormaakte. Terwijl hij als praktiserend medicus te Utrecht aan zijn boek werkte, woedde aan de aldaar pas opgerichte universiteit een hevige wetenschappelijke strijd tussen de predikant en hoogleraar theologie Gisbertus Voetius c.s. en de medicus-filosoof Henricus Regius en andere aanhangers van René Descartes. Ook de medische wetenschap was sterk in beweging. Ze beleefde in hedendaagse bewoordingen een 'paradigmashift'. Het Galenisme en de eeuwenoude humoraal-pathologie maakten plaats voor nieuwe concepten en opvattingen. De leer van de lichaamssappen en de daarbij behorende kwaliteiten werd daarbij verdrongen door een theorie die uitging van vaste deeltjes en van kwantiteiten. Die verandering in het denken liet ook de aanpak van de pestbestrijding niet ongemoeid. Het 'denken-in-deeltjes' droeg er toe bij dat miasmatische denkbeelden plaats maakten voor contagieuze opvattingen: de idee van een diffuse bezoedeling van de lucht werd verdrongen door de opvatting dat alleen concrete materiële deeltjes de ziekte kunnen overbrengen. Deze verandering van opvatting beïnvloedde op hun beurt niet alleen de geneeskunde in engere zin, maar

¹ 'Het verworvene te behouden is geen kleinere verdienste dan het verwerven zelf. Het laatste is min of meer toevallig, tot het eerste behoort bekwaamheid.'

ook de openbare gezondheidszorg. Van Diemerbroeck schreef zijn boek in een periode waarin het beleid op dat laatste terrein drastische wijzigingen onderging: overheden gingen meer en meer over op quarantainemaatregelen en blokkades van het (handels)verkeer. Daarbij verschoof de verantwoordelijkheid voor de pestbestrijding van het niveau van de lagere naar de hogere overheden. Zijn boek zal om die reden ook de aandacht hebben getrokken van bestuurders die zich met de pestbestrijding moesten bezig houden. Bij hun werk speelden economische, sociale en politiek-bestuurlijke overwegingen een belangrijke rol, maar natuurlijk moesten ook medische en medisch-technische inzichten worden meegenomen. Dat leidde niet zelden tot spanningen, zulks eens te meer omdat de concrete gevolgen van de pest, en ook die van haar bestrijding, niet voor alle betrokken groeperingen gelijk waren. Het zal dan ook niet verbazen dat de *Tractatus* tal van aanknopingspunten oplevert voor een discussie over actuele problemen rond de bestrijding van epidemieën – men denke slechts aan de gekkekoeienziekte, de H1N5-influenza, de varkenspest en de recente troebelen rond de Q-koorts.

1.2 Een eerste kennismaking met de *Tractatus de peste*

1.2.1 Een gunstig onthaal

IJsbrand Van Diemerbroeck was stadsarts te Nijmegen toen daar in 1635 een zware epidemie van pest uitbrak. De drie jaren die nu volgden, waren moeilijk, maar de jonge geneesheer zag toch kans om aantekeningen te maken van de gevallen die hij te behandelen kreeg. Op basis hiervan schreef hij enkele jaren later zijn *Tractatus de peste*.² Zoals reeds gemeld, bedoelde Van Diemerbroeck zijn traktaat in de eerste plaats als een handboek pestbestrijding voor medici. Aan zo een boek moet grote behoefte hebben bestaan, want het traktaat werd goed ontvangen. Het werd diverse malen herdrukt en bovendien vertaald in het Nederlands en het Engels. Zijn betekenis spreekt ook uit het gegeven dat een achttiende-eeuwse Pruisische *Medizinal-Ordnung* nog uitdrukkelijk naar Van Diemerbroeck verwijst. Ook in handboeken over infectieziekten wordt tot ver in de achttiende eeuw naar Van Diemerbroeck verwezen. Niemand minder dan Th. Sydenham (1624-1689) benutte de ampele verwijzingen en referenties uit de *Tractatus* in de tweede druk van zijn *Methodus curandi febres* (1668). Hij had Van Diemerbroecks boek waarschijnlijk geleend van John Locke (die ook geneeskunde had gestudeerd) (Meynell, 1993:330-2). Maar niet alleen de talloze verwijzingen, ook de zorgvuldige klinische beschrijvingen werden zeer gewaardeerd. Toen de Venetiaanse medicus Domenico Papotti zijn chefs in de stad van de doge anno 1732 verslag uitbracht over een epidemie in de (thans Kroatische) stad Split, verwees hij nadrukkelijk naar een aantal verschijnselen die in de Nijmeegse pest van 1635 wél waren aangetroffen, maar niet in Split (Bozic–Bugancic, 1990:247). Zo waren er meer medici die gaarne naar de door Van Diemerbroeck beschreven ziektegevallen verwezen. Ook de vooraanstaande Duitse medicus Fr. Hofmann verwijst in zijn boek over de pest diverse malen naar Van Diemerbroeck en zijn klinische observaties. Hij noemt hem *doctissimus* (Hofmann, *De peste*, 1713: 314 en 322). Dat Van Diemerbroeck ook in de achttiende eeuw nog een autoriteit was, kan blijken uit het feit dat de Engelse encyclopedist Ephraim Chalmers (1680-1740) het artikel ‘*plague*’ in zijn veel gebruikte *Cyclopedia* voor een substantieel deel stoelt op het werk van ‘*that great author*’ Van Diemerbroeck (Chalmers, 1728: 821). Zonder twijfel is het mede door deze verwijzingen dat de *Tractatus* en zijn auteur een vaste plaats verworven hebben in de canon van de geschiedenis der geneeskunde. Van Diemerbroeck wordt daarin tot op de dag van vandaag

² In de tweede editie van 1665 schrijft Van Diemerbroeck dat hij zich ook baseert op zijn ervaringen met de pest in 1654-55 te Utrecht – alwaar hij al enkele jaren hoogleraar was. In boek IV komt echter geen enkele Utrechtse patiënt voor.

gepresenteerd als een der protagonisten van de strijd tegen de pest of zelfs van besmettelijke ziekten in het algemeen.

1.2.2 Opbouw van het traktaat

Van Diemerbroeck verdeelt de stof van zijn traktaat over vier *libri*, boeken of boekdelen. Hij volgt bij de opzet het voorbeeld van oudere medische auteurs. Boek I geeft een gebeitelde beschrijving van de pest en haar oorzaken. Zoals het een goed medicus betaamt, wijdt de auteur vervolgens een afzonderlijk Boek II aan de preventie, het voorkómen van pest. Daarna gaat hij in Boek III in op de behandeling van de ziekte. Mede door het grote aantal recepten is dit het dikste deel geworden. In Boek IV laat de auteur 120 gevallen uit zijn Nijmeegse pest-praktijk de revue passeren. Hij sluit daarmee aan op een gebruik dat in de zeventiende eeuw zeer populair was (Cook, 2007:24). Proefondervindelijk vastgestelde kennis inzake concrete ziektegevallen werd door velen gezien als de voornaamste peiler onder de geneeskunde. Tal van medici publiceerden derhalve dergelijke reeksen van casuïstische mededelingen. Vaak ging het om een of meer honderdtallen.

Het traktaat wordt gecomplementeerd met een uitvoerige inhoudsopgave en een uitgebreide lijst van trefwoorden. Vooral deze laatste toevoeging is de moeite waard. Niet zozeer omdat ze de hedendaagse lezer bij het zoeken helpt (hij kan de zoekfunctie van zijn computer gebruiken), maar omdat ze laat zien welke onderwerpen de auteur zelf belangrijk vond – of welke naar zijn gevoel de lezers in het bijzonder interesseerden. Zoals de lezer zelf kan zien, worden medisch praktische aangelegenheden vaker vermeld dan theoretische kwesties.

De stof die in de vier boekdelen wordt gepresenteerd, is door Van Diemerbroeck in twee lagen geordend. De hoofdttekst bestaat uit een kort en bondig geformuleerd exposé over de pest. Per hoofdstuk voegt de auteur vervolgens een groot aantal aantekeningen (*Annotationes*) toe waarin hij toelichting geeft op de hoofdttekst. Deels gaat het om theoretische verdiepingen, deels om verduidelijkingen, aanvullingen en niet in de laatste plaats bronverwijzingen. Van Diemerbroeck volgt hiermee een typisch humanistische werkwijze waarbij de geleerden de feiten voorop plaatsten en de toelichtende beschouwingen daar als het ware onder legden. Terzijde zij opgemerkt dat de humanistische geleerden oorspronkelijk iets anders te werk gingen. Ze gaven Latijnse en Griekse teksten uit en voorzagen die van aantekeningen. Van Diemerbroeck plaatste de aantekeningen echter bij zijn eigen hoofdttekst.³ Niet ondenkbaar is dat Van Diemerbroeck deze werkwijze heeft overgenomen van de grote Pieter Van Foreest (zie kast), zij het dat het bij laatstgenoemde in de hoofdttekst om ziektegeschiedenissen ging en bij eerstgenoemde om een bondige verhandeling over de pest. Daaraan toegevoegd werden in Boek IV de casussen. Voor een deel bestaan deze uit zeer bijzondere gevallen, voor een deel uit casus die als adstructie van de leerstof uit de boeken II en III kan dienen.

Pieter van Foreest, gelatiniseerd Petrus Forestus (1521-1597) was een van de bekendste geneeskundigen in de Noordelijke Nederlanden. Hij stond wel bekend als de ‘Hollandse Hippocrates’. Foreest studeerde in Leuven en begon in 1540 aan een academische studiereis van drie jaar waarin hij Bologna, Padua, Venetië en Ferrara aandeed. In 1543 promoveerde hij in Bologna. Daarna verbleef hij nog enige jaren in Rome en Parijs. In 1546 keerde hij terug naar Alkmaar en begon aldaar een geneeskundige praktijk. In 1557 gaf Forestus gehoor aan een dringend verzoek van het door pest geteisterde Delft om aldaar stadsgeneesheer te worden. Hij zou deze functie ruim 37 jaar uitoefenen. In augustus 1574 werd Forestus geconsulteerd door de zieke Willem van Oranje (Van Lieburg, 1989: 41). Sindsdien werd hij nog herhaaldelijk geraadpleegd door leden van de prinselijke familie. Hij was een bekend figuur geworden. Dat blijkt ook uit zijn benoeming in Leiden als hoogleraar aan de nieuw opgerichte universiteit. Bij de openingsplechtigheid van de universiteit te Leiden (8 februari 1575) liep hij

³ Sommige auteurs gingen nog verder en maakten onder de laag met aantekeningen nog een derde laag met bronverwijzingen. Zo bijvoorbeeld Pierre Bayle in zijn *Dictionnaire historique et critique* (1697). De tekst van die derde laag werd deels links en rechts in de marge gedrukt.

althans in de plechtige stoet mee als ‘doctor ende professor in der medicine’. Hij bleef tot 12 februari in Leiden om de statuten van de nieuwe academie mede te ondertekenen en hij schijnt zelfs een inaugurale rede te hebben gehouden (*De laude medicinae*). (Van Lieburg, l.c.) Snel daarna keerde hij echter terug naar Delft. Hij gaf toch de voorkeur aan een praktische functie als geneeskundige. Reeds in zijn beginjaren te Alkmaar maakte Forestus aantekeningen over de ziekten en kwalen van zijn patiënten en hun behandeling. Zo ontstond geleidelijk een verzameling van ruim 1350 waarnemingen: *Observationum et curationum medicinalium ac chirurgicarum libri XLVIII* (1584-1591). In 1609 zijn de *Observationes*, samen met een verhandeling over het urineonderzoek, gebundeld en te Frankfurt uitgegeven als *Opera Omnia*. De boeken voorzagen in een behoefte: ze werden vele malen herdrukt. Waarschijnlijk heeft de jonge Van Diemerbroeck ze in Leiden als studieboeken gebruikt.

1.2.3 De auteur

Van Diemerbroeck schrijft in een Latijn dat naar woordkeus, idioom en grammaticale opbouw afwijkt van het klassieke taaleigen. Het niveau van Cicero, in de zeventiende eeuw de maatstaf van een ieder die in het Latijn schreef, haalt de auteur volgens geraadpleegde deskundigen niet. Maar dat laat onverlet dat Van Diemerbroeck zich in het algemeen zeer helder en ondubbelzinnig uitdrukt. De zinnen zijn betrekkelijk eenvoudig van opbouw, zitten goed in elkaar en zijn in het algemeen niet te lang. Alleen citaten die door de auteur in de indirecte rede, de *ratio obliqua* worden omgezet, lijken hem zo nu en dan enige hoofdbrekens te hebben gekost. Pedante constructies met talloze bijzinnen vindt men in de *Tractatus* niet. Verbasteringen van het Latijn die in de Middeleeuwen veel voorkwamen, zijn schaars. Zelf was Van Diemerbroeck met de taal van zijn eerste tekst uit 1646 overigens niet helemaal tevreden. In het Woord vooraf beklagt hij zich erover dat hij erg onder druk was gezet om zijn boek snel te publiceren en dat de taal daar onder heeft geleden.

‘Waarlijk, ik zeg al te haastig, want ze [= de zinnen] zijn niet gegeven, maar eruit gerukt en dat zonder enige verbetering van de stijl, de opbouw of de woorden. [Ze zijn] zoals ik ze destijds strevend naar beknoptheid in zo kort mogelijke bewoordingen, zonder op het Latijn te letten, voor mezelf had opgeschreven. Ze vlogen, terwijl ik er geen erg in had, naar de pers, en daardoor hebben ze nogal snel het licht gezien, overhaast, nog helemaal onopgemaakt en zonder dat er enige Tulliaanse [= van Marcus Tullius Cicero] glans op was geпоetst. Ja zelfs bevatten ze door een [soort] wetenschappelijke vrijheid enkele ongebruikelijke vormen zoals daar zijn causare [= veroorzaken] en causari [=veroorzaakt worden], het eerste in de actieve het tweede in de passieve betekenis, vagare en vagari [= zwerven] beide actief, grassare en grassari, [rondwaren], ook beide actief. Deze minder goede Latijnse woorden heeft de haastigheid die om kortheid vraagt mij uit de pen gerukt. Ik heb dit hier vooraf willen mededelen [om twee redenen]. Deels is het opdat de onbeschaafdheid van dergelijke woorden de goedwillende lezer niet kwetst. Het gaat om woorden waarvan ik het gebruik dankbaar heb overgenomen van andere medici en geleerden, opdat ik zo sneller kon uitdrukken wat mij voor de geest staat. Deels heb ik het gedaan opdat de kwaadwillende lezer geen aanknopingspunt wordt gegeven om ons geschrift met de tanden van Theon ⁴ brutaal te verscheuren. Er worden vandaag de dag heel wat mensen gevonden die [op dit punt] zeer bijtgraag zijn, omdat ze langs de gemakkelijkste weg [van de kritiek op anderen] een lauwerkrans willen bemachtigen en daarom gewoon zijn fouten van deze soort streng te berispen. Met veronachtzaming van de inhoud maken ze de schillen [de taalkundige verpakking] kapot. Zo hopen ze dan op grote roem voor zich zelf.’

Dat het hier niet louter om obligate frasen gaat, mag blijken uit de omstandigheid dat Van Diemerbroeck de tweede uitgave van 1665 door een deskundige, een ‘philhelleen’ liet verbeteren: de uit Duitsland afkomstige latinist Samuel de Rousseau die leraar was aan de Latijnse school in Amsterdam.

⁴ Volgens Horatius, *Epistolae* I 18, 82 was de Romeinse grammaticus Theon een boosaardig criticus.

1.3 Naar een vertaling van het volledige pesttraktaat

1.3.1 Verschillende edities

Het moge de lezer inmiddels duidelijk zijn geworden dat het zeker de moeite waard kan zijn om een oude medische tekst nog eens ter hand te nemen. Daarbij doen zich echter een aantal moeilijkheden voor. De eerste is dat de geschriften vrijwel zonder uitzondering te boek zijn gesteld in de geleerdentaal van weleer: het Latijn. Dat is een taal waar steeds minder mensen in het Nederlandse taalgebied vertrouwd mee zijn – het is een van de meest betreurenswaardige gevolgen van de verschraving van het voorbereidend wetenschappelijk onderwijs. Steeds meer lezers zijn daarom gedwongen om gebruik te maken van vertalingen in het Nederlands of een andere moderne taal. Van het thans voorliggende pestboek was een dergelijke vertaling nog niet beschikbaar. Weliswaar vertaalde de Zeeuwse chirurgijn Jacob du Buisson het werk in 1672, maar de heelmeeester bediende zich van een traag en taai vloeiend Nederlands waar de moderne lezer slechts met moeite door heen komt.

‘Gemerkt het Pestilentiaal fenijn zeer dun en subtyl is / in ‘t menschelijk Lighaam komende / word zelden na de herzenen ofte lever eerst gebracht: maar eensdeels om de dunte van zijne self-standicheit / eensdeels om dat het veeltijds door ‘t inhalen van den adem inde Long geleit word / drukt het zeer licht en haast zijne fenijnige hoedanigheid in ‘t bloet vande slag-aderen / dat uit de rechter holligheid van ‘t hart inde long gedreven word; ‘t welk met deze besmetting besootelt zijnde / en daar mede gaande na de linker holligheid van ‘t hart / begint het deze burgt des Levens te bestormen en te verzwakken: het hart van stondenaan sich tegen dezen boozen Tyran stellende / treet met hem in een scherp gevecht / en spant alle zijne krachten in / om dezen doodelijken en moeieliiken vyant / zo haast doenlijk is / verre van hem na buitenuit-te-dryven’. [Boek I, veertiende capittel]

Daar komt nog bij dat de vertaling van Du Buisson op diverse punten aanvechtbaar of zelfs aantoonbaar fout is. Het grootste bezwaar tegen de oude vertaling is echter dat de Zeeuwse vertaler de ampele aantekeningen die Van Diemberbroeck als een soort toelichting bij de ‘hoofdttekst’ schreef, onvertaald liet. Vertalingen van die aantekeningen in het Frans, Duits of Engels zijn ook niet voorhanden. Dat is zeer spijtig omdat juist deze annotaties ons veel vertellen over de vraag hoe de auteur als medicus tegen het pestprobleem aankeek, waar hij zijn kennis vandaan haalde, hoe hij deze wetenschappelijk fundeerde en ook hoe hij ze inpaste in het toenmalige wetenschappelijke discours. De omvang van deze aantekeningen overtreft die van de hoofdttekst overigens ruim: ze nemen ongeveer tien keer zo veel ruimte in als de door Du Buisson vertaalde ‘hoofdttekst’.

Er waren dus voldoende argumenten om de volledige *Tractatus de peste* te vertalen. Bij de uitvoering van dat plan moesten allerlei keuzes worden gemaakt. De eerste betrof de vraag naar een geschiktste ‘brontekst’. Daartoe werd om te beginnen nagegaan welke uitgaven van Van Diemberbroecks verhandeling over de pest bestaan. Hierbij kwam het volgende vast te staan.

a) De verhandeling over de pest is voor het eerst uitgegeven in Arnhem in 1646 (in 4to, xii plus 337 plus ix pp). De titelpagina van de uitgave uit 1646 vermeldt: *Isbrandi de Diemberbroeck Montfurtô-Trajectini, Antehac Noviomagi, nunc Vltrajecti Medici, de peste libri quatuor, Truculentissimi morbi historiam ratione & experiëntiâ confirmatam exhibentes*. Arenaci, Ex Officinâ Joannis Jacobi Bibliopolae. anno MDCXLVI.

In vertaling: Vier boeken over de pest die de geschiedenis van deze aller-verschrikkelijkste ziekte op rationele grondslag en met ervaringsfeiten onderbouwd presenteren. Door IIsbrand Van Diemberbroeck uit Montfoort, eerder medicus te Nijmegen, nu in Utrecht. Te Arnhem uit de winkel van Johannes Jacobs, boekverkoper. Het werk is door de auteur op 20 maart 1646 opgedragen aan het stadsbestuur van Utrecht.

Het bevat drempelverzen van de Nijmeegse predikant J. Smetius, van de medicus A. Mol, van de Arnhemse stadsgeneesheer G. Coets, van de Utrechtse medicus H. Gesselius (schoonbroer van de auteur) en van zekere Hein. van Rentsen. Deze tekst is door Google gedigitaliseerd.

b) Het traktaat werd door Van Diemerbroeck opnieuw uitgegeven in 1665 – een jaar waarin de Republiek kreunde onder een der ergste pestepidemieën ooit. De titel van het werk luidde nu '*Tractatus de peste*' [Verhandeling over de pest]. De titelpagina vermeldt: *Isbrandi de Diemerbroeck Med. Doct. & Profess. Tractatus de peste. In quatuor libros distinctus; Truculentissimi morbi Historiam ratione & experiëntiâ confirmatam exhibens. Ab Auctore emendatus, plurimisque in locis adauctus.* Amstelaedami, Typis Joannis Blaev. MDC LXV.

Deze tweede uitgave (ook door Google gedigitaliseerd) is opgedragen aan de Staten van Holland en West-Friesland. Dit gewest werd in die jaren, aldus de auteur, immers ernstig geplaagd door de pest. Het boek bevat, zoals de titelpagina aangeeft, een aantal verbeteringen en aanvullingen. Verder is een korte verhandeling over allerlei pokachtige ziekten toegevoegd (*Tractatus de variolis et morbillis*), alsmede een honderdtal opmerkelijke klinische waarnemingen die Van Diemerbroeck als praktiserend geneesheer in Nijmegen had gedaan. Het boek is andermaal voorzien van de drempelverzen van de eerdergenoemde auteurs. Daaraan toegevoegd is als zesde thans een vers van Samuel de Rousseau, de uit Hanau afkomstige classicus, dichter en 'philhelleen', die de tekst voor Van Diemerbroeck corrigeerde.⁵

c) De Nijmeegse stadsarchivaris Van Schevichaven schrijft: 'Van Van D. heeft men de volgende werken: *De peste libri quatuor, truculentissimi morbi historiam ratione et experientia confirmatam exhibentes.* (Arnh. 1644; Amst. 1645)' (NNBW:287). Beide jaartallen zijn onjuist. Hetzelfde geldt ten dele voor zijn mededeling dat de *Tractatus* in 1711 in het Nederlands zou zijn vertaald onder den titel: *Tractaat over de pest* (Amsterdam, 1711). De eerste Nederlandse vertaling dateert in werkelijkheid uit 1672 en verscheen te Middelburg. Zij is van de hand van de Zeeuwse chirurgijn Jacob du Buisson en luistert naar de titel *Traktaat vande peste*. In het welk deze zeer gevaarlijke Ziekte met reden en eigen Ervinding bevestigt, en naaktelijk vertoont word'. Het boek werd uitgegeven door Pieter van Goetthem. Het bevat de vele door Van Diemerbroeck gemaakte aantekeningen bij de hoofdtekst niet. Kennelijk dacht de chirurgijn dat het verhaal op hoofdlijnen voldoende was voor mensen die zich in de praktijk met de bestrijding van de pest bezig hielden. Een tweede druk van de vertaling van Du Buisson werd in 1711 op de pers gelegd bij Nicolaas ten Hoorn te Amsterdam. Dat het boek in dat jaar nog eens werd uitgegeven, heeft zonder twijfel te maken gehad met de omstandigheid dat op dat moment pest heerste in Noord-Afrika en dat men zich in de Republiek wel bewust was van de gevaren die dat voor het eigen land met zich meebracht.⁶

d) In sommige catalogi wordt gesuggereerd dat het pesttraktaat in 1708 in het Duits werd vertaald. Van Diemerbroeck wordt namelijk als mede-auteur genoemd van een boekje dat op last van de Pruisische koning werd geschreven tot voorlichting van het volk. Bij een nadere beschouwing blijkt echter dat de werkelijke auteurs, M. Preuss en S. Grasz de door hen 'solide' genoemde *Tractatus*

⁵ In het *album amicorum* van Jacob Heyblocq, rector van de Amsterdamse Latijnse School vond ik een keur van schrijvers en dichters, onder wie ook Samuel Le Rousseau, een jurist en dichter uit Hanau aan de Main. Het gedicht is uit 1662. De dichter noemt zich Samuel Rossaeus, secundus, Flandro-Francus, en verder poeta I. Caesar (= poeta I[aureatus] Caes[areus], ofwel keizerlijk gelauwerd poëet) et philhellenus.

(<http://www.kb.nl/bladerboek/heyblocq/browse/page221.xmlSymb>).

⁶ De tekst van Jacob de Buisson werd door Google gedigitaliseerd en is te raadplegen op internet. Daarnaast zijn de boeken I en IV van zijn vertaling getranscribeerd in een modern lettertype [met de nodige typefouten] en door een anonymus op internet gezet (<http://verbodengeschriften.nl/html/ijsbrandvandiemberbroeck-traktaatvandepest.html>). W. Frijhoff (1975) heeft de ziektegeschiedenissen uit Boek IV uitvoerig besproken in zijn 'anthropologische benadering van het menselijk handelen gericht op genezing'.

alleen geraadpleegd hebben en er enkele adviezen uit hebben overgenomen.⁷ Hoewel Van Diemerbroeck als mede-auteur wordt genoemd, blijkt het reglement bij een nadere beschouwing geen letterlijk overgenomen passages uit het werk van Van Diemerbroeck te bevatten.

e) Na deze publicatie verscheen in 1722 een Engelse vertaling: *A treatise concerning the pestilence: describing its particular causes, various symptoms, and method of cure*. Written originally in Latin, by Isbrand de Diemerbroeck, M.D. and abridg'd, and translated into English, by Thomas Stanton. Printed for J. Downing and T. Warner, 1722. De vertaler ging bij het inkorten nogal rigoreus te werk; dit werk telt nog maar 34 pagina's.

f) Het tractaat over de pest verscheen vervolgens nog eens in het Latijn als onderdeel van de *Opera omnia anatomica et medica* die Van Diemerbroecks zoon Tieman na de dood van zijn vader in 1685 te Utrecht uitgaf bij Meinard Dreunen.

g) Tenslotte werd het pestboek nog eens opgenomen in de *Opera medica practica* die enkele jaren na de dood van zoon Tieman (1647-1685) in Genève (S. de Tournes; 1687-8) en Padua (Frambotti; 1688) verschenen. Isbrand was toen al dertien jaar dood en zijn zoon Tieman al twee jaar. Kennelijk hebben anderen bedacht dat het de moeite waard was om het werk integraal uit te geven. De *Opera* werden inclusief het pesttractaat in 1711 nog eens in Genève uitgegeven, hetgeen tot een lovend artikel in het *Journal des sçavans* van 1711 leidde (*Journal*, vol 70, p. 300-304). De geleerde wereld was Van Diemerbroeck kennelijk nog steeds niet vergeten.

1.3.2 Welke teksten werden vertaald?

Uit het voorgaande moge duidelijk zijn geworden dat de vertaler-bezorger een keuze moest maken. Daarbij leek de eenvoudigste optie om alleen de eerste, dus oudste, of alleen de jongste, dus de meest recente tekst te vertalen. Dat zou dan ofwel de tekst worden die Isbrand Van Diemerbroeck in 1646 te Arnhem uitbracht of de tekst die zijn zoon Tieman in de *Opera omnia anatomica et medica* opnam en die in 1685 in Utrecht en vervolgens in 1687 – 88 nog eens in Genève en Padua werd uitgegeven. Beide benaderingen waren niet geheel bevredigend. Aangezien Van Diemerbroeck zelf vertelt dat hij in 1665 de tekst van 1646 op tal van punten veranderd en vermeerderd heeft, zou men willen weten wat de veranderingen inhielden. Dus werd besloten om te beginnen met een transcriptie van de tekst uit 1687 en in dat document vervolgens de verschillen aan te geven met de edities van 1646 en 1665. Dat kon relatief gemakkelijk worden gedaan, omdat de uitgaven alle drie door Google zijn gedigitaliseerd. Overigens zijn alleen verbeteringen vermeld die veranderingen in de opvatting van de auteur leken te weerspiegelen. Wanneer de auteur, of zijn philhellense corrector, hier en daar een woord veranderde of een zin bijschaafde, werd dat niet steeds aangetekend.

1.4 Bewerking van de geselecteerde teksten

1.4.1 Omzetten in Word en transcriptie

Het Latijnse, door Google gedigitaliseerde origineel van de *Tractatus* van 1687 is niet opgenomen in de thans voorliggende uitgave van het werk en zijn vertaling. De Google-uitgave van de oorspronkelijke tekst was op tal van plaatsen erg moeilijk leesbaar en daarom leek het zinvol deze te transcriberen. De omzetting in PDF die Google zelf aanbiedt, leverde een vrijwel onleesbaar geschrift op. Daarom werd een poging ondernomen om het origineel met behulp van het OCR-programma OmniPage van ScanSoft om te zetten in een tekst in Word (Microsoft). Het resultaat hiervan

⁷ *Einige Nachrichten so aus dem soliden Tractaten des holländischen medici I. de Diemerbroeck, so in der pest zu Nimwegen 1635, etc. Schlesische Infectionsordnung von 14 Febr. 1680, nebst einer Unterweisung von der itzt grassirenden Pest in Polen; von den Physicus der Stadt Bresslau abgefasset im Jahre 1708.*

behoefde ook nog zoveel correcties dat de bezorger-vertaler zich bijna 500 pagina's lang is blijven afvragen of 'gewoon helemaal overtypen' niet beter was. Bij de transcriptie van de Latijnse tekst werd gekozen voor een diplomatische uitgave. Dat betekent dat de tekst van het origineel zo exact mogelijk wordt overgezet. Een consequentie van deze keuze is dat – soms dubbele- hoofdletters, leestekens en accenten nauwkeurig moeten worden overgenomen, dit ondanks dat het gebruik van hoofdletters niet overal even consistent is, de interpunctie de moderne lezer soms onbegrijpelijk voorkomt en de leestekens en hun plaatsing hem bij het vertalen soms meer tot last zijn dan tot steun. Tegen het advies van Josef IJzewijn zijn de afkortingen bij de transcriptie niet uitgeschreven (IJzewijn, 1990). Dat houdt in dat de van oorsprong middeleeuwse *ligaturen en breviaturen*, die in de zeventiende eeuw nog veel werden toegepast, bij de transcriptie intact bleven. Zo bijvoorbeeld æ voor ae, œ voor oe, & voor et, -âsse voor -avisisse, -ârunt voor -averunt en -êre voor -erunt. Ook tildes ter verdubbeling van medeklinkers werden ongemoeid gelaten, dus bijvoorbeeld im̃o voor immo. Dan wat de accenten betreft: Van Diemberbroeck voorziet de klinker waarop een ablativus eindigt vaak van een circumflex (^). Deze werd overgenomen omdat het teken de lezer soms helpt bij het vertalen. Hoewel de vervaardiging van een diplomatische editie daarom vraagt, werd het gebruik van het accent grave, in drukkerskringen de graaf genoemd, niet overgenomen. Vaak was ten enenmale onduidelijk of het om een accent of een artefact ging. Afkortingen werden ongewijzigd overgenomen, terwijl ook de – schaarse - drukfouten niet werden gecorrigeerd. Wel werd de custode (bladwijzer) overal weggelaten.

De enige veranderingen in de getranscribeerde tekst betreffen de opmaak. Van Diemberbroeck is spaarzaam met nieuwe regels en alinea's. Zijn boek maakt daardoor een erg gesloten indruk: eindeloze reeksen van lange Latijnse zinnen volgen elkaar zonder enige afwisseling of onderbreking op als huizen in een mislukte Vinex-wijk. Om de tekst toegankelijker te maken, werd wat meer relief, c.q. wit aangebracht. De regeleinden in de digitale editie komen daardoor dus niet meer overeen met die in het origineel. Het toegenomen reliëf maakt de tekst opener en bovendien wordt het gemakkelijker om corresponderende zinnen in origineel en vertaling op te sporen. Om dat laatste doel te bereiken werd bovendien bewerkstelligd dat de paginanummers in de transcriptie en de vertaling steeds naar dezelfde tekstpassages verwijzen als die in het origineel. Verder werd ter verbetering van de leesbaarheid de opmaak van de talloze recepten althans in de vertaling enigszins aangepast en geüniformeerd.

Tot slot: het Google-exemplaar uit 1687 was hier en daar slecht te lezen, doordat de drukinkt ver was uitgelopen. Onvolledige woorden en delen van zinnen werden aangevuld aan de hand van de edities van 1646 en 1665. De gereconstrueerde stukken zijn aangegeven met rechte, zogeheten teksthaken: []. In de vertaling van het boek zijn deze teksthaken gebruikt om aan te geven dat voor de duidelijkheid woorden zijn toegevoegd die niet in het origineel voorkomen. Belangrijke wijzigingen in de tekst van de latere edities alsmede aanvullingen van enige omvang zijn via voetnoten aangegeven. Bovendien zijn deze passages met een achtergrondkleur licht gemarkeerd.

1.4.2 Het vertaalwerk

Op basis van de aldus in Word overgezette teksten werd vervolgens aan de vertaling begonnen. De eerste vraag die zich hierbij voordeed, was natuurlijk hoe het eindproduct, de vertaling, er uit moest komen te zien. Er deden zich verschillende mogelijkheden voor. Om de gedachten te bepalen werd uitgegaan van twee uitersten. Aan de ene kant is dat de interlineaire vertaling. Een klassiek, en nog steeds fraai voorbeeld hiervan is de vertaling die R. Venables in 1837 van Celsus' *De medicina* maakte. Het aantrekkelijke van deze werkwijze is dat de lezer precies kan nagaan welke woorden in de vertaling staan voor welke woorden in de oorspronkelijke tekst. Hij ziet precies waar de oorspronkelijke auteur wat zegt. Het grote nadeel van deze werkwijze is dat de vertaling zich niet bepaald prettig laat lezen. De oplossing van dat probleem bevindt zich in het andere uiterste: de parafrase of 'hertaling' waarbij de vertaler zich een beeld vormt van wat de auteur naar zijn mening

bedoelt te zeggen en dat vervolgens in zijn eigen woorden probeert weer te geven. Het resultaat laat zich in het algemeen veel beter lezen, maar het is duidelijk dat de lezer daarvoor een prijs betaalt: hij kan niet meer zien waar de vertaler van de oorspronkelijke tekst afwijkt en hoe ver hij daarbij gaat. Tussen deze twee uitersten bevindt zich als altijd het *medium tutissimum*, de vertaling die nauw bij het origineel aansluit en toch redelijk goed leesbaar is. Voor deze middenweg werd gekozen. Het betekende dat de Latijnse tekst eerst 'in het klad' zo letterlijk mogelijk werd vertaald en dat dit tussenproduct vervolgens in een tweede ronde beter leesbaar werd gemaakt. Dat laatste hield bijvoorbeeld in dat de passieve werkwoordsvormen c.q. predicaten die dat toelieten, in actieve vormen werden omgezet, maar vooral natuurlijk dat al te lange zinnen en ingewikkelde constructies van hoofd- en bijzinnen werden weggewerkt. In het Latijn zijn deze – in het algemeen – goed leesbaar, de Nederlandse taal leent zich daartoe grammaticaal echter veel minder. Het in stukjes hakken van lange zinnen bracht met zich mee dat hier en daar extra verwijzwoorden moesten worden toegevoegd. De vertaler is daarbij iets royaler geweest dan strikt noodzakelijk was. Hij meende dat verwarring in de hier en daar nogal ingewikkelde theoretische passages vóór alles voorkomen moest worden. Om dezelfde reden werden vage verwijzwoorden waar mogelijk vervangen door meer specifieke woorden. Als nadeel leverde dat op zijn beurt weer vrij veel lelijke woordherhalingen op, maar die zijn voor lief genomen, omdat de vertaler meende dat duidelijkheid voor elegantie moest gaan. Van Diemberbroeck schreef tenslotte geen roman maar een medisch handboek. Tot slot zij gemeld dat het al te kwistige gebruik van superlatieven waar mogelijk geminderd werd; de hedendaagse, nuchtere Nederlandse lezer houdt niet zo van de gezwollenheid die de talloze -issimi, -errimae en -axima uitstralen.

Een lastig punt bleef bij dit alles hoe er iets van de persoonlijke stijl van de auteur kon worden overgebracht in de vertaling. Van Diemberbroeck drukt zich in het algemeen vrij bondig uit. Plechtstatigheid lijkt hem vreemd te zijn geweest. Hier en daar lijkt hij zelfs te vervallen tot spreektaal. Men hoort hem dan als het ware voor zijn toehoorders spreken. Die indruk wordt nog versterkt door de woordspelingen en grapjes waarmee de auteur zijn betogen lardeert. De vertaler meende op grond van deze kenmerken dat hij zich een ietwat informele stijl kon permitteren. Of daardoor de eigen stijl van Van Diemberbroeck (en zijn corrector Le Rousseau) tot zijn recht komt, blijft niettemin onzeker.

1.4.3 Enkele lastige punten bij het vertalen

1.4.3.1 Namen van personen en plaatsen

Een punt apart vormde de vertaling van namen van personen en plaatsen. Gelatiniseerde namen van geleerden bleven onvertaald – omdat het in die tijd gebruikelijk was dat zij zich daadwerkelijk van die verlatiniseerde naam bedienden – in elk geval in de geleerde discoursen.

Namen van plaatsen die in de tekst worden genoemd zijn waar mogelijk in het Nederlands vertaald. Een afzonderlijk probleem vormen de plaatsen waarin boeken werden uitgegeven. In het algemeen werd de taal gehandhaafd waarin ze op titelpagina's voorkomen. Soms dus Zürich, soms Tiguri, soms Lyon, soms Lugduni.

1.4.3.2 Verwijzingen

Een korte verantwoording verdient ook de wijze waarop is omgegaan met literatuurverwijzingen. Van Diemberbroeck verwijst naar een zeer groot aantal auteurs en een nog groter aantal geschriften. Daarbij geeft hij in zijn tekst de titels van de auteurs steeds heel summier weer, d.w.z. dat hij enkele woorden uit de titel afgekort citeert. Kennelijk ging hij ervan uit dat zijn lezers hieraan genoeg hadden bij het zoeken naar het aangehaalde werk. Voor de huidige lezer leverde het terugvinden van de originele titel soms het nodige speurwerk op: zo [b]leek *'Radzivilius, It Ieros'* te staan voor *Hierosolymitana peregrinatio illustrissimi principis Nicolai Razivili...IV Epistolis comprehensae, ex idiomate polonico in Latinam linguam translata*. Antverpiae, 1614.

Bij de beknopte aanduiding van de titels van de aangehaalde werken komt de summiere plaatsaanduiding die Van Diemerbroeck hanteert. Hij beperkt zich tot Boekdelen (*Libri*) en Hoofdstukken (*Capita*). Soms verwijst hij naar Vragen (*Problemata*), Waarnemingen (*Observationes*), Tractaten (*Tractatus*) en Commentaren (*Commentaria*). Nummers van bladzijden geeft hij nooit – misschien omdat bepaalde bekende boeken meer dan eens werden uitgegeven en dan vaak in heel verschillende formaten.

Bij de vertaling van de titels, die bij Van Diemerbroeck niet als zodanig gemarkeerd worden, kon worden gekozen tussen een letterlijke vertaling en een volledige beschrijving van de titel. De eerste weg leverde soms te weinig informatie op en de tweede leidde tot grote obstakels op een toch al niet altijd even vlot begaanbare weg. Een goede tussenweg leek het om in het Nederlands een korte omschrijving van de titel te geven en de volledige titels op te nemen in een lijst van auteurs die als bijlage aan de vertaling is toegevoegd.

De citaten die in de directe rede zijn gesteld, worden door Van Diemerbroeck gecursiveerd. Dit gebruik is bij de transcriptie van de PDF-tekst en de vertaling in het Nederlands overgenomen. Daarnaast cursiveert de auteur ook alle bronnen waarnaar hij verwijst. Soms gaat het daarbij om (delen van) titels van boeken, soms om meer algemeen gestelde aanduidingen. Vergelijk 'NN zegt in zijn boek *Over de pest (in libro De peste)* dat ...' met: 'In zijn boek over de pest (*in libro de peste*) schrijft NN dat' In vele gevallen is niet duidelijk of de auteur naar de precieze titel van een boek verwijst, of dat hij het bedoelde boek omschrijft. In beide gevallen cursiveert Van Diemerbroeck echter de gehele verwijzing. Hoewel het vandaag de dag gebruikelijk is om alleen de hoofdtitel van een boek cursief te zetten, werden bij de transcriptie alle cursiveringen van omschrijvingen van boeken weggelaten. Het niet geheel consistente gebruik van hoofdletters in de verwijzingen naar boektitels werd ongemoeid gelaten. Alleen de cursivering van verwijzingen naar passages in de *Tractatus* zelf, werden niet overgenomen. Dit om het paginabeeld niet al te onrustig te maken.

1.4.3.3 De recepten

Dan de honderden recepten. Door de telegramstijl en de typische afkortingen zijn het eigenlijk wonderen van economisch taalgebruik. Wat moet worden gemaakt, welke ingrediënten daarvoor nodig zijn, in welke hoeveelheden, hoe het middel bereid moet worden en hoe het uiteindelijk moet worden toegepast, al deze gegevens worden in enkele moeilijk mis te verstane bewoordingen vastgelegd. Vooral het Latijn is geknipt voor deze wijze van formuleren en wellicht is het mede daarom dat recepten ook vandaag de dag nog in die taal worden geschreven. Bij vertaling moeten al die afkortingen, korte instructies en gedeclineerde en geconjugeerde woorden allemaal in een nieuw te bedenken systeem van afkortingen uitgeschreven worden. Dat levert lange, slappe zinnen op waarin de zo aantrekkelijke puntigheid van het recept geheel verloren gaat. Een dergelijk vertaald en uitgeschreven recept maakt zelfs een potsierlijke indruk. In eerste instantie is daarom overwogen om de recepten in het Latijn te laten staan en ze voor de niet ingewijde toegankelijk te maken met lijsten van afkortingen, technische termen en een lijst van ingrediënten en hun vertaling. Bij nader inzien is hiervan toch afgezien. Het doel van dit boek is nu eenmaal in de eerste plaats om een in het Latijn geschreven boek te vertalen in het Nederlands en het zo toegankelijk te maken voor mensen die geen Latijn willen of kunnen lezen. Dus zijn de recepten toch in het Nederlands vertaald. Bij de vertaling van de Latijnse namen van planten is waar mogelijk gekozen voor de Nederlandse benamingen die in de zeventiende eeuw werden gebruikt. Dat werd gedaan omdat lang niet altijd zeker is of de naam die een plant nu heeft, overeenkomt met de voorstelling die men er indertijd bij had. Zoals Schneider uitvoerig heeft laten zien, schuilen achter een en dezelfde naam vaak heel verschillende planten (Schneider, 1968-1975). Het grote werk van Linnaeus moest immers nog komen.

1.4.3.4 Passages uit de Bijbel

Bij de vertaling van verwijzingen van Van Diemerbroeck naar het Oude en Nieuwe Testament deed zich de vraag voor welke bron Van Diemerbroeck zelf heeft gebruikt. Het lag voor de hand dat de auteur zich baseerde op de Statenvertaling die in 1637 beschikbaar was gekomen. Reeds een oppervlakkige vergelijking van mijn vertaling van de betreffende passages in de Latijnse tekst met die uit de Statenvertaling, sprak deze veronderstelling echter tegen. Legt men vervolgens het Latijnse origineel van de *Tractatus* naast de *Editio vulgata*, de in de vijfde eeuw tot stand gekomen Latijnse vertaling van de Bijbel, dan rijst het vermoeden dat Van Diemerbroeck zich van deze aloude uitgave heeft bediend – dit ondanks het feit dat zij in protestantse kringen werd afgewezen. Bij de vertaling heb ik mij bijgevolg gehouden aan de voorliggende Latijnse tekst. Waar dat nuttig leek, is de tekst van de Statenvertaling in een voetnoot toegevoegd.

1.4.3.5 Technische termen

Een lastig punt vormde de vertaling van de vele technische termen die de medische wereld ook vierhonderd jaar geleden al rijk was. Voor een deel zijn de oude termen verdwenen, bijvoorbeeld omdat de ingreep waar ze voor staan niet meer wordt toegepast. Voor een deel bestaan ze nog steeds, maar verwijzen ze naar iets anders. Op vragen over hun betekenis bleken Latijn- Nederlandse woordenboeken vaak geen antwoord te geven. Meer informatie boden moderne medische handwoordenboeken. Het gevaar dat aan het gebruik van deze bronnen kleefte, is net als bij de planten echter dat sommige woorden nu iets anders betekenen dan in de zeventiende eeuw het geval was. Bij de vertaling werd daarom gebruik gemaakt van handboeken uit de tijd zelf. Heel geschikt bleek het *Lexicon medicum* van S. Blankaart of Blankaert (1650-1704). Een tweede welhaast even rijkelijk vloeiende bron was J.J. Woyt, *Gazophylacium medico-physicum* (1766).

1.5 Opzet van de voorliggende uitgave

De voorliggende studie bestaat uit drie delen. Pièce de résistance vormt Deel B. Hierin vindt de lezer de transcriptie van de Latijnse tekst alsmede de vertaling van de volledige *Tractatus de peste*, dus inclusief Van Diemerbroecks aantekeningen. Aan deze vertaling gaat een inleiding van de vertaler vooraf. Deze vormt Deel A. Ze bestaat achtereenvolgens uit een summier biografie van de auteur (Hoofdstuk 1), zijn wetenschappelijke opvattingen (Hoofdstuk 2) en een kort exposé over de pest met Van Diemerbroecks opvattingen in dezen (Hoofdstuk 3). Aan het einde van dit derde hoofdstuk wordt een poging ondernomen om antwoord te geven op de vraag wat Van Diemerbroeck met zijn *Tractatus* kan hebben bijgedragen aan de pestbestrijding. Deze drieledige inleiding is wellicht wat ruim bemeten. Met name de omvang van de inleiding over het wetenschappelijke kader waarin Van Diemerbroeck zich bewoog, zal menig deskundige de wenkbrauwen doen fronsen. Naar mijn mening is een dergelijke inleiding echter bijzonder nuttig voor studenten in de geschiedenis, de medische- en de sociale wetenschappen, die in het algemeen immers maar mondjesmaat zijn ingewijd in wetenschappelijke kwesties uit de zeventiende eeuw. Wanneer zij de tekst van het traktaat zonder kennis van deze materie ter hand nemen, zal dat veel afbreuk doen aan hun leesplezier: al te gemakkelijk lezen ze dan heen over de talloze impliciete verwijzingen en referenties die voor de geletterde lezer in 1646 waarschijnlijk vanzelf spraken, maar die dat voor de hedendaagse lezer al lang niet meer doen. Natuurlijk kan eenieder het desbetreffende hoofdstuk overslaan.

Eveneens als handreiking aan de lezer zijn de ‘mini-biografietjes’ bedoeld die in Bijlage I van Deel C worden gepresenteerd. Zij behandelen in telegramstijl de bijna vierhonderd auteurs naar wie Van Diemerbroeck in zijn traktaat verwijst.

De presentatie van deze vertaling heeft de maker de nodige hoofdbrekens opgeleverd. Lange tijd stond hem de uitgave van een fraai boek voor ogen waarin het Latijnse origineel en de Nederlandse vertaling naast elkaar worden gepresenteerd – zijn grote voorbeeld was Wilmer Wright's vertaling

van Fracastoro's *De Contagione* (Londen/New York, 1930). Toen puntje bij paaltje kwam, bleek echter dat de uitgave van een boek van 11 à 1200 pagina's zeer begroten zou worden. Bovendien werd gaandeweg steeds duidelijker dat zelfs universiteitsbibliotheken druk doende zijn hun boekenbestand naar de kelder te verplaatsen of zelfs helemaal te verwijderen. Geheel onbegrijpelijk is deze op het eerste gezicht barbaarse handelwijze niet; boeken kunnen vandaag de dag worden gedigitaliseerd en veel studenten lezen liever 'van het scherm' dan dat ze een boek ter hand nemen – een onhandig voorwerp dat veel geld kost en vervolgens ook nog eens ergens opgeborgen moet worden. Bovendien is een gedrukte tekst in het algemeen moeilijk te doorzoeken. Van de andere kant bezwoeren tal van (oudere) collegae mij dat een volledige vertaling van een zo belangrijk werk als Van Diemerbroeck's *Tractatus de peste* om de editie van een 'echt boek' vroeg. Uiteindelijk werd besloten tot een compromis. De Universiteit Twente was bereid het boek integraal op te nemen in de Open Access Repository en Ipskamp drukkers te Enschede drukte een bescheiden aantal boeken. In de geprinte versie is de transcriptie van het Latijnse origineel niet opgenomen. Deze maakt wel deel uit van de digitale editie, die kan worden geraadpleegd via de site van de Universiteit Twente.

Een van de vele voordelen van een digitale uitgave is dat opmerkingen en suggesties van lezers zonder grote kosten of moeite in de tekst kunnen worden verwerkt. De vertaler sluit zich dan ook gaarne aan bij Van Diemerbroeck die zijn lezers uitnodigde 'zich te verwaardigen om als ze iets ontdekken of zien wat kan leiden tot een grotere duidelijkheid rond de ziekte, deze ontdekking of zienswijze menslievend en vrijgevig aan de openbaarheid prijs te willen geven'. Dat kan via de Open Access Repository van de Universiteit Twente of via een e-mail aan de auteur: ahm@kerkhoff.nu.

1.6 Dank

Een voorwaarde voor het vertalen, annoteren en uitgeven van oude medische geschriften is dat men zich tijdens zijn lange tocht verzekerd weet van de hulp van hulpvaardige en vooral ook geduldige deskundigen op velerlei terrein. In mijn geval was het om te beginnen H.E. Weenink, MB. Hij overtuigde mij van het nut van OCR-programma's, installeerde er één op mijn PC en leerde mij ook nog eens om het weerbarstige werktuig te gebruiken. Toen de transcriptie eindelijk vertaald kon worden, traden andere hulptroepen aan. De classici A.F.P. Burgersdijk te Enschede en J.J.A. Steenbrink te Sint-Anthonis waren zo vriendelijk mij te helpen met het vertalen van een aantal lastige woorden, vreemde uitdrukkingen en cryptische zinsneden. Zij schroomden niet om waar nodig zelf weer hulptroepen in te schakelen – in dat kader spoorde mr. H. van Leeuwen MA te Milsbeek de herkomst van de raadselachtige *Lex Pampinia* op. Nadat een eerste vertaling van de *Tractatus* was gemaakt, kreeg de arbeid een meer geschiedkundig karakter. De inhoud van de verhandeling moest een plaats krijgen in het wetenschappelijke debat van die dagen en dat gold in het bijzonder voor de opvattingen van Van Diemerbroeck over pest en pestbestrijding. Onmisbaar in deze fase van het werk was de hulp van prof.dr. J.A.H. Bots te Nijmegen, prof.dr. H. Cook te Providence (VS), prof.dr. M.J. van Lieburg te Zwolle en vooral ook dr. B.J. Slot te Leidschendam. Nog steviger was de steun die ik mocht ontvangen van dr. A.E.M. Janssen te Nijmegen. Ik ben hem in het bijzonder grote dank verschuldigd. Zeer erkentelijk ben ik ook mevr. dr. A.E. Bierman te Rotterdam. Zij was zo goed om vele uren met mij te besteden aan de ontrafeling van de soms wel zeer curieuze recepten die Van Diemerbroeck de revue laat passeren. Arts en filosoof P. Dols te Utrecht nam een aantal (wetenschaps)filosofische kwesties met mij door, en voor astrologische kwesties kon ik te rade gaan bij mevr. drs. Feli Maingay-Isensee te Delden. Onontbeerlijk naast deze specialistische hulp was in deze fase ook de ondersteuning door de altijd vriendelijke en behulpzame medewerk(st)ers van de Universiteitsbibliotheek in Enschede. Toen de vertaling en de inleiding hun definitieve vorm moesten krijgen, traden weer andere helpers naar voren. Bijzonder verheugd was ik met de commentaren van de leden van het leesgezelschap WIS (Wetenschap In SPe) te Enschede, in het bijzonder prof.dr. A.J. Burggraaf, dr. J. Gulmans, drs. J. de Jongh, v.d.m., prof.dr. J.J. Rasker, dr.ir. F. Schutte en S.

Tiemersma, huisarts. Zij lazen delen van de tekst en voorzagen die van commentaar. Hetzelfde deden behalve prof.mr. W.P.M. Ruiter te Enschede ook mevr. G.G.M. Kerkhoff-Kranendonk, arts te Goor, dr. A.D.N. Kerkhoff te 's-Gravenhage, de reeds genoemde heren Van Lieburg en Slot en tenslotte drs. R.W.M. Olthoff MA – die enige man van wie ik weet dat hij als student in Fribourg nog college in het Latijn kreeg. Bijzondere dank verdient in dit verband dr. A.O. Kerkhoff te Utrecht. Zij onderwierp de inleiding aan een grondige taalkundige inspectie en gaf de auteur bovendien tal van nuttige inhoudelijke suggesties. Dat de verschillende versies van de tekst een presentabele vorm kregen, was te danken aan de inspanningen van de als altijd behulpzame en alles oplossende mevr. H.J. Luschen te Enschede. Zij wist slecht ingedeelde lappen tekst, rammelende noten en slordige literatuurverwijzingen in het gareel te krijgen en hield daarbij onverkort een goed humeur. Ook de Bij de eindredactie van deze uitgave speelde dr.ir. F. Schutte te Goor een kardinale rol. Zeer in het bijzonder dank ik hem voor de vele uren die hij besteedde aan het door mij getranscribeerde Latijnse origineel, dat hij met een bewonderenswaardige acribie bewerkte en tot een betrouwbare teksteditie maakte. Niet in de laatste plaats geldt mijn dank de Vakgroep Bedrijfskunde van de Faculteit Management en Bestuur van de Universiteit Twente (hoofd: prof.dr. J.J. Krabbendam) die de uitgave van het werk als 'echt boek' mogelijk maakte. Bij dat uitgeven werd dankbaar gebruik gemaakt van de snelle en soepele hulp van Mevr. A. Kleve van Ipskamp drukkers te Enschede. Dat het werkstuk een plaats kreeg in het Open Access programma van de Universiteit Twente was te danken aan de gewaardeerde hulp van de heren dr.ir. M. van Bentum en drs. P. Hommes.

Ten slotte zijn er enkele mensen die ik helaas niet meer rechtstreeks kan bedanken. Het zijn mijn vader A.W.J. Kerkhoff (1917-1986) en mijn voortreffelijke leraren Latijn aan het Bisschoppelijk College te Roermond, W. Arts, lit. class. drs. (1913-1972) en dr. W.A.M. Peters (1914-2009). Zij wekten bij mij een blijvende liefde op voor de taal van het eeuwige Rome. Aan hen draag ik dit boek daarom op. *Dignos laude viros Musa vetat mori.*

ISBRANDI de DIEMERBROECK
Montfurtô-Trajectini,
Antehac NOVIOMAGI, nunc VLTRAJECTI.
Medici, D E

P E S T E
LIBRI QUATUOR,

Truculentissimi morbi historiam
ratione & experienciâ confirmatam
exhibentes.

R

ARENACI,

Ex Officinâ Joannis Iacobi Bibliopolæ.
ANNO M. DC. XLVI.

Digitized by Google

Titelpagina van de eerste editie van de *Tractatus*. Arnhem, 1646.

Hoofdstuk 2. Leven en werk

Diemerbroeck arte Galenus, Platonius vitâ, Tullius ore gravis.
H. van Rentzen, 1646.⁸

2.1 Een woelige wereld

Wie een medische verhandeling uit de zeventiende eeuw met succes wil doorwerken, dient enige voorbereidingen te treffen. Daartoe behoort dat de lezer in spe zich een beeld vormt van de schrijver en diens wereld. Ook zal hij zich moeten verdiepen in medische, maatschappelijke en religieuze opvattingen die destijds opgeld deden. Deze eisen kunnen bij ieder boek worden gesteld, maar ze gelden a fortiori in het onderhavige geval. Van Diemerbroeck leefde in een tijd die in menig opzicht buitengewoon roerig en spannend was. Allereerst was er het heftige politieke, bestuurlijke en staatkundige tumult: onze auteur werd te Montfoort geboren in het eerste jaar van het Twaalfjarig Bestand (1609) en maakte het volledige, bijna veertig jaar durende vervolg van de Nederlandse Opstand mee. Hij stierf in 1674 – twee jaar na het Rampjaar. Aan schokkende gebeurtenissen was in dat tijdvak geen gebrek: Van Diemerbroeck was tien jaar oud toen Johan van Oldebarnevelt in 1619 in Den Haag werd terechtgesteld en drieënzestig toen de gebroeders Johan en Cornelis de Witt werden gelyncht (in 1672). Deze opzienbarende politieke gebeurtenissen waren sterk verweven met de spanningen en conflicten die zich *in religiosis* voordeden. Ze volgden uit de strijd tussen protestanten en katholieken, maar ook uit de twisten tussen protestanten onderling. Die logen er niet om: men leze bijvoorbeeld Knuttels boek over Balthasar Becker of Poelhekkes biografie van Frederik Hendrik en verbaze zich over de benepenheid en de boosaardigheid waarmee zelfs leidende figuren in de religieuze wereld elkaar het leven zuur maakten (Poelhekke, 1978; Knuttel, 1906/1979). Het aanhoudende gehakketak van de theologen kan onze auteur niet onberoerd hebben gelaten. Dat gold eens te meer omdat Van Diemerbroeck tot de kerkelijke groepering der Remonstranten behoorde. Deze laatsten werden vooral in de eerste decennia na de Synode van Dordrecht (1618-1619) zwaar onderdrukt door de Contra-remonstranten die de steun van de overheid hadden.⁹ Aanvankelijk was de remonstrantse (Arminiaanse) eredienst vrijwel volledig verboden en werden Remonstranten uit alle openbare ambten geweerd. Tegen het midden van de eeuw kwam er echter weer wat meer ruimte, hetgeen zich onder meer uitte in de benoeming van de Remonstrant Van Diemerbroeck aan de Utrechtse academie.

Naast de politieke en religieuze perikelen waren er nog de nodige sociale problemen. Zo zorgden de veelvuldige grotere en kleinere aanvallen van pest en andere epidemische ziekten keer op keer voor menselijke drama's, terwijl ze het economische en sociale leven meer of minder ernstig ontwrichtten. Van Nijmegen is bekend dat het stadsbestuur na de epidemie van 1635 en volgende jaren tot ver in Duitsland nieuwe burgers moest gaan werven om zo het maatschappelijke verkeer weer op gang te krijgen.

Het is opmerkelijk dat de welvaart ondanks alle twisten, gewelddadigheden en rampspoeden almaar toenam. De Republiek werd tijdens Van Diemerbroecks leven een economische grootmacht. Nederlandse schepen bevoeren de wereldzeeën en verhandelden alle mogelijke winstgevende goederen, van graan tot leer en van peper tot geneeskrachtige kruiden. Met de economie bloeiden ook het onderwijs en de wetenschappen hoog op. Dat uitte zich in de snelle groei van het aantal

⁸ Van Diemerbroeck is als geneeskundige een Galenus, hij leeft als een Platonist en hij spreekt als een Cicero. Aldus Hein van Rentzen in zijn drempelvers voor de auteur in de *Tractatus*.

⁹ Op de synode werd tevens de Dordtse kerkorde opgesteld. Daarin werd onder meer vastgelegd dat de wereldlijke overheid bepaalde bevoegdheden in het kerkelijke leven behield. Zie Janse, 2005.

instellingen voor hoger onderwijs en het stijgend aantal studenten dat zich liet inschrijven. Van heinde en ver togen ze naar de nog maar net opgerichte universiteiten van Leiden (1575) en Franeker (1585), of naar de wat later opgerichte instellingen in Groningen (1614), Utrecht (1636) en Harderwijk (1648). De opbloei van de wetenschappen uitte zich ook in het toenemend aantal geleerden dat onderzoek deed in een laboratorium, een theatrum anatomicum, een gasthuis – of gewoon thuis – en daarbij tot tal van baanbrekende ontdekkingen kwamen. Eigenlijk kan het niet verbazen dat ook die snel opbloeiende wetenschappelijke wereld door de nodige spanningen werd getekend. Die hingen nauw samen met de ingrijpende ommekeer die plaats vond in het wetenschappelijke denken. In hedendaagse termen ging het om een ‘paradigmashift’. Oude antieke denkbeelden die eeuwenlang richtinggevend waren geweest, kwamen plotseling op de helling te staan. De protagonisten van de nieuwe wetenschap - Copernicus (1473-1543), Kepler (1571-1630), Galileï (1564-1642), Descartes (1596-1650) en Newton (1643-1727) verlieten het eeuwenoude Aristotelische bolwerk en probeerden het wetenschappelijk onderzoek op nieuwe leest te schoeien. Zoals bekend is, (her)ontdekte Copernicus dat de aarde net als andere planeten om de zon draait. Joh. Kepler vatte de bewegingen der hemellichamen in mathematisch geformuleerde wetten. Deze begenadigde wiskundige brak met de antieke benadering waarbij alle verschijnselen in de natuur uit kwalitatief verschillende krachten werden verklaard. Aristoteles had gezocht naar het waarom van het vallen van lichamen. Hij dacht dat het te maken had met hun wezen, namelijk hun zwaar zijn, en met hun zoeken naar een natuurlijke plaats in het heelal. Galileï ging op de aldus geformuleerde waarom-vraag niet in. Volgens hem draaide alles om kwantitatieve verschillen. Daarom probeerde hij de bewegingen te vangen in meetbare factoren, in richtingen, in tijd en snelheid. ‘Het boek der natuur’, zo zei hij Kepler na, ‘ligt voor ons open; om het te kunnen lezen, is de taal van de wiskunde nodig’. Galileï dacht net als Kepler dat de menselijke geest bij uitstek geschikt was om deze mathematische verhoudingen te vatten. Hij zocht dan ook volijverig naar de grondbeginselen van een kwantitatieve, wiskundige, mechanische natuurwetenschap. Zijn lijfspreuk was: ‘*ubi materia ibi geometria*’ [= wiskunde].

Deze wending in het denken deed zich ook in de medische wereld voor. Geneeskundigen trachtten het Galenistische bolwerk, dat voor een goed deel stoelde op Aristotelische beginselen, af te breken. Dat gold voor de chemiatrici die, voorop gegaan door Paracelsus (1494-1541) en Jan Baptist Van Helmont (1577-1644) probeerden langs chemische weg de geheimen der natuur te ontrafelen. Het gold ook voor de iatrofysici die hun onderzoek op mechanistische modellen baseerden en op die manier probeerden grip te krijgen op de natuur en de met haar verbonden ziekten. Hun beroemdste representant is zonder twijfel William Harvey die de grote bloedsomloop.

Tegenover deze nieuwlichters stonden geleerde medici die aan het oude vertrouwde Aristotelisch-Galenistische model bleven vasthouden en het soms met hand en tand verdedigden. Tussen beide groeperingen in stonden de wat bedachtzamere eclecticici en de vaak zeer vindingrijke synthetici die probeerden nieuwe inzichten te combineren met het goede uit de oude theorieën en modellen.

Van Diemerbroeck maakte deze ontwikkelingen van zeer nabij mee. Eerst als student aan de pas opgerichte universiteit van Leiden, later als praktiserend medicus in Nijmegen en Utrecht, en vooral natuurlijk als hoogleraar in de Domstad. Hij maakte zelf deel uit van de omwentelingen. Sporen daarvan komt de lezer in de *Tractatus de peste* overal tegen. Soms heel uitdrukkelijk, soms verscholen achter meer of minder cynische opmerkingen of verstopt in bedekte toespelingen. Het zijn niet in de laatste plaats deze verwijzingen naar de ‘hot items’ en strijdpunten van zijn tijd die Van Diemerbroecks boek voor de hedendaagse lezer interessant maken. Om ze op te kunnen sporen, moet de lezer er echter verdacht op zijn. Hij moet, naar een woord van de filosoof van de groene mat, Johan Cruyff, ‘het doorhebben om het te kunnen zien’. Dus moet hij enigszins vertrouwd zijn met de wetenschapsfilosofie en het medische denken uit die dagen.

2.2 Opzet van het hoofdstuk

Tegen deze achtergrond worden in het navolgende enige gegevens gepresenteerd die de lezer op weg kunnen helpen bij het vormen van een beeld van Van Diemberbroeck en zijn wereld. Eerst komen enkele basale biografische data aan bod. Dan volgt een kort exposé over opleiding en verdere carrière. Ook passeren de in schrift verschenen vruchten van zijn werk de revue. Tot slot volgen enkele tamelijk speculatieve overwegingen rond de vraag wat Van Diemberbroeck voor een man was. Over de vraag wat de kenmerken van zijn persoonlijkheid waren valt op grond van de schaarse gegevens weinig te zeggen. Ook blijft onduidelijk hoe hij in politiek en maatschappelijk opzicht dacht. Alleen aan zijn wetenschappelijke en vooral ook medisch-professionele opvattingen kan een wat uitvoeriger beschouwing worden gewijd. Om zijn opvattingen op dat gebied wat meer reliëf te geven, worden ze in een apart hoofdstuk besproken. Zijn denken wordt daarbij geplaatst tegenover dat van enkele vooraanstaande tijdgenoten met wie Van Diemberbroeck direct of indirect in contact stond. Voor een deel gaat het om geleerden uit zijn meer of minder onmiddellijke omgeving, zoals de theoloog Voetius, de filosoof Cartesius, de Cartesiaanse arts en denker Regius en de medicus en theoloog Sennert. Voor een ander deel gaat het om gezaghebbende voorgangers die Van Diemberbroeck kende uit hun geschriften. Dat waren in de eerste plaats Aristoteles, Hippocrates en Galenus.

2.3 Familie en naaste omgeving

IJsbrand Van Diemberbroeck werd geboren op 13 december 1609 te Montfoort als zoon van Gijsbert Van Diemberbroeck en Magdalena Sasse of Sassia (Van der Aa, 1858: iv, 162-163). Hij overleed in Utrecht op 17 november 1674.¹⁰ De schrijver van het pesttraktaat werd naar hedendaagse begrippen dus niet erg oud: net geen 65 jaar. Er zijn aanwijzingen dat de dood niet volgde op een lang ziekbed; de hoogleraar had, zo blijkt uit het Utrechtse *Album promotorum*, in oktober nog promoties. Graevius meldt in de lijkrede dat de dokter vlak voor zijn dood nog patiënten had bezocht, zelfs buiten de stad (Graevius, 1675). Min of meer in tegenspraak hiermee is de mededeling van zijn zoon Tieman, de bezorger van de *Opera omnia* uit 1685. Uit diens voorwoord kan worden opgemaakt dat Van Diemberbroeck senior zijn dood voelde naderen. Hij zat, zo herinnert zijn zoon zich, in zijn laatste levensjaar vaak tot diep in de nacht bij lamplicht te zwoegen – hij bezigt het woord ‘*lucubratio*’ – en bracht verbeteringen aan in zijn eerdere publicaties. Hij wilde er nog allerlei fouten uithalen en de inhoud aanpassen aan de laatste stand van de wetenschap. Vader had haast, aldus zijn zoon, want hij was bang dat hij het werk niet afkreeg. Drie maanden later stierf Van Diemberbroeck inderdaad en het is dus niet ondenkbaar dat de ervaren clinicus zelf al eerder heeft geweten dat er iets met hem aan de hand was. Met deze veronderstelling stemt overeen dat Van Diemberbroeck er op het portret dat C. Jonson van Ceulen op 48-jarige leeftijd van hem maakte, nog patent, ja zelfs jong voor zijn leeftijd uitziend, terwijl de geportretteerde in 1670¹¹, dus vier jaar voor zijn dood, op een ets juist betrekkelijk oud oogt.¹² Het gaat bij dat laatste werk om een portret

¹⁰ Volgens Isaac Le Long (1736:78) was Van Diemberbroeck al op 4 november 1674 komen te overlijden.

¹¹ Ca. 1668, aldus J. Welters in *Numaga*, 25 (1978) 72-78.

¹² Het geschilderde portret bestaat in twee uitvoeringen: a) Het Museum Valkhof te Nijmegen heeft een in 2010 in Amerika aangekocht portret van IJsbrand Van Diemberbroeck dat vervaardigd is in 1657 – VD was toen 48 jaar. Het is een van de beste stukken van de Engels-Nederlandse schilder Cornelis Jonson van Ceulen (1593-1661), b) De universiteit Utrecht heeft sinds 1698 ook een portret door C. Jonson van Ceulen. Het is met zekerheid een herhaling van het Nijmeegse schilderij waarbij de schilder het portret heeft teruggebracht tot een buste in een ovaal. Zie: Marja Begheyn-Huisman en Ruud Priem, Recente aanwinsten van het Museum Het Valkhof. *Numaga*, 57 (2010) 184-200. In de derde plaats is er een ets van Jean Edelinck naar Romeyn de Hooghe uit ca. 1670 met de stad Utrecht en de Dom als achtergrond. Men vindt deze in Van Diemberbroecks

dat getekend is door Romeyn de Hooghe en geëtst door Jan Edelin(c)k. Op de achtergrond is de stad Utrecht met de Dom te zien. Misschien is het na 1648 met de gezondheid van Van Diemberbroeck bergafwaarts gegaan. Graevius meldt dat de hoogleraar op een gegeven moment bewusteloos was geraakt en daarna vier maanden het bed had moeten houden. Waaraan hij later is overleden, komt uit de bronnen niet geheel duidelijk naar voren.

Graevius, die i.v.m. zijn lijkrede zonder twijfel met de kinderen of de weduwe heeft gesproken, meldt (*Oratio*, p. 275): “op de eerste van de maand werd hij bij de lunch plotseling ziek, terwijl hij tevoren nog vele patiënten had gezien en zelfs in Vianen en Wijk bij Duurstede visites had afgelegd. Hij begon over al zijn ledematen te beven en voelde zich daarna slecht. De volgende nacht braakte hij en kreeg hij naar het leek een lichte koorts die echter boosaardig was, want ze ontnam hem terstond al zijn krachten. De zwakte werd van uur tot uur erger en op de zesde dag overleed hij zuchtend en biddend, maar vol Godsvertrouwen. Hij bleef tot op het laatst helder.”

In 1642 lag die donkere dag nog ver in het verschiet. Van Diemberbroeck huwde op 17 oktober van dat jaar, dus op zijn drieëndertigste, met Elisabeth van Gessel. Hij woonde en werkte toen nog in Nijmegen en in die stad zal het zijn geweest dat hij zijn toekomstige echtgenote ontmoette. Haar vader Tieman oefende er namelijk de medische praktijk uit.¹³ ¹⁴ Uit het huwelijk van IJsbrand Van Diemberbroeck en Elisabeth van Gessel kwamen vijf kinderen voort die de volwassen leeftijd bereikten. Dat kan worden afgeleid uit het gegeven dat de erfenis werd verdeeld tussen de zonen Gijsbert, Tieman en Johan en de dochters Magdalena en Catharina.¹⁵ In de reeds aangestipte lijkrede maakt Graevius gewag van nog twee andere meisjes, Elisabeth en Johanna, die echter jong overleden. Blijkens het testament erfden de twee overgebleven meisjes onder meer de kleren en de talrijke juwelen van hun moeder. De boeken en instrumenten waren al eerder naar zoon Tieman gegaan. Een inventaris hiervan werd spijtig genoeg niet gevonden. Daar zoon Johan jurist was, kan worden aangenomen dat de oudste zoon Gijsbert geen medicus was (anders had hij ook wel boeken gekregen). Deze oudste, naar zijn grootvader aan vaderskant vernoemde zoon werd in Nijmegen geboren. Hij werd op 27 december 1643 gedoopt in de Stevenskerk – kennelijk verbleef Van Diemberbroeck toen nog in Nijmegen (Houtzager, 1976: 340). Over deze Gijsbert Van Diemberbroeck, de kleinzoon dus, is verder weinig bekend.¹⁶ Volgens Graevius was hij

anatomieboek uit 1672 en in de *Opera omnia* uit 1685. Een reproductie is opgenomen in Hans Bots, Pestepidemie. Zesduizend slachtoffers geteld, in: Dolly Verhoeven (red) *De canon van Nijmegen*. Nijmegen, 2009, p. 78-83. Tot slot is er een gespiegelde versie van de ets te vinden in *Isbrandi de Diemberbroeck Medicinae et Anatomes Professoris Opera Omnia Medica et Anatomica*. Genevae apud Samuelem de Tournes MDCLXXXVII. Hierop kijkt de afgebeelde naar links. De prent is gesigneerd met ‘F. Diodali sculp’. De achtergrond met het gezicht op de stad Utrecht is weggelaten.

¹³ Over Tieman van Gessel, de schoonvader dus, zegt Sterck in het NNBW (Deel 6, Kolom 580) dat hij te Amersfoort werd geboren. Hij studeerde geneeskunde en werd, naast zijn vader die rector was, conrector van de Latijnsche school in die stad. Als Remonstrant werd hij op een kwaad moment uit zijn ambt ontheven en ging [hij] de geneeskundige praktijk uitoefenen, eerst te Nijmegen, later (wanneer precies is onbekend) te Utrecht. Hij overleed op zeer hoge leeftijd in die stad, waar hij ‘algemeen [werd] geacht wegens zijn gematigdheid en geleerdheid’. Hij schreef een groot aantal boeken over medische, maar ook theologische onderwerpen.

¹⁴ Elisabeth overleefde haar man maar enkele jaren: uit bewaard gebleven bronnen blijkt dat zij op 24 december 1677 werd begraven. Volgens de boedelcedule gemaakt door haar zoon Tieman zou ze op 18 dec. 1677 zijn overleden

¹⁵ De laatsten waren vernoemd naar de grootmoeders Van Diemberbroeck respectievelijk Van Gessel.

¹⁶ Enig zoeken met Google leverde op dat een zekere Aletta Vermeer, geboren circa 1640, overleden na 1686, op 14 maart 1677 te Utrecht trouwde met Gijsbert Van Diemberbroeck, geboren circa 1643, overleden na 1686, zoon van IJsbrand Van Diemberbroeck en Elisabeth van Gessel (<http://www.alweer-een-vermeer.nl>).

'*pharmacorum miscendorum & Botanices studiis... deditus.*' (*Oratio funebris*, p. 269). Zoon Tieman kwam op 10 september 1646 in Utrecht ter wereld. Hij werd vernoemd naar de vader van zijn moeder. Johan en de twee meisjes zijn waarschijnlijk later geboren. Tieman studeerde geneeskunde in Utrecht en promoveerde op zijn twintigste, in 1668, bij niemand minder dan Henricus Regius, de collega proximus van zijn vader.¹⁷ Zijn onderwerp was de longziekte asthma. Hij werd later stadsgeneesheer te Utrecht, alwaar hij volgens Van der Aa ook apotheker zou zijn geweest (Van der Aa, iv, 163).¹⁸ Hij overleed op 4 november 1685 (Lindeboom, 1984: 440). Verder is van hem vooral bekend dat hij de werken van zijn vader na diens dood verzamelde en opnieuw uitgaf. Van de derde zoon, Johan, weten we dat hij (eveneens in 1668 in Utrecht) in de rechten promoveerde en wel bij A. Matthaeus III. De dissertatie ging over *De Injuriis et famosis libellis* (Over schimp- en schotschriften). In het *Album promotorum* staat bijgeschreven: '*Rectoris filius*'.¹⁹ Van deze Johan weten we weinig meer dan dat hij op 11 februari 1674 in de Dom van Utrecht een gereformeerd huwelijk sloot met Duyfje van Stra(e)ten, dochter van Johan van Straeten, advocaat en raadsheer bij het Hof van Utrecht (overleden in 1673). Vader IJsbrand was getuige bij het huwelijk dat op 11 februari, dus enkele maanden voor zijn dood, werd gesloten.²⁰ Genoemde Mr. Van der Stra(e)ten was een broer van de bekende medicus en hoogleraar in de geneeskunde te Utrecht Willem van der Straten (1593-1681). Deze laatste zal verderop nog ter sprake komen, onder andere omdat IJsbrand Van Diemerbroeck hem in 1649 als hoogleraar opvolgde.

Van Diemerbroeck en zijn vrouw stamden beiden uit aanzienlijke remonstrantse families. *Si vis nubere, nube pari*, zo tekent Graevius bij het huwelijk aan (Graevius, 1675: p. 268). Hun kinderen trouwden op hun beurt ook weer met kinderen van goede komaf – zij het niet per se van remonstrantsen huize. In de tweede helft van de zeventiende eeuw was een huwelijk tussen Remonstranten en Contra-remonstranten kennelijk weer mogelijk. Hoezeer de betere families in Utrecht met elkaar verweven waren moge het zij hier terzijde opgemerkt, verder blijken uit het feit dat Maria, een zus van Duyfje van (der) Stra(e)ten, en dus ook een dochter van Johan van der Straten, op 17 juli 1666 trouwde met Henrick van Gessel (geb. 1626), zoon van Tieman van Gessel (en dus zeer waarschijnlijk de broer van Elisabeth van Gessel, de vrouw van IJsbrand Van Diemerbroeck). Tieman sr. had dus een dochter die met Van Diemerbroeck trouwde en een zoon die met Maria van der Straten huwde.²¹

Dat de Van Diemerbroecks tot de betere stand behoorden, kan ook blijken uit de boedelbeschrijving die van hun bezittingen werd gemaakt. Ze hadden gewoond in een groot en deftig pand, een 'Huyssinge en erve staende op het Doms Kerckhoff streckende voor van 't selve kerckhoff, tot agter St Peters, daer zuytwaerts de Heer Vroeschap Heurnius, en noortwaerts Joffr. Gladbeeck met hun

¹⁷ Het gedigitaliseerde Album promotorum geeft: Timannus Van Diemerbroeck, Disputatio medica inauguralis de asthmate. Datum promotie: 08-10-1668 Promotor: H. Regius. Faculteit: geneeskunde Hs.: Rectoris filius. bron: <http://dap.library.uu.nl/frames.html?naam>.

¹⁸ De mededeling staat niet in Molhuysen en Blok, 1911-1937.

¹⁹ <http://dap.library.uu.nl/frames.html>.

²⁰ Bron: Parenteel Rutger Van Stra(e)ten (Utrecht) Door: Ruud Straatman en Frank van Straaten Laatste update: 17 november 2006 <http://www.xs4all.nl/~smaak/Parenteel-Van-Straten-Utrecht.htm>.

²¹ Twee zussen van Duyfje trouwden elk met een zoon van Nicolaas Hamel, burgemeester van Utrecht. Een van de zonen, Elbert, was medicus. De Hamels waren overigens al eerder aan de Van der Stratens verwant geraakt: Johan van Straten, vader van Maria en Duyfje, was op 5 oktober 1617 in Utrecht (Buurkerk, Geref.) getrouwd met Maria Hamel (overleden 1673), een dochter van Gerrit Hamel en Maria van Meerwijk.

respective huysen en erven naestgelegen sijn'.²² Het testament gunt ons een blik in dat huis en daarmee ook in het leven van zijn bewoners. Allereerst valt op dat het huis helemaal vol moet hebben gehangen met kaarten, tekeningen en schilderijen. Het aantal (de boedellijst noemt er enkele tientallen) moet ook naar toenmalige begrippen groot zijn geweest.²³ Er hingen onder meer portretten in olieverf van Van Diemberbroeck en van zijn vrouw door Jonson van Ceulen, voorts portretten van grootvader Gijsbert Van Diemberbroeck en zijn vrouw (door Mierevelt) en van grootvader Henrick van Gessel. Verder waren er talrijke 'winterties', 'fruytagies' en 'stranties' van Blommart, Lostadt, Docker, Boschaert, De Hooch, Drillenburch, Elzevier, Simons en Droochslooth. Uit de verdere inventaris blijkt andermaal dat de Van Diemberbroecks welgesteld waren: zij bezaten tal van landerijen en verder veel aandelen en andere waardepapieren. Voor een deel zal het bezit de vrucht zijn geweest van een succesvol leven als medicus en hoogleraar. Voor een ander deel zullen de bezittingen door de Van Diemberbroecks van hun ouders zijn geërfd. Vader Gijsbert Van Diemberbroeck was burgemeester van Montfoort. Schoonvader Tieman van Gessel was een vooraanstaande Utrechtse geneesheer en theoloog. Hij was archiater van de Staten van Utrecht (als opvolger van Willem van der Straten) en bediende het gasthuis.²⁴

2.4 Opleiding

Na thuis het eerste onderwijs te hebben genoten (volgens Graevius) en in Utrecht de Latijnse school te hebben bezocht, vertrok IJsbrand in 1627 naar Leiden om er geneeskunde te studeren. Hij werd ingeschreven op 1 november van dat jaar en was toen dus achttien jaar oud. Tijdens de voorbereidende studies in de *artes* werd hij onderwezen door Daniel Heinsius (1580-1655), (Latijn, Grieks, Geschiedenis) en door (de eveneens remonstrants gezinde) Caspar Barlaeus (1584-1648) in de Wijsbegeerte. De medici Otto Heurnius (1577-1652) en Adrianus Falcoburgius (1581-1680) wijdden hem vervolgens in de geneeskunde in. Wie naar de biografieën van deze twee medici kijkt, moet vaststellen dat Van Diemberbroeck in een tamelijk behoudend klimaat was terecht gekomen. Toch kon hij in Leiden kennis nemen van allerlei nieuwe ontwikkelingen – zoals van de ontdekking van de bloedsomloop door William Harvey die in 1628 wereldkundig werd gemaakt. Deze ontdekking werd in Leiden en elders in de Republiek door lang niet iedereen aanvaard, maar ze werd wel uitgebreid besproken. Voorts maakte Van Diemberbroeck kennis met een nieuwe manier van klinisch onderwijs die juist in die dagen opkwam: het onderwijs aan het ziekbed.

Otto Heurnius werd in 1577 geboren in Utrecht als oudste zoon van de latere Leidse hoogleraar in de geneeskunde Johannes Heurnius (1543-1601) (Kroon, 1911). Hij had gestudeerd in Leiden en was in 1601 bevorderd tot *medicinae doctor*. Nog in dat zelfde jaar werd hij tot buitengewoon hoogleraar benoemd op de plaats van zijn overleden vader. Tien jaar later (1611) volgde een aanstelling als gewoon hoogleraar. In de eerste jaren van zijn buitengewoon hoogleraarschap hield hij zich bezig met de uitgave van de nagelaten geschriften van zijn vader. Na het overlijden van de anatoom Pieter Pauw (1617) werd ook het ontleedkundig onderwijs aan Heurnius jr. toevertrouwd. Daarnaast maakte hij zich verdienstelijk door te ijveren voor klinisch onderwijs. Overigens moet hij als docent niet hebben uitgeblonken. Om die reden werd in 1624 Adriaan van Valckenburg (Falcoburgius) naast hem benoemd. Heurnius jr. was een dominante man die met velen, ook met

²² Gemeente Archief Utrecht 802. Verzameling losse aanwinsten Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht. 455 Stukken betreffende de verdeling van de nalatenschap van Isebrand Van Diemberbroeck, hoogleraar in de medicijnen, en zijn vrouw Elisabeth van Gessel 1678-1679. Met retroacta. 1642-1678.

²³ Al waren er wel meer medici die een rijke verzameling bezaten. Volgens een mededeling in Wikipedia bezat de Leidse hoogleraar Frans de le Boe Sylvius een collectie van 190 schilderijen waarvan negen door Frans van Mieris en elf door Gerard Dou. Dat waren schilderijen die in de zeventiende eeuw reeds zeer prijzig waren.

²⁴ Hij woonde blijkens het testament van Van Diemberbroeck in de thans nog bestaande Herenstraat.

Van Valckenburg, in onmin leefde. Op wetenschappelijk gebied heeft hij weinig gepresteerd. Berucht is, aldus Kroon, zijn 'niet geheel eerlijke bestrijding van de leer van den bloedsomloop' (Kroon, op. cit).

Adrianus Falcoburgius werd in 1581 te Leiden geboren. Hij legde zich toe op de ontleed- en heekunde en deed dat met zoveel verve, dat hem reeds vóór zijn promotie werd toegestaan om openbare lessen in de ontleedkunde te geven. Na zijn promotie in 1621 nam hij het werk over van de hoogleraar Bontius, die lijfarts van prins Maurits was geworden. In 1624 werd hij buitengewoon hoogleraar in de heekunde en in 1630 volgde zijn benoeming tot gewoon hoogleraar. Hij overleed in 1650 (Van der Aa, Dl. vi, p. 37; NNBW, dl iv, p. 1357).

Hoe tevreden Van Diemberbroeck was met het door Heurnius en Falcoburgius geboden onderwijs, valt uit de geraadpleegde bronnen niet goed af te leiden. Haeser meldt dat Van Diemberbroeck in zijn leerboek anatomie (*Opera Omnia, Anatome*, Liber II, p. 278) ietwat smalend memoreert dat zijn leermeesters in Leiden in het theatrum anatomicum soms stiekem het septum van het hart doorboorden om de toeschouwers te laten zien dat de Ouden c.q. Galenus toch gelijk hadden (Haeser, 1859: 570). Van Diemberbroeck schrijft, in de vertaling van Houtzager, dienaangaande het volgende:

'En daaruit blijkt de misvatting van de Ouden, die geschreven hebben dat door vrij grote openingen van de tussenwand (van het hart) bloed van de rechter naar de linker kamer stroomt; zo begrijpt men ook de vernuftige bedriegerijen van sommige nieuwelingen [scl. medici uit de Nieuwe Tijd, AK] die, om de opvattingen van de oude anatomen als het ware met feiten aan te tonen en te bewijzen, het tussenschot met behulp van priemen krachtig doorboorden en daarmee hun minder ervaren leerlingen de overtuiging gaven dat ze in het tussenschot duidelijk waarneembare openingen en doorgangen aantroffen; deze verlakkerij hebben ook mijn leermeesters eertijds, Otto van Heurne en Van Valkenburg, ontleedkundigen te Leiden, verscheidene malen ten aanschouwe van een ieder toegepast, zoals ik met eigen ogen heb gezien' (Houtzager, 1975: 11-17).²⁵

Toch had Vesalius (1514-1564) in 1555 al in de tweede druk van de *Fabrica* nadrukkelijk gesteld dat Galenus ongelijk had en dat er geen gaten in het tussenschot tussen de kamers (septum ventriculare) te vinden zijn. En William Harvey (1578-1657) maakte zijn beroemde ontdekking van de grote bloedsomloop wereldkundig toen Van Diemberbroeck tweedejaarsstudent was.

Helaas valt niet met zekerheid vast te stellen of en wanneer Van Diemberbroeck zijn medische studie in Leiden afrondde. Houtzager heeft geen bescheiden kunnen vinden waaruit dat onomstotelijk blijkt. Zeker is wel dat hij na twee jaar medische studiën aan zijn *peregrinatio academica* begon: nogal wat welgestelde jonge academici maakten in de zeventiende eeuw in het kader van hun studie een reis door Europa en bezochten dan nog enige tijd een of meer universiteiten of geleerde centra. Menigeen onder hen promoveerde zelfs in het buitenland. Van Diemberbroeck deed als zo velen Frankrijk aan.²⁶ In Angers verkreeg hij 'den doctoralen graad in de wijsbegeerte en geneeskunde', aldus Banga (1868/1975: p. 418). Angers, de hoofdstad van het hertogdom Anjou, had al een universiteit sinds 1364. Een student kon er geen volledige studie in de geneeskunde doen, maar wel promoveren. Dank zij het Edict van Nantes (1598-1685) heerste er godsdienstvrijheid en mede daardoor kreeg de universiteit onder protestantse Nederlanders een zekere aantrekkelijkheid: Johan en Cornelis de Witt promoveerden er en ook Reinier de Graaf, zonder twijfel de beroemdste student van Van Diemberbroeck, verwierf er de doctorsbul (Houtzager, 1974: 69-71). Volgens Banga (1868/1975: p. 418) promoveerde Van Diemberbroeck in 1627 te Angers. Of die datum correct is, valt

²⁵ Geciteerd naar Houtzager, IJsbrand Van Diemberbroeck, (1609-1674) *Aere perennius* no 18 januari 1975 11-17. 'Unde patet error Antiquorum, qui eos poros latiores sanguinem e dextro in sinistro ventriculum transmeare scripserunt, ut & ingeniosa fallacia quorundam neotericorum, qui, ut antiquorum sententiam re quasi demonstrent ac probent, stylis fortius immissis septum perforantes, se manifestos in eo poros ac transitus invenire, imperitioribus persuadent, quo fuco etiam olim praeceptores meos, Otthonem Heurnium & Falcoburgium, anatomicos Leydenses, in publico theatro nonnunquam usos fuisse vidimus'.

²⁶ 'Biennio ibi exacto in Galliam iter adornavit...' als dus Graevius in zijn lijkrede.

te betwijfelen: Van Diemberbroeck werd immers op 1 november 1627 in Leiden ingeschreven als student. Dichter bij de waarheid lijkt dan de mededeling van Lindeboom, die zegt dat Van Diemberbroeck in 1634 in Angers gradueerde in de geneeskunde en filosofie.²⁷ Maar ook die uitspraak is aanvechtbaar: Graevius schrijft namelijk dat Van Diemberbroeck zich in 1633 in Nijmegen vestigde (Graevius, 1675: 265). Na de promotie in Angers zou Van Diemberbroeck zich – volgens Banga – enige tijd in Poitiers hebben opgehouden en als veldarts hebben gediend in, zo mag worden aangenomen, het Franse leger. Over deze jaren in Frankrijk is verder niets bekend. Lange tijd kan hij er niet hebben verbleven, want zoals gemeld, vestigde hij zich in 1633, 24 jaar oud, in Nijmegen.

2.5 Nijmegen

Op welke datum Van Diemberbroeck zich in de stad aan de Waal vestigde is niet precies bekend. Indien hij het burgerschap had aangevraagd, zouden we het hebben geweten, maar de Nijmeegse raadssignaten maken hier geen melding van.²⁸ De eerder genoemde Graevius, die voor zijn lijkrede ongetwijfeld de kinderen heeft geraadpleegd, of gebruik heeft gemaakt van bepaalde hem ter hand gestelde stukken, geeft wel iets van de redenen waarom de jonge medicus voor Nijmegen koos. Graevius zegt dat Van Diemberbroeck had overwogen dat Nijmegen een aangenaam gelegen stad was met vriendelijke mensen (*incolarum singulari quadam comitate & candore*). Misschien wist de dokter dat van het familielid dat blijkens een zijdelingse opmerking in de *Tractatus* in Nijmegen woonde.²⁹ Bovendien was het nijver volk, zodat hij dacht er een goede boterham te kunnen verdienen. *Non illum fefellit mentis augurium* vervolgt Graevius: Van Diemberbroeck had een goede inschatting gemaakt. Of hij bij zijn keuze rekening heeft gehouden met de omstandigheid dat Nijmegen – net als Utrecht, waar hij zich enkele jaren later zou vestigen – een redelijk gunstig klimaat bood voor Remonstranten (Price, 1994: 270), vermelden de bronnen niet. Wat hij niet zal hebben voorzien, is dat er in Nijmegen al kort na zijn vestiging een overmaat aan gevaarlijk werk op hem af zou komen. In 1635, twee jaar na zijn komst, brak een zware pestepidemie uit, die drie jaar duurde en duizenden Nijmegenaren het leven kostte. Van Diemberbroeck vestigde al snel een naam, zonder twijfel ook omdat hij de besmettelijke pestpatiënten onverschrokken bleef bezoeken en behandelen. Mede daarom zal het zijn geweest dat hij op 16 juli 1636 tot tweede stadsarts werd aangesteld. Zijn honorarium bedroeg 150 gld. per jaar (Houtzager, 1976: 343). Door deze benoeming kwam Van Diemberbroeck naast Emanuel de Mandeville (1611-1660) te staan, de man die zijn aan pest overleden vader Michaël als stadsarts en rector van de Latijnse school was opgevolgd.³⁰ Dat de pas gevestigde dokter de functie aannam, getuigt zeker van enige moed en onverschrokkenheid, want, zoals eenieder wist, was het werk bepaald gevaarlijk. Blijkens zijn relaas in ziektegeval XVII werd

²⁷ Als bronnen noemt Banga *Anat.* 21, 107, 278, 102, 293 en 314; *De peste* 112, *Observ* 25, 101 en 127. Om welke edities het gaat, vermeldt hij niet.

²⁸ Van Diemberbroeck heeft geen burgerschap gevraagd of gekregen, dit in tegenstelling tot zijn collega De Mandeville die er zelfs niet voor hoefde te betalen. Zie Schimmel, 1966: 150.

²⁹ *Tractatus*, p. 390 spreekt van een familielid in Nijmegen.

³⁰ Dr. Emanuel de Mandeville, zoon van Michaël, is stadsmedicus van Nijmegen en professor in de medicijnen geweest, op een gezamenlijk traktement van f 450 en schijnt alleen van zich te hebben doen spreken door de twisten, die hij gehad heeft met IJsbrand Van Diemberbroeck over de financiële voordeelen der gezamenlijke praktijk. Zie: H.D.J. van Schevichaven, De Genees- en heilkunde kunst in oud-Nijmegen, in: *Prov. Geldersche en Nijmeegsche Courant* 22-23 januari en 5-6 februari 1899, herdrukt in *Penschetzen uit Nijmegen's Verleden*, deel II. (Nijmegen, 1901), p. 234-248, speciaal p. 242-243. Zie ook A. Geyl in *Nieuw Nederlands Biografisch Woordenboek* (NNBW) en Van der AA, Deel 12-1, 134: Mandeville (Emanuel van), een voortreffelijk arts, aanvaardde 3 Mei 1656 het ambt van hoogleraar te Nijmegen. Overigens schreef De Mandeville als student een *dissertatio*, getiteld *Tractatus de peste*. (1666). Zie ook Hans Bots en Toon Kerkhoff, 2001.

Van Diemberbroeck op een gegeven moment bijna zelf het slachtoffer van de pest. Hij herstelde echter. Volgens ziektegeschiedenis CXX kreeg Van Diemberbroeck een andere keer ook een karbonkel aan een hand. Ook nu herstelde hij echter en ging door met zijn werk. Met recht concludeerde het Nijmeegse stadsbestuur achteraf dat hij zich had onderscheiden doordat hij 'gedyrende dese swaere sieckte die gemeynte met sonderlinghe naersticheyt ende getrouwicheyt [heeft] gedient ende geassisteert...' (Houtzager, 1976:343).

Over het persoonlijke leven van Van Diemberbroeck, die inmiddels nog niet veel ouder dan 24 jaar kan zijn geweest, is weinig bekend. Wel weten we uit een studie van Van Lieburg wat een stadsarts in die dagen zoal te doen stond. Deze had een drieledige taak. Allereerst moest hij hulp verschaffen aan allen die hun behandeling niet zelf konden betalen. Deels lagen deze patiënten in het gasthuis, deels waren ze thuis, deels ook werden ze bij andere burgers ondergebracht. Vaak hoorden ook ingekwartierde soldaten tot deze doelgroep (Kerkhoff, 1976). De behandeling van pestlijders behoorde meestal expliciet tot deze eerste taak. Soms was het zelfs de hoofdtak van de stadsdokter. In de tweede plaats was de stadsarts een deskundige die kennis uitdroeg. Als adviseur van de overheid stelde hij voor het stadsbestuur bijvoorbeeld vast of verdachte (sterf)gevallen verband hielden met een epidemische ziekte. Ook adviseerde hij over de maatregelen die het bestuur kon nemen. Als docent gaf hij verder les aan de chirurgijns en soms ook de apothekers. In de derde plaats hield de archiater toezicht op de beoefening van de genees-, heel- en verloskunde en de farmacie. De stadsdokter visiteerde de winkels en apotheken, hield toezicht op het werk van de heelmeeesters, examineerde de chirurgijns en apothekers en oordeelde over de toelating van steensnijders, breukmeesters en oculisten. Zo droeg hij bij aan de bescherming van de bevolking tegen kwakzalvers (Van Lieburg, 1989:41 e.v.).

De stadsarts had aldus een omvangrijke en verantwoordelijke functie en zeker in tijden waarin een zware pestepidemie de stad trof, moet hij er zijn handen vol aan hebben gehad. Iets daarvan blijkt uit de dagindeling die Van Diemberbroeck in de *Tractatus* aan het slot van Boek II memoreert. De dokter begon elke dag tussen vier en vijf uur in de vroege ochtend met visites. Tussen zeven en acht uur ontbeet hij met brood en wat kaas om daarna zijn visites voort te zetten.³¹ Tegen tien uur nam hij weer even rust en zo ook na het middagmaal. Hoe laat hij 's avonds naar bed ging, vermeldt Van Diemberbroeck niet. Als we ervan uitgaan dat de mens ook in de zeventiende eeuw zeven of acht uur slaap nodig heeft gehad, moet het ergens tussen negen en tien uur zijn geweest.³² Tegen deze laatste veronderstelling pleit dat Van Diemberbroeck naar aanleiding van Geval 17 in Boek IV meldt dat hij tot tien uur in de avond visites maakte. Indien hij het elke dag zo laat maakte, kan hij niet voor elf uur naar bed zijn gegaan. Een geluk voor Van Diemberbroeck is waarschijnlijk geweest dat hij bij alle drukte niet zelf voor zijn natje en droogje behoefde te zorgen: in de eerste jaren woonde hij, blijkens een terloopse opmerking in de *Tractatus*, bij een hospes. Die zal behalve voor inwoning ook voor zijn kost hebben gezorgd.³³

Op grond van deze summiere gegevens mogen we concluderen dat Van Diemberbroeck als tweede stadsarts ten tijde van een ernstige epidemie een zeer zware taak op zijn schouders had liggen. Des te opmerkelijker is dat hij toch kans zag om zorgvuldig aantekeningen te maken van minstens een deel van de behandelde gevallen. Hij volgde daarbij in Nijmegen het voorbeeld van andere stadsartsen. Misschien liet hij zich inspireren door de Italiaanse archiater Quercetanus, die in de

³¹ Opmerkelijk is dat Van Diemberbroeck nergens uitdrukkelijk gewag maakt van patiënten die hem thuis bezoeken.

³² Waarschijnlijk gold dit rooster in de zomer en schoof men 's winters wat op.

³³ Waar de hospes, Bartholomeus Claer, woonde kon niet worden achterhaald. Na zijn huwelijk woonde VD waarschijnlijk in de 'Grootestraet' – een straat waar naast leden van het stadsbestuur meer medici woonden (Niessen en Giesbertz, 1992). Zie Boek IV, Ziektegeval LX.

Tractatus vaker wordt genoemd en die zijn ervaringen met de pest ook te boek stelde. Waarschijnlijk heeft Van Diemberbroeck zijn voorbeeld echter dichterbij huis gezocht en liet hij zich leiden door de Nederlander Pieter van Foreest (1521-1597), de toen al vermaarde stadsarts uit Delft. Deze medicus was, aldus Van Lieburg, het grote voorbeeld van iedere stadsmedicus in de zeventiende eeuw (Van Lieburg, 1989: 41 e.v.). Ook Van Foreest had als geneesheer in Delft aantekeningen gemaakt van de door hem behandelde ziektegevallen. Hij had die omgewerkt tot boeken die hij van theoretische aantekeningen (*scholia*) voorzag.

Of Van Diemberbroeck van meet af aan ook het plan heeft gekoesterd om zijn eigen aantekeningen om te werken tot een boek over pest, weten we niet met zekerheid. Zeker is wel dat hij daar in eerste instantie niet aan toe kwam en evenmin nadat de pest in 1637 eindelijk het veld had geruimd. Nadat de 'gesel Gods' was verdwenen, wijdde Van Diemberbroeck zich eerst aan andere zaken. Hij was, zo kunnen wij ons voorstellen, in Nijmegen inmiddels een man van naam geworden en zijn bestaan kwam nu in een wat rustiger vaarwater terecht. Hij zag kans Elisabeth van Gessel, dochter van zijn ook in Nijmegen werkzame collega Tieman van Gessel voor zich te winnen en trouwde haar in 1642 te Nijmegen. Een geregeld leven als gevestigd geneesheer in Nijmegen leek daarmee in het verschiet te liggen. Helaas kreeg Van Diemberbroeck ruzie met De Mandeville, volgens Rogier over geld (Rogier, 1960: 162). De situatie zou zelfs zo onwerkbaar worden, dat Van Diemberbroeck, die in Nijmegen inmiddels een flinke praktijk moet hebben opgebouwd, in 1644 toch zijn biezen pakte en met vrouw en eerste kind, Gijsbert jr, naar Utrecht vertrok.³⁴ Graevius geeft in zijn *Oratio funebris* overigens een andere verklaring voor het vertrek dan Rogier. Volgens hem speelde mee dat Elisabeth Van Diemberbroeck-Van Gessel graag naar Utrecht terug wilde. Van Diemberbroeck werd overmeesterd door de smeebeden van zijn vrouw (*precibus uxoris expugnatus*). Ze kon haar ouders (die inmiddels naar Utrecht waren vertrokken) niet missen en was bovendien bang voor de kanonnen der Staatsen en hun tegenstanders. Hun gebulder was in die jaren dag en nacht in de stad te horen (Graevius, 1675: 270).

2.6 Utrecht

2.6.1 Een nieuwe start

In de Domstad moest Van Diemberbroeck opnieuw proberen om een praktijk op te zetten. Dat zal de nodige inspanningen met zich mee hebben gebracht. Toch zag de pas gevestigde dokter kans om op basis van zijn in Nijmegen gemaakte aantekeningen een traktaat over de pest te gaan schrijven. Waarom hij voor deze verzware van zijn taak koos, valt moeilijk uit te maken. Naar eigen zeggen haalden vrienden hem over om zijn kennis te delen met collegae die geen ervaring met de behandeling van pestzieken hadden. Een extra argument was dat sommige medici er de slechte gewoonte op nahielden om hun recepten voor collegae geheim te houden. Deze moesten, zo meenden zijn vrienden en dus ook Van Diemberbroeck, vrij en voor iedereen beschikbaar zijn, inclusief de zogenaamde geheime middelen die men voor duur geld aan patiënten verkocht.

Of de vrienden Van Diemberbroeck erop hebben gewezen dat de zittende hoogleraar op het punt stond om lijfarts van Frederik Hendrik te worden, is onbekend. Ondenikbaar is het niet; de *Tractatus* bevat wel elementen die bedoeld zouden kunnen zijn om de auteur professorabel te maken. In de eerste plaats zijn dat de hier en daar al te uitvoerige verwijzingen naar andere auteurs. Om een

³⁴ Op 27 december 1643 wordt zijn eerste kind nog in Nijmegen gedoopt in de Stevenskerk. Op 13 maart 1644 vraagt hij het stadsbestuur om in zijn plaats een ander als stadsmedicus te benoemen – het bestuur benoemt de kandidaat die Van D. voorstelt (Houtzager, 1976). In 1645 staat Van Diemberbroeck niet meer op de lijst van examinatoren van het chirurgijnsexamen. Hij lijkt dus niet eerder dan medio 1644 vertrokken te zijn.

bepaald standpunt te onderstrepen, somt Van Diemberbroeck hier en daar overdreven lange rijen auteurs op die een bepaalde mening zouden voorstaan – soms zonder naar een bepaald boek te verwijzen. Een tweede aanwijzing zou men kunnen zien in de talrijke passages waarin de pest in verband met het geloof wordt gebracht: God stuurt, aldus de auteur, de mensen de pest als straf voor hun zonden. Het behoeft op zich zelf niet te verbazen dat de gelovige christen die Van Diemberbroeck was dit punt in zijn boek duidelijk naar voren brengt. Minder duidelijk is echter waarom hij zich als een ware Trommius meende te moeten uitputten om alle in dat verband relevante plaatsen in de Bijbel één voor één omstandig op te voeren. Wilde de remonstrantse auteur de overwegend contraremonstrantse leden van de academische gemeenschap laten weten dat zijn verhouding tot de Heilige Schrift boven elke twijfel verheven was? Of Van Diemberbroeck zijn kansen op een carrière aan de academie met het boek doelbewust heeft willen vergroten, valt op grond van de hier gegeven aanwijzingen niet te zeggen. Wel weten we dat de kans op een dergelijke loopbaan reëel werd toen de eerste Utrechtse hoogleraar in de geneeskunde, Willem van der Straten in 1645 werd benoemd tot lijfarts van Frederik Hendrik.

2.6.2 Een leerstoel

De vraag waarom Van Diemberbroeck Nijmegen verliet, kan dus niet afdoende worden beantwoord. Evenmin is geheel duidelijk waarom hij zich vervolgens in Utrecht vestigde. Dat laatste zal minstens mede zijn ingegeven door de oude banden die zowel hij zelf als zijn vrouw met de Domstad hadden.³⁵ Welke loopbaan de inmiddels ongeveer vijfendertigjarige Van Diemberbroeck ambieerde, weten we ook al niet met zekerheid. Wellicht wilde hij naar het voorbeeld van Van Foreest een goed medicus practicus worden die tevens stadsarts was. Wellicht heeft hij echter van meet af aan een carrière aan de in 1636 gestichte universiteit op het oog gehad.³⁶ Ook Forestus, in meer opzichten zijn voorbeeld, was immers langs de weg van het stadsmedicinaat opgeklommen tot hoogleraar. Het feit dat hij de toga snel weer ophing, doet daar niets aan af.

Hoe dit zij, terwijl Van Diemberbroeck aan zijn boek zat te schrijven, werd de hoogleraar in de geneeskunde W. van der Straten tot lijfarts van Frederik Hendrik benoemd.

Willem van der Straten, Stratenus, Heer van Willeskoop en Kort Heeswijk (1593-1681) werd bij de stichting van de universiteit in 1636 tot eerste hoogleraar in de geneeskunde benoemd op een jaarwedde van zevenhonderd gulden. Van der Straten had in Leiden gestudeerd – in zijn jonge jaren de enige academie in de opstandige gewesten – en hij had daarna enkele jaren in Utrecht gepraktiseerd. Bovendien was hij er vanaf 1621 *lector anatomiae* en stadsarts geweest. Loncq schrijft dat ‘Dr. Van der Straten of Stratenus,... na ernstige bespreking met de heeren Burgemeesters en de door dezen geassumeerden, de beroeping aan[nam], onder bepaling, dat hij des zomers tweemaal in de week ontleedkundige voorlezingen *de cathedra* zou houden, en in de wintermaanden anatomische demonstratiën *in cadavere* doen zoude; dat hij, zoo de studenten hem verzoeken mochten *Collegia Medicinae privata* te zijnen huize te geven, zulks niet zoude weigeren; dat hij dengenen, die zulks begeerden, in het gasthuis aanwijzing zoude doen, waardoor natuurlijk bedoeld werd hun het onderzoeken en behandelen van zieken te leeren; dat hem eene jaarwedde van zeshonderd gulden zou worden toegekend, onverminderd hetgeen hij van de toeschouwers zijner anatomische demonstratiën placht te ontvangen; dat hij verder deelen zoude in de eere en emolumenten zijner ambtgenooten, en dat men, zoo de omstandigheden de vermeerdering van het getal Professoren in de Medicijnen vereischen mochten, hem de oudste en eerste plaats zoude laten.’ (Loncq, 1886: p. 28).

³⁵ Zijn beste jeugdvriend Van Leeuwen werd er burgemeester, aldus Graevius.

³⁶ In 1634 was een Illustere School opgericht. Die gedijde zo goed dat men het twee jaar later verantwoord achtte om haar te verheffen tot hogeschool of academie. Bij die gelegenheid besloot men dat er behalve een rector magnificus ook een leerstoel voor de medische faculteit moest komen. Zie: Loncq, *Historische schets der Utrechtsche hogeschool*. p. 27.

Van der Straten kan niet bijzonder vooruitstrevend worden genoemd (Baumann, z.j. p. 21; Krul, 1891: p. 12). Hij hield vast aan Galenistische denkbeelden en moest van nieuwe inzichten weinig hebben. De ontdekking van de bloedsomloop werd door hem afgewezen. Van Descartes moest hij ook niets hebben. Op het gebied van de besmettelijke ziekten hing hij louter verouderde standpunten aan. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de thesen die hij studenten liet verdedigen.³⁷ Het blijkt ook uit het advies dat hij de overheid gaf toen in 1673 in enkele steden in de waterlinie een besmettelijke ziekte uitbrak (Kerkhoff, 1976:67).

In 1645 werd Van der Straten benoemd tot lijfarts van Frederik Hendrik. Deze functie vervulde hij ook onder stadhouder Willem II en – korte tijd ook – Willem III. Zijn status kreeg een lelijke deuk toen Willem II ondanks zijn behandeling aan de ‘kinderpokjes’ overleed – iets wat lang niet altijd gebeurde. Zijn tijdgenoot Constantijn Huygens, die net als Van der Straten de prinsen van Oranje een leven lang diende, vergastte hem op zeer hoge leeftijd op een aantal tamelijk grievende gedichten (Mensonides, 2010). Waarom Van der Straten ‘conservatief bij uitnemendheid’ na de moord op de gebroeders De Witt (1672) ontslag nam, is niet duidelijk geworden (Krul, 1891: 12). Misschien was het omdat hij ondanks zijn zeer hoge leeftijd nog tot burgemeester van Utrecht werd gekozen.

Van der Straten was meteen bij de oprichting van de universiteit als hoogleraar benoemd. Hij lijkt in de eerste jaren goed gefunctioneerd te hebben, want de medische faculteit groeide voorspoedig. De man kreeg het daarbij zo druk, dat de curatoren in 1638 wegens ‘den goeden fleur van de Academie alhier’ voorstelden een tweede hoogleraar in de geneeskunde aan te stellen. Aldus kon het gebeuren dat de Cartesiaans georiënteerde arts en filosoof Henry de Roy ofwel Henricus Regius (1598-1679) in 1639 tot tweede hoogleraar aan de medische faculteit te Utrecht werd benoemd. Over hem straks meer. Na zijn benoeming tot lijfarts van Frederik Hendrik, in 1645, moest Van der Straten het steeds vaker laten afweten. De studenten begonnen daarover openlijk te morren, maar aanvankelijk zonder veel succes: op een gegeven moment beklagden zij zich er zelfs over dat Stratenus al ‘enkele jaren’ geen onderwijs meer had gegeven (Loncq, 1886; Ten Doesschate, 1963). Van der Straten stelde daarop het bestuur van de academie voor om ‘hem een bekwaam persoon toe te voegen, die door geregeld onderwijs de studenten aan de Academie beter zou kunnen dienen; blijvende hij zelf bereid door anatomische demonstratiën of eenige bijzondere lessen bij gelegenheid het zijne tot luister der Academie bij te dragen, en zulks voor zoodanige remuneratie als de Vroedschap goedvinden mocht hem toe te kennen.’ (Loncq, op. cit.). Het bestuur was niet bij voorbaat tegen een dergelijke oplossing en vroeg de overbelaste hoogleraar om enkele kandidaten te noemen die voor een benoeming als extraordinarius in aanmerking kwamen. De zaak leek nu snel geregeld, maar als zo vaak bij dit soort aangelegenheden werd het daarna lange tijd stil. Misschien hebben de altijd zuinige curatoren verdere acties bewust uitgesteld, toen ze in maart 1647 vernamen dat Frederik Hendrik was overleden. Wellicht veronderstelden zij dat Stratenus zijn oude functie nu weer geheel op zich zou kunnen nemen. Dat zou dan verklaren waarom ze de zaak weer oppakten toen Van der Straten benoemd werd tot lijfarts van prins Willem II en, na diens vroegtijdige overlijden, van Willem III. In maart 1649 werd de kwestie weer aan de orde gesteld (Loncq, 1886). Daarbij werd duidelijk dat sommige leden van het bestuur niet erg ingenomen waren met de kandidaten die Stratenus had genoemd. Een deel van hen dacht eerder aan de – door Stratenus kennelijk niet genoemde – dr. IJsbrand Van Diemerbroeck. Men wendde zich daarom tot dr. Tieman van Gessel, de schoonvader van Van Diemerbroeck. Die was inmiddels vanwege de Staten van Utrecht benoemd tot geneesheer van het Catharijnegasthuis (hij was Stratenus in deze functie opgevolgd). Men vroeg hem of hij in staat en bereid was om zijn schoonzoon bij een eventuele benoeming praktische werkzaamheden in het genoemde gasthuis te laten verrichten. De hoogleraar zou immers klinisch onderwijs aan het ziekbed moeten gaan geven.³⁸ Ook na het positieve antwoord van Van Gessel ging men echter nog

³⁷ De medicus Antonius Mudenus promoveerde bij Stratenus op een Disputatio *De peste et febribus pestilentibus* (UB Leiden). 1640. Mudenus practiseerde later in Utrecht.

³⁸ Van Gessel volgde Van der Straten op als provinciaal geneesheer (Houtzager, 1976: 343).

niet over tot een benoeming. Een verklaring voor deze terughoudendheid zou kunnen zijn dat Stratenus als opvolger bepaalde nationaal of misschien wel internationaal bekende personen had aanbevolen en dat sommige leden van het bestuur, zoals eerder gemeld, met de benoeming van een dergelijk iemand wel ingenomen waren. Kennelijk waren er dus twee kampen. Het ene wilde voor het aanzien van de instelling een beroemdheid als trekker, het andere zag meer in een eventueel wat minder excellente kandidaat die bereid was om deugdelijk les te geven aan de met recht klagende studenten. De voorstanders van deze tweede optie zullen zonder twijfel gewezen hebben op de hooglopende ruzies tijdens de fameuze 'querelle d' Utrecht' waarbij de hoogleraar in de geneeskunde Regius en de hoogleraar theologie Voetius elkaar lang en hevig in de haren waren gevlogen in verband met allerlei hete hangijzers van filosofische en theologische aard.³⁹ Met die onverkwikkelijke kwestie nog vers in het geheugen zullen deze bestuurders wellicht meer gevoeld hebben voor een nuchtere pragmaticus die ze (sommigen misschien zelfs persoonlijk) kenden als een rustige en hardwerkende medicus die niet te veel aan de weg timmerde. Bovendien was het blijkens zijn recent verschenen traktaat over de pest een man die weinig sympathie had voor Cartesiaanse denkbbeelden. Net als Van der Staten hechtte hij bovendien weinig geloof aan de ontdekking van Harvey. Daarmee was de zaak echter nog niet in het voordeel van Van Diemberbroeck beslist. De voorstanders van een benoeming van een man-met-een-grote-naam hielden, zo kunnen wij ons voorstellen, diens benoeming tegen. Het bestuur besloot daarop nadere inlichtingen in te winnen omtrent Van Diemberbroeck, maar ook andere kandidaten te polsen. Daarbij viel het oog vooral op Joannes Antonides van der Linden (1609-1664), hoogleraar in de geneeskunde te Franeker. Twee oud-burgemeesters bezochten hem persoonlijk. Utrecht bood hem de lieve som van 1200 gulden per jaar (Lindeboom, 1985:356 e.v.).⁴⁰ De illustere medicus nam de zaak in beraad. Hij dacht lang na, en pas laat in het najaar liet hij weten niet op het Utrechtse voorstel in te gaan.⁴¹ Intussen bleef het onderwijs stil liggen en het is waarschijnlijk om die reden dat de twee facties in het bestuur tot een compromis kwamen. In de vroege zomer van 1649, besloten zij, ten einde de 'dolerende' studenten niet langer op te houden, dr. Van Diemberbroeck te benoemen tot professor extraordinarius, onder voorwaarde dat zijn schoonvader hem zou toestaan de studenten in het Catharijne-Gasthuis onderwijs aan het ziekbed te geven. De bestuurders hielden de mogelijkheid van aanstelling van iemand met een grote naam achter de hand.

Toen Van Diemberbroeck het ambt aanvaardde (op 6 September 1649) kunnen de onderhandelingen met Van der Linden nog nauwelijks afgerond zijn geweest. Hij hield een oratie in de Domkerk, waarin hij pleitte voor een betere afstemming tussen genees- en heelkunde. Volgens Banga, (1868/1975: 432) deed Van Diemberbroeck zelf heelkundige ingrepen bij zijn patiënten. Ook leidde hij soms moeilijke bevallingen en gebruikte hij daarbij zelfs de haak.

De en-en-oplossing waarvoor het bestuur uiteindelijk koos, was betrekkelijk goedkoop. Van Diemberbroeck kreeg niet de 1200 gulden die Stratenus had genoten, maar slechts 300 gulden.⁴² Bovendien kon de zoektocht naar een ordinarius van naam worden voortgezet. Bij het benoemingsbesluit werd overigens aangetekend dat het bestuur de benoeming van Van Diemberbroeck niet in strijd achtte met de besluiten waarin bepaald was, dat aan niemand 'eenen

³⁹ Zie over de kwestie Theo Verbeek, *La Querelle d' Utrecht* (1988).

⁴⁰ Zie G.A. Lindeboom, Johannes Antonides van der Linden (1609-1664), medisch hoogleraar te Franeker en te Leiden. In: Jensma e.a., 1985: p. 356-371.

⁴¹ Lindeboom denkt dat van der Linden zijn eisen te hoog stelde. Twee jaar later nam hij een beroep uit Leiden wel aan.

⁴² Op 2 juli 1649 werd Van D. aangesteld voor 400.- waarvoor hij wekelijks twee lessen in de academie en twee lessen of demonstraties in het gasthuis moest geven. Op 14 juli 1656 werd zijn jaarwedde op 1000 gulden gebracht (Ten Doesschate, 16).

eerepost of dergelijke zou worden opgedragen, tenzij hij tot de belijders der zuiverder, verbeterde godsdienst behoorde'.⁴³ Was men in Utrecht soms reukelijker geworden of overwoog de benoemingscommissie dat het toch slechts om een extraordinarius ging? Het antwoord op deze vragen is ons niet bekend. Zeker is wel dat de universiteit ter leniging van de acute nood een buitengewoon hoogleraar nodig had die de studenten kon onderwijzen. Dat mocht niet te veel geld kosten, want men wilde daarnaast immers ook nog een of andere grootheid aan de faculteit verbinden. Van dat tweede deel van het plan is niets terecht gekomen. In de medische faculteit heeft, na de aanstelling van Van Diemberbroeck, meer dan twintig jaren lang geen benoeming van een geneeskundige van naam meer plaats gehad.⁴⁴ Wel werd Van Diemberbroeck in 1651 op eigen verzoek alsnog tot gewoon hoogleraar benoemd.⁴⁵ Dat zal dus betekend hebben dat hij vanaf dat moment voltijds in dienst van de universiteit was.⁴⁶ Het omzetten van de buitengewone leerstoel in een ordinariaat viel overigens slecht bij zijn collega proximus Henricus Regius die nu van het bestuur gedaan kreeg dat hij werd benoemd tot professor primarius (Houtzager, 1976: 340; Ten Doesschate, 1963: 11).

2.6.3 Werken in Utrecht

Van Diemberbroeck lijkt tot grote tevredenheid van het bestuur te hebben gefunctioneerd - of beter geformuleerd: van de leden van het stadsbestuur die gecommitteerd waren tot de academische zaken. Blijkens de Vroedschapsnotulen van Utrecht van 2 september 1667 dachten deze gecommitteerden op die dag ernstig na over de vraag hoe ze Van Diemberbroeck in Utrecht konden houden. Hij was namelijk voor Leiden gevraagd. Daar bood men hem 1800 gulden – dat was 800 gulden meer dan hij inmiddels in Utrecht kreeg. De zaken moeten naar ieders tevredenheid geregeld zijn, want Van Diemberbroeck bleef in Utrecht.⁴⁷ Zeer lang zou dat overigens niet meer zijn, want op 6 november 1674 deelde de rector in de senaatsvergadering mede dat '*Isbr. de Diemberbroeck isto mane diem suum obiisse*'. Graevius werd gevraagd de lijkrede uit te spreken.

Wat Van Diemberbroeck als hoogleraar zo al te doen stond, blijkt tot op zekere hoogte uit zijn benoemingsopdracht. Hij moest wekelijks twee lessen aan de Academie geven en twee in het Gasthuis. Tevens was hem opgedragen om net als Regius de studenten te examineren.⁴⁸ Vergde dit

⁴³ In beginsel werden alleen belijders van de "ware Christelijke Gereformeerde religie" benoemd (Ten Doesschate, 11; Van der Aa, deel 4, p. 162). In de notulen van de vroedschap heette het: 'Ende is daer bij verclaert datmen niet syn beroep niet en verstaet te krencken voorgaende resolutien medebrengeende dat men niemand met eenige Ampten ofte Officien voorsien sal als die notoirlick bekend syn te wesen vande ware Christel. gereformeerde Religie". (Geciteerd naar De Vrijer, 1917:11).

⁴⁴ Pas in 1670 werd Dr. Philippus Matthaeus, een zoon van de jurist prof. Antonius Matthaeus II, aangesteld tot Professor Medicinae extraordinarius, 'zulks als erkenning zijner talenten, gebleken in de door hem sedert 1663 gehouden collegia privata en disputationes publicae waarvoor hij reeds in 1667 met den titel van Lector vereerd was geworden' (Loncq).

⁴⁵ Isaac le Long (1736) meldt dat Van Diemberbroeck buitengewoon hoogleraar werd op 8 juni 1649 en ordinarius op 14 april 1651.

⁴⁶ Op 2 juli 1649 werd Van D. aangesteld voor fl. 400.- waarvoor hij wekelijks twee lessen in de academie en twee lessen of demonstratien in het gasthuis moest geven. Op 14 juli 1656 werd zijn jaarwedde op 1000 gulden gebracht. In 1672 kreeg hij een 'douceur' van fl. 250 omdat hij de *Anatome corporis humani* med aan de stadsbestuur had opgedragen (Ten Doesschate).

⁴⁷ Vroedschapsnotulen, 2 sept 1667.

⁴⁸ Houtzager (1976) haalt uit de inaugurale rede van Van der Straaten: 'Ik zal U des zomers niet alleen de praxis medicinae in theorie doceren, maar bij elke gelegenheid in het ziekenhuis U de juistheid mijner lessen voor ogen stellen om U niet alleen als theoretici, maar ook als practici de maatschappij te laten binnentrekken'. Deze bepaling zal ook voor Van D hebben gegolden.

onderwijs in de collegezaal en aan het ziekbed al de nodige aandacht, ook de disputaties en promoties moeten heel wat tijd en inspanning hebben gekost. Volgens het *Album studiosorum* zijn in de jaren 1650 tot en met 1674 in Utrecht 506 promoties geweest. Bijna de helft (230) vond plaats in de faculteit der geneeskunde (de andere promoties waren vooral in de rechten, slechts enkele in theologie en filosofie). In 114 gevallen was Regius de promotor, in 112 gevallen was het Van Diemerbroeck. In drie gevallen deden de twee hoogleraren het samen. Eén promotie vond onder de in 1670 benoemde Matthaeus plaats.

Naast studenten en promovendi zullen ook de patiënten de nodige aandacht en tijd van Van Diemerbroeck hebben geleverd. Bovendien moest er onderzoek worden gedaan en dienden er publicaties te verschijnen. Van Diemerbroeck had naar eigen zeggen niet het geduld voor de experimenten die tijdgenoten zoals zijn leerling De Graaf zo beroemd maakten (Houtzager, 1976). Wel besteedde hij in toenemende mate aandacht aan de ontleedkunde. Dat resulteerde in een leerboek anatomie dat zeer goed werd ontvangen.

Natuurlijk waren er ook de bestuurlijke functies die bij het hoogleraarschap hoorden. Van Diemerbroeck was twee maal rector magnificus en wel in 1655 en 1668.⁴⁹ Over het leven van Van Diemerbroeck als hoogleraar is weinig meer bekend dan dat hij zo nu en dan betrokken was bij de fricties die zich ook toen al in het academische wereldje voordeden. In 1661 meldde Van Diemerbroeck aan het stadsbestuur, en tevens dus aan het bestuur van de universiteit, dat prof. Cyprianus, een jurist, op 3 september hevig tegen hem was uitgevaren tijdens een openbare voordracht in de Domkerk. Hij verzocht het college hem niet kwalijk te nemen dat hij hierop wenste te reageren met een rede of een geschrift.⁵⁰ Of een dergelijke reactie er gekomen is, viel niet te achterhalen. Wellicht heeft het bestuur de zaak weten te sussen. Waarover de ruzie ging, is ook niet helemaal duidelijk. Cyprianus Regneri ab Oosterga (1614-1687) was een hoogleraar in het recht die op een gegeven moment verdedigde dat de – katholieke – kanuniken rechtmatig eigenaar van bepaalde kerkelijke goederen bleven. Hij keerde zich hiermee tegen Voetius die meende dat alle kerkelijke goederen als eigendom van de gereformeerde kerk moesten worden beschouwd of dat ze aan de overheid overgedragen moesten worden *ad pios usus*. De ‘paus van Utrecht’ was woedend op Cyprianus.⁵¹ In de brief aan het bestuur wordt door Van Diemerbroeck behalve Cyprianus overigens ook Regius genoemd. Met deze Cartesiaan lijkt Van Diemerbroeck wel vaker in conflict te zijn gekomen. Botsingen ontstonden al snel na zijn benoeming in 1649. Die zouden volgens Ten Doesschate te maken hebben gehad met de verdeling theoretische geneeskunde voor Regius en praktische geneeskunde plus klinisch onderwijs voor Van Diemerbroeck. Laatstgenoemde lijkt het pleit in zijn voordeel te hebben beslecht, want op een gegeven moment besloot het bestuur dat elk van beiden theorie en praktijk mocht doen en dat ze om beurten anatomische demonstraties

⁴⁹ Zie: Loncq, *Hist. schets der Utrechtsche Hoogeschool*, 60, 93, 96-97, 319-320; Wijnne en Miedema, Resolutiën vroedschap Utrecht betreff. de academie (Werken Hist. Gen. II: 52) 65, 108.

⁵⁰ Zie GA Utrecht, 703-a-4 Stad Utrecht, secretarie, aanvulling 1577-1795 Archiefnummer:703-a-4, Inventarisnummer:114, 2. Archief van de secretarie, 2.11. Hoogeschool 114 Request en brief van prof. I. Van Diemerbroeck aan B. en Vr., klagende over lasterlijke aantijgingen van zijne ambtgenooten Regius en Oosterga Datering: 1661, 1673.

⁵¹ Een kritische man die zich mengde ‘in den strijd over het gebruik der kerkelijke goederen te Utrecht’ (zie Pamflet Knuttel no. 7699-7703). De Utrechtsche hoogleraar Voetius, met wie R. ab O. als Cartesiaan toch al niet op te besten voet stond speelde in dien strijd een rol en gaf een Theologisch Advys over het gebruik der kerkelijke goederen uit (1653) Zie A.C. Duker, *Gisberius Voetius*, II, 155-157. Daartegen richtte R. ab O. een pamflet: *Sedich ondersoek, van het geschrift, genaemt Theologisch Advys, over het gebruyck van kerckelijcke goederen* (Leyden 1655). Zie: Loncq, *Hist. schets der Utrechtsche Hoogeschool*, 60, 93, 96-97, 319-320; Wijnne en Miedema, Resolutiën vroedschap Utrecht betreff. de academie (Werken Hist. Gen. II: 52) 65, 108; G. de Wal, *Oratio de claris Frisiae Jctis*, ann. 193-199. Van Kuyk, NNBW dl 2.

moesten verzorgen. De verhoudingen tussen de beide hoogleraren lijkt hierna nooit meer helemaal goed te zijn gekomen. Geld, hoe kan het anders, speelde in de conflicten ook een rol. In het rampjaar 1672 vluchtte Regius met zijn gezin naar Amsterdam en nam Van Diemberbroeck 'in zijn absentie de affaires van de Academie' waar. Daarbij ging het onder meer om promoties die geld opbrachten. Na terugkomst eiste Regius de emolumenten op die Van Diemberbroeck ontvangen had, hetgeen tot een felle twist leidde waarbij senaat en vroedschap tenslotte moesten optreden (Houtzager, 1975:14). Natuurlijk hadden de ruzies niet alleen te maken met het slijk der aarde. Ten Doesschate schrijft dat Van Diemberbroeck naar zijn indruk ver boven Regius stond (Ten Doesschate, 1963:12). Wat hij daarmee bedoelt en waarop hij deze uitspraak baseert, is niet duidelijk. Wel is zeker dat Van Diemberbroeck niet kon instemmen met Regius' Cartesiaanse opvattingen en dat hij bovendien geen hoge dunk van zijn collega had als clinicus of medicus practicus. Dat blijkt uit diverse terloopse opmerkingen in de *Tractatus*.

Henricus Regius, oorspronkelijk Hendrik de Roy, werd in 1598 geboren in een welgestelde brouwersfamilie te Utrecht. Hij studeerde in Franeker, Groningen, Leiden, Montpellier en Padua. In die laatste plaats promoveerde hij in de geneeskunde. Daarna was hij achtereenvolgens stadsarts in Utrecht, rector van de Latijnse school in Naarden en weer stadsarts in Utrecht. Zijn benoeming tot tweede hoogleraar in de geneeskunde volgde in 1639. Toen Van Diemberbroeck in 1649 werd benoemd, was Regius rector magnificus. In het Rampjaar werden Regius en anderen door de Franse bezetters van Utrecht gegijzeld om de Utrechtse overheid tot betaling van een heffing te dwingen. Hij keerde in 1674 ongedeerd terug. Regius was de voornaamste voorvechter van de ideeën van René Descartes in Nederland. Hij zocht contact met de wijsgeer, omdat hij meende dat hij het dankzij de toepassing van diens ideeën tot hoogleraar had gebracht en correspondeerde tussen 1638 en 1646 intensief met hem. De Utrechtse professor propageerde de denkbeelden van Cartesius enthousiast onder zijn studenten – tijdens colleges en in openbare disputaties. Aanvankelijk werd dit toegestaan, maar geleidelijk aan ontstond er een spanning tussen Regius en bepaalde leden van de theologische faculteit, met name G. Voetius. Deze verdacht niet alleen Descartes, maar ook Regius van atheïsme en nam hem bovendien zijn voortdurende aanvallen op Aristoteles kwalijk. Descartes steunde Regius in deze zogeheten *querelle d'Utrecht* die speelde in de eerste helft van de jaren veertig.⁵² Regius was een van de eersten die, net als Descartes, het belang van Harveys ontdekking van de bloedsomloop begreep – of minstens een deel ervan: Descartes en Regius dachten dat het bloed tijdens de diastole werd uitgedreven.⁵³ In 1646 publiceerde Regius een boek over natuurfilosofie, *Fundamenta physices*. Descartes had de publicatie ervan afgeraden. Daarna scheidden hun wegen zich. Het boek maakte wel enige opgang: *Henrici Regii Ultrajectini Fundamenta physices* beleefde acht drukken tussen 1646 en 1654. Verdere publicaties van zijn hand waren: *Fundamenta medica*, (vier drukken tussen 1647 en 1657); *Brevis Explicatio Mentis Humanae, sive animae rationalis: ubi explicatur, quid sit, & quid esse possit*. Utrecht, 1648 (vier drukken tussen 1657 en 1661), *Philosophie naturelle*. Par Henricus Regius; *Hortus Academicus Ultrajectinus*. 1650; *Philosophia naturalis*. (8 drukken tussen 1654 en 1661); *Medicina, et Praxis medica, medicationum exemplis demonstrata*. (vier drukken tussen 1657 en 1668) (De Vrijer, 1913).

2.7 Van Diemberbroecks schriftelijke nalatenschap

2.7.1 Boeken

Van Diemberbroeck deed wat hoogleraren in die dagen in de eerste plaats behoorden te doen: hij gaf veel en goed onderwijs. Daarnaast publiceerde hij een respectabel aantal boeken. In chronologische volgorde schreef Van Diemberbroeck de volgende werken.

⁵² Ze hierover Verbeek, *Querelle*.

⁵³ Zie: *Animadversiones in theses, quas pro circulatione sanguinis in Academiâ Ultrajectensi D. Henricus Le Roy... disputandas proposuit* door James Primerose, 1640.

a) **De peste libri quatuor, truculentissimi morbi historiam ratione et experientia confirmatam exhibentes.** De eerste uitgave verscheen in 1646 in Arnhem bij Jan Jacobsz. De tweede Latijnse editie verscheen in 1665 toen er in het gewest Holland een verschrikkelijke epidemie was uitgebroken. Het boek werd vervolgens opgenomen in de diverse edities van de verzamelde werken die Van Diemerbroecks zoon Tieman uitgaf.

b) **Isbrandi de Diemerbroeck, Oratio de reducenda ad medicinam chirurgica.** Trajecti ad Rhenum: apud Johannem van Noortdyck, 1649.⁵⁴ In deze oratie verdedigt Van Diemerbroeck het alleszins progressieve standpunt dat medicinae doctores zich ook moesten bekwamen in de heelkunde.

c) **Disputationum practicarum pars prima et secunda, de morbis capitis et thoracis.** Utrecht: Theodorus ab Ackersdyck, 1664.⁵⁵ Volgens Banga worden in dit boek op basis van een aantal ziektegevallen beknopte 'onkostbare en gemakkelijke geneeswijzen aan studenten geleerd.' Volgens Houtzager gaat het om een gebundelde uitgave van ziektegeschiedenissen. Een flink aantal gevallen gaat over wat wij thans neurosen of psychosen noemen (Houtzager, 1976). Ook hier hanteert de schrijver het format van ziektegeschiedenissen-met-aantekeningen. Overigens was het werk volgens Banga mede een reactie op de *Praxis medica* van Regius (Banga, 1868:428).

d) **Anatome corporis humani plurimis novis inventis instructa variisque observationibus et paradoxis cum medicis, tum physiologicis adornata.** Utrecht: Meinard à Dreunen, 1672.

In vroege geschriften van Van Diemerbroeck, zo schrijft Banga, blijkt weinig van een bijzondere belangstelling voor de anatomie, maar in de latere des te meer. Van Diemerbroeck beschouwde de anatomie als de basis van de geneeskunde. Het leerboek dat hij uitgaf, bevat veel verslagen van eigen onderzoeken. Het werk weerlegt het vrij negatieve oordeel van Haller ('*proprias incisiones vix sequitur*') (Banga, 1868: 429; Haller, *Bibl. Anatom.* I, 599). Van Diemerbroeck bleef aan dit anatomieboek werken tot zijn dood. De Nederlandse medico-historicus A.H. Israëls zegt als vertaler van Haesers oorspronkelijk in het Duits geschreven *Leerboek der geschiedenis der geneeskunde* (p. 586) dat Haeser een aantal zeer goede Hollandse ontleedkundigen heeft overgeslagen, o.a. Van Diemerbroeck die een uitstekend anatomieboek uitgaf (Haeser, 1859:570). Het werk lijkt in zijn tijd inderdaad een bestseller te zijn geweest. Nadat het in 1672 voor het eerst in Utrecht was verschenen, kwam reeds in 1679 een nieuwe druk uit bij J. A. Huguetan in Lyon. In 1680 verscheen nog een *editio nova* in Genève en in 1683 nog eens een bij Huguetan.

Het anatomieboek werd ook vertaald in het Engels en het Frans. De titel van de Engelse uitgave luidt: *The anatomy of human bodies: comprehending the most modern discoveries and curiosities in that art: to which is added a particular treatise of the small-pox and measles: together with several practical observations and experienc'd cures, written in Latin by Isbrand de Diemerbroeck...; translated from the last and most correct and full edition of the same by William Salmon.* 1689, London: Printed for Edward Brewster. First ed. of this translation of: *Anatome corporis humani*. In 1694 verscheen nog een tweede druk bij W. Whitwood.⁵⁶

In 1695 kwam er een vertaling in het Frans uit: *L'anatomie du corps humain, composée en latin par Isbrand de Diemerbroeck établie sur les nouvelles découvertes des anatomistes modernes et enrichie*

⁵⁴ Universiteit Utrecht, Universiteitsbibliotheek Uithof; afd. PDU /IBL.

⁵⁵ Picarta noemt: *Isbrandi de Diemerbroeck Disputationum practicarum pars prima et secunda de morbis capitis et thoracis pars prima* Ed. 2a, priore locupletior et emendatior. Uitgever: Trajecti ad Rhenum: apud Theodorum ab Ackersdyck. 1664. Dit suggereert dat er in 1664 een tweede druk verscheen. [zie ook BMN 185.] Later werd het boek uitgebreid met: *et infimi ventris* (Lindeboom, 1984). Dit moet weer in een latere druk zijn gebeurd, wellicht voor het eerst in de *Opera omnia* die Tieman uitgaf.

⁵⁶ Geannot. editie: Electronic reproduction. Ann Arbor, Mich: UMI, 1999- (Early English books online). Digitale versie van: (Early English books, 1641-1700; 313:2).

de plusieurs observations anatomiques, de quantité de figures et de diverses dissertations physiques et medicales...; trad. nouvelle par J. Prost. 1695. Lyon: Anisson et Posuel. In 1727, verscheen nog een Franse editie bij Les Frères Bruyset.⁵⁷

e) **Opera omnia anatomica et medica.** De volledige werken van Van Diemberbroeck zijn na zijn dood door zijn zoon Tieman verzameld en uitgegeven onder den titel: *Isbrandi de Diemberbroeck, in academia ultratrajectina medicinae & anatomes professoris Opera omnia anatomica et medica, partim jam antea excusa, sed plurimis locis ab ipso auctore emendata, & aucta, partim nondum edita. Nunc simul collecta, & diligenter recognita, per Timannum de Diemberbroeck. Isb. Fil. Medicinae doctorem & reipublicae Trajectinae Poliatrum.* Utrecht: 1685. Apud Meinardum à Dreunen, & Guilielmum à Walcheren. Deze bundel bevat *Anatomes corporis humani Libri decem; Tractatus de peste Libri quatuor; Tractatus de variolis & morbillis; Observationes & curationes medicae; Disputationes practicae ad historias aegrorum propositae de morbis capitis thoracis, & infimi ventris.* In de opdracht schrijft Tieman dat hij de *Tractatus de peste* heeft toegevoegd, alsook het daaraan al eerder toegevoegde boekje over pokken en mazelen – ziekten die immers in hun oorzaak, optreden en behandeling veel op pest lijken. Verder heeft hij *de Observationes et curationes medicae centum* en de *Disputationes practicae de morbis capitis* opgenomen. Het boek werd opgedragen aan het Utrechtse stadsbestuur. De opdracht viel goed, want: ‘de vroedschap heeft voor aegenaem gehouden de dedicatie van ‘t boek, geintituleert: « Isbrand Diemberbroeck *Opera omnia Anatomica et medica*, « gedaen bij deszelfs zoon Dr. Timannus Diemberbroeck, ende daervoor geacordeert een vereeringe van 100 silvere ducations’ (Ten Doesschate, 1963: 13).

Deze werken verschenen in 1687 nog eens in Genève als **Opera medica practica** (Genevae, 1687-8, 2 dln.) en een jaar later andermaal in Padua (Patavii, 1688).⁵⁸ In deze uitgaven zitten naast de *Tractatus de peste libri IV* de *Tractatus de variolis ac morbillis*, de *Observationes & curationes medicae*, [= *Observationum Centuria*] en *Disputationes practicae, ad historias aegrorum propositae de mortis capitis, thoracis, & infimi ventris.*⁵⁹ *Simul collecta & diligenter recognita per Timannum de Diemberbroeck Isb Fil. Medic. Doctor. & Reipubl. Traject. Poliatrum.*

f) **Tractatus de variolis et morbillis;** een werkje over pokken en mazelen dat niet precies gedateerd kan worden. Van Diemberbroeck voegde het toe aan de tweede editie van het pesttractaat. Het moet dus voor 1665 zijn geschreven.

g) **Historia rarissimorum morborum et vulnerum.** Het boekje betreft de (behandeling van) militairen die Schenckenschans verdedigden en bij verwondingen vanuit of in Nijmegen door de auteur werden geholpen (Graevius, 1675).⁶⁰ Ook van dit werk is niet bekend wanneer het precies is geschreven. Het

⁵⁷ Volgens de *Encyclopaedia Britannica*. was Van Diemberbroeck de laatste anatoom die een plaats voor de ziel in zijn anatomieboek inruimde.

⁵⁸

http://opac.bncf.firenze.sbn.it/opac/controller.jsp?action=search_byautoresearch&query_fieldname_1=vidtutti&query_querystring_1=UFIV080574.

⁵⁹ De Geneefse uitgave is gedigitaliseerd door Google en bevat een bevallige opdracht van Tieman aan het bestuur van de stad Utrecht en aan Paulus Voet die onlangs tot ‘deputatus’ (afgevaardigde) bij de Ordines generales foederati Belgii (de Staten-Generaal) is togetreden. In deze opdracht vertelt Tieman hoe zijn vader de dood voorvoelde en klaagde dat hij niet klaar kwam met de verbeteringen die hij nog wilde aanbrengen in de bestaande teksten.

⁶⁰ Zie Graevius. p. 271 ‘ut & Historiae rarissimorum morborum & vulnerum, quas collegit in primis Novimagi, cum illuc quotidie mitterentur ex obsidione castelli Schenckii, quae tum fervebat, sauciorum militum magnus numerus’, zoals ook de beschrijving van een aantal zeer zeldzame ziekten en verwondingen, die hij in het bijzonder verzamelde in Nijmegen. Er werd dagelijks een groot aantal gewonde soldaten daarheen gestuurd vanuit de belegering van Schenckenschans die toen aan de gang was.

moet voor 1665 zijn geweest, want het werd toegevoegd aan de tweede uitgave van de *Tractatus de peste*. In die samenhang kwam het ook in de *Opera omnia* terecht.

h) Niet onvermeld kan blijven dat Van Diemerbroeck meewerkte aan de totstandkoming van de eerste Utrechtse Pharmacopee die in 1656 verscheen. Hij staat als eerste genoemd in de lijst van samenstellers.⁶¹ Volgens de bezorger van de facsimile uitgave was een pestepidemie de aanleiding om de pharmacopee samen te stellen. Inderdaad teisterde een dergelijke plaag Utrecht in de jaren 1655 en 1656. Niettemin lijkt de zeventiende-eeuwse auteur van het voorwoord met de 'pestes' waarvan hij gewag maakt eerder te verwijzen naar het groeiende aantal kwakzalvers en charlatans.⁶²

i) In Boek III, p. 285 maakt Van Diemerbroeck melding van een gebundelde reeks *dissertationes*. Deze werden niet opgespoord.

j) Volledigheidshalve kan tot slot gewezen worden op enkele bewaard gebleven brieven.⁶³

2.7.2 Promoties

In de archieven van de Utrechtse universiteit bevindt zich, zoals reeds is gemeld, een lijst met de namen van de medici die bij Van Diemerbroeck promoveerden. In totaal waren het er 112. Helaas worden de titels van de dissertaties bij lang niet alle promovendi vermeld. De titels die wel worden vermeld, wekken de indruk dat de promovendi van Van Diemerbroeck vooral praktische onderwerpen behandelden waarbij een bepaalde ziekte onder de loupe werd genomen. Een goed deel van de thema's zou vandaag de dag onder inwendige geneeskunde vallen. Ook vrouwenziekten en verloskunde kwamen echter soms aan bod. Veel aandacht lijkt de promotor ook voor neurologische aandoeningen te hebben gehad. Het onderwerp apoplexie ('beslag') komt driemaal terug. Hetzelfde geldt voor epilepsie ('vallende ziekte'). Andere aandoeningen die in de praktijk veel moeten zijn voorgekomen, waren asthma, gewrichtsontsteking, nierstenen, buikloop, longontsteking en phthisis, hetgeen wellicht mag worden vertaald als tuberculose. Opmerkelijk is dat geen enkele studie over de pest gaat. Vanzelfsprekend kunnen op grond van enkel een lijst en zonder inzage in de inhoud van de dissertaties geen verdere uitspraken worden gedaan over Van Diemerbroeck als medicus, als hoogleraar en als promotor.

De angina (2x)	De convulsione	De paralyti (3x)
De apoplexia (3x)	De diabete	De partu difficili
De arthritide (2x)	De dolore capitis	De passione hysterica
De asthmate (2x)	De dolore nephritico (2x)	De peripneumonia
De bile, eiusque vitiis	De dysenteria (3x)	De phrenitide
De calculo vesicae	De epilepsia (3x)	De phthisi (3x)
De calculo	De febri quartana intermittente	De pleuritide (5x)
De capitis dolore	De fluore muliebri	De scabie
De catalepsi theses	De ictero flavo seu Morbo regio	De scorbuto
De catharro	De nephritide	De suffocatione uterina
De cholera	De morbis puerorum	De vomitu
De colico dolore	De morbo virgineo	

⁶¹ De andere auteurs waren zijn schoonbroer Henricus van Gessel, Cornelis de Goyer, wellicht een broer van burgemeester Antonis de Goyer, en Corn. van de Voort. Of deze laatste medicus of chirurgijn was, kon niet worden achterhaald. Verder werkten mee de apothekers Alb. van Overmeer en Georgius Holthuisen.

⁶² *Pharmacopoea Ultratrajectina*. 1656. Trajecti ad Rhenum: G. Zijll & Thed. Ackersdijck, 1656. Facsimile met een inleiding door D. A. Wittop Koning. Gent 1774.

⁶³ Picarta vermeldt enkele brieven van VD: 1) Brief van IJsbrand Van Diemerbroeck aan een onbekende geadresseerde d.d. 14 aug. 1670. Den Haag, KB: 121 E 3 Autografenverzameling Beeldsnijder van Voshol; nr. 26. 2) Brief van Isbrandus de Diemerbroeck aan Joan Leonardsz Blasius (1639-1672) uit 1658. Amsterdam, UVA: UB: HSS-mag.: V J 50:103 Titel: in: Album Blasius.

2.8 Karakteristiek van Van Diemerbroeck

Op de vraag wat Van Diemerbroeck voor een man was, valt geen goed antwoord te geven. Allereerst al niet omdat de vraag te algemeen is gesteld. Deze zou op zijn minst gepreciseerd moeten worden: gaat het om de vraag hoe Van Diemerbroecks aard of karakter was of om zijn kenmerken als docent of dokter? Een weer heel andere vraag betreft de opvattingen die Van Diemerbroeck koesterde in medisch, wetenschappelijk of wetenschapsfilosofisch opzicht. Hierna volgen enkele algemene opmerkingen over de genoemde punten. Daarbij wordt aandacht besteed aan de (gelovige) mens, de dokter, de docent en de wetenschapper.

2.8.1 De mens

Gegevens over de contouren van zijn persoonlijkheid of over zijn karakter ontbreken vrijwel volledig. De geschriften die Van Diemerbroeck naliet zijn medische handboeken en dat zijn hiervoor nu eenmaal niet de meest aangewezen bronnen; opvattingen over het wezen van de ontsteking zeggen in het algemeen weinig over het karakter van de auteur. Voorts betekent het feit dat iemand vlot schrijft, nog niet dat hij een soepel persoon is. Van Diemerbroeck moet in elk geval een harde werker zijn geweest. Hij maakte volle dagen als behandelend arts en zag toch nog kans om in een drukke en moeilijke periode aantekeningen te maken. Dat wijst op ijver, doorzettingsvermogen en zelfdiscipline. Voorts kan worden gesteld dat Van Diemerbroeck niet bang was uitgevallen. Hij bleef in Nijmegen toen de pest daar huishield en vrijwel geen huis oversloeg. Waar vele anderen vluchtten, ging hij door met het behandelen van patiënten en doorkruiste hij dagelijks de besmette stad. Deze handelwijze wijst op een hoge taakopvatting en een gevoel van medeleven met zijn medemensen. Dat laatste zou ook kunnen blijken uit de humane manier waarop hij in het vierde hoofdstuk casussen schrijft over zijn doodzieke stadsgenoten.

Uit de *Tractatus* komt op diverse plaatsen ook duidelijk naar voren dat Van Diemerbroeck een behoudend ingesteld mens was. Hij stond argwanend tegenover nieuwe inzichten, ideeën en probeersels en hamerde er herhaaldelijk op dat vernieuwingen lang niet altijd verbeteringen zijn. Oude, vertrouwde en beproefde middelen, methoden en denkwijzen mochten niet zomaar terzijde worden geschoven. De vernieuwingsdrang van anderen wordt veelal in mineur getoonzet.

Dat een zoon van goeden huize, die de titel doctor medicinae mocht voeren en verre landen had bezocht, een zeker gevoel van eigenwaarde had, is niet verrassend. Dat de pestdokter zijn trots over het door hem in Nijmegen gepresterde niet onder stoelen of banken stak, kan evenmin verwondering wekken. Toch was Van Diemerbroeck geen ijdel man, die het hoog in de bol had. Anders dan de anonieme bezorger van de hoofdstukken I en IV op internet suggereert, blijkt dat al zeker niet uit de vele literatuurverwijzingen die hij in zijn traktaat geeft.⁶⁴ Van Diemerbroeck was een overtuigd empiricus die zijn vak stoorde op waarneembare kennis en daar hoorde de kennis die anderen verworven hadden evenzeer bij als die welke hij door eigen waarneming opdeed. Daarenboven kunnen de ampele verwijzingen, zoals eerder werd overwogen, bedoeld zijn om de auteur professorabel te maken. Dat Van Diemerbroeck geen ijdeltuit was, kan ook blijken uit zijn tamelijk sobere, of in elk geval weinig frivole garderobe. De eerder genoemde boedelcedule noemt naast 'een professors tabbert' een 'lange rouwmantel', een 'swarte turcse mantel' en 'een reegenmantel'. Verder een 'fulpen rock, een swart lakense rock, een swarte turkse rock en een swarte stoffen broeck'. Het enige wat vrolijker kledingstuk was een groene fluwelen muts. Ook op het gebied van eten en drinken was Van Diemerbroeck een sober man. Hij at weinig, was voorzichtig met alcohol en zag tabak alleen als preventief middel tegen de pest. Toen de epidemie Nijmegen verlaten had, stopte hij terstond met roken. Hij wilde, naar eigen zeggen, voorkomen dat hij aan de tabak verslaafd zou raken.

⁶⁴ <http://verbodengeschriften.nl/html/ijsbrandvandiemberbroeck-traktaatvandepest.html>.

Was deze behoudende, sober levende, hard werkende medicus een makkelijk mens? Het feit dat hij zowel met De Mandeville in Nijmegen als met Regius in Utrecht onmin kreeg, kan natuurlijk vooral aan deze naaste collegae hebben gelegen. Regius was volgens zijn biograaf 'niet phlegmatisch van aard' (De Vrijer, 1917:70). Het is echter even goed mogelijk dat Van Diemberbroeck niet zo gemakkelijk in de omgang is geweest of dat hij, zoals dat thans heet: sociaal niet zo vaardig was. In die laatste richting wijst dat hij zijn directe collega aan de academie in de *Tractatus* onomwonden een prutser noemt.⁶⁵ Hard is ook de kritiek die hij spuit over Nijmeegse chirurgijns die naar zijn oordeel fouten maakten (Banga 1868/1975: 434).⁶⁶ Volgens Graevius was Van Diemberbroeck een man met een 'temperies calida', een heethoofd of driftig baasje. Zijn bewegingen van geest, '*motus animi*' waren snel. Misschien bedoelde Graevius daarmee dat Van Diemberbroeck beweeglijk van geest was, maar wellicht ook dat hij snel van stemming kon veranderen. Zeker is dat hij snel in woede ontstak. Hij kon zich dan met moeite in bedwang houden. Maar deze 'naevus' maakte hij goed met vele deugden, aldus zijn lijkredenaar (Graevius, 1675: 273; De Vrijer, 1917:70).

Of Van Diemberbroeck 'op de centen was', weten we ook al niet. Hij stierf als een vermogend man, maar daaruit kan deze ondeugd niet met zekerheid worden afgeleid. In die richting wijst eerder dat hij – volgens Rogier – met De Mandeville ruzie zou hebben gekregen over geld. In Utrecht was een van de redenen waarom hij het met Regius aan de stok kreeg dat deze de emolumenten opeiste die Van Diemberbroeck als zijn waarnemer bij promoties had opgestreken, toen Regius in 1672 voor de Fransen was gevlucht (met recht, zij gijzelden hem later) (De Vrijer, 1917:71; Lindeboom, DMB). Ook uit deze laatste gebeurtenis, waarbij Regius Van Diemberbroeck zelfs openlijk een dief noemde, valt echter weinig op te maken; de universiteit was het ermee eens geweest dat Van Diemberbroeck het promotiegeld kreeg. Verder waren er ook zaken met een heel wat minder aards karakter die de verhouding met Regius onder druk zetten. Het enige wat aldus veilig geconcludeerd lijkt te kunnen worden, is dat Van Diemberbroeck er warmpjes bijzat – *dat Galenus opes*.

2.8.2 In religiosis

Godsdienstige overtuigingen speelden in de zeventiende eeuw in het persoonlijke en openbare leven van mensen een veel grotere rol dan menig eenentwintigste-eeuwer zich kan voorstellen. Vandaar dat in dit hoofdstuk relatief ruim aandacht wordt besteed aan dit onderwerp. Van Diemberbroeck moet een oprecht gelovig man zijn geweest. In het Traktaat wordt veel aandacht besteed aan de godsdienstige en theologische aspecten van het pestprobleem. De steeds weer herhaalde verzekering dat de pest uiteindelijk een straf van God is, lijkt allesbehalve gezien te moeten worden als lippendienst aan de kerk. Van Diemberbroeck was een overtuigd christen die rotsvast in God en Zijn bestel geloofde. Ook het bestaan van engelen en niet te vergeten van de duivel nam hij voor vast aan. Evenals veel van zijn tijdgenoten geloofde hij onverkort in wonderen. Tenslotte zijn er aanwijzingen dat Van Diemberbroeck het dienen van God door praktische werken boven de theologische scherpslijperijen van veel van zijn tijdgenoten stelde. Misschien voelde hij zich aangetrokken door het vroomheidsideaal van de piëtisten die men niet alleen onder Contra-remonstranten en Katholieken vond, maar zonder twijfel ook onder Remonstranten. Zijn neiging tot een piëtistisch vroomheidsideaal zou kunnen worden afgeleid uit zijn onverschrokken omgang met de pestpatiënten, maar ook uit zijn verslag van het geval van een rooms priester die zich, nadat hij gehoord heeft dat hij weldra aan de pest zal sterven, opmaakt voor zijn ontmoeting met de Schepper (Ziektegeschiedenis LXIV). Ook in wetenschappelijke zin betekende het geloof veel voor Van Diemberbroeck. Volgens de negentiende-eeuwse medico-historicus en graecus

⁶⁵ 'Hunc bonum virum, qui aliorum doctorum virorum dicta et scripta sibi facile assumit et adscribit, ac tanquam sua libris suis passim inserit ...'(Opera omnia, p309; De Vrijer, 1917:218).

⁶⁶ Vrij scherp is hij volgens Banga in andere boeken ook over De Bils, Deusing, Swammerdam en natuurlijk Regius.

Ulco Cats Bussemaker (1810-1865) getuigt de *Tractatus* van een lange en moeizame poging van de auteur om het hemelse te verbinden met het aardse (Cats Bussemaker, 1838: 151 e.v.).

Ook in maatschappelijke zin betekende het geloof veel voor onze auteur. Hij werd geboren in een remonstrants nest en kwam in Utrecht terecht in een Contra-remonstrants bolwerk. Een van de leidende figuren aan de academie was de misschien wel bekendste Contra-remonstrant van de zeventiende eeuw, de gezaghebbende predikant en hoogleraar theologie Gisbertus Voetius (1589-1676). Deze had via zijn functie aan de academie veel invloed, maar ook via zijn plaats op de kansel: die twee rollen versterkten elkaar ook nog eens, want leden van het bestuur van de universiteit waren tevens leden van de Utrechtse magistraat. Het bestuur van de universiteit liep daardoor het risico dat Voetius op de kansel gedaan kreeg wat hem achter het kathedraal niet lukte en omgekeerd. Een en ander betekende dat ook Van Diemerbroeck voorzichtig moest manoeuvreren. In de *Tractatus de peste* ging hij niettemin uitvoerig in op theologische aspecten van het ontstaan van de pest, haar preventie en behandeling. Daarmee begaf hij zich op glad ijs, want hij verdedigde enkele standpunten die niet strookten met de opvattingen die Gijsbert Voetius en andere Contra-remonstranten aanhingen. Er zijn aanwijzingen dat Van Diemerbroeck zich na zijn benoeming meer en meer aan de kant van Voetius heeft geschaard. Het lijkt dan ook de moeite waard enige nadere aandacht te besteden aan de verhouding tussen Van Diemerbroeck en Voetius.

Van Diemerbroeck en Voetius

Volgens Voetius en veel van zijn tijdgenoten zag de godsdienstige wereld er als volgt uit (Graafland, 1989: 12-32). De religies zijn te verdelen in niet-christelijk en christelijk. De christelijke godsdiensten vallen op hun beurt uiteen in niet-gereformeerd en gereformeerd. Gereformeerd kan worden opgedeeld in luthers en calvinistisch gereformeerd. Die laatste groepering bestaat tenslotte uit Remonstranten en Contra-remonstranten. Deze twee groeperingen vormden de belangrijkste richtingen in het kerkelijk leven in de Republiek. Verschil van inzicht in bepaalde theologische zaken hadden aan het begin van de zeventiende eeuw tot een twist tussen beide stromingen geleid die zo hoog opliep, dat de Staten van Holland (die door de Remonstranten te hulp waren geroepen) de combattanten moest vragen de kwestie tijdens een synode uit te praten. De uitkomst van de Nationale Synode, die van november 1618 tot mei 1619 in Dordrecht werd gehouden, was dat de wat rekkelijkere Remonstranten het veld moesten ruimen voor de meer precieze Contra-remonstranten. Nadat het Contra-remonstrantse standpunt tot het enig juiste was verklaard, werden de remonstrantse predikanten met steun van de overheid afgezet. Een flink aantal werd verbannen. Pas rond het midden van de eeuw normaliseerden de verhoudingen zich weer enigszins – getuige ook het feit dat de Remonstrant Van Diemerbroeck in Utrecht tot hoogleraar kon worden benoemd (De Jong, 1989: 109-117). In dezelfde richting wijst dat twee remonstrantse studenten uit Amsterdam in 1654 naar Utrecht togen om college te lopen bij Voetius. Ze vroegen hem bij die gelegenheid of de stedelijke overheid het recht heeft zich met kerkelijke zaken te bemoeien. Dat was in 1618-1619 een zeer omstreden punt geweest; de Remonstranten hadden immers de wereldlijke overheid ingeschakeld bij een godsdienstig conflict. Volgens de Contra-remonstranten hadden ze in plaats daarvan de kerkelijke weg van de classis naar de gewestelijke synode en van daar naar de nationale synode moeten volgen. Meer in het algemeen waren de Contra-remonstranten van mening dat de overheid waar mogelijk op afstand moest worden gehouden. Voetius ging zo ver, dat hij deze opvatting doortrok tot de openbare gezondheidszorg. In 1636 liet de stad Utrecht doktoren een advies opstellen waarin mensen die dat nog konden, werd aanbevolen zich buiten de door pest bedreigde stad in veiligheid te brengen. Ook hulpverleners was het toegestaan om te vluchten. Voetius kon zich met deze opvatting niet verenigen en liet zijn student Jacobus Migrodius een *Disputatio de peste seu pestis antidoto spirituali* verdedigen. Vluchten voor de pest was niet toegestaan. Dat verbod gold a fortiori voor predikanten en medici. Verder was het volgens Voetius en zijn student niet aan de (stedelijke) medici om op dit punt uitspraken te doen: het ging niet om een medische, maar een ethische of welbeschouwd een theologische aangelegenheid. Vanuit dat

laatste perspectief was vluchten een blijk van ongeloof en wantrouwen jegens God. Voetius nam een tamelijk radicaal, welhaast fatalistisch standpunt in: hij keerde zich ook vierkant tegen de door sommige steden voorgeschreven quarantaine en isolatie van zieken. Ook opneming in het pesthuis mocht niet verplicht worden gesteld. De goederen van pestlijders mochten niet verbrand worden en vreemdelingen en reizigers niet worden geweerd. Vanzelfsprekend moesten godsdienstoefeningen onder alle omstandigheden vrijelijk kunnen plaats vinden. Alle inperkingen van burgerlijke vrijheden waren zonder uitzondering onbarmhartig en onchristelijk. Een overheid die toch tot dit soort maatregelen overging, moest door de kerk onderwezen worden. Luisterde ze niet, dan was burgerlijke ongehoorzaamheid het enige antwoord (Van Lieburg, 1989:168-181; Van Asselt, 2001:99-108).

Gisbert Voet of Gisbertus Voetius (1589-1676) studeerde theologie in Leiden en werd daar sterk beïnvloed door Franciscus Gomarus. In 1611 werd hij, 21 jaar oud, predikant in het Brabantse Vlijmen, zes jaar later in het naburige Heusden, zijn geboorteplaats. Een en ander betekende geenszins het begin van een saaie carrière: zeven jaar later, in 1618, werd Voet, nog geen dertig jaar oud, afgevaardigd naar de Synode van Dordrecht waar hij aan de kant van de Contra-remonstranten stond. Tien jaar later, in 1629, was hij als veldprediker van de troepen van graaf Willem van Nassau betrokken bij het beleg van de bisschopsstad Den Bosch. Hij keerde terug naar Heusden, maar in 1634 werd hij benoemd tot hoogleraar theologie en Oosterse talen aan de Utrechtse Illustre School. Toen die twee jaar later, dus in 1636, tot academie werd verheven, werd Voetius de eerste rector magnificus. In 1637 beriep de Utrechtse kerkenraad hem bovendien als predikant. Voetius kreeg hierdoor een invloedrijke positie.

Leidraad van 'de paus van Utrecht', zoals Voetius wel werd genoemd, was uit de Middeleeuwen reeds bekende adagium: 'ik geloof opdat ik begrijp'. Voetius profileerde zich verder vooral als de spreekbuis van de 'Nadere Reformatie', een kerkelijke beweging met piëtistische inslag. Deze legde sterk de nadruk op de doorwerking van de Bijbelse boodschap in alle facetten van het dagelijks leven. De Reformatie van Luther en Calvijn was primair een vernieuwing op het terrein van de leer geweest, De Nadere Reformatie richtte zich nu op de concrete, persoonlijke levenswandel. Zij beoogde een doorwerking van de Bijbelse beginselen in gezin, samenleving, kerk, politiek en staat. Voetius' vroomheidsstreven kreeg gestalte in enkele standaardwerken, veelal de vrucht van zijn colleges aan de Utrechtse universiteit. Zijn vierdelige *Politica Ecclesiastica* verscheen tussen 1663 en 1676; zijn *Disputationes selectae* telden vijf delen die werden gepubliceerd tussen 1648 en 1669. Op het gebied van geneeskunde was Voetius zeker geen volstreekte leek. Hij volgde als student in Leiden colleges Aristotelische fysica, gedoceerd door Reinerus Bontius (1576-1623) en bezocht de anatomische demonstraties van Pieter Pauw (1564-1617). Door de bestudering van Jean Fernel's *Universa medica* (Parijs, 1567) maakte hij ook kennis met de theoretische geneeskunde – Fernel gaf een goed beeld van de Galenistisch-Aristotelische fysiologie. De *Opera omnia* (1609) van Joh. Heurnius vergunden hem een blik in de Hippocratische kunst van het genezen. Uit de inhoud van zijn boekenkast blijkt dat Voetius de ontwikkelingen in de geneeskunde is blijven volgen (Van Lieburg, op. cit.)

Voetius vertolkte hier een typisch Contra-remonstrants standpunt. Van Diemerbroeck gaf in het pesttraktaat een mening ten beste die beter paste in de remonstrantse zienswijze: hij pleitte er juist voor dat de stadsbesturen zich actiever opstelden en meer deden op het gebied van de pestbestrijding. Verder meende hij, andermaal anders dan Voetius, dat het mensen, ook hulpverleners vrij stond de stad te ontvluchten als ze daartoe kans zagen. Van Lieburg stelt vooral op grond van dit verschil van inzicht dat Voetius Van Diemerbroeck niet bijzonder waardeerde. Hij kan daarin gelijk hebben, maar er zijn ook gegevens die erop wijzen dat de relatie tussen de beide hoogleraren nog zo slecht niet was. Het sterkste argument in dezen is wel dat Voetius Van Diemerbroecks hulp inriep toen zijn geliefde zoon Daniël (1630-1660) dodelijk ziek lag

(Van Asselt, 2001).⁶⁷ Hieruit valt af te leiden dat Voetius zijn collega Van Diemerbroeck in elk geval als medicus zeer hoog achtte. Of ze in kerkelijk opzicht wel zo ver van elkaar af stonden, is de vraag; in elk geval stond Van Diemerbroeck aan de kant van Voetius in de discussie met Cyprianus over het eigendom van de kerkelijke goederen. Voorts mag worden aangenomen dat ze ten aanzien van het heikele punt van het bestaan van engelen, duivels en demonen ongeveer dezelfde opvattingen hebben gekoesterd. In de zeventiende eeuw geloofden ook ontwikkelde mensen nog veelal in een duivel die kon spoken, heksen enz. Knuttel zegt dat Voetius het grote bewijs is: in zijn *Disputationes* verdedigt hij dit bijgeloof: de duivel werkt rechtstreeks in op het verstand van de mens.⁶⁸ Toveren geschiedt door toedoen van duivels, zoals de ervaring leert. De genezingen die zij tot stand kunnen brengen, volgen niet uit het handelen van medici, maar rechtsreeks uit hun wil.⁶⁹ Van de andere kant prees Voetius het werk van J. Wier (1515-1588) die tegen de heksenprocessen schreef. Eveneens oordeelde hij zeer gunstig over het boek van de Engelsman Reginald Scott *The discoverie of witchcraft* (1584) dat in 1609 in het Nederlands werd vertaald (Knuttel, 1906/1979: 194). Ook Van Diemerbroeck was Wier voor afschaffing van heksenprocessen.

Of Voetius zich erg stoorde aan Van Diemerbroecks medisch-ethische opvattingen is óók maar de vraag; bedacht moet worden dat deze medicus zijn opvatting over het vluchten in Nijmegen zelf niet in praktijk had gebracht: hij was daar, als stadsarts, zijn patiënten blijven doorbehandelen. In positieve zin kan voorts worden gesteld dat de twee hoogleraren het op tal van punten onderling eens waren. Waar het de plaats van de geneeskunde betreft, botsten ze nauwelijks of niet. De zielzorger Voetius ontkende de grote betekenis van de geneeskunde allerm minst. Dat blijkt bijvoorbeeld uit een debat dat hij voerde met de bekende geneesheer Johan van Beverwijck. Het ging over de vraag of de levensduur van te voren vaststaat of dat deze flexibel en dus beïnvloedbaar is. Voetius schreef in 1634 dat de termijn van het leven vanuit Gods eeuwige raadsbesluit vast staat, maar dat deze vanuit menselijk standpunt gezien ‘*mutabile aut vertibele*’ (veranderlijk of wendbaar) is. Bij ziekte mocht of moest de mens dus een dokter raadplegen en medicijnen gebruiken. De arts was de ‘*cooperarius*’ van God. Fatalisme, Voet zelf spreekt van ‘*turcisme*’, was uit den boze. De determinatieleer vormde dus geen belemmering voor de uitoefening van de geneeskunde. In verband met de pest voegde Voet later nog toe dat de gereformeerden de geneeskunde niets in de weg leggen, mits deze de natuur niet boven de genade, de geneeskunde niet boven het geloof en het particuliere verlangen niet boven de glorie Gods stelt (Van Lieburg, 1989: 168-181). Zeer informatief is in dit verband ook de dissertatie *De termino Vitae* uit 1641 (Graafland, op. cit.). Hierin wordt gesteld dat God de eerste oorzaak van alles is en de mens de tweede. Op basis hiervan geeft Voetius antwoord op de vraag: wat moet of mag een arts nog doen als God de grens van het leven al bepaald heeft? Voetius wil de absolute voorzienigheid van God staande houden en de arts toch de ruimte geven om medisch in te grijpen. Daarom stelt hij dat de mens de beschikking van God niet kent en dat hij dus maar moet blijven doen wat hij kan. Volgens *Deuteronomium* 29:29 is immers het verborgene voor God, het geopenbaarde voor ons. Voetius stond dus niet vijandig tegenover de zich snel ontplooiende geneeskunde en haar beoefenaren (Knuttel, 1906/1979: 188). Ook waar het om dieper liggende, medisch-wetenschappelijke kwesties ging, stonden de twee hoogleraren niet zo ver van elkaar. Beide waren overtuigde Aristotelianen: wetenschappelijke kennis ontstaat door degelijk

⁶⁷ ‘Zo liet deze “Remonstrantenvreter” tijdens de ziekte van zijn zoon Daniël een remonstrantse arts [= Van Diemerbroeck] aan huis komen’. Aldus Willem J. van Asselt, Gisbertus Voetius, gereformeerd scholasticus, in: Aart de Groot en Otto J. de Jong, *Vier eeuwen theologie in Utrecht. Bijdragen tot de geschiedenis van de theologische faculteit aan de Universiteit Utrecht*, Zoetermeer, Meinema, 2001, 99-108. spec. p. 2. De auteur steunt zijn stelling op E.J. Bos en F.G.M. Broeyer, *Epistolarium Voetianum*, I. In: *Epistolarium Voetianum* I, in: *Nederl. Arch. Kerkgeschied.* 78 (1998), 184-215, spec. p. 200.

⁶⁸ ‘*Diabolus aliqua ratione immediate et directe agit in mentem*’ (Disp. I 962).

⁶⁹ ‘*Procedit hoc ex arbitrio Diaboli, non ex constanti aliqua medicorum illorum aptitudine*’.

empirisch onderzoek en door het zorgvuldig doordenken van de empirische gegevens. De Cartesiaanse aanvallen op het Aristoteliaanse bolwerk keurden ze beiden scherp af. Het bedenken van substraatloze theorieën moest geheel verwerpelijk worden geacht. Voetius was hoofdrolspeler in 'la querelle d'Utrecht'. Daarin was Van Diemerbroeck nog niet betrokken, maar dat neemt niet weg dat hij Descartes, of in elk geval zijn de corpusculaire theorie in de *Tractatus* met enkele kritische woorden afwijst. Niet onvermeld mag blijven dat dit pas in de tweede druk uit 1665 gebeurde. Van Diemerbroeck was inmiddels lid van de Utrechtse academie geworden. Kennelijk had hij de kant van de Voetianen gekozen.

'Op dezelfde wijze zijn er enkele hedendaagse filosofen die niet minder enthousiast beloven dat ze licht in deze duisternis zullen brengen en dat ze [het ontstaan van het gif] zullen uitleggen met behulp van zeer kleine deeltjes, spits, geribd met haakjes en stekend en op een of andere, ik weet niet welke, manier geordend. Intussen strooien ze, omdat ze het beter lijken te willen weten dan anderen, niets anders dan lege woorden en louter schaduwen rond, omdat ze met een of andere nieuwe, maar niet minder duistere term meer impliceren dan ze expliceren. Ze kunnen [immers] het ontstaan, de verbinding, de oorzaken van het samengaan, de bewegingen, de werking van die deeltjes niet beschrijven. [Ze kunnen ook niet verklaren] wat de menging van deze en dergelijke [deeltjes] inhoudt, of wat de oorzaak van de menging is, en wat het verschil is wanneer alleen runderen, alleen katten (met name onder de wilde kan de pest hevig woeden, terwijl andere dieren vrijwel immuun zijn tegen de pest) of alleen mensen door de pest worden aangedaan.' (Boek I, p. 66)

De beide hoogleraren hadden meer waardering voor wetenschappers als Daniel Sennert (1572-1637). Deze Duitser probeerde een brug te slaan tussen de oude theorieën en de nieuwe ontdekkingen en plaatste daarbij God niet buiten spel. Net als de theoloog Teellinck (en vele andere intellectuelen zoals Constantijn Huygens) was Voetius erg onder de indruk van Sennerts werk *De chymicorum cum Aristotelicis en Galenicis consensu ac dissensu* (1619). Ook Van Diemerbroeck citeert Sennert herhaaldelijk met instemming. Veel waardering hadden de beide hoogleraren verder voor die andere grondlegger van de iatrochemie: Paracelsus (1493-1541). Waarschijnlijk was dat niet vanwege de nieuwigheden die de man presenteerde of vanwege zijn kritiek op Galenus. Wat hen vooral moet hebben aangesproken, was dat Paracelsus zeer gelovig was en God als oorzaak van alle ziekte en gezondheid voorop plaatste (*ens deale*, het goddelijke zijnde).

De gematigde vorm van religieuze geneeskunde die mannen als Sennert en Paracelsus voorstelden, bood Calvinisten een beter perspectief dan het werk van de iatro-mechanici achter wie men slechts aanhangers van Descartes zag. Hun boegbeeld was William Harvey. Zijn in 1628 gepubliceerde boek over de bloedsomloop speelde dan ook een belangrijke rol in de al eerder aangestipte 'querelle', het debat tussen Voetius, Regius en – achter de schermen – Cartesius.⁷⁰ Vandaar waarschijnlijk dat Van Diemerbroeck het werk van Harvey ongunstig beoordeelde. Blijkens een opmerking in het traktaat beschouwde hij het als bijzonder speculatief.⁷¹

Tot slot zij nog gemeld dat de opvattingen over de oorzaken van de pest van Van Diemerbroeck en Voetius verrassend goed overeen komen: God is bij beiden de *prima causa* van de pest. Beiden accepteren echter dat er ook *causae secundae* zijn. Dat zijn a) bovennatuurlijke oorzaken (goede en slechte engelen) en b) natuurlijke oorzaken. Wat die laatste precies zijn, wisten de geleerden vooralsnog nog niet, maar daarom konden ze nog wel bestaan. Voetius verwijst in zijn studie over de

⁷⁰ Daarbij ging het overigens niet zozeer om het bestaan van een grote bloedsomloop, maar om de functie van het hart. Wat Voetius dacht, blijkt uit sommige disputaties en uit wat zijn zoon, de arts en filosoof Daniël erover zegt. Diens postuum in 1660 verschenen fysiologie laat het hart het bloed nog uitdrijven in de diastole, terwijl er ook nog sprake is van gistingprocessen in de hartkamers.

⁷¹ Misschien heeft ook meegespeeld dat de eerste druk van Harvey's werk een aantal lelijke fouten en omissies bevatten die (ook) Van Diemerbroeck op het verkeerde been kunnen hebben gezet. Zie Huisman en Van Lieburg, 2009: 32-33.

pest naar een verhaal van Sennert die zegt dat iemand zou zijn doodgegaan door het aanraken van touwen die twintig jaar eerder gebruikt waren om een pestdode in het graf te takelen. Natuurlijke oorzaken zijn volgens Voetius giffen – een opvatting die ook bij Van Diemerbroeck terugkomt. Met besmettelijkheid weet Voetius niet goed raad: de ziekte verplaatst zich gewoonlijk via de lucht, maar komt niet rechtstreeks van God. Eerder gaat het om een astrale besmetting. Op de vraag waarom het vee geen pest krijgt, heeft Voetius ook geen antwoord. Evenmin weet hij waarom in *Exodus* 9 alleen de Egyptenaren en niet de joden worden getroffen.

Bij nadere beschouwing van het bewaard gebleven materiaal lijkt de stelling verdedigbaar dat Voetius en Van Diemerbroeck het op tal van punten met elkaar eens waren en dat ze elkaar wel degelijk waardeerden. Deze voorstelling van zaken zou nog aan kracht winnen, indien kon worden aangetoond dat de van huis uit remonstrantse Van Diemerbroeck net als de Contra-remonstrant Voetius piëtisch georiënteerd was. Piëtisten probeerden naar Christus' voorbeeld te leven – los van allerlei moeilijke dogmatische kwesties.

2.8.3 De medicus

In zijn *Tractatus* komt Van Diemerbroeck naar voren als 'een ondernemend, kundig, maar bovenal wijs en zeer menslievend man, begaafd met veel zin voor humor, en met een talent van welschrijven, dat verscheidene passages van zijn merkwaardig boek nog vandaag boeiend maakt' (Rogier, 1960:169). Deze typering maakt een plausibele indruk. Van Diemerbroeck toont in zijn boek een nimmer aflatende belangstelling voor de precieze aard van klachten en de vorm waarin de pathologische verschijnselen zich voordoen. Hij is een echte clinicus die zich voortdurend verdiept in de vele verschijnselen en symptomen die een ziekte oproept, deze probeert te koppelen aan bestaande ziektebeelden en die nooit vergeet een differentiaaldiagnose te stellen, d.w.z. een beredeneerde lijst te maken van ziekten die ook in aanmerking komen als oorzaak van de symptomen. Was Van Diemerbroeck erg gespist op het stellen van goede diagnoses en het maken van betrouwbare prognoses, bij het behandelen toont hij zich erg behoedzaam. Deze aanpak past heel wel in het beeld van Van Diemerbroeck als een echte dokter in de Hippocratische traditie. Daarbij past ook dat hij er in Boek IV van de *Tractatus*, dat 120 ziektegeschiedenissen bevat, blijk van geeft dat hij begaan is met het vaak ellendige lot van zijn patiënten. Van Diemerbroeck was een medicus die niet alleen naar ziekten keek, maar ook naar hun dragers, de zieken. Hij zag zijn werk als een opdracht waarin het erom ging mensen te genezen, en niet zozeer om geld te verdienen. Een concrete aanwijzing in die richting levert zijn herhaaldelijk aan de dag gelegde streven om door anderen geheim gehouden recepten openbaar te maken. Ook geeft hij hier en daar de goedkopere alternatieven van dure geneesmiddelen die door de minder bedeelden konden worden gebruikt. Niet onvermeld kan in dit verband blijven dat de Utrechtse farmacopee (1656) waarvan Van Diemerbroeck de eerste redacteur was, zich van andere uitgaven onderscheidt door de prijslijst die erin is opgenomen.

Overigens werpen de 120 ziektegeschiedenissen een interessant licht op de vraag waaraan de zeventiende-eeuwse geneesheren hun hoge status en in vele gevallen ook dito inkomen te danken hadden. Zeker achteraf gezien, waren de resultaten die ze met hun bescheiden middelen bereikten immers zeer beperkt. Naar de Nijmeegse medico-historicus D. de Moulin zijn studenten placht voor te houden, lag de kracht van die geneesheren vooral in de prognoses die ze hun patiënten konden geven: ze vermochten de zieke niet te genezen, maar konden deze wel vertellen hoe het met hem af zou lopen. Dat werd door veel mensen ook toentertijd al zeer gewaardeerd. Ook Van Diemerbroeck zag de prognostiek als een wezenlijk onderdeel van zijn werk. Hij lijkt bij zijn voorspellingen erg open of, in hedendaagse termen erg 'direct' geweest te zijn. De ziektegeschiedenissen laten zien dat hij menig zieke reeds bij het eerste bezoek onomwonden mededeelde dat hij alle hoop moest laten varen.

2.8.4 Docent

Volgens Van de Aa trok Van Diemerbroeck veel studenten. Dat zou kunnen kloppen, want wie zijn boek leest, kan zich voorstellen dat hij een bevlogen docent was (Van der Aa, 1858: IV, 162). Graevius zegt dat hij zeer geestig sprak en zijn verhalen met vele grapjes lardeerde. Ze waren 'sine atro sale' (zwart zout), behalve als de spreker zich boos maakte – iets wat nog wel eens gebeurde (Graevius, 1675: 273). Zijn geschreven teksten vallen op door een heldere structuur en een duidelijke presentatie van de stof. Van Diemerbroeck kondigt veelal aan wat hij gaat zeggen, zegt het dan en vat het gezegde daarna ook nog eens kort samen. Ook de vele puntsgewijze opsommingen zullen bedoeld zijn om het opnemen van de stof door de lezer te vergemakkelijken. Van Diemerbroecks stijl haalt het niet bij die van de grote humanisten, maar zijn taalgebruik is over het algemeen heel verzorgd. De auteur maakt zich bovendien niet schuldig aan de dikdoenerigheid van veel tijdgenoten die hun lezers overdonderden met ellenlange, moeizaam geconstrueerde en quasi klassieke zinnen. Een laatste vermeldenswaardig punt in dit verband is dat Van Diemerbroeck zeer royaal is met verwijzingen naar het werk van andere auteurs, zowel uit de Oudheid als uit de Nieuwe Tijd. Hij verwijst zeer vaak naar Galenus en Hippocrates, en daarnaast natuurlijk ook naar Aristoteles. Als kind van zijn tijd citeert hij verder veelvuldig uit het werk van Romeinse dichters, zoals Horatius, Ovidius en Vergilius. Van Diemerbroeck keek echter niet alleen achteruit. Hij verwijst ook vaak naar auteurs uit zijn eigen tijd. Dat Van Diemerbroeck zo veel naar andere auteurs verwees, past bij de toen geldende opvatting hoe de medische wetenschap moest worden beoefend. Daarbij was het verzamelen van ervaringen – eigen ervaringen, maar ook die van anderen van groot belang. Niettemin is denkbaar dat de auteur ook zijn best heeft gedaan om een professorabele indruk te maken.

Tot slot van deze paragraaf zij terzijde opgemerkt dat het zeer de vraag is of de talloze boeken die Van Diemerbroeck raadpleegde, allemaal te vinden waren in de bibliotheek van de universiteit – het boekenbezit van de meeste Nederlandse universiteitsbibliotheken stelde medio zeventiende eeuw nog niet zo veel voor. Niet onmogelijk is dat de medicus zelf een zeer grote verzameling boeken heeft bezeten – iets wat van wel meer zeventiende-eeuwse geleerden bekend is. Helaas bevat het testament geen lijst van de boeken. Zoals eerder gemeld, waren die al eerder op zijn zoon Tieman overgegaan.

2.9 Slot

In het voorgaande is ingegaan op enkele aspecten van persoon en leven van vooral de jonge Van Diemerbroeck. Het beeld dat zich aftekent, is dat van een ernstige, streng gelovige man van deftigen huize en een harde werker. Verder zijn er aanwijzingen dat hij wat kort aangebonden was. Duidelijk is ook dat Van Diemerbroeck zich vooral tot een goed clinicus en medicus practicus probeerde te ontwikkelen. Op de vraag welke positie hij innam als beoefenaar van de medische wetenschap wordt in het volgende hoofdstuk wat nader.

Hoofdstuk 3. De auteur en de wetenschap

Philosophia enim libertatis regnum est, in qua persuadere rationibus, non cogere licet.

Van Diemberbroeck, *Tractatus de peste*, Boek I, p. 42.⁷²

3.1 Inleiding

3.1.1 Alles beweegt

Het medisch – wetenschappelijke veld waarin Van Diemberbroeck zich bewoog, valt niet eenvoudig af te bakenen. Het was groot, grillig gevormd en bovendien sterk in beweging. Ook coördinaten om de positie van Van Diemberbroeck vast te stellen, zijn niet zo gemakkelijk te vinden. Voor enige houvast kunnen we op zoek gaan naar belangrijke verschuivingen in het denken. Daarbij moet dan bedacht worden dat de vorderingen op het terrein van de medische wetenschap en de geneeskunde zelden geheel op zichzelf staan. Medici en medische onderzoekers maakten ook destijds al dankbaar gebruik van nieuwe ontdekkingen op het gebied van de fysica, de chemie en de biologie. We zouden het domein van de natuur- en de scheikunde en de biologie dus kunnen zien als een tweede laag die onder de medische oppervlakte ligt. Onder die natuurwetenschappelijke laag kan men zich tenslotte nog een derde laag voorstellen. Hierin bewegen zich de (wetenschaps)filosofische vooronderstellingen die de grondslag vormen voor het wetenschappelijk onderzoek. Het behoeft geen betoog dat er een wisselwerking bestaat tussen (veranderingen in) ‘diepere’ inzichten en vooronderstellingen en bewegingen in de ‘hogere’ lagen. Wie bijvoorbeeld denkt dat hij de wereld met zijn zintuigen kan leren kennen zoals ze werkelijk is, zal bij zijn natuuronderzoek andere methoden te baat nemen dan degene die gelooft dat alleen hard nadenken ware kennis oplevert. Ook de uitkomsten van het onderzoek zullen anders zijn.

3.1.2 Opzet hoofdstuk

Van Diemberbroeck probeerde zijn medische werk wetenschappelijk te funderen en hij beperkte zich bijgevolg niet tot de bovenste, medische laag. Daarom ligt het voor de hand om bij een poging om zijn plaats te bepalen niet alleen aandacht te besteden aan vorderingen in de medische wetenschap, maar ook aan ontwikkelingen in de andere twee, dieper liggende lagen. Dit hoofdstuk begint met een kort exposé over de wetenschapsfilosofische vraag hoe kennis van de natuur kan worden verkregen. Eerst komen enkele antieke auteurs aan het woord en vervolgens de denkers die Van Diemberbroeck bij de ‘neoterici’ schaaft. In een tweede ronde wordt kort uiteengezet hoe in de Oudheid en de Nieuwe Tijd over de natuur en haar wezen werd gedacht. In dat kader wordt vooral aandacht besteed aan de verschuiving van de Aristotelische kwaliteitenleer naar een Copernicaanse of zo men wil Cartesiaanse kwantiteitenleer. In derde instantie wordt tenslotte ingegaan op het medische denken. Dat werd in de zeventiende eeuw nog sterk bepaald door Hippocrates en meer nog door Galenus, die op zijn beurt sterk op Aristoteles leunde. Ook Van Diemberbroeck liet zich nog voor een goed deel door hen leiden. Daarnaast was hij echter niet blind voor nieuwe stromingen: de iatrofysica en de iatrochemie. Vooral laatstgenoemde richting lijkt Van Diemberbroeck te hebben aangesproken. Daarom wordt relatief ruim aandacht besteed aan enkele coryfeeën: Van Helmont, Paracelsus en De le Boë Sylvius. Tot slot van dit overzicht volgt een korte paragraaf over iatro-astrologie. Deze benadering had in de Renaissance een hoge vlucht genomen, maar was in het

⁷² De wetenschap is immers het rijk van de vrijheid. Daarin is het niet toegestaan mensen te dwingen [iets te geloven]. Men moet ze overtuigen met goede redeneringen. Boek I, p. 42.

midden van de zeventiende eeuw op haar retour. Van Diemerbroeck laat er geen twijfel over bestaan dat deze neergang naar zijn mening niet snel genoeg kon gaan.

Aan het einde van elk van de drie ronden wordt steeds de vraag gesteld welke positie Van Diemerbroeck innam, toen hij aan het begin van de jaren veertig zijn pestboek schreef. Ook dit laatste onderdeel wordt niet uitputtend behandeld; het gaat er slechts om de lezer op weg te helpen.

3.2 Denken over onderzoek

3.2.1 Oudheid

Hoe komt de mens tot ware kennis over de wereld? Reeds in de vroege Oudheid werden twee antwoorden op deze vraag gehoord. Het ene was dat die kennis in de eerste plaats wordt verkregen via het gebruik van de zintuigen. Het andere luidde dat waarnemingen bedrieglijk zijn en dat de mens daarom zijn verstand moet gebruiken om te achterhalen hoe de wereld werkelijk in elkaar zit. De eerste opvatting werd verdedigd door Aristoteles, de tweede door diens leermeester Plato. Van Diemerbroeck verwijst niet zo vaak rechtstreeks naar deze laatste filosoof, maar het is wel zeker dat zijn gedachtegoed hem niet onberoerd heeft gelaten.

3.2.1.1 Plato

Plato heeft niet alleen bijdragen geleverd aan de ontologie, de leer van het zijn, maar ook aan de epistemologie, d.w.z. de kennisleer. In sommige dialogen stelt hij de onmogelijkheid van het verwerven van ware kennis aan de orde, in andere vraagt hij zich af hoe kennis zou kunnen ontstaan en wat deze dan inhoudt (Stumpf, 1995: 51 e.v.). De bekende allegorie van de grot leert ons dat de onderzoeker zich moet realiseren dat de zichtbare objecten om hem heen slechts afspiegelingen zijn van een werkelijkheid die wel gedacht kan worden, maar niet gezien. Achter talloze zichtbare paarden kan men zich wat Plato noemt de idee paardheid voorstellen. Deze idee is niet materieel, zoals de paarden, maar ze is wel reëel: ze bestaat onafhankelijk van de mens en zijn denken. De zichtbare paarden zijn wel materieel, maar ze zijn niet reëel, het zijn slechts vergankelijke afspiegelingen van de idee paardheid. Het paard dat men ziet, is een 'getranscendente' idee. Een goede wetenschapper probeert volgens Plato dus te bedenken wat er achter het zichtbare steekt en maakt daar het object van zijn onderzoek van. Hij abstraheert en haalt uit het zichtbare van een ding datgene wat het symboliseert. Zo komt, om een tweede voorbeeld te noemen, uit de zichtbare elementen van een eindig aantal concrete driehoeken 'de' driehoek naar voren, dus dat wat deze kenmerkt als driehoek. Aldus stuit de wetenschapper op een aantal abstracties. Hij kan die bewerken op de wijze van wiskundigen. Die hebben voor hun studies geen materieel bestaande driehoeken nodig. De geest van de wetenschapper moet zich vrij maken van de concrete objecten en vervolgens mathematisch, substraatloos te werk gaan. De mens kan volgens Plato tot kennis komen van de wezenlijke dingen, de zogeheten ideeën of vormen dus, omdat de ziel, vóór ze in het lichaam van de nieuwgeborene kwam, bekend was met die vormen. De mens kan ze door hard na te denken weer tevoorschijn halen – Plato gebruikt in een van zijn dialogen het beeld van de vroedvrouw die een bevalling leidt. Op de vraag waar dan de ideeën of vormen zelf uit voort komen, is Plato's antwoord: uit het Ene. Dat is het niet in tijd en ruimte gebondene, onzichtbare en onzegbare, dat niet gescheiden is, en waarover in wezen weinig meer kan worden gezegd dan wat het allemaal niet is. De christelijke geleerden die Plato bestudeerden, zagen hierin een aanwijzing voor het bestaan van God, als de maker van de vormen waaruit dan de concrete, vergankelijke objecten emaneren. Dat droeg niet weinig bij aan de populariteit van het platonisme.

3.2.1.2 Aristoteles⁷³

Bij Plato hebben de materiële dingen die wij kunnen zien deel aan de vormen. Ze participeren erin. De vormen zelf zijn niet materieel, maar wel reëel. Ze bestaat niet alleen in de dingen, maar ook los ervan. Aristoteles was het op dit punt niet met zijn leermeester eens. Hij meende dat alleen concrete objecten reëel zijn en dat de vormen er niet los van kunnen bestaan. De onderzoeker moet daarom beginnen met zorgvuldige waarnemingen. In ontologische zin was Aristoteles een realist: er is één wereld die onafhankelijk van onze waarnemingen bestaat. Daarbij was hij ook een materialist: de oorsprong van de wereld om ons heen is in laatste instantie materieel. Een cardinaal concept was verder dat alle materie in een potentiële en een actuele vorm bestaat. De dingen bestaan alleen in hun beweging en volgens het zogeheten entelechie-beginsel streeft alle stof ernaar van zijn potentiële naar een actuele vorm te komen. Elk natuurlijk zijn is een worden, een beweging in ruimte en tijd.

In epistemologisch opzicht was Aristoteles eveneens een realist: hij dacht dat de mens via proefondervindelijk onderzoek beelden van de werkelijkheid kan bouwen die de wereld 'naar waarheid' weergeven (= zoals ze werkelijk is). Aristoteles' methodologie hield kort samengevat dus in dat kennis vergaren in de eerste plaats een zaak is van zorgvuldig waarnemen van een materiële wereld in wording. Daarbij kon het natuurlijk niet blijven. Wetenschappelijke kennis ontstond pas zodra men niet alleen wist wat er gebeurde, maar ook waarom dat zo was. De vraag 'waarom?' verwijst naar oorzaken. Hierover dacht de wijsgeer heel anders dan de moderne mens. Die is geneigd om bij 'oorzaak' te denken aan datgene wat een ding of een gebeurtenis teweegbrengt. Aristoteles noemde dit in de Latijnse vertalingen van zijn werk de *causa efficiens*. Daarnaast onderscheidde hij nog drie andere oorzaken. Het waren, zo zou men misschien kunnen zeggen, de andere gronden die verklaren waarom een ding bestaat. Het waren een *causa materialis*, een stof- oorzaak, een *causa formalis*, een vormoorzaak en een *causa finalis*, ofwel doelloorzaak. Aan een standbeeld onderscheiden wij de stof (marmer), de vorm (een vrouwelijk naakt), een maker (Praxiteles) en een doel (de tuin versieren). Vooral de doelloorzaak heeft in de loop der eeuwen veel stof voor discussie opgeworpen. Aristoteles bedoelde ermee dat elk ding datgene wat het moet worden in zich draagt: een kersenpit moet een kersenboom worden en een eikel een eik, dat zijn hun finale oorzaken. Entelechie hield in dat elk worden een bepaald doel heeft. Als hoogste doel van de natuur zag hij daarbij de mens. De filosoof dacht functionalistisch. Elk geheel bestaat uit delen en die hebben elk een functie in het geheel. Het geheel gaat volgens een beroemde uitspraak voor de delen.

De reden dat deze opvatting over oorzakelijkheid hier wordt gememoreerd, is dat Van Diemerbroeck er geregeld naar verwijst, of beter: er daadwerkelijk gebruik van maakt. Hetzelfde geldt overigens voor de beroemde inductieve en deductieve methoden die Aristoteles ontwikkelde. Die konden worden gebruikt om vanuit de empirisch vergaarde gegevens tot theorieën te komen en, omgekeerd, uit algemeen geldende uitspraken bijzondere uitspraken af te leiden. De twee methoden grepen in elkaar: geen theorieën zonder empirische bevestigingen en geen waarnemingen die niet worden geïnformeerd door theorieën (logoi). Kwantitatieve methoden speelden bij Aristoteles geen grote rol. Ook op dit punt stond hij ver af van zijn leermeester Plato.

3.2.1.3 Een derde benadering

Naast *ratio* en *experientia* kan nog een derde manier worden geplaatst om kennis te vergaren: de mystieke benadering. Het mysticisme stelt dat er een weg naar kennis is die voor de zintuigen en voor de rede niet toegankelijk is. De resultaten zijn in taal moeilijk uit te drukken, maar dat maakt ze niet minder zinvol. Deze leer of overtuiging is vooral uitgedragen door de Neoplatonisten van wie

⁷³ Bij het schrijven van deze paragraaf werd gebruik gemaakt van Barnes, 1996, Stumpf, 1995, Veatch, 1979 en Dijksterhuis, 1975.

Plotinus (204-270) een van de bekendsten werd.⁷⁴ Hij nam uit het werk van Plato het dualisme over van de ware, werkelijke ideeënwereld en de daaraan ondergeschikte zichtbare, natuurlijke, maar toch slechts schijnbare, materiële wereld. Daarop bouwde hij een filosofisch stelsel waarin verschillende lagen van realiteit te onderkennen zijn, de zogeheten hypostasen. Boven alles bevindt zich het van Plato bekende Ene: het is de oorzaak van al het bestaande. Het Ene is oneindig en brengt in volkomen vrijheid de geest voort. Deze geest vormt de tweede laag. Hij correspondeert met het niveau waarop Plato de Ideeën plaatste. Uit de geest emaneert de (Wereld)ziel. Deze derde laag verbindt de hogere lagen met de zichtbare wereld om ons heen. Op basis van deze voorstelling van zaken kon Plotinus stellen dat de ziel kan kiezen of zij zich wil hechten aan de (lagere) materie, of dat ze probeert op te stijgen naar het hogere. Dit laatste kan uitmonden in een tijdelijke, mystieke eenwording met het Ene. Dit laatste kan alleen bereikt worden na een langdurig en serieus beoefenen van de filosofie, waarbij de ziel eerst het stadium van het Intellect (de laag van de geest) bereikt, en daarna de Eenwording ervaart. Deze innerlijke ervaring van het 'opstijgen' naar het Ene, die Plotinus zelf enkele keren zou hebben gehad, is het allerhoogste wat een mens kan bereiken. Het zou het eigenlijke doel van al zijn streven moeten zijn.

In de Middeleeuwen werden Plato en Plotinus in tegenstelling tot Aristoteles in het westen weinig gelezen. Dat werd anders na de val van Constantinopel in 1453. Veel Grieks-Byzantijnse geleerden vluchtten toen voor de Turken en brachten Plato mee. In Florence werd zelfs een academie gesticht die de voortzetting moest gaan betekenen van Plato's oude academie in Athene. Een van haar voornaamste vertegenwoordigers werd Marsilio Ficino (1433-1499) die Plato en Plotinus in het Latijn vertaalde en zo de stoot gaf tot een herleving van het neo-platonisme en de daarin vervatte mystieke denkbelden. De uiterst abstracte leer met zijn vele mystieke elementen sprak veel christelijke denkers in de Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd zeer aan.

Naast het werk van Plotinus vertaalde Ficino samen met zijn leerling Giovanni Pico della Mirandola, (1463-1499) ook het *Corpus Hermeticum*, een geschrift dat uit de eerste eeuwen na Christus stamt, maar waarvan men dacht dat het de leerstellingen van de oude Egyptische god Thoth of Hermes Trismegistus bevatte. Deze syncretische teksten leerden dat de mens door een spirituele wedergeboorte zijn bij de zondeval verloren gegane heerschappij over de natuur kon herwinnen. Pico della Mirandola gaf opdracht tot het vertalen van Hebreeuwse teksten en combineerde vervolgens elementen uit het neoplatonisme met het hermetisme en de kabbala. Deze geschriften deden de belangstelling voor mystiek, magie en occultisme sterk toenemen.

Het kan geen verbazing wekken dat ook de astrologie zich in de kringen der mystici op een grote belangstelling kon verheugen. Voor hen was duidelijk dat ook de sterren geanimeerd waren. Deze laatste denkbelden werden in Noord-Europa geïntroduceerd door H.C. Agrippa von Nettesheim (1486-1535) en niet in de laatste plaats door Paracelsus (1493-1541). Via deze laatste bereikten ze ook de medische wereld. Daar leidden ze tot debatten over de invloed van conjuncties en bewegingen van sterren op de gezondheid.

3.2.2 Opvattingen over wetenschap in de Nieuwe Tijd

Rationalisten en empiristen

In de Middeleeuwen hingen de meeste wetenschappers de leer van Aristoteles aan in een van haar vele varianten. In de zeventiende eeuw werden diens vooronderstellingen echter steeds vaker ter discussie gesteld. Sommigen legden nog meer nadruk op het proefondervindelijke waarnemen dan de meester zelf, en dan liefst ondersteund door kwantitatieve methoden. Anderen draaiden de Aristotelische benadering om en plaatsten, zo zou men ietwat versimpelend kunnen zeggen, het

⁷⁴ Het werk van deze Plotinus (204-270) is geordend en uitgegeven onder de titel: *Enneaden* (boeken van negen hoofdstukken).

denken voor het waarnemen. In wezen keerden ze terug naar Plato's rationele benadering van de wereld en het concept van de ideeën.

De aanhangers van de proefondervindelijke methode werden aangevoerd door geleerden als Francis Bacon (1561-1626) en John Locke (1632-1704). Een mens kan, volgens een bekende uitspraak van Locke, niet bedenken dat een beer van honing houdt en een leeuw niet. Hij moet dat proefondervindelijk vaststellen. Door waarnemingen te combineren en door de gegevens zorgvuldig te vergelijken, kan de mens kennis vergaren. Bovendien kan hij experimenten uitvoeren en de natuur aldus als het ware dwingen om haar geheimen prijs te geven. De idee dat ware kennis over de werkelijkheid al bij de geboorte in de mens wordt ingeschapen, wezen de empirici af. Volgens is de menselijke geest bij de geboorte als een onbeschreven kleitablet, een *tabula rasa* en die wordt door de waarnemende, lerende en studerende mens langzaam volgeschreven. Net als Aristoteles schreven Bacon en Locke het denken overigens niet weg. Ze stelden het slechts op een tweede plaats: de studerende mens moet zijn objecten eerst proefondervindelijk vaststellen en er daarna pas over gaan nadenken.

Min of meer tegenover de empirici stonden de rationalisten. Volgens hen gaat bij het verwerven van kennis het denken voorop. Grondleggers zijn Descartes (1596-1650), Spinoza (1632-1677) en Leibniz (1646-1716). Vooral laatstgenoemde liet zich onmiskenbaar inspireren door Plato. Descartes was (net als Leibniz en Spinoza) een begaafd wiskundige, dus iemand die heel abstract kan denken en daarbij geen materieel substraat nodig heeft. De geest van een mens was naar zijn idee zo gemaakt, dat deze door de juiste methoden te gebruiken tot ware kennis kan komen. Bepaalde ideeën zijn ingeboren en ze kunnen onder de juiste omstandigheden aan het daglicht worden gebracht. Wat als helder en duidelijk afgegrensd kan worden gedacht, moet in de werkelijkheid ook 'echt' bestaan. De mathematicus had weinig vertrouwen in de waarde van de empirische gegevens die via de zintuigen binnen komen. Onder een microscoop, zo schreef Descartes eens, ziet een stukje spier er heel anders uit dan macroscopisch, d.w.z. op de snijtafel. Onderzoekers van de natuur moesten dus te werk gaan als wiskundigen. Voor hen probeerde Descartes daarom heldere [denk]principes te formuleren op basis waarvan kennis kon worden vergaard.

3.2.3 Standpunt Van Diemberbroeck

Aristoteles en zijn leerlingen meenden dat de mens moet beginnen met zorgvuldig te kijken naar de verschijnselen die zich concreet in de natuur voordoen. Plato en zijn volgelingen in de Nieuwe Tijd dachten andersom: door zijn verstand goed te gebruiken, kan de mens inzicht krijgen in de eeuwige ideeën, de beginselen die aan het concreet bestaande voorafgaan. Reeds een vluchtige blik in de *Tractatus de peste* leert dat Van Diemberbroeck zich eerst en vooral bekende tot de opvattingen van Aristoteles: de basis van alle kennis is het empirische onderzoek. Talloze malen wordt de lezer voorgehouden dat het de empirische werkelijkheid is, waarvan de medicus en de medische onderzoeker moeten uitgaan. Volgens zijn beroemde leerling Reinier de Graaf prentte Van Diemberbroeck zijn studenten in dat gedegen kennis van de anatomie de eerste voorwaarde is voor goed klinisch werk. Hij spoorde ze dan ook voortdurend aan tot anatomisch onderzoek. Daarbij werd onderscheid gemaakt tussen het ontleedkundige onderzoek aan het dode lichaam dat laat zien hoe dat lichaam in elkaar zit en het experimentele, fysiologische onderzoek op levende dieren dat bijvoorbeeld zijn student De Graaf met zo veel succes verrichtte. Van Diemberbroeck had grote waardering voor dit soort onderzoek, maar had er, naar eigen zeggen, zelf het geduld niet voor (Houtzager, 1976). De auteur vergat bij dit alles het denken niet: de harde empirische feiten moeten zorgvuldig gewogen worden en op rationele wijze verwerkt. De logica van Aristoteles met haar syllogismen wordt vaak toegepast. Daarbij hoort de lezer het middeleeuwse '*Nego maiorem*' hier en daar nog duidelijk uit de tekst opklinken, en krijgt menig auteur het verwijt dat hij zijn conclusie niet bewijst, maar de *minor*.

Hoe stond Van Diemberbroeck tegenover de derde manier om kennis te vergaren, de mystiek? Veel daarover komt de lezer in de *Tractatus* niet tegen. Zeker is wel dat men in de kringen der Remonstranten wel geïnteresseerd was in de mystiek en haar werkwijzen. Gewezen kan bijvoorbeeld worden op het werk van Herman Herbers (1540-1607), een van de grondleggers van het Remonstrantisme. Deze predikant kende een grote betekenis toe aan de mystieke geloofservaring waarin de mens nader tot God kon komen. De mystiek opende nieuwe wegen om zelfstandig kennis van het goddelijke te verwerven en dat was een gedachte die de vaak hoog opgeleide en zelfstandig denkende remonstranten wel aansprak. Precies om die reden keerde Gisbertus Voetius zich sterk tegen de mystiek: hij vreesde dat de mysticus de kerk niet meer nodig had; hij kon zijn eigen weg gaan (De Jongh, persoonlijke mededeling). Van Diemberbroeck was remonstrants, maar hoe hij precies in deze zaak stond, komt uit de *Tractatus* niet naar voren. Misschien heeft de auteur het onderwerp bewust vermeden omdat hij een plaatsje onder de zon van de door Contra-remonstranten beheerste Utrechtse academie ambieerde. Toch zijn er aanwijzingen dat het gedachtegoed van de neo-platonisten hem niet onberoerd heeft gelaten. Van Diemberbroeck verwijst nooit naar Plotinus. Zoals eerder reeds werd gemeld, haalt hij echter opmerkelijk vaak Ficino aan, en dat nooit in negatieve zin. Bovendien lijkt hij zeer gecharmeerd te zijn geweest van Paracelsus die in zijn medische denken sterk leunde op neo-platonistische en (dus) deels mystieke denkbeelden. Hierbij moet echter worden aangetekend dat Paracelsus, zoals verderop nog ter sprake zal komen, ook voorvechter was van een geneeskunde die vanuit een diepe religieuze overtuiging werd beoefend. Denkbaar is dat juist dit streven Van Diemberbroeck zeer heeft aangesproken en dat het niet zozeer het mystieke element in zijn leer is geweest. Nader onderzoek zou hier antwoord moeten geven. Daarbij dient natuurlijk ook gekeken te worden naar de kabbalistische, hermeneutische en astrologische elementen die Paracelsus in zijn theorieën verwerkte. Van laatstgenoemde, astrologische denkbeelden is het wel zeker dat Van Diemberbroeck er niet veel van moest hebben. Hij besteedt vele bladzijden aan de weerlegging van de these dat conjuncties van sterren pest kunnen veroorzaken en wijst dergelijke gedachten als bijgeloof van de hand. Ook hier is echter nader onderzoek nodig: een deel van de anti-astrologische passages stamt uit de latere edities van de *Tractatus* en deze kunnen dus ook van de hand van zoon Tieman zijn geweest.

Tot slot van deze paragraaf zij gemeld dat de hof van Eden en de opstanding der doden zich voor Van Diemberbroeck nog in hetzelfde domein van ruimte en tijd bevonden als de alledaagse wereld waarin zij leefden. Net als veel van zijn tijdgenoten, ook de geletterden, geloofde hij rotsvast in duivels, engelen en mirakels. Aan wonderen behoefde niet te worden getwijfeld, in de Bijbel stonden ze immers zwart op wit beschreven.

Inderdaad lijkt het ons dat allen zich vergissen die proberen de aard van niet-natuurlijke geesten te begrijpen met het natuurlijke verstand. Het is beter om op dit punt gewoon geloof te hechten aan de Heilige Schrift, dan met ons aards verstand de substantie, de hoeveelheid, de geaardheid, de vorm, de acties en dergelijke dingen te willen begrijpen, te willen meten en op te sporen. De Heilige Schrift leert dat engelen en andere geesten wel vaker aan vrome mensen verschijnen. Ook de profeten hebben nu eens deze dan weer die visioenen gehad. Wij geloven dat die allemaal van Godswege zijn gemaakt. Zou het daarom niet onvroom en een christen onwaardig zijn om te willen onderzoeken uit welke materie die geesten gemaakt zijn, welke lengte en welk gewicht ze hebben, hoe ze tot hun handelingen worden gedreven, hoe ze zichtbaar gemaakt zijn en door welke middelen en langs welke weg ze uit de aether naar beneden komen? (Boek IV, p. 357).

3.3 Opvattingen over de natuurlijke wereld

3.3.1 Oudheid

3.3.1.1 De natuurfilosofen

Plato was de filosoof van de het Ene, van de Griekse nous, de ziel, de ratio, de wiskunde, het formele denken en de vormen. Aristoteles was veeleer een man van dieren, planten en empirisch onderzoek. Het behoeft ons dus ook niet te verbazen dat hij over de natuur veel meer heeft geschreven dan zijn leermeester. Aristoteles ging uit van een materiële wereld die tastbaar is en onderzoekbaar. Hij was daarin allerm minst de eerste. Reeds in de zevende eeuw voor Chr. hadden de zogeheten natuurfilosofen zich over de vraag gebogen wat de oorsprong, het begin, ofwel de archè van alles in de wereld is. Zij die de wereld vooral zagen als materieel, dachten dat de archè een stoffelijk beginsel was, een enkele oerstof. Uit die eerste stof zou al het andere zijn voortgekomen. Thales van Milete (625/639-545 v.Chr.) meende dat de oerstof water was. Anaximenes van Milete (610-545 v.Chr.) hield het op lucht en Xenophanes zag aarde als de oerstof. Anderen dachten abstracter en kwamen op minder concrete beginselen uit: Anaximander van Milete (ca. 610-546 v.Chr.) stelde dat het 'to apeiron' (het onbepaalde) is, van waaruit alles wordt. Nog een stap verder ging Heraclitus van Efeze (535-480 v.Chr.). Volgens hem was het vuur de echte oerstof waaruit de wereld is opgebouwd. Misschien beschouwde hij vuur als een soort stof, waarschijnlijker is echter dat hij er een dynamisch principe in zag: alles is voortdurend in beweging en verandert. Het wezen van de dingen ligt in hun ontstaan, hun voortdurend veranderen en hun weer verdwijnen. Aristoteles zou deze idee later overnemen. Pythagoras van Samos (580-489 v.Chr.) voegde aan deze denkbeelden het getal toe en vroeg aandacht voor zijn symbolische waarde. In dat kader werden harmonie en evenwicht centrale begrippen. Zijn volgelingen kwamen uit bij meer en minder harmonische combinaties van vier oerelementen, die zich lieten uitdrukken in getallen en getalsverhoudingen. Empedokles van Agrigento (504-433 v.Chr.) smeedde de verschillende opvattingen tot een geheel. Volgens hem zijn er in de wereld vier oerelementen: aarde, water, vuur en lucht. De elementen ontstaan door de combinatie van de fundamentele eigenschappen hitte, koude, vocht en droogte. Alle concrete stoffen in de wereld, ook de aarde, de lucht, het vuur en het water, zoals mensen die waarnemen, bestaan uit samenstellingen van de vier oerstoffen.

3.3.1.2 Kwaliteit en kwantiteit

Aristoteles kwam tot tal van uitbreidingen van dit model in wording. Daarbij ging hij uit van de ontologische opvattingen die waren uitgewerkt in zijn categoriënleer. Hierin probeerde hij alles te omvatten dat subject en predicaat in een propositie kan zijn. De belangrijkste categorie was die van de substantie. De substantie is een concreet ding, deze man, dit paard. Ze bestaat uit materie die een bepaalde vorm krijgt (hylemorfisme). Een bouwsteen is klei die gevormd is tot een klinker. Een beeld is klei die gevormd is tot een menselijk hoofd. De ene substantie kan tot materie dienen voor de andere. Een huis bestaat uit stenen die in een bepaalde vorm opeen zijn gezet. Stenen bestaan uit klei die een bepaalde vorm gekregen heeft. Een onvermijdelijke vraag was natuurlijk welke materie er aan het begin van deze keten lag. Aristoteles kwam uit op een *prima materia*, een soort 'lege' oerstof.

Deze gedachtegang sloot aan bij de al oudere denkbeelden over de oerstof waaruit de wereld moest zijn opgebouwd. Aristoteles nam de vier elementen van Empedokles over en postuleerde daarnaast een vijfde element (de *quinta essentia*). Uit deze stof waren de hemellichamen gemaakt. Wat de verschillende oerelementen onderscheidde, waren hun zogeheten kwaliteiten. Zij spelen in zijn leer der elementen – anders dan kwantitatieve aspecten – een cardinale rol. De kwaliteiten hebben drie kenmerken: 1. ze moeten haptisch zijn, d.w.z. de tastzin aandoen; 2. ze moeten actief zijn, d.w.z. in staat om kwalitatieve veranderingen te bewerkstelligen, en 3. ze moeten paarsgewijze tegenstellingen vormen (Dijksterhuis, 1975: 25 e.v.). Aan de eerste en de derde eis voldoen de

volgende paren van kwaliteiten: *warm - koud, vochtig - droog, zwaar - licht, dicht - ijl, ruw - glad, hard - week en taai - bros*. Aan de tweede eis voldoen alleen: *warm - koud en vochtig - droog*. Warm en koud zijn de actieve kwaliteiten. Ze kunnen actief overgaan van het ene element op het andere. Als de natte en warme lucht koud wordt, gaat ze over in water. De andere twee, dus vochtig en droog, zijn passief d.w.z. dat ze alleen overgebracht kunnen worden. De elementen worden op grond van deze indeling gekenmerkt door vier combinaties van telkens twee fundamentele kwaliteiten. Deze vier worden de primaire kwaliteiten genoemd (*primae qualitates*). Meer in concreto zag de indeling er als volgt uit:

Schema 1. De vier elementen en hun kwaliteiten (naar Dijksterhuis, 1975: 24).

Zoals eerder werd aangestipt, zijn alle stoffen in de natuur, ook zij die de namen der elementen dragen, combinaties van minstens twee elementen. In zuivere vorm komen de elementen volgens Aristoteles niet in de natuur voor, ook niet in lucht, aarde, water of vuur. Meestal heeft één element de overhand. In zware stoffen is dat bijvoorbeeld aarde, in metaal is het water (metaal smelt!) en in rook is het vuur. Aristoteles ging dus uit van een concrete materiële wereld die is opgebouwd uit vier of als men het hemelrijk meetelt, vijf oerelementen. Veranderingen ontstaan doordat een of twee van de grondkwaliteiten van een element in hun tegendeel verkeren. De kwaliteitenleer hield in dat er geen materie, maar eigenschappen worden overgedragen: een steen kan warmte op een andere steen overdragen zonder dat zijn volume of gewicht verandert. Ook een magneet die bij een stuk ijzer wordt gehouden, draagt iets over terwijl hij zelf niet anders wordt. Het gemakkelijkste verloopt het veranderingsproces als twee elementen één grondkwaliteit gemeen hebben. Dus: aarde wordt water als de droogte vochtigheid wordt.

Aristoteles onderscheidde zich hiermee radicaal van de atomisten. Dat waren geleerden die dachten dat de oerstof waaruit de wereld is opgebouwd, uiteindelijk bestaat uit kleine deeltjes die op een bepaalde manier gerangschikt zijn. Bij sommige atomisten kwam de specifieke aard van grotere gehelen voort uit de aard van de kleinste deeltjes, bij anderen volgden verschillen uit de wijze waarop de onderling niet verschillende deeltjes gerangschikt zijn (Dijksterhuis, 1950/1985: 8 e.v.; Van Melsen, 1949: 25 e.v.). Bij atomisten ontstaan kwalitatieve veranderingen op macro- niveau door kwantitatieve wijzigingen op micro-niveau. De laatste constituerende elementen zijn daarbij onveranderbaar.

3.3.1.3 Micro- en makrokosmos

Een volgende, voor de medische wetenschap eminent belangrijke stap in het denken over de natuur en over de verhouding tussen mens en natuur, hield in dat de makrokosmos, de wereld om ons heen, zich weerspiegelt in de mikrokosmos die de mens vormt. Empedokles koppelde de vier elementen uit de grote wereld, de makrokosmos, aan vier lichaamssappen, namelijk bloed, slijm, gele gal en zwarte gal. Zij zijn in de mikrokosmos die de mens vormt de pendants van de elementen in de makrokosmos, respectievelijk vuur, water, lucht en aarde. De vier sappen zetelen respectievelijk in hart, hersenen, lever en milt. Sluitstuk van deze theorie werd de aan Pythagoras ontleende stelling dat gezondheid een toestand is waarin er een harmonisch evenwicht bestaat tussen de verschillende

sappen. Disharmonie betekent ziekte. Ziek zijn is het gevolg van een kwantitatieve of kwalitatieve wanverhouding tussen de sappen in de microkosmos en die is veelal het gevolg van een verstoorde verhouding tussen micro- en makrokosmos. Deze zogeheten humoraal-pathologische denkbeelden werden in de Griekse Gouden eeuw uitgewerkt door de artsen die het *Corpus Hippocraticum* schreven.

3.3.2 Denken over de natuur in de zeventiende eeuw

Velen volgden bij de bestudering van de wereld het oude Aristotelische model van kwaliteiten en krachten. Een verschijnsel als de aantrekkingskracht van de magneet, de zeilsteen, bewees keer op keer dat er van bepaalde stoffen bepaalde krachten uitgaan en dat die overgaan op andere stoffen, dit zonder dat er materie wordt overgedragen. Ook Van Diemberbroeck was hiervan ten volle overtuigd. Zo meldt hij ergens dat een kristalletje antimoon in een glas wijn ervoor zorgt dat de wijn een krachtig braakmiddel wordt, terwijl het gewicht van het kristalletje niet afneemt (Boek I, p. 78). Het kristal draagt dus krachten over en geen materie.

Deze bevinding paste uitstekend in het model. Voor allerlei andere waarnemingen die de onderzoekers in de Nieuwe Tijd deden, gold dat echter niet. Daarom grepen steeds meer geleerden terug op de oude leer van het atomisme die Democritus had ontwikkeld. Haar werd nieuw leven ingeblazen door Pierre Gassendi (1592-1655). Deze geleerde dacht dat de oerstof uit talloze onzichtbare en ondeelbare deeltjes bestond die zich in een lege ruimte bevonden. De atoomleer sprak ook Descartes zeer aan. Deze denker ontleende behalve aan Plato veel aan Democritus' atomisme. Voor het toepassen van mathematisch-kwantitatieve methoden leek dat een betere basis dan de Aristotelische kwaliteitenfysica. Descartes ontwikkelde op basis van deze uitgangspunten zijn beroemde theorie van de twee oerstoffen, de *res cogitans* (een denkende substantie die geen ruimte inneemt en tijdloos is) en de *res extensa* die wel ruimte en tijd inneemt. In de *res extensa* veronderstelde hij drie soorten elementaire deeltjes die onbegrensd deelbaar waren. De eerste soort komt van de sterren. Deze deeltjes zijn extreem klein, zeer beweeglijk en ze doordringen alle ruimten. Ze doen denken aan aether en vuur. Ze zitten overal – een lege ruimte is er volgens Descartes niet. De deeltjes van het tweede element, het luchtelement, zijn wat groter, maar nog steeds onzichtbaar. De derde categorie bestaat uit grotere bolletjes, ze zijn wel zichtbaar en ze kunnen glad, ruw, hoekig, puntig of vertakt zijn.

De consequenties van deze manier van kijken waren niet gering: natuurkundige en scheikundige processen in de natuur berustten niet langer op de uitwisseling van kwaliteiten, maar op de bewegingen van deeltjes die allerlei combinaties kunnen vormen. De bewegingen van de deeltjes geschieden volgens bepaalde wetten der natuur, die door God zijn gegeven. De mens kan die langs wiskundige weg achterhalen.

3.3.3 Opvattingen van Van Diemberbroeck

Het model van de vier elementen, de sappen en hun kwaliteiten kwam in de zeventiende eeuw onder zware druk te staan. Mannen als Descartes en zijn Utrechtse geestverwant Henricus Regius – Van Diemberbroecks collega proximus – probeerden het kwaliteitenmodel te vervangen door een kwantiteitenmodel dat niet uitging van *humores*, maar van deeltjes. De vraag hoe Van Diemberbroeck hierover dacht, valt niet zo moeilijk te beantwoorden. Uit zijn uitlatingen in de *Tractatus* kan worden opgemaakt dat hij geheel en al op de lijn van Aristoteles zat. De corpusculaire these van Democritus en Descartes wijst hij nadrukkelijk af. De idee van de puntige, ronde en hoekige deeltjes wordt met nauw verholten spot aangehaald. In de eerste druk komt Descartes overigens nog niet voor. In de editie van 1665 krijgt hij echter een lelijke veeg uit de pan (Boek I, p. 66):

‘... er [zijn] enkele hedendaagse filosofen die niet minder enthousiast beloven dat ze licht in [de] duisternis zullen brengen en dat ze [het ontstaan van het gif] zullen uitleggen met behulp van zeer kleine deeltjes, spits, geribd met haakjes en stekend en op een of andere, ik weet niet welke, manier geordend. Intussen strooien ze, omdat ze het beter lijken te willen weten dan anderen, niets anders dan lege woorden en louter schaduwen rond, omdat ze met een of andere nieuwe, maar niet minder duistere term meer impliceren dan ze expliceren. Ze kunnen [immers] het ontstaan, de verbinding, de oorzaken van het samengaan, de bewegingen en de werking van die deeltjes niet beschrijven. [Ze kunnen ook niet verklaren] wat de menging van deze en dergelijke [deeltjes] inhoudt, of wat de oorzaak van de menging is, en wat het verschil is wanneer alleen runderen, alleen katten (met name onder de wilde katten kan de pest hevig woeden, terwijl andere dieren vrijwel immuun zijn tegen de pest) of alleen mensen door de pest worden aangedaan. Omdat die filosofen met hun minimale deeltjes heel weinig [van al die verschijnselen] kunnen verklaren, zijn ze gedwongen om, samen met de overigen, hun toevlucht te zoeken in het asyl van de duisterheid ofwel in een occulte eigenschap van het pestgif.’

3.4 Medisch denken

3.4.1 Oudheid

Het werk van Hippocrates en Galenus bepaalde het medisch denken in de zeventiende eeuw nog in hoge mate. In het navolgende komt eerst Hippocrates ter sprake. Vervolgens wordt wat ruimer ingegaan op Galenus. Deze heeft zijn verstrekkende invloed niet in de laatste plaats te danken aan het feit dat hij briljante syntheses maakte uit delen van het werk van Aristoteles, Hippocrates en tal van medici uit zijn eigen tijd.

3.4.1.1 Hippocrates en het *Corpus Hippocraticum*

De naam Hippocrates, zo schrijft de grote medico-historicus Erwin Ackerknecht, staat voor de scheppende periode van de geneeskunde in de Griekse bloeitijd. Bovendien belichaamt hij de plichtsgetrouwe, toegewijde en waardige arts, die alleen oog heeft voor het belang van zijn patiënt, die daarom eerlijk is en zich niet als een berekenend ondernemer opstelt. Hippocrates zou in 460 v.Chr. als een tijdgenoot van Plato zijn geboren op het eiland Kos. Verder weten we over de historische figuur eigenlijk bijna niets. Wat we hebben, is een verzameling van een vijftigtal geschriften die in de Alexandrijnse tijd werden verzameld onder de naam *Corpus Hippocraticum*. De vele boeken hangen nauwelijks samen, de inhoud is op vele plaatsen zelfs strijdig en de kans dat ze door één persoon geschreven zijn, moet op nul worden gesteld.

Naast de overbekende (Hippocratische) eed bevat het Corpus een aantal heelkundige boeken. Zeker zo invloedrijk zijn echter de niet-heelkundige werken geweest. Het boek *Over de oude geneeskunde* verdedigt een medische discipline die puur op dieet en levensregels stoelt. De auteur wil niets weten van de als nieuwlichterij beschouwde humoraal-pathologie. De sappenleer komt nadrukkelijk aan de orde in het boek *Over de natuur van de mens*. In een ander bekend boek over besmettelijke ziekten (*Epidemieën*), gaat de auteur ook uit van een humoraal-pathologisch model. De ideeën over de micro- en de makrokosmos worden in dat kader nadrukkelijk besproken. *Over lucht, water en plaatsen* is een nog steeds lezenswaardig geschrift waarin de invloed van externe factoren als klimaat, geografische ligging en weersgesteldheid breed wordt uitgewerkt. Het geschrift *Over de heilige ziekte* verdedigt een natuurlijke oorzaak van deze ziekte die in het algemeen goddelijk werd genoemd. Dat betekende dat ze van de goden kwam, maar ook dat haar toedracht dus geheel onbegrijpelijk was voor de sterveling. Uit de verwijzingen van Van Diemerbroeck ontstaat de indruk dat de populariteit van Hippocrates in de zeventiende eeuw vooral te danken was aan het feit dat zijn geschriften vol praktische adviezen en aanwijzingen staan. Geneeskundigen hebben vooral ook het boek *Over de prognose* hoog gewaardeerd: hun patiënten willen weten aan welke ziekte ze lijden en hoe ze eraan gekomen zijn, maar ze zijn sinds mensenheugenis nog veel meer geïnteresseerd in

de vraag van de prognose: hoe zal het met mij verder gaan? Een tweede boek dat de medicus in de praktijk van dienst kon zijn, heet *Aforismen*. Het staat vol korte, kernachtige uitspraken die de medicus houvast bieden bij het stellen van de diagnose en het uitstippelen van een therapie. Veel aandacht krijgen de zogeheten kritische dagen (die van de Pythagoraeërs zouden komen): ziekten geraken op de 4^e, 7^e, 11^{de}, 14^e of 17^e dag in een kritieke fase waarin de lijder ofwel ten onder gaat of wel weer beter wordt (Ackerknecht, 1977: 50).

Sommige ziekten die in het *Corpus* worden beschreven, zijn voor ons herkenbaar als longontsteking, tuberculose, kraamvrouwenkoorts, miltvuur, bof en malaria. In de boeken zelf krijgen ze maar zelden een naam (Ackerknecht, *l.c.*). Vreemd in onze ogen is dat ze ook niet aan anatomische afwijkingen worden gerelateerd. Als hun primaire kenmerk wordt eerder gezien dat ze acuut, chronisch of epidemisch zijn. Dat wijst op een andere instelling van de medicus: meer dan om de ziekte, gaat het hem om de vraag of er een of meer mensen worden geplaagd en of die lang of kort ziek zijn. De Hippocratische arts keek dus niet alleen of zelfs niet zozeer naar de ziekte, maar vooral naar de zieke. Dat is een soort gemeenschappelijke noemer die alle geschriften van het *Corpus Hippocraticum* verbindt. De medicus luistert goed naar wat de patiënt te zeggen heeft en onderzoekt hem zorgvuldig (Ackerknecht, 1977: 2 e.v.). In veel van de Hippocratische geschriften komt nadrukkelijk naar voren dat de arts vervolgens niet naar de oorzaken van ziekten moet blijven zoeken, maar dat hij vooral het beloop van de ziekte moet volgen. Op basis daarvan dient hij zijn maatregelen te nemen. De therapie is een behandeling van de zieke, niet van de ziekte. Daarbij gaat het om heel zijn lichaam en niet om een of ander deel. Gezondheid is immers een harmonische menging van alle sappen en hun kwaliteiten, ofwel *eukrasie*. Ziekte is een verkeerde menging, ofwel *dyskrasie*. De kwalitatief en kwantitatief verstoorde sappen verkeren dan in een toestand van *apepsis*, letterlijk van niet gekookt worden. Herstel is in de eerste plaats een zaak van de natuur: zij is de eerste genezer. Ze probeert het evenwicht te herstellen via *pepsis* of *coctio*. Deze koking eindigt meestal op een kritische dag. De ziektestof wordt dan als het eindproduct van de *coctio* afgescheiden.

Op therapeutisch gebied was Hippocrates voorzichtig en terughoudend. Zijn uitgangspunt was, zoals reeds is aangestipt, dat de natuur een helende werking heeft. In het Latijn heette het later: *vis medicatrix naturae* (het is de kracht van de natuur die als genezeres optreedt). Zij moet het werk doen – de arts kan haar alleen ondersteunen. Dat betekent dat hij het zieke lichaam moet ondersteunen bij het herstellen van de evenwichten tussen de sappen. De daartoe bij uitstek geschikte middelen zijn rust, een uitgekiende voeding, een gezonde leefregel en waar nodig immobilisatie. Verder kan de medicus proberen om de natuur met bepaalde geneesmiddelen te ondersteunen of te stimuleren. Bij voorkeur paste hij plantaardige geneesmiddelen toe (Ackerknecht, op. cit.). De Hippocratici maakten liever geen gebruik van ‘harde’ methoden zoals het klisteren, toedienen van braakmiddelen of aderlaten.

3.4.1.2 Na Hippocrates

Het is vooral om deze praktische adviezen dat Van Diemerbroeck de vader van de geneeskunde vaak aanhaalt. Waar het om fysiologische en pathofysiologische aangelegenheden gaat, verwijst hij eerder naar Galenus. Dat diens naam vaak in een adem wordt genoemd met die van Hippocrates, doet wel eens vergeten dat Galenus meer dan een half millennium na Hippocrates leefde. In deze lange periode stond de medische wetenschap natuurlijk niet stil. Hoewel veel geschreven bronnen uit deze tijd verloren zijn gegaan, is wel zeker dat er na en naast elkaar een aantal stromingen heeft bestaan die lang niet allemaal uitgingen van de sappenleer.

Aanhangers van de sappenleer waren de zogeheten dogmatici, de onmiddellijke opvolgers van Hippocrates. Bekend zijn Diokles van Karystos en Praxagoras van Kos, maar Van Diemerbroeck noemt ze nooit. Van groot belang moet ook de Alexandrijnse school zijn geweest. Haar coryfeeën Herophilus en Erasistratos [280 v.Chr.] waren zeer actief op het terrein van de anatomie en de fysiologie. Vermeldenswaard is ook dat zij braken met de aloude sappenleer. In plaats daaraan

stelden zij een *solidair-pathologie*: de werkelijke bouwstenen van het menselijke lichaam zijn atomen die door de buitenlucht (= *pneuma*) te leven gebracht worden. Ook naar deze beroemde geleerden verwijst Van Diemberbroeck nooit. Hetzelfde geldt voor de medici die in Rome voortbouwden op het werk van de Alexandrijnen. Asklepiades bepleitte een atomistische *solidair-pathologie*. Hij geloofde niet in de sappenleer en ook niet in de spontaan helende natuur. Daarom was hij ook tegen de afwachtende, begeleidend houding van de Hippocratische arts. Zijn therapeutische maatregelen voeren onder de vlag: *cito, tuto et jucundo* (snel, veilig en aangenaam). Zijn leerling Themison (50 v.Chr.) werkte de *solidair-pathologische* leer uit in een aantal eenvoudige principes. Het meest in het oog springende is wel dat ziekte ontstaat door een *status strictus* of *status laxus* van de inwendige poriën waar de deeltjes al dan niet doorheen moesten. De therapie was bijgevolg steeds gericht op een aanspanning of verslapping van de poriën. Deze idee komt bij Van Diemberbroeck wel terug, maar hij beroept zich daarbij niet op Themison en ook niet op de bekende medicus Soranus. In plaats daarvan verwijst hij naar de Romeinse arts Celsus, een tijdgenoot van keizer Augustus, die een compilatie maakte van het werk van de Griekse medici. En naar Galenus, die de idee van de zich openende en sluitende poriën ook aanvaardde.

3.4.1.3 Galenus

Deze Galenus was een medicus en filosoof die rond 200 na Chr. leefde. De uit Klein-Azië afkomstige Griek beproefde zijn geluk in Rome en diende daar als lijfarts van diverse keizers. Hij oogstte grote successen, maar een pijnlijk punt was dat hij de stad tijdens een zware pestepidemie ontvluchtte en zijn patiënten liet zitten. Galenus was bij uitstek een syntheticus die uit de bruikbare delen van alle mogelijke theorieën een sluitend geheel probeerde te maken. Zijn voornaamste bronnen waren Aristoteles en Hippocrates – of liever het *Corpus Hippocraticum*. Hij schreef enorm veel en schiep een groot en uitgebreid corpus van medische kennis dat tot ver in de zeventiende eeuw de basis vormde van het medische denken en handelen. Galenus was ook voor Van Diemberbroeck nog de eerste leidsman op medisch gebied. Enige kennis van zijn opvattingen is bij het lezen van de *Tractatus* dan ook onontbeerlijk. In deze paragraaf wordt achtereenvolgens ingegaan op Galenus' anatomie en fysiologie, dan op zijn pathologie en tenslotte op zijn opvattingen over therapie en preventie.

3.4.1.3.1 Een functionalist

Galenus zou in hedendaagse termen een functionalist genoemd kunnen worden: hij zag het lichaam als een geheel dat bestond uit delen, namelijk de organen, die elk een eigen functie hebben, d.w.z. een bijdrage leveren aan het geheel dat ze samen vormen. Ze kunnen dat dankzij de specifieke faculteit, een capaciteit of geschiktheid (*facultas* (L) of *dunamis* (Gr)) waarover ze ieder voor zich beschikken en die hen in staat stelt om te doen wat ze ten behoeve van het grotere geheel moeten doen. De idee van het geheel en de delen paste volkomen in de Aristotelische (natuur)filosofie en dat zelfde gold voor de nauw ermee verbonden teleologische these: alles heeft een ingebouwd doel. Zoals de eikel in zich heeft dat hij uitgroeit tot een nieuwe eik, en de welp tot een leeuw, zo dragen ook de organen van het menselijke lichaam hun '*telos*', hun doel, in zich. In dit kader is van belang dat Galenus in één God geloofde die een doel in de dingen had gelegd. Bovendien was alles wat hij gemaakt had volmaakt. In dat kader past de beroemde stelregel (die Galenus van Aristoteles had overgenomen): '*natura nihil frustra [facit]*' (de natuur doet niets voor niets). Deze benadering viel zeer in de smaak bij Christenen en droeg niet weinig bij aan de populariteit van de arts-filosof.

3.4.1.3.2 Anatomie en fysiologie

Galenus was buitengewoon geïnteresseerd in de precieze bouw van het menselijke lichaam. Helaas verbood de Romeinse wet lijkopeningen. Bijgevolg bepaalde hij zich tot de dissectie van dieren. Vaak ging het om vivisectie. Met dat laatste had ook te maken dat de onderzoeker anatomie en fysiologie niet scherp scheidde. Vooral de verbindingen tussen de verschillende organen hadden zijn aandacht. Dat hing samen met het reeds aangestipte feit dat Galenus het lichaam als een geheel zag dat was

opgebouwd uit de organen, de delen van het geheel. Al die organen vervulden een functie ten behoeve van (het goede functioneren van) het geheel. Ze beschikten daartoe over bepaalde inwendige krachten of capaciteiten. Volgens Galenus waren in het lichaam vier faculteiten te onderscheiden. Het waren de potentie om 1) geschikte substanties aan te trekken, 2) deze vast te houden, 3) ze te veranderen en tenslotte 4) om de ongeschikte eruit te gooien (Siegel, 1968, Hoofdstuk III).

Bij het duiden van de betekenis van de verschillende *facultates* (L) of *dunameis* (Gr) ging Galenus niet alleen uit van de idee dat de mens een functioneel uit delen opgebouwd geheel is, maar ook van de aloude voorstelling waarin de mens een afspiegeling is van de macrocosmos. De (relatie met) de omgeving was dus van grote invloed op de gezondheid en het goede functioneren van de humane microkosmos. Door de mond komen water en voedingsstoffen het lichaam binnen en via de poriën in de huid en de luchtpijp komt lucht binnen. Deze stoffen worden in het lichaam verwerkt en gebruikt. Het voedsel gaat naar de maag (waar het voorverteerd wordt) en vervolgens naar de darmen. Daar worden de voedingselementen uit het voedsel gehaald (*concoctio*) en als chyl via het mesenterium (darmscheil) naar de lever gevoerd. Die laatste zet de *chylus* om in bloed dat door de lever wordt begiftigd met een natuurlijke levensgeest (*spiritus naturalis*). Het bloed wordt vervolgens door de venen naar de organen gebracht. In die organen wordt het verbruikt, als het ware opgegeten. Een deel van het bloed komt door de *vena cava* in het rechter hart en gaat vandaar naar de longen. Die moeten gevoed worden en bovendien moeten ze het roet uitscheiden dat bij de stofwisselingsprocessen vrij komt. Een klein deel van het bloed siepelt door de longen en komt zo in het linkerdeel van het hart terecht. Een ander, eveneens klein deel gaat door kleine gaatjes (poriën) in het *septum ventriculare* (het schot tussen de kamers) naar het linkerhart. Daar gloeit een inwendig vuur, de ingeboren warmte (*calor innatus*). Dat vuur voorziet het bloed van een levensgeest (*spiritus vitalis*). Het opbruisen van het geënergieerde bloed leidt tot de diastole van het hart en tijdens deze diastole verplaatst de *spiritus vitalis* zich naar de organen. De levensgeest verplaatst zich als warmte door een koperen draad en er wordt tijdens de diastole maar weinig bloed door de arteriën verplaatst. Volgens Galenus had het hart vooral een functie in het kader van de ademhaling: het hart haalt de warmte uit de ingeademde lucht en straalt die warmte via het bloed door de arteriën naar de andere organen van het lichaam. Galenus zag het hart dus niet als een pomp, maar eerder als een fornuis dat warmte genereert (Siegel, 1968). De longen dienen om de buitenlucht naar binnen te halen en verder koelen ze zo nodig het hart.

Naast deze twee systemen onderscheidde Galenus nog een stelsel dat steunde op een derde 'geest', de *spiritus animalis*: een deel van het veneuze bloed bereikt de hersenen. Daar wordt het met de *spiritus animalis* verrijkt. Vanuit de hersenen wordt deze *spiritus* vervolgens via het ruggenmerg en de zenuwen naar de rest van het lichaam gevoerd. De *spiritus animalis* dient om de bewegingen uit te voeren die de geest het lichaam wil laten maken en om signalen vanuit de sensorische delen van het lichaam naar de hersenen te brengen. Galenus zag de hersenen en de zenuwen daarbij als instrumenten van de ziel (Siegel, 1968:185).

De idee van drie spiritussen of levensgeesten herinnert aan Aristoteles' opvatting van de ziel. Het is bij hem een soort levensbeginsel: wat bezielde is, leeft. Bij Galenus gaat het om drie vitale beginselen: het *pneuma physicon* (*spiritus naturalis*) is de motor van de vegetatieve functies. Het *pneuma zooticon* (*spiritus vitalis*) zorgt voor de autonomie van het lichaam als een zich zelf bewegend organisme. Het *pneuma psychicon* (*spiritus animalis*) is het levensbeginsel van het cerebrale circuit met zijn motoriek en sensoriek. Verstoringen in de sappen en hun kwaliteiten kunnen de pneumata hinderen in hun werking en omgekeerd kunnen niet goed werkende spiritussen de sappen in de war brengen. De productie en de verspreiding van de drie levensgeesten spelen aldus een kardinale rol in het model van Galenus.

Arabishe geleerden postuleerden, deels op basis van het werk van Aristoteles en Galenus, naast de vier primaire sappen nog een aantal secundaire sappen die ze ter onderscheiding van de eerste als

vochtigheden (*humiditates*) aanduiden en die dienden ter verklaring van allerlei levensprocessen en zo ook van het verschijnsel koorts. Volgens Avicenna, de belangrijkste zegsman, wordt het voedsel in de maag gereinigd en vervolgens in de lever omgezet in veneus bloed. Dat bloed gaat door de aderen naar de organen. daar wordt het dikker en taaier en assimileert met het weefsel der organen. Een deel van het bewerkte voedsel wordt tenslotte omgezet in een primordiaal of radicaal vochtige substantie die de calor innatus helpt bij zijn werk. Avicenna stelt zich het levensproces voor als een olielamp met een pit. Het *humidum radicale* is het vocht dat de pit bijeen houdt en zorgt dat er olie wordt aangevoerd als voedsel voor de vlam. Verliest de pit zijn radicale vochtigheid (o.a. door inwerking van de calor innatus) dan kan de pit geen brandstof meer aanvoeren en gaat de vlam uit. Daarmee verdwijnt ook de calor innatus.

In de zestiende en zeventiende eeuw werd het model van het *humidum radicale* nog gebruikt door Paracelsus en J. Fernel. In het midden van de zeventiende eeuw verdween het snel. P. Gassendi, Fr. Bacon en W. Harvey keerden zich er sterk tegen (Hall, 1971: 3-24; McVaugh, 1974). Van Diemerbroeck verwijst er in Boek IV één keer naar.

3.4.1.3.3 Pathologie

Het theoretische kader van Galenus' ziekteleer bestond vooral uit de door Aristoteles en sommige Hippocratici uitgewerkte humoraalpathologie. Deze is hiervoor reeds aan de orde gekomen. Gemeld werd dat de vier sappen elk hun eigen kwaliteiten hebben: gele gal ($\Leftarrow$ vuur) is droog en heet, zwarte gal ($\Leftarrow$ aarde) koud en droog, slijm ($\Leftarrow$ water) is koud en nat, bloed ($\Leftarrow$ lucht) is heet en nat. Het ene sap kan in het andere getransformeerd worden. Dat betekent dat de grondstof (de lezer herinnere zich Aristoteles' *prima materia*) dezelfde blijft, terwijl de eigenschappen veranderen. Te veel hitte maakt gele gal bijvoorbeeld tot zwarte gal. De wijze waarop de sappen elkaar beïnvloeden, stelden Galenus en zijn volgelingen zich vooral kwalitatief voor. Een giftige stof straalt als het ware haar boosaardige krachten in. Volgens Van Diemerbroeck wordt de kracht van het pestgif bijvoorbeeld 'ingedrukt' (*imprimatur*) in het hart.

Ziekte staat gelijk aan wanverhoudingen tussen kwantiteiten en vooral kwaliteiten. Galenus beschrijft lange reeksen van ziekten vanuit de specifieke disbalans die hen kenmerkt. Te veel zwarte gal leidt onder meer tot het ontstaan van maligniteiten (Siegel, op. cit.). Galenus onderscheidt bij die ontstekingen overigens vier nadere oorzaken en bijgevolg zijn er vier soorten ontstekingen: allereerst is er de eenvoudige ontsteking die ontstaat door een ophoping van bloed. Dan is er een ontsteking die het gevolg is van een te veel aan bloed en spiritus vitalis. Ten derde onderscheidt hij een ontsteking die het gevolg is van een inwerking van gele gal op het weefsel en ten vierde een scirreuze of cancereuze ontsteking die het gevolg is van een te veel aan slijm. Achter deze pathologische veranderingen steken natuurlijk ook weer oorzaken. Dat zijn bijvoorbeeld: oververhitting door de zon, afwijkingen in een orgaan of inhalatie van ettergevend stoffen uit de lucht. Ook moet worden gedacht aan een obstructie van de *perspiratio insensibilis* (niet waarneembare uitademing door de huid).

Anders dan de Hippocratici dacht Galenus dat de disbalans of liever het uit balans raken in het zieke lichaam niet algemeen of diffuus was. In het verlengde van zijn opvatting over gehelen en delen lag een meer lokalistische visie: het hele lichaam is ziek als een van de organen niet goed meer werkt en dat laatste komt weer doordat de verhouding tussen de sappen verstoord is. Wat in het ene orgaan gebeurt, heeft wel consequenties voor de andere organen. Zo is koorts een ziekte (!) die wordt veroorzaakt door een overproductie van hitte in bepaalde delen van het lichaam. Die kan bijvoorbeeld het gevolg zijn van een lokale *putrefactio* die zich over het lichaam verspreidt (Siegel, 1968: 169). Het verschijnsel dat een orgaan ziek wordt na - en doordat - een ander orgaan ziek was geworden, noemt Galenus sympathie. Van groot belang was bij elke aandoening dan ook de vraag of een orgaan primair of sympathiek was aangedaan. Het eerste heette ook wel ideopathisch, uit zichzelf, het andere deuteropathisch, als tweede, of hysteropathisch, als laatste ziekmakend. De

verspreiding van de ziekte kon plaats vinden via de zenuwen die de organen met elkaar verbinden, via de sappen die door het lichaam stromen en door dampen: gassen uit de darm beïnvloeden bijvoorbeeld de hersenen. Verder onderscheidt Galenus de mogelijkheid van direct contact tussen twee organen. De idee van overdracht van ziekten tussen organen is in latere tijden door tal van medici uitgewerkt. Bekende voorbeelden leveren J. Fernel (1497-1558), L. Riverius (1589-1655) en S. Sanctorius (1561-1636) (Siegel, 1968: 370). Een bijzonder geval vormt sir Kenelm Digby. Deze Engelse charlatan verdedigde in de zeventiende eeuw met veel aplomb een bovennatuurlijke overdracht van helende krachten. Kopersulfaat gesmeerd op het wapen dat een wond had veroorzaakt, zou de wond doen genezen. Galenus kende deze vorm van overdracht niet.

3.4.1.3.4 Diagnostiek

Diagnostiek van ziekten betekende sinds Hippocrates een anamnese en een fysisch diagnostisch onderzoek. Daarnaast werden de verschillende excreta: slijm, bloed, urine en faeces nauwlettend geïnspecteerd. Een en ander betekende dat de arts zijn zintuigen gebruikte en speurde naar afwijkingen in de vorm, de kleur, de consistentie en de temperatuur van (delen van) het lichaam of zijn uitscheidingen. Als basis van de diagnostiek diende Aristoteles' deductieve manier van redeneren (die door Galenus met diverse beginselen werd uitgebreid). De grondidee was dat een arts alle bij een ziekte behorende verschijnselen kent. Als hij die bij een bepaalde patiënt waarneemt, mag onder voorwaarden worden geconcludeerd dat de patiënt aan de betreffende ziekte leidt. Bijvoorbeeld: de ervaring heeft ons geleerd dat alle mensen die jeuk hebben en bij wie het oogwit geel is, een leverziekte hebben (*major*). Ik zie hier en nu in de spreekkamer dat mijn patiënt geel oogwit heeft. Bovendien heeft hij last van jeuk (*minor*). Dus kan ik hem mededelen dat hij een leverziekte heeft (conclusie) (King, 1982). In sommige gevallen zal de medicus voor de *major* terug kunnen vallen op soortgelijke gevallen die hij zelf eerder heeft gezien. Zo niet, dan moet hij terug vallen op de algemene regels of wetmatigheden die door anderen zijn ontdekt. Deze konden *per inductionem* worden vastgesteld: geval 1, 2, 3 enz. zagen geel en in al die gevallen bleek de lever aangedaan. Dus mag worden aangenomen dat bij een nieuwe patiënt die geel ziet, de lever is aangetast.

Een en ander maakt duidelijk dat de medicus zeer geïnteresseerd was in gevalsbeschrijvingen. Ze leverden de bouwstof voor de algemene regels op basis waarvan het bestaan van een bepaalde afwijking kon worden geconcludeerd. Het spreekt vanzelf dat ook een goede fysische diagnostiek voor de medicus van het grootste belang was. Een belangrijk, door Galenus ontwikkeld diagnosticum vormde de pols: de frequentie, het ritme en de vullingsgraad leverden tal van aanwijzingen op (Temkin, 1973: 165). Zijn polsleer wordt onder andere in het leerboek *De Pulsibus* uitvoerig gepresenteerd. Zoals te verwachten, speelt de pols ook in het werk van Van Diemerbroeck een rol van betekenis. Nuttige aanwijzingen volgden tenslotte ook uit de leer van de kritische dagen. Sommige ziekten monden steeds na een bepaald aantal dagen in een crisis uit. Daarbij treedt ofwel een sterke verslechtering op ofwel een genezing van de zieke. Voorbeelden van dergelijke ziekten zijn malaria, tyfus en longontsteking.

Veel kon de geneesheer tenslotte leren uit het temperament van de zieke. Galenus gebruikte de sappenleer om de gezonde mensen in te delen in vier typen die elk een eigen karakter hadden. In wezen ging het steeds om een lichte onbalans of neiging tot onbalans. Een overheersen van het bloed leidt tot sanguinische, vurige, heethoofdige mensen die extravert en gezellig zijn. Zwartgallige mensen neigen tot melancholie. Melancholici zijn inventief, vriendelijk en voorkomend. Een overmaat aan gele gal leidt tot cholerische mensen. Te veel slijm maakte mensen flegmatisch. Dit soort mensen is rustig en verlegen, maar ook vriendelijk en aanhankelijk. Van belang was dat het temperament mensen predisponeerde tot het krijgen van bepaalde ziekten. Bovendien moest bij de behandeling zorgvuldig rekening worden gehouden met het temperament; therapie betekende immers in essentie steeds het sleutelen aan de verhouding tussen de sappen en de kwaliteiten ervan.

Tot slot van deze paragraaf zij gemeld dat er voor de hedendaagse lezer een lastig probleem kleefte aan de beschrijvingen die Galenus geeft: waar wij ziekteprocessen en hun symptomen onderscheiden, zag Galenus vaak verschillende ziekten naast elkaar (Siegel, 1968: 273). Hetzelfde geldt voor Van Diemerbroeck. Ook voor hem was koorts een ziekte op zichzelf, die ontstaat uit een verstoring van het sappenevenwicht. Andere afwijkingen die wij thans als symptomen zouden bestempelen, zoals braken en diarree, zag hij als combinaties van ziekten.

3.4.1.3.5 Therapie

Galenus' therapeutische opvattingen stoelden net als de pathologische in de eerste plaats op het model van de sappen: verstoringen in het evenwicht tussen de sappen en hun kwaliteiten zijn het wezen van de ziekte en moeten dus hersteld worden. Hippocrates geloofde nog dat de disbalans het hele lichaam raakte. Galenus meende, het werd hiervoor reeds medegedeeld, dat een enkel orgaan door een ziekte getroffen kon zijn en dat daardoor vervolgens andere organen konden worden aangedaan (Nutton, 1998). Hij richtte zijn behandeling daarom specifieker op bepaalde organen. Dat neemt echter niet weg dat hij bleef werken met middelen die het evenwicht probeerden te herstellen, zoals applicatie van koude geneesmiddelen bij ziekten die ontstaan zijn door een teveel aan warmte. Verder geloofde Galenus meer dan de Hippocratici in aderlaten en klisteren. Een ander punt waarop hij duidelijk afweek van de zonen van Kos betreft zijn beroemde '*pus bonum et laudabile*' (de heilzame en prijzenswaardige etter). Bij een normaal genezingsproces wordt etter geproduceerd en dat bevordert de genezing. Galenus stond met deze stelling recht tegenover Hippocrates die meende dat pus kwaadaardig is en zo spoedig mogelijk moet worden verwijderd.

Geneesmiddelen werden door Galenus samengesteld uit de kruiden die hij overal ter wereld verzamelde of liet verzamelen. De middelen werden gecategoriseerd naar hun eigenschappen: verwarmend, verkoelend, drogend en vochtig makend. Galenus lijkt een van de eersten te zijn geweest die de werkzaamheid van de middelen enigszins wist te kwantificeren (Temkin, 1973:20, 112). Hierdoor namen de mogelijkheden van een beter gerichte behandeling toe. Misschien is mede hieraan te danken dat Galenus' therapeutisch arsenaal nog tot in de zeventiende eeuw veel werd gebruikt. Zijn meest geliefde middel was theriak, een tegengif, dat door de lijfarts van koning Mithridates van Pontus was ontwikkeld en waarvan het recept door de Romeinen was meegenomen. Er werden wel 65 enkelvoudige middelen in verwerkt. Theriak werd in de zeventiende eeuw nog veel gebruikt – ook bij pest. Van Diemerbroeck onderscheidde zich in dit opzicht niet van zijn tijdgenoten. Hij stelde groot vertrouwen in het beroemde oude middel.

3.4.1.3.6 Hygiëne

Tot slot een enkel woord over hygiëne. Galenus zou geen goede geneesheer zijn geweest als hij hygiëne en preventieve geneeskunde niet hoog in het vaandel had staan. Hij was een groot voorstander van sport en gymnastiek en vooral ook van een gezonde leefregel. Het *Corpus Hippocraticum* besteedt op tal van plaatsen veel aandacht aan een goede voeding, een geregeld leven en aan lichaamsbeweging. Galenus werkte die op het macro-microkosmosmodel stoelende denkbeelden verder uit en kwam tot de formulering van de zes niet-natuurlijke dingen (*sex res non naturales*). Het waren (licht en) lucht (*aer*), spijs en drank (*cibus et potus*), arbeid en rust (*motus et quies*), slapen en waken (*somnus et vigilia*), af- en uitscheidingen (*secreta et excreta*) en tenslotte de bewegingen van het gemoed (*affectus animi*). De steekwoorden spreken voor zichzelf: om gezond te blijven moet de mens zorgen voor licht en lucht en moet hij een goede balans zoeken tussen werken en rusten en tussen slapen en waken. Hij moet goed opletten wat hij eet en drinkt en rekening houden met alle uit- en afscheidingen. Daartoe behoren behalve faeces en urine ook sputum en natuurlijk het *semen*: overmatige dienst aan Venus was ook bij Van Diemerbroeck nog een ernstige risicofactor die het ontstaan van pest in de hand werkte. Tenslotte moet de mens zich niet laten drijven door al te heftige emoties, maar kalm en beheerst leven.

Een bijzonder punt van aandacht vormden natuurlijk de epidemieën die zich ook in de Oudheid vaak voordeden. Om er iets tegen te kunnen doen, moest men weten wat de oorzaak was. In grote lijnen circuleerden er in de Oudheid twee theorieën. De Hippocratici waren in het algemeen van mening dat een (pest)epidemie ontstaat doordat mensen in een bepaald gebied allemaal dezelfde lucht inademen; lucht is immers het meest gemeenschappelijke element dat mensen verbindt. De lucht, zo meende men, was door een of andere oorzaak vuil geworden. De Grieken spraken van een miasma en die bezoedeling drong de mens binnen, door de longen, maar ook door de huid. Min of meer tegenover deze miasmaleer stond het contagionisme. Een Romeinse boer, Varro, vroeg zich op een gegeven moment af waarom de koeien in de ene stal wel ziek werden, terwijl die in een andere gespaard bleven. Zijn verklaring was dat het niet de lucht, maar kleine, onzichtbare, misschien wel levende beestjes, *contagia viva*, waren die van het ene slachtoffer op het andere overgingen. Zoals in het volgende hoofdstuk zal blijken, werden beide theorieën ook op de pest toegepast.

3.4.2 Medische wetenschap in de Nieuwe Tijd

3.4.2.1 Vijf richtingen

In de Nieuwe Tijd kwam het bolwerk van Aristoteles en Galenus onder druk te staan. De eerste grote barst werd veroorzaakt door Andreas Vesalius, de anatoom die liet zien dat er geen gaatjes of poriën in het tussenschot in het hart zitten. Kritiek kwam echter niet alleen van anatomische zijde, maar ook uit de hoek van de fysiologen die de levensverrichtingen van het menselijk lichaam bestudeerden: de beroemdste werd William Harvey die ontdekte dat het bloed in het lichaam rond wordt gepompt door het hart. Tenslotte kwamen ook nieuwe inzichten naar voren uit de alchemistische en chemische proeven.

Grosso modo bestonden er in de zeventiende eeuw de volgende grote stromingen in de geneeskunde. Om te beginnen waren er de Galenisten. Vaak ging het om *medici practici* die zich vooral met het behandelen van zieken bezig hielden. Hun vasthouden aan het oude behoeft niet te verbazen, want de humoraal-pathologie bood duidelijke aanknopingspunten voor een consistente therapie, terwijl de nieuwe ontdekkingen nauwelijks consequenties voor de behandeling hadden – dat gold bijvoorbeeld voor Harveys ontdekking. Dan waren er de iatrofysici: op basis van antieke corpusculaire theorieën bouwden ze nieuwe modellen waarin het menselijke lichaam als een soort mechanisme of machine werd voorgesteld. De zojuist genoemde Harvey was een van hun voormannen. De iatrochemici bouwden weer andere modellen, dit op basis van ontdekkingen op chemisch gebied. Voor hen bestond de grondslag van alle fysiologische en pathofysiologische processen uit chemische reacties. Een vierde stroming bestond uit synthetici die doelbewust probeerden om het bruikbare uit oude theorieën te verbinden met nieuwe inzichten en ontdekkingen. Ik schrijf ‘doelbewust’ omdat ook de vertegenwoordigers van de andere stromingen het oude gedachtegoed nooit helemaal los konden laten: mannen als Paracelsus en Descartes deden hun uiterste best om van het oude Aristotelisch-Galenistische bolwerk los te komen, maar slaagden daar slechts ten dele in; ze moesten delen van de oude fundamenten wel blijven gebruiken om nieuwe bouwsels op te richten. Paracelsus verbrandde op een gegeven moment de boeken van Galenus in het openbaar, maar in zijn geschriften komt men tal van denkbeelden tegen die ook door Galenus vertolkt werden.⁷⁵ Als vijfde richting kan de al zeer oude iatro-astrologie worden genoemd. In de Renaissance maakte zij een periode van bloei door en werd ze zelfs aan tal van universiteiten gedoceerd. In de zeventiende eeuw raakte ze langzaam op haar retour, maar dat neemt niet weg dat ze nog steeds een rol van betekenis speelde.

⁷⁵ Een voortreffelijk inzicht in de materie biedt Dennis Des Chene, *Physiologia*. Ithaca, 1996. Over Descartes en zijn denken zie C.L. Thijssen-Schoute, *Nederlands Cartesianisme*. Amsterdam, 1954; reprint Utrecht: HES, 1989; Theo Verbeek, *Descartes and the Dutch: early reactions to Cartesian philosophy*. Carbondale: Southern Illinois UP, 1992.

3.4.2.2 Iatromechanica⁷⁶

In de Oudheid waren er al artsen en geleerden geweest die zich voorstelden dat het menselijke lichaam uit deeltjes bestaat die samen vaste weefsels vormen. In die weefsels zitten poriën en daardoor kunnen de deeltjes zich bewegen. Of niet: ziekten ontstaan als de poriën te nauw zijn of te wijd (status strictus of laxus). De therapie bestond uit een beïnvloeding van de diameter van de poriën. Warmte, koude, beweging, massage, dieet, leefregel en allerlei openende en sluitende medicamenten boden de mogelijkheid dit soort processen te beïnvloeden. Hoewel Galenus de idee van poriën niet geheel afwees, werd de corpusculaire opvatting in de Middeleeuwen sterk overschaduwd door zijn sappen/kwaliteitenleer. In de Nieuwe Tijd werd dat echter weldra anders. Allerlei nieuwe bevindingen bleken niet te passen in het kwaliteitenmodel en daarom grepen diverse onderzoekers terug naar de oude atoomleer van Democritus en andere Griekse denkers. Zo ontwikkelde S. Basso uit Genève in 1621 een nieuwe atoomleer. Hierin bestond materie uit onveranderlijke atomen met onveranderlijke eigenschappen. Warmte, koude, natheid en droogte waren het gevolg van de beweging van de deeltjes en de plaats die ze ten opzichte van elkaar innamen. Basso's werk werd voortgezet door Pierre Gassend (1592-1655) en zo ook door René Descartes. Laatstgenoemde ontwierp in zijn *Principia philosophiae* (1644) een nieuwe atoomleer waarin de wereld uit drie elementen bestond, een vuurelement, een hemels element en een aards element (Rotschuh, 1978: 229). Deze werkte de atoomleer uit in de richting van een soort mechanica, waarbij het lichaam, ook het menselijke, werd gezien als een machine. Deze nieuwe benaderingswijze kreeg de wind geweldig mee toen Harvey in 1628 de bloedsomloop ontdekte: het hart bleek een machine te zijn die het bloed rondpompte door een stelsel van buizen en slangen. De denkbeelden die Descartes ventileerde, werden ook uitgewerkt door de Utrechtse medicus Henricus Regius, die een van de ijverigste verspreiders van de leer van de Fransman werd. Regius, die bij de bekende iatrofysicus Sanctorius (1561-1636) in Padua was gepromoveerd, publiceerde in 1641 op basis van Cartesiaanse inzichten een *Physiologia sive cognitio sanitatis*. In latere werken, *Fundamenta physices* (1646) en *Fundamenta medica* (1647) ging hij op dit spoor verder. Daarbij wees hij de Aristotelische kwaliteitenleer radicaal af, terwijl hij ook de theorie van de drie spiritussen aan de kant schoof. Alle fysiologie en pathologie moest begrepen worden vanuit het mechanistische model. De grondregel van Regius was dat het 'de geest, maat, rust en beweging, positie/houding en vorm zijn die samen met de materie de oerbestanddelen van alle objecten vormen': *Mens, mensura, quies, motus, positura, figura sunt cum materia cunctarum exordia rerum* (*Physiologia*, 1641) (Rotschuh, 1978: 232). Regius gebruikte dit regeltje om zijn studenten te helpen er de Cartesiaanse beginselen in te stampen (Bos, z.j. 244).~!@

3.4.2.3 Iatrochemie

De iatrochemici probeerden de kwaliteitenleer te vervangen door een model waarin chemische reacties aan de basis van biologische processen liggen. Tot de protagonisten van deze leer behoren Paracelsus, J.B. Van Helmont en de Leidse hoogleraar F. de le Boë Sylvius. Laatstgenoemde wordt door Van Diemerbroeck zelden of nooit aangehaald.

3.4.2.3.1 Paracelsus

Mede op basis van de al eeuwen bestaande alchemie ontwikkelde zich in de zestiende eeuw langzaam maar zeker de chemie. Tot haar eerste prominente vertegenwoordigers hoorde de medicus Theophrastus Bombastus von Hohenheim (1493-1541) die zich zelf Paracelsus noemde, d.w.z. de man die verder gaat dan de grote antieke medicus Celsus. Paracelsus keerde zich fel tegen Galenus en Avicenna (Ackerknecht, 1977: 94). Hij voelde meer voor de neo-platonistische beweging die in zijn tijd opkwam. De jonge professor wilde breken met het verleden en moest meer in het

⁷⁶ Voor een heldere inleiding in het iatrochemische en iatromechanische denken, zie Rotschuh, 1978.

algemeen weinig hebben van het antieke erfgoed: hij schreef zijn talrijke werken in de landstaal. In zekere zin tragi-komisch is dat Paracelsus het Galenistische bouwwerk afbrak, maar vervolgens een model bouwde dat niet minder speculatief was. Het stoelde op een driepoot van denkbeelden die stamden uit de alchemie, de astrologie en magie (Ackerknecht, 1977). Magisch waren bijvoorbeeld de delen die uit de signaturenleer kwamen (gele planten genezen geelzucht). Uit de astrologie kwam de gedachte dat de onderlinge beïnvloeding van de sterren en hemellichamen wordt teruggevonden in de werking van de organen in het menselijke lichaam. Tegen die achtergrond kregen de conjuncties van sterren en planeten bijzondere pathogene, maar ook therapeutische betekenis. Astrologische denkbeelden werden overigens niet alleen door Paracelsus, maar ook door geleerden als Kepler, Copernicus en Fracastorius aangehangen. Uit de alchemie (die zich al eeuwen lang verdiepte in de vraag hoe metalen getransformeerd konden worden, bij voorkeur in goud) kwam een eigen theorie van de materie. Deze is opgebouwd uit twee grondstoffen ofwel principes, namelijk kwikzilver (*mercurius*) dat koud en nat is en zwavel (*sulphur*) dat heet en droog is. Het zijn *principia*, geen 'echte' materiële bouwbestanddelen, maar eerder bepalers van kwaliteiten. Zo berusten glans en smeltbaarheid van een metaal op het filosofische kwik dat men dus niet moet verwarren met het metaal kwik. De basis van het metabole proces is dat sulphur wordt omgezet in zout (*sal*) en dat mercurius ontwijkt en elders neerslaat. Verder speelt op een of andere manier ook nog een 'Begeisterung durch einen Spiritus' mee, een soort leven brengend, scheppend en vormend beginsel, door Paracelsus de *archeus* genoemd (Rotschuh, 1978: 261 e.v.). Elk onderdeel van de kosmos heeft behalve een materieel ook een spiritueel deel. Dat laatste is onzichtbaar, maar het is het eigenlijk werkzame. Men vindt het in het lichaam terug in de organen, welke op hun beurt corresponderen met de planeten.

Deze grondgedachten verwerkte Paracelsus in zijn fysiologie van het menselijke lichaam. Een tweede hoeksteen daarvan was de universele eenheid van de macro- en de microkosmos. De macrokosmos omvat alle sterren, planeten, planten, dieren en mineralen waaruit de wereld bestaat. Zij alle zijn beziel. De microkosmos is de mens. Alles wat buiten de mens te zien is, zit ook in de mens. Deze is immers door God uit een stukje leem geschapen. De mens heeft een zichtbaar lijf waarin de natuur terug komt, maar ook een onzichtbaar lijf waarin de structuur van de macrokosmos verscholen ligt. Deze laatste ontdekt de onderzoekende mens via analogieën. Tussen de delen van microkosmos gelden namelijk dezelfde aantrekkingskrachten als tussen de delen van de macrokosmos. De zeven planeten vindt men terug als de zeven hoofdorganen in het lichaam.

De ziekteleer van Paracelsus sluit op deze denkbeelden aan. Het lichaam als microkosmos is een afspiegeling van de macrokosmos. Ziekten ontstaan door een soort zaden die uit die macrokosmos binnen dringen. Ze leiden tot lichamelijke en geestelijke ziekten. Bij de lichamelijke ziekten leveren de zaden twee soorten vormsels op: dode zoals nierstenen en levende zoals kankergezwellen. Er zijn vijf soorten zaden: het *ens spirituale* komt uit de lucht, het *ens veneni* uit de aarde, het *ens naturale* uit de levende natuur, het *ens astrorum* uit het firmament (vuur) en het *ens deale* komt van God (Rotschuh, 1978: 266).

Voor de behandeling van de patiënten zocht Paracelsus hulp bij God, maar ook astrologische beginselen konden te baat worden genomen. Voorts verzuimde hij niet om via de chemie en de alchemie naar nieuwe geneesmiddelen te zoeken. Dat leidde tot het veelvuldige gebruik van lood, ijzer, zwavel, arseen, kopersulfaat en kaliumsulfaat – al deze stoffen waren immers beziel en konden op het lichaam inwerken. In het verlengde van deze opvatting lag dat Paracelsus de signaturenleer omarmde (gele middelen tegen geelzucht en op twee hersenhelften lijkende walnoten tegen hoofdpijn). De humoraal-pathologische opvatting hield in dat evenwichten hersteld moeten worden: koude middelen worden toegepast bij een overmaat van warmte enz. Paracelsus kantte zich tegen deze benadering. Hij meende dat het gelijke het gelijke kan genezen. Het gif dat de oorzaak van de ziekte is, kan mits in kleine hoeveelheden toegediend, genezend werken. Van Diemerbroeck lijkt Paracelsus in zijn therapeutische benadering niet te zijn gevolgd. Uit de

recepten die hij blijkens Boek IV zelf schreef, blijkt dat hij weinig zag in alchemistische middelen. Ook van de astrologie moest hij niet veel hebben. Bij deze stelling moet worden aangetekend dat deze afwerende houding wellicht niet zozeer van Van Diemberbroeck zelf als wel van zijn zoon Tieman afkomstig kan zijn geweest. Dat zou dan beter passen bij het gegeven dat Van Diemberbroeck senior ruim aandacht aan Paracelsus besteedt en dat niet in afwijzende zin. Hoewel hij de auteur een ietwat ongebreidelde zucht tot vernieuwing verwijt, acht hij zijn ideeën over bijvoorbeeld de *entia*, de zijnden dus, toch interessant genoeg om ze uitvoerig te vermelden. Dat Van Diemberbroeck open stond voor de denkbeelden van Paracelsus, de therapeutische consequenties ervan niet overnam en toch een zekere waardering voor Paracelsus had, kan te maken hebben gehad met de omstandigheid dat Paracelsus erg gelovig was: in zijn leer stond God aan het begin en het eind van alle medische handelen. Bovendien vielen er volgens Paracelsus uit de theologie duidelijke aanwijzingen te halen die direct bruikbaar waren bij de behandeling van ziekten. Alleen de christelijke genezer kan de spiritus van de kosmos tot genezing van zieken aanzetten.

3.4.2.3.2 Jan Baptist van Helmont (1580-1644)

Net als Paracelsus zette ook de Vlaamse scheikundige en medicus Jan Baptist van Helmont (1580-1644) zich af tegen Aristoteles en Galenus. Aanvankelijk liet hij zich sterk beïnvloeden door Paracelsus, maar na een aantal jaren liet hij deze leidsman los. Hij kwam toen met een theorie die voor de moderne lezer bijna niet te begrijpen is – ook al omdat ze, net als de theorieën van Paracelsus, vol magische, mythische en theologische elementen zit (Rothschuh, 1978: 277). Voor de bedenker zelf vormde dit geen probleem: de mens kan de schepping niet begrijpen en kennis is een geschenk van God aan de mens. Daarom moet de mens niet alleen via waarneming van de natuur kennis proberen te verzamelen, hij moet ook alle andere middelen gebruiken die God hem gegeven heeft. Dat betekent: de Schrift lezen, bidden en al mediterend zoeken naar mystieke ervaringen. Niet ondenkbaar is dat juist in dit uitgangspunt voor Van Diemberbroeck de grote aantrekkingskracht van Van Helmont school.

Van Helmont verwierp in zijn leer de vier elementen van Aristoteles, maar ook de drie *principia* van Paracelsus. In plaats daarvan ging hij uit van twee elementen als bouwstenen van het materiële universum. Het waren lucht en water. Water is daarbij het enige element dat chemische reacties aangaat en verandert. Lucht is slechts een soort vulstof die de uit het water voortkomende dampen draagt. Dampen en gassen speelden een prominente rol in Van Helmonts theorieën. Gas was voor hem een vorm van water dat door een of ander ferment veranderd was. Het zit in alle vaste en vloeibare stoffen en kan er via verhitting uit worden gehaald. Na verbranding van 63 pond houtskool bleef er precies een pond as over. De rest van de kool was omgezet in 'gas sylvestre', houtgas ofwel kooldioxide. Hetzelfde gas, zo ontdekte de chemicus, wordt gevonden wanneer men organisch materiaal opstookt of gerst en druiven aan het gisten brengt. Meer in het algemeen worden alle omzettingen bewerkstelligd door fermenten. Van Helmont dacht dat elk orgaan in het lichaam zijn eigen ferment bevatte en dat het de functie van het betreffende orgaan aanstuurde. Daarbij zorgde het bijvoorbeeld voor de omzetting van voedingsstoffen in weefsels. Het gas lijkt voor de hedendaagse lezer een soort gematerialiseerde vorm van Galenus' spiritussen te zijn geweest. Veel aandacht krijgt de ook bij Paracelsus voorkomende *archeus*, de vitale geest van de mens. Natuurlijke krachten die voortkomen uit giftige gassen die uit fermentatie in de aarde of zieke lichamen voortkomen, kunnen de *archeus* treffen. Ook de kracht van de verbeelding kon bij angst of emotie echter al genoeg zijn om de pest in de *archeus* te drukken. Vooral de idee dat de verbeelding de pest kan induceren, sprak Van Diemberbroeck wel aan. Hij noemt diverse gevallen die volgens hem aantonen dat een grote schrik, een akelig beeld en een heftige emotie inderdaad tot het ontstaan van de haastige ziekte kunnen leiden.

3.4.2.3.3 Franciscus Sylvius (1614-1672)

Franciscus Sylvius (François de le Boë), een Franse hugenoot die in Duitsland opgroeide, studeerde aan de protestantse academie van Sedan en vervolgens in Leiden (onder Vorstius en Heurnius) en Basel. Vanaf 1639 werkte hij in Amsterdam alwaar hij een bloeiende praktijk opbouwde. Daarnaast gaf hij les in Leiden. In die stad werd hij in 1658 hoogleraar in de praktische geneeskunde. Sylvius werd sterk beïnvloed door Paracelsus en Van Helmont, en verder door Willis' boek over fermentatie en koorts uit 1659. Zelf verdiepte hij zich in de werking en de effecten van zuren en basen bij het ontstaan van ziekten en hun behandeling (Snelders, 1993: 31 e.v.). Hoewel Sylvius hoogleraar in de praktische geneeskunde was, noemt Van Diemerbroeck hem niet één keer. Zelfs het feit dat hij een goed anatoom was, veranderde daar niets aan (hij geldt als de ontdekker van de *fissura Sylvii* en de *aqueductus Sylvii*). Misschien moet de verklaring van dit doodzwijgen gezocht worden in het gegeven dat Sylvius' *Disputationes medicae* X pas in 1663 verschenen en de *Praxeos Medicinae Idea Nova* in 1671. Deze hadden echter in latere drukken van de *Tractatus* verwerkt kunnen zijn. Niet onmogelijk is dat Van Diemerbroeck De le Boë niet noemde, omdat deze een bewonderaar van Descartes was en bovendien een van de eerste verdedigers van Harvey's ontdekking van de bloedsomloop (Rotschuh, 1978: 279).

3.4.2.4 Synthetici – Sennert

Van Diemerbroeck moest van de iatrofysici weinig hebben, misschien omdat hij er Cartesianen in zag. De chemiatrici kregen wat meer krediet, maar ook zij werden met argwaan bekeken. Hier lijkt hun afwijzen van Galenus een zwaarwegend punt te zijn geweest. Met deze veronderstelling stemt overeen dat medici en geleerden die een brug probeerden te slaan tussen oude en nieuwe denkbeelden, op meer bijval konden rekenen. Een figuur die Van Diemerbroeck in dit kader vaak naar voren haalt, is de al eerder genoemde Daniel Sennert (1572-1637). Deze studeerde aan de universiteit van Wittenberg filosofie en vervolgens geneeskunde in Leipzig, Jena en Frankfurt an der Oder. Vanaf 1602 was hij tot zijn dood hoogleraar in de geneeskunde in Wittenberg. Sennert probeerde oude Galenistische denkbeelden te koppelen aan nieuwe denkbeelden van onder andere Paracelsus. Bovendien probeerde deze protestantse medicus ook nog eens recht te doen aan het religieuze element in de geneeskunde. Sennerts geschriften werden veel gelezen. Over medisch klinische onderwerpen handelden de *Institutionum medicinae libri V* (1611), *De febribus* (1619) en de zes boeken *Practica medicina*, die verschenen tussen 1628 and 1636. Sennerts boek *De febribus* was in de Republiek zeer populair (Van Melsen, 1949: 77 e.v.). Daarnaast schreef de Wittenbergse hoogleraar tal van boeken over medisch-theoretische onderwerpen en over de chemie die door Paracelsus als dienaar van de geneeskunde was aangewezen. In *De chymicorum cum Aristotelicis et Galenicis consensu ac dissensu liber I* (Wittenberg, 1619) probeert Sennert, zoals uit de titel reeds blijkt, de theorieën van Aristoteles, Galenus, Paracelsus en de nieuwe aanhangers van de atoomleer te verenigen. Sennert hield vast aan Galenus' humorale pathologie, maar gebruikte tegelijkertijd de drie principa van Paracelsus (dus Sulphur, Sal en Mercurius). Anders dan Paracelsus zelf dacht hij echter dat de drie principia uit de vier elementen van Aristoteles bestonden. De werking van de drie beginselen lijkt veel op die van de drie spiritussen van Galenus. Sennert dacht dat het Sulphur, als 'phlogiston' verantwoordelijk was voor de verbranding en dat het bovendien de basis was van de warmte die (volgens Galenus) in het hart werd opgewekt. Mercurius was het spirituele beginsel van de hersenen en Sal was het werkende beginsel van de lever die voor de spijsvertering zorgde. Sennert volgde Paracelsus op dit punt dus niet. Evenmin volgde hij deze medicus in zijn ideeën over de invloed van de hemellichamen op de organen van het menselijke corpus. Ook het model van de vijf *entia* wees hij af. Wel probeerde hij de nieuw opgevatte corpusculaire ideeën in zijn theorie te verwerken. De brug naar Aristoteles en de kwaliteitenleer sloeg hij door vast te houden aan de Aristotelische idee van een primaire substantie en haar kwaliteiten. Sennert dacht dat er bij een chemische reactie twee fasen te onderscheiden zijn: in de eerste worden de bij elkaar gebrachte

stoffen opgesplitst in zeer kleine deeltjes. In de tweede verenigen die zich vervolgens weer tot een nieuwe stof.

3.4.2.5 *latro-astrologie*

's Morgens zien we de zon in het oosten opkomen. Ze beweegt zich vervolgens in een boog naar het zuiden en vandaar naar het westen, waar zij 's avonds weer achter de horizon verdwijnt. 's Nachts wordt zichtbaar dat sterren en planeten een zelfde beweging maken. Al deze bewegingen intrigeren de mens al sinds onheuglijke tijden. Ze zijn dan ook ijverig bestudeerd. Daarbij kwam naar voren dat kennis van de bewegingen nuttig was bij het afbakenen van jaren, jaargetijden en seizoenen. Ook bleek het mogelijk om aan de hand van de plaats van de sterren de eigen positie op aarde te bepalen. Tenslotte dacht men de bewegingen van de sterren te kunnen gebruiken om het eigen lot op aarde te kunnen voorspellen. Reeds de Babyloniërs trokken horoscopen waaruit moest blijken hoe het met de oogst zou gaan, hoe een veldtocht zou aflopen enz. Ook de invloed op ziekte en gezondheid werd in dat kader uitvoerig bestudeerd. De grondgedachte hierachter was dat de hemellichamen invloed uitoefenen op de loop der dingen op aarde.

De Grieken en Romeinen hielden zich actief bezig met de sterrenkunde – zowel met de astronomie, de wetenschappelijke bestudering van de hemellichamen, als de occulte astrologie of sterrenwichelarij. De tot het christendom bekeerde keizer Constantijn verklaarde de astrologie daarbij in het jaar 333 tot een 'duivelse praktijk', waarna haar ontwikkeling stakte. In de twaalfde eeuw werd de astrologie echter opnieuw ontdekt door Arabische en Perzische geleerden en kabbalisten die de oorspronkelijke Griekse teksten in het Latijn vertaalden. Zij introduceerden deze in Europa. In de Renaissance bereikte de astronomie grote hoogten door het werk van geleerden als Tycho Brahe (1546-1601) en Johannes Kepler (1571-1630). De astrologie kreeg in de slipstroom daarvan echter ook nieuwe kansen. Haar opbloei kan niet los worden gezien van de eerder genoemde opkomst van het neoplatonisme, met zijn aandacht voor mystiek en de kaballa. De astrologie werd door tal van medici ijverig bestudeerd en toegepast aan het ziekbed. Dat ze voor serieus gehouden werd, kan blijken uit het feit dat een kritische geest als Girolamo Fracastoro nog vast geloofde in de relatie tussen de bewegingen van de hemellichamen en het optreden van ziekten (Rotschuh, 1978:99 e.v.). Hevig te verbazen behoeft ons dat overigens niet: de astrologische grondgedachte paste uitstekend in het model van de micro-macrokosmos: er bestaat een wisselwerking tussen de mens en de hem omgevende natuur. Pas in de tweede helft van de zeventiende eeuw begon de astrologie haar glans te verliezen; nieuwe wetenschappelijke inzichten maakten duidelijk dat de grondstelling van de astrologen onhoudbaar was. Ook hun methoden, met name het trekken van horoscopen, kregen steeds meer kritiek te verduren.

Van Diemerbroeck gaat uitvoerig in op het thema astrologie. Daarbij betoont hij zich een actief vertegenwoordiger van de Nieuwe Tijd: hij doet zijn uiterste best om de astrologen als charlatans te ontmaskeren en hun vak als een frivole vorm van bijgeloof af te schilderen. Zijn uiteenzettingen over de astrologie, haar beginselen en de tekortkomingen daarvan zijn zo duidelijk, dat ze hier geen toelichting behoeven. Om het betoog van de pestdokter goed te kunnen volgen, is het wel nuttig om enkele astrologische termen kort te memoreren.

De ecliptica of schijnbare zonneweg is de jaarlijkse baan van de zon ten opzichte van de sterren aan de hemelbol. Van de zon uit gezien is de ecliptica de jaarlijkse baan van de aarde om de zon. De 20 graden brede band van 12 (of eigenlijk 13) sterrenbeelden waar de ecliptica doorheen loopt wordt de dierenriem of zodiak genoemd. In deze schijnbare baan van de zon bewegen zich behalve de zon ook de maan en de planeten. De sterrenbeelden of tekens zijn groepen van sterren die tezamen een bepaalde figuur vormen, waaraan men al ver voor Christus' geboorte bepaalde namen heeft gegeven: Ram, Stier, Tweelingen, Kreeft, Leeuw, Maagd, Weegschaal, Schorpioen, Boogschutter, Steenbok, Waterman en Vissen. De ascendant is het teken van de dierenriem dat aan de oostelijke

horizon staat op een bepaald moment en een bepaalde plaats. De descendant is het punt aan de westelijke horizon. Het hoogste en laagste teken zijn het *medium coeli* en het *imum coeli*.

Zoals gezegd was een grondgedachte van de (iatro)astrologie dat de plaats van de planeten ten opzichte van elkaar en de tekens van de dierenriem effect heeft op bepaalde gebeurtenissen op aarde. Om dat effect te kunnen vaststellen werden horoscopen getrokken. De kern van dat werk bestond uit het vaststellen van de precieze plaats van bepaalde planeten op een gegeven moment en een gegeven plaats (bijvoorbeeld het geboorte-uur en de geboortedag van iemand die in Utrecht is geboren). Veelbetekenend was de plaats van de planeten ten opzichte van de twaalf sterrenbeelden in de dierenriem. Om die positie vast te kunnen stellen, was deze laatste verdeeld in 360 graden. Voor de sterrenbeelden werden vervolgens gelijke stukken van 30 graden gereserveerd. Zes sterrenbeelden of tekens bevonden zich steeds boven en onder de horizon. Met behulp van dit model kon de astroloog vervolgens aangeven wat de positie van een planeet was en welk aspect een planeet had met een andere. Hij kon bijvoorbeeld bepalen dat een planeet zich op een zeker moment in de vijfde graad van de Weegschaal bevond. De astrologen bedienden zich in dit kader ook van het begrip *medietas*, middel of helft. Als een planeet zich in de eerste medietas van een teken bevond, was dat in het gebied van de eerste vijftien (van de dertig) graden. Vervolgens werd de positie van de planeten ten opzichte van elkaar nauwkeurig vastgesteld. Deze werd beschreven als 'aspect'. Hieronder verstond men de hoeken die planeten met elkaar maken in de horoscoop, een schematische voorstelling van het hemelgewelf die thans veelal rond is, maar vroeger vaak vierkant. Men trok een lijn van de ene planeet naar het midden van de horoscoop en van daar naar de andere. De aspecten waren Conjunctie (0°), Oppositie (180°), Driehoek (120°), Vierkant (90°) en Sextiel (60°).

Niet in de laatste plaats bekeek de maker van de horoscoop tenslotte in welk huis de planeten zich bevonden. Astrologen deelden de kaart in acht, later twaalf niet bewegende velden in. Dit waren de zogeheten huizen. Aldus kon men vastleggen dat een planeet zich op een gegeven ogenblik in het derde huis bevond en op een ander moment in het vierde huis. Aan deze plaats kende men allerlei betekenissen toe. Al deze gegevens werden vastgelegd in de horoscoop. Op grond van het resultaat werden vervolgens voorspellingen gedaan. De astroloog deed die op basis van eindeloze aantallen regels of wetmatigheden van het type 'als zich een conjunctie voordoet van Saturnus en Mars in de eerste helft van het teken kreeft, en dit zich afspeelt in het achtste huis, dan zal...'.

Rond het midden van de zeventiende eeuw raakte de astrologie langzaam maar zeker haar glans kwijt. Moderne wetenschappelijke inzichten maakten duidelijk dat de vooronderstellingen niet houdbaar waren en de methoden aanvechtbaar.

Schema 2. Een oude horoscoop met indeling in twaalf huizen.
A = ascendant, D = descendant, MC = medium coeli en IC = imum coeli.⁷⁷

3.4.3 Hoe stond Van Diemberbroeck tegenover de nieuwe ontwikkelingen?

Van Diemberbroeck verwijst zeer frequent naar Galenus en Hippocrates. Aan het feit dat hij hun werk met instemming aanhaalt, lijkt de conclusie verbonden te mogen worden dat hij als medicus voor alles een aanhanger van de humoraal-pathologie was. Duidelijk komt dat bijvoorbeeld naar voren in een passage (Boek I, p5) waarin hij uitlegt dat het wezen van de ziekten een disbalans is en dat deze in twee soorten voorkomt. Aan de ene kant is dat de disbalans van de materie, aan de andere kant die van de gehele substantie. Substantie is bij Aristoteles het concrete ding, een mens of paard bijvoorbeeld. Concrete dingen zijn samenstellingen van materie en vorm. Substantie bestaat doordat de vorm aan de materie zijn wezenlijke en accidentele eigenschappen geeft, deze 'er in drukt'. De materie is het potentiële dat gevormd kan worden. Het is ook datgene wat blijft, terwijl een verandering in de substantie zich voltrekt. Vorm is de structuur, de gedaante maar ook de functie van het zich actualiserende. Het is ook de energie die in de materie zit. Velen, zo vervolgt Van Diemberbroeck, noemen de disbalans van de substantie ook wel een 'intemperies' van de vorm. Dat is een ietwat raadselachtige opmerking: zoals al werd aangestipt, bestaat een substantie volgens Aristoteles immers uit enerzijds de hyle, stof, materie die gevormd kan worden (de stof is het potentiële, het vormbare) en anderzijds uit de morfe = vorm = eidos= forma die zijn kenmerken, structuur, organisatie aan de materie geeft en daarmee het potentiële actueel maakt ('Forma dat esse'). Substantie is dus meer dan alleen vorm. Wellicht ontstaat de spraakverwarring doordat men in de late middeleeuwen graag van de *forma substantialis* sprak, de vorm die de substantie maakt tot wat haar wezenlijk kenmerkt.

Als deze veronderstelling juist is, leert ons deze passage dat Van Diemberbroeck niet alleen naar de 'echte' antieke teksten teruggreep, maar ook naar de latere, Middeleeuwse bewerkingen ervan. Hij toont zich daarbij een eclecticus die zijn voorgangers niet klakkeloos volgde. Daarvoor was hij te zelfstandig. De man die zich smalend uitliet over zijn Leidse leermeesters die in hun anatomische lessen het tussenschot in het hart doorboorden, was zelf niet tot dergelijke knie vallen bereid. Zo reageerde hij uitvoerig op de uitspraak van Galenus dat laxantia goed zouden helpen bij pest. Van Diemberbroeck had met eigen ogen gezien dat het niet waar was en het siert hem dat hij zijn waarnemingen in dezen zorgvuldig en uitgebreid (in Boek III) naar voren brengt. Ook in andere

⁷⁷ De 'hoeken' van de horoscoop zijn de horizonlijn met ascendant en descendant, en de verticale lijn met zenit of Midhemel (medium coeli) en nadir, ook Imum coeli genoemd. Ze komen respectievelijk overeen met het begin van het 1ste huis (Asc), het 7de huis (Desc), het 10de huis (MC) en 4de huis (IC). De huizen zijn genummerd tegen de klok in vanaf de positie van de oostelijke horizon (de ascendant).

gevallen toont hij zich de zorgvuldige, objectiverende empiricus die zich primair laat leiden door wat hij zelf waarneemt. Het strekt hem eveneens tot academische eer dat hij in twijfelgevallen de moeite neemt om voor- en tegenstanders van een bepaalde behandelwijze allebei uitgebreid aan het woord te laten. Dat is bijvoorbeeld het geval bij de aderlating die door Galenus was aanbevolen, terwijl ze volgens Van Diemerbroeck (en enkele andere vooraanstaande medici) bij pest uit den boze was. Voor hem was de wetenschap het terrein waar alleen de ervaring en de rede tellen. Voor de autoriteit van wat Kuhn noemde de mandarijnen en de bijbehorende vormen van machtsuitoefening was daar geen plaats. In deze houding moeten we waarschijnlijk ook de verklaring zoeken voor zijn gereserveerde reactie op het nieuwe werk van zowel iatrofysici als iatrochemici. De soms gewaagde denkbeelden van deze nieuwlichters konden veelal niet empirisch worden bevestigd en ze hielpen de geneeskunde in praktische zin niet verder. Uit de verwijzingen van Van Diemerbroeck laat zich afleiden dat de geschriften der iatrochemici door hem iets gunstiger werden ontvangen dan die van de iatromechanici. Misschien deugden de ontdekkingen als die van Harvey niet omdat ze door veel Cartesianen, onder wie Henricus Regius, warm werden onthaald. Dat het werk van de iatrochemici in wat betere aarde viel, kan nauwelijks te maken hebben met het feit dat het empirisch beter bevestigd kon worden. Niet onmogelijk is dat het Van Diemerbroeck aansprak, omdat Paracelsus en Van Helmont de geneeskunde vanuit een sterke religieuze overtuiging beoefenden. Hetzelfde gold voor Daniel Sennert. Deze laatste was bovendien een succesvol syntheticus; zoals eerder gemeld, verwierp hij de Galenistische denkbeelden niet, maar probeerde ze te verbinden met de nieuwe denkbeelden en de resultaten van het chemische onderzoek.

Het feit dat Van Diemerbroeck een echte empiricus was, verhinderde niet dat hij rotsvast in de Bijbel geloofde en wonderen beschouwde als waar gebeurd. Wat in het Heilige Schrift stond, was voor de mens misschien niet altijd begrijpelijk, maar daarom was het niet minder waar. Dat gold niet voor hetgeen de (iatro)astrologen schreven. Hun uitspraken waren gevaarlijk en aantoonbaar onjuist. Ze moesten dus worden verworpen.

3.5 Een proef op de som: naar welke auteurs verwijst Van Diemerbroeck?

Samenvattend lijkt uit de voorgaande verkenning geconcludeerd te mogen worden dat Van Diemerbroeck in algemeen wetenschappelijke zin een aristoteliaan was en dat hij als medicus nog bij voorkeur op de bakens van Galenus en Hippocrates voer. Dat betekende echter niet dat hij alleen maar terugkeek. Aan de vele ontwikkelingen in zijn eigen tijd ging hij niet voorbij. Daarbij lijkt het vermoeden gerechtvaardigd dat de iatrochemie Van Diemerbroeck meer aantrok dan de iatrofysica. Opvattingen van iatrochemici worden veel vaker gemeld dan die van iatrofysici. Bovendien worden ze uitvoeriger en gunstiger besproken. Uit het feit dat Van Diemerbroeck ook de vaak aangehaalde auteurs niet in alles volgde, blijkt verder dat hij een zelfstandig denkend en kritisch wetenschapper was. Zelfs Galenus' opvattingen worden weersproken als deze niet overeenstemmen met eigen ervaringen. Om de hier gepresenteerde, voorlopige conclusies omtrent de plaats van Van Diemerbroeck in het medisch veld beter te onderbouwen, is nader onderzoek nodig. Een eerste stap in die richting kan een telling zijn van de auteurs die Van Diemerbroeck aanhaalt en van het aantal verwijzingen dat hij per auteur geeft. In deze paragraaf wordt van een dergelijke exercitie verslag gedaan. Natuurlijk kan een dergelijke onderbouwing niet meer dan indicatief zijn. Daarvoor zou veel nauwkeuriger onderzocht moeten worden welke elementen Van Diemerbroeck precies uit het werk van de aangehaalde auteurs naar voren haalde en hoe hij die beoordeelde. Het blote feit dat een auteur wordt aangehaald, zegt op zich zelf immers nog niet veel. Fracastoro wordt, om een voorbeeld te noemen, vaak aangehaald, maar niet in verband met zijn fameuze besmettingstheorie. Het gaat Van Diemerbroeck vooral om bepaalde recepten.

		medici	filosofen/natuur-wetenschappers	dichters/geschiedschrijvers/ theologen ⁷⁸	totalen
Oudheid/ Arabische Middel- eeuwen ⁷⁹	auteurs	23	12	39	74
	verwijzingen	331	21	102	
	aantal verw./auteur	1-134	1-12	1- 10	454
Nieuwe Tijd	auteurs	203	49	48	300
	verwijzingen	1202	128	75	
	aantal verw./auteur	1-48	1-2	1-9	1405
Totalen	auteurs	226	61	87	374
	verwijzingen	1533	149	177	1859

Schema 3. Overzicht van de auteurs naar wie Van Diemerbroeck verwijst en het aantal verwijzingen per auteur.

Allereerst valt uit de gepresenteerde cijfers af te leiden dat Van Diemerbroeck zeer ampel verwijst. In zijn boek worden ongeveer vierhonderd auteurs opgevoerd. Naar hen wordt bijna negentienhonderd maal verwezen. Een globale vergelijking met andere medische (leer)boeken uit die tijd leert dat Van Diemerbroeck bepaald royaler met verwijzingen was dan veel tijdgenoten.

Voor een eerste vergelijking werd gekeken naar een aantal boeken van tijdgenoten die probeerden een onderwerp enigszins uitputtend te behandelen. Het zijn: Jan van Beverwijck, *Schat der gezondheid*. (Dordrecht, 1636) en *Schat der ongezondheid*. (Dordrecht, 1644); Steven Blankaert, *Collectanea Medico-physica*. (Amsterdam 1680), Blankaert, *Den Nederlandschen Herbarius*. (Amsterdam, 1698), C. Bontekoe, *Alle de philosophische, medicinale en chyrurgische werken*. (Amsterdam, 1689), Theodorus Craanen, *Lumen rationale medicum. Hoc est praxis medica reformata, sive annotationes in Praxin Henrici Regii. Accedit in Dan. Sennerti librum... auxiliorum materia*. (Medioburgi, 1586), Johannes Heurnius, *Het noodigh pestboek*. (Leiden, 1600). Verder G. Piso, *De Indiae utriusque re naturali et medica*. (Amsterdam, 1658) (*Opuscula Selecta Neerlandicorum de arte medicina* jaargang 1937) en uit dezelfde band W. ten Rhijne, *De lepra asiatica*. (Amsterdam, 1687).

Misschien kan uit een en ander worden afgeleid dat Van Diemerbroeck een stevig empirisch fundament onder zijn werk wilde leggen. Een dergelijk streven past geheel en al bij zijn empiristische wetenschapsopvatting. De medische wetenschap stoelde in zijn ogen in de eerste plaats op (klinische) feiten die bij voorkeur door de onderzoeker zelf zijn vastgesteld. Daarnaast zijn echter ook de proefondervindelijke waarnemingen van anderen van betekenis. Opvallend is dat Van Diemerbroeck in het algemeen heel nauwkeurig verwijst: anders dan veel vakbroeders uit zijn tijd noemt hij meestal niet alleen de auteur, maar ook de titel van diens boek en zelfs de vindplaats in het boek. Daarbij beperkt hij zich overigens tot boekdelen, hoofdstukken en paragrafen; pagina's noemt hij niet. De lezer krijgt de indruk dat hij alle genoemde boeken daadwerkelijk in handen heeft

⁷⁸ De talloze verwijzingen naar de Bijbel (vooral OT) zijn niet meegeteld.

⁷⁹ Inclusief Rhazes, Avicenna en Avenzoar.

gehad. Misschien onderstreept deze bevinding dat hij zich als een geleerde wilde aandienen. Er is wel gesuggereerd dat Van Diemberbroeck met zijn vele bronvermeldingen vooral geprobeerd heeft om een geleerde indruk te maken. Dat zou wel kunnen – denkbaar is dat hij op deze manier naar voren heeft willen brengen dat hij professorabel was. Maar misschien zegt de elaboratie alleen dat de auteur het academische discours rond de pest werkelijk volledig in kaart heeft willen brengen. Tegen die stelling pleit dan overigens weer dat Van Diemberbroeck bepaalde vooraanstaande auteurs uit eigen land niet of nauwelijks noemt.

Bij een nadere beschouwing van de verwijzingen valt op dat auteurs uit de Oudheid ruim zijn vertegenwoordigd: telling leert dat van de welhaast 400 auteurs naar wie Van Diemberbroeck verwijst, er ruim 70 vóór de Nieuwe Tijd zijn geboren. Dat is bijna een vijfde deel. Van de antieke en laat-antieke auteurs bestaat een derde uit medici, een zesde uit (natuur) filosofen en de helft uit (geschied)schrijvers, dichters en theologen (In deze telling zijn de vele tientallen verwijzingen naar Bijbelplaatsen niet meegenomen). Het aantal verwijzingen naar deze auteurs is groter dan hun getal: verreweg het vaakst wordt verwezen naar de boeken van Galenus (134 keer) en Hippocrates (79 keer). ⁸⁰ Het aantal auteurs uit de Nieuwe Tijd naar wie Van Diemberbroeck verwijst, bedraagt ongeveer 300. Het aandeel van de medische auteurs is nu toegenomen tot twee derde. Het aantal (natuur)filosofen en natuuronderzoekers naar wie wordt verwezen, is in absolute zin groter dan in de Oudheid, maar het aandeel in het aantal verwijzingen uit de Nieuwe Tijd is andermaal een zesde. Verder valt op dat het aantal verwijzingen naar historici en literatoren relatief sterk is afgenomen. Dat is nu nog maar een zesde van het geheel. De lezer zou in deze cijfers een aanwijzing kunnen zien dat medici meer en meer een eigen plaats kregen en hun vak duidelijker afgrensden van filosofen, theologen en geletterden in het algemeen. Als dit een tendens is, zet hij in elk geval door: in een hedendaagse pestboek komt überhaupt geen theologie of schone letteren meer voor, al zeker niet uit de antieke Oudheid.

Een interessante vraag is natuurlijk naar welke auteurs Van Diemberbroeck veel of weinig verwijst. Zoals al eerder gemeld, zou de onderzoeker hierbij ook moeten nagaan of onze auteur de aangehaalde schrijvers positief of negatief beoordeelt. Ook zonder deze uitwerking worden echter al een aantal zaken duidelijk. Allereerst dat Galenus en – in iets mindere mate – Hippocrates de belangrijkste bronnen voor Van Diemberbroeck zijn. Zoals voor veel zeventiende-eeuwse medici waren zij voor hem nog de onbetwiste autoriteiten op het gebied van de geneeskunde. Daarnaast zijn Rhazes en Avicenna nog duidelijk vertegenwoordigd. Dat behoeft ook al niet te verbazen. Evenmin kan het bevreemden dat Aristoteles bij de antieke filosofen het vaakste aan het woord komt (12 x), op diens filosofische fundamenten bouwde Galenus zijn medische bouwwerk immers.

Oudheid	Verwijzingen	Arabische Middeleeuwen	Verwijzingen
Galenus	134	Avicenna	25
Hippocrates	111	Rhazes	11
Discorides	12	Avenzoar	12
Paulus van Aegina	11		

Schema 4. Aantal verwijzingen naar auteurs uit Oudheid en Arabische Middeleeuwen.

⁸⁰ Een tiental auteurs kon niet met zekerheid worden ingedeeld.

Een interessante vraag is natuurlijk ook naar welke ‘neoterici’ Van Diemerbroeck verwijst. Zoals al eerder werd gemeld, noemt Van Diemerbroeck een zeer groot aantal auteurs slechts een of twee keer. Hoe dat gegeven moet worden geïnterpreteerd, is onduidelijk. Iets meer valt af te leiden uit de lijst van auteurs die Van Diemerbroeck relatief vaak noemt. In het navolgende beperk ik mij tot de auteurs die minstens twintig keer worden genoemd.

Mercurialis	48
Forestus	42
Paraeus	40
Sennertus	36
Fernelius	34
Palmarius	31
Untzerus	30
Saxonia	30
Mindererus	29

Platerus	29
Crato	25
Paracelsus	25
Quercetanus	25
Massaria	20
Fracastorius	20

Schema 5. Aantal verwijzingen naar medische auteurs uit de Nieuwe Tijd.

Aan kop gaat Mercurialis. Naar het waarom daarvan moet worden gegist. Mercurialis was een bekend hoogleraar aan een zeer gerenommeerde universiteit (Padua), die bovendien sterk Aristotelisch en dus ook Galenistisch georiënteerd was. Juist waar het de pest betreft, had Mercurialis echter een dubieuze faam verworven. Venetië had de beroemde professor op een gegeven moment gevraagd of een epidemische ziekte die zich op haar grondgebied voordeed werkelijk pest was. De stad wilde erg graag weten of het misschien toch om een andere minder gevaarlijke aandoening ging die dus ook om minder rigoureuze maatregelen vroeg. Mercurialis deed onderzoek en antwoordde dat het niet om pest kon gaan, omdat de ziekte niet iedereen gelijklijk trof – iets wat volgens Galenus’ besmettingstheorie en het bijbehorende miasma-concept wel het geval had moeten zijn. Gaandeweg bleek echter dat de hoogleraar het niet bij het rechte eind had, hetgeen hem zijn reputatie kostte – en op een haar na ook het leven. Van Diemerbroeck lijkt het niettemin eens te zijn geweest met Galenus’ en Mercurialis’ stelling dat een ziekte die door de lucht wordt verspreid iedereen gelijklijk kan treffen, d.w.z. dat iedereen even veel kans loopt door het *contagium* te worden aangedaan. Dat betekent echter niet dat hij Mercurialis in alles volgde. De Italiaan meende dat de lucht zelf niet tot een pestgif kon worden, maar dat deze aan giften de gelegenheid bood om in het lichaam neer te slaan en daar hun verderfelijke werk te doen. Van Diemerbroeck bestreed deze opvatting. Hij meende dat het gif niet alleen de lichaamssappen, maar ook de lucht kon aantasten. Het feit dat Van Diemerbroeck Mercurialis vaak noemde, betekent dus niet dat hij het altijd met hem eens was (Boek I, Hoofdstuk II, Aantekening 7).

Ongeveer evenveel aandacht als de hoogleraar uit Padua krijgt Pieter van Foreest. Dat behoeft niet te verbazen, want zoals eerder werd gemeld, was het waarschijnlijk naar zijn voorbeeld dat Van Diemerbroeck het plan opvatte om een boek over de pest te schrijven. Dat Paré een derde plaats bezet, is ook niet zo vreemd: hij was een zeer bekend en gevierd man, die vooral vanwege zijn prestaties op het gebied van de heelkunde grote bekendheid genoot. Zijn uitweidingen over de pest waren in hun tijd ook zeer vermaard. Interessant is dat ook Daniel Sennert in de kopgroep voorkomt: het past bij het reeds bekende gegeven dat Sennert in de Republiek veel werd gelezen (Van Lieburg,

Pers. meded.). Dat had op zijn beurt te maken met het feit dat hij de Galenistische leerstellingen probeerde te verbinden met nieuwe iatrochemische inzichten, terwijl hij bovendien geneeskunde en theologie nauwer met elkaar in verband wilde brengen. Van Jean Fernel is bekend dat hij een overtuigd Galenist was en dat hij bovendien een naam als clinicus had. In beide opzichten kan Van Diemerbroeck hem als een goed voorbeeld hebben gezien. Voor Palmarius, een leerling van Fernel, zal hetzelfde hebben gegolden. Hercules Saxonia was hoogleraar in Padua. Hij had bovendien in heel Europa een naam als clinicus – iets wat Van Diemerbroeck zeer aansprak.

Indien uit deze summierse aanwijzingen een voorzichtige conclusie mag worden getrokken, dan zou het moeten zijn dat Van Diemerbroeck een Galenistisch georiënteerde medicus was die voor alles een goed clinicus wilde zijn. Uit het gegeven dat hij Sennert vaak noemt, zou men kunnen afleiden dat hij wetenschappelijk gezien vooral iatrochemisch georiënteerd was. Deze vooronderstelling wordt gesteund door de frequente verwijzingen naar de Duitse iatrochemicus Untzer alsook naar de laatste drie topscoorders, Raimund Minderer, Josephus Quercetanus en natuurlijk Paracelsus. Waarom de Zwitserse medicus Felix Platter zo vaak voorkomt, valt moeilijk te zeggen. Was hij wellicht net als Crato een actief protestant die geneeskunde en godsdienst probeerde te combineren? Genoemde Crato was een Luthers theoloog die later geneeskunde ging studeren en in zijn tijd zeer bekend was. Net als Paracelsus en Sennert stond hij een geneeskunde voor die diep in de religie was verankerd. Dat was een zienswijze die Van Diemerbroeck zeer lijkt te hebben aangesproken. Dat Massaria vaak wordt aangehaald, kan ook niet eenduidig worden verklaard. Zeker is wel dat dit ook buiten Italië een bekend man was. Bovendien was hij een overtuigd Galenist. Misschien speelde ook mee dat hij een overtuigd anticontagionist was. Maar wellicht heeft Van Diemerbroeck hem zo vaak aangehaald omdat de man een meningsverschil met Saxonia had over bepaalde behandelmethoden. Dit laatste maakt weer eens duidelijk dat de verklaring van het voorkomen van een bepaalde auteur niet los van de tekst en de context kan worden verklaard. Dat geldt bijvoorbeeld voor het frequente verwijzen naar Fracastoro: Van Diemerbroeck verwijst slechts zijdelings naar diens beroemde contagionistische theorie. Hij haalt de beroemde Italiaan voornamelijk aan in verband met bepaalde therapeutische aangelegenheden.

Er is een flink aantal auteurs uit de Nieuwe Tijd naar wie Van Diemerbroeck tien tot twintig keer verwijst. Het gaat om de medici Zacutus Lusitanus (die er in Boek I, p. 117 lelijk van langs krijgt), Riverius (Galenist, aanhanger Sennert), Morellus (een jezuïet), Matthiolus (een plantkundige), Cardanus (Padua), Hollerius, Hildanus, Sala (een paracelsist), Liddel, Benedictus (kenner antieke literatuur), Gemma (een astrologie-deskundige), Rudius, Ficinus (een neoplatonist), Dodonaeus (plantkundige), Augenius, Droetus, G. Horstius en tenslotte Johannes Wierus. Waarom Van Diemerbroeck juist naar deze auteurs verwees, zou uit nader onderzoek moeten blijken.

Nog moeilijker te beantwoorden is de vraag waarom Van Diemerbroeck naar bepaalde auteurs *niet* verwees. Hierbij valt in de eerste plaats te denken aan de vele 'progressieve' Italiaanse deskundigen die contagionistische denkbeelden verkondigden en in het kielzog daarvan krachtige quarantaine-maatregelen aanbevalen (zie Cohn, 2010). Van Diemerbroeck noemt ze nauwelijks en als hij het doet, dan is dat niet om hun contagionistische denkbeelden door te geven. In de tweede plaats valt op dat Van Diemerbroeck slechts weinig werken van Nederlandse herkomst noemt. Dijstelberge en Noordegraaf hebben alle aan pest gerelateerde boeken in de Amsterdamse Universiteitsbibliotheek geïnventariseerd en op grond van hun omvangrijke resultaat kan worden gesteld dat Van Diemerbroeck veel meer Nederlandse publicaties had kunnen aanhalen. Meende hij dat deze vele publicaties niets toevoegden aan zijn eigen relaas of achtte hij het oordeel van zijn eigen collegae hier te lande niet belangrijk genoeg om te vermelden? Of wilde hij de indruk wekken dat zijn boek het enige goede handboek over de pest was? Dat laatste zou de onderzoeker wellicht kunnen afleiden uit het gegeven dat Van Diemerbroeck D. Valentius' *Tractaet teghen de pest*. (Haarlem, 1636) en zelfs Jan van Beverwijks *Bericht van de pest*. (Dordrecht, 1636) niet noemt – evenmin diens

belangwekkende beschouwingen over pest in de *Schat der gezondheid*. Hij noemt alleen de *Idea medicinae veterum* en dat slechts één keer. Misschien speelde ook mee dat Van Diemerbroeck het met sommige vakbroeders niet eens was. Naar het werk van zijn collega proximus Henricus Regius wordt nauwelijks of niet verwezen. Ook de vanuit iatrochemisch oogpunt niet weg te denken De le Boë Sylvius wordt amper genoemd. Laatstgenoemde was net als Regius een cartesiaan en daarom stond hij Van Diemerbroeck misschien niet aan (Frijhoff en Spies, 2004: ii, 318). Deze kwestie verdient nader onderzoek. Daarin zou ook de vraag meegenomen moeten worden waarom Van Diemerbroeck niet ingaat op Theod. Beza's *De pestis contagio et fuga dissertatio*. (Leiden, 1636) en waarom hij geen aandacht besteedt aan Voetius' *Dissertatio epistolica de termino Vitae* (Utrecht, 1641). Misschien wilde Van Diemerbroeck een confrontatie met de machtige Voetius vermijden. Laatstgenoemde was immers van oordeel dat dokters en predikanten niet mochten vluchten voor de pest, terwijl Van Diemerbroeck van mening was dat het wel mocht – al had hij het zelf in Nijmegen niet gedaan.

3.6 Conclusie

Een conclusie uit deze korte verkenning lijkt te mogen zijn dat de Utrechtse hoogleraar IJsbrand Van Diemerbroeck een nuchtere Aristoteliaan was die nog stevig vasthield aan de oude antieke denkbeelden van Hippocrates en Galenus. De Aristotelische grondhouding hield in dat de kern van de wetenschap bestaat uit een zorgvuldige beschouwing van de natuur die op een bepaalde functionele manier in elkaar zit, of liever zo is opgezet: het is God die haar volgens een plan heeft geschapen en die ook het einddoel van alle in elkaar grijpende delen heeft bepaald. De Galenistische uitwerking van Aristoteles' beginselen betekende dat een goed medicus het aan het ziekbed moet hebben van de nauwkeurige observaties van klinische verschijnselen. De objectieve zorgvuldige waarneming is het begin van alle wetenschap en ook van een doeltreffende geneeskunde. Vandaar dat Van Diemerbroeck zoveel ziektegevallen beschrijft en bovendien uitvoerig verwijst naar de beschrijvingen van andere medici. De objectieve waarneming was het fundament van een wetenschappelijke wereld waarin macht en invloed verder geen rol mochten spelen.

Van Diemerbroeck was overigens niet de enige aanhanger van Aristoteles. In het midden van de zeventiende eeuw dachten tal van Utrechtse hoogleraren Aristotelisch (De Vrijer, 1917:69). Dat gold voor Voetius en zo ook voor de filosofen Henr. Rennerius (1593-1639), Arn. van Goor (Van der Aa, VII, 288) en Arn. Senguerdus (1610-1667). Ook Paulus Voetius (1619-1667) en zijn broer Daniel Voetius (1629-1660) gaven, volgens Sassen, hun onderwijs 'in onvervalst Aristotelischen geest' (Sassen, 1959).

Uit het voorgaande mag de lezer overigens niet concluderen dat Van Diemerbroeck zich alleen maar liet leiden door de coryfeën uit de Oudheid. Hij besteedt ook ruim aandacht aan het werk van tijdgenoten, zij het dat hij daarbij ietwat selectief te werk ging. Aanhangers van de iatrofysische richting worden maar zelden aan het woord gelaten. Liever wijst Van Diemerbroeck naar het werk van iatrochemici zoals Paracelsus en Van Helmont. Hun werk wordt echter zeker niet klakkeloos gevolgd. Diverse auteurs die om bepaalde uitspraken amper geprezen worden, krijgen op andere plaatsen stevige reprimandes. Opmerkelijk is ook dat Van Diemerbroeck naar Kircher verwijst (Boek I, p.69) en, betrekkelijk vaak zelfs, naar Fracastoro. Dat wijst erop dat hun opvattingen over besmettelijkheid en het bestaan van *contagia viva* hem bekend moeten zijn geweest. Ten slotte valt op dat handboeken van Nederlandse medici over pest slechts mondjesmaat worden opgevoerd.

De vraag hoe Van Diemerbroeck over de pest en haar ontstaan dacht, is in het voorgaande niet besproken. Dat gebeurt aan het einde van het nu volgende hoofdstuk dat over de pest gaat.

Hoofdstuk 4. Pest

Nam, ut inquit Avicenna, plus interdum prodest agroti fiducia in Medicum, quam ipsa medicina.⁸¹
Van Diemerbroeck, Boek II, p. 195

4.1 Inleiding

Dit derde deel van de Inleiding gaat over pest en pestbestrijding. Om te beginnen wordt de ziekte kort beschreven. Daarop volgt een overzicht van de maatregelen die onze voorouders tegen deze gesel Gods namen. Voor een deel stoelden die op het beginsel dat rationele maatregelen moeten steunen op (wetenschappelijke) kennis. Daarom wordt ruim aandacht besteed aan de vraag hoe over het ontstaan van de pest werd gedacht. Tegen die achtergrond worden vervolgens de opvattingen van Van Diemerbroeck besproken. De gepresenteerde gegevens kunnen het lezen van de Tractatus vergemakkelijken. Daarnaast bieden ze aanknopingspunten voor een beantwoording van de vraag wat Van Diemerbroeck met zijn boek kan hebben bijgedragen aan de pestbestrijding. Dat thema wordt aan het slot van dit hoofdstuk aangekaart.

4.2 Iets over pest

4.2.1 Algemeen

De pest is een besmettelijke aandoening die als epidemie in drie golven over Europa heen is geslagen: eerst in de late Oudheid, toen in de Middeleeuwen (als de gevreesde Zwarte Dood) en daarna nog eens in de Nieuwe Tijd, dus van de tweede helft van de vijftiende tot de tweede helft van de zeventiende eeuw. Het aantal epidemieën dat zich in deze perioden voordeed was groot, maar hierbij moet worden aangetekend dat het volgens veel onderzoekers in lang niet alle gevallen om de echte pest is gegaan, dat wil zeggen om de ziekte die wordt veroorzaakt door de bacterie *Yersinia* (vroeger *Pasteurella*) *pestis*. Uit minutieus epidemiologisch onderzoek in Engeland komt bijvoorbeeld naar voren dat in sommige gevallen andere, door virussen veroorzaakte ziekten in het spel zijn geweest (Scott en Duncan, 2001). Er kan echter geen twijfel over bestaan dat de echte (builen)pest in de zestiende en zeventiende eeuw herhaaldelijk heeft huisgehouden. Zo is de door Van Diemerbroeck beschreven plaag die Nijmegen teisterde van 1635 tot 1637 zonder twijfel door die ziekte veroorzaakt. Dat valt af te leiden uit de trefzekere klinische beschrijvingen van de beroemde pestdokter.

Een beeld van de situatie in de Republiek kan worden ontleend aan het *Overzicht epidemieën en plagen in Nederland 1500-2000*.⁸² Na 1670 is 'de haastige ziekte' in de Republiek niet meer voorgekomen – misschien omdat er intussen – vooral elders in Europa – adequate quarantaine-maatregelen werden genomen. Voor deze verklaring pleit dat West-Europa nog diverse malen werd bedreigd door pestepidemieën elders in de wereld – in Noord-Afrika, Oost-Europa en de Levant bijvoorbeeld. Het is dus niet zo dat de bacterie plotseling van de aardbodem verdween of haar ziekmakende kracht verloor. De verschrikkelijke epidemie die als een soort Europese nabrander in

⁸¹ Want, zoals Avicenna al zegt, soms levert het vertrouwen van de patiënt in zijn dokter meer op dan de geneeskunde zelf.

⁸² Het gaat om een vermoedelijk door Wim Rosema opgestelde lijst van 585 publicaties uit de Nederlandse centrale Catalogus (NCC). bron: <http://www.rampenpublicaties.nl/epidemie%20op%20plaats.htm>.

1720 in Marseille optrad, was te wijten aan het feit dat de bemanning van een handelsschip, *Le grand St. Antoine*, zich niet aan de op zichzelf deugdelijke quarantainemaatregelen hield.

In de huidige tijd treedt de ziekte nog steeds op, maar zelden in epidemische vorm. Daardoor heeft ze veel van haar gruwelijke imago verloren. Individuele gevallen kunnen met antibiotica doeltreffend worden behandeld.

4.2.2 De ziekte en haar gevolgen

4.2.2.1 Pest en individu

De pestbacterie veroorzaakte bij mensen een verschrikkelijk lijden. De getroffenen werden zieker dan wij ons vandaag de dag nog kunnen voorstellen. De ziekte trof de slachtoffers vaak als bij donderslag. Zij kregen acuut last van hoofdpijn en misselijkheid, werden duizelig en voelden zich moe en slap. Dat laatste kwam waarschijnlijk doordat gifstoffen (toxinen) uit de bacterie het hart aantasten. De pols was veelal zeer zwak. Soms kwam daar nog hevig braken bij. Kon zo een beeld nog bij allerlei ziekten passen, weldra voelden de patiënten een pijnlijke buil, veelal in lies, oksel of hals. De klierzwellingen konden een enorme omvang bereiken en als de patiënt lang genoeg bleef leven vervolgens necrotiseren en veretteren. Men sprak van bubones, builen of bobbelgezwollen. In een later stadium ontstonden aan de huid van de zieke allerlei afwijkingen. Daarbij ging het in de eerste plaats om een of meer zwarte pestzweren. De zeventiende-eeuwers spraken van *carbones*, *anthraces*, karbonkels of pestkolen. Deze begonnen als pijnlijke infiltraten die tot blaarvorming leidden. Na barsten van de blaar werd een grote centrale necrose zichtbaar waarop zich een zwarte korst vormde. Waarschijnlijk komt hier de naam zwarte dood vandaan. Als deze zweer al ooit tot genezen kwam, liet hij een enorm litteken achter. Daarnaast vormden zich vaak ook kleinere paars-vlekkige exanthenen door onderhuidse bloedingen. In de tijd van Van Diemerbroeck heetten deze huidafwijkingen naast exanthenen ook wel 'peperkoorns'. De bloedingen deden zich behalve in de huid ook voor in de sereuze slijmvliezen die darmen en andere organen bekleden. Een verschijnsel dat volgens moderne auteurs zeer algemeen zou zijn, is gangreen van tenen, vingers en neuspunt. Van Diemerbroeck bespreekt het fenomeen amper. Wel beschrijft hij dat de ongelukkige lijdende zo een hoge temperatuur kregen, dat ze in hun bed lagen te schudden. Vaak werden ze delirant en begonnen te ijlen. In een aantal gevallen ging de infectie over in een sepsis. Daarbij ontstond een beeld dat doet denken aan het syndroom van Waterhouse-Friderichsen: de patiënt raakt in shock en wordt comateus. Op de huid worden typische puntbloedinkjes gezien (Bonebakker, 1963: i, 264 e.v.). De dood volgde ook zonder deze complicatie vaak binnen drie tot vier dagen, maar niet zelden kwam de man met de zeis al op de eerste dag. In enkele gevallen overleed de zieke pas na een zware strijd van tien of meer dagen. De zekerste voortekenen van de dood waren de paarse vlekken op de huid. Tot de meest voorkomende complicaties van de pest hoorde de zogeheten longenpest. Ook andere organen kunnen overigens door de pest worden aangedaan.

De kans op overleven van de pestziekte was in het pre-antibiotische tijdperk niet zo groot, maar precieze cijfers hierover ontbreken.⁸³ Niet ondenkbaar is dat zowel de morbiditeit als de mortaliteit in een hete, dichtbevolkte stad in Zuid-Italië hoger zijn geweest dan in een relatief koel, minder vol dorp in Noord-Holland. Dit punt zal verderop nog ter sprake komen.

4.2.2.2 Pest en samenleving

Wat niet weinig aan het schrikbeeld van de pest heeft bijgedragen, is dat de ziekte zeer besmettelijk was. Als iemand in een huis pest kreeg, waren alle huisgenoten in gevaar. Ze namen de ziekte over en konden haar vervolgens weer buitenshuis verspreiden. Toen een zieke zeeman in 1663 in Amsterdam

⁸³ Zie voor enkele getallen: Dijkstra, 1921.

in een logement neerstreek, leidde zijn komst ertoe dat de stad een paar weken later duizenden doden te betreuren had (Van Diemerbroeck, l. p. 36). Hun aantal kon hoog oplopen. Van Diemerbroeck vertelt dat er in Nijmegen straten waren waarin elk huis een of meer doden te betreuren had. Soms stonden er wel drie of vier lijkbaren voor één deur. De slachting die de epidemie aanrichtte, was soms zo groot dat het sociale en economische leven in de stad begon te haperen. De voedselvoorziening liep vast en van nijverheid en handel kon nauwelijks nog sprake zijn. Het gevolg was dat de ziekte weldra vergezeld werd door die andere ruiter uit de Apocalyps: hongersnood. Hoe vaak zich epidemieën van deze omvang hebben voorgedaan, valt moeilijk uit te maken. Dat steden als Nijmegen, Leiden en 's-Gravenhage soms zeer zwaar getroffen werden, staat echter wel vast. Niettemin doet bijvoorbeeld onderzoek van Rommes (1991) vermoeden dat de pest in de Republiek vaak ook endemisch is opgetreden, d.w.z. dat de pest voortdurend smeulde in bepaalde buurten. Bij tijd en wijlen vlamde dat vuurtje dan op, soms hevig, soms echter ook zonder de hevige catastrofes te veroorzaken die op sensatie beluste schrijvers ons in populaire werkjes voorschilderen.

4.2.3 Hoe ontstaat pest?

Ontstaan en verspreiding van de pest hebben de mensheid eeuwenlang voor raadselen geplaatst. Er is dan ook amper een ziekteoorzaak te noemen die in verband met de pest niet is genoemd: van boze demonen en geesten tot een straffende God, van kwalitatieve veranderingen van de lucht tot kwaadaardige dampen uit de bodem en van astrale invloeden uit het firmament tot psychologische factoren uit het diepste van de menselijke ziel (vooral angst is vaak genoemd). Het heeft tot het begin van de twintigste eeuw geduurd voor (een deel van) het ingewikkelde besmettingsmechanisme van de pest enigszins duidelijk werd. De Frans-Zwitserse tropenarts Alexandre Yersin (1863-1943) en zijn Japanse collega Kitasato Shibasaburō (1853-1931) ontdekten in Hong Kong dat de pest werd veroorzaakt door een bacterie. Die wordt overgebracht via insecten, met name rattenvlooien. De vlooiën, zo vonden de medici, leven op bepaalde knaagdieren die immuun tegen de ziekte zijn. Als deze beesten door een of andere oorzaak dood gaan, zien de vlooiën zich gedwongen een andere gastheer te zoeken. Ze gaan dan graag over op zwarte ratten. Die zijn niet immuun en leggen bijgevolg weldra het loodje. De zwarte rat volgt de mens overal en zo kan het gebeuren dat de vlooiën op een stervende rat die op zoek gaan naar een nieuwe gastheer de mens aansteken. Met de vlooiënbeet komen de bacteriën het lichaam binnen. Lange tijd is gedacht dat de pest in vroeger eeuwen alleen op deze wijze is voortgebracht. Of deze verspreidingswijze de enige is geweest, valt echter te betwijfelen. Er zijn uitvoerige beschrijvingen van zware epidemieën waarin het woord rat niet eens voorkomt. Met name is er vaak geen sprake van een voorafgaande rattensterfte. Ook bij Van Diemerbroeck vindt men geen verwijzing naar zieke of dode ratten. Dieren, zo schrijft hij zelfs uitdrukkelijk, werden door de ziekte niet aangedaan. Vandaag de dag wordt de route rat-vlo-mens dan ook niet meer als de enige verspreidingswijze gezien. Sommige contemporaine Franse onderzoekers denken zelfs dat het vooral de mensenvlo is geweest, die de bacterie direct van mens op mens overbracht (Audoin-Rouzeau, 2003). Dat zou het snelle om zich heen grijpen van de ziekte veel beter verklaren; vlooiën waren in de zeventiende eeuw immers alom tegenwoordig. Tegen deze theorie pleit dat in de teksten uit die tijd ook naar vlooiën amper wordt verwezen. Dat kan echter ook te maken hebben met de omstandigheid dat deze beestjes altijd en overal aanwezig waren. Misschien vielen ze daarom niet op als potentiële veroorzakers van pest.

Ook over de vraag waar de ziekte vandaan kwam, tast de wetenschap tot op zekere hoogte nog steeds in het duister. Zeker lijkt wel dat de ziekte met legers, schepen en handelskaravanen vanuit de Levant en het Verre oosten naar onze streken is gebracht. Misschien bestonden er van oudsher echter ook al endemische haarden in onze streken. Terzijde zij gemeld dat in Noord-Afrika nog steeds dergelijke smeulende pesthaarden worden aangetroffen (Neerinckx e.a., 2010).

4.2.4 Vier vormen van pestbestrijding

Wie zich wil verdiepen in de bestrijding van pest, moet onderscheid maken tussen de maatregelen die een individu zelf kan nemen, eventueel met hulp van genees- of heekundigen, en maatregelen die de eenling over moet laten aan overheden die over meer menskracht, middelen en niet in de laatste plaats ook bevoegdheden beschikken. Daarnaast moet onderscheid worden gemaakt tussen preventieve en curatieve maatregelen. Aldus ontstaat een vierslag van maatregelen die onderling grote verschillen vertonen naar doel, middelen en methoden, en die bovendien door verschillende actoren worden uitgevoerd.

Bij individueel-preventieve maatregelen gaat het sinds onheuglijke tijden allereerst om bidden tot God, opdat Hij zijn straf zal opheffen. Daarnaast waren er alle mogelijke magische handelingen, die onder meer op geleide van de stand van de maan en de sterren werden verricht. Hieronder vielen het gebruik van amuletten en de vreemdste rituelen. Weinig effect ging ook uit van de talloze middeltjes uit de apotheek: kruiden, en later ook anorganische stoffen, en in het bijzonder de tabak die Van Diemberbroeck hoog prijst. Iets meer effect kon wellicht worden verwacht van het gezonde dieet, d.w.z. van de gezonde leefregel. Als meest probate middel werd al sinds de Oudheid het vluchten naar een niet besmet gebied aanbevolen.

De curatieve maatregelen op individueel niveau vormen eveneens een bonte baaierd. In de zeventiende eeuw ging het bidden ook bij de behandeling voorop. Het lijkt geen loutere lippendienst aan de kerk te zijn geweest. Van Diemberbroeck en zo ook mannen als Th. Sydenham en Th. Willis zagen God als eerste oorzaak van de pest: Hij strafte de mensen voor hun vele zonden. Genoemde auteurs geloofden echter dat God zich niet met de secundaire oorzaken van de pest bezighoudt. Hier kon de mens c.q. de medicus zich dus zonder bezwaar op richten. Voor veel geneeskundigen betekende dat een humoraal-pathologische aanpak. Dat hield enerzijds aderlaten, purgeren en het toedienen van zweetkuren in, anderzijds het toedienen van geneesmiddelen. Tenslotte waren ook bij de curatie goede leefregels en een uitgekiend dieet in de Hippocratisch-Galenische traditie onmisbaar.

De collectieve (overheids)maatregelen kunnen ook als preventief en curatief worden ingedeeld. Primair preventief zijn de pogingen om te voorkomen dat de pest een bepaald gebied binnen kwam. Daartoe kon de magistraat de stad of zelfs een hele regio met behulp van cordons sanitaires afsluiten voor vreemden en quarantaines instellen. Het isoleren van de eenmaal ziek geworden eigen burgers in een stad zou als secundair preventief kunnen worden gedefinieerd: zo moest erger worden voorkomen. Als collectief curatief zijn de maatregelen te bestempelen die een stad nam om de gemeenschap in sociaal en economisch opzicht weer gezond te krijgen. In dat kader pasten armenzorg, werkverschaffing en het werven van mensen met alle mogelijke beroepen om de plaats van overledenen in te nemen. Voorbeelden van dat laatste zijn wel bekend: Na de pest van 1635-7 ging de Nijmeegse magistraat tot in Aken en Gulik om nieuwe burgers te werven.

Van de vier hier genoemde vormen van pestbestrijding heeft de collectieve preventie in het verleden het meeste opgeleverd. Volgens veel deskundigen zijn het de cordons en de consequent uitgevoerde quarantainemaatregelen geweest die de steeds terugkerende epidemieën tot staan hebben gebracht. Individuele curatie vormt misschien een goede tweede, maar deze werd pas effectief na de ontdekking van de antibiotica in het midden van de vorige eeuw. Toen was de pest althans uit Europa reeds verdwenen. In het navolgende wordt derhalve vooral ingegaan op de geschiedenis van het collectief-preventieve onderdeel van de strijd tegen de pest.

4.3 Collectieve bestrijding van de pest

4.3.1 Zuid-Europa voorop

Bij een beschouwing van de collectief-preventieve pestbestrijding valt al snel op, dat Zuid-Europa en met name Italië en Catalonië ver voor lagen op Noord-Europa en dat ons land, de Republiek, bij de hekkensluiters behoorde. De tijdgenoten waren zich van dit verschil tussen Noord en Zuid wel bewust. Italianen vonden nog in 1633 dat Vlaanderen en Duitsland wel erg nonchalant omsprongen met het pestprobleem (Cipolla, 1976: 19). Engeland kreeg van de Venetiaanse ambassadeur een dikke omvoldoende (*ibid.*). Omgekeerd keek de Engelse reiziger Fynes Moryson (1566-1630) zijn ogen uit toen hij Italië in de jaren negentig van de zestiende eeuw bezocht – wat hij daar tegenkwam, had hij in zijn vaderland nog nooit gezien. Hij verbaasde zich overigens ook wel een beetje over de gezondheidspassen en de strenge regels daaromheen. Net als sommige andere reizigers uit het Noorden vermoedde hij dat er economische spionage achter schuil ging (Cipolla, 1976:19).

4.3.2 Hoe ontwikkelde zich de pestbestrijding?

4.3.2.1 Overheden in actie

In Italië lijken oplettende waarnemers al vroeg door te hebben gehad dat de pestzieken gezonde mensen op een of andere manier aanstaken. Individuele burgers probeerden daarom naar veilige oorden te vluchten. Veel andere manieren om uit de buurt van zieken te blijven, waren er niet; de stedeling kon zijn buurman moeilijk verbieden om de straat op te gaan. Overheden konden dat wel en daarin steekt de eerste reden waarom zij bij het bestrijden van de pest een leidende functie hadden. Zij hadden de macht om zieken te isoleren en om van pest verdachte mensen, schepen en handelsgoederen buiten hun eigen leefgebied te houden. Overbekend is dat de stad Ragusa in Dalmatië (thans Dubrovnik) in 1377 als eerste een quarantainestation inrichtte. Bezoekers uit gebieden waarvan bekend was, of zelfs maar gevreesd werd, dat ze door de pest getroffen waren, moesten alvorens te worden binnengelaten, dertig dagen op een nabij de stad gelegen eiland verblijven. Waren ze dan nog niet ziek of dood, dan mochten ze de stad binnen. Dit gebruik van quarantaine – het aantal dagen is al snel uitgebreid tot veertig – werd weldra overgenomen door Italiaanse en Spaanse steden en groeide uit tot een van de pijlers van de pestbestrijding. In Noord-Europa was men aanzienlijk terughoudender. In de Republiek duurde het zelfs tot het laatste kwart van de zeventiende eeuw al eer de Staten-Generaal zich bogen over mogelijkheden om havens af te sluiten en quarantaineplaatsen in te richten.

4.3.2.2 Gezondheidscommissies

De inwoners van het als Italiaanse kolonie gestichte Ragusa, dat op de grens van het Turkse rijk lag, sloegen dus een mijlpaal in de pestbestrijding. De allereerste was het echter niet. Die titel zou eerder kunnen worden gegeven aan een besluit van de Maggior Consiglio (Grote Raad) van Venetië. In 1348 trof de stad een maatregel die misschien minder tot de verbeelding spreekt, maar die voor de verdere strijd tegen de pest van minstens even grote betekenis is geweest: de stad besloot uit de leden van de Raad een commissie van drie wijze mannen te benoemen die speciaal belast werden met de leiding van de gecoördineerde strijd tegen de pest. De lezer merke op dat het niet om medici ging, maar om bestuurders. Die konden zich, waar nodig, van de diensten van geneesheren en chirurgijns verzekeren, bijvoorbeeld om na te gaan of iemand werkelijk aan de pest leed of niet. Aanvankelijk zijn de commissies steeds opnieuw ingesteld als er pest dreigde. Weldra werden ze echter permanent en kregen de taak om alles te doen wat in haar vermogen lag om te voorkomen dat de pest weer toesloeg. De commissie kreeg meer taken, meer bevoegdheden en ook meer medewerkers. Vervolgens ontstonden er zelfs subcommissies in andere delen van het territorium van de Serenissima (Cipolla, 1976: 10-12). Andere Italiaanse steden volgden het voorbeeld van

Venetië: ook Florence ging nog in de late vijftiende eeuw over tot het instellen van een gezondheidscommissie die weldra permanent werd. Hetzelfde gold voor steden als Pisa, Pistoia, Lucca en het Catalaanse Barcelona. In de loop van de zestiende eeuw gingen ook kleinere steden en zelfs dorpen over tot de instelling van commissies (Cipolla, 1976: 18).

4.3.2.3 Wat deden de commissies?

4.3.2.3.1 Opsluiting in het eigen huis en opnemng in pesthuizen

Zoals gezegd, waren de maatregelen waartoe de Venetiaanse Provveditori di Sanità besloten, in eerste instantie steeds gericht op het isoleren van de eigen zieken en het tegenhouden van (potentiële) gevallen die van buiten kwamen. Tot de oudst bekende ingrepen behoort het opsluiten van de pestzieken in hun eigen huis. Dat was een rigoureuze maatregel die veel weerstand opriep en bovendien heel wat kosten en moeite met zich meebracht: de ingesloten moesten worden bewaakt, van eten en drinken voorzien en na hun bijna onvermijdelijk overlijden moesten ze ter aarde worden besteld. Bovendien moesten de huizen na hun dood gereinigd worden. De daarin aanwezige spullen werden ook schoongemaakt, of verbrand. Soms viel het hele huis ten prooi aan de rode haan. Met welke moeilijkheden het uitvoeren van dergelijke maatregelen gepaard ging, is treffend beschreven door Cipolla (1977).

Aangezien niet iedereen in zijn eigen huis kon worden opgesloten, werden vanaf ongeveer 1400 pesthuizen gebouwd. Het eerste zou in 1403 zijn opgericht door Venetië. Het ging om een 'lazaretto', op een eiland in de buurt van de stad. Naast deze onderkomens voor zieken kwamen er weldra ook speciale huizen, deels voor mensen die de pest gehad hadden en niet meer ziek waren, maar deels ook voor huisgenoten van zieken die zelf (nog) niet ziek waren. De onfortuinlijke stedelingen kwamen er namelijk al snel achter dat het insluiten van gezinsleden bij een zieke er onvermijdelijk toe leidde dat het hele gezin ziek werd.

Dergelijke harde maatregelen werden door de burgers maar moeilijk aanvaard. Daarom gaf Venetië in 1483 vergaande bevoegdheden aan de gezondheidscommissie. Ze mocht geweld gebruiken en vanaf 1504 zelfs de doodstraf uitspreken.

4.3.2.3.2 Quarantaine

Reeds gemeld is dat de inwoners van Ragusa de eer toekomt als eerste een quarantaine te hebben ingesteld. Weldra volgden andere grote Italiaanse stadsstaten. In de zeventiende eeuw werd het systeem van quarantaineplaatsen uitgebreid over een groeiend aantal steden en zelfs dorpen. Een zeer fraai overzicht van de ontwikkeling van het Italiaanse quarantainewezen geeft N.E. Vanzan Marchini (2004).

4.3.2.3.3 Cordons

Quarantainemaatregelen worden pas effectief als mensen deze niet kunnen omzeilen – letterlijk of figuurlijk. Vanaf het einde van de zeventiende eeuw legden overheden daarom cordons aan: verdedigingslinies die bemand werden door militairen die eenieder de doorgang konden ontzeggen. Ook hier waren de Italianen de eersten. In 1711 legde Venetië een cordon om de Oostenrijkers de weg te versperren. In de loop van de achttiende eeuw volgde daarop de bouw van een driedubbele keten van verdedigingswerken langs de hele Italiaanse kust. Die bestond uit drie ringen: de buitenste bestond uit oorlogsschepen in zee, de middelste uit forten en uitkijktorens aan de kust en de binnenste uit cavalerie-eenheden in het binnenland (Cliff e.a., 2009: 197 e.v.).

4.3.2.3.4 Informatievoorziening

In beginsel was het niet zo moeilijk om een ommuurde stad af te sluiten, maar in de praktijk viel de uitvoering van een dergelijke maatregel niet mee. Bovendien riep een rigoureuze afgrendeling van de stad grote weerstanden op. Burgers werden boos omdat ze in hun vrije verkeer belemmerd werden, kooplieden klaagden dat hun nering kapot ging en boeren protesteerden omdat ze hun producten niet meer naar de stad konden brengen. Dat laatste had ook voor de burgers uiterst nadelige gevolgen. Om deze problemen te verminderen, probeerden de gezondheidscommissies tussen de Scylla van de pest en de Charybdis van hongersnood en economische malaise door te laveren.⁸⁴ Ze trachtten het verkeer zo min mogelijk te schaden en de ziekte toch buiten de stad te houden. Daarvoor was nodig dat de poortwachters wisten wie wel en wie niet mocht worden binnen gelaten. Om deze gegevens te achterhalen, konden de autoriteiten aan reizigers vragen of zij gezond waren, of zij uit een besmet gebied kwamen en of de goederen die zij vervoerden mogelijk besmet waren. De lezer kan zich voorstellen dat deze werkwijze lang niet altijd het gewenste resultaat opleverde. De commissies moesten hun licht daarom ook zelf gaan opsteken in de steden waar de reiziger of koopman vandaan kwam. Ook die steden waren echter niet altijd bereid om opening van zaken te geven. Ze waren als de dood zo bang dat ze zich sociaal en economisch isoleerden, dat anderen hun handel overnamen, niet meer wilden leveren enz. Een van de grootste prestaties van de gezondheidscommissies is dan ook geweest dat ze een informatienetwerk wisten te knopen waardoor de steden over en weer voortdurend op de hoogte werden gehouden van gevaarlijke gebeurtenissen elders. Naast horizontale knoopen de commissies ook verticale lijnen. Ze lieten zich informeren door ambassadeurs, consuls, gezanten en zelfs door betaalde spionnen. Dit informatienetwerk lijkt reeds in het midden van de zestiende eeuw vrij goed te hebben gefunctioneerd. Wekelijks werden toen rapporten uitgewisseld tussen Venetië en een aantal steden in Italië en daarbuiten. Daarin werden ook ontwikkelingen in niet deelnemende steden doorgegeven (Cipolla, 1976).⁸⁵

Naast informatie over relevante gebeurtenissen elders probeerden de gezondheidsautoriteiten ook gegevens over de mortaliteit in het eigen werkgebied te verzamelen. Rond 1500 begonnen diverse steden met de nauwkeurige registratie van sterfte naar leeftijd, geslacht en ziekteoorzaak. Italië leverde het voorbeeld voor de fameuze *bills of mortality* die in de zeventiende eeuw in Londen werden opgezet. Dat deze laatsten veel bekender zijn geworden, is te danken aan het werk van de vader van de medische statistiek, John Graunt (1620-1674).

4.3.2.3.5 Passen en patenten

Hand in hand met het ontstaan van het netwerk van informatiediensten ging de ontwikkeling van een passensysteem. Dat begon in Italië reeds in de tweede helft van de vijftiende eeuw. Reizigers werden in een stad alleen binnengelaten als ze een gezondheidspas konden overleggen, een document waaruit bleek dat de reiziger uit een stad of gebied kwam dat vrij was van pest. De pas die *brutto*, *netto* of *tocco* kon zijn, stond op naam van de drager en vermeldde waar deze vandaan kwam, hoe lang hij daar geweest was en of hij bij zijn vertrek nog gezond was geweest.⁸⁶ De pendant van de passen voor reizigers over land waren de patenten voor schepen. Reeds in de vijftiende eeuw

⁸⁴ Zo vertelde men desgevraagd aan de Hollanders die in 1721 hun licht kwamen opsteken (Cipolla, 1976: 45).

⁸⁵ In dec. 1652 schrijft de board van Venetië aan Florence: u wil weten hoe het met de pest in Adam zit, wij horen dat het een zware griep is met vele doden maar gezien de grootte van de stad denken we dat een ban niet nodig is (Cipolla, 1976:50).

⁸⁶ Brutto betekent slecht, netto schoon. 'Tocco' was een tussenvorm die inhield dat er in het gebied van herkomst wel pest was maar niet in de haven waaruit men vertrokken was.

eisten tal van Italiaanse havensteden van binnenkomende schepen een patent waaruit bleek dat het schip uit een schone haven kwam en dat de lading niet was besmet. Afhankelijk van de inhoud werden de bemanning en de lading in een quarantainestation ondergebracht – de instelling waarmee we deze *tour d’horizon* begonnen. De grote handels- en havenstad Barcelona deed ook al zeer vroeg veel aan pestbestrijding. In 1488 voerde de stad een pas in voor mensen die buiten de stad in de tuinen en wijngaarden gingen werken. In 1519 werd bepaald dat poortwachters iedereen moesten vragen onder ede te verklaren dat hij of zij niet van een geïnfecteerde plaats kwam. In 1529 eiste men van iedereen, maar vooral van Fransen, een geschreven verklaring. Wie die niet had, ging veertig dagen in quarantaine.

4.3.3 Collectieve strijd tegen pest in de Republiek

Zoals eerder gemeld, liep de pestbestrijding in de landen van Noord-Europa achter. Vooral in de Republiek was dat het geval. De reden van deze achterstand kan niet hebben gelegen in het feit dat pestepidemieën hier te lande niet voorkwamen. De Republiek werd in de zestiende en zeventiende eeuw vaak getroffen door grotere en kleinere pestepidemieën. Een overzicht kan worden ontleend aan het *Overzicht epidemieën en plagen in Nederland 1500-2000*.⁸⁷

Bij de beantwoording van de vraag wat men hier te lande tegen de pest deed, moeten we bedenken dat Nederland een republiek was. Deze bestond uit zeven Verenigde Provinciën en een aantal Generaliteitslanden. Het bestuur van de provinciën of gewesten bestond uit vertegenwoordigers van de besturen van stemgerechtigde steden en vertegenwoordigers van de Ridderschap. De gewesten vormden op hun beurt samen de Staten-Generaal. Deze hadden eigenlijk alleen bevoegdheden op het terrein van oorlog en vrede en dat van het buitenlandse beleid. Daar rekenden de Hoog Mogenden de pestbestrijding lange tijd niet bij. Tot aan het einde van de zeventiende eeuw beperkten de Staten-Generaal zich tot het uitschrijven van landelijke bededagen. Pas na het begin van de achttiende eeuw kwam op generaliteitsniveau ineens een stroom van regelingen op het terrein van de pestbestrijding los. Aangezien dat ver na de tijd van Van Diemerbroeck is en de maatregelen bovendien een heel andere geest ademen dan zijn boek, laten wij deze regelingen hier buiten beschouwing.

Ook op gewestelijk niveau was er in de zestiende en zeventiende eeuw weinig aandacht voor de pestbestrijding. De gewestelijke instanties zagen pest als een zaak die door de steden moest worden aangepakt. Alleen als een epidemie het gehele gewest overspoelde, kwamen de gewestelijke Staten in het geweer. Dat lijkt niet vaak te zijn gebeurd. In Utrecht vaardigden de Staten een plakkaat uit toen de pest in 1636 een keer hard toesloeg. Het stuk was gebaseerd op een ordonnantie van de stad Utrecht die op haar beurt stoelde op een advies van Utrechtse medici. Het geschrift bevat een groot aantal hygiënische aanbevelingen en een serie maatregelen om het contact tussen eigen zieken en gezonden te voorkomen. Pogingen om het gewest af te grendelen van de omringende provincies werden niet genoemd. Dat gebeurde voor zo ver na te gaan ook zelden of nooit. Engelse reizigers uit die tijd maken er geen melding van.⁸⁸ Toen de Zeeuwen een keer probeerden om – op instigatie van hun Franse handelspartners – hun grenzen te sluiten voor de Hollanders en de Utrechtse leidde dat tot felle protesten.⁸⁹

⁸⁷ Het gaat om een vermoedelijk door Wim Rosema opgestelde lijst van 585 publicaties uit de Nederlandse centrale Catalogus (NCC). bron: <http://www.rampenpublicaties.nl/epidemie%20op%20plaats.htm>.

⁸⁸ In de dissertatie van Van Strien over Engelse reizigers in de Republiek en in de door hem gepresenteerde reisverslagen vond ik geen enkele verwijzing naar gezondheidspassen (Van Strien, 1989).

⁸⁹ R.A. in Zeeland. Staten van Zeeland. Inv nrs 1580.2 en 2480.

Een tweede reden voor de gewesten om zich met het onderwerp pest te bemoeien, ontstond als steden onderling ruzie kregen. Een treffend voorbeeld vormt het geval waarin Amsterdam in 1635 besloot om geen groenten en geen laken uit Leiden meer toe te laten. De Leidse afgevaardigden maakten de zaak aanhangig in de vergadering van de Hollandse Staten en klaagden daar steen en been: 40.000 Leidenaren werden met de bedelstaf bedreigd. De Amsterdammers gaven daarop te kennen dat het stoppen van het handelsverkeer ook de eigen neringdoenden schaadde en dat ze medelijden hadden met de arme Leidse bevolking. Maar ze bleven bij hun besluit, want ze hadden al eerder meegemaakt dat de pest via handelswaar de stad was ingebracht. Amsterdam zag geen andere mogelijkheden om dat te voorkomen. De Leidenaren bleven sputteren en probeerden de vergadering onder druk te zetten door erop te wijzen dat dalende inkomsten ertoe zouden kunnen leiden dat ze hun belastingverplichtingen niet meer konden nakomen. Ook dit verkapte dreigement leverde niets op: besluiten werden bij unanimititeit van stemmen genomen en dat betekende dat de zaak niet tot een oplossing kwam.⁹⁰ Pestbestrijding was dus voornamelijk een zaak van de steden die daarin betrekkelijk alleen stonden.

Het thema pest in de zestiende en zeventiende eeuw is uitvoerig onderzocht en zeer bevattelijk beschreven door Noordegraaf en Valk (1996). Ook uit hun studie komt naar voren dat pestbestrijding vooral een zaak van de steden was. Hun onderzoek leert verder dat alle elementen van de pestbestrijding die in andere landen gevonden worden, ook in Nederland worden aangetroffen. Sommige middelen lijken veel te zijn gebruikt, andere maatregelen daarentegen slechts mondjesmaat. Veel aandacht werd, als we althans op de inhoud van de pestordonnanties afgaan, besteed aan hygiëne. Steden probeerden de lucht te zuiveren door grote vuren te ontsteken en streefden naar een regelmatige verwijdering van vuil van de straten en de verversing van het water in de grachten. Dat was ook wel nodig, want, zo meldt Van Diemberbroeck,

... (vooral Leiden, 's-Gravenhage, Amsterdam en sommige andere) hebben te midden van vele brede straten grachten met stilstaand water. In de zomer ademen die vanwege het bederf en de rotting van het water een dusdanige stank uit, dat het voor voorbijgangers die niet aan de stank gewend zijn, vaak noodzakelijk is om de neus dicht te knijpen, wanneer het water met de riemen van schippers of met vaarbomen wordt bewogen. (Boek I, p. 59).

Ook werden de vuilnisbelten binnen de muren en de talloze mesthopen in de straten zo nu en dan opgeruimd. In sommige steden werden bij pest alle katten en honden doodgeslagen, terwijl ook kooivogels het vaak moesten ontgelden.

Een tweede reeks maatregelen was gericht op het scheiden van zieken en gezonden. Men richtte daartoe pesthuizen in, maar vaker isoleerde men, net als elders in Europa, de zieken in hun eigen huis. Dat huis werd gemerkt met een strowis of een letter P. Ramen en luiken werden gesloten en de bewoners mochten de straat niet meer op. Als ze dat wel mochten, was het alleen op bepaalde tijden en dan op voorwaarde dat ze zich door het dragen van een witte stok herkenbaar maakten. Hoe rigoureus overheden te werk gingen, valt moeilijk te zeggen. Zo streng als de Engelsen lijken de besturen hier te lande in het algemeen niet te zijn geweest (Slack, 1990: 210-11). Verder lette men er – in elk geval op papier – op dat het huisraad en de kleding van aan de pest overledenen niet meteen werd verhandeld.

Uit deze maatregelen blijkt dat de tijdgenoten in de Republiek zich van de besmettelijkheid van de ziekte zeer wel bewust waren. Des te vreemder is het daarom dat er relatief weinig werd gedaan aan

⁹⁰ Stellingwerf en Schot, *Notulen*, VII, no 142. p. 553 (1635-1636).

de inperking van het verkeer tussen de nog niet aangedane burgers en mensen en goederen die van buiten kwamen. Er waren steden die hun poorten sloten, als ze vernamen dat in de omgeving pest was uitgebroken. Hun getal is echter klein. Dordrecht, Maastricht, Utrecht en Nijmegen zijn voorbeelden, die overigens allemaal uit de tweede helft van de zeventiende eeuw dateren (Noordegraaf en Valk, 1996).

Dat de stedelijke magistraten bepaald niet altijd even actief optraden, zou ook kunnen blijken uit het feit dat ze amper pogingen hebben ondernomen om gevaarlijke bezoekers te onderscheiden van nuttige handelscontacten. Steden hadden daartoe een passensysteem kunnen invoeren, maar dat is voor zover na te gaan in de zes- noch zeventiende eeuw gebeurd. Men had kennelijk weinig vertrouwen in een dergelijk systeem, vond het te duur, te lastig of dacht dat het in de praktijk onhaalbaar was. Van Diemberbroeck spreekt nogal denigrerend over het gebruik van passen, maar legt helaas niet uit waarom. De steden hadden ook kunnen proberen om een goede inlichtingendienst op te zetten, maar op dat gebied vallen evenmin veel wapenfeiten te melden. Men las de krant, hoorde wat van reizigers, maar verzamelde niet systematisch gegevens. Dat kon ook nauwelijks, want gezondheidscommissies die zich specifiek met het probleem pest bezig hielden, werden slechts incidenteel opgericht. Noordegraaf noemt één voorbeeld. Ook van overleg met naburige steden is ons weinig bekend geworden. De onderzoeker krijgt de indruk dat de steden over en weer nogal achterdochtig waren. Dat behoeft op zichzelf niet te verbazen, want ze lijken de ellende van de ander soms willens en wetens te hebben gebruikt om er zelf beter van te worden. Voorbeelden hiervan zijn er te over. Het particularisme was een oud en taai fenomeen in de Republiek (Huizinga, 1941; Price, 1994). De algemene idee achter het beleid was dat stilzwijgen van epidemieën het beste was. Het voorkwam onrust en verstoorde het handelsverkeer niet. Om dat laatste niet te schaden, werden ook geen cordons gelegd en zelfs geen algemene quarantainemaatregelen genomen, althans niet voor het begin van de achttiende eeuw. Tekenend voor de situatie is een bericht dat begin augustus 1664 in de *Hollandse Mercurius* verscheen (p. 134).

‘De besmettelijcke sieckte langs hoe meer tot Amsterdam verheffende, is de Commercie daer door niet weynigh belet geworden. Alle Potentaten verboden ‘t incomen van alles wat uyt Hollandt quam: selfs de Staten van Seelant lieten een Placcaet afkondigen Dat alle Smacken komende van Leyden, Haerlem, Utrecht, Amsterdam, met geladen goederen, 40. daghen souden moeten legghen om Practica te krijgen, ende hun soo lang in de Seyp mogen onthouden, sonder in Seelandt in mogen comen. De Staten van Hollandt en die van Utrecht hebben hier over ter generaliteyt geprotesteert vertoonende d’ onredelijckheyte en onbehoorlijckheyte van deese Seewse proceduren *te kennen gevende dat volgens d’ Unie d’ eene Provincie tegens d’ andere also niet konde handelen en dewijl sy samen en geunieerde Provincien waren behoorden sy malkander voor te staen, en noyt te verlaten vermits doch het houden van sulcke 40. dagen maer te meerder schrick aen alle vreemde Koningen en potentaten soude geven.*’ (curs. A.K.)

4.3.4 De Republiek als hekkensluiter

Samenvattend kan worden gesteld dat de Republiek met haar steden en gewesten in de zeventiende eeuw ver achter lag op de Italiaanse en Catalaanse (stads)staten. De vraag waarom de Republiek achteraan liep, kan in het kader van deze inleiding niet uitvoerig worden behandeld. Misschien heeft de staatkundige structuur een rol gespeeld. Mogelijk hebben ook religieuze factoren een rol gespeeld. Wellicht moet een verklaring worden gezocht in de cultuur van het particularisme der gewesten en steden. Voor een meer natuurlijke verklaring zouden we kunnen uitgaan van de veronderstelling dat de pest in het wat koelere Noorden niet zo hevig huishield als in het Zuiden. Het onderzoek van Rommes leert dat de aantallen slachtoffers bij de epidemieën in Utrecht

‘overzichtelijk’ bleven (Rommes, 1991). Elke dag twee doden extra in een stad is misschien heel veel, maar daardoor wordt het maatschappelijke leven toch niet meteen ontwricht. Bij de afweging van de ernst en de omvang van het probleem speelde misschien ook mee dat juist de bestuurders als leden van de betere stand de pest minder ernstig namen, omdat ze wisten dat hun kans op besmetting kleiner was. Toen de Hollandse ambassadeur in Londen, Cornelis van Beeveren, ter gelegenheid van het heroveren van de Schenkenschans een feestje wilde geven, verzocht de Engelse regering hem dat niet te doen, omdat er pest heerste en opeenhopingen van mensen onwenselijk werden geacht. De man zelf was kennelijk niet bang voor de gevolgen van zulk een concentratie van mensen. Hij vond de houding van de Engelsen vreemd genoeg om het voorval toch maar even te melden.⁹¹ Deze gebeurtenis geeft steun aan de mening van de Venetiaanse vertegenwoordiger in Den Haag die vond dat de noorderlingen erg nonchalant waren op het gebied van pest (Cipolla, 1976: 19). Hierin ligt wellicht ook een deel van de verklaring waarom het stadsbestuur vaak lang wachtte voor het een pestordonnantie in werking zette. Men deed dat pas als het aantal nieuwe gevallen erg hoog opliep. Opmerkelijk is dat de stad Utrecht volgens Rommes ook rekening hield met de vraag of de doden alleen in de buurten van het gewone volk te vinden waren of ook daarbuiten. Maakte de pest slachtoffers in de buurten der elites aan de Oude en Nieuwe Gracht, dan trad het stadsbestuur veel actiever op (Rommes, 1991).

Naast de vraag of men het echt nodig vond om iets te doen, lag natuurlijk de kwestie of een bestuur dacht daadwerkelijk iets te *kunnen* doen. De oorlog die met tussenpozen woedde van 1568 tot 1648 kan in dit verband niet ongenoemd blijven. De soldaten en hun leiders trokken zich in het algemeen weinig aan van de wensen van de steden waar ze doortrokken. Het afkondigen van quarantainemaatregelen kan tijdens de oorlog dan ook als een niet reële optie zijn gezien en hetzelfde geldt voor het leggen van cordons.

Ten slotte staat naast de vraag of men iets *kan* doen, de vraag of men iets *mag* doen: ook hierover bestond geen overeenstemming. Hiervoor is reeds melding gemaakt van het conflict tussen Voetius en het Utrechtse stadsbestuur dat zijn burgers adviseerde om te vluchten. Dat was volgens de predikant geen zaak van de profane, maar van de kerkelijke overheid.

Ter beantwoording van de vraag waarom de Republiek op het gebied van de pestbestrijding achter lag, zouden alle genoemde factoren nader onderzocht moeten worden, bij voorkeur in hun onderlinge samenhang. Het is hier echter niet de plaats om dat te doen. Het gaat er in dit hoofdstuk immers alleen om vast te stellen wat Van Diemerbroeck over de pest en pestbestrijding dacht en wat hij met zijn boek kan hebben bijgedragen aan die bestrijding. Nu is zijn boek eerst en vooral een medisch handboek waarin haarfijn uit de doeken wordt gedaan hoe de ziekte gedefinieerd moet worden, wat haar oorzaken zijn en vooral ook wat de medicus kan doen om ze te voorkomen dan wel op te heffen. Tegen die achtergrond lijkt het zinvol om de factor medische kennis te isoleren van al die andere factoren die bij de beleidsvorming een rol speelden en deze in een afzonderlijk hoofdstuk uiteen te zetten.

4.4 Medische denkbeelden over pest

4.4.1 Inleiding

Hoe zagen doktoren en chirurgijns het ontstaan en de verspreiding van de pest en hoe dachten ze dat de ziekte moest worden bestreden? De medische wereld vormde een eigen domein en daarin voerden de ingezetenen een eigen debat dat soms ver afstond van het discours in andere domeinen.

⁹¹ RGP Notulen SvH VII p. 849 no 156 dd 29 juli 1636: (Res SvH 5 juni 1636).

Daarin speelden, om een voorbeeld te noemen, economische of machtspolitieke overwegingen geen rol van betekenis. Achtereenvolgens passeren de belangrijkste opvattingen sinds de Oudheid de revue.

4.4.2 Antieke thesen

In de Oudheid ontstonden diverse hypothesen omtrent het ontstaan van besmettelijke ziekten. Op grond van huidige inzichten kunnen ze worden opgedeeld in bovennatuurlijk en natuurlijk. Bovennatuurlijk waren de magisch-mythologische denkbeelden volgens welke de pest het gevolg was van kwade demonen. Bovennatuurlijk waren ook de inzichten die een god als veroorzaker van de pest aanwezen. Bekend is de beroemde passage in de Ilias waarin een god zijn pestige pijlen afschiet op de Grieken die de dochter van een Trojaanse priester hebben geschaakt. Erg bruikbaar waren de bovennatuurlijke theorieën niet. Sommige koppelden er de idee aan dat de mens zich aan de straf der goden niet kon of mocht onttrekken, andere leerden dat de ziekte met gebed moest worden bestreden – een beleid dat in de praktijk natuurlijk niet zo veel opleverde.

Bij de natuurlijke versies ging het in hoofdlijnen om twee theorieën. De achteraf vruchtbaarste stelde dat de besmetting door ziekmakende deeltjes van het ene wezen op het andere werd overgebracht door een smetstof. De Romeinse heerboer Varro dacht dat het hierbij om levende beestjes ging. Minder bruikbaar was, andermaal achteraf, de theorie die stelde dat de lucht die mensen inademen, op een of andere manier ‘bezoedeld’ is. De vervuiling of bezoedeling van de lucht, de Grieken spraken van een miasma, kon verschillende oorzaken hebben: ze lagen in de atmosfeer en de sterren, maar ook in de aarde die giftige dampen uitbraakte. Daarnaast waren er de dampen die mensen zelf veroorzaakten. Ze stegen op uit de rottende kadavers die niet werden opgeruimd en uit de lijken van soldaten die na hun sneuvelen soms dagen of weken lang in het rond lagen. Ook stilstaand en stinkend water stond in een verdachte reuk. Volgens sommigen impliceerde de door Galenus gepropageerde miasmatische grondgedachte dat vervuilde lucht altijd iedereen treft – iedereen ademt immers lucht in. De ietwat krampachtige consequentie hiervan was dat een epidemie die niet iedereen gelijkelijk treft, geen pest kan zijn. Anderen dachten genuanceerder en meenden dat leeftijd en geslacht wel degelijk ook een rol speelden en dat vooral de constitutie van een persoon bepalend was voor de kans om na inademing van de ziekmakende lucht daadwerkelijk pest op te lopen (Cohn, 2010: 77-78).

4.4.3 Botsende opvattingen in Zuid-Europa

Bij de eerste pestuitbraken in de late Middeleeuwen, steunden de medici blijkens bewaard gebleven pesttraktaten niet of niet alleen op de geschriften uit de Oudheid – die bronnen vloeiden toen nog maar spaarzaam (Cohn, 2010: 9). In plaats daarvan deden ze zelf de nodige empirische kennis op. Eigen ervaring leerde dat de ziekte buitengewoon aanstekelijk was en dat er in het ontstaan van epidemieën een steeds terugkerend patroon te ontdekken viel: als een ongelukkige door de pest werd getroffen, sleurde hij in eerste instantie zijn huisgenoten mee. Vervolgens drong de ziekte een volgende woning binnen waar zich hetzelfde fenomeen herhaalde. Dit patroon (de Engelsen spreken van ‘household clustering’) was bij pest veel nadrukkelijker aanwezig dan bij andere besmettelijke ziekten (Cohn, 2010:10). De goede waarnemer zag dus dat de mensen bij een epidemie, anders dan Galenus leerde, niet tegelijkertijd ziek werden, maar de een na de ander. Dat wees op een overdracht van de ziekte door een ziekmakend agens dat van mens op mens overgaat en dat sprak tegen een algehele kwalijke verandering van de lucht in kwalitatieve zin.

Wat men zag, paste dus niet in het zo gezaghebbende Galenistische leerstuk. Dat werd een moeilijk punt, toen de Ouden in de Renaissance steeds meer gezag kregen. Vanaf 1490 kwamen er vertalingen van Hippocrates en Galenus in het Latijn beschikbaar. Daardoor ontstond een soort polariteit in het denken over pest: de empirische waarnemingen en de miasmatische, Galenistische

ideeën pasten niet meer bij elkaar. Sommigen stelden daarop dat de waarnemingen niet zuiver waren en dat waarnemer niet zag wat er werkelijk gebeurde. Anderen zochten daarentegen naar theorieën die beter bij de waarnemingen pasten. Zo kwamen ze terecht bij de antieke natuurwetenschappers / filosofen die dachten dat de wereld uit deeltjes bestaat. En bij die Romeinse hereboer die het bestaan van onzichtbaar kleine levende beestjes had gepostuleerd. Een van de eerste vertegenwoordigers van deze richting in de Nieuwe tijd werd de Italiaanse medicus Girolamo Fracastoro (1478-1553). Deze poneerde in zijn boek *De Contagione et Contagiosis Morbis* (1546) dat de oorzaak van de ziekte een pestgif is dat de ziekte langs drie wegen verplaatst: a) door aanraking direct van mens op mens, b) via draagstoffen (*fomites*) zoals kleren en andere goederen en c) tenslotte *ad distans* (= op een afstand). Dat laatste hield in dat de lucht niet als geheel bezoedeld was, dus een kwalijke kwaliteit had aangenomen, maar dat zich in de lucht smetstoffen, contagia, bevonden die van de ene mens op de andere konden overgaan.

Fracastoro's boek luidde een langdurige strijd in tussen de beide richtingen. Dat die lang duurde, kwam zonder twijfel doordat de aanhangers van beide richtingen konden wijzen op empirische feiten die hun theorie steunden, terwijl er geen gegevens waren die een van beide definitief falsificeerde. De strijd speelde zich vooreerst en vooral in Italië af. Volgens Cohn, een mediëvist die de pestliteratuur uit de zestiende eeuw uitvoerig heeft bestudeerd, leidde de zware epidemie van 1575-78 in Italië tot een ombuiging in het denken die zou uitmonden in een overwinning van de contagiumthese: de ziekte wordt alleen door besmetting van mens op mens overgebracht, eventueel middels een dragerstof. Het strijdperk zag er als volgt uit. Om te beginnen waren er de behoudende medici die als vanouds uitgingen van de Galenistische these. Zij waren reeds te herkennen aan het 'format' van hun geschriften. Dat zag er onveranderd als volgt uit: de auteur begint onder ampel verwijzen naar de Ouden met uitvoerige definities van de pest. Vervolgens geeft hij een grondig en geleerd overzicht van de (humoraal-pathologische) mechanismen die bij pest in het geding zijn. Daarna worden de oorzaken van de pest uitvoerig besproken. Vrijwel alle auteurs beginnen met de stelling dat het om een miasma gaat. De oorzaken van dat miasma verschillen echter per schrijver. Ze reiken van bovennatuurlijke tot kosmische en van astrale tot aardse invloeden. Vervolgens buigen de 'klassieke' auteurs zich over methoden tot preventie en curatie (Cohn, 2010: 93). Bij de behandeling van zieken gaan aderlaten, clisteren en andere Galenistische behandelwijzen voorop. Onder preventie bevindt zich een bonte baaierd van adviezen. Ze gaan van het reinigen van de lucht (o.a. met de door Hippocrates zelf aanbevolen vuren) tot het schoonmaken van straten en wateringten, en van het afmaken van huisdieren tot het meer of minder streng isoleren van zieken. Zieke mensen konden hun naasten aansteken en dat moest worden voorkomen. Daaraan verbond men in het algemeen echter niet de conclusie dat er quarantaines moesten worden ingesteld; die waren immers erg lastig in – en uit te voeren. Bovendien hadden ze volgens tegenstanders weinig effect, daar ze een besmetting via de lucht niet konden tegenhouden.

4.4.4 Strijd

Een nieuw element in de strijd trad op, toen zich meer en meer wetenschappers losmaakten van het Aristotelische kwalitatieve denken en overgingen op kwantitatieve methoden. Zij probeerden de verschijnselen die ze zagen, uit te drukken in maat en getal. Daartoe werd het precieze beloop van epidemieën zo nauwkeurig mogelijk vastgelegd. Onderzoekers volgden haar optreden niet alleen van stad tot stad, maar van straat tot straat en zelfs van huis tot huis. Op basis daarvan probeerden ze het verspreidingspatroon en het daarachter schuilende mechanisme van de pest te achterhalen. Zo zouden wellicht aanknopingspunten worden gevonden om de opmars effectief te stoppen.

Een tweede gevolg van de nieuwe benadering was dat de tijdgenoten dieper gingen nadenken over sociale en economische factoren. Dank zij de statistiek kwamen de gevolgen van verschillen tussen arm en rijk duidelijker te voorschijn – als oorzaak dan wel als gevolg van de pest. Als aan deze

ontwikkeling één naam verbonden moet worden, is het die van Giovanni Philipppo Ingrassia (1510-1580). Deze geneeskundige was protomedicus van Sicilië en als zodanig adviseur van de koning van Spanje. Hij onderscheidde zich in zijn vuistdikke boek over de pest uit 1576 ⁹² niet alleen door een kwantitatieve benadering, maar ook door zijn open oog voor sociale en economische factoren. Ingrassia zag bijvoorbeeld dat de pest in dichtbevolkte arme volkswijken veel harder om zich heen sloeg dan in de deftige huizen van de bovenlaag. Ook veronderstelde hij een verband tussen armoede, ondervoeding en de kans op pest. Een opmerkelijk kenmerk van zijn boek is dat het in de landstaal werd geschreven. De auteur richtte zich niet alleen tot zijn vakbroeders, maar ook tot de overheden, en dat laatste zeer nadrukkelijk. Ingrassia was tot het inzicht gekomen dat zij het waren die de pest moesten keren; individuele burgers stonden immers vrijwel machteloos. De wakkere medicus voorzag de overheid van uitvoerige adviezen over de collectieve maatregelen die genomen moesten worden. Zij betroffen de zorg voor zieken en voor armen, de bouw van hospitalen en de oprichting van gezondheidscommissies. In zijn boek gaat Ingrassia uitvoerig in op de inrichting van inlichtingendiensten en zelfs op de wetgeving die nodig is in verband met quarantainemaatregelen. Opmerkelijk is de rigoureuze aanpak die Ingrassia bepleit. Hij meent dat een pestepidemie te vergelijken is met een oorlogssituatie en daarom moeten de besturen harde en vergaande maatregelen nemen. Halve maatregelen leveren niets op.

Het zal niet verbazen dat het boek van Ingrassia de gemoederen in Italië heftig in beweging bracht. Met name de dwingende noodzaak van quarantaines die volgde uit de contagiumthese werd onderwerp van hevige discussies. Quarantainemaatregelen waren onaangenaam en schaadden het handelsverkeer, terwijl ze vaak toch niet het gewenste resultaat opleverden. Eén klein lek kon voldoende zijn om de pest ergens binnen te laten. Een treffend voorbeeld van de felle strijd tussen de aanhangers van de oude en de nieuwe denkbeelden vormen de gebeurtenissen in Venetië. Nadat deze stad op een gegeven moment met krachtige quarantainemaatregelen was begonnen, zwakte de epidemie sterk af. Toen sommige medici daarop te kennen gaven dat het helemaal niet om pest ging, was het stadsbestuur maar al te graag bereid om de maatregelen – die schadelijk voor de economie waren – weer in te trekken. Daarop volgde een heftige discussie en verzocht de stad twee professoren uit Padua, het nogal Aristoteliaans georiënteerde centrum van de geleerde medische wereld, om een uitspraak te doen. Deze twee, Hiëronymus Mercuriale en Hiëronymus Capodivacca, gaven te kennen dat Galenus had gezegd dat de pest, die immers met de lucht kwam, iedereen gelijkelijk trof. Ze was *communis*. In Venetië, zo vervolgden de twee Galenisten, trof de pest jong en oud even hard en zo ook man en vrouw, maar daar stond tegenover dat de armen veel zwaarder werden getroffen dan de rijken (Cohn, 2010:190). Bijgevolg moest worden geconcludeerd dat het niet om een pestepidemie ging zoals door Galenus bedoeld. Van strenge quarantainemaatregelen kon derhalve worden afgezien. De omstandigheid dat sommigen mensen nu eenmaal gevoeliger zijn voor de pest dan anderen deed daar volgens de twee hoogleraren niets aan af. Het feit dat de pest bepaalde stadsdelen in Venetië oversloeg evenmin. Het advies van de twee geleerden lokte naast bijval ook zware kritiek uit. Opmerkelijk mag heten dat deze vooral afkomstig was van medische leken. Een zekere pater Fiamma schreef dat de twee geneesheren wel blind leken voor een werkelijkheid die zich aan ieder weldenkend mens opdrong. De stad had zich ten onrechte door Galenistische noties laten misleiden. Het ging bij pest immers niet om verkeerde sappen en ook niet om vuile lucht. De ziekte was het gevolg van het interageren van mensen: *‘per la pratica e conversazione della genti.’* (Cohn, l.c.). De medisch amper onderlegde pater had gelijk – de beroemde geleerden moesten het later toegeven. Misschien had de geestelijke zijn gelijk wel te danken aan het feit dat hij medisch ongeschoold was en (dus) niet gevangen zat in het Galenistische bolwerk.

⁹² Informazione del pestifero e contagioso morbo, il quale affligge ed ha afflitto questa città di Palermo nell'anno 1575, 1576, con regimento preservativo e curativo. (1576).

De pater stond overigens niet alleen. Hij was de vertegenwoordiger van een groeiende schaar van leken die in het laatste kwart van de zestiende eeuw een toenemende stroom van geschriften tot stand bracht. Het ging om een nieuw genre, waarin veel aandacht werd besteed aan de beschrijving van wat er tijdens een epidemie allemaal gebeurde, dus waar de ziekte begon, hoe ze zich uitbreidde en vervolgens ergens tot stilstand kwam. Het nieuwe sprak vaak reeds uit de titel: in plaats van het vertrouwde *De peste* dat de (Latijnse) geschriften van veel doctors sierde, ging het in de nieuwe (Italiaanse) geschriften steevast om de *successo* of *progresso della peste*. De auteurs waren vaak geen medici, maar priesters, notarissen en ambtenaren. De leken-auteurs schreven in hun moedertaal en zetten hun boeken heel anders op dan de oude dokters. Ze begonnen niet meer met de gebruikelijke definities van de pest en ook niet met pathofysiologische beschouwingen. In plaats daarvan kwamen ze met nauwkeurige beschrijvingen van het beloop van de pest, van dag tot dag en van wijk tot wijk. Voorts besteedden ze veel aandacht aan de beschrijving van de maatregelen die de overheden van kerk en staat namen en aan de effecten die dat opleverde (Cohn, 2010: 92). Een treffend voorbeeld van het nieuwe genre leverde de jezuïet Paolo Bisciola (1555-?). In zijn boek *Relatione verissima del progresso della peste di Milano* (1577), gaat het niet meer over God en ook niet over het effect van de sterren en planeten. De auteur hamert in plaats daarvan op de these dat de pest ontstaat door contacten tussen mensen. Dat uitgangspunt vormt de leidraad voor zijn hele verdere betoog. Als tweede voorbeeld kan de Milanese notaris Giacomo Filippo Besta worden genoemd. Deze begon zijn relaas niet in Milaan zelf, maar in Trente dat door velen beschouwd werd als de porte d'entree van veel pestepidemieën. De notaris vertelt uitvoerig wat de overheid allemaal ondernam en probeert ook het effect van de maatregelen vast te stellen. De genomen maatregelen zijn niet anders dan als draconisch te kwalificeren (Cohn, 2010: 109). Besta, zelf inspecteur in een van de wijken, legt echter uit waarom dat nodig was. Als derde voorbeeld geldt de *Successo* van Asciano Centorio degli Ortensi, een man die tijdens de epidemie administratief medewerker van een gezondheidscommissie was (Cohn, 2010: 110-111). Zijn boek *I cinque degl'avvertimenti* (1629) werd door Duitse medici in het Latijn vertaald. Of het boek in Nederland werd gelezen is niet bekend – Van Diemerbroeck noemt het in elk geval niet.

Het zal niet verbazen dat deze nieuwe, niet medisch geschoolde schrijvers de nodige kritiek hadden op de medici van de oude stempel (Cohn, 2010: 116). Zo toonde de Veronese notaris Canobbio zich zeer verheugd dat zijn stad, Verona, niet luisterde naar het geneuzel van de medici en deed wat ze moest doen. Dat leidde ertoe, zo schreef hij tevreden, dat de stad er beter van afkwam dan andere steden die geen strenge anti-contagionistische maatregelen hadden genomen.

4.4.5 Opvattingen over pest in de Republiek

In Italië deed zich in de tweede helft van de zestiende eeuw dus een verschuiving voor in het medische denken over de pest en zijn oorzaken. In Noord-Europa duurde het nog een eeuw voor de contagionistische theorie als de enig juiste werd aanvaard en de bijbehorende handelingsschema's serieus werden genomen. En zelfs daarna bleven de geneesheren vaak nog vast houden aan de miasmatische, Galenistische denkbeelden. Eerder werd reeds aangestipt dat de zeer gezaghebbende 'Engelse Hippocrates', Thomas Sydenham, in het midden van de zeventiende eeuw nog steeds geloofde dat de pest het gevolg was van dampen die uit de aarde opstegen. Daarenboven hield hij nog onverkort vast aan een opvatting die in het protestantse Noorden zwaarder lijkt te hebben gewogen dan in het katholieke Zuiden: de pest was voor alles een straf die God de mensen oplegde wegens hun zondige gedragingen. Ook in de Republiek deed de theologische these veel opgeld. En ook daar hield men vast aan de Galenistische miasmaleer. Het lijkt welhaast alsof het om twee versies van een en hetzelfde model ging. Van Diemerbroeck beschrijft het heel plastisch, als hij

noteert dat Gods toorn en daarmee de ziekte worden opgewekt door 'de schandelijke en stinkende dampen die uit de moerassen en vuile poelen van onze zonden naar boven opgeklommen zijn'.⁹³

Aangezien men niet kon ontkennen dat mensen elkaar aanstaken, hingen veel medici een driedelige 'en-en-en-theorie' aan. De eerste oorzaak is God die straft. Hij voorziet daartoe langs bovennatuurlijke weg de lucht van een pestig gif dat als materie of als pestige kwaliteit op de mensen neerdaalt. Nadat dit gif mensen ziek heeft gemaakt, steken die vervolgens elkaar aan, door direct of indirect contact of door de lucht. Een typische vertegenwoordiger van de hier gerepresenteerde opvatting was de invloedrijke Dordtse medicus Johan van Beverwijck (1594-1647). In zijn *Schat der gesontheit* (1636) bespreekt hij de oorzaken van de pest uitvoerig. Zoals we verderop zullen zien, was ook Van Diemerbroeck deze theorie toegeedaan.

Een interessante vraag die hier wordt opgeroepen, is of de combinatie God-miasma-contagium als oorzaak van de pest vooral werd aangewezen door aanhangers van het protestantisme. In die richting wijst een opmerking van medico-historicus en graecus Cats Bussemaker die schrijft dat Van Diemerbroeck worstelde met de vraag hoe hij natuurlijke en bovennatuurlijke oorzaken met elkaar kon verbinden (Cats Bussemaker, 1838). Men kan zich voorstellen dat het miasma diende als verbinding tussen het bovennatuurlijke, goddelijke en het natuurlijke, contagieuze element. Twee feiten geven enige steun aan deze hypothese. Het eerste is dat er in juist in de Calvinistische Republiek en in Engeland veel aanhangers van de combinatietheorie waren. Noordegraaf en Valk, (1996: 31 e.v.) hebben zich over de vraag gebogen hoe in de medische wereld hier te lande werd gedacht over het ontstaan van pest. Uit hun studie laat zich afleiden dat niemand het werkingsmechanisme met micro-organismen en vlooiën doorzag en dat de medici er veelal een combinatietheorie op nahielden. Niemand stelde - voor zover na te gaan - dat rigoureuze methoden van positieve en negatieve isolatie het enige juiste wapen tegen de pest vormden.

Het tweede feit is dat auteurs die dit stelden in de Zuidelijke Nederlanden wel worden gevonden. Een goed voorbeeld vormt Van Diemerbroecks Zuid-Nederlandse collega en tijdgenoot Thomas Montanus of Van den Berghe (1617-1685). Deze medicus studeerde in Leuven en in Italië en vestigde zich vervolgens in Gent en Brugge, alwaar hij onder andere naam verwierf als geneesheer van het Sint-Janshospitaal in Sint-Winoksbergen bij Brugge. Over de pestepidemie die Brugge in 1666 trof schreef deze dokter *Qualitas Loimodea sive pestis Brugana anni MDCLXVI* (1669). Dit geschrift is in 2008 aan de vergetelheid ontrukkt door enkele Vlaamse medici, die het door een arts en latinist uit het Latijn lieten vertalen.⁹⁴

Montanus maakt geen gewag van een wrekende God, maar begint zijn boek met het aanroepen van de pestheilige Franciscus Xaverius. Vervolgens stelt hij met nadruk dat het de dure plicht van overheden is om alles te doen wat mogelijk is om de pest buiten de poorten te houden. Dat moet omdat er twee soorten pest zijn: een miasmatische en een contagieuze. Bij de strijd tegen die laatste baten alleen cordons en quarantaines.

4.4.6 Een besluit van de Staten van Holland uit 1664

In de Republiek dringt pas in de tweede helft van de zeventiende eeuw de idee door dat de pest *alleen* door een besmetting van mens op mens wordt overgebracht. Deze gedachte vindt men voor het eerst treffend verwoord in een resolutie en een daarin vervat plakkaat dat op 8 augustus 1664 werd uitgevaardigd door de Staten van Holland. Vervuiling van lucht, water en bodem zijn volgens de

⁹³ Zie ook Noordegraaf, p 3.

⁹⁴ Deze Latijnse tekst uit 1669 werd in een Nederlandse vertaling gepubliceerd als *Pestis Brugana*. Een aflevering in de reeks *Tijdingen*. Brugge, 2008.

opstellers slechts 'foverende' factoren. Dit besluit kan een zekere historische betekenis niet worden ontzegd en het leek dus alleszins de moeite waard om zijn totstandkoming nader te bekijken.

4.4.6.1 Hoe ontstond het besluit?

Holland leed in de jaren 1663-1664 onder een zware pestepidemie. De Hollandse Staten besloten derhalve tot het uitbrengen van een pestordonnantie. Daarin ging het om 'middelen en praecautien tegens het voortzetten van de Pest.' Op 23 juli 1664 werd in een resolutie commissoriaal besloten dat een commissie van Statenleden zich over het pestprobleem moest buigen. Zij diende overleg te voeren met deskundige doctoren en chirurgijns en op basis daarvan een advies aan de steden op te stellen – veel meer kon een gewest niet doen. Men had haast en wilde alles in één zittingsperiode afhandelen. De Staten vroegen bijgevolg aan de (hier alfabetisch geordende) steden Alkmaar, Amsterdam, Gouda, Haarlem, Hoorn en Leiden om zo spoedig mogelijk een ervaren medicus of chirurgijn naar Den Haag te sturen. De brief met het verzoek aan de steden werd op 28 juli in Gouda besproken (Bik, 1955: 107). Het was een verzoek 'om een ervaren doctor medicinae naar Den Haag te zenden om prae-advys uit te brengen op de resolutie, behelzende middelen ende praecautien teghens het voortzetten van de pest'.⁹⁵ Formeel ging het dus niet om de kwestie van de quarantaine – maar alleen om de vraag wat men met de pest aan moest. De aangeschreven steden⁹⁶ stuurden hierop een medicus, zijnde ofwel een stadsarts of een medicus die nauw bij het bestuur betrokken was. Uit Den Haag, zelf geen stemgerechtigde stad, kwam ook een medicus – over wie straks meer. Leiden stuurde behalve een 'gewone' medicus twee hoogleraren. Alles ging volgens plan heel snel, want de doktoren kwamen reeds 'op den laatste dag van juli' met een rapport. Tijd om veel touw te trekken over de oorzaken van pest kreeg de medische adviescommissie dus niet. De gewestelijke subcommissie hield de vaart er vervolgens in. Reeds een week later, op 8 augustus, werd een plakkaat gepubliceerd dat als concept eerst nog de Statenvergadering had moeten passeren.

4.4.6.2 Het pre-advies van de medici

Het pre-advies van de medische adviseurs begint met de stelling dat zij unaniem van mening zijn dat de pest 'niet gesproken [is] uit eygen infectie van de lucht' maar dat ze 'van buiten door contagie hier te lande [is] binnengebracht'. 'Door al te familiale conversatie' heeft ze zich vervolgens verbreid. Daarnaast werd de uitbreiding van de pest 'gefoveerd' door slecht water. Bijgevolg was het dus in het belang van de hele Republiek dat de zieken van de gezonden 'worden gesepareert en de dagelijxce conversatie wordt vermeden'.

De consequentie van deze stelling was dat de overheid quarantainemaatregelen moest nemen; niemand kon immers nu nog zeggen dat de bezoedeling van de lucht dergelijke maatregelen zinloos maakte. Vreemd is nu dat de medici niet van quarantaine spraken: ze lieten het bij een reeks maatregelen die, naar het lijkt, waren overgenomen uit een ordonnantie van de stad Gouda – een van de adviseurs, Johan de Vrije, kwam uit die stad. Het gaat zoals gebruikelijk om een aantal voorschriften die betrekking hebben op de reinheid van bodem en lucht en een aantal bepalingen rond het scheiden van zieken en nog gezonden. Naar echte, separerende quarantainemaatregelen

⁹⁵ Bik, 1955: 125 verwijst naar 'Kamerb. 1664 juli 28 fol 37.' Een deel van de resolutie van aug. 1664 staat als bijlage 3 op p. 527 van het boek van Bik. Daarin staat niet wat Bik wel schrijft, namelijk dat men controle op naleving van de regels wilde, dat men inzag dat de ordinariis officiers en dienaars van justitie het niet konden doen en dat men daarom net als in andere landen gedeputeerden uit de magistraat moest benoemen en verder buurt of wijkmeesters.

⁹⁶ Resolutie Staten van Holland, d.d. 23 juli 64: de Staten stellen een commissie samen om over de problemen met de pest na te denken en noodt de gecommitteerden van Haarlem, Leiden, Amsterdam, Gouda, Alkmaar en Hoorn om hierin deel te nemen.

zoekt men vergeefs. Aldus geeft het pre-advies om twee redenen te denken. De eerste is dat de medici quarantaine buiten beschouwing laten. De tweede is dat ze met een unaniem standpunt zeggen te komen. Vooral dat laatste is vreemd, omdat heel wat medici in de Republiek dachten dat de oorzaak van de pest driedelig was: God straft de zondaren en maakt daartoe langs bovennatuurlijke weg de lucht ziekmakend. De mensen die hierdoor worden aangetast, kunnen via bepaalde smetstoffen elkaar aansteken. Een en ander geeft te denken: hebben de medici zich het pre-advies door leden van de Statencommissie in de mond laten leggen? Met zekerheid kan deze vraag niet worden beantwoord. Aangezien bekend is wie de adviserende medici waren, kon wel worden vastgesteld dat minstens twee leden de alleen-door-contact-these zeker niet aanhingen.

4.4.6.3 De leden van de adviescommissie

Als eerste wordt in de niet-alfabetische lijst van adviseurs Willem van der Straten of Stratenus (1593-1681) genoemd. Waarschijnlijk was hij dus de voorzitter van de medische adviescommissie. Hij kwam uit het niet-stemgerechtigde Den Haag en is dus vermoedelijk door de Staten zelf als voorzitter gevraagd. Van der Straten was een man van gewicht: zoals eerder is medegedeeld in hoofdstuk 2, was hij de eerste hoogleraar geneeskunde in Utrecht geweest. In 1646 werd hij lijfarts van stadhouder Frederik Hendrik, een functie die hij behield onder Willem II en Willem III. Hij was daardoor tevens een soort van eerste legerarts. Stratenus was in 1664 al 71 jaar oud, maar waarschijnlijk nog erg monter en gezond. Hij moet dat nog lang zijn gebleven, want in 1672, acht jaar later, schreef hij voor de regering een rapport over een besmettelijke ziekte die in Schoonhoven in de waterlinie was uitgebroken (Kerkhoff, 1976: 67). In dat zelfde jaar keerde hij terug in Utrecht. Daar werd hij, inmiddels 79 jaar oud, burgemeester en curator van de universiteit. Uit deze beknopte biografie valt af te leiden dat de oude Stratenus ruime ervaring als medicus had en bovendien over zekere bestuurlijke kwaliteiten moet hebben beschikt. Verder is bekend dat hij een brede opleiding had genoten waarin alle aspecten van de pestbestrijding voorbij gekomen moeten zijn. Zijn leermeester Heurnius schreef een 'Noodigh pestboek', dat sterk stoelde op miasmatische beginselen. In Italië moet Stratenus echter ook kennis hebben gemaakt met een pestbestrijding op contagionistische grondslag. Zelf lijkt hij echter geen aanhanger van contagionistische beginselen te zijn geweest. Zijn advies over de ziekte onder de soldaten in Schoonhoven ademt een miasmatische geest. Verder komt uit zijn *Causae, signa et medela Februm, comprehensa et proposita septem disputationibus in Academia Trajectina* (1640) naar voren dat hij nog vasthield aan de these van de bezoedelde lucht (al was hij niet blind voor het feit dat mensen elkaar konden aansteken). Het lijkt dus gerechtvaardigd om aan te nemen dat Stratenus de in de Republiek vaak vertolkte drie-oorzakentheorie aanhield. Terzijde zij opgemerkt dat de geneesheer volgens diverse bronnen grote belangstelling voor het verschijnsel geuren had.⁹⁷

Er was nog een tweede medicus in de commissie die niet geloofde dat de pest enig en alleen door contact werd overgebracht. Het was niemand minder dan de op dat moment vijftigjarige Leidse hoogleraar Franciscus de le Boë Sylvius (1614-1672). Als overtuigd Remonstrant dacht Sylvius dat de pest een straffe Gods was, maar dat sloot niet uit dat ze door natuurlijke oorzaken kon ontstaan (Baumann, 1949: 51 e.v.). In *Praxeos Medicae idea nova* (1671) staan een aantal losse verhandelingen, waarvan de tweede over de pest gaat. Banga citeert hieruit. 'Niemand met gezond verstand zal ontkennen, dat ziekte en dood, vooral de pest, straffen Gods zijn; doch dit belet niet te stellen dat ze uit kennelijke natuurlijke oorzaken ontstaan, die niet altijd door de geneeskunde kunnen worden bestreden, wanneer God niet zijn zegen schenkt. Die zulks niet in acht neemt, is een weetniet in de geneeskunde'. 'Eene bepaaing van pest geeft hij niet', zegt Banga, maar hij beschrijft

⁹⁷ Zie: Banga, 1868/1975: 388; Haller, *Bibl. Med. Pract.* II, p. 651 en III, p. 273; Baumann z.j.: 44 en Ten Doesschate, 1963: 5-10.

de verschijnselen uitvoerig. 'Bij pest is het bloed dunner, vloeibaarder, minder samenhangende dan gewoon, *solito fluidor et minus consistens ac grumescens*'. Dat komt door een scherp vluchtig zout (Banga, 1868/1975: p. 480-1). Hoe hij over het ontstaan van de pest dacht, komt naar voren uit een in zijn *Opera omnia* (1679) opgenomen traktaatje over de pest. Hierin schrijft de medicus dat chemische veranderingen in het lichaam het gevolg zijn van een *sal volatile* in de lucht dat tot alkalische toestanden in het lichaam leidt (Baumann, z.j. 171). In een rectorale rede op 8 februari 1670 spreekt hij over een *morbus pestilentialis* die Leiden trof in de jaren 1669-1670. De oorzaak was de door mensen ingeademde lucht. Daarin zaten zure en loogachtige stoffen die in het Zuiden waren ontstaan en naar ons toegewaaid. In zijn *Tractatus de peste epidemica Lugdunum Bat. 1667 plures affligente* stelt Sylvius, drie jaar na het advies aan de Staten van Holland, nog eens dat het om een smetstof gaat die uit de lucht komt, door de lucht wordt medegevoerd uit het Zuiden (Baumann, 1949: 170-1). Dat was een idee die Descartes overigens ook aanhing.⁹⁸ Het gaat om een vluchtig loogzout. Verder zitten er olieachtige deeltjes in de lucht en vuurdeeltjes der zonnestralen. De laatste twee maken het eerste scherp. Sylvius was dus geen typische vertegenwoordiger van het contagionisme. Hij dacht niet dat de pest alleen ontstaat door smetstoffen die van mens op mens overgaan (Banga, 1868/1975: 480-1). Hij deelde deze mening, zoals we nog zullen zien, met Van Diemerbroeck, wiens *Tractatus de peste* Sylvius in de kast had staan (Baumann, 1949: 46).

Over de derde adviseur, de Goudse medicus Johan de Vrije is betrekkelijk weinig bekend. Hij was niet alleen geneesheer, maar tevens secretaris van de stad Gouda (Bik, 1955: 107). Hij zal ook in die functie het nodige te stellen hebben gehad met het pestprobleem. Het vermoeden lijkt gerechtvaardigd dat hij een substantiële inbreng in het advies aan de commissie van Statenleden heeft gehad; veel van de elementen uit de gewestelijke ordonnantie lijken bijna letterlijk te zijn overgenomen uit een Goudse ordonnantie uit 1655 (Bik, 1955: 525). Dat geldt ook voor maatregelen die het binnenkomen van de pest moeten voorkomen. Bik (1955: 103) meldt dat de stad in 1593 al verordonneerde dat mensen die met kleren en bedden uit landen en steden kwamen 'waar de pest seer grasseerde', niet binnen gelaten mochten worden. In 1602 herhaalde de stad deze maatregel. Ook handel in bepaalde goederen binnen de stad werd verboden. De Vrije kan dus heel wel hebben gedacht dat de pest met zieke mensen en hun spullen de stad kon binnenkomen. Dat neemt echter niet weg dat hij tevens van mening kan zijn geweest dat de pest uit de lucht kon neerdalen.

Van de overige adviseurs kon niet goed worden vastgesteld wat hun opvattingen over pest waren. Dat gold voor Johannes van Horne (1621-1670). Hij werd geboren in Amsterdam, studeerde in Leiden en Utrecht (onder Van der Straten), maakte een studiereis naar Italië en bezocht Padua, Napels en Venetië. Daarna reisde hij naar Zwitserland, Frankrijk en Engeland. In Leiden doceerde hij anatomie en chirurgie en vanaf 1655 ook theoretische geneeskunde. Heurnius was veel in het buitenland geweest en hij moet dus geweten hebben hoe Italianen, Fransen en Engelsen bij pest optraden. Helaas schreef hij daar voor zover na te gaan, zelf niets over (NNBW, 7, 624-5).⁹⁹

Willem Piso (1611-1678) studeerde in Leiden en vestigde zich daarna in Amsterdam (Lindeboom, 1984:1535-6). Hij werd lijfarts van Johan Maurits van Nassau en hoofd van de medische dienst in

⁹⁸ Als Descartes een vriend per brief probeert over te halen ook naar de lage landen te komen. heet het: '... Je ne sais pourquoi vous êtes si amoureux de votre ciel d'Italie. La peste se mêle avec l'air qu'on y respire; la chaleur du jour y est insupportable; les fracheurs du soir y sont malsaines; l'ombre des nuits y couvre des larcins et des meurtres ...'. *Oeuvres de Descartes*. 11 Dln. [Volume 1] publ. par Victor Cousin...; [et précédées de l'éloge de René Descartes par Thomas] Paris: Levrault, 1824-1826. D1 I, p. 95-96.

⁹⁹ In 1600 verscheen het *Noodich pestboek* van Joh. Heurnius sr. Hij waarschuwt daarin tegen miasmabevattende artikelen en luchthoudende materialen, als wol, vachten en stro. Hij noemt de pest 'des lochtes dood'. Heurnius sr. lijkt een overtuigd miasmaticus te zijn geweest, maar daarmee liggen de opvattingen van zijn zoon natuurlijk allerm minst vast. Zie Steendijk-Kuypers, 1994: 169-170.

Brazilië. Piso kwam in 1644 terug. Hij had inmiddels verstand van tropische ziekten en introduceerde het gebruik van radix ipicacuanhee als probaat middel tegen dysenterie. Hij vestigde zich weer in Amsterdam en was er in 1648 en 1678 deken van het collegium medicum. In *De medicina Brasiliensi Libri IV*. (Leiden en Amsterdam, 1648)¹⁰⁰ schrijft Piso (in Boek I) uitvoerig ‘*de aere aquis et locis*’, maar hij gaat nauwelijks in op het mogelijke verband met het ontstaan van epidemieën. In de beschrijving van ziekten wordt pest terloops genoemd, maar – in tegenstelling tot cholera en lues venerea – niet uitvoerig besproken. Over miasmatische en contagionistische kwesties laat de auteur zich niet uit. Ook in *De Indiae utriusque re naturali et medica* (1658) zijn geen passages te vinden waaruit de opvattingen van Piso over het ontstaan van pest naar voren komen.

Over de overige drie leden kon maar weinig worden achterhaald. Desondanks kan worden gesteld dat de geneeskundigen die in Den Haag om de tafel waren gezet, zeer waarschijnlijk niet allemaal hetzelfde dachten over het ontstaan en de verspreiding van de pest. Minstens twee aanzienlijke adviseurs, Van der Straten en De le Boe Sylvius, gaven ruim baan aan miasmatische gedachten. We moeten dus welhaast aannemen dat in de vergadering of vergaderingen van de adviseurs een stevig debat heeft plaats gevonden, waarbij voorstanders hun contagionistische opvatting doordrukten. Een tweede mogelijkheid is dat de Statenleden die quarantainemaatregelen als onontkoombaar beschouwden, er de adviseurs van wisten te overtuigen dat een unaniem advies waarin de contagiumthese centraal stond, hun erg goed uitkwam. Een derde mogelijkheid is dat de adviserende medici het thema miasma of contagium zelf niet uitdrukkelijk ter sprake hebben gebracht, maar dat de leden van de commissie van Statenleden dat element later zelf aan het advies, c.q. het besluit hebben toegevoegd. Er zijn in elk geval twee argumenten die deze laatste veronderstelling ondersteunen. Het eerste is dat de regels die de doktoren voorstellen nog geheel en al de vertrouwde en-en-en- sfeer ademen. Van echte quarantaine-maatregelen, cordons, inlichtingendiensten en gezondheidscommissies is geen sprake. De tweede aanwijzing volgt uit de verdere behandeling van het pre-advies. De commissie van Statenleden nam het over, maar voegde er een aanvulling aan toe die baanbrekend mag worden genoemd.

¹⁰⁰ Te raadplegen via <http://www.s4ulanguages.com/marcgrave-montanus.html>.

Korte inhoud advies.

1. Arme mensen die ziek zijn, moeten naar het publieke pesthuis.
2. In de toekomst moeten hogere overheden buiten de stad barakken maken – nog voor de pest er is. Pestzieken die hierin niet willen worden opgenomen, worden in het eigen huis opgesloten.
3. Indien de gezonden het aangestoken huis ook verlaten, kan een niet nader omschreven, nieuw parfum worden uitgetroefd.
4. Rijken die ziek worden, moeten de stad uit of in separate delen van hun huis worden opgesloten.
5. Straten schoon, geen vuilnis op straat, seepsap[= gier] is uit den boze
6. Wie ziek is of woont in het huis van een zieke mag in beginsel niet naar markt, kerk etc. In noodgevallen moet men een witte stok dragen.
7. Na de dood van een zieke moet het huis nog enige tijd dichtgehouden worden. Daarna grondige reiniging.
8. Vanuit besmette huizen geen handel. Men mag zijn waar niet uitstallen.
9. Kleren en beddengoed alleen verkopen na grondige reiniging.
10. Huis pas weer verhuren na zes weken en grondige schoonmaak.
11. Stro uit huis niet in gracht of goot maar in huis of buiten stad verbranden.
12. Doden mogen niet door burens maar moeten door speciale dragers ten grave worden gedragen.
13. Geen voorwerpen op de kist.
14. Doodskisten moeten met pek waterdicht gemaakt.
15. In kerk grond pas open na de predatie (= als de meeste mensen weg zijn).
16. Geen borrels in huis dode, geen zwarte lakens erom heen.
17. Doden pas na 24 uur in kist [gevaar schijndood!] die dan niet langer dan twee dagen boven de grond mag staan.
18. Doden uit het pesthuis moeten buiten de stad diep worden begraven.
19. Honden en katten weg of dood.
20. Vuren uit pektonnen bij nieuw gegraven grachten, op kerkhoven enz.
21. In besmette huizen 'parfumen van sulfur, barnsteen, jeneverhout'.
22. Geen bederfelijk fruit eten.

4.4.6.4 Aanvullingen van overheidswege

De leden van de commissie van Statenleden beginnen hun aanvulling op het medische pre-advies door nog eens te benadrukken dat de dokters unaniem hebben gezegd dat de ziekte alleen door contact ontstaat. Daarom stellen ze voor om 'naar het voorbeeld van andere landen en wel gepoliceerde steden' als er pest dreigt geen koopwaar meer binnen te laten. Verder, zo stellen ze nadrukkelijk, hebben ze overwogen dat dit soort maatregelen 'van weynigh effect' kunnen zijn als op naleving niet streng wordt toegezien. 'Ordinaris officiers ende dienaers van justitie' kunnen dit niet aan; er moeten dan ook afhankelijk van de ernst en omvang extra mensen aangesteld worden en wel personen met autoriteit. De Statenleden hadden zich dus overduidelijk laten informeren over de werkwijze in andere landen waar gezondheidscommissies bestonden en waar strenge quarantainemaatregelen werden genomen. Daarbij moet gebleken zijn dat dergelijke maatregelen, anders dan hier te lande werd gedacht, meer voordelen dan nadelen opleveren. Uit welke bron de Edelmogende Heren putten, kon helaas niet worden achterhaald. Misschien heeft meegespeeld dat

in die dagen veel gesproken werd over een schip dat van Algiers naar Amsterdam was gevaren en daar voor een uitbreken van de pest had gezorgd. Van Diemberbroeck vermeldt het geval in zijn boek.

Als derde aantekening voegen de gecommitteerde leden toe dat ze het toejuichen als de doktoren proeven willen doen met goede parfums. Wanneer huizen daarmee op de juiste manier worden behandeld, zou dat een aantal zeer lastige problemen rond de huisvesting opheffen. Waarschijnlijk is een dergelijk experiment voorgesteld door Van der Straten die, zoals gemeld, een grote belangstelling voor het thema geuren en parfums had.

De stelling lijkt dus verdedigbaar dat het leden van de Statencommissie zelf zijn geweest die een fundamentele wijziging in de koers voorstelden: ze wilden quarantainemaatregelen die consequent zouden worden uitgevoerd door aparte functionarissen. De heren zullen zich er terdege van bewust zijn geweest dat ze met een dergelijk advies heel wat katten in de gordijnen joegen; God was uit de oorzakenlijst verdwenen en de verwijdering van de miasma-these maakte quarantaine onontkoombaar. Misschien moeten wij de nadruk op de unanimité van de commissie vanuit dit gezichtspunt begrijpen – medische adviezen werden wel vaker gebruikt om een bepaald beleid te rechtvaardigen (Baldwin, 1999: 532). Misschien is het ook om deze reden geweest dat de commissie de quarantainemaatregelen niet onmiddellijk wilde doen ingaan. Ze stelde ze voor als maatregelen die in de toekomst moesten worden genomen. Dat haalde de druk van de ketel en zou aanvaarding van het voorgestelde beleid gemakkelijker maken. Natuurlijk kunnen de bestuurders ook hebben gedacht dat quarantaine geen zin meer had, omdat de pest op dat moment al binnen was. Hoe de Statenvergadering op het plan reageerde, kan helaas niet precies meer worden achterhaald. Uit enkele amper leesbare krabbels van raadpensionaris Fagel op de hoek van een stuk kladpapier valt niet méér op te maken dan dat sommige steden vroegen hoe het met de biddagen stond.¹⁰¹

4.4.7 Waar blijft Van Diemberbroeck?

In het voorgaande is onderzocht welke opvattingen er in de eerste decennia van de zeventiende eeuw in de medische wereld bestonden over het ontstaan en de verspreiding van pest. In grote lijnen ging het om bovennatuurlijke en natuurlijke theorieën. In Engeland en de Republiek werd nog lang vastgehouden aan de these dat er sprake was van een combinatie van Gods toorn, miasmata en besmettelijke stoffen. Deze en-en-en-theorie verdween pas in de tweede helft van de zeventiende eeuw naar de achtergrond. In Zuid-Europa en zelfs in de Zuidelijke Nederlanden lijkt dat eerder te zijn gebeurd dan in de Noordelijke Nederlanden. Pas in de tweede helft van de zeventiende eeuw kwam de combinatie-theorie in de Republiek onder druk te staan. De eerste sporen daarvan vinden we in de hierboven besproken resolutie van de Staten van Holland waarin uitdrukkelijk wordt gesteld dat de pest alléén door direct of indirect contact tussen mensen wordt verspreid en dat alle andere factoren slechts bijkomende oorzaken zijn. Aannemelijk is gemaakt dat deze ommekeer eerder het werk van een aantal bestuurders is geweest dan dat van de door hen geraadpleegde medici. Deze gang van zaken roept reminiscenties op aan hetgeen in Italië gebeurd was: ook daar waren het medische leken, namelijk geestelijken, notarissen, juristen en ambtenaren geweest die hun pijlen richtten op het Galenistische bolwerk.

Terwijl Italiaanse overheden al met succes quarantaines toepasten die stoelden op het contagiumbeginsel, worstelden de doktoren in de Republiek dus nog over de vraag hoe natuurlijke en bovennatuurlijke factoren in elkaar grepen. Tegen deze achtergrond kan dan eindelijk de vraag worden gesteld wat Van Diemberbroeck met zijn boek kan hebben bijgedragen aan de collectieve

¹⁰¹ Nationaal Archief, Nr. archiefinventaris 1.10.29. Collectie Fagel 1513-1927. Bestanddeel 397 [= aantekeningen van Gaspar Fagel als gedeputeerde van Haarlem bij de vergaderingen van de Staten van Holland en Westfriesland].

strijd tegen de haastige ziekte. Zoals eerder is medegedeeld, gebeurde er dienaangaande van overheidswege in de Republiek voor 1679 niet veel. Al zeker werden er geen maatregelen genomen die op contagionistische beginselen steunden. Het antwoord op de hier gestelde vraag lijkt dus al bij voorbaat gegeven te kunnen worden: Van Diemerbroeck kan met zijn handboek weinig hebben bereikt. Bij een nadere beschouwing is zo'n conclusie echter al te voorbarig. Allereerst is denkbaar dat de overheid zonder de inspanningen van Van Diemerbroeck nog veel later was opgetreden. Voorts is denkbaar dat de invloed van Van Diemerbroecks boek zich pas later deed gelden, dus aan het einde van de zeventiende eeuw. De eerste veronderstelling laat zich niet toetsen en voor de tweede zijn geen duidelijke aanknopingspunten gevonden. Ook van effecten op het beleid in het buitenland werden geen duidelijke bewijzen gevonden.

Niettemin blijven enkele interessante vragen over. Zo ligt daar de vraag of de adviezen die Van Diemerbroeck gaf, niet goed waren of dat ze niet gehoord werden. Met andere woorden: was hij een roepende in de woestijn?

4.5 Van Diemerbroeck en de pest

In het voorgaande hebben we gezien dat de Republiek in de strijd tegen de haastige ziekte niet voorop liep. Voorts is aannemelijk gemaakt, dat de medici met hun en-en-en-theorieën de overgang van een miasmatische naar een contagionistische aanpak niet hebben bevorderd. Des te interessanter is het derhalve om te achterhalen wat de Nijmeegse pestdokter met zijn boek kan hebben bijgedragen aan een betere pestbestrijding. 'Mede op basis van zijn analyse kon de pest in de tweede helft van de zeventiende eeuw in heel Europa langzamerhand worden teruggedrongen om in de volgende eeuw definitief van het toneel te verdwijnen', aldus Ruud Priem ter gelegenheid van de aankoop van een schilderij van Van Diemerbroeck door Museum Het Valkhof (Priem, 2010: 21). Medewerkers en vrienden van genoemd museum gaan elders nog een stap verder: 'Van Diemerbroeck [...] verwerkte zijn ervaringen als behandelend arts in een invloedrijke publicatie, die veel heeft bijgedragen aan het terugdringen van de pest in Europa. De publicatie van het pesttraktaat bracht Van Diemerbroeck internationale erkenning als één van de belangrijkste Nederlandse wetenschappers van de 17de eeuw. [...]. Ook in onze tijd behoort het nog altijd tot de verplichte literatuurlijst in de geneeskundestudie' (aldus de website van genoemd museum).¹⁰² Zulke uitspraken vragen om een nadere toetsing. Om die uit te kunnen voeren, zou men allereerst moeten weten met welke theoretische of praktische boodschap Van Diemerbroeck zich tot welke doelgroep richtte en met welke bedoeling hij dat deed. Wat wilde hij veranderen, verbeteren of juist laten zoals het was? Vervolgens zou het mooi zijn als we konden achterhalen wat de bedoelde – en eventueel niet bedoelde – lezers ervan vonden en hoe ze op Van Diemerbroecks boodschap reageerden.

4.5.1 De doelgroep van de schrijver

De eerste van de hierboven gestelde vragen lijkt gemakkelijk te beantwoorden. Uit de tekst van de *Tractatus* komt duidelijk naar voren dat Van Diemerbroeck zich eerst en vooral op zijn (aanstaande) collegae richtte, dus op praktiserende medici die het als hun primaire taak zagen om (pest)zieke mensen bij te staan. Dat betekent niet dat de auteur alleen maar praktische kennis aandroeg. Van Diemerbroeck ging zeer grondig te werk en besteedde veel aandacht aan de theoretische aspecten van de pest en haar bestrijding. Alles wordt verwoord in het Latijn en waar

¹⁰² Persbericht Museum Het Valkhof (<http://www.museumhetvalkhof.nl/> Gelezen 12 02 2012). Zie ook H.M.Begeyn-Huisman en Ruud Priem, Recente aanwinsten van Museum Het Valkhof, in: *Jaarboek Numaga* LVII (2010) p. 189.

Van Diemerbroeck het nodig vindt om te verwijzen naar een in het Nederlands geschreven boek (van de heelmeester Paulus Babette bijvoorbeeld), vertaalt hij de betreffende passage in het Latijn. Kennelijk dacht de auteur aan een internationaal medisch onderlegd publiek.

Of hij ook geletterde leken tot zijn lezers rekende, valt niet zonder meer uit het boek zelf op te maken. Onmogelijk is het zeker niet. Aangenomen mag worden dat hij in elk geval de bestuurders van steden en gewesten, aan wie hij zijn boeken opdraagt, ook probeerde te bereiken; hun doen en laten was immers van grote betekenis bij de pestbestrijding. Tegen deze veronderstelling pleit dat Van Diemerbroeck die nota bene stadsarts en dus eerste adviseur van de Nijmeegse magistraat was geweest, weinig aandacht besteedt aan het 'openbare' aspect van de pestbestrijding. Naar de vlamme die J.P. Ingrassia op de bestuurders afstuurde, zoekt men in de *Tractatus* tevergeefs. Van Diemerbroeck kende het werk van de Italiaan wel. Bijgevolg mogen we aannemen dat hij zich verre heeft willen houden van de vele en zwaarwegende sociale, politieke, economische en bestuurlijke kwesties die met het optreden van een pestepidemie waren verbonden.

4.5.2 Een boek van de oude stempel

Van Diemerbroeck had zich voorgenomen te schrijven voor zijn collegae, en dan vooral voor degenen die zelf nog nooit een pestepidemie hadden meegemaakt. Het studieboek dat hij voor hen maakte, onderscheidt zich niet van de in academische stijl geschreven pesttraktaten die Italiaanse medici in de zestiende eeuw publiceerden. Het werk begint met een aantal obligate definitiekwesties en geeft vervolgens een uitputtend en van eruditie getuigend overzicht van de oorzaken die door andere auteurs in verband met de pest waren genoemd. De schrijver verwijst ampel naar antieke auteurs. Daarnaast haalt hij ook eigentijdse schrijvers aan, maar naar de 'progressieve', hiervoor genoemde Italiaanse (leken)auteurs verwijst hij niet. Contagionistisch denkende medici komen niet vaak aan het woord. Girolamo Fracastoro wordt enkele malen aangehaald, maar niet in verband met zijn *contagium vivum*. Eenmaal wordt hij zelfs enigszins denigrerend afgedaan als de bedenker van een niet bewijsbare hypothese. Voor het overige noemt Van Diemerbroeck de beroemde medicus voornamelijk in verband met bepaalde recepten. Giovanni Ingrassia wordt, om een tweede voorbeeld te noemen, ook diverse keren genoemd, maar niet in verband met zijn baanbrekende inzichten in de collectieve pestbestrijding.

In het navolgende worden de opvattingen van Van Diemerbroeck over de oorzaken van de pest en de daarop voortbouwende methoden van preventie en curatie kort besproken.

4.5.3 Oorzaken van de pest

Vanzelfsprekend besteedt de auteur de nodige aandacht aan de oorzaken van pest. In Boek I van de *Tractatus* probeert hij de belangrijkste theorieën van zijn tijd tot een geheel te smeden. De eerste oorzaak is God. Die maakt de lucht langs onnatuurlijke en voor de mens dus onbegrijpelijke weg ziekmakend. Als mensen ziek geworden zijn door het contact met die lucht, steken ze vervolgens elkaar aan via gifstoffen waarvan de aard nog niet bekend is. Deze gifstoffen kunnen zich ook hechten aan bepaalde dragers en zo bijdragen aan de verspreiding van de ziekte. In Boek I, Hoofdstuk VIII - bij de beantwoording van vraag 1 - zegt de auteur dat het om twee verschillende soorten gaat. Het gif in de lucht is niet hetzelfde als het gif dat tussen mensen wordt uitgewisseld. Een interessant punt dat Van Diemerbroeck met enige nadruk naar voren brengt, is dat hevige gemoedsaandoeningen (woede, angst, pijn en vooral verdriet (p. 475)) de mensen extra vatbaar maken. Deze these kan hij hebben overgenomen van Van Helmont die er in zijn *Tumulus pestis* veel aandacht aan besteedt.

Van Diemerbroeck was een syntheticus. Op zichzelf behoeft ons dat niet te verwonderen. Als Galenist omarmde hij de antieke miasmaleer. Voorts was hij, zoals we hebben gezien in Hoofdstuk 2, een zeer gelovig mens en het kan derhalve evenmin verbazen dat hij Gods wraak als eerste oorzaak

van de pest zag. In de derde plaats was Van Diemerbroeck als aanhanger van Aristoteles een overtuigd empiricus die voor alles uitging van hetgeen men zintuigelijk kon waarnemen. Hij was dan ook niet blind voor het feit dat de ziekte van de ene mens op de andere kon worden overgebracht. Van Diemerbroeck smeedde deze drie elementen tot een samenhangend geheel, tot iets wat we voorheen de en-en-en-theorie noemden. Hij onderscheidde zich daarmee niet van tal van zijn tijdgenoten in de Republiek. Zoals eerder aangestipt werd, ziet de medicus-filoloog Cats Bussemaker in deze combinatietheorie het resultaat van een moeizame worsteling (Cats Bussemaker, 1838). Van Diemerbroeck zou op deze wijze geprobeerd hebben via het miasma het goddelijke met het aardse te verbinden. Op zichzelf is dat een interessante gedachte: de miasmaleer, zo zou men kunnen toevoegen, diende als een brug tussen het werken van de natuur en het bovennatuurlijke ingrijpen van de Allerhoogste. De bovennatuurlijke krachten van de hemel en de al even onzichtbare kwaliteiten van de aardse elementen raakten elkaar hier. Mij zou het echter niet verbazen als deze worsteling minder moeite heeft gekost dan Bussemaker dacht. Van Diemerbroeck was een streng gelovig man die dacht dat wonderen echt bestaan omdat het zo in de Bijbel staat. De stap naar de Aristotelische kwaliteiten was dus niet zo groot.

De synthese kan ook gezien worden als het resultaat van een opleiding die doordrenkt was van het Aristotelische denken. Aristoteles onderscheidde, het werd eerder al aangestipt, vier oorzaken, elementen of factoren, die een ding maken tot wat het is. Voor de hedendaagse mens gaat het bij de vraag naar een oorzaak steeds om de *causa efficiens*: de werkoorzaak: wie of wat brengt een bepaalde verandering te weeg? Academisch gevormde mensen in de zeventiende eeuw dachten genuanceerder over oorzakelijkheid. Met Aristoteles onderscheidden ze vier oorzaken. De eerste was de *causa finalis*, de doelloorzaak die vraagt welk doel iets heeft. Bij pest zou dat het bestraffen van mensen kunnen zijn. Dan was er een *causa efficiens* die antwoord geeft op de vraag: wie maakt het iets? Bij pest was het God zelf die de ziekte teweeg bracht. Ten derde onderscheidde Aristoteles de *causa materialis*, ofwel: wat is de substantie waar het om gaat? Wellicht zag hij deze in het gif dat de lichaamssappen uit hun evenwicht brengt. Tenslotte is er de *causa formalis*: wat is het wezen, de vorm van de ziekte? Het antwoord werd gevonden in de kenmerken van de ziekte, die het gevolg zijn van vastlopende processen in het lichaam.

De en-en-en-theorie was dus niet per se een construct dat louter bedacht was om God met de wereld te verbinden. Ze kan ook worden gezien als een uitvloeisel van het Aristotelische denken. Dat het model een brug tussen hemel en aarde schiep, hebben de makers waarschijnlijk als een bevestiging van haar juistheid gezien. Wat daar ook voor sprak, was dat de verschillende verschijnselen die naast elkaar voorkwamen, heel goed in het model pasten: zoals wij tegenwoordig weten, worden bepaalde (griep)virussen door de lucht verplaatst, terwijl andere virussen en bacteriën via vochtdruppeltjes en stofpartikeltjes verspreid worden en weer andere micro-organismen door direct contact van mens op mens overgaan. Tenslotte zijn er nog weer andere die in een draagstof (bijv. kleding) achterblijven. De moderne mens verbindt de verschillende verspreidingswijzen met verschillende ziekten die elk hun eigen, specifieke micro-organismen als veroorzaker hebben. Tot een dergelijke differentiatie waren onze voorvaders echter nog niet in staat en zo wordt begrijpelijk dat ze de verschillende waarnemingen onder het hoedje van één model trachtten te vangen.

Van Diemerbroeck week, zoals reeds is gezegd, met zijn theorie niet veel af van tal van tijdgenoten in Noord-Europa. Er zijn twee punten waarop hij zich wel onderscheidde. Ten eerste verwierp hij de grote invloed die veel 'noordelijke' zeventiende-eeuwers aan de sterren en hun conjuncties toedachten. Daarin meende hij slechts bijgeloof te moeten onderkennen. Ten tweede verwierp hij het door 'zuidelijke' auteurs meer en meer verdedigde standpunt, dat de ziekte *enkel en alleen* wordt veroorzaakt door een al dan niet levend contagium. Van Diemerbroeck beschouwde het als een al te gewaagde veronderstelling die empirisch – enkele decennia voor de komst van het microscoop – op

geen enkele manier kon worden bevestigd. Wat deed het gif? Van Diemberbroeck dacht dat het binnendrong via de poriën van de huid en via de ademhaling. Het is vergelijkbaar met het gif dat het lichaam binnenkomt als iemand door een dolle hond of een slang wordt gebeten, maar ook met het gif uit bepaalde planten. Wat het pestgif bijzonder maakte, was dat het zich vooral op het hart richtte. Deze gedachte is nog niet zo vreemd en getuigt van een scherpe klinische blik. Moderne leerboeken vermelden dat patiënten die door de pest getroffen worden, vaak in de eerste plaats last krijgen van ritmestoornissen en andere cardiale klachten. Als het gif, aldus Van Diemberbroeck, het hart, de oven en de oorsprong van de ingeboren warmte (de *calor innatus*), is binnengedrongen, dan heeft dat desastreuze gevolgen. Het gif veroorzaakt niet alleen stoornissen in de hartfunctie, maar verspreidt zich via de vaten ook naar andere organen, zoals de darm waar het een hevige diarree veroorzaakt. Ook bereikt het de hersenen met alle verschrikkelijke gevolgen van dien. De patiënt krijgt een enorme hoofdpijn, raakt suf of gaat razen en verliest de controle over zichzelf. Het lichaam probeert daarom uit alle macht met al zijn natuurlijke krachten het gif uit het hart en het lichaam te verwijderen. Via de bloedvaten verwijdt de natuur het gif naar de huid waar het door de poriën moet worden uitgescheiden. Dat gaat niet zonder slag of stoot, zoals blijkt uit de akelige zweren die op de huid ontstaan. De tweede weg gaat langs de lymfebanen die het gif naar de klieren in hals, oksels en liezen brengen, de zogeheten snuitdozen.¹⁰³ Ook daar laat de strijd van het lichaam tegen het gif zijn sporen achter: er ontstaan dikke builen, bubones, die op een gegeven moment verweken waarna de huid zich opent. Zo ontstaat een grote zweer waaruit vuile etter afvloeit.

4.5.4 De aanpak van de pest

Wat kon een dokter op grond van deze pathofysiologische inzichten beginnen? In het navolgende worden de mogelijke maatregelen op het gebied van de individuele en de collectieve preventie en curatie kort besproken.

4.5.4.1 Preventie op individueel niveau

Een goede dokter begint met preventie, zegt Van Diemberbroeck met recht. Hij werkt het veld van de individuele preventie dan ook uitvoerig uit. Daarbij komen alle middelen en methoden die in omloop waren met al hun mogelijke voor- en nadelen aan bod. De auteur keert zich krachtig tegen middelen waar een magische geur aan zit: amuletten en tovermiddeltjes. Het zou te ver voeren ze hier allemaal te bespreken. Waar het om gaat is dat hij ze als uitingen van bijgeloof afwijst. Volgens Noordegraaf zou het magisch-mythische element uit de preventie in de zeventiende eeuw langzaam minder zijn geworden. Indien deze constatering juist is, kan Van Diemberbroeck daaraan hebben bijgedragen. Hij kant zich sterk tegen bijgeloof en daarop berustende praktijken. Dat geldt niet voor het theologische element in de preventie. Als dit in de zeventiende eeuw minder sterk is geworden – ook hier gaat het om een vermoeden van Noordegraaf en Valk – dan is het zeker niet het gevolg van het optreden van Van Diemberbroeck. Die was zeer gelovig en besteedde ook in het kader van de preventie zeer veel aandacht aan het thema. Hij zag de arts zelfs als een soort priester en de geneeskunde als een evenknie van de theologie. Dat komt onder meer naar voren uit zijn aandacht voor de Duitse arts-predikanten uit die dagen. Individuele preventie hield dus voor alles bidden in en meer in het algemeen een rechtvaardig en godvruchtig leven leiden.

Of de praktijk van het vluchten voor de pest in dat kader toelaatbaar is, was een moeilijke vraag. Van Diemberbroeck neemt een ambivalent standpunt in: aan de ene kant schreef hij – net als Galenus dat had gedaan – dat het naar zijn mening moet worden toegestaan. Aan de andere kant gaat hij er prat op dat hij het zelf niet heeft gedaan. Misschien heeft hij dit punt niet verder uitgewerkt, omdat

¹⁰³ Ze heetten zo in analogie met kaarsendovers, omgekeerde trechters die het vuur van de kaars doven en de rook opvangen.

hij geen moeilijkheden wilde met de leidende figuren aan de Utrechtse academie. Remonstranten wezen vluchten in het algemeen niet af. De Contra-remonstrant Voetius was daarentegen fel tegen het vluchten van zielzorgers en medici.

Een geheel eigen bijdrage aan de individuele preventie zou kunnen worden gezien in Van Diemerbroecks pleidooi voor het gebruik van tabak. Zelf rookte hij dagelijks een flink aantal pijpen om zich de pest van het lijf te houden. Zeker is wel dat de tabak ook elders werd toegepast. Sticker (1908:180) denkt dat de Engelsen tabak rookten in navolging van Van Diemerbroeck. Of zijn veronderstelling juist is, valt echter te betwijfelen. Van Diemerbroeck schrijft in zijn boek namelijk dat Engelsen de tabak al eerder gebruikten.

Een verhaal dat waarschijnlijk ook naar het rijk der fabelen moet worden verwezen, is dat Van Diemerbroeck tijdens zijn visites een pestpak zou hebben gedragen met daarin de lange neus vol tabak of andere kruiden. Er worden in de *Tractatus* geen concrete aanwijzingen gevonden waaruit het gebruik blijkt van het pestpak (dat in Italië wel gedragen werd). Dit zou zeker wel het geval zijn geweest als de auteur van mening was geweest dat het dragen van zo'n pak nuttig was.

4.5.4.2 Individueel curatieve zorg

Aan de curatie van het individu besteedt de medicus Van Diemerbroeck de meeste bladzijden van zijn boek. Dat past bij de eerder gedane veronderstelling dat hij zijn boek in de eerste plaats schreef voor vakbroeders die nog geen ervaring met pest hadden. De grondhouding van de behandelend arts moet volgens hem Hippocratisch zijn. De medicus moet de natuur, c.q. het lichaam ondersteunen in de strijd tegen het pestgif. In concreto houdt dat in dat de medicus probeert de algemene krachten op peil te houden en dat hij niets doet wat deze kan verzwakken. Voorts moet het lichaam geholpen worden bij het uitscheiden van het gif. Het lichaam probeert dat met zijn natuurlijke krachten te bereiken en doet het langs natuurlijke wegen. Een hoofdweg gaat via de al genoemde 'snuitdozen' – letterlijk de omgekeerde trechters waarmee men kaarsen doofde. In de hals, de oksel of de lies ontstaan builen die op een gegeven moment open breken en het vuil uitstorten. Een tweede weg voert langs de huid en zijn poriën. De medicus moet niet proberen het gif via andere wegen af te voeren, bijvoorbeeld de darm. Van Diemerbroeck raadt het toedienen van braakmiddelen en laxermiddelen sterk af; deze middelen stimuleren een afvoer langs wegen die het lichaam zelf niet heeft gekozen. Ze verstoren daarmee het herstelproces. Ook aderlaten is uit den boze, de chirurgijn voert zo het gif niet af en ontnemt het lichaam zijn broodnodige krachten. In plaats daarvan moet de geneesheer hartversterkende middelen voorschrijven. Verder kan hij het lichaam helpen om het gif naar de huid en de snuitdozen te sturen en daartoe zijn zweetmiddelen het middel bij uitstek. Daarnaast kunnen fontikels worden aangelegd. Dat zijn kunstmatige zweertjes die voortdurend pus en slechte lichaamsstoffen afscheiden. Tenslotte moet de behandelaar het lichaam helpen bij het legen van de snuitdozen. Dat kan hij doen door te bevorderen dat de builen week worden, doorbreken en het gif uitstoten.

Een tweede serie maatregelen is bedoeld om de negatieve verschijnselen te bestrijden die de pest begeleiden. Van Diemerbroeck ziet koorts, uitdroging, slapeloosheid enz. niet als symptomen van de pest, maar als op zich zelf staande ziekten. De behandeling van deze afwijkingen beslaat vele pagina's en wordt gelardeerd met ontelbare recepten.

Wat bood de auteur zijn collegae met deze klinische lessen? In de eerste plaats een uitgebreid overzicht van alle middelen die er in die tijd werden toegepast, inclusief al hun voor- en nadelen. Veel nieuws bracht hij daarbij niet. Van Diemerbroeck toont zich een groot voorstander van zweetkuren en het gebruik van Galenus' geliefde theriak. Daarmee onderscheidt hij zich niet van de Arnhemse medici die in 1624 een advies voor het stadsbestuur schreven en ook niet van de Utrechtse vakbroeders die iets dergelijks in 1636 opstelden. Ook met zijn afwijzing van het aderlaten

onderscheidt hij zich niet. Chirurgijns dienen hun bijdrage te beperken tot hulp bij het behandelen van verzwerende *bubones*. Het klisteren van patiënten pakt volgens Van Diemberbroeck evenmin goed uit. Ook deze opvattingen waren niet nieuw: tal van medici hadden inmiddels gemerkt dat het laten van bloed de patiënten nog verder verzwakte en dat het opwekken van diarree ook niemand ten goede kwam.

Door alle bekende therapieën op een overzichtelijke manier de revue te laten passeren, schept Van Diemberbroeck orde in een materie die voor velen zeer verwarrend moet zijn geweest. Daarin ligt echter niet zijn enige, laat staan belangrijkste bijdrage aan de pestbehandeling. Die steekt veeleer in de ruime aandacht die Van Diemberbroeck besteedt aan het stellen van de diagnose. Dat was een even lastige als zwaarwegende kwestie. De talloze infectieziekten leken allemaal op elkaar en moderne testen om ze te onderscheiden, ontbraken te enen male. De dokter moest dus afgaan op de anamnese en de verschijnselen die hij fysisch-diagnostisch kon vaststellen. De Nijmeegse pestdokter bespreekt ze zeer zorgvuldig en wordt niet moe zijn collegae voor te houden dat ze zorgvuldig empirisch te werk moeten gaan. Ze dienen af te zien van speculatieve denkbeelden en theorieën en in plaats daarvan goed fysisch-diagnostisch onderzoek te verrichten. Daarbij moeten ze zorgvuldig en objectief vaststellen of bepaalde verschijnselen op pest wijzen of misschien (ook) op een andere ziekte.

In het verlengde van deze streng Galenistische (in wezen Aristotelische) benadering ligt waarschijnlijk dat Van Diemberbroeck zijn best doet om de geneeskunde te ontdoen van alle tovermiddeltjes en meer nog van het astrologische bijgeloof dat haar eeuwenlang had aangehangen. Hij besteedt vele pagina's aan de ontzenuwing van uitspraken waarin de behandeling van pest wordt verbonden met de stand van sterren en andere hemellichamen. Ook de middeleeuwse gedachte dat bepaalde behandelingen alleen bij bepaalde standen van de hemellichamen mogen worden uitgevoerd, wijst hij krachtig van de hand. Nader onderzoek zou overigens kunnen uitwijzen dat minstens een deel van de passages over astrologie van de hand van zoon Tieman is.

4.5.4.3 Collectief curatieve acties

Op vormen van *collectieve curatie*, men denke bijvoorbeeld aan sociale maatregelen voor de armen, gaat Van Diemberbroeck nergens diepgaand in. Wel stelt hij duidelijk dat steden hier hun verantwoordelijkheid moeten nemen. De auteur is op dit punt voor zijn doen zelfs tamelijk scherp: hij schrijft onomwonden dat stadsbesturen nogal eens laks zijn en vaak meer denken aan hun eigen beurs dan aan het welzijn van de arme burgers. Wat hij de bestuurders vooral verwijt, is dat ze geen goede doktoren, chirurgijns en ziekenverzorgers aanstellen om de arme patiënten te helpen. Op de armoede als diepere oorzaak van ziekte gaat hij niet in. En dat, terwijl hem heel wel bekend geweest moet zijn dat arme mensen eerder pest kregen dan rijken en er ook sneller aan dood gingen.

'Aanmerkelyk is', zo schrijft Johan Wagenaar, 'ondertusschen, 't gene sommigen melden, dat deeze langdurige besmettelijke ziekte niemant der burgemeesters schepenen, thesaurieren regenten van 't Weeshuis, Predikanten, Ouderlingen Diakenen, Huiszittenmeesteren, Rectoren of Leermeesteren der Latynsche Schoolen ... in 't graf sleepten.' Alleen de leden der 'kleine gemeente' werden getroffen. Dat zou met onvoldoende of ongezond voedsel te maken kunnen hebben'. (Wagenaar, 1760: 417-18).

Van Diemberbroeck werkt het onderwerp echter niet uit in sociaal-medische of economische zin. Het enige wat Van Diemberbroeck in dezen *expressis verbis* prijs geeft, blijkt uit de brief aan zijn Parijse collega Patin. Daarin komt duidelijk naar voren dat hij trots is op de bloei van de wereldwijde Hollandse handel in onder andere medicamenten. Hij verdedigt deze handel ook, maar gaat niet zo ver dat hij de gezondheid van de natie aan de economische welvaart verbindt. Hoe hij dacht over wat wij sociaal-economische en sociaal-filosofische kwesties noemen, komt uit de *Tractatus* niet duidelijk naar voren. Waarschijnlijk heeft hij net als de meeste van zijn tijdgenoten weinig oog voor dit soort zaken gehad en dus ook niet voor wat veel later het armenvraagstuk zou gaan heten.

4.5.4.4 Collectieve preventie

Vanuit een collectief preventief oogpunt valt allereerst op dat Van Diemberbroeck weinig nadruk legt op manieren om een dreigende pestepidemie op afstand te houden. Hij is er voor dat zieken in de stad worden afgescheiden van gezonden, maar over het nut van maatregelen die moeten zorgen dat de pest niet binnen de muren van een stad komt, horen we hem nauwelijks. De vraag hoe de pest een bepaald gebied of land binnenkomt, wordt ook amper besproken. Van de vurige pleidooien waarmee Ingrassia bestuurders bestookt, vinden we in de *Tractatus* niets terug. Van Diemberbroeck kende ook het traktaat van Johannes Ewichius (1525-1588). Deze reformator en medicus uit het Calvinistische Bremen schreef in 1582 op basis van wat hij in Italië had gezien, een boek waarin hij in krachtige bewoordingen uiteen zette dat de pest een besmettelijke ziekte is die kan worden voorkomen door consistente maatregelen van overheden.¹⁰⁴

Het nut van gezondheidscommissies en inlichtingendiensten wordt door Van Diemberbroeck ook al niet besproken en over passenstelsels doet hij ronduit laatdunkend. Hij geeft zelfs openlijk toe dat hij in Frankrijk deze door overheden opgeworpen hindernissen met succes wist te omzeilen.

Het mag alleszins intrigerend worden genoemd dat Van Diemberbroeck de ideeën van de Italiaanse en Duitse contagionisten heel wel kende, maar dat hij er om een of andere reden geen grote preventieve consequenties aan verbond. In zijn hoofdstuk over de bestuurlijke maatregelen ter preventie van pest (Boek II, Hoofdstuk III) ontkent hij niet dat de pest door zieke bezoekers kan worden binnengebracht. Van de maatregelen die overheden kunnen nemen, noemt hij als eerste de mogelijkheid om bezoekers uit verdachte plaatsen uit de stad te weren. Maar om een of andere reden gaat hij niet dieper in op dit cruciale punt waarvan de betekenis in andere landen al lang en breed duidelijk was geworden: het consequent scheiden van zieken en gezonden is de enige manier om de pest verre te houden.

Hield deze discrepantie verband met zijn theoretische opvattingen of stoelde ze op bepaalde praktische inzichten? Van Diemberbroeck kan hebben gedacht dat de driedelige oorzaak van de pest het effect van harde quarantainemogelijkheden te niet deed: de stad kon poorten sluiten en de weg *per contagionem* versperren, maar dat verhinderde niet dat de pest door de lucht nog steeds kon binnenkomen. En luchtzuiverende vuren konden moeilijk de toorn Gods verminderen. Of dacht hij dat harde openbare maatregelen in de praktijk niet uitvoerbaar waren, of dat hun kosten niet tegen de onzekere baten opwogen? Mogelijk is ook dat hij 'de politiek' niet voor de voeten wilde lopen en daarom geen uitspraken deed die de voor de handel zo ongunstige blokkades en quarantaines onontkoombaar maakten. Hij kan gedacht hebben dat quarantainemaatregelen via verstoring van handel en nijverheid grotere schade toebrachten dan de gemiddelde pestepidemie.

Maar misschien had zijn terughoudende opstelling te maken met godsdienstige overtuigingen. In de Republiek, zo schrijft Van Diemberbroeck in Boek II (p. 157), was men niet erg geporteerd voor het strenge isoleren van pestzieke armen. '... Christus zelf beveelt dat aan de armen altijd goed gedaan moet worden, vooral aan hen die in een of andere toestand van zware ellende verkeren (wat deze ziekte is) en bijgevolg is dit onbarmhartige eruit gooien van de armen waarlijk goddeloos. Dit afscheiden is dan ook niet gebruikelijk in de Nederlandse provinciën (met name niet in de Verenigde Provinciën) daar immers God [de inwoners] begiftigd heeft met een mildere instelling. Onze landslieden plegen in de meeste plaatsen een zeer ijverige zorg voor de armen aan de dag te leggen en hen van al het noodzakelijke gul te voorzien. Ze doen het opdat ze door deze handelwijs het reeds blikkerende zwaard des Heren sneller van hun gebied afwenden'. Indien het door Max Weber veronderstelde verband tussen 'Protestantische Ethiek' en de 'Wirtschaft' inderdaad bestaat, dan zou

¹⁰⁴ De officio fidelis et prudentis magistratus tempore pestilentiae rempublicam a contagio praeservandi liberandique libri duo. Neustadt an der Weinstraße, 1582.

het de moeite waard zijn om te onderzoeken of de strijd tegen epidemieën ook in de 'Wahlverwandschaft' betrokken is.

Van Diemerbroeck zelf gaat nergens rechtstreeks in op deze vragen. Het antwoord zal dus langs indirecte weg gevonden moeten worden. Daarbij kan een nauwkeurige vergelijking tussen de standpunten van Van Diemerbroeck en die van andere pestdoktoren binnen en buiten de Republiek wellicht soelaas bieden. Interessant vergelijkingsmateriaal levert bijvoorbeeld het eerder aangehaalde pesttraktaat van Thomas Montanus of Van den Berghe (1617-1685). Deze Vlaming schreef een boek over de pest nadat een epidemie de stad Brugge in 1666 had getroffen.¹⁰⁵ Of Van Diemerbroeck het boek gelezen heeft, valt helaas niet te zeggen. Hij verwijst twee maal naar een auteur die Montanus heette. De eerste keer omdat deze man waarschuwt tegen het drinken van veel water door pestpatiënten, de tweede keer omdat de medicus de door Van Diemerbroeck verfoeide aderlating bij pest nog naar Galenus' voorbeeld aanbeveelt. Thomas Montanus prijst de aderlating bij pestzieken inderdaad aan, maar daaruit valt niet zonder meer af te leiden dat Van Diemerbroeck naar de Vlaamse arts verwijst. Hij noemt helaas geen boektitel. Bovendien verscheen het boek over de pest in Brugge pas in 1669. Aangezien Van Diemerbroeck reeds in de uitgave van de *Tractatus* (1646) naar Montanus verwijst, en er van de Vlaming geen eerder geschriften bekend zijn, ligt het voor de hand dat hij een andere Montanus bedoelde. Dat zou de Italiaanse medicus Giovanni Battista Montanus (1498 –1551) kunnen zijn. Laatstgenoemde publiceerde voor zover na te gaan echter geen boek over de pest.

Ook in de editie van 1687 verwijst Van Diemerbroeck – of zijn zoon – niet met zoveel woorden naar *Qualitas loimodea* die in 1669 was verschenen. Dat mag opmerkelijk heten, want deze waren een bespreking alleszins waard geweest. Zo stelde de Zuid-Nederlandse Montanus uitdrukkelijk dat het de plicht van overheden is om mensen uit verdachte gebieden buiten hun domein te houden. Net als Van Diemerbroeck werkt Montanus dit punt niet *en detail* uit, maar zijn toon is duidelijk beslist. Hij heeft het over een dure plicht van de overheden. Dat zou te maken kunnen hebben met twee andere opmerkelijke verschilpunten tussen de opvattingen van beide auteurs. Om te beginnen gold dat de Roomse medicus de pest niet betitelt als straf van een wrekende God. Dat behoeft niet te verbazen want katholieken zagen, anders dan de meeste protestanten, hun God niet als de streng of zelfs wreed optredende Jahweh uit het Oude Testament. Ze vroegen zich dus ook niet af of men zich aan Gods straf kon of mocht onttrekken. In plaats daarvan benadrukten ze dat de – door de protestanten afgezworen – heiligen de mens konden helpen in zijn strijd tegen de pest. Montanus geeft zeer duidelijk blijk van deze verwachting – zijn boek begint met een uitvoerige lofrede op de heilige Franciscus Xaverius – toevlucht van alle pestpatiënten. Maar er is nog een tweede punt van verschil dat zeker zo belangrijk moet zijn geweest. Waar Van Diemerbroeck uitdrukkelijk in één soort pest geloofde, dacht Montanus dat er twee soorten waren: hij maakte onderscheid tussen een pest die door de miasmatische lucht verspreid wordt en een pest die door een contagium verspreid wordt. Het was deze laatste vorm die Brugge in 1666 had getroffen. Op pagina 11 heet het:

Contagium dat essentieel is voor de pest, is een andere oorzaak die van vooraanstaand belang is en waarschijnlijk enig was voor Brugge. Begin januari 1666 waren twee hotels voor vreemdelingen, "Bij de Keizer" en "in de Zwarte Hond", door de pest aangetast. Van daar sloop de kwaal de gehele stad binnen, nam toe onder de arme wevers van besmette wol en andere vreemdelingen die uit besmette plaatsen afkomstig waren, dit ondanks de uiterst waakzame zorgen van het stadsbestuur.

De auteur laat geen twijfel bestaan over de contagieuze oorsprong van de epidemie.

¹⁰⁵ *Qualitas Loimodea sive pestis Brugana anni MDCLXVI* (1669).

Moeten wij vrezen dat onze Hollandse en Engelse burens, terwijl zij in de loop van de vorige zomers bijna door de pest uitgeroeid werden, ons aan enkele sprankels hebben laten delen en dat de goederen, die uit Holland, Engeland, en bijna gans de wereld naar onze nieuwe zeehaven toestroomden, ons ook de pest zouden meebrengen?

...

Er is geen enkele Bruggeling die zal ontkennen dat de pest heel het jaar 1666 door bij ons geheerst heeft. Wij hebben vastgesteld dat een vreemdeling, een Engelse handelaar, die in het hotel "In de Keizer", dicht bij de Sint-Jacobskerk, in het begin van januari van dat jaar samen met zijn dienaar logeerde en een andere man, die in een ander hotel, genaamd "In de Zwarte Hond", verbleef, gestorven zijn en hun naasten besmet hebben, en dat zij op hun beurt andere naasten en omgevenden geïnfecteerd hebben.

Verder hebben schepen van allerlei herkomst, die onze zeehaven binnengevaren zijn en allerlei goederen versleepten, ons ook het pestilentieel vergif gebracht, vooral uit Engeland, waar de pest het ergst woedde, en uit Holland, waar zij nog niet uitgeroeid was – dit vooral via wol en wolachtige goederen (p. 15-16).

Montanus, zo zou men kunnen zeggen, hing geen en-en-en-theorie aan, maar een 'of-of-model': hij dacht dat er twee soorten pest bestonden. De tweedeling tussen een miasmatische en contagieuze pest had vergaande consequenties: bij pestepidemiën van het contagieuze type had het in de Vlaamse visie wel degelijk zin om krachtige maatregelen in de quarantainesfeer te nemen. De effecten lekten, anders dan Van Diemerbroeck gedacht lijkt te hebben, immers niet weg via de ziekmakende lucht.

Het blijft spijtig dat vragen die in de ogen van de hedendaagse lezer zo interessant zijn, door Van Diemerbroeck – en ook door Montanus – niet uitvoerig beantwoord zijn. Kennelijk vormden ze in de toenmalige benadering van het pestprobleem geen actueel thema. Wel is zeker dat Van Diemerbroeck zich tegen de of-of-opvatting verzette. Voor hem was God in alle gevallen van pest de eerste oorzaak.

Uit al deze punten ... blijkt voldoende dat mensen te angstig en te bang zijn als ze deze door ons voorgestelde waarheid (omtrekt het beginsel van het door de hemel omlaag gezonden pestzaad) niet met beide armen durven te omklemmen, [als ze die niet] volmondig [durven te beamen en] verder te vertellen. [Dat is dan] omdat ze zich niet durven te verzetten tegen de misvatting van de voorgaande medici inzake de pestige rottens. Maar de voorgaande auteurs die met betrekking tot de pest met veel rottens dwalen, durven [ons] niet rechtstreeks aan te vallen en ze verwerpen de door ons voorgestelde ware toedracht der dingen ook niet geheel en al. In plaats daarvan kiezen ze liever voor een middenweg. Ze zeggen dat het veiliger en handiger is als wordt gesteld dat de pest twee oorzaken heeft, een bovennatuurlijke die door God gezonden wordt en een tweede, natuurlijke die opgewekt wordt door een spontane rotting van de ondermaanse dingen of een ander bederf. In het voorgaande is genoegzaam en onomstotelijk bewezen dat deze tweede, door hen natuurlijk genoemde oorzaak geen echte pest genereert, maar slechts met rotting verbonden, pestbrengende, kwaadaardige en andere epidemische ziekten. (Boek I, 75).

Misschien heeft dat, het is andermaal niet meer dan een hypothese, op zijn beurt weer te maken met de mogelijkheid dat Van Diemerbroeck (en zo ook Montanus) de kans op besmetting wellicht niet zo groot achtten als wij thans denken dat ze geweest moet zijn. De Nijmeegse pestdokter was voor besmetting in elk geval niet zo heel erg bevreesd. In die richting wijst niet alleen zijn eigen houding tijdens de epidemie, maar ook zijn beschrijving van bepaalde gevallen. In Boek IV vertelt hij diverse malen van mensen die hun zieke verwanten opzochten en als gevolg daarvan zelf ook ziek werden. Dat was een gelegenheid bij uitstek geweest om aan te geven hoe gevaarlijk het is om zich

in de buurt van besmettelijke zieken te begeven. Van Diemberbroeck doet dat echter niet. Evenmin doet hij het in het geval van Dimmerus de Raet die uit Nijmegen naar Utrecht was gevlucht omdat daar 'vrijwel geen pest heerste'.

Dimmerus de Raet verbleef in die tijd samen met zijn vrouw in Utrecht waarheen hij wegens vrees voor de pest al lange tijd tevoren gevlucht was. Ik heb aan zijn zussen opgedragen dat ze hem moesten schrijven dat hij voor de winter niet moest terug komen. Wat gebeurde? Enkele weken later is de vrouw van Dimmerus de Raet in die stad [Utrecht dus] waar vrijwel geen pest heerste, door de pest aangedaan en binnen een paar dagen is zij gestorven. Dit terwijl het huis waarin ze woonde niet was geïnfecteerd. (Boek IV, p. 356, Ziektegeschiedenis VI)

Ook hier had Van Diemberbroeck kunnen hameren op het feit dat elke omgeving die niet volledig vrij van pest was, gevaarlijk kon zijn. Dat deed hij echter niet. Misschien meende hij dat nu eenmaal niemand ook maar ergens volkomen veilig was. Maar mogelijk is ook dat hij de kans op besmetting niet zo hoog achtte. Als die veronderstelling juist is, zou dat kunnen samenhangen met de omstandigheid dat de pest weliswaar zo nu en dan voor een lelijke, ver om zich heen grijpende epidemie zorgde, maar dat ze vaak ook min of meer endemisch bleef. Die veronderstelling vindt steun in de opmerking van Van Diemberbroeck: *Hollandi tamen rarius peste infestantur* (Boek I, p. 59). De Hollanders werden dus nogal zelden door de pest geplaagd. Aldus krijgt de lezer de indruk dat het met de pest niet zo'n vreselijke vaart liep als sommige hedendaagse, secundaire bronnen willen doen geloven. Kennelijk was het niet ongewoon dat er in steden zo nu en dan een paar mensen aan de pest leden – of aan een ziekte die daar op leek. Als deze these hout snijdt, verklaart ze veel van de nogal laconieke houding van Van Diemberbroeck en van zijn in onze ogen nogal stiefmoederlijke behandeling van het thema collectieve preventie. De Nijmeegse pestdokter was niet de enige die zo reageerde. Rommes heeft laten zien dat het Utrechtse stadsbestuur niet meteen ingrijpende maatregelen nam zodra de pest zich ergens vertoonde. Men wachtte tot de pest verder om zich heen begon te slaan en ook buiten de sociaal zwakkere wijken slachtoffers begon te maken (Rommes, 1991).

4.5.5 Van Diemberbroeck en de overheden

Hoe Van Diemberbroeck precies over deze aangelegenheden dacht, valt uit zijn boek helaas dus niet direct op te maken. Zeker is wel dat de en-en-en-theorie de betekenis van cordons, quarantaines en strenge hygiënische maatregelen moet hebben gerelativeerd. Nu is het succes van de pestbestrijding, zo hebben we hiervoor gesteld, vooral te danken geweest aan de krachtige maatregelen die overheden namen op het gebied van quarantaine, cordons enz. Bijgevolg moet worden vastgesteld dat Van Diemberbroeck juist aan deze cruciale ontwikkeling weinig heeft bijgedragen. Niet ondenkbaar is zelfs dat zijn bemoeienissen ertoe hebben bijgedragen dat de Republiek op dit gebied achterbleef bij andere landen. Deze conclusie is wat controversieel en een nadere onderbouwing leek hier dus op zijn plaats. In dat kader is een poging ondernomen om na te gaan hoe bestuurders op Van Diemberbroecks boek hebben gereageerd. Daarbij werd nagegaan welke contacten Van Diemberbroeck met overheden had, wat hij hun adviseerde en hoe ze daar eventueel op reageerden. Bij overheden moet de lezer in de eerste plaats aan de stedelijke magistraten denken, want collectief-preventieve maatregelen werden in de Republiek tot aan het einde van de zeventiende eeuw voornamelijk genomen door de steden en slechts incidenteel door de gewesten.

4.5.5.1 Gewesten

De gewesten traden, zoals we hebben gezien, maar zelden op bij uitbraken van de pest. Bekende uitzonderingen zijn de ordonnantie van het gewest Utrecht uit 1636 en het besluit van de Staten van Holland uit 1664. Aan het Utrechtse advies kan Van Diemberbroeck nauwelijks een bijdrage hebben

geleverd; het plakkaat stelde op een ordonnantie van de stad Utrecht en die berustte op haar beurt op een advies van Utrechtse medici. Tot die kring behoorde Van Diemberbroeck op dat moment nog niet, want hij was stadsarts te Nijmegen. Ook aan het Hollandse besluit en bijbehorend plakkaat heeft Van Diemberbroeck vrijwel zeker niets bijgedragen. Zijn naam wordt door de Staten niet genoemd en de tweede editie van zijn boek verscheen pas in 1665, dus een jaar later. De inhoud van het Hollandse plakkaat lijkt bovendien goeddeels te zijn overgenomen uit een Goudse ordonnantie. Ook de aanvullende maatregelen van de Statenleden in de quarantainesfeer stoelden niet op enige passage uit de *Tractatus*. Niet onbesproken kan hier natuurlijk blijven dat Van Diemberbroeck de tweede editie van zijn boek (Amsterdam, 1665) aan de Staten van Holland opdroeg. In de opdracht meet hij het belang van een goede overheidszorg voor de gezondheid van de inwoners breed uit. De maatregelen die de Staten van Holland in 1664 namen, worden in dat verband uitdrukkelijk genoemd. Uit de rest van zijn opdracht komt echter niet naar voren dat hij de contagionistische, verkeers-beperkende elementen uit het plakkaat gunstig beoordeelde. Hij noemt ze *expressis verbis* niet en dat is vreemd: verwacht zou mogen worden dat hij juist op die punten zou zijn ingegaan; zij waren het immers die het Hollandse advies nieuw en bijzonder maakten. Bovendien was het plakkaat geschreven op basis van het advies van een aantal gezaghebbende medici. Die hadden verklaard dat de ziekte niet door de lucht wordt verspreid, maar alleen door contact tussen mensen. Van Diemberbroeck was het met zulk een uitspraak niet eens en de lezer zou dus mogen verwachten dat hij daar het zijne over had gezegd. Hij deed het echter niet. Daaruit mag worden afgeleid dat hij zijn collegae en de Hollandse Staten niet voor het hoofd wilde stoten. Omdat hij zweeg, weten we helaas ook niet zeker of hij het eens was met de anti-contagionistische maatregelen die de Staten voorstelden. Maar soms schreeuwt de stilte: *cum tacet, clamant*. Misschien geloofde hij net als zijn collega aan de Utrechtse universiteit, de theoloog Gisbertus Voetius, dat de overheid de vrijheden van burgers niet zo ver mocht inperken. Dat zou dan overigens kunnen betekenen dat hij zich aan het losmaken was uit het remonstrantse kamp: Remonstranten stonden welwillender tegenover overheidsingrijpen dan de Contra-remonstranten – het was een van de onderlinge geschilpunten op de Synode van Dordrecht geweest.

4.5.5.2 Steden

Heeft Van Diemberbroeck invloed uitgeoefend op het beleid van de steden in de Republiek? Bezien we de gang van zaken in Nijmegen, de stad waar Van Diemberbroeck stadsarts was geweest, dan valt op dat de stad in de eerste helft van de zeventiende eeuw de maatregelen nam die in de republiek gebruikelijk waren: een betere hygiëne en opsluiten van zieken in hun huizen of in een pesthuis. Als belangrijkste koerswijziging kan worden gezien dat de stad vanaf 1655 meer aandacht begon te besteden aan het tegenhouden van vreemdelingen die de ziekte zouden kunnen binnenbrengen. Blijkens een opmerking in de *Chronijk van de stad der Batavieren* (1784) had dat te maken met het feit dat steeds meer mensen begonnen te geloven dat de ziekte alleen door rechtstreekse contacten werd overgebracht. Op p. 202 heet het:

‘In dit jaar [1665] wierd de Stad wederom bezogt met de verschikkelijke plaag der Pest, welke dagelijks een groot getal van menschen wegsleepte. Men oordeelde in het gemeen, dat de besmetting niet uit eene ongesteltheit in de lucht ontstaan, maar door besmette personen herwaards gebragt was.’

Dat was echter niet de boodschap die Van Diemerbroeck verkondigde, niet in de eerste editie van zijn *Tractatus* en evenmin in de tweede.¹⁰⁶

Ook in Utrecht lijkt zich in 1655 een ommekeer in het beleid te hebben voorgedaan. Toen het stadsbestuur vernam dat de pest de stad bedreigde, probeerde het om allerlei gevaarlijke infectiebronnen buiten te sluiten. Rommes acht het mogelijk dat de kordate reactie van het stadsbestuur te danken was aan de persoonlijke aandrang van medicus en vroedschapslid Cornelis Booth. Waarom deze Booth zo actief optrad, laat de auteur helaas onbesproken. Gaarne had men gelezen dat de man een overtuigd aanhanger van de contagiumleer was en liever nog dat gesprekken met Van Diemerbroeck hem tot zijn actie bewogen. Daarvan is echter niets bekend. Overigens mag wel worden aangenomen dat Booth en Van Diemerbroeck elkaar goed hebben gekend. Van Diemerbroeck was in die dagen hoogleraar in Utrecht en Booth was behalve raadslid en collega medicus bovendien bibliothecaris van de universiteitsboekerij.

4.5.6 Diemerbroeck in het buitenland

De conclusie lijkt dus te moeten zijn dat Van Diemerbroeck niet heeft bijgedragen aan een ‘moderner’, op contagionistische beginselen stoelend beleid van de gewesten of van de in de Republiek zo machtige steden. Niet ondenkbaar is zelfs dat zijn ietwat verouderde deels theologische, deels miasmatische denkbeelden de ontwikkeling van de vooruitgang in de collectieve preventie hebben tegengehouden. Een indirecte verwijzing naar een positieve invloed op de pestbestrijding komt uit een leidraad die twee Duitse medici in 1708 in opdracht van de Pruisische koning voor de bevolking van Brandenburg schreven. In de titel van dit geschrift (dat is gebundeld met een pestordonnantie van de stad Breslau) staat zwart op wit dat het werk is aangevuld met gegevens uit het traktaat van Van Diemerbroeck. De omschrijving ‘*aus dem soliden Tractatu*’ geeft al enigszins aan waarom de auteurs juist dit boek benutten. Gaarne zou men hebben vernomen wat de Duitse medici nu meer *en detail* zo aansprak in de *Tractatus*. Wie de tekst van hun voorlichtende geschrift bekijkt, krijgt de indruk dat de doctores vooral de beschrijving van de symptomen van de pest heel goed vonden en dat ze onder de indruk waren van de grote hoeveelheid recepten die Van Diemerbroeck publiceerde – deels ging het zelfs om geheime recepten. Ze namen een aantal over en presenteerden die naast recepten van de in Duitsland zeer populaire G. Stahl (die door Van Diemerbroeck niet wordt genoemd). Verder lijkt de conclusie gerechtvaardigd dat de Duitse geneesheren en voorlichters erg gecharmeerd waren van de heldere opbouw van de *Tractatus*, want in hun eigen tekst volgden zij Van Diemerbroecks opzet – die overigens niet afweek van die van tal van andere, oudere geschriften. Tenslotte is het mogelijk dat Van Diemerbroeck werd aangehaald, omdat hij als medicus practicus een zekere faam had verworven. Hij was in Nijmegen zelf als pestarts opgetreden en dat drie jaar lang. De titelpagina zegt: ‘*So aus dem Soliden Tractatu des berühmten Holländischen Medici, Jsbrandi de Diemerbroeck, So in der Pest in Nimmwegen/ als sie 1635/36 und 37 fast alle Häuser inficiret, mit groszer renommé das Officium Medici verwaltet*’. Zo’n man had veel ervaring opgedaan en moest wel zeer deskundig zijn, anders zou hij – zo zal men hebben gedacht – in die drie jaren zelf wel aan de pest ten onder zijn gegaan. De conclusie lijkt dus te moeten zijn dat de Duitsers Van Diemerbroecks werk waardeerden om zijn klinische observaties en niet om zijn collectief-preventieve opvattingen.

¹⁰⁶ Deze in 1784 verschenen *Chronijk* is samengesteld door Johan en zijn zoon Gijsbert In de Betouw. De opmerking is waarschijnlijk van Johan, want als bron worden de raadssignaten genoemd. In de Betouw sr. maakte veel gebruik van deze bronnen, waar hij gemakkelijk toegang toe had. De besluiten waarnaar hij verwijst zijn de raadssignaten van 2 jan. 12 mei; 16 en 21 juli; 5 aug en 18 nov. 1665. (<http://www.noviomagus.nl/Kroniek/Kroniek/KroniekSmetiusTyp10.htm>) Zie In de Betouw: Janssen, 2006:26-27. Over het auteurschap en de herkomst van het bronnenmateriaal: Janssen, 2011: 30 e.v.

4.5.7 De balans opgemaakt

Bij de beantwoording van de vraag wat Van Diemerbroeck kan hebben betekend voor de verdrijving van pest, dienen de vier onderdelen van de bestrijding van deze ziekte afzonderlijk worden bekeken. Bovendien moet onderscheid worden gemaakt tussen theoretische inzichten en meer praktische bijdragen aan de pestbestrijding.

1. Heeft van Diemerbroeck in *theoretisch* opzicht belangrijke bijdragen geleverd aan de pestbestrijding? Op het eerste oog lijkt die vraag niet moeilijk te beantwoorden. Van Diemerbroeck was zeker geen belangrijker vernieuwer. Op deze betiteling zou hij in onze ogen vooral aanspraak hebben gemaakt als hij de stelling had verdedigd, of uitgewerkt, dat de pest uitsluitend door – liefst levende – smetstoffen direct of indirect van mens op mens wordt overgedragen. Naar wij op grond van moderne onderzoeken thans menen te weten, heeft juist dat inzicht immers de beslissende wending teweeggebracht in de strijd tegen de pest. Zoals we hebben gezien, hield Van Diemerbroeck echter strak vast aan wat eerder de en-en-en-theorie werd genoemd. Ook pogingen om het geneeskundige denken los te maken van het theologische vindt men bij Van Diemerbroeck niet. Wie zich probeert te verplaatsen in het toenmalige debat ziet overigens weldra dat de theoretische positie van Van Diemerbroeck niet zonder meer als een blijk zijn van starheid of conservatisme kan worden afgedaan. De lezer moet bedenken dat er tal van harde gegevens waren die erop wezen dat besmettelijke ziekten niet alléén door een smetstof van mens op mens werden overgedragen, maar dat ze ook door de lucht konden worden verspreid. Welbeschouwd was de synthese die Van Diemerbroeck, net als veel van zijn tijdgenoten maakte, realistischer en ook beter doordacht dan de wilde gok van de al dan niet op speculatieve atomistische voorstellingen voortbouwende contagionisten. In zijn voortdurende worsteling met nieuwe feiten die niet pasten in de bestaande modellen en met nieuwe theorieën die niet strookten met al lang bekende gegevens, construeerde hij een model, een voorstelling van zaken of zo men wil een theorie, waarin de toen beschikbare empirische gegevens al met al het beste leken te passen: God verandert de lucht, die maakt de mensen ziek en de mensen steken vervolgens andere mensen aan.

Niet onverdedigbaar is voorts de stelling dat Van Diemerbroeck, die geheel bekend was met de opvattingen van Fracastoro, deze helemaal niet als revolutionair of baanbrekend zag. Eerder waren het stoutmoedige hypothesen die pasten in het nadere debat over de vraag wat nu de precieze aard van de smetstof, c.q. het contagium was. Volgens Nutton werden de denkbeelden van Fracastoro ook door andere geleerden als zodanig ontvangen (Nutton, 1990). Met de kennis van nu kunnen we ons dan ook afvragen of de scherpe tegenstelling tussen de 'oude', Galenistische miasmaleer en de 'nieuwe' 'Fracastoriaanse' zelfs wel 'Cartesiaans' genoemde contagiumleer geen construct is dat achteraf is bedacht door negentiende-eeuwse medico-historici die leefden in de euforie verwekkende late negentiende eeuw waarin Koch en Virchow de bacteriën en hun pathoge werking ontdekten.

2. Dan de bijdragen aan de praktijk. Waar het om de *individuele, preventieve zorg* gaat, heeft Van Diemerbroeck tot op zekere hoogte meegewerkt aan het uitbannen van magische en mystieke al dan niet astrologische opvattingen en gebruiken. Dat mag zeker als een verdienste worden beschouwd. Wat zijn inspanningen in dezen in de praktijk hebben opgeleverd, weten wij helaas niet. Of de preventieve methoden die hij zelf aanbeval, veel zoden aan de dijk hebben gezet, is evenmin met zekerheid te zeggen. Misschien werkten ze, maar de kans is groot dat ze maar weinig nut hadden en de gebruikers ten onrechte een veilig gevoel gaven. Waarschijnlijk geldt dat ook voor het advies om ter preventie van pest tabak te roken. Of zou de tabaksrook de vlooiën hebben verjaagd? Dat de tijdgenoten zelf erg ingenomen zijn geweest met de individueel-preventieve adviezen, is niet gebleken. Evenmin kon worden achterhaald of de raadgevingen bepaalde vruchtbare polemieken over preventie hebben opgeleverd.

3. Grotere verdiensten dan op preventief terrein heeft Van Diemerbroecks werk zonder twijfel gehad op het gebied van de *individuele, curatieve zorg*. De auteur bood zijn lezers een goed overzicht van alle therapeutische mogelijkheden. Nog belangrijker lijkt echter dat hij zijn lezers leerde hoe ze deugdelijke diagnoses moesten stellen. Hij gaf zijn vakbroeders duidelijke en goed uitgewerkte beschrijvingen van de ziekte en haar verschijnselen. Niet in de laatste plaats hield hij zijn lezers steeds weer voor dat ze kritisch en objectief moesten kijken. Misschien ligt daarin de blijvende waarde van de *Tractatus*: Van Diemerbroeck leert de onervaren dokter om klinisch te denken. In wezen ging het om de toepassing van Aristotelische syllogismen in de medische praktijk. Lester King laat in zijn boek *Medical thinking* zien dat de deductie aan de basis ligt van het moderne medische denken en handelen (King, 1970). Terzijde zij hierbij aangetekend dat de Aristotelische wetenschapsopvatting misschien begon te verouderen, maar dat ze op het punt van de diagnostiek zeker nog de nodige vruchten afwierp.
4. De *collectief curatieve zorg* werd door Van Diemerbroeck niet geheel vergeten. Hij pleit hier en daar bijvoorbeeld voor goede sociaal-medische armenzorg. Verder gaat hij echter niet in op de relatie tussen sociaal-economische omstandigheden en de (kans op) ziekte en genezing. Vermoedelijk rekende hij dat onderwerp niet tot het domein van de medicus en dus niet van zijn lezers. Het concept van een 'sociale geneeskunde' die via de beïnvloeding van maatschappelijke omstandigheden het gaan en komen van ziekten beïnvloedt, lijkt Van Diemerbroeck tamelijk vreemd te zijn geweest.
5. Tenslotte de zo belangrijke *collectief preventieve zorg*. Van Diemerbroeck hield vast aan de en-en-en-theorie en steunde daarmee bewust of onbewust mensen die strenge quarantainemaatregelen voor onmogelijk of zelfs onzinnig hielden daar de ziekte zich immers niet alleen via direct contact, maar ook door de lucht kon verspreiden. Bovendien was het maar de vraag of men Gods toorn kon of zelfs mocht ontlopen. Indien wij rigoreuze inperkingen van het verkeer over land en zee als de enige adequate maatregelen beschouwen tegen pestepidemieën, moet onze conclusie dus luiden dat Van Diemerbroeck weinig heeft bijgedragen aan de collectieve strijd tegen de pest. Zelfs is denkbaar dat hij met zijn opvattingen over het wezen van de besmettelijkheid de voortgang van de pestbestrijding door overheden heeft tegengehouden. Een bewijs dat het werk van Van Diemerbroeck remmend op de ontwikkelingen heeft gewerkt, zou kunnen worden geleverd, wanneer we over bronnen beschikten waarin overheden verklaren dat ze na lezing van het boek van Van Diemerbroeck bewust hebben besloten geen cordons, geen quarantainemaatregelen of gezondheidspassen te willen. Zulke bronnen werden echter niet gevonden.

4.5.8 Slot: Van Diemerbroeck in historisch perspectief

De voorlopige conclusie lijkt dus te moeten zijn dat Van Diemerbroeck zijn medisch geschoolde tijdgenoten heel wat kennis heeft bijgebracht over de pest en dat hij hen tot betere klinici maakte. Daarmee lijkt hij echter hoogstens indirect te hebben bijgedragen aan de feitelijke oplossing van het pestprobleem. Zijn adviezen op individueel preventief en curatief niveau kunnen niet veel hebben opgeleverd – de pest zou tot de ontdekking van de antibiotica een onbehandelbare ziekte blijven. Zijn opvattingen over collectieve curatie zijn niet uitgewerkt en zijn ideeën over collectieve preventie kunnen de vooruitgang in de richting van consequente quarantainemaatregelen en krachtige cordons hebben tegengehouden. Zijn medische en-en-en-theorie was bovendien niet vernieuwend. Tegen deze achtergrond kan men zich afvragen waarom de Nijmeegse pestdokter zich eigenlijk een vaste plaats als de grote bestrijder van de gesel Gods heeft verworven in de boeken die de geschiedenis der geneeskunde en haar beoefenaren behandelen.

Een verklaring zou kunnen zijn dat de *Tractatus* in de zeventiende en achttiende eeuw een zekere populariteit onder medici verwierf. Dat is ontegenzeggelijk het geval geweest: het boek werd diverse

malen herdrukt en bovendien werd het vertaald in het Nederlands en in het Engels. Verwijzingen naar Van Diemerbroeck vindt men voorts tot ver in de achttiende eeuw in handboeken over infectieziekten in het algemeen en over pest in het bijzonder. De reden van deze populariteit wordt duidelijk wanneer we bedenken dat zijn bewonderaars 'echte' dokters waren, mannen dus die zich ten doel stelden individuele, zieke mensen beter te maken. Zij hadden behoefte aan de kennis en de kunde die het hun mogelijk maakten een diagnose te stellen, om een prognose te vervaardigen en iets van een doeltreffende behandeling te bedenken. Maximilian Preuss en Samuel Grass, de twee achttiende-eeuwse Duitse 'gezondheidsvoorlichters' slaan de spijker op zijn kop. Ze vonden dat Van Diemerbroeck de verschijnselen van de pest erg duidelijk weergaf, terwijl hij bovendien een systematisch overzicht gaf van de middelen ter bestrijding van de verschijnselen van de ziekte. Verder waren ze onder de indruk van de lange rijen van deels geheime recepten die Van Diemerbroeck presenteerde.

Er zijn meer aanwijzingen dat het werk destijds juist door medici practici goed werd ontvangen. Niemand minder dan Th. Sydenham (1624-1689), zo werd eerder reeds gemeld, benutte de ampele verwijzingen en referenties uit de *Tractatus* in de tweede druk van zijn *Methodus curandi febres* (1668) (Meynell, 1993: 330-2). Voorts zij de lezer eraan herinnerd dat de Venetiaanse medicus Domenico Papotti, toen hij zijn chefs in Venetië anno 1732 verslag uitbracht over een epidemie in het (thans Kroatische) Split, nadrukkelijk verwees naar een aantal verschijnselen die in de Nijmeegse pest van 1635 wel waren gevonden, maar niet in Split. Deze grote belangstelling voor goede beschrijvingen van ziekten en hun symptomen is te begrijpen als we bedenken dat het voor de medici van die tijd buitengewoon moeilijk was om een juiste diagnose te stellen: de beelden die infectieziekten oproepen, leken verraderlijk veel op elkaar en goede testen om de verschillende ziekten van elkaar te onderscheiden, waren er niet. Tegelijkertijd gold echter dat sommige ziekten zeer besmettelijk waren en andere niet. Het was dus van eminent belang om te weten of het om echte pest ging of om de veel minder besmettelijke pestige koorts – de vraag komt in de toenmalige literatuur talloze malen terug.

Wat zeker aan de populariteit van Van Diemerbroeck zal hebben bijgedragen, is dat hij zich presenteerde als een ware zoon van Hippocrates, dus een medicus die zich met wegcijfering van eigen belangen volledig inzet voor het heil van de patiënten die hun lot in zijn handen leggen. Van Diemerbroeck ging daarin zelfs zo ver, dat hij in tegenstelling tot veel van zijn collegae niet voor de pest vluchtte, maar bij zijn patiënten bleef, toen er in Nijmegen een epidemie uitbrak. Het lijkt geen twijfel dat deze moedige handelwijs hem de bewondering van heel wat vakbroeders heeft opgeleverd. Aldus kan worden verklaard waarom Van Diemerbroeck in de geschiedenisboeken terecht kwam als de grote pestdokter. Dat hij zijn plaats daarin behouden heeft, zal deels te maken hebben met het feit dat zijn naam er nu eenmaal in stond – hij was deel van een traditie geworden. Daarnaast kan hebben meegespeeld dat Van Diemerbroeck behalve als clinicus ook als anatoom naam maakte.

Van Diemerbroeck was dus niet de grote vernieuwer op het gebied van de pestbestrijding voor wie sommigen hem houden. Indien deze conclusie juist is, brengt ze ons op een alleszins spannende vraag: wie waren dan wél de actoren die zorgden voor de ommekeer die zich in het laatste kwart van de zeventiende eeuw voerde in de pestbestrijding in de Republiek. Wie bewerkstelligde dat overheden het verkeer met verdachte gebieden middels krachtige maatregelen begonnen te blokkeren? Waren het andere toonaangevende geneesheren? Het zou kunnen, maar werken van gezaghebbende, vaderlandse medici die een op contagionistische opvattingen stoelend pestbeleid propageerden, werden tot op heden niet gevonden. Misschien hebben de bestuurders in de republiek zich laten leiden door geschriften van medische deskundigen uit het buitenland. Ook daarvan werden tot op heden geen duidelijke sporen gevonden. Bijgevolg rijst de vraag of het überhaupt wel medici zijn geweest die de stoot tot een nieuw pestbeleid hebben gegeven. Waren

het net als in Italië wellicht 'leken' die niet gevangen zaten in het Galenistisch georiënteerde medische bolwerk met zijn kwaliteiten en miasmata? Moeten de werkelijke vernieuwers wellicht worden gezocht in de ambtelijk bestuurlijke kringen van de Staten van Holland of Zeeland of van de Staten-Generaal? Een zoektocht naar het antwoord op deze vraag valt buiten het bestek van deze inleiding. Nader onderzoek lijkt echter zeker gerechtvaardigd.

Geraadpleegde bronnen en literatuur

A. Archivalia

Nationaal Archief

Archiefinventaris 1.10.29. Collectie Fagel 1513-1927. Bestanddeel 397 [= Aantekeningen van Gaspar Fagel als gedeputeerde van Haarlem bij de vergaderingen van de Staten van Holland en Westfriesland].

Archiefinventaris 3.01.04.01 Gedrukte resoluties van de Staten van Holland, met tot 1621 ook de resoluties van de Gecommitteerde Raden. 1524-1795

Stellingwerff, N. en S. Schot, *Particuliere Notulen van de vergaderingen der Staten van Holland*. 1620-1640 door N. Stellingwerff en S. Schot. 7 Dln. Bewerkt door E.C.M. Huysman e.a. Rijksgeschiedkundige publicatiën, Grote Serie, Den Haag, 1987-2006. digitaal beschikbaar op http://www.archieven.nl/nl/db?miview=tbl&mivast=0&mizig=278&miadt=5&milang=nl&mizk_alle=trefwoord%3ASchot.

Album amicorum van Jacob Heyblocq, rector van de Amsterdamse Latijnse School (http://www.kb.nl/bladerboek/heyblocq/browse/page_221.xmlSymb.)

Rijksarchief in Zeeland

RAZ Staten van Zeeland. Inv nrs 1580.2 en 2480.

Gemeente Archief Utrecht

GAU 802. Verzameling losse aanwinsten Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht. 455 stukken betreffende de verdeling van de nalatenschap van Isebrand Van Diemerbroeck, hoogleraar in de medicijnen, en zijn vrouw Elisabeth van Gessel 1678-1679. Met retroacta. 1642-1678.

Album promotorum, Digitaal album prom. Universiteit Utrecht vanaf 1636. Bron: <http://dap.library.uu.nl/frames.html?naam>

Gemeentearchief Nijmegen

Oud Archief Nijmegen, 105, Raadssignaten, 31 aug. 1655 en Raadssignaten, 27 aug 1656.

B. Gedrukte geschriften voor 1800

Apotheek, *d'Amsterdammer Apotheek*, In welke allerlei Medicamenten, zijnde tot Amsterdam in 't gebruik, konstiglijk bereid worden. Amsterdam: Jan ten Hoorn, 1686.

Apotheek Anske Eelkisz (Anchises Elconis / Elconius) Leeuwarden 1625. Uitgegeven door M.H.H. Engels, juli-augustus 2006. <http://home.wanadoo.nl/m.bourgonjen/Apotheek/apotheekAE.htm>

Beverwijck, Jan van, *Schat der gezondheid*. Dordrecht, 1636.

Beverwijck, Jan van, *Schat der ongezondheid*. (Dordrecht: Iasper Gorisz, 1644).

BIJBEL dat is de ganse Heilige Schrift bevattende al de canonieke boeken van het Oude en Nieuwe Testament. Door last van de hoogmogende heren Staten –Generaal van de Verenigde Nederlanden en volgens het besluit van de Synode-Nationaal, gehouden te Dordrecht, in de jaren 1618 en 1619. Amsterdam, 1657. Reprint: Houten, 1997.

Blankaart, Stephan, *Den Nederlandschen Herbarius*. Amsterdam: Jan ten Hoorn, 1698. Heruitgave: Alphen aan den Rijn, Stafleu 1980. (Reeks Librije der Geneeskunst).

Blancardi, Stephani *Lexicon medicum*, in quo totius artis medicae termini anatomiae, chirurgiae, pharmaciae, chemiae, rei botanicae proprii dilucide breviterque exponuntur. Editio novissima multum emendata et aucta a Carolo Gotlob Kühn. Leipzig, Schwickert, 1832. 2 Dln. Eerste uitgave: Amsterdam, 1679.

- Blankaert, Steven, *Collectanea Medico Physica*. (Amsterdam 1680).
- Blankaert, Steven, *Den Nederlandschen Herbarius*. (Amsterdam, 1698).
- Bontekoe, Cornelis, *Alle de philosophische, medicinale en chymische werken*. (Amsterdam, 1689) (op Google te raadplegen).
- Bontius, Jac., Guilh. Piso en G. Markgraf, *Oost en West indische Warande, vervattende aldaar de leef- en geneeskonst*, enz. Amsterdam, 1694.
- Buisson, Jacob de, *Traktaat vande pest*. Met reden en eigen ervinding bevestigd ... en beschreven door IIsbrand van Diemerbroek. Middelburg: Van Goetthem, 1671.
- Cau, C. e.a., red., *Groot-placaetboek, vervattende de placaten, ordonnantiën ende edicten van de Staten Generaal der Verenigde Nederlanden...*(10 Dln., Den Haag/Amsterdam, 1658-1796).
- Chambers, Ephraim, 1680 (ca.)-1740 / *Cyclopædia*, or, An universal dictionary of arts and sciences: containing the definitions of the terms, and accounts of the things signify'd thereby, in the several arts, both liberal and mechanical, and the several sciences, human and divine: the figures, kinds, properties, productions, preparations, and uses, of things natural and artificial: the rise, progress, and state of things ecclesiastical, civil, military, and commercial: with the several systems, sects, opinions, &c: among philosophers, divines, mathematicians, physicians, antiquaries, criticks, &c: the whole intended as a course of antient and modern learning. London± J and J Knapton, 1728.
- Craanen, Theodorus, *Lumen rationale medicum. Hoc est praxis medica reformata, sive annotationes in Praxin Henrici Regii. Accedit in Dan. Sennerti librum... auxiliorum materia*. Medioburgi, 1586.
- Defoe, Daniel, *A Journal of the plague year*. [1712]. Edited with an introduction by Louis Landa. London, 1969.
- [Descartes, R.,] *Oeuvres de Descartes*. 11 Dln. [Volume 1] publ. par Victor Cousin...; [et précédées de l'éloge de René Descartes par Thomas] Paris: Levrault, 1824-1826.
- Dodonaeus, R., *Cruydt-boeck* (1644). <http://leesmaar.nl/cruydtboek/alfabetisch.htm>
- Graevius, J.G., *Johannis Georgii Graevii Oratio IX funebris in exequiis viri clarissimi & expertissimi Isbrandi Diemerbroekii...habita a.d. xvii Novembr. Ao 1674*. Opgenomen in *Johannis Georgii Graevii Orationes quas Ultrajecti habuit*. Quibus adjesta est Oratio funebris in ejusdem viri clarissimi obitum dicta a Petro Burmanno. Delphis, apud Adrianum Beman, 1721. Er is ook Graevius, Johannes Georgius: Joannis Georgii Graevii Oratio funebris in exequiis... Isbrandi Diemerbroekii.... Ultrajecti 1675 ex officina Meinardi a Dreunen. Deze tekst is door Google gedigitaliseerd.
- Grotius, Hugo, *Briefwisseling van Hugo Grotius*. 17 Dln. 1928-2001. Deel 4 (1964) en Deel 5 (1966) (ed. B.L. Meulenbroek). Den Haag: Martinus Nijhoff.
- Heurnius, Johannes, *Het noodigh pestboek*. Leiden, 1600.
- Hofmann, Fred. *Dissertationum physico/medicarum selectiorum decas*. Lugd. batavorum, 1713. Diss VIII De peste ejusdemque curanda ratione.
- Hollandse Mercurius*: verhalende de voornaemste saken van staet, en andere voorvallen, die in en omtrent de Vereenigde Nederlanden, en elders in Europa... zijn geschiet. werd uitgegeven in Haarlem.
- Ingram, B. D., *Surgeon and Man-Midwife*. An historical account of the several plagues that have appeared in the World since the Year 1346. London, 1755.
- Leeuwarder apotheek, na de Galenisch-Chymice manier, in Duits gebragt door F.J. Winter M.D., 1702. (Internetbewerking: M.H.H. Engels, juli 2006). <http://home.wanadoo.nl/m.bourgonjen/Apotheek/LWDapothek.htm#reg>
- Le Long, Isaac, *Hondert-jaarige jubel-gedachtenisse der akademie van Utrecht*. Amsterdam: Vieroot, 1736 (door Google gedigitaliseerd).
- Limborch, Rembertus a, *Disputatio iuridica de pest eiusque privilegiis quoad actus inter vivos, quam favente Deo Opt. Max. sub praesidio ... Bernardi Schotani ... proponit*. Lugd Bat.: Joh. Maire, 1652.
- Particuliere notulen van de vergaderingen der Staten van Holland 1620-1640 Particuliere notulen van de vergaderingen der Staten van Holland 1620-1640 door N. Stellingwerff en S. Schot (**Deel 3**, juli 1625 - april 1628) [’s-Gravenhage, 1987-2005 (7 delen). Deel VII Particuliere notulen van de vergaderingen der Staten van Holland 1620-1640. Dl. VII: Mei 1634-augustus 1636. Bewerkt door E.C.M. Huysman, Langeveld-Kleijn, A. 1954-2009; Stok, J.C; Veenendaal-Barth, J.W; Vree, V.L en A.A. Smit.

- Pharmacopoea Ultratrajectina*. 1656. Trajecti ad Rhenum: G. Zijll & Thed. Ackersdijck, 1656. Facsimile met een inleiding door D. A. Wittop Koning. Gent 1774.
- Pharmacopoea Almeriana* 1726. Almeriae: Joannes van Beyer, 1726. [Reprint Gent, De Backer, 1973].
- Pharmacopoea Amstelredammensis*. De Amsterdammer Apotheek, Amsterdam, 1686 [reprint: Tilburg, 1986].
- Piso, Guilh., *De medicina Brasiliensi Libri IV*. Leiden en Amsterdam, 1648.
- Piso, Guilh., *De Indiae utriusque re naturali et medica*. Amsterdam, 1658. (Opuscula Selecta Neerlandicorum de arte medicina jaargang 1937).
- Preuss, M. en Grass, S. *Einige Nachrichten so aus dem soliden Tractaten des holländischen medici I. de Diemberbroeck, so in der pest zu Nimwegen 1635, etc.* Schlesische Infectionsordnung von 14 Febr. 1680, nebst einer Unterweisung von der itzt grassirenden Pest in Polen; von den Physicus der Stadt Bresslau abgefasset im Jahre 1708. (http://digital.staatsbibliothek-berlin.de/dms/werkansicht/?PPN=PPN665808526&PHYSID=PHYS_0001) Google heeft een exemplaar gedigitaliseerd met de titel: *Kurtze und nöthige Unterweisung vor der itzt grassirenden Pest in Polen, von den Herrn physicis der Stadt Bresslau: nach vorhergegangner gnugsamen Erkundigung, zweyer Herrn medicorum, so die hochl. Herrn Fürsten und Stände in Schlesien, in die in Pohlen inficirte Orte Expresse zu dem Ende abgeschicket, abgefasset im Jahr 1708, und in der schlesischen Infection sehr dienlich befunden...: nebst einer Taxe und Dosi der Medicamenten, auch einigen mit denen Herrn Verfassers dieser Pest Unterweisung gewechselten Brieffen, und andern nützlichen Nachrichten, so aus dem soliden tractatu des berühmten holländischen medici, Jsbrandi de Diemberbroeck, so in der Pest in Nimwegen, als sie 1635, 36, und 37 fast alle Läufer inficiret...* Maximilian Preuss, Samuel Grass, Ysbrand Van Diemberbroeck Druckts und verlegts Gottfried Heinichen.
- Rhijne, Willem ten, *De lepra asiatica*. Amsterdam. 1687. (Opuscula Selecta Neerlandicorum de arte medicina jaargang 1937).
- Schlesische Infections-Ordnung/ Vom 14. Febr. 1680. Nebst einer Unterweisung Von der itzt graßirenden Pest in Polen/: Von den Herrn Physicis der Stadt Breßlau/ Nach vorhergegangner gnugsamen Erkundigung/ zweyer Herrn Medicorum/ So die Hochl. Herrn Fürsten und Stände in Schlesien/ in die in Pohlen inficirte Orte expresse zu dem Ende abgeschicket/ Abgefaßet im Jahre 1708. und in der Schlesischen Infection sehr dienlich befunden/ Auff speziellen Befehl seiner koeniglichen Majestaet in Preussen / fuer die Neumarck und incorporirte Lande aufgelegt/ und so eigerichtet / dasz ein jeder Hauswirth bey entstehender Pestgefahr / so der Höchste noch ferner in Gnaden abwenden wolle/ zu Anfang sein eigener Medicus seyn kann/ Nebst einer Taxe und Dosi der Medicamenten, Auch einigen.mit denen Herrn Verfassers dieser Pest Unterweisung gewechselten Brieffen/ und anderen nuetzlichen Nachrichten/ So aus dem Soliden Tractatu des beruehmten Holländischen Medici, Jsbrandi de Diemberbroeck, So in der Pest in Nimmwegen/ als sie 1635/36 und 37 fast alle Häuser inficiret, mit groszer renommé das Officium Medici verwaltet/ Durch hochgedachter Seiner Königl. Majestät in Preussen/ Neumärckisches [= Brandenburg] Collegium Sanitatis. Cüstrin, 1708 Online-Ausg. BerlinStaatsbibliothek zu Berlin - Preußischer Kulturbesitz, Germany Umfang 48 S. Published 1710 by Gottfried Heinichen in Cüstrin [i.e. Kostrzyń].Pt. [2] attributed to Maximilian Preuss and Samuel Grass by Holzmann, previously published separately in 1708, has special title page: Kurtze und nöthige Unterweisung, wie man sich by der jetzigen Contagion... bewahren... könne... Anno 1710 (http://openlibrary.org/books/OL17456154M/Schlesische_Infections-Ordnung_vom_14._Febr._1680).
- Smetius, J., *Chronijk van de Stad der Batavieren*. Beschrijving van Nijmegen ... tot den jaare 1784. Door Johannes Smetius. Nijmegen: Van Goor, 1784. Digitale bewerking: Vrijwilligersgroep juni 2004. Internetbewerking: Henk Kersten 2004. Bron: www.noviomagus.nl.
- Wagenaar, Johan, *Amsterdam in zyne opkomst, aanwas, geschiedenissen, voorregten, koophandel, gebouwen, kerkenstaat, schoolen, schutterye, gilden en regeeringe*. Amsterdam: Tirion, 1760. 3 dln
- Winter, F.J., *Leeuwarder apotheek*. Na de Galenisch-Chymic'e manier ... in duits gebragt door F.J. Winter M.D. Amsterdam, Jan ten Hoorn. 1702. [Reprint Tilburg, 1983.] Internetbewerking: M.H.H. Engels, 2006. <http://home.wanadoo.nl/m.bourgonjen/Apotheek/LWDapothek.htm>
- Worp, J.A., *Briefwisseling Constantijn Huygens*. Deel 4 1644-1649. Den Haag: Nijhoff, 1915.
- Woyt, J.J. *Gazophylacium medico-physicum* of Schatkamer der geneeskunde en natuurlyke historie. Nu naar de Veertienden Druk op nieuws vertaald Tweede Nederduitsche druk. Amsterdam: A Graal en G. de Groot, 1766.

C. Boeken en tijdschriften

- Aa, A.J. van der, *Biographisch woordenboek der Nederlanden*. Haarlem, 1852-1878. Digitale reprint: DBNL, 2009.
- Ackerknecht, E., *Geschichte der medizin*. Stuttgart, 1959. [repr. Stuttgart, 1977].
- Asselt, Willem J. van, Gisbertus Voetius, gereformeerd scholasticus, In: Aart de Groot en Otto J. de Jong, *Vier eeuwen theologie in Utrecht*. Bijdragen tot de geschiedenis van de theologische faculteit aan de Universiteit Utrecht. Zoetermeer, 2001, 99-108.
- Audoin-Rouzeau, Frédérique, *Les chemins de la peste*. Le rat, la puce et l'homme. Rennes, 2003.
- Baldwin, Peter, *Contagion and the state in Europe*. 1830-1930. Cambridge, 1999.
- Banga, J., *Geschiedenis van de geneeskunde en hare beoefenaren in Nederland*. Leeuwarden, 1868. [repr. Schiedam, 1975].
- Barnes, Jonathan, *Aristoteles*. Vertaling W. de Leeuw en J. M. van Ophuijsen. Z. pl. 1996.
- Baumann, E.D., *François de Boe Sylvius*. Leiden, 1949.
- Baumann, E.D., *Een lijfarts der Oranjes in de XVIIde eeuw*. Utrecht: Kemink, Z.j.
- Begheyn-Huisman, Marja en Ruud Priem, Recente aanwinsten van het Museum Het Valkhof. *Numaga*, 57 (2010) 184-200.
- Bik, J.G.W.F., *Vijf eeuwen medisch leven in een Hollandse stad*. Assen, 1955.
- Biraben, J.-N., *Les hommes et la peste en France et dans les pays européens et méditerranéens*. I: La peste dans l'histoire; II: Les hommes face à la peste. Den Haag en Parijs, 1975-1976.
- Blackman, Janet, Popular theories of generation: the evolution of Aristotle's works, the study of an anachronism. In: *Health care and popular medicine in nineteenth century England edited by J. Woodward en D. Richards, eds. Londen, 1977, p. 56-89*.
- Bonebakker, A. Pest. In F.S.P. van Buchem e.a. (red.) *Nederlands leerboek der interne geneeskunde*. Amsterdam, 1963, Deel I, 264 e.v.
- Bos, E.J. en F.G.M. Broeyer, *Epistolarium Voetianum*, I. In: *Nederl. Arch. Kerkgeschied.* (NAKG) 78 (1998), 184-215.
- Bos, Erik Jan, Een kleine geschiedenis van een Cartesiaans versje. In: M. van Egmond, B. Jaski en H. Mulder (red.), *Bijzonder onderzoek: Een ontdekkingsreis door de Bijzondere Collecties van de Universiteitsbibliotheek Utrecht*, Utrecht: Universiteitsbibliotheek Utrecht, 2010, p. 244-25. http://boek425.library.uu.nl/pdfink/34_bijz_ond.pdf
- Bos, J.J.F.M., *The Correspondence between Descartes and Henricus Regius*. Diss. Utrecht, 2002. [= Quaestiones Infinitae. Publications of the department of philosophy. Utrecht University. Vol. xxxvii.
- Bots, Hans en Toon Kerkhoff, *De Nijmeegse Pallas*. De geschiedenis van de kwartierlijke academie en medische faculteit, 1655-1679. Nijmegen, 2001.
- Bozic-Bugancic, Danica, Lijenceje kuge u Dalmaciji u XVII stoljecu. Grada, 1990 247-256 YU ISSN 0351-2142.
- Carrière, Ch., M. Courdurié en F. Rebuffat, *Marseille ville morte*. La peste de 1720. Marseille, 1968.
- Cats Bussemaker, U., Over pest en quarantaine. In: *Wenken en meeningen omtrent geneeskundige Staatsregeling*. Onder medewerking van eenige vaderlandsche geleerden door J.P. Heye. Amsterdam, 1838, pp 151-181 en 224-255.
- Cipolla, C.M., *Faith, Reason and the Plague in Seventeenth- Century Tuscany*. New York/London, 1979.
- Cipolla, C.M., *Cristofano and the plague*. As Study in the History of Public Health in The Age of Galileo. London, 1973.
- Cipolla, C.M., *Public Health and the Medical profession in the Renaissance*. Cambridge, London, New York, 1976.
- Cliff, A.D., Smallman-Raynor, M.R., Stevens, P.M., Controlling the geographical spread of infectious disease: plague in Italy, 1347-1851. *Acta Med Hist Adriat.* 2009; 7(2):197-236.
- Cohn, S.K., *Cultures of Plague*. Medical thinking at the end of the Renaissance. Oxford, 2010.
- Commager, H.S., Lucretius interpretation of the plague. *Harvard Studies in Classical Philology*. 1957 62 105-118.
- Cook, H.J., *Matters of exchange*. Commerce, medicine and science in the Dutch golden age. New Haven & London, 2007.

- Des Chene, Dennis, *Physiologia*. Natural Philosophy in late Aristotelian and Cartesian thought. Ithaca: Cornell UP, 1996.
- DeWall, Nichole, "A plague 'o both your houses": Shakespeare and early modern plague writing". English Dissertations. Boston (Mass.) 2008. <http://hdl.handle.net/2047/d10016478>
- Dewhurst, K., *Dr. Thomas Sydenham (1624-1689)*. Berkeley, 1966.
- Doesschate, G ten, *De Utrechtse universiteit en de geneeskunde*. 1636 -1900 Nieuwkoop, 1963.
- Duker, A.C., *Gisberius Voetius*, 3 dln. Leiden, 1897-1915.
- Dijksterhuis, E.J., *De mechanisering van het wereldbeeld*. Amsterdam, 1950. [repr. Amsterdam, 1975 5^e dr].
- Dijkstra, J.G., *Een epidemiologische beschouwing van de Nederlandsche pestepidemieën der 17^e eeuw*. Diss. Amsterdam, 1921.
- Eggleston, Edward, Some Curious Colonial Remedies. *American Historical Review* December 1899 5 199-206.
- Fokker, A.A., *Onderzoek naar den aard van de epidemische en contagieuse ziekten die vroeger in Zeeland geheerscht hebben*. Middelburg, 1860.
- Frijhoff, W. en M. Spies, *Dutch culture in a European Perspective*. 1650-2000. [Assen]:Van Gorcum 2004.
- Frijhoff, W., Gods gave afgewezen. Op zoek naar genezing van pest: Nijmegen, 1635-1636. *Volkskunde*, 1975 17 143-170.
- Gaul, Volker, *Moeglichkeiten und Grenzen absolutistischer Herrschaft*. Landesherrliche Kommunikationsstrategien und städtische Interessen während der Pest in den Herzogtümern Schleswig, Holstein, Gottorf (1709-1713). Toenning, 2005.
- Graafland, C., Voetius als gereformeerd theoloog In: J. van Oort e.a. (red.), *De onbekende Voetius. Voordrachten wetenschappelijk symposium Utrecht 3 maart 1989*, Kampen: Kok, 1989, 12-32.
- Graesse, J.G.Th. en F. Benedict, *Orbis latinus*. Lexicon lateinischer geographischer Namen des Mittelalters und der Neuzeit. Bewerkt en opnieuw uitgegeven door H. Plechl en S.-Ch. Plechl. 3 dln. Braunschweig, 1972. <http://www.ndlw.germanistik.phil.uni-erlangen.de/Projekte/Werkzeuge/Graesse/contents.html>
- Groot, Aart de en Otto J. de Jong, *Vier eeuwen theologie in Utrecht*. Bijdragen tot de geschiedenis van de theologische faculteit aan de Universiteit Utrecht. Zoetermeer, 2001.
- Gurlt, E., *Geschichte der Chirurgie und ihrer Ausübung*. 3 dln. Berlin, 1898. [reprint: Hildesheim, 1964.]
- Haeser, H., *Leerboek der geschiedenis der geneeskunde*. In het Nederduitsch vrij bewerkt door Dr. A.H. Israëls/ Utrecht: C. Van der Post jr. en Amsterdam: C. G. Van der Post. 1859.
- Hall, Life, Th.S., death and the radical moisture. A study of thematic pattern in Medieval medical theory, *Clio Medica* 6 1971 3-23.
- Hanegraaff, Wouter J. in G. Harinck e.a. (red), *Christelijke Encyclopedie*. Kampen, 2005.
- Hankinson, R. J., *The Cambridge companion to Galen*. Cambridge: UP, 2008, 391 e.v.
- Heye, J.P., *Wenken en meeningen omtrent de geneeskundige Staatsregeling*. Onder medewerking van eenige vaderlandsche geleerden. Amsterdam, 1838.
- Hilte, A.J.M., Over het chirurgijns-gilde te Nijmegen, *Numaga*, 20 1973 17-36.
- Hirsch, A., Die Indische Pest, *Virchows Archiv* 5 (1908) 408-533.
- Horstmanhoff, H.F.J., *De pijlen van de pest*. Pestilenties in de Griekse wereld. (800- 400 v. Chr.) Amsterdam, 1989.
- Houtzager, H.L., Driehonderd jaar geleden overleed IJsbrand Van Diemerbroeck. *Oud Utrecht* 1974 47 69-71. (gedigitaliseerd) <http://digbijzcoll.library.uu.nl>
- Houtzager, H.L., IJsbrand Van Diemerbroeck (1609-1674) *Aere perennius*, 18 1975 11-17.
- Houtzager, H.L., IJsbrand Van Diemerbroeck (1609-1674) *Ned Tijdschr Geneeskd*. 1976 120 (8): 340-6. PMID: 765867 [PubMed - indexed for MEDLINE].
- Houtzager, H.L. (red), *Pieter van Foreest*. Een Holland medicus in de zestiende eeuw. Amsterdam, 1989.
- Houtzager, H.L. (red), *Reinier de Graaf* (1641-1673). Rotterdam: 1991.
- Houtzager, H.L., 'IJsbrand Van Diemerbroeck (1609-1674), 17de-eeuwse hoogleraar in de geneeskunde te Utrecht', *Geschiedenis der geneeskunde*, 5 (1999), 297-304.
- Huisman, Frank, *Stadsbelang en standsbesef*. Gezondheidszorg en medisch beroep in Groningen. 1500-1730. Rotterdam, 1992.
- Huizinga, J., *Nederland's beschaving in de zeventiende eeuw*. Haarlem 1941. [Verzamelde werken, II, 412- 508.]

- longh, S. de, *Rotterdam en de pest. 1624-1723. Bestuurlijke reacties*. Rotterdam, Scriptie Vakgroep geschiedenis, 1988.
- Janse, C.S.K., Artikel Synode van Dordrecht. In: G. Harinck e.a. (red.), *Christelijke Encyclopedie* (Kampen 2005).
- Janssen, A.E.M., Betouw, Gijsbert in de, *Jaarboek Numaga* 53 (2006) 26-27.
- Janssen, A.E.M., Het vervolg der Kronijk van Nijmegen als voortzetting van een Nijmeegse traditie. In: A. Bosch, A.E.M. Janssen en A.T.S. Wolters- van der Werff, *Leven aan de Waal of vervolg der Kronijk van Nijmegen. 1819-1859*. Nijmegen, 2011, 30-55.
- Jensma G. Th. e.a. (red), *Universiteit te Franeker. 1585-1811. Bijdragen tot de geschiedenis van de Friese hogeschool*. Leeuwarden: Fryske Akademy, 1985.
- Jong, O. J. de, Voetius en de tolerantie. In: J. van Oort e.a. (red.), *De onbekende Voetius. Voordrachten wetenschappelijk symposium Utrecht 3 maart 1989*, Kampen: Kok, 1989, 109-117.
- Kerckhoff, A.H.M., *Over de geneeskundige verzorging in het Staatse leger. 1568-1795*. Diss. Nijmegen, 1976.
- King, L.S., *The road to medical Enlightenment. 1650-1665*. Londen, 1970.
- King, L.S., *The Philosophy of medicine. The early eighteenth century*. Cambridge, 1978.
- King, L.S., *Medical thinking. A historical preface*. Princeton, 1982.
- Knuttel, W.P.C., *Balthasar Becker. De bestrijder van het bijgeloof*. Den Haag: Nijhoff, 1906. [repr. Groningen: Bouma's boekhuis, 1979].
- Koelmans, L., *Inleiding tot het lezen van zeventiende-eeuws Nederlands*. Utrecht, 1978.
- Kroon, J.E., *Bijdragen tot de geschiedenis van het geneeskundig onderwijs aan de Leidsche Universiteit (1575-1625)*. Leiden, 1911.
- Krul, R., *Haagsche doctoren, chirurgen en apothekers in den ouden tijd*. Den Haag: Van Stockum, 1891.
- Le Roy Ladurie, Emmanuel, *De eeuw van de familie Platter. 1499-1628*. Dl. I De schooier en de geleerde. Amsterdam, 1996/2003.
- Lieburg, M.J. van, Zeeuwse piëtisten en de geneeskunde in de eerste helft van de 17^e eeuw. Een verkenning van het werk van W. Teellinck en G.C. Udemans. In: A. I. Bierman e.a., *Worstelende wetenschap. Aspecten van wetenschapsbeoefening in Zeeland van de zestiende tot de negentiende eeuw*. Middelburg, 1986.
- Lieburg, M.J. van, Over de stadsmedicus in de Noord –Nederlandse steden van de 16^e eeuw. In H. L. Houtzager (red), *Pieter van Foreest. Een Holland medicus in de zestiende eeuw*. Amsterdam, 1989, p. 41- 73.
- Lieburg, M.J. van, Voetius en de geneeskunde. In: J. van Oort e.a. (red.), *De onbekende Voetius. Voordrachten wetenschappelijk symposium Utrecht 3 maart 1989*, Kampen, 1989, 168-181.
- Lindeboom, G.A., *Dutch Medical Biography. A biographical dictionary of Dutch Physicians and Surgeons*. Amsterdam, 1984.
- Lindeboom, G.A., Johannes Antonides van der Linden (1609-1664), medisch hoogleraar te Franeker en te Leiden. Zijn betekenis voor de Friese hogeschool. In: G.Th. Jensma, F.R.H. Smit en F. Westra, *Universiteit te Franeker. 1585-1811*. Leeuwarden, 1985, p. 356-371.
- Loncq, Gozewijn Jan, *Historische schets der Utrechtsche hoogeschool tot hare verheffing in 1815*. Utrecht:Beijers,1886.Bron:googlebooks
http://www.archive.org/stream/historischesche01loncqgoog/historischesche01loncqgoog_djvu.txt
- Ludwig, Frank, Dr. Simon Simonius in Leipzig: ein Beitrag zur Geschichte der Universität von 1570 bis 1580, *Neues Archiv für Sächsische Geschichte und Altertumskunde*, 1909 30 [209]-290.
- McCulloch, John Ramsay, *A descriptive and statistical account of the British Empire*. Volume 2. London, 1847.
- McVaugh, Michael, The 'humidum radicale' in thirteenth-century medicine, *Traditio*, 1974 30 259-283
- Melsen, A.G.M. van, *Van atomos naar atoom*. De geschiedenis van het begrip atoom. Amsterdam, 1949.
- Mensonides, F., Huygens' natrap naar een omstreden arts. [http://www.fransmensonides.nl/ arts_ zij3.htm](http://www.fransmensonides.nl/arts_zij3.htm) (gelezen december 2010).
- Meynell, G., Sydenham, Locke and Sydenham's De peste sive febre pestilentiali. *Medical history* 37 (1993) 330-2.
- Miert, Dirk van, *Illuster onderwijs*. Het Amsterdamse Athenaeum in de Gouden eeuw. 1632-1704. Amsterdam, 2005.
- Molhuysen, P.C. en P. J. Blok, *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek (NNBW)* Leiden, 1911-1937.
- Moss, Ralph W., Galen on Tumors (1989) op <http://www.ralphmoss.com/html/galen.shtml>.

- Neerincx, Simon, Eric Bertherat en Herwig Leirs, Human plague occurrences in Africa: an overview from 1877 to 2008. *Transactions of the Royal Society of Tropical Medicine and Hygiene*, 2010, 104, 97-103.
- Nellen, H.J., *De pest in Nijmegen van 1664-1667*. Scriptie. KUN. z.j.
- Niessen, Willy en Hans Giesbertz, *Wie woonde waar in Nijmegen anno 1644?* Neo-reeks Serie A nr b-1, Nijmegen 1992.
- Noordegraaf, Leo en Gerrit Valk, *De gave Gods*. De pest in Holland vanaf de late middeleeuwen. Amsterdam, 1996. gedigitaliseerd: http://www.dbnl.org/tekst/noor041gave01_01/noor041gave01_01_0012.php
- Nutton, V. (ed.), *Galen: Problems and Prospects*. Z. pl., Wellcome, 1981.
- Nutton, V., The seeds of disease: An explanation of contagion and infection from the Greeks to the Renaissance, *Med. History*, 1983, 27: 1-34.
- Nutton, V., The reception of Fracastoro's Theory of Contagion, *Osiris*, 1990 6 196-234.
- Nutton, V., An early reader of Vesalius' *Fabrica*, *Vesalius, Acta internationalia Historiae medicinae III*, (1997) 2 73-74.
- Nutton, V., Artikel "Galen." *Encyclopaedia Britannica*. 1998. <<http://www.spaceship-earth.de/Biograph/Galen.htm>>.
- Nutton, V., *Galen of Pergamum and the Medical Renaissance*. University College London, 2000.
- Nutton, V., *Ancient medicine*. Londen en New York, 2004.
- Nuyens, B.W.Th. e.a., *Bibliotheca medica Neerlandica*. 3 dln. Catalogus van de bibliotheek der Nederlandsche maatschappij tot bevordering der geneeskunst in bruikleen vereenigd met de bibliotheek der universiteit van Amsterdam. Amsterdam, 1930(I); 1940 (II); 1980 (III).
- Oort, J. van e.a. (red), *De onbekende Voetius*. Voordrachten wetenschappelijk symposium Utrecht 1989. Kampen, 1989.
- Ozanam, J.A.F., *Histoire médicale générale et particulière des maladies Epidémiques* (Paris/Lyon, 1835) tome II 157.
- Poelhekke, J.J., *Frederik Hendrik. Prins van Oranje*. Een biografisch drieluik. Zutphen, 1978.
- Price, J.L., *Holland and the Dutch Republic in the seventeenth century*. Oxford, 1994.
- Priem, Ruud, Portret van IJsbrand Van Diemerbroeck door Cornelis Jonson van Ceulen, *Bulletin Vereniging Rembrandt*, Najaar 2010, p. 19-22.
- Reynolds, Ph.L., *Food and the body*. Some peculiar questions in high medieval theology. Leiden: 1999
- Ribbius, P., Medici en medische toestanden te Arnhem door alle tijden, *Nederl Tschr geneesk.* 1927 71 II 623-48 [BGG, VII 532-57].
- Ritchie J., The *De Officio Magistratus* of Johannes Ewichius; a sixteenth century treatise on preventive medicine. *Edinb Med J.* 1953 Nov; 60 (11):437-51. med online te lezen.
- Rogier, L.J., Uit de geschiedenis van de beoefening der geneeskunde, inzonderheid te Nijmegen, *Numaga* 7 (1960) 134-200.
- Rommès, R., Pest in perspectief. Aspecten van een gevreesde ziekte in de vroeg moderne tijd. *Tijdschr. sociale Geschiedenis*, 1990 16 244-266.
- Rommès, R., Op het spoor van de dood: de pest in en rond Utrecht. *Jaarboek Oud-Utrecht*, 1991, p. 93-120.
- Rothschuh, K.E., *Konzepte der medizin in Vergangenheit und Gegenwart*. Stuttgart, 1978.
- Ruitenbeek, H., *De Amsterdamse schouwburg 1814-1841*. Hilversum: Verloren, 2002. Diss.
- Ruler, Han van, Descartes: leven, leer en nalatenschap. Inleiding in *De uitgelezen Descartes*. Amsterdam: Boom, z.j.
- Sassen, Ferd., *Geschiedenis van de wijsbegeerte in Nederland tot het einde der negentiende eeuw*. Amsterdam / Brussel, 1959.
- Schevichaven, H.D.J. van, De Genees- en heelkunde kunst in oud-Nijmegen, in: *Prov. Geldersche en Nijmeegsche Courant* 22-23 januari en 5-6 februari 1899, herdrukt in *Penschetsen uit Nijmegen's Verleden*, deel II (Nijmegen, 1901).
- Schevichaven, H.D.J. van, Artikel Van Diemerbroeck. in *NNBW* dl III, p. 287.
- Schevichaven, H.D.J. van, Proeve van een Register van Boekwerken en Geschriften betrekking hebbende op de stad en het Rijk van Nijmegen. Nijmegen, 1906 op <http://www.noviomagus.nl/novioftp/Boekenhoek/Repertorium.htm> 12 dec 2007.
- Schimmel, J.A., *Burgerrecht te Nijmegen*. 1592-1810. Tilburg, 1966.
- Schneider, Wolfgang, *Lexicon der Arzneimittelschichte*. 7 Dln. Frankfurt a M, 1968-1975.

- Scott, S. en C. J. Duncan, *Biology of plagues*. Evidence from Historical Populations. Cambridge, 2001.
- Siegel, Rudolph, *Galen's system of physiology and medicine*. Basel, 1968.
- Slack, P., *The Impact of plague in Tudor and Stuart England*. London, 1985. 2 ed. Oxford, 1990.
- Snelders, H.A.M., *De geschiedenis van de scheikunde in Nederland*. Van alchemie tot chemische industrie rond 1900. Delft, 1993.
- Steendijk-Kuyppers, J., *Volksgesondheid in de 16e en 17e eeuw te Hoorn*. Een bijdrage tot de beeldvorming van sociaal-geneeskundige structuren in een stedelijke samenleving. Rotterdam: 1994.
- Sticker, G., *Abhandlungen aus der Seuchengeschichte und Seuchenlehre*. Die Pest als Seuche und als Plage. Giessen, 1908.
- Stoerig, H.J., *Geschiedenis van de filosofie*. 2 Dln. Utrecht/Antwerpen, 1969.
- Strien, C.D. van, *Britisch travellers in Holland during the Stuart period*. Diss. Amsterdam, 1989.
- Stumpf, S.E., *Philosophy*. History and problems. McGraw-Hill, 1995.
- Temkin, O., *Galenism. Rise and decline of a medical philosophy*. Ithaca, 1973.
- Thijssen-Schoute, C.L., *Nederlands Cartesianisme*. Amsterdam, 1954. [reprint Utrecht: HES, 1989].
- Vanzan Marchini, N.E., *Rotte Mediterranee e baluardi di sanità*. Venetië, 2004.
- Veatch, H.B. *Aristoteles beschouwd als tijdgenoot*. Vertaling van W.A. Verloren van Themaat. Amsterdam, 1979.
- Verbeek, Theo, *La Querelle d' Utrecht*: René Descartes et Martin Schoock. Paris, 1988.
- Verbeek, Theo, *Descartes and the Dutch*: early reactions to Cartesian philosophy. Carbondale: Southern Illinois UP, 1992.
- Verbeek, Theo, *De wereld van Descartes*. Essays over Descartes en zijn tijdgenoten. Amsterdam: AUP, 1996.
- Vrijer, M.J.A. de, *Henricus Regius, een 'Cartesiaansch' hoogleraar aan de Utrechtsche hoogeschool*. 's-Gravenhage: Nijhoff, 1913.
- Welters, J.M., *IJsbrand Van Diemerbroeck's traktaat over de pest, Numaga, 25 (1978) 72-78*.
- Welters, J.M., *IJsbrand Van Diemerbroeck en de pestepidemie van 1635-1636*. te Nijmegen. Scriptie Kandidaatsexamen geschiedenis KU Nijmegen [1963].
- Wijnne en Miedema, *Resolutiën vroedschap Utrecht betreff. de academie (Werken Hist. Genootschap. II: 52)*.
- IJsewijn, Josef en Dirk Sacré (eds.), *Companion to neo-latin studies*. 2 vols. I: History and diffusion of neo-Latin literature, II: Literary, linguistic, philological and editorial questions. Leuven, 1990-1998.
- IJsewijn, Jozef, *Humanisme i literatura neolatina*. Valencia, 1996.

Deel B – TRACTATUS DE PESTE - Transcriptie

nis seminis anisi, rubicundas & dolentes, alteram in mamma dextra, alteram in medio ossis sternei habebat, quæ anthraces erant incipientes, certa pestis indicia. Præscripti hunc haustum sudoriferum, à quo bene, & tota fere nocte sudavit, cum magno levamine:

℞. *Extracti cardui benedicti, salis abstmhii, ana scrup. j. salis cardui scrup. f. theriacæ androm. drach. j. aquæ theriacalis, & cardui bened. ana unc. j. olei vitrioli gutt. xv.*

Misce, fiat haustus.

Postridie vidimus prædictas pustulas ad unguis pollicis latitudinem increvisse, & jam perfectos esse carbunculos nigricantes, in superficie vesiculam habentes, quæ pertusa & ablata effluxit ichor niger ac venenatus, & sub illa vesicula latens carbunculus denudatus est, cui imposuimus unguentum ex apostolorum & basilici ana part. æq. superinjecto emplastro diachylo cum gummis. Ad sitim hoc julabium præscripti:

℞. *Aquæ cardui benedicti, lib. j. scabiose, & acosæ, ana lib. f. syrupi de succo citri, unc. ij. olei vitrioli q. s. ad gratum acorem,*

Misce, fiat juleb.

Statim post meridiem reiteratus fuit prior haustus sudoriferus, à quo cum rursus optime sudasset, anthrax qui in medio ossis sternei erat, se extendit ad latitudinem semi daleri imperialis. Tunc pustulam nostram ad carbunculos (lib. 3; cap. 13, descriptam) quam interea præparari curaveram, anthracibus imponere, & ter de die renovare jussi. 8. Novembris, hoc conditum præscripti, de quo ter quaterve de die ab apice cultri particulam magnitudinis avellanæ comedit:

℞. *Specierum liberantiarum drach. j. radicum helenis condit. cortic. aurantiarum cond. ana unc. f. diascordii Eracastoris, drach. ij. syrupi acetasitatis citri q. s.*

Misce, fiat conditum.

Reiteratum quoque fuit antedictum julabium: 12. Novembris anthraces à vicinis partibus separati sunt; quibus extractis, unguentum mundificativum de apio cum unguento apostolorum mistum, ter quaterve impositum fuit, deinde cum unguento aureo cavitatibus carne repletis, & emplastris ad cicatrizationem perductis, ægra convaluit. Toto morbi tempore alvus satis respondit, & præter anxietatem (quæ post secundum sudorem una cum febre cessavit) alia valde gravia symptomata non supervenerunt.

Annotatio.

A Nno 1635, ætas erat calidissima & siccissima, eo nomine clara; quod tunc temporis duo potentissimi (nempe Regis Galliarum & Hollando-

rum) exercitus simul conjuncti in Brabantia Lovanium obsederant. Hac ætate circiter Junio mense febris quædam maligna & pestilens Noviomagi passim.

[Titelpagina 1646]

ISBRANDI de DIEMERBROECK
Montfurto-Trajectini,
Antehac NOVIOMAGI, nunc VLTRAJECTI Medici, DE
PESTE LIBRI QUATUOR,
TRUCULENTISSIMI MORBI HISTORIAM
ratione et experientia confirmatam exhibentes.
ARENACI,
Ex officina Joannis Iacobi Bibliopolae.
ANNO M. D.C. XLVI.

[Titelpagina 1665]

ISBRANDI de DIEMERBROECK

Med. Doct et Profess.

TRACTATUS DE PESTE,

In quatuor libros distinctus;

Truculentissimi morbi Historiam ratione et experientia confirmata exhibens.

Ab auctore emendates, et plurimisque in locis adauctus.

AMSTELAEDAMI,

Typis IOANNIS BLAEV

M. DC. LXV.

[Titelpagina 1687]

ISBRANDI
DE DIEMERBROECK
IN ACADEMIA VLTRAIECTINA
Medicinae & Anatomes Professoris

OPERA MEDICO-
PRACTICA,

TRACTATUS DE PESTE Libri IV.
TRACTATUS DE VARIOLIS & MORBILLIS.
OBSERVATIONES & CVRATIONES MEDICÆ.
DISPUTATIONES PRACTICÆ, in Affectibus
CAPITIS, THORACIS, & INFIMI VENTRIS.

Simul collecta & diligenter recognita Per
TIMMANNUM DE DIEMERBROECK ISB. FIL.
Medic. Doctor. & Reipubl. Traject. Poliatrum.

GENEVÆ,
Apud SAMVELEM DE TOVRNES.

M. DC. LXXXVII.
Cum Privilegio S. CÆS. MAIESTATIS.

[Opdracht uitgave 1646]

Amplissimis, Nobilissimis et Prudentissimis

D.D.

D ANSELMO BOL Domino de Rynesteyn, ¹

Praetori, ²

D. ANTONIO GOYERO

D. CORNELIO de DEVVERDEN Consulibus. ^{3 4}

Totique

Senatui Ultrajectensi. ⁵

S. P. ⁶

AMPLISSIMI PRUDENTISSIMIQUE VIRI,

Cum in omni bene constituta Republica quemlibet sua consilia et auxilia ad commune omnium salutem conferre deceat, ut eorum unanimi collatione Reipublicae mala expelli, et imminetia prudenter averti possint, haud alienum me facturum arbitratus sum, si etiam ego ex arte nostra medica saluberrimum quoddam necessarium consilium adversus omnium morborum truculentissimum Pestem, quae regiones majore quam quilibet alius hostis strage vastare solet, reipublicae suggererem, et saevissimi illius morbi hactenus nimis occultam naturam atque dubiam curationem, nunc praxi et experientiâ meâ certius confirmatam exhiberem, simulque salutaria arma subministrarem, quibus crudelis illius tyranny insultus averti ac promptissime repelli possint. Sicut enim in acie nemo hostium consilia facilius illudit, eorumque vim felicius infringit, quam qui longo usu eorum bellandi mores exploravit, sic huic atrocissimo morbo certius resistit, quam qui diu consillis et armis medicis ejusdem furori

¹ In J.A. Worp, *Briefwisseling Constantijn Huygens*, Deel 4 (1644-1649). Den Haag: Nijhoff, 1915, Deel 4 vond ik in noot 5 bij brief 4249: 'Heer van Rijnestein, een adellijk huis in de provincie Utrecht, was sedert 1642 Ansem Bol van Hamersveldt'.

² Praetor is bij sommigen een eretitel voor burgemeesters, bij anderen voor de stadhouder of een garnizoenscommandant.

³ J.A. Worp, *op. cit.* noot 7: Cornelis van Deuverden was van 1646- tot 1665 kapitein (Meded. van den heer Wakker.).

⁴ zie voor de burgemeesters http://nl.wikipedia.org/wiki/Lijst_van_burgemeesters_van_Utrecht

⁵ Senatus kan de Utrechtse Raad zijn maar ook de senaat van de Universiteit (die uit een aantal leden uit de Raad bestond).

⁶ Serenissimi patres

se impavidus objecit. quemadmodum illud diu antehac me factum fuit, non tantum anno salutis 1635, cum furiosissima pestilens febris, vera[e] pestis prodromus, totam Geldriae regionem, et imprimis civitatem Noviomagenseni (cui multis annis Medicus ordinarius fui) gravissime affligeret, meque tam onerosa praxi involveret, ut prandendi vix aut coenandi otium supereset; verum etiam annis 1636 et 1637. Cum vera pestis in Noviomagenses immane quantum debaccharetur, meque propter aegrotorum invisendorum copiam pene innumerabilem continua inquietudine exagitaret.

Quo tempore diri illius hostis naturam summa cum vitae periculo curiosissime indagavi, cujus hôc librô depictam imaginem in commune omnium salute nunc publici juris facio. Hoc autem meum scriptum, Viri Amplissimi, quia Provinciae huius indigena, jamque urbis vestrae incola hic praxin medicam exerceo; vobis ad clavum Reipublicae positae observantiae et honoris ergo lubens offero, vobis dedico, vestrae tutelae committo, utpote quos omnibus modis publico commodo studere; atque hinc etiam litteris pariter et litteratis praesidio esse nemo non novit. Quem meum qualemcunque laborem, sub vestri nominis auspiciis jam in lucem emissum, ut laetâ fronte suscipiatis, et ad invidorum morsibus tueamini rogo. Interim ut vos vestramque rempublicam a tristi hac calamitate aliisque malis perpetuum incolumem servet Altissimus precor.

Scribebam Trajecti ad Rhenum 20. Martij, anno 1646.

A.A.V.V.

Observatissimus

I. de Diemerbroeck.

[opdracht 1665]

ILLVSTRISSIMIS,

POTENTISSIMISQUE

HOLL LANDIÆ

WESTFRISIAEQVE

ORDINIBVS

PATRIAE PATRIBVS,

S. P.

Sicut magni fieri solet Medicus, qui non suo, sed languentis aegri commodo studet; et navis gubernator, qui eorum quos vehit utilitati consulit; ita quoque Vestra, P. C. nunquam satis laudanda est sollicitudo, qui ad regiminis clavum constituti, dies noctesque conservationi Reipublicae et Patriae invigilatis: utque ejus integritatem tueamini; in omnes partes oculos continue circumvertitis, ut si forte hic illic morbidus et noxius quid subrepere videatur, illud in ipso principio, antequam altas radices agat, Vestra singulari cura statim repelli et extinguere possit. Hinc tandem factum, quod, cum diram Pestem hac tempestate per Hollandiae Provinciam dispergi, magnamque incolis non jacturam modo, sed stragem minari observaretis, prudentissimo consilio, convocatis peritissimis Provinciae Vestrae Medicis, quomodo isti truculentissimo hosti occurrere, ejusque jam saevientis impetus infringi, atque sisti, posset, inquisiveritis. Qua in parte adversus contagii propagationem saluberrima quaedam media ab ipsis suppeditata, et Vestra auctoritate promulgata sunt: Verum cum illa sola ad tanti hostis debellatorem expulsiorem sufficere non posse, vix quispiam iturus sit inficias; meas esse partes putavi, in commune omnium, atque imprimis Vestrae jam laborantis Provinciae, commodum, huic operi etiam meam admoveere manum, ut ea quae desiderantur media ad saevissimae luis suppressionem, non aegris solum, aut sanis, Medicinae imperitis, sed plurimis quoque Medicis, in arte nostra peritis quidem, verum in hujus forte rarioris ac perniciosissimi morbi impugnatione minus exercitatis, larga manu e nostrae praxeos et experientiae penu, suppeditarem. Quod arduum negotium sponte, nullo petente, lubens suscepi; partim ut hoc tempore Provinciae Vestrae, plurimisque urbibus misere jam pestilenti lue contaminatis, succurrerem: partim quia hac in parte, felicius quid a me, in his castris exercitato, quam a multis aliis praestari posse, existimavi. Sicut enim in acie nemo hostium consilia facilius illudit, eorumque vim melius infringit, quam qui longo usu eorum bellandi mores exploravit; sic huic atrocissimo morbo nemo certius resistit, quam qui diu consiliis et armis medicis ejusdem furori se impavidum objecit: quemadmodum illud diu antehac a me factum fuit, annis 1635, 1636, 1637, cum gravissima pestis, qualis vix unquam similis in Belgio visa fuit, Superiorem Inferioremque Germaniam miserrime affligeret, atque in Geldros, et imprimis in Noviomagenses (quibus tunc temporis Medicus ordinarius eram) immane quantum debaccharetur, meque propter aegrorum invisendorum copiam innumerabilem, continua inquietudine exagitaret. Quo tempore crudelis illius hostis naturam et mores, summo cum vitae periculo, curiosissime

perspexi et indagavi, ejusque hoc libro (cujus incomptum prodromum ante aliquot annos ubique terrarum a viris doctis læta fronte exceptum fuisse, intelleximus) depictam imaginem, in communem omnium, præcipue Hollandorum, salutem, nunc publici juris facio. Quem librum, P. C. amore Vestrae Reipublicae nunc ad summam perfectionem deductum, et in lucem editum, cum summa animi submissione, et studio erga Vos officiosissimo, Vobis, ad clavum Reipublicae positus, offero, Vobis dedico et consecro, Vestraeque tutelae committo, utpote quos publico commodo studere, aliorumque labores, publici commodi ergo susceptos, minime aspernari solere, nemo non novit. Hanc ergo meam medicam adversus pestilens virus medendi methodum, etrefertam remediorum officinam, ut serena fronte suscipiatis, rogo. Interim ut Vos, Vestramque Rempublicam a tristi hac calamitate citissime liberet, et perpetuum incolumem servet Altissimus Deus, precor,

Villustrissimis Vestris Eminentissimis

devotissimus

ISBRANDVS de DIEMERBROECK.

[Voorrede]

BENEVOLE LECTOR.^{7 8}

QVOS antehac,⁹ cum plurimorum stupore, ex ipsius Cerberi faucibus satis audacter eripui bolos, illos nunc pluribus gratis offero, nempe Observationes meas de Peste, quas olim in truculentissima Noviomagensium peste, summo cum vitæ periculo collegi. Hunc meum laborem paucis quidem destinaveram, sed ne viderer communi saluti invidere, eundem omnibus communicandum sensi, propterea quod multi præstantissimi Medici, exitialis contagii metu deterriti, a curiosiore multarum rerum, in peste omnium maxime notandarum, inquisitione abstinuerint, atque hinc Pestis historiam satis accurate non descripserint, & varia quidem usu observata tradiderint, sed interim innumera alia, quæ ipsis videre non contigit, partim ex incerto aliorum relatu, partim pro suis singuli speculationibus diversimode adjunxerint, aliique ex aliis rursus exscripserint, & solummodo diversissimis theoricis rationibus, aliorumque auctoritatibus confirmare conati fuerint. In quibus cum varia animadverterem, tam in mali cognitione, quam in curatione, quæ experientiæ minus responderent, hunc meum a multis diu exoptatum de Peste Tractatum, nunc magis quam in prodromo, ante aliquot annos edito, perpolitum, multumque adauctum publici juris facere volui, hoc

⁷ in 1665 en 1687 zelfde voorwoord.

⁸ Het voorwoord aan de lezer bevat in 1646 nog een passage waarin VD zich verontschuldigt voor zijn soms slordige en incorrecte taalgebruik. Deze is in de latere edities weggehaald. VD beklaagt zich in de uitgave van 1646 dat men hem erg onder druk heeft gezet zijn boek snel te publiceren. De taal heeft daar wel onder geleden. “Vere dico, Nimis festinanter, nam non datae sed ereptae, absque ulla styli, ordinis aut verborum correctione, tales quales easdem olim brevitati studens brevissimis et quibusdam non satis latinis verbis mihi conscripseram, me fere inscio ad praelum advolarunt quo citius praecipitatae, iam planae imcomptae, nullo Tulliano nitore perpolitae lucem vident, imo philosophica libertate quasdam inusitatas voces continent, quales sunt hae, Causare et causari, prius activae, alterum passivae significationis; vagare ut vagari, grassare ut grassari, utrumque activae: quae vocabula minus latina festinans brevis olim calamo meo eripuit. Quod hic praefari volui, partim ne benevolentem lectorem offenderet cruditas talium vocabularum, quorum usum ad exemplum aliorum quorundam medicorum et philosophorum, ut mentem citius exprimerem, cum bona venia mihi assumpsi: partim ne malevolo lectori ansa praeberetur chartas nostras Theoninis dentibus petulanter dilacerandi. Multi enim hodie inveniuntur adeo mordaces, qui laureolam in mustaceo quaerentes, in hujusmodi quisquilias severius animadvertere, et neglectis nucleis talia putamina corrodere, atque inde sibi magnam laudem sperare consueverunt”.

⁹ in 1646: Quos ante decennium benevole lector

imprimis tempore, quo dira Lues Inferioris Germaniæ Provinciis bellum minari videtur: ut ille aliis quibuscunque Medicis, pestiferorum curationi, hîc aut ullibi terrarum, incumbentibus, ex usu esse, melioremque, quam hactenus ab aliis tradita est, præcautionem ac curationem ostendere posset.

Lector autem percipiet, me in toto hoc Tractatu non tam in probandis aut improbandis Veterum & Recentiorum scriptis, ac in sermone expoliendo laborare, quam ipsius morbi veram naturam, morem, cognitionem, ac curationem inquirere, & hac in parte me plurima longe aliter, quam multi alii antehac fecerunt, explicare, eaque partim clarissimis rationibus demonstrare; partim meâ, aliorumque doctissimorum Virorum, cum veterum tum neotericorum, experientiâ confirmare. In quibus omnibus si forte adhuc obscura quædam supersint, aut talia inveniantur, quæ ad votum a me non satis perfecte potuerunt declarari, non est quod quispiam miretur, quandoquidem in hoc morbo divinitatis involucro multa obteguntur, quæ nos præstat pio animo ignorare, quam arroganti spiritu explicare velle. In cæteris tamen, monente Galeno, lib. de usu respir. cap 1. audendum, & veritas investiganda, quam etiamsi in omnibus non assequamur, omnino tamen propius quam nunc sumus, ad eam pervenimus. Vt autem quælibet hujus morbi mysteria fieri possint notiora & clariora omnes Medicos rogatos velim, ut si aliquid melius, quod ad majorem ejus dilucidationem facere possit, invenerint, vel observaverint, illud humaniter & liberaliter in medium conferre dignentur. Interim quæ scripsi, Candide Lector, boni consule & Vale.

EPIGRAMMATA

In Experimentissimi Doctissimique

D. ISBRANDI DE DIEMERBROECK,

Medicinæ Doctoris & Professoris,

TRACTATUM DE PESTE.

I.

Horrida luctificæ pridem contagia Pestis,

Et Batavum grassans sensimus urbe malum.

Ut Cancri & rabidi deferbuit ira Leonis,

Visus & Icarias Sol superâsse minas,

Mox gravis a Tungris exercitus incubat; illic

Pro Cereris spicis spicula dira volant.

Vim primæ sensère luis florentia Galli

Corpora, sed lentâ detenuata fame.

Succedunt Batavi, morbo mortique dabantur:

Quæ sine tabe foret vix erat una domus.

Sæviit Autumnus; nivibusque extinguere flammæ,

Nec toto potuit turbida Bruma gelu.

Vere calor rediit novus, & philomela sub umbra

Qua cecinit, fœdus tristia bubo gemit.

Pro Flora Libitina ruit. Non Pleias amicum

Conspecta est terris expediisse caput.

Non alius Majo mensis mage lethifer: ipsi

Tyndaridæ fratres fulmina pestis erant.

Vecta catervatim manantia corpora tabo,
Frigida communi cespite clausit humus.
Vidimus, & meminisse piget, certamina tristi
Pro feretro, & laceris ora cruenta genis.
Funera funeribus densari, mortua vivis
Corpora corporibus mista jacere toris.
Heic quoties medius tunc DIEMERBROECKIUS inter
Adsistit, atque ægris pocula fida dedit!
Votivam hic merito tabulam suspendit, ut ejus
Tu quoque sis cladis, qui legis ista, memor.
Nil metue: & bubo, & carbunculus aure vel alis,
Aut alia innocuus nunc tibi parte patet:
Antidotique patent species, & pharmaca. Pesti
Forsitan & pestem pagina docta feret.

I. SMITIUS,

Pastor Ecclesiæ Noviomagensis.

II.

QUIs sacrum queat explicare morbum?

Qui spargens varias Dei sagittas,

Ferit mille modis latente telo,

Grassans dissimili necatione:

Qui quos corripuit suo veneno,

Hos ipsos quoque vertit in venenum.

Nec curam patitur medentis ægro,

Ægrum quin faciat simul medentem.

Tanti forma mali lateret ergo,

Alcides nisi quis timore pulso,

Diræ cominus obstitisset hydræ,

Observans oculo laborioso,

Et notans bene multiforme monstrum,

Nec stratus tamen impetentis ictu.

DIEMERBROECKIADES quod ausus unus,

Tunc cum nobilis urbs Neomagorum

Hoc oppressa malo jaceret, uni huic

Credens innumeros misella cives,

Queis ille omnibus adfuit medendo.

Hinc quæ curâ adeo periculosâ

Spretis perdidicit tamen periclis.

Testis nunc oculatus edit Orbi;

Dignus perpetuum virente cedro.

At cum feceris ista, DIEMERBROECKI,

Intactus tamen integerque, nec te

Ægris agglomerârît illa cura,

Quis curam neget esse te Jehovah?

A. MOL. I.C.

III.

NON levis est virtus inimici prodere mentem,
Quoque magis possit, scire, nocere modo,
Hactenus infesta latuit quod peste venenum,
Nunc DIEMERBROECKI sedulitate patet.
Viribus occultis animosior undique strages,
Quæ dedit & morti spicula multa, lues,
Illa modo in lucem protracta nocere timebit,
Nec tot, ut ante dedit, funera sæva dabit.
Adde quod antidotis munitus miles, ab illo
Hoste, isthoc Medico nunc mage tutus erit.
Si tamen incautum prosternat, vulneret, ecce
Pharmaca grassanti certa parata malo.
Pharmaca lethiferum virus quæ rite coërcent,
Non magis ut possit triste nocere malum.
Addita, ne dubites, certa experientia scriptis,
Et quod ei specimen pestis acerba dedit.
Ergo stude, PESTIS, sævas compescere flammæ,
Fons DIEMERBROECKI plus valet igne tuo.

G. COETS,

Reipublicæ Arnhemensis Medicus ordinarius.

IV.

Dlra lues, funesta lues, crudelior Orco,
Aurâ quæ superas cuncta venena truci:
Cur toties populos numerosa strage perisse
Vidimus, & tantos occubuisse viros?
Indoctus morbum hunc monstrosum curat agyrta,
Et, quot pene lues, tot necat ille homines.
Sed tu qui veram Medicinæ diligis artem,
Et non plus tibi, quam vivere vis aliis,
Hos lege, quos crebro tibi DIEMERBROECKIUS usu
Conscripsit magna cum utilitate libros.
Non hîc conspicias laudes vanasque stupendasque,
Ut multi celebrant pharmaca, inepta licet,
Sed doctam praxin, depromptam ex Arte medendi,
Et certa methodo; quæ Medicinæ anima est.

H. GESSELIUS,

Med. Doct.

V.

Vlvit in æternum Medicinæ verus amator,
Qui præbet medicam, queis opus, aptus opem.
Hujus testis erit DIEMERBROECK, arte Galenus,
Ipse Plato vitâ ¹⁰, Tullius ore gravis.
Hic patriæ Hippocrates, decus insuperabile Phœbi,
Edidit hoc plenum frugis & artis opus.
Hoc ipso post fata cupit prodesse relictis,
Et tunc morborum languor asylon habet.
Præsentes dirimit morbos, tollitque futura
Noxia, præsentis ore, futura manu.
Ut miseris, doctrina dedit, succurrere posset,
Ut vellet, Virtus fecit, utrumque Deus.

H. van RENTSEN,

Lib. Art. & Philos. Magister.

¹⁰ in 1665: Ipse Plato vitâ

VI.

CUM commissa foret nostris Correctio curis,

DIEMERBROECKI, Operis, Pæone nate, tui,

Quod scripsti de PESTE: equidem sic ore precabar:

Talia Collegæ, vota, mihique, vovens:

Pestilitas, quæ fæda lues, & turpis habetur,

Prodeat ut vitiis incommitata, paro.

Ergo meas operas maneat quæ Gratia? ne me

Tangat, & immunem me quoque labe sinat.

Ad finem perducta Operis correctio. Peste

Quod modo correptis utile prodit Opus.

Cum Peste, & sine Peste tamen modo vivit uterque:

Et neutrum tetigit dira, tuente Deo.

At sparsim erratum? dices, sed crimine parvo.

Tum, non Argum, hominem me Tibi sisto libens.

Adde quod a denâ modo nunc trieteride, Labis,

Inguine, pestiferæ stigmata & ipse feram.

Samuel le Rousseau,

Poëta L. Cæs.¹¹

¹¹ = laureatus caesari[u]s.

INHOUDSOPGAVE

[TITELPAGINA 1646]	II
[TITELPAGINA 1655]	IV
[TITELPAGINA 1687]	V
[OPDRACHT UITGAVE 1646]	VI
[OPDRACHT UITGAVE 1665]	VIII
[VOORREDE]	X
EPIGRAMMATA.....	XII
LIBER PRIMVS.	1
CAPVT I. DE PESTIS NOMINIBVS.....	1
ANNOTATIONES.....	2
CAPVT II. PESTIS DEFINITIO.....	3
ANNOTATIONES.....	3
CAPVT III. DE PESTIS NOVIOMAGENSIS PRINCIPIO, VIGORE, & FINE.....	10
ANNOTATIONES.....	11
CAPVT IV. DE PESTILENTIÆ SUBJECTIS.	12
ANNOTATIONES.....	12
CAPVT V. DE NONNULLIS QUÆ IN HAC PESTE NOTANDA OCCURRERUNT.....	15
ANNOTATIONES.....	17
CAPVT VI. DE SIGNIS PESTEM PRÆCEDENTIBUS, & PRÆSAGIENTIBUS.....	18
ANNOTATIONES.....	19
CAPVT VII. DE SIGNIS & SYMPTOMATIBUS PESTEM CONCOMITANTIBUS.....	21
ANNOTATIONES.....	22
CAPVT VIII. DE PESTILENTIÆ CAUSIS.	29
ANNOTATIONES.....	30
Problema I.	32
Problema II.	37
Problema III.	49
Problema IV.	51
Problema V.	62
Problema VI.	64
Explicatis & enucleatis jam his Problematibus, redeundum ad Annotationes.	64
CAPVT IX. DE PESTILENTIS INQUINAMENTI PROCESSU.	76
ANNOTATIONES.....	77
CAPVT X. DE CONTAGIO.....	79
ANNOTATIONES.....	80
CAPVT XI. DE CAUSIS INFECTIONIS.....	93
ANNOTATIONES.....	94
CAPVT XII. DE CAUSIS FEBRIS PESTILENTIS, QUÆ PESTEM COMITATUR.	97
ANNOTATIONES.....	98
CAPVT XIII. DE CAUSIS SYMPTOMATUM PESTIS.	109

ANNOTATIONES.....	111
CAPVT XIV. DE CAUSIS BUBONUM, (1.) CARBUNCULORUM & EXANTHEMATUM.	112
ANNOTATIONES.....	115
CAPVT XV. DE SIGNIS PROGNOSTICIS.	127
ANNOTATIONES.....	131
LIBER SECVNDVS. DE PRÆSERVATIONE A PESTE,.....	140
CAPVT I. DE PRÆSERVATIONE IN GENERE.	140
CAPVT II. DE PROPHYLAXI THEOLOGICA.	141
ANNOTATIONES.....	142
CAPVT III. DE PROPHYLAXI POLITICA.....	144
ANNOTATIONES.....	146
CAPVT IV. DE PROPHYLAXI MEDICA IN GENERE, & DE FUGA.....	161
ANNOTATIONES.....	162
CAPVT V. DE PROPHYLAXI DIÆTETICA, & PRIMO DE AËRE.	169
ANNOTATIONES.....	171
CAPVT VI. DE CIBU & POTU, REPLETIONE & FAME, BALNEIS & VESTIMENTIS.....	179
ANNOTATIONES.....	182
CAPVT VII. DE SOMNO & VIGILIA, MOTU & QUIETE, AC ANIMI PATHEMATIBUS.....	191
ANNOTATIONES.....	192
CAPVT VIII. DE PROPHYLAXI CHIRURGICA.....	195
ANNOTATIONES.....	196
CAPVT IX. DE PROPHYLAXI PHARMACEUTICA: & PRIMO DE PURGATIONE.....	198
ANNOTATIONES.....	200
CAPVT X. DE ANTIDOTIS INTERNIS.....	203
ANNOTATIONES.....	208
CAPVT XI. DE ANTIDOTIS EXTERNIS.....	223
ANNOTATIONES.....	225
CAPVT XII.	235
DE MEO IPSIUS VIVENDO MODO.	235
LIBER TERTIVS, DE CURATIONE PESTIS,	238
CAPVT I. DE CVRATIONE IN GENERE.	238
ANNOTATIONES.....	239
CAPVT II. DE DIÆTA PESTIFERORUM.....	239
ANNOTATIONES.....	242
CAPVT III. DE AUXILIIS CHIRURGICIS.	246
ANNOTATIONES.....	247
CAPVT IV. DE PURGANTIBUS & VOMITORIIS.....	251
ANNOTATIONES.....	252
CAPVT V. DE ANTIDOTIS & SUDORIFERIS.	257
ANNOTATIONES.....	265
CAPVT VI. DE CURATIONIS METHODO.	304
ANNOTATIONES.....	306
CAPVT VII. DE SYMPTOMATUM PESTI CONJUNCTORUM, & PRIMO DE FEBRIS CURATIONE.....	313

ANNOTATIONES.....	313
CAPVT VIII. DE CURATIONE CAPITIS DOLORIS, DELIRII, VIGILIARUM, & NIMII SOPORIS.	314
ANNOTATIONES.....	316
CAPVT IX. DE CURATIONE ANXIETATIS, DEBILITATIS, VOMITUS, LINGUÆ SICCITATIS, & SINGULTUS.	
318	
ANNOTATIONES.....	320
CAPVT X. DE CURATIONE HÆMORRHAGIÆ NARIUM & MENSTRUORUM, NEC NON SPUTI CRUENTI.	
323	
ANNOTATIONES.....	324
CAPVT XI. DE CURATIONE ALVI FLUXUS, & LUMBRICORUM.	326
ANNOTATIONES.....	327
CAPVT XII. DE CURATIONE BUBONUM PESTILENTIALIUM.....	329
ANNOTATIONES.....	332
CAPVT XIII. DE CURATIONE CARBUNCULORUM, & EXANTHEMATUM.	343
ANNOTATIONES.....	344
LIBER QUARTVS.	349
PROÆMIVM.	349
HISTORIÆ.....	350
INDEX	489

NOTA,

Vbicunque in textu capitis numeri alicujus character, parenthesi inclusus, infertus reperitur, ad illum locum, seu illa verba, respondere annotationem sequentem eodem numero notatam.

ISBRANDI
DE DIEMERBROECK
IN ACADEMIA VLTRAIECTINA
Medicinae & Anatomes Professoris

OPERA MEDICO-
PRACTICA,

TRACTATUS DE PESTE Libri IV.

TRACTATUS DE VARIOLIS & MORBILLIS.
OBSERVATIONES & CVRATIONES MEDICÆ.
DISPUTATIONES PRACTICÆ, in Affectibus
CAPITIS, THORACIS, & INFIMI VENTRIS.

Simul collecta & diligenter recognita Per
TIMMANNUM DE DIEMERBROECK ISB. FIL.
Medic. Doctor. & Reipubl. Traject. Poliatrum.

GENEVÆ,
Apud SAMVELEM DE TOVRNES.

M. DC. LXXXVII.
Cum Privilegio S. CÆS. MAIESTATIS.

LIBER PRIMVS.

Capvt I. DE PESTIS NOMINIBVS.

DESCRIPTURUS historiam truculentissimæ illius Pestis, quæ annis post Christum natum 1635, 1636, 1637, totum Belgium, maximamque Germaniæ Superioris partem diris furiis peragravit, & imprimis Geldriæ provinciam, atque in ea omnium maxime civitatem Noviomagensem anno 1636. miserrime afflixit, pauca quædam de morbi hujus nominibus prætermittenda esse judicavi.

Quemadmodum crudeles Tyranni, magnique Principes plurimis heroicis titulis donari solent, ut ex iis eorum excellens potestas clarissime queat innotescere: sic etiam magno huic morbo varia nomina attributa fuerunt, quibus crudelissimi Tyranni perniciosissima vis & natura manifestissime indigitatur. Græcis appellatur λοιμος (1.) ὀλεθριον (2.) ἐπιδημια (3.) vel ἡ νοσος ἐπιδημος: etiam νοσος (4.) simpliciter, & νοσος Θεου, (5.) Latinis nominatur *Pestis* (6.) & *Pestilentia*: *Lues* (7.) & *Contagium* (8.) Lucretius & Paracelsus vocant *Pestilitatem*.

ANNOTATIONES.

I. APpellatur λοιμος και παρα το λειπειν, id est, a deficiendo, quia hominum defectum inducit; seu, ut aliis placet, ... του λιμου, id est, a fame, indigentia, vel quia hominum penuriam seu famem parit; vel quia post famem seu annonæ caritatem non raro sequi solet: secundum Græcum proverbium, λοιμος μετα λιμον, *pestis post famem*. Etiam appellatur λοιμικη νοσος, & ἡ λοιμωδης Διαθεσιν.

II. Ολεθριον ab ὀλλυμι, pessundo, quod plurimos pessundet.

III. Επιδημια, *popularis*, vel *vulgaris*, quia maxime communis existit. Sciendum tamen Pestem ita solummodo vocari per excellentiam; nam differentia est inter morbum vulgarem & pestilentem. Vulgaris enim, est quilibet morbus qui in una regione eodem tempore multos invadit (tales morbi sæpe sunt variolæ, morbilli, colica, dysenteriae, etc.). Pestilens vero morbus est, qui non solum plurimos invadit, sed eorum maximam partem occidit. Ita ut morbus pestilens sit species morbi epidemii, seu vulgaris, eaque pessima, utpote qui morbus non tantum communis est ratione causarum manifestarum & externarum; verum etiam absque illis causis communis esse potest ratione suæ occultæ malignitatis & contagiositatis. Dico, *esse potest*, nam licet unus solus sit peste infectus, inde tamen non licet concludere, illum peste non laborare, quia communiter plures ea non laborant; sufficit illi inesse potentiam malignum morbum contagio diffundendi ac communicandi, licet actu nondum communis sit.

IV. Νοσος, κατ' εξοχην, tanquam morborum omnium maximus ac potentissimus. Ita etiam Gallis per excellentiam appellatur *la maladie*; Italis, *il morbo*.

V. Νοσος θεου, *morbus Dei*, seu *divinus*, non tantum quia occultum & incognitum quid in se continet; verum etiam quia justissima ira Dei mortalium delicta non raro punire solet immissione hujus morbi.

VI. *Pestis*, a depascendo appellata: & Isidorus, *lib. 4. cap. 6. Pestilentiam quasi pastulentiam* dictam fuisse refert: quia, scilicet, instar immanissimæ feræ humanum genus absumit & depascit: unde Galenus, *de theriaca ad Pison*, inquit, quod pestis, ceu fera quædam venenata, non paucos aliquos misere perdat, sed totas civitates depopuletur. Vocabulum autem *Pestis*, non semper uno modo sumitur. Interdum in genere sumitur pro quacunque morbo vulgari, qui multos interimit: sic Galenus, *3. epid. com. 3. text. 20.* inquit: *Non est certum morbi nomen Vulgare, vel Pestilens: cæterum quicumque in uno loco multos simul invadit, Vulgaris hic vocatur: qui si simul hoc habeat, quod multos interimat, Pestilens est.* Interdum specialiter significat Pestilentiam, & nonnunquam Pestilentem constitutionem. Sæpe quoque Pestis nomen detorquetur ad omne id quod in perniciem

et detrimentum alicujus rei cedit: sic Cicero inquit: *Tam detestabilis pestis nulla est, quæ non homini ab homine nascatur*¹². Alibi malos consules Imperii pestes, Catalinam Reipublicæ pestem, pecuniæ cupiditatem, pestem in amicitia nominat. Ita quoque Terentius: lenones juventutis pestes; & Seneca invidiam pestilentem vocat.

VII. *Lues*, simpliciter per excellentiam, propterea quod magis & vehementius quam ulla alia lues polluat.

VIII. *Contagium*, a contingendo, propterea quod contactu inficiat.

CAPVT II. Pestis Definitio.

CUM definitio, teste Cicerone¹³, sit rerum opertarum & incognitarum, quasi patefactio, qua quidnam aliqua res sit, aperitu: etiam hic a Pestis definitione incipiendum est, ut de quali morbo acturi sumus, clarius innotescat.

Est autem Pestis (1.) morbus (2.) communissimus (3.) peracutissimus (4.) perniciosissimus (5.) & maxime contagiosus (6.) ex maligno & occulto (7.) spiritibus calorique nativo tota substantia infestissimo inquinamento ortus, a quo omnium viscerum, & imprimis cordis (8.) functiones læduntur.

ANNOTATIONES.

I. QUercetanus, in *Alex. cap.1.* definit pestem, *quod sit morbus epidemius contagiosus, venenatus, & perniciosus, qui omnes quidem in genere corporis spiritus, imprimis vere, arcem vitæ, cum dependentibus ab eo spiritibus aggreditur.* Mindererus illam sic definit: *Pestis est lues venenata, summeque lethalis & contagiosa, cor primario afficiens, febre, bubone, anthrace, aut exanthematis ut plurimum comitata.* Hermetici definiunt pestem hoc modo: *Pestis est morbus astralis, igneus, ac contagiosus, qui venenare suo vapore, ceu spiritu arsenicali aut napellino, corporis meatus subintrans, citissime omnium spirituum principalia subjecta, cor scilicet, cerebrum & hepar, occupat, eaque malignitate & acuitate sua inficit, corrumpit ac dissolvit; & tandem sulphuris accensi adminiculo sal sub auribus, alis, inguinibus coagulando, varia apostematum genera, ut sunt bubones ac carbunculi, protrudit.* Hæc Hermeticorum definitio plurimas patitur objectiones; in ea tamen non male venenum pestilens assimilatur veneno arsenicali & napellino, ab effectuum similitudine, quam latius

¹² Cicero, *De officiis* 2, 16: sic nulla tam detestabilis pestis est, quæ non homini ab homine nascatur.

¹³ Cicero, *De Finibus*, 2: 5: atqui hæc patefactio quasi rerum opertarum, cum quid quidque sit aperitur, definitio est.

exponit Quercetanus *in Alex. cap. 6.* Iulius Palmarius, Angelus Sala, alique multi pestem definientes, dicunt, *illam esse febrem peracutam, contagiosam, malignam, & communiter grassantem.* Quæ definitio pesti plane non convenit, cum febris proprie non sit de essentia pestis, sed ab illa separabilis, ejusque symptoma, ut *cap. 12. annot. 2.* latius docebimus. Sic etiam plane non convenit pesti definitio Iacobi Sylvii, qua dicit, *febris pestilens est incendium quod præcedit aut consequitur illos tumores, qui pestis sunt certissimi characteres,* scilicet carbunculos aut bubones. Non convenit dico, quia præterquam quod febris non sit de essentia pestis, ut jam dictum, etiam isti tumores non constituunt ejus essentiam, sed sunt ejus symptomata & signa separabilia, sine quibus etiam pestis esse potest, ut liquet ex iis quæ scribimus *sequente cap. 7. annot. 1.* Adde, quod exanthemata quoque pestis characteres & signa sint separabilia, quæ tamen non sunt tumores, sed tantum maculæ, ut docebimus *sequente cap. 14. annot. 7.*

II. Morbi quicunque eodem tempore multos invadunt, *vel sunt dispersi* (quos *Sporadicos* appellant) id est, qui genere diversi, in una vel pluribus regionibus grassantur, multosque infestant, ut si eodem tempore multi ophthalmiâ, hydrope, colicâ, dystenteria, aliisve morbis laborent. *Vel sunt communes.* Horum autem sunt *alii Endemii*, qui inquilini, patrii, ac vernaculi dicuntur, & sunt alicui regioni solummodo communes & perpetui, qualis est Phthisis in Lusitania, elephantiasis in Ægypto, scorbutus in maritimis Septentrionalibus, quartana in Zelandia. *Alii vero sunt Epidemii*, qui in una pluribusve regionibus pro tempore dominantur, & postea desinunt, quia regioni non sunt patrii & familiares. Atque hi vel sunt *mitiores*, vel *perniciosi*. *Mitiores* magna ex parte cum salute ægrorum finiuntur, nec tam multos interimunt, quales sæpe sunt, variolæ, morbilli, febres quædam putridæ, dysenteria, peripneumoniæ communes (quales observavit Dodonæus *observat. med. c. 21.*) colli tumores (quales observavit Wierus) tusses, & catarrhi, quales communiter vagasse notavit Forestus *lib. 6. observat. 3.* *Perniciosi* vero plurimis sunt lethales: hos Græci λοιμοίδεις, hoc est, pestilentes, appellant, quales sunt, febres pestilentes, dysenteria pestilentes, anginae & peripneumoniæ pestilentes (quales se vidisse refert Wierus) alique similes, quibus præcipue ipsa pestis annumeranda est, quia est morbus communissimus maximeque lethalis. Porro hîc inquirendum venit: Cum duo sint morborum genera, nempe morbi intemperiei, & pravæ conformationis; ad quam classem pestis referenda sit? Certum est non esse morbum pravæ conformationis, cum non consistat in vitio magnitudinis, numeri, situs, nexus, aut continuitatis (tumores enim & ulcera non sunt ipsa pestis, sed producta pestis) ergo eam esse morbum intemperiei, quam classem Mercurialis ei etiam adscribit. Intemperies autem duplex est, alia materiæ, alia totius substantiæ. Hanc multi vocant Intemperiem formæ. Fernelius totam rei substantiam

appellat insitum calorem, facultates, ac formam, quæ junctim perfectionem & integritatem, qua res unaquæque consistit, constituunt. Hæc autem totius substantiæ temperies quoties immutatur, & de perfectione recedit, (quod citissime, & quasi in momento fieri posse docent multa venena) res tota subito perfringitur, atque illa illius temperiei recessio est morbus totius substantiæ. Sic Galenus *lib. 2. ad Glaucon. cap. 2.* scribit, *immoderate laxantia robur solvere, refrigerantia calorem extinguere, & qualitates extraneas vim ac facultatem debilitare.* Quo loco in partibus corporis duas intemperiei species manifeste constituit, alteram manifestam, alteram occultam seu totius substantiæ. Ex. gr. ventriculo intemperies humida inducitur a multo pinguium, humidorum, & laxantium usu, frigida vero a largo frigidæ potu, aliorumque frigidorum usu: quæ duæ intemperies instrumentum ad debitum officium, nempe coctionem ineptum reddunt. Sed totius substantiæ intemperies ventriculo imprimitur, cum a veneno, aliave re occulta ejus calidum innatum affligitur vel exstinguitur, a quo calido ipsius actionis principium dependet. Quia autem pestis hoc calidum innatum cum suo subjecto, scilicet humido primigenio, præcipue impugnat, hinc necessario referenda est ad illos intemperiei morbos, qui occulti, seu totius substantiæ appellari solent.

III. Dico, *esse morbum communissimum*, quia plerumque omni ætati, sexui, & temperamento communis existit, iis in locis ubi grassatur, quod aliis epidemiis morbis tam familiare non est. Morborum autem alii sunt communes actu, alii etiam potentia; utrique a communi causa inducuntur. Sed illi ab illa sola causa foveantur, neque se ipsos diffundere valent, sicut interdum a certa quadam aëris dispositione, vel communi victu, anginae, catarrhi, tusses, aliive morbi communes, sed minime contagiosi, inducuntur. Hi vero; vel jam actu communiter grassantur; vel posito communiter non grassari, habent tamen in se potentiam seipsos contagio diffundendi & communes faciendi: & horum ordini etiam pestis annumeranda est, ut dictum *præcedente capite, annot. 3.* Haly dicit, *Pestem esse morbum multiplicem, pluribus eodem tempore commune.* Multiplicem autem & communem appellat, propter duas rationes. 1. Quia sola non manet, sed statim post invasionem illi plures alii morbi adjunguntur, ut febres, carbunculi, bubones, syncope, &c. qui tamen morbi non sunt de essentia pestis, sed eam insequuntur & comitantur, ut ejus symptomata. 2. Quia tempore pestilenti pestis adjungitur & communis sit omnibus fere morbis, ita ut tunc vix ullus alius morbus peste incommutatus conspiciatur.

IV. Morbi acuti dicuntur qui celeriter & cum vehementia ac periculo cursum suum absolvunt. Hos Medici dividunt in tres ordines, scilicet in acutos, acutissimos, peracutissimos. Acuti sunt illi qui plerumque ad vigesimum diem protrahuntur, eoque spatio vel desinunt, vel ægros occidunt: si ad trigesimum vel quadragesimum diem excurrant,

tunc appellantur acuti ex decidentia. Acutissimi sunt illi qui ad quartum, vel septimum, rarius ad decimumquartum diem extenduntur, ut pleuritis, peripneumonia, cholera, angina. Peracutissimi sunt illi, qui citissime ad vitam vel mortem moventur, & raro ad quartum, rarius ad septimum diem protrahuntur, quales sunt, apoplexia, pestis, sudor Anglicus.

V. Dico, *perniciosissimus*, quia nullus unquam morbus cognitus fuit, qui tantam stragem in genere humano edit, sicut pestilentia: quod non tantum hodierna obvia exempla docent, verum illud ipsum, præter Sacras literas (quæ super hac videri poterunt Exodi cap. 5. Levitici cap. 26. Ieremiæ cap. 14. 37. & 51. Isaïæ cap. 37. Ezech. cap. 5. & 14. 2. Samuel. cap. 24. & 2. Regum cap. 19.) etiam ex Historicorum scriptis passim liquet. Eusebius, *in Chronic.* refert in illa peste quæ sub Vespasiano & Commodio Imperatoribus Romæ sæviit, quotidie decem hominum millia interiisse. Suetonius, *in Nerone*, unius autumnii peste triginta hominum millia (ubi Lipsius putat legendum esse, 300000.) Romæ occubuisse testatur. Thucydides, Manilius, & Lucretius, adeo truculentam pestem Atheniensium describunt, qua durante neminem repertum fuisse tradunt, quem vel morbus, vel mors, vel luctus non attingeret. Sub Marco Antonio duas sæviisse legimus, quibus pene ad internecionem usque humanum genus deletum est. Procopius, *lib. 11. de bello Persico*, describit pestem, quæ in urbe Constantinopoli qualibet die quinque, & sæpe etiam decem hominum millia occidit. Illa vero pestis quæ ab anno 1343, toto quinquennio per totum terrarum orbem diris furiis debacchata fuit, totius mundi dimidiam fere partem pessumdedit, ut refert Iacobus Foroliviensis, *in exposit. can. 1. Avicen. fen. 2. doct. 12.* Platina narrat sub Bonifacio VIII. plures peste fuisse mortuos, quam superfuisse vivos. De peste illa quæ sub Clemente VI. Papa sæviit, testatur Guido, quod vix quartam mortalium partem in vivis reliquerit. Petrarcha refert suo tempore, anno 1359, tantam pestem Italiam invasisse, ut ex millenis quibusque hominibus vix decem superessent. Nicephorus, *lib. 17. histor. Eccles. cap. 17.* narrat pestem ex Æthiopia universum pene orbem invasisse, ita ut neminem fere hominum intactum reliquerit, & totas civitates incolis vacuas fecerit. Cayri aliquando ad decem dies, spatio 24 horarum, viginti millia peste sublata fuisse, narrat Radzevilius, *in itiner. Hierosol.* Spangenbergius, *in Chronicis*, refert anno 1348 Erfordiæ una die 1500. homines peste interiisse. Michæl Saxo refert anno 1453, in eadem urbe unica peste 28. hominum millia succubuisse. Palmarius, *lib. de pest. cap. 5.* Pestem, inquit, *avi nostri descripserunt, anno Christi 1382 ortam, quæ Avenioni primum gliscere visa fuit, atque illinc Allobrogas, Italiam, Græciam, Germaniam, Britanniam, Galliam, Hispaniam, Celtiberiam, universas denique orientis & occidentis regiones pervagata est. Talem etiam commemorant, anno 1450, in Asia exortam fuisse, quæ per Illyricum Dalmatiamque serpsit in Italiam, per Germaniam vero in Galliæ & Hispaniæ fines, multisque*

annis in omnes fere populos misere adeo debachata fuit, vix ut tertia hominum pars superstes evaserit. Qui plures hujusmodi historias scire desiderat, ille legat Plutarchum *in vita Camilli*: Paulum Orosium *lib. 7. cap. 15.* Baronium *tom. 2.* Paulum Diaconum & Crusium *part. 1. lib. 11.* Leonclavium *in Pandect. Hist. Turc.* Iohannem Wolffium *cent. 2. memorab. lect.* Iustum Lipsium *lib. 2. de Constant. cap. 23.* Georgium a Frunsberg *in Hist. Funccium in Chron.* Blondum *l. 7. Decad. 2.* Polidorum Virgilium *lib. 7.* Riccium Neapolitanum, Pomarium, Hedum, aliosque plurimos, qui immanissimam pestis perniciem notis historiis describunt & confirmant. Ex quorum omnium, & aliorum plurium historiis, cum sacris, tum profanis, Franciscus Piens concinnavit egregiam chronologiam pestium magis insignium celebriorumque, quæ post diluvium ad hoc usque tempus orbem terrarium infestarunt, quam chronologiam inseruit suo tractatui de febribus, post historiam febrium pestilentialium.

VI. Dico, *Maxime contagiosus*, ad differentiam aliorum morborum contagiosorum (ut lepræ, phthiseos, luis Venereæ, &c.) quorum contagium tam facile, cito, & vehementer non dispergetur. Præterea etiam ad differentiam multarum febrium pestilentium sine peste, quales sæpe plurimas citra ullum contagium fieri, clarissime docet Galenus, *lib. 3. de præsag. ex puls. cap. 4.* Notandum etiam pestem dici contagiosissimam, non quod pestiferi semper alios actu inficiant (hoc enim multis de causis impediri potest) sed quod nullo dato impedimento alios inficiendi potestatem habeant.

VII. Dico, *Maligno & occulto*, quia est excellens, incognitum, ac vix explicabile inquinamentum, quod non constitit in aliquot manifestarum qualitatuum excessu, sed in venenositate quadam vitæ nostræ prorsus contraria, cujus natura difficulter describi potest. Hic tamen dubitant nonnulli, an inquinamentum illud vere venenosum, aut venenum sit; putantque potius tale quid esse, quod in corpore nostro facile in venenum mutatur, vel efficit ut humores venenum fiant: nec aërem venenosum fieri, vel esse posse arbitrantur; quia si talis foret, omnes eo inficerentur, cum ejus usu nemo carere possit. Hanc partem defendit Mercurialis, qui *lib. de peste, cap. 17.* ita scribit: *Dixi, & ni fallor, clarissime demonstravi, aërem nunquam fieri posse venenatum, eodem modo quo sunt alia venena, propter animalium custodiam. Fit quidem ut aër possit esse occasio gignendis venenis, in corporibus dispositis.* Cum Mercuriali pro eadem opinione pugnat Marsilius Ficinus, *lib. epid. cap. 1.* Cum dico *venenosum*, inquit, *hunc esse vaporem, tu ne credideris ipsum fore talem secundum formam & totam sui naturam, quia omnes inde inficerentur: sed hujusmodi est qualitatis, ut quam facillime in veneni naturam transeat. Et proprie venenum efficitur, quando per ipsum in humano corpore certo quodam gradu putrefiunt humores simul & ebulliunt.* Verum hæc opinio longissime aberrat a vero. Nam respondeo Mercuriali, pestilens illud qualecunque inquinamentum aëri inmissum, non

minus illum speciali modo corrumpere & venenatum reddere posse, quam humores, nec eum hac in parte maiore prærogativa gaudere quam alios quoscunque humores: & quod talis venenatus aër non inficiat omnes, hoc fieri, quia ubique & per omnes sui particulas non est venenatus, atque non ab omnibus malignus, ut neque æque venenatus inspiratur: præterea dispositionum corporum diversitas huc plurimum facit, quæ talis est, ut ab eodem veneno alii facillime, alii plane non lædantur. Marsilio Ficino respondeo, ut inquinamentum malignum ac contagiosum in corpore humores putrefaciendo venenum fiat, quod factum vires suas exserat, tempore opus esse, cum tanta mutatio in minimo momento fieri nequeat: at e contra experientiam docere multos auræ perniciosæ afflatu ilico pestem contraxisse, item multos fortes ac sanos, tanquam fulmine ictos, subito concidisse (hac de re vide *sequens cap. 12. annot. 1.*) quod tam cito fieri non posset, si prius debuisset gigni venenum, & tunc in actum prodire: nam eventus docet repentinas istas consternationes non procedere a veneno gignendo, sed jam actu genito. Ita ut pro certissimo concludendum sit, inquinamentum pestilens venenatum, imo venenum esse antequam humanum corpus ingreditur, non vero venenum in corpore fieri.

VIII. Hoc venenosum inquinamentum nonnunquam extrinsecus partibus adhærens, corde robusto existente, in iis carbunculos excitat, etsi id rarissime contingat; quod tamen contingere, in me ipso expertus sum, qui tempore pestilenti carbunculum in sinistra manu habui, reliquo corpore prorsus sano existente; quod ipsum vidi in Capitanei famulo, ut & in illa muliere cujus memini *lib. 4. histor. 90.* cujus rei etiam plura aliorum Medicorum extant testimonia, quorum aliqua collegimus *sequente cap. 12. annot. 2.* Sed plerumque, simul ac corpus humanum invadit, vitalitatis primariam arcem, cor, peculiari antipathia impugnat, idque omnium gravissime afficit; quod ex eo apparet, quia syndrome gravissimorum symptomatum a læso corde procedentium, ut plurimum ingruit, animali sæpe facultate usque ad mortem parum labefactata. Hic quidem nonnulla repugnantia, sed admodum frivola, occurrunt, quæ videntur docere cor a veneno pestilenti primario non affligi. I. Quia multis pestiferis vitalis facultas robusta est, animali maxime læsa, ut sæpe docent deliria, sopores, &c. Sicut contingit Paræo (ut scribit *lib. de peste, cap. 12.*) cum pestilentem halitum per nares ad cerebrum attraheret. II. Quia sæpius venenum pestilens in aliis partibus sedem capere, easque magis quam cor affligere visum est: sicut contigit in truculentissima illa colica pestilenti, quæ tempore Pauli Æginetæ totam Italiam aliasque regiones plurimas devastavit: Sicut etiam ex gravissimo vomitu, doloribus pleuriticis, aliisque symptomatibus, id pluries contingere animadvertitur. III. Quia sæpius carbunculi & bubones visi sunt absque ulla manifesta cordis læsione. Verum, nos respondemus ad *primum*, pestilens venenum per nares attractum, posse quidem

primo & graviter afficere ipsum cerebrum, (nam quamcunque partem primo invadit, illam primo lædit: ut si cum saliva deglutiatur, primo ventriculum cardialgia, nausea, & vomitu affligit; si extrinsecus, cuti adhæreat, in ea carbunculos excitat, &c.) in eoque deliria, vigilias, sopores, convulsiones, atque etiam membranas ejus acriter vellicans, graves dolores suscitare, sed illam malignitatem non posse non statim etiam ad cor deferri; (circulatio enim sanguinis continue procedens, etiam infectionem sanguini aut spiritibus in capite impressam, protinus cordi communicat,) idque adhuc multo gravius affligere, quod manifestissime apparuit in Paræo, qui venenum quidem per nares hausit, sed ab illo etiam cor ilico affectum fuisse, testis erat lipothymia, quæ protinus insequabatur. Ad *secundum*: in pestilenti colica, pleuritide, aliisque pestilentibus morbis, venenum pestilens etiam primario impugnare cor; sed illud validum ac robustum existens, magnam virulentiaë partem a se depellere, modo ad intestina, & tum colicam; modo ad ventriculum, & et tunc vomitum; modo ad pleuram, & tum pleuritidem pestilentem facere, ita ut hi affectus tanquam symptomata, ex pugna cordis cum veneno pestilenti, procedant, non vero sine prævia cordis gravi afflictione, ex se ipsis oriantur. Quare autem in tali casu venenosum virus magis ad unam quam ad alteram partem propellatur; & quare in eadem parte, sumamus cerebrum, in uno ægro phrenitidem, in alio soporem inducat, docebimus *sequenti cap. 13*. Ad *tertium*: bubones & anthraces sine manifesta aut notabili cordis afflictione duobus modis apparere: Primo, cum cor adeo validum est, ut venenum pestilens, simul ac in ipsum irruit, ilico a sese ad partes exteriores propellere possit; in quo tamen casu ipsum cor primitus fuit impugnatum. Secundo, cum a pestilentis contagii externo contactu carbunculus contrahitur, corde robusto existente, & hostem suum eminus extra limites suos profligante: in quo casu cor quidem primitus & maxime non affligitur, sed quia hoc rarissime, imo ex tribus ægrorum millibus vix uni contingit, non potest talis rarissimus casus communem regulam evertere. Hic adhuc aliud examinandum occurrit, scilicet, cum cor primario afficiatur, idque constet ex spiritibus, humoribus, & solidis, quodnam horum afficiatur. Dico, vel simul omnia tria, vel tantum aliqua ex his affici posse. Spiritus tamen omnium primo affici, verisimile est, utpote qui a veneno pestilenti interdum protinus corrumpuntur, interdum nimis dissipantur, sed frequentius nimis concentrantur, atque ita figuntur, ut amplius propelli nequeant. Humores vero & solida cordis, illi facilius & citius, hæc difficillime & cum exitio corrumpuntur, ac a pestiferi veneni septica qualitate enecantur. Hæc veneni pestilentis operatio manifestissime apparet in anthracibus, de quibus agemus infra, *cap. 14*. Avicenna hæc tria, explicans, dicit, aërem pestilentem corrumpere complexionem spiritus

cordis, deinde putrefacere quod circumdat spiritum, tertio accendere calorem præter naturam, quarto hunc calorem diffundere in corpus.

CAPVT III. De Pestis Noviomagensis principio, vigore, & fine.

VER anni 1635. tepidum & modice humidum fuit: post hoc secuta est æstas vehementer calida & sicca: qua tempestate maximæ putredines, multique graves morbi epidemii plurimis in locis excitati fuerunt. Imprimis autem gravissima pestis Lugduni Batavorum uno anno ultra viginti millia funerum extorsit. In nos autem & totam Geldriam, aliasque plures regiones febris quædam pestilens epidemia diris furiis debacchata fuit, magnamque hominum stragem edidit. Circa autumnum, adhuc permanente, imo magis adaucto aëris fervore, summis siccitatibus conjuncto, undique adhuc majora putredinis indicia, & undique plures maligni morbi apparuerunt, variolæ, morbilli, diarrhœæ, & dysenteriae pessimi moris passim grassabantur, sed omnium maxime prædicta febris pestilens, quæ indies majora incrementa sumens, magis magisque in pejus mutabatur, & purpurata (quam *Petechialem* vocant Itali) donec tandem in apertissimam pestem transiret. Quæ Noviomagi mense Novembri anno dicto initium sumens, paulatim ista (1.) hyeme spargebatur. Hyems autem nullo magno frigore excelebat, in siccitate & humiditate mediocris erat. Mense Januario sequentis anni 1636, omnia pejora reddi cœperunt: at circa Martium pestis longe majora incrementa sumpsit: summo autem acumine exarsit circa finem mensis Aprilis, atque in isto furore usque ad finem mensis Octobris continuavit, quo temporis intervallo tam crudeliter grassatus fuit morbus, ut in tota urbe nulla fere, quod scio, domus a peste immunis fuerit. Innumeri undique conspiciebantur ægri, inter quos Mors sceptrā tenebat; plures enim moriebantur quam evadebant: & inexplicabilis morbi malignitas omnium fere remediorum efficaciam illudere ac superare videbatur. Quibus mensibus morbum in vigore seu statu fuisse, certum est. Postea lues hæc paulatim cœpit declinare, ita ut tandem

mense Decembri multo pauciores ægri, & rariores mortes viderentur. Hyems illa præter consuetudinem valde tepida fuit, hincque pestis diutius perduravit. Anno sequenti 1637, circa medium Februarii, magno frigore præter expectationem repente oborto, per sex septemve dies fortiter gelavit: quod acerrimum, licet breve, frigus horrendæ hujus luis vires adeo infregit, ut in principio mensis Martii ejus reliquæ apud Noviomagenses penitus eradicatæ fuerint (2.) quo tempore ultimos hoc contagio infectos invisimus. Dico, *apud Noviomagenses*, nam multis aliis in locis etiam, toto illo anno 1637, maximam tyrannidem exercuit, & præter alia loca, in Diœcesi Ultrajectensi, charam mihi patriam Montfurtum oppidum, totumque territorium Montfurtense, adeo misere afflixit, ut vix dimidia incolarum pars superstes remanserit. Quemadmodum annus 1635, æstate & autumnno maximis aëris fervoribus excellebat, ita sequens annus 1636, non minori fervoris vehementia a Vere usque ad hyemem perdurante, antecedentem annum excepit. Venti a Vere usque ad hyemem fere semper meridionales, vel zephyri erant, cum magnis aëris squaloribus. Ad hæc, a mense Martio usque ad finem Augusti continuæ erant siccitates, quales vix unquam antea tam diuturnæ visæ fuerant: quæ omnia anni præcedentis mala plurimum adauxerunt.

ANNOTATIONES.

I. PEstis quæ autumnno vel hyeme incipit, longe vehementior & diuturnior esse solet, quam quæ aliis temporibus initium sumit. Petrus Paschalis, *de febr. pest.* bene sic ait: *Qua Vere & æstate incipit pestis, hyeme solet desinere: quæ vero autumnno vel hyeme, longius protenditur.*

II. Pestis apud Noviomagenses duravit per sexdecim menses, postea inde ad alia loca demigravit. Cardanus, *lib. 2. Subtil.* scribit, nullam pestem ultra triennium sævire; (quod de uno eodemque loco est intelligendum) ejusque rei has causas subjungit. 1. Quia si tam diu sæviat, non habet ferme in quos ulterius sævire potest. 2. Quia aër ipse cum sit levissimæ substantiæ, ulteriorem corruptionem pati nequit. 3. Quia vix fieri potest, quin tanto tempore aër motu suo in ventos transferat totam corruptionis labem. 4. Quia omnibus pessimis rebus Dei beneficio modus quidam impositus est; nec ullum vehemens malum potest esse diuturnum.

CAPVT IV. De Pestilentiae Subjectis.

PEstis hæc, bruta (1.) fere intacta relinquens, solis hominibus bellum indixerat. Nihil sexum, nihil temperamenta curabat, non humorum sinceritatem, ac bonitatem, non eorundum corruptionem: (2.) laudabiles humores eandem non impediabant, & propter vitiosos citius non invadebat. Corpora cacochyma sæpe intacta relinquens, optime temperata inficiebat. Æque mulieres (3.) atque viros, æque virgines atque prægnantes, æque infantes, pueros, juvenes, atque constantis ætatis homines corripiebat: sola senectus (4.) maxime immunis erat. In principio morbi a contagio plurimi inficiebantur, postea vero adeo immanis evasit dira lues, & aëris tam horrenda labes, ut nullus fere in tota civitate locus non infectus inveniretur. Tunc æque fere inficiebantur, qui contagiosa & infecta loca fugiebant (5.) atque alii qui indiscriminatim quoslibet ægros & sanos adibant. Præterea non raro, quasi sympathiâ quadam occulta, integræ familiæ eodem tempore inficiebantur: imo vidimus nonnullas familias, longissime a se invicem dissitas, & diversis in locis ac urbibus habitantes, eodem fere tempore exitialissimis hujus tyranni spiculis graviter afflictas, & fere deletas fuisse. (6.) Tanta crudelitate grassabatur hæc lues, ut totum Noviomagum, quasi instar ignis, ab ea accensum videretur, & in tota urbe vix aliqua domus ab illius contagio immunis fuerit. Eheu, quam triste spectaculum erat, sæpe tria quatuorve cadavera ex iisdem ædibus simul ad sepulturam efferi videre! feretra funeralia per omnes plateas ante plurimorum civium ædes deposita, & mortuos hinc illinc ad sepulchra deportatos conspicere!

ANNOTATIONES.

I. PEstis Noviomagensis bruta animalia a furoris sui violentia excusavit: si forte hic vel illic aves quasdam domesticas, vel etiam nonnullos canes (quod tamen rarum erat) corripuerit; quia tamen inter bruta non fuit communis, non debet inde concludi pestem inter bruta dominatam

fuisse: nam boves, equi, oves, cuniculi, columbæ, porci, anseres, aliaque hujusmodi animalia tam immunia a peste fuerunt, ut vix unum peste mortuum fuisse noverim; imo ipsi etiam feles & canes, quos maxime pestilenti contagio infici vulgo credunt, rarissime infecti sunt; quemadmodum etiam paucissimæ gallinæ: de sylvestrium brutorum strage toto tempore nihil audivimus. Aves quidem sylvestres regionem nostram maxima ex parte deseruisse (forte aëris pravitatem persentientes) sed nihil de earum strage observavimus. Homerus, nec non Hippocrates, *lib de flat.* meminerunt etiam pestis quæ sola bruta animantia invadit, & alterius, qua homines & bruta æqualiter corripuntur. Villanovanus, *cap. 2. epid. antid.* scribit, pestem humanam pecora non invadere, & vice versa, frequenter homines sanos ac sospites degisse, interim contagio pestifero armentorum myriades catervatim prosternente. Cujus rei historias describunt, Michael Saxo, *in Cæsarum chronica*, & Matthias Mehonius, *in Chronica*. Fernelius, *lib. 2. abdit. cap. 12.* refert anno 1514. irrepsisse pestem, quæ solos feles corripuit. Io Wierus, *lib. 4. de præstig. dæmon. cap. 30.* de brutorum peste ita scribit: *Superioribus annis contigisse meminimus, ut solos jugulaverit boves pestilentia quædam. Irrepsit etiam quæ sues, & quæ oves, item alia quæ gallinas interimit.* Addit paulo inferius, anno 1552. circa pagum Menabiam pecora tam pestilentem morbum invasisse, ut statim correpta ac tumescentia conciderent mortua, & si horum infectorum sanguis nudum hominis corpus contingeret anthraces procrearet, qui aliquibus mortis causa erant. Furiosam pestem quæ pecudes invasit, etiam describit Virgilius, his versibus:

*Hic quondam morbo cœli miseranda coorta est
Tempestas, totoque autumno incanduit æstus,
Et genus omne neci pecudum dedit, omne ferarum,
Corruptque lacus, infecit pabula tabo.*¹⁴

II. Nonnulli Medici arbitrantur pestem magis vel citius invadere corpora cacochyma, quam pura, quia illorum constitutio malignæ putredini recipiendæ aptissima est. Sic Mercurialis, *lib. de pest. cap. 1.* notavit in peste Patavina maxime infectos fuisse ignobiles, servos, ministros, intemperantes, incontinentes, & qui nullam prorsus rationem vitæ aut valetudinis habuerant. Contra vero, alii putant corpora pura & bene sana citius peste infestari, quia, teste Hippocrate, *Evexia quæ ad summum pervenit, periculosa.* Dicendum ad hujus dubii solutionem: Pestilens venenum interdum solum in aëre divagari, sine manifesta putredine; interdum cum magna putredine conjunctum esse. In priore casu magis timendum esse euchymis & optime temperatis corporibus, utpote quæ minimas quasque noxas tum longe citius percipiunt, quam corpora cacochymia, quæ jam dudum multis vitiis morboris, ab humorum impuritate productis, assueverunt. In posteriore casu magis periclitari cacochymos, utpote quorum impuri humores ab aëris aliarumque rerum occurrente putredine facillime afficiuntur, & ad pestem recipiendam

¹⁴ *Georgica*, Boek III V 478-500.

disponuntur. Verum, utcunque se res habeat, ego auctor esse volo euchymis & robustis, ne multum confidant suæ dispositioni ac fortitudini: cacochymis quoque, ne impuritatibus suis aliquid tribuant immunitatis ab hoc morbo: nam hac pestilenti constitutione manifeste edocti sumus, pestem nullam cujuscunque temperamenti, vel boni, vel mali, vel mediocris, rationem habere, & morbi invasionem non dependere a corporum puritate vel impuritate, sed ab occulta quadam dispositione, de qua pluribus agemus alibi.

III. Dionysius Halicarnasseus, *histor. Rom. lib. 9.* similem truculentissimam pestem Romam invasisse scribit, quæ promiscue sæviebat in omnes, sine ullo discrimine ætatis aut sexus, aut corporum roboris, vel imbecillitatis, nec arti & remediis, quæ morbum levare & expellere credentur, cedebat. Idem auctor, *lib.4. histor. Rom.* describit pestem, qua solummodo virgines fuerunt correptæ. Et quod virgines peste correptæ plerumque moriantur, videtur observasse Mindererus, nam, *lib. de pest. cap. 10.* dicit: *Virgines nobiles peste correptæ difficulter evadunt: an, inquit, quia spirituosum semen in motu cum sit, facile succenditur, an vero quia intro detentum, facile corrumpitur, & in veneni perniciem abit. Vnde Iacobus de Partibus, comm. super primam quarti, experientia sibi notum affirmat, venenum tempore pestis in virginibus genitum irremediabile quodammodo existere: cui Hieron. Mercurialis, lect. de pestil. subscripsisse meminimus.* Contra vero in illa peste quæ tempore Gentilis Medici grassata fuit, paucae mulieres, sed non nisi viri robusti mortui sunt. Sic Ioannes Boterus, *lib.3. relat. univ. de Mundo novo*, magnam enarrat pestilentiam quæ solos juniores fuit adorta, paucis triginta annos egressis ilius contagionis insultu tentatis. Quare autem pestis modo hæc, modo illa subjecta magis invadat & unde magna symptomatum diversitas procedat, videndum *sequente capite 7. annot. 2.*

IV. Plinius, *lib. 7. cap. 50.* dicit, *Senes pestilentiam minime sentire: hoc est, minus cæteris, vel omnium minime.* Sic quoque Mercurialis observavit, in peste illa Patavina senes maxime immunes fuisse: quod ipsum in Delphensi peste se quoque animadvertisse, refert Forestus. At Platerus scribit pestem illam quæ anno 1563. Basileæ grassata est, neque senibus, neque decrepitis pepercisse. Causam autem, quare senes plerumque a peste maxime immunes sint, inquiri Mindererus, *cap. 10. Tandem sense, inquit, & decrepitos, ob siccam forsan & frigidam temperaturam, a peste præ reliquis securos esse, fuit creditum, cum quod in victu hi probe se gubernare norint, sibi que bene præ reliquis prospiciant; tum quia frigido & sicco temperamento præditi paucum ac rarum spiritum attrahunt.*

V. Ratio fuit, quia aër Noviomagi ubique æquali fere modo (quod tamen in aliis pestibus rarissime accidere solet) infectus erat, nec multo magis in ædibus ægrotantium, quam extra easdem, & tantum erat ubique locorum aëris contagium, ut qui aptam ad pestem dispositionem habebant, nusquam fere tuti essent, sed quocunque loco peste corriperentur:

qui vero hanc occultam dispositionem non habebant, omni in loco, etiam in ædibus infectis non minus quam extra easdem, tuto versari possent. Guilhelmus Fabr. Hildanus, *cent. 4. obs. 23.* refert anno 1613. similia contigisse in peste Lausannensi, in qua dicit, rusticos, & illos qui in altissimis montibus, ab omni hominum consortio separati, vivebant, non minus peste infestatos fuisse, quam illos qui in civitate habitabant; qui licet etiam maxima diligentia a se invicem separarentur, nihilominus tamen infinitos, qui cum ægris nullum consortium habuerant, trucidatos esse.

VI. Multa hujusmodi extiterunt exempla. Novimus civem, N. van Dans appellatum, qui pestem timens, & liberos amans, duos eorum Gorcomum in Hollandiam ad amicos transmisit, tertium domi retinuit. Cum autem illi duo in ista civitate (in qua tunc temporis nulla pestis erat) per duos tresve menses bene sani vixissent, tandem simul peste correpti & mortui fuerunt, eodem tempore quo etiam pater cum tertio filio Noviomagi peste extinctus est: mater autem venenatæ luis spicula sensit, sed tamen feliciter effugit. Circa idem tempus illius civis soror, & adhuc duo tresve liberi, qui ab alia sorore superstites erant (singuli satis longe a se invicem habitantes) pluresque ejusdem familiæ nepotes & cognati peste interierunt. Sic aliam novimus familiam, e qua intra octiduum circiter viginti occubuerunt. Ita etiam Evagrius, *lib. 4. histor. Eccl. cap. 28.* refert, in peste Antiochena certas familias prorsus interiisse, salvis manentibus reliquis urbis incolis. Causa vero ob quam pestis integras familias corripit, dependet ab arcana quadam dispositionis similitudine, quam inter se habent, quæ apta est ad pestem recipiendam. Hanc dispositionis similitudinem etiam agnovit Duncanus Liddelius, qui *lib. 3. de febr. cap. 2.* sic inquit: *Ex naturæ proprietate quidam a peste immunes sunt, licet cum peste infectis perpetuo vivant: alii, licet bene constituti, contagione tamen facillime inficiuntur. Quod evenit ob peculiarem naturæ proprietatem & similitudinem, quam habent corpora, quibus contagium communicatur, ad illa quæ communicant. Nam communicatio sive receptio per similitudinem fit: ac ob similitudinem sæpe videmus integras familias contagio perire: ob dissimilitudinem raro belluas ab hominibus infici, item in peste belluarum raro homines affici.* De hac dispositionum similitudine paucis agemus *cap. 11.*

CAPVT V. De nonnullis quæ in hac Peste notanda occurrerunt.

DUobus tribusve diebus ante & post novilunium, ut & (1.) plenilunium, hæc dira lues semper exacerbata fuit, eoque tempore & plurimos morbus corripiebat, & quos tunc invadebat, illi fere

omnes moriebantur, idque valde cito; nam multi antequam vix ægrotare viderentur, nescio qua virium labefactione oppressi, intra paucas horas extinguebantur, multi secunda aut tertia die deficiebant, iis præcipue mensibus quibus morbus in vigore erat. Pestis sine febre (2.) paucis incipiebat & finiebatur: pluribus sine febre quidem incipiebat, sed quæ tamen non diu post insequabatur: plurimos autem ab ipso principio cum parvo rigore pestis corripiebat, cui febris protinus adjungebatur, interdum ardens, nonnunquam mitis, ut plurimum vero mediocris. Mulieres gravidæ (3.) plurimæ abortiebant, ac simul etiam peste corripiebantur, a qua paucissimæ evadebant. Quæ vero ad justum partus tempus perveniebant, etiam has dira lues, cum suo fœtu, citissime occidebat, ita ut quoque tales mortis spicula rarius subterfugerent. Viri Veneri minus assueti, si eandem nimis strenue exercerent, brevi post peste corripiebantur (4.) ac cum cymba Charontis ad Elysios campos citissime deferebantur. Hinc factum quod plurimis sponsis, secunda tertiave post tedam nuptialem die, funebris teda accensa fuerit. Si quispiam alio quodam morbo corriperetur, intra viginti quatuor horas pestis illi morbo adjungebatur (5.) ita ut toto anno vix ullus morbus peste incommittatus visus fuerit. Ægri qui in ipso morbi principio antidota sudorifera sumebant, multi sanabantur: principio transgresso grave periculum imminebat. Plurimi ægri ante septimum diem interibant, multi subito prima die extinguebantur, multi quoque tertia vel quarta, plures autem quinta vel sexta. Qui diem septimum & nonum supervivebant, de iis aliqua spes erat. Aliquos tamen vidimus qui ad tertiam, & paucos qui ad quartam septimanam morbum protraxerunt, & tandem tamen mortui sunt. Febres enim pestilenciales lentæ valde fallaces erant (6.) nam propter symptomatum minorem violentiam sanationis magnum spem dabant, & ægros longo tempore circumducebant, sine magnis (ut videbatur) symptomatibus, & tandem tamen ex improvise sæpe eosdem trucidabant.

ANNOTATIONES.

I. QUemadmodum in hac peste circa novilunium & plenilunium morbum valde exacerbatum fuisse observavimus, sic etiam Iohannes Morellus, *lib. de febr. purp. ut unusquisque sibi caveat circa novilunium & plenilunium, quia*, inquit, *tunc fortiter aëreum venenum movetur*. Hoc ipsum quoque animadvertit Johannes Heurnius, *de peste cap. 8.* qui adhuc aliam observationem addit: *Cave tibi*, inquit, *circa novilunium & plenilunium, tunc enim aëreum venenum movetur violentius. Vis*, addit, *aliquid secretioris in natura? cave tibi cum singulis mensibus Luna venit in eum locum cæli, in quo erat Saturnus cum nascereris: idem de Marte dictum puta, quod tamen vix millesimus observat*. E contra vero Gemma scribit in peste anni 1575. Lunæ decrescentis quadraturam fuisse efficaciorē. Paræus, *lib. de peste*, ait Lunam decrescentem peste correptis sæpe fatalem esse ad interitum. Illud ipsum quoque affirmat Duncanus Liddelius, *lib. 3. de febr. cap. 4. Luna decrescens*, inquit, *peste laborantibus lethalis esse solet, plures enim Luna crescente, quam decrescente restituuntur*. Quercetanus, *lib. 1. Alex. cap. 7.* dicit senes & fœminas peste laborantes frequentius Lunâ decrescente, plethoricos vero in plenilunio plerumque interire. Alij particulatim de quolibet subjecto annotârunt, in nova Luna natis circa novilunium maximum pestiferæ infectionis periculum impendere, & in plena Luna natis circa plenilunium: idque observavit Goclenius, *de pest. quæst. 8.* De Lunæ in corpora sublunaria viribus, diversissimæ sunt opiniones, quas hîc examinare nimis longum foret: inter has tamen verior videtur illa, quæ statuit, ad motum aquarum, humorum, succorum, &c. Lunam nihil facere, sed illa sponte naturæ moveri eodem modo & tempore quo Luna, atque Lunam istius motus tantum signum esse, non vero causam efficientem.

II. Pestem esse quid diversum a febre, & febrem ejus esse symptoma, durante hac pestilente constitutione multoties observavimus, ac proinde nonnulli pestem male per febrem definiunt, cum febris non sit de ipsius essentia, ut infra probabitur *cap. 12. annot. 2.*

III. Quare mulieres gravidæ tempore pestis magis afficiantur & periclitentur, docebitur *cap. 15. annot. 12.*

IV. Ratio erat, quia nimia seminis profusio spirituum dissipatione corpus enervans, nec non humorum omnium excalefactio, atque ex his procedens primariorum viscerum debilitatio, & ad veneno pestilenti resistendum major impotentia, corpora citissime crudelitati hujus tyranni subiciebant. Alexander Massaria, *lib. 2. de peste*, de Veneris usu cum quadam distinctione, sic bene scribit: *Coitu*, inquit, *arbitror non esse omnino interdicendum juvenibus, bono habitu præditis, laute degentibus, assuetis, si modo illi moderationem adhibeant. Alij*

hujusmodi conditionibus destituti, illo prorsus abstineant, ne viribus labefactatis, & spiritibus exsolutis, naturalis calor debiliior reddatur, quam ut tanti veneni violentiæ obsistere possit. Laërtius semel interroganti, quando liceret uti coitu, respondit, Cum aliquis se ipso imbecillior fieri cupit. Quantum sanitati noceat nimius Veneris usus, scite admodum designavit Plato, dicens; imprimis tria esse capita servandæ sanitatis: Ventrem cibus non replere, ad labores impigrum esse, semen denique naturæ custodire. Aliud quid de Veneris usu, infra videndum, lib. 2. cap. 7.

V. Sic etiam Sennertus scribit, se observâsse in magnis pestibus annorum 1616, & 1626. fere omnes alios morbos siluisse; & si nonnulli quosdam invaderent, illis statim pestem adjunctam fuisse. Hoc ipsum quoque observavit Mindererus, *de peste cap. 11.*

VI. Si pestilens venenum substantiæ cordis firmitus infingeretur, & valde exiguum humorum putredinem induceret, adeo parva sæpe inducebatur febris, ut ipsi ægrotantes se febricitare vix sentirent. Cum hujusmodi febribus ægri, vel cito interibant, si nempe pestilens venenum majore quantitate, aut fortiore qualitate cor invaderet: vel morbum longius protrahebant, si minori quantitate vel qualitate cordi se insinueret. Atque tales febres lentæ valde fallaces erant. Quod etiam Avicenna animadvertens, ex Galeni *lib.3. de præsag. ex puls. fen. 1. lib. 4.* sic inquit: *Sunt quippe ex iis pestilentibus febribus nonnullæ, in quibus neque æger, neque ipsum tangens, excellentem febrilem calorem persentiunt, imo ipsius ægri pulsus & urina a naturalibus non multum distant, & tamen febris ipsa interficit.* Quapropter oportet ut Medici tempore pestis de talibus ægris prudenter judicent, ne calumniam incurrant, & salutem promittant dum mors in propinquo est. Quam ob causam Galenus carpit Medicos sui temporis, qui in diuturna quadam peste hæc discernere nescirent, eosque nihil plebe præstantiores, imo imperitiores esse dicit.

CAPVT VI. De signis Pestem præcedentibus, & præsagientibus.

QUia prima pestis causa cœlitus dimittitur & occulta est, hinc etiam difficulter ejusdem adventus ex signis seu præsagiis certo prævideri potest; nam haud raro obscure ac furtim, nullis sui indiciis præmissis, multa loca repente invadit: nonnunquam etiam quibusdam in locis sui signa quædam, modo obscuriora, modo clariora, præmittit, maxime ab occulti pestilentis veneni effectum primo ac leviori, nec non ab iis quæ corpora ad pestem præparant, desumpta.

Hujus quoque generis varia signa pestem Noviomagensem prænunciare visa sunt: Tota enim æstate anni 1635. non minus quam anni 1636. hujusmodi indicia se prodiderunt: Nempe, stellarum ardentium in cœlo oberrantium magnus concursus, & in terram (1.) prolapsio. Plurima & fere continua nocturna fulgura, cœlo non nubiloso existente, sine pluviis & tonitruis. Venti austrini (2.) diuturniores, sæpe etiam nulli venti manifesti. Maximi æstatis fervores, & siccitates diuturnæ, quæ hyemem tepidam humidamque sequebantur, & rursus ab hyeme tepida excipiebantur. Avium (3.) multo rarior numerus quam aliis temporibus. Maxima & incredibilis insectorum (4.) copia, qualis vix unquam visa fuit, ut culicum, papilionum, scarabeorum, crabronum, cicadarum, omniumque maxime muscarum, quarum utroque anno tam stupenda ubique copia reperiebatur, ut ædium interiorum parietes undique muscis consiti viderentur, & foris ipse aër multis in locis quasi muscarum nubibus obfuscaretur. Carnium aliarumque rerum putredines, præter consuetudinem, longe citiores & graviores. Mulierum gravidarum (5.) frequentes abortus. Morbi epidemij mali moris, ut erant variolæ, morbilli, dysenteriae valde malignæ & contagiosæ, imprimis febres putridæ malignissimæ, & purpuratæ, plurimisque lethales. Pueri in lusibus suis mortuorum (6.) sepulturam agentes; aliaque similia, quæ omnia huic regioni imminetia mala prænunciabant: quibus & illud accedebat, quod pestis crudelissima Lugdunum Batavorum jam miserrime affligeret. Pro singulis autem individuis invasuræ pestis paucissima vel nulla dabantur præsagia, nam fere omnes ex improviso feriebat, nec nisi effectis & eventis deprehendebatur. Hoc unum adhuc observavimus, ubi aviculæ (quas nonnulli caveis inclusas delectationis & cantûs gratiâ alunt) moriebantur, in illis ædibus etiam non diu post, imo frequentissime intra duos tresve dies, inter inhabitatores homines pestem dominatum fuisse, idque multis in locis seu ædibus contigisse vidimus.

ANNOTATIONES.

I. MErcurialis, Forestus, aliique Medici, in iis pestibus quas describunt, hujusmodi meteora quoque visa fuisse notârunt: atque sic etiam Trichemius, Andreas Gallus, & Crusius, similium præsagiorum pestis

in suis historiis meminerunt. Verum nec cometæ, nec terræ motus pestem Noviomagensem prænunciârunt, quæ tamen signa nonnullas alias pestes præsagiisse & præcessisse, testes sunt Sigebertus, Platina, Paulus Warnefridus, Michaël Saxo, alique Historici. Aliud aëreum signum referunt Titus Livius & Sabellicus, contigisse anno 290. ab Urbe condita, scilicet, cælum multo tempore, omnium cum stupore animique consternatione, apparuisse in forma flammæ ardentis, post quod signum furiosissima pestis subsecuta est. Nonnulli etiam inter hæc præsagia referunt pluvias sanguinolentas (quales ante paucos annos Buscoduci visæ dicuntur) funerum per nubes delatorum visiones, tonos lugubres in aëre, sonitus in cœmiteris auditos, aliaque similia. Alij credunt astra sæpius in terram excrementa quædam exspuere, e quibus imminens pestis, ejusque forma præsagiri possit. Sic ajunt Paracelsus anno 1538. hujusmodi recrementa stellarum discipulis suis monstrâsse, eaque invenisse intestinis simillima, atque hinc exactis ab eo paucis mensibus secutam fuisse pestem crudelissimam, quæ homines una cum colica atrocissima affligebat. Ita eundem quoque in Ungaria dicunt notâsse hæc stellarum excrementa, repræsentantia linguam crassitudine digitali, punctis atris signatam, ac paulo post secutam fuisse truculentissimam pestem, cum angina, & faucium ac linguæ exustione. Atque in Borussia illum vidisse hujusmodi recrementa maculis luteis, nigris, ac lividis insignita, ad quæ, ecthymata cum peste secuta fuerunt. Verum quia solus Paracelsus, nec alius quispiam, quod scio, hujusmodi stellarum recrementa observâsse dicitur, rei veritatem cuilibet judicandam relinquimus. Porro, solent etiam Astrologi ex cometarum apparentiis, & ex eclipsibus, item ex variis syderum aspectibus & concurrentiis, pestem imminentem prædicere: verum illa prædictio potius inanis conjectura, quam certa præscientia appellari debet, ut patet ex iis quæ dicuntur *sequente cap. 8. problem. 2.*

II. Hippocrates agens de peste, austrinæ constitutionis plerumque mentionem facit. Ita quoque Galenus annum australem pestilentium morborum feracissimum esse, passim testatur. Quia nempe auster corpora ad pestem facilius suscipiendam maxime præparat ac disponit, si modo aliquod pestiferum venenum cœlitus in aërem dimissum fuerit: nam alioqui auster per se nullas pestes inducit; (hoc latius docebimus *cap. 8. annot. 1. problem. 5. Et annot. 7.*) & austrini venti multoties longo tempore perstiterunt sine ullo sanitatis incommodo. Præter austrum, etiam aëris quies, si nempe a ventis non agitetur, ad pestis præparationem plurimûm facit. Hinc Hippocrates, 3. *epidem.* constitutionem pestilentem describens, inquit, *Sine aura usque annus fuit.*

III. Aves, quia illud aëreum pestilens venenum citius ac facilius persentiscunt, regionem mutare, & ad loca salubria se conferre, etiam nidos, ova, & pullos non raro deferere solent: quod a multis Historicis & Medicis antehac quoque observatum fuisse, passim legimus.

IV. Insectorum copiam pestem præsagire, jam a multis seculis annotatum

fuit. D. Augustinus, *de civit. Dei, cap. 31*. scribit, post immensam locustarum copiam, tantam pestem insecutam fuisse, qua in solo Regno Masinissæ octies centum millia hominum perierunt, & prope Carthaginem bis centum millia, & Uticæ ex triginta millibus juniorum militum, qui ibi erant, decem millia remanserunt. Sic quoque D. Hieronymus, *in Ioël. Prophet.* scribit, tempore Theodosij Imperatoris maximam locustarum copiam in Iudæa horrendam pestem præsagiisse. Simile quoque in Gallia Cisalpina contigisse, tradunt, Agricola, *de peste, lib. 1*. Et Johannes Wolffius, *cent. 16. lection. memorab.* Refert Hildanus, *cent. 4. obs. 24*. in peste Lausannensi, anno 1613. tantam ubique fuisse muscarum copiam, ut post hominum memoriam vix similis visa fuerit.

V. Mulierum abortus pestem sæpe præsagiisse, etiam observârunt Alexander Benedictus, Forestus, Sennertus aliique plurimi. Fiunt autem, quia tenelli & imbeciles fœtus, propter cordis & reliquorum viscerum debilitatem, venenatæ aëreæ malignitati minus resistere valent, sed ab ea facile enecantur, tumque mulieri pondere & putredine molestam irritationem facientes, abortu excluduntur.

VI. Gallus Tridentinus, *fascic. de pest.* agens de pestis prænunciis, inter cætera etiam hujus præsagij meminit: *Pueri, inquit, ab intelligentia non errante ducti, Presbyterorum modo cantant, alios vivos pueros sepelire simulant, hanc universam animantibus perniciem futuram præsagientes.*¹⁵ Mindererus, *lib. de peste, cap. 9.* de isto præsagio hæc scribit: *Admiratione digna res est, puerulos una ludentes & vespillonum more scrobes ac sepulchra fodientes, ac feretra deportantes, quasi genio id eos docente, venturam pestem hoc suo lusu prædixisse.* Forestus ante pestem Delphensem illud præsagium etiam observavit. *Pueri, inquit, antea colludentes, scobes instar sepulchrorum faciebant, & feretra in humeris, ut vespillones, portabant: & quamquam hæc & similia ab aliis pro portentis, ab aliis pro nugis habeantur, tamen sævissima pestis subsecuta est.* Sic etiam nos anno pestem hanc præcedente, Noviomagi variis in locis, atque etiam in vicinia nostra, puerulos mortuorum sepulturam agere vidimus. Memini me quondam Montfurti vidisse puerulos quosdam per aliquot dies continuos, ante ædes vicini nostri Arentij Vos, mortuum, ut ajebant, luisse, nec ab illo lusu prohiberi potuisse; atque post duos ab inde menses iisdem in ædibus tres liberos variolis extinctos fuisse.

CAPVT VII. De signis & symptomatibus Pestem concomitantibus.

Signa & symptomata (1.) quæ pestem hanc comitabantur, eamque adesse testabantur, varia (2.) erant: Febres, jactationes (3.) corporis: summa anxietas: æstus sæpe internus magnus: dolores capitis (4.)

¹⁵ Van 'Mindererus' tot 'Forestus' toegevoegd in 1687.

rarius acres, sæpius gravitivi: terrores: deliria, (5.) convulsivi subsultus, & quasi leves contractiones membrorum: in aliis continuæ vigiliæ, (6.) in aliis graves sopores: visus (7.) turbidus: aurium tinnitus, & in nonnullis surditas: linguæ siccitas (8.) rarius tamen nigredo: oris & sudoris graveolentia: syncope: pulsus sæpe validus (9.) & naturali pene similis, interdum debilis, creber & inæqualis, ac in nonnullis intermittens, in multis valde parvus & creber, modo æqualis, modo inæqualis. Hæmoptysis: tussicula (10.) sicca: sitis: (11.) inappetentia: oris ventriculi dolor: nausea, vomitus, singultus: alvi dejectiones crudæ, admodum foetentes, ut plurimum turbidæ, ac interdum cum vermibus: diarrhœæ (12.) perniciosæ. Urinæ (13.) multis optimi coloris & sedimenti, sanorum urinis similes, multis igneæ, aliis tenues & crudæ, interdum quoque turbidæ, nonnullis etiam unica die variæ, nempe modo bonæ & laudabiles, modo turbidæ, vel igneæ, aliquibus quoque sanguineæ. In aliis repentina virium dejectio & impotentia ad motum ab ipso morbi principio, in aliis vires robustæ usque ad mortem. Calor corporis in aliis acer & vehemens; in aliis tantum (14.) naturalis. Color vultus aliis pallidus, aliis erysipelaceus, plurimis vero sanorum colori non multum absimilis. Maculæ (15.) purpureæ, nigræ, violaceæ, vel rubeæ, modo paucæ, modo multæ, modo angustæ, modo latae, at fere semper (16.) exacte rotundæ, modo in una corporis parte, modo in alia, sæpe in toto corpore apparentes. Tumores (17.) in emunctoriis. Carbunculi (18.) in variis corporis partibus. Hæc dicta signa non pleraque in eodem subjecto (19.) videbantur, sed modo hæc in uno, illa in altero.

ANNOTATIONES.

I. Vix aliquod exacte certum pathognomonicum pestis signum reperiri potest, quo posito pestis necessario ponatur, sublato auferatur. Quia morbus hic multoties variat, neque eundem morem semper servat, unde quoque varia ejus ac intricata, & pleraque fallacia signa sunt, partim propter occultam malignitatem primo efficientem, partim propter humorum corporumque varietatem: propterea unum, duo, vel tria ex his signis nihil certi concludunt sola, sed ex multorum congerie certius judicium ferri potest. Quamvis enim pestilens venenum suas habeat notas peculiares quibus se prodit, nempe bubones, carbunculos & exanthemata,

quia tamen hæc ¹⁶ nonnunquam in aliis quoque morbis apparent, quia etiam in peste semper non apparent, & morbus sæpe irruit in corpus variis humoribus ad putredinem paratis refertum, multa alia simul infert symptomata diversis aliis morbis communia, quæ magis propria pestis signa obscurant, vel prodire impediunt, cognitionemque inturbant, utpote quorum multa non immediate a malignitate, sed a putredine oriuntur. Quapropter non febris, non somnolentia, non capitis dolor, aliudve simile ex prædictis symptomatibus, per se pestem designant; sed si his accedat magna virium prostratio, & pestilens sic cœli status, ac morbus epidemius perniciosus grassetur, haud exigua de peste conjectura fieri poterit, imprimis si aliquod ex peculiaribus signis (nempe bubo, anthrax, vel exanthemata) accesserit. De quibus tamen peculiaribus signis, cum illa etiam aliis quibusdam morbis communia sint, non imprudenter judicandum, sed his pestis characteribus apparentibus, ut certa morbi cognitio indagari possit, etiam præcedentia, concomitantia, & subsequencia symptomata consideranda, aliæque circumstantiæ (ut aëris malignitas, pestis grassatio, contagij occasio, &c.) animadvertendæ sunt. His tamen peculiaribus signis non apparentibus, statim inde pestis absentia concludenda non est; nam sæpe vel æger moritur antequam illa erumpunt; vel debilitata atque oppressa virtus nullam a centro ad peripheriam morbifici veneni expulsionem moliri potest.

¹⁷ Hic jam quæritur, cum signa pestis sint valde incerta, si forte morbus hic in urbe unam solam domum invaderet, (peste nusquam apparente) & nullis carbunculis, bubonibus, aut exanthematibus se manifestaret, an & unde cognosci posset, istius domus ægros peste infectos esse? Respondeo, illud primo ingressu vix certo judicari posse, quamvis Reipublicæ plurimum intersit illud sciri, ut contagij propagatio declinari queat. Ex syndrome tamen pravorum signorum, & malis concurrentibus circumstantiis, morbum suspectum fieri debere; atque si primus æger sine magno ardore, magna cum anxietate viriumque prostratione, accedentibus magno vomitu, delirio, somnolentia, aut jactatione, aliisve similibus symptomatibus, primo vel secundo morbi die moriatur, & post eum secundus & tertius similiter cito extinguantur, alique iis inservientes inficiantur, maxime verisimile est, illum morbum esse pestem, licet nec anthraces, nec bubones, nec exanthemata appareant. Sic refert Follinus, in *Amuleto cap. 19.* se Sylvæ-Ducis ex syndrome pravorum sympatomatium in ædibus cujusdam civis detexisse pestem, qua pater & mater familias, una cum duobus liberis & ancilla, citissime fuere sublatis, nullis carbunculis, bubonibus, aut exanthematibus prodeuntibus, nullo etiam contagio se ulterius extra domum illam extendente. ¹⁸ Ita scribit Joubertus, anno 1574. pestem solas Caroli Bargæi, judicis, ædes occupasse, eumque cum dimidia familia enecasse. Testatur quoque Mathias Untzerus, *lib. 1. de pest. cap. 11.* sibi oculato testi constare, quod tum Halæ Saxonum, tum alibi interdum una aut altera duntaxat domus pestifera contagione,

¹⁶ Op p. 14 van de editie uit 1646 leest men hæc, in 1665 hæc.

¹⁷ Van 'Hic iam quæritur' tot einde Aantekening I toegevoegd in 1687.

¹⁸ ita ... passis nog niet in editie 1665.

peregrinis locis illata, fuerit contaminata, cæteris in tota urbe nihil periculi ab eadem passis. Simile etiam a nobis postmodum Ultratrajecti contigisse visum est anno 1661. apud nobilissimam viduam Dominam van de *Perck*, in media circiter urbe habitantem, in cujus ædibus (eo tempore nusquam peste observata) in fine Octobris mensis & principio Novembris, unus filiulus intra biduum fuit extinctus, cum maximis auxietatibus & continuo vomitu, quem brevi secuta est ancilla ipsi inserviens, hanc item alia ancilla quæ huic inserviverat, illam adhuc alia mulier extrinsecus ad hujus servitium vocata: tandem ipsa Domina eodem malo correpta, cum summo vomitu maximaque anxietate intra viginti horas obiit: (reliqui liberi fugâ se servârunt) hanc simili modo non diu post secuta est alia pedissequa, cum famulo: & ex his septem (qui omnes intra tres quatuorve septimanas succubuêre) nemo ultra quatrimum decubuit, sed omnes citius extincti sunt etiam in nullo eorum ulli anthraces aut bubones apparuerunt, nulla exanthemata prodierunt, ita ut Chirurgus pestiferorum visitationi destinatus, illos peste non laborâsse pronunciaret. Ego tamen ex syndrome pessimorum symptomatum, contagio, & tot domesticorum repentina morte illos omnes peste interiisse, & domum fugiendam esse dixi; quod tamen pauci tunc temporis crediderunt. Sed ultimo, una, quæ adhuc superat, ancilla, Amsterdamum ad fratrem suum profectura, in itinere male habere cœpit; mox prodiit ipsi bubo inguinalis cum duobus anthracibus, sicque omne de peste dubium sublatum est. Ipsa tamen ancilla sanata est, sed Amsterdamam duos fratris liberos suo contagio infecit. Sic interdum diu occultum latet hoc malum, cujus tamen præsentia ex concursu pravorum symptomatum & aliis circumstantiis dijudicanda est. Verum hic maxime mirandū videtur, quod ex ista domo acris illius pestis seminaria ulterius non fuerint disseminata, nec quisquam alius in tota urbe infectus, nec etiam Amsterdamam per ultimam ancillam malum ulterius propagatum fuerit. Certe plaga illa in illam solam domum depluisse, in eaque, cum suo contagio, rursus extincta fuisse videtur: cujus origo nulli putredini adscribi poterat, cum splendidissima esset domus, nitide inhabitata, ab omnibus cloacis & fœtoribus longissime remota, in qua domestici errant valde nitidi, & ante hujus mali invasionem omnes optime sani longo tempore vixerant, nec ullis corruptis, sed optimis semper cibus usi fuerant. Neque etiam contagio imputari poterat, cum pestis tunc nusquam grassaretur, & in illa domo post hominum memoriam nemo unquam peste infectus fuisset. Ex his jam liquet, quod differentia sit inter morbum epidemicum & pestilentem: & quod epidemicus seu communis non semper sit periculosus, & quod pestilens non necessario semper sit communis. Imo quod ad hujus essentiam non pertineat ut sit communis, sed hoc potius accidens quoddam sit, quod vel ejus communem causam, vel ejus effectum, scilicet contagium, sequitur.

II. Symptomatum diversitatem nonnulli male opinati sunt dependere a veneni pestilentis naturæ diversitate, quod tamen semper est unius ejusdemque

naturæ, differens tantum in quantitatis vel qualitatis minore vel majore excessu, non in natura, cujus ratione modo plures & vehementiores, modo pauciores & leviores effectus edit. Præterea illam symptomatum diversitatem parit, partim diversa corporum dispositio, quæ in causa est quod alia in biliosis, alia in pituitosis, alia in euchymis, alia in cacochymis, alia in juvenili, alia in senili corpore producantur: partim ipsius pestilentis constitutionis varietas, quæ prout conjuncta est cum putredine, pravis exhalationibus, fervoribus vel frigiditatibus, humiditatibus, vel siccitatibus longe diversa symptomata suscitatur, unde sit ut in una peste non contingant eadem quæ in alia; nec in omnibus pestibus semper eadem lædantur subjecta. In una enim maxime corripuntur mulieres, in alia viri; in una pueri, in alia adulti; in una interdum sola bruta, in alia soli homines; prout scilicet modo horum, modo illorum corpora (ratione aëris, temperamentorum, alimentorum, animi motuum, &c.) magis ad infectionem suscipiendam apta sunt. Non enim una peste omnes peccatores simul castigare & extinguere, sed modo brutorum interuisione nonnullos magno damno mulctare, sicque Dei sui suorumque peccatorum (quorum nomine talia fiunt) memores facere: modo multos homines e medio tollendo, alios superstites ad timorem Domini & poenitentiam adducere, decrevit Altissimus. Talia non considerantes Franciscus Joel, *tom. 5. lib. 1. sect. 3.* alique multi Medici, putârunt *hactenus* ipsum venenum pestilens esse diversum, idque interdum dipsadis, interdum viperæ, interdum cicutæ, interdum napelli, interdum arsenici, interdum alterius toxici naturam æmulari: cum tamen operationum diversitas, non a naturæ ipsius veneni diversitate, sed potius aliunde procedat, ut modo dictum & ut latius infra docetur, *cap. 12. annot. 2. in quæst. an pestis sit certum morbi genus.* Qualiacunque autem fuerint symptomata quæ pestis inducit, pleraque gravia sunt & multum timenda: hinc, juxta Paulum & Aëtium, bene dixit Altomarus: omnia horrendissima in peste fieri posse, & gravissima supervenire symptomata.

III. Jactationes corporis fiunt ob angustiam cordis veneni malignitate oppressi, & virium debilitatem: dum enim cor graviter angitur, artus debiles, tanquam cordi aliquot juvamen & solatium allaturi, huc illuc jactantur; eodem modo sicut in gravi dolore alicujus partis, aliæ omnes partes se contrahunt, tanquam hoc modo levamen aliquod allaturæ. Joubertus, *lib. de peste*, aliam jactationis rationem reddit: *Plerisque, inquit, maxima est inquietudo, ob æstum, & pectoris, qua premuntur, angustiam, quod suscitati vapores minus diffilari & discuti possint, magisque inclusus maneat calor: unde fit ut nusquam consistere valeant, huc atque illuc agitati, & in lecto se dimovere impotentes, velamenta abjiciant.* Verum non valet hæc ratio, quia Joubertus præsupponit veneni pestilentis operationem consistere in fervore seu æstu, vel saltem sine illo non peragi; quod minime verum esse alibi latius docebimus: quod ex eo uno etiam satis liquet, quia sæpe hujusmodi jactationes contingunt

absque ullo interni ardoris signo, sed nunquam tamen absque cordis anxietate; quod indicium est cor a venenositate, non vero ab ardore angi.

IV. Fallopius, *lib. de tumor. cap. de bubon.* inter alia pestis signa etiam recenset vehementem capitis dolorem cum tensione & calore vehementissimo conjunctum: verum nos in hac peste Noviomagensi, præter capitis dolores solos, imprimis gravativos, nec ullam tensionem, nec vehementem calorem animadvertimus.

V. Delirium in peste frequentissimum esse solet, in hac tamen nostra peste illud rarius erat. Thucydides refert in peste Atticâ deliria fuisse maxime communia, imo a deliriis memoriam multis abolitam, eosque tanta rerum oblivione captos fuisse, ut restituti, nec amicorum, nec rerum gestarum memores essent, sed sibi ipsis quasi peregrini & incogniti haberentur.

VI. Sic etiam Hippocrates, *3. epidem.* inquit: *In totum autem plurimos aut gravis sopor comitabatur, aut parvos ac tenues somnos habebant.* Causas soporis & vigiliarum describimus *cap. 13.*

VII. Sunt qui inter alia pestis signa etiam statuunt rubores oculorum; & Galenus, *lib. de præ sag. ex puls.* hos non tantum accurate observari, verum etiam ægrorum oculos aquâ frigidâ ablui vult: qua ablutione si magis magisque inflammentur, illud pro certissimo & infallibili pestis signo reputatur. Nos tamen in furiosissima hac peste rubores oculorum in paucissimis observare potuimus.

VIII. Quercetanus, *in pestis Alex.* inter certiora pestis signa etiam nigredinem linguæ numerat, eamque semper necessario subsequi ait. Verum eandem in hac nostra peste raram observavimus: fortassis quia illi pesti, quam ipse vidit, magnus ardor; huic vero nostræ exiguus fervor adjunctus erat.

IX. Varietatem pulsus inducit naturæ ac veneni pugna, dum in se vicissim agunt, alter in alterius perniciem. Cum venenum cor ferit, sit aliqua humorum cordis fixatio, quam mox sequitur non sufficiens sanguinis dilatio ac propulsio; hinc magna procedit anxietas, & pulsus obscurus, frequens, & intercidens evadit: qui e contra sit plenior & firmior, cum cordis robur in venenum insurgit, & humorum fixatio jam minuitur, sanguinique dilatatio melius procedit. Interdum etiam pulsus naturali plane similis est, quod Mercurialis, *de febr. 3. cap. 17.* dicit fieri, quia facultas motrix est debilis, & necessitas eventilationis magna, ita ut ex his duobus fiat motus quidam moderatus, exemplo illius qui debilis sit & hostes fugiat. Alij melius arbitrantur id fieri, quod aura venenata, non aucto incendio, nec figendi modo, sed alia quadam deleteria qualitate cor impugnet. Utcunque se res habeat, ex solo pulsu de peste nihil certi judicatur; sic etiam Joannes Baptista ab Helmont ingenue faretur, se ex pulsu pestem non posse agnoscere: *Nunquam, inquit, potui ex pulsu vel urina, quantumvis distillata, pestem novisse præsentem: urina enim & pulsus nunquam apud meam ruditatem detexerunt pestem.* Forestus scribit, in peste Delphica interdum per totum morbi decursum

nonnullos probum pulsum habuisse, & tamen mortuos fuisse. Quod ipsum quoque afferit Galenus, 3. *de præsag. ex puls.*

X. Galenus, 5. *method. cap. 12.* tussim siccam omnibus fere pestilentialibus affectionibus adesse refert. Hoc dictum Galeni ab experientia confirmari tradit Quercetanus, *in alexic.* Nos tamen in hac peste, licet tussim siccam multoties, non tamen communiter nec valde frequenter observavimus.

XI. Sitis est symptoma quod frequenter pestem comitatur, sed non tamen semper: & quamvis Rondeletius dicat esse symptoma a peste inseparabile, nos tamen multos etiam absque siti peste laborasse & extinctos fuisse, vidimus.

XII. Alvi excretiones in peste non sunt similes illis quæ in aliis alvi fluxibus contingunt, sed sunt foetidissimæ, turbidæ, confusæ, liquidæ quidem, verum quasi oleaginosæ, hincque illas a colliquatione oriri, putat Galenus. In his excretis, præter colorem & foetorem, aliud quippiam ipsis familiare observavit Sennertus, nimirum exigua quædam glutinosa corpuscula, modo albi, modo crocei, modo viridis coloris. Forestus observavit in iis aliquando apparere quiddam simile ovo foetido aqua diluto.

XIII. Ex solis urinis certo pestis præsentia judicari nequit; hinc Galenus, 3. *de præsag. ex puls.* inquit, *Verum ex urina in hujusmodi febribus, præsertim ubi corpus cordis occupaverint, certam notitiam petere semper non licet.* Sunt itaque alia quoque considerata. Optimi coloris & sedimenti sunt urinæ, sanorum urinis similes, vel partim mutatae; cum venenata labes in cor & spiritus solummodo agit, humoribus adhuc illæsis relictis: vel cum humores plus peccant maligna qualitate, quam putredine. Igneæ vel rubicundæ fiunt, cum calor internus nimis excandescit: turbidæ autem a caloris nativi imbecillitate, & magna humorum jam putrefactorum ebullitione ac confusione: quæ ebullitio & confusio si per intervalla fiant, in causa sunt quod urinæ modo turbidæ, modo laudabiles appareant.

XIV. Calorem sæpe ad tactum mitem ac placidum esse, observavit etiam Avicenna, *fen. 4. lib. 1. cap. de febr. pest.* Quod ipsum quoque asserit Galenus, 9. *simpl. cap. de bolo ar.* Ratio est, quia in hoc morbo magis infestat maligna & venenata qualitas, quam excessus caloris aut frigoris, vel putredo.

XV. Maculæ hæ communiter & plerumque erant purpureæ: rariores erant rubeæ, violaceæ, vel nigræ. *Omnes quidem maculæ,* (inquit Crato, *tract. de febr. petech.*) *quæcunque fuerint, febris pestilentis sunt indices, sed non omnes febris pestilentis contagiosæ: nam cum in progressu morbi, videlicet quarta vel nona die, rubræ primum se produnt, pestilentis spuriae notæ sunt: cum vero in initio morbi conspiciuntur, contagiosam febrem indicant, aut cum lividæ apparent vel nigræ, quæ rara in vivis, in cadaveribus plerumque se offerunt, cum nempe contagij vis subito vitam adimit.* Hæc Crato; cujus dictis in hac nostra peste non respondit experientia: nos enim tertia, quarta, quinta, sextave, imo & septima die prodeuntia rubra exanthemata contagiosissimæ luis & plerumque mortis

instantis certissimum indicium dedisse vidimus; nam in tota hac peste vix viginti cum maculis rubris evaserunt: cum purpureis, unum tantum; cum nigris aut violaceis nullum evasisse novimus. Præterea etiam istas maculas lividas, imo & instar atramenti nigras, non solum in mortuis, sed in vivis quoque non rato observavimus, certa quidem mortis indicia, sed cum quibus tamen nonnulli ægri aliquando per biduum triduumve adhuc supervivebant. Hujusmodi maculæ, cujuscunque formæ vel coloris fuerint, semper vel pestem, vel saltem febrem maxime malignam & pestilentialem (qualis etiam est petechialis) indicant, in nullo enim alio morbi genere reperiuntur. Interdum quidem apparent in aliis quoque affectibus maculæ his non multum absimiles (ut in scorbuto, lue Venerea, &c.) citra pestem vel pestilentem febrem, sed earum ab his differentiam peritus Medicus sola inspectione & circumstantium consideratione facile animadvertet. Adde quod procedant a longe diversa causa, nempe a sanguinis nimia tenuitate, salsugine, vel aliquo excrementitio humore illi permixto, qui a calore effervescens & agitatus, a facultate expultrice foras ad cutem propellitur, in eaque efflorescit.

XVI. Dico, *fere semper rotundæ*, quia vidimus etiam maculas lividas & nigras oblongas, quasi calamo scriptorio inscriptas; alias quoque majores, quasi flagellis inductas; nonnullas etiam maximas, totum aliquod membrum, vel magnam ejusdem partem occupantes.¹⁹ Sic etiam scribit Iulius Palmarius, *lib. de peste, cap. 14.* se multoties vidisse maculas, quæ universum brachium, aut crus totum, aut faciem, aut aliam maximam partem occupabant.

XVII. Tumores in emunctoriis frequentissimi, & inter omnia symptomata pestis certiora signa erant, sicut etiam carbunculi & exanthemata, ac proinde vulgares his tribus indiderunt nomen pestis.

XVIII. Carbunculi ut plurimum ab exili pustula oriebantur, magnitudinis milii seminis, interdum a pluribus hujusmodi pustulis simul junctis: his sensim incrementibus pars subtus emoriebatur quasi cauterio inusta, & pravum colorem, vel nigrum, vel cinereum acquirebat, in ejusque summitate ut plurimum omnes vesiculæ in unam ichore nigricante plenam coibant. Caro in circuitu magnopere inflammabatur. Hi carbunculi in aliis erant parvi, in aliis magni: imo non semel vidimus illos, instar sphaceli, mortificationis labem brevissimo tempore latissime in vicinas partes extendisse.

XIX. Licet venenum pestilens nullarum non corporis partium actiones interturbare, omniaque mala inducere possit, tamen non eadem mala omnes affligunt, nec in omnibus pestilentibus constitutionibus eadem apparent; imo vix duos eodem contagio infestos, plane eadem symptomata pati videas. Hujus diversitatis rationem dedimus annotatione secunda præcedente.

¹⁹ 'sic ...occupabant' nieuw in 1687.

CAPVT VIII. De Pestilentiae Causis.

OMnis vera pestis, qualis etiam fuit hæc Noviomagensis, tres causas habet, quarum secunda a prima, tertia a secunda descendit. Prima & primaria causa est justissima summi Dei (1.) ira, quam turpissimæ ac teterrimæ exhalationes e stagnis fœdisque peccatorum nostrorum cloacis sursum elatæ provocârunt & incenderunt. Ab hac causa promanat illud το θεiov (2.) quod pesti inesse animadvertitur, cujus etiam Hippocrates sæpe mentionem facit.

Secunda causa, quæ a prima originem sumit, est malignissimum, occultum (3.) venenosum, & naturæ humanæ insensissimum pestilens seminarium, cœlitus (4.) demissum, quod minima quantitate aëri infusum, instar subtilis cujusdam fermenti sese per aërem dilatat; eumque inquinat, (5.) ac plurimis ejus particulis, multis in locis seu regionibus, similem venenositatis labem imprimit, per cujus communionem non pluribus tantum unius loci incolis, sed pluribus etiam orbis terrarum partibus pestis plerumque communicatur. Hujus autem causæ, scilicet venenatæ inquisitionis aëris, origo, non ab astrorum aliorumve corporum cœlestium variis motibus & influentiis, non a tempestatum certis constitutionibus, non a sublunarium putredine (6.) aut certa quadam elementorum mistione, non a pravis exhalationibus, sed ab illo *Divino*, seu primo immisso seminario resultat ac dependet. Huic tamen inquisitioni aëris plerumque variæ aliæ causæ adjutrices seu secundariæ, partim per corruptiones a dicta inquisitione introductas genitæ, partim aliunde advenientes, adjungi solent, quibus non primario pestis inducitur, sed humorum alterationes, putredines, aliæque præparationes ad pestem suscipiendam generantur. Quales causas secundarias (7.) etiam in hac peste varias habuimus; nempe malignas siderum (8.) conjunctiones, (si modo malignæ dentur, & sidera in inferiora quicquam operentur) aëris cælique maximos ardores & squalores, ventos meridionales, & sæpe fere nullos ventos manifestos; siccitates diuturnas, hyemis & veris tepores, putridarum rerum fœdissimas exhalations, aliaque similes.

Tertia causa, quæ a secunda procedit, est contagium, quod est morbi primo soboles, postea causa. Dico *Soboles*, quia non existit nisi post morbum primo inductum; nam qui primus peste correptus fuit, illam a contagio non contraxit; sed post semel factum morbum, exivit contagium, quod similem quoque morbum multis aliis communicare potuit. De quo plura capite decimo sequente.

His tribus pestilentiae causis nonnulli etiam adjungi volunt animi emotiones, (9.) iram, terrorem, metum, luctum, repentinam lætitiā, & tristem (10.) imaginationem. Sed cum hi motus nihil maligni in se contineant, & solummodo per accidens spirituum commotione corpora disponant ad facilius recipiendum pestilentem labem, eamque ad cor deferant, nullo modo causæ pestem efficientes, sed tantum secundariæ seu præparatoriæ ad pestem recipiendam, dici possunt.

ANNOTATIONES.

I. DE causis pestis maxime ardua inter Medicos quæstio movetur. In eo conveniunt omnes, illam excitari a cœca quadam pernicie, & inexplicabili aëris labe. Sed unde labes illa emerit, quomodo aër tantum vitium contraxerit, quid hoc elementum inquinaverit, de eo dubitant, & in eo inveniendū laborant omnes. Atque hæc difficultas doctissimorum ingenia adeo torsit, & tam diversas opiniones, veritatis specie omnes exornatas, extorsit, ut ex eorum scriptis simul collatis, cum quo sentiendum sit, gravissime judicari queat. Alii hanc labem a Deo præternaturaliter immitti, alii a malignis siderum influentiis induci, alii per incantamenta & Diabolicas artes excitari, alii a tempestatum certis constitutionibus produci, alii a putredine, tetrisque ac venenatis exhalationibus generari existimant. Quas omnes opiniones Paracelsistæ simul colligentes, quinque pestis causas, & ab illis quinque ejusdem differentias statuunt: Dicentes, pestem generari, 1. Ab ente Deali, cum solo Dei nutu inducitur, ad coërcenda hominum flagitia. 2. Ab ente astrali, cum a maleficis siderum aspectibus, configurationibus, conjunctionibus, & oppositionibus illa labes in aëre gignitur. 3. Ab ente Magico, cum veneficorum & incantatorum operâ provocatur. 4. Ab ente veneni, cum per inspirationem halituum venenatorum aër inficitur. 5. Ab ente Naturæ, cum oritur ex interna maligna humorum putredine. Harum quinque causarum nonnulli secundam & tertiam rejiciunt, ac quartam cum quinta conjungunt, sicque duas pestis species agnoscunt, unam ab ente Deali, alteram ab ente Naturæ. Nos vero etiam nullam ab ente Naturæ pestis causam agnoscimus,

sed omnem veram pestem a solo ente Deali procedere dicimus, & jam latius probabimus.

Omnis pestis primam causam in supplicium a Deo irato immitti, ab omni ævo creditum fuit, tam apud Gentiles, quam apud Iudæos & Christianos. Plato in *Phæd.* pestilentiae causam Diis attributam fuisse docet. Idem etiam testantur, & historiis confirmant, Plutarchus, in *vita Romuli*, & Titus Livius, *Hist. lib. 11. cap. 45.* nec non Homerus, antiquissimus Scriptor, qui ob filiam Chrysis stupratam, læsum Apollinis numen, telo pestifero in Græcos sævisse scribit. Eodem sensu etiam Ovidius Phœbum una cum sorore filios & filias Niobes interfecisse dicit. Plin. *l. 7 c. 28.* refert, ob præcipitatum e Capitolio Manlium, Diis Capitolinis indignatis, sævam pestem Romanos adortam esse. Hippocrates pestilentis contagii labem το θειον τι continere docet: & *lib. de nat. mulieb.* dicit, maxime divinam in hominibus morborum causam esse, ac propterea curationem απο των θεων inchoari debere. Avenzoar, *3. Theisir.* ait, pestem procedere ab illo qui est summæ & ultimæ scientiæ. Hinc olim quoque, teste Galeno, in pestiferis constitutionibus semper consulebant Deos de remediis: quia ut morbi causam ab iis descendisse pro certo habebant, sic etiam causæ ablationem & remedia ab iisdem petebant, atque sic ille ipse Galenus, *lib. de propriis lib.* faretur se votum Æsculapio fecisse, quo a pestifero mortaliq; apostemate liberatus est. Etiam hodie Gentiles confugiunt ad sua idola, ut testantur illi qui Indias perlustrârunt.

Præter hæc & innumera alia Gentilium testimonia, Sacræ literæ quoque plus satis confirmant, pestis primam causam semper a summo Deo, ad hominum punctionem, cœlitus descendere atque immitti. Exodi, *cap. 5. vers. 3.* *Sacrificemus lehova Deo nostro, ne forte occurrat nobis peste & gladio.* Ibidem, *cap. 9. vers. 15.* *Nunc extendens manum percutiam te, & populum tuum peste, peribisque de terra.* Levitici, *cap. 26.* *Ait Dominus, si non audieritis me, nec feceritis omnia mandata mea, &c. tandem addit: cumque confugeritis in urbes, mittam pestilentiam in medio vestri.* Numer. *cap. 16. vers. 46.* postquam 14700. peste occubuissent, dixit Moyses ad Aaron, *Iam egressa est ira a Domino, & plaga sævire cœpit.* Ibidem, *cap. 25, vers. 9.* leguntur 24000. homines peste extincti. Deuteronomii, *28. vers. 21.* *Et 22. Adjunget tibi Dominus pestilentiam, donec consumat te de terra: percutiet te Dominus tumore, febre, & frigore; ardore & æstu, & aëre corrupto ac rubigine.* Ieremiæ, *cap. 14. vers. 12.* *Quoniam gladio, fame & peste consumam eos.* Ibid. *c. 21. vers. 6.* *Percutiam inhabitatores hujus civitatis, ita ut homines & bestię magna peste sint morituræ.* Ibidem, *cap. 29. vers. 17. 18.* *Ecce mittam in eos famem, gladium & pestem, & persequar eos in fame, gladio & peste.* Ibidem *cap. 51. vers. 1.* *Ecce ego suscitabo super Babylonem quasi ventum pestilentem.* Ezechiel. *cap. 5. vers. 12.* *Non parcat oculus meus, & non miserebor, tertia pars tui peste morietur.* Ibidem, *cap. 14. vers. 19.* *Si autem pestilentiam immisero super terram, & effudero indignationem meam super eam, 2. Samuel.*

cap. 24. vers. 15. Immisit Dominus pestilentiam in Israel, a mane usque ad tempus constitutum, & mortui sunt ex populo a Dan usque ad Bersabee septuaginta millia virorum. Habacuc, 3. vers. 5. *Ante faciem Dei ambulabat pestis, & carbunculus ante pedes ejus procedebat.* His Sacrae paginae testimoniis addi possunt duæ memorabiles historiae, quarum primam describit Acmon, *lib. 5. de gestis Francorum, cap. 16.* nempe filiis patrem Ludovicum, Principem pium ac religiosum, injuste persequentibus, Deum hoc facto tantopere infensum & irritatum fuisse, ut immissa peste undecim dierum spatio totam fere Galliæ Nobilitatem extinxerit. Alteram describit Eusebius, *Histor. Eccl. lib. 9. cap. 8.* de violentissima peste, quæ in omnes indifferenter idololatrias & paganos sæviit Christianorum Ecclesiâ plane intactâ. Qualem historiam quoque refert Orosius, *lib. 7.* His adjungatur auctoritas Theophylacti, *in Matth. cap. 24.* ita scribentis: *Nunquam aliunde pestis quam a Deo provenit.* Ex quibus omnibus causam pestis divinam esse, & præternaturaliter a summo Deo immittere, nemo non videt. Quod ipsum quoque docet horrendum illud præsagium adventus Christi, *Matthæi cap. 24. Erunt pestes, & fames, & terræ motus per loca.* Etiam liber Apocalypseos sanctis Angelis (tanquam divinæ voluntatis executoribus) pestis illationem attribuit, non vero ullis causis naturalibus. Præterea hactenus quoque ab omnibus Christianis idem illud semper creditum fuit: hinc enim est, quod Magistratus in pestilenti constitutione publicas supplicationes indicere soleant, ut communibus omnium precibus, jejuniis, & eleemosynis divinum Numen placari, & Angeli percutientis gladius a populo averti possit.

His ita positis, ut rei ipsius veritas clarius elucescat, etiam aliorum opinionum fundamenta perscrutanda sunt. In eum finem hic problemata examinanda proponemus:

1. *An pestis causa de novo a Deo generetur.*
2. *An ab astris producat.*
3. *An incantamentis & diabolicis artibus excitari queat.*
4. *An ex putredine & tetris exhalationibus resultet.*
5. *An a tempestatum certis constitutionibus procedat.*
6. *An veneficiis induci possit.*

Problema I.

Primi problematis negativam defendit Iohannes Pistorius, *lib. de Peste*, qui dicit in prima Mundi creatione Deum omnia creavisse, quæ ad rerum omnium sustentationem & lapsum necessaria erant, ac postea destitisse a creatione: atque hinc concludit omnium rerum fata certo & irrevocabili ordine continue volvi, nec quicquam de novo ad sanitatem vel morbos inducendos a summo Deo creari. Pistorii sententiam probat Platerus, qui, *prax. tract. 2. cap. 2.* statuit pestilens venenum ab initio mundi fuisse creatum: neque unquam pestem primitus generari, sed eandem solummodo propagari per contagium, quod vel aliquibus in locis in fomite longo tempore delituit, vel ab aliis regionibus peste infectis (nunquam enim mundum a peste ita liberum esse credit,

quin semper alicubi grassetur) allatum est per ventos vel fomites. Illud ipsum, *cent. quæst. posthum. quæst. 42.* secundo pronunciat, his verbis: *Puto pestilens hoc venenum originem suam in mundi origine habuisse, de corpore in corpus per contagium dispergi; de novo non creari vel produci, quamvis concedam certum certorum astrorum concursum, & hinc certam aëris mutationem factam, hoc virus, cujus naturam nescimus, at effectus videmus diversos & horrendos, quod alias delitescerat, in actum producere posse: sed cum nihil agat nisi in proportionatum objectum, quænam hac objecti sit dispositio, ut lubenter edoceri cupio, sic me nescire prompte fateor.* Huic sententiæ quoque subscribunt, Ioannes Magirus, *pathol. lib. 2. sect. 7. cap. 6.* Et Matthias Vntzerus, *de lue pest. lib. 1. cap. 15.* Verum hanc opinionem a veritate prorsus alienam esse, jam demonstrabimus. *Primo* enim inde necessario concluditur, Deum in prima mundi creatione fuisse auctorem multorum malorum, utpote qui tunc expresse multa condidisset ad lapsum & interitum generis humani. Quod tamen repugnat Sacro Textui, *Geneseos cap. 1. Veditque Deus cuncta quæ fecerat, & erant valde bona.* *Secundo*, inde sequitur, semen pestilens semel natum deinceps intrâsse in naturam, nec quidem ut maledictionis cujuspiam, sed ut creationis prolem, postmodum suam continuare generationem. Quæ conclusio e directo repugnat Verbo Divino, quod pestilentiam tanquam maledictionis & divinæ indignationis plagam a summo Deo ad deputata loca immitti docet: sicut illud paulo ante ex plurimis Bibliorum sacrorum locis probavimus. *Tertio*, dicimus, Deum, postquam mundum & omnia quæ in eo sunt creâsset, sexta quidem die quievisse, ut dicit Textus Sacer, id est, plures mundos creare noluisse, sed interim tamen creationis potestatem non deposuisse, ita ut ipsi non liceret in mundo jam creato aliquid immutare, & de novo addere, aut creare, vel ante creatum auferre seu annihilare. Hoc quippe certissimum est, quamquam rerum omnium Conditor cœlo & elementis certas ac definitas vires dederit, & leges indixerit, quibus mundus hic administretur, illum tamen nullis legibus addictum, imo legis auctorem, omnibus præesse, & quas condidit ordinatas vires ac leges, pro beneplacito suo immutare, & novas addere: Sicut olim Solis ordinatum cursum impedivisse, eumque stitisse legimus, ut Iosua hostes suos prosequi posset: sicut etiam aquarum ordinatum cursum mutavit, easque in Mari Rubro instar murorum stitit, ut Israëlitis ex Ægypto exitus, & per mare transitus daretur. Ita quoque non semel ad mortalium punitionem varias plagas in mundum hunc extra omnes naturæ leges ac ordines demisit. Sic quadraginta dierum pluvia totum terrarum orbem submersit: Azotiis, propter Arcam Testamenti captam, morbum hæmorrhoidum imposuit: sulphur & ignem super Sodomam & Gomorram depluit: aliaque similia multoties peregit, quorum causæ in prima mundi creatione creatæ non fuerunt, sed quibus ipse, naturæ Creator & rector, naturæ leges immutavit. Forte quis dicet, hæ plagæ non sunt de novo creatæ, sed aliunde

solummodo advocatæ, & in destinata loca immissæ: nam, ex. gr. aqua creata fuit ante Diluvium, sulphur ante Sodomam, ignis ante Gomorram, ranæ ante Ægyptum, &c. hæc enim a prima mundi creatione originem suam agnoscunt. Addam igitur plura: an uxor Lothi in prima creatione etiam creata fuit statua salis? an baculus Moysis serpens? an aqua Cananæa vinum? an calcei Israëlitarum tam fortes ut quadraginta annis non fuerint attriti? extiterunt quidem in mundo colles salini ante natam uxorem Lothi, serpentes ante natum Moysem, vinum ante nuptias Cananæas; sed tamen uxor Lothi, baculus Moysis, aqua Cananæa, talia nec erant in principio, nec ulla naturæ opera fieri potuissent, nec unquam facta fuissent, nisi summo Deo placuisset hujusmodi novam immutationem seu creationem, pro omnipotentia sua de novo efficere. Quid mirum igitur si etiam pestis seminaria nonnunquam de novo producat, & in aërem præternaturaliter dimittat ad hominum punitionem, quando scelerum nostrorum infamia id postulat? eaque rursus, pœnâ sufficienter illatâ extinguat? certe maximus ille Opifex, qui Naturæ concessit in particularibus subjectis nova venena producere posse, (qualia sunt illa quæ ex sanguine menstruo & semine corrupto, aliorumque multorum tetra putredine generantur, ut & venenum rabiosum canis rabidi, &c.) sibi etiam illam potestatem reservavit, ut morbificum aliquod venenum ad punitionem mortalium, in & ex ipso aëre generare possit, quando celsissimæ ipsius Majestati sic placuerit, juxta illud quod populo Israëlitico dicit, *Deuteronomii cap. 28. Nisi custodieris & feceris omnia verba Legis hujus, augebit Dominus plagas tuas, & plagas seminis tui, plagas magnas & perseverantes, infirmitates pessimas & perpetuas, & converset in te omnes afflictiones Ægypti, quas timuisti, & adhærebant tibi: insuper universos languores & plagas quæ non sunt scriptæ in volumine Legis.* Verbo autem Dei summa est potestas, qui crescentibus nostris impietatibus, etiam pœnas crescere facit, inter quas haud minimum locum tenent morbi; quorum magna series, Majoribus nostris plane ignota, in hoc nostrum ulcerosum seculum de novo irrupit, quorum multorum causas non creatas in prima mundi creatione, sed ob multam peccatorum nostrorum accumulationem, a summo Deo de novo productas esse, certum est. Tales novi & antea incogniti morbi sunt: *Sudor Anglicus*, seu *Britannicus*, qui primo visus est anno 1436. *Lues Venerea*, quæ anno 1494, in obsidione Neapolis primum initium in Christianismo sumpsit. *Scorbutus*, qui anno 1556. in nostris oris maritimis primo observatus fuit. *Morbus Vngaricus*, qui anno 1566. mundum intrâsse dicitur. *Bruno Gallicus*, sive *Nova Moraviæ lues*, quem annus 1577. peperit. *Morbus novus Luneburgensis*, qui anno 1581. primo spargi cœpit. *Febris castrensis insolita & contagiosa*, quæ non ante multos annos visa est: alique plures. Si aliorum venenatorum morborum (quales sunt *Sudor Anglicus*, *Lues Venerea*, &c.) venenum de novo a Deo genitum sit, quis venenum pestilens de novo a Deo generari posse negabit?

Non est quod quispiam hîc objiciat: si Deus causam pestis de novo præternaturaliter immitteret & generaret, illum fore magnorum malorum causam. Illud nos negamus: Deus enim nec vult, nec desiderat mortem peccatorum, sed ut convertantur & vivant: atque hinc non inmittit pestem ad perditionem mortalium, sed ad salutem plurimorum, ut cum isto flagello multos quidem juste castiget, verum maximam partem, pœnæ & furoris divini metu, a peccatis avertat, & ad salutis viam impellat, qui alioque omnes ad æternæ perditionis barathrum se facile devolvissent. Eodem modo sicut Magistratus facit, qui homicidas & latrones capite plectit, non eo solo sine ut ipsos juste castiget, sed magis ut per illam pœnam multos alios ab ejusmodi delictis avertat, & ad virtutis viam, metu pœnæ & dedecoris, impellat. Si in prima Mundi creatione Deus expresse ad humani generis interneccionem pestilens venenum condidisset, tunc longe aliter se res haberet, haud secus ac si Magistratus ad civium perniciem foveas in urbe foderet; hoc enim non fieret ad bonum finem, in pœnam delinquentium, sed fieret ex crudelitate & tyrannide in malum finem, & plurimorum insontium perditionem. Atque ita ex omnibus his satis liquet, summum Deum pro omnipotenti sua potestate, pestilens venenum de novo in sublunarem mundum introducere, quando peccatorum numerus pœnam exigit; idque ex contagio aut fomite non suscitari. Hujus rei veritatem, præter modo dicta, confirmat ipsa ratio. Nam si pestis a contagio semper excitaretur, fieret vel a contagio in aëre hærente, vel in fomite latente. Non ab *illo*, quia venti & radii solares aëris squalores purificant & continue expurgant, ac inquinamenta absumunt, ita ut noxia illa contagiosa miasmata longo tempore in aëre conservari, multo minus integris viribus ad longinqua loca deferri nequeant. Non ab *hoc*, quia si pestis produceretur a solo contagio in fomite asservato, necessario, cum urbem vel regionem aliquam invaderet, ibi perpetuam sedem figeret: nam in constitutione pestilenti semper innumeri fomites in ædibus infectis asservantur, ex quibus commotis identidem varii contagio inficiuntur, scilicet quousque pestis in vigore est: sed declinante vigore, etiam imminuitur infectio; ac denique cessante peste, fomites passim commoventur & excutiuntur, vel sine, vel cum valde exigua noxa. Si autem ex tali fomite identidem nova pestis epidemia produceretur, tunc in illis locis semel infectis duraret pestis in perpetuum. Ita ut tandem concludendo dicamus, a fomitis contagio alios infici, quousque fomes recens, & pestis in vigore est: sed extra pestilentem constitutionem a fomite diu asservato, aut neminem, aut forte nonnunquam unum atque alterum, vel saltem paucissimos, pestem contrahere posse, a contagio scilicet quod isti fomiti jam commoto vel excusso inhærebat. Nam hoc in nostra crudeli peste satis diligenter observavi, quod desinente peste, contagium in quocunque fomite latens, anni spatio penitus emoriatur: neminem enim in tota civitate, in qua propter maximam pestem fomites innumeri fuisse debuerunt,

postquam pestis per annum siluerat, a fomite infectum fuisse, aut quicquam mali contraxisse, audivi, quantumvis ubique domus expurgarentur, supellectilia lanea, lineae, aliave qualiacunque excuterentur, vestes peste mortuorum induerentur, nullusque fomitis locus intactus relinqueretur. Quod ipsum quoque observavimus in illa peste quæ Montfurtum anno 1637. gravissime afflixit; ut & in nupera peste Vltrajectina, quæ annis 1655 & 1656 grassata est. Quæ observationes faciunt ut non admodum magnam fidem habeam iis, qui scribunt pestem aliquam excitatam esse a contagio e fomite, post 12, 20, vel 30 annos in lucem producto, erumpente: sed posito, a tali fomite forte unum vel alterum ex proxime astantibus infici, malum tamen non longe proserpet ulterius; (vide exempla *lib. 4. Histor. 112. 119.*) nec epidemiam pestem generabit, pestis nomine veram dignam, utpote cujus primum seminarium seu causa prima a summo Deo, non concurrente natura, præternaturaliter in aëre gignitur, & genita, instar subtilis fermenti, se mox ulterius expandit. Hanc nostram sententiam etiam acriter & bene defendit Eustachius Rudius, *art. med. lib. 3. cap. 30*. Hic forte quis objiciet nuperam pestem Amsterodamensem, quæ a fomite ex Algeria Turcarum, ut & Smyrna allato, circa Autumnum anni 1663 vigere cœpit, ac brevi majora incrementa sumpsit, aliisque circumjacentibus urbibus & pagis communicata fuit. Respondeo, illud contagium per solum fomitem eo non fuisse transportatum, sed imprimis per ipsos peste infectos & ægrotates, ex Barbaria & Græcia (quibus in locis pestis acerrime grassabatur) huc delatos, qui suo contagio nautas & peregrinos in navibus infecerunt, cumque tandem omnes Amsterodamum venirent, atque in diversis urbis partibus hospitium sumerent, plurimis in locis suo contagio infecerunt cives suos hospites, sicque propagatum est malum per totam urbem, & sequenti æstate, per infectos ad vicinas urbes inde commeantes, etiam Lugduno-Batavorum, Hagæ-Comitis, Dordraci, pluribusque oppidis & pagis fuit communicatum; idque per contagium quidem, sed cujus tamen primum seminarium Dei nutu aëri fuit impressum, in poenam scelestissimorum prædatorum Algeriensium, cujus etiam aliqua pars, ad nostrorum peccatorum punitionem, nobis per contagium fuit transmissa, & mediante putido fœtore, Amsterodamo non modo per æstivalem æstum familiari, verum etiam propter dilatata eo tempore urbis pomœria, hincque magnam stagnorum & cloacarum commotionem, multum adaucto, plurimis communicata. Sed quis scit, an non quoque nostro aëri antea aliquid pestilentis seminarii fuit immissum? nam diu ante adventum istarum navium contagium advehentium, pestis crudeliter grassabatur Heusdæ, multisque in pagis, quæ tamen ab isto forinsecus allato contagio processisse non potuit. Denique, posito casu, mercimonia in antedictis navibus contenta, fuisse fomites contagii, hoc tamen non probat pestem semper excitari a contagio in aëre vel fomite asservato (ut vult Platerus;) verum si fomes recens fuerit, sicut in illis navibus (quæ

brevi tempore ex Barbaria & Græcia huc trajecerant) & acre contagium vigente peste fomiti immissum, tunc illud fieri posse concedimus: sed quod contagium per multos annos in fomite asservari & postea ex eo excussum pestem epidemiam excitare possit, hoc negamus; nam, ut modo dictum, anno spatio emoritur.

Problema II.

Secundi Problematis affirmativam partem multi gravissimi Philosophi ac Medici cum Astrologis defendunt, docentes pestilentiae causam generari a sola vi corporum cælestium, quæ pro variis aspectibus, conjunctionibus, oppositionibus, & configurationibus, in hæc inferiora vires suas diversis modis exserunt. Hanc opinionem probare nituntur rationibus, & auctoritatibus præstantissimorum Virorum. Receptissimum est, inquiunt, Peripateticorum axioma, *Cælum, ut causam universalem, cum particularibus causis concurrere*. Hinc ait Philosophus, *Sol & homo generant hominem*. At si cælum sit auctor generationis, erit etiam corruptionis: nam *Corruptio unius est generatio alterius*, hæcque eadem habent principia. Vnde cælum, tanquam causa universalis, huic sublunari mundo non beneficia tantum, sed quoque maleficia, non salubria tantum ad vitam, sed etiam venenata ad mortem impertitur. Operationes autem cœli seu astrorum in corpora hæc inferiora maximas esse, varia docent, imprimis vero Lunæ effectus, qui omnibus maxime cogniti sunt, in fluxu & refluxu maris, in plantationibus, seminationibus, lignorum cæsionibus, etiam in nonnullis morbis, ut hydrope, epilepsia, aliisque, qui secundum varium Lunæ motum, modo hoc tempore ingravescere modo allo leniri solent. Ex variis quoque siderum motibus tempestates, pluvias, calores, frigiditates, & similia prævideri posse, Astrologorum scripta non tantum docent, sed ipse quoque eventus demonstrat. Ex iis etiam Hippocrates alique Medici varios morbos præviderunt & prædixerunt. Tradunt etiam Philosophi astra esse primarias causas papilionum, muscarum, locustarum, ranarum, murium, aliorumque ex putri materia ortorum animalium, ut & plurimorum morborum, tam cum, quam sine putredine, corpora humana infestantium. Cum autem tales astrorum in hæc inferiora virtutes, tales in morbis prædictiones, tales putredinum excitationes, tales animalium quorundam ac morborum generationes notissimæ sint, quis dubitabit inter alios morbos etiam pestem ab astrorum hoc illo concursu produci? Probant hanc opinionem maximi quique Philosophi & Medici, ut & ipsa experientia. Aristoteles, *1. Meteor. cap. 2.* dicit, Mundum hunc inferiorem superioribus motibus esse contiguum, & omnem ejus virtutem inde regi ac gubernari; & tam omnem corruptionem, quam generationem a cœlo provenire, necessarium esse. Idem alibi dicit, coitione Iovis & Saturni, Regum principatus deletum iri, sæviturosque morbos pestilentes.²⁰ Alexander Aphrodiseus, *2. problem. 88.* inquit: *Aër syderum pestilenti defluvio vitiatur*. Avicenna, *primo quarti*, ubi tractat de pestilentia, & *fen. 3 primi*,

²⁰ 'Alexander ... vitiatur' is toevoeging 1687.

doct. 5. cap. 1. astra, pro diversa inter se mistione, in corpora subcœlestia, & in ipsum aërem qualitates occultas, seu benignas, seu maleficas imprimere, hincque etiam pestis causam derivari, clarissime demonstrat. Valescus de Taranta, *in Philon. pharmac. lib. 7. cap. 16.* Et Fernelius, *de febr. cap. 17.* nec non *lib. de abdit. cap. 12.* causas quoque pestilentiae figuris atque influxibus cœlestibus adscribunt, cum quibus consentit Ludovicus Mercatus, *de febr. lib. 7. cap. de febr. pestilenti.* Albertus Magnus dicit, Iovis cum Marte coïtum bella & pestes excitare. Duncanus Liddelius, *lib. 3. de febr. cap. 2.* tradit, adspectum Saturni & Martis, aut Iovis, potissimum in signis humanis, vel in signo Scorpii, esse infaustum, & pestis causam. Ex conjunctione Saturni, Iovis, & Martis generatam pestem describit Guido de Chauliaco. Aliam ex Saturni & Iovis conjunctione ortam, enarrant Marsilius Ficinus, & Iosephus Quercetanus. Astrologi præter siderum conjunctiones, etiam a Solis & Lunæ eclipsibus, cometis, aliisque meteoris, & portentis, pestem, famem ac bella produci ac præsagiri tradunt. Sic ab eclipsibus exortas pestes referunt Georgius Tholosanus, *lib. 2. de Rep. cap. 7.* Michæl Saxo, *Chronic. in vita Constantini Secundi Imp.* Matthias Mechonius, *lib. 3. Chronic. cap. 26.* A cometis inductas pestes describunt Andræas Angelus, *annal. lib. 3.* Crusius, *in annal.* Trichemius, *in Chronicis,* & Porphyrius. Inter neotericos Sennertus, *lib. 4 de febr. cap. 2.* docte & late probat, non supernaturaliter, sed sola astrorum vi pestis causam generari. Idem quoque docent Matthæus Zeisius, *in erat. de caus. Et period. pestis;* Quercetanus *in Alex.* Et Vntzerus, *de pest. lib. 1.* qui tamen duo posteriores pestiferam vim astris supernaturaliter a Deo tempore pestilenti attribui credunt.

Nonne munitissima & inexpugnabilia videntur omnia hæc argumenta? & tamen illa omnia, quantumvis valida, & gravissimorum Virorum auctoritatibus munita, facili negotio ab ipsa Sacra Scriptura evertuntur, quæ docet, *Genes. cap. 1.* stellas creatas esse in signa, & tempora, & dies, & annos, non vero in malorum & mortis causas. Profecto in Paganismum (inquit Ioannes ab Helmont) impinget, quicumque stellarum officia ac destinationes supra Textum Sacrum extendere audebit. Nam *Psalms. 148.* Deus dicitur præceptum posuisse cœlo, quod non præteribit. A transgressu Adami nulla maledictio vel labes cœlo infusa legitur, sicut terræ, quæ spinas & tribulos profert, & propter peccatum remansit mortis feudum. *Cœli enarrant gloriam Dei, & opera manuum Domini annunciat firmamentum.* Cœli ergo futura annunciant, non vero generant, nec venenosos morbos, nec bella inducunt: per motum suum naturalem vicissitudines temporum faciunt, sed nihil mali producunt. Liber Apocalypseos etiam nullam vim punitivam cœlos attribuit, sed eandem Angelis adscribit. Ad hæc ipsam pestem inferendi potentiam Angelis a summo Deo mandatum fuisse, legimus, *1. Paralipom. cap. 21. vers. 12.* Isaïæ *cap. 37. vers. 36.* Ezech. *cap. 9. vers. 3. 4.* aliisque locis. Imo etiam sæpe non per Angelos (multo minus per astra) sed

ipsemet pestem immisit, cuius rei vide citata loca *in initio annot. 1. hujus cap.* Cum itaque cœli a summo Deo non sint ordinati ad plagarum illationem, neque in se contineant mortem, bella, venena, pestem, non poterunt quoque hujusmodi plagas super nos effundere; nam dare nequeunt quod non habent, nec continent, nec generant, non enim nuncius bellorum præco eorum causa est. Hinc quoque Origenes, *4. tract. super Matth.* acriter eos damnat, qui stellas affirmant maleficas, cum nullam stellarum Deus Opt. Max. creaverit aliquid malefici in se continentem. Præter Sacras literas, ipsa quoque ratio prædictæ opinioni repugnat. 1. Cum terra respectu cœlorum sit minimi puncti instar, & astra multa millena milliaria a terra distent, ac generalissimos influxus habeant, non poterunt malignæ ac pestilentes irradiationes inde defluere ad certas quasdam regiones vel urbes, (sicut plerumque non per totum mundum simul, sed in certis quibusdam civitatibus, vel regionibus pestem grassari videmus;) sed debebunt ad omnes mundi, quem quotidie ambiunt, angulos, vel saltem ad dimidiam mundi partem extendi; nisi forte quispiam tubum a cœlo ad nos usque per aërem directum supponat, per quem astra hujusmodi pestifera inquinamenta nonnunquam ad determinata loca ejaculentur. 2. Quia cum omnes regiones astrorum influentiis expositæ sint, non poterunt non omnes esse pestis tributariæ. Contra vero Trigautius refert, in Sinarum toto Imperio pestem insolitam, & nunquam visam esse. Sic etiam Scaliger tradit illam Æthiopiarum oram, quæ Nigir accolit fluvium, semper pestis expertem esse; quibus tamen idem Saturnus, Iupiter, Mars, aliaque sidera eadem sunt quæ aliis regionibus. 3. Si ab astrorum conjunctione induceretur pestis, ut conjunctio illa, sic & pestis brevissimo tempore duraret: nam cessante causa, cessaret simul etiam effectus. 4. Quia si astra venena generare & depluere possent, unica maligna coitione tantum veneni generaretur, quo totum mortalium genus penitus extingueretur. 5. Quia si astra generarent venena, forent perniciofa; atqui Deus illa creavit absque omni perniciæ, ut inferiora hæc benigne continerent & foverent. Hic si forte quispiam objiciat, astra per se quidem bona esse, sed pestilens venenum per accidens ab iis produci, quatenus hoc illo contrario modo inter se commista, propter contrarias inter se discordes vires, casu aliquid naturæ inimicum generant. Respondeo, ob tempestatum mutationes (quarum astra sunt signa, non causæ) ad calidum, frigidum, humidum, vel siccum, forte humorum alterationes vel putredines, hincque morbos quosdam naturales per accidens induci, nullum vero venenum pestilens (quod in nulla humorum putredine consistit) nec a tempestatibus, nec ab astris earum signis, unquam de novo generari. Quantum ad Peripatericorum axioma, *Cœlum, ut causam universalem, concurrere cum causis particularibus*: illud in multis falsum erit, nisi per cœlum intelligant ipsum Deum; nam alioque etiam ipsa miracula forent naturalia. Sic etiam non satis proprie dicitur, *Sol, & homo generant hominem*; nisi per *Solem* (quem multi Gentiles

pro vero Deo coluerunt) intelligatur ipse Deus. Male etiam Lunæ operationes citantur in fluxu & refluxu maris, &c. in quas res nulla Lunæ operatio incidit, cum aquæ marinæ, succi, & humores sponte naturaliter moveantur eodem modo & tempore quo Luna, atque illorum motuum Luna tantum signum sit, non vero causa efficiens. *Tempestatum* vero & quorundam morborum prædictiones e siderum motibus prædici posse concedimus, nempe tanquam e signis, non vero tanquam e causis efficientibus: nam Deus ab initio mundi omnium quæ futuræ erant tempestatum mutationes præscripsit, iisque talem ordinem motus qualem astris dedit; ita ut astra harum mutationum signa esse possint, quia naturaliter simul cum tempestatibus moventur. *Negamus* quoque sidera esse causas papilionum, muscarum, &c. nam hæc animalcula e certa putredinis occasio est, nempe ubi sunt cadavera animalium putrescentia, fructus facile corruptibiles, aquæ paludosæ, cloacæ, aliaque fœdam corruptionem suscipientia. Si ab astris talia infecta primario generarentur, totus mundi circuitus ab iisdem occuparetur, quia astra generalissimos dicuntur habere influxus, & mundum ambiunt: verum experientia docet illorum infectorum extraordinariam abundantiam non nisi in certis locis reperiri, iis nempe, in quibus magna est putredinis seges, alia vero loca ab iisdem esse immunia. Idem quoque de morbis intelligendum. Quantum ad Aristotelem, Avicennam, aliosque Gentiles, prædictæ opinionis patronos, non mirum est illos astris multas virtutes tribuisse, nam verum Ens entium ignorabant; ac propterea videntes necessario aliquid debere esse a quo sublunarium mutationes producerentur, astra id facere arbitrati sunt, utpote quorum motus cum tempestatum motibus convenire videbant. Aristoteles adhuc ulterius prospiciens, cum etiam astrorum ordinatos motus adhuc aliud majus principium necessario agnoscere videret, duos Angulos cœlorum rotatores affinxit. Præterea ipse quoque Aristoteles nullam maleficam vim astris adscribit; nam 9. *Metaph.*²¹ cap. 10. dicit, in his quæ sempiterna atque ætherea sunt, neque malum, neque errorem, neque corruptionem inveniri. Plato quoque docet, cœlum & siderum concursus semper bonum in hæc inferiora influere, ab iisque non nisi conservationem & beneficium inferri. Sic quoque Averrhoës, *cœli cap. 24.* inquit: *Corpora cœlestiæ continent elementa, conservant ipsa, & universaliter sunt ipsis quasi forma.* Rationem subjungit, *lib.1. cœl. com. 82.* Si, inquit, *adversaria nobis cœlestia corpora essent, corrumpi statim universum, consequens plane foret.* Illud ipsum ulterius confirmat, *lib. de subst. orbis*, dicens: *Vitam nobis vegetabilem, sensibilem, & animale calorem cœlestium corporum tradit.* Quibus verbis manifeste concludit, alienum esse a ratione, existimare ea, quorum beneficio vivimus, nos contagio afficere. Verum hic plane mirari licet, quomodo Mercurialis, Sennertus, allique Christiani, Viri doctissimi, qui verum Deum omnium principium agnoscunt, prædictæ cœcæ Paganorum doctrinæ tam facile subscribant,

²¹ Uitgave 1665: Metaphys.

ut etiam, licet Verbo Dei contradicente, a creaturis potius quam Creatore, rerum principia & causas quærant, atque insontia sidera, tanquam malorum fabricatores, culpent, iisque pœnas extraordinario modo inferendi vim tribuant, quæ soli Deo propria est. Quapropter omnium horum auctoritates & rationes in quantum Sacræ Scripturæ repugnant, & astrorum operationes ad alia munia, a Deo ipsis non præscripta, distortent, rejiciendas esse arbitramur. *Flocci* etiam faciendæ sunt historiæ ab experientia de conjunctionum astrorum effectibus annotatæ: quam frivolæ enim sint & distortæ, vel sola Guidonis historia ante citata satis docet: nam ille describit pestem furiosissimam, qualis vix unquam sævior grassata fuit, hancque dicit incœpisse mense Januar. anni 1348. Et genitam fuisse ex conjunctione Saturni, Jovis, & Martis; quam conjunctionem ait contigisse anno 1340. die 24. mensis Martii. Ecce quam egregie causam illius pestis conjunctioni illorum Planetarum adscribit, quæ totis octo annis antea facta fuerat, & solummodo per exiguum temporis duraverat: quis non videat absurdissimum esse credere conjunctiones astrorum minimo tempore durantes, post tot annorum intervallum primo operationes suas edere, & tanto temporis interstitio nullum malignum signum præmittere? profecto si tales conjunctiones aliquid possent, in instanti suas operationes ederent, nam sunt tantum momentaneæ. Sic etiam multorum aliorum similes observationes, si curiosius examinentur, nullo solido fundamento inniti apparebit. Et posito, pestes oriri tempore talium conjunctionum, quis vel ex Sacris literis, vel firmis rationibus demonstrabit, illas a talibus siderum conjunctionibus produci? & rursus, posito, venenum pestilens ab istis conjunctionibus generari, unde tunc illarum pestium causæ procedent, quæ sæpe cum salutiferis (ut appellantur) astrorum conjunctionibus & influentiis inducuntur? sicut se id in gravissima peste sui temporis observasse scribit Platerus, *prax. tract. 2. cap. 2.* Frivolæ igitur sunt hujusmodi observationes, ut & illæ quæ de Solis Lunæque eclipsibus (quas aërem pravis & malignis inquinamentis conspurcare credunt) gravi stylo a quibusdam descriptæ sunt. Profecto nihil eclipses ad inductionem pestis facere, quotidiana experientia demonstrat; nam nullo non anno aliquot hujusmodi eclipses contingunt, nulla omnino peste subsequente. Huc etiam accedat Cardani observatio, qui *Subtil. lib. 16.* inquit: *Ab anno 1539. usque ad annum 1551. tot Solis, & maxima, tum Lunæ deliquia apparuerunt, & tamen Italia ab anno 1531. ad annum præsentem 1552. nullam passa est insignem pestis cladem, imo nec ferme vestigium.* Quantum ad cometas, meteora, aliaque similia, illa etiam nunquam pestem generârunt, sed aliquando ejusdem adventantis signa fuerunt; quemadmodum etiam terræ motus bella & pestem non raro præsagierunt. Fiunt autem hæc præsagia, quia Deus Opt. Max. secundum immensam suam misericordiam, antequam vult punire, solet, signo dato, peccatores præmonere, (sicut præmonuit Ninivitas per Prophetam Jonam) ut a sceleribus suis tandem desistant, & convertantur ac vivant, priusquam indignationem

suam super illos effundat. Concedendum ergo multos divinos morbos, propter delictorum nostrorum magnitudinem, de novo a summo Deo immitti, (quales olim etiam fuerunt illi, quibus Azotios in secretiore parte natum, in Ægypto omne primogenitum, in castris Assyriorum centum & octoginta quinq; hominum millia percussit) quorum primaria causa ab astris, aliisve naturalibus corruptionibus petenda non est: atque inter hos morbos pestem facile primarium esse. Quapropter, his ita se habentibus, non immerito Petrus Paulus Pereda, in *Paschalii meth. med. lib. 2. cap. 9.* Joannes Picus Mirandula, *lib. 4. advers. Astrol. Valleriola, in append. locor. com. cap. 2.* Iamblichus, *lib. de myster.* multique alii, negant influxus astrorum aërem corrumpere, & ad pestem quicquam facere posse. Averrhoës quoque dicit: *Qui credit Martem, aut aliud sidus quoquo modo dispositum nocere corporibus, aliena ab omni Philosophia credit.* ²² Sic etiam Carolus de la Font, in Avenionensi Academia Professor Medicinæ primarius, in *suo libello de Peste, dissert. 1. cap. 6.* Astrologorum opinionem acriter impugnat, & quia illam aliis rationibus splendide refutat, dignum & necesse videtur, ut ipsa illius verba, quæ hac de re scripsit (honori enim tanti viri nihil detrahendum censeo) omnia hic adjungam. *Non corrumpitur aër, inquit, a causis superioribus, id est, illis quæ cœlitus influunt.*

“Ex cœlo enim & astris quicquam aliud, præter calorem, motum, & lucem, in hæc inferiora dimitti, nondum probatum est: neque in astris aliud quidpiam, præter hæc tria, ab ipsis etiam Astrologis observari, aut demonstrari posse existimo. Illa autem aërem ita corrumpere nequeunt, ut venenatus evadat: neque ulla ratione probari potest, motum, calorem, aut lucem astrorum, mirabiles illos, qui ipsis tribuuntur, effectus producere posse. Itaque Astrologi hæc nude asserunt, non autem probant, neque explicant, qua ratione, aut per quid astra influent: nudæ autem eorum assertioni fidem habere non possumus: Philosophia enim libertatis regnum est, in qua persuadere rationibus, non cogere licet. Et ut ad illam ipsam rem, cujus gratiâ Astrologorum placita hic perpendimus, deveniamus; quomodo probare possunt Astrologi pestem a conjunctione & positu quorundam planetarum in aëris quibusdā signis pendere? statuunt siquidem coitum duorum aut trium superiorum planetarum, Saturni, Jovis, & Martis, in signis aëreis aut humanis, qualia dicuntur esse Gemini, Virgo, Libra, Aquarius, & prima medietas Saturni, ²³ pestem efficere, adeo ut ex prævisis hisce conjunctionibus arsuram pestem prædicere soleant. Scio equidem supponere Astrologos Saturnum & Martem esse planetas maleficos, cum Mars sit summe calidus & siccus, Saturnus maxime frigidus, & ideo quando ambo conveniunt in signis humanis dictis, scilicet Geminis atque Virgine, quæ cum specie humana analogiam quandam & familiaritatem habere feruntur, hinc fieri ut homines per manipulos ægrotent, & commoriantur peste affecti. Verum recte dictum est, id totum ipsos supponere cum nullo modo probent. Imprimis enim ab ipsis quærere vellem, undenā hoc

²² Vanaf ‘sic etiam’ tot einde Problema II nieuw in uitgave 1687.

²³ Dit lijkt een verschrijving; Saturnus een immers geen teken van de dierenriem.

potuerit ipsis innotescere, Martem calidum esse, Saturnum frigidum? An scilicet, (ut præclare eos refutat clarissimus Gassendus, in sua Meteorologia Epicuri) quia Mars rubeus est, idcirco exurit? Saturnus quia subpallidus, idcirco valde frigefacit? O consecutionem præclaram! sic carbunculus ureret, calx refrigeraret tangentem. Quasi vero omnia quæ rubescunt necessario sint ignea; quæ pallescunt, vel potius quæ candida sunt, sint nivea. Cur autem illos Martis ardores non experimur per hyemem, ac præsertim donec acronychus est? cur non per æstatem Saturni rigores? an congruis mage temporibus tales probari effectus possent? An dicere valent, quomodo agnoscant gradum aliquem caloris defluere a Marte, non vero a Sole? gradum aliquem frigoris esse a Saturno, non ab alia causa? Sed demus Martem calidum, Saturnum frigidum esse, an illi propterea censendi tantopere malefici, ut dum sunt conjuncti, nos ilico venenatis sagittis petant? cur non censeatur potius Mars suo nos calore fovere? cur non Saturnus exæstuantes suo recreare frigore? Hæc Gassendus: quibus ego addo; & dum sunt conjuncti illi planetæ, cur non se mutuo contemperant, adeo ut temperatos influxus tunc temporis in terras dimittant? Sed iterum quæro; cur prædictæ planetarum tantopere maleficorum conjunctiones nihil tamen mali hominibus inferant dum in aliis signis reperiuntur, sed tum solum potissimum cum in Geminis, aut Virgine contingent? Respondebunt ipsi, quia hæc signa humana sunt, & peculiarem analogiam ad speciem humanam habent. At insto ego, undenam cognoscant signa alia esse humana, ut Geminos, Virginem; alia ferina ut Arietem, Taurum; alia reptilia, ut Cancrum, & Scorpionem? an quia priora hominum, altera ferarum, tertia reptilium nomina habent: quæ nomina ipsis fortuito valde, & pro mero arbitrio ab antiquis sunt indita, ut mox demonstrabo. Nimirum hæc omnia meræ suppositiones sunt, quæ non probantur, neque ullo fundamento nituntur, sicut alia pleraque Astrologorum placita: ut quando dicunt v. gr. Leonem & Canem esse calidos, Scorpionem & Pisces esse frigidos: item eclipsin aut cometam in Ariete observatum, summorum Pontificum, aut Imperatorum, aut Regum mortem præsagire, eo quod Aries sit primum signum quod cum vivis principibus habeat analogiam & similia. Enimvero omnes illæ suppositiones ab altera quadam generali suppositione Astrologorum deducuntur, nimirum, astrorum virtutem ex diversis nominibus constellationum & planetarum ab Antiquis ipsis inditis significari: ut, v. gr. Leonis, Arietis, Tauri, Piscium, Virginis, &c. nam verisimile est, inquiunt, antiquos illos sapientissimos ejusmodi nomina stellis non imposuisse, nisi prius naturâ earum perspecta, cognitâve proprietatum analogiâ, ac similitudine cum iis rebus quarum nomina mutuabantur, adeoque putandum omnia illa esse mysteriis plena, stellarumque proprietates demonstrare. Verum cum hæc astrorum

doctrina ab Antiquis tradita, a plerisque facile & incogitanter, absque prævio examine, accipitur, propter falsam quandam plerorumque nostri temporis hominum persuasionem, quæ ipsorum animis alte jam insedit, nimirum Astrologos, non homines, ut nos, sed supra humanam veluti constitutionem extitisse, neque errare unquam potuisse, ita ut, piaculum esse existiment de tantis illorum sententiis per dubitare. Nos pro virili animorum hanc fascinationem excutere satagamus & totam hanc doctrinam in ipso ejus fonte inquirentes, omne mysterium pandamus. Notandum imprimis est, Chaldæos, qui primi astrorum speculatores perhibentur, cum cœlum accurate cognoscere, viasque omnes atque semitas, quas Sol, Luna, alique planetæ ordinario suo motu percurrunt, exacte describere apud se statuissent, non melius id efficere se posse arbitrati sunt, quam si dictas planetarum vias atque semitas per varium, quem in illis habent ad stellas fixas ipsis superiores, quæ inter se immobiles eandemque semper distantiam servare videntur, respectum²⁴ describerent; non absimili ratione, ac varij araneæ per cubiculum ambulantis itus reditusque per varium quem habent ad tabulati trabes respectum, facile describi demonstrarique possent. Itaque Chaldæi has stellas fixas in chartis descripsêre in ea proportionem & distantiam, quam in cœlo ipso servare videbantur: sed quia, etsi partem tantum stellarum tunc cognoscerent, stellas tamen supra millenas numerabant, quæ non facile singulæ propriis ac specialibus nominibus, poterant appellari, ideo ne tantus variarum appellationum numerus memoriam eorum obrueret ac subverteret, in plures velut acies & classes, nempe in quandraginta octo, easdem distinxerunt, quas sidera, id est, conflata ex pluribus stellis signa, seu constellationes nominârunt, & cuique sideri nomen indidêre, prout varia erat figura illa, quam prædictæ constellationes, ad eorum arbitrium effectæ, ipsis referre videbantur. Postea vero, cum observarent Solem, Lunam, & alios planetas, non nisi sub duodecim ex dictis sideribus, quibus fortuito & per accidens Arietis, Tauri, Geminorum, Virginis, Piscium, & similia nomina tribuerant, motus suos & progressus efficere, ideo hæc ipsis dicta sunt duodecim signa Zodiaci, quæ quidem huc usque bene se habent. Verum quæ his superstructæ sunt fabulæ, ejusdem rationis non sunt. Etenim seu antiqui eorum curiositati indulgere qui ab ipsis quærebant cuinam usui inservirent illa omnia in quibus tantopere desudabant, totamque vitam insumebant; seu vulgi existimationem & famam captare; seu denique in illis fortunarum suarum incrementum quærere vellent, ex Astronomis Astrologi sunt effecti, & quæcunque in terris agerentur aut evenirent, ab astris pendere statuerunt. In hunc finem astrorum facultates describere necesse habentes, unicuique sideri peculiare virtutes tribuere aggressi sunt. Has autem non melius assignare & vulgi credulitati imponere se posse arbitrati

²⁴ [= IV.]

sunt, quâ si earum verum, quorum nomina pro siderum nomenclatura mutuari fuerant, proprietates unicuique sideri inesse affererent. Inde Leonem & Canem, quia animalium calidorum nomina habent, calida: Cancrum, Scorpionem, & Pisces, ob similem rationem frigidos: Virginem & Geminos, quia nomina hominum propria sunt, cum hominibus analogiam habere statuerunt. Similiter Saturnum, quia nomen viri senis est, Lunam & Venerem, quia nomina foeminarum sunt, frigidos planetas esse dixerunt: Solem vero, Jovem, & Martem, quæ nomina sunt virorum, calidos: soli Mercurio nullas certas tribuunt qualitates, sed velut alterum Protheum, omnes formas, omnesque aliorum qualitates suscipere contendunt. Quæ cum ita sint, & prius ex varia siderum figura, ut dixi, imposita fuerint nomina, quam proprietates descriptæ (cum Astronomia omnium consensu sit Astrologiâ antiquior, hæcque illius sit veluti spurius & abortivus foetus) & tamen videamus proprietates siderum nominibus prius ex mero arbitrio impositis ita ad amussim non respondere, nonne absurdum videatur, censere nomina imaginaria, & fortuito astris indita, vim quandam in homines habere? nonne perspicuum est, astra & sidera, quæ his nominibus sunt appellata, alia potuisse ratione nominari? Stellæ, v. gr. illæ, quæ in unam & eandem aciem seu classem redactæ, unum quodpiam sidus componunt, nonne eodem jure potuissent ad diversas acies, reduci, & ita ad diversa spectare sidera? Quod equidem auctor quidam, Schilerus dictus, facere aggressus est, & omnium signorum figuram & appellationem commutavit, & in globo cœlesti, quem descripsit, loco Arietis divum Petrum, loco Persei divum Paulum, loco Ursæ majoris sanctum Michaëlem constituit. Et nonne unusquisque etiam hodie alia signa pro arbitrio efformare eodem jure posset, ac primi illi Astronomi? Ultro quidem fateor, non temere mutanda esse nomina antiquitus pro stellarum & siderum distinctione recepta, ne scilicet omnia confundantur: sed tamen, quibuscunque utamur nominibus, absurdum semper censendum est, rerum causas astrorumque virtutes a nominibus ejusmodi imaginariis deducere. Ubi igitur audieris Astrologos dicentes, homines die Veneris natos voluptatibus fore deditos, eo quod illa dies nomen Veneris, habeat, ipsique subjaciat atque sit sacra; homines die Lunæ natos leves & inconstantes fore, eo quod illa dies nomen Lunæ acceperit: ubi audieris dicentes esse quoddam in cœlo signum quod Antiquis Libram vocare libuit, in quo qui nati fuerint, justos futuros esse, eo quod libra justitiæ symbolum dicatur; ubi audieris dicentes, tria esse Zodiaci signa, Arietis, Tauri, & Capricorni, animalium ruminantium nomine appellata, quæque similiter Mulus, Leo, & Elephas appellari potuissent, ideo eos qui purgans medicamentum iis diebus sumpserint, quibus Luna illis signis subest, illud medicamentum per vomitum rejecturos: ubi audieris dicentes, homines sub Leone natos fortes, sub Virgine timidos

fore, sub Cancro natos nunquam in rebus suis proventum facturos, quia hoc animal non nisi retrogradiendo ambulat: ubi denique audieris dicentes, coitum trium superiorum planetarum, Saturni, Jovis, & Martis, in Geminis atque Virgine (quæ signa humana Antiquis vocare libuit, etsi non magis hominum quam velaris molitrinæ speciem præ se ferant) hominibus exitium & pestem portendere, hæc omnia pro anilibus fabulis sunt reputanda, & imbecillitatis accusandi sunt illi, qui similibus rebus delectantur. Ubi Astrologi sic se vi argumenti pressos agnoscunt, ad experientiam confugiunt, quod cum sit ultimum eorum effugium, illud etiam sedulo examinandum est, & ostendendum quam incerto fundamento nitantur. Enimvero si soli experientiæ fides adhibenda, & historiæ consulantur; imo si præcipue ad ea quæ quotidie ante oculos nostros habemus, mentis acies convertatur, id unum sufficit ad omnes Astrologicas divinationes, rerumque αιτιολογιας, ab astrorum influxibus desumptas, explodendas. Et ut rem ipsam, de qua quæstio est, statim attingamus, cum statuunt Astrologi, ut jam dictum est, coitu duorum aut trium superiorum planetarum, Saturni, Jovis, & Martis, in signis æreïs aut humanis pestem efficere, adeo ut ex prævisis hisce conjunctionibus futuram pestem præsagire soleant, demonstrandum hac in re nullam esse certam experientiam, unde ex tali causa talem effectum prædicere, aut hunc effectum ad talem causam referre possint. Jam age, videamus, an sit aliqua causæ vel signi necessitas inter pestem & conjunctionem & positionem quorundam planetarum in certis quibusdam signis, & inquiramus sint ne tales conjunctiones, vel causa pestis necessaria, vel signum pestis necessarium, seu quibus positis pestis necessario & semper sequatur: sicut Solis accessus ad vernal equinoctium est causa necessaria florum in arboribus; & Aurora ad orientem conspecta, est signum necessarium exoriturus brevi Solis. Itaque examinemus magnas conjunctiones quæ hoc sæculo contigerunt, visuri an eæ pestem prædixerunt iis in locis, qui signis, in quibus prædictæ conjunctiones effectæ sunt, subjacent, hoc nimirum præterea inquirunt Astrologi: neque enim magnæ illæ conjunctiones, quas vocant, in universo orbe pestem excitant, sed solum iis in regionibus quæ subiiciuntur iis signis in quibus reperiuntur magnæ conjunctiones. Prima istius seculi magna conjunctio contigit anno 1603. die 19. mensis Novembris, erat autem illa conjunctio Saturni & Jovis, in gradu nono Sagittarij: cum autem nonus gradus Sagittarij sit in prima Sagittarii medietate, quæ inter signa humana recensentur, eidemque signo subsit urbs ista Avenionensis, sequitur urbem hanc multis de causis ab illa conjunctione peste affligi debuisse, cum tam multa ad pestem in hac urbe excitandam concurrerent, scilicet conjunctio duorum superiorum planetarum Saturni & Jovis in signo humano, eoque tali cui Avenio subiici dicitur,

ab Astrologis; & tamen neque eo anno, neque sequentibus ulla sæviit in hac urbe pestilentia. Neque dici potest, beneficum tunc adfuisse reliquorum planetarum aspectum, qui hunc effectum impediverit, aderat enim tunc simul & eadem die aspectus quadratus Martis cum Sole, qui similiter malus ab Astrologis censetur: adde, quod nullus reliquorum planetarum aspectus tantas habeat vires, quantas magnæ illæ conjunctiones, ita ut earum effectum nequeant impedire. Secunda hujus seculi magna conjunctio contigit anno 1623. die 17. Julij, erat autem illa conjunctio Saturni & Jovis in gradu sexto Leonis, concurrente simul alia mala conjunctione Lunæ cum cauda Draconis: regiones autem quæ Draconis signo subjacent, sunt Alpes, Italia, Sicilia, Bohemia, & inter urbes Roma, Praga, Mantua, Cremona, quas tamen tunc peste laborâsse nullæ testantur historiæ. Tertia hujus seculi magna conjunctio contigit anno 1643. die 26. mensis Februarij: erat autem illa conjunctio Saturni & Jovis, in gradu 25. Piscium: Piscibus vero subjacere feruntur, Sicilia, Calabria, Portugallia, Normandia, Alexandria, Hispalis, Rothomagus, Ratisbona, quas similiter tunc peste affectas fuisse, nullus auctor prodidit. Quarta denique istius seculi magna conjunctio, contigit anno 1663. die 21. secundum aliquos, secundum alios vero die 15. Octobris: erat autem illa conjunctio Saturni & Jovis, in 13. gradu Sagittarij: Sic autem gradus cum sit in prima Sagittarij medietate, quæ inter signa humana numeratur, eidemque signo subiiciatur Avenio, ex Astrologis ut jam dictum est, debuerat hæc conjunctio multis nominibus hac in urbe maximam pestilentiam excitâsse, si verum sit id quod dicunt Astrologi, conjunctiones magnas superiorum planetarum insignis æreïs aut humanis, aut iis quibus aliqua regio subiicitur, esse pestis in ea causam; & tamen cum hæc scribo, jam septem anni a prædicta conjunctione elapsi sunt, absque ulla pestilentiae labe, quamvis tempore prædictæ conjunctionis nullus alius adfuerit beneficis planetarum aspectus, qui effectum hunc avertere potuerit. Respondebunt Astrologi: cum effugiis nunquam careant, conjunctiones forte prædictas non fuisse factas in domo mortis: determinari namque ajunt malignam harum conjunctionum virtutem, prout in figura ad horam conjunctionis erecta, affecta fuerit octava domus, quæ domus mortis vocatur. Vel etiam respondebunt, multa alia potuisse impedire harum conjunctionum effectum, cum præter causas superiores requiratur causarum inferiorum seu terrestrium concursus. Attamen non sic effugiunt. Etenim quantum ad primum attinet, si magnæ superiorum planetarum conjunctiones, ut possint pestem in aliqua regione procreare, debeant in figura ad horam conjunctionis, & ad latitudinem talis regionis erecta, in octava figuræ domo reperiri, inde clare apparet, nullam unquam fuisse factam observationem, qua liquido constet, pestem aliquam a superiorum planetarum concursu fuisse procreatam.

Enimvero impossibile fere est exactam harum magnarum conjunctionum figuram erigere, cum ad hoc præstandum necessarium sit veræ conjunctionis horam exactissime assequi, quam perfecte se assecutam esse nemo mortalium certo asserere potest, cum hac in re, præter tardissimum superiorum illorum planetarum motum, & longam conjunctionis durationem, præstantissimi quilibet Astrologi hallucinentur, & sæpissime plurium dierum intervallo a veritate aberrant, ut manifeste apparet in ultima ex mox enarratis conjunctionibus, Saturni & Jovis. Etenim ea secundum Argolum, contigit die 21. Octobris, post meridiem: secundum Eixtadium, eadem die, horis 16. post meridiem: secundum Malicasium, die 15. Octobris, hora 8. post meridiem: secundum Keplerum, die 19. horis 14. post meridiem: denique secundum Ricciolum die 10. horis 7. post meridiem. Atque incertum omnino est, quonam modo tempore illarum conjunctionum affecta fuerit octava domus in erecta, ad hujus vel ullius regionis latitudinem figura. Quod vero spectat ad secundum Astrologorum quorundam effugium, qui ajunt multa alia potuisse impedire prædictarum conjunctionum effectum cum præter causas superiores & cœlestes, requiratur etiam causarum inferiorum seu terrestrium concursus, qui si defuerit, effectus non sequitur. Ego respondeo, dari multos Medicos atque Astrologos qui contra sentiunt, atque afferunt, pestem aliquando a solis superioribus causis exoriri. Ita Junctinus, *tract. de revolutionibus annorum mundi, cap. 1.* Hæc scribit: Pestilentia vero & epidemia corruptiones aëris ex multis causis possunt contingere: quandoque enim contingunt ex superioribus, & quandoque ex inferioribus, & quandoque ex utrisque simul. Ita Raimundus a Vinario (trium hac in urbe summorum Pontificum, Clementis VI. Innocentij VI. Et Gregorij XI. Medicus) in *tract. de Peste, lib. 1. cap. 1.* Hæc habet: Atrocis igitur mali hujus triplex origo est: prima cœli & siderum gravis aspiration; altera, ex terris sublatus nocens vapor; tertia, composita simul utraque causa. Ita Fernelius, *lib. 2. de abdit. rer. caus.* dicit: pestilentem fore annum ex sola siderum commixtione, quæ illius est procreatrix, prævideri posse, Ita denique Petrus Salius Diversus, *lib. 1. de febr. pest. cap. 11.* pestilentiam censet aliquando ab astris, nihil inferioribus causis ad hoc conferentibus, gigni, prout varia sidera vel in idem coeunt, vel diversa respiciunt. Contra hos igitur qui ex solis astris pestem exoriri posse contendunt, & ab ipsis occultam quandam & malignam vim & influxum, qui sit causa pestis principalis, in hæc inferiora dimanare afferunt, ego potissimum disputo: sed tamen etiam contra eos, qui pestem sic ab astris inferri putant, ut necessarius sit causarum inferiorum concursus, qui cum forte in supradictis magnis conjunctionibus defuerit, huic defectui volunt attribui effectus impedimentum. Ego ulterius sic urgeo, & dato, ut volunt, semper adfuisse aliquod impedimentum,

ex hoc solo evinco id quod probare intendo, nempe nullam esse observationem aut experientiam certam, qua constet pestem a prædictis magnis superiorum planetarum conjunctionibus pendere. Quæro enim ab ipsis, si semper aut plerumque aliquid abfuit, quo minus pestis a tali causa fuerit inducta, quomodo talem causam pestem producere, per experientiam cognoverint? Supra enim dictum est ex clarissimo Gassendo; & ratio etiam suadet, quod cum plures sint observationes, quæ perspectum faciunt, hujusmodi causam esse crebrius sine hoc effectum, quam cum illo, tunc non modo conjectationem, sed meram hariolationem esse, ex tali causa hunc effectum futurum prædicere, aut hunc effectum ad talem causam referre. Adde, quod causa illa inferior quæ cum cœlesti concurrere debet ad pestem producendam, ex doctissimorum Medicorum & Astrologorum sententia, nihil aliud est, quam dispositio corporum, quæ potissimum constitit in cacoehymia, obstructione, & debilitate (ita enim sensit doctissimus Guido de Cauliaco, *tract. 2. chirurg. doct. 2. cap. 5.*) quæ dispositio cum semper in quamplurimis corporibus, & in quavis regione reperiatur, sequitur nunquam posse malignum astrorum influxum ita ab omnibus declinari, ut pestis eventus impediretur, si pestis ab illa causa penderet. Quod si nonnulli Astrologi præter corporum dispositionem, alias etiam causas inferiores & terrestres una cum astris ad pestis productionem necessario concurrere debere contendunt, certe ego valde miror, cur ex sola astrorum positione & conjunctione futuram pestem tam confidenter præsagiant. Cum enim sit præter omnem rationem, ut dum plures alicujus effectus sunt causæ, sine quibus omnibus concurrentibus secuturus effectus non sit, arbitrentur sufficere ut earum unica noscatur, quo de existentia effectus pronunciare liceat: præter rationem quoque videtur esse, ut quia præter sidera, sunt etiam causæ inferiores, quibus non concurrentibus effectus non fiant, pronuncietur de existentia effectuum hujusmodi, nisi, præter notitiam siderum, ipsæ quoque inferiores cognoscantur. Atque ut hoc addam, cum effectus sunt aliqui, quorum vel nulla, vel immanifesta est dependentia a sideribus, necessaria vero & manifesta est ab inferioribus causis (ut de pestilentia notum est, quæ a vaporibus tetris e terra prodeuntibus absque ulla siderum conjunctione aut maligno influxu excitari potest) poscere rationem ut ad has potius, quam ad sidera recurramus. Jure igitur concludimus, non corrumpi aërem a causis superioribus."

Problema III.

Tertij problematis affirmativum patronum imprimis se offert Paracelsus, cum suis assecclis; qui docet pestem spirituum infernalium ope, ac sagarum incantamentis induci quoque posse. Quod etiam antiquitus a nonnullis

creditum fuisse, liquet ex Diodoro Siculo, qui pestem appellat, *Dæmoniacam calamitatem*. Ita quoque Eustathius refert, nonnullos putâsse, illam pestilentiam Græcorum, de qua scribit Homerus, *Iliad. 1.* magicis artibus a Chryse machinatum fuisse. Hercules Saxonia, *lib. de plica, cap. 11.* Sagarum, non tantum vivarum sed etiam defunctarum, magnas esse vires ad pestis inductionem, historia (quam tanquam certam & veram proponit) admiranda probare annitur. Præterea ex magica pestis curatione quoque judicandum videtur, pestem magicis Sagarum artibus induci posse. Nam si morbum hunc generaliter curare & tollere Diabolo concessum fuerit, quidni etiam inferre? Sic Philostratus 4. 3. Et Eusebius, *in Hierocl. 4.* referunt, Apollonium magum gravissimam Ephesiorum pestem diabolicis artibus extinxisse. Sic quoque refert Jovius, *histor. 21.* tempore Hadriani Pontificis Romam a peste graviter afflictam fuisse, quæ omnibus remediis deficientibus, tandem a Græculo quodam Demetrio Spartano, diabolicis incantamentis, & immolatione tauri sedata est. Verum etsi hæc nonnihilo speciosa esse videantur, multa tamen sunt quæ in contrarium docent, nec cacodæmones, nec sagas pestem inferre posse. Nam si talis potestas diabolis concessa foret, illi propter odium perpetuum maximamque iram, qua perpetuo in genus humanum flagrant, pestem immanissimam & infinitam, usque ad totalem humani generis extinctionem, inducerent. Præterea cacodæmones illam in nos potestatem habere, nusquam in Sacris literis invenitur; neque in iis alij satellites, qui plagam hanc inferant, leguntur, quam Angeli lucis, qui nativa bonitate præditi, non odio in humanum genus efflagrant, neque illius interitum, sed salutem potius desiderant. Ideoque a Sacræ paginæ veritate recedunt, qui diabolis vim pestem inferendi tribuunt. Quantum ad historiam Saxoniam, quam magnus ille Vir, nimis credulus, non nisi ex relatu aliorum, tanquam veram describit, illa tota fabulosa est, ut quilibet citato loco videre poterit. Profecto nimis increduli, & minus Christiani nobis videntur, qui a vero Deo recedunt, & cacodæmones plagarum primarias causas absolutâ voluntate ac potestate inferre statuunt: haud secus ac illis jam diu a summo Deo in æternum condemnatis, etiam aliqua alios condemnandi, plagasque inferendi libera potestas superesset: quasi vero iudex condemnato latroni liberum latrociniorum exercitium adhuc permittat. At enim dicas, diabolus id facit, Deo sic permittente, sicut etiam sanctissimi viri Jobi corpus gravi morbo defœdavit. Respondeo, *primo*, nusquam in Sacris literis legi, Deum Satanæ permisisse ut pestem plurimis regionibus communem inferret, sed Deum illam potestatem semper sibi reservâsse, ut liquet ex Sacræ Scripturæ locis jam antea citatis. *Secundo*, posito casu, Deum id Satanæ permittere, illa tamen pestis tunc a Deo est, neque a Satanæ arbitrio dependet; quam etiam Satanus non invehit, nec invehere potest jussu sagarum & incantatorum, imo ne quidem propria potestate, sed solius Dei. Idem quoque

de magica pestis curatione intelligendum, quam etiam Satan pro suo arbitrio, aut sagarum beneplacito perficere nequit. At repugnant, dices, citatæ historiæ. Minime: nam illæ curationes generales a diabolo peractæ non fuerunt, sed a Deo. Satan autem cum sit perspicacissimus, & ad generis humani seductionem ac perditionem dies noctesque incumbat, simul ac percipit morbi terminum a Deo præfinitum jam adesse, tunc per sagas, incantatores, aliosque suos ministros, pestis extinctionem promittit, dummodo homines hanc illamve ceremoniam celebrent, ut hoc modo multos a veritatis via ad erroris tenebras seducat: qui videntes pestem ad sagarum promissa cessare, (quæ etiam sine illis, propter præsentem terminum a Deo præscriptum, cessatura erat) diabolicis laqueis facile irretiuntur, dum credunt diabolum divina maximeque potestate præditum, atque etiam metuendum, honorandum, & implorandum esse. Denique objicies, tamen sagas & fascinatores diabolicis artibus alios morbos inducere posse, ut a longa experientia constat, (exempla describunt, Alexander Benedictus, *lib. 7. pract. c. 25*. Joannes Langius, *lib. 1. epist. 38*. Antonius Benivenius, *de abdit. sanat. cap. 8*. Baptista Codronchius, *de morb. venef.* Forestus, *lib. 18. observat. 16. in scholio*. Cornelius Gemma, *lib. 2. de divin. nat. charact. cap. 4*. Fabricius Hildanus, *centur. 2. observ. 43*. Zacutus Lusitanus, *prax. admir. lib. 3. observat. 134*. alique plures) si alios morbos, ergo etiam pestem inferre posse. Respondeo: sagas ope diaboli non posse aliquos morbos inducere quando volunt, neque etiam quibuslibet illos inferre, sed quando Deo placuerit, & solum talibus, vel quorum fidei constantiam Deus hoc modo vult probare, sicut sancto viro Jobo contigit: vel quorum incredulitatem & impietatem Deus hoc modo vult punire, non solum in propria impii persona, sed multoties quoque in infantibus liberis, armentis, frugibus, aliisque bonis: atque ita sagarum incantamentis interdum etiam infantes, (quod ego ipsemet bis vidi) interdum alicujus boves, oves, equi, vel fruges læduntur; non tamen quod ista lædendi potestas dependeat ab arbitrio sagarum, sed Dei, ut jam diximus. Ita ut concludendum sit, nullos morbos primario induci a sagis aut Satana, sed a Deo, qui ad illorum illationem interdum Satana utitur tanquam instrumento, non vero tanquam causa efficiente. Nusquam tamen, quod scio, in Sacris legimus ad pestem inferendam Deum Satanâ usum fuisse tanquam ministro, multo minus tanquam causa. Hanc quæstionem curiosius examinandam relinquimus Theologis, præter quos, eadem satis accurate discutitur a Wiero, *lib. de præstig. dæmon.* Joanne Bodino, *in confutat. opin. VVieri*; Jacobo Magnæ Britanniae Rege, *in libello hac de re ab ipso peculiariter conscripto*; Sennerto, *lib. de morbis a fascino* ²⁵ *inductis*.

Problema IV.

Quarti problematis affirmativam partem tenent, Fracastorius, Eustachius Rudius, Capivaccius, Antonius

²⁵ Fascinum: amulet in de vorm van een penis (Pinxter).

Portus, Marcellus Capra, Gerardus Columba, Augenius, Massaria, Riverius, aliique gravissimi artis Medicæ proceres, qui ex putredine pestis causam resultare omnes statuunt. Hanc autem putredinem alii excellentem, alii totius substantiæ destructivam, alii profundam, alii sordidam appellant: alii rursus ex sola putredine & re putrescente, alii a veneno putrescente, pestilens seminarium generari existimant. In hoc autem cardine tota res versatur, quod credant pestilens venenosum inquinamentum generari ex certa quadam putredine, eaque vel interna, intra corpus hominum genita; vel externa, ab aliis rebus externis putrescentibus producta: vel putredine interna & externa simul concurrentibus: & illud nihil aliud esse quam excellentem putredinem quæ superat communis putredinis gradum. Hanc opinionem stabilire nituntur rationibus, historiarum exemplis, & auctoritatibus.

1. Præcipuum argumentum quo imprimis nituntur, hoc est: Si ab excellenti putredine, tam intra, quam extra corpus, aliqua venena generari possint, ergo etiam venenum pestilens: Atqui verum prius, ergo & posterius.

2. Probant minorem ex Galeno, qui *lib. 6. de loc. affect. cap. 5.* dicit, a Medicis olim indubie sancitum & conclusum fuisse, quod in animantibus corruptio quædam possit excitari tam vehemens, ut veneni serpentis similem habeat vim ac qualitatem. Etiam, *eodem lib.* scribit, corruptum semen veneni naturam induere, & convulsiones, suffocationes, aliaque sævissima accidentia proferre. Ad hæc, inquit, quia venenum rabiosum, epilepticum, hystericum, aliaque plura, ex occulta insigni putredine intra corpus generari, notissimum est.

3. Probant consequentiam, partim quia plurima symptomata ex putredine orta (ut nausea, linguæ siccitas, febris, bubo, anthrax, &c.) pestem comitantur. Partim, quia febres illæ pestilentes, quæ constitutiones pestilentes plerumque antecedunt, ex insigni putredine intra corpus genita nascuntur, ex qua adaucta venenum pestilens generari; atque hinc, postquam tales febres nonnihil grassatæ sunt, pestem plerumque sequi tradunt. Sic quoque pestilentes illas febres quæ pestem comitantur, id ipsum docere aiunt, quæ ex eadem putredinis malignitate una cum peste oriuntur. Præterea famem, seu annonæ caritatem, quam plerumque pestis sequitur, dicunt omnium manifestissime ostendere, pestilens venenum intra corpora humana generari ex putredine humorum e corruptis alimentis genitorum: quales pestes describunt, Julius Cæsar, *lib. 2. de bello civili*; Flavius Josephus, *lib. 7. de bello Iudaïco, cap. 26.* Evagrius, *lib. 2. Hist. Eccles. c. 6.* Avenzoar, *lib. 3. tract. 3. cap. 1.* Forestus, *lib. 6. observ. 9. Et 26.* Rulandus, *de morbo Vng. cap. 8.* aliique plures. Illud ipsum quoque clarissima historia demonstrare tradunt Thomam Erastum, *epist. med. 7.* ubi refert, cum in nuptiis quibusdam ob æstum carnes putrescere cœpissent, omnes illos qui de iis esitâssent, communi morbo correptos & confectos fuisse: nempe a veneno, aiunt, pestilenti,

e corruptis illis carnibus, in corporibus adhuc magis putrescentibus, & humorum quoque internorum malam putredinem inducentibus, genito. Similem quoque historiam adferunt ex Julio Obsequente, qui tradit ad insulam Liparas, mare ab Ætnæ montis ignibus fervefactum multos pisces neci dedisse, quibus semicorruptis ad littus ejectis cum incolæ avidius vescerentur, ex interna corruptione morbos pestilentes exortos fuisse, quibus multi perierunt. (His posterioribus historiis, aliisque similibus etiam probant, interdum neque solam externam, neque solam internam putredinem, sed utrasque concurrentes, venenum pestilens producere posse). Tandem colophonis loco citant Galenum, qui 2. *de nat. hum. com.* 2. scribit, quosdam qui in fame coacti fuerant triticum semiputre comedere, morbo communi laborâsse; & olim exercitum universum, cum aquâ corruptâ fuisset usus, in omnibus militibus commune malum sensisse. Et *lib. de cibis boni & mali succi*, nec non 1. *de differ. febr. cap.* 3. docet ex pravis & corruptis alimentis morbos pestiferos oriri. Atque his jam dictis arbitrantur se satis probâsse, venenum pestilens ex putredine interna oriri posse. 4. Ab externorum vero putredine venenum pestilens quoque generari, docent, inquiunt, magnæ bellicæ strages, post quas, e cadaverum putrescentium multitudine venenatus pestilens vapor elatus, gravissimas sæpe pestes induxit; quales describunt, Julius Alexandrinus *de bello Punico lib.* 6. Joannes Cuspinianus, *in vita Henrici I. Imp.* Diodorus Siculus, aliique plures. Sic etiam Paræus, *lib.* 10. *cap.* 13. refert, Penæ multa interfectorum hominum cadavera in puteum centum ulnas altum projecta fuisse, atque hinc tam foetidum ac venenatum vaporem suscitatum esse, quo multa hominum millia, per totam Agenensium provinciam, tanquam peste interierunt. Aliorum quoque animalium cadavera putrescentia idem facere, varii scribunt. D. Hyeronymus, *in Ioëlem Prophet.* & D. Augustinus, *l.* 3. *de civ. Dei, c.* 31. ac Sabellicus, *lib.* 9. *En.* 5. tradunt, ingentem locustarum multitudinem, in mari suffocatarum, ac postea in littus ejectarum, ibique putrescentium, horrendam pestem excitâsse. Ex piscibus emortuis in littora ejectis, & putrescentibus, excitatas pestes describunt, Joannes Wolffius, *tom.* 1. *lect. memorab. cent.* 10. Andræas Angelus, *in annal. Brandenb.* Forestus, *lib.* 6. *observ.* 9. *in scholio.* Paræus, *lib. de pest. cap.* 3. Agricola 3. *de peste, lib.* 1.

5. Externas quoque evaporationes, exhalationes, putridosque vapores, pestilentes ac venenatos esse, præter modo dicta, imprimis demonstrare, dicunt, latrinas & antiquas cloacas, e quibus apertis tam exitiosi halitus expirant, qui multoties proxime adstantes statim interimunt; quod quotidianâ experientiâ compertum habemus: Guainerius, *de pest. cap.* 1. scribit in Campania ex puteo quodam antiquo, diutissime clauso, & tandem aperto, tam venenatum halitum exspirâsse, quo adstantes subito perempti sunt. Ita quoque notissimum

esse aiunt, post terræ motus non raro ex abditis terræ meatibus adeo putridum venenosum halitum prodire, qui pestes furiosissimas inducat, qualem Platina refert contigisse anno 1232. Georgius Agricola anno 1360. Quercetanus anno 1584.

6. Stagna quoque, lacus, aliasque aquas putrescentes pestilens venenum generare, satis notum esse, arbitrantur ex eo, quod Laërtius testatur Empedoclem ex adjacentis fluvii foetore genitam pestem a Salenutiis avertisse, duobus vicinis amnibus in illum immissis. Etiam ex aqua illa in qua cannabis vel linum maceratum fuit, quæ adeo venenosa evadit, ut non tantum pisces, verum etiam potata homines occidat.

7. Ab aëre in sua substantia putrescente, pestilens venenum generari, probant historiâ illâ Capitolini, in *L. Vero*, & Ammiani Marcellini, *Hist. 73*. (cujus etiam meminerunt Cardanus, Portus, Jo. Riolanus, alique) qui referunt in Seleucia furiosissimam pestem natam, & inde Parthis, Græcis, Italis, ac toti orbi communicatam fuisse, ubi in Templo Apollinis ex arca quadam miræ vetustatis (in quam milites forte inciderant) aperta, spiritus contagiosus ac pestilens exiisset, qui adeo horribilem excitavit pestem, qua tertia pars hominum prostrata fuit. Hunc autem spiritum pestilentem generatum fuisse credunt ex putrefactione substantiæ illius aëris, qui in arca ista tanto tempore conclusus fuerat.

Atque hæc sunt præcipua fundamenta quibus vetus opinio de pestilentis veneni generatione ex putredine, innititur: quæ antiquissima fundamenta nunc evertere, & tot tantisque doctissimis Viris se opponere velle, eminus inspicienti non minus temerarium, quam operosum, videbitur. Verum quia *Nihil temere credere, nervus est sapientia*, etiam nos huic opinioni non temere subscribendum censemus; sed, ut rei veritas melius elucescat, prius singula breviter examinabimus.

1. Videamus quanti momenti sit præcipuum eorum argumentum: *Si ab excellenti putredine, &c.* Nos concedimus aliqua venenâ ex putredine generari posse, sed dicimus pestilens venenum ab illa non produci. Non ex putredine interna, quia hæc prævias alterationes, & longius tempus requirit, neque ab illa eodem tempore hæc omnia simul fieri possibile est, nempe putredinem incipere, summam evadere, venenum generare, hominem occidere, & ejusdem veneni translatione eundem morbum etiam aliis communicare: quæ omnia necessario simul fieri deberent in iis, qui peste correpti statim mortui concidunt, ac simul etiam alios contagio inficiunt, quales subitas mortes sæpe evenire notissimum est. Non etiam ex putredine externa, partim propter jam dictas rationes: partim quia venena, quæ inde producuntur, proximos quidem, qui illa attrahunt vel attingunt, inficiunt, non vero aliis contagione multum communicantur. Velim igitur illos, qui ex putredine pestilens venenum extorquere volunt, modum & formam illius putredinis depingere, & docere processum quo humores internitaliter putrescant, &

quomodo illa venenifactio peragatur, in quo loco illa putredo concipiatur, quomodo in sanguine euchymo ante pestem oriatur, etiam demonstrare essentiam istius putredinis, quæ paucis subinde horis, imo momentis tragoediam suam absolvit. Nisi hæc edoceant, cadit eorum doctrina: quam etiam eleganter multisq; rationibus refutat Eustachius Rudius, *art. med. l. 3. c. 3.*

2. Galeni loca ad probationem minoris citata, nihil pro iis faciunt: nam Galenus ibi docet, ex interna putredine posse generari venenum serpentino veneno simile, vel aliud aliquod non contagiosum ad distans; minime vero probat pestilens venenum maxime contagiosum inde produci. Sic quoque nos concedimus, venenum canis rabidi, aliudve simile, sponte Naturæ ex certa aliqua interna corruptione posse generari, minime vero venenum pestilens, aliudve, quod contagio totas regiones inficere possit.

3. Male etiam consequentiam inde probare nituntur: *Primo*, quod symptomata ex putredine orta pestem comitentur, nam illa non sunt de essentia pestis, & putredo humorum, est pestilentis veneni effectus, non causa, a quo effectum symptomata illa procedunt. Talis etiam fuit mens Galeni, quando *3. epid. com. 3. text. 75.* de quodam peste cum phrenitide extincto, ita scribit: *Hic quoque æger statim tertio die censendus est obiisse a qualitate succorum virulentorum, non phrenitide peremptus: at phrenitis illum est subsecuta symptomatis vice.* *Secundo*, quod febres pestilentes putridæ pestem præcedant & comitentur: nam pestis non procedit ab aucta putredine istarum febrium causa (ut illi putant) sed ab aucta causa illius putredinis, quæ eadem est cum causa pestis, a qua tantum differt intensiois gradu, quam causam paulo altius inquiremus sequenti capite. Neque fames etiam, seu annonæ caritas eorum opinionem stabilire potest; nam non omnem, sed illam tantum famem sequitur pestis, quæ & ipsa a pestilentiae causa originem sumit, (dum ab ea causa primo fruges terræ corrumpuntur, postea pestis inducitur) sicut putredo e qua febres pestilentes (ut sequenti capite docebimus) ita ut fames illa non sit causa pestis, sed ipsamet eandem cum peste causam habeat. Nam putredines humorum e corruptis alimentis genitas non producere pestilens venenum, liquet ex iis qui diu vel annonæ, vel opum defectu (ut captivis, aliisve fugitivis, in peregrinis regionibus, hominum consortia sæpe diu fugientibus, nec non interdum pauperibus quibusdam honestioribus & mendicare erubescensibus, non semel contigisse novimus) valde corruptis alimentis usi, & tamen peste correpti non fuerunt. Liquet etiam ex eo quod omnem famem non sequatur pestis, quod alioqui necessario contingere deberet. Sic Joannes Morellus, *lib. de febr. pest. cap. 3.* refert apud Cabilonenses fuisse rei frumentariæ inopiam, & tamen agrestes ac plebejos homines, qui pravis eduliis vescebantur, pestilenti morbo correptos non fuisse, sed eundem maxime sæviisse in divites, nobiles, & genio indulgentes. Item & Galenus, *lib. 1. de bonit. & vit. succ.* meminit pestis quæ Romam crudelissime

afflixit, quam continuo excepit haud mitior fames, post quam tamen famem nulla pestis de novo excitata fuit. *At hic forte dices*, in urbibus longa obsidione clausis, ut plurimum post famem invadit pestis, quæ fames & pestis non possunt adscribi supernæ alicui causæ, quia tunc non uni tantum urbi, sed pluribus etiam locis illa pestis communis foret, & soluta obsidione, ac copioso victu allato, statim non cessaret, quod tamen plerumque fieri videmus: ergo illa pestis oritur ex maligna humorum putredine, e corrupto ac pravo victu inducta. Respondeo: *primo*, post hujusmodi famem diu obsessi loci, a vitiosis & corruptis alimentis, hincque generatis pravis succis ac humoribus, generari febres pestilenciales privatas sine peste, quæ etiam perniciosæ sunt ob putredinis magnitudinem, ac corporum a longa fame emaciatorum debilitatem, & communes sunt, non tam a contagio, quam communi vitioso victu: & quia se contagio ad distans non diffundunt, hinc extra obsessa mœnia non conspiciuntur. Hujusmodi autem febres pestilentes (quæ in locis diu obsessis frequentes sunt) vulgariter, quamvis improprie, pestes appellantur, cum propter frequentiam, tum propter perniciem; etsi a peste multum different, (hoc docebimus *cap.12. annot.4.*) atque ita sæpe putatur pestis in talibus locis grassari, quæ tamen vera pestis non est: ut ex eo patet, quod soluta obsidione, & victu copioso allato, rursus brevi tempore cesset, cum alioqui vera pestis nulla victus copia vel bonitate extinguatur. *Secundo dico*, multoties gravem annonam seu famem, tanquam justissimæ divinæ iræ flagellum, ad mortalium punitionem, non minus quam ipsam pestem, a summo Deo cœlitus immittere; sicut legere est Deuteronom. *cap. 28.* Exodi *cap. 5.* Jeremiæ *cap. 14, & 19.* aliisque plurimis Sacræ paginæ locis, ubi Deus minatur se fame, peste, & gladio hominum delicta puniturum, e quibus tribus plagis Regi Davidi optionem dedit. Unde satis percipi potest in locis obsessis pestem non necessario oriri a fame, sed Deum posse illis obsessis & bellum, & famem, & pestem simul immittere, ita ut unum non sit causa alterius, sed singula suas proprias ac diversas causas habeant ab uno Deo diversimode immissas. Tandem ergo concludentes, dicimus cum Liddelio (*lib. 3. de febr. cap. 2.*) ex pravis alimentis per se pestem non oriri, sed febres pestilentes privatas: ex accidente vero, quia corpora ad pestem suscipiendam disponunt, causas pestis secundarias dici posse. Huic conclusioni etiam non repugnat citata Erasti historia, nam illa ex putrescentium carnum esu non probat genitam fuisse pestem, seu aliquod pestilens venenum, sed tantummodo morbum communem putridum, ac lethalem iis qui illas carnes edissent; neque de pestiferis signis, nempe bubonibus, anthracibus, vel exanthematibus, ut neque de contagio, ullam facit mentionem. Neque repugnat historia Obsequentis, qui dicit, ex comestione piscium putrescentium generatos fuisse morbos pestilentes, (forte febres malignas, dysenterias, aliosve similes) minime vero pestem: quam etsi expresso

verbo etiam nominâsset, tamen nonnihil concedendum fuisset Scriptori non Medico, sed Historico. Etiam non repugnat Galeni auctoritas, colophonis loco, ex 2. *de nat. hum.* citata, nam Galenus ibi in toto commentario loquitur de aliis morbis communibus, non vero de peste, cuius ne minimam quidem mentionem facit: hæc sunt illius verba: *Qui in Aëno, tempore maximæ famis, vescebantur leguminibus, ii cruribus debilitabantur: qui vero erva edebant, hos genuum dolor corripiebat: neque hoc nos ignoramus, cum in fame quidam frumentum semiputre coacti manducare essent, in communem communi de causa incidisse morbum: aliquando etiam cum usus infecta aqua esset totus exercitus, similiter afflictos omnes milites fuisse.* Exemplum super hæc Galeni verba petere licet ex Polybio, 3. *Hist.* ubi dicit, totum Hannibalis exercitum multa mala perpressum, a pravo victu cachexia & λιμοψωρωι (id est, scabie e fame orta) laborâsse. Galenus etiam, *lib. de cib. boni & mali succ.* ut & 1. *de differ. febr. cap. 3.* non dicit pestem, sed morbos pestiferos ex pravo victu oriri, quod fieri posse etiam nos concedimus. Ratum igitur esto, saltem nullam internam humorum putredinem, qualiscunque illa fuerit, pestilens venenum; & veram pestem generare posse. Nunc videamus quid possit externa putredo.

4. Cadavera, sive hominum, sive aliorum animalium, putrescentia pestem non generare, docent multæ magnæ strages; post quas talis cadaverum inhumatorum putrefactio nullas pestes induxit. Nostris temporibus, anno 1642. in agro Juliacensi maxima strages facta, & præter Weimerenses (qui victoria potiebantur) ad minimum octo millia militum Cæsariorum occisa sunt, præter majorem adhuc famulorum, rusticorum, aurigarum, puerorum, & mulierum numerum, atque equorum copiam innumerabilem: corpora inhumata sub dio computruerunt, maximo cum fœtore, nulla tamen pestis insecuta est. Sic in Germania, durantibus his nostri seculi crudelissimis bellis inter Cæsarianos & Suedos, etiam plurimæ maximæ strages factæ sunt, nulla peste subsequente. Idem quoque alias sæpe contigisse, ex historiis constat. Si aliquando ex fœda cadaverum putredine aliqui morbi oriantur, illi vel erunt putridi simpliciter, vel putridi maligni, ac pestilentes privati, non autem vera pestis. Liquet id ex historia Paræi citata, qui ex cadaveribus in puteum projectis, dicit multos tanquam peste interiisse: non dicit simpliciter *peste*, sed *tanquam peste*, id est, morbo tali, quem propter malignitatem assimilat pesti. Idem quoque liquet ex altera Paræi, ut & Foresti historia, qua singuli describunt pestem inductam ex teterrimo fœtore balenæ in littore putrescentis, quam pestem dicunt tantum invasisse proximos accolæ. Ubi ambos per *pestem* intellexisse febres, vel morbos pestilentes privatos, ipse eventus docet, nam vera pestis contagio se ulterius propagâsset: neque facile mihi quispiam persuaserit, veram pestem in unico solo pago sedem figere, eique immori. Præterea sciendum, post magnas hominum strages, sæpe magnam cœlestem plagam,

nempe pestem a summo Deo immitti, qua tanti homicidij peccata vult punire, non quod illius plagæ causa ex putredine cadaverum oriat, sed ex venenato inquinamento, quod ab ultrice Dei manu descendit. Quam etiam causam, non vero locustarum putredinem, agnoverunt pestes illæ ex D. Hieronymo & D. Augustino citatæ: nam in præcedentibus referunt magni illi Viri, summum Deum maximas plagas in Africam & Judæam, & inter cæteras, tantam locustarum copiam immisisse, quæ non arborum solummodo, sed omnium frugum & herbarum folia, fructus, ac cortices consumerent atque deperderent; quibus locustis tandem ventorum turbine simul in mare transportatis ac suffocatis, & inde rursus in littora ejectis, successisse alias duas maximas plagas, famem nempe & pestem. Hanc autem pestem non ex locustarum putredine processisse (hæc enim solummodo potuit esse causa secundaria, corpora labefactans, & ad pestem facile suscipiendam disponens) sed cœlitus demissam fuisse, vel cæcus videat. Nam locustæ illæ in plagam hominum eodem modo immissæ fuerunt, sicut tempore Pharaonis, *Exodi 8*. cyniphes & muscæ in Ægyptum missæ sunt; ut & locustæ, *Exodi 10*. quæ similiter super terram devorârunt omnem herbam: & Pharaone nondum resipiscente, Deus alia nova plaga percussit omne primogenitum in Ægypto, *Exodi 12*. quæ percussio non fuit orta a plaga præcedente, seu a locustis, sed de novo a Deo fuit immissa. Idem quoque de illis citatis pestibus judicandum est: nam hoc modo verificatur Verbum Dei, qui minatur se inobedientibus, & verba Legis non custodientibus, immissurum omnes plagas Ægypti, ut ex Deuteronomij *cap. 28*. citavimus problemate primo: quæ plagæ non producebantur una ab alia, sed singulæ seorsim a Deo immittebantur, quemadmodum illud ipsum in citatis quoque pestibus factum fuit.

5. Evaporationes quasdam putridas & malignas interdum a graviore putredine etiam venenatas fieri posse, concedimus, sed minime pestilentes fieri, aut pestem generare posse. Docent id citatæ latrinæ & antiquæ cloacæ, quarum halitus proxime adstantes tantum afficiunt, neque contagio suum virus ulterius diffundunt, neque unquam bubones, anthraces, aliudve pestilens symptoma producunt, imo isti foetori assuetos plane non afficiunt, ut apparet in iis qui talia loca purgare solent. Idem quoque intelligendum de puteo illo Guainerij, in Campania aperto, cujus halitus tantum proxime adstantes interemit, non alios, neque contagio diffusum fuit virus. Qui post terræ motus ex terræ hiatibus exspirant halitus venenati, illi venenositatem suam non habent ex putredine, sed a profundissimis maximeque exitiosis mineris (antimonialibus, arsenicalibus, mercurialibus, vel aliis) e quibus sæpe emergunt: quod ex eo manifestum est, quia cum ex talibus mineris non prorumpunt, etiam nulla eorum venenositas percipitur. Sic anno 1640. 4. Aprilis stylo novo, seu 25. Martij stylo veteri, nocte circa diluculum magnus terræ motus totum

Belgium & magnam Germaniæ partem concussit; hinc in Geldria, non longe a civitate Venloo, montem arenaceum disruptum, magnum hiatum fecisse intelleximus: sed a spiritu inde prodeunte vel exhalante nulla pestis aliusve morbus contagiosus vel venenatus excitatus fuit, imo nemo male habuit, propterea quod in illo & vicinis montibus nullæ latebant exitiosæ mineræ. Et posito, ab exitiosis mineris hujusmodi venenatos halitus exspirari, illorum tamen venenitas non erit a putredine, neque etiam inducet pestem, sed forte alios quosdam morbos venenatos ac malignos. Nam, teste Seneca, *lib. 6. quæst. nat. cap. 28.* varia Italiæ loca pestilentialem (id est, venenatum) halitum exhalant, sed absque ulla peste. Et Mercurialis testatur se plurimas, & venenatos spiritus exhalantes cryptas prope Romam vidisse, quæ tamen nullas pestes inducebant. At enim *dices*, post terræ motus sæpius tamen pestis subsecuta fuit, procul dubio, a spiritu venenato ex terræ hiatibus exspirante. Respondeo: *Primo*, inde non probari istum spiritum venenatum ex putredine ortum esse, vel in putredine consistere, de qua re quæstio nostra agitur. *Secundo*, terræ motum esse signum a summo Deo præmissum, quo, secundum suam misericordiam, peccatores ad resipiscentiam admonet, antequam indignationis suæ plagam super illos effundat, non vero esse causam pestis.

6. Aquarum foetidæ putridas exhalationes venenum pestilens non generare, testis est ipsa Hollandia, cujus maximæ urbes (imprimis Lugdunum Batavorum, Haga Comitum, Amsterdamum, & nonnullæ aliæ) inter plurimas plateas latos aquarum stagnantium ductus habent, qui æstate, propter aquæ corruptionem ac putredinem sæpe tantum foetorem exspirant, ut cum nautarum remis aut contis aqua commovetur, transeuntibus isti foetori non assuetis multoties nares obturare necesse sit: atque illa etiam aqua multi plebeji in istis locis ad omnes usus utuntur: Hollandi tamen rarius peste infestantur, ut & Zelandi, quorum aquæ non minorem mephitim redolent. Quantum ad Empedoclem, ille corruptas aquas emendando, a Salenutiis dicitur avertisse pestem, id est, morbos pestilentes, a foeda expiratione illius aquæ productos. Pestem fuisse, non Medicus, sed Historicus scribit, qui etiam febrem quartanam facile malam pestem appellaret, & inter pestem ac morbos pestilentes, aut alios quoscunque prave endemios morbos, nullam differentiam statuit. At non fuisse veram pestem quæ Salenutios infestavit, vel ex eo liquet, quia si hæc tanto tempore, & tot annis vel seculis ibi sævisset, usque ad omnimodam internecionem omnes incolas dudum delevisset, imo locum istum diu antea omnes homines fugissent & deseruissent. Aquas vero ex immaceratione cannabæ vel lini putrescere ac venenatas evadere concedimus; pestilentes tamen non fieri, inde docemur, quia non sunt contagiosæ, nec alios lædunt quam qui illas bibunt, aliove modo intra corpus assumunt: imo impune eas nudo corpore absque ulla minime noxa tractare licet,

dummodo per os corpus non ingrediantur.

7. Substantiæ ipsius aëris putredinem pestilentis seminarij causam aut genitricem esse, nemo facile probaverit: quia corruptio aëris est quidam motus, qui non potest excitari ab ipso aëre (nihil enim est causa sui ipsius) sed ab alio, quatenus scilicet quidpiam corruptum aëri admiscetur, quod quidem pravis qualitatibus eum inficit, sed tamen in propria substantia eum non corrumpit. Historia Capitolini & Ammiani nihil ad rem facit. Primo enim de historiæ illius veritate non parum dubitatur, nempe an spiritus ille venenatus ex aurea arca prodiens, pestem illam induxerit: nonnulli enim alij Historici, qui eandem pestem describunt, nullam illius causæ ex aurea arca prodeuntis mentionem faciunt. Astrologi quoque negant illam pestem inde ortam fuisse, sed illam potius conjunctioni Martis & Saturni, quæ tunc temporis facta fuit, acceptam ferunt. Credibile esse posset, ab halitus illius venenositatem adstantes fuisse interemptos, sed de ejus pestilitate non sine ratione dubitatur. Verum posito casu, pestem ab illo halitu ortam fuisse, historia tamen nihil scribit, e quo colligi possit, spiritum illum pestilentem fuisse aërem in substantia putrefactum, aut aliquid ex aëris putredine productum. Nam aërem, licet diutissime conclusum, nullam in substantia putredinem contrahere, unde pestis oriri possit, experientia demonstrat. Prope antiquissimam arcem Noviomagensem, & in variis territorij Noviomagensis partibus, plurimæ inventæ sunt, & adhuc quotidie inveniuntur urnæ ferales, calce exactissime occlusæ, profunde in terra sepultæ ante mille & quingentos vel sexcentos forte annos, (quo tempore Romani ibi sedem fixerant, & Imperium tenebant, quibus mos erat cadavera comburere, & cineres urnis exceptos sepelire) aërem tamen ex illis urnis tot seculis exactissime conclusis prodeuntem, ne minimam quidem noxam ulli hominem intulisse, animadversum est; ego ipsemet earum quinquaginta noviter inventas, & mihi dono datas, horæ spatio aperui, sine ullo damno. Præterea etiam sepulchra profundissima exactissime clausa, in eodem territorio multa inventa sunt, in quibus cadavera non concremata ab iisdem Romanis deposita fuisse, ex adjacentibus nummorum aliorumque indiciorum signis inventum ac perceptum est, e quibus tamen sepulchris apertis exiens spiritus nulli unquam noxius fuit, cum tamen ille aër (si unquam alius) in talibus sepulchris tot seculis conclusus, non tantum a sua ipsius, sed etiam a cadaverum putredine, malignam venenositatem acquirere debuisset. Cryptæ quoque subterraneæ variæ, ab iisdem Romanis olim fabricatæ, nunc casu inventæ & apertæ, nulli damnum intulerunt. Ante paucos quoque annos Arnhemii, in angulo quodam Templi, sepulchrum valde antiquum, & in eo arca argentea exacte clausa inventa est, alicujus magni Ducis Geldriæ cor inclusum continens, verum neque ex sepulchro, neque ex arca illa expirans aër ulli noxius fuit. Ultrajecti anno 1648. tria antiquissima Romanorum

sepulchra prope Ædes Papales casu eruta vidimus, quæ (quantum ex adjacentibus nummis colligi poterat) per mille & quadringentos annos conclusa fuerant: item paucis annis post, in Templo D. Petri casu erutum vidimus sepulchrum Bernulphi Episcopi, ultra quadringentos annos lapideæ cistæ inclusi; e quibus sepulchris exspirans aër nemini obfuit: certissimum signum, aërem diu conclusum non putrescere, multo minus a putredine venenositatem pestilentem contrahere. Hæc ad refutationem istius opinionis, quæ ex putredine veneni pestilentis originem deduci existimat, sufficere arbitramur: qua de re adhuc nonnulla alia videri possunt annotatione sexta sequente, & qui plura hac de re scire cupiet, legat Sennerti *de febr. lib. 4. cap. 1.* Pro conclusione tandem subjungemus rationes & verba Fernellii, *lib. 2. abdit. cap. 12.* quibus docet pestem ex nulla putredine, sed ex peculiari venenata qualitate, oriri. *Si quis ex vobis, inquit, contentiose asseveret putredinem causam esse pestilentiae, sed quæ tamen non una semper sit & ejusmodi, verum nunc illi, nunc alteri animantium generi perniciosa; necesse est fateatur malignam hanc esse, quæ huic illive præcipue adversetur. Id autem quid aliud est quam venenum, tota substantia, non manifesta qualitate insensum? Nemo enim explicare posit, quis modus, aut quæ ratio sit ejus putredinis, quæ vel bobus, vel ovibus, vel hominibus solis sit infensa. Id si nec dilucide exprimi, nec animo percipi potest, debet in eorum genere censer, quæ cæca, obscura, & abdita nuncupamus, & tota substantia contraria sunt, totoque genere deleteria, quæ nec ab elementis, nec ab eorum qualitatibus fluxerunt. Itaque, quicquid afferatur, omnis pestilentiae cæca & delitescens est causa, & aliunde quam ex primis qualitatibus, aut ex putredine profecta.* His ita dictis, mox subdit, quod illa a cœlo defluat. Paulo inferius sic pergit. *Cum peste, inquit, correptus solo spiritus halitu, aut excrementorum exspiratione assidentes vel integre sanos labefactet, hique vestibis contagium longius exportent, reserventque diutius, constat hanc non simplicem putredinem, sed multo immaniolem perniciem esse, quæ tenui, eoque admodum repentino aëris inquinamento tenetur, hancque alio quovis veneno expeditiorem. Non enim si quis toxicum ebiberit, aut sit a scorpione demorsus, halitu alios inquinet. Reliqua symptomata si diligenter expendis, pulsum parvum & obscurum, animi defectionem, syncopem, vomitionem assiduam, jactationem cum vigiliis, omniaque nullo fere sensus dolore; quis vestrum hæc non potius veneni, quam putridi caloris sobolem dicat? &c.* addit: *Si illarum febrium urinæ sanis sint simillimæ, fieri nequaquam potest ut in vasis mala putredo subsistat, quæ interitus sit causa, sed latet nonnihil gravius pestilentiusque putredine, quod nimirum cordi totius substantiæ repugnantia & dissidio adversum sit, & tanquam deleterium.* His verbis, aliisque multo pluribus, citato capite videndis, Fernellius abunde docet pestilens venenum e nulla putredine oriri: quod ipsum quoque paucis solidisque verbis significare voluit Joannes Juvenis, *in epistola*

*ad Braklemium, ubi sic inquit: Pestis diversissima est ab aliis morbis quibuscunque, quam nulla humorum in nostro corpore immoderatio, nulla intemperies profert; nulla intestina putredo, ingestorumve corruptela gignit: non esculentorum potulentorumque commune vitium, non paludum, stagnorum, barathrorumque pædor, pestem epidemiam efficiunt: nulla graveolentia quam expirant cadavera, cæmeteria, foricæ publicæ; non tinctorum cortinalia, cerdonum alutariorum proluvia, aliave ulla mephitis, pestem in orbem diffundunt, nisi e sublimi inficiantur, & inde noxam hauriant.*²⁶ Franciscus Plempius, *lib. de Peste, pag. 2.* multis solidissimis rationibus etiam probat putredinem non esse causam pestis: quod ipsum splendide docet Carolus de la Font, *dissert. de pest. 1. cap. 8.* ut & Palmarius, *de febr. pest. cap. 5.* Cum quibus consentiunt, Columba, *lib. 1. de pest. cap. 31.* Saracenus, *lib. de peste, cap. 2.* Valleriola, *in appendice ad loc. comm.* & Taurellus, *in methodo prædict. med.*

Problema V.

Quinti problematis affirmativam confirmare videtur Hippocrates, qui *aphorismorum sect. 3.* plurimos morbos a tempestarum constitutionibus produci docet: & speciatim *3. epidem. text. 3.* annum austrinum & humidum sævissimam pestem generasse scribit: quod ipsum confirmans *lib. de aëre, aq. & loc. ait,* austrinas cœli constitutiones esse morborum pestilentium causas. Hunc sequitur Galenus qui per το θεlov Hippocratis nihil aliud intellexit, quam aëris constitutiones & *2. de differ. febr. cap. 4.* scribit pestilentes morbos oriri necessarium esse, cum aëris temperatura ad caliditatem & humiditatem conversa fuerit. Aristoteles, *1. problem.* docet, austros siccos & nihil humentes procreare febres pestilentes. Avenzoar a sicca constitutione pestem fieri scribit. Rases æstate & autumno vehementer calidis & aridis existentibus, pestem maxime dominari ait. Titus Livius, *decad. 4. lib. 1.* narrat Romæ magnam pestem factam fuisse propter ingentem siccitatem: qualem pestem etiam describit Nicephorus, *lib. 15. cap. 10.* Virgilius refert in Creta, ob calidam & siccam constitutionem, pestem contigisse. Ab altera vero parte alia multa obstant, quibus evincitur nullas tempestatum constitutiones pestem generare. Concedimus quidem, austrinas & humiditas constitutiones multas putredines inducere, siccas vero & calidas spiritus incendere, sanguinem & humores inflammare, bilem augere & exacuere, ac utrasque multos & graves morbos, imo etiam malignos ac pestilentes producere, sed veram pestem generare negamus. *Primo,* quia pestilentis causæ ratio non consistit in caliditate, siccitate, aut humiditate, vel ex his procedente putredine, sed potius in peculiari aliqua venenositate manifestis qualitatibus & putredine longe diversa. *Secundo,* quia si constitutiones calidæ & humidæ, vel siccae, pestes inducerent, facerent illud semper, nam ejusdem causæ foret idem effectus: at contra, multoties animadversum est, austrinas, calidas & humiditas,

²⁶ Van hier tot einde Problema IV nieuw in 1687.

vel siccas constitutiones, etiam diuturnas, nullam pestem imo sæpe nullos morbos pestiferos excitâsse. Sic Fernelius, *lib. 2. de abdit. cap. 13.* dicit: *Annus ab hoc secundus, omnium quos majorum memoria notaverat, toto orbe ferventissimus, maxime tamen salubris obtigit.*

Tertio, quia si a prædictis constitutionibus oriretur pestis, ergo contrariæ, nempe aquiloneæ, frigidæ & siccæ, vel humidæ eandem extinguerent: at contra Titus Livius, *decad. 1, lib. 5.* pestilentem constitutionem ab ingenti frigore ortam describit: & Galenus, *de lib. prop. cap. 2.* scribit, furiosissimam pestem Aquileiam invasisse media hyeme, & ea de causa ingentem hominum stragem fecisse, quod media hyeme inter magna frigora morbus sæviret.

Fernelius, Joannes Juvenis, Platerus, Jo. Morellus, Riverius, alique præclari Medici testantur, animadversum esse, pestilentes constitutiones hyeme atque æstate, sicco & pluvioso cœlo, bene temperato ac inæquali, nulla præcedente temporum anni mutatione insigni, accidisse.

Quarto, quia si jam dictæ constitutiones pestilentiae seminaria generârunt, nulla pestis posset esse generalis, nam quæ calidas regiones invaderet, frigidas illæsas relinqueret, quæ locis humidis familiaris, siccis ignota esset, verum contra, non semel pestes generales, ac toti fere orbi (tam calidis, quam frigidis; tam humidis quam siccis regionibus) communes sæviisse, notum est, quæ integras provincias immanissime devastârunt, cum tamen aëris nulla maligna alteratio aut putrefactio fuerit animadversa: qualem pestem anno 1348 contigisse scribunt Guido de Chauliaco & Matthias Villanus, quæ totum terrarum orbem peragravit, & a nulla temporum anni tempestate mitigata fuit, sed per integros annos tanta cum sævitie perduravit, ut ex quatuor mortalium partibus fere tres sustulerit. Quales alias duas sub Marco Antonio fuisse referunt, quibus maxima humani generis pars extincta fuit: qualem etiam anno 1450 contigisse tradunt. Verum, his ita se habentibus, quid tandem respondebimus ad auctoritates Hippocratis, Galeni, aliorumque citatorum? Dicemus constitutiones austrinas, calidas, & siccas, vel humidas, posse esse causas pestis secundarias, quatenus corpora ad pestem facile suscipiendam disponunt, non vero primarias: atque de illis secundariis prædictos auctores forte loquutos fuisse. Sic etiam Fernelius, *lib. 2. abdit. cap. 12.* apertissime, & bene docet, anni tempestates regionumque constitutiones esse pestis causas remotas, non pestem inferentes, sed præparationem ad pestem facientes.

Pestilentia, inquit, *gravior evadit in regione putredis expirationibus infecta, quam in sicca atque pura: rursumque gravior æstate, quam hyeme; & austrina tempestate, quam aquilonea; & inæquali intemperatoque cœlo, quam æquali & temperato. In summa gravior est pestilentia quæ epidemiis & endemiis constitutionibus permiscetur quam quæ pura solaque consistit. Ergo graves terrenæ inferioresque expirationes pestilentiam solæ non inferunt, ad illam tamen non parum præparant & excitant.* De his videantur adhuc

pauca annotatione septima hujus capituli.

Problema VI.

Sexti problematis negativam nonnulli defendunt eo argumento, quod nullum aliud venenum pestilenti veneno in vehementia & contagiositate simile, in tota natura existat, nec arte etiam efformari possit. Verum facillime evertitur horum opinio. Nam concesso, non dari aliud venenum pestilenti veneno simile, tamen ab ipsa peste contagiosum pestilens venenum desumi, idque aliis rebus immisceri, atque ita veneficia pestifera confici posse, docent ratio & experientia. *Ratio*: quia si peste ægrotantium spuma, aliaque excrementa, si pus & sanies ex anthracibus & apostematibus effluens, sæpe contagiosa sint, ac pestilens venenum in se contineant (quod suo periculo, se didicisse testatur Paræus, *de Peste, cap. 12.*) quare illa venefica unguenta, quibus talem pestiferorum illuviem, nec non carnes putridas cadaverum peste extinctorum, immiscere solent, contagiosa esse, & pestem multis aliis inferre posse, negabimus? Si in alio fomite pestilens venenum asservari, ac postea pestem inducere possit, quare non æque ab hoc venefico fomite pestis excitabitur? quam quidem credimus adeo furiosam esse non posse, quam si primario aëris vitio induceretur; neque etiam tam generalem, aut multis locis communem, sed tamen mediocrem. Rationi quoque favet *Experientia*, & historiæ testantur non semel quorundam sceleratorum hominum perfidiam eo usque progressam fuisse, ut interdum per pulveres, sed plerumque per hujusmodi unguenta venenata pestem disseminaverint: quales tres quatuorve insigniores historias descripsimus *lib. 3. cap. 3. annotat. 12.* Quales etiam plures apud Scriptores inveniuntur, ut apud Titum Livium *decad. 11. lib. 8.* Antonium Sabellicum, *Ennead. 4. lib. 4.* Dionem Nicæum, & Xiphilinum, *in vitæ Commodi Imper.* Antonium Portum, *lib. de Peste*; Paracelsum, *tract. 2. de pestil. cap. 2.* Herculem Saxoniam, *de plica, cap. 11. & 12.* Joannem Evvichium, *lib. 1, de Officio Magistrat. cap. 20.* Wierum, *de venef. lib. 3. cap. 27.* Michaëlem Saxonem, *in Append. Chronic.* Victorem de Bonagentibus, *de febr. pest. tract. 2. cap. 1.* Augenium, *tom. 1. epist. lib. 4. epist. 1. & de peste, cap. 3.* Petrum Droëtum, *lib. de pest. cap. 10.* Jordanum, *de pestis phænom. tract. 1. cap. 18.* Nicolaum Polium, *in Hemerolog. Siles.*

Explicatis & enucleatis jam his Problematibus, redeundum ad Annotationes.

II. Docuimus nunc, & satis superque demonstravimus, pestem ex solo Dei præcepto in mundum, vel deputata loca præternaturaliter immitti. Quod etiam animadvertens Hippocrates, dixit, inter alios morbos pestem το θεiov τι continere. Quidnam autem illud sit quod Hippocrates per το θεiov intellexerit, de eo valde dubitatur & disputatur inter præstantissimos Medicos. Galenus existimat

ipsum nihil aliud intellexisse, quam aëris constitutiones. Femelius, 2. *de abdit. cap. 12.* dicit esse abditam quandam & occultam qualitatem, a certis astrorum conjunctionibus productam. Augenius, Massaria, Altimarus, aliique plures, per το θεiov intelligunt excellentem putredinem, vel summum quendam putredinis gradum. Medici Astrologi intelligunt certas malignas siderum influentias. Sed nulla harum opinionum ipsius Hippocratis mentem tangit vel explicat. Nam si Hippocrates per το θεiov intellexisset aëris constitutiones, quare non omnes aëris constitutiones divinas, & morbos, inde productos, divinos appellavit? si abditam & occultam qualitatem, quare non omnes huiusmodi occultas qualitates (quales multis venenis, magneti, aliisque rebus insunt) divinitatis titulo donavit? si magnam & excellentem putredinem, quare non omnes insignes putredines, quales in febribus petechialibus, aliisque putridis malignis, in variolis, dysenteriis epidemiis contagiosis, multisque aliis morbis deprehenduntur, etiam divinas esse dixit? si malignas siderum influentias, quare benignos influxus ab iisdem sideribus manantes, divinos non appellavit? Quapropter nos arbitramur, Hippocratem per το θεiov intellexisse causam quandam morbificam, præter naturæ ordinem ac potentiam, a Diis e sublimi immissam, vel in & ex aëre de novo ab ipsis suscitata, cujus essentia nec in certa elementorum mistione, nec in manifestarum qualitatum intemperie, nec in magna aliqua putredine consistit, sed in novo quodam veneno, præternaturaliter a Diis in hoc sublunari mundo suscitato, cujus veneni processum describemus sequenti capite. Sic etiam ex sententia Fernellii, *lib. 2. de abdit. cap. 12.* causa pestis est aëris quoddam inquinamentum coelitus dimissum, hominum naturæ penitus insensum & prorsus inimicum, ab intemperie & putredine longe diversum; sed usque adeo occultum, & a sensibus alienum, ut ejus natura nos prorsus lateat, inopinanterque feriat; nec unquam nisi effectis & eventis deprehendatur.

III. Pestilens inquinamentum quia venenum est, hactenus occultum & incognitum fuit, nec ab ullo Medico perfecte describi potuit, quia venenorum plerorumque natura occulta est. Illud autem inquinamentum esse venenum, ex eo liquet, quia habet veneni effectus (qui sunt, corpus citissime malo modo afficere & mutare, corrumpere, mortificare, nigrum, lividum, & diffuens reddere, maculis conspergere, &c.) & illam veneni proprietatem, quod curetur alexipharmacis. Hinc Galenus, *in comm. ad Hippoc. lib. de nat. hum.* dicit, illud nocere substantiæ proprietate: & *lib. de theriac. ad Pison.* illud clare nominat venenum. Sic etiam Oribasius, *lib. 6. cap. 24.* & Aëtius, 2. *tetrab. 1. cap. 94.* illud exitiosum ac venenosum appellant. Horum aliorumque Veterum, de pestilentis inquinamenti occulta venenositate, opinioni maxima pars doctissimorum Neotericorum subscribit, nempe Fernelius, Hercules Saxonia, Oddo de Oddis, Hollerius, Forestus, Julius Palmarius, Gentilis, Nicolaus Massa, Mindererus,

aliique plurimi, inter quos Joannes Juvenis, in epist. ad Braklemium, sic inquit: *Pestis neque præcavetur, neque demitur medicamentis primarum secundarumve facultatum vi instructis, cum morbus sit occultus, & a natura ipsa involutus, etsi ab obviis rebusque evidentibus credatur nasci, multorumque talis de peste inoleverit opinio.* Etiam Sennertus, *lib. de peste*, ita scribit: *Qualis sit specifica veneni pestilentis natura, & causa, nemo unquam explicare potuit; & profecto talia sunt quæ latent animos temperatos, illudunt curiosis.* Hermetici, ab effectuum aliqua similitudine, hoc inquinamentum assimilârunt veneno napellino, arsenicali, dipsadis, aliisque similibus, ut occultam ejus naturam saltem aliqua comparatione nonnihil illustrarent. Contra vero Altomarus, Conciliator, Massaria, Thomas Minadous, Augenius, Antonius Portus, Eustachius Rudius, aliique horum sectatores, dicunt inquinamentum illud non esse occultum, sed manifestum, ortum scilicet ex insigni putredine, quam statuunt tam in aëre, quam in humoribus, vel sponte naturæ; vel ab astrorum influentiis talem fieri posse, ut inde pestilens inquinamentum produci queat. Profecto longissime errant, qui occultum inquinamentum manifestare volunt per aliud æque vel magis occultum, nempe per insignem vel excellentem putredinem, id est, occultum vel ignotum putredinis gradum, cujus nec formam, nec modum, nec processum, nec locum, ullo calami acumine depingere vel describere noverunt; quæ qualiscunque putredo etiam ipsamet ab isto inquinamento primitus inducitur, ut latius docebitur sequenti capite IX. Sed horum opinionem nos paulo ante, Problemate quarto, satis refutâsse existimamus.²⁷ Similiter etiam hodierni nonnulli Philosophi nimis animose promittunt, se hanc obscuritatem claram reddituros, & explicaturos, per minimas particulas aculeatas, striatas, unciatas, pungentes, aliove, nescio quo, modo dispositas; cum interim, dum aliis plus sapere videri volunt, nil nisi inania verba & meras tenebras effundant, alioque, novo quidem, sed non minus obscuro, termino rem magis implicant, quam extricent, nec istarum particularum generationem, conjunctionem, causam congressus & motus, operationes, &c. describere queant, ut nec qualis sit illarum, & qualium commistio, aut commistionis causa ac differentia cum soli boves, qualis cum solæ oves, qualis cum soli feles (inter quæ bruta speciatim pestem sæviisse, aliis animantibus a peste prorsus immunibus, observatum est) qualis cum soli homines peste infestantur. Quæ omnia cum isti Philosophi per suas minimas particulas minime explicare possint, cogentur, una cum cæteris ad obscuritatis asylum, scilicet occultam veneni pestilentis qualitatem, rursus confugere. Ad quod asylum etiam redeundum erit Athanasio Kircheri & aliis ejus asseclis, qui novo ingenioso commento divortium ab illo facere volentes, totam pestilentis veneni occultitatem minimis bestiolis dilaniandam ac devorandam objecerunt: hanc quippe obscuritatem novo lumine illustraturi, dicunt, venenum pestilens

²⁷ Van 'Similiter' tot het einde van Aantekening III is in 1665 toegevoegd.

esse congeriem minimarum bestiarum, seu animalculorum invisibilium, per aërem volitantium, quæ corpora humana per inspirationem, aut poros subeuntia, eorum partes corrodunt ac corrumpunt, ex iisque ad alia corpora evolitantia, seu ad alia quocunque modo delata, & quasi contagio propagata, etiam illa inficiunt, corrodunt, & corrumpunt, sicut priora e quibus exiverunt: ab horum vero injuriis maxime vendicari, & præservari illos qui luculentis exstructis ignibus eorum alas pedesque (forte etiam rostra & dentes) exurunt, ut interius volitare & corrodere nequeant, vel per suffumigia aut alexipharmaca penitus illa suffocent, & extinguant. Atque sic illi hæc & alia mille similia somnia sibi fingunt (quæ omnia hic referre nimis longum foret) eaque tanquam nova quædam oracula publice exhibent, cum interim animalculorum istorum nec generationem, nec generationis causam & modum, nec eorum constitutionem aut formam, imo denique nec unum ex illis, vel demonstrare, vel certis rationibus probare valeant.

IV. Pestilentem labem a Deo immitti, nec ab ullis naturalibus causis produci, præter illa quæ jam diximus, etiam alia sunt quæ id docent. 1. *Morbi vehementia & pernicies*, quæ tanta est, ut ex nulla rerum sublunarium mistione vel putredine tam exitialem & vehementem morbum produci posse, certum sit. 2. *Veneri pestilentis effectus*, qui tam exitialis ac furiosus est, ut sæpe eodem momento homines invadat, inficiat, & occidat, quod nullis naturalibus morborum causis internis concessum est, cum omnes, ut effectus suos edant, majore tempore opus habeant. 3. *Magnitudo contagii*, quod tantum est, ut nullum e naturalibus causis productum contagium ei assimilari possit. 4. *Morbi communio*, nam pestis, præter naturalium morborum consuetudinem, omnibus ætatibus, sexibus, temperamentis, regionibus, anni temporibus, & tempestatibus communis existit.

Verum etsi prima labes, seu primum pestilens seminarium a summo Deo aëri immittatur, non est tamen existimandum, illud necessario esse aliquid quod excedit in magna quantitate, sed potius id esse exiguum quid, pessima summeque venenosa qualitate maxime noxium, in & ex ipso aëre Dei verbo genitum, quod, instar acerrimi fermenti, sese dilatans, aërem hic illic certo modo corrumpere, ejusque multis particulis peculiarem quandam veneni speciem, hominibus, aut interdum his illisve brutis animalibus, speciatim infensam imprimere, atque ita se longe lateque diffundere potest. Ita ut quamvis prima venenata corruptionis causa a Deo immittatur, ipsa tamen venenosa ac maligna corruptio, aëri, aquæ, alimentis, aliisve rebus impressa, sit illæ quæ morbum proxime infert, & corpora animalium inficiendo corrumpit. Talis autem aëris aliarumq; rerum corruptio a nullis venenatis expirationibus arsenicalibus, sulphureis, mercurialibus, antimonialibus, aliisve (quales interdum e venenatis mineris, aliisve terræ visceribus erumpunt) quod strenue defendere conatur *Christophorus de Cock* van Kerckvvijck, *libello suo Belgico de Peste*: ut nec ab

ulla putredine fieri potest;²⁸ quamvis id Thomas Willis, alique varii sentiant ac inculcare nitantur: quamvis etiam Carolus de la Font, illud ipsum longo sermone multisque rationibus probare studeat. *1.dissert. de peste, cap. 9. 10. 13.* quorum opinionem abunde refutavimus *problem. 1. et. 4.*

²⁹ V. Dico, *aërem inquinat*, quia cum pestis sit morbus communissimus, ejus causam aëri, qui omnium maxime communis existit, & cujus usu nemo carere potest, inesse, plane necessum est. Hujus talem dat rationem Galenus: ³⁰ *Aër, inquit, cum naturæ existat volatilis, ac totaliter spiritualis, corpora porosa, aërea, & spiritualia, sive bona, sive mala, salubria vel insalubria fuerint, pari subtilitate permeat ac facilitate.* Sic etiam Hippocrates veræ pestis causas in solo aëre statuit: ³¹ *nam lib. de nat. hum. text. 8. & 9. sic inquit: Morbi fiunt partim a vivendi ratione, partim a spiritu, cujus attractione vivimus: utrosque hoc modo discernes. Vbi multi homines uno morbo corripuntur eadem tempestate, in id referenda causa est, quod sit communissimum, quoque maxime utuntur universi, hoc est quod spiritu attrahimus: tunc enim victum cujusque nostrum nequaquam in causa esse manifeste constat, cum morbus omnes juxta attingit, tam iuvenes, quam senes, tam fœminas, quam viros, tam vinum, quam aquam bibentes, tam qui mazam, quam qui panem commanducant: ergo non fuerit victus ratio in causa, cum homines quocunque victu utentes in eundem incidunt morbum.* Secundum hanc Hippocratis sententiam etiam bene dicit Willisius, *lib. de febr. cap. 12. Rationi consonum videtur, ut ab eodem fonte, quo vitæ communis pabulum, etiam necis haud minus diffusæ initia petantur: eadem nobis respirandi aëris necessitas, ac piscibus in aqua degendi incumbit necessitas: nam sicut piscium catervatim morientium aquis veneno infectis lues adscribitur; ita homines sine causa manifesta e clade epidemica occumbentes, nil præter aëris inspirati labem interimere potest.* Igitur corruptio venenata quæ pestem infert, in aëre quærenda est, quo nemo carere potest, & qui vel purus, vel quocunque modo infectus, etiam invitis, hauriendus est. Male nonnulli etiam in alimentorum pravis qualitatibus primam pestis causam quæsiverunt, cum inde quidem pravi & epidemii, ac multoties etiam contagiosi morbi excitati fuerint, sed nunquam pestis inde orta sit (ut paulo ante, *problem. 4.* latius explicavimus) nam alimenta prava sunt tantum causæ adjuvantes, quæ corpora ita disponunt, ut a corrupto aëre facile infici possint: & ipsa etiam alimenta pestilenti tempore haud parvam pravitatem a corrupto aëre plerumque consequuntur. Ita ut quocunque modo rem inspiciamus, prima pestis causa in aëre lateat. Hoc ipsum quoque afferunt Ludovicus Mercatus, *de febr. lib. 7. cap. de febr. pestil.* alique plurimi Medici. Talis in aëre constituta fuit causa illius crudelissimæ pestis, quam describit Homerus. *1. Iliad.* dum finxit Apollinem suis radiis, tanquam spiculis aut sagittis, pestilentiam e cœlo in Trojanum exercitum ejaculâsse: ut & illius acerrimæ pestis, quam longo sermone

²⁸ Het deel quamvis ... 9.10.13 is toegevoegd in 1687.

²⁹ in 1646 is het IV i.p.v. V.

³⁰ In 1646 zegt VD: Dico Aëris, id est, substantiæ ipsius aëris inguinamentum. Cum enim pestis sit morbus communissimus, ejus causam aëri, elemento maxime communi, inesse necesse est: cujus hanc dat rationem Galenus, Aër, inquit....

³¹ Het hele stuk van 'nam lib. de' tot het einde van Aantekening V is toegevoegd in 1687.

describit Theucidides: nec non illius quæ tempore Galeni longissima fuit: aliarumque plurium, integras civitates & regiones, instar venenatæ feræ, depascentium. Huic tamen opinioni contrarius videtur esse Galenus, *lib. 1 de differ. febr. cap. 3.* nec non *lib. de cibis boni & mali succi*, ubi dicit, pestiferos morbos etiam oriri ex prava victus ratione: & *com. in lib. de nat. hum. text. 4.* scribit, non recte statuere Hippocratem, morbos communes fieri solum ab aëre, quandoquidem etiam prava victus ratio, nec non vapores elati ex putridis aquis & speluncis, morbos communes facere possunt. Ad contrarietatis solutionem dicimus, Hippocratem recte primariam pestis causam in solo aëre statuisse, neque huic doctrinæ adversari Galenum, cum ex mala victus ratione, putridis vaporibus, & pravis exhalationibus, morbos communes ac pestiferos generari scribit: nam Galenus ibi non loquitur de vera peste, sed de morbis epidemiis pestiferis, qui a peste longissime differunt in causa, vehementia, velocitate, contagio, & curatione; interim tamen pestiferi appellantur, quia putridæ cujusdam venenositatis participes, & nonnihil contagiosi sunt, multosque occidunt, & virium dejectione, summa anxietate, deliriis, aliisque pravis symptomatibus proxime ad pestem accedunt. Sciendum præterea Hippocratem per morbum communem interdum intelligere veram pestem, cujus causam soli aëri primario inesse statuit; interdum alios morbos epidemios, quibus tunc etiam alias causas, humores & spiritus vel immediate, vel mediante aëre inficientes, adscribit. Galenus autem citatis locis intelligi potest de posterioribus epidemiis, non de vera peste. Denique possemus etiam dicere, Hippocratem loquutum fuisse de primaria pestis causa: Galenum vero, hac brevitate non contentum, etiam secundarias addere & describere voluisse, nempe pravum victum, putridas exhalationes, aliasque similes, quæ corpora ad pestem recipiendam disponunt & præparant. Verum his omissis, ulterius procedendum.

Illud aëris inquinamentum, de quo hîc agimus, multi hactenus nihil aliud esse putârunt, quam halitus venenatos & putridas expirationes aëri immistas,³² adde, quas arsenici, aut napelli similitudinem habere scribit Untzerus, *lib. 1. de pest. cap. 9.* Carolus de la Font, *in suis dissert. de pest.* illis solius arsenici naturam adscribit, easque ex mineris arsenicalibus suscitari, & sic per aërem longe lateque dispergi, hominesque inficere existimat; suscitari autem per Solis fervorem, terræ motus, ignes subterraneos, aliasve similes causas; non considerans fervere Solis singulis æstatibus contingere, atque nonnullis annis admodum urentes esse, cum tamen pestis rara sit, quin & multas sæpe æstates ferventissimas sine ulla peste transire: non animadvertens sæpe crudelissimas pestes suscitatas fuisse post diuturnas pluvias, atque etiam hybernis frigidisque temporibus (tales pestes describunt, Hippocrates, *3. epidem.* Wagnerus, *in chronic.* Sigebertus, *centur. 8.* Funccius, *in chronolog.* Erodoardus, *in chron.* Bonsinius, *decad. 1. lib. 8.* Fernelius,

³² In 1646 schreef VD: immistas, quorum opinionem problemate quarto refutavimus. Multi tantum certam aëris dispositionem, qua aptus redditur, ut venenum in corporis dispositis generet: quæ opinio a Mercuriali lib de pest 7. variis rationibus defenditur (editie 1646, p 37-38).

lib. 2. de abdit. cap. 12. aliique plures) quibus certe tales arsenicales spiritus ex mineris illis suscitari nequeunt: non observans quoque ignes subterraneos in Sicilia, Calabria, Neapoli, Islandia, aliisque variis locis, perpetuos esse, & pestem tamen, etiam in illis ipsis locis, rarissimam: & terræ motus plerumque sine ulla peste observatos fuisse: denique non inspiciens a tali arsenicali veneno bruta non magis immunia esse posse, quam homines, atque hinc omnia animalia in aëre viventia æqualiter ab eo infici & lædi debere, cum tamen plerumque solos homines infestet: dico, *plerumque*, quia observatæ sunt etiam pestes, quæ solas pecudes invaderent, ut ante dictum, *cap. 4. annot. 1.* Ulterior jam dictæ opinionis refutatio videatur *problemate quarto*. Multi judicârunt esse tantum certam aëris dispositionem, qua aptus redditur ut venenum in corporibus dispositis generet: quam opinionem Mercurialis, *lib. de peste, cap. 7.* variis rationibus defendit, quas splendide refutavit Sennertus, *lib. 4. de febr. cap. 2.* Multi ipsius substantiæ aëris putredinem: cujus opinionis nervos dicto *Problemate quarto* valde infregimus, eorum reliquias hic nunc penitus extirpaturi. Substantiam aëris putrescere posse, docent ratione & auctoritatibus. *Ratione:* quia illa quæ calida & humida temperie prædita sunt, prompte putredinem concipiunt: atqui talis est aër, ergo, &c. *Auctoritatibus:* quia Zoar, *cap. 4. juxta finem*, dicit aërem calidum & humidum promptissimum esse ad putredinem: & Avenzoar, *3. theisir. tract. 3.* ponit duo genera putredinis aëris, unum ex vaporibus, alterum in substantia propria. Hinc tandem concludunt, qualitatem pestiferam, ex substantiæ aëris putredine genitam, interdum adeo gravem esse, ut pestem faciat; interdum minus gravem, atque tunc producere alios morbos epidemios. Ex. gr. si excessus caloris & humiditatis levior fuerit, aër leviter putrescens inducet morbos epidemios leviores: si vero magnus fuerit, aër in substantia magnopere putrescens, generabit pestem. Verum si rem ipsam pensiore judicio trutinemus, videbimus hæc argumenta nullo solido fundamento inniti: quia nullus manifestarum qualitatum excessus ipsas elementorum substantias putrefacere potest: nam putrefactio solis rebus mistis competit, utpote per quam sit misti dissolutio, & elementorum vel a se invicem omnimoda separatio; vel quædam levis dissolutio, aliaque nova mistio. Ex. gr. in cadavere putrescente nullum elementum putrescit in sua substantia, sed exacta elementorum mistio dissolvitur, & singula, vel omnino separantur (atque tunc quod aëreum vel igneum ei inest, sursum ascendit; quod aqueum, defluit; aut in vapores resolvitur; quod terreum, terram petit) vel rursus alio novo modo simul miscentur, atque tunc generantur vermes, muscæ, apes, serpents, &c. Talis autem substantiarum separatio in ipsa aëris substantia, quæ simplex est, fieri nequit: nam in quas quæso partes dissolveretur? non in aqueas, igneas, terreas, quia nihil horum ipsi inest: non in minimas alienas particulas, quia singulæ minimæ

particulæ aëris sunt aër. Ergo in aëris substantiam non incidit ulla putrefactio. Vidit hoc ipsum Aristoteles, ac propterea, *sect. 25. probl. 20.* dixit, aërem non corrumpi nec putrescere. Et inter neotericos Sennertus, *prax. lib. 6. part. 3 cap. 2.* scribit, ipsum aërem, quatenus purum elementum est, nec putrescere, nec alio modo corrumpi posse. Profecto si aër vel alia elementa putrescerent in suis substantiis, subverteretur tota rerum natura, ipso Hippocrate id testante, qui, *lib. de nat. hum.* dicit: *si unum elementum putresceret, corrueret totum.* Nihil hîc ad rem facit quorundam effugium, scilicet, aërem modo sumi pro puro elemento, modo pro elemento una cum aliis rebus ipsi immistis: atque hoc posteriore modo illum in substantia putrescere posse. Respondeo: 1. externa illa quæ ipsi permista sunt, non esse de substantia aëris. 2. Cum loquimur de aëris substantia, tunc semper aër tanquam purum elementum sumitur; quod dicimus nunquam putrescere posse: Cum vero loquimur simpliciter de aëre: tunc interdum sumitur pro puro elemento; interdum pro elemento cum suis contentis: Si priore modo sumatur, tunc non putrescit: si posteriore modo, tunc substantia aëris etiam non putrescit, sed tantum pravi vapores aliaque heterogenea ipsi immista, & quasi unita, ab eo secessum faciunt, qui in rebus mistis putredo appellatur, quæ tamen putredo ipsam aëris substantiam minime corrumpit. Ita ut prædicta distinctio sit tantum inane diverticulum. Concludimus ergo aëris substantiam non putrescere, nec putrescendo pestis causam fieri posse, sed illam causam esse a putredine longe diversam, nempe substantiæ aëris corruptionem sine putredine, cœlitus demissam: quæ corruptio qualis sit, & quomodo fiat, nemo hactenus describere potuit, neque illud cuiquam revelare voluit Altissimus Deus: ac propterea mysterium hoc occultum manet, & Medicos illud explicare, & manifestare, ac frustraneo & nimis fastoso conatu per naturales speculationes rem divinam describere volentes, fere omnes in putredinis labyrinthum deduxit, quem quo magis ingressi, eo minus inde extricati fuerunt.

VI. Non sine ratione illam opinionē, quæ pestilens venenum e putredine extorquere nititur, Problemate quarto impugnativimus & deiecimus: nam præter ibi dicta, adhuc varia sunt quæ clarissime docent, illud nec in putredine consistere, nec ex putredine educi. 1. *Putredinis generatio*; quæ sit longiore tempore & gradatim, per excessum manifestarum qualitatum, imprimis caloris cum humiditate conjuncti; nec in momento simul fieri, perfici, venenum generare, ejusque effectum edere potest: at in peste sæpe nullus caloris, alteriusve qualitatis excessus animadvertitur, & cum ille adest, inde tamen pestis causa non dependet, nam alioqui febres putridæ ardentes forent omnes pestilentes, utpote in quibus calida qualitas maxime excellit. 2. *Morbi divinitas*: quia pestis est flagellum Altissimi Dei, quo homines præter Naturæ ordinem castigat: ergo non oritur a putredine, utpote quæ ordini naturæ inclusa est. 3. *Morbi invasio*:

quia æque invadit regiones salubres quam insalubres; æque, & sæpe magis corripit euchymos, optimis humoribus donatos, atque caco-chymos, pravis humoribus refertos: nulli sexui, nulli ætati parcit: frigid, calida, aliave quacunque tempestate, & quocunque anni tempore æqualiter grassatur: præterea tanta velocitate invadit, & gravissima symptomata inducit, ut nulla putredo tam cito fieri, nec ab ulla putredine tanta symptomata adeo repente excitari possint. 4. *Pestis signa*: quia sæpe nulla putredinis indicia ex pulsu, sanguine, urina, siti, fœtore, vel caloris intensione percipiuntur; neque etiam in externis sæpe talia reperiuntur, ut cum pestis cœlo temperato & æquali, vel media frigida hyeme invadit. 5. *Febris*: quæ, si lues hæc a putredine excitaretur, foret individuus pestis comes, cum tamen multoties contrarium evenire, usus doceat: præterea inter febres putridas, imprimis malignas, & pestem, nulla foret differentia. 6. *Pestis curatio*: quæ a putridorum morborum curatione longissime differt: nam in his requiruntur venæsectiones, purgationes, aliaque similia, quæ omnia in peste sunt maxime noxia, cujus curatio imprimis peragenda est alexipharmacis, quæ sæpe sunt calida, siccantia, adstringentia, obstruentia, ac proinde, putredini amovendæ minus idonea. Præterea morbi putridi maligni, & graves raro sanantur absq; ope convenientium remediorum; a peste vero innumeri evadunt citra ullius remedij usum, & præsertim citra usum eorum quæ corpus a putredinosa illuvie expurgant. Franciscus Valleriola, his & similibus secum diligentius examinatis, *in append. loc. com. cap. 2.* non sine ratione in hæc verba erupit: *Cum aliquis, inquit, integre sanus accessu ad peste correptum peste quoque inficitur, atque paucis post horis concidit; (quod fieri sæpe videmus,) aut cum quis a rabido cane demorsus in rabiem & ipse agitur, quis tam hebes sit, qui putredinem tam repentinæ mortis causam statuatur? nam quæ posset tam vehemens tamque perniciose putredo in hominem incurrere, sine alterius cujuspiam rei concursu, quæ tam cito hominem tollat? præsertim cum qui concidit, nec plethora, nec caco-chymia, obstructione ve esset correptus, sed bene valens, sanus, & vegetus, bonoque habitu præditus.*

Hic forte aliquis objiciet, si putredo non producat venenum pestilens, quare igitur necesse sit, tam in præservatione, quam in curatione, omnes putredines externas & internas, earumque causas summo studio evitare, impedire, corrigere, & auferre? Respondeo: æque rationem habendam esse causarum secundariorum, quam primariorum: putredinem autem esse unam ex causis secundariis, quæ corpora disponunt & apta reddunt, ad pestilens venenum facile recipiendum, sine qua aptitudine pestilens virus sine noxa in hominem incurrit, ab eoque mox repercutitur, sicut sagitta a clypeo ferreo.

Ex his omnibus, atque etiam ex illis quæ præcedentibus sex Problematibus, nec non annotat. 2. 3. 4. 5. dicta sunt, pensius consideratis, satis patet nimis anxios & timidos esse illos, qui præcedentium Medicorum

errori, de pestilenti putredine, se opponere non audentes, hanc a nobis propositam veritatem (de pestilentis seminarij principio cœlitus immisso) ambabus ulnis amplecti, & pleno ore profiteri verentur; sed ut præcedentes, circa pestem putredinosam errantes, e directo non offendant, & interim veritatem a nobis propositam etiam omnino non rejiciant, mediam viam eligere maluerunt, dicentes, tutius & commodius duas statui pestis causas; unam supernaturalem a Deo immissam; alteram naturalem, a sublunarium spontanea putredine, aliave corruptione excitatam: cum tamen in præcedentibus satis superque probatum sit, hanc posteriorem, ipsis naturalem appellatam, causam, non generare veram pestem, sed tantummodo morbos putridos, pestiferos, malignos, aliosve epidemios pravos.

VII. Causas illas, quas secundarias appellamus, corpora ad pestem solummodo præparare, nihil vero per se ad veneni pestilentis generationem facere, quotidiana experientia docet. Maligni siderum influxus pestem non inducunt, sæpius enim facti fuerunt nulla peste subsequente: nec benigni influxus pestem avertunt, cum his enim non semel invasisse, docuimus problemate secundo. Aëris fervores maximos, ut & ventos meridionales, siccitates, ac hyemis tepores, ut plurimum animadversum est nullas pestes excitasse. Exemplo est annus 1558. quem Medici & Historici istius temporis referunt, non tantum ipso vere, sed etiam tota æstate atque autumno fuisse calidissimum & siccissimum, nullas tamen tunc pestes, verum solummodo febres varias, maxime intermittentes & diuturnas, minime lethales, per totam Europam viguisse. E contra vero absque fervida, & sicca tempestate, & sine ulla aëris inclementia pestem nonnunquam invadere, observavit Platerus, *prax. tract. 2. cap. 2.* Sic etiam Fernelius, *lib. 2. de abdit. cap. 12.* testatur nonnunquam hyeme media cœpisse pestem, æstate solutam, sæpeque ardentes æstates ab omni peste vacuas fuisse. Radzivilius, *in Itiner.* meminit pestis, quæ mensibus Decembri, Januario & Febuario maxime sæviit, & æstivis caloribus soluta est. Similiter quoque Joannes Morellus, *de febr. purp. cap. 3.* dicit, se non raro observasse, flante Borea pestem ferocius in suos cives excanduisse, pluresque aquilonea tempestate morbo correptos fuisse: & paulo post inquit, Cabiloni post hyemem siccam & aquiloneam successisse ver temperatissimum ac saluberrimum, quod tamen induxit pestem, & quidem tempestate aquilonea, ac puro sinceroque aëre existente. Huc accedunt exempla locorum, quæ etiam docent caliditatem & siccitatem per se nihil ad pestem facere: calidissima enim & siccissima illa Æthiopiæ ora quæ Nigir accolit fluvium, teste Scaligero, pestis plane expers est. Sic in Ægypto pestis dominium caloribus magnis extingui tradunt: Etiam Hispania, licet calidissima, rarius peste infestatur, neque ea tam vehementi ac multis aliis in locis. Exhalationes quoque fœdas ac putridas ad hanc luem primario nihil facere, docent loca hujusmodi exhalationibus perpetuo obnoxia,

in quibus tamen non perpetua, sed rarior pestis observatur, ut dictum problemate quarto. Non obstat quod hîc nonnulli objiciunt, in Cayro, Ægyptiorum urbe, pestem fere esse continuam, (teste Prospero Alpino, *de medic. Ægypt. lib. 1. cap. 15.*) & Sardiniam insulam, ob malignas exhalationes, continuis pestilentibus morbis subjectam esse, teste Pausania, aliisque Geographis. Dico, in Cayro, non ob pravas exhalationes isti loco familiares pestem fere perpetuam sedem fixisse, sed ob contagium, quod non tantum incolæ sibi mutuo communicant, sed etiam forinsecus ex Syria, Græcia, Barbaria, aliisque adjacentibus locis, peste frequenter infectis, eo defertur, quemadmodum idem Prosper Alpinus, *citato loco*, id fieri testatur: & quia a solo contagio, sine primario aëris vitio, suscitatur, illam pestem valde exiguum nulliusque momenti esse. De Sardinia dico, consuetas putridas exhalationes istius insulæ, continuos quidem inducere morbos malignos ac pestiferos, sed non veram pestem, ut ex eo patet, quod nemo, ratione contagij, insulam illam fugiat, neque commercia ibidem sileant.³³ Hæc igitur omnia silentium injungent Carolo de la Font, qui *dissert. 1. de pest. cap. 16.* ab hisce etiam seminaria pestis suscitari, longo sermone inculcare nititur, & inter potissimas enumerat ignes subterraneos, quam opinionem paulo ante *annot. v. refutavimus*.

VIII. Solæ conjunctiones Saturni, Jovis & Martis, ad inductionem pestis facere creduntur: habuimus autem anno 1635, 27. Sept. conjunctionem Jovis & Martis in signo Leonis; sequenti vero anno 1636, 20. Octobris, conjunctionem Saturni & Martis, in signo Virginis; quæ conjunctio a multis pessima esse creditur, quia fit in signo humano: attamen circa tempus hujus ultimæ conjunctionis pestis nostra fuit in declinatione. Quapropter hujusmodi conjunctiones non esse magni faciendas, neque ad pestis inductionem quicquam facere, demonstravimus problemate secundo,³⁴ & in principio præcedentis annotationis septimæ.

IX. Animi motus per accidens tantum ad pestis inductionem juvant. Ira humores & spiritus vehementius exagitat, confundit, & excalefacit, sicque eosdem ad pestilens venenum facile suscipiendum disponit. Terror & metus intus omnia conturbant, & spiritus inordinate movendo, malignitatem corpus ambientem versus interiora alliciunt, & intus latentem in actum promovent. Hinc Thucydides dicit, in truculentissima illa, quam in sua historia describit, peste, mœstos metuque anxios præ reliquis periisse. Mœstitia cordis constrictione calorem & spiritus opprimendo: nimia vero ac subita lætitia spiritus nimis diffundendo ac dissipando, eadem pericula facile accersunt. Hinc non inepte dicit Pigræus: *Sicut mala victus ratio præparat humores, sic animi passionες præparant spiritus ad recipiendam pestem; & tristitia, terror, ira, ac metus, sunt pabulum ac nutrimentum pestis*. Sic etiam Bauderonus, *prax. tract. 1. cap. 15.* inquit: *Confidentes ut plurimum servantur: contra meticulosi facile corripiuntur*. De his

³³ Van 'Hæc igitur' tot het einde van de Aantekening is een toevoeging uit 1687.

³⁴ vanaf 'et in principio' is toevoeging in 1687.

videantur *plura lib. 2. cap. 7. annot. 9.*

X. An imaginatio sola ad pestilentis veneni in corpore generationem aliquid faciat, dubium existit.³⁵ Affirmativam partem, quæ docet, sola fortissimæ imaginationis vi pestilens venenum generari posse, tria confirmare videntur: 1. Imaginationis stupendi effectus: 2. Ratio: 3. Experientia. *Stupendi effectus* imaginationis clarissime elucent in mulieribus gravidis, quarum foetibus pro gravi concepta imaginatione, in utero materno insignes ac miraculosæ notæ imprimuntur, cujus rei exempla apud Scriptores passim inveniuntur. Isti effectus etiam in aliis animadvertuntur: nam a sola tristi cogitatione homines sæpe inhorrescunt ac tremunt, vel lachrymas profundunt: imo a forti mortis imaginatione nonnullis una nocte capillos incanduisse, ex historiis notum, & a nobis ipsis quoque visum fuit. Sic etiam nonnulli ab adspectu & imaginatione epileptici cadentis, epilepsiam contraxerunt. Imaginatio grati cibi salivam copiosam in os profluere facit: rei foetidæ imaginatio ad vomitum incitat: Veneris cogitatio colem erigit. Visi quoque sunt ægri, qui per solam validam imaginationem de remedio aliquo conceptam, sanitatem recuperârunt. *Ratio* docet, cum ab imaginatione humores & spiritus in corpore variis motibus agitati, varios effectus, & multos quoque morbos inducant, etiam pestilens venenum inde in corpore generari, sicque pestem induci posse. *Experientia* hæc priora magis confirmare videtur, cum sæpius visum fuerit, nonnullos ex sola imaginatione peste correptos fuisse: quod historiis seu exemplis demonstrant, Erasmus Hedenus, *in oratione quadam*. Jo. Matthæus, *cent. quæst. 86*. Scheunemannus, *in Paracels. de pest. cap. 15*. Cum autem hæc ita se habeant, videtur sola imaginationis vi pestilens venenum etiam in corpore generari posse. Pro negativa parte, his jam dictis itidem tria opponuntur: 1. *Imaginationis* in plurimis rebus debilitas, seu agendi impotentia: ex. gr. quantumcunque homo pallidus imaginetur, & velit ut sanguis spiritusque ad faciem ferantur, illud propterea per imaginationem non impetrat: sic neque ictericus flavedinem, neque hydropicus aquam intercutem, neque calculosus calculum ulla imaginationis vi deponere potest: sic etiam qui tempore hyberno friget, imaginatonis vi non incalescit, nec qui esurit, saturatur. 2. *Ratio*, quæ docet, a forti imaginatione induci animi affectus, lætitiā, iram, metum, terrorem, &c. & spiritus ac humores non primario ab imaginatione, sed ab his affectibus commoveri variis modis, pro eorundem varietate, atque sic non ab imaginatione, sed ab illis motibus procedere varios affectus, pro varietate corporum in quibus fiunt. 3. *Experientia*, quæ illud confirmat: nam licet mille homines sibi firmissime imaginentur epilepsiam, ex illa sola imaginatione nemo epilepticus fiet: verum si illi mille epilepticum horribiliter convulsum viderint, & a visione illa omnes graviter terreantur, forte ex illis omnibus unus aliquis (nempe cujus dispositio jam antea ad epilepsiam inclinabat) epilepsia corripitur,

³⁵ In 1646: De imaginatione, utrum illa sola ad pestilentis veneni in corpore generationem faciat, hic necessario examinandum est.

illud tamen non fiet ab imaginatione, sed a dispositionis aptitudine & terrore, qui humores subito movet versus cerebrum, jam ante ad epilepsiam præparatum. Idem de aliis quoque morbis & imaginationis effectibus intelligendum. Sic quoque dicendum est, pestilens venenum per solam tristem imaginationem in corpore humano non gigni, sed terrorem isti imaginationi comitem commotione spirituum, corpora, disposita ad venenum pestilens facile recipiendum, disponere, & si veneni quid in corporibus latitet, illud in actum promovere. Quod ipsum quoque afferit Thomas Fienus, *de virtut. imaginat. Quod fortiter, inquit, de peste imaginantes pestem interdum acquirant, fit per accidens, quatenus scilicet imaginatio hac magnum infert timorem, qui timor movet malignos humores in corpore imaginantis latitantes, qui moti pestem faciunt: & ita dico, imaginationem pestis non facere pestem, nisi in corporibus ad eam dispositis, uti ex eo patet, quod tempore pestis grassantis multi sæpe intensissime, & cum subsequente maximo timore de ea cogitantes, non propterea tamen eâ corripiantur, tempore vero non grassantis multo minus.* Idem quoque sentiunt Goclenius, in *Loimographia*, & Sennertus *lib. de consens. chym. cap. 14.*

CAPVT IX. De pestilentis inquinamenti processu.

CUM pestilens inquinamentum aëri jam cœlitus immissum, atque in & ex illo exigua quantitate genitum, per eumque aliquantillum dispersum est, paulatim quasi fermentatione quadam se expandit, in eoque augetur, sicque magnæ aëris parti sibi similem venenositatem imprimit. Cum autem aër a venenoso hoc inquinamento, incipit alterari, pollui, & ad venenositatem disponi, incipit simul etiam rebus sublunaribus valde infensus & noxius esse, iisque pro tempestatum, quæ tunc vigent, varietate, varia damna inferre (eodem modo sicut pestis in hominibus, pro humorum, temperamentorum, ac dispositionum diversitate, varias partes variis modis affligit, & diversa symptomata profert) interdum armentorum magnas strages edere; interdum segetes & terræ fructus (1.) ad vitæ sustentationem necessarios, corrumpere; nec non cicadas, muscas, scarabeos, aliaque noxia insecta, item millepedes & mures, aliaque animalcula segetes fructusque corrodentia ac comedentia, quantitate maxima gignere, sicque sterilitatem terræ inducere (hinc sæpe oritur

illa gravis annonæ difficultas (2.) quæ pestem præcedit) interdum carniū, pisciū, aliorumque alimentorum, imo & humorum corporis nostri citas ac malignas putredines inducere, a quibus tunc febres illæ malignæ & pestilentes (3.) quæ pestem antecedunt, generantur. Porro, sicut interdum partis alicujus phlegmone paulatim augetur; & transit in gangrænam, hæcque paulatim in sphacelum: sic quoque a primi inquinamenti pollutione aër corrumpitur & inficitur per gradus (4.) donec tandem magna illius pars venenositatem, primo inquinamento similem, acquisiverit, atque tunc demum sit apertissima pestis. Nam aër ille non putridus, sed venenatus (5.) existens, cum sit hominum calori nativo infensissimus, totaque substantia contrarius pestilenti sua venenositate corpora facillime inficit, & statim post invasionem innatum calorem impugnando, humidumque primigenium depopulando, viscerumque actiones lædendo seu depravando, facit ut humores amplius nec bene coquantur, nec cocti bene regantur, ac in salubri statu conserventur; unde plerumque graves eorum putredines citissime inducuntur, e quibus tunc ilico procedunt febres istæ putridæ pestilentes, quæ pestem mox sequuntur, vel comitantur, idque sæpe tam cito (præcipue in corporibus quorum humores jam antea ad putredinem inclinabant) ut multoties pestis & febris simul invadere videantur: quo errore nonnulli, putârunt pestem esse febrem, eamque per febrem definierunt.

ANNOTATIONES.

- I. SEgetes & fructus a pestilentis aëris malignitate corrumpi, etiam scribit Avicenna: *Mortalitas*, inquit, *corrumpit segetes & vegetabilia, & animalia corrumpuntur quæ ea comedunt*. Nam illa aëris maligna corruptio fruges & arborum fructus injucundos, insipidos, & mali saporis reddit, germina, herbas, & plantas perimit: frumenta vel nasci impedit, vel nata rubigine aliave labe inficit.
- II. Hæc est illa famēs quam pestis sequi solet, cujus mentionem fecimus capite præcedente, problemate quarto: ubi docuimus pestem non produci ab ulla fame, neque etiam sequi quamcunque famem, sed tantum illam quæ eandem cum peste causam habet, licet intensionis gradu minorem.
- III. Citato problemate etiam probavimus pestem non induci ab aucta putredine illarum febrium pestilentium

quæ pestem antecedunt; sed illam putredinem oriri ab eodem aëris inquinamento (sed intensioris gradu minore) a quo & ipsa pestis producit, sicut ex hoc processu jam manifestissime apparet.

IV. Objiciat aliquis: si illa pestilens venenositas ita paulatim & per gradus in aëre augeatur, quomodo potuit in exercitu Regis Davidis trium dierum spatio incipere, & simul adeo magna fieri, ut septuaginta millia virorum occiderit? Respondeo, æque in manu Dei esse magnam partem prædicti inquinamenti in aërem immittere, vel in eo suscitare, atque ita cito multos perdere, quam parvam, & ita præmissis pœnæ imminenti signis, secundum immensam suam misericordiam homines ad peccatorum pœnitentiam præmonere, antequam omnes in furore suo disperdat, ut multi resipiscentes & conversi vivere, ac pœnam effugere possint.

V. Si quis forte dicat, aërem non posse exuere naturalem conditionem, & venenositatem induere, nisi mediante putredine ipsius substantiæ aëris? Respondebo, illud sine substantiæ putredine fieri posse; eodem modo sicut corpus violenta morte enecat, quamvis exuit naturalem vitalitatis conditionem, propterea tamen non exuit statim corporalitatem illius quod fuit (ut si hominis corpus fuerit, per mortem statim non mutatur in corpus equi, piscis, vel alterius animalis) nec etiam statim potest dici putrefactum, sed spiritu vitali privatum; post quam privationem postea putredo substantiæ insequitur: ita ut mors non a putredine, sed putredo a morte seu vitalitatis privatione procedat. Sic quoque aëris aliqua pars a cœlesti inquinamento polluta, naturalem conditionem exuere, & venenosa fieri potest absque putredine, a qua venenositate postea putredines (scilicet rerum compositarum, non vero simplicium elementorum) inducuntur: ita ut venenositas non oriatur a putredine, sed putredo a venenositate.³⁶ Et quare, quæso, hoc in aëre fieri posse negabimus, quod in aliis rebus fieri manifestissime percipimus? ex. gr. Si frustum vitri antimonii exactissima statera ponderatum, paucis horis imponatur vino optimo, postea eximatur, & siccatum iterum ponderetur, nihil de pondere imminutum esse comperietur, licet talis infusio vigesies, vel trigesies cum eodem frusto reiteraretur. Ergo manifestum est ex antimonii vitro nihil, quod animadverti potest, exiisse vinum: præterea vinum omnino servat suum colorem & saporem, nec ulla in eo animadvertitur corruption, & interim talem qualitatem ab antimonio contraxit, cujus ratione corpus sursum deorsumque satis violenter evacuat. Unde aliena illa qualitas seu purgans vis vino accessit? an a putredine? Hoc nemo, credo, defendet, cui aliquid solidi judicii supererit: igitur a venenata aliqua qualitate ab antimonio ei communicata & impressa sine putredine. Sic etiam venenum pestilens cœlitus demissum potest aërem venenata qualitate inficere sine putredine, quæ infectio postea in corpora sublunaria varias putredines & corruptions inducit. Verum manifestissimum est, has non generare primum

³⁶ Van 'Et quare' tot einde hoofdstuk is toegevoegd in 1687.

venenum infectionis causam, sed potius ab illo generari has corruptiones.

CAPVT X. De Contagio.

Contagium (1.) est (2.) communicatio inquinamenti (3.) morbifici ab uno corpore in aliud, qua corporis inficientis morbus plane similis alteri corpori viventi communicatur. Ut cum per morsum canis rabidi similis rabies alteri communicatur: vel cum ab exhalationibus ægri peste laborantis alius quoque peste corripitur. Ut autem hæc communicatio (de pestilenti loquemur) cum effectu peragi possit, quatuor requiruntur: 1. Apta dispositio patientis. 2. Contactus patientis ab agente. 3. Efficacia maior agentis quam patientis. 4. Tantum temporis (4.) ut ad invicem agere patiq; possit. In contagio quatuor considerata veniunt: 1. Corpus quod communicat: 2. quod communicatur: 3. cui communicatur: 4. quomodo communicetur. Corpus communicans est corpus a peste morbosum (5.) vel fomes. Quod communicatur est $\mu\alpha\sigma\mu\alpha$ (6.) seu occultum pestilens seminarium, ab ægroto seu infecto corpore (7.) vel fomite exiens. Hoc $\mu\alpha\sigma\mu\alpha$ communicatur alteri corpori analogo (8.) aptam dispositionem ad huiusmodi seminarium recipiendum habenti. Fit autem hæc communicatio, vel mediate, ut cum per contactum corporis morbosum, vel excrementorum infectorum illud seminarium transmittitur: vel immediate, idque sive per aërem (qui sicut fumos, odores, aliaque similia, ita etiam illa $\mu\alpha\sigma\mu\alpha\tau\alpha$, & vapores pestilenti veneno inquinatos recipit, atque aliis deinde communicat) sive per fomitem. Nam hæc $\mu\alpha\sigma\mu\alpha\tau\alpha$ per aëris vehiculum transmittuntur, aut primo ad corpora animata analogia aptam dispositionem habentia, quibus tunc pestem statim inferunt: aut primo ad inanimata, atque ab his postea ad animata. Omne corpus inanimatum, ad quod hæc transmissio fit, & quod pestilens venenum recipere, atque aliquamdiu servare potest, Medicis neotericis (9.) appellatur fomes. Debet huiusmodi fomitis corpus esse rarum, (10.) laxum, porosum, nullo frigore, nullo vehementi calore præditum; qualia sunt corpora lanea, lineæ, pellicea, lignea rariora & foraminolenta,

aliaque similia. Quemadmodum autem odores, fœtores, vel fumi, diu in vestibis, aliisque rebus conservari queunt, sic etiam pestilens inquinamentum sæpe longo tempore, in fomite servari, & cum eodem quoque ad alia longinqua loca (11.) transferri potest: si nempe quietus maneat fomes, nec agitetur, aut incalescat: nam si agitetur, vel incalescat, tunc inquinamentum loco suo movetur, & inde transfertur, vel ad corpora animata, quibus pestem infert, si modo aptam habeant dispositionem: vel rursus ad alia inanimata, in quibus iterum aliquamdiu servari potest: vel dissipatur, & sursum in aërem ascendit, in eoque extinguitur. Sæpe etiam fit, ut inquinamentum illud pestilens in fomite asservatum, licet non agitetur, si tamen a radiis Solaribus calidioribus quotidie feriat, paulatim resolvatur, attenuetur & evanescat, vel sursum ascendat ac dissipetur, sine ulla noxa eorum qui haud longe ab eo versantur. Sæpe etiam fit ut a maximo frigore vel gelu venenata ejus vis adeo infringatur, ut vel penitus extinguatur (ut in hac nostra peste factum fuisse diximus supra, *cap. 3.*) vel adeo debilis evadat, ut non multum nocere possit; exemplum vide infra, *lib. 4. Histor. 129.* At si fomes fuerit in tali loco qui ventis perflatur, pestilentia *μιασματα* diu (12.) in isto loco commorari nequeunt.

ANNOTATIONES.

I. *Contagium* a *contactu*, vel *contingo*, seu potius ab antiquo verbo *contago* nomen desumpsit. Solet autem contagii nomen tribus attribui: 1. Ipsi morbo contagioso, atque eatenus pestis, tanquam maxime contagiosa, haud raro per excellentiam simpliciter *contagium* appellatur. 2. Seminario venenatæ qualitatis, atque eo sensu nonnulli definiunt *contagium*, quod sit, *inquinamentum ab ægroto corpore exiens, quo similis affectus alteri corpori analogo communicatur*. 3. Communicationi morbi contagiosi per *μιασματα*, seu seminarium: quo sensu Hercules Saxonia definit *contagium*, quod sit, *actio quædam qualitatis morbosæ in corpus humanum dispositum & præparatum, quæ fit per contactum*. Et dicit *contagium* contineri sub actione, tanquam sub proprio genere. Sic Petrus Salius Diversus definit *contagium*, quod sit, *contactus duorum corporum, cujus ratione similis in altero per alterum morbus producitur*. Quæ tamen Salii definitio pestilenti contagio minus proprie convenit, utpote quod non tantum per corporis morborum contactum, sed etiam per medium, nempe per aërem vel fomitem, aliis communicator. Quapropter nos potius

dicendum arbitramur, *Contagium esse communicationem inquinamenti seu seminarii, &c.* sive illa actio communicationis fiat per immediatum contactum, sive per medium. Eodem modo Liddelius definit contagium, quod sit, *communicatio inquinamenti similis morbi, facta a corpore in corpus, aut immediate, aut mediante aliquo.* Nomen autem contagii non satis bene seminario, seu inquinamento attribui putamus, cum inquinamentum pestilens sit res per se, quæ morbum inducere potest etiam ante contagium, ut proinde nulla ratione contagium, sed proprie inquinamentum contagiosum appellari possit: nisi enim illa actio communicationis seminarii ab uno corpore in aliud accesserit, non sit contagium.

II. De contagio, anne pesti adsit, nec-ne, alii aliter sentiunt. Petrus Salius Diversus, *lib. de peste, cap. 11.* contagium alicui pesti adesse concedit, sed non omni: idque probare nititur auctoritatibus & historiis Hippocratis, Galeni, aliorumque Medicorum, qui in furiosissimis pestibus, nulla habita contagii ratione, imo ne ulla quidem ejus mentione facta, quoslibet peste laborantes indiscriminatim inviserunt, neq; contagium fugientes, neq; alios id fugere monentes, utpote, quod tunc temporis nullum (inquit) pesti aderat. Præterea dicit in Syria, Ægypto, & Cayro etiam hodie neminem peste infectos fugere, procul dubio propterea quod pestis ibi non sit contagiosa. Alii existimant nulli pesti adesse contagium, idque probare nituntur auctoritatibus & rationibus. *Auctoritatibus:* quia Hippocrates, Galenus, Avicenna, alique varii, cum Græci, tum Arabes, viri sagacissimi, qui pestem curiosissime descripserunt, contagium, neque fugerunt, neque illud cognovisse videntur, quia aut nusquam, aut saltem valde obscure de eo loquuntur. *Rationibus:* 1. Quia si pestis, inquiunt, contagiosa foret, ab illius contagio omnes illi necessario inficerentur qui cum ægrotis peste laborantibus conversantur, iisque inserviunt; at contrarium apparet in Medicis, Chirurgis, vespillonibus, aliisque, ergo non est contagiosa. 2. Quia si vapores & halitus e sano corpore emanantes, aliis corporibus ægrotis sanitatem istius corporis, e quo exiverunt, communicare, & morbos expellere nequeant, ergo etiam ægrotorum morborum vapores & halitus in sana corpora eosdem morbos transferre, ac sanitatem expellere non potuerunt. His argumentis utitur Gregorius Nyssenus, magnus Philosophus & Theologus, *in explicatione istius dicti Servatoris nostri, Quod uni ex minimis meis fecestis, &c.* ubi tandem concludit, eos, qui cum ægrotis pestiferis conversantur, propterea eodem morbo corripì, quod communi cum infectis aëre utantur, ut eandem dispositionem internam habeant, non autem quia ab infectis contaminantur. Has jam dictas opiniones plurimi rejiciunt, & ex altera parte cum Fracastorio fere omnes primarii neoterici Medicinæ proceres, omni pesti maximum contagium adesse merito judicant. Profecto non potuit etiam non illud contagium ipsis quoque Veteribus cognitum fuisse, quia antiquus

Græcus Historicus Thucydides, in descriptione gravissimæ pestis Atheniensis, maximi contagii mentionem facit: cui pesti ipse Hippocrates etiam interfuisse dicitur, qui tamen istius contagii non facit apertam mentionem, quia, teste Galeno, *lib. 2. de difficult. respir. cap. 7.* sicut Thucydides, populo vulgari scribens, omnes totius morbi vulgo spectabiles circumstantias describit; ita Hippocrates omnes fere res notissimas prætermittens, tantum illa describit, quæ vulgares ordinarie non observant, & maximos sæpe Medicos latent. Ita ut Hippocrates pestis contagium tanquam notissimum quid præsupposuerit, hincque de eo verba non fecerit: cum tamen *lib. 2. de nat. hum. text. 4.* νοσέρης αποκρίσεως, id est, *morbosi effluvii*: & *lib. de flat. μασματων*, id est, *seminariorum pestilentium*, meminerit. Aristoteles, *sect. 1. problem. 7.* dicit, unam pestem omnium maxime contagiosam esse. Galenus quoque, *lib. 1. de differ. febr. cap. 2.* inquit: *Pestilenti morbo laborantium conversatio minime tutæ, periculum enim est, ne concipiatur, ut scabies & lippitudo.* Atque ibidem, *cap. 4.* scribit pestem Atticam ex Æthiopia per putrida inquinamenta & aëris infectiones fuisse propagatam. Inter Historicos Titus Livius, tam *lib. 3.* quam *lib. 25.* graves pestes describens, contagii vocem expressit. Appianus Alexandrinus scribit Celtas ab Illyriis peste laborantibus, quoque infectos fuisse. Seneca *4. de ira, cap. 5.* dicit: *In pestilentia cavendum est, ne corruptis jam corporibus & morbo flagrantibus assideamus, quia pericula trahimus, afflatuque ipso laborabimus.* Hinc ait Ovidius, *7. Metamorph.*

*Quo propior quisque est, servitque fidelius ægro,
In partem lethi citius venit.*³⁷

Ex quibus omnibus satis liquet, Veteribus contagium non fuisse ignotum. Quod autem Hippocrates & Galenus contagium non metuerint, nec fugerint, illud eorum humanitati & audaciæ adscribendum est, qui non timuerunt per flammam & ignem, ac per mille pericula proximis suis in summa pestilenti necessitate auxilium ferre, (quemadmodum etiam ego in hac furiosissima Noviomagensi peste continenter feci;) non quod a peste contagium abesse putarent; non etiam quod cum Syriis & Ægyptiis, pestem per solam fatorum destinationem hominibus inmitti, ac propterea neminem per contagium peste corripere, vel pestem effugere posse, crederent; vel quod charitatis in proximos ergo, huic periculo se exponere, quam proximorum extremis necessitatibus non succurrere, mallent. Verum dices; quare igitur plerique veterum Medicorum contagii descriptionem silentio præterierunt; vel adeo obscure de contagio loquuti sunt? Respondeo: vel quia illos deterruit rei gravitas, cum ejus descriptionem difficillimam fore viderent; vel quia illud tanquam rem clarissimam & notissimam tacite præsupposuerunt; vel quia non cognoverunt aliud contagium, quam quod fit per immediatum contactum corporis morborum, quo modo scabiem, lepram, morsum canis rabidi, aliaque similia contagiosa appellârunt. Cum autem contagium in peste frequentius

³⁷ Ovidius, *Metamorphosen*, de pest op Ægina vs 74-75.

per medium, quam per immediatum contactum communicetur, propterea de eo, tanquam rariore, vix loqui dignati sunt. Istius enim contagii, quod fit per vapores, aërem, fomitem, aliudve medium, vix uspiam meminerunt, propterea quod causam morbi ita inducti, non corpori ægroto medium illud inficienti, sed ipsi medio infecto adscriberent: ex. gr. æger peste infectus sudorum, exhalationum, & excrementorum foetidissimorum malignitate inficit aërem, qui aër ita infectus postea ab alio aptam dispositionem habente, inspiratus, eidem illam, quæ ab ægroto corpore exierat, infectionem communicando, eundem morbum infert. Talem morbum Veteres non a contagio corporis primo ægrotantis, sed a maligna aëris infectione proficisci dicebant, neque id contagium appellandum esse judicabant. Porro, quantum ad rationes in contrarium allatas, illæ non sunt magni ponderis. Respondeo ad primam, propterea non infici omnes qui cum peste laborantibus conversantur, quia multa corpora tali occulta dispositione prædita sunt, ut a veneno pestilenti, etiam vehementi, prorsus affici nequeant; qua de re pluribus agemus sequenti capite. Ad secundam dico, sanitatem in mediocritate, morbum vero in excessu consistere: mediocritatem autem non vincere excessum, sed excessum evincere mediocritatem; atque hinc esse quod salubres expirationes, cum sint remissiores, morbos tollere nequeant: morbidę vero expirationes, cum excedentes qualitates habeant, mediocritatem possint corrumpere. Præterea sciendum, ita comparatum esse in rebus naturalibus, ut ad alicujus rei destructionem longe paucioribus mediis opus sit: quam ad constructionem. Ut sanitas constituatur, omnium humorum concordans ac conveniens mistio requiritur, cum unius solius excessus morbum inducere possit. Ad hæc, effluvia sanorum cum sint excrementitia & inutilia, a meliori mixtura separata, non possunt continere facultatem sanitatis, sicut effluvia corporum peste laborantium continent ipsam maligni inquinamenti pestilentis proprietatem ac potentiam. Denique auctoritati & opinioni gravissimi viri Gregorii Nysseni, opponimus auctoritatem & opinionem S. Basilii, non minus Medici, quam Philosophi & Theologi insignis, *qui in explicatione primi Psalmi*, docet pestem esse maxime contagiosam: ut & auctoritatem Bezæ ac Riveti, summorum Theologorum, qui reprehendunt eos, qui dicunt pestem non esse contagiosam,³⁸ & bene docent, ejus contagiosam infectionem fugiendam esse. Præterea Gregorius Nyssenus videtur pia necessitate coactus statuisse, vel saltem dixisse, pestem non esse contagiosam: videns enim passim quosunque metu contagii & mortis fugere, postpositis omnibus misericordiæ & amoris operibus, atque hinc plurimos mori qui vivere potuissent, si aliquis iis inserviisset, atque hinc metuendum esset, ne omnes tandem interirent, consultum duxit nonnullis fucatis rationibus populo persuadere, pestem non esse contagiosam, non quod talis non esset, verum ut sic multi a fuga detinerentur, & sibi mutuo

³⁸ Van 'et bene docent' tot einde Aantekening II is een toevoeging van 1687.

tuo auxiliares manus ferendo, plurimi servarentur. Cum Paulus Apostolus naufragium pateretur (*Actor. cap. 27.*) & nautæ fugâ se servare nitebantur, dicebat: *Nisi hi in navi manserint, vos salvi fieri non potestis.* Sic etiam in peste, nisi auxiliares manus ferantur ægris, pereunt plerique, & qui fugiunt etiam sunt incerti, an se fugâ servare possint. Ita ut ex illa necessitate, quæ Nysseno hanc persuasionem extorsit, concludi nequeat, pestem non esse contagiosam. Verum qui his sibi nondum satisfieri patiuntur, sed antedictam opinionem pertinaciter defendere volunt, tandem eam confirmare nituntur verbis Sacræ Scripturæ, quæ *2. Samuelis 24.* pestem appellat manum Dei: & *Psalm. 38. ut & 91.* sagittam Dei: & *1. Paralipom. 21.* gladium Dei. Atqui, inquiunt, Dei manus, sagitta, gladius non vulnerant contagio, ergo, &c. Respondeo, Sacram Scripturam dictis locis, per manum, gladium, & sagittam Dei, manifestissime designare partim eum qui plagam desuper immittit, scilicet Deum; partim ipsius plagæ magnitudinem, quæ plaga per se, & per ex se emissum contagium, instar immanissimæ feræ grassatur inter homines, sicut potentissimorum hostium gladij & sagittæ debacchari solent. Ita ut per has Sacræ Scripturæ loquendi formulas, pestis comes contagium a peste non excludatur (sic etiam non excluditur ab elephantiasi, quæ & ipsa appellatur manus Dei, qui tamen Deus, ratione contagij, jubet leprosos separare ab aliis) propter illud enim jubet Deus, (*diversis in locis, infra citatis lib. 2. cap. 4. annot. 2.*) fugam capescere.

III. Dico, *inquinamenti*, quia corpus peste infectum duo communicat, vapores seu halitus putridos, & inquinamentum venenosum: in hoc consistit, & ab hoc peragitur contagium pestilens, non vero ab illis. Quia contagium pestilens, quod a putredinoso contagio longissime differt, non resultat ex putredine (ut *c.8. in annot.* fuse probavimus) nec ejus essentia in putredine consistit, sed in veneno, licet putredinem, ut plurimum comitem habeat. Attamen Matthias Untzerus, *l. 1. de lue pest. c. 7.* pestilens contagium in putredine, tanquam in proprio subjecto subsistere, statuit: quam suam opinionem his rationibus stabilire nititur. 1. Quod in externis videmus res putrescentes putredinis communicatione alias res vicinas corrumpere, ut liquet in carnibus, pomis, aliisque rebus putrescentibus. 2. Quod in omni contagio cernitur putredo. 3. Quod nullus, quantumvis periculosus, morbus, dummodo expers sit putredinis, contagione in alios proserpat. 4. Quod in omni contagio fiat corruptio substantiæ, non secundum totum, sed secundum partem, idque sensim, quæ corruptio est putredo. Omnes hæ rationes speciosæ quidem sunt, sed interim parvi momenti. Ad primam respondeo, maximam esse differentiam inter contagium putridum & venenatum: illud lente, & non nisi post prævias alterationes, aliud corpus contaminare; hoc in momento operationem suam edere, ut apparet in iis, qui pestilenti contagio infecti subito concidunt: illud corpora etiam diversi generis

contaminare; hoc ut plurimum tantum corpora analogia: illud operationem exercere etiam in corporibus mortuis; hoc tantum in vivis. Ita ut omnino claudicet hæc Untzeri comparatio, qui illud tantum describit, hoc vero plane ignorasse videtur; nesciens, si in putredine consisterent illa contagiosa pestilentia $\mu\alpha\sigma\mu\alpha\tau\alpha$, illa necessario in se ipsis a putredine brevi tempore consumi debere, neque integris viribus in fomite asservari posse. Ad secundam & tertiam dico, nos negare, in omni contagio putredinem cerni, & morbum sine putredine contagio non proserpere; idque probamus exemplo eorum qui subito peste correpti statim mortui concidunt, & simul eandem contagiosam labem adhuc aliis communicant, nullis putredinis signis, neque in his, neque in illis, apparentibus, nec ante, nec post morbum vel mortem, imo nullo tempore ad putredinis inductionem concessio. Quod exemplum etiam falsitatem quartæ rationis demonstrate, & probat in omni contagio non fieri talem corruptionem substantiæ, quæ sit putredo, nam neque hæc, neque illa in momento fieri potest, cum tamen venenosum pestilens contagium id possit. Ad hæc, dico etiam in humoribus posse fieri venenatam qualitatem ex substantiæ corruptione sine putredine, nam ad prioris formæ corruptionem & novæ inductionem, necessariæ quidem sunt præviæ alterationes (ut in semine, quod dum corrumpitur secundum formam seminis, & induit formam foetus, alteratur quidem, sed non putrescit) non vero putredo. Liquet id in parte gangrænâ vel sphacelo correpta, quæ primo corrumpitur, postea putrescit. Sic corruptio quoque præcedit in iis qui per contagium peste afficiuntur: nam venenatum inquinamentum prius communicatur, communicatum corrumpit spiritus & humores, & hanc corruptionem sequitur putredo, sicut demonstravimus *præcedente capite, annotat. 5*. Atque ita ex his satis manifeste liquet putredinem non esse de essentia contagij, neque contagium pestilens ex ea oriri. Quod contra se ipsum docet Untzerus *lib. citato, cap. 9*. ubi inquinamentum pestilens appellat venenum, quod non dependet ab aliqua quatuor vulgarium qualitate, sed ab occulta specifica qualitate.³⁹ Super hoc dubio etiam legi poterunt, Fernelius, *lib. 2. de abdit. cap. 14*. & Franciscus Valleriola, *in append. loc. com. cap. 2*. sed imprimis Sennertus, *lib. 6. prax. part. 3. cap. 3. & Paralipom. ad lib. 6. prax. cap. 1*. qui omnes plurimis aliis firmissimis rationibus (quas hîc referre nimis longum foret) hanc, de contagio pestifero a putredine, sententiam penitus destruunt.

IV. In qualibet naturali actione hæc quatuor concurrunt: Agentis fortitudo, patientis dispositio, contactus passi ab agente, & mora agentis in passo. Maxime requiritur agentis fortitudo, quoniam a proportionem minoris inæqualitatis non sequitur actio, sed a proportionem majoris inæquitatis, nam magna navis non a parvo, sed a magno vento impellitur. Patientis dispositio necessaria est, quia quodlibet non agit in quodlibet, sed actus agentium sit tantum in patiente bene disposito; sic magnes non trahit

³⁹ Van 'Super hoc' tot einde Aantekening III een toevoeging uit 1687.

lignum, non lapidem (quia non sunt apte disposita subjecta) sed ferrum, dummodo sit mundum, non vero admodum rubiginosum, vel oleo illitum, vel adamante alteratum, tunc enim, propter malam dispositionem ferri, illud non attrahit. Huc facit contactus, immediatus, vel mediatus: nisi enim aut ipsum magnetis corpus, aut aër aliudve medium cui virtus ejus impressa est, ferrum tangat, illud non attrahit: quemadmodum neque ignis aliquem calefacere potest, nisi calefaciendus ab ipso igne, vel ejus calore aëri infuso, tangatur. Etiam tempus & mora expostulator, nam si lignum parvum in ignem quantumcunque magnum posueris, & statim rursus amoveris, non comburetur, propter nimis parvam moram. Quantum ad pestilens contagium, illud ut agat, debet esse fortius patiente, & non potest agere nisi per contactum in patiente disposito, accedente aliqua mora, quæ interdum longior requiritur, interdum brevis sufficit, imo nonnunquam vix temporis momento opus est, ut contagium vires suas exerat: quæ diversitas procedit ex majore vel minore veneni efficacia ac quantitate, & majore vel minore corporis quod invadit, aptitudine.

V. Dico, *corpus a peste morbosum*: quia non quodlibet corpus, quod alteri quam ipsum habet affectionem communicat, contagiosum est, ut cum calidum aliud calefacit, aut frigidum frigefacit. Neque quodlibet morbosum corpus contagiosum est, ut cachecticum, ictericum, hydropicum. Neque quodlibet corpus morbosum & contagiosum pestilenti contagio contaminat alterum, (sic scabie vel lue Venerea infectum alteri non infert pestem) sed tantum illud quod a peste morbosum, seu pestilenti veneno infectum est. Sciendum enim, non quælibet venena, nec quælibet corpora venenata esse vero contagiosa, licet multa nobis sint lethalia: Sic arsenicum, etsi sit nocentissimum, non est tamen contagiosum: Scorpio vel serpens, quamvis homini ictu vel morsu suum venenum communicent, non sunt tamen animalia contagiosa, quia illud venenum non est ipsis morbosum, sed naturale.

Hîc quæri posset, an corpus a peste morbosum, sit contagiosum ratione morbidæ, an vero ratione causæ morbificæ? Dico, utriusque: nempe primario ratione causæ morbificæ, absque qua nec morbus, nec contagium fieri potuisset: secundario ratione morbi: nam postquam causa morbifica in corpore generavit morbum, etiam ipsi simul impressit facultatem eandem causam multiplicandi, quæ multiplicata ulterius diffundi ac disseminari potest ad alios: eodem modo sicut sit in fermento, cujus parva quantitas magnæ farinaceæ massæ admista, totam fermentare facit, ita ut postea quælibet istius massæ particula, quousque in operatione persistit, æque efficax sit ad similem quoque effectum edendum: quæ vis isti massæ primo impressa est a primo ferment, at secundario aucta a fermentatione.

Hîc & alia quæstio adjungenda est, an omnia corpora a peste morbosa sint æque contagiosa? Dico, non: sed illa, quorum morbus in salutem &

vitam terminator, esse minus contagiosa iis, quorum morbus lethalis est. Quia in illis venenum pestilens a robusta naturæ vi & alexipharmacorum usu non solum retunditur, verum etiam tandem extinguitur, ita ut qui e tali corpore exhalant vapores, multo minus venenositatis in se contineant. In his vero venenum e victo calore vitali triumphans, omnibus humoribus maxime venenatum corruptionem imprimit; ita ut e talibus corporibus, quorum humores venenosa labe magis magisque inficiuntur, multo magis venenosas exhalationes efferri necesse sit. Sic tempore pestilentiae plurimos ab iis, quorum morbus in exitium terminatur; pauciores vero ab aliis, qui a morbo convalescunt, infici, observatum est. Nam in domo aliqua si quispiam peste correptus a morbo evadat, sæpe nullum domesticorum inficit; atque sic morbus sæpe in uno solo illic terminatur: contra vero si unus æger peste correptus moriatur, plures in eadem domo infici & mori solent.

VI. Illa μιάσματα Græci etiam νοσερας αποκρίσεις, & απορροίας, ας σπέρματα, Latini *Morbidas exspirationes*, vel *Morbosa effluvia*, vel *inquinamenta*, & *contagij seminaria* appellant. Quia sicut semen corporis viventis aliud animatum ejusdem speciei producere potest, sic illud μιάσμα seu seminarium, e corpore morbosum emissum, alteri corpori similem quoque morbum inducere potest.

Occurrit hic quæstio, cum in plerisque aliis morbis etiam aliquid morbifici exhalet, quare non omnes sint contagiosi? Respondeo: quia in aliis morbis solummodo effectus causæ aliqua pars, nihil vero ipsius causæ morbificæ exhalat, quæ si exhalare posset, forent plerique morbi contagiosi. Explicabo mentem: Multi morbi oriuntur, vel a sanguinis nimia copia, vel a meatuum obstructione, vel a putredine. In morbis a sanguinis copia exhalat quidem pars istius copię, sed causa istius copię (scilicet nimia boni cibi ingestio, otium, aliave) non potest exhalare. In morbis ab obstructione potest quidem exhalare pars humoris obstruentis, sed ipsa obstructio nequit exhalare, & adhuc minus debilitas viscerum humores obstruentes generantium. In morbis a putredine exhalat quidem pars humorum putrescentium, sed causa istius putredinis (nempe obstructio, solutio unitatis, mala coctio, visceris alicujus vitium, debilitas, vel corruption, aliave qualiscunque) nequit exhalare. Idem de cæteris intellige. Ac propterea non possunt tales morbi esse contagiosi, in quibus non exhalat aliqua causæ morbificæ pars, nam contagium in ipsa causa morbifica consistit, & ab ea peragitur. Hinc autem est, quod pestis sit contagiosa, quia in ea exhalat ipsius causæ morbificæ, nempe veneni pestilentis, pars una cum parte effectus, nempe putridis vaporibus & excrementis.

VII. Contagiosa μιάσματα per varias vias e corporibus infectis exeunt, ut per poros cutis, sudores, & invisibiles exhalationes, per expirationes, dejectiones, & sputa, per pus & saniem, &c.

VIII. Corpori analogo & ejusdem

speciei illud venenum pestilens communicari debet, ut pestilentem infectionem inferat: (loquimur de eo quod plerumque contingit, nam pro miraculo habendum non est, si forte animal brutum, canis, felis, &c. aliquando ab homine, vel homo a bruto animali ægrotante inficiatur, sicut canem rabiosum videmus per contagium inficere hominem simili veneno, licet humanum corpus ipsi non sit Analogon:) Nam si ab homine transferatur ad equum, illum non inficiet, quia inter hominem & equum nulla est analogia; atque hinc sit, quod idem venenum, quod homini perniciosum est, equo non noceat. Illa autem perniciosa istius pestilentis veneni operatio, in omnibus hominibus non eodem tempore & modo peragitur: nam cum illud contagiosum $\mu\alpha\sigma\mu\alpha$ in corpore receptum est, in aliis citissime, in aliis lente morbum inducit. Imo in hac peste Noviomagensi, etsi plerumque citissime se effectis proderet, tamen interdum per aliquot dies, interdum per duas tresve hebdomadas, semel per aliquot menses (exemplum annotavimus *lib. 4. Histor. 103.*) in corpore latuisse, observavimus, antequam sui præsentiam certis ac notis signis manifestaret, viresque suas manifeste exereret. Illa autem operationis tarditas ob duas imprimis rationes fieri potest: 1. Cum venenum pestilens, quod corpus ingreditur, vel est nimis parvæ quantitatis, vel nimis debile, quam ut calorem nativum cito afficere possit; atque tunc ab exiguo initio paulatim vires acquirens, longiore tempore eget, antequam calorem nativum impugnare ac debilitare, viscerum robur dejicere, putredines malignas inducere, & sic ad excellentem potentiam assurgere, ac se manifeste prodere possit: quemadmodum Galenus, *lib. 6 de loc. affect. cap. 5.* illud ipsum docet de sputo canis rabidi. 2. Cum venenum illud recipitur a corpore non satis aptam dispositionem habente, cujus calor nativus fortior illum hostem diu non persentiscit, nec ab illo notabilem vim patitur; attamen tandem ab hoste, tractu temporis clanculum potentiore facto, lacescitur, adversus illum insurgit, & tunc ex illa pugna oriuntur pestifera symptomata. Nam quod venenum pestilens citius vel serius hominem afficiat, non tantum a magis minusve malefica vi dependet, sed etiam a majore minoreve dispositione ac resistentia ejus, qui illud recipit. Id quod quotidie experimur in aliis venenis: nam idem ejusdem ponderis & qualitatis venenum variis hominibus exhibitum, alium statim, alium post aliquod tempus; alium gravius, alium levius, alium fere nihil afficit: quod ipsum in medicamentis purgantibus quotidianus usus etiam docet, quæ pro varia disparique ægrotantium ægrorum constitutione, temperamentique diversitate, citius aut tardius, levius aut vehementius operantur. Has rationes plane rejiciunt Hieronymus Mercurialis, Jo. Anton. Saracenus, Andreas Cisalpinus, Matthias Untzerus, Joannes Morellus, alique plures; qui expresse negant pestilens venenum per menses vel hebdomadas aliquot in corpore humano occultum latere posse, idque

tantum parvo tempore, nempe per duos tresve, aut ad summum per septem vel octo dies fieri posse concedunt. In horum sententiam etiam ego quoque antehac facile ivissem, nisi experientia me aliud docuisset. Sed quare, quæso, venenum pestilens aliquamdiu in corpore occultum latere non posset, æque atque venenum canis rabidi? quod licet etiam naturæ sit infensissimum, in corpore tamen humano, non tantum per dies, hebdomadas, vel menses, sed per annos latuisse, observârunt, Alpharabius, præclarissimus Arabs Medicus, Matthiolus, Palmarius, Amarus Lusitanus, Albertus Magnus, Guainerius, Petrus Salius, aliique plures. Quare non æque atque virulentia luis Venereæ? quam in corpore humano diu latere posse, præter quotidianam experientiam, testes sunt, Fernelius, Ingrassias, Franciscus Rennerus, Cardanus, aliique gravissimi Medici. Quare non æque atque in aliis venenis assumptis? quæ, teste Galeno, ut & Theophrasto *lib. 9. cap. 16.* nimis parva quantitate, vel debili qualitate assumpta, non nisi post tempus aliquod nocent & interficiunt. Hic forte dicent adversarii, differre venenum pestilens a rabioso, Venereo, aliisve venenis, quod hæc lentore quodam, & terrestri gravitate prædita sunt, cujus ratione tardius in actum promoventur; illud vero subtilissimum sit, ac citissimæ actionis. Sed respondeo: neque alia omnia venena terrestri lentore prædita esse, neque pestilens venenum semper subtilissimum existere, sed hoc sæpius quoque alicujus lentoris particeps esse, cujus ratione tanto tempore in fomite asservari & latere potest. Quæstionem hanc latius tractat Joannes Oelhasius, *disput. 1. de seminar. pestil. intra corpus vivum latente*. Tandem concludimus, non solum pestilens, verum etiam omne qualecunque venenum, quod corpus ingressum est, vel citius, vel tardius operationes suas edere, prout corpus hoc illo modo dispositum invenerit, & majore vel minore quantitate, aut qualitate illud ingressum fuerit.

Hic non male subjungi posset alia quæstio, nempe, an venenum pestilens, quod corpus subiens in eo latitat, priusquam illi corpori morbum actu inducat, aliud externum corpus inficere possit? ⁴⁰ Dico, posse, eodem modo sicut sit in muliere, quæ cum viro Gallica lue infecto rem habens, ab eo inficitur, potestque cum alio statim coiens eandem ei labem contagio inferre, licet in se ipsa adhuc nulla morbosa istius luis indicia percipiat.

IX. Dico, Medicis neotericis appellari *fomitem*, quia nemo, quod scio, veterum Medicorum fomitis meminit.

X. Fomitis corpus debet esse rarum, ut μίγματα illa contagiosa, tenaci aliquo vaporis immixta, recipere possit; densa enim corpora illa non admitterent: ac propterea nec lapides duriores porphyrij, marmorei, ut nec metalla possunt esse fomes, tum propter densitatem, tum propter frigiditatem. Hac de causa Mercurialis irridet eos, qui tempore pestis monetas tractare recusant, vel easdem antequam contingant, abluunt. Forte hinc ille laudabilis Medicorum mos,

⁴⁰ in 1646 voegt VD hier tussen: Dico, posse: eodem modo sicut mulieres vetulæ, quæ licet a retentibus mensibus et corruptis corporis humoribus actu nondum ægrotent, credentur tamen solo aspectu tenellos infantes inficere. Vervolgens: eodem modo etc.

toti mundo, quasi vero, communis, originem sumpsit, quod nempe ægris suis in pestilenti constitutione gratis, si Diis placet, inserviant, propterea quod nummos scilicet metu contagij tractare non audeant. Videtur Mercurialis ea in parte non fuisse adeo scrupulosus, ut alij Itali solent esse, qui porrectam pecuniam de manu alterius immediate non audent accipere, sed illam in pelvim aquâ repletam prius injici curant, ut si qui forte viscidii noxii vapores a manu dantis adhæreant, illi prius aquâ vel abluantur, vel extinguantur. Nostrates videntur cum Mercuriali sentire, fomitem contagii metallis, propter eorum densitatem & frigiditatem, inhærere aut adhærere vix posse, atque hinc tempore pestis nunquam anxii sunt in tractandis monetis, sciunt quippe fomitis corpus, nec adeo densum, nec adeo frigidum esse debere aut posse, quia frigore & gelu edomatur contagii vis, sicut e contra magno calore consumitur.⁴¹ Pergat jam Franciscus Ranchinus, *lib. de purific. rer. infect.* contrarium sentire quo usque volet, & ipsi datas monetas primo aceto abluat, antequam illas contrectet: paucos certe inveniet asseclas, qui sibi persuaderi permittent, quod aurum, argentum, æs, aut ferrum, pestilentis seminarij fomes esse possint, atque hinc monetas ex iis confectas sine præmissa ablutione & purificatione non esse contrectandas. Profecto Auri sacra fames tam potens est antidotum adversus hujusmodi scrupulosum timorem, ut simul, & timorem, & omnem pestilentis seminarij, tam suspicionem, quam etiam vim ipsam penitus discutiat, pessundet, & extinguat.

Quæritur, utrum contagiosa μιάσματα, quæ in fomite hærent, sint ejusdem naturæ & venenositatis cum causa morbifica, quæ isti corpori, e quo exierunt, morbum induxit? Dico, plane eandem naturam & vehementiam continere. Quare igitur omnia μιάσματα e corpore morbozo exeuntia, non constituunt ubique fomitem, corpore, seu subjecto aliquo commodo ad fomitem dato? quia μιάσματα illa per se tenuia plerumque sunt, ac propterea deferuntur & dispergentur ut plurimum per aërem, nec facile alicui rei, propter tenuitatem & subtilitatem adhærent, sed una cum aëre facile ab aliis inspirantur; (hac de causa valde periculosa est conversatio cum infectis.) At si illa μιάσματα immixta fuerint tenaci alicui vapori, atque ita ad commodum inane corpus delata, illi firmiter adhærebunt, & fomitem constituent. Hinc est quod pestiferorum novissimi halitus (quibus illa μιάσματα immixta sunt) e moribundis exeuntes, plerumque fomitem constituent; quia moribundorum calor jam pene extinctus & omni vigore privatus, putridas fuligines amplius attenuare & discutere nequit, ac propterea crassas tantum & tenacissimas exhalationes vaporosas emittit, quæ cuicunque disposito corpori obvio facile inhærent, eique se insinuant. Hic est ille halitus verus (a multis pro fabula habitus) de quo vulgares loquuntur, cum dicunt, se vidisse ab ægro extremum spiritum reddente exiisse venenum pestilens instar parvæ nubeculæ ceruleæ (nam

⁴¹ Van 'Pergat jam' tot 'et extinguat' is toegevoegd in 1687.

illi ultimi halitus talem colorem aliquo modo rudioribus referre videntur, si candela ardens paulo longius a lecto adstet) idque se insinuâsse in hanc aut illam rem. In eo quidem errant illi rudiores, quod totum venenum pestilens una cum extremo spiritu e corpore exire arbitrentur, cum tantum aliqua veneni pars vaporibus istis permixta, exeat: attamen docet experientia, ex rebus illis, in quas talem nubeculam transferri viderunt, postea casu commotis vel excussis, pestem non semel aliis adstantibus mox communicatam fuisse.

XI. Thucydides refert contagium pestilens per fomitem ex Æthiopia in Græciam advenisse. Sic quoque Appianus Alexandrinus, *lib. de bello Illyrico*, scribit olim Celtas, cum superâssent Illyricos, ipsorum rebus potitos, peste infectos fuisse, propterea quod Illyrici peste laborâssent. Non minus etiam hodie cum vestibis aliisve rebus pestilens venenum ad alias civitates vel regiones deferri videmus: qua de re plura videantur *præcedente cap. 8. annot. 1. problem. 1. & lib. 2. cap. 3. annot. 4. & 11*. Hic duæ quæstiones occurrunt: 1. Utrum aliquis contagium in vestibis suis circumferre possit, & illud aliis communicare, seipso illæso manente. 2. Anne solum contagium e fomite prodiens possit inducere pestem generalem. Ad primam respondeo, id fieri posse, si contagiosum inquinamentum circumferatur ab homine aptam dispositionem ad pestem non habente, qui tamen illæsus manens per hunc fomitem, illud venenum pestilens alteri aptam dispositionem habenti impertiri potest. Hujus rei exempla tempore pestis extant in vespillonibus, aliisque qui ægris & mortuorum sepulturæ inserviunt, quorum hominum communionem non minus quam ædes infectas, imo adhuc magis fugere jubent omnes Medici, quia tales plerumque solent contagium pestilens, ipsis innoxium, aliis vero dispositis damnosissimum circumferre. Ita scribit Evagrius, *Histor. Eccles. lib. 4. cap. 28*. contigisse in magna peste sui temporis; ut sæpe homines sani ex infectis regionibus discedentes, & in liberas abeuntes, inficerent illarum regionum sanos, eo quod in vestibis fomites inscii circumferrent, quos aliis communicabant, atque ita etiam aërem inficientes, pestem inducebant. Ad secundam dico; per contagium fomite translatum duobus modis pestem induci. 1. Cum contagium illud peste vigente fomiti inmissum non diu post ad alia loca transfertur, ibidemque aliis communicatur, qui rursus simile contagium a se diffundentes, plures ipsis vicinos inficiunt, atque sic pestis pomeria ulterius extendunt: qualem pestem describit Rondeletius, *lib. de febr.* a qua illos tantum infectos fuisse refert; qui infectas ædes frequentaverant. Verum talem pestem minime generalem seu epidemiam appellari posse putamus. 2. Cum contagium adeo vehemens est, ut non tantum proximos homines, sed ipsum etiam aërem inficiat, qui deinde omnibus promiscue communicatus, sævam pestem inducere potest: ⁴² quæ tamen pestis licet in una vel duabus civitatibus vagari queat, pluribus tamen regionibus communis fieri nequit, nisi

⁴² Van 'quæ tamen' tot en met 'partem infecerit'. is een toevoeging uit 1687.

aliquid *divini*, de novo cœlitus immissi, aut in aëre generati, concurrat, quod non tantum incœptam causam adaugeat & promoveat, verum etiam aërem pravis qualitatibus imbuendo, & alimenta corrumpendo, corpora debilitet, atque sic ad pestem facile suscipiendam disponat. Saltem contagium in fomite latens non debet esse antiquum, ut postea pestem accendat: nam (ut antea dictum, *cap. 8. annot. 1. problem. 1.*) contagium in fomite integris viribus non diu persistit, sed aliud citius, aliud tardius in eo emoritur, & ad summum spatio unius anni prorsus invalidum evadit, adeoque aboletur, ut inde nihil mali amplius metuendum sit. Huic nostræ sententiæ, procul dubio, in contrarium objiciuntur testimonia aliorum Auctorum, qui scribunt, non tantum a recenti, verum etiam ab antiquissimo contagio, quod plurimis annis in fomite delituit, furiosissimas epidemias maximeque perniciosas & generales pestes fuisse exitatas. Quale est testimonium Ammiani Marcellini (hujus mentionem fecimus supra, *cap. 8. annot. 1. probl. 4.*) qui scribit ex antiquissima arca aurea, in templo Apollinis reperta, tam virulentum pestilens contagium erupisse, quod magnam mundi partem infecerit. Ut & aliud Trincavellæ, qui, *lib. 3. Consil. 17.* refert Justinopoli pestilens venenum per viginti annos latuisse in chordis illis, quibus mortui tempore pestis ad sepulchra dimissi fuerant, quibus post tantum temporis e scrinio quodam depromptis, contagiosam malignitatem primo proxime adstantes, ac deinde totam civitatem invasisse, ita ut ex hac occasione decem hominum millia interierint. Item illud Sennerti, qui *lib. 4. de febr. cap. 3.* scribit, Laubani a contagio, quod quatuordecim annis in linteo latuerat, pestem magnam excitatam, & vicinis quoque civitatibus communicatam fuisse. Verum etsi hæc testimonia ab Auctoribus fide dignis conscripta sint, attamen quia illi hæc non de sua propria experientia proponunt, sed tantum ex relatu proletariorum quorundam, de vilissima plebis fæce hominum, (qui non tantum mendaces, verum etiam valde rudes & creduli sunt, atque suas imaginationes facile aliis tanquam verissima oracula proponunt, vel ut alios ignaros fallant, vel ut nimis credulos irrideant) scribunt, non videntur certe tanti moment, quæ nostram experientiam, multijuga observatione, atque etiam ratione confirmatam evertere queant. Sciendum quippe, cum pestis invadit, multos homines, præcipue rudes, timidulos, ac superstitiosos, sibi facile persuadere, illam ex hac illave occasione initium sumpsisse, cum tamen illis putata occasio sæpe nihil ad pestem fecerit, sed morbi causa ad peccatorum punishmentem a Deo de novo in aëre genita vel immissa fuerit. Eodem modo sicut sit, cum hostis urbem aliquam ex improvviso obruit & capit, facile sibi quisque persuadet, vel fossas minus altas, vel muros ruinosos urbis captæ causas esse, cum potius incolarum negligentia, & quod non vigilaverint, culpari debet. Hic aliud occurrit dubium, quomodo tam exigua veneni pestilentis in fomite latentis quantitas, tantam infectionem de se diffundere possit, ut multos adstantes

inficere queat? Dico, illud eodem modo fieri, sicut parvum fermenti frustum magnam farinaceam massam fermentat: plura hac de re videantur *annot. 5. præcedente*.

XII. Etiam Marsilius Ficinus, *lib. de peste*, docet pannos & parietes si spatio viginti dierum perflectantur & emundentur, ab omni contagio depurari. Quod tamen semper tam brevi spatio non fieri, etsi plerumque contingat, liquet infra, ex *lib. 4. hist. 119*.

CAPVT XI. De Causis Infectionis.

JAM ante docuimus pestem esse morbum communissimum, ejusque causam elemento communissimo, nempe aëri, imprimis inhærere, sive illa primitus a summo Deo ei immissa, vel in eo genita, sive a contagio ei ingesta fuerit. Hanc quoque causam pesti adscripserunt Hippocrates, Galenus, Avicenna, aliique præclarissimi Medici, nec quemquam fere invenias, qui non putaverit primitivam pestis causam in aëre gigni, ejusque nocentissima seminaria in aëre maxime divagari. Verum cum nemo viventium aëre carere possit, sed eodem illo elemento omnes necessario frui debeant, mirum videtur, illo jam maligna ac pestilenti labe infecto, quare non omnes homines & animantes, qui eodem illo fruuntur, ista venenata pernicies æqualiter offendat: cur aër ille inquinatus, cum sit omnium sanitati vitæque adversus, inspiratus omnes non male afficiat: cur eadem pestis quæ homines invadit, pecora etiam non inficiat. Ad hujus dubii solutionem dicimus: *Primo*, aërem per omnes suas partes (1.) æquali malignitatis gradu infectum non esse. *Secundo*, infectionem omni tempore (2.) & ubique locorum (3.) æque magnam non esse, sed suos gradus habere: nonnullis enim in locis & temporibus minimam, in aliis majorem, in aliis maximam existere, & prout homines hunc illumve aërem hoc illove loco & tempore ingrediuntur ac inspirant, ita illos, pro ista diversitate, vel vehementius, vel levius, vel plane non infici. *Tertio*, ad pestilentem infectionem non minus requiri causam recipientem (4.) quam efficientem; quæ non ex qualitatibus primarum intemperie, non ex putredine (5.) sed ex totius substantiæ occulta quadam & inexplicabili dispositione resultat: quæ dispositio in aliis talis est, ut a pestilenti veneno statim afficiantur; in aliis talis ut difficulter ab eo lædantur; in aliis talis ut eidem sine ulla noxa resistere possint.

ANNOTATIONES.

I. Si aër per omnes suas partes æqualiter pestilenti labe contaminatus foret, totus venenum esset, nec ullum animal in eodem absque sanitatis vitæque naufragio commode vivere posset. In peste autem nonnullæ minimæ ejus particulæ tantum contaminatæ sunt, eæque adeo paucæ, ut plurimorum animalium naturis nihil obsint, & tantum certis quibusdam dispositionibus damnum inferant. Eodem fere modo se res habet, quemadmodum si quis in cubiculo hominibus pleno aliquantum sulphuris accendat: ab isto enim nidore, si paucus sit, nec aërem totaliter inficiat, maxima eorum pars nihil offendetur, imo multi exiguum istum nidorem non percipient: verum si inter illos quidam fuerint asthmatici, tussiculosi, aliudve pectoris vitium habentes, illis nidor ille sulphuris, licet exiguus, statim summam molestiam inducet. At si tantum sulphuris in isto cubiculo accenderetur, ut omnes aëris partes æqualiter ab eo inficerentur, nemo in isto nidore vivere posset, sed omnes suffocarentur.

II. Omni tempore infectionem non esse æque magnam, docet usus: in principio enim & sine pestilentis constitutionis morbus adeo gravis & crudelis non existit, quam in augmento & statu. Præterea ut plurimum æstate & autumnus (quia horum temporum constitutiones corpora maxime disponunt & præparant ad pestem) imprimis in his nostris regionibus, multo graviolem tyrannidem exercet, quam media hyeme; licet interdum etiam contrarium evenire visum sit, idque propterea, quia anni tempestates non semper debito ac consueto modo se habent, (ut cum æstas subfrigida, hyems tepida fuerit, &c.) atque hinc pro earundem varia mutatione, sæpe etiam furor pestilens variat.

III. Certissimum est pestilentem infectionem ubique locorum non esse æqualem, neque eandem per totum mundum æqualibus furiis debacchari; sed ut plurimum modo hæc, modo illa loca, nunc vehementius, nunc levius invadere, & rursus alia multa intacta relinquere. Eo sensu intelligendus est Galenus, quando longam sui temporis pestem describit: ut & Philostratus, cum pestem suo tempore quindecim annis durasse, refert: nec non Jacobus de Partibus, *in comm. ad primam quarti Avicennæ*, quando pestem suo tempore per quindecim annos totum terrarum orbem pervagasse refert. Non quod eodem tempore omnes regiones & urbes simul peste infectæ fuerint, sed quod isto intervallo, modo in una orbis parte, modo in altera, morbus hic debacchatus fuerit, & plerasque regiones infestaverit. Sic etiam nostra ætate non semel Italiam solam, vel solam Germaniam, vel Galliam, vel Angliam, aliasve regiones seorsim peste afflictas fuisse notum est. Sic quoque Evagrius, Ecclesiasticus Scriptor, refert maximam sui temporis pestem non simul omnes regiones invasisse,

sed sine ullo ordine, modo hanc, modo illam afflixisse: *Subjungit*: sæpe aliqua in urbe dimidium populi fuisse infectum, & aliud dimidium fuisse liberum. Hanc de pestis varietate secundum loca opinionem confirmant omnes Medici, nam hoc fundamento innixi, jubent ad præservationem infecta loca cito & longe fugere. Sed quo? ad aërem salubriorem: ergo præsupponunt aërem in uno loco pestilenti labe infectum esse, aliis multis illæsis.

IV. Nullum agens potest agere absque patientis aptitudine, teste Galeno, *1. de differ. febr. cap. 4.* ubi sic inquit: *Nulla causarum sine patientis aptitudine agere potest: alioqui omnes qui sub Sole æstivo, aut nimio motu exercerentur, aut vini potu gravarentur, aut irâ excandescentes, aut tristitiâ affecti, febricitarent: alioqui etiam, ut arbitror, circa Canis exortum omnes ægrotarent, & pestilentiâ morerentur: at, ut diximus, magnam in generatione ægritudinum, partem habet ejus, qui passurus est, habilitas corporis.* Idem paulo post, eodem capite, subjungit: *Cum enim corporum dispositiones dissimiles sint ac multiformes, quædam facile alterantur ac patiuntur a causa in ipsis operante, quædam insuperabiles ac impassibiles omnino existunt, quædam cum difficultate patiuntur.* In hunc sensum quoque scribit Hippocrates, *lib. de flatibus*: *Sed est forte qui dicat, ut quid ergo non omnibus animantibus, sed alicui eorum generi accidunt hi morbi? cui ego sic responderim: differt corpus a corpore, natura a natura, nutrimentum a nutrimento, non enim omni animantium generi eadem sunt commoda & incommoda, sunt alia aliis magis convenientia.* Sic etiam pestifera lues neminem corripit, nisi eum qui habuerit recipiendi aptitudinem, procedentem potius ex occulta quadam naturæ proprietate, quam ex mala corporum vel humorum dispositione, seu morbosio apparatu. Hanc aptitudinem nonnulli Medici male arbitrati sunt dependere a peculiari quadam similitudine, seu analogiâ veneni pestilentis cum corpore quod inficitur; *quia*, inquirunt, *simile cum simili prompte jungitur.* Dico, *male*, quia in analogia non est pugna, simile enim simili junctum illud conservare nititur. Contra vero omnis actio in contrarietate consistit, & agens dum agit in patiens, ea intentione agit, ut illud sibi simile reddat. Non dependet ergo illa aptitudo ab analogia, sed potius a peculiari quadam ἀντιπαθεια, quæ est inter venenum pestilens & corpus recipiens. Ista autem ἀντιπαθεια dependet a peculiari quadam corporis dispositione, quæ dispositio duo requirit: *Primo*, similitudinem generis; neque enim quæ hominibus infesta est pestis, eadem bruta afficit, quæ ovibus eadem sues; quæ piscibus eadem quadrupedes terrestres; quia non est similitudo generis, ergo dispositionum magna diversitas. Hinc etiam est quod venenum aliquod non sit cuilibet animali venenum; sine noxa enim araneas comedunt gallinæ, serpentes & bubones ciconiæ, quæ tamen hominibus aliisque multis animantibus sunt lethalia venena: idem quoque in peste evenit. *Secundo*, requirit hæc dispositio aliquam occultam specificam

similitudinem inter corpora inficienda & infecta, cujus ratione pestilens venenum ipsis æqualiter magis infestum ac perniciosum existat, quam aliis qui illam specificam qualitatem non habent. Atque hæc causa est, quod interdum integræ familiæ, in quibus omnes, ratione originis, istam similem qualitatem habent, peste extinguantur (exempla vide supra, *cap. 4. annot. 6.*) aliis plurimis illæsis. Hinc etiam est quod interdum una natio magis peste inficiatur, quam alia, quemadmodum Cardanus, *lib. 8. de rer. varietat. cap. 40.* meminit pestis cujusdam Basiliensis, in qua soli Helvetii, non Itali, non Galli, non Germani affecti sunt. Et Joannes Utenhovius, *peregrinat. Eccles. Anglicæ, cap. 4.* meminit sævissimæ pestis Hafniæ in Dania, a qua omnes advenæ, Angli, Belgæ, Germani, immunes erant, quamvis etiam promiscue inter infectos in ædibus infectis versarentur. In quo autem illa occulta dispositio consistat, quæ tantam cum veneno pestilenti antipathiam habet, nemo facile explicaverit: ac proinde frustra laborant, qui illam in manifestis qualitatibus, in temperamentis, in sexu, in ætate, in regione, in caloris nativi & vitalis facultatis robore vel debilitate, in corporum puritate vel impuritate, in minimarum particularum figuratione, aliisque similibus quærunt; nam nihil horum majorem vel minorem immunitatem a peste polliceri potest, ut docet quotidianus eventus: plurimi enim tam juvenes quam senes, tam viri quam mulieres, tam in una mundi parte quam alia, debiles, cacochymi, pravis humoribus referti, intemperanter viventes, pravo victu utentes, aliique similes, in domibus infectis, inter ægros peste correptos, inter eorum fœtidissima excrementa, imo inter jam putrescentia mortuorum cadavera, absque ullo sanitatis incommodo sæpe versantur; cum e contra alii multi euchymi temperatissimi, robustissimi, prudentissime viventes, qualibet levissima occasione peste corripantur. Hinc Pigræus, *prax. lib. 8. cap. 1.* non inepte sic ait: *Quamvis difficile sit judicare, qualia corpora disposita sint ad pestem, attamen videmus illam magis quærere certam quandam præparationem, quam cacochymiam, aut malam habitudinem; facilius enim ab illa inficiuntur corpora quorum humores ad corruptionem apta sunt, quam alia quorum humores corruptionem jam conceperunt; & videtur pestis esse talis qualitas, quæ sedem potius quærit in corpore sano, quam aliis morbis obsito.* Fateri igitur necesse est, in quibusdam individuis esse peculiares dispositiones corporis atque cordis, quæ auræ pestilenti vel validissime resistunt, vel non resistunt; has autem dispositiones, vel dispositionum qualitates, nobis in hac naturæ caligine, & formarum ac qualitatum ignorance, occultas esse & incognitas. Quapropter etiam Fernelius, *lib. de febr. cap. 17.* in hujus dispositionis investigatione non multum laborat, sed simpliciter dicit: *Est cognitu difficillimum quid corpus unumquodque pestilentiae obnoxium reddat.* Lucretius & Fracastorius succincte & eleganter dixerunt, in peste varia ac diversa vagari seminaria, quæ prout

his illisve amica vel inimica existunt, ita etiam modo hunc, modo illum inficere. Platerus, *centur. posthum. quæst. 42.* sic inquit: *Quænam hæc objecti sit dispositio, ut lubenter edoceri cupio, sic nos nescire, prompte fateor, licet non ignorem hoc venenum pro varia corporis dispositione varie agere.* Forestus, *lib. 6. Obs. 9. in scholio,* ait: *Propria & peculiaris constitutio atque præparatio, quæ loca vel corpora reddit pesti obnoxia; omnino nos latet, neque sensu, neque ratione, sed solo eventu & experimento comprehenditur.*

V. Dico, *non ex putredine*, id est, non primario ex putredine: nam putredo est una ex illis causis quæ tantum secundario corpora ad pestem disponunt. Hæc enim humores corrumpendo, & spiritus alterando ac inficiendo, calorem nativum ad sui coctionem & expulsionem distrahit, ac simul viscerum robur imminuit, naturæque vires infringit & impotentiores reddit, quam ut pestilenti veneno resistere queant. Hinc sit quod in constitutione pestilenti ad omnes morbos putridos, qui homines tunc invadunt, se pestis facile adjungat, et raro tunc morbus putridus peste incommittitur cernatur: quia dispositio eorum qui morbis putridis affliguntur, mediante putredinis occasione apta redditur ad pestem recipiendam. Eodem fere modo hæc res peragitur, sicut sit in munitissima aliqua urbe, quam nullus hostis, durante civium concordia, superare potest: hæc si exortis diffidiis intestino bello conflaret, atque tunc eandem fortis aliquis hostis forinsecus invaserit, dum ab intestino tumultu vires diffractæ, & aliis negotiis impeditæ, vel aliorum distractæ fuerint, facillime eam ingreditur & capiet: non quod illa urbs primario per se aptitudinem habuerit ut facile capi posset; non etiam quod cives in isto tumultu hostem primi advocaverint, sed quod secundario ex occasione istius intestini belli hostis occasionem nactus fuerit muros absque impedimento conscendendi, & urbem superandi.

CAPVT XII. De causis Febris pestilentis, quæ Pestem comitatur.

VENenum pestilens, quod totius substantiæ dissidio calori nativo infensissimum existit, cum sit tenuissimum ac subtilissimum, simul ac corpus ingreditur, & præcipue cum per inspirationem ejus penetralia subit, facillime labis ac malignæ suæ venenositatis notam imprimit sanguini arterioso, ejusque subtilissimæ parti, cum eoque ad cor procedens, ipsius vitalitatis asyllum fortissime impugnat, ut evicto summo illo munimento, totum microcosmicum

regnum protinus devastet. Hujus crudelissimi tyranni insultibus natura se opponit, omnesque vires intendit, ut dirum hunc hostem reprimere, retardare, & quam longissime e penetratibus suis propellere atque arcere possit. Hæc pugna si cito peragatur, & cor vel a majore seu fortiore veneno statim (1.) suffocetur, vel illud statim foras expellat, antequam ulla humorum putredo generari possit, tunc sit pestis sine febre, & sæpe etiam fiunt anthraces ac bubones sine febre. Si vero pugna hæc diutius perduret, & calor nativus in certamine adversus pestilentem hostem occupatus, debilitetur, ac in coctione & regimine humorum corporis imbecillior evadat, non possunt non humores cito putredinem concipere e qua tunc febris (2.) exsurgit, quæ etiam maligna (3.) ac pestilens evadit, a pestilentis veneni infectione, ipsis quoque humoribus communicate. Tunc cor a duobus malignis hostibus impugnatur, nempe a pestilenti veneno, & a putredine febrili: pestilentis tamen veneni invasio tempore & natura putredinem febremque (4.) antecedit, atque ita putredo & febris fiunt symptomata pestis. Illa vero febris, vel citius, vel tardius pestilentis veneni invasionem sequitur, & major vel minor, ac hujus vel illius typi (5.) vel propter humorum putrescentium confusionem, absque typo est, prout pestis invadit hoc illove tempore & loco, & corpus hoc illove modo (6.) vel bene, vel male temperatum.

ANNOTATIONES.

I. TAntæ violentiæ sæpe est pestilens venenum, ut nonnullos statim ipso invasionis momento repente occidat, aliis intra breve tempus vitæ filum citius abrumpat, quam inflammationi aut putredini tempus detur. Hujus rei etiam aliqua exempla in peste Noviomagensi vidimus, & alias quoque ab aliis Medicis observata fuisse legimus. Jacobus de Partibus, *in comment. ad primam quarti Avicennæ, cap. de peste*, narrat suo tempore in pestilenti constutione interdum ægros ad ipsum cum urinis accessisse, quos ex pulsu aliisve signis nulla febris, nulla inflammatione, nullo gravi symptomate laborare percipiebat, qui tamen statim mortui concidebant. Plutarchus *in Romulo*, scribit in illa peste multos absque morbo interiisse, id est, ex improvise extictos fuisse antequam aliquis morbus generari posset. Valleriola, *loc. com. lib. 3. cap. 18.* scribit tempore pestilentiae anni 1534. in Gallia Narbonensi hujusmodi mortes sæpius visas

fuisse, imo nonnullos loquentes & incedentes, repente, quasi fulmine ictos concidisse. Mercurialis *lib. de Peste, cap. 18.* in Patavina peste tales subitaneas mortes non uni accidisse refert. Quercetanus, *in Alex. cap. 4.* meminit magnæ pestis quæ Aquisgranum infestavit, in qua multi mensis assidentes, & cibos deglutientes, animam reddiderunt. Droëtus, *Consil. de peste, cap. 3.* refert, Lugduni tempore pestilenti homines obambulantes per viam subito exanimatos concidisse in terram. Alexander Benedictus, *lib. de febr. pest. cap. 2.* de peste quadam sic inquit: *Hoc malum miserabile mortalibus ita evenit subito, ut plurimi sine febre inter domesticas ac forenses actiones, decem horarum spatio, quidam viginti, sine urinæ pulsusque certo signo, in templis, in via, ex insperato raperentur.* Follinus, *Amulet. cap. 16.* refert anno 1502. Bruxellis tam crudelem sæviisse pestem, qua sæpe quingenti una die fuêre sublatis, & homines læto convivio assidentes, inter calicem supremaque labra, tanquam percussi fulgure, protinus exspirârunt. Zacutus Lusitanus, *Prax. admir. lib. 3. Observat. 43.* scribit, ex immenso fœtore sanguinis e secta pestiferi vena effluentis, tres ministros subito interfectos fuisse, & quasi sideratos illico animam efflâsse. Similia quoque se vidisse testantur, Gemma, *lib. 1. Cosmocrit. cap. 17.* Petrus Salius Diversus, *de pest. cap. 5.* & Paræus, *lib. 21. cap. 17.* Sed quænam est causa tam violentæ operationis? Dodonæus, *Prax. lib. 1. cap. 18.* dicit, pestis seminaria interdum esse minus acuta & lentioris activitatis; interdum acutissima & tenuissima, atque hæc citissime ad cor pervenire, & maximæ, ac velocissimæ activitatis esse. Qualem autem operationem hæc acutissima seminaria in corde faciant, describit Hercules Saxonia, *Prax. lib. 11. sect. 2. cap. 3.* his verbis: *Hinc sit in peste non raro homines, integra valetudine fruantes, & sanorum omnia munia obeuntes, momento temporis, quasi fulmine percussos, cadere & interire, quod in aliam causam, quam in spirituum vitalium a veneno, inspiratu accepto, corruptionem, referri non posse, pro constanti habeo.*

II. Hic gravissimum problema examinandum occurrit, nempe, *Vtrum febris sit de essentia pestis, nec-ne.* Hercules Saxonia, Joannes Paschalius, Rondeletius, Angelus Sala, Petrus Paulus Pereda, Palmarius, Antonius Portus, Untzerus, Mindererus, aliique præclari Medicinæ procures, multis variisque argumentis probare nituntur, febrem esse de essentia pestis, nec pestem sine febre dari posse, 1. *Quia*, inquiunt, invasionis modus & symptomata illud docent: nam pestis invadit cum horrore, quem postea excipit calor, ut in multis febribus putridis fieri solet: adsunt quoque vigiliæ, oris siccitas, sitis, aliaque symptomata, putredinis & febris indicia. 2. *Quia* morbi acutissimi semper febrem comitem habent, testibus, Hippocrate, *1. epidem. sect. 3. text. 3.* & Galeno, *1. aphoris. 7.* nec non 3. *de difficult. respir.* ubi scribit, febrem esse inseparabilem a morbis acutis. 3. *Quia*, secundum Galenum, *1. de differ. febr. 4.* pestis generatur ex putredine accensa

circa cor. Nequaquam autem insignis putredo circa cor fieri potest sine calore in ipso prius accenso, atque inde per universum corpus diffuso. 4. *Quia* infensissimum pestilens inquinamentum non potest subsistere sine putredine & calore præter naturam: Galenus enim, 6. *epid. com. 1. text. 29.* pestis causam statuit in immensa humorum corruptione, calorem simul putridum inducente. 5. *Quia* Hippocrates, *lib. de flat.* dividens febrem in particularem & communem, dicit communem febrem ab omnibus appellari pestem. 6. *Quia* Galenus, *lib. 1. de differ. febr. cap. 4.* & cum illo Avicenna, Rases, Aëtius, Paulus Ægineta, omnesque fere Medici, tam veteres, quam neoterici, in tractatu de febribus pestis historiam describunt, quasi eandem febribus annumerantes. 7. *Quia* experientia docet, pestem cum febre invadere. Hæc sunt primaria argumenta & propugnacula, quibus gravissimi Medici dictam opinionem hactenus stabilierunt: quam tamen veritati minus consentaneam, nec febrem de essentia pestis esse, sed hanc ab illa differre, & sine illa existere posse, nunc ordine demonstrabimus. Respondemus igitur *ad primum* argumentum, pestem quidem multoties invadere cum horrore, sed non semper, neque etiam calorem intensum semper sequi, sed ejusdem nullum excessum haud raro in ægris toto morbi decursu animadverti, ut experientia docet, & Medicinæ Scriptores passim testantur. Dicimus etiam horrorem non esse certum signum febris, ut nec colorem. Quantum ad symptomata, vigilias, sitim, &c. neque illa in peste semper apparere, neque semper esse certa febris indicia. *Ad secundum:* cum Hippocrates & Galenus dicunt, morbos acutos habere febrem comitem, ipsos non de omnibus, sed de plerisque id intellexisse: quod inde liquet, quia dantur aliqui acutissimi morbi sine febre, ut apoplexia, epilepsia, tetanus, &c. quos sine febre acutos esse testatur Galenus, *com. ad 2. Aphor. 19.* & *ad 5. Aphor. 30.* Præterea illis verbis ipsos significare voluisse, febrem plerumque vel antecedere, vel comitari, vel sequi morbos acutos, non autem febrem esse de essentia morborum acutorum, & ab illis inseparabilem; nam si interdum sequatur, interdum plane non adjungatur, separabilem esse certum est. Illam fuisse Hippocratis mentem, liquet ex 3. *epidem.* ubi agens de sacro igne & ulceribus pestilentialibus, inquit: *Multos autem una cum febribus, & ante febrem, & a febre arripuerunt.* *Ad tertium:* cum Galenus dicit, pestem generari ex putredine circa cor accensa, ipsum eo loco per *pestem* non intellexisse ipsam pestem, sed febres pestilentes: nam alioqui sibi ipsi contradixisset, talis enim putredo non posset circa cor accendi sine febre, & tamen *lib. 9. de medic. simpl. facult.* docet pestem interdum esse sine febre. *Ad quartum:* nos ante, *cap. 8. annot. 1. problem. 4.* & *annot. 6.* satis fuse demonstrâsse, pestilens inquinamentum, nec e putredine oriri, nec in putredine consistere, sed esse rem a putredine diversam: quotidianam quoque praxim docere, multos a pestilenti inquinamento repente ac in momento suffocari,

antequam ad gignendam putredinem aut inflammationem ullum tempus detur: exempla patent annotatione præcedente. Quantum ad Galeni citatum locum, negamus ipsum eo loco agere de peste, vel pestis causam inquirere, sed dicimus illum apertissimis verbis loqui de febre pestilente: sic enim ait: *Sed febrium enumeratio, nunc in præsentī sermone proposita, a differentia caloris accipitur, sub qua & pestilens febris, putridum calorem habens, contineri potest.* Et paulo post addit: *Sola pestilens febris denotatur, cujus ab aliis calor per putredinis excellentiam differt.* Ne minimam autem in toto isto commentario mentionem facit ipsius pestis, sed dicit, febrem habere calorem putridum excellentem; quod ipsi concedimus, de quacunque febre pestilente illud intellexerit, sive de ea quæ pestilentem constitutionem præcedit, sive de ea quæ pestem comitatur, sive de ea quæ est sine peste: verum de ipsa peste id minime verum est. *Ad quintum:* licet Hippocrates dicat febrem communem appellari pestem, inde tamen concludi non posse, pestem esse febrem communem: nam illud eodem rediret, ac si quis diceret, apoplexia ab omnibus appellatur morbus lethalis, ergo omnis morbus lethalis est apoplexia. Præterea sciendum (sicut etiam antea, *cap. 1. annot. 6.* diximus) *pestis* vocabulum sæpius etiam detorqueri ad omnes res perniciosas, atque eo sensu forte Hippocratem significare voluisse, febrem communem, quia valde perniciosa existit, multosque interimit, ab omnibus appellari pestem: Sic etiam hodie vulgus febres malignas communes, quibus multi moriuntur, pestem appellare solet, propterea quod instar pestis communes sint, ac valde perniciosæ. Galli adhuc magis improprie solent febres quartanas, omnesque morbos odiosos ac difficilis curationis, suâ linguâ *pestes* appellare. *Ad sextum:* historiam pestis a plerisque Medicis subjungi tractatui de febribus, quia morbus hic ut plurimum febrem sibi comitem, vel a principio vel paulo post, adsciscit, non tamen individuum, sed ab eo separabilem, nam est sua cuique particularis ratio, pestis enim oritur ex maligno veneno, febris ex putredine & calore. *Ad septimum:* in prima pestis invasione febrem sæpe quidem animadverti, sed talem quæ procedit ex putredine a pestilenti veneno inducta, ita ut veneni invasio tempore febrem antecesserit: præterea dicendum, sæpius etiam per multas horas febrem pesti in principio non adesse; imo sæpe toto morbi decursu nullam febrem pesti adjungi, quod necessario tamen ipso invasionis momento fieri deberet, si febris esset de essentia pestis, nam essentia est inseparabilis ab eo cui præstat suum esse. Hæc sufficient ad amputationem istorum fulcrorum, quibus prædicta opinio hactenus innixa fuit. Quid de re ipsa sit, in textu diximus, nempe febrem pestilentem, pestis comitem, immediate non oriri a veneno pestilenti, sed mediante putredine, id est, non generari propterea quod humores a veneno pestilenti inquinantur, sed quod cor pestilenti veneno irretitum, obrutum, plurimumque debilitatum,

inquinatos humores debito modo, neque coquere ac dilatare, neque regere & satis dispellere possit; qui hac de causa putrescunt, caloremque præter naturam concipiunt, sicque febrem excitant; quæ ob dictam causam ordine posteriorem necessario est diversa ac separabilis a peste, ejusque symptoma. Hoc ipsum confirmant dogmata & auctoritates, tam veterum, quam neotericorum, nec minus quotidiana praxis & obvia exempla. Hippocrates, 3. *epidem.* pestilentes quosdam morbos describens, inquit: *His adjuncta aliquando erat febris; aliquando non erat.* Paulo post addit: *Ipse morbus multis eo erupit citra febrem, & in febre.* Et 6. *epidem. sect. 7.* dicit: *Quibus voces frangebantur ad tussim, horum plurimi ne febricitârunt quidem, aliqui vero parum.* Galenus, 3. *epid. sect. 3. comm. 158.* ait: *Cum mortales vel citra febrem pestis corripit, &c.* Idem, 9. *de simpl. med. fac. cap. de Terra Samia:* Bibitur, inquit, ex vino albo consistentia tenui, modice diluto, si aut plane febre careant, aut leviter ea teneantur; sin graviter febriant, admodum aqueo. Æschines, antiquus & doctissimus Orator, in epistola ad Philocratem ita scribit; *Delii pestilenti morbo laborabant, cæterum nulla febris accedebat.* Haly, inter Arabes magni nominis Medicus, *Theoriæ lib. 5. cap. 2.* expressis verbis docet, pestem multoties febre minime comitatam conspici. Inter neotericos idem docent, Duncanus Liddelius, *de peste cap. 1.* Theodorus Corebejus, *lib. 2. patholog. sect. 7. cap. 6.* (qui liber ab aliis Io. Magiro adscribitur) Lazarus Riverius, *sect. 3. de febr. cap. 1.* aliique innumerari. Forestus, *lib. 6. Observat. 10.* inquit: *Vidimus anthracem habentes in membris ignobilioribus, sine febre, qui & vix decumbebant, & facillime ab initio restituebantur: alios rursus spectavimus, qui subito simul extinguebantur, cum ab initio nequaquam febricitare aut male habere viderentur.* Alexander Massaria, *lib. 2. de peste,* his verbis utitur: *In nostra peste, non solum nostro, sed aliorum quoque gravissimorum hominum testimonio, sine ulla febre plerique interierunt.* Joannes Morellus, *lib. de pest. cap. 4.* scribit, tempore pestilenti multos dari bubones & carbunculos, quos nec febris, nec ullum malum symptoma comitatur, idque Cabiloni in constitutione pestilenti sæpius a se fuisse observatum. His accedat quoque testimonium nostrum, qui in peste Noviomagensi anthraces & bubones non semel sine febre vidimus; quin ego ipsemet carbunculum pestilentem magnum in manu sinistra habui, sine ulla febre, imo sine ullo alio sanitatis dispendio, qualem etiam sine febre vidi in manu famuli Capitanei Brouvver, ut & in muliere illa, cujus historiam infra descripsi, *lib. 4. histor. 90.* Observavi etiam in multis ægris peste jam correptis, non nisi post viginti, vel triginta, pluresve ab invasione pestis horas, febrem incœpisse. His adjungantur etiam præcedente annotatione citata testimonia eorum, qui referunt plurimos subito peste extinctos fuisse sine febre antequam putredini aut accensioni febrili tempus daretur. Ex quibus omnibus meridiana luce clarius patet, febrem non esse de essentia pestis, sed ejus

comitem separabilem. Quapropter non sine ratione Andreas Dudith, in epistola quadam ad Petrum Monavium (quæ est *Epist. Med. a Scholzio collect. 52.*) ita scribit: *Pesti necessario febrem adesse, non prius credam, quam tu affirmatis bonis rationibus illud me docueris, an eos, qui subito correpti concidunt in mediis compitis ac triviis, cum antea incolumes domo egressi essent, febre etiam affectos fuisse tam subitâ, tam improvisa, tam insensibili, dicendum sit.* Sed audiamus etiam Fernelium, qui apertissime distinguit inter pestem & febrem, & licet pestis cum febre invadat, tamen pestem esse quid diversum a febre, idque ex eo manifestum esse, quod desinente febre ægros postmodum sæpe extinguat sola pestilentia: hac de re, *lib. 2. de abditis, cap. 12.* sic inquit: *Initio calor vehemens, sitis, capitis dolor, vigilia, nausea, aliaque vehementia symptomata exercebant; simul urinæ cernebantur rubicundæ, crassæ, turbidæ, atque confusæ, omnia in septimum diem persistentia. Hoc vero ipso die urinæ puriores evadabant, coctione manifesta, quotidie in melius procedente. Cum ita se mox persanatum iri, magna spe, Medicorum judicio, sibi pollicerentur, plerique non multo post peribant, Pulsus quippe hinc indies sensim minuebatur & languescebat, totiusque corporis robore pedetentim dissoluto, intra quartum decimum diem mortem oppetebant. In his ergo febribus, inquit, putredini immista erat pestilentia; ac die septimo, evicta jam putredine, perseverans pestilentia tacite ac furtim jugulabat.* Super his plura videantur apud Sennertum, *lib. 4. de febr. cap. 1.*

Verum fortassis hæc omnia nondum satisfacient Untzero, qui *lib. 1. de pest. cap. 10.* ut pestilens venenum e putredine oriri statuit, sic febrem de illius essentia esse, ac semper & necessario inseparabiliter ipsi conjungi, variis distortis argumentis probare nititur. Profecto verisimile est Untzerum, virum alioqui doctissimum, cum illud caput scriberet, capite omnino doluisse, neque animadvertisse se ipsum sibi ipsi in multis contradicere, variaque absurda ad sententiæ suæ probationem adferre. Nam *cap. 7.* in febribus pestilentialibus nullam agnoscit putredinem: citato autem capite, pestem, febremque pestilentem e sola putredine oriri statuit. Dicit etiam, omnes morbos acutos necessario febrem adjunctam habere; & ut hoc probet, egregie scilicet apoplexiam, syncopem, choleram, tetanum, & iliacam passionem, ab acutorum morborum numero excludit, eosque improprie morbos acutos appellari scribit, quia non habent febrem conjunctam. Modo dicit febrem inseparabilem esse a peste: modo, cum Minderero, dicit, illam interdum in principio adjunctam non esse, sed symptomatum vi excitari. Dicit etiam, omnes Medicos libenter fateri, pestilens venenum semper a putredine oriri; fortassis ita scribit, quia nunquam legit Fernelium, Valleriolam, Sennertum, aliosque plurimos, qui contrarium sentiunt.⁴³ Multas insuper nullius momenti distinctiones, ac frivolas rationes in medium profert, quibus hîc singulatim respondere non videtur operæ pretium, cum illa quæ

⁴³ Van 'Multas super' tot einde Aantekening II nieuw in 1687.

jam diximus, & ipius, & omnium aliorum contrarias rationes satis superque refellant.

⁴⁴ Conclusionis loco audiamus hac de re breviter & solide loquentem Joannem Juvenem, *epist. ad Braklemium, de medic. bezoart.* ubi inter alia sic inquit: *Non pestis censenda est febris perniciosa, neque definiti natura febre explanatur: nam discrepant a se mutuo pestis & febris specificâ differentiâ. Quippe soboles pestis est venenum humano generi contrarium, inspiratione & perspiratione attractum, quod cœlitus in aërem fuit dispersum. Febris vero a calore præter naturam suscitatur, quæ pestem aliquando comitatur, estque illius symptoma, & ortu succedit: quæ autem morbo posteriora sunt, non censentur esse de morbi substantia. Symptoma autem morbo supervenit, & ortu posterius est, non igitur symptoma morbi essentiam constituit, & improprie pestilentia febre definitur, quandoquidem ab illa separabilis est, & pestis solitaria esse potest, nulla conjuncta febre.*

Hanc quæstionem de febre mox excipit alia, scilicet, *An pestis sit certum morbi genus*, sicut apoplexia, pleuritis, phthisis, &c. Alexander Massarias, alique varii, considerantes syndromem variorum morborum (quales sunt febres, aphthæ, cephalalgæ, deliria, altus sopor, vomitus, angina, ulcera, tumores, maculæ, &c.) nec non plurimorum symptomatum, cum peste concurrentium: considerantes etiam quod omnes diversorum temporum pestes, non eodem modo, nec similibus morbis ac symptomatibus comitatæ, semper invaserint & grassatæ sint, judicârunt, pestem non esse certum morbi genus. Cujus opinionis etiam fuisse videtur Galenus, utpote, qui *3. epid. com. 3. text. 20.* dicit: *Non est certum morbi nomen Vulgare, vel Pestilens: cæterum quicumque in uno loco multos simul invadit, vulgaris hic vocatur: qui si simul hoc habeat, ut multos interimat, pestis est.* Verum etsi multi morbi, plurimaque & multum diversa symptomata pestem comitentur, tamen illi morbi non sunt de essentia pestis; sed illi resultant ex humorum putredine spirituumque corruptione, quam pestis inducit, atque hinc non sunt nisi ejus symptomata, quorum diversitas non procedit ex diversitate ipsius pestis, aut veneni pestilentis, sed ex diversitate illius putredinis, quam venenum pestilens humoribus ac spiritibus inducit: cujus putredinis & corruptionis varietas procedit ex diversitate constitutionis corporum hominum: hæc quippe aliter constituta sunt cum pestis invadit tempore æstuoso ac fervido, quam frigido; aliter tempore humido, quam sicco; aliter post longam magnamque famem, seu annonæ caritatem, quam cum omnium rerum nimia abundantia suppetit; aliter post bella longasque perpessas miseras, & pravum victum, quam in pace, & boni victus copia; aliter aëre magna putridorum vaporum infectione contaminato, quam eo puro existente, &c. Pro horum enim diversitate gignuntur varii in corpore humores, eique a pestilenti veneno inquinati, etiam variis modis putrescunt & corrumpuntur, atque hinc magna morborum & symptomatum,

⁴⁴ Vanaf 'Conclusionis loco' tot einde Aantekening II is nieuw in 1687.

cum peste concurrentium, diversitas procedit, quam multi valde male ipsius pestis diversitati adscripserunt. Atque sic liquet, & ratum manet, quod pestis sit certum morbi genus, & quod ex ei adjunctis morbis nullus quidpiam de ejus essentia constituat. Super his etiam videantur quædam *præcedente cap. 7. annot. 2.*

Verum cum pestis sit certum morbi genus, & duo tantum morbi existant, scilicet, intemperies & prava conformatio, quæritur, qualis morbus sit? Respondendum, esse intemperiem, non quidem manifestam, sed occultam, quam Fernelius, multique clarissimi Medici mala ex intemperiei ordine excludunt, & morbum totius substantiæ appellant, ac peculiarem quandam morbi speciem esse tradunt (hoc multis rationibus edocere & inculcare nititur Matthias Untzerus, *lib. 1. de pest. cap. 3.*) haud secus ac si ille defectus Medici, quod occultum id satis clare percipere & explicare non possit, novam morbi speciem pariat. Ipsa autem pestis, nullo etiam modo prava conformatio dici potest, licet illa in bubonibus & anthracibus adsit, quoniam bubones & anthraces non sunt ipsa pestis, sed ejus producta, seu effecta & symptomata, & non magis pertinent ad essentiam pestis, quam lingua arida pertinet ad essentiam febris ardentis, vel cataracta ad essentiam ophthalmiæ. Quantum ad solutionem continui, quæ hactenus tertia morbi species a Medicis fuit constituta, illam pro peculiari morbi specie non agnoscimus, cum pertineat ad pravam conformationem; neque ad illam pestis ullo modo referri potest. Super his plura videantur *præcedente cap. 2. annot. 2.*

III. In eo differt hæc febris ab aliis putridis, quod non solo caloris putridi excessu, sed etiam maligna ac venenata qualitate cor afficiat, viresque citissime prosternat, etsi sæpe, neque ardore, neque siti multum molesta sit, & ægrorum urinæ a sanorum urinis vix differant: quod etiam frequens syncope adsit, cum pulsu parvo ac presso, vel cum assidua vomitione, vel cum vigiliis, aut sopore, vel cum inquietudine, aut corporis jactatione, & quod plerumque sine sensu doloris hominem inopinato rapiat. Quantum ad alia signa, quæ cum prædictis sæpe concurrunt, ut capitis dolor, delirium, sitis magna, incendium vehemens, urina turbida, &c. illa ab incremento putredinis oriuntur, & malignam febrem longe pejorem efficiunt.

IV. Docuimus jam pestem esse quid diversum a febris pestilenti, & illam sine hac existere posse: verum nunc ab altera parte quæritur, an febris pestilens dari possit sine peste, & quomodo differat a peste, & a febre maligna? Respondemus, posse dari, idque duobus modis. 1. Cum pestilens inquinamentum cœlitus inmissum, aërem incipit alterare, polluere, & ad venenositatem disponere: qui aër cum incipit naturæ damnosus esse, (nondum satis venenatus existens ut pestem producat) putredines malignas & venenosas in corporibus gignit, e quibus procedunt febres illæ pestilentes, quæ pestilentem constitutionem præcedunt, & pestilentes ac malignæ vocantur, quia valde perniciosæ

sunt, idemque cum peste habent principium (solo malignitatis & venenositatis gradu diversum) a quo mediante putredine oriuntur, qua de re fusius loquuti sumus capiti-nono. 2. Cum a pravis exhalationibus, vel corruptis alimentis aliove interno corporis vitio pessima humorum putredo inducitur, quæ perniciosa, venenosa & pestilens evadit. Tales sunt illæ febres, quas Galenus, 3. *epidem. comm.* 57 & *alibi*, pestilentes sine peste vocat, quales se non raro observâsse testatur Amatus Lusitanus, *cent.* 7. *curat.* 27. Imo Quercetanus in *Alex.* & Riverius, *sect.* 3. *de febr. cap.* 1. dicunt hujusmodi febres non semel ⁴⁵ visas fuisse cum veræ pestis indiciis (puta anthracibus, & exanthematibus) & tamen a vera peste longe diversas fuisse, quia non erant contagiosæ. Has febres Saxonia & Riverius appellant *pestilentes sporadicæ*: Crato & Liddelius, *pestilentes privates*: alii *pestilentes spurias*.

Febres autem pestilentes in multis different a peste. 1. Quod illæ procedant ab humorum gravi putredine, hæc ab occulto venenato inquinamento ante putredinem. 2. Quod in illis dicta putredo generetur a putridis exhalationibus, vel pravis nutrimentis, vel alio quopiam interno corporis vitio: in hac, occulta venenositas a præternaturali aëris inquinazione & contagio. ⁴⁶ 3. Quod illæ non ante putredinem & inflammationem fiant: hæc autem sine putredine invadat. 4. Quod illæ non sint tam communes ac perniciosæ quam pestis: quia illarum causa in cujusvis privati subjecti humorum putredine consistit: pestis vero in inquinamento aëris elementi omnibus communis. 5. Quod illæ sæpius non sint contagiosæ, & si tales fuerint, earum tamen contagium non nisi proxime adstantes inficere, nec ad distans longe dispergi, nec in fomite diu asservari possit: pestis vero omnium contagiosorum morborum contagiosissima existat, cujus contagium ad distans etiam alios inficere, atque etiam in fomite aliquamdiu asservari queat.

Differunt præterea febres pestilentes ab aliis febribus malignis, pernicipi, symptomatum, & putredinis gradu ac contagio, quod illæ perniciosiores existant, multo graviora symptomata habeant, & a majore seu pejore putredine oriantur, quam febres malignæ: præterea quod illæ frequenter, hæc rarius contagiosæ existant. Denique quod illæ semper alicujus venenositatis participes sint, hæc non semper, utpote quæ a sola symptomatum pravitate multoties malignæ nominantur. Fernelius, 2. *abdit. cap.* 12. febrem pestilentem etiam ab aliis clarissime distinguit. *Quoniam, inquit, pestilens febris, neque caloris incendio, ut causus, neque siccitate, ut hectica, cor torret, ab utraque plurimum differt, habetque præsentem vim & perniciem omni intemperie, omni putredine majorem, quæ una veneni specie cor, vitæ fontem, obsidet demoliturque.*

V. Febrium pestilentium differentias hîc longo sermone inquirere, non decrevimus, tantum breviter dicimus, licet Mercurialis, Andræas Gallus, Hercules Saxonia, & Riverius, febres pestilentes intermittentes

⁴⁵ Non raro in 1646.

⁴⁶ In 1646 zegt VD: Quod illarum essentia dependeat ab humorum gravi putredine, hujus vero ab occulto venenato inquinamento ante putredinem.

pestis comites dari, easque se vidisse afferant, nos tamen hactenus nullas potuisse animadvertere intermittentes, sed observâsse omnes fuisse continuas, earumque multas subinde quidem: sed absque ullo certo ordine, remisisse, nunquam vero intermisisse. Solent autem hæ febres pestilentes variare, pro diversitate humorum putrescentium, & pro malignitatis ac putredinis magnitudine. Dico, *humorum putrescentium*: nam si sanguis secundum omnes, ex quibus constat, humores putrescat, fiet febris synocha pestilens putris, qualis rarissime, aut vix unquam contingere potest, cum tam æquabilis totius sanguineæ massæ putredo vix fieri queat; si biliosa sanguinis pars plus cæteris putrescat, sit pestilens causus, vel tertiana continua, raro vera, plerumque notha: si pituitosa vel melancholica sanguinis pars plus cæteris putrescat, sit pestilens quotidiana vel quartana continua: si duo humores diversis temporibus accendantur, sit febris duplex: si simul mixti putrescant, sit febris vaga: quæ omnia symptomatum diversitas ostendit. Sic quoque Hippocrates 3. *epid. sect. 3.* scribit in illa constitutione pestilenti pervagatas esse quartanas, tertianas, & quotidianas, scilicet pestilentes. Sed cum plerumque plures humores simul putrescant, plerumque febres vagæ sunt, earumque vix ulla manifesta distinctio animadverti potest. Dico autem, *pro magnitudine malignitatis vel putredinis*: nam hinc procedit febrium pestilentium major vel minor vehementia. Interdum enim summa maligna qualitas summam malignam putredinem sibi sociam adsciscit ⁴⁷, atque tunc sævissima febris pestilens, in qua non minus a venenata qualitate, quam a gravissima putredine cor lacessitur, omnesque facultates læduntur, gravissimaque symptomata inducuntur. Interdum maligna qualitas remissior est, putredo vero summa, atque tunc cor vitalisque facultas magis a putredine & febris, quam a venenata qualitate affligitur. Nonnunquam intensior est venenata qualitas, putredo vero remissior, tunc cor magis labefactatur a veneno quam a febris, neque tam gravia videntur accedere symptomata, licet revera gravissima existant. Aliquando putredine minima & levissima existente, maligna qualitas intensa est, tuncque sit febris clemens, quæ & ægros, & Medicos sæpe fallit, interea enim dum ex hac felicem morbi eventum sperant, cor a maligna qualitate obruitur & extinguatur.

Verum graviter disputatur inter Medicos, ad quam febrium classem pestilentes referri debeant? Non febribus putridis easdem annumerandas esse censemus: non vero ephemeris, quia hæ generantur a solo incendio & effervescentia spirituum absque putredine; & viginti quatuor horarum spatio salubriter terminantur: pestilentes autem oriuntur a maligna putredine, & cum exitio ægrorum plerumque finiuntur. Nonnulli tamen ephemeris pestilentes in sola spirituum putredine consistere asseverant. Sed his rehero si ex putredine fiant, aut in putredine consistant, non posse esse diarias (utpote quibus nihil commune

⁴⁷ putredinem sibi adsciscit, = sibi sociam adjungit in 1646.

est cum putredine) verum necessario esse putridas, cum ex putredine non generetur alia quam putrida febris: addo; de putredine spirituum vitalium esse acerrimam litem inter Medicos, eamque adhuc sub iudice pendere.⁴⁸ Non possunt etiam hæ febres pestilentes annumerari febribus hecticis, quia hæ gravia symptomata non habent, diu durant, totumque corpus sensim emaciant: pestilentes vero gravissima habent symptomata & curriculum suum cito absolvunt: præterea quia in his cordis substantia afficitur calida intemperie; in illis vero non sola illa intemperie, verum magis maligna venenositate. Nostram opinionem non evertit frivola illa distinction, quam Franciscus Vallesius, *controvers. Med. lib. 5. cap. 2.* in contrarium profert, quia dicit ipsam cordis substantiam, vel saltem illos succos qui proprium ejus alimentum, & more roris per illud sparsi sunt, in aliis hecticis a calida intemperie consumi; in hecticis vero pestilentibus mala putredine corrumpi.⁴⁹ [VI.] Respondeo: si febres illæ pestilentes, quas Vallesius hecticas nominat, oriuntur ex putredine substantiæ ipsius cordis, non minus erunt putridæ, quam aliæ quæ ex putredine humorum oriuntur: & præterea, quomodo quæso ipsa substantia cordis poterit putrescere sola sine humoribus in ea contentis, aut succis ejus magnam partem constituentibus? cordis enim substantia non constat ex solis particulis siccis, sed ex siccis cum humidis mixtis. Atque hinc est, quod etiam Galenus, *lib. 1. de differ. febr.* dicit: *Postquam autem mentionem fecimus febrium pestilentium, quæ omnes ex putredine fiunt, &c.* Verum hîc forte objicietur, quorsum igitur Galenus, *3. de prædiag. ex puls.* longo sermone docet, multas pestilentium febrium esse hecticas statim a principio? Respondeo, Galenum illas pestilentes febres quæ clementer procedunt, nec protinus ægros interimunt, hecticas appellare, non quod tales sint, sed ratione lenti processus & clementiorum symptomatum, tales esse videantur: eodem modo sicut illa lenta febris, quæ in phthisi ab ulcere pulmonum oritur, a multis Medicis hectica appellatur, cum tamen re vera sit putrida, ab ulceris putredine orta. Quod autem Galenus has lentas pestilentes non ad hecticarum, sed ad putridatum classem referri voluerit, patet ex loco ante citato, quo dicit, omnes febres pestilentes oriri ex putredine.⁵⁰ Præterea illud ipsum quoque manifestum est ex ipsius verbis eodem loco sequentibus. *Adsunt, inquit, necessario huic feбри fætor anhelitus & calor in thorace, &c.* Atqui fætor est symptoma proprium putredinis, e qua si febris oriatur; illa erit putrida. Hic certe aliud nou facile persuadebunt nobis Massarias & Hercules Saxonia, quantumvis subtilissimis disputationibus pestilentes illas, hecticas dictas, e putridarum classe separare nitantur: nam vix solvent hunc nodum, *quomodo possit dari febris a putredine, quæ non sit putrida.*

VI.⁵¹ Dico, *corpus hoc illo modo temperatum*: nam in corporibus biliosis, plethoricis, cacochymis, & obstructionibus laborantibus, humores

⁴⁸ In plaats hiervan zegt VD in 1646: Sed dico, si ex putredine fiant, non posse esse diarias, verum necessaria esse putridas, cum ex putredine non generetur alia quam putrida febris: ad hæc de putredine spirituum vitalium acerrimam litem esse inter medicos, eamque ad huc sub iudicem pendere.

⁴⁹ Van 'Respondeo' tot 'Dico, si febres' is in de editie van 1665 toegevoegd.

⁵⁰ In 1646 schreef VD: Respondeo Galenum quasdam pestilentes, nempe illas in quibus putrescit cordis substantia, appellare hecticas, non quod re vera tales sint, sed ut isto vocabulo mentem suam melius exprimeret, in disputatione adversus Athenæum; nam Galenus dicto loco volebat inquirere veritatem dogmatis Athenæi (qui docebat omnes febres fieri ex putredine humorum) et contra Athenæum disputans, demonstrat dari aliquas febres putridas, quæ non fiunt ex putredine humorum sed ex putredine substantiæ cordis, et has ut commodiore vocabulo describerentur, hecticas appellat, non quod tales sint, sed quia et hæ et veræ hecticæ idem viscus infestatnt, pestilentes putredine, hecticæ calida intemperie.

⁵¹ VI in 1646.

longe citiorem & graviorem putredinem atque inflammationem concipiunt, quam in multis aliis, imprimis vero æstate & autumno, atque in locis quæ pravis & putridis exhalationibus obnoxia sunt.

CAPVT XIII. De causis symptomatum Pestis.

PRæter febrem jam dictam, multa symptomata horrenda & gravia pestem comitantur, quorum alia hæc, alia illa subjecta, pro veneni magnitudine, & cujusque naturæ (1.) ac temperamenti diversitate, invadere solent. Hæc autem vel sunt morbi a peste orti, vel mera symptomata, & excrementorum vitia: suntque vel pesti magis propria, & cum aliis paucis morbis communia, ut bubo, anthrax & exanthemata (quorum causas sequenti capite inquiremus) vel minus propria, & cum pluribus aliis morbis communia, quorum primaria hæc sunt: Capitis dolor, phrenitis, sopor, vigiliæ, anxietas, debilitas seu magna virium prostratio, visus turbulentus, cordis palpitatio, linguæ siccitas, vomitus, singultus, lumbrici, fluxus alvi, hæmorrhagia narium, menstruorum profluvium, sanguinis mictus, sputum cruentum, dolores lateris, hepatis, renum, aliarumve partium. Omnia hæc symptomata a pestilenti veneno, vel immediate, vel mediante putredine inducuntur. Nam simulac labes illa corpus ingressa est, ac vires suas exerere incipit, tunc prout singula ejus viscera disposita invenerit, & has illasve partes magis vel minus invaserit, varios effectus edit. Cor enim (2.) maligna hac pernicie impugnatum, antequam a tanto hoste se expedire possit, angitur & comprimitur, ejusque vitales spiritus vel dissipantur, vel, quod frequentius contingit, graviter concentrantur, unde tunc necessario procedunt summæ anxietates, virium debilitates, & cordis palpitationes, imprimis si vel venenum violentius, vel cor debilius fuerit, quam ut tam gravi inimico satis fortiter resistere possit. Cor autem hujus tyranni injuriis se fortissime opponens, ejusdem spicula, quantum potest, a se divertit, & magnam venenatæ malignitatis partem quaquaversum ad alias partes, aliaque viscera expellit & extrudit. Hinc sæpe (3.) per

arteriam aortam, ac inde per carotides arterias cerebro haud parum communicatur: quod si excrementis vacuum offenderit, membranas ejus pungendo ac vellicando capitis dolores excitat; quibus si magna spirituum animalium agitatio accedat, sit delirium; si membranarum inflammatio, sit phrenitis. Si vero cerebrum serosis vel pituitosis humoribus repletum invenerit, spirituum animalium generationem imminuit, volatilitatem ac tenuitatem incrassat, & sopores (4.) facit. Vigiliis inducit, si acri malignitate spiritus nimis exagitet, nimiumque calorem cerebro inducat, quo roridi suavesque vapores, ad somnum necessarii, consumuntur. Oculi vero turbidi, & flentium ac mœrentium oculis similes apparent, simulque vivido colore ac splendore destituuntur, propter spirituum paucitatem, motumque inordinatum, & caloris nativi debilitationem. Lingua sicca & aspera redditur ab ardore interno, qui a maligna humorum putredine, veneni pestilentis malignitate excitatâ, & hinc prodeunte febre, inducitur. Sæpe etiam ad alia viscera venenatæ malignitatis pars propellitur: quæ si forte ab arteria aorta per cœliacos ramos ad arterias gastricas & gastroëpiloïcas (quæ ventriculo inseruntur) transferatur in ventriculi tunicas, continua vellicatione anxietates inducit, & naturam ad id quod molestum est excludendum incitat, unde cardialgia, nausea, & vomitus procedunt. Si vero validum fuerit venenum, & adeo tenaciter ventriculi tunicis adhæreat, ut avelli nequat, facile in aliqua ejus parte mortificationem seu anthracem (5.) excitat, quam molestiam natura irritato conatu expellere nititur, tuncque sit singultus, aut vomitus continuus lethalis. Ventris lumbrici generantur ab ingenti fœda putredine. Si autem inferioris ventris colluvies, non solum per veneni pestilentis admixtionem putrescat, verum etiam fortiter effervescat, seu fermentetur, naturam valde stimulat ad excretionem, hinc versus intestina decumbens ac defluens, producit alvi fluxum. Hæmorrhagia narium, fluxus menstruorum, & cruenta mictio, fiunt, cum cor veneni pestilentis aliquam partem, una cum sanguine, per arterias ad nares, uterum, aut renes cum tanto impetu propellit, ut ruptis vel apertis vasorum extremitatibus, per illa loca effluat. Sputum cruentum, præterquam quod ob dictam causam frequenter contingat,

non raro etiam oriatur ab anthracibus (6.) in pulmone obortis, quam causam etiam agnoscunt dolores lateris, hepatis, aliarumve partium.⁵²

ANNOTATIONES.

I. Illud ipsum quoque docet Galenus, 3. epid. com. 3. text. 70. *Hæc tempestas, inquit, videtur humores coacervâsse, & replevisse caput, idque omnibus morbis commune fuisse; sed fuisse suo quemquemodo alium alio correptum, pro sua cujusque natura: alvi fluxionibus acribus, pinguiusque dejectionibus biliosi: rubicundi vero & ad melancholiam dispositi, non injuria sunt phrenitide & febre ardente correpti (ut & crasso biliosoque sanguine præditi) & cruentis dysenteriis. Quæ autem essent naturæ frigidiores tantum, vel frigidiores simul & humidiores, has par erat, ut quæ nec facile febribus, nec biliosis affectibus sunt obnoxia, in solas incidisse capitis distillationes.*

II. In peste solet fere semper ab ipso morbi principio cor vehementer impugnari, nam pestilens venenum huic vitalitatis arci primario bellum indixisse videtur, ut etiam antea, cap. 2. dictum: Hinc sit quod illa symptomata, quæ a cordis affectione procedunt, plerumque gravissime affligant, & omnium primo conspiciantur, qualia sunt palpitatio, anxietas, lipothymia, syncope, & pulsus alterationes.

III. Dico, sæpe: nam interdum etiam cerebrum a pestilenti labe citius inficitur quam cor, quod imprimis per infectum aërem inspiratione attractum contingere videtur, ut Paræo contigisse diximus supra, cap. 2. annot. 8.⁵³

IV. Nonnulli existimant sopores in peste induci ab humidis vaporibus a calore pestilenti in partibus inferioribus excitatis, sursumque ad caput delatis, ac cerebri substantiam humectantibus. Sed cum tales sopores non multum distarent a soporibus naturalibus, nec valde damnosi essent, alia debet eorum esse causa: scilicet, quod venenata qualitas cor & cerebrum simul impugnet ac debilitet (nunquam enim in peste contingunt graves illi sopores, corde non graviter afflicto) atque hinc fiat, quod cor paucos spiritus vitales, eosque vitiosos, generet, & debiliter ad cerebrum propellat (liquet hoc ex pulsu debili ac parvo) e quibus in cerebro, a venenata labe etiam debilitato, tam pauci generantur spiritus animales, qui propter paucitatem (forte quod etiam vitiosi sint) non sufficiunt ad debitas actiones in organis sensuum perficiendas, unde tunc iis in actionibus deficientibus, ac quiescentibus, fit altus sopor.

V.⁵⁴ Ventriculi anthraces vix ullus Medicorum antehac observavit, nec quisquam illam singultus ac vomitus perniciosi causam ante nos animadvertisse videtur (exemplum describimus lib. 4. histor. 15.) præter Joannem ab Helmont, qui *in tumulo pest.* eorundem etiam meminit, & Christophorum de Cock van Kerckvvijck,

⁵² In 1646: sputum cruenta causatur ab anthracibus pulmonum (6) eandemq. causam etiam agnoscunt dolores lateris, hepatis, aliarumve partium.

⁵³ In 1646: quam cor, cum nempe infectus aër, qui inspiratione attrahitur, antequam ad pulmones et cor descendat, in transitu per nares odoratoriosque nervos magnam suæ venenositatis partem cerebro communicat, ut Paræo contigisse diximus antea cap. 2. annot. 8.

⁵⁴ De tekst van 1646 geeft: Ventriculi anthraces vix ullus medicorum, quod scio, observavit, et illius causæ singultus ac vomitus, solus Iannes ab Helmont meminit in tumulo pestis. De rest van Aantekening V en VI is toegevoegd in 1687.

Medic. Doctorem & Professore Sylvæducensem, qui, *lib. de peste*, scribit se illos anthraces ventriculi suis oculis vidisse in cadavere juvenculæ cujusdam peste mortuæ per Chirurgum Joannem van Driel aperto, in quo invenit ventriculi tunicas omnino nigricantes, & uno loco, quasi cauterio, corrosas ac perforatas. Idem, ab hac experientia, haud inani conjectura, putat, etiam simile quid in intestinis nonnunquam contingere posse.

VI. Sic etiam Palmarius, *de febr. pest. cap. 24.* dicit, carbunculos, si thoracem, id est, pulmonem occupant, sanguinis excretionem & spirandi difficultatem inducere, mortemque in biduum aut triduum differri; idemque periculum esse, si vel in jecore, vel in liene excitentur.

CAPVT XIV. De causis Bubonum, (1.) Carbunculorum & Exanthematum.

VENenum pestilens cum sit aëreum & subtile, corpus humanum subiens, raro ad cerebrum primo vel hepar una cum humoribus defertur, sed partim ob substantiæ tenuitatem, partim quia cum inspiratione plerumque in pulmones adducitur, facillime ac citissime venenatam qualitatem imprimit sanguini arterioso, e dextro cordis ventriculo in pulmones impulso, qui ista labe infectus ad sinistrum cordis sinum descendens, vitalitatis arcem impugnare ac labefactare incipit. Huic infensissimo tyranno cor se statim opponens, fortiter cum eo colluctatur, omnesque vires intendit, ut dirum ac molestissimum hostem quam citissime foras expellere, & longissime a se ablegare possit. Hoc autem venenum si paucum ac debile, & solummodo tenui seroso vehiculo junctum fuerit, interdum vel solius naturæ vi, vel medicamentorum tempestivo subsidio, brevi temporis spatio cum sudoribus per poros cutis expellitur & dissipatur, antequam sanguinis massæ aliqua pars ab ejus contagio corrumpatur: atque tunc unica forti sudatione ita restituuntur tales infecti, ut nullum mali vestigium relinquatur, sicut in hac nostra peste illud multoties contigisse vidimus. Si vero venenum fortius, & ipsius cordis penetralia altius ingressum fuerit, eique firmius inhæserit, tunc ab ejus prava infestaque qualitate stimulatum viscus, istius veneni quam maximam potest partem longissime a sese, qua data commodiore viâ, dispellit: eamque interdum cum impetus, una cum seroso lymphatico vehiculo,

ad axillarum glandulas (quæ vulgo dicuntur esse cordis emunctoria) deponit, antequam ab ejus contubernio aliqua sanguinis arteriosi pars in arteriis majoribus notabiliter corrumpatur: quæ in iis insigni acrimoniâ salsas lymphatici influentis liquoris particulas, cum effervescentia quadam figendo (sicut in Chymia, aquæ tartari particulæ salsæ affusione pauxilli olei vitrioli, illico cum effervescentia quadam figuntur & coagulantur) insignem dolorem, & propter earum impeditum profluxum, conspicuum tumorem faciunt, quem bubonem (2.) appellant Medici. Reliquam veneni partem cor quaquaversum a se dispellere, & quam celerrime potest e suis & arteriarum limitibus ad alias partes exturbare nititur, antequam ab istius infensi hospitis contubernio, & ipsum, & ipsius proximum nutrimentum, vitæque fulcrum, sanguis spiritusque vitales corrumpantur & extinguantur. Hanc fortem expulsionem etiam molitur per arteriam aortam: in quam sæpe magna hujus perniciosi veneni pars deposita, una cum sanguine arterioso, cui immiscetur, sursum ad cerebrum ascendit per arterias carotides, in eoque varia symptomata (de quibus præcedente capite dictum) excitat. Ab hujus veneni malignitate gravatum ac stimulatum cerebrum cum suis membranis, illius quam maximam potest partem ad glandulas in faucibus & pone aures deponit, quæ in iis salivæ liquoris fixationem cum effervescentia inducens, tumorem dolorosum facit, ut sub axillis fieri dictum. Sæpe etiam cor magnam istius veneni partem per ejusdem arteriæ aortæ ramos descendentes, ad inguinum glandulas propellit, quæ & ibi bubones (3.) excitat. Si vero venenum illud acerrimum sit, & a corde per arterias aliquas, una cum sanguinis parte cui inhæret, ad cutem propellatur, in eaque nonnihil subsistat, quocunque loco substiterit, caustica & deleteria sua vi particulam, quam occupat, adurit instar cauterii potentialis, & mox unam pluresve exiguas vesiculas (quales per ambustionem etiam oriri solent) in ea excitat, sicque illam enecando, carbunculum (4.) facit⁵⁵. Quia autem venenum illud, cum sanguinis, cui inhæret, parte, a corde huc illuc, qua datâ via, propellitur, hinc sit quod non semper in uno, sed multoties in diversis corporis partibus carbunculi (5.) excitentur. Si vero non ad cutem, sed ad aliqua viscera, partesve interiores hæc veneni propulsio

⁵⁵ Deze passage luidt in 1646 als volgt: excitat: reliquam partem in venam cavam exonerat, quæ inde ad minores, ab his ad minimas et capillares venas, usque ad cutem propellitur, cujus pori si aperti et paulo latiores sint, per illos exhalat et exterminatur; si vero obstipati, vel cuticula densiore contexti, ulterius progredi nequens, in cutis interiores porositates effunditur, cui cuti ob longiorem moram brevi tempore septicam suam vim, illo cui insidet loco, imprimat, ejusque calorem nativum extinguens, mortificationem illi inducit, quæ mortificatio est (4) carbunculus.

fiat, tunc in iis carbunculi oboriuntur, gravium symptomatum causæ, & ægris lethales (vide *præcedente cap. annot. 5. & sequenti cap. annot. 13. & lib. 4. histor. 15. & 38.*) quales interdum in membrana pleura, ventriculo, intestinis, pulmonibus, renibus, generari docet usus. Notandum tamen carbunculos non semper hanc internam causam habere, sed interdum etiam licet rarius, a fomite aut contagio extrinsecus in cutem incidente, eique, mediante nonnihil viscoso vehiculo, adhærente, excitari, atque tales sæpe curriculum suum absolvere sine ulla notabili cordis læsione, præcipue in talibus hominibus, quibus cor validum est: hujus rei duo vel tria exempla dedimus supra, *cap. 12. annot. 2.* Carbunculus autem ut plurimum ab exili adurente pustula, (6.) interdum a pluribus parvis pustulis, seu vesiculis paulo post in unam vesiculam coëuntibus, rarius sine pustula seu vesicula exordium sumit. Hinc pars pungitivum dolorem sentit, qualis in gangræna adesse solet, & brevi magis magisque emoritur, ac nigrum vel cinereum colorem acquirit. Quæ vero carbunculum in circuitu proxime circumstant partes, alterantur (sicut etiam in gangræna & sphacelo fieri solet) valde inflammantur, & acriter dolent, easque natura coquendo ad suppurationem deducit, antequam perfectæ mortificationis labes in illas quoque proserpat, & mediante illa suppuratione corruptam ac emortuam particulam a sanis separat & ejicit. Fiunt igitur bubones & carbunculi a veneno pestilenti, quod cor ex sese per arteriarum cavitates ad alias partes expellit. In quo expulsionis opere si cor, vel ob summum veneni acumen, ejusve firmiorem inhæSIONem; vel ob propriam debilitatem, aliudve impedimentum, diutius occupetur, neque satis cito & fortiter se expedire possit, facile multæ spirituum vitalium (id est, subtilissimæ sanguinis arteriosi) particulæ, ante veneni ex arteriis egressum, sine putredine corrumpuntur, & quasi extinguuntur, atque tales cum reliquo nutritio sanguine ad frigidiores partes, nempe membranas, tendines, ligamenta, & periosteæ delatæ, ob earum subfrigidam constitutionem, mox in iis paulo crassiores evadunt, summamque mobilitatem deponentes, ex illis partibus pyramidali forma, a latiore basi paulatim versus cutem in acumen ascendunt (instar fumi lampadis recens extinctæ) musculorum aliarumque intermediarum

partium substantiam porosam, ob aliqualem superstitem tenuitatem, insensibiliter transeuntes, usque dum ad cutem perveniant, in qua ob externum frigus nonnihil condensatæ, & a cuticulæ densitate detentæ, magis constipantur, & maculas illas constituunt, quas exanthemata (7.) appellamus. Quæ maculæ majores vel minores, & hujus vel illius coloris sunt, prout magis minusve corrupti sunt illi spiritus arteriosi, & majore vel minore quantitate, a partium calore magis minusve sursum, seu versus cutem feruntur: plerumque autem sunt coloris obscure purpurei, & exacte rotundæ, granum piperis majusculum, vel etiam parvum, in circuitu magnitudine referentes: aliæ formæ, alii que colores non tam communes & frequentes sunt, quamvis interdum etiam inveniuntur. Tam diu autem per illas intermedias partes corrupti illi spiritus arteriosi versus cutem ascendunt, quousque a partium calore propelluntur, quo deficiente, mox in partibus quasi coagulati subsistent, suique coloris (purpurei, subnigricantis, violacei, alteriusve) maculas in illis relinquunt, quæ in cadaverum pestiferorum dissectione, non minus intus, quam foris inveniuntur, & plerumque ab aliqua membrana, ligamento, aut periosteo, latiore basi in acumen versus cutem assurgere comperiuntur.⁵⁶ Interim quia partibus quibus inhærent nullam molestiam aut corruptionem inferunt, videtur venenum, quod dictos spiritus corripit, in iis esse extinctum & emortuum, eæque sine veneno esse.

ANNOTATIONES.

I. Nemo Medicorum hactenus bubonum, carbunculorum & exanthematum historiam a vero certoque fundamento descripsit: fortasse quia vel naturæ veneni pestilentis ignorantia, vel rei gravitas, vel contagij metus omnes a curiosiore hujus necessariæ scientiæ inquisitione deterruit. Forte hæc etiam causa fuit quod veteres Medicinæ proceres, ut veneni pestilentis, sic etiam horum præcipuorum pestilentialium symptomatum historiam levi calamo transierint. Quorum vestigiis plurimi posterius insistentes, & in illorum verba somniculose jurantes, nihil illis certius hac de re prodiderint, sed dum in Veterum scriptis evolvendis & probandis toti occupati fuerunt, ex illorum rudiori rei delineatione multa sibi somnia finxerunt, pleraque veritatis titulo, & veneni pestilentis occultitate exornata, de quorum veritate hactenus acerrime, tanquam pro aris & focis, contenderunt, cum tamen nihil solidi contineant, & neque horum

⁵⁶ Van 'Interim quia partibus' tot 'veneno esse' is een toevoeging in 1687.

symptomatum veram causam, neque generationis modum, ullo modo attingant. Nam bubonum causam judicârunt, esse pituitosam sanguinis partem veneno infectam (haud secus ac si venenum illud sanguinis massæ admixtum, ejus peculiarem aliquem humorem, & quidem talem, qui ipsi, ratione frigoris & crassitiei, maxime contrarius est, primo & seorsim inficeret) carbunculorum sanguinem torridum & inflammatum (haud secus ac si aliquis sanguis in nostro corpore totus torridus esset, aut veneni pestilentis essentia in summo fervore & tostione consisteret) exanthematum, sanguinem biliosum infectum, haud secus ac si sanguinis biliosa pars seorsim infici posset. Sic etiam carbunculorum causam e venis & arteriis expelli tradunt, sed per quam viam venas aut arterias ingrediatur venenum, nemo vere describit, plurimi hac de re plane tacent; alij illud e corde in venam cavam, magno orificio ipsi junctam, expelli autumant, immemores quod cor e vena cava sanguinem quidem recipiat, sed, ob valvularum obstacula, nihil in illam expellere possit. Ita exanthematum materiam per venarum extremitates in cutem effundi putârunt, cum tamen venarum extremitates humores e partibus recipiant, nullos vero in eas effundant, cum etiam exanthemata non a venis cutaneis prodeant, sed ab interioribus membranis sursum versus cutem ascendant: quod alij, cum Fernelio, animadvertentes, nullam hujus materiæ viam describere ausi sunt. Erratum igitur est, non in una aliqua parte, sed in toto, ut jam docebimus.

II. Galenus, 2. *ad Glauc. cap. 1.* ut & 1. *de differ. Febr. cap. 5.* definit bubonem, *quod sit glandulosarum partium inflammatio*. Verum cum inflammatio neque necessario, neque semper bubonibus adsit, sed tunc præcipue accedat, cum natura pus & coctionem molitur, & alioqui multoties sine inflammatione aliquamdiu subsistat, & postea evanescat; videtur melius definiri, *quod sit tumor earum glandularum quæ sitæ sunt retro aures & in collo, sub axillis, & in inguinibus*, quæ vulgo emunctoria appellantur. Quamvis enim plurimæ in corpore sint glandulæ, tamen ab omnibus Practicis hactenus observatum est, bubones pestilentes non in aliis quàm dictis locis & glandulis emergere, quemadmodum etiam nos in truculentissima hac peste nullos alios videre potuimus. Huic præstantissimorum Medicorum observationi solus Zacutus Lusitanus se opponere velle videtur, qui aliquid novi scribere desiderans, *Prax. admir. lib. 3. observat. 38.* refert se in magna quadam peste, non tantum in dictis locis, sed in aliis quoque corporis partibus multos bubones vidisse, ut in capite, in nucha, in humeris, thorace, umbilico, femore, & tibia, sed cum talibus bubonibus omnes ægros periisse. Ex centum mille Practicis neminem invenias, qui tam perfrictæ frontis sit, ut quotidianæ Practicorum experientiæ tam audacter contradicere audeat. Verum cum Zacutus fuerit homo multæ quidem lectionis, sed interim supra modum gloriosus, quantum ex ejus scriptis, & præcipue ex Praxi admiranda, colligo, aliorum

plurimorum Medicorum observationes sibi adscripsit, & ut speciem aliquam veritatis haberent, casum alicujus ægri affinxit, qui æger vel nunquam in rerum natura extitit, vel in pago aliove abstruso loco, nunquam invento, nec unquam inveniundo, vixit; imo multis in locis, ut aliquid gloriolæ sibi conquirat, tam splendide veritati parcit, ut vel cæcus videat plurimas ejus observationes ab omni veritate alienas esse. Atque sic etiam, quod citato loco de bubonibus aliarum partium scribit, tam longe distat a veritate, quam cœlum a terra. Ille hæc scribat quo usque velit, ego tamen, qui mihi ipsi non peperci in praxi pestiferorū sedulo peragenda, & solus in peste plus vidi ac inquisivi, quam fortasse sex Zacuti viderunt, vel videre ausi fuissent, ego, dico, nihil hujusmodi unquam comperire potui, ac proinde hujusmodi arrogantem dicacitatem, ut maxime inanem, penitus rejiciendam censeo.

III. Hic explicandum, qua ratione a veneno pestilenti, quod est tenuissimæ & minimæ quantitatis, glandulæ intumescere possint, & quare ab ejus virulentia non enecentur, sicut pars carbunculo correpta. Cum venenum pestilens ad dictas glandulas expellitur, statim permiscetur lymphaticis vel salivalibus illis humoribus, quibus glandulæ illæ semper scatent. Hi humores cum valde humidi sint, atque etiam nonnihil tenaces, glutinosi, ac subfrigidi existant, ineptum sunt subjectum in quod venenum pestilens suam septicam vim imprimere posit, fere æque atque stercora in intestinis. Ac proinde illos malignâ suâ acrimoniâ solummodo ebullit, seu fermentat, sicut sal & acetum, panis massam fermentant, ejusque minimas partes a se invicem distendunt; vel sicut citri succus oculis cancri pulverisatis affusus, eosdem ebullire facit, qua effervescentia salsæ in iis contentæ particulæ tandem coagulantur. Ab hac fermentatione dum effervescunt illi humores, sit aliquis calor immodicus in parte, & quia valde extenduntur, sit a distentione illa tumor, a tumore illo acris dolor; partim ob minimarum particularum substantiæ solidioris a se invicem divulsionem; partim ob erosionem a salsis jam coagulatis particulis liquoris contenti inductam. Ad dolentem autem partem undequaque e vicinia plures tales humores ex consuetudine affluunt, qui & ipsimet paulatim effervescentiam similem concipientes, tumorem & dolorem adaugent. Natura ut ab hac molestia se expediat, illorum humorum coctioni incumbit, eosque in pus mutatos foras expellit. Hinc iam liquet quare dictæ glandulæ a veneni virulentia non enecentur, sicut in carbunculo pars carnosa enecatur, quia scilicet venenum statim immiscetur tali seroso humori, qui ob substantiæ contrarietatem, veneni violentiam retardare ac multum infringere potest, contra quam sit in carbunculis, in quibus venenum ingreditur ipsam solidam alicujus partis substantiam, quam caloris nativi extinctione devastat; & nutritios humores corrumpit, neque ab ullius rei contraria qualitate impeditur in sua operatione. Accidit tamen interdum, sed rarissime, ipsam glandulam, propter

venenum ei inhærens, emori, atque tunc in bubonum locum emergunt carbunculi: quod sit cum in glandulis paucus est liquor ille serosus, multumque salsedinis habet: atque etiam cum venenum in pessimæ qualitatis summo gradu, magnaue quantitate in illas irruit, ita ut glandulæ adversus tam violentum tyranni impetum a suo præsidio defendi nequeant.

Præter jam dicta, adhuc tria alia scitu digna, hîc considerata occurrunt. 1. Quomodo bubones interdum absque suppuratione, in aliis cum salute, in aliis cum exitio, subsidant & evanescent. 2. Quam ob causam nonnunquam etiam serius prodeant, vel ad salutem, vel ad exitium ægri. 3. Ubi post sanationem maneat eorum causa venenum. *Primum hoc modo sit:* cum venenum pestilens vel debile, vel paucum in glandulas expellitur, & illæ multo lymphatico aut salivali liquore abundant, fit aliquando ut in prima fermentatione illud vel insensibiliter expiret & dissipetur, vel ejus vires omnino infringantur, aut extinguantur, (multa enim sunt quæ pestilentis veneni virulentiam extinguunt, ut liquet in antidotis;) antequam magna intemperies partem occupaverit, atque tunc salsæ humoris contenti a veneno coagulatae particulæ paulatim rursus dissolvuntur & fluidæ evadunt, sicque tumores sponte evanescent, in salutem ægri. Interdum vero, cum venenum copiosius in corde & arteriis continetur (quæ copia ex symptomatum vehementia ac multitudine innotescit) natura ab illo nimis gravata, valde debilitatur, & cum totum non possit, saltem illius aliquam partem ad glandulas propellit; cumque in reliquiis expellendis laborans, arteriarum poros seu fines aliquos identidem circa glandulas reserat, ac frustraneo debili conatu intestinum hostem illac ejicere nititur, tunc facile contingit, ut paucum illud venenum non satis efficax sit, quod validam effervescentiam in glandularum humoribus faciat, atque hinc in fluido subjecto fluidum manens, cum reliquo sanguine circuletur, & ad cor redeat, ejusque afflictionem cum exitio ægri augeat, sicque interim bubonum tumor evanescat. *Quantum ad secundum:* jam ante satis docuimus, quare bubones citius in principio morbi prodeant: quod autem serius emergant, duplex causa est: Una, quando cor obruitur, vel a nimia veneni copia, vel a malignissima ejus qualitate, a qua tantopere intricatur & debilitatur, ut hostem suum non nisi tardius expellere possit, atque tunc bubones & carbunculi serius excitantur, idque cum summo vitæ periculo, quia venenum grave vix tantas moras⁵⁷ in corpore trahere potest, absque maximo spirituum sanguinisque arteriosi nocumento. Altera causa est, cum cor debile impugnatur a debili veneno, cum quo diu colluctatur, antequam ab eo se expedire, hostemque suum ejicere possit. Atque in tali casu sæpe bubones & carbunculi, etiam serius prodeuntes, salutare sunt, & morbum brevi finiunt: quia illud debile venenum, ob suam parvam potentiam, in diuturniore illa mora non potest magnum nocumentum inferre sanguini spiritibusque vitalibus,

⁵⁷ Moras trahere: J Pickering *Greek and English lexicon* 1832, pag 276 (google books) to interpose delays; W. Robertson *Phraseologia generalis* 1693 pag 831 (google books): to linger, to delay.

per quos illud a continuo cordis motu sine magno damno agitur, donec tandem excutitur: eodem modo sicut homo parvam ignis prunam longo tempore ab una manu in alteram sine ustione excutere & agitare potest, donec illam tandem abjiciat. *De tertio dicimus*, venenum pestilens bubonum causam, dum humores in glandulis contenti fermentantur, aut in pus coquuntur, sæpe ibidem extinguui, sæpe etiam insensibiliter exspirare, atque tunc pus ex illis apostematibus effluens, non esse contagiosum. Fieri quoque multoties, ut venenum, ob cutis densitatem, aliudve impedimentum, exspirare nequeat, & ob summam malignitatem non extingatur, atque tunc rupto apostemate, illud una cum pure effundi, idque pus tunc contagiosum esse, sicut liquet ex historia Paræi, supra, *cap. 2. annot. 8. citata*.

IV. Carbunculus, a similitudine, variis nominibus nominatur. Appellatur *Carbunculus*, vel *Carbo*, quia extinctum carbonem refert, vel (ut alii volunt) quia illius color in ambitu, instar carbunculi lapidis, obscuro rubore splendescit. Dicitur etiam *ἄνθραξ*, ab *ἄνθρακω*, in carbonem muto, quia est quasi pruna extincta, & in carbonem mutata. Arabibus vocatur *Ignis Sacer*, *Ignis Persicus*, & *Pruna*, quia extrinseco adspectu non male refert exustionem cum pruna ignita factum: vel, ut 6. *Aphor. 54*. mavult Galenus, quia instar ignis circumstantes partes inflammantur. Nonnulli inter carbunculum, anthracem, & ignem sacrum, aliquam differentiam statuere voluerunt, cum tamen revera nihil differant, neque veteribus ulla differentia cognita fuerit; nam Avicenna in curatione ignis sacri eadem remedia præscribit, quæ Galenus in carbunculi curatione.

Hactenus in carbunculi pestilentis cognitione graviter hallucinati sunt Medici. Galenus, illud ordini ulcerum annumerans, in *comment. ad 6. aphor. 45*. sic definit: *Anthrax est ulcus crustosum, cui adjungitur multus partium circumstantium fervor*. Et 5. *de comp. medic. sec. gen.* sic inquit: *Carbunculus est ulcus crustam cito, cum valida phlegmone circumstantium particularum inducens*. Galeni definitionem sequitur etiam Paulus, *lib. 4. cap. 25*. illique etiam posteriores Medici plerique omnes subscripserunt. Verum si ipsius carbunculi naturam ac constitutionem pensius examinemus, videbimus has definitiones ipsi non satis proprie accommodari; cum carbunculus non sit ulcus, sed particulæ alicujus enecatio, seu mors, a veneno pestilenti inducta. Est igitur carbunculus partis alicujus gangræna, dum est in fieri; & sphacelus, dum est in facto esse, quorum neutrum ulceribus annumerati potest. Sphacelum esse, & non ulcus, ex eo liquet, quia carbunculus nullæ naturæ vi edomari & in pus converti potest (quod posset, si ulcus esset) sed integer a vicinis partibus separatur; & si a natura debiliore separari nequeat, illius mortificatio ulterius proserpit in proximas partes, ut sphacelo fieri solet; & putredinem quidem concipit, nunquam vero coctionem, quia in partem emortuam nulla incidit coctio. Male igitur plerique Medici,

ex sententia Galeni, hactenus carbunculum ulcus appellarunt, nisi forte gangrænam & sphacelum propterea etiam ulcera nominari velint, quod in eorum separatione vicinæ partes suppurent. Præterea etiam Galenus alibi, (nempe *10. & 14. Method. & 2. ad Glauc. & lib. de tumor. prat. nat.*) carbunculum ordini tumorum annumerat.

In causis carbunculi adhuc longe gravius erratum est. Galenus, *lib. de tumor. præt. nat.* dicit, carbunculos excitari, cum sanguis tanquam fervens & inflammationi propinquus exurit cutem. Actuarius, *Method. med. lib. 2. cap. 12.* consentit cum Galeno, dicitque eum oriri a sanguine melancholico fervente. Ægineta, *lib. 4. cap. 17.* tradit, illum excitari a crassis & adultis humoribus. Hos sequuntur neoterici. Aquapendens, *Chirurg. par. 2. lib. 1. cap. 27.* scribit, carbunculum fieri a fluxione ferventissimi sanguinis ad partem. Mercurialis, *de pest. cap. 18.* illius causam, cum Ægineta, crassis adultisque humoribus adscribit. Fernelius crassum torridumque sanguinem: Forestus vero sanguinem corruptum, fervidum, cum succo melancholico vel atra bile, ejus causam statuunt. Guainerius triplicem adfert materiam, sanguinis putredinem, bilis impetum & acumen, ac melancholiæ diuturnitatem. Aliquibus ex prædictis sententiis, parum inter se dissentientibus, omnes fere Medici hactenus calculum adjecerunt, & unanimiter hæc duo concluderunt: *Primum*, sanguinis massam, aut aliquos ejus humores fervidos vel adustos, generare carbunculum. *Secundum*, veneni pestilentis operationem in fervida adustione consistere. Verum (parcant mihi dictorum Virorum manes) longissime a veritate aberrârunt, & illi, & quotquot hactenus eorum sententiis subscripserunt Medici. *Prima enim conclusio* admodum vacillat, nam meridiana luce clarius est, nec sanguinis massam, nec ejus humores aliquos fervidos, adustos, biliosos, vel atrabilarios excitare carbunculos; hocque satis docent, erysipelas, febris ardens, mania, aliique varii morbi a talibus humoribus orti, nullis tamen carbunculis comitati: illud ipsum ex eo quoque liquet, quod in pestiferis sæpe nullus sanguinis aliorumve humorum notabilis excessus in calore deprehendatur, cum tamen in talibus etiam prodeant carbunculi. Sanguinis vel humorum putredinem huc quoque nihil facere, ex eo liquet, quod plurimæ graves putredines multoties fiant, maximis quoque inflammationibus sæpe conjunctæ, quas nulli carbunculi sequuntur. Si quis igitur, unde carbunculi oriantur, nos roget? Dicemus, omnes carbunculos, sive pestilentes, sive non pestilentes fuerint, oriri a veneno. Pestilentes, a veneno aërio ac subtilissimo, qui proinde, ob communem causam, pluribus sunt communes, & ob causæ tenuitatem ac fluxibilitatem contagiosi. Non pestilentes, a veneno crassiore, quod certis aliquibus de causis, in particulari aliquo homine, ex humorum gravi quodam corruptionis modo, tanquam novum productum, resultavit: qui carbunculi propterea non sunt communes, quia tantum privatam

causam habent: nec sunt contagiosi, propter veneni crassitiem. *Secunda conclusio* non minus falsa est; nam veneni pestilentis operatio plane non consistit in fervoris excessu, verum in septica quadam qualitate, calori nativo totaliter contraria, a qua partium calor natus corrumpitur, sicque ipsa pars extinguitur ac enecatur: hæcque septica operatio in carbunculo adeo manifeste apparet, & oculo conspicua est, ut eam nemo sanus in dubium vocare possit. Contra vero, a veneni eccellente vel adurente fervore carbunculum non excitari, ratio docet: nam si inde oriretur, deberet ille fervor esse, vel in penultimo, vel in summo gradu. Si esset in penultimo gradu, faceret partis colliquationem, sicut in febribus acutis corpus a fervente calore colliquari, & carnes ad ignem in humores ac pinguedinem resolvi & contabescere videmus: talis autem colliquatio in carbunculo non sit, quia partis affectæ substantia non imminuitur, sed tantum prius temperamentum cum forma vitali perit⁵⁸. Non est quod quispiam hîc objiciat, tales partium colliquationes fieri & conspici in alvi fluxibus pesti supervenientibus: nam illæ colliquationes non fiunt immediate a veneno pestilente, sed mediante putredine ab isto veneno inducta, e qua putredine postea colliquans ille fervor resultat: si enim illæ colliquationes immediate procederent a fervore veneni pestilentis, tunc omnes ægri pestiferi aliquo colliquativo fluxu, vel alvi, vel urinæ, aliove affligerentur, quos tamen usus docet rarius contingere. Si vero veneni fervor esset in summo & ultimo excessus gradu, faceret partis assationem seu tostionem, ac citam duramque exsiccationem; sicut summus ignis fervor, aut ferrum candens, carnes statim urit ad siccitatem & crustam; talis autem assatio seu tostio in carbunculo non fit, nam eo affecta pars laxa humidaque permanet; & quamvis Galenus dicat, carbunculum esse ulcus cum crusta, vel crustam inducens, qualis caudenti ferro inuri solet, nunquam tamen vera crusta in carbunculo pestilenti reperietur, nam pars non est spoliata humiditate, sed vitalitate: ac proinde verisimile est, Galenum per crustam, intellexisse particulam enecatam seu mortuam, quæ patienti crustosa & dura esse videtur, propterea quod insensilis sit, & cum novaculâ inciditur, illa incisio quidem audiatur, non vero sentiatur, sicut in crustis etiam fieri solet. Certum igitur manet venenum pestilens non operari summo fervore adurendo, at septica perniciose quadam vi enecando seu extinguendo.

In quonam autem consistat illa septica vis, ad majorem rei elucidationem, etiam paucis inquirendum est. Galenus, 5. *de simpl. med. fac. cap. 15.* & Haly Abbas, 2. *pract. cap. 18.* putârunt illam septicam vim consistere in vehementi fervore: quæ opinio jam dictis rationibus satis refutata est: nempe quod fervor ille vel colliquaret, vel assaret, quorum neutrum septica faciunt per se; & si quid tale eorum operationi adjungatur, illud contingit mediante putredine aut inflammatione, quæ præter septicam qualitatem, partem invadit & affligit.

⁵⁸ In 1646: perditur.

Præterea si a summo fervore extingueretur partium calor natus; eæque sic enecarentur, ergo piper, euphorbium, spiritus vini sæpe rectificatus, aliaque similia, majore adurente vi prædita quam multa septica, eandem operationem citius peragerent; usus tamen contrarium docet. Cum itaque nulla manifesta qualitas hujusmodi effectum edere possit, dicendum septicorum vim consistere in occulta venenata, & calori nativo totaliter contraria qualitate. Hoc ipsum quoque animadvertens doctissimus Thomas Fienus, 2. *de cauteriis cap.* 6. elegantissime sic inquit: *Certe, meo judicio, non tam videntur septica calore, quam potius maligna sua & venenata qualitate partes corrumpere: neque videntur eas colliquare, sed potius ad putredinem & sphacelum deducere. Etenim venenata sua qualitate & totâ substantiâ spiritibus vitalibus infesta sunt, eosque sic inficiunt, ut intermorianitur, & vel fugiant, vel ineptum animæ in particula fiant instrumentum: inde calor natus in particula extinguitur, eo extincto pars putrescit, & humidum a sicco decedit, parsque humida, frigida, flaccida, emortua, & decolor relinquitur.* Fienus hac in parte sequitur Avicennam, qui, 2. *canon. tract. 1. cap. 4.* ita scribit: *Septicum est, cujus proprietas est ut corrumpat complexionem spiritus pervenientis ad membrum, & complexionem humiditatis membri ejus cum resolutione, ita ut nequeat amplius permanere pars membri illius: & non pervenit ad hoc ut adjuvet⁵⁹ ipsum, & corrodat, & resolvat humiditatem ejus, imo dimittit in ipsum humiditatem corruptam, in qua agit aliud quam calor innatus, & putrescit.* Ejusdem quoque opinionis est Averrhoes, 4. *collig. cap. 16.* In hujusmodi septica vi veneni pestilentis operationem consistere, quilibet pestilentes carbunculos diligentius perscrutari volens, facile percipiet. Nullam vero qualitatem adurentem ipsi primario & necessario adesse, varia docent. 1. Quod pestis multos affligit sine ullo vel interno, vel externo fervoris signo. 2. Quod multi pestiferi non febricitent. 3. Quod exanthemata non fiant cum inflammatione. 4. Quod carbunculis semper in principio non adsit magna inflammatio. 5. Quod fomes a multis innoxie attingatur sine cutis adustione, & sine ullo sensibili calore; imo a vespillonibus ipsum venenum pestilens sæpius impune manibus contrectetur, absque ulla adurente læsione: quæ certe fieri non possent, si actio veneni pestilentis in adurente calore consisteret. Hic forte objicietur, quod multi pestiferi conquerantur de maximo interno ardore, & quod in carbunculis etiam magna oculis conspicua inflammatio, cum summis doloribus conspiciatur. Respondeo: internum illum ardorem non induci primitus a veneno pestilenti, sed a putredine humorum internorum & biliosorum, ab illo veneno inducta: post magnas autem humorum putredines sequi inflammationes, in febribus ardentibus, multisque aliis putridis manifestum est. In ipso autem carbunculo dico non esse inflammationem hanc, ut nec dolorem, cum jam perfectus est carbunculus, sed tantum excitari a pugna

⁵⁹ In 1646 aduret = verschroeit; in 1665 adjuvet.

veneni contra calorem nativum cum carbunculus est in fieri: postea vero cum carbunculus jam factus, & particula emortua insensilis est, tunc dolorosam illam inflammationem inesse partibus proxime circumvicinis, quarum calor nativus a particulæ emortuæ contiguitate graviter affligitur, quo afflicto cum humores in iis non satis debite regantur, accedit statim caloris præternaturalis dominium & inflammatio, quæ tamen non sit proxime a veneno pestilenti (quod per caloris excessum non operatur) sed a putredine & caloris præternaturalis dominio ⁶⁰.

⁶¹ Hodierni Philosophi, qui omnes hactenus occultas qualitates septicorum venenorum jam manifestas reddere tentant, eorum naturam explicant per minimas particulas, striatas, pungentes, unciatas, aculeatas, & nescio quibus non figuris donatas, quæ prout hoc vel illo modo inter se miscentur & coëunt, modo partes corrumpunt, modo Dolores, modo stuporem, modo gangrænam, modo sphacelum, &c. inducunt. Verum non docent quomodo tales particulæ, quæ antea non erant, nec peccabant in sanguine & partibus, in iis generentur, quid illas introducat, moveat, jungat: Si dicant in peste hoc facere venenum aëri inhærens, deberent docere quale, & cujus naturæ ac formæ foret illud venenum, & quomodo illius operatio, novaque particularum generatio procederet. Cum autem nihil horum dicant, certe nihil melius docent, sed obscurum per æque obscurum explicare nituntur. Interim tamen quamvis illi dicta principia non satis solide explicare queant, videtur occultum pestilens venenum per corrosivam qualitatem, si non semper, saltem plerumque operari, ut abunde docent, cordis palpitatio, phrenitis, dolor capitis, ventris tormina & fluxus, convulsiones, vomitus, anxietates, urinæ cruentæ, bubones, aliaque multa effecta seu symptomata. Willisius quidem, *lib. de ferment. & febr.* putat venenum pestilens duntaxat coagulando operari; sed ea in parte multum a scopo aberrare videtur, propterea quod in peste laborantibus sanguis non raro adeo tenuis e naribus aut utero profluat, ut hæmorrhagia plerumque sisti non possit: quod etiam in peste extinctis, sanguis nunquam in corde aut vasis coagulatus inveniatur. Adde, quod pulsus in pestiferis ægris sæpe magnus & sanorum pulsui fere similis exisitat, qualis in sanguinis coagulatione fieri nequit: a qua coagulatione etiam febris excitari non potest: sed necessario difficilis respiratio semper adesse deberet, quæ tamen rarius adest. Denique, quod sanguis coagulatus ad emunctorias glandulas & cutem, in bubonibus, carbunculis, & exanthematibus, propelli non posset. Hanc Willisii sententiam longe pluribus rationibus acriter etiam impugnat Carolus de la Font, *dissert. 1. de pest. cap. 15.*

V. Carbunculi non habent certa determinata loca in quibus exoriantur, sicut bubones, sed ob rationem in textu dictam, in quacunque corporis parte excitari possunt: modo enim conspiciuntur in thorace, vel collo; modo in abdomine, vel dorso; modo in brachiis vel cruribus; modo in manuum

⁶⁰ In 1646 heet het: sed a defectu caloris nativi, qui non regit humores.

⁶¹ Van 'Hodierni Philosophi' tot einde Aantekening IV is nieuw in 1687.

pedumve digitis; modo unus aut alter, modo plures simul, vel in una, vel in diversis partibus: imo sæpe etiam in partibus internis oboriuntur, ut in pulmonibus, ventriculo, renibus, &c.

Hic quæri posset, ⁶² quare a veneno pestilenti, dum hæret in arteriis, non corrumpatur tota sanguinis massa? dico, illud fieri non posse, partim quia venenum non ingreditur omnes arterias: partim quia illud in arteriis nusquam quiescit, sed a corde continue movetur ac propellitur ab una parte in aliam donec tandem per arteriarum extremitates pervenerit ad cutem, per cujus poros, si latiores fuerint, exspirat ac dissipatur; si vero obstructi, in cute (vel, si introrsum pellatur; in aliqua membrana) quiescit, ubi, propter moram, calorem nativum extinguit, & particulam enecat. Nullum autem venenum in celeri transitu magnum damnum humoribus inferre potest: antimonii vitrum vino injectum, & inde statim rursus exemptum, nullam vomitivam qualitatem ipsi communicat; sed diutius in eo relictum illi vomitivam qualitatem imprimit. Propterea, si in illa veneni pestilentis propulsione per arterias, ob naturæ cordisve debilitatem, vel ob humorum sanguinisve crassitiem, vel propter vasorum nimiam repletionem, aut aliquam obstructionem, aliudve impedimentum, hoc venenum tardius vel lentius vasa transeat, aut hic vel illic aliqua mora fiat, tunc in istis locis, ubi segnior ille progressus sit, in transitu magna putredo sanguinis massæ a veneni malignitate inducitur, cui statim adiungitur intemperies nimis calida, atque hinc febris, multaque gravissima symptomata oriuntur. Hinc jam facilis fit solutio istius dubii, quod nonnulli moverunt, nempe cum febris plerumque comitetur carbunculum, utrum illa excitetur a carbunculo, an vero carbunculus a febre. Dicendum, neutrum ab altero produci, sed utrumque malum generari seorsim; a veneno quidem pestilenti, at carbunculum immediate, febrem vero mediante putredine: atque hinc, cum carbunculus possit fieri absque humorum internorum putredine, & illa putredo, qua putredo, non possit facere carbunculum (ut antea diximus) sequitur nec illum a febre, neque hanc a carbunculo excitari, & carbunculum posse curriculum suum absolvere absque ulla febre. Hoc ipsum etiam docet Fernelius *Pathol. lib. 4. cap. 18*. Ex prædictis, *de celeri transitu*, etiam alterum dubium solvitur: Utrum etiam carbunculi in cordis parenchymate fiant? duæ rationes docent illud fieri non posse. Prima, quia si venenum fuerit in summo malignitatis gradu, & magna copia in cor irruat, totum ejus nativum calorem subito corrumpit & extinguit, ita ut non fiat carbunculus in aliqua ejus parte, sed subita totius mors. Altera, quia si venenum fuerit in minore malignitatis gradu, vel exigua quantitate cor impugnet, citissime e corde excutitur, ita ut propter exiguam moram tantum malum in isto viscere operari nequeat.

VI. Pustula illa, a qua carbunculus plerumque ortum sumit, inde sit, quod cor fortiter stimulatum venenum

⁶² In 1646 begint hier noot V.

pestilens cum valido impetu per minimarum arteriolarum extremitates propellat in cuticulam, per cujus poros, si satis patentes sint, illico expirat; sin vero occlusi, tunc isto loco, ubi definit arteriolæ (per quam forte propellitur) extremitas, sub cuticula detentum, mox humoris, cui immiscetur, corruptionem cum quadam ebullitione molitur, sicque cuticulam a cute divellens, corruptumque humidum sub ea deponens, vesiculam instar parvæ pustulæ excitat; vel si per plures proxime vicinarum arteriolarum extremitates eo propulsum fuerit, tunc sæpe plures parvas vesiculas sibi mutuo proxime junctas, & ichore subnigricante repletas, producit, quæ haud infrequenter brevi in unam vesiculam concurrunt: aliquando etiam nullam vesiculam facit, cum scilicet venenum non est tam acutum vel acre, & minore cum impetu propellitur. Venenum autem illius partis, cui infixum hæret, calorem nativum septica sua vi destruit, eamque enecans carbunculum facit. Verum illâ particulâ jam enecatâ, & carbunculo a vicinis partibus separato, ubinam manet pestilens venenum quod illum excitavit? Idem hîc respondendum quod antea, *annotatione tertia*, de bubone diximus, nempe venenum in illo loco vel extingui, vel foras expirare, vel in carbunculo remanere, nec ab illo separari, nisi particula mortua per summam putrefactionem penitus dissolvatur.

VII. Exanthemata pestilentialia (quæ vulgus *mortis & pestis maculas, Itali, petechias, peticulas, & lenticulas*, Galli *purpuras, & papiliones*, Belgæ *granum piperis* appellant), sunt maculæ purpureæ vel rubræ, vel nigræ, vel violaceæ, ut plurimum rotundæ, aliquando latæ, oblongæ, aliusve formæ in summa cute efflorescentes. Nonnulli distinguunt inter exanthemata & maculas, quod illa habeant eminentiam, & sint de genere tumorum, hæ non. Verum illi confundunt variolas & morbillos cum exanthematibus pestilentibus, quæ sunt prorsus sine tumore: ac proinde nos omissa hac curiosa magis quam necessaria distinctione, ad exemplum Fernelii, utroque vocabulo indifferenter pro eadem re utemur.

De causis exanthematum pestilentialium minime convenit inter Medicinæ Scriptores. Actuarius, *Method. med. lib. 12. cap. 11.* dicit exanthemata conflari a crassis humoribus cuti impactis, ubi densa est summa cuticula. Mercurialis, *de pest. cap. 18.* scribit fieri maculas parvas rotundas, cum humores pauci subtiles sanguini permisti feruntur ad cutem, atque ibi per διαπεδησιν, hoc est, rarefactionem vasorum, excernuntur: si vero copiosi fuerint illi humores, dicit, cum Stephano Atheniense, disruptis venis plus sanguinis subtus cutem effundi, atque hinc produci maculas latissimas, quasi vibices. Palmarius, *de febr. pest. cap. 24.* illa fieri credit ex biliosa & tenui sanguinis parte. Petrus Paschalis, *de febr. petech.* existimat illa generari ab ebullitione sanguinis circa cor a virulentia aliqua contaminati. Eodem fere modo Joannes Morellus, *lib. de febr. purp. & pest. cap. 2.* refert ex Seguino, illa produci ab

humore corrupto, per malignam auram intus ebulliente. Paræus, *lib. 21. cap. 28.* sæpe a crassa & adusta materia illa generari, scribit. Riverius, *lib. de febr. sect. 3. cap. 1.* putat illa oriri ex prava & venenata sanguinis aliorumve humorum qualitate putredini conjuncta. Benedictus Faventinus, *in sua Empirica*, docet, ex quatuor humoribus illa gigni posse, & ab humore prædominante colorem habere, a sanguine rubrum, a bile citrinum, a pituita pallidum, a melancholia nigrum vel lividum. Sennertus, *lib. 4. de febr. cap. 4.* illorum originem adscribit humorum putredini & corruptioni. Platerus, *tract. 2. Prax. cap. 2.* illa fieri tradit, cum portio veneni in poros cutis se exonerat. In has sententias innumeri, imo fere omnes Medici hactenus discesserunt, alii huic, alii illi opinioni subscribentes. Verum Medici non videntur hactenus exanthematum pestilentialium naturam satis perspexisse, ac propterea alii errârunt in cognitione ipsius mali, alii in cognitione viarum per quas exanthemata progrediuntur. Primi putârunt exanthemata tantum esse maculas solius cutis, cum revera sint maculæ ab internis partibus ascendentes, quæ in cute terminantur. Secundi crediderunt exanthemata produci a sanguine, vel aliquibus ejus humoribus ebullientibus, inflammatis, putrescentibus aliove modo corruptis, & ad cutem delatis, cum illa tamen non prodeant ex hoc fonte, sed e sola spirituum vitalium extinctione, seu corruptione sine putredine, & extravasatione, ut mox docebimus. Tertii existimârunt causam exanthematum per venarum extremitates expelli in fungosam cutis substantiam: alii vero per Anatomiam melius edocti, ab interioribus partibus illa foras ascendere animadverterunt, sed rei difficultate perterriti, nullam viam describere ausi sunt. Sic doctissimus Fernelius, *de feb. cap. 18.* ita dicit: *Vt autem [exanthemata] corporis summa, ita & interiora omnia viscera, musculos, nervos, cæterasque partes solidas obsident, ex hisque primam ducunt originem.* De causa nihil aliud dicit, quam quod producantur a maligna aëris qualitate: de via & modo generationis plane tacet: cum tamen cognitio viæ, per quam exanthematum causa transit & expellitur, multum luminis ad cognitionem causæ proximæ dare potuisset. Nos in textu docemus, exanthemata oriri ab arteriosi spirituosioris sanguinis sine putredine corruptis seu extinctis particulis, per arteriarum minimarum extremitates exclusis seu expulsis. Illa est vera exanthematum materia, hæc vera via per quam excutiuntur. *Veram materiam* esse, varia docent. 1. Quod insensibiliter, sicuti solent spiritus, transeat partes carnosas aliasque intermedias. 2. Quod exanthemata pestilentia sint sine tumore. 3. Quod persistent sine inflammatione. 4. Quod sint absque dolore. 5. Quod non lædant manifeste partes per quas transeunt, & quibus inhærent. 6. Quod non separentur instar carbunculi, nec suppurent instar ulceris. Quæ omnia, aut saltem aliqua ex his necessario adesse deberent, si secundum supradictas opiniones producerentur ab alicujus humoris putredine,

inflammatione vel ebullitione. *Veram viam* esse, docet Anatomia, quæ primo ostendit exanthemata non esse solius cutis maculas, sed illas ab interioribus partibus initio sumpto ad cutem ascendere, nec minus inhærere interioribus partibus, quam cuti. Deinde demonstrat multo latiores arteriolas versus interiores membranas hiare, quam versus cutem, (hoc etiam observavit Galenus, cum alibi, tum maxime *lib. de dissect. venar. & arteriar. cap. 9.* cum quo etiam consentit Fernelius) atque hinc naturam lacesitam longe facilius corruptas spirituosas sanguinis arteriosi particulas effundere, & per latiores vias deponere versus interiores membranas partes, quam per angustiores versus cutem; quæ tamen, ob tenuitatem jam deficere incipientem, a vicinarum partium calore propelluntur, ac per incumbentium carnosarum partium latiores poros ascendunt ad cutem, in qua sub cuticulæ densitate, & a frigore externo incrassati subsistent, dictasque maculas efficiunt: quæ semper longe periculosiores sunt quam carbunculi aut bubones, non ut causæ, sed ut signa: quia in his cor adeo validum est, ut perniciosum venenum versus externas partes depellere, & sanguinem a pestilenti corruptione præservare possit: in illis vero adeo debile est, ut nec venenum foras expellere, nec sanguinis corruptionem avertere possit, quod brevi secuturæ mortis indicium est; unde sic, quod ex sexcentis peste laborantibus vix unus evadat cui exanthemata in cute apparent.

CAPVT XV. De Signis Prognosticis.⁶³

A Cutorum morborum, inquit Hippocrates, *incertæ admodum ac fallaces sunt prædictiones*. Hoc dictum si in ullo morbo, certe in peste verissimum esse experimur, in qua signa ambigua sunt & incerta, cumque singulis fere horis ac momentis mutantur, prædictiones admodum obscuras & lubricas (1.) faciunt, ita ut Practici etiam exercitatissimi sæpenumero in morbi hujus prognosi graviter decepti ac delusi fuerint: quia hîc sacro involucro multa teguntur, & fallax ille inimicus sæpe dum arridet, occultas insidias struit; dum blanditur, maxima nocet; in facie salutem, in tergo funus gerit. Attamen cum non omnes perimat gravis hic & fallax morbus, & praxis nos morum ejus magnam partem edocuerit, nonnulla signa prognostica, quæ in hac peste Noviomagensi certiora fuisse observavimus, breviter describemus.

⁶³ In 1646: De Prognosticis.

I. Criticæ mutationes qualescunque, diebus decretoriis incidentes, nihil certi promittebant, omnes enim fallaces (2.) erant, & cum his, etiam optimis, æque multi moriebantur, quam evadebant. At sextæ diei (3.) crises semper certo lethales erant.

II. Quicumque circa novilunium aut plenilunium (4.) peste corripiebantur, ii maxime de vita periclitabantur.

III. Pestis quæ invadebat post ingentem iram, vel terrorem, vel venerem fortiolem, multo gravius periculum minabatur, quam quæ absque his præcursoribus corripiebat.

IV. Magna virium prostratio in morbi principio, ut & crebra animi deliquia, ac cordis palpitationes, periculosa, imo plerumque lethalia signa erant.

V. Pulsus sanorum pulsui fere similis, fallax & periculosus, intermittens (5.) vero semper lethalis erat.

VI. Sopores (6.) a principio morbi grave periculum indicabant.

VII. Sternutationes (7.) crebræ mortis præcones erant.

VIII. Motus tremuli (8.) manuum & linguæ funesti erant.

IX. Delirium (9.) semper grave periculum, at convulsivis partium motibus, & nervorum levibus contractionibus, membrorumque quasi subsultibus conjunctum, certam mortem prædicebat.

X. Dolor in gutture (10.) qui sine ullo tumore, sine aphthis, orisve siccitate, aliave aliqua manifesta causa, aderat, ut & raucedo, imminens exitium certo prænunciabant.

XI. Narium hæmorrhagia (11.) die decretorio incidens, valde periculosa, non decretorio, lethalis erat.

XII. Lingua in principio morbi nigrescens, malum: sed humida & naturalis coloris apparens, bonum erat indicium.

XIII. Anhelitus valde fœtens (12.) quasi carniū putrescentium fœtorem olens, plurimis infelix signum erat.

XIV. Pleuritides (13.) quæ durante hac pestilente constitutione invadebant, semper lethales erant, sive præcederent, sive statim sequerentur pestis invasionem.

XV. Tussicula, spirandi difficultas, sputum cruentum (14.) dolor punctorius in pectore, hepate, liene, renibus, utero, aut vesica,

hæc omnia calamitosa erant.

XVI. Singultum (15.) semper mors cito sequebatur.

XVII. Vomitus erat molestissimus, multosque ad mortem usque comitabatur, multis etiam tempestivo alexipharmacorum subsidio feliciter sistebatur.

XVIII. Suppressio alvi (16.) in morbi principio & augmento, imo usque ad vigoris declinationem, laudibilis erat, & spem salutis dabat.

XIX. Alvi fluxus (17.) summum minabatur periculum, & cum hoc vix centesimus æger evadebat.

XX. Cruentæ dejectiones (18.) mortem antecedeabant.

XXI. Cum urinis (19.) sanorum urinis similibus multi, præter expectationem, subito moriebantur, idque non raro sine gravibus, ut videbatur, symptomatibus.

XXII. Urinæ turbidæ (20.) malæ quidem erant, sed cum his tamen nonnulli adhuc evadebant.

XXIII. Urinæ pingues, oleaginosæ, nigricantes, livescentes, vel hypostasin lividam nigramve deponentes, fere semper exitiosæ erant.

XXIV. Qui per urinarias vias sanguinem (21.) excernebant, sive solum, sive urinæ permistum, illi omnes brevi moriebantur.

XXV. Menstruorum fluxus pesti superveniens, etiam die critico erumpens, valde periculosus, & plurimis exitiosus erat: die vero non critico certissime occidebat.

XXVI. Mulieri gravidæ, puerperæ, vel abortienti (22.) si peste corriperetur (quod plerisque contingebat) magnum periculum imminebat, & tales plerumque moriebantur.

XXVII. Si fonticuli, quos ad præservationem multi in brachiis aut cruribus habebant, in morbi principio exarescerent, certæ mortis indicium erant.

XXVIII. Tumores in emunctoriis (23.) laudabiles erant, & quo citius prodibant, tanto meliores.

XXIX. Si tumores illi sine febre (24.) vel ante febrem prodirent, citæ sanationis & salutis magnam spem dabant. Contra vero si post febrem, imprimis majorem, prodirent.

XXX. Si tamen prædicti tumores, imprimis qui in faucibus & pone aures protuberabant, spatio duodecim vel viginti horarum valde increscerent, & molles essent (25.) instar tumoris flatulenti, sive cum, sive absque inflammatione, semper lethales erant, & quamvis ægri cum talibus tumoribus se aliquamdiu non admodum male habere viderentur, omnes tamen moriebantur.

XXXI. Contra, si illi tumores in principio duri essent, instar tendinis duri, rigidi, & oblongi, atque paulatim increscerent, cum tolerabili dolore, bonum erat, præcipue si accrescendo duritiem illam aliquamdiu servarent.

XXXII. At si duri illi bubones circulum quendam (26.) diversi coloris, instar iridis, haberent, malum erat indicium, ac perniciem prænunciabant, ut & si rubicundi, lividi, aut nigri fierent.

XXXIII. Tumores in emunctoriis manente febre subito evanescentes (27.) sæpissime mortem prænunciabant.

XXXIV. Si illi tumores cito ad suppurationem pervenirent, imminutum periculum significabant. Si vero cessante febre (28.) paulatim sine ulla suppuratione evanescerent, nihil quoque metuendum erat.

XXXV. Si in emunctoriis loco tumorum (29.) emergerent carbunculi, gravissimum periculum indicabatur.

XXXVI. Anthraces, vel a morbi principio, vel paulo post in locis carnosus apparentes, erant laudabiles. At si in pedum vel manuum digitis (30.) prodirent, pessimi ominis erant, ut & illi qui supra spinam dorsi conspiciebantur.

XXXVII. Si carbunculi tardius prodirent, malum: si valde multi (31.) erumperent, pessimum erat.

XXXVIII. Carbunculi si intra duos tresve dies circulo rubeo comprehenderentur, citius & facilius sanabantur. Si vero, instar sphaceli, quotidie latius proserperent (32.) magnamque latitudinem acquirerent, difficilis curationis erant, imo sæpe pessimi ominis, præcipue si supra dorsi spinam, vel in parte aliqua nervosa subsisterent.

XXXIX. Carbunculus in principio subsidens, recurrens, ac fere disparens, vel postea manente febre exarescens, calamitatem prædicabat.

XL. Maculae purpureae, nigrae, virescentes, violaceae (33.) quocunque tempore apparentes, semper lethales erant. Cum rubris nonnulli evadebant, etsi paucissimi.

ANNOTATIONES.

I. Pestem Medicos gravissime deludere, docet quotidiana experientia; ac proinde in hoc morbo divinissima Medicinae pars *Prognosis* admodum incerta est, quae maxima incertitudo Ioanni Morello, *de febr. pest. cap. 5.* hæc verba extorsit: *Vnde fit, inquit, ut in peste fallat nos sensus, fallat ratio, fallant Hippocratis aphorismi, & ipse, ut puto, in his falleretur Hippocrates.* Ob hanc incertitudinem etiam sic dicit Liddelius, *lib. 3. de febr. cap. 4.* *Nullus morbus ex se magis perniciosus est, aut in quo signa omnia magis infida sunt, & motus magis incerti inconstantesque: sæpe enim signis bonis apperentibus in urina, pulsu, aliisque, præter expectationem ægri subito moriuntur.* In eundem sensum etiam eleganter ita scribit Raimundus Mindererus, *de peste cap. 11.* *Quia morbus pestifer sua natura infidus existit; ideo fida de se mortis ac salutis signa non perhibet. Vnde apparentibus alioquin indiciis salubribus (quæ tamen omnia in hoc morbo suspecta sunt) ægros interdum perire deprehendimus, & quos morbus inducta sævissimorum accidentium turbâ, jugulare velle videbatur, vitalis virtus, quasi clam subterfugiens, hostiles persæpe manus evasit.* Hujus fallaciæ morbi præclarum exemplum describit Paræus, *lib. 21. cap. 17.* de ancilla quadam Reginæ, cui inguinis bubone dissipato, omnia quoque symptomata evanuisse videbantur, ita ut illa ipsa se mali morbi que expertem prædicaret, cum tamen animo & corpore constans, perque cubiculum obambulans, eadem illa die interierit; de eadem pestilentia fallacia aliam historiam scribit Hieronymus Montuus, *in sua practica, part.2. lib. 7. cap. 1.* *Nos pestilentiam, inquit, grassari vidimus Lugduni & Viennæ, anno a Christo nato 1525. febris parva videbatur, & febri se liberos ægrotantes opinabantur: pulsus erant moderatis similes, & urinæ calore, consistentia, & contentis, non illaudabiles; qui tamen omnes occubuerunt.* Quapropter bene monet Guainerius, ut in peste nequaquam signis, quamvis bonis, fidamus, etsi pessimis signis absentibus: Nam quamvis neque febrilis ardor, neque sitis, anxietas, aliave gravia symptomata, ut neque urinæ vel pulsus indicia ullum periculum portendere videantur, tamen omnia tuta timenda sunt: sæpe enim horror, nausea, levis capitis dolor, aliudve exiguum symptoma, ægris non valde molestum, pestilentiam lethalem antecedit vel comitatur.

II. Fallacia cresium inde procedebat, quod pestilens venenum nulla naturæ coctione mitigari, neque etiam per vias humorum purificationi dicatas satis commode evacuari posset.

Hæc causa fuit quod alvi fluxus criticus, nec non uteri vel narium hæmorrhagia, nunquam laudabiles essent; nam rarissime sponte cessabant, sed medica arte semper sisti debebant, & multoties sisti non poterant, propterea quod natura per has inventas jamque apertas vias totum venenum expellere nitebatur, atque hinc cum plurimi boni humores effluerent, & malignitas corpori ac cordi altius inhærens hoc modo multum imminui non posset, vires brevi deficiebant; citiusque ad mortem, quam veneni totalem expulsionem perveniebant ægri. Etiam copiosi spontanei sudores, a quibus maximum levamen exspectabatur, valde incerti errant, nam etsi morbum aliquando feliciter solverent, multoties tamen in principio aliquam remissionem adferre videbantur, post quam longe gravius recrudescebat malum. Causa erat, partim quod natura incoëptum per hanc viam expulsionis opus, vel propter ægrorum externos errors, vel propter summam debilitatem, plerumque absolvere non posset, sed in medio opere impediretur vel deficeret: partim quod illi sudores **multoties symptomati essent** ⁶⁴.

III. Periculosæ, infidæ, imo lethales sunt sextæ diei crises, non in sola peste, verum etiam in aliis morbis acutis; quapropter Medici hunc diem appellant *Tyrannum*, cujus tyrannidem Galenus, *lib. 1. de diebus decret. cap. 4.* his verbis expressit: *Multos hic dies in syncopen derepente conjecit, aut immodico sanguinis profluvio extinxit, aut immoderatis vacationibus, vel etiam catoche, aut mania mulctavit: alios vero in manifestam perniciem conjecit, icterum invehens, parotides suspectas, rubras quippe & vertiginosas excitans, & ad hac marasmis insanabilibus irretiens, & quod demum mali genus dies ille non infert?* Idem illud de hoc die variis locis testatur Hippocrates, *in coac. prænot. Quibus sexta die rigores fiunt, ægre judicantur. Sudores sexta die manantes, pessimi. Icterus sexta die lethalis, &c.* Exempla etiam scribit in libris epidemiorum. Ita ut multorum sæculorum experientia confirmet, sextæ diei crises ægros semper ad exitium præcipitare, aut saltem in maximum vitæ discrimen deducere: Speciatim autem de peste hanc observationem scribit Brassavola, *in com. ad 2. aphor. Hipp. 24.* Nos, inquit, *sexcenties anno 1528. experiëntiâ vidimus in epidemio morbo, omnes fere sexta die obiisse; & in pestilentibus morbis ut plurimum ægri sexto die intereunt. Propter hæc Galenus hunc diem tyrannum vocat; quoniam si non interficiat, quando judicat saltem, male judicat: quippe tyrannus si non interficit, saltem bona surripit, vulnerat, percutit. Ita sextus dies, vel pernicie illius, quem judicandum accepit, gaudet, vel salute dolet, quæritque ubi animum expleat, & male ægrum tractet, tum longa punitione exerceat.*

IV. De novilunio & plenilunio antea dictum, *cap. 5. in textu, & annot. 1.* ⁶⁵

V. Galenus dicit pulsum intermittentem in juvenibus semper esse lethalem, & se plurimos senes ac pueros cum tali pulsu liberatos vidisse, juvenem vero nullum. Contra Galenum

⁶⁴ multoties symptomati essent. 1646 zegt multoties orientur ex colliquatione totius corporis.

⁶⁵ In 1646: supra cap. 5.

testatur Riverius, se in febribus malignis observâsse, juvenes non paucos, qui pulsum intermittentem per multos dies habuissent, evasisse. Idem se observâsse, exemplo demonstrat Wierus, *lib. Observat. Medic.* Contra hos ego testor, me in tota hac peste neminem, sive juvenem, sive senem, sive puerum, sive virum, sive mulierem vidisse, qui cum pulsu intermittente evaserit, sed omnes, quotquot talem pulsum habebant, brevi temporis spatio obiisse. De pulsus mutati causis videndum supra, *cap. 7. annot. 9.*

VI. Sopores indicio erant, præter cor, etiam cerebrum graviter impugnari & labefactari: his autem duobus vitæ fulcris vacillantibus, naturam facile succumbere, necesse est. Sic etiam Dodonæus, *Prax. lib. 1. cap. 18.* refert anno 1602. in magna peste omnes fere occubuisse, quibus cum sapore morbus invadebat. *Quod ipsum in peste sui temporis quoque contigisse, scribit Mindererus* ⁶⁶.

VII. Riverius, *de febr. pest.* dicit, se observasse, licet alia sæva symptomata periculum portenderent, sternutamenta tamen spem solutionis attulisse. Contra vero Cardanus, *lib. 5. Aphoris. Hipp.* meminit pestilentiae, in qua cum brevi spatio sæpius sternutâssent ægri, statim mortui concidebant. Sic nos quoque in hac peste cum crebris sternutationibus neminem evasisse vidimus. Ratio erat, quia sternutamenta producebantur a venenata labe cerebri membranis tenaciter affixa, sicut singultus in ventriculo a veneno ventriculi tunicis firmiter adhærente, easque vellicante. Itaque Riverii experientia hac in parte non est intelligenda de vera peste, sed potius de aliis febribus malignis: in quibus sternutationes a pravorum & acrium humorum aut vaporum vellicatione excitati, naturæ & facultatis animalis robur denotant, validamque molesti vellicantis humoris excussionem ostendunt.

VIII. Hi motus maximam arguunt cerebri læsionem, spirituum animalium paucitatem, & nervorum ac virium imbecillitatem, atque ostendunt naturam a morbo jam evinci; quapropter etiam ab Hippocrate, *1. Prognost.* damnantur.

IX. Delirium gravem cerebri afflictionem, & convulsivi motus ipsius, & principij nervorum pessimam læsionem indicabant.

X. Hoc mortis instantis præsagium adeo certum & infallibile erat, ut cum hujusmodi gutturi dolore vel raucedine nullum evasisse viderim, & sæpe ægri iis infestati ambulantes & loquentes moriebantur. *Videtur etiam Hippocrates simile quid observâsse in acutis, nam 1. prorrh. 11. inquit: In acutis morbis faucium sine tumore dolores, & pusilli, & strangulantes, perniciosi.* ^{67 68}

XI. Quare natium hæmorrhagia tam periculosa esset, jam diximus *annot. 2.* Huic nostræ observationi obstare videntur historiæ eorum qui pestem anni 1568. describunt: testantur enim tunc temporis febres pestilentes, fluente e naribus sanguine copiosissimo, eoque fere florido, maxima ex parte fuisse judicatas, & quamvis ad lipothymiam usque proflueret, fere omnes tamen, quibus hæc crisis accidebat, fuisse sanatos. Quænam causa

⁶⁶ 'Quod ipsum' tot 'Mindererus' is toevoeging 1687.

⁶⁷ 'In acutis ...perniciosi' is toevoeging uit 1687.

⁶⁸ 'Videtur' tot einde Aantekening toevoeging 1687.

tantæ contrarietatis? Plurimi crediderunt hanc operationis diversitatem inde dependere, quod venenum pestilens sit diversissimæ conditionis: & sic Platerus, *tract. 2. prax. cap. 2.* dicit, *venenum pestilens ejusdem naturæ minime esse, sed diversæ; verum quidnam, inquit, in veneno latens illius varietatis causa sit, atque unde proficiscatur, ut & in cæteris venenis, describe minime potest.* Verum pestilentis veneni non satis exacta cognition, & rudis operationum ejus inspectio, hactenus in causa fuerunt, quod plurimi illud venenum diversum esse judicaverint, cum tamen semper sit uniusmodi, seu ejusdem naturæ, ac conditionis, differens tantum intensionis & remissionis gradu, & diversitas quarundam operationum procedat a diversitate tempestatum, locorum, victus, temperamentorum corporum, exhalationum, &c. Fortasse anno 1568. venenum pestilens in minimo intensionis gradu, & propter certas tempestates corporumque dispositiones, internæ putredines ac fervores in summo gradu viguerunt, quorum ratione gravissimæ ac malignæ, & naturæ magis, quam illud exiguum pestilens venenum, infestæ febres productæ sunt, quæ ratione sui per copiosam narium hæmorrhagiam judicatæ fuerunt, a quarum onere levata natura, exiguum illud pestilens venenum facilius evicit & expulit. (super his vide *præcedente cap. 7. annot. 2. & cap. 12. annot. 2.*) Interim quod maximum periculum præsagiant hæmorrhagiæ quæcunque, ipsi vulgo innotuit, quod hæmorrhagias videns, mox desperat de ægro, dicens illum laborare peste sanguinolenta. Illud ipsum periculum etiam in sua praxi observavit Mindererus, qui *de pest. cap. 11.* sic inquit: *Mors videtur esse vicina iis, qui ineunte morbo sanguinem e naribus, utero, aut ore profundunt. Sic mulieres peste correptas, quibus menses extra statum tempus fluere, prognosticis fere linquendas censuimus. Hæmorrhagiam, autem narium quinta die passos, obiisse notavit Heurnius. Revera, quicumque tandem sit sanguinis fluor, in peste mihi semper suspectus est habitus, de quo tamen aliis in morbis sæpe gratulari licuit: hic enim sanguis non sine magna virium internectione promanat.* Etiam Eustachius Rudius, *lib. 3. art. med. cap. 3.* has damnosas hæmorrhagias notavit. *Propter maximum, inquit, naturæ conatum, & expultricem a prava materia valde irritatam, sanguis sæpe sincerus e naribus stillat: hoc si fiat, aut si in morbi principio per uterum sincerus stillet, vel per hæmorrhoides, febrem perniciosam significare solet; ut & si per alvum pravus, foetidus, male coloratus, aut copiosus egrediatur, tabescentiæ seu liquationis modo.* His bene perpensis, abunde patet omnino rejiciendum esse consilium Paræi, qui etsi *lib. 21. cap. 24.* damnositatem purgationis & phlebotomiæ late probâset, tamen *cap. 25.* hæmorrhagiam narium arte provocare jubet, scalptu narium, vel forti emunctione, vel setâ equinâ. Certe in potestate nostra non est tempore pestis hæmorrhagias narium qualescunque ad arbitrium nostrum sistere, plerumque enim nullis artibus cohiberi possunt, ac proinde semper sunt extimescendæ,

nec unquam incitandæ.

XII. Sic quoque scribit Avicenna: *Plurimi ex istis, quorum anhelitus fœtet, ex primis moriuntur.*

⁶⁹ Et Fracastorius, *de morb. contag. lib. 2. Quorum anhelitus præter solitum immodice* (inquit) *fœtet, omnes moriuntur.*

XIII. Pleuritides propterea lethales errant, quia quæ post invasionem pestis fiebant, generabantur a carbunculo membrana pleura & musculis mesopleuriis excitato, quod malum in interiore thorace erat prorsus insanabile. Quæ vero ante pestem invadebant, illis statim adjugebatur pestis, ac proinde lethales evadebant; partim, quia acutum morbum alteri acuto adjungi, exitiosum, propter citissimam maximamque virium prostrationem: partim propter contraria indicantia & medendi difficultatem, cum venæ sectio, in qua pleuritidis curatio potissimum consistit, ratione pestis maxime lethalis sit, ut latius docebimus *lib. 3. cap. 3. annot. 1. & cap. 13. annot. 1. & lib. 4. histor. 4. 28. 53. 71. 107. 123.*

XIV. Omnia hæc lethalia erant, quia generabantur a carbunculis in visceribus internis excitatis. Inter cætera sputum cruentum magis commune erat, & semper præceps exitium prænunciabat. Sic etiam Guido de Chauliaco, *2. doct. apost. cap. 5.* observavit in maxima peste anni 1348. omnes illos qui sanguinem spuebant, intra triduum mortuos fuisse. *Cum his consentiens Valescus de Taranta, lib. 7. cap. 16. dicit, sputum sanguineum rejicientes cito perire, & anhelitu infecto alios adstantes magis inficere* ⁷⁰.

XV. Singultum morbis acutis supervenientem, lethalem esse, docet Hippocrates, probat experientia. Quare autem in peste lethalis sit, liquet ex ejus causa, supra *cap. 13.* enarrata, quo loco etiam vomitus causa describitur.

XVI. Suppressionem alvi in tota hac peste nulli ægro noxiam fuisse observavimus: Indicabat, partim tantum naturæ robur quod venenum pestilens fortiter a centro ad peripheriam moveret: partim tam exiguum veneni quantitatem, vel debilem qualitatem, quæ humores confundere, colliquare, & per inconvenientes vias expellere non posset. Præterea etiam laudabilem corporis constitutionem, ad graves humorum putredines minime proclivem, significabat.

XVII. Alvi fluxus in hac peste nunquam sponte subsistebat, imo etiam medicamentis, summâ diligentia adhibitis, rarius sisti poterat. Sic quoque refert Hippocrates, *3. epidem.* in pestilenti illa constitutione plurimos alvi fluxu & dysenteria fuisse sublato. Sic & Galenus scribit, in peste illa longissima, quæ ipsius ætate sæviit, omnes prope periisse quibus alvi fluxus superveniebat. Hildanus, *cent. 4. observ. 23.* de peste sui temporis sic dicit: *In hac peste nullum eorum, qui aut vomitu, aut fluore alvi laboravit evasisse scio.* Illud ipsum quoque a plurimis aliis neotericis observatum fuit. Quapropter minime audiendi sunt illi, qui in pestis curatione minus

⁶⁹ 'Et Fracastorius ... moriuntur' is een toevoeging 1687.

⁷⁰ 'Cum his' tot einde Aantekening toevoeging 1687.

exercitati, contra experientiam, dicunt, fluxum alvi in peste, si die critico incidat, laudabilem esse, nec medicamentis sisti debere: ignorantes in peste hunc fluxum semper esse symptomaticum, & nunquam criticum aut salutarem: qua de re plura dicuntur *lib. 3. cap. 11.*

XVIII. Quare cruentæ dejectiones exitiales essent, liquet ex annotatione secunda.

XIX. Quæ ex urinis sumebantur prognostica, pleraque incertissima & valde fallacia erant, neque enim color, neque consistentia, neque hypostasis, aut sedimentum, aliaque innatantia corpuscula quidquam certi prædicebant, cum lethalissimis urinæ signis plurimi evadebant, cum saluberrimis moriebantur innumeri. Ita ut recte Galenus dicat, *lib. 3. de præ sag. ex puls.* ex urina in hujusmodi febribus, præsertim ubi corpus cordis occupaverint, firmam notitiam petere, semper non licere. Hic unum adhuc vulgi experimentum adjiciam ex Foresto, qui *lib. 6. observat. 13. in scholio*, dicit aliquos hoc experimentum pro signo verissimo habere: *projiciunt, inquit, lac mulieris lactantis masculum in urinam pestiferi: si cadet ad fundum, morietur, ut ajunt, in sex aut septem diebus: at si non, cito evadet.*

XX. Hippocrates, *3. epidem. cap. 3.* idem quoque prognosticum observavit, inquit enim, *Vrinæ turbid multæ, malæ.* Non dicit illas esse lethales, sed malas & periculosas, utpote cum quibus multi, licet non omnes, moriantur ⁷¹.

XXI. Sola sanguinis mictio certissimum instantis mortis signum erat: ratio petenda ex annotatione 2. ut & ratio prognostici vigesimi quinti.

XXII. Mulieres gravidæ quia magnam humorum impurorum copiam coacervabant; parturientes vero & abortientes, quia magnam mutationem & alterationem subibant, ac summopere debilitabantur, pesti non tantum maxime obnoxie erant, sed eidem etiam minimi resistere poterant, hacque de causa plurimæ moriebantur, secundum dictum Hippocratis, *3. aphoris. 31. Mulierem gravidam morbo quopiam acuto corripit, lethale.* Forestus in peste Delphensi illud ipsum quoque observavit: *Fœminæ, inquit, quædam magis afficiebantur, & præsertim illæ ex fœmineo sexu, quæ uterum gerebant, tum ob mensium obstructionem, tum ex frequenti pro se & fœtu anhelitu; & hæ rarius evadebant.* Hinc etiam Liddelius, *lib. 3. de febr. cap. 5.* scribit, gravidis nihil consultius esse, quam tempore pestilenti statim locum mutare, quia valida remedia præservativa non ferunt, cæterisque facilius inquinantur & moriuntur.

XXIII. Tumores cito prodeuntes indicabant robur naturæ, quæ magna vi adversus venenum pestilens surgebat, idque foras propellebat.

XXIV. Ante febrem prodeuntes tumores indicium erant, a victrice natura venenum citius foras expelli, quam humorum putredo intus generari possit, eamque, si forte sequeretur & febrem produceret; levem & non valde periculosam futuram. Post graviolem vero febrem emergentes

⁷¹ 1646: commoriuntur.

tumores significabant cor dupliciter impugnari, a veneno, & a gravi humorum putredine, atque tam ab illius virulento furore, quam ab huius infesto ardore vehementer affligi, & his duobus magnis hostibus resistere vix par esse posse: quapropter multi tales tumores funestos esse scripserunt: verum nos illos potius valde periculosos esse dicimus; nam etsi cum illis plurimi in nostra peste mortui fuerint, multos tamen cum iisdem evasisse vidimus.

XXV. Hoc infelix prognosticum, de tumoribus subito in magnam molem excrescentibus, in hac peste fuit infallibile & certissimum. Quod ipsum quoque observâsse videtur Paræus, qui *lib. 21. cap. 30.* de bubone sic inquit: *Lethale est tumores repente augeri, & furente velut impetu ad debitam magnitudinem pervenisse, summaque omnia doloris, tumoris, & ardoris symptomata subito & momento habuisse. Visi sunt nonnunquam bubones colore nativæ cuti similes, cætera tumores œdematosi æmuli, qui tamen mox ægrum ad exitium præcipitant, eorum more qui lividi & atri existunt.*

XXVI. In bubonibus diversi coloris circulus maximi veneni index est, quod non tantum tumorem, verum etiam mortificationem parti infert, & ad vicinas partes ulterius proserpit ⁷².

XXVII. Hujus, ut & 39. prognostici ratio est, quod subsidentia bubonis aut carbunculi, quæ sit manente febre & morbi vehementia, significat veneni pestilentis ad partes principes recursum, & cordis dejectum robur, quod jam a maligna pernicie nimis obrutum, incipit succumbere, neque amplius intestinum hostem e suis penetralibus expellere potest.

XXVIII. Tumores post febrem evanescentes, venenum vel edomitum, vel penitus extinctum ac evictum, vel foras ejectum & dissipatum indicabant.

XXIX. Rationem prognostici 35. pete ex annotatione 26. ut & ex præcedentis capituli annotatione 3. Idem prognosticum etiam annotâsse videtur Joannes Morellus, nam *lib. de febr. pest. cap. 5.* scribit, se observâsse illos, quibus circa fauces effloruit carbo, cita morte fuisse peremptos: periculoseum quoque esse carbunculum qui sit in inguine.

XXX. Docent Medici, carbunculos, quo longius a corde erumpunt, eo minus esse periculosos. Nos tamen e contra in hac peste, experientiâ edocti, frequentissime observavimus, carbunculos in manuum vel pedum digitis, præcipue in extremis eorum articulis emergentes, semper mali omninis fuisse, & cum huiusmodi carbunculis paucissimos evasisse: nam licet sæpe ægri cum illis adhuc per sex septemve dies superviverent; tandem tamen moriebantur. In talibus carbunculis etiam periculum aliquod animadvertisse videtur Actuarius, qui *Method. Medic. lib. 2. cap. 12.* sic inquit: *Qui carbunculi carni tantum insident, brevi spatio circumscribuntur, qui vero in membranis aut nervis nascuntur, longo tempore durant, & subjecta loca in affectionis consensum protrahunt, adeo ut inflammatio, quæ*

⁷² In 1646: quod venenum pituosis excrementitiis glandularum tumoribus non tantum permiscetur, se illos limites egressum, ad solidam quoque vicinarum partium substantiam proserpit, eamque mortificare incipit.

erysipelatis naturam sapit, in iis excitetur. Quod ipsum quoque confirmat Paulus Ægineta, lib. 4. cap. 26.

XXXI. Galenus, 3. *epidem. com. 12.* pestiferum carbunculum vocat perniciosissimum, quia nihil salutiferi secum fert, & pestilentis veneni index est; ergo quanto major carbunculorum est numerus, eo plus & fortius venenum intus latere, ac gravius periculum impendere, significatur. Quapropter minime audiendus est Mercurialis, qui, *lib. de pest. cap. 18. & 29.* scribit, carbunculos, quo plures sunt & latiores, eo magis salutem promittere. Quam opinionem cum illo multi alii Medici (forte in peste majores Theorici, quam Practici) confirmant, propterea quod solum expultricis facultatis robur intueantur, de causæ vero summa magnitudine parum solliciti sunt, quæ tamen illud magnum robur facile dejicere potest. Plures autem carbunculos paucioribus esse periculosiores, in hac peste millies vidimus: neque id a nobis tantum, verum ab aliis quoque Medicis, diu ante nos, notatum fuisse legimus: inter novissimos, se illud etiam observasse testantur Daniel Sennertus, Morellus, Lazarus Riverius, alique plures.

XXXII. Carbunculos latæ magnitudinis metuendos ac periculosos esse, docet ratio: nam, instar sphaceli, mortificationem in vicinas partes magis magisque extendunt, ita ut neque nervis, neque majoribus vasis, aliisque profundioribus partibus parcant. Hinc bene Paræus, *lib. 21. cap. 33.* inquit: *Ab ejusmodi abscessibus, magnitudine vastis, & ad aspectu horridis, mors vel toti animanti, vel certæ parti imminet.* Sic quoque scribit Joannes Morellus: *Omnis carbunculus magnæ molis & magnitudinis horrendæ pertimescendus, cum præsertim serpit ad subjectas partes depascitur, velut nos aliquando in faucibus vidimus, qui ad asperam arteriam usque, & in epigastrio, qui ad peritonæum rodendo pervaserant.*

XXXIII. Multi magni nominis Medici has maculas, quocunque tempore prodeuntes, & præcipue die decretorio apparentes, scribunt esse salutiferas, inde seducti, vel quod earum causam & originem (de qua latius egimus capite præcedente, in textu, & annotatione 7.) non satis cognoverint, & ipsum venenum pestilens per has maculas evacuari putaverint: vel quod sola inani speculatione ducti, gravi stylo multa de peste scribant, cum nihil de ea viderint, nec quidquam de ejus historia curiose ad veritatem examinaverint. Quantumvis enim eorum rationes hujusmodi criticam evacuationem probare videantur, necesse tamen est, ut experientiæ, contrarium docenti, hac in parte cedant: neque interest quam acute & docte de huius criseos bonitate disputent, si subrepens mors pendentis litis decisionem faciat. Nos semper observavimus exanthematum eruptionem symptomaticam, nunquam vero criticam esse, & semper naturam succumbentem indicare, multorum quoque spirituum vitalium interuersionem seu extinctionem, nunquam vero naturæ victoriam significare. Neque aliter se res habere potest: nam in laudabili crisi expellitur

materia morbifica, vel tota, vel ex parte, hîc vero illa intus remanet, & ejicitur istius materiæ productum, nempe arteriosi sanguinis ab illa extincti & corrupti pars, (sicut interdum in hydropse deijcitur serosæ sabburæ pars, manente interim hepatis obstructione, debilitate, aliave hydropis causa) ad hæc, post laudabilem crisim sequitur levamen & sanatio, hîc vero majus gravamen, & plerumque mors. Quapropter simul ac in hac peste exanthematum eruptionem animadvertebamus, omnem vitæ spem abjiciebamus, ægrisque omnia quæ petebant tunc ad lubitum dari concedebamus: quamvis enim per diem unum aut alterum (quod tamen rarum erat, nam plurimi post exanthematum eruptionem intra horas octo, duodecim, vel viginti, moriebantur) & sæpe quidem sine gravibus, ut videbatur, symptomatis, vitam protraherent, tandem tamen inopinanter exinguebantur. Dico, *inopinanter*, quia multos vidi adeo fortes, qui loquentes & ambulantes, ac nihil minus quam mortem expectantes, præter spem & opinionem subito conciderunt. Neque exanthematum multitudo (quam multi, tanquam salutarem laudandum censent) neque paucitas, majorem vel minorem sanationis spem dabat: nam plures maculæ majorem quidem veneni violentiam & quantitatem, majusque spirituum vitalium damnum indicabant, causam vero morbi nihil imminuebant: æque cum paucis & parvis, quam cum innumeris majoribus per totum corpus copiosissime erumpentibus moriebantur ægri: atque in tota hac truculentissima peste, unum solum cum exanthematibus purpureis copiosis evasisse vidimus, cujus historiam raritatis gratiâ libro quarto annotavimus.⁷³ Post omnia lethalia signa hoc capite a nobis proposita, addam adhuc unum, quod vulgus notare solet, cujus mentionem faciens Franciscus Joel, *tom. 5. lib. 1. sect. 3.* sic inquit: *Remotum signum mortis est, noctuarum ad fenestras ægrotantis volatus, & infelix clamor.* Huic vulgus adhuc addit, scilicet, corvorum volatus, & crotatus supra ædes ægrotantis.

⁷³ Vanaf 'Post omnia' tot einde boek I nieuw in 1687.

LIBER SECVNDVS. DE PRÆSERVATIONE A PESTE,

CAPVT I. De præservatione in genere.

SI in ullis aliis morbis, certe in Pestilentia diligens Medici officium requiritur; quod duplex est, Corpora sana præservare, & ægrota curare. Hinc duplex emergit remedium, Unum προφυλακτικον, alterum θεραπευτικον: illud sanitatem tuetur, ac imminentem morbum avertit: hoc præsentem morbum curat. Cum vero præstantius & optabilius, imo tutius sit, futurum morbum arcere, quam jam factum expellere; sicut tutius & melius est prævenire domûs incendium, quam ejusdem igne jam flagrantis incendium extinguere: propterea, imprimis in Peste, illa Medicinæ pars, quæ de Præservatione agit, alteri, nempe Curativæ, tanquam nobilior præferenda est, de qua etiam nos hoc secundo libro sermonem instituere decrevimus. Prophylaxis autem, seu præservatio in duobus præcipue consistit, nempe in remotione causæ agentis, & in præmunitione corporum adversus illam causam.

His indicationibus maxime tribus modis satisfit, Spirituali, Politico, & Naturali: atque hinc triplex resultat prophylaxis, Theologica, Politica, & Medica, de quibus singulis jam ordine dicturi sumus.

CAPVT II. De Prophylaxi Theologica.

CUM pestis sit morbus a summo Deo ad mortalium punitionem cœlitus immissus, (ut satis probavimus *lib. 1. cap. 8. annot. 1.*) difficulter ejusdem advenientis invasio averti vel impediti, & invadentis pernicies graviter reprimi potest, quia in divinis morbis humana auxilia plerumque silent, imo nihil prosunt, nisi per Divini favoris radios ad optatum actum promoveantur. Quapropter in hoc naturæ defectu altiora remedia ab ipso remediorum Creatore petenda sunt. Cum enim in plagis divinitus immissis summi Dei Justitiam pari passu comitetur immensa atque imperscrutabilis ejus Misericordia, ab illo summo Medico primarium auxilium petendum; neque amplius obdurandus animus, neque etiam in extremæ desperationis barathrum abjiciendus, sed vere contritus, pœnitens, ac humiliatus, ante summi irati Numinis pedes devolvendus, & devotis precibus, (1.) jejuniis ac eleemosynis justissima ejus ira placanda est, ut hoc modo imminens a plagis exitium, per immensam ejus misericordiam, sisti & averti possit: Hic est ille Deus qui sacrificiis & holocaustis non delectatur; cui spiritus contribulatus sacrificium est; qui cor contritum & humiliatum non despicit; qui non vult mortem peccatoris, sed ut convertatur & vivat; qui debilibus ipsemet auxilium offert, dum inquit: *Venite ad me omnes qui laboratis & onerati estis, ego reficiam vos.* Quapropter in pestilenti constitutione ad hunc misericordiæ fontem ante omnia confugiendum est, utpote in cujus solius potestate, ut pestilentem plagam immittere, sic eandem rursus auferre, consistit; utpote sine cujus auxilio frustra laborant omnes Medici. Itaque tam publice (2.) quam privatim supplices orationes,

pœnitentia, suspitia, ac devota jejunia unanimiter Deo offerenda sunt, ut iis, tanquam dulci holocausto furor ejus extingui, ac in misericordiam transmutari, & quemadmodum a Ninive interitus, sic ab afflicta regione Angeli percutientis gladius averti (3.) possit.

ANNOTATIONES.

I. QVantum ad afflictiones pœnasque divinas (inter quas Pestis primarium locum obtinet) cervicibus nostris imminentes, declinandas, valeant orationes e contrito ac pœnitenti corde prodeuntes, nemini ignotum esse arbitramur. Quapropter D. Bernhardus dicit, *piam & ex fide profectam orationem esse salutare in omnibus adversis remedium, clavem Paradisi, scutum defensionis, in calamitatum astu refrigerium, in morbis pharmacum, gladium contra diabolum, murum contra infortunium*. Devotas preces ad morborum quoque sanationem prodesse, docet Jacobus Apostolus, *Epist. cap. 5. v. 15. Oratio fidei, inquit, servabit ægrotum, & Dominus alleviabit ipsum*. Idem illud quoque docet Ecclesiasticus, *cap. 38. vers. 9. Fili, in tua infirmitate ne despicias te metipsum, sed ora Dominum, & ipse curabit te*. Omni vero tempore plagarum, atque etiam pestis, supplices ad Deum fusas orationes exaudiri, liquet ex *2. Paralipom. cap. 6.* ⁷⁴ ubi Sacra Pagina hoc modo loquitur: *Si fames orta fuerit in terra, & pestilentia, aër corruptus, & ariditas, & locusta, & bruchus, & hostes vastatis regionibus portas obsederint civitatis, omnisque plaga & infirmitas presserit, si quis de populo tuo Israël fuerit deprecatus, cognoscens plagam & infirmitatem suam, & extenderint manus suas in domo hoc (nempe Templo) Tu exaudies de cœlo, de sublimi scilicet habitaculo tuo, & propitiaberis*. Ad hæc, *Ieremiæ cap. 3.* ipsemet Deus promittit se pœnitentes ac confitentes peccatores exauditurum. *Revertere, inquit, Israël, & non faciam cadere iram meam super vos, quia Sanctus ego sum, & in perpetuum non irascor, solum agnosce iniquitatem tuam*. Horum Sacræ Scripturæ locorum veritatem ipsa experientia comprobavit in Rege David, *2. Samuelis cap. 24.* qui cum se coram Deo humiliasset, & peccata sua confessus esset, ac pœnitentiam egisset, cessavit pestilens plaga. Item in Ezechia Rege, *apud Iesaiam cap. 34. & 2. Regum cap. 20.* qui similiter lachrymis & precibus ad Deum profusus, a pestilenti morbo & jam annunciata morte liberatus fuit. Hinc est quod Savanorola, animadvertens, quam necesse sit ut homo reconciliatur Deo, non male sic dicat: *Vt corpora munda præserventur, fac ut anima tua primo mundetur, & sic Deus misericors te ab ipsa peste præservabit*. Sic etiam Jacobus Horstius, eodem fere sensu sic inquit, *in consil. de peste: Pestilentia in peccatorum infinitorum a nobis commissorum vindictam, tanquam hostis*

⁷⁴ *Paralipomena* is de oude naam van *Kronieken*.

vitæ & naturæ infensissimus, a Deo immittitur: ad cujus ablationem non tam ad ordinaria Medicinæ principia, quam piacula, devotas preces, & veram cordis pœnitentiam Deo summo litandam, confugiendum est. Similiter etiam Alexander Benedictus, lib. de pest. cap. 1. dicit: Hic supplicationibus, votis, ac expiationibus dumtaxat locus est, quibus rite pestilentiam repercutimus, vel submovemus, vel aliquando differimus. Idem, sequente cap. 6. hæc habet: Fatalis pestilentia, divinâ plerumque ulciscendi vindictâ mortalibus ob merita dimittitur, & a summo Deo suspensa quandoque relinquitur ob preces admotas, vota que suscepta, quibus salus publica regionibus multis restituta est. Hæc prima sunt nobis præsidia, quibus nulla præsentior medicina habetur: id sæpius viderunt Majores nostri inter religionis Christianæ exempla admirabilia. Has orationum vires in peste etiam Gentilibus ignotas non fuisse, apparet ex Avicenna, qui, 4. Method. cap. 1. inquit: Ob has causas prosunt hominibus orationes & sacrificia. & alibi dicit: Ira Dei reconciliatur sanctis ac devotis precibus.

II. Tempore pestis non tantum olim, sed etiam hodie apud Christianos, laudabili instituto, publicæ supplicationes & jejunationes indici consueverunt, quarum non semel maximi effectus fuêre. Sic testantur Historici quondam Marsiliæ deploratissimam pestem solis orationibus & jejuniis extinctam fuisse: idemque etiam Romæ, tempore Gregorij Papæ, contigisse; ut & Papiæ, referente Paulo Diacono, lib. 6. de bello Longobard. cap. 3. nec non apud Bulgaros, teste Georgio Cedreno, in suis Hist. Eundem morem ipsis quoque Gentilibus familiarem fuisse, legimus apud Titum Livium, 11. hist. ubi scribit de peste quæ tunc sæviit: *Supplicatio per omnia pulvinaria indicta per diem unum, & Coss. edixerunt ut per totam Italiam triduum supplicatio & feriæ essent. Sic in pestilentia quæ proxime sequenti anno secuta est, inquit: Decemviri supplicationem in biduum, valetudinis causâ, in Urbe, & per omnia fora conciliabulaque edixerunt; Majores duodecim annis omnes coronati, & lauream manu tenentes supplicaverunt. Idem, lib. 41. de alia peste inquit: Consul Apollini, Æsculapio, Saluti, dona vovit, & dedit signa inaurata. Ita L. Ebutio, & P. Servilio Coss. in gravissima peste etiam publice summa devotione ad Deos concursus fuit: Supplicatum est, inquit, in omnibus templis, matres passim stratæ crinibus templa verrebant, cœlestium irarum veniam pacemque poscentes.*

III Quæritur, anne tempore pestis etiam confugere liceat ad Magicas & diabolicas artes; cum testentur Historici, violentissimas pestes his artibus non semel sedatas & extinctas fuisse. Sic refert Diodorus Siculus quendam Aristæum immolatis victimis ardores Syrii mitigâsse, & adductis ethesiis Græciam a peste liberâsse. Etiam scribit Suidas, Jachen Ægyptium carminibus, non solum variorum morborum curationem feliciter peregissee, sed Ægyptum etiam a maxima peste liberâsse. Refert quoque Paulus Jovius, Hist. 21. (cujus historiæ etiam meminit Gilbertus Cognatus, lib. 8.) tempore Adriani VI.

Pontificis, furiosissimam pestem, Romam misere affligentem, tandem extinctam fuisse præstigiis & carminibus Demetrii Spartani, qui ferum taurum, verbis nonnullis in aurem insusurratis, mansuefactum reddidit, & postea immolavit, atque sic ab illa inanis sacrificij litatione mitescere cœpit morbus. Nos dicimus artes diabolicas e Christianorum Ecclesia ad inferorum domicilia ablegendas, neque unquam a vero Deo ad condemnatorum diabolorum opem confugiendum esse, imo ne credendum quidem pestes aliasve plagas, per diaboli propriam voluntatem ac potestatem vel inferri, vel auferri posse, sicut *lib. 1. cap. 8. annot. 1. problem. 3.* fusius demonstravimus.

CAPVT III. De Prophylaxi Politica.

PRophylaxis Politica consistit in officio Magistratuum (1.) quorum munus est publica auctoritate impedire, ne pestilens contagium intra urbes recipiatur, (2.) & curare, ut vel cœlitus immissum, vel aliunde cum fomite allatum, non multum disseminetur, sed citissime extinguatur. Ut hæc bene peragantur, præmissis primo supplicationibus publicis (de quibus præcedente capite dictum) amovendæ sunt omnes occasiones, quibus aër vitiari, contagium propagari, & corpora ad pestem disponi possunt. In eum finem diligenter caveant necesse est, ne promiscue omnes advenæ & peregrini; (3.) e suspectis præcipue locis venientes, admittantur: ne etiam vestes, supellectilia (4.) aliave antiqua, vel etiam lanea, linea, gossypina, ac similia mercimonia, ex iisdem locis delata, intra urbes recipiantur. Deinde oportet, ut sub gravi pœna edicto publico prohibeant, ne quispiam incolarum ulla sordes vel fæces, multo minus excrementa (5.) ægrotorum, stramina in quibus ægri vel mortui decubuerunt, aquam saponatam (6.) in qua sordida linteamina lota sunt, canum aliarumque mortuarum bestiarum (7.) cadavera, stercora (8.) quælibet, bestiarum mactatarum sordes, aliasve quascunque res putridas ac foetentes, in vias publicas ejiciat: omnium vero maxime impediunt ne ullæ putridæ, foetentes, aliove modo inquinatæ sordes in puteos aquaticos (9.) publicos injiciantur. Ad hæc ne sani promiscue cum infectis conversentur: ne ex

infectis ædibus exeuntes, aut eas inhabitantes, unquam in publicum prodeant absque bacillo (10.) albo, aliove signo, quo ab aliis distingui & internosci possint. Ne suppellectilia qualiacunque, ex ædibus infectis delata, intra anni spatium (11.) publice vendantur, vel ad alias, nondum infectas, ædes deportentur. Ne mortuorum cadavera ultra biduum (12.) asserventur. Præterea oportet ut, pro sua auctoritate, publice jubeant, ut omnes & singuli ante suas ædes quotidie diligenter expurgent plateas, compita, vicos, & aquarum compitalium ductus: ut cloacæ, (13.) publica fimeta, aliaque loca vulgi sordibus colligendis dicata, per certos homines isti operi destinatos & assuetos, sæpius expurgentur: ut ædes infectæ occludantur, (14.) & aliquo signo foris præfixo notentur, sicque alii ab earum ingressu arceantur: ut pauperum ægroti ad Nosocomia, (15.) solis pestiferis excipiendis destinata, quamprimum deferantur. Ad hæc consultum est, aquis stagnantibus, (16.) si quæ in urbibus fuerint, flumina vel rivulos currentes (dummodo id fieri possit) immittere, ut per continuum fluxum a putredine præservari possint: vel si hoc fieri nequeat, easdem exsiccare, & terrâ replere: si neque hoc, tunc excrementorum, cadaverum animalium, aliarumque sordium injectionem strictissima vetare. Requiritur etiam, ut Magistratus certos viros constituent, qui diligentem rationem habeant publicæ venditionis annonæ (17.) & prohibeant ne frumenta quæ situm contraxerunt, aliove modo corrupta sunt, ne carnes, volatilia, pisces, ova, aliaque similia, morbosa, corrupta, vel putrida, ac male olentia vendantur: ne in macello, aut apud laniones mactentur boves, oves, porci, aliæve bestię ægrotantes: ne fructus horarii facile corruptibiles & pravi succi seu nutrimenti (quales sunt cucumeres, pruna, melones, persica mala, alique similes) ad forum deferantur. Item ut alios constituent viros, qui pauperum (18.) rationem habeant, atque illis res necessarias e publico ærario suppeditent, & diligentem ædium, linteamentorum, vestium, aliarumque rerum domesticarum quotidianam expurgationem stricte injungant: ac curam quoque gerant, ut per totam urbem omnes quorumcunque civium infectæ ædes, post paucarum septimanarum ab ultimo in iis mortuo, quietem, diligenter expurgentur, (19.) omniaque suppellectilia

bene emundentur. Denique necesse est, ut encænia, nundinas, comediarum spectacula, aliosque majores publicos conventus (20.) inhibeant. Maxime etiam requiritur ut aliquos boni nominis doctos ac peritos Theologos, Medicos, & Chirurgos eligant (21.) qui ægrorum pestiferorum diligentem curam habeant; utque hi alacrius magisque intrepidi periculosissimum hoc munus (22.) obeant, liberali & annuo stipendio ex ærario publico dotandi sunt. Non minus etiam requiritur, ut multos honestos viros, (23.) de quorum vitæ probitate constet, nec non aptas ac fidas mulieres sub publico juramento constituent, qui ægrotis ubique inserviant; & si ab iis aliquod improbitatis, furti, homicidii, aliisque sceleris signum peractum intellexerint, ut statim severissime tales puniant, aliisque exemplo constituent.

ANNOTATIONES.

I. EX prædictis illis, durante hac peste, Noviomagi paucissimæ tantum leges conformatæ & publicatæ sunt, neque adhuc postea earundem exacta aliqua ratio habita fuit: quia Magistratus Noviomagensis eo tempore gravibus bellorum turbis & hostium vicinia tantopere intricatus, & ut inde se aliquo modo expediret, adeo occupatus erat, ut intestini mali, scilicet Pestis, non nisi minorem curam habere posset. Hac de causa in morbi principio contagij semina longe lateque disseminata fuerunt, ita ut intra paucos menses veneni pestilentis furor totam civitatem occuparet, cui certe bonis legibus, tempestive institutis, multum obviam iri potuisset.

II. Solet semper in omni peste, si initia periculi contemnantur, & contagij propagatio citissime non impediatur, postea vix ullo consilio succursi posse. Quapropter necesse est, ut in ipso principio strictis legibus obviam eatur illis erroribus quibus tanto hosti liberior introitus præbetur, ut vix locum aliquem ingressus, antequam ibi firmam sedem figat, rursus ejiciatur, nam

Ægrius ejicitur, quam non admittitur hospes.

III. Multoties docuit experientia, peregrinos ex infectis locis venientes, sæpe contagium pestilens, vestibis aliisque suis rebus inhærens, ad alias urbes & regiones detulisse, iisque hoc pacto pestilentem labem communicasse. Ab hac causa refert Mercurialis pestem Venetam sui temporis initium sumpsisse: qualia exempla plura enarrantur a Joanne Evvichio, *lib. 1. de offic. Magistrat. cap. 10.* Ab hac occasione etiam anno 1663. initium sumpsit pestis Amsterodamensis, propterea quod navem unam aut alteram ex Algeria & Smyrna (quibus in locis, & tota Græcia, pestis crudeliter

grassabatur) admitterent, & peregrinos inde venientes nimis imprudenter intra urbem reciperent, quorum multi peste correpti primo hospitia sua infecerunt, ab hisque malum ulterius per urbem disseminatum fuit. A multijuga hujus rei experientia prodiit ille ordo, in Italia, Gallia, Hispania, multisque Germaniæ locis familiaris, nempe, ut neminem, licet sanum, ex infectis locis venientem, intra alias urbes recipiant, nisi post quadragesimum ab exitu e tali loco diem; certissimum judicantes, eum qui per quadraginta dies continuos extra locum infectum sanus vixerit, nullo contagio infectum esse, qui ordo nobis quondam in itinere Gallico haud parum molestus fuit, ac interdum ille mendacia extorsit, ut iis mediantibus alicubi hospitio excipi possemus; nam adeo ab hujusmodi peregrinis abhorrebant passim homines, ut eorum neminem intra ædes suas admittere vellent. In multis quoque locis omnia commercia ad infecta loca omnino prohibentur, & merces ex infectis locis allatæ non admittuntur.

IV. Testatur Fracastorius, *lib. 2. de morb. contag. cap. 7.* Anno 1511. cum Germani Veronam tenerent, exorta peste, qua hominum fere decem millia periêre, ex una veste pellicea non pauciores quam quinque & viginti Teutones obiisse; uno defuncto, alius induebat eam vestem, donec monefacti ex tot defunctis, vestem combussêre. Contagij enim fomes imprimis vestibus, ut & laneis, lineis, aliisque similibus supellectilibus ac mercibus diu inhærere solet, nec quidquam est per quod magis communiter disseminetur, & ad alia loca deferatur, non tantum ad propinquas ædes vel civitates, verum etiam ad longissime dissitas urbes & regiones, cujus rei exempla extant apud Appianum Alexandrinum, *lib. de bello Illyrico*, Fracastorium, *lib. 2. de morb. contag. cap. 7.* Mercurialem *de peste cap. 1.* Alexandrum Benedictum, *de peste cap. 3.* Evvichium, *loco proxime citato.* Trincavellam, *lib. 5. Consil. 17.* Forestum, *lib. 6. Observat. 22. in scholio.* Erasmum Heldenum, *in orat. de contag.* aliosque plures.

V. Sordes & fæces putridæ fœtore suo aërem inquinant: excrementa vero ægrorum, cum sint contagiosa, facile quoslibet transeuntes inficiunt: sic quoque stramina quibus incubuerant ægri & mortui, non semel aliis contagium intulisse, observavimus.

VI. Hoc pestis tempore animadvertimus fœtorem illum qui excitabatur ab aqua saponata, in qua sordida linteamina lavabantur vel lota erant, & ægris, & sanis maxime noxium fuisse. Illud enim notatu dignum sæpissime observavimus, nempe in illis ædibus in quibus nulla adhuc pestis erat, si linteamina sordidâ aquâ & sapone nostrate (ut in Belgio moris est) illic lavarentur, eo ipso die, vel interdum postridie duos tresve simul peste correptos fuisse, ipsique ægri testabantur fœtorem aquæ saponatæ illis primam & maximam alterationem intulisse.⁷⁵ Hoc ipsum quoque in meo ipsius hospitio infelix experientia docuit, in quo post lota linteamina statim gravem alterationem perceperunt plerique domestici, & proxime sequenti nocte tres peste correptæ, ac brevi post

⁷⁵ 'ut in Belgio ... intulisse' is toegevoegd in 1665.

mortuæ fuêre, nempe hospitis mei filia, ancilla, & alia lotrix forinsecus advocata, quæ etiam omnes conquerebantur mali principium ipsis ab aquæ saponatæ nauseabundo fœtore inductum fuisse. Quinimo interdum integras familias post sordidorum linteaminum lotionem peste infectas fuisse vidimus, idque maxime in ædibus angustioribus, in quarum omnia cubicula dictæ calentis aquæ fœtidus vapor facile penetrabat. Ego ipsemet, si aliquas ædes intrarem ubi sordida linteamina lavabantur, statim sentiebam me ab aquæ saponatæ fœtore ad nauseam & vomitum proritari, cum tamen extra pestem hujusmodi fœtor me plane non afficiat. Hinc tandem per multijugam experientiam Noviomagi factum est, ut plurimi hunc fœtorem non minus, imo magis, quam ædes infectas fugerent; & multi quoque melioris fortunæ cives, aliorum periculis prudentiores redditi, sordida sua linteamina passim foris lavari curarent, a lotricibus isti operi ac fœtori assuetis. Quemadmodum autem saponis fœtor sanis nocebat, ita quoque ægris multum oberat: idque sæpissime animadvertimus in delicatioribus, aliisque qui sordida linteamina fastidirent; cum enim post sudores indusia vel alia linteamina renorevarent, & cum mundis mutarent (licet iis optime calefactis) semper quatuor aut sex horis post multo pejus se habebant; anxietates, vomitum, febres majores, capitis dolores, aliaque incommoda plura incurrebant; eaque omnia maxime oriebantur a saponis fœtore, quem lota, quamvis optime sicca, linteamina plus minus retinent. Non autem hæc mala producebantur a frigore (ut quispiam existimare posset) in hac linteaminum mutatione corpus facillime subeunte, & poros cutis occludente, nam usus contrarium docebat: quia si ægris induerentur talia indusia quæ ab alio quopiam sano homine prius per tres quatuorve dies gestata fuerant, quorum saponis fœtor jam a sani corporis calore discussus erat, tunc illa nullum nocumentum inferebant, quod alioqui per illud ipsum frigus tunc fieri debuisset. Hanc ob causam ego in meis ægris renovationem seu mutationem indusiorum ante diem septimum, vel in aliquibus ante decimumquartum (pro morbi & ægri conditione, sordiumque copia) non desiderabam, atque tunc adhuc semisordida, ab aliis sanis per aliquot dies gestata ipsis indui curabam, & immunditiem munditiei in hoc casu præferebam, cum hanc graviter nocere, illam vero prodesse, nec ullum unquam incommodum ab indusiorum sudorifero fœtore sequi, observarem. Linteaminum renovationes tantopere nocuerunt ægris, ut etiam imperitum vulgus, tristibus plurimorum exemplis edoctum, has cane pejus & angue fugeret, & urgente aliqua necessitate, non alia quam semisordida indusia ab aliis sanis per aliquot dies prægestata induere vellet. Huic nostræ observationi unanimiter obsistunt omnes Medici, qui hactenus de Peste scripserunt; nec quemquam invenias qui non suadeat, post copiosos sudores indusia aliqua linteamina sudore madentia (quibus malignitatem aliquam per sudores expulsam inhærere arbitrantur) abjicere,

aliaque nitida induere, quorum opinioni ego ipsemet etiam antehac subscripsi, & si solam speculationem sequerer, adhuc forte subscriberem, nisi me fere nolentem quasi vi, ab illa discedere coëgisset multiplex experientia.

VII. Inveniuntur nonnulli qui putridos & corruptos foetores cadaverum animalium, aliarumque similium rerum putrescentium, pro amuleto esse credunt, eodem modo sicut aliquando unum venenum alterius veneni vim infringit. Atque ea ratione ducti suadent, feles, canes, aliaque inutilia animalia trucidare, & in vias publicas projicere, ut ibi putrescent, & aërem teterrimis foetoribus impleant: quo modo olim Medicum quendam a peste Scythiam liberâsse ajunt (quod illius Medici experimentum etiam Alexander Benedictus, *lib. de febr. pest. cap. 6.* ex relatione cujusdam Mercatoris referre & confirmare non erubescit;) suadent etiam quotidie foetidissimarum cloacarum aut latrinarum teterrimum nidorem olfacere. Hoc modo dicunt naturam citra vitæ periculum adversus pestilentis aëris malignitatem ita confirmari, ut postea eandem plane negligat. Opinionem hanc confirmant exemplis vespillonum, qui ægrotis continue inservientes, pestilenti malignitati assuescunt, ita ut ægrorum foetores & excrementa contagiosa innoxie tractent & ferant: præterea exemplis cerdonum, coriariorum, eorumque sordidorum hominum qui latrinas & cloacas expurgant, quos malignis foetoribus assuefactos, rarius peste infestari tradunt. Verum non sunt audiendi hujus foetidæ opinionis patroni, cum putridos foetores semper febres pestilentes inducere, & corpora ad pestilentem malignitatem facile suscipiendam disponere, ac per consequens pestem semper multum augere, experientia doceat. Testes sunt Diodorus Siculus *lib. 14.* Joannes Cuspinianus, *in vita Henrici I. Imp. & in vita Ludovici II. Imp.* Julius Alexandrinus, *de bello Punico lib. 6.* Forestus, *lib. 6. Observat. 9. in scholio.* Michaël Saxo, *2. part. Chronic. Cæsar.* Paræus *de peste cap. 3.* alique plures, cum Medici, tum Historici, imprimis illi qui diuturniores urbium obsidiones describunt, qui omnes plurimis exemplis putridorum foetorum noxas annotârunt. Ad probationem dictæ opinionis nihil etiam confert exemplum Scythiæ, utpote quod pro falso & incredibili habendum est, cum plane non constet quo tempore, & a quo Medico pestis tali modo fugata fuerit: & quamvis istius historiæ meminerit præclarus Medicus Alexander Benedictus (nemo enim alius, quod scio, istius meminit, nisi ex Alexandro Benedicto citati) hoc tamen nihil ad rem facit, nam & ille deceptus fuisse potuit, nimis facile fidem præbens rumori, qui sine auctore in ore solius populi vagatur, quem ipse Alexander etiam non ex sese, tanquam de re sibi visa, sed tantummodo ex cujusdam Mercatoris (quorum multi satis splendide mentiri norunt) relatu describit. Male etiam per exemplum vespillonum docere nituntur, naturam citra vitæ periculum putridis malignis foetoribus assuefieri, & consuetudine illa adversus pestilentem malignitatem muniri

posse: nam in principio pestilentis constitutionis, etiam plurimi moriuntur vespillones, nec quidquam illis prodest fœtorum consuetudo: illi vero soli superstites manent, omnesque venenosos pestilentes halitus innoxie ferunt, quorum occulta temperamenti proprietas veneno pestilenti resistit, atque hi postea tuti omnibus pestiferis inserviunt. Hinc sit quod in pestis principio plurimi vespillones moriantur, illi scilicet qui illam occultam temperamenti qualitatem non habent: & quod postea in progressu pestis pauciores vespillones moriantur, quia vix alii supersunt quam illi qui occultam istam dispositionis proprietatem pesti contrariam habent. Sic quoque cerdones, coriarii, aliique ejus generis homines, a peste non magis immunes sunt quam alii, imo eâ gravius plerumque affliguntur: refert enim Palmarius, cum pestis invadit eam urbis Parisiorum partem in qua sordidi illi mechanici habitant, illam nusquam gravius sævire. Itaque explodendum est fœtidum illud pro putidis putridisque fœtoribus allatum patrocinium. Gravibus & insuavibus potius, quam suaveolentibus, odoribus se assuefacere, etiam nos laudamus, (ut docemus sequenti cap. 5.) sed minime putridis ac corruptis.

VIII. Sennertus præcipit ut viæ publicæ imprimis mudentur a stercore suillo & anserino, quia illud fœtore suo spiritibus & cerebro infensissimum esse, ac præ cæteris ad contagium propagandum multum facere, dicit. Sic quoque Untzerus porcorum imprimis stercora abominatur: *Magistratus*, inquit, *officium erit, sedulo cavere ne in urbibus cives ac incolæ prope ædes suas, aut saltem in interiore earem parte, haras aut suilia erigant aut construant, in illisque porcos magno numero alant ac saginent, cum hac re nihil perniciosius civitati, præsertim tempore grassantis pestis, possit contingere, propagatâ per eam tanquam fomite aptissimo, contagione virulent; & ad plures celerrime translata.*

IX. Puteorum publicorum imprimis diligens ratio habenda est, præcipue in illis civitatibus in quibus, sicut Noviomagi, ad omnes necessarios usus puteali aqua, tanquam clarissima & optima, semper utuntur. Nihil enim est quod pestilens seminarium magis disseminare potest, quam hujusmodi puteorum publicorum infectio. Non semel malignorum, ac sceleratorum hominum perfidiâ, qui carbunculos e cadaveribus extractos, pus & saniem ex ægrotorum abscessibus effluentem, ac spumam ab agonizantium ore pendulam, in puteos projecerant, pestes citissime propagatas, multumque aggravatas fuisse, legimus; cujus memorabile exemplum refert Evvichius, *de offic. Magistrat. lib. 1. cap. 20.* de Germaniæ quadam urbe, in qua vespillones tabo ac maligna purulenta materia ex apostematibus pestiferis effluente puteos infecerant, sicque multos, qui aquis istis utebantur, infecerant, & interemerant. Neque id mirum, cum enim omnes incolæ ad ciborum coctiones, lotiones, & alios usus illa aqua intrepide utantur, absque ullius mali suspicione, quomodo potest non disseminari contagium? Nos Noviomagi in puteum illum qui est in Magna platea, una

quadam nocte plures quam quadraginta glires (proculdubio peste, aut saltem veneno enecatos) a nebulonibus iniectiones fuisse, novimus,⁷⁶ & postridie profundissimum istum puteum hanc ob causam summa cum molestia semel atque iterum penitus evacuatum & expurgatum fuisse, vidimus.

X. Periculosa est conversatio cum iis qui inter infectos versantur, præcipue cum vespillonibus, aliisque qui illis perpetuo inserviunt; ac propterea eorum consortium fugiendum est, quia ut plurimum in vestibis suis circumferunt contagium, ipsis quidem, propter certam dispositionis proprietatem, plerumque innoxium, aliis vero damnosissimum. Ac propterea stricte jubendum est, ne tales in publicum prodeant, nisi aliquod signum gestantes, quo ab aliis cognosci, eorumque consortium evitari possit. Hac in parte adeo curiosi seu exacti sunt Itali, ut etiam publico edicto prohibeant conversationem cum iis Sacerdotibus, Medicis, & Chirurgis, qui ad curationem ægrorum pestiferorum destinati sunt.

XI. Maximo errore Noviomagi permissum fuit, suppellectilia ex infectis ædibus delata mox publice divendere. Multoties una die ad sepulturam delatis mortuis, postridie, vel intra paucos dies publica auctione vendebantur lecti ab ægrorum excrementis graviter adhuc foetentes, tegmina, vestes, omnesque aliæ res domesticæ nondum purgatæ: qui error quantum fecerit ad contagii propagationem, innumera docuere exempla, ut inter alia illud cujusdam rusticæ Bataviensis, quæ cum in tali auctione lecti tegmen emisset, idque domum veniens suo ipsius lecto imposuisset, prima nocte una cum marito peste infecta, & postea mortua fuit: item aliud exemplum militis cujusdam nobis noti, habitantis in ultimo angiporitu prope portam Hesiam, qui cum in simili auctione pro filiolo suo vestimentum parvo pretio emisset, filiolum & veste, & peste simul vestivit, quæ labes ad ipsum, uxorem, & reliquos liberos transcendens, omnes enecavit. Magistratus Noviomagensis cum Phrygibus sero sapiens tandem, postquam intestinus hostis jam firmissimas radices egisset, prohibuit hujusmodi suppellectilium venditiones solummodo per tres menses: profecto longe præstitisset in ipso mali principio illas potius per tres annos prohibuisse.

XII. De cadaveribus peste extinctorum, sint-ne contagiosa nec-ne, & an magis vel minus contagiosa existant, quam pestiferorum viventium corpora, controvertitur apud Medicos. Fracastorius, *lib. 1. de contag. cap. 12.* inquit: *Mortuum autem animal contagionem eam non servat, quæ tenebatur vivens, quoniam seminaria contagionis una cum calore innato, extincta sunt.* Sic etiam Rondeletius scribit, corpora mortuorum nullum amplius venenum conjunctum habere, mortuoque animali, perire omne venenum; idque probat ab experientia, dicens se aliquando multis spectantibus absque ullo damno corpus peste extinctum in Theatro Anatomico dissecurasse. Hanc opinionem probat etiam Jordanus, dicitque illud fieri, quia magnus venenatus halitus, aliorum calori nativo infestissimus, exhalat

⁷⁶ ‘& postridie ... vidimus’ is toegevoegd in 1665.

e corpore vivente, qui e corpore mortuo nullus exit, utpote in quo venenum illud, una cum calore, evanescit & emoritur. Cum Jordano consentit Gregorius Horstius, *lib. de morb. caus. exercit. 5. quæst. 14.* Contra vero Zacutus Lusitanus, multique alii clarissimi Viri, multo majus contagium metuendum esse a cadavere peste extincto, quam a corpore vivo peste infecto: idque Joubertus, *lib. 7. de pest. cap. 3.* dicit fieri, quia extincto calore nativo (qui alioqui in viventibus veneni ferociam reprimere solet) universum corpus a veneno occupatur, quod tunc non tantum multo ferocius, quam antea, dominatur, verum etiam ab insequente putredine multum augetur & exasperatur. Hanc sententiam confirmare videtur historia Diodori Siculi, qui *lib. 14.* refert, ob multitudinem cadaverum insepultorum, pestem Atheniensem maxima incrementa sumpsisse. Sic quoque Zacutus Lusitanus, *lib. 3. Prax. admir. observ. 42.* dicit se vidisse plures, corpus peste emortuum ex agro, ubi jacebat, per funes super tabulas deportantes, qui omnes unius diei spatio peste correpti occubuerunt. Nos ad controversiæ hujus decisionem dicimus, cadaveris tempus distinguendum esse in tres partes. 1. Cum cadaver peste extinctum primis horis adhuc calet. 2. Cum cadaver tam diu mortuum fuit, ut plane refrigeratum sit. 3. Cum cadaver tam diu extinctum jacuit, ut jam putredinem contrahere incipiat. In primo tempore cadaver magis contagiosum est, quam corpus vivens peste infectum: *primo*, quia venenum pestilens in illo cadavere adhuc ferociter dominatur, ut docent bubones & exanthemata, quæ nonnullis dum moriuntur, aliis statim post mortem erumpunt: *secundo*, quia veneni violentia a calore nativo amplius non coercetur: *tertio*, quia halitus illi qui e morbo vivo corpore prodeunt, cum tenues sint & a magno calore propulsi, eodemque comitati, facile dispelluntur, nec aliis multum adhærent, atque minorem malignitatem sibi conjunctam habent: contra vero halitus qui e cadavere adhuc calente exeunt, ab exiguo calore propulsi, non attenuantur, nec satis discutuntur, sed prope cadaver hærent, magnamque simul junctam malignitatem in se continent, & propter deficientem calorem incrassati, ac viscositate quadam præditi, facillime aliis corporibus adhærent, eaque inficiunt. Eodem modo hic processus fit sicut in lampade ardente, cujus vapores quousque a luculenta flamma dispelluntur & attenuantur, minime molesti sunt, at extinctâ flamma illi vapores magno calore privantur, & exudat ⁷⁷ ab elychnio adhuc calente crassus, tetricus ac viscosus vapor omnibus facile adhærens, maximeque infensus. In secundo tempore cadaver multo minus contagiosum est quam corpus morbosum vivens, quia ob frigiditatem & extinctionem caloris nativi pori sunt adstricti & occlusi, humores & spiritus amplius non agitantur, nullæ vel paucissimæ fiunt expirationes, & veneni intus latitantis actio (quæ a calore & motu antea excitabatur) languida ac torpida reddita est. In tertio tempore cadaver rursus multo magis contagiosum

⁷⁷ Bedoeld wordt waarschijnlijk exsudat.

evadit, quam corpus morbosum vivens, quia tunc quod antea languidum latebat venenum, vi caloris externi non solummodo in actum rursus promovetur, verum etiam ab insequente putredine multum exasperatur. Hinc fit quod iis in locis, ubi peste mortuorum cadavera diu insepulta manent & putrescunt, pestis brevi tempore multum increseat, ut patet ex Diodori Siculi citatâ historiâ. Hac consideratione ducti omnes præclarissimi Medici, qui de Peste præcavenda scripserunt, unanimi consensu statuunt, peste interemptorum cadavera cito terræ esse mandanda, (nempe antequam putrescere incipiant) & quidem in sepulchris altius effossis, atque si fieri possit, longius extra urbes in locis solitariis, soli peste mortuorum sepulturæ dicatis, ne forte ulli adhuc vapores vel halitus e cadaveribus illis sursum extra terram efferantur & aliis noceant; quemadmodum illud Noviomagi in hac peste non semel factum fuisse novimus, ubi in ipso Templo majore, ob sepulchra nimis multis cadaveribus repleta, & paucâ terrâ negligentius contexta, cadaverum pessimus fœtor expirans non uni exitiosum contagium intulit. Quapropter non sine ratione dicebat Zoar, antiquissimus Medicus, pessimum esse tempore pestis habitare in locis mortuorum monumentis propinquis. Porro, quantum ad illud quod Fracastorius, Rondeletius & Jordanus credunt, venenum pestilens in cadaveribus, plane mortuum esse, atque illa omni contagione carere, quia multi innoxie cum iis conversantur eaque contrectant; dicimus, non tantum cum pestiferis cadaveribus, sed etiam cum ægrotantibus vivis multos tuto conversari, non quod ægri aut cadavera contagiosa non sint, sed quod illi, qui cum iis tuto conversantur, non habeant aptam dispositionem ad recipiendam pestem. Ad hæc si vestis, aliaque supellex possit esse fomes veneni pestilentis, quanto magis cadaver illo veneno occisum & occupatum? Præterea, quid mirum, venenum pestilens in cadavere permanere, & mortuo animali non penitus extinguui, cum etiam alia venena contagiosa in corporibus mortuis diu integris viribus latuisse visa sint? Sic ex Jo. Bauhino refert Sennertus, rusticum quendam suam rabidam occisam minus alte in terra defodisse, quam cum tempore hyberno vulpes olfecissent, erutamque vorâssent, non tantum illas in rabiem actas fuisse, sed eandem etiam aliis pecoribus & hominibus morsu communicâsse. Si rabidum venenum tanto tempore in cadavere latêre potuerit, quare non æque venenum pestilens? quod non minus quam alia venena diu in corpore latêre posse, docet clarissime Julius Alexandrinus, qui refert duos veneficos conjuratos Patavii inter tormenta confessos fuisse, se, cum peste extinctorum cadaverum elixatorum jure, ostiorum repagula, manubria, limina, & postes illevisse, atque ita quoslibet transeuntes & attingentes contagio infecisse, ac pestem incredibiliter propagâsse. Idem quoque docet historia Nicolai Poli, *in suo Hemereol. Siles.* qua refert, anno 1606. Franckesteinii Silesiæ vespillones quosdam veneficos captos, inter tormenta confessos

fuisse, se veneficio ultra duo hominum millia occidisse; quod veneficium ex cadaveribus peste interemptorum parabatur, quibus capita amputabant, & bubones ac carbunculos abscindebant, præterea e monumentis carnosas imprimis seu musculosas cadaverum putrefactorum, ac in tabum jam diffluentium partes sumebant, atque ex his omnibus pulveres & unguenta sua venefica conficiebant. Eodem modo e cadaveribus peste extinctis, & elixatis maleficos anno 1555. unguenta contagiosa & pestifera concinnâsse, testantur Hercules Saxonia, *lib. de plica, cap. 12.* & Fallopius, *de bubone pest. cap. 13.* Si in illis cadaveribus venenum pestilens plane emortuum fuisset, etiam malefica illa unguenta non fuissent contagiosa. Profecto agens cum ob caloris privationem, aliudve incidens impedimentum, ab actione cessat, omnino interire, dicendum non est. Concludimus ergo, cadavera pestiferorum esse contagiosa, idque magis vel minus pro dictorum temporum diversitate. Quod contagiosa sint, hoc ipsa bruta animalia ab experientia & naturali instinctu noverunt: nam refert Thucydides, animalia carnivora in peste Atheniensi cadavera pestifera non attigisse, & si illa gustâssent, statim mortua fuisse. Quod ipsum quoque testatur Titus Livius, *Decad. 5. lib. 1.*

XIII. Foetidissimam platearum, cloacarum, & sterquiliniorum illuviem ad multorum morborum, & imprimis malignarum febrium inductionem, ac pestiferi contagii propagationem plurimum facere, docet experientia, sicut de Parisiorum urbe testatur Palmarius, *lib. de pest.* & Quercetanus, *in diætet. lib. 2. cap. 3.* de urbe Tholosana. Quapropter omnium maxime in pestilenti constitutione annitendum est, ut viæ publicæ ab omni sordium & excrementorum illuvie diligentissime mudentur, & impediatur ne ullæ foetidæ sordes in illas rursus projiciantur, secundum legem Pampinii J. C. *Ædiles non permittant, neque in plateas stercora aut sordes projici, neque cadavera, neque cerdones pellium sordes abstergere.*

XIV. Si veteres Hebræi prohibuerint conversationem in illis cubiculis, ubi mulieres menstruatae depurabantur, propterea quod timerent sanguinem menstruatam corruptum aliis contagio aliquam noxam illaturum; quanto magis periculosa & contagiosa debet censi frequentatio illarum ædium in quibus aliqui peste laborant, vel ab eadem extincti sunt? Hinc est quod in Gallia, Italia, aliisque multis regionibus, non tantum ægros peste infectos statim longius extra urbes deferri, eorumque ædes occludi, ac sigillo publico obsignari curent; verum etiam non raro istarum platearum, in quibus multæ ædes infectæ sunt, transitum objectis muris impedian. Verum etsi nostrates tanta morbi & mortis formidine non teneantur, ut in pestilentia integras plateas occludant, & charitatis Christianæ immemores, multos ægros, & simul sanos, in iis habitantes, solorum sceleratorum & quorundam inhumanissimorum vespillonum tyrannidi, ad exemplum Italarum & Gallorum,

exponant, eosque ab omni honestorum hominum ac amicorum subsidio secludant; tamen illud cum maxima Reipublicæ utilitate fieri posse, existimandum est, ut Magistratus ædes infectas occludi, & signo præposito notari, atque in iis, si officinæ fuerint, omnem venditionem prohiberi, & extraneos ab illis diligenter arceri & averti curent. Verum hîc forte quispiam mihi objiciet; cum alios ab infectis locis arceri velim, quare ego ipsemet, durante tota hac peste, quaslibet infectas ædes adierim, & ægros pestiferos tam liberaliter inviserim? Respondeo, licet morbi hujus malignitas præsens exitium minaretur, tamen minime Christianum, sed plane inhumanum ac crudele fuisset, proximos omni spe & ope destitutos deserere: quapropter cum meæ essent partes, hoc imprimis tempore, proximorum necessitatibus succurrere, nolui huic meo officio deesse, sed in summo Deo confidens, (etsi nullo pretio aut præmio publico, nulla lege, nullo Magistratus jussu ad munus illud devinctus essem) promiscue omnes, pauperes æque atque divites, sine ulla tergiversatione invisi, iisque consilia & auxilia mea libentissime communicavi, idque non temere sordidi lucri gratiâ, sed pie proximorum commiserationis ergo: atque ea de causa non minus vigilanter inserviebam pauperibus gratis, quam divitibus mercede, quam ab his etiam non majorem petii in peste, quam aliis temporibus solvi solet, imo sæpe minorem. Quis scit an non summus Deus, qui omnium corda & renes perscrutatur, & cui hæc mea pia intentio cognita fuit, me propter illam miraculose ab omni pestilenti contagione immunem servaverit? Nam non tantum Noviomagi, verum etiam in aliis plurimis civitatibus, multi Medici sordido lucro toti inhiantes, peste extincti sunt, alii ingratis, alii dissolutis quibusdam hæredibus morte adeptum lucrum relinquentes.

XV. Noviomagi in eo quoque graviter erratum fuit, quod pauperum ægri a sanis non fuerint statim separati, quæ res plurimum ad contagii propagationem fecit; partim quia pauperes angustis domibus inclusi, non poterant ægrotos in diversa cubacula deferre, & sic a sanis domesticis sejungere: partim quia etiam defectu linteamentorum aliarumque rerum necessarium, non poterant ægrorum & ædium impuritates satis debito modo expurgare, atque ita propter sordium, vaporum, exhalationum, & fœtidorum excrementorum communionem, unico infecto facillime ac citissime reliqui omnes ejusdem familiæ inficiebantur. Solent in Rebuspublicis melius constitutis sua habere Nosocomia solis pestiferis dicata, ad quæ tales ægros statim deferri curant, ut ibi ex ærario publico alantur, & a Medicis ac Chirurgis, illis Nosocomiis ordinarie inservientibus, curentur ac sanentur. Qui tamen laudabilis ordo multis in locis, apud Italos, Hispanos, & Gallos (Magistratuum nonnullorum sive avaritiâ, quod sumptus fugiant: sive immisericordiâ, quod proximorum his extremis ac maximis necessitatibus oppressorum non magis quam canum meminerint: sive negligentâ, quod publicum non

satis curent) horribilis & execrabilis evasit, propterea quod huiusmodi Nosocomiorum curam solummodo nebulonibus quibusdam ac sceleratis hominibus committant, (sicut ipsimet in Gallia quondam variis in locis vidimus) qui nullam pestem curandi cognitionem habent, & ægrotos non pluris quam stercora æstimant; ac, si qui valde debiles sint, vel sordida apostemata curatu molestiora habeant, hos pulvinari faciei imposito, atque sic anhelitus meatu obstructo, suffocant; reliquos vero negligunt, & qui facile curari possent, non curant, sed ad interitum dimittunt, ita ut vix centesimus quisque ægrorum eo delatorum inde sospes revertatur: quæ causa est quod iis in locis adeo ab huiusmodi Nosocomiis abhorreant homines, ut plurimi in apertum campum sub parva straminea casa deponi, atque ibi negligi malint, quam istorum crudelium ac sceleratorum Nosocomiis illis inservientium tyrannidi exponi: atque ita tempore pestis extra multas urbes in aperto campo innumeras stramineas casas, in iisque singulis singulos ægros pestiferos depositos vidimus, quibus bis terve de die necessaria quædam porrigebantur a paucis quibusdam hominibus, vitæ probitate cognitis, quos ægrorum amici eum in finem conduxerunt, ut eorum rationem haberent.

XVI. Aquæ stagnantes publicæ pestem sæpe multum adaugent contagii cita propagatione, præcipue iis in locis ubi quilibet suas qualescunque sordes & excrementa in eas projicit, ubi quoque latrinarum, cloacarum, ac platearum illuvies in illas exoneratur, sicut Lugduni-Batavorum, Amsterodami, Hagæ-Comitis, aliisque multis in locis fieri solet. Illis enim aquis ab his impuritatibus (quarum multæ sunt valde contagiosæ) inquinatis & infectis alii rursus ad coquendas cerevias, cibos, aliaque alimenta, alii ad ædes expurgandas, alii ad alios usus utuntur, atque ita malignas infectiones ipsimet sibi ipsis imprudenter & inscii inferunt. Quapropter semper, & imprimis pestilenti tempore, summo studio annitendum est, ut tales aquarum corruptiones impediantur & corrigantur; idque *vel* currentes rivulos in illas (si fieri possit) deducendo seu immittendo, sicut Empedoclem a Salenutiis pestilentes morbos, ex adjacentis stagni foetore ortos, avertisse testatur Laërtius, nempe duobus vicinis amnibus proprio sumptu in illud deductis: *vel* easdem exsiccando, sicut Petrus Salius, *de febr. pest. c. 20.* scribit patriam suam exsiccatione fossarum stagnantium a febribus pestilentibus, quibus incolæ singulis annis circa finem æstatis infestabantur, fuisse liberam: *vel* sordium quarumcunque influentiam prohibendo.

XVII. Corrupta alimenta, qualiacunque fuerint, pravos humores, & hi graves morbos generare solent. Licet autem hæc pestem primario non inducant, (ut late docuimus *lib. 1. cap. 8. annot. 1. problem. 4.*) quia tamen in pestilenti constitutione omnes fere alii morbi corpora facillime disponunt ad pestem; propterea omnes occasiones ad quorumcunque morborum generationem facientes, diligentissime fugiendæ, & imprimis pravorum

alimentorum publicæ venditiones strictissime prohibendæ sunt.

XVIII. Solent in Italia, Hispania, Gallia, aliisque multis regionibus, tempore pestilentiae nullos pauperes in urbes recipere, imo sæpe omnes illos qui in urbibus male habitant, vel male ac misere vivunt, extra urbes ejicere, ut illa ratione pestis occasiones imminuant, & minorem populum in urbibus retineant, qui latius, largius, & commodius habitare possit. Nam populi multitudinem anguste habitantem pestilens contagium citius disseminare notum est: eaque de causa Athenienses, teste Plutarcho, olim Periclem incusabant, quod pesti occasionem dedisset, coacta, ob bellum, multâ agrestium copia intra urbem. Sic quoque scribit Titus Livius *Decad. 1. lib. 3.* Romæ pestem excitatam fuisse, propterea quod populus coactus esset sub arctis tectis, atque copiosius habitaret. Hanc autem pauperum ejectionem olim Galliæ multum profuisse tradunt, eandemque etiam Venetiis insigniter contulisse, refert Sabellicus, *lib. 3. Decad. 4. histor. Venet.* Verum cum pauperibus semper benefacere ipse Christus jubeat, præcipue iis qui in gravi aliqua miseria (qualis est hic morbus) constituti sunt, ac per consequens vere impia sit hæc pauperum immisericors ejectio & seclusion, non solet illa in usu esse Belgis (præcipue in Confoederatis Provinciis) utpote quos Deus clementiore spiritu donavit: sed solent nostrates plerisque in locis diligentissimam pauperum curam habere, iisque omnia necessaria liberaliter suppeditare, ut hoc pacto jam percutientem divinum gladium citius a regionibus suis avertant.

XIX.⁷⁸ Hic quærunt nonnulli, an non expurgationes ædium, aliarumque rerum domesticarum (præcipue in domibus jam infectis) prohibenda potius sit, quam injungenda. 1. Quia pestilentis contagii miasmata, si quietia relinquuntur, tandem sponte emoriuntur, (hoc liquet cum pestis definit grassari, quæ si illa miasmata non extinguerentur sponte, identidem ab illis rursus suscitaretur, atque sic duraret in perpetuum) & si nimis cito & multum commoveantur, facile per aërem late diffunduntur, sicque vires suas magis exerunt, & proximos quosque, vel inspiratione, vel contactu, inficiunt. 2. Quia contagionis seminaria satis resolvuntur, dissipantur, & discutiuntur beneficio aëris, aquarum, & ventorum, ita ut isto, & quidem ipsis expurgatoribus ac domesticis sæpe damno, expurgationis labore opus non sit. 3. Quia periculosum est hominibus infidis (quales sunt plerique illi qui domuum infectarum & suppellectilium expurgationem suscipiunt) totam rem familiarem committere, cum plurimas sæpe res furentur, imo ipsas infectas res multoties alio transferunt, sicque pestem ulterius propagant. 4. Quia pestis est flagellum Dei, quod nullis humanis expurgationibus extingui aut eliminari, sed solâ Dei misericordiâ placari debet & potest. Verum etsi hæc nonnihil speciose proponantur, tamen expurgationum publicarum & privatarum necessitas atque utilitas unde quaque patet.

⁷⁸ De hele paragraaf XIX is na 1665 toegevoegd.

Respondeo igitur ad *primum*, quod etsi pestilens venenum tandem sponte emoriatur, tamen si quietum in domibus relinquitur, se plerumque instar fermenti cujusdam, indies magis magisque expandat, aëremque magis inficiat, atque sic plurimos in eo viventes misere occidat, antequam ad tempus suæ extinctionis perveniat: præterea, quod omnino metuendum non sit, illud ulterius se propagaturum, cum in expurgatione domuum & suppellectilium hinc illinc commovetur & agitur, quia tali modo illud non solum per aëris & ventorum flatum discutitur; verum etiam per ignes, suffumigia, & ablutiones cum aqua, lixivio, aceto, calce, aliisque similibus (qualibus in expurgando utuntur) multum extinguatur. Ad *secundum*: quod, quia contagionis seminaria beneficio aëris, aquæ, & ventorum valde discutiuntur, hinc, ut illud beneficium quam citissime impetrari possit, expurgationes maxime necessarias, & quocunque tempore instituendas esse. Ad *tertium*: quod publica salus & plurimorum hominum vita nullis periculis exponendæ sint propter inanem metum, quem nonnulli concipiunt de expurgantium infidelitate: quærat sibi quisque fideles expurgatores, quibus suppellectilium curam tuto committere potest, quales facile inveniet, qui liberaliorem mercedem solvere volet: sed qui avari, parum solvere, & multum periculosi officii sibi præstari desiderant, communiter incidunt in fures, qui passim furantur quantum possunt. Ad *quartum*: quod, etsi pestis flagellum Dei sit, ea tamen de causa non prohibeantur expurgationes, omniaque illa quibus contagii propagatio impeditur (ut nec medicamenta, de quibus vide *sequentis cap. 4. annot. 1.*) dummodo talia cum timore Domini fiant, & humilibus precibus flagelli ablatio ab eo expetatur. Itaque, si extra pestis tempus, unanimiter ab omnibus laudetur mundities imo maxime necessarium sit, ut e domibus & viis publicis ejiciantur cadavera, & quælibet res corrupt, sordidæ, & fœtentes, ne per talium corruptas fœdasque exhalationes hominum sanitati damnum inferatur, si olim in castris Hæbræorum id ipsum jussu Dei exactissime fieri debuit, quemadmodum id ex variis Sacræ Scripturæ locis patet; an illud etiam tempore pestis (quo virus pestilens per hujusmodi abominandam immunditiem multo magis propagari, & corpora ad infectionem facilius suscipienda præparari a longo tempore docuit experientia) non esse faciendum, ædiumque ac compitorum, imo omnium rerum, infectarum expurgationes non esse instituendas, quispiam mente sanus existimabit? Vivant tales sordidi immunditiei patroni in mediis sordibus & impuritatibus, sic brevi per sordidam istam pertinaciam sordidum damnosumque sordidæ suæ opinionis præmium consequentur.

XX. Cum in magnis publicis conventibus plurimi ignoti, ex infectis ædibus prodeuntes, etiam accurrere, & se reliquo populo immiscere soleant, atque sic aliis quoque contagium, quod sæpe inscii in vestibis suis circumferunt, non raro communnicent,

sicque pestilentem labem ulterius disseminent, necessario requiritur, ut tempore pestis hujusmodi conventus inhiuantur, & in aliud tempus rejiciantur; sicut Noviomagi in hac peste illud a Magistratu prudenter factum fuit. Sunt qui etiam publicas in Templis conciones, ac Verbi divini prædicationes, eo tempore, ob prædictam rationem, intermittendas esse statuunt. Verum nos potius arbitramur populum admonendum esse, ut qui se male habere, vel infectos esse sentiunt, vel inter infectos conversantur, ab illis concionibus abstineant: præterea curandum esse ut illæ conciones tempore pestilentiae non celebrentur in communibus Templis ubi mortui sepeliuntur, (qui pessimus mortuos sepeliendi mos nostratibus ubique familiaris est) sed in loco aliquo a sepulturis longe separato, vel tali Templo in quo nulla cadavera sepeliuntur. Nam propter cadaverum eo tempore undique allatorum maximam multitudinem, sæpe sit ut durante concione hîc illic varia sepulchra aperta relictæ, & multa quoque cadavera minus alte terrâ contexta, pessimum ac contagiosum foetorem expirent, qualem durante hac peste in magno Templo Noviomagi multoties olfecimus.

XXI. Maxima (proh dolor!) conspicitur Magistratuum plurimis in locis negligentia in eo, quod extra pestilentes constitutiones non eligant, & ex publico ærario annuis stipendiis liberaliter dotent pios & aptos Theologos, prudentes, doctos, atque in praxi dudum versatos Medicos, & peritos Chirurgos, quorum operâ tempore necessitatis ad omnium pestiferorum visitationem & curam publice uti possint. Ut illis stipendiis & exiguis sumptibus parcant, publicum commodum negligunt; volentes potius ingruente peste totum ægrorum negotium committere ignavis quibusdam, ac sæpe non satis bonæ famæ, semi-Theologis (quos ægrorum consolatores appellant) & sciolis agyrtis, medicastris, ac pseudochirurgis, (quos in genere pestis magistros nominant) quam ad publicæ salutis & sanitatis curam annuis stipendiis doctos atque peritos viros obligare. Hinc sit quod hujus gravissimi morbi (in quo Medici summa ac cita prudentia atque peritia opus est) curatio plerumque demandetur ineptissimis ac stolidissimis quibusdam pseudochirurgis & bardis, seu potius ex licentia homicidis, quibus tunc temporis publica auctoritate ægrorum impune necandorum licentia conceditur, & quorum temerariâ ignorantia innumeri pereunt, qui a prudentibus Medicis servari potuissent: cujus rei etiam nos in hac peste a tribus quatuorve talibus ignavis afinis (a Magistratu ad id munus imprudenter deputatis, & liberali stipendio donatis) multa perpetrata exempla vidimus. Neque id mirum, nam cum sint Medicinæ prorsus ignari, nec morbum, nec curationis modum, nec medicamentorum vires noverunt; atque hinc sit quod æque facile venenum quam alexiterium porrigant, & quos corroborare oportet, detracto sanguine labefactent, quos propinato antidoto convenit erigere, dato catartico dissolvant. Propterea dico expertos

atque peritos viros extra pestem esse eligendos & obligandos, quia in ipsa peste aliorum vestigia quemlibet terrent, & a tanto munere abhorre faciunt, ita ut tunc difficulter quis doctum aliquem Medicum practicum inveniat, qui tam gravi & periculoso oneri se subicere velit. Dico etiam illos non exiguo, sed liberali annuo stipendio dotandos esse, non minus extra pestem, quam in peste: quia Medici & Chirurgi docti ac periti cum satis habeant quod agant, ægerrime periculosissimam hanc provinciam suscipiunt, ac proinde talibus continuis nummorum illecebris ad hanc publicam utilitatem illiciendi sunt, ne forte stipendii exiguitatem contemptui habentes, aliquando tantæ servitutis jugum e cervicibus suis excutiant. Sic etiam sentit Bricius Bauderonus, *prax. tract. 1. cap. 15.* per largas remunerationes peritos Medicos & Chirurgos ad periculosum hoc munus esse invitandos ac deducendos: postquam enim proposuit, illam curam Magistratui imprimis gerendam, ut præter Theologos religiosos, etiam doctos atque peritos Medicos & Chirurgos, constituat, qui pestiferorum ægrotantium curam suscipiant, & annuis stipendiis ad illud munus obligati sint, tandem addit: *Ea cautione, ut si quis eorum ea lue mortatur, tunc præter stipendia concessa, etiam annua pensio ex ærario publico detur, qua uxores & liberi vivere possint. Sic doctos, & non ignaros habebunt Medicos & Chirurgos.* Verum hodie, proh dolor! hujusmodi cantilenæ surdis canuntur Magistratibus, utpote quorum maxima pars magis privato, quam publico commodo studet, & dum eorum singuli ex ærario publico proprias crumenas aureis nummis infarciunt, vix ænëi aut plumbëi in publicam utilitatem impendentur. Interim propter illud regentium proprii commodi studium, & publici negligentiam patiuntur subditi, & tempore pestis destituuntur Medicorum necessariorum desiderato subsidio; propterea scilicet, quod luculenta præmia & dignæ mercedes pro magno labore & summo periculo subeundo non sint constitutæ, & horum nemo gratis tantum onus libenter suscipere velit. Quippe perpauci inveniuntur Medici, qui non lucri, sed pietatis ergo, ægrotos pestiferos omnes intrepide invisunt, sicut ego libentissime & sponte, a nemine incitatus feci; quod meum factum Senatus Noviomagensis haud iniquis oculis adspexit, sed adeo inhumanus fuit, ut finita peste, non tantum nullis donis (sicut aliarum civitatum Magistratus Medicos suos, qui in peste aliquam operam præstiterunt, luculentis & honorificis donis cumulare ac exornare solent in gratiarum actionem) me pro præstito meo officio donaverit, sed ne quidem ullis verbis mihi unquam aliquas minimas gratias agere dignatus sit.

XXII. Dico, *periculosissimum*, quia multoties

in ipsos sæva medentes.

Irrumpit clades, obsuntque auctoribus artes.

XXIII. Tempore pestis maximus quoque error in plerisque urbibus in eo committitur, quod Magistratus publica auctoritate non eligat

& constituat certos notæ fidei homines, qui ægrotis ubique inserviant, sed illud munus a quibuslibet obiri permittat. Hæc enim causa est quod multæ pessimæ fœminæ ac sceleratissimi vespillones se ubique in civium ædes, sub pii auxilii prætextu, egregie insinuent, non tam ut ægrotis inserviant, quam ut eorum oculos spolient, & quælibet pretiosiora suppellectilia furentur: quod ut commodius peragant, non raro spumam de primi agonizantis oro pendulam clanculum cibus immiscent, quibus reliquos domesticos sanos omnes inficiunt, infectos vero ægrotantes ac debiles pulvinaribus faciei impostis suffocant, atque tunc pro libitu æraria, cistas, scrinia aperiunt, & nullo prohibente quidlibet furantur: sicut plurima tristissima exempla illud passim testantur, quorum (proh dolor!) nimia copia invenitur apud Medicinæ & Historiarum Scriptores, atque etiam nostro tempore pluries videre contingit. Imo sæpe illius generis nefariorum hominum eo usque processit sceleratissima audacia, ut etiam mulieres ac virgines ægrotantes & summe debiles stuprare ac violenter vitare non timuerint: quod scelus an non Noviomagi in hac peste aliquoties perpetratum fuerit, dicere non ausim; credo terram hujusmodi flagitia non semel occultasse. Memini, cum in Gallia quondam versarer, illud tunc Salmurii a quodam nebulone factum fuisse, qui deprehensus, illam ob causam publice vivus igne concrematus est. Sed quid de vivis ægrotantibus dico? vix etiam mortuorum cadavera ab horum sceleratorum hominum scelestissimo furore immunia esse posse videntur, nam (præterquam quod ab illis varias partes ad venefica sua unguenta conficienda excindant) scribit Jordanus, *de pest. phœnom. tract. 1. cap. 18*. Uratislaviæ Silesiorum peste atrociter grassante, vespillonem quendam pulchrum virgineum cadaver, lue pridie interemptum, sequenti mane nefando scelere inivisse, atque ob illud flagitium publice viris cæsum, & in perpetuum exilium ejectum fuisse.

CAPVT IV. De Prophylaxi Medica in genere, & de fuga.

PRophylaxim Theologicam & Politicam sequitur Medica, quæ in divino hoc morbo semper Theologicæ prophylaxi necessario unita procedere debet, propter rationes jam ante *cap. 2.* dictas. Hanc Medicam (1.) prophylaxim dividimus in diæteticam, chirurgicam, & pharmaceuticam, atque de illis tribus jam in sequentibus ordine acturi sumus. Verum antequam eo perveniamus, hîc de uno maximo & laudatissimo præservativo paucis præfari necesse est, nempe

de fuga (2.) cum timore Domini copulata; quam tanquam præstantissimum ac certissimum prophylacticum commendant plerique Medici, & multi Theologi. Dico, *cum timore Domini copulata*, quia non debet quispiam cum audacia fugere, tanquam summi Dei manus effugiturus, sed tanquam Deum timens, & evitaturus solummodo illa loca in quæ divinæ plagæ effunduntur, quas nihilominus Deus ubique terrarum cui vult immittere potest: ac proinde non instituenda fuga, nisi divina ope ac protectione ardentissimis precibus simul etiam implorata, ut hoc pacto divino favori, tanquam inseparabili comiti, fuga associari possit. Fugiendum autem in mali principio (3.) cum pestis primo urbem aliumve locum invadere incipit: & in longe remotas (4.) a loco pestilenti terras salubres demigrandum, atque inde tardissime (5.) redeundum est, juxta versiculos:

*Hæc tria tabificam tollunt adverbia pestem,
Mox, longe, tarde, cede, recede, redi.*

Quos versiculos alli brevius sic contrahunt:

Ocyus; hinc ito longe, tardeque redito.

Ita quoque nos in truculenta hac peste fugam, tanquam certius præservativum, Nobilibus aliisque ditioribus, quorum res familiaris id permittebant, maxime commendavimus: quorum vero conditio loci mutationem non patiebatur, his alios se præservandi modos, de quibus mox agemus, præscripsimus.

ANNOTATIONES.

⁷⁹ I. Hic dubium occurrit: Anne homini Christiano in hoc cœlesti ac divino morbo liceat confugere ad auxilia & remedia mundana ac terrestria? Dicimus, non modo licere, verum etiam in hoc morbo maxime necessarium esse citum remediorum usum, dummodo in iis solis tota sanationis spes non ponatur, sed illis adjungantur spiritualia remedia, nempe supplices orationes, & ferventes auxilii cœlestis implorationes. Tali modo post fervidas orationes per emplastrum ex ficibus a peste liberatus fuit Ezechias Rex, 2. *Regum* 20. Verum tres sunt ordines eorum qui de Medicina & remediis male judicant. Primi, nimium in Medicina confidunt. Secundi, nihil omnino in ea confidunt. Tertii, quamvis hanc salutarem Dei manum noverint, eaque ipsimet sæpissime feliciter usi fuerint,

⁷⁹ Aantekening I is in de uitgave van 1665 herschreven en aanzienlijk uitgebreid.

tamen per malevolentiam, invidiam, aut contemptum male de ea loquuntur. Primi, cum nimium tribuant instrumento, negligunt instrumenti auctorem & directorem, sine quo instrumenti operatio non procedit; tantopere confidunt creaturæ, ut Creatorem non agnoscant, non respiciant; atque hos in sua perversitate punit Altissimus Deus: cujus rei clarissimum exemplum habet Sacra Pagina, de Rege Asa, 2. *Paralipom. cap. 16. vers. 12.* qui recessit a Deo, & solis Medicis confisus est, atque hac de causa simul benedictione divina & vitâ privatus, impietatis suæ pœnas dedit. Medicina manus & donum Dei est, ille autem qui manum creat & donum dat, major est & creaturâ, & ipso dono, ac proinde qui manum adorat, Creatorem vero manûs negligit, ei sit inutilis manus, & divinum donum ei cedit in perditionem. Medicinâ utendum est cum gratiarum actione & confidentiâ in Deo, supremo Medico, a quo supplicibus precibus cum fide petendum, ut doctam medicam manum nutu suo dirigat, eique benedicat, & donum hoc in ægrorum salutem convertat: nam,

*Ni Deus adfuerit, viresque infuderit herbis,
Quid rogo, dictamnus, quid panaceæ juvent?*

Homines sumus omnes: nullus autem homo, qualiscunque fuerit, sine nutu Dei manum vertere poterit, multo minus aliquid boni præstare circa proximos suos: ille Deus fons est omnis boni; ille est qui *Deuteronomii cap. 32. vers. 39.* dicit, *Ego occidam, & ego vivere faciam, percutiam, & ego sanabo.* Et *1. Regum, 2. vers. 6.* ait: *Dominus mortificat & vivificat, deducit ad inferos & reducit.* Medicus vero instrumentum est quod creavit, & quo utitur, quo benedictionem suam circa ægros exequitur; male igitur faciunt, qui nimium confidunt instrument, & interim instrumenti creatorem ac directorem negligunt. Ab altera parte, non minus male faciunt, qui Medicinam omnino negligunt, nec quidquam salutare ab ea procedere posse arbitrantur; sed a solo Deo, omnium bonorum fonte, morborum sanationem, nullis remediis adhibitis, expectandam esse existimant; imo etiam impietatis eos accusant, qui medicam opem in morbis implorant: Deus, inquiunt, omniscius est, morbique adventum & eventum diu præscivit & præordinavit, ejusque voluntatem hac in parte nulla Medicina immutabit, aut evertet: præterea omnipotens est, atque morbos, quoscunque vult, sanare potest sine remediorum medicorum usu, ergo in scopulos impietatis impingunt, Deoque diffidunt, qui a Medicis morbi medelam expetunt. Certe, qui ita loquuntur, aut ipsimet impii sunt, aut saltem adeo stolidi, ut præ crassa ignorantia nesciant quid dicant. Æque sonat eorum argumentum, ac si quis diceret, Deus, quos vult, potest alere sine cibis, ergo tempore famis confugere ad cibos, impium est; ab iisque solarium & vitæ prolongationem expectare, nihil aliud est, quam diffidere Deo. Profecto nimis impia foret hæc locutio: nam sicut Deus ad vitæ sustentationem

creavit cibos & alimenta, sic ad morborum sanationem creavit herbas aliaque medicamenta, & voluit ut utrisque uterentur homines. Non tamen promisit per alimenta vitam in sempiternum productum, nec per medicamenta morbos semper sanatum iri, sed nihilominus voluit per illam obedientiam honorari. Nam sicut illi, quorum vita sustentatur per alimenta, non vivunt per illa sola alimenta, sed per Deum, qui illos Verbo creavit, ut & alimenta illa quæ iis concessit; (sicut scriptum est, *Non in solo pane vivit homo, sed in omni verbo quod exit ab ore Dei;*) ita etiam illi qui per medicamenta curantur, non per illa sola sanantur, sed per Deum, qui illa creavit, iisque tales sanativas facultates indidit. Atque ita per eorum felicem usum & successum non debent; nec vere possunt illa sola laudari, neque etiam propter sinistrum morbi eventum damnari infantia medicamenta, sed per obedientiam iis utentis, in qualicunque morbi eventu, magnificari debet, Deus, sine quo illa medicamenta non fuissent, & qui per illa operatur in ægris operationem ad suum beneplacitum; quæ operatio ut feliciter cedat, precibus ab illo petendum, & ipsi soli sanationis summa ac prima gloria danda est. Dicimus igitur, sicut qui volentes se ipsos fame enecant, nolentes uti alimentis ut remediis ad famem extinguendam, vitamque sustentandam concessis, illi omnium homicidarum pessimi, & æternæ perditionis rei habentur; sic etiam gravissimum peccatum incurrere illos, qui inobedientes medicamenta aliaque remedia, summi Dei dona, tanquam inania irrident & contemnunt, atque in morbis iisdem uti prohibent, vel negligunt, cum tamen ipse Christus dicat, ægrotos egere Medico; imo cum ipse Servator Christus, qui omnes languores verbo sanare poterat, medicamentis tamen nonnunquam uti voluerit, ut etiam tali modo gloriam Patris sui exaltaret: sicut legimus apud Marcum, *cap. 8.* cum cæcum sanare vellet, quod verbo potuisset, ipsum usum fuisse collyrio ex saliva, nam *exspuit in oculos ejus, & bis imposuit manus suas:* id est, collyrium illud bis manu infricavit in oculos. Sic etiam apud Joannem, *cap. 9.* cæcum sanaturus, hujusmodi collyrium fecit: *Exspuit in terram, & fecit lutum ex sputo, & linivit lutum super oculos ejus, & dixit, Vade, lava in natatoria Siloe.* Sic etiam discipulis suis injunxit, ut ægros, quos verbo sanare potuissent, oleo inungerent ad sanationem, ut non sine medicamento perageretur sanatio ad gloriam Dei; sicut videre est Marci *cap. 6.* & epist. Jacobi *cap. 5.* Non minus misericors quam justus est Omnipotens, & quos punit ac vulnerat, eosdem, quando vult, rursus sanat, idque sæpissime per media naturalia, sicut per medicamenta id fieri videmus in morbis, quos licet, sine medicamentis aliisve naturalibus remediis, verbo sanare possit, vult tamen ut iis utamur, & ex illorum infinito numero, viriumque varietate & excellentia, omnipotentiam ejus admiremur, gloriam ejus extendamus, & Divinitatem ejus veneremur. Ex quibus satis patet, quam longe a vero

aberrant, qui Medicinam, summi Dei donum, penitus contemnunt. Concludendum igitur, etiam in peste maxime necessarium esse remediorum usum. Nam licet prima causa pestis desuper a Deo immittatur, (ut dictum *lib. 1. cap. 8. annot. 1.*) cujus manus nullis remediis cohiberi posse videtur; tamen sciendum, illam causam tale quid esse, quod res naturales corrumpit, quarum corruptio commodis remediis emendari, imminui, & evinci potest, (dummodo summi Numinis favor supplicibus precibus impetratus accedat;) atque hinc, cum in nullo alio morbo major corruptio aëris, alimentorum, humorum corporis, aliarumque multarum similium rerum, inveniatur, etiam in nullo alio morbo citissimus remediorum usus magis necessarius est.

II. Hippocrates, *lib. 2. de nat. hum.* fugam capescere suadet his verbis: *Locum præterea in vim alienam, ab eo, in quo morbus ille excitatus est, mutabis.*⁸⁰ Sic Galenus, *lib. de prop. lib. cap. 2.* non solum verbis innuit fugiendum esse, sed illud ipsum suo ipsius exemplo docet. Nam dicit, cum pestilentia Aquileiam invasisset, atque hinc Imperatores statim Romam, cum paucis militibus, inter quos ipse versabatur, fugere coacti essent, finxisse se in patriam ad Æsculapii sacrificium vocatum esse, atque sic ab Antonio discedendi licentiam postulâsse, propterea quod cum militibus, qui una cum ipso Romam confugerant, conversatio tuta non esset. Idem alibi scribit, quod cum Romæ tribus annis versatus esset, se magna ingruente peste, confestim urbe excessisse, atque in patriam properâsse. Ratio autem fugæ est, ut per loci mutationem, non solum infectus aër, sed etiam contagium ab ægrotis exiens, evitetur, quod plurimos inficere solet, ut abunde docet Aristoteles, dum inquit, *Omnes celerrime iis morbis corripiuntur, qui e spiritu corrupto proveniunt, quale omne pestilens genus est: qui autem appropinquaverit, talem spiritum trahit, qualem æger reddiderit: ægrotat igitur, quia mortiferum est quod spiritu trahitur* Hanc fugam nonnulli Stoïci nec piam esse, nec hominem Christianum decere arbitrantur. 1. Quia repugnat (inquiunt) fidei, & abjectionem fiduciæ in Deum indicat. 2. Quia nemo Altissimi manus uspiam effugere potest, qui neminem non omni loco servare vel perdere potest, pro ejus beneplacito. 3. Quia per illam charitas in proximos annihilatur. 4. Quia cum unicuique certus & inevitabilis vitæ terminus a summo Deo constitutus sit, nemo ullâ fugâ illum transire, vel longius extendere poterit. Verum non sunt audiendæ tales frivolæ rationes: nam in peste ea intentione non instituitur fuga, quasi per diffidentiam, manus Dei omnipotentis effugere, vel vitæ statutam metam prolongare quispiam vellet aut posset; verum, ut hoc pacto timor Domini demonstretur, quem Sacra Pagina ubique non minus commendat quam Spem, Fidem, & Charitatem: nam cum hac triplici cœlesti scalâ nemo ad salutem adscendit, absque timore Domini, utpote cui scala illa, tamquam basi & firmo fundamento, insistit: nam est initium & quasi prima via ad sapientiam & salutem,

⁸⁰ 'Sic Galenus' tot en met 'trahitur' nieuw in 1687.

sicut testatur Salomon, *Initium sapientiæ timor Domini*. Qui ergo a nullo rei familiaris aut publicæ impedimento detinetur, & tamen in loco ad quem pestilentem plagam depluit Altissimus, audacter ac pertinaciter vult permanere, in tali homine non est timor Domini, sed temeraria ac impia audacia, qua Divini furoris justissimas plagas irridet & contemnit, quas tamen unumquemque cum timore & tremore metuere oportet. Neque etiam per fugam charitati quidquam detrahitur, quia hæc incipit a se ipso: nullus enim veram & debitam charitatem in alios ostendere potest, qui suam ipsius & domesticorum salutem ac sanitatem eadem charitate non prosequitur: nam scriptum est: *Diliges proximum tuum sicut te ipsum*. Non dicit Sacra Scriptura, *Ante te ipsum*, nec *Plus quam te ipsum*, sed, *Sicut te ipsum*. Talem charitatem ostendit ille, qui ingruente aliqua calamitate, Deum timens, se suosque fugâ servare nititur, & simili, vel alio modo proximos suos servari posse desiderat, cum sua ope, vel suo auxilio illos servare omnino nequeat. Si vero per illius auxilium cum illo aliqui proximorum servari possent, & tunc ipse sibi soli fuga consuleret, ac proximos desereret, charitatem non haberet; verum illud non fit in peste. Præterea charitas non requirit ut omnes omnibus ægris adsint, ipsis quippe succurri potest per eos qui ad id munus electi ac deputati sunt. Certe omnino contra charitatem foret, si quis, ut uni inserviat, multis aliis velit officere, si familiam suam inficere, si alios, cum quibus conversatur, in periculum velit adducere non necessarium: quid enim necesse est ut singuli ægrotis inserviant, cum ad illud munus obeundum satis multi alii sint destinati, qui lubentes ægris inserviunt, & maligno aëri ac contagiosis foetoribus jam dudum assueti sunt? Profecto non est omnium tanta perfectio, ut ægris pestiferis intrepide ac sine terrore adesse possint, in quo tamen morbo terror ac timor maximam communicationis contagii ac infectionis occasionem præbent. Quapropter dico e locis pestilentia infestatis cuilibet fugere licere, exceptis iis qui speciali officio proximis & Reipublicæ sunt devincti; quales sunt, Magistratus, Verbi divini Ministri, Medici; Chirurghi, Obstetrices, alique similes, quos pietas fugere vetat, & quorum opera Respublica, tali imprimis tempore, carere nequit. Reliquis autem omnibus, quos nec rei familiaris angustia, nec alia necessaria impedimenta detinent, licitum esse fugâ sibi consulere, ipsa Sacra Scriptura docet: nam Ezechiel *cap. 7.* inquit, *Qui in civitate sunt, pestilentia & fame devorabuntur, & salvabuntur qui fugerunt ex iis*. Jeremias *cap. 51.* non tantum docet, sed jubet fugam capescere: *Hæc dicit Dominus, ecce ego suscitabo super Babylonem & super habitatores ejus quasi ventum pestilentem, &c.* Paulo post addit: *Fugite de medio Babylonis, ut salvet unusquisque animam suam*. Sed velim mihi dicant prædicti Stoïci, quare non æque licitum sit homini Christiano fugere e locis peste infectis, ut pestilentia pericula evitentur, atque aliis sanctis Viris licitum fuit alia pericula fugiendo evitare?

sicut legimus *Gen. cap. 17.* Jacobum Patriarcham, propter iram fratris sui Esau, in Mesopotamiam recessisse: *Exodi 2.* Moysen a facie Regis Ægyptii in Madian fugisse: item *2. Samuel. 4. vers. 19. 20. 21.* Davidem ob furorem Regis Saul se multoties occultasse: & *1. Regum cap. 19.* Eliam propter minas Jezabelis Reginæ diu in deserto solitarium vixisse: In Actis Apostolorum & Epistolis Pauli, ipsos Apostolos, ob metum Judæorum, multoties sibi fugâ consuluisse: *Matthæi cap. 2.* Josephum cum Maria matre Jesu a facie Herodis clanculum in Ægyptum confugisse: imo ipsum Servatorem nostrum Jesum Christum imminetia pericula fugiendo non semel evitasse, ut videre est apud Matthæum, *cap. 12. vers. 15.* Marcum, *cap. 14. vers. 50.* Joannem, *cap. 6. vers. 15. & cap. 7. vers. 1. & cap. 8. vers. 59.* Quam fugam etiam Christus discipulis suis inculcavit, *Matthæi cap. 10. vers. 23.* Si vos persecuti fuerint in una civitate, tunc fugite in alteram. Præterea cum fames etiam sit manifestissimum supplicium quod Altissimus sæpe alicui populo vel variis regionibus immittit, quam tamen famem Patriarchæ Abraham, Isaac, & Jacob fugerunt; scire velim, quare non etiam pestem, quæ haud levius supplicium est, effugere liceat Christianis? Si in bello, quod ad hominum punitionem quoque suscitatur, hostium perniciosas copias, regionum vastationes, & militum tyrannidem fugere ac evitare liberum sit; quare illud ipsum in pestilentia quoque facere non liceat? His omnibus pensius consideratis, non sine ratione fugam non modo permittunt, sed etiam suadent, ac ipsimet instituunt præstantissimi Pontificii Scriptores, cum quibus etiam aliarum Religionum clariores Ministri hac in parte passim consentiunt.⁸¹ Lutherus enim in epistola quâdam ad Ioannem Hessum ita scribit: *Si sanctis Patriarchis licitum fuit fugere gladii, famis, &c. impendens periculum, cur non idem quoque in peste sit licitum; cum non minus hac, quam illis, utpote peccatorum nostrorum flagellis, mortem nobis accersere queamus?* Idem 2. tom. in Genes. omnibus, & imprimis pavidis fugam suadet: *Si pestis (ait) imminet, fugiat qui volet, ac præcipue isti qui pavidus sunt; hos enim Sacra Scriptura jubet excedere castro, ne simul faciant pavere corda fratrum.* Sic quoque Joannes Calvinus, *epist. 362.* agens de quæstione fugæ, scribit, hanc quæstionem videri ex stupiditate eorum nasci, qui nunquam aliquo humanitatis gustu fuerunt præditi: *Ergo (inquit) non licebit eligere salubrem aërem? ergo in ædibus quoque non licebit prospectum salubrem præferre? ergo cavere a noxio fœtere non licebit? ergo nulla contagio erit timenda? Facessant igitur paradoxa, quorum finis est, exuere nos omni sensu. Interea nostri consilii non est, eorum indulgere timiditati, qui objecto periculi colore, a vocatione sua discedunt: quemadmodum, si vir uxorem, si maritum uxor, si liberi parentes, aut vicissim parentes liberos suos deserant; si Pastor Ecclesiâ relictâ sibi consulat; si Magistratus officio desit. Denique, modo ne officium negligatur, non minus pestis contagio, quam gladius aut ignis vitari potest.* Idem etiam

⁸¹ Van 'Lutherus' tot 'Jesu Syrach' is nieuw in 1665.

sentiunt Hieronymus Zanchius, *comm. ad 2. epist. ad Philip. vers. 30*⁸². Guilhelmus Perkinsius, *in explicat. Decalogi vi. Georgius Abbatus, Cantuariensis Archiepiscopus in Schola Theolog. quæst. 5. de fuga in persecut. & pest.* Ludovicus Lavaterus, *in lib. 5. Paral. cap. 21.* Georgius Sohnius, Theodorus Beza, Andreas Rivetus, aliique præstantissimi Theologi. Concludimus ergo fugam in peste licitam esse, juxta illud Jesu Syrach: *Qui amat periculum, peribit in eo:* & juxta dictum Alcibiadis, apud Plutarchum: *Stultum est non fugâ sibi consulere, cum fugere possis.* Nam,

Se minus afflictum sentit, qui providet ictum:

Sis procul a jaculis, & feriêre minus.

III. Cito fugiendum est, priusquam admissum aëris vitium spiritus & humores infecerit: nam qui serius locum mutant, non raro pestis causam jam in sinu foveant, quæ paulatim vires acquirens, illos sæpe brevi in aëre serenissimo atque saluberrimo versantes perimit: quod Jo. Evvichius, *lib. 1. de offi. Magistrat. cap. 9.* confirmat historiâ cujusdam primarii Medici, cujus uxor & filia pestiferam contagionem fugientes, cum in locum salubriorem se recepissent, eadem contagione, quam jam antea domi contraxerant antequam fugerent, paucis diebus extinctæ sunt.

IV. Longe fugiendum est, extra pestilentiâ infectæ regionis limites. Sed quo ergo? Avicenna laudat transitum in aërem crassum. Hujus opinionem rejiciunt alii, atque ad aërem purum & tenuem fugere suadent. Nos Septentrionem versus fugiendum esse arbitramur, (si modo nulla illic pestis vigeat) ad aërem frigidiorum, cum hæc lues in frigidioribus regionibus rarius grassetur, imo in nonnullis fere nunquam, ut de Moscovia testantur quidam Historici: Nam frigus est inimicum corruptioni ac putredini, & impedit valde dispositionem illam qua corpora ad pestem apta redduntur. Quapropter non temere rejicienda est Avicennæ opinio, qui proculdubio, per aërem crassum intellexit frigidiorum.

V. Tarde redeundum est, id est, non antequam malignitas prorsus extincta ac deleta sit, & aër pristinam puritatem ac integritatem receperit. Qui citius revertuntur, pessime sibi consulunt, nescientes periculosum esse transitum e salubri loco in gravem ac insalubrem. Consultius sane fuerit in aëre inquinato remanere, ejusque malignitati paulatim assuescere, quam alternatis vicibus modo in salubri, modo in insalubri aëre versari.⁸³ Hujus rei triste exemplum vidimus in Trans-Isulana Provincia, in qua cum anno, ni fallor, 1657. pestis totâ æstate crudeliter grassaretur, multique divites inde fugissent, iique circa hyemem, peste fere cessante, rediissent, plurimi eorum peste correpti & mortui fuerunt, ita ut quasi nova pestis inter divites speciatim accensa videretur.

⁸² VD doelt hier waarschijnlijk op: ad epist. ad Philip. cap. 2. vers. 30.

⁸³ Van 'Hujus tot en met 'accensa videtur.' is nieuw in 1665.

CAPVT V. De Prophylaxi Diætetica, & primo de Aëre.

PRophylaxis diætetica consistit in exacta & conveniente observatione sex rerum non naturalium, Aëris, Cibi & potus, Inanitionis & repletionis, Motus & quietis, Somni & vigiliarum, ac Animi pathematum. Primum locum tenet aër, qui cum omnibus viventibus ad vitam sit necessarius, isque purus absque inquinamentis existens sanitatem foveat, impurus vero vel contaminatus morbos inducat, tempore imprimis pestilenti, maximo studio annitendum est, ut ille purus ac nulla labe infectus haberi possit. Quod si vero per se talis non fuerit, illum mutare, expurgare, & arte, quantum fieri potest, ad salubritatem reducere necesse est. Quod Veteres olim præcipue peragebant luculentis ignibus (1.) per vias publicas passim exstructis. Qui modus cum hodie, propter sumptuum magnitudinem, & incendiorum pericula omnino abolitus sit, nos in hac peste particulatim in cujusvis ædibus aërem sequentibus modis emendavimus. Primo domus ab araneorum (2.) telis, aliisque sordibus quotidie curiosissime expurgari curavimus. Deinde, ut noxius aër excludi, & purior ac salubrior intra ædes admitti posset, jussimus fenestras (scilicet postquam Solis exortus vapores prope terram hærentes discussisset) quæ Orientem, & imprimis illas quæ Aquilonem (3.) versus spectabant, per horam unam aut alteram aperiri, dummodo non foret tempus nebulosum; reliquas vero quæ Austrum (4.) vel Occasum, vel propinquas cloacas respiciebant, semper clausas teneri. Post hæc, passim in cœnaculis & cubiculis luculentos ignes e lignis juniperinis (5.) (quæ tunc temporis e proxima silva satis copiosa ad forum deferebantur) vel fraxineis (si haberi possent) vel quercinis exstruximus, qui ignes hyemali & frigidior tempore maxime conveniebant: calidior tempore eosdem non adeo (6.) magnos struximus. Æstate in maximo aëris fervore, loco ignis, cubacula aceto (7.) conspersimus, & interdum pampinos, folia salicis, rosas, folia & flores nympheæ, aut violarum, aceto vel oxycrato

immersa, dispersimus per pavimenta. Aëre vero non admodum calido existente, sæpe etiam herbas calidiores, per pavimenta dispergi curavimus, ut melissam, serpillum, hyssopum, nepetam, betonicam, thymum, majoranam, rosmarinum, folia lauri, alisaque similes. Nonnulli suo ipsorum consilio aviculas (8.) in caveis alebant, easque in cubiculis ad aëris purificationem suspendebant. Præterea quocunque anni tempore suffumigia per totas ædes, mane & vesperi, & sæpe etiam meridie instituimus, in quibus illud notatu dignum animadvertimus, quod suffitus boni seu suavis (9.) odoris, (qualia ex styrace, labdano, benzoino, gariophyllis, aliisve similibus conficiuntur) non tantum parum profuerint, sed plurimis maxime noxii extiterint: præterquam enim quod caput tentarent, imprimis aëre calidiore existente, etiam illi qui his gratis assuefacti erant odoribus, si forte malum quendam foetorem alicubi persentiscerent, multo magis ab eo exterrebantur, & gravius afficiebantur, quam alii qui suavis odoribus se non assueverant. Quapropter nos suaveolentia hæc fugientes, alia nonnihil insuavia & graveolentia, non quidem multa & varia, sed pauca, fere omnibus præscripsimus; imprimis hæc sequentia:

- R/.** *Thuris, baccarum juniperi, ana part. æq. imponantur igni ad suffumigium. Hoc licet vile & commune esset, plurima tamen aliæ suffumigia viribus longe superabat.*
- R/.** *Thuris (10.) granorum juniperi, succini (11.) albi, ana unc. s. myrrhæ, benzoini, mastiches, styracis cal. ana drach. ij. gariophyllorum drach. j.s. fiat pulvis, e quo cum mucagine tragacantha concinnentur pastilli, prunis candentibus imponendi. Sæpe solum sulphur (12.) igni imponi & accendi curavi, utpote cujus fumus seu halitus putredini maxime resistit, & omnes aëris corruptiones optime ac citissime corrigit.*
- R/.** *Sulphuris (13.) thuris; baccarum juniperi, picis navalis, ana unc. s. misceantur & paventur s. art. pastilli.*
- R/.** *Thuris, unc. s. sulphuris unc. j. myrrhæ drach. iij. picis navalis, benzoini, styracis, succini, ana drach. j.s. gariophyllorum drach. j. fiat pulvis, cui adde olei juniperi scrup. ij. cum mucaginis tragacanthæ q. s. fiant trochisci ad suffumigium.*

Præter hæc pauca, quæ nobis maxime in usu erant, subinde etiam pulverem tormentarium (14.) (cujus sulphur & sal nitrum aërem egregie expurgant) in mediis ædibus longis ductibus accendimus, vel solum, vel cum forti aceto in massas, magnitudinis pilæ, redactum.

Nonnunquam etiam solo aceto acerrimo (15.) ignitis lapidibus infuso magnum fumum seu vaporem excitavimus: de quo tamen illud notandum, hunc aceti vaporem ab omnibus ferri non posse, quia multorum pulmonibus molestus existit, & asperam arteriam per inspirationem admodum exasperat; quod non tantum in me ipso, verum etiam in plurimis aliis, tam sanis, quam ægris, sæpius comperi, qui nescientes quidnam pectus eorum tantopere exacerbaret, ac molestam aridamque tussiculam moveret, de suffumigio aceti non cogitabant, quod tamen solum mali causa erat. Hæc prædicta nostro consilio ad aëris domestici emendationem a nobis præscripta sunt: præter quæ pauperrimum vulgus in eundem finem cornua bestiarum (16.) & detritos calceos, aliave antiqua coria comburebat. Nonnulli ditiores Equitum Capitanei, hircum, (17.) quem alioqui apud equos stabulo includunt, in cœnaculis & cubiculis alebant, atque hujus fœtorem ab experientia aëris pestilentis contagium impedire & extinguere afferebant. Innumeri suffumigium tabaci omnibus aliis præferebant, de quo plura dicentur sequenti cap. 10. Quidam etiam lac dulce (18.) recens mulctum, hîc illic in ædibus passim deponebant, idque aëris malignam venenositatem ad se trahere credebant.

ANNOTATIONES.

I. Aëris inquinamenta maxime consumit ignis, neque ullum melius pestilentis aëris correctorium in rerum natura datur. Cujus rei veritatem non semel comprobavit experientia. Hippocrates (testibus Galeno, Plutarcho, Aëtio, Varrone, aliisque) famosissimam illam pestem, quæ ex Æthiopia Græcos invaserat, olim per ignes edomavit & extinxit. Jusserat quippe per totam civitatem accendi ignes luculentos, nocturnis præcipue temporibus, qui non simplicem incendii materiam habebant, sed etiam odoratissima ligna; præterea etiam coronas & herbas ac flores fragrantis odoris, nec non aromata & unguenta pinguissima in illos projiciebat: ut his ignibus aëris inquinamenta purgarentur, eumque homines

sic puriorem inspirarent, atque hoc modo a peste immunes viverent: imo referunt nonnulli, illum in locis campestribus, eundem in finem, integras silvas accendisse & combussisse. Sic Plinius, *lib. 7. cap. 27.* refert Acronem Agrigentinum & Empedoclem a Siciliae urbibus pestem ignem vi depulisse. Ita quoque Plutarchus, *in Isid. & Osir.* scribit Ægyptios solere noctu consurgere, ac inquinatum aërem suffitibus & odoratis incendiis purgare. Ita ut ignes, imprimis publicos & generales, ad pestis extinctionem plurimum valere, jam a multis seculis constet. Hinc est quod Plinius, *lib. 36. cap. 26.* dicat: *Est & ipsis ignibus medica vis, cujus suffitum pesti auxilium ferre, certum est.* Etiam Augenius, *lib. 2. de pest. cap. 3.* ignes maxime commendat: *Vellem (inquit) tempore pestis ut circa urbem in quatuor vel quinque angulis quotidie ignes excitarentur, injectis lignis quercinis, miscendo odorata ex lauro, cypresso, junipero, & aliis; ausim promittere, adhibitâ tali diligentia, pestem vel exiguam, vel nullam noxam esse allaturam.* Sic quoque Joannes Evvichius, *lib. 1. de offic. Magistrat. cap. 8.* scribit: *Ego si interrogarer, quid ad præservandam civitatem aliquam a pestis contagione, omnium rerum sit primum, quid item secundum, & quid tertium, huic uno respondebo verbo, ignem.*

II. Nonnulli satis stulte credunt araneas; quæ telas suas in mediis ædibus expandunt, omnem aëris venenositatem ad se trahere, eumque a contagiosis inquinamentis emundare ac liberare. Sic in hac peste vidi quosdam, qui illas, tanquam magnum aëris expurgatorium, curiosissime servabant, eoque privilegio donabant, ut telas suas, quousque vellent, extenderent, neque illas ab ancillis abigi, expelli, vel occidi volebant. Horum opinioni video etiam calculum adjicere Matthiam Untzerum, qui, *lib. 1. de lue pest. cap. 21.* sic ait: *Illi male sibi consulere videntur, qui tempore grassantis pestis araneas scopis ac perticis e parietibus detrahunt, easque ab omnibus omnium cubiculorum ac conclavium angulis dejiciunt ac deturbant, ignorantes scilicet, hoc insectum omnia inquinamenta aëris putrida ac venenata peculiari naturæ suæ proprietate allicere, & pro alimento attrahere & coquere.* Profecto miror Untzerum, virum doctissimum, tam facile talibus nugis subscribere, quæ adeo frigidam & frivolam rationem habent, ut ejus refutationi incumbere vix operæ pretium videatur: qua de re plura dicemus *cap. 11. annot 1.* Illud tamen unum non possum non hîc adjicere, pestilens venenosum contagium se multoties insinuare in telas aranearum, atque in illo fomite sæpe diu latere, ac postea inde casu excussum sæpe alios inficere; cujus rei experientia notissima est, quam exemplo confirmat Forestus *lib. 6. Observ. 22.* Si araneis inesset illa vis consumendi venenum pestilens, profecto illud maxime consumere deberent dum telis earum inhæret, quod cum usus doceat ipsas non posse, talis quoque vis ipsis minime adscribenda est.

III. Hippocrates, *lib. de morbo sacro,* dicit, Aquilonem omnium ventorum saluberrimum esse. Et paulo

ulterius, *eodem. lib.* dicit, ventum aquilonarem aërem compingere, turbatum ac nebulosum excernere, illustriorem ac pellucidorem facere. Hinc est quod Aristoteles, 7. *Polit. cap. 11.* tradit, urbes auroram versus spectantes, & ventos ab Oriente spirantes, salubriores esse; proximum vero ab his salubritatis gradum obtinere urbes quæ in Aquilonem vergunt. Aquilo aëris impuritates, putredines, ac corruptiones impedit, expurgat, & extinguit, ac simul etiam corpora ad pestem suscipiendam minus disposita reddit. Hinc etiam dicit Alexander Benedictus, *lib. de pest. cap. 6. Homo cum securus esse non potest, peregrinari primum, atque longius ire vel navigare debet, versus præcipue Aquilonem Septentrionesve: ubi id non licet, saluberrima cœli pars foris deligenda est quæ in Septentrionem spectet.* Attamen nonnunquam observatum est, flante Borea pestem magis incanduisse, quod de peste Cabilonensi testatur Joannes Morellus, *de febr. purp. cap. 3.* Sed cum illud rarius contingat, & septentrionales regiones rarius, & quæ magis polares sunt, nunquam peste infestentur, atque ut plurimum Aquilonem pestis progressus multum sistere ac imminuere, jam a multis ævis animadversum, & ab innumeris Medicis observatum & annotatum sit, omnibus modis studendum est, ut hic ventus, tanquam reliquis salubrior, intra ædes admitti possit. Verum hîc notare oportet (quod etiam monet Hollerius, *lib. de peste*) cum Aquilonem salutiferum, Austrum vero noxium esse dicimus, illud solummodo intelligi debere in Europa aliisque regionibus citra zonam torridam sitis; nam in Africa & locis ultra hanc zonam sitis, Auster salutaris est, Aquilo vero damnosus existit, quodque nobis Aquilo, illud iis Auster operatur.

IV. Observatum semper fuit ventos austrinos pestem maxime augere, quod etiam testatur Plinius, *lib. 7. cap. 50.* Quapropter diligentissime providendum est, ut hujusmodi venti, quantum fieri potest, avertantur & arceantur, alique salubriores, quales sunt septentrionales & orientales, intra urbes, si fieri possit, vel saltem intra domus admittantur. Ita refert Plutarchus, Empedoclem olim Agrigentinam regionem a sterilitate & pestilentia liberâsse, obstructis montis faucibus, per quas Auster in campos decidebat. Sic etiam scribit M. Varro, 1. *de Re Rustic. 4.* se Corcyram insulam a gravissima peste liberâsse, obstructis iis fenestris quæ Austrum spectabant, & apertis iis quæ ad Aquilonem vergebant.

V. Lignum juniperinum ad venenatas aëris corruptiones emendandas multum valere, propterea credibile est, quia illud accensum (ut & ejus baccæ) suo halitu seu fumo & odore e tota vicinia serpentes fugare dicitur. Nec minus illud de fraxineis lignis credi potest, nam arboris fraxini, teste Plinio, contra venena tam præclara vis est, ut illius ne matutinas quidem occidentesve umbras, licet sint longissimæ, serpentes attingere audeant, sed longe inde diffugiant. Paræus scribit se expertum fuisse, si circulus conficiatur, cujus una pars ignis sit, altera vero frondibus fraxini clausa, &

serpens vivus in medio collocetur, illum in ignem potius, quam in fraxinum fugere.

VI. Ignis calidis tempestatibus adeo luculenti non sunt extruendi, ut frigidis temporibus, ne forte ab intenso calore aër nimis effervescat, ac spiritus humoresque in eo degentium nimis excandefiant, hincque febres accendantur: quem damnosum errorem in hac peste inter vulgus non raro vidimus, qui in maximo cœli fervore se ipsos interdum ante magnos ignes extorrebant, atque ita incidebant in Scyllam volentes evitare Charybdin; nempe pestilentem infectionem evitare & fugere volentes, incidebant in febrem, a qua mox corporis dispositio citius ad pestem præparata fuit. Sic etiam Mercurialis, *lib. de Pest. cap. 22.* observavit in peste Patavina multos ex iis interiisse, qui ad ignem artes exercebant, ut fabri ferrarii, aurifices, &c. neque id (inquit) sine ratione, quia vi ignis corpora rarefacta facilius aëris inquinamenta admittebant. Cum igitur ignes luculenti ad aëris expurgationem laudantur, hoc intelligendum est de iis qui frigidioribus, non vero qui fervidis temporibus extruuntur.

VII. Rhazes, *lib. 4. de Re Medic. cap. 25.* jubet domum quotidie irrorare aceto cum aqua mixto, quia acetum veneno & putredini potentissime resistit: hinc plurimi Medici illius irrorationem ad pestem, maximi faciunt. Quantum autem valeat acetum ad aëris pestilentis emendationem, abunde satis compertum habent nautæ qui Indos petunt; multoties enim vehemens pestis ipsos invadit dum longius a terris absunt, quam cum ob medicamentorum aliorumque subsidiorum inopiam compescere nequeunt, solo multoties aceto, si ejus copiam habeant, profligare solent; quod non tantum ægris ad sanationem, & sanis ad præsertionem exhibent, sed eodem etiam totas naves interiores quotidie diligenter abluunt & emundant, hocque pacto brevi tempore intestinum hostem expellunt. Hinc etiam Liddelius jubet ædes illas, in quibus aliqui pestiferi mortui sunt, primo scopis bene emundare, ac postea aceto acerrimo cum aqua mixto abluere. Qua autem vi acetum conveniat videndum *sequente cap. 10. annot. 17.* Videntur Veteres loco aceti ad aëris purificationem interdum usi fuisse vino: nam Joannes Beverovicus, *in Idea Medic. veter. ex Luciano hæc verba citat: Quo tempore sæva pestilentia grassabatur Athenis, existimavit Architelis Areopagitæ viri uxor, astantem sibi Toxarim jussisse, ut Atheniensibus dicerit, cessaturam pestem, si vino multo conspergerent angiportus: quod cum sæpe fecissent, non amplius grassata est pestis, quia vapores infestos odore suo vinum extinxit.*

VIII. Aviculas, & imprimis passeris, si in cubiculis alantur, aërem purgare, nonnulli scribunt, atque hinc fortasse vulgi de hac aëris purificatione, dimanavit opinio: quam nos nihili æstimamus, utpote ab experientia & ratione plane alienam. Dico, *ab experiential:* quia sæpissime animadverti aviculas illas in ædibus omnium primo peste correptas & mortuas fuisse, atque pestem non potuisse excludi e domibus eorum qui plurimas

hujusmodi aviculas alerent, easque per omnia conclavia deponerent. Dico, *a ratione*: quia non percipio qua vi illæ aërem corrigere possint, nisi dicamus illud fortasse propterea fieri, quod aërem alarum motu identidem commoveant, quem a nimia quiete, instar aquæ mortuæ, putrescere ac corrumpi, nonnulli existimant.

IX. Multi arbitrantur suaveolentia sola efficere ut pestiferi halitus ab homine citius ac facilius recipiantur, quam depellantur; quorum opinioni non male favent ratio & experientia. *Illā*: quia cum grati odores a mente percipiuntur, cerebrum, ut diutius fruatur ista amœnitate, poros suos undequaque dilatat, sicque suaveolentium fragrantis halitus longe copiosiores, sed simul etiam longe plures halitus venenatos suscipit & admittit: adde quod ad suaveolentium occursum longe fortior & frequentior fiat inspiratio, atque ita simul cum aëre copiosa pestilentia miasmata, aëri inhærentia, cum magno hominis periculo, introducuntur ad pulmones & cor. *Hæc*: quia in hac peste a nobis observatum est, his odoribus assuetos, citius & magis fuisse afflictos, quam alios.⁸⁴ De his suaveolentibus etiam mentionem facit Alexander Massaria, *lib. 2. de peste*, eaque damnans, hoc modo scribit. *Illud hoc loco nullo pacto prætereundum est, quod miror a paucis animadverti, ut tum in suffimentis, tum in aliis omnibus remediis adhibendis, quæ odoramaenta suscipiunt, talis adhibeatur modus & temperatio, ut perpetuo vitentur illa, quæ summe odorata, acuta, & calida sunt: etenim præterquam quod hoc totum sæpenumero corpus excalefaciunt, inflammantque etiam peculiari quadam vi capitis dolorem & gravitatem inducere consueverunt.* Paulo post addit: *Communi quadam consuetudine plerique omnes uti solent pilâ ex ladano, cinnamomo, myrrha, cariophyllis, & aliis id genus medicamentis calidioribus, quæ suapte natura evaporationem capiti infestam excitare, & persæpe cor ac universum corpus inflammare solent. Quamobrem hæc magis officere, quam prodesse valent.*

X. Averrhoës, 9. *Collect. cap. ult.* laudat pro suffumigio costum, styracem, & galbanum, nec non terebinthinam, eo quod proprietate quadam pesti resistat. Rhazes domum suffumigare jubet cum costo, thure, myrrha, styrace, bunch, santalis, & camphora. Atque ita hi Auctores fumis grati odoris insuavia quædam admiscent, ne sola suavia noceant, iisque nimis assuescat natura. In eum finem nonnulli etiam laudant suffitus ex assa foetida, sagapeno, galbano, & similibus. Arnoldus Weichardus, *in suo tract. pract. lib. 3. cap. 1.* cornu arietis accensum magni facere videtur: *Quocunque autem modo, inquit, pestis se habeat, aër corrigendus est suffitu ex cornu arietis vel hirci accenso, in hoc enim magnum & peculiare præsidium est contra pestem, isque suffitus etiam vestimenta munit.* Aliud suffumigium foetidum vide paulo post, *annot. XVI.* Sennertus, *lib. 4. de febr. cap. 5.* ab experientia commendat hunc pulverem, a Gregorio Horstio quoque laudatum:

R/. Baccarum juniperi M. iiij.

⁸⁴ 'De his suaveolentibus' tot 'valent' nieuw in 1687.

*radicum helenii, cortic. exterioris betulæ, cornu hirci raspati, sabinæ, ana M. ij.
 foliorum quercus, myrrhæ, ana unc. j.
 Fiat pulvis pro suffumigio.*

Præscribit etiam pro pauperibus, ad suffumigia hoc sequens: *R/. baccarum juniperi M. ij.
 corticum baccarum lauri M. j. thuris lib. si. fol. absinthii, ruthæ, quercus, ana M. ij. scobis ligni juniperini M. IV.
 succini unc. j. fiat pulvis.*

Commodum est (inquit idem) calcem vivam in conclavi aqua perfundere, atque eo vix aliud efficacius. Idem quoque probant Quercetanus & Follinus,⁸⁵ nec non Franciscus Ranchinus, *lib. de purif. rer. infect.* qui scribit, calcem aquæ affusione in cubiculis accensam & extinctam, acerrimo suo fumo admodum penetrante, subtiliora, eaque latentia contagii seminaria dissipare & absumere. Denique addit: longâ experientiâ confirmatum esse, si parietes calce oblinantur, eaque meatus lapidum occludantur, perire & penitus extinguere pestilentia fomes.

XI. Succinum suffitum aërem optime corrigere, & venenum pestilens occulta quadam proprietate extinguere, ab experientia testantur, Cardanus, *lib. 5. Subtil.* Anselmus Botius, *lib. 2. de lapid. cap. 160.* Georgius Agricola, *lib. 4. de natur. fossil.* Libavius, *part. 3. singular. de succino, lib. 15. cap. 27. & 28.*

XII. In sulphuris accensione notandum, ejus vaporem seu fumum cerebro & pectori admodum gravem & molestum existere, atque præcipue tussiculosis, anhelosis, aliisve thoracis vitiis detentis, valde noxium esse: ac proinde cum in cœnaculis aut cubiculis accenditur, eo tempore hominibus per horam unam aut alteram ex iis recedendum esse. Interim ad corrigendas aëris infectiones, tam præclaras vires obtinet, ut vix aliud quippiam cum eo comparari possit. Unde etiam Veteres sulphuris suffumigatione ad aërem alterandum, purificandum, & a putridis contagiosisque ac venenatis miasmatibus expurgandum, usos fuisse, liquet ex Homero, *in Odyss. 22. circa finem*, ubi Ulysses ad purgationem suæ domus petit ignem & sulphur, malorum medelam, & dicitur sulphure bene purgasse cœnaculum, & reliquam domum, ac vestibulum.⁸⁶ Arnoldus Weichardus, *tract. pract. lib. 3. cap. 1.* non sine ratione sulphuris suffitum imprimis commendat ad expurgationem cubiculorum in quibus pestiferi extincti sunt. *Locus in quo, inquit, pestilentiales decubuere & extincti fuere, nulla re melius a contagio (quod sæpe parietibus aliisque externis tenaciter adhæret) emendatur, quam sulphure crudo, si illud in cubiculo undique clauso accendatur, & suffitus aliquamdiu retentus iterum per fenestras apertas emittatur.* Inveniuntur tamen nonnulli, qui sulphur nimis foetens & calidum esse, aliisque potiis temperatis, aromaticis, & suaveolentibus utendum existimant. Verum, quantum ad foetorem, sciendum tempore pestis non nimis indulgendum esse naso, neque ullam habendam esse rationem gratiæ, sed magnam utilitatis medicamentorum: nam venenum pestilens vehemens &

⁸⁵ 'nec non' tot en met 'fomites' tævoëging in 1687.

⁸⁶ Van 'Arnoldus' tot 'inveniuntur' tævoëging in 1665.

malignum est, quod non magis per solum gratum odorem benzoini, styracis, moschi, zibethi, aliarumque rerum suaveolentium, domatur, quam rabies leonis per resistantiam agni, vel quam viperæ, scorpionis, aut arsenici virulentia per usum sacchari Candi. Quantum ad calorem, dicimus oleosas sulphuris partes quidem esse calidas, sed eas dum accenditur, temperari ac infringi per spiritus seu vapores acidos, qui ustione ab eo separantur, atque in aëre oleosis particulis immiscentur. Hos enim acidos vapores non esse calidos, docet aqua (vulgo male appellatur oleum) sulphuris, quæ ex sententia Medicorum refrigerandi vim obtinet, putredinem, omnemque corruptionem ac venenatam qualitatem tollit & corrigit, febrilem calorem extinguit, etiam aquas vitiosas & putridas, nec non vina turbida clarificando purificat. Sic etiam vapor ille effumans in accensione sulphuris, aërem purificat, omnemque ejus corruptionem & noxam abigit, quam ob causam usus eius in peste merito magnificandus est. Neque etiam ob flammæ calorem usus ejus extimescendus, cum ipsa quoque flamma sit optimum aëris purificatorium, ut ante dictum, *annot. 1.* Si foetidus illius odor minus arrideat, dum accenditur, aliquantisper secedendum est.

XIII. Theophrastus Paracelsus cum sulphure parat tale suffumigium:

R/. Sulphuris, lib. j. myrrhæ, unc. iiij. thuris, unc. viij. gr. opoponacis, dr. j. assa foetidæ unc. j. baccarum lauri, lib. ij. succini flavi, lib. s. Fiat pulvis.

XIV. Pyrius seu tormentarius pulvis insigniter aëris impuritates expurgat & emendat, ratione sulphuris & salis nitri; præterea etiam ratione violentæ commotionis aëris, si nempe in tormentis bellicis accendatur, nam tali modo pestiferæ nebulæ quaquaversum dispelluntur, & succensi pyrii pulveris flammâ atque ardore venenata qualitas corrigitur. Hoc modo Tornacenses venenum pestilens dispulisse, testis est Levinus Lemnius, *lib. 2. de occult. natur. mirac. cap. 10.* Factum (inquit) apud Nervios, quos Tornacenses modo vocant, ubi milites præsidarii machinas tormentaue bellica pulvere bombardico, non globis, oppleta urbi obverterunt, eaque sub diei noctisque crepusculo, incenso funali explodi curabant: quo effectum est, ut sonitu violento, fumantique odore, aëris contagium discuteretur, ipsaque civitas a peste facta fuerit immunis & libera. Mox addit Lemnius: Neque enim minus præsentaneum est hoc remedium in dissipandis nebulis, infectique aëris contagiis, quam, quod Hippocratem factitasse legimus, exstructis pyris per compita ignes excitare. Hinc etiam Petrus Salius, *de febr. pest. cap. 20.* inquit: Credo ego quod maxime in tali casu proficient tormenta bellica majora, sæpius vi ignis excussa: nam cum hac validissime aërem, & ad distans commoveant, & sonitus maximus ab eis concitetur, & terræ etiam circumstantis tremor, idcirco apta erunt, si sæpius reiterentur, ad

aëris validam purificationem, poteruntque aërem ab illis inquinamentis, ea displodendo liberare.

XV. Medici Antverpienses, in suo Consilio ad pestem dato, anno 1624. in aceto jubent coquere rutham, scordium, scarleam, rosmarinum, lavendulam, radices iridis, gentianæ, zedoariæ, & baccas juniperi; idque sic coctum infundi in lapides ignitos, huncque fumum seu vaporem, januis & fenestris bene clausis, ad minimum sex horis intus detinere, antequam cubiculum aperiatur. Eodem vapore etiam vestes aliaque mobilia eorum qui peste interierunt, perfumare jubent.

XVI. Lemnius, aliique multi suffitus ex cornibus & detritis coriis combustis valde laudant, eosque etiam antiquitus apud nostrates in usu fuisse, docet Belgicum proverbium: *VVacht u, men brant daër hoorn*: id est, cave tibi ab illo loco, nam ibi cornu comburitur: quasi dicas, est pestilens ille locus, vel instar pestis fugiendus: in eos enim quadrat proverbium, quorum ædes & consortia, tanquam peste infecta loca, fugere oportet.⁸⁷ Ex cornibus aliisque foetidis hujusmodi suffimigium præscribit Franciscus Ranchinus:

R/. Cornu hirci raspatii, unc. iiij. limaturæ cornu cervi, unc. ij.
rad. angelicæ, valerianæ, ana unc. j. baccar. lauri, juniperi, ana lib. s.
thuris lib. j. resinæ lib. iiij, sulphuris unc. iiij.
Fiat omnium pulvis pro suffimigio. Alia suffimigia vide paulo ante, annot. X.

XVII. Illud experimentum de hirco, testatur Mercurialis se suo tempore etiam vidisse apud Hungariæ Cancellarium, qui ad aëris correctionem, & præservationem a peste, magnum hircum in ædibus⁸⁸ suis alebat. Omnino simile de hirco etiam referunt Jordanus, *de pest. phænom. cap. 9. tract. 3.* Paræus, *lib. 21. cap. 6.* & Liddelius, *de febr. lib. 3. cap. 5.* Illud ipsum quoque observasse videtur Palmarius, nam *de febr. pest. lib. 1. cap. 15.* inquit: *Sunt qui pro singulari præcautione in cubiculo, ubi cibum capiunt & cubant, hircum alant, qui gravi suo halitu tetroque nidore de se perfuso omnia impleat, omnemque vim aëris maleficam vel repellat, vel dissipet, atque extinguat; quorum minime rejicienda videtur opinio, nam adversus hoc contagium optimum creditur esse suffimentum: gravis enim & olidus vapor, alium qui foetidus est, diversi tamen generis, oppugnat & arcet quam longissime.*

XVIII. Stulta est hæc vulgarium opinio, qui existimant lac dulce, quasi magnetica quadam vi, pestilentia miasmata ad se attrahere, eaque in illo extingui; atque hac falsa imaginatione decepti, illud non tantum hîc illic in ædibus ad præservationem deponunt; verum etiam in scutellis patulis ægrorum lectis apponunt, certo credentes illud adeo fortiter ad se trahere venenum pestilens e corpore ægroto expirans, ut nusquam alio deferri, vel alibi fomitem facere possit: cum vero pestilentis veneni bona quantitas a lacte jam attracta est, illud eo significari dicunt, quod lac in

⁸⁷ 'Ex cornibus ... annot X'. tægevægð na 1665.

⁸⁸ De Scyth Toxaris werd door de Atheners tot held verheven.

supremitate aliquantum ex cæruleo livescat, ac propterea illo tunc abjecto aliud novum deponunt. Verum frivola sunt hæc omnia, iisque neque experientia, neque ratio favet. Non *illa*; quia non minus peste infestantur illæ domus in quibus lac illud depositum est, quam aliæ: præterea qui ægroti propius adsunt, æque contagio inficiuntur lacte illo deposito, quam illo non deposito: & usus docet, æque fomites inveniri in illis lecticis, in quibus lac ante ægrotos depositum fuit, quam in aliis. Non *hac*; quia lac non contrahit illum cæruleum livorem a seminario pestilenti in illud attracto, sed a generali maligna aëris alteratione, qua non tantum lac, verum etiam carnes, fructus, aliaque multa facile & cito corrumpuntur.

CAPVT VI. De cibo & potu, repletione & fame, balneis & vestimentis.

DURante hac peste in cibo & potu (1.) ad præservationem commendavi mediocrem sobrietatem, (2.) & in genere jussi famem ac sitim (3.) ut & majores ac insolitas inanitiones & repletiones (4.) fugere. In utroque autem consuetudini (5.) multum concessi: illis qui assueti erant crassioribus & durioribus cibis & potibus, non facile ad alios transeundum esse arbitratus sum, tantummodo ex iis maxime suspectos vel noxios prohibui: aliis autem, qui levioribus assueti erant, transitum ad crassos interdixi: qui vero utrisque, & levioribus, & crassis, omnisque generis cibis semper usi & assueti fuerant, & quorum lautior fortuna copiosiore victum ac quadram bene instructam permittebat, his sequenti modo victum præscripsi. Cibos commendavi euchymos & facilis digestionis, quales sunt, panis optimus, caro agnina, ovilla, hœdina, vitulina, bubula: gallinæ, capones, pulli gallinacei, galli Indici, cuniculi, perdices, alaudæ, passerres: pisces plurimi fluviatiles, cancri; ova gallinacea recentia, lac acidum ebutyratum (quod etiam a Rhaze valde commendatur) alique similes, qui ad lubitum vel assari, vel elixari (6.) possunt, quorum condimenta etiam conficere jussi cum talibus quæ cordis robur firmant, putredines impediunt & tollunt, ac corruptionibus malignis resistunt: qualia sunt

vinum, acetum, omphacium, cappares, uvæ immaturæ, fructus, ribesii rubri, berberis, cerasa, morella acida: herbæ, cichoreum, pimpinella, endivia, borago, acetosa, lactuca, melissa, betonica, chærefolium, petroselinum, majorana, rosmarinum: asparagi, bulbi raparum, mala citria, aurantia, cydonia, aurea vinosa (nostratibus *guldelingen* dicta) item cinnamomum, cariophylli, macis, nux moscata, aliaque similia. Summopere improbavi jejunum exitum matutinum, imprimis qui in diei crepusculo, vel nondum discussis a Sole vaporibus circa terram hærentibus, fiebat; & omnibus suasi non ante in publicum prodire nisi post duas a Solis exortu horas, idque non nisi prius assumpto jentaculo (7.) ex frusto panis butyro pinguius inuncto, vel solo, vel caseo ovillo viridi ei imposito, & poculo cerevisiæ melioris superbibito: nam butyrum adversus pestem valere creditur & caseum viridem (qui a stercore ovillo viriditatem habet) alexipharmacam vim habere, & malignas corporis putredines a centro ad peripheriam propellere, notissimum est. Prohibui usum eorum ciborum qui mali succi sunt, vel difficilius digeruntur; ut & ciborum valde pinguium, antiquorum, durorum, aut facile corruptibilium: quales imprimis sunt, carnes porcinae (8.) vel recentes, vel fumo siccatae, (sicuti pernae & lardum venundari solent) haleces, (9.) soleae, aselli saliti, salmones, anguillae, alosae, conchae, lac dulce, similesque plures: nec non fructus horarii plurimi, exceptis acidis; ut cucumeres, pepones, melones, abricochi, pruna, mala persica, cerasa dulcia, dactyli, pira dulcia, uvæ maturæ dulces, &c. ad hæc fabæ Romanæ, omniaque legumina, allium, (10.) cæpe, porri, &c. etiam abstinere jussi a melle (11.) & saccharo, omnibusque valde dulcibus. In genere illud in omnibus eduliis præcepi, ut cum aqua clara & optima curiose abluerentur, & deinde usque ad sufficientem mollitiem percoquerentur, vel assarentur, ac cum maximo nitore præpararentur: deinde ut in eorum usu ac comestione mediocritas (12.) servaretur, nec majore copia ingererentur quam pro famis necessitate natura desiderat; utque potius uno aut altero cibi genere fames pelleretur, quam multis variisque simul ingestis: denique ut ex prædictis cibis singuli eligerent sibi maxime convenientes, secundum cujusque

temperamenti diversitatem; biliosi nempe humidiores & refrigerantes, pituitosi & calefacientes, & sic de cæteris. Pro potu concessi cerevisiam claram, tenuem & mediocrem, ex optima aqua (13.) confectam (qualis Noviomagi clarissima exhauritur e cerevisiariorum puteis) ut & vinum (14.) tenue modice sumptum, vel solum, vel potius admisto succo citri recens expresso, vel imposito frusto pomi citrii, vel aurantii, vel granati acidi. In potu temperantiam maxime colere, & ebrietatem (15.) tanquam infensissimum hostem fugere, præcepi: tristioribus usque ad hilaritatem, (præcipue hyberno tempore) nemini usque ad ebrietatem vinum concessi. Verum hos a me præscriptos limites plurimi haud raro transgrediebantur, quorum tamen multi temeritatis suæ pœnas dederunt. Imprimis fugere jussi crassissimam cerevisiam Brunsvicensem, & Bremensem, aliasque similes: ut & cerevias turbidas minimeque defœcatas, easque quæ e stagnantibus vel corruptis aquis, vel hordeo corrupto confectæ erant: ad hæc etiam fugere melicratum, & omnia vina dulcia ac fortia, qualia sunt pleraque vina Gasconiensia, Canarina, Hispanica, & similia. Spiritum vini, ut & omnes aquas vitæ varii generis (quibus vulgus apud nostrates majore copia uti solet) in plerisque prohibui, solis senibus, aliisque frigidam temperiem, vel debilem ventriculum habentibus, exiguum earundem usum concedens, imprimis hyberno tempore, & maxime usum spiritus vini juniperini. Post cibos & potus, suasi ut natationibus assueti, hoc tempore ab omni natatione (16.) penitus abstinerent, sive in fluminibus, sive in aquis stagnantibus eæ fierent: sicut aliis in locis, ubi publica tepida balnea in frequenti usu sunt, ab iis abstinere, bene jubent Medici. Iis, quorum fortuna lautior paulo majores impensas permittebat, suasi ut gestarent vestes ex serico tenuiore, vel undulato, vel satino (17.) aliôve simili; in aliis vero minoris conditionis, ex lana tenuiore, vel camelina, vel lana bombacina, vel ex corio tenui, aut similibus, confectas. Illas autem vestes semper nitidas servari, alias vero, ex pannis laneis crassioribus confectas, in aliud non pestilens tempus seponere ac servare, jussi.

ANNOTATIONES.

I. Si ullo tempore, certe in pestilente constitutione exquisita victûs ratio magnopere requiritur, & ad præservationem conducit; nam licet illa sola per se pestem fugare & excludere nequeat, tamen per illam variæ occasiones ad pestem declinantur, & corpora in tali dispositione conservantur, quæ pestilenti veneno contraria est, ita ut pestis illa vel non invadat, vel minus & levius affligat. In hunc sensum eleganter M. Varro, *lib. 1. de Re Rustic. cap. 4.* sic inquit: *Etsi salubritas, quæ ducitur a cælo & a terra, non sit in potestate nostra, sed naturæ, multum tamen est in nobis, ut quæ sunt graviora, possimus diligentîâ nostrâ facere leviora.*

II. Pestis sibi summum jus vindicat in intemperantes, quapropter consultum est, pestilenti imprimis constitutione, temperantiam colere, quæ quantum ad sanitatis conservationem prosit, exemplo suo docuit olim Socrates de quo Aulus Gellius, *lib. 2. cap. 1.* ita scribit: *Temperantiâ eum fuisse tantâ traditum est, omnia fere vitæ suæ tempora valetudine inoffensa vixerit, in illius etiam pestilentîæ vastitate, quæ in bello Peloponesiaco imprimis ipsam Atheniensem civitatem internecino genere morbi depopulata est, is parcendi moderandique rationibus dicitur & a voluptatum labe cavisse, & salubritates corporis retinuisse, ut nequaquam fuerit communi omnium cladi obnoxius.*

III. Fames spiritus resolvit, vires dejicit, corpora languida, eorumque meatus inanes reddit, & ea præparat ut pestilentem labem facilius suscipiant, eique minus resistant. Sitis autem humores incendit, eosque acriores reddit, præcipue in biliosis: adde, quod etiam haud parvum languorem inducat. Quapropter Rhases, *4. ad Almans. cap. 25.* scribit, *maxime cavendum esse ne in Sole fiat sessio, neque jejundet aliquis, neque comestio tardetur, sitim etiam nullo modo esse tolerandam.* Quantum ad pestis incrementa facere possit fames, diuturna multarum urbium obsidia satis docuerunt, præcipue autem notissima illa duo, primum Lugduni-Batavorum, ab Hispano milite quondam obsessi; alterum Rupellæ in Gallia, a Galliarum Rege anno 1628. captæ, in quibus multa ominum millia fame & peste interierunt.⁸⁹ Hinc Bauderonus, *prax. tract. 1. cap. 15.* sic inquit: *Non sine ratione vulgus Medicorum improbat quinque nomina ab F; incipientia: fœmina, fames, fructus, flatus, & fatigatio.* Inter hæc tamen fames omnium maxime damnosa est: ad quam proxime accedit fœmina, seu nimia Venus, ut liquet ex iis quæ diximus *præcedente lib. 1. cap. 5. annot. 4.* & quæ dicentur *sequente cap. 7. annot. 7.* ubi etiam ex *annot. 5. & 6.* liquet, quam noxia sit fatigatio.

IV. Magnæ repletiones meatus obstruunt, & corpus cruditatibus replent, atque ad morbos disponunt; inanitiones vero illud debilitant: atque ita utræque per accidens illud ad pestem præparant. Si quispiam hîc

⁸⁹ 'Hinc Bauderonus ... fatigatio' tõegevoegd na 1665.

roget, cujusnam magnus excessus tempore pestilenti magis periculosus ac noxius existat? dicam, inanitionis, propter rationes præcedente annotatione relatas: & si necessario in alterutro peccandum foret, ego peccari malim in repletionem, quam inanitionem, quia illam facilius & tutius est imminuere, quam hanc replere. Hinc etiam Hippocrates, *1. Aphoris. 5.* postquam docuisset ægros magis delinquere in tenui victu, quam in paulo pleniore, tandem addit: *Propterea etiam sanis periculosus est valde tenuis, & status, ac exquisitus victus.* Plerumque, imprimis autem tempore pestilenti, minus peccatur in replendo; quam in inaniendo, quia tutius est superfluitates cumulare, quam spiritus vitales humidumque nativum consumere ac debilitare, superfluum enim facilius expellitur, quam deperditum restauratur. De inanitione quæ sit per chirurgiam & pharmaciam, dicemus *cap. 8. & 9.*

V. *Omnis repentina mutatio periculosa;* quapropter a consueta victus ratione subito discedere, præcipue in constitutione pestilenti, maxime periculosum foret: neque etiam ratio ad illud faciendum urget. Nam summus Deus omnes res alimentares eo sine creavit, ut ad nutritionem & conservationem hominis inservirent, easque variis modis inter mortales distribuit, ut alii his, alii illis, pro regionum & cujusque fortunæ varietate uterentur, usque illi qui crassis & crudioribus alimentis vescuntur, æque bene nutrirentur, quam alii levioribus & tenuioribus assueti. Quod ipsum quoque docet experientia, cum in utrisque æque bonus sanguis reperiatur, neque ordinarie melior sit in iis qui panem triticeum album cibosque delicatos comedunt, & vinum bibunt, quam in aliis qui panem secalinum, castaneorum, vel fabarum, & carnes suillas, aliasque crassas edere, atque aquam bibere consueti sunt. Quapropter si Medicus talem victus consuetudinem repente mutare ac invertere velit, robur corporis non conservabit, nec augebit; sed illud potius imminuet & dissolvit: quemadmodum illud in multis fieri videmus, qui e longinqua regione ad aliam transeunt, in qua ob aëris & alimentorum mutationem in principio valde debilitantur, ac non raro etiam in morbos concidunt, neque ad pristinum statum redeunt, antequam huic novæ diætæ temporis tractu paulatim rursus assueti fuerint. Hinc est quod Hippocrates, *lib. de nat. hum.* dicat: *Si quis cito diætam permutet, periculum est etiam a permutatione aliquid in corpore novatum iri: quapropter victu solito quidem utendum [in peste] ubi hominem nihil lædere videtur.* Paulo ante dicit: *Homines eo tempore (scilicet pestis) commonefaciendi sunt, ut diætæ non commutent, quia morbi causa non existunt, sed ut corpus habeant quam minimæ molis.*

VI. Ridendi profecto sunt illi Medici, qui, in pestilenti constitutione diætam exquisitam præscribere volentes, omnes carnes assari scrupulosissime præcipiunt, ut hoc pacto earum humiditas consumatur; haud secus ac si ciborum succi pejores forent illa humiditate quæ cum condimentis

affunditur, & peiores potu, qui post siccos cibos necessario superbibitur. Videntur nescire, cum cibus elixis longe commodius varias herbas, fructus, aliasque res malignæ corruptioni ac putredini resistentes, visceraque corroborantes, & ad feliciores coctiones præparantes, coqui posse, quam cum assatis; ac proinde nihil esse quod elixatorum usum magis quam assatorum, damnent. Non minus etiam ridendi sunt illi, qui carnes bubulas, hædinas, & cervinas damnant, propter nimiam siccitatem: nec non carnes agninas, ovillas, & vitulinas, propter nimiam humiditatem: quasi vero illarum siccitas, vel harum humiditas ad pestilentis veneni generationem vel inductionem aliquid faciat, & nulla etiam arte corrigi possit.

VII. Malum est vigente peste jejuno stomacho mane exire in publicum, quia ventriculus vacuus non habens quod concoquat, parum vel nihil chyli ad cor transmittit; hinc cor etiam debilius pulsans, cum non fortiter propellat a centro ad peripheriam, facile sibi assumit aëris inquinamenta per inspirationem assumpta, & corpori in ambitu adhærentia. Contra vero cum ventriculi aliorumque viscerum coctiones liberaliter procedunt, tunc a centro ad partes externas humores alimentarii, spiritus & vapores transmittuntur. Quapropter jentaculum mane ante exitum assumptum, etiam pro insigni præservativo contra pestem habendum est, imprimis illud de quo in textu diximus. Qui non sunt assueti jentare, illi buccellam panis albi, vel panis biscocti, vino intinctam edere, vel, Anglorum more, haustum cerevisiæ, cui frustum panis recenter tostum, cum pauxillo nucis moscatæ immisum est, bibere queunt: vel morsulorum seu placentularum, ab Angelo Sala descriptarum, unam aut alteram assumere possunt, quæ sunt admodum delicatæ, & grati saporis:

R/. Panis triticei biscocti, sacchari albissimi, ana lib. j.
amygd. dulc. excortic. cortic. citri viridi. condit. ana lib. s.
gelatinæ cydoniorum unc. iiij.
nucis moscata condit. zigiberis chyna condit. myrobalanorum condit. ana unc. ij.
cinnamoni electi drach. j.s. croci opt. drach. s.
singula seorsim exacte contundantur, postea cum pistillo ligneo simul misceantur, & fiat pasta,
addendo Aquæ rosarum q. s.
Ex hac deinde conficiantur placulentulæ, quæ post ea lenissimo calore aliquantum exsiccentur, & ad
usum servantur.

Angelus Sala huic pastæ addit ambræ grisiæ & moschi, ana scrup. j. sed nos illa duo studiô omisimus: partim quia hujusmodi grati ac subtiles odores in peste minus conveniunt: partim quia multi tales odores ægerrime ferunt, imprimis vero mulieres.

VIII. Carnes porcinae in pestilenti constitutione maxime damnosæ sunt: quod in hujus pestis principio ipsa experientia adeo notum fecit omnibus, ut earumdem usum postea quilibet fugeret, imo multi quoque easdem foras canibus projicerent; utpote post quarum comestionem multos

statim peste infectos fuisse observaverant. Quô factum ut Noviomagi tota æstate & autumno pauci porci mactarentur. Hoc ipsum Rhazes quoque observâsse videtur, nam *lib. de peste, cap. 4.* in victu, præter alia, etiam a carnibus porcinis abstinere, expresse jubet.

IX. De halecibus illud notatu dignum in hac peste observavimus, nempe cum mense Junio & Julio haleces novæ (ut appellant) muria conditæ adveherentur, & incolæ, novitatis gratiâ, illas passim crudas (ut solent nostrates) comederent, pestem eo tempore multum accrevisse, multosque, qui illas comederant, intra viginti horas contagio infectos fuisse: quibus exemplis alii prudentiores redditi, postea halecum usum intermiserunt. Huic nostræ observationi e directo contrarium est illud, quod scribit Palmarius, *lib. 2. de febr. pest. cap. 18.* his verbis: *Certissimo experimento constare tradunt, cum primum halecis sale conditæ copia a piscatoribus in maritimas civitates defertur, pestem brevi tempore evanescere, ignoratâ causâ, propterea quod omnibus salsis id minime concessum sit.* Ut hæ contrariæ observationes concilientur, dicendum: primo, dubitari posse de veritate illius posterioris observationis, utpote quam Palmarius solummodo scribit ex relatione aliorum, ipsemet autem non vidit. Secundo, posito illam verissimam esse, varietates tamen locorum seu regionum, nec non tempestarum, sæpius in causa esse, ut quod in una peste prodest in victu, id in alia noceat, quod uni regioni damnosum, illud alteri salutiferum existat. Quapropter Cardanus, *lib. 2. Subtil.* non sine ratione inquit, tot ferme esse modos pestis, quot tempora. Non quod venenum pestilens sit diversæ naturæ, sed quod diversimode operetur pro diverso corporum apparatu. Hoc est quod Lucretius⁹⁰ significare voluit his versibus, nempe, eandem pestem etiam pro mutatione temporis anni multum variare: nam quod

--- aliis dederat vitales⁹¹ aëris auras
Volvere in ore licere, & cæli templa tueri;
Hoc aliis erat exitio, lethumque parabat.⁹²

Hanc varietatem multoties confirmavit experientia. Scribit Appianus, *de bello Parthico*, in exercitu Antonii, pestilentia gravi laborante, casu præsidium inventum esse, quo plerique servati sunt, qui eo utebantur, idque erat οινέλαιον, id est, vinum oleo permixtum, quod tamen aliis in pestibus nihil prodest, imo sæpe nocet. Sic in vehementissima peste anni 1580. observatum est, nulla alia medicamenta profuisse, præter lenientia (teste Thuano, *Hist. 68.*) quæ contra in aliis pestibus semper noxia fuerunt, ac in hac nostra certissimam mortem advocârunt. Hujusmodi varietates alias quoque sæpius animadversæ sunt, quas nonnulli scribunt procedere a diversa veneni pestilentis natura ac conditione: sed errant: nam veneni pestilentis semper una eademque est conditio, sola intensione vel remissione differens: operationum

⁹⁰ Commager, 1957:105-118.

⁹¹ Sommige edities van het werk hebben vitalis.

⁹² Geciteerd naar *De rerum natura*, Boek VI, 1227 -29. 1226 begint met Nec ratio remedi communis certa dabatur; nam quod etc [nam quod is dus van Lucretius] = er was geen algemene manier van genezen gegeven die zeker was. De uitgaven die ik zag geven vitalis dat dan dus bij aëris hoort.

vero diversitas (ut modo dictum) procedit a diversitate locorum, tempestatum, victus, & temperamentorum corporum.

X. De alliis & cæpis, quare non convenient in præservatione, dicemus paulo post, *cap. 10. annot. 6.*

XI. Omnia dulcia facile bilescent, inflammationem concipiunt, & corrumpuntur, præcipue in adolescentibus, juvenibus, aliisque calidiore natura præditis. Hac de causa Rhases, *lib. de Peste*, omnia dulcia vitare jubet: & Avicenna, a saccharo abstinere, ac succos refrigerantes, acetosæ, citri, &c. sine saccharo exhibere præcipit. Sic etiam Valescus de Taranta, *lib. 7. Philon. pharmac. cap. 16.* inquit: *Non probantur mellitæ confectiones, & quæ dulcedine pollent.* Etiam Mercurialis, æstate ab omnibus dulcibus abstinendum esse, docet. Nos quoque in hac peste dulcia maxime nocuisse, & in corporibus, præcipue calidioribus, citissime in bilem mutata ac corrupta fuisse animadvertimus, imprimis autem mel & mellita omnia; quoniam mellis damnosissimus usus erat: illud enim hoc tempore assumptum, in ventriculis sanorum non minus quam ægrotorum, statim corrumpebatur, bilescebat, ac malignam qualitatem suscipiebat, vomitum quoque, diarrhœam, summas anxietates, febrem, aliaque mala inducebat, ita ut illud omnino fugiendum esse, doceret usus, neque ullis medicamentis facile admiscendum, nisi iis quorum alexicaca vis hanc ejus qualitatem plane evincit, qualia sunt, theriaca, mithridatium, diascordium, aliaque similia. Quapropter etiam minime probandum est consilium Quercetani, aliorumque Medicorum, qui jubent ut apozemata sudorifera ad pestem in hydromelite coquantur, aliæque variæ confectiones, loco sacchari, cum melle conficiantur. Notandum etiam, si condita, conservæ, vel qualiacunque fuerint medicamenta, quibus ad pestis tam præservationem, quam curationem utimur, possent sine melle, saccharo, vel alia dulcedine confici, quod longe utiliora forent, cum dulcia hîc noceant. Verum multa medicamenta cum melle, saccharo, vel syrupis exacte misceri debent ad meliorem commistionem, & ut integris ac copulatis viribus melius diu conservari possint. Ad hæc, sæpe etiam cogimur dulcedine aliqua gratiam conciliare medicamentis, eaque ad delicatiorum palatum hoc modo aliquantum accommodare, qui alioqui ab illis nimium abhorrent. Sed ego auctor esse velim, ut in quam paucissima fieri potest quantitate dulcia reliquis admisceantur. Sic nos hoc pestis tempore in tabellis (si forte præscribendæ forent) duplo plus pulverum sumebamus, quam ordinarie ad sacchari quantitatem fieri solet; syrupis rarissime utebamur, & si syropos aliis rebus admiscere necesse foret, non utebamur aliis quam de succo citri, de scordio, & conservationis radicem helenii conditarum.

XII. In ciborum quantitate mediocritatem servandam esse, docet Hippocrates, *2. aphoris. 17. Vbi nutrimentum ultra naturam capitur, morbum facit.* Præstat igitur tempore pestis paulo infra subsistere, quam

ultra progredi, & in omnibus nimias repletiones evitare, ut hoc pacto crudorum excrementorum copia, hincque procedens meatuum obstructio & humorum putredo, declinari possit: nam id maxime tuetur corpus a morbis, si vacuum sit excrementis, optimeque perspirabile.

XIII. Cerevisia ex optima aqua confecta esse debet, nam si per se, vel in se corrupta fuerit aqua, vel injectione seu influxu sordium contagiosarum & pestiferarum infecta, licet coctio ad ejusdem emendationem multum faciat, tamen totam malignitatem penitus absumi, vix certo asseri potest: nam etsi putredo, impuritas, malus sapor, & similia, coctione multum corrigantur, semper tamen venenositas ejus omnino auferri & extinguere nequit. Huic nostræ, fortassis novæ, opinioni statim occurrunt tres objectiones. *Prima*: Si pestilens venenum aëri inhærens expurgari & extinguere possit per ignem, (ut in annotationibus præcedentis capituli abunde probatum est) ergo illud etiam fiet per coctionem, si aquæ inhæreat. *Secunda*: Si quælibet venena per ignem mitigentur, expurgentur, & sæpe etiam extinguantur, ergo etiam venenum pestilens quod aquæ immistum est. *Tertia*: Si per sudorifera medicamenta una cum sanguinis sero simul expellatur venenum pestilens, ergo per coctionem illud una cum vaporibus ex aqua expellitur. *Repondeo ad primam*, non valere consequentiam, quia quod in aëre extinguitur ab igne venenum, non potest semper extinguere in aqua, quia scilicet ignis, propter substantiæ contrarietatem, non potest eodem modo agere seu operari in aqua, sicut in aëre, quia aëris exigua & tenuissima humiditas vi ignis statim dissolvitur in igneam fere subtilitatem, & quod ipsi inhæret venenum, illud eadem ignis vi etiam dissolvitur in minima naturalia⁹³, atque ita extinguitur. Contrarium autem sit in aqua, cujus crassa & maxima humiditas venenum, aliaque in se contenta, diu defendit ab illa extrema in minimas particulas dissolutione per ignem, ac propterea venenum, cum in minima naturalia non redigatur, retinet suam venenositatis formam, eamque etiam aquæ imprimit ac communicat; quæ aqua si usque ad siccitatem excoqueretur, tandem & ultimo non posset non etiam extrema dissolutione extinguere venenum: sed talis aquæ consumptio non inservit nostris usibus, ut nec cerevisiæ conficiendæ. *Ad secundum*: non valere consequentiam in genere, nam mercurius vivus ignis sicci calore facillime resolvitur ac evanescit, in aqua vero coctus non dissipatur: arsenicum igni injectum exuit venenositatem; in aqua coctum, eandem retinet & aquæ imprimit: venenum canis rabidi, quod combusto cane, aliove rabido animali extinguitur, nulla coctione edomatur, cujus manifestum exemplum refert Lycosthenes, de infido quodam caupone, qui porcum a cane rabido commorsum, statim occidit, coxit, & hospitibus suis comedendum apposuit, qui omnes in rabiem acti, se invicem miserrime dilaniârunt. Similem quoque historiam refert Fernelius, *lib. 2. abdit. cap. 14.* de quibusdam venatoribus,

⁹³ Aristoteles leerde dat elke stof een minimale omvang van hoeveelheid had

qui lupum, ipsis nescientibus rabidum, captum trucidaverant, coxerant, & in varia obsoniorum genera apparaverant, ac comederant, atque omnes rabie correpti fuerunt. Hoc si in veneno rabido factum fuerit, quis idem in pestilenti aliquando fieri dubitet? Non obstat hîc quorundam distinctio, qui illam statuunt differentiam inter venenum rabidum & pestilens, quod illud crassus sit, ac crassiori & densiori materiæ inhæreat, ac propterea tardius resolvatur aut dissipetur; hoc vero sit tenuius, acrius, & facile resolubile seu dissipabile. Quam differentiam licet simpliciter non negemus, interim tamen experientia docet in utroque veneno rursus magnam occurrere differentiam, & neque omne venenum rabidum esse lentum, neque omne pestilens adeo subtile ut facile dissipetur, (prius ex eo patet, quod sæpe solus canis rabidi halitus, vel tenuis saliva, cuti, imo vestibis solum, adhærens, alios inficiat: posterius, quod subtile venenum per multos menses fomiti inhærere, in eoque integris viribus servari non posset) imprimis si aquæ immistum fuerit. Ad hæc, certissima rerum magistra, experientia multoties docuit, venenum pestilens sæpe nulla coctione edomari, expelli, vel extinguere; quod historiis ex Julio Alexandrino, Fallopio, & Hercule Saxonia citatis, supra abunde probavimus, *hujus lib. cap. 3. annot. 12. ut & lib. 1. cap. 8. annot. 1. problem. 6. Ad tertiam dico*: non valere consequentiam, propter maximam diversitatem subjecti & operationis. In homine venenum continetur in partibus sentientibus, quæ a veneni injuriis lacessitæ, illud proprio naturali instinctu foras expellunt: in aqua vero venenum continetur in tali re, cui nec vitalis sensus, nec venenum percipiendi, nec discernendi, nec expellendi facultas inest. In homine propellitur, attenuatur, & expellitur venenum vi caloris cordis & corporis, quæ expulsio juvatur per partium sentientium, molestam veneni vellicationem percipientium, irritationem ac contractionem: in aqua vero coquente venenum solummodo commovetur ab igne non vivente, in subjecto mortuo & non sentiente: atque sicut in homine ad veneni expulsionem nihil prodest magnus ac fervidus calor intus accensus, sed nocet; sic quoque in aqua venenata, solus fervor ignis parum aut nihil facit ad veneni extinctionem. Si in homine calor intensus seu fervor faceret ad veneni expulsionem & extinctionem, ergo euphorbium, piper, aliaque calidissima medicamenta forent optima antidota, imo ipse febrilis ardor veneni pestilentis vires infringeret: contrarium tamen docet usus. Roges forte, quid faciunt igitur sudorifera? Fermentatione quadam humores a veneno, vel alia quacunque causa nonnihil coagulatos seu condensatos dissolvunt & attenuant, viasque & meatus versus peripheriam aperiunt; & dum attenuatos serosos humores eo depellunt, etiam expultricem partium facultatem adjuvant in expellendo veneno: præterea imprimis antidotali sua facultate veneni vires suffocant, tollunt, infringunt. Concludimus ergo, aliquod venenum pestilens, nempe quod densiori seu firmiori substantiæ

firmiter immistum est, aquæ inhærens, non facile posse coctione expurgari, expelli, vel extinguï. Dico, *aliquod*, & non omne, quia si in sese fuerit tenuissimæ substantiæ, & subjecto tenuissimo inhæserit, instar spiritus cujusdam, coctione citissime dissolvi, dissipari, & expurgari posse, credibile est. His ita se habentibus, sane alienum non fuerit, suspectas habere illas cerevisias quæ conficiuntur in locis peste multum infectis, præcipue illis, in quibus cerevisiæ coctores non ex aliis quam publicis stagnantibus aquis cerevisiam conficiunt, (sicut sit Lugduni-Batavorum, Harlemi, Hagæ-Comitis, Delphis, aliisque multis in locis) quæ aquæ ab injectione excrementorum ægrotantium aliarumque rerum infectarum, corruptione cadaverum bestiarum in illis sæpe putrescentium, foetidissimo influvio multarum latrinarum ac cloacarum in illas se exonerantium, omnibus denique, omnium ædium ac platearum putridis, foedissimis, & infectis sordibus in illas defluentibus, corrumpuntur atque inficiuntur. Profecto si insalubres sint illæ aquæ in quibus linum vel cannabis macerata sunt, (quas Petrus Pena venenatas esse scribit) quanto insalubriores erunt illæ, in quas tanta putridarum, foetidissimarum, & infectarum sordium confluentia est?

XIV. Quamvis nonnulli Medici vinum tempore pestis omnino prohibeant, nos tamen ejusdem moderatum usum laudandum existimamus, imprimis hyeme, & in naturis frigidioribus, ut & vino assuetis. Nam vinum putredines aufert & impedit; præterea alexipharmacam vim habet, ac venenis insigniter resistit, testibus Dioscoride, *lib. 5. cap. 11.* & Plinio, *lib. 33. cap. 2.* quo loco hic scribit, illud in peste magnam auxiliandi vim habere. Ad hæc vinum partes principes confortat, vires corroborat, easque conservat, & quod omnium maxime in pestilenti constitutione requiritur, animum exhilarat, tristitiam, metum, terroremque fugat, qui affectus maxime noxii sunt. Si nimius ejus calor metuatur, imprimis æstate, Rhazes illud multa aqua frigida temperare; Cornelius Celsus modo aquam, modo vinum bibere, præcipit. Nos aliquantum succi fructus ribesiorum rubrorum, berberis, aut cerasorum morellorum, vel pomi citrii, aut aurantiorum, cum tantillo sacchari & aquæ rosaceæ eidem admiscemus, vel pomum citrium in taleolas dissectum, eidem imponimus, atque ita omnem nimii caloris suspicionem amputamus. Plutarchus, *in Cæsare*, scribit exercitum Cæsaris horrenda hac lue correptum, in eadem abigenda vini vires egregie persensisse; quippe milites eodem largius hausto, tanti hostis acutissima spicula ita retuderunt, ut pestis brevi tempore plane disparuerit. Sic etiam Toxaris Medicus solo vini odore Athenienses a peste liberâsse traditur. Qui has aliasque innumeras vini facultates scire desiderat, illas curiosius descriptas legat apud Canonherium Antverpiensem, *lib. 2. de vini facult. admir.* & apud Lælium Bisciolam, *tom. 2. Horar. Subcisivar.*⁹⁴ *lib. 5. cap. 3.* Videantur adhuc nonnulla de vino infra, *lib. 3. cap. 2. annot. 5.*

⁹⁴ Het werk heet Horarum subsecivarum tomus.

XV. Ebrietas, cum cruditates generet, vitales spiritus incendat, omniumque maxime cerebrum & animales spiritus male afficiat, valde damnosa habenda est; quod Noviomagi in hac peste plurimos suo damno expertos fuisse novimus: idemque se etiam observâsse testatur Mercurialis, *de peste cap. 22. Et Patavii, inquit, & Venetiis vidimus bibaces plurimos extinctos esse, qui existimabant vinis generosis se propulsaturos esse pestem.* Verum licet Noviomagi ebriosi multi morerentur, attamen ter quaterve vidi copiosiore vini usu pestem, quæ jam invaserat, propulsatam & extinctam fuisse: qua de re exempla dabimus libro quarto; sed illa pro rarissimis habenda sunt: neque debent hujusmodi paucissima exempla contrariæ quotidianæ experientiæ anteponi.

XVI. Solent Medici tempore pestis prohibere balnea, propterea quod corpora rarefaciant & languida reddant, spiritusque dissolvant: imprimis autem fugere jubent publica balnea, ad quæ omnis generis homines accedunt, & procul dubio etiam multi tales qui ex infectis ædibus prodeunt, vel inscii aliquem pestilentis contagii fomitem, vestibis aliisve rebus forte inhærentem, secum ferunt. Hujusmodi tepida balnea cum Noviomagenses non haberent, solebant multi ex consuetudine, æstivo tempore, in stagnis, vel ipso flumine Vahali natâre: quod innumeris male cessit, idque non sine variis rationibus. *Primo*, quia stagnorum aquæ ob diurnas siccitates, & intensissimum aëris æstum valde corruptæ, multisque in locis male olentes erant: fluminis vero aqua infectionis pestilentis suspicione non carebat, propterea quod sursum Germaniam versus, imo per totam Germaniam usque ad Helvetiam, pleræque urbes ad Rhenum sitæ, una cum innumeris pagis, eodem tempore gravissima peste infestarentur, quarum omnium fœda illuvies, tam cloacarum, quam latrinarum, domuum, & platearum, una cum infectis ac contagiosis sordibus in flumen dies noctesque effluens, ejusdem aquis permiscebatur, atque sic cum illis deorsum ad Noviomagenses, aliasque inferiores civitates descendebat. *Secundo*, quia illi natatores se nudos radiis Solaribus exponunt, quod, teste Rhaze, tempore pestis valde periculosum. *Tertio*, quia sudantes & valde calentes in aquam frigidam prosiliunt, ex ea paulo post egressi radiis Solaribus nuda corpora exponunt, ut incalescant, calidi rursus aquis se immittunt; quæ mutationes admodum damnosæ existunt. Quicquid sit, multoties observavimus illos natatores, statim post natationem de capitis dolore primo conquestos, & intra paucas horas peste correptos fuisse. Germani Medici, præter balnea, etiam merito in pestilenti constitutione jubent fugere calorem hypocaustorum, imprimis publicorum (quæ apud ipsos in frequenti usu sunt) quem multis pestem intulisse, a Platero observatum est.

XVII. Vestes laneæ crassiores, pelliceæ; aliæque similes, tempore pestis rejiciendæ sunt, propterea quod quælibet infectæ sordes, & contagiosi vapores facillime iis inhæreant,

ac fomitem constituent; quod in vestibis sericeis, tenuibus, & lævibus, aliisque in textu commemoratis, tam facile fieri nequit. Quam noxiæ sint vestes laneæ, sæpe docuit experientia. Mercurialis, *lib. de pest. cap. 22.* scribit, Venetiis peste sæviente, plurimos Medicos extinctos fuisse, eo quod in ægris invisendis, uterentur tunicis pelliceis latissimis. Hanc ob causam putat Follinus, *in Amulet. anton. cap. 8.* suo tempore in urbe Sylvæ-Ducensi pestem tam immaniter propagatam fuisse per universam plateam Lanificii, ut vix domus intacta relinqueretur. Rationem hujus rei suppeditat Marsilius, *Antid. epid. cap. 24.* *Vt oleum, inquit, ignis, sic nutrimentum hujus veneni est lana: & quidem enutrit hæc lana venenum, ut non modo conservet ipsum, sed & augmentet, simulque fortificet.* Hoc certum est, corpora spongiosa & laxa, quale etiam est lana, promte suscipere, & diu conservare infectos venenosque vapores, atque hinc laneas vestes tempore pestis rejiciendas esse. Super his videantur quædam *præcedente cap. 3. annot. 4.*

CAPVT VII. De Somno & vigilia, Motu & quiete, ac animi Pathematibus.

AD præservationem consului omnibus, ut in somno & vigiliis (1.) modum servarent, atque nec illum ultra consuetos naturæ limites extenderent, nec his præter consuetudinem corpus nimis emaciarent: imprimis autem ut fugerent somnum meridianum, (2.) iis exceptis, qui plus solito vigilaverant, vel a longo tempore tali somno assueti erant. Ad hæc, ut nunquam sub dio, radiis Solaribus expositi, vel supra fœnum cubantes (3.) somnum capescerent. Similiter ut corpora moderate (4.) tantum exercerent, ac majora (5.) exercitia, & graves labores, (6.) quibus corpus vel nimis incalescit, vel delassatur, cane pejus & angue fugerent, omnium vero maxime illi, qui talibus exercitiis vel laboribus non erant assueti, utpote qui ab iis gravius lædebantur, quamvis etiam iis assueti hoc pestis tempore inde non raro pessime afficerentur. Præterea ut a Venere (7.) abstinerent, vel ea saltem moderate & rarius uterentur, utpote quæ spiritus excalefaciendo & vires resolvendo, hoc tempore corpora ad pestiferam labem suscipiendam citissime disponebat, præcipue

in non assuetis; quemadmodum id tristes plurimorum Sponsorum exequiæ hoc tempore plus satis testatæ sunt. Denique ut omnes quieto ac tranquillo animo essent, & quoslibet vehementes ac impetuosos animi motus, (8.) aque occasiones ad tales motus, studiosissime evitarent, imprimis vero iram, metum, & terrorem (9.) qui hoc tempore omnium pessimi ac damnosissimi erant. Ut intrepidi, hilares (10.) & bene contenti viverent, omnemque mœrorem ac tristitiam (11.) penitus in exilium ejicerent.

ANNOTATIONES.

I. *S*Omnia & *v*igilia, (inquit Hippocrates, 2. *aphor.* 3.) *utraq; si modum excesserint, malum.* Nimius enim somnus caput ac totum corpus aggravat & pituitosis excrementis replet, sensus quoque torpidos reddit, omniaque viscera & membra ad munia sua ignava facit. Immodicæ vero vigiliæ cerebrum exsiccant, spiritus dissipant, coctiones debilitant, cruditates pariunt, totumque corpus labefactant. Ac propterea utriusque excessus evitandus est, cum imprimis tempore pestilenti corpus vegetum servare, omnesque morborum occasiones diligenter evitare conveniat.

II. Somnus meridianus, præcipue insuetus, ut & ille qui sub dio fit, ab omnibus Medicis, tanquam multorum morborum auctor & maxime noxius, semper damnatus fuit. Quod tamen absolute pro generali regula habendum non est, neque omnibus hominibus æqualiter applicari potest: iis enim, qui gravibus laboribus matutinis sunt delassati, vel ratione studiorum, alteriusve cujuscunque causæ, matutino tempore solito maturius surrexerunt, continuisque ac firmis animi intentionibus occupati fuerunt, & circa meridiem animi corporisque actiones nonnihil languidas sentiunt, ad spirituum refectionem aliqua quies necessaria est, & brevis somnus meridianus plurimum conducit. Aliis vero, quorum spiritus non multum dissipantur, & qui quietiores vivunt, somnus meridianus nocet.

III. Supra fœnum cubare ac dormire, sæpissime comperti sumus multis valde exitiosum fuisse, imprimis si fœnum recens foret. Hinc primo capitis dolores ac febres, & tandem brevi post ipsam quoque pestem accessisse, observavimus.

IV. Elegantissimum est illud quod ex Catone citat Aulus Gellius, *lib. 11. cap. 2. Vita*, inquit, *humana prope uti ferrum est; si exerceas, conteritur; si non exerceas, tamen rubigo interficit: itidem homines exercendo videmus conteri: si nihil exerceas, inertia atque torpedo plus detrimenti facit, quam exercitatio.* Ab hoc aureo dicto alienum non est illud Fulgentii: *Exercitium est humanæ vitæ conservatio, caloris nativi lima, virtutum robur, superfluitatum*

consumptio, temporis lucrum, juventutis debitum, & senectutis gaudium: Verum hæc aurea dicta non de aliis quam honestis & temperatis exercitiis, convenienti tempore institutis, intelligenda sunt: quod etiam Aristoteles, 2. *Ethicor.* docens, inquit: *Exercitium temperatum conservat sanitatem*. Item Avicenna, qui 3. *primi fen. cap. 3.* ait: *Si homines, debito tempore, moderato exercitio ac labore uterentur, carere possent multis medicamentis*. Nam hujusmodi exercitationes omnia viscera & membra ad naturales functiones melius peragendas excitant; cum e contra inconsueta & gravia exercitia totum corpus debilitent & affligant.

V. Cornelius Celsus in pestilenti constitutione imprimis vitare jubet defatigationes seu lassitudines: idque non sine ratione, quia spiritus incendunt ac dissipant, poros externos aperiunt, corpus debilitant, humores acriores ac biliosiores reddunt, &, quod omnium pessimum est, crebriores majoresque respirationes efficiunt, atque ita multi aëris impuri & inquinati inspiratione cordis facultatem maxime lædunt. Hinc etiam Hippocrates, *lib. de nat. hum.* in peste crebras respirationes fugere præcipit: *Verum, inquit, cura erit adhibenda, ut quam parcissime spiritus in corpus influat, sitque maxime familiaris*. Sic etiam Avicenna, 3. *primi, doct. 5. cap. 1.* scribit: *Pestis tempore illud studendum, ut fugiatur necessitas attrahendi multi aëris, quod optime fit quiete & otio*.

VI. Durante hac peste sæpius observavimus statim post graves exercitationes & magnas defatigationes, multos peste correptos fuisse; cujus rei eventus tandem adeo innotuit omnibus, ut multi etiam vulgares a gravioribus laboribus abstinerent; quin & rustici, tempore messis fœni, suum fœnum metere & colligere nollent, edocti tristibus aliorum exemplis, qui graviter laborantes statim post peste correpti fuerant.

VII. Quam ob causam Venus noceat, docuimus *lib. 1. cap. 5. annot. 4.* Verum sicut nimius Veneris usus corpora debilitando & excalefaciendo ad pestem disponit, ita quoque ejusdem nimiam abstinentiam illud ipsum facere, nonnulli credunt; inter quos est Cornarius, qui *lib. 1. de pest. cap. 13.* hanc opinionem ita confirmat: *Ego certe, inquit, affirmare possum, in una urbe, in diversis ædibus, & fœminas nuptas, & viduas, & puellas, omnes ad unam peste correptas & absumptas esse, cum mares magna ex parte fugâ sibi consulissent: nec adhuc scio an alia, quam a viris abstinentia, mortis illarum causa fuisse, putari debeat*. Illud ipsum etiam sentit Alexander Massaria, ut supra dictum, *lib. cap. & annot. modo citat.*

VIII. Animi emotiones corpora ad pestiferam labem disponere, docuimus *lib. 1. cap. 8. in textu, & annot. 9.*

IX. Nullus est animi motus qui pestilentis dominii limites longius & citius extendat, quam terror, sive ex consternatione funeris visi, vel hominis infecti occurrentis, vel mali nuncii, vel terribilis imaginationis, alteriusve rei, incutiat. Hunc solum durante maligna hac constitutione, pestem multis advocâsse novimus:

idemque se anno 1626. in plurimis quoque observâsse, refert Sennertus, *lib. de peste, cap. 1.* *Memini, inquit, peste correptos fuisse, qui currum illum, quo peste extincti ad sepulturam vehuntur, e longinquo extra urbem conspexerant; alios qui domo inclusi eum non viderunt, sed strepitum saltem ejus audiverunt. Imo etiam nobis relatum est, & ex insomniis de peste nonnullos peste correptos fuisse, qui cum nullo peste infecto conversati erant, & quos certum erat per contagium pestem non hausisse.* Sic etiam Evagrius & Nicephorus ex solo aspectu infectarum ædium varios peste infectos fuisse, affirmant. Guido de Chauliaco, 2. *doct. apostem. cap. 5.* scribit, in peste anni 1348. a solo aspectu ægrotorum plurimos pestilens contagium concepisse. Ex sola imaginatione quorundam peste infectorum historias referunt, Scheunemannus, in *Paracels. de peste, cap. 15.* Erasmus Hedenus, in *quadam Oratione*, & Joannes Matthæus, in *Cent. quæst. 86.* Non possum non mirari opinionem Quercetani, in *Pest. alex. cap. 2.* ubi scribit, per solum visum eodem modo contrahi pestem, sicut a muliere menstruata speculum contrahit maculas, & ab ophthalmico ophthalmia contrahitur. Profecto Quercetanus hîc tota errat via, nam visus per se nihil facit ad inductionem pestis, sed qui per hunc sensum incutitur terror, ille est qui inordinato spirituum motu, eorumdemque concentratione circa cor, ad veneni pestilentis contractionem per accidens aliquid facit, ut docuimus *lib. 1. cap. 8.* Nisi forte velit Quercetanus, per inordinatum motum spirituum a foedi ophthalmici aspectu inductum, sic etiam per accidens gigni ophthalmiam.⁹⁵ Metus igitur & terror, sive visu, sive imaginatione, sive alio quocunque modo inducti, spiritus & humores conturbando, corpora ad pestem facile suscipiendam plurimum disponunt, atque hinc omnibus modis illi animi motus arcendi sunt. In quem finem hac methodo utendum scribit Jacobus Sylvius, *lib. de peste. Imprimis vero Deo optimo maximo, inquit, omnis salutis, vitæque bonæ ac beatæ auctori, non modo diebus aut horis, sed singulis diei momentis pia vota facienda sunt, qui tibi puram nullaque vitiorum turpitudine inquinatam mentem inserat, tuumque animum omni suspicione ac metu cujusque imminentis mali, potissimum vero contagionis pestiferæ apprehensione omni vacuum ac liberum faciat: nil enim æque sanguinem commovet ac conturbat quam metus, fixaque in rem aliquam cogitatio suspicionis plena: nihil quod æque humores ac spiritus corporis putredini reddat obnoxios. Liberabis vero mentem hoc pathemate, si veterem hominem exuas, & novum induas: si tuas omnes cogitationes, studia, actiones, divinæ voluntati committas, id solum optes aut fugias quod divini Numinis nutus imperabit: denique si tecum reputes id mortem non esse quod mortem existimamus, sed potius commutationem vitæ brevis, fluxilis, ac ærumnosæ, in vitam nunquam desituram, omnisque beatitudinis ac felicitatis dotibus exornatam.*

X. Animus præsens & imperterritus minime omnium afficitur, & audaciores minus a peste infestantur, ac,

⁹⁵ Van 'Metus tot einde Aantekening IX nog niet in 1665.

correpti, minus periclitantur: quod exempla multorum vespillonum, aliorumque qui quaslibet ædes infectas audacter frequentant, sæpius docent. Contraria autem timidis evenire, ut jam diximus, experientia certissimum facit, & utrorumque plurima exempla in hac peste vidimus. Causa dependet a spirituum motu, qui in illis fortis & constans procedit, sine ulla cordis alteratione aut læsione: in his vero maxime inordinatus sit, cum summa cordis alteratione ac debilitatione; cujus debilitatis ratione cor pestilens venenum minus a se dispellere valens, ab eo occupatur.

XI. Mœror, tristitia & timor (quos animi motus Pigræus pabulum & nutrimentum pestis appellat) tantum valent in maligna constitutione, ut iis solis de causis pestes maxima incrementa sumere, multi crediderint: ac propterea quoque Veteres adversus has animi affectiones peculiare alexipharmacum excogitaverunt, nempe Musicam, cujus vi olim multos maximosque morbos sanatos fuisse, referunt. Plutarchus, de *Musica*, scribit, a Lacedæmoniis gravi pestilentia infestatis, Pythii Apollinis oraculo, Thaletem Cretensem accitum fuisse, eumque Musica grassantem pestem fugâsse: cujus Thaletæ etiam mentionem facit Pausanias, *lib. 1*. Sic quoque Homerus, *Iliad. 1*. Græcos pestem cantu depulisse tradit. Ubi per Musicam & Cantum nihil aliud quam animi lætitiâ & hilaritatem, duos præcipuos pestis hostes, intelligendum esse, plurimi existimant. Præter Musicam, non aliud mœrorifugium ac tristitiæ alexipharmacum habemus, nempe vinum, quo tristibus interdum uti licet usque ad hilaritatem, (cavendo tamen ab ebrietate) ut hoc modo curæ & mœrores e corde excutiantur. Tempore itaque pestilenti illud omnibus inculcandum est, ut timorem & tristitiâ in totum fugiant, & divini Numinis auxilio ardentibus precibus primum implorato, in Medici sui fidelitate, & alexipharmacorum viribus fiduciam reponant, sicque animo imperterriti ac tranquillo vivant; nam, ut inquit Avicenna, plus interdum prodest ægroti fiducia in Medicum, quam ipsa medicina.

CAPVT VIII. De Prophylaxi Chirurgica.

ABSolutâ diæteticâ prophylaxi ad Chirurgicam deveniendum est. Duo tantum media ad præservationem a peste subministrat Chirurgia, nempe venæsectiones, & cauteria. Venæsectiones, (1.) quamvis a multis veteribus & neotericis Medicis summe laudatas, nos tanquam valde periculosas & damnosissimas plane rejecimus. Cauteria (2.) vero, seu fonticulos per ea excitatos,

summopere approbavimus, & utilissima fuisse observavimus; per eaque in brachiis, vel ut plurimum in cruribus, fonticulos (quos *fontinellas*, vulgo vocant) multis fecimus, atque illos toto pestis tempore apertos servavimus, per quos multi superflui, acres, noxii, corrupti, ac foetidi humores paulatim effluerunt. Tali ratione multi præservati sunt, imo vidimus aliquos his præmunis, qui pestis invasionem sentientes, statim in ipso principio antidotum sudoriferum assumpserunt, atque ita citissime liberati sunt, naturâ expellente per fonticulos atrum quendam ac venenatum tabum.

ANNOTATIONES.

I. MULTI præclarissimi, tam veteres, quam neoterici Medicinæ proceres, ad præservationem, magnis laudibus extollunt venæsectionem, præcipue in plethoricis, hancque opinionem plurimis egregiis, & sane verisimilibus rationibus confirmant, (has brevitatis gratiâ hîc præteribimus) quibus non tantum calculum suum adjecit Quercetanus, sed reliquis curiosior existere volens, etiam certum venæsectionis tempus definivit, eamque instituere jubet circa Lunæ quadraturam, sed studiosissime cavendum esse ait, ne fiat venæsectio cum Luna Marti, Saturno, vel alii cuidam astro maligno opposita, aut in alio quodam aspectu sinistro collocata est: illud autem tempus observari vult, quo benignis quibusdam Planetis (quales sunt Jupiter & Venus) Luna conjungitur, vel saltem eos benigno respiciat, aut ab iisdem respiciatur adspectu. Verum omne venæsectionis patrocinium evertitur ab experientia: nam in hac peste Noviomagensi, neque prædictorum Medicorum rationes, neque Quercetani scrupulosæ temporum observationes, unquam impedire potuerunt, quo minus pestis invasio brevi post venæsectionem sequeretur: semper observavimus venæsectiones, etiam in optime sanis & plethoricis institutas, fuisse damnosissimas: idque abunde docuerunt tristia plurimorum, etiam plethoricorum exempla, qui cum præservationis gratiâ venam pertundi curâssent, statim post peste correpti sunt. Quapropter nos venæsectionem omnibus prohibuimus.⁹⁶ *Hac in parte nobiscum sentit Jacobus Sylvius, lib. de peste, Phlebotomia, inquit, ad pestem nullo modo conferre videtur, quia exhausto sanguine perspirabile fit corpus, externisque injuriis magis pervium redditur: quin etiam vires fiunt debiliores detracto sanguine, qui vitæ pabulum & thesaurus est.* Sic quoque Liddelius & Riverius tempore pestilenti a venæsectione, etiam in plethoricis, abstinere, & non nisi magna aliqua necessitate urgente (ut plenitudine ad vasa, vel aliqua sanguinis solita evacuatione suppressa) eo devenire

⁹⁶ 'Hac in parte' tot 'Sic quoque' pas in 1687.

jubent. Ratio est, quia exhausto sanguine & viribus imminutis, cor malignam auram minus potenter a se expellit, minusque eam evincit & extinguit, atque hinc ab inspirato maligno aëre pestilens qualitas facilius & gravius ei imprimitur. Hac de re plura videantur *lib. 3. cap. 3. annot. 1.*

II. Cauteria, seu potius fonticulos iis excitatos, ad præservationem a peste, Nicolaus Florentinus, Jo. Arculanus, Parisinus, Ingrassias, Paræus, Antonius Portus, Nicolaus Massa, Hercules Saxonia, alique plurimi insignes Medici, summopere commendant: quorum fonticulorum insignem utilitatem nos quoque in hac peste multoties vidimus, non solum in euchymis, verum etiam in cacochymis, quos per illa sæpissime tam insigniter præservatos vidimus, ut nullum a pestilente infectione nocumentum perceperint.⁹⁷ Alexander Massaria, *lib. 2. de peste*, de cauteriis ita scribit: *Illud (scilicet quantum prosint cauteria) experientia satis confirmavit: quandoquidem accurata observatione compertum est, non solum apud nos, verum etiam apud Venetos, Patavinos, & alios, ex infinitis pestilentiâ sublati, aut nullos, aut certe paucos obiisse, quibus alicubi cauteria inusta essent.* Paulo post addit: *Quod quidem præsidii genus non alienum a ratione censendum est, quandoquidem naturam quotidie noxios humores ad eas partes facile & libenter propellere videmus.* Guilhelmus Fabricius Hildanus, *Cent. 4. observat. 23.* scribit, anno 1612. in maxima Lausanensi peste, neminem eorum qui fonticulos in brachiis aut cruribus habebant, præter unum aut alterum summe cacochymum, peste obiisse, ac proinde præsentaneum esse præservativum, tum in aliis, tum in se ipso observâsse: quod ipsum rursus confirmat *cent. 6. observat. 86.* Sic etiam Georgius Guarnerus, *lib. de peste, cap. 9.* scribit se affirmare posse, quod anno 1574. peste multos Venetiis interficiente, nullum unquam viderit extinctum qui fontinellam gestâset. Quercetanus, *lib. 2. de peste, cap. 2.* scribit, se multos novisse Chirurgos pestiferorum curationi destinatos, qui sibi cauteriis melius, quam ulla alia cautione, prospexerant. Mercurialis quoque suum de cauteriis seu fonticulis experimentum describit *lib. de peste, cap. 23.* *Dicam*, inquit: *quod ego experientiâ vidi: possum testari me innumeros hac peste extinctos vidisse, nec unquam vidisse quemquam qui haberet cauterium, præter unum tantum, atque ille erat Sacerdos: interrogavi etiam hac de re multos Medicos, qui testati sunt, neminem se vidisse. Quod quidem argumentum esse potest, hoc genus auxilii magnopere conducere: & summa cum ratione, quandoquidem per cauteria, tanquam per cloacas, continuo ichores pravi & putredine obnoxii educuntur.* Nos cum Mercuriali, Guarnero, & Hildano tantum cauteriorum seu fonticulorum encomium adeo audacter exclamare non auderemus; quandoquidem in hac peste non unum, sed plures etiam cum fonticulis mortuos fuisse novimus, licet pauciores. Platerus, *Prax. tract. 2. cap. 2.* scribit, peste anno 1564. Lugduni regnante, Monachum quendam non cauteriis aut vesicatoriis,

⁹⁷ 'Alexander ... Gulhelmus Fabricius' nieuw in 1687.

sed alio attractorio usum fuisse, nempe perforabat in viris scrotum, & vulneri imponebat radicem hellebori nigri, sicque viros a peste tutos fore pollicebatur: de quo curationis modo vide plura *lib. 3. cap. 12. annot. 2*. Nos durante hac pestilenti constitutione vidimus nonnullos qui antiqua ulcera in cruribus habebant, quæ ipsis loco fonticulorum inserviebant, cum æquali præservationis favore. Quod ipsum Forestus, *lib. 6. observat. 15*. refert se quoque observâsse in Chirurgo quodam, qui ægrotos in Nosocomio tractabat. Sic in pestilenti constitutione Galenus, *Method. 5. cap. 12*. scribit omnes fere evasisse quibus scatebat corpus ulceribus. Ita quoque Paræus, *lib. 21. cap. 17*. refert, se observâsse, a peste minus tentatos fuisse eos qui canculos ulceratos habebant, quibus nares fœda ozæna difflebant, qui lue Venerea, abscessibus & ulceribus fœdis correpti erant, ut & scrophulosos, elephantiacos, leprosos, scabiosos, omnes denique eos quibus ulcera erant in corpore fistulosa & fluentia.⁹⁸ Hunc in finem etiam Alexander Benedictus, *lib. de pest. cap. 9*. tempore pestis scabiem & ulcera curare vetat, ne scilicet vitiosi humores per scabiem evacuari soliti, curata scabie in corpore detineantur, sicque alios morbos inducant, iisque mediantibus corpora ad pestem facilius suscipiendam disponant. *Aliud item præceptum, inquit, est inter omnes regulares observationes, ne sanguinis naturale profluvium* (puta, menstruum, hæmorrhoidum in consuetis, &c.) *pestis tempore prohibeatur, neque item scabies unguine sanetur, & ulcera corporis impleantur: male enim sibi consulunt qui scabiem curant, nam certissimum est remedium, quo corpus a peste tutissimum redditur*. Hic quispiam objicere posset, cum fonticuli tantum evacuent excrementitios & noxios humores, pestilentis autem veneni ingressum in corpus impedire, ejusque virulentiam extinguere nequeant, quomodo ad præservationem conducere possint? Respondendum: quod evacuando corruptos humores, viscerumque integritatem conservando, præservant corpus ab aliis morbis, quibus mediantibus ad pestem disponi posset; ut dicemus *proxime sequenti capite, annot. 1*.

CAPVT IX. De Prophylaxi Pharmaceutica: & primo de Purgatione.

PROphylaxis pharmaceutica consistit partim in expurgatione noxiarum superfluitatum, partim in præmunitione corporum adversus venenum pestilens. Cum autem noxiæ superfluitates in corporibus retentæ, variorum morborum causæ existant, per quos morbos corpora præparantur ad pestem, eapropter hic primo

⁹⁸ 'Hunc in finem ... Hic quispiam' tœvœging in 1687.

dicturi sumus de illarum superfluitatum expurgatione. Tempore pestis in corporum expurgatione (1.) maxima Medici prudentia requiritur, nam impuritates clementer & leniter (2.) subducere, nullis vero cathartidis (3.) vehementer proturbare oportet. Quapropter etiam nos in hac peste nullis cathartidis usi sumus, ipsa ratione, experientiæ copulatâ, satis docente, per fortiora purgantia humoribus violentius agitatis, spiritibusque exhaustis atque etiam confusis, corpora ad pestem præparari ac disponi; quemadmodum hac tempestate cathartidorum assumptione varios hunc crudelissimum tyrannum citissime ad penetralia sua advocâsse vidimus. Si igitur corpora firma occurrerent, in iis quidem alvum liberam, sed non plane fluidam servabamus. Si vero cacochyma forent, eorum cacochymiam corrigere, & paulatim ac clementer subducere annitebamur medicamentis lenientibus (4.) quibus semper etiam talia quædam admiscebamus, quæ pestilenti malignitati resistere possent. Ad has intentiones pauca nobis in usu erant medicamenta. Nonnullis e massa pilularum Ruffi, duas, tres, quatuorve, pisi magnitudinis pilulas semel aut bis in septimana, aliis duas alternis diebus, vel mane, vel vesperi, aliis tantum semel in hebdomada deglutiendas dabamus. Plurimis etiam nostras pilulas magistrales antipestilenciales simili modo exhibuimus, quarum hæc est descriptio:

R/. Radicum petasitidis,
carlinæ,
dictamni,
angelicæ,
helenii, ana unc. s.
gentianæ drach. j.s.
rhabarbari opt. unc. j.s.
agarici albissimi unc. s.

herbar. scordii,
centaurii minor.
ruthæ, ana unc. s.
cardui bened. drach. vj.
florum stæchados drach. j.s.
semin. citri,
aurantiorum,
Zedoariæ, ana drach. j.

Ex his omnibus fiat pulvis grossus, qui maceretur per biduum vel triduum in vini albi lib. ij.s. vel iij. deinde coquatur per horæ quadrantem, fiatque colatura cum forti expressione in torculari, quæ colatura coletur rursus per chartam emporeticam seu bibulam rariorem. In hac colatura tunc dissolve,

Aloës optimæ, unc. iij.s.
myrrhæ claræ in guttis, drach. iij.s.

Ac in scutella porcelana fiat evaporatio humiditatis, usque dum massa pilularis fieri possit, e qua formentur pilulæ, quas tempore pestis utilissimas esse comperti sumus.

Multis etiam bis terve in septimana vini aloëtici (5.) nostri haustum matutino tempore dabamus, quod tali modo conficiebatur.

R/. <i>Radic. angelicæ,</i>	<i>aloës lucidæ scrup. vj.s.</i>
<i>helenii,</i>	<i>herb. cardui ben. M. s.</i>
<i>petasitidis,</i>	<i>centaurii minoris p. ij.</i>
<i>dictamni,</i>	<i>absinthii p. j.</i>
<i>corticum aurantiorum ana drach. j.</i>	

Conscindantur minutim, & ex his concinnetur puppa, suspendenda in vini albi tenuis Rhenani vel Gallici lib. vj. in quo vino puppa illa remaneat usque dum totum epotum fuerit.

Hujus vini quatuor unciaë assumptæ alvum semel, bis, vel ter clementer subducunt. Ab illo tamen & ab aliis amaris abstinebamus in iis, quos hæmorrhoides affligebant, nec non in mulieribus gravidis, quibus potius rhabarbari & agarici usum commendabamus. Paucissimis aliis medicamentis purgantibus ad præservationem utebamur.

ANNOTATIONES.

I. GRaviter nobis errare videntur illi, qui venæsectionibus & purgationibus identidem reiteratis, immunitatem a peste audacter pollicentur, cum his artibus solummodo corpora ab intrinseca putredine vendicent, non autem a peste, quæ pura pariter atque impura corpora æqualiter invadit; eo tantum facto discrimine, quod impura citius quam pura, levi aliqua de causa, febres aliosve morbos putridos non pestilentes concipiant, qui morbi, spirituum & humorum concordiam interrompendo, corpora ad pestem citius suscipiendam disponunt: præterea quod pestis in corporibus cacochymis graviores putredines aliaque pejora symptomata inducat, quam in puris: denique, quod puris corporibus metuenda

sit pestis ab occulta dispositionis aptitudine quam in se habent; cacochymis vero & ab eadem aptitudine quam in se habent, & præterea ab illa aptitudine, quam, mediante alio aliquo invadente morbo, habere seu nancisci possunt. Quapropter in præservatione optimum quidem est, sive victu, sive medicamentis, corpora pura conservare, sed in illa puritate ac purificantibus medicamentis veram, totam, certamque pestis prophylaxin constituere, nec ratio, nec experientia paritur. Adde, quod tempore pestilenti illa corporum puritas non sine maximo periculo per venæsectiones & medicamenta purgantia, imprimis cathartica, sæpius repetita, acquiratur, ut latius docebimus, *lib. 3. in annot. cap. 3. & 4.*

II. In constitutione pestilenti corpus non multum purgandum esse, docet Cornelius Celsus *lib. 1. cap. 10. Neque movenda est* (inquit) *alvus, atque etiam, si per se mota fuerit, comprimenda est.* Quia tali tempore humores valde proclives sunt ad fluxum, & si moveantur, facillime damnosissimum alvi fluxum inducunt.

III. Medicamenta cathartica & fortiter purgantia, cum veneno pestilenti non resistant, neque ejus introitum in corpus prohibeant, neque illud, cum ingressum est, foras proturbare queant, neque etiam cordis & insiti caloris roboris tueantur, tempore pestilenti prorsus fugienda sunt. Nam præterquam quod prædictæ virtutes catharticis concessæ non sint, & quod pleraque nonnihil venenatæ qualitatis participant, etiam pestilentem perniciem, quæ forte circa ambitum corporis innoxie adhuc hæret, ad præcordia citissime, maximo cum damno, advocant & protrahunt. Adde, quod multam etiam frugi materiam cum inutili eripiant, spiritus dissipent ac conturbent, vires dejiciant, & corporis harmoniam dissolvant.

IV. Non quælibet mitia purgantia conveniunt in peste, sed illa præcipue quæ putredini fortiter resistunt, viscera roborant, eaque ab internis obstructionibus liberant, ac simul etiam proprietate quadam venenatæ pestilenti malignitati resistunt. Tale medicamentum est aloë, præcipue lota cum succo rosarum. Tales etiam sunt tot seculorum experienciis probatæ pilulæ Ruffi (sic nominatæ ab auctore Ruffo: ab ingredientium vero numero, *pilulæ de tribus*: a communi usu, *pilulæ communes*) quas ipsemet Ruffus Ephesus in peste accommodatissimas fuisse comperit, hancque earum descriptionem posteris reliquit:

**R/. Aloës, ammoniaci thymiamatis, ana part. ij.
myrrhæ, part. j.
Misceantur cum vino odorato.**

Illam compositionem Arabes sequenti modo immutârunt, & meliorem reddiderunt, quos hac in parte plerique hodierni Medici sequuntur:

**R/. Aloës, part. iij. myrrhæ, part. ij. croci, part. j.
Cum vino odorato fiat massa.**

Nos quoque illâ, hoc modo compositâ, massâ utimur, quamvis istam compositionem varii adhuc variis modis immutaverint, addendo vel ammoniacum, vel mastichen, vel cinnamomum, vel alia quædam, pro singulorum diversis intentionibus. Tales sunt etiam pilulæ nostræ antipestilenciales in textu commemoratæ, quarum in hac peste maximas virtutes ipsa experientia satis demonstravit. Tales sunt etiam pilulæ Alberti, Ducis Baviariæ, a Quercetano in sua Pharmacopœa hoc modo descriptæ:

R/. *Croci, myrrhæ, camphoræ, cornu cervi, spodii, ana drach. j.
ligni aloës, been candidi, ana unc. s.
terræ sigillatæ, drach. ij. florum sulphuris, drach. j.
corticum & seminum citri, gariophyllorum, ana scrup. j. ambræ, sive succini flavi, scrup. j.
Fragmentorum hyacinthi, smaragdorum, granatorum bene præparatorum, ana scrup. s.
agarici electi, rhabarbari optima, ana unc. s.
aloës e vesica, ad pondus omnium, cum syrupo aut succo limonum,
fiat massa pilularis. Dosis drach. s. paulo ante cibum.*

Tales sunt etiam hæ pilulæ pestilenciales Cratonis:

R/. *Aloës rosatæ unc. j. myrrhæ, croci, ana unc. s. agarici trochiscati drach. ij.
rhabarbari electi, drach. j. boli Armenæ, scrup. ij.
ligni aloës, dictamni albi, margaritarum præparatar. ana scrup. j.
Cum succo limonum formentur pilulæ parvæ. Dosis drach. j. singulis septimanis.*

Sunt qui has pilulas laudant.

R/. *Myrrhæ, camphoræ, croci, ana drach. j.
rad. angelicæ, gentianæ, vincetoxici, florum sulphuris, ana scrup. ij.
corticum ac seminum citri, zingiberis albi, xyloaloës, ana scrup. j.
agarici electi, rhabarbari optimi, ana drach. iij.
diagridii drach. j. aloës unc. s. olei stillatitii angelicæ scrup. j.
syrupi de scordio, q. s.
Fiat massa pillularis.*

Chymici in hoc casu admodum commendant flores rhabarbari sulphuratos, quorum talis est compositio:

R/. *Extracti rhabarbari, ad duriem & friabilem fere ariditatem exsiccati, unc. j.
florum sulphuris ter sublimatorum unc. ij. olei cinnamomi, scrup. j.
olei macis, scrup. s.
invicem optime mista indantur cucurbitæ vitreæ, impositoque alembico cæco, & juncturis undique
probe occlusis, lento igne sublimentur.
Quod peracta sublimatione in altum ascenderit, denuo cum reliqua materia in fundo residua
misceatur, & fiat de novo secunda*

vice sublimatio, eademque etiam tertio repetatur, & sic non vulgare medicamentum leniter laxans, omnemque putredinem coercens obtinebis. Dosis in adultioribus scrup. j. ad gr. xxv. in junioribus gr. viij. vel ix.

Qui plura leniter purgantia in peste convenientia scire volet, legat Scriptores Medicos, qui magnam eorundem copiam describunt: nos in nostra praxi paucioribus usu probatis acquiescere potius solemus, quam cum magna quasi eruditionis ostentatione in incertum per multa divagari.

V. Mirum est tam parvum aloës pondus tantæ vini quantitati purgativam aliquam vim conferre posse, attamen millies comperi, si aliquantum cardui benedicti, centaurii minoris, & absinthii, cum aloës drachm. *ij.* aut drach. *ij.s.* indatur vini lib. *vijj.* istius vini unicum haustum non minus purgare, quam si aloës in substantia drach. *s.* assumatur. Causam adscribendam arbitramur leptomeriæ substantiæ vini, qua aloës purgativa qualitas facillime ad viscera penetrat.⁹⁹ *Palmarius, lib. de peste, cap. 13.* hujusmodi vinum enulatum ad præservationem præscribit.

R/. *Rad. helenii siccarum, unc. s.
dictamni, tormentillæ, gentianæ, ana drach. ij.
folior. siccor. menthæ, absinthii vulgaris, ruthæ, ana p. i.
vini albi optimi lib. vi.
ponantur omnia in phiala, quæ Soli exponatur, aut loco calido asservetur dies sex ante usum.
Dosis unc. i.s. aut unc. ij. mane.*

CAPVT X. De Antidotis Internis.

PRæmuniuntur corpora adversus veneni pestilentis impetum per medicamenta, vel interna, vel externa. Interna (de quibus hoc capite agemus) sunt antidota (1.) seu alexipharmaca, (2.) quæ corpora in naturali statu conservant, iisque occultam quandam qualitatem imprimunt, quæ totaliter contraria est, & e directo repugnat veneno pestilenti. Hæc autem magis experientiâ, quam ratione inventa fuerunt, & multa variaque sunt, tam simplicia, quam composita: e quibus nos ad præservationem tantum pauca (3.) eaque selectiora, certiora, & experientiâ comprobata, in usu habuimus. Inter simplicia (quorum seriem describimus *lib. 3. cap. 5.*) imprimis duo commendavimus: Primum erat tabacum, (4.) nempe illius fumus

⁹⁹*Palmarius'* tot einde hoofdstuk nieuw in 1687.

per tubulum seu fistulam ore attractus, & post paucam retentionem inde rursus dimissus, quemadmodum ordinarie a fumisuctoribus sumi solet. Illius usum in hac peste, tam in me ipso, quam in plurimis aliis, insigniter profuisse observavimus. Alterum erat radix helenii (5.) vel sicca masticata, vel in pulvere sumpta, vel potius saccharo condita: quas radices ita conditas plurimis solas ad præservationem præscripsimus, easque semper maximi fecimus, utpote quas solas animadvertimus plus profuisse, quam plurima alia medicamenta magno sumptu & labore præparata. Illas autem acriores eligebamus, non tam ad palatum & saporis gratiam, quam ad maiorem utilitatem conditas: nam ad gustum delicatulorum præparatæ, optima earum vis longa maceratione & coctione sic extrahitur & dissipatur, ut tandem vix alium quam sacchari saporem retineant. Harum autem radicum conditarum non unum frustulum, ut vulgo solent, sed duo, tria, quatuorve matutino tempore sumere suasimus. Præter hæc duo primaria simplicia, pauperioribus radices angelicæ masticandas, vel pulverem cardui benedicti, ejusdemve decoctum assumendum; delicatioribus vero cortices aurantiorum vel citri conditos comedendos, vel aliquot guttulas olei juniperi cum pauxillo vini bibendas, vel ipsum rob juniperinum ad nucis moscatæ quantitatem, edendum dedimus. Pluribus simplicibus usi non sumus, cum hæc pauca nobis viderentur sufficere, & utiliora esse reliquis. Multi vulgares hoc tempore allium (6.) crudum masticabant & comedebant, nec non etiam pani affricabant, & eduliis incoquebant, idque tanti faciebant, ut eo solo se optime præservari posse crederent: alii urinam (7.) propriam matutino tempore recenter mictam bibebant, non tantum ad præservationem, sed eandem quoque peste jam correptis exhibebant ad curationem. Verum nos tam allii, quam urinæ usum, ut inutilem, sordidum, ac damnosum, improbavimus. Non pauci etiam aquas vitæ dictas quotidie ad præservationis mane sumebant, in quarum nimio excessu, sub præservationis prætextu instituto, sæpissime graviter peccabatur, atque ea ratione aquæ vitæ multis fiebant aquæ mortis. Composita præservativa varia confecimus. Multis cerevisiam quandam medicatam præscripsimus, de qua bis terve de die haustum bibebant, vel eadem, si vellent, pro potu ordinario utebantur,

eamque summis laudibus ubique extollebant, eo quod non esset valde ingrati saporis, & si quid in corpore latebat malignitatis, illud ad cutem propelleret: formula (8.) hæc erat:

R/. *Radicum petasitidis, dictamni, ana unc. j.
corticum aurantiorum, sicc. rad. ostrutti, angelicæ, ana unc. iij.s.
herb. absinthii unc. j.s. centaurii minoris unc. j. cardui ben. unc. iij.
conscindantur minutim, & in sacculo setaceo fiat puppa, suspendenda in integro vase (mensuræ
nostratis) cerevisiæ melioris.*

Similiter etiam matutino tempore, præcipue aëre frigidiorie existente, in vino assuetis approbavimus haustum vini absinthitis (9.) communis, nostratibus familiaris, quod cum puppa ex candui benedicti, absinthii, & centaurii minoris, ana part. æq. adjectis baccis juniperi, confecta, & in vino tenui subacidulo suspensa, parari solet. Nonnullis vinum medicatum præservans (10.) sequenti modo præscripsimus:

R/. *Radic. helenii sicc. unc. j.
rad. angelicæ, dictamni, ostrutii, cortic. aurantiorum, & citri succ. ana unc. s.
rad. gentianæ drach. j. herb. cardui ben. unc. s.
centaurii minoris, absinthii, ana drach. ij.
ex his conscissis & nonnihil conquassatis fiat puppa in sacculo setaceoso, suspendenda in vini albi
tenuis lib. xx.*

Quantum ad alia composita, etsi Medici ut plurimum in pestilenti constitutione multis variisque antidotis utantur, in forma electuariorum, conditorum, pulverum, tabellarum, syruporum, &c. (quorum sæpe multa ad vanam potius scientiæ ostentationem, quam ad aliorum utilitatem commendant) nos tamen pauca (11.) solummodo in usu habuimus. Quolibet anni tempore commendavimus mithridatium minus (12.) sequenti modo compositum.

R/. *Foliorum ruthæ viridis, ficuum, nucum juglandium, ana lib. j.
Contundantur singula seorsum fortiter cum pistillo ligneo, in mortario lapideo: postea in eodem
mortario bene simul miscenatur, adjiciendo*

salis communis unc. j. & syrupi de succo limonum q. s. ad faciendam electuarii consistentiam.

Præter hoc etiam alia, sequentibus fere formulis, præscripsimus:

- R/.** *Pulveris liberantis scrup. iiij. rad. helenii condit. cort. aurantiorum cond. ana drach. vj. diascordii Fracastorii, drach. iij. olei juniperi scrup. j. syrupi limonum q. s. misce, fiat conditum.*
- R/.** *Theriaceæ Androm. Mithridatii Democ. ana drach. j.s. diascordii Fracast. unc. s. cortic. aurantiorum condit. rob ribesiorum rubr. ana drach. vj. olei succini flavi scrup. s. syrupi de scordio q. s. misce, fiat electuarium.*
- R/.** *Pulveris bezoartici Renodei, drach. j.s. florum sulphuris drach. j. conserva absinthii drach. iij. radic. helenii condit. unc. j. mithridatii minoris, diascordii Fracastorii, ana unc. s. syrupi de succo citri q. s. misce, fiat electuarium. (13.)*
- R/.** *Conservæ acetosæ, rosarum rubr. corticum aurantiorum condit., rob ribesiorum rubr. rob juniperini, ana unc. s. pulveris liberantis drach. j.s. syrupi limonum q. s. mesce, fiat conditum.*

Pulveres cornu cervi, terræ sigillatæ, croci, aliosque innumeros admiscere necesse non erat, quia in confectione liberante, pulvere bezoartico, diascordio, &c. hæc omnia ordine maxime laudabili conjunctim habentur. De his & similibus conditis assumebatur semel aut bis de die frustum magnitudinis nucis moscatæ. Vel etiam una aut altera de his tabellis: (14.)

- R/.** *Pulveris bezoartici drach. j. liberantis drach. s. rad. helenii sicc. angelicæ, petasitidis, ana scrup. j.s. florum sulphuris ter sublimatorum drach. j. fiat pulvis subtilissimus, e quo cum sacchari albi, aquæ cardui benedicti dissoluti unc. iiij. fiant s. art. tabellæ.*

Hyeme quoque non paucis solius theriacæ (15.) Andromachi, vel Mithridatii Democ. æstate vero diascordii Fracastorii parvam particulam mane dedimus. In forma liquida etiam pauciora exhibuimus:

R/. *Aquæ nostræ theriacalis unc. iij. syri limonum unc. j. olei vitrioli vel sulphuris scrup. s. misceantur. Dosis, bis de die cochleare unum aut alterum (16.).*

R/. *Aquæ nostræ theriacalis unc. iij. succi citri recentis, syri de scordio, ana unc. j. misceantur.*

Pauperioribus etiam consuluimus ut quotidie mane unum, duo, vel tria cochlearia aceti vini optimi ac fortis (17.) biberent, vel sine, vel cum paucillis granulis salis (18.) supermasticando frustulum panis: atque illud in hac peste animadvertimus fuisse unum ex optimis præservativis, dummodo eo non uterentur asthmatici, tussiculosi, aliive qui aliquod pectoris aut pulmonum vitium habebant. Nonnullis etiam acetum bezoarticum commendavimus, hoc modo confectum:

R/. *Radicum angelicæ, carlinæ, petasitidis, helenii, dictamni, ana unc. s. Zedoariæ drach. ij. herbarum cardui ben. scordii, ana drach, vj. centaurei minoris, ruthæ, ana unc. s. florum stæchados, drach. ij. sem. cardui ben. citri, ana drach. j. bac. juniperi drach. iij. fiat pulvis grossus, cui affunde aceti fortissimi lib. v. vel vj. Stent simul in loco radiis solaribus exposito per quatordecim vel plures dies, postea colentur cum forti expressione. Eidem aceto, si velis, eundem pulverem adhuc semel de novo infundere poteris, tuncque erit multo efficacius.*

Hæc & similia ad sanorum præservationem in hac peste præscripsimus, habita semper ratione ætatis, temperamenti, sexus, & anni temporis, pro quorum diversitate etiam medicamenta variavimus, & modo frigidiora, modo calidiora, modo astringentia, &c. modo gratioris, modo minus grati saporis, dedimus. Verum hoc tempore

invenimus etiam nonnullos adeo nauseabundos & a medicamentis abhorrentes, ut talibus alexipharmacis quotidie uti non possent. His consuluimus, ut tantum singulis quinque vel septem diebus semel matutino tempore assumptâ theriacâ cum aqua nostra theriacali, aliove sudorifero, in lecto sudores clementer promoverent (19.) & post illos aliquot horis se domi continerent, nec ante prandium se rursus aëri committerent: atque hoc modo nonnulli etiam præservati fuerunt, licet minus tuto quam alii qui quotidie antidotis utebantur.

ANNOTATIONES.

I. ACerrime disputatur inter Medicos, ane detur in rerum natura certum aliquod specificum medicamentum, quod propria specifica qualitate veneno pestilenti ita repugnet, ut, accedente Divini Numinis favore, omnium cujuscunque conditionis hominum corpora adversus tanti hostis insultus præmunire, atque etiam pestilens venenum, quod corpus iam ingressum est, extinguere vel expellere possit? Multi statuerunt Deum Opt. Max. nullos morbos immittere, quin etiam, secundum immensam suam bonitatem, remedia adversus eosdem concedat; atque ita quoque plurima insignia adversus pestem medicamenta a Deo creata & data esse, idque manifestum esse ex Medicorum praxi, qui remediorum ope multos a peste præservant, & plurimos infectos curant. Huic opinioni quilibet facile suffragium adderet, si, ad illius confirmationem, comitata esset descriptione istius specifici antidoti; aut si unquam scriptum, lectum, vel auditum fuisset, unum saltem mortalium, qui sunt, quique fuerunt, tale specificum pestis alexicacum invenisse, vel scivisse, vel si illi ipsi dictæ opinionis patroni se tale antidotum scire gloriarentur. Quod cum non possint, cadit eorum causa, & melius fecissent, si cum Cratone, Cunrado Gesnero, Scheunemanno, Rudolpho Goclenio, aliisque multis Medicis, simpliciter dixissent, verum pestis antidotum in manu Dei esse, & cum Francisco Ulmo, pestis quidem exitium certum esse, remedium tamen nullum inveniri quod certo servare possit; & licet quædam fortasse juvent, incerta tamen esse omnia. Si quis meam opinionem roget, dicam cum Julio Palmario, aliquod certum veneni pestilentis antidotum creatum quidem esse, sed illud hactenus in Naturæ sinu occultum latuisse. Causa quod latuerit, duplex est. 1. Quod pestis sit inter pœnas supernaturaliter immissas, quibus hominum peccata singulariter puniuntur, ac propterea non voluit Deus, ut adversus hanc plagam homines invenirent specificum illud antidotum, sed ut ad pœnitentiam & unius Dei auxilium revocarentur,

idque specificum ab illo solo peterent. 2. Quod Medici hactenus veram essentiam seu naturam pestilentis veneni non cognoverint: quæ cognitionis ignorantia inde promanavit, quod hactenus omnes suo naturali ingenio morbi supernaturalis essentiam perscrutari & cognoscere voluerint, cujus notitiam ab ipso Deo, vero Medicinæ fonte, petere debuissent; sed maluerunt, Gentilium vestigiis inisistentes, eorumque sapientiæ ac suæ propriæ humanæ scientiæ nimium confidentes, suo ipsorum ingenio illam inquirere & percipere, quam cum propriæ ignorantiae confessione ad Deum confugere, & ab illo Divini morbi naturam & curationem ediscere; ac propterea in sua cœcitate adhuc magis occæcati sunt: nec quempiam etiam maximorum & doctissimorum Philosophorum aut Medicorum hactenus invenias, qui sibi ipsi, nedum aliis, hac in re satisfacere possit. Hinc factum est, quod Medici, nec certam præservationem, nec curationem pestis hactenus sciverint, sed generalem venenorum cognitionem habentes, in incerto multa variaque antidota simul miscuerint, (liquet in theriaca aliisque innumeris compositionibus) ea spe, aliquod inter tam multa casu immistum iri quod pestem sanet: hinc quoque factum, ut, ex multis tentatis, interdum aliqua compositio casu inventa sit, quæ in variis ægris felicem effectum edit; sed quidnam tunc illi compositioni speciatim insit, quod peculiari vi pestilens venenum extinguat, & quidnam etiam insit quod illum optatum effectum in omnibus fieri impediat, illud est quod ignoratur. Attamen multa egregia non contemnenda auxilia contra pestem inventa sunt, quæ licet incerta existant, præstat tamen in desperato morbo; cum spe salutis, uti incerto aliquo remedio, cujus felices succesus multoties apparuerunt, quam nullo, & sic ægrum certæ morti relinquere. Hanc quæstionem etiam latius examinant, Untzerus, *lib. 2. de pest. cap. 7.* & Sennertus, *in Paralipom. ad lib. 5. de febr.*

II. Alexipharmaca antipestilentialia licet omnino certa non sint, inter multa tamen aliqua esse quæ pestilenti malignitati resistunt, docet experientia, etsi quænam illa speciatim sint, & qua vi illud faciant, adhuc ignoretur: (hîc ridendos censemus eos qui hoc occultum jam manifestum reddere, & per minimas particulas flexiles, obtusas, rotundas, &c. quibus aculeatæ ac pungentes veneni particulæ retunduntur, involvuntur, atque implicantur, explicare nituntur, dum enim ingenioso figmento aliquid dicere videntur, nihil dicunt quod demonstratione probari possit; nec quæ hominibus velare voluit secreta Deus, acutissimis speculationibus satis patefaciunt, vel unquam patefacere poterunt.) Interim tamen illud compertum est, præter antidota non dari alia medicamenta, quæ majus subsidium adversus hujus infensissimi tyranni impetum promittant. Hinc etiam Sennertus, *lib. 4. de Febr. cap. 5.* inquit: *Hoc quisque sibi persuasum habeat, post Deum Opt. Max. a nulla re quempiam sibi majorem immunitatem a peste polliceri posse, quam ab alexipharmacis; ea ipsa nimirum quæ*

pestilentiam curant, ab ea quoque præservant. Non tantum enim occulta quadam proprietate venenis resistunt, verum etiam dispositiones hominum iis utentium, occulta vi ita immutant, & adversus quælibet venena præmuniunt, ut a nulla venenorum vi affici queant. Exemplo fuit Mithridates, Ponti Rex, qui, teste Plinio, *lib. 15. cap. 2.* ob continuum antidotorum usum, talem dispositionem nactus est, ut tandem a fortissimis venenis offendi non potuerit.

III. Nos in hac peste paucioribus, & experientiâ maxime probatis, usi fuimus alexipharmacis, flocci facientes multa multorum arrogantium Medicorum inania secreta, & nescio quæ non abstrusa præsidia, quibus, tanquam e Deorum concilio prolatis, nimis temere gloriantur se pestis aculeos deflectere & retundere posse; haud secus ac si manibus eorum esset altissimi Dei iram suis medicamentis sedare & consopire, eamque his quasi fasciis & funibus ita constringere, ut plane impotens reddatur. O superbam vanitatem! ô inanem arrogantiam! Sane frivolum est in populari morbo, ubique obvio, recurrere ad remedia abstrusa & vix parabilia: stultum est vigente peste totam regionem alere velle carnibus ciconiarum, vel essentiis pretiosorum lapidum, vel auro potabili, aliisque similibus. Cuncta hæc ignaram detegunt arrogantiam, nullam vero solidam sapientiam indicant. Quapropter nos in hac peste irridebamus magnos illos jactatores, imprimis Chymicos, nil nisi meras tincturas, essentias, secreta, & nescio quæ non mysteria crepantes, qui splendidissimis promissionibus omnium animos occœcabant, sicque plurimos turpiter seducebant, & non aliorum solummodo, sed etiam suam ipsorum spem plerumque misere illudebant, quia vix unquam eventus aureis horum Thrasonum promissionibus respondebat: imo vidi quorundam horum gloriatorum vanam ac superbam arrogantiam, non obstantibus validissimis suorum secretorum propugnaculis, a pestilentis veneni levioribus insultibus facile suppressam fuisse, atque illos qui alios certo servare promiserant, se ipsos servare non potuisse.

IV. Jacobus Primerosius, *lib. 4. Error. Medic. cap. 35.* non credit tabacum adversus venenum pestilens quidquam valere. Sic etiam hodie multos novimus, haud parvi nominis, Medicos, qui in peste tabaci usum valde detestantur, & summopere improbant, propterea quod nullum e tabaco commodum se agnoscere posse dicant, atque proinde alia potius præservativa, occultâ qualitate occulto morbo resistentia, danda esse judicant. Verum non quid hi dicant, sed quibus rationibus eorum sermones innitantur, videndum est. Nihil enim absurdius, quam quod tabacum incusantes, ad proprias ignorantias confugiant; & quia ejus vires ipsis incognitæ sunt, inde turpiter concludunt, nullum ex ejus usu commodum sequi posse; haud secus ac si herbarum vires ab eorum scientia vel cognitione procederent, eorumque ignorantia easdem suis viribus spoliaret. Sed aliter hanc rem examinare necesse est. Pestem a veneno

oriri, unanimiter sentiunt omnes Medici, cui veneno magna plerumque & maligna putredo adjungitur. Tabacum autem peculiari specifica qualitate venenis (ut testantur Monardus, Dodonæus, & alii) omnique putredini ac corruptioni resistit, deterget, attenuat, siccatur, dolores sedat, & valide discutit: quæ ejus facultates oculis conspicuæ sunt, si applicetur antiquis putridis ulceribus, vel carbunculis, vel tumoribus externis, vel partibus scabiosis; eademque etiam manifeste apparent, si ad affectus internos tabacum foris applicetur: nam ejus folia capiti imposita cephalalgia medentur & dolores sedant (nempe discutiendo vapores & humores acres, pravae, superfluos) arthriticos quoque dolores applicata mitigant, &c. Dictæ autem facultates seu vires ad præservationem a peste plurimum conducunt, neque propterea, quod occultæ non sunt, pro malis haberi debent; præstat enim cognitæ qualitatibus certius huic morbo resistere, quam occultis per incertum fluctuare. Quærat aliquis, anne quoque fumus per tubulum seu fistulam ore attractus, & inde rursus emissus, eadem illa in corporibus nostris operetur? Respondeo, quantum ad affectus internos, fumum tali modo haustum adhuc melius operari. Primo enim, discutit in cerebro quoscunque vapores noxios, humoresque excrementitios ac superfluos educit. Secundo, odor & qualitas tabaci, cum parte vaporum, qui cum inspiratione anhelitus os transeuntis necessario pulmonibus & pectori communicatur, impedit ne aliqua in pectore generetur corruptio, nam detergendo, attenuando, & discutiendo, pulmones a saburra & malis vaporibus, excrementitiisque humoribus liberat, & sanguini per pulmonem ad sinistram cordis sinum transeunti, qualitatem suam præservativam imprimit. Denique eodem quoque modo operatur in ventriculo aliisque visceribus, quibus hæc tabaci virtutes communicantur per potum qui superbibitur, qui fumos & vapores toti ori inhærentes abluat & deorsum transfert, ut & per salivam, quæ hoc fumo imbuta identidem deglutitur, atque ad inferiores partes descendit, quas absterget, in iisque omnem corruptionem, putredinem, & obstructionem impedit. His jam dictis adhuc duo alia tabaci commoda in pestilenti constitutione accedunt. Primum, quod illi qui tabacum sumpserunt, ob adhærentem continuum ejus odorem, vix ullos alios noxios foetores percipere possint, a quibus alioqui homines valde exterreri solent. Alterum, quod odor cum qualitate tabaci ori inhærens, in transitu ita corrigat aërem inspiratum, ut interiora viscera nullo damno afficere queat. Prædictas rationes confirmat experientia, quæ in nostra aliisque pestibus satis docuit, plurimos solius tabaci usu a maligna labe fuisse præservatos; imo nonnullos pestem quæ jam invaserat, in ipso principio solius tabaci usu fugasse: (hujus exemplum videatur *lib. 4. histor. 17.*) Ita ut ratione & experientia concludendum sit, tabaci fumum, hodierno modo per fistulam haustum, ad præservationem a peste optimum esse alexicacum. Dico *fumum*,

nam tabacum in substantia, decoctione, vel infusione sumptum, non est æque conveniens, cum, tali modo datum, corpus nimium conturbet; quamvis etiam isto modo pestem intra paucas horas sanatam viderim, cujus exemplum videatur *lib. 4. histor. 40*. Verum circa hujus fumi usum quatuor notanda occurrunt. 1 Quod non alio quam optimo tabaco sit utendum, ex foliis satis maturis & minime putridis contortum. 2. Quod illi qui nimis siccos habent pulmones, eundem ferre nequeant, cum eosdem adhuc magis exsiccet. 3. Quod tabaco utentibus abstinendum sit ab aquis vitæ & spiritu vini, nam hæc simul non conveniunt, sed viscera debilitant, & imprimis pulmones nimia exsiccatione lædunt, atque sic aliquos, his simul uti consuetos, asthmate (ita Henrico Zasio & Joanni ab Hervelt evenit, quibus pulmones post mortem adeo exsiccati inventi sunt, ut amplius aperiri nequeunt, suos possessores suffocaverint) aliquos phthisi, (sic Isaaco a Langevelt, post venam in pulmone ruptam, ulcus, phthisis, ac denique mors successit) hac sola de causa interemptos vidimus. 4. Quod in usu hujus fumi unusquisque se ipsum noscere, atque etiam modum servare debeat: nam qui a tabaco facilius afficiuntur, seu alterantur, eo parcius uti debent: qui non facile afficiuntur, iis liberalior ejusdem usus concedi potest: utrisque tamen mediocritatis limites excedere nefas esto: quos limites quisque suo naturæ modulo meriti oportet.

V. Radicum helenii qualitates duplices sunt, occultæ & manifestæ. Ratione illarum, alexipharmacam vim habent, & secundum Dioscoridem, Plinium, Dodonæum, aliosque, omni veneno contrariæ sunt, ac venenatorum morsus sanant, imo & pesti quoque fortiter resistunt, ut testamur Crato, Augenius Svvencfeldius, Hollerius, Jacobus Horstius, Gabelchoverus, Joannes Vochs, Eustiachus Rudius, & plures alii. Ratione harum, calefaciunt, putredines tollunt, easque fieri impediunt, vermes, aliaque e putredine genita animantia e corpore expellunt, urinas movent, coctiones augent, crassos humores incidunt & attenuant, pectus expurgant. Ita ut non sine ratione primariis antidotis annumerari debeant. Memini doctissimum, & in praxi Medica versatissimum virum D. Schrevelium in Academia Lugduno-Batava Medicinæ Professore primarium, nobis quondam narrâsse, se in magna illa peste, quæ anno 1624. Hagam-Comitis afflixit, helenii radicibus conditis tam in se ipso, quam in aliis, omnium maxime ad præservationem usum fuisse, atque ex illarum usu se plus commodi percepisse, quam ex aliis antidotis omnibus. Loco helenii, Droëtus, *de peste, cap. 9*. comedendam exhibet radicem petasitidis derasam, & per noctem in vino albo, vel vino absinthite maceratam. Hollerius succum thapsi barbati cum vino expressum magni facit.

VI. Multi existimant tempore pestis utilem esse allii usum, eo quod Galenus, *12. Method.* allium vocaverit theriacam rusticorum; & Dioscorides dixerit, illud contra viperarum

& rabiosorum animalium morsus valere. Sed longe falluntur, quandoquidem id corporibus, imprimis biliosis, valde noxium existit, nam malos & putidos succos generat, cerebrum gravat, somnolentiam inducit, & æstuosos humores facit; ac proinde licet fortissimis quibusdam rusticis, gravibus laboribus assuetis, ciborum crudiorum & durorum concoctionem promovendo, conducat, aliis tamen, nec tantis laboribus, nec tam rudi diætæ assuetis, minime convenit, sed in iis noxios succos generat. Hinc etiam Galenus, *lib. 1. de differ. febr. cap. 3.* allium & cæpas inter cibos pravi succi numerat. Sic quoque Aëtius dicit, allium habere quippiam virosum & mali succi. Cum his etiam consentiunt Simeon Sethi, & Dodonæus, docentes allium nullum dare corpori nutrimentum, sed malum, æstuosum, & acrem succum seu sanguinem generare, ac proinde damnosum esse, imprimis biliosis & calidioribus naturis. Propterea Oribasius a continuo allii usu abstinere præcipit: & Valescus de Taranta, *lib. 7. Philon. pharmac. cap. 16.* dicit tempore pestis abstinendum esse ab alliis, porris, eruca, & pipere: *Nec audiendi sunt (inquit) allia commendantes, quoniam fumos generant, supercalefaciunt, ebullitionem augent, & sanguinem adurunt, unde mortiferi generantur abscessus.* Quam noxios & putridos succos generet allium, docuit Arnulphi Imperatoris mors, quem Crantzius, *lib. 3. Histor. Saxon. cap. 3.* narrat, ex allii frequentiore usu in tantam incidisse vermium multitudinem, ut nulla ope medica servari potuerit. Quam noxius etiam sit ipsius allii odor, liquet ex eo quod Bruyerinus, *lib. 9. de Re Cibar. cap. 12.* referat, Jacobum Foroliviensem Medicum, ab allii odore, tanquam a re pestilenti, lædi consuevisse. Ex eo etiam quod epilepticis ab eodem odore paroxismus epilepticus inducatur. Atque his de causis etiam plane rejiciendum est consilium Plateri, qui, *lib. 3.* ad curationem pestis exhibet unc. ij. decocti allii in hydromelite arati, quod potenter sudores & urinas elicere dicit. Sed urinam etiam ingentem ardorem, capitis gravitatem, soporem, bilis exæstuationem, & cordis anxietatem majorem, non induceret.

VII. ¹⁰⁰ Dioscorides, Avicenna, Rhazes, Crollius, aliique, scribunt urinam humanam præsentaneum antidotum esse contra plurima venena, viperarum morsibus auxiliari, & canis rabiosi morsum, virulentorumque animalium puncturas, coërcere ac retundere. Hinc multi concluderunt, eandem, si bibatur, plurimum valere adversus venenum pestilens. Sed non video, neque percipio, quam, vel qualem alexipharmacam seu præservativam qualitatem ex urina quispiam expiscari possit. Nam etsi aliquantum abstergat, sola tamen abstersio non sufficit ad præservationem. Etsi adversus morsus animalium venenatorum, & venena extrinsecus advenientia, foris tuto adhiberi possit, (quod videntur imprimis voluisse antedicti Medici) tamen bibita, aliove modo intus assumpta, nobis non modo non prodesse, sed multum potius nocere posse videtur; propterea quod Natura

¹⁰⁰ Deze paragraaf VII is na 1665 grondig herschreven en uitgebreid.

per urinarias vias sæpe noxios & corruptos humores urinis permistos expellat, ac proinde qui illas bibunt, easdem corruptiones, cum manifestissima noxa, sibi ipsis rursus ingerunt & infundunt. Attamen certum est illud remedii genus non esse plane novum, verum etiam a Galeno, *10. simpl. med. fac. cap. 15.* propositum, sed tamen minime laudatum; scribit enim, abominandum esse urinam degustare; interim tamen, cum Syria peste affligeretur, multos, qui urinam puerorum simul & virorum hausissent, se hinc servatos credidisse. Henricus Rantzovius, *lib. de tuenda sanitate*, pueri impuberis, vel propriam urinam epotam maximi facit: cum quo consentiunt Follinus, *lib. 2. amulet. cap. 9.* Georgius Magirus, *in libello Germanico de Peste*. Marsilius Ficinus, Philippus Ingarsias, Hollerius, & Massarias. Sed quid opus sordido hoc atque suspecto remedio uti, cum aliorum longe præstantiorum, certiorum, & gratiorum copia nobis abunde concessa sit? ¹⁰¹ Franciscus Joël, *tom. 5. lib. 1. sect. 3.* loco urinæ, admodum extollit urinæ sal, ex urina hominis sani coctione separatum, sed quia per coctionem omnes urinæ impuritates una cum serositate exhalare vix credibile est, propterea etiam hoc ipsum sal nobis manet suspectum remedium.

VIII. Maxime proficuus fuit istius cerevisiæ medicatæ usus. Vidimus hoc tempore multos, quibus, cum per aliquot dies illâ cerevisiâ usi fuissent, pustulæ, aliis pauciores, aliis plures, aliis infinitâ copiâ in cute per totum corpus eruperunt; quibus sanatis, postea optime valuerunt, neque plures pustulæ amplius eruperunt, quamvis ejusdem cerevisiæ usum continuarent. Imo vidimus aliquos in quibus (adjuvante forte maligna aëris constitutione) variolas produxit. ¹⁰² Medici Antvverpienses, *in Consil. pestis anni 1624.* cerevisiam medicatam hac formula præscribebant:

R/. Corticum aurantiorum sicc. lib. s.
herb. cadui bened. scabiosæ, scordii, ana M. j. absinthii M. s.
minutim conscissa indantur sacco, suspendendo in vase cerevisiæ melioris notæ.

IX. Vinum absinthites, cum cruditates absumat, superfluos & biliosos humores abstergat, coctiones adjuvet, obstructions tollat, urinas moveat & putredini resistat, ad præservationem non parum convenit. Imo præter alexipharmacam vini vim, ipsum quoque absinthium adversus venenum pestilens magnopere valere, scribunt, Tabernamontanus, Joannes Vochs de Colonia, Keglerus, Sibyllenus, Bartholomæus Hubnerus, & alii. Sed moderatus illius vini debet esse usus; nam observavimus nonnullos, qui illud aliquamdiu copiosius biberant, appetitum omnino prostravisse, & viribus tandem dejectis adeo debiles evasisse, ut non sine difficultate ad pristinum statum reduci potuerint, cujus rei causam alibi describemus.

X. ¹⁰³ Minderus, *de pest. cap. 20.*

¹⁰¹ 'Franciscus' tot einde VIII tœvœging uit 1687.

¹⁰² 'Medici' tot einde paragraaf tœvœging in tekst 1665.

¹⁰³ Hele paragraaf X toegevoegd in editie 1665.

scribit se tali vino medicato usum fuisse, pro suo ipsius primario præservativo remedio:

R/. *Absinthii vulgaris, M. j.s. scordii, cardui bened. ana M. j. dictamni Cretici, M. s. cortic. citri, unc. s. rad. pimpinellæ, unc. j.s. incidantur grosso modo, & in syndone fiat puppa, in vino suspendenda, de quo bibatur haustus post sumptum jentaculum.*

Medici Dordraceni in peste anni 1636. præscripserunt, in suo Consilio publico, hoc vinum medicatum præservans:

R/. *Summitatum absinthii, M. iiij. fol. scordii, M. ij. rad. enulæ campanæ, unc. iiij. corticum, & seminum citri ana unc. j. sem. carvi unc. j.s. injiciantur in vasculum continens vini albi lib. xxx. vel xxxv.*

Collegium Medicum Ultrajectinum, in peste anni 1655. in Consilio publico præscripsit hoc vinum medicatum præservans:

R/. *Radic. angelicæ, helenii, petasitidis, zedoariæ, ana unc. s. fol. cardui bened. absinthii., melissæ, ruthæ, scordii, ana drach. ij. granorum juniperi, unc. j. corticum citri unc. s. fiat sacculus, suspendendus, in vini albi lib. xij.*

XI. Myrrha in ore retenta & paulatim deglutita, valde laudabilis existimatur ad præservationem; cujus tamen usus, ob ingratitudinem, delicatulis, pueris, mulieribus, aliisque qui palatum magis quam sanitatem curant, displicet. Fallopius, *de bubon. peste. cap. 13.* refert illos qui tunc temporis inserviebant peste correptis, nulla alia re præservâsse sua corpora, quam usu zingiberis & zedoariæ, ea ore masticando; mane masticabant zingiber, postea bibebant vinum malvaticum, & tota die habebant zedoariam in ore mandendo. Droëtus, *Consil. de peste, cap. 10.* refert nonnullos hujusmodi homines se nulla alia re defendisse a peste, quam nuce juglande, quam ad ignem parum adurebant priusquam comederent. Joannes Schenckius, *lib. 9. Observat. Medic.* refert ex Antonio Maria Parolino, Medico Ferrariensi, duo remedia, quibus venefici quidam nebulones, qui contagio alios inficiebant, se præmuniebant, ne veneficia illis ipsis nocerent, Unum fuit hoc electuarium:

R/. *Imperatoria, carlinæ, gentianæ, dictamni albi, dictamni Cretici, baccarum lauri, ana part. æq. omnia subtiliter pulverisata misceantur*

cum Mellis despumati q.s. fiat electuarium.

Alterum fuit hoc unguentum:

R/. *Olei terebinthinæ, petrolei, de jasmino, lauri, pinguedinis taxi, ana unc v. ceræ novæ, olei commun. ana unc. iij. bulliant per horæ quadrantum, postea adjugantur, absinthii, chamedryos, salviæ, ruthæ, aneti, ana M. j. coquantur in B. & fiat unguentum, quo inungantur tempora, arteriæ manuum, & cordis regio.*

Alexis Pedemontanus scribit hunc pulverem in maxima quadam Angliæ peste, ab omnibus Medicis probatum esse, & omnes qui de eo quotidie mane aliquantum sumebant, præservatos fuisse:

R/. *Aloës hepaticæ, cinamomi electi, myrrhæ electæ, ana drach. iij. gariophyllorum, macis, ligni aloës, mastiches, boli Armenæ, ana unc. s. pulverisentur subtilissime.*

Dodonæus, *lib. 1. Prax. cap. 18.* hunc pulverem summopere commendat:

R/. *Radicum tormentillæ, carlinæ, zedoariæ, angelicæ, ana unc. s. herb. scordii, drach. iij. baccarum lauri, juniperi, ana drach. ij.s. cinnamomi, macis, croci, sem. acetosæ, ana drach. j. fiat pulvis, cui per minimas guttas instillandum aliquid aceti, atque ita ad usum servandus est.*

Untzerus scribit hunc pulverem annis 1607. & 1610. in gravissimis pestibus valde salutarem compertum fuisse:

R/. *Florum sulphuris ter sublimatorum, drach. ij.s. cornu cervi præparati drach. j.s. boli Armenæ præparatæ, terræ Lemniæ veræ, ana scrup. ij. myrrhæ electæ, drach. j. croci, scrup. j. sacchari fini, ad lubitum, fiat pulvis, dosis 2. aut 3. cuspides cultri mane jejuno stomacho.*

Gregorius Horstius, *Consil. de peste anni 1611.* hunc suum pulverem extollit:

R/. *Radic. dictamni, pimpinellæ, angelicæ, tormentillæ, ana unc. j. zedoariæ, corticum citri,*

*cornu cervi usti præparati, ana drach. vj.
sem. ruthæ, cardui bened. ana drach. ij.
myrrhæ, unc. s. terræ sigillatæ, unc. j. salis absinthii, drach. iij.
misce, fiat pulvis bezoarticus. Dosis sit a scrup. ij. ad scrup. iiij.*

¹⁰⁴ Cornelius Gemma, *de curat. bubon. pest.* scribit hanc compositionem pro summo secreto a Rege Hispaniæ haberi.

R/. *Myrrhæ selectæ, mastiches, boli arm. terræ sigill. ligni aloës, gariophyllorum, macis, croci, ana part. æq.
fiat pulvis. Dosis quotidie mane drachm. s. vel quantum vis.*

Crato hunc pulverem hoc modo immutat.

R/. *Myrrhæ, ligni aloës, terræ sigillatæ, boli arm. ana unc. s. macis, aceto præparati, croci, ana drach. ij.
fiat pulvis.*

XII. Pompejus devicto magno Rege Mithridate, dicitur in sanctuariis ejus invenisse hoc electuarium, propria Mithridatis manu descriptum, quod ille Rex confecerat ex duabus nucibus siccis, ficubus totidem, & ruthæ foliis viginti, simul tritis, addito salis grano: qui hoc jejunos sumeret, nullum venenum ei nociturum illa die, nec pestem incurrere posse. Hoc medicamentum Sirenus, Medicus Poëta, his versibus cecinit:

*Bis denum ruthæ folium, salis & breve granum,
Inglandesque duas, totidem cum corpore ficus.
Hæc oriente die, pauco conspersa Lyæo,
Sumebat, metuens dederat quæ pocula mater.*

¹⁰⁵ Nos, ut in meliorem formam compositio redigeretur, Forestum imitati, potius singula seorsim contudimus, ac postea miscuimus cum syrupi limonum, quantitate sufficiente. Nonnulli Medici huic composito adhuc varia alia admiscent, ut bolum Armenam, crocum, myrrham, cornu cervi, galangam, dictamnium, baccas lauri, &c. atq; ita quasi parvam theriacam componunt. Sic D. Stapedius olim pro sua familia hoc compositum præparabat:

R/. *Granorum juniperi, unc. vj. caricarum pinguium, xii. nucleorum nucum juglandium, unc. xiiij.
conservæ boraginis, buglossa, ana unc. ij. theriacæ veteris, Mithridatii, ana unc. iij.
radic. tormentillæ, gentianæ, pimpinellæ, anglicæ, zedoariæ, ana unc. j.
syrupi limonum q. s.
misce, fiat electuarium.*

¹⁰⁴ 'Cornelius' tot einde Aantekening XI niet in 1646.

¹⁰⁵ 'Nos' tot einde Aantekening nieuw in 1665.

Untzerus¹⁰⁶ aliud electuarium dianucum, hoc modo componit:

R/. Nucum jugland. excort. n°. vj. ficus pingues, n°. iv. fol. ruthæ drach. j.s.
 scordii drach. j. rad. angelicæ, tormentillæ, ana scrup. ij.
 dictamni, zedoariæ, ana drach. j.
 theriacæ Androm. drach. ij. myrrhæ, scrup. s. conservæ rosarum, aut acetosa unc. j.
 salis absinthii drach. j.
 Ex hisce contusis & optime mixtis, cum syrapi cardui ben. qs. fiat s. art. electuarium, dosis ad
 magnitudinem juglandis.

Arnoldus Weickardus aliud hoc modo describit.

R/. Nucleorum nucum jugland. excortic. unc. iiij. caricarum ping. n°. xx.
 rad. tormentillæ, pimpinellæ, zedoariæ, angelicæ, ana drach. ij.
 gentianæ, unc. ij. bac. lauri excort. unc. s. juniperi drach. ij.
 cort. cirti, galangæ, macis in aceto præparat. ana drach. j.s.
 summitat. absinthii, ruthæ, cardui bened. ana M. j.
 cornu cervi usti, boli arm. terræ sigillatæ, ana drach. ij.
 myrrhæ elect. drach. j. croci, scrup. ij.
 conserva florum boraginis, violarum, rosarum, ana drach. j.
 mellis vel sacchari clarificati lib. iiij.
 fiat s. art. electuarium, dosis magnitudo castaneæ, vel avellanæ.

Jacobus Sylvius, *lib. de peste*, aliud longe simplicius ex nucibus describit; quippe dicit omnes
 Monspeulanos opiatam conficere ex ficu integra per medium secta, dimidia nuce veteri in
 mediam ficum imposita, & quinque aut sex foliis ruthæ: idque eos totum tempore pestilenti
 singulis matutinis devorare, alios quidem crudum, alios ustulatum ex cuspide cultelli super
 ignitos carbones.

Franciscus Joël, *tom. 5. lib. 1. sect. 3.* hoc electuarium sic componit:

R/. Ficum ping. unc. iiij.
 nucleor. jugland. a pelliculis purgat. unc. ij.
 ruthæ viridis drach. j. scordii, cardui bened. ana unc. ij.
 aceti pauxillum,
 fiat s. art. electuarium.

XIII. Joannes Crato his duobus electuariis se bis in pestilentia præservatum fuisse refert,
 alternis diebus ad magnitudinem castaneæ de iis sumendo:

R/. Succi cydoniorum, unc. ij. conservæ boraginis, rosarum, ana unc. ij.s.
 mithridatii opt. unc. s. margaritarum dissolut. drach. j.
 hyacinthorum, specier. elect. de gemmis, liberantium,

¹⁰⁶ 'Untzerus' tot einde Aantekening nieuw in 1687

*coralli dissoluti, ana scrup. iiij.
extracti cardui benedicti, veronicæ, scabiosæ, scordii, ana drach. ij.
misceantur, & fiat electuarium.
Æstate dicit se plus conservæ rosarum & succi cydoniorum, & interdum aliquid conservæ nympheæ
adjecisse.*

Alterum electuarium tale est:

R/. *Maceris unc. j.
maceretur horis 24. in aceto vini fortissimo, vel succo limonum, deinde siccetur, & minutim incidatur,
addendo, theriacæ opt. unc. s. conservæ boraginis, unc. ij. corticum citri condit., unc. j.
sem. citri excortic. cardui bened. ana drach. j.s.
specierum liberantium, drach. j. xyloaloës, drach. s.
misce, fiat electuarium.*

Forestus hoc sequens electuarium laudat:

R/. *Conservæ acetosæ, unc. iiij. succi acetosæ condensati, unc. s.
succu ruthæ condensati, drach. j. pulveris scordii, drach. s.
theriacæ, drach. ij. sem. citri mundat., drach. iiij.
syrupi de limonibus q. s.
fiat electuarium. Dosis drach. ij. vel drach. iiij.*

Idem scribit, se ipsum hoc sequente electuario uti solere, mane Jejuno stomacho:

R/. *Confectionis Mithridaticæ de nucibus, unc. ij.
theriacæ antiquæ, Mithridatii Democ. ana drach. ij.
boli Armenæ veræ, terræ sigillatæ, ana scrup. j.s.
syrupi de limonibus, q. s.
fiat electuarium.*

Untzerus hoc sæpius expertum dicit.

R/. *Theriacæ antiquæ, conservæ rosarum, ana unc. j.
mithridatii, drach. s. elect. de ovo, drach. ij. flor sulphuris, drach. j.
camphoræ, drach. s. rad. zedoariæ, angelicæ, gentianæ, ana drach. s.
pimpinellæ, dictamni, tormentillæ, ana scrup. j.
fol. ruthæ, scordii, ana scrup. j.s. myrrhæ, scrup. j. croci gr. xij.
ossis de corde cervi, cinnamomi, ana drach. j.
coralli rubr. præp. succini, boli arm. ana scrup. ij.
specier. diamargarititi frig. diatrium santulorum, ana drach. s.
syr de acetositæ citri, q. s.
misce, fiat electuarium.*

XIV. Crato has tabellas Maximilio Secundo, Imperatori, olim præscripsit, quæ gratæ sunt, & omni

sexui, ætati, & tempori familiares esse possunt:

R/. *Bol. Arm. in aqua ascabiosæ lotæ, unc. s. margaritarum præparatarum, corall. præparat. ana scrup. iiij. sem. cardui bened. citri excortic. ana drach. s. hyacynthi præparati, scrup. ij. smaragdi præparati, specierum liberantium, terræ sigillatæ, cornu cervi præparati, ana drach. ij. folia auri n^o. xv. ambræ, gr. vj. sacchari, lib. s. dissolve in s. q. aquæ rosarum & cinnamomi, adittâ paucâ conservâ rosarum, fiat confectio in tabulis. Dosis drach. ij. vel unc. s. superbibendo haustum vini.*

¹⁰⁷ Minus operosum erit hoc.

R/. *Flavedinis cort. aurantior. rad. angelicæ, helenii, ana scrup. ij. s. specierum liberantium drach. j. zedoariæ, cinnamomi, macis, boli arm., sem. citri, ana drach. s. croci scrup. s. fiat pulvis, e quo cum sacchari in aqua cardui soluti unc. ij. s. fiant s. art. tabellæ.*

Alii cum extractis hujusmodi tabellas componunt:

R/. *Extracti angelicæ, rad. helenii, ana scrup. j. s. zedoariæ, scrup. j. olei corticum citri, gut. iiij. cinnamomi, gut. ij. florum sulphuris scrup. ij. croci opt. gr. vij. sacchari albi, aquâ rosarum dissoluti, q. s. fiant s. art. rotulæ.*

XV. Paræus in præservatione theriacam & mithridatium cæteris cardiacis omnibus præponit, sumendo calidis tempestatibus ad theriacæ *unc. s. conservæ rosarum, vel buglossæ, vel violarum unc. j. s. boli Armenæ, drach. iiij. misceantur.* ¹⁰⁸ Alii admodum extollunt hoc antidotum, quod in Sudore Anglico plurimos præservasse dicitur:

R/. *Menthæ crispæ, absinthii, chelidonæ majoris, ruthæ, omnium recentium, ana M. j. ex his exprimatur succus: cui adde, radic. gentianæ, angelicæ, tormentillæ, helenii, leviter contusarum, ana unc. s. vini albi, lib. s. digerantur in vitro bene clauso horis 24. postea admisceatur spiritus vini lib. s. & stent simul per tres quatuorve dies, postea simul exprimantur, eaque expressio in vitro clauso*

¹⁰⁷ 'Minus' tot einde XIV alleen in 1687.

¹⁰⁸ 'Alii' tot einde Aantekening XV niet in 1646.

servetur, Dosis ad præservationem cochleara duo, singulis matutinis: ad curationem cochlearia tria, cum provocatione sudoris.

XVI. Joannes Hartmannus, in *Praxi Chymiatrica*, tanquam singulare præservativum, commendat hoc sequens:

R/. *Spiritus salis dulcorati q. v. sacchari candi albi pulverisati q. s.
saccharum imbibatur cum prædicto spiritu ad formam electuarii, cujus dosis omni mane drach. j.*

Hoc omnem putredinem arcet, & viscera in optima conservat constitutione. Dulcificatur spiritus salis hoc modo: Spiritus salis cum spiritus vini æquali parte miscetur, & simul ter quaterve distillantur, atque ita uniuntur, inseparabiliter, & dulcescunt.

XVII. Acetum maximæ virtutis est adversus plurima venena, idemque etiam omnes Medici jam a multis seculis experiëntiâ comperti sunt fortiter resistere pestilenti malignitati, nec quempiam fere Practicum invenias, qui ejus alexipharmacam vim non cognoscat, & aceti usum, tam in præservatione, quam in curatione pestis, summis laudibus non extollat. Rhazes, *lib. de pest. cap. 5.* nec non *4. de Re Medica, cap. 25.* acetum tanti facit, ut illud omnibus cibis & potibus, multisque medicamentis admiscere, eodemque etiam domus conspergere, & aërem corrigere jusserit. Nos in hac peste vidimus multos pauperes, qui quotidie mane aceti vini cochleare unum aut alterum bibebant, melius fuisse præservatos, quam multos alios qui pretiosissimis antidotis utebantur. Ut aceti alexipharmaca vis augeatur & potentior fiat, Medici varia simplicia, antidotali vi prædita, in illo quandoque macerare solent, quod tunc appellant *acetum bezoarticum seu theriacale*, cujus variæ extant compositiones apud Medicos, & fere quilibet illud componit suo modo: nos nostram compositionem, quam in hac peste admodum efficacem esse usu comperti sumus, in textu describimus. Sennertus, *lib. 4. de feb. cap. 5.* duas tresve alias aceti bezoartici formulas proponit. Untzerus hoc acetum bezoarticum extollit:

R/. *Rad. petasitidis, helenii, pimpinellæ, angelicæ, ana drach. vj.
baccarum juniperi, unc. j.s. corticum citri sicc. unc. j. cymarum ruthæ, dr. v.
herb. scordii, valerianæ, scabiosæ, cardui bened. ana M. j.
flor. rosarum, calendulæ, anthos, ana p. j. camphoræ, scrup. ij.
croci, drach. j. incisa & contusa infundantur in aceti gariophyl. hortensis, lib. iij.
Vas bene clausum quotidie agitetur.
Dosis duo vel tria cochlearia.*

Notandum tamen ab aceti usu arcendos

esse tussiculosos, asthmaticos, calculosos aliisve pectoris, renum, aut vesicæ morbis infestatos. De aceti viribus videantur quædam supra, *hujus libri cap. 5. annot. 7. & lib. 3. cap. 5. annot. 18. & 19.*¹⁰⁹ Has præstantissimas aceti, aliorumque multorum acidorum (ut olei vitrioli, sulphuris, aluminis, succi citri, &c.) vires tam ad præservationem, quam ad curationem in peste, hactenus sola docuit experientia. Verum hoc nostro seculo, quo quælibet abstrusa eruuntur, etiam hujus rei causa aliqua perceptibilis inveniri cœpta est. Solent acida modice sanguini admista laudabilem ejus consistentiam in justa mediocritate conservare, & prohibere quo minus a sale volatili (quod tempore pestis admodum acre & copiosissimum aëri immiscetur) cum aëre identidem per inspirationem introducto, nimis tenuis fluidusque fiat; quæ ejus vitia in pestiferis causa sunt, quod, præter alia gravissima symptomata, nonnunquam perniciosæ hæmorrhagiæ contingant, quæ raro sisti possunt, & ægros plerumque ad exitium deducunt. Eum in finem, ut scilicet sanguinis consistentia in justa mediocritate conservetur, etiam in nostro corpore acidi humores generantur, tam in liene, quam in pancreate, qui læviter coagulando aliqualem crassitiem in sanguine conservant, eumque refrigeratum nonnihil coagulari faciunt. Verum si illi subacidi humores peccent in quantitate, aut qualicunque prava qualitate, tunc sanguinem aut nimis multum, aut nimis parum coagulando, a justa consistentia dejiciunt, variorumque morborum causæ fiunt. Hæc vera esse docuerunt ingeniosa quædam hodiernorum Medicorum experimenta. Quippe si sal volatile sanguini admisceatur, sanguis fluidus permanet, & refrigeratus non coagulatur: si vero acetum, vel aliud aliquod acidum affundatur, mox coagulatur; & quo magis excellit acidi adjecti aciditas, tanto major sit coagulatio. Præterea, acida, præter coagulandi vim, etiam effervescentiam aliquam in sanguine & humoribus excitant, qua serosi attenuati humores, una cum salsis volatilibus particulis, sudoris forma per poros foras propelluntur. Sic fit quod in peste, in qua salsæ istæ volatiles particulæ valde acres & malignæ sunt, multum discutiantur, & sanguis ab istius noxii salis volatilidis admixtione multum liberatus, rursus nonnihil incrassetur, & ad pristinam constitutionem redeat. Quemadmodum acida intus assumpta, ita etiam foris naribus admota & odorata sanguinem aliquo modo leviter coagulando in justa consistentia conservant, atque etiam salis acris volatilidis cum aëre inspirati volatilitatem compescunt. Alexander Massaria, *lib. de peste 2.* scribit in crudelissima peste sui temporis, loco aceti, multos mirum in modum celebrasse acetosam, atque illius maxime succum expressum, sive per se, sive cum aliis medicamentis sumptum; ita ut in maxima illa peste huic uni medicamento salutem referrent acceptam Gordonius, *de febr. partic. 1. cap. 10.* omnia acida, idque non sine ratione, laudat, cum insignis aciditas, cuicunque subjecto insit, præservatione & curatione pestis admodum excellens sit: *Omnia*

¹⁰⁹ 'Has' tot einde XVII nieuw in 1687.

acetosa, inquit, competunt, sicut est lac acetosum, herba acetosa, & mala granata acida, & succus uvæ acerbæ, & acetositas citri & limonum, & citranguli, & acetum.

XVIII. ¹¹⁰ Salem esse antidotum præstantissimum tam ad præservationem, quam ad curationem, scribit Augenius, *lib. 9. Epist.* cum quo consentit Joubertus, *Tract. de peste, cap. 13.* Refert Joannes Wittichius, *in Halilog.* incolas Miletæ insulæ quotidie ad præservationem a peste parum salis usurpare solere, dicentes hoc esse efficacissimum remedium removendi a se pestiferum contagium. Fidejustus Reineccerus, *lib. 6. thes. Chym.* asserit, sal commune in aqua haustum, præservare a lue pestifera. Brudus Lusitanus, *lib. 3. de vict. rat. in febr. cap. 19. & 20.* pluribus docet, sal esse efficacissimum præservativum ac curativum in peste, & refert Chirurgum quendam in Anglia solitum esse piscibus salitis laborantes feliciter nutrire. Vincentius, *in Spect. Alch. cap. 18.* sale trito cum aceto utitur. Sic etiam in nostra peste multi eorum qui aceto utebantur, pauca grana salis ei injiciebant. Chymici spiritum salis in frequenti habent usu, ejusque aliquot guttas cum haustu alicujus liquoris exhibent matutino tempore: vel illum dulcificatum cum saccharo miscent, ut dictum præcedente annotatione 16.

XIX. Paracelsus, *lib. de peste ad Sterzingenses, cap. 2.* inquit: *Præservativum optimum & compendiosissimum est, senis singulis diebus potionis nostræ, drach. j. cum vino, aut similibus, calide bibere, & in lecto strenue sudare. Hæc potio præservat sex diebus.* Hujus potionis descriptionem vide *lib. 3. cap. 5. annot. 18.* Verum cum sudorifera semel in septimana assumpta, noxia quidem inquinamenta forte in corpus recepta, foras expellant, sed intermediis diebus corpus non satis defendant, minus tuto nobis præservari videntur illi qui his utuntur, quam alii qui quotidie antidota sumunt: nam unico & singulis momentis aliquod fortius pestilens venenum corpus subire, pestem inferre, & hominem occidere potest. Propterea in hac peste, tanquam utilius commendavimus, antidotis potius quotidianis corpora adversus hujus tyranni insultus præmunire, quam latentes ejus exploratores carius per sudorifera expellere.

CAPVT XI. De Antidotis Externis.

MEDicamenta externa quibus corpora adversus venenum pestilens præmuniuntur, duplicia sunt. Alia quæ foris appensa solâ occultâ qualitate prodesse creduntur, & Medicis *Amuleta* vocantur: alia quæ occulta quidem qualitate veneno pestilenti resistunt, sed simul etiam manifesta qualitate corroborant principalia viscera, aërem

¹¹⁰ Hele paragraaf voor het eerst in uitgave 1665.

corpus ingredientem emendant ac purificant, putredines arcent, omnesque corruptiones impediunt. *Priora* sunt vel venenata seu venena per se, vel non venenata. Nos venenata (1.) tanquam summe noxia, plane rejecimus. Non venenata vel sunt superstitiosa & fictitia, (2.) vel naturalia. Illa, tanquam deliramenta & meras fallacias, non minus quam venenata amuleta, in totum repudiavimus: neque hæc (3.) quoque magni fecimus, quia succinum, ebur, & similia gestata, parum aut nihil profuisse animadvertimus; & quæ forsitan prodesse poterant, eorum nobis deerat copia, qualia sunt lapis hyacinthus, (4.) smaragdus, &c. *Posteriora*, multa variaque sunt: nos tamen paucioribus tantum usi sumus, quibus cor & cerebrum roborari, & aëris circumstantis ac corpora subeuntis impuritates corrigi possent. Æstate & calidis temporibus, multis corticem citri extractâ per parvum foramen medullâ cavum, aut pomum eburneum vel argenteum cavum, ac multis foraminibus undequaque pertusum, cui parva spongia aceto (5.) theriacali madefacta erat imposita, naribus obijciendum dedimus, quam spongiam interdum quoque imbuimus hac mixtura:

R/. *Aceti theriacalis, vini Rhenani odoriferi, aquæ rosarum, ana unc. j. camphoræ scrup. j. vel scrup. j.s. misceantur.*

Cum eadem mixtura nonnulli ditiores manus & faciem lavabant. Pauperibus solius aceti odorem commendavimus. Tempore hyberno vel subfrigido, multis succini vel ruthæ oleum distillatum, vel theriacæ pauxillum naribus illinendum, dedimus. Curiosioribus interdum tale unguentum (6.) præscripsimus, quo nares, tempora, regionem cordis, & pulsus manuum quotidie mane inungebant:

R/. *Theriacæ Andromachi, drach. j. camphoræ, gr. ix. olei nucis moscatæ expressi, olei scorpionum, axungiae serpentum, ana scrup. ij. olei succini, ol. rutacei distillati, ana scrup. s. olei cinnamomi, gariophyllorum, ana gut. j. olei cortic. citri, gutt v. misceantur.*

Maximopere autem improbavimus epithemata humida, ex simplicibus

in aqua vel vino decoctis, vel ex aquis stillatitiis mistis confecta, & cordis regioni imposita: nec non poma illa odorifera factitia, quæ *poma ambræ* vulgo vocantur (qualia delicatuli naribus obtrudere solent) omniaque alia suaveolentia balsama, præsertim illa quæ moschum & zibethum redolebant: subgraves odores magis laudavimus, propter rationes antea *cap. 5.* allatas. Pluribus externis antidotis in hac peste usi non sumus, cum hæc pauca sufficere, & plurima alia inutilia esse, nobis viderentur.

ANNOTATIONES.

I. AMuleta venenata plurima sunt, e quibus alii hæc, alii illa summis laudibus ad cælum usque extollunt, eaque, tanquam e Deorum scriniis deprompta, commendant. Nonnulli araneum magnum, vivum includunt duobus corticibus nucis juglandis, quibus filo colligatis, illum de collo suspendunt. Alii bufonem exsiccatum vel combustum & in cineres redactum, ac in sacculo ligatum, eodem modo gestant. Alii corticem nucis avellanæ, nucleo per exiguum foramen extracto, replent argento vivo, cerâ obstruunt, & cum filo sericeo rubro carmosino, e collo propendent, idque Droëtus, *de pest. cap. 8.* summopere laudat: cum quo consentiunt Tabernamontanus, Joannes Beguinus, Poppius, Martinus Pansa, Goclenius, & Joubertus: imo Marsilius Ficinus illud mire juvare, exemplis adhibitis probare nititur. Alii penna scriptoria mercurio vivo replete, & cerâ sigillari obstructa, eodem modo utuntur. Plurimi vero laminam ex arsenico crystallino nudam supra cordis regionem gestare jubent, quo remedio etiam Adrianum VI. Pontificem, usum fuisse scribunt, putantes forte auctoritatem vel eminentiam Sedis Pontificalis aliquid conferre ad majorem remedii excellentiam. Mercurialis, ut isti amuleto majores vires addat, aliis admistis, hujusmodi pastam componit:

R/. *Arsenici crystallini, unc. ij. dictamni albi, croci, ana drach. ij. camphoræ, euphorbii, ana drach. j. Ex his pulverisatis cum mucilagine ex aqua rosacea & gummi Arabico facta, fiat pasta, e qua conficiantur rotulæ majusculæ, quæ exsiccatæ gestentur supra cor.*

Alii maximi faciunt placentulas ex arsenici crystallini part. ij. rubei part. j. (nonnulli sumunt cujusque partes æquales) cum albumine ovi, vel mucilagine tragacanthæ confectas, & tenui serico investitas. Quibus placentulis, in servandis sanis, multi Medici Itali nihil illustrius a Deo immortalis hominibus concessum esse tradunt, vocantque divinum inventum Dei:

imo non pudet multos etiam juramento asserere, neminem peste infectum fuisse, qui illas gestaverit; (quod, inter alios, quoque testari non erubescit Monavius, Medicus Cæsareus, *epist. a Scholtio collect. 225. & 227.*) cum tamen nos in hac peste innumeros, qui illas curiosissime gestabant, contagionis labe infectos & mortuos fuisse, noverimus. Harum ex arsenico placentularum fastosum encomium describunt, Georgius Agricola, Montuus, Fallopius, Joannes Pistorius, Ludovicus Mercatus, Lacuna, Saracenus, Petrus Monavius, Joannes Bickerus, Vidus Vidius, Joannes Baptista Theodosius, Crollius, David Herlicius, Petrus Pavv, Quercetanus, Follinus, Hildanus, aliique plurimi: imo Joannes Rhenanus, qui omnium perfectissimum amuletum dare voluit, hoc sequens non solum ad pestilens contagium, sed etiam ad alias malignas cœlestes impressiones avertendas, summopere commendat:

R/. *Pulveris bufonum exsiccatorum. unc. ij. arsenici cristallini, citrini, ana unc. s. mercurii sublimati, farinæ tritici, radicum dictamni, vel tormentillæ, ana drach. iij. croci hyacinthi, smaragdi, ana scrup. j. Pulverisentur subtilissime, ac cum mucagine tragacanthæ, aquâ rosaceâ extractâ, fiat massa, e qua formentur pastilli, de collo suspendendi.*

Ut huic compositioni adversus cœlestes impressiones major efficacia adsit, jubet ex tenui chalybis lamina formari capsulas cordis figuram referentes, ut istius massæ drach. j.s. recipere possint: in istis capsulis, ubi Luna caput Draconis attigerit, insculpere jubet signum serpentis instar cochleæ sese in gyrum volventis: in altera parte, Luna in Scorpione existente, formam scorpionis insculpit, & statim, Luna in eodem signo adhuc existente, capsulam illam replet massâ prædictâ, eamque siccitam cordis regioni applicat. Profecto non piget tantum, verum etiam pudet, tot doctissimorum virorum somnia hîc in medium proferre, qui omnia venena & venenata tempore pestilenti fugere jubentes, ipsamet omnium pessima venena circumferre jubent ad præservationem, haud secus ac si ex deleteriis venenis, cordi calorque nativo infensissimis, aliquid boni sperandum sit, aut magnetica qualitas iis insit, qua alia venena ad se trahant, nec suas malignissimas qualitates corporibus communicent. Mirari sane licet, quomodo tot præclarissimi Medici & inter alios jam nuper etiam Carolus de la Font, *dissert. 1. de Peste, cap. 10.* eo non tantum seducti fuerint, sed jam tot seculis isti errori pertinaciter inhæserint, ut venenata illa amuleta homines a pestilenti veneno præservare posse crediderint. Non sine ratione istius opinionis sectatoribus se opponunt, Hercules Saxonia, Erastus, Augenius, Hennemannus Reysing, Martinus Mollerus, Gregorius Horstius, Laurentius Heylandus, Gerardus Columba, aliique plures, qui omnes venena hæc nostræ naturæ esse

adversissima, eaque non tantum non a peste præservare, sed maximum damnum inferre posse, docent. Verum ut ipsius rei veritatem clarius perscrutemur, audiendum etiam qua ratione venenata hæc, & pleraque ex arsenico confecta amuleta, prodesse putentur. Jordanus, Antonius Portus, Petrus Salius, aliique, discedunt in Paracelsi sententiam, qui illa prodesse statuit a veneni similitudine, cujus ratione illa internum pestilens venenum ad se trahunt & dissipant. Alii exsiccative qualitate illa conducere, & humores pravy ac venenatos siccando absumere credunt. Alii, cum Simone Simoneo, illa venenum pestilens occulta qualitate extinguere tradunt. Alii, cum Theodosio, putant, per talia amuleta cor venenis assuefieri, atque ob illam consuetudinem a veneno pestilenti minus lædi posse. Alii, cum Joanne Heurnio, existimant illa hac ratione prodesse quod cor veneni qualitatem persentiscens, sese contrahat, ac proinde ejus systole fortior fiat diastole, atque eo modo validius a se expellat quam attrahat. Alii simpliciter experientiæ hac in parte credendum esse arbitrantur, quæ jam a longo tempore docuit, hujusmodi amuleta conducere ad præservationem.¹¹¹ Thomas Willis, *lib. de febr. cap. 13.* præter experientiam, etiam manifestam rationem, ipsa subtilitate subtiliorem hujus rei tradere volens, ita scribit. *Amuleta venenata in hoc casu prodesse, præter Medicorum observationes, hæc ratio nonnihil suadere videtur. Effluvia, seu corpuscula atmoidea, e corporibus, modo his emergentia, modo super illis residentia, per totam aëris regionem circumvolitant. Hæc cum diversimode sint figurata, eorum alia cum aliis optime cohærent, sin vero in quædam alius formæ impingant, eadem oppugnant & evertunt: hinc pestilentis miasmatis particulæ, quæ spiritibus nostris adversantur, cum istis veneni corpusculis juxta positis, optime conveniunt iisque prompte affiguntur. Quare hoc faciunt amuleta e veneno conflata, scilicet pestilentia semina nobis occurrentia, propter similitudinem partium in se excipiunt; etiam a corpore nostro eadem in amplexus suos alliciendo, infectos quodammodo a malignitate liberant.*

Nos ad omnes has plurimum discrepantes sententias breviter respondemus, nullam earum valere ad dictæ opinionis confirmationem. Nam si amuleti venenum ratione similitudinis ab interioribus partibus ad se foras trahat venenum pestilens, quare non venenum pestilens ob eandem similitudinem introrsum ad cor trahit venenositatem amuleti, præsertim in peste correptis, in quibus pestilens venenum longe efficacius est altero? Si venenata amuleta conducant exsiccatione, tunc araneus, Mercurius vivus, bufo, & similia, nihil saltem proderunt: ad hæc, tunc alia quælibet calida & multum exsiccantia eatenus conducerent, quod tamen negat experientia. Si occulta qualitate extinguant venenum pestilens, quare non æque naribus admoventur; quam pectori? quare non iisdem etiam suffiuntur domus ad aëris correctionem? quare talia per os non exhibentur? Si cor hoc modo venenis assuefiat, ita ut

¹¹¹ Van 'Thomas' tot 'Nos ad omnes' pas in uitgave 1665.

postea a veneno pestilenti minus lædi possit; quare ipsum cor, antequam illam consuetudinem contraxerit, ab amuleti veneno non exstinguitur? Si cor veneni malignitatem sentiens, se contrahat, & majorem systolem quam diastolem faciat, an-non illa operatio satis ostendit, venenatum amuletum cordi esse inimicissimum, & paulatim temporis tractu magnam noxam ipsi inde exspectandam esse? Si effluvia atmoidea e corporibus exeuntia aliis corporibus similiter figuratis adhæreant, ab iisque excipiantur, quare amuletorum venenatorum effluvia nō adhærent partibus corporis veneno pestilenti infectis, ab iisque excipiuntur? quare harum effluvia potius excipiuntur ab amuletis, quam amuletorum ab his, cum utrinque sit par ratio? Damnanda igitur sunt venenata illa arsenicalia amuleta, stulto encomio a multis imprudenter decantata; nec minus reiiciendum cœcum eorum consilium, qui oleum & balsamum arsenici admiscere suadent cataplasmatibus & emplastris buboni ac carbunculo adhibendis, quasi venenum pestilens sic melius per horum venenositatem foras attraheretur, nugæ sunt, & damnosæ fallaciæ, ab imperita speculatione sine fundamento procedentes. Hic nihil etiam ad rem facit quorundam effugium, discentium, etsi arsenicalia amuleta damnum aliquod inferre posse videantur, nihil tamen mali expectandum esse a Mercurio vivo, araneis, & bufonibus, utpote quæ nullam adurentem qualitatem habent. Dico, nihil etiam boni ab his exspectari, sed multa mala metui posse. Nam hydrargyrum non convenit, quia frigidum existens, poros condensando, fuliginum putridarum exhalationem prohibet, quibus in corde accensis excitatur febris, ipsumque cor debilitatur, atque sic minus resistit futuro imminenti veneno. Ab araneis magnum periculum impendere, docet illud quod de araneis in Vasconia refert Scaliger, *Exercit. 186.* qui calcati per calceorum soleas transmittunt venenum. Quanto facilius ergo per crepaturam nucis illud cordi propinquo communicabunt? Adde, quod tanta venenositate præditi sint, ut Nicolaus Florentinus, *Sermon. 4. tract. 4. cap. 23.* referat, a fumo aranei combusti quendam Leobardum Florentiæ pene occisum fuisse; ibidemque Florentiæ Cœnobium Monachorum veneno infectum esse, quod araneus niger in ollam decidisset dum juscula coquerentur: & Mercurialis tradat, in Monasterio Eremitanorum multos Monachos peremptos fuisse potu vini in quo araneus extinctus fuerat. Bufones quoque suspectos & metuendos esse, ob magnam virulentiam, liquet ex historiis variorum. Antonius Mizaldus, *memorab. cent. 1. aphor. 1. & in Hort. Medic.* nec non Paræus, *de venen. cap. 24.* referunt exempla eorum, qui gustatis tantum herbis a bufone contactis, extincti sunt. Bufones anhelitu alios lædere, auctor est Aëtius, *tetrab. 4. serm. 1. cap. 63.* Cannam, cum cujus inferiore parte rubeta transfixa fuerat, superiore parte manibus arreptam, quendam veneno infecisse, scribit Ferdinandus Ponzettus, *de Venen. lib. 3. cap. 12.* & simile quoque refert Ardoynus,

lib. 4. de Venen. cap. 7. Si venenum bufonis per baculum usque ad manum transmitti possit, quanto magis, si bufo cordis regioni admoveatur, eidem etiam communicabitur? Ex quibus satis manifestum est, nullis solidis & veris, imo ne quidem verisimilibus rationibus confirmari posse, amuleta venenata ullo modo conducere ad præservationem a peste, & absque periculo gestari posse. Atque etiam irridendum esse experimentum illud quod de bufone scribit Wilhelmus ten Rhyne, *in suis meditat. ad textum 24. Hippocratis de veteri Medicina*, ubi sic inquit: *Memini me Franequera tempore pestis bufonem fere per semestre spatium in perâ gestâsse, quem dum fortuito in cubiculo deposuissem, exhorruit ad hujus visum hospita mea, existimans eum vivere, ita enim intumuerat ante exsiccatus, tum ominabar eum mihi fuisse non in salubre remedium, quod venenum absorpserat.* Quasi vero exsiccatus bufo solum venenum pestilens ab illo absorpsisset, & non potius a vaporibus e corpore ejus continue exeuntibus adeo intumuisset. Quantum ad experientiam, cui hac in parte fidem adhibendam esse arbitrantur, profecto illa ad defensionem dictæ opinionis nihil facit, sed e contra illam omnino evertit. *Primo* enim illos qui ista amuleta gestant, ab iis præservari, certo dici nequit, quia multi eorum per se, seu ratione nativi temperamenti non habent aptam dispositionem ad pestem, atque etiam non inficerentur, licet illa amuleta non gestarent. *Secundo*, cum plurimi eorum, qui amuleta ista de collo pendula ferunt, iis non satis confidant, quotidie variis utuntur antidotis internis, quibus illorum præservatio potius quam amuleti adscribenda est. *Tertio*, quia non tantum in hac nostra lue, verum etiam in aliis pestibus, sæpe visum fuit amuleta hæc nihil profuisse. Sic testantur, Cornelius Gemma, *de curat. bubon. pest.* & Hercules Saxonia, *lib. de plica, cap. 52.* se certo scire, cum in pestilentia Patavina, anno 1576. Hieronymus Capivaccius multis hæc adhibuisset, nihil egregii præstitisse. Nos in nostra peste vidimus indiscriminatim æque mortuos fuisse illos qui ista gestabant, atque alios qui illa contemnebant. *Quarto*, quia non tantum illa non conducere, verum lethales noxas a venenatis amuleti multoties induci, docet usus, idque plurimorum testimoniis constat. Sic Crato, *epist. 168. ad Monavium*, inquit: *Vera tibi narro, N. ex gestatione arsenicalis sacculi adeo debilitatum, & in pectore exulceratum fuisse ut cum magna indignatione sacculum abjecerit.* Ita quoque Massaria, *lib. 2. de peste*, refert quendam Jurisconsultum, tempore pestis sacculum ex arsenico gestantem, cum aliquando concitatore motu incaluisset circa cordis regionem, incidisse in febrem vehementem ac periculosissimam, a qua cum magna difficultate servatus fuit. Sic etiam Franciscus Alphanus, Medicus Salernensis, testatur juvenem quendam amuleto ex arsenico munitum, in sphæristerio pilæ lusu defatigatum corruisse, & confestim occubuisse. Alia varia incommoda a venenatorum amuletorum gestatione inducta, se quoque vidisse testatur Zacutus Lusitanus,

lib. 3. Prax. observ. 45. & Histor. Medic. lib. 2. hist. 89. His accedat quoque testimonium nostrum, qui in hac peste infelices successus horum amuletorum (quæ ex arsenico parata Gerardus Busæus Pharmacopœrus, & Adolphus Fildar Chirurgus, quibuscunque satis magno pretio divendebant) non semel observavimus: quippe in aliquibus ab eorum contactu pustulas nigras dolorificas in pectore excitatas, & quasi cauterio potentiali inustas (quæ non erant a veneno pestilenti foras attracto, ut illi venditores populo persuadebant, sed a corrorente ac caustica arsenici qualitate) fuisse: in nonnullis illa tantam cordis angustiam & debilitatem induxisse vidimus, ac si venenum per os assumptum fuisset, (inter varios conspectos tales casus, hujus rei duas annotavimus historias libro quarto, historia 44. & 99.) a quibus malis ægri assumptione antidoti, & amuleti abjectione rursus liberati sunt. Cum itaque neque ratio, neque experientia prædictæ opinioni ullo modo faveat, sed utraque damnosum usum venenatorum amuletorum demonstret, explodenda jam tandem erunt tot seculis receptissima quidem, sed maxime fallacia, periculosa, & noxia illa venenata amuleta, atque alia potius alexiteria certiora, non suspecta, sed longo usu probata, in usum vocanda erunt.

II. Multa inania amuleta timor, multa fallacia & superstitiosa excogitavit avaritia. Illa maxime a Medicis timidis inventa sunt, ut hominibus inservirent consolationi, dum ipsi auxiliores fugitivi essent. Hæc ab avaris quibusdam Medicis & circulatoribus eum in finem maxime concinnata sunt, ut si non venenum pestilens, saltem oculorum nummos evacuant, quorum talibus major solet esse cura, quam sanitatis aliorum. *Priores*, ut auxilii vanitas magis lateret, amuleta sua investierunt aliqua sucata verisimili ratione, imprimis ab astrorum influxibus desumpta, atque in eum finem iis sigilla, figuras, & certa signa insculperunt, cum sidera hoc illo modo simul miscentur. Tale est Xenexon Paracelsi, quod ab una parte serpentem in gyrum convolutum, ab altera scorpionem certo quodam tempore insculptum habet: Tale est etiam sigillum id Regum Persarum, (huic in lapide hæmatite insculptus erat homo, genibus flexis, cinctus serpente, ita ut dextra manu caput, sinistra caudam, teneret) cujus meminerunt Petrus Aponensis & Hollerius *lib. de Pest.* & innumera alia, astrologica aliqua verisimilitudine exornata amuleta. *Posteriores*, ut dolum occultarent, alii gestanda nomina ineffabilia, & scripta meris stipata vanitatibus, verbis quoque non significativis polluta, proposuerunt, quibus interdum versiculum aliquem ex Sacris Literis adjunxerunt. Alii radices aut herbas ignotas, lapides, animalium longe petitorum particulas, aliaque nonnulla (quæ ex Syria, Ægypto, vel a monte Olivarum, aut a Pirenæi montis cacumine, aliove longinquo & incognito loco deportata esse ferunt) summis ac divinis laudibus extulerunt. Alii figuras, lineas, characteres, verba, numerorum typos, aliaque, sub

Pythagoræ, Salomonis, alteriusve nomine commendârunt. Huic posteriorum ordini non male etiam annumerari possunt multi avari Sacrificuli & Monachi, male religiosi appellati, qui argenteo magis quam sprituâli lucro inhiantes, passim scedulas benedictas, imagines, Sanctorum reliquias, aliaque similia hominibus, turpi superstitione effascinati, ex collo suspenderunt. Verum omnia hæc media infida sunt, nugacia, illicita, ac penitus abominanda, quæ hominum mentes a divina confidentia ad res inanes ac frivolas divertunt. Quid de talibus, aliisque multis venenatis, aut inanibus amuletis judicandum sit, admodum dilucide explicat Thomas Erastus, *in disputationum libro, disputatione 22.*

III. Amuleta naturalia, quamvis plurima exiguas vires emittant, vel saltem non tantas habeant, quantas varii illis adscribunt, quia tamen ratio docet illas aliquo modo prodesse, nec unquam nocere posse, præter naturales suas quas habent vires, eatenus quoque utilia sunt, quod multis animositatem, spem, & aliqualem fiduciam persuadeant, metumque ac terrorem, in pestilenti constitutione maxime noxium auferant.¹¹² Quale hoc modo subinde concinnavimus:

R/. Rad. angelicæ drach. ij. ostrutii, zedoariæ, helenii, ana drach. j.
pæoniæ maris drach. js. succini flavi drach. iij.s.
foliorum lauri drach. j.
subtiliter pulverisata misceantur cum mucagine tragacanthæ in aqua rosarum extracta, fiatque massa, e qua formentur pastilli magnitudinis daleri imperialis, qui exsiccati de collo suspendantur.

¹¹³ Arnoldus Weickardus, hoc sequens præscribit.

R/. Rad. angelicæ, zedoariæ, helenii, dictamni, ana drach. j.s. castorei drach. j.
camphoræ, scrup. j. croci, scrup. s. thuris, drach. j.
theriacæ Androm. unc. ij.s. olei succini, gut. iij. juniperi, gut. ij.
cum mucagine stragacanthæ in aceto rutaceo facta, fiat massa, seu placentula, serico includenda, & de collo suspendenda.

Gregorius Horstius, *lib. 2. part. 2. observ. 28.* & Jo. Capellanus, Regis Francisci Medicus, *Consil. de peste*, hoc sequens simili modo componunt, quod tamen ob suaveolentiam (quam noxiam esse, *præcedente cap. 5. in ipso text. & annot. 9.* docuimus) minus nobis probatur:

R/. Benzoini, storacis calam., ana unc. js. ladani bene olentis unc. iij.
cortic. citri drach. ij. scrup. ij.
santali citrine, majoranæ,

¹¹² Van 'Quale' tot einde III Aantekening niet in 1646.

¹¹³ van 'Arnoldus' tot 'Gregorius H' nog niet in 1665.

*rosmarini, ana drach. i. olei cinnamomi gut. xvi. macis, gut. xxiiij.
Cum mucagine tragacanthæ fiat massa, e qua formentur pastilli drach. iij.*

IV. Avicenna, Aloysius Mundella, & Marsilius, probant smaragdum de collo suspensum, ut nudum pectus contingat. Dodonæus jubet gestare lapides pretiosos (quales sunt rubini, sapphiri, &c.) sed imprimis hyacinthum experiëntiâ sibi notum esse testantur: quem etiam laudant, Lonicerus, Gerardus Bergensis, Anselmus Bootius, & Jo. Fragosus. Joannes Baptista ab Helmont, *in Tumulo Pestis*, summopere commendat Sapphirum saturato colore cœruleum, & Hyacinthum fulvo colore prægnantem, sed tamen sapphirum præfert hyacintho, quia in Sacerdotis pectorali olim sapphirus, non vero hyacinthus fuisse legitur. Idem *ibid.* etiam maximis laudibus extollit succinum præservationis gratiâ gestatum, atque illud multum prodesse posse, rationibus & experiëntiâ docet: illud etiam plurimum laudat Bernhardus Croneburgius, *lib. de peste*.

V. Vallesius, *tract. de epidem. cap. 19.* etiam jubet spongiam, vel linteum aceto intinctum sæpius naribus admove: quod consilium quoque probat Jacobus Horstius, & a nobis quoque comprobatur.

VI. Duncanus Liddelius, *lib. 3. de febr. cap. 5.* tale linimentum naribus, temporibus, carpis & regioni cordis illinendum præscribit:

R/. *Olei nucis moscatæ expressi. drach. ij.
olei sem. angelicæ, sem. ruthæ, cort. citri, ana gut. v.
olei cinnamomi, gut. j. gariophyllorum, gut. ij. theriacæa drach. j. moschi, ambræ, ana gr. ij.
misce, fiat balsamum.*

Georgius Magirus, *in suo Germanico libello de pest.* hoc unguentum ad eandem intentionem commendat:

R/. *Olei nucis moscatæ expressi, drach. j.s. majoranæ distil. gut. vj.
myrrhæ, succini, ana gut. iij. theriacæ drach. j. extracti ligni aloës scrup.s.
moschi, ambræ, ana gr. iiij. aquæ vitæ, q. s.
fiat unguentum.*

¹¹⁴ Verum hæc suaveolentia nobis displicent, propter rationes *cap. 5.* allatas. Melius hoc sequens linimentum in eundem finem præscribit Arnoldus Weickardus, *tract. pract. lib. 3. cap. 1.*

R/. *Mithridatii, vel theriacæ drach. ij. pulv. santali citrini drach. s.
zedoariæ, scrup. ij. castorei, scrup. j. camphoræ, scrup. s.
olei nucis moscatæ distillat. drach. j. de corticibus citri, drach. s.
cum pauca cera virginea, fiat linimentum.*

¹¹⁴ Van 'Verum' tot 'Multi tanquam' nog niet in 1646.

Mindererus, *lib. de peste, cap. 16.* extollit hoc oleum scorpionum.

R/. Olei antiquissimi lib. v. scorpiones vivos, n^o. 120. aceti fortissimi unc. iij.
bulliant simul, donec scorpiones crepent, in colaturam deinde conjice,
zedoariæ, gentianæ, dictamni, ana unc. j. theriacæ, mithridatii, ana unc. j.s.
spicarum allii, n^o. iij. ceræ novæ modicum,
bulliant lento igne, vase clauso, per diem naturalem, & oleum expressum umbilico, arteriis, dorso,
cordi, & loco buboni vicino inungatur.

Multi tanquam præstantissimum præservativum extollunt operosum illud antidotale oleum Matthioli, quod *in præfatione lib. Dioscor.* describit, & adversus omnia lethalissima venena (exceptis erodentibus,) ab experientia commendat, si nempe pulsibus temporum, manuum, ac pedum, ut & extimæ cordis parti ad sinistram mammillam illinatur, singulis tribus horis repetita illinitione. Alii maximi faciunt oleum Ludovici de Leonibus, summi Practici Bononiæ, cujus hanc descriptionem acceptis mille ducatis aureis Ungaricis, Matthias Ungariæ Regi, dedit.

R/. Olei terebinthinæ, laurini, abietis, ana lib. s. gummi clemni, unc. is.
hederæ, unc. j.s. thuris, unc. ij. opoponacis, unc. j.
resinæ pini, picis navalis, ana unc. s.
mastiches, myrrhæ, ladani, sagapeni, castorei, ana unc. ij.s.
galangæ, cinnamomi, gariophyllorum, nucis moscatæ, cubebarum, zedoariæ, ana unc. j.
Terantur terenda, & in vase vitreo ponantur, stent per mensem in putrefactione, postea lento igne distillantur.

Hoc oleo non solum cor præservationis gratiâ inungi præcipit, sed si aliquod pestis signum appareat ad curationem etiam pulsus temporum, brachiorum, ac pedum. Alii mire extollunt hoc oleum Brasavolæ:

R/. Olei antiquissimi, lib. v. terebinthinæ opt. unc. vj. euphorbii, castorei, ana drach. j.
lumbricorum terrest. M. j.
bulliant in olla plena aquâ per sex horas, deinde exprimantur. Oleo colato ferventi injiciantur
scorpiones vivi, n^o. 180. viperæ femellæ, integræ, n^o. ij.
bulliant in vase duplici per horas septem, postea insolentur sub canicula in vase vitreo obturato, per
decem vel plures dies: deinde addantur,

zedoariæ, tormentillæ, gentianæ, dictamni albi, aristolochiæ rotundæ, rhabarbari, ana unc. j. florum altheæ, hyperici, ebuli, rosmarini, ana M. j. theriacæ, mithridatii, ana unc. s. Tritis terendis misceantur omnia, & in clauso vase vitreo in fimo equino recondantur per tres menses, deinde fiat colatura, quæ ad usum servetur.

¹¹⁵ Dicunt hoc oleo pectori & pulsibus temporum, brachiorum, ac pedum inuncto, quendam capite damnatum, cui venenum exhibitum erat, servatum fuisse: qualem experientiam de suo oleo etiam sumptam fuisse, refert Matthiolus.

Montagnana admodum extollit hoc suum oleum.

R/. *Olei. antiquissimi lib. j. scorpios centum, frigantur in sartagine: postea exprime & cola, colaturæ adde, rhabarbari unc. j. insolentur in vase vitreo per dies quindecim. Hoc præsidium, inquit, arteriis temporum, & carpi, & circa cor illitum, omnem luem pestiferam a corpore eximit.*

Montuus, *practicæ suæ part. 2. lib. 7. cap. 5.* admodum commendat hoc sequens oleum valde operosum.

R/. *Cymarum hyperici immaturarum M. ij. olei vetustissimi lib. j. mixta in phiala vitrea obturata insolentur octo diebus: mox in balneo mariæ bulliant horis duodecim: postea colentur per cilicium vino albo lotum. In altera phiala ponantur flores hyperici. In tertia ponantur semen: & omnia apparentur ad normam primæ phialæ. Deinde mixtis illis tribus exressionibus adde hunc pulverem.*

R/. *Gentianæ, corallinæ, zedoariæ, aristolochiæ longæ, & rotundæ, dictamni, tormentillæ, santali rubri, boli armenæ ppt. ana unc. ij. insolentur diebus viginti, deinde in B. M. bulliant horis 14. post sub torculari exprimantur: addendo expressioni, Croci, drach. ij. aloës, rhabarbari, spicæ, myrrhæ, ana drach. iij. Rursus insolentur, & bulliant in balneo, & exprimantur. Adde ad singulas libras scorpios vivos 120. Insolentur iterum, & in balneo bulliant, & exprimantur. Expressioni adde, ad singulas libras,*

¹¹⁵ Van 'dicunt' tot einde Aantekening toevoëging uit 1687.

mithridatii, theriacæ, ana unc. s.

servetur hoc oleum in vitro bene obturato. Illinitur, inquit auctor, circa cor & arterias manuum, temporum, & pedum: evocat omne venenum a corde. Illinitur etiam circa anthracem, & circa vulnera ex morsu venenato.

Hæc aliaque similia externa remedia tuto adhibere & in usum vocare licet, valeant quantum possint: sed iis tamen non nimis confidendum arbitror, cum eorum vires non satis certæ & notæ sint, eorumque multa a Medicis excogitata videantur, partim ut satisfiat timidis hominibus: partim ut satisfiat avaris quibusdam Medicis, tali modo crumenas suas auro infarcientibus.

CAPVT XII.

De meo ipsius vivendo modo.

QUemadmodum *Regis ad exemplum totus componitur orbis*, sic in pestilenti constitutione omnes homines, subitaneam mortem metuentes, oculos in Medicos conijcere, suamque vitam ad illorum vivendi formam instituere desiderant, ut æquali cum ipsis modo præmuniti, horrenda truculentissimi tyranni spicula melius a se deflectere queant. Durante hac peste mirabantur multi, quomodo fieri posset, ut ego, qui quaslibet ædes infectas, & omnes ægrotos indiscriminatim invisebam, a tanta malignitatis & contagii violentia non læderer, ac proinde meum vivendi ordinem plurimi diligentissime considerabant: qui ut omnibus cognitus esse possit, eundem hoc capite describam. Omnes animi vehementes motus, quantum poteram, inhibebam ac fugiebam, intrepidus plane vivebam, nec pericula, nec mortem, nec aliud quippiam timens: mihi eodem redibat, ædesne infectas, an non infectas adirem, pestiferosne an alios ægrotos inviserem; æque libenter pauperibus gratis, quam divitibus mercede inserviebam. Nec terrori, nec iræ, nec mœrori locum concedebam. Si forte me ipsum aliquo modo contristatum perciperem (quod tristi illo tempore, quo in toto Noviomago nulla, quo scio, domus a peste immunis remansit, interdum fieri non erat alienum) tunc tribus quatuorve vini haustibus assumptis cor exhilarabam, atque ita citissime omnem melancholicum

luctum fugabam. Quamvis somnum diurnum aliis plerisque dissuaderem, cum tamen mihi ob ægrotorum invisendorum multitudinem ne nocte quidem ad lubitum & necessitatem requiescere permetteretur, & continuis deambulationibus vehementer delassarer, de die, nempe post prandium (quo tempore id optime licebat propter pauciora negotia) per horam unam necessario dormire cogebar. In victu utebar cibus euchymis & facilis digestionis, studiosissime abstinendo ab iis quos aliis noxios fuisse animadverteram, quales erant carnes porcinae, haleces, &c. Potus mihi erat cerevisia Noviomagensis ordinaria, ut & vinum album tenue vel mediocre, quo interdum usque ad hilaritatem, nunquam ad ebrietatem utebar. Alvum non fluidam, sed ita liberam servabam, ut eandem semel aut bis de die exonerarem. Cubitum iturus semel aut bis in septimana deglutiebam unam vel alteram pilulam ex antipestilentialibus nostris, quas supra, *cap. 9.* descripsimus. Mane inter horam quartam & quintam ægros invisurus, nihil omnino assumere poteram (quod tamen ipsemet valde improbavam) nec cibi, nec potus, nec medicamenti, sed ad omnia nauseabam, ac proinde præmissis piis precibus, me meamque sanitatem Deo Opt. Max. commendabam, & solummodo aliquot grana cardamomi minoris masticando, jejunos primos ægros invisebam usque ad horam sextam, præter propter. Tunc vel theriacæ, vel diascordii pauxillum, vel corticem aurantiorum conditum, vel ut plurimum radicem helenii conditarum tria quatuorve frustula comedebam. Post horam septimam, vel circa octavam frustum panis cum butyro & caseo ovillo viridi jentabam, superbibendo haustum cerevisiæ. Inter octavam & nonam sæpe quidem, sed tamen non quotidie, data occasione, haustum vini absinthitis bibebam. Circa decimam, si per otium liceret fistulam unam tabaci exsugebam: statim post prandium duas tresve fistulas, nec pauciores post cœnam: sæpe etiam intermediis horis post meridiem, hic illic ubi occasio dabatur, adhuc duas tresve fistulas fumebam. Si vero ab ægrorum vel ædium infectarum fœtore me tantillum alteratum sentirem, statim postpositis omnibus negotiis quantumvis necessariis, qualicumque diei hora foret, duarum triumve tabaci fistularum fumum suctione trahebam: nam, ut verum fatear, tabacum

pro primario præservativo in peste semper habui, & re vera tale esse, non sola ratione ductus, sed experientâ edoctus, comperi; neque aliud melius pro ordinario usu hactenus inventum fuisse existimo, dummodo illud sit melioris notæ, ex maturioribus foliis in funes coactum. Quapropter ego solo tabaco contentus, nullis aliis suffumigiis, morsellis odoratis, similibusve utebar: eaque causa fuit, quod durante hac maligna constitutione, istius nobilissimæ herbæ bonam quantitatem consumpserim, cujus tamen usum postea rursus dereliqui, nolens naturam meam illi nimis assuescere, ne tandem ejus laudabilem usum in detestandum abusum converterem, quemadmodum illud hodie in plerisque fieri animadvertimus.

Atque hæc hactenus de Præservatione.

LIBER TERTIVS, DE CURATIONE PESTIS,

CAPVT I. DE CVRATIONE IN GENERE.

PEstis certam medendi formam præscribere haud facile est, propterea quod divini hujus morbi naturam (1.) humani ingenii acumen non satis perspiciat: hæcque causa est, quod in pestis curatione semper plurimum hallucinati fuerint omnes Medici, dubii causarum, dubii remediorum. Hinc etiam, nec a Majoribus nostris viris sagacissimis, nec a neotericis quantumvis in arte Medica versatis, hactenus ullum certum antipestilentiale remedium, ullum proprium venenatæ hujus perniciæ alexiterium inventum fuit: semper ad cardiaca, quæ cor tuentur ac roborant, ut & ad communia venenorum alexipharmaca (2.) concursus est: e quibus etiam in hac peste primaria nostra subsidia dimanârunt, additis simul etiam aliis generalibus addi consuetis & neccessariis. Post imploratam igitur divinam opem, pestis curationem deprompsimus e triplici Medico fonte, Diæta, Chirurgia, & Pharmacia, de quibus in sequentibus singulatim acturi sumus.

ANNOTATIONES.

I. VErē & bene cecinit Poëta: ¹¹⁶

*Felix qui potuit rerum cognoscere causas,
Ille metus omnes, & inexorabile fatum,
Subjiciet pedibus, strepitumque Acherontis avari.*

Sic etiam, si veneni pestilentis natura unquam vere cognosci potuisset, procul dubio etiam remedium ex opposito ei contrarium inventum fuisset: verum & cognitio naturæ atque essentiæ pestis, & ejusdem certum remedium, summi Dei consilio hactenus mortalibus denegata fuisse videntur: *Forte non placet Deo* (inquit Gesnerus, *lib. 1. Epist. Medic. 64.*) *ut contra flagellum peccatis nostris debitum, ullum certum præsidium habeamus.* Quapropter bene & Christiane loquuntur, qui dicunt verum pestis alexicacum penes illum adhuc latere, qui flagelli hujus immissionem & aversionem sibi soli reservare voluit.

II. Animadverterunt Medici causam pestis esse venenum, atque hinc, ab effectuum aliqua similitudine, alii illud assimilârunt veneno napellino, alii arsenicali, alii aliis venenis; & quamvis incerti essent in quonam consisteret vera essentia istius veneni, tamen, ut pestem certius curarent, plurimorum venenorum antidota simul miscuerunt; atque ea ratione multa egregia, ad pestem inventa sunt remedia, etsi verum specificum adhuc lateat. Hinc etiam Goclenius, in *λοιμογραφία*, inquit: *Certum est multa præ[clara] quidem, usuque & experientiâ comprobata haberi remedia pestifero veneno antipathetica, sed specificum, & quod totius substantiæ suæ viribus ei adversetur, a nemine adhuc monstratum vidi.* Plura hac de re videantur *lib. 2. cap. 10. annot. 1.*

CAPVT II. De Diæta Pestiferorum.

QUAmvis in curatione pestis, in qua magnum periculum est mora, pharmacia necesario diætā antecedere debeat, nos tamen hanc illi hic præponemus, ut vulgarem ordinem, qui in curatione aliorum morborum teneri solet, etiam servemus. In cubiculis, in quibus decumbabant ægri, jussimus nitorem servari, & aërem emendari, eo modo quem descripsimus *lib. 2. cap. 5.* Somnum ante promotos sudores in totum prohibuimus, & postea tantum moderatum

¹¹⁶ Het citaat stamt uit Virgilius' *Georgica*, Boek II, vers 490 sqq.

Felix, qui potuit rerum cognoscere causas,
atque metus omnis & inexorabile fatum
subiecit pedibus strepitumque Acherontis avari.
Fortunatus & ille, deos qui novit agrestis,
Panaque Silvanumque senem Nymphasque sorores

vel breviorē laudavimus. Motus magnos animi & corporis fugere jussimus. Alvi excretionē non promovimus medicamentis ante morbi declinationē. Quantum ad reliquā victus partē, quā in assumptis consistit, etsi pestis ut plurimum febrem comitem habeat, quā febris ratione caloris & siccitatis diætā humectantē (secundum communem Medicorum opinionem) requirere solet; attamen simpliciter humectans diæta nobis in hac peste non admodum convenire videbatur, quia non tam caloris febrilis, quam pestiferæ malignitatis ratio habenda erat; hæc enim ab ipso morbi principio totam curationem ad se trahebat, eâque neglectâ præsens periculum imminebat. Quapropter nos omnibus cibis & potibus etiam talia admiscuimus, quæ simul cor tueri ac roborare, & venenatæ malignitati resistere possent, quamvis illa etiam modice exsicarent, dummodo vel leniter refrigerarent, vel saltem in calore non nimis excellerent, atque hoc modo cibariis etiam alexipharmacam aliquā vim indidimus. Prohibitis primo piscibus, omnibusque aliis salsis, acribus, multum calidis, & facile corruptibilibus, ac mali nutrimenti cibis, præscripsimus cibos euchymos & facilis digestionis, ut plurimum liquidos (assatis enim & siccioribus difficulter vescuntur ægri) ex jusculis caponum, pullorum, gallinarum, perdicum, carnis agninæ, vel vervecinæ, aut vitulinæ, quæ cum acetosa, pimpinella, borragine, melissa, radicibus petroselini, fructu ribesiorum rubrorum, cerasis morellis, pomis citriis, aurantiis, cydoniis, aliisque similibus, cocta erant. In condimentis etiam laudavimus succum citri, acetum vini simplex, vel potius rosaceum, sambucinum, vel calendulatum; omnibusque cibis aliquid acidi admiscuimus, ut dejectus ægrorum appetitus magis excitari, & putredo melius coerceri posset. Cibos quidem paulo copiosiores, quam in aliis acutissimis morbis fieri solet, obtulimus, ut vires servari possent. Verumtamen primis duobus tribusve diebus ad eosdem assumendos non valde impulimus, & ægros his diebus post cibos assumptos se multo pejus habuisse observavimus, eo quod natura, quæ in principio ad sudores impellenda erat; ciborum coctione impedita, a necessario sudandi opere avocabatur. Sequentibus autem diebus (1.) cordis¹¹⁷ sudoriferorum alexicacorum usu aliquantum allevato, ægris

¹¹⁷ cordis lijkt een zetfout of er moet een woord als toestand (scl. van het hart = cordis) zijn weggevallen. In 1665 stond er zoals te verwachten corde

etiam nolentibus (nempe ter quaterve de die) parum cibi liquidi dedimus, ut vires labascentes reficerentur. Si vero ægrorum debilitas ciborum assumptionem impediret, talia præparavimus, quæ exigua quantitate multum nutrire possent. Interdum carnem (2.) vitulinam aut vervecinam, vel capum, aut gallinam carnosam, in veru assatam contundi, ac in torculari fortiter exprimi curavimus, cui succo expresso aliquantum succi citri recentis, una cum alicujus pulveris cardiaci & antidotalis boni saporis tantillo, admiscuimus, ejusque aliquoties de die cochleare unum aut alterum exhibuimus. In eundem usum multoties gelatinam hac fere forma confecimus:

R/. *Gallinam, aut pullum carnosum, vel caponem juvenem, abjectis intraneis bene mundatum, & cum aceto rosaceo vel sambucino lotum, conscindatur una cum ossibus in minutas partes, & imponatur cantharo lapideo vitreato, angustioris orificii, addendo carnis vitulinæ musculosæ, similiter conscissæ, lib. s. (subinde quoque perdicem, aut passerem, vel alaudas aliquot addidimus) pomum citri, (3.) unum (si parva fuerint, sumenda duo) in particulas una cum cortice conscissum, conservæ rosarum rubrarum, unc. ij. cinnamoni electi drach. ij. vel iij. vini Rhenani unc. v. vel sex, his immissis cantharus exactissime firmo operculo obturetur, & coquatur in balneo sex septemve horis: deinde totum effundatur super mappam mundam, ex eoque omnis succus fortiter contorquendo exprimatur, a quo frigefacto postea omnis pinguedo auferatur, & sit gelatina.*

Hujus gelatinæ aliquoties de die dabam pauca cochlearia ad ignem liquefacta, vel sola, vel cum pauxillo alterius jusculi tenuis & succo citri. Hujusmodi autem cibus, neque theriacam, neque aliud quid gustui ingratum admiscuimus, ne hoc modo ægri a cibus nimium absterrentur. Sitim magnam diu perferre omnino prohibuimus: plerisque pro potu dedimus cerevisiam tenuem (hæc enim est instar decocti hordei fermentati) vel solam, vel admistis aliquot olei sulphuris, aut vitrioli guttulis: aliis decoctum hordei simplex cum succo citri ad gratum saporem: aliis julebos refrigerantes ac malignitati resistentes,

ex aquis stillatitiis acetosæ, cardui bened. scabiosæ, cichorei, borraginis, cum succo citri, & syrupo granatorum acidorum, vel de acetositate citri, vel rob ribesiorum rubr. oleo sulphuris, aut vitrioli paratos: Aliis aquam fontanam (4.) purissimam solam, vel cum pauco succi citri concessimus: Aliis ex modo dictis coctas potiones gratissimas confici curavimus. (5.) Si magnus ardor non adesset, ægris delicatiusculis valde debilibus, & vino assuetis, etiam vinum (6.) album tenue, cum aqua fontana aut succo citri dilutum, modica quantitate concessimus. Nonnullis hujusmodi potum gratum confecimus.

R/. Poma citri succo plena n°. iij. conscindantur una cum cortice in particulas, ac vitro impositis affundatur aquæ fontanæ, rosarum, ana lib. s. vini albi tenuis lib. j. sacchari albissimi, vel syrupi limoneum, parum, ad levem dulcedinem, misceantur pro potu.

Omnis potus, cui vinum admistum erat, moderatum tantum usum ægris debilibus injunximus. Sitim nimiam sæpe fallere jussimus cum frustulo pomi citri in ore detento, aut masticato, vel cum pulpæ tamarindorum pauxillo; vel cum foliis sedi majoris, quæ detractâ exteriore pelliculâ, & aquæ frigidæ immacerata, linguæ imponebatur. Si lingua valde sicca & arida esset, os sæpissime lavare jussimus cum sola aqua fontana, quæ hoc in casu multum proderat: huic nonnulli addebant acetum, sed minus bene, propterea quod acetum per se exsiccet, & linguam aridiorem faciat, ac paulo post lotionem, sitim majorem excitet. Alii etiam sero lactis acido os colluebant.

ANNOTATIONES.

I. CUM in peste spiritus vitales admodum corrumpantur & dissipentur, post usum sudoriferorum (quæ omnibus posthabitis, in principio morbi aliquoties sunt exhibenda) liberaliore, euchymo & cardiaco victu ægri alendi sunt. Sic quoque Avicenna & Rhazes, cibis affatim nutrientibus, acidis omnibus, ne concidat appetentia, peste correptos reficere, imo invitos ad cibum capiendum cogere jubent. Etiam scribit Avicenna, suo tempore a peste tantum evasisse illos, qui viriliter edebant & bibebant: quod ipsum a se quoque observatum scribit Hippocrates,

*lib. de attenuante victu in epidemicis 3. com. 1.*¹¹⁸ Refert quoque Galenus, in constitutione quadam maligna eos duntaxat evasisse qui multum cibi sumpserant. Verum huic sententiæ videtur repugnare Hippocrates, *1. aphor. 7.* qui in morbis acutis victum tenuem instituere jubet. Dico, eundem Hippocratem, *1. aphor. 9.* expressis verbis jubere, ut consideretur, anne æger cum tali victu usque ad vigorem morbi pervenire possit; quod si virium lapsus ante statum futurus animadvertatur, vel metuatur, (quod in peste citissime fieri solet) ut tunc copiosiore alimento restaurentur. Hac quoque de causa Galenus in accessionibus febrium, si syncope metueretur, cibum porrigebat.¹¹⁹ De talibus morbis etiam loquitur Hippocrates, *1. aphoris. 5.* dum inquit: *In tenui victu ægri delinquant, quo fit ut magis lædantur, quicunque enim error committitur, major in tenui fit, quam in paulo pleniore victu.* Item aphorismo præcedenti: *Victus tenuis atque exquisitus, in morbis quidem longis semper, in acutis vero, ubi non convenit, periculosus.* At pestis est morbus acutus, in quo talis victus non convenit.¹²⁰ Hinc Julius Palmarius, *lib. de peste, cap. 16.* etiam suadet ægros paulo copiosiore alimento alere. *Nemini obscurum esse puto, inquit, alimenti benignitate venenatæ causæ malignitatem mitigari, labascentemque naturæ vim erigi, ejus denique facultates & dissipatos spiritus instaurari. Toto itaque morbi decursu paulo copiosiore, quam in aliis febribus, alimento, eoque euchymo, cardiaco, & eupepto, vires confirmandæ sunt, quicquid obganniant nonnulli.*

II. Avenzoar peste laborantibus carniū usum prohibet; quod intelligendum est de ipsa carniū substantia, quam non nisi robustis quibusdam, idque non ante morbi declinationem, tuto dari posse, ipsa ventriculi concoctrix facultas debilitata satis docet. Jusculis autem & succis carniū libere uti licet.

III. Adversus venena pomis citreis maxima alexipharmaca vis inest, quod Athenæus confirmat historiâ cuiusdam hominis in Ægypto, qui morte damnatus, aspidum, serpentum, aliarumve similium venenatarum bestiarum tyrannidi exponendus erat: huic, cum ad supplicium duceretur, muliercula quædam commiseratione ducta, citria poma ad refectionem, & sitim compescendam, obtulit, quibus reus comestis, nihil a lethalibus virulentarum bestiarum ictibus noxæ persensit. Præter Athenæum, omnes etiam Medici unanimiter antidotalem citreorum vim attestantur & extollunt, eaque in peste plurimum prodesse, ab experientia docent, Matthiolus, Daniel Mylius, Augenius, Fumanellus, Montagnana, Mizaldus, Monardus, Mindererus, aliique. Virgilius, *2. Georg.* antidotalem citrei vim his versibus exprimit:

*Media fert tristes succos*¹²¹, *tardumque saporem*
Felicis mali, quo non præsentius ullum,
Pocula si quando sævæ infecere novercæ,
*Auxilium venit, ac membris agit atra venena.*¹²²

Omnes autem mali citrei partes antidotalem

¹¹⁸ '3. com. 1.' is in 1687 toegevoegd.

¹¹⁹ 'De talibus' tot einde Aantekening II in 1665 toegevoegd.

¹²⁰ Van 'Hinc' tot einde Aantekening II nog niet in 1665.

¹²¹ De vrucht waar het om gaat, is de citroen. Deze werd volgens Dioscurides door de Grieken medicum genoemd en door de Romeinen citrium. Zie verder : *P. Virgilii Maronis Georgicorum Libri Quattuor*. The Georgicks of Virgil With an English translation and notes by John Martyn [een botanicus]. Oxford, 1819 4e ed.[Google books]

¹²² *Georgica* II 124 e.v. luidt:

Arboris haud ullæ jactu potuere sagittæ: Et gens illa quidem sumptis non tarda pharetris.
 Media fert tristes succos, tardumque saporem Felicis mali, quo non præsentius ullum,
 Pocula si quando sævæ infecere novercæ Miscueruntque herbas, & non innoxia verba,
 Auxilium venit, ac membris agit atra venena. VD laat de regels Pocula ... novercæ weg.

vim obtinent, nempe succus, semen & cortex, imprimis autem exterior corticis flavedo: ideoque nos tota poma in taleolas dissecta cibus incoquimus, & potibus ordinariis immiscemus, ut iis alexipharmaca vis a tota citri substantia, aciditas & refrigeratio a succo, fragrantia a cortice concilietur.

IV. De aquæ potu litigant Medici, anne tuto peste correptis pro potu concedi possit. Fracastorius iudicat aquam simplicem in pestilenti febre non convenire nisi eadem ardens sit & biliosa. Ejusdem usum quoque damnant, Nicolaus Florentinus, Hercules Saxonia, Montanus, & Mindererus, qui omnes aquam humectando putredinem augere, & per consequens multum nocere existimant. Forestus aquæ potum omnino lethalem esse scribit, idque, *lib. 6. observat. 23.* probat exemplo pagi Schoonderloo, prope Rotterdamum siti, in quo omnes pestiferi, qui ob ingentem febrilem calorem aquam bibissent, intra duos dies mortui sunt. Contra vero Rhazes, *lib. de pest. cap. 7.* aquam frigidam ægris pestiferis porrigit: *Nam frigida, inquit, si paulatim absorbeatur, sudorem elicit, & adjuvat foras extrudere superflua ad corporis superficiem.* Hanc quoque laudant, Avicenna, Paulus, Ruffus, Celsus, Aëtius, alique: imo Mercurialis dicit se expertum esse, hanc multum contulisse. Ad hujus controversiæ decisionem dicimus, Aquæ optimæ usum tuto concedi posse, dummodo non peccetur in nimia quantitate. Dico, *Aquæ optimæ*; id est, claræ, insipidæ, nullo malo sapore vel colore infectæ, qualis est aqua fontana, ex arenaceis vel saxosis montibus erumpens, ut & putealis illa quæ ex simili fundo ascendit. Aquæ vero stagnantes & puteales illæ, quæ e lutosus ac cœnosis puteis emergunt, cum facile, imprimis tempore pestis, putrescant, corrumpantur, & malignitatem aliquam suscipiant, atque in se contineant, maxime damnosæ sunt; ut & aquæ fluviales, in quas tempore pestis omnium urbium in littoribus fluminum sitarum, infecta inquinamenta effluunt & projiciuntur. Atque hujusmodi aquarum stagnantium corruptarum, & fluvialium infectarum usus in causa fuisse potuit, quod in pago Schoonderloo (de quo Forestus loquitur) ubi alias aquas non habent, omnes peste laborantes ab aquæ potu mortui sint; si non violentiæ morbi potius, quam aquæ potui illorum mors adscribenda fuerit. Aquas autem stagnantes facile corrumpi & putrescere, testis est Avenzoar, *lib. 3. cap. 2.* ubi sic inquit: *Aquæ mortuæ quæ non moventur, & fæcibus replentur, illæ putrescunt & fætent, & sunt causa corruptionis aëris & pestilentiae.* Hinc etiam Ovidius ait:

*Et vitium capiunt, ni moveantur, aquæ.*¹²³

Dico; *Dummodo non peccetur in nimia quantitate*: nam nimia copia, etiam optimæ aquæ, noxam infert. Quapropter plane rejiciendum est consilium Celsi, Paræi, aliorumque qui frigidam larga manu usque ad satietatem bibere jubent: qui modus, sicut in aliis quibusdam ardentibus utilis, ita in pestiferis damnosissimus existit. Concludimus ergo, moderatum solius aquæ optimæ (qualis Noviomagi

¹²³ Ovidius, *Epistolæ ex Ponto* 1.5.5.

est aqua putealis & fontana) usum, peste correptis tuto permitti posse: ac proinde nos in hac peste illam bibere cupientibus, eo modo libere concessimus, neque ulli unquam nocuisse, observare potuimus; imo contra animadvertimus, alios qualescunque potus ægros sæpe maxime gravâsse, iisque anxietates induxisse, cum aquæ simplicis potus nihil tale efficeret, sitim melius extingueret, & ægros alacriores redderet.

¹²⁴ V. Duncanus Liddelius, *3. de febr. cap. 6.* duas potiones gratissimas, hîc apprime convenientes præscribit, quarum prior hæc est:

R/. *Limaturæ cornu cervi unc. s. santali citrini, corticum citri, cinnamomi electi ana drach. j. aquæ puræ fontanæ, lib. iij. Coquantur lento igne ad tertiæ partis consumptionem, colaturæ admisce, succi limonum, unc. j.s. sacchari albi unc. ij.s. leviter bulliant, & fiat potio clara.*

Posterior sic se habet:

R/. *Aquæ hordei lib. iij. aceti vini optimi, succi acidi citri, ana unc. j.s. sacchari. unc. iij. fiat s. art. juleb., cujus aciditas pro voluntate ægri augeri vel imminui potest.*

VI. De vini usu anne conveniat peste correptis, nec-ne, acriter disputatur apud Medicos. Multi ob virium dejectionem, syncopen, spirituum oppressionem, aliaque similia mala, concedi debere judicant, quia vinum vires corroborat, spiritus reficit, malignitati, putredini ac corruptioni resistit & sudorum promotionem adjuvat. Contra alii ob febrem, ejusque ardorem, & inflammationes internas, illud cane pejus & angue fugiendum esse arbitrantur.

¹²⁵ Ad quæstionis solutionem dicimus, propter magnam debilitatem vel syncopen vini usum permitti posse, dummodo æger non sit valde biliosus, & febris non sit vehementer ardens, neque adsit sopor vel capitis dolor, aut ullum delirii signum, neque visceris alicujus inflammatio: dummodo etiam æger sit vino assuetus, neque sit puer; (nam in his vino curare, non satis tutum, inquit Celsus) dummodo etiam morbus non sit in principio, sed circa statum. Extra hos casus vinum tenue, dilutum, subacidulum & aquosum concedi potest, nam vires citissime reficit, viscera corroborat, & malignitati resistit. Dicto etiam favet experientia, nam nos multoties vinum in hac peste tali modo tutissime exhibuimus, non tantum sine damno, verum etiam cum insigni emolumento. ¹²⁶ Hoc ipsum quoque expertus videtur Mindererus, qui ea propter *lib. de pest. cap. 19.* de vino hæc scribit. *Vinum, inquit, tempestive ac suo loco, consideratis omnibus circumstantiis, exhibitum, magni medicamenti vicem gerit, hoc enim ægri celerrime recreantur, ac regeneratis denuo spiritibus, vires resumunt, & quodam modo reviviscunt, ut mirari quandoque liceat, naturam tantopere delassatam, pauci meri exhibitione tam cito refocillari ac insurgere.*

¹²⁴ Aantekening V nieuw in 1665.

¹²⁵ Naar Horatius, *Epistolæ*, I, xvii, 30.

¹²⁶ Van 'Hoc ipsum' tot en met 'interdicendum est.' is een toevoeging in de tekst van 1687.

Vinum ægrotis exhibere, jubet etiam, in pestis curatione versatissimus Julius Palmarius, *lib. de peste, cap. 16*. Potus, inquit, esto vinum album, vel gilvum odorum, bene defæcatum, beneque maturum: hoc enim languidioris naturæ vires, disjectosque spiritus mirifice recreat atque reparat, & optimum pestilentis veneni antidotum existit, simplici peste percussis nunquam denegandum: sed diluatur aqua fontana, quæ cum rasura cornu cervi ferbuerit. Diluendum autem pro consuetudine, si simplex pestis nec siti, nec ardore insigni fatigat. At si febris putridæ implicita est, urgentque calor, dolor, sitis, ac præterea si ferventissimus æstus sit, vel regio torrida, vel natura ægrotantis biliosa, vel oligophorum seligendum, liberaliusque diluendum atque temperandum, vel in totum vino interdicendum est. Sic quoque Riverius, *lib. de febr. sect. 3. cap. 1*. dicit se peste laborantibus vinum cum felici successu sæpissime exhibuisse. Et Zacutus Lusitanus, *Prax. admir. lib. 1. observ. 93*. solo vini usu restituit mulierem maligna febre laborantem, & jam fatalem terminum exspectantem. De vino adhuc nonnulla videantur, *lib. 2. cap. 6. annot. 14*.

CAPVT III. De Auxiliis Chirurgicis.

AUxilia quæ ad pestis curationem Chirurgia subministrat, varia sunt, præcipue quando anthraces & bubones curandi occurrunt, de quibus agemus suo loco; hic solummodo dicturi de generalibus chirurgicis auxiliis, nempe Venæsectione, scarificatione, & vesicatoriis. Nos durante hac peste venæsectionem (1.) damnosissimam fuisse animadvertimus, ac proinde venam nullis secuimus, nec sanis, nec ægris, imo vix quidem in aliis morbis, qui venæsectionem exigere videbantur. Illud enim observavimus, si peste correptis vena secaretur, illos ad unum omnes certo & cito obiisse: si aliis morbis laborantibus, his statim post venæsectionem se adjunxisse pestem: si sanis, plurimos eorum, qui illud tentaverant, brevi post peste correptos fuisse. Scarificationibus, (2.) cucurbitulis, & hirudinibus, loco venæsectionis, etiam usi non sumus, sed solis duntaxat vesicatoriis (3.) emunctoriis applicatis.

ANNOTATIONES.

I. IN curatione pestis maximum dubium occurrit de venæsectione, utrum illa conveniat, necne: eâque de re maxime discrepantes sunt Medicorum opiniones, & alii illam partem, tanquam pro aris & focis defendunt, ac singuli suam opinionem ita mordicus tenent, validisque rationibus confirmant, ut ne ad unguis quidem latitudinem inde divelli possint: neque his, neque illis gravissimæ auctoritates, & præstantissimorum Medicinæ procerum consentientes sententiæ desunt. Affirmativam partem defendunt, Lud. Mercatus, Trincavellius, Joannes Costæus, Altomarus, Pereda, Andenacus, Lud. Septalius, Janus Antonius Saracenus, Nicolaus Massa, Montuus, Paulus Mongius, Paschalius, Fonseca, Mercurialis, Forestus, Zacutus Lusitanus, aliique plures clarissimi Medici, qui hanc opinionem variis rationibus confirmant.

1. Quia si plethora adsit, necessario quærendum est citum remedium ad illam solvendam, ut corpus perspirabile reddatur: atqui tale remedium est venæsectio.

2. Quia in febribus putridis venæsectionem convenire, eamque putredines maxime coërcere, notissimum est; atqui illæ adsunt pesti.

3. Quia per venæsectiones citissime evacuatur venenati ac putridi humoris magna pars, & natura a majore sarcina levata, quod postea reliquum est facilius evincit.

4. Quia per venæsectiones fiunt commodissimæ revulsiones a partibus illis in quas venenatus humor decumbit, nempe bubonibus & carbunculis.

5. Quia Hippocrates, *6. epidem.* in affectionibus pestilentialibus usus fuit venæsectione, eamque etiam approbaverunt, Galenus, Rufus, Paulus, Oribasius, aliique Veteres: quorum opinioni quoque subscribens Avicenna, *1. 4. Tract. 4. cap. 4.* sic inquit: *Summa curationis pestilentium febrium est exsiccatio, & illud cum phlebotomia & solutione ventris.*

6. Quia experientia multoties docuit illud remedii genus multum profuisse; & Petrus Bayrus, *lib. 20. cap. 8.* illud confirmat manifestissimo exemplo mulieris peste laborantis, venæsectione curatæ.

Hæc sunt præcipua fundamenta quibus affirmativa opinio maxime innititur: qui plura alia videre cupiet, legat Alexandri Massariæ *lib. 2. de peste*, ubi hanc affirmativam mordicus tenet, eamque, tanquam pro aris & focis, defendit.

Negativam autem partem doctissime tuentur, Cardanus, Fernelius, Platerus, Raymundus a Vinario, Petrus Salius, Andreas Chiocchus, Palmarius, Mindererus, Andreas Trevisius, aliique gravissimi Viri, cum quibus etiam nos sentimus, in pestis curatione omnino non convenire venæsectionem.

1. Quia pestis non inducitur nec generatur a plethora, obstructione, aut humorum putredine, sed a veneno.

2. Quia venæsectione non potest extrahi aut imminui venenum pestilens, neque evacuari malignitas cordi & spiritibus vitalibus inhærens.

3. Quia majoris causæ major est habenda ratio: ac proinde, quamvis febris (quæ tamen semper non adest) ratione putredinis, venæsectionem poscere videatur, quia tamen venenum ratione suæ malignitatis illam prohibet, & alexipharmaca citissime poscit, major ratio habenda est veneni, quam putredinis.

4. Quia venæsectione detrahitur vitæ thesaurus sanguis, & vires maxime dejiciuntur, quas in peste omnium maxime conservare oportet, ut furiosissimo morbo Natura fortiter resistere queat.

5. Quia venæsectio, cum trahat a peripheria ad centrum, pervertit laudabiles & necessarias naturæ operationes, quæ fiunt a centro ad peripheriam, per sudores, tumores, & anthraces; quas operationes non impedire, sed promovere oportet.

6. Quia venæsectio spiritus & humores exagitando, eosdem disponit ad venenum pestilens promptius suscipiendum.

7. Quia venenum pestilens, vel foris circa peripheriam, vel intus alicubi in partibus ignobilibus sanguini nondum permistum hærens, inanitis venis, facile illas ingreditur, ac sanguinis massæ permiscetur.

8. Quia Hippocrates in vera peste non fuit usus venæsectione, ut liquet *1. epidem. in Historia Critonis*, aliisque in locis: imo *6. epidem. sect. 7. text. 1.* cum in morbis quibusdam pestilentialibus venæsectiones in multis ægris tentasset, nunquam tamen illas profuisse, ipsemet testatur. Quapropter ipse quoque Galenus, *lib. de cibis boni & mali succi, cap. 1.* laudat illos Medicos, qui in peste paucissime ausi fuerunt sanguinem mittere; & dicit in ea pestilentia sui temporis venam paucissimis sectam fuisse. Sic *1. de differ. febr. cap. de febr. pestil.* phlebotomiam inter pestis remedia non recenset, imo de ea ne verbum quidem facit. Et *9. simpl. cap. de terra Samia*, scribit nulla alia remedia in peste profuisse, præter bolum Armenam, ergo neque venæsectiones. Ad hæc, *4. de tuenda sanit. cap. 4.* venam secare vetat, humoribus a sanguinis natura multum recedentibus: quod iterum confirmat *lib. adversus Iuliam, & 11. Methodi, cap. 14.*

9. Quia experientia a multis seculis docuit, venæsectiones in peste semper damnosissimas fuisse: & si forte uni aut alteri sanguinis missio feliciter cesserit, illud tamen communissimam experientiam evertere nequit; & credendum potius, vel rarissimum quid accidisse talibus ægrotis, vel illos vera peste non laborasse, sed febribus pestilentialibus sine peste, quales sunt petechiales, aliæque similes, in quibus venæsectiones maxime laudabiles habentur. Maximam autem esse experientiam, quæ semper docuit in peste cum infelicissimo successu institutam fuisse venæsectionem, liquet ex Medicorum scriptis. Andernacus, *lib. de pest.* testatur in pestilentia sui temporis venæsectionem magnum damnum dedisse, extinctis omnibus iis qui illam

adhibuerant. Fallopius observat in longa peste, ab anno 1524. ad 1530. omnes extinctos esse, quibus vena secta fuerat; multos autem hanc venæsectionem omittentes, servatos fuisse. Illud ipsum in duabus pestibus se quoque observasse, testatur Henricus Florentius, insignis Practicus Leydensis, *in additamento ad cap. 7. lib. P. Pau, de peste*. Venæsectionis damna se quoque expertum fuisse, scribit Simonius, *lib. 2. de pest.* Dodonæus refert se in peste anni 1602. non vidisse quod sanguinis missio ulli profuerit, sed contra sanguine adhuc fluente, in quibusdam vomitus prorupisse, mortemque subsecutam esse, ut ut adhibitis omnibus cautionibus, ab iis præscriptis qui illam commendant, sectio facta fuisset. Simile etiam testatur Mindererus, *de pest. cap. 14.* observatum fuisse in peste sui temporis. Guil. Fabr. Hildanus, *cent. 4. observ. 23.* refert in peste Lausannensi, omnes fere, quibus vena secta fuit, interiisse. Qui celebres pestes annorum 1508, & 1529. describunt, omnes uno ore, se illud quoque comperisse testantur. Paræus, *lib. de pest. cap. 24.* talem historiam refert: *Anno Domini, inquit, 1565. qui annus toti fere Galliæ peste pestilentibusque morbis fætus & funestus fuit, ex omnibus urbium, per quas Carolo IX. Regi, iter Bayonam erat, a Medicis & Chirurgis diligenter ac studiose sciscitatus sum, quid ægris successisset ex purgatione & phlebotomia: una voce responderunt se sedulo observasse, omnes peste correptos, quibus sanguis detractus fuerat, & corpus purgatum, deterius inde habuisse, tandemque interiisse: reliquos, quibus solis alexiteriis provisum esset, fere curatos evasisse.* Infelicem venæsectionis usum se quoque compertos habere scribunt, Gesnerus, Donzellinus, Dalechampius, Jo. Heurnius, Bauhinus, Salustius, Sylvianus, Jo. Ant. Saracenus, Petrus Salius Diversus, Angelus Balicochus, Montanus, Jo. Nævius, Cornelius Gemma, alique plures insignes Practici: Imo Wierus, *lib. rarar. observat. Med.* meminit pleuritidum & anginarum pestilentium, in quibus venæsectio, quæ maxime profutura putabatur, etiam exitialis fuit. Horum virorum testimoniis adjungatur quoque nostrum, qui in hac peste venæsectionem semper damnosissimam & lethalem fuisse observavimus. Idem illud etiam notasse videntur Medici Antvverpienses, qui proinde in *Consil. de pest. anni 1624.* venæsectiones & purgationes omnino prohibent. Quapropter concludimus venæsectionem in curatione pestis, tanquam maxime exitialem, semper fugiendam esse, propter jam dictas rationes: quibus & illud incommodum adjungi potest, quod in peste laborantibus interdum per apertam venam effluens sanguis ægre coerceri, & vix ullis mediis sisti possit. Sic etiam Zacutus Lusitanus, *lib. 3. prax. observ. 41.* scribit se in peste vidisse, multis sanguinem e cucurbitulis emanantem, nec validis auxiliis, nec ipso cauterio potuisse compesci, sed omnes obiisse.¹²⁷ Tandem pro conclusione adjungamus etiam testimonium magni Fernelii, qui, *lib. 2. de abdit. cap. 12.* sic dicit: *In peste, Medici celeberrimi,*

¹²⁷ Van 'Tandem pro' tot einde Aant. I is nieuw in 1665.

qui longo artis usu doctrinæ studia compleverunt, prorsus abstinent a venæsectione, experti eos quibus sanguis, sive initio, sive postea esset missus, aut paulo post obiisse, aut in deterius lapsus esse. Non enim (ut quibusdam videri posset) evacuatio hanc perniciem summovet, aut imminuit, aut cohibet, ut quæ non est in humoris vitio posita: neque laborantem ulla ratione levat, sed contra gravius offendit. Etenim extrinsecus nos circumfundens perniciēs, vacuato sanguine, & spiritu, in pulmones, in cor, & in venas facilius penetrat, & ferocia majore invalescit: sanguis etiam phlebotomiâ concitatus, promptius labem contrahit, quemadmodum aqua cui fellis tantillum injeceris, si agitetur, ocyus, quam si consistat, amarescit. Quin etiam vires agitatione imminutæ insilienti perniciēi minus obsistunt. Hæ rationes experiētiâ confirmatæ, ut a venæsectione, ita magis a valida purgatione docent abstinendum.

II. Oribasius, *lib. 7. Collect. cap. 20.* refert Galenum (vel, ut Amatus & alii volunt, Apollonium) cum vehemens pestis Asiamprehendisset, ipsumque attigisset, secunda morbi die, remissione febris factâ, crus scarificâsse, duasque fere sanguinis libras detraxisse, hocque modo periculum evitâsse. Quam historiam ipse Galenus describit, *lib. de cucurbit. & scarif. cap. 20.* ubi subjungit, quod plerique etiam alii hoc præsidio usi, superstites remanserint. Hinc multi illud auxilium adeo præstans esse scripserunt, ut plerique peste infecti cum eo feliciter evaserint, sicut annotaverunt Claudinus, *de ingress. ad infirm. lib. 2. cap. 6.* Septalius, *de pest. lib. 5. cap. 19.* Donatus Sanctorius, *lib. 1. epist. 2.* Aloysius Toreus, *lib. de febr. punct. Fracastorius, de curat. febr. punt. lib. 3. cap. 5.* Joannes Colle, *lib. de morb. malig. cap. 6.* Jo. Cremona, *lib. de pest. cap. 1.* Alexander Massaria, *lib. 2. de peste*, qui omnes citatis locis de causa præstantiæ hujus auxilii late differunt. Ægyptii & Turcæ solent etiam peste correptis crura panno aspero fricare, & aquâ calidâ fovere, deinde illa infra genu vincire, & ab inferiore parte incipiendo, longiusculas incisiones triginta vel quadraginta facere, atque ita duas tresve sanguinis libras extrahere: cujus curationis historiam describit Mannus, *lib. de malleolor. scarificat.* eamque se Memphis in Ægypto vidisse refert: cujus curationis felix experimentum se quoque fecisse, refert Gavassetius, *in Epist.* Quicquid sit, nos, propter rationes præcedenti annotatione dictas, in hac nostra peste tales scarificationes prorsus improbavimus, atque hinc, ut a me relictæ, sic a nullo alio durante hac constitutione, easdem feliciter institutas fuisse novimus. Quantum ad prædictorum virorum experientiam, credimus illam duntaxat intelligendam esse de febribus petechialibus aliisque pestilentialibus sine peste, in quibus revera multum prodesse possunt, minime autem de vera peste.

¹²⁸ Eustachius Rudius, *art. med. lib. 3. cap. 30.* valde commendat hirudines penitioribus natium partibus admotas, ut & cucurbitulas scarificatas, dorso potissimum e regione cordis applicatas. Verum quia etiam hæc

¹²⁸ 'Eustachius' tot einde Aantekening II. toevoeging 1687.

media maxime infida esse, plurimisque citissimam mortem intulisse, experientia in hac nostra peste millies docuit, penitus a nobis rejicienda fuerunt, plurimos enim talibus sanguinis evacuationibus ab aliis duobus Medicis (quos honoris gratiâ non nomino) occisos fuisse novimus, quibus tandem illi ipsi Medici (qui illud in Eustachio legisse videbantur) cum variis ex suis domesticis, misere interempti sunt.

III. Veteres in curatione pestis maximi faciebant vesicatoria, quæ applicabant brachiis, tribus digitis supra carpum, & parte interiore crurum, paulo supra malleolum. Figura autem vesicatorii erat rotunda, magnitudo circiter latitudinis trium digitorum. Sic Galenus, *1. de humoribus* (ut etiam narrat Rabbi Moses *in aphorismis*) scribit: ubi humor ad caput aut ventrem fertur, medicinas mordicativas manibus & pedibus appositas, magnopere conferre. Oribasius quoque, *8. Collect. cap. 19.* inter remedia quæ maxime revellunt venenum & pravos humores a partibus nobilioribus, enumerat medicamenta acria artubus apposita. Hos aliosque veteres hac in parte secuti sunt plurimi neoterici. Marsilius Ficinus ante eruptionem anthracum vel bubonum, adhibet vesicarium paulo supra carpum dextri brachii ab interiore parte, & supra talum interiorem dextri pedis. Jacobus de Partibus, *in com. supra primam quarti Avicennæ, cap. de febr. pest.* inter alia remedia convenientia enumerat vesicatoria, brachiis & cruribus apposita, facta ex lacte vel ficuum, vel tithymali, vel cantharidibus cum fermento. Hercules Saxonia maximi quoque facit revulsionem quæ fit per vesicatoria, qua de re late disputat *lib. de phænig.* Credibile est vesicatoria hoc modo applicata multum prodesse posse: nos tamen illum modum secuti non sumus, sed ipsis emunctoriis illa potius applicavimus: rationes infra petantur, *cap. 12. annot. 4. & 6.*

CAPVT IV. De Purgantibus & Vomitoriis.

AD curationem pestis e Pharmacia duo remediorum genera peti solent, nempe purgantia, & antidota sudorifera: de his sequenti, de illis vero hoc capite sermonem habebimus. Purgantia (1.) & vomitoria maxime fugienda esse, præter rationem, in hac peste etiam docuit usus. Quapropter nos ante diem septimum nullis, ne quidem cacochymis (2.) aut catartica, aut lenientia (3.) aut clysteres, aut aliud quippiam quod alvum citare posset, dedimus; & quamvis totis septem diebus alvum non deponerent ægri,

nihil tamen movere ausi fuimus: paucissimis enim, qui id tentaverant, feliciter cessit: at fere in omnibus (veneno a peripheria ad centrum revocato) diarrhœa insecuta fuit incurabilis & brevi occidens. Quo autem magis cacochema erant corpora, eo citior fluxus, & majus erat periculum. Ac proinde nos illud opus usque ad septimum morbi diem naturæ totaliter commisimus. Post diem autem septimum, tantummodo unam alteramve pilulam, ex nostris antipestentialibus, aut Ruffi, exhibuimus. Aliis autem purgantibus vix ante diem vigesimum usi sumus, cum etiam in morbi declinatione illa non sine periculo dari animadverteremus, imo non paucis jam a morbo convalescentibus, illa valde noxia fuisse, viriumque recuperationem plurimum impedivisse. Neque etiam alvi constipationem (4.) magnopere metuimus, utpote quam nullis nocuisse animadvertimus. Vomitoria qualiacunque, etiam stibiata (5.) a multis insigniter decantata minime probavimus, utpote quorum violentiâ semper corpora nimis vehementer conturbata & exagitata fuisse, atque ægros post illa se multo pejus habuisse, citiusque extinctos esse, observavimus.

ANNOTATIONES.

I. INter Veteres, Averrhoës, Aëtius, Avenzoar, Oribasius, Avicenna, Ægineta, alique plures, curationem pestis a purgatione auspicantur: quorum vestigiis, inter neotericos, insistent, Mercurialis, Donatus ab Altomari, Rodericus a Castro, Monardus, Hercules Saxonia, Vallesius, Augenius, Septalius, Johannes Bravus, Conciliator, Paschalius, Zacutus Lusitanus, alique plurimi doctissimi Viri qui omnes purgantia in curatione pestis convenire, his rationibus confirmant:

1. Quia Hippocrates, 4. aphoris. 10. inquit: *Medicamento purgante utendum in valde acutis, si materia turget, eadem die; tardare enim in talibus malum.* Atqui pestis est morbus acutus, in quo materia turget, ergo, &c.
2. Quia venenum pestilens cum nullam coctionem recipiat, citissime est exturbandum, sicut docet Galenus, 4. de sanitat. tuend. cap. 3. inquiens: *Quod omnino alienum est, nulla ratione fieri potest, ut id naturæ suæ gratiam recipiat, sed educere id, quamprimum est tentandum.*
3. Quia vomitus biliosi, capitis dolores, cardialgiæ, inquietudines, aliaque multa symptomata, purgationem necessariam esse demonstrant.
4. Quia compertum est purgantia multis ægrotis peste correptis plurimum profuisse.

Verum non obstantibus his validissimis ac verisimilibus rationibus, præclarissimorum veterum & neotericorum Medicorum auctoritate munitis, nos tamen purgantia in pestis curatione plane non convenire dicimus, & sequentibus rationibus probamus.

1. Quia venenum pestilens, cum nullam coctionem recipiat, statim quidem (secundum Hippocratis dogma) exturbandum est; sed illa exturbatio (docente eodem Hippocrate) fieri debet per vias lege naturæ commodas, ad quas natura feliciter vergere animadvertitur: atqui ab omni ævo observatum fuit, ipsam naturam semper feliciter moliri veneni pestilentis expulsionem a centro ad peripheriam, per sudores, tumores & anthraces, & ex hoc motu salutaria signa desumi, sicut lethalia ex omni contrario naturæ motu, qui sit a peripheria ad centrum: ergo cum purgantia perverso motu moveant, per vias lege naturæ incommodas, plane non conveniunt.

2. Quia purgantia cacochymiam quidem corrigunt, & corruptos putridosque humores (a quibus pestilentiae causa non dependet) expellunt, sed ipsum venenum pestilens cordi ac spiritibus inhærens, educere nequeunt, quia nullum purgans medicamentum (inquit Crato) pestilens seminarium ejicit; quod tamen primo & citissime extirpare necesse est, antequam ipsius vitalitatis fontem extinguat.

3. Quia catarctica humores & spiritus imminuunt, exagitant, confundunt, & corpore vires dissolvunt; quas hîc conservare maxime necessarium est.

4. Quia plurima catarctica, præterquam quod venenis non resistant, venenata ac malefica qualitate prædita sunt.

5. Quia maligni & putridi humores ipsimet per se naturam maxime stimulant; qui si aliquo modo agitentur, & ad intestina trahantur, cum furore eo decumbunt, & validissimas ac perniciosas evacuationes faciunt.

6. Quia experientia hactenus docuit, fere omnes ægros peste laborantes, qui purgantia sumpserunt, subsequente ut plurimum lethali diarrhœa, vel exitiali virium prostratione, fuisse extinctos: quod etiam Paræus & Joannes Morellus in praxi se observâsse testantur. Ipse Hippocrates, *3. epidem. text. 3.* de gravissima pestilenti constitutione agens, inquit: *Purgationes multos offendebant, quorum qui sic habebant, subito multi peribant; multis malum producebatur.* Sic etiam referunt Annalium Scriptores, anno 1510. pestem in Gallos sæviisse, & in hujus curatione observatum fuisse, a purgantibus, etsi levioribus, exhibitis, ægros multo citius interiisse. Forestus scribit, anno 1557. in peste Delphensi, omnes qui statim ante tertium vel quartum diem purgabantur, periisse, & quocunque fere tempore purgans medicamentum sumerent, paucos pristinae sanitati restitutos fuisse. Jo. Anton. Saracenus testatur in peste Genevensi fere omnes eos quibus, sive mox ab initio, sive postea essent humores catarctico medicamento agitati vehementius, vel esset corpus sanguinis missione

inanity, aut non multo post obiisse, aut in deterius lapsos esse. Palmarius refert in peste anni 1565. omnes fere persanatos fuisse, qui neglectis vacuantibus sola antidota sumpserunt. Idem, *lib. de febr. pest. cap. 7.* sic dicit. *Vix centesimus quisque evadit ex iis quibus bubones aut carbunculi intro remeantes citra suppurationem subito disparent: vel qui incipiente morbo catarctico utuntur, vel spontaneo alvi profluvio corripuntur, vel exacto triduo quatrinduoque, sectâ venâ spiritu & sanguine spoliuntur.* His nostris rationibus favent multorum clarissimorum Medicorum scripta. Rhazes purgationes valde suspectas habet. Galenus, 9. *Simpl.* solam bolum Armenam, non autem purgationes profuisse, scribit. Cornelius Celsus, *lib. 3. cap. 7.* dicit, in peste minime ducendam esse alvum. Fernelius, 2. *abdit. cap. 12.* scribit, in peste abstinendum esse a venæsectione & purgatione, propterea quod causa pestis a venenata qualitate scaturiat, quæ antidotis expugnanda, & per sudores ejicienda est. Christophorus a Vega, *lib. 3. prognost. in comment. sent. 15. & 1. aphoris. 23.* sic ait: *In febre pestilenti naturæ motus universus est ad cutem, hunc Medicus per ea quæ sudorem eliciunt, juvabit: unice autem cavebit ne per alvum evacuet, quod is motus naturæ instituto e diametro oppugnet.* Inter reliquos neotericos, purgantia, tanquam damnosissima, quoque rejiciunt doctissimi Viri, Hieronymus Cardanus, *lib. 2. contrad. 4.* Crato, *lib. de peste:* Gregorius Horstius, *decad. 10. probl. 1.* Mundella, *epist. 16.,* Pereda, *lib. 2. in meth. Paschal. in schol. cap. 9.* Joannes Bokelius *regim. part. 2. cap. 9.* Aquapendens, *lib. 1. tumor. præternat. cap. 17.* Valleriola, *in append. loc. com. cap. 2.* Leonardus Fuchsius, aliique plures. Hercules Saxonia tamen *Prax. lib. 8. cap. 37.* hac in re tali distinctione utitur, nempe, si pestis originem duxerit a causa externa, & invaserit corpus probis humoribus refertum, tunc in curatione probari posse purgationes, nec illas alvi fluxum inducturas, metuendum esse: sin minus, non probari purgationes. Hanc distinctionem ratio non minus quam experientia evertit. *IIa:* quæ docet nulla dari purgantia quæ venenum pestilens extrahant: præterea in corporibus euchymis purgantia, defectu cacochymiae, non posse non educere humores bonos & laudabiles, atque ita per consequens vires (quarum in peste maxima ratio habenda est) graviter dejicere, nec minus salutari operationi naturæ obesse, eamque contrario motu inturbare. *Hæc:* quæ in ægris innumeris euchymis lethales alvi fluxus purgantium usu inductos fuisse, & nobis & plurimis aliis videndum exhibuit.

II. Quæri posset, si in corpore cacochymo magnam humorum putredinem pesti adjunctam esse animadverteretur, an tunc non liceret in principio curationis per catarctica humorum putridorum copiam, sicque ipsam putredinem, imminuere? Minime, quia in corporibus cacochymis peste infectis longe gravior & periculosior metuendus est alvi fluxus, quam in euchymis. Præterea, quia curatio incipienda est ab eo quod magis urget & majus periculum minatur, nempe

a veneno, (neglectâ tantisper humorum putredine, quæ interim per alexipharmaca, ratione veneni adhibita, simul egregie coërcetur) eique citissime resistendum, antequam radices agens Vitæ fundamenta subvertat. Illo autem expugnato hoste, reliqua minoris periculi mala (qualia sunt cacochymia, calor in sanguine & spiritibus accensus, humorum putredo, &c.) si naturæ solius vi non evanescant, artis subsidio commodius evincentur.

III. ¹²⁹ Ad evacuationem corporum peste infectorum alii alia commendant; alii clementioribus, alii fortissimis catharticis utendum censent. Hercules Saxonia pilulas Ruffi, & serum caprinum cum syrupo rosato solutivo, laudat: quo syrupo solo mavult uti Fracastorius: alii syrupum fumi terræ, alii pomorum solutivum commendant: alii rhabarbarum, senam, agaricum, diacatholicum, & similia, magni faciunt. Multi etiam in peste alvum, si sponte non dejiciat, lenire jubent clystere emolliente, supposito, decocto prunorum cum manna, infusione foliorum senæ & rhabarbari: aliisque similibus. Verum licet omnia hæc levia tantum esse videantur, attamen hac in nostra peste ante diem septimum exhibita, præsens periculum inferebant; atque ita, proh dolor! Noviomagenses multi, qui hujus illiusve consilio talia assumpserant, infelicitè perierunt. Sic non semel solum syrupum rosatum solutivum, aut de cichoreo cum rheo, nonnunquam solum prunorum decoctum, ut & ipsam quoque mannam, ac clysmata emollientia, diarrhœas lethales excitâsse, summasque virium prostrationes cito induxisse, visum fuit: de rhabarbaro quoque & soliis senæ plurima tristitia extiterunt exempla. Quapropter non possumus non mirari, quod multi celeberrimi Medici, his lenioribus, & tamen periculosis, nondum satis contenti, adhuc ad longe fortiora cathartica confugiant, idque, ut ajunt, secundum regulam: *Ad extremos morbos extrema sunt adhibenda remedia*. Haud secus ac si conveniret in extremis morbis causam morbificam violentis medicamentis agitare per vias lege naturæ incommodas, per quas expelli nequit. Sic legimus Fallopius gloriari se fortibus purgantibus in ægris peste correptis feliciter usum fuisse, & inter cætera, cum Avenzoare, maxime extollere calidissimum illud medicamentum euphorbium: dicere etiam, Jacobum Carpentem, maximi nominis Chirurgum, innumeros tali modo sanâsse. Gentilis, 4. *ean. fen. 1.* refert suo tempore Medicos scammonæata & validissima purgantia ægrotis pestiferis exhibuisse. Paræus etiam extollit diagridium. Mercurialis in principio curationis, cum Averrhoë, laudat pilulas cochias, ut & euphorbium. Marsilius Ficinus confectionem hamech; Heurnius trypheram Persicam tanquam specificum; alii diaturbith cum rhabarbaro, alii benedictam laxativam commendant. Hollerius hellebori drach. j. pomo includit, quod stupis aqua rosacea madefactis involutum, sub cineribus assat, idque pomum comedendum offert: sed albumne an nigrum sumat helleborum, non addit. Etiam Capivaccius ad helleborum,

¹²⁹ Aantek. III is in 1665 grondig herschreven.

nec non euphorbium, scammonium, colocyntidem, trochiscos alhandal confugit. Paracelsistæ exhibent suum turbith minerale, quod ex mercurio præcipitato præparatur; quem mercurium exhibere audet Guilhelmus Magistrius, eoque medicamento pestilens venenum per alvum & vomitum optime expelli ait: quod tamen Antonius Valetius (*in Schol. ad Hollerii lib. de peste*) dicit nefas esse imitari. Nos vero experiëntiâ plus satis e docti, existimamus nefas esse ullum violentum catarcticum, qualecunque fuerit, peste correptis exhibere; imo ipsaquoque lenientia non, nisi maxima aliqua necessitate urgente, exhibenda esse, idque summa cum prudentia: nam in hac peste fere omnes periisse vidimus, quibus, ante diem septimum alvus, vel sponte, vel arte commota fuit. Quantum ad prædictorum virorum auctoritates, dicimus illa fortia purgantia in febribus malignis, petechialibus, aliisque morbis pestilentialibus (qui a prædictis viris forte sub nomine Pestis describuntur) interdum fortassis prodesse posse, minimi autem in vera peste; & si forte aliquibus robustissimis naturis non infeliciter cesserit catarcticorum operatio, tamen inde, tanquam ab experientia, concludi non posse, catarctica (vel etiam venæsectiones) ad curationem pestis semper maxime conducere & necessaria esse; qualem regulam generalem, a paucissimis ægris sibi quondam Nardeni visis, Medicis Practicis libenter inculcaret Clarissimus Regius.¹³⁰

IV. Alvi adstrinctionem non modo non nocere, sed primis diebus prodesse, sæpius observavimus. Ratio erat, quia hoc pacto unitæ nec aliorum distractæ Naturæ vires, validiores errant, & in pestilens venenum alacrius insurgebant. Huic nostræ experientię etiam favet Julius Palmarius, qui, *lib. de febr. pest. cap. 23.* sic ait: *Quamdiu Xenodochio curandis ægrotantibus præfui, eos quibus per initia alvus adstricta esset, etiamsi nullo alio remedio uterentur, præterquam Mithridatio, magna ex parte convaluisse deprehendi: contra vero, quibus sponte vel arte proflueret, omnes fere occubuisse.*

V. Droëtus, *de pest. cap. 11.* Quercetanus, *in alexic. lib. 2. cap. 7.* Matthiolus, *in comment. ad cap. 59. lib. 5. Dioscoridis*, & cum illis multi alii Chymici ac Empirici, stibium præparatum in pestis curatione summis laudibus extollunt, atque illud si in morbi principio, viribus adhuc constantibus, exhibeatur, mirabili & occulta quadam proprietate venenatam perniciem una cum noxiis humoribus sursum deorsumque expellere, dictitant. Ex hoc etiam Angelus Sala, *lib. de peste*, tale oxysaccharum vomitivum componit, quod singulari proprietate pesti resistere scribit:

R/. Vitri antimonii hyacinthini subtilissime pulverisati, unc. j.
cinnamomi electi, zedoariæ, ligni aloës, seminis angelicæ, ana drach. ij.
croci orient. drach. s. aceti rosacei unc. xviii.

Omnia mittantur in vitrum subere bene clausum, & digerantur in

¹³⁰ De krische opmerking over Regius is een toevoeging uit 1665. De vijandige houding is dus waarschijnlijk pas ontstaan na de benoeming van VD.

B.M. horis 24. postea liquor frige factus filtretur per chartam emporeticam: deinde cum aqua rosarum tantum sacchari solvatur quantum est pondus liquoris prædicti, quod coquatur ad consistentiam tabellati, & ita calidum cum prædicto liquore pedetentim misceatur, & servetur usui. Dosis drach. ij. ad unc. j.

¹³¹ A vomitoriis ex antimonio curationem pestiferorum incipiendam, & post vomitum ad alexiteria sudorifera progrediendum esse, etiam censet, Th. Willis, *lib. de febr. cap. 13.* eaque methodo etiam usum fuisse scribit Henricum Sayer, Medicum Londinensem eruditum, qui peste laborantes passim curabat. Verum cum ipsum stibium venenata qualitate præditum sit, cum in hoc morbo motu naturæ contrario moveat, cum vires ægrorum maxime dejiciat, cum pestilentem labem cordi spiritibusque impressam exagitet, & non educat, cum innumeris Medicorum observationibus constet ejusdem usu plurimos peste laborantes occisos fuisse, ac paucissimos evasisse; quis, quæso, stibium ad curationem pestis sano consilio, salvaque conscientia adhiberi posse judicabit? Quis non magis adhuc abominandum censebit consilium Arnoldi Weickardi, qui, *prax. lib. 3. cap. 1.* præter stibium, etiam hoc sequens laudat.

*R/. Turpethi mineralis, vel Mercurii præcipitati, gr. vi.
misce cum pauxillo theriacæ, & exhibe cum syrupo appropriato.*

Hoc dicit non modo alvum subducere, sed & vomitum simulque sudorem excitare. Profecto, qui pertinacem luem Veneream isto remedio aliquoties curârunt, illi horrendas istius Mercurii vires, quantas anxietates, & quantas salivationes inducat, satis noverunt, quales operationes pestiferorum debiles vires omnino sufferre nequeunt. Adde quod evacuationes per alvum, vomitum, & salivationes maxime damnosas in pestis curatione fuisse, semper docuerit experientia: & quod Mercurius, præterquam quod sit violentissimum remedium, etiam in se nihil speciale habeat, quo venenum pestilens impugnare possit.

CAPVT V. De Antidotis & Sudoriferis.

Cum pestilens venenum primario vitæ hujus asyllum, cor, impugnare soleat, in pestis curatione ante omnia regii visceris rationem habere, eique citissime suppetias ferre oportet, ut hostis truculentissimi injuriis fortius resistere queat. Huic primariæ intentioni seu indicationi ut satisfiat, statim ab ipso principio ad antidota

¹³¹ Van 'A vomitoriis' tot einde Aantekening is een toevoeging in 1687.

(1) & sudorifera confugiendum est: nam præsentiſſimum ſubſidium, quod cordi in his anguſtiis conſtituto adferri poſteſt, ineſt medicamentiſ alexicaciſ, præcipue talibuſ quæ ſudoreſ movent: hæc enim ſpecifica vi cor a veneniſ tuentur, ac ſimul etiam peſtilentiſ labiſ vires infringunt, obtundunt, atque foras expellunt. Sunt autem hæc alexipharmaca multa & varia, e quibuſ modo hæc, modo illa magiſ conveniunt, & variiſ quoque modiſ miſcentur, pro vario malignitatiſ & auctæ putrediniſ gradu, (2.) pro varia febris adjunctæ intenſione vel remiſſione, pro vario ægrotantium temperamento, ſexu, & ætate, pro regionum & anni temporis varietate, aliique circumſtantiis; quarum decifiſ ex Medici iudicio atque prudentiâ omnino dependet, neque certiſ reguliſ determinari poſteſt. Horum alexipharmacorum plurima nobiſ in uſu fuerunt in curatione huiuſ peſtiſ, imprimiſ vero hæc (3.) ſequentia. Radiceſ: carlinæ, petasitiſ, ariſtologiæ, helenii, dictamni, valerianæ, oſtrutiſ, biſtortæ, zedoariæ, gentianæ, angelicæ, eryngii, vincetoxici, calami aromatici, tormentillæ, bulbi cæparum. Herbæ: ſcordium, rutha, carduiſ benedictuſ, veronica, tanacetum, pimpinella, ſcorzonera, abſinthium, plantago, abrotanum, roſmarinum, meliſſa, ſcabioſa, morſuſ diaboli, verbena, marrubium album, centauium miniſ, acetosa, borrago, bugloſſa, betonica, artemiſia, heder a terreſtriſ. Floreſ: ſtœchadoſ, roſarum, balauſtiorum, croci, (4.) nympheæ, calendulæ, ſambuci. Fructuſ: berberiſ, ribeſii rubri, poma cydonia, citrea, aurantia, granata, eorumque corticoſ & ſucci. Semiſna: citri, carduiſ benedicti, acetosa, coriandri, quatuor frigida maiora: Omphacium, vinum, ſpirituſ vini, acetum vini ſimplex, vel ſambucinum, calendulatum, aut roſaceum. Aquæ diſtillatæ: carduiſ benedicti, acetosa, borraginiſ, ſcabioſæ, roſarum, cinnamomi. Nux moſcata, maciſ, gariophylli, cinnamomum, ſantala omnia, lignum ſaſſeſſraſ. Myrrha, camphora, (5.) ſuccinum, margaritæ, lapidiſ bezoar. (6.) corallum rubrum, cornu cervi crudum & præparatum, (7.) ebur uſtum, oculi cancri, floreſ ſulphuriſ, (8.) terra ſigillata, boluſ armeniſ, (9.) Salia: carduiſ benedicti (10.) abſinthii, ſcordii, ruthæ, prunellæ. Extracta: carduiſ benedicti, petasitiſ, ruthæ, angelicæ. Syrupi: granatorum acidorum, cydoniorum, ſcordii, de

succo citri, conservationis radicum helenii condit. Olea: succini, citri, juniperi, nucis moscatæ, cinnamomi, vitrioli, (11.) sulphuris, baccarum lauri, scorpionum. Conservæ: anthos, melissæ, absinthii, rosarum, florum calendulæ, borraginis. Condita: cortices citri, limonum, aurantiorum, rad. helenii, eryngii, calami aromatici, cydonia condita, myva cydoniorum, rob ribesii rubri, berberis, acaciæ, saccharum perlatum. Pulveres: liberantis (12.) Bezoarticus Renodei, aromatici rosati, diamargariti frigidi, diatrium santalorum, diarrhodonis Abbatis. Trochisci: de viperis, (13.) de camphora, de terra sigillata. Electuarium juniperinum, confectio alckermes, & de hyacintho (14.) sine moscho, (15.) Theriaca Andromachi (16.) Mithridatium Damocratis, diascordium Fracastorii. (17.) His aliisque similibus, interdum solis, sed ut plurimum hac illave formâ mistis, utebamur. In principio hujus pestilentis constitutionis hanc aquam theriacalem seu sudoriferam, nobis instar magni secreti communicatam, in usu habuimus:

R/. *Ruthæ viridis, melissæ, ana lib. s. absinthii sicci conscissi ac nonnihil contusi, cardui benedicti sicci, ana lib. ij. aquæ communis q. s.*
Macerentur & stent in infusione prope ignem per decem vel duodecim dies, quotidie baculo ligneo bis terve agitentur: postea distillantur. Ex fæcibus autem combustis, una cum menstruo residuo prius exsiccatis, extrahatur sal: cujus salis defectu potest simile sal compositum fieri, ex sale absinthii, melissæ, cardui, ruthæ, ana part. æq. simul mistis.

Usus illius aquæ talis erat:

R/. *Aquæ prædictæ unc. ij.*
salis dicti drach. s.
olei vitrioli gut. 12. aut 15.
misce, fiat haustus.

Haud contemnendas quidem hujus aquæ virtutes in principio comperti sumus, sed interim morbo magis magisque ingravescente, cum

illa nimis debilis nobis videretur, aliam fortiozem ad nostros usus parari curavimus, qui deinde semper cum felicissimo & admirabili successu usi sumus: compositionis (18.) hæc erat forma:

R/. *Radicum; ostrutii, petasitidis, angelicæ, carlinæ, valerianæ, ana unc. ij.s.
enulæ campanæ, corticum aurantiorum siccæ. ana unc. iij.
Herbarum: scordii, absinthii, ana unc. ij.
cardui benedicti, unc. iij.
Florum: rosarum rubrarum unc. s. stœchados, drach. iij. baccarum juniperi, unc. ij.s.
granorum cardamomi minoris, drach. v.
cinnamomi electi, unc. j.*

Hæc omnia sumantur sicca, conscindantur simul, & grosso modo contundantur, iisque affundantur in cantharo lapideo, Vini albi Rhenani, vel Gallici tenuis lib. xxij. aquæ rosarum lib. ij.

*Vase bene obturato, stent in infusione decem diebus: tunc addantur hæ herbæ virides & recentes, conscissæ & aliquantum conquassatæ: Foliorum ruthæ, M. vj. tanaceti M. iij.
rosmarini, pimpinellæ, ana M. j.s.*

Maneant simul in infusione adhuc per octo vel decem dies, quotidie baculo commovendo, postea affunde succi citri lib. ij.

Stent adhuc per tres quatuorve dies, postea super ignem leviter ebulliant, & colentur ac in torculari fortissime exprimantur. Colatura expressa distilletur in B. M. aut arena, per alembicum vitreum. Illud quod post distillationem in fundo cucurbitæ remanet, adjecta aqua cardui benedicti actenuandum, & per chartam emporeticam raram colendam est, quæ colatura lento igne exsiccanda est ad extracti (19.) consistentiam, quod usui servandum. Hoc extractum Magistrale vocavimus. Ex fæcibus & herbis combustis interdum quoque sal extrahi curavimus.

Hac nostra aquâ theriacali interdum solâ, sed ut plurimum aliis medicamentis

admistâ utebamur. In usu quoque habuimus acetum bezoarticum (20.) nostrum, *lib.2. cap. 10.* descriptum. Ex his autem, pro necessitatis diversitate, variis formis medicamenta concinnavimus. Ut autem quibus circiter modis antidotalia sudorifera a nobis præscripta fuerint, sciri possit, hîc aliquot formulas subjiciemus:

- R/.** *Extracti magistralis, salis absinthii, ana scrup. j.*
diascordii Fracastorii, drach. j.
aquæ nostræ theriacalis unc. ij.
olei vitrioli, gut. x. aut xij.
misce, fiat haustus.
- R/.** *Salis ruthæ, scrup. j.s.*
extracti angelicæ, scrup. j.
aquæ theriacalis, unc. ij.
succi citri, unc. s.
Misce, fiat haustus.
- R/.** *Extracti cardui ben. ruthæ, salis cardui, ana scrup. s.*
salis scordii, scrup. j.s.
theriacæ Androm. diascordii Fracast. ana scrup. j.s.
aquæ theriacalis, aceti bezoartici, ana unc. j.
misce, fiat haustus.
- R/.** *Theriacæ Androm., scrup. iiij.*
aquæ theriacalis, unc. j.s.
aceti bezoartici, unc. j.
misce, fiat haustus.
- R/.** *Terræ sigillatæ, scrup. ij.*
trochiscorum de viperis, scrup. j.s.
aceti bezoartici, aquæ theriacalis, ana unc. j.
misceantur pro haustu.
- R/.** *Boli Armenæ veræ, coralli rubri præparati, cornu cervi usti, ana scrup. j.*
diascordii Fracast. drach. j.
aquæ theriacalis unc. ij.
Misce, pro haustu.

- R/.** *Salis cardui ben. scrup. j.s.*
aquæ theriacalis, unc. ij.
succi citri, unc. s.
misce, fiat haustus.
- R/.** *Theriaceæ, mithridatii, ana scrup. ij.*
salis scordii, scrup. j.
aquæ theriacalis, unc. j.s.
aceti bezoartici, unc. s.
fiat haustus.
- R/.** *Oculorum cancri præparatorum, scrup. ij.*
salis absinthii, scrup. j.
theriaceæ, diascordii, ana scrup. ij.
aquæ theriacalis, aceti calendulati, fortis, ana unc. j.
misce, fiat haustus.
- R/.** *Ruthæ viridis recentis, M. j.*
contundatur in mortario, affundendo,
aceti bezoartici, vel calendulati, unc. ij.
fiat fortis expressio, colaturæ addantur.
salis absinthii, scrup. j. vel scrup. j.s.
theriaceæ, aut diascordii, drach. j. vel scrup. iiij.
misceantur pro haustu.
- R/.** *Rad. petasitidis, angelicæ, helenii, ana drach. j.*
herb. ruthæ, cardui bened. scordii, ana M.s.
vini albi, q. s. coquatur, s. art.
- R/.** *Istius colaturæ, unc. ij. vel iiij.*
salis scordii, vel cardui, scrup. j.
theriaceæ, scrup. ij.
fiat haustus.
- R/.** *Rad. dictamni, petasitidis, ostrutii, angelicæ, ana drach. ij.*
herbar. scordii, cardui ben. ruthæ, ana M. s.

Coquantur aliquandiu in aceti & vini, part. æq. colatura expressa detur pro haustu.

- R/.** *Stercoris ovilli recentis, drach. iij.
rasuræ rad. raphani sylvestris, drach. j.sem.
aquæ theriacalis, unc. ij.
aceti calendulati, unc. j.
misceantur, & sic mixta stent per aliquot horas, postea fiat per linteum colatura cum expressione,
atque expressus ille liquor detur pro haustu, admiscendo theriacæ drach. j.*
- R/.** *Salis communis, drach. j.
aceti (21.) vini fortis, unc. ij. vel iij.
fiat haustus, pro pauperibus.*
- R/.** *Cæpam aliquantum excavatam, cui impone theriacæ Androm. scrup. iij. & cooperculo suo tectam, ac
charta bibula aceto madida involutam, sub cineribus calidis assato. Postea succus in prælo fortiter
exprimatur, cui adde aceti simplicis, vel bezoartici, unc. j.
detur pro haustu.*
- R/.** *Theriacæ, drach. j.
aceti vini fortis, vel bezoartici, unc. ij.
olei juniperi, scrup. s. vel scrup. j.
misce, fiat haustus.*

Illis qui potiones assumere non poterant, bolos vel pulveres dedimus:

- R/.** *Theriacæ, diascordii, ana scrup. j.s.
salis scordii, scrup. s.
olei vitrioli, gut. v.
Misce, fiat bolus.
Cui interdum addebantur aliquot grana lapidis bezoartici orientalis, interdum scrup. j. confectionis de
hyacintho sine moscho: interdum aliud quid simile.*
- R/.** *Pulveris liberantis, scrup. j. vel scrup. j.s.
lapidis bezoartici orien. scrup. s.
camphoræ, gr. ij. vel iij.*

fiat pulvis.

- R/.** *Florum sulphuris, terræ sigillatæ, coralli rubri præparati, pulveris liberantis, lapidis bezoartici orien. ana scrup. s.
croci gr. iij.
fiat pulvis.*

Apozemata quæ ad curationem præscribamus, hujus fere formæ erant:

- R/.** *Rad. petasitidis, eryngii, vincetoxici, helenii, carlinæ, corticum aurantiorum sicc. ana unc. s.
rad. tormentillæ, angelicæ, ana drach. ij.
herb. cardui ben. scordii, ana M. j.s.
borraginis, ruthæ, scabiosæ, ana M. s.
pomum citri in frusta dissectum, n^o. j.
sem. 4. frigid. major. ana drach. j.s.
cicerum rubr. unc. j.
Aquæ commun. q. s.
coquantur s. art. ad. lib. ij.
Addantur colaturæ, syrupi limonum, de scordio, ana unc. j.s.
misce, fiat apozema.
Dosis unc. ij. unc. iij. unc. iiij. bis, ter, quaterve de die. (22.)*

Condita & electuaria quoque variis formis paravimus:

- R/.** *Pulveris liberantis, drach. j.s.
margaritarum præparat. oculorum cancri, lapidis bezoar. orient. ana scrup. j.
confect. de hyacintho, scrup. ij.s.
conservæ rosarum rubr. borraginis, calendulæ, ana unc. s.
olei cort. citri, gut. vij.s
syrupi limonum q. s.
Misce, fiat electuarium.*
- R/.** *Pulveris bezoartici Renodei, drach. j.
diascordii Fracast. drach. ij.
rad. helenii condit. electuarii juniperini, ana unc. s.
olei juniperi, scrup. j.
syrupi de scordio q. s.
misce, fiat electuarium.*
- R/.** *Theriacæ Androm. drach. ij.
diascordii Fracastorii, cortic. aurantiorum cond. rad. helenii condit. ana drach. iij.
olei juniperini, drach. s.
syrupi acetositatis citri q. s.
fiat conditum.*

R/. *Mithridatii Damoc. diascordii Fracast. ana drach. ij.
electuarii de nucibus, juniperini, ana drach. iij.
pulveris bezoartici, drach. j.
syrupi helenii q. s.
fiat electuarium.*

Hic (23.) fuit præscriptionum nostrarum stylus, ex quo de reliquis facile judicabit peritus Medicus; nam singulatim omnia describere, & impossibile, & nimis longum foret. Qui majorem copiam medicamentorum antipestilentialium scire desiderat, pluribusque uti mavult, is alios quoque consulat Medicos, qui hoc ex professo agunt, ¹³² *ut si non optima, saltem multa hujusmodi remedia præscribant.*

ANNOTATIONES.

I. PRIMARIUS scopus, in curatione pestis, a veneno desumi debet, quod ab ipso initio totam curationem ad se trahit. Huic scopo seu indicationi imprimis satisfit per antidota sudorifera, quibus venenum pestilens ab ipso morbi principio impugnandum, refrenandum, infringendum, & foras expellendum est. Venæsectiones autem, purgationes, aliaque hujusmodi præsidia postponenda sunt, quia putredini, obstructioni, humorumque vitiis potius medentur, quam pesti, quæ non nisi in deleteria qualitate consistit, ita ut talibus remediis locus esse non possit, nisi post evictum venenum.

¹³³ Sic etiam Platerus, *prax. lib. 3.* unice commendat ut curatio incipiatur ab antidotis sudoriferis. *Horum remediorum usus, inquit, statim a prima invasione esse debet, ut, si fieri possit (antequam qualitas illa venenata cor pessundet, quod statim facit, nisi propellatur, vel sponte a natura, vel adjuta exhibitis hisce expulsivis) una cum spiritu & calore ad exteriora propellatur, illiusque malignitas antidotis his infringatur. Itaque quo citius hæc exhibentur, eo rectius, hoc fiet, cum in ipso præcipuus curationis cardo versetur: & nisi intra viginti quatuor horarum spatium, vel citius (cum etiam sæpe hoc brevi tempore pestis jugulet) exhibeantur, quæ postea fiunt ad veram curationem parvi sint momenti, neglectaque hac occasione, nisi natura sponte id faciat, frustra postea laboramus. Sed & altero die eadem repetentur remedia: quin & in progressu morbi, viribus constantibus, si natura rursum eo vergat, repeti possunt.* Cum Platero etiam consentit Eustachius Rudius, *lib. 3. art. med. cap. 30.*

II. In medicamentis semper est habenda ratio morbi, sexus, ætatis, virium, regionis, & temporum. *Morbi:* ut alexipharmacis certioribus & potentioribus citissimum subsidium

¹³² 'Ut si' tot en met 'præscribant' is een toevoeging uit 1665.

¹³³ Van 'sic' tot einde Aantek. I is nieuw in 1687.

cordi feratur: nempe calidioribus in subjectis pituitosis, frigidioribus vero in biliosis, & iis quibus febris atrox morbo conjuncta est: vel saltem frigidioribus cum calidis mistis. *Sexus*: ut non eadem dentur mulieri quæ viro, imprimis quæ moschum, ambram, vel zibethum redolent. *Ætatis*: ut infantibus & pueris debiliora, minusque calida & ingrata, quam adultis exhibeantur. *Virium*: ut nimiis sudoribus ægrorum vires non totaliter prosternantur, atque ægris debilibus talia alexipharmaca dentur, quæ simul vires corroborare possunt. *Regionis*: ut longe calidiora fortiora antidota & sudorifera præscribantur in frigidis, quam in calidis regionibus & sic de cæteris. *Temporum*: ut in fervore æstatis & quocunque tempore æstuoso calida, hyeme vero ac frigidis tempestatibus, minus frigida offerantur.

III. Maximi insignes ad pestilentis veneni expulsionem & extinctionem sunt omnes radices, herbæ, fructus, semina, aliaque tam simplicia, quam composita medicamenta in textu a nobis descripta, quorum alia tamen sunt fortiora, alia debiliora, nonnulla his, alia aliis convenientiora; quas differentias peritus Medicus ratione facile percipiet, & levissimo usu addiscent. Horum autem omnium eximias virtutes singulatim recensere, non est nostri instituti, pauca tantum scitu necessaria leviter attingemus, ne forte liber noster, quem brevem volumus, in magnum volumen excrescat. Qui curiosius reliqua scire desiderat, ille legat Dioscoridem, Galenum, Matthiolum, Tragum, Alfonsum, Marescottum, Tarquinium Ocyorum, Snellenbergum, Castorem Durandum, Dodonæum, Lobelium, aliosque Rei Herbariæ Scriptores; ut & nonnullos Medicos, qui de Peste latius scribere volentes, in multitudine verborum gloriam quæsiiverunt, inter quos Matthias Untzerus, magno labore, omnium herbarum, radicum, aliorumque simplicium & compositorum medicamentorum antipestentialium vires a variis Auctoribus descriptas, collegit, *antidotar. pestil. lib. 2.*

IV. Nos in hac peste croco rarius usi sumus, neque magnopere laudabilem effectum adversus contagiosam hanc malignitatem in eo animadvertere potuimus. Adde, quod ejus vires vix satis tuto in peste experiri liceat, cum in hoc morbo exigua duntaxat quantitate exhiberi debeat, propterea quod cerebrum petit, & si majore quantitate detur, vel nimia somnolentia, vel deliria inducantur, quæ utraque extimescenda sunt in peste.

V. Io. Crato, *lib. de pest. & Epist. Med. a Scholzio collect. 103. & 234.* nec non Goclenius, in *Loimographia*, & Martinus Pansa, 3. *Consil. antipest. quæst. 21.* camphoram in curatione pestis super omnia remedia extollunt: cujus encomium describit Mindererus, *lib. de pest. cap. 15.* his verbis: *Nostris laudibus insigniter merito celebranda venit camphora, non mirabile modo, sed & forte, & efficax pestis alexiterium: siquidem hæc assumpta, interno nostro calore mox ignita, & in corporis quasi meditullio flagrans, coinquinatos spiritus, eosque tetro*

miasmate pollutos ac inspiratos, & circum præcordia hærentes, exurit, & sicco plane igneoque calore pervadens, partim dissipat ac expellit, partim combustione absumit, partim vero corrigit & emendat: proinde camphoram inter fortissima pestis alexiteria merito reposuerim. Idem Mindererus sequentem pulverem camphoratum (quem etiam *Praxeos*, tract. 2. describit Platerus) summis laudibus extollit:

R/. *Sacchari candi, drach. iij. zingiberis albi, drach. ij. camphoræ, drach. j.*
Fiat pulvis.
Dosis drach. j. cum liquore conveniente.

Hunc maxime commendat in morbis pestilentibus, si modo magni capitis & ventriculi dolores non adsint, eumque plus prodesse asserit, quam pretiosissima quævis medicamenta bezoartica. Eundem pulverem etiam extollit Follinus, *in amuleto, lib. 2. cap. 9.* Mindereri pulverem, propter zingiberis caliditatem, sequenti modo immutat Riverius; eoque se feliciter usum fuisse refert:

R/. *Bezoartici mineralis, drach. iij. salis prunellæ, drach. ij. camphoræ, drach. j.*
fiat pulvis.
Dosis drach. j. cum aqua cardui, aliave conveniente.

¹³⁴ Crato legitur usus fuisse electuario camphorato, quod tanquam valde præclarum commendârunt posterî. Descriptio hæc est:

R/. *Scordii, drach. iij.*
tomentillæ, dictamni albi, zedoariæ, gentianæ, angelicæ, cariophyllatæ, ana drach. j.
croci, camphoræ, ana scrup. ij.
subtillissime pulverisata conspergantur aquâ cardui benedicti, in qua dissolutæ fuerint theriacæ. drach. ij.
& cum syrupo de succo cardui, fiat electuarium.

Idem hunc pulverem, a pluribus laudatum, componit:

R/. *Rad. tormentillæ, drach. iij. dictamni albi, drach. ij.*
ossis de corde cervi, santali rubri, ana drach. j.
camphoræ, scrup. ij. misce, fiat pulvis.
Dosis drach. j. cum liquore conveniente.

Gemma etiam conficit electuarium camphoratum, quod experientiâ patris, ac sua ipsius se efficacissimum vidisse asserit:

R/. *Camphoræ, part. j. zingiberis albi, part. ij. sacchari rosacei, part. iij. vini q. s.*
permisceantur sedulo, & fiat electuarium.
Dosis drach. j. & coopertus æger componatur ad sudorem.

Paulo generosius est quod sequitur:

¹³⁴ Van 'Crato legitur' tot 'Gemma etiam' is nieuw in 1665.

R/. *Camphoræ, dictamni Cretensis, scordii, rad. angelicæ, zedoariæ, cinnamomi, zingiberis, ana drach. j. nucis myristicæ, drach. ij. boli arm. drach. s. seminis ruthæ, macis, croci, ana scrup. j. moschi, gr. vij. sacchari albi, vini odorati, ana q. s. fiat instar opiatæ.*

Joannes Poppius camphoram in aceto dissolvit, & hujus cochleare unum exhibet contra æstum a pestilenti veneno excitatum. Jo. Hartmannus hanc aquam pestilentialem camphoratam in peste anni 1611. plurimis insigniter profuisse refert.

R/. *Spiritus vini opt. lib. j. camphoræ selectæ, tempore æstivo, drach. vij. & scrup. j. hyberno vero, drach. x. & scrup. ij. misceantur, incisâ prius camphorâ, & statim solvetur sine igne: appende in nodulo, croci orient. scrup. s. hinc spiritus vini fiet aurei coloris. Aqua servetur in vitro capaci, nec pleno, sed quinta vel sexta parte vacuo.*

Matthias Untzerus hunc spiritum theriacalem camphoratum conficit:

R/. *Theriacæ antiquæ, unc. v. myrrhæ rubræ, unc. ij. s. croci orient., unc. s. spiritus vini opt. unc. x. Inditis omnibus cucurbitæ vitreæ, impositoque alembico cæco, in cujus rostro prius sint positæ camphoræ, drach. ij. stent in infusione per octiduum in loco calido, deinde fiat in B.M. distillatio, igne lentissimo, & sic habebis spiritum theriacalem subtilissimum.*

Hunc spiritum dicit solum, drach. j. s. vel drach. ij. pondere, cum cochleari aquæ cardui benedicti exhibitum, sudorem ad miraculum prolicere, id que se anno 1610. in peste Hallensi, non uno experimento compertum habere. Præterea maximopere commendat Untzerus sequentem misturam, eamque scribit superare, & longo stadio post se relinquere omnes alias aquas theriacales, seu pestilenciales, cæteraque quævis antidota, quocunve etiam nomine appellanda veniant, utpote in qua credit latere omnia requisita ad perfectam absolutamque morborum pestilentium curationem proprie spectantia.

R/. *Prædicti spiritus theriacalis camphorati, drach. v. spiritus tartari optime rectificati super colcothar vitrioli, drach. iiij. spiritus vitrioli opt. drach. j. s. Confusa invicem misceantur. Dosis in adultioribus, drach. j. ad scrup. iiij. cum aqua scordii vel cardui: in junioribus, drach. s.*

ad scrup. ij. plus minusve pro ætatis ratione.

¹³⁵ Sennertus, *lib. 4. de febr. cap. 6.* monet in camphora ac camphoratis exhibendis, naturarum constitutionem esse considerandam: iis enim qui infirmo sunt ventriculo aut capite, vel qui alias camphoram aversantur, non convenire, sed alia potius medicamenta esse præscribenda, cum in maxima pharmacorum copia uni medicamento non astringamur, imo sæpe utile sit mutare medicamenta. Addo ego, camphorata medicamenta aut odoramenta etiam non admodum convenire viris sanis ad præservationem, cum hoc in variis expertus sim, quod camphora Venerem potenter extinguat, ab eoque incommodo, per camphoratorum medicamentorum usum contracto, varii mihi liberandi fuerint. Verum in ægris, in quibus ad periculosissimi morbi depulsionem quidvis moliendum est, illa indicatio omnino consideranda non est, sed eâ prætervisâ, libere ad camphorata medicamenta procedendum.

VI. Lapidem bezoarticum adversus pestem plurimum valere, prædicant, Rhazes, Serapio, Matthiolus, Leonardus Rhauvvolfius, Martinus Rulandus, Lonicerus, Nicolaus Monardus, Jordanus, Sanctius Ardonius, alique plurimi, qui magnum illius encomium tanta gravitate describunt, ut illum theriacæ, omnibusque aliis antidotis præferre videantur. Contra vero plurimi alii doctissimi Viri ab experientia edocti scribunt, hunc lapidem ad pestis curationem, aut parum, aut nihil conferre. Quorum omnium discrepantes opiniones collegit Casparus Bauhinus, *lib. de lap. bezoar. cap. 34. & 37.* Nos arbitramur priores in eo deceptos esse, quod, cum viderent verum lapidem bezoarticum adversus multa venena prodesse, inde concluderint, illum necessario non minorem alexipharmacam vim adversus omnia venena, nec non adversus pestilens venenum, habere. Quam conclusionem magnopere vacillare docet experientia: nam adversus arsenicum, mercurium sublimatum & præcipitatum, hunc lapidem nihil conducere, experti sumus: venenum rabidum in iis, qui a cane rabido commorsi sunt, per hunc lapidem extinctum & superatum fuisse, hactenus inauditum est.

Credimus illum forte prodesse posse adversus venena scorpionum, bufonum, araneorum, viperarum, & multa alia similia: ut & adversus illa venena quæ ex interna humorum corruptione in corporibus nostris generantur; nam aliquoties comperti sumus illum prodesse in febribus malignis & pestilentialibus sine peste, variolis, morbillis, aliisque similibus morbis, quorum venenata malignitas resultat ex interna humorum corruptione. Sed adversus venenum pestilens, quod ærium est, nec intus genitum, sed forinsecus corpus ingreditur, hunc lapidem aut parum, aut nihil profuisse, in praxi semper observavimus: neque etiam in hac nostra peste ex lapidis bezoartici orientalis, optimi & electissimi, usu, ullum notabile commodum unquam percipere potuimus: utque de ejus viribus certius nobis constaret, aliquoties ægrotis ditioribus dicti lapidis pulverisati

¹³⁵ Van 'Sennertus 'tot einde Aantek. V is nieuw in 1687.

semi drachmam, nonnunquam etiam integram drachmam simul exhibuimus, sed absque ullo fructu; movebat, aliquo modo exiguum duntaxat sudorem, at nunquam subsequebatur expectatum levamen. Quapropter nos eo postea rarius usi sumus, idque solummodo, aut in iis qui sibi non satisfieri putabant, si aliis medicamentis hic lapis non adjungeretur; aut in iis qui alia medicamenta assumere non poterant. Nam etsi veneni pestilentis virulentiam infringere ac coërcere non possit, tamen aliquo modo prodesse comperti sumus, ratione malignæ corruptionis humorum a veneno pestilenti inductæ. Pessime autem illos sibi consuluisset observavimus, qui in principio morbi, antequam humores multum corrumperebatur, salutem suam huic soli lapidi concrediderunt; nam ipsâ experientiâ sæpissime edoctus dico, illum in tali casu nihil prodesse; & cum jactura temporis in peste, magnum periculum minetur, sæpe factum fuisse vidimus, ut dum ab exhibito hoc lapide levamen frustra expectaretur, morbum interea radices egisse, nec postea expelli potuisse. Huic nostræ experientiæ etiam respondet Crato, qui, in *epistola ad Thomam Iordanum*, scribit se in praxi animadvertisse, lapidem bezoarticum in peste parum conferre. Sic quoque Hercules Saxonia, *Prax. lib. 8. cap. 3.* de hoc lapide loquitur: *Ego, ait, ut ingenue dicam, cum Venetiis practicarer, maximam hujus lapidis copiam consumpsi, nec egregiam operam sensi. Scio plurimos, quibus exhibui, fuisse sanatos, sed non retuli in lapidem; causa, quia reperio apud Scriptores, quod [eo sumpto] sudor copiosius excitetur, post quem statim sublevantur ægri: ego tamen non vidi sudorem prorumpentem, vel si apparebat, erat sudor imperfectus. Itaque quantum ad me, abjeci omnem spem hujus lapidis in peste.*¹³⁶ Cum Saxonia consentiens Mindererus, *lib. de peste, cap. 15.* sic inquit. *De lapide bezoar quod scribam non habeo, vix enim eum unquam in aliis morbis benignioribus, nedum in peste eos effectus præstitisse vidi, quos insignes quantumvis viri multo testimonio pollicentur, quod quidem nostræ forsan rusticitati adscribendum nonnulli arbitrabuntur, quorum nos [cæcitatam] non immerito admirabundi suspiciemus, quem in pestilentia sæpe datum, nihil profuisse, Crato quoque agnoscit. Vnde si optio esset inter terram sigillatam & lapidem bezoar, mallet Iordanus bezoar lapidem dictum omittere, quam terras medicatas & pestilentium medicamentorum catalogo expungere.* Idem paulo post; incertitudinem hujus lapidis demonstrare volens dicit omnino similes lapides in equis nonnunquam generati, & meminit equi generosi cujusdam Baronis, in eadem cum ipso civitate habitantis, qui quotannis similes politos lapides per ventrem excernebat; similesque etiam lapides in aliis quibusdam equis post mortem dissectis inventos fuisse tradit. Idem cum illis innumeri alii quoque testantur. Ita ut tandem concludendum sit huic lapidi in peste non multum esse confidendum, propter jam dictam experientiam. Cui & illud accedit, quod maxima sit de vero lapide incertitudo,

¹³⁶ Van 'Cum Saxonia' tot einde Aantek. VIII is een toevoeging uit 1687.

utpote quem Mercatores avari, & ipsi quoque Indi tam insigniter adulterare noverunt, ut etiam perspicacissimi Lyncei oculi in ejus cognitione fallantur: cujus adulterationis hoc certum indicium est, quod maximi Indiæ Orientalis Mercatores mihi testati sint, quod hic lapis in nostris regionibus multo viliori pretio vendatur, quam in ipsa India, e qua alioqui cum magnis sumptibus huc advehi deberet, imo multo majore copia hic venalis exhibeatur, quam ibi inveniatur. Quondam ego ipsemet Pictavii in Gallia Mercatorem vidi, qui me præsentem multos hujusmodi lapides ex terra quadam (quæ illic in crupta cujusdam montis prope urbem inveniebatur copiosa, & terræ sigillatæ non absimilis erat) tam artificiose conficiebat & adulterabat, ut nemo non Pharmacopœorum (qui postea me adstante illos frangebant & quocunque modo probabant) illos genuinos & veros bezoarticos lapides esse judicaret, atque hinc etiam eos pro veris emeret. Constabant enim quasi ex squamis sibi mutuo impositis, in medietate exilem paleam continebant, & colore ac lævitate externa nihil omnino a vero lapide differebant. Etiam hac de re legi poterunt, Franciscus Vallesius, *lib. 4. Method. cap. 2.* Andreas Baccius, *de gem. cap. 34.* Hildanus, *cent. 4. observ. 24.* Jacobus Primerosius, *lib. 4. Error. Med. cap. 36.* Garcias ab Horto, alique Auctores.

De unicornu eadem, imo, major adhuc incertitudo est, ut apud prædictos Auctores etiam invenietur: ac propterea nos hujus usum e praxi penitus ejiciendum arbitramur; cum hoc ipsum animal, quod cornu illud in fronte habere tradunt, nulli unquam mortalium visum aut notum fuerit, nec quibus in terris vivat, ulli constet; & tamen passim in Christianismo, unicornu, tanquam pretiosissimum quid, vendatur, ac præcipue apud credulos Magnates, aliosque divites, inter thesauros asservetur. Quatuor enim dicuntur esse animalia uno cornu donata, Monocerotem, Rinocerotem, Asinum Indicum, & Orygem. Sed quam dubia atque incerta sint illa omnia quæ de Monocerote traduntur, liquet ex ejus varia descriptione, quam exhibent Philostratus Lemnius, *lib. 3. cap. 1.* Ælianus, *lib. 4. animal. cap. 52. & lib. 16. cap. 20.* Plinius, *hist. nat. lib. 8. cap. 21.* Julius Solinus, *polyhistor. cap. 55.* Isidorus, *ethymol. lib. 12. cap. 2.* Marcus Paulus Venetus, *lib. 3. cap. 15.* Ludovicus Vertomannus, *lib. 1. navig. cap. 19.* Garcias ab Horto, *lib. 1. arom. cap. 14.* alique varii. Hac de re etiam legendum censeo Mercurialem, *tom. 1. consult. 94. & tom. 2. consult. 63.* quibus locis hujus cornu incertitudinem & inefficaciam antidotalem late describit. Item Ambrosium Paræum, *lib. 20. cap. 39.* nec non Henricum Sonetium, *miscel. medic. lib. 98. epist. 1.* Nos incertitudinem hujus cornu ante aliquot annos egregie comperti sumus Vltrajecti, ubi in templo S. Mariæ duo vera, ut ab omnibus putata sunt, monocerotis cornua, tres quatuorve pedes longa, a multis annis instar magni thesauri, asservata fuerunt. Casu hujusmodi simile pulchrum, ponderosum, & longum cornu venale oblatum, & a mihi

notissimo haud infimæ sortis cive satis magno pretio emptum fuit. Aliquamdiu post accessit, me adstante, nauta Mercator marinus, qui illud cornu videns nobis pro certissimo affirmavit, in freto Davidis ingentes quosdam pisces esse tali cornu in fronte armatos, imo ex iis unum, cum ipsemet per istud fretum navigaret, in navem suam maxima vi impegisse, & cornu suum per omnes navis tabulas trajecisse, atque sic illud a capite piscis diffractum iis firmissime inhæsisse, & sequenti anno, cum eadem navis expurgaretur, & ad aliud iter præpararetur, illud cornu ibi inventum & a fabris extractum fuisse. Cornu autem a cive emptum dicebat isti adeo simile esse ut ovum ovo, atque etiam ne minimum quidem differre ab iis quæ in templo Mariæ servabantur. Eodem circiter tempore alius nauta Enchusanus ex eodem freto veniens, mihi ipsi quoque tale cornu venale obtulit. Hujus aliquantum rasuræ abrasi, & tribus catellis prius venena diversa, deinde hanc rasuram exhibui, sed nihil valuit adversus venena. Sequenti anno sex hujusmodi cornua, ex eodem freto Davidis allata, simul venalia extiterunt, & parvo pretio coempta sunt, erantque sicut etiam priora, omnino talis figuræ, quales a pictoribus depinguntur. Ex quibus omnibus manifestissime liquet, incertissima esse omnia quæ de monocerote animali quadrupede, ejusque cornu & viribus traduntur, atque omnino verosimile existere, illa cornua, quæ pro monocerotis cornibus venduntur, esse cornua talium piscium, neque ullam vim alexipharmacam adversus venena, aut pestem, vel morbos malignos habere.

VII. ¹³⁷ Cornu cervi, præcipue usto, utebatur, imprimis in talibus ægris, quibus intestinorum dolores & murmura, aliave indicia alvi fluxum minari videbantur, vel quibus alvi fluxus jam aderat; nam præterquam quod malignitati aliquantulum resistat, etiam siccando & modice astringendo, in tali casu multum proderat: aculeatas enim acrium humorum particulas, alvi tormina & fluxus facientes, obtundit, inflectit & infringit (hoc ipsum etiam faciunt oculi cancri, margaritæ, corallum rubrum) ut ex eo liquet, quod ustum aceto admixtum ejus acidam acrimoniam tollat. Sic quoque Galenus, *simpl. med. fac. lib. 11.* cornu cervi ustum dysentericis, hæmoptoïcis, cœliacis, aliisque similibus convenire scribit. Quantum ad antidotalem ejus vim, illam certum est longe majorem ei adscribi (sive crudo, sive usto) quam in se habet: eam aliqualem quidem in eo ludens concedo, sed non certe tam excellentem, quam ei tribuitur. Haud ignoro multos non parvi nominis Medicos, illius magnum adversus pestem encomium describere; quales sunt Rulandus, *lib. de febr. Vng. c. 7. Hist. 1.* Crato, *lib. de peste.* Mercurialis, *tom. 2. consult. 63.* Hercules Saxonia, *lib. de plica*, cap. 59. Gregorius Horstius, *problem. decad. 1. quæst. 4.* Samuel Clossæus, *epist. ad Horstium*, aliique, imprimis illi qui e Chymica schola prodierunt. Verum si quis rem ipsam penitus inspicere velit, & cornu cervi, sive crudi, sive usti, qualitates curiosius inquirere desideret, satis percipiet, fastosum illud cornu

¹³⁷ Aantekening VII. is voor de editie van 1665 herschreven en uitgebreid.

cervi encomium nullis solidis rationibus firmari, nulla certa experientia probari posse. Horstius, *citato loco*, scribit, quod insigniter visciditatem humorum incidat, internas viscerum obstructiones aperiat, & vi sua penetrandi putrescentibus humoribus resistat, earumque malignitatem corrigat, &c. Verum hæc omnia præter rationem, præter experientiam proponit. Vel cæcus enim videat cornu cervi crudum visciditate sua, ustum vero siccitate sua humores incrassare, eorumque fluxum inhibere, & obstructiones potius inducere, quam tollere: docet illud gustus, docet tactus, docet visus, omnis denique ratio illud docet, & experientia comprobatur, in fluxibus dystentericis, menstruorum, &c. Si doctus vir tam male disserat de ejus qualitatibus manifestis, quam difficulter probabit ejus occultam antidotalem qualitatem? Hanc tamen qualitatem a sale volatile & fixo (quod ei multum inesse tradunt) procedere, communiter volunt. Verum ego hactenus nullum reperi Chymicum, qui mihi hujus cornu sal volatile demonstrare potuerit, ac ne quidem fixum, nisi forte cornu cervi usto ad perfectiorem dissolutionem addiderint, vel acetum, vel succum citri, vel vinum citri aliaque similia, quæ in se ipsis multum salis continent, quod post excoctionem relictum credulos illos decipit, qui illud sal a cornu cervi relinqui putant, cum sit a menstruo in quo illud dissolverunt. Nam si cornu illud copiosa quantitate in aqua simplici distillata dissolverint, nihil salis inde extrahent, vel forte adeo parum & insulsum, ut pene visum subterfugiat, & potius pollen ipsius cornu usti, quam sal esse videtur. Verum ut de viribus melius constet, examinemus, quæso, breviter Chymicas præparationes hujus cornu. Sennertus, *institut. lib. 5. part. 3. sect. 3. cap. 15.* magisterium cornu cervi conficit, dissolvendo cornu cervi crudum in spiritu nitri, quem post colationem, evaporatione separat. Alii illud cum oleo tartari, alii cum aqua regia conficiunt. Quis non videt, si quid virium huic magisterio adsit, illud non tam a cornu cervi, quam a sale fixo ipsius menstrui esse? Spiritum cornu cervi parant, cornu cervi distillando cum dimidia parte vitrioli Ungarici: quis non statim animadvertat, hunc esse spiritum vitrioli? & non cornu cervi? Idem sentiendum de ejus extracto, quod cum aqua vitriolata conficitur, ut & de essentia cornu cervi quam cum spiritu salis conficiunt; nec non de cornu cervi vitriolato, cum spiritus vitrioli cornu cervi usto paulatim affunditur, usque dum inde trochisci confici queant; aliisque similibus chymicis præparationibus, in quibus omnibus talia huic cornu adduntur, quæ sua salsedine & aciditate putredini resistunt, obstructiones aperiunt, & sudores movent: quorum salibus illam vim adscribendam puto, cum in ipso cornu solo illam nunquam percipere potuerim, ac proinde huic cornu tantam tamque excellentem antidotalem vim in peste, ut alii fecêre, non [adscripserim,] sed illud in fluxibus, tanquam manifesta qualitate conveniens, adhibuerim, ut modo dictum. Gregorius Horstius sequentem aquam ex cornubus

cervorum, tanquam pretiosissimam, & usu sibi compertam, commendat: cujus tamen compositionem si accuratius examinemus, nullam ab ibso cornu cervi, sed totam vim ab iis quæ cum eo distillantur, huic aquæ tribui comperiemus:

R/. *Cornuum cervi recenter limat. lib. ij. rosarum rubr. lib. s. Florum buglossæ, borraginis, rosmarini, tiliæ, herb. majoranæ, matrisylvæ, ana unc. iiij. galangæ, unc. s. nucis moscatæ, macis, garyophyllorum, ana drach. ij. croci drach. s. camphoræ scrup. j. incisis & contusis adde aquæ rosarum, borraginis, buglossæ, flor. tiliæ, melissæ hortensis & sylvestris, matrisylvæ, betonicæ, ana lib. j. vini Malvatici lib. ij. per dies aliquot digerantur, postea distillantur in B. M. distillato admisceatur aliquid margaritarum præparatarum, coralli rubri præparati, unicornu raspati, ossis de corde cervi, ligni aloës, moschi, ambræ, visci quercini, auri, & argenti foliati, ana q. v. Dosis cochleare j. vel ij.*

Hæc aliaque similia antidotalem cornu cervi vim non confirmant. Quam cum experientia etiam non edoceat, pessime sibi consulere nobis videntur, qui in magno morbo, qualis est pestis, tali medicamento nimium confidunt; cujus antidotalem virtutem nec Dioscorides descripsit, nec Galenus (curiosissimus facultatum medicamentorum perscrutator) observavit, nec alii Veteres agnoverunt, sed quod, nulla duntaxat comite ratione vel experientiâ, laudatur ab iis, qui cuilibet transeunti facile aurem præbent atque hinc etiam facile decipiuntur.

VIII.¹³⁸ Sulphur ad veneni pestilentis extinctionem plurimum facere, diximus *lib. 2. cap. 5. annot. 12.* Ac proinde ejus flores maxime commendant, Severinus *in Idea cap. 15.* Balduinus Ronsæus, *Epist. Med. 28.* & Joannes Rhenanus, *in Antid. pest.* Crollius autem, *in basil. Chym.* his verbis utitur: *Flores sulphuris summum sunt curativum & præservativum in peste, resistunt enim impressioni, & præservant a putredine: cum extracto [enulæ] campanæ ad miraculum operantur tempore infectionis.* Idem auctor ex floribus sulphuris conficit suum elixir pestilentiale, a plurimis Medicis [miro] encomio celebratum, cujus hæc est compositio:

R/. *Florum sulphuris [spagyrice] præparatorum, unc. iiij. affunde olei juniperini e baccis, in balneo rectificati, ad eminentiam trium vel quatuor digitorum. Olei succini, in balneo ter rectificati, quartam partem ad oleum juniperi, stent simul in igne cinerum vel arenæ, sæpius movendo, ut flores sine adustione solvantur & liquescant. Postea,*

¹³⁸ VII in 1646.

R/. *Theriaceæ Venetæ lib. j. e qua cum spiritu vini optimo tincturam extrahes, quam a spiritu vini separatam seorsim servato. Extrahe eodem spiritu radicum helenii, angelicæ, baccarum juniperi contusarum, ana unc. iij. & tincturam a spiritu vini in balneo separatam, misce cum tinctura theriacæ, & affunde oleum juniperi ac succini, floribus sulphuris essensisicatum, ac per chartam bibulam prius filtratum, omniaque circula lentissimo cinerum calore per dies quatuordecim. Dosis ad præservationem una vel duæ guttæ in vino vel aceto, quotidie mane: vel singulis septimanis semel octo aut decem guttæ; jejuno ventriculo, expectando sudorem: peste vero correptus statim ab initio assumat a scrup. j. ad scrup. ij. in vino, aceto rutaceo, aliove conveniente liquore, & sudet.*

Hoc elixir, dicit Crollius, esse secretum, quod in peste & morbis epidemicis, ex Dei benignitate, ad miraculum operari solet. Sic etiam Matthias Untzerus scribit se in magna peste ab experientia comperisse, hoc elixir esse singularissimum & miraculosum adversus hunc morbum. Sennertus *lib. 4 de peste, cap. 5.* describit flores sulphuris compositos adversus pestem efficacissimos. Paracelsus, *de pestil tract. 1.* dicit sulphur & sal curationem pestis reficere, nec aliis medicamentis opus esse. Ioannes ab Helmont, in *Tumulo Pestis*, scribit Hippocratem olim ad curationem pestis vinum dedisse ægris, quod sequenti modo sulphurabat: *Poculum, inquit; stricti colli lychnio ardentis sulphuris sufficiebat, vinum ad tertiam partem affundebat, ac poculum arcte occlusum agitabat, dudum conquassando sursum ac deorsum donec vinum omnem spiritum sulphuris in se combibisset.*

IX. Bolus Armena ut singulare antidotum describitur a Galeno, *lib. 9. de simpl. med. facult. cap. de Terra Samia.* In magna hac peste, inquit, *cujus eadem facies fuit atque ejus quæ Thucydidis memoriâ grassabatur, quotquot hoc medicamen bibere, celeriter curati sunt. At quibus non profuit, omnes interiêre, scilicet cum nec alio quovis medicamento juvarentur. Vnde colligitur, quod iis duntaxat non fuerit auxilio, qui plane erant incurabilis. Cæterum bibitur ex vino albo consistentia tenui, modice diluto, si aut plane febre careat æger, aut leviter ea teneatur: sin gravius febriat, admodum aqueo.* Sic & Fernelius, *lib. 2. abdit. cap. 12.* dicit bolum Armenam, ut & terram Lemniam, non exsiccando, sed totius substantiæ proprietate in venenum pestilens vires habere; quin etiam bolum hac in re peculiari quasi privilegio donatam esse. Galenum magno assensu sequuntur omnes Medici, propterea quod hanc rem videant ab experientia passim confirmari.

X. Nos promiscue usi fuimus salibus, cardui benedicti, scordii, absinthii, & ruthæ, nec viribus multum a se invicem differre comperti sumus; quamvis alii hunc, alii illum salem magis laudent. Ita salem ruthæ maximi facit Julius Palmarius: salem artemisiæ Paræus, Conradus, &

Svvenckfeldius: salem fraxini, Droëtus, Goclenius, Michaël Neander, & Lubbertus Estius. Omnes autem Medici unanimiter extollunt salem cardui benedicti. Salis absinthii mirum encomium scribunt, Daniel Mylius, Codronchius, Jo. Matthæus, Jo. Wittichius, & Petrus Sibyllenus. Droëtus, *de pest. c. 12.* salem absinthii & scabiosæ in curatione primas partes tenere, scribit, ut qui non solum minima quantitate exhibitus, copiosissimum sudorem concitet, verum etiam huic malignitati potentissime resistat. Refert idem Hieronymum Flandrum, Chirurgum, ægris pestiferis solere dare decem vel duodecim grana salis fraxini, cum aqua cardui benedicti vel scabiosæ, atque ita copiosissimo sudore provocato plurimos curâsse. Cum muria carnis porcinae cocta & despumata multos curatos fuisse, refert Hildanus, *Cent. 2. observat. 34.* Paræus extollit muriam encrasicholorum (quos nostrates *anchioves* appellant) quam probatissimam, & putredini domandæ ac corrigendæ accommodatissimam esse, prædicat.

XI. Inveniuntur nonnulli, inter quos primarius est Joannes Sylvaticus, *lib. Controvers. med. 48.* qui oleum (proprie aqua est) vitrioli in curatione pestis, tanquam summe damnosum, omnino rejiciendum esse existimant. 1. Quia gustum acriter afficit, & acerrimum est, quod adurentem facultatem indicat. 2. Quia Dioscorides & Galenus, vitriolum, erodentem & septicam facultatem habere, vomitum movere, ac molestum medicamentum esse, scribunt. Verum sciendum, dictos viros loqui de ipso vitriolo, non vero de illius oleo, ipsis ne nomine quidem cognito, quod differt a vitriolo ut candidum a nigro; nam refrigerat, malignitati resistit, exsiccat, putredines tollit, & sudores movet: quæ omnia in pestis curatione maxime necessaria & proficua esse, nemo non novit. Hos effectus non nostra solummodo, sed plurimorum quoque doctissimorum Medicorum experientia jam a longo tempore probavit, eosque attestantur Hercules Saxonia, Evangelista Quatramnus, Mercurialis, Heurnius, Wirzungus Euonymus, Penotus, Mollerus, Leschius, Fumanellus, Dornæus, Matthiolus, Joannes Neander, Augenius, Untzerus, alique plures. Quantum ad acrimoniam hujus olei, sciendum, Medicos illud nunquam solum exhibere, sed julebis, syrupis, conditis, aliisque medicamentis admiscere, quibus acrimonia illa satis castigatur, ejusque erodens vis infringitur, adeo ut nihil prorsus nocere queat: quam acrimoniam qui in adurenti qualitate consistere tradunt, non longe aberrant a via modo bene distinguant inter hanc qualitatem, quæ ab acribus & acidis salis particulis procedit, & aliam manifestiorem magisque sensibilem adurentem qualitatem a sulphure procedentem, qualis est in febribus ardentibus. Magna enim inter has est differentia & contrarietas: nam si salsarum particularum acida qualitas prævaleat supra sulphuream, tunc hanc extinguit; atque hinc illa medicamenta, in quibus salsarum acidarum particularum prædominium prævalet, dicuntur refrigerare, ut, oleum vitriolo & sulphuris,

acetum, succus citri, &c. non quod calore prædita non sint, sed quod talem specificum habeant calorem, qui manifestum & acute sensibilem calorem sulphureum extinguere valet. Taceat igitur Sylvaticus cum suis asseclis; & de vitrioli ac sulphuris olei viribus audiatur Mindererus, qui *lib. de pest. cap. 15.* in hæc verba prorumpit: *Nulla est putredo cujus vires non frangant, nulla infectio quam non superent, nulla humorum depravatio, qua per ista non superetur: sane, ut liberrime loquar, si mihi vitriolatorum medicamentorum usus, vel interdiceretur, vel inhiberetur, ego ad pestis curationem nunquam, vel saltem inermis accederem.* Similia etiam de oleo vitrioli scribit, sequente *cap. 17.* Notandum tamen in olei vitrioli usu, illud non convenire hæmoptoïcis, phthisicis, tussiculosis, asthmaticis, aliove thoracis vitio infestatis, ut neque iis quorum vesica vel renes laborant.

XII. Innumeri pulveres a Medicis describuntur, & singuli suo modo illos componunt. Inter cæteros maximi nominis est pulvis Foresti, de quo, *lib. 6. in Scholio observat. 16.* ita scribit: *Nos hoc pulvere felicissime usi sumus in hac peste, tam ad præcautionem, quam ad curationem, in multorum salutem: & quanquam hunc pulverem pro maximo secreto habeamus, nefas tamen esse duximus ejusdem descriptionem nobis solis retinere, quin potius volumus omnibus communem facere, ut quivis junior Medicus, tum alii omnes, ad mortalium utilitatem correcte uti possint. Est hæc descriptio,*

R/. *Rad. dictamni, tormentillæ, boli Arm. in aqu. scabiosæ lot., terræ sigillatæ, ana drach. vj. rad. gentianæ, petasitidis, betonicæ, ana drach. ij. santali rubri, drach. j. rasuræ eboris, cortic. citri, coralli rubri, ossis de corde cervi, rad. zedoariæ; ana drach. s. margaritarum purissimarum, been utriusque, ana scrup. ij. fragmentorum quinque lapidum pretiosorum, ana scrup. j. Succini, ramentorum unicornu veri ana scrup. s. folior. auri, argenti, ana n^o. iij. fiat pulvis tenuissimus. Dosis ad præservationem, a scrup. ij. ad drac. j. ad curationem, a. drach. j. ad scrup. iij vel v. cum liquore idoneo.*

Idem Forestus alios duos huic non multum absimiles pulveres describit eodem libro, in Scholio Observat. 27. Joannes Moibanus, Crato, Gesnerus, alique celebrant hunc pulverem, quem Saxoniz Elector a rustico acceperat:

R/. *Rad. valerianæ, hirundinariæ, urticarum minorum, ana unc. s. polypodii quercini, angelicæ sativæ, [angelicæ] sylvestris, ana unc. ij. althææ unc. j.*

cort. rad. laureolæ, unc. j.s.

Radices hæ effodiendæ sunt inter Augusti diem 14. & Septembris 8. Incisæ imponentur ollæ vitreatæ, affundendo aceti tantum ut duobus digitis excedat: bulliant ad lentum ignem: deinde radicibus siccatis ac pulverisatis, adde acinos herbæ paridis no. 26. fiat pulvis.

Platerus scribit se anno 1593. in peste hoc pulvere usum fuisse:

R/. *Boli Arm. præparatæ, unc. s.*

coralli rubri drach. ij.

succini drach. j.s.

rasuræ eboris, & cornu cervi, ana drach. s.

rad. tormentillæ drach. j.s.

dictamni, carlinæ, pimpinellæ, angelcæ, imperatoricæ, myrrhidis, ana drach. j. corticum limonum, gariophyllorum, zedoariæ, ana drach. s.

cinnamomi, drach. ij.s.

sem. acetosæ, drach. j.s.

sem. cardui bened. angelicæ, ocymi, coriandri, ana drach. s.

medullæ sem. citri, scrup. j.

croci, scrup. s.

rosarum rubr. fol. verbenæ, fol. ruthæ, cardui ben. scordii; ana drach. s.

Galangæ, drach. j.

specier. diamargariti drach. j.

fiat pulvis.

Si camphoræ scrup. j. vel drach. s. vel drach. j, addatur, tunc vis ejus erit efficacior, sed minus conveniet putris & gravidis.

Sennertus hunc pulverem bezoarticum componit, ejusque scrup. ij. ad drach, j. exhibet:

R/. *Cornu cervi usti drach. j.s.*

oculorum cancri præparat. terræ sigillatæ, succini, margaritarum præparat., coralli rubri, ana scrup. j.

ossis de corde cervi, smaragdi, rubini, hyacinthi præparat. ana scrup. s.

lap. bezoartici orient. scrup. j.

folia auri n^o. iij.

fiat pulvis.

Cornelius Gemma hunc pulverem pro summo secreto a Rege Hispaniæ haberi scribit:

R/. *Myrrhæ electæ, mastiches, boli Arm, terræ sigillatæ, ligni aloës, gariophyllorum, macis, croci, ana part. æq.*

Fiat pulvis.

Matthias Untzerus hos duos pulveres admodum extollit.

- R/.** *Rad. angelicæ, pimpinellæ, gentianæ, zedoariæ, ana drach. j.s.*
enulæ, petasitidis, carlinæ, aristolochiæ rot. ana drach. j.
herb. cardui ben, veronicæ, verbenæ, scordii, melissæ, ana p. j.
ruthæ, myrrhæ, ana drach.s.
sem. citri, cardui ben. aurantiorum, nucis moscatæ, cinnamomi, gariophyllorum, ana scrup. 3.
fiat pulvis subtilis.
- R/.** *bac. juniper, unc. s.*
lauri, rad. angelicæ, ana drach. ij.
serpentariæ, gentianæ, tormentillæ, ana scrup. j.
fol. scordii, ruthæ ana drach. j.
sem. acetosæ, cardui ben. citri, ruthæ ana drach. s.
rasuræ eboris, coralli rub. præpar. terræ sigillatæ, ossis de corde cervi, succini præparati ana scrup. j.
myrrhæ opt. flor. sulphuris, ana drach.s.
fiat omnium pulvis subtilis.

XIII. Medici Monspelienses & multi Itali in peste, tanquam utilissimo alexipharmaco, utuntur trochiscis viperinis, qui ad confectionem theriacæ concinnari solent, eosque exhibent a drach. s. ad drach. j. cum aquis cordialibus. Nos in hac nostra peste iisdem aliquoties usi sumus, sed absque magno fructu, fortasse quia eosdem non satis recentes habuimus, vel quia non tantopere valent adversus venenum pestilens, quantum adversus alia venena: saltem ego in peste nullum commodum ex iis percipere potui, atque hinc omnem apud me fidem perdiderunt. Loco horum trochiscorum apud Germanos primo excogitatus, in usum venit pulvis serpentum, ex colubrorum carne lota & exsiccata confectus, quam adversus venenum pestilens plurimum valere prædicant, Cunradus Cunradi, *2. part. medul. distil. tract. 27.* Angelus Baldus, *lib. de vip.* Crollius, *in Basil. Chym.* Quercetanus, *lib. 2. alex. cap. 5.* nec non in *Pharmacop.* alique plures, imprimis qui e Schola Paracelsica prodierunt, mirabilium mysteriorum jactatores, qui fastoso hujus pulveris serpentum encomio, jam plurimis annis Magnatum non minus quam civium infimæque plebeculæ mentes miris modis effascinârunt. Rationes quibus serpentine pulveris fundamentum innititur, hæ sunt: 1. Quod Galenus, *6. epidem. sect. 6. text. 5.* dicat vinum viperinum multum valere adversus venena: quod ipsum quoque docent Rabbi Moyses, & Nicolaus Florentinus, *lib. de venen. 2.* Quod

Galenus, *lib. 11. simpl. & lib. de antid.* referat, duos leprosos vino viperino fuisse sanatos. 3. Quod trochisci de viperis adversus omnia venena valere, jam ab Andromachi tempore, vel diutius, creditum, & ab omnibus pro indubitato habitum fuerit, qui ea propter theriacæ compositionem ingrediuntur. Hæ rationes & auctoritates tantum valuerunt apud multos, ut solas serpentum ac viperarum carnes ad venenum pestilens fugandum, retundendum, & extinguendum sufficere existimaverint; ita ut inter cæteros Ernestus Burggravius, *in Lampad. vitæ & mort.* Stentorea voce exclamat: *Pulvere serpentino si quis utatur, extra omnium venenorum, qualiacunque illa sint, ac pestilentiaæ aleam ac periculum tutus erit.* Ex altera parte multi celeberrimi Medici carnes serpentinas & viperinas adversus venena nihil prodesse, credunt, easque tanquam inutiles & fallaces, ab agyrtis aliisque bursarum castratoribus primo in usum productas, rejiciunt, aliosque Medicos, qui illas laudant, temeritatis & inscitiaæ arguunt. Si meam opinionem quispiam roget, ego utrosque errare dicam: *illos*, quod prædictas rationes & Galenicæ auctoritates nimis longe extendant: *hos*, quod easdem nimis temere in totum rejiciant. Nam carnes viperinas & serpentinas adversus aliqua venena eximiam antidotalem vim obtinere, adeo notum est, ut absolute negari non possit; idque non tantum liquet ex prædictis Galeni testimoniis, verum etiam ex quotidiana experientia. Sic Hartmannus scribit se propriis oculis vidisse, a quodam experto Medico tribus diebus continuis gravissima quædam venena assumpta, eademque paulo post sine ulla noxa, ab exhibito pulvere, cum adstantium admiratione iterum expulsa fuisse. Ita etiam refert Untzerus, se vidisse quosdam qui araneos vivos devorârunt, vel arsenicum aut simile toxicum potârunt, corpore eorum salutaris hoc alexiterio præmunito. Idem in adolescente quodam se vidisse testatur Cunradus; qui insuper narrat historiam cujusdam rei Pragæ morti damnati, in quo hujus pulveris experimentum factum est, & compertum eundem arsenici sublimati virulentiam edomâsse. His adde, quod carnes viperinæ lepram etiam hodie interdum sanent. Verum qui hanc antidotalem vim ad omnia venena extendere volet, longissime errabit, nam multa inveniuntur adversus quæ carnes viperinæ vel serpentinae non magis proderunt, quam saccharum adversus arsenicum. Venena enim quadruplicia fere sunt 1. *Vegetabilia*, quæ nonnullis herbis, radicibus, fructibus, &c. insunt. 2. *Mineralia*, omnibus satis nota. 3. *Humoralia*, quæ insunt animalibus viventibus, vel sanis, vel ægrotis, & in *illis* ex certa quadam naturali humorum dispositione resultant, qualia sunt venena scorpionum, bufonum, araneorum, &c. in *his* vero ex certa quadam humorum in corpore corruptione præternaturali generantur, ut sunt venenum rabidum, venereum, epilepticum, & illud a quo variolæ, multæque malignæ febres generantur. 4. *Aërea*, e quibus generatur pestis,

quorum essentiam & naturam nemo hactenus bene cognovit. Adversus multa ex tribus prioribus venenis carnes serpentum multum valere, certum est, sed non tamen adversus omnia: nam rabidum, venereum, aut epilepticum venenum per illas extinctum & expulsum, dictosve morbos sanatos fuisse, nondum (quod scio) compertum est. Verum adversus quartum venenum, nempe aëreum, illas specificè prodesse, nulla certa experientia hactenus demonstravit: imo contra multoties compertum est, illas adversus pestilens venenum nihil omnino profuisse. Sic testatur Untzerus, anno 1610. quo gravissima pestis grassabatur, maximam eorum partem, qui hoc pulvere usi fuerant, interiisse. Ita quoque Libavius, *tom. 2. Syntag. Alch. Pharm. cap. 14.* inquit: *Falsum est, non interire peste omnem eum qui pulvere serpentino est præcinctus; imo tam fortiter experientia refutavit illud mendacium, ut magnum pondus detractum sit isti omni.* Illud ipsum ab experientia edocti testantur Casparus Bauhinus, *in append. ad lib. de lap. bezoar*, & Rulandus, *in præfatione Latina Loimogog. sui Germanici.* His adde, quod nec divinus Senex, nec Galenus, diligentissimus facultatum medicamentorum indagator, cui carniū viperinarum vires satis notæ erant; nec Avicenna, nec ullus veterum Medicorum, sive Arabum, sive Græcorum, viperinas vel serpentinas carnes, tanquam specificum adversus pestem, exhibuisse legatur; quibus tamen sagacissimis viris non potuisset non cognita esse talis antipestilentialis vis, in medicamento ipsis multo magis, quam nobis, usuali & cognito. Quicquid sit, saltem nos in hac peste ex trochiscis viperinis nullum laudabilem effectum comperire potuimus: unde illos pessime sibi consulere existimamus, qui tempore pestis in carnibus vel trochiscis viperinis aut serpentinis solis nimium confidunt.

XIV. Ex fragmentis pretiosorum lapidum, præter confectionem de hyacintho, varia alia antidota concinnantur quorum tamen vires multi irrident, alii easdem suspiciunt. Inter alios lapides, Avenzoar, *2. theisir. tract. 1. cap. 5.* magnam & excellentem vim tribuit Smaragdo, adversus morbos venenatos, & refert, se ipsum ex veneno laborantem, hoc solo remedio fuisse curatum. Sic etiam Mindererus, *lib. de pest. cap. 15.* narrat se mulieri febre pestilenti correptæ quæ omnia remedia aversabatur, pulverem sequentem exhibuisse, quem sine odore vel sapore transglutire poterat, eoque assumpto, abactis sævorum symptomatum seditionibus, & in salutem protinus converso morbo, evasisse.

**R/. Smaragdi præparati, lapid. bezoar. orient. ana gr. vij.
hyacinthi, gr. iij.
fiat pulvis.**

Eandem Smaragdi vim refert se expertum fuisse Zacutus Lusitanus, *Prax. Admir. lib. 3. observ. 87.* in Nobili Lusitano, alvi diuturno fluxu ex veneno assumpto laborante, a quo nulla medicamentorum ope liberari potuerat,

quod malum tandem solo smaragdi usu curatum fuit: Crato, *tract. de pest.* inquit. *Omnes pene Medici, post theriacam & Mithridatium, Smaragdum laudant; datur ad gr. vj. cum mithridatio.* Smaragdum ad gr. 10. exhibitum cum aliquo liquore appropriato, magnopere laudant, Eustachius Rudius, *lib. 3. Pract. cap. 30.* Fumanellus, *de peste, cap. 6.* Quatramnus, *de pest. cap. 4.* Sapphirum potum aut exhibitum commendat Augenius, *lib. 3. de pest. cap. 8.* Hyacinthum extollunt Crato, *tract. de pest.* & Jo. Fragosus. Succinum exhibent Georgius Agricola, *de pest. lib. 2.* Cunradus Cunradi, *part. 1. medul. distil. tract. 9.* Libavius, *part. 3. singular. de succino, cap. 28.* Ex his aliisque pretiosis lapidibus Chymici multa præparant magisteria, essentias, liquores, olea, & nescio quæ non chymica Extracta, quorum nonnulla quidem insignia sunt, sed nimis fastoso encomio semper comitata. Erastus, *disput. 4. contra Paracelsum*, multis argumentis probat lapides pretiosos nullam cardiacam vim exerere, inter quæ illud primum est, quod medicamenta quæ debent agere in corpus, debeant actuari & dissolvi; lapides autem illi non dissolvantur, sed eodem pondere, & tales quales assumpti sunt rursus excernantur. Quo argumento in eandem quoque opinionem pertractus fuit Hercules Saxonia, *Prax, lib. 8. cap. 37.* Verum Erasti argumentationem nullius momenti esse præter plurimorum gravissimorum Medicorum experientiam, etiam multorum lapidum, non occultæ modo, sed magnifestissimæ operationes docent. Nam lapis aëtites femori alligatus partum promovet, ut testantur Arabes, Erotas, Nicolaus Rocheus, aliique innumeri, & ipsa quoque experientia: magnes trahit ferrum: & sic plurimi alii lapides varias edunt operationes, nec dissolvuntur, nec in pondere aut forma quippiam immutantur: sic etiam vitri antimonii frustum in vino depositum, quamvis ejusdem formæ, qualitatis, ac ponderis, absque substantiæ dissolutione inde rursus extrahatur, tamen isti vino maximam vim impressit. Si magnes, lapis aëtites, lapis hæpatites, aliique, si vitrum antimonii, absque substantiæ, ponderis, viriumque imminutione, vires suas exerere possint; quare non etiam nonnulli alii lapides pretiosi, in corpore humano macerati ac cocti, cardiacam & alexipharmacam suam vim absque substantiæ ponderisque immutatione cordi communicare possent. Scio quidem magnos hac in parte errores apud multos committi, qui dum quælibet sua effata ex Apollinis tripode deprompta putant, speculationibus suis absque fundamento abrepti, ex variis lapidibus tales volunt extorquere vires, quibus nunquam præditi fuerunt, nec sunt, nec erunt. Verum hæc interim talium hominum vanitas non debet derogare fidem & auctoritatem iis lapidibus, quos experientia a longo tempore demonstravit antidotalibus facultatibus esse præditos.

XV. Moschum hoc tempore ægrotos omnes, viros æque atque mulieres, ægerrime tulisse, & post ejus usum se multo pejus habuisse, observavimus,

ac propterea confectionem de hyacintho, ut & alchermes, sine moscho parari jussimus. Etiam Valescus de Taranta, *Philon. pharmac. lib. 7. cap. 16.* moschum in peste fugiendum esse tradit. De moscho aliisque fragrantibus remediis videantur adhuc quædam *lib. 2. cap. 5. in text. & annot. 9.*

XVI. Theriaca & Mithridatium duo nobilissima & antiquissima sunt antidota, quorum adversus venena & pestilentem luem excellentissimas virtutes, jam a multis seculis experientia probavit, eaque in peste aliisque malignis ac contagiosis morbis plus profuisse semper compertum est, quam innumera alia magnis titulis decantata alexipharmaca. Hinc est quod ubique in Rebuspublicis bene constitutis eximia curiositate confecta, & in celeberrimo usu per totum terrarum orbem, absque ulla compositionis immutatione, semper habita fuerint. Neque id sine ratione, nam calorem nativum suscitant, facultatem vitalem recreant, cor adversus venena & omnis generis malignitates firmant ac defendunt, easque procul a vitæ fonte per poros cutis expellunt. Imprimis autem theriaca, non neotericis solum cognita, sed ab ipsis quoque Veteribus summopere laudata existit: ut ab Aëtio, *Tetrab. 4. serm. 1. cap. 96.* Paulo Ægineta, *lib. 2. cap. 36.* Nicolao Myrepso, aliisque: imo Galenus (vel alius quiscunque auctor) *lib. de Theriaca ad Pison. c. 16.* in hæc verba prorumpit: *Deprehensa est mihi sola theriaca in pestilenti constitutione languentibus posse succurre[re], cum nullum aliud præsidium tam magno malo, ac ipsa resistere valeat, &c.* Paulo post addit: *Theriacam tanquam ignem purificantem esse comperi: illos quidem qui adhuc sani illam præbiberunt, non permittere ut pestilentiâ prorsus capiantur: illos autem qui jam ægrotâssent, sanare posse, tum aëris inspirati malignitatem immutando, tum corporis temperaturam corrumpi non sinendo.* Cum Galeno consentit Alexander Massaria, *lib. 2. de peste: Inter antidota, inquit, plerique omnes primas facile tribuunt theriacæ Andromachi & Mithridatio, quæ dua medicamenta usque adeo præstant, & alia superant, ut sola præsentis usui satisfacere posse videantur, cum præter hæc nullum forte aliud remedium inveniri liceat quod vehementissimo huic malo obsistere possit, quandoquidem illa, si quid aliud, pestilentem omnem fomitem & dispositionem, instar ignis mirandum in modum absumunt & extinguunt.* Post Galenum & Massariam, fere omnes maximi nominis Medici theriacam Andromachi, tam ad præservationem, quam ad curationem pestilentiae, summis laudibus extulerunt. Taceant hîc Capivaccius, Trincavellius, Julius Alexandrinus, aliique varii, qui celeberrimi ac divini hujus medicamenti usum frivolis & distortis quibusdam argumentis e praxi Medica exterminare nituntur, incusantes nescio quæ non incommoda, & imprimis magnum ejus calorem, qui in febribus extimescendus est; quasi vero ille admistis frigidis non posset attemperari, & sic tutius non foret calido medicamento malignitatem extinguere, quam solo frigido calorem edomando, malignitatem

relinquere, ejusque continuo ac citissimo, maximeque damnoso incremento nullis mediis obviam ire. Procul dubio hi de theriaca male loquuntur, non ut humano generi melius consulant, sed ut alio novo quodam ab ipsis excogitato antidoto magnum, sibi nomen conquirant, atque se plus, quam Antiquos, sapere monstrent; cum tamen præstaret bene inventis ac probatis uti, quam novarum compositionum vires cum plurimorum periculo inquirere, idque in hoc perniciosissimo morbo, in quo medicamenti periculum sine periculo facere non licet; *quia exitiales morbi* (inquit Galenus) *ne levissimum quidem errorem ferunt*: addo ego, quod neque temporis jacturam patiantur. Eapropter etiam nos in hac peste nullis novis theriacis (quales sunt, theriaca Londinensis, Arnoldi de Villa nova, Tabernamontani, Germanorum Monavii, Antidotus Matthioli, ut & Guidonis de Chauliaco, electuarium de ovo Imperatoris,¹³⁹ aliaque similes compositiones, ab Andrea Gallo, Langio, Augenio, Platero, aliisque pluribus Medicis collectæ) usi sumus; cum theriaca Andromachi & Mitridatium Damocratis alias neotericorum theriacas, & in compositionis forma, & in simplicium exquisito selectu, & in singulari effectu, longis parasangis antecellere nobis videretur. Non quod aliorum Medicorum præclara inventa contemptui haberemus, sed quod illa Antiquorum sapientissime compositis antidotis minime præferenda esse judicaretur. Præterea, quod theriaca Andromachi & Mithridatium Damocratis aliquot annorum, semper ad usum parata haberemus, cum aliæ theriacæ non nisi de novo, & proinde nimis recenter, & minus apte compositæ haberi possent. Adde, quod in nostris Belgii Inferioris regionibus, ad quas omnium rerum, atque etiam medicamentorum abundans copia ex totius Mundi partibus undequaque advehitur, selectissima simplicia ad theriacæ Andromachi confectionem necessaria haberi possint, (quæ selecta copia in multis aliis regionibus desideratur) ac proinde theriaca Andromachi curiosissime conficiatur, & non sine prævio accuratissimo doctissimorum Medicorum examine confici debeat; (si forte per Mercatorum quorundam avaram fraudulentiam hîc illic non satis exacte præparetur, hoc maxime per incuriam aut inscitiam quorundam Pharmacopœorum contingit, iis in locis ubi isti confectioni nulli eximii Medici præsides examinatores a Magistratu sunt constituti;) cum aliorum theriacæ ex variis simplicibus, sæpe non debito tempore collectis, nec satis convenienter siccatis, aut bene servatis (quorum interdum nonnulla quoque deficiunt) confici debeant.

¹⁴⁰ Verum antequam de theriaca Andromachi discedam, operæ pretium censeo, ut Lectoribus ostendam, quanto cum vituperio nonnulli docti viri de hac theriaca loquantur, & quam facile a me aliisque veriora sentientibus talium dicteria retundi queant. Quippe inter primarios theriacæ contemptores comperi esse Guidonem Patinum, magnæ eruditionis & experientiæ Medicum Parisiensem,

¹³⁹ Electuarium de Ovo Maximiliani Imperatoris.

¹⁴⁰ De passage vanaf 'Verum' tot en met het einde van de brief is voor het eerst in 1687 opgenomen.

ac in Sorbonensi Academia Medicinæ Professore Regium. Hic (etsi non nisi de nomine & fama mihi notus) anno 1657. mense Decembri, a me petiit, ut ipsi mitterem libellum Disputationum mearum Medicarum in Academia nostra habitatum: quem illi lubens transmissi: pro quo munusculo per epistolam mihi gratias egit in principio mensis Martii anni 1658. Sed in eadem illa epistola me admodum acriter perstrinxit, quod in hoc meo Tractatu de peste, theriacam Andromachi tantopere extollam & commendem. Prolixam ejus epistolam hîc inserere nimis longum foret, sed meum responsum (quod etiam prolixum esse debuit) duntaxat subjiciam, cum ex eo satis intelligi possit, qualia illa tela, & mihi, & theriacæ intorserit, & quomodo ego illa retorserim. Responsum meum, quod 23. Martii anni 1658. rescripsi hoc fuit.

“Clarissime doctissimeque Vir,

Litteræ tuæ ante octiduum mihi traditæ sunt, quibus nimias certe pro exili munusculo gratiarum actiones profundis faxit summus Deus ut postmodum aliquando majus quid mittere possim, quod melius talem gratiarum actionem mereatur. Porro, quandoquidem ex litteris tuis percipio, te antehac librum meum de peste perlegisse, id unice laudo, quod omni postposita adulatione sententiam meam de Theriaca tam animose rejicias, propterea, sine dubio, quod ipsum pharmacum, & simul meum ipsi adscriptum encomium tibi plane non arrideat. Verum nimis præcipitanter tam antiquum maximique nominis medicamentum atro calculo a te depingi seu denigrari videntur. Quippe illam dicis esse merum, solummodo officinæ pharmaceuticæ recrementum, in ægrorum perniciem olim excogitatum, & exinde ab imperitis solum Medicis & empiricis in usum vocatum, etsi boni medicamenti nomine prorsus sit indignum. Quod his probas rationibus. 1. Quia est congeries multorum simplicium contrariis qualitatibus pugnantium. 2. Quia plerique Medicorum in Gallia illi sine ulla ratione patrocinantur. 3. Quia Belgæ, qui aucupes sunt commerciorum per totum orbem, illam, ut & plurima alia medicamenta, summo artis nostræ dedecore & damno publico, ubique divendunt. 4. Quia est nimis calida. 5. Quia, propter multorum simplicium defectum & Mercatorum fraudes, illa non potest hodie fideliter & exacte componi, seu parari. Atque ex his tandem concludis, eos qui theriacam magni faciunt, non ex methodo, sed ex sola traditione & aliena fide medicinam facere. Certe hæc argumenta (quod pace tua dixerim) non videntur tam efficacia & nervosa, ut eorum ratione quispiam tam impotenter in medicamentum tot seculis probatum & laudatum invehatur. Tranquillo animo omnia ponderanda sunt, & clementer sine præjudicio de rebus judicandum. Theriaca congeries quidem est multorum & diversorum simplicium, sed hoc nihil detrahit ejus dignitati; nam si singula illa seorsim considerentur,

in eo pleraque conveniunt, quod insignem, vel antidotalem, vel corroborantem vim habeant. Pulveribus, præter mel & vinum Creticum, admiscentur varia gummata, haud contemnendis quoque viribus prædita, ut compositum iis mediantibus melius cohæreat, & ob aliqualem tenacitatem, diutius sine virium suarum jactura conservari possit. Adduntur denique quæ fermentationem inducunt, ut ea mediante omnium simplicium vires resolutæ simul coëant & jungantur in unam antidotalem ac corroborantem qualitatem. Simplicium alia incidunt, alia incrassant, alia calefaciunt, alia refrigerant, &c. sed ex omnibus his resolutis & exacte simul mixtis exurgit medicamentum antidotale, cujus præclaras qualitates multis seculis plurimorum experientissimorum Medicorum, & quotidiano etiam usu, probatas, licet mirari possimus, tamen, fateor, verbis explicare commode non possumus. Quemadmodum enim nemo hactenus plurimorum venenorum, ut scorpionis, tarantulæ, bufonis, araneæ, torpedinis, canis rabidi, &c. ita etiam nemo plurimorum antidotorum, & inter cætera theriacæ, alexipharmacam qualitatem explicare potuit; quæ antidotalis vis non consistit in calore, frigore, apertione, aut constrictione, &c. sed abdita est, nec per ulla manifestas qualitates magis explicari potest, quam ipsæ multorum venenorum qualitates. Ita ut magna multorum simplicium congeries nihil detrahat nobilitati tantæ compos[itionis], sæpe contingit ut ex multis simul mixtis præclarum quid educatur, quod ex singulis simplicibus haberi nequit, sicut illud in multorum medicamentorum mixtione, & valde frequenter in Chymia patet. Quod quia in Medicina passim compertum est hinc cum ab antiquis, tum a recentioribus Practicis multa præclara composita inventa sunt, quorum laudandas vires quotidianus usus probat: hæc tamen omnia tunc simili ratione etiam reprobanda viderentur, quia scilicet ex multorum congerie constant. Sic rejicienda forent electuaria, diaprimum, hiera picra, species diambrae, pilulae cochiae, Ruffi, pleraque unguenta & emplastra, aliaque innumera: Si forte dicas, illa ad certum effectum seu finem esse destinata, ego idem etiam dicam de theriaca; quippe sicut hiera picra purgat vitiosos humores & cacochymiam tollit, ita theriaca sudores movet, ac malignitati resistit. Hæc si eodem modo fortasse consideraverint plurimi vestrae Galliae Medici, non miror quod theriacæ patrocinentur, eamque in variis morbis malignis hactenus valde laudaverint, etsi illud tibi displiceat, & sine ulla ratione fieri videatur. Quod autem Belgæ sint, ut dicis, aucupes commerciorum per totum orbem, atque etiam plurima medicamenta, ubique divendant, hoc certe nihil arti nostræ detrudere, nullumque Reipublicæ medicinæ damnum inferre, nec ullam minimam infamiæ notam theriacæ inurere potest; atque hinc neque illa, neque ullum aliud medicamentum eo nomine male audire

debet. Commerciorum aucupium Mercatores tangit, non vero Medicinam, quæ interim illud commodi ex tali aucupio recipit, quod plurima præstantissima & antehac penitus nobis incognita medicamenta ex Indiis, aliisque longissimis & ignotis regionibus adferantur: Sic antehac rhabarbarum, sena, agaricus, lignum guajacum & sassefras, salsaparilla, aromata plurima, &c. ac novissime gummi caranna, tacamahaca, lignum serpentinum, balsamum Peruvianum; aliaque innumera medicamenta nobis allata fuere, quorum præclaras virtutes quotidie experimur, idque non cum ullo damno aut dedecore, sed cum totius Medicæ artis honore. Ad quid igitur illud aucupium, tanquam magnum opprobrium, nostris Belgis speciatim exprobras? Si Mercatores merces suas nonnunquam adulterent, sicut ab omni seculo avaritia per fas & nefas, per dolum & fraudes proprium quærit commodum, illud non lædit Medicinam, multoque minus theriacam, sed lædit imprimis famam & honorem imperitorum Medicorum, atque imprimis Pharmacopœorum, qui multoties, proh dolor! per inscitiam & imperitiam non cognoscunt simplicia, atque hinc sæpe quid pro quo, mala pro bonis coëmunt, ex iisque composita medicamenta conficiunt, qui certe error magis eorum stoliditati & ignorantiae, quam Mercatorum fraudi imputandus est: quippe si illi bona medicamenta satis cognoscere didicissent, nunquam iis mala pro bonis, nec adulterata pro veris obtruderentur. Quantum ad theriacæ caliditatem, quæ forte in febribus pestilentibus minus conveniens videri posset: dico usum theriacæ pendere a prudentis Medici judicio, qui si videat magnum esse febris ardoris prudenter abstinere a tam calido remedio, & utitur alio frigidiore: si vero febrilis calor parvus, aut tantum mediocris sit (qualis in multis malignis reperitur) malignitas vero magna existat, ut in pestilentibus solet esse, tunc, quia magno opus est antidotali remedio exhibet theriacam cum aceto, succo citri, aliove simili alexipharmaco liquore, qui calorem ejus infringere valet. Tali modo possum gloriari me innumeros ægros ex ipsa Charontis cymba retraxisse; nam ubi multa alia non proderant, tandem admixta theriaca requisitam vim medicamenti adjicere seu conferre videbatur, si modo nimius febrilis ardor eam non prohiberet. Præterea, cum pestis sine febre est, qui tunc, quæso, vetat usum theriacæ ob caliditatem? multos vidi pestiferos non febricitantes, & ego ipsemet tempore crudelissimæ nostræ pestis magnum carbunculum pestilentem habui sine ulla febre, & sine ullo alio magno incommodo, in qualibus casibus theriaca semper felicissime usus sum, idque etiam æstivo calidoque tempore. Expertus hæc scribo, non vero ex traditione Veterum, aut aliena fide, ut tu arbitraris. Magnus mihi apertus fuit campus annis 1635. & 1636. nec non his annis 1654. &

1655. quælibet in peste mysteria perscrutandi & inquirendi, quæ alii maximi nominis, & simul maximi timoris Medici ne quidem de longe videre ausi fuerunt, qui interea sæpe nimis faciles sunt in culpandis iis rebus, quæ cum inexpertis eorum speculationibus non conveniunt, cum tamen nemo eorum (qui aliis in hac praxi versatis longe doctiores videri & haberi volunt) per suas speculationes abstrusam & abditam, cum pestilentis veneni, tum alexipharmacorum vim explicare potuerit, quæ non in calore, frigore, aliave manifesta, sed in occulta atque incognita qualitate consistit. Quod denique scribis, theriacam hodie non posse fideliter & exacte compositam ac præparatam haberi, an hoc in Gallia verum fiet, nescio, (olim cum illic versarer me maximas Pharmacopœorum fraudes in multis aliis comperisse memini) sed hîc in Belgio, & præcipue in nostra patria urbe Ultrajecto, illam exactissime componi scio, ex simplicibus omnibus tam eximiis & selectis, ut nullus Medicus meliora exoptare posset, idque non sine prævio Medicorum primariorum curioso examine, in quorum etiam præsentia omnia ponderantur & miscentur, ita ut nulla prorsus fraus subesse queat: solummodo pro opobalsamo (quod haberi nequit) oleum nucis moscatæ expressum, & pro carpobalsamo baccas juniperi succulentas, ac pro malabathro folia lauri, vel corticis citri exteriorem flavedinem substituimus, reliqua omnia habemus hîc selectissima. Haud equidem [inficias] eo, sub hac compositione passim, per Pharmacopœorum avaritiam, in toto Christianismo magnas irrepsisse fraudes, sed hoc duntaxat probatum volo, illam satis sinceram posse parari, si modo Medici, quorum interest, diligentem compositionis rationem habere velint, sicut nos hîc Ultrajecti facimus, ubi nulli Pharmacopœo hodie licet aliquod alicujus momenti compositum medicamentum pro communi usu servandum præparare, sine prævio Medicorum ad id munus deputatorum examine. Ex his denique omnibus concludo, theriacæ in peste usum imprimis male audire & parvi fieri apud eos qui parum aut nihil in pestis curatione fecerunt, qui si mihi explicaverint naturam pestilentis veneni, tunc ego statim theriacæ antidotalem vim explicabo; vel si aliud præstantius & certius remedium protulerint, ego statim hoc tanquam incertius rejiciam. Rideo etiam multorum, imprimis Germanorum, vanas jactationes, qui theriacam Andromachi contemnentes, tanquam quid melius prolaturi, multa alia excogitavêre, conscripsêre, & ad cælum usque extulêre composita medicamenta & antidota, quorum omnium splendor, propter minorem efficaciam, majoremque incertitudinem tempore periit: qualia sunt electuarium de ovo, theriaca Germanorum Monavii, ut & illa Matthioli, nec non innumera alia fastoso encomio a suis auctoribus decantata. Si quis forte putet, sine hujusmodi antidotis posse curationem pestis commodius

absolvi per venæsectiones & purgationes; ille non minus infelix erit in curatione pestis, quam si lue Veneream sine ligno guajaco, salsaparilla, Mercurio, aliisque propriis antidotis velit curare. Licet ardor febrilis & sordida, vel quocunque abstrusiore nomine nominanda, putredo, phlebotomiam & catharsin exoscere videantur, experientia tamen isti medendi methodo refragatur: nam sancte affirmo, me in crudelissima illa peste, de qua librum meum conscripsi, semper observâsse, ex quinquaginta, imo ex centum ægris pestiferis, in quibus hæc remedia tentata fuerant, vix unum evasisse; ex iis vero qui antidotis utebantur innumeros sanatos fuisse; quod ipsum etiam ante quadriennium in nupera nostra peste rursus comperi. Ita ut in peste nemo speculationibus propriis, nullo praxeos usu suffultis, nimis pertinaciter insistere possit, sed eas in occulto hoc morbo experientiæ subiicere necessario debeat; idque adhuc multo magis quam in lue Venerea, in qua tamen passim ad appropriata antidota, quæ maxime prodesse experientia docuit, feliciter concurritur. Interim illi, qui tam in peste, quam in lue Venerea, appropriatis & experientiâ probatis antidotis seu alexipharmacis secundum methodum utuntur, eaque conveniente modo, formâ, ac tempore ægris præscribunt, eo nomine declamandi non videntur, tanquam si empiricorum instar, non ex methodo, sed ex sola traditione & aliena fide medicinam facerent; certe experta & longo usu probata remedia nisi cum bona methodo adhibeantur, parum utilitatis ex iis redundabit; atque ita ipsis etiam optimis maximeque expertis remediis necessario cum bona methodo utendum est. Quantum ad Galeni librum de theriaca ad Pisonem, quem scribis spurium esse, & te mirari quod illum citem tanquam librum alicujus auctoritatis: illum ego tanquam Galeni autenticum non assumpsi defendere, nam eodem mihi redit quisnam ejus auctor fuerit, ego textum illius duntaxat citavi, quatenus de theriaca bene judicare mihi videtur; quo nomine etiam quoslibet præclaros Scriptores, imo & anonymos citare auderem. Sed hæc super his: quæso ut acerbius ferre nolis, quod in modo dictis ab opinione tua dissentiam; illud Philosophicæ libertati concedendum: ego etiam mearum opinionum tam pertinax defensor esse nolim, ut ab iis dissentientium sententias ægre ferre velim: sentiat quilibet quod lubet, dummodo mihi mea sentiendi libertas relinquatur, coram cujus tribunali mihi facile licentia concedetur etiam a meis propriis opinionibus discedendi, easque immutandi, quando meliora aut vetiora videro: interim tamen hoc a me longe aberit, ut de aliis a me dissentientibus male loquar, vel eos contemptui habeam. Sed quandoquidem video parvum, quod scribere decreveram, epistolium in longam epistolam excrevisse, tempus erit ut vela contraham, ac proinde te tuosque Deo

opt. max. meque tuæ benevolentiae unice commendans, semper ero

Tuus,

J. DE DIEMERBROECK.”

Post hanc meam epistolam, per parenthesin hîc interjectam, nunc tandem ad rem redeundum, & ad alias quasdam neotericorum theriacas accedendum.

Inter recentiorum antidota, tria sunt maximi nominis: nempe, electuarium de ovo Maximiliani Imperatoris, theriaca Germanorum Monavii, & antidotus Matthioli, quorum descriptiones, omissis innumeris aliis, tanquam nobiliores, hîc subjungemus:

Electuarium de ovo hoc modo debscribit Quercetanus, *de peste, cap. 5.*

R/. *Ovum gallinæ recens, a quo albumen e foramine in acumine facto extrahatur: tunc croco orientali, quicquid in eo vacuum erit, repleatur, & foramen sedulo occludatur, ne quid exhalet: deinde ad ignem lentum, vel in furno assetur, donec superficies nigredinem concipiat, cavendo tamen ne crocus comburatur: postea, abjectâ testâ ovum totum exsiccetur & pulverisetur, atque haec sequentia addantur:*

R/. *Pulv. rad. tormentillæ, dictamni, ana drach. ij.
cornu cervi, myrrhæ, nucis vomicæ, ana drach. j.
rad. angelicæ, pimpinellæ, zedoariæ, granorum juniperi, camphoræ, ana unc. s.
Omnia in mortario simul misceantur, addendo theriacæ ad pondus omnium, fiat s. art. electuarium.*

Platerus, ne crocus aduratur, illud electuarium tali modo componit:

R/. *Vitellum ovi cocti ad duritiem, cui adde croci contrite æquale pondus, agitenturque probe simul, addendo deinde pulv. rad. tormentillæ, dictamni, ana unc. s.
angelicæ, unc. j. vincetoxici, succisæ, zedoariæ, ana drach. ij.
sem. erucæ, drach. j. myrrhæ, scrup. j.
theriacæ, mithridatii ana q.s.*

ad formandam massam satis duram.

Dosis drach. j. cum aquis distillatis, vino, vel aceto.

Monavius de sua theriaca ad Cratonem ita scribit: *Composui hic, dum proxima contagio nobis metum injiceret, theriacam quandam, quam Germanorum nuncupavi, cujus libras jam multas Pharmacopæus meus divendidit. Constat ex iis potissimum quæ apud nos pura & sincera reperiri possunt, nec minorem vim in venenis extinguendis possident, quam exotica ab extremis Indiis huc importata.*

R/. *Rad. angelicæ,*

gentianæ, zedoariæ, tormentillæ, dictamni, pimpinellæ, valerianæ, ostrutii, morsus diaboli, aristolochiæ rotandæ, asari, serpentariae, levistici, cardo pat. pentaphylli, ana drach. iij. herbar. scordii, chamedryos, betonicæ, ruthæ, cardui benedicti, centaurii, ana unc. s. florum calendulæ, lavendulæ, anthos, Seminum citri, acetosæ, napi, ammi, baccarum lauri, ana drach. iij. boli Arm. præparat. terræ sigillatæ, cornu cervi usti, ana unc. j. croci, macis, macropiperis, mastiches, thuris, santalorum omnium, ana drach ij.s. myrrhæ electæ, florum sulphuris, camphoræ, ana drach. vj. opii Thebaici, scrup. iiij. castorii, euphorbii, ana drach. j. rhapontici veri, unc. j. cinnamomi electi, corticum citri, aurantiorum, ana unc. s. nucum jugland. excortic.ficuum per cribrum transmiss. ana unc iij. succi cardui bened. scordii. scabiosæ, veronicæ, ruthæ, salviæ, acetosæ, botryos, melissæ, ana unc. ij. olei vitrioli, unc. j. specier. diamargariti frigidi, calidi, e gemmis frig. & calidi ana drach. j.s. cordialium temperat. drach. ij. diambrae, diamoschi, ana drach. j. theriacæ Andromachi unc. iiij. mithridatii, elect. de ovo, ana unc. ij. diascordii, unc. j.s. extracti angelicæ, unc. s. salis absinthii, drach. ij. vini odoriferi, lib. ij.s. mellis despumati, lib. xij. Exquisite commisceantur omnia ad formam opiatæ.

Matthiolus in præfatione lib. 6. in *Dioscoridem*, de sua theriaca ita scribit: *Licet hac ætate rari admodum habeantur Medici, qui sua arcana pandere velint, si quod nacti sint pulchrum & singulare auxilium; tamen*

cum mihi consilium ab initio fuerit, meâ operâ, quantulacunque sit, omnibus generatim prodesse; alienum quidem inhumanumque foret, si modo vel invidiâ, vel avaritiâ compulsus, aliquid silentio involverem, quod in arte Medica usui futurum putem. Igitur antidotum, cujus admirandas in venena vires sapius expertus sum, hoc modo conficitur:

R/. *Rhabarbari, rhapontici ex Ponto advecti, rad. phu, acori (quem falso calamum aromaticum vocant), cyperi, quinquefolii, tormentillæ., aristolochiæ rotundæ, pæoniæ, helenii, costi, iridis llyricæ, chamæleontis albi, ana drach. iij. galangæ, imperatoriæ, dictamni albi, angelicæ, millefolii, filipendulæ, doronici, zedoariæ, zingiberis, ana drach. ij. agarici, drach. iij. libanotidis maris, morsus diaboli, gentianæ, ana drach. ij.s. Seminum mali citrii, viticis, cocci infectorii, oxalidis, fraxini, pastinacæ sylvestris, napi, nigellæ, poeoniæ, ocymi, irionis, thlaspios, fœniculi, ammi, ana drach. ij. baccarum lauri, juniperi, hederæ, baccarum smilacis asperæ, cubearum, ana drach. j.s. foliorum scordii, chamedryos, chamaepytheos, centaurii minoris, stæchados, nardi Celticæ, calamenthæ, ruthæ, menthæ, betonicæ, verbenæ, scabiosæ, cardui benedicti, melissophyli, ana drach. j.s. dictamni Cretensis, drach. iij. sampsuchi, hyperici, junci odorati, marrubii, galegæ, sabinæ, pimpinellæ, ana drach. ij. caricarum, nucum juglandium, pistaciorum, ana unc. iij. myrobalanorum emblic. drach. iiij. florum utriusque buglossi, rosarum,*

salviæ, lavendulæ, rosmarini coronarii, ana scrup. iiij.
croci, drach. iij.
cassiæ odoratæ, seu cinnamomi, drach. x.
cariophyllorum, nucis myrasticæ, macis, ana drach. ij.s.
piperis longi, ac nigri, santalorum omnium, agallochi, ana drach. j.s.
cornu cervi crudi, drach. iiij.
unicornu, drach. j.
ossis cordis cervini, ramentorum eboris, virgæ cervinæ, castorii, ana scrup. iiij.
terra Lemniæ, drach. iij.
opii, drach. j.s.
margaritarum orientalium, ramentorum smaragdi, hyacinthi, coralli rubri, ana drach. j.s.
camphoræ, drach. ij.
mastiches, thuris, styracis, myrrhæ, gummæ Arabici, resinæ therabinthinæ, sagapeni, opoponacis,
laserpitii, ana drach. ij.s.
moschi odorati, ambræ, ana drach. j.
olei vitrioli, unc. s.
pulveris cordialis temperati, diamargariti, diamoschi, diambræ, elect. de gemmis, pastillorum
caphuræ, scyllæ, ana drach. ij.s.
pastillorum viperæ, unc. ij.
succi oxalidis, sonchi, scordii, echii, melissophyli, buglossæ, ana lib. s.
hyposistidis, drach. ij.
theriacæ, mithridatii opt. ana unc. vj.
vini veteris albi odorati, lib. iij.
sacchari e Madera insula vel mellis optimi lib. viij. & unc. vj.
Ex his summâ diligentia inquisitis fiat electuarium eo modo quo theriaca & mithridatis antidotes
conficiuntur.

Matthiolus exhibet hujus electuarii drach. j. ad. drach. iij. pro ætate & constitutione patientis, idque tanquam
præsentissimum antidotum adversus pestem & omnia venena commendat.

Hæc est famosa illa antidotus, magna illa congeries plurimorum simplicium sine ordine, sine
 methodo; sine ulla ratione simul congestorum ac conjunctorum in unam compositionem,
 quam, tanquam e Deorum scriniis prolatum remedium, admirantur Itali, extollunt Germani,
 laudant imperiti & novarum rerum potius, quam meliorum studiosi; cujus descriptionem huic
 nostro libro inserere volui, partim ut satisfacerem iis, qui novitatis & longitudinis amantes,
 eam ambabus ulnis amplectuntur: partim ut illam doctiorum & saniorum quo[rum]cunque
 judicio exponerem.

Præter hæc jam dicta maximi nominis antidota, innumera alia ab auctoribus describuntur. Joannes Wierus refert Canonicum quendam Lotharingium, hoc sequenti electuario tanquam summo secreto, apud Principes quæstum non vulgarem fecisse:

R/. *Specierum lætitæ Galeni, terræ sigillatæ, ana drach. j. boli. Arm. præparatæ, unc. s. theriacæ Androm. unc. iij. conservæ rosarum, borraginis, buglossæ, ana unc. j. syrapi violacei, q. s. fiat electuarium.*

Platerus, *Prax. tract. 2.* describit suum electuarium, quo anno 1582. feliciter usus fuit.

¹⁴¹ Joannes Kentmanus olim pro Republica Torgensi præscripsit hoc electuarium curativum.

R/. *Rasuræ cornu cervi, ossis de corde cervi, ana unc. s. camphoræ unc. j. [forte drach. j.] dictamni Cretici, rad. tormentillæ, ana drach. js. sacchari candi, unc. is. theriacæ Androm. unc. vj. Syr. de acetositate citri, q. s. misce, fit electuarium.*

Plures hujusmodi compositiones passim inveniuntur apud auctores qui de Peste agunt.

XVII. Diascordio usi sumus secundum ipsius Fracastorii descriptionem, nobis ab eo relictam *lib. 3. de morb. contagios. cap. 7.* Quæ, inter alia recipit opii drach. j.s. Video ab aliis male augeri opii quantitatem ad dr. ij. vel drach. iij. imo a nonnullis ad dr. iij vel drach. v. atque ita bonum medicamentum per adauctum opium fieri nimis soporiferum & noxium, imo maxime periculosum. Fracastorius illud quibuslibet summopere commendat atque etiam fere jam desperatis hoc modo exhibet:

R/. *Succi acetosellæ, unc. ij. succi citri, unc. j. diascordii, drach. j. specierum cordial. e gemmis, scrup. ij. aceti, unc. j. Misceantur, & fiat haustus.*

¹⁴² Hujus diascordii Fracastorii laudes decantat Mindererus, *lib. de peste, cap. 15. Magna,* inquit, *hæc Veterum remedia ac auxilia (scilicet theriacam & Mithridatium) consequitur electuarium illud Fracastorii diascordium appellatum, quo confidenter me semper usum fuisse profiteor: etenim præter insignem quam in hoc malo pellendo vim obtinet, corpus nullo vehementi calore, ut theriaca vel Mithridatium, perurit, unde & puerulis, gravidis, ac puerpuris tutum, securum, ac salutare medicamentum existit, putredinem corrigens, venenum pessundans, sudores absque magna humorum agitatione proliciens, gravia symptomata, cephalæas præsertim ingentes, sedans, & multo nobis usu compertum, cui plurimum tribuendum esse censemus non immerito.* Nos in hac nostra peste eodem diascordio Fracastorii feliciter semper usi sumus.

¹⁴¹ Van 'Joannes K' tot 'Plures hujusmodi' is nieuw in 1687.

¹⁴² 'Hujus diascordii' tot 'Sunt qui loco' is nieuw in 1687.

Sunt qui loco diascordii Fracastorii, summopere commendant diascordium Gemmæ, cujus hæc est descriptio:

R/. *Scordii recens collecti & in umbra siccati, drach. x.*
dictamni Cretici, summitat. absinthii Pontici, epithymi Cret. ana unc. s.
florum rosarum Damas. calendulæ, buglossæ, ana drach. ij.
sem. plantaginis scrup. ij.
melonum, cucumeris, cucurbitæ excortic. ana drach. is.
cornu cervi usti, drach. iij.
rad. gentianæ, angelicæ, zedoariæ, dictamni albi, ana scrup. v.
nucis moscatæ, macis, croci orient. piperis albi. boli Arm, mastichis, ana scrup. iij.
camphoræ, scrup. iis.
cinnamomi, corallinæ, rhabarbari, ligni aloës, ligni rhodii, asæ dulcis, ana drach. j.
cardamomi, spicæ Indicæ; santali albi, corticum citri, rasuræ eboris, ana scrup. iij.
ossis de corde cervi, moschi, ana scrup. j
Subtillissime lævigata cum sacchari albissimi, aqua rosarum ac vino Cretico despumati q. s. fiat
electuarium, cui sub finem adde,
extracti tormentillæ, veronicæ, salsaeparillæ, ana drach. j.
juniperini, drach. ij.
olei calcanthi rectificati, drach. js.
olei citri scrup. j.
fiat opiat.

XVIII. Maximarum virtutum est illa nostra aqua theriacalis, quæ non tantum veneno pestilenti potenter resistit, cor a malignitate defendit, & sudores movet, verum etiam in debilibus jam labascentes vires miro modo corroborat. Mirum dictu quam insignes ejusdem effectus in hac peste aliisque febribus malignis comperti fuerimus.

¹⁴³ Sunt qui aquam chelidoniæ majoris tanto encomio extollunt, ut putent aliud melius antipestilens remedium dari non posse: Hanc autem ita conficiunt. Chelidoniam majorem recentem ac viridem in mortario contundunt, contusam in cantharum lapideum angustioris orificii coniiciunt, addendo aliquantulum aquæ aut vini: hunc cantharum exactissime obstructum per duas tresve septimanas sepeliunt in fimo equino, postea totum quod ei inest extrahunt, & tunc in alembico distillant. Cum aqua illa forte ad manum non est, sumunt nonnulli decoctum ejusdem chelidoniæ, eoque felici cum successu utuntur. Novi virum nobilem literatum, qui ad pestem, & quascunque febres, ac viscerum debilitates, tanti facit antedictam aquam chelidoniæ, ut eam semper in promptu domi suæ paratam

¹⁴³ 'Sunt qui aquam' tot 'Innumeræ conficiuntur' nieuw in 1687.

servet, eamque supra omnia alia medicamenta plurimum extollat.

Innumeræ conficiuntur aquæ theriacales, & quilibet fere Medicus novam quandam ad suos usus excogitat. Inter cæteras autem maxime celebratæ sunt Aqua bezoartica Langii, & aqua theriacalis Bauderoni Langii hæc est descriptio:

R/. *Chelidoniae maj. cum radicibus. M. iij.s.*
ruthæ, M. j. scordii, M.j. dictamni Cretici, cardui benedicti, ana. M. j.s.
zedoariæ, angelicæ, ana drach. iij.
corticum citri, limonum ana drach. ij.s.
florum tunicæ, borraginis, ana drach. ij.
cinnamomi opt. drach. ij.s.
gariohyllorum, drach. iij.
Incisis incidendis, & contusis contundendis, fiat infusio in Vini sublimati ter distillati lib. viij.
vini malvatici, aceti scordii, ana lib. j.
Macerentur per biduum, postea lento igne in organis vitreis distillantur. Huic distillato liquori adde
Theriace, unc. iij. mithridatii, unc. j.s. camphoræ, scrup. ij. macis drach. j.s.
cinnamomi, drach. iij. ligni aloës, scrup. ij. santali citrini, gariophyllorum, ana drach. ij.s.
conservæ florum tunicæ, unc. ij.
cardui benedicti, unc. j. cornu cervi præparati, drach. j.s.
specierum liberantium, scrup. v.
Macerentur in priore distillatione, & ita servantur ad usum.

Descriptio aquæ Bauderoni hæc est:

R/. *Theriace opt. mediæ ætatis, unc. iij.*
Rad. tormentillæ, angelicæ, scorzonæræ, dictamni Cretici, ligni sassafras, ana unc. ij.
boli orientalis, unc. j.
granorum juniperi, sem. citri mundat. cardui bened. acetosæ, portulacæ,
ana unc. s.
herb. betonicæ, calendulæ, melissophyli, scordii, borraginis, ana M.j.
cinnamomi, macis, ana drach. ij.
Incisis & contusis affunde, aceti vini rosacei, succi citri, omphacii, ana lib. s. seu unc. vj.
Fiat in vase vitreo tepida maceratio per biduum: deinde distillantur.
Dosis ad præcautionem, unc. j. ad curationem, unc. ij.

Hanc descriptionem posteritati reliquit Bauderonus, in appendice ad suam Pharmacopœam.

In qua mihi omnino displicet liquoris affusi nimis parva quantitas: nam respectu tot simplicium aliorumque ingredientium, ad minimum affusus liquor adjectione duarum triumve librarum

vini, aceti, alteriusve liquidi augeri deberet, ut commoda infusio & distillatio fieri possit.

Sequenti aqua usus fuit Sennertus, descripta *Paralipom. ad lib. de feb. 5.*

R/. *Radicum tormentillæ, bardanæ, seu lappæ majoris, pimpinellæ, succisæ, valerianæ, ana unc. iiij. imperatoris, angelicæ, gentianæ, serpentariæ, ana unc. j. nucum recentium nondum plane maturarum, lib. j. foliorum ruthæ cum floribus, acetosæ, calendulæ, cardui benedicti, scordii, verbenæ, ana M. ij. camphoræ in spirititu vini dissolutæ, drach. j. theriacæ, mithridatii, ana unc. j.s. diascordii Fracast. unc. j. aceti rosacei, vini albi præstantissimi, ana part. æq. distillentur.*

¹⁴⁴ Christophorus de Cock van Kerckvvijck, *lib. de Peste*, admodum magni facit hanc suam aquam corroborantem & sudoriferam cujus exhibet adultis unc. iii. vel iiij. junioribus vero minus, pro ratione ætatis.

R/. *Radic. angelicæ, unc. iiij. contrajervæ unc. ij. flavedinis citri, aurantium, ana unc. j. grosso modo contusis, superfunde succi nucum juglandium immaturarum unc. xii. succi fol. ruthæ, melissæ, & salviæ, cum vino rhenano irrigator. & simul expressor. unc. viij. succi citri cum spiritu sulphuris per campanam ad libitum acrefacti. libra iij. Digerantur calide per triduum & igne lento ex cucurbita vitrea ad siccitatem distillentur. Liquori distillato admisce aquæ cinnamomi acutissimi unc. vj. syrupi aurantium, unc. ij. cerasorum, unc. iiij. misce, & usui serva.*

Antehac Leydæ usualis esse solet hæc aqua theriacalis:

R/. *Rad. angelicæ, zedoariæ, ana unc. j. galangæ, zingiberis, gentianæ, ana drach. iij. corticum aurantium, citri, ana unc. s. gariophyllorum, cinnamomi, nucis moscatæ, cubebæ, piperis albi & nigri, ana drach. ij. baccar. juniperi, unc. vj. lauri, unc. iiij. herbarum melissæ, ruthæ, scordii, salviæ, cardui benedicti, menthæ, ana unc. j.s.*

¹⁴⁴ 'Christophorus' tot 'Antehac Leydæ' nieuw in 1687.

*rosmarini pulegii, sabinæ, ana unc. j. majoranæ, artemisiæ, calamenthæ, ana unc. s.
seminum dauci, anisi, ana unc. ij.
carvi, fœniculi, ana unc. ij.
florum chamomillæ, meliloti, ana unc. s.
myrrhæ, unc. ij.
theriacæ veteris, unc. vj.
spiritus vini opt. lib. xv.
Macerentur per duodecim dies, postea distillantur in B. M.*

Crollius suum spiritum theriacalem camphoratum egregie sudorem ciere, ac pestilenti veneno fortiter resistere scribit:

R/. *Theriacæ Andr. unc. v. myrrhæ rubræ, unc. ij.s. croci orient. unc. s.
camphoræ, drach. ij.
mixtis superfunde spiritus vini rectificati, unc. x. stent loco tepido, vase bene clauso, per dies 24.
postea lento calore distilla in B. M.
Dosis, drach. j.*

Hercules Saxonia, *lib. 8. de febr. cap. 37.* describit, multumque laudat suam aquam cordialem distillatam. Platerus, *Prax. tract. 2.* describit tres quatuorve insigniores aquas theriacaes distillatas, quibus ipse in peste feliciter usus fuit, Post quarum descriptiones hoc addit. *Si camphoram, inquit, prædictis compositionibus, quas distillare volumus, addamus, aquas illas odorem illius spirantes, admodum efficaces reddemus: quod & fieri poterit, si camphoræ portionem in iis maceremus, vel dissolutam prius cum aqua vitæ illi permisceamus.*

Sunt qui aquas illas theriacaes per infusionem potius conficiunt quam per distillationem, atque ita illas efficaciores esse judicant, propterea quod multorum simplicium virtutes in distillatione non transcendant, quæ in infusionibus integræ haberi possunt. Talis est aqua Johannis Cratonis, quam, tanquam utilissimam, commendat:

R/. *Carlinæ, zedoariæ, gentianæ, angelicæ, tormentillæ, boli Arm. ana unc. ij.
trium santalorum, unc. j. camphoræ, scrup. ij.
moschi, scrup. j.
theriacæ, mithridatii, ana unc. iij.
spiritus vini, lib. iij.
Fiat insolatio, vel tepida maceratio per mensem: postea colentur per triplicem pannum lineum.*

Alii hanc infusionem laudant:

R/. *Boli Arm. terræ sigillatæ, ana unc. vj.
rad. tormentillæ, dictamni albi, pimpinellæ, valerianæ, zedoariæ*

gentian, ana unc. ij.
angelicæ, unc. iiij.
florum veronicæ, herb. scabiosæ, cardui bened. ana M. ij.
Infundantur in vini distillati & aceti, ana lib. vj.
Huic infusioni per chartam bibulam colatæ adde, theriacæ lib. j.
Dosis, unc. j.s. ad unc. ij.

Nonnulli hanc sequentem pluris faciunt:

R/. *Aceti vini fortissimi decocti cum seminibus ruthæ, vini Rhenani albi, malvatici, ana lib. ij.*
theriacæ Androm. mithridatii Damoc. ana lib. j.
Misceantur, & stent per aliquot dies, quotidie bis terve agitando, postea colentur primo per manicam,
deinde per chartam bibulam.

Matthiolus summis laudibus extollit suam quintam essentiam per infusionem paratam, quam in præfatione lib. 6. Dioscuridis ita describit:

R/. *Antidoti nostri (vide descriptionem paulo ante, annotat. 16.)*
syrupi e cortice citri, ana lib. j.
aquæ vitæ ad quintam essentiam distillatæ lib. v.

Omnia in vas vitreum injiciantur dupla a rebus inditis capacitatis, postea vasis ore ita obturato ut nullus spirandi meatus relinquatur magna cum dexteritate aqua in vase cum electuario [tam] diu agitur; donec totum dissolvatur; atque tunc vasis ore cerâ vel pice obducto, per mensem integrum reponatur, & bis in hebdomada bene agitur. Post mensem clara aureoque colore nitens aqua quæ supernatant, in aliud vitrum paulatim effundatur, quod bene obturetur.

Istam aquam dicit Matthiolus se millies expertum fuisse tanta virtute pollere ut quatuor drachmarum pondere pota, vel per se, vel cum pari quantitate vini odoriferi, alteriusve stillatitii cordialis liquoris, illos qui a quocunque venenato animali demorsi sunt, & jam vocem, visum, & reliquos sensus amiserunt, instar miraculi, quasi a longo somno excitet. Paracelsus, lib. de peste ad Sterz. sequentem infusionem valde celebrat:

R/. *Vini sublimati rectificati mensuram unam, theriacæ opt. unc. vj.*
myrrhæ, unc. ij.
radic. tussilaginis, unc. iiij.
spermatis ceti, terræ sigillatæ, ana unc. s.
rad. asclepiadis, unc. j.
dictamni albi, pimpinelæ, valerianæ, ana. drach. ij.
camphoræ, drach. j.
Mista omnia in purum vitrum conjiciantur, ac in ipso bene obturato ad Solem stent per octiduum.

Hanc aquam jubet exhibere quantitate dimidii vel integri cochlearis, pro ratione ægri, & sudorem expectare. Illius etiam virtutes augeri dicit, si tartarum bonum purumque subtiliter tritum, per alembicum vitreum bis distilletur, & hujus aquæ dimidia quantitas priori aquæ affundatur, simulque probe misceantur.

Nonnulli hoc decoctum magni faciunt, cujus etiam nos felices aliquot successus in peste vidimus:

R/. *Radicum calendulæ, helenii, fol. ruthæ, nepethæ, nasturtii aquatici, ana unc. j.s.*
rad. aristolochiæ fabaceæ, unc. j.
oculorum cancri, unc. j.s.
aceti vini, lib. viij.
Coquantur ad mediæ partis consumptionem: adde colaturæ, theriacæ unc. j.s. misceantur. Detur bonus haustus, & sudet æger ante somnum.

XIX. Similia extracta variis modis confici, & aliis additis efficaciora reddi possunt: ut,

R/. *Rad. petasitidis. dictamni, zedoariæ, angelicæ, carlinæ, ana unc. j.*
helenii, drach. x.
cortic. citri, unc. j.
aurantiorum, unc. s.
herb. ruthæ, scordii, dictamni, cardui bened. ana M. j.
baccarum lauri, drach. iij.
juniperi, unc. j.s.
sem. cardui ben. citri, ana drach. ij.
spiritus vini opt. q. s.
fiat s. art. extractio in B. M. Liquor abstrahatur ad consistentiam mellis, cui admisceantur pulveres cardiaci & antidotales, ut,

R/. *Hujus extracti, unc. iij.*
magisterii perlarum, corallorum, ana drach. j.s.
essentiæ camphoræ, & croci, ana scrup. j.s.
florum sulphuris, scrup. iij.
misceantur.

XX.¹⁴⁵ Aceta bezoartica quilibet fere Medicus suo modo componit, prout alius hæc, alius illa ei admista magis convenire arbitratur. Multi laudant illud Matthioli:

R/. *Granorum juniperi, unc. j. ruthæ, scordii, ana unc. s.*
santali citrini, rad. angelicæ, valerianæ, aristolochiæ, zedoariæ, ana drach. j.s.
myrhæ, drach. j.s.
Pulverisentur grosso modo, & infundantur in aceti vini lib. iij.s.

Schroderus in sua Pharmacopœa, tanquam maximarum vitium, extollit hoc acetum bezoarticum D. D. de Spina:

¹⁴⁵ XVIII. in 1646.

R/. *Radic. enulæ camp. unc. ij.*
angelicæ, rad. ostrutii, valerianæ, vincetoxici, chelidoniæ, pimpinellæ, ana drach. vj.
gentianæ, dictamni albi, aristolochiæ rotundæ, tormentillæ, scabiosæ, succisæ, petasitidis, zedoariæ,
ana unc. s.
baccar. juniperi, M. iiij.
myrrhæ electæ, unc. s.
fol. ruthæ, chelidoniæ majoris, scordii, cardui bened. chamedryos, ana M. ij.
Incisis & contusis affunde, aceti vini acerrimi, lib. viij.
spiritus vini, lib. iij. theriacæ Androm. unc. ij.
spiritus tartari, unc. s.
camphoræ, drach. ij.
Digerantur per dies aliquot, deinde exprimantur, filtrenturque per chartam.

Ab hoc aceto non multum differt sequens acetum prophylacticum Johannis Ernesti, ab ipso, *tract. de Oleis*, sic descriptum:

R/. *Rad. angelicæ, imperatoriæ, pimpinellæ, vincetoxici, valerianæ, dictamni, petasitidis, zedoariæ,*
tormentillæ, gentianæ, ana unc. j.
baccar. juniperi, M. ij.
fol. ruthæ, M. iij.
sem. citri, acetosæ, cortic. citri, ana drach. vj.
theriacæ Androm. unc. j. s.
florum sulphuris, drach. iij.
ossis de corde cervi, drach. j.
myrrhæ, drach. iij.
spiritus vini opt. lib. ij.
aceti distillati, lib. vj.
spiritus vitrioli, drach. j.
Digerantur loco calido & serventur ad usum.

¹⁴⁶ Paulus Barbette sequentis aceti descriptionem posteris reliquit, quo se feliciter usum fuisse scribit: eandem descriptionem etiam laudant, alii, qui pestiferis inservierunt.

R/. *Rad. angelicæ, zedoariæ, ana unc. j.*
petasitidis, unc. ij.
fol. ruthæ, melissæ, scabiosæ, flor. calendulæ, ana unc. ij.
nucum juglandium immaturarum incisarum, lib. ij.
pomerum citri recent. concis. lib. j.
contunde omnia simul, tunc affunde, aceti vini optimi ad tres quartas partes,
fiat in cucurbita vitrea in arena digestio per noctem, deinde distillantur igne lento, usque ad
siccitatem,

¹⁴⁶ Van Paulus B tot Guilhelmus Magistrius nieuw in 1687.

sine ustione. Hoc acetum usui servetur.

Guilhelmus Magistrius refert empiricum quendam ipsi familiarem, hoc potu innumeros a peste aliisque febribus liberâsse:

R/. *Micam unius panis triticei, recenter e furno extracti, & aceto acerrimo intinctam, ac omnino madentem alembico ad distillandum impone. Istius liquoris stillatitii exhibebat unc. iiij. & stragulis bene coopertos sudare faciebat, idque tribus matutinis reiterabat.*¹⁴⁷

XXI. Acetum in pestis curatione plurimum valere, multoties observavimus: imo varios novimus, qui peste correpti, bonum haustum aceti vini fortissimi, cum pauxillo salis communis, in ipso principio bibentes, illico in copiosissimum sudorem profusi, atque ab imminente periculo citissime liberati fuerunt. Forestus, *lib. 6. in schol. observat. 19*, scribit, Nosocomii Chirurgum tunc temporis theriacam cum aceto sambucino, pro liberante & sudorifero medicamento, pestiferis omnibus ex æquo statim dedisse. Neque id male, quia, *Acetum*, inquit Lev. Lemnius, *2. Occult. cap. 36. venenis resistit, ac pestilentis morbi contagia repellit, dissipat vitiosum aërem; & si quid in corpus haustum est, humores infici ac putrescere prohibet.* De aceto plura diximus *lib. 2. cap. 5. annot. 7. & cap. 10. annot. 17.*

XXII.¹⁴⁸ Platerus, *prax. lib. 3.* pro apozemate antidotali commendat decoctum guajaci, quod hoc modo componit:

R/. *Ligni guajaci, unc. ij. salsaparillæ, unc. j. aquæ q. s.
Fiat s. art. decoctio, in qua decoque, granorum juniperi, baccarum lauri,
rad. angelicæ, enulæ, ana drach. ij. cinnamomi, parum.
fiat decoctum.*

Verum & si guajacum & salsaparilla sint specifica adversus luis Venereæ virus, non sequitur tamen quod æqualiter valeant contra venenum pestilens: nam ista singula venena habent diversas qualitates specificas, & hinc requirunt singula diversa specifica remedia, quæ experientia magis quam ratio docet; cum in quonam consistat, & quidnam sit illud specificum, tam in veneno, quam in remedio ei contrario, nobis occultum sit, atque hinc etiam ignotum, quare guajacum non æque valeat ad pestem, vel hydrophobiam, quam ad luem Veneream. Interim hoc usu didici, quod sicut theriaca prodest in curatione pestis, nihil vero ad curationem luis Venereæ confert; ita e contra guajacum & salsaparillam conducere ad curationem luis Venereæ, nihil vero, vel valde parum prodesse in curatione pestis, quia licet sudores moveant, tamen post eos tali modo excitatos nunquam vel raro sequitur expectatum levamen, quale ab aliis antidotis frequentissime sequi solet, quia scilicet guajacina decocta veneni pestilentis

¹⁴⁷ In 1646 staat op p. 189 nog een recept uit Keulen dat velen het leven zou hebben gered.

¹⁴⁸ Aantek. XII is toegevoegd in 1687.

virulentiam non extinguunt, propterea quod destituantur specifica illa occulta qualitate veneno pestilenti contraria.

XXIII. Non possum non his corollarii loco subungere Guilhelmi Magistrii secretum, quod in *Isagoge Therapeut. sect. 2.* his verbis describit: *Neque etiam præterire volui, quod certo scio omnibus adhuc intactum, nescio an incognitum fuisse, experientiam quam de bufone habeo, qui si e collo hominis in sacco lineo vivus suspendatur hominem peste contaminatum paucis horis liberat.* Paracelsus, *de pestil. tract. 1.* non de solo bufone, sed etiam de plurimis aliis idem afferit: *Rana, inquit, bufo, tinca, anguilla, murena, passer, gallus, pavo, cornix, corvus, pestiferum venenum ex homine extrahunt & eliciunt. Quæ enim conditio ac natura digestionis in animali est, quod venena digerit in materiam non venenatam; per eandem naturam eandem quoque materiam idem animal, seu vivum, seu mortuum sit, per integram hominis cutem exsugit & extrahit. Videtis enim merulam araneas & venenosos vermes digerere, velut & gallinam gallumque; & in aquis lucium & ciconiam cum aliis animalibus pluribus: & cur hæc vobis non exemplo & documento sunt, quod hæc animalia conceptum venenum ab homine prolectent & extrahant?*

¹⁴⁹ Quantum in peste valeat bufo, videndum supra, *lib. 2. cap. 11. annot. 1.* ubi liquet quam suo veneno damnosi sint bufones, atque hinc, quod illud consilium de bufone vivo ex collo ægri suspendendo, non modo vanum, verum etiam maxime periculosum & damnosum existat. Ibidem etiam latius docemus, quam exitiosa sint, quælibet remedia venenata ad pestis præservationem aut curationem adhibita. Atque hinc nescio certe, quo fundamento doctissimus Th. Willis, *in suo lib. de febr. cap. 13.* dicat, quod inter medicamenta etiam præ cæteris commendentur illa, quæ parantur ex Mercurio, antimonio, arsenico, aliisque similibus; *quæ cum a calore, inquit, nostro minime subigantur, aut superentur, contra virus luis pestilentialis optima evadunt remedia: hæc enim non modo superflua potenter evacuant, sed cum particulas valde fortes & indomitas exerant, & quaquaversus in corpore explicent, veneni fermenta hinc inde gliscentia, dissipant, & a maturatione impediunt.* Miror certe magni viri imprudentiam, qui ut cor a veneno pestilenti liberetur, illud insuper adhuc alio veneno, seu venenato medicamento impugnandum, sicque duorum fortissimorum hostium tyrannidi eodem tempore exponendum censet, cum tamen ne Hercules quidem contra duos, ut habet proverbium [an ut tanto facilius succumbat, sicque æger tanto citius a morbo simul & a vita liberetur?]

Quis hoc unquam vidit aut expertus est, vel ulla perceptibili ratione sufficienter explicare aut probare potuit, quod dicta illa venenata medicamenta veneni pestilentis fermenta dissipent, & a maturatione impedian, vel ea extinguant? quare non potius illius pestilentis veneni vires augment, & ad majorem efficaciam exaltant? Experientia pro Willisii opinione adduci non potest, cum illa e contrario doceat,

¹⁴⁹ Van 'Quantum' tot einde aantekening nieuw in 1687.

ægros, venenatis illis medicamentis adhibitis, longe citius interire, imo dico iis occidi; quemadmodum illud per temerariam & stupidam variorum Chymicorum aliorumque empiricorum praxim non semel contigisse ipsemet vidi. Illud igitur consilium, de venenatis medicamentis ad pestis curationem adhibendis, tanquam damnosum, penitus rejiciendum est, utpote quod non ex Medicorum in peste curanda exercitatorum pharetrâ depromitur, sed ex sola inani timidorum quorundam Medicorum speculatione producitur, qui etsi pestilentes ægros vix eminus adspicere auderent, hujusmodi tamen inania ac damnosa somnia effingere, & tanquam mysteria ex Apollinis scrinio deprompta proponere, non extimescunt.

CAPVT VI. De Curationis Methodo.

Curationem peste laborantium sequenti modo instituimus: Cubicula, in quibus decumbebant ægroti, nitida servari, & primis tribus quatuorve diebus diligenter (1.) clausi teneri (ne ab aëris frigidioris introitu obstiparentur corporis pori) jussimus; nisi forte enormis vomitus vel diarrhœa morbo conjungeretur, tunc enim ægro bene contexto, ad maximi fœtoris dissipationem, fenestram aliquam, Septentrionem vel Orientem versus spectantem, per horæ quadrantem semel aut bis de die aperire necesse erat. Præterea tempore hyberno & frigidiore ignem continuum luculentum in cubiculis illis accendi curavimus: tempore minus frigido non tam magnum; æstate vero & aëre fervido existente, nullum; tuncque potius rosas, folia nympheæ, pimpinellæ, salicis, pampinos, aliasque herbas refrigerantes, aceto vel oxycrato gelido immersas, per cubicula sparsimus. Ad hæc, ter quaterve de die aërem suffumigiis alteravimus, de quibus sat dictum *lib. 2. cap. 5*. Interea dum hæc fiebant, statim (2.) ægris (quocunque tempore advocati essemus, sive in ipso morbi principio, sive secunda tertiave die) potiunculam sudoriferam (3.) exhibuimus, iisque bene stragulis contextis, sudores copiosos per duas, tres, pluresve horas (habita semper virium (4.) ratione) promovimus; qui si difficiliter prodirent, arenam calefactam siccam lineis saccis infusam (5.) pedibus, axillis, &

inguinibus apposimus, dum sudabant, jussimus ut adstantes continuo alloquio ægros a somno detinerent, nec dormire permetterent ante peractum secundum sudorem. Si primum medicamentum vomitu rejicerent ægri, idem statim secundo, & urgente necessitate, etiam tertio repetitum fuit. Peracto sudore, sub ipso quidem tegmine cum mappa calefacta ipsis ægris sudores aliquantum detergere, sed indusia (6.) reliquaque lintheamina vix ante diem septimum renovari permisimus. Si vero fœtorem sudoris (quem nulli ægro nocuisse vidimus, ut dictum *lib. 3. cap. 3. annot. 6.*) moleste ferrent, indusia sordida, quæ ab aliis quibusdam, a sanis vel ab ipsis ægris ante morbum, gestata fuerant, induebantur; idemque etiam fiebat de reliquis lintheaminibus: unice cavendo ne recenter lota, aut quæ diu in arcis vel cistis conclusa fuerant, darentur. Si a primo sudore non levarentur ægri, sed febris reliquaque symptomata increscerent, post paucas horas exhibito rursus (7.) alexipharmaco hydrotico, sudor de novo repetebatur. Interea gratæ aliquæ antidotales misturæ, ad virium corroboracionem, & julebi resistentes malignitati, pro sedanda siti, porrigebantur. Si post secundum sudorem febris cum aliis symptomatibus adhuc incresceret, nec quidquam levarentur ægri, pessimum erat indicium; sicut e contra post primum vel secundum sudorem allevari ægros & imminui symptomata, magnam salutis spem dabat. Post decem vel duodecim horas, & sequentibus diebus adhuc quater vel quinquies (prout necessitas exigere videbatur) sudorifera reïteravimus. Inter mediis autem horis varia antidota ad veneni violentiam extinguendam, ut & condita corroborantia ac putredini resistentia, vel apozemata convenientia, aliaque quæ malignitatem a centro ad peripheriam quoque pellebant, nec non cibos quosdam liquidos facilis digestionis, & antidotali condimentorum qualitate alteraros, exhibuimus. Symptomatum quoque morbo, conjunctorum diligentem rationem habuimus, de quibus in sequentibus dicemus. (8.)

ANNOTATIONES.

I. MULTI præclari Medici tempore pestis cubiculum lucidum & bene perflatum requirunt, cujus fenestræ Septentrionem vel Orientem spectent, quas paulo post Solis exortum, & ante ejusdem occasum aperiri jubent, ut perflatione aëris liberioris ac purioris, cubiculi nidores expurgentur. Verum, sicut hujusmodi cubiculum maxime laudandum est in præservatione sanorum, ita minime probandum est in curatione ægrotorum, (iis exceptis, quorum pessimi halitus & plurimorum excrementorum fœtores, aëris perflationem necessario exigunt) utpote in qua, præcipue duobus vel tribus primis diebus, cubicula clausa & tepida servare præstat: nam hac ratione corporis spiracula laxa & patentia servantur, atque ita malignæ perniciæ, per sudores & insensibilem transpirationem commodior exitus datur.

II. Dico, me statim exhibuisse sudoriferum, id est, quam citissime fieri potuit: nam in hoc morbo curationis occasionem amittit, qui remediorum usum differt: occasio enim præceps, & hîc cunctari, est ægrum in grave periculum, aut mortem, præcipitare. Hinc etiam Celsus, *lib. 3. cap. 7.* inquit: *Quo celerius ejusmodi tempestates corripiunt, eo maturius auxilia, etiam cum quadam temeritate, rapienda sunt.* Ratio est, quia citissime augetur hic morbus, & nisi in ipso principio suppetiæ ferantur, sæpe sit ut propter summam virium dejectionem postea magnis & præcipuis remediis locus non sit.

III. Sudores in perniciosissimo hoc morbo alexiteriis provocatos citissimum & omnium præstantissimum auxilium adferre, multorum seculorum experientia plus satis edocuit. Huic tamen Thomas Minadous, alique nonnulli se opponere non erubescunt, dum sudorifera in principio non convenire docent, præcipue si febris adsit. 1. Quia Hippocrates, Galenus, alique Veteres, studiosissime monent ne quidquam moveatur ante coctionem. 2. Quia sudores, in febrium principio medicamentis excitati, corpus nimis exsiccant, spiritus dissipant, vires dejiciunt, ardores aliaque symptomata exasperant. 3. Quia materia morbifica ante coctionem excludi nequit. 4. Quia pleraque sudorifera nimis calida existunt. Ad has distortas rationes breviter respondendum, cruda non esse movenda in febribus putridis, aliisque morbis ex putredine vel corruptione humorum, aut viarum obstructione ortis, nisi (ut 1. *aphoris. 22.* addit Hippocrates) materia turgeat, tunc enim in ipso principio cruda movere licet: eos vero qui in talibus morbis, non turgente materia, in principio cruda movent, imprimis per sudores aut purgationes, symptomata omnia exasperare, nec ipsam materiam morbificam expellere posse, concedimus. Verum hæ rationes locum non habent in morbis qui a venenis inducuntur, ut nec in vera peste, cujus causa non consistit in obstructione, vel humorum putredine,

sed in venenata ac perniciosa labe cordi & spiritibus maxime impressa: quæ labe crudæ dici nequit, quia nullam unquam coctionem admittit: crudum enim dicitur de iis tantum, quæ coctionem recipere apta sunt. Si vero pesti humorum putredo forte adjungatur, illa tantum est secundaria, non autem primaria morbi causa; quod ex eo liquet, quia multos pestis citissime invadit absque humorum putredine, & quæ putredo etiam in nonnullis ægris vix ulla toto morbi decursu apparet, ut indicio sunt urinæ coctæ sanorum urinæ similes, & calor minime mordax. Cum itaque neque obstructio, neque humorum putredo, sed maligna venenata labe pestis causa existat, ejusdem curationem non protrahendam, frustra expectando coctionem, sed, ut naturæ, dum vires habet, citissimæ suppetiæ ferantur, illico incipiendam esse, ipsa ratio docet. Nam illud venenum cum nullam admittit coctionem, quo citius, eo melius expellitur, dummodo illa expulsio fiat per vias lege naturæ commodas: atqui in tumoribus, anthracibus, & spontaneis sudoribus, monstrat materiam morbificam a centro ad peripheriam esse peliendam; ergo cum hæc illac salubriter vergat, ipsam ducem sequi, & per talia sudorifera quæ venenatæ malignitati resistunt, damnosissimam labem quam citissime foras expellere oportet: nam talia sudorifera adversus venena & venenatos morbos, imprimis autem adversus pestilentem luem, nec non malignam humorum putredinem, summopere conducere, non nostra duntaxat, verum etiam tot seculorum experientia hactenus comprobavit; ut hac de re nullum dubium superesse possit. Non est etiam quod sudoriferorum calor multum metuatur, nam præterquam quod multa sint quæ nullo calore eximio excellunt, etiam ipsa calidiora frigidis admistis temperari possunt. Verum hîc aliquis objiciat, propterea non convenire sudorifera, quia experientia constat omnes pestiferos per illa non sanari. Respondeo: [1.] primo, morbum hanc in ipsissimo principio curationem requirere, antequam arcis vitalis fundamenta eruantur; sæpe autem Medicos non satis tempestive advocari, vel medicamenta sat cito præparari, haberi, aut exhiberi non posse. 2. Imaginationem peste jam correptorum & mortis metum, sæpissime tantam spirituum & humorum perturbationem inducere, ut nulla naturalia subsidia prodesse queant. 3. Latere in hoc morbo aliquid divini, quod Deo sic volente, sæpe omnium medicamentorum naturalium vim illudit, atque propterea non esse in Medico semper relevetur ut æger: nam,

Ni Deus adfuerit, viresque infuderit herbis,

*Quid, rogo, dictamnus, quid panacæa juvent?*¹⁵⁰

4. Sudorifera alexicaca & antidota aliis medicamentis tamen esse præferenda; quia certum, & longâ experientiâ infinitisque exemplis comprobatum est, cum aliis paucissimos, aut fere nullos, cum illis plurimos felicissime curatos & sanatos fuisse.

Quo autem modo antidota prosint,

¹⁵⁰ De herkomst van dit distichon is niet geheel duidelijk. Ch. Lussaud, *Apologie pour les médecins contre ceux qui les accusent de déferer trop à la nature, & de n' avoir point de religion* (1665); (nieuwe uitgave Montpellier: Debaussaux, 1816, p 200) schrijft dat Heurnius de regels als slot van zijn boek over de medische praktijk gebruikte. Een variant op de spreuk geeft Cl. Chevalier, *Dissertation physico-médicale sur les causes de plusieurs maladies dangereuses*. (Paris, Herissant, 1758, p 95): *Ni Deus adfuerit, viresque infuderit herbis, quid rosæ, theriaca, besoar, ambra iuvant?* Volgens Pierre Alcyonius, *Les soirées littéraires*, Tome XVI. Paris: Honnert, 1799 (An vii) p. 203 [Google books] stond de uitspraak om een portret van Otto Heurnius geschreven. Daar stond volgens hem: *virEsque, en: Dyc坦nuM*. Van D. verwijst niet expliciet naar de Leidse hoogleraar, maar kan zijn portret bijv. als student heel wel hebben gezien. Zie ook Boek II, noot 18.

describit Th. Willis, *lib. de febr. cap. 13. Pharmaca alexiteria*, inquit, *intus sumpta, cruorem & succos in vasis & visceribus confluos, corpusculis suis, velut novo fermento inspirant, eosdem leniter movendo, & in aquabili mixtione servando, a coagulatione & putredine vindicant: veneni particulas agglomerari cœptas eadem blanda agitatione ab invicem dissipant, & a maturitate impediunt: denique sanguinem & spiritus præoccupando, eos a characteris pestilentis impressione tuentur.*

IV. ¹⁵¹ Hoc unice cavendum, ne per sudores omnino prosternantur ægri vires: fortius quidem & sæpius in hoc morbo promovendi sunt sudores, sed tamen habita semper virium ratione. Hunc in finem, & inter sudandum, & tempore quietis, ægri sæpius reficiendi sunt cardiacis non ingratis, corroborandi, & simul malignitati resistendi vim habentibus, ut:

R/. *Aquæ melissæ, cardui ben. vini Rhenani, ana unc. iiij.
confectionis alchermes sine moscho, de hyacintho, ana scrup. ij.s.
aquæ cinnamomi, drach. vj. syrupi morellorum, unc. j.s.
Misce, fiat juleb.*

R/. *Corticum aurantiorum condit. myvæ cydoniorum, rob. de ribesiis rubr. ana drach. v.
pulveris liberantis, drach. j. magisterii perlarum, confect. de hyacintho, ana scrup. ij.
syrupi limonum q. s.
Fiat conditum.*

Mindererus, *lib. de peste, cap. 16.* hoc sequens valde commendat, quo scribit se in Nosocomio pestilente creberrime usum fuisse magno ægrorum commodo, qui hoc post sudorem hausto, mirum in modum reficiebantur, atque hinc fere omnibus ibidem decumbentibus post peractum sudorem porrigebatur.

R/. *Aquæ rosarum odoratissimæ, acetosæ, ana unc. viij.
aceti de rubo Idæo, rosati, ana unc. vj. vini albi odoriferi lib. j.
syrupi de limonibus, julapii rosati, ana unc. ij.
corticum citri recentium & extimorum minutim incisorum, unc. j.s.*

Omnia simul mixta stent in vitro, ut odorem corticum citri in se proliciant, & de hac mixtura rubella, subacida, ac odorata, dentur ægris post sudorem, unc. v. vel vj. per quam vires ingenue redintegrantur, ut non immerito a nobis Potus rectorius dici meruerit, quod hoc ipso ægrotantes commode reficerentur, ac vires a sudore nonnihil languidas resumerent.

Idem Mindererus, *paulo post*, hoc sequens, tanquam singulare & egregium quid, apponit. *Egregie vires fulcit*, inquit, *aqua e corticibus extimis ac recentibus mali citrii*

¹⁵¹ Deze aantekening is voor de editie van 1665 geheel herschreven.

distillata. Asperguntur cortices succo pomorum, aqua rosata, & vino Cretico, indeque postmodum liquor arte elicitur, veneno & pesti resistens, nauseam auferens, putres ventriculi humores dissipans, melancholiam fugans, odore, potu, & appositu salutaris.

Idem sequente cap. 17. in eundem finem præscribit hunc syrupum.

R/. *Vini granatorum acidorum unc. iiij. syrupi de succo acetosæ unc. iij. de limosibus unc. ij. de succo cichorei, agrestæ, ana unc. j. julebi rosati unc. j.s. olei vitrioli q. s. pro jucundo acore, misce.*

Hujus mixturæ singulis binis horis exhibet unc. j.s. vel paulo plus, aut ejus quandam portionem miscet cum aliqua aqua cocta, & sic componit julebum, ad sitim sæpius exhibendum. Alia quædam similia præscribuntur *sequenti cap. 9.*

V. Cum ægri ad sudorem componuntur, jubet Petrus Paschalis, ut panis recens e furno extractus, & adhuc calens, aliquantum excavetur, & drachmis duabus theriacæ impositis umbilico imponatur: hoc ait venenum elicere, & sudores movere. Illud ipsum etiam laudat Joannes Morellus. Alii, ut ægri melius & commodius sudare queant, summopere laudant præmissas corporis frictiones cum linteis asperis, & præcipue si in toto corpore fiant cum hoc linimento Aëtii:

R/. *Olei sabinæ, aquæ fontis, ana unc. iij. salis nitri, drach. ij. bulliant ad aquæ consumptionem.*

Manibus hoc oleo inunctis totum corpus calide perfricetur. Hoc linimentum cutis poros aperire prædicant, ut natura venenatos vapores commodius per illos expirare queat. Baptista Montanus & Hercules Saxonia, loco olei sabinæ quod calidius est, substituunt oleum amygdalarum dulcium vel chamomelinum. Nobis tamen hic apparatus in vehementissimi incrementi morbo nimis longus & periculosus videtur; & Georgius Melichius, *comm. de Medic. componend. rat.* scribit, tales frictiones in Andrea Marino, febre pestilenti correpto, infelicissime & cum morte ægri factas fuisse. Alii, ut sudores melius profluant, saniore consilio, pedes, inguina, axillas, & latera, cum spongiis sequenti decocto intinctis, foveant.

R/. *Radic. angelicæ, gentianæ, ana unc. ij. folior. betonicæ, majoranæ, folior. scabiosæ, scordii, melissæ, ana M.j. centaurii minoris, cardui bened. ana M. j.s. florum anethi, chamomillæ, meliloti, stæchados, calendulæ ana M.j. baccarum lauri,*

juniperi, sem. cardui bened. ana unc. j.

Fiat decoctio in aqua communi, addendo sub finem parum vini albi.

¹⁵² Interea dum sudores prima & secunda vice promoventur, somnus admodum noxius est. Scio quidem quod Julius Palmarius permittit ut assumpto sudorifero ægri per duas horas dormiant, cum sudor ægre profluat dormientibus atque vigilantibus. Verum ego in praxi hoc millies animadverti, si ægri ante peractum secundum sudorem dormirent, vires per somnum non modo non conservatas aut refectas fuisse, sed ægros semper adeo debilitatos & torpidos evigilasse, ut collapsæ vires vix unquam ulla arte restitui potuerint, & eorum, qui somno citius indulserant, paucissimi servati fuerint. Videbatur per facultatis animalis quietem spirituumque animalium minorem motum, cerebrum una cum corde fatiscere, sicque venenum pestilens minus impugnari ac discuti: quod ea de causa tempore somni virosum halitum magis magisque per corpus dilatans, tantum incrementum sumebat, adeoque reliqua viscera debilitabat, ut ægri evigilantes, viribus omnino prostratis, brevi succumberent.

VI. Platerus, multique insignes Medici, volunt ut indusia aliaque linteamina sæpius permutentur; quam permutationem nos maxime noxiam fuisse observavimus: de qua pluribus egimus *lib.2. cap.3. annot. 6.*

VII. Si a primo sudore non levetur æger, propterea statim desistendum non est, neque etiam cunctandum, sed rursus ad antidota confugiendum, eaque sæpius & majore quantitate exhibenda sunt, usque dum inde levamen percipiatur. Hoc ipsum, de theriaca & mithridatio agens, Galenus, *lib. 1. de antid.* asserit his verbis: *Mithridatica antidotus, itemque theriaca, non eam vim habent post venena accepta, quam ante sumpta habuissent: nam portio antidoti quae prius semel hausta tutum a morte quempiam præstitisset, ea venenum subsecuta, nisi ad quadruplum quintuplumve aucta, non juvabit; neque id semel tantum, sed bis singulis diebus hausta faciet.*

VIII. Non possum non his etiam adjungere inauditum quendam & alienissimum medendi modum, quo Sacerdos quidam Sylvæducensis fere omnes peste correptos sanare dicebatur. Primo hujusmodi pulverem componebat sine ullo ordine: **R/.** nuces moscatas integras & bonas, n°. iiij. radicum angelicæ, galangæ, aristolochiæ fabaceæ, ana duodecim frusta magnitudinis articuli digiti (nullum pondus nominabat) pulverisentur simul: huic pulveri adde salis communis assati, M. iiij. butyri veteris assati, olei raparum, aceti vini fortissimi, ana lib. s. theriacæ unc. s. cerevisiæ veteris optimæ lib. iiij. Hæc omnia misceantur & simul calefiant, fiatque potus pro quatuor dosibus, quarum unica unus æger tantum opus habet; (profecto nos ægrotis nostris vix haustum trium unciarum exhibere poteramus, nedum potum adeo ingratum & tantæ quantitatis) Cum aliquis se peste infectum sentiret, huic talem dosim exhibebat, utque melius retineretur, scrobiculo gutturis ovum

¹⁵² Van 'Interea 'tot einde Aantek. V nieuw in 1687.

aliquamdiu imponebat. Ægrum autem oportebat hunc haustum stando assumere, & si solus stare non posset, a duobus viris robustis sustinebatur: deinde apponebatur luculento igni, e lignis quercinis exstructo, atque ibi sudabat, & cum linteis a corde, deorsum versus, duriter, quantum ferre poterat, fricabatur, quacunq̃ diei vel noctis hora foret, eodem redibat. Cum sudor jam copiosus prorumpere inciperet, offerebatur ægro aquæ frigidæ quantum bibere posset, imo etiam invitus eandem bibere cogebatur, atque ita interdum sex, interdum octo pluresve aquæ cantharos, interdum situlam plenam ægro infundebat, donec rursus evomeret: qui adstabant sibi bene cavere debebant ab eo quod evomebatur, ne illud contingerent, eoq̃ue inficerentur. Cum bene evomisset æger, rursus aqua porrigebatur, ut ante. Post secundum tertiumve aquæ vomitum, cerevisia optima calefacta, cui butyrum assatum immistum erat, dabatur. Atque ita stans sustinebatur æger ante magnum ignem, adeo calidum ac ferre posset, in continuo sudore, sine ullo somno. Postea sudor linteis calefactis abstergebatur, sed indusium non permutabatur. Prohibebat quoque ægris usum panis albi, & sacchari, quod calorem sursum pellere ajebat. Post hunc exhibitum potum, cutem in femore, sub glandula inguinali (sive tumor adesset, sive non) acu acuta perforabat, eandemq̃ue novaculâ super cutem discindebat: postea radicem hellebori nigri silvestris (helleborastrum vocamus) recenter effossam per medium conscindebat, atque illud quod in medio album erat, inde extrahebat, atque vulneri imponebat, superponendo folium brassicæ rubræ butyro recenti inunctum. Hinc brevi tempore cum acerrimo dolore magnus tumor excitabatur, circumcirca lividus, cui circulo livido imponebat medullam junci, quam dicebat cutem peredere: atque ita carbo excidere, & æger sanari debebat. (Talem curationem per helleborum nigrum etiam Angelus Sala maximi facit, eaque sola pestem curari posse, credit: qua de re dicemus infra, *cap. 12. annot. 3.*). Hunc **Sacrificulum**¹⁵³ in magna quadam peste Sylvæducis seu Buscoduci mirabilia peregissee, plurimorum testimoniis affirmabatur. Idem ille, durante hac nostra peste, Noviomagum venit, atque extra civitatem in diversorio ante portam Gallinaceam (cum propter religionis ecclesiasticum munus urbem intrare ipsi non liceret) per aliquot dies commoratus fuit, ibique varios peste infectos, qui ad ipsum venerunt, persanâsse dicitur, idque cum maxima creduli & ignari vulgi admiratione, nec minus cum mea, propterea quod primo exhiberet ægris potum, quem ne equus quidem assumere potuisset; deinde situlam plenam, imo nonnullis plus, aquæ frigidæ putealis bibendum daret, eamque etiam invitis infunderet, & illa rejecta iterum novam, & tandem adhuc cerevisiam cum butyro offeret, atque ita vomitum aliquoties irritaret: nec non insuper crudelissimis doloribus per helleborum inductis, ægros mirum in modum excruciaret. Profecto ego in tota hac peste nunquam habui ægros adeo fortes ac patientes, qui

¹⁵³ in 1646 is nog sprake van Sacerdotem, in 1665 en 1687 sacrificulus.

tanto certamini se exponere voluissent; imo plurimi ob summam debilitatem, quæ pestis comes existit, id ferre non potuissent. Illum tamen fere omnes sanare, & vix centesimum suorum ægrorum mori ajebant. Attamen Medicinæ plane ignarus erat, neque de constitutione hominis, neque de viribus suorum medicamentorum, neque de suo curandi modo; ullam rationem reddere poterat, ut ipsemet confitebatur. Pontificii, quibus facilis est superstitio, hanc scientiam ipsi divinitus datam esse afferebant, ejusque operationes valde admirabantur, vitam ejus non inspicientes, quæ satis profana, dissoluta & impia erat. Verum solent plerumque scioli & rudes hujusmodi erroneos majorem apud multos, imprimis plebejos, fidem mereri, quam alii doctissimi Medici; & si forte sex vel octo ægros casu sanent, illud a vulgo tanquam magnum miraculum annotatur & proclamatur: at si ducentos alios suâ ignorantia occidant, illos errores prætereunt & terra contegunt. Illud etiam huic Sacrificulo contigisse comperi; nam paucos tantum robustissimos viros, a veneno pestilenti minus graviter afflictos, ab illo sanatos esse; plurimos autem alios discessisse incuratos, & mortuos fuisse, novimus, quorum mortem eo excusabat, quod nimis sero ad ipsum venissent. E contrario autem se res habere solet cum Medicis, qui si aliquem ægrum a morbo periculoso liberent, illud fato adscribitur, quia (inquiunt vulgo) hora ejus nondum venerat: si vero aliquis æger fatalem diem attigerit, & mortuus fuerit, illud Medico & adhibito remedio imputatur. Prædictum medicamentum Sacrificulus ille, tanquam magnum, celavit, nec ulli patefacere voluit: attamen e Monasterio quodam Buscoducensi (cui illud pro magno secreto, divinitus ipsi dato, communicaverat, & scripto, tanquam testamentum, in perpetuam sui memoriam dedicaverat) illud nobis a singulari amico communicatum fuit. Verum ego omnibus auctor esse velim, ut sibi diligenter caveant ab hujusmodi ineptissimis impostoribus, inter quos (proh dolor!) multi Sacrificuli, Monachi, alique Religiosi appellati, etiam inveniuntur, qui ad tantam avaritiam & superbiam pervenerunt, ut licet Medicinæ maxime sint ignari, quidvis tamen tentare non erubescant, quo nummos & nomen sibi comparent; atque ita sæpe in perniciem hominum hoc illudve medicamentum, tanquam divina inspiratione datum, maxime commendant, & magno divendunt, cujus infelices effectus postea hoc uno demulcent: *Sic erat in fatis.*

CAPVT VII. De symptomatum Pesti conjunctorum, & primo de Febris curatione.

QUemadmodum magni Tyranni magno exitioso famulitio stipati procedunt, ita etiam magnus hic morbus multis diris & horrendis symptomatis comitatus, humani corporis penetralia subire consuevit, quorum in curatione sæpe non minor quam primarii morbi habenda est ratio: nam qui symptomatis plane neglectis, ipsam pestem, horum dominam ac ducem, evincere atque expellere nititur, illud ipsi facile eveniet quod civibus, qui magnum atque infensum Tyrannum, neglecto ejus comitatu, interimere atque extra urbem ejicere conantur, quem antequam evincere possint, a famulitio ejus tota urbs undique flagranti incendio comburitur. Quapropter in curatione pestis non minus particularibus remediis adversus principalia & vehementiora symptomata, quam contra causam malignam pugnandum est. Inter symptomata autem quæ pestem comitantur, communissimum est febris maligna pestilens, quæ, ut plurimum, gravis & periculosa existit. Hanc nos, durante hac constitutione, eodem fere modo, sicut ipsam pestem, tractavimus, & (1.) sudorifera atque antidota ad illius curationem maxime profuisse, observavimus, dummodo abstinere a calidioribus, vel, si iisdem uti placeret, alia frigida, ut acetum, succum citri, &c. admisceremus. Purgationes autem & venæsectiones (2.) ad hujus febris curationem maxime noxias fuisse animadvertimus; imo paucissimos, qui vel alterutram: vel utramque administrassent, evasisse, sed fere omnes superveniente magno alvi profluvio & cordis summa anxietate, viriumque extrema dejectione, extinctos fuisse notavimus.

ANNOTATIONES.

I. FEbris hæc, quia malignam humorum putredinem, a veneno pestilenti inductam sequebatur, duos curationis scopos exigebat. Primum, veneni pestilentis (a quo maligna illa putredo oriebatur) extinctionem:

secundum, ipsius putredinis sublationem. Utrique autem scopo satisfiebat per antidota & sudorifera, utpote quæ veneno pestilenti simul, & omni putredini potenter resistebant.

¹⁵⁴ Præter illa antidota quæ præcedenti cap. 5. contra pestem a nobis sunt præscripta, speciatim ad hanc febrem scribit Prosper Alpinus, Ægyptiis familiariter in usu esse hunc pulverem.

R/. *Scordii, chamedryos, sem. citri ana drach. j. aristolochiæ longæ, zedoariæ, dictamni Cretici, cornu cervi usti, boli arm. terræ sigill. rosarum, spicæ, margaritarum præpar. ana scrup. ij. camphoræ drach. s. coralli rubr. scrup. j. sacchari candi drach. ij. fiat pulvis. Dosis drach. j. cum theriacæ Androm. scrup. ij. in aq. cardui ben. q. s mane, & sudor omni conatu provocandus.*

Sennertus, lib. 4. de febr. cap. 11. commendat suum pulverem bezoarticum ad scrup. ij. vel drach. j. exhibitum, cujus hanc reliquit descriptionem.

R/. *Cornu cervi usti, drach. j.s. oculorum cancri præparat. terræ sigillatæ, succini, margaritarum præparat. coralli rubr. præparat. ana scrup. j. ossis de corde cervi, smaragdi præpar. hyacinthi præp. rubini præparat. ana scrup. s. lapidis bezoartici orient. scrup. j. fol. auri, n^o. iij. Fiat pulvis.*

Quantum ad corroborantia, quæ vires reficiunt, & sitim extinguunt, ea proposuimus *capite præcedente, annot. 4.*

II. Quare medicamenta purgantia & venæsectiones in hujus pestilentis febris curatione non convenient, docuimus lib. 2. cap. 8. annot. 1 & cap. 9. annot. 1. 2. 3. & hujus lib. cap. 3. annot. 1. & cap. 4. annot. 1. 2. 3. 4. 5.

CAPVT VIII. De curatione capitis doloris, delirii, vigiliarum, & nimii soporis.

Ægri peste correpti sæpe de magnis capitis doloribus conquerebantur, ad quorum curationem paucissima remedia peculiaria adhibuimus, utpote qui exhibitis sudoriferis & antidotis, ante quartum vel septimum diem paulatim sponte evanescebant. Si tamen necessitas ad aliquid faciendum impelleret, tunc sola topica aliquantum

¹⁵⁴ 'Præter illa' tot einde Aantekening I toevoeging uit 1687.

anodyna præscripsimus, ex unguento alabastrino & populeo, cum pauxillo olei nucis moscatæ confecta, quibus interdum croci, interdum camphoræ nonnihil admiscebatur. Interdum tale frontale capiti adhibuimus:

R/. *Conservæ rosarum rubr. unguenti alabastrini, populei, ana drach. iij. olei nucis moscatæ expressi scrup. j.s. croci scrup. s. vel scrup. j. misceantur, & excipiantur stupâ.*

Interdum etiam suppedanea (1.) revulsoria pedibus applicavimus, imprimis si facies insigni rubore excandesceret.

R/. *Foliorum petasitidis, ruthæ, ana M. j. contendantur minutim in mortario, addendo stercoris columbini, fermenti panis acidi, ana unc. j.s. salis communis, drach. iij. aceti rosacei vel sambucini, q. s. Fiat suppedaneum.*

His & similibus etiam in deliriis usi sumus, neque in hoc illove affectu amygdalata exhibuimus, (quæ tamen a Medicis laudari solent) quia experientia nos edocuit, amygdalata pestiferis exhibita, (sive in deliriis, sive in capitis doloribus, vigiliis, diarrhoæâ, aliave quacunque occasione) non tantum non profuisse, sed semper plurimum nocuisse; nam in ventriculis ægrorum statim corrumpebantur, atque ita febris alimentum fiebant, subsequenter etiam molestissimis vomitionibus, anxietatibus, aliisque gravibus symptomatibus. Neque etiam oxyrrhodina (2.) aliaque frigida capiti admovimus, quia hæc causam mali tunicis cerebri firmius affigebant, & talium usum plurimis infelicitè cessisse animadvertimus. Si plane dormire non possent ægri, & continuis vigiliis (3.) torquerentur, solummodo tempora inunximus oleo nucis moscatæ expresso, vel unguento alabastrino, populeo, aliove simili: medicamentis autem soporiferis per os exhibitis somnum nunquam provocavimus. Si in ipso morbi principio ad somnum (4.) nimis proclives essent ægri, (quod admodum familiare erat) illos prima die a somno studiosissime prohibuimus, usque dum alexipharmaco assumpto prius bene sudâssent.

Quapropter ut adstantes ipsos perpetuo alloquerentur, contrectarent, & commoverent, sicque vigiles detinerent, jussimus. Sequentibus autem tribus quatuorve diebus parciorem tantum somnum trium quatuorve horarum permisimus, eumque non nisi præassumpto antidoto capesci voluimus.

ANNOTATIONES.

I. SUPpedanea materiam morbificam deorsum revellendo, aliquantum prodesse, & tuto adhiberi poterant. Quibus etiam Forestus scribit suo tempore usum fuisse Nosocomii Chirurgum, qui tantummodo fimum columbinum cum aceto sambucino subactum, in folio caulis pedibus supponebat; atque illud remedium plus profuisse refert, quam columbas, aut gallinas nigras dissectas, aliave quæ pedibus supponi solent. Crato summopere laudat cataplasma ex raphanis: *Raphanus*, inquit, *quia magnam vim habet attrahendi malignitatem materiæ, utile est scobem ejus pedibus, sale & aceto prius mundatis, alligare*. Alii raphanum cum rutha, sale, & aceto contundunt, atque ita pedum plantis supponunt. Riverius in febre pestilenti magis laudat hoc cataplasma:

R/. Rasuræ raphani, bryoniæ, ana unc. ij.
sem. nasturtii hortensis, unc. j.
granorum paradisi, unc. s.
salis marini, drach. iij.
Mista, irrorentur aceto fortissimo, & excipiantur sufficiente quantitate saponis liquidi, fiat veluti cataplasma, applicandum plantis pedum cum stupa, calide, horâ somni.

II. Paucissima topica capiti adhibuimus, propterea quod quorumcumque usus in venenato hoc morbo non omnino tutus esset: interdum quæ adhibuimus aliquantum, sæpe nihil proderant, multoties nocebant. Omnino evitavimus oxycratum, oxyrrhodinum, aliaque frigida, utpote quæ venenatos vapores membranis cerebri firmius affigebant: actu calida vel tepida vapores in cerebro suscitabant, sed eos non satis discutiebant: narcotica & soporifera cerebri vires stupefaciendo debilitabant: ita ut qualiacunque topica adhiberentur, vix tamen absque periculo id fieri posset.

¹⁵⁵ Interim videtur aliter hac de re sentiisse Christophorus de Cock van Kerckvvijck, *lib. de peste*, utpote qui in doloribus capitis & pervigiliis hoc sequens, tanquam maxime conveniens, plurimum commendat.

R/. Succi fol. papaveris, solani, ruthæ, verbenæ simul express. q.v.
admisce singulis sex unciis aceti rosacei camphorati, unc. ¹⁵⁶

¹⁵⁵ van 'Interim videtur' tot einde Aantek. II is een toevoeging 1687.

¹⁵⁶ Er staat geen getal genoemd.

Hoc liquore imbuantur spongiæ planæ & longiusculæ, quæ in umbra exsiccentur, sicque ter quaterve dicto liquore imbutæ & siccatae, usui servantur. Vsus tempore talis spongia, aceto rosaceo vel aqua rosacea nonnihil conspersa, fronti alligetur.

III. Vigiliæ in peste non magnopere metuendas esse, docuit experientia; nam molestæ quidem erant, sed earum ratione neminem se pejus habuisse, observare potuimus. Ac propterea diligenter cavendum esse arbitrati sumus, ne, secundum præscriptum Rondeletii, Plateri, Angeli Salæ, Mindereri, aliorumque, opiatæ aliisque per os exhibitæ medicamentis soporiferis, quamvis levioribus, somnus provocaretur, cum id tuto fieri in hoc morbo non posse, ratio una cum experientia doceret. Vidimus tamen nasutum quendam Chirurgum, unicâ experientiâ non contentum, multoties opiatæ aliisque soporiferis infelicissime usum fuisse.

IV. Sopor in principio pestis maxime damnosus & mali ominis erat, imprimis si eidem se committerent ægri ante antidoti sudoriferi assumptionem: nam ea ratione pestilens venenum firmiter cordi infigebatur, & sopore obruti cerebri vires fatiscabant. Contingebant autem, quia cerebrum a malignis vaporibus debilitatum tam paucos generabat spiritus animales, qui non sufficiebant ad actiones animales peragendas, atque hinc ab istorum defectu, in organis animalibus actionibus dicatis quies contingebat, qui erat sopor. Ad hæc debilitatum cerebrum se multo debilius movebat, sicque per consequens etiam spiritus multo minus agitabat & propellebat, hincque dictorum organorum actiones etiam lente & graviter procedebant. Quapropter nos, ut spiritus animales melius agitentur ac moverentur, sopores omni modo impedivimus, ne per admissam quietem tandem omnino immobiles sisterentur spiritus. Ad soporem impediendum multi varia præscribunt topica. Alii acetum solum: alii acetum camphoratum naribus odorandum objiciunt: alii in eodem angelicam, zedoariam, baccas lauri, betonicam, rosmarinum, rutham, castoreum, & similia coquunt, tuncque illud naribus admovent, eodemque etiam tempora fricant. Paracelsus, *lib. de peste ad Stertz*. hoc sequens commendat:

R/. *Betonicæ, majoranæ, salviæ, rosarum sylvestrium, florum sambuci, ana M.j. vini, aceti rosacei, ana part. æq. Coquantur aliquantum, postea herbæ exprimantur, & calide capiti imponantur.*

Hoc remedio dicit Paracelsus somnum lethiferum mitescere & naturalem fieri, dummodo sæpius reiteretur, & herbæ frige factæ eidem liquori calido immersæ, identidem rursus calefiant. Alii brachia & crura panno laneo fortiter fricare, & aceto rosaceo camphorato humectare: item sternutatoria, cum pauxillo castorei, naribus inflare jubent. Alii linimenta quædam

ex oleis stillatitiis, succini, ruthæ, majoranæ, rosmarini, & similibus conficiunt. Verum totus hic labor non admodum necessarius, saltem ad curationem soporis non primarius videtur; nam sublatâ causâ soporis, nempe vaporibus malignis ad cerebrum ascendentibus, tollitur effectus: illa autem per sola topica auferri nequit. Uno modo optime aufertur, nempe per antidota sudorifera exhibita, quæ malignitatem non tantum coërcent, sed noxios vapores etiam a nobilioribus visceribus optime divertunt, atque per cutis spiracula expellunt discutiunt. Quapropter his præcipue toties & tam diu utendum est, quousque hunc adscensum malignorum vaporum ad cerebrum cessare, effectus demonstrabit.¹⁵⁷ Si interim prædicta quoque topica adhibere quis velit, non male id fiet, dummodo ab iis solis sanatio non expectetur.

CAPVT IX. De curatione anxietatis, debilitatis, vomitus, linguæ siccitatis, & singultus.

IN hac peste summa debilitas & anxietas sudoriferorum medicamentorum assumptionem, & enormis vomitus (1.) eorumdem retentionem sæpe omnino impediēbat, ita ut vix cochleare unum medicamenti necessarii paulo ingratoris exhiberi & retineri posset. His malis præcipue duobus tribusve remediis obviam ivimus, quæ ad anxietatem, virium debilitatem, (2.) & vomitum (3.) miraculose profuerunt. Primum erat hæc mixtura, de qua sæpius de die cochleare unum exhibuimus:

R/. *Conservæ rosarum rubrarum, unc. j.s. diascordii Fracastorii, drach. iij. vel iiij. aquæ nostræ theriacalis, unc. iiij. succi limonum recentis, aquæ cinnamomi, ana unc. j.s. misceantur simul, & stent per horam unam aut alteram: deinde per linteum colentar. Adde colaturæ, confectionis de hyacintho sine moscho drach. j. misce.*

Secundum erat hoc linimentum:

R/. *Olei nucis moscatæ expressi, olei scorpionum vei laurini, theriacæ Androm. ana drach. j. olei juniperini scrup. s. succini scrup. j. gariophyllorum*

¹⁵⁷ 'Si interim ... expectetur' toevoeging uit 1665.

vel cinnamomi, gut. iij. Misce, fiat linimentum.

Hujus linimenti parum in cochleari tepefactum scrobiculo cordis seu stomachi regioni, locisque circumvicinis ad latitudinem palmæ manus inungebatur, idque bis terve de die, superponendo hanc pastam ad ignem calefactam:

R/. *Radic. calami aromatici, nucis moscatæ, ana drach. j. gariophyllorum, benzoini, ana drach. s. fol. menthæ, drach. ij. Subtiliter pulverisatis adde, micæ panis secalini, unc. iij. vel iiij. aceti rosacei q. s. Fiat pasta molliuscula, quæ in linteo extendatur, atque ita ad ignem calefiat, & ventriculi regioni imponatur.*

Interdum etiam talem nodulum naribus odorandum objecimus:

R/. *Corticum citri, drach. iij. cinnamomi, gariophyllorum, granorum cardamomi minoris, ana drach. j. macis scrup. ij. Contundantur aliquantum, & fiat nodulus, sequenti liquori immergendus:*

R/. *Aquæ rosarum, vini Rhenani generosi, aceti sambuci, vel aquæ cinnamomi, ana unc. j. misceantur.*

Talis nodulus deficientes spiritus insigniter recreabat. Præter hæc, nullo alio topico (4.) in hoc casu usi sumus, cum his solis vomitum & anxietatem ut plurimum brevissimo tempore sedari animadverteremus. His autem paucis medicamentis, licet non videantur esse magni momenti, multis multum profuimus, magnamque laudem nobis conciliavimus. Sedato vomitu sudoriferum dedimus. Si vero morbus inciperet prolongari, & magna debilitas sine vomitu adesset, ad virium restaurationem varia præscripsimus, & præter medicamenta, etiam alimenta multum corroborantia obtulimus, de quibus supra dictum *cap. 2.* Sæpe quoque apozemata antidotalia malignitati resistentia, interdum condita, aliaque, pro morbi & ægri conditione, præscripsimus. Nonnunquam in magnis ardoribus etiam suppedanea (de quibus dictum præcedente capite) pedum plantis supposuimus. Si ardor internus magnam linguæ siccitatem

& nigredinem induceret, in principio hujus pestis os variis collutionibus ablui curavimus; sed temporis progressu animadvertimus, solam aquam simplicem in hoc casu plus profuisse, quam omnes alias collutiones, cui nonnulli acetum adjiciebant; quod etsi linguæ gratius esse videretur, illud tamen incommodi ab eo sequebatur, quod statim post ablutionem longe major sitis ac linguæ siccitas succederet. Si lingua obduceretur nigra crusta, quæ sæpe loquelam & deglutitionem impediēbat, tunc multoties de die butyri (5.) recentis insulsi, in aqua simplici vel rosacea loti, frustulum magnitudinis fabæ vel parvæ avellanæ, solum, aut saccharo involutum, in ore dedimus, quo plerumque brevi tempore separata crusta a lingua decidebat, & loquela citissime restituebatur. Si singultus morbo adjungeretur, multa huic remedia adhibere necesse non erat, nam tales ægri omnes cito moriebantur; neque ullum singultientem, medicamentis, etiam plurimis diligentissime adhibitis, servari potuisse vidimus: ¹⁵⁸ ratio erat, quia causa ejus tolli non poterat, de qua vide *lib. 2. cap. 13.*

ANNOTATIONES.

I. CORNELIUS CELSUS, RONDELETIUS, multique alii Medici, vomitum in peste judicant non esse supprimendum & sistendum, sed potius vomitoriis exhibitis continuandum, & naturam hoc modo adjuvandam esse, ut noxiam malignitatem citius & facilius excludat, secundum *1. aphoris. 21. Quo natura vergit, eo ducere oportet.* Verum hic aphorismus non convenit huic loco, nisi altera ejus pars addatur, nempe: *Si versat per vias lege naturæ commodas.* Atqui evacuatio quæ fit in peste per vomitum, non fit per vias lege naturæ commodas, ergo per illas non est ducendum. Probatur minor, quia evacuationes per commodas vias fiunt cum levamine, sed vomitus in peste fit sine levamine, imo ut plurimum in ægrotorum perniciem. Ad hæc natura ipsa docet alio ducendum esse, nempe a centro ad peripheriam, eumque motum fieri cum levamine, docet experientia; exemplo sunt sudores, bubones, & anthraces. Dicendum ergo, vomitum vomitoriis optime sedari & curari posse, cum producit ab humorum putredine, vel acrimonia, vel copia: in peste autem vomitoria non prodesse, sed noxia esse, quia ille vomitus non oritur a talibus causis, sed potius a venenata perniciē naturæ robur dissolvente, & non in ventriculi cavitate contenta, sed cordi firmissime affixa; quod cor ob viciniam ventriculum etiam in consensum trahens & inficiens, vomitum inducit. Cum vero

¹⁵⁸ 'ratio ...cap. 13.' is toevoeging 1665.

per hunc vomitum, quantumvis evacuatis excrementitiis humoribus, illa maligna pernicies a corde detrahi nequeat, ex tali vomitu non modo nullum levamen sed maxima virium dejectio sequi, & quo magis ille urget, tanto majus periculum impendere necessario debet.

Quapropter citissime medicamentis suppressendus est, antequam prostratis viribus una cum excrementis ipsa quoque anima evomatur. Naturæ enim, non morbi minister debet esse Medicus: atqui cum illæ vomitiones sint symptomaticæ, fiantque non naturæ, sed morbi vi, ergo illas non magis promovere, sed in sistendo naturæ opem ferre debet. Hac de re plura videantur infra, *cap. 11. annot. 2.*

II. Untzerus, *lib. 3. de lue pest. cap. 10.* ad syncopen & debilitatem laudat oleum seu quintam essentiam perlarum, cujus descriptionem etiam addit, & dicit, post aurum potabile, ad naturam humani corporis confortandam, nullum hactenus repertum esse elegantius ac præstantius medicamentum. Anselmus Bootius, *lib. 2. de gemmis, cap. 154.* scribit se, cum febre pestilenti extreme laborâsset, cum crebris animi deliquiis, ac de sua salute omnes desperâsset, tincturæ veræ corallorum gut. vj. assumptis, extemplo & quasi miraculose fuisse liberatum, cordis spiritibus ita recreatis, ut illico quasi luce depulsis tenebris, morbi vim medicaminis efficacia abigi perceperit. Mindererus, *de pest. cap. 16.* ad vires post promotos sudores reficiendas, magno encomio extollit suum julebum *paulo ante, cap. 6. annot. 4.* descriptum, qui revera admodum conveniens est.

¹⁵⁹ Cristophorus de Cock van Kerckvvijck, ad ægrorum pestiferorum corroborationem super omnia extollit vinum, præcipue rhenanum, modica quantitate datum, quod vires illico reficere, idque se in seipso (qui quater febribus ardentibus, & ter peste laboraverat) expertum scribit: miscebat autem vinum rhenanum cum aqua acidula (nobis *born aut bron vvæter* appellata) & succo citri. De vino plura videantur supra, *lib. 2. cap. 6. annot. 14. & hujus lib. cap. 2. annot. 6.*

III. Riverius, *tract. 3. de febr. cap. 1.* de vomitu in peste agens, sequens remedium ab experientia commendat: ¹⁶⁰ *Huic, inquit, syptomati gravissimo statim medetur, quasi miraculo, sal absinthii ad drach. j. in succi limonum recentis cochleari uno exhibitum, ut experiëntiâ didici.* Mindererus, *de pest. cap. 17.* ad cohibendum vomitum præscribit hunc fotum:

R/. Rosarum rubrarum, absinthii, ana M. ij.
menthæ, origani, anethi, balaustiorum, ana M. s.
nardi Celticæ, p. j. granorum juniperi, rad. gariophyllatæ, pistolochiæ, acori, ana drach. ij.
cyperi, zedoariæ, ana drach. j. Incisa grosso modo, indantur duobus sacculis, qui coquantur in

¹⁵⁹ Christophorus tot einde Aantek. II is nieuw in 1687.

¹⁶⁰ 'Huic' tot 'Julius Palmarius' is nieuw in 1665.

vini, aceti, & aquæ chalybeatæ æquis partibus, & alternatim expressi ventriculo imponantur, cavendo ne unquam refrigerentur. Vel made fiat ex horum decocto spongia, quâ ventriculus foveatur.

Post hunc fotum aliquamdiu adhibitum, applicat hanc pulticulam:

R/. *Micæ panis siligineæ tostæ, unc. iij. mastichis, drach. j. nucis moscatæ, santali citrini, labdani, coriandri præparati, calami aromatiic, ana scrup. j. macis, scrup. s. Contundantur simul fortiter in mortario, addendo, olei cydoniorum, vini rubelli, aceti rosacei, ana part. aeq. Redigantur in pulticulam, quæ calefacta extendatur super pannum, & ventriculi regioni applicetur.*

¹⁶¹ Julius Palmarius, *lib. de peste, cap. 24.* ad vomitum compescendum præscribit hos sacculos.

R/. *Foliorum siccorum menthæ, sampsuchi, absinthii vulgaris, origani, calamentæ, thymi, pulegii, melissæ, artemisiæ, summitatum anethi, ana p. j. sem. anis. fœniculi, carvi, rad. calami aromatici, cyperi, ana unc. s. nucis moscatæ, gariophyllorum, macis, ana drach. s.*

Conficito duos sacculos intersutos, qui ferveant in aqua, addendo sub finem vini oderati fere tertiam partem, aceti, aquæ rosaceæ, ana unc. ij.s. mithridatii, unc. j.s. Hi vicissim expressi calide ventriculo applicantur. Mox a fotu resiccatu locus illinatur oleo salviæ & rosmarini, arte chymica extracto, cui aceti & mithridatii, ana drach. j. accesserit.

IV. Ad virium lapsum multi commendant epithemata cordialia, ex herbis aliisque simplicibus cordialibus in vino coctis confecta: quorum tamen usus nobis displicet, quia liquida & humida facillime refrigerantur, eaque ratione plus damni quam utilitatis adferunt. ¹⁶² Eustachius Rudius summopere commendat oleum de scorpionibus compositum, a Matthiolo, *comm. ad lib. 6. Diosc.* descriptum: & ejus defectu, oleum scorpionum simplex, aut oleum magni Ducis Florentiæ; jubetque ut his oleis aliquantulum theriacæ admisceatur. Mindererus, *de peste, cap. 16.* ad virium refectionum etiam magnopere laudat odoramenta. *Inter refectiones,* inquit, *connumerandi sunt odores, jucunda exhalatione spiritus plurimum reficientes: proinde lintea aceto rosato*

¹⁶¹ Van 'Julius Palmarius' tot einde Caput IX nieuw in 1687.

¹⁶² Van h'Eustachius'ier tot einde Aantekening IV niet in 1646 en 1665.

calendulato, vel rutaceo, aut sambucino, additâ modicâ camphorâ, parietibus extendenda, aut flabello consimili aceto tincto ventus coram ægri facie concutiendus ac flabellandus, & acetum de rubo Idæo spongia exceptum, vel vinum perquam odorum aquæ rosatæ admixtum, intinctâ medullâ panis triticei recentis, naribus sæpe admovendum. Mirum quantum hæc reficiant. Camphora aquæ rosarum immergitur, & ex hac aqua linteum madescit, quo frons, nares, tempora, labia, & cordis region abstergitur.

V. Mindererus loco butyri simplicis, sumit butyri recentis aqua rosacea loti unc. ij. salis prunellæ drach. s. eaque mista in aqua frigida servari jubet. Alii ad eundem usum lac dulce calens gargarizare jubent, quod dolorem lenit, inflammationem temperat, linguam & fauces humectat, & venenum attrahere putatur. Alii præferunt usum seri lactis: alii lac ebutyratum acidum, alii ejusdem serum commendant.

CAPVT X. De curatione hæmorrhagiæ narium & menstruorum, nec non sputi cruenti.

HÆmorrhagiæ qualescunque in hac nostra peste admodum periculosæ, & necessario quam citissime sistendæ (1.) erant. In narium hæmorrhagia statim topica refrigerantia & adstringentia fronti & cervici applicavimus: petias crassas pulveribus & aquis astringentibus imbutas in nares immisimus: ægros, quantum fieri poterat, erectos posuimus, extremas partes fricavimus & ligavimus; scapulis, dorso, & pedibus cucurbitulas siccas sine scarificatione imposuimus. His tamen omnibus non obstantibus, sæpe sanguinis fluxus sisti (2.) non poterat, atque tunc in desperata re ad desperatum auxilium interdum concurrebatur, nempe ad venæsectionem, per quam tamen neminem servatum vidimus. In nimiis & intempestivis menstruorum profluviiis, statim ad antidota astringentia, bolum Armenam, terram sigillatam, corallum rubrum, cornu cervi ustum, & similia concurrendum erat, quibus fluxus ille sæpe sistebatur, imprimis si ab ipso fluxus principio talia adhiberentur. Ad sputa cruenta (3.) medicamentis opus non erat, nam hæc ægros brevi occidebant, nec ulla remedia huic malo inveniri poterant, cum quo unum solum in tota hac peste servatum novimus.

ANNOTATIONES.

I. MULTI præclari Medici existimant hæmorrhagias pesti supervenientes, esse criticas, ac propterea easdem non esse cohibendas, sed potius promovendas. Sed errant: nam bona crisis fit vi naturæ & in salutem ægri, hæ autem hæmorrhagiæ non naturæ, sed morbi vi producuntur, & fiunt in perniciem ægri; easque in hac peste adeo perniciosas fuisse observavimus, ut si in principio non satis tempestive sisterentur, postea nullis mediis sisti possent. Ratio erat, quia dum natura debilis per hanc perversam viam venenum pestilens, cordi & spiritibus vitalibus maxime inhærens, frustraneo conatu deponere annitebatur, boni & laudabilis sanguinis tamen quantitatem expellebat, ut simul virium, vitæ, & morbi finem faceret. Huic nostræ observationi contrariari videtur illud, quod Medici Galli scribunt anno 1568. febres pestilentes, fluente e naribus sanguine copiosissimo, eoque fere florido, magna ex parte fuisse judicatas, & ex iis quibus ad lipothymiam usque sanguis profluebat, paucos evasisse, quibus ad revulsionem vena in brachio secta fuit; eos vero, qui totum negotium naturæ committebant & alimentis ac medicamentis cardiacis prostratas vires refarciebant, omnes fere sanatos fuisse, quamvis vehementes & graves viderentur animi defectiones. Dicimus hanc observationem non esse nostræ contrariam: nam hæ febres pestilentes, procul dubio, ortæ fuerunt a venenata qualitate ex humorum insigni putredine vel corruptione resultante, non autem a veneno aëreo forinsecus corpus intrante, a quo vera pestis inducitur, quod venenum nulla sanguinis evacuatione expelli posse, supra *cap. 3. annot. 1.* satis probavimus. Illam autem venenatam qualitatem, quæ ex gravi humorum corruptione resultat, tam arte per venæsectiones, quam naturæ vi per criticas hæmorrhagias expelli, imminui, detrahi, & extinguere posse, præter rationem, etiam docet experientia. Nam venæsectiones in febribus petechialibus primum remedium & verum alexipharmacum esse, scribunt Medici; idque etiam multo usu edoctus testatur Joannes Morellus. Nos anno 1635. in vehementissima pestilenti epidemia febre, (quæ primo Noviomagum & Geldriæ Provinciam crudelissime infestavit, atque hinc toti fere Belgio communicata est) illud ipsum quoque manifestissime comperti sumus: nam in his venæsectiones ter quaterve, imo quinquies sexiesve repetitæ, ut & hæmorrhagiæ spontaneæ criticæ morbum optime solvebant, qui alioqui vix ullis medicamentis edomari poterat. Non evertit etiam nostrum propositum historia Paræi, *lib. 21. cap. 26.* descripta, de Domino Fontano, Equite Torquato, qui sanguine e naribus per biduum continuum sponte copiose effluente, a peste liberatus fuit. Nam unica hirundo non facit ver, & pluries contingit ut ab acutissimis morbis cum lethalibus symptomatibus

unus aut alter mirabiliter evadat: præterea etiam dubitari posset, utrum ille D. Fontanus vera peste, an vero febri pestilentiali absque peste laboraverit.

II. Ad hæmorrhagias sive narium sive menstruorum sistendas, maxime commendari solet lapis hæmatites, quem in manibus detentum, donec incalescat, sæpissime periculosissimas hæmorrhagias, nullis aliis remediis curabiles, stitisse referunt. Alii eundem lapidem ex collo suspendunt, ut nudam cutem attingat. Retulit nobis quondam Domina de Walta, mulier fide dignissima, se habuisse lapidem hæmatitem rubrum, politum, coloris corallii rubri, magnitudinis unguis pollicis, exiguo aureo annulo circumdatum, cum quo lapide ex collo suspensio dicebat se millies desperatissimas menstruorum & narium hemorrhagias intra semi-horam miraculi instar stitisse, neque unquam fefellisse eventum. Nos lapidem hæmatitem in pharmacopoliis venalem eodem modo etiam multis ex collo suspendimus, sed nunquam optatum effectum inde videre potuimus, forte propterea quod verum lapidem non habuerimus. Anselmus Booth, ¹⁶³ *lib. 2. de gemm. & lap. cap. 102.* dicit jaspidem (credo lapidem Dominæ de Walta fuisse jaspidem rubri coloris) de collo suspensam, ut nudam cutem contingat, arcana quadam virtute hæmorrhagias desperatissimas sistere; idque memorabilibus aliquot historiis & exemplis demonstrat. Ejusdem lapidis hac in parte virtutes magno encomio celebrat & decantat Hildanus, *cent. 3. observat. 2.* Si nobis hoc tempore hujus lapidis copia fuisset, etiam mirabiles ejus effectus experiri potuissemus. Nonnulli quoque dicunt bufonem exsiccatum, & syndone involutum, si manibus detineatur donec Incalescat, quemlibet sanguinis fluxum, incantamenti instar, suppressere & restringere.

¹⁶⁴ Christophorus de Cock van Kerckvvijck, *lib. de peste*, Bufone aliter utitur, quippe dicit, nullum dari excellentius remedium, quod hæmorrhagiam citius campescat & sistat, quam pulvis Bufonis exsiccati naribus inditus, aut ejusdem prunis impositi fumus attractus.

III. Sputa cruenta, quamvis multis visa fuerint, tamen valde communia non erant, sicut illo tempore Mart. anno 1348. maxime communia fuisse, ac diris furiis totis quinque annis peragrantia, ingentem mortalium stragem dedisse, refert Fracastorius, in *Syphilide lib.1.* his versibus:

*Bis centum fluxêre anni, cum ¹⁶⁵flammea Marte
Lumina Saturno tristi immiscentæ; per omnes
Auroræ populos, per quæ rigat æquora Ganges,
insolita exarsit febris, quæ pectore anhelo,
Sanguineum sputum exagitans (miserabile visu !)
Quarta luce frequens fato perdebat acerbo.*

Illa eadem Assyriæ gentes, & perfidus & quæ

¹⁶⁶ *Euphratem Tigrimque bibunt, [post tempore paruo corripuit, ditesque Arabas,] ¹⁶⁷*
mollemque Canopem.

Inde Phrygas, inde & miserum trans æquora vecta,

¹⁶³ Boëtius in 1646.

¹⁶⁴ 'Christophorus de Cock' tot einde Aantek. II nieuw in 1687.

¹⁶⁵ Oorspr. tekst Fracastoro: quum.

¹⁶⁶ Oorspr.: quas

¹⁶⁷ Passage tussen rechte haken ontbreekt bij VD.

Infecit Latium, atque Europâ sæviit omni.

Hæc pestilens sputatio tunc temporis non minus incurabilis fuit, quam in hac nostra peste, ut liquet ex eo quod Andreas Gallus, *lib. 4. fascic. de pest.* ita dicat: *Tanta fuit hujus miserabilis belluæ¹⁶⁸ immanitas, ut ab Oriente usque ad Occasum mortalium decidam partem vix superstitem reliquerit; quotquot rapiebat; tot necabat.*

CAPVT XI. De curatione alvi fluxus, & lumbricorum.

ALvi fluxus ægris peste correptis superveniens, (1.) semper ingens periculum minabatur. Ac proinde non expectandum, (quod tamen multi opinantur) neque solis amygdalatis (quæ in hoc casu semper maxime noxia fuisse observavimus) dolores sedandos, sed statim, si ægri ullo modo quidquam assumere possent, fluxum medicamentis sedandum esse, præter rationem, etiam docuit usus. Quem in finem usi sumus sudoriferis astringentibus (2.) aliquoties repetitis, nec non pulveribus antidotalibus, & conditis quoque adstringentibus ac malignitati resistentibus, quorum omnium copiam descripsimus supra *cap. 5.* Atque talibus Medicamentis interdum in principio sistebatur ille fluxus, cum alioqui transgresso principio nullis remediis (3.) sisti posset, sed ægros secundo flumine ad æternitatis habitacula deferret. Natura enim totam malignitatem qua data porta expellere nitebatur, hinc bonis æque atque putridis humoribus fermentatione effervescentibus, sicque effluentibus, maligna interim labe cordi aliisque visceribus firmitus infixæ manente, vires ad extremam debilitatem brevi concidebant; unde tandem ipsa quoque retentrix facultas adeo sui impotens evadebat, ut naturæ impellenti resistere nequiens, nihil amplius retineret, imo laxatis vasorum interiorum extremis osculis, etiam sanguinem per alvum & urinam effluere sineret, quem fluxum mors brevi sequebatur, neque ullus in tota hac peste evasit, cui sanguis per has vias effluxit. Quantum ad alvi lumbricos, qui in multis pestiferis etiam apparebant, maximæque putredinis adjunctæ indicium erant, illorum curationi particulatim incumbere neccessum non erat,

¹⁶⁸ wdbk: belua

nam pleraque omnia antidota, aliaque medicamenta diaphoretica & putredini resistentia, quibus ratione veneni pestilentis utebamur, etiam lumbricos satis enecabant & expellebant, eorumque generationem impediabant.¹⁶⁹ Interdum tamen speciatim pulverem aliquem ad vermes exhibui (4.) imprimis si animadverterem lumbricos copiosos in intestinis adesse.

ANNOTATIONES.

I. QUæ de vomitu mota fuit quæstio, eadem etiam hîc movetur, nempe: *Quo natura vergit, eo ducere oportet, per loca lege naturæ commoda*. Ergo evacuatio quæ fit per intestina, cum fiat per loca commoda, & natura eo vergat, non erit sistenda aut impedienda, sed potius adjuvanda & magis promovenda. Præter solutionem super hoc dubio datam supra *cap. 9. annot. 1.* dicimus nos prædicto aphorismo opponere *sect. 4. aphorismum 2. Talia educenda e corpore, qualia sponte prodeuntia utilia: quæ vero contrario modo prodeunt, cohibenda*. Nam in curatione ægrorum, præter cætera, semper habenda est ratio morbi & causæ morbi, ex qua observatione facile liquebit, non omnem spontaneam evacuationem per intestina omnibus morbis esse convenientem, nec per eam semper talia evacuari qualia decet evacuari, (nempe primariam morbi causam;) istam quoque viam in multis morbis (variolis, morbilis, peste, & c.) lege naturæ non esse commodam, sed ipsam naturam, vel nimis debilitatam, vel a materiæ morbificæ copia nimis gravatam, vel a materiæ venenositate, aliave prava qualitate, acriter stimulatam, interdum ad perversum motum impelli, & per inconvenientes vias evacuare humores quos non convenit evacuari, idque magis in ægri exitium, quam morbi exilium. Ut autem certo cognosci possit, an in morbis excernantur qualia decet, per vias lege naturæ commodas, jubet Hippocrates, *1. Aphoris. 2.* non a copia & numero metiri excretiones, sed prout conferunt, & ægri ferunt ex facili. In peste autem excretiones per alvum difficulter ferunt ægri, cum summa, citissima, & periculosissima virium dejectione, ergo non evacuantur qualia decet, neque fit ista evacuatio per loca lege naturæ commoda. Quod ipsum Hippocrates, *4. aphoris. 47.* agens de alvi & urinarum excretionibus, apertissime explicat, inquires: *Si vero nihil quod allevationem adfert, per ea loca excludatur, calamitosum*. Contra quæ per sudores, anthraces, & bubones contingunt evacuationes, illæ fiunt cum salute ægrorum, & facile feruntur, ergo evacuantur qualia decet per vias commodas. Concludimus igitur, in peste non esse indulgendum alvi fluxui, (quicquid hîc obganniant nonnulli, qui lupum in stabulo concludendum non esse clamitant) sed eidem quam citissime resistendum, & naturam impellendam

¹⁶⁹ 'Interdum ... adesse' nieuw in 1665.

esse ad debitas excretionem per vias in tali morbo convenientes, quales viæ sunt illæ quæ ducunt a centro ad peripheriam. Neque credendum est tali modo lupum in stabulo concludi, sed eundem, qui antea perversa via exitum quærens, stabuli parietes perfodiebat, hoc modo per rectam portam citissime expelli.

II. In peste alvi fluxus per sudorifera & antidota astringentia est cohibendus: non enim quælibet sudorifera & astringentia hîc conveniunt, sed talia quæ speciatim pestilenti venenositati resistunt, eamque aliorum per commodas vias a centro ad peripheriam educunt. Sic etiam Riverius scribit se observâsse in febribus pestilentibus alvi fluxus perniciosos, cum quibus ægri ad interitum ruere videbantur, potentioribus diaphoreticis magna dosi exhibitis, quasi in momento cohibitos fuisse, fugato scilicet veneno, quod intestina aliaque viscera vellicando fluxum illum syntecticum efficiebat. Paræus *lib. 21. cap. 40.* ad hos fluxus unice commendat sequens remedium, quod dicit se habere ex Capellano, Regis Medico primario, qui id a patre acceptum magni secreti loco habebat, & ægris felici admodum successu præscribere solebat:

R/. *Boli Arm. terræ sigillatæ, lapidis hæmatitis, ana drach. j.
picis navalis, drach. j.s.
coralli rubri, margaritarum præparatarum, cornu cervi usti & loti in aqua plantag. ana scrup. j.
sacchari rosacei unc. j.
Fiat pulvis.*

¹⁷⁰ Hujus pulveris exhibet ægro cochleare unum ante cibum, vel cum vitello ovi. Eustachius Rudius, *art. med. lib. 3. cap. 30.* in hujus fluxus curatione plurimum extollit scordium, una cum saccharo rosato, aut conserva acetosæ exhibitum, quod dicit insigniter putredinem restringere, & succorum venenatæ qualitati potenter resistere. Hoc igitur ut commodius in usum vocetur, poterit exhiberi cum præcedente pulvere Paræi, aut cum pauxillo theriacæ Androm. vel diascordii Fracast. aut, si febrilis ardor ingens adsit, cum conserva rosarum rubrarum, vel cum rob cornorum aut acaciæ. Angelus Sala, *lib. de peste*, reliquis non juvantibus, tale enema parare jubet:

R/. *Caput ovillum recens & crudum, secetur in duas partes, & abscissâ linguâ, coquatur una cum cerebro in aquæ q. s. donec caro ab ossibus separetur: postea coletur brodium, cui mox infunde summitatum hypericonis duos vel tres manipulos, radicem tormentillæ grosso modo contusar. unc. j. ponantur ad cineres calidos per tres aut quatuor horas, postea fiat colatura, quæ sine rebus additis in forma clysteris ægro injiciatur mane vesperique.*

Hujus clysteris, inquit, effectum invenies mirabilem, quia liquor iste superat alia omnia, quoad fluxiones desperatas.

¹⁷⁰ Van 'Hujus' tot 'parare jubet' nieuw in 1687.

III. Illud sæpissime observavimus, si alvi pestilens fluxus in ipso principio non sisteretur, postea plane incurabilem in omnibus fuisse; & quibus principium sine contrariorum medicamentorum assumptione transierat, illos omnes cito obiisse.

IV. ¹⁷¹ Etsi rarius, tamen interdum ad vermes specialia remedia, vi aliqua antidotali prædita, adhibere necesse est, cum eorum redundat copia. In quem finem hujus pulveris scrup. ij. vel drach. j. cum aqua aliqua conveniente exhibetur.

R/. *Cornu cervi usti, corallinæ præpar. sem. zedoariæ, flavedinis corticum citri, ana drach. j. Fiat pulvis.*

CAPVT XII. De curatione bubonum pestilentialium.

BUBonum pestilentium curatio peragitur medicamentis (1.) partim internis (de quibus in præcedentibus sat dictum) partim externis sive topicis: per quæ tribus modis curari possunt; nempe per discussionem, (2.) diversionem, (3.) vel suppurationem. Nos in hac peste, relictis duobus prioribus modis, tanquam incertis & magis periculosus, per solum suppurationis modum bubones omnes curare tentavimus. Quamprimum igitur ægri, sive in ipso morbi principio, sive in progressu (4.) duritiem aliquam cum dolore sentirent pone aures, in collo, sub axillis, vel in inguinibus, huic plerumque ad citiorem tumoris provocationem & maligni ichoris extractionem, vesicatorium (5.) in inferiore ejusdem parte applicavimus, ita ut vesicatorium ipsam duritiem (6.) attingeret: eoque per octo vel decem horas inhærente vesicam mediocrem excitavimus, quâ, unicâ vice, totâ ablatâ, folium brassicæ rubræ vel betæ, butyro veteri vel oleo raparum inunctum, imposuimus, ut hoc modo locus apertus teneri, & damnosi ichores melius effluere possent. Formula vesicatorii (7.) hæc erat:

R/. *Radic. pyrethri, sem. sinapi albi, ana drach. s. catharidum scup. j.s. vel scrup. ij. mellis drach. j.s. fermenti panis acidi drach. j.s. vel drach. ij. aceti rosacei, q. s. Fiat pasta vesicatoria.*

¹⁷¹ Aantekening IV is nieuw in 1687.

Vel talis erat:

R/. *Sem. sinapi albi, euphorbii, ana drach. j.*
rad. pyrethri drach. s.
cantharidum drach. ij.
resinæ pini, ceræ, ana q. s.
Fiat ceratum.

Cucurbitulas (8.) nec infra bubones, nec ipsis bubonibus apposuimus, earumque usum in multis, qui id tentaverant, damnosissimum fuisse observavimus. Secunda die, ut noxia materia ad bubones attrahi, ibique digeri ac suppurari posset, toti tumori cataplasmata attrahentia, & emollientia, ac suppurantia imposuimus, quibus præter alia etiam cæpe, stercus columbinum, (9.) fermentum panis acidum, & similia (10.) admista erant: hac fere formâ:

R/. *Rad. liliorum albor. unc. ij. herb. ruthæ, malvæ, altheæ, ana M. j.*
scabiosæ (11.) M. j. s. flor. chamomil. M. s.
ficus (12.) ping.¹⁷² n^o. ix. aquæ commun. q. s.

Coquantur. s. art. & in mortario minutissime pistentur, addendo tres quatuorve bulbos cæparum, prius chartâ bibulâ aceto madidâ involutos, ac sub cineribus aliquantum assatos,

pulv. rad. altheæ, unc. s. stercoris columbini unc. ij. s.
fermenti panis acidi, unc. j. s. farinæ tritici drach. iij.

His affunde colaturam prædictorum, & omnia simul mista coquantur ad formam cataplasmatidis, cui postea admisceantur,

mellis unc. j. unguenti basilici unc. s. axungię anatis, vel olei scorpionem (13.) vel butyri unc. j. s.
Pro ditioribus interdum etiam theriacæ Andromachi; pro pauperioribus theriacæ rusticorum nonnihil admiscebatur.

Nonnullis etiam solas cæpas (14.) sub cineribus aliquantum assatas, & deinde contusas, pauco theriacæ (15.) & butyri insulsi admixto,

¹⁷² 'pungues' zegt de DB

cataplasmatibus formâ primo biduo vel triduo imposuimus (16.) Horum cataplasmatum usu aliquot diebus continuato, cum tumorem jam satis magnum esse, atque ad maturationem tendere videremus, tunc attrahentia (stercus columbinum, fermentum, &c.) amplius non addidimus, sed solis maturantibus uti sumus, ut tumores citius ad suppurationem perducere possent. Sæpe ab ipso principio usque ad perfectam suppurationem, hoc solum emplastrum (17.) imposuimus, quod omnibus intentionibus satisfacerebat, eoque solo tumores non raro ad integram sanationem perveniebant:

R/. Gummi galbani aceto dissoluti, emplastri oxycrocei, diachyli cum gummis, ana unc. j. misceantur.

Notandum tamen nos quibuslibet tumoribus non imposuisse fortiora attrahentia, sed tantummodo iis qui sub axillis & in inguinibus oriebantur. Tumoribus autem qui prope aures vel in collo prodibant, talia non conveniebant; nam talium usu eosdem, cum maximo suffocationis periculo, imo cum multorum exitio, sæpe paucis horis enormiter accrevisse observavimus: quapropter sola emollientia, vel leviter tantum attrahentia, his imponebantur. Tumores maturefacti, propter cutis durtiem & firmitatem plerumque longas moras trahebant antequam sponte aperirentur; quapropter, ne tetri vapores inde sursum elati cor affligerent, Chirurgi ope citiorem puri exitum paravimus, utque pus liberius effluere posset, tumores in declivi parte scalpello pertundi curavimus. Cauterio autem potenciali (quamvis id venenatam materiam consumere credatur) propter longiorem escaræ moram, nunquam uti sumus. (18.) Hanc autem tumorum apertionem non moliebamur; nisi cum jam fere ad perfectam maturationem pervenissent; quibus enim citius aperiebantur, iis id male cedebat, nam plerumque immensi dolores sequebantur, inflammatio accedebat, febris augebatur, & sæpe etiam ulcus malignum ac difficilis curationis reddebatur. Tumoribus apertis & pure expurgato, ad ulceris emundationem hoc digestivum (quod insigniter hîc proderat) primis diebus imponebatur.

R/. *Scordii subtilissime pulverisati drach. ij.
vitellum unius ovi, terebinthinæ Venetæ, mellis, unguenti Apostolorum, ana unc. s.
misceatur.*

Postea ulcera aliorum ulcerum modo percurabantur, cavendo ne nimis cito occluderentur.

ANNOTATIONES.

I. Vtrum in curatione bubonis pestilentis convenient venæsectiones & purgationes, satis exacte a nobis examinatum est supra *cap. 3. annot. 1. cap. 4. annot. 1.*

II. Curationem tumorum pestilentialium omnium tutissime & jucundissime per discutientia peragi posse, nonnulli haud parvi nominis Medici judicant, quam discussionem sequenti modo instituunt: Deorsum versus recta linea sub ipsis tumoribus duas tresve cucurbitulas, unam infra aliam, cum multa flamma affigunt, easque ter quaterve reïterant. Deinde inferioris cucurbitulæ loco vesicarium confestim applicant, atque ita vesicam excitant, qua disrupta noxiam saniem extrahunt. Interim ipsis tumoribus fomentationes digerentes & discutientes calide admovent cum spongia aut pannis laneis vel lineis: vel stupam cannabinam in pulvinar justæ magnitudinis consuunt, hocque immergunt decocto betonicæ, hyssopi, malvæ, meliloti, anethi, chamemeli, & seminum cumini ac fœniculi, & expressum tumori calide applicant, idque singulis horis vel semihoris immutant. Præterea subinde quoque cataplasmata digerentia & discutientia imponunt, ut his modis venenatos humores in tumoribus contentos discutiant.¹⁷³ In quem finem etiam Angelus Sala, *Tract. de Peste*, hoc oleo singulis horis quinque tumorem inungere jubet.

R/. *Olei resinæ elemi per vesicam distillati, baccarum juniperi, ana unc. iiij.
succini rectificati, unc. ij. rosmarini, styracis liquidæ, ana unc. j.
misceantur.*

Tali modo ad septimum usque diem procedunt, quo temporis intervallo si non plane discutiantur tumores, sed majores, & magis dolorosi fiant, concurrente aliqua inflammatione, tunc primum ad suppurantia deveniunt, quæ citius adhibere vetant, metuentes ne per illa obstructis poris impediretur venenatorum halituum ac vaporum exspiratio, qui vapor non sine periculo ad cor regurgitare posset. Hanc medendi formam (quia venenati humoris multum dissipat, nec febres auget, nec acerbos dolores inducit) multi, tanquam valde insignem summis laudibus ad cœlum

¹⁷³ 'In quem' tot 'Tali modo' is nieuw in 1687.

usque extollunt. Verum etsi ratio dictet tumores pestilenciales hoc modo etiam compendiose curari posse, nobis tamen tutior ac certior videtur illa curatio quæ fit per suppurationem, quam tot secula, tanquam meliorem, & ipsâ experientiâ magis probatam, hactenus receperunt, cujus etiam in hac nostra peste optimos effectus & eventus experti sumus. Quantum ad pericula quæ illi metuunt ex suppurantium usu, illa admistione medicamentorum attrahentium & usu vesicatoriorum facile præveniuntur.

III. Nonnulli scribunt per diversionem, pestem & bubones non tantum optime, citissime, & tutissime curari, sed tumorum quoque proventum præveniri, & prodeuntium materiam statim aliorum diverti posse. Hunc modum describit Guilhelmus Magistrius, *Isag. Therap. sect. 3*. In partibus extremis longeque a corde remotis, ac minime periculosis, præcipue in medio femore, exiguum faciunt incisionem cutis, quam implent exiguo frusto radicis p[s]eudohellebori, aut veratri nigri, cortice abraso: postea emplastrum tenax superponunt, & viginti quatuor horis ægrum manibus pedibusque devinctum (nam præ summo dolore propemodum insaniunt ægri) custodiunt: illo finito tempore, totum pestilens virus hellebori vi ad illum locum attractum, & ægrum ab omni periculo liberatum esse tradunt. Eundem curationis modum mitis modis celebrat Angelus Sala, *lib. de Peste*, & dicit experientiâ se edoctum illud laudis tribuere helleboro nigro, quod inter omnia simplicia & composita nullum noverit, quod hujusmodi magnetica & attractiva qualitate præditum sit, pro facienda revulsione peccantis alicujus humoris, atque se cum ista radice miracula præstitisse, omnes curas ordinarias aliaque medicamenta superando. Hac radice utebatur etiam Sacrificulus ille Buscodiensis, cujus meminimus supra *cap. 6. annot. 8*. Hollerius vero hac radice non utitur ad diversionem faciendam, sed aliud habet experimentum longe facilius. *Ostrea viva*, inquit, *pestiferos bubones loco transferunt, & virus omne ad se trahunt. Sunt autem agglutinanda brachio, qua axillaris decurrit, si quidem bubo in alis fuerit: si vero inguen obsidetur, lineamentis femoris, qua vena cruris describit*. Idem cum Hollerio etiam sentit Paracelsus, *lib. de pestil. tract. 1*. quo loco omnibus cochleis pluribusque animalibus illam vim adscribit: *Pestis, remedia sunt ranæ, & testudines, & cochleae omnes alligatæ: etiam bufo, tinca, anguilla, murana, passer, gallus, pavo, cornix, corvus, pestiferum venenum ex homine extrahunt*.

IV. Sunt qui attractiva medicamenta in ipso morbi principio, nullis tumorum signis uspiam adhuc apparentibus, inguinum emunctoriis applicanda, atque hac ratione pestilens venenum eo protrahendum esse, judicant. Verum ille curandi modus nobis valde incertus esse videtur, propterea quod sciri nequeat an natura eo vergat, & venenum pestilens versus illam partem expulsura sit. Nam attractivo remedio isti loco imposito, si natura materiam morbificam forte aliorum, ad capitis vel axillarum

glandulas deponere velit, per illud medicamentum impediatur, & turbabitur in sua operatione. Propterea nos magis tutum esse arbitramur, exspectare donec aliquo modo animadvertatur quorsum natura vergat, atque tunc illam omnibus modis in operatione sua adjuvare, & istis locis, ad quæ materia morbifica vergere percipitur, medicamenta attrahentia applicare.

V. Vesicatoria in hac peste plurimum profuisse, millies observavimus; non tantum enim malignos ichores attrahebant & extrahebant, verum etiam impediabant ne facile retrogrado gradu ad cor, vitæ fontem, remearent. Sæpe etiam virus pestilens per illa tam insigniter evacuatum fuisse novimus, ut cum salute ægrorum tumores postea plane evanuerint. Sunt qui vesicatoriorum usum rejiciunt, dicentes, quod impediunt naturæ motum & coctionem, præterea quod calorem febrilem augeant, &c. Quas objectiones ab Hercule Saxonia fusissime refutatas, hic refellere, inutile & nimis longum arbitramur.

VI. Multi Medici jubent vesicatoria longe a tumoribus applicare; ut, si post aures vel in collo tumores fuerint, humero vel scapulæ ejusdem lateris; si sub axillis, medio brachio; si in inguinibus, medio femori. Qui modus etiam Ægyptiis communis esse videtur, nam illos solere peste infectorum cruribus & brachiis vesicatoria applicare, testis est Prosper Alpinus, *de Medic. Ægypt. lib. 4. cap. 15*. Verum cum hac ratione natura in suo opere interturbetur, & noxia illa materia quam ad emunctoria trans mittebat, ad alias partes carnosas; firmiores, & sensibiliores, cum ægri malo trahatur, non videtur approbandus hic curandi modus. Nostra opinione præstat applicare vesicatoria infernæ bubonum parti, ut recta ac declivi via fluxio promoveatur ad talia loca, ad quæ ipsa natura ducendum esse docet; quæ loca cum sint glandulæ, vulgo emunctoria appellatæ, partes vere ignobiles, excrementitiis humoribus tempore necessitatis excipiendis dicatæ, fas est, naturâ duce, pestilentem malignitatem ad illas protrahere.

VII. Mercurialis tali vesicatorio utitur:

R/. Cantharidum præparat. drach. iij. fermenti, unc. s. aceti acerrimi parum, misceantur.

Paræus *lib. 21. cap. 31*. hoc sequens tanquam divinum commendat:

R/. Cantharidum, piperis, euphorbii, pyrethri, ana drach. s. fermenti acris, drach. ij. sem. sinapi, drach. j. aceti parum, misceantur.

Chirurgus quidam saponem nigrum cum sale torrefacto subigebat, cui aliquantum pulveris cantharidum adjiciebat, eoque vesicatorio utebatur: quod vesicatorium etiam laudat Julius Palmarius. Hieronymus Fabr. ab Aquapendente omnium maxime

laudat flammulam, quia admodum attrahit & vesicas excitat, per quas venenum expurgatur. Vulgares in hac peste multoties ranunculum herbam in mortario contusam tumoribus imponebant, atque ita magna vesica excitabatur, quâ postea detractâ, folium brassicæ rubræ vel betæ, oleo raparum inunctum, imponebant.

VIII. Galenus, Aëtius, Paulus, aliique gravissimi Medici, in bubonum curatione cucurbitularum usum commendant, a quibus ille ad neotericos dimanavit. Chalmeteus partibus buboni vicinis cucurbitulas imponere suadet: quod etiam laudat Zacutus Lusitanus, *lib. 3. Prax. Admir. obs. 3*. Plurimi tamen alii ipsis bubonibus in principio cucurbitulas cum multa flamma aliquoties imponunt, ut hoc modo venenum pestilens a corde citius & melius detrahatur. Verum etsi ipsa ratio hoc remedii genus approbare videatur, nulli tamen in hac peste, in qua id pluries tentatum fuit, illud feliciter cessisse observavimus: semper enim post adhibitas cucurbitulas, cruciatus immanes, febres acerbiores, inquietudines & anxietates majores sequebantur, nec ullum levamen inde consecutum fuisse, unquam vidimus, ita ut tandem earumdem usum in hac peste omnino relinquere necesse fuerit. Fortasse propterea non profuerunt cucurbitulæ, vel quod vicinos humores indifferenter attraherent, non autem venenum: vel quod vicinos humores in cumulum durum contrahendo, viam ad glandulas obstruerent vel occluderent, atque ita impedirent ne venenata materia eo pervenire posset: vel quod dolores, & per hos febres acutiores reddendo, plus noxæ quam utilitatis inferrent. Alexander Massaria, *lib. 2. de peste*, cucurbitularum usum rejicit, tanquam remedium nimis durum. *Sententiæ nostræ summa est, inquit, hos tumores non admodum graviter & aspere tractandos esse, tam incipientes, quam declinantes, cum perpetuo nos oporteat operam dare, ut naturam juvemus ac foveamus; at nullo pacto ut eam magis vexemus & labeficiamus: illa namque sola & vera est morborum omnium medicatrix.*

IX. Rulandus, *cap. 8. de febr. Vng. quæst. 78.* & Burggravius, *in Achille*, tradunt bufoni exsiccatam magneticam quandam virtutem inesse, qua buboni vel anthraci pestilenti impositus, venenum pestilens mirabiliter ad se trahat, eumque adeo fortiter illud venenum attrahere afferunt, ut inde totus intumescat, atque tunc illo abjecto alium siccum de novo imponere jubent. Quod remedii genus etiam magnis laudibus extollunt, Libavius, *part. 4. singular. lib. 2. batrach. cap. 20*. Michaël Papa, *in alexic. venen.* Gabelchoverus, *in Iatrio part. 3*. Caspar Keglerus, *in regim. pest.* Mizaldus, *cent. 6. distinct. 34*. Crollius, Daniel Mylius, Jo. Hartmannus, aliique plures. Monent autem ut in exsiccatione bufonis caveatur, ne venter ejus lædatur, tunc enim venenum non attrahere ajunt. Illam autem bufonis aridi a veneni pestilenti attractione intumescantiam, se experiëntiâ falsam comperisse, refert Joannes Baptista ab Helmont: attamen dicit se illos aquâ tepidâ aliquantum maceratos apposuisse bubonibus & anthracibus,

tam in pectore, capite, mammillis, quam alibi, tam in viris, quam in mulieribus, non sine prompto levamine & doloris mitigatione. Weckerus, *in Secret.* pulverem rubetæ aridæ buboni inspergit. Alii oleum bufonum inunctum ad veneni extractionem mirabiliter extollunt quod sic paratur:

R/. *Olei olivarum lib. s. ebulliat in sartagine, postea sume bufones ligno per caput transfossos, & aliquamdiu suspensos, donec exsiccati fuerint, n^o. viij. vel ix. projice in oleum bulliens, atque ita aliquamdiu relinque; postea refrigeratum cola & serva.*

Bufonibus magnam vim inesse ad pestilens venenum extrahendum, testatur etiam Paracelsus, *lib. de pest. ad Sterzing.* Verum statuere videtur illos non in omni peste æque efficaces esse; nam ut est in aliis novorum dogmatum introductor studiosissimus, sic etiam in hoc morbo aliquid novi scribere volens, docet, *lib. de pestil. tract. 1,* quatuor esse pestis differentias: scilicet, aliam esse igneam, aliam aëream, aliam aqueam, aliam terream: & pro hac varietate dicit varianda esse topica, cum unaquæque pestis habeat sua appropriata. *Quæ pestis, inquit, cum ingenti ardore & inflammatione corripit, & post aures glandulas tumefacit, in qua ægri tamen non sitiunt, ea pestis ignis censenda est: in hac extrahendi veneni (quod recta ad cor penetrat, & mortem invehit) cura est tereniabin, manna, saccharum, allium, porrum, cæpe. In qua autem peste sitis vehemens, brevis aut nullus somnus, utriusque inguinis bubones apparent, ea aquæ est: huic adhibe pisces, ranas, bufones, & quæcunque in aquis degunt, & præcipue ciconiæ & anatis carnes imponito. In qua bubones sub alis sunt, & difficilis anhelitus urget, & compressio vel angustia pectoris incumbit, & dolor capitis cum delirio infestat, ista est pestis aëris: applica passeris, merulas, carnes gallinarum, perdicum, pavonum, urogallorum. In qua tandem somnus profundus seu narcoticus est, tumores ac bubones nulli certi in corpore, licet istorum ægrorum cutis plerumque varia & livida sit, tumoribusque sanguine suffusis conferta, ea pestis terræ est: huic adhibe adipem viperinum, melinum, carnes talpæ, vulpis, lupi, cati. Nam hæc omnia conferre, usus & experientia dictitat.* Verum scire oportet, Paracelsum multa sibi somnia finxisse, eaque plerumque tanquam Apollinis oracula descripsisse, & magno titulo lectoribus obtrusisse.

¹⁷⁴ Sicut de bufone multi mirabilia scribunt, ita etiam nonnulli ranas simili encomio extollunt.

Forestus, *lib. 19. observat. 35.* refert ex Grado, historiam rustici, qui suo tempore, dum pestis grassaretur, ranas viventes scissas & non scissas, venenosis apostematibus applicabat, felici successu. Similiter etiam Crato, Gesnerus, Fumanellus, Ulstadius, Mizaldus, Jo. Dan. Mylius, & Libavius, magnam vim ranis adscribunt in attrahendo veneno pestilenti, easque vivas bubonibus imponunt, & cum una moritur, mox aliam vivam admovent, idque toties, donec una viva maneat, atque tunc venenum

¹⁷⁴ van 'Sicut de bufone' tot einde Aantekening IX nieuw in 1687.

penitus extractum esse, idque a multis experientiis constare, tradunt. Nonnulli, ut venenum magis foras trahatur, cum Hollerio, tumoribus a principio imponunt ostrea viva: & cum tumores jam mediocriter intumuerunt, tunc cæpas sub cineribus assatas cum theriaca adhibent.

X. Ut venenata materia versus tumores melius attrahatur, suadent nonnulli Medici calide iis imponere gallinas vel columbas vivas dissectas. Verum cum hæ dolores quidem sedare, minime vero pestilens venenum attrahere queant, videntur prodesse non posse: si enim vis attractiva illis inesset, qua materiam morbificam attraherent, tunc cum maximo damno in phreneticis capiti imponderentur, materiamque morbificam versus caput magis attraherent, in quibus tamen tanquam laudatissimum & ab experientia probatum remedium, a clarissimis quibusque Medicis commendantur.¹⁷⁵ Ad extractionem venenati humoris versus exterior, varia topica præscribuntur. Nonnulli hoc imponunt.

R/. *Ruthæ viridis, raphani in taleolas dissecti, ana mi sem. synapi, cochleare unum.*
Singula seorsim contundantur, & sic misceantur, ex eoque aliquid buboni imponatur.

Alii stercus gallinarum, cum albumine ovi ad formam cataplasmatismis mixtum applicant. Alii sumunt, *medii corticis sambuci unc. j. farinæ avenaceæ unc. ij. hæcque, in lacte dulci coquant in formam cataplasmatismis, quod apostema citissime maturare tradunt.* Alii hoc utuntur cataplasmate Joannis Nævii, Electoris Saxonici Medici.

R/. *Fermenti, unc. s. raphani, unc. j.s. farinæ sem. synapi, drach. j. cæpæ assæ, drach. ij.s.*
alii assi, drach. j.s. theriacæ, drach. iij.

misceantur omnia in mortario & fiat cataplasma, apostemati ter de die imponendum.

Alii hoc laudant:

R/. *Caricarum ping. drach. iij.*
pulæ passularum majorum, gummi ammoniaci, ana unc. s.
bdellii, serapini, ana drach. ii.s.
succi apii, unc. ij.s.

gummata in aceto dissolvantur, postea in mortario omnia bene misceantur, fiat s. art. emplastrum imponendum, & singulis sex horis renovandum.

Guilhelmus Magistrius, *tract. de peste*, alium præscribit modum deducendi venenum a centro ad peripheriam: quippe dicit, ex attrahentium genere esse balneum tepidum ex aqua fontana, aut potius lacte vaccino, in quo æger duabus horis a cibo stare debet spatio trium vel quatuor horarum, ad medias usque coxas, eoque modo venenum, non tantum ad exteriora allici, sed etiam ut plurimum integre resolvi, tradit. Verum nonnihil suspectum videtur hoc remedii genus, cum in hujus virulenti morbi curatione

¹⁷⁵ Van 'Ad extractionem' tot 'alique multi medici' nieuw in 1687.

magnum periculum sit in mora, & statim per alexipharmaca sudorifera sudores sint promovendi, idque ægro stante in balneo vix convenienter fieri, & aëris frigidi accessus a superioribus corporis partibus extra balneum constitutis omnino arceri non possit: cum præterea per antidota sudorifera venenum pestilens ad corporis peripheriam satis propelli imo & dispelli ac discuti, multorum seculorum experientia docuerit, a tali remedio seu balneo, minus probato, & propter prædictas rationes suspecto, curationem non incipere, præstabilius duco.

Pro conclusione hîc subjungam rarum quid, quod de bufone scribit Franciscus Joël, *tom. 5. lib. 1. sect. 3. Pro naturæ*, inquit, *miraculo haberi debet, si quis bufonem terrestrem (venenatum animal) ligneo cusptide transfixum sub dio exsiccaverit, siccumque tempore pestis, per noctem in aceto maceraverit, tumore aperto, vel carbunculo imposuerit, illum omne contagii venenum ad se trahere, & hominem certo præsidio, a peste liberare*. Paulo post in carbunculi curatione, simile quid repetit: *Bufo exsiccatus*, inquit, *& in aceto maceratus, carbunculo impositus, in veneno eliciendo reliqua omnia superat*. Hæc ille: verum ego bufoni tantas in peste vires non adscribo, ut patet ex iis quæ de eo supra scripsimus, *lib. 2. cap. 11. annot.1*.

XI. Scabiosam Germani suâ linguâ appellant Apostemen kraut, propterea quod plurimis tumoribus curandis conveniat, & in pestiferis bubonibus etiam singularis existat. De scabiosæ facultatibus in peste mirabilia narrant, Arnoldus Villanovanus, Guainerius, Manardus, Hollerius, Savonarola, Matthiolus, Gerardus Bergensis, Massaria, Quatramnus, Tabernamontanus, aliique multi Medici.¹⁷⁶ Droëtus admodum probat radicem cynoglossæ, cujus singularem suppurandi bubones vim, dicit sibi a multa experientia constare.

XII. Nonnulli hoc tempore solas ficus coctas & pistatas, cum pauxillo butyri veteris & theriacæ mistas, tumoribus imponebant; idque multis feliciter cessit. Sic Propheta Jesaias, ex Dei præcepto, Ezechiae Regi emplastrum de ficubus imposuit, quo ille sanatus fuit, ut videre est, *2. Regum cap. 20. & Iesaiæ cap. 38*.

XIII.¹⁷⁷ Palmarius, *cap. 11*. scribit, oleum scorpionum arteriis illitum, & vicino buboni loco inunctum, præsentem opem adferre. Alii hujus olei vires etiam ad præservationem & curationem pestis admodum extollunt. Petrus Salius, *lib. de Pestil. cap. 23*. sic inquit, *Oleum scorpionum, & in veneno assumpto, & in pestilentialibus affectibus mirabiles edit effectus, semimortuos patientes reviviscere faciens, si eo oleo cordis regio & arteriarum loci inungantur*. Alexander Massaria, *lib. 2. de Peste*, dicit, oleum ex scorpionibus, pulsantibus temporum, manuum, ac pedum arteriis, cordisque regioni inunctum, non modo peste affectos juvare, sed & sanos præservare. Illud ipsum etiam afferunt Manardus, Rulandus, Croneburgius, Rudius, Droëtus, Goclenius, Hollerius, aliique multi. Nos tamen in hac peste oleo isto rarius

¹⁷⁶ Van 'Droëtus' tot en met 'constare' nieuw in 1665.

¹⁷⁷ Aantekening XIII is nieuw in 1687.

usi sumus, quia cum propter defectum scorpionum illud oleum apud nos confici non posset, & de eo quod aliunde e longinquis regionibus adferri dicebatur, admodum incerti essemus, anne esset verum oleum scorpionum rite paratum, huic remedio non multum confidere potuimus.

XIV. ¹⁷⁸ In hac peste vulgares communiter tumoribus & anthracibus imposuerunt sola folia brassicæ rubræ oleo raparum inuncta, atque in eorum usu continuabant usque ad abscessuum maturationem; eoque modo innumeri feliciter curati fuerunt. Multi bulbum cæpe crudum per medium dissectum tumoribus imponebant, & cum nigresceret, renovabant, idque toties reïterabant donec amplius non nigresceret, atque tunc totam malignitatem extractam esse credebant. Alii saniore consilio cæpas magnas aliquantum excavatas theriacâ implebant, & sub cineribus calidis assabant, deinde in cataplasmatibus formam contundeant, & admiscendo axungiam suillam, tumoribus imponebant, cum felici successu: quod ipsum etiam nos non semel pro pauperibus felicissime tentavimus, sed theriacam non admiscebamus nisi post assationem cæparum, quia illius virtutes assatione multum imminui necesse est. Notandum etiam, cæpas non esse diu assandas, nam si ad perfectam mollitiem assando perveniant, optima earum vis calore ignis dispellitur. Forestus, *lib. 6. in Scholio obs. 19.* scribit, Chirurgum, qui tunc Nosocomio præerat, bubonibus præcipue applicasse cæpas coctas contritas cum sinapi albo recenter molito; quod si sinapi album deesset, ejus loco sumebat theriacam, eamque cum cæpis contundeat ac miscebat, nec alio attractivo medicamento utebatur; quo remedio sæpe intra tres dies bubo & abscessus maturabantur, aut ad summum quarto die.

XV. Sunt qui solam theriacam bubonibus imponunt, cujus tamen usus multis valde suspectus est, ac propterea Valescus de Taranta, *lib. 7. Philon. pharmac. cap. 16.* jubet applicare theriacam inter regionem cordis & abscessum: *Quoniam, inquit, venenum ante se expellit, ideo errant qui illam illinunt abscessui.* Multi tamen aliter sentiunt. Hanc quæstionem fuse tractat Nicolaus Florentinus, *lib. de venen.* nec non Gentilis, & alii.

XVI. Nonnulli Chirurghi tumorum pestilentialium curationem cum mercurio vivo aggredi non extimescunt: in quem errorem etiam quondam Simonium, doctum Lutetiæ Medicum, protractum fuisse scribunt, qui hoc remedio in se ipso usus ad dirigendum pestilentem inguinis bubonem, illico vires prostratas sensit, brevique delitescere bubone, occubuit. Huic damnosissimo errori etiam graviter intricatus fuisse videtur Paræus, qui *lib. 21. cap. 29.* inunctiones mercuriatis ad pestis curationem magnopere extollit, haud secus ac si æque necesse foret venenum pestilens, quod aëreum & subtilissimum est, eodem modo & remedio attenuare, fundere, ac resolvere, quo venereum crassum ac tenacissimum attenuatur & resolvitur. Quare autem mercurius ad pestis & pestilentis bubonis curationem non conveniat, notum esse

¹⁷⁸ Aantekening XIV is nieuw in 1665.

potest ex eo quod Palmarius, *lib. de peste, cap. 24.* scribit: *Sunt, inquit, qui unguento ex hydrargyro corpus inungunt, ignari frigidum & humidum hydrargyrum calamitosam veneni labem cum humore intro regerere, mortemque inferre, contaminatis visceribus; quod multis usu venisse, animadverti.*

XVII. Ad bubonis pestilentis curationem mirifice laudatur hoc emplastrum Paracelsi:

R/. *Gummi opoponacis, unc. ij. Serapini, unc. iiij. bdellii, drach. iij. galbani, unc. j. olibani, drach. ij. dissolvantur in aceto, & colentur addendo pulverem unius bufonis, ac etiam ranæ exsiccatae, sulphuris vivi, unc. j. camphoræ, drach. j. Fiat emplastrum, imponendum tumori, & singulis sex horis renovandum.*

Idem Paracelsus etiam solo opoponaco aceto dissoluto emplastri formâ utitur. Ad citam vero maturationem opoponacem cum oleo laterino miscet, atque ita expedite maturare & malum tollere dicit.¹⁷⁹ Gregorius Horstius *de morb. contagios.* magni facit hoc sequens emplastrum pestilentiale Angeli Salæ, quod magno encomio describit:

R/. *Gummi Sagapeni, ammoniaci, galbani, ana. unc. iij. terebinthinæ coctæ, ceræ virgineæ, ana unc. iiij.s. magnetis arsenicalis subtiliter pulverisati, unc. ij. terræ vitriolatae, unc. j. olei succini, unc. ij. radic. aronis pulv. unc. j.*

Gummi depurentur cum aceto squillitico, & ad consistentiam emplastri decoquantur, deinde cum rebus aliis fiat emplastrum lege artis, quod excellentissimum atque specificum est ad extrahendum virus pestiferum ex profunditate ad extra, præcavendo ne vicissim ad interiora regurgitet, & cor ipsum suffocet, ut credam inter omnia topica simile remedium non inveniri. Hoc emplastro si carbunculus obducatur, pau[c]is horis venenum extrahet. Præparatio magnetis arsenicalis antedicti, hæc est:

R/. *Arsenici crystallini, sulphuris vivi, antimonii crudi, ana part. æq.*

Hæc tria in mortario ferreo pulveriscentur, in vase fortissimo vitreo ponantur ad ignem arenæ, donec vitrum optime incalescat, & prædicta solvantur atque liquentur instar picis: tunc rupto vitro, eximenda materia, & in unam massam cogenda, quæ erit dictus magnes; cujus maximum encomium videndum apud Angelum Salam, anatom. vitriol. tract. 2. cap. 10.

Ad bubonum & carbunculorum curationem ab aliis magnopere commendatur hæc mixtura de fuligine:

¹⁷⁹ Van 'Gregorius Horstius' tot slot Hoofdstuk XII nieuw in 1687.

R/. *Fuliginis camini, drach. x. fermenti, terebinthinæ, butyri, ana unc. j. saponis Veneti, unc. j.s. mellis rosacei, drach. vj. salis communis, unc. s. vitella ovorum n^o. ij. theriacæ, mithridatii, ana drach. ij. Misceantur.*

Cum anno 1655. pestis Ultrajecti nonnihil grassaretur, pro Nosocomii aliisque pauperibus ægris in Collegio Medico præscriptum fuit hoc cataplasma bubonibus applicandum:

R/. *Radic. liliorum alb. cæparum sub cineribus affat. ana unc. j. fol. malvæ, altheæ, scabiosæ, flor. chamomill., meliloti, ana M. j. ficuum, paria x. Coctis & contusis adde, farinae sem. lini, fænugræci, ana unc. j. stercoris columbini, unc. ij. olei chamemoelini, ung. althææ, ana unc. j.s. fiat s. art. cataplasma.*

Experientissimus Paulus Barbette, præclarus Amsterodami Practicus, in suo libello Belgico quem de Peste edidit, ad curationem bubonis pestilentis admodum extollit Emplastrum magneticum arsenicale, cum eoque bubones non ad suppurationem deduci, sed eorum venenositatem, felicissimo successu, foras evocari, scribit. Quid autem in perniciosissimo hoc morbo impium foret quippiam celare quod communi commodo inservire posset, ille satis liberaliter hanc suam medendi methodum adscribit, & publici juris facit: quæ quia imprimis notatu digna est, ipsius Auctoris verba Latinitate donata hîc adscribi merentur: *Bubonis, inquit, curationem hoc modo instituere consuevi. Quamprimum impono vesicatorium, etsi vix quidquam intumuerit, non præmittendo cucurbitulas, quoniam illæ mihi non placent, quia dolores & febres excitant, bonos pravosque humores æqualiter attrahunt, totumque sanguinem magis turbant. Post septem, octo, pluresve horas, vesicam excitatam incidi curo, & impono emplastrum magneticum arsenicale, quod inter omnia alia quæ unquam vidi, aut nominari audivi, præclarissimos maximosque effectus edit, quemadmodum quilibet, qui eo utitur, comperiet. Ejus descriptio invenitur apud Hartmannum & Agricolam, estque hæc:*

R/. *Antimonii crudi, sulphuris flavi, arsenici albi, ana unc. ij.*

Subtillissime pulverisata sepeliantur in phiala in arena, subministretur ignis donec colliquescant, & colorem rubeum subobscuro induant. Vase refrigerato exime materiam, quæ Magnes arsenicalis vocatur, & venenata amplius non est, ut in canibus cuilibet id experiri licet. Postea,

R/. Gummi serapini, ammoniaci, galbani, magnetis arsenicalis, ana drach. iij.
 terebinthinæ Lariceæ, ceræ, ana unc. s.
 oleo succini, drach. ij.
 terræ vitrioli dulcificatæ, drach. j.

Gummata dissolvantur in aceto vini forti, & per pannum linteum expressa, bulliundo iterum inspissentur ad priorem consistentiam. Deinde seorsim eliqua ceram & terebinthinam, & extra ignem agita, donec in spissitudinem unguenti redigantur. Adde porro supradicta gummata, & magnetem arsenicalem, cum terra vitrioli & oleo succini, & habebis emplastrum ad extrahenda omnis generis venena efficacissimum.

Hoc emplastrum, inquit, ejus naturæ esse comperi, quod si cuti crassæ duræque imponatur, tunc ne minimam quidem crustam faciat, & nihilominus malignos humores tam potenter extrahat, ut magnitudinis nucis tumor interdum quatuor aut sex dierum spatio penitus evanescat: sed hoc non semper tam cito facit; atque hinc sæpe urget necessitas subitæ evacuationis, ut primo vesica vesicatorio excitetur: & tamen in nonnullis validis corporibus crustam non facit, nisi impositum vesicatorium non solum cuticulam, verum etiam cutem ipsam nonnihil corroserit. Sed in junioribus ac tenellis corporibus, etiam sine præmisso vesicatorio, crusta proprie subsistit seu continetur foras extractum venenum, & propterea mediocrem habet crassitiem, cum interim subjecta cutis vix sit exesa; quod notatu dignum est: nam hanc causam esse arbitror, quod longe facilius, quam aliæ arte factæ crustæ dissolvi possit; quippe 24. aut 36. horarum spatio, sine præmissa scarificatione, illa radicitus spatulâ eximi potest, cum minimo aut nullo patientis dolore; si modo aliquantum unguenti basilici cum theriaca mixtum, sub communi emplastro aliquo pestilentiali imposueris. Alioqui ad crustæ separationem & casum, hoc sequens valde convenit:

R/. Mellis virginei, axungiae anatis, ana unc. j. fuliginis camini, drach. vj.
 terebinthinæ Argentinensis, unc. j.
 vitell. ovor. n^o. ij. theriacæ, drach. iij. olei scorpionum, q. s.
 misce, fiat unguentum.

Si tumor, post primam ablatam crustam, non satis evanuerit, excitabis aliam secundam, aut tertiam per antedictum emplastrum arsenicale magneticum, & tractabis ut ante. Denique ulcus remanens iterum sanabitur cum emplastro de minio, albo cocto, diapompholygos, aliisve siccantibus & cicatrizantibus medicamentis. Sed non nimium festinandum in sanatione & occlusionem ulceris, ne forte mali aliquæ reliquæ intus superstites manentes, morbi recidivam & mortem inducant.

XVIII. ¹⁸⁰ Nonnulli Medici bubones antequam ad perfectam maturationem pervenerunt, cultello per incisionem

¹⁸⁰ XVIII. alleen in uitgave 1687.

aperire jubent. De hac apertione ita scribit Valescus de Taranta, *lib. 7. cap. 16. Avicennas, cui ego suffragor, suadet illos aperiri, priusquam fuscum acquirant colorem: quamobrem quidam aperiunt phlebotomo, vel novaculis quarto die. Ego vero quandoque jussi aperiri hujusmodi abscessus, & nihil exibat nisi modicum sanguinis: deinde in secunda visitatione fluebat virus & sanies. Non ergo expectetur perfecta maturatio. Verum hoc consilium nobis plane displicet, propterea quod talem immaturi tumoris apertionem magnus sequetur dolor, & ab hoc febris magna exacerbatio, cum virium prostratione. Ad hæc, etiam ipsa natura in opere maturationis a tali præpropera ac dolorosa apertione admodum interturbabitur, & loco ulterioris maturationis facile buboni magnam inflammationem & gangrænam inducet.*

CAPVT XIII. De curatione Carbunculorum, & Exanthematum.

IN hac peste Carbunculorum curationem (1.) præter (2.) sudorifera antidota, aliaque interna medicamenta, etiam topicis sequenti modo instituimus: Sæpe prima & secunda die imposuimus folium brassicæ rubræ oleo raparum inunctum, quod in frequentissimo usu erat apud vulgares. (3.) Postea statim, imo ut plurimum ab ipso principio, per suppurantia dolores mitigavimus, & suppurando carbunculum a vicina carne, separare annixi sumus. Illum in finem hujusmodi medicamentum topicum, carbunculis applicandum, paravimus:

R/. *Radicum consolidæ majoris sicc. herb. scordii sic. ana drach. ij.
rad. altheæ sicc. farinæ sem.lini cribratæ, pollinis farinæ tritici, ana unc. s.
Fiat pulvis subtilis, cui affunde aquæ communis, q. s.
Coquantur aliquantum, ut mucilagines solvantur, & compositio ad pulticulæ crassioris formam
deveniat, cui adde, mellis, terebinthinæ, unguenti Apostolorum, ana drach. iij.*

picis liquidæ, ung. basilici, ana drach. ij.

vitellum unius ovi, croci scrup. j.

misceantur.

Interdum etiam addebantur theriacæ drach. ij.

Hanc pulticulam (4.) ob eximium commodum quod inde percepimus, in frequenti usu habuimus, & ex multis (5.) tentatis, nihil invenimus cum quo carbunculorum separatio & curatio citius ac melius perageretur. Illius aliquantum in linteo pinguius extensum anthraci imponebatur, idque bis terve de die renovabatur. Emplastra minus proderant, atque hinc rarius nobis fuerunt imposita; & si iisdem uti cogeremur, ubi alia topica ad manum non essent, solum emplastrum diachylum cum gummis, vel basilicum, vel emplastrum ex galbano, diachylo & oxycroceo mistum; vel etiam in vulgaribus picem navalem liquefactam, ac tunc cum picis liquidæ æquali parte mistam, emplastri formâ applicavimus: qua sola pice sæpius vidimus anthraces citissime separatos, & dolores optime sedatos fuisse. Acria (6.) & attrahentia topica plus damni quam commodi attulisse, & sic altas ac dolorosas scarificationes (7.) plurimum nocuisse, & carbunculos, quo mitius tractarentur, eo melius & citius curatos fuisse, millies observavimus. Carbone separato & extracto, primo ulcus mundabatur digestivo, præcedente capite descripto, ac postea instar aliorum ulcerum percurabatur. Quantum ad curationem exanthematum, illam instituere necessum non fuit, quia hæc mortis instantis præsagia erant, neque curationi tempus dabant, quam si admisissent, per sudorifera & alexipharmaca curari debuissent.

ANNOTATIONES.

I. Galenus, *lib. 14. method. med. cap. 10.* in carbunculi curatione venæsectionem ad lipothymiam convenire docet, ut sanguis ebulliens, a quo dicit generari carbunculum, magna copia educatur. Ejusdem sententiæ quoque sunt Paulus Ægineta, *lib. 4. cap. 25.* Oribasius, *de curat. morb. lib. 3. cap. 27.* & Actuarius, *lib. 4. method. med. cap. 16.* Hos veteres sequuntur Leonardus Fuchsius, Joannes Cornarius, Zacutus Lusitanus, aliique multi neoterici. De hujus opinionis veritate hîc multum

differere necesse non est, cum illam satis examinaverimus supra, *cap. 3. annot. 1*. Illud unum tantum addemus, experientiam in hac peste adeo repugnâsse huic curationis modo, ut ex omnibus illis, quibus ratione carbunculi vena secta fuit, nullum evasisse viderimus: in omnibus enim illis statim post venæsectionem, veneno ad centrum retracto, & cordis viribus prostrates, exaruerunt carbunculi, & mors brevi subsecuta fuit. Nos cum Galeno & aliis etiam probaremus venæsectionem, si verum foret illud quod tanquam verissimum præsupponitur, nempe carbunculos fieri a sanguinis ebullitione: sed quantum illa hypothesis absit a vero, docuimus *lib. 1. cap. 14. in textu & annot. 1, 4, 5, 6*.

II. De purgatione, an conveniat, alii aliter sentiunt. Averrhoës, *lib. 3. collect. cap. 31*. in febre pestilente cum carbunculo, dicit, non sufficere medicinam unum tantum humorem purgantem, sed omnes, sicut sunt pilulæ cochiae. Galenus in malignis exanthematibus etiam probat purgationem, *lib. 6. epid. sect. 2. cap. 29*. In apostemate pestilenti purgantia exhibet Avenzoar, *lib. 3. thesir. tract. 3. cap. 1*. Purgationes quoque in hoc casu præscribunt Monardus, Ficinus, Zacutus, & alii. Contra vero experientia, & plurimorum aliorum illustrium Medicorum dogmata & auctoritates demonstrant, purgationes hîc cane pejus & angue fugiendas esse. Hanc quæstionem latius agitavimus supra, *cap. 4. annot. 1*.

III. ¹⁸¹ Joannes Tagaultius, *Chirurg. 5. lib. 1. cap. 7*. scribit, quod consolida major inter duos lapides contrita, divino quodam miraculo, anthraces sanet, & ex toto intra diem unum interimat. Hoc ipsum de scabiosa viridi, in mortario lapideo tusa, & instar cataplasmati imposita, testatur Bauderonus, *prax. tract. 2. cap. 2*. Jacobus Horstius, *consil. de pest.* dicit, anthraces tritico a sanis masticato, & imposito, egregie mitigari. Nicolaus Myrepsus, *sect. 38. cap. 162*. inquit: *Carnem bubulam diligenter contusam, carbunculis imponito, solve post tres dies, & cum radice ascendit carbo: est probatum.*

Joannes Hartmannus jubet ut carbunculus in principio circumrotetur Sapphiro eleganti, donec circumferentia aliquoties a Sapphiro ducta livere videatur. Hartmannus illud habet ex Paracelso, qui præcipit, ut spatio quadrantis horæ illa Sapphiri circumductio fiat, donec circulus appareat niger. Quam circumductionem cum Sapphiro plurimum prodesse, & carbunculi separationem citius promovere, testes quoque sunt Crollius, Villanovanus, Albertus Magnus, Franciscus Ruëus, Sennertus, Jacobus Horstius, aliique. Imo Wolffangus Gabelchoverus, *in schol. cap. 7. lib. de gem. Andr. Bacij*, de hoc lapide ita scribit: *Sapphirus anthraces tempore pestis nasci vetat, & quod majus est, super anthracem posita, non aliter eum ac aqua ignem extinguit, ut sæpius se expertum fuisse Antonius Guainerius testatur: nam ejus malitiam ac venenositatem reprimat, & ne venenatus ejus fumus ad cor ascendat, ac spiritus inficiat, impedit.* Nobis in hac peste, Sapphiri copia nunquam

¹⁸¹ Van 'Johannes Tagaultius' tot 'Joannes Hartmannus jubet' is nieuw in 1687.

fuit, ac proinde de virtutibus illius experimentum facere non licuit. Hujus tamen defectu jubet Paracelsus sumere crystallum instar Solis radiantem, eumque circumductum, eundem, quem de Sapphiro diximus, effectum edere tradit.

IV. Joannes Tagaultius, *Chirurgia, lib. 1. cap. 7.* in eundem finem simile medicamentum facit, ex melle, sale, farina triticea, & ovorum luteis, cui ad citiorem carbunculi casum, interdum addit butyrum & axungiam suillam.¹⁸² Avicenna & Paulus Ægineta ad carbunculum radicitus evellendum, commendant, ut malum punicum acidum in aceto coquatur; & ubi intabuerit, in lævorem conteratur, linteoque illitum imponatur, siccatum vero rursus aceto humectetur. Verum hoc nobis ad separationem nihil prodesse posse videtur, sed conferre duntaxat ad malignitatem ita inhibendam, ut carbunculus ulterius prosperpere nequeat. Melius Joël, *tom. 5. lib. 1. sect. 3.* pro pauperibus hanc mixturam imponendam præscribit:

R/. *Terebinthinæ in aqua scordii lotæ, mellis rosacei, ana unc. s. misceantur.*

Huic mixturæ ego tertiam partem picis liquidæ, cum pauxillo saponis hispanici admiscere suaderem, ut, sic efficacius evaderet medicamentum. Alii. hoc cataplasma laudant:

R/. *Ficum ping. passularum mund. nucleorum nucis juglandis, ana unc. ij. coquantur aliquamdiu in vini albi q. s. deinde optime pistentur in cataplasmati formam, cui admisce vitellos duorum ovorum.*

Julius Palmarius, *lib. de pest. cap. 17.* isti cataplasmati adjicit aliquantillum salis: & postea hæc addit: *Idem præstat ovi luteum cum sale, in tenellis corporibus. Vel*

R/. *Ovorum recentium lutea sex, salis communis torrefacti, unc. j. olei liliorum, unc. s. theriacæ, drach. j. farinæ hordei, q. s. fingito cataplasma quod stupis excipiat: duris corporibus convenit. Hoc validius, inquit, fiet, si saponis, calcis nuper extinctæ, & fermenti nonnihil addatur, cum porci vetusta & salsa axungia.*

Angelus Sala, *tract. de peste*, imponit hoc emplastrum:

R/. *Picis navalis, resinæ pini, gummi ammoniaci depurati, ceræ virgineæ, ana unc. j.s. aspalathi, unc. j. mellis ad nigredinem cocti, unc. s. camphoræ in oleo succini dissolutæ, drach. j. fiat s. art. emplastrum.*

Marcellus magni facit emplastrum dictamnus vocatum, quod describit *operis cap. 7.*

¹⁸² Van 'Avicenna' tot einde Aantek. IV nieuw in 1687.

V. Paræus, *lib. 21. cap. 34.* scribit se tali remedio sæpe feliciter usum fuisse ad carbunculorum ardores doloresque sedandos, & promovendam suppurationem:

R/. *Fuliginis camini, unc. iiij. salis communis, unc. ij.*

redigantur in pollinem, adjectisque duorum ovorum vitellis, agitentur simul, quoad pultis consistentiam adeptum fuerit medicamentum, quod tepidum imponatur.

Franciscus Joël, *loco citato*, hoc sequens ex fuligine emplastrum mirifice & venenum elicere, & maturare, putridasque partes a puris separare, & crustum auferre dicit.

R/. *Theriaca Androm. mithridatii, ana drach. ij.*

terebinthinæ in aqua scordii lotæ, butyri sine sale, ana unc. s.

mellis rosacei, drach. iij. salis torrefacti, drach. ij. fuliginis camini, drach. v.

saponis nigri, drach. vj.

vitellum ovi unum.

contundantur & subigantur s. art. & fiat emplastrum.

VI. Varii sunt qui vesicatoria etiam ipsis anthracibus imponunt, atque ita eorum separationem citius promoveri asserunt. Verum quamvis in hac peste illud non semel a Chirurgis tentatum fuerit, nunquam tamen laudabilem effectum inde videre potuimus. Nonnulli alii carbunculos a principio aqua forti illinunt, alii ferro candenti eosdem aliquantum inurunt, ut veneni magnam partem absumant, ejusque malignitatem coërceant. Verum cum ab inducta crusta venenati humoris exhalatio seu transpiratio impeditur, hanc curationem plus damni, quam commodi inferre, verisimile est.

Ita ut hujusmodi acria remedia in peste Noviomagensi non modo nihil, aut parum profuisse, sed multoties nocuisse, a nobis observatum sit. Verum anno 1655. cum pestis Ultrajectum multasque alias urbes invasisset, inventum est aliud, acerrimum quidem, sed aureum certe remedium, quo carbunculi mox cohibentur, ut ulterius non proserpant, & in vicinas partes limites non extendant, sed quam citissime a sanis separentur & excidant. Illud est oleum seu butyrum antimonii, quod, cum carbunculus jam sedem fixit, cum pluma circumferentiæ ejus leviter illinitur: mirum profecto quam cito emortuæ partis a sana circumstante separationem faciat, ita ut postea curatio emplastris facile peragatur. Hujus butyri compositionem describit Schroderus, in sua *Pharmacopœa Medicochymica, lib 3. cap.15.*

R/. *Antimonii purissimi, mercurii sublimati, ana part. æq.*

misceantur exacte in mortario lapideo, hinc vitreae retortae indantur, & in cella vinaria per triduum

deponantur, ut liquescant, tunc per retortam istam distillantur in arena igne mediocri, vel igne aperto sensim & successive aucto: sic liquor seu butyrum antimonii instar glaciei

egreditur; qui si concrecat in collo, ne id obstruat, admove caute carbonem, ut liquescat. Liqueorem egressum rectifica per retortam vitream. Vel hoc oleum cinnabari sua ante rectificationem imprægnetur. Nimirum cinnabarim tritam adde dicto oleo, stentque in digestion horis 24. vitro clauso, in cinere, sic fiet unio, hinc rectifica per retortam.

Hoc oleum seu butyrum in carbunculis, & quibuslibet sphacelatis ac emortuis partibus a sanis separandis, mirabilia præstat.

VII. Rhazes, Oribasius, Paulus Ægineta, Hollerius, Platerus, aliique plurimi magni nominis Medici, anthraces alte scarificare, vel eosdem, cum maximis ægrorum doloribus, novaculâ usque ad radices conscindere jubent. Verum hæc curatio duabus de causis rejicienda videtur: Primo, quia ob ingentes cruciatus venenatorum humorum magnus impetus sit in partem affectam, a quibus partes sanæ, carbunculo proxime adstantes, novaculâ incisæ ac valde jam dolentes, inficiuntur, & pars carbunculi fiunt: ad hæc febres exacerbantur, & vigiliæ inducuntur. Secundo, quia in hac nostra peste millies docuit experientia, hujusmodi altas scarificationes & excisiones infelicissime successisse, & semper carbunculos, quo mitius tractabantur, eo citius curatos fuisse.

DE PESTE

LIBER QUARTVS.

PROÆMIVM.

QUamvis illa, quæ præcedentibus libris de Pestiferæ Luis diagnosi, præcautione & curatione ex nostris aliorumque observationibus curiosissime conscripsimus, ad historiæ Pestis totalem cognitionem abunde sufficere posse viderentur, tamen ad maiorem rei elucidationem, utile nobis visum fuit prædictorum confirmationem practicis exemplis stabilire, atque in eum finem ex innumeris in hac Noviomagensi peste a nobis annotatis ægrorum historiis, pauciores quasdam simul in unum librum congerere, eumque prioribus tribus adjungere, ut hoc pacto simul & diri morbi mores, & nostræ curationis methodus, multaque quæ in utrisque observanda occurrerunt, Lectori Medico melius & clarius innotescere possent. Non tamen hîc, alicujus ostentationis gratiâ, innumerabilium ægrorum, a nobis curatorum & sanatorum, historias simul colligere, (illud enim nimis longum, imo etiam inutile fuisset, cum mea curandi methodus

ex paucis abunde satis innotescere possit) sed tales duntaxat exhibere volui, in quibus plerumque aliquid singulare, vel ad curationem, vel ad diagnosin, vel ad prognosin, considerandum occurrit; aut insolitum quid in excretionibus aliisve symptomatibus, item in contagio & morbi tempore, vel more, observatum fuit.

HISTORIÆ

HISTORIA I.

ANCilla Antonii Vos, Mercatoris vini, anno 1635. 6. Novembris ægrotare cœpit; circa vesperam ad illam vocatus fui. Inveni ipsam magna cordis anxietate pressam, & febricitantem, cum capitis gravativo dolore, ac pulsu parvo, crebro & aliquantum inæquali: vires tamen non multum dejectæ erant. Duas parvas pustulas magnitudinis seminis anisi, rubicundas & dolentes, alteram in mamma dextra, alteram in medio ossis sterni habebat, quæ anthraces erant incipientes, certa pestis indicia. Præscripsi hunc haustum sudoriferum, a quo bene, & totâ fere nocte sudavit, cum magno levamine:

R./ *Extracti cardui benedicti, salis absinthii, ana scrup. j.*
salis cardui scrup. s.
thericæ Androm. drach. j.
aquæ theriacalis, & cardui bened. ana unc. j.
olei vitrioli gut. xv.
Misce, fiat haustus.

Postridie vidimus prædictas pustulas ad unguis pollicis latitudinem increvisse, & jam perfectos esse carbunculos nigricantes, in superficie vesiculam habentes, quâ pertusâ & ablatâ effluxit ichor niger ac venenatus, & sub illa vesicula latens carbunculus denudatus est, cui imposuimus unguentum ex Apostolorum & basilici ana part. æq. superinjecto emplastro diachylo cum gummis. Ad sitim hoc julapium præscripsi:

R./ *Aquæ cardui benedicti, lib. j.*
scabiosæ, & acetosæ, ana lib. s.

syrupi de succo citri, unc. ij.
olei vitrioli q. s. ad gratum acorem.
Misce, fiat juleb.

Statim post meridiem reïteratus fuit prior haustus sudoriferus, a quo cum rursus optime sudâsset, anthrax qui in medio ossis sterni erat, se extendit ad latitudinem semi daleri imperialis. Tunc pulticulam nostram ad carbunculos (lib. 3. cap. 13. descriptam) quam interea præparari curaveram, anthracibus imponere, & ter de die renovare jussi
 8. Novembris, hoc conditum præscripsi, de quo ter quaterve de die ab apice cultri particulam magnitudinis avellanæ comêdit:

R/. *Specierum liberantium drach. j.*
radicum helenii condit. cortic. aurantiorum cond. ana unc. s.
diascordii Fracastorii, drach. ij.
syrupi acetositatis citri q. s.
Misce, fiat conditum.

Reïteratum quoque fuit antedictum julapium: 12. Novembris anthraces a vicinis partibus separati sunt; quibus extractis, unguentum mundificativum de apio cum unguento Apostolorum mistum, ter quaterve impositum fuit, deinde cum unguento aureo cavitatibus carne repletis, & emplastris ad cicatrizationem perductis, ægra convaluit. Toto morbi tempore alvus satis respondit, & præter anxietatem (quæ post secundum sudorem una cum febre cessavit) alia valde gravia symptomata non supervenerunt.

Annotatio.

ANno 1635. æstas erat calidissima & sicissima, eo nomine clara, quod tunc temporis duo potentissimi (nempe Regis Galliarum & Hollandorum) exercitus simul conjuncti in Brabantia Lovanium obsederant. Hac æstate circiter Junio mense febris quædam maligna & pestilens Noviomagi passim grassari cœpit, quæ postea adventu utriusque dicti exercitus plurimum adaucta, maximam stragem edidit. Hujus febris curatio in principio propter mali novitatem difficilior visa fuit; sed non diu post compertum est, venæsectiones ter quaterve, & interdum pluries reïteratas, ad hujus morbi curationem primarium subsidium attulisse, aliorumque

lenientium, refrigerantium, sudoriferorum & alexicacorum medicamentorum usu accedente, a maximi illius hostis injuriis plurimos fuisse liberatos. Circa finem Septembris febris hæc valde imminuta est, ita ut multo pauciores ægrotarent; sed in multis eorum quos tunc morbus tenebat, maculæ exiguæ rubræ & purpureæ in corporibus apparuerunt, certa indicia febris illius pestilentis quam purpuream, petechialem, peticularem, vel lenticularem appellant Medici. Circa medium Octobris varii absque his maculis febri cum summa anxietate correpti, subito intra biduum vel triduum interierunt, & venæsectiones antea valde utiles, tunc inutiles, imo noxias evasisse, compertum est. In principio Novembris certissima pestis signa in ægrotis apparere coeperunt, atque exinde dira labes paulatim per urbem dispersa fuit.

HISTORIA II.

PEtrus Vervoort, cujus ædibus Regina Angliæ pro insigni erat, vir robustus, 24. Januarii, anno 1636. peste correptus fuit. In ipso principio meum consilium imploravit. Vomebat, valde anxius erat, cum pulsu celeri & inæquali, capite dolebat, & durum in altero inguine sentiebat tumorem. Tale sudoriferum statim præscripsi, quod circa vesperam assumpsit:

R/. Confectionis de hyacintho, salis scordii, ana scrup. j.
salis cardui bened. scrup. s.
theriacæ Androm. diascordii Fracast. ana scrup. ij.
aquæ theriæ. & cardui bened. ana unc. j.
olei vitrioli gut.xij.
Misce, fiat haustus.

Tota nocte vehementer sudavit, idque vigil, nam primis octo horis a somno abstinere jusseram. Omnia prædicta symptomata hoc unico sudore cessârunt; ipse quoque tumor in inguine evanuit, atque æger sequenti die mediocriter valuit. Deinde per aliquot dies quotidie bis terve particulam hujus conditi sumpsit:

R/. Pulveris bezoartici drach. j.
radic. hellenii condit.cortic. aurantiorum cond. ana drach. iij.
theriacæ drach. j.
diascordii drach. ij.
syrupi de scordio q. s.

Fiat conditum.

2. Februarii, cum se jam plane sanatum esse sentiret, & alvum tamen per aliquot dies non deposuisset, exhibui pilularum nostrarum antipestilentialium drach. s. unde bis terve alvum deiecit, nec pluribus medicamentis opus habuit.

Annotatio.

IN velocissimo hoc morbo semper periculum est in mora, & sæpe animadvertimus illos, qui in ipso principio citissime medicamenta assumebant, cito & facile curatos fuisse; principio autem neglecto summum periculum ægris impendisse. Quod ipsum in sua Praxi observavit quoque Sennertus, nam *lib. 4. de febr. cap. 6.* sic ait: *Existimo tot homines peste interire, quod plerique tardius alexipharmaca usurpant; multosque posse servari, si ea citius, & antequam venenum humores corrumpere incipit, assumerent. Aliquoties enim observavi in pestilentibus constitutionibus, quosdam cum se infectos sensissent, statim sumptis alexipharmacis ad sudorem se composuisse, & postea nihil mali amplius passos esse, sed postridie ad consueta negotia rediisse. Contra si curatio protrahatur, & horæ octo vel duodecim jam elapsæ sint antequam medicamentum aliquod propinatur, centesimus vix evadit.*

HISTORIA III.

GERardus Lucas, Cerevisiarius in platea Hesia habitans, peste cum gravissima febre affectus fuit: adfuerunt summa anxietas, capitis dolor, ardor internus, linguæ ariditas, sitis, & dolor sub axilla absque tumore. Duo assumpsit alexipharmaca, a quibus copiose sudavit; sed post secundum sudorem loco tumoris sub axilla magnus carbunculus visus fuit, e quo signo mortem prædixi, quæ tertia morbi die præsagium nostrum verificavit.

Annotatio.

PAucissimis loco tumorum in emunctories carbunculi nascebantur; sed quibus id contingebat, illi moriebantur omnes.

HISTORIA IV.

Iacobus vander Mijl, eques robustus & plethoricus, se peste correptus sentiens cum dolore sub axilla absque tumore, statim suo ipsius consilio Chirurgum adiit, & lateris affecti venam in brachio sibi pertundi curavit. Extractis aliquot sanguinis uncis domum recessit: illico magno horrore correptus est; accessit vomitus enormis, cum summa cordis anxietate & virium prostratione. Tunc ad me concursus est. Exhibui statim haustum sudoriferum, quem cum evomisset, statim alterum alexipharmacum dedi, quod quidem retinuit, verum sudare non potuit. Sequenti nocte febris multum adaucta est, valde sitiit æger, omnemque assumptum potum revomuit: deliravit usque ad horam septimam matutinam, tunc iterum mentis compos factus, de maxima debilitate, ac dolore sub axilla conquestus est: circa meridiem obiit.

Annotatio.

Forestus in Peste Delphensi ad ægros in ipso morbi principio vocatus, iis statim venam incidit: & addit, omnes illos quibus post duodecim horas, vel diem naturalem, vena aperta fuisset, mortuos esse, vel admodum paucos ex iis evasisse. Nos in hac Peste Noviomagensi ne in ipso quidem principio venæsectiones unquam feliciter administratas fuisse observavimus, sed omnibus quibus sanguis quocunque morbi tempore detractus esset, mortem multo celerius advenisse.

HISTORIA V.

Joannes Dubbert magnâ angustîâ cum febre correptus, intra biduum mortuus est, nullo externo pestis indicio uspiam apparente, ita ut illum non peste, sed alio quodam morbo extinctum esse crederent domestici. Verum cum corpus jam duodecim horis emortuum cistæ ferali imponeretur, viderunt in cadavere post mortem multa exanthemata nigra erupisse, vera pestis indicia.

Annotatio.

Interdum a fortiore pestilenti veneno citius exstinguebantur ægri, quam natura malignitatis aliquod signum foras propellere posset, atque tunc interdum etiam post mortem aliquod occulti veneni indicium foras prodibat. Quod etiam annotavit Forestus *lib. 6. in scholio observationis 12. His* (inquit) *ob virtutem debilem neque petechiæ ab Italis dictæ, neque maculæ, neque bubones vel anthraces apparent, sed multis post mortem magna quidem macula nigra circa dorsum spectatur, ut si quis fustibus casus esset, vel ab alto cecidisset; quod præter Montanum etiam nos aliquando observavimus.* Propterea bene monent Medici, ut tempore grassantis pestilentiae, absentibus externis pestis indiciis, statim non temere judicetur morbum non esse pestilentem, nam sæpe aut obruitur natura priusquam illa signa prodeant; aut propter virtutis debilitatem, aliave aliqua de causa impeditur, ut illa expellere non possit. Sicut variis in hac peste contigit, inter quos etiam fuit hospitis mei filiulus, qui absque ullo externo pestis signo quarta morbi die obiit; nec etiam post mortem ulla signa prodierunt; & tamen ipsum peste laborasse & mortuum esse, inde satis constare poterat, quod eodem circiter tempore adhuc alii duo ejusdem hospitis liberi una cum ancilla peste morerentur. Tale exemplum se quoque vidisse refert Alexander Benedictus *lib. de Peste, cap. 12.* in quodam Patricio Veneto, qui peste absque ullo externo signo mortuus est. Cui non absimile quoque describit Benivenius *lib. Abditor. 54.* Videantur hac de re quædam supra, *lib. 1. cap. 7. annot. 1.*

HISTORIA VI.

Mulier quædam lotrix nomine Belia (quæ in nostris aliorumque multorum ædibus linteamina lavabat) inserviebat Gertrudæ, ancillæ Dimmeri de Raet, quæ peste laborabat, & in horto decumbebat. Cum huic ancillæ varia exhibuissem medicamenta, & carbunculo separato illa jam propemodum sanitati restituta foret, atque hinc domestici Dimmeri de Raet valde lætarentur, vidi tamen mulierem hanc valde tristem sæpius alta suspiria ducere, sæpius lachrymare. Quodam tempore ab ipsa seorsim inquisivi tristitiæ hujus causam. Primo quidem nihil ab ipsa scire potui, sed tandem bonis verbis magnâ importunitate ipsam eo detorsi, ut promitteret se tristitiæ

suæ causam secretam mihi indicaturam, si juramento afferere vellem me nulli de ea quippiam dicturum ante rei eventum. Promisi quod petiit. Tunc illa cum fletu dicebat, sciebam satis hanc ancillam non morituram, sed morietur uxor Dimmeri de Raet, quæ me valde amat, ac propterea adeo tristis sum. Quærebam unde illud sciret, cum illa tunc peregre versaretur? vidi, inquebat, super tabulatum in domo illius ad portam magni cubiculi anterioris spiritum ejus sine capite, optimis vestibibus indutum, & clavem portæ haud aliter manu tenentem, quam si januam aperire voluisset; quæ spirituum visio mihi familiaris & molestissima est; quorumcunque vero spiritus sine capite video, illi omnes intra paucos menses moriuntur, cujus rei certum eventum videbis in hac foemina. Gaudebam occasionem mihi datam esse videndi, anne hæc spirituum visio, de qua multi multa nugantur, aliquid certi contineret. Dimmerus de Raet una cum uxore tunc temporis Ultrajecti degebat, quo propter pestis metum diu ante confugerat. Injunxi sororibus illius ut ipsi scriberent, ne domum reverteretur ante hyemem. Quid fit? post aliquot septimanas uxor Dimmeri de Raet in urbe illa, in qua fere nulla pestis vigeat, & in domo nulla labe infecta, peste corripitur, & intra paucos dies moritur.

Annotatio.

SOcrates quondam de se ipso testatus est, se dæmonium habere, non semel visum, sed toto vitæ suæ tempore ipsi familiarem, qui semper eum dehortaretur, hortaretur nunquam. Hoc fundamento innixus Plato, qui Socratem virum veracissimum esse, & pro vita servanda nec mentiri, nec turpe quid committere velle sciebat, docuit ab experienciâ illâ dari dæmones, eamque doctrinam multis verisimilibus rationibus confirmavit. Postea super hac re a multis multum nugatum est: alii dæmones immortales, alii mortales, alii tantum malos, alii etiam bonos, alii debiles, alii potentes, alii sentientes, alii insensiles esse, alii illos etiam coïre & generare, alii illos ex duobus vel tribus elementis conflatos, alii meras tantum species ab objectis separatas & in aëre hærentes, alii intelligentias esse, & multo plura hujusmodi somnia tradiderunt, quibus etiam magni Philosophi multas chartas satis inutiliter commaculârunt: qua de re in Cardani *de Rerum varietate lib. 16. cap. 93.* legi potest Pselli mirabilis & satis jejuna opinio, cui non sine ratione ipsius quoque Cardani

de dæmoniis opinio, *loco citato*, & *lib. 18. de Subtilitate* descripta, atque a Scaligero *Subtil. Exercit. 355.* curiosius examinata, adjungi potest. Profecto falli nobis videntur omnes, quotquot spirituum non naturalium naturam naturali ingenio comprehendere volunt. Præstat sane hac in parte Litteris Sacris simpliciter fidem adhibere, quam talium spirituum substantiam, quantitatem, qualitatem, formam, actiones, aliaque similia, terrestri cerebro comprehendere, metiri & indagare velle. Sacra Pagina docet sanctis Viris sæpius Angelos aliosque spiritus apparuisse; Prophetas etiam modo has, modo illas visiones vidisse, eaque omnia divinitus facta fuisse credimus: nonne ergo impium & Christiano homini indecens foret, inquirere velle ex qua materia illi spiritus confecti fuerint? quam longitudinem vel gravitatem habuerint? quomodo ad suas actiones impuls, & visibiles facti sint? quibus mediis, & per quam viam ab æthere descenderint? Sic rursus diabolicas illusiones sæpissime quoque factas fuisse, eadem Sacra Pagina testatur. Ita diabolus in forma serpentis loquutus fuit cum totius humani generis prima matre Eva, eamque miserabili totius posteritatis lapsu decepit. Sic etiam Satan in forma Samuelis Prophetæ apparuit Regi Saul, eique infortunium suum prædixit. Sic Magi Ægyptii plurimis diabolicis artibus Pharaonis omniumque Ægyptiorum oculos mirê effascinârunt. Præter Sacrarum Litterarum testimonia notissimæ quoque sunt historiæ quæ de incubis & succubis, ut & illæ quæ de plurimis spiritibus, qui multis apparuerunt, & cum illis loquuti sunt, passim leguntur. Notissimum quoque est Sagas etiam hodiernas, hominibus quaslibet spirituum formas in speculis & vitris aquâ plenis videndas exhibere; ut, si furem, vel habituram amasiam, vel futurum maritum, vel alium videre quispiam desideret, in speculo ejusdem imaginem integramque formam per apparitionem spiritus spectandam offerant; idque testimoniis plurimorum fide dignissimorum, qui illa spectra viderunt, magis constat, quam ut de eo dubitari possit. Quis horum spirituum non naturalium naturam naturali ingenio comprehendat? qui illud tentare volet, facilius intra naturalium terminos manens, ventorum gravitatem ponderare, ignis calorem ulnâ metiri, aquarum guttulas montiumque arenulas dinumerare poterit. Diabolum plurimis illusionibus, spectris, vocibus, multorum hominum mentes seducere, exterrere, perturbare, atque a vero Divino cultu divertere, certum est; utque magis irretiantur ipsius retibus, solet sæpe vel verbis, vel spectris res præteritas ad hominum petitionem cum magna omnium admiratione demonstrare. Sic quondam narravit nobis strenuissimus vir D. Morgant, legionis Præfectus, se militem habuisse, qui per dæmonem sibi familiarem cujuslibet formæ spiritus videndos exhiberet; cumque D. Morgant, his diabolicis apparitionibus nullam fidem adhiberet, aliquod experimentum sumere placuit in præsentia plurium Nobilium: petiit igitur a milite ut videndos

exhiberet hos quatuor Heroës, Hectorem, Achillem, Alexandrum Magnum, & Julium Cæsarem: miles rursus petiit ne durante visione quispiam verbum mutiret; cumque facto cum creta in pavimento, circulo rotundo, variis characteribus abstrusis inscripto, se in medio ejus stitisset, & obscuro susurro quippiam secum mussitasset statim magna vi aperta fuit cœnaculi (in quo erant) porta, & cum omnium horrore intrârunt quatuor dicti Heroës, unus post alium, tali formâ & magnitudine quali vixisse dicuntur; cumque ad alterum cœnaculi finem pervenissent, eadem viâ lento gradu reversi per portam denuo exierunt, & janua post ipsos magnâ violentiâ sponte rursus occlusa est. Hæc nobis narravit D. Morgant, qui propter has diabolicas artes istum militem e cohorte sua abegit. Multoties etiam diaboli per spirituum apparitiones futura prænunciant, ut hoc modo nonnullos præsciendi & prædicendi cupidine captos alliciant & irretiant: atque tales sunt illæ spirituum visiones, cujus exemplum in prædicta historia recensuimus. Verum satius esse arbitramur, ardentibus precibus Deum orare ne nos inducat in tentationem, & omnia talia spectra pro diabolicis illusionibus simpliciter habere, quam talium spirituum formam, substantiam, generationem, & causam naturalem cum multis Philosophis frustra inquirere. Sufficiat nobis certum esse, hujusmodi spectra a quibusdam videri.

HISTORIA VII.

PEtrus de Wildt, qui in platea cervina habitabat, uxorem suam peste jam correptam, & bubonem habentem in inguine (quod tamen malum ipsa celabat) inivit, atque ab ipsa statim pestem contraxit. Advocatus fuit Chirurgus Egmundus Anglus, qui utrique vomitorium ex vino stibiato exhibuit; a quo enormiter vomuerunt, & multos etiam secessus habuerunt. Circa vesperam ad me concursus est. Inveni ægros adeo delassatos & debilitatos ut se vix commovere, imo vix loqui possent: pulsus erat titubans, & adeo exilis ut vix sentiretur. Vomendi irriti conatus adhuc graviter ipsos torquebant: alvus etiam subinde adhuc aquosa quædam excernebat. Præmisso mortis præsagio, utrique talem haustum calide exhibui:

R/. *Theriaceæ Androm. scrup. ij. aquæ theriacalis, unc. j. aquæ cinnamomi, unc. s.*
Misce, fiat haustus.

Hinc vomitus quidem cessavit, verum supervenientibus crebris animi deliquiis, sequenti nocte ambo extincti sunt.

Annotatio.

FOrestus, *lib.6. observat. 20.* refert historiam mulieris, quæ peste cum bubone correpta, cum marito hujus rei ignaro concubuit, qui ab illa statim pestem furiosam contraxit, illa vero a peste in totum liberata fuit, & bubo statim evanuit, ita ut maritus, quasi cum spongia, venenum uxoris deterisisset, & sibi servâsse videretur. Credo illam felicitatem paucissimis mulieribus a Veneris usu contingere, ut vitæ suæ periculum in maritum transmittant: saltem prædicta nostra ægra, præterquam quod per Venerem a morbo liberata non fuerit, illud etiam infortunium incurrit, quod una cum marito per nasuti Chirurghi stoliditatem perverso modo curata fuerit vomitoriis stibiatis; quæ quidem a Matthiolo, Quercetano, multisque Chymicis ad pestis curationem tanquam singulare præsidium commendantur, sed quorum tamen felices effectus in hac peste videre non potuimus; nam si forte uni aut alteri robustissimo homini non nocuerint, rursus aliis quinquaginta certissimam mortem induxerunt. Neque id sine ratione, nam venenatâ qualitate prædita sunt, & humores, non venenum aëreum, educunt: præterea corpus graviter perturbant, & vires, quibus ad veneni resistantiam hîc maxime opus est, citissime prosternunt, ac naturam intestino hosti resistere impotentem reddunt.

HISTORIA VIII.

Vice-Capitaneus Biscot, 26. Aprilis post meridiem cœpit male habere: circa vesperam summa anxietate pressus est: totam noctem cum maxima inquietudine transegit. Sequenti mane, cum ipsum inviserem, vires adhuc mediocriter constabant: æger autem de nullo alio malo, quam de cordis maxima anxietate conquerebatur, præter quam neque ardor, neque capitis dolor, neque vomitus, aliudve malum symptoma aderat; imo nec pulsus (qui creber & parvus erat) ullam inæqualitatem percipere potui: æger dicebat sibi cor tanquam in torculari comprimi & disrumpi. Exhibui hoc alexipharmacum:

R/. Theriacæ Androm. diascordii Fracastorii, confectionis de hyacintho,

*salis scordii, ana drach. s. aquæ theriacalis, unc. ij. olei vitrioli, gut. xj.
Misceantur pro haustu.*

Hinc fortiter quidem sudavit, sed absque ulla morbi immutatione. Tota die sæpius cochleare hujus misturæ sumpsit.

R/. *Conservæ rosarum rubr. unc. s. theriacæ Androm. drach. j.s.
diascordii Fracast. drach. ij. aquæ theriacalis, unc. iij.
succu citri, aquæ cinnamomi, ana unc. j.
Misceantur, & post horam unam colentur, adde colatoræ confectionis de hyacintho,
drach. j.s.
Misce.*

Circa vesperam tale alexipharmacum dedi:

R/. *Rad. petasitidis, & carlinæ, ana drach. ij.
rad. dictamni, drach. j.s.
foliorum cardui bened. scordii, & ruthæ, ana M. s.
cortic. citri, drach. iij. sem. cardui, & citri, ana drach. j.
aquæ communis, q. s.
coquantur, s. art. ad unc. iijj.*

R/. *Colaturæ unc. iij. theriacæ, scrup. ij. extracti angelicæ, scrup. j.s.
salis absinthii, scrup. j.
Misce, fiat haustus.*

Illa nocte aliquantum sudavit, sed absque levamine. Tertia morbi die reïterata fuit mistura pridie præscripta, & mane sumpsit hunc pulverem cum pauco illius misturæ dissolutum:

R/. *Lapis bezoarorient, gr. xv. pulv. Liberantis, scrup. j. croci or. gr. iij.
Fiat pulvis.*

Vesperi prodierunt pauca exanthemata purpurea. Sequenti nocti obiit.

Annotatio.

Toto morbi decursu nullum febrile symptoma in hoc ægro animadversum fuit, nec linguæ ariditas, nec urinæ mala dispositio, aliudve

simile: cor tamen gravissime affligebatur, non quidem ab humorum putredine, sed a maligna veneni pestilentis qualitate, quod se solius cordis substantiæ firmissime insinuâsse videbatur. Sic in pluribus aliis etiam observavimus, maximas illas & fixas cordis anxietates, a principio morbi incipientes plerumque mali ominis fuisse, imprimis si a primo vel secundo alexipharmaco nihil imminuerentur.

HISTORIA IX.

ANcillæ Christophori de Four (cujus ædibus Amsterodamum pro insigni erat) 7. Aprilis tumor pestilentialis durus magnitudinis ovi gallinacei, sub axilla sinistra protuberavit. Ipsa tamen nec febricitavit, nec præter hunc tumorem ullum incommodum in toto corpore sensit: omnia solita munia obivit satis alacriter, excepto quod præ dolore brachium sinistrum ad lubitum movere non posset. Nulla voluit assumere medicamenta. Tumori imposuit emplastrum diachylum simplex, quo post paucos dies maturatio facta, & apostema disruptum fuit, multumque puris effluxit, atque ita hoc malum absque ullo incommodo sanatum est.

Annotatio.

MULTI statuunt pestem esse febrem perniciosam, & febrem ita esse de essentia pestis, ut sine febre pestis nunquam sit, nec esse possit. Verum ex definitionis hujus reciprocatatione cum definito, sequeretur, omnem febrem perniciosam esse pestem quod absurdum esse, præter rationem docet experientia. Quandoquidem in humano corpore nascitur multoties perniciosa febris sine peste, & non raro etiam pestis febre incomitata invadit, quod manifestissime liquet ex iis, qui citissime, quasi in momento, peste correpti expirant. Interdum etiam cor adeo robustum est, ut perniciosam malignitatem statim excutiat ad enmuntoria, idque sine ulla febre, quemadmodum illud apparet ex prædicta historia, cujusmodi exempla, durante hac peste, plura vidimus. Sic etiam Mercurialis *lib. de Peste, cap. 6.* refert in Peste Veneta multis inguina atque alas subtus intumuisse, nec non varia tubercula sponte prorupisse, sine ullo insigni detrimento. Hac de re plura videantur *lib. 1. cap. 12. annotat.2.*

HISTORIA X.

UXor Jacobi Bærsvelt, mulier fortis circiter triginta annorum, peste correpta, carbunculum habuit in latere dextro supra costas spurias: aderat etiam febris cum maxima anxietate & inquietudine. Sumpsit varia sudorifera & antidota, quibus non obstantibus morbus in eodem statu continuavit usque ad diem quartum, tuncque menstruorum fluxus copiosior accessit extra ordinarium periodi tempus. Quod cum mihi indicâset, statim tale sudoriferum exhibui:

R/. *Coralli rubri præparati, terræ sigillatæ, cornu cervi usti, ana scrup. j.
diascordii Fracastorii, drach. j. aquæ theriacalis, aceti vini rubri, ana unc. j.
Misceantur pro haustu.*

Jussi etiam ut sæpius de die comederet particulam hujus conditi:

R/. *Specierum diatrium santalorum, scrup. ij. trochiscorum de terra sigillata, scrup. j.s.
florum sulphuris, scrup. j.
conservæ anthos, drach. iij. & rosarum rubr. drach. vij.
diascordii Fracast. drach. ij.s. syrupi granatorum acid. q. s.
Fiat electuarium.*

His duobus medicamentis fluxus ille paulatim rursus imminutus est, sed tamen ante diem quintum non omnino substitit. Carbunculus impositione pulticulæ ad anthraces brevi separatus, & ægra pristinæ sanitati restituta est.

Annotatio.

IN hac peste menstruorum, fluxus criticus (qui alioqui salutaris esse solet) periculosus erat; nam multoties observavimus, si in ipso principio antidotis astringentibus paulatim non cohiberetur, quod postea ut plurimum nullis remediis coërceri posset, sed ægras dejectis viribus citissime occideret. Eapropter in hoc casu non videtur secundum consilium eorum, qui hunc fluxum criticâ die apparentem, non cohibere, sed aperientibus medicamentis adjuvare suadent. Vide hac de re *lib. 3. cap. 10. annot. 1.*

HISTORIA XI.

CHirurgus quidam castrensis, ante Schenckii Munimentum in castris peste correptus, & statim e regione Noviomagi ad pagum Lent delatus, atque ibidem in exiguo conducto cubiculo a sociis militibus depositus est. Hunc 12. Aprilis post meridiem invisens, febricitantem & valde debilem atque anxium inveni cum pulsu inæquali, crebro & duro, ac lingua nigricante crustâ obducta. Præscripsi hoc alexipharmacum:

*R/. Theriacæ Androm. scrup. ij.
Diascordii Fracast. salis absinthii, ana drach. s.
aquæ theriacalis, aceti bezoartici, ana unc. j.
Misce, fiat haustus.*

Sudavit multum, cum magno levamine, & bubo in inguine prorupit, cujus adventum ex dolore antea prædixeram. Postridie multo melius se habuit, & eodem sudorifero reiterato, bubo mediocriter increvit. Tunc æger ille nasutus (quales plerique solent esse Chirurgi) me nesciente, suo ipsius consilio, unguentum mercuriatum (quod forte ad tophos venereos compositum in pixide habebat) buboni inunxit. Hinc bubo sequenti nocte plane disparuit, febris recruduit, maxima anxietas & vomitus enormis accesserunt, atque vires illâ unâ nocte adeo dejectæ sunt, ut æger sequenti die se vix amplius commovere posset. Tunc mihi confessus est se illud unguentum inunxisse, & sperâsse bubonem mercurii vi feliciter curatum iri, sed jam se videre lethalem suum errorem. Adhuc unum alexipharmacum exhibitum est, quod cum illico evomisset, apparuerunt statim exanthemata purpurea; cum quibus post tres horas mortuus est.

Annotatio.

MErcurii vivi usum ad curationem bubonis pestilentis minime convenire, & Paræum, qui *lib. 21. cap. 29.* inunctiones mercuriatas in hoc morbo summopere extollit, gravissime errare, præter hujus historiæ experientiam, ipsa quoque ratio demonstrat, quæ mercurium sua frigiditate & humiditate pestilens venenum cum humore intus repellere docet, ut latius demonstravimus, *lib. 3. cap. 12. annot. 16.*

HISTORIA XII.

RUDolphus de Svart, eques Capitanei Wilmouth, vir animosus & mediocriter fortis, se peste correptum sentiens, statim ad me venit, consilium petens. Dicebat hanc labem cum parvo horrore ipsum invasisse, & se jam magna cordis anxietate ac quasi compressione quadam, cum nausea torqueri, simulque dolorem in inguine, sed absque tumore, sentire. Jussi ut hoc alexipharmaco calide assumpto statim cubitum discederet, & stragulis bene coopertus fortiter sudaret:

R/. *Theriacaë, scrup. iiij. diascordii, salis absinthii, ana drach. s.
aquæ theriacalis, aceti vini fortis, ana unc. j.s.
Misce, fiat haustus.*

Postridie bene sanus ad me rediens, dicebat se per sex septemve horas copiosissime sudâsse, eoque sudore omnia prædicta mala in totum evanuisse, nec quicquam incommodi se amplius sentire.

Annotatio.

SI in ullo morbo, certe in peste verus & valde considerabilis est ille versiculus:

Principiis obsta, sero medicina paratur, Cum mala per longas invaluêre moras.

Nam cum morbus hic morâ citissime invalescat, solet in principio unicum alexipharmacum sæpe plus prodesse, quam in morbi incremento multa.

HISTORIA XIII.

DOMinus Colberry, Nobilis Anglus, qui voluntarius exercitum comitabatur, cum e nostris castris, quibus Schenckii Munimentum tunc temporis obsidebatur, 14. Aprilis Noviomagum venisset, simul ac urbem ingrederetur, insolitum quendam foetorem percepit, a quo ipsi nausea facta fuit, & caput doluit. Postridie mane e somno expergefactus, valde nauseabundus fuit,

& dolorem cum dura tensione in parotide post aurem sensit. Ipse pestem metuens, summo mane ex massa pilularum Ruffi, quam semper secum portabat, quatuor pilulas confecit, easque deglutivit: a quibus post sex horas alvus ter quaterve deiecit, & simul etiam cessavit dolor post aurem. Meridie tamen prandere non potuit. Circa vesperam rursus tres quatuorve spontaneos secessus habuit, quos magna cordis anxietas cum debilitate insecuta est. Sequenti nocte magnus alvi fluxus una cum febre supervenit. 16. Aprilis mane consilium meum expetiit. Vidi excreta esse turbida, oleosa, colliquativa, maxime foetentia: adjuncta tamen febris non videbatur valde magna. Exhibui hoc sudoriferum horâ sextâ matutinâ:

R/. *Terræ sigillatæ, boli Armenæ, coralli rubri præparati, cornu cervi usti, ana scrup. j. extracti ruthæ, scrup. j.s. salis scordii, scrup. j. theriacæ, diascordii, ana scrup. ij. aquæ theriacalis, unc. ij. Misce, fiat haustus.*

Hinc per tres quatuorve horas fortiter sudavit cum levamine, & alvi fluxus usque ad meridiem substitit. Statim post meridiem alvus rursus emota est. Tunc eundem haustum rursus assumpsit, multoties illa die ac sequenti nocte particulam hujus conditi comêdit:

R/. *Trochiscorum de terra sigillata, florum sulphuris, cornu cervi usti, ana scrup. j. specier. diatrium santalorum, scrup. ij. diascordii Fracastorii, conservæ rorosarum rubr. Myrvæ cydoniorum, ana drach. iiij. syrupi granatorum acid. q. s. Misce, fiat conditum.*

Ad sitim usus est hoc julapio:

R/. *Aquæ cardui bened. lib. j. & scabiosæ, lib. s. conservæ rosarum rubr. unc. j.s. rob. acacia, drach. ij. olei vitrioli q. s. ad gratum acorem. Misceantur, & post horam colentur per linteum, sit julebus.*

Verum his nihil imminutus est alvi fluxus. 17. Aprilis sudoriferum tali modo præparatum est:

- R/.** *Radicum tormentillæ, unc. s. rasuræ santali rubri, drach. j.s. corticum granatorum, drach. j. herb. pimpinellæ viridis, M. s. & ruthæ, herb. cardui bened. & scordii sicc. ana p. j. sem. cardui, & plantaginis, ana drach. j. florum balaustiorum, & rosarum rub. ana drach. j.s. aquæ communis q. s. Fiat s. art. decoctio ad lib. j.*
- R/.** *Hujus decocti, unc. iij. trochiscorum de terra sigillata, scrup. s. cornu cervi usti, scrup. j. theriacæ, drach. j. diascordii, drach. s. Misce, fiat haustus.*

Hoc assumpto iterum fortiter sudavit, dolorem etiam in parotide rursus sensit, & alvi fluxus aliquantum imminui visus est, qui tamen statim post sudorem æque magnus rediit; atque tunc primo sanguinolentæ dejectiones; postea sanguis purus absque dolore defluxit, hinc viribus totaliter prostratis, ipsius animæ effluvium insecutum est.

Annotatio.

Hleronymus Mercurialis, Joannes Manardus, aliique magni Medici, ex decreto Avicennæ 1.4. *tract. cap. 4.* pestis curationem a purgatione incipiendam esse statuunt, eamque opinionem acriter plurimis innixus auctoritatibus defendere nititur Zacutus Lusitanus, *Prax. Admir. lib. 3. observat. 119.* Verum minime recipiendum est illud consilium, neque soli magnorum Medicorum auctoritati hac in parte insistendum est, imprimis cum & ratio & experientia contrarium doceant. *Ratio*, quæ salutarem naturæ motum hoc pacto interturbari, ac vires maxime dejici: *experientia*, quæ purgationes nullis pestiferis prodesse, demonstrat: qua de re pluribus egimus *lib. 3. cap. 4. annot. 1, 2, 3.* Si parva pilularum Ruffi quantitas in prædicto ægro naturæ motum adeo interturbaverit, ut ad veneni expulsionem per commodas vias reduci non potuerit, quæ non mala a purgationibus fortioribus metuenda sunt?

HISTORIA XIV.

ANcilla Domini Schayck Capitanei, per aliquot septimanas male valuerat, & de siti ac cordis aliqua anxietate conquesta fuerat. Tandem summis debilitatibus correpta, sæpius animo linquebatur: ultimo successit vomitus adeo violentus, ut dejectis viribus instar moribundæ quasi jam jam expiratura jaceret. Cum ad ipsam vocatus essem, eamque adeo debilem cum pulsu exili & crebro invenirem, talem sudoriferum exhibui:

R/. *Cornu cervi usti, scrup. j. salis absinthii, scrup. j.s. theriacæ, drach. j.
aquæ theriacalis, unc. j.s. olei vitrioli, gut. ix.
Misce, fiat haustus.*

Hoc assumpto maximum dolerem in stomacho sensit, atque post horæ quadrantem magno ac violento vomitu ejecit medicamentum, una cum lumbrico valde longo, rotundo, crasso & albicante. Quo facto a dictis symptomatis liberata fuit, & assumptâ drachmâ unâ theriaces cum haustu vini calefacti, obdormavit, expergefacta rursus optime valuit.

Annotatio.

DEcepti fuimus in hac ægra, quam peste laborare judicavimus, cum tamen gravia illa symptomata ab isto lumbrico ventriculo innarante excitata fuerint: qui lumbricus ejectus admodum vivax erat, & sesquipedalem longitudinem aliquantum excedebat, ac casu assumptione antidoti lumbricis quoque contrarii expulsus fuit. Fortasse maligna aëris constitutio hujus lumbrici generationem etiam induxit, nempe quod venenum pestilens, propter dispositionis occultam contrarietatem, aliter hanc ægram afficere non potuerit, quam inductione alicujus putredinis in humoribus excrementitiis ventriculo aut intestinis inhærentibus.

HISTORIA XV.

AD militem quendam peste laborantem una cum Adolpho Fildar Chirurgo vocatus fui, huncque carbunculos quatuor

habentem, & gravissimis symptomatis infestatum invenimus, nempe summa anxietate & inquietudine, magna virium dejectione cum crebris deliquiis, & vomitu violento, qui jam per aliquot horas duraverat. Præsagio mortis facto, tamen antidotum exhibuimus, quod cum revomisset, paulo post animam Creatori reddidit. Inter me & Chirurgum incidit sermo de causa vomitus pestilentis, cumque ego inter cætera statuerem illum plerumque induci a veneno pestifero ventriculi tunicis, & imprimis ipsius orificio superiori firmitus infixio, eique magis quam aliis partibus communicato propter cordis viciniam, &c. Dixit ille, hunc vomitum plerumque induci a carbunculis in ventriculi tunicis enatis, idque se ab experientia scire: nam ut illius vomitus causam certius cognosceret, se aliquando cadaver peste cum vomitu emortuum ac jam refrigeratum dissecuisse, & in ventriculo a latere orificii superioris invenisse locum quendam longiusculum, circiter magnitudinis articuli pollicis, qui nigricabat instar carbunculi: quæ nigredo tunicas ventriculi transiens æque foris quam intus conspiciebatur. Etiam si vellem, se quoque in prædicto mortuo milite illud demonstraturum promisit. Verum nobis non placuit irritare crabrones, & apertâ abdominis cavitatem contagii periculis nos exponere: illud credere, quam videre maluimus.

Annotatio.

VERISIMILE est carbunculos interdum ventriculi tunicis non minus quam aliis visceribus innasci, ac multoties lethalem vomitum inducere: verum ab hac tamen causa vomitum pestilentem semper non dependere, vel inde liquet, quod multi cum vomitu evadant, quod fieri non posset si a carbunculis semper induceretur. Quicquid sit, neminem Medicorum hactenus tales carbunculos annotâsse scio; solus inter novissimos Joannes ab Helmont in Tumulo Pestis, scribit se illud ipsum quoque observâsse, & in cadavere peste cum violentissimo vomitu emortuo ac dissecto, stomachum triplici escarâ jam perfectâ pertusum invenisse. Quod illud ab aliis observatum non fuerit, metum contagii causa fuisse reor; nam paucissimi Rondeletio credunt, cadavera pestiferorum contagiosa non esse afferit.¹⁸³ Hæc de re plura videantur *lib. 1. cap. 13. annot. 5.*

¹⁸³ 'Hæc' tot einde Aantekening is een toevoeging uit 1665.

HISTORIA XVI.

EDuardus Grien Anglus, & Melchior Rouvvert Germanus (ambo equites strenuissimi Capitanei Thomæ Lucas) fortes & bene valentes, mense Majo præservationis gratia sibi venam in brachio pertundi, & sanguinis circiter libram extrahi curârunt. Parvo tempore post venæsectionem insolito quodam horrore & gravi somnolentiâ correpti pestem metuerunt, utque hanc imaginationem animis suis melius excuterent, alter vini absinthis libras duas, alter vero spirirus vini juniperini uncias duas ebibit, quo facto simul ambulatum prodierunt. Circa meridiem domum venientes prandere non potuerunt, sed non aliter quam media hyeme frigescentes, ad lectum se contulerunt, ubi stragulis bene cooperti, per aliquot horas alto somno obdormiverunt: tandem evigilantes se pessime habuerunt, uterque summis anxietatibus pressus fuit, alter enormiter vomuit, de vertigine & intensissimis capitis doloribus conquerebatur alter. Petitum a me fuit ut illos inviserem. Percepi in utroque febrem fortem, cum pulsu parvo, crebro & inæquali: maxima sitis aderat, tantaque virium dejectio, ac si longo tempore ægrotâssent. Ipsimet ante meum adventum assumpserant theriacæ drach. j. cum aceti vini fortis unc. ij. & olei juniperini scrup. s. a quo medicamento aliquantum sudaverunt, sed absque ullo levamine. Eduardo duo exiles carbunculi in pectore, alteri unus in manu apparuit. Circa vesperam adeo debiles fuerunt, ut amplius ullum medicamentum sumere nec possent, nec vellent. Ad immensam sitim solâ aquâ simplici utebantur, omnem alium potum renuebant. Die tertia post meridiem exspiravit Eduardus: Melchior vero usque ad diem quintum in tali statu permansit, atque tunc media nocte etiam ipse e vivis excessit.

Annotatio.

MAGnus hoc tempore a Chirurgis in eo commissus fuit error, quod propter exiguum lucrum cuilibet tempore Veris venæsectionem tanquam optimum præservativum commendarent; hocque modo multis morbi & mortis causa fuerunt. Vix ullum novi cui non venæsectio præservationis

gratiâ instituta maximum damnum intulerit: & qui post tales venæsectiones peste corripiebantur, multo magis periclitabantur, quam alii, in quibus talis occasio præmissa non fuerat.

HISTORIA XVII.

CUM N. Stræten, Notarius publicus in angiportu prope Scholam tripudiarum habitans, peste cum alvi fluxu laboraret, ad ipsum invisendum vocatus fui. Simulac cubiculum ejus intrarem, statim pessimum excrementorum foetorem naribus percepi, a quo graviter affectus fui. Post brevissimam visitationem domo rursus, egressus, illico me vertigine, nausea, & cordis anxietate affectum sensi, ita ut pestilens contagium me concepisse non dubitarem. Quapropter postpositis omnibus negotiis (erat namque circiter hora decima antemeridiana) statim me domum contuli, atque tabaci optimi quinque sexve fistulas fumisuctione exhausti; cujus usu omnia prædicta symptomata ita penitus evanuerunt; ut ne minimum quidem mali amplius sentirem. Tunc rursus foras prodire & reliquos ægros invisere volens, theriacæ Andromachi drachmam præsumpsi, atque ita deinceps optime valui.

Annotatio.

ILLud ipsum durante hac pestilenti constitutione mihi ter quaterve accidit, ut statim, simulac me aliquam contagionis labem concepisse arbitrarer, eodem modo ad copiosiore tabaci usum confugiens, liberatus fuero. Excepta unica vice, cum horâ nonâ matutinâ pistorem quendam in platea Nonnea decumbentem, ac pestilenti diarrhoea una cum uxore laborantem invisissem, atque ab ejusdem foetore graviter alteratus essem, tunc ob longiorem moram quam trahebam, antequam ad tabaci usum me conferrem, tam cito liberatus non fui, sed post adsumptas aliquot tabaci fistulas, tanto sopore tantâque anxietate obrutus fui, ut volens nolens ad lectum me conferre cogerer, ubi præsumpto antidoto per tres horas dormivi. Deinde a famulo expergefactus, & ad visitationem plurimorum ægrorum (qui meum adventum avidissime expectabant) adhortatus, propter vertiginosam capitis gravitatem me vix sustentare potui: multum quoque cum summa molestia vomui. Tandem tamen surrexi, & famuli humero aliquantum innixus ad focum perveni, ubi rursus tabaci usum arripui; cumque duas tresve fistulas hausissem, capitis gravitas, vertigo & nausea evanuerunt,

manente adhuc aliqua cordis anxierate. Tunc mihi ipsi rursus animum addens, omnemque metum excutiens, theriacæ sesqui drachmam assumpsi, & bonum haustum vini calefacti cum pauxillo cinnamomi & nucis moscatæ superbibi, atque ita me rursus aëri commisi, & inter ambulandum fortissime sudavi; in quo ambulatorio sudore continuavi usque ad horam decimam vespertinam, quâ horâ absque ulla cordis anxietate aliove incommodo bene sanus domum redii & satis famelicus ad coenam accessi, cui pro clausula tabacum rursus adjunxi. Tabacum pro insigni præservativo remedio semper habui, ejusque fumum in ipso conceptæ luis principio mihi aliquoties insigniter profuisse comperi: qui felix effectus etsi omnibus non contingat, in multis tamen militibus peste jam correptis eundem quoque non semel observatum fuisse, a Capitaneis fide dignis nobis narratum est. Referunt etiam quondam Londini in Anglia ab horribili peste illic sæviante immunes fuisse omnes illas domus in quibus tabacum vendebatur. Verum Noviomagi illa felicitas omnibus tabaci mercatoribus non contigit, nam aliquos ex iis peste correptos fuisse novimus. In ædibus tamen primarii tabaci mercatoris, Thomæ Pieters Angli, qui numerosam liberorum, famulorum & ancillarum familiam alit, neminem, quod scio, pestis invasit, præter unam ancillam, quæ & ipsa brevi convaluit.

HISTORIA XVIII.

OTTO de Linnich, vir robustus, pestilentem carbunculum in brachio, & profundum tumorem in inguine sentiens cum somnolentia ac capitis gravitate, Chirurgi consilio, theriacæ drach. j. cum aceti vini, unc. j. & olei juniperi gut. xij. assumpsit, atque ita stragulis coopertus statim dormivit, & mediocriter sudavit. Post aliquot horas expergefactus, de intolerabili capitis dolore conquestus est. Tunc ego secunda morbi die advocatus, rursus alexipharmacum exhibui, a quo quidem multum sudavit, sed capitis dolor nihil imminutus est. Tertia die coepit æger sine magna intermissione crebro sternutare, quam sternutationem nec lacte tepido in nares attracto, nec aliis mediis impedire potuimus, atque ita æger, postquam plus quam trecenties sternutâsset, deficientibus viribus obiit.

Annotatio.

Hujusmodi lethales sternutationes adhuc in duobus tribusve aliis pestiferis observavimus. Quamvis sternutamenta in aliis morbis cerebri

& naturæ robur denotent, in peste tamen exitialia plerumque sunt, & pestiferum venenum membranis cerebri firmissime infixum esse, easque aliqua parte mortificant; unde illud venenum non magis sternutatione, quam ventriculi carbunculus vomitu vel singultu ejici potest. Cardanus quoque meminit pestis in qua ægri multum sternutantes statim mortui sunt.

HISTORIA XIX.

COgnatus Joannis de Goldt, post Nosocomium habitans, juvenis robustus, bubonem pestilentem in inguine sentiens, morbum celavit, cumque magno capitis dolore torqueretur, pilulas capitales a Gerardo Buys Pharmacopoeo parari curavit, qui ex massæ pilularum cochiarum drach. j. pilulas novem concinnavit. His assumptis alvus primo cum levamine deturbari visa fuit, sed paulo post magnum ventris profluvium insecutum est. Evanuit bubo, & vires spatio viginti horarum ad extremum prostratæ sunt. Cum ego advocatus nullis sudoriferis nec antidotis astringentibus fluxum sistere, huncque perversum naturæ motum invertere possem, tertia morbi die occubuit.

Annotatio.

AD pestis curationem medicamenta purgantia maxime perniciosa esse, non hujus tantum, sed plurimorum aliorum ægrorum experientia docuit. Quapropter mirari licet, quod Averrhoes, *lib. 3. collect. 31.* scribat, in curatione pestis non sufficere medicinam unum tantum humorem purgantem, sed omnes, sicuti sunt pillulæ cochiaë. Quæ pilulæ quam utiles in peste sint, ex prædicta historia satis liquet. Nos neque harum pilularum, neque aliorum purgantium usum in tota hac peste unquam ægrotis feliciter ante diem septimum administratum fuisse, certo novimus. Sic quoque Palmarius, *de febr. cap. 7.* inquit: *Vix centesimus quiaque evadit ex iis, qui incipiente morbo catarctico utuntur, vel spontaneo alvi profluvio corripuntur.*

HISTORIA XX.

STephanus a Sevens, qui post templum D. Joannis habitabat, nescio qua de re cum aliis quibusdam contendens, magnâ irâ incanduit. Domum veniens inhorruit, ac statim ardenti febre correptus fuit, cum maxima siti, anxietate & inquietudine, paulo post etiam accessit linguæ nigredo. In pectore duo carbunculi prodierunt. Antidota varia exhibita sunt, sed propter vomitum pauca retinuit, iisque nihil proficientibus, & viribus ad extremum dejectis, circa finem secundæ diei simul cum vita morbum finivit.

Annotatio.

IRam multorum corpora ad pestem disposuisse, notavimus, & qui hac præcedente in morbum incidebant, febribus longe gravioribus, aliisque multo pejoribus & periculosioribus symptomatis corripiebantur, quam alii quibus absque illo duce morbus introducebatur.

HISTORIA XXI.

MArgarita de Tienen, quæ in horto Capitanei Hæften decumbebat, se peste correptam sentiens, bis propriam urinam bibit. Secunda die meo consilio sudoriferum sumsit. Post copiosum sudorem retro aurem sinistram magnus & mollis tumor protuberavit, qui intra viginti quatuor horas in tantam molem excrevit, ut affecti lateris collum antrorsum versus totum occuparet. Quarta die apparentibus exanthematibus purpureis, extincta est.

Annotatio.

QUIbus duri tumores in colli glandulis oriebantur, qui lentius crescerent, eorum multi sanabantur: at cum tumoribus mollibus instar tumoris flatulenti vel aquosi; qui cito multum crescebant, nullum evasisse novimus.

HISTORIA XXII.

PEtrus Buys, juvenis fortis, 7. Aprilis peste correptus est, cum febre exigua, tumore sub axilla, & maxima cordis anxietate. Neque a primo, neque a secundo alexipharmaco quicquam allevatus est. Febris per biduum magis magisque increvit, tanta fuit virium dejectio & a medicamentis nausea, ut post secundum diem vix quicquam amplius exhiberi potuerit. 10 Aprilis tanta cordis anxietate premebatur, ut illud tanquam in torculari confringi diceret, atque summa illa angustia ipsam animam e corpore expressit.

Annotatio.

PEstilens venenum ipsius cordis substantiæ firmitus infixum, ejusque calorem innatum extinguens, huic ægro vitam finivit: quod quidem venenum etiam humorum aliquam putredinem, hincque febrem simul produxit; verum hæc tamen tanta non erat, quæ periculum per se causare potuisset.

HISTORIA XXIII.

AGneta Wilhelmi, Cerevisiarii ancilla, robusta, plethorica, bene valens, mense Majo ex annua consuetudine sex aut octo cucurbitulas cum scarificatione pedibus imponi curavit. Sanguinis sex aut octo unciis extractis horrore quodam correpta est. Post paucas horas tanta accessit somnolentia, ut per duas horas dormire cogeretur. E somno excitata maximam cordis anxieratem sensit, quam non diu post insecutus est gravis vomitus. Inveni ipsam febricitantem, cum pulsu parvo, crebro & inæquali: urina sanorum urinæ similis erat. Exhibui circa meridiem hoc alexipharmacum:

R/. *Theriaceæ Androm. diascordii Fracast. ana scrup. ij.
salis scordii, scrup. j.s. aquæ theriacalis, unc. j.s. succi citri, unc. s.
Misceantur pro haustu.*

Hinc egregie sudavit & dolorem aliquem in inguine percepit, sed absque tumore. Anxietas parum aut nihil imminuta fuit. Statim post sudorem rediit horror: quapropter post tres horas idem sudoriferum reiteratum fuit, a quo cum sequenti nocte bene sudâsset, postridie paulo melius habere visa est, & tumor durus in inguine dextro apparuit. Illa die nullum medicamentum assumere voluit, imo se meo consilio amplius non indigere putavit: comêdit aliquantum lactis pressi cum pane cocti, & consilio matris familias imposuit tumori folium brassicæ rubræ oleo raparum inunctum. Die tertia febris cum magnâ vehementiâ recrudit, (quæ tamen secunda die non omnino intermiserat, sed multo remissio fuerat) cum capitis dolore, maxima siti, & enormi vomitu: evanuit etiam inguinis tumor. Tunc iterum ad me concursus est. Exhibui duo sudifera, quæ utraque statim revomuit: iulebos cordiales aliaque nonnulla præscripsi, sed omnia frustra, propter vomitum. Tandem hujus mixturæ subinde cochleare unum exhibui:

R/. *Conservæ rosarum rubrarum drach. vj. diascordii Fracast. drach. ij.
aquæ theriacalis, unc. iij. succi limonum, aquæ cinnamomi, ana unc. j.
Misceantur, & stent per horam, postea colentur per linteum.*

Ad hæc Theriacam Andromachi chartæ bibulæ illitam, ac prope ignem calefactam ventriculi regioni imposui. His duobus substitit vomitus. Tunc circa noctem tale sudoriferum dedi:

R/. *Salis absintii, & scordii, ana scrup. j. extracti angelicæ, drach. j.
aquæ theriacalis, unc. ij. olei vitrioli gut. xij.
Misce, fiat haustus.*

Hinc mediocriter sudavit, & febris aliquantum imminui visa fuit, quæ tamen postridie iterum recrudit, & magno cum furore usque ad vesperam continuavit, quo tempore extra debitum periodi tempus menses fluere coeperunt. Sequenti die febris quidem aliquanto mitior esse videbatur, sed vires maxime prostratæ erant. Sitim sedabat

cum cervisia tenui, cui aliquot olei vitrioli guttulæ immistæ erant. Ad mensium suppressionem hunc bolum exhibui, & ex sequenti condito sæpius de die particulam assumere jussi:

- R/.** *Coralli rubri præparati, cornu cervi usti, terræ sigillatæ, lapidis bezoar orient. ana scrup. s. diascordii Fracastorii scrup. j. cum syrapi granatorum acidor. q. s. Fiat bolus.*
- R/.** *Specierum diatrium santalorum, scrup. ij. coralli rubri, terræ sigillatæ, cornu cervi usti, ana scrup. j. diascordii Fracast. drach. iij. conservæ rosarum rubr. drach. v. rob. acaciæ, drach. j.s. syrapi granatorum acid. q. s. Fiat conditum.*

Die sexta menstruorum fluxu magis adaucto, & viribus deficientibus, circa vesperam exspiravit.

Annotatio.

DURante hac pestilenti constitutione, damnosissimas semper fuisse sanguinis detractones, etiam in sanis, experientia toties docuit, ut venæsectio, quæ antea præservationis gratiâ communiter instituebatur a vulgaribus, postea adeo horribilis evaserit, ut vel solum venæsectionis nomen cuilibet terrorem incuteret. Nam quocunque tempore, & quantacunque adhibitâ cautione sanguis extraheretur, etiam in plethoricis & maxime sanis corporibus, fere semper tamen pestis hanc evacuationem insequeretur ita ut sanguine evacuatæ venæ protinus pestilenti hosti locum facere, ejusque introitum sponte invitare viderentur.

HISTORIA XXIV.

IOdocus Rutgeri, rusticus fortis, magnam cordis anxietatem cum capitis gravitate & nausea sentiens, petiit a Chirurgo medicamentum fortiter purgans, qui ipsi haustum vini stibiati exhibuit. A quo enormiter vomuit, multosque pravos humores excrevit, ad hæc duodecim per alvum secessus habuit. Hinc adeo debilitatus est, ut ipsum morituum arbitrentur, quapropter ut ipsum inviserem petierunt. Vidi ægrum irritis vomendi conatibus adhuc graviter

delassari: hinc jussi ut domestici statim vini albi lib. j. calefacerent, eique pulveris canellæ & nucis moscatæ aliquantum injicerent, idque calidissime exhiberent atque bene coopertum ægrum dormire sinerent. Hoc facto cessavit vomitus, & æger fere tota nocte dormivit. Postridie evigilans optime valuit, & adeo famelicus fuit, ut vix duplici prandio famem sedare posset.

Annotatio.

Hoc tempore paucissimis bene cesserunt vomitoria; imo vix ex centum uni, quæ huic robustissimo ac temerario homini, contigit felicitas.

HISTORIA XXV.

ANtonius Knuyt, corii mercator in foro habitans, vir mediocriter fortis, 29. Maii circa vesperam male habere coepit. Postridie dolorem sub axilla sentiens, meum consilium petiit. Pulsus ipsi erat inæqualis, & creber, vires pro morbi principio satis dejectæ, calor corporis non admodum præter naturam excellens, urina sanorum urinis similis: anxius erat, somniculosus & capite gravis, interdum ad vomitum proclivis, sed nihil tamen evomit. Exhibuit statim hoc alexipharmacum:

R/. *Theriaceæ, scrup. ij. diascordii, drach. s.
salis absinthii, oculorum cancri præparat. ana scrup. j.
aquæ theriacalis, unc j.s. succi citri, unc. s.
Misce, fiat haustus.*

Hoc assumpto valde sudavit cum levamine, & sub axilla magnus durus tumor protuberavit, cui hoc cataplasma bis de die impositum fuit:

R/. *Radicum liliorum albor. unc. ij. & helenii recentium, unc. j.
herb. malvæ, althææ, florum chomomillæ, ana M. j.
ficum ping. n^o. ix. aquæ communis. q. s.
Coquantur, s. art. & pistentur, addendo. fermenti acidi, farina seminis lini, ana unc. j.
fimi columbini*

unc. j.s. mellis, axungiae porci, ana drach. vj.
Fiat s. art. cataplasma.

31. Maii mane & meridie hujus apozematis uncias quatuor bibit:

R/. *Radic. angelicae, petasitidis, ana drach. vj.*
tomentillae, corticum citri sicc. ana unc. s.
rad. ostrutii, drach. ij. herb. scabiosae, taraxici, melissae, scordii recent. ana M. j.
cardui bened. M. j.s. pimpinellae viridis, & rutae recent. ana M. s.
sem. cardui bened. & 4. frigid. major. ana drach. j.s. cicerum rub. unc. j.s.
aquae communis, q. s.
Coquantur s. art. ad lib. ij. adde colaturae syrupi de scordio, & de succo citri, ana unc. j.
Misce, fiat apozema.

Circa vesperem hunc haustum dedi:

R/. *Theriace Androm. diascordii Fracast. salis absinthii, ana drach. s.*
aquae theriacalis, aceti bezoartici, ana unc. j.
Misce, fiat haustus.

Hinc bene sudavit cum magno levamine. 1. Junii nauseabundus & ad vomitum proclivius erat, qui ut praeveniretur, hanc misturam praescripi, de qua ter quaterve de die cochleare plenum sumpsit:

R/. *Conservae rosarum rubr. drach. vj. theriacae Andr. scrup. ij.*
diascordii, drach. j.s. aquae theriacalis, unc. iij. rosarum, unc. s. & cinnamomi, drach. vj. succi citri, unc. j.
Miscentur, & stent per duas horas, deinde colentur, adde colaturae confectionis de hyacintho, & de alkermis, ana scrup. ij.
Misce.

Eadem die etiam duos haustus praedicti apozematis bibit. Circa vesperam hunc bolum cum praedicta mistura dissolutum exhibui:

R/. *Mithridatii Democ. scrup. j.s. diascordii, scrup. j.*
salis absinthii, confect. de hyacintho, ana scrup. s.
olei vitrioli gut. iij.

Misce, fiat bolus.

2. Junii præter jam dictam misturam, etiam ex hoc condito interdum particulam sumpsit:

R/. *Pulveris Liberantis, drach. j.
cortic. aurantiorum condit. rad. helenii cond. ana drach. iij.
conservæ rosarum rubr. diascordii Fracast. ana drach. ij.
confectionis de hyacintho, scrup. ij. syropi de limonibus, q. s.
Misce, fiat conditum.*

Sequenti die iisdem eodem modo usus fuit medicamentis. 4 Junii, qui erat dies a morbi principio septimus, valde debilis & anxius fuit, nec præter sequentem bolum cum prædicta mistura solutum, quippiam assumere potuit:

R/. *Confectionis de hyacintho, theriacæ, ana scrup. j.
lapidis bezoar orient. gr. xv.
Fiat bolus.*

Circa vesperam sponte vehementer sudavit, tumor sub axilla multum increvit, & morbus hoc critico sudore solutus est: anxietas, capitis dolor, reliquaque symptomata cessarunt. Postea etiam tumor sub axilla sine maturatione paulatim dissipatus evanuit. Omnibus his diebus æger alvum non exoneraverat, quapropter ipsi 6. Junii massæ pilularum antipestilentialium scrup. j. exhibui, unde bis terve alvum deposuit: atque ita per summi Dei clementiam integræ sanitati restitutus fuit.

Annotatio.

Hoc tempore paucissimis morbus critice solutus fuit perfecte, & præter crisim per sudores (quæ & ipsa multoties imperfecta erat) omnes aliæ erant periculosæ. In hoc ægro tumor sub axilla paulatim dissipatus fuit; & sic quoque in multis aliis tumores post febris solutionem salubriter evanuisse vidimus. Quod ipsum quoque observavit Palmarius, *de febr. Pest. cap. 24.* ubi inquit: *Quamplurimos persanatos vidi citra bubonum suppurationem, veneno paulatim antidotis devicto, resolutâque bubonis materiâ.* Secus autem se res habet cum bubones evanescent ante morbid

solutionem, nam illud maxime periculosum est. Alvum dicto ægro movere non voluimus ante morbi solutionem, quia nunquam ex diuturniore alvi constipatione in ægris pestiferis ullum damnum animadvertere potuimus; verum e contra alvi proritationes per clysteres, lenientia, aliave medicamenta, semper cum maximo periculo ante diem septimum factas fuisse, observavimus.

HISTORIA XXVI.

UXor Gerardi de Stolck, puerpera, postquam filium bene sanum peperisset, tertia die peste correpta est, & duo carbunculi in pectore prodierunt: anxietas autem valde gravis non erat, ut nec febris: lochia quoque non substiterunt, quæ omnia magnam sanationis spem dabant. Infans a lacte matris pestem contrahens, cito extinctus est, antequam ipsamet se peste laborare certo sciret. Infante mortuo quæsitæ sunt caniculæ juniores, quæ mammas copioso lacte abundantes exsugerent: quatuor inventæ sunt; quarum duæ cum per biduum mammas suxissent, mortuæ sunt; reliquæ duæ usque ad quintum diem vixerunt, atque tunc priores secutæ sunt. Interea variis antidotis usa fuit ægra, quibus non obstantibus paulatim cum anxietate adaucta est febris, & tandem viribus omnino prostratis, sexto morbi die vitam cum morte commutavit: Eamque non diu post maritus una cum altera prole, ejusdem morbi violentiâ oppressus, insecutus est.

Annotatio.

PLeræque puerperæ, propter magnam quam a puerperio subibant alterationem, peste corripiebantur & moriebantur; etiam infantes, nisi tempestive aliis nutricibus committerentur, plerumque cum matre interibant, sicut ex prædicta historia illud non tantum in infante, verum etiam in caniculis liquit, quibus hoc tempore communiter in puerperis peste correptis utebamur, (cum nemo alius propter contagii metum illarum mammas exsugere vellet) nam egregie sugabant; sed illas fere semper post secundum vel tertium diem, interdum primo die mortuas fuisse observavimus. Rarissimum est illud quod ex Joachimo Camerario refert Joannes Schenckius *Observat. Medic. lib.6.* de infante quodam qui duabus nutricibus lactatus, quæ ambæ hac lue sunt extinctæ, infante in vivi & optimæ valetudinis permanente.

HISTORIA XXVII.

UXor generosissimi equitum Capitanei D. Douglas, Scoti, 16. Maii pestilenti febre correpta fuit. Valde debilis erat in ipso morbi principio, summa anxietate premebatur, & capite aliquantum dolebat: urina turbida erat, pulsus creber & inæqualis: calor tamen non multum excelebat, neque ulla extrinsecus in corpore pestis signa apparebant. Primo statim hoc alexipharicum exhibui, a quo optime sudavit:

R/. *Theriaceæ Androm. diascordii Fracast. ana drach. s.*
salis absinthii, scrup. j. oculorum cancri præparat. scrup. j.s.
aquæ theriacalis, unc. j. succi limonum, aceti calendulæ, ana unc. s.
Misce, fiat haustus.

Post sudorem, interdum hujus misturæ cochleare assumpsit:

R/. *Conservæ rosarum rubr. unc. s. diascordii Fracast. drach. ij.*
aquæ cardui bened. & theriacalis, ana unc. ij. succi limonum recent. unc. j.
aquæ cinnamomi, unc. j.s.
Misceantur simul & stent per sesquihoram, postea colentur: adde colaturæ confect. de hyacintho sine moscho, drach. j.
Misce.

17. Maii, morbo in eodem statu permanente, hesternum sudoriferum mane reiteratum fuit. Circa meridiem præscripsi apozema, de quo ter quaterve de die haustum biberet:

R/. *Radicum carlinæ, petasitidis, dictamni, helenii, angelicæ, ana unc. s.*
& ostutii, drach. ij. cortic. aurantiorum sicc. unc. s.
herb. scordii. cardui bened. ana M. j.s.
cichorei, acetosæ, ana M. j.
melissæ, pimpinellæ, & rutæ, ana M. s.
sem. 4. frigid. major. ana drach. j. cicerum rubr. unc. j.

*Coquantur in aquæ communis q. s. ad lib. ij.
adde colaturæ syrupi de succo citri, & de scordio, ana unc. j.
Fiat apozema.*

18 Maii reiteratu fuit mistura ante præscripta, ut & sudiferum, cui addidimus extracti cardui bened. scrup. j.s. Interdum etiam comedit particulum hujus conditi:

R/. *Pul. Liberantis, drach. j. diascordii Fracast. drach. ij.
cortic. aurantiorum condit. conservæ rosarum rubr. ana drach. iij.
theriacæ, drach. j. confect. de hyacintho sine moscho, scrup. iij.
syrupi acetositatis citri, q. s.
Fiat conditum.*

Eadem die etiam duos haustus apozematis bibit, ut & sequenti nocte. 19. Maii ad extremam fere debilitatem devenerat, ita ut vix quicquam assumere posset: tamen hunc bolum exhibui, a quo licet valde parum sudaret, aliquod tamen levamen sensit:

R/. *Theriacæ, confect. de hyacintho, lapidis bezoar orient. ana scrup. j.
Fiat bolus, involvendus folio auri.*

Hactenus nulla externa pestis indicia apparuerunt, & febris (quæ tamen non admodum violenta videbatur) absque ulla intermissione continuaverit. 20. Maii cum rursus medicamenta assumere posset, prædictum apozema reiteratum est, quod ista & sequenti die totum ebibit; idemque 22. Maii, qui erat nonus a principio morbi dies, crisis facta est per vehementem sudorem spontaneum, post quem totum corpus a malignitate foras prodeunte, parvis pustulis rubicundis, magnitudinis mil[iæ] seminis, undique obsessum fuit, cum parvis pruritu: in inguinem etiam bubo ovi columbini magnitudine protuberavit, atque sic ægra a gravi anxietate aliisque symptomatis simul liberata, & morbus critice solutus fuit. Ne tamen recidiva sequeretur, ultimum apozema adhuc semel reiteravimus, ut & conditum 18. Maii præscriptum. Buboni quoque cataplasma attrahens aliquot

diebus, & postea emplastrum impositum est, sed tamen absque maturatione paulatim evanuit, atque ægra summi Numinis favore a periculosissimo morbo feliciter evasit. Primis morbi diebus nihil edere poterat, & postea tantum tenui victu utebatur, ex jusculis carniū, cum acetosa, boragine, pomis citreis, aurantiis, & similibus paratis ac coctis. Potus erat cervisia tenuis, quam amabat, a julebis abhorreat. Primis septem diebus alvum tantum semel deposuerat, nec ego ante crisin per has vias moveri volui: biduo post crisin exhibui pillularum Ruffi, scrup. j. a quibus bis terve deiecit.

Annotatio.

ERat hæc ægra valde obediens ac vere patiens, quæ nihil sine meo consilio agebat, cujusmodi obediens ægri rarius inveniuntur. Cum post primum sudorem non levaretur, ipsam in continuo calore & parvo sudore continui usque ad diem quartum, sperans naturam interea forinsecus per tumores vel anthraces aliquam maligni veneni partem expulsuram. Verum die quarto valde debilis fuit, nec ulla mutatio secuta est: cumque hic dies sine crisi præterisset, eoque se multo pejus habuisset, crisin sine dubio die septima futuram existimavi: propterea admonui ægram ut bono ac forti animi esset, & in parvo illo sudore patienter continuaret usque ad diem septimum, tunc enim morbum mutatum iri. Ipsa satis obediens, quamvis in mediis angustiis constituta, exacte tamen ad meum præscriptum vixit, & sudores continuos a primo usque ad septimum morbi diem patienter (de quo ipsemet mirabat) tulit idque in medio foetore; nulla enim toto tempore lintheamenta recentia dabantur: nam sæpius animadverteram hujusmodi mutationem plurimis valde nocuisse, foetorem vero sudoris nulli damnum intulisse. Cum autem septima die se rursus multo pejus haberet, nec ulla sequeretur critica morbi mutatio, in eodem sudore patienter continuandum fuit usque ad diem nonum (ad quem usque diem febris eodem fere tenore sine ulla intermissio duravit, sine ullis etiam externis pestis indiciis) quo morbus critice solutus est, ut dictum.

Si hoc pestilenti tempore febris aliqua quempiam invaderet, eam publicæ malignitatis participem esse judicare oportebat, etiamsi nulla pestis indicia præ se ferre videretur: nam licet interdum (quod tamen rarissimum erat) in principio nullius pernicei particeps esset, celerrime tamen intra paucas horas communi aëris vitio pestifera lues ei adjungebatur. Sicut etiam cum Montano testator Forestus, tempore pestilenti infinitas videri febres continuas, tertianas, vel similes, quæ statim convertuntur in pestilentes. Nobis igitur

præstabilius videbatur, in ipso morbi principio omnes hujusmodi febres, tanquam vere pestilentes convenientibus antidotis oppugnare, quam expectare dum viribus dejectis & salute deploratâ, certis & indubitatis notis pestilens malignitas se proderet; nam si protraheretur hujusmodi curatio, tandem venenum altioribus radicibus cordi infixum, omnia preasidia aspernebat. Nec etiam ab oppugnatione hujus hostis desistendum erat, antequam penitus e cuniculis & latebris suis expulsus, totusque expugnatus & profligatus foret. Quemadmodum nos illud in prædicta ægra fecimus; in qua illud rarum & notatu dignum occurrit, quod externa pestis signa tam sero, nec ante crisin apparuerint. Eapropter quamvis raro detur pestis, in qua non bubones, exanthemata vel anthraces in principio vel paulo post appareant, attamen iis non apparentibus statim cum vulgo concludendum non est, ægrum peste non laborare: sæpe enim pestilens venenum diutius in corpore latere posse, antequam se prodât, docuimus *lib. 1. cap. 10. annot. 8.* sæpe etiam a veneni virulentiâ ægros extinguere antequam talia signa prodeant, omnibus notissimum est, in quibus talia indicia sæpe post mortem primo apparent: non raro quoque virtus adeo debilitata & oppressa est, ut nullam veneni expulsionem ad exteriores partes moliri queat.

HISTORIA XXVIII.

GOsuinus Dickvoldt, vir fortis, 3. Maji de gravativo capitis dolore & cordis anxietate conquestus est, atque adeo somniculosus fuit, ut se vix sustentare posset. Circa vesperam ad ipsum vocatus, hoc alexipharmacum exhibui:

R/. *Extracti magistralis, salis absinthii, ana scrup. j.s. theriacæ, scrup. ij. aquæ theriacalis, unc. j.s. aceti bezoartici, unc. j. Misceantur, pro haustu.*

Jussi ut astantes ipsum continuo alloquerentur, ac omnibus modis somnum impedirent, usque dum per quatuor vel quinque horas egregie sudâset. Æger ab assumpto medicamento vehementer sudavit; post sudorem etiam plane cessavit anxietas cum somnolentia, ita ut sequenti mane multo melius se haberet: atque tunc duo satis magni carbunculi, alter in brachio, alter in femore apparuerunt. Cum autem propter ægrorum multitudinem illo mane non satis tempestive hunc ægrum inviserem, statim nasutus quidam Chirurgus

advocatus fuit, qui meum adventum non expectans, suo consilio venam brachii incidit, & sanguinis circiter uncias decem extraxit; & mihi in via obviam factus, tanquam re bene gesta, factum narravit. Post tres a sanguinis missione horas ægrum simul invisimus, quem ille a sanguinis detractone multum allevatum fore existimabat: sed longe aliter se res habuit, nam varia desperata signa in ipso animadvertimus: carbunculi non tumidi, nec in circumferentia multum inflammati, sed exiles, depressi & quasi aridi visi sunt; febris vehementissima accesserat cum maxima anxietate, quam tanta comitabatur virium debilitas, quâ, intra paucas horas æger deficiens, fatalem diem clausit.

Annotatio.

QUamvis cum Galeno multi Medici in pestis, & præcipue in carbunculorum curatione, venæsectiones instituendas esse doceant, nos tamen in hac peste illas nunquam feliciter administratas fuisse novimus, nec quemquam evasisse scimus, cui sanguis venæsectione detractus fuit. Sic ipse quoque Hippocrates 6. *Epidem. sect. 7.* testatur se in pestilentibus morbis infelicitèr usum fuisse venæsectione & purgatione: *His (inquit) neque per medicamenta quæ humores suis sedibus submovent, ullum effatu dignum auxilium allatum est; neque alvi perturbatio, neque venasectio juvit, quæ ipse tentavi.*

HISTORIA XXIX.

UXor Domini Wiljems, nobilis Angli, mulier delicatula, juvenis, & mediocriter fortis, peste cum magna anxietate correpta fuit, cumque alexipharmaco a nobis assumpto fortiter sudâsset, protuberavit in inguine bubo, & anthrax in altero brachio erupit, ac magnum levamen sensit. Postridie mane ab eodem reiterato alexipharmaco rursus egregie sudavit, & bubo multum adauctus est, febris quoque plane recessit, ita ut periculum jam evasisse videretur. Cum autem foetorem sudoris ægrius perferret, rogavit ut lecti lintheamina ipsi mutare liceret; quod omnino prohibui, (sicut in omnibus id curiose prohibere solebam) & adhuc per duos tresve dies expectandum esse dixi. Illa tamen post meum discessum foetoris

pertæsa, indusium nitidum prope ignem bene calefactum, abjecto priore madido, calidissime induit. Deinde post horas duas horrore cum magna anxietate correpta est; vehementissima febris, cum maxima siti, nausea & debilitate accessit, ac caput doluit. Præscripsi duo alexipharmaca, quæ statim revomuit, nec julebos etiam, nec alia convenientia medicamenta retinere potuit: bubo quoque disparuit. Circa mediam noctem alvus sponte turbata est, & exanthemata pauca hic illic in cute apparuerunt. Sequenti mane obiit.

Annotatio.

REnovationem linteaminum ante diem septimum, periculosissimam fuisse, semper observavimus; & quantumvis calidissime illa mutatio fieret, nulli tamen feliciter cessit: omnibus enim paulo post febres, anxietates, inquietudines, aliaque symptomata graviter recruderunt. Causam fuisse animadvertimus foetorem saponis, quem recens lota & linteamina plus minusve retinent: qua de re fusius egimus *lib. 2. cap. 3. annot. 6.*

HISTORIA XXX.

Filius bipenniferi Capitanei Veer, puellus circiter sex annorum, peste correptus, magnum carbunculum in media mala, supra maxillam superiorem, habuit, qui ab exili pustula initio ducto, intra biduum horribiliter accrevit, & totam genæ substantiam penetrans, mortificationem gingivarum, & tandem etiam palate induxit, atque octava die ægrum occidit.

Annotatio.

Similem casum adhuc semel vidi in alio quodam pauperculo puello, cui non tantum gingivæ, sed magna quoque nasi pars a pestilentis veneni malignitate ante mortem sphacelata fuit, cum teterrimo foetore: sed huiusmodi exempla in hac peste rariora fuerunt. Forestus *lib. 6. observat. 12.* refert se vidisse puellam, anthracem sub labro intus habentem, e quo pestiferus, & ob membri mollitiem putridissimus vapor exhalans totam domum infecit. & *observat. 25.* narrat historiam puelli, cui carbunculus labia

mentum, genas, maxillas & nasum invasit.

HISTORIA XXXI.

Filia Engelberti de Man Procuratoris, juvencula circiter viginti annorum, viso aliquo ægroto pestilenti febre cum phrenitide correpto, & horribili aspectu vociferante, adeo exterrita fuit, ut inde pestem statim conceperit. Febris aderat mitior, anxietas vero maxima, cum summa virium debilitate: bubo protuberavit sub axilla, & carbunculus in brachio erupit. Varia sumpsit alexipharmaca: satis fortiter aliquoties sudavit, sed nihil imminuta est anxietas, cum qua die sexta e vivis excessit.

Annotatio.

MULTIS a terrore pestem inductam fuisse observavimus, idemque etiam ab Historicis & Medicis, qui in tractandis ægris pestiferis curiosiores fuerunt, annotatum fuisse legimus; quorum aliquot testimonia citavimus *lib. 2. cap.7. annotat. 9.*

HISTORIA XXXII.

DIdricus Petterd, miles Anglus, robustus, mense Majo peste correptus, carbunculum in manu habuit. Ad hunc tertia morbi die vocatus est magister Cornelius Chirurgus, ut ex charitate ægrum pauperem inviseret. Ipse in platea Regularia ante ædes in quibus decumbebat æger, mihi casu obviam factus, rogabat ut una cum ipso intrarem. Invenimus ægrum jam morti propinquum, corpore plurimis exanthematibus purpureis obsito, quapropter ipsum Deo commisimus. Post discessum disputatio inter nos orta est de causis, origine & formâ exanthematum. Ego inter alia cum Fernelio statuebam, illa non esse solius cutis maculas, sed etiam partium subjectarum. Alter id negabat, & dissectione unius aut alterius exanthematis se id facile demonstrare posse dicebat. Convenit inter nos ut in cadavere prædicti militis (qui intra semi horam a nostro discessu moriebatur) refrigerato, postera die levem incisionem experiundi

gratiâ faceremus. Ipse in femore levem tantum in cute fecit dissectionem, credens subjectas carnes maculates non esse; verum se plane deceptum videns, altiore facta incisione istarum macularum progressum inquisivit, ac Fernelium vera dixisse confessus est: nam invenimus maculas illas ab ipso periostio initium ducere, & latiore basi pyramidis instar per medios musculos recta sursum usque ad cutem ascendere, atque ibi in conum terminari. Chirurgus hac experientiâ nondum contentus, In brachio supra cubitum aliâ factâ incisione, idem illud adhuc semel inquisivit: ubi invenimus basin duorum exanthematum (quorum progressum quærebamus) adeo profunde sitam non esse, neque ad periostium usque pertingere, sed a duro tendone cujusdam musculi originem sumere.

Annotatio.

TRadunt Iacobum Bontium, Medicum Lugduno-Batavum, quondam ejusdem rei periculum fecisse, & invenisse quod exanthemata ab ipsis ossibus initium ducerent. Procul dubio etiam Fernelius ejusdem rei oculatum experimentum sumpsit, nam, *lib. de febr. cap. 28.* inquit: *Exanthemata ut corporis summa, ita & interiora viscera, musculos nervos cæterasque partes solidas obsident, ex hisque primam ducunt originem.* Sic etiam Joannes Morellus scribit, non tantum exteriorem corporis habitum, sed & interiora viscera atque musculos ejusmodi papulis obsideri, non secus ac per variolas & morbillos. Anne hepar, lien, pulmo, aliaque interna viscera hujusmodi pestilentialibus exanthematibus etiam infestentur, de eo ocularem experientiam non habeo, propterea quod licet contagium a dissectione musculorum parvi faciam, illud tamen, ex apertione cavitatum abdominis & pectoris, furiosius in astantes irruere posse credam.

HISTORIA XXXIII.

LAmbertus Stoffels pestilenti febre absque ullo externo pestis signo correptus est, cum summa anxietate, siti, & capitis dolore. Mox in ipso principio advocatus fuit Adrianus Chirurgus in Magna platea habitans, qui statim venæsectionem suasit; ac brachii venâ pertusâ, sanguinis aliquot uncias extraxit. Æger inter Chirurgi manus animi deliquio correptus est, quod cum diutius perduraret,

meum consilium petitum fuit. Inveni ægrum sudore frigido perfusum, cum pulsu adeo parvo ut vix sentiri posset. Prædixi mortem. Attamen ne quicquam intentatum relinqueretur, aliquantillum aquæ vitæ Matthioli cum aqua cinnamomi ori infudimus, eademque nares & tempora fricavimus, acetum quoque rosaceum naribus objecimus; verum his non obstantibus intra horæ quadrantem exspiravit.

Annotatio.

FOrestus scribit in Peste Delphensi venæsectiones semper noxias fuisse, excepto si administrarentur in ipso morbi principio, antequam duodecim vel viginti horæ exspirâssent, tunc enim profuisse. Nos vero in hac peste omnes venæsectiones, etiam in ipso morbi principio factas, valde noxias fuisse, non tantum in prædicto ægro, sed in pluribus etiam aliis observavimus.

HISTORIA XXXIV.

MEnse Maio circa vesperam casu transibam prope portum Noviomagensem, atque ibi civem quendam (non nominandum) fide dignissimum vidi quasi attonitum stare, & intensissimos oculos in certum quendam portus locum fixos habere. Rogavi quidnam ageret? ipse quasi e somno evigilans, respondit se nihil agere, sed maxima alteratione perculsum esse propter visionem quandam quam ibi viderat. Cumque curiosius quidnam vidisset inquirerem, primo quidem nihil dicere voluit, sed tandem sub fide silentii narravit se in portu navem vidisse, e qua funus efferebatur ad sepulturam, quod funus plurimi milites inversis ac terram verrentibus armis præcedebant: juxta ante funus vexillum (inquit) portabatur, & vir quidam thorace ferreo ac galeâ indutus nudum gladium manu tenebat, alius arma clypearia portabat: proxime post funus pauci pullati, & post hos varii viri absque palliis & famulis comitati, hosque rursus multi pullati sequebantur. Alias etiam (dicebat) sed rarius talia spectra vidi, eaque semper alicujus mortem præsagierunt. Cum hæc aliaqua pauca cum ipso loquutus fuisset, discessi. Mense autem Julio

istius spectri effectus visus est, nam cadaver nobilis Capitanei Jodoci ab Hæften (qui tunc temporis supra Longevveerdam mortuus fuerat) navi in portum Noviomagensem delatum, atque e navi plane eodem modo, quemadmodum civis ille diu ante in spectro se vidisse narraverat, ad sepulturam delatum fuit, ita ut nihil eorum, quæ in visione visa fuerant, deesset.

Annotatio.

HOc tempore mulier quædam epileptica, quam vulgo Joannam cum mammis vocant, dicebat se eorum qui morituri erant spiritus, atque feretra funeralia ante ædes illas e quibus mortui efferendi forent, aliaque multa spectra videre; cujus dicta multoties ab eventu confirmata fuerunt: verum postea cum sæpe etiam multa mendacia visionibus suis affingeret, ejus verbis parva aut nulla fides adhibita fuit. Attamen nonnunquam hujusmodi spectra cum infelici præsagio videri, ex narratione prædicti fide dignissimi civis, vel inde certo constare poterat, quod mihi rem illi ipsi incognitam, & quæ non nisi diu post effectu cognita facta fuit, eo ordine se vidisse narraret, sicut postea peracta est. Sic etiam hospes meus Bartholomeus de Clær nobis narravit, se quodam tempore serius domum venientem, vidisse in foro e magno illo diversorio cui Cygnus pro insigni est, elatum funus, cui arma clypearia præferebantur, & quod multi tubicines præcedebant; cujus spectri effectus post aliquot a visione menses manifestatus est in equitum quodam Capitaneo ægro ad illud diversorium delato, atque ibidem mortuo & prædicto modo ad sepulturam delato. Memini etiam mulierem quandam mihi sanguine proxime junctam, quondam nobis præsentibus circa horam sextam post meridianam narâsse, se videre tria funera e vicini nostri ædibus efferri, multosque pullatos funera sequi: effectus post duos ab inde menses licuit, nam in iisdem ædibus octidui spatio tres liberi variolis laborantes mortui sunt. Multa & mirabilia exempla spirituum, qui nonnullis apparuerunt, recenset Cardanus *lib. 16. de Rerum varietate, cap. 93.* Quamvis autem hujusmodi historiæ innumeris fabulis etiam investiari plerumque soleant, omnino tamen pro fabulis habendas non esse, sed Deo sic permittente diabolum multis ludibriis hominum quorundam mentes exagitare, pro certo credendum esse arbitramur.

HISTORIA XXXV.

UXor Otthonis a Wyler, mulier fortis & florentis ætatis, se magna cordis anxietate premi, atque exilem quendam tumorem cum dolore sub axilla sentiens, celavit malum: cumque per aliquot dies alvum non deposuisset, suo ipsius consilio foliorum senæ unc. s. cum seminis anisi drach. j. & aliquot prunis Damascenis in cervisia decoxit, atque illam colaturam bibit, & pruna comedit. Post duas horas maxima debilitate correpta fuit, ita ut ab animi deliquio parum abesset: huic debilitati adjuncta erant maxima intestinorum tormina, ac tandem secutæ sunt alvi dejectiones, quæ primo aliquod levamen inducere visæ sunt, sed paulo post exitiales evaserunt, nam in alvi continuum fluxum mutatæ sunt. Evanuit tumor qui sub axilla latuerat, & invasit febris vehemens, cum maxima siti & virium dejectione. Tunc meum consilium petitum est. Inveni vires summe languidas, cum pulsu crebro ac titubante. Excreta quæ per alvum dejiciebantur foetidissimum foetorem redolebant, neque erant stercora aliive humores excrementitii, quales in aliis fluxibus dejiciuntur, sed erant quasi oleosa, turbida, cinericea, instar colliquationum. Præmisso igitur mortis præsagio, ne nostrâ negligentia perire videretur ægra, tale alexipharmacum exhibui:

R/. Terræ sigillatæ, scrup. j.s. coralli rubri præparati, scrup. s.
cornu cervi usti, scrup. j. theriacæ, diascordii, ana drach. s.
aquæ theriacalis, unc. ij.
Misce, fiat haustus.

Non potuit sudare, nec quicquam imminutus est alvi fluxus. Post quatuor horas rursus aliud antidotum astringens assumpsit, a quo quidem aliquantum sudavit, sed absque levamine. Postridie viribus deficientibus simul morbo vitæque finem imposuit.

Annotatio.

EXitialia in hac peste fuerunt omnia medicamenta quæ alvum ducunt, etiam maxime levia, præcipue ante morbi perfectam declinationem assumpta; nam semper alvi fluxum fere omnibus lethalem induxerunt, non eo quod violentam operationem exercerent, sed quod naturam in suo opere interturbarent, & materiam morbificam, quam natura per commodas vias & cum salute ægrorum a centro ad peripheriam movebat, in ægrotum perniciem ab externis partibus ad interiora viscera retraherent, atque eandem per incommodas vias versus intestina diverterent, per quæ tamen perfecte expelli non poterat interea enim dum natura, ad hanc perversam viam jam seducta, venenum pestilens frustraneo conatu expellere annitebatur, cum viribus citius vita deficiebat quam morbus.

HISTORIA XXXVI.

EMetus Batbergen, cum peste propemodum absque febre correptus sudoriferum a me sumpsisset, conquestus est, se in media lingua dolorem cum alicujus particulæ insensibilitate percipere. Cum locum inspicerem, vidi parvum nigricantem anthracem in media lingua enatum esse. Ad reliquam veneni expulsionem adhuc duobus sudoriferis usus est, cum optato levamine. Ne autem anthrax in fungosa parte se nimis cito & late extenderet, jussi ut os sæpe collueret cum sequenti decocto:

R/. *Corticum granatorum, drach. vj. glycyrrhizæ rasæ, drach. iij.
herb. betonicæ, melissæ, violariæ, pimpinellæ, foliorum bellidis, & herb. rubi, ana M. s.
flor. balaustiorum, & rosarum rubr. ana drach. j.s.
aquæ communis q. s.
Coquantur ad lib. j.s. Colaturæ admisce syrupi diamori, mellis ros. ana unc. j.*

Cum hac collutione per biduum usus fuisset, ad citiorem escaræ separationem, aliam præscripsi:

R/. *Hordei mundat. drach. v.
radic. althææ sicc. glycyrrhizæ rasæ, ana drach. iij.
herb. malvæ, pimpinellæ, althææ, & violariæ*

*ana M.j. ficuum ping. n°. v. passularum, unc. ij. aquæ communis q. s.
Coquantur s. art. ad lib. j.s. addendo colaturæ, mellis ros. syrupi diamori, ana unc. j.
Fiat decoctum pro collutione.*

Idem postea adhuc bis reïteratum est. Octava morbi die parva escara separata excidit, magnum linguæ dolorem relinquens, qui collutionibus & vulneris sanatione paulatim evanuit. Ita æger restitutus fuit, retinens post sanationem in lingua parvam cavitatem, eo in loco ubi anthrax fuerat.

Annotatio.

CARBUNCULOS in lingua rarissime oboriri, hinc credibile est, quod in tota hac furiosissima peste hunc casum tantum bis videre nobis contigerit. Chirurghi qui pestiferos tractabant, se eundem casum tantum bis terve quoque vidisse, referebant.

HISTORIA XXXVII.

EQues notissimus Schabhals, homo fortis, audax, & maxime temerarius, peste cum magna febre ac debilitate correptus, bubonem in inguine, & tres anthraces in corpore habuit. A quibus omnibus malis cum optime summi Dei auxilio sanatus esset, & jam rursus foras prodiret, nullas Deo gratias egit, sed satis impie gloriatus fuit, se ipsa peste nequiores & fortiores esse, atque nec pestis, nec diaboli spicula ipsum quicquam afficere posse, imo se neque pestem neque diabolum curare. Audivit Altissimus impia impiissimi verba. Quid fit? Postquam cum reliquis equitibus hostilia castra aliquoties explorâsset, (nam famosissimus erat conductor, quem vulgo Guide, alii Gidse appellant) tandem circiter quintâ post perfectam sanationem hebdomadâ, rursus de novo peste correptus est, & ante diem sextum victrici pesti duram subjecit cervicem.

Annotatio.

Disputatur inter Medicos, an illi qui a peste semel evaserunt, rursus peste corripiri possint. Negativam partem sectatur Guilhelmus Magistrius, qui *de Pest. sect. 1.* scribit, eos qui semel peste laborârunt, eodem toto anno ab illa lue immunes evadere, atque etiam totâ vitâ minus periclitari. Sic quoque Massaria inquit, neminem bis pestilentiam incurrere, sed eos qui semel peste laborârunt, imposterum a peste tutos esse: eamque causam esse arbitratur, quod vespillones illi, qui ægris pestiferis inserviunt, a contagio non lædantur, quia plerique semel peste laborârunt. Matthias Untzerus dicit eos qui semel peste tentati fuerunt, eodem pestilenti tempore vix, ac ne vix quidem in eandem relabi. Subjungit has rationes: Quia humor ille pestifero veneno fomitem substernens habilem, totus in illo morbo evacuatus & dissipatus fuit, ut non facile contagionis labem suscipere queat; vel quia cor antidotis in prima peste munitum, porro qualitate alexiteria perfruitur, qua venenum pestis longe a se propulsare valeat: vel quod cor pugnæ priori cum pestilenti veneno assuetum, nunc iteratos crudelis tyranni insultus eludat, minasque despiciat. Verum omnes has auctoritares & rationes ipsa experientia facillime evertit: nam varios novimus qui ante aliquot annos peste laboraverant, & propterea tamen in hac constitutione non magis a lue immunes fuerunt, quam alii. Eodem autem anno eundem hominem bis peste corripiri posse, liquet ex prædicta historia, ut & ex historia 45. Sic etiam Marsilius *lib. epidem. cap. 34.* scribit, ter unum ex Florentinis luem hanc invasisse, qui etiam secundo perfecte liberatus, tertio mortem evadere non potuit. Angelus Bellicochus, *tract. de Peste*, refert, in illa peste Veneta nonnullos ab hoc gravissimo malo liberatos, per aliquot menses se rursum satis bene habuisse, & postea iterum in morbum hunc incidisse, a quo tamen nonnulli fuêre restituti.

Sic etiam Follinus, *Amulet. cap. 20. problem. 2.* dicit se in peste Sylvæducensi vidisse, qui ter hoc morbo laboraverunt; & nonnullos fuisse defunctos, qui novenâ morbi pugnâ succubuêre. Verum etsi hæc ita se habeant, tamen docet experientia, illos, qui semel hoc malo afflicti fuerunt, tutius degere, & minus periclitari aliis, qui nunquam eo detenti fuêre. Quod etiam in gravissima sui temporis peste notat Historicus Thucydides, *lib. 2. Verum ii*, inquit, *præcipue [morientium] laborantiumque miserabantur, qui ipsi evaserant, quippe id jam antea experti, ac de se securi: neque enim bis eundem morbus corripiebat, ut extingueret.* Verum in nostra peste Noviomagensi, etsi qui semel pestem experti essent, raro secunda vice in illam inciderent, quibusdam tamen hoc contigisse novi, eorumque nonnullos evasisse, nonnullos mortuos fuisse.

HISTORIA XXXVIII.

RObertus Wendel cum peste una cum vehementi febre correptus esset, nec a primo alexipharmaco ullum levamen perciperet, secunda die acutissimum dolorem pleuriticum sensit in latere dextro, qui statim anhelitus libertatem impediit, atque ægrum intra duas horas jugulavit. Cadavere vix refrigerato, totum dextrum pectoris latus nigerrimo colore, instar carbonis, insectum est.

Annotatio.

DOlores pleuritici qui pesti superveniebant, semper erant lethales, & ægros cito occidebant, propterea quod non solum ab inflammatione membranæ pleuræ, sed a pestilenti veneno isti membranæ vicinisque partibus infixo producerentur; quod venenum non solam inflammationem, sed partis mortificationem inducebat, quæ nec venæsectione, nec ullis aliis mediis curari poterat. Hæc pleuritis pestilens admodum familiaris non erat. Wierus autem *lib. rarar. observat.* describit pleuritides, peripneumonias & anginas pestilentes epidemias, quæ per totam Inferiorem Germaniam gravissime dominabantur, nec venæsectione aliisque remediis cedentes, maximam hominum stragem ediderunt.

HISTORIA XXXIX.

VIdua Joannis Rodenburch, mulier fortis, peste correpta statim carbunculum in femore habuit: febris aderat vehementior, cum magna siti, anxietate, & inquietudine. Hoc alexipharmaco assumpto egregie sudavit:

R/. *Extracti rutæ, & cardui, ana scrup. j. salis scordii, scrup. j.s.
diascordii Fracast. drach. j. aquæ theriacalis, unc. j.
aceti bezoartici, unc. s.
Misce, fiat haustus.*

Secunda die tumorem sub axilla percepit: tunc alterum sudoriferum exhibitum est, quod statim evomuit. Hoc julepo ad sitim utebatur:

R/. *Aquæ cardui bened. lib. j. scabiosæ & acetosæ, ana lib. s.
syropi de succo citri, & granatorum acid. ana unc. j.
olei sulphuris q. s. ad gratum acorem.
Misce, fiat juleb.*

Nihil aliud illa die assumere potuit. Postridie morbo in eodem statu permanente, nec tumore sub axilla magis increscente, meo persuasu hunc bolum deglutivit:

R/. *Extracti magistralis, scrup. j. & angelicæ, scrup. j.s.
lapidis bezoar orient. gr. vij. mithridatii democ. scrup. j.
Misce, fiat bolus.*

Circa vesperam de ventris dolore conqueri coepit, intestinorum quoque murmura accesserunt. Sequenti nocte vehementius febricitavit. Die quarta mane alvus liquida dimisit: paulo post colliquativus fluxus secutus est, cum quo foetidissima, turbata, confusa, cinerei coloris deiciebantur; quem fluxum nullis astringentibus nec antidotis sudoriferis (quamvis ægra mortem metuens, tunc quidlibet assumeret) sistere potuimus. Post sexdecim a principio fluxus horas etiam sanguis defluxit, & ægra sequenti nocte obit.

Annotatio.

Alvi fluxus pesti superveniens plerumque lethalis fuit, & cum illo vix centesimus quisque evasit. Sic etiam Galenus scribit in peste sui temporis omnes prope periisse quibus alvi fluxus superveniebat. Ita quoque Nicolaus Florentinus, Gallus Tridentinus, Forestus, & alii observârunt in peste, maxima ex parte mortuos fuisse illos, quibus alvi fluxus accessit, imprimis si anhelitus foetens adjungeretur. Errant omnes qui fluxum critico die incidentem, morbi salutarem eventum prænunciare arbitrantur: errant nempe in eo, quod fluxum hunc criticum esse, & a victrice natura produci judicent, cum re vera sit symptomaticus & morbi vi inductus.

HISTORIA XL.

Nicolaus ab Elten, eques generosissimi Capitanei Coenjers, vir robustus ac temerarius, peste jam correptus & bubonem in inguine sentiens, statim pro duobus assibus tabacum minutim conscissum emit, idque in cervisia aliquantum decoxit, postea colavit, expressit, ac colaturam ebibit. Hinc non diu post tanta anxietate & debilitate correptus est, ut animo totus linqueretur, ac jam mori videretur: paulo post rursus ad se reversus, adeo enormiter sursum deorsum purgatus est, ut in mediis excrementis instar porci provolutus jacens, vix quispiam ipsum contingere auderet propter contagii metum. Tandem a domesticis ex illuvie illa extractus, mundatus & in lectum depositus est, adeo debilis existens ut se commovere non posset, inguinis quoque bubone plane disparente. Tunc petiit Vice-Capitaneus Couper ut ipsum inviserem. Cum autem illum adeo debilem & toto corpore turbatum invenirem, ad eluendam tabaci qualitatem bis terve cervisiam offerri jussi, quam statim cum violentia revomuit. Denique vini Gallici generosi lib. j. ad ignem calefecimus, eique (ut solent equites) aliquantum nucis moscatæ, canellæ & zingiberis immiscuimus; quem potum calidissime assumptum retinuit & stragulis bene coopertus in somnum incidit, atque inter dormiendum valde sudavit. Post aliquot horas somno evigilans, tale vinum adhuc semel a domesticis paratum ebibit, & rursus ad dormiendum & sudandum se composuit. Sequenti die optime valuit, & cum satis magna voracitate rursus comedit. Tunc passim gloriabatur se quendam diabolum ipsa peste nequiores (nempe tabacum) invenisse, qui corpus subintrans statim ipsam pestem ejiceret.

Annotatio.

SÆpe (inquit Celsus) *quos ratio non restituit, temeritas adjuvat*. Liquit illud in prædicto equite, cujus temeritatem cum alii duo ejusdem cohortis equites peste correpti (alter cum inguinis bubone, alter cum tumore sub axilla) sequi vellent, infeliciter perierunt: prior intra duas horas ipsam animam evomuit; alter vero deficientibus viribus sequenti

nocte e vivis excessit. Nobis etiam narratum est, nonnullos alios milites, consilio & experientiâ prædicti equitis dementatos, illud ipsum quoque infelicissime tentâsse, eorumque animas tabaci adventu citissime e corporibus fuisse fugatas. Quamvis ad pestis præservationem tabaci fumus ore attractus valde insignis sit, attamen ipsum tabacum, vel ejus extractum, aut decoctum intus in corpore assumptum, ad pestis curationem noxium est, propterea quod violentissima sua operatione corpus, jam a pestilenti veneno infestatum & debilitatum, gravissime exagitet & conturbet, imo residuas vires ad veneni resistentiam maxime necessarias in totum dejiciat. Ita ut quamvis tabacum qualitatem aliquam veneno pestilenti contrariam obtineat, quia tamen isti antidotali qualitati alia vehementer conturbatoria conjuncta est, qua vires plane dejiciuntur, harum conservandarum gratiâ, ab ejus interno usu abstinendum est. Nam curationis pestis duæ primariæ sunt intentiones, Veneno resistere, & Vires conservare. Harum autem intentionum prior nequit bene perfici sine posteriore; natura enim succumbens neque veneno resistere, neque antidota in actum promovere potest. Nec etiam posterior sine priore perficitur, cum venenum, cui non resistitur, invalescens, vires quantumvis conservatas obruat. Quapropter ad curationem pestis talibus medicamentis utendum, quæ his duabus intentionibus simul satisfaciant, veneno resistant, & vires, quantum fieri potest, conservent. Quæ vero medicamenta in alterutro peccant, rejicienda sunt. Tale est tabacum, cujus usus si forte uni alicui fortissimo salutaris existat, rursus mille alios occidet. Hujus tamen fumo per fistulam attracto & rursus foras dimisso, innoxie, imo cum magna utilitate (imprimis ad præservationem) uti possunt illi, qui ejus usui assueti sunt; nam in talibus vires non dejicit, nec corpus conturbat, partim propter consuetudinem, partim quod manifestâ quantitate non ingrediatur corporis interiora.

HISTORIA XLI.

MEuse Junio casu transivi, Adolpho Fildar Chirurgo comite, plateam vulgo Bloemerstræt appellatam, atque ibi puerulos quosdam colludentes vidimus, & inter hos filiolum militis cujusdam, circiter sex annorum, qui exanthematibus obscure purpureis & rotundis totus scatebat. Mirati sumus puellum hunc non ægrotare. Interim dum illum cum admiratione aspiceremus, accurrit mater, quæ nobis filii crura, ventrem, clunes reliquumque corpus detexit, quod totum exanthematibus non minus obsitum erat quam manus & facies. Mater dicebat puellum per quatuordecim dies

has maculas habuisse, & vix unquam ægrotâsse, solummodo unica die aliquantum de capitis dolore conquestum fuisse, nec bene edere potuisse, ea tamen de causa ipsum domi manere noluisse, sed cum sodalibus suis in plateis adhuc colluisse: ista autem insequente nocte ipsum in somno multum sudâsse, ac postridie exanthematibus adeo scatentem inventum fuisse, neque ipsum postea male valuisse, licet illa & vicini omnes mortem puelli quotidie expectâssent. Ego post tres deinde septimanas curiositatis ergo puellum rursus invisi, eumque optime valere, & exanthemata fere omnia paulatim insensibiliter evanuisse vidi.

Annotatio.

PRocul dubio natura fortis & cor robustum in hoc puello non tantum unico sudore venenum pestilens totum foras expulit, verum etiam spiritus vitales ab ejus contagio jam corruptos extra arteriarum cavitates simul protrusit, atque ita ægrum a gemino malo, nempe tam a pestilenti veneno, quam spirituosâ arteriosi sanguinis parte, per veneni virulentiam jam corruptâ, simul & in totum liberavit. Quod exemplum hac tempestate pro rarissimo habendum erat, nam in tota hac tam furiosa peste, præter hunc puellum, nullum unquam vidi evasisse, cui exanthemata purpurea aut nigricantia apparerent; sed quo plura & majora prodirent, eo citius ægros semper interiisse: reliqui etiam qui peste infectos tractabant, se id nusquam amplius vidisse affirmabant. Exanthemata rubra, parva & non multa, licet plurimis essent lethalia, cum his tamen pauci adhuc evadebant; cum purpureis aut nigricantibus, nullus. Ac propterea quod maculæ illæ instantem mortem certissime prænunciarent, vulgus illas appellabat *Maculas mortis*, iisdemque aparentibus omnem de ægris spem abiciebant. Joannes Morellus *lib. de febr. purp. & Pest, cap. 2.* satis longo sermone contendit exanthemata pestilentialia dari vel existere non posse, sine febre. Verum cum Hippocrates *in epidem.* testetur bubones & carbones pestilentes sine febre multoties visos esse; cum ipsa quoque pestis sine febre esse posit, ut docuimus *lib. 1. cap. 12. annotat. 2.* cum etiam Gemma se illud sæpius vidisse testetur; cum experientia quoque in prædicta historia satis demonstret, exanthemata purpurea, copiosa sine febre enata fuisse, non est quod Morelli opinionem pluribus refutemus.

HISTORIA XLII.

ROutherus Wanhans, Germanus fortis, peste correptus vomuit, capite doluit, ingenti sopore & cordis anxietate pressus est, nullum tamen externum pestis signum percepit. Urina sanorum urinæ similis, pulsus creber erat atque inæqualis. Quia morbus, cum ipsum primo inviserem, erat in ipso principio, magnam salutis spem dedi, atque hunc haustum statim exhibui:

R/. *Theriacæ, drach. j. salis communis, scrup. ij. aceti vini fortis, unc. iij.
Misce, fiat haustus.*

Ab hoc assumpto per sex septemve horas vigilare jussi. Vehementer sudavit, simulque bubo in inguine dextro erupit. Postridie eodem haustu reiterato, iterum copiosissime sudavit, atque anxietate & capitis dolore in totum liberatus fuit: duo carbunculi satis magni sinistrum femur invaserunt, quibus a chirurgo s. art. tractatis, æger brevi convaluit, tumore inguinis sponte evanescente.

Annotatio.

EOdem modo cum felicissimo succesu multis pauperioribus in ipso morbi principio exhibui solius aceti fortissimi unc. iij. vei iiij. cum salis marini pugillo, & optime sæpius profuit; interdum etiam Theriacæ drach. j. admiscui. Si illud revomerent ægri, paulo post rursus offerebatur. Notandum autem non omnibus promiscue acetum esse exhibendum, sed ab ejusdem usu arcendos esse illos qui in pectora aliquod vitium habent, puta? asthmaticos, tussiculosos, & similes, qui ab aceto pessime afficiuntur. Ita quendam novi civem, qui cum me acetum nonnullis præscripsisse vidisset, etiam uxori suæ peste correptæ (quæ naturâ erat asthmatica & tussiculosa) idem exhibuit, a quo tanta tussi & suffocatione obruta fuit, ut non sine magna molestia aceti acrimonia & pectoris asperitas mitigari, ipsaque a præsentis suffocationis periculo liberari potuerit.

HISTORIA XLIII.

JOannes Guilhelmi, famulus fabri lignarii, nuncium recepit parentes ejus prope Tielam habitantes, peste mortuos esse; a quo tristi nuncio tantopere conturbatus & perterritus est, ut etiam ipse inde statim pestem conceperit, a qua, non obstantibus variis adhibitis remediis, ante quartum diem obiit.

Annotatio.

SI ex solo nuncio hic æger peste correptus fuerit, quis mirabitur de eo quod Nicephorus scribit, ex solo aspectu infectarum ædium nonnullos peste infectos fuisse: & de eo quod Sennertus refert, ab aspectu currus in quo mortui ad sepulturam vehuntur, nonnullos contagium concepisse; imo nonnullos ex insomniis de peste, dirâ labe contaminatos fuisse.

HISTORIA XLIV.

NObiles quidam Galli cum mense Junio graviore equitatione exercitii gratiâ se valde defatigâssent, hincque multum sudarent, inter illos unus subito maxima anxietate & debilitate correptus est, ita ut se vix diutius supra equum sustentare posset. A sociis ad diversorium deductus & lecto impositus fuit: interea me advocârunt. Inveni pulsum crebrum, celerem & parvum. Narrabant socii quomodo ab exercitio incaluisset & valde sudâsset, atque tunc subitaneo illo languore correptus esset: addebat æger se in pectore aliquas pustulas dolorificas sentire, & credere se peste correptum esse. Ut illas pustulas inspiceremus anne carbunculi essent, thoracem aperuimus, & denudato pectore vidimus ægrum supra pectus amuletum aliquod tenuissimo serico investitum, & a sudore jam valde madidum, gestare, sub quo pars multum inflammata, & multæ exiles nigricantes pustulæ enatæ erant. Cum hoc amuletum detracto serico examinarem, vidi esse commune illud ex arsenico rubro & albo confectum. Interea dum hæc agimus, æger animo linquebatur, vino dato & ad se reversus, conquerebatur se suffocativam quandam anxietatem,

cum summo cordis ardore sentire. Tunc statim abjecto amuleto hoc alexipharmacum præscripsi:

R/. *Extracti angelicæ, & rutæ, ana scrup. j.*
theriacæ, scrup. iiij. aquæ theriacalis, unc. j. aceti bezoartici, unc. s.
Misce, fiat haustus.

Cum hoc assumpto per tres continuas horas fortiter sudâsset, a prædictis symptomatibus liber evasit, ac postridie rursus bene valuit. Ad latentis tamen veneni reliquias penitus absumendas, hoc condito per aliquot dies usus fuit:

R/. *Specier. liberantium, drach. j.*
radic. helenii condit. cortic. citri condit. rob. ribesii rubri, diascordii Fracastorii, ana drach. iiij.
syrupi de scordio q. s. olei juniperi, scrup. j.
Fiat conditum.

Pustulis oleum scorpionum & laurinum inunximus, atque ita citissime sanatæ sunt: Consului ne unquam amplius talia venenata amuleta gestaret.

Annotatio.

ETsi Niddanus, Simonius, Theodosius, Mercurialis, aliique Medici, amuleta ex arsenico & sublimato confecta, tanquam divinum remedium ad pestis præservationem extollant, nos tamen in hac peste nemini illa profuisse animadvertimus. Gerardus Busæus Pharmacopoeus illa satis magno pretio omnibus vendebat; ut & Adolphus Fildar Chirurgus, qui illa tanquam e Deorum scriniis prolatum donum commendabat: verum per illa nullos, imo nec ipsos venditores praservatos fuisse vidimus:

*In ipsos sæva medentes irrupit clades.*¹⁸⁴

Nam Busæus una cum tribus liberis; Fildar vero cum uxore & liberis peste extinctus est, quamvis omnes, hæc amuleta longo tempore curiosissime gestâsset. Quapropter cum neque ratio, neque experientia (ut latius docuimus *lib. 2. cap. 11. annot 1.*) amuletorum arsenicalium usum probet rejicienda sunt, imprimis cum sæpius etiam maxime noxia esse possint, ut liquit in prædicto ægro, qui a suo amuleto paulo minus quam si venenum per os assumpsisset, læsus fuit; & nisi illud tempestive annotum, abiectum, & antidoto exhibito provisum esset, forte ab ejusdem virulentia

¹⁸⁴ De ruimer genomen passage luidt: Nec moderator adest. In ipsos saeva medentes irrupit clades. obsuntque auctoribus artes. Ovidius, *Metamorphoses*, Boek VII, Pest op Aegina, vss 561- 562.

enecatus fuisset. Similia damna ab huiusmodi amuletis illata, se quoque vidisse, refert Zacutus Lusitanus, *Prax. admir. lib. 3. observat. 45. In pestilenti (inquit) lue febribusque pestiferis sum expertus, plures hoc auxilio usos, subito peste correptos occubuisse: alii inflammatione oborta in læva thoracis externa parte, febribus sunt apprehensi, quæ ex admoto sublimato ortæ sunt, qui summo labore deinceps convaluere: quidam inflammato corde incensisque spiritibus in palpitationem incidere.*

HISTORIA XLV.

CHRistophorus de Four, Mercator ferrarius, mense Majo peste correptus fuit, ac quarta morbi die obiit. Ipsi autem animam agenti duo filii cum ancilla ante lectum adstabant, qui tres, simul ac æger extremum spiritum efflaret, eodem momento simul contagio infecti sunt. Ancilla cum filio juniore ob contagii vehementiam statim animo linquebantur; deinde magna febris simul omnes obruti fuerunt. Filii intra biduum vel triduum occubuerunt. Ancillæ autem ingens tumor sub axilla dextra protuberavit, ut & bubo in inguine, quibus tumoribus maturefactis atque disruptis, sanata, & ab imminente periculo etiam hac secunda vice liberata fuit; nam hæc erat eadem illa ancilla quam antea adhuc semel peste laborasse, diximus historiâ nonâ.

Annotatio.

QUotidiana praxis docet adhuc fortiter spirantibus ægris multo minus contagii periculum adesse, quam iisdem morientibus: eaque de causa multi non sine ratione putant, se tutius invisere posse decem languentes, quam unico morienti, vel statim mortuo, adesse. Quod tamen alienum videtur, cum viventium longe major sit exhalatio, totumque corpus apertum caloris vi majorem putredinis partem foras transmittere posse videatur. Quæritur igitur quænam sit ratio? haud alia est ac si quis accensam lampadem extinctæ comparet: ipse enim ignis tantisper dum excandescit, exhalat tenue ac fuliginosum quippiam, sed minus malignum, utpote quod ab ignis calore prius discutitur, quam intermedium aërem inficere possit: at sublato igne, exsudat adhuc ab elychnio crassus & tetricus vapor, quem magis pestiferum & pertinacius inhærentem esse, tum color & odor, tum tota substantiæ ratio satis ostendunt.

HISTORIA XLVI.

GEnerosus vir D. Wiljems, nobilis Anglus (de cujus uxore mentionem fecimus supra hist. 29.) homo fortis, 16. Junii mane e somno evigilans, nondum tamen ægrotans, anthracam in brachio dextro percepit: quo pestis signo viso, statim meum consilium petiit. Exhibui hoc alexipharmacum, de quo bene sudavit:

R/. *Extracti magistralis, & angelicæ, ana scrup. j.
salis scordii, scrup. j.s. theriacæ, scrup. ij.
aquæ theriacalis, aceti bezoartici, ana unc. j.
Misce, fiat haustus.*

Circa vesperam vehementi febre correptus est, cum magna siti, anxietate, & inquietudine. Tale antidotum rursus sumpsit:

R/. *Extracti cardui ben. scrup. j.s. & angelicæ, scrup. j.
salis absinthii, scrup. j.s. diascordii Fracast. scrup. ij.
aquæ theriacalis, unc. j. succi citri, unc. s.
Misce, fiat haustus.*

Ad sitim hic julebus præscriptus est:

R/. *Aquæ cardui bened. lib. j.
scabiosæ, acetosæ, ana lib. s. & rosarum unc. ij.
syrupi de scordio, & granatorum acid. ana unc. j.
succu citri, q. s. ad gratum acorem.
Misce, fiat juleb.*

Noctem illam admodum gravem habuit. Postridie mane duo alii anthraces apparuerunt, alter in femore, alter in crure. Ab ultimo diaphoretico reiterato rursus illo mane multum sudavit: bis reiteratum quoque est julapium: febris eâdem vehementia continuavit, & vires ad extremam debilitarem dejectæ fuerunt. Hujus misturæ sæpius illa die cochleare plenum sumpsit:

R/. *Conservæ rosarum rubr. drach. v. aquæ theriacalis, unc. j.s.
 aquæ cinnamomi, drach. vj. succi citri, unc. j.
 Misceantur, & colentur, adde colaturæ, confectionis de hyacintho, scrup. ij. & de alkermes, scrup. j.s.
 Misce.*

Tertia die per vias urinarias sanguinem purum ter quaterve magna quantitate reddidit: circa horam vespereinam obiit.

Annotatio.

Qui sanguinem mingebant, omnes moriebantur: quod lethale symptoma hoc tempore satis commune erat, & a vulgo *pestis sanguine* appellabatur. Etiam lethalis alvi sanguineus fluxus pesti multoties adjungebatur. Sudorem autem pestilentem sanguineum nusquam vidimus, quem tamen se vidisse testantur, Agricola *lib. 2. de Pest.* Lycosthenes, *de prodig.* & Zacutus Lusitanus, *Prax. Admir. lib. 3. observ. 40.*

HISTORIA XLVII.

Henricus ter Coelen, pistor, qui prope Wijmel portam habitabat, a pestis invasione maximas habuit debilitates, cum multis animi deliquiis: de cordis etiam anxietate conquestus est: gravis tamen febris non aderat. Varia sumpsit alexipharmaca, satis copiose sudavit, eruperunt duo carbunculi, cum tumore sub axilla. Morbus usque diem sextum in eodem statu permansit: tunc gutturis raucedinem in ipso percepimus, e quo solo signo certam & citam mortem prædixi. Sequenti nocte eruperunt pauca exanthemata: & circa diluculum æger vitæ hujus miseras effugit.

Annotatio.

Laboraverat hic æger anno præcedente per tres menses febre purpurata, cum plurimis punctulis rubris ac purpureis, & ter quaterve cum summo vitæ periculo recidivam passus fuerat. A quo morbo quamvis Dei, & medicamentorum nostro consilio adhibitorum, ope feliciter sanatus, & optime valens, ex pistore jam pharmacopola factus esset, lethalia tamen

pestiferæ luis spicula effugere nequivit. Quæ lues primâ fronte symptomatum parvitate multo minus periculum quam prædicta febris minari videbatur, verum tandem raucedine gutturis infelicem morbi eventum præsignificavit; qua raucedine quotquot tenebatur, illi omnes certo moriebantur, etsi alia signa salutarem morbi eventum promittere viderentur.

HISTORIA XLVIII.

Elizabetham Petri sutoris filiam, ætatis circiter viginti annorum, pestis una cum maximo vomitu, summa anxietate & debilitate corripuit, nec potum, nec aliud quid retinere potuit. Post duodecim ab invasione horas evomuit duos vermes vivos, breves, rubros & crassos, qui circiter longitudinem ac crassitiem minimi digiti habebant, & instar sanguinis rubescebant, atque per pelvim vivi volutabant. Hos cum ejecisset, intra horæ quadrantis spatium mortua est.

Annotatio.

VEhemens fuisse debuit illud venenum, quod tam paucis horis tantam & talem humorum putredinem inducere potuerit, e quo hujusmodi vermes tam cito generati fuerint. Nec mirum est ægram cito obiisse, nam cum tanto veneno, tamque perniciosa humorum putredine neminem diu supervivere posse, credibile est. Anno 1576 in peste Veneta vermes quoque observatos fuisse, refert Angelus Bellicochus: *Multi (inquit) hoc tempore per os & intestina vermes excreverunt, qui propter insignem humorum putredinem difficilior, quam alii, fuêre curati.*

HISTORIA XLIX.

Vice-Capitaneus nobilissimi viri D. de Sterckenburgh, legionis Groeningensis Præfecti, peste correptus post varia assumpta medicamenta, & maturatum ac disruptum bubonem rursus convaluit. Toto morbi decursu nimis vigil fuerat, sed tamen absque molestia, quæ vigiliæ, morbo jam penitus sanato, (postquam æger rursus per octiduum foras prodiisset) adhuc perdurabant; ita ut singulis noctibus

vix per sesquihoram dormire posset. Tandem ab illo pseudochirurgo, qui bubonem ejus tractaverat, aliquod medicamentum adversus has vigilias petiit: qui illi cubitum ituro circa horam decimam vespertinam potiunculam narcoticam exhibuit, a qua tam egregie dormivit, ut vigiliarum & vitæ plane oblitus fuerit, nam intra quindecim horas, nunquam rursus evigilaturus, extremum somnum absolvit.

Annotatio.

ECce quam egregie rebus suis consulant, qui nimis avaritiosi (qualis erat hic æger) talium homicidarum potius, quam peritorum Medicorum consilia petunt? quam egregie Magistratus Reipublicæ commodo studet, qui in genere omnibus Chirurgis ultra crepidam sapiendi, & in medicina quidlibet cum ignorantia temere audendi, liberam potestatem permittit? quam egregie civium & incolarum salus curatur, cum nonnullis ignaris pseudochirurgis, veris homicidis, pestiferorum curandorum vel pro libitu impune necandorum, provincia a Magistratu imponitur?

HISTORIA L.

STrenuissimus Capitaneus Jodocus ab Hæften, pestem fugiens, civitatem dereliquerat, ac cum tota familia ad pagum Oosterhaut (qui unico milliari a Noviomago distat) in castellum ibidem situm migravit. Postquam per tres menses ibidem habitâsset, uxor illius 13. Junii peste correpta est, ad quam sequenti die post meridiem vocatus fui. Inveni ægram leviter quidem, ut videbatur, febricitantem, sed tamen debilem, capite dolentem, & summa anxietate pressam. Urina erat turbida, pulsus parvus, creber & inæqualis, lingua tumida, calor corporis non admodum vehemens, nec vultus color multum immutatus. Nullum in externis dolorem sentiebat, præterquam in inguine sinistro, ubi parvus & durus tumor sub cute adhuc latens sentiebatur. Appetitus plane prostratus erat: sitis non multum vexabat. Istâ vesperâ hoc alexipharmacum exhibui:

R/. *Diascordii Fracast. drach. j. salis absinthii, coralli rubri præparati,*

extracti cardui, pulveris liberantis, ana scrup. j.
aquæ theriacalis, unc. j.s. olei vitrioli gut. xj.
Misce, fiat haustus.

Illa nocte bene sudavit. 15. Junii diarrhoea pestilens supervenit: dejectiones erant turbidæ, cinericeæ, foetidissimæ. Inguinis tumor plane disparuit, vires quoque valde prostratæ sunt, ita ut de vita ejus desperarem. Hoc sudoriferum matutino tempore dedi:

R/. *Trochiscorum de terra sigillata, coralli rubri præparati, ana scrup. j.*
diascordii Fracast. drach. j.
aquæ theriacalis, unc. j. & cardui bened. unc. s.
Misce, fiat haustus.

Hoc assumpto mediocriter sudavit, sed morbus tamen in eodem statu permansit. Circa vesperam, ipsâ ægrâ & marito illud unice petentibus, tale amygdalatum præscripsi:

R/. *Amygdalarum dulc. depil. drach. v. sem. lactucæ, & papaveris albi, ana drach. iij.*
decocti hordei, q. s.
Fiat emulsio ad unc. vj. cui admisce, syrupi cydoniorum, unc. s.

Hoc emulsum illa nocte duabus vicibus totum sumpsit, verum plus nocuit quam profuit, (quod amygdalata in hac peste semper faciebant) multo enim majore anxietate tota nocte pressa fuit ægra; amygdalatum instar casei coagulatum partim cum summa molestia evomebatur, partim cum infernis excretis dejiciebatur, nec quicquam imminutus est alvi fluxus. 16. Junii mane postremum sudoriferum reiteratum fuit, a quo bene sudavit, cum aliquali levamine, sed alvi fluxus in eodem statu permansit. Post meridiem de magno dolore sub cartilagine ensiformi conquesta fuit, qui inunctione sequentis unguenti cito cessavit:

R/. *Olei distillati nucis moscatæ, macis, ana scrup. j.*
& juniperi, scrup. s.
theriacæ Andromachi, olei scorpionum, ana drach. j.

Misceantur pro linimento, bis terve die inungendo.

Ad fluxum ventris sæpius de die hujus conditi frustulum comêdit:

R/. *Trochiscorum de terra sigillata, cornu cervi usti, ana scrup. j.s.
specier. diatrium santalorum, scrup. ij.
diascordii Fracast. drach. ij. conservæ rosarum rubr. drach. vij.
syrupi granatorum acid. q. s.
Misce, fiat conditum.*

Lingua hoc tempore nigricans erat & tumida, ac propterea decoctio facta est ex plantagine, foliis bellidis, acetosa, pimpinella, & fructu ribesiorum rubr. ad os colluendum & gargarizandum, post collutionem lingendo parum syrupi granatorum vel de succo citri. 17. Junii videbatur quidem alvi fluxus aliquantum imminui, verum tamen circa vesperam ægra extreme debilis fuit, quapropter hoc alexipharmacum dedi:

R/. *Theriacæ, mithridatii, ana scrup. j.s.
confect. de hyacintho sine moscho, scrup. j. lapidis bezoar orient. scrup. s.
aquæ theriacalis, unc. j.s.
Misce, fiat haustus.*

Inter sudandum aliquantum dormiverat, ac postea nonnihil levata videbatur: fluxus quoque alvi aliquantum imminutus fuit. 18. Junii mane idem haustus reiteratus est: tota quoque die continuavit in usu conditi, ut & 19. Junii, quo rursus circa vesperam assumpsit ultimum sudoriferum. 20. Junii nauseabunda & extreme debilis fuit: tunc hæc mistura parata est:

R/. *Conservæ rosarum rubr. unc. j. diascordii Fracast. drach. ij.
aquæ theriacalis, cardui benedicti, ana unc. ij.s. & cinnamomi, unc. j.s.
Stent simul mista per horam, deinde colentur cum levi expressione, adde colaturæ confect. de
hyacintho sine moscho, drach. j.
Misce.*

Hujus misturæ aliquoties de die cochleare unum aut alterum post

usum prædicti conditi bibit, atque in iis continuavit usque ad 23. Junii, quo ultimum sudoriferum reiteratum fuit. A 24. ad 28. Junii prædictâ misturâ eum sequenti condito usa est:

R/. *Specier. Liberantium, cornu cervi usti, coralli rubr. margaritarum præparat. boli arm. veræ, ana scrup. j. specier. diatrium santalor. scrup. ij. diascordii Fracast. drach. ij. myvæ cydoniorum, conservatæ rosar. rubr. ana unc. s. rob. acaciæ, drach. j.s. confect. de hyacintho, drach. j. syrupi granatorum acid. q. s. Misce, fac conditum.*

His diebus cordis anxietas, capitis dolor, linguæ nigredo multum imminuebantur. 30. Junii, cum diarrœa nondum plane cessaret, ultimum sudoriferum rursus exhibitum est. Hinc post valde copiosum sudorem sensit dolorem in inguine, cum tumore magnitudinis ovi columbini, qui postea increvit ad magnitudinem semi ovi gallinacei. Fluxus quoque alvi adeo imminutus fuit, ut tantum bis terve de die dejiceret; sed dejectiones adhuc erant turbidæ & valde foetentes. Hactenus appetitum plane dejectum habuerat, sed nunc rursus aliquantum comedere coepit. Toto morbi decursu oblatis sunt cibi euchymi & facilis digestionis, liquidi quidem, sed tamen nonnihil adstringentes: pro potu utebatur cerevisiâ tenui, cum olei vitrioli pauculis guttulis acidulâ factâ, nam a julebis abhorrebat. Interea tumori per sex dies impositum fuit cataplasma attrahens & maturans. 2. Julii ultimum diaphoreticum rursus exhibui, (nam hujusmodi diarrhoeæ pestilenciales per sudorifera optime curantur) a quo cum bene sudâsset, excrementa alvi naturalem colorem & crassitiem receperunt: tumor quoque in inguine aliquantum increvit. 3. Julii cessavit alvi fluxus, & ægra mediocriter valuit. 6. Julii, cum tumor amplius non incresceret, & ægra propter incommoditatem cataplasma abjiceret, hoc emplastrum impositum est:

R/. *Gummi galbani aceto dissolut. emplastri diachyli cum gummis, & oxycrocei, ana drach. ij. Misceantur*

8. Julii, cum ægra propter morbi præcedentis violentiam debilis esset nec cibos bene digereret, hoc tabellatum (quod ipsi etiam extra hunc morbum alias præscripseram, & quo jam sæpius uti consueverat) confectum fuit:

R/. *Radic. calami aromatici, cinnamomi electi, ana scrup. j.s.*
Zingiberis albi. gr. v. specier. aromatici rosati, scrup. ij.
sacchari cum aqua melissæ dissoluti, unc. iij.
Fiat s. art. tabellatum.

Hoc tabellatum magnis laudibus extulit, ejusque subinde frustulum comedit. Bubo in inguine circiter adhuc per decem dies in eodem statu permansit, postea sine maturatione paulatim evanuit, & ægra summi Dei auxilio sanitati restituta fuit.

Annotatio.

Tantæ molis erat naturam versus incommodas vias declinantem, ad vias commodas reducere. Vix centesimus pestiferorum evadebat, quibus bubones in principio morbi intus remeantes disparebant: præterea rarissimum quoque erat vel solâ diarrhoeâ correptum evadere videre, plerisque enim morbus cum vita effluxit. Prædicta tamen ægra (cujus historiam tanquam rarissimam hîc adscripsimus) cum utroque lethali indicio præter expectationem in vita servata fuit.

HISTORIA LI.

UXore Capitanei J. ab Hæften jam a peste (ut præcedente historiâ diximus) sanâtâ, ipse maritus (qui ad Longevvardam in principio morbi uxoris confugerat) eandem ad se vocavit, ac cum illa concubuit. Sed, proh dolor! fuit illa brevis & damnosa voluptas, nam secunda die post lætum adventum uxoris, illum ipsum pestis invasit. Ad præservationem amuletum ex arsenico paratum magna curiositate semper gestaverat: fonticulum in brachio sinistro habebat, loca infecta maxime fugerat, variis præservativis internis usus fuerat, sed tamen his omnibus non obstantibus, ab illo, quem metuerat,

hoste obrutus est. In ipso morbi principio ipsum invisi, eumque inveni febricitantem, jactabundum, somniculosum, capite dolentem, & adeo anxium, ut quo se verteret, nesciret. In inguine dolorem absque tumore sentiebat. Fonticulus in brachio totus exsiccatus apparuit, qui tamen antea copiosam foetentem humiditatem projicere solitus erat; e quo signo ipsum brevi morituum prædixi. Ne tamen quicquam intentatum relinqueretur, exhibui alexipharmacum, a quo satis copiose sudavit, sed absque ullo levamine. Post aliquot horas idem illud reiteratum est, verum sine fructu. Ad sitim dedi julapium ex aquis scabiosæ, cardui, theriacali, cum syrupo de limonibus & oleo vitrioli concinnatum. Postridie per cubiculum solus aliquamdiu deambulavit, tandem ambulando defessus se ad lectum contulit, in quo cum se vix deposuisset, & cum astantibus fortiter adhuc colloqueretur, pallida mors ex improvise medios sermones interrupit.

Annotatio.

IN hac peste semper lethale signum erat si fonticuli exsiccarentur, nec ullus, quod scio, evasit, in quo exsiccatio hæc visa fuit. Amuletum arsenicale, quod tanto tempore circumtuleraat æger, ipsum a peste præservare non potuit, ut nec mille alios qui illa gestabant. Multi tamen inveniuntur qui sine talibus amuletis se præservari non posse, satis stulte sibi imaginantur; atque hic error apud multos, præsertim ditiores, tam altas radices egit, ut vix ullis machinis rursus eradicari possit. Illam tamen unam utilitatem ex his amuletis, per se noxiis, habent, quod dum se optime præservatos credunt, pestem minus timeant, ita ut quamvis per illa nullam immunitatem a peste adipiscantur, saltem a timore magis liberi sint, qui alioqui corpora ad pestilentem labem potenter disponere solet.

HISTORIA LII.

D. Vande Krents, qui in Campanarum monte decumbebat, contagio infectus, gravissima febre & summa anxietate pressus fuit. A primo alexipharmaco fortiter sudavit, & duo carbunculi prodierunt, cum obscuro inguinis tumore: a secundo sudare non potuit propter inquietudinem & intolerabilem sitim. Secunda die enormis vomitus accessit, quem nullis mediis sedare potuimus, qui

etiam tertia die continuavit per intervalla, atque illa die post meridiem per vomitum ejecit plus quam sexaginta vermiculos parvos & instar sanguinis rubentes, formâ & magnitudine non multum differentes ab iis vermiculis qui in cadaveribus, sub sole putrescentibus nascuntur. His ejectis prodierunt pauca exanthemata purpurea, & æger paulo post extremæ necessitati satisfecit.

Annotatio.

HUjusmodi parvos & copiosos vermiculos in nullis aliis vidimus, qui tamen maximæ & lethalis putredinis indices erant.

HISTORIA LIII.

THEodorus Wesemer, cum aviam peste laborantem invisisset, contagio infectus est, atque e domo ejus exiens, se graviter alteratum sensit, magnumque gravativum ac vertiginosum capitis dolorem percepit. Vocavit Chirurgum, qui ipsi statim alexipharmacum aliquod exhibuit, a quo multum sudavit, & tumor durus cum magno dolore retro aurem apparuit. Tunc Chirurgus venæsectionem suasit, atque ex affecti lateris brachio sanguinis uncias decem extraxit. Æger inter Chirurgi manus syncope correptus, ac pro moribundo impositus est lecto. Paulo post ad se rediens, de summa debilitate & cordis anxietate conquestus fuit. Non diu post, horrore primo ac frigore præcedente, vehemens febris subsecuta est. Tunc meum consilium petitum fuit. Inveni hominem adeo debilem ut vix loqui posset: disparuerat tumor durus retro aures: pulsus creber & inæqualis erat, atque adeo parvus ut vix sentiri posset. Prædixi mortem, nec ullum medicamentum exhibere volui, ne nasutus Chirurgus ægri mortem, suo errore inductam, meo medicamento imputaret. Post paucas horas diuturniore deliquio superveniente æger e vivis excessit.

Annotatio.

VENæsectionis exitiale damnum, & nasutissimi Chirurgi temerariam stoliditatem, cum multis aliis, etiam hic æger expertus est, in quo

ipsa natura robusta venenum pestilens iam ad emunctorium expellebat, ac salutarem morbi eventum promittebat; cujus tamen laudabilis operatio sanguinis detractone interturbata fuit: præterea etiam hoc modo vires ægri adeo prostratæ sunt, at pestifero veneno Chirurgi pestifera temeritate ad interiora retracto plane resistere non potuerint. Liqueat ex eo verum dixisse Palmarium, *de Pest. cap. 7.* vix centesimum quemque evadere ex iis, qui sectâ venâ spiritu & sanguine privantur.

HISTORIA LIV.

DOMicella Martens, quæ in Sartorum platea decumbebat, contagio infecta, exiguum febrem cum tumore in inguine habuit. Exhibui tale alexipharmacum, a quo cum bene sudasset, magnum levamen percepit:

R/. *Salis absinthii, extracti anglicæ, ana scrup. j.s.*
theriacæ, diascordii, ana scrup. ij. aquæ theriacalis, unc. j. aceti bezoartici, unc. s.
Misce, fiat haustus.

Sequenti die idem sudoriferum reiteratum est, post cujus usum multo melius valuit, & e lecto assurgens foco assedit, medicamentorum usum rejecit, nec ullis persuasionibus ad antidotorum continuationem induci potuit. In tali statu biduum transegit. Tertia autem die gravissima febris derepente ingruit, cum summa anxietate & inquietudine, siti inexhausta, interno ardore, lingua sicca, dura & crustosa, & parvo maximeque doloroso tumore in inguine. Exhibui duo sudorifera in forma liquida, sed utrumque evomuit: tertium in forma boli dedi, a quo sudare non potuit, propterea quod propter intolerabilem sitim identidem bibere cogeretur, & propter anxietatem maxime inquieta foret. In illo statu perduravit morbus circiter per 26. aut 28. horas, quibus exactis prodierunt exanthemata purpurea, & paulo post collapsas a morbo vires mors penitus prostravit.

Annotatio.

BEne observavit Paræus, *lib. 21. cap. 17.* nonnunquam contingere ut sævientium paulo ante symptomatum subita fiat remissio, ægrique melius habere videantur, imo omnino belle, qui tamen postea subito intereunt; idque etiam contigisse refert Mariæ, pedisse quæ Reginæ Galliæ. Illud ipsum ex prædicta historia etiam liquet, nam nostra ægra propter symptomatum remissionem putabat se amplius non ægrotare, ac propterea medicamentorum usum nimis temere & cito rejecit, antequam venenum pestilens plane evictum esset. Cum quo veneno plane eodem modo sicut cum fortissimo ac calidissimo hoste pugnandum est; huic enim iam delassato ac propemodum evicto nulla requies permittenda est, ne durante quiete maiores vires recolligat, & ovantem triumphatorem ex improvviso obruens, vita simul & triumpho spoliet.

HISTORIA LV.

N. Appeltern, Cervisiarius notissimus, civis vere civilis, qui pestem valde timebat, se magna cordis anxietate pressum & dolore atque exiguo profundo tumore infestatum sentiens, malum celavit, & statim in ipso principio assumptis aliquot sociis, ad diversorium illud, cui Mons vinaceus pro insigni est, se contulit, ut vini copiosioris usu, & gratis sociorum colloquiis jam conceptum timorem, & simul ipsius pestis principium dispelleret. Ibi inter pocula præter solitum maxime hilaris fuit, atque a copiosiore vino multum incaluit: tandem tantâ vini copiâ præter consuetudinem se ingurgitavit, ut maximo vomitu ventriculum rursus evacuare coactus fuerit. Quo facto, frustulum panis cum sale & zingibere comedit, atque rursus, ut ante, cum sociis ad vinum & jocos se contulit, ita ut tandem circa mediam noctem bene potus & hilaris domum discederet, ubi exutis vestibibus ad lectum se conferens statim obdormivit, atque inter dormiendum copiose sudavit. Sequenti mane expergefactus optime valuit, evanuerat inguis tumor, atque a peste immunis fuit.

Annotatio.

PLurimis hoc tempore illud commune erat, ut simulac se peste correptos sentirent, statim ad diversoria se conferrent, ut vini copiosioris potatione jam conceptam pestem, hilari ebrietate rursus profligarent. Qui error tantum valuit, imprimis apud vulgares, ut vix ullis rationibus apud multos eradicari potuerit; quamvis etiam plurimi suo interitu ejus infelicem eventum aliis conspiciendum exhiberent. Nam etsi vinum modice sumptum alexipharmacam vim habeat, & terrorem, in pestilenti constitutione maxime noxium, dispellat, vires quoque in debilibus corroberet; ebrietas tamen & nimia vini copia ad pestis jam conceptæ extinctionem plane damnosa est. Vini enim paulo copiosior usus magis conveniens est ad præservationem, quam ad curationem: nam,

-----*data tempore prosunt,*
Et data non apto tempore vina nocent. ¹⁸⁵

Ad curationem potentiora requiruntur antidota, quæ venenatam qualitatem ab internis visceribus ad peripheriam citissime expellant, nec ulla viscera offendant, sicut facit copiosus vini usus, qui ebrietate graviter offendit ipsum cerebrum & totum nervosum genus, a qua offensione etiam aliis quibusque partibus, quibus nervi communicantur & quarum sensus, motus & operationes a nervis magna ex parte procedunt, summa debilitas inducitur per aliquod tempus, nempe usque dum dissipatis narcoticis spiritibus, rursus ad priorem statum redeant cum cerebro nervi. Cum autem debilitatæ & narcosi quadam obfuscatae partes interno hosti minus resistant, atque in coctione & discussione spirituum narcoticorum totæ occupatæ sint, pestilens venenum durante illo tempore tam altas plerumque radices agit, ut postea nullis mediis expelli vel extinguere queat. Quapropter longe consultius fuerit, simulac hujus diri tyranni spicula sentiuntur, statim ad fortissima antidotalia arma concurrere, quam sola ebria hilaritate munita viscera, inermia & debilia tanti hostis invasioni opponere: facilius enim erit hosti ingredienti armatâ manu resistere, quam eundem penetralia jam ingressum & focos occupantem expellere. Quantum ad prædictum Cerevisarium, (cujus historiam tanquam raram hîc ascribimus) sciendum illud, quod ipse cum felici eventu tentavit, innumeris aliis infelicissime cessisse: imo paucissimos novimus, qui peste jam correpti, ebrietatem antidotis præmittentes, non fuerint extincti: nullis enim alexipharmacis venenum durante ebrietate altius infixum, postea expelli potuit: plurimos hujusmodi ægros tractavimus, sed vix centesimum evasisse vidimus. Quapropter dictam historiam tanquam raram, sed non imitandam habere oportet.

¹⁸⁵ Ovidius, *Remedia amoris* I 131-134

Temporis ars medicina fere est: data tempore prosunt,
 & data non apto tempore vina nocent.
 Quin etiam accendas vitia inritesque vetando,
 Temporibus si non adgrediare suis.

HISTORIA LVI.

Filia N. de Steenvvijck, scholæ Gallicæ Ludimagistri, juvencula circiter viginti annorum, 13. Julii peste correpta est, cum summa anxietate, debilitate, febre, inquietudine, siti, capitis gravitate. Exhibui circa vesperam hoc alexipharmacum:

R/. *Extracti cardui bened. salis scordii, ana scrup. j.s.
aquæ theriacalis, unc. j.s. succi citri, unc. s.
Misce, fiat haustus.*

Hinc egregie illa nocte sudavit, sed absque levamine, quapropter sequenti mane idem medicamentum reiteratum est. Sed neque post secundum sudorem levamine subsequente, post meridiem talis haustus exhibitus est:

R/. *Diascordii Fracast. scrup. ij.
extracti magistralis, cardui bened. & angelicæ, ana scrup. j.
salis absinthii, scrup. j.s. aquæ theriacalis, aceti bezoartici, ana unc. j.
Misce, fiat haustus.*

Ab hoc cum rursus vehementer sudâsset, magnum levamen percepit, & tumorem durum in inguine sensit; cujus inferiori parti statim hoc vesicatorium imposuimus:

R/. *Radic. pyrethri, sem. sinapi albi, euphorbii, ana scrup. j.
cantharidum, scrup. j.s. fermenti acidi, drach. ij.
mellis, drach. j. aceti rosacei, q. s.
Fiat pasta.*

Hinc vesica magna excitata est, qua pertusa & detracta, folium brassicæ rubræ butyro veteri inunctum imposuimus. Pro potu tali julebo utebatur:

R/. *Aquæ cardui bened. & scabiosæ, ana lib. j.*

syrupi de succo citri, unc. ij.s. olei sulphuris q. s. ad gratum acorem.
Misce, fiat juleb.

Circa noctem hunc bolum præscripsi:

R/. *Confect. de hyacintho sine moscho, extracti cardui, ana scrup. j.*
lapidis bezoar orient. scrup. s.
Misce, fiat bolus.

Illa nocte aliquantum dormivit, & febris remissior fuit. 15 Julii detracto brassicæ folio, maximam ichoris aquosi copiam e vesicato loco effluxisse, omniaque imposita linteamina humectâsse, & tumorem in eodem statu permansisse, vidimus: quapropter folium brassicæ rursus imposuimus, & sequens cataplasma superapplicavimus:

R/. *Radic. liliorum recent. unc. ij. & althea, unc. j.*
herb. malvæ, & althea, florum chamomillæ, ana M. j.
ficuum ping. n^o. vij.
Coquantur in aqua communi & pistentur, adde bulborum cæpe sub cineribus parum assatorum, n^o. iij.
fermenti acidi, fimi columbine, ana unc. j.s.
mellis, olei chamomillini, ana unc. j.
Fiat cataplasma.

Illa die jusculi pulli, cum acetosa, borragine & fructu ribesii rubri cocti, aliquantulum sorbsit, & quater particulam hujus conditi comedit.

R/. *Specier. liberantium, drach. j. diascordii Fracastorii, drach. ij.*
corticum citri condit. & aurantiorum condit. conservæ rosarum rubr. ana drach. iij.
confectionis de hyac. sine moscho, drach. j.
syrupi acetositatis citri q. s.
Misce, fiat conditum.

Circa vesperam febris recrudit, tuncque ultimus haustus diaphoreticus reiteratus est.
Sequenti die adeo debilis fuit ut vix loqui posset:

tumor in eodem statu permansit. Continuatum est in usu conditi & cataplasmatidis. Hujus etiam misturæ nonnunquam cochleare exhibitum est:

R/. *Conservæ rosarum rubr. rob ribesii rubr. ana unc. s.
diascordii Fracast. drach. ij. aquæ theriacalis, unc. iij.
aquæ cinnamomi, unc. s. succi citri, unc. j.
Misceantur, & post horam colentur, adde confect. de hyacintho sine moscho, drach. j.*

16 & 17 Julii, cum morbus in eodem statu permaneret, & virium summa debilitas aliorum medicamentorum usum prohiberet, in iisdem continuatum est. 18 Julii, cum locus vesicatus jam pridie occlusus fuisset, aliud vesicatorium de novo imposuimus a latere prioris vesicati loci, unde magna vesica rursus excitata, e qua postea multi ichores effluxerunt. 20 Julii, febre nonnihil remittente, hoc alexipharmacum dedi, a quo pro viribus egregie sudavit:

R/. *Extracti cardui, & angelicæ, confect. de hyacintho, salis scordii, ana scrup. j.
aquæ theriacalis, unc. j. olei vitrioli gut. vij.
Misce, fiat haustus.*

21 & 22 Julii multo melius se habuit, & febris paulatim evanuit: quibus diebus solo condito aliquoties de die usus fuit. Præterea jacula quædam cum pauxillo panis albi sorbere coepit. 23 Julii, exsiccato rursus vesicato loco, & bubone detumesciente, loco cataplasmatidis, solum emplastrum diachylum cum gummis impositum est, sub quo intra paucos dies tumor disparuit. Toto morbi decursu tantum semel alvum exoneraverat, quapropter 26 Julii assumpsit pilularum antipestilentialium nostrarum, drach. s. unde tres quatuorve sedes habuit: atque ita summi Dei auxilio integræ sanitati restituta fuit.

Annotatio.

VEsicatoria in principio apparentibus bubonibus applicata, semper præstantissimum subsidium attulisse, non in prædicta tantum ægra, verum

etiam in mille aliis comperti sumus: damnosos ac venenatos ichores extrahebant, venenum pestilens versus emunctorium trahebant, ejusque recursum ad interiora impediabant. Observavimus, si satis tempestive applicarentur, extractis venenosis aquis, tumores pestilentes sæpissime absque ulla suppuratione dissipatos evanuisse.

HISTORIA LVII.

SYmon Noorman peste correptus hoc sudoriferum sumpsit:

R/. *Extracti cardui, salis scordii, ana scrup. j.s. theriacæ, drach. j.
aquæ theriacalis, unc. j.s. aceti bezoartici, unc. s.
Misce, fiat haustus.*

Postridie exiguum tumorem in inguine sensit, qui cum paulo post rursus delitesceret, idem sudoriferum reiteratum est, a quo mediocriter quidem sudavit, verum absque levamine. Febris non admodum vehemens, sed continua in eodem statu permansit, cum summa anxietate, inquietudine & debilitate. A tertio sudorifero circa vesperam exhibito rursus sudavit. Die tertia in pectore & reliquo corpore nonnulla exanthemata purpurea & nigricantia vidimus, atque tunc æger se multo melius valere sibi visus est, & fortiter cum astantibus colloquebatur. Dixi uxori ut quæcunque peteret, ipsi darentur, mortem enim brevi affuturam. Præsagium confirmavit eventus, nam post sesquihoram extinctus est.

Annotatio.

EXanthemata purpurea, livida, nigra & violacea, certissima erant mortis jam instantis præsagia; & quamvis multi ægri his apparentibus se primo multo melius habere viderentur, omnes tamen moriebantur: atque in hac tam furiosa peste, qua Noviomagum decem hominum millia terræ reddidit, unicum tantum puellum cum purpureis exanthematibus evasisse novimus: quem casum descripsimus paulo ante historiâ 41.

HISTORIA LVIII.

ARentius Capell, cum in aprico aëre tota die in secandis lignis occupatus fuisset, & se multum defatigâsset, vesperi domum veniens, capite doluit, & valde somniculosus fuit; cumque coenare non posset, cubitum discessit, ac statim obdormivit. Media nocte expergefactus, se magna anxietate pressum sensit, hinc pestem timens propriam urinam bibit; a qua non diu post vomere cœpit, qui vomitus diu perduravit. Sequenti mane ego accitus, tale alexipharmacum exhibui:

R/. *Extracti magistralis, salis absinthii, & scordii, ana scrup. j.
extracti angelicæ, scrup. j.s. aquæ theriacalis, aceti bezoartici, ana unc. j.
Misce, fiat haustus.*

Ad vomitum compescendum ventriculi regioni imposuimus hanc pastam linteo inunctam & prope ignem calefactam:

R/. *Gariophyllarum, nucis moscatæ, cinnamomi, benzoini, mastiches, ana scrup. ij.
pulverisatis adde fermenti acidi, unc. j.s.
conservæ rosarum rubrarum, unc. s. aceti rosacei q. s.
Fiat pasta molluscula.*

Cum hæc per semihoram imposita fuisset, & vomitus jam cessaret; prædictum haustum assumpsit, cumque retinuit, atque inde egregie sudavit. Interea etiam prodierunt duo carbunculi, alter in femore; alter in latere dextro; magnum tamen levamen secutum non est, sed tribus horis post finitum sudorem gravissima febris, cum magna siti, anxietate & interno ardore ægrum invasit. Tunc prius alexipharmacum reiteratum est, a quo cum fortiter sudâsset, magnum levamen percepit, & tumor durus ac tensus cum summo dolore in inguine protuberavit, cujus inferiori parti statim imposuimus vesicatorium, quo postea cum vesicula detracto, folium brassicæ rubræ oleo raparum

inunctum applicavimus. Pro potu maxime desiderabat æger aquam simplicem fontanam, cujus moderatum usum ipsi concessimus. Circa horam decimam nocturnam hunc pulverem dedimus:

R/. *Camphoræ gr. iiij. florum sulphuris, specier. liberantis, ana scrup. j.*
Fiat pulvis.

Totam illam noctem cum magna inquietudine transegit, maxime propter intensissimum bubonis dolorem. Secunda die primum sudoriferum reïteratum est, addendo diascordii drach. j. post quod cum fortiter sudâset, magna violentiæ febrilis pars remisit, & simul etiam anxietas multum imminuta est. Buboni cataplasma attrahens simul & emolliens, carbunculis vero nostram pulticulam imponi curavimus. Vesperis prædictum pulverem rursus sumpsit. Postridie propter dolorem bubonis, qui jam in majorem molem excreverat, febris aliquantum recrudit, quæ ultimi sudoriferi usu iterum remisit. Hujus conditi sæpius de die particulam edere jussimus:

R/. *Specier. liberantium, drach. j. & diamargariti frigidi, drach. s.*
diascordii Fracast. drach. iij.
cortic. aurantiorum condit. rob. ribesiorum rubr. ana unc. s.
olei succini, scrup. s. syrupi de scordio q. s.
Fiat conditum.

Cum æger se jam melius haberet, per triduum in usu conditi & topicorum continuatum est. Die septima tantum maturans cataplasma buboni impositum fuit. Die decima, separatis carbunculis & bubone maturato ac disrupto, omnibusque symptomatibus cessantibus, convaluit æger, & ulcera paulatim Chirurgi ope consolidata sunt. Quia autem toto morbi decursu tantum bis alvum excreverat, jam post ruptum bubonem assumpta pillularum Ruffi, drach. s. alvus bis terve citata fuit.

Annotatio.

IN hac pestilenti constitutione observavimus valde periculosum esse, gravibus exercitiis corpus delassare, præcipue in aperto aëre radiis solaribus

exposito: nam delassata & vehementius calefacta corpora venenum pestilens facillime suscipiebant.

HISTORIA LIX.

Rikerus Wilcher, Juliacensis, vir fortis, mense Augusto peste correptus fuit; cui quatuor anthraces satis magni in cute eruperunt, Febris aderat gravis, quæ non tam immenso ardore, quam summâ malignitate vires ad extremum dejiciebat. Assumptis alexipharmacis primo biduo ter sudavit. Tertia die de ventris levi dolore cum murmure conquerebatur, qua de causa ob metum diarrhoeæ statim sudoriferum astringens (cui bolus arm. terra sigillata, corna cervi ustum, & corallum rubrum immista erant) exhibui, & electuarium antidotale astringens dedi. Verum his non obstantibus, sequenti nocte diarrhoea accessit, sine magno dolore, qua excrementa turbida foetidissima dejiciebantur. Quarta die sanguis, primo fæcibus permistus, postea purus & solus defluxit: media nocte cum hoc fluxu secundo flumine æger ad Acherontinum flumen delatus, in ejusdem scopulos impulit, ac vitæ naufragium fecit.

Annotatio.

NULLus in tota hac peste evasit, cui sanguis per inferiora defluxit.

HISTORIA LX.

Mense Junio ¹⁸⁶in angiportu Vaginæfactorio, in domo quadam prope puteum sita (in qua tunc temporis nemo habitabat) a vicinis & transeuntibus noctu auditus fuit strepitus quidam, haud aliter sonans ac si quis cistam feralem clavis ferreis malleo obseraret, sicut fieri solet antequam cadavera ad sepulturam efferuntur. Mirabantur quod talis strepitus in illa domo audiretur, in qua nemo habitabat, qui alioqui in aliis domibus ab hominibus inhabitatis auditus, solet (ut ajebant) alicujus mortem præsagire. Illud tamen præsagium in illa domo etiam non fefellit, nam 2. Augusti peste correptus est

¹⁸⁶ Van welk jaar vermeldt VD niet.

secundus (priore antea mortuo) Vice-capitaneus Domini Starckenburch, qui ut a sanis separaretur, & ad maiorem quoque sui ipsius commoditatem, ab hospite suo ad illam domum, cum lecto omnibusque rebus necessariis delatus est, in qua 6. Augusti obiit & biduo vel triduo post ex illa ad sepulchrum delatus est.

Annotatio.

HUjusmodi strepitus durante hac peste multis in locis auditi sunt, & semper alicujus mortem prænunciârunt, nunquam fallente præsagio. Sic etiam anno 1643, mense Octobri, Noviomagi quatuor vicini nostri duabus noctibus continuis circa noctis medium audiverunt simile sonum, ac si cista feralis cum malleo clavis ferreis occluderetur; dubitabant autem anne in meis, an vero in proxime vicinis ædibus illum strepitum audivissent; sed imaginabantur sibi in meis ædibus illum auditum fuisse, & uxorem meam, quæ gravida ac mense Decembri paritura erat, morituram: ne tamen uxorem animo consternarent, tacuerunt & celârunt auditum omen, usque dum uxor mea feliciter peperisset, & puerperium jam egressa esset, tunc simul narrabant quantopere de uxoris meæ vita anxii fuissent, propter illum auditum strepitum. Anno sequenti mense Martio gener proxime vicini nostri Joannis Tros, Tylæ mortuus, & Noviomagum ad ædes dicti vicini delatus, atque inde ad sepulchrum elatus est. Eadem æstate etiam ipse Joannes Tros obiit: atque ita diu antea a vicinis auditum infelix omen in vicini mei ædibus duorum funerum certus prænuncius fuit. Hujusmodi alia similia fere funerum præsagia ab aliis interdum audita fuisse novimus. Elizabetha Joannis, Montfortii quondam nostra vicina, cum media nocte audivisset quasi magnum saccum arena vel sale plenum in tabulatum decidens, eadem nocte unus ex proximis consanguineis mortuus est. Novi etiam Sartorem quendam, qui nobis multoties narravit, se & liberos aliosque domesticos sæpius media nocte in officina sua talem sonitum seu strepitum audivisse, ac si quis forfice sartorio pannos nigros ad vestimenta lugubria conficienda conscinderet; atque illum sonum semper indubie significâsse brevi aliquem alicubi moriturum, pro cuius proximis consanguineis vestimenta lugubria in ejus officina ab ipso conscinderentur & conficerentur. Cardanus *lib. 15. de rerum varietate, cap. 84.* scribit se audivisse in suo cubiculo tres validos ictus mallei, qui mortem Galeazei de Rubeis fabri armorum indicârunt: acque eodem loco etiam alios ab ipso aliisque auditos infelicitis præsagii sonitus enarrat. Quidnam sint hi sonitus, & quomodo fiant, alii aliter judicant: saltem illos interdum fieri, audiri, & mortem alicujus præsagire, certum est. Philosophi existimant illos excitari a Dæmonibus (qualem Socratem sibi familiarem habuisse, diximus in annotatione

ad histor. 6.) quos Dæmones Plotinus Philosophus, teste Nicolao Perotto, scribit esse animas hominum, easque, prout ex bonis vel malis hominibus exierint, bonum vel malum hominibus facere ac prænunciare, arbitratur: atque hinc etiam horum dæmoniorum tres statuit differentias: si nempe sint animæ quæ exierint e bonis hominibus, illos dæmones appellat *Lares*: si e malis, illos *Larvas* nominat: si e talibus qui nec boni nec mali fuerint, illos *Manos* esse dicit. Paracelsus prædictos sonitus nocturnos & auditas voces ab invisibilibus necromanticis astris moveri contendit. Alii aliter hac de re fabulantur. Nos illos a diabolis plerumque excitari credimus: hi enim dum iram & vindictam Dei præsentiant, & de futuro hominum excidio mirifice gaudent, sæpe solent inconditis quibusdam vocibus ac sonitibus, vel spectris, aliisque illusionibus imbecillium animos perterrefacere, vel iisdem aliorum imbecillium exitium & interitum prænuntiare.

HISTORIA LXI.

CLara Guilhelmi, fabri lignarii filia, ætatis circiter viginti annorum, peste una cum magna febre, anxietate, & debilitate correpta est. Prima die unum, secunda duo sudorifera exhibita sunt, a quibus bene sudavit, & bubo sub axilla protuberavit, febris tamen nihil remisit, sed in eodem vigore usque ad diem quartum continuavit, qua die menstruorum fluxus prorupit, qui intra sesquihoram valde copiosus evasit, unde vires tam cito prostratæ fuerunt, ut post sex horas ipsa quoque vita effluerit.

Annotatio.

HOc menstruorum profluvium etsi die critico incideret, salutem tamen non fuit, sed ægram citissime occidit. Sic etiam multas alias mulieres cum menstruorum fluxu, etsi critico die erumpente, mortuas fuisse novimus. Ita ut multum a vero aberrant illi, qui tales crises tanquam salutiferas laudant, quas usu comperti sumus incertissimas esse, & cum iis multo plures mortuas, quam a morbo sanatas fuisse.

HISTORIA LXII.

GOsuinus a Burick, miles, cum alio milite pugnans, gladio punctim vulneratus fuit in læva thoracis parte, vulnere pectoris cavum non penetrante, sed supra costas tantum transeunte. Secunda

die febricitavit, vulnus valde intumuit, qui tumor post copiosum sudorem ab exhibito alexipharmaco promotum, rursus aliquantum subsedit. Tertia die cum jam aliqua vulneris suppuratio expectaretur, ipsum vulneris orificium in anthracem mutatum visum fuit, qui anthrax procul dubio etiam vulneris interiora obsedit, nam æger protinus dejectis viribus, quarta ab inflicto vulnere die obiit. Paulo post mortem thorax circumcirca vulnus ad latitudinem integræ manus, instar carbonis nigricavit.

Annotatio.

NON mirum est hunc vulneratum peste correptum fuisse, nam præterquam quod ira multum faceret ad pestis inductionem, etiam omnibus aliis morbis, qui durante hac pestilenti constitutione invadebant, statim pestis adjungebatur, ita ut pestis, tanquam omnium calamitatum summa ac pessima, etiam in reliquos morbos dominium exercere, omnesque suo imperio subicere videretur.

HISTORIA LXIII.

UXor Isaaci Verloo, pestem cum tumore in inguine percipiens, ut summam, qua torquebatur, anxietatem aliquantum imminueret, mannæ unciam unam cum cerevisia calida dissolutam assumpsit; quo remedio in puerperio interdum uti solita erat. Hinc post aliquot horas alvus enormiter turbari coepit, & simul disparuit bubo. Tunc ad me concursus est. Exhibui duo alexipharmaca astringentia, sed utrumque evomuit. Postea pulverem astringentem dedi, quem retinuit. Ad virium corroborationem nonnulla alia præscripsi, sed omnia nihil profuerunt, nam cum fluxus circiter per sexdecim horas perdurâsset, ægra cum morbo vitam finivit.

Annotatio.

TACEANT qui pestis curationem a purgatione incipiendam esse, cum Avicenna aliisque magnis Medicis sentiunt: nam neque fortia cathartica, neque mediocria, neque sola lenientia in hac peste unquam tuto & cum utilitate exhibita fuisse, sed e contra ægros semper in maximum periculum præcipitâsse, observavimus.

HISTORIA LXIV.

PAter Tiburtius Sacerdos, Ordinis Franciscanorum Monachus Missionarius, vir eruditione, humanitate, & vitæ probitate excellens, peste cum bubone in inguine correptus, varia alexipharmaca assumpsit; & inter alia bis illi exhibui lapidis bezoartici Orientalis electissimi pulverisati drachmam, & tertia vice scrupulos quatuor: a cujus lapidis usu levis quidem sudor sequebatur, sed omnino nihil levaminis inde consecutus est æger: alia alexipharmaca ex theriaca, salibus, aqua theriacali, aliisque similibus confecta, quamvis morbum non sanarent, copiosos tamen sudores cum aliquo levamine movebant. Interim omnibus remediis frustra adhibitis, cum febrem ingravescere, aliaque mala symptomata augeri perciperem, prædixi mortem procul dubio morbum finituram. Quod nuncium æger cum maximo & incredibili gaudio excipiens, intra paucas horas, tanquam ad nuptias iturus, lætus obiit.

Annotatio.

ADversus venenum pestilens lapidis bezoartici vires non multum prodesse, in variis ægris experti sumus. N. Dermell febre pestilenti laborans, ejusdem lapidis prima vice integram drachmam, secundâ scrupulos quatuor absque ullo levamine assumpsit. Idem quoque frustra tentatum est in Domino Verspieck, Noviomagi Consule, in cognata viduæ de Triest, in Petro Buys, in Gerardo Buys Pharmacopoeo, in vidua Petri Nooteboom, aliisque plurimis, qui ipsimet, etiam me invito, lapidis bezoartici usum exposcebant. In nullo manifestam felicem operationem adversus pestem ab illo lapide vidimus; quapropter nos etiam postea rarius eo usi sumus, idque tantum in iis qui vel ejus usum sponte postulabant, vel ob summam debilitatem alia medicamenta assumere non poterant. Hinc etiam magno isti encomio, quo a multis clarissimis Medicis decantatur, tantam, ut antea, fidem non adhibemus. Nec est quod quispiam existimet nos veros lapides non habuisse, nam certo credimus, si uspiam veri extant, in quibus omnia veri lapidis bezoartici signa concurrunt & conspiciuntur, nos tales elegerisse, iisque usos fuisse.

HISTORIA LXV.

NObilissimus Dominus Nulant (qui in Castello de Valburgh, Bataviæ superioris pago, habitabat) mense Julio peste correptus est, cum summa anxietate & parva febricula. Secunda morbi die deliravit: tertia phreneticus evasit, indusium aliaque lintheamina dilaceravit, & in adstantes, si propius lecto adstarent, violentas manus inferebat. Sequenti nocte eruperunt in cute plurima exanthemata purpurea, & phrenitis perduravit. In tali statu constitit morbus per quinque dies, ita ut toto illo tempore vix aliqua mutatio animadverteretur. Propter insaniam nulla medicamenta neque alimenta exhiberi poterant. Nona morbi die circa verperam subito extinctus est.

Annotatio.

IN nemine alia exanthemata tanto tempore mortem præcedebant, sed semper iis prodeuntibus mors in propinquo erat.

HISTORIA LXVI.

GUilhelmo Beems (qui in molarum platea decumbebat) peste cum febre & maxima anxietate correpto, post primum a nobis exhibitum alexipharmacum quatuor carbunculi, duo in femoribus, duo in pectore, eruperunt. Sequenti nocte adhuc duo in abdomine prodierunt. Secunda die, antidoto rursus assumpto, tres alii circa scapulas visi sunt; & sequenti nocte adhuc duo, unus in latere dextro versus lumbos, alter brachio apparuit: ita ut ab undecim carbunculis corpus obsideretur. Febris, aliaque prava symptomata magis magisque adaucta sunt. Omnia exhibita antidota non maius levamen induxerunt quam si saccharum candium exhibitum fuisset. Tertia die circa noctem vitam cum morte commutavit.

Annotatio.

IN hoc ægro nulli bubones, sed tantum multi carbunculi visi sunt, quod indicium erat naturam a veneni copia & maligna qualitate adeo obrutam

fuisse, ut nihil ad emunctoria expellere potuerit, atque hinc totum venenum venas ingressum, sanguinis massam dupliciter corrupisse, partim putredine maligna, unde febris; partim mortificatione, unde tot carbunculi. Sæpius autem in hac peste, imo semper falsum esse comperti sumus, illud quod nonnulli magni Medici statuunt, nempe plures carbunculos paucioribus esse tutiores, & quanto majore copia erumpunt, tanto melius esse. Nos semper observavimus plurimos eorum quibus multi carbunculi eruperant, interiisse; quibus vero pauciores, melius evasisse. Ratio liquet ex iis quæ diximus, nempe quamvis plures carbunculi naturæ robur in expellendo veneno denotent, quod tamen maximi ac copiosissimi veneni sanguinis massam corrumpentis indices sint; quod antequam natura tum expellere possit, succumbit.

HISTORIA LXVII.

RUTgerus ab Oxsteyn, eques Capitanei Douglas, cum vesperi bene sanus cubitum discessisset, media nocte somniavit se ab homine pestifero nudo ac furibundo in terram prosterni, & cum eodem fortiter colluctari, tandem pestiferum divaricatis cruribus ipsius corpori insidentem, suam pestem in illius os evomuisse. Ex illo somno cum maximo terrore expergefactus, credidit se peste cito moriturum, quam imaginationem adeo fortiter concepit, ut nullis rationibus ex animo illius excuti potuerit. Tertia post somnium die correptus est peste, cum maxima anxietate & febre, nec quicquam proficientibus medicamentis, quarta morbi die mortuus est.

Annotatio.

QUod huic ægro, illud etiam suo tempore nonnullis contigisse, refert Sennertus; ut a solis insomniis peste corriperentur. Sciendum tamen somnia per se non inferre contagium, pestilensve venenum, sed terrorem, qui inde contrahitur, posse humores & spiritus disponere ad receptionem veneni pestilentis: dum enim spiritus intus ad cor confugiunt, si aliqua venenata aura forte foris cuti adhæreat, illam facillime per poros & arteriarum extremitates intus ad cor trahunt, quod a concentratis in se spiritibus impeditum, isti maligno veneno etiam minus resistit. Huc quoque multum facit tristis imaginatio, qua venenum licet exiguum, non tantum ad cordis penetralia deducitur, verum attentiore de peste cogitatione & metu in actum excitatur: præterea etiam absque veneni præsentia solet imaginatio, metui ac terrori conjuncta, augere dispositionis corporum ad pestem aptitudinem.

HISTORIA LXVIII.

REgnerum Beeckman, Quæstorem, florentis ætatis virum, 24. Julii pestis corripuit. Simulac se male habere sentiret, hoc sudoriferum (quo vulgares passim utebantur, & quod multis quoque proderat) suo ipsius consilio statim assumpsit:

R/. *Theriacæ Androm. drach. j. aceti calendulæ, unc. ij.
olei juniperi gut. vij.
Misce, fiat haustus.*

Hinc bene sudavit, & tumorem parvum ac durum in inguine dextro percepit. Postera die circa meridiem ad illum invisendum vocatus fui. Inveni ipsum adeo debilem ut vix loqui posset, caput grave erat cum proclivitate ad somnum, pulsus parvus; creber & aliquantum inæqualis, urina turbida, calor corporis non præter modum intensus, febris non vehemens, nec faciei color multum mutatus, lingua tamen sicca & aspera cum aliqua siti. Propter summam debilitatem vix quicquam assumere poterat, quapropter cum ad omnia nausearet, hanc misturam ad vires aliquantum reficiendas præscripsi, de qua primo singulis semihoris, postea singulis horis cochleare plenum exhibitum fuit:

R/. *Conservæ rosarum rubr. drach. vj. diascordii Fracast. drach. iij.
aquæ theriacalis, unc. iij. aquæ cinnamomi, succi citri recentis, ana unc. j.
Misceantur, post horam colentur cum levi expressione, colaturæ admisce, confect. de hyacyntho,
drach. j.s.*

Ad sitim hunc julebum præscripsi:

R/. *Aquæ acetosæ, cardui, ana lib. j.
& rosarum, succi citri recentis, aquæ theriacalis, ana unc. j.s.
syrupi de limonibus, unc. ij. olei sulphuris q. s.
Misce, fiat juleb.*

Ne bubo introrsum regrederetur, hoc vesicatorium inferiori bubonis parti applicui:

R/. *Cantharidum pulverisat. scrup. j. euphorbii, scrup. s. fermenti acidi, drach. j. mellis, scrup. ij. aceti rosacei parum. Fiat placentula.*

Hac post aliquot horas rursus ablata, & vesica pertusa atque abscissa, folium brassicæ rubræ oleo raparum inunctum impositum est. 26. Junii mane, cum jam paulo fortior esse videretur, hoc alexipharmacum sumpsit:

R/. *Extracti magistralis, & cardui ben. salis scordii, ana scrup. j.s. theriacæ, diascordii, ana scrup. ij. aquæ theriacalis, unc. j. succi citri recentis, unc. s. Misce, fiat haustus.*

Bene sudavit, & bubo multum increvit. Reïteratum quoque julapium hesternum. Circa vesperam hunc bolum dedi:

R/. *Lapidis bezoar orient. scrup. s. theriacæ, diascordii, ana scrup. j. confect. de hyacintho, scrup. s. Fiat bolus in folio auri.*

Quia autem valde anxius erat, & cor haud aliter torqueri diceret quam si in prælo comprimeretur, hoc linimentum bis terve de die oesophagi & cordis regioni calide inunctum fuit:

R/. *Olei nucis moscatæ expressi, laurini, & scorpionum, ana scrup. ij. theriacæ Androm. drach.j. olei juniperi, scrup. s. succini, scrup. j. cinnamomi, citri, ana gutt. iij. & gariophyllorum gut. j. Misceantur pro linimento.*

27. Junii murmura in abdomine percepit, fæces quoque liquidiores dejecit, quapropter alvi fluxum accessurum metui; qui ut melius præveniretur, hunc pulverem cum aqua theriacali mane exhibui:

R/. *Florum sulphuris, terræ sigillatæ, cornu cervi usti, margaritarum præparat. coralli rubri, ana scrup. s. croci orient. gr. iij. Fiat pulvis.*

Etiam sæpius de die hujus conditi particulam edere jussi:

R/. *Specier. diatrium santalor. scrup. ij. & liberant. scrup. j.s. cornu cervi usti, trochisc. de terra sigillata, ana scrup. j. diascordii Fracast. drach. ij. rob. acaciæ, drach. j.s. conservæ rosarum rubr. unc. s. conservæ florum calendulæ, myvæ cydoniorum, ana drach. iij. syrupi granatorum, q. s. Misce, fiat s. art. conditum.*

Reïterata quoque fuit mistura 25. Julii præscripta. Post meridiem æger summe debilis fuit, quapropter confectionis de hyacintho & lapidis bezoar, ana scrup. j. cum pauxillo aquæ theriacalis in cochleari miscui & exhibui. Circa vesperam idem illud reiteratum est. Etiam hoc cataplasma buboni imponendum præscripsi:

R/. *Bulborum cæpe sub cineribus parum assatorum n^o. iij. radic. althææ pulverisat. farinæ sem. lini, & tritici, ana unc. s. fermenti acidi, fimi columbini, ana drach. vj. aquæ communis, q. s. Coquantur leviter, adde axungię anatis, ung. basilici, ana unc. s. mellis, unc. j. Fiat s. art. cataplasma molle.*

28. Julii hunc bolum dedi, nihil enim aliud ob summam debilitatem assumere poterat:

R/. *Lapidis bezoar orient. confect. de hyacintho, mithridatii, ana scrup. j. olei cinnamomi, gut. j. Fiat bolus in folio auri.*

29 Julii, cum rursus paulo fortior esse videretur, summo mane tale sudoriferum sumpsit:

R/. *Extracti angelicæ, & magistralis, confect. de hyacintho, ana scrup. j. theriacæ, diascordii, ana scrup. j.s. aquæ theriacalis, unc. j.s. Misce, fiat haustus.*

Copiosissime sudavit, & post sudorem se paulo melius habere cœpit. Illa die utebatur subinde de condito & mistura antedicta. Etiam jusculi pulli cum herbis cardiacis cocti aliquantum sorpsit. 30 Julii iterum pejus se habuit, febris vehementior fuit quam unquam antea. Exhibui hunc bolum cum dicta mistura dissolutum.

R/. *Lapis bezoar orient. gr. xv. salis absinthii, confect. de hyacintho, diascordii, ana scrup. j. olei sulphuris, gut. iij. Misceantur.*

Circa vesperam sponte sudavit copiosissime, a quo critico sudore (nam erat morbi dies septimus) morbus solutus est. 1. Augusti ipsum diætæ commisimus, cum tam propter debilitatem, quam propter nauseam plura medicamenta assumere non posset, neque etiam necessitas multum urgeret. 2. Augusti ad ci[ti]orem bubonis maturationem, cataplasma hoc modo immutavimus:

R/. *Radic. liliorum alb. unc. ij. & althææ recentis, unc. j. herb. althææ recentis, M. j. flor. chamomillæ, M. s. ficuum ping. n^o. xj. Coquantur in aq. communis q. s. pistatis adde farinæ sem. lini, pollinis farinæ tritici, ana unc. s. mellis, unc. j. axungiae porci, ung. basilici, ana unc. s. Fiat cataplasma.*

5. Augusti tumor jam maturus scalpello apertus fuit, atque ulcus deinde instar aliorum ulcerum mundatum & consolidatum est; & æger, qui jam jam hiantis Cerberi præda futurus putabatur, integræ sanitati restitutus fuit.

Annotatio.

SUMMA virium debilitas, ut & alvi commotio in ægro summum periculum minabantur; quod tamen continuo antidotorum usu feliciter præventum fuit.

HISTORIA LXIX.

FRedericus Willenburch, juvenis fortis, circiter triginta annorum, Sponsus, cum Agnetam de Soust mense Augusto sibi uxorem duxisset, Venereum agrum nimis strenue (ut solent multi Sponsi) coluerat. Hinc tertia nuptiarum die peste correptus est, cum maxima anxietate & summa virium dejectione: febris autem exigua erat. Nihil profuerunt alexipharmaca, nec ullis modis collapsæ vires restaurari potuerunt. Circa finem secundæ diei ad campos Elysios delatus est.

Annotatio.

SPonsi plurimi hoc tempore inter ipsas nuptias peste correpti sunt, & paucissimi e morbo evaserunt. Eodem illo tempore mulier quædam Noviomagensis spatio sex septimanarum tres maritos peste extinctos habuit: vix primo sepulto statim alteri nupsit, & sic etiam tertio; certe mulier non amore, sed libidinoso ardore flagrans, profecto flagris vel ignis ardore magis quam amore digna. Libera[li]or Veneris usus virorum corpora debilitando ad pestem disponebat, quæ cum propter debilitatem a seminis profusione inductam, pesti minus resistere possent, facile & cito deficiebant.

HISTORIA LXX.

SOror Joannis Rouckus, civitatis Noviomagi Procuratoris, peste cum vehementi febre & anxietate correpta fuit, quibus accessit obscurus tumor in inguine. Ab ipso morbi principio vires admodum prostratæ erant. Secunda die vomitus sequebatur, qui tertia die valde violentus evasit, viresque adhuc multo magis dejecit, quo multa foetidissima, turbida & varii coloris ejecit. Quarta die multo molestior & fere continuus evasit vomitus: tandem cum difficillimo

conatu inter alia excrementa evomuit animalculum quoddam parvum instar draconis vivi, quo eiecto non diu post obiit. Mater ægræ illud animalculum Francisco Patien Chirurgo spectandum obtulit (cum ego forte ad manus non essem) qui mihi retulit, fuisse bestiolam vivam, horribilem visu, oblongam, sed parvam, circiter longitudinis minimi digiti, quadrupedem, lacertæ non multum absimilem, excepto quod sanguinei coloris esset, & caudam tenuiorem ac parvos auriculas haberet.

Annotatio.

QUIS non miretur violentissimos effectus pestilentiae? quæ tantam & tam venenatam putredinem paucis diebus inducere potuerit, ut brevissimo tempore animal venenatum, naturæ humanæ maxime contrarium, in medio corpore ex ea generatum fuerit? Mater ægræ narravit mihi bestiam hanc aliquamdiu in pelvi vixisse, quam Chirurgus Patien liquore aliquo affuso libenter occidisset, atque in perpetuam memoriam exsiccâset ac servâset, nisi contagii metus & ægræ morientis vestigia, ipsum deterruissent. Durante hac peste lumbricos breves, crassos, rotundos & rubros, interdum vomitu ejectos, interdum per alvum deturbatos vidi, sed præter hanc ægram, nullum unquam talem draconem ejecisse, nec vidi, nec audivi.

HISTORIA LXXI.

DOMinus Welting, Nobilis Anglus, qui urbem videndi gratiâ Noviomagum venerat, 8 Augusti maturino tempore foras prodiens, capitis aliquam vertiginem, & non diu post maximam anxietatem sensit, ita ut se ad lectum conferre cogeretur. Vocatus Chirurgus sudoriferum exhibuit, & copiosos sudores promovit, a quibus nonnihil allevatus fuit æger, & bubo sub axilla dextra erupit. Chirurgus post sudores venæsectionem in brachio dextro instituit, promittens se ægrum hac ratione citissime curaturum. Ex aperta vena sanguis floridus magna vi erupit, cumque jam aliquot unciae effluxissent, Chirurgus nullis compressis, nullis ligaturis fluxum sanguinis cohibere, & venæ incisionem obturare potuit. Interim ægri vires in totum collapsæ sunt, & qui sub axilla eruperat tumor disparuit:

anxietatibus adauctis etiam syncope accessit. Cum circiter per sesqui-horam in obturanda vena frustra laborâsset Chirurgus, tandem meum consilium etiam imploratum fuit. Inveni vulnuscule fungum illum, quo ad sistendum sanguinem utuntur Chirurghi, impositum, eique crassum compressum cura ligatura satis arcta injectum. Jussi caput mortuum vitrioli imponere, sed nihil profuit. Cum autem æger crebris animi deliquiis identidem deficeret; in re desperata ad extremum remedium (sed nimis sero) devenire necesse fuit, nempe ad unctionem, qua ferro ignito leviter imposito vulnusculum occlusum fuit, atque ita sanguis quidem substitit, sed æger non obstantibus variis exhibitis corroborantibus, post semihoram exspiravit, atque ita secundum Chirurghi promissum morbus citissime curatus fuit, idque tam egregie, ut recidivam metuere necesse non fuerit.

Annotatio.

QUamvis rarissime eveniat ut aperta vena rursus occludi nequeat, tamen vel eo saltem nomine in peste metuenda est venæsectio, cum illud quod aliquando fit, pluries fieri posse, credibile sit. Tantum bis mihi hunc casum videre contigit, semel in prædicto ægro, & mense Junio adhuc semel in uxore militis cujusdam Frisii, quæ cum sibi venam in pestilenti febre pertundi curâsset, Chirurgus, factam incisionem nullis mediis obturare potuit, quam ego quidem impositâ petiâ oleo vitrioli intinctâ restrinxi, sed tamen ægra intra horæ spatium vitæ naufragium fecit. Zacutus Lusitanus, *Prax. Admir. 3. observat. 41.* similem casum in cucurbitulis observavit: *Multis (inquit) in peste sanguis e cucurbitulis emanans, nec validis auxiliis, nec cauterio ipso potuit compesci; omnes obiêre: nam facultas retentrix a venefica qualitate prorsus erat extincta.*

HISTORIA LXXII.

GERardus Buys Pharmacopœus, vir fortis, qui amuleto arsenicali munitus semper incedebat, pustulam rubram inflammata sine dolore, cum levi pruritu in collo percepit, quæ mihi aliquid mali ominari visa fuit, ac propterea ad tempestivum antidotorum usum ipsum exhortabatur. Verum ille rem flocci faciebat, & toto corpore optime valens, consueta munia peragebat, bene edebat,

bibebat, ridebat, & hilaris erat, nec quicquam mali suspicabatur; imo etiam me irridebat quod de periculo aliquo loquutus fuisset. In tali statu circiter per tres septimanas vixit. Tunc demum capitis gravitate, cordis anxietate, nausæâ, & debilitate infestari coepit. Assumpto alexipharmaco (cui præter cætera lapidis bezoar orientalis integra drachma admista erat) cum copiosius sudâsset, nihil quidem allevatus fuit, sed prædicta pustula in perfectum carbunculum transivit. Postridie febris vehementior evasit, vires admodum dejectæ sunt, denique morbi violentiâ omnium antidotorum vim superante, post triduum e vivis excessit.

Annotatio.

Disputant Medici, utrumne pestilens venenum in corpore aliquamdiu occultum latere possit, antequam gravibus symptomatibus se prodât: quam quæstionem agitavimus *lib. 1. cap. 10.* Mercurialis, Andreas Cæsalpinus, Untzerus, alique gravissimi Medici, negativam tenent: e contra vero Roboretus, Platerus, Sennertus, & alii, affirmativam defendunt, quam posteriorem opinionem etiam confirmat experientia, ut liquet ex prædicta historia, ut & ex sequenti historia 103. Affirmativæ etiam astipulari videtur Fernelius, nam *Pathologiæ lib. 4. cap. 18.* inquit: *Interdum carbunculi initium multo ante tempore conspicuum, quam febris est.*

HISTORIA LXXIII.

Jacobus Verhorst & Casparus Nitteler, socii milites, animi gratiâ exutis vestibus in flumine aliquamdiu nataverant, atque ita modo aquis, modo calidissimis solaribus radiis nuda corpora exposuerant. Peracta natatione, ambo dolorem capitis gravativum senserunt, cum inclinatione ad somnum. Ad hospitium reversi lecto se imposuerunt & dormiverunt. Post aliquot horas evigilantes, præter capitis dolorem, etiam anxietatem maximam cum nausea senserunt, cui non diu post magna quoque febris adjuncta est. Exhibui utrique alexipharmacum, a quo cum propter summam inquietudinem sudare non potuissent, post aliquot horas alterum sumpserunt, quod rursus evomuerunt, nec deinceps quicquam amplius assumere voluerunt.

Inextinguibili siti ambo torquebantur. Jacobus magnum dolorem sub axilla, sed absque manifesto tumore habuit, & circa finem secundæ diei obiit. Casparo autem parvus dolorosus tumor in parotide erupit, & morbum protraxit usque ad quartum diem quem una cum vita finivit.

Annotatio.

HUjusmodi infelices casus in pluribus aliis natatoribus etiam observavimus, ac proinde illas natationes curiosissime prohibere solebam: partim quod periculosum foret fervidis radiis solaribus nudum corpus exponere: partim quod etiam periculosa foret illa mutatio, qua modo a Sole corpora calefiunt, modo ab aqua refrigerantur: denique quod ipsa fluminis aqua valde suspecta esset, quia Germaniam versus plurimæ urbes, & innumeri pagi in Rheni littoribus siti, gravissima peste affligebantur; quorum omnium locorum contagiosa inquinamenta in flumen effluebant, & aquam illam, Noviomagum versus descendentem, ratione contagii haud parum suspectam reddebant.

HISTORIA LXXIV.

ANCilla Jacobi Leeuvvens, Mercatoris vini, quæ in horto ejus decumbebat, secunda morbi die urinas oleaginosas copiosas reddidit, ita ut oleum crassum & turbidum repræsentarent. Carbunculum habuit in altera mamma. Assumptis alexipharmacis & sudoriferis omnia gravia symptomata una cum febre cessârunt, & ipsa præter opinionem a morbo convaluit.

Annotatio.

CUM talibus urinis oleaginosi tantum duos tresve evasisse novi: omnes reliqui, quotquot tales urinas reddebant, citissime mortui sunt.

HISTORIA LXXV.

ADolphus Fildar, Chirurgus non imperitus, qui amuleto arsenicali curiose semper munitus erat, 11. Julii peste correptus, sibi ipsi sudoriferum aliquod præparavit, a quo cum copiose sudâsset,

buboni (qui in inguine apparebat) cucurbitam magnam cum multa flamma imposuit, eamque bis terve reiteravit. Hinc pars affecta valde intumuit, tam horribili dolore ægrum affecit, ut quo se verteret, nesciret. Magnum istum dolorem violentissima febris, & hanc summa debilitas viriumque dejectio insecuta est. Tunc meum quoque consilium expetivit. Exhibui varia sudorifera & antidota: parti quoque affectæ, tam ad intensissimi doloris sedationem, quam ad veneni extractionem, varia topica admovi. Verum his omnibus cum nec febris, nec dolores imminuerentur, æger deficientibus viribus, morbo victoriam concessit.

Annotatio.

ANimadvertimus in plurimis ægris, quibus cucurbitulæ bubonibus impositæ fuerant, illud remedii genus fere semper infelicitè cessisse; & dolores adeo acres hoc modo parti affectæ fuisse inductos, ut inde acerrima febris excitaretur: cujus violentia antequam sedari posset, plerumque virium defectu extinctos fuisse ægros. Quapropter licet in pestis hujus exordio etiam nobis illud auxilium arrideret, partim quia veteres, multique clarissimi Medici illud commendarent; partim quia ipsa ratio illud etiam approbare videretur, tamen postea in totum ab illo abstinuimus, & usu edocti sumus bubones tutius ac melius tractari cum vesicatoriis & cataplasmatibus attrahentibus ac emollientibus, quam cum violenta cucurbitularum suctione, qua non ipsum venenum pestilens, (quod hoc modo extrahi nequit) sed tantum sanguis vicinique humores supra glandulas in durum cumulum contracti, vel glandulas comprimunt, earumque extensionem ac venenati ichoris receptionem impediunt; vel vias quæ ab internis vasis ad glandulas tendunt, obstruunt, atque ita in causa sunt, quod natura sæpe laudabilem veneni expulsionem ad emunctoria perficere nequeat.

HISTORIA LXXVI.

CHristianus ab Ummerson, vini Mercator, magnâ inappetentiâ laborabat, cui etiam aliqualis nausea aderat: valde debilis erat, quia per multos dies vix quicquam comedere potuerat. Ipse pestilenti contagio se infectum esse arbitrabatur: sed male, nam causa mali inde proveniebat, quod bonus ille vir præservationis gratiâ quotidie

matutino tempore vino absinthite majore copia uteretur. Quod cum illico animadverterem; hujus vini usum plane prohibui, ac diætâ conveniente præscriptâ, hunc bolum exhibui:

R/. *Rhabarbari pulverisati, scrup. ij. cremoris tartari, scrup. j. pulpæ tamarindorum, unc. s. syrupi de limonibus parum. Fiat bolus.*

Hinc ter ista die alvum exoneravit. Postridie tale conditum præscripsi:

R/. *Calami aromatici, nucis moscatæ, macis, florum sulphuris, ana scrup. j.s. cremoris tartari, unc. j. cinnamomi, scrup. j. gariophyllorum, scrup. s. Pulverisentur subtilissime, deinde addantur radic. helenii cond. drach. vj. conservæ anthos, unc. s. Zingiberis condit. drach. vj. olei vitrioli gut. xv. syrupi de limonibus q. s. Fiat conditum.*

Hujus conditi mane & vesperi, interdum etiam meridie, particulam edebat, a vini absinthitis usu abstinendo. Hinc brevi rediit appetitus. Ex illo tempore conditum hoc tanti fecit, ut illud postea per aliquot annos multoties a Pharmacopoeo confici curaret, ad appetitum & sanitatem (ut ajebat) conservandam.

Annotatio.

QUamvis absinthium, quocunque modo moderate sumptum, adversus venenum pestilens egregium sit præservativum, & ventriculum detergeat, atque appetitum excitet: immoderatum tamen ejusdem usum multoties animadverti inducere debilitarem, & cibi inappetentiam. Sic N. Heymerick a nimio vini absinthitis usu quo se per annum pessime assueverat, ut pestis contagium evitaret) adeo dejectum appetitum habuit, ut postea nullis mediis restaurari potuerit; atque ea de causa debilitatis internis visceribus, tandem vitam cum morte commutaverit. Ita quoque Antonius de Tricht Pharmacopoeus, vini absinthitis matutino potui nimis deditus, per aliquot annos adeo inappetens fuit, ut vix quicquam comedere

potuerit, cumque illius vini matutinum usum, vel potius abusum, intermittere nollet, tandem epilepticus factus misere obiit. Quapropter in usu absinthii, sicut in omnibus aliis rebus, modus servandus est: nam etiam optima quæque, vel medicamenta, vel nutrimenta, immoderate sumpta, nocent.

HISTORIA LXXVII.

PAter Felicianus Sacerdos, Ordinis Franciscanorum Monachus missionarius, vir doctus & humanissimus, peste correptus est, cui vix ulla manifesta febris adjuncta erat, ut nec alia gravia symptomata, præter solam & summam anxietatem, qua cor tanquam in prælo comprimi dicebat. Post sudorem copiosum alexipharmaco provocatum, duo exiles carbunculi in femore eruperunt, etiam dolor in inguine perceptus est cum obscuro quodam tumore. Exhibui tria quatuorve sudorifera, & alia quoque antidota intermedio tempore dedi, verum his omnibus neque inguinis tumor adauctus, neque anxietas quicquam imminuta est. Interea tamen vires egregie constabant, ac valde parum dejectæ erant. Quarta morbi die cum ipsum inviserem, totus vestitus erat, & circiter horæ quadrantis spatiô mecum per cubiculum deambulavit, (non titubante gradu, sed fortiter) ac de confidentia in Deo, de non extimescenda morte, de maximo & flagrantissimo suo hinc ad salutarem patriam migrandi desiderio, multa notatu dignissima loquebatur. Postea inter ambulandum monstrabat mihi etiam sex septemve exanthemata purpurea, quæ in pectore & brachio eruperant, & rogabat qualesnam essent, & quidnam indicarent hæ maculæ? Respondi esse mortis advenientis prænuncias. Quo nuncio intellecto, bonus ille vir non minus gavisus est, quam gratissimo aliquo dono accepto, & statim cum gaudio in hæc verba erupit: Jam liberabis servum tuum, Domine, & videbunt oculi mei salutare tuum facie ad faciem: fiat voluntas tua; sit Nomen tuum benedictum in sæcula. Tunc ego ipsi in æternum valedixi; atque discessi. Postea retulerunt mihi astantes qui illi inserviebant; quod, statim post meum discessum diceret: Sentio me ab ambulatione aliquantum delassari; & cum dicto, lecti margini se imposuisset sedendo, atque illico quasi in momento retrorsum supra lectum cadens expirâsset.

Annotatio.

QUod in hoc ægro, illud in nonnullis aliis etiam animadvertimus, nempe in quibusdam peste laborantibus tantam corporis fortitudinem usque ad mortem fuisse, ut ambulantes, nec quicquam minus quam mortem metuentes, subito conciderint. Verum in paucissimis tantam animi fortitudinem, tantam in morte constantiam, tantum vitæ æternæ ex intimo corde procedens desiderium observavimus, quantum in prædicto D. Feliciano, & socio ejus Tiburtio, nec non Patre Gregorio, ejusdem quoque Ordinis Monacho, qui tres summo gaudio mortui sunt, totumque mortis metum læta spe melioris vitæ omnino extinxisse videbantur. Non omnes qui vitæ æternæ gaudia prædicant, ad illa festinant, sed extrema necessitate ingruente plerique diverticula quærunt, & his illisve mediis extremam illam horam differre nituntur. Sic Pater de Bruyn, Jesuita doctus, cum peste correptus esset, maximo mortis metu percussus fuit, & tam altum terrorem concepit, ut exhibita remedia plane nihil operarentur ad salutem: tandem omnibus nihil proficientibus, cum ab exanthematum eruptione mortem ipsi prædicerem, tres quatorve exiguas pyxides (in quibus imagines, reliquiæ Sanctorum, schedæ benedicta, & similia continebantur) de collo pendulas manu prehensens, ac cum indignatione irridens, dicebat: *O inania fulcra, in quibus confisus sum! quid jam mihi prodestis?* & paulo post cum magna desperatione obiit, immemor versiculi:

*Fer facilis quod fata ferunt; si ferre recusas,
Ipsum te crucias, nec minus illa trahent.*

HISTORIA LXXVIII.

CAsparus de Svart, cum a Molarum platea ad plateam Cervinam properaret, brevioris vitæ gratiâ transivit vicum quendam rarissime frequentatum, iuxta templum B. Mariæ situm, in quem ex plurimis infectis ædibus sordes, stramina lecticarum, vetusta ac detrita vestimenta, ægrotorum fæces & excrementa, aliaque similia tunc temporis projiciebantur. Ipse in transitu a contagioso harum rerum foetore gravissime affectus, & tanto contagio infectus fuit, ut domum veniens statim conciderit, vomuerit, capitis dolore & maxima cordis anxietate pressus fuerit, in utroque crure carbunculum habuerit, atque intra viginti horas vitam finiverit.

Annotatio.

NON sine ratione curiosiores Rerumpublicarum Gubernatores edicto jubere solent, ut omnes res contagii ratione suspectæ comburantur, neque in publicum projiciantur: atque ita in nonnullis Italiæ locis interdum integras domos cum tota suppellectili Magistratus jussu combustas fuisse, legimus. Verum Magistratus Noviomagensis, & belli turbis, & morbi furiis intricatus, multarum huiusmodi necessariarum rerum negligentio rem curam habuit: quæ etiam causa fuit, quod contagii semina plurimum disseminata fuerint.

HISTORIA LXXIX.

Mense Augusto, Domicellam quandam nobilem, (quæ in cubiculo prope arcem Noviomagensem ad ejus curationem a me conducto commorabatur) lue Venereâ graviter infestatam, tractabam, cui cum post præmissa generalia, jam per quatuor dies quotidie bis sudores Guajacino decocto provocâsem, pestis illarum ædium domesticos invasit, e quibus intra sex dies quatuor mortui sunt; unica vetula superstes remansit, quæ huic Domicellæ inserviebat. Domicella pestem magis quam luem Vereream timens, libenter alio migrâset; verum quia in tota civitate paucissimæ domus erant in quibus contagium non dominaretur; ad hæc quia verebar mutatione domicilii & ipsam & morbum ejus ab aliis cognitum iri, suasi ut illic maneret, & nihil periculi metueret, propterea quod a peste omnino immunis futura esset, quo usque curationi luis Veneræ vacaret. Meum consilium secuta remansit, & continuatis quotidianis sudoribus, aliisque remediis ad luis Veneræ curationem necessariis, & suffumigiis ad aëris emendationem in cubiculo etiam excitatis, nullum pestis aculeum sensit, sed post tertiam septimanam bene sana & pulcherrima discessit; quæ horribili turpi Venerea scabie foedata ad nos venerat.

Annotatio.

CUM in morbi Gallici curatione medicamentis talibus plerumque utamur, quibus Venereum virus a centro ad peripheriam propellitur,

non facile tales ægri, quousque huic curationi se submitunt, peste corripiuntur; quamvis etiam inter pestiferos versentur, ut ex prædicta historia liquet; quam etiam ratio approbat: nam quousque natura occupata est in expulsionem veneni Venerei a centro ad corporis circumferentiam, non facile potest recipere, & a circumferentia ad centrum attrahere venenum pestilens; vel si illud forte recep[erit], statim per apertos pororum meatus illud rursus foras expellit. Sic ob eandem pene rationem dicit Paræus *lib. 22. cap. 21.* quartanarios a peste magis tutos & liberos esse, quia tertio quoque die vehementer sudare solent: quod ipsum quoque affirmat Sennertus, *de Peste, cap. 1.*

HISTORIA LXXX.

MAchtilda de Bie, juvencula circiter viginti annorum, 2 Septembris peste correpta fuit, cum anxietate, febre & anthrace in brachio. Sudorifera aliaque convenientia antidota ab ipso morbi principio satis curiose exhibita fuerunt. Eodem tenore continuavit febris usque ad diem quartum, quo hæmorrhagia narium supervenit, qua sanguis, non quidem affatim, sed paulatim, diu & magna quantitate effluxit. Ut hanc hæmorrhagiam sisteremus, omnes modos adhibuimus; per Chirurgum extremas partes arctius ligari, oxycratum actu frigidum cervici, fronti & pudendo admoveri, cucurbitulas cum multa flamma pedibus applicari, pulveres astringentes cum petiis naribus immiti, aliaque multa fieri curavimus; quibus omnibus non juvantibus; tandem etiam inviti ad venæsectiones brachiorum pervenire coacti fuimus: sed omnia frustra tentata sunt, nec sanguinis e naribus effluxum sistere potuimus, qui cum circiter per triginta horas perdurâset, ægra deficientibus viribus animam æternitati consecravit.

Annotatio.

Minime audiendi sunt illi, qui in peste hæmorrhagias die critico incidentes in principio non modo non cohibendas, verum etiam, si tardiores fuerint, magis promovendas esse, indicant. Falluntur toto coelo, nam licet natura hoc modo se a gravante malignitate levare nitatur, frustra tamen per illam viam id facere laborat, per quam pestiferum venenum cordi maxime impressum, aut parum aut nihil imminui potest: vel

dato, aliquantum imminui, certum tamen est profusione multorum spirituum & copiosi ac boni sanguinis, citius viribus collaptis morituros ægros, quam tota malignitas excerni possit. Hinc etiam Saxonia, *Praxeos lib. 8. cap. 37.* scribit, vacuationem sanguinis per nares in pestiferis nunquam esse salutarem, & magna ex parte compesci non posse; atque in hoc differre pestem ab aliis acutis, quod hæc per sanguinis narium copiosam excretionem feliciter judicentur, illa vero infeliciter. Dictum comprobatur experientia, qua in hac peste edocti sumus, periculosissimas & plurimis lethales fuisse crises illas, quæ per hæmorrhagias, sive narium, sive menstruorum, fiebant, easque rarissime sponte substituisse; ut plurimum autem si in ipso principio arte non sisterentur, postea, plane nullis mediis sisti potuisse; imo sæpe etiam maximâ diligentia adhibitâ sisti nequivisse. Hujusmodi lethalis hæmorrhagiæ exemplum quoque refert Schenckius *in suis Observationibus*. Forestus in peste Delphensi etiam observavit, plurimos, quibus sanguis e naribus fluebat, fuisse mortuos.

HISTORIA LXXXI.

UXor Joannis Pallemmer, Cerevisiarii, peste correpta, unum carbunculum in sinistra manu inter minimum & annularem digitum habuit, alterum vero in primi digiti medio. Nec vehemens febris, nec, præter magnam anxietatem, alia sæva videbantur adesse symptomata. Sudorifera aliaque alexipharmaca ab ipso morbi principio diligentissime exhibita sunt, quibus omnibus non obstantibus, tamen paulatim magis magisque defecerunt vires, ac die morbi septima vitæ hujus miserias exiit.

Annotatio.

IN hac peste observavimus plerumque sinistri ominis fuisse anthraces in digitis prodeuntes; & ex innumeris ægris, quibus id contingebat paucissimos evasisse.

HISTORIA LXXXII.

HErmannus Thomas, pistor, cum militem quendam peste correptum & phreneticum horribili vultu foras excurrentem & vociferantem casu conspexisset, tanto terrore perculsus est, ut inde statim & ipse pestem conceperit. Exhibui sudorifera, aliaque varia

antidota: prodierunt duo carbunculi cum obscuro tumore sub axilla, sed absque levamine.
Nullis modis, nec verbis, nec rationibus ab animo illius excuti potuit conceptus terror.
Omnibus frustra tentatis, quinta die visa sunt exanthemata purpurea; & sequenti nocte obiit.

Annotatio.

Terrorem ad pestis inductionem plurimum facere, non tantum nos in hac peste animadvertimus, sed illud ipsum quoque in aliis pestibus multoties observatum fuisse, testes sunt Evagrius, Nicephorus, Erasmus Hedenus, Scheunemannus, Joannes Matthæus, Sennertus, & alii. Semper etiam notavimus, rarius evasisse illos qui ex alto concepto terrore, peste corripiebantur, quam alios, quos absque hoc præcursore invadebat.

HISTORIA LXXXIII.

Iacobus ab Hamburch, eques Capitanei Thomæ Lucas, vir fortis, audax & temerarius, 12. Octobris peste cum febre violenta & bubone in inguine correptus, post varia assumpta alexipharmaca, quarta morbi die fortiter tussire, sexta autem sanguinem tussiendo rejicere coepit copiosius, e quo signo illum morituum judicavi. Attamen ne meâ incuriâ perire videretur, ut sanguinis sputum aliquantum cohiberi & imminui posset, 18 Octobris circa vesperam hunc pulverem præscripsi, quem illa nocte duabus vicibus cum pauxillo aquæ theriacalis assumpsit:

R/. *Boli arm. cornu cervi usti, ana scrup. j. florum sulphuris, scrup. j.s.
specier. diatrium santalorum, scrup. j. croci orient. scrup. j.
sacchari candi albi, drach. j.s.
Fiat pulvis subtilis, qui dividatur in duas doses.*

19 Octobris febris remissior fuit. Tunc sæpius de die sequentis electuarii particulam edere jussi:

R/. *Specier. diatrium santalorum, cornu cervi usti, ana scrup. j.s.
coralli rubric, spodii usti, terræ sigillatæ, croci orient. ana scrup. j.*

florum sulphuris, scrup. ij.

Fiat pulvis subtilissimus, cui adde diascordii Fracastorii, drach. iij. conservæ rosarum rubr. unc. j.

syrupi de scordio, & de rosis siccis, ana q. s.

Fiat electuarium.

Hoc die bubo, qui topicorum usu ad maturationem pervenerat, a Chirurgo pertusus est. 20 Octobris omnino febris expers fuit, sanguinis tamen sputo remanente. Cum appetitu aliquantum comedere coepit æger. Continuatum est in usu electuarii. Quia vero durante morbo tantum bis alvum excreverat, circa vesperam ex pilulis Ruffi tres pisi magnitudinis pilulas deglutivit, a quibus sequenti mane duos secessus habuit. Hoc facto ad electuarii usum rediit. 21. Octobris dicebat se magna vi tussiendo frustula quædam pulmonis cum multo sanguine rejecisse. 22 & 23 Octobris sputum sanguinis multum imminutum est: quapropter illum diætæ commisi, & ab omnibus rebus noxiis abstinere jussi. Anno sequenti, mense Martio, rursus ad me venit, valde emaciatus & debilis, ac conquerebatur se post sanationem pestis aliquamdiu mediocriter valuisse, verum sanguinis sputum nunquam in totum substitisse: in magno autem gelu mensis Februarii ipsum adeo afflictum esse, ut per aliquot septimanas lecto incumbere coactus fuisset. Animadverti hominem ex ulcere pulmonis tabem jam contraxisse, nam præter sanguinem etiam verum pus rejiciebat, quapropter illum eodem modo, quo varios alios vere phthisicos alias sanavi, curare aggressus sum, atque ita circiter trium mensium spatio pristinæ sanitati omnino restitutus fuit.

Annotatio.

HÆc historia tanquam rarissima notanda est: nam in tota hac truculentissima peste, præter hunc unum solum equitem, cum sputo cruento (quod a carbunculis in pulmone excitatis plerumque inducitur) neminem evasisse scio: rogavi etiam Chirurgos, quibus pestiferorum curatio demandata erat, anne illud uspiam vidissent, qui testabantur se observâsse omnes illos quibus sputum cruentum superveniebat, brevissimo tempore mortuos fuisse.

HISTORIA LXXXIV.

DUo filii Domini Gatien, Galli, Verbi divini Ministri, peste cum violentissima febre correpti intra triduum occubuerunt. Cadavera tertio post mortem die horribiliter immutata, valde tumida, & instar carbonis vel atramenti tota nigricantia visa sunt: ita ut Pater, qui ex Hollandia post mortem filiorum advenerat, ipsorumque cadavera adhuc videre desideraverat, primo viso, adeo abhorruerit, ut statim effugiens secundum videre ausus non fuerit.

Annotatio.

CAdaverum citissima & malignissima corruptio maximi veneni index fuit. Sciendum tamen in hac constitutione omnia pestiferorum cadavera, tam cito & tam horribiliter putrefacta non fuisse: nam multa non minus quam ab aliis morbis emortua corpora, per aliquot dies absque manifesta putredine servari potuerunt, nempe illa, quæ absque magna febre enecata fuerant: quibus vero ægris pestiferis gravis febris adfuerat: eorum cadavera propter malignam humorum putredinem cito computruerunt; & quanto humorum putredo cum febre, morbo durante, gravior fuerat, tanto post mortem citior & malignior, magisque horribilis cadaverum putredo sequebatur.

HISTORIA LXXXV.

PEtrus Parvus (inde Parvus cognominatus, quod esset brevioris staturæ) rusticus notissimus in pago Bemmél, unico milliari a Noviomago distante, peste correptus fuit, cum violenta febre, aliisque gravibus symptomatibus, a qua tertia die mortuus est, ut putabatur. Consanguinei, qui illi inserviebant, amiculo ferali corpus induerunt, idque a lecto in pavementum super stramina deposuerunt. Etiam hæredes vestimenta ejus aliamque supellectilem inter se diviserunt, atque ita metu furum spoliârunt domum omni supellectile. Interea etiam curârunt ut cista feralis a fabro lignario conficeretur, atque ad exequias sequenti die peragendas omnia præparârunt. Postridie omnibus jam paratis, sola cista feralis (sine qua nostrates mortuos non sepeliunt) deerat, quam faber lignarius

propter plurima negotia tam cito conficere non potuerat: quapropter exequiæ usque in tertium diem necessario differendæ erant. Sequenti die cistâ ferali jam paratâ, cum ad funeris elationem festinaretur, viderunt mortuum efferendum reviviscere & brachia ac pectus commovere, (postquam quinquaginta duabus horis in tali statu tanquam vere mortuus jacuisset) qui etiam intra horæ quadrantem surgebat, vociferabatur, indusium aliaque linteamina totus maniacus dilacerabat, imo quoque in proxime astantes violentas manus inferebat; ita ut illum vi continere, & fasciis brachia ligare ac constringere necesse fuerit. Duravit illa maniaca passio circiter per quinquaginta quatuor horas (ut ipsemet mihi narravit) ac postea cessavit, & æger plane ad se rediit, atque consanguineos nonnullos suis vestibus indutos, aliamque supellectilem inter hæredes divisam vidit, quam ipse redivivus possessor repetiit. Intra paucos dies vires deperditas recuperavit, & a morbo convaluit cum maxima omnium admiratione. Nono jam anno (quo historias has in ordinem redigo) bene sanus vivit, & inservit etiamnum hodie Nobilissimo viro Joanni de Bronckhorst, Bataviæ superioris Majori, in eodem pago habitanti, ejusque opera rustica peragit.

Annotatio.

IN peste aliisque contagiosis morbis corpora mortua ratione contagii citissime inhumari solent; quæ ultra biduum, præsertim æstivo tempore, asservanda non esse, alibi docuimus. Verum semper diligentissime animadvertendum, anne vere mortua sint: nam multoties observatum est, ægris pestiferis talia animi deliquia supervenisse, ut pro mortuis habiti, imo nonnulli etiam vivi inter mortuos sepulti fuerint: quod etiam prædicto Petro Parvo accidisset, si cista feralis pridie parata fuisset, nam illum certissime mortuum esse, omnes putaverant. Hinc verisimile est, in illis locis ubi peste extinctos intra paucas horas sepeliunt, plurimos hujusmodi errores committi. Qualem historiam refert Alexander Benedictus, *lib. de Peste, cap. 1.* de nobili Matrona, quæ tali modo viva inter mortuos deposita fuit. Lycosthenes quoque *lib. de prodig. & ostens.* duas memorabiles refert historias eorum qui peste mortui putabantur, & quibus exequiæ jam parabantur, qui antequam sepelirentur, revixerunt. Hildanus, *centur 2. observat. 95.* tria clarissima exempla pestiferorum enarrat, quorum primi corpus jam loculo imponebatur ad sepulchrum efferendum:

secundi jam sepultum fuit, & postea, casu a furibus aperto sepulchro, ad se rediit: tertii, a Joanne Wiero Medico deprehensum fuit non esse mortuum. Joannes Jacobus Crafftius, *in epistola ad Hildanum*, varia hujusmodi exempla recenset. Hæc cum in peste accidere posse, notissimum sit, cujusque officii est mortuos suos non statim a vespillonibus temere ad sepulchrum efferri curare, sed prudenter prospicere, ne, temerariæ festinationis errore, homicidium committatur. Extra pestem in aliis morbis talia non semel quoque evenisse, & nonnullos apoplexiâ, lethargo, comitali morbo, vel uteri strangulatione oppressos, ita suffocatos fuisse, ut pro mortuis habiti, & nonnulli etiam inter mortuos sepulti fuerint, testes sunt Plinius *Natural. Hist. lib. 7. cap. 52*. Lemnius, *de occult. rerum mirac. lib. 2. cap. 3*. & Georgius Pictorinus, *Sermon. Convival. lib. 1. cap. 10*. nec non Paræus, Forestus, Albertus Bottonicus, Schenckius, Amatus Lusitanus, & alii. Idemque etiam mihi semel videre contigit in quodam nautæ puello quatuor annorum, qui anno 1641. media hyeme prope portum Noviomagensem aquam incidens, suffocatus ac pro mortuo domum delatus est, ubi a vicinis & matre vestibus detractus amiculo ferali indutus, & in pavimento super stramina collocatus fuit, interea dum cista feralis pararetur: postquam summæ aëris frigidissimi violentiæ, puer ibidem per decem horas expositus jacuisset, nec corpus obriguisset, me vocârunt, ut unde illud fieret scire possent: ego manibus utrinque corpora puelli constrinxi, atque obscurum quondam arteriarum temporalium motum sensi, quem deinde etiam in carpo brachii deprehendi: quapropter jussi statim puellum igni luculento admoveri, totum pectus, ventrem, tempora ac faciem cum spiritu vini calefacto calidis manibus fricari; quod cum aliquamdiu factitatum fuisset, coepit puellus brachia & crura leviter movere, anhelitum etiam manifestius ducere; verumtamen non rediit ad se, sed cum in tali statu adhuc per sesquihoram vixisset, obiit: fortasse si in principio prope ignem bene calefactus, & immenso isti frigori (nam asperrimum erat gelu) tot horis nudus expositus non fuisset, in vita servatus esset.

HISTORIA LXXXVI.

UXor Domini Verspieck, civitatis Noviomagi Consulis, peste cum gravi anxietate correpta, statim conquesta est de dolore secundi digiti pedis dextri: explorato loco, in extremo articulo vesiculam & sub ea parvum carbunculum deprehendi, e quo infelicem morbi eventum præjudicavi. Varia sudorifera exhibui, a quibus optime sudavit: alia etiam dedi antidota, tam ad virium sustentationem, quam ad febris (quæ admodum vehemens non erat) &

veneni extinctionem: verum hæc omnia nihil profuerunt, vires defecerunt, & quarta morbi die e medio sublata est.

Annotatio.

EXperientia multoties in hac peste edocuit, veritati minus consentaneum esse illud, quod nonnulli magni Medici pro certo statuunt, carbunculos quo longius a corde dissiti sunt, tanto melioris indicii esse. Nos fere semper observavimus, anthraces in pedum digitis prodeuntes, infelicem morbi eventum prænunciâsse. Sic etiam Hippocrates *epid. lib. 1. sect. 3. histor. 9.* scribit, Critonem pustulis nigris ad pollicem & talum erumpentibus, secunda morbi die mortuum fuisse. Sic Silenus *eodem lib. sect. 3.* cum extremorum nigritie obiit.

HISTORIA LXXXVII.

UXor Wichmanni Buys, cum per aliquot dies peste cum exigua febre & summa anxietate laborâsset, ac carbunculum cum tumore in inguine haberet, omniaque exhibita sudorifera, alexipharmaca, & alia præsidia nihil omnino profuissent, tandem in utraque manu nonnullæ maculæ nigræ, atramento simillimæ apparuerunt, sine dolore, oblongæ, haud alterius formæ ac si calamo scriptorio latioris crenæ super cutem raptim inductæ fuissent; atque adeo perfecte hanc formam referebant, ut ego ipsemet in eo deceptus fuerim, quod illas calamo scriptorio cum atramento inductas esse arbitrarer. Verum cum ægræ paululum astarem, vidi illas rursus plane evanescere, ita ut earum ne minimum quidem vestigium amplius appareret: paulo post alias similes alibi rursus emergere vidi, sed tamen non exacte eandem formam & magnitudinem habere: idque dum astarem me præsentem bis terve factum fuit. Ex his maculis (etsi præter anxietatem, ægra aliis valde gravibus symptomatibus infestari non videretur) mortem prædixi, quæ post paucas horas præsagium eventu confirmavit.

Annotatio.

NUnquam durante tota peste hujus formæ maculas amplius vidimus, quas a spirituum subtilissimorum pestilenti veneno infectorum,

e finibus arteriarum exhalantium, & sub duriore cuticula paulisper subsistentium malignitate inductas fuisse certum est.

HISTORIA LXXXVIII.

Rutgerus Pontman, miles, cum muskettam explodere vellet, nescio quo infortunio disrupta machina, in frustra dissiliens, pollicem dextræ manus amputavit. Miser ille a terrore & dolore statim pestilenti febre correptus est. Post deligatum vulnus exhibui sudoriferum, a quo fortiter sudavit, & sub axilla brachii vulnerati acutissimum dolorem sensit. Circa noctem idem sudoriferum reiteratum est. Postridie dolorem sub axilla evanuisse dicebat, sed intolerabili totius manus dolore se tota nocte vexatum fuisse. Interea febris magnâ vehementiâ continuabat. Cum vulnus a Chirurgo dissolveretur, vidimus totam manum nigricare, multasque lividas pustulas undique enatas esse, adhæc scarificationes altas in manu factas vix sentire, & partem a veneni pestilentis malignitate, eo expulsâ, jam propemodum emortuam esse. Spiritum vini cum linteaminibus manui circumposuimus. Plura topica adhibere necesse non fuit, nam paulo post prodierunt exanthemata purpurea, & subrepens mors vulneris curationem & vitæ cursum interrupit.

Annotatio.

Qui peste correpti partem aliquam corporis graviter affectam habebant, ad illam partem venenum pestilens sæpissime exitialiter propulsum fuisse, vidimus.

HISTORIA LXXXIX.

Petrus a Deutecom peste, cum sopore, anxietate, & carbunculo in crure, correptus, theriacæ drach. j. cum aceti calendulari. unc. ij. & olei juniperi scrup. s. assumpsit, atque ita stragulis bene coopertus ad sudorem se composuit, & dormivit: at sudare non potuit. Media nocte expergefactus se maxima anxietate pressum sensit: accessit febris cum maxima siti, & denique vomitus violentus.

Mane ego accitus ægrum valde debilem inveni. Præscripsi sudoriferum, quod cum statim evomeret, secundum datum est, quod post tantillum temporis etiam rejecit. Cum autem viderem illum nihil retinere posse, primo vomitum sedare annixus sum, in quem finem hanc misturam præscripsi, de qua sæpius de die cochleare plenum ægro exhibere jussi:

R/. *Conservæ rosarum rubr. drach. vj. diascordii Fracast. drach. ij.
aquæ theriacalis, unc. ij. & cinnamomi drach. vj. succi citri, unc. j.
misceantur, & colentur, adde colaturæ confect. de hyacintho, drach. j.
Misce.*

Præterea ter quaterve hujus linimenti aliquantulum in cochleari calefactum, & regioni orificii ventriculi circa scrobiculum cordis ad palmæ manus latitudinem inunctum est:

R/. *Olei nucis moscatæ expressi, scrup. ij.
theriacæ Androm. olei scorpionum, ana drach. j.
olei succini scrup. j. & cinnamomi gut. iij.
Misceantur pro linimento.*

Horum duorum usu vomitus intra duarum horarum spatium plane suppressus est. Tunc hujusmodi alexipharmacum dedi:

R/. *Salis scordii, & absinthii, extracti rutæ, & cardui bened. ana scrup. j.
diascordii Fracast. scrup. ij. aquæ theriacalis unc. j.s. citri unc. s.
Misce, fiat haustus.*

Hinc copiosissime sudavit, & inter sudandum de prædicta mistura aliquoties cochleare exhibitum fuit. Erupit dolorosus tumor sub axilla sinistra. Anthraci imponi curavi pulticulam nostram ad carbunculos. Circa horam octavam idem sudoriferum reiteratum est a quo tota fere nocte sudavit. Sequenti mane se valde allevatum sensit, febris reliquaque symptomata multum remiserunt, & tumor sub axilla increvit, cui hoc cataplasma applicatum est:

R/. *Cæparum sub cineribus assatarum n^o. iij. fermenti acidi, fimi columbini, ana unc. j. farinæ sem. lini, hordei, & tritici, ana drach. vj. aquæ communis q. s. coquantur paulisper, adde mellis, axungiae porci, ana unc. j. Fiat s. art. cataplasma.*

Illo mane hunc pulverem cum pauco aquæ theriacalis sumpsit:

R/. *Pulv. liberantis, scrup. j.s. camphoræ gr. v. florum sulphuris, scrup. s. Fiat pulvis.*

Pro potu utebatur cerevisia tenui cum pauco olei vitrioli acidulâ factâ. Meridie aliquantulum jusculi pulli cum pomo citreo parati sorpsit. Circa vesperam cum febris recrudescere videretur, reiteratum est prius sudoriferum, a quo rursus multum sudavit cum magno levamine. Quarta morbi die, præcedentibus alvi torminibus, liquida dejicere coepit, quapropter statim sudoriferum astringens dedi.

R/. *Boli arm. cornu cervi usti, coralli rubri, ana scrup. j. diascordii Fracastorii, drach. j. aquæ theriacalis, aceti bezoartici, ana unc. j. Misce, fiat haustus.*

Sæpe quoque de die hujus conditi particulam comedit:

R/. *Specier. diatrium santalorum, & liberantium, cornu cervi usti, terræ sigillatæ, ana scrup. j. diascordii Fracastorii, drach. ij. conservæ rosarum rubr. myvæ cydoniorum, ana unc. s. syrupi granatorum, acid.q. s. Misce, fiat conditum.*

Vesperi hic pulvis exhibitus est:

R/. *Coralli rubri præparati cornu cervi usti, ana scrup. j. lapidis bezoar orient. scrup. s. croci orien. gr. iij. Fiat pulvis.*

His remediis, postquam sex septemve turbidos & liquidos secessus habuisset, substitit alvi fluxus. Quinta die febris aliaque symptomata multum imminuta erant, & tumor sub axilla aliquantum increverat. Continuatum est in usu conditi, & circa vesperam hunc bolum deglutivit:

R/. *Diascordii Fracast. theriacæ Andr. confect. de hyacintho, ana scrup. j.
Fiat bolus in folio auri.*

Sexta die morbus in eodem statu permansit: bis illa die aliquantulum jusculi bibit, & circa noctem prædictum bolum assumpsit. Septima die febris cum anxietate totaliter evanuit, & æger cum majore appetitu comedere coepit. Etiam carbunculus a sana carne separatus fuit, tumor autem subaxillaris paulatim disparuit, atque ita hic æger, qui jam jam de naulo rationem cum Charonte initurus putabatur, pristinæ sanitati restitutus fuit.

Annotatio.

ET Scyllam & Charybdim, periculosissimos scopulos, (vomitum puta & alvi fluxum) absque naufragio feliciter transivit hic æger; quæ felicitas paucioribus contigit: nam multi in alterutrum tantum scopulum impingentes, vitæ naufragium fecerunt. Ad vomitum compescendum prædictâ misturâ, interdum hoc illove modo aliquantulum immutatâ, una cum adjuncto linimento sæpissime foelicitèr usus sum; ac multoties observavi, si his duobus remediis non sisteretur vomitus, eundem plerumque lethalem fuisse, nec ullis mediis cohiberi potuisse.

HISTORIA XC.

Catharina Guilhelmi, mulier robusta, potatrix, imperterrita, quæ passim ægrotis peste laborantibus (maxime inter milites) inserviebat, mense Septembri, cum pestiferum quendam inviserem, cui ipsa aderat, monstravit se carbunculum in brachio, non longe supra carpum, habere; verum alioqui se reliquo corpore bene valere, dicebat. Jussi ut hunc bolum cum haustu vini assumeret:

R/. *Florum sulphuris, scrup. j.s. camphoræ gr. iiij. theriacæ, scrup. iiij.*
Misce, fiat bolus.

Hunc sumpsit circa vesperam, & cum illâ nocte bene sudâsset, nihil mali amplius sensit, & sequenti mane tantum spiritus vini rursus bibit, ut illum ebriam invenirem. Carbunculum solis foliis brassicæ rubræ oleo raparum inunctis percuravit.

Annotatio.

IN principio hujus pestis varios ex iis qui ægrotis pestiferis inserviebant, contagio infectos, & multos etiam mortuos fuisse, vidimus: postea vero cum morbus incrementa sumeret, pauciores; cum vero maximo furore debaccharetur, fere nullos infectos vel saltem mortuos, & qui inficiebantur, minus læsos fuisse observavimus. Hujus rei causa triplex esse potest. 1. Quod in principio pestis plurimi quæstus gratiâ illud munus facile suscipiant, inter quos multi sunt qui propter dispositionis aptitudinem facile contagio inficiuntur & moriuntur: quibus sublatis, postea tantum superstites remanent tales qui non habent illam dispositionis aptitudinem; qui propterea a peste vel plane non, vel minus graviter afficiuntur. 2. Quod tales homines plerumque audaces & temerarii sint, nec ullo periculi metu terreantur: præsentem autem animum in præservatione a peste plurimum valere, ipsa experientia docet. 3. Quod horum hominum natura, licet forte in principio ad pestem suscipiendam complexionis ratione aliquantum disposita sit, tamen longa consuetudine veneno pestilenti sic paulatim assuescat, ut ab eodem postea minus affici queat. Illud impossibile non esse, docent alia venena, quibus natura paulatim ita assuescere potest, ut tandem nihil noceant. Sic Galenus *lib. 3. de simpl. medic. facult. cap. 18.* refert anum quandam Atheniensem ab exigua cicutæ potione auspicatam, postea nullo detrimento ad magnam copiam progressam fuisse. Nota quoque est historia (quam ex Ruffi testimonio describit Avicenna) de elegantis formæ puella, quæ venenis nutrita Alexandro Magno dono missa fuit. Ita Cœlius Rhodiginus *lib. 11. Lect. Antiq. cap. 15.* narrat Coloniam Agrippinæ puellam fuisse quæ araneas sine damno devorabat: etiam nos novimus juvenem qui ab ipsa pueritia araneas comedere assuetus est, idque sine ulla noxa. Hæc consuetudo, imprimis accedente aliqua dispositionis aptitudine, tantum valet, ut nonnulla corpora a veneno pestilenti insuperabilia esse videantur; quod liquit ex historia istius execrandi vespillonis, qui cadaver virginis peste mortuæ horribili scelere inivit, nulla inde noxa contracta, cujus mentionem fecimus *lib. 3. cap. 3. annot. 22.*

HISTORIA XCI.

Michaël N. sartor primarius, in Arcis platea habitans, 26 Octobris pestilenti contagio infectus est, cum tumore in inguine, anthrace in brachio, parva febricula, & maxima anxietate. A primo sudorifero nullum levamen secutum, nec bubo adauctus est. Neque a secundo alexipharmaco, quod circa vesperam assumpsit, mutatus est morbus. Buboni impositum est vesicatorium, anthraci vero pulticula nostra ad carbunculos. 27 Octobris febricula in febrem vehementem transiit, cum magna siti, & maximo delirio: æger vociferabatur, per cubiculum discurrebat, (nam vires adhuc constabant) multas res non præsentis se in cubiculo videre ibi imaginabatur, aliaque similia delirantium acta agebat. Rursus sumpsit alexipharmacum, sed propter inquietudinem sudare non potuit: topica tumori & anthraci imposita abiecit: etiam bubo rursus disparuit. Sequenti die delirium in furorem versum est. 29 Octobris prodierunt exanthemata purpurea, victoris morbi trophæa, & mortis advenientis præcones.

Annotatio.

MALum signum erat, a primis duobus alexipharmacis non allevari ægrum: pejus, febrem augeri, & delirium continuum accedere; (quæ duorum principalium, nempe vitalis & animalis, facultatum gravissimam afflictionem indicabant) pessimum, bubonem evanescere & exanthemata prodire.

HISTORIA XCII.

Filiolus Domini Benthem, Jurisconsulti & Collegii Deputatorum Secretarii, peste correptus, eandem contagio matri, quæ illum lactabat, communicavit: quæ, cum inde primo carbunculum in mamma contraxisset, statim assumpto alexipharmaco fortiter sudavit & a sudore tumor in parotide post aurem sinistram prodiit, qui brevi tempore magnitudine pugni intumuit, non tamen durus fuit,

sed mollis, instar tumoris flatulenti vel aquosi. Sequenti die cum tumor ille adhuc plurimum increvisset, servando istam mollitiem, & jam totum fere collum occuparet, nec a secundo sudorifero quicquam mutaretur morbus, instantis mali præsagium feci, quamvis adjuncta febris non admodum vehemens esse videretur. Dictum confirmavit mors.

Annotatio.

OBservavimus quoslibet tumores molles subito, instar tumoris flatulenti, in magnam molem excrescentes, semper exitiales & sinistri fuisse: tumores vero duros qui lentius incresebant, & duritiem illam aliquamdiu servabant, melioris judicii extitisse.

HISTORIA XCIII.

IOannes Pauli, Senatus Noviomagensis Scabinus, peste cum bubone correptus, cum varia exhibita alexipharmaca nihil profuissent, tandem die quarto de raucedine quadam ac levi gutturis interni dolore (qui absque ullo tumore erat) conquestus est; e quo signo, quamvis alia valde gravia symptomata morbo non adessent, illum brevi morituum prædixi; quod præsagium eventus probavit.

Annotatio.

IN hac peste omnes illi, quibus talis gutturis interioris dolor absque tumore superveniebat, mortui sunt.

HISTORIA XCIV.

DOminus Schievelberch, Verbi divini Minister, vir solide doctus ac pius, sed valde meticulosus, qui pestem diu metuerat, tandem contagiosa labe infectus fuit, cui se adjunxit febris una cum summa anxietate. Prima die circa vesperam hoc alexipharmacum exhibui, a quo optime sudavit, & bubo in inguine prorupit.

R/. *Extracti angelicæ, & rutæ, ana scrup. j. salis absinthii, j.s.*

*theriacæ, diascordii, ana drach. s. aquæ theriacalis, aceti bezoartici, ana unc. j.
Misce, fiat potio.*

Postridie mane idem sudoriferum reiteratum est, a quo rursus fortiter sudavit, sed absque levamine. Buboni impositum fuit vesicatorium, & detractâ vesicâ folium brassicæ rubræ oleo raparum inunctum. Pro potu utebatur hoc julebo:

R/. *Aquæ cadui ben. lib. j. scabiosæ, & acetosæ, ana lib. s.
succu citri recentis, unc. j.s. syrupi de limon. unc. ij. olei sulphuris, q. s.
Fiat juleb.*

Sæpius de die particulam hujus conditi comedit:

R/. *Pulveris liberantis, drach. j. diascordii Fracastorii, drach. ij.
cortic. aurantiorum condit. & citri condit. rob. ribesii rubri, ana drach. iij.
confect. de hyacintho, drach.j. syrupi acetositatis citri, q. s.
Fiat conditum.*

Vespero hunc pulverem præscripsi, cum pauco julebi miscendum & assumendum:

R/. *Lapidis bezoar orient. scrup. ij. florum sulphuris, scrup. s.
croci orient. gr. iij.
Fiat pulvis.*

Tertia die cum febrem magis ingravescere, & bubonem nihil in altum attolli animadverterem: tale sudoriferum parari curavi:

R/. *Radic. angelicæ, dictamni, petasitidis, & helenii, ana drach. j.
herbar. rutæ recentis & viridis, scordii, & cardui bened. sicci, ana M. s.
cortic. citri, & aurantiorum sic. ana drach. j.
sem. cardui, acetosæ, & citri, ana scrup. ij.
aquæ communis, q. s.
Fiat decoctio ad lib. s.*

R/. *Colaturæ, unc. ij.s. theriacæ, diascordii, ana scrup. ij.
salis cardui. scrup. j.s.
Misce, fiat haustus.*

Hinc copiosissime sudavit cum manifesto levamine. Tota die usus fuit de suo condito. Etiam aliquantum jusculi sorpsit. Buboni impositum fuit cataplasma:

R/. *Rad. liliorum albor. unc. ij. herb. altheæ, flor. chamomillæ, ana M. j.
ficuum ping. n^o. ix.
Coquantur in aquæ communis q. s. pistentur in mortario, tunc adde
fimi columbini, unc. j.s. fermenti acidi, unc. j. farinæ tritici, drach. vj.
& lini, unc. s. mellis, unc. j. axungię anatis, olei anethini, ana drach.vj.
Fiat s. art. cataplasma.*

Vesperi reiteratus fuit præcedens pulvis. Die quarta, morbo in eodem statu permanente, eadem acta sunt quæ pridie. Die quinta mane, cum post assumptum ultimum sudoriferum rursus copiosissime sudâsset, magnum levamen percepit, febris remissior fuit, neque anxietas adeo gravis ut ante, bubo etiam multum increvit. Tunc petiit ut sordida & sudore madentia linteamina ipsi mutare liceret, quod curiosissime prohibui. Ille tamen post meum discessum foetoris sudorem pertæsus, indusium nitidum bene calefactum abjecto sordido induit. Hæc mutatio paulo post maximam quoque morbi mutationem induxit, scilicet in pejus, nam febris recrudit, & tanta anxietate oppressus fuit æger, ut quo se verteret, nesciret; & quamvis vires hactenus mediocriter constitissent, tamen hoc grave febris incrementum brevissimo tempore illas penitus dejecit, & ægrum tantopere afflixit, ut die sexta vitæ fatur mortis imperio se subjecerit.

Annotatio.

HUjus ægri curatio feliciter pro tempore cedebat: & nisi hac indusii mutatione peccatum fuisset, procul dubio a morbo cito evasisset: tantum potuit hic parvus error, de quo alibi latius egimus.

HISTORIA XCV.

N. Majus, Scholæ trivialis Conrector, peste cum summa anxietate correptus est, cui magna febris statim comes accessit, 6 Septembris hoc sudoriferum exhibui:

R/. *Extracti cardui, salis absinthii, ana scrup. j.*
diascordii Fracast. drach. j. confect. de hyacintho, scrup. j.
camphoræ, gr. iij. aquæ theriacalis, aceti calendulati, ana drach. vj.
Misce, fiat haustus.

Hinc fortiter sudavit cum aliquo levamine, & bubo in inguine prodiit, cum duobus carbunculis, altero in femore, altero in brachio. Sæpe de die cochleare hujus misturæ sumpsit:

R/. *Conservæ rosarum rubr. rob. ribesii rubr. ana unc. s. diascordii, drach. ij.*
aquæ theriacalis, unc. iij. succi limonum, unc. j. aquæ cinnamomi, drach. iij.
Misceantur, & colentur, adde colaturæ confect. de hyacintho, drach. j.
Misce.

Ad sitim utebatur cerevisiâ tenui cum pauco olei sulphuris acidulatâ. Circa vesperam febris multum exacerbata fuit. Reiteratum est prius sudoriferum: sudavit absque levamine: totam noctem cum maxima anxietate & inquietudine transegit. Postridie vires ad extremum prostratæ erant, & lingua nigricabat. Datum est alexipharmacum, quod evomuit: interdum aliquantum de prædicta mistura bibit; alia medicamenta assumere non potuit. Febris eadem vehementia usque ad sequentem diem continuavit, nec quicquam increvit bubo: post meridiem in cute visa sunt exanthemata purpurea, & paulo post mortuus est.

Annotatio.

QUIBUS febris magnâ vehementiâ primo biduo perdurabat, nec primis alexipharmacis imminuebatur, illi plerique moriebantur, & ut plurimum mortis prænuncia in talibus præcedebat linguæ nigredo.

HISTORIA XCVI.

Michæl Kriekman, peste cum diarrhoea lethali laborabat, cumque ipsum brevi moriturum prædixissem, cognatus ejus Bernhardus Suyderdijck, eques fortis, avunculum suum ante mortem adhuc semel invisere voluit, horâ circiter decimâ matutinâ: quapropter cum adhuc jejunos esset, prius jentaculum sumpsit, & haustum cerevisiæ superbibit, atque ita bene sanus, & contra pestem egregie (ut putabat) munitus, avunculi ædes ingressus est: ægri autem cubiculum intrare volens, casu ipsi occurrit ancilla pelvim ferens in qua æger alvum exoneraverat. Ille statim a maligno & contagioso istorum excrementorum foetore adeo percussus fuit, ut subito instar apoplectici in terram conciderit; atque intra horæ quadrantem exspiraverit.

Annotatio.

VALDE venenatus & malignus debuit fuisse ille excrementorum vapor, qui hominem robustum tam cito dejecit, atque e medio sustulit. Fortassis præter dispositionis peculiarem aptitudinem, illud etiam ad subitam hanc infectionem fecit, quod tetricis illis vaporibus minus assuetus fuerit; atque ea de causa hæc venenata spicula ipsum magis ferierint, quæ tamen iis assuetos, qui ægris pestiferis inserviunt, minus lædunt. Huiusmodi subitas mortes se etiam vidisse testantur, Valleriola, Salius, Gemma, & alii. Vide *lib. 1. cap. 12. annot. 1.* Zacatus Lusitanus, *Prax. Admir. lib. 3. observat. 43.* refert se cuidam pestifero venam secari jussisse, e quâ apertâ sanguis horrendum in modum foetens effluxit, quo foetore tres ministri propius astantes infecti, & veluti siderati subito occubuerunt, atque animam efflârunt. Hujusmodi observationes satis docent pestem absque febre hominem enecare posse: quæ difficultas graviter torquet illos qui febrem a peste inseparabilem, & de pestis essentia esse statuunt: ac propterea videntes nonnullos citissime exspirare, antequam inflammationi & putredini faciendæ tempus detur, ut nodum hunc dissolvant, dicunt, illud

fieri quia putredo non est in ipso corde, sed extra vasa. Atque ita putant se insigniter nodum hunc extricâsse, cum tamen hoc modo in totum concedant, pestem fieri, esse, & occidere posse [sine febre, scilicet cum] putredo est extra vasa: quasi vero venenum pestilens extra vasa remanens, neque cor attingens, hominem tam cito extinguere possit.

HISTORIA XCVII.

IOannes ab Haeften, qui in Molarum platea decumbebat, 1. Septembris peste correptus, propriam urinam bibit. Postridie ipsum invisi. Febricitabat, dolorem absque tumore in inguine sentiebat, & summâ anxietate torquebatur. Exhibui hoc alexipharmacum:

R/. *Diascordis Fracast. drach. j.*
confect. de hyacintho, salis absinthii, ana scrup. j.
extracti cardui bened. scrup. j.s.
aquæ cardui bened. & theriacalis, ana drach. vj. olei vitrioli gut. xj.
Misce, fiat haustus.

Hinc fortiter sudavit cum maximo levamine, cumque post sudorem mediocriter valeret, toto biduo nullum medicamentum assumere voluit. 5 Septembris vehementissima febris rursus invasit, cum summa anxietate, siti, & atrocissimo capitis dolore. Tunc prius sudoriferum reiteratum est, a quo cum rursus magno cum levamine (bubone tamen nondum prodeunte) sudâsset, rursus medicamentorum usum continuare noluit. 7 Septembris summo mane febris iterum magnâ violentiâ recrudit. A primo sudorifero rursus copiosissime sudavit, verum absque levamine. Circa meridiem enormis vomitus accessit, quem aliquo modo sedavimus sequenti topico ventriculi regioni inuncto:

R/. *Theriaceæ Androm. drach. j.*
olei nucis moscatæ, scorpionum, ana scrup. ij.
juniper, succini, ana scrup. s. & gariophyllorum. gut. ij.
Misceantur.

Post meridiem tali alexipharmaco usus est:

R/. *Confect. de hyacintho, salis scordii, extracti cardui, & rutæ, ana scrup. j. salis absinthii, scrup. s. mithridatii, diascordii, ana scrup. ij. aquæ theriacalis, aceti bezoartici, ana unc. j. Misceantur pro haustu.*

Hunc quidem retinuit, sed vix sudare potuit. Vires hoc die valde collapsæ sunt. Circa noctem hunc bolum deglutivit, cum propter debilitatem nihil aliud assumere posset:

R/. *Lapidis bezoar orient. extracti angelicæ, & cardui, ana scrup. s. confect. de hyacintho, theriacæ, ana scrup. j. Fiat bolus involvendus folio auri.*

8 Septembris mane, cum rursus paulo alacrior esse videretur, tale sudoriferum præscripsi:

R/. *Theriacæ, diascordii, ana scrup. ij. trochiscorum viperinorum, scrup. j.s. salis absinthii, extracti cardui, ana scrup. j. aquæ theriacalis, unc. j. succi citri, unc. s. Misce, fiat haustus.*

Sudavit, sed nihil imminuta est febris. Etiam obscurus in inguine tumor perceptus est, cui statim vesicatorium imponi curavi. Ad virium corroborationem sæpius de die cochleare hujus misturæ sumpsit:

R/. *Rob. ribesii rub. conservæ rosarum rubr. ana unc. s. aquæ theriacalis, unc. iij. acetosæ, scabiosæ, & rosarum, ana unc. s. succi citri recentis, aquæ cinnamomi, ana unc. j. Misceantur & colentur, adde colaturæ confect. de hyacintho, drach. j. & alchermes, drach. s. Misce.*

Pro potu ordinario utebatur cervisiâ tenui cum oleo sulphuris acidulatâ.

Circa vesperam hic bolus præscriptus est:

*R/. Lapidis bezoar orient. gr. xij. croci orient. gr. iij.
confect. de hyacintho, theriacæ, ana scrup. j.
Fiat bolus in folio auri.*

His non obstantibus, febris, anxietas & capitis dolor, magis ingravita sunt. Postridie lingua tumida & nigricans visa est: dolor quoque in gutture adfuit. Circa meridiem exanthemata purpurea mortis instantis nuncium tulerunt.

Annotatio.

PEssime & cum suo exitio hic æger alexipharmacorum usum bis intermisit; a quo in curatione pestis non ante desistendum, quam venenatus hostis plane evictus vel expulsus fuerit: neque illi fidendum cum inducias concedit; nam etiam tunc graviores struit insidias, ut collectis viribus, ex improvise, majore insultu vitalitatis arcem invadere & obruere possit.

HISTORIA XCVIII.

PEtrus de Cranenburch, famulus rustici in Cervina platea habitantis, graviter peste laborans, carbunculum sub mento, & bubonem in inguine habuit, aderatque simul febris cum maxima anxietate & debilitate. Post multa assumpta alexipharmaca febris quidem multum remisit, sed tamen æger in summæ debilitatis statu per quatuordecim dies remansit, quo temporis intervallo etiam ad virium restaurationem vix ullis cibis uti potuit. Interea cataplasmatibus attrahentibus & maturantibus bubo ad maturationem perductus, atque a Chirurgo incisione apertus fuit. Verum anthrax sub mento maximam molestiam induxit, non obstantibus enim quibuslibet optimis præsidiis a nobis adhibitis, quotidie magis magisque limites suos in vicinas partes extendit, atque instar sphaceli deorsum versus pectus serpendo, integræ manus expansæ latitudinem acquisivit: atque tunc demum circulo facto, ejus separatio in vicinis partibus incœpta est, quæ topicorum auxilio multum adjuta fuit; ac tandem adeo magna mortificatæ carnis pars excidit, ut totum mentum

subtus, & magna quoque asperæ arteriæ pars plane nuda conspiceretur. Ulcus postea instar aliorum ulcerum paulatim percuratum fuit, & æger, de cuius vita diu desperaveramus, post sextam septimanam integræ sanitati restitutus rursus foras prodiit.

Annotatio.

MEuse Aprili alium magnæ molis carbunculum in collo cuiusdam militis, usque ad claviculam se extendentem vidimus, a quo aspera arteria etiam denudata fuit, sed nunquam animadvertere potuimus carbunculos ipsius asperæ arteriæ substantiam invasisse. Carbunculorum etiam in aliis partibus interdum horrendam magnitudinem conspeximus. In uxore cuiusdam Signiferi anthracem vidimus, qui femoris interioris circiter tertiam partem occuparet, atque inde usque ad interfeminiū & medium clunem se extenderet, a quo tamen sanata fuit. Filio Lubberti Wolff bipenniferi carbunculus totam fere scapulam dextram occupaverat. Ancillæ pistoris cuiusdam prope portam molarem habitantis, anthrax inferiosis ventris quartam circiter partem obsederat, & usque ad pudendi labia se extenderat. In Cornelio Chirurgo lethalis carbunculus a costis spuriis deorsum versus per totos lumbos descenderat. Palmarius refert se quoque tantæ molis carbunculos vidisse, qui solo intuitu Medicos terrerent. Paræus *lib. 23. cap. 23.* testatur se etiam huiusmodi maximos carbunculos non semel vidisse: *Animadverti (inquit) carbunculos qui escara sua medium fere dorsum occuparent: alios qui claviculas sursum gulam versus spectantes, subtensam ipsis carnem adeo exederent, ut trachea arteria nuda conspiceretur. Mihi abortus aliquando carbunculus qui medium epigastrium occupabat, adeo ut delaptâ escarâ peritonæum nudum oculis se videndum præberet, relicta cicatrix manus palmam æquat.* Similes horrendæ magnitudinis carbunculos etiam vidit Forestus *lib. 6. observat. 12, 13. & 25.*

HISTORIA XCIX.

VIdua nobilis viri Daps, cum se multa de ambulatione fatigâsset, & hinc multo sudore perflueret, internum quendam ardorem ac cordis anxietatem sensit, quâ intra parvum tempus multum adauctâ, aliquoties animi deliquium passa fuit, & acrem dolorem externum in medio pectore sensit, eo nempe loco, quo amuletum arsenicale nudo pectori impositum gerebat: cum autem denudato pectore locum inspexisset, ibidem nonnullas exiguas nigricantes

pustula animadvertit, unde se peste laborare existimans, meum consilium statim expetiit. Vidi ab acrimonia & virulentia amuleti, sudore madentis, in media ossis sterni regione pustulas illas summæ cuti inustas esse, atque ab eadem quoque causa magnam debilitatem, internum ardorem, cordisque anxietatem productam fuisse. Quapropter abjecto amuleto hoc antidotum exhibui, a quo egregie sudavit:

R/. *Extracti rutæ, & angelicæ, salis scordii, ana scrup. j.
theriacæ, drach. j. aquæ theriacalis, unc. j.s.
Misce, fiat haustus.*

Pustulæ hoc unguento ter quaterve de die inunctæ, intra biduum sanatæ unt:

R/. *Theriacæ Androm. drach. j.s.
olei scorpionum, & laurini, unguenti alabastrini, ana drach. ij.
Misceantur.*

Post copiosum sudorem prædicta symptomata maxima ex parte evanuerunt: ut tamen veneni reliquiæ penitus extinguerentur, per aliquot dies mane, meridie & vesperi particulam hujus antidoti sumpsit:

R/. *Pulveris liberantis, drach. j. theriacæ, diascordii, ana drach.j.s.
confect. de hyacintho, scrup. ij.
corticum aurantiorum cordit. & citri condit. rob. ribesii rubri, ana drach. iij.
syrupi de limonibus, q. s.
Fiat conditum.*

His paucis remediis ab imminente periculo liberata fuit.

Annotatio.

QUI amuleta ex arsenico, sublimato, aliisve venenis confecta ad præservationem circumferunt, haud melius sibi consulunt, quam cives imprudentes, qui ut magnum aliquem hostem ab urbe repellant, alium

non minus perniciosum in auxilium vocant, qui dum ipsi moenium defensio committitur, datâ aliquâ occasione, urbis penetralia ex improvise occupat, & auxiliandos cives auxiliarurus miserrime suppressit. Quod ex prædictâ historia manifeste liquit, nam a sudore aliquantum dissolutâ amuleti venenatâ substantiâ, & a calore apertis corporis poris, statim hac oblatâ occasione defensivum amuletum offensivos ac virulentos aculeos intus ad cor, vitæ fontem, transmisit. Quam periculosa igitur sint hujusmodi amuleta, satis apparet, non tantum ex hac historia, verum etiam ex illa quam refert Franciscus Alphanus, de juvene amuleto arsenicali munito, qui cum in sphæristerio pilæ lusu defatigatus multum sudâsset, subito corruit, & confestim extinctus est. Huic quoque non multum absimilem historiam refert Massaria, *lib. 2. de Peste*: qualem etiam nos supra descripsimus, *historia 44*. Taceant igitur quotquot talia fallacia & perniciose amuleta tanquam Deorum dona commendant, hominibus obtrudunt, ac magno aëre divendunt.

HISTORIA C.

UXor Lamberti de Schermbeeck, peste correpta cum febre & magna anxietate, nullum externum pestis signum habuit. Die morbi quarto (postquam quatuor sudorifera jam ante exhibita, & sudores feliciter promoti essent) totum corpus phlegmonoso quodam rubore suffusum, & exiguis pustulis, non majoris quam milii seminis magnitudinis, obsitum fuit. Hinc anxietatem multum levatam fuisse sensit. Verum ægra sudoris foetorem fastidians, me nesciente indusium mutavit, & sordido abjecto aliud nitidum induit, quod tamen prohibueram. Hinc protinus evanuit tota illa corporis rubedo, & pustulæ quasi exsiccatae subsederunt: febris acutissima cum maximis anxietatibus & capitis doloribus accessit, quæ ægram intra sex horas jugulavit.

Annotatio.

RArius pestilens febris tali modo critiche solvebatur; quibus vero id contingebat, illi evadebant, dummodo sibi ipsis non obsessent, sicut fecit hæc ægra, quæ materiam morbificam a centro ad cutem laudabiliter expulsam, suâ culpâ (intempestivâ nempe indusii mutatione & aëris frigidi admissione) rursus introrsum ad nobilia viscera exitialiter repulit. Similem crisin etiam vidimus in filia N. ab Vden, Cervisiarii in fabrorum

ferrariorum platea habitantis, cui post factam crisin adhuc duo sudorifera dedimus, eamque in continuo calore & levi sudore per aliquot dies continuimus, atque ita paulatim evanuit inflammatorius ille cutis rubor, ac pustulæ exsiccatae sunt, & ægra totius corporis cuticulam mutavit, & præter omnium opinionem e maximo periculo evasit.

HISTORIA CI.

THomas a Kalckberch, Coloniensis, peste cum magna febre correptus, a primo sudorifero carbunculum in pectore sub mamilla dextra, & obscurum tumorem in inguine percepit, qui tumor a tribus sequentibus sudoriferis nihil adauctus est. Tertia morbi die æger de murmure in intestinis & aliquo ventris dolore conquestus est, quem non diu post diarrhœa lethalis insecuta fuit, cum qua statim evanuit bubo, & æger intra octo horas obiit.

Annotatio.

QUIbus alvi fluxus in peste superveniebat, illi maxime periclitabantur, & eorum paucissimi evadebant. Illud ipsum quoque olim ab Hippocrate observatum fuisse legimus, nam *lib. 3. epidem. text. 57.* agens de Peste, inquit: *Qui longis morbis vel acutis tenebantur, ventris vitio omnes præcipue mortui sunt, cunctos namque venter sustulit.* Ubi per ventris vitium, alvi fluxum intelligendum esse, patet ex commentario Galeni ad eundem locum: *Et pestis quoque illa longissima, (inquit) quæ nostra ætate vulgata est, ex iis quæ per alvum evacuabantur, & omnes prope peremit: quæ evacuabantur erat colliquatio.*

HISTORIA CII.

PEtrus ab Asperen, vitriarii famulus, cum bubonem jam incipientem in inguine sentiret, malum celavit, & statim ad me veniens aliquid consilii petiit. Jussi ut hunc bolum deglutiret, vel cum pauxillo calidi mistum biberet, & haustum vini calefacti superbiberet, atque ita se ad sudandum componeret:

R/. *Theriaceæ Androm. scrup. iiij. florum sulphuris, scrup. j. camphoræ, gr. iiij. olei juniperi, & succini, ana gut. v. Misceantur pro bolo.*

Postridie ad me reversus, dicebat se fere per totam noctem sudâsse, atque bubonem plane evanuisse, nec quicquam mali se amplius sentire.

Annotatio.

NON omnibus illa, quæ huic ægro, contigit felicitas, ut unico medicamento pestilens venenum tam cito extingueretur & expelleretur, quod in plurimis aliis vix ullo antidotorum auxilio evinci potuit. Hujus varietatis triplex causa statui potest. 1. Diversa quantitatis & qualitatis veneni magnitudo. 2. Dispositionum varietas. 3. Imprimis tempestivus vel serus medicamentorum usus. Morbi enim malignitas nullas dat inducias, ac proinde exiguum venenum, etiam in corpore non valde disposito, paulatim vires acquirit, nisi tempestivo medicamentorum usu coërceatur. Illud etiam in Peste Delphica observavit Forestus: *Frustra (inquit) fere semper omnia auxilia adhibebantur, si malum, diem naturalem fuisset transgressum: id quod experiëntiâ, proh dolor! vidimus, & pro compertissimo habuimus; nisi fortasse in quibusdam corporibus tam levis fuisset facta impressio, aut tam fortis esset virium facultas, ut etiam post illud tempus quidam, sed valde pauci, sanati fuerint.*

HISTORIA CIII.

NObilissimus vir Didricus a Welderen, Dominus de Leeuvvenburgh, fratre suo una cum sorore peste extincto, venenatum contagium etiam hausit, quod circiter per tres menses circumtulit, antequam manifestis indiciis se proderet: quibus mensibus modo de gravativo capitis dolore, modo de totius corporis lassitudine, modo de debilitate corporis, modo de inappetentia, aliisque similibus malis, & toto fere tempore de cordis anxietate conquestus est. Ut sanitati suæ melius consuleret, meo consilio statim post mortem sororis suæ (uxoris nobilissimi ac strenuissimi viri D. de Wijnbergen, legionis Præfecti) aërem mutavit, & relictis omnibus rebus suspectis, extra urbem ad pagum Bemmél in castellum Domini de Wolfferen se contulit. Ubi cum circiter per decem hebdomadas vixisset, continuum antidotorum præservantium usum nunquam intermittens, & tamen prædicta symptomata paulatim magis magisque increscerent, imprimis vero anxietas & virium debilitas, tandem Noviomagum consilium meum petiturus reverti coactus est.

Hic cum ob mali venenati suspicionem alexipharmacum sudoriferum unum aut alterum ipsi exhibuissem, prodiit in inguine bubo pestilens, verus diu latitantis hostis nuncius, qui primo biduo aliquantum adauctus est, & deinde post exhibita adhuc aliquot convenientia antidota, impositione solius emplastri tacamactici nostri magistralis, paulatim absque maturatione evanuit, atque ita æger ab interno illo venenato hoste feliciter liberatus fuit; a cujus tamen diuturniore contubernio ventriculus debilitatus diu retinuit, quem post aliquot deinde menses, exhibitis duobus vomitoriis, aliisque calefacientibus, detergentibus & corroborantibus medicamentis, ad consuetum sanitatis statum reduximus. Notandum etiam hunc prædictum Dominum toto illo tempore, quo venenum pestilens in corpore ipsius latuerat, usque ad perfectam sanationem, nulla manifesta febre correptum fuisse.

Annotatio.

Hanc historiam tanquam rarissimam hic annotare placuit; nam vix unquam creditum fuisse arbitror, venenum pestilens tanto tempore in corpore humano latere posse antequam gravioribus indiciis se prodatur. Plurimi magni Medici illud duntaxat per aliquot horas, vel ad summum per sex septemve dies in corpore occultum latere posse sentiunt: ejusque rei exempla se in praxi vidisse testantur, Octavianus Roboretus, *de febre petec. cap. 19.* Felix Platerus, *praxeos tract. 2. cap. 2.* Daniel Sennertus, *praxeos lib. 6. part. 3. cap. 3. ut & 4. lib. 4. de febrib. cap. 3.* Guilh. Fabr. Hildanus, *centur. 2. observat. 34.* Verum nullus hactenus illud per menses latuisse, ante nos (quod scio) observavit. Hujus rei rationes fusius inquisivimus *lib. 1. cap. 10. annot. 8.*

HISTORIA CIV.

Cum N. van de Wart, Telonarius, peste mortuus esset, uxor ejus maxima tristiciâ affecta fuit, atque longo tempore mariti mortem planxit, nec ullo modo cordolium illud a se rejicere potuit: cui tristiciæ etiam propriæ mortis imaginatio accessit, quam adeo firmiter animo suo impressit, ut se peste brevi tempore morituram, certo imaginaretur. Ea de causa testamentum conscripsit, & de omnibus quæ post mortem fieri vellet, pro beneplacito suo disposuit.

His aliisque, hujusmodi rebus aliquot dierum spatio peractis, tandem mihi & proximis suis consanguineis dixit se jam brevi morituram; & præeuntem maritum secuturam. Hanc tristem & firmissimam imaginationem paulo post insecuta est pestis, quæ, cum nullo remediorum genere (etsi satis multa adhiberentur) mitigaretur, quarta morbi die præsagium ægra mortifero sigillo subsignavit.

Annotatio.

Tristitiam multum facere ad pestis inductionem, hoc tristi tempore tristia multorum exempla satis docuerunt. Verum hoc mirabile fuit in prædicta ægra, quod animus illius & pestem, & mortem, & circiter tempus utriusque præsagiret, ita ut paulatim agenda sua commode peragere, & tandem dicere posset, jam brevi moriar. Veteres lætitiæ & hilaritatem (magnum pestilentie hostes) imprimis in pestilenti constitutione tristitiæ opponere, eamque musicâ & cantu depellere solebant; quibus non male, nostro iudicio, addi posset moderatus vini usus, iuxta dictum: *Ut smaragdus in auro, sic musica in vino.*

HISTORIA CV.

Pater Antonius Jesuita, cum peste correptus bubonem in inguine sentiret, majoris commoditatis gratia, ex illis in quibus commorabatur ædibus ad hortum quendam satis longe inde dissitum deambulavit, atque ibidem decubuit. Illic cum varia medicamenta sudorifera alexipharmaca, aliaque a me præscripta assumpsisset, dereliquit ipsum febris, & bubo in inguine detumuit, atque æger cum appetitu rursus comedit. Cum per paucos dies mediocriter valuisset, allatum est nuncium milites aliquos ipsius adventum rescivisse, atque de illo captivo abducendo jam consilium inire. Hinc ille perterritus se nimis intempestive aëri commisit, atque ex horto ad aliud hospitium longius inde situm clanculum migravit. Ab illo terrore, nec non præpropere aëris mutatione rursus gravissimam febrem pestilentialem, cum summa anxietate viriumque dejectione concepit, quæ nullis remediis cedens, ipsi intra biduum, vitæ finem imposuit.

Annotatio.

Iam a morbo evasisse, omneque periculum transiisse videbatur hic æger, cui tamen a novo terrore & repentina aëris mutatione morbus lethaliter recrudit; exemplum exhibens aliis, ne ante perfectam sanationem se nimis cito aëri committerent.

HISTORIA CVI.

Henricus Petri, qui in pago Lent in ædibus Secretarii Seldens decumbebat, bene sanus ad campos deambulatum exiens, & aliquo modo fatigatus domum rediens, super cumulum foeni recentis requievit, atque ibidem per duas horas obdormivit. Expergefactus inhorruit, ac se febricitare, & capitis gravitate ac cordis anxietate affici sensit, non diu post vomuit, atque ad lectum discedens, cum magna inquietudine noctem illam transegit. Postridie ex meo præscripto alexipharmacum sumpsit, a quo cum copiose, sed absque levamine sudâset, eruperunt tres anthraces. Postea adhuc tribus quatuorve sudoriferis aliisque antidotis frustra usus fuit, & morbus quotidie magis ingravescens, die quinta vitam finivit.

Annotatio.

Supra foenum, imprimis recens, cubare, maxime noxium esse, in multis rusticis comperti sumus, idque non tantum in peste, verum etiam in aliis variis morbis.

HISTORIA CVII.

Franciscus Lanckfort, vir fortis e somno evigilans magna cordis anxietate pressus fuit: hinc pestem metuens, statim aceti vini calefacti bonum haustum ebibit, atque ita ad sudorem se composuit; qui sudor cum per tres quatuorve horas durâset, omnis illa anxietas evanuit, & manifestum tumorem cum magno dolore sensit in inguine sinistro, reliquo corpore rursus optime valens. Tumori prima die imposuit folium brassicæ rubræ oleo raparum inunctum: cum autem secunda die multum increvisset, adeo ut præ

dolore nec incedere, nec crus ad lubitum movere posset, advocavit unum ex illis pseudochirurgis, qui ægrotis pestiferis inserviebant. Hic ad citiorem curationem, & febris regressum (ut ajebat) impediendum, sanguinis semilibram e brachio dextro extraxit. Sed quo eventu paulo post æger inhorruit, & gravi animi deliquio correptus est: statim violenta febris insecuta est, cum vomitu, siti, & capitis dolore: etiam brevi spatio disparuit bubo. Postera die meum consilium imploratum est: cum autem ægrum invenirem gravissime febricitantem, cum pulsu parvo, crebro & intermittente, linguam etiam nigricare, ac vires maxime prostratas esse perciperem, ipsum brevi morituum prædixi, quod præsagium post paucas horas mors confirmavit.

Annotatio.

MULTI gravissimi Medici in curatione bubonis pestilentis venæsectiones laudant: verum cum hæ malignum virus jam extra venarum & arteriarum limites emunctoria ejectum, ad interiora revocent, nescio quo nomine laudari possint. Quantum ad auctoritates Galeni, Avicennæ, Avenzoaris, aliorumque qui illas suadent, illis opponimus auctoritatem Hippocratis, qui *6. epidem. sect. 7. text. 1.* testatur venæsectiones in tali casu ab ipso institutas nunquam quicquam juvisse. Forte dices in dicto ægro propterea exitialem fuisse venæsectionem, quod in brachio instituta fuerit, quæ in pede fieri debuisset. Respondeo, in eo quidem, secundum multorum opinionem, graviter ab illo stolido Chirurgo erratum fuisse; sed tamen nos experientiâ multoties edoctos esse, in inguinis bubone etiam nunquam sanguinem feliciter e pede extractum fuisse, sed omnes illos obiisse, quibus in peste sanguis quacunq; de causa quacunq; de parte missus fuit.

HISTORIA CVIII.

EDuardus Moulets, miles Anglus, in angiportu Vaginæfactorio decumbens, peste cum violenta febre correptus, carbunculum satis magnum in ventre inferiore habuit: post aliquot horas vehementer vomere coepit: subinde animi deliquia accesserunt. In tali statu cum maxima inquietudine, anxietate, & debilitate, totam noctem transegit. Sequenti die vomitum commodis remediis cohibere

frustra tentavi. Tandem circa vesperam, viribus jam omnino prostratis, vomitu ejecit vermem nigrum, longum, & vivum hirundini non multum absimilem. Paulo post obiit.

Annotatio.

PRæter hunc ægrum, nemo (quod scio) hujus formæ vermes nigros ejecit.

HISTORIA CIX.

Lambertus de Wyburch, peste cum obscuro tumore subaxillari, violenta febre & maxima anxietate correptus fuit. 20. Septembris exhibui hoc alexipharmacum:

R/. *Trochiscorum de viperis, salis scordii, extracti angelicæ, ana scrup. j.*
diascordii Fracast. drach. j. aquæ theriacalis, aceti bezoartici, ana unc. j.
Misce, fiat haustus.

Hinc fortiter sudavit cum aliquo levamine. Lingua valde sicca, & sitis immensa erat: petiit ut ipsi aquæ simplicis potum permitterem: concessi illius moderatum usum, & os eadem sæpe quoque colluere jussi. Sequenti die aliquantum deliravit: tunc idem sudoriferum reiteratum est, post cuius usum adauctus est tumor sub axilla, cui vesicatorium applicavi. Febris tamen non multum imminuta est. Vesperi hunc bolum dedi:

R/. *Camphoræ, croci orien. ana gr. iij.*
pulv. liberantis, confect. de hyacintho, ana scrup. j. syrupi de limon. q. s.
Fiat bolus in folio auri.

22. Septembris minus deliravit. Reiteratio facta est mane sudoriferi vesperi boli: etiam cataplasma attrahens buboni impositum est. Illa die febris aliquantum remisit, & circa vesperam absque delitio fuit. Quia autem lingua siccissima, & nigricante crustâ obducta erat, ita ut æger vix amplius loqui posset, butyrum recens cum aqua rosacea lavari, & post lotionem aquæ simplici frigidissimæ

imponi, atque illius butyri aliquoties de die particulam fabæ magnitudinis linguæ imponi, in eaque liquescere jussi; cujus usum intra biduum linguæ crusta omnino a lingua separata decidit. 23. Septembris febris aliquanto mitior fuit, & tumor paulo magis adauctus est. Tale apozema præscripsi, atque de illo quater de die haustum trium quatuorve unciarum bibere, & corpus bene calidum in leni sudore continere, jussi:

R/. *Corticum citri, & aurantiorum sicc. radicum petasitidis, helenii, angelicæ, dictamni, & eryngii, ana unc. s.*
herb. cardui bened. acetosæ, scordii, borraginis, scabiosæ, centaurii minoris, ana M. j.
& pimpinellæ, M. s. sem. acetosæ, cardui, citri, & bardanæ, ana drach. j.
aquæ communis, q. s.
Coquantur s. art. ad lib. ij. adde colaturæ, syrupi de limonibus, & de scordio, ana unc. j.s.
Misce, fiat apozema.

Hac die alvum prima vice exoneravit & parum lactis pressi cum pane cocti comedit. 24. & 25. Septembris in usu apozematis continuatum est. 26. Septemb. mane hoc sudoriferum præscripsi:

R/. *Extracti rutæ, cardui, & angelicæ, salis scordii, ana scrup. s.*
theriacæ, diascordii, ana scrup. j.s. aquæ theriacalis, unc. j. succi citri, unc. s.
Misceantur pro haustu.

Hinc cum fortissime sudâsset, disparuit febris una cum anxietate, & æger postea mediocriter valuit. Ad majorem tamen curationis certitudinem præcedens apozema adhuc semel parari, atque de eo per aliquot dies quotidie bis haustum bibere jussi. Loco cataplasomatis attrahentis tumori aliud maturans imposui, verum eo non obstante, tumor intra paucos dies absque suppuratione dissipatus est. Post exhaustum apozema ægrum purgavi cum pilulis nostris antipestilentialibus, atque ita feliciter a periculosissimo morbo liberatus est.

Annotatio.

AQuæ simplicis fontanæ vel putealis (nempe Noviomagensis, nam illa clarissima & optima est, ac plurimorum locorum putealem aquam puritate & bonitate longe superat) usum ad sitim sedandam ægris facile permittebam, dummodo eâ moderate uterentur: nec illius aquæ potum illi unquam nocuisse, imo multis plus profuisse, quam julebos aliisve arte confectas potiones, multoties animadverti. De butyro illud etiam notatu dignum, quod præstantissimum sit remedium ad linguam humectandam, ejusque crustas emolliendas: abstinendum tamen a nimia ejusdem copia, qua alvus forte nimis emolliri posset.

HISTORIA CX.

IOachimus Nauta, qui præservationis gratiâ in crure sinistro fonticulum in principio Veris sibi fieri curaverat, mense Novembri quondam ex suis consanguineis peste cum diarrhoea laborantem circa vesperam invisens, contagio infectus est. Sensit primo vertiginem & capitis gravitatem, ac paulo post magnam anxietatem cum nausea. Statim meo consilio assumpsit hoc alexipharmacum:

R/. *Theriacæ Androm. scrup. iiij. salis cardui bened. scrup. j.s.
aquæ theriacalis, aceti bezoartici, ana unc. j.
Misce, fiat potio.*

Hinc tota fere nocte sudavit, cum tanto levamine, ut omnia symptomata evanuerint. Postridie de magno fonticuli cruris dolore conquestus est, e quo vidi ichorem quendam nigricantem effluxisse, ipsumque fonticulum in circumferentia nigricantem colorem contraxisse: hujus fonticuli margines a topicis convenientibus impositis, instar carbunculi, separati fuerunt, & æger deinceps optimi valuit.

Annotatio.

Fonticulos ad præservationem a peste inter præstantissima subsidia semper habuimus, & multoties observavimus, si quid veneni jam intus conceptum esset, illud per eosdem vel sponte naturæ, vel medicamentorum ope insigniter & cito evacuatum fuisse; quod ex prædicta historia

manifeste liquet. Illud ipsum de fonticulis ab experientia testantur etiam, Mercurialis, Hercules Saxonia, Georgius Garnerus, Hildanus, Joannes Arculanus, aliique magni Practici.

HISTORIA CXI.

Iacobus Moulin, Gallus, bubonem in inguine sentiens, statim Chirurgum quendam castrensem consuluit, qui ipsi haustum vini stibiati exhibuit, quo epoto æger domum discessit; nam adeo fortis adhuc erat ut ipsemet Chirurgum adiret. Non diu post maximo animi deliquio obrutus fuit. Ego advocatus, cum quidnam assumpsisset ignorarem, & pulsum jam pene deficientem sentirem, ipsum brevi morituum prædixi. Cum ab illo discederem, obviam mihi venit dictus Chirurgus, qui ex hospitio ægri me exeuntem videns, rogabat quomodo valerat Iacobus Moulin? quærebam, unde sciret ipsum ægrotare? jam ante horam, respondit, aut circiter, ad me veniens; conquestus fuit se exiguum quendam tumorem valde dolorificum in inguine sentire, utque gravius malum præveniri posset, exhibui uncias duas vini vomitivi, quo in plurimis morbis cum maximo fructu uti solemus inter milites. Egrege vero (inquiēbam) rem egisti, jam invise ægrum, & vide cum quanto fructu etiam huic illud vinum exhibueris. Ipse audacter ægrum accessit, & astantibus dixit, nihil periculi metuendum esse, se tale medicamentum ægro exhibuisse, quo solo unica die morbus pestilens in totum sanaretur. Interea dum lecto adstat, æger aliquantum ad se rediens, bis terve vomuit. Jam (inquiēbat Chirurgus) & morbus evictus, & omne periculum superatum est. Nec de morbo fefellit præsagium, nam paulo post inter vomendum æger ipsam quoque animam evomit, morbo scilicet tam egregie superato, ut nullum periculum, foret illum unquam rediturum. Pudibundus Chirurgus non sine astantium calumniis & dicteriis discessit.

Annotatio.

QUam egregie Capitanei consulunt militum rebus, quando talibus ineptissimis & nasutis bardis, seu potius homicidis, eorum curandorum provinciam imponunt; qui ne in pauperiorum militum curatione

diutius detineantur, quælibet periculosissima medicamenta ipsis exhibere non erubescunt, cum hoc dicto: *hinc aut cita mors venit, aut victoria læta*.¹⁸⁷ Profecto si vires dicti ægri in principio conservatæ fuissent, simulque venenum pestilens (quod a robusta natura jam foras pelli incipiebat) ab interioribus visceribus per convenientia antidota & sudorifera expulsum esset, procul dubio magna sanationis spes affulsisset; cum nunc e contra, per vomitorii violentiam & stibii venenositatem, jam a pestilenti veneno gravata viscera obrui & deficere necessario debuerint. Quapropter nunquam eorum consilium audiendum arbitramur, qui ut perniciosum hostem expellant, alium non minus exitiosum in auxilium assumunt, & intra moenia sua admittunt, qui duo, dum alter in alterius perniciem laborat, facile durante pugna ipsam urbem incendio consumunt.

HISTORIA CXII.

IN ædibus generosissimi viri Domini de Nassau, equitum Capitanei, mense Junio quatuor ex famulitio peste laboraverant, quorum duo mortui fuerant. Domus bis terve ista æstate expurgata est. Domina tamen de Nassau (quæ cum tota familia Hagam-Comitis confugerat, interea dum maritus cum cohorte castra sequeretur) his expurgationibus nondum satis contenta, mense Novembri duas tresve Hollandicas purgatrices Hagâ-Comitis Noviomagum misit, quæ jam post quintum ab ultimo ægroto mensem totam domum adhuc semel more Hollandico curiosissime expurgarent. Hæ omnia linteamina, aliasque res quæ commode lavari poterant, lavârunt, reliquam omnem supellectilem Soli & aperto aëri exposuerunt, atque eventilârunt, omnem immunditiem curiose detergentes: domum denique totam a summi tecti cacumine usque ad imum, non tantum scopis simpliciter expurgârunt, sed etiam aquâ undique abluerunt, & muros nova calce induxerunt seu dealbârunt. Postea sordes expurgatas in fumarium projecerunt. Ex his sordibus gallinæ forte aliquid nutrimenti quæsiverunt, iisque se immerserunt & involverunt, atque hinc omnes contagium contraxerunt, & peste correptæ mortuæ sunt; aliis autem in pectore & dorso carbunculi eruperunt, aliis sub alis tumores protuberârunt, atque ita omnes gallinæ, circiter viginti numero peste interierunt.

¹⁸⁷ Naar Horatius, *Sermones*, 1,7-8: Horae momento cita mors venit aut victoria laeta. In een mum van tijd komt de snelle dood of de vreugde over de overwinning.

Annotatio.

MUltoties araneorum telis, aliisve ædium sordibus pestilens venenum diu hærere, & maxime necessariam esse domum peste infectarum curiosissimam expurgationem, ex prædicta historia satis liquet. Hæc autem expurgatio ut melius peragatur, sequenti modo instituenda est: Primo apertis undique (præcipue versus Aquilonem & Orientem) fenestris, tota domus a summo ad imum scopis diligenter est mundanda omnesque araneorum telæ ac reliquæ sordes (ne caminis quidem prætermittis) curiosissime expurgandæ, atque una cum lecticarum straminibus in unum cumulum omnia illa longius extra domum projicienda, & igne comburenda sunt. Deinde rursus tota domus (imprimis vero lecticæ omnesque anguli secretiores) aquâ abluenda, & per aliquot dies rursus eventilanda est. Postea luculenti ignes in singulis cubiculis strui possunt. Tertio omnes parietes calce nova obducendi sunt, & tabulata omniaque pavimenta, item lecticæ, scrinia, cistæ, abaci, mensæ, scamna, al[i]aque lignea supellex aceto & aquâ simul mistis abluenda est. Deinde suffimigia (qualia *lib. 2. cap. 5.* descripsimus) in cubiculis & coenaculis bis terve accendere oportet. Circa vestes, aliaque similia quæ fomitis rationem habent, major expurgationis cura requiritur, cum in iis negligentius expurgatis venenum pestilens sæpe diu latere possit; quod præter quotidianam experientiam, manifesto exemplo docet Forestus *lib. 6. in scolio ad observat. 22.* de muliere quæ ex Zelandia e domo peste infectâ quædam vestimenta Alckmariam attulerat, eaque ibidem Soli exposuerat, in quibus septem pueri colludentes, omnes peste infecti & mortui fuerunt. Quapropter ut hujusmodi pericula evitentur, oportet ut omnia lintheamenta, etiam illa quæ diu in arcis nitida conclusa fuerunt, convenienti modo cum lixivio laventur, etiam stragulæ & lectorum tegmina, imprimis illa, quibus ægri usi fuerunt, omnesque laneæ vestes quæ absque damno lavari possunt. Quæ vero commode lavari nequeunt, ut tapeta, vestes sericæ, holosericæ, lecti, chartæ, libri, aliaque similia, illa multis diebus Soli. & ventis aquilonaribus exponenda, & diligenter agitanda, concutienda, fustiganda, & abstergenda sunt; nam a ventis perflatus & multum agitatus pestifer vapor illis rebus forte inhærens, non potest non imminui ac dispelli; unde Mercurialis laudat Marsilium Ficinum, quod libro de Peste doceat, pannos atque parietes spatio viginti dierum, si perflentur & emundentur, ab omni contagio mundari. Denique post illarum rerum longiores eventilationes, singula convenientibus suffumigiis perfumiganda sunt: etiam particulatim in singulis cistis suffumigium aliquod accendendum est, antequam supellex in iis deponatur. His omnibus ita peractis, & singulis rebus suis locis repositis, domum ab omni venenata

pestilenti labe satis emundatam esse, credibile est. Ut autem certo sciri possit an pestilens contagium satis expurgatum sit, nonnulli hoc experimento utuntur: Panes recentes e furno extractos, & adhuc calentes, in duas partes dividunt, eosque in medio cubiculi viginti quatuor horis deponunt; si venenum adhuc in conclavi latuerit, eo temporis spatio illum panem mucescere & putrescere dicunt, ac propterea postea caute vel aquis immergendum, vel alte sepeliendum esse. Alii ova recentia concu[t]iunt, eaque in patella aperta in conclavi viginti quatuor horis relinquunt, si quid veneni superfuerit, intra illud tempus ova corrumpentur, summumque foetorem contrahent. Verum nos talia experimenta flocci facimus, nec quicquam certi continere arbitramur: nam panem atque ova in cubiculo non infecto, nonnunquam ratione alterius non venenatæ causæ, posse corrumpi, & in cubiculo infecto interdum absque corruptione per aliquod tempus manere posse, credimus. Quantum ad gallinas quæ a sordibus contagium contraxerant, illud in tota hac peste nusquam alibi vidimus, præterquam in illa sola domo. Aves tamen interdum etiam peste corripitur liquet ex eo, quod Forestus & Sennertus referunt ex Joachimi Schylleri *libro de Peste Britannica*, aves sub arboribus peste correptas & interemptas passim repertas fuisse, & abscessus sub alis ciceris instar habuisse.

HISTORIA CXIII.

Filia Petri de Botsel, juvenula circiter viginti annorum, bubonem pestilentem in inguine percepit, præter quem nullum aliud magni momenti malum in corpore sensit. Ipsa morbum celare cupiens, tacite Matthiam Aquisgranensem (qui ex professo cucurbitularum encheiresi vacabat) adiit, & sex vel octo cucurbitulas cum scarificatione pedibus imponi curavit. Extractis paucis sanguinis uncis, animo deficiens concidit: ad se rediens de maxima cordis anxietate conquesta fuit. Statim duobus viris robustis domum delata & in lectum deposita est, ubi tantis & tam crebris animi deliquiis corripiebatur, ut parentes, ipsam jam jam morituram existimantes, me vocarent. Jussi ut acetum cum spiritu vini naribus odorandum offerrent, & hujus misturæ subinde cum cochleari aliquantum exhiberent:

R/. *Aquæ cinnamomi, & theriacalis, vini albi, syrui de limonibus, ana unc. j.
Misceantur.*

Hujus usu aliquantum ad se rediit, & confessa est bubonem sensisse,

ac propterea cucurbitulas pedibus imponi curâsse, eumque bubonem iam fere totum evanuisse. Tunc manu imposita locum ipsemet exploravi, sed nihil aliud quam exiguam quandam & profundam duritiem deprehendere potui. Præscripsi sudoriferum statim calide exhibendum, a quo quidem mediocriter sudavit, sed absque ullo levamine. Sequenti die maximâ cordis anxietate pressa est, & animi deliquia subinde revertebantur. Jussi ut pulli decoctum, quod casu paratum habebant, pauco vini & succi citri admisto, exhiberent: sumpsit tria quatuorve cochlearia, eaque statim removuit. Tunc prioris misturæ interdum cum cochleari aliquantum datum est, sed frustra, nam illo die circa vesperam in diuturniore deliquio exspiravit.

Annotatio.

MUltum interest in curatione pestis, ut ægri vires in quam maxima fieri potest integritate conserventur, & venenum pestilens foras protrudatur: cum autem a sanguinis detractone vires citissimi dejiciantur, simulque venenum quod extra vasa est introrsum in vasa trahatur, ab illa necessario abstinendum est: nam quantacunque curiositate illa detractio peragatur, illam tamen nunquam in peste profuisse, ab experientia testantur Paræus, Fallopius, Gesnerus, Dodonæus, aliique magni Practici. Sic etiam in hac nostra peste sanguinem plurimis infelicissime detractum fuisse vidimus. Quapropter Zacutum Lusitanum aliosque audiendos non esse existimamus, qui hac in parte rationem & quotidianam experientiam sola quorundam Veterum auctoritate evertere nituntur, haud secus ac si Veteres, Dii & non homines fuissent, & propterea quod multa insignia scripta ediderint, in nullis errare potuissent. Plus nobis sapere videntur illi, qui doctissimorum Medicorum monumenta prudenter perlegunt, atque inde eorum experientiam quidem addiscunt, sed interea tamen magis propriis oculis, quam aliorum scriptis confidunt & oculati speculatores aliorum errores corrigere malunt, quam sequi.

HISTORIA CXIV.

PATER Augustinus, Monachus, peste correptus fortiter vomit, quem vomitum medicamentis convenientibus sedavi. Postea exhibui tria sudorifera, aliaque nonnulla alexipharmaca, a quibus levamen secutum est. Quinta morbi die purum sanguinem minxit, & paulo post extinctus est.

Annotatio.

Slc etiam adhuc alium Sacerdotem eodem fere tempore cum sanguinis mictu vitam finiisse vidimus. Erat illa sanguinis mictio certissimum mortis præsagium, idque malum nullis medicamentorum auxiliis curari poterat; in cuius pessimi symptomatis medicatione in principio hujus pestis multoties frustra laboravimus; cum autem neque ægrorum vires, neque temporis brevitatem unquam curationem admittere animadverteremus, postea hoc symptomate apparente, ægris nulla medicamenta dedimus, sed eosdem Deo commisimus, nullum enim evadere vidimus.

HISTORIA CXV.

GERardus ab Hattem, famulus pistoris, mense Decembri peste correptus anthracem habuit in sura cruris sinistri: febricula aderat nec ardore, nec aliis symptomatibus gravis: urina sanorum urinæ plane similis: æger tamen abjecto animo erat, alta suspiria sæpissime ducebat, & de recuperanda sanitate omnino desperabat: quietus jacebat, & tacebat fere semper, qui alioqui satis loquax esse solebat. Exhibui tria alexipharmaca, a quibus mediocriter sudavit, sed absque levamine. Carbunculus majorem molem acquisivit, sed nullo circulo rubro circumscriptus est, quod signum mihi plane displicuit. Postea adhuc variis aliis antidotis usus est, sed omnibus frustra. Die morbi sexta, cum pulsum explorarem, qui exilis, creber & inæqualis erat, nervorum quendam tremorem sensi: urina tamen in eodem statu laudabilis, cum bona hypostasi erat. Prædixi mortem, quæ sequenti nocte post eruptionem exanthematum præsagii veritatem confirmavit.

Annotatio.

VALde fallaces erant illæ febriculæ pestilentes quæ sine gravibus symptomatibus invadebant; nam postquam ægros fallaci spe per aliquot dies aluissent, eosdem tandem præter expectationem trucidabant. Causam fuisse arbitror, quod venenum pestilens in ipsius cordis substantiam magis, quam in humores violentiam suam exerceret, & cordis humidum radicale magis depopularetur quam aliorum humorum putredinem induceret. Quod in prædicto ægro ipsa urina docuit, quæ toto morbi decursu adeo laudabilis fuit, ut nulla putredinis indicia in illa conspicerentur, cum tamen exilis, creber & inæqualis pulsus cordis graviter affecti indicium exhiberent.

HISTORIA CXVI.

FAmulus Domini Couper, Vice- Capitanei equitum, iuvenis robustus cum se peste correptum sentiret, & jam in brachio carbunculum habe[r]et, ut malum celaret, Chirurgo Egmundo Anglo rem clan[cu] lum indicavit, qui ipsi ad citiorem curationem pulveris passavant d[r]achmam unam cum haustu cervisiæ exhibuit. Hinc post sesquihoram a vi eno[r]mis deturbatio, & deinceps continua fluxio secuta est, ægrique [vi]res [i]ntra viginti horas adeo dejectæ sunt, ut vix loqui posset. Postridie ad ipsum invisendum vocatus sum una cum dicto Chirurgo, qui se ex præstantissimorum Medicorum decreto curationem a purgatione bene incoëpisse arbitrabatur. In extremitate illa constituto ægro, hanc potionem exhibui:

R/. *Trochisc. de terra sigillata, scrup. j.s. cornu cervi usti, scrup. j. theriacæ, scrup. iiij. aquæ theriacalis, unc. ij. Misceantur pro haustu.*

Hunc quidem assumpsit, sed post horæ quadrantem rursus evomuit. Idem medicamentum reiteratum est, sed absque emolumento, nam ingravescente colliquativo alvi fluxu, circa vesperam sanguis deiciebatur, & æger sequenti nocte cum illo fluxu e turbulenti mundi fluctibus ad tranquillitatis portum delatus est.

Annotatio.

INumeros hujusmodi errores commiserunt varii Chirurgi, qui licet ineptissimi sint & medicinæ maxime ignari, sibi ipsis tamen & populo multum persuadent, seque fere solos sapere existimant, (quæ opinio non solum Noviomagensibus, sed etiam plurimis Belgii aliarumque regionum Chirurgis familiaris est) & unicâ fideiâ omnes parietes dealbare soliti, etiam unico medicamento omnium morborum & uno unguento omnium fere vulnerum atque ulcerum curationem peragere tentant. Sic etiam dictus ille Egmundus Anglus pestiferos curaturus, aliis pulverem passavant, vinum stibiatum exhibebat, multis quoque sanguinem detrahebat; idemque cum illo nonnulli alii Chirurgi satis imprudenter & impudenter faciebant: quare? quia illorum nasutorum scientiæ limites ulterius non extendebantur; morbi causas ægroti dispositionem, tempestatis rationem, commoda medicamenta, aliaque ad ad curationem scitu necessaria

ignorabant, neque illa scire studebant, sed ægrorum nummis potius quam eorum sanitati & propriæ scientiæ inhiantes quidvis temere audebant. Verum si mortui hac peste horum bardorum avarâ temeritate occisi, adhuc vociferari possent, credo totum Noviomagum tanto clangore repletum iri, ut & incolæ obsurdescerent, & aves præ terrore urbem longius fugerent. Fortasse nonnullis laudandus videbitur ille curationis ordo, qui a purgatione principium ducit, propterea quod Avicenna, Avenzoar, Oribasius, Mercurialis, aliique magni Medici illud ipsum quoque suadeant: verum oportet ut auctoritates illorum Medicorum (qui etiam homines fuerunt, & non Dii; & quamvis doctissimi, interdum tamen errare, & aliquid scribere potuerunt quod experientiæ contrariatur) rationi & experientiæ postponantur: qua de re pluribus egimus *lib. 3. cap. 4. annot. 1.*

HISTORIA CXVII.

PEtrus Schram, peste correptus carbunculum in scroto habuit, qui circiter per dimidiam scroti partem se extendit, & tandem post varia exhibita & imposita medicamenta anthrace ad separationem deducto, magna scroti pars excidit, ita ut testiculus in sua vagina pendens nudus conspiceretur: quod scroti foramen commodorum topicorum usu postea rursus coaluit.

Annotatio.

DUrante hac peste ter quaterve carbunculos in labiis pudendi muliebris, sed rarissime in virorum scroto enatos vidimus; quod tamen olim in crudelissima Atheniensi peste sæpius contigisse, liquet ex eo quod Thucydides refert, nonnullos genitalibus exsectis, oculis excavatis, manibus pedibusque truncatis vitam demisse.

HISTORIA CXVIII.

UXor Severini de Kuyck, 14. Decembris maxima debilitate correpta est, ita ut sæpius animo linqueretur: aderat parva febricula, absque aliis symptomatibus, pestisve indicia: urina sanorum urinæ similis cum laudabili hypostasi, pulsus creber & parvus erat cum inæqualitate. Exhibitis aliquot alexipharmacis sudoriferis, aliisque vires corroborantibus medicamentis, nullum levamen secutum est: morbus toto quatridduo in eodem statu permansit. Postea tandem carbunculum in mediis lumbis percepimus, sed circulo rubro

non circumscriptum; cui topicum conveniens bis de die renovandum imponi curavimus. Die septimo ægra paulo melius habere visa est, pulsus etiam aliquanto fortior fuit: coepit parum jusculi sorbere. Die undecima ad priorem debilitatis statum relapsa est. Interea carbunculus magnam molem acquisivit. Utebatur ægra quotidie, modo his, modo illis antidotis, modo jusculis ad virium restorationem. Verum his omnibus non obstantibus eodem fere modo (ut nunc paulo melius, nunc pejus se haberet) continuavit morbus usque ad diem vigesimum sextum, qua die, nempe 9 januarii anno 1637, miseriarum finem imposuit. Carbunculus ad tantam molem excreverat ut integræ manus latitudinem multum excederet.

Annotatio.

RArissime febres pestilentes ad tantum tempus producebantur, illud tamen in nonnullis factum fuisse vidimus: de quibus febribus agens Galenus 3. *de crisibus, cap. 4.* inquit: *Debiles & parvæ febres quandoque valde malignæ sunt.* Causa est, quod venenum pestilens vel debili qualitate, vel exigua quantitate firmiter se insinuet ipsius cordis substantiæ, atque ibidem hærens humorum graves putredines (a quibus molestissima symptomata procedunt) non inducat: accedente quoque eo, quod humores in nonnullis ita dispositi sint, ut ad putrescendum vel venenum pestilens recipiendum minus apti existant. Atque tunc venenum solius cordis calidum nativum paulatim corrumpens, hominem lente occidit, eodem modo sicut Galenus dicit, venena, quæ debili qualitate, vel exigua quantitate exhibentur, interdum lente, & non nisi post aliquod tempus occidere.

HISTORIA CXIX.

FAmulus Antonii de Tricht, Pharmacopoei, mense Julio peste laborans in horto decumbebat, in domuncula incurvis quidem lateribus sursum contexta, sed absque parietibus & undique circumcirca aperta, quam tamen velis tunc undique investierant. Ægro sanato, lectus, vela, reliquaque supellex inde rursus ablata fuit. Anno sequenti mense Martio ipse Pharmacopœus instrumentum aliquod hortulanum in eadem domuncula casu quærens, cum stramen, cui ægri quondam lectus impositus fuerat (quod ibi adhuc relictum, & autumnio totaque hyeme vento, pluviis, nivibus ac frigori expositum fuerat) dextro pede ab uno saltem in alterum latus dimoveret, statim

situosum quendam foetorem naribus percepit, & paulo post acrem ac pu[n]gentem dolorem in inferiore cruris parte prope pedem sensit, haud secus ac si aqua fervidi se combussisset. Sequenti die magna vesica ibidem excitata visa fuit, quâ pertusâ effluxit aliquantum aquæ nigricantis, & sub illa vesica carbunculus pestilens latens inventus est, qui vix duabus septimanis postea sanari potuit. Patiens tamen nec febricitavit, nec reliquo corpore male valuit.

Annotatio.

HUjusmodi plura exempla Noviomagi visa sunt, quod scilicet pestilens inquinamentum per aliquot menses fomiti inhærens, postea aliquibus adhuc communicatum sit. Sed observandum quod ab illo contagio silente alioqui peste inducto, nulla illius ulterior alicujus momenti propagatio facta fuerit. Interim hoc exemplo Medicorum doctrina de contagio in fomite latente satis confirmatur. Mirum tamen est, hoc contagium tanto tempore in prædicto stramine potuisse subsistere, ut pote quod tota hyeme ventis & pluviis expositum fuisset. Concordans enim est Marsilii Ficini, Mercurialis, aliorumque variorum Medicorum opinio, fomitem spatio vel plurium dierum, a ventis perflatum, durare non posse, sed imminui & deleri necesse esse: attamen contrarium interdum contingere ex prædicta historia liquet. Fomitem vero conclusum, aliove modo quietum manentem, diutissime pestilentem vaporem continere, & integris viribus servare posse, communis est opinio. Sic Forestus, *lib. 6. observat. 22.* refert exemplum contagii pestilentis in tela aranei diu asservati. Alexander Benedictus scribit, in urbe Veneta culcitram quandam multis annis pestiferam malignitatem retinuisse, eâque tandem excussâ, servos adstantes protinus subita peste correptos fuisse. Sennertus, *lib. 4. de febr. cap. 3.* refert, anno 1542, spatio viginti duarum septimanarum Vratislaviæ 5900 homines peste mortuos fuisse, ab eoque tempore pestilens contagium in linteo circiter annis quatuordecim conclusum hæsisse, quo tandem anno 1555, Laubani explicato, pestis excitata fuit, quæ per contagium vicinis etiam urbibus & locis communicata est. Verum quia hæc sunt præter nostras observationes, nec quidquam conveniunt cum nostra experientia, etiam superant nostram fidem: quid autem hac de re sentiendum sit, diximus *lib. 1. cap. 8. annot. 1. probl. 1. & ejusdem lib. cap. 10. annot. 10.*

HISTORIA CXX.

CApitaneus Brauvver anno 1638, mense Augusto, cum nusquam in tota Geldria pestis communiter grassaretur, hac lue correptus

decubuit in pago Bemmél. Varios carbunculos habuit, & remediis serius adhibitis, tandem obiit. Ego cum hunc ægrum prima vice invisissem, statim ab ipso contagium contraxi, & ingens carbunculus cum maximo dolore in manu sinistra mihi obortus est, quem commodorum topicorum applicatione postea feliciter sanavi; neque a principio usque ad finem mali reliquo corpore male valui, nec febrem, nec ullum symptoma sensi: nec alio antidoto usus sum quam tabaci fumo. Ab eodem illo Capitaneo etiam contagione infectus fuit miles quidam qui ipsi inserviebat, cui etiam, ut mihi, in manu sinistra carbunculus prorupit, quem postea topicis etiam curavimus: cumque etiam hic reliquo corpore non ægrotaret, & ex consuetudine tabaco satis copiose uteretur, huic quoque alia antidota non dedimus.

Annotatio.

GRavissime errare illos, qui pestem sine febre non dari, arbitrantur, meo ipsius exemplo satis edoctus sum; nam etsi in aliis ægrotis exigua aliquâ febricula forte indicium Medici subterfugere posset, in me ipso tamen febriculam etiam minimam facile percepissem. Idem in se ipso quoque expertus fuit Platerus, nam *prax. tract. 2. cap. 2.* refert sibi ipsi in manibus, & socero Chirurgo in pedibus pustulam Pestilentialem citra febrem vel aliam noxam natam fuisse: quod ipsum repetit, *cap. 17. & Observationum lib. 2.* Sic quoque Forestus, *lib. 6. Observat. 10.* inquit: *Vidimus, sed paucissimos, anthracem in membris ignobilioribus, sine febre, qui facillime ab initio restituebantur.* Ex prædicta historia etiam liquet error Plateri aliorumque, qui negant pestis communis causam de novo a Deo immitti, sed a contagio initio sumpto propagari: nam si solum contagium pestem generalem facere posset, quare non ab hoc ægro talis pestis inducta est? qui me quidem & militem contagio infecit, sed nos, nullos alios.

FINIS.

INDEX^{188 189}

A

Abortuum frequentium causa in Peste - Miskramen. De oorzaak van vele miskramen schuilt in de pest, 21.

Aceti vires & usus in praeservatione & curatione pestis - Azijn. De werking van azijn en het gebruik bij het voorkomen en behandelen van pest, 169, 171, 174, 178, 207, 221, 302.

Acetum Bezoarticum – Bezoar-azijn

- ___ nostrum - Van ons, 207.
- ___ Ernesti - Van Ernestus, 301.
- ___ Magistrii - Van Magistrius, 303.
- ___ Matthioli - Van Matthiolus, 300.
- ___ D. de Spina - Van de heer De Spina, *ibid.*
- ___ Vntzeri - Van Untzerus, 211.

Aer an putrescat - Lucht, of zij gaat rotten, 60, 69, 70.

___ Infectus quare non omnes inficiat – Aangestoken lucht, waarom zij niet iedereen aansteekt, 93, 94, 95.

Aeris inquinamentum pestis causa - Luchtvervuiling, de oorzaak van pest, 69, 70.

- ___ Venenositas sine putredine - Giftigheid zonder rotting, 78.
- ___ Correctiones – Verbeteringen, 169 tot 178.

Aedium infectarum expurgatio - Reinigen, het schoon maken van geïnfecteerde huizen, 479.

Alexicaca olea & linimenta - Oliën en linimenten met de werking van een tegengif, 232. 233. 234.

Alexipharmaca multa dari - Tegengiffen zijn er veel, 208. 209.

Allium damnosum tempore pestis - Knoflook, schadelijk in tijden van pest, 213.

Alvus quando movenda in aegris - Ontlasting, wanneer moet bij zieken de ontlasting in gang worden gezet, 240.

Alvus suppressa in aegris pestiferis non semper mala - Ontlasting, het is niet altijd verkeerd om de stoelgang te onderdrukken, 129, 135, 256.

Alvi fluxus periculosus in peste – Diarree, gevaarlijk bij pest, 129, 135, 326, 423.

- ___ Curatio & remedia - Behandeling en middelen, 326, 327, 408, 517.
- ___ Sanguineus lethalis - Bloederige diarree dodelijk, 326, 423.

Amuleta venenata varia - Amuletten, verschillende giftige, 225.

___ Omnia rejicienda - Alle af te wijzen, 224. 227.

Amuletorum refutatio - Amuletten, afwijzing van het gebruik, 227, 228, 229, 230.

Amuleta superstitiosa - Amuletten die op bijgeloof stoelen, 124, 230.

- ___ Naturalia - Natuurlijke amuletten, 224. 231.
- ___ ex lapidis pretiosis - Amuletten uit edelstenen, 232.

Anhelitus foetor malum - Adem, een slechte adem, 128, 135.

¹⁸⁸ De index bevatte ook verwijzingen naar onderwerpen in het traktaatje over pokken en mazelen (*De variolis et morbillis*) dat later aan de *Tractatus de peste* werd toegevoegd. Deze verwijzingen zijn uit de tekst verwijderd.

¹⁸⁹ De cijfers verwijzen naar de paginanummers in de editie Genève, 1687.

Animalcula invisibilia an sint pestis causa - Diertjes, of onzichtbare diertjes de oorzaak van de pest zijn, 67.

Animi motus quid faciant in peste - Gemoedsbewegingen, wat zij bij pest kunnen doen, 74, 192.

An ad hunc morbum divinum liceat uti remediis naturalibus - Bovennatuurlijke ziekte, of het bij deze bovennatuurlijke ziekte is toegestaan om natuurlijke middelen te gebruiken, 162.

Anthrax. Vide Calbunculus – Pestzweer, zie Karbonkel.

Antidotum certum contra pestem an detur - Tegengif, of er een trefzeker tegengif tegen de pest bestaat, 208.

Antidota sunt vera pestis remedia - Tegengiffen zijn de ware middelen tegen de pest, 258.

___ quando, quomodo, & quibus praescribenda - Wanneer en hoe moeten welke middelen worden voorgeschreven, 258, 266.

___ interna praeservantia - Voorbehoedmiddelen, inwendig in te nemen, 203, 204.

Antidota externa praeservantia - Tegengiffen, uitwendige tegengiffen als preventief middel, 223, 224.

___ simplicia curativa - Tegengiffen, enkelvoudige ter genezing, 223, 224.

___ varia recentiorum - Tegengiffen, allerlei recente middelen, 190 tot 295.

Antidotorum sudiferorum formulae - Tegengiffen, recepten van zweetdrijvende tegengiffen. 290 tot 295.

Antimonii usus internus damnosus - Antimoon, het inwendig gebruik van antimoon is schadelijk, 255, 256, 257, 358, 478.

Antimonii butyrum ad anthraces - Antimoon, het gebruik van antimoonboter bij pestzweren, 348.

Anxietatis causa - Angst, de oorzaak van, 110.

___ remedia - Angst, hulpmiddelen tegen, 518.

Aquae putredo an pestis causa - Water, of rotting van het water de oorzaak van pest is, 59.

___ potus an conveniat aegris - Water, of het drinken van water de zieken bij pest wel bekomt, 244.

___ Saponatae foetor damnosus - Water met zeep, of de stank van zeepsop schadelijk is, 144, 147, 148.

Aquae vitae abusus - Sterke drank, misbruik van, 204.

Aquarum stagnantium noxa - Water stilstaand, of het schadelijk is, 156.

Aqua infecta an coctione deponat venenositatem - Water dat geïnfecteerd is, of het door koking zijn giftigheid aflegt, 187.

Aqua theriacalis - Theriak water.

___ Ultrajectina – Utrechts, 258.

___ Nostra - Het onze, 259.

___ Langii - Van Langius, 296.

___ Bauderoni - Van Bauderonus, *ibid.*

___ Sennerti - Van Sennertus, 297.

___ Leydensis - Uit Leiden, *ibid.*

___ Crollii - Van Crollius, 298.

___ Cratonis - Van Crato. *ibid.*

___ Matthioli - Van Matthiolus. 299.

___ Paracelsi - Van Paracelsus. *ibid.*

Aquilonius ventus salubris - Noordenwind gezond. 172. 173.

Araneae an aerem corrigant - Spinnen, of ze de lucht herstellen. 172.

Argentum vivum noxium in peste - Zilver, levend zilver [= kwik] schadelijk bij pest. 228. 339.
Astra an pestem inducant - Sterren, of ze pest teweeg brengen. 37.
Aviculae sua morte pestem praesagientes - Vogels, of hun dood pest voorspelt. 20.
___ an aerem corrigant - Of ze de lucht herstellen. 175.
Auster insalubris - Zuidenwind is ongezond. 173.
Auctiones supellectilium prohibendae - Verkopingen van huisraad moeten verboden worden. 145. 151.

B

Balnea fugienda tempore pestis - Baden moeten gemeden worden in tijden van pest. 190.
Bezoartici lapidis vires - Bezoarsteen, zijn werking. 169.
Boli Armenae vires - Armeense aarde, haar krachten. 275.
Brassicae vires ad bubones & anthraces - Koolbladeren, hun werking bij builen en pestzweren. 339. 343. 456.
Bubo quid sit - Buil, de buil, wat het is, 115, 116.
___ signum pestis - Een teken van de pest, 21, 22, 27, 28.
___ quomodo generetur - Hoe hij ontstaat, 113, 114, 116, 117.
___ in quibus partibus emergat - In welke delen hij opkomt, 116.
___ cum anthrace - Met een pestzweer, ibid.
Bubo sine febre - Buil, de buil zonder koorts, 98.
___ quare dispareat - Waarom hij verdwijnt, 116.
___ quare citius vel serius prodeat - Waarom hij sneller dan wel langzamer tevoorschijn komt, 118.
___ ubi maneat ejus venenum - Waar zijn gif blijft, 121.
___ qui salutaris, qui malus - Welke is goed, welke slecht, 129, 130.
Bubonum curatio - Builen en hun genezing, 329.
___ per discussionem - Door uiteen drijven, 332.
___ per diversionem - Door afleiden, 333.
___ per attractionem - Door aantrekken, 329, 334.
___ per emplastra - Met pleisters, 340.
Bubones curandi methodus D. Barbette - Builen, de wijze van behandelen door de heer Barbette, 341, 342.
Bufonis vires in curatione pestis - Padden, de werking van padden bij de behandeling van pest, 303, 335, 336.
Butyrum antimonii ad anthraces - Antimoonboter bij pestzweren, 347.
Butyrum ad praeservationem pestis - Boter ter voorkoming van pest, 180.
___ ad linguae ariditatem in peste - Bij een droge tong van pestlijders, 320, 323.

C

Cacochymi an magis inficiantur peste - Slechte menging der sappen, of mensen met - meer eerder door de pest worden aangedaan, 13.
Cadavera pestiferorum sint-ne magis vel minus contagiosa - Lijken van pestlijders, of ze meer of minder besmettelijk zijn, 151.
Cadaverum cita corruptio - Lijken, het snelle bederf van, 448.
Caeparum usus ad bubones - Uien, het gebruik van uien bij builen, 339.

Calor in peste saepe mitis - Warmte, bij pest altijd mild, 22, 27.

Camphorae vires & encomia in peste - Kampfer, de werking en gunstige berichten over van het middel bij pest, 267.

Camphorata medicamenta varia - Kampfer, allerlei gekampforiseerde geneesmiddelen, *ibid.*

Capitis doloris in peste curatio - Hoofdpijn, de behandeling van hoofdpijn bij pest, 314.

Carbunculus pestis signum - Karbonkel als teken van pest, 22, 28.

___ an sit crusta - Of er een korst is, 121.

___ sine febre - Zonder koorts, 98,456, 487.

___ a causa externa - Door een uitwendige oorzaak, 8, 487.

___ an a febre excitetur - Of deze door een koorts wordt opgewekt, 122.

___ vasta magnitudinis - Van grote uitgebreidheid, 138, 386, 465.

___ in quacunque parte - op willekeurig welk deel van het lichaam, 113,123.

___ in ventriculo, hepate, pulmone - In de maag, de lever, de long, 110, 111.

___ in rene - In de nier, *ibid.*

___ in digitis - Op de vinger, 445, 451.

___ in lingua - Op de tong, 393.

___ in scroto - Op de balzak, 485.

___ an etiam in corde fiat - Of deze ook in het hart kan ontstaan, 124.

Carbunculi nomina & definitio - Karbonkel, de namen en de omschrijving, 119.

Causae - Oorzaken, 112, 113,114,120, 121.

___ vesicula unde fiant - Blaasjes, waar ze vandaan komen, 124, 125.

___ venenum ubi maneat, cum excidit [ur] - waar het gif blijft als ze worden uitgesneden, *ibid.*

___ prognostica - Voorspellende tekens, 231, 137.

___ curatio - Behandeling, 343.

___ Separatoria remedia - Middelen om ze los te krijgen, 343, 346, 347.

Carnes assatae an praestent elixis - Vlees, of gebraden vlees beter is dan gekookt. 183.

___ porcina damnosa in peste - Varkensvlees schadelijk bij pest, 184.

Caseus viridis ad praeservationem pestis - Kaas, groene kaas ter voorkoming van pest, 180.

Cataplasma ad bubones - Papomslag bij builen, 330.

Cathartica. Vide Purgantia - Reinigingsmiddelen, zie Laxeermiddelen.

Causa pestis Divina - Oorzaak, de bovennatuurlijke oorzaak van pest, 29, 67.

___ an de novo creetur - Of ze steeds opnieuw wordt gevormd, 32.

___ an ab astris generetur - Of ze door sterren wordt voortgebracht, 37.

___ an incantamentis inducatur - Of ze door toverspreuken teweeg wordt gebracht, 50, 51.

___ an a putredine procedat - Of ze uit rottenis voortkomt, 52,71,73.

___ an a tempestatum constitutionibus - Of ze door weersomstandigheden wordt veroorzaakt, 62.

___ an a venenis - Of door giften, 64.

___ an sit congeries bestiarum invisibilium - Of het een samenraapsel van onzichtbare diertjes is, 66.

Causae secundariae pestis - Oorzaken van pest, secundaire, 29, 73.

___ infectionis - Van aansteken, 93.

___ symptomatum pestis - Van de verschijnselen bij pest, 109.

Cauteria ad praeservationem pestis - Branden ter voorkoming van pest, 197.

Cerevisia qua bona, qua mala - Bier, welk bier goed is en welk slecht, 181,187.

Cerevisia medicata praeservans a peste - Bier, medicinaal bier ter preventie van pest, 206, 114.

Chirurgica remedia curativa in peste - Heelkunde, chirurgische ingrepen ter behandeling van pest, 246.

Cibus & potus ad praeservationem pestis - Spijs en drank ter voorkoming van pest, 179.

Cibi pestiferis liberalius offerendi - Spijs, van spijs die vrij royaal aan pestzieken kan worden aangegeven, 240, 242.

Citrii mali vires antidotales - Citroenen, de werking van citroenen als tegengif, 243.

Coctio an tollat aquae vitia - Koking, of koken tekortkomingen van water wegneemt, 187.

Commercium cum infectis prohibenda - Handel met geïnfecteerden moet verboden worden, 144, 146.

Contagium quid sit - Smetstof. Wat het is, 79.

___ quomodo fiat - Hoe het ontstaat, 80.

___ an adsit pesti - Of het bij pest aanwezig is, 81.

Contagium an oriatur ex putredine - Smetstof, of ze uit rottenis ontstaat, 84.

___ quare non omnes inficiat - Waarom ze niet iedereen aansteekt, 456.

___ ejus requisita ad communicationem - Vereisten voorwaarden voor verspreiding, 79, 85.

___ an aequae efficax exeat ab omnibus pestiferis - Of ze met evenveel effect van alle pestzieken uitgaat, 86.

___ an in corpore aliquamdiu latere possit - Of ze enige tijd in het lichaam kan schuilen, 88, 437, 471.

___ a sano circumferri, & alium inficere possit - Of ze door een gezonde kan worden rondgedragen en dan een ander kan aansteken, 91.

___ an pestem generalem faciat - Of ze tot een algehele pestepidemie kan leiden, *ibid.*

___ quo temporis intervallo in fomite moriatur - Hoe lang ze in een draagstof kan verblijven, 92.

___ in fomite brevi extinguitur - Wordt in een draagstof na korte tijd uitgedoofd, 33, 34.

___ in variis rebus latens - Verblijft in allerlei dingen, 479, 487.

Contagii occasiones fugienda - Besmetting, Kans op besmetting moet vermeden worden, 145, 146, 154.

Conventus publici periculosi in peste - Bijeenkomsten van mensen bij pest gevaarlijk, 158.

Conversatio cum peste infectis fugienda - Omgang met door pest geïnfecteerden moet worden vermeden, 151.

Convulsivi motus lethales in peste - Stuipen bij pest dodelijk, 118, 133.

Cornu, & corium ustum aerem corrigunt - Hoorn en gebrande huid verbeteren de luchtgesteldheid, 171, 178.

Cornu cervi vires - Werking van hoorn van het hert, 272.

Corroborantia remedia - Versterkende middelen, 308.

Crisis fallaces in peste - Crisissen, bij pest bedrieglijk, 128, 131.

___ Sexta diei lethales - Crisissen, op de zesde dag dodelijk, 132.

Crocus usus an tutus in peste - Saffraan, of het gebruik veilig is bij pest, 266.

Cubiculum aegri quale - Slaapkamer, welke slaapkamer moet de zieke hebben, 304, 305.

Cucurbitulae bubonibus male applicantur - Kopglazen, de aanwending bij builen is slecht, 330, 332, 439.

Curationis nostra methodus in peste - Behandeling, onze wijze van behandelen van pest, 304.

D

Debilitatis curatio - Zwakte, de behandeling van, 318.

Decoctum antidotale suderiferum - Afkooksel, een zweetdrijvend aftreksel dat als tegengif werkt, 300.

Daemoniorum historiae - Verhalen over duivelse dingen, 355, 389, 423.

Delirium in peste periculosum - Delier bij pest gevaarlijk, 109, 133, 457.

Diaeta praeservativa in peste – Preventieve leefregels bij pest, 179, 235.

___ curativa in peste - Bij behandeling van pest, 239, 240.

Diaetam mutare in peste periculosum - Leefregel, veranderen van leefregel gevaarlijk bij pest, 183.

Diascordium – Diascordium, 293.

Dispositio ad pestem - Geneigdheid tot het krijgen van pest, 94.

Dolor gutturis lethalis in peste - Keelpijn dodelijk bij pest, 128, 133.

Doloris capitis curatio - Hoofdpijn, behandeling van, 314.

Draco vomitu ejectus - Draak, een draak uitgeworpen bij het braken, 435.

Dulcia in peste noxia - Zoetigheid schadelijk bij pest, 180, 186.

E

Ebrietas tempore pestis damnosa - Onmatig drankgebruik schadelijk in tijden van pest, 190.

Ebrietas fugata pestis - Onmatig drankgebruik, pest verdreven door, 415.

Eclipses an pestem inferant - Zon- of maansverduisteringen, of ze de pest brengen, 41.

Electuarium de ovo – Likkepot ¹⁹⁰ uit ei, 290.

___ Theriacale VVieri - Een theriak-electuarium van Wier, 294.

Elixir pestilentialia Crollii - Elixer, een antipestilentialia elixer van Crollius. 275.

Emplastrum Paracelsi ad bubonem - Pleister van Paracelsus voor op de buil, 340.

___ Angeli Salae - Van Angelus Sala, *ibid*.

Enula campana. Vide, Helenium - Alant- of Galantwortel. Zie Zonnekruid.

Epistola ad D. Patinum de Theriaca – Brief aan de heer Patinus over theriak, 285.

Euchymi an facilius inficiantur peste - Mensen met een goede samenstelling van de sappen, of ze gemakkelijker door de pest worden aangedaan, 13.

Exanthemata pestis signa - Uitslag als teken van pest, 22, 27.

___ eorum nomina - De namen ervan, 125.

___ causae - Oorzaken, 115, 125.

___ ortus - Ontstaan, 126, 344.

___ curatio - Behandeling, 343.

___ prognosis - Prognose, 123, 139, 343, 420.

Exercitia moderata - Lichaamsoefeningen, gematigde, 192, 193.

Exhalationes foedae an pestem inducant - Uitademingen, of slechte uitademingen pest veroorzaken, 58.

Extractum antidotale - Extract, een extract met de werking van een tegengif, 239, 300.

¹⁹⁰ toedieningsvorm van een poedervormig geneesmiddel, met behulp van honing of stroop, waardoor een weke massa wordt verkregen.

F

Fames noxia tempore pestis - Honger schadelijk ten tijde van pest, 180, 182.

___ an pestem inducat - Of honger pest veroorzaakt, 55, 77.

___ quam pestem praecedant - Of hongersnood aan pest voorafgaat, 77.

Familiae integrae peste infectae - Huishouden, hele huishouden door pest aangestoken, 12, 15.

Febris an sit de essentia pestis - Koorts, of ze tot het wezen van de pest behoort, 16, 17, 99, 360.

___ lenta fallax in peste - Lichte koorts bedrieglijk teken bij pest, 16, 17, 484, 485.

___ signa praecedentia - Koorts, tekenen die eraan vooraf gaan, 16, 17, 18.

Febris pestilens an detur sine peste - Koorts, of er een prestige koorts zonder pest bestaat, 105.

___ quomodo differat a peste - In hoeverre ze afwijkt van pest, *ibid.*

___ ad quam classem referenda - In welke categorie ze moet worden ondergebracht, 107.

___ an a carbunculo - Of ze door een karbonkel ontstaat, 122.

___ qua pestem comitatur vel sequitur quomodo fiat - Die de pest begeleidt of volgt en hoe dat gebeurt, 77.

Febris pestilentis causae - Koorts, de oorzaken van prestige koorts, 77, 98, 105.

___ curatio - Behandeling van koorts, 313.

Ficus ad bubones - Vijgen voor de builen, 338.

Florum sulphurum vires - Zwavelbloem, de werking van zwavelbloem, 274.

Foetores cadaverum noxii - Stank, de stank van lijken schadelijk, 147.

Fomes quid sit - Draagstof, wat het is, 79.

___ quale debeat esse corpus - Welke kenmerken het lichaam van een draagstof moet hebben, 79, 89.

Fomes quamdiu perduret - Draagstof, hoe lang ze actief blijft, 35, 36, 89, 90.

Fonticuli praeservant a peste - Fontikels beschermen tegen pest, 197, 477.

___ exarescentes mali - Fontikels die uitdrogen, deugen niet, 129, 412.

Fraxini mira vis - Essenhout, de verbazingwekkend krachtige werking van, 173.

Fructus ab inquinamento pestilenti corrumpuntur - Fruit door het pestvuil aangetast, 77.

Fuga qualis, quibus, quando, & quorsum conveniat - Vluchten, welke vlucht is voor welke mensen gunstig, wanneer en waarheen, 162, 165, 166, 167.

___ an licita sit Christianis - Vluchten, of het aan Christenen is toegestaan, 165.

G

Galinae peste infectae - Kippen, door de pest aangedaan, 479.

Gelatina nutriens & corroborans - Gelatine, voedzaam en versterkend, 241.

Gravidae mulieres periclitantur - Zwangere vrouwen lopen gevaar, 16.

Gutturis dolor funestus in peste - Keelpijn zeer schadelijk bij pest, 128, 133, 405, 458.

H

Haemorrhagiae causae - Bloedingen, oorzaken, 110.

___ omnes fere lethales - Vrijwel allemaal schadelijk, 128, 133, 413.

___ an sint criticae - Of ze kritisch zijn, 324.

___ curatio - Behandeling, 323, 324, 444.

Haleces noxiae tempore pestis - Haringen schadelijk ten tijde van pest, 185.

Halitus moribundorum periculosissimi - Uitademingen van stervenden zeer gevaarlijk, 90, 403.

Helenii radices ad praeservationem pestis - Zonnekruid, de wortels van zonnekruid bij het voorkomen van pest, 203, 213.

Helleborus ad curationem pestis - Helleborus [= Kerstroos] bij de behandeling van pest, 311, 333.

Hilaritate fugata pestis - Vrolijkheid, pest verdreven door, 195, 415.

I

lactationis corporis causa - Schudden van het lichaam, oorzaken, 25.

laspidis vires ad haemorrhagias - De werking van japis [een halfedelsteen] bij bloedingen, 325.

Iejunium in peste malum - Vasten slecht bij pest, 180, 184.

lentaculum quale debeat esse - Ontbijt, hoe het moet zijn, *ibid.*

Ignis correctorium aeris - Vuur als hersteller van de luchtgesteldheid, 325.

___ qualis, quantus, & quando struendus - Welk vuur, hoeveel en wanneer in te richten, 174, 175.

Imaginationis vires in peste - De werking van inbeelding bij pest, 75, 193.

Inanitiones noxia in peste - Eten, te weinig eten schadelijk bij pest, 179, 182.

Incantamentis an pestis inducatur - Toverspreuken, of de pest door toverspreuken wordt opgewekt, 49, 50.

Indusiorum mutatio aegris noxia - Kleren, verwisseling van kleren bij zieken schadelijk, 148, 185.

Infusio bezoartica - Infusie ¹⁹¹ van bezoar

___ Cratonis - Van Crato, 298.

___ Matthioli - Van Matthiolus, 199.

___ Paracelsi - Van Paracelsus, *ibid.*

Infecta, pestem praesagientia - Ontstekingen die de pest voorspellen, 19, 20.

Inquinamentum an sit venenum - Vuil, of vuil een gif is, 7, 8.

Inguinamenti pestilenti processus - Vuil, de voortbeweging van pestig vuil, 76.

Ira, quid faciat ad pestem - Woede, wat ze bij pest doet, 74, 234, 373.

L

Lac dulce an attrahat venenum aeris - Melk, of zoete melk het gif in de lucht aantrekt, 178.

Lanae vestes in peste damnosa - Kleren, wollen kleren bij pest schadelijk, 190.

Lapidis Bezoartici vires - Bezoarsteen, de werking, 269, 427.

Lapis haematites & laspis ad Haemorrhagias - Steen, hematietsteen en jaspis tegen haemorrhagieën, 325.

Lapides pretiosi quid praestent - Edelstenen, wat ze waard zijn, 281.

Lassitudines damnosae - Vermoeienissen gevaarlijk, 191, 193, 421.

Linguae siccitatis causa - Droge tong, de oorzaak, 110.

¹⁹¹ Een infusie is een aftreksel van planten dat ontstaat door er kokend water op te gieten.

___ nigredo - Zwartheid, 26, 228.

___ remedia - Remedies, 242- 319, 320, 475.

Linimenta praeservantia - Linimenten, ter voorkoming, 232, 233.

Linteaminum mutatio aegris noxia - Beddegoed, verandering schadelijk voor zieken, 148.

Lumbricorum curatio - Lintwormen, behandeling, 327.

Lumbrici vomitu eiecti. Vide, vermes - Lintwormen, uitgebraakt. Zie wormen.

Luna qualis magis noxia - Welke maanstand is de schadelijkste, 15.

M

Maculae pestilentes. Vide, exanthemata - Vlekken bij pest. Zie uitslag.

Magicae curationes fugiendae - Wondergenezingen te ontvluchten, 143.

Magistratus officium in peste - Overheid, de taak van de overheid bij pest, 144.

Magnes arsenicalis ad bubones – Magnetisch arseen voor builen, 341, 342.¹⁹²

Mali citrii vires antidotales - Citroenen, werking als tegengif, 243.

Medici quales, & quando eligendi - Geneesheren, welke en wanneer te kiezen, 159, 160.

Medicamentis an uti liceat - Geneesmiddelen of men ze gebruiken mag, 162.

Medicamenta praeservativa - Geneesmiddelen, ter voorkoming, 203, 223.

Mediocritas optima in victu - Matigheid het beste bij voeding, 180, 186.

Mellis usus noxius in peste - Honing, gebruik schadelijk bij pest, 186.

Menstruorum fluxus in peste periculosus – Menorrhagieën gevaarlijk bij pest, 229, 362, 425.

___ curatio. Behandeling, 323, 362.

Methodus curandi nostra in peste - Behandelwijze, onze methode van behandelen bij pest, 304.

___ alterius inaudita in peste - Ongehoorde geneeswijze van een ander (een Bossche priester) bij pest, 310.

Mercurii usus damnosus - Kwik, gebruik schadelijk, 339.

Metus & moestitia an pestem inducant - Vrees en verdriet, of ze pest veroorzaken, 74.

Meus vivendi modus in peste - Leefwijze, mijn leefwijze bij pest, 235.

Miasmata quid sint - Miasmata/bezoedelingen, wat het zijn, 79, 87.

___ per quas vias exeant e corpore - Langs welke wegen ze het lichaam verlaten. 87.

___ quibus communicentur - op /door wie ze worden overgedragen, 79, 87.

___ quo tempore operentur - In welke tijd ze werken, 88, 89.

___ quando non constituant fomitem - Wanneer ze geen draagstof vormen, 89.

___ quomodo se explicent - Hoe ze zich ontwikkelen, 87, 92.

___ quo temporis intervallo extinguantur - In welk tijdsbestek ze uitdoven, 35, 80, 90.

Mithridatium minus praeservans - Mithridaticum beschermt minder goed, 207, 217.

Morbi alii silent in peste - Ziekten, andere ziekten houden zich stil tijdens pest, 16.

Moribundorum halitus exitiosi - Stervenden, de uitademingen van stervenden zijn dodelijk, 90, 403.

Morsuli Angeli Sala pro jejunis – Koekjes of brokjes van Angelus Sala voor op de nuchtere maag, 184.

Mortes repentinae - Dood, snel en onverwacht, 98, 462.

¹⁹² Een harde bruinrode glasachtige stof die gemaakt werd uit gelijke delen wit arseen, zwavel en antimoon, die samengesmolten werden en vervolgens tot een pleister gemaakt. Men dacht dat dit het gif als een magneet uit de pestbuilen trok.

Mortuus putatus revixit - Dode, een doodgewaande wordt weer levend, 449.
Moschus noxius in peste - Muskus schadelijk bij pest, 282.
Muscarum horribilis copia - Vliegen, een verschrikkelijke hoeveelheid, 20.
Musica pestis remedium - Muziek een geneesmiddel tegen de pest, 195.
Mutatio victus periculosa - Leefwijze, een verandering van leefwijze gevaarlijk, 215.
Myrrha praeservat - Myrrhe als voorbehoedmiddel, 215.

N

Narcotica minime tuta in peste - Slaapmiddelen allerm minst veilig bij pest, 315, 317.
Narcotico occisus - Slaapmiddel, omgekomen door, 407.
Narium haemorrhagia periculosa in peste - Neusbloedingen gevaarlijk bij pest, 128, 133, 444.
___ an critica & quomodo curanda in peste - Of ze kritisch zijn en hoe ze te genezen bij pest, 324, 444.
Natationes in fluminibus periculosa - Zwemmen in rivieren gevaarlijk, 190, 437.
Nicotiana, Vide Tabacum - Nicotiana (een plantensoort), zie tabak.
Nosocomiorum pessimus ordo - Ziekenhuizen, de zeer slechte inrichting, 154.
Novilunium pestem exacerbat - Nieuwe maan verergert pest, 15.
Nubecula contagiosa a moribundis exiens - Wolkje, besmettelijk wolkje gaat uit van stervenden, 90.
Nummi an contagiosi fiant - Munten, of ze besmettelijk kunnen worden, *ibid*.

O

Odores suaveolentes noxii in peste - Geuren, zoete geuren schadelijk bij pest, 170, 175, 225, 231.
Odoramenta praeservativa - Reukmiddelen ter voorkoming, 224, 232.
Oleum antimonii ad anthraces - Antimoon-olie bij pestzweren, 348.
___ praeservans Matthioli - Preventieve olie van Matthiolus, 233.
___ Lud. de Leonibus - Van Ludovicus De Leonibus, ¹⁹³ *ibid*.
___ Brassavolae - Van kool, *ibid*.
Oleum Scorpionum - Met schorpioenen, 234, 338.
___ Vitrioli - Met vitriool, 276.
Orationes supplices summum pestis remedium - Smeekbeden ultieme middel tegen pest, 141, 142.
Orientalis ventus saluberrimus - Oostenwind het gezondste, 173.

P

Paraei secretum ad alvi fluxus - Het geheime middel van Paraeus om de faeces te laten afgaan, 328.
Pauperes ad ejiciendi in peste - Armen, of ze bij pest moeten worden uitgezet, 157.
Pestis nomina - Pest, De namen, 1.

¹⁹³ Een verder vrij onbekende docent in Bologna in de zestiende eeuw Zie V. Nutton, Humanist surgery, In: A Wear, R.K. French en J.M. Lonie, *The Medical Renaissance of the Sixteenth Century*. Cambridge, 1985: 75- 112, mn p. 81.

- ___ definitio - Definitie, 3, 4.
- ___ quale morbi genus - Wat de aard van de ziekte is, *ibid.*
- ___ pernicies - Verderfelijkheid, 6.
- ___ Noviomagensis principium vigor & finis - Begin, hoogtepunt en einde van de pest te Nijmegen, 10.
- ___ subjecta - Slachtoffers, 12.
- Pecora inficiens - Pest die het vee aansteekt, 13.
- ___ signa - Tekenen, 18, 21.
- ___ signa post mortem - Tekenen na de dood, 354.
- ___ diu absque signis - Langdurig zonder tekenen, 23, 381.
- ___ causa. Vide causae - Oorzaak. Zie oorzaken.
- ___ processus - Voortgang, 67, 76.
- ___ differentiae - Verschillen, 30, 94.
- Prognostica - Prognostische [voor]tekenen, 127, 130.
- ___ an sit contagiosa - Of ze besmettelijk is, 81.
- ___ vehementia secundum tempora - Hevigheid naar de tijd van het jaar, 10, 94.
- ___ sine febre - Zonder koorts, 98, 360, 361, 362.
- ___ omnibus morbis adjungitur - Verbonden met alle ziekten, 16, 17.
- ___ in una sola domo orta & extincta - In een enkel huis ontstaan en weer uitgedoofd, 24.
- ___ quare non omnes inficiat - Waarom ze niet iedereen aansteekt, 85, 94.
- ___ an bis invadat eundem - Of ze dezelfde persoon twee keer kan treffen, 394, 403.
- ___ cum bubone - Met een buil, 377, 415, 429.
- ___ cum haemoptysi - Met bloed opgeven, 446.
- ___ cum anthrace - Met een pestzweer, 361, 422, 429, 455, 469.
- ___ cum alvi fluxu - Met buikloop, 365, 391, 396, 405.
- ___ coitu contracta - Opgelopen tijdens de coïtus, 358, 412, 434.
- Pestis ex insomnio - Pest door slapeloosheid, 429.
- ___ vulnere adiuncta - Verbonden met een wond, 425, 452.
- ___ in puerpera - In het kraambed, 320.
- ___ a terrore - Door schrik, 387, 445.
- ___ a tristitia - Door verdriet, 401, 472.
- ___ a contagio - Door aansteking, 442, 462, 487.
- ___ cito curata - Snel genezen, 353, 362, 399, 455, 469.
- ___ vino depulsa - Door wijn verdreven, 415.
- ___ tabaco fugata - Door tabak verdreven, 370, 397.
- ___ vomitorio curata - Genezen door een braakmiddel, 377.
- Pestis critica soluta - Pest verdwenen op een kritiek moment, 379.
- ___ multum remittens fallax - sterk afnemen is bedrieglijk, 468.
- Pestiferi quoniam magis contagiosi - Welke pestzieken meer besmettelijk zijn, 87.
- Pestilentis & epidemii morbi differentia - Pest, het verschil tussen pest en een epidemische ziekte, 1, 2, 3.
- Pestilens inquinamentum est venenum - Vuil, het pestige vuil is een gif, 65.
- differt ab inquinamento putrido - Het verschilt van een rottend vuil, 84.
- venenum an sit diversum - Of er verschillende soorten gif zijn, 26, 134.
- Pestiferorum extremi halitus maxime contagiosi - de laatste ademtocht van pestzieken is zeer besmettelijk, 90.

Pestiferi ab aliis separandi - Pestzieken moeten van andere mensen worden afgescheiden, 155.

Peregrini arcendi - Vreemdelingen moeten geweerd worden, 144, 145.

Periculosa conversatio cum infectis - Omgang met geïnfecteerden is gevaarlijk, 80, 151.

Pilulae Ruffi - Pillen van Rufus, 201.

___ antipestilentiales nostrae - Onze antipestpillen, 199.

___ Alberti ducis - Van aartshertog Albert, 202.

___ Cratonis - Van Crato, *ibid.*

Planetarum. Vide Astra - Planeten. Zie sterren.

Placuarum expurgatio - Straten, het schoonmaken van, 145, 150, 153.

Plenilunium pestem exacerbat - Volle maan verergert pest, 15, 128, 132.

Pleuritides in peste lethales - Borstvliesontstekingen bij pest dodelijk, 128, 135, 395.

Porcina caro damnosa - Varkensvlees schadelijk, 184.

Potus aegrorum - Drank voor zieken, 242.

Potiones aegris gratae - Dranken, aangename dranken voor zieken, 245.

Praeservativa medicamenta - Preventieve middelen, 203 tot 224.

Preces optimum pestis praeservativum - Bidden het beste voorbehoedmiddel, 141.

Prophylaxis Theologica - Preventie op godsdienstige grondslag, *ibid.*

Politica - Bestuurlijke middelen ter preventie, 144.

___ dietetica pestis - Dietetiek bij pest, 169 tot 195.

___ chirurgica pestis - Heelkundige behandeling bij pest, 195.

___ pharmaceutica pestis - Geneesmiddelen bij pest, 198, 203.

Pulsus qualia det signa pestis - Pols, welke signalen de pols geeft bij pest, 17, 22, 26, 128, 132.

Pulsus intermittens lethalis in peste - Pols, een intermitterende pols bij pest dodelijk, 128, 132.

Pulticula nostra ad carbunculos - Papje, ons papje bij karbonkels, 343.

Pulveres antidotales varii - Poeders, verschillende poeders die als tegengif werken, 277.

Pulvis serpentum ad pestem - Poeder van slangen tegen pest, 279.

Pulvis pyrius aerem corrigit - Buskruit verbetert de lucht, 177.

Purgantia ad praeservationem - Purgeermiddelen ter voorkoming, 200, 201.

___ in curatione pestis damnosa - Bij de behandeling van pest schadelijk, 201, 251, 256, 366, 372, 391, 426, 484.

___ quo tempore danda in peste - Op welk tijdstip te geven bij pest, 252.

Q

Quies animi & corporis convenit in peste - Rust van geest en lichaam goed bij pest, 193.

R

Ranarum vires ad bubones - Kikkers, de werking van kikkers bij builen, 336.

Raucedo lethale signum in peste - Heestheid een dodelijk teken bij pest, 128, 133, 406, 458.

Remedia praeservativa varia in peste - Preventieve middelen, verschillende preventieve middelen bij pest, 214 tot 224.

___ corroborantia in peste. Versterkende middelen bij pest, 308.

Repletiones noxia tempore pestis - Zich volstoppen schadelijk bij pest, 179, 182.

Respiratio pauca conducit - Ademen, weinig ademen is goed [volgens Hippocrates], 193.

Rotulae praeservativa - Tabletjes met preventieve werking, 219.

S

Sacchari usus noxius in peste - Suiker, het gebruik van suiker is schadelijk bij pest, 186.

Sal est efficax ad praeservationem - Zout werkzaam bij het voorkómen, 223.

Salia usalia ad curationem pestis - Zouten, gebruikelijk bij de behandeling van pest, 258, 275.

Sanguinis missio. Vide, vena sectio - Bloed laten. Zie aderlating.

Sanguinea dejectio lethalis - Bloederige ontlasting dodelijk, 129, 136, 365, 396.

___ urina lethalis in peste - Bloederige urine dodelijk bij pest, 129, 136, 483.

Sapphiri vires ad anthraces - Saffier, de werking van saffier bij pestzweren, 345.

Saponis foetor damnosus - Zeep, de stank van zeep schadelijk, 144, 147.

Scarificationum usus – Krasjes, het gebruik van scarificaties [kleine sneetjes in de huid], 250.

Scabiosae vires ad bubones - Schurftkruid, de werking van schurftkruid bij builen, 338.

Secreta quorundam irridenda - Geheimen, de geheimen van sommigen zijn lachwekkend, 210.

Secretum Magistrii de bufone - Geheim van Magistrius, het geheim van de pad, 303.

Segetes corrupti a pestilenti veneno - Gewassen, bedorven door het pestgif, 77.

Senes a peste maxime immunes - Ouderen zeer bestand tegen pest, 12, 14.

Serpentum pulveris usus - Slangenpoeder, het gebruik van, 279.

Signa pestem praecedentia - Tekenen die aan de pest voorafgaan, 18, 19.

___ concomitantia - Tekenen, begeleidende, 21.

___ pleraque incerta - Tekenen, de meeste onzeker, 22.

___ ex pulsu - Tekenen, uit [het voelen van] de pols, 26.

___ ex alvi excretis - Tekenen uit de uitscheiding van faeces, 22, 27.

___ ex urinis - Uit de urine, 27.

___ ex maculis - Uit de huidvlekken, 22, 27.

Signa post mortem prodeuntia - Tekenen die na de dood tevoorschijn komen, 355.

___ prognostica pestis - Tekenen die de pest voorspellen, 127.

Sinarum regnum pestis experts - Chinezen, het rijk der Chinezen bekend met pest, 39.

Sitis noxia sanis & aegris - Dorst schadelijk bij zieken en gezonden, 179, 182.

___ remedia - Middelen, 242.

Singultus causa - Hik, de oorzaak van hik, 109.

___ lethale signum - Hik, een dodelijk teken, 129, 135, 320.

___ remedia - Middelen, 320.

Sobrietas qualis conveniat - Matig drankgebruik, hoezeer het baat, 179, 183.

Somnium pestem inferens - Droom die pest teweegbrengt, 429.

Somnus moderatus bonus - Slaap, matige slaap is goed, 192, 192.

___ meridianus quibus conducit - Slaap, een middagslaapje, voor wie is het goed, 192.

___ sub dio, & supra foenum noxius - In de open lucht en in het hooi schadelijk, *ibid.*

___ ante sudores noxius in peste infectis - Zweten. Voor het zweten is slaap schadelijk voor mensen die de pest hebben, 239.

Sonitus mortem prasagiens - Geluid dat de pest voorspelt, 423.

Soporis causa - Sufheid, de oorzaak van, 110, 111.

___ periculum - Het gevaar dat erin steekt, 128, 133, 317.

___ remedia - Middelen ter behandeling, 317.

Spirituum diabolicorum visiones - Visoenen van duivelse geesten, 355, 389.

Sporadici morbi - Sporadisch voorkomende ziekten, 4.

Sputi cruenti causa - Bloederig sputum, oorzaak van, 110, 112.

Sputum cruentum lethale signum in peste - Bloederig sputum een dodelijk teken bij pest, 128, 135.

incurabile in peste - Ongeneselijk bij pest, 323, 325.

Sternutationes crebrae lethales - Niesbuien, frequente niesbuien dodelijk, 128, 133, 371.

Suaveolentia damnosa Geuren, zoete geuren schadelijk, 170, 175.

Succini vires in suffimigiis - Barnsteen, werking van barnsteen bij besprenkelingen, 176.

Sudare an conveniat ad preservationem - Zweten, of zweten baat ter voorkoming van pest, 223.

Sudores in curatione pestis, quando, quomodo & quoties promovendi - Zweten ter behandeling van pest, wanneer, hoe en hoe vaak zweten teweeg moet worden gebracht, 304 tot 311.

Sudoriferorum formula in peste - Zweetdrijvende middelen, het recept van 259 tot 265.

Suffumigia varia - Sprengelstoffen, diverse, 170, 176.

Sulphuris vires in peste - Zwavel, de werking van, 176, 274.

Supellex contagii fomes - Huisraad als draagstof van smetstof, 145.

Supellectilium venditio prohibenda - Huisraad, verkoop van huisraad moet verboden worden, 145.

Suppedanea varia - Middelen die onder de voetzolen worden aangebracht, diverse, 316.

Symptomatum pestis causa - Verschijnselen van pest, oorzaken van, 109, 110.

___ diversitatis causa - Diversiteit, oorzaak van, 24, 109, 110.

Syncope remedia - Flauwvallen, behandeling, 320, 322.

T

Tabellae praeservantes - Tabletten, preventieve, 206, 219.

Tabaci vires in peste - Tabak, de werking van tabak bij pest, 204, 210, 236.

Tabaco fugata pestis - Tabak, door tabak verdreven pest, 370, 397.

Temperantia praeservat - Matigheid beschermt tegen pest, 179, 182.

Tempestates an pestem inducant - Stormen, of ze de pest opwekken, 62.

Terror, tristitia, & timor damnosae in peste - Angst, verdriet en vrees schadelijk bij pest, 30, 74, 193, 195, 387.

Theriacae vires, laudes, & vituperia - Theriak, de werking van theriak, gunstige en ongunstige beoordelingen, 220, 283 tot 291.

Theriaca Matthioli - Theriak van Matthiolus, 291.

___ Monavii - Van Monavius, 290.

To θεiov quid sit - Het goddelijke, wat het is, 64.

Topica ad carbunculos - Lokale middelen bij karbonkels, 343 tot 347.

Trochisci de viperis - Koekjes van slangen, 279.

Tumores cito crescentes & molles mali - Gezwollen, snel groeiende en zachte gezwellen zijn schadelijk, 129, 130, 136, 373.

U

Unicornu incertitudo & vires - Eenhoorn, onzekere van bestaan en werking, 271.

Unguentum praeservans Liddell - Zalf van Liddell ter preventie, 232.

___ Magiri - Van Magirus, *ibid*.

Urinae incerta signa - Urine, onzekere tekenen uit de urine, 22, 27, 129, 136, 400.

___ quanam periculosa - Of ze gevaarlijk zijn, 129, 136, 438, 483.

___ potus damnosus - Het drinken van urine is gevaarlijk, 213.

___ ex urina experimentum - Proef, een proef met urine, 136.

V

Venae sectio in peste damnosa - Aderlating bij pest schadelijk, 247, 354, 369, 374, 385, 413, 435.

Venenum pestilens an sit diversum - Pestgif, of er verschillende soorten zijn, 24, 134.

___ per menses in corpore latens - Maandenlang in het lichaam schuilend, 88, 437.

Veneri vis an coctione in aqua extinguitur - Kracht van het gif, of het in water uitdooft, 187.

Venere translata pestis in alium - Geslachtsgemeenschap draagt pest over op een ander, 358.

Venus noxia in peste - Venus, dienst aan Venus schadelijk bij pest, 16, 128, 191, 359, 434.

Veneris nimia abstinencia noxia - Geslachtsgemeenschap, zich geheel onthouden schaadt ook, 193.

Venti qui salubres sint - Winden die heilzaam zijn, 174.

Vermes pestilentes vomitu ejecti - Wormen, pestige wormen door braken uitgeworpen, 406, 413, 435.

Vesicatorium usus - Blaartrekkend middel, gebruik van, 246, 251.

Vestes contagii fomes - Kleren, draagstof van smetstof, 79, 90, 91.

Vestes quae bonae, quae noxiae - Kleren, welke goed en slecht zijn, 150.

Vespillones quare magis immunes a peste - Doodgravers, waarom ze beter beschermd zijn tegen pest 456,

Vespillonum nequitia - Doodgravers, wandaden, 153, 161.

Viae publicae mundandae - Wegen, openbare wegen moeten worden schoongemaakt, 145, 154.

Victus subita mutatio periculosa - Voedingspatroon, plotselinge wijziging is schadelijk, 179, 183.

___ liberalior conveniens, tenuis noxius - Voeding, wat ruimer is goed, te krap is slecht, 242.

Victus ratio praeservans - Voeding, waarom voorkomt zij pest, 235.

Vigiliae nimia noxia - Waken, te lang wakker blijven is ongunstig, 192.

___ in aegris non nocent - Schaadt bij zieken niet, 317.

Vinum valet ad praeservationem - Wijn is goed ter voorkoming, 181, 189.

___ quale noceat - Welke wijn schaadt, 181, 439.

___ Aloeticum praeservans - Wijn met aloë werkt preventief, 200.

___ absinthites praeservans - Absinthwijn werkt preventief, 205, 214.

Vini absinthita damna - Absinthwijn schadelijk, 214.

___ modicus usus convenit - Matig gebruik is goed, 189.

___ potus an aegris sit tutus - Of drinken voor zieken veilig is, 245.

___ spiritus quibus conducatur - Wijngeest, voor wie hij goed is, 181.

Vino depulsa pestis - Wijn, door wijn verdwenen pest, 181, 415.

Virium prostratio periculosa - Krachten, verval van krachten gevaarlijk, 128.

Virium robur usque ad mortem - Krachten, [behoud van krachten] tot aan de dood, 441.

___ prostrationis remedia - Middelen tegen verval van krachten, 319, 322.

Vires conservandae - Krachten die bewaard moeten blijven, 308.

Visu an pestis contrahatur - Kijken, of pest door kijken kan worden opgelopen, 193.

Vitrioli olei vires – Vitriool olie, werking van, 276.

Vomitus causa - Braken, oorzaak van, 110, 367.

___ Periculosus - Gevaarlijk, 129.

___ an conveniat in curatione pestis - Of het helpt bij de behandeling van pest, 320.

Vomitus remedia in peste - Braken, middelen tegen braken bij pest, 321, 322.

Vomitoria maxime noxia in peste - Braakmiddelen zeer schadelijk bij pest, 251, 255, 358, 478.

___ feliciter data - Met succes voorgeschreven, 377, 396.

Vulneri adjuncta pestis - Wonden die de pest vergezellen, 416, 452.

Deel B - VERHANDELING OVER DE PEST - Vertaling

TRAKAAT
vande
PEST

In het welk deze zeer gevaarlijke
met reden en eigen Errinding bev eeftigt
en naaktelijk ve ~~er~~ word

BESCHREVEN,

Door den Hoog-geleerden en ver

Heer *Ijbrand van Diemerbroek*, der Me
Doctor en Professor inde Hooge
Schole tot UTRECHT.

*Uit de Latijnsche inde Nederduitsche Taal
getrouwelijk overgezet,*

Door JACOB du BUISSON,

Chirurgyn en Pest-meester der Stad

MIDDELBURG in ZEELAND.

Tot MIDDELBURG,

Gedrukt by Pieter van Goetthem
Stads-Drukker, op de groote Markt. 1671.

[Titelpagina 1646]

VIER BOEKDELEN OVER DE PEST

DOOR

IJSBRAND VAN DIEMERBROECK uit Montfoort

Voorheen geneesheer te Nijmegen, thans te Utrecht

waarin een beschrijving van deze verschrikkelijke ziekte wordt gegeven op basis van de rede en de
ervaring.

Arnhem

Uit de drukkerij van Johannes Jacobus, boekhandelaar

1646

[Titelpagina 1665]

IJsbrand van Diemerbroeck, medicinae doctor en hoogleraar

VERHANDELING OVER DE PEST

in vier delen

waarin een beschrijving van deze verschrikkelijke ziekte wordt gegeven op basis van de rede en de ervaring.

Door de auteur herzien en op zeer veel punten aangevuld.

Amsterdam

Bij Johannes Blaeu

1665

B - v

[Titelpagina 1687]

IJSBRAND VAN DIEMERBROECK

Hoogleraar in de geneeskunde en de anatomie aan de Universiteit Utrecht

MEDISCH – PRAKTISCHE WERKEN

Traktaat over de pest in vier delen

Medische waarnemingen en behandelingen

Praktische disputaties over de aandoeningen van het hoofd, de borst en de [onder]buik

Verzameld en zorgvuldig doorgezien door Tieman van Diemberbroeck, zoon van Ijsbrand, Medicinae doctor en stadsarts van Utrecht.

Genève, 1687.

Bij Samuel de Tournes

Met een privilege van Zijne Keizerlijke Majesteit.

[Opdracht 1646]

Aan de Zeer Aanzienlijke, Zeer Edele en Wijze Heren

Anselmus Bol, Heer van Rynesteyn,¹ Praetor ²

Antonius Goyer³ en

Cornelis van Deuverden, ⁴ Burgemeesters

en de gehele Raad van de stad Utrecht.

Vroede Vadersen,

In elke goed georganiseerde staat behoort het zo te zijn dat iedereen zijn kennis en zijn hulpbronnen inzet voor het heil van allen. Door eensgezinde samenwerking kan het aanwezige kwaad worden verdreven en kan dreigend onheil op een intelligente manier worden afgeweerd. Ik meende dan ook niet anders te kunnen doen dan mijnerzijds vanuit onze medische kunde een heilzaam en bovendien buitengewoon noodzakelijk advies te geven aan de overheid inzake deze pest. Zij is immers van alle ziekten de meest verschrikkelijke en ze pleegt de landstreken met een groter geweld te teisteren dan welke andere vijand ook. Wat ik presenteer is een beschrijving van de tot nu toe al te duistere natuur van deze allervreselijkste ziekte en haar onzekere behandeling. Deze berust op mijn eigen ervaring die ik in de praktijk heb opgedaan. Tevens biedt ik krachtige wapenen aan waarmee de wrede aanval van die tiran kan worden afgewend en [hij] zeer snel teruggeworpen kan worden. Op het slagveld is er niemand die de plannen van de vijand

¹ J.A. Worp, *Briefwisseling Constantijn Huygens*. Deel 4 1644-1649. Den Haag: Nijhoff, 1915 deel 4, noot 5 bij brief 4249: sedert 1642 was Ansem Bol van Hamersveldt Heer van Rijnestein, een adellijk huis in de provincie Utrecht.

² Praetor was volgens sommigen een soort eretitel voor burgemeesters. Volgens anderen een eretitel voor de stadhouder of voor de garnizoenscommandant.

³ Antonis de Goyer was burgemeester van 1639-1643 en van 1643-1648. Hij overleed in 1649. Zie http://nl.wikipedia.org/wiki/Lijst_van_burgemeesters_van_Utrecht#1618-1795:_Vroedschap.

⁴ Volgens zelfde bron o.a. burgemeester van 1645-1650.

beter door heeft en diens kracht met meer succes breekt dan de man die in een langdurig contact de krijgsgewoonten van de vijand heeft leren kennen. Evenmin is er iemand die deze zeer woeste ziekte met meer zekerheid teweer kan staan dan degene die er lange tijd onverschrokken met zijn overwegingen en medische wapens tegen ten strijde is getrokken. Ik heb dat voorheen lange tijd gedaan, niet slechts in het jaar onzes Heren 1635, toen een zeer woeste pestige koorts, de voorloper van de echte pest, heel de regio Gelderland en vooral de stad Nijmegen (van welke ik vele jaren de stadsgeneesheer was) zeer zwaar trof. Ze nam mij zo zeer in beslag, dat er nauwelijks tijd overbleef om 's morgens en 's avonds te eten. In 1636 en 1637 ging de ware pest tegen de Nijmegenaren heel erg te keer en ze belastte mij vanwege het bijna ontelbare aantal zieken dat bezocht moest worden met een niet aflatende zorg. In die tijd heb ik de ware aard van die vuile vijand met het grootste gevaar voor eigen leven zorgvuldig onderzocht en het resultaat daarvan is in dit boek uiteengezet. Ik maak [mijn kennis] nu publiek tot het algemene heil van allen.

Ik ben in dit gewest geboren, ben inwoner van deze stad en werk er bovendien als medicus. Daarom bied ik U, zeer aanzienlijke Heren die de sleutels van de stad in handen hebben, dit geschrift met genoegen aan. Ik draag het gaarne met eerbied en achting aan U op, en beveel het aan in Uw bescherming. Iedereen weet immers dat U mensen bent die op alle mogelijke manieren ijveren voor het algemeen belang en daarbij ook steun geven aan wetenschappelijke geschriften en de geleerden die ze schrijven. En wat dit werkje van mij betreft, dat nu het licht onder de auspiciën van Uw naam ziet, ik vraag U om het met een verheugd gezicht aan te nemen en te beschermen tegen de kritiek van jaloerse mensen. Intussen bid ik dat de Allerhoogste zorgt dat U en Uw stad door dit onheil en andere kwaden niet gedeerd worden.

Geschreven te Utrecht op 20 maart 1646.

Zeer Aanzienlijke, Zeer Edele en Wijze Heren,
met de meeste hoogachting,
IJ. van Diemberbroeck

[Opdracht 1665]

Aan de Zeer Illustere en Machtige Vaderen des Vaderlands
de Staten van Holland en West-Friesland

Zoals de medicus hoog geacht pleegt te worden die niet zijn eigen belang nastreeft, maar dat van de zieke die lijdt, net als de schipper, die zich bekommert om de belangen van hen die hij vervoert, zo kan ook nooit genoeg de zorg geprezen worden van U, Vroede Vaderen ⁵. U heeft de leiding over de staat en waakt dag en nacht over de instandhouding van de staat en het vaderland. U beschermt de ongeschondenheid ervan en laat voortdurend Uw ogen rondgaan om te zien of er hier of daar misschien iets ziekmakends of schadelijks gezien wordt dat ongemerkt tevoorschijn kruipt. U zorgt zo, dat het helemaal bij het begin, voor het diepe wortels schiet, terstond door Uw bijzondere zorg verdreven of uitgedoofd kan worden.

Toen U zag dat een vuile pest zich in deze stormachtige tijd door het gewest Holland verspreidde en er niet alleen groot nadeel voor de [individuele] inwoners dreigde, maar [zelfs] een algehele rampspoed, toen heeft U dan ook het zeer verstandige besluit genomen om de ervarenste medici van Uw gewest bijeen te roepen. U heeft zo laten nagaan hoe deze zeer wrede vijand tegemoet moest worden getreden en hoe zijn reeds woedende aanval gebroken en gestopt kon worden. Voor een deel zijn er tegen de uitbreiding van de besmetting door [deze geneesheren] reeds enkele zeer heilzame maatregelen gesuggereerd die op Uw gezag zijn afgekondigd. Maar niemand kan ontkennen dat die maatregelen alleen niet voldoende kunnen zijn om een dergelijke vijand af te slaan. Daarom heb ik gemeend dat het mijn plicht was in het belang van allen en in het bijzonder van dat van Uw gewest dat het zwaar te verduren heeft, een helpende hand naar U uit te steken. Ik verschaft daarbij ruimschoots die middelen die ontbreken ter onderdrukking van deze verschrikkelijk wrede pest. Ik doe het niet zozeer voor de zieken, of de gezonden, die van de geneeskunde niets weten, als wel voor de vele medici die hoewel ze in onze kunst bedreven zijn, misschien minder ervaren zijn in de bestrijding van deze nogal zeldzame en zeer gevaarlijke ziekte. Ik put daarbij uit een ruime voorraad praktijkkennis en ervaring.

Ik heb deze zware taak terstond, zonder iets te vragen, graag op mij genomen. Ik doe het deels om de vele steden in Uw gewest die op dit moment reeds lelijk door de pestige lues zijn aangestoken, te hulp te komen, mede omdat ik ervan uitga dat ik met meer succes iets kan doen dan vele anderen. Ik ben immers in deze strijd geoefend. Zoals op het slagveld namelijk niemand de plannen van de vijand beter doorziet en niemand zijn kracht eerder breekt dan degene die de gewoontes van de vijand door een langdurige ervaring heeft leren kennen, zo zal niemand met meer trefzekerheid weerstand

⁵ Patres conscripti: oorspronkelijk een eretitel van leden Romeinse senaat. Later schertsend voor leden gemeenteraad, kennelijk ook serieus voor bestuurders; eigenlijk patres et conscripti.

bieden aan deze verschrikkelijke ziekte, dan degene die zich lange tijd onverschrokken met zijn raadgevingen en medische wapenen op de woedende uitbarstingen ervan heeft geworpen. Dat heb ik enige tijd geleden langdurig gedaan. Het was in de jaren 1635, 1636 en 1637, toen een zeer zware pest, waarvan de gelijke in de Nederlanden nauwelijks ooit is gezien, Duitsland en het gebied van de Zeventien provincies vreselijk trof. Het was een pest die de Geldersen en vooral de Nijmegenaren (van wie ik toentertijd stadsmedicus was) ernstig teisterde, en die mij vanwege de ontelbare aantallen zieken die bezocht moesten worden aanhoudend mijn rust ontnam. In die tijd heb ik de aard van deze wrede vijand met groot gevaar voor eigen leven zorgvuldig bekeken en heb ik deze proberen te doorgronden. Het beeld van de ziekte openbaar ik nu graag in dit boek (waarvan de nog onverzorgde eerste uitgave voor enige jaren overal in de wereld door geleerde mannen met enthousiasme is ontvangen, naar wij hebben begrepen). [Ik doe het] in het belang van het algemeen, maar vooral in het belang van de Hollanders.

Ik biedt U dit boek, Vroede Vaders, dat ik uit liefde voor Uw gewest tot de hoogste volmaaktheid heb gebracht en vervolgens uitgegeven, nu onderdanig en met de meest gedienselijke toewijding jegens U aan. Ik draag het aan U op en beveel het aan in Uw bescherming. Iedereen weet immers dat gij mensen zijt die het algemeen belang nastreven en daarbij de inspanningen van anderen die gedaan zijn in het algemeen belang, allerm minst pleegt te veronachtzamen. Dus vraag ik U deze methode van mij om het pestvirus te bestrijden en de werkplaats vol recepten zonder rimpels op het voorhoofd in ontvangst te nemen. Intussen bid ik dat de Allerhoogste U en Uw gewest zo snel mogelijk van deze trieste ramp bevrijdt en U in eeuwigdurende bescherming neemt,

aan Uwe Allerdorluchtigste Eminenties,

Uw zeer toegewijde

IJSBRAND van DIEMERBROECK

Welwillende lezer,

De vangsten die ik, tot verwondering van velen, tamelijk stoutmoedig uit de strot van Cerberus zelf heb getrokken,⁷ die bied ik nu, geheel om niet, aan een breder publiek aan. Het gaat om mijn bevindingen over de pest die ik destijds met het grootste gevaar voor eigen leven heb verzameld tijdens die allerverschrikkelijkste pest onder de Nijmegenaren. Ik had dat werk van mij bestemd voor weinigen, maar omdat ik niet de schijn wil wekken dat ik het algemeen belang iets te kort zou willen doen, heb ik gemeend dat het werk aan iedereen bekend moest worden gemaakt. [Ik doe dit] eens te meer, omdat tal van vooraanstaande medici, afgeschrikt door de vrees voor een dodelijke besmetting, hebben afgezien van een diepergaand onderzoek naar de vele zaken waarmee men bij de pest van alle dingen het meest rekening moet houden. Vandaar dat ze het verhaal van de pest niet precies genoeg hebben uiteengezet. Ze hebben allerlei nuttige waarnemingen overgeleverd, maar daar intussen andere aan toegevoegd die niet van hen zelf waren. Deels kwamen die uit het onzekere relaas van [weer] anderen voort, deels uit speculatieve beschouwingen waar ze zich ieder op zijn eigen manier aan overgaven. En nog weer anderen schreven dat dan weer over en probeerden daarbij hun uitspraken aan te dikken met de meest uiteenlopende theoretische redeneringen en met behulp van de autoriteit van anderen. Toen ik in hun stukken allerlei uitspraken bemerkte, zowel wat betreft het herkennen van de ziekte als het behandelen, die minder goed bij de

⁶ in 1665 en 1687 zelfde voorwoord. Het voorwoord bevat in 1646 een passage waarin de auteur zich verontschuldigt voor zijn 'soms slordige en incorrecte taalgebruik'. Deze is in de latere edities weggehaald. VD beklagt zich erover dat men hem erg onder druk heeft gezet om zijn boek snel te publiceren en dat de taal daar onder heeft geleden. « Waarlijk, ik zeg al te haastig, want [de woorden] zijn niet gegeven, maar weggerukt en zonder enige verbetering van stijl, opbouw of woordkeus [opgeschreven] zoals ik ze toen, strevend naar beknoptheid in zo kort mogelijke bewoordingen, zonder veel op het Latijn te letten, voor mezelf had opgeschreven. Ze vlogen terwijl ik er geen erg in had naar de pers, al te haastig en nog niet helemaal opgemaakt, en ze zagen het licht terwijl er nog geheel geen Tulliaanse [= van Cicero] glans op was gepoetst. Ja zelfs bevatten ze nog enkele in wetenschappelijke vrijheid opgeschreven ongebruikelijke vormen [voces], zoals daar zijn: veroorzaken en veroorzaakt worden, [causare & causari] het eerste in de actieve het tweede in de passieve betekenis, zwerven en zwerven, [vagare ut vagari] beide actief, rondwaren en rondwaren [grassare ut grassari] beide actief. [Georges kent alleen *causor* voor een reden geven, een zaak bepleiten voor gerecht. Verder stelt dit woordenboek *vago* en *vagor* gelijk]. Deze minder goede Latijnse woorden heeft de haastigheid die om korthed vraagt mij uit de pen gerukt. Ik heb dit hier vooraf willen mededelen, opdat de onbeschaafdheid van dergelijke woorden de goedwillende lezer niet kwetst. Het gebruik ervan heb ik met enige toegeeflijkheid jegens mijzelf overgenomen van bepaalde andere medici en geleerden, opdat ik sneller kon uitdrukken wat mij voor de geest stond. Deels heb ik het gedaan opdat de kwaadwillende lezer geen aanknopingspunt wordt gegeven om onze kaarten met de tanden van een Theon brutaal te verscheuren. Er worden vandaag de dag heel wat lieden gevonden die zo bijterig zijn dat ze langs de gemakkelijkste weg een lauwerkrans willen bemachtigen en die daarom gewoon zijn fouten van deze soort streng te berispen en met veronachtzaming van de kern dergelijke schillen te kraken. Zo hopen ze dan op grote roem voor zich zelf. (Theon was volgens Horatius, *Epistolae*, I 18, 82 een boosaardige criticus in Rome).

⁷ In 1646: 'Quos ante decennium benevole lector...'.
 1

ervaring aansluiten, heb ik dit door velen al lang gewenste traktaat over de pest van mijn hand opnieuw willen uitgeven. Nu echter, meer dan de een aantal jaren geleden, in een gepolijste editie en met veel toevoegingen uit het openbare recht. [Ik doe dit omdat] de vreselijke pest de Nederlandse gewesten [van Germania Inferior⁸] weer de oorlog lijkt te willen aandoen. [Ik hoop dat] deze uitgave van nut moge zijn voor geneeskundigen die zich toeleggen op de behandeling van pestzieken, hier of elders, en dat het boek hun een betere preventie en behandeling laat zien dan hen tot nu toe door anderen is aangeboden.

De lezer zal bemerken dat ik mij in dit hele Traktaat niet zozeer inspan om de geschriften van oudere en jongere auteurs goed te keuren of af te kraken of om oneffenheden in hun verhaal glad te strijken. [Liever wil ik] de werkelijke aard van de ziekte, haar verschijningsvormen en haar opsporing en behandeling [uit de doeken doen]. [De lezer zal ook merken dat ik] wat dit betreft de meeste dingen heel anders ga uitleggen dan vele anderen voorheen gedaan hebben en dat ik die dingen deels via glasheldere redeneringen ga demonstreren, maar deels ook ga bevestigen via ervaringen, deels van mij zelf, deels van andere zeer geleerde mannen, zowel uit het verleden als uit het heden. En als er misschien in al deze redeneringen en praktische ervaringen toch nog enkele duisterheden zijn overgebleven, of als er zodanige aangetroffen worden, welke door mij niet voldoende konden worden verklaard, dan is dat iets waarover men zich niet moet verwonderen. Heel wat aangelegenheden blijven in deze ziekte toegedekt door een deken van goddelijkheid. [Dat zijn zaken] waarvan het voor ons vanuit een gelovige instelling bezien beter is dat we ze niet weten, dan dat we ze in onze arrogantie zouden willen uitleggen. *Voor het overige moeten we wel moed hebben*, zo zegt ook Galenus in zijn boek over de functie van de ademhaling, *en naar de waarheid [blijven] zoeken*. En al achterhalen we haar niet in alle opzichten, al met al zullen we haar nader komen dan we nu zijn. Ik zou alle geneeskundigen willen verzoeken zich waardig te willen achten om als ze iets ontdekken of zien wat kan leiden tot een grotere duidelijkheid rond de ziekte, deze ontdekking of zienswijze menslievend en vrijgevig aan de openbaarheid prijs te willen geven. Ik vraag het, opdat zo alle mogelijke geheimen rond deze ziekte beter voor het voetlicht komen en helderder worden beschenen. Intussen [hoop ik dat] U tevreden zult zijn met de dingen die ik heb geschreven, beste lezer, en [wens ik U] vaarwel.

⁸ In de 17e eeuw het gebied van de 17 verenigde provincien.

Drempelverzen bij de boeken over de pest van de zeer ervaren en zeer geleerde Heer IJsbrand van Diemberbroeck.⁹

I.

Een tijd geleden hebben wij de verschrikkelijke gevallen van besmetting met de doodbrengende pest gezien en het kwaad dat rondwaarde in de stad der Batavieren. Zodra de woede van de Kreeft en de woeste Leeuw bedaarden, leek de zon de bedreigingen van Icarus te hebben overwonnen.

Vervolgens lag het enorme leger dat uit Tongeren [terugkwam] ernstig ziek terneer. Vuile speerpunten haastten zich in plaats van de korenaren van Ceres. De bloeiende lichamen van de Fransman voelden [vervolgens] de kracht van de eerste pestaanval, maar bij een slechts weinig afgenomen vraatzucht [scl. van de pest] volgden de Batavi [= Nederlanders]. Ze werden overgeleverd aan de ziekte en de dood.¹⁰ Er was nauwelijks een huis zonder die ziekte. De herfst woedde en de onrustige winter kon met zijn sneeuwbuien en ijs de vlammen niet doven. In de lente kwam een nieuwe hitte terug en waar de nachtegaal in de schaduw zong, steunt nu de lelijke uil zijn verdrietige lied. In plaats van Flora (de godin van de bloemen) raast de doodsgodin. Niet is gezien, dat Pleias haar vriendelijke hoofd voor de aarde tevoorschijn heeft gebracht.

Geen andere maand dan Mei bracht meer dodelijke ellende; want de broeders van de nakomelingen van Tyndareus [= koning van Sparta; dus soldaten] zwierven rond als de bliksemslagen van de pest. Weggedragen werden stapelsgewijs de lichamen die dropen van de rottentis. En de koude aarde omsloot hen met gemeenschappelijke aarde. Wij hebben, en de herinnering doet pijn, de gevechten gezien om een trieste lijkbaar, de bloedige monden met de van pijn vertrokken wangen. Begrafenissen stapelden zich op begrafenissen, de dode lijken lagen gemengd met nog levende lichamen op een lijkbed. Hoe vaak heeft toen Van Diemberbroeck daar midden in gestaan en gaf hij de beker van de hoop aan de zieken? Hij hangt hier [dan ook] verdiend het votieftablet om; [hij doet het] opdat ook gij die deze dingen leest, zich deze ramp zult herinneren. En vreest niets: de buil en de karbonkel achter het oor, op de schouder of een ander lichaamsdeel presenteert zich aan U als

⁹ Bij de vertaling van de verzen is geprobeerd om de inhoud zo goed mogelijk weergegeven. Pogingen iets van de dichterlijke stijl van de makers weer te geven, werden niet ondernomen. Ook aan het metrum werd voorbijgezien.

¹⁰ U. Cats Bussemaker schrijft in zijn verhandeling Over de pest en quarantaine (In J.P.Heye, *Wenken en meeningen omtrent geneeskundige staatsregeling*, 1838, p 241) dat Van Diemberbroeck (verder: VD) in zijn *Observationes en curationes medicae*, No 24 uitdrukkelijk onderscheid maakt tussen de pest en de aanval van typhus ofwel legerkoorts die daar onmiddellijk aan vooraf ging. De legerkoorts kwam met het Franse leger mee dat van Leuven naar Nijmegen werd gedirigeerd om de Spanjaarden van de Schenkenschans te helpen verdrijven. Zie verder *Tractatus*, Boek I, C III.

onschuldig. Klaar staan voor U [immers] soorten van antidota en geneesmiddelen. Misschien zal dit geleerde geschrift de pest aan de pest bezorgen.

Joh. Smitius, Predikant van de Nijmeegse [kerkelijke] gemeente.¹¹

¹¹ Het gedicht komt ook voor in de bekende kroniek van J. Smetius *De aan VD gewijde laatste regels ontbreken hier*. Zie <http://www.noviomagus.nl/Kroniek/Kroniek/KroniekSmetiusTyp9.htm>.

II.

Wie kan de bovennatuurlijke ziekte verklaren? Die strooiend met de verschillende pijlen Gods, op duizend manieren haar slachtingen aanricht met een verborgen wapen, terwijl ze rondwaart en op verschillende manieren de dood veroorzaakt. En [hem] die ze aantast met haar gif, die verandert ze zelf ook in een vergif. En de zorg van de dokter baat niets voor de zieke, want tegelijkertijd maakt ze de genezer zelf ziek. Zo zou de gedaante van zoveel kwaad blijven schuilen, als niet een zekere Hercules, nadat de angst was verdreven, zich tweemaal had gesteld in een gevecht van man tegen man tegen deze vuile [door Hercules gedode veelkoppige] Hydra [= waterslang van Lerne]. Terwijl hij keek met een werkzaam oog, en het veelvormige monster goed waarnam, is hij door de klap van het aanvallende monster niet geveld. Diemberbroeckiaades heeft dat als enige gewaagd, op het moment dat de edele stad der Nijmegenaren terneer lag, onderdrukt door dit kwaad, en de ongelukkige [stad] alleen aan hem de ontelbare burgers toevertrouwde. Hij stond hen allen terzijde en probeerde ze te genezen. Terwijl hij het gevaar minachtte, heeft hij de ziekte daarom door de zo riskante zorgverlening grondig leren beheersen. Als ooggetuige geeft hij nu [zijn kennis] aan de wereld en hij verdient daarvoor voor eeuwig een groene cedertak. En ondanks dat ge dat hebt gedaan, Diemberbroeck, blijft ge toch ongedeerd en ongeschonden en heeft die zorg U niet bij de zieken opgestapeld. Wie zal dus ontkennen dat God voor u zorgt?

A.C. Mol, I.C. [= iuris consultor]

III.

Het is geen geringe prestatie om de bedoeling van de vijand aan het daglicht te brengen. Soms kan meer weten zelfs schade toebrengen. Tot nu toe was het verborgen om welk gif het bij deze ellendige pest gaat. Nu heeft Van Diemberbroeck dat echter door zijn ijver blootgelegd. Door zijn duistere krachten was deze lues des te vijandiger en ze gaf overal slachtingen en vele pijlen aan de dood. Maar nu ze in het daglicht is getrokken, zal ze het niet meer wagen om schade toe te brengen en ze zal niet meer zoveel verdrietige begrafenisson veroorzaken als ze tevoren deed. Voeg daarbij dat de soldaat die door deze medicus gewapend is met tegengiffen tegen deze vijand, nu veiliger zal zijn. Als deze de onbeschermden ter aarde werpt en verwondt, zie, dan zijn er trefzekere geneesmiddelen bij de hand, middelen die het doodbrengende virus volgens de regelen der kunst bedwingen, zodat het verdrietig makende kwaad niet meer schade kan aanbrengen. Opdat gij niet twijfelt, zijn aan de geschriften zekere ervaringsfeiten toegevoegd. En wat de bittere pest hem heeft gegeven als bewijs. Probeer daarom de woeste vlammen van de pest tot bedaren te brengen. De bron van Van Diemberbroeck wordt meer waard door uw brandende ijver.

G. Coets, Officieel medicus van het Hof van Gelderland en van het [vierde] Kwartier van Gelderland¹² en van de stad Arnhem.

¹² Ducatus Geldriae Tetrachia Arnhemensis sive Velavia [= Veluwe] met als hoofdstad Arnhem.

IV.

Vreselijke lues, dodelijke lues wreder dan Pluto, door de woeste lucht waarmee gij alle giffen overtreft. Waarom hebben wij gezien dat zo vaak volken ten onder zijn gegaan door de talrijke slachting en dat zoveel mannen gestorven zijn? De niet wetende geneest deze monsterlijke ziekte als een agyrta¹³ en even zoveel mensen als de lues, doodt hij [= de niet geleerde] er misschien wel. Maar gij [lezer], die de ware kunst van het genezen lief hebt, en die niet meer voor Uzelf dan voor anderen wilt leven, lees deze boeken die Van Diemberbroeck met een groot nut voor U bij elkaar geschreven heeft, om vaak te gebruiken. Hier zult ge geen ijdele en domme loftuitingen zien zoals velen die toezwaaien aan geneesmiddelen hoewel ze niks waard zijn, maar [ge zult] de geleerde praktijk [zien], voortgebracht door de geneeskunst, en [die] met een trefzekere methode [kan worden toegepast]. Zij is de ziel van de geneeskunde.

H. Gesselius, Med.Doct.¹⁴

¹³ Agyrta: 'Kwakzalver, circulator, medicus empiricus sensu reprehensivo, zwetscher, mensenmoorder' (Woyt, p 30).

¹⁴ Waarschijnlijk de schoonbroer van Van Diemberbroeck.

V.

Hij leeft in eeuwigheid, de ware liefhebber van de geneeskunde die geneeskunde verschaft aan degenen die het nodig hebben, en in staat is om de hulp te bieden. Een voorbeeld hiervan zal Diemerbroeck zijn, naar de kunst een Galenus, naar het leven een Platonist en naar het spreken een ernstige Cicero. Deze Hippocrates van ons vaderland, een onovertroffen sieraad van Apollo, heeft nu dit werk uitgegeven vol vrucht en kunst. Hiermee wil hij, wanneer het noodlot heeft toegeslagen, van voordeel zijn voor de overgeblevenen en dan heeft [daardoor] de zwakte van de ziekten een onderdak. De aanwezige ziekten die er zijn, haalt hij uit elkaar en toekomstige schades neemt hij weg. Bij de aanwezige doet hij dat met de mond [=door te spreken], bij de toekomstige met de hand [= door te schrijven]. De geleerdheid geeft dat hij de ongelukkigen te hulp kan komen, de deugd maakt dat hij het wil, en God maakt elk van beide.

Hein van Rentsen, Magister in de vrije kunsten en de wijsbegeerte.

VI.

Toen de correctie van het werk dat gij hebt geschreven over de pest aan onze zorgen was toevertrouwd, Van Diemberbroeck, zoon van Paion ¹⁵, toen wenste ik waarachtig mondeling ¹⁶ aan mij dezelfde dingen toe als ik jou als collega toewens: de pest die beschouwd wordt als vreselijke en ellendige besmetting, kome te voorschijn, niet vergezeld van fouten, daar zorg ik voor. Welke beloning dus kan mijn inspanning te wachten staan? Laat [de inspanning] mij niet raken en immuun maken voor besmetting.

Ten einde is [thans] de correctie van het werk dat tot nut komt van hen die juist zijn aangetast. Toch leeft ieder van de twee met en zonder pest. En de wrede [pest] heeft geen van beide aangeraakt, God heeft ons gered.

Toch nog een verdwaalde fout? zult ge zeggen, maar met klein vergrijp. Dan sta ik graag voor U klaar, niet als Argus maar als mens. Voeg daaraan toe, dat ik nu al dertig jaar de littekens draag, ook zelf, in de lies, van deze verderfelijke pest.

Samuel le Rousseau, Gelauwerd keizerlijk dichter ¹⁷

¹⁵ Genezende God: epitheton van Apollo maar ook van Asclepius.

¹⁶ *Of staat er:* wenste ik U als volgt mondeling geluk met het boek dat U hebt geschreven: Ik beloofde dat de beloften die U [als auteur] deed ook voor mij als collega zouden gelden. [*dus:*] ik zorg ervoor dat [het boek over] de pestigheid welke voor een vuile lues en iets smerigs wordt gehouden naar buiten komt terwijl het niet wordt begeleid door fouten.

¹⁷ De titel *poeta laureatus* stamt uit de Romeinse keizertijd. Van daaruit werd het een (laat middeleeuws) gebruik om een dichter te eren en vervolgens werd het een gewoonte onder neo-latinisten: de keizer, de universiteit, de stad, en steeds vaker de dichter zelf gaven de eretitel aan iemand die erg mooi Latijn schreef. Deze schreef dan P L of PLC achter zijn naam. (Jozef Ijsewijn, *Humanisme i literatura neollatina*. Valencia: 1996, p 52). Le Rousseau was een jurist en dichter van wie we weten dat hij bevriend was met de Amsterdamse theoloog, dichter en rector van de Latijnse school in Amsterdam Jacobus Heyblocq of Heiblok. Hij schreef in diens "beedelboek", een poëziealbum of album amicorum, zoals Heiblok omgekeerd ook in het album van Le Rousseau schreef. Zie. http://www.kb.nl/bladerboek/heyblocq/browse/page_221.xml.

INHOUDSOPGAVE

[TITELPAGINA 1646]	III
[TITELPAGINA 1665]	IV
[TITELPAGINA 1687]	V
[OPDRACHT 1646]	VI
[OPDRACHT 1665]	VIII
VOORREDE	X
OVER PEST	1
BOEK I.	1
HOOFDSTUK I. OVER DE NAMEN VAN DE PEST.	1
AANTEKENINGEN.....	2
HOOFDSTUK II. DE DEFINITIE VAN DE PEST.	3
AANTEKENINGEN.....	3
HOOFDSTUK III. OVER BEGIN, HOOGTEPUNT EN EINDE VAN DE PEST IN NIJMEGEN.	10
AANTEKENINGEN.....	11
HOOFDSTUK IV. OVER DEGENEN DIE DOOR DE PEST GETROFFEN WORDEN.....	12
AANTEKENINGEN.....	12
HOOFDSTUK V. OVER ENKELE OPMERKELIJKE DINGEN DIE BIJ DEZE PEST VOORKWAMEN.	15
AANTEKENINGEN.....	17
HOOFDSTUK VI. OVER DE TEKENEN DIE AAN DE PEST VOORAF GAAN EN DIE HAAR VOORSPELLEN. 18	
AANTEKENINGEN.....	19
HOOFDSTUK VII. OVER DE TEKENEN EN DE VERSCHIJNSELEN DIE DE PEST BEGELEIDEN.	21
AANTEKENINGEN.....	22
HOOFDSTUK VIII. OVER DE OORZAKEN VAN DE PEST.....	29
AANTEKENINGEN.....	30
Vraag I.....	32
Vraag II.....	37
Vraag III.....	49
Vraag IV.	51
Vraag V.	62
Vraag VI.	64
HOOFDSTUK IX. OVER HET VOORTSCHRIJDEN VAN HET PESTIGE VUIL.	76

AANTEKENINGEN.....	77
HOOFDSTUK X. OVER DE BESMETTING.	79
AANTEKENINGEN.....	80
HOOFDSTUK XI. OVER DE OORZAKEN VAN DE INFECTIE.	93
AANTEKENINGEN.....	94
HOOFDSTUK XII. OVER DE OORZAKEN VAN DE PESTIGE KOORTS, DIE DE PEST BEGELEIDT.	97
AANTEKENINGEN.....	98
HOOFDSTUK XIII. OVER DE OORZAKEN VAN DE SYMPTOMEN VAN DE PEST.	109
AANTEKENINGEN.....	111
HOOFDSTUK XIV. OVER DE OORZAKEN VAN BUILEN (1.), KARBONKELS [PEST-KOLEN] EN EXANTHEMEN [PEPERKOORNS].	112
HOOFDSTUK XV. OVER DE VOORSPELLENDE TEKENS.....	127
AANTEKENINGEN.....	131
BOEK II. OVER HET VOORKÓMEN VAN DE PEST.....	140
HOOFDSTUK I. OVER HET VOORKÓMEN IN HET ALGEMEEN.	140
HOOFDSTUK II. OVER DE THEOLOGISCHE PROFYLAXE.	141
AANTEKENINGEN.....	142
HOOFDSTUK III. OVER DE BESTUURLIJKE PROFYLAXE.	144
AANTEKENINGEN.....	146
HOOFDSTUK IV. OVER DE MEDISCHE PROFYLAXE IN HET ALGEMEEN EN OVER DE VLUCHT.	161
AANTEKENINGEN.....	162
HOOFDSTUK V. OVER DE PROFYLAXE DOOR LEEFREGELS EN VOORAL OVER DE LUCHT.	169
AANTEKENINGEN.....	171
HOOFDSTUK VI. OVER SPIJS EN DRANK, VERZADIGING EN HONGER , BADEN EN KLEDING.	179
AANTEKENINGEN.....	182
HOOFDSTUK VII. OVER SLAPEN EN WAKEN, BEWEGING EN RUST EN OVER DE AANDOENINGEN VAN HET GEMOED. 191	
AANTEKENINGEN.....	192
HOOFDSTUK VIII. OVER DE HEELKUNDIGE PROFYLAXE.	195
AANTEKENINGEN.....	196
HOOFDSTUK IX. OVER DE PROFYLAXE MET BEHULP VAN GENEESMIDDELEN EN IN DE EERSTE PLAATS OVER DE PURGATIE.	198
AANTEKENINGEN.....	200
HOOFDSTUK X. OVER DE INWENDIG TE GEBRUIKEN TEGENGIFFEN.	203
AANTEKENINGEN.....	208
HOOFDSTUK XI. OVER DE UITWENDIGE TEGENGIFFEN.	223
AANTEKENINGEN.....	225
HOOFDSTUK XII. OVER MIJN EIGEN MANIER VAN LEVEN.	235

BOEK III. DE GENEZING VAN DE PEST	238
HOOFDSTUK I. OVER DE BEHANDELING IN HET ALGEMEEN.	238
AANTEKENINGEN.....	239
HOOFDSTUK II. OVER DE LEEFREGEL VAN PESTZIEKEN.	239
AANTEKENINGEN.....	242
HOOFDSTUK III. OVER HEELKUNDIGE HULPMIDDELEN.	246
HOOFDSTUK IV. OVER PURGEERMIDDELEN EN BRAAKMIDDELEN.....	251
AANTEKENINGEN.....	252
HOOFDSTUK V. OVER TEGENGIFFEN EN ZWEETDRIJVENDE MIDDELEN.	257
AANTEKENINGEN.....	265
HOOFDSTUK VI. OVER DE MANIER VAN BEHANDELEN.	304
AANTEKENINGEN.....	306
HOOFDSTUK VII. OVER DE VERSCHIJNSELEN DIE MET DE PEST ZIJN VERBONDEN EN IN DE EERSTE PLAATS OVER DE BEHANDELING VAN KOORTS.....	313
AANTEKENINGEN.....	313
HOOFDSTUK VIII. OVER DE BEHANDELING VAN HOOFDPIJN, DELIER, SLAPELOOSHEID EN TE VEEL SLAAP. 314	
AANTEKENINGEN.....	316
HOOFDSTUK IX. OVER DE BEHANDELING VAN BENAUWDHEID, ZWAKTE, BRAKEN, EEN DROGE TONG EN DE HIK. 318	
AANTEKENINGEN.....	320
HOOFDSTUK X. OVER DE BEHANDELING VAN NEUSBLOEDINGEN, OVERMATIGE MENSTRUATIES EN OOK VAN BLOEDERIG SPUTUM.	323
AANTEKENINGEN.....	324
HOOFDSTUK XI. OVER DE BEHANDELING VAN DE BUIKLOOP EN DE WORMEN.	326
AANTEKENINGEN.....	327
HOOFDSTUK XII. OVER DE BEHANDELING VAN PESTBUILEN.....	329
AANTEKENINGEN.....	332
HOOFDSTUK XIII. OVER DE BEHANDELING VAN KARBONKELS EN EXANTHEMEN.	343
AANTEKENINGEN.....	344
BOEK IV.....	349
VOORWOORD.....	349
ZIEKTEGESCHIEDENISSEN	350
REGISTER VAN ZAKEN	489

LET OP

Waar in de tekst van een hoofdstuk (het teken van) een getal tussen haakjes is ingesloten, daar vindt men bij die plaats en bij die woorden een corresponderende aantekening die van hetzelfde nummer is voorzien.

IJSBRAND VAN DIEMERBROECK

Hoogleraar in de geneeskunde en de anatomie aan de Universiteit Utrecht

MEDISCH – PRAKTISCHE WERKEN

Traktaat over de pest in vier boeken

Medische waarnemingen en behandelingen

Praktische disputaties over de aandoeningen van het hoofd, de borst en de [onder]buik

Verzameld en zorgvuldig doorgezien door Tieman van Diemberbroeck, zoon van Ijsbrand, Medicinae
doctor en stadsarts van Utrecht.

Genève, 1687.

Bij Samuel de Tournes

Met een privilege van Zijne Keizerlijke Majesteit.

OVER PEST

BOEK I.

HOOFDSTUK I. Over de namen van de pest.

Ik ga de geschiedenis van de allerverschrikkelijkste pest beschrijven die zich in de jaren 1635, 1636 en 1637 na Christus' geboorte in zijn vreselijke woede over heel Nederland¹⁸ en het grootste deel van Hoog Duitsland verspreidde en in het bijzonder de provincie Gelderland en daarin van alle het meeste de stad Nijmegen in het jaar 1636 erbarmelijk trof. Ik heb geoordeeld dat enkele opmerkingen over de namen van deze ziekte [aan een dergelijke beschrijving] vooraf moesten gaan.

Zoals wrede tirannen en grote vorsten zich plegen te laten begiftigen met vele heldhaftige titels, opdat daaruit hun geweldige macht zeer duidelijk bekend mag worden, zo zijn ook aan deze grote ziekte diverse namen toebedeeld, door welke de uiterst gevaarlijke kracht en aard van de allerwreedste tiran zeer duidelijk wordt aangegeven. De Grieken noemen haar λοιμος [loimos]: een ramp die de goden als straf zenden (1.) ὀλεθριον [olethrion], verderf, ondergang (2.) ἐπιδημία [epidemia], epidemie (3.) of ἡ νοσος ἐπιδημιος [he nosos epidemios] de epidemische ziekte, maar ook eenvoudigweg νοσος [nosos], ziekte (4.) en νοσος θεου [nosos theou], ziekte Gods (5.). Door de Romeinen wordt ze genoemd *pestis* (pest) (6.) en *pestilentia* (pestige ziekte): *lues* (besmettelijke ziekte) (7.) en *contagium* (besmetting) (8.) Lucretius en Paracelsus noemen haar *pestilitas* (pestigheid).

¹⁸ In voorwoord *Germania inferior* genoemd. Hier Belgium. Belgæ kan men als Nederlanders vertalen: de Staten-Generaal noemden zich de Staten van de zeven verenigde 'Belgische' provintien.

AANTEKENINGEN.

I. [De ziekte] wordt λοιμος, [loimos] μετα το λουπον [meta to loipon] genoemd, dat is van 'beginnen te ontbreken', omdat de ziekte een verzwakking van de mensen teweeg brengt. Of, naar het anderen beter bevalt, ook wel van limos, dat is van honger, gebrek. [Dat doet men] hetzij omdat de ziekte gebrek of honger voortbrengt, hetzij omdat de ziekte niet zelden pleegt te volgen op honger en gebrek aan levensmiddelen. Het Griekse gezegde luidt λοιμος μετα λιμον [pest na honger]. Ook wordt ze wel λοιμικη νοσος, [pestige ziekte] en 'η λοιμωδης Διαθεσιν [de pestige aanleg] genoemd.

II. Ολεθριον [Olethrion] komt van [het werkwoord] ὀλλυμι [ollumi] [ofwel] pessumdare [te gronde richten], omdat de ziekte zeer veel mensen te gronde richt.

III. Επιδημια [epidemia], bij het volk behorend, of van de grote massa, omdat ze bijzonder gemeenschappelijk is.¹⁹ Men moet echter weten dat de pest zo alleen genoemd mag worden als we er de gemeenschappelijke ziekte bij uitstek mee bedoelen. Er is namelijk verschil tussen een volksziekte en de pestilentiële ziekte. Volks is elke ziekte die in een bepaalde regio tegelijkertijd vele mensen aantast (zulke ziekten zijn pokken, mazelen, kolieken [van de karteldarm], dysenterie enz.). Pestig is een ziekte die niet alleen zeer velen aantast, maar hen bovendien voor het grootste deel doodt. Bijgevolg is het zo dat de pestige ziekte een voorbeeld is van een epidemische ofwel volkse ziekte, terwijl zij tevens de ergste is [niet alle volksziekten zijn pestig ofwel dodelijk]. Dat is niet alleen omdat de ziekte door de werking van manifeste externe factoren gemeenschappelijk is, maar omdat ze, los van deze factoren, ook gemeenschappelijk kan zijn door de werking van haar duistere kwaadaardigheid en besmettelijkheid. Ik zeg [gemeenschappelijk] kán zijn, want het is mogelijk dat [slechts] een enkele persoon door de pest wordt aangestoken. Daaruit mag men niet afleiden dat hij geen pest heeft. [Dat volgt niet uit het feit dat] er velen in de gemeenschap zijn die niet lijden. Het is voldoende dat in de ziekte de mogelijkheid [zit] dat ze verspreid en overgebracht wordt door aansteking. Ze hoeft in werkelijkheid nog niet algemeen te zijn.

IV. Νοσος καθ' ἑξοχην [nosos kat' exochen, de ziekte bij uitstek], ofwel van alle ziekten de grootste en machtigste. Zo wordt ze ook door de Fransen *la maladie* (de ziekte) bij uitstek genoemd en door de Italianen *il morbo* (de ziekte).

V. Νοσος θεου [nosos theou], de ziekte van God ofwel de goddelijke ziekte, niet alleen omdat duister en onbekend is wat ze inhoudt, maar ook omdat de aller-rechtvaardigste toorn des Heren de zonden der mensen niet zelden pleegt af te straffen door het sturen van deze ziekte.

VI. *Pestis* wordt ze genoemd vanwege het werkwoord depasco [= afvreten, kaalvreten]. Isidorus [van Sevilla] zegt in Boek 4, Hoofdstuk 6 dat in plaats van *pestilentia* ook wel *pastulentia* gezegd werd - dit natuurlijk, omdat deze ziekte als een vreselijk wild dier het menselijk geslacht vernietigt en wegvreet. Vandaar ook dat Galenus in zijn verhandeling *De Theriaca ad Pisonem* zegt dat de pest als een giftig wild beest niet zomaar een klein aantal mensen te gronde richt, maar hele steden ontvolkt. Het woord pest wordt echter niet altijd op dezelfde manier gebruikt. Soms wordt het meer algemeen gebruikt voor elke willekeurige volksziekte die velen doodt. Zo zegt Galenus in zijn commentaar op 3 *Epidemieën* van Hippocrates, Tekst 20: *de naam van de ziekte staat niet vast. Volks of pestig. Overigens wordt elke willekeurige ziekte die op één plaats tegelijkertijd veel mensen aandoet, hier vulgaris genoemd. Als ze tevens als kenmerk heeft dat ze velen doodt, dan is ze pestig.* Soms verbijzondert Galenus de naam tot pestilentie en zo nu en dan heeft hij het over de pestige constitutie.

Vaak wordt de naam pest ook op verwrongen wijze toegekend aan alles wat tot verderf en schade leidt.

¹⁹ "Allen gemeinsam" zegt K.E. Georges in zijn *Lateinisch-Deutsches Woerterbuch* (1848, 10^e dr.) als een van de vertalingen van *communis*. Dat moet in deze context wel betekenen dat de ziekte iedereen gelijkelijk kan treffen. Voor die vertaling pleit ook dat Van Diemerbroeck in de noot naar Quercetanus verwijst, de man die oordeelde dat een grote epidemie in Venetië geen pest was omdat ze niet allen gelijkelijk trof.

Zo zegt Cicero: *er is geen pest zo verschrikkelijk of ze wordt geboren uit de ene mens en gaat op de andere over.*²⁰ Elders noemt hij slechte bestuurders van het Rijk pestgevallen, Catalina een pest voor de republiek en geldzucht een pest voor de vriendschap. Zo ook Terentius: bordeelhouders zijn de pest der jeugd. En Seneca noemt afgunst een pest.

VII. Lues, eenvoudigweg bij uitstek omdat ze [de mensen] meer en heftiger bezoedelt dan enige andere [besmettelijke] ziekte.

VIII. contagium, van contingere [= aansteken] omdat ze via contact infecteren kan.

HOOFDSTUK II. De definitie van de pest.

Een definitie is volgens Cicero als het ware de onthulling van een aantal bedekte en onbekende zaken. Daardoor wordt duidelijk wat 'n bepaalde zaak nu eigenlijk is.²¹ Daarom moet ook dit boek beginnen met een definitie, opdat duidelijker wordt welke ziekte we gaan behandelen.

Welnu de pest (1.) is een ziekte (2.), die zeer gemeenschappelijk is (3.) zeer acuut, (4.) zeer verderfelijk (5.) en bijzonder besmettelijk (6.). Ze ontstaat uit een kwaadaardige en duistere (7.) onreinheid die met haar hele substantie zeer bedreigend is voor de levensgeesten en de natuurlijke warmte. [Door die onreinheid worden] de functies van alle organen en vooral het hart (8.) beschadigd.

AANTEKENINGEN.

I. Quercetanus definieert de pest in zijn boek *Pestis alexicacus*, Hoofdstuk 1, *als een epidemische, besmettelijke, giftige en verderfelijke ziekte, een ziekte die in het algemeen alle levensgeesten van het lichaam aanvalt, maar vooral de burcht van het leven [= het hart] en alle van haar afhankelijke geesten.* Mindererus definieert haar zo: *de pest is een giftige lues, buitengewoon dodelijk en besmettelijk, die het hart in de eerste plaats aantast, [en] die vaak gepaard gaat met koorts, builen, peperkoorns of uitslag.* De Hermetici definiëren de ziekte op volgende manier: *de pest is een astrale ziekte, vurig en besmettelijk, die via haar damp, net als de geest van arsenicum en napellum*²², *de openingen in het lichaam binnengaat, daar zeer snel de primaire zetels van alle levensgeesten, te weten het hart, de hersenen en de lever bezet en deze met haar kwaadaardigheid en scherpte infecteert, laat afsterven en doet oplossen. Het zout brengt door de inwerking van ontbrande zwavel achter de oren, in de oksels en in de liezen allerlei soorten van apostemen teweeg, zoals daar zijn builen en karbonkels.* Tegen deze definitie van de Hermetici kunnen zeer vele bezwaren worden ingebracht: maar het pestgif wordt in deze omschrijving niet geheel ongeschikt vergeleken met arsenicum en het gif van de monnikskap – dit op basis van de overeenkomst in werking die meer in den brede

²⁰ Cicero - *De Officiis*, II, 11-20:..... sic nulla tam detestabilis pestis est, quae non homini ab homine nascatur.

²¹ Cicero *De Finibus*, Boek 2, 5: atqui haec patefactio quasi rerum operatarum, cum quid quidque sit aperitur, definitio est.

²² Aconitum napellus: Blauwe monnikskap.

wordt uitgelegd door Quercetanus in zijn boek *Pestis alexicacus*, hoofdstuk 6. Julius Palmarius, Angelus Sala en tal van anderen zeggen in hun definitie van de pest dat het een acute koorts is, dat ze besmettelijk is, boosaardig en dat ze iedereen treft. Die definitie klopt duidelijk niet, daar koorts geen essentieel kenmerk van de pest is, maar van haar gescheiden kan worden en ook van haar verschijnselen. We zullen dat in Hoofdstuk 12, Aantekening 2 breder uiteen zetten.

Zo deugt ook de definitie van de pest van Jac. Sylvius helemaal niet. Hij stelt *dat de pest een brand is die vooraf gaat aan, of gevolgd wordt door die gezwollen die de zekerste kenmerken van de pest zijn, dus de karbonkels of builen*. Dat klopt niet, zeg ik, want nog afgezien van het feit dat, zoals ik al eerder heb gezegd, koorts geen deel uitmaakt van het wezen van de pest, ook die beruchte gezwollen vormen niet het wezen van de pest. Het zijn namelijk symptomen en verschijnselen die ook los van de pest voorkomen en zonder dewelke pest ook kan voorkomen. Dat vloeit voort uit hetgeen we in het nog volgende Hoofdstuk 7, Aantekening 1, zullen beschrijven. Voeg daaraan toe dat ook de exanthemen afscheidbare tekenen en symptomen zijn [die dus los van de pest kunnen voorkomen] en dat het [bovendien] geen gezwollen zijn maar slechts vlekken, zoals we nog zullen uitleggen in Hoofdstuk 14, Aantekening 7.

II. Sommige ziekten tasten in een en dezelfde periode veel mensen aan. [Daarbij dienen zich twee mogelijkheden aan.] Ofwel de ziekten zijn divers (men noemt ze dan sporadisch). Dat wil zeggen dat het ziekten van verschillende aard zijn die in een dan wel meer gebieden heersen en die daarbij veel mensen aansteken. Zo lijden dan op een en hetzelfde tijdstip velen aan [uiteenlopende ziekten, zoals] een oogziekte, waterzucht, kolieken, buikloop en andere ziekten. Ofwel zij zijn gemeenschappelijk [dan hebben derhalve veel mensen dezelfde ziekte]. Van deze ziekten die mensen gemeen hebben, zijn sommigen endemisch. Ze worden vaderlandse of inheemse indringers of 'huurders' genoemd en ze komen in een bepaald gebied bij veel mensen bij voortduring voor.

Voorbeelden zijn de phthisis in Lusitanië, de elephantiasis in Egypte, de scheurbuik in de noordelijke streken en de vierdedaagse koorts in Zeeland. Anderen zijn epidemisch: zij heersen in een dan wel meer gebieden terzelfder tijd, maar zijn daarna geheel afwezig, aangezien ze niet inheems zijn en niet eigen aan de betreffende streek. Deze ziekten zijn of betrekkelijk mild of verderfelijk. De mildere eindigen voor het grootste deel met de genezing van de zieken en ze doden er slechts weinigen. Dergelijke ziekten zijn pokken, mazelen, bepaalde etterige koortsen, dysenterische ziekten, en gewone peripneumonieën (welke Dodoneaus heeft waargenomen blijkens zijn *Medische Observatiën*, Hoofdstuk 21), zwellingen van de hals (die Wier gezien heeft) hoestaandoeningen en catharrale ziekten. Forestus merkt in Boek 6, Observatie 3 op dat ze zonder aanzien des persoons onder de mensen rondzwerven. Verderfelijke ziekten zijn echter voor zeer veel mensen dodelijk. De Grieken noemen deze λοιμοίδεις [loimoideis = lijkend op pest]. Dat is pestig. Het gaat hierbij om pestige koortsen, pestige dysenterieën, pestige keelontstekingen, peripneumonieën (waarvan Wier meldt dat hij ze gezien heeft) en andere dergelijke aandoeningen, waartoe vooral ook de pest zelf moet worden gerekend, omdat dat de meest gemeenschappelijke en meest dodelijke ziekte is. Dan is er nog de volgende vraag: als we ervan uitgaan dat er twee soorten ziekten bestaan, namelijk ziekten die met verstoorde evenwichten te maken hebben en ziekten die met een gebrekkige vorming samenhangen, waar hoort dan de pest bij? Voorzeker is het geen ziekte van de gebrekkige vorming. Ze bestaat immers niet uit een afwijking van de grootte, het aantal, de ligging, de onderlinge samenhang of de continuïteit (daarbij zijn zwellingen en zweren niet de pest zelf, maar voortbrengselen van de pest). Dus moet het wel een ziekte van de verstoorde balans zijn. Inderdaad is het in deze klasse dat Mercurialis haar onderbrengt. De disbalans bestaat echter in twee vormen: De ene betreft de materie, de andere de gehele substantie. Velen noemen deze laatstgenoemde een intemperies [= disbalans] van de vorm. Fernelius rekent tot de hele substantie

van een [levend] ding de ingeboren warmte, de faculteiten en de vorm, die [immers] met elkaar verbonden de volmaaktheid en de integriteit vormen, waaruit elk ding bestaat. Telkens als deze balans van de hele substantie wordt veranderd en deze afwijkt van het perfecte evenwicht (iets wat, zoals vele giffen leren, zeer snel en als het ware in een mum van tijd gebeuren kan), wordt de hele zaak subiet in de war gebracht en die verstoring van het evenwicht is een ziekte van de hele substantie. Zo schrijft Galenus in Boek 2 van zijn *Brieven aan Glaucon*, Hoofdstuk 2, *dat onmatig laxeren de kracht wegneemt, dat verkoelende middelen de warmte uitdoven en dat uitwendige kwaliteiten de kracht en de bekwaamheid om te functioneren verzwakken*. Op die [aangehaalde] plaats stelt hij duidelijk dat er twee soorten van ongebalanceerdheid in de delen van het lichaam zijn, de ene manifest, de andere verborgen ofwel van de hele substantie. Zo zal, bijvoorbeeld, een vochtige disbalans in de maag worden opgewekt door een veelvuldig gebruik van vetten, vochten en laxantia, een koude disbalans door grote hoeveelheden koud te drinken en het gebruik van andere koude dingen. Deze twee vormen van disbalans maken het werktuig ongeschikt voor het werk dat het moet doen, namelijk het koken. Maar de disbalans van de hele substantie wordt in de maag ingedrukt [dat gebeurt onzichtbaar]. Het gaat zoals wanneer een gif of een andere duister ding de ingeboren warmte aantast of uitblust - een warmte waarvan het beginsel van het bewegen zelf afhangt. Want de pest valt vooral deze ingeboren warmte aan alsmede haar zetel, te weten het vochtige oerbeginsel.²³ Daarom moet de pest hier noodzakelijkerwijs gerangschikt worden onder die ziekten van de onbalans, die verborgen zijn en die ziekten van de hele substantie genoemd plegen te worden.

III. Ik beweer *dat de pest een zeer gemeenschappelijke ziekte is*, omdat ze de mensen meestal gelijkelijk aantast, ongeacht leeftijd, geslacht, temperament, dit althans in die plaatsen waar ze heerst. Dat is iets wat aan andere epidemische ziekten niet eigen is. Van deze ziekten zijn sommige in werkelijkheid gemeenschappelijk, andere in potentie. Beide worden door een gemeenschappelijke oorzaak veroorzaakt. Laatstgenoemde worden echter alleen door die ene oorzaak teweeggebracht en ze kunnen zich zelf niet verspreiden. [Te denken valt aan] ziekten als keelontstekingen, luchtwegaandoeningen, hoesten, en andere ziekten die door een of andere gesteldheid van de lucht of door een gedeelde leefwijze soms wel gemeenschappelijk, maar niet besmettelijk worden. De eerstgenoemde hebben, of ze nu reeds in werkelijkheid in de gemeenschap woeden of niet, de potentie in zich om zichzelf te verspreiden door een besmetting en zich zo gemeenschappelijk te maken. Bij deze ziekten moet nu ook de pest geteld worden, zoals gezegd is in Aantekening 3 in het voorgaande hoofdstuk. Haly noemt de pest *een meervoudige ziekte die gemeenschappelijk is aan velen op hetzelfde tijdstip*. Hij noemt ze meervoudig en gemeenschappelijk om twee redenen: 1) omdat de pest niet alleen blijft; terstond na haar komst kunnen vele andere ziekten met haar verbonden worden, zoals koortsen, karbonkels, builen, flauwvallen etc. Deze ziekten zijn echter niet het wezen van de pest, maar ze volgen er op en begeleiden haar, als zijnde haar verschijnselen. 2) omdat de pest zich in een pestige tijd verbindt met ongeveer alle ziekten. [Ze doet dat zo actief] dat op dat moment nauwelijks enige andere ziekte gezien wordt, die niet gepaard gaat met pest.

IV. Ziekten worden acuut genoemd als hun beloop snel, heftig en gevaarlijk is. Geneeskundigen onderscheiden deze acute ziekten in drie gradaties, namelijk acuut, zeer acuut en peracuut. Acuut zijn degene die zich meestal tot de twintigste dag voortslepen. en in dat tijdsbestek de zieke weer verlaten of hem doden. Als ze [zich uitstrekken tot] de dertigste of veertigste dag

²³ Het radicaal vochtige (*humidum radicale*) was een Galenistisch concept dat door de Arabische medici was uitgewerkt en dat in de Oudheid en de Middeleeuwen werd gebruikt om allerlei fysiologische en pathologische processen te verklaren. Het behoorde bij een tweede reeks van secundaire vochtigheden die naast de vier primaire sappen bestond. Het radicaal vochtige speelde een belangrijke rol in de verklaring van koortsen. Zie McVaugh, 1974; Reynolds 1999; Hall, 1971.

worden ze acuut ex decidentia ²⁴ genoemd. Zeer acuut zijn de ziekten die zich tot de vierde of zevende, minder vaak tot de veertiende dag uitstrekken. Dat zijn bijvoorbeeld pleuritis, peripneumonie, cholera en angina. Peracut zijn die ziekten die zich zeer snel richting leven of dood bewegen en die zich zelden tot de vierde, nog minder vaak tot de zevende dag voortslepen. Voorbeelden zijn: beroerte, pest en Engels zweet.

V. Ik zeg allergevaarlijkst, omdat er geen enkele ziekte bekend is, die zulk een verwoesting aanricht onder het menselijk geslacht als de pest. Niet alleen duidelijke hedendaagse voorbeelden geven dat aan. Dat het waar is, vloeit ook voort uit de Heilige Schrift en overal ook uit historische bronnen (In de Heilige Schrift kunnen voor deze zaak bekeken worden de plaatsen *Exodus*, Hoofdstuk 5, *Leviticus*, Hoofdstuk 26, *Jeremias* Hoofdstuk 14, 37 en 51, *Isaïas*, Hoofdstuk 37. *Ezechiël*, Hoofdstuk 5 en 14, *2 Samuel*, Hoofdstuk 24. & *2 Koningen*, Hoofdstuk 19).

Eusebius verwijst in zijn *Kronieken* naar die pest die onder de keizers Vespasianus en Commodus in Rome woedde en dagelijks tienduizend mensen doodde. Suetonius getuigt in zijn [Leven van] Nero dat in Rome de pest in een herfst 30 000 mensen doodde (Lipsius denkt dat er 300 000 moet worden gelezen). Thucydides, Manilius en Lucretius, beschrijven een dergelijke verschrikkelijke pest onder de Atheners en ze schrijven dat er gedurende die pest niemand gevonden werd die niet of ziek of dood was dan wel in de rouw. We lezen dat onder Marcus Antonius twee epidemieën gewoed hebben, waardoor het menselijk geslacht bijna volledig is uitgeroeid. Procopius schrijft in zijn boek *De Perzische oorlog* over de pest die in Constantinopel per dag vijf-, soms zelfs tienduizend mensen doodde. De pest die vanaf 1343 vijf jaar lang over de hele wereld raasde, halveerde zo ongeveer de wereldbevolking, zo vertelt ons Jacob Foroliviensis in zijn commentaar op de Canon van Avicenna.

Platina meldt dat ten tijde van paus Bonifacius VIII door de pest meer doden vielen dan er levenden overbleven. Van de pest die woedde onder Paus Clemens VI verklaart Guido [de Chauliac] dat amper een vierde der sterfelijken in leven bleef. Petrarca schrijft dat er in zijn tijd, en wel in het jaar 1359, een dusdanige pest Italië is binnengesetrokken dat er uit enkele duizenden mensen nauwelijks tien over bleven. Nicephorus memoreert in zijn *Kerkgeschiedenis* dat een pest die uit Ethiopië kwam, zowat de hele wereld overrompelde, zodat bijna geen mens gespaard bleef en hele steden van hun inwoners ontdaan werden. Radzevilius vertelt in het verslag van zijn reis naar Jerusalem dat er in Cairo ooit op tien dagen in het tijdsbestek van 14 uur 20 000 mensen door de pest gedood werden. H. Spangenbergius meldt in zijn *Kronieken* dat in 1348 in Erfurt op een dag 1500 mensen stierven. Michael Saxo vertelt dat in het jaar 1348 in dezelfde stad door een pestaanval 28000 mensen ten onder gingen. Palmarius zegt in zijn boek over de pest, Hoofdstuk 5: *onze voorouders hebben geschreven over een pest die in het jaar des Heren 1382 ontstaan is. Een eerste toename van gevallen werd gezien in Avignon en vandaar werden Allobrogas [= het gebied rond Genève], Italië, Griekenland, Duitsland, Engeland, Frankrijk, Spanje, Celtiberië (= Castilië) aangedaan en vervolgens [alle] streken van Oost en West. Genoemde auteurs herinneren zich een soortgelijke pest die in 1450 in Azië ontstond, over Illyrië en Dalmatië naar Italië kroop en vervolgens via Duitsland tot aan de grens van Frankrijk en Spanje kwam.*

²⁴ 'dat is door vervallinge'. Zie *Alle de philosophische, medicinale en chymische werken van den heer Cornelis Bontekoe*. Adam, Jan ten Hoorn: 1689. (Gedigitaliseerd door Google).

Deze richte gedurende een aantal jaren zoveel kwaad aan, dat nauwelijks een derde deel der mensheid overbleef. Wie meer verhalen van dit soort wil leren kennen, moet Plutarchus' *Leven van Camillus* lezen. En Paulus Orosius, Boek 7, Hoofdstuk 15, Baronius, Deel 2, Paulus Diaconus en Crusius, Deel 1, Boek 2, Leonclavius in zijn *Geschiedenis van de Turken*, Joh. Wolffius in zijn *Honderd gedenkwaardige lessen*, Justius Lipsius in zijn boek over de standvastigheid, Georg a Fronsberg in zijn *Geschiedenis*, Funccius in zijn *Kroniek*, Blondus in zijn *Geschiedenis van het Romeinse Rijk*, Polidorus Virgilius, Riccius Napolitanus, Pomarius, Hedijs en vele anderen die de meest ontzaglijke vernietigende kracht van de pest in historische uiteenzettingen beschrijven en vastleggen. Uit de deels gewijde, deels profane historische verhandelingen van al deze auteurs en nog vele anderen, heeft Franciscus Piens een uitstekende chronologie van alle belangrijke en bekende pestepidemieën samengesteld. Het gaat om alle pestepidemieën die van de zondvloed tot onze tijd de wereld geteisterd hebben. Hij heeft deze chronologie opgenomen in zijn traktaat over de koortsen, na de geschiedenis van de pestilentiële koortsen.

VI. Ik zeg: maximaal besmettelijk om de pest te onderscheiden van de andere besmettelijke ziekten (zoals lepra, phthisis, lues venerea enz.) die zich niet zo gemakkelijk, snel en hevig verspreiden. Daarenboven leert ook Galenus ons over het onderscheid tussen de vele pestilentiële koortsen zonder pest, waarvan er vele vaak zonder enige besmetting ontstaan. Galenus doet dat uit de doeken in Boek 3 van zijn werk over voorspellingen op basis van de pols, Hoofdstuk 4. Verder moet worden opgemerkt dat de pest niet allerbesmettelijkst wordt genoemd, omdat de pestdragers anderen in werkelijkheid altijd aansteken (dit is immers een van de vele oorzaken die kunnen worden tegengegaan), maar omdat ze de mogelijkheid hebben anderen aan te steken als er geen belemmering aanwezig is.

VII. Ik zeg kwaadaardig en duister omdat [het gaat om] een opmerkelijk, onbekend en nauwelijks uit te leggen vuil, dat niet bestaat uit het teveel van een aantal manifeste kwaliteiten, maar uit een of andere giftigheid die niet met ons leven verenigbaar is en waarvan de aard moeilijk kan worden beschreven. Hier twijfelt een aantal auteurs: ze vragen zich af of dat vuil giftig is of dat er een gif [in zit] en ze denken dat het eerder iets is, dat in ons lichaam gemakkelijk in gif wordt omgezet ofwel bewerkstelligt dat de sappen tot giften worden. Ze denken niet dat de lucht giftig wordt of zijn kan, want als dat zo was, dan zouden allen door haar aangetast worden, daar immers niemand zonder haar gebruik kan.

Deze laatste positie verdedigt Mercurialis in zijn boek over de pest, hoofdstuk 17 als volgt. Hij schrijft: *ik heb gezegd, en als ik me niet vergis heb ik duidelijk aangetoond, dat de lucht nooit giftig kan worden op dezelfde manier als andere dingen giftig worden. Dat is vanwege de beveiliging van de levende wezens. Het komt echter voor dat de lucht de gelegenheid biedt waardoor stoffen in gif veranderen in lichamen die daartoe gedisponeerd zijn.* Marsilius Ficinus verdedigt in zijn boek over epidemieën, Hoofdstuk 1 met Mercurialis dezelfde opvatting. Hij zegt: *wanneer ik zeg giftig, dan bedoel ik daarmee een damp. Je kunt moeilijk aannemen dat de lucht zelf vergiftigd wordt naar zijn vorm en zijn gehele natuur, want dan zou iedereen geïnfecteerd worden. Maar [die damp] heeft een dergelijke hoedanigheid dat deze heel gemakkelijk overgaat in de aard van een gif. Eigenlijk wordt het [echte] gif [pas] gemaakt, wanneer de sappen in het menselijke lichaam door toedoen van de damp die door de lucht [binnenkomt] tot op een zekere hoogte bederven en tegelijkertijd opborrelen.* Waarlijk wijkt deze opvatting zeer ver af van de waarheid. Want, zo antwoord ik aan Mercurialis, dat vuil dat de lucht in is gezonden, kan de lucht even zeer bederven als de sappen,

en [ik voeg eraan toe dat] de lucht wat dit betreft geen grotere prerogatieven geniet dan welke sappen ook. En dat een dergelijke vergiftigde lucht [toch] niet allen aantast, dat kan gebeuren, want die lucht is niet overal en in al haar delen giftig, en ze wordt niet door allen als een kwaad verwekkend iets ingeademd. Ze is ook niet voor iedereen even giftig. Bovendien doet het verschil in lichamelijke disposities hier heel veel, want [het] is zo dat sommigen door een en hetzelfde gif zeer gemakkelijk beschadigd worden en anderen helemaal niet. Aan Marsilius Ficino antwoord ik dat er [inderdaad] tijd nodig is om het kwaadaardige en besmettelijke vuil in het lichaam tot een gif te laten worden waardoor de sappen bederven. Pas als dat is gebeurd, laat het gif zijn krachten zien. Er is tijd nodig omdat een dusdanige mutatie niet in korte tijd kan geschieden. De ervaring leert echter dat velen door aanblazing van de gevaarlijke lucht terstond de pest krijgen. En zo ook dat vele sterke en gezonde mensen terstond, als door de bliksem getroffen, ineenstorten. (Over deze kwestie zie het volgende Hoofdstuk 12, Aantekening 1). Dat zou zo vlug niet kunnen, als er eerst een gif moest ontstaan dat daarna pas in werking kan treden. Want de afloop leert dat die onverwachte schielijke veranderingen niet optreden als het gif aan het ontstaan is, maar pas nadat het werkelijk is ontstaan. Daarom moet als volledig zeker worden geconcludeerd dat het pestige vuil al giftig is voor het in het menselijke lichaam binnentreedt en dat het waarlijk niet tot gif wordt in het lichaam.²⁵

VIII. Dit gif bevattende vuil hangt soms aan de buitenkant aan delen [van het lichaam] en wekt daar karbonkels op, terwijl het hart sterk blijft. Het gebeurt maar zelden, maar dat het gebeurt, heb ik zelf aan het eigen lijf ervaren. Ik heb in de tijd dat er pest heerste een karbonkel op mijn linker hand gehad, terwijl de rest van het lichaam geheel en al gezond bleef. Hetzelfde heb ik gezien bij het hulpje van een kapitein en zo ook bij die vrouw die ik in Boek 4, Ziektegeschiedenis 90 memoreer. Over haar geval bestaan diverse getuigenissen van andere medici en enkele daarvan hebben wij verzameld in het nog volgende Hoofdstuk 12, Aantekening 2. Meestal [is het echter zo dat het gif], meteen bij het binnenkomen in het menselijk lichaam het hart, de burcht van de levenskracht bijzonder agressief aanvalt en juist dit orgaan van alle het zwaarste aantast. Dat blijkt daaruit dat het syndroom van de zeer zware symptomen die uitgaan van het getroffen hart, meestal toeneemt, terwijl de *facultas animalis* [de hersenfuncties] vaak tot de dood toe weinig aan het wankelen worden gebracht. Hier worden enkele tegenwerpingen naar voren gebracht die, hoewel tamelijk frivol, lijken te leren dat het hart niet primair door het pestige gif wordt aangedaan. I. Het eerste punt is dat de *spiritus vitalis* bij veel pestdragers stevig is, terwijl de *spiritus animalis* zeer sterk wordt aangedaan, zoals vaak naar voren komt uit de delieren, toestanden van sufheid, enz. Zoals het aan Paraeus te beurt viel (naar hij in zijn boek over de pest schrijft), toen hij de pestige ademlucht door de neus naar de hersenen zoog. II. Wel vaker is gezien dat het pestige gif in andere delen van het lichaam post vat en die meer dan het hart toetakelt. Zo is het gegaan bij de zeer vreselijke pestige koliekziekte die ten tijde van Paulus van Aegina heel Italië en ook tal van andere streken geteisterd heeft. Dat dit vaker gebeurt, kan ook opgemaakt worden uit het zeer heftige braken, de pijn 'op de ribben' en andere symptomen. III. Er worden vrij vaak karbonkels en builen gezien, los van enige manifeste beschadiging van het hart. Welnu, laat ons op het eerste punt antwoorden dat het pestige gif, aangetrokken via de neus,

²⁵ Ficino dacht dus dat het op zich zelf nog niet giftige vuil dat binnen komt de humores laat rotten en dat daardoor een gif ontstaat dat het lichaam beschadigt. VD zegt dat dat niet waarschijnlijk is, omdat zo een proces tijd kost. Het feit dat mensen soms acuut neervallen na het inademen van vuile lucht, betekent dat het inquinamentum al giftig was toen het binnentrad. Dat neemt echter niet weg dat er in het lichaam wellicht nog nieuwe giften maakt.

eerst de hersenen zelf ernstig kan aantasten. Het kan in die hersenen delieren, slapeloosheid, sufheidstoestanden, convulsies opwekken en, als het de vliezen van de hersenen hevig prikkelt, zware hoofdpijn veroorzaken (want het deel dat het gif het eerste binnen gaat, wordt er ook als eerste door beschadigd). Dus als het met het speeksel wordt ingeslikt, dan tast het als eerste de maag aan met als gevolg maagpijn, misselijkheid en braken. Als het aan de buitenkant aan de huid hecht, wekt het daar karbonkels op). Die kwaadaardigheid kan echter moeilijk anders dan terstond ook naar het hart worden afgevoerd (immers, doordat de circulatie van het bloed voortdurend voortgaat, wordt de infectie die in het hoofd werd overgebracht op het bloed en de geesten ook naar het hart overgebracht). Dat hart wordt dan nog veel zwaarder aangedaan, wat zeer duidelijk naar voren komt bij Paraeus die het gif via de neus ophaalde: door dat gif werd echter terstond ook het hart aangetast. Getuige daarvan was de lipothymie [zwakte] die er meteen op volgde. Wat het tweede punt betreft, bij een pestige darmontsteking, kolieken, longvliesontsteking en andere pestige aandoeningen tast het pestige gif ook in de eerste plaats het hart aan. Maar als dat gezond en sterk is, dan kan het een groot deel van de virulentie van zich afwerpen, nu eens naar de ingewanden, waarbij vooral kolieken ontstaan, dan weer naar de maag. Dat leidt dan tot dat braken. Soms ook naar de longvliezen en dat leidt dan tot een pestige pleuritis. Het is dus zo dat deze aandoeningen als symptomen voortkomen uit de strijd van het hart met het gif. Ze ontstaan niet zonder een voorafgaande zware aanslag op het hart. Waarom het giftige virus in zo een geval meer naar het ene dan naar het andere deel van het lichaam wordt voortgedreven, en waarom het in hetzelfde deel, laat ons de hersenen nemen, bij de ene zieke een razernij opwekt en bij de ander een dieper slaap, zullen we uitleggen in Hoofdstuk 13. Wat het derde punt aangaat: builen en peperkoorns zonder manifeste of duidelijke aandoening van het hart verschijnen op twee manieren. Ten eerste, wanneer het hart zo sterk is dat dit het gif, zodra het binnen dringt, meteen van zich zelf weg kan wegslingeren naar de delen die verder naar buiten liggen. In dat geval is het hart zelf [natuurlijk wel] het eerste aangedaan. Ten tweede, in geval men een karbonkel oploopt door een uitwendig contact met een pestige besmetting. Als het hart dan sterk blijft, en zijn vijand buiten zijn grenzen kan jagen, wordt het hart niet als eerste en niet erg hard getroffen. Maar omdat dit zeer zeldzaam is, uit drieduizend zieken gebeurt het nauwelijks bij een geval, kan zo een zeer zeldzaam geval de algemene regel niet omver werpen. Hier moet nog een andere kwestie bekeken worden. Het hart bestaat namelijk uit drie delen: levensgeesten, sappen en vaste delen, en de vraag is welke delen vooral worden aangedaan, als het hart in de eerste plaats getroffen wordt. Welnu, ik zeg: ofwel alle drie tegelijk, ofwel slechts een van deze willekeurig. Het is echter waarschijnlijk dat de levensgeesten (spiritus) als eerste wordt aangedaan, daar zij immers soms direct door het pestige gif worden bedorven, soms al te zeer uit elkaar gegooid worden, maar vaker al te zeer geconcentreerd worden. Daarbij worden ze dan zo vastgezet, dat ze niet ruimer verspreid kunnen worden. Voor de sappen en de vaste delen van het hart geldt dat de eerstgenoemde gemakkelijk en snel worden afgebroken ²⁶, de laatstgenoemde zeer moeilijk, maar wel met een dodelijke afloop. [Bedoelde delen] worden gedood door de septische kwaliteit van het pestige gif. Deze werking van het pestgif toont zich het duidelijkste in de pestzweren, waarover wij het hieronder verder zullen hebben in Hoofdstuk 14. Avicenna zegt bij zijn uitleg van deze drie dat de pestige lucht de samenstelling van de levensgeest van het hart afbreekt,

²⁶ Niet bedorven: *corruptio* staat bij Aristoteles tegenover *generatio*.

en dat ze vervolgens datgene doet rotten wat de spiritus omgeeft. Ten derde zegt hij dat de warmte van het hart boven de natuurlijke hoogte stijgt en, ten vierde, dat deze warmte zich vervolgens in het lichaam verspreidt.

HOOFDSTUK III. Over begin, hoogtepunt en einde van de pest in Nijmegen.

De lente van het jaar 1635 was zacht en tamelijk vochtig. Daarna volgde een zomer die vreselijk heet en droog was. Door dit weer traden op zeer vele plaatsen grote rottingen op en zware epidemische ziekten. Een zeer zware pest eiste vooral in de stad Leiden in een jaar tijd meer dan 20 000 sterfgevallen. Bij ons [in Nijmegen], in heel Gelderland en in vele andere gebieden heeft een pestige epidemische koorts verschrikkelijk gewoed. Ze heeft een enorme slachting onder de mensen opgeleverd. De pest bleef hangen tot de herfst en rond dat jaargetijde nam de hitte van de lucht nog meer toe, dit in combinatie met een enorme droogte. Vandaar dat er ernstiger tekenen van rotting verschenen en vandaar ook dat er vervolgens vele kwaadaardige ziekten voor de dag kwamen. Pokken, mazelen, buikloop en dysenterieën van de ergste soort maaiden overal om zich heen. Maar van alle ziekten sloeg de voorszegde pestige koorts het hardst toe. Zij nam van dag tot dag verder toe en werd steeds kwaadaardiger. Ze werd purperachtig (wat de Italianen *petechialis* noemen) totdat ze uiteindelijk in een duidelijke pest veranderde. Ze nam in Nijmegen in de maand november van het genoemde jaar haar begin en is door die winter daar maar weinig verstrooid. (1).

De winter viel niet op door grote koude en was middelmatig waar het om droogte en vochtigheid ging. In de maand januari van het volgende jaar 1636 begon de situatie weer slechter te worden. Rond maart begon de pest weer toe te nemen. Ze bereikte het hoogtepunt tegen het einde van de maand april en bleef op dat hoge niveau tot het einde van de maand oktober. In dit tijdsbestek sloeg ze zo wreed om zich heen, dat er in de hele stad, voor zover ik weet, geen huis was dat tegen de pest bestand was. Men zag overal ontelbare zieken, over wie de dood de scepter zwaaide. Er stierven namelijk meer mensen dan er ontkwamen aan de dood. De onbegrijpelijke kwaadaardigheid van de ziekte scheen de werking van zowat alle remedies te bespotten en te overwinnen. Zeker is dan ook dat de ziekte in deze maanden in felheid op haar hoogtepunt was. Daarna is deze lues een beetje beginnen af te nemen, zodat er

in december eindelijk veel minder zieken werden gezien en ook het aantal doden afnam. De winter was, anders dan gebruikelijk, erg lauw en dat betekende dat de pest langer bleef aanhouden. In het volgende jaar 1637 ontstond rond het midden van Februari plotseling en buiten verwachting een hevige koude. Het vroom zes of zeven dagen streng. Deze korte, maar zeer hevige koude heeft de krachten van het verschrikkelijke virus zodanig verminderd, dat haar restanten in het begin van de maand maart bij de Nijmegenaren bijna uitgeroeid leken (2). In die tijd hebben wij ons om de laatste mensen bekommerd die door de ziekte aangestoken waren. Ik zeg nadrukkelijk: in Nijmegen, want in vele andere plaatsen heeft de tiran nog gedurende het hele jaar 1637 geheerst. Behalve om andere plaatsen ging het om mijn dierbare vaderstad Montfoort in het diocees Utrecht. De ziekte heeft de hele regio Montfoort zo ellendig getroffen dat nauwelijks de helft van de inwoners overbleef. Het jaar 1635 viel op door grote hitte van de lucht in zomer en herfst. Het volgende jaar sloot door zijn niet minder hevige hitte, die duurde van de lente tot de winter geheel aan bij het voorgaande jaar. De winden kwamen van de lente tot de winter bijna altijd uit het Zuiden of het Westen. Ze kwamen met veel vuiligheid in de lucht. Daar kwam bij dat er van maart tot eind augustus voortdurende periodes van droogte waren, zoals die te voren zelden gezien waren. Al deze dingen hebben de ellende van het voorgaande jaar nog eens flink vergroot.

AANTEKENINGEN.

I. Een pest die in de herfst of de winter begint, pleegt heviger te zijn en langer te duren dan die welke zijn aanvang neemt in andere jaargetijden. Petrus Pascalis zegt het goed in zijn boek over de pestilentiële koorts: *de pest die in de lente en de zomer begint, pleegt in de winter af te nemen, maar die in de herfst of de winter begint, zet langer door.*

II. De pest duurde bij de Nijmegenaren zestien maanden en verplaatste zich vervolgens naar andere plaatsen. Cardanus schrijft in Boek 2 van zijn werk over de fijnheid van dingen dat geen enkele pest langer dan drie jaar duurt; wel te verstaan op een en dezelfde plaats. Hij verbindt dit fenomeen met de volgende factoren: 1. als ze zo lang woedt, zijn er bijna geen mensen meer die de pest nog kan treffen, 2. omdat de lucht zelf van de allerlichtste substantie is, kan ze een nog verdere afbraak niet verdragen, 3. omdat het nauwelijks gebeuren kan dat de lucht gedurende een zo lange tijd zijn totale bedervende vracht door te bewegen op de winden kan overdragen, 4. omdat door de genade Gods aan elke slechte zaak een grens wordt gesteld. Daarom kan geen enkel heftig kwaad eeuwig duren.

HOOFDSTUK IV. Over degenen die door de pest getroffen worden.

Deze pest liet de dieren vrijwel ongemoeid (1) en verklaarde de oorlog uitsluitend aan de mensen. Ze maakte geen onderscheid naar geslacht of temperament, en hield ook geen rekening met de zuiverheid en de goede menging van de sappen en ook niet met hun verval. (2) Goede sappen hielden haar niet tegen en vanwege slechte sappen kwam ze niet sneller het lichaam binnen. Lichamen met een slechte samenstelling van de sappen liet ze vaak juist ongemoeid, terwijl ze lichamen met een uitstekende samenstelling wel aanstak. Ze trof vrouwen en mannen even hard, (3) en zo ook meisjes en zwangere vrouwen, gelijk ook zuigelingen, jonge kinderen, pubers en volwassen mensen. Alleen bejaarden waren zeer immuun (4).

In het begin werden zeer velen door de aansteking met de ziekte getroffen. Daarna ging de vreselijke lues echter zo monsterlijk te keer en gaf hij zulk een verschrikkelijke vervuiling van de lucht, dat er vrijwel geen enkele plaats meer in de stad werd gevonden die niet was geïnfecteerd. Toen werden ook zij die de besmettelijke en geïnfecteerde plaatsen ontvlucht waren, vrijwel even hard getroffen (5) en zo ook zij die zonder veel onderscheid te maken naar willekeurig welke zieken en gezonden toegingen. Bovendien kwam niet zelden voor dat hele families als door een duistere sympatetische kracht werden aangestoken. Ja zelfs hebben we gezien dat enkele families die zeer ver van elkaar verwijderd waren en [dus] in verschillende plaatsen en steden woonden, ongeveer terzelfder tijd door de vreselijke pijlen van deze tiran zwaar werden getroffen en vrijwel geheel uitgeroeid. (6) Deze pest heerste met zo'n wreedheid, dat heel Nijmegen als door een vuur leek te zijn aangestoken. En in de hele stad was er nog nauwelijks een huis dat tegen de pest bestand bleek. Ach welk een triest schouwspel was het om te zien hoe vaak drie of vier lijken uit een en hetzelfde huis tegelijk ter begrafenis werden gedragen. De lijkbaren stonden in alle straten voor de huizen van vele burgers en van alle kanten zag men doden naar hun graf gedragen worden.

AANTEKENINGEN.

I. De Nijmeegse pest heeft dieren van zijn woedende razernij uitgesloten, al zal ze hier en daar wellicht een paar vogels die bij het huishouden horen, hebben getroffen en enkele honden (wat echter zeldzaam was). Onder dieren is de ziekte niet algemeen geweest en daarom moet worden geconcludeerd dat de pest onder de dieren niet heerste.

Runderen, paarden, schapen, konijnen, duiven, varkens, ganzen en andere dieren van dat soort zijn duidelijk zo bestand tegen de pest geweest, dat ik nauwelijks van een geval zou weten waarin er een dood ging. En vooral ook honden en katten, waarvan de volksmond zegt dat ze bijzonder door de pest getroffen worden, zijn zelden aangestoken. Zo ook zeer weinig kippen. Van een slachting onder de dieren in het wild heb ik gedurende de gehele periode niets gehoord. Er zijn wat vogels die ons gebied voor het grootste deel verlaten hebben (misschien omdat ze de slechte lucht roken), maar van een grote sterfte onder vogels hebben we niets kunnen bespeuren. Homerus en vooral ook Hippocrates (in zijn boek over de winden) maken melding van pestziekten die alleen de dieren troffen en daarnaast ook gevallen waarin mens en dier allebei werden aangedaan. Alexander van Villanova schrijft in zijn *Antidotarium* dat de menselijke pest het vee niet aantast en omgekeerd dat mensen gezond en wel kunnen blijven, terwijl duizenden stuks vee, kuddegewijs door de besmettelijke pest te gronde gaan. Historische beschrijvingen van deze zaak geven Michael Saxo in zijn *Kroniek der keizers* en Matthias Mehonius in zijn *Kronieken*. Fernelius vermeldt in Boek 2 van zijn geschrift over de verborgen oorzaken, Hoofdstuk 12, dat in het jaar 1515 een pest is binnengeslopen die alleen de katten trof. Joh. Wier schrijft in zijn boek *Over de Bedriegerijen van de Duivel en Betoveringen en Vergiftigingen* als volgt over de pest onder dieren: *we herinneren ons dat het in voorgaande jaren is voorgekomen dat een of andere pest alleen de runderen trof. Er waren ook ziekten die de varkens doodden, die de schapen [aantastten] en weer andere die de kippen ombrachten*. En weinig later, in het jaar 1552 heeft rond het dorp Menabia²⁷ een pestziekte zo hard op het vee ingebeukt dat [de tekenen van] aantasting en zwelling zowat samenvielen met die van de dood. Als er bloed van deze aangestoken dieren op de naakte huid [van een mens] kwam, veroorzaakte dat pestzweren, die de oorzaak waren van de dood van enkele mensen. Ook Virgilius beschrijft een furieuze pest onder het vee in de volgende versregels.

*Hier heerste eenmaal ziekte in de lucht – afschuwelijk
werd de atmosfeer, heel 't warme najaar bleef het gisten,
elk dier moest sterven – op de weide, in de bossen;
het water werd besmet, aan 't grasland vrat schimmel.*²⁸

II. Sommige medici zijn van mening dat de pest het lichaam dat in een slechte toestand van menging verkeert [uit balans is], harder en sneller aantast dan het zuivere [=het lichaam waarin zich geen kwade sappen bevinden]. Dat zou zo zijn omdat de constitutie van het eerstgenoemde beter geschikt is om het kwaadaardige vuil op te nemen. Zo noteert Mercurialis in zijn boek over de pest dat bij de pest in Padua²⁹ minderen, slaven, dienaren, mensen die onevenwichtig leefden en mensen die onmatig in hun begeerten waren, het hardste getroffen werden. Verder mensen die de zin van het leven niet meer zagen of geen belang meer stelden in hun gezondheid. Daarentegen denken anderen dat zuivere en goed gezonde lichamen juist sneller door de pest worden aangedaan, omdat, aldus Hippocrates, de *evexia*³⁰ die op haar best is, gevaar oplevert. Tot oplossing van deze twijfelachtige zaak moet worden gezegd dat het pestig venijn soms alleen in de lucht rondzwerft, zonder duidelijke rotting, maar dat het soms ook met veel rotting gepaard gaat. In het eerste geval is er meer te vrezen voor de lichamen met een goede menging, die optimaal in evenwicht zijn, omdat ze namelijk de kleine schadelijke invloeden veel eerder bemerken dan slecht in evenwicht zijnde lichamen die daar reeds aan gewend zijn door de vele afwijkingen die uit de onreinheid van hun sappen voortkomen. In het tweede geval worden de slecht- sappigen meer op de proef gesteld, omdat hun onzuivere sappen zeer gemakkelijk worden aangedaan door de rotting die afkomt van allerlei zaken in de lucht. Daarom zijn ze vatbaarder voor de pest.

²⁷ Menavia of Monabia is volgens Graesse, *Orbis latinus*, het eiland Man.

²⁸ Vergilius, *Georgica*, Boek III, V 478-500. Geciteerd naar Vergilius, Het boerenbedrijf < Georgica >. Vertaald door dr. Ida.G.M. Gerhardt. Den Haag: Bakker, Amsterdam, 1969.

²⁹ Zou volgens Graesse, *Orbis latinus*, Batavia moeten zijn; volgens google Padua.

³⁰ Waarschijnlijk 'ευεξία = een goede gezondheidstoestand, gezond lichaam (Liddell-Scott Greek -Engl. Lex).

Maar, hoe het met deze zaak ook staat, ik wil voor degenen met de goede sappen de auteur zijn van de stelling dat ze niet veel vertrouwen mogen stellen in hun dispositie en kracht. En voor degenen met een slechte sappen [geldt] dat ze niets van immuniteit tegen deze ziekte mogen verbinden met hun onzuivere sappen. Want wij hebben [in deze tijd met een] pestilente constitutie duidelijk geleerd dat de pest geen rekening houdt met het gegeven dat iemand een goed, een slecht of een middelmatig temperament heeft. En de invasie van de ziekte hangt niet af van de zuiverheid of onzuiverheid van het lichaam, maar van een of andere duistere dispositie. Elders meer hierover.

III. Dionysius van Hallicarnassus schrijft in de *Geschiedenis van Rome*, Boek 9 over een soortgelijke pest die de stad binnentrok. ze trof naar willekeur iedereen, zonder onderscheid naar leeftijd, geslacht, lichaamskracht of gebrekkigheid en ze liet zich niet beïnvloeden door de ingrepen en de geneesmiddelen waarvan men geloofde dat ze de ziekte verlichten en verdrijven konden. Dezelfde auteur beschrijft in zijn *Geschiedenis van Rome* een pest waardoor alleen de jonge vrouwen werden getroffen. Dat die jonge vrouwen die door de pest werden aangedaan vaak stierven, schijnt Mindererus te hebben geobserveerd, want in Hoofdstuk 10 van zijn Boek over de pest schrijft hij: *meisjes en vrouwen die door de pest worden aangedaan, ontsnappen moeilijk aan de dood. Misschien, zegt hij, omdat het vluchtige zaad wanneer het erg in beweging is, gemakkelijk ontbrandt, maar misschien ook omdat het, als het binnen in het lichaam wordt vastgehouden, gemakkelijk bederft en afglijdt tot de verderfelijke van gif. Vandaar dat Jacobus de Partibus in zijn Commentaar op Avicenna met klem zegt dat hem uit ervaring bekend is, dat het gif dat ten tijde van de pest in jonge vrouwen ontstaat, op een of andere manier als ongeneeslijk blijft bestaan. Wij herinneren eraan dat Hieron. Mercurialis de opvatting van Jacobus de Partibus in zijn brief over de pest onderschrijft.* Daarentegen zijn in die pest die woedde ten tijde van Gentilis Medicus weinig vrouwen, maar uitsluitend sterke mannen overleden. Zo vertelt Joh. Boterus in zijn *Universele betrekkingen* van een grote pestepidemie die de jongeren als enigen aanviel. Daarbij waren er weinig mensen van boven de dertig die door een aanval van deze besmettelijke ziekte werden beproefd. Voor een antwoord op de vraag waarom de pest nu eens deze dan weer die slachtoffers te pakken neemt en van daaruit een grote diversiteit van verschijnselen oproept, zie het nog volgende Hoofdstuk 7, Aantekening 2.

IV. Plinius zegt in Boek 7, Hoofdstuk 50: *Ouderen merken van de pest het minste.* Dat is minder dan de overigen of zelfs het minst van iedereen. Mercurialis heeft hetzelfde waargenomen: in de pest te Padua waren de ouderen het best bestand. Foreest meldt dat hij hetzelfde heeft bemerkt bij de pest te Delft. Maar Platerus schrijft dat de pest die in 1563 in Basel woedde, noch de ouderen noch de zwakkeren heeft gespaard. Mindererus heeft de oorzaak onderzocht waardoor ouderen vaak het best bestand zijn tegen de pest. In Hoofdstuk 10 zegt hij *dat men gelooft dat ouderen en gebrekkigen misschien vanwege hun droge en koude sappenmenging veiliger zijn voor de pest dan de overigen. Dat zou enerzijds zo zijn omdat ze weten hoe verstandig te leven en omdat ze betere voorzorgsmaatregelen dan de anderen nemen, anderzijds omdat ze begiftigd zijn met een koud en droog temperament en daarom zelden een damp uit de lucht aantrekken en dan ook nog maar weinig.*

V. Een reden is geweest dat de lucht in Nijmegen overal ongeveer even sterk geïnfecteerd was (iets wat bij andere pestepidemieën zeer zelden het geval pleegt te zijn). Ze was binnen in de huizen van de zieken niet veel sterker geïnfecteerd dan daarbuiten. Er was zoveel besmetting in de lucht, dat mensen die een dispositie tot de pest hadden, bijna nergens veilig waren, maar vrijwel op elke plaats door de pest te pakken werden genomen.

Degenen die deze duistere vatbaarheid niet hadden, konden zich veilig binnen en buiten de huizen bewegen. Willem Fabri van Hilden zegt zijn *Honderd Waarnemingen*, Deel 4, Observatie 23, dat bij de pest te Lausanne hetzelfde gebeurde. Boeren en mensen die in de hoogste bergen in afzondering woonden, werden niet minder door de pest aangedaan dan mensen die in de stad woonden. Zij die zich met de grootste zorgvuldigheid van anderen afscheidden, zijn toch aan hun eind gekomen en zij die geen contact met de zieken hadden, zijn [toch] overleden.

VI. Er zijn vele voorbeelden van deze aard. Wij kennen een burger, genaamd N. van Dans, die bang voor de pest was en zoveel van zijn kinderen hield dat hij twee van hen naar vrienden in Gorcum in Holland stuurde, terwijl hij het derde thuis hield. Nadat de twee in die stad (waar op dat moment geen pest heerste) twee of drie maanden in goede gezondheid geleefd hadden, zijn ze toch tegelijkertijd door de pest gegrepen en overleden. In dezelfde tijd zijn in Nijmegen de vader en het derde kind door de pest geveld. De moeder voelde de pijlen van de giftige ziekte, maar zij is aan de dood ontsnapt. Rond die zelfde tijd zijn een zuster van die man en bovendien twee of drie kinderen die van een andere zus waren overgebleven (en die allemaal tamelijk ver van elkaar af woonden) en diverse neven en verwanten uit die familie door de pest gedood. Zo kennen wij nog een andere familie waarvan binnen acht dagen ongeveer twintig leden stierven. Zo ook zegt Evagrius in zijn boek over de geschiedenis van de kerk dat tijdens de pest in Antiochië bepaalde families volledig ten onder gingen, terwijl de overige inwoners van de stad gezond bleven. De oorzaak waardoor de pest hele families pakt, kan te maken hebben met een of andere geheimzinnige gelijkheid van dispositie, die ze [scl. de familieleden] met elkaar hebben en die het mogelijk maakt dat ze de pest krijgen. Deze gelijkheid van dispositie wordt ook onderkend door Duncanus Liddelius die in zijn boek over de pest zegt: *sommigen zijn vanwege een eigenschap van hun natuur bestand tegen de pest, misschien doordat ze voortdurend leven met mensen die door de pest zijn aangestoken. Anderen gaan, terwijl ze misschien wel een goede constitutie hebben, toch erg gemakkelijk aan de besmetting ten onder. En dat gebeurt vanwege een bijzondere eigenschap van de natuur en een gelijkheid die de lichamen hebben waarop de besmetting wordt overgedragen. Want het in contact komen, het aangestoken worden ofwel de receptie [van het gif] geschiedt vanwege de gelijkheid [scl. in vatbaarheid]. Vanwege die gelijkheid zien we vaak hele families door de besmetting ten onder gaan. En door de ongelijkheid [valt te verklaren dat] dieren zelden door mensen worden aangestoken en dat bij een pest onder de dieren de mensen zelden worden aangedaan.* Op deze gelijkheid van dispositie zullen we kort ingaan in Hoofdstuk 11.

HOOFDSTUK V. Over enkele opmerkelijke dingen die bij deze pest voorkwamen.

Twee of drie dagen voor en na nieuwe maan en zo ook voor en na volle maan (1.) werd deze pest extra hevig. Op die momenten trof de ziekte meer mensen en zij die werden aangetast,

overleden bijna allemaal. Dit gebeurde ook nog eens snel, want velen die tevoren nauwelijks ziek leken, overleden binnen weinige uren omdat ze door ik weet niet welk verval van krachten belaagd werden. Heel wat mensen stierven de tweede of derde dag vooral in die maanden waarin de ziekte veel kracht had. De pest begon en eindigde bij [slechts] weinigen zonder koorts (2.). Bij meer mensen begon ze zonder koorts, maar die volgde [dan] niet lang daarna. Bij zeer velen begon de pest meteen met een geringe stijfheid, waaraan dan een koorts was verbonden, die nu eens heet dan weer mild, maar meestal middelmatig was. De meeste zwangere vrouwen (3.) kregen een miskraam en tevens [werden ze het slachtoffer van] een pest welke slechts zeer weinigen overleefden. De vrouwen die op het punt van bevallen stonden, heeft de vreselijke ziekte, met foetus en al, zeer snel gedood. Ook deze vrouwen zijn maar zelden ontkomen aan de pijlen van de dood. Mannen die minder gewend waren aan het liefdesspel, werden, als ze het al te stevig beoefenden, kort daarna door de pest getroffen (4.). Ze werden vervolgens te spoedigste met de boot van Charon afgevoerd naar de Elyseïsche velden. Hierdoor kwam het dat veel bruiden moesten meemaken dat reeds twee of drie dagen na de bruiloftsfakkel de toorts voor de begrafenis werd aangestoken. Als iemand door een andere ziekte werd aangedaan, verbond zich de pest binnen 24 uur met deze aandoening. (5.) Dat gebeurde zo vaak dat er nauwelijks een ziekte is gezien die niet door de pest werd vergezeld. Patiënten die meteen bij het begin van de ziekte zweettrekkende tegengiffen namen, werden vaak genezen. Als de beginperiode overschreden werd, dreigde ernstig gevaar. De meeste zieken stierven de zevende [kritische] dag. Maar velen stierven plotseling op de eerste dag en velen op de derde of vierde dag. Nog meer echter ook op de vijfde of zesde. Voor hen die de zevende tot negende dag overleefden, was er enige hoop. Wij hebben echter patiënten gezien die de ziekte tot de derde en weinigen zelfs tot de vierde week met zich meesleepten en tenslotte toch dood gingen. Lichte pestilentiële koortsen waren namelijk verraderlijk (6.). Omdat de bijkomende verschijnselen minder hevig waren, gaven zij grote hoop op genezing. Er waren gevallen waarin de patiënten de ziekte lange tijd met zich rond droegen, zonder dat ze, naar het leek, veel verschijnselen hadden. Vaak zijn die [mensen] toch onverwachts dood gegaan.

AANTEKENINGEN.

I. Zoals wij hebben waargenomen dat in deze epidemie [scl. te Nijmegen] de pest rond nieuwe en volle maan [het hardste toesloeg], zo heeft ook Joubert in zijn tijd dit zelfde gezien bij volle en bij stille [= nieuwe] maan. Om deze reden waarschuwt ook Johannes Morellus in zijn boek over de purperkoorts *dat iedereen rond nieuwe en volle maan moet oppassen, omdat het gif in de lucht dan het heftigste bewogen wordt*. Joannes Heurnius wijst op dit zelfde punt in zijn boek over de pest, Hoofdstuk 8. Hij voegt er nog een andere waarneming aan toe. *Neemt U in acht rond nieuwe maan en volle maan*, zegt hij, *want dan wordt het gif in de lucht immers heviger bewogen. Wilt gij*, zo voegt hij eraan toe, *een geheime tip in verband met de natuur? Pas dan op in de verschillende maanden wanneer de maan op die plek aan de hemel komt, waarin Saturnus was toen gij geboren werd. Bedenk dat hetzelfde over Mars wordt gezegd. Dat is echter iets wat nauwelijks een op de duizend [mensen] waarneemt*. Daarentegen schrijft Gemma dat bij de pest[epidemie] in het jaar 1575 het kwartier van de afnemende maan werkzamer was. Paraeus zegt in zijn boek over de pest dat de afnemende maan voor degenen die door de pest zijn aangetast, dodelijk gevaarlijk is. Dat zelfde bevestigt Duncanus Liddellius in Boek 3 van zijn werk over de pest, Hoofdstuk 4. *De afnemende maan*, zegt hij, *pleegt voor mensen die aan de pest lijden, dodelijk te zijn. Bij wassende maan worden meer mensen beter dan bij afnemende maan*. Quercetanus zegt in zijn boek over tegengiffen Boek 1, Hoofdstuk 7, dat oude mannen en vrouwen die aan de pest lijden vaker bij afnemende maan dood gaan. Dikke, plethorische mensen daarentegen veelal bij volle maan. Anderen hebben in het kader van dit onderwerp vastgesteld dat in het bijzonder mensen die bij nieuwe maan zijn geboren, rond nieuwe maan het grootste risico van infectie lopen. En voor mensen die bij volle maan geboren zijn, dreigt het grootste gevaar bij volle maan. Dit heeft Goclenius waargenomen blijkens zijn *Vragen over de pest*. Over de invloed van de maan op ondermaanse lichamen lopen de meningen sterk uiteen. Het zou te ver voeren ze hier te bespreken. Onder deze opvattingen lijkt echter die mening het kortste bij de waarheid te komen die stelt dat de maan weinig bijdraagt aan de bewegingen van waters, vochten, sappen, etc. De [vochten in het lichaam] worden door de kracht van de natuur op dezelfde manier en in dezelfde tijd bewogen als de maan en haar bewegen is slechts een teken, geen werkoorzaak [x leidt dus niet tot y, maar z leidt tot x en y die daarom causaal gerelateerd lijken.].

II. Pest is wat anders dan koorts, want koorts is er een symptoom van. Wij hebben dat gedurende deze pestige constitutie herhaaldelijk vastgesteld. Vandaar dat velen de pest niet als een koorts definiëren. Zoals hier beneden zal worden bewezen, is koorts is er immers geen essentieel kenmerk van.

III. Waarom zwangere vrouwen meer door de pest worden aangetast en vaker sterven, wordt uitgelegd in Hoofdstuk 15, Aantekening 12.

IV. De reden was dat [de volgende factoren] de lichamen van de mensen zeer snel hebben onderworpen aan de wreedheid van deze tiran: de al te sterke uitstorting van zaad, die het lichaam door de verstrooiing van de levensgeesten enerveerde, de verwarming van alle vochten en de hieruit voortkomende verzwakking van de belangrijkste interne organen en de toegenomen onmogelijkheid om weerstand te bieden aan het pestige gif. Alexander Massaria schrijft het in Deel 2 van zijn boek over de pest heel goed op, dit met een zekere distinctie als het over de omgang met Venus gaat. *Ik geloof niet*, zegt hij, *dat de coïtus aan jonge mannen die een goede habitus hebben, die gezond leven en die eraan gewend zijn, geheel en al verboden moet worden. Als ze maar matigheid betrachten. Anderen*

die niet in deze goede constitutie verkeren, moeten er echter maar helemaal vanaf zien, opdat hun natuurlijke warmte door aan het wankelen gebrachte krachten en door losgemaakte levensgeesten niet zoveel zwakker worde dat deze ingeboren warmte tegen het geweld van zo een gif geen weerstand meer kan bieden. Laertius zei eens tegen iemand die hem vroeg wanneer het toegestaan was aan Venus te offeren: wanneer iemand zichzelf zwakker wenst te maken. Hoeveel het al te ijverige dienen van Venus de gezondheid schaadt, heeft Plato heel verstandig aangegeven toen hij zei: in hoofdzaak zijn er drie punten als het gaat om het bewaren van de gezondheid: de buik niet vol voedsel laden, niet te lui zijn om te werken en het zaad van de natuur bewaken. Voor nog wat andere zaken in verband met de dienst aan Venus, zie beneden, Boek 2, Hoofdstuk 7.

V. Zo schrijft ook Sennertus dat hij bij de grote epidemieën van 1616 en 1626 zag dat vrijwel alle andere ziekten stil zwegen en als er al enkele bij de mensen optraden, dan werd de pest er terstond mee verbonden. Dit zelfde heeft ook Mindererus vastgesteld in zijn boek over de pest, Hoofdstuk 11.

VI. Wanneer het pestige gif zich steviger vasthecht aan de substantie van het hart en een heel kleine rottenis van de vochten induceert, dan wordt vaak een zo geringe koorts opgewekt, dat de zieken zelf nauwelijks voelen dat ze koorts hebben. Wanneer zieken koortsen van deze soort krijgen, gaan ze ofwel snel dood ofwel de ziekte strekt zich over een lange tijd uit. Het eerste gebeurt als een grotere hoeveelheid van het gif het hart bezet of het gif van een nogal krachtige kwaliteit is. Het tweede gebeurt als een kleinere hoeveelheid zich inprent in het hart of het gif van een zwakkere hoedanigheid is. Maar dergelijke lichte koortsen zijn vaak verraderlijk. Dit is iets wat ook Avicenna opmerkte. Op basis van Galenus, Boek 3, *Over het doen van voorspellingen op basis van de pols* zegt hij: *onder de pestilentiële koortsen zijn er een paar waarbij noch de zieke noch de gene die hem aanraakt een opvallende koortsige warmte voelen. Ja zelfs geldt dat de pols en de urine van zo'n zieke niet veel van het natuurlijke afwijken. Niettemin doodt deze koorts hen.* Bijgevolg past het geneesheren om ten tijde van de pest met verstand te oordelen over dergelijke zieken, opdat ze geen verkeerde uitspraken doen en gezondheid beloven, terwijl de dood nabij is. Juist om die reden hekelt Galenus de geneeskundigen van zijn tijd, die bij een langdurige epidemie niet in staat waren het onderscheid te maken. Hij zei dat ze niet boven de leek stonden, ja zelfs nog onkundiger waren.

HOOFDSTUK VI. Over de tekenen die aan de pest vooraf gaan en die haar voorspellen.

Aangezien de eerste oorzaak van de pest uit de hemel komt en duister is, kan de komst ervan moeilijk met zekerheid uit bepaalde signalen of voortekenen worden voorzien. Want niet zelden valt ze onverwachts op meer plaatsen binnen, duister en stiekem, zonder tekenen vooruit te sturen. Soms ook stuurt ze op bepaalde plaatsen bepaalde tekenen vooruit, nu eens nogal vaag, dan weer vrij duidelijk. Vooral doordat het effect van het onzichtbare pestgif in het begin nogal licht is, worden de tekenen zelfs gemist door degenen die op de pest bedacht zijn.

Van diverse tekenen van deze soort is gezien dat ze de pest in Nijmegen aankondigden. Gedurende de gehele zomer van 1635 en niet minder in die van 1636 hebben dergelijke tekenen zich vertoond. Zo was er een te hoop lopen van brandende sterren die rondzwierven en op aarde (1.) vielen. Er waren zeer vele bliksemflitsen vrijwel de gehele nacht door bij een heldere hemel, zonder regen en zonder donderslagen. De winden bliezen langdurig uit het zuiden (2.), maar vaak ook was er helemaal geen wind. Er waren enorme hittegolven en langdurige droogten die volgden op een zachte en vochtige winter en die weer door een lauwe winter werden opgevolgd. Het aantal vogels (3.) was veel kleiner dan in andere tijden. Er was een ongelooflijk grote hoeveelheid insecten - als nauwelijks ooit gezien (4.). Het ging om muggen, vlinders, kevers, horzels, krekels en vliegen. In elk van beide jaren werd overal zo een verbazingwekkende massa aangetroffen dat de binnenwanden van de huizen van alle kanten door vliegen bezet leken en dat de lucht buiten zelfs op veel plaatsen als door wolken van vliegen verduisterd werd. De rotting van vlees en andere zaken was ongebruikelijk, namelijk veel sneller en veel ernstiger. Abortus kwam bij zwangere vrouwen vaak voor (5.). Er waren epidemische ziekten met een kwaad beloop zoals daar zijn: pokken, mazelen, vormen van zeer kwaadaardige en besmettelijke dysenterieën, vooral koortsen van de meest maligne rotting, en purperkoortsen die voor de meesten dodelijk waren. Kinderen speelden de begrafenis van de doden en zo waren er andere soortgelijke dingen die het dreigende kwaad voor deze regio vooruit zegden (6.). Dan hebben we nog één geval gezien waarin de vogeltjes stierven (welke sommigen voor hun plezier en het gezang in kooien houden). In dat huis zijn niet lang daarna, meestal na twee of drie dagen, ook menselijke bewoners door de pest overweldigd. Dit hebben we in vele plaatsen en huizen zien gebeuren.³¹

AANTEKENINGEN.

I. Mercurialis, Forestus en andere medici noteren dat in de pestepidemieën die zij beschrijven, ook meteoren van dit soort zijn gezien. En zo maken ook Trichemius, Andreas Gallus en Crusius melding van soortgelijke voortekenen

³¹ Hier lijkt VD zich tegen te spreken.

in hun historische beschrijvingen. De Nijmeegse pest is echter niet door kometen en aardbevingen aangekondigd, hoewel dat tekens zijn die wel aan andere pestepidemiën zijn voorafgegaan. Getuigen daarvan zijn Sigebertus, Platina, Paulus Warnefridus, Michael Saxo en andere kroniekschrijvers. T. Livius en Sabellicus melden een ander teken in de lucht dat in het jaar 290 vanaf de stichting van Rome tot verbazing en verwarring van allen gedurende lange tijd aan de hemel verscheen in de vorm van een brandende vlam. Na dit teken is een zeer hevige pest gevolgd. Sommigen melden onder deze voortekenen ook bloedachtige regens (waarvan men zegt dat die voor enkele jaren in Den Bosch gezien zijn) en schijngestalten van lijken die gedragen werden door de wolken. Voorts [heeft men het over] akelige geluiden in de lucht, geluiden op begraafplaatsen en dergelijke. Anderen geloven dat de sterren vrij vaak uitwerpselen op de aarde spuwen waaruit dan een dreigende pest en de aard ervan voorspeld kunnen worden. Zo zeggen ze dat Paracelsus in 1538 aan zijn leerlingen dergelijke uitwerpselen van de sterren heeft laten zien. Hij zou hebben gevonden dat die dingen leken op ingewanden. Daarop zou weinige maanden later een zeer heftige pest zijn gevolgd, die de mensen in combinatie met een zeer wrede koliek trof. Zo ook zeggen sommigen dat dezelfde zegsman [Paracelsus dus] deze uitwerpselen van sterren ook in Hongarije heeft opgemerkt, voorstellende een tong met de dikte van een vinger en getekend met zwarte stippen. Weinig later is een zeer felle pest gevolgd met keelpijn en een ontsteking van keel en tong. En in Pruisen zou hij asresten van deze soort hebben gezien die met gele, zwarte en grauwe vlekken waren getekend. Daarop zijn uitbarstingen van pest gevolgd. Het is echter een feit dat alleen van Paracelsus wordt gezegd en van niemand anders, voor zover ik weet, dat hij dergelijke resten van sterren heeft gezien. Het oordelen over de waarheid in de zaak laten we dan ook over aan wie maar wil. [Verder is het zo] dat ook de astrologen uit het verschijnen van kometen, hun verduisteringen, uit het beeld dat de verschillende sterren vormen en uit hun samenkomen een dreigende pest plegen te voorspellen. Maar deze voorspellingen moeten eerder als een blinde gok dan onbetwifelbare, zekere voorkennis worden betiteld. Dat zal nog blijken uit de dingen die in het volgende hoofdstuk 8 onder vraag 2 zullen worden gezegd.

II. Hippocrates maakt in zijn verhandelingen over de pest vaak melding van de zuidelijke gesteldheid van het weer. Zo verklaart ook Galenus op tal van plaatsen dat het zuidelijke [= warme deel van] jaar de meeste pestige ziekten oplevert. Want de zuidenwind maakt de lichamen zeer geschikt om gemakkelijk de pest te ontvangen [en dat gebeurt dan] als er een of ander pestdragend gif uit de hemel in de lucht wordt gezonden. Want het Zuiden op zich zelf brengt geen pest. (dit zullen we verder uitleggen in Hoofdstuk 8, Aantekening 1, Vraag 5 en Aantekening 7). [Men bedenke ook dat] de zuidenwind vaak lange tijd aanhoudt zonder enige schade voor de gezondheid. Behalve de zuidenwind draagt ook de stilstand van de lucht, dus als die niet door de wind wordt bewogen, zeer veel bij aan het tot stand komen van de pest. Vandaar dat Hippocrates in *Epidemieën* 3 bij de beschrijving van de pestbrengende constitutie zegt: *het jaar was tot dan toe zonder [beweging in] de lucht*.³²

III. Vogels veranderen van gebied omdat ze het pestilente gif in de lucht sneller en gemakkelijker bemerken. Ze begeven zich naar gezondere plaatsen en ze plegen niet zelden zelfs hun nesten, hun eieren en hun jongen in de steek te laten. We lezen alom dat dit door tal van geschiedschrijvers en medici hiervoor ook al is waargenomen.

IV. Al eeuwen lang is bekend dat een menigte van insecten de pest voorzegt.

³² De wind beweegt in de visie van VD de lucht, wind is dus geen bewegende lucht.

Augustinus schrijft in zijn boek over de stad Gods, Hoofdstuk 31 dat op een enorme hoeveelheid sprinkhanen een zodanige pest gevolgd is dat daardoor alleen al in het Koninkrijk van Massinissa³³ acht maal honderdduizend mensen [zijn omgekomen] en nabij Cartago tweehonderd duizend. Te Utica³⁴ zijn van de dertigduizend jonge soldaten die daar lagen, er maar tienduizend overgebleven. Zo ook schrijft Hiëronymus in *De profeet Joël* dat ten tijde van keizer Theodosius een enorm groot aantal sprinkhanen een verschrikkelijke pest voorspelde. Hetzelfde is gebeurd in Gallia cisalpina – zo melden Agricola in zijn boek over de pest en Johannes Wolffius in zijn *Honderd gedenkwaardige lessen*. Hildanus zegt in *Honderd gevallen*, waarneming 24, dat er bij de pest van Lausanne in 1613 overal zoveel vliegen zijn geweest als in de herinnering van de mensen nooit eerder waren gesignaleerd.

V. Alexander Benedictus, Forestus, Sennertus en vele andere auteurs hebben ook waargenomen dat een abortus bij vrouwen vaak de pest voorspelt. Die dingen gebeuren, omdat de tere en de zwakke foetussen wegens de zwakte van hun hart en de overige ingewanden minder weerstand kunnen bieden tegen de kwaadaardigheid van de vergiftigde lucht. Ze worden erdoor gemakkelijk gedood en aangezien ze bij de vrouw een lastige irritatie opwekken door hun gewicht en door de rotting, worden ze in een abortus uitgestoten.

VI. Gallus Tridentinus herrinnert zich in zijn boek over de pest ook dit soort voortekenen. *Kinderen, zegt hij, geleid door een niet dwalend verstand, zongen soms als ouderlingen, ze speelden dat ze andere nog levende kinderen begroeven. Daarmee voorspelden ze aan de levende wezens deze op handen zijnde algehele ondergang.*³⁵ Mindererus schrijft in zijn boek over de pest, Hoofdstuk 9, het volgende over dit voor gevoel: *het is een verbazingwekkende zaak, dat kleine kinderen die samen spelen, en die op de manier van lijkdragers greppels en graven delven, en baren wegdragen, alsof de intuïtie hun leert om door hun spel de komst van de pest voorspellen.* Forestus heeft dit voorteken [bij] de pest in Delft ook waargenomen. *Kinderen, zegt hij, die eerst [gewoon] met elkaar aan het spelen waren, maakten greppels die ze als graven gebruikten en droegen baren op hun schouders als waren zij [volleerde] lijkdragers. Terwijl deze en dergelijke dingen door sommigen voor voortekenen werden gehouden en door anderen voor onzin, is er [hoe dan ook] een zeer zware pestepidemie gevolgd.* Ook wij hebben in dat jaar dat aan de pest voorafging, op verschillende plaatsen in Nijmegen en zo ook in onze eigen buurt gezien dat kleine kinderen de begrafenis van doden ‘deden’. Voorts herinner ik me ooit in Montfoort te hebben gezien dat een paar kinderen gedurende een aantal dagen aan een stuk door voor het huis van onze buurman Arend Vos, zoals ze zeiden, de dood speelden en ze lieten zich dat spel niet verbieden. Twee maanden daarna zijn in dat zelfde huis drie kinderen aan de pokken overleden.

HOOFDSTUK VII. Over de tekenen en de verschijnselen die de pest begeleiden.

Er waren velerlei (2.) tekenen en verschijnselen (1.) die deze pest begeleidden en waarvan men zegt dat ze bij haar aanwezig waren: koorts, schudden van het lichaam³⁶ (3.), ernstige benauwdheid, vaak een grote interne hitte. Verder hoofdpijn (4.),

³³ Een koninkrijk in Noord- Afrika.

³⁴ Een stad in het antieke Tunesië.

³⁵ Van ‘Mindererus’ tot ‘Forestus’ toegevoegd in 1687.

³⁶ DB: ‘Ongedurigheden’.

die zelden stekend was, vaker doof en zwaar.³⁷ Bij weer anderen ging het om angstaanvallen, om zware sufheid (5.), epileptische aanvallen of lichte contracties van de ledematen. Bij sommigen [ging het om] aanhoudende slapeloosheid (6.) bij weer anderen om hevige aanvallen van sufheid, een troebel zicht (7.) of oorsuizingen. Bij sommigen [trad] doofheid op. Ook kwam een droge tong voor (8.), minder vaak een zwart worden en een stinken uit de mond en van het zweet. Nu en dan was er sprake van flauwvallen, vaak bij een stevige pols (9.), die soms bijna geheel natuurlijk was. Niet zelden was de pols zwak, snel en ongelijk, bij deze en gene zelfs intermitterend. Bij velen was deze erg zwak en snel, nu eens regelmatig, dan weer onregelmatig. Opgeven van bloed, hoesten, (10.) een droge dorst (11.), gebrek aan eetlust, pijn bij de maagingang, misselijkheid, braken, hikken, ontlasting van rauwe faeces die soms stinkend en zeer vaak troebel waren. Soms bevatten ze wormen. Het ging om verderfelijke buiklopen (12.). De uitscheidingen van urine (13.) waren bij velen uitstekend van kleur en sediment, niet afwijkend van de urine van gezonden. Bij velen was de urine ook vurig, maar bij anderen weer dun en onrijp, soms ook troebel. Bij weer anderen waren er op een en dezelfde dag verschillende urines: nu eens goed en prijzenswaardig, dan weer troebel, soms vurig, soms ook bloederig. In weer andere gevallen was er sprake van een onverwacht verval van krachten en de onmogelijkheid tot bewegen. Die was dan meteen vanaf het begin van de ziekte aanwezig. In weer andere gevallen bleven de krachten goed tot aan de dood. De warmte van het lichaam was in sommige gevallen scherp en heftig, in andere zo goed als normaal (14.). De kleur van het gelaat was bij sommigen bleek, bij anderen rood, maar bij de meesten niet veel afwijkend van de kleur van gezonden. Er waren vlekken (15.), purperkleurig, zwart, violet of rood. Soms waren het er weinig, dan weer veel, soms waren ze klein, dan weer uitgebreid en bijna altijd waren ze precies rond (16.). Ze verschenen soms op het ene deel van het lichaam, dan weer op een ander en vaak over het hele lichaam. Zwellingen (17.) [vond men] in het gebied van de emunctoria [= plaatsen waar grote klierpakketten zitten], karbonkels (18.) op verschillende delen van het lichaam. De hier genoemde tekenen werden niet allemaal tegelijk bij een en dezelfde patiënt gezien (19.). Men zag nu eens deze symptomen bij de een en dan weer die bij een ander.

AANTEKENINGEN.

I. Een duidelijk en vaststaand pathognomisch kenmerk van de pest kan nauwelijks worden gevonden. [Het gaat dan om een teken] waardoor, als het aanwezig is, de pest noodzakelijkerwijs wordt aangetoond, terwijl die diagnose wordt afgewezen als het niet aanwezig is. Want de ziekte varieert hier vaak, en ze volgt niet altijd hetzelfde beloop. Vandaar dat ook haar tekenen wisselend zijn, terwijl de meeste ook nog eens bedrieglijk zijn. Dat komt deels door de duistere kwaadaardigheid die om te beginnen de ziekte veroorzaakt, deels ook door de variëteit in de sappen en de lichamen. Bijgevolg kan uit één, twee of zelfs drie van deze tekenen niets met zekerheid worden vastgesteld. Slechts uit een veelheid van signalen kan een zekerder oordeel worden afgeleid. Hoewel dus het pestgif zich door bijzondere kenmerken presenteert, namelijk builen, karbonkels en uitslag

³⁷ DB: 'Alsof er enig gewicht op het hoofd gelegen had.'

van allerlei soort, [zijn deze niet pathognomisch]. Die tekenen verschijnen namelijk niet zelden ook bij andere ziekten, terwijl ze bij de pest niet altijd voor de dag komen. [Daar komt nog bij dat] de ziekte zich een weg naar binnen breekt in een lichaam dat vol zit met allerlei sappen die klaar zijn om in rotting te vervallen. [En zo brengt de ziekte] tegelijkertijd vele andere symptomen [teweeg] die gewoon zijn bij allerlei andere ziekten, en die dan de verschijnselen maskeren die meer eigen aan de pest zijn. Of ze weerhouden deze ervan om naar buiten te komen. Zij bemoeilijken dan de herkenning, daar vele tekenen dus niet onmiddellijk uit de maligniteit voortkomen, maar uit de rotting.

Al met al zijn het dus niet de koorts, niet de somnolentie, niet de hoofdpijn of iets anders uit de voorszegde symptomen die op zich zelf de pest afbakenen. Als bij deze verschijnselen echter een groot verval van krachten komt en er sprake is van een pestige toestand van de hemel, en als er [ook nog eens] een epidemische ziekte heerst, dan kan er bepaald geen kleine gok op het bestaan van pest gewaagd worden, zeker indien er enkele van de bijzondere verschijnselen bijkomen (zoals een buil, anthrax of huiduitslag). Daar ze ook veel voorkomen bij andere ziekten, moet op basis van deze bijzondere tekens dus geen lichtzinnig oordeel geveld worden. Als deze kenmerken van de pest duidelijk worden, dan moet men om een zekere diagnose van de ziekte te kunnen stellen, kijken naar de symptomen die vooraf gingen, de verschijnselen die de ziekte vergezellen en de symptomen die nog volgen. Zo moet ook gelet worden op andere omstandigheden (zoals de kwaadaardigheid van de lucht, het woeden van de pest, de kans op besmetting etc.). Maar als die bijzondere verschijnselen er niet zijn, moet daaruit [ook weer] niet terstond tot een afwezigheid van de pest worden besloten. Want vaak komt het voor dat de zieke al dood is voor deze tekenen aan het daglicht komen. [Ook mogelijk is dat] er geen uitdrijving van het pestige gif van het centrum naar de periferie kan plaats vinden, doordat de kracht [van de natuur] zo verzwakt of onderdrukt is.

³⁸ Hier wordt, omdat de signalen van de pest zeer onzeker zijn, [door de lezer] reeds gevraagd hoe, als de ziekte hier in de stad toevallig een enkel huis binnen zou gaan (terwijl de pest nergens anders naar voren komt) en zij zich niet met karbonkels, builen en uitslag manifesteert, kan worden geweten of de zieken van dat huis door de pest zijn aangestoken. Ik antwoord: dat kan nauwelijks met zekerheid beoordeeld worden bij de eerste binnenkomst, hoeveel belang de staat of stad er ook in stelt om erachter te komen. [Men wil het graag weten], opdat namelijk de uitbreiding van de besmetting kan worden omgebogen. De verdenking op de ziekte moet dan worden afgeleid uit het syndroom van ongunstige tekenen en de kwalijke omstandigheden die erbij komen. Als de eerste zieke zonder grote verhitting is, [“geen verhoging heeft”], maar erg benauwd is, en er een verval van krachten optreedt, dan is het zeker dat de betreffende ziekte de pest is, of er nu pestzweren, builen en exanthemen zijn of niet. [Dat geldt eens te meer] als daar nog bij komen: hevig braken, delier, sufheid of schudden, en meer van dat soort symptomen. [Tekenend voor de pest is ook] als [de zieke] sterft op de eerste of tweede dag en als er na hem op gelijke wijze snel een tweede en een derde ten onder gaan en als ook degenen die hen helpen, aangestoken worden. Zo meldt Follinus in zijn *Amuletum*, Hoofdstuk 1 dat hij op basis van een syndroom van slechte symptomen in het huis van een of andere burger de pest ontdekte, welke de vader en de moeder samen met twee kinderen en de maagd zeer snel had bevangen, terwijl er geen karbonkels, bubonen of exanthemen opkwamen, en zich geen enkele besmetting buiten dat huis voordeed. Zo ook schrijft Joubert dat in het jaar 1574 de pest alleen de woning van de rechter Carolus Bargaeus bezette en hem met de helft van zijn familie doodde. En Mattheus Untzerus getuigt in zijn verhandeling over de pest, Boek 1, Hoofdstuk 11, dat hij zelf met eigen ogen heeft gezien, de ene keer in Halle (Saksen), de andere keer ergens anders, dat soms niet meer dan één willekeurig huis werd aangestoken door een pestdragende besmetting

³⁸ Vanaf ‘Hier’ tot het einde van Aantekening I is een toevoeging in de editie van 1687.

die uit vreemde plaatsen was binnengebracht, terwijl de overige burgers in de hele stad niets van het gevaar van die zelfde besmetting te lijden hadden. Wij hebben in 1661 hetzelfde in Utrecht gezien bij een zeer aanzienlijke dame, Mevrouw Van de Perck, die midden in de stad woonde. In haar huis is eind oktober of begin november een zoontje binnen twee dagen overleden. De jongen had zeer veel last van benauwdheid en braakte aanhoudend. Op hem volgde kort daarna het meisje dat hem verzorgde en op haar een tweede die [deze vrouw] weer verzorgde. Op haar volgde vervolgens een vrouw van buiten, wier hulp door de ziek geworden vrouw des huizes was ingeroepen toen ze door het kwaad werd bevangen. Ze braakte hevig, was zeer benauwd en overleed binnen twintig uur. (De overige kinderen hebben zich door de vlucht gered). Haar zijn op dezelfde manier niet lang daarna een andere kamenierster met een paar knechts gevolgd. Onder hen waren er zeven die allen binnen het bestek van drie of vier weken overleden. Niemand ging na meer dan vier dagen dood, maar allen stierven eerder. Bij geen van hen traden pestzweren of builen aan het licht en er ontstonden geen exanthemen, zodat de pestmeester die een schouw moest komen doen, verklaarde dat ze niet aan pest hadden geleden. Ik echter heb op basis van het syndroom van allerslechtste symptomen, de besmetting en de plotselinge dood van zoveel huispersoneel [geconcludeerd] dat ze aan de pest te gronde waren gegaan en heb gezegd dat men het huis moest ontluchten. Iets wat toentertijd echter maar weinigen hebben geloofd. Maar ten slotte begon de dienstmeid die nog over was en die naar haar broer in Amsterdam zou vertrekken [zich slecht te voelen]. Weldra kwam bij haar een buil in de lies naar voren met twee pestzweren, zodanig dat elke twijfel omtrent de aanwezigheid van de pest werd opgeheven. De meid zelf is weer gezond geworden. In Amsterdam heeft ze met haar infectie echter twee kinderen van haar broer aangestoken. Zo blijft dit kwaad soms lange tijd verborgen. De aanwezigheid moet [dan] uit de combinatie van kwalijke symptomen en andere omstandigheden worden besloten. Dit lijkt werkelijk hoogst merkwaardig, omdat er uit dat huis [in Utrecht] verder geen zaden van die scherpe pest uitgezaaid zijn en er niemand anders in de stad is aangestoken, terwijl ook in Amsterdam het kwaad door de laatste dienstmaagd niet verder verspreid is. Voorzeker is die plaag alleen over dat huis neergedaald en lijkt ze, met haar contagium [in dat huis] weer uitgeblust te zijn. Haar oorsprong kon niet worden toegeschreven aan een rotting, want het huis werd met zorg bewoond en [het stond] ver verwijderd van alle riolen en stankverwekkers. Het was een huis waarin het personeel erg schoon was en allen vóór de invasie van dit kwaad, lang leefden in de beste gezondheid. Verder gebruikten ze nooit bedorven spijs, maar steeds de beste eetwaren. [Het ontstaan van de ziekte] kan ook niet in rekening worden gebracht van een smetstof, want er heerste toen nergens pest en in dat huis was sinds mensenheugenis nooit iemand door de pest aangestoken geweest. Uit deze gegevens laat zich afleiden dat er een verschil bestaat tussen een epidemische ziekte en de pest. En verder dat het epidemisch ofwel algemeen zijn niet altijd gevaarlijk is en dat pestig zijn niet altijd betekent dat de ziekte alle mensen gelijkelijk treft. Ja zelfs is het zo dat het niet tot het wezen van de pest behoort, dat de ziekte communis is [i.e. dat alle mensen even veel kans lopen om aangetast te worden]. Dat is eerder iets wat erbij komt, iets wat ofwel volgt op de gemeenschappelijke oorzaak ervan ofwel op zijn gevolg, te weten het contagium.

II. Sommigen menen ten onrechte dat de diversiteit van de symptomen afhangt van de diversiteit van de aard van het pestige gif. Dat gif is echter steeds van een en dezelfde

natuur. Het verschilt slechts in de grotere of kleinere overmaat van kwaliteit en kwantiteit, niet in zijn aard. Door zijn werking geeft het nu eens vele en hevige, dan weer minder talrijke en lichtere effecten. Wat de diversiteit van symptomen veroorzaakt, is deels ook de uiteenlopende dispositie van de lichamen, deels de variëteit van de constitutie van de pest zelf. De eerste [factor] is er mede de oorzaak van dat er andere symptomen worden voortgebracht in gallige, slijmige, goed gemengde, slechtgemengde, jongere en oudere lichamen. De tweede houdt in dat de pestilentie heel verschillende symptomen opwekt naarmate ze verbonden is met rottenis, met slechte uitwasemingen, hitte, koude, vochtigheid, droogte. Vandaar dat in het ene geval van pest niet dezelfde dingen gebeuren als in het andere en dat bij alle pestepidemieën niet altijd dezelfde slachtoffers vallen. Soms worden de vrouwen het meest getroffen, soms de mannen. Nu eens gaat het vooral om kinderen, dan weer om volwassenen. In het ene geval gaat het alleen om de dieren, in het andere alleen om mensen. Het hangt ervan af of de lichamen van nu eens deze dan weer die [persoon] meer bevattelijk zijn. Dat hangt [op zijn beurt] onder andere samen met de werking van de lucht, van de temperamenten, de voedingsstoffen en de bewegingen van het gemoed. Want de Allerhoogste heeft niet besloten om met één soort pest alle zondaren tegelijk te straffen en te vernietigen. Nu eens [richt Hij zich op] sommigen door het vee te doden en hun zo grote schade toe te brengen. [Hij doet dat] om hen zo te herinneren aan hun God en aan hun zonden (waarvan er zoveel in Zijn naam worden begaan). Dan weer besluit de Allerhoogste door veel mensen uit het midden der mensheid weg te halen de overblijvenden tot de vreze Gods en tot boetedoening te brengen. Franciscus Joël houdt in Boek 1, Deel 3, net als tal van andere medici met dit soort zaken geen rekening. Zij hebben tot dusver gedacht dat het pestgif zelf verschillend is. Ze zeggen dat het lijkt op de aard van nu eens een gifslang, dan een adder, dan van waterscheerling, of van monnikskap, arsenicum en dan weer van nog een ander gif. Het verschil in uitwerking komt echter niet voort uit verschil in de aard van het gif zelf. Het komt eerder ergens anders vandaan, zoals reeds is gezegd en zoals hier beneden uitvoeriger zal worden uitgelegd in Hoofdstuk 12, Aantekening 2. *[Daar gaat het] over de vraag of de pest een bepaald vaststaand soort ziekte is.* Maar welke ook de symptomen zijn die de pest voortbrengt, de meeste zijn ernstig en zeer te vrezen. Behalve Paulus [van Aegina] en Aetius zegt ook Altomarus het heel goed: *alle dingen kunnen bij pest zeer verschrikkelijk worden en de zwaarste symptomen kunnen er nog overheen komen.*

III. Schudden van het lichaam komt door de benauwdheid van het hart dat onderdrukt wordt door de kwaadaardigheid van het gif en het verval der krachten. Terwijl het hart namelijk ernstig beklemd wordt, worden de gewrichten slap. Ze gaan heen en weer alsof ze het hart tot troost en steun willen zijn en het te hulp willen schieten. Het gaat op dezelfde manier als wanneer bij hevige pijn in een deel van het lichaam, de andere delen zich samen trekken alsof ze zo enige verlichting willen brengen. Joubertus geeft in zijn boek over de pest een andere verklaring van het schudden: *bij de meeste mensen, zegt hij, is de ongerustheid zeer groot vanwege de hitte en vanwege de benauwdheid van het hart waardoor ze onder druk komen te staan. [Die benauwdheid] heeft weer te maken met de [in het hart] opgewekte dampen. Hoe ruimer die uit elkaar kunnen waaien en uit elkaar geschud kunnen worden, hoe meer de hitte ingesloten blijft. Daardoor gebeurt het dat de zieken nergens kunnen blijven staan en van hot naar haar bewogen worden. Omdat ze zich in bed niet kunnen bewegen, gooien ze de dekens af.* Maar deze redenering klopt niet. Wat niet deugt, is dat Joubertus veronderstelt dat de werking van het pestige gif bestaat uit vurigheid of hitte - alsof die werking zonder die hitte niet teweeg kan worden gebracht. Dat dit allerm minst waar is, zullen we elders breder uit de doeken doen. Het komt uit dit ene punt echter ook al voldoende naar voren, want schuddingen van deze soort staan vaak

los van enigerlei interne hitte, maar nooit van de benauwdheid van het hart. Dat is een teken dat het hart niet door de hitte, maar door de giftigheid in het nauw wordt gebracht.

IV. Faloppius zegt in zijn boek over de zwellingen in het hoofdstuk over de pestbuilen dat hij onder de andere tekenen van de pest ook hevige hoofdpijn met spanning en hevige hitte rekent. Maar wij hebben in deze Nijmeegse pest buiten op zich zelfstaande hoofdpijnlachten, vooral van zeer zware hoofdpijn, geen enkele spanning gezien en ook geen geweldige hitte.

V. Een delier pleegt bij pest zeer vaak voor te komen, maar in onze pest was het nogal zeldzaam. Thucydides bericht dat delieren bij de Attische pest zeer algemeen zijn voorgekomen, en dat mensen door de delieren [zelfs] hun geheugen verloren. Ze werden door een dusdanige vergetelheid getroffen, dat ze zich, als ze herstelden, hun vrienden niet meer konden herinneren en ook niet wat er gebeurd was. Ze hielden zichzelf voor vreemdelingen en onbekenden.

VI. Zo zegt ook Hippocrates in zijn derde boek over de epidemieën: *over het geheel genomen ging [de ziekte bij] de meesten ofwel gepaard met een zware sufheid of ze sliepen maar weinig en licht*. De oorzaken van de sufheid en de slapeloosheid beschrijven we in Hoofdstuk 13.

VII. Er zijn [deskundigen] die onder de overige symptomen van de pest ook roodheid van de ogen vatten. Galenus wil in het boek over voorspellingen op basis van de pols niet alleen dat ze nauwkeurig worden waargenomen, maar ook dat de ogen van de zieken met koud water worden afgewassen. Als ze door die afwassing meer en meer ontstoken raken, dan wordt dat voor een zeer zeker en betrouwbaar teken van de pest gehouden. Wij hebben in deze hevige pest [te Nijmegen] echter slechts bij zeer weinig patiënten roodheid van de ogen kunnen waarnemen.

VIII. Quercetanus telt in zijn boek over middelen tegen de pest onder de meer zekere tekenen zwartheid van de tong en hij zegt dat dit symptoom noodzakelijkerwijs altijd moet voorkomen. Wij hebben deze zwartheid bij onze pest echter zelden gezien. Misschien omdat aan de pest die Quercetanus heeft gezien, een grote hitte verbonden was en aan die van ons slechts weinig vurigheid.

IX. De strijd tussen de natuur en het gif levert een variëteit van polsen op en omdat deze twee [combattanten] elkaar over en weer beïnvloeden, vormt de ene een gevaar voor de ander. Wanneer het gif het hart treft, ontstaat een of andere hechting van de sappen aan het hart welke weldra wordt gevolgd door een onvoldoende opbruisen en zich voortbewegen van het bloed. Hieruit komt dan een grote benauwdheid voort. Bovendien komt een pols naar voren die moeilijk te begrijpen is, intermitterend en met onderbrekingen. Wordt hij daarentegen weer voller en sterker, omdat de kracht van het hart die van het gif te boven komt, dan neemt de fixatie van de sappen af en gaat de verspreiding van het bloed naar de periferie beter. Soms is de pols ook geheel gelijk aan normaal. Volgens Mercurialis, in zijn boek over de koorts, Deel 3, Hoofdstuk 17 gebeurt dat omdat de voortbewegingskracht zwak is en de noodzaak van ventilatie groot. Het gevolg is dat uit beide een matige beweging ontstaat naar het voorbeeld van de man die zwak is en voor zijn vijanden vlucht.

Anderen hebben een betere opvatting en denken dat dit gebeurt doordat de vergiftigde lucht het hart aanvalt. [Dit gebeurt] niet via een groter worden van het vuur, niet doordat het [gif] zich vast hecht, maar door een of andere vernietigende kwaliteit. Hoe dit ook zij, op basis van de pols alleen kan over de pest niets met zekerheid worden gezegd. Zo zei ook Joannes Baptista van Helmont heel openhartig dat hij op grond van de pols geen pest kon vaststellen. *Nooit, zegt hij, heb ik uit de pols of de urine, hoever ook gedestilleerd, de pest kunnen leren kennen. De urine en de pols hebben bij mijn onwetendheid de pest nooit onthuld*. En Foreest schrijft dat er bij de pest in Delft gedurende de gehele looptijd van de epidemie

mensen waren die een goede pols hadden, maar die toch zijn dood gegaan. Datzelfde brengt ook Galenus in Hoofdstuk 3 van de voorspelling van de pols naar voren.

X. Galenus zegt in zijn *Methoden*, Boek 5, Hoofdstuk 12 dat er bij vrijwel alle pestilentiële aandoeningen een droge hoest aanwezig is. Quercetanus meldt in zijn boek over middelen tegen de pest dat deze uitspraak van Galenus door de ervaring wordt bevestigd. Wij echter hebben in deze (Nijmeegse) pest meermaals een droge hoest gezien, maar die was zeker niet algemeen en ook niet buitengewoon frequent.

XI. Dorst is een symptoom dat de pest vaak begeleidt, maar niet altijd. En hoewel Rondeletius zegt dat het een verschijnsel is dat onafscheidelijk is van de pest, hebben wij veel mensen gezien die zonder dorst aan de pest leden en er ook aan dood gingen.

XII. De afscheidingen van faeces zijn niet gelijk aan die welke bij andere vormen van diarree optreden. Ze stinken zeer, zijn troebel, onsamenhangend en vloeibaar, als het ware olieachtig. Galenus denkt op basis hiervan dat ze uit vervloeijing (*colliquatio*) ontstaan. In deze uitwerpselen heeft Sennertus buiten de kleur en de geur iets anders opgemerkt dat hun eigen is, namelijk kleine plakkerige lichaampjes, soms wit, soms paars, soms groen van kleur. Forestus zag er soms iets in verschijnen dat leek op een rot ei dat in water is opgelost.

XIII. Alleen uit de urine met zekerheid de aanwezigheid van pest afleiden, is niet mogelijk. Galenus zegt daarom in zijn boek over de voorspellingen op basis van de pols: *het is niet toegestaan om bij koortsen van deze soort uit de urine een zekere kennis te willen halen – vooral niet wanneer de koortsen het corpus van het hart bezetten*. Zo zijn er ook andere zaken die overwogen moeten worden. De urines hebben soms een optimale kleur en een sediment gelijk aan die van gezonden. Soms zijn beide gedeeltelijk veranderd. Dat gebeurt wanneer de vergiftigde last op hart en geesten inwerkt, terwijl de sappen tot dan toe onbeschadigd waren gebleven. Of het gebeurt doordat de sappen meer kwaad doen door een maligne eigenschap dan door hun rottenis. Vurig en rood worden ze als de ingeboren warmte te hoog opgaat, troebel worden ze door een zwakte van de ingeboren warmte en door een hevig opbruisen en een vermenging van de reeds rottende humores. Als die *ebullutio* [opborreling] en [vermenging] met tussenpozen plaats vinden, zijn deze er mede de oorzaak van dat de urine er soms troebel, soms lofwaardig uitziet.

XIV. Avicenna merkte in zijn boek over de pestige koortsen op dat de warmte bij voelen vaak mild en aangenaam is. Dat zelfde meldt ook Galenus in zijn boek over de Armeense aarde. De reden daarvan is dat bij deze ziekte de kwaadaardige en vergiftigde kwaliteit meer doet dan de overmaat aan hitte of koude dan wel de rotting.

XV. Deze vlekken waren in het algemeen purperkleurig. In minder gevallen waren ze rood, violet of zwart. *Alle vlekken* (zegt Crato in zijn verhandeling over de petechiale koortsen) *zijn, hoe ze er ook uitzien, aanwijzingen voor een pestilentiële koorts, maar niet allemaal van een besmettelijke koorts. Als zich namelijk in het verloop van de ziekte en wel op de vierde of negende dag voor het eerst rode vlekken laten zien, dan zijn dat valse tekenen van pest. Wanneer ze bij het begin van de ziekte worden gezien, dan wijzen ze naar een besmettelijke koorts. Dat is ook het geval wanneer ze blauwgrijs (livide) of zwart zijn, maar dat komt vooral voor bij lijken. Het is zeldzaam bij levenden, omdat immers de kracht van het contagium [zo groot is dat] [de smetstof het leven in aller ijl doodt. Aldus Crato, met wiens uitspraken de ervaring tijdens onze pest opgedaan niet overeenkomt: wij hebben namelijk gezien dat rode uitslagen die zich op de derde, vierde, vijfde, zesde en zelfs de zevende dag vertoonden, het zekerste teken waren van deze zo enorm aanstekelijke ziekte en meestal ook van een spoedige dood.*

Want gedurende deze hele pest zijn nauwelijks twintig mensen met rode vlekken aan de dood ontkomen en van de mensen met zwarte en paarse vlekken, naar wij weten, niemand. Daarenboven hebben wij die grauwe vlekken die uiteindelijk donker werden als zwarte inkt, niet alleen bij doden, maar niet zelden ook bij levenden gezien. Hoewel het zekere tekenen van de dood zijn, hebben sommige zieken met deze vlekken soms toch nog twee of drie dagen geleefd. Vlekken van deze soort, van welke vorm of kleur ze ook zijn, wijzen altijd op de pest of op een buitengewoon boosaardige en pestilente koorts (welke gepaard gaat met petechiën). Ze worden namelijk bij geen ander type ziekte gevonden. Soms verschijnen buiten de pest en de pestilentiële koorts bij andere ziekten (zoals bij scheurbuik, lues venerea enz.) ook vlekken die niet veel van de genoemde afwijken. De ervaren medicus zal het verschil van deze vlekken met de andere alleen al door inspectie en het beschouwen van de omstandigheden gemakkelijk opmerken. Voeg daarbij dat ze voortkomen uit een heel verschillende oorzaak, namelijk uit een te grote fijnheid van het bloed, of uit de zilttheid of uit een of andere *excrementitio* [=verbrandingsproduct] die met dat sap [c.q. het bloed] is vermengd.³⁹ Die *excrementitio* bruist op door de warmte en wordt door de uitdrijvende kracht naar buiten naar de huid gedreven, waarna ze in die huid opbloeit.

XVI. Ik zeg: *vrijwel altijd rond*, want we zien ook grauwe en zwarte vlekken die langwerpig zijn, alsof ze met een schrijfrijs [op de huid] getekend zijn. Anderen zijn groot, alsof ze met zweepslagen zijn aangebracht. Sommigen zijn ook zeer groot en bezetten een heel lichaamsdeel of een groot deel ervan.⁴⁰ Zo schrijft ook Julius Palmarius in zijn boek over de pest, hoofdstuk 14, dat hij vele malen vlekken heeft gezien die een hele (onder)arm, een heel been, het gelaat of een ander heel groot deel bezetten.

XVII. Zwellingen in de emunctoria⁴¹ komen het meeste voor. Van alle kentekenen van de pest zijn zij de zekerste, dit naast karbonkels en exanthemen. Vandaar dat de leken aan dit drietal de naam pest hebben gegeven.

XVIII. Karbonkels ontstonden meestal uit een kleine pustel met de grootte van een gierstkorrel, soms uit vele pustels van deze soort die met elkaar verbonden werden. Doordat deze [karbonkels] geleidelijk groeiden, stierf een deel van onder beginnend af, alsof het met een brandijzer bewerkt was. [De karbonkel] nam een akelige kleur aan, zwart of grijsblauw, en op de top kwamen meestal alle blaasjes bij elkaar in een geheel dat vol zwart wordende lymfe zat. Het vlees in de omgeving raakte vreselijk ontstoken. Deze karbonkels waren bij sommigen klein, bij anderen groot; maar zelf hebben we meer dan eens karbonkels gezien die als [sphaceli, droog gangreen]⁴² de ellende van het afsterven in de minst mogelijke tijd breed over de aanliggende delen uitstrekten.

XIX. Er zijn geen delen van het lichaam waarvan het pestige venijn de functies niet kan verstoren. Hoewel het alle afwijkingen kan veroorzaken, richt het toch niet bij iedereen dezelfde kwaden aan en niet alles ziet er bij alle pestige constituties hetzelfde uit. Ja zelfs is het zo dat men nauwelijks twee mensen ziet die door het zelfde contagium zijn aangestoken en die aan dezelfde verschijnselen lijden. Een verklaring van deze diversiteit hebben we in de hier voorgaande Aantekening 2 gegeven.

³⁹ Blankaart kent alleen *excrementum*, afbraakproduct dat wordt uitgeworpen.

⁴⁰ 'Zo schrijft ook Julius' tot en met 'bezetten'. is toegevoegd in 1687.

⁴¹ Blankaart I: E sunt cavitates in quibus aliquid excernitur, ut nares pituitam recipiunt, aures humorem flavum crassiusculum, alvus excrementa alvina, vesica urinam etc. Latiori sensu etiam ipsa organa in quibus humores excrementitii secernuntur, emunctoria dicuntur. B ontfangbuizen.

⁴² Blankaart II: S vel spaelismus est sideratio, sive sensus et vitae in quacunque parte extinctio, ad ossa usque plerumque penetrans, permittens dein humorem et solidorum corruptionem et destructionem, cum partis immobilitate, frigore, colore livido et nigricante, et foetore cadaveroso. Habetur pro ultimo gradu gangraenas. B; Het koud vuur.

HOOFDSTUK VIII. Over de oorzaken van de pest.

Elke echte pest, zoals die in Nijmegen er een geweest is, heeft drie oorzaken waarvan de tweede uit de eerste voortkomt en de derde uit de tweede. De eerste en voornaamste oorzaak is de allerrechtvaardigste toorn des Heren (1.). Het zijn de allersmerigste en afschuwelijke uitwasemingen die uit de vieze stilstaande poelen en afwateringskanalen van onze zonden naar boven gebracht worden die de toorn oproepen en doen ontsteken. Uit deze oorzaak vloeit το θειον [to theion] voort, (2.) dat goddelijke waarvan men merkt dat het in de pest zit en waarvan Hippocrates al melding maakt.

De tweede oorzaak die haar oorsprong in de eerste vindt, is de kwaadaardigste, ze is duister (3.) en giftig en ze bestaat uit een voor de menselijke natuur in het geheel niet merkbaar pestig zaad dat uit de hemel gezonden wordt (4.) en dat in een zeer kleine hoeveelheid in de lucht wordt gegoten. Het verspreidt zich vervolgens naar het voorbeeld van een fijne gist door de lucht en vervuilt haar. (5.) Door zijn vele deeltjes legt het zaad op vele plaatsen en in vele streken dezelfde last van giftigheid op. Door haar verspreiding [‘mede-deling’] wordt de pest veelal niet alleen overgebracht op veel inwoners van slechts een plaats, maar meestal ook op [die van] vele plaatsen op aarde. De oorzaken hiervan, en met name de oorsprong van de giftige vervuiling van de lucht, volgen niet uit en hangen niet af van de verschillende bewegingen en invloeden van de sterren en andere hemellichamen, evenmin van zekere gesteldheden van het weer, niet van ondermaanse rottenis, (6.) of van een bepaalde menging van de elementen en ook niet van kwalijke uitwasemingen, maar [alleen] van dat goddelijke, oftewel van het primair gezonde zaad. Aan deze vervuiling van de lucht zijn gewoonlijk diverse andere bijkomende of secundaire oorzaken verbonden, maar daardoor wordt de pest niet in eerste instantie geïnduceerd. Deels gaat het daarbij om [bijkomende oorzaken] die geboren zijn uit verrottingen die geïntroduceerd worden door genoemde vervuiling, deels om oorzaken die van elders komen. Door deze factoren wordt de pest niet primair geïnduceerd, maar worden veranderingen in de sappen, rottingen en andere voorbereidingen tot het krijgen van de pest voortgebracht. Van dit soort secundaire oorzaken (7.) hebben we er ook bij deze pest verschillende gehad. Immers er waren boosaardige conjuncties van sterren, (8.) enorme hitte[golven], vervuilingen van de lucht en de hemel, zuidenwinden, maar vaak ook [perioden] waarin zich geen winden manifesteerden, langdurige droogten en winters en voorjaren die lauw waren. Verder zeer stinkende uitwasemingen van rottende zaken en andere dergelijke dingen.

De derde oorzaak die uit de tweede voortkomt, is het contagium, de smetstof die begint als een gevolg dat later de oorzaak wordt. Ik zeg gevolg,⁴³ want het ontstaat pas nadat de ziekte eerst geïnduceerd is. Want: wie als eerste door de pest wordt aangetast, heeft haar niet van een contagium betrokken, maar nadat de ziekte eenmaal teweeg is gebracht, komt er een contagium [uit dat eerste zieke lichaam] naar buiten, dat dan dezelfde ziekte naar vele anderen kan overbrengen. Hierover meer in het hiernavolgende Hoofdstuk 10.

Sommigen willen dat aan deze drie oorzaken van de pest emoties van het gemoed (9.) worden toegevoegd, zoals woede, angst, verdriet, onverwachte plotselinge vreugde, en de inbeelding van iets akeligs (10.). Maar deze bewegingen bevatten nooit iets kwaadaardigs in zich zelf. Ze maken het lichaam door een commotie van de geesten als bijkomende factor geschikter om de last van de pest op te nemen. Daarom kunnen zij slechts secundaire of voorbereidende [factoren] tot het krijgen van de pest worden genoemd.

AANTEKENINGEN.

I. Over de oorzaken van de pest bestaat onder de medici een zeer moeilijke strijdvraag. Over een ding zijn allen het eens, namelijk dat ze door een of ander blind kwaad wordt opgewekt en [wel] door een onverklaarbaar vuil van de lucht. Maar vanwaar dat vuil opduikt, hoe de lucht zoveel kwaad kan aantrekken en wat het precies is dat dit element vervuult, daarover twijfelen allen en ze spannen zich zeer in om dat te ontdekken. En deze puzzel pijnigt de geesten van de allergeleerdsten zozeer en wringt er zulke verschillende meningen uit, alle opgetuigd met de schijn van de waarheid, dat het zeer moeilijk is om na verzameling van hun geschriften te beoordelen met wie men zou moeten instemmen. Sommigen denken dat deze vuile belasting langs bovennatuurlijke weg door God gestuurd wordt. Anderen menen dat hij door de boze invloeden van sterren opgewekt wordt, weer anderen menen dat hij wordt opgeroepen door toverspreuken en de kunsten van de duivel. Nog weer anderen menen dat hij voortkomt uit bepaalde gesteldheden van het weer. En dan zijn er nog mensen die denken dat hij ontstaat uit rottenis en vuile en giftige dampen. De Paracelsisten hebben al deze opvattingen bijeengezet en ze stellen vervolgens dat er vijf oorzaken van de pest zijn. Ze leiden daaruit vijf verschillende typen af. Ze zeggen dat de pest als volgt kan worden voortgebracht. 1. Door het *ens deale*, het goddelijke zijnde, [dat is het geval als de ziekte wordt veroorzaakt] door slechts een knik met het hoofd van God die de schanddaden der mensen binnen de perken wil brengen. 2. Door het *ens astrale*, het astrale zijnde. Dat gebeurt wanneer dat vuil in de lucht wordt voortgebracht door kwaadaardige aspecten, configuraties die niet deugen en opposities van de sterren. 3. Door het *ens magicum*, het magische zijnde. Dit is aan de orde wanneer de pest wordt opgeroepen door het werk van gifmengers en tovenaars. 4. Door het *ens veneni*, het giftige zijnde. [Hiervan spreekt men] wanneer de lucht wordt geïnfecteerd door de inblazing van giftige dampen. 5. Door het *ens naturae*, het natuurlijke zijnde. Dat is wanneer de pest voortkomt uit een kwaadaardige, inwendige rotting van de sappen. Sommigen verwerpen van deze vijf de tweede en de derde oorzaak en ze combineren de vierde met de vijfde. Zo erkennen ze twee soorten pest, de ene afkomstig van het *ens deale*, de andere van het *ens naturae*,

⁴³ Soboles of suboles = vrucht of het nageslacht.

Wij zeggen echter dat de echte pest alleen uit het ens Deale voortkomt. We zullen dat nog breder onderbouwen.

Dat de eerste oorzaak van elke pestepidemie bij wijze van straf wordt gezonden door een vertoornde God, wordt al geloofd sinds alle tijden, zowel door de heidenen als door de Joden en de Christenen. Plato leert in [de] *Phaedo* dat de oorzaak van de pest aan de goden wordt toegeschreven. Hetzelfde getuigen en onderbouwen met verhalen Plutarchus (in *Over het leven van Romulus*) en Titus Livius (In zijn *Historiën*, Boek 11, Hoofdstuk 45). Ook Homerus, de oudste dichter, schrijft dat [de pest] door een giftige pijl gewoed heeft onder de Grieken nadat de godheid Apollo beledigd was door de ontering van de dochter van Chryses.⁴⁴ In dezelfde zin zegt Ovidius dat Phoebus [= Apollo] de zonen en dochters van Niobe samen met zijn zuster [scl. Diana] heeft gedood. Plinius, Boek 7, Hoofdstuk 28 meldt dat een zware pest [onder] de Romeinen is uitgebroken nadat de goden van het Capitool boos waren geworden over het feit dat Manlius van het Capitool was gegooid.⁴⁵ Hippocrates leert dat de last van het pestige contagium aan het goddelijke raakt en in het boek over de natuur der vrouwen zegt hij dat de oorzaak van de ziekten der mensen vooral goddelijk is. Daarom ook moet de genezing beginnen bij God (απο θεου). Avenzoar zegt in *Al-Teisir*, Hoofdstuk 3 dat de pest afkomstig is van Hem die de hoogste en uiteindelijke kennis heeft. Vandaar ook dat de mensen vroeger, getuige Galenus, bij pestige gesteldheden de goden vroegen welke middelen ze konden toepassen. Omdat ze het voor zeker hielden dat de oorzaak van de ziekte van de Goden afkomstig was, vroegen ze hun ook de oorzaken weg te nemen en geneesmiddelen [te geven]. Zo ook zegt die beroemde Galenus in het boek over zijn eigen boeken dat hij een [votief-]offer gebracht had aan Aesculapius, opdat hij daardoor van een levensgevaarlijk, pestig ettergezwel bevrijd zou worden. Ook vandaag de dag nemen de heidenen nog hun toevlucht tot afgodsbeelden. Dit getuigen de mensen die [Oost en West] Indië hebben doorkruist.

Buiten deze en ontelbare andere getuigenissen van de heidenen bevestigt ook de Heilige Schrift meer dan voldoende dat de eerste oorzaak van de pest altijd door God gezonden wordt en dat ze als straf voor de mensen uit de hemel nederdaalt. *Exodus*, Hoofdstuk 5, Vers 3 zegt: *laat ons offeren aan Jehova, onze God, opdat hij ons niet straft met de pest of het zwaard*. Op dezelfde plaats, Hoofdstuk 9, Vers 15 [heet het]: *Reeds nu strek ik mijn hand uit en raak U en Uw volk met de pest en gij zult verdwijnen van de aarde*. [In *Leviticus*, Hoofdstuk 26 vindt men:] *de Heer zegt: als gij niet naar mij luistert en niet al mijn bevelen opvolgt, etc. En tenslotte voegt Hij toe: wanneer gij in steden samenvlucht, zal Ik de pest in Uw midden sturen*. En in *Numeri*, Hoofdstuk 16, Vers 46 heet het: *nadat er 14 700 mensen aan de pest gestorven waren, zei Moses tegen Aaron: de toorn is reeds van de Heer uitgegaan en de plaag begon te woeden*. Op dezelfde plaats, Hoofdstuk 25, Vers 9, wordt gelezen dat 240 000 mensen door de pest zijn uitgeroeid.

In *Deuteronomium* 18, vers 21 en 22 luidt het: *de Heer zal de pest aan U doen kleven, totdat deze U van de aarde heeft weggevaagd. De Heer zal U treffen met gezwellen, koorts en koude, hitte en droogte, met bedorven lucht en korenbrand*. *Jeremias*, Hoofdstuk 14 vers 12: *omdat ik hen met het zwaard, met hongersnood en pest zal vernietigen*. Op dezelfde plaats, Hoofdstuk 21, vers 6: *ik zal de inwoners van deze stad zodanig treffen dat mens en dier aan een zware pest zullen overlijden*. En ibidem, Hoofdstuk 29, vers 17 en 18: *zie, ik zal hun de honger, het zwaard en de pest sturen en hen vervolgen met honger zwaard en pest*. In hetzelfde boek, Hoofdstuk 51 vers 1: *zie, ik zal boven Babylon [iets] opwekken als een een pestige wind*. *Ezechiël*, Hoofdstuk 5, Vers 12, zegt: *mijn oog zal U niet sparen en ik zal geen medelijden met U hebben, een derde van U zal sterven door de pest*. Op dezelfde plaats, Hoofdstuk 14 vers 19: *als ik echter de pest over de aarde zend en er mijn verontwaardiging overheen stort*. *2 Samuel*,

⁴⁴ Die op haar beurt Chryseis heette.

⁴⁵ Marcus Manlius was een Romeinse patricieër, die leefde aan het begin van de 4e eeuw en die na een schijnproces van de Tarpeïsche rots geworpen werd.

hoofdstuk 24 vers 15: *de Heer heeft de pest over Israel gezonden vanaf de morgen tot de vastgestelde tijd en van Dan tot Berseba zijn 70 000 mensen gestorven. Habakuk 3, vers 5 zegt: voor het aangezicht des Heren liep de pest en een karbonkel volgde op de voet.*⁴⁶ Aan deze getuigenissen uit de Heilige Schrift kunnen twee gedenkwaardige verhalen worden toegevoegd. Het eerste daarvan geeft Acmon in boek 5 van *Over de daden der Franken*, Hoofdstuk 16. De zonen vervolgden hun vader, de vrome en godsdienstige koning Lodewijk ten onrechte, en God werd daardoor zo beledigd en geërgerd dat hij door het zenden van een pest in het bestek van elf dagen zowat de hele adel van Frankrijk uitroeide. De tweede geschiedenis vertelt Eusebius in zijn *Geschiedenis van de kerk*, Boek 9, Hoofdstuk 8. [Het gaat over] een zeer heftige pestepidemie die woedde in alle heidense heiligdommen, terwijl ze de christelijke kerken geheel intact liet. Een dergelijke geschiedenis vertelt ook Orosius in Boek 7. Hieraan toegevoegd kan het gezag van Theophylactus worden die in zijn boek over Mattheus, Hoofdstuk 24, als volgt schrijft: *nooit komt de pest ergens anders dan bij God vandaan*. Niemand kan er op grond van al deze uitspraken nog omheen dat de oorzaak van de pest goddelijk is en buiten de natuur om door de Allerhoogste gezonden wordt. En datzelfde leert ook de huiveringwekkende voorspelling van de komst van Christus bij *Mattheus*, Hoofdstuk 24⁴⁷: er zullen overal pestepidemieën zijn, hongersnoden en aardbevingen. En het boek van de Apocalyps schrijft het komen van de pest toe aan de heilige engelen (die gezien moeten worden als uitvoerders van de goddelijke wil) en niet aan enigerlei natuurlijke oorzaak. Bovendien is dit zelfde tot nu toe reeds altijd door alle Christenen geloofd. Hierom is het immers dat de magistraten bij een pestige gesteldheid gewoon zijn openbare biddagen aan te wijzen. Het doel daarvan is dat door gemeenschappelijke beden van allen, door vasten en het geven van aalmoezen de heilige godheid behaagd kan worden en het zwaard van de wrekende engel van het volk kan worden afgewend.

Nu deze zaken zo gesteld zijn, moeten ook de fundamenteën van andere opvattingen onderzocht worden, opdat de waarheid van juist deze zaak nog duidelijker naar voren komt. Te dien einde stellen wij hier de vragen aan de orde die onderzocht moeten worden:

1. *Of de oorzaak van de pest [steeds] opnieuw door God wordt gegenereerd.*
2. *Of de pest door sterren wordt voortgebracht.*
3. *Of de pest door toverspreuken en de kunsten van de duivel kan worden opgewekt.*
4. *Of ze het gevolg kan zijn van rotting en vuile uitwasemingen.*
5. *Of ze uit bepaalde gesteldheden van het weer kan voorkomen.*
6. *Of ze door giften kan worden geïnduceerd.*

Vraag I.

[Of de oorzaak van de pest steeds opnieuw door God wordt gegenereerd.]

De eerste vraag wordt in ontkennende zin verdedigd door Johannes Pistorius in zijn boek over de pest. Hij zegt dat God meteen bij de schepping van de wereld alles geschapen heeft wat nodig is voor het in stand houden en vervallen van alle dingen. Daarna zou hij zich met de schepping niet meer hebben bezig gehouden. Hieruit concludeert Pistorius dat het lot van alle dingen volgens een zekere en niet te herroepen orde afloopt. [Bijgevolg] wordt er door de Allerhoogste aan nieuwe dingen niets gemaakt dat aan de gezondheid bijdraagt dan wel tot ziekte leidt. Platerus is het eens met de opvatting van Pistorius: hij zegt in zijn verhandelingen over de geneeskundige praktijk dat het pestige gif bij het begin van de wereld is geschapen. De pest wordt niet [steeds opnieuw] eerst gegenereerd, maar ze wordt slechts door een contagium voortgestuwd, terwijl ze zich ofwel lange tijd in andere plaatsen verbergt in een draagstof, of door winden of draagstoffen uit andere regionen die [reeds] door de pest zijn geïnfecteerd, wordt [binnen]gebracht. (Platerus gelooft namelijk niet dat de wereld ooit helemaal vrij van pest is,

⁴⁶ Vertaling Ned.Bijbelgenootschap: Voor Hem uit gaat de pest en koortsgloed volgt Hem op de voet.

⁴⁷ Vers 6 lijkt op het geciteerde, maar handelt niet over pest.

maar dat ze altijd wel ergens heerst). Dit zelfde verkondigt hij ten tweede male in *Honderd postume vragen*, Vraag 42 met de volgende woorden: *ik denk dat dit pestige gif zijn oorsprong heeft in de oorsprong van de wereld en dat het via besmetting van lichaam naar lichaam wordt overgebracht. Ik denk niet dat het opnieuw geschapen of geproduceerd wordt, hoewel ik moet toegeven dat een zekere samenloop van bepaalde sterren en een bepaalde verandering van de lucht die hiervan het gevolg is, dit virus in beweging kunnen brengen. Het gaat om een virus waarvan we de natuur niet kennen, en waarvan we [alleen] de uiteenlopende en verschrikkelijke effecten zien, maar dat zich voor het overige verbergt, Maar omdat niets werkt als er geen [bijpassend] object van dezelfde proporties is, zou ik me graag wel eens willen laten uitleggen wat deze dispositie van het object kan zijn. Ik geef [namelijk] grif toe dat ik het niet weet.* Deze uitspraak [van de hiervoor geciteerde auteur] onderschrijven Johan Magirus in zijn boek over de pathologie, Deel 7, Hoofdstuk 6, en Matthias Untzerus in zijn werk over de pest, Boek 1, Hoofdstuk 15. Maar zoals wij weldra zullen bewijzen, is deze opvatting ver bezijden de waarheid. Ten eerste wordt als noodzakelijk geconcludeerd dat God meteen bij de schepping van de wereld de maker van veel kwade zaken zou zijn geweest, alsof hij het is geweest die toen willens en wetens vele dingen heeft opgezet die strekken tot de val en de ondergang van het menselijk geslacht. Dat is echter in strijd met Hoofdstuk 1 van *Genesis* in de Heilige Schrift: [daar staat:] *de Heer bezag alle dingen die hij gemaakt had en zij waren zeer goed.* Ten tweede volgt [uit de opvatting van Magirus en Vntzerus] dat het pestige gif eenmaal geboren is en vervolgens de natuur is ingegaan. Dat gebeurde niet vanwege een of andere vervloeking, maar als een voortbrengsel van de schepping waarvan de vorming vervolgens is doorgegaan. Deze conclusie botst rechtstreeks met het Woord Gods, dat leert dat de pest als een [teken van] vervloeking en goddelijke verontwaardiging door de Allerhoogste naar bepaalde plaatsen wordt gezonden. Wij hebben dit een weinig eerder aangetoond op basis van zeer vele plaatsen in de Heilige Boeken. Ten derde zeggen wij dat God, nadat hij de wereld en alles wat zich daarop bevindt, geschapen had, op de zesde dag rustte, zoals de Heilige Schrift zegt. Dat betekent wel dat hij niet meer werelden heeft willen scheppen, maar niet dat hij intussen de macht van het scheppen heeft afgelegd, zodat het hem niet meer mogelijk zou zijn iets in de wereld te veranderen en iets nieuws toe te voegen of te scheppen of ook iets wat eerder geschapen was weg te nemen of op te heffen.⁴⁸ Dit is immers zeer zeker het geval: hoewel de Schepper van alle dingen aan de hemel en de elementen bepaalde welomschreven krachten heeft gegeven, en wetten heeft aangegeven, waardoor deze wereld geordend wordt, is Hij zelf aan geen wetten onderworpen. Hij is immers de Schepper ervan, Hij staat aan het hoofd van alle dingen en de krachten en wetten die Hij geschapen heeft, kan Hij naar goeddunken veranderen. Hij kan zelfs nieuwe toevoegen. Zoals wij lezen, heeft Hij ooit de gewone koers van de zon tegengehouden en deze stil gezet, opdat Iosua zijn vijanden kon vervolgen. [Een tweede voorbeeld is dat Hij] ook de gewone loop van de wateren heeft veranderd, en het water in de Rode zee als muren neerzette, opdat de Joden een uitweg uit Egypte werd gegeven en een doortocht door de zee. Op dezelfde manier heeft Hij meer dan eens al, tot straffing der sterfelijken verschillende plagen deze wereld ingestuurd – dit buiten alle wetten en regels der natuur om. Zo zette Hij de hele wereld veertig dagen lang met regenbuien onder water en de Azotii sloeg Hij met een bloedige ziekte omdat zij de ark van het verbond gekaapt hadden. [Verder liet Hij] het zwavel en vuur boven Sodoma en Gomorra regenen en zo heeft hij meermaals andere, soortgelijke dingen gedaan. Daarbij ging het om zaken waarvan de oorzaken bij de eerste schepping van de wereld niet geschapen waren, maar voor welke zaken Hij zelf als de Schepper en Bestuurder van de natuur de wetten der natuur veranderde. Misschien zegt iemand: deze plagen zijn niet opnieuw geschapen, maar alleen

⁴⁸ Platerus c.s. waren dus creationisten die dachten dat God zich na de schepping niet meer met de aarde bezig hielden].

maar van elders erbij geroepen en naar de bestemde plaatsen gestuurd. [Dat kan,] want water is geschapen voor de zondvloed, zwavel voor Sodoma, vuur voor Gomorra, kikkers voor Egypte enz. Ze erkennen namelijk dat deze dingen hun oorsprong hebben in de eerste schepping van de wereld. Laat ik daarom nog meer voorbeelden geven. Is de vrouw van Loth reeds bij het begin van de schepping als zoutpilaar geschapen? Was de staf van Mozes al een slang? Was de wijn er al voor de bruiloft van Kana. [Welnee,] De vrouw van Loth, de staf van Mozes, het water van Kana en [al die] dingen waren er niet in den beginne, en ze hadden geen werken van de natuur kunnen zijn, en nergens gemaakt kunnen zijn, als het de allerhoogste God niet had behaagd een nieuwe verandering of schepping op basis van zijn almachtigheid opnieuw te bewerkstelligen. Wat is er dus vreemd aan als [de Heer] ook de zaden van de pest zo nu en dan opnieuw produceert en buiten de natuur om in de lucht verspreidt om, als de schandelijkerheid van onze zonden vereist dat de mensen worden gestraft. En [wat is er vreemd aan, als] Hij de straf weer opheft als de zondaren voldoende gestraft zijn? Voorzeker staat de grote Schepper het aan de natuur toe om nieuwe giften tegen bepaalde subjecten te maken, zoals daar zijn de stoffen die uit menstruatiebloed en bedorven zaad ontstaan en uit de vuile rotting van vele andere stoffen, zoals het gif van een dolle hond, etc. Maar daarnaast behoudt Hij zich het recht voor om een ander gif tot bestraffing van de mensen te maken in de lucht en uit de lucht zelf, wanneer dat aan zijne allerhoogste majesteit behaagt. [Het past bij] datgene wat Hij tegen het volk van Israel zegt in Deuteronomium, Hoofdstuk 28: *als gij niet oppast en handelt naar alle woorden van deze Wet, dan zal de Heer uw ongeluk vermeerderen en de slagen van uw zaad [= nakomelingen]: grote en voortdurende plagen, de akeligste en aanhoudende gebreken. En de plagen van Egypte die gij vreesde en die U aanhingen, zullen naar U toe gekeerd worden. En daar bovenop nog eens alle zwakheden en slagen die niet in het boek van de Wet staan opgeschreven.* Het Woord Gods is de hoogste macht die bij het toenemen van onze zonden ook de straffen doet toenemen. En daaronder nemen ziekten niet de minste plaats in. Van die ziekten, die onze voorouders vrijwel geheel onbekend waren, dringt een flinke serie in onze rottige tijd weer opnieuw binnen. Het is zeker dat de oorzaken van vele [nieuwe ziekten] niet bij de eerste schepping van de wereld zijn geschapen, maar opnieuw door God zijn voortgebracht. Dergelijke nieuwe, voorheen onbekende ziekten zijn het Engels zweet, dat voor het eerst gezien is in het jaar 1436, de lues venerea die haar entree in de wereld van het Christendom in 1494 bij de belegering van Napels maakte, de scheurbuik die in 1556 voor het eerst aan onze zeekusten is waargenomen, de Hongaarse ziekte waarvan men zegt dat ze in 1566 haar intrede in de wereld deed, Franse Bruno of de nieuwe Moravische lues die het jaar 1577 voortbracht. De nieuwe Lunenburgse ziekte die zich in het jaar 1581 voor het eerst begon te verspreiden, de vreemde en besmettelijke kampkoorts die lange jaren niet gezien was en vele andere. Als van de andere giftige ziekten, zoals daar zijn *Engels zweet* en *syphilis*, het gif opnieuw door God wordt gegenereerd, wie zal dan ontkennen dat het pestgif opnieuw door God kan worden gemaakt?

Het is niet wat iemand hier zou kunnen tegenwerpen: als God de oorzaak van de pest opnieuw en buiten de natuur om naar de aarde stuurt, dan zou Hij de oorzaak van grote kwaden zijn. Dat ontkennen wij. God wil de dood der zondaren niet, hij verlangt er niet naar, hij [straf]t opdat de mensen zich bekeren en leven. Dus hij stuurt de pest niet om de sterfelijken te vernietigen, maar tot het heil van velen. Hij kastijdt met recht velen met de zweep, opdat het grootste deel uit vrees voor de straf en de toorn van God zich van de zonden afwendt en zich op de weg van het heil begeeft. Het gaat om de mensen die anders allemaal terecht gekomen waren bij de afgrond van de eeuwige verdoemenis. Hij doet het op dezelfde manier als de burgerlijke magistraat die moordenaars en struikrovers de doodstraf oplegt, niet alleen om hen zelf te bestraffen, maar meer nog opdat vele anderen vanwege die straf de misdaad verre blijven en uit vrees voor straf en schande de weg van de deugd worden opgedreven. Als God bij het begin van de schepping uitdrukkelijk het pestgif gemaakt had om het menselijk geslacht te doden, dan stonden de zaken er heel anders voor. Het ware niet anders dan wanneer de magistraat tot ondergang der burgers in de stad valkuilen groef. [De magistraat straft echter niet] uit wreedheid, heerszucht en met een slecht doel, en ook niet om de ondergang van vele onschuldigen te bewerkstelligen. En zo volgt voldoende uit deze [overwegingen] dat de Allerhoogste op grond van zijn almacht het pestige gif opnieuw in het ondermaanse kan introduceren. Dit wordt dus niet opgewekt uit een contact of een draagstof. Behalve de hiervoor gezegde zaken bevestigt ook de rede zelf, het redelijk verstand, de waarheid van deze dingen. Als de pest namelijk altijd uit een contact ontstond, dan zou dat gebeuren ofwel via een contagium dat in de lucht hangt of door een verborgen draagstof. [Het kan echter niet] door de eerstgenoemde mogelijkheid, omdat de winden en stralen van de zon de vuiligheid van de lucht reinigen en voortdurend verwijderen en de vuile dingen eruit halen, zodanig dat die schadelijke en besmettelijke miasmata niet lang in de lucht bewaard kunnen blijven en nog veel minder met instandhouding van hun krachten over lange afstanden weggevoerd kunnen worden. Het gaat ook niet langs de tweede weg, want als de pest alleen geproduceerd zou worden uit een enkele smetstof, die bewaard wordt in draagstoffen, dan zou ze, als ze een stad of regio binnendrong, daar noodzakelijkerwijs een blijvende zetel moeten innemen. Bij een pestilente constitutie worden in de aangestoken huizen namelijk steeds ontelbare draagstoffen bewaard en uit het bewegen ervan zouden diverse mensen steeds weer opnieuw door een besmetting aangestoken kunnen worden – dit natuurlijk zolang de pest kracht bezit. Maar als de kracht afneemt, wordt ook de infectie kleiner en als de pest vervolgens verdwijnt, worden de draagstoffen overal heen bewogen en door elkaar geschud, hetzij zonder, hetzij met een heel kleine schade. Als echter uit een dergelijke draagstof steeds weer opnieuw een nieuwe epidemie van pest zou worden voortgebracht, dan zou in die eenmaal besmette plaatsen de pest eeuwig duren. De zaak ligt dus zo, dat we concluderend kunnen zeggen: sommigen kunnen door contact met de draagstoffen geïnfecteerd worden als die draagstof vers is en de pest op sterkte, maar als een draagstof lang bewaard is buiten een pestilentiële constitutie, dan kan ofwel niemand ofwel hoogstens misschien een enkeling de pest krijgen. Want dit heb ik in de wrede pest bij ons voldoende duidelijk waargenomen: na het verdwijnen van de pest gaat het contagium dat in een of andere draagstof verscholen blijft, in de loop van een jaar helemaal dood. In de stad [Nijmegen] moeten wegens de grote pestaanval ontelbare draagstoffen bestaan hebben, maar niemand in de hele stad is,

nadat de pest een jaar weg was, nog door een draagstof geïnfecteerd. [Niemand heeft] ook enig kwaad opgelopen, voor zover ik heb gehoord, hoeveel huizen er ook overal schoongemaakt werden, [hoeveel] huisraad, wol en linnen en wat al niet meer werd uitgeschud, hoeveel kleren van overledenen er ook werden aangetrokken, [kortom] terwijl geen enkele schuilplaats van een draagstof onberoerd achter bleef. Dat zelfde hebben wij waargenomen bij die pest die Montfoort zwaar teisterde in het jaar 1637 en zo ook in de pest die onlangs in Utrecht heerste in de jaren 1655 en 1656. Deze waarnemingen maken dat ik weinig geloof hecht aan de uitspraken van degenen die schrijven dat deze of gene pest werd opgewekt door een contagium of door contact met een draagstof die 12, 20 of 30 jaar geleden werd opgewekt. Ik stel dat door een dergelijke draagstof misschien de een of ander die er zeer dicht bijstaat, aangestoken kan worden, maar veel verder kruipen kan het kwaad niet (zie voorbeelden in Boek 4, de Ziektegeschiedenis nrs 112 en 119). De draagstof zal, anders dan het primaire zaad, geen epidemie meer opwekken welke die naam waardig is. [Dat zaad is] de eerste oorzaak die komt van de Allerhoogste en het wordt niet volgens de wetten der natuur, maar bovennatuurlijk in de lucht gegenereerd en het breidt zich naar het voorbeeld van een fijn ferment weldra verder uit. Eustachius Rudius verdedigt deze opvatting van ons scherpzinnig en goed in zijn *Ars medica*, Boek 3, hoofdstuk 30. Hier zal iemand misschien tegenwerpen dat de recente pest-epidemie in Amsterdam die rond de herfst van 1663 begon te heersen en die voortkwam uit een draagstof uit het Algerië van de Turken en ook uit Smyrna. De epidemie greep in korte tijd ver om zich heen en breidde zich ook uit naar omringende steden en dorpen. Ik antwoord: dat contagium is daarheen niet louter door een draagstof gebracht, maar vooral door de met pest geïnfecteerden en zieken zelf. [Het waren mensen], die uit Barbarije en Griekenland, landen waarin de pest hevig woedde, hierheen gebracht werden. Deze zieken hebben door contact zeelieden en vreemdelingen op de schepen aangestoken. Toen ze allen naar Amsterdam kwamen, en in diverse delen van de stad een onderdak vonden, is langs die weg het kwaad door de stad verspreid. In de daarop volgende zomer is het kwaad door de aangestokenen naar naburige steden gebracht. Doordat ze vandaar geregeld heen en weer gingen, brachten ze het ook naar Leiden, 's-Gravenhage, Dordrecht en vele steden en dorpen. Dit gebeurde via een contagium [dus door aansteking], maar de eerste kern van het zaad daarvan is in de lucht gedrukt door een wenk van de Heer, als straf voor die allermisdadigste Algerijnse zeerovers, terwijl een ander deel per contagium naar ons is overgebracht als straf voor onze zonden. Verder speelden de stinkende dampen een rol die in Amsterdam niet ongewoon zijn bij zomerse hitte, en die vermeerderd werden door de verbreding van de ruimten achter de stadsmuren die onbebouwd moeten blijven en die juist in die tijd verbreed werden met als gevolg een grote beweging in stilstaande poelen en afvoergoten. Maar wie weet of er niet ook in onze lucht reeds tevoren iets van een pestig zaad gestuurd was. Immers, lang voor de komst van die contagium brengende schepen woedde de pest wreed in Heusden en vele dorpen – een pest die niet van het van buiten komende contagium kan zijn gekomen. Maar gesteld dat de koopwaar in de voorszegde schepen de draagstof van de smetstof is geweest, dan bewijst dat nog niet dat pest altijd wordt opgewekt uit een smetstof die in de lucht of in een draagstof wordt bewaard (zoals Platerus wil). We geven echter toe dat het kan gebeuren als de draagstof vers is zoals op die schepen die

in korte tijd uit Griekenland en Barbarije overkwamen. Maar wij ontkennen dat de smetstof gedurende vele jaren in de draagstoffen kan worden bewaard en dat ze, daaruit geschud, een epidemie kan veroorzaken. Want zoals reeds gezegd, in een jaar tijd gaat ze dood.

Vraag II.

[Of de smetstof door de sterren wordt voortgebracht.]

Het bevestigende antwoord op de tweede vraag wordt - samen met astrologen - verdedigd door zeer vooraanstaande filosofen en geneeskundigen. Zij leren dat de oorzaak van de pest alleen door de kracht van hemellichamen wordt voortgebracht. Die richten hun krachten op allerlei manieren op de lagere delen [van de aarde], dit overeenkomstig hun verschillende aspecten, verbindingen, tegenstellingen of configuraties. Zij proberen deze opvatting te bewijzen met redeneringen en op basis van het gezag van vooraanstaande mannen. Het meest aanvaard, zo zeggen zij, is het axioma van de Peripathetici [= Aristoteles en zijn leerlingen] die stellen *dat de hemel als universele oorzaak met de bijzondere oorzaken samen loopt*. Van hieruit [verder redenerend] zegt de filosoof: de zon en de mens brengen [samen] de mens voort. En als de zon de motor is van het geboren worden, dan zal zij dat ook zijn van het verval, *want het verval van het ene is het ontstaan van het andere*. [Ontstaan en vergaan] hebben dezelfde beginselen. Vandaar dus dat [volgens deze redenering] de hemel als een soort universele oorzaak niet alleen weldaden aan deze ondermaanse wereld geeft, maar ook kwalijke dingen die niet heilzaam voor het leven zijn en zelfs giftig tot het dodelijke toe. De inwerkingen van de hemel en de sterren op de lagere lichamen zijn zeer groot en ze variëren, zo leren de [bovengenoemde geleerden]. [Dat geldt vooral voor] de effecten van de maan, die aan allen zeer wel bekend zijn; ze bewerkstelligen eb en vloed van de zee, werken in op plantages, kwekerijen, houtvesterijen en ook op sommige ziekten zoals hydrops⁴⁹, epilepsie en andere die, meegaande met de verschillende bewegingen van de maan nu eens erger, dan weer lichter plegen te worden.

Uit de verschillende bewegingen van de sterren kunnen ook stormen, regenbuien, koude – en hittegolven en dergelijke voorspeld worden. Dat leren niet alleen de geschriften van de astrologen, maar het gebeuren bewijst het ook door zichzelf. Uit de bewegingen [van de hemellichamen] voorzien en voorspellen ook Hippocrates en verschillende medici diverse ziekten. De filosofen melden ook dat de sterren de eerste oorzaken zijn van vlinders, vliegen, sprinkhanen, kikkers, muizen en van andere dieren die ontstaan uit vuil materiaal. Zo ook kunnen ze de oorzaak zijn van vele ziekten, die als het ware het menselijk lichaam aantasten - nu eens met, dan weer zonder rotting. Wanneer er nu dergelijke krachten van de sterren zijn die op het lagere [= de aardse wereld] inwerken, wanneer er [aldus] voorspellingen van ziekten [mogelijk] zijn, en zo ook opwekkingen van rotting, en wanneer het ontstaan via de spontane generatie van dieren en van ziekten overbekend is, wie zal dan nog betwijfelen dat te midden van andere ziekten ook de pest door de een of andere beweging van de sterren kan worden voortgebracht? Deze opvatting bevestigen enkele zeer grote filosofen en medici, dit mede op grond van eigen ervaringen. Aristoteles zegt in Boek 1 van zijn *Meteorologie*, Hoofdstuk 2 dat de lagere wereld afhankelijk is van de hogere bewegingen en dat elk goed ding in de wereld van daaruit dus bestierd en geregeerd wordt. Bijgevolg is het logischerwijs noodzakelijk dat elk afbraakproces en ieder groeiproces uit de hemel voortkomt. Dezelfde Aristoteles zegt elders dat door het samengaan van Zeus en Saturnus het hoogste gezag van koningen wordt vernietigd. Verder leidt het ertoe dat pestige ziekten kunnen gaan woeden.⁵⁰ Alexander Aphrodiseus zegt in Deel 2 van *Vragen* no 88: *de lucht wordt door de pestige uitvloeisels van de sterren bedorven*. Avicenna geeft in het vierde deel [van de *Canon*] waarin hij de pest behandelt,

⁴⁹ Blancardus, *Lexicon*, I waterzucht of het water. Verwijst naar lokale zwellingen, naar *ascites* en *oedeem*.

⁵⁰ Van 'Alexander' tot en met 'bedorven' is toegevoegd in de editie van 1687.

zeer helder aan, dat de sterren afhankelijk van de verschillende verhoudingen tot elkaar in de niet - hemelse lichamen en in de lucht zelf goedaardige, kwaadaardige en boosaardige qualiteiten indrukken en dat hieruit ook de oorzaak van de pest kan worden afgeleid. Ook Valescus de Taranta en Fernelius schrijven in respectievelijk *Philonium pharmaceuticum et cheirurgicum*, Boek 7, Hoofdstuk 16 en *De febre*, Hoofdstuk 17 (en niet in de laatste plaats in het boek over de verborgen oorzaken) de herkomst van de pest toe aan hemelse gestalten en instromingen. Ludovicus Mercatus is dat, blijkens zijn boek over de pest, Boek 7, het hoofdstuk over de pestilentiële koorsten, met hen eens. Albertus Magnus zegt dat de samenkomst van Jupiter en Mars oorlogen en pestepidemieën oproept. Duncanus Liddelius meldt (Boek 3 van *Over de pest*, Hoofdstuk 2) dat het aspect van Saturnus, Mars of van Jupiter, dat het sterkste is in de menselijke tekenen maar met name in het teken van de Schorpioen, ongunstig is en dat het bovendien de oorzaak is van pest. Guido de Chauliac beschrijft dat uit de samenkomst van Saturnus, Jupiter en Mars pest ontstond. Marsilius Ficinus en Iosephus Quercetanus vertellen dat een andere pestepidemie ontstond uit de verbinding van Saturnus en Jupiter. Astrologen melden dat behalve uit de conjuncties der sterren ook pest ontstaat uit de verduisteringen van zon en maan. [Gewezen kan worden op] Georgius Tholosanus, Boek 2 van zijn geschrift over de republiek, Hoofdstuk 7, Michael Saxo, *Kroniek van het leven van keizer Constantijn II*, en Matthias Mechonius, Boek 3 van zijn *Kronieken*, Hoofdstuk 26. Dat pestepidemiën door kometen werden opgeroepen, beschrijven Andreas Angelus, in zijn *Annalen*, Boek 3, Crusius, in zijn *Jaarboeken*, Trichemius in zijn *Kronieken* en zo ook Porphyrius. Van de moderne auteurs bewijst Sennertus geleerd en helder in zijn werk over de pest, Boek 4, Hoofdstuk 2 dat de oorzaak van pest niet door bovennatuurlijke krachten ontstaat, maar alleen door de kracht van de sterren. Hetzelfde leren Mattheus Zeisius in zijn boek over de oorzaken van de pest, Quercetanus in zijn boek over middelen tegen de pest en Untzerus in zijn boek over de pest. De laatste twee geloven echter dat de pestbrengende kracht door God op bovennatuurlijke wijze aan de sterren wordt gegeven in een pestige tijd.

Deze argumenten lijken allemaal even sterk en onbestrijdbaar. Toch kunnen ze allemaal, hoe sterk ook en hoezeer ook voorzien van de naam van de gewichtigste mannen, met weinig moeite juist door de Heilige Schrift ontkracht worden. *Genesis* 1 leert dat de sterren geschapen zijn als tekenen voor tijden en dagen en jaren, niet als de oorzaken van kwade zaken en de dood. Stellig, zo zegt Ioannes van Helmont, stoot hij die het zal wagen om de opgaven en bestemmingen der sterren boven de tekst van de Schrift te verheffen, tegen [de grens van] het heidendom aan. Want Psalm 148 [luidt]: van de Heer wordt gezegd dat hij een voorschrift aan de hemel heeft opgelegd dat niet voorbij zal gaan.⁵¹ Men zegt dat door de overgang van Adam geen enkele vervloeking of onheil in de hemel is binnengekomen. Dat was wel het geval op de aarde die distels en doornen voortbrengt en die wegens de zonden verbonden blijft met de dood. De hemelen vertellen van de glorie Gods, en het firmament kondigt de werken van Gods hand aan. De hemelen kondigen zo [dus] de toekomst aan, maar ze maken deze niet, evenmin als ze giftige ziekten maken. En ze verklaren ook geen oorlogen. Door hun natuurlijke beweging zorgen ze voor de afwisselingen der tijden, maar ze maken niets wat niet goed is. Het boek van de Apocalyps kent aan de hemel ook geen enkele straffende kracht toe. In 1. *Paralipomena* [*Kronieken*], Hoofdstuk 21. vers. 12. *Jesaja*, Hoofdstuk 37. vers. 36. *Ezechiël*, Hoofdstuk 9, Vers. 3. 4. en andere plaatsen lezen we dat de Allerhoogste de macht om pest teweeg te brengen heeft gemandateerd aan de engelen. Maar vaak is het zo,

⁵¹ Psalm 148:6 luidt: hij stelde hun een inzetting, die geen hunner overtreedt.

dat Hij de pest niet via de engelen, laat staan de sterren stuurt, maar dat hij deze Zelf [brengt]. Zie over deze zaak de geciteerde plaatsen aan het begin van Aantekening 1 van dit Hoofdstuk. Aangezien de hemelen door de Allerhoogste niet zijn gemaakt om [de mensen] slagen toe te brengen, en ze dus geen dood, geen oorlogen, geen giften en geen pest in zich dragen, kunnen zij plagen van deze soort dus ook niet over ons uitstorten. Ze kunnen niet geven wat ze niet hebben, niet bevatten, niet voortbrengen; degene die oorlogen aankondigt, is als heraut namelijk niet de oorzaak ervan. Vandaar ook dat Origenes in boek 4 van zijn verhandeling over Mattheus hen scherpelijk veroordeelt, die stellen dat de sterren kwaad kunnen doen. De Allerhoogste heeft namelijk geen van de sterren gemaakt met iets kwaads in zich. Buiten de Heilige Schrift verzet zich ook het redelijk verstand zelf tegen de voorszegde opvatting. [Er zijn verschillende argumenten.] 1. Omdat de aarde in vergelijking met de hemel maar een klein puntje is en de sterren vele duizenden mijlen van de aarde afstaan, en ze slechts zeer algemene invloeden uitoefenen, kunnen er van daar geen boosaardige en pestige stralingen neerkomen op bepaalde streken of steden (we zien dat de pest meestal niet in een keer in de hele wereld begint te woeden, maar in bepaalde steden of gebieden). De pest zou zich naar alle hoeken van de wereld moeten uitstrekken, waar de sterren dagelijks langs komen of tenminste over het halve deel van de wereld. Tenzij natuurlijk de een of ander een buis vanuit de hemel direct door de lucht tot bij ons plaatst, waardoor dan de sterren het pestige vuil naar bestemde plaatsen kunnen spuiten. 2. Omdat alle regionen bloot staan aan de invloeden der sterren, is het onmogelijk dat ze niet allemaal schatplichtig aan de pest zijn. Daar staat dan tegenover dat Trigautius zegt dat de pest in het hele keizerrijk China ongewoon is of zelfs nog nooit gezien. Zo ook zegt Scaliger dat de kust van Ethiopië, welke [in de buurt ligt van de rivier de Niger] altijd vrij van pest is. Terwijl toch Saturnus, Jupiter en Mars en de andere planeten [daar] dezelfde zijn als in andere regionen. 3. Als de pest voortkwam uit de conjunctie van de sterren, dan zou de pest net als de conjunctie heel kort moeten duren. Met het vertrek van de oorzaak zou immers ook het gevolg moeten verdwijnen. 4. Als de hemellichamen giften vermochten te maken en die konden laten neer regenen, dan zou er bij een enkele kwaadaardige samenkomst zoveel gif gemaakt worden dat daardoor het hele menselijke geslacht geheel en al zou worden uitgeroeid. 5. Als de sterren gif maakten, waren ze gevaarlijk. Maar God heeft ze weg van alle kwaad geschapen, opdat ze de zaken hier beneden welwillend in stand zouden kunnen houden en begunstigen. [Stel dat] iemand hier zou tegenwerpen dat de sterren op zich zelf goed zijn, maar dat het pestige gif per ongeluk door hen wordt geproduceerd. [Dat zou dan kunnen] doordat ze op de een of andere strijdige manier door elkaar zijn gemengd en de onderling strijdige krachten iets maken dat vijandig jegens de natuur is. Ik antwoord: vanwege de veranderingen in de weersgesteldheid (waarvan de sterren tekenen, geen oorzaken zijn) in de richting van hitte, koude, vochtigheid of droogte kunnen wellicht veranderingen in de sappen ofwel rottingen geïnduceerd worden, en hierdoor zouden bepaalde natuurlijke ziekten bij toeval opgewekt kunnen worden, maar een pestig gif (dat niet uit een rotting van de sappen bestaat), kan werkelijk nooit opnieuw gegenereerd worden. Niet door de weersomstandigheden en ook niet door hun tekenen in de sterren. Wat het axioma van de peripathetici aangaat, namelijk *dat de hemel, als universele oorzaak met bijzondere oorzaken samengaat*: die uitspraak is in veel opzichten fout, tenzij men met de hemel God zelf bedoelt, want anders waren ook de wonderen zelf natuurlijke dingen. Zo ook is het minder juist om te zeggen: *de zon en de mens genereren de mens*.

Het kan alleen als men met de zon God zelf bedoelt – vele heidenen houden de zon overigens voor God. Het is ook niet juist dat de bewegingen van de maan in verband met eb en vloed etc. worden genoemd; in die gevallen is er geen actief handelen van de maan. [Het is zo], dat de wateren der zee, de sappen en humores van nature op dezelfde wijze bewegen als de maan. De maan is slechts een teken van hun bewegingen, geen effectieve oorzaak. Wij geven toe dat uit de bewegingen van de sterren bepaalde weersomstandigheden en ook enkele ziekten voorspeld kunnen worden. Maar het gaat daarbij om tekenen, niet om werkelijke werkoorzaken, want God heeft bij het begin van de wereld de toekomstige veranderingen van de weersomstandigheden voorgeschreven en hij heeft aan de sterren een zodanige volgorde van bewegingen [vooraf mee] gegeven dat de sterren tekenen van de bewegingen kunnen zijn, omdat ze van nature tegelijk met de weersomstandigheden meebewegen. Wij ontkennen echter dat de sterren de oorzaken van vlinders, vliegen enz. zijn. Deze beestjes ontstaan namelijk uit een zekere gesteldheid van rottenis. Het gebeurt immers waar rottende kadavers van dieren zijn, gemakkelijk bedervende vruchten, moerassige wateren, riolen en andere zaken die voor een vuil bederf vatbaar zijn. Als dergelijke insecten primair door de sterren werden gemaakt, zou de hele wereld door hen worden bezet, want van de sterren wordt gezegd dat ze een zeer algemene invloed hebben en dat ze rond de wereld gaan. De ervaring leert echter dat een buitengewoon groot aantal insecten alleen op bepaalde plaatsen wordt gevonden en wel op die plaatsen waar een hoop vuil te vinden is, terwijl andere gebieden voor de infecties immuun zijn. Hetzelfde moet ook in verband met ziekten zo begrepen worden. Wat Aristoteles, Avicenna en andere heidenen betreft, aartsvaders van de voorszegde opvattingen, het is niet verwonderlijk dat ze veel krachten aan de sterren hebben toegekend, want zij kenden het ware zijnde der zijnden, het *ens entium* niet. Bijgevolg moest er voor hen, omdat ze zo keken, noodzakelijkerwijs iets anders zijn waardoor de bewegingen der aardse dingen wordt voortgebracht. Zij dachten dat de sterren dit doen, omdat ze zagen dat hun bewegingen met die van de seizoenen samen te vallen. Aristoteles is degene die nog het verste vooruitkijkt. Hij ziet namelijk dat een ander groot beginsel noodzakelijkerwijs [verantwoordelijk moet zijn] voor de geregelde beweging der sterren. Hij verzint er in dat verband twee engelen bij als draaiers van de hemel. Vooral van belang is dat juist ook Aristoteles aan de sterren geen enkele kwaadaardige kracht toeschrijft. In Boek 9 van *Metaphysica*, Hoofdstuk 10, zegt hij dat in deze dingen die eeuwig en van aether [het vijfde element] zijn, geen kwaad, geen dwalingen geen rotting kan worden gevonden. Plato leert ook dat de samenkomst van hemel en sterren steeds iets goeds naar het ondermaanse laat vloeien en dat er door hen niets anders dan behoud en weldaad wordt gebracht. Zo ook zegt Averrhoes in zijn boek over de hemel, Hoofdstuk 24: *De hemelse lichamen bevatten elementen [materie], ze houden die zelf in stand en naar de vorm staan ze in zijn algemeenheid op zich zelf*. In Boek 1, Commentaar 82 voegt hij een verklaring toe. *Als, zegt hij, de hemelse lichamen tegen ons waren, dan was het gevolg beslist dat het hele universum terstond zou instorten en was het bijgevolg helemaal plat*. Dit zelfde bevestigt hij verder in het boek over de substantie van de wereld. Hij zegt daar: *de calor van de hemelse lichamen geeft ons een vegetatief, zintuiglijk en animaal leven*. Uit deze woorden besluit hij duidelijk dat het logisch gezien vreemd is dat de dingen door wier weldoen wij leven, ons via besmetting kunnen doden. Hier past werkelijk enige verwondering: hoe kunnen Mercurialis, Sennertus en andere Christelijke auteurs, zeer geleerde mannen, die God als het ware beginsel van alle dingen erkennen, de hiervoor genoemde doctrine van de heidenen zo gemakkelijk onderschrijven,

dat ze ook nog eens, tegen het woord van God in, de oorzaken der dingen liever bij de schepping dan bij de Schepper zoeken, stomme sterren als makers van kwaad neerzetten en hun de kracht toeschrijven om op buitengewone wijze straffen uit te delen, iets wat alleen aan God is. De meningen en de autoriteit van al deze [geleerden] zijn in strijd met de Heilige Schrift en zij verdraaien de acties van de sterren door ze andere taken te geven dan die door God aan hen zijn toegekend. Daarom menen wij dat ze verworpen moeten worden. Ook de verhalen die op basis van de ervaring gemaakt worden over de effecten van conjuncties van de sterren moeten als van geen belang worden beschouwd. Hoe frivool en verdraaid ze zijn, leert alleen al voldoende die ene geschiedenis van Guido [de Chaliac] die hiervoor reeds geciteerd werd: hij heeft een vreselijke, woedende epidemie beschreven, zoals ze nauwelijks ooit wilder gewoed heeft. Hij zegt dat ze aanving in de maand januari van het jaar 1348 en dat ze geboren zou zijn uit de conjunctie van Saturnus, Jupiter en Mars. Die conjunctie vond echter plaats in het jaar 1340 op de 24^e van maart. Zie, hoe hij de oorzaak van die pest exclusief toeschrijft aan de conjunctie van die sterren, die volle acht jaar eerder plaats vond en slechts heel even duurde. Wie ziet niet dat het volstrekt absurd is om te geloven dat conjugaties van sterren die maar heel kort duren, na een interval van zoveel jaren voor het eerst met hun werking naar buiten komen, terwijl ze in zoveel tussenliggende tijd geen enkel slecht teken voor zich uitsturen. Als dergelijke verbindingen inderdaad iets vermochten, dan zouden ze hun werking meteen uiten, want ze zijn slechts kort van duur. Zo zijn er soortgelijke waarnemingen van vele anderen. Als ze beter onderzocht worden, zal blijken dat ze niet op een deugdelijk fundament rusten. En stel nu, dat pestepidemieën ontstonden in de tijd van dergelijke conjuncties, wie zal dan, hetzij op basis van de Heilige Schrift, hetzij door stevige redeneringen aantonen dat zij [daadwerkelijk] door dergelijke conjuncties van de sterren worden voortgebracht? En omgekeerd, stel dat een pestig gif door deze conjuncties wordt opgewekt, waar komen dan de oorzaken van die pestepidemieën vandaan die vaak samen met de heilbrengende [zoals ze genoemd worden] verbindingen der sterren en hun invloeden worden opgewekt? [Het gaat om] verschijnselen zoals Platerus die (volgens zijn traktaat over de medische praktijk, Hoofdstuk 2), heeft waargenomen in de zwaarste pestepidemie van zijn tijd. De waarnemingen van dit soort zijn bijgevolg frivool, net zoals de beschrijvingen die door sommigen in volle ernst zijn gemaakt over de zons- en de maansverduistering (waarvan ze geloven dat deze de lucht met vuile en kwaadaardige rommel bezoedelen). De dagelijkse ervaring leert echter dat de verduisteringen niets bijdragen aan het ontstaan van de pest. Er is namelijk geen jaar waarin er niet een aantal verduisteringen van dit soort optreedt en in het algemeen volgt daar geen pest op. Hier komt nog de waarneming van Cardanus bij die zegt: *van 1539 tot 1551 waren er vele, hele grote verduisteringen van de zon en verder van de maan. Toch is er van 1531 tot het huidige jaar 1552 geen pestramp van betekenis opgetreden - ja zelfs geen duidelijk spoor ervan.* Wat betreft de kometen, meteoren en dergelijke, ook zij hebben nooit pest gegenereerd. Het waren soms tekenen van de komst ervan, zoals ook aardbevingen en oorlogen de pest niet zelden voorspellen. Dat gebeurt omdat de Allerhoogste de zondaren, wegens zijn enorme mededogen, voor hij gaat straffen, met het geven van een teken wil waarschuwen (zoals hij de inwoners van Niniveh waarschuwde via de profeet Jonas) opdat ze eindelijk ophouden met hun wandaden, zich bekeren en [goed] gaan leven, vóór hij

zijn boosheid over hen uitstort. Toegegeven moet dus worden dat er [steeds] opnieuw door de Allerhoogste vele goddelijke [= bovennatuurlijke] ziekten worden gezonden vanwege de enorme omvang van onze zonden. Hun primaire oorzaak moet niet gezocht worden bij de sterren of bij andere zaken zoals natuurlijke bederfprocessen. Onder deze ziekten kan de pest gemakkelijk als de belangrijkste worden gezien. Soortgelijke ziekten zijn die waarmee Hij de Azotiers⁵² in de geheime delen bij hun achterste raakte, in Egypte alle eerstgeborenen en in het leger van de Assyriërs 185 000 mensen. Omdat het zo met de zaken gesteld is, ontkent [een aantal auteurs] niet onverdienstelijk dat de influx van sterren de lucht bederft, en zo ook dat deze iets tot een pest kan laten worden. Het gaat om Petrus Paulus Pereda (in zijn commentaar op het boek over de behandelmethoden door Paschalis, Boek 2, Hoofdstuk 9) Joannes Picus Mirandula, (in zijn boek tegen de astrologie), Valleriola (in het aanhangsel van *Loci medicinae communes*, Hoofdstuk 2), Iamblichus (in zijn boek over de mysteriën in Egypte) en vele anderen. En Averrhoes zegt: *wie gelooft dat Mars of een ander hemellichaam, hoe dan ook gedisponeerd, de lichamen kan schaden, gelooft in de vreemdste dingen uit de hele wetenschap.*

⁵³ Zo ook bestrijdt Carolus de la Font, eerste hoogleraar in de geneeskunde aan de universiteit van Avignon, in zijn boek over de pest de mening der astrologen scherp. En omdat hij hun opvatting met andere redeneringen schitterend weerlegt, lijkt het passend en noodzakelijk dat ik de woorden die hij over deze zaak heeft geschreven, hier allemaal toevoeg. (Ik ben namelijk van mening dat aan de roem van een dergelijk man geen enkele afbreuk mag worden gedaan). De lucht wordt niet bedorven, zo zegt hij, door hogere oorzaken, d.w.z. door oorzaken die uit de hemel komen.

“Nooit is immers nog bewezen dat er uit de hemel en de sterren iets anders is afgezonden dan warmte, beweging en licht. En ik schat dat er door de astrologen in de sterren behalve deze drie niets anders kan worden waargenomen of aangetoond. Deze drie kunnen de lucht echter niet zo bederven, dat ze giftig wordt. En door geen enkele redenering kan worden bewezen dat de beweging, de warmte of het licht van de sterren die merkwaardige effecten kunnen sorteren, die de astrologen eraan toekennen. Aldus brengen de astrologen dit als kale beweringen, ze bewijzen niets en ze leggen zelfs niet uit volgens welk werkingsmechanisme of door welk iets de sterren hun invloed uitoefenen. Wij kunnen echter geen geloof hechten aan een bewering die naakt is [= niet op feiten stoelt]. De wetenschap is immers het rijk van de vrijheid waarin het niet is toegestaan mensen te dwingen [iets te geloven]. Men moet ze overtuigen met goede redeneringen. En opdat we bij die zaak zelf terecht komen, waarbij we nu afhankelijk zijn van de zoete gunst van de astrologen [een vraag]: hoe kunnen de astrologen bewijzen dat de pest afhangt van de conjunctie en de plaats van bepaalde sterren in bepaalde tekenen in de lucht? Zij stellen [dat] het samengaan van twee of drie hogere sterren, Saturnus, Jupiter en Mars met tekenen [van de dierenriem] - hemelse dan wel menselijke (dat laatste wordt gezegd van de Tweelingen, Maagd, Weegschaal, Waterman en het middelste deel van Saturnus) pest kan veroorzaken.⁵⁴ Bijgevolg zijn zij gewoon om uit deze conjuncties, die voorzien kunnen worden, te voorspellen dat de pest gaat opvlammen. Ik weet dat sommige astrologen veronderstellen dat Saturnus en Mars boosaardige planeten zijn, omdat Mars erg koud en droog zou zijn en Saturnus zeer koud.⁵⁵ Wanneer die twee samenkomen in de genoemde menselijke tekenen, dus de tweelingen en de maagd (waarvan men zegt dat ze een zekere overeenkomst vertonen [met mensen]), dan kan het hierdoor gebeuren dat mensen bij bosjes tegelijk ziek worden, door de pest aangestoken worden en dood gaan. Het is werkelijk [niet meer dan] juist om te zeggen dat ze dit geheel van veronderstellingen op geen manier kunnen bewijzen. Vooral zou ik hen willen vragen, hoe het

⁵² Azotii zijn de Asdodieten die o.a. in 1 *Samuel* 5 voorkomen. Volgens M.J. Paul, G. van den Brink, J.C., Bette, Bijbelcommentaar Ezra-Nehemia-Ester-Job. Veenendaal, 2009, p. 157 worden met de Asdodieten waarschijnlijk de Filistijnen bedoeld.

⁵³ Van ‘Zo ook bestrijdt...’ tot einde van Vraag II is nieuw in de editie van 1687. De nu volgende lange toevoeging kan van VD zelf zijn, maar ook van zijn zoon. Op dat laatste zou kunnen wijzen dat de zinnen veel langer zijn dan elders in het tractaat gebruikelijk is.

⁵⁴ De toevoeging van de eerste helft van Saturnus aan het rijtje van tekens van de dierenriem lijkt een vergissing: In plaats van de planeet Saturnus wordt waarschijnlijk een teken van de dierenriem bedoeld. Dan past het prima medietas ook beter.

⁵⁵ Mars heet in de astrologie nog steeds de kleine, Saturnus de grote malefic.

dan wel aan hen bekend heeft kunnen worden, dat Mars warm is en Saturnus koud. Is het omdat Mars rood is en daarom gloeit (iets wat de zeer beroemde Gassendi hun in zijn boek over de meteorologie van Epicurus glashelder heeft afgestreden)? En maakt Saturnus koude omdat hij een beetje bleek is. O, wat een schitterende gevolgtrekking! Als een karbonkel gloeit, koelt een [wit] stukje kalksteen hem bij aanraking af. Alsof alle dingen die rood worden noodzakelijkerwijs vurig zouden zijn en de dingen die bleek worden of, liever nog wit zijn, als sneeuw [werken]. Maar waarom voelen we die gloedgolven van Mars dan niet in de winter, en dan vooral zolang [Mars] akronuctisch is.⁵⁶ En waarom [voelen we] 's zomers niets van de koude van Saturnus? Of zouden dergelijke effecten beter bij overeenstemmende tijden [d.w.z. koud in de winter en warm in de zomer] bewezen kunnen worden? Zouden [die heren] kunnen vertellen hoe ze erachter komen dat een of andere graad van hitte van Mars komt en niet van de zon? En dat een bepaalde hoeveelheid koude van Saturnus komt en niet uit een andere bron? Maar laat ons [eens] toegeven dat Mars warm en Saturnus koud is, moeten ze dan als zo misdadig beoordeeld worden dat ze ons, althans wanneer ze verbonden zijn, terstond met hun giftige pijlen proberen te raken? Waarom denken we van Mars niet liever dat hij ons met zijn warmte beschut? Waarom niet dat Saturnus mensen die puffen van de hitte met zijn koelte verfrist? Deze dingen zegt Gassendi, en ik voeg er aan toe: waarom temperen [de hemellichamen], wanneer ze verbonden zijn, elkaar niet zodanig dat ze op dat moment getemperde stromen naar de aarde sturen. Maar andermaal vraag ik: waarom zouden deze verbindingen van de kwaadaardige sterren de mensen geen kwaad doen zolang ze niet in die tekenen gevonden worden, maar alleen, en dan zeer sterk, wanneer ze samenvallen met de Tweelingen of de Maagd? Zij zullen hier antwoorden dat deze tekenen menselijk zijn en een bijzondere overeenkomst vertonen met de menselijke soort. Maar ik blijf hen achtervolgen, en vraag waar ze dan vandaan hebben dat sommige tekens menselijk zijn, zoals Tweelingen, Maagd, en andere dierlijk zijn, zoals Ram en Stier, en weer andere als reptielen, zoals Kreeft en Scorpioen. Is het misschien omdat eerstgenoemde menselijke namen hebben, de tweede die van dieren en de derde die van reptielen? Het zijn, zoals ik weldra zal aantonen, namen die zeer toevallig en goeddeels arbitrair door de Ouden zelf zijn gegeven. Natuurlijk zijn dit allemaal louter veronderstellingen die niet te bewijzen zijn, en die op geen enkel fundament steunen, net als vele andere bij de astrologen geliefde stellingen. Zo bijvoorbeeld [hun uitspraak] dat de Leeuw en de Hond warm zijn, de Schorpioen en de Vissen koud, en zo ook [de uitspraak] dat een verduistering of een komeet die in Aries wordt gezien, de dood voerspelt van hogepriesters, van keizers of koningen en dat dat komt doordat de Ram het teken bij uitstek is, dat een analogie heeft met vooraanstaande stervelingen. En zo meer van dat soort dingen. Al die veronderstellingen van de astrologen worden natuurlijk afgeleid uit de verschillende namen van de sterrenconstellaties en van de planeten die door de Ouden zelf werden gegeven om een bijzondere eigenschap van de sterren aan te geven. Zo bijvoorbeeld van de Leeuw, de Ram, de Stier, de Vissen, de Maagd enz. Het is namelijk zeer onwaarschijnlijk, zeggen zij [= de astrologen], dat die zeer wijze Ouden dergelijke namen aan de sterren hadden opgelegd, als ze de aard ervan niet eerst hadden doorschouwd, als de analogie van de eigenschappen niet bekend was geweest en [zo dus ook] de overeenkomst met die dingen waarvan de namen werden geleend. Vandaar dat moet worden gedacht dat al die dingen vol geheimen zitten, en dat ze de eigenschappen van de sterren laten zien. Waarlijk, omdat deze leer der sterren

⁵⁶ Georges: acronyctus zegt men van sterren die bij zonsondergang op- of ondergaan.

door de Ouden is overgeleverd, wordt ze door velen gemakkelijk en zonder enig voorafgaand onderzoek aanvaard. Dat heeft te maken met een of andere onjuiste overtuiging van veel mensen in onze tijd, die ergens hoog in hun denkraam zit, en die inhoudt dat astrologen geen mensen zijn zoals wij, maar als het ware boven de menselijke conditie [uitsteken] en dat ze zich nooit en nergens vergissen kunnen. Dat gaat zover, dat ze het als een zonde beschouwen om aan hun uitspraken [zoals de eerder genoemde] te twijfelen. Wij zullen nog genoeg te doen hebben om deze fascinatie van de geesten weg te nemen, maar door deze hele [astrologische] doctrine tot aan de diepste basis te onderzoeken, zullen we elk mysterie bloot leggen. In de eerste plaats moet [dan] worden opgemerkt dat de Chaldaeërs, van wie men zegt dat ze de eerste beschouwers van de sterren waren, toen ze besloten dat ze de hemel precies wilden leren kennen en alle wegen en banen die de zon, de maan en de andere planeten volgens hun gewone beweging maken precies wilden beschrijven, van mening waren dat ze dit niet beter konden doen dan door de gezegde wegen en banen der planeten te beschrijven via verschillende posities welke de hogere planeten hebben ten opzichte van de vaste sterren (die ten opzichte van elkaar onbeweeglijk staan en steeds dezelfde afstand lijken te bewaren). Op een niet geheel afwijkende werkwijze zouden de verschillende gangen van een spin die heen en weer door de kamer loopt gemakkelijk kunnen worden beschreven en aangewezen via de variërende afstanden tot de balken van de vloer.^{57 58} Zo hebben de Chaldaeërs deze vaste sterren op kaarten beschreven in hun verhoudingen en met de afstand welke ze in de hemel zelf [tot elkaar] leken te bewaren. Hoewel ze toen slechts een deel van de sterren kenden, telden ze er toch al meer dan duizend. Daar ze die sterren niet gemakkelijk met specifieke eigennamen konden benoemen, deelden ze deze in orden en klassen in en vormden 48 sterrenbeelden.⁵⁹ Ze deden het ook omdat een zo groot aantal verschillende namen hun geheugen in de war zou brengen. En ze hebben deze groepen, dat wil zeggen de bij elkaar gevoegde sterren, sterrenbeelden of constellaties genoemd. Aan elke gesternte hebben ze een naam gegeven, afhankelijk van de vorm die het stelsel had. De gezegde constellaties zijn dus naar hun eigen inzicht bij elkaar gezet, en ze lijken [dus] naar zich zelf te verwijzen. Later zagen ze dat de Zon, de Maan en de andere planeten hun bewegingen en voortgang niet anders bewerkstelligen dan onder [het gesternte van] een van de twaalf sterrenbeelden, waaraan ze toevallig de namen van Ram, Stier, Tweelingen, Maagd, Vissen en dergelijke hadden gegeven. Daarom zijn deze door hen zelf de twaalf tekenen van de dierenriem genoemd, [namen] die zich tot de dag van vandaag goed houden. Hoewel dit maar fabeltjes zijn die om de sterrenbeelden heen zijn geconstrueerd, gaat er wel een zekere werking van uit. Want of de Ouden, die zich zelf afvroegen welk nut ze dienden met al die dingen waarvoor ze zich met zoveel moeite in het zweet werkten en waar ze hun hele leven aan besteedden, het nu deden om hun eigen nieuwsgierigheid te bevredigen, dan wel om de eer en de hoogachting van het volk te winnen, of dat ze hierin [= de sterren] een vermeerdering van hun geluk zoeken, uit de astronomen zijn [hoe dan ook] astrologen geworden die stellen dat wat op aarde gebeurt, van de sterren afhangt. Met dat doel voor ogen hielden ze het voor noodzakelijk om de eigenschappen van de sterren te beschrijven. Ze zijn begonnen aan elke ster afzonderlijk bijzondere eigenschappen toe te kennen. Ze meenden dat ze daarbij deze eigenschappen niet beter konden toeschrijven en van geloofwaardigheid voor het volk voorzien,

⁵⁷ Tabulatum is een planken vloer, dat kan de bodem, maar wellicht ook het plafond zijn.

⁵⁸ Hier worden de zinnen ineens heel lang. Is in dit nieuwe stuk dat pas na 1665 werd toegevoegd de zoon aan het woord?

⁵⁹ Ptolemaeus noemde er in de *Almagest* 48.

dan door te zeggen dat in elke ster eigenschappen zitten van degene van wie de namen werden geleend voor de nomenclatuur van de sterren. Vandaar dat de Leeuw en de Hond warm zijn; ze hebben immers de naam van hitsige dieren. De Kreeft, de Schorpioen en de Vissen zijn om dezelfde reden volgens dezelfde redenering koud. Van de Maagd en de Tweelingen zeggen ze dat deze, omdat ze de namen van mensen hebben, overeenkomsten met mensen hebben. Op dezelfde manier [redenerend] hebben ze gezegd dat Saturnus koud is, omdat hij de naam van een oude man draagt, en dat de Maan en Venus het zijn, omdat het de namen van vrouwen zijn. Alleen aan Mercurius wijst men geen bepaalde eigenschappen toe. Ze zeggen dat hij als een tweede Proteus alle vormen en alle kwaliteiten van de anderen kan aannemen.⁶⁰ Zo liggen de dingen er bij. Zoals ik heb gezegd, is het eerder zo dat de namen op basis van de verschillende figuren van de sterren zijn opgelegd dan dat er eigenschappen van de sterren beschreven zijn. (Allen zijn het er over eens dat de astronomie [die de namen gaf] ouder is dan de astrologie [die op basis van die namen eigenschappen verzoon], en dat de astrologie als het ware haar valse of abortieve foetus is). Wij hebben bovendien gezien dat de eigenschappen van de sterren niet nauwkeurig beantwoorden aan de namen die zuiver arbitrair aan de sterren zijn opgelegd. Lijkt het daarom niet absurd om te oordelen dat denkbeeldige namen die toevallig aan sterren zijn gegeven, enige invloed op de mensen uitoefenen? Is het niet duidelijk dat sterren en sterrenbeelden die bij deze namen worden genoemd, volgens een heel andere redenering benoemd hadden kunnen worden. Hadden bijvoorbeeld sterren, die in een en dezelfde rij of klasse zijn ondergebracht, en dus een willekeurig sterrenstelsel vormen, niet met hetzelfde recht bij andere rijen kunnen worden ondergebracht, zodat we nu naar andere sterrenbeelden keken? Een zekere schrijver, Schilerus genaamd, is begonnen dit te doen: hij heeft van alle tekenen de vorm en de naam veranderd en in de hemelse wereld die hij beschreef in plaats van Aries de heilige Petrus, in plaats van Perseus de heilige Paulus en in plaats van de Grote beer de heilige Michael genomen. En zou deze of gene ook vandaag de dag niet met hetzelfde recht, arbitrair, andere tekenen kunnen vormen, net als die eerste astronomen dat deden? Terzijde stel ik dat die namen die sinds oude tijden tot onderscheid van de sterren geaccepteerd worden, niet zomaar lichtvaardig veranderd moeten worden, want dan zou alles door elkaar kunnen gaan lopen. [Los daarvan] moet het echter altijd als absurd worden beoordeeld dat, welke namen we ook gebruiken, de oorzaken van dingen en de eigenschappen van sterren afgeleid worden uit fantasienamen van een of andere soort. Zo hoor je dus astrologen zeggen dat mensen die op de dag van Venus geboren zijn, zich aan wellust gaan overgeven, omdat die dag de naam van Venus draagt en deze aan haar onderworpen is en heilig. Je hoort ook dat mensen die op de dag van de Maan geboren zijn lichtzinnig en onevenwichtig zijn, omdat die dag de naam van de Maan genomen heeft. En ook dat er aan de hemel een teken is waarvan het de Ouden beliefdde het Weegschaal te noemen en dat degenen die onder dat teken geboren zijn, in de toekomst rechtvaardig zullen zijn, omdat de weegschaal het symbool van de rechtspraak is. En zo hoor je ook zeggen dat er drie tekenen in de dierenriem zitten, namelijk de Ram, de Stier en de Steenbok, die genoemd zijn naar herkauwende dieren - ze hadden ook ezel, leeuw en olifant genoemd kunnen zijn - en dat daarom degenen die op die dagen [waarop de maan onder deze tekenen ligt] een purgeermiddel nemen, dat middel zullen uitbraken. Je hoort ook zeggen dat mensen die onder het sterrenbeeld van de Leeuw geboren worden, dapper zijn en zij die onder het teken van de Maagd geboren zijn, bangelijk.

⁶⁰ Proteus was een zeegod die zich in allerlei gedaanten veranderde en eerst dan de toekomst wilde voorspellen als men hem vastbond en ertoe dwong.

Of dat mensen die onder de Kreeft geboren zijn hun zaken nooit tot een goed eind brengen, omdat dit beest nooit anders dan achterwaarts loopt. En zo hoor je dus ook dat de samenkomst van de hoogste planeten, Saturnus, Jupiter en Mars in de Tweelingen en de Maagd, (welke tekenen de Ouden graag menselijk noemden, hoewel ze niet meer [dan de naam] van de mensensoort hebben) de pest en de dood aan mensen zouden brengen. Welnu, al deze dingen moeten allemaal voor ouwewijvenpraatjes gehouden worden en zij die zich in dit soort zaken vermijden, moeten van zwakzinnigheid beschuldigd worden. Zodra astrologen zich realiseren dat ze zo door de kracht van het argument onder druk worden gezet, zoeken ze hun toevlucht tot de empirische ervaring. Dat is iets wat, omdat het hun uiterste redmiddel is, dan ook zorgvuldig onderzocht moet worden en daarbij moet worden aangetoond [op welk een wankel fundament ze steunen]. Want, als er alleen vertrouwen in de ervaring wordt gesteld en de historische feiten worden geraadpleegd, ja zelfs, als [alleen maar] de scherpte van de geest wordt gericht op de dingen die wij dagelijks voor ogen hebben, dan is dat alleen reeds voldoende om alle gissingen, voorspellingen en alle aetiologische verklaringen, αἰτιολογίας [aitiologias], die afkomstig zijn van de instromingen van de sterren, uit de weg te ruimen. En opdat wij de kwestie waar het hier om gaat, terstond aanpakken: de astrologen stellen, zoals reeds is gezegd, dat door de samenkomst van twee of drie hogere planeten, Saturnus, Jupiter en Mars, in deze hemelse dan wel menselijke tekenen de pest ontstaat. Zij plegen uit deze vooraf geziene conjuncties een toekomstige pest te voorspellen. [Om te bewijzen dat ze ernaast zitten] moet worden aangetoond dat er in deze zaak geen enkele zekere empirische ervaring is, op basis waarvan ze een dergelijke effect uit een dergelijke oorzaak kunnen voorspellen, of dit gevolg met een dergelijke oorzaak kunnen verbinden. Welnu, laat ons bezien of er iets van een noodzakelijke oorzaak of van een voorteken zit tussen de pest, de conjunctie en de plaats van bepaalde planeten in bepaalde zekere tekenen en laten we ons afvragen of dergelijke conjuncties een noodzakelijk verband met de pest of een noodzakelijk teken daarvan [kunnen] zijn, [en of] de pest altijd en noodzakelijkerwijs volgt als deze posities er zijn, zoals de nadering van de zon naar de equinox van de lente een noodzakelijke voorwaarde voor bloesem aan de bomen is en de dageraad die in het oosten wordt gezien een noodzakelijk teken is dat de zon binnen korte tijd opkomt. Laat ons op die manier de grote conjuncties onderzoeken die in deze eeuw voorkwamen en daarbij bekijken of ze de pest voorspeld hebben in die plaatsen die lagen onder de tekenen waarin de voorspelde conjuncties optraden. Dit onderzoeken immers de astrologen. De grote conjuncties, zoals ze die noemen, wekken namelijk niet in de hele wereld pest op, maar alleen in die gebieden die liggen onder die tekenen waarin de grote conjuncties worden gevonden. De eerste grote conjunctie van deze eeuw vond plaats in het jaar 1603, op 19 november. Het was die conjunctie van Saturnus en Jupiter, in de negende graad van de Boogschutter. Omdat echter de negende graad van de Boogschutter in de eerste medietas van de Boogschutter ligt (welke tot de menselijke tekenen worden gerekend), lag de stad Avignon onder dat zelfde teken en daaruit volgt dat deze stad door de vele [werk]oorzaken die uit de conjunctie voortkomen, met de pest geslagen had moeten worden; er kwamen immers heel veel dingen bij elkaar die de pest in deze stad moesten opwekken, namelijk de conjunctie van twee hogere sterren, Saturnus en Jupiter, in een menselijk teken en wel in een zodanig [teken] waar Avignon naar zeggen van de astrologen juist onder lag.

Maar noch in dat jaar noch in de volgende jaren heeft enigerlei pest in deze stad gewoed. En men kan ook niet zeggen, dat er toen een gunstig aspect van de overige planeten is geweest, dat het [pestgevend] effect tegengehouden zou hebben. Aanwezig was namelijk [in tegendeel] toen tegelijkertijd en op dezelfde dag het vierkante aspect van Mars met de zon, een aspect dat door de astrologen gelijkelijk als kwaad wordt beoordeeld. Voeg daar nog aan toe dat geen van de aspecten van de overige planeten zoveel krachten heeft als die grote conjuncties, geen zodanige krachten dus, dat zij het effect van de conjuncties kunnen verhinderen. De tweede grote conjunctie van deze eeuw vond plaats in 1623 op 17 juli. Het was de conjunctie van Saturnus en Jupiter in de zesde graad van de Leeuw. Ze ging samen met een andere slechte conjunctie van de maan met de staart van de Draak. De gebieden die onder het teken van de Draak lagen, zijn de Alpen, Italië, Sicilië, Bohemen en onder andere de steden Rome, Praag, Mantua en Cremona. Er zijn echter geen getuigenissen dat die toen onder de pest hebben geleden. De derde conjunctie vond plaats op 26 februari 1643. Het was de conjunctie tussen Saturnus en Jupiter in de 25^e graad van de Vissen. Men zegt dat Sicilië, Calabrië, Portugal, Normandië, Alexandrië, Sevilla, Rouen, en Regensburg onder de Vissen liggen, maar van deze gebieden en steden schrijft geen enkele auteur dat ze toen tegelijkertijd door de pest zijn aangedaan. De vierde grote conjunctie van de eeuw kwam in 1663, volgens sommigen op de 21^e volgens anderen echter op de 15^e October. Het was een conjunctie tussen Saturnus en Jupiter in de dertiende graad van de Boogschutter. Omdat die graad zit in de eerste medietas van de Boogschutter (die onder de menselijke tekenen [van de dierenriem] geteld wordt), moet Avignon onder dat teken liggen. Zoals reeds gezegd, zou deze verbinding met zijn vele namen volgens de astrologen een enorme pestaanval in deze stad hebben moeten uitlokken. Als het tenminste werkelijk waar is wat de astrologen zeggen, namelijk dat de grote conjuncties van de hoogste planeten in hemelse of menselijke tekenen of in die tekenen waar een bepaalde regio onder ligt, de oorzaak van de pest in dat gebied zijn. En toch, terwijl ik dit schrijf, zijn er sinds voornoemde conjunctie al zeven jaar verstreken en daarbij is er van geen enkele pestige last sprake geweest, en dat terwijl er ten tijde van de voornoemde conjunctie geen enkel gunstig aspect van de planeten is geweest die dit gevolg had kunnen verhinderen. De astrologen zullen antwoorden, want ze zitten nooit om uitvluchten verlegen, dat de voorzegde conjuncties misschien niet gemaakt zijn in het huis van de dood. Ze zeggen namelijk dat de kwaadaardige eigenschap van deze conjuncties bepaald wordt door de vraag of het achtste huis [betrokken is] in de figuur die op het tijdstip van de conjunctie wordt gevormd. Dat achtste huis wordt het huis van de dood genoemd. Ze kunnen ook antwoorden dat vele andere zaken het effect van deze conjuncties hebben kunnen verhinderen. Er wordt namelijk behalve om de hogere oorzaken om een samengaan met lagere c.q. aardse oorzaken gevraagd. Maar zo ontkomen ze niet. Wat het eerste punt betreft: als de grote conjuncties van de hogere planeten om pest in een regio te veroorzaken in de figuur [= horoscoop] moeten zijn op het uur van de conjunctie en die horoscoop over de volle breedte van een dergelijke regio is opgezet, dan moeten ze in het achtste huis van de figuur gevonden worden. Van daaruit wordt duidelijk dat er geen enkele observatie kan zijn gedaan waardoor onomstotelijk komt vast te staan dat er pest teweeg is gebracht door de samenkomst van hogere sterren.

Het is immers vrijwel onmogelijk de precieze figuur van deze grote conjuncties vast te stellen. Om dat te bereiken is het nodig om het precieze uur van de conjunctie nauwkeurig te bepalen. Geen sterveling kan echter staande houden dat hij dat exact kan. De meest vooraanstaande astrologen [kunnen het ook niet] vanwege de zeer trage beweging van de hogere planeten en de lange duur van de conjunctie. Dus ze kletsen in deze zaak maar wat. Zeer vaak zitten ze ver naast de waarheid, dit met een verschil van meer dagen, zoals duidelijk blijkt in de laatste van de hierna weldra gemelde conjuncties van Saturnus en Jupiter. Volgens Argolus gebeurde dat op 21 oktober na de middag, Volgens Eixtadius op dezelfde dag, op het zestiende uur na de middag, volgens Malicasius op 15 oktober op het achtste uur na de middag, volgens Kepler op de negentiende dag op het veertiende uur na de middag. En geheel en al onzeker is op welk moment dan wel het achtste huis van deze conjunctie werd aangedaan in de opgerichte figuur op de breedte van deze dan wel een andere figuur. Wat betreft de tweede uitvlucht van bepaalde astrologen: zij zeggen dat er vele andere dingen zijn die het effect van de voorszegde conjuncties kunnen tegenhouden omdat buiten de hogere en hemelse oorzaken nu eenmaal de samenloop met lagere ofwel aardse oorzaken wordt vereist. Als die [samenloop] er niet is, volgt het effect niet. Ik zeg daarop dat er vele artsen en astrologen zijn die een tegengestelde mening hebben. Zij zeggen dat de pest op een gegeven moment [alleen] uit hogere oorzaken kan ontstaan. Zo schrijft Junctinus in zijn Tractaat over het wentelen der jaargetijden van de wereld er dit over: de corrupties van de lucht bij pest en epidemieën kunnen door vele oorzaken optreden, soms zijn het de hogere, soms de lagere, soms zijn ze het allebei tegelijk. Zo zegt Raimundus a Vinarium [Weimar] (hij was geneesheer in de stad van de drie pausen Clemens VI, Innocentius VI en Gregorius XI) in zijn traktaat over de pest [scl in het eerder genoemde Avignon]: de oorsprong van dit wrede kwaad is drievoudig: in de eerste plaats is er de zware aanblazing van de hemel en de sterren, ten tweede is er de schadelijke damp die uit de grond van onder naar boven gebracht wordt en ten derde is er de combinatie van deze beide. Zo ook Fernelius die in zijn boek over de verborgen oorzaken van ziekten, zegt dat een pestig jaar soms kan worden voorzien vanuit alleen de samenstelling van de sterren die er de scheppers van zijn. En zo is Petrus Salius Diversus in Boek 1 van zijn werk over de pestige koorts, Hoofdstuk 11 van mening dat de pest soms voortgebracht kan worden door de sterren, terwijl hier geen lagere oorzaken aan bijdragen. Dat kan als verschillende sterren in een punt bijeenkomen, maar ook als ze in verschillende richtingen wijzen. Ik ga ten sterkste in tegen hen die stellen dat de pest uit de sterren alleen kan ontstaan en die daaraan toevoegen dat zich door die sterren een of andere duistere kwaadaardige kracht en instroom, die de hoofdoorzaak van de pest is, in deze lagere oorzaken kan verbreiden. Maar ik ga ook in tegen hen die menen dat de pest zo van de sterren naar binnen wordt gebracht, dat een samengaan met lagere oorzaken nodig is, en die willen, wanneer er toevallig in de voornoemde grote conjuncties iets ontbreekt, dat de verhinderende van het effect aan dit tekort wordt toegeschreven. Ik probeer [hen] zo nog verder in het nauw te brengen en geef, als ze dat willen, graag toe dat er altijd iets als hinderpaal in het spel is.

Ik haal daar echter alleen datgene uit naar voren wat ik wil bewijzen. En dat is dat er geen observatie of zekere ervaring is die bevestigt dat de pest afhangt van de voorzeggde grotere conjuncties der hogere planeten. Ik vraag hun dus het volgende: als er altijd, dan wel meestal, iets afwezig is, wat ervoor zorgt dat de pest niet door een dergelijke oorzaak [= conjuncties] wordt geïnduceerd, hoe kunnen zij dan door ervaring te weten komen dat een dergelijke oorzaak [de conjuncties] pest voortbrengt? Hierboven is namelijk op basis van het werk van de beroemde Gassendi gezegd - en de rede overtuigt [ons] ook - dat, aangezien er talrijke waarnemingen zijn die duidelijk maken dat een oorzaak van deze aard er vaker zonder dit effect is dan met, het dus niet eens een gok is, maar louter waarzeggerij om uit een dergelijke oorzaak dit toekomstige effect te voorspellen of dit effect aan een dergelijke oorzaak te verbinden. Voeg daaraan toe dat die lagere oorzaak, die om pest te veroorzaken met de hemelse moet samenlopen, naar de mening van de geleerdste dokters en astrologen niets anders is dan de dispositie van de lichamen die hoofdzakelijk bestaat uit cacochymie, uit verstopping en zwakte. Dat is de mening van Guido de Chauliac (in zijn Chirurgische handboek, Deel 2, Hoofdstuk 5). Deze dispositie wordt altijd in een heleboel lichamen gevonden en in een willekeurig gebied. Daar volgt uit dat ze de boze invloed der sterren nooit zodanig van alles kan afhouden dat het komen van de pest wordt tegengehouden, tenminste niet als de pest van die oorzaak [dus de conjuncties] afhangt. Maar indien sommige astrologen stellen dat er buiten de lichamelijke dispositie nog andere lagere en aardse oorzaken zijn die noodzakelijkerwijs met de sterren moeten samenlopen om pest te produceren, dan vraag ik mij voorwaar ten eerste af waarom ze uit alleen de positie en de conjunctie van de sterren zo zeker een pestepidemie kunnen voorspellen. Het is namelijk onlogisch dat uit een van de oorzaken de pest gekend kan worden als er zoveel oorzaken van dat gevolg zijn en de pest zonder hun samenkomen [scl. van al die oorzaken] niet kan optreden. En het lijkt ook onlogisch dat men uit het bestaan van gevolgen van deze aard [van de pest dus] verklaart dat er buiten de sterren ook lagere oorzaken zijn, zonder wier samenlopen er geen pest optreedt. En laat ik er nog dit aan toevoegen: er zijn allerlei gevolgen met een afhankelijkheid van de sterren die nul is of onduidelijk. Van die gevolgen is duidelijk dat ze van lagere oorzaken afhangen (zoals van de pest bekend is dat ze uit vuile dampen die uit de aarde voortkomen, kan worden opgewekt - ver weg van enige conjunctie of maligne invloed van de sterren). Daarom eist het redelijke verstand dat we ons liever daarop dan op de sterren richten. Met recht concluderen we dus dat de lucht niet bedorven wordt door hogere oorzaken."

Vraag III.

[Of de pest door toverspreuken en de kunsten van de duivel kan worden opgewekt].

Als verdediger van een bevestigend antwoord op de derde vraag presenteren zich vooral Paracelsus en zijn slaafse volgelingen. Hij leert dat de pest ook door het werk van helse geesten en door de toverspreuken van waarzegsters kan worden opgeroepen. Dat is iets wat sinds de Oudheid door sommigen

wordt geloofd, zoals blijkt uit [het werk van] Diodorus Siculus die de pest een ramp vanwege de duivel noemt. Zo meldt ook Eustathius dat sommigen gedacht hebben dat de pest van de Grieken, waarover Homerus schrijft in *Ilias* I, met behulp van magische kunsten door Chryses is bewerkstelligd. Hercules Saxonia spant zich (in zijn boek over de Poolse vlecht) in om in een wonderlijke geschiedenis (waarvan hij stelt dat ze zeker en waar is) te bewijzen dat heksen, niet alleen levende, maar ook dode heksen, over grote krachten beschikken ter inductie van de pest. Bovendien schijnt ook uit de wondergenezing van de pest geoordeeld te moeten worden dat de pest door de magische kunsten van heksen opgeroepen kan worden. Want als het de duivel is toegestaan deze ziekte te genezen en weg te nemen, waarom zou hij ze dan niet teweeg kunnen brengen? In dier voege zeggen Philostratus in 4.3.⁶¹ en Eusebius in zijn kerkgeschiedenis dat de magiër Apollonius de zeer zware pest in Ephese met duivelse middelen heeft uitgeblust. Zo ook meldt Jovius in zijn Historiën dat Rome ten tijde van Paus Hadrianus zwaar door een pestepidemie werd aangedaan, en dat die pest, toen alle middelen vergeefs bleken, uiteindelijk door een of ander Grieks mannetje, zekere Demetrius Spartanus met duivelse bezweringen en het offeren van een stier tot rust is gekomen. Deze [verhalen] lijken best mooi van uiterlijk, maar er zijn er heel wat die het tegendeel leren, namelijk dat noch boze geesten noch heksen de pest kunnen brengen. Als namelijk een zulke macht aan de duivels was gegeven, dan zouden die vanuit hun eeuwige haat en de altijd grote woede die ze voortdurend jegens het menselijk geslacht koesteren, een ontzagwekkende en oneindige pest kunnen brengen die zou leiden tot de vernietiging van de menselijk soort. Bovendien wordt negens in de Heilige Schrift gevonden dat de duivels deze macht over ons hebben. Er is in die geschriften ook geen sprake van andere trawanten die de pest zouden kunnen veroorzaken. We lezen er alleen van de Engelen van het licht die, begiftigd met een natuurlijke goedheid, geen haat jegens de menselijke soort koesteren en zijn dood niet willen, maar juist liever zijn heil. En zo wijken zij die aan de duivels de macht toekennen om de pest te veroorzaken, af van de waarheid van de Heilige Schrift. Wat het verhaal van Saxonia aangaat, het is geheel en al een fabeltje en deze grote man heeft het al te goedgegelovig en niet anders dan uit de tweede hand als waar neergeschreven. Iedereen kan dat op de aangegeven plaats zien. Mensen die zich van de ware God afwenden en stellen dat kwade duivels de primaire oorzaken van plagen met een absolute macht en naar eigen goeddunken kunnen voortbrengen, lijken ons werkelijk al te goedgegelovig en zelfs minder goede Christenen. Voor hen die al lang door de Allerhoogste voor eeuwig veroemd zijn, is er geen enkele vrije macht meer om anderen te veroordelen en plagen te veroorzaken. Dat zou zijn alsof een rechter aan een veroordeelde boef de vrije uitoefening van boevenstreken nog toestaat. Maar men zou kunnen zeggen: de duivel doet dit omdat God het hem toestaat, zoals Hij [hem ook toestond] het lichaam van die allerheiligste man Job door een zeer zware ziekte af te matten. Ik antwoord dan ten eerste: ik heb nergens in de Heilige Schrift gelezen dat God de satan heeft toegestaan om een gemeenschappelijke pest in meer gebieden binnen te brengen. Ik heb wel gelezen dat God die macht voor zich Zelf behoudt, zoals blijkt uit de reeds geciteerde plaatsen in de Heilige Schrift. Ten tweede, stel nu het geval dat God dat aan de duivel zou toestaan, dan zou deze pest [uiteindelijk] toch van God zelf afhangen en niet van de willekeur van de duivel. De pest is een ziekte die de duivel niet kan brengen, ook niet door een bevel te geven aan heksen en tovenaars, laat staan door een op zich zelf staande, eigen macht. Het kan alleen door de kracht van God zelf. Hetzelfde moet ook

⁶¹ Hier lijkt een titel weggevallen. Ook in 1665 wordt geen bron genoemd.

inzake de magische genezing van de pest begrepen worden, namelijk dat de satan ze niet volbrengen kan naar zijn eigen goeddunken of naar het believen van heksen. Men zou kunnen zeggen dat de historische feiten deze stelling tegenspreken. Dat is echter allerm minst het geval, want die algemene genezingen zijn niet door de duivel verricht, maar door God. De satan is echter erg slim en hij is dag en nacht bezig met het verleiden van het menselijke ras teneinde dit in het verderf te storten. Zo gauw hij door heeft dat het door God reeds bestemde einde van de pestepidemie eraan komt (die zonder die heksen al zou zijn gaan wijken omdat de door God vastgestelde tijd is aangebroken), belooft hij de opheffing van de pest door heksen, tovenaars en andere dienaren van hem, dit op voorwaarde dat de mensen een of andere ceremonie vieren. Zo leidt hij velen van de weg naar de waarheid in de richting van de schaduwen van de dwaling. Zij die menen te zien dat de pest na de belofte van een heks verdwijnt, raken gemakkelijk verstrikt in duivelse valstrikken omdat ze dan gaan geloven dat de duivel begiftigd is met een zeer grote goddelijke macht en dat hij daarom gevreesd, geeërd en aangeroepen moet worden. Vervolgens zou men kunnen tegenwerpen dat heksen en bedriegers in staat zijn om met behulp van duivelse kunsten [ook] andere ziekten binnen te brengen. Dat zou uit een langdurige ervaring blijken. (Voorbeelden hiervan beschrijven Alexander Benedictus, in zijn werk over de geneeskundige praktijk, boek 7, Hoofdstuk 25, Joannes Langius, in Boek 1, Brief 38, Antonius Benivenius, in zijn boek over de verborgen oorzaken van ziekten en gezondheid, Hoofdstuk 8, Baptista Condrionchius, in zijn boek over giften en gifmengers, Forestus, in Boek 18 van de Observatiën, Scholion 16, Cornelius Gemma, in het tweede boek van zijn werk over de goddelijke aard van de natuur, Hoofdstuk 4, Fabricius Hildanus, in *Honderd ziektegeschiedenissen*, Waarneming 43, Zacutus Lusitanus, in zijn *Opmerkelijke gevallen uit de medische praktijk*, Boek 3. en vele anderen). Als hij andere ziekten kan voortbrengen, geldt dat dus ook voor de pest. ik antwoord: heksen kunnen, wanneer ze dat willen met de hulp van de duivel geen ziekten voortbrengen en ze kunnen die ook niet bij wie dan ook binnenbrengen. [Dat kan alleen als] het God behaagt en de ziekte treft dan ofwel mensen van wie God de standvastigheid in het geloof op deze manier op de proef wil stellen (zoals die heilige man Job gebeurde) ofwel degenen die God wil straffen voor ongelovigheid en onvroomheid. Bij dat laatste gaat het niet alleen om de persoon van de zondaar zelf, maar vaak ook om zijn onmondige kinderen, zijn vee, zijn gewassen en andere goederen. En zo worden dan door de boze spreken van heksen de kinderen (ik heb dat zelf twee maal gezien), soms ook iemands ossen, schapen, paarden en gewassen beschadigd. Maar zoals we al eerder gezegd hebben, die mogelijkheid om schade toe te brengen, hangt niet af van de wil van de heksen maar van God. Zo kan dus worden geconcludeerd dat er in eerste instantie geen ziekten door heksen of de duivel worden opgewekt, maar slechts door God. Die gebruikt voor hun verbreiding de duivel soms als instrument, maar [daarmee is de duivel] waarlijk niet de causa efficiens. Nergens lezen we, voor zover ik weet, in de Heilige Schrift dat God de duivel als een dienaar gebruikt om te pest te zaaien en nog minder als echte oorzaak. We laten het nadere onderzoek van deze zaak over aan de theologen. Behalve door hen wordt de zaak echter ook voldoende nauwkeurig besproken door Wierus, in zijn boek over de begoocheling door demonen, door Joannes Bodinus in zijn poging tot weerleggen van de mening van Wier, door Jacobus [I] de koning van Engeland in een boekje dat hij persoonlijk over dit onderwerp heeft geschreven en door Sennertus in zijn boek over doodsgeschiedenissen die door betovering worden veroorzaakt.

Vraag IV.

[Of de pest het gevolg is van rotting en vuile uitwasemingen.]

Er zijn vele excellente medici die de vierde vraag in bevestigende zin beantwoorden. Fracastorius, Eustachius Rudius, Capivaccius, Antonius,

Portus, Marcellus Capra, Gerardus Columba, Augenius, Massaria, Riverius en andere zeer gewichtige en vooraanstaande vertegenwoordigers van de geneeskunde stellen allen dat de oorzaak van de pest voortkomt uit rottenis. Sommigen noemen deze rottenis 'excellens' [= uitstekend boven de andere in graad], anderen noemen haar vernietigend voor alle substantie, weer anderen noemen haar diep en nog weer anderen onrein. Dan zijn er nog [geleerden] die denken dat het pestige zaad alleen uit rottenis en een rottend iets kan ontstaan. [Nog weer] anderen denken dat het pestig zaad uit een pestig gif voortkomt. De hele zaak draait hierom dat ze geloven dat het pestige en giftige vuil ontstaat uit een bepaalde rottenis, die ofwel intern in het lichaam van de mens ontstaat, ofwel extern tot stand komt, d.w.z. uit andere buiten het lichaam rottende zaken. Of ze denken dat in- en extern bij elkaar komen. Het [eerstgenoemde] zou [dan] niets anders zijn dan een [gevolg van een] opmerkelijk grote rottenis die boven de graad van de gewone rottenis uitsteekt. Deze opvattingen proberen [de voorstanders] te steunen op redeneringen, op feitelijke voorbeelden uit het verleden en op autoriteit.

1. Het voornaamste argument waarop de voorstanders zich beroepen, is het volgende: als er uit een [opvallend grote] rottenis, zowel binnen als buiten het lichaam allerlei giften kunnen ontstaan, dan ook het pestgif. Het eerste gebeurt [dus: er ontstaan giften] dus het tweede gebeurt ook [dus: er ontstaan pestgiften].

2. Ze bewijzen de minor op basis van Galenus. Die zegt in Boek 6 van *Over de aangedane plaatsen*, Hoofdstuk 5, dat in het verleden door medici reeds onomstotelijk is vastgesteld en geconcludeerd dat in levende wezens een rotting kan worden opgewekt die zo hevig is, dat ze dezelfde kracht en kwaliteit heeft als het gif van een slang. Ook schrijft hij in hetzelfde boek dat bedorven zaad de natuur van een gif kan aannemen en dat het convulsies, verstikkingen en andere zeer hevige toevallen kan voortbrengen. Daarbij, zo zeggen ze, is overbekend dat het dolheidsgif, het epileptische en het hysterische gif en vele andere giften in het lichaam kunnen ontstaan uit een duistere, onbeduidende rottenis.

3. Zij bewijzen geen oorzaak maar een gevolg [van de pest]. Deels [is dat zo] omdat in werkelijkheid zeer veel symptomen die uit de rotting ontstaan (zoals misselijkheid, een droge tong, koorts, een buil, een peperkoorn enz.) de pest begeleiden. Deels [geldt dit] omdat die pestige koortsen die vaak aan pestige constituties vooraf gaan, geboren worden uit een onbetekende rottenis in het lichaam. Nadat die rottenis vermeerderd is, wordt daaruit het pestige gif geboren. En daarom stellen ze dat de pest meestal volgt nadat dergelijke koortsen langzaam zijn opgekomen. Zo is het ook met deze pestige koortsen, die de pest begeleiden en die (dit zelfde zeggen ook zij te stellen) samen met de pest uit dezelfde kwaadaardigheid van de rottenis ontstaan. Verder zeggen ze dat de hongersnood, of [beter] de schaarste aan levensmiddelen die meestal aan de pest voorafgaat, van alle dingen het duidelijkste aantoont dat het pestige gif in het menselijke lichaam wordt gemaakt uit de verrotting van sappen die [zelf weer] voortkomen uit de bedorven voedingsmiddelen. Dergelijke pestepidemiën worden beschreven door Julius Caesar, Boek 2 *Over de burgeroorlog*, Flavius Josephus Boek 7, *Over de Joodse oorlog*, Evagrius, Boek 2 van de *Kerkgeschiedenis*, Hoofdstuk 2, Avenzoar, Boek 3, Tractaat 3, Hoofdstuk, Forestus, Boek 6, Observatie 9 en 26, Rulandus over de Hongaarse ziekte, Hoofdstuk 8 en vele anderen. Ze zeggen dat ook Thomas Erastus dit zelfde aantoont in een zeer helder verhaal in zijn *Medische brieven*, no 7. Hij zegt daarin dat toen bij een bruiloftsfeest het vlees door de hitte begon te bederven, allen die er toch van aten door een gemeenschappelijke ziekte getroffen werden en overleden. Dat kwam natuurlijk door het gif, zeggen ze,

dat voortkwam uit die bedorven stukken vlees, die in de lichamen nog meer gingen rotten en die een kwaadaardige rotting van de interne humores induceerden. Een soortgelijke geschiedenis dragen ze aan uit [een boek van] Julius Obesquens. Die verhaalt dat bij het eiland Liparas⁶² door vuren van de berg Etna de zee kokend heet was gemaakt en dat daardoor vele vissen dood zijn gegaan. Toen die half rot op het strand waren aangespoeld, aten de inwoners ze met graagte op. Het gevolg was dat er uit interne corruptie pestige ziekten zijn ontstaan waaraan velen overleden. Met deze voorgaande en andere soortgelijke verhalen bewijzen ze ook dat soms noch een uitsluitend interne noch een zuiver externe rotting het pestig gif kan produceren, maar dat de beide daarvoor bij elkaar moeten komen. Tenslotte citeren ze bij wijze van definitieve klap op de vuurpijl Galenus die in het tweede boek van zijn werk *Over de aard van de sappen*, Opmerking 2 schrijft dat een aantal mensen die door de hongersnood gedwongen waren half rotte gierst te eten aan een gemeenschappelijke ziekte kwamen te lijden. [Ook schrijft hij] dat men, nadat een heel leger bedorven water had gebruikt, bij alle soldaten een gemeenschappelijk kwaad bemerkte. En in het boek *Over goede en slechte spijs*, en niet minder in *Over de verschillen tussen de koortsen* leert [Galenus] dat pestige ziekten uit slechte en bedorven etenswaren kunnen ontstaan. [Samenvattend, op grond van de reeds genoemde uitspraken menen ze voldoende bewezen te hebben dat het pestige gif uit inwendige rotting kan ontstaan.

4. Na grote veldslagen komt er uit de massa van de rottende lijken een giftige pestige damp vrij die vaak de meest hevige pestepidemieën induceert. Dat leert – zo zeggen zij - [= de aanhangers van de these] dat het pestige gif ook uit externe factoren kan ontstaan. Dergelijke gevallen worden beschreven door Joannes Alexandrinus (*Over de Punische oorlog*, Boek 6), Joannes Cuspinianus, (in zijn boek *Over het leven van keizer Henricus I*, door Diodorus Siculus en vele anderen. Zo meldt ook Paraeus in Boek 10, Hoofdstuk 13 dat te Pena⁶³ tal van lijken van geïnfecteerde mensen in een put van honderd ellen diep geworpen zijn, en dat hieruit een dusdanig stinkende en giftige damp is opgewekt dat vele duizenden mensen in de hele provincie van de Agenensers [= Agen] overleden als door de pest aangedaan. Diverse schrijvers melden dat de rottende kadavers van andere (!) dieren hetzelfde kunnen bewerkstelligen. De heilige Hieronymus, in zijn boek over de profeet Ioel, de heilige Augustinus in *De stad Gods* en Sabellicus, Boek 9, vijfde negental, leveren over dat een geweldige menigte sprinkhanen die in zee verdronken was en vervolgens op het strand geworpen, begon te rotten en een verschrikkelijke pest ontketende. Dat er uit dode vissen die op het strand liggen te rotten, pest kan worden opgewekt, beschrijven Joannes Wolffius in Deel 1 van zijn *Honderd memorabele lessen*, no 10, Andreas Angelus, in zijn *Brandenburgse annalen*, Forestus in Boek 6, Observatie 9 in de kanttekening, Paraeus in zijn boek over de pest, Hoofdstuk 3, en Agricola in het derde deel van *Over de pest*, Boek 1.

5. Dat ook de dampen, uitwasemingen en stinkende walmen pestig en vergiftig zijn, komt niet alleen uit het reeds gezegde naar voren. [De aanhangers van deze opvatting] zeggen dat het in het bijzonder wordt gedemonstreerd door oude latrines [en] afvoerputten. Als die geopend worden, komt er zo'n verderfelijke stank uit dat mensen die er vlak bij staan, vaak terstond dood neervallen. Wij hebben dat uit de dagelijkse ervaring begrepen. Guainerius schrijft in zijn boek over de pest, Hoofdstuk 1, dat er in Campania uit een oude put die zeer lang gesloten was geweest en tenslotte geopend werd, een zo giftige lucht kwam dat degenen die erbij stonden, acuut zijn overleden. Zo ook,

⁶² Het gaat om de Liparische eilanden als Stromboli en Lipari.

⁶³ Niet in *Orbis Lat.*

zeggen ze, is overbekend dat er na aardbevingen niet zelden uit de verborgen openingen in de aarde een dusdanig smerig gif komt dat het de meest furieuze pest veroorzaakt. Platina vertelt dat het in het jaar 1232 gebeurde, Georgius Agricola [verwijst naar] het jaar 1360 en Quercetanus naar 1584. 6. Ook stilstaande poelen, meren, en andere rottende wateren generen het pestgif. Dat, zo menen zij, is voldoende bekend, omdat Laertius getuigt, dat Empedocles een pest die geboren was uit de dampen van een rivier [die tegen de stad aanlag] van de Salenutiers heeft afgewend door twee nabije stromen op haar aan te sluiten. Ook [is bekend] dat water waarin hennep of vlas is geweekt, zo giftig wordt dat het niet alleen de vissen, maar ook mensen doodt als ze dat water drinken. 7. Door de lucht kan in haar rottende substantie pestgif worden gegenereerd. Dat bewijzen ze door die beroemde geschiedenis van [Julius] Capitolinus (over Lucius Verus)⁶⁴ en van Ammanius Marcellinus (Geschiedenis 73) (waarnaar ook Cardanus, Portus, Jo. Riolanus en anderen verwijzen). Zij wijzen op een zeer hevige pestepidemie die in Seleucië ontstond, van daaruit verbreid werd onder de Parthen, Grieken, Italianen en de hele wereld. [In Seleucië] was in de tempel van Apollo uit een wonderlijk oud kistje, dat was open gegaan nadat soldaten er stevig op hadden ingehakt, een besmettelijke en pestige geest [ontsnapt], die zo een verschrikkelijke pest opriep dat een derde deel van de mensen ten onder ging. Men gelooft dat deze pestige geest opgewekt is door de rotting van de substantie van de lucht, die zolang in dat kistje opgesloten was geweest.

En dit zijn de belangrijkste fundamenteen waarop de oude opvatting over het ontstaan van het pestgif uit rottenis steunt. Het lijkt voor degene die er uit de verte naar kijkt, niet minder onbezonnen als bewerkelijk om [te proberen] deze zeer oude fundamenteen onderuit te halen en zich te verzetten tegen zoveel zo geleerde mannen. Maar [het gezegde luidt:] *de boogpees van de wijsheid is: geloof niets zo maar in den blinde*. Daarom zijn wij van oordeel dat ook deze opvatting niet blindelings moet worden onderschreven. Opdat de waarheid van de zaak helderder aan het licht komt, zullen wij de verschillende punten een voor een kort belichten.

1. Laat ons bezien hoeveel kracht er zit in hun hoofdargument. Als uit de buitengewone rotting etc. Wij geven toe dat er uit rottenis wel giften kunnen ontstaan, maar wij stellen [tegelijktijd] dat het pestige gif niet uit die rottenis kan worden voortgebracht. Niet uit interne rotting, omdat deze een verandering vooraf vereist en [dus ook] meer tijd, terwijl het niet mogelijk is dat al die dingen allemaal op hetzelfde moment gebeuren. Immers: het beginnen van de rotting, het naar een hoogtepunt gaan, het genereren van gif, het doden van de mens en het overbrengen van de ziekte op anderen door overdracht van het gif, al die dingen zouden noodzakelijkerwijs tegelijkertijd moeten gebeuren in hen [en dat zou dan moeten gebeuren in mensen die in werkelijkheid] zodra ze worden aangegrepen door de pest, terstond dood neervallen en tegelijkertijd door aansteking anderen infecteren – het is zeer bekend dat dergelijke snelle sterfgevallen vaak voorkomen. Het gif kan ook niet vanuit externe rottenis ontstaan. Deels vanwege de reeds genoemde redenen, deels omdat de giften die zo gemaakt worden, mensen in hun directe omgeving die ze aantrekken of aanraken wel aansteken, maar zich toch niet sterk door besmetting [verder] verspreiden onder anderen. Daarom zou ik wel willen dat degenen die het pestige gif uit rottenis tevoorschijn willen wringen de-maniër-waarop en de-vorm-waarin eens uit de doeken deden. Bovendien zouden ze het proces eens moeten uitleggen waarin de sappen intern gaan rotten.

⁶⁴ Lucius Verus, Romeins veldheer en keizer die in 161-166 n Chr. met succes tegen tegen de Parten streed.

[Verder zou ik willen weten] hoe die vergiftiging in zijn werk gaat, op welke plaats die rottenis geconcipeerd wordt en hoe zij, voor de pest er is, in bloed van goede samenstelling opkomt. En ik zou [ook] willen weten wat het wezen is van deze rottenis die binnen luttele uren ja zelfs in een ogenblik zijn tragedie opvoert. Als ze deze dingen niet kunnen uitleggen, valt hun doctrine in elkaar. Deze is ook door Eustachius Rudius in zijn *Ars medica*, Boek 3, Hoofdstuk 3 op elegante wijze en met vele rationele argumenten weerlegd.

2. De ter onderbouwing van de minor aangehaalde plaatsen bij Galenus doen niets voor hen, want Galenus leert daar dat uit inwendige rottenis een gif kan ontstaan dat lijkt op slangengif of iets anders dat op afstand niet besmettelijk is. Maar hij stelt allerm minst dat het pestige gif dat zeer besmettelijk is van uit [die interne rottenis] kan worden geproduceerd. Zo geven ook wij toe dat het gif van een dolle hond of iets dergelijks, door een inspanning van de natuur uit een of ander afbraakproces kan ontstaan, maar geen pestgif en ook geen ander gif dat door aansteking hele gebieden kan infecteren.

3. Ook de conclusie kunnen ze bijgevolg slecht bewijzen. Ten eerste, omdat de symptomen die uit de rotting voortkomen de pest [slechts] begeleiden. Zij vormen geen wezenlijk onderdeel van de pest en de rotting van de sappen is geen oorzaak maar gevolg van het pestgif. Door dat gevolg komen die symptomen te voorschijn. Zo iets moet ook Galenus voor ogen hebben gestaan toen hij in 3 *Epidemieën*, Commentaar 3, Tekst 75, het volgende schreef over iemand die overleed aan een pest die gecombineerd was met een frenitis. Hij schreef: *het oordeel moet zijn dat ook deze zieke terstond op de derde dag is dood gegaan door de hoedanigheid van de giftige sappen. [Hij is] niet te gronde gegaan aan de frenitis. Deze is, omgekeerd, met de symptomen gevolgd.* Dan over het punt dat de rottingskoortsen aan de pest vooraf zouden gaan en haar begeleiden: de pest komt niet voort uit de vermeerderde rotting als oorzaak van die koortsen (zoals zij denken), maar uit de vermeerderde oorzaak van die rotting. Die [oorzaak] is gelijk aan de oorzaak van de pest. [ze zorgt dus voor rotting en het ontstaan van pest]. Ze verschillen slechts in de mate van intensiteit. We zullen deze oorzaak in het volgende hoofdstuk wat verder onderzoeken. En ook de hongersnood en het gebrek aan levensmiddelen kan hun opvatting niet bevestigen. De pest volgt namelijk niet op elke hongersnood, maar slechts op die welke ook zelf zijn oorsprong in een pestige oorzaak vindt (door die oorzaak worden eerst de vruchten der aarde bedorven en daarna wordt de pest geïnduceerd). Zoals de rottenis waaruit de pestilentiële koortsen [voort komen] – zoals we in het volgende hoofdstuk zullen uitleggen – zo is die hongersnood niet de oorzaak van de pest, maar heeft ze dezelfde oorzaak als de pest. Want de rottingen van de sappen die voortkomen uit bedorven voedingsmiddelen maken het pestige gif niet. Dat volgt uit [het geval van] hen die bij gebrek aan levensmiddelen of geld lang bedorven voedsel [moeten gebruiken] en toch niet door de pest worden aangetast. Ik heb het hier over gevangenen en anderen die naar vreemde gebieden gevlucht zijn, daarbij vaak langdurig de menselijke gemeenschappen ontvluchtend, maar ook over nette armen en mensen die zich schamen om te bedelen. Ik ken niet een geval waarin het gebeurde dat ze ziek werden. Het volgt ook uit het gegeven dat de pest niet op elke hongersnood volgt – iets wat anders noodzakelijkerwijs zou moeten gebeuren. Zo meldt Joannes Morellus in zijn boek over de pest, Hoofdstuk 3 dat er bij de Cabilonenses ⁶⁵ een tekort aan graan was, maar dat zowel het eenvoudige landvolk als de gewone mensen in de stad die een schrale kost binnenkregen, niet door de pestige ziekte zijn aangetast. Daarentegen woedde dezelfde ziekte hevig onder de rijken, de edelen en de mensen die zich lieten gaan. Zo ook herinnert Galenus in zijn boek over goede en slechte spijs aan een pest die Rome vreselijk

⁶⁵ Inwoners van Chalonne in Bourgondië?

trof en die onmiddellijk werd gevolgd door een volstrekt niet mildere hongersnood. Daarop is de pest echter niet opnieuw opgewekt. Maar hier zult gij misschien zeggen: in steden die door een belegering lang gesloten zijn, komt de pest vaak na een hongersnood. Deze pest en de hongersnood kunnen niet worden toegeschreven aan een hoger gelegen [en dus gemeenschappelijke] oorzaak, want dan zou die pest niet slechts in één stad, maar in meer steden een gemeenschappelijke ziekte [veroorzaken]. En dan zou ze niet meteen wijken als de belegering werd opgeheven en er rijkelijk leeftocht werd gebracht. [En dat is] iets wat we toch vaak hebben zien gebeuren. Dus die pest ontstaat uit een kwaadaardige verrotting van de sappen, die geïnduceerd is door bedorven en slechte leeftocht. Ik antwoord: ten eerste, na een hongersnood van dit soort ontstaan ten gevolge van de verkeerde en bedorven levensmiddelen en de vandaaruit gegenereerde sappen en humoren in een lang bezette stad pestilentiële koortsen zonder pest bij individuele mensen. Die zijn ook heel verderfelijk wegens de omvang van de verrotting en de zwakte van de uitgemergelde lichamen na de lange verhongering. Ze zijn ook gemeenschappelijk aan de mensen, maar niet zozeer door een besmetting als wel door een voor iedereen geldend gebrek aan voeding. En [die koorsten] worden buiten de muren van de bezette stad niet gezien, omdat ze zich niet door een smetstof - op - afstand verspreiden. Pestige koortsen van deze soort (die in lang belegerde steden [inderdaad] vaak voorkomen) worden echter in de volksmond geheel ten onrechte pest genoemd, nu eens om het veelvuldige voorkomen dan weer om de boosaardigheid. En ofschoon [deze koortsen] veel verschillen (dit zetten wij uiteen in Hoofdstuk 12, Aantekening 4) wordt vaak gedacht dat de pest in dergelijke plaatsen woedt, terwijl het eigenlijk geen pest is. [Dat laatste] blijkt [ook] daaruit dat, als het beleg is opgeheven en er weer rijkelijk voedsel wordt gebracht, deze [zogenaamde pest] weer binnen korte tijd wijkt. Een echte pest zou daarentegen door geen enkele rijkelijkheid of kwaliteit van het voedsel worden uitgedoofd. In de tweede plaats zeg ik dat een ernstig tekort aan graan en een hongersnood vaak als de zweep van de allerrechtvaardigste toorn Gods, tot straf der stervelingen wordt gestuurd – volstrekt niet minder vaak dan de pest zelf. Dat staat te lezen in *Deuteronomium*, Hoofdstuk 28, in *Exodus*, Hoofdstuk 5, *Jeremias*, Hoofdstuk 14 en 19 en op tal van andere plaatsen in de Heilige Schrift. [Het gaat om] plaatsen waar God dreigt dat hij met hongersnood, pest en het zwaard de mensen voor hun vergrijpen zal straffen. Aan Koning David gaf Hij de keuze tussen deze drie plagen. Uit deze passages kan voldoende worden opgemaakt dat de pest in belegerde plaatsen niet noodzakelijkerwijs ontstaat uit hongersnood, [maar dat] God naar deze bezette steden tegelijkertijd oorlog, hongersnood en pest kan sturen. Zodoende is het een niet de oorzaak van het andere, maar hebben de [plagen] ieder voor zich hun eigen en uiteenlopende oorzaken die door een en dezelfde God op verschillende manieren gezonden worden. Aldus concluderende, zeggen wij met Liddellius (Boek 3 van *Over de pest*, Hoofdstuk 2) dat uit slechte voedingsmiddelen op zich zelf geen pest ontstaat, maar dat er wel individuele [dus niet gemeenschappelijke, c.q. besmettelijke] pestige koortsen [kunnen] ontstaan. Aangezien de lichamen van de mensen min of meer als bijkomstigheid bevattelijk voor de pest worden gemaakt, kunnen ze echter [wel] secundaire oorzaken van de pest worden genoemd. Het aangehaalde verhaal van Erastus is niet strijdig met deze conclusie, want het bewijst niet dat de pest zou zijn ontstaan door het eten van bedorven vleeswaren en ook niet dat ze uit een of ander pestig gif zou zijn ontstaan. Het bewijst slechts dat er sprake is geweest van een algemene rottingsziekte die dodelijk was voor hen die het vlees aten. Deze auteur maakt dan ook geen melding van enige pestige tekenen zoals daar zijn builen, zweren en uitslag. Evenmin maakt hij melding van een contagium. Ook het relaas van Obsequens is niet met [mijn opvatting] in strijd. Hij zegt dat er door het eten van bedorven vis pestige ziekten zijn ontstaan (misschien kwaadaardige koortsen, dysenterieën of andere dergelijke aandoeningen), maar hij spreekt niet van pest. En al had hij die ziekte met even zoveel

woorden wel genoemd, dan had er iets toegegeven moeten worden aan een geschiedschrijver, niet aan een medisch auteur. Ook het gezag van Galenus verzet zich niet [tegen mijn opvatting]. Zie hiervoor het colophon van het boek over de menselijke natuur. Want Galenus spreekt in zijn hele commentaar over andere gemeenschappelijke ziekten en niet over de pest – hij maakt daarvan niet de minste melding. Hier zijn woorden: *bij hen die zich in Aenum ten tijde van de hoogste hongersnood voedden met groenten werden de leden zwak. Zij die linzen aten, kregen pijn in de knieën, en we ontkennen [ook] niet dat mensen die door de honger werden gedwongen om half rot fruit te eten, een gemeenschappelijke ziekte kregen die volgde uit een gemeenschappelijke oorzaak. Toen een heel leger eens bedorven water gebruikte, zijn ook alle soldaten tegelijk ziek geworden.* Laat ons bovenop deze woorden een voorbeeld zoeken uit *Historiën* 3 van Polybius. Hij zegt daar dat het hele leger van Hannibal veel kwaad doorstaan heeft, omdat het leed aan een cachexie ten gevolge van slecht eten en een *limopsoros*,⁶⁶ (dat is een schurft die ontstaat uit honger). Ook Galenus zegt in het boek over goede en slechte spijs dat niet de pest, maar pestbrengende ziekten uit slecht eten kunnen ontstaan. Dat is iets waarvan ook wij toegeven dat het kan gebeuren. Zeker moge bijgevolg zijn dat geen enkele interne rotting van de sappen, van welke aard ook, een pestig venijn en een echte pest kan voortbrengen. Laat ons nu [dus] zien wat een externe verrotting vermag.

4. Kadavers, hetzij van mensen, hetzij van andere dieren, kunnen door te rotten geen pest teweeg brengen. Dat leren ons de vele grote veldslagen, want de rotting van onbegraven lijken heeft er geen pestepidemieën teweeg gebracht. In onze tijd, en wel in 1642 is in de regio Gulik een enorme slachting heeft plaats gevonden en buiten de soldaten van Weimar (die de overwinning behaalden) zijn er tenminste 8000 keizerlijke soldaten gesneuveld en daarbovenop nog eens een groot aantal knechten, boeren, wagenmenners, kinderen, vrouwen en een ontelbaar aantal paarden.⁶⁷ De lijken bleven lang onbegraven liggen rotten en dat had veel stank tot gevolg. Er is echter geen pest gevolgd. Zo zijn er in Duitsland gedurende de wreedste oorlogen van onze eeuw tussen de keizerlijken en de Zweden ook tal van grote slachtingen aangericht waarop geen enkel geval van pest volgde. Uit historische verslagen blijkt dat hetzelfde ook elders vaak zo ging. Als er uit de vuile rottens van kadavers wel eens ziekten ontstaan, dan zullen het ofwel eenvoudige rottingsziekten of kwaadaardige rottingsziekten zijn en individuele pestilentiële [koortsen], maar geen echte [besmettelijke] pest. Dit volgt uit het aangehaalde verhaal van Paraeus die zegt dat door de lijken die in een put gesmeten waren, velen zijn gestorven *alsof* het aan de pest was. Hij zegt niet eenvoudigweg aan de pest, maar aan iets als de pest, dat wil zeggen: aan een ziekte die vanwege haar boosaardigheid lijkt op de pest. Dezelfde conclusie volgt uit een tweede verhaal van Paraeus en zo ook uit een relaas van Forestus waarin ze allebei beschrijven hoe een pest werd opgewekt door de verderfelijke stank van een walvis die op het strand lag te rotten. En die pest, zo zeggen ze, heeft toen de inwoners aangedaan die daar in de nabijheid woonden. Hier leert de gebeurtenis zelf dat de twee auteurs allebei pest hebben begrepen als individuele pestige koortsen dan wel ziekten, want de werkelijke pest zou zich via een contagium hebben voortgeplant. Mij zal niemand er gemakkelijk van overtuigen dat de ware pest zich in een enkel dorp zou nestelen en daar dan zal blijven. Bovendien moet men bedenken dat er na grote menselijke slachtpartijen vaak een hemelse plaag,

⁶⁶ Volgens Liddell- Scott, *Greek-Englisch lexicon*: een huidziekte, waarschijnlijk schurft.

⁶⁷ Wellicht verwijst VD abusievelijk naar de slag bij Breitenfeld (bij Leipzig) dd 2 nov. 1642 tussen de Habsburgse keizer en zijn zeven keurvorsten aan de ene kant en de Zweden plus Fransen aan de andere. Bij Gulik lijkt in 1642 geen veldslag te hebben plaats gevonden. Wel richtten soldaten van Weimar er verwoestingen aan (bron: <http://www.eifelnatur.de/Niederl%E4ndisch/Seiten/Burg%20Wilhelmstein.html>).

namelijk een pest, door God wordt gestuurd, waarmee hij de zonde van zo een moordpartij wil straffen. [Het is dus niet zo] dat de oorzaak van die plaag [in zo een geval] uit het rotten van lijken voortkomt. Ze komt voort uit een giftig vuil dat neerdaalt uit de wrekende hand Gods. En die pestepidemieën die geciteerd zijn uit het aangehaalde werk van de heilige Hieronymus en de heilige Augustinus wijzen ook naar deze oorzaak en niet naar het vuil van de sprinkhanen. Want die grote mannen zeggen in genoemde stukken dat de Allerhoogste enorme plagen naar Afrika en Judaea heeft gezonden en onder andere zo'n enorme hoeveelheid sprinkhanen dat ze niet alleen van alle bomen, maar ook van alle veldvruchten en kruiden de bladeren, de vruchten en de schors opraten en vernielden. Die sprinkhanen zijn echter door een wervelwind tegelijk naar zee gedreven. Daar verdrongen ze en zijn ze vervolgens op het strand geworpen. Daarna volgden twee andere grote plagen, namelijk hongersnood en pest. Deze pest is echter niet voortgekomen uit rotting van de sprinkhanen (dit heeft immers slechts een secundaire oorzaak kunnen zijn die de lichamen zwak maakt), maar ze is uit de hemel naar beneden gezonden. Zelfs een blinde ziet dat. Want die sprinkhanen zijn op dezelfde manier als een plaag op de mensen afgestuurd, als ten tijde van de Pharao (zie *Exodus*, 8) de muggen (*cyniphes*) en vliegen naar Egypte zijn gestuurd. Zo ook die sprinkhanen in *Exodus*, 10 die op dezelfde manier over de aarde iedere grasspriet opraten die boven de grond kwam. En toen de farao nog niet bij zijn verstand kwam, vernietigde God in een tweede, nieuwe plaag elke eerstgeborene in Egypte - zie *Exodus*, 12. En dit doden kwam niet voort uit de voorgaande plaag en ook niet uit de plaag der sprinkhanen, God stuurde een nieuwe plaag. Zo moet ook over die pestaanvallen geoordeeld worden, want op deze manier wordt het woord Gods waargemaakt waarin Hij de ongehoorzamen en hen die zijn wetten niet in acht nemen, dreigt alle plagen van Egypte te zullen sturen. Zoals wij bij de eerste vraag al hebben geciteerd uit *Deuteronomium*, Hoofdstuk 28: *de ene plaag komt niet voort uit de andere, maar ze worden ieder voor zich, los van elkaar door de Heer gezonden*. Zo is het in de aangehaalde epidemieën inderdaad gegaan.

5. Intussen geven wij toe dat bepaalde rottige en kwaadaardige dampen door een zwaardere rotting ook giftig kunnen worden, maar [dat betekent] niet dat ze pestig worden of dat ze de pest kunnen veroorzaken. Dat leren de reeds aangehaalde latrines en antieke afvoerputten waarvan de dampen slechts de zeer nabij staande omstanders aantastten. Ze hebben hun virale kracht niet verder verspreid door aansteking en ze hebben nooit builen, *anthraxes* of een ander pestsymptoom voortgebracht. Neen, zelfs hebben ze degenen die aan die stank gewend waren in het geheel niet aangedaan. Dat blijkt bij de mensen die dergelijke plaatsen plegen schoon te maken. Hetzelfde kan ook begrepen worden uit die put van Guarnerius, die in Campania geopend werd en waarvan de uitwaseming alleen de mensen doodde die vlak bij stonden, de anderen echter niet. En het virus is niet door besmetting verspreid. De giftige uitwasemingen die na aardbevingen uit de scheuren in de aarde uitgeblazen worden, hebben hun giftigheid niet van de rotting, maar van de zeer diepe en zeer verderfelijke mijnen (van antimoon, arsenicum, kwik of andere) waaruit ze vaak naar boven komen. Dat wordt ook duidelijk uit het gegeven dat aan genoemde stoffen, wanneer ze niet uit dergelijke mijnen uitbreken, geen enkele giftigheid bemerkt wordt. Zo heeft in het jaar 1640 op 4 april oude stijl en 25 maart nieuwe stijl een grote aardbeving heel

Nederland en een groot deel van Duitsland dooreengeschied. Daardoor, zo hebben wij begrepen, is in Gelre, niet ver van de stad Venlo, de Arcense berg opengescheurd en daarbij is een groot gat ontstaan.⁶⁸ Maar door een geest (spiritus) die daardoor geproduceerd of uitgeademd werd, is geen pest of andere besmettelijke of giftige ziekte opgewekt. Niemand heeft zich zelfs maar slecht gevoeld [en dat was] omdat er in die berg en in naburige bergen geen kwalijke mijnen verscholen lagen. En gesteld dat er uit die kwalijke mijnen giftige dampen van deze aard zouden zijn uitgeblazen, dan zou hun giftigheid niet uit rottens voortkomen en ook geen pest veroorzaken, maar misschien enkele andere giftige of kwaadaardige ziekten. Want, getuige Seneca, Boek 6, Hoofdstuk 28, ademen verschillende plaatsen in Italië een pestige, dat is giftige, damp uit, maar zonder dat zich enige pest liet zien. En Mercurialis getuigt dat hij vele crypten nabij Rome heeft gezien die giftige dampen uitbliezen, maar geen pest teweeg brachten. Maar de lezer zou kunnen zeggen: na aardbevingen is er er vaker een pest gevolgd, dit zonder twijfel vanwege een giftige uitwaseming uit spleten in de aarde. Ik antwoord: ten eerste: daaruit wordt niet bewezen dat die giftige asem ontstaan is uit rottens of dat hij uit rottens bestaat. En daar ging onze vraag over. Ten tweede: een aardbeving is een teken dat door God wordt gezonden. Hij maant op grond van Zijn medelijden de zondaren om tot inkeer te komen. [Hij doet dat] voordat Hij de plaag over hen uitstort die bij Zijn verontwaardiging past. Maar daarmee is het niet werkelijk de oorzaak van de plaag.

6. De rottende uitwasemingen uit stinkende wateren kunnen het pestvenijn niet genereren. Holland zelf is er het bewijs van, want zijn grootste steden (vooral Leiden, 's-Gravenhage, Amsterdam en sommige andere) hebben te midden van vele brede straten grachten met stilstaand water. In de zomer ademen die vanwege het bederf en de rotting van het water een dusdanige stank uit dat het voor voorbijgangers die niet aan de stank gewend zijn, vaak noodzakelijk is om de neus dicht te knijpen, wanneer het water met de riemen van schippers of met vaarbomen wordt bewogen. Niettemin gebruiken veel volkse mensen dat water in die plaatsen overal voor. Toch krijgen de Hollanders maar zelden de pest. Hetzelfde geldt voor de Zeeuwen van wie het water niet minder goor stinkt. Wat Empedocles betreft: van hem wordt gezegd dat hij door de bedorven wateren te verbeteren de pest van de Salenutiërs wist af te wenden, dat wil zeggen pestige ziekten die door de kwalijke uitademing van dat water waren geproduceerd. Dat het om pest ging, schreef geen medicus, maar een historicus die zelfs een vierdedaagse koorts gemakkelijk als pest zou kunnen bestempelen en die geen verschil aangeeft tussen pest en pestige ziekten, of welke andere akelige epidemische ziekten dan ook. Het is geen echte pest geweest die de Salenutiërs te pakken nam. Dat blijkt ook daaruit dat als deze daar zo lang, zoveel jaren of eeuwen door gewoed had, zij alle inwoners al lang tot de laatste man had vernietigd. Ja zelfs zouden alle mensen die akelige plaats al lang van te voren ontvlucht zijn en verlaten hebben. Wij geven toe dat wateren kunnen gaan rotten door week geworden hennep en vlas en dat ze dan giftig kunnen worden, maar pestig worden ze niet. Dat kunnen wij leren uit de omstandigheid dat ze niet besmettelijk zijn en geen anderen aansteken dan degenen die deze wateren drinken of op een andere manier in het lichaam opnemen. Men kan ze ongestraft met het blote lichaam aanraken zonder de geringste schade,

⁶⁸ Op 4 april was er een beving te Düren die in een straal van 500 km grote schade aanrichtte (bron: <http://www.kgv.nl/wiki/index.php?title=Aardbeving>).

zolang ze maar niet door de mond het lichaam ingaan.

7. Niemand zal gemakkelijk bewijzen dat de oorzaak en oorsprong van het pestige zaad een verrotting van de substantie van de lucht zelf is. Het bederf van de lucht is immers een soort proces dat door de lucht zelf niet kan worden opgewekt (niets is immers de oorzaak van zichzelf). [Het moet dus] door iets anders zijn, waarbij iets bedorvens bij de lucht gemengd wordt, iets wat haar infecteert met slechte kwaliteiten, maar dat [die lucht] in haar eigenlijke substantie niet bederft. Er wordt immers iets bedorvens toegevoegd aan de lucht. Het relaas van Capitolinus en van Ammianus doet niets aan de zaak af. Allereerst moet namelijk de waarheid van dat verhaal niet weinig worden betwijfeld. [Dat geldt met name voor het punt] dat die giftige geest uit de gouden kist die pest heeft veroorzaakt. Sommige andere geschiedschrijvers beschrijven dezelfde pest, maar maken geen enkele melding van een oorzaak die uit een gouden kist naar buiten kwam. Ook de astrologen ontkennen dat die pest van daaruit zou zijn begonnen. Zij maken aannemelijk dat de ziekte [het gevolg is van] de conjunctie van Mars en Saturnus die juist in die tijd plaats vond. Het zou voor geloofwaardig gehouden kunnen worden dat de omstanders door de adem van deze giftigheid gedood zijn, maar er kan niet zonder reden getwijfeld worden aan de pestigheid daarvan. En stel het geval dat de pest door die adem is ontstaan: de geschiedenis beschrijft niets waaruit kan worden afgeleid dat die adem een pestige lucht was die in haar substantie verrot was of dat het iets anders was dat werd voortgebracht door de rottenis in de lucht. De ervaring leert namelijk dat lucht zelfs als ze lang afgesloten is geweest, in haar substantie geen rottenis kan opnemen van waaruit de pest kan ontstaan. Nabij de zeer oude Nijmeegse burcht en in verschillende delen van de Nijmeegse regio zijn en worden tot de dag van vandaag tal van urnen van gestorvenen gevonden die met kalk heel precies zijn afgesloten en die diep in de grond begraven zijn. Dat gebeurde 1500 of misschien 1600 jaar geleden (in de tijd dat de Romeinen zich daar vestigden en een keizerrijk bestierden. Het was hun gewoonte lijken te verbranden en de as in urnen te begraven.) Nooit is echter bemerkt dat de lucht die zo veel eeuwen in die nauwkeurig afgesloten urnen opgesloten was geweest ook maar de minste schade toebrengt aan iemand van de mensen. Zelf heb ik vijftig onlangs gevonden potten die mij cadeau gegeven waren in een uur tijd geopend en dat zonder enige schade te ondervinden. Bovendien zijn in dat gebied ook vele zeer diepe en nauwkeurig gesloten graven gevonden. Daarin lagen de niet verbrande lijken die er door dezelfde Romeinen in waren gelegd – dat is ontdekt en begrepen uit bijliggende tekens in de vorm van geldstukken en van andere aanwijzingen. De geest die uit deze geopende graven kwam, is nooit voor iemand schadelijk geweest, terwijl toch als ooit dan in dit geval lucht die zoveel eeuwen opgesloten had gezeten in dergelijke graven een kwaadaardige giftigheid had moeten opnemen - niet alleen vanuit haar eigen rottenis, maar ook uit die van de lijken. Ook verschillende onderaardse crypten, die door die zelfde Romeinen waren gemaakt en die nu toevallig werden gevonden en geopend, hebben niemand schade toegebracht. Voor weinige jaren is ook in Arnhem, in een hoek van de kerk een zeer oud graf gevonden met daarin een zilveren kistje, dat zeer precies gesloten was. Het bevatte het hart van een of andere hertog van Gelre, maar noch de lucht die uit het graf kwam, noch die uit die kist heeft iemand schade gedaan. In Utrecht hebben we in 1648 drie zeer oude graven van Romeinen

nabij de pauselijke woning (het Paushuis)⁶⁹ gezien die bij toeval uitgegraven werden en die (zoals uit de bijliggende munten kon worden afgeleid) gedurende 1400 jaar gesloten waren geweest. Eveneens hebben we weinige jaren later in de St. Pieterskerk het bij toeval uitgegraven graf gezien van bisschop Bernulf⁷⁰, die meer dan 400 jaar in een stenen kist ingesloten was geweest. De lucht die uit de kist kwam, heeft niemand schade berokkend – het allerzekerste teken dat lang opgesloten lucht niet bederft, laat staan dat ze uit rotting een pestige giftigheid aanneemt. Wij menen dat dit genoeg is om die opvatting te weerleggen die inhoudt dat de oorsprong van het pestige gif uit rottenis ontstaat. Een paar andere dingen met betrekking tot de tot hier besproken zaak kunnen bekeken worden in de volgende Aantekening 6. Wie [nog] meer over deze zaak wil weten, moet *Over de pest*, Boek 4, Hoofdstuk 1 van Sennertus lezen. Ter afsluiting voegen we de overwegingen en de woorden van Fernelius toe (Boek 2 van *Over de verborgen oorzaken van ziekten*, Hoofdstuk 12). Hij zegt dat de pest uit geen enkele rottenis ontstaat, maar uit een bijzondere giftige kwaliteit. *[Wat nu] als iemand onder U, zo zegt Fernelius, strijdlustig zou stellen dat rottenis de oorzaak van de pest is, [maar dat] het niet altijd dezelfde [pest] is en van dezelfde aard, en dat ze nu eens voor deze dan weer voor die soort van levende wezens gevaarlijk is.* Het is dan noodzakelijk dat er gezegd wordt dat die [pest] boosaardig is die zich nu eens tegen deze dan weer tegen gene keert. [scl. en niet consequent tegen alles en iedereen]. Maar is dat dan wat anders dan een gif, dat onmerkbaar is door een niet-manifeste kwaliteit [met zijn hele substantie]? [Nee dus, want] Niemand kan namelijk uitleggen welke de werkwijze of wat het werkingsmechanisme is van een rottenis die vijandig is jegens hetzij alleen runderen, schapen dan wel mensen. Als dit niet helder kan worden uitgedrukt en niet met het verstand begrepen, dan moet het [gif] tot die soort [van giften] gerekend worden die wij blind, duister en verborgen noemen, die in hun hele substantie strijdig zijn, en in hun hele wezen verwoestend en die niet uit de elementen en niet uit hun kwaliteiten voortvloeien. En zo is, wat er ook gezegd wordt, de oorzaak van elke pest blind en verborgen en komt ze ergens anders vandaan dan uit de primaire kwaliteiten of uit rottenis. Na deze dingen gezegd te hebben, stelt Fernelius er meteen een andere opvatting voor in de plaats en zegt dat de oorzaak uit de hemel neerdaalt. Een weinig verder gaat hij zo voort: *wanneer, zegt hij, een levensgeest (spiritus), alleen bedorven door de pest, door zijn adem of door de uitwaseming van uitwerpselen mensen die in de buurt zijn en die helemaal gezond zijn, aan het wankelen brengt, en deze mensen de smetstof met hun kleren verder brengen en langer bewaren, dan staat vast dat het niet om een simpele rottenis gaat, maar om een veel verschrikkelijker verderfelijke, welke [vast] gehouden wordt door een tere, en daardoor soms snel werkende vervuiling van de lucht waarvan vaststaat dat ze veel vlotter werkt dan enig ander gif. Als iemand een vergif drinkt of door een scorpioen gebeten wordt, dan bezoedelt hij anderen [namelijk] niet met zijn adem. Als gij de overige symptomen zorgvuldig zoudt afwegen, namelijk de zwakke en onduidelijke pols, de moedeloosheid of bezwijming, de onmacht, het aanhoudende braken, het schudden van het lichaam bij waken, het alles voelen zonder pijn, wie van U zou dit [alles] dan niet eerder het voortbrengsel van een gif noemen, dan van de hitte van een rottenis?* En voor het overige voegt hij toe: *als de urines bij die koortsen zeer veel lijken op die van gezonden, dan kan het absoluut niet zo zijn dat er in de bloedvaten een kwalijke rotstof blijft bestaan die de oorzaak van de dood is. Er ligt [dus] iets verborgen, dat ernstiger en pestiger is dan rotstof, iets dat door de strijdigheid en de vijandigheid van zijn hele materie waarlijk schadelijk voor het hart is en dus vernietigend.* Met deze woorden, en met vele andere die in het veel geciteerde hoofdstuk bekeken kunnen worden, leert Fernelius meer dan voldoende dat het pestige gif uit geen enkele rottenis ontstaat. Dit zelfde heeft Joannes Juvenis met een paar krachtige woorden willen aangeven in een brief

⁶⁹ Het Paushuis heeft zijn naam te danken aan de enige Nederlandse paus, Adrianus VI, die het huis in 1517 begon te bouwen. Adriaan was in die tijd nog geen paus; hij was verbonden aan het hof van Karel V in Spanje en hoopte ooit terug te keren naar Utrecht. Adriaan werd echter in 1522 tot paus gekozen en stierf al een jaar later in Rome. Hij heeft zijn huis in Utrecht dus nooit bewoond. [http://nl.wikipedia.org/wiki/Paushuize_061209].

⁷⁰ Van 1027-1054 bisschop van Utrecht.

aan Braklemius. In die brief zegt hij het zo: *de pest is totaal verschillend van welke andere ziekten ook. Geen ontregeling, geen onevenwichtigheid van de sappen in ons lichaam brengt haar voort. Geen interne rotting, geen bederf van opgegeten dingen doet haar ontstaan. Geen gemeenschappelijke [=iedereen treffende] tekortkoming van de eet- en drinkbare dingen, geen vuil uit moerassen, poelen, en kloven maakt de pest tot een epidemie. Niet de onaangename geuren die lijken uitwasemen, geen begraafplaatsen, publieke plaatsen, kookruimten voor kleurstoffen, niet de stank van aluin en geen enkele andere stinkende stof verspreidt de pest over de wereld. [Die stoffen doen het alleen als] ze van boven geïnfecteerd worden en daaruit hun schadelijke werking putten.*

⁷¹ Franciscus Plempius bewijst in zijn boek over de pest op pagina 2 ook met veel stevige argumenten dat vuil de oorzaak van de pest niet is. Dat zelfde bewijst ook Carolus de la Font schitterend in zijn dissertatie over de pest Deel 1, Hoofdstuk 8, en zo ook Palmarius in zijn boek over de pest, Hoofdstuk 5. Met hen eens zijn het Columba (Boek 1 over de pest, hoofdstuk 31), Saracenus (Boek over de pest, Hoofdstuk 2) Valleriola (in het aanhangsel van *Loci communes medicinae*) en Taurellus (in zijn *Methoden om voorspellingen te doen in de geneeskunde*).

Vraag V.

[Of de pest uit bepaalde weersgesteldheden voortkomt.]

Hippocrates lijkt de vijfde vraag bevestigend te beantwoorden. Hij leert in sectie 3 van de *Aforismen* dat vele ziekten uit de gesteldheid van het weer kunnen voortkomen. Meer in het bijzonder schrijft hij in *Epidemieën*, Tekst 3, dat het vochtige, zomerse deel van het jaar de meest heftige pest heeft voortgebracht. Hij bevestigt dit zelf in het boek over luchten, wateren en plaatsen waarin hij zegt, dat de zuidelijke condities van de lucht de oorzaken zijn van pestige ziekten. Hem volgt Galenus die onder το θειον [to theion], het goddelijke van Hippocrates, niets anders verstaat dan de gesteldheid van de lucht. In deel 2 van het *Boek over verschillen tussen koorts*, Hoofdstuk 4 schrijft hij dat het voor het ontstaan van pestige ziekten nodig is dat de lucht warm en vochtig is. Aristoteles leert in *Vragen* ⁷² dat droge zuidenwinden die geen vocht bevatten pestige koorts voortbrengen. Avenzoar schrijft dat de pest ontstaat uit een droge constitutie. Razes zegt dat de pest het meeste heerst wanneer in de zomer en de herfst het weer vreselijk heet en droog is. Titus Livius vertelt in de vierde decade, Boek 1 [van *Ab urbe condita*] dat door een hevige droogte in Rome een grote pestepidemie is ontstaan. Nicephorus beschrijft die pest ook in Boek 15, Hoofdstuk 10. Vergilius vertelt dat op Kreta vanwege de warme en droge constitutie pest optrad. Aan de andere kant staan vele [feiten] waaruit bewezen kan worden dat geen enkele weersgesteldheid de pest voortbrengt. Wij geven toe dat zuidelijke en vochtige gesteldheden veel rottingen opwekken, dat droge en hete gesteldheden de levensgeesten in de brand zetten, het bloed en de humoren in vlam zetten, de gal vermeerderen en scherper maken, en dat elk van beide [dus vochtige en hete] vele zware ziekten opwekken en uiteindelijk zelfs kwaadaardige [en] pestige ziekten produceren. Maar we ontkennen dat ze de echte pest voortbrengen. Ten eerste, omdat het werkingsmechanisme van de oorzaak van de pest niet bestaat uit hitte, droogte of vochtigheid dan wel uit de rotting die daar uit voort komt, maar eerder uit een of andere bijzondere giftigheid die van de gemanifesteerde kwaliteiten en de rotting ver verwijderd is. Ten tweede, omdat hete, vochtige dan wel droge gesteldheden, als ze de pest voortbrachten, dat altijd zouden doen; uit dezelfde oorzaak zou immers steeds hetzelfde gevolg moeten voortkomen. Maar zo is het niet: we hebben vaak geconstateerd dat zuidelijke, hete en vochtige

⁷¹ Vanaf 'Franciscus Plempius' tot het einde van Vraag IV is nieuw in 1687.

⁷² Een compilatie van aan Aristoteles toegeschreven teksten die in de 15^e en 16^e eeuw zeer populair was.

dan wel droge gesteldheden, zelfs als ze langdurig aanhielden, geen enkele pest hebben voortgebracht, ja zelfs vaak geen pestige ziekten hebben opgewekt. Zo zegt Fernelius in zijn Boek 2 van het werk over de verborgen oorzaken: *het tweede jaar vanaf nu was, van alle die in de herinnering van de vaders zijn vastgelegd, over de hele wereld erg warm, maar bijzonder heilzaam.* Ten derde [is het zo] omdat, als de pest uit voorzegde gesteldheden ontstond, de tegengestelde weersgesteldheden, dus de noordelijke, koude en droge of vochtige, die zelfde pest zouden [moeten] uitdoven. Maar dat klopt niet, want Titus Livius schrijft in de eerste decade, Boek 5 dat een pestige constitutie ontstond uit een geweldige koude. En Galenus schrijft in het boek over zijn eigen boeken dat midden in de winter een zeer hevige pest Aquilia (een stad in N. Italië) is binnengeslagen en dat ze een slachting onder de mensen heeft aangericht, ofschoon ze [dus] midden in de winter woedde in een ontzettende koude. Fernelius, Joannes Juvenis, Platerus, Jo. Morellus, Riverius, en andere beroemde dokters getuigen dat men bemerkt heeft dat pestige constituties in de winter en in de zomer voorkomen, bij een droge en een regenachtige hemel, bij goed en onstuimig weer en zonder dat er vooraf een belangrijke verandering van seizoen was opgetreden. Ten vierde [is het zo] omdat, als de reeds genoemde pestige gesteldheden [al] zaden genereerden, geen enkele pest algemeen zou kunnen zijn. De pest die de warme gebieden inging, zou immers de [reeds] beschadigde koude gebieden moeten verlaten en de pest die in vochtige gebieden veel voorkwam, zou in droge gebieden onbekend moeten zijn. Maar het tegengestelde is het geval: het is bekend dat er meermalen algemene pestepidemieën geweest zijn die als een gemeenschappelijke ziekte gewoed hebben over de hele wereld (evenzeer in warme als in koude, zo goed in natte als in droge gebieden). [Het ging om] pestepidemieën die hele provincies verwoestten, terwijl er toch geen kwaadaardige verandering van de lucht of rotting bemerkt werd. Guido de Chauliac en Matthias Villanus beschrijven dat een dergelijke pestepidemie in 1348 optrad en dat ze over de hele wereld trok. Ze werd door geen enkele gesteldheid van de seizoenen verzacht, maar duurde hele jaren door met een dusdanige hevigheid dat ze uit vier delen van de stervelingen er bijna drie weg nam. Onder Marcus Antonius zijn er nog twee van dergelijke pestepidemieën geweest, zegt men. Daardoor werd het grootste deel van de menselijke soort uitgeroeid. Men zegt dat er in 1450 ook zo een epidemie is geweest. Maar waarlijk, wat moeten we, als de zaken zich zo verhouden, terugzeggen op de gezaghebbende uitspraken van Hippocrates, Galenus en andere aangehaalde schrijvers? Laat ons zeggen dat de zuidelijke gesteldheden, warm en droog dan wel [warm en] vochtig, geen primaire oorzaken van de pest kunnen zijn, maar secundaire die het lichaam vatbaar maken voor de pest. Mogelijk hebben de genoemde schrijvers over deze secundaire oorzaken gesproken. Zo leert Fernelius boek 2 etc. [inderdaad] heel klaar en duidelijk dat de tijden van het jaar en de gesteldheid van de landstreek verwijderde oorzaken van de pest zijn. Zij brengen de pest niet, maar vormen een voorbereiding tot de pest. *De pest, zegt Fernelius, verloopt zwaarder in een regio die door de uitwasemingen van rotnis is geïnfecteerd, dan in een droge en zuivere omgeving. Omgekeerd is ze ernstiger in de zomer dan in de winter en zo ook is ze erger bij een zuidelijke dan bij een noordelijke wind. Bij onevenwichtig en onrustig weer is ze erger dan bij rustige en gematigde weersomstandigheden. Samenvattend, een pest die door epi- en endemische constituties in beroering wordt gebracht, is ernstiger dan een die zuiver is en op zich zelf staat. Bijgevolg is het zo dat zware uitwasemingen van het aardoppervlak en diepere lagen alléén de pest niet brengen, maar dat ze [de wereld] wel flink voorbereiden en prikkelen.* Over deze zaken kunnen nog enkele

dingen worden bekeken in Aantekening 7 van dit hoofdstuk.

Vraag VI.

[Of de pest door vergif kan ontstaan.]

Sommigen verdedigen de ontkennende versie van de zesde vraag met het argument dat er geen enkel gif in de natuur bestaat dat in hevigheid en besmettelijkheid gelijk is aan het pestgif en dat het evenmin kunstmatig gevormd kan worden. Maar deze opvatting van die mensen wordt gemakkelijk te niet gedaan. Want toegegeven, er is geen ander gif gelijk aan het pestige gif, maar toch leren het verstand en de ervaring dat van de pest zelf een besmettelijk pestig gif afgenomen kan worden, en dat het met andere zaken vermengd kan worden, en dat zo pestbrengende giften gemaakt kunnen worden. Hoe werkt dat? Als sputum en andere excrementen van mensen die lijden aan de pest, zoals pus en het bedorven bloed dat uit de zweren en etterbuilen wegloopt, vaak besmettelijk kunnen zijn en pestig gif bevatten, (wat Paraeus in *Over de pest*, Hoofdstuk 12 tot zijn eigen gevaar geleerd zegt te hebben), waarom zullen we dan ontkennen dat die [beruchte] gifbrengende zalven dan besmettelijk zijn, en dat ze de pest op vele anderen kunnen overbrengen? [Ik bedoel] die vetten waarmee sommigen het vuil van de pestlijders en vooral ook de rottende vleesdelen van kadavers van mensen die aan de pest gestorven zijn, plegen te mengen. Als het pestige gif in een andere draagstof kan worden bewaard, en het daarna de pest kan veroorzaken, waarom kan de pest dan niet evenzeer opgewekt worden door deze giftig gemaakte draagstof? [Het kan,] al geloven wij niet dat de pest dan zo fel kan zijn als wanneer ze door een primaire afwijking van de lucht werd geïnduceerd. En de pest [die daardoor wordt uitgelokt] kan ook niet zo algemeen zijn, of gemeenschappelijk op meer plaatsen, en ze is dan eerder middelmatig heftig. De ervaring ondersteunt deze redenering en de geschiedenis getuigt dat de slechtheid van bepaalde misdadige mensen meer dan eens zo ver is gegaan dat ze met behulp van poeders, maar ook met vergiftigde zalf van deze soort de pest uitgezaaid hebben. Drie of vier van dergelijke in het oog springende geschiedenissen hebben wij beschreven in Boek 3, Hoofdstuk 3, Aantekening 12. Veel van dergelijke geschiedenissen worden ook gevonden bij schrijvers als Titus Livius, *Decade* 11, Boek 8; Antonius Sabellicus, *Enneade* 4, Boek 4; Dio Nicaeus en Xiphilinus, *Over het leven van keizer Commodus*; Antonius Portius in zijn boek over de pest; Paracelsus in zijn tractaat over de pestige koorts, Hoofdstuk 2; Hercules Saxonius in zijn boek over de Plica [= Poolse vlecht], Hoofdstuk 11 en 12; Joannes Evvichius in zijn boek over de taken van de magistraat, Hoofdstuk 20; Wier in zijn werk over giften, Boek 3, Hoofdstuk 27; Michael Saxo in het aanhangsel bij zijn *Kroniek*; Victor de Bonagentibus, in zijn tractaat over de pestige koorts, Hoofdstuk 1; Augenius, in zijn brievenboek, Boek 4, brief 1. en in het boek over de pest, Hoofdstuk 3; Petrus Droetus, in zijn boek over de pest, Hoofdstuk 10; Jordanus, in zijn boek over de verschijnselen bij pest, Tractaat 1, Hoofdstuk 18 en bij Nicolaus Polius, in zijn *Silezisch dagboek*.

Nadat deze vragen beantwoord en uitgeplozen zijn, moeten we nu terugkeren naar de Aantekeningen.

II. Wij hebben nu geleerd en bovendien voldoende aangetoond dat de pest alleen door Gods besluit langs bovennatuurlijke weg naar de aarde of beter naar bepaalde plaatsen wordt gestuurd. Hippocrates zag dat ook en hij zegt dat de pest, net als enkele andere ziekten, το θειον [to theion], het goddelijke bevat. Wat hij nu precies onder το θειον, dat goddelijke, verstond, is een vraag waarover vooraanstaande medici veel hebben gepiekerd en gedisputeerd. Galenus denkt

dat hij er niets anders dan de gesteldheden van de lucht onder begreep. Fernelius zegt in het boek over de geheime oorzaken, Hoofdstuk 12, dat het om een of andere verborgen en duistere kwaliteit gaat, die wordt voortgebracht door bepaalde conjuncties van de sterren. Augenius, Massaria, Altimarus en vele anderen begrijpen onder το θειον [to theion] het goddelijke, een buitengewoon grote rotting of een rotting van de hoogste graad. Artsen [en] astrologen begrijpen er bepaalde kwalijke invloeden van de sterren onder. Maar geen van deze opvattingen raakt de bedoeling van Hippocrates, laat staan dat ze deze uitlegt. Want als Hippocrates met το θειον, het goddelijke, de gesteldheden van de lucht had bedoeld, waarom heeft hij dan niet alle gesteldheden en alle ziekten die daaruit voortkomen goddelijk genoemd? Als het om een verborgen en duistere kwaliteit ging, waarom heeft hij [= Hippocrates] dan niet alle duistere kwaliteiten van deze soort (zoals die in vele giften, in magneetijzer en andere zaken zitten) van het etiket goddelijk voorzien? Als het een grote en boven de andere uitstekende rottens was, waarom heeft hij dan niet gezegd dat alle opmerkelijke rottingen, zoals bij petechiale koortsen en andere kwaadaardige rottingen die bij pokken, bij besmettelijke epidemische dysenterieën en vele andere ziekten worden aangetroffen, goddelijk zijn? En als hij de kwaadaardige invloeden van de sterren goddelijk had genoemd, waarom dan niet de gunstige invloeden die van die zelfde sterren uitgaan? Om die redenen geloven wij dat Hippocrates met το θειον (het goddelijke) een of andere ziekmakende oorzaak heeft begrepen die buiten de orde en de krachten van de natuur ligt, die door de goden uit de hoogte naar beneden wordt gezonden, die in en uit de lucht [telkens] opnieuw door hen wordt opgewekt en waarvan het wezen noch uit een bepaalde menging van de elementen, noch in een onevenwichtigheid van de manifeste kwaliteiten bestaat en ook niet uit een of andere omvangrijke rottens. In plaats daarvan gaat het om een nieuw gif dat langs bovennatuurlijke weg door de goden wordt opgewekt in deze ondermaanse wereld. De werking van dit gif beschrijven wij in het volgende hoofdstuk. Ook naar het oordeel van Fernelius is de oorzaak van de pest een of andere vervuiling van de lucht die uit de hemel is afgezonden, bijna onmerkbaar voor de menselijke natuur en geheel en al vijandig. Ze is heel verschillend van de onevenwichtigheid en de rottens, maar verder zo duister voor het verstand en vreemd aan de zintuigen dat de aard ervan voor ons geheel en al verborgen blijft en het gif onverhoeds kan toeslaan. Dus wordt het nooit anders dan door zijn effecten en gevolgen opgemerkt.

III. Het pestige vuil is een gif en daarom is het tot nu toe duister en onbekend. Geen enkele medicus heeft het nog precies kunnen beschrijven. De aard van vele giften is namelijk duister. Dat het vuil een gif is, volgt hieruit dat het de effecten van een gif heeft (dat zijn: het lichaam zeer snel op een kwalijke manier aandoen en veranderen, aftakelen en doden. Ze maken het lichaam grijsblauw of zwart, maken het week en bestrooien het met vlekken). Verder heeft het gif de eigenschap dat het lichaam dat eronder lijdt, behandeld kan worden met alexipharmaca [= antidota of tegengiften]. Vandaar dat Galenus in zijn commentaar op Hippocrates' boek over de natuur van de mens zegt dat het gif schaadt door een eigenschap van de substantie. En in het boek over theriak aan Piso noemt hij het duidelijk een gif. Zo ook noemen Oribasius, boek 6, Hoofdstuk 24 en Aetius in het tweede boek van zijn *Tetrabolia*, Hoofdstuk 94 het verderfelijke en giftige. Het grootste deel van de moderne geleerden onderschrijft de opvatting over de duistere giftigheid van het pestige vuil van deze en andere oude schrijvers. Zo zijn daar Fernelius, Hercules Saxonia, Oddo de Oddis, Hollerius, Forestus, Julius Palmarius, Gentilis, Nicolaus Massa, Minderus

en vele anderen onder wie Joannes Juvenis. Die zegt het in een brief aan Braklemius als volgt: *de pest wordt niet voorkomen en ook niet weggenomen door geneesmiddelen die voorzien zijn van de kracht van de eerste en tweede faculteit, want de ziekte is duister en door de natuur zelf in duisternis gehuld. Bijgevolg wordt om voor de hand liggende, duidelijke redenen aangenomen dat ze wordt geboren.*

Deze opvatting over de pest heeft bij velen postgevat. Ook Sennertus [denkt dat]. Hij schrijft in zijn boek over de pest: *wat nu precies de bijzondere aard van het pestige gif is en wat zijn veroorzaker is, heeft niemand ooit kunnen verklaren. Stellig zijn [aard en oorzaken] zodanig dat ze zich voor de bezonnen geesten [de denkers] verbergen, terwijl ze de nieuwsgierigen [de empirische onderzoekers] bespotten.* De hermetici achten dit vuil vanwege een zekere overeenkomst in de effecten gelijk aan nachtschade, napellum, arsenicum, slangengif en andere stoffen van dat soort. [Ze doen het] om de duistere aard van het pestgif met een vergelijking tenminste een beetje duidelijk te maken.

Daarentegen zeggen Altomarus, Conciliator, Massaria, Thomas Minadous, Augenius, Antonius Portus, Eustachius Rudius en andere aanhangers van deze leer dat dit vuil niet verborgen is, maar manifest. Het is immers ontstaan uit een bijzondere rottenis waarvan ze zeggen dat die zowel in de lucht als in de humores, hetzij door de natuur hetzij door de invloed van de sterren, zodanig kan worden dat daardoor het pestige gif wordt gemaakt. Zij zitten er echter werkelijk zeer ver naast, die willen dat het onzichtbare gif zich manifesteert door iets anders dat even duister of nog duisterder is. Ze zeggen namelijk dat het om een belangrijke of boven alles uitstekende rotting gaat, dat wil zeggen een duistere en onbekende graad van rotting waarvan ze de vorm, het type, de wijze waarop ze voortgaat en de plaats met geen enkele pen scherp afschilderen of beschrijven kunnen. In werkelijkheid is het zo dat die rottenis, van welke aard ze ook moge zijn, ook zelf wordt gemaakt door dat vuil. Dit zal uitvoeriger uitgelegd worden in het volgende hoofdstuk IX.⁷³ Maar wij schatten dat wij hun opvatting een weinig eerder, bij Vraag 4 al voldoende weerlegd hebben. Op dezelfde wijze zijn er enkele hedendaagse filosofen die niet minder enthousiast beloven dat ze licht in deze duisternis zullen brengen en dat ze [het ontstaan van het gif] zullen uitleggen met behulp van zeer kleine deeltjes, spits, geribd met haakjes en stekend en op een of andere, ik weet niet welke, manier geordend. Intussen strooien ze, omdat ze het beter lijken te willen weten dan anderen, niets anders dan lege woorden en louter schaduwen rond, omdat ze met een of andere nieuwe, maar niet minder duistere term meer impliceren dan ze expliceren. Ze kunnen [immers] het ontstaan, de verbinding, de oorzaken van het samengaan, de bewegingen, de werking van die deeltjes niet beschrijven. [Ze kunnen ook niet verklaren] wat de menging van deze en dergelijke [deeltjes] inhoudt, of wat de oorzaak van de menging is, en wat het verschil is wanneer alleen runderen, alleen katten (met name onder wilde katten kan de pest hevig woeden, terwijl andere dieren vrijwel immuun zijn tegen de pest) of alleen mensen door de pest worden aangedaan. Omdat die filosofen met hun minimale deeltjes heel weinig [van al die dingen] verklaren kunnen, zijn ze gedwongen om, samen met de overigen, hun toevlucht te zoeken in het asyl van de duisternis ofwel in een occulte eigenschap van het pestgif. Ook Athanasius Kircher zal met zijn slaafse volgelingen naar deze schuilplaats moeten terugkeren. Hij en zijn volgelingen willen met een nieuwe en ingenieuze uitvinding een [eigen] variant maken [van deze deeltjestheorie = ab illo]. Daarom werpen ze op dat de hele duisterheid van het pestgif verscheurd en opgevreten kan worden door zeer kleine beestjes [te veronderstellen]. Om de duisternis met een nieuw licht op te helderen, zeggen ze dat het pestgif

⁷³ Vanaf 'Maar wij schatten' tot einde Aantekening IV is toegevoegd in 1665.

uit een menigte van hele kleine beestjes bestaat, dus dat het gaat om onzichtbare diertjes die door de lucht vliegen en de menselijke lijven via de ademhaling of via de huidporiën binnen gaan en de delen ervan aantasten en afbreken. Vanuit die lichamen kunnen ze dan weer naar andere vliegen. Ze worden op een of andere manier naar andere lichamen gebracht als door een smetstof voortgedreven, en deze kunnen ze dan ook infecteren, bederven en afbreken zoals de eerdere waaruit ze voor de dag kwamen. Zij die met prachtig opgebouwde vuren de vleugels en pootjes (en misschien ook wel de snavels en de tanden) van die beestjes verbranden, opdat ze niet verder kunnen rondfladderen en schade kunnen toebrengen, moeten van hun pogingen tot mishandeling worden afgehouden en ervoor gestraft worden. Zo ook als ze de diertjes met rook en tegengiffen inwendig proberen te verstikken en uit te roeien. En zo dromen ze deze en duizend andere dromen (het zou te ver voeren ze hier allemaal te behandelen) en ze leggen deze publiekelijk voor als een nieuw soort orakel. [Ze doen dat], terwijl ze het ontstaan van deze diertjes, de oorzaak daarvan, de wijze van hun ontstaan en ook hun constitutie of vorm, nee, uiteindelijk eigenlijk helemaal niets van die dingen [empirisch] kunnen aantonen dan wel met zekere redeneringen bewijzen.

IV. De last van de pest wordt door God gestuurd, en niet door andere, natuurlijke oorzaken voortgebracht. Boven alle dingen die we er al over gezegd hebben, zijn er nog andere zaken die dit leren. 1. De felheid en de vernietigende kracht van de ziekte is zo groot dat het zeker is dat een zo dodelijke en verderfelijke ziekte uit geen enkele menging of rotting van ondermaanse zaken kan worden voortgebracht. 2. Het effect van het pestige gif is zo hevig en vernietigend, dat het vaak op een en hetzelfde moment de mensen binnendringt, hen infecteert en doodt. Dat is iets wat aan interne natuurlijke oorzaken van ziekten niet is toegestaan, daar ze allemaal meer tijd nodig hebben om effect te sorteren. 3. De inwerkende kracht van het contagium is zo groot, dat geen door natuurlijke oorzaken geproduceerde smetstof met haar kan worden vergeleken. 4. De algemeenheid van de ziekte. De pest is namelijk, meer dan gewoon is bij natuurlijke ziekten, voor alle leeftijden, voor beide geslachten, temperamenten, gebieden, tijden van het jaar en weersgesteldheden gelijk. Maar al is de eerste *tabes*, ofwel het eerste pestige zaad door de Allerhoogste in de lucht gezonden, daarom moet men niet denken dat het iets is dat er noodzakelijkerwijs door zijn grote hoeveelheid uit springt. Eerder is het iets kleins dat enorm schadelijk is door zijn zeer giftige kwaliteit, dat in en uit de lucht zelf geboren wordt door Gods woord, en dat, zich verbreidend als een zeer scherp ferment, de lucht op een of andere manier hier en daar bederven kan. Met zijn vele deeltjes kan het een bijzonder soort gif op de mensen drukken. Soms ook kan het in het bijzonder vijandig zijn jegens deze of gene wilde dieren en het kan zich zo wijd en breed verspreiden.

Zo is het dus dat, hoewel de eerste giftige oorzaak door God gestuurd wordt, het de giftige en kwaadaardige corruptie is, die op lucht, water, voedsel en andere zaken wordt opgedrukt. Deze brengt die ziekte naderbij en vernietigt de lichamen van de levende schepsels door ze te infecteren. Een dergelijk bederf van de lucht en van andere zaken wordt niet [veroorzaakt] door de giftige uitwasemingen van arsenicum, zwavel, kwik, antimoon of andere zaken (die soms uit giftige mijnen en andere ingewanden van de aarde losbreken) - zoals Christophorus de Cock van Kerckwijk halsstarrig probeert te verdedigen in zijn boekje over de pest in Nederland.

[Het bederf van de lucht kan evenmin] door rotting ontstaan, hoewel Thomas Willis en anderen dat zo voelen en proberen [aan ons] op te dringen en ⁷⁴ terwijl ook Carolus de la Pont dit zelfde in een lang verhaal met veel redeneringen probeert te bewijzen - men bestudere zijn dissertatie over de pest, Hoofdstuk 9, 10 en 13. Hun opvatting hebben wij uitvoerig weerlegd in [het antwoord op] Vraag 1 en 4.

V. ⁷⁵ Ik zeg: [het gif] vervuult de lucht, want aangezien de pest een zeer gemeenschappelijke ziekte is, moet het wel zo zijn dat haar oorzaak in de lucht zit. De lucht is [immers het meest gemeenschappelijk van alle dingen en niemand kan het gebruik missen. Een soortgelijke verklaring geeft Galenus. *De lucht*, zegt hij, *is van nature vluchtig en geheel als een ademtocht en ze kan daarom met even veel subtiliteit als gemak poreuze, luchtige en geestrijke lichamen doordringen, of ze nu goed of slecht, gezond of ongezond zijn.* Ook Hippocrates stelt dat de oorzaken van de ware pest alleen in de lucht liggen. ⁷⁶ In het boek over de menselijke natuur, teksten 8 en 9, zegt hij namelijk: *ziekten ontstaan deels uit de manier van leven, deels uit de ademplucht door de inhalatie waarvan wij leven. En elk van beide aspecten moet ge op deze wijze onderscheiden. Waar veel mensen in dezelfde omstandigheden door een ziekte worden aangetast, moet de oorzaak worden toegeschreven aan dat wat het meest gemeenschappelijk is en wat de mensen in het algemeen ook het meeste gebruiken en dat is wat wij met ademen aantrekken. Wanneer de ziekte allen gelijkelijk treft, zowel jonge als oude mensen, zowel vrouwen als mannen, zowel water als wijn drinkende en zowel madzes als brood etenden, dan staat wel duidelijk vast dat ons eten van wat dan ook op generlei wijze in de oorzaak betrokken kan zijn. Bijgevolg is eten geen onderdeel van de oorzaak wanneer mensen willekeurige [= allemaal andere] voedingsmiddelen gebruiken en dezelfde ziekte krijgen.* In de lijn van deze uitspraak van Hippocrates zegt Willisius het heel goed in zijn boek over de koorts, Hoofdstuk 12. *Het lijkt tegen de rede dat uit dezelfde bron waaruit het leven zijn gemeenschappelijke leeftocht put, de volstrekt niet minder diffuse beginselen van de dood gehaald worden. Het is voor ons immers even noodzakelijk om lucht in te ademen als het voor de vissen is om in het water te leven. Want zoals massale vissterfte wordt toegeschreven aan vergif in aangestoken wateren, zo kan niets anders dan de last van de lucht mensen doden die zonder duidelijke oorzaak in een epidemische ramp ten onder gaan.* Het giftige bederf dat de pest brengt, is dus te zoeken in de lucht die niemand missen kan en die, of ze nu zuiver is of op een of andere manier bedorven, zelfs door hen die het niet willen toch moet worden ingeademd. Ten onrechte hebben sommigen de primaire oorzaak van de pest in de gebrekkige kwaliteit van voedingsmiddelen gezocht. Dit op grond van het feit dat daaruit onreine en epidemische, vaak zelfs besmettelijke ziekten zijn opgewekt. Maar zoals we een weinig eerder bij Vraag 4 uitvoerig hebben uitgelegd, is de pest daar nooit uit ontstaan. Slechte voedingsmiddelen zijn namelijk slechts bijkomende oorzaken die de lichamen predisponeren, zodat ze door de bedorven lucht gemakkelijk geïnfecteerd kunnen worden. En ook de voedingsmiddelen zelf ondergaan ten tijde van de pest vaak een volstrekt niet geringe verslechtering ten gevolge van de bedorven lucht. Hoe we de zaak ook bekijken, de eerste oorzaak van de pest schuilt dus in de lucht. Dit zelfde stellen ook Ludovicus Mercatus in het boek over de koortsen, Boek 7 over de pestige koortsen, en tal van andere medici. Zo is in de lucht de oorzaak van de uiterst wrede pest ontstaan die Homerus in Boek 1 van de Ilias beschrijft. Daarin vertelt hij dat Apollo met zijn stralen, als met speren of pijlen, de pest uit de hemel over het leger voor Troje uitstortte. Zo ook [is de oorzaak ontstaan] van de heftige pest die

⁷⁴ 'terwijl ook Carolus' tot en met 'Hoofdstuk 9, 10 en 13.' is een toevoeging in de uitgave 1687.

⁷⁵ In 1646 is V nog IV.

⁷⁶ 'In het boek over' tot einde Aantekening V is toegevoegd in 1687.

Thucydides in een omstandig relaas beschrijft. Niet minder [was gif in de lucht de oorzaak van de pest] welke ten tijde van Galenus zeer lang aanwezig was, en van vele andere die hele steden en gebiedsdelen als een giftig wild beest leegvraten. Galenus lijkt deze opvatting in Boek 1 van zijn studie over de verschillende koortsen - en niet minder in het boek over de goede en slechte sappen in spijsen - echter af te wijzen. Daarin zegt hij dat pestige ziekten ook ontstaan uit de slechte werking van voedsel. En in commentaar 2. in het boek over de natuur van de mens, tekst 4. schrijft hij dat Hippocrates het niet goed zegt als hij beweert dat gemeenschappelijke ziekten alleen uit de lucht ontstaan. Soms kan ook de slechte werking van voedsel gemeenschappelijke ziekten opwekken. En niet minder kunnen dat de dampen die uit vuile lucht en spelonken naar buiten worden gebracht. Tot oplossing van deze controverse zeggen wij dat Hippocrates met recht de eerste oorzaak van de pest uitsluitend in de lucht plaatst. Galenus gaat echter niet tegen deze mening in wanneer hij schrijft dat uit een slechte werking van voedsel, uit rottingsdampen en slechte uitademingen gemeenschappelijke en pestige ziekten ontstaan. Galenus spreekt daar namelijk niet van de echte pest, maar van pestige epidemische ziekten die in oorzaak, heftigheid, snelheid, besmettelijkheid en behandeling zeer veel verschillen van de pest. Intussen worden ze echter pestig genoemd, omdat de rottende deeltjes van dezelfde giftigheid zijn en een weinig aanstekelijk, terwijl ze veel mensen doden. Vanwege het verval van krachten, de grote benauwdheid, de delieren, en de andere ongunstige symptomen komen ze dicht in de buurt van de pest. Bovendien moet men weten, dat Hippocrates met een gemeenschappelijke ziekte soms de echte pest bedoelt, waarvan de oorzaak in eerste instantie alleen in de lucht ligt. Soms bedoelt hij ook andere epidemische ziekten aan welke hij dan ook andere oorzaken toeschrijft, die sappen en levensgeesten [van de mens] hetzij direct, hetzij via de lucht aansteken. Galenus kan op de aangehaalde plaatsen begrepen worden vanuit de laatstgenoemde epidemieën, niet vanuit de echte pest. Bijgevolg kunnen we ook zeggen dat Hippocrates heeft gesproken over de primaire oorzaak van de pest en dat Galenus, niet tevreden met deze bondigheid, ook de secundaire heeft willen toevoegen en beschrijven. Vandaar dat hij het had over slecht voedsel, rottige uitwasemingen en andere soortgelijke zaken die het lichaam voorbereiden en disponeren tot het krijgen van de pest. Op deze dingen gaan we verderop nader in.

Van die vervuiling van de lucht waarover we het hier hebben, is tot nu toe door velen gedacht dat het om niets anders ging dan giftige dampen, en rottige uitwasemingen die de lucht zijn ingestuurd. Voeg daaraan toe dat ze [in hun werking] lijken op arsenicum en monnikskap. Dat zegt Untzerus in boek 1 over de pest hoofdstuk 9. Carolus de la Font schrijft in zijn dissertatio over de pest aan hen alleen de aard van arsenicum toe. Hij denkt dat de dampen in arseenmijnen worden opgewekt, dat ze zich lang en breed verspreiden en dat ze de mensen dan doden. Ze worden opgewekt door de hitte van de zon, aardbevingen, onderaardse vuren en soortgelijke oorzaken. Hij houdt daarbij geen rekening met het feit dat de warme stralen van de zon in elk afzonderlijk jaargetijde voorkomen en dat ze in sommige jaren zeer brandend zijn, terwijl de pest [dan] toch zeldzaam is. Er gaan vaak zelfs zeer hete zomers voorbij zonder enige pest. Hij merkt ook niet op dat de wreedste pestepidemieën vaak na lange regenbuien zijn opgewekt en in winterse en andere koude tijden waarin de genoemde arseen-geesten niet uit die mijnen opgeroepen kunnen worden (dergelijke pestaanvallen beschrijven Hippocrates, in 3 *Epidemieën*, Wagnerus in zijn *Kroniek*, Sigebertus in *Honderd gevallen*, Hoofdstuk 8, Funccius in de *Kronieken*, Erodoardus in zijn *Kroniek*, Borsinius in Boek 8 van zijn *Decade*, Fernelius

in Boek 2 van zijn werk over verborgen oorzaken, hoofdstuk 12 en vele anderen). Hij [= De la Font] ziet ook over het hoofd dat onderaardse vuren op Sicilië, in Calabrië, in Napels en op IJsland en meer van dat soort plaatsen steeds aanwezig zijn en dat de pest op die plaatsen juist zeer zeldzaam is. Verder vergeet hij dat bij aardbevingen meestal geen pest wordt waargenomen. Voorts ziet hij niet dat wilde dieren niet beter immuun kunnen zijn voor een dergelijk arseen- gif dan mensen, en dat bijgevolg alle in de lucht levende dieren gelijkelijk door het gif geïnfecteerd en aangedaan zouden moeten worden. [In werkelijkheid] steekt [het gif] echter in het algemeen alleen de mensen aan. Ik zeg meestal, want er zijn ook pestepidemieën waargenomen die alleen het vee aantastten, zoals eerder gezegd in Hoofdstuk 4, Aantekening 1. Een verdergaande weerlegging van de reeds genoemde opvatting kan bekeken worden bij Vraag 4. Velen hebben geoordeeld dat er slechts sprake is van een zekere dispositie van de lucht, door welke dispositie de lucht geschikt gemaakt wordt om gif op te wekken in de lichamen die gedisponeerd zijn. Mercurialis verdedigt deze opvatting met diverse argumenten in zijn vierde boek over de koorts, Hoofdstuk 2, maar Sennertus weerlegt ze op een schitterende manier. Velen [hebben geoordeeld dat] de rottens van de substantie van de lucht zelf betreft. Die opvatting hebben we ontkracht bij [de bespreking van] de genoemde Vraag 4 en de restanten van de wortels zullen hier nu diep uitgegraven worden. [De eerder genoemde auteurs] leren op basis van rede en gezag dat de substantie van de lucht kan rotten. Via de rede [houdt dat in dat] die dingen die begiftigd zijn met een warme en vochtige menging gemakkelijk gaan rotten. Lucht is van dien aard, dus enz. Waar het om gezag van autoriteiten gaat: Zoar zegt aan het eind van Hoofdstuk 4 dat hete en vochtige lucht zeer geneigd is tot rottens en Avenzoar stelt in zijn *Theisir*, Hoofdstuk 3, dat er twee soorten rottens van de lucht zijn: de ene voortkomend uit dampen, de andere gelegen in de eigen substantie. Hieruit leiden ze af dat de pestgevende kwaliteit die ontstaat uit de rotting van de substantie van de lucht soms zo zwaar is dat ze pest veroorzaakt. Soms is ze minder zwaar en veroorzaakt ze andere epidemische ziekten. Bijvoorbeeld: als de overmaat aan warmte en vocht afneemt, induceert de zacht rottende lucht lichtere epidemische ziekten, als de overmaat echter groot wordt, dan zal de in haar substantie zwaar rottende lucht de [echte] pest veroorzaken. Maar waarlijk, als we de zaak nauwkeuriger wegen, dan zullen we zien dat deze argumenten niet op stevige grond staan. Want geen enkel overschot aan manifeste kwaliteiten kan de substanties van de elementen zelf doen rotten: de rotting komt namelijk alleen voor in gemengde stoffen; door haar ontstaat immers een ontbinding van het mengsel [der sappen] en van de elementen en daarbij ontstaat ofwel een volledige scheiding van de elementen van elkaar, of er ontstaat een lichte ontbinding en een andere, nieuwe menging. In een rottend kadaver, bijvoorbeeld, rot geen enkel element in zijn substantie, maar de precieze menging van de [samenstellende] elementen wordt opgeheven. [Dan ontstaan er twee mogelijkheden]. Ofwel de elementen worden ieder voor zich geheel en al gescheiden (waarbij dan wat er aan luchtige of vurige dingen [kwaliteiten] inziet naar boven stijgt, wat waterig is, wegvloeit of in dampen oplost, terwijl wat aards is de aarde opzoekt). Ofwel de elementen worden op een andere, nieuwe manier weer als mengsel bijeen gebracht. Daarbij worden dan wormen, vliegen, bijen en slangen voortgebracht. Een dergelijke scheiding van substanties kan in de substantie van de lucht zelf, die immers enkelvoudig is, niet plaatsvinden, want, zo vraag ik, in welke delen zou ze uiteen moeten vallen? Niet in waterige, vurige of aardse, want niets van deze elementen zit in zich zelf, [zelfs] niet in de allerkleinste deeltjes, want de afzonderlijke kleinste

deeltjes van de lucht bestaan uit lucht. Bijgevolg treedt er geen enkele rottenis op in de substantie van de lucht. Aristoteles ziet dit hetzelfde en daarom zegt hij, in Sectie 25, Vraag 20 dat de lucht niet bedorven kan worden en niet kan rotten. Van de moderne auteurs schrijft Sennertus in zijn boek over de praktijk dat de lucht zelf, omdat het een zuiver element is, niet kan rotten en ook niet op een andere manier kan bederven. Werkelijk, als de lucht of de andere elementen zouden rotten in hun substanties, dan zou de hele aard van de dingen op zijn kop worden gezet. Hippocrates zelf treedt hier als getuige op. Hij zegt in zijn boek over de natuur van de mens: *als een element verrotte, dat zou het geheel verrotten*. Sommigen zeggen dat lucht soms opgevat wordt als een zuiver element, soms als het element met de andere zaken die daarin gemengd zijn. En op die manier kan de lucht dan in haar substantie rotten. Dit is echter een uitvlucht die niets aan het wezen van de zaak afdoet. Ik zeg [daarop het volgende]. 1. Die externe dingen die door de lucht zelf gemengd zijn, zijn geen onderdeel van de substantie van de lucht. 2. Wanneer we spreken over de substantie van de lucht, dan wordt altijd de lucht als zuiver element bedoeld. Daarvan zeggen we dat ze nooit rotten kan. Wanneer we eenvoudigweg over lucht spreken, dan wordt daarmee soms het pure element bedoeld, en soms het element met zijn inhoud. Als we met lucht het eerste bedoelen, dan rot ze niet. Als we lucht voor het tweede houden, dan rot de substantie van de lucht ook [nog steeds] niet; maar in dat geval kunnen slechte dampen en andere [andersoortige] dingen die in de lucht gemengd zijn, en die als het ware met haar een eenheid vormen, zich losmaken van de lucht, en dat wordt dan een rotting genoemd in gemengde zaken. Die rotting bederft de substantie van de lucht zelf echter allerm minst. Bijgevolg is ook het voornoemde onderscheid slechts een lege uitvlucht. Wij concluderen dus dat de substantie niet rot en dat ze door te rotten dus niet de oorzaak van de pest kan worden. Die oorzaak is ver verschillend van de rotting, immers het bederf van de lucht zonder rotting is uit de hemel gezonden. Wat dat voor een bederf is en hoe het ontstaat, heeft niemand tot nu toe kunnen beschrijven. En de allerhoogste God heeft het aan niemand willen openbaren. Bijgevolg blijft dit duistere mysterie bestaan en voert het alle medici die het willen uitleggen en duidelijk maken in het doolhof van de rotting. Hoe verder ze daar in gaan, hoe moeilijker ze eruit los komen. Dat komt in wezen doordat ze in een vergeefse en al te arrogante poging met overwegingen uit de natuurlijke wereld een goddelijke zaak willen beschrijven.

VI. Niet zonder argumenten hebben wij die opvatting die probeert het pestige gif uit rottenis te wringen bij Vraag 4 bestreden en we hebben haar verworpen. Behalve de punten die daar naar voren werden gebracht, zijn er nog allerlei dingen die glashelder leren dat het gif niet uit rottenis bestaat en daaruit ook niet wordt voortgebracht. [Wat zijn de argumenten?] 1. Het ontstaan van rottenis. Dit geschiedt over een langere tijd en stapsgewijs, door een overmaat van manifeste kwaliteiten, vooral van warmte verbonden met vochtigheid. En dat kan niet tegelijk op hetzelfde moment gebeuren: het voltooid worden, het genereren van gif, en het uitgeven van het effect ervan. Daar komt bij dat bij pest vaak geen enkele overmaat aan warmte of een andere kwaliteit wordt bemerkt. En als die overmaat al aanwezig is, dan hangt daar de oorzaak van de pest niet van af. Want anders waren de hete rottingskoortsen allemaal pestig, daar immers in hen de warme kwaliteit er het sterkste uit springt. 2. De goddelijkheid van de ziekte. Omdat de pest een gesel van de allerhoogste God is, waarmee Hij de mensen buiten de orde van de natuur om kastijdt, ontstaat ze dus niet uit rottenis - iets wat immers in de regelmaat van de natuur is inbegrepen. 3. Het aanvalspatroon van de ziekte:

omdat ze gelijkelijk gezonde en ongezonde gebieden binnenkomt en de mensen met goed gemengde sappen evenzeer aantast als de slecht gemengden die vol slechte sappen zitten. Ze spaart geen geslacht, geen leeftijd: ze heerst onder koude, hete of welke weersomstandigheden en in welke jaargetijden ook. Bovendien kan geen enkele rotting worden opgewekt met de snelheid waarmee de pest kan opkomen en zulke zware klachten kan veroorzaken, terwijl door geen enkele rottenis dergelijke symptomen zo snel kunnen worden opgewekt. 4. De tekenen van de pest: vaak worden geen aanwijzingen voor rottenis gevonden in pols, bloed, urine, aanwezigheid van dorst, slechte adem, of toeneming van de warmte. En er worden vaak ook geen aanwijzingen in de uitwendige [omgeving waarin het lichaam verkeert] gevonden, zoals wanneer de pest bij rustig en gematigd weer ofwel midden in een koude winter binnenvalt. 5. Koorts: de koorts zou een specifieke begeleider van de pest zijn als deze ellendige ziekte door rottenis werd opgewekt. De ervaring leert echter dat vaak het tegengestelde gebeurt. Bovendien is er geen verschil tussen de rottingskoortsen, vooral de kwaadaardige, en de pest. 6. De behandeling van de pest: deze wijkt zeer ver af van die van rottingsziekten. Bij deze laatste zijn immers aderlatingen, purgaties en dergelijke nodig. Bij de pest zijn die allemaal erg schadelijk. De behandeling daarvan moet vooral met alexipharmaca plaats vinden welke vaak verwarmend, drogend, adstringerend en stoppend zijn. Zij zijn dus voor het verwijderen van rottenis minder geschikt. Bovendien worden kwaadaardige en zware rottingsziekten zelden genezen zonder de hulp van passende geneesmiddelen. Velen komen daarentegen van de pest af zonder gebruik van enige middelen en vooral ook zonder gebruik van die middelen die het lichaam ontdoen van een rottende vuiligheid. Franciscus Valleriola heeft het, nadat hij deze en soortgelijke zaken nauwkeurig had bestudeerd, met deze woorden uitgedrukt: *als iemand die volkomen gezond is, door het benaderen van iemand die door de pest is aangedaan, ook door die pest wordt aangestoken, en na weinige uren sterft (iets wat wij vaak hebben zien gebeuren) of wanneer iemand door een dolle hond gebeten wordt en zelf hondsdelheid krijgt, wie is er dan zo dom dat hij rottenis tot de oorzaak van zo een snelle dood verklaart? Want welke rotstof is zo heftig en zo verderfelijk? Langs welke weg zou een zo gevaarlijke rotstof de mens kunnen binnendringen, zonder samenloop met een andere zaak, die een mens zo snel wegneemt? Dat geldt vooral wanneer degene die instort, niet met een plethora, niet met een cacochymie of met een verstopping behept is, maar in goede conditie verkeert, gezond is, krachtig, opgewekt en begiftigd met een goede habitus.*

Hier zal iemand misschien tegenwerpen: als de rottenis geen pestgift maakt, waarom is het dan nodig dat zowel bij de preventie als bij de behandeling [van de pest] alle externe en interne rottenis en de oorzaken daarvan met de grootst mogelijke inspanning ontweken moeten worden, tegengehouden, gecorrigeerd en weggewerkt? Ik antwoord: er moet evenveel rekening gehouden worden met de secundaire als met de primaire oorzaken, want de rottenis is een van de secundaire oorzaken, die de lichamen ontvankelijk maken en geschikt om het pestgif gemakkelijk te ontvangen. Als het niet geschikt is gemaakt, komt het pestbrengende virus het menselijk lichaam binnen zonder schade [te veroorzaken] omdat het door dat lichaam weldra wordt teruggekaatst, zoals een pijl door het metalen schild [van een soldaat.]

Uit al deze punten die ernstig overwogen zijn en ook uit de argumenten die bij de beantwoording van de voorgaande zes problemen en vooral bij de aantekeningen 2, 3, 4 en 5 zijn genoemd, blijkt voldoende dat mensen te angstig en te bang zijn als ze deze door ons voorgestelde waarheid

(omtrent het beginsel van het door de hemel omlaag gezonden pestzaad) niet met beide armen durven te omklemmen, [als ze die niet] volmondig [durven te beamen en] verder te vertellen, omdat ze zich niet durven te verzetten tegen de misvatting van de voorgaande medici inzake de pestige rottens. Maar de voorgaande auteurs die met betrekking tot de pest met veel rottens dwalen, durven [ons] niet rechtstreeks aan te vallen en ze verwerpen de door ons voorgestelde ware toedracht der dingen ook niet geheel en al. In plaats daarvan kiezen ze liever voor een middenweg. Ze zeggen dat het veiliger en handiger is als wordt gesteld dat de pest twee oorzaken heeft, een bovennatuurlijke die door God gezonden wordt en een tweede, natuurlijke die opgewekt wordt door een spontane rotting van de ondermaanse dingen of een ander bederf. In het voorgaande is genoegzaam en onomstotelijk bewezen dat deze tweede, door hen natuurlijk genoemde oorzaak geen echte pest genereert, maar slechts met rotting verbonden, pestbrengende, kwaadaardige en andere epidemische ziekten.

VII. De dagelijkse praktijk leert dat die oorzaken die wij secundair noemen, de lichamen slechts voorbereiden op de pest. Ze dragen echter niets bij aan de vorming van het pestgif. Kwaadaardige invloeden van de sterren induceren ook geen pest; ze zijn immers meer dan eens voorgekomen zonder dat er een pest op volgde. En de goede invloeden houden de pest niet af, zo hebben wij geleerd in de tweede vraag. Meer dan eens is de pest immers gekomen, terwijl die goede invloeden aanwezig waren. Een grote hitte van de lucht, de zuidenwinden, droogtes en lauwe winters wekken, zoals vaak is opgemerkt, geen pest op. Tot voorbeeld strekt het jaar 1558 waarvan de medici en geschiedschrijvers uit die tijd melden dat het niet alleen in de lente, maar ook in de zomer en de herfst ontzettend heet en droog was. Toch zijn er toen geen pestepidemieën uitgebroken, maar over heel Europa slechts koortsen van uiteenlopende soort, vooral intermitterende en [anderen]daagse, die zeer weinig dodelijk waren. Platerus heeft blijkens zijn verhandeling over de praktijk waargenomen dat de pest soms komt als het weer juist niet warm en droog is en zonder enige onwelwillendheid. Zo getuigt ook Fernelius boek 2 van de verborgen oorzaken, Hoofdstuk 12, dat de pest die eigenlijk bij de zomer hoort, soms midden in de winter begint en dat hete zomers vaak vrij van elke pest zijn. Radzivilius herinnert zich in zijn reisverslag een pest die het hevigst woedde in de maanden december, januari en februari en die in de zomerse warmte is opgelost. Hetzelfde zegt Joannes Morellus in zijn boek over purperkoortsen: hij heeft niet zelden gezien dat de pest de burgers aanvloog, terwijl de noordenwind blies en dat velen bij een noordelijke storm door de ziekte zijn aangetast. En een weinig verderop zegt hij dat in Cabilonum (Chalon sur Saône) na een droge en koude winter een zeer gematigde en heilzame lente is gevolgd, die niettemin een pest introduceerde, en dat terwijl het weer koud was en de lucht zuiver en rein. Hierbij komen voorbeelden van verwijzingen die ook leren dat hitte en droogte op zich zelf niets aan de pest doen. Die zeer hete en droge kust van Ethiopië waar de rivier de Niger stroomt, is volgens Scaliger geheel en al vrij van pest. Zo wordt ook verteld dat de pest in Egypte door de grote hitte in de huizen wordt uitgeblust. Ook Spanje dat natuurlijk het allerheetste is, wordt nogal zelden door de pest bezocht en de ziekte is er ook niet zo hevig als op veel andere plaatsen. Verder doen stinkende en rotte uitwasemingen in eerste instantie niets [toe of af] aan deze bezoeking. Plaatsen die constant ongezonnd zijn door uitwasemingen van deze soort leren dat.

In die plaatsen wordt geen aanhoudende pest gezien; ze is er zeldzamer, zoals gezegd bij Vraag 4. Dat neemt niet weg dat sommigen hier tegenwerpen dat er in Caïro, de [hoofd-] stad der Egyptenaren vrijwel continu pest heerst (getuige Prosperus Alpinus, in zijn boek over de geneeskunde in Egypte, Boek 1, Hoofdstuk 15) en dat [ook] het eiland Sardinië wegens de kwalijke uitwasemingen aan voortdurende pestige ziekten is onderworpen. Dit laatste volgens Pausanias en andere aardrijkskundigen. Ik zeg: de pest heeft zijn vrijwel vaste zitplaats in Caïro niet gekregen door de slechte uitwasemingen die in die plaats gewoon zijn, maar wegens de smetstof die de inwoners verspreiden en dat niet alleen onderling. Ze wordt ook van buiten daarheen gebracht uit Syrië, Griekenland, Barbarije en andere omringende gebieden die vaak door de pest worden aangedaan. Die zelfde Prosper Alpinus heeft het zien gebeuren. En omdat [de pestaanvallen] alleen door besmetting worden opgewekt, zonder voorafgaande afwijking van de lucht, is die pest bescheiden van omvang en zonder drijvende beweegkracht. Over Sardinië zeg ik dat de gebruikelijke rottige uitwasemingen van dat eiland voortdurende kwaadaardige en pestbrengende koortsen teweeg brengen, maar geen echte pest. Dat blijkt daaruit dat niemand dat eiland vanwege de besmetting ontvlucht, en dat ze de handel daar niet stil leggen.⁷⁷ Dit alles legt Carolus de la Font het zwijgen op. Hij probeert [ons] in zijn dissertatie over de pest, Hoofdstuk 16 in een lang verhaal de mening op te dringen dat uit deze [dampen] ook de zaden van de pest worden opgewekt. Verder noemt hij de onderaardse vuren de sterkste [oorzaken van de pest] - een opvatting die wij een weinig eerder in Aantekening 5 hebben weerlegd.

VIII. Sommigen geloven dat alleen de conjuncties van Saturnus, Jupiter en Mars voor het ontstaan van de pest kunnen zorgen. Wij hebben echter in het jaar 1635, op 27 september een conjunctie van Jupiter en Mars in het teken van de Leeuw gehad en in het daarop volgende jaar 1636 op 20 oktober een conjunctie van Saturnus en Mars in het teken van de Maagd. Velen dachten dat die conjunctie buitengewoon slecht zou uitpakken, omdat ze in een menselijk teken stond. Maar rond de tijd van de laatste conjunctie was de pest bij ons [juist] in een neergang. Bijgevolg kunnen conjuncties van deze soort geen grote dingen doen en dragen ze niets bij aan de inductie van de pest. We hebben dat aangetoond in de tweede vraag en in het begin van de voorgaande Aantekening 7.

IX. Bewegingen van het gemoed dragen slechts als bijkomende oorzaak bij aan het ontstaan van de pest. Woede brengt de sappen en de levensgeesten in een heftiger beweging, brengt ze in verwarring en maakt ze heet. Ze bewerkt hen zodanig dat ze het pestig gif gemakkelijker opnemen. Schrik en vrees brengen binnen alles in de war, en door de levensgeesten onordelijk te bewegen, lokken ze de kwaadaardigheid die het lichaam omgeeft naar binnen toe. De kwaadaardigheid die binnen schuilt, brengen ze in beweging. Vandaar dat Thucidydes zegt dat in de verschikkelijke pest die hij in zijn geschiedenis beschrijft, verdrietige mensen en mensen die door de angst gegrepen werden eerder dan anderen ten onder gingen. Verdriet [werkt via] een samentrekken van het hart door een onderdrukking van de warmte [= de calor innatus] en de levensgeesten. Bij al te grote en plotselinge vreugde halen de mensen zich gemakkelijk dezelfde gevaren op de hals door zich al te zeer te vermaken en over te geven aan uitspattingen. Pigraeus zegt het heel treffend: *zoals de slechte werking van leeftocht de sappen voorbereidt, zo bereiden de emoties van het gemoed de levensgeesten voor op het ontvangen van de pest. Verdriet, angst en vrees zijn het voedsel van de pest.* Zo zegt ook Bauderonus in zijn verhandeling over de praktijk, Deel 1, Hoofdstuk 15: *zij die vertrouwen hebben, worden het vaakste gespaard, de vreesachtigen worden daarentegen gemakkelijk aangedaan.* Meer over deze zaken

⁷⁷ Van 'Dit alles legt' tot einde Aantekening VII is nieuw in 1687.

kan bekeken worden in Boek 2, Hoofdstuk 2, Aantekening 9.

X. Er bestaat twijfel over de vraag of inbeelding alleen iets bijdraagt aan de vorming van pestilentieel gif in het lichaam. Drie zaken lijken te spreken voor een bevestiging van de idee dat enkel door de kracht van een zeer sterke verbeelding het pestige gif gegenereerd kan worden. 1 Het verbijsterende effect van de verbeelding, 2. De rede en 3. De ervaring. De schokkende effecten van de inbeelding komen duidelijk aan het licht bij zwangere vrouwen in wier foetussen door een ernstige inbeelding die wordt opgevat, in de moederlijke baarmoeder opvallende en merkwaardige tekens worden ingedrukt – een verschijnsel waarvan bij de litteratoren overal voorbeelden worden gevonden. Deze effecten worden niet alleen bij foetussen bemerkt. Want alleen door een verdrietige gedachte worden mensen vaak bang en beginnen ze te trillen of laten ze tranen. Ja zelfs is uit verhalen bekend dat door een sterke verbeelding van de dood de haren bij sommige mensen in een nacht grijs zijn geworden. Ook wij zelf hebben dat waargenomen. Zo ook zouden sommigen bij het zien van, of het denken aan een neervallende epilepticus zelf epilepsie hebben gekregen. Het beeld van lekker eten doet overvloedig speeksel in de mond vloeien. De inbeelding van een zaak die vies stinkt, prikkelt tot braken en het denken aan Venus richt de penis op. Ook zijn er wel zieken gezien die hun gezondheid terug kregen enkel door de krachtige voorstelling van een of andere genezing op te vatten. De rede leert dat als de sappen en de levensgeesten in het lichaam door de verbeelding in verschillende bewegingen kunnen worden gezet, en zij diverse effecten en zo ook vele ziekten induceren, dat dan ook het pestige gif in het lichaam opgewekt moet kunnen worden en dat zo dus pest kan worden geïnduceerd. De ervaring lijkt te bevestigen dat deze voorgaande dingen meer dan gewoonlijk voorkomen, omdat vaker gezien is dat sommige mensen alleen door zich in te beelden dat ze pest hadden, ziek geworden zijn. Dat demonstreren op basis van waar gebeurde verhalen en voorbeelden Erasmus Hedenus in een redevoering, Jo. Matthaeus in *Honderd vragen*, nr 86, Scheunemannus, in zijn boek over Paracelsus en de pest, Hoofdstuk 15. Omdat dit feiten zijn, lijkt het pestgif dus ook door de kracht van de verbeelding gegenereerd te kunnen worden. Ter ontkrachting van de hier gezegde dingen worden drie punten naar voren gebracht. 1. Een zwakte van de verbeelding in veel gevallen ofwel haar onmacht om te handelen. Bijvoorbeeld: hoe sterk men zich ook een bleek mens probeert voor te stellen en wil dat het bloed en de levensgeesten naar het gezicht gebracht worden, via de verbeelding lukt dat niet. Evenmin kan alleen door de kracht van de verbeelding de geelzuchtige zijn geel kwijt, de hydropicus het onderhuidse water en de kalkachtige zijn kalk. Zo ook krijgt degene die het 's winters koud heeft het via de kracht van het zich iets verbeelden niet warm. En wie verlangt naar eten wordt de honger niet kwijt. 2. De rede die leert dat door een krachtige verbeelding gemoedstoestanden kunnen worden geïnduceerd, zoals vreugde, boosheid, vrees, angst enz. Ze leert ook dat de levensgeesten en sappen niet primair door de inbeelding, maar door de affecten op verschillende manieren bewogen kunnen worden - [dit] afhankelijk van hun verscheidenheid. De verschillende affecten komen dus voort uit die bewegingen, afhankelijk van de variëteit van de lichamen waarin ze optreden. 3. De ervaring bevestigt [deze redenering]. Want laat duizend mensen zich krachtig een epilepsie voorstellen, daardoor wordt niemand epileptisch. Maar als die duizend mensen een verschrikkelijke convulsie zouden zien en zij door die aanblik allen vreselijk bang zouden worden, dan zou er uit hen wellicht een enkele epileptisch worden (ongetwijfeld omdat zijn dispositie al eerder neigde tot epilepsie).

Dat zou dan echter niet door de inbeelding gebeuren, maar door de aanleg en de schrik die de sappen plotseling in de richting van hersenen beweegt, die reeds tevoren voorbereid waren op de epilepsie. Op dezelfde manier moet over de effecten van inbeelding bij andere ziekten worden gedacht. Zo moet ook gezegd worden dat het pestig gif door de voorstelling van iets verdrietigs alleen niet in het menselijke lichaam kan ontstaan. De schrik die deze verbeelding begeleidt, maakt door een commotie van de geesten het lichaam, dat geneigd is om het pestig venijn gemakkelijk op te vangen, geschikt en als er iets van het gif in het lichaam schuilt, maakt het dit actief. Dit zelfde zegt ook Thomas Fienus, in zijn boek over de kracht van de verbeelding. *Dat soms mensen, zegt hij, die zich sterk inbeelden dat ze de pest hebben, die pest inderdaad ook krijgen, geschiedt bij toeval. De inbeelding brengt natuurlijk een grote schrik teweeg en die zet de kwade sappen in beweging die schuilen in het lichaam van degene die zich wat inbeeldt. Die sappen brengen als ze in beweging zijn gebracht de pest.* Dus ik zeg: *het zich inbeelden van de pest brengt geen pest tenzij in lichamen die er aanleg voor hebben. Dat blijkt daaruit dat de velen die ten tijde van pest vaak intensief en bijgevolg met de grote angst die daaruit volgt, over de pest denken, daardoor niet ziek worden, al zeker niet in een tijd dat er geen pest heerst.* Goclenius in zijn *Loimographia* en Sennertus in het boek over de chemie bij Galenus zijn dezelfde mening toegedaan.

HOOFDSTUK IX. Over het voortschrijden van het pestige vuil.

Wanneer de pestige onreinheid vanuit de hemel de lucht is ingezonden, ontstaat in en uit deze [onreinheid] een kleine hoeveelheid die via de lucht beetje bij beetje wordt verspreid. Daarna breidt het gif zich als bij gisting uit en wordt het in haar [de lucht] vermeerderd. Zo legt het vuil dezelfde giftigheid die haar kenmerkt op aan een groot deel van de lucht. Wanneer de lucht door deze giftige onreinheid begint te veranderen, d.w.z. vervuild raakt en gedisponeerd voor de giftigheid, dan wordt ze tegelijkertijd ook zeer agressief en schadelijk voor de ondermaanse dingen. Afhankelijk van de weersomstandigheden die dan heersen, begint ze verschillende schades te berokkenen (op dezelfde manier als de pest in [individuele] mensen afhankelijk van de verschillen in hun sappen, temperamenten en disposities, de verschillende delen op verschillende manieren aantast). Soms [gaat het om] slachtingen onder de grote huisdieren, soms bederft ze de bebouwde akkers en de vruchten der aarde die nodig zijn voor het levensonderhoud (1.). Verder brengt ze in grote hoeveelheden krekels, vliegen, torren en andere schadelijke insecten voort en zo ook duizendpoten, muizen en andere kleine beestjes die akkerproducten en vruchten aan- en opvreten en zo een onvruchtbaarheid van de bodem teweeg brengen (hier komt vaak

die ernstige schaarste aan levensmiddelen vandaan (2.) die aan de pest voorafgaat). Verder bewerkstelligt [de pestig geworden lucht] een snel en kwaadaardig bederf van het vlees, van de vis, en van andere levensmiddelen en uiteindelijk ook van de sappen van het menselijk lichaam. Van daaruit worden dan de boosaardige en de pestige koortsen gegenereerd die (3.) aan de pest voorafgaan. Zoals soms een van de ledematen van iemand door een flegmone een weinig wordt vergroot, en overgaat in gangreen en dit dan een weinig later weer tot een droog gangreneus deel [sphacelum] wordt, zo wordt ook de lucht stapsgewijs bedorven en geïnfecteerd door bezoedeling met het eerste vuiligheidje. (4.) Dat gaat door tot een groot deel van die lucht de giftigheid zal hebben opgenomen die gelijk is aan dat eerste vuil. Pas dan is het eindelijk een manifeste pest. Want de lucht rot niet, maar wordt vergiftigd. (5.) Aangezien ze zeer vijandig staat tegenover de ingeboren warmte [calor innatus] van de mensen en tegengesteld is aan de gehele substantie, infecteert ze de lichamen gemakkelijk met haar giftigheid. Door meteen na de invasie de ingeboren warmte aan te vallen, door het oorspronkelijke vocht (humidum) te vernietigen, door de werking van de ingewanden te beschadigen en in het ongereede te brengen, maakt het [gif] dat de sappen niet ruim en goed gekookt worden en dat de gekookte sappen niet goed aangestuurd worden, en ook niet in een gezonde staat bewaard worden. Vandaar dat meestal binnen de kortste keren een zware rotting van die sappen teweeg worden gebracht, waaruit dan die pestige rottingskoortsen voortkomen die de pest vaak volgen of begeleiden. Dit gaat vaak zo snel (vooral in lichamen waarvan de sappen vooraf al tot rotting neigden) dat pest en koorts tegelijk lijken te komen. Door dat misverstand hebben sommigen de mening opgevat dat de pest een koorts-ziekte is en definiëren ze haar als koorts.

AANTEKENINGEN.

I. Veldgewassen en fruit worden, zo schrijft ook Avicenna, door de kwaadaardigheid van de pestige lucht bedorven. *Ze bederft, zegt hij, veldvruchten en groenten, terwijl de levende wezen die deze eten ook worden aangetast.* Het kwaadaardige bederf van de lucht maakt de veldvruchten en het fruit van de bomen onaangenaam [om te zien], flauw, en van een slechte smaak, het maakt zaden, kruiden en planten dood, weerhoudt het graan om te groeien, of infecteert het nadat er een roest is ontstaan, of ook andere smetten.

II. Dit is de beruchte hongersnood die de pest pleegt te volgen en waarvan we in het voorgaande hoofdstuk bij Vraag 4 reeds melding hebben gemaakt. Daar hebben we uiteengezet dat de pest niet door enige hongersnood wordt voortgebracht, en dat ze ook niet op elke hongersnood volgt, maar slechts op die hongersnood welke dezelfde oorzaak als de pest heeft - zij het in een wat mindere mate.

III. Bij genoemde vraag hebben wij ook aangetoond dat de pest niet geïnduceerd wordt door de vermeerderde rotting van die pestige koortsen

die aan de pest vooraf gaan, maar dat die rottenis uit dezelfde vuiltjes in de lucht (maar minder intensief) voortkomt, waaruit ook de pest zelf voortkomt – zoals uit deze processen reeds heel duidelijk blijkt.

IV. Iemand zou hier kunnen tegenwerpen: als die pestige giftigheid zo langzaam en geleidelijk in de lucht vermeerderd wordt, hoe heeft ze dan in het leger van Koning David in het bestek van drie dagen kunnen beginnen, en in die zelfde tijd zo groot kunnen worden dat ze 70 000 manschappen doodde? Ik antwoord: het ligt evenzeer in Gods hand om een flinke partij van het voorzegde vuil de lucht in te sturen, of erin op te wekken, en zo snel vele mensen te doden, als [Hij in staat is tot] het sturen van een kleine hoeveelheid. [Dat laatste] doet Hij dan vanuit zijn onmetelijke medelijden om door het vooruitzenden van de tekenen van een dreigende straf, de mensen aan te zetten tot boeten voor hun zonden, voordat hij ze allemaal in Zijn toorn vernietigt. Hij doet het opdat velen tot inkeer komen, als bekeerden gaan leven en zo aan de straf ontkomen.⁷⁸

V. [En] als iemand misschien zou zeggen, dat de lucht de natuurlijke gesteldheid niet kan afleggen en zich [niet] in giftigheid [kan] dompelen, tenzij door rotting van de substantie van de lucht zelf? Ik zal dan antwoorden dat dit gebeuren kan zonder rotting van de substantie. Het kan op dezelfde manier als [bij] een lichaam dat een gewelddadige dood gestorven is: hoewel het de natuurlijke conditie van vitaliteit mist, verliest het toch niet meteen zijn lichamelijkeheid [= materiële eigenschappen] (bedenk dat als het lichaam van een mens is geweest, het na de dood niet in dat van een paard, een vis of een ander dier verandert). En men kan ook niet zeggen dat het terstond gerot is. Het is beroofd van zijn *spiritus vitalis*, en na die scheiding komt het verval van de substantie. Het is dus zo dat de dood niet door de rotting, maar de rotting door de dood ontstaat, of beter door het beroofd worden van de vitaliteit. Zo ook is het dat een of ander deel van de lucht kan worden bezoedeld door een hemels vuil en dat het dan zijn natuurlijke gesteldheid kan afleggen en los van elke rottenis giftig kan worden. Door dat gif worden dan later rottingen (natuurlijk alleen van samengestelde zaken, niet van enkelvoudige elementen) teweeg gebracht. De giftigheid ontstaat dus niet uit de rotting, maar de rotting uit de giftigheid. En waarom, zo vraag ik, ontkennen we dat dit in de lucht kan plaats vinden, terwijl we het overduidelijk in andere zaken kunnen zien gebeuren. Bijvoorbeeld: als een brokje van een kristal antimoon dat gewogen is met een zeer nauwkeurige weegschaal gedurende een paar uren in zeer goede wijn wordt gelegd, en er vervolgens uitgehaald, gedroogd en weer gewogen wordt, dan kan men vaststellen dat het gewicht niets minder is geworden – en het maakt niet uit of men dit indopen nu twintig of dertig keer met hetzelfde stukje herhaalt. Bijgevolg wordt duidelijk dat uit het antimoon- kristal niets wat meetbaar is in de wijn komt. Bovendien behoudt de wijn zijn kleur en smaak en merkt men er geen enkel bederf in. Maar ondertussen haalt de wijn een dusdanige kwaliteit uit het antimoon dat het lichaam zich [na innemen] door de werking daarvan zowel boven als beneden tamelijk heftig ontleegt. Moeten we daaruit afleiden dat die vreemde kwaliteit ofwel purgerende kracht van de wijn afkomt? Of van een rotting? Niemand, geloof ik, zal dat laatste verdedigen, als hij nog iets van een gezonde oordeelskracht heeft. Het gaat dus om een of andere giftige kwaliteit die door het antimoon zonder rotting is overgedragen aan de wijn. [Welnu] zo kan het pestige gif dat uit de hemel gezonden is, de lucht zonder rotting infecteren met een giftige kwaliteit en die infectie induceert dan later in de ondermaanse lichamen diverse rottingen en verval. Het is dus werkelijk overduidelijk dat deze rottingen niet het primaire

⁷⁸ Het valt op dat VD vaak waarschuwt voor het bedriegelijke effect van intervenierende variabelen: z leidt tot x en y en daarom lijkt er een associatie tussen x en y te bestaan.

gif van de infectie genereren, maar eerder dat het bederf door dat gif wordt voortgebracht.

HOOFDSTUK X. Over de besmetting.⁷⁹

Een besmetting (1.) is (2.) een gemeenschappelijk maken van een ziekmakende onreinheid (3.) van het ene lichaam naar het andere, waardoor de ziekte van het infecterende lichaam vrijwel onveranderd op een ander levend lichaam wordt overgedragen. [Het is] zoals wanneer door de beet van een hond een soortgelijke dolheid op een ander wordt overgedragen. Of zoals wanneer een ander door de uitademingen van iemand die aan de pest lijdt, ook door de pest wordt aangetast. Om dat gemeenschappelijk worden (we spreken hier van het pestige gemeenschappelijk worden) effectief plaats te kunnen laten vinden zijn vier dingen nodig: 1. een geschikte dispositie van de patiënt, 2. contact tussen de patiënt en de handelende [mens die al ziek is], 3. een grotere werkzaamheid bij de veroorzaker die het brengt dan bij de patiënt, 4. genoeg tijd (4.) om elkaar over en weer te kunnen beïnvloeden en beïnvloed te worden. Bij de besmetting zijn er vier dingen die bekeken moeten worden: 1. het lichaam dat verspreidt, 2. dat wat verspreid wordt, 3. degene naar wie het verspreid wordt, 4. de manier waarop het verspreid wordt. Het verspreidende lichaam is het lichaam dat ziek is (5.) of een draagstof. Wat verspreid wordt, is het miasma (6.) ofwel het duistere pestige zaad dat van de zieke en wel van zijn geïnfecteerde lichaam (7.) of van de draagstof uitgaat. Dit miasma wordt medegedeeld aan een ander lichaam dat aan het eerste gelijk is (8.) en dat de passende dispositie heeft om een zaad van deze aard te ontvangen. De overdracht vindt plaats [op twee manieren]. Ofwel direct, dat gebeurt wanneer het zaad via contact met het zieke lichaam, of met uitscheidingen van de geïnfecteerden wordt overgedragen. Ofwel indirect en dat gaat dan hetzij via de lucht, die net als ze rook, geuren, en dergelijke opvangt, ook deze miasmata of door het pestige gif bezoedelde dampen opvangt, hetzij via draagstoffen. Want deze miasmata worden met de lucht als vervoermiddel overgezonden. [Dat gebeurt] ofwel meteen naar levende lichamen die analoog zijn en die een geschikte dispositie hebben. Bij hen brengen ze de pest dan direct naar binnen. Ofwel [ze gaan] eerst naar levenloze dingen vanwaar ze dan vervolgens naar de levende gaan. Elk levenloos onbezield lichaam waarnaar de overdracht kan plaats vinden en dat het pestig gif ontvangen kan, en dat het een tijd lang kan vast houden, wordt door de hedendaagse medici (9.) fomes [= draagstof] genoemd. Het lichaam van zo'n fomes moet niet dicht zijn, (10.) slap, los van structuur, poreus en zonder grote koude of warmte. Zulke stoffen zijn wol, linnen, leer, lichtere houtsoorten met veel openingen

⁷⁹ DB: Van 't contagium of de besmetting die door meede-deling of over-setting geschiedt.

en dergelijke. Zoals geuren, stank en rook lang in kleren en andere zaken kunnen blijven hangen, zo kan ook het pestige gif vaak lange tijd in een draagstof bewaard blijven. Het kan [dan] met die draagstof ook naar andere ver weggelegen plaatsen (11.) gevoerd worden Als tenminste de draagstof rustig blijft [liggen] en niet bewogen wordt en niet warm wordt. Want als deze in beweging wordt gebracht of warm wordt, dan wordt het vuil van zijn plaats bewogen en van daar overgebracht ofwel op levende lichamen waarop ze de pest overdraagt als die daar de aanleg voor hebben, ofwel opnieuw op andere niet levende zaken waarin het dan wederom een tijd lang kan worden vastgehouden. Of het verdeelt zich, stijgt weer op in de lucht en wordt daar uitgeblust. Vaak gebeurt het echter ook dat die pestige onreinheid die in de draagstof ligt opgeslagen misschien wel niet wordt bewogen, maar dagelijks door de nogal warme stralen van de zon wordt getroffen. Daardoor lost [die onreinheid] een weinig op, ze wordt weker en vervliegt, stijgt op en wordt uiteengedreven zonder enige schade voor degenen die in de nabijheid verkeren. Vaak gebeurt het ook dat de giftige kracht van het vuil zozeer door felle koude of vorst wordt gebroken, dat deze ofwel helemaal uitgeblust wordt (zoals we hierboven in Hoofdstuk 3 hebben medegedeeld, is dat bij onze pest gebeurd). Ofwel het wordt zo zwak, dat het niet veel schade kan toebrengen. Voor een voorbeeld zie hier beneden Boek 4, Ziektegeval 129. En als de draagstof op een plaats ligt waar de wind goed doorwaait, dan kunnen de pestige miasmata zich niet lang (12.) op die plaats ophouden.

AANTEKENINGEN.

I. Het *contagium* ontleent zijn naam aan *contactus* [= contact of aanraking] of *contingo* [= ik raak aan] of liever aan het oude woord *contago* [niet in wdbk]. Men pleegt de naam *contagium* aan drie dingen toe te kennen. 1. Aan de contagieuze ziekte zelf, en in zoverre ook aan de pest die zo verschrikkelijk contagieus is, dat ze niet zelden eenvoudigweg de contagieuze bij uitstek wordt genoemd. 2. Aan een zaad van giftige kwaliteit. In die zin definiëren sommigen het *contagium* *als het vuil, dat is de onreinheid die van een ziek lichaam afkomt en waardoor een gelijk effect op een analoog lichaam wordt overgebracht*. 3. Voor het zich verbreiden [gemeenschappelijk worden] van een contagieuze ziekte via *μιασμάτα* (*miasmata*) of zaad. In die zin definieert Hercules Saxonia het *contagium*. Het is de actie van een of andere ziekmakende kwaliteit in de richting van het menselijk lichaam dat daarvoor is gedisponeerd en voorbereid. Deze vindt plaats door contact. Verder zegt Saxonia dat het *contagium* [alleen] bestaat op het moment van de actie, alsof het daarbij om een op zich zelf staande soort gaat. Zo definieert ook Petrus Salius Diversus het *contagium* *als het contact tussen twee lichamen, door de werking waarvan bij de een dezelfde ziekte wordt voortgebracht als bij de ander [reeds bestond]*. Deze definitie van Salius past echter minder goed bij het pestige *contagium*: dat wordt immers niet alleen door contact met een ziek lichaam op anderen overgedragen maar ook via een medium - de lucht of een draagstof. Om die reden menen wij

dat beter gezegd kan worden dat *contagium* de verbreiding van een onreinheid of een zaad is etc, waarbij die actie van gemeenschappelijk maken hetzij plaats vindt via direct hetzij via indirect contact [d.w.z. een medium]. Op dezelfde manier definieert Liddellius het *contagium*, *dat is het overdragen van de onreinheid van een en dezelfde ziekte van een lichaam op een ander lichaam, teweeg gebracht direct of door de tussenkomst van iets*. Wij menen dat er niet voldoende grond is om de naam *contagium* toe te kennen aan het zaad of de onreinheid. Het pestige vuil is namelijk een ding op zich zelf, dat de ziekte ook reeds kan induceren voor het *contagium* [c.q. het besmetten] plaats vindt. Bijgevolg zou het *contagium* [de besmetting] op basis van geen enkele goede redering contagieus genoemd kunnen worden, maar kan de onreinheid wel met recht besmettelijk genoemd worden. Als namelijk die actie van het gemeenschappelijk maken van het zaad van het ene lichaam naar het andere er niet bij kwam, dan was het geen *contagium*.

II. Over de vraag of er bij de pest sprake is van een overdracht [*contagium*] of niet, zijn de meningen verdeeld. Petrus Salius Diversus geeft in zijn boek over de pest, Hoofdstuk 11 toe dat er bij deze of gene pest een besmetting aanwezig kan zijn maar dat dat niet bij elke pest zo is. Hij probeert dit wel te bewijzen op basis van het gezag en de verhalen van Hippocrates, Galenus, en andere medici die bij woedende pestaanvallen allerlei aan de pest lijdende mensen bezochten zonder onderscheid te maken, die de besmetting niet ontvluchtten en die anderen niet aanbevalen om te vluchten, daar er immers, zegt hij, toen ter tijd niets [scl van een *contagium*] bij de pest aanwezig was. Ze hielden geen rekening met een besmetting en maakten er zelfs geen melding van. Bovendien zegt hij dat in Syrië, Egypte en Caïro ook vandaag de dag niemand op de vlucht gaat voor mensen die de pest hebben. Het staat dus buiten twijfel dat de pest daar niet besmettelijk is. Anderen zijn van mening dat er bij geen enkele pest sprake is van een besmetting. Ze proberen dat te bewijzen op grond van autoriteiten en redeneringen. Wat de autoriteiten betreft: omdat Hippocrates, Galenus, Avicenna en diverse anderen, zowel Grieken als Arabieren, zeer geleerde mannen, die de pest zeer nauwlettend hebben beschreven, de besmetting niet ontvluchtten en haar zelfs niet lijken te hebben gekend en omdat ze er ofwel nergens over spreken of in heel duistere termen. Wat de redeneringen aangaat: 1. als de pest, zeggen ze, besmettelijk was, dan zouden allen die verkeren met zieken die aan de pest lijden en die hen verzorgen noodzakelijkerwijs door een besmetting ermee moeten sterven. Het tegengestelde komt echter aan het licht bij geneesheren, chirurgijns, lijkendragers en anderen. Dus is ze niet besmettelijk; 2. als de dampen en de adem die uit het gezonde lichaam komen, niet in staat zijn de gezondheid van dat lichaam waaruit ze voortkomen over te dragen op andere lichamen die ziek zijn, en ze ook niet in staat zijn de ziekte te verdrijven, dan zijn de ziektebrengende dampen en de adem der zieken ook niet in staat die ziekten over te brengen op gezonde lichamen en de gezondheid eruit te drijven. Deze argumenten gebruikt Gregorius Nyssenus, de grote filosoof en theoloog, bij de uitleg van dat woord van onze Heiland: *wat jij aan een der minsten der mijnen hebt gedaan etc*. Hij concludeert daar tenslotte dat zij die met pestzieken omgaan door dezelfde ziekte aangetast kunnen worden omdat ze gemeenschappelijk met de geïnfecteerden lucht gebruiken. [Dat kan echter alleen], als ze dezelfde inwendige aanleg hebben, en [het gebeurt] niet omdat ze door de geïnfecteerden worden aangestoken. Zeer velen verwerpen deze genoemde opvattingen. Met Fracastorius oordelen vrijwel alle hedendaagse medische kopstukken met recht dat het element besmetting bij elke pest een zeer grote rol speelt. Stellig kan die besmetting bij de Ouden zelf niet onbekend zijn geweest,

want de Griekse historicus Thucydides maakt in zijn beschrijving van de zware pest in Athene melding van een zeer grote besmettelijkheid. Van Hippocrates wordt gezegd dat hij die pest zelf heeft meegemaakt. Hij maakt echter van die besmettelijkheid geen expliciete vermelding. Volgens Galenus in Boek 2 van zijn werk over moeilijkheden met de ademhaling, Hoofdstuk 7 was dat om de volgende reden: zoals Thucydides, die voor het gewone volk schreef, alle zichtbare omstandigheden van de gehele ziekte beschreef, zo ging Hippocrates aan vrijwel alle overbekende dingen voorbij en beschreef hij alleen die dingen die de leken gewoonlijk niet opmerken en die vaak ook voor de grootste medici verborgen blijven. Zo kon het gebeuren dat Hippocrates het besmettelijke van de pest als iets zeer bekends beschouwde en dat hij er daarom geen woorden aan besteedde. Echter in Boek 2 van het werk over de natuur van de mens, Tekst 4 herinnert hij aan νοσερης αποκρισεως (noseras apokriseos), dat is ziekelijke uitvloeiingen, in het boek over de flatulentie verwijst hij naar miasmata, dat is pestige zaden. Aristoteles, [in Vragen]Sectie 1, Vraag 7, zegt *dat van alle [soorten] pest er één in het bijzonder besmettelijk is*. En ook Galenus zegt in Boek 1 van het werk over de verschillende koortsen, Hoofdstuk 2: *de omgang met pestzieken is allerm minst veilig; het gevaar is namelijk dat men aangestoken wordt net als [bij] schurft en oogontsteking*. In hetzelfde boek, Hoofdstuk 4 [t. a. p.] schrijft hij dat de pest in Attica uit Egypte via rottende onreinheden en infecties van de lucht is verspreid. Onder de geschiedschrijvers is het Titus Livius die zowel in Boek 3 als in Boek 25 bij de beschrijving van zware pestepidemieën uitdrukkelijk de besmettelijkheid onder woorden brengt. Appianus Alexandrinus schrijft dat de Kelten door de Illyriërs die aan pest leden, besmet zijn. Seneca in Boek 4 *Over de gramschap*, Hoofdstuk 5 zegt: Bij pest moeten wij ervoor oppassen om niet in de buurt te komen van lichamen die al zijn aangetast en die door de ziekte in brand zijn gezet, want zo trekken we het gevaar aan en zullen we door de aanblazing zelf last krijgen. [Op basis van dezelfde idee] zegt Ovidius, *Metamorfosen*, 7 [Vs 74-75]:

*Hoe dichter iemand bij een zieke is en hoe trouwer hij hem dient,
hoe sneller hij in de buurt van de Lethe⁸⁰ komt.*

Uit al deze dingen komt voldoende naar voren dat de besmetting de Ouden niet onbekend was. Dat Hippocrates en Galenus de besmetting niet vreesden en ook niet ontvluchtten, moet worden toegeschreven aan hun menselijkheid en hun moed; zij schrokken er niet voor terug hun naasten die door de pest in de hoogste nood gekomen waren door vuur en vlam en door duizend gevaren hulp te brengen (zoals ook ik in deze zeer woedende pest in Nijmegen voortdurend heb gedaan). Ik deed het niet, omdat ik dacht dat er van de pest geen besmetting uitging. Zij deden het ook niet omdat ze met de Syriërs en Egyptenaren geloofden dat de pest zuiver door een beschikking van het lot op de mensen wordt afgestuurd, en dat dus niemand via besmetting door de pest gepakt kan worden, en niemand haar dus kan ontvluchten. Ze deden het omdat ze zich liever uit liefde voor hun naasten aan dit gevaar bloot wilden stellen, dan dat ze hun naasten in hun extreme nood niet te hulp kwamen. Maar gij kunt zeggen: waarom gaan de meeste van de antieke geneesheren dan in stilte voorbij aan een beschrijving van de besmetting? Of waarom praten ze zo duister over de besmetting? Ik antwoord: ofwel omdat de ernst van de zaak hen daarvan afschrikte, terwijl ze wel zagen dat de beschrijving ervan moeilijk was, ofwel omdat ze stilzwijgend veronderstelden dat dat een zaak was die zeer duidelijk en bekend was. Een derde mogelijkheid is dat ze geen andere besmetting kenden dan die welke werkt via direct contact met een ziek lichaam. [Het gaat dan om een pest die besmettelijk is] op dezelfde manier als schurft, lepra, de beet van een dolle hond en andere soortgelijke [ziekten] die zij besmettelijk hebben genoemd. Omdat de besmetting bij pest echter vaker

⁸⁰ Rivier in de onderwereld.

via de middellijke [= indirecte] weg wordt verspreid dan de onmiddellijke [= directe], hebben ze het amper nodig gevonden om over de directe, als het ware de zeldzamere [weg] te spreken. De besmetting langs die weg, welke gaat via dampen, lucht, een draagstof of een ander medium, hebben ze nauwelijks ergens vermeld. Bovendien schreven ze de oorzaak van de aldus geïnduceerde ziekte niet toe aan een ziek lichaam dat het medium aansteekt, maar aan het geïnfecteerde medium zelf. Bijvoorbeeld: een zieke die door de pest is aangestoken door de kwaadaardigheid van zweet, uitademing en zeer vuile excrementen infecteert de lucht en die aldus geïnfecteerde lucht wordt daarna ingeademd door een ander die de passende dispositie heeft. Deze lucht brengt dan dezelfde ziekte voort door de infectie te verspreiden die uitgaat van het zieke lichaam op [dat van] die zelfde man. De Ouden zeiden dat een dergelijke ziekte niet uitging van een primaire besmetting door het lichaam van een zieke, maar van een kwaadaardige infectie van de lucht en ze meenden dat dit geen besmetting genoemd moest worden. Verder geldt voor de redeneringen die er tegen in worden gebracht, dat ze niet van groot gewicht zijn. Ten aanzien van het eerste punt antwoord ik dat niet allen dood gaan die omgaan met mensen die aan pest leiden. Veel lichamen met een dusdanige verborgen dispositie zijn namelijk zo toegerust dat ze niet door het pestgif, zelfs een fel soort, kunnen worden [aangetast]. Dit is een onderwerp dat we in het volgende hoofdstuk uitvoeriger zullen behandelen. Ten aanzien van het tweede punt zeg ik: gezondheid hoort bij het [gulden] midden, ziekte bij extremen. Het juiste midden kan echter het teveel niet overwinnen, terwijl het te veel wel de middelmaat kan overwinnen. Vandaar dat heilzame uitwasemingen [= de adem van gezonden], hoe mild ze ook zijn, de ziekten niet kunnen wegnemen, terwijl de ziekelijke uitademingen extreme eigenschappen hebben en daarom het goede midden [wel] kunnen verstoren. Voorts moet [de lezer] weten, dat het in natuurlijke zaken zo geregeld is, dat er voor de destructie van dingen veel minder middelen nodig zijn dan voor de opbouw. Om de gezondheid te bewerkstelligen, is een samenhangende en passende menging van alle sappen nodig, terwijl de uitschieter van een enkel [sap], de ziekte reeds kan induceren. Daar komt nog bij dat de uitstromende stoffen van gezonden nutteloze excrementen zijn die afgescheiden worden van het betere mengsel. Daarom kunnen ze geen geschiktheid tot gezondheid bevatten, terwijl de afscheidingen van de lichamen van mensen die aan de pest lijden [juist wel] de eigenschap en de werkingkracht hebben van een kwaadaardige pestige vuil.⁸¹ En tegenover de mening van de zeer geleerde heer Gregorius Nyssenus plaatsen we het gezag en de opvatting van de heilige Basilius, een niet minder vooraanstaand medicus en theoloog die in de uitleg van de eerste psalm leert dat de pest bijzonder besmettelijk is. En we plaatsen er ook het gezag van Beza en Rivetus tegenover, toptheologen, die degenen tegenspreken die zeggen dat de pest niet besmettelijk is. Met recht leren ze dat men aan een besmettelijke infectie moet zien te ontkomen. Bovendien lijkt Gregorius Nyssenus door een vrome noodzaak gedwongen te zijn om te stellen of althans te beweren dat de pest niet besmettelijk is. Hij zag namelijk dat sommigen door de vrees voor besmetting en dood op de vlucht slaan, waarbij alle werken van medeleven en liefde aan de kant worden gezet. Hij zag ook dat daardoor vele mensen stierven die hadden kunnen leven, als iemand hen had geholpen. Omdat te vrezen viel dat allen zouden sterven, kwam hij tot het besluit om de mensen er met een aantal opgesmukte redeneringen van te overtuigen dat de pest niet besmettelijk is - niet omdat ze dat niet zou zijn, maar opdat aldus velen van de vlucht werden afgehouden. [Het uiteindelijke resultaat zou zijn dat] en dat velen

⁸¹ 'En tegenover de mening van' tot einde Aantekening II is toegevoegd in 1687.

bewaard zouden blijven doordat men elkaar de helpende hand toestak. Toen de apostel Paulus schipbreuk leed, (*Handelingen*, Hoofdstuk 27) en de matrozen zich via de vlucht probeerden te redden, zei hij [tot de soldaten die ook aan boord waren (27:27)]: *als zij [dus de zeelieden] hier niet op het schip blijven, kunt gij niet worden gered.*⁸² Zo is het ook bij pest: als niemand de zieken de helpende hand toesteeft, komen de meesten om en zij die vluchten zijn er ook niet zeker van of ze zich door de vlucht kunnen redden. Het is dus zo dat we uit de noodzaak die Nyssenus tot zijn poging tot overtuigen dwong, niet kunnen concluderen dat de pest niet besmettelijk is. Zij die zich door deze woorden nog niet tevreden laten stellen, en in plaats daarvan de andere mening pertinent willen verdedigen, proberen haar te bevestigen met woorden uit de Heilige Schrift. Die noemt in 2 *Samuel* 24 de pest de hand Gods, in Psalm 38 en zo ook 91 de pijl van God en in 1 *Paralipomena*⁸³ 21 het zwaard Gods. En, zeggen ze, de hand Gods, de pijl en het zwaard verwonden niet via een besmetting, dus enz. Ik antwoord dat de Heilige Schrift op de genoemde plaatsen met hand, zwaard en pijl Gods [twee dingen heel duidelijk wil maken]: deels wil ze Hem noemen die de plaag van boven stuurde, namelijk God, en deels wil ze de enorme omvang van de plaag benoemen, welke op zich zelf en via de door haar uitgezonden besmetting als een zeer dreigend wild dier onder de mensen woedt, zoals de zwaarden en pijlen van de allersterkste vijanden dat plegen te doen. Het is dus zo dat door deze formulering van de Heilige Schrift de besmetting als begeleider van de pest niet van de pest wordt uitgesloten. Juist vanwege dat feit beveelt God (op diverse hieronder genoemde plaatsen (zie Boek 2, Hoofdstuk 4, Aantekening 2) immers de vlucht te nemen (zoals de besmetting ook niet wordt uitgesloten van de elephantiasis die zelf ook de hand van God wordt genoemd. Dat neemt overigens niet weg dat God vanwege de besmetting beveelt om de leprozen af te scheiden van de anderen).

III. Ik zeg, van een onreinheid, omdat het door de pest aangestoken lichaam twee dampen of rottige wasems verspreidt en [ook nog eens] het giftige vuil. Door dit laatste wordt de pestige besmetting verricht, niet echter door die eerste twee genoemde dingen. [Dat is] omdat het pestige *contagium* dat ver af staat van een rottend *contagium*, niet voortkomt uit rottens (zoals we in Hoofdstuk 8 in de aantekeningen uitvoerig hebben aangetoond) en omdat de essentie ervan niet uit rottens bestaat, maar uit een vergif dat de rottens hoogstens als begeleider heeft. En toch zegt Matthias Untzerus in Boek 1 van zijn studie over de pestige lues, Hoofdstuk 7, dat het pestige *contagium* bestaat uit rottens, als ware het uit zijn eigen slachtoffer. Deze opvatting probeert hij met de volgende redeneringen houvast te geven: 1. omdat wij in de wereld van alledag zien dat rottende zaken door het verspreiden van rottens andere zaken in de buurt aantasten, zoals bij vlees, appels en andere rottende zaken; 2. omdat er bij elke besmetting rottens wordt gezien; 3. omdat geen enkele gevaarlijke ziekte, door besmetting op anderen overgaat als ze vrij is van rottens; 4. omdat bij elke besmetting het bederf van de substantie niet volgens het geheel, maar volgens het deel gaat, dit geleidelijk aan. Daarbij is het verval [*corruptio*] een vorm van rotting. Al deze redeneringen zien er mooi uit, maar hebben intussen weinig overtuigingskracht. Op het eerste [punt] antwoord ik: er is een zeer groot verschil tussen een rottende en een giftige smetstof. De eerstgenoemde is licht en kan een ander lichaam alleen aansteken, nadat er eerdere veranderingen zijn opgetreden, de tweede kan zijn werking in een tel geven, zoals blijkt bij degenen die, als ze aangestoken worden door een pestige besmetting, subiet dood gaan. Het eerstgenoemde steekt ook lichamen van verschillende soorten aan,

⁸² Paulus overtuigde de soldaten ervan dat ze de zeelieden aan boord moesten houden. Die zouden dan, om zichzelf te redden, wel moeten proberen het schip en daarmee ook de soldaten te redden.

⁸³ Oude naam voor *Kronieken*.

het laatstgenoemde in het algemeen slechts lichamen van dezelfde soort. Het eerstgenoemde oefent zijn werking ook in dode lichamen uit; het laatstgenoemde alleen in levende. Aldus gaat de vergelijking van Untzerus in alle opzichten mank. Hij beschrijft slechts het eerste gif en lijkt het tweede eigenlijk helemaal niet te zien. Hij begrijpt [namelijk] niet dat, als die besmettelijke pestilente stoffen, miasmata [dus], uit rottenis bestonden, deze noodzakelijkerwijs in korte tijd door zichzelf opgevreten zouden moeten worden, en dat ze niet met behoud van hun kracht bewaard zouden kunnen blijven in draagstoffen. Ten aanzien van het tweede en derde punt zeg ik dat wij ontkennen dat er in elke besmetting rottenis kan worden onderscheiden en we ontkennen ook dat de ziekte zich door besmetting niet kan voortplanten als er geen rottenis is; we bewijzen dit met het voorbeeld van hen die plotseling door de pest worden aangetast en terstond dood neervallen, maar toch tegelijkertijd dezelfde besmettelijke last nog overdragen op anderen. [Dat gebeurt], terwijl er geen tekenen van rottenis zijn en die ook niet verschijnen - niet bij de aanstekers en ook niet bij de aangestokenen en niet voor of na het ziek worden of het dood gaan. Ik kan dus werkelijk niet toegeven dat er op enig tijdstip sprake is van een inductie van rottenis. Dit voorbeeld demonstreert de [zwakte] van het vierde argument en het bewijst ook dat bij elke besmetting niet die dusdanige corruptie van de substantie kan optreden die rottenis is, want noch het een [= besmetten] noch het ander [= bederven] kan in een oogwenk gebeuren, terwijl het giftige pestige contagium wel [in een oogwenk kan toeslaan]. Hier voeg ik nog aan toe, dat ook in de sappen een giftige kwaliteit kan ontstaan vanuit een bederf van de substantie zonder rottenis. Voor het bederf van de eerste vorm [= substantie] en voor het induceren van een nieuwe [vorm] zijn namelijk bepaalde veranderingen nodig, rottenis alleen is niet genoeg. [Het is als] bij zaad: terwijl dat wordt afgebroken, [verliest het] de vorm van het zaad en neemt de vorm van de foetus aan. Daarbij verandert het wel, maar het gaat niet rotten [*putredo* is geen *corruptio*]. Dit wordt duidelijk bij een gangreneus lichaamsdeel of een droog gangreen [*sphakelos*] dat eerst vervalst en pas daarna gaat rotten. Zo gaat het verval ook voorop bij hen die per contagium door de pest zijn aangedaan, want het giftige vuil wordt eerst verspreid, het verspreide gif bederft vervolgens de spiritussen en de sappen en de rottenis volgt dan op het bederf. We hebben dat aangetoond in Aantekening 5 in het voorgaande hoofdstuk. En zo komt uit deze zaken voldoende duidelijk naar voren dat de *putredo* [= rottenis] geen deel is van het wezen van de besmetting en dat het pestige contagium er niet uit ontstaat. Dat is een punt dat Untzerus in het aangehaalde boek Hoofdstuk 9 tegen zich zelf inbrengt, waar hij het pestige vuil het gif noemt dat niet afhangt van een van de vier gewone kwaliteiten, maar van een bijzondere, duistere kwaliteit.⁸⁴ Over deze twijfelachtige zaak kunnen ook gelezen worden: Fernellius, Boek 2. van het werk over verborgen oorzaken, Hoofdstuk 14; Franciscus Valleriola, in het aanhangsel bij zijn *Loci communes*, Hoofdstuk 2, en vooral Sennertus, Boek 6 van zijn traktaat over de praktijk, en zijn *Paralipomena* bij Boek 6. Zij allen boren met zeer vele, verschillende en krachtige redeneringen (het zou te ver voeren ze hier uit te werken) deze opvatting over het pestbrengende contagium geheel en al de grond in.

IV. In welk natuurlijk proces komen deze vier [factoren] bij elkaar? De kracht van het agens en de dispositie van de zieke, het contact tussen lijder en agens en de duur van het inwerken van het agens op de lijder. Vooral de kracht van het agens is vereist, omdat actie niet volgt uit het aandeel van [het kleinere deel] in een ongelijkheid, maar uit het aandeel van het grotere deel. Want een groot schip wordt niet door een zwakke, maar door een sterke wind voortgedreven. De dispositie van de patiënt is nodig, omdat iets willekeurig niet zomaar reageert met willekeurig wat. De werking van de agentia treedt slechts op in een patiënt die daartoe op de juiste manier is gedisponeerd. Zo trekt de magneet geen

⁸⁴ 'Over deze' tot einde Aantekening nieuw in 1687.

hout aan en geen steen (dat zijn immers geen dingen die over de juiste eigenschappen beschikken). [Hij trekt alleen] ijzer aan, mits het schoon is, niet al te zeer verroest, met olie ingewreven, dan wel veranderd in staal. Want dan heeft het namelijk geen goede dispositie [meer] en trekt de magneet het niet aan. Daarbij speelt ook een rol of het contact direct of indirect is. Als namelijk het lichaam van de magneet het ijzer niet aanraakt, of [als] de lucht of een ander medium waarop de kracht van de magneet is overgebracht [het niet aanraakt], dan trekt hij het ijzer niet aan. Net zoals een vuur iemand niet kan verwarmen, als degene die warm moet worden niet wordt aangeraakt door het vuur zelf of door de lucht waarin de warmte is binnen gestroomd. Ook zijn [voldoende] tijd en duur van [het contact] vereist, want als men een stukje hout in een of ander groot vuur zou leggen, en het meteen weer zou verwijderen, dan zou het niet branden doordat het te kort in het vuur is geweest. Wat het pestige contagium betreft: om het te doen werken, is nodig dat het nogal sterk is, terwijl de zieke gedisponeerd is, en het gebeuren van enige duur is. Die dingen moeten soms langer duren, soms voldoet een korte tijd en soms is het zo dat slechts een mum van de tijd nodig is om het contagium zijn krachten te laten uitoefenen. Dit verschil komt voort uit de grotere of kleinere werkzaamheid en de hoeveelheid van het gif, maar ook van de grotere of kleinere geschiktheid van het lichaam.

V. Ik zeg: *het lichaam dat ziekte verwekkend is geworden door de pest*, want niet ieder willekeurig lichaam geeft de aandoening die het zelf heeft, aan een ander door, zoals dat het geval is bij warmte die warm maakt en koude die afkoelt. En niet ieder willekeurig ziek lichaam is besmettelijk - men denke aan een lichaam dat cachectisch, geelzuchtig of hydropisch is. En niet ieder willekeurig ziek en contagieus lichaam steekt via een pestige besmetting een ander aan (zo brengt degene die door schurft of een lues venerea geïnfecteerd is, geen pest over). Slechts het lichaam dat ziek is door de pest of dat door het pestig venijn geïnfecteerd is, doet het. Men moet namelijk weten, dat niet alle willekeurige giften, en niet alle vergiftigde lichamen contagieus zijn, al geef ik toe dat velen voor ons dodelijk zijn. Zo is arsenicum, hoe vreselijk schadelijk het ook is, niet besmettelijk. Schorpioen en slang zijn, hoewel ze met een steek of beet hun gif aan de mens overgeven, geen besmettelijke dieren. Hun gif is immers voor hen zelf niet ziekmakend, maar iets natuurlijks.

Hier zou gevraagd kunnen worden, of het lichaam van iemand die de pest heeft, besmettelijk is door de werking van de ziekte of door de werking van de ziekmakende oorzaak. Ik zeg: door elk van beide. In de eerste plaats door de werking van de ziekmakende oorzaak zonder welke noch de ziekte noch het contagium had kunnen ontstaan en in de tweede plaats door de werking van de ziekte: want nadat de ziekmakende oorzaak in het lichaam de ziekte heeft opgewekt, voorziet ze dat zelfde [lichaam] tegelijkertijd met de mogelijkheid van het vermenigvuldigen van die zelfde oorzaak. Die oorzaak kan dan na vermeerdering verder verspreid worden en uitgezaaid onder andere mensen. Het gaat op dezelfde manier als bij gist waarvan een kleine hoeveelheid, toegevoegd aan een grote massa deeg, het geheel laat gisten. Daarna is dan willekeurig welk pluisje uit deze massa, zo lang het werkt, even werkzaam in het veroorzaken van hetzelfde effect [als het oorspronkelijke stukje]. Die kracht is eerst aan die massa gegeven [er in ingedrukt] door het eerste ferment en is daarna vermeerderd door de gisting.

Hier moet nog een tweede vraag toegevoegd worden, namelijk of alle lichamen die door de pest ziekmakend zijn geworden even besmettelijk zijn. Ik zeg: nee, maar de lichamen van die mensen van wie de ziekte in gezondheid

en leven eindigt, zijn minder besmettelijk dan die bij wie de ziekte dodelijk is. Want in de eerstgenoemde lichamen [scl. van mensen die niet dood gaan] wordt het pestige gif door de sterke kracht van de natuur en door het gebruik van geneesmiddelen niet alleen teruggedrongen, maar ten slotte ook uitgeblust. Het gevolg is dat de dampen die uit een dergelijk lichaam naar buiten komen veel minder giftigheid bevatten. Het gif dat overwint als de vitale warmte in de lichamen is overwonnen, drukt het stempel van zijn giftige bederf [daarentegen] zeer sterk op alle sappen. Bijgevolg moeten er noodzakelijkerwijs veel meer giftige uitwasemingen naar buiten gebracht worden uit dergelijke lichamen waarvan de sappen meer en meer door de giftige last geïnfecteerd worden. Zo is waargenomen dat ten tijde van de pest veel mensen worden aangestoken door patiënten bij wie de ziekte tot de dood leidt en slechts weinigen door patiënten die van de ziekte genezen. Als een mens die in een of ander huis door de pest bevangen wordt, aan de dood ontsnapt, steekt hij vaak geen van zijn huisgenoten aan, en zo blijft de ziekte daar vaak beperkt tot een geval. Als daarentegen een enkele zieke langdurig aan de pest lijdt, dan plegen er in dat zelfde huis velen aangestoken te worden en ook te overlijden.

VI. Deze μιάσματα [miasmata] noemen de Grieken ook wel νοσέρας ἁποκρίσεις [noseras apokriseis] (= ziekelijke afscheidingen) en ἀπορρείας [aporreias] en σπέρματα [spermata] (= zaden). In het Latijn zijn het ziekelijke uitwasemingen of ziekelijke uitstortingen of onreinheden en besmettingszaden. Want zoals het zaad van het lichaam van een levende, een ander levend iets van dezelfde soort kan voortbrengen, zo kan dit miasma of zaad dat uit het zieke lichaam naar buiten wordt gezonden, in een ander lichaam dezelfde ziekte induceren.

Hier dringt zich een vraag op: wanneer bij de meeste andere ziekten ook iets ziekmakends wordt uitgedamd, waarom zijn ze dan niet allemaal besmettelijk? Ik antwoord: omdat bij die andere ziekten alleen maar een of ander deel van het gevolg van de oorzaak naar buiten komt, en niets van de ziekmakende oorzaak zelf. Als men dat kon uitademen, dan waren de meeste ziekten aanstekelijk. Ik zal deze gedachte uitleggen. Veel ziekten ontstaan ofwel door een te grote hoeveelheid bloed, of door de verstopping van een uitgang, of door rottenis. Bij ziekten door een overmaat aan bloed komt een deel van die overmaat met de uitademing naar buiten, maar de oorzaak van de overmaat (zoals daar zijn de al te grote opneming van goede spijs, het niets doen en andere zaken) kan niet worden uitgedamd. Bij ziekten door verstopping kan een deel van het obstruerende vocht verdampen, maar de verstopping zelf kan niet verdampen en nog minder kan dat de zwakheid van de ingewanden die de obstruerende sappen maken. Bij ziekten door rotting verdwijnt een deel van de rottende sappen, maar de oorzaak van de rotting kan niet wegdampen. [Ik denk daarbij aan] verstopping, het oplossen van de eenheid [van de elementen in een mengsel], een slechte koking, een gebrek aan een van de ingewanden, zwakte of bederf en andere zaken van dat soort). [De lezer] begripte dat het bij de overige zaken ook zo is. En daarom kunnen dergelijke ziekten waarbij geen deel van de ziekmakende oorzaak uitgedampt wordt, niet besmettelijk zijn. De besmetting steekt hem namelijk nu juist in die ziekmakende oorzaak en ze wordt door haar tot stand gebracht. Vandaar dus dat de pest besmettelijk is; bij haar verdampt [immers] een deel van de ziekmakende oorzaak zelf, dus van het pestige gif, samen met een deel van het effect [dat door de oorzaak wordt opgeroepen], zoals daar zijn rotte uitwasemingen en uitscheidingen.

VII. De besmettelijke μιάσματα (miasmata) gaan langs verschillende wegen uit het lichaam van hen die zijn aangestoken. Zo door de poriën van de huid, door zweet en onzichtbare uitwasemingen, door uitademen, door diarree, door wat men ophoest, via etter en pus, enz.

VIII. Dit pestige gif

moet om een pestige infectie over te brengen het lichaam aansteken dat analoog is en [dus] van dezelfde soort. (Wij zeggen dit over het gif omdat het meestal zo gaat. Men behoeft het echter niet voor een wonder te houden als toevallig een wild dier, een hond of kat enz. door een mens wordt aangestoken of een mens door een ziek wild dier, zoals we zien dat een dolle hond een mens met hetzelfde gif infecteert, terwijl dat menselijke lichaam natuurlijk niet analoog is aan dat van de hond). Als het van een mens op een paard werd overgedragen, dan zou het gif het paard niet aansteken, want er is geen enkele overeenkomst tussen mens en paard en vandaar dan ook dat het gif dat voor de mens gevaarlijk is, het paard niet schaadt. Deze verderfelijke werking van dat pestgif vindt niet bij alle mensen in het zelfde tempo en op dezelfde manier plaats. Want nadat het besmettelijke miasma in het lichaam is opgenomen, induceert het de ziekte bij de een heel snel, bij de ander heel langzaam. Ja zelfs hebben wij bij die pest te Nijmegen gezien dat de pest zich meestal zeer snel door zijn gevolgen bekend maakte, maar dat deze zich toch soms een aantal dagen, soms twee of drie weken en eenmaal zelfs enkele maanden in het lichaam verborgen hield, voordat ze zich manifesteerde door zekere en bekende tekenen en haar krachten manifest uitoefende (Een voorbeeld hebben we becommentarieerd in Boek 4, Ziektegeschiedenis 103). Deze traagheid van de werking kan vooral plaats vinden door twee oorzaken: 1. Wanneer het pestige gif dat het lichaam binnengaat ofwel van een te kleine hoeveelheid is, ofwel te zwak is om de ingeboren warmte snel aan te tasten. Het moet dan vanuit een klein beginnetje eerst kracht verzamelen. In dat geval kost het tijd alvorens het gif de ingeboren warmte kan aanvallen en verzwakken, voor het de kracht van de ingewanden kan verzwakken en voor het kwaadaardige rottingen kan opwekken, en aldus kan opstijgen naar zijn hoogste potentie en manifest te voorschijn komen. Dit zelfde leert Galenus in Boek 2 van het werk over de aangedane plaatsen, Hoofdstuk 5, in verband met het speeksel van een dolle hond. 2. Wanneer dat gif wordt ontvangen door een lichaam dat geen voldoende geschikte dispositie heeft, dat een nogal sterke calor innatus [heeft] welke de vijand lange tijd niet opmerkt, en die ook niet te lijden heeft van de opmerkelijke kracht die daar van uitgaat [dan kan het gebeuren dat] het gif in de loop van de tijd ongemerkt een beetje sterker wordt. Als het dan wordt uitgelokt en zich tegen het lichaam verzet, dan ontstaan uit die strijd [na verloop van tijd] de pestige verschijnselen. Want of het pestige gif de mens sneller dan wel langzamer aantast, hangt niet slechts af van de [omvang van de] grotere of kleinere kwaadbrennende kracht, maar ook van de grotere of kleinere dispositie en het weerstandsvermogen van die mens die het gif ontvangt. Dit is iets wat we dagelijks ervaren met andere giften. Hetzelfde gif met hetzelfde gewicht en dezelfde kwaliteit [aangeboden] aan verschillende mensen, tast namelijk de een meteen aan, de ander pas na enige tijd, de een zwaar, de ander licht en weer een ander helemaal niet. Dit is iets wat zelfs het dagelijkse gebruik van purgeermiddelen leert. Zij werken immers sneller of langzamer, zachter of harder afhankelijk van de [verschillende en ongelijke] constitutie van de zieken en afhankelijk van het verschil in temperament. Hieronymus Mercurialis, Jo. Anton. Saracenus, Andreas Cisalpinus, Matthias Untzerus, Joannes Morellus en vele anderen wijzen deze redeneringen helemaal af. Zij ontkennen nadrukkelijk dat het pestige gif gedurende enkele maanden of [minstens] weken in het menselijke lichaam verborgen kan blijven. Zij [willen niet meer toegeven dan dat]

het slechts korte tijd, twee of drie dagen of op zijn hoogst zeven of acht dagen [verborgen] kan blijven. In hun opvatting zou ook ik gemakkelijk zijn blijven meegegaan, als de ervaring mij niet anders had geleerd. Waarom, zo vraag ik, zou het pestige gif niet enige tijd in het lichaam verborgen kunnen blijven, net als het gif van een dolle hond? Hoewel dat ook zeer vijandig staat jegens de natuur, schuilt het in het menselijke lichaam niet slechts gedurende een aantal dagen, weken of maanden, maar gedurende jaren. Dat is waargenomen door Alpharabius, de beroemdste arabische medicus, door Matthiolus Palmarius, Amarus Lusitanus, Albertus Magnus, Guainerius, Petrus Salius en tal van andere medici. Waarom [zou het niet kunnen, zoals bij] de giftigheid van de lues venerea die, naar de dagelijkse ervaring leert, lang in het lichaam verborgen kan verblijven. Getuige hiervan zijn Fernelius, Ingrassias, Franciscus Rennerus, Cardanus en andere gewichtige geneeskundigen. Waarom is het niet net als bij andere giften die men opneemt en die, getuige Galenus, maar ook Theophrastus, Boek 9, Hoofdstuk 16, als ze opgenomen worden in een te kleine hoeveelheid of met een zwakke kwaliteit, niettemin na een zekere tijd schade toebrengen en zelfs doden. Hier zullen tegenstanders misschien zeggen dat het pestgif verschilt van het hondsdoelheidsgif, het venus- gif en andere giften. Deze [laatste] zijn begiftigd met een zekere taaheid en een aardse zwaarte, door de werking waarvan ze nogal traag in actie komen. Het pestgif daarentegen is [volgens hen] bijzonder subtiel en komt daarom zeer snel in actie. Maar ik antwoord: niet alle andere giften worden gekenmerkt door een aardse taaheid en het pestgif is niet altijd zo bijzonder subtiel. Vaak is het ook deelachtig aan een zekere taaheid en om die reden kan het zo lang in draagstoffen bewaard blijven en zich daar verschuilen. Deze kwestie wordt uitvoeriger behandeld door Joannes Oelhasius in zijn disputatie No 1 over de vraag hoe lang het pestzaad in het levende lichaam kan blijven schuilen. Wij concluderen kort en goed dat niet alleen het pestgif, maar elk willekeurig gif dat het lichaam is binnen gegaan, snel en langzaam kan werken. Dit is afhankelijk van de dispositie waarin [het gif] het lichaam aantreft, en zo ook van de kwantiteit en de kwaliteit die het had toen het binnenkwam.

Hier kan heel toepasselijk een andere vraag aan worden toegevoegd, namelijk of het pestgif dat het lichaam binnen gaat en zich daar verschuilt, in staat is een ander extern lichaam te infecteren, voordat het de ziekte in het [eerste] lichaam door zijn werking heeft opgewekt. Ik zeg: het kan op dezelfde manier als in het geval van een vrouw die omgang heeft met een man die door de Franse ziekte [= lues venerea] besmet is en door hem geïnfecteerd wordt. Zij kan een andere man, als ze daar meteen weer mee slaapt dezelfde ellende bezorgen door hem te besmetten, terwijl ze bij zich zelf dan nog [steeds] geen tekenen van die lues bemerkt heeft.

IX. Ik zeg, dat het door de moderne medici draagstof wordt genoemd, omdat niemand, naar ik weet, van de oude geneesheren gewag maakt van een draagstof.

X. Het lichaam van de draagstof moet niet dicht zijn en niet met wijde gaten om die besmettelijke μiasματα (miasmata) die vermengd zijn met een of andere [hen] vasthoudende damp te kunnen opnemen. Dichte lichamen laten hen immers niet toe. Derhalve kunnen hardere stenen van porfier en marmer en metalen geen draagstof zijn, soms niet vanwege hun dichtheid soms vanwege hun koude. Om deze reden spot Mercurialis met hen die ten tijde van de pest weigeren geld aan te raken of die de munten afwassen voor ze deze aanraken. Misschien komt hier de loffelijke gewoonte van geneeskundigen vandaan

die over de hele wereld gebruikelijk is - als het werkelijk waar is - om hun patiënten in een pestige toestand, als het de goden behaagt, voor niets te behandelen. Mercurialis schijnt in dit opzicht niet zo scrupuleus te zijn geweest als andere Italiaanse dokters die het aangeboden geld niet direct uit de hand van de ander durfden aan te nemen, maar ervoor zorgden dat het eerst in een met water gevuld bekken werd geworpen. [Ze deden het] opdat eventuele dampen van een kleverige schaadstof die van de hand van de gever afkwam, eerst door het water afgewassen werden of vernietigd. Onze landslieden lijken met Mercurialis van gevoelen te zijn dat de draagstof van het contagium nauwelijks in of aan metalen kan hangen vanwege hun dichtheid en koude. Zij zijn daarom ten tijde van de pest nooit bang om geld aan te pakken. Zij weten immers dat het lichaam van de draagstof niet zo dicht en niet zo koud moet of kan zijn, omdat de kracht van het contagium door koude en ijs wordt bedwongen, zoals het aan de andere kant [ook] door grote warmte wordt opgevreten.⁸⁵ Laat Franciscus Ranchinus in zijn boek over het schoon maken van geïnfecteerde dingen maar volharden in de tegengestelde mening zover als hij maar wil en laat hij de hem gegeven geldstukken maar eerst afwassen in azijn, voor hij ze aanraakt. Zonder twijfel zal hij weinig aanhangers vinden die zich zelf toestaan ervan overtuigd te worden dat goud, zilver, koper en ijzer de draagstof van het pestige gif kunnen zijn en dat de munten die uit deze metalen gemaakt zijn zonder voorafgaande wassing en reiniging niet moeten worden aangeraakt. Voorzeker is de heilige honger naar geld een zo krachtig tegengif tegen een scrupuleuze angst van deze soort dat ze tegelijkertijd zowel de angst, als iedere verdenking op een pestig zaad en de kracht [daarvan] geheel en al verdrijft, vernietigt en uitdooft.

Men vraagt zich wel af of de besmettelijke μᾶσματα (miasmata) die in de draagstof hangen van dezelfde aard en giftigheid zijn als de ziekmakende oorzaak die de ziekte heeft binnengebracht in het lichaam waaruit ze weer vertrekken [om anderen te besmetten]. Ik zeg dat ze geheel en al dezelfde aard en felheid hebben. Waarom vormen alle μᾶσματα [miasmata] die van een ziek lichaam uitgaan dan niet overal een draagstof, gegeven dat er een lichaam is of een geschikt subject voor een draagstof? Het is omdat die μᾶσματα op zichzelf vaak heel fijn zijn en daarom meestal worden verspreid door de lucht. Ze gaan vanwege hun teerheid en subtiliteit niet zo gauw aan een ander ding hangen, maar samen met de lucht worden ze gemakkelijk door anderen ingeademd (om die reden is de omgang met geïnfecteerden buitengewoon gevaarlijk). Maar als die μᾶσματα gemengd zullen zijn geraakt met een of andere fijne damp, en zo naar een geschikt nog leeg lichaam worden gebracht, dan zullen ze daar stevig aan gaan vastzitten en vormen ze een draagstof.⁸⁶ Omdat de calor van mensen die gaan sterven reeds bijna is uitgeblust en verstoken van alle kracht, kan [deze calor] de rottende roetdeeltjes niet verzwakken en uit de weg ruimen en daarom stuurt hij [= de calor] slechts vette en kleverige, dampige uitwasemingen van zich weg. Die gaan [dan] gemakkelijk hangen aan willekeurig welk lichaam dat geschikt is en op hun weg ligt, en dringen daarin binnen. Hier [hebben we dan] die fameuze adem (die door velen voor een fabeltje wordt gehouden) waarover in de volksmond gesproken wordt, wanneer ze zeggen dat ze gezien hebben dat er van een zieke die de geest geeft [de laatste adem uitblaast] een pestig gif uitgaat in de vorm van kleine blauwgrijze wolkjes en dat dit gif dan binnendringt in deze of gene zaak (die

⁸⁵ Van 'Franciscus Ranchinus' tot en met 'vernietigt en uitdooft'. in nieuw in 1687.

⁸⁶ In plaats van 'vormen ze een draagstof' zou men verwachten: 'ze vormen met de drager een smetstof'.

laatste ademtocht lijkt, wanneer een brandende kaars wat verder van het bed afstaat, voor leken op de een of andere manier te verwijzen naar een dergelijke kleur). Daarin vergissen deze ongeletterden zich echter, omdat ze denken dat het gehele pestige gif samen met de laatste adem uit het lichaam weggaat. Slechts een deel van het gif gaat er gemengd met die dampen uit. De ervaring leert dat uit die dingen waarop ze zagen dat een dergelijk wolkje werd overgebracht, later, bij bewegen of schudden, meer dan eens weldra de pest is overgebracht op andere mensen die erbij stonden.

XI. Thucydides meldt dat het pestige contagium door een draagstof [fomes!] ⁸⁷ uit Egypte naar Griekenland is gekomen. Zo schrijft ook Appianus Alexandrinus, in zijn boek over de Illyrische oorlog, dat de Kelten vroeger toen ze de Illyriërs hadden overwonnen, en zich van hun zaken meester hadden gemaakt, door de pest werden aangestoken. Dit dus omdat de Illyriërs al langer aan de pest hadden geleden. Wij hebben gezien dat het pestige gif ook vandaag de dag niet minder met kleren en andere zaken naar andere steden en gebieden wordt gebracht. Meer over dit onderwerp kan worden bekeken in het voorgaande Hoofdstuk 8, Aantekening 1, Vraag 1 en Boek 2, Hoofdstuk 3, Aantekeningen 4 en 11. Hier doemen twee vragen op. 1. Of het zo is dat iemand het gif in zijn kleren met zich rond kan dragen en op anderen kan overdragen, terwijl hij zelf ongedeerd blijft. 2. Of het contagium dat uit de draagstof voortkomt, in zijn eentje een algemene pest teweeg kan brengen. Op de eerste vraag antwoord ik: dit is mogelijk als het besmettelijke vuil wordt rondgedragen door een mens die de juiste dispositie tot het krijgen van pest niet heeft. Zo iemand kan echter, terwijl hij zelf ongedeerd blijft, door deze draagstof dat pestige gif overgeven aan een ander die de geschikte dispositie wel heeft. Voorbeelden van zo een gang van zaken vormen in tijden van pest de doodgravers en de anderen die de zieken helpen en voor hun begrafenis zorgen. De omgang met deze mensen is niet minder gevaarlijk dan [een bezoek aan] geïnfecteerde huizen. Vandaar dat alle medici aanbevelen om, meer nog dan voor geïnfecteerde huizen, te vluchten voor hen, want dergelijke mensen plegen het pestige contagium rond te slepen dat voor hen zelf niet schadelijk is, maar dat voor mensen die de aanleg wel hebben, zeer verderfelijke is. ⁸⁸ Zo schrijft Evagrius in zijn *Kerkgeschiedenis*, Boek 4, Hoofdstuk 28, dat het in de grote pestepidemie van zijn tijd gebeurd is dat gezonde mensen die uit geïnfecteerde regio's kwamen en naar gebieden gingen die vrij waren, de gezonden in die gebieden aanstaken, doordat ze zonder het te weten draagstoffen in hun kleding ronddroegen en die aan anderen overdroegen, terwijl ze de pest ook nog eens binnenbrachten doordat ze de lucht infecteerden. Op de tweede vraag zeg ik: door het contagium dat met een draagstof wordt overgebracht, kan op twee manieren de pest worden geïnduceerd. 1. Wanneer dat contagium, terwijl er pest heerst, in een draagstof wordt gestopt en niet lang daarna naar andere plaatsen wordt gebracht en daar anderen aansteekt, die op hun beurt hetzelfde contagium verspreiden, dan steken [die geïnfecteerden] veel mensen aan die in hun nabijheid zijn. En zo strekken ze de grenzen van de pest verder uit. Een dergelijke geval beschrijft Rondeletius in zijn boek over de pest. Daarbij werden slechts die mensen door de pest aangestoken die vaak in besmette huizen hadden verkeer. Maar wij denken dat zo een pest niet algemeen of epidemisch kan worden genoemd. 2. Wanneer het contagium zo heftig is, dat het niet slechts de mensen in de omgeving aansteekt, maar ook de lucht zelf aansteekt. Die kan dan vervolgens, omdat ze door iedereen dooreen gedeeld wordt, een vreselijke pest teweeg brengen. ⁸⁹ Zo een pest kan in pakweg een of twee steden woeden, algemeen worden in meer regionen kan ze echter niet, als

⁸⁷ Hier bedoelt VD met *contagium* onmiskenbaar de smetstof die op de draagstof wordt vervoerd. Enkele regels verder gebruikt hij het meer voor de hand liggende *contagiosum inquinamentum*.

⁸⁸ Het woord *contagium* wordt hier weer gebruikt voor smetstof en niet voor het overbrengen van een besmetting, zoals VD eerder zelf voorstelde op p 80-81.

⁸⁹ Van 'Zo een pest' tot en met 'van de wereld infecteerde' is nieuw in 1687.

er tenminste niet iets goddelijks bijkomt, dat opnieuw uit de hemel gezonden is of dat in de lucht gegenereerd is. [Het gaat dan om iets] wat niet alleen de reeds begonnen oorzaak vergroot en bevordert, maar dat de lichamen ook verzwakt, doordat het de lucht met slechte kwaliteiten doordrenkt, de voedingsmiddelen bederft en ze dusdanig disponeert, dat ze de pest gemakkelijk kunnen opnemen. Het contagium dat in de draagstof schuilt, mag niet te oud zijn om daarna de pest op te kunnen opwekken, want (zoals hiervoor is gezegd in Hoofdstuk 8, Aantekening 1, Vraag 1.) in de draagstof blijft het contagium niet lang intact. Het sterft, het ene sneller dan het andere, daarin af en verdwijnt na hoogstens een jaar zonder nog kracht te hebben. Daarbij wordt het zover afgebroken, dat er geen kwaad meer van te vrezen valt. Andere auteurs komen met getuigenissen voor de dag die zeer zeker haaks op onze opvatting staan. Zij schrijven dat niet alleen uit een recent, maar ook uit een zeer oude contagium⁹⁰ dat vele jaren in een draagstof verborgen is geweest, de verschrikkelijkste epidemieën en extreem gevaarlijke algemene pestaanvallen zijn opgewekt. Zo is de getuigenis van Ammianus Marcellinus (van wie we al melding hebben gemaakt in Hoofdstuk 8, Aantekening 1, Vraag 4). Hij schrijft dat uit een zeer oude, gouden ark, gevonden in een tempel van Apollo, een zo virulent *contagium* tevoorschijn kwam, dat het een groot deel van de wereld infecteerde. Zo is er ook een verhaal van Trincavella die in Boek 7, Raadgeving 17, vertelt dat het pestgif in Justinopolis gedurende twintig jaar verborgen was geweest in de stroppen waarmee ten tijde van de pest de doden in het graf werden getakeld. Toen die na zoveel tijd uit een of ander doosje werden gehaald, is de besmettelijke kwaadaardigheid eerst overgebracht op degenen die er vlak bij stonden, en vervolgens op de hele stad. Het was zo erg, dat bij deze gelegenheid tienduizend mensen gestorven zijn. Dan is er nog dat verhaal van Sennertus die schrijft (Boek 4 over de pest Hoofdstuk 3) dat er te Laubanum⁹¹ een grote pest is opgewekt vanuit een smetstof die veertien jaar was verborgen geweest in een linnen doek. Zeer zeker zijn deze getuigenissen door de auteurs opgeschreven met de bedoeling om de waarheid te vertellen, maar ze hebben deze niet naar voren gebracht op basis van hun eigen ervaring. [De verhalen] zijn slechts opgeschreven op basis van het relaas van deze of gene proleet, afkomstig uit de laatste drek van de mensen uit het volk. (Die lieden zijn niet alleen leugenachtig, maar ook nog eens ongeletterd en lichtgelovig en ze houden wat ze zich inbeelden gemakkelijk aan anderen voor als ware het de hoogste waarheid. Ze doen dat, hetzij om andere onwetenden te bedriegen hetzij om al te lichtgelovige mensen uit te kunnen lachen). Daarom lijken [deze verhalen] zeker niet zoveel kracht te hebben dat ze onze ervaring, die stoelt op waarneming van veel samenhangende feiten en die ook door de rede is bevestigd, onderuit kunnen halen. We moeten immers bedenken dat veel mensen, vooral ongeletterden, vreesachtigen en bijgelovigen, zich er, toen de pest uitbrak, gemakkelijk van lieten overtuigen dat zij [de pest] bij de een of andere gelegenheid haar begin genomen had. In feite had de door hen gedachte gelegenheid echter niets met de pest te maken, omdat de oorzaak van de ziekte door God opnieuw in de lucht ontwikkeld of ingezonden zal zijn geweest. Het gaat eigenlijk op dezelfde manier als wanneer de vijand een stad onverwachts onder de voet loopt en inneemt. Iedereen laat zich er gemakkelijk van overtuigen dat ofwel de minder diepe greppels of de bouwvallige stadsmuren van de ingenomen stad de oorzaken zijn [van de ondergang], terwijl de schuld eigenlijk moet worden gelegd bij de nalatigheid van de inwoners en het feit dat ze niet hebben opgelet. Hier komt nog een ander twijfelachtig punt naar voren, namelijk: hoe kan een zo kleine hoeveelheid van het in de draagstof schuilende pestgif een zo grote infectie veroorzaken dat ze vele omstanders

⁹⁰ Hier is *contagium* weer smetstof en niet besmetting; VD gebruikt het woord anders dan hij het definieert.

⁹¹ *Orbis latinus*: Lauban, een stad in Pruisen.

kan infecteren? Ik zeg: dat gebeurt op dezelfde manier, als waarop een klein stukje gist een grote massa deeg kan laten gisten. Meer hierover kan men lezen in Aantekening 5 hiervoor.

XII. Ook Marsilius Ficinus leert in zijn boek over de pest dat stukken doek en wandbekledingen die zijn gelucht en schoongemaakt, na een periode van twintig dagen vrij zijn van elk contagium. Uit Boek 4, Ziektegeval 119 komt naar voren dat dit meestal wel gebeurt, maar in zo korte tijd niet altijd.

HOOFDSTUK XI. Over de oorzaken van de infectie.

Wij hebben hiervoor al uit de doeken gedaan dat de pest een zeer gemeenschappelijke ziekte is en dat haar oorzaak vooral verbonden is met het meest gemeenschappelijke element, namelijk de lucht, hetzij omdat die oorzaak daar eerst door de Allerhoogste in is binnengebracht, hetzij omdat ze in die lucht geboren is, hetzij omdat ze door een besmetting [in de lucht] is binnengevoerd. Deze ontstaanswijze van de pest onderschrijven Hippocrates, Galenus, Avicenna en andere zeer vooraanstaande medici en men zal er geen één vinden die niet denkt dat de primaire oorzaak van de pest in de lucht ontstaat en dat haar zeer schadelijke zaden zich in de lucht zeer ver verspreiden. Omdat geen sterveling de lucht kan missen, maar allen dat zelfde element noodzakelijkerwijs gebruiken moeten, lijkt het raadselachtig waarom die verderfelijke giftigheid, als die lucht al met een kwaadaardige en pestige last geïnfecteerd is, niet alle mensen en levende wezens welke die zelfde lucht gebruiken gelijkelijk aanvalt. Waarom tast die vuile lucht, als ze slecht is voor de gezondheid en het leven van allen, dan niet iedereen aan? En waarom infecteert dezelfde pest die de mensen aantast, niet ook het vee? Ter oplossing van deze raadselachtige zaak zeggen wij: ten eerste dat de lucht niet in al haar delen (1) met een gelijke mate van kwaadaardigheid geïnfecteerd is; ten tweede dat ze [= de kwaadaardigheid] niet op ieder moment (2) en op elke plaats (3) even groot is. Ze bestaat in graden. Op sommige plaatsen en tijden is de infectie heel klein, op andere is ze groot en op weer andere is ze zeer groot. En naarmate mensen zich in deze of gene lucht op deze of gene plaats in deze of gene tijd begeven en haar inademen, zo zal zij hen, afhankelijk van de verschillen, ofwel hevig, ofwel licht ofwel bijna helemaal niet infecteren; ten derde: voor een pestige infectie is een *causa recipiens*, een oorzaak of factor aan de kant die de oorzaak ontvangt (4) niet minder nodig dan een *causa efficiens* en deze *causa recipiens* resulteert niet uit een disbalans van de primaire kwaliteiten, niet uit een rotting, (5) maar uit een duistere en niet uit te leggen dispositie van de hele substantie. Die dispositie is bij sommige mensen zodanig dat ze terstond door het pestige gif worden aangedaan, bij anderen is die zo dat ze er maar moeilijk door worden beschadigd. Bij weer anderen is ze van dien aard dat zij het [gif] kunnen weerstaan zonder enige schade te ondervinden.

AANTEKENINGEN.

I. Als de lucht in al haar delen gelijkelijk met de pestige last bezet was, dan zou ze in haar geheel giftig zijn en geen enkel levend wezen zou er behoorlijk in kunnen leven - op veilige afstand van een schipbreuk van de gezondheid en het leven. Bij pest zijn echter [slechts] enkele zeer kleine deeltjes zodanig aangestoken, en dan ook nog zo weinige, dat ze geen bedreiging vormen voor de natuur van de meeste dieren en slechts schade toebrengen [aan mensen met] bepaalde disposities. De zaak zit ongeveer op dezelfde manier in elkaar als wanneer iemand in een klein woonvertrek vol mensen een beetje zwavel aansteekt. Als het weinig is en de zwavel de lucht niet volledig infecteert, dan wordt het grootse deel van de aanwezige mensen door de brandlucht niets aangedaan. Ja zelfs is het zo dat velen dat kleine beetje walm niet eens bemerken. Maar als er onder hen mensen zouden zijn die astmatisch zijn, chronische hoesters, of mensen met een andere afwijking in de borst, dan zou die zwaveldamp, ook als het maar een klein beetje was, hen terstond de grootste last bezorgen. Maar als er zoveel zwavel in die kamer werd aangestoken dat alle delen van de lucht er gelijkelijk door werden aangestoken, dan zou niemand in die kwalm kunnen leven; allen zouden verstikt worden.

II. De praktijk leert dat de infectie niet op elk tijdstip even groot is. In het begin en wanneer er geen pestige constitutie [van de wereld, i.t.t. dispositie van de mens] is, komt de ziekte nog niet voor in een zo zware en wrede vorm, als wanneer [de infectie] begint toe te nemen en wanneer ze haar volle omvang bereikt. Bovendien oefent de ziekte vooral in onze streken in de zomer en de herfst (omdat de constituties van deze jaargetijden de lichamen erg sterk voor de pest disponeren en voorbereiden op de pest) een veel drukkender tirannie uit dan midden in de winter. Soms heeft men echter ook het omgekeerde zien gebeuren. Dit was dan omdat de jaargetijden zich niet altijd gedragen volgens de verwachte en gebruikelijke manier (zoals wanneer de zomer koud, de winter zacht is, enz). Vandaar dat met de wisselende verandering van die factoren vaak ook de heftigheid van de pest varieert.

III. Het is heel zeker dat een pestige infectie niet overal gelijk is en dat ze niet over de hele wereld overal even woedend heerst. Meestal steekt ze nu eens in dit gebied dan weer in dat gebied de kop op, nu eens gaat het er hevig aan toe, dan weer niet, en ze kan vele andere plaatsen ook weer ongemoeid laten. In die zin moet Galenus begrepen worden, wanneer hij de langdurige pest uit zijn tijd beschrijft. Of ook Philostratus, wanneer hij schrijft dat de pest in zijn tijd vijftien jaar heeft geduurd. En ook Jacobus de Partibus die in zijn commentaar op Avicenna schrijft dat de pest in zijn tijd gedurende vijftien jaren over de hele wereld heeft rondgetrokken. [Het betekent niet] dat te zelfder tijd alle regionen en steden tegelijk door de pest geïnfecteerd waren, maar dat de ziekte in dat tijdsbestek nu eens in het ene deel van de wereld, dan weer in het andere heerste en zeer veel gebieden aandeed. Zo is ook bekend dat in onze tijd meer dan eens alleen Italië of alleen Duitsland of Frankrijk of Engeland of andere streken elk afzonderlijk door de pest getroffen zijn. Zo meldt ook Evagrius, de kerkelijke auteur, dat de zeer zware pest van zijn tijd niet tegelijkertijd in alle gebieden is binnengetrokken,

maar zonder enige regelmaat nu eens hier dan weer daar heeft toegeslagen. Hij voegt eraan toe: vaak was in een bepaalde stad de helft van het volk aangedaan, terwijl de andere helft vrij bleef. Deze opvatting over de variërende intensiteit van de pest naar plaats bevestigen alle medici, want leunend op dit argument bevelen zij aan om ter voorkoming de geïnfecteerde plaatsen snel en ver te ontvluchten. Maar waarheen? [Het antwoord luidt:] Naar een gezondere lucht. Daarom veronderstellen ze dat de lucht op een plaats geïnfecteerd [kan zijn] met de pestilentiële last, terwijl vele andere plaatsen niet zijn aangedaan.

IV. Geen agens kan iets doen onafhankelijk van de ontvankelijkheid [c.q. gesteldheid] van de patiënt. Verwezen kan worden naar Galenus 1 *Over de verschillen tussen de koortsen*, Hoofdstuk 4, waar hij als volgt zegt: *geen van de oorzaken kan werken zonder de aanleg van de patiënt. Anders zouden zij die onder de hete zomerzon [verblijven] of te veel lichaamsbeweging hebben, of zwaar worden van het wijn drinken, of erg opvliegend zijn, of door verdriet zijn aangedaan, allemaal koorts krijgen. En anders, naar ik meen, zouden allen ook ziek worden bij de opkomst van het sterrenbeeld Hond en aan de pest dood gaan. En, zoals wij hebben gezegd, de geschikte aanleg van het lichaam van hem die zal gaan lijden, heeft een groot aandeel in het ontstaan van ziekten.* Dezelfde auteur voegt een stukje verder in hetzelfde hoofdstuk nog toe: *omdat de disposities van de lichamen ongelijk zijn en vele vormen hebben, is het zo dat sommige lichamen gemakkelijk worden veranderd en lijden door de oorzaak die in hun werkt, terwijl andere onoverwinnelijk en onaantastbaar zijn en weer andere met grote moeilijkheden kampen als ze ziek zijn. In deze zin spreekt ook Hippocrates in het boek over de winden: Maar misschien is er iemand die zegt: waarom is het dan dat deze ziekten niet alle levende wezens overkomen, maar aan een bepaalde soort van hen. Hem zou ik dan als volgt antwoorden: het ene lichaam verschilt van het andere, de ene natuur van de andere, het ene voedingsmiddel van het andere, en de dingen die goed en slecht zijn, zijn niet voor elke soort van levende wezens hetzelfde. Sommige dingen passen anders bij andere mensen.* Zo tast ook de pestbrengende lues niemand aan als hij niet de geschiktheid heeft om haar te ontvangen - een geschiktheid die eerder voortkomt uit een of andere verborgen eigenschap van de natuur dan uit een slechte dispositie van de lichamen of de sappen, of uit een ziekelijke gestel. Ten onrechte denkt een aantal medici dat deze ontvankelijkheid afhangt van een bijzondere overeenkomst tussen het pestgif en het lichaam dat het infecteert. Want, zeggen zij, *het gelijke wordt gemakkelijk verbonden met het gelijke*. Ik zeg: niet gemakkelijk, maar moeilijk, want in de overeenstemming ligt geen strijd. [De natuur] probeert immers in stand te houden dat het gelijke met het gelijke verbonden blijft. Daarentegen bestaat elke actie uit [de spanning van] het tegengesteld zijn, en de handelende die iets niet verdraagt, handelt met de bedoeling dat dat handelen voor hemzelf het gelijke oplevert. De ontvankelijkheid hangt dus niet van een overeenstemming af, maar eerder van een of andere bijzondere ἀντιπαθεια [antipathie] die bestaat tussen het pestige gif en het ontvangende lichaam. Die ἀντιπαθεια hangt [weer] af van een of andere bijzondere dispositie van het lichaam en die dispositie vraagt om twee dingen: ten eerste gelijkheid van soort. Een pest die mensen aansteekt, steekt geen wilde dieren aan, een pest die schapen aantast, pakt de varkens niet en een pest die de vissen aantast, laat de viervoeters op het land buiten schot. Omdat er geen gelijkheid in soort is, bestaat er dus een grote verscheidenheid in disposities. Hierdoor komt het ook dat een of ander gif niet voor elk willekeurig dier een gif is. Kippen eten immers zonder enige schade spinnen, uilen [en] ooievaars eten slangen, die voor mensen en veel andere levende wezens dodelijke vergiffen vormen. Hetzelfde gebeurt bij de pest. Ten tweede vraagt deze dispositie om een duistere [maar] specifieke

gelijkvormigheid tussen de infecterende en geïnfecteerde lichamen, en het is om die reden dat het pestige gif voor hen bij wie het gelijk is, ziekteverwekkender en gevaarlijker is dan voor anderen die deze bijzondere kwaliteit niet hebben. En dit is de oorzaak waardoor er hele families zijn waarin allen door de pest worden uitgemoord, omdat ze vanwege hun [gemeenschappelijke] oorsprong die zelfde kwaliteit hebben (voor voorbeelden zie hierboven, Hoofdstuk 4, Aantekening 6), terwijl de meeste anderen niet aangetast worden. Hierdoor ook is het dat de ene natie meer door de pest wordt geteisterd dan de andere, zoals Cardanus in Boek 8 over het verschillend zijn der dingen, Hoofdstuk 40 zegt. Hij herinnert aan een zekere pest te Basel, waarin alleen Zwitsers, en geen Italianen, geen Fransen en geen Duitsers getroffen zijn. En Johannes Utenhovius herinnert in Hoofdstuk 4 van het boek [over de gereformeerde kerken in Engeland] aan een zeer zware pest te Hafnia [Kopenhagen] in Denemarken waarvoor alle buitenlanders, Engelsen, Nederlanders en Duitsers immuun waren, hoewel ze zich vrijelijk onder de geïnfecteerden begaven en in de geïnfecteerde huizen kwamen. Waaruit nu die duistere dispositie bestaat, die zo een antipathie met het pestgif teweeg brengt, zal niemand gemakkelijk kunnen uitleggen. Bijgevolg ploeteren zij tevergeefs, die haar zoeken in manifeste kwaliteiten, in de temperamenten, in het geslacht, in de leeftijd, in het woongebied, in de ingeboren warmte, en de kracht dan wel de zwakheid van de vitale capaciteit in de zuiverheid of onzuiverheid van het lichaam, in de figuratie van de allerkleinste deeltjes en andere dergelijke dingen. Want geen van deze dingen kan een grotere of kleinere immuniteit tegen de pest beloven, zoals het gebeuren van alledag ons leert. Velen blijven vaak leven zonder enige last met hun gezondheid, of ze nu jong of oud zijn, man of vrouw, of ze in dit deel van de wereld leven of in een ander, of ze zwak zijn of niet. [Het maakt niet uit of] het nu gaat om mensen met slechte sappen, mensen die onevenwichtig leven, die slecht eten gebruiken en dergelijke, mensen die in geïnfecteerde huizen verkeren, te midden van zieken die door de pest zijn aangedaan, die zich bewegen tussen de smerigste excrementen van die zieken, ja zelfs te midden van de reeds rottende lijken van de doden, vaak ver verwijderd van enig sanitaire voorziening. Van de andere kant zijn er tal van mensen die een goede en evenwichtige sappensamenstelling hebben, die zeer sterk zijn en heel verstandig leven en die bij de eerste de beste lichte gelegenheid door de pest worden aangedaan. Vandaar dat Pigraeus het in zijn boek over de praktijk Deel 8, Hoofdstuk 1, niet onjuist als volgt onder woorden brengt. *Hoewel het moeilijk valt uit te maken welke lichamen gevoelig zijn voor de pest, zien wij toch dat de pest eerder vraagt om een zekere voorbereid zijn dan om een slechte menging van de sappen of om een slechte lichaamsgestalte. Die lichamen waarvan de sappen tot bederf geschikt zijn, worden namelijk gemakkelijker geïnfecteerd dan de lichamen van degenen van wie de sappen het de afbraak reeds hebben opgenomen. Het lijkt bijgevolg een eigenschap van de pest te zijn dat ze haar zetel liever in een gezond lichaam zoekt dan in lichaam dat al door andere ziekten bezet is.* Derhalve moet worden gezegd dat er in bepaalde individuen bijzondere disposities zijn van het lichaam en van het hart die de pestige luchtstroom ofwel prima weerstaan of helemaal niet. [We moeten er wel bij zeggen] dat deze disposities of beter de eigenschappen van de disposities bij de bestaande duisternis in de natuur en ons gebrek aan kennis van vormen en kwaliteiten voor ons onhelder en onbekend zijn. Zelfs Fernellius maakt zich er bij zijn onderzoek van deze dispositie niet zo druk om. Hij zegt eenvoudig: *het is zeer moeilijk om te weten te komen wat een bepaald lichaam onderhevig aan pest maakt.* Lucretius en Fracastorius zeggen het bondig en elegant: bij pest zwerven er verschillende en uiteenlopende zaden rond die

mensen infecteren naarmate ze voor iemand vijandig zijn of niet. Platerus, in *Honderd posthume vragen*, nr 42, zegt het zo: wat deze dispositie van het slachtoffer inhoudt, is iets waarover ik graag onderwezen zou worden, want ik geef grif toe dat we niet weten, [waarom] dit gif verschillend reageert, afhankelijk van de dispositie van het lichaam. Forestus, Boek 6, Observatie 9, zegt in een scholion: de eigenlijke en specifieke gesteldheid en voorbereiding [ontvankelijkheid] die plaatsen en lichamen vatbaar voor de pest maakt, is voor ons geheel en al verborgen en ze wordt noch door de zintuigen noch door het verstand begrepen, maar alleen door de afloop en door proefnemingen.

V. Ik zeg: niet uit rottenis, dat wil zeggen niet primair uit rottenis. Rottenis is namelijk een van die oorzaken die slechts in tweede instantie de lichamen voor de pest predisponeren. Door de sappen te bederven en de levensgeesten te veranderen en aan te steken, trekt zij de *calor innatus* weg die voor de koking en de uitdrijving van het gif nodig is. Ze verzwakt tegelijkertijd de kracht van de interne organen, verbreekt de krachten van de natuur en maakt ze zwakker zodat ze geen weerstand meer kunnen bieden aan het pestige gif. Om deze reden is het dat de pest zich in een pestige constitutie gemakkelijk verbindt met alle rottingsziekten die de mensen dan bezoeken. Er wordt dan ook zelden een rottingsziekte gezien die niet door de pest vergezeld wordt. Dat is omdat de dispositie van degenen die door rottingsziekten worden aangedaan, door de mediërende gelegenheid van de rottenis klaar gemaakt worden om de pest te krijgen. Het gaat hier ongeveer op dezelfde manier als bij een zeer goed beschermde stad, die geen enkele vijand kan overwinnen zolang de burgers eendrachtig zijn. Als hier nu, door onderlinge onenigheid een interne oorlog uitbreekt, [dan gaat het mis]: als dan een of andere macht van buiten dezelfde stad binnenkomt, terwijl de krachten door de interne twisten verdeeld zijn, en ze gehinderd worden door andere taken of als ze anderszins uit elkaar gereten zijn, dan gaat de vijand haar [= die stad] zeer gemakkelijk binnen en neemt hij haar in. Niet dus omdat die stad in eerste instantie aanleg had om gemakkelijk ingenomen te kunnen worden, ook niet omdat de burgers bij het oproer zelf als eersten de vijand erbij riepen, maar omdat in tweede instantie door die interne oorlog [voor de vijand] de gelegenheid werd geschapen om de muren geheel ongehinderd te beklimmen en de stad te overwinnen.

HOOFDSTUK XII. Over de oorzaken van de pestige koorts, die de pest begeleidt.

Het pestgif dat zeer vijandig staat tegenover de ingeboren warmte van de gehele substantie, legt, omdat het zeer dun en subtiel is, en vooral omdat het door inademing de openingen van het lichaam binnen gaat, zodra het een lichaam is binnengetreten, het kenmerk van zijn last en zijn kwaadaardige giftigheid zeer gemakkelijk op aan het arteriële bloed en aan het allersubtielste deel daarvan, terwijl het via dat bloed voortgaande, naar het hart gaat en de vrijplaats van de vitaliteit daarvan zeer heftig aanvalt. Het gevolg is dat het pestgif, nadat dat hoogste verdedigingswerk is overwonnen, in aansluiting daarop het hele rijk van de microcosmos

vernietigt. De natuur verzet zich tegen de aanvallen van deze zeer wrede tiran, en zet alle krachten in om die snode vijand terug te dringen, te vertragen en zo ver als ze maar kan uit haar binnenste weg te drijven en af te weren.

Als deze strijd zich snel voltrekt, [zijn er twee mogelijkheden]: ofwel het hart wordt terstond verstikt (1) door een grotere hoeveelheid dan wel een grotere sterkte van het gif, ofwel het hart werkt dat gif terstond naar buiten, voordat er enige rottens van de sappen kan worden opgemerkt. In dat geval is er een pest zonder koorts en vaak zijn er zelfs peperkoorns en builen zonder koorts. Als echter deze strijd langer duurt en de ingeboren warmte erg in beslag wordt genomen door het gevecht tegen de pestige vijand en daardoor verzwakt, en deze er in de koking van de sappen en hun bestuur zwakker uitkomt, dan is het onmogelijk dat de sappen geen rottens opvatten [en dat daaruit geen] koorts (2) ontstaat. De koorts die dan tevoorschijn komt, is ook kwaadaardig (4) en pestig. Deze komt [immers] van een infectie met een pestige gif en ze verspreidt zich ook onder de sappen zelf. Dan wordt het hart dus door twee kwaadaardige vijanden aangevallen, namelijk door het pestige gif en door de koortsige rottens. De invasie van het pestige gif gaat naar tijd en aard vooraf aan de rottens en de koorts (4), maar zo worden rottens en koorts [uiteindelijk allebei] symptomen van de pest. Die koorts volgt sneller of langzamer op de invasie van het pestige venijn, ze is zwaarder of lichter en niet van een bepaald type (5). Anders gezegd: ze is vanwege de verwarring van de sappen niet van een bepaald type. Dat hangt af van de vraag op welk moment en op welke plaats de pest binnendringt en of het lichaam op deze of gene manier (6) goed of slecht in balans is.

AANTEKENINGEN.

I. Het pestig gif is vaak van een dergelijke heftigheid, dat sommige [getroffenen] terstond, op het moment van de invasie zelf, acuut sterven, terwijl het bij anderen de draad des levens binnen zo korte tijd afbreekt dat er geen tijd gegeven is voor ontsteking of rotting. Enkele voorbeelden van deze gang van zaken hebben wij ook bij de Nijmeegse pest gezien, en wij lezen dat [dergelijke gevallen] ook door andere medici zijn waargenomen. Jacobus de Partibus vertelt in zijn commentaar op Avicenna dat er bij de pestige constitutie in zijn tijd soms zieken naar hem toekwamen met hun urine en dat hij uit hun pols en uit andere tekenen niet kon bemerken dat ze leden aan een ontsteking, of een ander ernstig symptoom, terwijl ze toch terstond dood neervielen. Plutarchus schrijft in *Romulus* dat in die pest [toen] velen zijn overleden terwijl ze niet ziek waren, dat wil zeggen dat ze onverwacht dood gingen voordat er enige ziekte kon ontstaan. Valleriola in *Loci communi*, Boek 3, Hoofdstuk 18, schrijft dat in het pestjaar 1534 in Gallia Narbonensis wel vaker sterfgevallen van dit type zijn gezien,

ja zelfs dat sommigen terwijl ze aan het praten en aan het lopen waren plotsklaps, als door de bliksem getroffen, neervielen. Mercurialis zegt in zijn boek over de pest, hoofdstuk 18 dat bij de pest in Padua een dergelijk plotseling overlijden bepaald niet slechts één man is overkomen. Quercetanus herinnert zich in zijn boek over alexipharmaca, Hoofdstuk 4, de grote pest die Aquisgranum (Aken) teisterde. Daarin gaven velen de geest, terwijl ze aan tafel zaten en hun eten wegslikten. Droetus, *Raadgeving inzake de pest*, vertelt dat ten tijde van de pest te Lyon mensen die over straat liepen, plotseling dood ter aarde stortten. Alexander Benedictus zegt het in zijn boek over pestilentiële koorts, Hoofdstuk 2, in verband met een of andere pest als volgt: deze ellende voor de mensen verloopt zo subiet, dat zeer velen zonder koorts tijdens huiselijke werkzaamheden of werk buitenshuis, in de kerk of op straat, in het bestek van tien uren, soms twintig, zonder zekere teken van urine of pols, onverwachts weggerukt werden. Follinus, *Amuletum*, Hoofdstuk 16, vertelt dat in het jaar 1502 in Brussel een zo wrede pest heeft gewoed, dat er vaak vijftig mensen op een dag overleden en dat mensen, die aanzaten aan een vrolijk diner, terwijl ze het glas aan de lippen hadden, als door de bliksem getroffen, ineens hun laatste adem uitbliezen. Zacutus Lusitanus schrijft in zijn praktijkboek dat door de immense stank van het bloed dat wegstroomde uit de vene die bij een pestpatiënt werd geopend, drie chirurgijnsleerlingen terstond gestorven zijn en dat ze als in razernij hun laatste adem uitbliezen. Gemma getuigt in boek 1 van zijn werk over sterrenkunde, Hoofdstuk 17 dat hij dezelfde dingen heeft gezien en zo ook Petrus Salius Diversus (*Over de pest*, Hoofdstuk 5) en Paraeus Boek 21, Hoofdstuk 17. Maar wat is nu toch de oorzaak van zo een heftig proces? Dodonaeus zegt in zijn boek over de praktijk, Hoofdstuk 18, dat de pestzaden soms minder acuut en minder actief zijn, maar soms ook zeer acuut en zeer dun. Deze laatste bereiken het hart bijzonder snel, omdat ze een zo grote en snelwerkende activiteit hebben. Welke werking nu deze zeer acute zaden in het hart hebben, beschrijft Hercules Saxonia in zijn praktijkboek Deel II, Sectie 2, Hoofdstuk 3 met de volgende woorden: *Hierdoor komt het dat bij de pest niet zelden mensen die een volledige gezondheid genieten en zich houden aan alle voorschriften der gezonden, in een mum van tijd als door de bliksem geraakt, neervallen en dood gaan. Wat ik voor vaststaand houd, is dat dit aan geen andere oorzaak kan worden toegeschreven dan aan de afbraak die het gif, nadat het door inademing is opgenomen, toebrengt aan de vitale geesten.*

II. Hier komt een zeer moeilijk probleem naar voren dat [nader] onderzocht moet worden, namelijk of de koorts onderdeel uitmaakt van het wezen van de pest of niet. Hercules Saxonia, Joannes Paschalius, Rondeletius, Angelus Sala, Petrus Paulus Pereda, Palmarius, Antonius Portus, Untzerus, Mindererus en andere bekende kopstukken uit de geneeskunde hebben met allerlei argumenten proberen te bewijzen dat de koorts bij het wezen van de pest hoort en dat er zonder koorts geen pest bestaat. [Ik noem hier in het kort hun argumenten puntsgewijs op] 1) Omdat, zo zeggen ze, de manier van binnenkomen en de [bijbehorende] verschijnselen het volgende leren: de pest begint met een huivering welke later door de warmte wordt opgenomen, zoals dat bij veel rottingskoorts het geval is. Verder zijn er slapeloosheid, een droge mond, dorst en andere symptomen die aanwijzingen van een rotting en een koorts zijn. 2) [Het tweede argument is dat] de meest acute ziekten altijd een koorts bij zich hebben, getuige hetgeen Hippocrates schrijft in 1 *Epidemieën*, Sectie 3, Tekst 3, en Galenus in 1 *Aforismen* 7, en niet minder in het boek over moeilijkheden met de ademhaling. [Deze laatste] schrijft daar dat de koorts niet te scheiden is van een acute ziekte. 3) Omdat de pest, volgens Galenus, (Over de verschillen tussen de koorts) ontstaat uit rotting,

die rond het hart ontvlamt en zich van daaruit over het hele lichaam verspreidt. 4) Omdat zelfs het meest agressieve pestige vuil niet kan overleven zonder rottenis en bovennatuurlijke warmte. Galenus zegt in 6 *Epidemieën* Commentaar 1, sectie 29, dat de oorzaak van de pest in een enorme *corruptio* van de sappen ontstaat die tegelijkertijd een rottings- warmte induceert. 5) Omdat Hippocrates in het boek over de winden bij het indelen van de koortsen in bijzondere en algemene zegt dat de gemeenschappelijke koorts door iedereen pest wordt genoemd. 6) [Het is] omdat Galenus in 1 *Over de verschillen tussen koortsen*, Hoofdstuk 4. en met hem Avicenna, Rases, Aetius, Paulus van Aegina en vrijwel alle medici zowel uit de Oudheid als uit onze tijd in tractaten over de pest de ziekte pest beschrijven, alsof ze haar bij de koortsen tellen. 7) Omdat de ervaring leert dat de pest met koorts begint. Dit zijn de primaire argumenten en grondvesten waarop de belangrijkste geneeskundigen de gezegde mening tot nu toe hebben gevestigd. Nu zal ik echter aantonen dat deze opvatting minder goed overeenkomt met de werkelijkheid. Ik ga, punt voor punt, aantonen dat koorts geen wezenlijk deel van de pest uitmaakt, maar dat ze er los van staat en dat ze [= de pest] zonder deze [= koorts] kan bestaan. Wij zullen wat betreft het eerste argument antwoorden, dat de pest vaak met een huivering begint, maar niet altijd en dat er ook niet altijd een intense hitte volgt. Niet zelden wordt gedurende het gehele beloop van de ziekte geen enkele overmaat van warmte geconstateerd, zoals de ervaring leert en de medische auteurs op talloze plaatsen getuigen. Wij zeggen verder, dat ook de huivering geen zeker teken van koorts is en de kleur van de patiënt evenmin. Wat de symptomen slapeloosheid, dorst enz. betreft, ook zij verschijnen niet altijd bij pest en bovendien zijn het niet altijd zekere aanwijzingen van koorts. Wat het tweede punt aangaat, wanneer Hippocrates en Galenus zeggen dat acute ziekten koorts als begeleider hebben, dan hebben zij dat niet bedoeld als geldend voor alle ziekten, maar voor de meeste. Dat blijkt daaruit dat enkele zeer acute ziekten zonder koorts zijn, zoals de apoplexie, de epilepsie, tetanus enz. Dat zij zonder koorts zijn, getuigt Galenus in zijn commentaren op de *Aphorismen* 2 en 5, respectievelijk 19 en 30. Bovendien hebben [genoemde auteurs] met deze woorden willen aangeven dat de koorts meestal ofwel voor acute ziekten uitgaat, of deze ziekten begeleidt of er achteraan komt. De koorts maakt echter geen deel uit van het wezen van de acute ziekten en ze is ook niet onafscheidelijk van deze ziekten, want het is zeker dat iets afscheidelijk is als het soms wel volgt, maar soms ook helemaal niet. Dat stond Hippocrates voor de geest, zoals blijkt uit *Epidemieën* 3, waarin Hippocrates, handelend over het heilig vuur en pestige zweren zegt: *zij [scl deze aandoeningen] hebben velen aangegrepen tegelijk met de koortsen, maar ook voor de koorts en zonder dat er sprake van koorts was*. Ten aanzien van het derde punt: wanneer Galenus zegt dat de pest ontstaat uit een rotting die rond het hart is ontbrand, dan heeft hij op die plaats met pest niet de pest zelf op het oog, maar pestige koortsen, want anders zou hij zich zelf tegenspreken. Een dergelijke rotting rond het hart kan zonder koorts immers niet ontvlammen. En toch leert hij in boek 9 van zijn studie over de eigenschappen van enkelvoudige geneesmiddelen dat er soms pest is zonder koorts. Wat het vierde punt aangaat: wij hebben hiervoor in Hoofdstuk 8, Aantekening 1, Vraag 4 en Aantekening 6 ruimschoots aangetoond dat het pestige vuil niet uit rottenis ontstaat en ook niet in rottenis bestaat. Het is iets dat verschillend is van rottenis. De dagelijkse praktijk leert dat velen door het pestig vuil plotseling en in een klap verstikt worden,

nog voordat de tijd is gegeven voor het voortbrengen van rottenis of een ontsteking. De voorbeelden staan in de vorige aantekening. Wat betreft de aangehaalde plaats bij Galenus: wij ontkennen dat hij het op die plaats over de pest heeft, of naar de oorzaak van de pest zoekt. Wij zeggen daarentegen dat hij in de meest duidelijke bewoordingen over pestige koorts spreekt. Zo zegt hij namelijk: maar de opsomming van koortsen, die thans in de voorliggende voordracht wordt voorgesteld, stoelt op het verschil in *calor*, en daarom kan onder deze opsomming ook de pestige koorts worden gerekend; zij heeft immers een rottende *calor*. En een weinig verderop voegt hij toe: alleen die pestige koorts wordt erbij gezet, waarvan de calor door de boven alles uitstekende rottenis van de anderen verschilt. In dat hele commentaar maakt Galenus niet in het minst gewag van de pest zelf; hij zegt dat de koorts [gepaard gaat met] met een rottende calor. Wij onderschrijven dat onafhankelijk van de vraag welke pestige koorts hij bedoeld kan hebben, of het nu de koorts is die aan de pestige constitutie vooraf gaat, dan wel die welke de pest begeleidt, of die welke bestaat zonder dat er pest is. Maar voor de pest zelf gaat dit niet op. Bij het vijfde punt: Hippocrates kan wel zeggen dat een gemeenschappelijke koorts pest genoemd wordt, maar daaruit mag nog niet worden geconcludeerd dat de pest een gemeenschappelijke koorts is. Want dat zou tot dezelfde [situatie] leiden als wanneer iemand zou zeggen dat de apoplexie door iedereen een dodelijke ziekte wordt genoemd, en dat elke dodelijke ziekte dus een apoplexie is. Bovendien moet men weten (zoals we reeds hiervoor in Hoofdstuk 1, Aantekening 6 gezegd hebben) dat de betekenis van het woord pest vaak zo ver wordt opgerekt, dat alle gevaarlijke zaken (en in die zin heeft Hippocrates het misschien willen betekenen) door allen een gemeenschappelijke koorts worden genoemd omdat die koorts enorm verderfelijk is en velen de dood injaagt. Zo pleegt het volk vandaag de dag ook gemeenschappelijke kwaadaardige koortsen waaraan veel mensen dood gaan, pest te noemen, vooral ook omdat [die ziekten] net als de pest gemeenschappelijk zijn [aan de mensen] en zeer verderfelijk. De Fransen plegen op dit punt nog onjuister te werk te gaan; ze noemen vierdedaagse koortsen en alle vervelende en moeilijk te genezen ziekten in hun taal pest. Ten aanzien van het zesde punt: het verhaal over de pest wordt door de meeste medici ondergebracht in een traktaat over koortsen, omdat de ziekte meestal een koorts als metgezel heeft, ofwel vanaf het begin af aan, of een weinig daarna. De koorts is echter niet identiek aan de pest, maar er van te onderscheiden, want elk heeft zijn eigen, bijzondere werkingsmechanisme; de pest ontstaat immers uit een kwaadaardig gif en de koorts uit rottenis en warmte [*calor*]. Bij punt zeven: bij het eerste binnendringen van de pest wordt vaak een koorts geconstateerd, maar [het is er dan zo een die] voortkomt uit de rottenis die door het pestige venijn wordt geïnduceerd. De invasie van het gif gaat in de tijd dus vooraf aan de koorts. Bovendien moet worden gezegd dat de koorts in het begin gedurende vele uren niet aanwezig is bij de pest. Zelfs is het vaak zo dat gedurende het gehele beloop van de ziekte geen koorts met de pest verbonden is, iets wat noodzakelijkerwijs op het moment van de invasie had moeten gebeuren, althans indien de koorts deel uitmaakte van het wezen van de pest. Want: het wezen is niet te scheiden van datgene waarvan duidelijk is dat het daarvan het eigene uitmaakt.

Deze dingen zijn voldoende om de poten af te zagen van die schragen, waarop de voorzegde mening tot nu toe berust. Hoe de zaak zelf in elkaar kan zitten, hebben we in de tekst gezegd. [Waar het om gaat is] dat de pestige koorts die de pest begeleidt, niet rechtstreeks uit het pestige gif ontstaat, maar via de rotting. Dat wil zeggen dat ze niet ontstaat doordat de sappen door het pestige gif bevuild worden, maar doordat het hart, dat door het pestige gif wordt verstrikt, en zeer veel verzwakt, de onrein geworden sappen niet meer kan koken of aanlengen op de manier waarop het hoort, en [het hart] deze ook niet kan bedwingen of voldoende verwijderen.

Om deze reden gaan ze [die sappen] rotten, en nemen ze een *calor* aan die niet natuurlijk is, en zo wekken ze een koorts op. Die koorts is er vanwege de genoemde oorzaak die er in de tijd gezien achter ligt, noodzakelijkerwijs verschillend van, en is dus ook af te grenzen van de pest. Ze is er een symptoom van. Precies dit punt wordt bevestigd door de leerstukken en autoriteit van zowel de Ouden als de deskundigen uit de Nieuwe tijd en niet minder doen dat de dagelijkse praktijk en de in het oog springende voorbeelden. Hippocrates, Boek 3 van de *Epidemieën*, zegt bij de beschrijving van enkele pestige ziekten: *soms was hiermee een koorts verbonden, soms ook niet*. Een weinig verderop voegt hij toe: *de ziekte zelf brak daardoor bij velen uit, nog voordat er koorts was, maar ook tijdens de koorts*. En in *Epidemieën* 6 sectie 7 zegt hij: *er waren patiënten bij wie de stem brak door het hoesten, maar zeer velen van hen kregen geen koorts, sommigen weinig*. Galenus zegt in 3 *Epidemieën*, Sectie 3, Commentaar 158: *wanneer de pest de sterfelijken aanpakt zonder koorts etc.* En dezelfde auteur zegt in het boek over de enkelvoudige geneesmiddelen over aarde van Samos: *als de patiënten geen koorts hebben of er slechts een weinig door bevangen worden, dan wordt witte wijn gedronken van een lichte consistentie en matig aangelengd. Indien ze hevig koorts hebben, [moet de wijn] flink waterig [zijn]*. Aeschinus, een antieke en zeer geleerde redenaar, schrijft in een brief aan Philocrates als volgt: *de inwoners van Delos leden aan een pestige ziekte, maar daar kwam verder geen koorts bij*. Haly, een geneesheer met een grote naam onder de Arabieren, leert in *Theorieën*, Boek 5, Hoofdstuk 2, uitdrukkelijk dat de pest vaak wordt gezien, terwijl ze niet wordt vergezeld door koorts. Hetzelfde leren onder de moderne geneeskundigen Duncanus Liddellius, Over de pest hoofdstuk 1, Theodurus Corebejus, Boek 2 van de *Ziekteleer*, Sectie 7, Hoofdstuk 6 (welk boek door anderen aan Joh. Magirus wordt toegeschreven), Lazarus Riverius, Sectie 3 van *Over de pest*, Hoofdstuk 1, en talloze anderen. Forestus, Boek 6, Observatie 10, zegt: *wij hebben [patiënten] gezien die een peperkoorn hadden op de minder belangrijke delen, maar die geen koorts hadden, die nauwelijks ziek werden en die van meet af aan een gemakkelijk herstelproces meemaakten. Maar omgekeerd hebben wij ook mensen gezien die tegelijkertijd subiet omkwamen, terwijl zij vanaf het begin geenszins koorts leken te hebben en het ook niet slecht leken te maken*. Alexander Massaria, Boek 2 over de pest, gebruikt deze woorden: *in de pest bij ons zijn de meesten, niet alleen naar onze, maar ook naar de getuigenis van zeer gewichtige mensen zonder enige koorts dood gegaan*. Johannes Morellus, boek over de pest, Hoofdstuk 4, schrijft dat ten tijde van de pest veel builen en karbonkels voorkwamen die niet gepaard gingen met koorts en ook niet met enige kwaad symptoom. De Cabiloni [inwoners van Chalon-sur-Saône] zouden dit bij pestige constituties vaker hebben waargenomen. Hierbij komt nog onze eigen waarneming. Wij hebben bij de pest in Nijmegen meer dan eens peperkoorns en builen zonder koorts gezien. Het is zelfs zo dat ik zelf een grote pestige karbonkel aan de linker hand heb gehad, zonder enige koorts, ja zelfs zonder enig ander verlies van gezondheid. Ik heb een zelfde karbonkel gezien aan de hand van een knecht van kapitein Brouwer, en zo ook bij de vrouw van wie ik de ziektegeschiedenis heb beschreven in Boek 4, Ziektegeschiedenis 90. Ik heb bij veel zieken die door de pest al waren aangetast ook waargenomen dat de koorts niet eerder begon dan twintig, dertig of meer uren na het aangestoken worden door de pest. Hier komen nog de ook in de voorgaande aantekening al geciteerde getuigenissen bij van hen die melden dat velen acuut aan de pest gestorven zijn zonder koorts, en zonder dat er vooraf tijd genoeg was voor een rotting of een koortsige opvlamming. Uit deze zaken blijkt helderder dan uit het licht van de middagzon dat de koorts geen deel uitmaakt van het wezen van de pest, maar een

begeleidend verschijnsel is dat er los van staat. Daarom schrijft Andreas Dudith niet zonder reden in een brief aan Petrus Monavius (welke is opgenomen in de verzameling van medische brieven die gemaakt is door Scholzius, nr 52) als volgt: *Dat er bij pest noodzakelijkerwijs koorts zou moeten optreden, wil ik niet eerder geloven dan dat gij mij op goede en bevestigde gronden uitlegt of er gezegd moet worden dat degenen die, plotseling door de pest aangegrepen, midden op kruispunten en straten in elkaar storten, terwijl ze daarvoor geheel gezond hun huis waren uitgegaan, zijn aangedaan door een koorts die zo plotseling kwam, zo onvoorzien was en zo onwaarneembaar.* Maar laat ons ook luisteren naar Fernelius die zeer duidelijk onderscheid maakte tussen pest en koorts, en [die zegt dat] als de pest vergezeld van koorts [komt opzetten], de pest [toch] nog wel wat anders is dan de koorts. Dit wordt daaruit duidelijk dat het, wanneer de koorts afneemt, de pestilentie alleen is die de zieken vaak doet overlijden. Over deze zaak zegt hij in Boek 2 van *Over de verborgen oorzaken*, Hoofdstuk 12, het volgende. *In het begin wordt de patiënt gekweld door een hevige warmte, dorst, hoofdpijn, slapeloosheid, misselijkheid, en andere heftige symptomen. Tevens worden bij inspectie van de urine uitscheidingen gezien die hoogrood en dik zijn, troebel en moeilijk te herkennen. Al deze signalen blijven tot op de zevende dag bestaan. Op die dag komt urine tevoorschijn die zuiverder is, dit door een manifeste koking, waarna het dagelijks beter gaat. Hoewel ze aan zichzelf beloven dat ze weldra weer helemaal beter zullen zijn en ze daarin gesterkt worden door een goede hoop en het advies van hun dokters, gaan zeer velen, daarna toch dood. Van hier af [scl vanaf die zevende dag] wordt de pols namelijk van dag tot dag geleidelijk zwakker en slapper, en terwijl de kracht van het hele lichaam stapje voor stapje afneemt, vinden ze binnen veertien dagen de dood. Bij deze koortsen dus, zegt hij, was de pestigheid vermengd met rotting en nadat de rottens is op de zevende dag was overwonnen, doodde de pestilentie die gebleven was, stil en stiekem de zieke.* Veel over deze zaken kan worden nagezien bij Sennertus, Boek 4 van de koortsen hoofdstuk 1.

Maar misschien kunnen al deze dingen Untzerus nog niet overtuigen. Hij stelt in Boek 1 over de pest, Hoofdstuk 10 dat het pestig venijn uit de rottens ontstaat, en hij probeert met allerlei scheve argumenten te bewijzen dat de koorts dus bij haar wezen [scl. van de pest] behoort en dat zij altijd en noodzakelijkerwijs onafscheidelijk met haar verbonden is. Het is werkelijk heel waarschijnlijk dat Untzerus, een man die in andere opzichten overigens bijzonder geleerd is, toen hij dit hoofdstuk schreef wel veel pijn in zijn hoofd heeft gehad, [en dat hij daarom] niet merkte dat hij zich zelf op veel punten tegensprak en allerlei absurde argumenten tot bewijs van zijn opvatting aanvoerde. Want in hoofdstuk 7 erkent hij geen enkele rottens bij pestilentiële koortsen. In het aangehaalde hoofdstuk echter zegt hij dat de pest en de pestige koorts louter uit rotting ontstaan. Hij zegt ook dat met alle acute ziekten noodzakelijkerwijs een koorts is verbonden. En om dat te [kunnen] bewijzen, sluit hij vooral natuurlijk de apoplexie, de syncope⁹², de cholera, tetanus en ileus uit het getal der acute ziekten. Hij schrijft dat zij ten onrechte acute ziekten worden genoemd, omdat er met hen geen koorts verbonden is. Nu eens zegt hij dat de koorts onafscheidelijk van de pest is, dan weer, met Mindererus, dat die koorts in het begin soms niet met de acute ziekte verbonden is, maar dat deze door de kracht van de symptomen wordt opgewekt. Ook zegt hij dat alle medici graag als hun mening te kennen geven dat het pestige gif altijd uit rottens ontstaat. Misschien schrijft hij dat zo, omdat hij Fernelius, Valleriolas, Sennertus en de vele anderen die de tegengestelde mening zijn toegedaan, niet heeft gelezen.⁹³ Bovendien brengt hij vele krachteloze indelingen in het midden, alsook waardeloze redeneringen. Het lijkt niet de moeite waard hier [op deze punten] een voor een in te gaan, want de dingen die

⁹² Blancardus, *Lexicon*, II onmacht, zwymeling, flauwte. Misschien wordt ook een echte shocktoestand bedoeld: 'Syncope est magna omnium virium vitalium et animalium cum pulsu debili aut deficiente pallore aut sudore frigido, saepe etiam respiratione fere abolita et motus sensusque privatione coniuncta prostratio, adeo quod aeger per aliquod tempus sui conscius non sit.'

⁹³ Van 'Bovendien' tot 'Laat ons' is toevoeging 1665. Van 'Laat ons' tot 'Op deze vraag' stamt uit 1687 en van 'Op deze vraag' tot einde Aantekeing III uit 1665.

wij reeds gezegd hebben, weerleggen de strijdige redeneringen van hem en van anderen meer dan voldoende.

⁹⁴ Laat ons bij wijze van conclusie luisteren naar Joannes Juvenis die in zijn brief aan Braklemius over de behandeling met bezoar kort en krachtig spreekt. Hij zegt daar onder andere: *de pest moet niet beoordeeld worden als een verderfelijke koorts en haar natuur moet niet worden verklaard uit een bepaalde koorts, want de pest en de koorts onderscheiden zich van elkaar door een specifiek verschil. Immers de spruit waaruit de pest ontstaat, is een gif dat vijandig is jegens de menselijke soort, dat door inspiratie en perspiratie wordt binnengehaald en dat vanuit de hemel in de lucht wordt verspreid. De koorts daarentegen wordt door een warmte veroorzaakt die voorbij het normale ligt. Zij begeleidt de pest soms, is een van haar symptomen en volgt op het ontstaan [scl. van de pest]. Van dingen die later komen dan de ziekte, mag echter niet gezegd worden dat ze bij de substantie van de ziekte behoren. Het is een symptoom dat over de ziekte heen komt en later dan het begin ontstaat en daarom vormt het symptoom niet het wezen van de ziekte. Ten onrechte wordt de pest dus als koorts gedefinieerd; deze laatste is immers op ieder moment van haar af te scheiden. Bovendien kan de pest solitair zijn, zonder dat er een koorts mee is verbonden.*

Op deze vraag over de koorts, volgt onmiddellijk een tweede, namelijk of de pest een bepaald soort ziekte is, zoals apoplexie, pleuritis, phthisis enz. Alexander Massarias, en diverse anderen, hebben geoordeeld dat de pest geen bepaalde soort ziekte is. Ze deden dat omdat ze haar [= de pest] als een syndroom van verschillende ziekten beschouwden (zoals daar zijn: koortsen, aphten, hoofdpijnlachten, delieren, diepe slaap, braken, keelpijn, zweren, gezwollen, vlekken op de huid enz.) en bovendien van nog veel meer verschijnselen die met de pest samengaan. Daarenboven namen ze in overweging dat alle pestepidemieën uit verschillende tijden niet altijd op dezelfde manier om zich heen begonnen te slaan, terwijl ze ook niet vergezeld werden door dezelfde ziekten en symptomen. Galenus lijkt deze mening ook te zijn toegedaan, daar hij immers in zijn commentaar op 3 *Epidemieën*, Hoofdstuk 3, schrijft: *de [betekenis van de toevoeging] Vulgare of Pestilens [aan de] naam van de ziekte is niet twijfelachtig. Voor het overige geldt dat iedere willekeurige ziekte hier volks wordt genoemd, die op één plaats velen tegelijkertijd aantast. Als ze zich tevens zo gedraagt dat ze velen doodt, dan is het de pest.* Maar al wordt de pest, zoals veel ziekten begeleid door tal van ver uiteenlopende verschijnselen, de verschijnselen die wijzen op ziekte horen niet bij het wezen van de ziekte. Zij zijn het gevolg van een rotting van de sappen en een bederf van de levensgeesten welke door de pest wordt veroorzaakt. Vandaar dat die verschijnselen niets anders zijn dan haar symptomen. De bontheid daarvan komt niet voort uit de diversiteit van de pest zelf of van het pestige gif, maar uit de diversiteit van die rottenis die het pestige gif in de sappen en geesten binnenbrengt. De variëteit van dat rotten en bederven volgt uit de verscheidenheid van de constitutie van de lichamen der mensen. Deze lichamen zijn immers anders samengesteld, wanneer de pest in een warme tijd binnenkomt of in een hete of een koude [periode], en anders wanneer deze komt in een vochtige dan in een droge tijd. [Ze zijn] na een lange en grote hongersnood, of een gebrek aan levensmiddelen, anders dan wanneer een overdaad aan alle zaken rijkelijk voorhanden is. [Ze zijn] anders na oorlogen, lang doorstane ellende en [het gebruik van] slechte levensmiddelen dan bij vrede en een overvloed aan goede levensmiddelen, anders ook bij een grote infectie van de lucht die met rottende dampen besmet is, dan bij een lucht die zuiver is enz. Afhankelijk van hun diversiteit ontstaan in het lichaam diverse sappen, en nadat deze zijn bevuild door het pestig gif, rotten ze ook op verschillende manieren en worden ze op verschillende manieren afgebroken. Hieruit komt dan een grote verscheidenheid van ziekten en verschijnselen

⁹⁴ Van 'Laat ons bij' tot einde Aantekening II nieuw in 1687.

voort die met de pest wedijveren. Velen hebben deze zeer ten onrechte toegeschreven aan de diversiteit van de pest zelf. En zo volgt hieruit en blijft vaststaan dat de pest een bepaald soort ziekte is, en dat geen van de met haar verbonden ziekten ook maar iets van haar wezen uitmaakt. Enkele zaken boven de hier genoemde kunnen bekeken worden in het voorgaande Hoofdstuk 7, Aantekening 2.

Maar als de pest niet een bepaald soort ziekte is, en er slechts twee ziekten bestaan, namelijk de onevenwichtigheid [der humoren] en de slechte vorming, dan rijst de vraag: welke ziekte is het? Geantwoord moet worden dat het die van de onevenwichtigheid is, die niet manifest, maar verborgen is. [Het is deze onevenwichtigheid] welke Fernellius en vele andere zeer beroemde doktoren uit de slechte orde van de onevenwichtigheid uitsluiten en een ziekte van de gehele substantie noemen. Verder leveren ze over dat het om een of andere bijzondere soort van ziekte gaat (Matthias Untzererus probeert dit punt met vele argumenten uit te leggen en in Boek 1 van zijn studie over de pest, Hoofdstuk 3). Het is niet anders dan alsof die zwakte van de medicus een nieuwe soort ziekte voortbrengt, omdat hij dat wat verborgen is, niet helder kan waarnemen en uitleggen. De pest zelf kan echter op geen manier een slechte vorming [van sappen] worden genoemd, ondanks dat die in de builen en peperkoorns aanwezig is, omdat de *bubones* en *anthraxes* de pest niet zijn, maar voortbrengselen ervan, gevolgen en symptomen. Ze horen niet meer bij het wezen van pest, dan een droge tong bij een acute koorts of een cataract bij het wezen van een oogziekte. Voor zover het opheffing van het samenhangende verband betreft, [*ad solutionem continui*] betreft, welke tot nu toe door geneeskundigen als derde soort van ziekte is benoemd: wij erkennen haar niet als een bijzondere soort van ziekte, omdat ze hoort bij de slechte vorming [*conformatio*].⁹⁵ Daartoe kan de pest op geen manier worden herleid. Boven deze dingen kunnen er nog vele andere bekeken worden in het voorgaande Hoofdstuk 2, Aantekening 2.

III. Deze koorts wijkt in zoverre van andere rottingskoortsen af, dat ze niet alleen door een overmaat van rottingswarmte, maar ook door een kwaadaardige en giftige kwaliteit het hart aangrijpt. Deze ondermijnt de krachten snel, maar ze is door koorstgevoel noch dorst heel onaangenaam, terwijl de urine van zieken nauwelijks verschilt van die van gezonden. Een verder verschil zit daarin dat er vaak een flauwvallen bij komt met een zwakke en gedrukte pols, of met aanhoudend braken, of met slapeloosheid, of met sufheid, of met onrust of met schudden van het lichaam. [Verder is verschillend,] dat ze de mens onverwachts te pakken neemt, zonder dat daarbij een gevoel van pijn ontstaat. Wat de andere tekenen aangaat die vaak met de voornoemde samengaan, zoals hoofdpijn, delier, hevige dorst, een sterke verhitte, troebele urine enz.: zij ontstaan door de toename van de rotting en bewerkstelligen een kwaadaardige koorts die veel slechter is.

IV. Wij hebben reeds uitgelegd dat de pest iets is dat afwijkt van een pestilentiële koorts, en dat zij ook zonder koorts kan bestaan. Maar nu wordt van de andere kant gevraagd of een pestilentiële koorts kan voorkomen zonder pest, en hoe deze dan afwijkt van de pest en van een kwaadaardige koorts. Wij antwoorden dat zij [scl. dus de pestilentiële koorts zonder pest] kan voorkomen en dit op twee manieren: 1. Nadat het pestige vuil uit de hemel is afgezonden, begint het de lucht te veranderen en te bezoedelen en tot giftigheid geneigd te maken. Als de lucht dan schadelijk voor de natuur begint te worden (maar nog niet genoeg vergiftigd is om een pest voort te brengen), dan brengt ze in de lichamen kwaadaardige en giftige rottingen voort, waaruit dan weer die pestige koortsen voortkomen, die voorafgaan aan de pestige constitutie. Zij worden pestig of kwaadaardig genoemd, omdat ze zeer verderfelijk

⁹⁵ Blancardus, *Lexicon* II: *Solutio continui est separatio partium antea cohaerentium, a quacumque causa facta; in vulneribus, ulceribus, fracturis, etc.* B[elg.] Eene scheiding des geheels. Sic solutio placentae separatio eius ab utero dicitur.

zijn en met de pest hetzelfde beginsel gemeen hebben (ze verschillen alleen in de mate van kwaadaardigheid en giftigheid) van waaruit zij met de rotting als medium ontstaan. Dit is een zaak waarover wij amper gesproken hebben in Hoofdstuk 9. 2. [Dan het geval waarin] uit slechte uitwasemingen, bedorven etenswaren of een andere interne fout van het lichaam een zeer ongunstige rotting van de humores wordt geïnduceerd, welke verderfelijk, giftig en pestig uitpakt. Zodanig zijn die koortsen die Galenus in het commentaar op 3 *Epidemieën* nr. 57 en elders pestig zonder pest noemt. Amatus Lusitanus stelt in *Honderd behandelingen*, nr 27, dat hij dergelijke koortsen niet zelden heeft waargenomen. En Quercetanus (in zijn *Alexipharmaca*) en Riverius (in zijn boek over de koorts, Hoofdstuk 1) zeggen dat koortsen van deze soort meer dan eens [samen met] de tekenen van de echte pest (denk aan *anthraxes* en exanthemen) zijn gezien, maar dat ze toch verschillen van de echte pest omdat ze niet besmettelijk zijn. Saxonia en Riverius noemen dit pestige sporadische koortsen. Crato en Liddelius spreken van individuele pestige koortsen [die dus niet *communis* worden] en weer anderen [noemen ze] valse pestige koortsen.

De pestige koortsen verschillen echter in vele opzichten van de pest. 1. Omdat eerstgenoemde voortkomen uit een zware rotting van de sappen, laatstgenoemde uit een onzichtbaar giftig vuil dat er al voor de rotting was. 2. Omdat gezegde rottens wordt gegenereerd door rottende uitwasemingen of slechte voedingsmiddelen of een of andere interne fout in het lichaam. Bij pest [ontstaat] een verborgen giftigheid vanuit een bovennatuurlijke bezoedeling van de lucht en een contagium. 3. Omdat eerstgenoemde koortsen niet ontstaan voor er rottens en ontsteking is, terwijl de pest daarentegen zonder rotting komt. 4. Omdat de koortsen niet zo gemeenschappelijk zijn als de pest en ook niet zo verderfelijk. Hun oorzaak steekt namelijk in de rotting van de sappen van een individueel persoon. De pest daarentegen bestaat uit een vervuiling van de lucht, het element dat voor allen gemeenschappelijk. 5. Omdat zij [= de koortsen] vaak niet besmettelijk zijn. En als ze het wel zijn, dan steekt hun besmettelijkheid slechts de mensen aan die vlak in de buurt zijn. De smetstof wordt niet over een afstand verspreid en ze kan ook niet lang in een draagstof bewaard blijven. De pest daarentegen is van alle besmettelijke ziekten de besmettelijkste en de smetstof ervan kan anderen ook over een afstand aansteken en ze kan ook een tijd lang in een draagstof bewaard blijven.

Bovendien verschillen de pestige koortsen van de andere kwaadaardige koortsen door de mate van de verderfelijkheid, door de symptomen en de rotting en door de besmettelijkheid. [Dat is zo omdat] zij, dus de pestilentiële koortsen, verderfelijker zijn, veel ernstiger symptomen hebben en door een grotere of gevaarlijkere rottens ontstaan dan de kwaadaardige koortsen. Bovendien omdat zij [scl. de pestilentiële koortsen] vaker en die andere minder vaak besmettelijk zijn. Vervolgens omdat zij altijd deelachtig zijn aan een of andere giftigheid, de andere daarentegen niet altijd. Die worden immers vaak louter maligne genoemd op basis van de schaarste aan symptomen. Fernelius onderscheidt in het werk over de verborgen oorzaken, Hoofdstuk 12, de pestige koorts ook zeer duidelijk van andere koortsen. *Want, zegt hij, de pestige koorts verhit het hart niet door het in brand gaan van de calor, zoals bij een [febris] causus en ook niet door droogte zoals bij de [febris] hectica. Ze verschilt van allebei heel veel, en heeft een direct aanwezige kracht en een verderfelijkheid die groter is dan elke onevenwichtigheid en elke rottens, en die door een soort gif het hart, de bron van het leven bezet en afbreekt.*

V. Wij hebben besloten om hier niet in een lang vertoog de verschillen tussen de pestige koortsen te onderzoeken. Wij zeggen slechts dat we tot nu toe geen intermitterende koortsen hebben kunnen waarnemen. Wij hebben gezien dat ze allemaal *continuae* waren of dat vele van hen het daarna werden. Zonder enige zekere regelmaat verdwenen ze weer en intermitterend werden ze nooit. Dit ondanks dat Mercurialis, Andreas Gallus, Hercules Saxonia en Riverius zeggen, dat pestige en intermitterende

koortsen elkaar vergezellen en dat ze dat zelf hebben gezien. Deze pestige koortsen plegen te variëren afhankelijk van de verscheidenheid van de rottende sappen en afhankelijk van de kwaadaardigheid en de hoeveelheid van de rotting. Ik zeg [dus] van de rottende humores, want als het bloed gaat rotten [uiteenvallen] in alle sappen waaruit het bestaat, dan ontstaat een pestige rottingskoorts - iets wat zeer zelden of nauwelijks ooit zal gebeuren, omdat een zo gelijkelijke rotting van de gehele bloedmassa nauwelijks kan voorkomen. Als het gallige deel van het bloed meer dan de andere rot, is er sprake van een koorts die pestig en branderig [*causus*] is, of een aanhoudende tertiana, zij het zelden een echte, maar meestal een onechte. Als het slijmige of melancholische deel van het bloed meer dan de anderen rot, gaat het om een pestige *quotidiana* of een *quartana continua*. Als twee humores op verschillende tijden ontbranden, dan is er sprake van een *febris duplex*, als ze tegelijkertijd in gemengde toestand beginnen te rotten, ontstaat een *febris vaga*. De diversiteit van symptomen vertoont dit allemaal. Zo schrijft ook Hippocrates in 3 *Epidemieën*, Sectie 3. dat er in die pestige constitutie quartana's, tertiana's en quotidiana's zijn rondgegaan die natuurlijk allemaal pestig waren. Maar omdat de vele [onderdelen van de] sappen veelal tegelijkertijd beginnen te rotten, gaat het meestal om *febres vagae*, en tussen hen kan nauwelijks enig duidelijk onderscheid opgemerkt worden. Ik zeg: afhankelijk van de mate van de kwaadaardigheid en de hoeveelheid van de rottenis, want hieruit komt de grotere of kleinere hevigheid van de pestilentiële koortsen voort. Soms is het zo dat de hoogste kwaadaardige kwaliteit de meest kwaadaardige rottenis in zich opneemt en dan de hevigste pestige koorts wordt. Het hart wordt in dat geval niet minder door de giftige kwaliteit als door de zeer zware rottenis aangetast, terwijl alle vermogens worden beschadigd en de zwaarste symptomen teweeg worden gebracht. Soms is de maligne kwaliteit wat matiger, maar is de rottenis op zijn hoogst, en dan worden het hart en de *facultas vitalis* meer door rottenis en koorts dan door de giftige kwaliteit getroffen. Een enkele keer is de giftige kwaliteit intenser, en de rotting matiger. In dat geval heeft het hart meer te lijden onder het gif dan onder de koorts, en lijken er niet zulke zware symptomen bij te komen - zij het dat de zwaarste in werkelijkheid blijven bestaan. Zo nu en dan is er erg weinig rotting die licht van karakter is, maar is de maligne kwaliteit intens. In dat geval is de koorts mild, iets wat de zieken en hun dokters vaak misleidt, want terwijl ze uit dit gegeven een gelukkige afloop van de ziekte verhoppen, wordt het hart door de kwaadaardige kwaliteit op zijn kop gezet en te gronde gericht.

Waarlijk geen wonder, dat er onder medici zwaar gedisputeerd wordt over de vraag in welke klasse van koortsen de pestige koortsen moeten worden ondergebracht. Wij zijn van mening dat ze niet tot de rottingskoortsen moeten worden gerekend, maar ook niet tot de alledaagse, omdat die opgewekt worden door een louter vlam vatten en een opbruisen van de levensgeesten, zonder rottenis, terwijl ze bovendien binnen 24 uur weer ophouden waarna de patiënt weer gezond is. De pestige koortsen ontstaan echter uit een boosaardige rottenis en ze eindigen meestal met het overlijden van de zieken. Sommigen beweren in ernst echter dat de dagelijkse pestige [koortsen] alleen in de rottenis van de geesten kan bestaan.⁹⁶ Hun geef ik als tegenargument te verstaan dat, als deze [koortsen] uit rottenis voortkomen dan wel in rottenis bestaan, het geen dagelijkse koortsen kunnen zijn (daar immers niets in hen gemeenschappelijk

⁹⁶ Van 'Hun geef ik' tot 'Ik voeg' is nieuw in 1665.

is met de rotting). Ze moeten dan wel noodzakelijkerwijs rottingskoortsen zijn, daar uit de rottenis niets anders kan worden gegenereerd dan een rottingskoorts. Ik voeg er aan toe: over de rotting van de vitale geesten woedt een zeer heftige strijd onder de medici, en de uitkomst is nog niet beslist. Ze kunnen deze pestige koortsen ook niet onder de hectische koortsen rekenen, want deze laatste hebben de ernstige symptomen niet en duren lang. Bovendien mergelen ze het gehele lichaam geleidelijk uit. De pestilentiële koortsen hebben echter zeer zware symptomen en ze maken hun werk snel af. Bovendien [kunnen ze het niet] omdat in deze koortsen de substantie van het hart aangedaan wordt door een warme onevenwichtigheid, in de andere daarentegen niet alleen door die disbalans, maar meer nog door de maligne giftigheid. Onze opvatting wordt niet te niet gedaan door dat frivole onderscheid dat Franciscus Vallesius, *Controversen*, Boek 5, Hoofdstuk 2, hier tegenover stelt. Hij zegt namelijk dat de substantie zelf van het hart, of althans die sappen die het juiste voedsel ervan zijn en die er als druppels door verspreid zijn, bij andere hectische koortsen door de warme onevenwichtigheid geconsumeerd worden, maar dat ze bij hectisch pestilentiële koortsen door de slechte rottenis bedorven worden.⁹⁷ [VI.] Mijn antwoord: als die pestige koortsen die Vallesius hectisch noemt, ontstaan uit de rotting van de substantie van het hart zelf, dan zullen ze niet minder rottingskoortsen zijn dan andere koortsen die uit de rotting van sappen ontstaan. En bovendien: hoe, zo vraag ik mij af, zou die substantie van het hart zelf kunnen rotten, alleen en zonder de humores [= sappen] die erin zitten of zonder de succi [= lichaamsvochten] die een groot deel van haar uitmaken? De substantie van het hart bestaat niet louter uit droge deeltjes, maar uit een mengsel van droge en natte. En daarom is het dus dat Galenus, Boek 1, over de verschillen tussen koortsen zegt: *nadat wij melding hebben gemaakt van de pestige koortsen die allemaal uit rotting ontstaan enz.* Maar hier wordt [door een lezer] wellicht tegengeworpen: hoe dan? Galenus leert in het derde boek van zijn werk over voorspellingen op basis van de pols in een lang verhaal dat veel van de pestige koortsen terstond van het begin af aan hectisch zijn. [VI] Ik antwoord dat Galenus die pestige koortsen die vrij mild voortgaan en de zieken niet meteen doden, hectisch noemt, niet omdat ze dat zijn, maar vanwege de lichte voortgang en het feit dat de symptomen milder lijken te zijn. [Het gaat] op dezelfde manier als waarop die lichte koorts, die ontstaat bij phthisis uit een ulcus in de longen door vele medici hectisch wordt genoemd, terwijl het in werkelijkheid een rottingskoorts is die ontstaat uit de rotting van de etter in de zweer. Dat Galenus deze lichte pestilentiële koortsen niet in de klasse van de hectische koortsen heeft willen onderbrengen, maar in die van de rottingskoortsen, blijkt uit het eerder aangehaalde citaat, waarin hij zegt dat alle pestige koortsen ontstaan uit rottenis [= *putredo*]. Bovendien wordt hetzelfde nog eens duidelijk uit zijn woorden die op dezelfde plaats volgen. *Bij deze koorts zijn noodzakelijkerwijs aanwezig, zegt hij, een stinkende adem, een hijgende ademhaling en een heet gevoel in de borst enz.* De stank is een verschijnsel dat eigen is aan de rottenis en als de koorts ontstaat uit die rottenis, dan is het een *febris putrida* [= rottingskoorts]. Op dit punt zullen Massarias en Hercules Saxonia ons niet gemakkelijk van wat anders overtuigen, hoezeer ze zich ook inspannen om met zeer subtiële verhandelingen deze pestige koortsen die hectisch genoemd worden uit de klasse van de rottingskoortsen af te zonderen. Ze zijn namelijk nauwelijks in staat de knoop te ontwarren die bestaat uit de vraag *hoe uit rottenis een koorts kan ontstaan die geen rotkoorts is.*

VI. Ik zeg: *het [proces in het] lichaam [wordt] op de ene of andere manier getemperd*, want in galachtige, plethorische, cacochymische lichamen en lichamen die lijden onder verstoppingen, vatten de humores

⁹⁷ Van 'Mijn antwoord' tot VI 'Ik zeg' is toegevoegd in 1665.

veel sneller een ernstiger rotting en ontsteking op, dan in vele andere lichamen. Dat geldt vooral in de zomer en in de herfst en op plaatsen die door hun slechte en rottende uitwasemingen schadelijk voor de gezondheid zijn.

HOOFDSTUK XIII. Over de oorzaken van de symptomen van de pest.⁹⁸

Behalve de reeds genoemde koorts begeleiden vele [andere] onheilspellende en ernstige symptomen de pest. Welke daarvan bij welke individuen binnendringen, hangt af van de hoeveelheid gif en de natuur ervan (1.), maar ook van verschillen in temperament [van de ontvanger]. Het gaat ofwel om [vervolg]ziekten die uit de pest ontstaan, of zuiver om symptomen en afwijkingen in de excrementen. En ze zijn ofwel meer eigen aan de pest, en hebben dan weinig gemeen met andere ziekten, zoals [het geval is bij] de buil, de *anthrax*⁹⁹ en de exanthemen¹⁰⁰ (waarvan we de oorzaken in het volgende hoofdstuk onderzoeken), ofwel ze zijn minder eigen aan de pest en hebben meer gemeen met andere ziekten. Van dat soort verschijnselen zijn de belangrijkste: hoofdpijn, dolheid, sufheid, slapeloosheid, benauwdheid, zwakte of een groot verval van krachten, een wazige visus, hartkloppingen, een droge tong, braken, hikken, buikloop, neusbloedingen, overvloedige menstruaties, bloed in de urine, bloederig sputum, pijn in de flanken, aan de lever, aan de nieren en in andere delen van het lichaam.

Al deze symptomen worden teweeg gebracht door het pestig gif, hetzij rechtstreeks, hetzij via de rottenis. Want zodra deze last het lichaam is binnengegaan, en begonnen is zijn geweld uit te oefenen, levert hij verschillende effecten op die afhankelijk zijn van de dispositie waarin hij de verschillende delen van de ingewanden aantreft en van de heftigheid waarmee hij deze delen meer of minder binnendringt. Het hart (2.) namelijk dat door dit kwaadaardige verderf wordt aangevallen, wordt voor het zich tegen een dergelijke vijand wapenen kan, in het nauw gebracht en samengeperst en de vitale levensgeesten worden ofwel verstrooid ofwel, wat vaker gebeurt, sterk [samengedrukt of geconcentreerd]. Van daaruit volgen dan noodzakelijkerwijs hevige benauwdheden, verval van krachten en hartkloppingen. Dat gebeurt vooral als ofwel het gif nogal sterk is of het hart nogal zwak. Hierdoor wordt vaak veel gif vaak (3.) via

⁹⁸ Zoals elders al duidelijk werd haalt VD symptomen en gevolgziekten niet scherp uit elkaar.

⁹⁹ DB: 'Pest-kole'.

¹⁰⁰ DB: 'Peper-koren'.

de aorta en vandaar via de carotis-arterien aan de hersenen overgebracht en omdat het daar op een lege ruimte stoot zonder afscheidingen, wekt het pijnen in het hoofd op door in de membranen ervan te steken en er aan te trekken. Als daar nog een grote agitatie van de animale geesten bijkomt, gaat het om een delirium.¹⁰¹ Als er een ontsteking van de membranen bijkomt, ontstaat een phrenitis¹⁰². Als het [gif] de hersenen aantreft vol sereuze of slijmachtige sappen, dan bedreigt het de vorming van animale geesten, verdikt het de vluchtigheid en de lichtheid [van de animale geesten] en zorgt het voor slaperigheid (4.). Het leidt tot slapeloosheid, als de geest door de scherpe kwaadaardigheid al te zeer wordt opgewekt en teveel warmte in het hoofd binnenvoert, waardoor de dauwachtige en zoete dampen die voor de slaap nodig zijn, ver gebruikt worden. De ogen worden dan troebel en ze lijken op die van mensen die huilen of treuren. Tevens verliezen de ogen hun levendige kleur en glans, wegens de schaarste aan geesten, de ongeregelde beweging en de verzwakking van de ingeboren warmte. De tong wordt droog en ruw door de inwendige gloed die wordt opgewekt door de kwaadaardige rotting van de sappen. Die wordt op zijn beurt opgewekt door de kwaadaardigheid van het pestgif, terwijl van die rotting een koorts uitgaat. Vaak wordt ook een deel van de giftige maligniteit naar andere organen voortgedreven en als die toevallig vanuit de *arteria aorta* via de takken in het onderlijf naar de *arteriae gastricae* en *gastro-epiploicae* (die in de maag uitkomen) overgebracht wordt naar de lagen ['vliezen'] van de maagwand, dan induceert de giftigheid door aanhoudende irritatie benauwdheden. Ze spoort de natuur aan om alles wat hinderlijk is buiten te sluiten. Daar komen de maagpijn, de misselijkheid en het braken uit voort. Als echter het gif sterk wordt, en zo stevig aan de lagen van de maag vastzit, dat die lagen het niet kunnen verwijderen, dan wekt het gif gemakkelijk in een ander deel [scl. van de maag] een mortificatie [versterving] op of een anthrax (5.). De natuur probeert die zware last te verdrijven in een vergeefse poging, en dan volgt er een hik, of een aanhoudend dodelijk braken. Door de geweldig smerige rotting worden in de buik aardwormen gegenereerd. Wanneer de samenvloeiing van vuil in de onderbuik niet alleen door de bijmenging van pestgif begint te rotten, maar ook nog eens flink begint op te bruisen of gaat gisten, dan stimuleert ze [= die colluvies] de natuur krachtig tot uitscheiding en doordat ze zich neerlegt tegen de darmen en naar beneden stroomt, brengt ze een diarree te weeg. Er ontstaan neusbloedingen, een stroom van menstruatiebloed en een bloederige urine, omdat het hart een deel van het pestige gif samen met het bloed met zoveel geweld door de arteriën naar de neus, de baarmoeder en de nieren voortdrijft, dat het via die plaatsen uitvloeit, omdat de uiteinden van de vaten gescheurd of geopend zijn. Bloederig sputum ontstaat vaak vanwege de genoemde oorzaak,

¹⁰¹ DB: 'razernye'.

¹⁰² DB: 'dolligheid'.

maar niet zelden ook uit de pestkolen [= anthraxen] die ontstaan in de long (6.) De pijnen in de zij, van de lever en van andere delen zijn ook het gevolg van deze oorzaak.

AANTEKENINGEN.

I. Dat zelfde leert ook Galenus in zijn commentaar op 3 *Epidemieën*, Commentaar 3, Tekst 70. *Deze weersgesteldheid lijkt de sappen de hoogte in te jagen [als de wind het water van de zee], zegt hij, en het hoofd te vullen. Dat gaat bij andere ziekten ook zo, maar hier is het zo dat de een door de ander wordt aangestoken, elk op zijn eigen manier, al naar gelang zijn natuur. Galachtige mensen [worden getroffen door] een felle stroom van faeces en dikke dejecties. Patiënten die rood zijn en geneigd tot zwartgalligheid worden geteisterd door een alles behalve onschadelijke phrenitis [dolheid] en door een hoge koorts (zoals ook zij die behept zijn met dik en gallig bloed) en bloederige dysenterie. Zij die van een koudere aard zijn of kouder en tegelijk vochtiger, [hebben] alleen last van verkoudheden in het hoofd. Zij hebben weinig last van schade door koorts en ook niet van gallige aandoeningen.*

II. Bij pest pleegt het hart vrijwel altijd meteen vanaf het begin van de ziekte hevig te worden aangevallen, want het pestig gif lijkt deze burcht van de vitaliteit als een van de eerste de oorlog te verklaren, zoals ook hiervoor in hoofdstuk 2 is gezegd. Hierdoor komt het dat die symptomen die voortkomen uit de aandoening van het hart, meestal hard toeslaan en van alle het eerste worden gezien: het zijn palpitatie, benauwdheid, lipothymia, flauw vallen en een wisselende pols.

III. Ik zeg: vaak, want soms ook worden de hersenen door de pestige last sneller aangedaan dan het hart, iets wat vooral lijkt te gebeuren via de geïnfecteerde lucht die bij het inademen wordt aangezogen. Zoals we hierboven in Hoofdstuk 2, Aantekening 8 hebben gezegd, is dat met Paraeus gebeurd.

IV. Sommigen zijn van mening dat de sufheden bij pest geïnduceerd worden door vochtige dampen die door de pestige warmte worden opgewekt in de lagere delen en die dan naar boven naar het hoofd gebracht worden [alwaar ze] de substantie van de hersenen bevochtigen. Maar omdat dergelijke aanvallen van diepe sufheid niet ver afstaan van de natuurlijke sufheden en [dus] niet erg schadelijk zijn, moeten ze een andere oorzaak [dan de dampen] hebben. En dat is natuurlijk dat de giftige kwaliteit het hart en de hersenen tegelijkertijd aanvalt en verzwakt (bij pest komen deze sufheden namelijk alleen voor wanneer het hart zwaar is aangedaan). Hierdoor komt het dat het hart maar weinig vitale levensgeesten maakt en dat deze ook nog eens gebrekkig zijn, terwijl het hart deze [vervolgens] op een gebrekkige wijze naar de hersenen voortbeweegt (dit blijkt uit het feit dat de pols zwak en klein is). In de hersenen wordt dan uit die levensgeesten door de eveneens verzwakte giftige last, zo weinig *spiritus animalis* gegenereerd, dat die wegens de geringe hoeveelheid (misschien ook omdat hij gebrekkig is) niet voldoende is om de gevraagde acties in de organen der zintuigen te verrichten, en vandaar dat dan in die gebrekkige en tamme acties een diepe sufheid ontstaat.

V. Anthraces van de maag heeft nauwelijks een geneesheer tot nu toe ooit gezien, en ook lijkt niemand voor ons de oorzaak van het hikken en het gevaarlijke braken opgemerkt te hebben (een voorbeeld beschrijven wij in Boek 4, Ziektegeval 15.).¹⁰³ Behalve dan Joannes van Helmont die in zijn *Tumulus pestis* ook aan hetzelfde herinnert en Chr. de Cock van Kerckwijck,

¹⁰³ 'Behalve dan' tot einde Aantekening VI is nieuw in 1687.

geneesheer en hoogleraar in Den Bosch, die in zijn boek over de pest schrijft dat hij deze peperkoorns van de maag met eigen ogen heeft gezien. Het was in het lijk van een overleden jong meisje dat door de chirurgijn Joannes van Driel was geopend. Hij vond dat de lagen van de maagwand geheel en al zwart waren en op een plaats als door een brandijzer aangevreten en geperforeerd [leken]. Dezelfde [medicus] denkt op grond van deze waarneming in een volstrekt niet loze gissing dat iets dergelijks soms ook in de darmen kan gebeuren.

VI. Zo zegt ook Palmarius in *Over de pestige koorts*, Hoofdstuk 24 dat karbonkels als ze de thorax, dat is de long[en] bezetten een excretie van bloed teweeg brengen en een moeilijkheid tot ademen veroorzaken. Ze maken dat de dood [niet langer dan] twee of drie dagen wordt uitgesteld. Hetzelfde gevaar treedt op als zij [scl de karbonkels] in lever of milt worden opgewekt.

HOOFDSTUK XIV. Over de oorzaken van builen (1.), karbonkels [pest-kolen] en exanthemen [peperkoorns].¹⁰⁴

Omdat het pestige venijn dat het menselijk lichaam binnen gaat, luchtig en subtiel is, wordt het maar zelden eerst samen met de sappen naar de hersenen of de lever gebracht. Het legt zijn giftige kwaliteit [daarentegen] gemakkelijk en snel op aan het arteriële bloed dat vanuit de rechter ventrikel van het hart in de longen gedreven wordt, deels vanwege de fijnheid van zijn substantie, deels omdat het meestal met de ademhaling naar de longen wordt gebracht. Dat bloed dat dan met die last is besmet, daalt af naar de linker boezem van het hart en begint de burcht van de vitaliteit aan te vallen en te bezwaren. Het hart verzet zich terstond krachtig tegen deze liederlijke tiran en worstelt met hem. Het zet al zijn krachten in om de smerige en zeer lastige vijand zo snel mogelijk naar buiten te werken en zo ver mogelijk van zich te verwijderen. Het gif wordt, als het maar weinig is, als het zwak is en als het slechts verbonden is met een zacht sereus vehiculum, soms in korte tijd door de poriën van de huid naar buiten gedreven en [reeds] verstrooid, voordat 'n deel van de bloedmassa door de besmetting ermee bedorven wordt. Dat kan gebeuren dankzij de op het juiste moment komende steun van ofwel alleen de natuur, ofwel geneesmiddelen. Zoals we bij onze pest vaak hebben zien gebeuren, worden de aldus aangestokenen door een eenmalig krachtig zweten zodanig hersteld, dat er geen spoor van het kwaad achterblijft. Als echter het gif krachtiger en dieper binnendringt in het binnenste van het hart zelf, en zich daar steviger aan vast hecht, dan drijft het orgaan dat door de slechte en ziekmakende kwaliteit van het gif geprikkeld is, een zo groot mogelijk deel van dat gif zo ver mogelijk van zich vandaan - en dat langs de gemakkelijkste weg die voorhanden is. Soms deponeert het hart het gif bij de aanval samen met het sereuze lymphatische vervoermiddel in de klieren van de oksels,

¹⁰⁴ DB: 'Van de Oorzaken der Pest-geswellen, Pest-kolen en Peper-koren'.

(waarvan de volksmond zegt dat ze de snuiter (scl. om kaarsen uit te maken) van het hart zijn) [Het hart doet dat dan] nog voordat door het verblijf in het gemeenschappelijke onderkomen een ander deel van het arteriële bloed in de grotere slagaderen merkbaar bedorven wordt. Zij [scl de klieren] veroorzaken doordat ze met enig bruisen de zoutachtige deeltjes van de binnenstromende lymphatische stroom vasthechten (zoals in de scheikunde de gezouten deeltjes [de zoutkristallen] van wijnsteen zuur door de bijvoeging van een heel klein beetje vitrioololie [zwavelzuur] terstond onder enig bruisen verbonden worden en samenklonteren), een aanzienlijke pijn en wegens de gehinderde doorstroming een behoorlijk grote bult die de geneeskundigen een *bubo* [buil] (2.) noemen. Het hart probeert het overblijvende deel van het gif van zich af te drijven, waarheen dan ook. Het probeert het zo snel als het kan uit zijn eigen gebied en dat van de arteriën naar andere delen te verdrijven, voordat door het samenwonen met deze vijandige gast zowel het hart zelf als zijn meest naaste voedsel, deze schraag van het leven, het bloed en de *spiritus vitalis* bedorven en vernietigd worden. Deze krachtige expansie ploegt zich voort door de aorta, in welke [slagader] vaak een groot deel van dit verderfelijke gif is neergeslagen. Dit deel gaat samen met het arteriële bloed waarmee het vermengd wordt, omhoog naar de hersenen door de carotis-arterien en het wekt in die hersenen allerlei verschijnselen op (waarover in het voorgaande hoofdstuk is gesproken). De hersenen die in hun vliezen bezwaard en geprikkeld worden door de kwaadaardigheid van dit gif, proberen een zo groot mogelijk deel te deponeren in de klieren rond de keel en achter de oren. Doordat ze [= de giftigheid] in die gebieden door te bruisen een hechting met het speeksel te weeg brengt, ontstaat een pijnlijke zwelling, net zoals dat, zoals reeds gezegd, in de oksels gebeurt. Vaak ook drijft het hart een deel van dat akelige gif door de afgaande takken van dezelfde *aorta* naar de klieren van de liezen, en dat deel van het gif wekt ook daar builen op (3.).¹⁰⁵ Maar als dat gif erg scherp is, en door het hart via enkele arteriën, met het deel van het bloed waar het aanhangt, naar de huid wordt voortgedreven, en een beetje [van het gif] in die huid blijft steken en op een of andere plaats blijft hangen, dan verbrandt het als een potentieel brandijzer, met zijn bijtende en vernietigende kracht het deeltje dat het bezet. Het wekt dan een of vele kleine blaasjes in de huid op (zoals die ook bij een verbranding plegen te ontstaan) en door haar [scl de huid] te doden, vormt ze een karbonkel (4.). Doordat dat gif met het deel van het bloed waar het aanhangt, door het hart heen en derwaarts wordt gedreven, worden, afhankelijk van de gegeven weg, niet altijd in één, maar vaak in verschillende lichaamsdelen karbonkels opgewekt. (5.) Als dit voortdrijven van gif echter niet naar de huid, maar naar andere organen en inwendige delen

¹⁰⁵ Van 'Maar als dat gif' tot 'karbonkel(4.)' is nieuw in 1665.

gaat, dan ontstaan de karbonkels in die organen. Ze zijn dan de oorzaken van ernstige verschijnselen en voor de zieken zijn ze dodelijk (zie het voorgaande hoofdstuk, Aantekening 5 en het volgende hoofdstuk, Aantekening 13 en Boek 4, Gevallen 15 en 38). De ervaring leert dat dergelijke karbonkels ontstaan in de longvliezen, de maag, de darmen, de longen en de nieren. Opgemerkt moet echter worden dat de karbonkels niet altijd deze interne oorzaak hebben. Soms ook, zij het minder vaak, worden ze opgewekt door een smetstof die van buiten op de huid neerkomt, aan haar blijft hangen en daarbij via een kleverig vervoermiddel een beetje doorgeeft. Maar dergelijke gevallen hebben vaak een beloop waarbij geen sprake is van enige in het ooglopende beschadiging van het hart. Dat gaat vaak zo bij mensen van wie het hart goed gezond is. Van dit geval hebben we hierboven, Hoofdstuk 12, Aantekening 2 twee of drie voorbeelden gegeven. De karbonkel begint meestal vanuit een kleine pustel (6.) die [aan het ontsteken is], soms vanuit meer kleine pustels, of vanuit blaasjes die weinig later in een grote blaas samengaan. In zeldzame gevallen gebeurt het terwijl er geen pustel of vesikel aanwezig is. Hierdoor doet zich in het [aangedane] deel een stekende pijn voelen, zoals die bij gangreen aanwezig pleegt te zijn. [Het aangedane deel] sterft in korte tijd meer en meer af en neemt [daarbij] een zwarte of asgrijskleur aan. De delen die direct om de karbonkel liggen, veranderen (zoals ook bij een [nat] gangreen en een [droog gangreen] sphakelos het geval pleegt te zijn). Ze raken zeer ontstoken en geven een scherpe pijn, terwijl de natuur hen door koking tot ettervorming brengt. Dat gebeurt voordat de last van een volledige afsterving ook in die delen voortkruipt en deze door ettering het bedorven en gedode deel afscheidt van de gezonde delen en hen afstoot. Er ontstaan dus builen en karbonkels uit het pestig gif, dat het hart uit zichzelf door de arteriële holtes wegdrijft naar de andere delen. Als het hart bij dat werk van het uitdrijven langer bezig wordt gehouden, hetzij omdat het gif op zijn hoogste top van giftigheid staat en zich daarom sterker hecht, hetzij omdat het hart zich vanwege zijn eigen zwakheid en een ander hindernis niet voldoende snel en stevig kan wapenen, dan raken vele deeltjes van de vitale geesten (de fijnste deeltjes van het arteriële bloed) nog voor de uittocht van het venijn uit de arteriën, zonder etter [putredo] bedorven en worden ze als het ware dood gemaakt. Dergelijke deeltjes vertrekken dan met de rest van het bloed naar de koudere delen, te weten de vliezen, pezen, ligamenten en botbekledingen, dit vanwege hun wat koelere constitutie. Weldra treden de wat dikkere delen in hen eruit en terwijl ze hun grootste mobiliteit neerleggen, stijgen ze vanuit die delen in een driehoekige vorm op naar de huid. [Ze vertrekken vanuit] een bredere basis en monden uit in een punt in de huid (zoals de rook van een zojuist gedoofde lantaarn). Ze gaan daarbij vanwege een of andere onmerkbare, maar nog in stand gebleven ijelheid dwars door de poreuze substantie van de spieren en van andere delen die ertussen liggen,

tot ze bij de huid aankomen. Vanwege de externe koude worden ze [in de huid] een beetje samengedrongen en door de dichtheid van de dunne, gladde huid worden ze meer opeengedrongen met als gevolg dat ze die vlekken vormen die wij exanthenen¹⁰⁶ (7.) noemen. Deze vlekken zijn groter of kleiner en van een verschillende kleur. Dat hangt er van af of de arteriële geesten meer of minder bedorven zijn. Afhankelijk van de grotere of kleinere hoeveelheid worden ze door de warmte van de delen meer of minder ver omhoog ofwel naar de huid gebracht. Meestal zijn ze donker paars van kleur, en precies rond. In grootte komen ze doorgaans overeen met een vrij grote peperkorrel, of zijn ook wat kleiner. Andere vormen en kleuren zijn niet algemeen en veelvoorkomend, hoewel ze soms wel worden aangetroffen. Die bedorven arteriële geesten stijgen via de tussenliggende delen zo lang naar de huid als ze door de warmte van de delen worden bewogen. Als die *calor* nalaat, dan blijven ze weldra, als het ware geklonterd, steken in de delen en ze laten vlekken in hun kleur (purper, bijna zwart, viooltjesblauw en andere tinten) in die delen achter. De vlekken worden bij de obductie van pestige lijken niet minder aan de binnen- dan aan de buitenkant gevonden. Meestal wordt gezien dat ze naar de huid opstijgen vanaf een of ander vlies, ligament of botvlies, vanuit een brede basis naar een punt.¹⁰⁷ Intussen lijkt het, omdat ze geen last of bederf veroorzaken in de delen waar ze aanhangen, alsof het gif dat door de genoemde levensgeesten wordt opgenomen, in die geesten gedooft en gedood wordt, zodat ze dus zonder gif zijn.

AANTEKENINGEN.

I. Van de geneeskundigen heeft tot nog toe niemand de ontstaansgeschiedenis van de builen, de karbonkels en de exanthenen op een zekere basis beschreven. Misschien is dat zo omdat ofwel een onbekendheid met de aard van het pestige gif, of de ernst van de zaak, of vrees voor besmetting allen afschrikt van een nieuwsgieriger speurtocht naar de noodzakelijke kennis. Misschien was dit ook de reden dat onze antieke medische voorvaders zowel de geschiedenis van het pestige gif, als ook die van de voornaamste pestige verschijnselen slechts losjes [niet systematisch] op papier hebben gezet. En de meeste latere auteurs bleven in dat voetspoor staan. Ze zwoeren op een slaapverwekkende manier bij de woorden van de Ouden en brachten niets over deze zaak naar voren dat zekerder was dan wat de Ouden leverden. En terwijl ze zich allen bezighielden met het uitrollen en uitpluizen van de geschriften der Ouden, hebben ze op grond van de nogal ruwe schets der Ouden voor zich zelf vele droombeelden bedacht. De meeste dingen zijn [daarbij] versierd met de titel van waarheid en met geheimzinnigheid van het pestgif, en over de werkelijke aard daarvan hebben ze tot nu toe zeer fel gedebatteerd, alsof ze vchten om huis en haard. In wezen bevatten hun opvattingen niets wat deugdelijk is, en de werkelijk oorzaak van de verschijnselen

¹⁰⁶ DB: 'Exanthemata of Peper-koren'.

¹⁰⁷ Van 'Intussen' tot 'zonder gif zijn' is nieuw in 1687.

en hun wijze van ontstaan hebben ze op geen enkele manier benaderd. Want zij hebben geoordeeld dat de oorzaak van de builen het door het gif geïnfecteerde, slijmerige deel van het bloed is, dat de oorzaak van de karbonkels het ingedroogde en ontstoken bloed is en dat de oorzaak van de exanthemen het geïnfecteerde gallige [deel van het] bloed is. [Het eerste zou] volstrekt niet anders zijn dan wanneer dat gif na menging bij de massa van dat bloed, een of ander bijzonder deel van dat bloed (en wel datgene dat aan het gif zelf, vanwege zijn koude en dikte het meest tegengesteld is), als eerste afzonderlijk aansteekt. [Het tweede zou zijn] precies zoals wanneer enig bloed in ons lichaam geheel verdroogd was, of de essentie van het pestig gif bestond uit de hoogste hitte en *tostio*.¹⁰⁸ [Het derde zou] precies zijn als wanneer het gallige deel van het bloed afzonderlijk kan worden geïnfecteerd. Zo melden ze ook dat de oorzaak van de karbonkels uit de venen en arteriën naar buiten gedreven wordt, maar langs welke weg het gif de venen en arteriën binnenkomt, beschrijft niemand werkelijk. De meesten zwijgen over deze zaak. Sommigen beweren dat het uit het hart in de vena cava wordt gedreven, [op de plaats] waar deze vast zit aan de grote inmonding in het hart. Ze vergeten daarbij dat het hart wel bloed uit de vena cava ontvangt, maar vanwege het obstakel van de kleppen niets in die vena cava kan uitdrijven. Aldus [= vanuit deze misvatting redenerend] hebben ze bedacht dat de materie van de exanthemen door de uiteinden van de venen in de huid wordt uitgestort, terwijl toch de uiteinden van de venen sappen uit de delen ontvangen, en er geen sappen naar die delen uitstromen. De exanthemen komen niet voort uit de venen in de huid, maar stijgen uit de interne vliezen omhoog naar de huid. Anderen die dat fenomeen, met Fernelius, bemerkten, hebben het niettemin niet aangedurfd de weg van deze materie [van de exanthemen] te beschrijven. Men heeft dus gedwaald, en dat niet, zoals we weldra uiteen zullen zetten, op een onderdeel, maar in het geheel.

II. Galenus definieert in zijn brieven aan Glauco, Deel 2, Hoofdstuk 1 en in het werk over de verschillende koortsen, Hoofdstuk 5, een buil (*bubo*) *als de ontsteking van de klierachtige delen*. Maar de ontsteking treedt noch noodzakelijkerwijs op, noch is zij altijd aanwezig bij de builen. Ze treedt vooral dan op, wanneer de natuur etter en koking in beweging zet. In andere gevallen bestaat vaak enige tijd [een buil] zonder ontsteking en verdwijnt [die buil] daarna ook weer. Daarom lijkt de buil [*bubo*] mij beter gedefinieerd te worden *als de zwelling van die klieren die gelegen zijn achter de oren en in de hals, onder de oksels en in de liezen*. [Het zijn] de klieren die door leken emunctoria worden genoemd. Hoewel er veel meer klieren in het lichaam zijn, is tot nog toe toch door alle medici waargenomen dat de pestige builen niet op andere dan de genoemde plaatsen en in de genoemde klieren opkomen. Zoals ook wij in deze verschrikkelijke pest geen andere gezien hebben. Tegen deze waarneming van de meest vooraanstaande medici lijkt alleen Zacutus Lusitanus zich te verzetten. In zijn verlangen wat nieuws te schrijven, stelt hij in zijn *Medische praktijk* dat hij bij een of andere grote pestuitbraak niet slechts op de genoemde plaatsen, maar ook in andere delen van het lichaam veel builen heeft gezien, zoals op het hoofd, in de nek, op de schouders, op de borst, in het navelgebied, op de heupen en op de schenen. Patiënten met dergelijke builen gingen allemaal dood. Onder honderdduizend geneesheren zou men er niet één vinden die zo een kronkel in zijn hoofd heeft, dat hij de dagelijkse ervaringen van de practiserende medici zo stoutmoedig durft tegen te spreken. Waarlijk, Zacutus was een zeer belezen man, maar hij was ook bovenmatig belust op roem. Althans dat leid ik af uit zijn geschriften en vooral uit de *Praxis* die [overigens] bewondering verdient¹⁰⁹.

¹⁰⁸ Roosteren of schroeien? Niet in Georges.

¹⁰⁹ Een woordspeling op titel van het boek: *Praxis admiranda* etc.

Daarom heeft hij de waarnemingen van andere geneeskundigen aan zich zelf toegeschreven en opdat ze enige schijn van waarheid zouden hebben, heeft hij een ziektegeval verzonnen, een zieke die ofwel in de natuurlijke werkelijkheid niet bestaan heeft, of in een dorp of andere afgelegen plaats geleefd heeft die nooit gevonden is en ook nooit gevonden kan worden. Op vele plaatsen spaart hij, om zo iets van roem voor zich te winnen, de waarheid werkelijk zo schitterend dat zelfs een blinde kan zien dat de meeste van zijn waarnemingen van iedere waarheid verstoken zijn. En zo dus staat ook hetgeen hij op de aangehaalde plaats schrijft over builen op andere delen van het lichaam even ver van de waarheid als de zon van de aarde. Maar hij mag die dingen schrijven hoe hij wil, ik heb mij zelf nooit ontzien bij het volijverige behandelen van pestpatienten, en ik, die in mijn eentje bij pest misschien meer gezien en onderzocht heeft dan zes Zacutussen bij elkaar hebben gezien, of hebben durven zien, ik zeg dat ik nooit iets dergelijks heb bemerkt. Bijgevolg ben ik van oordeel dat zijn verwaande en aanmatigende praatjes helemaal leeg en geheel en al verwerpelijk zijn.

III. Dit kan als volgt worden uitgelegd: door de werking van het pestige gif, dat van een zeer tere en kleine hoeveelheid is, kunnen de klieren beginnen te zwellen. Ze worden echter niet gedood vanwege de [zwakke] virulentie van het gif, zoals dat wel het geval is bij een deel dat door een karbonkel is aangedaan. Wanneer het pestige gif naar de genoemde klieren wordt gedreven, wordt het meteen gemengd met die lymfatische en speeksel-achtige sappen waarmee die klieren altijd vol zitten. Omdat deze sappen zeer vochtig zijn, en ook een beetje kleverig en plakkerig, en ze een beetje koud zijn, vormen ze geen geschikt object waaraan het pestige gif zijn septische kracht kan opleggen, ongeveer net zoals faeces dat in de darmen kunnen. En van daaruit doet de kwaadaardige scherpte [van het gif] hen [= de humores] opborrelen, of brengt ze tot gisten, zoals zout en zuur de massa [het deeg] van het brood doen gisten, waarbij de kleinste deeltjes daarvan zich van elkaar verwijderen. Of zoals het sap van citroen, gegoten over de verpulverde kreeftenogen deze doet opbruisen. Door de warmte daarvan coaguleren de zouthoudende deeltjes in die ogen. Terwijl die sappen door deze gisting opbruisen, ontstaat een bovenmatige warmte in het [desbetreffende] deel en omdat ze [de sappen] zich zeer ver uitstrekken, ontstaat er door de uitzetting een zwelling en door die zwelling een scherpe pijn. [Dat gebeurt dan] deels door de divulsio van de kleinste deeltjes van de vastere substantie, en deels door de erosie die wordt geïnduceerd door de reeds gecoaguleerde zoutige deeltjes in het vocht dat ze bevat. Naar het deel dat pijn doet, komen nu naar hun gewoonte van alle kanten uit de omgeving dergelijke sappen toegestroomd, die zelf weer een weinig van de zelfde [opbruising] opnemen, en de zwelling en de pijn vergroten. Omdat de natuur zich vanwege deze last uit haar moeilijke positie wil bevrijden, begint ze met de koking van die sappen, en drijft deze veranderd in pus naar buiten. Hierdoor wordt reeds duidelijk waarom gezegde klieren niet door de giftigheid van het gif gedood worden, zoals wel het geval is bij de karbonkel waarvan het vlezig deel afsterft. Dat is natuurlijk, omdat het gif terstond gemengd wordt met zoveel van het sereuze vocht. Dat kan wegens de tegengesteldheid van zijn substantie de kracht van het gif kan vertragen en veel ervan afbreken. Het gaat dus anders dan bij de karbonkels, waarin het gif de solide substantie zelf van een of ander deel binnengaat en deze vernietigt door het uitdoven van zijn ingeboren warmte. Het bederft de voedende humores en het wordt in zijn werking niet door de tegengestelde kwaliteit van enige zaak tegengehouden. Soms, maar zeer zelden, komt het voor dat de klier zelf, vanwege

het gif dat haar aanhangt, dood gaat en dat er dan op de plaats van de buil karbonkels opkomen. Dat is dan omdat er in de klieren weinig van die sereuze liquor zit, maar veel zout, maar ook omdat gif van een allerverderfelijkste kwaliteit in de hoogste graad is en met een grote hoeveelheid bij hen [= de klieren] naar binnen stormt, [met als gevolg] dat de klieren tegen de aanval van een zo woeste tiran door hun beschermers niet kunnen worden verdedigd.

Naast hetgeen er reeds is gezegd, zijn er nog drie dingen die het weten waard zijn en die hier bekeken moeten worden. 1. Hoe [komt het dat] de builen soms zonder verettering blijven bestaan of verdwijnen, waarbij sommige patiënten genezen, terwijl anderen de dood vinden? 2. Om welke redenen komen ze soms ook wat later te voorschijn, daarbij hetzij tot heil hetzij tot het einde van de ziekte [strekking]? 3. Waar blijft na de genezing van de patiënt het gif dat de oorzaak van de builen was? Wat het eerste punt betreft, zit het zo: wanneer het pestige gif dat zwak is of in een kleine hoeveelheid naar de klieren wordt gedreven, terwijl deze vol zitten met lymfatisch vocht of speekselvocht, dan gebeurt het wel eens dat het gif bij de eerste gisting ofwel onmerkbaar afsterft en verstrooid wordt, ofwel dat zijn krachten geheel afgebroken of vernietigd worden (er zijn immers veel stoffen die de virulentie van het pestig gif uitblussen, zoals blijkt bij [de toediening van] tegengiften) voordat een grote onevenwichtigheid [disharmonie] het deel in bezit neemt. Dan worden de door de invloed van het gif samengeklonterde deeltjes van het zoutbevattende sap langzaam maar zeker weer opgelost. Ze gaan weer vloeiend naar buiten en zo verdwijnen de zwellingen vanzelf, dit tot heil van de zieke. Intussen echter wordt de natuur, omdat het hart en de arteriën rijkelijk vol gif zitten (een overvloed die uit de hevigheid en de hoeveelheid van de verschijnselen duidelijk merkbaar wordt), door het gif al te veel bezwaard en zeer verzwakt. Aangezien zij [de natuur] het geheel niet aankan, drijft ze althans een deel van het gif terstond weg naar de klieren. Wanneer zij, worstelend met het uitwerpen van het nog overblijvende gif, telkens weer probeert [dat gif] weer terug naar de poriën van de arteriën of hun uiteinden rond de klieren te brengen, en in een zwakke en dus vergeefse poging probeert de inwendige vijand daarlangs uit te werpen, dan kan het gemakkelijk gebeuren dat een weinig van dat [overgebleven] venijn niet voldoende werkzaam is om een stevig opbruisen in de sappen van de klieren teweeg te brengen en terwijl het in die vloeistof vloeiend blijft,¹¹⁰ met het overige bloed gaat circuleren. Daarbij gaat het naar het hart terug en vermeerderd de aandoening van dat hart, met de dood van de zieke als gevolg. Zo verdwijnt dan intussen de zwelling van de builen. Wat het tweede punt betreft: we hebben hiervoor al voldoende duidelijk gemaakt waarom de builen in het begin van de ziekte nogal snel naar voren komen. Dat ze echter vrij laat naar voren komen, heeft een dubbele oorzaak. De eerste is: wanneer het hart wordt aangedaan, ofwel door een te grote hoeveelheid gif, of door de buitengewoon kwaadaardige kwaliteit ervan, dan wordt het zozeer in moeilijkheden gebracht en verzwakt, dat het zijn vijand niet anders dan nogal traag naar buiten kan gooien. De builen en karbonkels worden dan relatief laat opgeroepen, en dat gaat gepaard met het grootste gevaar voor het leven. Het zware gif kan namelijk niet lang in het lichaam dralen zonder een zeer grote beschadiging van de levensgeesten en het arteriële bloed [te veroorzaken]. De tweede oorzaak is dat het zwakke hart door een zwak gif wordt aangevallen, en er lang geworsteld wordt voordat het hart zich van het gif kan losmaken en het zijn vijand eruit kan gooien. In zo een geval komen de builen en de karbonkels ook wat later naar voren. Ze zijn dan heilzaam en ze beëindigen de ziekte in korte tijd. [Dat is] omdat het zwakke gif wegens zijn geringe potentie, tijdens dat langere oponthoud geen grote schade kan toebrengen aan het bloed en de vitale levensgeesten.

¹¹⁰ En dus niet coaguleert - zie eerder.

Het wordt namelijk door de voortdurende beweging van het hart zonder grote schade in beweging gehouden totdat het eindelijk wordt afgeschud. [Het gaat] zoals bij een man die zonder zich te branden een klein kooltje vuur lange tijd van de ene hand naar de ander kan gooien totdat hij het uiteindelijk weggooit. Over het derde punt zeggen we dat het pestig gif dat de oorzaak van de builen is, doordat de sappen die in de klieren worden vastgehouden gisten of tot pus worden gekookt, vaak wordt uitgedoofd, vaak ook onmerkbaar uitgeblazen en dan is de etter die uit deze zweren vloeit, niet [meer] besmettelijk. Vaak gebeurt het ook, dat het gif vanwege de dichtheid van de huid of een andere hindernis, niet uitgedamd kan worden [en] vanwege zijn zeer hoge kwaadaardigheid niet uitgedoofd kan worden. Als dan het aposteem [= ettergezwel] breekt, vloeit het [gif] er samen met het pus uit, en dit pus is dan wel besmettelijk, zoals blijkt uit het verhaal van Paraeus dat hierboven in Hoofdstuk 2, Aantekening 8, is geciteerd.

IV. De karbonkel wordt op grond van gelijkenis met verschillende woorden benoemd. Hij wordt karbonkel, carbunkel of carbo [= houtskool] genoemd, omdat hij doet denken aan een stukje uitgegloeide houtskool of ook wel omdat volgens anderen de kleur ervan donkerrood oplicht als bij een robijnsteen die je in het rond beweegt. Hij wordt ook 'ανθραξ [anthrax] genoemd - van het [Griekse] 'ανθρακω [anthrakoo], [= ik verander in houtskool], omdat de karbonkel eruit ziet als een uitgegloeide stukje hout dat in houtskool is veranderd. Door de Arabieren wordt het heilig Vuur genoemd, Persisch Vuur en Pruim, omdat het in zijn buitenaanzicht sterk doet denken aan een schroeiplek die met een aangestoken [= gloeiend gemaakt] stukje kool is gemaakt. Of, zoals Galenus, 6 *Aphorismen* 54 liever wil: omdat net als bij een vuur de omliggende delen aangestoken worden. Sommigen hebben een of ander verschil willen vaststellen tussen karbonkel, peperkoorn en heilig vuur, terwijl deze in werkelijkheid echter in niets verschillen, en er onder de antieke artsen geen enkel verschil bekend was. Want Avicenna schrijft bij de behandeling van *ignis sacer* [heilig vuur] dezelfde geneesmiddelen voor als Galenus bij de behandeling van karbonkels.

Tot nu toe hebben de geneeskundigen bij de herkenning van pestige karbonkels behoorlijk zitten wauwelen. Galenus, die de karbonkel indeelt bij de orde der *ulcera* [zweren] definieert hem in het commentaar op 6 *Aforismen* 45 als volgt: *de karbonkel is een zweer, die snel een korst vormt en [gepaard gaat met] met een heftige phlegmone van de omliggende delen*. En in 5 *De comp medic, sec gen.* zegt hij het zo: *de carbunkel is een zweer (ulcus) die snel een korst induceert en een flinke flegmone van de omringende delen*. Paulus [van Aegina] volgt de definitie van Galenus in Boek 4, Hoofdstuk 25, en ook de latere medici hebben haar onderschreven - de meesten of zelfs allen. Als we de aard en de constitutie van de karbonkel zelf echter dieper bestuderen, dan zullen we zien dat deze definities zelf niet voldoende scherp zijn. De karbonkel is namelijk geen zweer of ulcus, maar het versterf van een of ander deeltje, ofwel de dood ervan die door het pestig venijn is geïnduceerd. Dus is de karbonkel een [nat] gangreen van een deel als hij aan het worden is en een *sphakelos* [= droog gangreen] zodra dat gebeurd is. En geen van deze beide [afwijkingen] kan tot de zweren worden gerekend. Dat het een *sphakelos* is en geen zweer volgt [ook] daaruit dat een karbonkel door geen enkele kracht in de natuur bedwongen kan worden en dat hij ook niet omgezet kan worden in etter (wat mogelijk zou zijn als het een *ulcus* was). Daarentegen kan hij in zijn geheel afgescheiden worden van de omliggende delen. En als hij door een te zwakke natuur niet kan worden afgescheiden, dan kruipt de afsterving verder naar de nabij gelegen delen, zoals dat gewoonlijk bij een sphakelos gebeurt. En hij vat een zekere verettering op, maar nooit een koking, omdat er geen coctio plaats vindt in een afgestorven deel. Ten onrechte hebben de meeste medici

derhalve tot nu toe de karbonkel op grond van de uitspraak van Galenus een *ulcus* genoemd, als ze tenminste niet toevallig wilden dat het gangreen en de sphakelos ook zweren genoemd werden, omdat bij hun afscheiding de aanliggende delen begonnen te zweren. Bovendien brengt ook Galenus elders, namelijk in *Methoden*, 10 en 14, en in de tweede brief aan Glauco en in het boek over de gezwellen, de karbonkel in de rangen der tumoren onder.

Inzake de oorzaken van de karbonkel heeft men tot op heden nog ernstiger gedwaald. Galenus zegt in het boek over de gezwellen dat karbonkels worden opgewekt wanneer het bloed als het ware kokend is en nabij het ontvlammen en dat het dan de huid verbrandt. Actuarius stemt in zijn boek over de geneeskunde, Deel 2, Hoofdstuk 12, in met Galenus en zegt dat de karbonkel ontstaat uit bloed dat heet is door melancholisch bloed, [d.w.z. bloed waarin het aandeel zwarte gal overheerst]. Paulus van Aegina zegt in Boek 4, Hoofdstuk 17, dat de karbonkel wordt opgewekt door dikke, oud geworden sappen. De geneeskundigen uit de nieuwere tijd volgen hen. De chirurg Hieronymus ab Aquapendente schrijft in zijn heilkundeboek Deel 2. Boek 1, Hoofdstuk 27, dat de karbonkel ontstaat bij het vloeien van het heetste bloed naar een deel van het lichaam. Mercurialis schrijft – net als de Aegineet in zijn boek over de pest, Hoofdstuk 18, de oorzaak ervan toe aan de dikke en sterk geworden sappen. Fernelius schrijft ze toe aan dik en verschroeiend [zie eerder: door koude verschrompeld] bloed en Forestus aan bedorven bloed, dat heet is geworden door *succus melancholicus* ofwel zwarte gal. Guainerius brengt een drievoudige oorzaak aan: de rotting van het bloed, de heftigheid en de scherpte van de gal en de duur van de melancholie. Aan een aantal van voornoemde opvattingen, die weinig van elkaar verschillen, hebben vrijwel alle medici tot nu toe een steentje bijgedragen en unaniem hebben ze deze twee dingen geconcludeerd: ten eerste dat de massa van het bloed of sommige hete of verbrande sappen erin de karbonkel voortbrengen. Ten tweede, dat de werking van het pestige gif bestaat uit een hete schroeïing. Maar [de oudere medici] (en mogen mij de schimmen van de genoemde heren ontzien), dwaalden zeer ver weg van de waarheid en zo ook de nieuwere collegae. Want hoe vaak de medici tot nu toe ook die opvattingen onderschreven hebben, de eerste conclusie wankelt ten zeerste. Het is immers klaarder dan de middagzon, dat noch de massa van het bloed, noch enkele sappen als onderdeel van dat bloed, die verbrand [geel]gallig of zwartgallig zijn, de karbonkels opwekken. Dit leren [ons] voldoende de *erysipelas* [= wondroos], de brandende koorts, de manie en diverse andere ziekten die uit dergelijke humores voortkomen. Ze gaan namelijk nooit gepaard met karbonkels. Hetzelfde blijkt ook daaruit, dat bij pestzieken vaak geen enkele merkbare overmaat van warmte van het bloed en de andere sappen bemerkt wordt, terwijl er toch bij dergelijke ziekten ook karbonkels voorkomen. Dat de verettering [*putredo*] van het bloed of de *humores* ook hier niets doet, blijkt uit het feit dat de meeste zware gevallen van ettervorming vaak ontstaan en ook vaak verbonden zijn met de grootste ontstekingen, maar dat er geen karbonkels op volgen. Als iemand ons dus zou vragen waar de karbonkels vandaan komen, dan zeggen wij: alle karbonkels, of ze nu pestig zijn of niet, ontstaan uit een gif. De pestige ontstaan vanuit een luchtig en zeer subtiel gif en zij zijn vervolgens, vanwege de oorzaak die allen raakt, gemeenschappelijk aan zeer velen. Verder zijn ze besmettelijk vanwege de lichtheid en de vloeibaarheid. De niet-pestige komen uit een dikker gif voort, [een gif] dat op grond van bepaalde oorzaken, in de mens ontstaat uit een bepaalde ernstige manier van afbraak van de *humores*, een gif dat als het ware opnieuw is gemaakt. Die karbonkels zijn daarom niet gemeenschappelijk, omdat ze slechts een individuele

oorzaak hebben [dat is: uit die bepaalde mens zelf voortkomen] en ze zijn ook niet besmettelijk, wegens de dikte van het gif. De tweede conclusie is niet minder onjuist, want de werking van het pestgif bestaat overduidelijk niet uit een overmaat van hitte, maar uit een of andere septische [= rotting veroorzakende] kwaliteit, die geheel en al tegengesteld is aan de *calor innatus*. Daardoor wordt de *calor innatus* van de delen [van het lichaam] bedorven, en zo wordt het [betroffen] deel zelf uitgedoofd en gedood. En deze septische operatie komt door de karbonkel zo duidelijk aan het daglicht, en wordt zo duidelijk zichtbaar voor het oog, dat niemand die gezond [bij zijn hoofd] is, haar in twijfel kan trekken. De rede leert [ook] dat de karbonkel niet wordt opgewekt door de overmatige of brandende hitte van het gif, want als de karbonkel daardoor ontstond, dan zou die hitte ofwel van de op een na hoogste of de allerhoogste graad moeten zijn. Als het in de op een na hoogste graad was, dan zou ze een vloeibaar worden veroorzaken [*colliquatio*], zoals we zien dat bij acute koorts het lichaam door de hevige hitte vervloeit en zoals [we dat zien bij] stukken vlees in het vuur [die] worden opgelost in sappen en vet en [vervolgens] [verweken]. Een dergelijke colliquatie vindt in de karbonkel echter niet plaats, omdat de substantie van het aangedane deel niet minder wordt, maar slechts het eerste temperament met de vitale vorm ten onder gaat. Het is niet zoals deze of gene hier zou kunnen tegenwerpen, namelijk dat dergelijke vervloeïngen van de delen ontstaan en [gezien kunnen worden] in de diarree die over de pest heen komt. Die vervloeïngen ontstaan namelijk niet rechtstreeks door het pestig gif, maar via bemiddeling van de rotting die door dat akelige gif geïnduceerd wordt, en uit welke rottenis later die vervloeïende hitte ontstaat. Als namelijk die colliquaties onmiddellijk voortkwamen uit de hitte van het pestgif, dan zouden alle pestzieken door een of andere vervloeïende stroom, hetzij van faeces, of urine, of anderszins aangedaan worden. Dat is echter iets waarvan de praktijk leert dat het slechts zelden voorkomt. Als de hitte van het gif echter in de hoogste en uiterste graad van overmaat was, dan zou ze een braden en roosteren en een snelle en harde uitdroging bewerkstelligen, zoals de hoogste hitte van het vuur, of een brandijzer, het vlees terstond verbrandt tot het helemaal droog is en er een korst overblijft. Zo een braden of roosteren treedt in een karbonkel echter niet op, want daarin blijft het aangedane deel soepel en vochtig. En hoewel Galenus zegt dat de karbonkel een zweer met een korst is, of [een zweer die] een korst induceert, zoals die pleegt te worden gemaakt door een brandijzer, is er nooit zo'n korst in een pestige karbonkel waargenomen. Het deel wordt namelijk niet beroofd van zijn vochtigheid, maar van zijn vitaliteit. Daarom is het zeer waarschijnlijk dat Galenus met korst een dood of gedood deeltje bedoeld heeft dat voor de lijder korstig en hard lijkt te zijn, omdat het ongevoelig is en omdat men, wanneer het wordt geïncideerd met een scheermes, het insnijden wel hoort, maar niet voelt, zoals bij korsten gewoonlijk het geval is. Zeker blijft derhalve dat het pestige venijn niet werkt door met zijn hoogste vurigheid te branden, maar door met een of andere verderfelijke septische kracht te doden en te vernietigen.

Waaruit nu die rotting veroorzakende kracht zou kunnen bestaan, moet voor een nadere verheldering van de zaak ook nog eens door een paar mensen worden onderzocht. Galenus, in Deel 5 van zijn boek over enkelvoudige geneesmiddelen en Haly Abbas in Deel 2 van zijn boek over de praktijk, hebben gedacht dat die septische kracht bestaat uit een heftige hitte, maar deze opvatting is reeds door de genoemde redeneringen voldoende weerlegd. Immers [we zeiden] dat die hitte [iets] zou moeten doen vervloeïen of braden, maar de septica doen geen van die beide dingen op eigen kracht. En als iets dergelijks aan hun werking werd toegevoegd, dan gebeurt dat door bemiddeling van een rotting of ontsteking, welke, nog afgezien van de septische kwaliteit, het deel binnengaat en het beschadigt.

Bovendien, als de *calor innatus* van de delen werd uitgeblust door de hoogste [graad van] hitte, dan zouden zij zo gedood worden. Bijgevolg is het zo dat een peperkorrel, een euphorbium [stekelig soort wolfsmelk], wijngeest die vaak gedestilleerd is en andere soortgelijke stoffen, die een grotere brandende kracht hebben dan vele septica [= rotting veroorzakende middelen], dezelfde operatie sneller [zouden moeten] volbrengen. De praktijk leert echter het tegendeel. Aangezien aldus geen manifeste kwaliteit van deze aard het effect kan geven, moet gezegd worden dat de kracht van de rotting veroorzakende stoffen bestaat uit een giftige kwaliteit die duister is en geheel en al tegengesteld aan de *calor innatus*. Dit zelfde bemerkte de zeer geleerde Thomas Fienus. Hij zei op zeer elegante wijze in Boek 2 van zijn werk over het therapeutische branden (cauteriseren), Hoofdstuk 6 het volgende: *Zeker, naar mijn oordeel lijken de septica niet zozeer door hun hitte als wel door hun kwaadaardige en giftige kwaliteit de delen van het lichaam aan te tasten. Ze lijken deze delen niet te doen vervloeien, maar eerder tot rottenis en een sphacelos [= droog gangreen] te brengen. De septica zijn namelijk door hun giftige kwaliteit en door hun hele substantie gevaarlijk voor de levensgeesten en ze infecteren deze zodanig dat zij ofwel uitdoven, ofwel vluchten ofwel tot een zielloos instrument worden in een deeltje [van het lichaam dat is aangedaan]. Vandaar dat de calor innatus in het aangedane onderdeel [particula] wordt uitgedoofd. Als dat is gebeurd, begint het deel te rotten en zakt af van droog naar nat, waarna het vochtig, koud, slap, dood en kleurloos achterblijft.* Fienus volgt op dit punt Avicenna, die in het tweede deel van zijn *Canon*, verhandeling 1. Hoofdstuk 4. schrijft: *Een rotting veroorzakende stof is iets dat als eigenschap heeft dat het de samenstelling afbreekt van de levensgeest die naar een bepaald lichaamsdeel gaat. Deze stof breekt de samenstelling van het lid af door het losmaken van de vochtigheid, zodat [deze vochtigheid] geen deel van dat lid meer kan blijven: dus de rotting veroorzakende stof komt niet naar dat lichaamsdeel om het te helpen, maar het corrodeert het, zondert zijn vochtigheid af, ontbindt het en stuurt zelfs de bedorven vochtigheid in hetzelfde rond. Het doet dus iets anders dan de ingeboren warmte en het veroorzaakt rotting.* Averrhoes is dezelfde mening toegedaan in het vierde deel van zijn *Colliget*, Hoofdstuk 16. Hij schrijft: *wie welke pestige karbonkels dan ook zorgvuldig wil onderzoeken, zal gemakkelijk ontdekken dat de werking van het pestige gif steekt in zijn septische kracht.* Verschillende [gegevens] leren dat er noodzakelijkerwijs van het begin af aan werkelijk geen brandende kwaliteit in het gif zelf aanwezig is. [Dat is] 1) omdat de pest velen aandoet zonder enig teken van een in- of externe hitte; 2) omdat vele pestlijders geen koorts hebben; 3) omdat de exanthemen niet met de ontsteking gepaard gaan; 4) omdat in de karbonkels in beginsel geen grote ontsteking aanwezig is; 5) omdat de draagstof door velen zonder schade kan worden aangeraakt zonder verbranding van de huid, of [zelfs] zonder enige voelbare warmte. Door doodgravers kan het pestig gif zelf vaak zelfs straffeloos met de handen worden aangeraakt zonder enige brandende laesie [te veroorzaken]. Die dingen zouden zeker niet kunnen gebeuren als de actie van het gif uit een brandende hitte bestond. Hier zal wellicht worden tegengeworpen dat veel pestpatiënten bestookt worden door een zeer grote interne hitte en dat er in de karbonkels ook een grote in het oog lopende ontsteking kan worden gezien die gepaard gaat met zeer hevige pijn. Ik antwoord: die interne hitte wordt in eerste instantie niet door het pestige gif geïnduceerd, maar door een rotting van de interne *humores*, en wel de galachtige – een rotting die op zijn beurt door dat gif wordt veroorzaakt. Het is echter duidelijk dat de ontstekingen na de grote rotting van de sappen volgen. Dat gaat gepaard met hoge koorts en met vele andere rottingen. Ik stel dat deze ontsteking niet in de karbonkel zelf zit, en zo dus ook geen pijn [doet], want de karbonkel is reeds voltooid Deze [pijn] wordt alleen opgewekt wanneer de karbonkel aan het worden is, [en wel] door de strijd

van het gif met de *calor innatus*. Daarna echter, wanneer de karbonkel reeds is gevormd en het dode deel ongevoelig [geworden] is, zit die pijnlijke ontsteking in de nabije omliggende delen. De *calor innatus* van die delen wordt door contact met het dode deel zwaar aangedaan, omdat de sappen in die delen niet meer voldoende, zoals het moet, worden aangestuurd. Daarbij komt dan terstond een overheersing door de bovennatuurlijke calor en een ontsteking, die echter niet nabij gebracht is door het pestig gif (dat door een overschot aan warmte niet werkt), maar door de rottenis en een overheersing van de bovennatuurlijke calor.

¹¹¹ Hedendaagse geleerden proberen allen om het zo voor te stellen, dat de tot nu toe verborgen kwaliteiten van de septische giffen reeds zijn opgehelderd. Zij verklaren hun natuur via zeer kleine deeltjes die geribbeld zijn, puntig, gehaakt, stekelig, en ik weet niet met welke vormen begiftigd. Deze deeltjes zouden naar mate ze op de een of andere manier met elkaar zijn vermengd, en samengaan, nu eens delen bederven, dan weer pijnen veroorzaken, soms ook verstijving soms ook een gangreen of een sphacelos enz. Maar ze leren [ons] niet hoe die deeltjes die er tevoren niet waren en die zich ook niet vergripen aan het bloed of de delen, in hen worden opgewekt, wat hen introduceert, beweegt, verbindt. Als ze [willen] zeggen dat [deze deeltjes] bij pest dit gif maken dat aan de lucht aankleeft, dan zouden ze moeten uitleggen wat dat voor een soort gif is en van welke natuur en vorm het is, hoe het werkt, en hoe de generatie van nieuwe deeltjes in zijn werk gaat. Aangezien ze echter niets van deze dingen zeggen, leren ze zeker niets beters, maar proberen ze een duistere ding uit te leggen door iets wat even duister is. Hoewel zij niet in staat zijn de genoemde beginselen voldoende stevig uit te leggen, lijkt het intussen alsof het duistere pestige venijn zo al niet altijd, dan toch meestal werkt door een corrosieve kwaliteit. [Wat daardoor ontstaan zijn:] hartkloppingen, phrenitis, hoofdpijn, kolieken van de buik, vloeiingen, convulsies, braken, benauwdheden, bloederige urines, builen en vele andere gevolgen ofwel symptomen. Zekere Willisius (in zijn boek over gistingen en koorts) denkt dat het pestige gif louter werkt door coagulatie, maar veel [van wat hij zegt] op dat punt lijkt geen doel te treffen, omdat het bloed bij mensen die aan de pest lijden vaak zo dun uit de neus of de baarmoeder vloeit dat een bloeditstorting niet tot staan kan worden gebracht. [Verder geldt dat] bij mensen die aan de pest overleden zijn, het bloed nooit gestold in het hart of de vaten wordt gevonden. Voeg daaraan toe dat de pols bij zieken die de pest hebben, vaak vol is en vrijwel gelijk aan de pols van gezonden, iets wat bij een coagulatie van het bloed niet het geval zou kunnen zijn. Door een dergelijke coagulatie kan ook geen koorts worden opgewekt. Daarentegen zou er noodzakelijkerwijs altijd een moeilijke ademhaling aanwezig moeten zijn, iets wat echter nogal zelden het geval is. Tot slot [kan nog worden toegevoegd] dat het gestolde bloed dat zich bevindt in de builen, karbonkels en exanthemen niet voortgedreven kan worden naar de emunctorische klieren in hals, oksel of lies en naar de huid. C. de la Font bestrijdt deze opvatting van Willisius ook uitvoerig en scherp met verschillende argumenten – dit in zijn dissertatie over de pest, Hoofdstuk 15.

V. De karbonkels hebben, anders dan de builen, geen vast bepaalde plaatsen waar ze ontstaan. Om de in de tekst genoemde reden kunnen ze worden opgewekt in elk willekeurig deel van het lichaam. Soms worden ze namelijk op de thorax gezien, soms in de nek, soms op de (onder)buik of de rug, dan weer op armen

¹¹¹ Van 'Hedendaagse' tot einde Aantekening IV is nieuw in 1687.

en benen, soms op de handen en de tenen. Soms gaat het om een enkele, soms om velen ineens, die nu eens op een dan weer op meer delen van het lichaam [opkomen]. Vaak worden ze zelfs in de inwendige delen gezien, zoals in de longen, de maag, de nieren enz.

Hier kan gevraagd worden waarom de gehele massa van het bloed niet door het pestig gif worden aangetast, terwijl het gif toch in de arteriën blijft hangen. Ik zeg dat dat niet kan gebeuren [om twee redenen]. De eerste is dat het gif niet alle arteriën ingaat, en de tweede dat het in de arteriën nergens tot rust komt. Het wordt door het hart voortdurend bewogen en van het ene deel naar het andere voortgedreven totdat het via de uiteinden van de arteriën eindelijk de huid bereikt en via haar poriën, als ze wijd genoeg zijn, naar buiten gaat en verdeeld wordt. Als die poriën echter verstopt zijn, komt het gif tot stilstand in de huid (of als het naar binnen gedreven wordt, in een of ander vlies), waar het, vanwege het oponthoud aldaar, de *calor innatus* dooft, en het [betroffen] deel dood maakt. Geen gif kan bij een snelle overgang echter veel kwaad aan de humores toebrengen. Een kristal antimoon dat in wijn wordt geworpen en er daarna meteen weer uit wordt gehaald, deelt geen braakverwekkende kwaliteit aan de wijn mede. Heeft het echter langer in de wijn gelegen, dan deelt het die braakverwekkende kwaliteit wel aan de wijn mede [terwijl, zie eerder er dus geen materie van de kristal in de wijn overgaat]. Bovendien, indien door de voortstuwung van het pestige gif door de arteriën, (vanwege de zwakte van de natuur en het hart, de dikte van de humoren en het bloed, de overvulling van de vaten, een of andere verstopping, of een andere hindernis) dit gif trager of lichter door de vaten ging (of als er hier of daar een oponthoud was), dan zou er op die plaatsen, waar de voortgang van het gif trager is, bij het passeren een grote rottenis van de massa van het bloed teweeg worden gebracht. Daaraan toegevoegd zou terstond een al te warme onevenwichtigheid worden en van hieruit zouden een koorts en vele zeer zware symptomen ontstaan. Hierdoor komt heel gemakkelijk de oplossing van dat vraagstuk [naar voren] dat sommigen oproepen. Aangezien de karbonkel vaak wordt begeleid door koorts, vragen ze zich af of die koorts nu door de karbonkel wordt opgeroepen of [omgekeerd] de karbonkel door de koorts. Gezegd moet worden dat geen van beide door de ander wordt voortgebracht, maar dat elk van beide kwaden afzonderlijk wordt opgewekt, en wel door het pestige gif: de karbonkel direct en de koorts indirect via de rottenis. Omdat de karbonkel niet kan ontstaan zonder rotting van de interne humores, en die rottenis als rottenis geen karbonkel kan maken, (zoals we eerder hebben gezegd), volgt hieruit dat de karbonkel niet door de koorts kan worden opgewekt en de koorts niet door de karbonkel. En [verder] dat de karbonkel zijn weg kan afleggen zonder [dat er sprake is van] enige rottenis. Dit zelfde leert Fernelius in zijn boek over de ziekteleer 4, hoofdstuk 18. Met hetgeen hiervoor is gezegd over de snelle doorgang, kan ook een tweede vraag worden beantwoord, namelijk of er ook karbonkels in het parenchym van het hart zitten. Twee argumenten leren ons dat zo iets niet het geval kan zijn. Het eerste is dat, als het gif van de hoogste graad van kwaadaardigheid was, en een grote hoeveelheid het hart binnenstormde, dan de hele *calor innatus* van het hart subiet bedorven zou worden en uitgeblust, zodat er geen karbonkel in enig deel ervan zou kunnen ontstaan, maar dat slechts een plotselinge dood van het geheel [zou kunnen volgen]. Het tweede [argument is]: als het gif van een kleinere graad van kwaadaardigheid was, of als het gif het hart met een kleine hoeveelheid zou aanvallen, dan zou het zeer snel uit het hart gestoten worden, zodat het wegens het zeer kleine [scl. weinig uitrichtende of kortdurende] oponthoud geen kwaad kan uitrichten in dat orgaan.

VI. Die pustel waaruit de karbonkel meestal zijn oorsprong heeft, ontstaat doordat het sterk gestimuleerde hart het pestige gif

met veel kracht door de uiteinden van de kleinste arteriën naar de [opper] huid jaagt en door de poriën daarvan. Vervolgens vliegt het, als die poriën voldoende open staan, terstond naar buiten. Als de poriën zijn afgesloten, wordt het op die plaats, waar het uiteinde van de arterie (waardoor het toevallig werd voortgedreven) zijn grens vindt, onder de [opper] huid vastgehouden. Het bewerkt dan weldra bederf van de sappen waarmee het gemengd wordt, dit in samenhang met enige opbruising. Zo maakt het dan de opperhuid los van de huid, legt het vochtige bederf onder haar neer en wekt een blaar op als een kleine pustel. Als het [gif] daar door vele uiteinden van nabij gelegen arteriën heen is gedreven, dan produceert het vaak vele kleine blaasjes die over en weer nauw met elkaar verbonden zijn, die vol met een grijszwarte *ichor*¹¹² zitten, en die niet zelden in korte tijd tot een blaar samenvloeien. Soms maakt het gif ook geen enkele blaar, allicht vanwege het feit dat het gif niet zo acuut of scherp is, minder agressief wordt en minder aandrift heeft. Maar waar blijft nu het gif dat de karbonkel opwekte als het aangedane deel dood gaat en de karbonkel wordt afgescheiden van de naburige delen? Ik antwoord hetzelfde als wat we voorheen in de derde aantekening over de buil hebben gezegd, namelijk dat het gif op die plaats ofwel uitgedoofd wordt, of naar buiten weg dampft, of in de karbonkel blijft en niet van deze gescheiden wordt - tenzij het dode deel door de allerhoogste rotting helemaal wordt opgelost.

VII. De exanthemen bij pest (welke het volk doodsplekken of pestplekken noemt, de Italianen *peticulae*, [puistjes] en *lenticulae* [linzen], de Fransen *purpura* en vlinders en de Nederlanders peperkoorn), zijn purperen of rode vlekken, of zwart, of viooltjesblauw, meestal rond, soms breed, soms langwerpig, of van een andere vorm, die opbloeien in de bovenste laag van de huid. Sommigen maken onderscheid tussen exanthemen [=uitslag] en *maculae* [=vlekken], omdat de eerstgenoemde een verhoging hebben en bij het genus tumoren behoren en de laatstgenoemde niet. Maar zij verwarren pokken en mazelen met pestige exanthemen, welke volstrekt zonder zwelling zijn. Wij gebruiken daarom, naar het voorbeeld van Fernelius, zonder onderscheid te maken elk van beide woorden voor hetzelfde, en laten het onderscheid dat eerder curieus dan nuttig is, achterwege.

Over de oorzaken van de pestige exanthemen bestaat weinig overeenstemming onder de medische auteurs. Actuarius, zegt in zijn boek over medische beginselen, Deel 12, Hoofdstuk 11, dat de exanthemata door de dikke humores die in de huid bijeen zijn gedreven, worden samengesmolten op de plaats waar de opperhuid het allerdichtste is. Mercurialis schrijft in zijn boek over de pest, Hoofdstuk 18, dat er kleine, ronde *maculae* ontstaan, wanneer weinige, fijne humores met bloed gemengd naar de huid worden gebracht, en daar per διαπηδησις (*diapedesis*), dat is door een vermindering van de dichtheid van de vaten, worden afgezonderd. Als die humores echter in overvloed aanwezig zijn, dan, zo zegt hij met Stephanus Atheniensis, wordt door de verscheurde venen meer bloed in de huid uitgegoten en dan ontstaan er brede vlekken, die lijken op blauwe plekken [*vibices*].¹¹³ Palmarius, gelooft blijkens zijn boek over de pestilentiële koorts, Hoofdstuk 24, dat deze ontstaan uit het gallige en het lichte deel van het bloed. Petrus Paschalis, houdt het er, volgens zijn verhandeling over koorts met petechiën op dat zij gegenereerd worden door een opbruisen rond het hart van het bloed dat gecontamineerd is door een of andere virulentie. Joannes Morellus meldt in zijn boek over pestige en purperkoorts uit Seguinum¹¹⁴ dat ze ongeveer op dezelfde manier geproduceerd

¹¹² Blancardus, *Lexicon I*: *Ichor*: 'Saepe significat serum sanguinis, aliquando est humor acris oleosus et aquosus, ex ulceribus manans. B Waterig bloed.' Vaak betekent het bloedserum, soms is het een scherp sap dat olieachtig en waterig is en uit zweren vloeit. NL: Waterig bloed.

¹¹³ *Vibex*, -icis, een blauwe plek. Blancardus, *Lexicon I*: vide *Ecchymoma* est cutis sugillatio, a sanguine extravasione ex vasculis sanguineis in telam cellulosa. B Blauwe vlekken.

¹¹⁴ Niet in Graesse, *Orbis latinus*.

worden uit een bedorven sap dat door toedoen van een kwade lucht binnen bruist. Paraeus, Boek 21, Hoofdstuk 28 schrijft dat ze vaak ontstaan uit dikke en aangebrande materie. Riverius denkt (volgens zijn boek over de koortsen, Sectie 3, Hoofdstuk 1) dat ze ontstaan uit de slechte en giftige kwaliteit van de andere sappen van het bloed in verbinding met rottenis. Benedictus Faventinus leert in zijn *Empirica* dat ze uit de vier sappen kunnen ontstaan en dat ze de kleur hebben van het dominerende sap: gaat het om bloed dan zijn ze rood, bij gal geel, bij slijm bleek- grijs en bij zwarte gal zwart of grijsblauw. Sennertus, Boek 4 over de koortsen, Hoofdstuk 4, schrijft hun oorsprong toe aan rottenis en bederf van de sappen. Platerus meldt in zijn verhandeling over de geneeskundige praktijk, Hoofdstuk 2, dat ze ontstaan wanneer een deel van het gif zich in de poriën van de huid ontlast. Op dit punt gaan ontelbare, nee werkelijk vrijwel alle medici tot nu toe een andere kant op. Daarbij onderschrijven sommigen deze, anderen gene mening. Maar de medici lijken tot nu toe de aard van de pestige exanthenen niet voldoende te hebben doorzien en daarom hebben sommigen gedwaald in de herkenning van dit kwaad zelf, terwijl anderen zich vergaloppeerd hebben in de herkenning van de wegen langs welke de *exanthemata* voortgaan. De eerstgenoemden hebben altijd gedacht dat de exanthenen slechts vlekken van de huid alleen waren, terwijl het in werkelijkheid vlekken [*maculae*] zijn die uit de interne delen opstijgen en in de huid eindigen. De laatstgenoemden geloofden altijd dat de exanthenen door het bloed worden geproduceerd, of door bepaalde sappen uit dat bloed die opbruisen, ontstoken zijn, rotten of op een andere manier bedorven zijn en afgevoerd worden naar de huid. [Ze geloven dit] ondanks dat [de exanthenen] niet uit deze bron voortkomen, maar alleen uit die uitdoving van de vitale geesten, of uit de corruptie zonder ettervorming, of uit een extravasatie [= buiten de vaten treden], zoals we weldra zullen uitleggen. Een derde groep heeft altijd gedacht dat de oorzaak van de exanthemata via de uiteinden van de venen uitgedreven wordt naar de poreuze substantie van de huid, weer anderen echter die door de anatomie grondiger geïnformeerd zijn, hebben opgemerkt dat zij van de interne delen [naar buiten] opstijgen. Geschrokken als ze waren door de ingewikkeldheid van de zaak, hebben ze het niet gewaagd een weg te beschrijven. Zo zegt de zeer geleerde Fernelius in zijn boek over de pest, Hoofdstuk 18 het als volgt: *omdat [de exanthenen] de buitenste delen van het lichaam [= aan de oppervlakte i.p.v. in de diepte] en zo ook alle interne organen, de spieren, de pezen en de overige vaste delen bezetten, leiden zij [= de onderzoekers] hieruit de eerste oorzaak af.* Over de oorzaak zegt hij verder niets dan dat zij [= de vlekken] worden voortgebracht door een kwaadaardige kwaliteit van de lucht. Over de weg en de manier van ontstaan, zwijgt hij geheel, en dat, terwijl toch kennis van de weg waarlangs de oorzaak van de exanthenen loopt en wordt uitgedreven, veel zou kunnen bijdragen tot de kennis van de primaire oorzaak. Wij stellen in de [hoofd]tekst dat de exanthenen ontstaan uit de bedorven of uitgedoofde deeltjes van het arteriële, meer levenskracht bevattende bloed zonder rottenis of uitgedoofde deeltjes, doordat die deeltjes via de uiteinden van de kleinste arteriën worden uitgestoten of uitgedreven. Het eerstgenoemde is de werkelijke materie van de exanthenen, het tweede de feitelijke weg waarlangs ze worden uitgestoten. Er zijn verschillende [feiten] die leren dat de deeltjes de ware materie zijn. [De feiten zijn] 1 Dat ze [= de deeltjes] onmerkbaar, zoals geesten dat plegen te doen, door de vlezige delen gaat en door andere tussenstoffen; 2. dat pestige exanthenen zonder zwelling zijn; 3. dat ze zonder ontsteking bestaan; 4. dat ze niet met pijn gepaard gaan; 5. dat de [lichaams]delen waar ze doorheen gaan en waar ze aan hangen, niet duidelijk beschadigen; 6. dat ze [= de exanthenen] niet worden afgescheiden zoals een karbonkel en niet veretteren zoals een ulcus. Al deze dingen, of tenminste een deel ervan, zouden noodzakelijkerwijs aanwezig moeten zijn als [de exanthenen] zoals de bovengenoemde opvattingen willen, uit een of andere rotting van een sap,

een ontsteking of een opbruising werden voortgebracht. Wat de ware weg is, leert ons de anatomie, die om te beginnen aantoont dat de exanthemen geen vlekken van alleen de huid zijn, maar dat deze naar de huid opstijgen, nadat ze hun begin in de inwendige delen hebben genomen, en dat ze niet minder aan de interne delen vasthangen dan aan de huid. Vervolgens demonstreert [de anatomie] dat de wijdere kleine arteriën verder open staan in de richting van de inwendige vliezen dan naar de huid¹¹⁵ (dit heeft ook Galenus waargenomen [en vastgelegd] op allerlei plaatsen, maar vooral in zijn boek over de dissectie van venen en arteriën Hoofdstuk 9, – een waarneming waarmee Fernellius het eens is). De anatomie demonstreert ook dat hierdoor de natuur die geprovoceerd is, de bedorven spirituele deeltjes van het arteriële bloed veel gemakkelijker verstrooit en via de wat bredere wegen tegen de inwendige vliezen aanlegt dan dat ze deze door de nauwere vaten naar de huid brengt, waarin ze onder de dichtheid van de opperhuid en door de uitwendige koude dik worden, blijven bestaan en de gezegde vlekken veroorzaken. En ze zijn altijd veel gevaarlijker dan de karbonkels of de builen, niet als oorzaken maar als tekenen. Bij de eerstgenoemde is het hart namelijk zo sterk, dat het het gevaarlijke gif naar de uitwendige delen verdrijft, en zo het bloed van het pestige bederf vrijwaren kan. Bij de laatstgenoemde is het hart echter zo zwak dat het gif niet naar buiten kan drijven en het bederf van het bloed ook niet kan afwenden. Dat is een teken dat de dood binnen korte tijd zal volgen. Vandaar dat het zo is dat van zeshonderd mensen die aan de pest lijden, er nauwelijks een aan de dood ontsnapt als de exanthemen in de huid verschijnen.

HOOFDSTUK XV. Over de voorspellende tekens.

Voorspellingen op basis van huidafwijkingen, zegt Hippocrates, zijn onzeker en soms zelfs bedrieglijk. Wij [hebben] ervaren dat als dit gezegde bij één ziekte zeer zeker waar is, het wel bij de pest is. Daarin zijn de tekenen immers dubbelzinnig en onzeker, omdat ze vrijwel van uur tot uur, zelfs van het ene moment op het andere kunnen veranderen. Ze leveren bijgevolg volop voorspellingen op die duister zijn en glibberig. Zozeer zelfs dat de meest ervaren praktisch werkzame geneesheren bij de prognose van deze ziekte zwaar misleid en om de tuin geleid worden. Want hier wordt veel bedekt door een geheimzinnig omhulsel. De bedrieglijke vijand bouwt, terwijl hij je toelacht, een onzichtbare hinderlaag. Terwijl hij je vleit, brengt hij je maximale schade toe. In je gezicht brengt hij gezondheid, achter je rug echter de dood. Maar omdat deze zware en bedrieglijke ziekte niet allen te gronde richt en de praktijk ons een groot deel van zijn streken leert, zullen wij in het kort enkele prognostische tekenen beschrijven, die we in deze pest te Nijmegen als tamelijk betrouwbaar hebben leren kennen.

¹¹⁵ In plaats van '(dit heeft ook Galenus' tot het einde van de Aantekening volgt hier in 1646 (op p 73 -76) een passage die in vertaling luidt: Galenus lijkt de gangen van deze kleinste arteriën of de uiteinden ervan te hebben gezien - zowel in zijn boek over het ontleden van venen en arteriën, Hoofdstuk 9, als elders. Hij schrijft hier een zeer uitvoerig vertoog over de uiteinden van de arteriën en venen en stelt daar ook nog eens allerlei kritische vragen bij.

- I. Bepaalde kritieke veranderingen [van het ziektebeeld], die vielen op de beslissende dagen [= dagen waarop ziekten soms een beslissende wending nemen] beloofden niets met zekerheid, ze waren allemaal bedrieglijk (2). Ook bij deze veranderingen, zelfs bij de hele gunstige, stierven er evenveel mensen als er overleefden. Crises op de zesde dag (3) waren altijd zeker dodelijk.
- II. Zij die rond nieuwe en volle maan de pest kregen (4), liepen een zeer groot gevaar voor hun leven.
- III. Een pest die kwam na een grote woedeaanval, na angst of tamelijk intens liefdesspel, betekende een veel dreigender gevaar dan een pest die zonder deze voorlopers toesloeg.
- IV. Een groot verval van krachten aan het begin van de ziekte en zo ook frequente flauwten en hartkloppingen, vormden gevaarlijke, ja zelfs meestal dodelijke tekenen.
- V. Een pols die vrijwel gelijk was aan die van gezonden, was (5) bedrieglijk en gevaarlijk, maar een intermitterende pols was zeker dodelijk.
- VI. Diepe slaap (6) vanaf het begin van de ziekte wees op groot gevaar.
- VII. Veelvuldige niesbuien (7) waren een voorteken van de dood.
- VIII. Trillende bewegingen (8) van de handen en de tong waren funest.
- IX. Een delier (9) betekende steeds een groot gevaar. Wanneer het verbonden was met stuiptrekkingen van de lichaamsdelen, lichte contracties van de pezen en sprongachtige bewegingen van de ledematen, dan voorspelde het delier een wisse dood.
- X. Pijn in de keel (10) die erbij kwam zonder enige zwelling, zonder aphthen, met droogte van de mond en zonder enige andere manifeste oorzaak, zoals ook heesheid, kondigden met zekerheid een dreigend einde aan.
- XI. Een bloedneus (11) vallend op een kritische dag was zeer gevaarlijk, maar als ze niet op zo een dag viel, was ze dodelijk.
- XII. Een tong die aan het begin van de ziekte zwart werd, was een veeg teken. Een vochtige tong die een natuurlijke kleur liet zien, was een goed teken.
- XIII. Een adem die erg stonk, (12) en rook als de lucht van rottende stukken vlees, was voor de meesten een ongunstig teken.
- XIV. Longvliesontstekingen (13) die tijdens de pestige constitutie optraden, waren altijd dodelijk of ze nu aan de komst van de pest voorafgingen of er terstond op volgden.
- XV. Kuchjes, moeilijkheden met ademen, een bloederig sputum (14), stekende pijn in de borst, in lever, milt, nieren, de baarmoeder, of de blaas

waren alle catastrofaal.

XVI. De hik (15) werd altijd snel door de dood gevolgd.

XVII. Braken was zeer hinderlijk en begeleidde velen tot aan de dood. Gelukkig kon het echter bij velen tot stilstand worden gebracht door de tijdig gegeven steun van tegengiffen.

XVIII. Het uitblijven van defaecatie (16) in het begin en bij de volle ontplooiing van de ziekte, alsook bij het afnemen van haar geweld, was loffelijk en gaf hoop op gezondheid.

XIX. Diarree (17) dreigde als een zeer groot gevaar en nauwelijks een op de honderd zieken met deze aandoening ontsnapte aan de dood.

XX. Bloedige uitwerpselen uit de darm (18) gingen vooraf aan de dood.

XXI. Velen stierven tegen de verwachting in acuut, hoewel hun urines gelijk waren aan die van gezonden (19), en dit werd niet zelden gezien zonder dat er ernstige symptomen waren.

XXII. Troebele urines (20) waren slecht, hoewel sommigen ermee ontkwamen aan de dood.

XXIII. Vettige, olieachtige, zwart wordende en dunne urines en urines die een grijs of zwart bezinksel neerlegden, waren vrijwel altijd dodelijk.

XXIV. Zij die langs de urinewegen bloed uitscheidde, (21) hetzij puur hetzij gemengd met urine, stierven na korte tijd allemaal.

XXV. Een menstruatie[bloeding] die over de pest heen kwam, was zelfs wanneer ze op een kritische dag uitbrak, zeer gevaarlijk en ze was voor veel vrouwen dodelijk. Wanneer ze op een niet kritische dag uitbrak, was ze zeer zeker dodelijk.

XXVI. Groot gevaar bedreigde de zwangere vrouw, de vrouw in het kraambed en de vrouw die een abortus had doorgemaakt (22). Wanneer zij door de pest werden aangedaan (iets wat vaak voorkwam) bedreigde hen een groot gevaar en dergelijke vrouwen zijn in de meeste gevallen overleden.

XXVII. Als de fontikels [bronnetjes] die mensen ter voorkoming van de ziekte op armen of benen hadden, bij het begin van de ziekte opdroogden, dan waren dat zekere tekenen des doods.

XXVIII. Gezwollen in de emunctorien of klieren (23) waren loffelijk en hoe sneller ze voor de dag kwamen, hoe beter.

XXIX. Als die gezwollen zonder koorts kwamen (24) of voordat de koorts er was, dan gaven ze grote hoop op een spoedige genezing en gezondheid.

XXX. Als echter voorszegde klieren, vooral degene die in de keel en achter de oren opkwamen, in het tijdsbestek van twaalf of twintig uur erg sterk toenamen en zacht werden, (25) net als bij een luchthoudend gezwel,¹¹⁶ dan waren ze, met of zonder ontsteking, altijd dodelijk. Hoewel zieken met dergelijke gezwellen zich soms niet eens zo slecht leken te voelen, gingen ze toch allemaal dood.

XXXI. Als die gezwellen daarentegen in het begin hard waren, zoals een harde pees, [die] stijf en langwerpig [is], en slechts geleidelijk groeiden, met een draaglijke pijn, dan was dat goed, vooral als ze bij het toenemen die hardheid enigszins behielden.

XXXII. Maar als die harde builen een kring hadden (26) van verschillende kleur, zoals een regenboog, was dat een slecht teken en kondigden zij de ondergang aan. Zo ook als ze rood, grijsblauw of zwart werden.

XXXIII. Gezwellen in de emunctorien die plotseling verdwenen, terwijl de koorts bleef bestaan, (27) kondigden bijna altijd de dood aan.

XXXIV. Als die gezwellen snel tot verettering overgingen, betekenden ze een afnemend gevaar. Als ze, terwijl de koorts week, (28) allengs zonder enige verettering verdwenen, viel er ook niets te vrezen.

XXXV. Als er in de emunctorien in plaats van gezwellen karbonkels opkwamen (29), wees dat op het allergrootste gevaar.

XXXVI. Anthraces die hetzij bij het begin van de ziekte hetzij een weinig later verschenen op vlezige¹¹⁷ plaatsen, waren te prijzen. Maar als ze op vingers of tenen te voorschijn kwamen (30), waren het slechte voortekenen. Hetzelfde gold voor de anthraces die boven de ruggengraat werden gezien.

XXXVII. Als de karbonkels trager naar voren kwamen, was dat slecht. Als het er erg veel waren, (31) was dat het allerslechtste.

XXXVIII. Als de karbonkels binnen twee of drie dagen door een rode ring omgeven werden, dan genazen ze sneller en gemakkelijker. Als zij [echter] net als een sphacelus elke dag wat verder voortkropen, en een grote uitgestrektheid bereikten, (32) dan waren ze moeilijk te genezen. Ja zelfs waren ze het slechtste voorteken, vooral als ze boven de wervelkolom zaten of in een deel dat rijk aan zenuwen is.

XXXIX. Een karbonkel die in het begin weer inzakte, en vrijwel verdween, of later uitdroogde terwijl de koorts bleef, voorspelde een ramp.

¹¹⁶ DB: 'winderig geswel'.

¹¹⁷ DB: 'vleesachtige'.

XL. Purperkleurige, zwarte, groenige, violetkleurige (33) vlekken waren dodelijk, wanneer ze ook maar verschenen. Met rode maculae ontkwamen enkele patiënten, maar het waren er niet veel.

AANTEKENINGEN.

I. De dagelijkse praktijk leert dat de pest medici ernstig kan misleiden en bijgevolg is het meest verheven deel van de geneeskunde, namelijk de prognosis, tamelijk onzeker. Deze zeer grote onzekerheid ontlokt aan Ioannes Morellus in zijn boek over de pest, Hoofdstuk 5, de volgende woorden: *hoe komt het*, zo vraagt hij zich af, *dat onze zintuigen ons bij de pest in de steek laten, en zo ook ons verstand en de aforismen van Hippocrates*. Naar ik meen, zat ook Hippocrates zelf ernaast. In verband met deze onzekerheid zegt ook Liddelius, Boek 3 over de pest, Hoofdstuk 4, het zo: *er is geen enkele ziekte die uit zichzelf gevaarlijker is en waarvan alle tekenen die op haar betrekking hebben nog onbetrouwbaarder zijn. En de bewegingen [die ze maakt] zijn behoorlijk onzeker en nogal onberekenbaar. Vaak gaan de zieken namelijk buiten verwachting plotseling dood, terwijl er gunstige tekenen verschenen in de urine, de pols en elders*. In dezelfde geest drukt Raimundus Mindererus zich uit, en hij doet dat zeer elegant in zijn boek over de pest, Hoofdstuk 11. [Hij zegt:] *Omdat de pestbrengende ziekte ontrouw aan haar natuur is, komt ze niet aandragen met betrouwbare tekenen van dood of gezondheid die haar zelf betreffen. Vandaar dat wij moeten vaststellen dat soms mensen dood gaan, terwijl er in andere opzichten heilzame tekenen verschijnen (die echter bij deze ziekte allemaal verdacht zijn). De ziekte lijkt hen toch te willen vermoorden, nadat ze een hele menigte van de meest wrede accidenten teweeg heeft gebracht, terwijl de vitale kracht heimelijk ontsnapt. Al te vaak ontglipt zij de handen die haar willen aanpakken*. Een sterk voorbeeld van de onbetrouwbaarheid van deze ziekte geeft Paraeus in Boek 21, Hoofdstuk 17. Het gaat over een hofdame van de koningin, bij wie, nadat in pestbuil in de lies verdwenen was, ook alle symptomen verdwenen leken te zijn. Bijgevolg voorspelde zij zelf dat ze van het kwaad en de ziekte vrij zou worden. Hoewel ze stabiel van lichaam en geest was, overleed ze nog dezelfde dag terwijl ze een dutje deed in haar slaapkamer. Over dezelfde bedrieglijkheid van de pest schrijft Hieronimus Montuus in zijn praktijkboek een ander verhaal (in Deel 2, Boek 7, Hoofdstuk 1). *Wij*, zo zegt hij, *hebben de pest in het jaar 1525 na Christus geboorte zien woeden in Lyon en Wenen. De koorts leek mee te vallen en de zieken dachten [zelfs] dat ze er vrij van waren; de polsen waren gelijk aan die van mensen met een gematigde pols en de urines waren naar kleur, consistentie en inhoud niet onloffelijk. Niettemin liggen ze allemaal in het graf*. Om die reden geeft Guarnerius ons met recht het goede advies dat we bij pest geenszins moeten vertrouwen op de tekenen, zelfs niet als ze gunstig zijn. [Ook] op de afwezigheid van slechte tekenen mogen we niet afgaan. Want ook als er geen koortsige hitte, geen dorst, geen benauwdheid of andere ernstige symptomen zijn, zoals tekenen in de urine of aan de pols, die enig gevaar lijken aan te kondigen, dan nog moet men al die dingen die zonder risico lijken, wantrouwen. Vaak namelijk gaan angst, misselijkheid, een lichte hoofdpijn of een ander onbetekenend symptoom dat voor de zieken niet erg bezwaarlijk is, vooraf aan een pest die dodelijk is. Of zij begeleiden een dergelijk geval.

II. De bedrieglijkheid van de kritieke momenten komt daar vandaan dat het pestige gif door een koking door de natuur niet milder kan worden, en dat het gif via de wegen van de sappen, die [in wezen] zijn bedoeld voor de zuivering, ook niet gemakkelijk verwijderd kan worden.

Dit is er de oorzaak van dat een kritieke diarree en een bloeding uit de neus of de baarmoeder nooit als gunstig konden worden toegejuicht. Want ze hielden zeer zelden spontaan op. Ze moesten steeds door de medische kunst tot stilstand worden gebracht. Vaak konden ze niet worden gestopt, omdat de natuur via deze door haar gevonden en reeds geopende wegen het hele gif probeerde te verwijderen en omdat hierdoor de beste humores wegvloeiden. De kwaadaardigheid die [nogal diep] aan het lichaam en het hart hing, kon op die manier niet veel verminderd worden. Daarom lieten de krachten na korte tijd na. De zieken bereikten daardoor sneller de dood dan de volledige uitwerping van het gif. Ook talrijke spontane zweet[aanvallen] waarvan zeer veel verlichting werd verwacht, waren zeer onzeker, want hoewel ze in het begin enige remissie nabij leken te brengen - het zag er namelijk soms uit alsof ze de ziekte in gunstige zin zouden oplossen - kwam het kwaad daarna veel ernstiger terug. De oorzaak was deels dat de natuur het begonnen werk om het gif langs deze weg te verwijderen, ofwel wegens vreemdsoortige dwalingen van de zieken, ofwel wegens de zeer grote zwakte [van het lichaam], meestal niet kon afmaken en halverwege het werk werd tegengehouden of faalde. Deels ook kwam het doordat die zweetaanvallen vaak [slechts] symptomen waren.

III. Gevaarlijk, want onbetrouwbaar, en zelfs dodelijk zijn de crises van de zesde dag. Dat geldt niet alleen bij de pest, maar ook bij andere acute ziekten. Om die reden noemen de geneesheren deze dag de tiran. De heerszucht ervan drukt Galenus in Boek 1, Hoofdstuk 4, van zijn werk over de kritische dagen met deze woorden uit: *deze dag bezorgt velen plotseling een flauwvallen of doodt ze door een onmatig vloeien van bloed, of door onmatige ontledingen, of hij mishandelt ze met een katalepsie [= catocha-ae] of manie. Anderen stort deze dag in een duidelijk onheil door een geelzucht binnen te brengen, door verdachte gezwollen bij de oren op te wekken, die roodheid en duizelingen teweegbrengen en daarbij [de zieke] verstrikken in ongeneeslijke, uiterende, slepende ziekte. Wat brengt die dag al niet aan slechte dingen?* Hippocrates zegt op verschillende plaatsen hetzelfde over deze dag (in *Praenotationes Coacae*). [Het lot van] patiënten die op de zesde dag last van stijfheden krijgen, wordt ongunstig beoordeeld. Zweet dat op de zesde dag stroomt, is zeer slecht, geelzucht op de zesde dag is dodelijk, enz. Hij geeft ook voorbeelden in de boeken over de epidemieën. Bijgevolg is het zo dat de ervaring van vele eeuwen bevestigt dat de crises van de zesde dag de zieken altijd tot een versneld einde brengen of althans tot het meest beslissende moment van hun leven. In het bijzonder over de pest schrijft Brassavola in zijn commentaar op [het tweede deel van] de aphorismen van Hippocrates, Nummer 24. Wij, zo zegt hij, hebben in het jaar 1528 bij een epidemische ziekte proefondervindelijk vastgesteld dat vrijwel allen op de zesde dag dood gingen en dat bij pestige aandoeningen de zieken meestal op de zesde dag dood gingen. Vanwege deze feiten noemt Galenus deze dag de tiran, want als hij [de zieke] niet doodt, maar hem [slechts een straf oplegt], dan is het oordeel dat hij velt toch altijd ongunstig. Immers als een tiran niet doodt, dan ontfutselt hij [zijn slachtoffers] hun goederen, verwondt ze en ranselt ze af. Zo verheugt de zesde dag zich ofwel over het onheil van hem die hij [= de dag] te grazen nam om veroordeeld te worden, ofwel hij treurt over de gezondheid en zoekt waar hij de geest kan bezetten, en hoe hij de zieke kan misbehandelen om hem dan ook nog eens met een langdurige straf af te matten.

IV. Over de nieuwe maan en de volle maan is hiervoor gesproken in Hoofdstuk 5 in de tekst en in Aantekening 1.

V. Galenus zegt dat een intermitterende pols bij jonge mensen altijd dodelijk is en dat hij gezien heeft dat de meeste oude mensen en kinderen met een dergelijke pols bevrijd werden, maar amper een jongeling. Anders dan Galenus,

getuigt Riverius dat hij bij kwaadaardige koortsen heeft waargenomen, dat niet weinig jongelingen die gedurende vele dagen een intermitterende pols hadden, het overleefd hebben. Wierus bewijst met een voorbeeld in zijn boek met de medische observaties dat hij hetzelfde heeft gezien. Ik ga tegen hen in en stel dat ik in deze hele pest niemand heb gezien, of het nu een jongeling, een grijsaard of een kind was, of het nu een man of een vrouw was, die met een intermitterende pols wegwam. Hoeveel het er ook waren die een dergelijke intermitterende pols hadden, ze zijn na korte tijd allemaal overleden. Naar de oorzaken van een veranderde pols moet hierboven gekeken worden in Hoofdstuk 7, Aantekening 9.

VI. De aanvallen van diepe slaap waren een teken dat behalve het hart ook de hersenen zwaar werden aangevallen en in moeilijkheden werden gebracht. Als deze twee steunpilaren van het leven wankelen, kan het niet anders dan dat de natuur gemakkelijk ten onder gaat. Zo [denkt] ook Dodonaeus die in zijn boek over de praktijk meldt dat in het jaar 1602 bij een grote pest vrijwel allen omkwamen bij wie de ziekte begon met hevige slaperigheid. Dat zelfde, zo schrijft Mindererus, is ook gebeurd bij de pest die in zijn tijd optrad.

VII. Riverius zegt in *De peste* dat hij heeft waargenomen dat ofschoon andere akelige symptomen gevaar voorspelden, niezen toch hoop op een oplossing bracht. Daarentegen herinnert Cardanus, in Boek 5 van zijn commentaar op de aphorismen van Hippocrates (Boek 5), zich een pestilentie waarin de zieken die na een korte tussenpoos vaker begonnen te hoesten, terstond dood neervielen. Zo hebben ook wij in deze pest niemand met frequente niesbuien zien ontkomen aan de dood. De reden is dat de niesbuien worden voortgebracht door de giftige last die stevig gehecht zit aan de vliezen van de hersenen, zoals de hik in de buik wordt voortgebracht door het gif dat stevig vast zit aan de lagen van de maag en deze lagen [dan] irriteert. En dus moet de ervaring van Riverius op dit punt niet begrepen worden als betrekking hebbend op de ware pest, maar eerder op andere kwaadaardige koortsen. [Want] in die koortsen wijzen de niesbuien die opgewekt worden door de prikkeling van de slechte en scherpe sappen of dampen (*vapores*) op de kracht van de natuur en [in het bijzonder] die van de *facultas animalis*. En ze wijzen op een krachtig uitschudden van het lastige en irriterende vocht.

VIII. Deze bewegingen wijzen op een zeer grote beschadiging van de hersenen, een armoede aan spiritus animalis, een zwakte van de zenuwen en ze laten zien dat de natuur reeds door de ziekte is overwonnen. Om die reden worden ze ook door Hippocrates 1. in Boek 1. van het werk over prognosen als een ongunstig teken afgekeurd.

IX. Een delier wijst op een ernstige aandoening van de hersenen en stuipende bewegingen wijzen op een zeer ongunstige laesie van het cerebrum zelf en van het beginpunt van de zenuwen.

X. Deze voorbode van een snelle dood is zeker en ontwijfelbaar. Ik heb geen enkele patiënt zien ontkomen, die met pijn van dien aard aan de keel en met heesheid zat. Zelfs was het zo dat zieken die door die [afwijkingen] waren aangedaan, dood neervielen terwijl ze liepen te praten.¹¹⁸ Het schijnt dat ook Hippocrates iets dergelijks heeft waargenomen bij acute ziekten, want in *Prognosticon* zegt hij: *bij acute ziekten zijn pijnervaringen door een zwelling van de keel die gering zijn, toch een gevaarlijk teken.*

XI. Waarom neusbloedingen zo gevaarlijk zijn, hebben wij reeds gezegd in Aantekening 2. Tegen deze waarneming van ons schijnen de verhalen [te pleiten] van hen die de pest van 1568 hebben beschreven. Zij getuigen namelijk dat men oordeelde dat de koortsen die zich in die tijd voordeden voor het grootste deel pestig waren, dit omdat er overvloedig bloed uit de neus kwam en dit vrijwel vers was. Hoewel het bloed doorstroomde tot er bijna een lypothymie [= bewusteloosheid of shock] op volgde, zijn vrijwel allen die door deze crisis werden overvallen, echter weer genezen. Dat zou bij echte pest niet het geval geweest zijn]. Wat is de oorzaak

¹¹⁸ Van 'Het schijnt' tot en met 'gevaarlijk teken' is nieuw in 1687.

van een dergelijke tegenstrijdigheid? De meesten hebben geloofd dat de verscheidenheid van werking daarvan afhangt dat het pestige gif van een zeer verschillende gesteldheid kan zijn. Zo zegt Platerus in Verhandeling 2 van zijn boek over de praktijk, Hoofdstuk 2 *dat het pestige gif niet van een en dezelfde aard is, maar dat het juist van zeer verschillende aard is*. Maar wat nu de in het gif verborgen liggende oorzaak van die variëteit is, en waar ze vandaan komt, kan – net zoals dat ook bij de overige giften het geval is – niet [goed] worden beschreven. Maar een onvoldoende kennis van het pest[ige] gif en een [al te oppervlakkige] inspectie van zijn werking zijn tot nu toe een deel van de oorzaak geweest dat zeer velen hebben geoordeeld dat dit gif [van meerderlei aard] is, terwijl het toch [eigenlijk] steeds van een en dezelfde aard en conditie is. Verschillend is [het] slechts in graad van intensiteit en van remissie [snelheid van zich terugtrekken]. Het verschil in welke uitwerkingen komt dan ook voort uit het verschil in weersgesteldheid van de plaatsen waar het optreedt, van de leefwijze [van de mensen die ermee in contact komen], van de temperamenten van de lichamen, de uitwasemingen enz. Misschien is het pestgif in het jaar 1568 [aanwezig geweest in] een zeer lage graad van intensiteit en zijn interne rottingen en hitte-aanvallen in de hoogste graad van kracht geweest wegens bepaalde weersomstandigheden en disposities van het lichaam. [Misschien is het zo dat] door hun werking, en dus meer door de natuur dan door het pestige gif, de zeer zware en kwaadaardige verontrustende koortsen zijn voortgebracht. Deze koortsen nu zijn [op hun werking] beoordeeld op basis van de overvloedige bloedneuzen die [door hun inwerking] ontstaan. Nadat de natuur was verlost van de last van deze koortsen, heeft ze het pestvenijn dat nog klein was, gemakkelijker overwonnen en eruit gegooid (Over deze zaken zie het voorgaande Hoofdstuk 7, Aantekening 2 en Hoofdstuk 12, Aantekening 2). Intussen is zelfs aan de leek bekend dat elke (neus)bloeding een zeer groot gevaar voorzegt en wanneer hij de bloeduitstorting ziet, wanhoopt hij weldra over [het lot van] de zieke en zegt dat deze aan een bloedige pest lijdt. Dat zelfde gevaar heeft ook Mindererus in zijn praktijk waargenomen. In het boek over de pest, Hoofdstuk 11, zegt hij: *de dood lijkt nabij voor hen bij wie er in het begin van de ziekte bloed uit de neus, de baarmoeder of de mond vloeit. Heurnius heeft opgemerkt dat mensen die op de vijfde dag aan neusbloedingen leden, dood gingen. Inderdaad is bij pest [het vloeien van bloed], waarover men zichzelf bij andere ziekten vaak geluk mag wensen, voor mij [ook] altijd suspect [geweest]. De aard van de vloed van het bloed doet daar niets aan af. [Waar het om gaat is] dat het bloed hier namelijk niet zonder groot verlies van krachten voortstroomt*. Ook Eustachius Rudius heeft deze schadelijke bloedingen vermeld in zijn werk over de geneeskunst, Boek 3, Hoofdstuk 3. *Het bloed*, zegt hij, *druppelt vaak in zuivere vorm uit de neusgaten, wegens de zeer stevige inspanning van de natuur en vanwege de verdrijvende kracht die zeer geprikkeld is door de slechte materie. Als dit gebeurt, of als er bij het begin van de ziekte zuiver bloed uit de baarmoeder vloeit, of uit de aambeien, dan betekent dat gewoonlijk een verderfelijke koorts. [Het is] net zoals wanneer via de faeces slecht, stinkend, akelig gekleurd en rijkelijk bloed naar buiten komt, in de vorm van een verweking of een vervloeiing*. Wanneer deze gegevens goed worden afgewogen, wordt van alle kanten duidelijk dat de raadgeving van Paraeus moet worden afgewezen. Hoewel hij in Boek 21, Hoofdstuk 24, de schadelijkheid van purgaties en aderlatingen uitvoerig aantoonde, beveelt hij, in Hoofdstuk 25, toch aan om kunstmatig een bloedneus op te wekken, hetzij door te krabben aan de neus, hetzij door stevig snuiten of door een [paardenharen] borstel [als prikkelend middel] te gebruiken. Voorzeker ligt het niet in onze macht om ten tijde van de pest naar ons goeddunken welke neusbloedingen dan ook tot stilstand te brengen. Meestal is het met geen enkele kunstgreep mogelijk om deze te bedwingen. Daarom moet men er altijd bang voor zijn

en [mag men ze] al zeker nooit opwekken.

XII. Zo zegt ook Avicena: *Voor al van degenen bij wie de adem stinkt, sterven de meesten.*¹¹⁹ En Fracastorius zegt in *Over de aanstekende ziekten*, Boek 2: *allen van wie de adem meer dan gebruikelijk en onmatig stinkt, gaan dood.*

XIII. Ontstekingen van het longvlies waren dodelijk omdat degene die na de komst van de pest ontstonden, werden voortgebracht door een karbonkel die was opgewekt in het longvlies en de spieren in de borstwand - een kwaad dat in het binnenste van de borst ronduit ongeneselijk was. Aan pleura-ontstekingen die echter vóór de pest kwamen opzetten, hechtte zich de pest terstond en deze werden zo dodelijk. Dat is ten dele het geval omdat de verbinding van een acute ziekte met een andere acute ziekte dodelijk is vanwege het zeer snelle en zeer grote verlies van krachten. Ten dele gebeurt het [ook] vanwege de tegenstrijdigheid van de maatregelen die men zou moeten nemen en de moeilijkheid van het genezen [die daaruit volgt]. Een aderlating is het sterkste onderdeel van de behandeling van een pleuritis, maar is zeer dodelijk door de werking van de pest. Wij zullen dat breder uitleggen in Boek 3, Hoofdstuk 3, Aantekening 1 en Hoofdstuk 13, Aantekening 1 en Boek 4, Gevallen 4, 28, 53, 71, 107 en 113.

XIV. Deze waren allemaal dodelijk omdat ze werden voortgebracht door karbonkels die in de interne organen waren opgewekt. Onder de overige [verschijnselen] was bloederig sputum meer gewoon en het kondigde altijd een snel einde aan. Zo ook heeft Guido de Chaulico (in 2 *Doct. apost*)¹²⁰ in de zeer grote pest van het jaar 1348 opgemerkt dat allen die bloed opgaven binnen drie dagen dood waren.¹²¹ Met hem instemmend, zegt Valescus de Taranta in Boek 7, Hoofdstuk 16 dat zij die sputum met bloed opgeven, snel ten onder gaan en dat ze met hun aangestoken adem anderen die in de buurt zijn meer aansteken.

XV. De ervaring bewijst, zo houdt Hippocrates ons voor, dat een hik die over een acute ziekte heen komt, dodelijk is. Waarom deze bij pest dodelijk is, volgt uit zijn oorzaak welke hierboven in Hoofdstuk 13 uit de doeken is gedaan. Op die plaats is ook de oorzaak van de hik beschreven.

XVI. Wij hebben gezien dat een onderdrukking van de ontlasting in deze hele pest[epidemie] voor geen enkele zieke schadelijk is geweest. Dat gaf enerzijds aan dat slechts de kracht van de natuur het pestgif krachtig van het centrum naar de periferie kan bewegen. En anderzijds dat een zo kleine hoeveelheid gif of een gif dat heel zwak is, de humores niet in de war kan brengen, niet kan laten vervloeien, en niet langs passende wegen uitdrijven. Bovendien wees het op een loffelijke constitutie van het lichaam die weinig geneigd was tot zware rottingen van de humores.

XVII. Een diarree stopte bij deze pest nooit vanzelf. Deze kon zelfs bij de zorgvuldigste aanwending van geneesmiddelen slechts vrij zelden worden gestopt. Zo meldt ook Hippocrates in het derde deel van zijn *Epidemieën* dat de meesten die in die pestige constitutie verkeerden aan diarree en dysenterie leden. En zo schrijft Galenus dat in die zeer langdurige pest die in zijn tijd heerste bijna allen bij wie er een diarree bijkwam, ten onder zijn gegaan. Hildanus zegt het in het derde deel van zijn *Honderd observaties*, Hoofdstuk 4, Waarneming 24 over de pest uit zijn tijd zo: *ik weet van niemand die in deze pest leed aan braken of een vloed [scl. van bloed] dat hij aan de dood ontsnapt is.* Dit zelfde is ook door zeer veel andere medici uit de nieuwe tijd waargenomen. Om die reden moet er niet geluisterd worden naar degenen die minder ervaren zijn in de behandeling van de pest en

¹¹⁹ 'En Fracastorius' tot einde Aantekening nieuw in 1687.

¹²⁰ Welk boek VD hier op het oog heeft, kon niet worden achterhaald. Misschien is het een van de vele uittreksels die tot in de 17e eeuw uit Chauliacs *Chirurgie* werden gemaakt.

¹²¹ Van 'Met hem instemmend' tot en met 'aansteken.' is een toevoeging in de editie van 1687.

tegen de ervaring in zeggen dat diarree die bij pest op een kritische dag optreedt, lofwaardig is en dat deze ook niet met geneesmiddelen moet worden tegengehouden. Zij weten niet dat dit vloeien bij pest altijd een slecht teken is en nooit kritisch of heilzaam. Over deze zaak zal worden gezegd in Boek 3, Hoofdstuk 11.

XVIII. Waarom bloederige ontlasting dodelijk is, volgt uit de tweede aantekening.

XIX. De meeste prognostische tekenen die uit de urine kunnen worden afgelezen, zijn onzeker en bijzonder bedrieglijk, want noch de kleur, noch de consistentie, het bezinksel, het sediment of andere deeltjes die er in rond drijven, voorzagen iets met zekerheid. Zeer vele mensen die de dodelijkste tekenen in de urine hadden, ontsnapten en ontelbaren stierven met de meest gunstige tekenen in die urine. Galenus zegt dan ook met recht in Boek 3 van zijn studie over de voorspellingen die op grond van de pols kunnen worden gedaan dat het nooit is toegestaan om bij dit soort koorts uit de urine veel harde kennis te willen afleiden. Dat geldt eens te meer wanneer ze [die koorts] het corpus van het hart hebben bezet. Hieraan voeg ik een proefje van de leek toe dat bij Foreest vandaan komt. Die zegt in Boek 6, Waarneming 13 in een scholion dat sommigen de volgende test voor een zeer zeker teken houden: *ze gooien melk van een lacterende vrouw in de urine van een [mannelijke] pestlijder. Als deze op de bodem zakt, zal hij, zoals ze zeggen, binnen zes of zeven dagen sterven. Zo niet, dan zal hij snel beter worden.*

XX. Hippocrates heeft blijkens Hoofdstuk 3 van Boek 3 van de *Epidemieën* hetzelfde prognosticum gezien. Hij zegt namelijk: *de urines zijn troebel, het zijn er veel en ze zijn slecht*. Hij zegt [echter] niet dat ze dodelijk zijn, maar [alleen dat ze] slecht en gevaarlijk zijn. Velen die een dergelijke urine hebben, gaan dood, maar niet allen.

XXI. Alleen de mictie van bloed was een zeer zeker teken van een snelle dood. De reden moet gehaald worden uit Aantekening 2 en zo ook uit het werkingsmechanisme dat ligt onder Prognosticum 25.

XXII. Zwangere vrouwen zijn erg vatbaar voor de pest en zij kunnen haar ook slechts weinig weerstand bieden. Dat komt doordat de zwangeren een grote hoeveelheid onzuivere humores opstapelen. [Voor] vrouwen die baren en die een abortus hebben gehad, [geldt hetzelfde] omdat ze een grote verandering en overgang ondergaan, en in hoge mate verzwakt worden. Door deze oorzaak gaan velen dood - dit volgens hetgeen Hippocrates zegt in 3 *Aphorismen* 31.: *het is dodelijk als een vrouw die zwanger is door een acute ziekte, welke dan ook, wordt aangegrepen*. Forestus heeft dit zelfde bij de pest in Delft gezien. *Vrouwen, zegt hij, werden vaker aangedaan en dan vooral degenen die last van de baarmoeder hadden, nu eens vanwege een obstructie van de menstruatie, dan door de frequente uitwaseming die nodig is voor henzelf en voor de foetus. Zij ontkomen vrij zelden*. Vandaar dat ook Liddelius, in Boek 3 over de pest Hoofdstuk 5, schrijft dat er voor zwangere vrouwen niets verstandiger is dan ten tijde van de pest terstond van woonplaats te veranderen. Werkzame voorbehoedsmiddelen zijn er namelijk niet en vrouwen worden gemakkelijker dan anderen aangedaan. Bovendien sterven ze [ook eerder].

XXIII. Gezwollen die snel naar voren kwamen, wezen op de kracht van een natuur, die zich met een grote kracht tegen het pestgif verweerde en het naar buiten werkte.

XIV. Gezwollen die voorafgaande aan de koorts naar buiten kwamen, waren een teken dat het gif door de winnende natuur sneller naar buiten werd gewerkt dan dat er binnen een rottenis van de humoren kon worden opgewekt. En als [die rotting] toevallig volgde [scl op de zwelling] en een koorts voortbracht, dan was die licht en niet bijzonder gevaarlijk. Gezwollen die echter na een zwaardere koorts opkwamen,

betekenden dat het hart op twee manieren werd aangevallen, [en wel] door het gif en door de zware rottenis van de sappen. Het hart werd dan hevig aangedaan door zowel de virulente kracht van het eerste [het gif] als door de dreigende hitte van het ander [de rotting]. Het is nauwelijks mogelijk deze twee grote vijanden te weerstaan en om die reden hebben velen geschreven dat dergelijke gezwollen funest zijn. Wij zeggen echter liever dat ze zeer gevaarlijk zijn, want al is het zo dat zeer velen met deze gezwollen zijn overleden, wij hebben gezien dat er toch velen waren die met die zelfde [gezwollen] aan de dood zijn ontkomen.

XXV. Dit ongelukkige prognosticum, dus dat van gezwollen die ineens tot een grote massa uitgroeien, vormde bij deze pest een onbetwifelbaar en zeer betrouwbaar teken. Paraeus schijnt hetzelfde te hebben waargenomen, want in Boek 21, Hoofdstuk 30, spreekt hij over de buil als volgt: *het is dodelijk als tumoren plotseling groter worden, zij bij een fel verlopende aanval de bijbehorende grootte bereiken en plotseling en in een tel al de belangrijke symptomen van pijn, zwelling en hitte bij zich hebben. Er zijn echter soms ook builen gezien met een kleur die gelijk was aan de kleur van de natuurlijke huid, en verder lijkend op oedemateuze gezwollen, maar die de zieke toch weldra hals over kop naar zijn einde voerden, dit op de manier van de builen die grijs- blauw en zwart zijn.*

XXVI. Een ring van een andere kleur om de builen is een aanwijzing van zeer veel gif, gif dat niet slechts een zwelling, maar ook een afsterving voor het deel voortbrengt en dat verder kruipt naar de meer afgelegen [= distale] delen.

XXVII. Het onderliggende mechanisme van dit prognosticum is net als dat van nummer 39, dat [het invallen] van de bestaande buil of karbonkel, terwijl de koorts blijft en de felheid van de ziekte [aanhoudt], de terugkeer betekent van het pestgif naar de hoofddelen [van het lichaam]. Het is het gevolg van het verdwijnen van de kracht van het hart, dat door de kwaadaardige ondergang al te zeer beschadigd is en reeds begint dood te gaan. [Het is daarom] niet in staat de inwendige vijand verder uit zijn binnenste delen [naar de oppervlakte] te drijven.

XXVIII. Gezwollen die na de koorts slonken, wezen erop dat het gif ofwel bedwongen was, of bijna uitgedoofd en overwonnen of naar buiten gegooid en verspreid.

XXIX. De achtergrond van *Prognosticum* 35 hale men uit Aantekening 26 alsook uit Aantekening 3 in het voorgaande hoofdstuk. Joannes Morellus lijkt het zelfde voorspellende teken opgemerkt te hebben, want in Hoofdstuk 5 van zijn boek over de pest schrijft hij te hebben gezien dat [de patiënten] bij wie een karbonkel rond de keel opkwam, door een snelle dood overmeesterd werden. Ook een karbonkel in de lies zou gevaarlijk zijn.

XXX. Er zijn medici die leren dat hoe verder weg van het hart de karbonkels uitbreken, hoe minder gevaarlijk ze zijn. Wij echter zijn tijdens deze pest wijs geworden door de ervaring. Wij zagen zeer vaak dat karbonkels op de handen en de voeten, en vooral degene die opkwamen op het laatste kootje, steeds een slecht teken waren, en dat er maar zeer weinigen met dergelijke karbonkels ontkwamen. Want ofschoon zieken met deze karbonkels vaak nog zes of zeven dagen leefden, gingen ze [later] toch dood. Ook Actuarius lijkt enig gevaar in dergelijke karbonkels te hebben gezien. In *Behandelwijzen*, Boek 2, Hoofdstuk 12 zegt hij het zo: die karbonkels die slechts in het [spier-]vlees nestelden, werden in korte tijd omschreven. Degene echter die in de vliezen en zenuwen opkwamen, bleven lange tijd zitten en ze hielden de aangedane plaatsen zo lang in overeenstemming met een staat van aangedaan zijn, dat er in hen een ontsteking werd opgewekt, die

de aard van een erysipelas kent. Dat zelfde bevestigt Paulus Aegineta, Boek 4, Hoofdstuk 26.

XXXI. Galenus noemt in Commentaar 12 op het derde deel van de *Epidemieën* van Hippocrates de pestbrengende karbonkel de aller-gevaarlijkste omdat deze niets heilzaams brengt en een aanwijzer van het pestgif is. Vandaar dat hoe groter het getal der karbonkels is, hoe meer en hoe sterker wordt aangegeven dat er gif in het lichaam schuilt en dat er een groot gevaar dreigt. Daarom moet niet geluisterd worden naar Mercurialis die in zijn boek over de pest, Hoofdstuk 18 en 29, schrijft dat hoe meer er zijn en hoe omvangrijker ze zijn, des te meer heil ze beloven. Veel andere medici (die op het gebied van de pest misschien grotere theoretici dan practici zijn) bevestigen deze opvatting en aangezien alleen de kracht van de uitwerpende capaciteit [*facultas*] nauwkeurig wordt bekeken, zijn ze weinig verontrust over de enorme omvang van de oorzaak. Die kan de grote kracht van het uitdrijvende mechanisme gemakkelijk te niet doen. Wij hebben tijdens deze pest gezien dat meer karbonkels gevaarlijker is dan minder en we lezen dat dit niet slechts door ons, maar ook door andere medici, lang voor ons, is opgemerkt. Onder de meest recente medici zijn het Daniel Sennertus, Morellus, Lazarus Riverius en vele anderen die getuigen dat ze hetzelfde hebben gezien.

XXXII. De rede leert ons dat karbonkels van een grote omvang gevaarlijk zijn en gevreesd moeten worden. Want net als een sphakelos zorgen zij ervoor dat het versterf [van het weefsel] zich meer en meer uitstrekt naar de naburige gebieden. [Dat gaat zover dat ze] noch de zenuwen, noch de grotere vaten of andere dieper liggende delen sparen. Vandaar dat Paraeus Boek 2, Hoofdstuk 33, het goed zegt: *door abscessen van deze soort, enorm in hun omvang en huiveringwekkend in hun aanzicht, bedreigt de dood ofwel het hele levende wezen of [in elk geval] een bepaald deel. Zo schrijft ook Joannes Morellus: elke massale karbonkel van een angstaanjagende omvang moet zeer gevreesd worden, vooral omdat hij naar de onderliggende delen kruipt en die wegvreet.* Wij hebben dat bijvoorbeeld een keer gezien bij [een karbonkel] in de keel, die al vretend was doorgedrongen tot de luchtpijp en tot in de maagstreek en daar het peritoneum [= buikvlies] [bereikte].

XXXIII. Veel medici met een grote naam schrijven dat deze vlekken [maculae], op welk moment ze ook naar voren komen, maar vooral degene die op een kritische dag verschijnen, heilbrengend zijn. Ze hebben zich laten verleiden om in een verheven stijl vele zaken over de pest te schrijven, terwijl ze daarvan niets hadden gezien en niets van het verhaal erover zorgvuldig op zijn waarheid hadden onderzocht. Ze deden dat ofwel omdat ze de oorzaak en de oorsprong van die vlekken (waarover wij in het voorgaande hoofdstuk uitvoerig verhandeld hebben, zowel in de tekst als in Aantekening 7. niet goed genoeg kenden en dachten dat het pestgif zelf door deze vlekken werd uitgeworpen, ofwel omdat ze zich lieten leiden door louter ijdele speculaties. Hoewel hun redeneringen een kritische evacuatie [= verwijdering van het gif tijdens een crisis] lijken te bewijzen, is het toch nodig dat ze op dit punt toegeven aan de ervaring die het tegengestelde leert. [Verder is] niets van meer belang dan dat ze scherp en wetenschappelijk disputeren over het goede van deze crisis als een plotselinge dood de beslissing velt in een zaak die nog onbeslist was. Wij hebben steeds waargenomen dat een symptomatische eruptie van exanthemen nooit echt kritisch is en steeds wijst op een natuur die te gronde gaat. [Zij wijst ook op] de doding of uitblussing van vele levensgeesten, terwijl de eruptie nooit een overwinning van de natuur is. En de zaak kan zich ook niet anders verhouden, want in een loffelijke crisis wordt

materie die ziekmakend is, geheel of gedeeltelijk uitgeworpen. Hier blijft ze echter juist binnen, en wordt het product van die materie uitgeworpen. Het gaat daarbij om een deel van het door haar uitgedoofde en bedorven arteriële bloed (zoals soms bij een hydrops een deel van het met spijs overladen [sereuze voch] [wordt uitgeworpen terwijl de obstructie van de lever door zwakte of door een andere oorzaak van de hydrops blijft bestaan). Hierbij komt dat op een lofwaardige crisis verlichting en genezing volgt, hier echter een verergering en zeer vaak de dood. Vandaar dat wij, zodra we bij deze pest een eruptie van exanthenen bemerkten, alle hoop op leven opgaven en toestonden dat de zieken alles werd gegeven wat hun maar zinde. Hoewel zij hun leven nog een of twee dagen rekten, naar het lijkt, zonder ernstige symptomen, (wat zeldzaam was, want de meesten stierven na het uitbreken van de exanthenen binnen acht, twaalf, of twintig uren), gingen ze vaak toch onverwachts dood. Ik zeg onverwachts, want ik heb er velen gezien die nog zo flink waren dat ze al pratend en lopend (en de dood niet in het minst verwachgend) buiten hun hoop en buiten wat redelijkerwijs te verwachten was, plotseling overleden. En noch de veelheid van de exanthenen (welke velen als een gezond teken toejuichten) noch hun geringe aantal gaf een grotere of kleinere hoop op genezing. Want vele *maculae* wezen op een grotere hoeveelheid en een grotere felheid van het gif, en een grote schade aan de vitale geesten. De oorzaak van de ziekte maakten ze echter niets kleiner. En met weinig kleine *maculae* stierven de zieken even hard met als met ontelbare grotere die rijkelijk over het hele lichaam uitbraken. En wij hebben in deze verschrikkelijke pest slechts één zieke gezien die aan de dood ontsnapte ondanks dat hij bezet was met talloze purperkleurige exanthenen. Zijn verhaal wordt vanwege de zeldzaamheid van het geval beschreven in Boek 4.¹²² Na alle dodelijke tekenen die door ons in dit hoofdstuk zijn voorgesteld, voeg ik er hier nog een toe dat de leek pleegt op te merken. Franciscus Joël maakt er gewag van. In Deel 3, Boek 1, Sectie 3 zegt hij het zo: *een verwijderd teken van de dood is het vliegen van nachtuilen tegen het raam van de zieke en hun trieste geroep*. Hieraan voegt het volk het vliegen van krassende kraaien boven het huis van de zieke toe.

¹²² 'Na alle dodelijke' tot einde Boek I nieuw in 1687.

BOEK II. OVER HET VOORKÓMEN VAN DE PEST.

HOOFDSTUK I. Over het voorkómen in het algemeen.

Hoewel het bij elke andere ziekte ook opgaat, geldt zeker bij pest dat om de ijverige diensten van de medicus wordt gevraagd. Die dienst is dubbel, omdat hij bestaat uit zowel het in stand houden van de gezonde lichamen als het genezen van de zieke. Hieruit komt een dubbele [be]handelwijze naar voren: de ene is προφυλακτικον (prophulaktikon) profylactisch [= voorkomend], de andere θεραπευτικον (therapeutikon) therapeutisch [= behandelend]. Eerstgenoemde houdt de gezondheid in stand en wendt een dreigende ziekte af. Laatstgenoemde geneest een bestaande ziekte. Het is beter, wenselijker en vooral ook veiliger om een toekomstige ziekte af te weren dan een reeds ontstane te verwijderen. Zoals het veiliger en beter is een brand in huis te voorkomen, dan bij een brand die reeds ontstaan is de uitslaande vlammen te blussen. Juist bij pest moet het preventieve deel van de geneeskunde boven het curatieve worden geplaatst. Daarom hebben wij besloten om in dit tweede boek een geleerd vertoog over die preventie op te zetten. De profylaxe of het voorkómen bestaat in hoofdzaak uit twee dingen. Het zijn [enerzijds] het verwijderen van de werkzame oorzaak en [anderzijds] het wapenen van het lichaam tegen die oorzaak.

Deze [preventieve] doelen worden het beste bereikt door de toepassing van drie methoden. Deze zijn geestelijk, bestuurlijk en natuurlijk. Hieruit resulteert een drievoudige profylaxe, namelijk een godsdienstige, een politieke en een medische. Wij zullen over elk van deze drie iets zeggen in de hier reeds gegeven volgorde.

HOOFDSTUK II. Over de theologische profylaxe.

Aangezien de pest een ziekte is die door de hoogste God uit de hemel wordt gezonden tot straf van de stervelingen (zoals we voldoende hebben aangetoond in Boek 1 Hoofdstuk 8 Aantekening 1) kan de binnenkomst [van de pest] bij een aanval moeilijk afgewend of verhinderd worden. Ook kan het onheil dat de binnenkomende ziekte aanricht, moeilijk worden onderdrukt. Meestal zwijgen immers de menselijke hulpmiddelen bij de door God gezonden ziekten, ja zelfs is het zo dat ze niets van nut zijn, als ze niet door de stralen van de goddelijke goedgunstigheid tot de gewenste werking worden bewogen. Om die reden moeten bij dit tekort aan middelen van de natuur dus hogere middelen gevraagd worden aan de Schepper zelf. Aangezien de gestrengheid Gods bij plagen die uit de hemel naar beneden worden gestuurd gelijke tred houdt met een onmetelijk en ondoorgrondelijk medelijden van Hem, kan de primaire hulp van de hoogste Geneesheer worden gevraagd. De geest mag niet te ver verstarren en men mag ook niet afglijden in de afgrond van de diepste wanhoop. Men moet juist vol berouw en zich nederig wentelend voor de voeten van de vertoornde hoogste Godheid, met vrome gebeden (1), met vasten en met aalmoezen de aller-rechtvaardigste toorn van Hem [trachten te] verzoenen, opdat op die manier een dreigende afloop van de plagen door Zijn onmetelijke medelijden tot stand wordt gebracht en afgewend. Het gaat hier om die God die geen genoegten schept in offers en brandoffers, voor wie de geslagen geest het offer is, die het uitgeputte en nederige hart niet veracht, die de dood van de zondaar niet wil, maar wenst dat hij zich bekeert en leeft, en die juist aan de zwakken hulp biedt. Want hij zegt: *Komt allen tot mij die in nood en bezwaard zijt, ik zal U vertroosten*.¹²³ Bijgevolg moet bij een pestige constitutie vóór alles toevlucht gezocht worden tot deze bron van medelijden, daar het immers alleen in Zijn macht ligt om een pestplag te sturen en evenzeer om haar weer weg te krijgen. Het is ook omdat alle medici zich zonder zijn hulp voor niets inspannen. Bijgevolg moet er dus in het openbaar (2) en privé gebeden worden,

¹²³ Mattheus, 11, Vers 28 luidt in de Statenvertaling: Komt herwaarts tot Mij, allen die vermoeid en belast zijt, en ik zal u rust geven.

moeten de mensen eendrachtig boete doen, zoenoffers en plechtige vastenoffers aan God brengen, opdat daardoor, als door een zoet brandoffer, zijn toorn mag uitdoven en in medelijden worden omgezet en opdat zo het zwaard van de wrekende engel afgewend kan worden (3) van het aangedane gebied, zoals van Ninivé [destijds] de ondergang.

AANTEKENINGEN.

I. Wij denken dat aan niemand onbekend is hoeveel de gebeden die voortkomen uit een deemoedig en boetvaardig hart waard zijn bij het afwenden van de slagen en straffen die onze halzen bedreigen en onder welke de pest een eerste plaats inneemt. Om die reden zegt de heilige Bernhardus: *een gebed dat vroom is en voortkomt uit geloof, is een heilzame remedie bij alle tegenslagen, het is de sleutel tot het paradijs, het schild ter verdediging, de verkwikking in de burcht der calamiteiten, het geneesmiddel bij ziekten, het zwaard tegen de duivel, de muur tegen ongeluk.* De Apostel Jacobus leert in Hoofdstuk 5, Vers 15, dat vrome gebeden ook helpen bij de genezing van ziekten. Het gebed, zegt hij, zal de zieke dienen en God zal [zijn last] verlichten.¹²⁴ Hetzelfde leert Ecclesiasticus, Hoofdstuk 38, Vers 9. *Mijn kind, in uw krankheid verzuim het niet, maar bid de Here, en hij zal u genezen.*¹²⁵ In elke tijd van plagen, ook van de pest, worden de smeekbeden die tot de Heer worden gericht, verhoord. Dat blijkt uit 2. Paralipomena [= 2. Kronieken] 6: 28 ev. waar de Heilige Schrift het op deze wijze zegt: *als ergens op aarde honger is ontstaan en pest, als de lucht bedorven is en droogte, lokusten, sprinkhanen [de mens plagen] en de vijanden die het land verwoest hebben, delen van de stad bezetten, en elke plaag en zwakte allen bedrukt, als iemand van Uw volk Israel dan zou bidden om het af te wenden, erkennend de plaag en zijn zwakte, en als alle leden van het volk Israel hun handen in dit huis (namelijk de tempel) zouden steken, dat zoudt Gij hen vanuit de hemel verhoren, uit Uw hoog verheven woning en Gij zoudt [hen] gunstig gezind zijn.*¹²⁶ Hierbij komt Jeremia, Hoofdstuk 3 [waarin] de Heer zelf belooft dat Hij zondaren die berouw hebben en bekennen, zal verhoren. *Bekeer U, Israel, zegt Hij, en ik zal mijn toorn niet over U doen neerdalen, want ik ben heilig en ik ben niet voor eeuwig boos. Erken dus slechts Uw zonden.* De gebeurtenissen rond Koning David bevestigen de juistheid van deze plaatsen uit de Heilige Schrift. [Het verhaal staat in] 2. Samuel, Hoofdstuk 24.¹²⁷ Toen die zich voor de ogen van God had vernederd, zijn zonden bekend had en boete gebracht had, verdween de pestplaag. Zo ook in Koning Ezechia, bij Iesaja, Hoofdstuk 24 en in 2. Koningen, Hoofdstuk 20, die evenveel tranen als smeekbeden over de Heer uitstortte en bevrijd werd van de pestige ziekte en de dood die hem reeds was aangezegd. Om deze reden zegt Savanarola het nog niet zo slecht wanneer hij opmerkt hoe noodzakelijk het is dat de mens zich verzoent met God: *Opdat de lichamen rein blijven, moet ge zorgen dat Uw ziel eerst gereinigd wordt, en zo zal dan God die medelijden heeft U voor die pest bewaren.* Ongeveer in dezelfde geest brengt Jacobus Horstius het: *de pest wordt door God gezonden als een straf voor de eindeloze door ons begane zonden, als een vijand*

¹²⁴ In de Statenvertaling: En het gebed des geloofs zal den zieke behouden, en de Heere zal hem oprichten, en zo hij zonden gedaan zal hebben, het zal hem vergeven worden.

¹²⁵ Vertaling uit de tekst die in Opdracht Nederlands Bijbelgenootschap werd gemaakt. Haarlem, 1951.

¹²⁶ Statenvertaling 2 Kronieken Hoofdstuk 6 Vers 28: Als er honger in het land wezen zal, als er pest wezen zal, als er brandkoren of honingdauw, sprinkhanen en kevers wezen zullen, als iemand van zijn vijanden in het land zijner poorten hem belegeren zal, of enige plaag, of enige krankheid wezen zal; 29: Alle gebed, alle smeking, die van enig mens, of van al Uw volk Israel geschieden zal; als ze erkennen een ieder zijn plaag, en zijn smart, en een ieder zijn handen in dit huis uitbreiden zal; 30: Hoor Gij dan in den hemel, de vaste plaats Uwer woning, en vergeef, en geef een iegelijk naar al zijn wegen, gelijk Gij zijn hart kent; want Gij alleen kent het hart van de kinderen der mensen.

¹²⁷ Vers 15 e.v.

van het leven die zeer vijandig is jegens de [menselijke] natuur. Voor het wegnemen moet men zijn toevlucht niet zozeer nemen tot gewone geneeskundige beginselen, als wel tot zoenoffers, devote gebeden en een ware boetedoening vanuit het hart, waarbij offers worden gebracht aan de hoogste God. Zo zegt ook Alexander Benedictus in zijn boek over de pest, Hoofdstuk 1: Dit is de plaats voor smeekbeden, votieven en louter zoenoffers, door welke wij, volgens het plechtige gebruik, de pest terug dringen, of verdrijven en ooit verstrooien. En dezelfde auteur zegt het in het daarop volgende Hoofdstuk 6 als volgt: de dodelijke pest, die door een goddelijke straf van wraakneming [is ontstaan], wordt meestal van de stervelingen weggestuurd vanwege hun verdiensten; ze wordt namelijk door de hoogste God opgeheven en soms verlaten wegens de gebeden die gezegd worden en de votieoffers die aangenomen worden. Daardoor is het publieke heil in vele landstreken hersteld. Dit is voor ons de primaire hulp, en er is geen enkel medicijn dat voor krachtadiger kan worden gehouden. Dit hebben onze voorouders vaak genoeg gezien in wonderbaarlijke voorbeelden van het Christelijk geloof. Dat de kracht van het bidden bij pest ook aan de heidenen niet onbekend is geweest, blijkt uit Avicenna die in zijn Methoden, Hoofdstuk 3 zegt: om deze redenen zijn gebeden en offers voor de mensen van voordeel. En ergens anders zegt hij: de toorn Gods wordt verzoend door gewijde en devote bedden.

II. Niet alleen vroeger, maar ook vandaag de dag plegen in tijden van pest bij de Christenen openbare bededagen en vastendagen te worden aangewezen. Het is een lofwaardige instelling. Deze hebben meer dan eens een krachtig effect gehad. Zo getuigen geschiedkundigen dat een aller-betreurenswaardigste pest te Marseille ooit louter door bede- en vastendagen werd uitgeblust. Hetzelfde is ten tijde van paus Gregorius te Rome gebeurd. En zo ook te Pavia [in Lombardije], volgens Paulus Diaconus in Boek 6 van het werk over de oorlog der Longobarden, Hoofdstuk 3. Volgens Georgius Cedrenus' *Historiën* is het zo ook bij de Bulgaren gebeurd. Dat deze zelfde gewoonte zelfs bij de heidenen gebruikelijk was, lezen wij bij Titus Livius, 11 *Historiën*, waar hij schrijft over de pest die toen heerste. *Er werd een bid-en boetedag van staatswege voor een dag aangezegd bij alle heiligdommen en de consuls bevalen dat er in heel Italië drie dagen lang bededagen en rustdagen moesten worden gehouden.* Voorts zegt hij over de pest die het jaar daarop is gevolgd: *de tienmannen schreven vanwege de gezondheid een smeekbede van twee dagen uit voor Rome en voor alle [steden met] markten en vergaderplaatsen. [Bij] de voorvaderen deden allen [die twaalf jaar en ouder waren] mee aan een processie, terwijl ze met eens krans getooid gingen en een lauriertak in de hand hielden. Hetzelfde zegt hij over een andere pest in Boek 42. De consul wijdde geschenken aan Apollo, Aesculapius en aan de godin van de gezondheid en gaf hun in goud gevatte beelden.* Zo heeft in opdracht van de consuls L. Ebutius en P. Servilius bij een zeer zware pest ook een openbare bijeenkomst plaats gevonden [waar] in opperste devotie [gebeden werd tot] de goden. *Gesmeekt werd, zo zegt hij [= Livius], in alle tempels en de vrouwen van stand veegden languit voorover liggend de tempels schoon met hun haren, daarbij vrede vragend en genade voor de hemelse toorn.*

III. Gevraagd wordt [wel] of men zijn toevlucht ten tijde van pest ook mag zoeken tot magische en duivelse kunsten. Naar geschiedschrijvers beweren, zijn de vreselijkste pestaanvallen met deze kunsten meer dan eens tot bedaren gebracht en uitgeblust. Zo zegt Diodorus Siculus dat zekere Aristaeus de hitte van de pest in Syrië zou hebben gemitigeerd met het offeren van dieren, en dat hij Griekenland van een pest zou hebben bevrijd door bepaalde winden naar het land te voeren. Ook schrijft Suidas dat de Egyptenaar Jachen¹²⁸ met gezangen niet alleen de genezing van diverse ziekten met succes bewerkstelligd heeft, maar dat hij Egypte ook van een zware pest bevrijd heeft. En Paulus Jovius zegt in *Historiën* 21, (een verhaal waarnaar ook Gilbertus Cognatus in Boek 8 verwijst) dat ten tijde van paus Adrianus VI

¹²⁸ Jachen of Iachim is een oude Egyptische mythologische figuur. Hij toomde de krachten in van Sirius of Sothis, een gevreesde Nijlgodin die onder meer epidemieën veroorzaakte.

een verschrikkelijk pest die Rome heerlijk trof, uiteindelijk is uitgedoofd door de goocheltoeren en gebedsformules van Demetrius Spartanus. De man maakte een wilde stier tam door hem enkele woorden in het oor te fluisteren en offerde hem vervolgens. En na de gunstige afloop van dit nietige offer begon de ziekte zo dan milder te worden. Wij zeggen [echter] dat de kunsten van de duivel uit de kerk der Christenen verwijderd moeten worden naar de woonplaatsen der bewoners van de onderwereld. De ware God maakt nooit gebruik van de hulp van de veroordeelde duivel, ja zelfs moet men niet geloven dat pestepidemieën en andere plagen door de macht en de wil van de duivel binnengebracht of weer weggehaald kunnen worden. We hebben dit in Boek 1, Hoofdstuk 8, Aantekening 3 uitvoerig aangetoond.

HOOFTUK III. Over de bestuurlijke profylaxe.

De bestuurlijke profylaxe is de taak van de magistraten (1). Hun opgave is het om op grond van hun publieke gezag te verhinderen dat de pestige smetstof binnen de steden wordt ontvangen (2). Verder moeten ze er voor zorgen dat de smetstof die ofwel uit de hemel gestuurd wordt of van elders met een draagstof [binnen]gebracht wordt, niet veel [verder] verspreid wordt, maar juist zo snel mogelijk wordt vernietigd. Opdat al deze dingen goed gedaan worden, moeten, nadat eerst openbare bedden zijn vooruit gezonden (waarover in het vorige hoofdstuk gesproken is), alle gelegenheden verwijderd worden waardoor de lucht kan worden aangedaan, het contagium verder gebracht kan worden en de lichamen der mensen vatbaar gemaakt kunnen worden. Om dat doel te bereiken is het nodig dat [de bestuurders] er zorgvuldig voor waken dat alle bezoekers van buiten en alle vreemdelingen (3) zonder onderscheid, maar vooral zij die uit verdachte plaatsen komen, niet worden toegelaten. Voorts dat kleren, huisraad (4), andere oude dingen, of ook wol, linnen, katoen en soortgelijke [handels]waar dat uit die zelfde steden worden overgebracht, niet in de steden wordt binnengelaten. Ook past het dat ze bij openbaar besluit en onder zware sancties verhinderen dat burgers [iets van de volgende zaken] op de openbare weg werpen: vuiligheid en faeces, of erger nog excrementen (5) van zieken, bedstro waar zieken of doden op hebben gelegen, zeepwater (6) waarin vuil linnengoed gewassen is, de kadavers van honden en andere dode dieren (7), lijken, mest (8) van welke soort dan ook, afval van geslachte dieren en willekeurig welke rottende en stinkende zaken. Van alle dingen het meeste moeten ze echter tegenhouden dat rotte, stinkende en anderszins smerige dingen in openbare waterputten (9) worden geworpen. Bij deze dingen komt nog dat [de stedelijke overheid] ervoor moeten zorgen dat de gezonden niet zomaar omgaan met zieken, dat mensen die uit

de huizen van geïnfekteerden uitgaan, of daarin wonen, nooit in het openbaar verschijnen zonder een wit stokje (10) of een ander teken, waardoor anderen hen kunnen onderscheiden en herkennen. [En het bestuur moet zorgen dat] huisraad, welk dan ook, dat uit huizen van geïnfekteerden gebracht wordt, [niet] binnen de tijd van een jaar (11) openbaar wordt verkocht, of naar andere, nog niet geïnfekteerde huizen wordt gebracht. Ook moet het bestuur erop toezien dat de overblijfselen der doden niet meer dan twee dagen (12) boven de aarde blijven. Voorts past het de overheid dat ze, afhankelijk van haar gezag, publiekelijk aan alle mensen in het algemeen en aan alle mensen afzonderlijk beveelt om dagelijks zorgvuldig de straat voor hun huizen, de zijstraatjes, de steegjes en de waterafvoeren schoon te maken. [Het bestuur moet er ook voor zorgen dat] de riolen (13), de openbare mesthopen en andere plaatsen waarvan vastgesteld is dat ze bedoeld zijn om het vuil van de bevolking te verzamelen, vaker worden schoongemaakt door mensen die voor dat vuile werk zijn aangewezen en die aan dat werk gewend zijn. [Verder] dat geïnfekteerde huizen gesloten worden (14) en door een of ander teken dat er aan de buitenkant is opgezet, bekend gemaakt worden, zodat anderen zo weerhouden worden om er binnen te treden. Voorts moet geregeld worden dat de arme zieken meteen naar gasthuizen worden gebracht (15) die uitsluitend bestemd zijn om pestzieken te ontvangen. Ook is het raadzaam om stilstaande poelen (16), als die er in de steden mochten zijn, [aan te sluiten op] riviertjes of stromende beekjes (als dat mogelijk is) opdat [de poelen] door een aanhoudende stroming van rotting gevrijwaard blijven. Als dat niet kan, [is het goed] de poelen droog te leggen en met aarde te vullen. Als dat ook niet gaat, dan [moet] in elk geval ten strengste het inwerpen van kadavers van dieren en allerlei andere vuiligheid [worden verboden]. Vereist is ook dat de Magistraat bepaalde mannen aanstelt die controle uitoefenen op de openbare verkoop van graan (17) en die verhinderen dat er graan wordt verkocht dat beschimmeld is of op een andere manier bedorven. Zo ook geen vlees, gevogelte, vis, eieren en andere dergelijke dingen die ziek, bedorven, rottend en stinkend zijn, die verhinderen dat er op de kleinere goederenmarkten en bij de slagers ossen, schapen, varkens en andere zieke dieren worden geslacht, dat er geen fruit van de dag dat gemakkelijk bederft en [dan] slechte sappen of voedingsmiddelen bevat, naar de markt worden gebracht (zoals daar zijn komkommers, pruimen, meloenen, perziken en dergelijke). Zo ook dat ze weer andere mannen aanstellen, die op de armen letten en (18) die voor hen uit de publieke kas de noodzakelijke dingen fourneren. Verder moeten ze opdracht geven tot een strikte en zorgvuldige, dagelijkse reiniging van de huizen, het linnengoed, de kleren, en andere huiselijke zaken. En [ze moeten ook] zorg dragen dat in de hele stad alle geïnfekteerde huizen, van welke burgers dan ook, na een rustpauze van enkele weken vanaf het sterfgeval in die huizen gerekend, zorgvuldig worden gezuiverd, (19) en dat alle huisraad

goed wordt schoon gemaakt. Vervolgens is het nodig dat plechtige feesten, marktdagen, voorstellingen van toneelstukken en andere grotere publieke bijeenkomsten (20) worden verboden. Heel erg nodig is ook dat de bestuurders een aantal deskundige en ervaren geestelijken, geneeskundigen en chirurgen van goede naam uitkiezen (21), die goede zorg geven aan de pestige zieken. Ook moeten ze ervoor zorgen dat deze deskundigen hun zeer gevaarlijke taak (22) nauwkeurig en onverschrokken waarnemen. Ze moeten daarvoor een royale toelage op jaarbasis uit de openbare kas krijgen. Niet minder nodig is dat ze vele betrouwbare mannen (23) van wie vaststaat dat ze van onbesproken levenswandel zijn, en ook een aantal geschikte en fatsoenlijke vrouwen onder het openbaar gezag aanstellen om de zieken overal te helpen. Als ze erachter komen dat die hulpverleners iets onbehoorlijks doen, [denk aan] diefstal, doodslag of een ander misdrijf, dan moeten ze deze terstond zeer streng straffen en hen zo als voorbeeld voor de anderen laten dienen.

AANTEKENINGEN.

I. Van de hier genoemde maatregelen zijn er gedurende deze pest te Nijmegen slechts zeer weinige genomen en bij wet uitgevaardigd. Bovendien is daarna ook de precieze naleving niet goed gecontroleerd. Dat was omdat het stadsbestuur van Nijmegen in die tijd zo intensief werd bezig gehouden door de ernstige beslommingen die de oorlog en de nabijheid van vijanden met zich meebracht. Om daarmee op een of andere manier klaar te komen, was het bestuur zo druk, dat het slechts weinig zorg besteedde aan het interne kwaad, namelijk de pest. Hierdoor zijn aan het begin van de ziekte de zaden breed en ver verspreid, zodat binnen weinige maanden de woede van het pestige gif de hele stad bezet had. Indien er tijdig goede wetten waren uitgevaardigd, had er heel wat aan gedaan kunnen worden.

II. Het pleegt bij elke pest altijd zo te zijn dat als het begin van de ziekte veronachtzaamd wordt en de verspreiding van het contagium niet zeer snel wordt tegengehouden, terwijl er later nauwelijks door enig beleid nog hulp valt te bieden. Daarom is het nodig dat men juist in het begin met strikte regels tegen die dwalingen ingaat die zo een vijand een ruimere toegang verschaffen. [Men moet ervoor zorgen] dat het gif dat nog maar net een plaats heeft aangedaan, er weer uitgegooid wordt nog vóór het daar een vaste zetel gevestigd heeft. Immers: [het spreekwoord zegt]

Het is moeilijker om een gast eruit te gooien dan hem niet te ontvangen.

III. De ervaring heeft al vaak geleerd dat vreemdelingen die uit besmette plaatsen komen, het pestige contagium dat aan hun kleren hangt en aan andere zaken die ze bij zich hebben, niet zelden naar andere plaatsen en gebieden brengen en dat de pestige last door hen op deze manier wordt overgedragen. Door zo een oorzaak, zegt Mercurialis, heeft in zijn tijd de pest in Venetië haar begin gevonden. Meer van dergelijke voorbeelden worden gemeld door Joannes Evvichius, in Boek 1 van zijn werk over de taak der magistraten, Hoofdstuk 10. Vanuit een dergelijke situatie nam de pest in 1663 haar begin in Amsterdam. Dat was omdat ze [= de Amsterdamse magistraat] een of ander schip uit Algerije et Smyrna toelieten (in welke plaatsen de pest, net als ook in Griekenland, hevig

woedde), en ze de vreemdelingen die vandaar kwamen al te onvoorzichtig in de stad ontvingen. Van hen waren er velen door de pest aangedaan en zij staken om te beginnen hun logementen aan en vanuit die onderkomens is het kwaad dan verder over de stad verspreid. Uit allerlei ervaringen van deze soort is in Italië, Frankrijk, Spanje en in tal van bekende plaatsen in Duitsland een regeling voortgekomen, die inhoudt dat niemand die uit geïnfecteerde plaatsen komt, zelfs niet als hij gezond is, binnen andere steden wordt ontvangen, tenzij na de veertigste dag na de afreis uit een dergelijke [scl besmette] plaats[De makers van deze regeling] houden het namelijk voor zeer zeker dat hij die gedurende veertig dagen aan een stuk buiten een geïnfecteerde plaats heeft overleefd, niet door een infectie is aangedaan. Een regeling die voor ons behoorlijk lastig was toen we eens een keer een reis naar Frankrijk maakten. Soms dwong die regel ons tot leugenachtigheden, opdat we door hun bemiddeling ergens als gast konden worden opgenomen. De mensen waren zo bang van vreemdelingen van deze soort [d.w.z. van mensen van wie niet zeker was dat ze gezond waren] dat ze geen van hen binnen hun huizen wilden toelaten. In vele plaatsen wordt de overdracht van alle handelswaar naar geïnfecteerde plaatsen geheel en al verboden en de handelswaar die uit de geïnfecteerde plaatsen komt, wordt ook niet toegelaten.

IV. Fracastorius getuigt hiervan in *Boek 2 van zijn studie over besmettelijke ziekten, Hoofdstuk 7*. In het jaar 1511, toen de Duitsers Verona bezetten, is pest ontstaan waardoor ongeveer 10 000 mensen ten onder gingen. Door een leren wambuis zijn niet minder dan vijf en twintig Teutonen overleden. Nadat er een gestorven was, deed een ander het buis aan. Pas toen ze er door een flink aantal doden achter waren gekomen [wat er aan de hand was] hebben ze het buis verbrand. De drager van het contagium pleegt vooral lang te [blijven] hangen aan kleren, zoals aan wol en linnen en aan andere soortgelijke dingen in huis en aan handelswaar. [Eigenlijk] is er niets waardoor de smetstof meer algemeen uitgezaaid wordt en naar andere plaatsen gebracht wordt. [En dat] niet alleen naar nabijgelegen huizen en steden, maar ook naar zeer ver weggelegen steden en gebieden. Voorbeelden daarvan vindt men bij Appianus Alexandrinus, in zijn boek over de *Illyrische oorlog*, bij Fracastorius, in Deel 2 van zijn boek 2 *Over de aanstekelijke ziekten*, Hoofdstuk 7, bij Mercurialis, *Over de pest*, Hoofdstuk 1, bij Alexander Benedictus, *Over de pest*, Hoofdstuk 3, bij Evvichius op de hier juist geciteerde plaats, bij Trincavella, in Boek 5, Raadgeving 17, bij Forestus, *Boek 6*, Waarneming 22 in de Aantekening, bij Erasmus Heldenus, in een redevoering over aansteking, en bij vele anderen.

V. Vuiligheid en rottende faeces bederven door hun uitwaseming de lucht. De excrementen van zieken infecteren als ze besmettelijk zijn gemakkelijk al wie voorbij komt. Zo hebben ook wij gezien dat stro waarin zieken en doden hadden gelegen meer dan eens de besmetting op anderen heeft overgebracht.

VI. Wij hebben in deze tijd van pest bemerkt, dat die stank die wordt opgewekt door zeepwater waarin vuil linnengoed werd gewassen of gespoeld bijzonder schadelijk is voor zieken en gezonden. We hebben dit vermeldenswaardige fenomeen zeer vaak gezien, en wel in die huizen waarin tot dan toe geen pest was. Als daar het vuile linnengoed gewassen werd ¹²⁹ (het wassen met water en inheemse zeep is gebruikelijk in Nederland) dan werden daardoor op de dag zelf nog, of soms op de dag erna, of twee of drie dagen later, [mensen] door de pest aangedaan. De zieken zelf getuigden dat de stank van het zeepwater bij hen de eerste grote verandering teweegbracht. Dat zelfde heeft een ongelukkige ervaring ook mij in mijn eigen kosthuis geleerd. Daarbij bemerkten de meeste [vrouwelijke] bedienden na wassen van het linnengoed terstond een zware verandering en in de eerst volgende nacht zijn er drie door de pest aangedaan. Een weinig later

¹²⁹ Van 'het wassen' tot 'teweeggebracht.' is toevoeging 1665 en 1687.

zijn ze gestorven. Het ging om de dochter van mijn huishoudster, een maagd, en een andere vrouw, namelijk een schoonmaakster die er van buiten bij was geroepen. Deze vrouwen klaagden allen dat het begin van het kwaad voor haar was opgeroepen door de ziekmakende stank van het zeepwater. Wij hebben inderdaad soms gezien dat hele families na het wassen van vuil linnengoed geïnfecteerd zijn. Dit gebeurde vooral in de wat kleinere huizen, omdat de vochtige damp van het genoemde hete water [daar] in alle kamertjes doordringt. Zelf rook ik, als ik bepaalde huizen binnenging, waarin de vuile was gedaan werd, dat ik terstond door de stank van het zeepwater tot misselijkheid en braken werd aangezet, terwijl de stank van deze soort mij vrijwel niets deed buiten [tijden van] pest. Daarom is het in Nijmegen volgens een door menigeen gedeelde ervaring zo gegaan, dat zeer velen de stank niet minder, maar zelfs meer ontvluchtten dan de geïnfecteerde huizen, en dat ook vele wat beter gesitueerde burgers, verstandiger geworden door de gevaren van anderen, ervoor zorgden dat hun linnengoed overal buitenhuis werd gewassen door wasvrouwen die aan het werk en de stank gewend waren. Zoals de stank van de zeep gezonden schaaft, zo is deze ook zeer nadelig voor zieken. Dat merken we het vaakste bij wat gevoeliger mensen en bij anderen die een afkeer van het vuile linnengoed hadden. Wanneer ze na het zweten de onderkleden en andere linnen kledingstukken voor schone kleden wisselden, dan voelden ze zich (zelfs wanneer die zeer goed warm gemaakt waren) vier of zes uur later altijd slechter: er ontstonden benauwdheid, braken, flinke koorts, hoofdpijn, en vele andere ongemakken. Die klachten werden vooral veroorzaakt door de stank van de zeep. Gewassen kleden houden, zelfs als ze goed gedroogd zijn, de stank meer of minder vast. Deze kwalijke gevolgen werden niet (zoals iemand zou kunnen denken) voortgebracht door de koude, die het lichaam heel gemakkelijk binnengaat bij het wisselen der kleden en die de poriën afsluit. De dagelijkse praktijk leerde het tegengestelde: want als zieken kleden werden aangedaan die al eerder door een gezond mens gedurende drie of vier dagen waren gedragen, en waarvan de zeepvlucht reeds verdreven was door de warmte van het gezonde lichaam, dan brachten [die kleden] geen enkele schade toe, iets wat dan juist door die koude zelf had moeten gebeuren. Om deze reden wenste ik bij mijn zieken geen vernieuwing of verwisseling van kleden vóór de zevende dag, of bij sommigen [zelfs] niet voor de veertiende dag (afhankelijk van de ziekte en de toestand van de zieke en de hoeveelheid vuil [in de kleden]). Verder zorgde ik ervoor dat ze kleden aankregen die half schoon waren doordat ze al een paar dagen door gezonden waren gedragen. En ik prefereerde het niet-schone boven het schone in dit geval, omdat de eerste (= de schone kleden) ernstig kunnen schaden, terwijl laatstgenoemde [= de half schone] van voordeel kunnen zijn. Ik heb nooit gezien dat er ooit enig nadeel volgde uit de zweetvlucht in de kleden. Verwisselingen van kleden schaadden de zieken zo ernstig dat zelfs het ongeletterde volk, wijs geworden door de trieste voorbeelden van zeer velen, deze [schone kleden] vermeerde als erger dan een hond of een slang. Ze wilden geen andere kleden aandoen, dan half vuile die gedurende een aantal dagen door andere gezonden waren gedragen. Tegen deze waarneming van ons verzetten zich unaniem alle medici die tot zover over de pest hebben geschreven. Men vindt er geen een die niet aanraadt om ondergoed en kleden die door zweet vochtig geworden zijn na overvloedig transpireren af te leggen en schone aan te doen. Ze menen namelijk dat er in de kleden een of andere kwaadaardigheid zit die door het zweet [uit het lichaam] is gegooit).

Ik zelf heb hun mening tot dusver onderschreven en ik zou ze, als ik alleen de speculatieve denkwijzen zou volgen, tot op heden krachtig [zijn blijven] onderschrijven, ware het niet dat een veelvuldige ervaring mij, die dat eigenlijk niet wilde, als het ware met geweld had gedwongen van deze opvatting af te wijken.

VII. Er worden wel mensen gevonden die geloven dat de rottende en bedorven stank van dode dieren en van andere soortgelijke rottende zaken als amulet kan dienen op dezelfde manier als soms het ene gif de kracht van het andere breekt. En geleid door die redenering overtuigen ze anderen ervan dat ze katten, honden en andere onnutte dieren [moeten] doodslaan en op de openbare wegen smijten opdat ze daar gaan rotten en de lucht vullen met de meest verschrikkelijke stank. Op die manier, zo zeggen ze, zou vroeger ooit een of andere medicus het land der Scythen bevrijd hebben van de pest (en zelfs Alexander Benedictus schaamt zich niet om het experiment van die medicus in zijn boek over de pest, Hoofdstuk 6 op te halen en het te bevestigen dit op basis van het verhaal van een of andere handelsman). Ook raden ze de mensen aan elke dag de smerigste en walgelijkste stank van riolen en latrines op te snuiven. Op deze manier, zo zeggen zij, wordt de natuur, zonder gevaar voor het leven, zozeer versterkt tegen de kwaadaardigheid van de pestige lucht, dat ze zich daarna vrijwel niet meer om deze [lucht] bekommert. Deze opvatting bevestigen ze met voorbeelden van doodgravers die de zieken voortdurend helpen en zozeer aan de kwaadaardigheid van de pest gewend raken, dat ze de dampen van de zieken en de besmettelijke excreta kunnen aanraken en ze [zelfs] vervoeren zonder schadelijke gevolgen. En [ze komen] bovendien met voorbeelden van handwerkslieden, leerwerkers en van die smoezelige mannen die latrines en riolen schoon maken. Ze zeggen, dat mensen die aan de vuile stank gewend zijn en vrij zelden door de pest worden aangetast. Maar naar de voorvechters van deze stinkende opvatting moet niet geluisterd worden, omdat de ervaring [nu eenmaal] leert dat rottende dampen altijd pestige koorts oproepen en de lichamen voorbeschikken om gemakkelijk de pestige kwaadaardigheid op te vatten. Bijgevolg doen ze de pest altijd krachtig toenemen. Getuigen zijn Diodorus Siculus, Boek 14, Joannes Cuspinianus, *Over het leven van Keizer Hendrik I* en *Over het leven van Lodewijk II*, Julius Alexandrinus, *Over de Punische oorlog*, Boek 6, Forestus, Boek 6, Observatie 9 in de aantekening; Michael Saxo, *in het tweede deel van zijn Kroniek der keizers*, Paraeus, *Over de pest*, Hoofdstuk 3, en vele anderen, zowel medici als geschiedschrijvers vooral zij die langer durende belegeringen van steden beschrijven. Zij allen hebben met vele voorbeelden de schade van rottende dampen opgetekend. Tot het bewijs van de gemelde opvatting draagt het voorbeeld van Scythia niets bij, daar het voor vals en ongeloofwaardig gehouden moet worden. Het staat [immers] domweg niet vast in welke tijd en door welke medicus de pest op een dusdanige manier op de vlucht is gedreven. En hoewel het de zeer bekende geneeskundige Alexander Benedictus is die deze geschiedenis in herinnering roept (niemand anders, voor zover ik weet, citeert ze anders dan uit het verhaal van Alexander Benedictus) draagt dit toch niets aan de zaak bij, want ook hij kan misleid zijn door al te gemakkelijk geloof te schenken aan een gerucht, dat zonder zegsman alleen in de mond van het volk rondzwierf. Het is een gerucht, dat Alexander ook niet van zich zelf [heeft]. Het stoelt niet op een feit die hij zelf heeft waargenomen, maar slechts op het relaas van een of andere Mercator (van wiens verhalen velen genoegzaam weten dat ze schitterend gelogen zijn). Ten onrechte proberen [de eerder genoemde medici] met behulp van het voorbeeld van de doodgravers te demonstreren dat de [menselijke] natuur zonder gevaar voor het leven aan de rottende kwaadaardige dampen gewend kan

raken, en dat zij door gewenning tegen de pestige kwaadaardigheid kan worden gewapend. Aan het begin van een pestige constitutie zijn namelijk ook zeer vele doodgravers overleden, en het [feit dat ze gewend waren] aan de stank strekte hun niet tot voordeel. Zij die overleven, blijven als enigen over omdat een onbegrijpelijke eigenschap van hun temperament weerstand biedt aan het pestige venijn. Zij verdragen alle giftige pestige uitwasemingen zonder schade en zij verzorgen daarna alle pestzieken. Daardoor komt het dat bij het begin van een pest zeer veel doodgravers dood gaan – zij namelijk die deze duistere eigenschap van het temperament niet hebben. Daarna gaan er bij het voortschrijden van de pest minder doodgravers dood. [Dat is dan omdat] er nauwelijks anderen over zijn dan degenen die dat kenmerk van de dispositie tegen de pest wel hebben. Zo ook [valt te begrijpen] dat handwerkslieden, leerlooiers en meer mensen van dat soort, niet immuner tegen de pest zijn dan anderen, ja zelfs dat ze er meestal zwaarder door worden getroffen. Palmarius meldt dat toen de pest in dat deel van Parijs binnenkwam waarin die onreine handwerkers wonen, ze harder toesloeg dan waar ook. En zo moet dus [de idee] afgewezen worden dat die stank die door de stinkende en rottende [materie] wordt aangedragen een bescherming biedt. Wij juichen toe dat (zoals we leren in het volgende hoofdstuk 5.) de mensen zich liever aan zware en niet zoete geuren gewennen dan aan zoetgeurende, maar al zeker niet aan stinkende en bedorven [luchten].

VIII. Sennertus schrijft voor dat de openbare wegen vooral gereinigd [moeten] worden van varkens- en ganzenpoep, omdat die door hun lucht zeer vijandig zijn jegens de levensgeesten en de hersenen. Hij zegt verder dat deze drek meer dan de andere stoffen bijdraagt aan de verspreiding van het contagium. Zo verfoeit ook Untzerus dierlijke uitwerpselen, vooral van varkens. *Het is de taak van de magistraat, zegt hij, er zorgvuldig op toe te zien dat de burgers en inwoners in de steden geen varkenskotten of zeugenstallen inrichten of bouwen nabij hun huizen, laat staan in de inpandige delen van die huizen, en daarin dan in groten getale varkens fokken en vetmesten. Voor een stad kan er niets gebeuren dat nog gevaarlijker is, vooral in tijden dat er pest heerst, want door [dat houden van zwijnen] kan een virulente besmetting verder gebracht worden als door een zeer geschikt draagmiddel en ze kan zeer snel op zeer velen worden overgebracht.*

IX. Vooral ook op de openbare putten moet zorgvuldig worden gelet, met name in die steden waarin, zoals in Nijmegen, voor elk noodzakelijk gebruik steeds putwater wordt genomen, omdat het zo helder en goed is. Er is namelijk niets wat het pestige zaad meer kan uitzaaien dan een dergelijke infectie van de openbare putten. Wij lezen dat het meer dan eens is voorgekomen dat pestepidemieën zeer snel zijn verbreid en zeer veel ernstiger zijn geworden door de slechtheid van kwaadaardige en misdadige mensen die karbonkels, welke ze van de lijken afhaalden, en zo ook etter en wondvocht die uit de abcessen van zieken vloeiden en verder zelfs sputum dat bij stervenden aan hun mond hing, in de putten hadden gegooid. Evvichius geeft hiervan een gedenkwaardig voorbeeld, in zijn boek over de taak van de overheid (Boek 1, Hoofdstuk 20). Het betreft een stad in Duitsland waarin doodgravers met substantie uit zweren en kwaadaardig etterend materiaal dat uit apostemen vloeit, de putten geïnfecteerd hadden. Op die manier hebben ze velen die dat water gebruikten, aangestoken en gedood. En dat is niet verbazingwekkend: wanneer namelijk alle inwoners voor het koken van hun spijzen, voor het wassen en ander gebruik dat water zonder angst gebruiken, zonder verdenking op enig kwaad, hoe kan een besmetting langs deze weg dan niet uitgezaaid worden? Wij weten dat in Nijmegen in de put die zich bevindt in de Grote straat

in zekere nacht door onverlaten meer dan veertig hazelmuizen zijn geworpen (zonder twijfel door de pest of althans door een gif gedood). We hebben [met eigen ogen] gezien¹³⁰ dat die zeer diepe put vanwege deze zaak daags erna met de grootste moeite een aantal keren is leeggehaald en herhaaldelijk schoongemaakt.

X. De omgang met hen die onder de zieken verkeren, is riskant. Vooral gevaarlijk is de omgang met doodgravers en met mensen die de zieken voortdurend dienen. Hun gezelschap moet ontvlucht worden, omdat deze mensen meestal het contagium in hun kleren met zich meedragen. Voor hen zelf is dat wegens een of ander kenmerk van hun dispositie meestal onschadelijk, maar voor anderen is het ontzettend schadelijk. En daarom moet streng worden bevolen dat dergelijke [lieden] niet in het openbaar verschijnen, tenzij ze een teken dragen waardoor anderen hen kunnen herkennen. Die anderen kunnen hun gezelschap [dan] mijden. Op dit punt zijn de Italianen zo zorgvuldig en precies, dat ze bij officieel besluit zelfs het spreken verbieden met de priesters, artsen en heemeesters die zijn aangesteld voor de behandeling van de pestlijders.

XI. Door een zeer grote dwaling [van het stadsbestuur] was het in Nijmegen toegestaan om huisraad dat men uit de geïnfecteerde huizen droeg, weldra openbaar te verkopen. Vaak zijn op dezelfde dag waarop de doden naar hun graf werden gebracht, of daags er na, of binnen weinige dagen, bij openbare verkoping de dekens van het bed verkocht, die nog zwaar stonken naar de excrementen van de zieken, [en verder] kleren, en alle andere huiselijke zaken die nog niet [eens] waren schoongemaakt. Die fout heeft veel bijgedragen aan de verbreiding van het contagium. Ontelbare voorbeelden bewijzen het, zoals onder andere dat voorbeeld van een Betuwse boerin die bij zo een verkoping een deken van een bed [in handen kreeg]. Ze ging ermee naar huis en legde de deken meteen op haar eigen bed. Tijdens de eerste nacht al werd ze samen met haar echtgenoot door de pest aangestoken en snel daarna is ze gestorven. Dan is er het voorbeeld van een aan ons bekende soldaat, die woonde in de laatste zijstraat bij de Heselpoort. Hij had bij een soortgelijke verkoping voor weinig geld voor zijn zoontje een buis gekocht. Hij kleepte het kind echter tegelijkertijd met het vest en de pest, en door de last op zich zelf, zijn vrouw en de overige kinderen over te brengen, doodde hij allen. Het Nijmeegse stadsbestuur verbood dit soort verkopen van huisraad slechts na verloop van drie maanden. Dat gebeurde pas nadat de inwendige vijand al zwaar wortel had geschoten, omdat de stadsbestuurders eindelijk, net als de Phrygiërs, te laat tot inzicht kwamen.¹³¹ Voorzeker was het veel beter geweest als het bestuur deze verkopen, meteen bij het begin van het kwaad had verboden en dan voor de duur van drie jaar.

XII. Over de vraag of de lijken van mensen die aan de pest zijn gestorven wel of niet besmettelijk zijn, of meer of minder besmettelijk zijn dan de lichamen van levende pestpatiënten, bestaat onder de medici geen overeenstemming. Fracastorius zegt in *De contagione*, Boek 1 Hoofdstuk 12: *een dood dier houdt de besmettelijkheid die het had toen het nog leefde, niet vast omdat de zaden van de besmetting met de calor innatus afsterven*. Zo schrijft ook Rondeletius dat de lichamen van doden geen gif van enige omvang meer aan zich gebonden hebben en dat al het gif met het dode dier ten onder gaat. Hij bewijst dit op grond van de ervaring, zeggend dat hij wel eens zonder enige schade en in aanwezigheid van veel toeschouwers in het theatrum anatomicum het lijk ontleed heeft van iemand die aan de pest was overleden. Ook Jordanus onderschrijft deze opvatting. Hij zegt dat het mogelijk is, omdat uit het levende lichaam een grote giftige walm naar buiten komt die zeer agressief is tegen de calor nativus van anderen,

¹³⁰ Van 'dat die' tot en met 'schoongemaakt' is toevoeging 1665 en 1687.

¹³¹ De Frygiërs waren de mensen die de Gordiaanse knoop niet wisten te ontwarren.

terwijl er uit het dode lichaam niets uitgaat, omdat het gif in dat dode lichaam samen met de calor verdwijnt en afsterft. Gregorius Horstius is het eens met Jordanus, in zijn boek over de oorzaken van de ziekten, Oefening 5, Vraag 14. Zacutus Lusitanus en vele andere zeer bekende mannen [menen] daarentegen dat van het contagium uit een lijk van iemand die aan de pest is overleden, veel meer te vrezen is dan van het gif uit het lichaam van een levende die door de pest is aangestoken. Dat is het geval, zegt Joubertus in Boek 7 van zijn werk over de pest, Hoofdstuk 3, omdat na het uitdoven van de calor innatus (welke anders in levenden de felheid van het gif pleegt te temperen) het hele lichaam door het gif bezet wordt. Het gif heerst dan niet alleen veel feller dan te voren, maar wordt door de erop volgende rotting bovendien sterk vermeerderd. Het wordt bovendien veel scherper. Deze opvatting lijkt steun te krijgen van een verhaal van Diodorus Siculus die in Boek 14 [van het eerder aangehaalde werk] zegt dat de pest in Athene vanwege het grote aantal begraven lijken zeer sterk is toegenomen. Zo ook zegt Zacutus Lusitanus in Boek 3 van zijn werk over bijzondere waarnemingen in de medische praktijk, Waarneming 42, dat hij veel mensen heeft gezien, die een lijk van iemand die aan de pest was overleden van de akker waar het lag, op planken met touwen wegdroegen. Zij gingen met de tussenruimte van een dag allemaal dood aan de pest. Wij zeggen ter oplossing van deze controverse dat de tijd na het sterven van het lichaam in drie stukken moet worden onderverdeeld. 1. Wanneer het door de pest uitgedoofde lichaam tijdens de eerste uren nog warm is. 2. Wanneer de zieke al zo lang dood is dat het lijk helemaal is afgekoeld. 3. Wanneer het kadaver zo lang ligt, dat het begint te rotten. In de eerste periode is het kadaver besmettelijker dan wanneer het levende lichaam door de pest is aangestoken. Ten eerste omdat het pestig gif in dat kadaver nog wild huis houdt, zoals de builen en exanthemen leren, welke bij sommigen uitbreken terwijl ze sterven, bij anderen terstond na de dood. Ten tweede omdat de felheid van het gif door de calor innatus niet meer wordt bedwongen. Ten derde omdat de dampen die voortkomen uit het nog levende lichaam gemakkelijk verdreven worden, aangezien ze dun zijn, door een grote warmte worden voortgedreven en door die warmte ook begeleid worden. Ze gaan niet zo sterk hangen aan de andere [mensen] en ze zijn niet zo kwaadaardig. Daarentegen worden de dampen die uit het kadaver, dat nog warm is, door een geringe warmte voortgedreven. Ze worden niet dunner en ze worden ook niet voldoende verstrooid. Ze blijven dicht bij het kadaver hangen en houden tegelijkertijd een grote kwaadaardigheid in zich vast. Wegens de tekort schietende warmte worden ze dik en krijgen ze een zekere taaiheid. Daardoor kleven ze zeer gemakkelijk aan andere lichamen en steken deze aan. Dit proces gaat op dezelfde manier als bij een brandende lantaarn, waarvan de rook door de helder brandende vlam uit elkaar gedreven wordt en ijler wordt. Deze is [daarom] maar weinig hinderlijk, terwijl die rook bij een gedoofde vlam van de grote warmte verstoken raakt, en er uit het nog warme lampenpit een vette, vuile en kleverige damp naar buiten zweeft die gemakkelijk overal aan blijft hangen en die zeer schadelijk is. In de tweede fase is het kadaver veel minder besmettelijk dan het nog levende lichaam, omdat de poriën wegens de koude en de uitgedoofde calor innatus nauwer zijn en afgesloten worden, terwijl de sappen en de levensgeesten niet meer bewogen worden en er geen of zeer weinig uitademingen zijn, en de activiteit van het verborgen gif (dat voorheen door de warmte en de beweging opgewekt werd) in het lichaam slap en verlamd raakt. In de derde fase wordt het kadaver wederom veel besmettelijker

dan het levende zieke lichaam omdat dan het gif dat voorheen verscholen lag, niet alleen door de kracht van de externe warmte wederom in beweging wordt gebracht, maar door de nu volgende rotting ook veel scherper wordt. Zo komt het dat op die plaatsen waar de lijken van aan de pest gestorvenen lang onbegraven blijven liggen en beginnen te rotten, de pest in korte tijd veel kan toenemen, zoals blijkt uit het aangehaalde verhaal van Diodorus Siculus. Alle bekende medici die geschreven hebben over het voorkómen van de pest worden geleid door deze overweging. Ze stellen unaniem dat de lijken [van mensen] die aan de pest zijn overleden, snel aan de aarde moeten worden toevertrouwd (dus voor ze beginnen te rotten) en wel in diep gedolven graven en als het mogelijk is, zo ver mogelijk buiten de steden op afgelegen plaatsen die uitsluitend zijn bedoeld voor het begraven van mensen die aan de pest overleden zijn. [Het doel hiervan is te voorkomen] dat niet toevallig enige damp of walm uit die kadavers omhoog komt en boven de aarde wordt gebracht, alwaar deze anderen schaadt. Dat laatste is naar wij weten in Nijmegen bij deze pest meer dan eens gebeurd. Dat was in de Grote kerk zelf, omdat de graven met te veel lijken gevuld waren en ze nogal slordig waren gesloten met te weinig aarde.¹³² De geweldig slechte lucht die van de lijken omhoog kwam, bracht een verderfelijke besmetting van heel wat meer dan slechts een persoon. Daarom zei niet zonder reden Zoar, de oudste arts, dat het heel slecht is om ten tijde van de pest te wonen op plaatsen in de buurt van de graven der doden. [Dan is er nog het punt waarin] Fracastorius, Rondeletius en Jordanus geloven, namelijk dat het pestige gif in de lijken vrijwel dood is en vrij van iedere smet. [Dit zou zo moeten zijn] aangezien velen zonder schade met [de lijken] omgaan en ze zelfs vastpakken. Wij zeggen dat velen [inderdaad] veilig kunnen omgaan met niet alleen de pestige lijken, maar zelfs met de levende zieken, maar niet omdat de zieken of de kadavers niet besmettelijk zouden zijn. Het is omdat zij die veilig met hen kunnen verkeren, de geschikte dispositie om de pest te krijgen niet hebben. Hierbij komt: als kleding en ander huisraad draagstof zou kunnen zijn van het pestgif, hoeveel meer kan dan een kadaver het zijn dat immers door dat gif bevangen en gedood is. Bovendien, hoe vreemd zou het zijn als het pestgif niet in het kadaver bleef en als het door de dood van het organisme geheel uitgeblust werd, terwijl ook van andere besmettelijke giften werd gezien dat ze lange tijd met behoud van hun krachten in dode lichamen verborgen bleven? Zo meldt Sennertus op basis van Jo. Bauhinus, dat een boer zijn dol geworden varken gedood had en minder diep in de aarde begraven. In de winter roken de vossen dat. Ze groeven het kadaver uit en vraten het op. Het gevolg was niet alleen dat zij hondsdel werden, maar dat ze de hondsdelheid door te bijten ook op andere dieren en op mensen overbrachten. Als het rabiësgif zo lang in een kadaver kan blijven schuilen, waarom dan niet ook het pestgif? Dat het niet minder lang dan andere giften in een lichaam kan verblijven, leert [ons] zeer duidelijk Julius Alexandrinus. Die meldt dat twee veroordeelde gifmengers in Padua toen ze gemarteld werden, bekenden dat ze grendels op poorten, deurklinken en deurposten hadden ingesmeerd met een smeersel van de afgekookte lijken van aan de pest gestorvenen en dat ze ik weet niet hoeveel mensen die er voorbij gingen en die de dingen aanraakten een besmetting hadden aangedaan. Zo hebben ze de pest ongelofelijk [ver] verspreid. Hetzelfde leert ook het verhaal van Nicolaas Polus, die in zijn Silezische dagboeken vertelt dat in 1606 enige gifmengende doodgravers in Frankenstein in Silezië gepakt waren die onder marteling bekenden

¹³² In Arnhem was in 1626 het begraven in de Grote Kerk verboden, iets wat heel wat stampij opleverde. Zie Noordergraaf en Valk, 172. In Nijmegen ging men kennelijk (nog) niet zo ver.

dat ze door gifmengerij over de tweeduizend mensen hadden vermoord. Het gif werd bereid uit de kadavers van mensen die aan de pest waren overleden. Van die mensen haalden ze het hoofd af en sneden ze de builen en karbonkels uit. Bovendien haalden ze uit de graftomben de vlezige spierdelen van de rottende lijken. Verder dreven ze rook door de delen van de reeds vervloeiende vchten en uit al deze [ingrediënten] maakten ze hun giftige zalven. Hercules Saxonia (in zijn boek over de Poolse vlecht, Hoofdstuk 2) en Fallopius (*Over de builenpest*, Hoofdstuk 13) getuigen dat op de zelfde manier gifmengers uit de lijken van aan de pest gestorvenen die uitgekookt werden in het jaar 1555 een besmettelijke en pestbrengende zalf hebben gemaakt. Als het gif in de lijken helemaal dood was geweest, was de misdadige zalf niet besmettelijk geweest. Men kan werkelijk niet zeggen dat het agens zijn werking verliest of helemaal dood gaat door een tekort aan warmte of een andere hindernis die het overvalt. Wij concluderen daarom dat de lijken van pestpatiënten besmettelijk zijn, dit min of meer afhankelijk van het verschil in de genoemde fasen. Dat ze besmettelijk zijn, wisten zelfs de wilde dieren uit ervaring en dankzij hun natuurlijke instinct. Want Thucydides meldt dat de vleesetende dieren bij de Atheense pest de lijken van pestdoden niet aanraakten en als ze ervan proefden, waren ze gelijk dood. Dat zelfde stelt ook Titus Livius in Boek 1 van zijn vijfde decade.

XIII. De ervaring leert dat het zeer stinkende vuil uit de straten, riolen en mesthopen sterk bijdraagt aan het ontstaan van vele ziekten, vooral van kwaadaardige koortsen en dat het ook veel bijdraagt tot de verspreiding van het pestige contagium. Dat bericht Palmarius in zijn boek over de pest in de stad der Parijzenaren en Quercetanus in zijn boek *Diaeteticon polyhistoricon* over de [pest in] Toulouse, Boek 2, Hoofdstuk 3. Daarom moet er bij een pestige constitutie van alle dingen het meest naar worden gestreefd dat de openbare straten zorgvuldig schoon gemaakt worden van alle vuil, rommel en excrementen. Verder moet men verhinderen dat enigerlei afval wederom op die straten wordt geworpen. Volgens de wet van Pampinius J.C.¹³³ *stonden de aedilen* [= stadspolitie in antieke Rome] *niet toe dat er uitwerpselen of vuile troep op straat werd geworpen en zo ook geen kadavers. Evenmin was toegestaan dat leerbewerkers op straat het vuil van de huiden afhaalden.*

XIV. Zo hebben de oude Hebreëen de omgang verboden in die kamers waarin menstruerende vrouwen zich verschoonden. Ze vreesden namelijk dat het bedorven bloed van de menstruerende vrouwen door besmetting aan anderen een of andere schade zou kunnen toebrengen. En hoeveel gevaarlijker en besmettelijker moet dan het bezoek geoordeeld worden aan die huizen waarin enkele mensen aan de pest lijden of door die zelfde pest zijn gedood. Daarom zorgen ze er in Frankrijk, Italië en vele andere landen voor dat de zieken die door de pest zijn aangestoken, terstond flink ver buiten de steden worden gebracht, dat hun huizen worden afgesloten en met een openbaar teken herkenbaar worden gemaakt. Verder zorgen ze ervoor dat de doorgang door die straten waarin veel huizen zijn geïnfecteerd, door het bouwen van muren wordt afgesloten. Onze landslieden lieten zich niet zo ver in de greep krijgen door de grote angst voor ziekte en dood dat ze bij pest hele straten afsloten, en dat ze hun [plicht van] Christelijke naastenliefde vergetend, naar het voorbeeld der Italianen en Fransen vele zieken en gezonden die met hen in de straten woonden, bloot stelden aan de tirannie van louter misdadigers en onmenselijke lijkenpikkers

¹³³ Aanwijzingen voor het bestaan van een lex Pampinia in de zin van een door de volksvergadering aangenomen wet die is voorgesteld door een Pampinius werden niet gevonden. H. van Leeuwen oppert de mogelijkheid dat Van Diemberbroeck (VD) verwijst naar een van de juridische teksten die op last van Justinianus werden opgenomen in de *Digesten*. Deze bestaan uit een geordende bloemlezing uit de geschriften van Romeinse rechtsgeleerden uit de periode circa 100 voor Chr. tot 300 na Chr., samengesteld tussen 530 en 533. Ze zijn onderdeel van het *Corpus Iuris Civilis* van Justinianus I. In de *Digesten* bevindt zich (43,11,10) een fragment van de bekende jurist Papinianus over het straatbeheer door de aediles, waarin het schoonhouden van de straat wordt genoemd. 43.10.0. De via publica et si quid in ea factum esse dicatur. (H. van Leeuwen, pers. meded.)

en hen afzonderden zonder enige steun van fatsoenlijke mensen en vrienden. Toch moet geoordeeld worden dat het een stad zeer veel voordeel kan opleveren als de magistraat ervoor zorgt dat geïnfecteerde huizen afgesloten en gemerkt worden met een ervoor geplaatst teken, dat elke verkoop in die huizen verboden wordt als het winkels of werkplaatsen zijn en dat vreemden zorgvuldig uit die huizen worden geweerd of eruit gezet. Hier zou iemand mij misschien bij wijze van tegenwerping de vraag voor de voeten kunnen gooien waarom ik zelf naar willekeurig welke geïnfecteerde huizen tijdens deze pest ging en de pestzieken geheel vrijwillig bezocht, terwijl ik zou willen dat anderen uit de geïnfecteerde plaatsen geweerd worden. Ik antwoord: ofschoon de kwaadaardigheid van deze ziekte [de hulpverlener] bedreigt met een onmiddellijk einde, zou het zeer onchristelijk zijn en ronduit onmenselijk en wreed om de naasten die verstoken zijn van elke hoop en hulp in de steek te laten. Daarom heb ik, omdat het mijn taak was om juist in die tijd de naasten in hun nood bij te staan, in mijn ambtsuitoefening niet willen verzaken. Vertrouwend op de hoogste God heb ik door elkaar armen en rijken zonder enige uitvlucht bezocht en hun mijn raad en hulp zeer vrijgevig gegeven (ook al werd ik door geen premie of publieke beloning, door geen wet en door geen magistratelijk bevel tot deze taak gedwongen). Ik deed het niet zomaar vanwege banaal gewin, maar uit vroomheid en wegens een medelijden met de naasten. Om die reden zorgde ik, zonder een vergoeding te ontvangen, niet minder zorgzaam voor de armen dan tegen een beloning voor de rijken. Ik vroeg deze laatsten bij de pest geen hogere beloning dan in andere tijden gebruikelijk was, vaak zelfs minder. Wie weet of de hoogste God, die alle harten en nieren doorvorst en aan wie mijn vrome intentie bekend was, mij beschermd heeft met die opmerkelijke immuniteit tegen elke pestige besmetting? Want niet alleen te Nijmegen, maar ook in vele andere steden waren er heel wat medici die op vuil gewin loerden en door de pest ten onder zijn gegaan. Sommigen lieten niets na, anderen lieten door hun dood een aardig vermogen achter voor een paar erfgenamen die daardoor uit de zorgen waren.

XV. In Nijmegen is men op dit punt ook ernstig in de fout gegaan. De zieken onder de armen zijn niet terstond van de gezonden gescheiden. Dat heeft zeer veel aan de verbreiding van de besmetting bijgedragen. Deels gebeurde het omdat de armen die in nauwe huizen waren ingesloten, de zieken niet in afzonderlijke kamers konden afzonderen om ze zo van de gezonde huisgenoten gescheiden te houden. Deels was het ook omdat ze bij gebrek aan linnengoed en andere noodzakelijke dingen niet alles wat in de huizen van de zieken schoongemaakt moet worden op de vereiste manier voldoende konden reinigen. Zo konden door een aangestoken persoon alle overigen van een en dezelfde familie zeer gemakkelijk en zeer snel worden geïnfecteerd door het gemeenschappelijk gebruik van wasgoed en door het contact via dampen, uitwasemingen en smerige excrementen. In staten waarin de zaken wettelijk beter geregeld zijn, beschikt men gewoonlijk over gasthuizen die uitsluitend voor pestzieken zijn bedoeld. Men zorgt ervoor dat zieken daar terstond naartoe worden gebracht zodat ze op kosten van de schatkist verzorgd, behandeld en genezen worden door artsen en chirurgijns die deze gasthuizen organiek bedienen. Deze [op zich zelf] lofwaardige gang van zaken loopt in veel landen,[met name] bij de Italianen, Spanjaarden en Fransen, [in de praktijk] verschrikkelijk slecht en verwerpelijk. Dat gebeurt ofwel door de gierigheid van sommige magistraten die aan uitgaven proberen te ontkomen, ofwel door gebrek aan medeleven. Ze denken over de uiterste en enorm grote ellende van hun noodlijdende naasten niet harder na dan over die van honden. Ofwel het komt door een nalatigheid waarbij ze zich niet voldoende bekommeren om de publieke zaak.

Bijgevolg dragen ze de zorg in de nosocomia van deze soort dan slechts op aan nitwitten en boeven (zoals wij zelf eens in Frankrijk in verschillende plaatsen hebben gezien) die geen enkel verstand hebben van de behandeling van de pest en de zieken niet hoger achten dan het laatste vuil en die hen, als ze erg zwak zijn (of als ze de vuile zweren voor te lastig om te genezen houden) een kussen in het gelaat drukken en zo doen stikken door de opening voor de ademhaling af te sluiten. De overigen verwaarlozen zij en degenen die gemakkelijk genezen hadden kunnen worden, genezen ze niet, maar laten ze over aan hun lot. Het gevolg is dat nauwelijks een op elke honderd zieken die daarheen is gebracht, behouden terug keert. En dit is er de oorzaak van dat de mensen in deze plaatsen zozeer gruwen van de nosocomia van dit soort dat de meesten nog liever willen dat ze in het open veld in kleine strotutten worden neergelegd en daar alleen gelaten worden, dan dat ze overgeleverd worden aan de tirannie van de wrede boeven die in die ziekenhuizen dienen. Bijgevolg hebben wij ten tijde van de pest buiten veel steden in het open veld talloze strotutten gezien en in elk van die hutten was steeds een pestzieke neergelegd. Zij werden dan twee of drie keer per dag door een paar mensen voorzien van wat noodzakelijke dingen. Dat waren mensen, die bekend stonden om hun rechtschapen levenswandel. Zij werden door vrienden van de zieken ingehuurd met het doel om voor de zieken te zorgen.

XVI. Stilstaande openbare wateren vermeerderen de pest vaak veel door de snelle verspreiding van het contagium. [Dat geldt] vooral in die plaatsen waar iedereen zijn vuil, van welke soort ook, en zelfs zijn uitwerpselen erin gooit, en waar ook het vuil uit latrines, riolen en straten naar die wateren wordt afgevoerd. Voorbeelden van plaatsen waarin dat pleegt te gebeuren, zijn naast vele andere Leiden, Amsterdam en 's-Gravenhage. Sommigen gebruiken die wateren (waarvan er vele zeer besmettelijk zijn) ondanks de vuile en geïnfecteerde onreinheden toch wederom voor het maken van bier, het koken van spijs en andere levensmiddelen. Anderen maken er hun huizen mee schoon en weer anderen doen er weer andere dingen mee. Zo brengen ze in hun onverstand en onwetendheid de kwaadaardige infecties zelf op zich zelf over. Daarom moet er altijd, maar in het bijzonder ten tijde van pest, met de grootste ijver naar worden gestreefd dat dergelijke vervuilingen van het water worden tegengehouden en gecorrigeerd. Daartoe kan men stromende beken (als die mogelijkheid bestaat) op [de stilstaande wateren] aansluiten en in laten stromen. Het is, naar een bericht van [Diogenes] Laertius, Empedocles gelukt de pestige ziekten die voortkwamen uit de stank van een stilstaande poel water van de Salenutiërs af te wenden. Hij voerde namelijk op eigen kosten twee naburige stromen naar die poel. Ook is het mogelijk om poelen droog te leggen. Zo schrijft Petrus Salius in Hoofdstuk 20 van zijn boek over de pestilentiële koortsen dat zijn vaderland door drooglegging van sloten met stilstaand water werd bevrijd van de pestige koortsen waardoor de burgers elk jaar weer tegen het einde van de zomer worden geplaagd.¹³⁴ [Men kan de ziekten ook voorkomen] door het laten weglopen van vuile stoffen in het water te verbieden.

XVII. Bedorven levensmiddelen, van welke aard ook, brengen slechte sappen voort en die plegen ernstige ziekten te verwekken. Ze brengen de pest niet primair teweeg (zoals we uitvoerig hebben uiteengezet in Boek 1, Hoofdstuk 8, Aantekening 1, Vraag 4). Bij een pestige constitutie predisponeren vrijwel alle andere ziekten de lichamen erg gemakkelijk tot het krijgen van pest. Daarom moeten alle gelegenheden die bijdragen aan het ontstaan van welke ziekten dan ook zorgvuldig ontvlucht worden en

¹³⁴ Dit gaat waarschijnlijk over malaria.

moet vooral de openbare verkoop van slechte levensmiddelen ten strengste verboden worden.

XVIII. Men pleegt in Italië, Spanje en Frankrijk en vele andere landen ten tijde van de pest geen armen in de steden toe te laten, ja zelfs is men gewoon allen die in die steden niet goed wonen en er slecht en miserabel leven uit de stad te gooien. Door die werkwijze moesten de kansen op pest kleiner worden; er blijven immers minder mensen in de stad over, en die wonen ruimer, groter en gemakkelijker. Want het is welbekend dat een veelheid van mensen die nauw op elkaar wonen het contagium van de pest sneller doet verspreiden. Het was om die reden dat de Atheners, volgens Plutarchus, ooit Pericles aanklaagden omdat hij de pest een gelegenheid had geboden via [toelating van] een grote massa van boeren die vanwege de oorlog gedwongen waren de stad [in te komen]. Zo ook schrijft Titus Livius in Boek 3 van de eerste Decade dat te Rome een pest werd opgewekt doordat het volk gedwongen was onder te kleine daken en daardoor te dicht op elkaar te wonen. Ze zeggen dat dit verwijderen van de armen destijds van groot voordeel voor Frankrijk is geweest en Sabellicus, meldt in Boek 3, Decade 4 van zijn *Geschiedenis van Venetië*, dat hetzelfde ook de Venetianen niet onmerkbaar van voordeel is geweest. Maar Christus zelf beveelt dat aan de armen altijd goed gedaan moet worden, vooral aan hen die in een of andere toestand van zware ellende verkeren (wat deze ziekte is) en bijgevolg is dit onbarmhartige eruit gooien van de armen waarlijk goddeloos. Dit afscheiden is dan ook niet gebruikelijk in de Nederlandse provincies (met name niet in de Verenigde Provinciën) daar immers God [de inwoners] begiftigd heeft met een mildere instelling. Onze landslieden plegen in de meeste plaatsen een zeer ijverige zorg voor de armen aan de dag te leggen en hen van al het noodzakelijke gul te voorzien. Ze doen het opdat ze door deze handelwijs het reeds blikkerende zwaard des Heren sneller van hun gebied afwenden.

¹³⁵ XIX. Sommigen vragen hier of het reinigen van huizen en huiselijke zaken (vooral in huizen die al zijn geïnfecteerd) niet beter verboden dan verplicht kan worden. 1. [Argumenten zijn dat] de bezoedelende werking van het pestig contagium, als het met rust worden gelaten, uiteindelijk vanzelf uitsterft (dit wordt duidelijk wanneer een pest ophoudt; ze zou, als die miasmata niet uitgedoofd waren, immers op dezelfde manier opnieuw spontaan door die miasmata worden opgewekt en zo eindeloos voortduren).[Verder geldt dat] als de miasmata al te snel en al te veel worden bewogen, zij gemakkelijk wijd en zijd door de lucht worden verbreid. Zo strekken ze hun krachten verder uit en steken alle naasten aan, hetzij door inademing hetzij door contact. 2. Het tweede argument is dat de zaden van de besmetting voldoende opgelost, verstrooid en uiteen worden geschud door de gunstige werking van de lucht, van wateren en van winden. Bijgevolg zou er geen behoefte zijn aan dat werk van het schoonmaken dat vaak ook nog eens schadelijk is voor het personeel 3. Ten derde: omdat het gevaarlijk is de hele huishouding toe te vertrouwen aan onbetrouwbare mensen (dat zijn de meesten die het schoonmaken van geïnfecteerde huizen en huisraad op zich nemen) Vaak stelen ze een hoop dingen en slepen ze zelfs geïnfecteerde zaken naar elders waardoor ze de pest verder verbreiden. 4.[Tenslotte] De pest is een gesel Gods, die door geen menselijke reinigingen uitgeblust en geëlimineerd kan worden, maar alleen tot bedaren kan en moet worden gebracht door Gods erbarmen. Hoewel deze argumenten mooi worden voorgesteld, zijn nut en noodzaak van openbare en private reinigingen toch duidelijk aanwezig, van welke kant men het ook bekijkt.

¹³⁵ Aantekening XIX is toegevoegd in 1687.

Ik antwoord op het *eerste punt*: ook al sterft het pestig gif uiteindelijk vanzelf, het breidt zich, als het in de huizen met rust wordt gelaten, toch meestal als een soort gist van dag tot dag meer uit en zo doodt het velen die in de huizen wonen op ellendige wijze, dit vóór de tijd van uitdoven is gekomen. Bovendien, er behoeft helemaal niet voor te worden gevreesd dat het gif zich naar verdere punten zal bewegen wanneer het bij de reiniging van huis en huisraad van hot naar her bewogen en gebracht wordt. Op die manier wordt het namelijk niet alleen door de beweging van de lucht en de winden opgeschud. Door vuren, rokingen, afwassingen met water, loog, azijn, kalk en dergelijke (die voor het schoonmaken worden gebruikt) wordt echter ook veel uitgeblust. Wat het *tweede punt* aangaat: de zaden der besmetting worden sterk verstrooid door de gunstige werking van lucht, water en wind. Daarom moet, om die gunstige werking zo snel mogelijk in te laten werken, het reinigen als zeer noodzakelijk [worden beschouwd] en op elk tijdstip waarop het maar even kan, worden begonnen. Bij het *derde punt*: de openbare gezondheid en het leven van talloze mensen mag aan geen enkel gevaar worden blootgesteld wegens de inhoudsloze vrees, die sommigen opgevat hebben inzake de onbetrouwbaarheid van degenen die schoonmaken. Laat iedereen betrouwbare schoonmakers zoeken aan wie hij de zorg voor het huisraad veilig kan toevertrouwen. Hij zal ze gemakkelijk vinden als hij een ruim loon biedt. Maar zij die gierig zijn en weinig willen uitgeven, terwijl ze wensen dat er veel gevaarlijk werk voor hen wordt gedaan, die vallen in het algemeen in de klauwen van dieven die overal stelen zoveel als ze krijgen kunnen. Ten aanzien van het *vierde punt*: ook al is de pest een gesel Gods, om die reden zijn reinigingen niet verboden en evenmin al die dingen waardoor het verder gaan van het contagium wordt tegengehouden, zo ook niet [het gebruik van] geneesmiddelen. Zie daarover *Aantekening 4 in het volgende Hoofdstuk 4*. [Het mag,] mits die dingen in de vreze des Heren gebeuren, en de wegneming van de gesel door nederige beden van Hem wordt afgesmeekt. Dus, als buiten de tijd van de pest door allen unaniem de reinheid geprezen wordt, [ja zelfs gezegd wordt] dat het buitengewoon noodzakelijk is, dat de kadavers uit de huizen en van de openbare wegen worden gegooid, en welke verdere bedorven vuile zaken ook maar, opdat door de stinkende bedorven en vieze uitwasemingen van dergelijke dingen geen schade wordt toegebracht aan de gezondheid van mensen, zoals dat vroeger in het tentenkamp der Hebreeën op bevel van God zeer precies moest gebeuren, zoals uit verschillende plaatsen in de Heilige Schrift blijkt, wie met een gezond verstand zal dan denken dat dit niet gedaan zou moeten worden in tijden van pest (waarin het pestvirus, naar de ervaring over een lange tijd leert, door een verwerpelijke onreinheid veel meer voortgedreven wordt en de lichamen voorbereid worden om gemakkelijker tot een infectie op te vatten) en dat er geen reinigingen van gebouwen en openbare plaatsen, ja zelfs van alle zaken die geïnfecteerd zijn, zouden moeten worden georganiseerd?¹³⁶ Laat dergelijke advocaten van de vuile onreinheid leven te midden van rommel en onreinheden, zo zullen zij binnen korte tijd de beloning voor hun onzuivere mening krijgen die het gevolg is van hun vuile vasthoudendheid.

XX. Zeer vele onwetenden die uit besmette huizen komen, nemen deel aan grote publieke bijeenkomsten en zijn gewoon zich onder het overige volk te mengen. Zo brengen ze het contagium dat ze vaak zonder het te weten in hun kleren meedragen, niet zelden op anderen over

¹³⁶ Over deze ongebruikelijk lange zin moet de auteur wel even hebben nagedacht. De hele Aantekening werd toegevoegd na 1665 en zou ook van de hand van zoon Tieman kunnen zijn.

en verspreiden zo de pestige last. Daarom moet worden geëist dat bijeenkomsten van deze soort ten tijde van pest verboden en naar een andere tijd verplaatst worden. In Nijmegen is ten tijde van deze pest op dit punt verstandig gehandeld door het stadsbestuur. Er zijn ook [besturen] die om de hiervoor genoemde reden in die tijd openbare bijeenkomsten in tempels, en [daarmee] de prediking van Gods woord, voor een tijd opschorten. Maar wij menen dat het volk er beter op gewezen kan worden dat zij die zich slecht voelen of merken dat ze aangestoken zijn, of die zich bewegen tussen geïnfecteerden, van deze bijeenkomsten zouden moeten afzien. Bovendien moet gezorgd worden dat die bijeenkomsten in tijden van pest niet gevierd worden in gemeenschappelijke kerken waarin doden begraven worden. Want wegens de zeer grote aantallen lijken die in een dergelijke tijd van alle kanten aankomen, is het vaak zo dat tijdens de dienst hier en daar een paar graven open liggen en vele lijken minder hoog met aarde bedekt zijn. Ze verspreiden dan een zeer slechte en besmettelijke stank. Wij hebben deze gedurende deze pest in de Grote kerk in Nijmegen vele malen geroken.

XXI. Een zeer grote, o smart!, nalatigheid van de magistraten houdt in veel plaatsen in dat ze geen bijzondere regels uitvaardigen tegen de pest. Evenmin verschaffen ze uit de openbare middelen jaarlijkse toelagen aan vrome en geschikte zielzorgers die verstandig zijn en kennis van zaken hebben. Zo ook niet aan in de praktijk ervaren geneesheren en kundige chirurgijns, wier hulp ze in tijd van nood kunnen inroepen bij het visiteren en behandelen van alle pestzieken. Om die toelagen en kleine uitgaven uit te sparen, verwaarlozen ze het algemene belang. Liever willen ze bij een opkomende pest de hele zorg voor de zieken opdragen aan een paar niet-weters, die vaak ook nog eens een slechte naam hebben, aan half-theologen (die ze dan ziekentroosters noemen) en aan mensen die niks weten, charlatans, medicasters, en namaakchirurgen (die ze in het geval van pest meesters noemen). [Ze doen dat] liever dan dat ze geleerde en ervaren mannen in ruil voor een jaarlijkse toelage met de zorg voor het algemene heil en de openbare gezondheid belasten. Hierdoor komt het dat de behandeling van deze zeer zware ziekte (waarin de zeer veel direct parate kennis en ervaring van de medicus nodig zijn) meestal wordt overgelaten aan willekeurige, geheel ongeschikte en domme nepchirurgen en baardschrappers, aan wie op dat moment op grond van het openbare gezag een vergunning gegeven wordt om zieken te doden, of liever te vermoorden. Door hun onbezonnen roekeloze onwetendheid komen ontelbaren om die door kundige dokters gered hadden kunnen worden. Van deze gang van zaken hebben we tijdens deze pest vele voorbeelden gezien. Het ging om drie of vier onbenullen die door het stadsbestuur onverstandig genoeg voor deze taak waren aangewezen, en dat ook nog eens tegen een ruime vergoeding). En verbazingwekkend is het niet, want aangezien ze ronduit onkundig waren op het gebied van de geneeskunde, kenden ze de ziekte, de manier van genezen en de krachten van de geneesmiddelen niet. Hierdoor komt het dat ze een vergif even gemakkelijk voorschreven als een geneesmiddel en dat ze hen die versterking behoefden met een aderlating verzwakten, terwijl ze hen die door een passend tegengif overeind moesten worden geholpen, neerhaalden door ze een laxerend middel te geven. Bovendien zeg ik dat er ervaren

en deskundige mannen uitgezocht en aangesteld moeten worden tegen jaarlijkse toelagen [en dat dit reeds moet gebeuren] buiten [tijden van] pest. Als de pest zelf er is, schrikken de voetsporen van anderen iemand namelijk af en maken hem bang voor zulk een taak. Bijgevolg wordt het dan moeilijk om een verstandige medicus practicus te vinden die de zware en gevaarlijke taak op zich wil nemen. Ik zeg ook dat dergelijke hulpverleners niet met een kleine, maar met een ruime beloning begiftigd moeten worden, niet minder buiten tijden van pest dan tijdens een epidemie. Dat is omdat artsen en chirurgen, wanneer ze genoeg te doen hebben, moeilijk [te bewegen zijn] om dit werk op zich te nemen. Bijgevolg zijn ze [alleen] door dergelijke permanente geldelijke lokmiddelen tot deze openbare functie te verleiden. [Zo kan ook voorkomen worden] dat zij de bescheiden omvang van de toelage voor vernederend houden en op een gegeven moment het juk van zo een dienst van hun schouders werpen. Ook Bricius Bauderus, is blijkens zijn tractaat over de praktijk Deel 1, Hoofdstuk 15, van mening dat ervaren artsen en chirurgijns door stevige beloningen tot dit werk genood en overgehaald moeten worden. Om te beginnen stelt hij voor dat de magistraat er in de eerste plaats voor moet zorgen dat er behalve godvruchtige zielzorgers ook geleerde en ervaren dokters en chirurgijns worden aangesteld, die de zorg over de pestzieken op zich nemen en die door jaarlijkse toelagen tot die taak verplicht worden. Daaraan toe voegt hij nog een voorzorgsmaatregel, namelijk dat er, *als iemand van die genezers door de pest overlijdt, boven de toelage [die reeds is toegestaan] uit de openbare middelen ook een jaarlijks pensioen wordt gegeven waarvan vrouw en kinderen kunnen leven. Op die manier zullen ze kunnen beschikken over kundige en niet over onwetende medici en chirurgijns.* Maar vandaag de dag, och arm, worden liederen van deze soort voor magistraten gezongen die doof zijn. Het grootste deel van hen beijvert zich immers meer voor het persoonlijke dan het publieke belang en terwijl incidentele vertegenwoordigers van hen de eigen buidels met gouden munten uit de openbare kas spekken, worden er nauwelijks koperen of loden munten aan het algemeen belang besteed. Intussen is het zo dat de onderdanen lijden door deze ijver van de regenten voor hun eigen belang, en de verwaarlozing van het publieke belang: zij ontberen in tijden van de pest de gewenste hulp van de noodzakelijke medici. Bovendien is het natuurlijk ook nog eens zo dat uitstekende beloningen en betalingen die passen bij het zware werk en het enorme gevaar dat [de uitvoerders] lopen, niet geregeld zijn. [Geen wonder dus] dat niemand van hen [de doctoren en chirurgijns] zo een zware taak graag op zich wil nemen. Immers, er worden maar heel weinig medici gevonden die louter vanwege hun vroomheid en niet vanwege geldelijk gewin alle pestzieken onverschrokken bezoeken, zoals ik dat geheel vrijwillig en spontaan heb gedaan. Ik was daartoe door niemand opgeroepen. De Nijmeegse magistraat heeft mijn handelen volstrekt niet met vijandige ogen bekeken. Ze is echter toch zo onmenselijk geweest dat zij mij, toen de pest voorbij was, geen enkele geldelijke blijk van waardering heeft gegeven voor mijn geleverde werk, (terwijl de magistraat van andere steden gewoon was als bewijs van dankbaarheid zijn geneesheren die zich bij de pest hadden ingespannen rijkelijk en met eervolle geschenken te overladen en te decoreren). Men heeft zich zelfs niet verwaardigd mij ooit met een paar woorden iets van dank te zeggen.

XXII. Ik zeg: *het aller-gevaarlijkste, want vaak*

*bestormt het woeste onheil degenen die hulp verlenen zelf
en het vak keert zich tegen degenen die het gevormd hebben.*¹³⁷

XXIII. In tijden van pest is in de meeste steden ook een [tweede] zeer grote vergissing begaan. Die bestond daaruit dat de magistraat op basis van zijn publieke gezag niet

¹³⁷ Van Diemerbroeck verwijst naar een bekende versregel waarin Ovidius de verschrikkingen van de pest op Aegina beschrijft (*Metamorphosen*, 7. 561 e.v.) Hij heeft zelf een kort citaat uit die tekst gevormd. De wat ruimer genomen passage luidt namelijk: (560) corpus humo gelidum, sed humus de corpore fervet. /nec moderator adest, inque ipsos saeva medentes/erumpit clades, obsuntque auctoribus artes;/quo propior quisque est servitque fidelius aegro,/in partem leti citius venit, utque salutis/ (565) spes abiit finemque vident in funere morbi,/indulgent animis et nulla, quid utile, cura est: In de vertaling H.J. Scheuer uit 1923 luiden de regels: 560 Koelte ontleent aan den grond, maar gloeit de grond door het lichaam. /Niemand die bijstand meer biedt! Want onder geneesheeren zelven /Uitbrak de pest en de kunst schiet tekort aan haar eigen vereerders. /En hoe dichter men is bij een zieke en hoe trouwer men hulp biedt, /Zooveel te eerder men zelf is een prooi van den dood. Daar genezing /565 Niemand meer hoopt en alleen in den dood men het eind ziet der ziekte. (Ovidius' *Metamorfosen*. In de oorspronkelijke versmaat vertaald door Mr. H.J. Scheuer. Zalt-Bommel: 1923. Bron:<http://www.koxkollum.nl/ovidius/metamorphoses/scheuer07.htm>.

bepaalde mensen die bekend waren om hun betrouwbaarheid uitzocht en benoemde om de zieken waar ook maar te verzorgen. Ze liet die taak daarentegen uitoefenen door wie dat ook maar [wilde]. Dat is er de oorzaak van dat vele zeer slechte vrouwen en zeer misdadige doodgravers overal in de huizen der burgers naar binnen drongen onder een vroom voorwendsel, [maar in werkelijkheid] niet zo zeer om de zieken te verzorgen als wel opdat ze hun geldkistjes konden plunderen en willekeurig welke duurdere stukken huisraad stelen. Dat deden ze des te gemakkelijker, omdat ze niet zelden het speeksel dat aan de mond van de eerste zieke hing, heimelijk met het eten vermengden en daarmee alle overige huisgenoten die nog gezond waren, infecteerden. Vervolgens verstikten ze de geïnfecteerde zieken die zwak waren door ze kussens in het gezicht te drukken. Daarna konden ze dan naar believen geldkisten, dozen en brievenkistjes openen en deze, terwijl niemand hen tegenhield, leegstellen. Zeer vele zeer trieste voorbeelden getuigen daarvan overal. Een al te grote hoeveelheid daarvan wordt gevonden bij medische en historische schrijvers, maar ook in onze tijd zien we het meer dan eens gebeuren. Ja zelfs is het zo dat de misdadige dierstheid van die goddeloze mannen van die soort zover is gegaan dat ze er niet van terug schrokken zelfs vrouwen en meisjes die erg ziek en dus bijzonder zwak waren aan te randen en te verkrachten. Of deze misdaad in Nijmegen wel of niet is voorgekomen, waag ik niet te zeggen. Ik geloof echter dat schanddaden van deze soort meer dan eens geheim gehouden zijn. Ik herinner mij dat, toen ik eens in Frankrijk was, daar toen te Saumur (Maine et Loire) door een of andere deugniet iets is gedaan waarvoor hij, nadat ze hem gegrepen hadden, in het openbaar levend verbrand is. Maar wat spreek ik over levende zieken? Zelfs de lijken van dode mensen lijken niet veilig te zijn voor de aller-misdadigste razernij van deze misdadigers. Zo schrijft Jordanus, in zijn traktaat over de verschijnselen van pest, Verhandeling 1, Hoofdstuk 18, dat een lijkgraver (nog afgezien van het feit dat ze allerlei delen uit die lijken rukken voor het maken van hun giftige zalven) toen de pest zeer wreed woedde in Bratislava in Silezië het lijk van een mooi meisje dat een dag eerder door de pest was geveld, op de volgende dag te schande maakte. Hij is vanwege dat vergrijp in het openbaar met de zweep afgeranseld en voorgoed in ballingschap gestuurd.

HOOFDSTUK IV. Over de medische profylaxe in het algemeen en over de vlucht.

Op de theologische en bestuurlijke profylaxe volgt de medische, welke bij deze goddelijke [bovennatuurlijke] ziekte steeds hand en hand moet gaan met de noodzakelijke theologische profylaxe - dit volgens de argumenten die reeds zijn genoemd in het voorgaande *Hoofdstuk 2*. Deze medische (1) profylaxis verdelen we in een [profylaxe die berust op] leefregels, een [die berust op] heilkundige ingrepen en een [die stoelt] op geneesmiddelen. In het navolgende zullen we ze in deze volgorde behandelen. Maar voor we daartoe overgaan, is het noodzakelijk in weinig woorden iets vooraf te zeggen over een zeer doeltreffend en zeer prijzenswaardig voorbehoedsmiddel, namelijk

de vlucht (2) die verbonden is met de vreze des Heren. De meeste medici en vele theologen bevelen haar aan als het beste en zekerste voorbehoedmiddel. Ik zeg: ze [moet] met de vreze des Heren verbonden zijn, want iemand moet niet uit vermetelheid in negatieve zin vluchten alsof hij zo aan de hand van de hoogste God wil ontkomen. Hij moet het doen terwijl hij God vreest en met de bedoeling om slechts die plaatsen te vermijden waarover de goddelijke plagen zijn uitgestort - plagen die God net zo goed op andere plaatsen, overal waar Hij maar wil op aarde kan neer zenden. Daarom moet de vlucht niet worden ingezet, als niet tegelijkertijd met de vurigste smeekbeden Gods hulp en bescherming wordt gevraagd. Door zo te handelen, kan de vlucht gecombineerd worden met de goddelijke genade als onafscheidelijke metgezel. Het begin van het kwaad moet ontvlucht worden (3), [dus] wanneer de pest voor het eerst een stad of een andere plaats begint binnen te komen. Men moet [dan] naar gezonde en ver van de pestige plaats verwijderde (4) gebieden gaan en vandaar pas zeer laat terug komen (5), dit volgens het versje:

*Deze drie bijwoorden nemen de verterende pest weg:
ga weldra, verdwijen ver weg en keer laat terug.*

Anderen vatten deze woorden bondiger samen met:

*Ga snel en ver van hier en kom pas laat weer terug.*¹³⁸

Zo ook hebben wij in deze wrede pest aan edelen en andere beter gesitueerden de vlucht als een tamelijk zeker voorbehoedmiddel aanbevolen. Aan mensen van wie de situatie¹³⁹ geen verandering van plaats toeliet, hebben wij andere methoden om zich te beveiligen aan de hand gedaan. Daarover zullen wij weldra spreken.

AANTEKENINGEN.

¹⁴⁰ I. De kwestie die zich hier voordoet, is: mag een Christen bij deze hemelse en goddelijke ziekte zijn toevlucht zoeken tot hulpmiddelen en remedies die werelds en aards zijn? Wij zeggen: bij deze ziekte is het niet slechts een zaak van mogen, maar van de grootste noodzakelijkheid om snel hulpmiddelen te gebruiken. Dat geldt, mits men de gehele hoop op genezing niet alleen daarin stelt, maar er geestelijke hulpmiddelen aan toevoegt, namelijk beden, gebedsdiensten en vurige smeekbeden om hemelse hulp. Op een dergelijke manier is koning Ezechias (volgens 2 Koningen 20) na vurige gebeden door een pleister uit vijgen van de pest bevrijd.¹⁴¹ Er zijn drie soorten van mensen die ongunstig oordelen over de geneeskunde en haar geneeswijzen. De eersten hebben te weinig vertrouwen in de geneeskunde. De tweeden geloven er in het geheel niet in. De derden spreken er uit kwaadaardigheid, afgunst of minachting kwaad over. Ze doen dit hoewel ze de heilzame hand Gods [achter het medische handelen] kennen en ze er zelf vaak met goed gevolg gebruik van hebben gemaakt.

¹³⁸ In de vertaling van DB: (p 9) "Welke Verskens den Hoog –Geleerden Heer Johan van Beverwijk, in zijn leven vermaart Medicijn der Stadt Dordrecht in onze Neerlantsche Taal aldus heeft uit-gedrukt; Die 't Lighaem van de Pest lang-duurig wil bevrijden, Die moet besmette Lucht; in zulke plaatsen mijden, Ook vluchten verr' van daar, in een gezonder Lant, En keeren lang –zaam weer, als 't vuur is uit-gebrant.]

¹³⁹ DB: 'het beroep'.

¹⁴⁰ Aantekening I is in de uitgave van 1665 herschreven en aanzienlijk uitgebreid.

¹⁴¹ Statenvertaling 2 Koningen 20:7: Daarna zeide Jesaja: Neemt een klomp vijgen; en zij namen ze en legden ze op de zweer, en hij werd genezen.

De eerstgenoemden kennen te veel waarde toe aan het instrument en miskennen daarom degene die het instrument voert en die het gemaakt heeft en zonder wie het instrument helemaal niet werkt. Ze vertrouwen zozeer op de schepping dat ze de Schepper ervan niet erkennen en geen rekening met hem houden. Maar de hoogste God straft hen in hun perversiteit. De Heilige Schrift heeft hiervan een zeer duidelijk voorbeeld in 2 *Kronieken* 16:12. Daarin gaat het om koning Asa die zich afwendt van God en heel zijn vertrouwen in de dokters stelde. Door deze oorzaak werd hij tegelijkertijd van Gods welwillendheid en van het leven beroofd. Zo deed hij boete voor zijn goddeloosheid.¹⁴² De geneeskunde is de hand en een gave Gods. Hij die de hand schiep en als geschenk gaf, is groter, zowel door het scheppen als door het geven. Bijgevolg is het zo dat voor hem die de hand aanbidt en de Schepper, van die hand dus, verwaarloost, de hand nutteloos is. Het goddelijk geschenk verandert voor hem in een verderfelijke iets. De geneeskunde moet worden gebruikt samen met een [gelijktijdig] brengen van dank en met [het tonen van] vertrouwen in God, de hoogste geneesheer, van wie met smeekbeden in vertrouwen gevraagd moet worden of hij de geleerde medische hand met een knik van zijn hoofd wil leiden en haar wil zegenen en wil omzetten in een genezing van de zieken. Want:

*als de Heer niet helpt, en kracht in de kruiden doet vloeien,
wat, zo vraag ik, baat dan Dictamnus [de Vuurwerkplant]¹⁴³ wat [zelfs] een panacee?¹⁴⁴*

We zijn allemaal mensen: niet één mens, wie het ook is, kan zonder een hoofdknikje van God zijn hand [zelfs maar] omdraaien, laat staan dat hij iets goeds jegens zijn naasten kan presteren. Hij is degene waarvan *Deuteronomium* 32:39 zegt: Ik zal doden en Ik zal leven maken, Ik zal vernietigen en Ik zal genezen.¹⁴⁵ En in 1 *Koningen* 2:6 zegt hij: *de Heer doodt en doet leven, voert de mens weg naar de bewoners van de onderwereld en haalt ze weer terug*. De medicus is een instrument dat Hij schept, en gebruikt, en waardoor Hij zieken met zijn welwillendheid omgeeft. Zij zijn dus slecht bezig die te veel vertrouwen stellen in het instrument en intussen de schepper en de bestuurder van het instrument verwaarlozen. Niet minder fout doen van de andere kant degenen die de geneeskunde geheel en al veronachtzamen en niet geloven dat er iets heilzaams uit haar kan voortkomen. Zij menen dat uitsluitend van God alleen, de bron van alle goede dingen, de genezing van ziekten te verwachten is, waarbij dan geen geneesmiddelen worden aangewend. Ja zelfs beschuldigen zij die mensen van goddeloosheid die bij ziekten medische hulp vragen. God, zeggen zij, is alwetend, hij heeft het komen en gaan van ziekte vooraf geweten en vooraf besteld, en geen enkele geneeskunde verandert op dit punt Zijn wil of buigt deze in een andere richting. Bovendien is hij almachtig en kan hij welke ziekten hij maar wil zonder gebruik van medische middelen genezen. Bijgevolg slaan degenen die God wantrouwen en van geneesheren de genezing van hun ziekte vragen, te pletter op de klippen van de goddeloosheid. Voorwaar, zij die zo praten, zijn ofwel zelf goddeloos, of werkelijk zo stom dat ze uit pure onwetendheid niet weten wat ze zeggen. En hun redenering klinkt dan ook net als wanneer iemand zou zeggen: God kan hen die Hij dat wil, voeden zonder spijs en daarom is het goddeloos om in tijden van hongersnood zijn toevlucht tot spijzen te zoeken. Om daarvan soelaas of zelfs een verlenging van het leven te verwachten, is niets anders dan onvoldoende vertrouwen in God stellen. Waarlijk al te godslasterlijk zou deze uitspraak zijn. Want zoals God tot instandhouding van het leven

¹⁴² Statenvertaling 2 *Kronieken* 16:12: Asa werd, in het negen en dertigste jaar van zijn koninkrijk, krank aan zijn voeten; tot op het hoogste toe was zijn krankheid; daartoe ook zocht hij den HEERE niet in zijn krankbed, maar de medicijnmeesters.

¹⁴³ Een op de berg Dicte op Kreta groeiend kruid dat de kracht zou hebben pijlen uit wonden te trekken.

¹⁴⁴ Volgens Pierre Alcyonius, *Les soirées littéraires*, Tome XVI Paris: Honnert, 1799 (An vii) p. 203 [Google books] stond om het portret van de Leidse hoogleraar Otto Heurnius geschreven: *virEsque*, en: *DyctamnuM*. Van D verwijst niet expliciet naar hem, maar kan zijn portret heel wel hebben gezien.

¹⁴⁵ Statenvertaling *Deuteronomium* 32:39: Zie nu, dat Ik, Ik DIE ben, en geen God met Mij: Ik dood en maak levend, Ik versla en ik heel; en er is niemand die uit Mijn hand redt.

spijzen en voedingsmiddelen heeft geschapen, zo heeft Hij ter genezing van ziekten kruiden en andere medicamenten gemaakt en Hij wil dat mensen van elk van beide gebruik maken. Hij belooft echter niet dat door levensmiddelen een leven in alle eeuwigheid wordt voortgebracht en ook niet dat de ziekten door de geneesmiddelen altijd genezen zullen worden. Niettemin wil Hij dat Hem door die gehoorzaamheid eer bewezen wordt. Want zoals zij van wie het leven in stand wordt gehouden door voedingsmiddelen, niet alleen dank zij die levensmiddelen leven, maar ook door God die hen met zijn Woord schiep, net als die voedingsmiddelen die Hij hun toestond (zoals geschreven is: *de mens leeft niet van brood alleen, maar bij elk woord dat uitgaat uit de mond van God*),¹⁴⁶ zo worden ook zij die door geneesmiddelen worden genezen, niet alleen door die middelen weer beter, maar ook door God die deze geneesmiddelen schiep en van heilzame krachten voorzag. En daarom is het dus zo dat die geneesmiddelen om hun gunstige gebruik en het resultaat daarvan alléén niet geprezen moeten of kunnen worden; en evenmin moeten de medicijnen die op zich zelf niets misdaan hebben, veroordeeld worden wegens de verkeerde afloop van de ziekte. In plaats daarvan moet de Heer bij willekeurig welke uitkomst van het ziekteproces dan ook worden geloofd, terwijl de geneesmiddelen gehoorzaam gebruikt worden. Zonder Hem zouden er geen geneesmiddelen geweest zijn en Hij is het die bij de zieken een werking doet plaats vinden naar zijn behagen. En die werking moet, opdat ze gunstig verloopt, via gebeden van Hem afgesmeekt worden. De eerste en hoogste eer van de genezing moet daarom alleen aan Hem gegeven worden. Wij zeggen dus: zoals zij die zich zelf bewust door honger willen ombrengen (omdat ze geen gebruik willen maken van voedingsmiddelen, middelen die zijn toegestaan om de honger te verdrijven en het leven in stand te houden) worden gehouden voor de slechtste van alle moordenaars en ze moeten veroordeeld worden tot een eeuwige verdoeming, zo vervallen ook zij tot de zwaarste zonde die ongehoorzaam zijn en de geneesmiddelen en de andere remedies die de hoogste God geeft, als ijdel bespotten en verachten. Het gaat om lieden die verhinderen dat de middelen bij die ziekten worden benut, of deze onachtzaam gebruiken. Want Christus zelf zegt dat de zieken een arts nodig hebben, ja zelfs dat Christus zelf de Heiland is, die alle zwakten met zijn woord kon genezen, maar die soms ook geneesmiddelen heeft willen gebruiken opdat hij ook op die manier de glorie van zijn Vader verhief. Zo lezen wij bij Marcus, *Hoofdstuk 8*, dat [Christus] toen Hij een blinde wilde genezen, wat Hij met zijn woord gekund had, gebruik maakte van een oogzalf die uit speeksel bestond, want *Hij spuugde op de ogen [van de zieke] en legde hem twee maal zijn handen op*. Dat wil zeggen: hij wreef hem de oogzalf twee maal in zijn ogen. Zo [vinden we ook bij] Johannes, *Hoofdstuk 9* dat Hij, van plan zijnde een blinde te genezen een zalf van deze soort maakte. *Hij spoog wat op de grond en maakte uit het speeksel [een beetje modder] en smeerde het over de ogen van de blinde. Daarbij zei Hij: Ga en was U in de badhuizen van Siloam.*¹⁴⁷ Zo ook droeg hij zijn leerlingen op om zieken die ze met het woord hadden kunnen genezen, ter genezing met olie in te wrijven, opdat de genezing zich ter ere Gods niet zonder medicamenten voltrok. Zo kan ook gekeken worden naar *Hoofdstuk 6* van [het evangelie van] Marcus en *Hoofdstuk 5* van de Brieven van Jacobus. De Almachtige is niet minder barmhartig dan rechtvaardig en hen die Hij straft en verwondt, geneest Hij ook weer wanneer Hij dat wil. En dat gebeurt dan in de meeste gevallen met natuurlijke middelen, zoals we dat m.b.v. medicamenten zien gebeuren bij ziekten welke Hij natuurlijk zonder geneesmiddelen en andere natuurlijke remedies met het woord kan genezen. Hij wil echter dat deze [medicijnen] gebruikt worden, want uit hun oneindige aantal en uit hun verscheidenheid en de voortreffelijkheid van hun krachten mogen wij Zijn almacht bewonderen, Zijn glorie vergroten en zijn Goddelijkheid vereren. Uit deze dingen blijkt voldoende hoe ver zij

¹⁴⁶ Statenvertaling *Mattheus 4:4*: Doch Hij, antwoordende, zeide: Er is geschreven: De mens zal bij brood alleen niet leven, maar bij alle woord, dat door den mond Gods uitgaat.

¹⁴⁷ Statenvertaling *Johannes 9:11*: Hij antwoordde en zeide: De Mens, genaamd Jezus, maakte slijk, en bestreek mijn ogen, en zeide tot mij: Ga heen naar het badwater Siloam, en was u. En ik ging heen en wies mij, en ik werd ziende.

ernaast zitten, die de geneeskunde, die een geschenk van de hoogste God is, verachten. Dus moet worden geconcludeerd dat ook bij pest het gebruik van geneesmiddelen zeer noodzakelijk is. Want ofschoon de primaire oorzaak van de pest (zoals gezegd is in *Boek 1, Hoofdstuk 8, Aantekening 1*) van boven gezonden wordt door de Heer wiens hand door geen geneesmiddelen lijkt te kunnen worden tegengehouden, toch moet men weten dat die oorzaak van een dergelijke aard is dat ze natuurlijke zaken afbreekt, dat het bederf van die dingen met geschikte geneesmiddelen weer goed gemaakt kan worden, en dat het minder kan worden of [zelfs] overwonnen (mits de door smeekbeden verkregen welwillendheid van de hoogste God erbij komt). En gezien het feit dat bij geen enkele andere ziekte een groter bederf van de lucht, van voedingsmiddelen, van lichaamssappen en vele andere soortgelijke zaken wordt gevonden, is het snelle gebruik van geneesmiddelen bij geen andere ziekte [scl. dan de pest] noodzakelijker.

II. Hippocrates raadt in Boek 2 van zijn werk over de menselijke natuur met deze woorden aan de vlucht te nemen: *Gij zult bovendien verhuizen voor het vreemde geweld, weg van die plaats waarin die ziekte is opgewekt.*¹⁴⁸ En Galenus geeft in zijn boek over zijn eigen boeken, Hoofdstuk 2 niet alleen het advies om te vluchten: hij voegde de daad bij het woord en leerde hetzelfde door zijn eigen voorbeeld. Want, zegt hij, toen de pest Aquileia [een stad in Noord-Italië] binnen kwam en de keizers [= Lucius Verus en Marcus Aurelius] gedwongen werden om terstond Rome te ontvluchten met een paar begeleiders tot wie ook hij zelf [= Galenus] behoorde, toen gaf hij voor dat hij naar zijn vaderland geroepen werd voor de dienst aan Aesculapius. Daarom vroeg hij aan Antonius toestemming om te vertrekken, vooral omdat de omgang met de soldaten die samen met hem [= de keizer] naar Rome waren gevlucht, niet veilig was. Elders schrijft hij hetzelfde, namelijk dat hij, nadat hij drie jaar in Rome had verkeerd, bij de opkomst van een enorme pest, ijlings de stad had verlaten en zich naar zijn vaderland had gespoed. De reden van de vlucht was dat door een verandering van plaats niet alleen de geïnfecteerde lucht, maar ook de besmetting die uitgaat van zieken kan worden vermeden. Zo een contagium pleegt zeer veel mensen aan te steken, zoals Aristoteles uitvoerig leert, wanneer hij zegt: *allen worden zeer snel door die ziekten aangetast, die uit een [inhalatie] van bedorven lucht voortkomen. Dat is het geval bij elke pestige aandoening. Wie naderbij komt, trekt een dergelijke geest aan, als die door een zieke is afgegeven. Dus wordt hij ziek, want al wat door een levensgeest wordt aangetrokken, is dodelijk.* Sommige Stoïcijnen menen dat deze vlucht niet vroom is en een Christen niet past. 1. Het eerste argument, zeggen zij, is dat de vlucht zich niet verdraagt met het geloof. Het wijst op een tekort aan godsvertrouwen. 2. Omdat niemand ergens kan ontsnappen aan de hand van de Allerhoogste, die naar Zijn believen iedereen op welke plaats ook maar redden of vernietigen kan. 3. Omdat door die vlucht de naastenliefde tot nul wordt teruggebracht. 4. Omdat het zekere en onvermijdelijke einde van ieders leven door de hoogste God is vastgesteld en niemand daar door enigerlei vlucht aan voorbij kan gaan, [laat staan dat] hij het leven langer kan maken. Naar dergelijke frivole redeneringen moet echter niet worden geluisterd. Want bij pest wordt de vlucht niet op touw gezet met die bedoeling, als ware het omdat iemand door gebrek aan godsvertrouwen, de hand van de almachtige God zou willen of kunnen ontvluchten, of het vastgestelde eindpunt van het leven naar achteren schuiven. [Het gebeurt] opdat door deze daad de vreze des Heren getoond wordt, die de Heilige Schrift overal niet minder aanbeveelt dan geloof, hoop en liefde. Want over deze drievoudige hemelse trap stijgt niemand op naar zijn heil, als het zonder de vreze des Heren is. Die trap staat voor hem als een basis en een stevig fundament. Ze is immers het begin en als het ware de eerste weg naar wijsheid en heil,

¹⁴⁸ Van 'En Galenus' totten met dodelijk.' nieuw in 1687.

zoals Salomo bezweert: *de vreze des Heeren is het begin van de wijsheid*. Als dus iemand, die door geen hinderpaal van huiselijke of publieke aard wordt tegengehouden toch stoutmoedig en halsstarrig wil blijven op een plaats waar de Allerhoogste een pestige plaag heeft doen neerdalen, dan is in zo iemand geen vreze Gods, maar slechts een onbezonnen en ongodsvruchtige overmoedigheid, welke spot met de gerechtvaardigde plagen [die voortkomen uit] de goddelijke woede. Hij minacht deze, terwijl het toch zo hoort te zijn dat een ieder ze met angst en beven vreest. Evenmin wordt door de vlucht iets afgedaan aan de naastenliefde, want die begint bij de mens zelf. Niemand kan immers een ware en verschuldigde liefde jegens anderen tentoonspreiden, die het welzijn en de gezondheid van hem zelf en zijn huisgenoten niet volgens dezelfde naastenliefde nastreeft. Want er staat geschreven: *Bemin Uw naaste gelijk Uzelf*. De heilige Schrift zegt niet *boven U zelf*, niet *meer dan U zelf*, maar *gelijk Uzelf*. Een dergelijke naastenliefde spreidt de man ten toon, die, als een of ander onheil opkomt, God vreest en zichzelf en de zijnen door de vlucht probeert te redden en die wenst dat zijn naasten met een gelijke of een andere methode kunnen worden gered, wanneer hij hen met zijn middelen of met zijn hulp echt niet kan redden. Als door zijn hulp, met hem enkelen van zijn naasten zouden kunnen worden gered en hij in dat geval [toch] zelf voor zich zelf alleen tot de vlucht zou besluiten, en hij zijn naasten in de steek zou laten, dan zou hij de naastenliefde niet onderhouden. Bij pest is dat echter niet het geval. Bovendien vereist de naastenliefde niet dat iedereen alle zieken bijstaat; er kan aan hen immers hulp worden geboden door degenen die tot die taak zijn uitgekozen en aangesteld. [En] zeker zou het geheel en al tegen de naastenliefde zijn, als iemand, om een persoon te dienen, vele anderen de weg zou willen versperren, als hij zijn eigen gezin zou aansteken [of] als hij anderen met wie hij verkeert, in een niet noodzakelijk gevaar zou willen brengen. Waarom is het nodig dat enkelingen de zieken helpen, terwijl er om die taak naar behoren te vervullen vele anderen zijn aangesteld die de zieken graag verzorgen en die reeds lang gewend zijn aan de kwade lucht en de besmettelijke dampen. Inderdaad is er niet zo een volmaaktheid van alle dingen dat zij [= de leken die er niet voor zijn aangesteld] de pestzieken onverschrokken en zonder vrees kunnen bijstaan. Bij die ziekte verschaffen immers de vrees en de angst een maximale gelegenheid tot overdracht van het contagium en de infectie. En daarom zeg ik dus dat het iedereen is toegestaan te vluchten uit gebieden die door de pest verziekt zijn. Uitgesloten zijn slechts zij die door een bijzondere functie gebonden zijn aan de naasten en aan de staat. Dat zijn dan de magistraten, de dienaren van het goddelijk woord, artsen, chirurgijns, verloskundigen en soortgelijken, aan wie de vroomheid het vluchten verbiedt en wier hulp de Staat juist vooral in een dergelijke tijd niet kan missen. Alle overigen die niet worden vastgehouden door de benardheid van familie zaken of andere onvermijdelijke hinderpalen, is het toegestaan tot de vlucht te besluiten. De Heilige Schrift zelf leert dat, want Ezechiël, *Hoofdstuk 7* zegt dat *zij die in de stad blijven door pest en honger worden opgevreten, terwijl degenen die uit [dergelijke omgevingen] vluchten, zullen worden gered*.¹⁴⁹ *Jeremia*, *Hoofdstuk 51* leert niet slechts, maar beveelt [zelfs] op de vlucht te slaan. *Dit zegt de Heer: zie, ik zal boven Babylon en zijn bewoners iets opwekken als een pestige wind etc.* Een weinig later voegt hij toe: *vlucht uit Babylon opdat een ieder zijn ziel redde*. Ik zou dus willen dat de vornoemde Stoïcijnen mij zeiden waarom het niet evengoed aan een Christen is toegestaan voor de pest uit geïnfecteerde plaatsen te vluchten, opdat de gevaren van de pest worden vermeden, als het aan andere vrome mensen is toegestaan geweest andere gevaren door vluchten te vermijden.

¹⁴⁹ *Ezechiël 7: 15* luidt: Het zwaard is buiten, en de pest en de honger van binnen; die op het veld is, zal door het zwaard sterven; en die in de stad is, dien zal de honger en de pest verteren. 16 vervolgt: En hun ontkomenden zullen wel ontkomen, maar zij zullen op de bergen zijn, zij allen zullen gelijk duiven der dalen, kermende een ieder om zijn ongerechtigheid. 17 Alle handen zullen slap worden en alle knieën zullen heenvlieten als water. Van Diemerbroeck lijkt de tekst hier niet geheel en al met recht aan te halen, want degenen die vluchten, lijken het ook niet te halen.

Zoals we in *Genesis, Hoofdstuk 17* lezen dat aartsvader Jacob wegens de woede van zijn broer Esau naar Mesopotamie is teruggekeerd. En in Exodus 2 dat Mozes weg van het aangezicht van de koning van Egypte naar Madia is gevlucht. Zie ook 2 *Samuel* 4:19, 20, 21. David heeft zich vaak moeten verstoppen wegens de razernij van koning Saul. En 1 *Koningen* 19 [zegt] dat Elias wegens de bedreigingen van koningin Jezabel lang alleen in de woestijn heeft geleefd. In de *Handelingen der Apostelen* 8 en in de brieven van Paulus staat dat de apostelen zelf wegens hun vrees voor de Joden vaak tot de vlucht besloten. *Matthaeus* 2 [vertelt] dat Josef met Maria, de moeder van Jesus, stilletjes naar Egypte is gevlucht, weg van het aangezicht van Herodes. Ja zelfs dat onze Heiland Jesus Christus zelf meer dan eens een dreigend gevaar ontweken heeft door te vluchten, zoals te zien is bij *Matthaeus* 12:15, bij *Marcus* 14:50, bij *Johannes* 6:15, 7:1, en 8:59. Ook *Matthaeus* 10:23 [meldt] dat Christus zijn leerlingen op het hart bond om te vluchten. *Als jij in een stad wordt vervolgd, vlucht dan naar een andere*. Bovendien, wanneer de hongersnood ook een zeer duidelijke straf is welke de Allerhoogste naar een volk of naar diverse gebieden stuurt een hongersnood waarvoor de aartsvaders Abraham, Isaac en Jacob gevlucht zijn dan zou ik wel eens willen weten waarom het Christenen niet is toegestaan ook de pest, die een volstrekt niet lichtere bezoeking is, te ontvluchten. Als het in een oorlog vrij staat om te vluchten en alles te vermijden wat ook maar als gesel van de mensen wordt opgewekt, de verderfelijke troepen der vijanden, de verwoestingen van landstreken en de tirannie der soldaten, waarom zou men dat zelfde dan niet bij pest mogen doen? Nadat ze deze zaken zorgvuldig hebben bekeken, staat een aantal zeer vooraanstaande pauselijke schrijvers de vlucht niet zonder argumenten toe, ze pleiten er zelfs voor. De meer bekende dienaren van andere godsdiensten zijn het op dit punt overal met hen eens.¹⁵⁰ Luther schrijft het *in een brief aan Johannes Hesus* zo: *als het aan de heilige aartsvaders was toegestaan te vluchten voor het nakende gevaar van het zwaard, de honger enz, waarom zou dat zelfde dan niet ook bij de pest zijn toegestaan? Tenslotte kunnen we ons door die pest niet minder dan door die dingen die als straf voor onze zonden bedoeld zijn, de dood op de hals halen.*¹⁵¹ Dezelfde auteur raadt *in het tweede deel van zijn commentaar op Genesis* allen, maar vooral de angstigen aan om te vluchten. *Als de pest* (zegt hij) *dreigt, moet een ieder die dat wil, vluchten en vooral een ieder die bang is. Hen beveelt de Heilige Schrift uit het kamp uit te wijken, opdat ze niet tevens de harten van hun broeders bang maken.* Zo schrijft ook Johannes Calvinus *in brief* 362, die over de kwestie van de vlucht gaat, dat deze kwestie lijkt geboren te zijn uit de domheid van hen die nooit begiftigd zijn geweest met enige gevoel voor medemenselijkheid. *Dus* (zegt hij) *zal het niet zijn toegestaan om gezonde lucht op te zoeken? Dus zal het niet zijn toegestaan ook in huis de voorkeur te geven aan een gezond [voor]uitzicht? Dus zal het niet zijn toegestaan om op te passen voor een schadelijke damp? Dus zal geen enkele besmetting gevreesd behoeven te worden? [Zij die dat zeggen], construeren slechts schijnbare tegenstellingen waarvan de uitkomst is dat wij ons ontdoen van ieder gezond verstand. Intussen is onze raad niet om toe te geven aan de vreesachtigheid van hen die als de kleur van het gevaar wordt getoond hun opdracht in de steek laten, als een man zijn vrouw, een vrouw haar echtgenoot, kinderen hun ouders of omgekeerd de ouders hun kinderen verlaten, als de herder voor zich zelf zorgt en de kerk achterlaat en als de magistraat het ambt verzaakt. Als men zijn ambt niet wil verwaarlozen, kan een besmetting met de pest dus net zo min als het zwaard en het vuur worden vermeden.* Dezelfde mening toegedaan zijn

¹⁵⁰ Van 'Luther' tot 'Wij concluderen dus' nieuw in 1665.

¹⁵¹ Van 'Dezelfde auteur' tot 'wanneer je nog vluchten kunt.' werd voor het eerst toegevoegd in 1665.

Hieronymus Zanchius, in zijn *Commentaar bij Philippenzen 2:30* en Guilielmus Perkinsius in zijn *uitleg van de Tien geboden*, Georgius Abbatus, Aartsbisschop van Kantelberg in zijn *Theologenschool, Vraag 5 over de vlucht bij vervolging en bij pest*, Ludovicus Lavaretus in *Boek 5 over 1 en 2 Kronieken 21*, Georgius Sohnius, Theodorus Beza, Andreas Rivetus, en andere zeer vooraanstaande theologen. Wij concluderen dus dat de vlucht bij pest is toegestaan, dit nog afgezien van hetgeen Jesus Syrach [= het boek Ecclesiasticus] ervan zegt: *wie van het gevaar houdt, komt er door om*. En nog afgezien van het gezegde van Alcibiades bij Plutarchus: *het is stom om niet de vlucht te overwegen, wanneer je nog vluchten kunt*. Want [zo voegt Van Diemberbroeck toe]:

Hij die de klap ziet komen, voelt de slag minder hard.

*Wees ver van het werptuig en ge zult minder hard getroffen worden.*¹⁵²

III. Men moet snel vluchten, voordat de afwijking die in de lucht is toegelaten de levensgeesten en de sappen aansteekt. Want zij die te laat van plaats veranderen, koesteren [als een slang] niet zelden de oorzaak van de pest reeds aan hun borst. Als die allengs meer kracht krijgt, doodt ze hen vaak in korte tijd, ondanks dat ze [inmiddels] verkeren in een zeer zuivere en zeer gezonde lucht. Jo. Evvichius bevestigt dit in *Boek 1 van zijn werk over de taak der bestuurders, Hoofdstuk 9* met het verhaal van een uitnemend medicus wiens vrouw en dochter voor een pestige besmetting vluchtten. Toen ze een gezondere plek hadden bereikt, zijn ze door dezelfde besmetting die ze eerder thuis reeds hadden opgelopen voor ze gevlucht waren, na weinige dagen overleden.

IV. Men moet ver vluchten, buiten de grenzen van het door de pest aangedane gebied. Maar waarheen dan? Avicenna prijst de overgang naar een gebied met een dikke [= niet-ijle?] lucht. Anderen verwerpen zijn opvatting en raden een vlucht aan naar zuivere en [juist wel] dunne [= ijle] lucht. Wij zijn van mening dat men naar het Noorden moet vluchten (als daar tenminste geen pest heerst) naar koudere lucht. Deze ziekte woedt namelijk minder vaak in koudere regionen, in sommige zelfs vrijwel nooit, zoals, naar sommige historici melden, in Moskou het geval is. Koude is namelijk de vijand van bederf en rotting. Zij verhindert ten eerste die dispositie waardoor het lichaam voor de pest vatbaar wordt gemaakt. Daarom moet de opvatting van Avicenna niet lichtzinnig worden verworpen. Zonder twijfel heeft hij met dikke lucht koudere lucht bedoeld.

V. Men moet pas laat terug komen. Dat is: niet voordat de kwaadaardigheid helemaal is uitgedoofd en vernietigd, en de lucht haar oude zuiverheid en integriteit weer terug heeft. Zij die eerder terugkomen, nemen een slecht besluit, omdat ze zich niet realiseren dat de overgang van een gezonde naar een belastende en ongezonde plaats gevaarlijk is. Het zou werkelijk nog verstandiger zijn om op een onreine plaats te blijven en geleidelijk te wennen aan de kwaadaardigheid ervan, dan beurtelings te verkeren in nu eens een gezonde, dan weer ongezonde lucht.¹⁵³ Een treurig voorbeeld van deze zaak hebben we gezien in de provincie Overijssel, waarin, als ik me niet vergis, in het jaar 1657 de pest wreed huishield gedurende de gehele zomer. Vele rijken vluchtten dus weg uit dat gebied. Zij keerden rond de wintertijd weer terug omdat de pest vrijwel geweken was. Zeer velen van hen zijn toen [alsnog] door de pest gegrepen en gedood, zodat het leek alsof er speciaal onder de rijken een nieuwe pest[epidemie] was uitgebroken.

¹⁵² De eerste zin is een versregel van Aesopus die in de Middeleeuwen als spreekwoord werd gebruikt: men voelt de slag minder hard wanneer men hem ziet aankomen. (Samuel Singer, *Thesaurus proverborum medii aevi*, Deel 8. De Gruyter 2001 http://books.google.nl/books?id=X79FfVE6HxwC&dq=se+minus+afflictum+sentit&source=gbs_navlinks. Daarna volgt nog: *Tela nocent levius visa volare [elders: venire] prius*. Dat is heel wat anders dan het *Sis procul a jaculis* dat VD aanhaalt. De herkomst hiervan werd niet achterhaald.

¹⁵³ Van 'Een treurig' tot einde Aantekening V nieuw in 1665.

HOOFDSTUK V. Over de profylaxe door leefregels en vooral over de lucht.

De profylaxe via de leefregels bestaat uit een precieze en passende inachtneming van de zes *res non naturales*, [dus] van lucht, spijs en drank, inspanning en ontspanning, beweging en rust, slapen en waken en de gemoedstoestanden. De lucht neemt de eerste plaats in omdat ze voor alle levende wezens voor het leven noodzakelijk is en zij, als ze zuiver en zonder vervuiling is, de gezondheid bevordert, maar als ze onrein of besmet is, dodelijke ziekten teweeg brengt. Vooral in een pestige tijd moet met de grootste ijver worden nagestreefd dat deze [lucht] zuiver is en ze door geen enkele ziekmakende last besmet kan worden. Als ze dat uit zich zelf niet blijft, dan is het nodig haar te veranderen, te reinigen, en voor zoveel dat mogelijk is, kunstmatig weer gezond te maken. De Ouden deden dat al, vooral met lichtende vuren (1) die overal langs de openbare wegen werden opgeworpen. Deze werkwijze is vandaag de dag geheel en al afgeschaft, omdat het veel materiaal kost en het randgevaar oplevert. Wij hebben bij deze pest in de huizen van wie ook, stuk voor stuk de volgende maatregelen genomen om de lucht te verbeteren. In de eerste plaats hebben we ervoor gezorgd dat de huizen dagelijks zeer zorgvuldig gereinigd werden van spinnenwebben (2) en ander vuil. Vervolgens hebben we, opdat de schadelijke lucht wordt uitgesloten en een zuiverdere en gezondere lucht in de huizen wordt toegelaten, aanbevolen om (natuurlijk nadat de opkomende zon de dampen die vlak bij de grond hangen, had verdreven) de vensters die op het Oosten en vooral ook die welke op het Noorden (3) uitzien, voor een of twee uurtjes te openen, mits het niet mistig was. Daarentegen moesten de vensters die op het Zuiden (4) of op het Westen of op nabij gelegen riolen uitkeken, altijd gesloten worden gehouden. Daarnaast maakten wij overal in eet- en slaapkamers heldere vuren uit hout van jeneverbessen (5) (dat in die tijd uit een nabij gelegen bos rijkelijk ter markt werd aangevoerd) of essenhout (als het te krijgen was) of eikenhout. Die vuren kwamen helemaal goed uit in winterse en koudere tijden. In de warmere tijd maakten we ze niet zo groot (6). In de zomer bij de grootste warmte van de lucht hebben we geen vuur gebruikt, maar in plaats daarvan de slaapkamers met azijn besprenkeld (7) en soms hebben we wijnranken, wingerdloof, blad van wilgen, rozen, bladen en bloemen van lelies of viooltjes, gedompeld in azijn of een mengsel van water en azijn,

over de vloeren gesprenkeld. Als de lucht niet al te warm was, hebben we er vaak ook voor gezorgd dat warmere kruiden over de vloeren werden uitgespreid, zoals melisse, wilde tijm (of kwendel), hyssops (ijssop of paddekruid), kattedkruid, betonicakruid, thijm, majoraan, rozemarijn, laurierbladen en dergelijke. Sommigen hielden op grond van eigen inzichten vogeltjes in kooien (8) en hingen die in de slaapkamers op tot reiniging van de lucht. Bovendien hebben wij onafhankelijk van de tijd van het jaar door het hele huis 's morgens, 's avonds en vaak ook 's middags rokingen uitgevoerd. Daarbij hebben we als waard om op te merken vastgesteld dat de geur van een aangename ofwel zoete (9) reukstof (zoals die gemaakt worden uit hars van de amberboom, benzoë, en labdanum [een hars], kruidnagels en dergelijke) niet alleen weinig van voordeel zijn, maar voor zeer velen zelfs heel schadelijk. Behalve namelijk dat ze spanning in het hoofd gaven, vooral wanneer de lucht nogal warm is, was het ook nog eens zo dat mensen die gewend waren aan deze aangename geuren, als ze toevallig ergens een of andere smerige lucht begonnen te ruiken, daar veel meer door verschrikt werden, en ook ernstiger door aangedaan werden, dan anderen die zich niet aan de aangename geuren gewend hadden. Om die reden ontvluchtten wij die zoet geurende dingen en hebben we aan vrijwel iedereen andere ietwat minder geurige en sterk riekende [geurstoffen] voorgeschreven, zij het niet veel en niet al te gevarieerd, maar slechts weinige. Het waren vooral de volgende middelen:

R/. *Wierook en jeneverbessen, elk gelijke delen. Leg ze op het vuur voor een roking.*

Hoewel dit kooksel smerig en gemeen was, ging het vele andere in kracht ver te boven.

R/. *Wierook (10), jeneverbessen en barnsteen (11), elk ½ ons myrrhe, bezoe, mastiek en styrax, elk 2 drachmen kruidnagelen, 1½ drachmen. Laat het een poeder worden en rol dat met het slijm van tragacant¹⁵⁴ tot bolletjes. Om ermee te roken moeten die bolletjes gelegd worden op witgloeiende kooltjes. Vaak heb ik alleen [solfer] (12) op het vuur laten leggen en die laten ontsteken, omdat de rook en de damp zeer goed werkt tegen rotting en het alle bederf van de lucht corrigeert.*

R/. *Zwavel, (13) myrrhe, jeneverbessen en scheepspek, elk 1 ons meng het onder elkaar en maak er volgens de regels van de kunst balletjes van.*

R/. *Wierook, 1 ons zwavel, 1 ons myrrhe, 3 drachmen scheepspek, benzoë, styrax en barnsteen, elk 1 drachme kruidnagelen, 1 drachme. Maak er een poeder van en voeg daaraan toe 2 scrupels jeneverbessenolie met het slijm van tragacanth [dragant of tragant] toe, zoveel als nodig is. Maak er koekjes van om mee te roken.*

¹⁵⁴ Een gomachtig uitzweetseel [dragant/ tragant] van Astragalus gummifer.

Buiten deze middeltjes die bij ons zeer in zwang waren, hebben we vervolgens ook buskruit ¹⁵⁵ voor werpmachines (14) (waarvan de zwavel en het salpeterzout de lucht uitstekend reinigen) aangestoken, dit nadat het via lange [open] aanvoerbuizen net als water tot midden in het huis was gevoerd. ¹⁵⁶ [Het werd] ofwel puur gebruikt ofwel nadat het met een sterk zuur tot een massa was gemaakt ter grootte van een speelbal. Soms hebben wij ook door louter zeer scherpe azijn (15) over gloeiende stenen te gieten veel rook en damp opgewekt. Daarbij moet echter worden aangetekend dat deze damp van het zuur niet door iedereen verdragen wordt, omdat hij hinderlijk is voor de longen van velen en hij de luchtpijp bij inademing helemaal rauw maakt. Ik heb dat niet alleen bij mij zelf, maar ook bij vele anderen vaker vastgesteld, zowel gezonden als zieken. Zij zelf hadden niet door wat hun borst zo ruw maakte en wat die lastige en droge hoest veroorzaakte en ze dachten niet aan de roking met zuur, wat toch de enige oorzaak van het kwaad was. Deze voorgaande middelen zijn door ons voorgeschreven ter reiniging van de lucht in huis. Daarenboven verbrandde het allerarmste volk met het zelfde doel horens van dieren, (16) versleten schoenen en andere oude stukken leer. Sommige rijkere ritmeesters van de cavalerie hielden de geitenbok (17) die ze anders bij de paarden in de stal insloten, in eet- en slaapkamers. Ze zeiden dat ze uit ervaring [wisten] dat de stank van dat beest een besmetting met geïnfecteerde lucht tegenging en deze zelfs uitdoofde. Tallozen prefereerden het roken met tabak boven alle andere dingen. Over dat punt zal meer worden gezegd in het [nog] volgende Hoofdstuk 10. Sommigen zetten her en der in huis zoete melk die vers gemolken was neer en ze geloofden dat deze de boosaardige giftigheid van de lucht naar zich toetrok.

AANTEKENINGEN.

I. Vuur neemt de vuiligheid die in de lucht zit zeer sterk op en er bestaat geen krachtiger verbeteringsmiddel van de pestige lucht. De ervaring heeft de waarheid van dit feit meer dan eens bewezen. Hippocrates heeft (getuige Galenus, Plutarchus, Aetius, Varro en andere auteurs) die zeer fameuze pest die de Grieken vanuit Egypte aanviel, ooit met behulp van vuren bedwongen en uitgeblust. Hij beval namelijk dat er in de hele stad vooral 's nachts lichtende vuren werden aangestoken, die niet alleen uit eenvoudige brandstof bestonden, maar ook uit de geurigste houtsoorten. Bovendien gooide hij kronen en kruiden en bloemen met een sterke geur in die vuren en zo ook welriekende stoffen en zeer dikke oliën. Hij deed het opdat de lucht door de vuren van vuil ontdaan zou worden en de mensen

¹⁵⁵ DB: 'buspoeder'.

¹⁵⁶ DB: 'met lange loopjens uitgelegd'.

die lucht zo in een zuiverdere toestand konden inademen. Op deze manier konden ze dan immuun tegen de pest verder leven. Sommigen melden dat hij [= Hippocrates] met hetzelfde doel in landelijke streken hele bossen heeft aangestoken en afgebrand. Zo ook meldt Plinius, *Boek 7, Hoofdstuk 27* dat Acron van Agrigentum en Empedocles met de kracht van het vuur de pest uit de steden van Sicilië hebben verdreven. Plutarchus schrijft in *Isis en Osiris*, dat de Egyptenaren gewoon waren 's nachts op te staan en de vuile lucht met rokingen en geurige branden te reinigen. Zo staat al sinds vele eeuwen vast dat vuren, vooral openbare en algemene, zeer veel waard zijn als het erom gaat de pest uit te doven. Vandaar dat Plinius, *Boek 36, Hoofdstuk 26* zegt: *Er steekt een genezende kracht in die vuren zelf, en het is zeker dat de rook die eruit komt, hulp biedt tegen de pest.* Ook Augenius beveelt de vuren in *Boek 2 van Over de pest, Hoofdstuk 3*, ten eerste aan. *Ik zou willen (zegt hij) dat er in tijden van pest dagelijks rond de stad op vier of vijf hoeken vuren werden aangestoken, waar eikenhout op werd gegooid, waar geurstoffen uit de laurier, de cypres en de jeneverbes en andere onder gemengd werden, en ik zou het wagen te beloven dat mits het zorgvuldig gedaan wordt, de pest afneemt of geheel onschadelijk wordt.* Zo schrijft ook Joannes Evvichius in *Boek 1 van De taak van de magistraat, Hoofdstuk 8*: *Als mij gevraagd zou worden wat bij het beschermen van een stad tegen een besmetting met pest van alle maatregelen de eerste, de tweede en wat de derde zou moeten zijn, dat zal ik met één woord antwoorden: vuur.*

II. Dwaas genoeg, geloven sommigen dat spinnen die hun web midden door het huis spannen, alle giftigheid van de lucht aan zich trekken en dat ze haar zo reinigen en vrij maken van besmettelijk vuil. Zo heb ik bij deze pest mensen gezien die hen zorgvuldig beschermden, als waren de beestjes de grote schoonmakers van de lucht. Ze begiftigden hen met het privilege dat ze hun webben, waar ze maar wilden, mochten uitspannen. Ze bevalen de dienstmeisjes om de spinnen niet te verwijderen of dood te maken. Ik zie dat ook Matthias Untzerus aan hun mening een steentje bijdraagt: hij zegt in *Boek 1. van zijn studie over de plaag van de pest, Hoofdstuk 21* het volgende: *Zij schijnen zich zelf een slechte raad te geven die in een tijd van pest de spinnen met bezems en lange stokken van de wanden halen en hen uit alle hoeken van alle slaapkamers en woonkamers verwijderen en wegnemen. Ze doen het, omdat ze niet weten dat dit insect alle rottende en giftige vuiligheden dank zij een bijzondere eigenschap van zijn natuur uit de lucht naar zich toe haalt en als voedingsmiddel aantrekt en verteert.* Ik verbaas me er werkelijk over dat Untzerus, een zeer geleerd man, zulke beuzelarijen zo gemakkelijk onderschrijft. Ze hebben zo' n onvruchtbare en frivole onderbouwing dat het weerleggen ervan nauwelijks de moeite waard lijkt. Meer over deze zaak zullen wij zeggen in Hoofdstuk 11, Aantekening 1. Er is echter een punt dat ik hier niet achterwege kan laten, namelijk dat de pestige besmettelijke stof vaak in het binnenste van de webben der spinnen indringt en dat het in die draagstof vaak lange tijd verborgen [kan blijven]. Nadat het van daaruit bij toeval is uitgeschud, kan het anderen echter vaak aansteken. Dat dit kan worden waargenomen, is overbekend en Forestus, *Boek 6, Waarneming 22*, bevestigt het met een voorbeeld. Als die kracht van opvreten van het pestige gif in de spinnen zat, dan zouden ze het vooral moeten opeten terwijl het aan de webben hangt. Aangezien zij dat, naar het gebruik leert, niet kunnen, moet een dergelijke kracht niet aan hen worden toegeschreven.

III. Hippocrates zegt in zijn boek *Over de heilige ziekte* dat de noordenwind van alle winden de heilzaamste is. En een weinig verderop

in hetzelfde boek zegt hij dat de noordenwind de lucht opbouwt, het verstoorde en nevelachtige afzondert en haar helderder en doorzichtiger maakt. Daarom meldt Aristoteles, *in Politeia*, 7, *Hoofdstuk 11* dat steden die in de richting van de dageraad kijken en winden uit het Oosten opsnuiven, gezonder zijn. De hoogste graad van gezondheid hebben steden die naar het Noorden kijken. De noordenwind houdt de onreinheden, vuiligheden en rottenissen van de lucht tegen, ruimt ze op en dooft ze uit, terwijl hij tegelijkertijd het lichaam minder vatbaar maakt voor het oplopen van de pest. Daarom ook schrijft Alexander Benedictus, *Boek over de pest*, *Hoofdstuk 6: Wanneer een mens ergens niet veilig kan zijn, moet hij voor alles gaan reizen en hij moet flink ver over land of over zee gaan, vooral naar het Noorden ofwel naar de noordelijke hemisfeer. Waar dat niet gaat, moet men als het gezondste deel van de hemel het deel kiezen dat in noordelijke richting kijkt.* Soms is echter gezien, dat de pest in hevigheid toenam, terwijl Boreas, [de god van de noordenwinden] blies. Johannes Morellus meldt [een dergelijke gebeurtenis] in verband met de pest in Chalon sur- Saone in *Over de purperkoorts*, *Hoofdstuk 3*. Maar dit komt nogal zelden voor, want de noordelijke gebieden worden niet vaak door de pest aangedaan. Zij die meer polair liggen [zelfs] helemaal nooit. Reeds eeuwenlang is dat opgemerkt: talloze medici hebben gezien en genoteerd dat de noordenwind de voortgang van de pest meestal sterk tegenhoudt en kleiner maakt. Daarom moet er op alle mogelijke manieren naar worden gestreefd dat deze wind, als zijnde gezonder dan de overige, binnen het huis wordt toegelaten. Maar hierbij moet worden aangetekend (iets waar Hollerius, in zijn boek over de pest reeds voor waarschuwt) dat wanneer we zeggen dat de noordenwind gezondheid brengt en dat de zuidenwind schadelijk is, dat alleen begrepen moet worden in Europa en in de andere regionen die aan deze [= Noordelijke] kant van de tropenzone [= tussen de keerkring van de Kreeft en de Steenbok liggen, want in Afrika en in gebieden die aan de andere kant van deze zone liggen, is de zuidenwind heilzaam en de noordenwind schadelijk. Wat voor ons de noordenwind doet, doet voor hen de zuidenwind.

IV. Steeds is waargenomen dat zuidenwinden de pest zeer sterk doen toenemen, iets waarvan Plinius, *Boek 7*, *Hoofdstuk 50* reeds getuigt. Daarom moet er zorgvuldig voor worden gezorgd dat winden van deze soort, zoveel mogelijk worden afgebogen en tegengehouden. Daarentegen moeten de gezondere, de noordelijke en de oostelijke, als het mogelijk is, binnen de steden of liever zelfs binnen de huizen worden toegelaten. Zo meldt Plutarchus dat Empedocles ooit de regio Agrigentum van onvruchtbaarheid en pest heeft bevrijd door de bergpassen af te sluiten waardoor de zuidenwind over de velden neerviel. Zo ook schrijft M. Varro in *1 Over het boerenbedrijf 4* dat hij het eiland Corcyra van een zeer zware pest heeft bevrijd door die ramen te versperren die op het zuiden uitkeken te sluiten en de ramen die op het noorden lagen open te maken.

V. Het is geloofwaardig dat het hout van de jeneverbes veel waard is bij het opruimen van giftige vervuilingen van de lucht, en wel omdat het, naar men zegt, als het is aangestoken (zo ook de bessen) door zijn kwalm of rook en zijn geur de slangen uit zijn hele omgeving op de vlucht jaagt. Niet minder mag dit worden aangenomen van essenhout, want de kracht van het essenhout tegen het gif is, getuige Plinius, zo geweldig sterk dat slangen de schaduwen ervan in de ochtend en in de avond, al zijn ze nog zo lang, niet durven aanraken. Ze vluchten er ver vandaan. Paraeus schrijft dat hij ervaren heeft dat wanneer er een ringvormige omheining werd gemaakt waarvan een deel uit vuur bestond en een ander uit bladeren van de es,

een levende slang die in het midden van de ring werd geplaatst nog liever door het vuur dan door het essen wegvluchtte.

VI. In warme jaargetijden moeten niet zulke hoog opblaaiende vuren worden aangelegd als in koude tijden, opdat de lucht door de intense hitte niet toevallig al te zeer verhit wordt en de levensgeesten en de sappen die erin verblijven niet al te hoog opvlammen, waardoor er koortsen ontstoken worden. Wij hebben in deze pest gezien dat deze schadelijke dwaling onder het volk niet zelden werd begaan. Soms roosterden de mensen zich zelfs onder een maximaal gloeiende hemel voor grote vuren en zo raakten ze in de Scylla, terwijl ze de Charybdis wilden vermijden. Immers, terwijl ze een pestige infectie wilden vermijden en ontvluchten, kwamen ze terecht bij een koorts die de dispositie van het lichaam al snel voor de pest geschikt maakte. Ook Mercurialis heeft waargenomen, in Hoofdstuk 22 van zijn boek over de pest, dat bij de pest in Padua veel van de mensen die hun beroep uitoefenden bij vuur, zoals smeden, goudsmeden, enz. zijn gestorven. Dat gebeurde (zegt hij) niet zonder reden, en wel omdat de lichamen die door de kracht van het vuur minder sterk waren geworden, het vuil van de lucht gemakkelijker toelieten. Wanneer dus heldere vuren worden aanbevolen voor de reiniging van de lucht, moet dit begrepen worden als betrekking hebbend op die vuren die in koude, en niet in warme tijden worden aangelegd.

VII. Rhazes beveelt in Boek 4 van zijn werk over de geneeskunde, Hoofdstuk 25, aan om het huis dagelijks te besprenkelen met azijn gemengd in water. Dit omdat azijn het sterkste werkt tegen het gif en de rottens. Daarom hechten heel veel medici een zeer grote waarde aan de besprenkeling van het huis bij pest. Hoeveel azijn waard is bij de reiniging van een pestige lucht hebben ook de zeevaarders die op Indië voeren, ruimschoots kunnen bemerken. Vaak beving hen namelijk een hevige pest, terwijl ze nogal ver van het land af waren. Die pest konden ze dan met medicamenten en andere hulpmiddelen niet bedwingen en daarom pleegden ze haar vaak neer te slaan met azijn alleen - als ze daarvan tenminste veel hadden. Ze verschaften het niet alleen aan de zieken ter genezing en aan de gezonden ter preventie, maar maakten er hun hele schepen van binnen dagelijks grondig mee schoon en reinigden deze. Op deze manier verdreven ze in korte tijd de interne vijand. Vandaar dat ook Liddellius aanbeveelt om huizen waarin een aantal mensen aan pest is overleden, eerst goed met bezems schoon te vegen en ze daarna met zeer scherpe azijn die met water is gemengd te reinigen. Door welke kracht het zuur zo geschikt is, wordt bekeken in het volgende Hoofdstuk 10, Aantekening 17. De Ouden lijken voor de reiniging van de lucht in plaats van azijn soms ook wijn gebruikt te hebben, want Johannes Beverovicus citeert in *Oude medische denkbeelden* uit Lucianus de volgende woorden: *In de tijd dat er een woeste pest in Athene woedde, dacht de vrouw van Architeles, een man uit de Areopag, dat Toxaris, die aan haar verscheen, haar aanbevolen had om tegen de Atheners te zeggen dat de pest zou wijken als de mensen met veel wijn de nauwe straatjes zouden besprenkelen. Omdat ze dat meer dan eens deden, heeft de pest zich niet verder uitgebreid. De wijn doofde door zijn geur immers de geïnfecteerde dampen.*¹⁵⁷

VIII. Sommigen schrijven dat vogeltjes en vooral mussen als ze in de slaapkamers worden gehouden de lucht reinigen en hier komt misschien de gunstige mening van het volk over deze [wijze van] reiniging van de lucht vandaan. Een mening die wij voor niets waard houden, daar immers uit de ervaring en uit het verstand duidelijk blijkt dat ze vreemd is. Ik zeg *op basis van ervaring* omdat ik zeer vaak opgemerkt heb dat die vogeltjes in de huizen van allen het eerste door de pest werden gegrepen en eraan overleden. En ook dat de pest niet kon worden buitengesloten uit de huizen van hen die zeer veel

¹⁵⁷ Lucianus vertelt dat de Scyth Toxaris naar Athene kwam om er Grieks te leren en de cultuur te bestuderen. Hij bleef zijn hele leven in de stad. Na zijn dood werd hij tot held verklaard en tot zoon van Asclepius. Ten tijde van de grote pest kreeg de vrouw van Architeles de Areopagiet namelijk een visioen, waarin Toxaris haar beval tegen de Atheners te zeggen dat ze wijn moesten sprenkelen. Daarna hield de pest op.

vogels van deze soort hielden, en hen in alle kamers neerzetten. Ik zeg *op basis van de rede* omdat ik niet begrijp met behulp van welke kracht zij de lucht schoon zouden kunnen maken, behalve als we zouden zeggen dat het misschien gebeurde, doordat zij de lucht door de beweging van hun vleugels telkens weer bewegen. Sommigen menen namelijk dat de lucht door te veel rust net als stilstaande wateren gaat rotten en bederven.

IX. Velen denken dat alleen zoete dingen bewerken dat de pestige dampen door de mens sneller en gemakkelijker worden opgenomen dan dat ze weer worden uitgeworpen. De rede en de ervaring stemmen niet slecht met die opvatting overeen. Wat de *eerste* betreft [de rede]: doordat de aangename geuren door de geest worden bemerkt, zetten de hersenen hun poriën in alle richtingen open. Ze doen dat opdat ze deze zoetheid langer genieten doordat die hersenen zo de sterk geurende dampen van de zoete dingen veel rijkelijker opnemen en toelaten. Tegelijkertijd laten ze echter ook veel meer giftige dampen toe. Voeg daaraan toe dat de inademing om wille van de ontmoeting met de zoete dingen veel steviger en frequenter is. Zo wordt tegelijk met de lucht een rijkelijke hoeveelheid pestige smetstof die aan de lucht hangt in de longen en het hart binnengebracht, dit tot groot gevaar voor de mens. Wat het *tweede* punt betreft [de ervaring]: omdat tijdens deze pest door ons is waargenomen dat degenen die aan deze geuren gewend waren, sneller en meer werden aangedaan dan anderen.¹⁵⁸ Ook Alexander Massaria maakt *in Boek 2 van zijn werk over de pest* melding van deze zoetgeurende stoffen en hij keurt ze af. Hij schrijft als volgt: *Hieraan moet op deze plaats op geen enkele manier voorbij gegaan worden, namelijk dat tot mijn verbazing slechts door weinigen is opgemerkt dat men zowel bij het toepassen van rokingen, als bij het gebruik van al die andere middelen, welke aromatische stoffen bevatten, een dusdanige maat en matigheid moet houden dat men voortdurend die dingen vermijdt welke bijzonder geurig, scherp en heet zijn. [Die zijn gevaarlijk omdat] zij vaak het hele lichaam verhitten en in brand zetten en met een of andere bijzondere kracht hoofdpijn en een zware loomheid plegen te veroorzaken. Een weinig verderop voegt hij toe: door een of andere gemeenschappelijke gewoonte plegen bijna allen een bal te gebruiken die bestaat uit ladanum [= hars van de cistus roos], kaneel, myrrhe, kruidnagelen en andere nogal warme middelen van dat soort die door hun eigen natuur een voor het hoofd gevaarlijke evaporatie plegen op te wekken en zeer vaak het hart en het hele lichaam in vlam zetten. Daarom schaden deze dingen meer dan dat ze van voordeel zijn.*

X. Averrhoes prijst in het laatste hoofdstuk van Deel 9 van zijn verzamelde werk [= *Colliget*] voor de roking costum, styrax, galbanum (= hars van de ferula) en niet in de laatste plaats therebint aan, omdat het door een of andere eigenschap tegen de pest werkt. Rhazes beveelt aan het huis te roken met costum, wierook, myrrhe, styrax, sandelhout en kamfer. Maar deze auteurs mengen wat minder zoetgeurige dingen bij de dampen van de aangename geur zodat de louter zoete geen schade kunnen aanrichten en de natuur niet al te zeer aan hen gewend raakt. Voor dat doel prijzen sommigen ook rokingen aan uit asa foetida, sagapenum [een harsige plant], galbanum en dergelijke. Arnoldus Weichardus lijkt in zijn traktaat, Boek 3, Hoofdstuk 1, een hoge dunk te hebben van het aansteken van de horens van een bok. *Hoe de pest zich ook gedraagt*, zegt hij, *de lucht moet gecorrigeerd worden met een roking van aangestoken horens van een ram of geitenbok. Daarin zit namelijk een grote en bijzondere bescherming tegen de pest, terwijl die roking ook de kleding beschermt.* Voor een ander vies ruikend rokingsmiddel zie een weinig verderop Aantekening 16. Sennertus, Boek 4 over de koortsen, Hoofdstuk 5, beveelt op basis van eigen ervaring dit poeder aan dat ook door Gregorius Horstius wordt aangeprezen.

R/. Jeneverbessen, 4 handvol

¹⁵⁸ Van 'Ook Alexander' tot en met 'voordeel zijn.' is nieuw in 1687

wortels van zonnekruid, de buitenste schors van de berk, geraspte hoorn van een geitenbok en bladeren van de savinstruik, elk 2 handvol
eikenbladeren en myrrhe, elk 1 ons.
Maak er een poeder om te roken van.

Voor rokingen ten behoeve van de armen schrijft hij het volgende recept voor:

R/. jeneverbessen, twee handvol schillen van de laurierbes, 1 handvol wierook, ½ pond bladeren van de absintplant, wijnruit en eik, elk 2 handen vol snippers hout van de jeneverbes, 4 handen vol barnsteen, 1 ons. Maak er een poeder van.

Handig, zegt dezelfde auteur, is het om in een gesloten ruimte levende [= ongebluste] kalk met water te overgieten, want haast niets is er werkzaam dan dat. Hetzelfde getuigen Quercetanus en Follinus¹⁵⁹ en niet minder Franciscus Ranchinus. In zijn boek over het schoonmaken van geïnfecteerde zaken schrijft hij dat de kalk die door het toevloeien van het water in de kamers is aangestoken en weer uitgeblust, door zijn zeer scherpe rook die tamelijk penetrant is, de subtielere en de meer verborgen zaden van het contagium doet verspreiden en verdwijnen. Vervolgens voegt hij toe dat door een langdurige ervaring is bevestigd dat als de wanden met kalk worden besmeerd en de openingen in de stenen worden afgesloten, de draagstoffen van de pest ten onder gaan en geheel en al worden uitgedoofd.

XI. Dat een roking met barnsteen de lucht uitstekend kan corrigeren en dat ze het pestige gif door een of andere onbegrepen eigenschap kan vernietigen, getuigen op grond van eigen ervaringen Cardanus, Boek 5 van het werk over de fijnheid der dingen, verder Anselmus Botius, Boek 2 over de stenen, Hoofdstuk 160, Georgius Agricola, Boek 4 van *Over de natuur der fossielen* en Libavius, Deel 3 van zijn werk over barnsteen, Boek 15, Hoofdstuk 27 en 28.

XII. Bij het verbranden van zwavel moet aangetekend worden dat de walm of rook voor de hersenen en de borst tamelijk zwaar en hinderlijk is. Vooral voor mensen die veel hoesten, voor mensen die moeilijk ademen en voor mensen die andere afwijkingen op de borst hebben, is de damp zeer schadelijk. Wanneer de zwavel in eet- en slaapkamers wordt aangestoken, moeten de mensen er vanaf dat moment voor een of twee uur uitgaan. Intussen heeft het zulke uitmuntende krachten waar het om het corrigeren van infecties van de lucht gaat, dat er nauwelijks iets is dat met de zwavel kan worden vergeleken. Vandaar dat ook de Ouden gebruik gemaakt hebben van rokingen met zwavel om de lucht te veranderen, te zuiveren en schoon te maken van rottende, besmettelijke en giftige bezoedelingen. Dat blijkt uit Homerus' *Odyssee, tegen het einde*, waar Odysseus voor de reiniging van zijn huis om vuur en zwavel vraagt als remedie tegen het kwaad. Men zegt dat hij met de zwavel de eetkamer, de rest van het huis en zelfs de hal grondig heeft schoongemaakt.

¹⁶⁰ Arnoldus Weichardus beveelt niet zonder onderbouwing in zijn *Tractatus over de medische praktijk*, Boek 3, Hoofdstuk 1. een roking met zwavel in de eerste plaats aan ter reiniging van kamers waarin pestlijders zijn overleden. *Plaatsen waar, zo zegt hij, pestigen gelegen hebben en overleden zijn, worden door geen enkele zaak beter gereinigd van het contagium (dat vaak aan wanden en andere uitwendige dingen hardnekkig blijft hangen) dan door ruwe zwavel. [Die moet dan] in een slaapkamer die van alle kanten goed is afgesloten, worden aangestoken en de rook moet, nadat hij een tijd is vastgehouden, weer door de geopende vensters naar buiten worden gestuurd.* Er worden echter wel lieden gevonden, die vinden dat de zwavel te veel stinkt en te heet is. Zij menen dat de zwavel samen met andere stoffen moet worden gebruikt, stoffen die liever wat gematigder, wat aromatischer en wat zoeter zijn. Maar, wat de stank aangaat, men moet weten dat ten tijde van de pest niet al te veel moet worden toegegeven aan de neus en dat er geen enkele rekening moet worden gehouden met [het onaangename van de roking]. Men moet juist veel rekening houden met het nut van de medische middelen, want het pestige gif is heftig en

¹⁵⁹ Van 'en niet minder' tot en met 'uitgedoofd.' is nieuw in 1687.

¹⁶⁰ Van 'Arnoldus' tot 'Er worden' is nieuw in 1665.

boosaardig, en het wordt louter door de aangename geur van benzoïne, styrax, muscus, zivet en van andere zoetgeurende zaken niet beter bedwongen dan de woede van een leeuw door het verzet van een lam en de giftigheid van een adder, een schorpioen of arsenicum door het gebruik van kandijnsuiker. Wat de warmte betreft, wij stellen dat de olieachtige delen van de zwavel warm zijn, maar dat zij, als de zwavel wordt aangestoken, getemperd en afgebroken worden door geesten of zure dampen die van de zwavel worden afgescheiden tijdens de verbranding en die in de lucht met de olieachtige deeltjes vermengd worden. Deze zure dampen zijn niet heet. Dat leert ons het water (door leken ten onrechte olie genoemd) van zwavel, dat volgens het oordeel van de medici een kracht om te koelen bevat, dat rottenis en elk bederf en giftige kwaliteit wegneemt en corrigeert, terwijl het de koortsige hitte uitdooft. Ook zuivert het slechte en bedorven waters en niet minder ook troebele wijnen die het weer helder maakt. Zo reinigt die damp die opkomt bij het verbranden van zwavel de lucht en verwijdt elk bederf ervan en elke schade. Om die reden moet het gebruik ervan bij pest met recht worden toegejuicht. En het gebruik moet vanwege de hitte van de vlam niet gevreesd worden, omdat juist die vlam ook een zeer goed reinigingsmiddel is, zoals eerder is gezegd in Aantekening 1. Als de stinkende geur ervan iemand minder toelacht, moet hij wanneer de zwavel wordt aangestoken, eventjes weggaan.

XIII. Theophrastus Paracelsus maakt met zwavel het volgende rookmiddel:

R/. *Zwavel, 1 pond myrrhe, 4 ons wierook, 8 ons zaden van opoponax, 1 drachme asa foetida (duivelsdrek), 1 ons laurierbessen, 2 pond witte amber, ½ pond. Laat het een poeder worden.*

XIV. Buskruit ofwel poeder voor 'werpmachines' reinigt en verbetert onreinheden van de lucht aanzienlijk. Dat komt door de werking van de zwavel en de salpeter en bovendien door toedoen van de hevige beweging van de lucht. Als het namelijk wordt aangestoken in belegeringsmachines, worden de pestbrengende nevels daardoor naar alle mogelijke richtingen uiteen geslagen en de giftige kwaliteit wordt gecorrigeerd door de vlam van het ontbrande buskruit en zijn gloed. Op die manier hebben de inwoners van Turnacum (Doornick) het pestige gif verdreven. Getuige daarvan is Levinus Lemnius, Boek 2 Over de verborgen wonderen der natuur, Hoofdstuk 10. Het is gebeurd, zegt hij, *bij de Nerviërs, zoals men de inwoners van Doornick af en toe noemt. Soldaten van het garnizoen vulden geschutsstukken met buskruit, maar niet met kogels en richten die op de stad. Ze lieten deze, door een lont aan te steken, ontploffen bij de schemering van dag en nacht. Daarmee bereikten ze dat het contagium van de lucht onder een geweldig kabaal, en met veel rook en stank werd verstrooid, en dat de stad daardoor vrij gemaakt is van de pest. Ze werd zelfs bestand tegen de pest.* Vlak daarop voegt Lemnius toe: *Dit middel werkt bij het verspreiden van de nevels en van de besmettingen van de geïnfecteerde lucht niet minder snel dan het aanleggen van vuren nadat er brandstapels op de kruispunten der wegen zijn aangelegd - iets wat, naar men zeg, Hippocrates heeft gedaan.* Daarom zegt ook Petrus Salius in zijn boek over de pestige koortsen, Hoofdstuk 20: *Ik voor mij geloof dat in zo een geval de grotere kanonnen zeer van pas komen, als ze vaak genoeg met de kracht van vuur afgeschoten worden. De kanonnen bewegen de lucht zeer krachtig en over een grote afstand en wekken een geweldig hard geluid op en ze veroorzaken een schudding van de aarde in de omgeving van het kanon. Ze zijn daarom, mits het afschieten vaker herhaald wordt, geschikt voor een*

grondige reiniging van de lucht en zullen ze de lucht bevrijden van haar onreinheden door haar te laten ontploffen.

XV. De medici uit Antwerpen bevelen in hun advies over de pest, dat werd gegeven in het jaar 1624, aan om wijnruit, waterlook, scarlea, rosemarijn, lavendel, de wortels van de lis, gentiaan, zedoar [= kurkumakruid] en jeneverbessen te koken in azijn. Dit [middel] moet na koking over gloeiend hete stenen gegoten worden en daar komt dan een rook of damp vanaf. De deuren en ramen moeten daarbij goed gesloten worden en men moet de damp minstens zes uur binnenhouden voordat de kamer geopend wordt. Ze bevelen aan om met die damp ook de kleren van mensen die aan de pest zijn overleden te roken en zo ook andere dingen als meubels.

XVI. Lemnius en vele anderen bevelen de roking met hoorn en versleten leer dat verbrand wordt zeer aan. Een oud Nederlands spreekwoord leert dat een dergelijk gebruik reeds in het verleden bij onze voorvaders is toegepast. [Het zegt namelijk]: Wacht U, men brandt daar hoorn. Dat wil zeggen: blijf verre van die plaats, want daar wordt hoorn gebrand. Het is alsof je zegt: die plaats is pestig, of moet [in elk geval] worden ontlucht als ware ze pestig. Op die plaatsen is namelijk de uitdrukking van toepassing dat het passend is om hun huizen en hun gezelschap te ontluchten alsof ze door de pest zijn aangestoken.¹⁶¹ Franciscus Ranchinus schrijft een rokingsmiddel van deze aard voor uit hoorn en andere stinkende dingen.

R/. *Geraspte hoorn van een ram, 4 ons vijlsel van het hoorn van een hert, 2 ons wortel van engelwortel en valerian, elk 1 ons laurierbessen en jeneverbessen, elk ½ pond wierook, 1 pond hars, 4 pond zwavel, 4 ons.*
Uit al die dingen moet een poeder worden voor roking.

Voor andere rokingsmiddelen zie een weinig hiervoor, Aantekening 10.

XVII. Mercurialis zegt dat hij deze proef met [hoorn van] de bok in zijn tijd heeft gezien bij de Hongaarse consul, die in zijn huis een grote bok hield ter verbetering van de lucht en ter preventie van de pest. Geheel hetzelfde over een bok melden Jordanus, *in zijn werk over de verschijnselen van de pest, Hoofdstuk 9, Tractaat 3*, Paraeus, *Boek 21, Hoofdstuk 6* en Liddelius, *Over de koorts, Boek 3, Hoofdstuk 5*. Hetzelfde lijkt ook Palmarius te hebben waargenomen, want *in zijn werk over de pestige koorts, Boek 1, Hoofdstuk 15*, zegt hij: *Er zijn mensen die puur uit voorzorg in de kamer waarin ze hun maaltijden genieten en slapen een bok houden, die met zijn alles doordringende lucht alles vervult en die elke kwalijke kracht in de lucht ofwel terugwijst, ofwel verspreidt en uitdooft. Hun opvatting lijkt allermint te kunnen worden afgewezen. Men gelooft dat dit het beste rokingsmiddel is tegen dit contagium. De zware en stinkende damp bestrijdt namelijk de andere die ook stinkend is, maar van een andere soort en zet zich zo lang hij kan tegen hem af.*

XVIII. Dwaas is deze opvatting van leken, die denken dat zoete melk als ware het door een soort magnetische kracht, de pestige bezoedelingen naar zich toetrekt en deze dan in haarzelf uitdooft. Misleid door deze onjuiste voorstelling van zaken zetten ze die melk niet alleen hier en daar in hun huis neer, maar plaatsen zij deze ook in wijd open schalen bij de bedden der zieken. Ze nemen namelijk voor zeker aan dat de melk

¹⁶¹ Van 'Franciscus' tot en met 'Aantekening 10.' is toegevoegd in 1665.

het pestgif dat uit het zieke lichaam wordt uitgewasemd, zo sterk naar zich toetrekt dat het nergens anders heengebracht kan worden en nergens anders [met een draagstof] tot een smetstof kan worden. Wanneer een flinke hoeveelheid van het pestige gif reeds door de melk is aangetrokken, dan wordt dat, zo zeggen ze, aangegeven doordat de melk aan de oppervlakte een beetje grijs wordt in de richting van het blauw. Om die reden gooien ze deze dan weg en plaatsen nieuwe melk. Maar al deze dingen zijn frivool en ze worden noch door de ervaring noch door het verstand gesteund. Door de ervaring niet, omdat die huizen waarin de melk is neergezet niet minder door de pest worden aangedaan dan andere. Bovendien worden degenen die het kortste bij de zieken komen, even ernstig door de besmetting aangedaan wanneer er melk is neergezet als wanneer er geen melk is neergezet. En de ervaring leert ook dat er even veel draagstoffen worden gevonden in die bedden waarbij melk voor de zieken is neergezet, als in andere. Door het verstand worden ze ook niet ondersteund, omdat de melk geen grijsachtige kleur aanneemt door het pestige zaad dat door die melk naar binnen getrokken is, maar door een algemene boosaardige verandering van de lucht waardoor niet alleen melk, maar ook vlees, fruit en vele andere dingen gemakkelijk worden bedorven.

HOOFDSTUK VI. Over spijs en drank, verzadiging en honger¹⁶², baden en kleding.

Tijdens deze pest heb ik ter preventie op het gebied van spijs en drank (1) een matige soberheid (2) aangeraden. Meer in het algemeen heb ik aanbevolen om honger en dorst te vermijden, maar (3) ook om grotere en ongewone hongerkuren en zwelgpacten (4) te mijden. In beide gevallen heb ik echter veel ruimte gelaten aan de gewoonten (5). Voor hen die gewend waren aan vettere en hardere spijzen en dranken, is het naar mijn mening niet gemakkelijk op andere over te gaan en daarom heb ik slechts uit die etenswaren de verdachte of schadelijke verboden. Aan anderen echter, die gewend waren aan lichtere kost, heb ik verboden om op zwaardere over te gaan. Aan hen die gewend waren elk van beide te gebruiken, namelijk de lichtere en de zwaardere, en die dus alle soorten spijs gewend waren te gebruiken, en aan wie het goede gesternte een grotere hoeveelheid eten en een goed belegd stuk brood toestond, hun heb ik de volgende leefregel voorgeschreven. Ik heb spijzen voorgeschreven die goed van samenstelling zijn en gemakkelijk verteerbaar, zoals daar zijn uitstekend brood, lamsvlees, schapenvlees, geitenvlees, kalfsvlees, rundvlees, kippen, haantjes, kuikens, kalkoenen, konijnen, patrijzen, leeuweriken, mussen alsook vele riviervissen, kreeften, verse kippeneieren, zure boter melk (die ook door Rhazes zeer wordt aanbevolen) en andere dingen die naar believen kunnen worden gebraden of gestoofd (6). Ik heb aanbevolen daar sauzen bij te maken die de kracht van het hart versterken, die de rotting tegen gaan en wegnemen en die werkzaam zijn tegen kwaadaardig bederf. Voorbeelden daarvan zijn:

¹⁶² Du Buisson (verder: DB) zegt: 'te veel en te weinig eten'.

wijn, azijn, sap van onrijpe druiven of olijven, kappers, onrijpe druiven, vruchten [en wel van] rode bes, berberis, kersen, [verder kruiden] cichorei, pimpernel, andijvie, borago [=komkommerkruid], zuring, latouw, melisse, betonie, kervel, peterselie, majoraan, rozemarijn. Verder asperges, rapen, citroenen, sinaasappelen, kwetsen, aurea vinosa (die bij ons *guldelingen* [= goudappelen] worden genoemd), zo ook kaneel, kruidnagels, foelie, muskaatnoot en andere soortgelijke. Ten zeerste heb ik het afgekeurd om 's morgens vroeg nuchter uit te gaan, vooral bij het krieken van de dag of als de dampen die rond de bodem hangen door de zon nog niet verdreven zijn. Ik heb iedereen aanbevolen niet eerder onder de mensen te gaan dan twee uur na zonsopgang, en dat niet anders dan na een ontbijt (7) te hebben genuttigd, bestaande uit een stuk brood, ofwel alleen besmeerd met boter of ook belegd met groene schapenkaas, en een kroes van het beste bier er overheen gedronken. Men gelooft namelijk dat boter goed tegen de pest is en zeer bekend is ook dat groene kaas (die de kleur groen van schapenkeutels heeft) de kracht van een geneesmiddel heeft en dat deze kaas kwaadaardige rottingen van het lichaam van binnen naar buiten [= naar de oppervlakte] drijft. Ik heb het gebruik verboden van die spijzen die een kwaad sap bevatten, of nogal moeilijk verteerd worden. Zo ook van erg vette, oude, harde of gemakkelijk bedervende spijzen, zoals daar zijn varkensvlees (8) vers dan wel gerookt (in welke vorm hammen en spek gewoonlijk verkocht worden), haring (9), schol, gezouten kabeljauw, zalm, paling, elft, mosselen, zoete melk, en van dergelijke meer. Zo ook zeer vele tuinvruchten, uitgezonderd de zure, zoals komkommers, pompoenen, meloenen, abrikozen, pruimen, perziken, zoete kersen, dadels, zoete peren, rijpe zoete druiven, enz. Hierbij komen nog Roomsche boonen [= tuinbonen] en alle groenten, knoflook, (10) ui, prei, enz. Ook heb ik aanbevolen om af te blijven van honing (11) en suiker en alles wat erg zoet is. In het algemeen heb ik bij alle etenswaren voorgeschreven dat ze met helder en goed water zorgvuldig afgewassen worden en vervolgens tot een voldoende zachtheid gekookt of gebraden worden en met de grootste zorg toe bereid. Voorts dat bij hun gebruik en nuttiging matigheid (12) betracht wordt en dat er geen grotere hoeveelheid genuttigd wordt dan de natuur vanwege de noodzaak van de honger vereist. Verder kan de honger beter worden verdreven met een of twee spijzen dan met vele verschillende die tegelijkertijd opgegeten worden. En dat ze uit de voornoemde spijzen ieder voor zich de spijzen uitkiezen die hen het meeste passen, ieder naar de

verscheidenheid van zijn temperament. Dus de galachtige, vochtige en verkoelende spijzen, de slijmachtige, drogere en verwarmende, en zo voort. Om te drinken heb ik helder bier toegestaan, dun en middelmatig sterk, dat uit heel goed water is bereid (13) (zoals dat in Nijmegen in zeer heldere vorm uit de brouwersputten geput wordt) en zo ook lichte wijn (14) met mate genuttigd, alleen, of liever gemengd met een beetje citroensap dat vers is geperst, ofwel met er bovenopgelegd een stukje citroen, sinaasappel of zure granaatappel. Ik heb voorgeschreven dat men bij het drinken de allergrootste matigheid moet betrachten en dat dronkenschap (15) als de meest gevaarlijke vijand gemeden moet worden. Bij mensen die verdrietig zijn (vooral in de wintertijd), heb ik toegestaan dat ze tot het stadium van vrolijkheid drinken, maar niemand mocht zover gaan dat hij dronken werd. Helaas hebben zeer velen deze door mij aangegeven grenzen niet zelden overschreden. Velen zijn voor hun roekeloosheid gestraft. Vooral heb ik aanbevolen om [het gebruik van] zwaar bier uit Brunswijk en uit Bremen¹⁶³ en dergelijke soorten te mijden. Zo ook troebele bieren en bieren die gemaakt zijn uit stilstaand of bedorven water of bedorven gerst. Verder moeten ook gemeden worden melicratum [wijn met honing gemengd] en alle zoete en zware wijnen, zoals de meeste uit Gasconje dat zijn. [Verder] Canarische, Spaanse en dergelijke. Wijngeest en zo ook alle levenswaters] van allerhande soort (welke het volk bij ons in grotere hoeveelheden pleegt te gebruiken) heb ik de meeste mensen verboden en dan vooral jenever. Ik heb het gebruik van een klein beetje ervan alleen toegestaan aan oude mensen en anderen met een koude aanleg of mensen met een zwakke maag, en dan vooral in de wintertijd. Mensen die gewend waren na het eten en drinken te gaan zwemen, heb ik aangeraden om zich in deze tijd in het geheel van het zwemmen (16) te onthouden, of het zwemmen nu plaats vond in rivieren of in stilstaande wateren. Met recht bevelen de medici in andere plaatsen waar openbare warme baden in frequent gebruik zijn, de mensen aan om daarvan af te zien. Aan hen, van wie het grotere fortuin wat grotere uitgaven toestond, heb ik kleren aangeraden uit dunne zijde, [Du Buisson (voortaan: DB): camolot] of satijn (17) en dergelijke. Aan hen die zich in een minder sterke financiële positie bevonden, heb ik kleren aangeraden die zijn gemaakt uit een dunnere wol, kamelenhaar, bombazijn¹⁶⁴ of uit dun leer of iets dergelijks. [Tot slot] heb ik aanbevolen dat de kleren altijd schoon werden gehouden, en dat stukken die gemaakt zijn uit dikker, wollen laken terzijde gelegd en bewaard werden voor een andere, niet pestige tijd.

¹⁶³ DB: 'dikke Brunswijckse mom en Breemer bier'.

¹⁶⁴ bombazijn: gewezen stof, waarvan de inslag van wol is en de schering van zijde.

AANTEKENINGEN.

I. Als er een tijd is, waarin zeker geldt dat een zorgvuldige keuze van de voeding ten zeerste vereist is, dan is het wel bij een pestige constitutie [van het weer]. Die leidt [namelijk] tot voorkoming [van pest], want ofschoon [de voeding] alleen en op zich zelf de pest niet kan verdrijven en buiten sluiten, worden door haar diverse gelegenheden om pest te krijgen afgewend en worden de lichamen in een dispositie gebracht die tegengesteld is aan het pestige gif. Het gevolg is dat de pest die lichamen ofwel niet binnengaat of minder en lichter aandoet. In deze zin zegt M. Varro heel elegant in Boek 1 van De rustica Hoofdstuk 4: *De gezondheid wordt door de hemel en de aarde geleid. Ze is niet in onze macht, maar in die van de natuur. Toch staat ons veel ter beschikking waarmee we, als we goed opletten, de dingen die zwaar zijn lichter kunnen maken.*

II. De pest eist de hoogste tol onder mensen die onmatig zijn. Daarom is het geraten om vooral bij een pestige constitutie matigheid te betrachten. Hoeveel die matigheid aan het bewaren van de gezondheid bijdraagt, leerde destijds met zijn voorbeeld reeds Socrates. Over hem schrijft Aulus Gellius in Boek 2 Hoofdstuk 1 [van Attische nachten] als volgt: *Men vertelt dat hij een dusdanige matigheid [betrachtte] dat hij gedurende vrijwel alle fasen van zijn leven met een onbeschadigde gezondheid leefde. Ook tijdens die verwoestende pest die in de Peloponesische oorlog door de dodelijke aard van de ziekte vooral de stad Athene ontvolkte, heeft hij, zo zegt men, door sober en gematigd te leven en de belasting van de wellust te mijden [kans gezien] om de gezondheid van zijn lichaam te bewaren, met als gevolg dat hij helemaal niet werd beschadigd door de slachting die allen trof.*

III. Honger lost de levensgeesten op, verzwakt de krachten, maakt dat de lichamen slap en de openingen erin onbewaakt zijn. Hij bewerkt ze zo dat ze de pestige last gemakkelijker opnemen en er minder tegen bestand zijn. Dorst zet de sappen in vuur en vlam, maakt ze scherper, vooral bij gallige mensen. Voeg daaraan toe dat de dorst ook nog eens een volstrekt niet geringe slapte veroorzaakt. Om die reden schrijft Rhases in Boek 4 van zijn werk over de geneeskunde van Al Mansur, Hoofdstuk 25 *dat men bijzonder goed moet oppassen voor het zitten in de zon, dat men niet nuchter moet blijven, het eten niet moet uitstellen. Ook dorst kan op geen enkele manier worden toegelaten.* Hoeveel de honger kan bijdragen aan het toenemen van de pest, hebben de langdurige belegeringen van vele steden ons voldoende geleerd. Als eerste is zeer bekend die van Leiden door het Spaanse leger en als tweede die van Rupella [= La Rochelle] in Frankrijk dat door de Franse koning in 1628 werd ingenomen. In die steden zijn vele duizenden mensen door honger en dorst omgekomen.

¹⁶⁵ Vandaar dat Bauderonus, in Deel 1 van zijn Traktaat over de medische praktijk, Hoofdstuk 15. het als volgt zegt: *Niet zonder reden keurt de medische wereld vijf dingen af waarvan de naam met een F begint: vrouw, honger, fruit, wind en vermoeidheid.*¹⁶⁶ Van deze is de honger echter het meest schadelijk. Daarop volgt met de kleinste afstand de vrouw ofwel: te veel dienst aan Venus. Dit laatste volgt uit de dingen die we in het voorgaande Boek 1, Hoofdstuk 5, Aantekening 4 hebben gezegd en de dingen die nog gezegd zullen worden in het navolgende Hoofdstuk 7, Aantekening 7. Verder blijkt ook Aantekening 5 en 6 [van dit hoofdstuk] hoe schadelijk [zware] vermoeidheid is.

IV. Grote schranspartijen verstoppen de ingangen, ze vullen het lichaam met ruwigheden¹⁶⁷, en maken het vatbaar voor ziekten. Een holle maag maakt het lichaam zwak en zo maken elk van beide het lichaam, afhankelijk van de omstandigheid, vatbaar voor de pest. Als iemand hier zou

¹⁶⁵ Van 'Vandaar dat' tot en met 'vermoeidheid is'. is nieuw in 1665.

¹⁶⁶ Foemina, fames, fructus, flatus et fatigatio.

¹⁶⁷ Blancardus, Lexicon: Cruditas: Raauwigheid. 'Deeze kent men aan of door de pyn, koude en drukkingen in de maag en men geneest deeze ziekte door Diluentia, en Laxantia'.

vragen welke overmaat in tijden van pest de gevaarlijkste en schadelijkste is, dan zou ik zeggen: die van de holle maag. Dit, vanwege de redenen die in de voorgaande aantekening zijn gemeld. En als er noodzakelijkerwijs op een van beide manieren gezondigd zou moeten worden, dan zou ik liever willen zondigen door te veel te eten dan door te weinig, omdat het teveel gemakkelijker en veiliger verkleind kan worden dan het tekort valt aan te vullen. Vandaar dat Hippocrates, *1 Aphorismen 5*, in de eerste plaats leert dat zieken meer te lijden hebben van [te] weinig voedsel dan van een beetje te veel. Hij voegt daaraan als tweede [adagium] toe: *Daarom is ook voor gezonden zowel zeer lichte spijs, als eten dat in de maag staat en al te uitgelezen voedsel zeer gevaarlijk*. Meestal, maar vooral in tijden van pest wordt er minder gezondigd tegen een te veel dan tegen een te weinig, want het is veiliger om overtolligheden op te stapelen dan de levensgeesten en het ingeboren vocht op te gebruiken en te verzwakken. Het overbodige wordt er immers gemakkelijker uitgeworpen dan dat het verlorene hersteld wordt. Over het leeg maken langs heelkundige en farmacologische weg zullen we nog iets zeggen in Hoofdstuk 8 en 9.

V. *Elke plotselinge verandering is riskant*. Waarom? Omdat het plotseling afwijken van de gewone leefwijze waaraan men gewend is, vooral bij een pestige constitutie bijzonder gevaarlijk kan zijn. De rede dwingt dan ook om dat niet te doen [= niet plotseling te veranderen]. Want de hoogste God heeft alle voedingsmiddelen aan zijn borst geschapen, opdat ze dienen tot voeding en instandhouding van de mens. Hij heeft ze op verschillende manieren onder de mensen verdeeld, opdat de een van de voedingsmiddelen hier en de ander van de middelen daar gebruik kan maken, elk naar het verschil in de gebieden en naar zijn eigen omstandigheden. Het gevolg is dat zij die zich voeden met zwaardere en moeilijker verteerbare voedingsmiddelen even goed gevoed worden als zij die gewend zijn aan lichtere en makkelijker verteerbare spijsen. De ervaring leert dit zelfde ook, want bij elk van beide soorten mensen wordt goed bloed gevonden. Het is gewoonlijk niet beter bij hen die wit tarwebrood en delicate spijsen nuttigen en wijn drinken, dan bij anderen die roggebrood, kastanjebrood of brood van bonen eten, die varkensvlees en andere vette dingen eten en gewend zijn om water te drinken. Daarom is het zo dat als een medicus een dergelijke gewoonte van leven plotseling zou willen veranderen of omkeren, hij de kracht van het lichaam niet bewaart en niet vermeerdert, maar deze eerder verkleint en verzwakt. We hebben dat veel bij mensen zien gebeuren, die uit een ver weg gelegen gebied naar een ander gebied overgingen. Ze werden daarin dan door de andere lucht en de verandering van spijs in het begin sterk verzwakt. Niet zelden vervielen ze zelfs tot ziekte en keerden niet eerder terug naar hun oorspronkelijke toestand, dan nadat ze na verloop van tijd een weinig gewend waren [geraakt] aan het nieuwe dieet. Daarom zegt Hippocrates in zijn boek over de natuur van de mens: *Als iemand snel van dieet wisselt, bestaat het gevaar dat er door de verandering iets in het lichaam wordt veranderd. Daarom lijkt bij pest het voedsel waaraan men gewend is, gebruikt te moeten worden, daar het de mens niet schaadt*. Een weinig daarvoor zegt hij: *Mensen moeten in die tijd (van de pest natuurlijk) eraan worden herinnerd dat ze hun eetpatroon niet veranderen, niet omdat daarin de oorzaak van de ziekte ligt, maar opdat ze zich zo min mogelijk belasten*.

VI. Belachelijk zijn werkelijk die geneesheren die bij een pestige constitutie een uitgelezen dieet willen voorschrijven en daarom leren dat alle vlees zorgvuldig gebraden moet worden, opdat daardoor het vocht wordt verbruikt. Net alsof de sappen van de spijsen slechter zouden worden door die vochtigheid welke met de specerijen

wordt meegegeven en ze slechter zouden worden door de drank die er noodzakelijkerwijs na het eten van droge spijzen bij wordt gedronken. Zij schijnen niet te weten dat er met natte [= in water gekookte] spijzen veel gemakkelijker dan met gebakken spijzen verschillende kruiden, vruchten en andere zaken [mee] gekookt kunnen worden die werkzaam zijn tegen kwaadaardig bederf, die tegen rotting bestand zijn, die de ingewanden versterken en die voor een gunstiger koking [= in het lichaam] zorgen. Bijgevolg is er niets op basis waarvan ze het gebruik van gekookte spijzen meer kunnen veroordelen dan dat van gebakken spijzen. Niet minder belachelijk zijn zij die ossenvlees, vlees van geitenbokjes en hertenvlees wegens een al te grote droogte afkeuren en lams-, schapen- en kalfsvlees wegens een al te grote vochtigheid. Alsof de droogte van eerstgenoemde en de vochtigheid van laatstgenoemde iets bijdraagt aan de vorming van pestig gif en deze [bijdrage] op geen enkele manier gecorrigeerd kan worden.

VII. Het is slecht om als er pest heerst 's morgens met een lege maag uit te gaan, omdat een lege maag die niets heeft wat zij kan koken, te weinig of helemaal geen gal naar het hart voert. Het gevolg is dat het hart zwakker klopt en het, omdat het [de vochten en geesten] [daardoor] niet krachtig genoeg voortdrijft van het centrum naar de perifere delen, en omdat het gemakkelijk onreinheiten uit de lucht oppakt die bij de ademhaling zijn opgenomen en die bij hun rondgang blijven hangen aan het lichaam. Als echter de koking door de maag en de andere ingewanden vlot voortgaat, dan worden de sappen uit het voedsel, de levensgeesten en de dampen van het centrum naar de perifere delen gevoerd. Daarom moet het ontbijt dat 's morgens vroeg voor het uitgaan genomen wordt, ook als een belangrijk voorbehoedmiddel tegen de pest worden gezien - vooral dat ontbijt waarover we het in de tekst hebben gehad. Zij die niet gewend zijn te ontbijten, kunnen een stukje witbrood of beschuit, gedoopt in wijn eten, of naar de manier der Engelsen een teug bier nemen waarin een droog stukje pas geroosterd brood met een beetje nootmuskaat is gedaan. Of ze kunnen een of twee van de door Angelus Sala beschreven *morsuli* of koekjes nemen die heel lekker zijn en van een fijne smaak.

R/. Twee maal gekookt tarwemeel en de witste suiker, elk 1 pond
zoete amandelen uit de schil, schillen van groene citroenen, die ingelegd zijn, elk ½ pond
gelei van kweeperen, 4 ons
gekonfijte muskaatnoten, ingemaakte Chinese gember en ingemaakte Arabische behennoot,
elk 2 ons
gezuiverde kaneel, 1½ drachme beste saffraan, ½ drachme.
Kneus de verschillende ingrediënten elk zorgvuldig, meng ze daarna met een kleine houten stamper
dooreen en laat er een pasta uit worden. Doe daar rozenwater bij zo veel als nodig is.
Hieruit worden dan koekjes gemaakt die daarna met een heel klein beetje warmte gedroogd worden
en zo voor gebruik geserveerd.

Angelus Sala voegt aan deze pasta grijze amber en muscus toe, elk een scrupel. Wij laten deze twee echter met opzet weg, deels omdat de lekkere en subtiele geuren van deze aard bij pest minder goed passen en deels omdat velen, vooral vrouwen, dergelijke geuren zeer slecht verdragen.

VIII. Varkensvlees is bij een pestige constitutie zeer schadelijk. Dat maakte de ervaring bij het begin van deze pest aan iedereen zo zeer duidelijk dat alle mensen het gebruik ervan later ontweken, ja zelfs dat velen het vlees buiten voor de honden neersmeten. Ze hadden namelijk gezien dat veel mensen na het eten

van dat vlees terstond door de pest werden aangedaan. Zo kwam het dat te Nijmegen tijdens de hele zomer en herfst weinig varkens zijn geslacht. Dit zelfde schijnt ook Rhazes te hebben gezien, want in het boek over de pest, Hoofdstuk 4 beveelt hij naast andere zaken uitdrukkelijk aan om af te zien van varkensvlees.

IX. Over haringen hebben wij bij deze pest nog iets waargenomen dat de moeite waard is om op te merken, namelijk dat, wanneer in juni en juli de nieuwe (zoals ze dat noemen) in zout ingelegd worden aangevoerd, de inwoners deze vanwege de nieuwigheid overal rauw (zoals ze dat bij ons gewend zijn) opeten. De pest neemt dan in die tijd veel toe. Velen die de haringen aten, zijn binnen twintig uur door een contagium aangestoken. Anderen die door deze voorbeelden wijzer waren geworden, staakten het gebruik van haringen daarna. Haaks op die observatie van ons staat hetgeen Palmarius met de volgende woorden schrijft in Boek 2 van *Over de pestige koorts*, Hoofdstuk 18: *Men zegt dat het volgens de meest zekere ervaringen vast staat dat de pest in korte tijd verdwijnt, zodra een hoeveelheid van de in zout ingelegde haring door de vissers naar de havensteden is gebracht. [Het gebeurt door] een onbekende oorzaak, omdat dit [deze werking] niet is gegeven aan alle zouten.* Opdat deze strijdige waarnemingen met elkaar in overeenstemming worden gebracht, moet [het volgende] gezegd worden. Ten eerste dat er getwijfeld moet worden aan die laatste waarneming, daar immers Palmarius alleen schrijft op basis van het verhaal van anderen en hij het zelf niet heeft gezien. Ten tweede: stel dat het helemaal waar was, dan zijn verschillen in plaats, gebied of weersgesteldheden er vaker mede de oorzaak van, dat wat in het voedsel bij de ene pest van voordeel is, bij de andere schaadt, en wat in de ene regio schadelijk is, in de andere heilzaam is. Daarom zegt Cardanus in Boek 2 van het werk over de fijnheid der stoffen niet zonder argumenten dat er zoveel manieren zijn om pest te krijgen als er tijden zijn. Niet omdat het pestgif van uiteenlopende aard is, maar omdat het anders werkt, afhankelijk van de gesteldheid van het lichaam. Dit is wat Lucretius heeft willen aangeven met de volgende verzen, namelijk dat een en dezelfde pest naar gelang de tijd van het jaar veel varieert [in zijn uitwerking]. [Hij dichtte:]

--- want wat aan sommigen gaf dat [ze] de levensbrengende luchtstromen
mochten wentelen in hun mond, en dat zij de tempels van de hemel mochten aanschouwen,
dat was voor anderen het einde en het leverde hun de dood op.¹⁶⁸

De ervaring heeft dit verschil in uitwerking vele malen bevestigd. Appianus schrijft in *Over de oorlog met de Parthen* dat op het moment dat de pest hevig woedde in het leger van [Marcus] Antonius, toevallig een hulpmiddel is gevonden waardoor de meesten die er gebruik van maakten, gered zijn. Dit was οινελαιον (oinelaion), dat is wijn vermengd met olie, een stof die bij andere pestepidemieën van geen voordeel is en vaak zelfs schade toebrengt. En in de verschrikkelijke pest van 1580 is gezien (getuige Thuanus, Historie 68) dat geen andere medicamenten van nut waren dan verzachtende middelen. Die waren daarentegen bij andere pestaanvallen vaak schadelijk en in de pest van ons [= te Nijmegen] hebben ze een wisse dood opgeroepen. Andere verschillen in uitwerking van deze aard zijn elders ook vaker opgemerkt. Sommigen schrijven dat die voortkomen uit een andere aard en conditie van het pestgif. Maar zij dwalen, want de gesteldheid van het pestgif is altijd een en dezelfde, het verschilt alleen in intensiteit en de snelheid waarmee die weer afneemt.

¹⁶⁸ Lucretius *De rerum natura*, Boek VI, 1227 -29. De passage staat in het deel dat over de pest in Athene gaat (VI, 1138-1286).

Het verschil in werkzaamheid (zoals zo even gezegd) komt voort uit een verschil in plaatsen, weersgesteldheden, leefwijze en het temperament van de [eraan blootgestelde] lichamen.

X. Over de vraag waarom knofloken en uien niet passen bij de preventie, zullen wij een weinig hierna spreken in Hoofdstuk 10, Aantekening 6.

XI. Alle zoete dingen worden gemakkelijk gallig. Ze vatten een ontsteking op en worden afgebroken. Dat gebeurt vooral bij adolescenten en jongelingen en bij anderen die begiftigd zijn met een warmere natuur. Om die reden beveelt Rhazes *in het boek over de pest* aan om alle zoetheit te mijden. En Avicenna schrijft voor dat men zich van suiker moet onthouden en dat men verfrissende sappen van azijn of citroen zonder suiker moet serveren. Zo ook zegt Valescus de Taranta, in Boek 7 van zijn *Philonium pharmaceuticum*, Hoofdstuk 16: *Zoete produkten worden niet goed gekeurd en evenmin degene waarin de zoetheit overheerst*. Ook Mercurialis leert dat in de zomer van alle zoete dingen moet worden afgezien. Wij hebben bemerkt dat ook in deze pestepidemie zoete dingen zeer schadelijk waren, en dat ze in de lichamen, vooral de warmere, zeer snel in gal werden omgezet en dan vervielen. Dat gold vooral voor honing en alle met honing bereide dingen. Het gebruik van honing was het aller-schadelijkste. Wanneer er honing in die tijd [van pest] werd genomen, dan bedierf die namelijk onmiddellijk in de magen van de gezonden niet minder dan in die van zieken. Hij werd gallig, nam een kwaadaardige kwaliteit aan en wekte ook braken, diarree, hevigste benauwdheden, koorts en andere kwalijke zaken op. [Bijgevolg is het] zo dat [honing] geheel en al vermeden moet worden. Het gebruik leerde het. Ook moet hij niet al te gemakkelijk bijgemengd worden bij geneesmiddelen. Een uitzondering vormen middelen waarvan de genezende kracht deze [ziekmakende kwaliteit van de honing] helemaal overwint. Dat is het geval met theriak, mithridatium, diascordium en andere dergelijke middelen. Daarom moet het advies van Quercetanus ook geheel afgekeurd worden, en zo ook dat van andere medici die aanbevelen dat zweetdrijvende afkooksels bij pest in honingwater moeten worden gekookt en dat diverse andere brouwsels in plaats van met suiker met honing moeten worden gemaakt. Opgemerkt moet ook worden dat ingemaakte producten, conserven of willekeurig welke geneesmiddelen die zowel voor het voorkomen als het behandelen van pest worden gebruikt, zonder honing, suiker of andere zoetheit bereid kunnen worden, omdat ze daardoor veel nuttiger worden. Zoete dingen kunnen hier immers schaden. Maar veel medicamenten moeten [nu eenmaal] heel precies gemengd worden met honing, suiker of siroop. Dat is voor een betere menging en opdat ze zo door de verenigde en verbonden krachten langer bewaard kunnen blijven. Bovendien worden we vaak ook gedwongen om door enige zoetheit wat aantrekkelijkheid toe te voegen aan de geneesmiddelen en ze op deze manier een beetje aan te passen aan het meer gevoelige verhemelte van de mensen die anders al te zeer zouden griezelen van de geneesmiddelen. Maar ik zou toch wel de man willen zijn die bewerkstelligt dat zoete dingen slechts in de kleinste mogelijke hoeveelheid bij de andere dingen gemengd worden. Zo hebben wij in deze tijd van pest in receptenbriefjes (als die soms geschreven moesten worden) twee maal zo veel van het [werkzame] poeder genomen dan gewoonlijk bij de hoeveelheid suiker gebruikelijk was. Siroop hebben we zeer zelden gebruikt en als het al nodig was dat er siropen bij de andere dingen werd gemengd, dan gebruikten we geen andere dan die van citroensap, moerasgamander en ter conservering van de confitures alantwortel.¹⁶⁹

XII. Hippocrates leert in 2 *Aphorismen* 17 dat *bij de hoeveelheid voedsel matigheid moet worden betracht. Waar [onnatuurlijk veel] van een voedingsmiddel wordt genomen, veroorzaakt het ziekte*. Het is beter om ten tijde van de pest daar een beetje onder te blijven,

¹⁶⁹ Scordium, het naar knoflook ruikende plantje Moerasgamander, kon de pest niet alleen voorkomen, maar ook genezen. Van Beverwijck beschrijft het uitvoerig in zijn *Bericht van de pest* (Dordrecht, 1636). Hij dankte deze kennis aan zijn leermeester Santorio, bij wie hij in 1616 in Padua studeerde. Hij raakte in dat jaar zelf besmet met builenpest, maar overleefde de ziekte. Hij noemt dit feit merkwaardig genoeg niet in zijn *Bericht*. Zie <http://www.fransmensonides.nl/pest.htm>

dan er over heen te gaan en men moet iedere al te grote voedselinname vermijden, opdat op deze manier de grote hoeveelheid van ruwe excrementen, de daaruit voortkomende afsluiting van de openingen en de rotting van de vochten kan worden afgeweerd. Want dit beschermt het lichaam het meeste tegen ziekten: als het vrij is van excrementen en zeer goed doorgankelijk voor stoffen die het lichaam via de poriën in de huid verlaten.

XIII. Bier moet uit het beste water zijn gemaakt, want als het water in of door zich zelf is bedorven, of besmet door het inwerpen of instromen van besmettelijke en pestbrengende onreinheden, dan kan toch nauwelijks voor zeker worden [aangenomen] dat de gehele kwaadaardigheid helemaal wordt weggenomen door koking – dit ondanks dat koking veel bijdraagt aan de reiniging van het water. Want ook al kan aan de rottenis, de onzuiverheid, de slechte smaak en dergelijke door koking veel worden verbeterd, de giftigheid ervan kan niet altijd weggenomen en uitgedoofd worden. Tegen deze misschien nieuwe opvatting van ons worden terstond drie tegenwerpingen naar voren gebracht. De *eerste* is: als het pestige gif dat aan de lucht hangt met vuur kan worden weggepoetst en uitgedoofd (zoals in de voorgaande aantekeningen van dit hoofdstuk ruimschoots bewezen is), dan kan dat ook door koking als het aan water hangt. De *tweede* is: als willekeurig welke giften door vuur verzwakt, gereinigd en vaak ook uitgedoofd kunnen worden, dan geldt dat ook voor pestgif dat in water zit. Ten *derde*: als het pestgif door zweetdrijvende medicamenten tegelijk met het serum van het bloed kan worden uitgedreven, dan kan het door koking ook samen met de dampen uit het water worden gedreven. *Ik antwoord op het eerste punt* dat de conclusie niet klopt, omdat het gif dat in de lucht door vuur wordt uitgedoofd, niet altijd in water kan worden uitgedoofd. Dat komt doordat het vuur wegens de tegengesteldheid van de stof in water natuurlijk niet op dezelfde manier kan werken als in de lucht. De zeer geringe en lichte vochtigheid van de lucht kan door de kracht van het vuur terstond worden opgelost in een vuur-achtige subtiliteit, en wat betreft het gif dat er aan hangt: dat wordt door die zelfde kracht van het vuur opgelost in minima naturalia en zo wordt het uitgedoofd. Het tegengestelde gebeurt in water. De volle en maximale vochtigheid ervan beschermt het gif en andere dingen die het bevat lang tegen die extreme oplossing in de allerkleinste deeltjes door het vuur en het is daarom dat het gif, daar het niet tot de *minima naturalia* wordt teruggebracht [waarna deze kleinste deeltjes niet meer werkzaam zijn], zijn vorm van giftigheid vasthoudt en deze indrukt in het water en ze er aan overdraagt. En als dat water tot droogte wordt weg gekookt, dan is het onmogelijk dat ook het gif door de extreme oplossing uiteindelijk niet wordt uitgedoofd. De consumptie van dat soort water dient ons echter niet in het [dagelijkse] gebruik, terwijl het ook niet geschikt is om bier van te brouwen. *Ten tweede*: de conclusie deugt in zijn algemeenheid niet, want levend kwik wordt door de warmte van droog vuur zeer gemakkelijk opgelost. Het verdwijnt. Als het in water gekookt wordt, verdwijnt het echter niet. Verder verliest arsenicum dat in het vuur wordt geworpen zijn giftigheid, in water gekookt behoudt het deze echter. Het geeft ze door aan het water. Het gif van een dolle hond, dat als de hond verbrand is, door een ander dol dier wordt overgebracht, wordt door geen koking bedwongen. Een duidelijk voorbeeld daarvan geeft Lycosthenes. Het gaat over een of andere ononbetrouwbare herbergier die een varken dat door een dolle hond gebeten was terstond doodde, kookte en aan zijn gasten te eten voorzette. Zij werden allen tot razernij gebracht en hebben elkaar over en weer op een ellendige manier verscheurd. Een zelfde verhaal meldt Fernelius, Boek 2 van zijn werk over verborgen zaken, Hoofdstuk 14

over enkele jagers die een wolf, waarvan ze niet wisten dat hij dol was, vingen, in stukken sneden, kookten, in allerlei soorten van spijs verwerkten en opaten. Allen zijn door de rabiës aangetast. Als zo iets met het dolheidsgif gebeurd is, wie zal dan betwijfelen dat het zo nu en dan ook met het pestig gif gebeurt? Het onderscheid van sommigen, die stellen dat er verschil is tussen het rabiesgif en het pestgif doet hier niets aan af. Het eerstgenoemde zou dik zijn en daarom blijven hangen aan dikker en dichter materiaal, en daarom langzamer worden opgelost en verspreid. Het laatstgenoemde zou lichter, scherper, gemakkelijk oplosbaar en beter te verspreiden zijn. Hoewel wij dit verschil niet ontkennen, leert de ervaring intussen toch dat bij elk van beide giften [per gif] een groot verschil kan optreden. [Dus] niet elk rabiesgif is kleverig en niet elk pestgif zo subtiel dat het gemakkelijk verspreid wordt, dit laatste vooral als het met water is vermengd. (Het eerste blijkt daaruit dat vaak alleen de adem van een dolle hond, of het dunne speeksel, hangend aan de huid of zelfs maar alleen aan de kleren, anderen aansteekt. Het laatste blijkt daaruit dat het subtiel [pest-] gif gedurende vele maanden aan een draagstof kan hangen, maar dat het daarin niet kan worden bewaard, terwijl de krachten in stand blijven). Bij deze dingen komt nog de ervaring, de zekerste leermeesteres van alle dingen. Die heeft vele malen geleerd dat het pestgif vaak door geen koking bedwongen, uitgedreven of uitgedoofd kan worden. Wij hebben dat op basis van de geciteerde verhalen uit Julius Alexandrinus, Fallopius en Hercules Saxonia hierboven uitvoerig bewezen in Hoofdstuk 3 van dit boek, Aantekening 12 en zo ook in Hoofdstuk 8, Aantekening 1. Vraag 6. *Ten aanzien van het derde punt zeg ik:* de conclusie deugt niet, wegens het enorme verschil tussen de subjecten en de wijzen waarop ze werken. Bij de mens wordt het gif vastgehouden in delen die voelen kunnen, die bij aantasting door het gif tot verzet geprikkeld worden en die het gif op basis van het eigen natuurlijke instinct uitdrijven. In water wordt het gif echter vastgehouden in een materie waarin geen *sensus vitalis* zit, en ook geen geschiktheid om het gif op te merken, af te scheiden of uit te drijven. In de mens wordt het gif voortgedreven, zachter gemaakt en uitgedreven door de kracht van de warmte van het hart en het lichaam. Dat uitdrijven wordt geholpen door de irritatie en de contractie van de voelende delen, die de lastige prikkeling door het gif bespeuren. In kokend water wordt het gif echter alleen bewogen door het niet levende vuur, in een subject dat dood is en niets voelt. En zoals in de mens een grote en felle hitte die binnen in het lichaam is aangestoken, niets baat bij de uitdrijving van het gif, het schaadt zelfs, zo ook doet de hitte van het vuur in giftig water weinig of niets. Ze levert geen bijdrage aan de uitdoving van het gif. Als in de mens de intense hitte of het vuur iets bijdroeg aan de uitdrijving en uitdoving van het gif, dan waren wolfsmelk, peper, en andere zeer hete medicamenten zeer goede tegengiften, ja zelfs de warmte van de koorts zou de krachten van het pestige gif dan afbreken. Het gebruik van die middelen leert ons echter het tegengestelde. Gij zult misschien vragen: wat doen [dan] eigenlijk zweetdrijvende middelen? Welnu, zij lossen de sappen op die door een of andere gisting die uit het gif voortkomt, of door een of andere oorzaak een beetje gecoaguleerd en gecondenseerd zijn en maken ze zachter. Verder openen ze de wegen en toegangen naar de oppervlakte [van het lichaam]. Terwijl ze [= die zweetdrijvende stoffen] nu de zacht geworden, sereuze sappen daarheen drijven, helpen ze ook de uitwerpende capaciteit van de delen van het lichaam bij het uitdrijven van het gif. Bovendien verstikken ze de krachten van het gif, nemen deze weg en breken ze af. Ze doen dat vooral door hun capaciteit als tegengif te [laten] werken. Wij concluderen dus dat *een beetje* pestgif, zeker als het goed vermengd is met een dichtere of stevigere substantie,

als het aan water hangt, door koking niet gemakkelijk kan worden weggepoetst, uitgedreven of uitgedoofd. Ik zeg: een beetje, niet alles, omdat aangenomen mag worden dat het [gif] zeer snel door koking opgelost, verspreid en weggepoetst zou kunnen worden, als het in zich zelf iets van een zeer lichte substantie was en het aan een zeer licht subject hing, zoals daar is de levensgeest. Aangezien de dingen er zo bij liggen, zou het zeker niet vreemd zijn om die bieren als verdacht te beschouwen die gebrouwen worden in plaatsen die sterk door de pest zijn aangedaan, en vooral die waarin de brouwers het bier niet uit andere [= betere] dan openbare, stilstaande wateren maken (zoals het geval is in Leiden, Haarlem, Den Haag, Delft en vele andere plaatsen). Die wateren worden bedorven en geïnfecteerd door de excrementen van zieken en van andere geïnfecteerde zaken die erin worden ingeworpen, door het bederf van de kadavers van dieren die er vaak in liggen te rotten, door de enorm stinkende instroom van vele latrines en riolen die zich er op ontlasten en vervolgens door het vuil van alle huizen en straten en de smerige en geïnfecteerde rommel die erin stroomt. Waarlijk, als die wateren al ongezond zijn waarin linnen of hennep week gemaakt worden (Petrus Pena schrijft dat ze giftig zijn), hoeveel ongezonder zullen dan die wateren zijn waarin zoveel rottende, stinkende, en geïnfecteerde vuilnis samen stromen?

XIV. Hoewel een aantal medici wijn ten tijde van pest geheel en al verbiedt, menen wij dat een matig gebruik ervan aangeprezen kan worden. Vooral in de winter kan wijn worden gedronken en dan door mensen met koudere naturen en zo ook door mensen die aan het gebruik gewend zijn. Want wijn voert de rottende stoffen weg of houdt ze tegen. Bovendien heeft wijn de kracht van een tegengif en werkt hij de giften merkelijk tegen. Getuigen daarvan zijn Dioscurides, Boek 5, Hoofdstuk 11, en Plinius, Boek 33, Hoofdstuk 2. Laatstgenoemde zegt op die plaats dat wijn bij pest een geweldig hulpmiddel is. Daarbij steunt de wijn de belangrijkste organen, versterkt hij de krachten en bewaart hen. En hij doet wat van alle dingen het meeste wordt gevraagd bij een pestige constitutie: de wijn vrolijkt het gemoed op en verjaagt verdriet, angst en vrees - gemoedstoestanden die bijzonder schadelijk zijn. Als gevreesd werd dat de wijn wat te veel warmte bevatte, vooral in de zomer, koelde Rhazes de wijn met veel koud water. Cornelius Celsus schreef voor om soms water, soms wijn te drinken. Wij mengden er een klein beetje sap van rode bessen, van berberis of morellen bij, of van citroen of sinaasappels, met een snufje suiker en wat rozenwater. Of we legden er een in plakjes gesneden citroen in. Zo namen we elke verdenking op een te veel aan warmte weg. Plutarchus schrijft *in [het leven van] Caesar* dat het leger van de veldheer dat gegrepen was door deze vreselijke ziekte, bij zijn pogingen daar van af te komen de krachten van de wijn zeer positief ervaren heeft. Immers, de soldaten die flink van de wijn genomen hadden, stompten de zeer scherpe pijlen van deze zo grote vijand zozeer af dat de pest na korte tijd volledig verdween. Zo ook zegt men dat de genezer Toxaris alleen met de geur van wijn de Atheners van de pest heeft bevrijd. Wie deze en de andere ontelbare capaciteiten van de wijn wil leren kennen, die moet de zorgvuldige beschrijvingen lezen bij Canonherius Antwerpiensis. Boek 2, Over de bewonderenswaardige eigenschappen van wijn en bij Laelius Biscolia Deel 2 van zijn *Vrije uren*, Boek 5, Hoofdstuk 3. Bovendien kunnen nog een paar dingen over wijn hieronder bekeken worden in Boek 3, Hoofdstuk 2, Aantekening 5.

XV. Dronkenschap wekt een bedorven maag op en steekt daarom de vitale levensgeesten aan. Ze beschadigt van alle [organen] het meeste de hersenen en de animale levensgeesten. Daarom moet ze voor zeer schadelijk worden gehouden. Wij weten dat zeer velen in Nijmegen dat tijdens deze pest tot hun eigen schade hebben ondervonden. Mercurialis getuigt *in De peste*, Hoofdstuk 22 dat hij hetzelfde heeft waargenomen. *En in Padua en Venetië*, zegt hij, *hebben wij gezien dat zeer velen die graag een glaasje drinken, ten onder zijn gegaan, terwijl ze zelf dachten dat ze door een royaal gebruik van wijn de pest zouden verjagen*. Maar hoewel in Nijmegen vele drinkers gestorven zijn, heb ik toch drie of vier keer gezien dat de pest die reeds was binnengetreten, door het stevige gebruik van wijn is weggejaagd en uitgedoofd. Een voorbeeld daarvan zullen wij in Boek 4 geven. Maar deze gevallen moeten voor uiterst zeldzaam worden gehouden. De weinige voorbeelden van deze aard moeten niet als tegenwicht worden gezien tegen de dagelijkse ervaringen van het tegengestelde.

XVI. Geneeskundigen plegen baden ten tijde van de pest te verbieden omdat zij de lichamen lossen en [zelfs] slap maken, terwijl ze de levensgeesten ontbinden. In het bijzonder bevelen zij aan om publieke baden te ontvluchten, waar mensen van allerlei slag bij elkaar komen. [Onder hen] zijn er ongetwijfeld ook velen die uit geïnfecteerde huizen komen en zonder het te weten een of andere draagstof met zich meevoeren met een smetstof die misschien aan hun kleren of andere dingen hangt. Omdat de Nijmegenaren geen lauwe baden van dat soort hebben, pleegden velen bij zomers weer in poelen of in de rivier de Waal zelf te zwemmen. Dat pakte voor velen slecht uit, en dat om meer dan een reden. *Ten eerste*, omdat wateren in poelen [waarin het water stil staat] wegens langdurige droogtes en door de zeer intense hitte van de zomer vaak zeer bedorven waren en op vele plaatsen slecht roken. [Geen wonder want] het water van de rivier was waarlijk niet vrij van verdenking op een pestige infectie. De oorzaak was dat naar boven naar Duitsland [kijkend] ja zelfs door heel Duitsland tot aan Zwitserland, de meeste aan de Rijn gelegen steden, samen met talloze dorpen, in dezelfde tijd met een zeer zware pest waren aangedaan. Uit deze steden en dorpen stroomde het gehele afval, zowel van goten, als riolen en huizen en straten, samen met de geïnfecteerde en besmettelijke vuiligheid dag en nacht in de rivier en werd met de wateren ervan vermengd. En zo daalde het vuil af naar Nijmegen en naar andere lager gelegen steden. *Ten tweede*, omdat die zwemmers zich naakt aan de stralen van de zon blootstelden, hetgeen, volgens Rhazes, in tijden van pest zeer gevaarlijk is. *Ten derde*, omdat zij [de zwemmers] terwijl ze zweten en erg warm zijn, in het water springen en zich, nadat ze er een weinig later weer uitgekomen zijn, hun naakte lichamen [weer] aan de zon bloot stellen zodat ze weer warm worden en zich vervolgens [andermaal] warm in het water gooien. Die wisselingen zijn schadelijk en we hebben vaak gezien dat deze zwemmers direct na het baden eerst door hoofdpijn werden bevangen en binnen een paar uur door de pest werden aangegrepen. Duitse doktoren bevelen met recht aan om, bij een pestige constitutie behalve de baden ook de warmte van de vertrekken die met hete lucht worden verwarmd, te mijden, vooral de openbare (welke bij hen in veelvuldig gebruik zijn). Door Platerus is waargenomen dat deze warmte bij velen de pest naar binnen brengt.

XVII. Dikke wollen kleren, kledingstukken uit huiden en dergelijke moeten in tijden van pest afgewezen worden, omdat allerlei geïnfecteerde onreinheden en besmettelijke dampen zeer gemakkelijk aan hen blijven hangen en

zij aldus een draagstof vormen. Dat kan in zijden kleren, die los en licht zijn en andere die in de tekst genoemd worden, heel gemakkelijk gebeuren. Even schadelijk, zo leert de ervaring, zijn wollen kleren. Mercurialis schrijft, in Hoofdstuk 22 van zijn boek over de pest, dat toen de pest in Venetië woedde, veel medici zijn gedood doordat ze bij hun bezoek aan de zieken zeer wijde uit huiden gemaakte kleren droegen. Follinus (in zijn *Amuletum Antonianum*, Hoofdstuk 8) denkt dat in zijn tijd door die oorzaak in de stad Den Bosch de pest met zo een verschrikkelijk geweld door de algemene straat van de wolwevers is gejaagd, dat nauwelijks een huis ongeschonden is gebleven. De verklaring van deze zaak levert Marsilius in zijn boek over de tegengiften bij epidemieën: *Zoals olie van vuur, zegt hij, is wol de voedingsstof van dit gif. En voorzeker voedt deze wol het gif, zodat het dit niet alleen conserveert, maar ook doet toenemen en tegelijkertijd versterkt het dit.* Zeker is ook dat sponsachtige lichamen en losse slappe [stoffen], zoals wol er een is, [het gif] vlot opnemen, en dat ze de geïnfecteerde en vergiftigde dampen lang bewaren. Wollen kleren moeten daarom ten tijde van de pest afgewezen worden. Over deze zaken kan nog het een en ander bekeken worden in het voorgaande Hoofdstuk 3, Aantekening 4.

HOOFDSTUK VII. Over slapen en waken, beweging en rust en over de aandoeningen van het gemoed.

Ter voorkoming [van pest] heb ik iedereen aangeraden om bij slapen en waken (1) maat te bewaren, en [ik heb aanbevolen] om het ene [de slaap, het rusten] niet buiten de gebruikelijke grenzen van de natuur uit te strekken, en wat het andere betreft, het lichaam niet al te zeer, buiten wat het gewend is, af te matten. Maar vooral ook [heb ik de mensen aangeraden] dat ze de middagslaap (2) meden, behalve zij dan die ongewoon lang wakker zijn geweest of sinds lange tijd aan een dergelijk dutje gewend waren. Daarbij heb ik aangeraden dat ze nooit een slaapje moesten doen in de zon, blootgesteld aan de zonnestralen, of liggend in het hooi (3). Evenzeer dat ze hun lichaam slechts matig (4) oefenden en dat ze intensieve (5) exercities en zware klussen (6) waardoor het lichaam ofwel te warm wordt, ofwel afgemat wordt, mijden als erger dan een kwade hond of een slang.¹⁷⁰ Dat gold vooral voor hen die aan dergelijke oefeningen en werkzaamheden niet gewend waren, daar ze immers door die dingen zwaarder beschadigd werden. Maar ook zij die eraan gewend waren, werden er ten tijde van deze pest vaak zeer ongunstig door aangedaan. Bovendien [heb ik geadviseerd] dat ze zich van [de dienst aan] Venus (7) onthielden of deze althans matig en niet te vaak beoefenden. Deze verhit immers de geesten, verzwakt de krachten en maakt de lichamen in deze tijd daardoor zeer snel bevattelijk voor het opvatten van de pest. Het gaat hier vooral

¹⁷⁰ Cane pejus et angue: naar Horatius *Brieven*, I, 17 vs 30.

om degenen die er niet aan gewend zijn, zoals die verdrietige lijkstoeten van zeer veel jong gehuwden in deze tijd meer dan voldoende hebben bewezen. Vervolgens dat allen rustig en kalm van geest moeten blijven en willekeurig welke heftige en onstuimige geestesbewegingen (8) zeer zorgvuldig moeten mijden en ook de gelegenheden tot deze bewegingen: vooral woede, vrees en angst (9) die in deze tijd van alle de slechtste en de schadelijkste waren. En verder dat ze onverschrokken, opgewekt (10) en tevreden zouden moeten leven en elk verdriet en iedere droefenis (11) ver van zich af werpen.

AANTEKENINGEN.

I. *Slapen en waken* (zegt Hippocrates, 2 Aphorismen 3) *zijn als ze de maat overstijgen allebei slecht.*

De slaap maakt het hoofd en het hele [verdere] lichaam immers al te zwaar en vult het met slijmachtige excrementen. Verder verdooft het de zintuigen en maakt het alle ingewanden en organen te lui om hun taak uit te voeren. Al te onmatig waken echter droogt de hersenen uit, verstrooit de levensgeesten, verzwakt de kokingen, wekt storingen in de spijsvertering op en brengt het hele lichaam aan het wankelen. En daarom moet een overmaat van elk van beide vermeden worden, want het past om vooral in tijden van pest het lichaam actief [in beweging] te houden en alle gelegenheden tot ziekten ijverig te vermijden.

II. De middagslaap, vooral als men er niet aan is gewend, zoals ook het slaapje dat in de open lucht plaats vindt, wordt door alle medici altijd als buitengewoon schadelijk gezien, en als verwekker van vele ziekten. Dit moet echter niet worden gehouden voor een algemeen geldende regel, en deze kan ook niet gelijkelijk op alle mensen worden toegepast. Voor hen die vermoeid zijn door zware werkzaamheden op een vroeg tijdstip, door de studie of door een andere oorzaak en die vroeger zijn opgestaan dan ze gewend zijn, en die door aanhoudende en zware inspanningen van de geest bezig zijn gehouden, en die rond het middaguur voelen dat de acties van geest en lichaam enigszins traag worden, voor hen brengt een korte middagslaap zeer veel [goeds]. Anderen echter, van wie de geesten niet sterk zijn uitgeput, en die rustiger leven, schaadt de middagslaap.

III. In het hooi liggen en slapen, is, zo hebben wij al te vaak vastgesteld, voor velen zeer schadelijk, vooral als het hooi vers is. We hebben waargenomen dat hierdoor hoofdpijn en koorts en slechts een weinig later de pest zelf komt opzetten.

IV. Heel elegant is wat Aulus Gellius Boek 11, Hoofdstuk 2. [van *Attische Nachten*] naar Cato citeert: *Het menselijke leven, zegt die, is als een zwaard. Als je het gebruikt, verslijt het, maar als je het niet gebruikt, maakt roest het kapot. Zo zien we ook dat mensen door zich zelf te gebruiken, verslijten, maar als men niets doet, dan werkt de inertie en de traagheid van geest meer ten nadele dan het actief gebruik.*¹⁷¹ Niet ver weg van dit gulden gezegde staat dat van Fulgentius: *activiteit is het behoud van het menselijk leven, de laatste afwerking van de calor nativus, de kracht der deugden*

¹⁷¹ Vita humana prope uti ferrum est: si exerceas, conteritur; si non exerceas, tamen robigo interficit. Item homines exercendo videmus conteri; si nihil exerceas, inertia atque torpedo plus detrimenti facit quam exercitio. Cato bij Aulus Gellius, *Noctes Atticae* 11. 2,6. Bron: <http://www.dicta.at/?Dictum=Ferrum%20ferro%20exacuitur>.

en goede eigenschappen, de opneming van de overvloedige [stoffen]. Het is winst van tijd, de behoefte van de jeugd, de vreugde van de oude dag. Maar deze gouden woorden moeten niet van andere dan gezonde en gepaste oefeningen op gepaste tijden begrepen worden. Dat is ook wat Aristoteles in de *Ethica Nicomachea*, Boek 2 reeds leerde. Hij zegt: *gematigde oefening bewaart de gezondheid.* Zo ook Avicenna die in sectie 3 van de *Canon*, Hoofdstuk 3 zegt: *als mensen op de juiste tijd gematigd oefenen en arbeid verrichten, kunnen ze heel wat geneesmiddelen missen.* Want oefeningen van deze soort bewerkstelligen dat alle ingewanden en organen tot een betere uitvoering van hun natuurlijke functies worden gebracht, terwijl daarentegen te zware oefeningen waaraan men niet is gewend, het lichaam verzwakken en aantasten.

V. Cornelius Celsus beveelt aan om vooral bij een pestige constitutie vermoeidheid en afmatting te vermijden. Hij doet dat niet zonder reden, daar deze de levensgeesten aansteken en verstrooien, de uitwendige poriën openen, het lichaam verzwakken, de sappen scherper en galliger maken en, wat van alles het ergste is, een snelle en al te diepe ademhaling bewerkstelligen. Aldus wordt via de inademing van veel onzuivere en onreine lucht de functie van het hart ten zeerste beschadigd. Daarom schrijft Hippocrates in zijn boek over de natuur van de mens dat een snelle ademhaling moet worden vermeden. *Waarlijk, zegt hij, er moet voor worden gezorgd dat de lucht het lichaam zo spaarzaam mogelijk instroomt, en daarbij moet het een levensgeest zijn die op en top vertrouwd is.* Zo ook schrijft Avicenna, in de *Canon*, Sectie 3, Doct. 5 Hoofdstuk 1: *Ten tijde van de pest moet men er zijn best voor doen dat de noodzaak van het aanzuigen van veel lucht vermeden wordt. Dat gaat het beste in rust en als men niets te doen heeft.*

VI. Tijdens deze pest hebben wij vaker gezien dat velen terstond na zware inspanningen en grote vermoeienissen door de pest werden aangedaan. Dat gebeuren viel toen zozeer op aan anderen, dat vele gewone burgers ook van het werk afzagen en dat zelfs boeren in de tijd dat het hooi moest worden geoogst, hun gewas niet wilden maaien en verzamelen. Ze hadden geleerd van de trieste voorbeelden van anderen die doordat ze zwaar werk aan het doen waren, acuut door de pest overmand werden.

VII. Om welke reden Venus schaadt, hebben we uitgelegd in Boek 1, Hoofdstuk 5, Aantekening 4. Maar zoals te veel dienst aan Venus tot pest disponeert (doordat de venusdienst het lichaam verzwakt en verhit), zo doet een al te strenge abstinentie, naar sommigen geloven, hetzelfde. Tot hen behoort Cornarius, die in Boek 1 over de pest Hoofdstuk 13 deze opvatting als volgt bevestigt: *Ik, zegt hij, kan als zeker bevestigen dat in een stad, in verschillende huizen, zowel de getrouwde vrouwen als de weduwen en de meisjes allemaal door een en dezelfde pest aangegrepen en weggenomen zijn, nadat de mannen zich voor het grootste deel door de vlucht in veiligheid hadden gebracht. Tot nu toe weet ik niet of gedacht moet worden dat er een andere oorzaak van hun dood is geweest dan de afwezigheid van de mannen.* Dit zelfde meent ook Alexander Massaria, zoals hierboven gezegd, in de aantekening bij het hoofdstuk van het genoemde boek.

VIII. Wij hebben reeds in Boek 1, Hoofdstuk 8 in de hoofdtekst en in Aantekening 9 geleerd dat hevige roeringen van het gemoed het lichaam vatbaar maken voor de last van de pest.

IX. Er is geen gemoedsbeweging die de grenzen van het pestige domein langer en verder uitbreidt dan de ontsteltenis die wordt veroorzaakt door de consternatie bij het zien van een begrafenis, van het optreden van een infectie bij een mens, van een slechte boodschap, of van iets akeligs dat men zich inbeeldt. Wij weten dat dit [enkele gebeuren] gedurende deze pestepidemie bij velen pest heeft opgeroepen.

Sennert zegt in zijn boek over de pest, Hoofdstuk 1 dat hij hetzelfde in het jaar 1626 ook bij zeer velen heeft waargenomen. *Ik herinner mij, zegt hij, dat mensen door de pest werden aangedaan, die vanuit de verte buiten de stad de kar zagen waarop aan de pest overledenen ter begrafenis werden gebracht; [ik herinner me ook dat] met anderen die de kar niet zagen, omdat ze thuis waren ingesloten, [hetzelfde gebeurde] als ze het geluid hoorden. Ja zelfs is ons gemeld, dat sommigen de pest kregen door slapeloosheid. [Het ging om mensen] die geen contact hadden gehad met een pestzieke en van wie het zeker was dat ze de pest niet hadden opgelopen middels een besmetting.* Zo bevestigen ook Evagrius en Nicephorus dat verschillende mensen louter door het zien van een geïnfecteerd huis door de pest zijn aangestoken. Guido de Chauliac schrijft in zijn boek over apostemen, dat bij de pest van 1348 zeer velen de pestige besmetting zuiver en alleen door het zien van zieke mensen hebben opgevat. Dat sommigen pest gekregen hebben door zich louter de pest van enkele geïnfecteerde mensen voor te stellen, melden Scheunemannus, in zijn studie over Paracelsus' boek over de pest, Hoofdstuk 15, Erasmus Hedenus in een oratie en Joannes Matthaeus in *Honderd vragen*, 86. Ik kan niet anders dan me hogelijks verbazen over de opvatting van Quercetanus. In zijn boek over de geneesmiddelen tegen de pest, Hoofdstuk 2 schrijft hij dat de pest door het loutere kijken op dezelfde manier kan worden opgelopen als een spiegel vlekken oploopt doordat hij wordt vastgehouden door een vrouw die menstrueert, en zoals een oogziekte door de oogarts [al kijkend] wordt opgelopen.¹⁷² Werkelijk, Quercetanus gaat hier helemaal de verkeerde kant op, want het zien draagt op zich zelf niets bij aan de inductie van de pest. [Het gaat om] de schrik die door dit zintuig [van het zien] teweeg wordt gebracht. Door een ongeordende beweging van de levensgeesten en door hun concentratie rond het hart draagt het als bijkomstige oorzaak iets bij tot het aantrekken van het pestige gif, zoals we uiteen hebben gezet in Boek 1. Hoofdstuk 8. [Quercetanus zit dus fout] Tenzij hij misschien wil dat een oogziekte geboren wordt via een wanordelijke beweging van de levensgeesten die wordt teweeggebracht door de aanblik van een lelijke oogarts – dat is dan een bijkomende oorzaak.¹⁷³ Vrees en schrik, hetzij door het zien van iets, hetzij door het zich iets voor te stellen, hetzij op een andere manier opgewekt, dragen zeer veel bij aan het bevattelijk maken van het lichaam voor het gemakkelijk krijgen van pest. Dat komt doordat ze [= die gemoedsbewegingen] de geesten en de sappen in de war brengen. Vandaar dat die roeringen van het gemoed op alle manieren moeten worden afgeweerd. Jacob Sylvius schrijft in zijn boek over de pest dat voor dat doel de volgende methode kan worden toegepast. *In de eerste plaats, zegt hij, moeten aan de allerhoogste God, de bringer van alle heil en van een goed en gelukkig leven niet slechts op alle dagen en uren, maar op elk moment van de dag vrome offers worden gebracht. Hij is het namelijk die in U een zuivere geest geplant heeft die door geen enkele schandvlek bevuild is en die Uw geest bevrijdt en leeg maakt van elke verdenking en van de vrees voor een dreigend kwaad, en het meeste nog van een in bezit genomen worden door een pestige besmetting. Niets beweegt en verstoort het bloed zoveel als vrees en een gedachte die op een zaak gefixeerd is en vol achterdocht zit. Niets ook maakt de sappen en de levensgeesten van het lichaam even sterk onderworpen aan de rotting. Gij zult derhalve de geest van deze aandoening bevrijden, alsof gij een oude man uitkleedt en iets nieuws aandoet. Al uw gedachten, inspanningen, handelingen zult gij verrichten [in het licht van] de goddelijke welwillendheid, en gij zult slechts datgene willen wensen en willen ontvluchten wat de wens van de Goddelijke almacht beveelt. Vervolgens zult ge bij u zelf overwegen dat niet dood is waarvan we denken dat het dood is, of liever dat er een verandering van het korte leven, dat vloeibaar en ellendig is, [plaats vindt] in een leven dat nooit zal eindigen en dat is opgetooid met alle gaven van blijdschap en geluk.*

X. De geest die bij de tijd is en onverschrokken, wordt van alle het minste aangedaan en de stoutmoedigen worden door de pest minder belaagd en aangetast,

¹⁷² Plinius de Oudere, *Naturalis Historia*, boek 28, hfst. 23, 78-80; boek 7, hfst. 65: menstruerende vrouwen maken wijn zuur, doen bloemen verwelken en doen een spiegel zijn glans verliezen.

¹⁷³ Van 'Vrees' tot en met 'en geluk.' nieuw in 1687.

kortom minder op de proef gesteld. De voorbeelden van vele doodgravers en van anderen die willekeurig welke geïnfecteerde woningen onverschrokken bezoeken, leren dat vaak genoeg. De ervaring maakt volstrekt zeker, zoals we reeds gezegd hebben, dat bij vreesachtigheid het omgekeerde gebeurt. Van elk van beide hebben we bij deze pest zeer veel voorbeelden gezien. De oorzaak hangt af van de beweging van de levensgeesten. Bij de eerstgenoemden gaat die stevig en stabiel voort, zonder enige verandering of beschadiging van het hart, bij de laatstgenoemden is deze zeer ongeregeld, en gaat ze gepaard met een enorme verandering en verzwakking van het hart. Door deze verzwakking is het hart minder goed in staat het pestige gif van zich af te gooien en bijgevolg wordt het er door ingenomen.

XI. Neerslachtigheid, verdriet en vrees (welke gemoedsaandoeningen Pigraeus voedsel en spijs van de pest noemt) tellen zo zwaar in een pestige constitutie, dat velen geloven dat alleen door die oorzaken de pestaanvallen enorm kunnen toenemen. Daarom hebben ook de Ouden tegen deze aandoeningen van het gemoed een bijzonder tegengif uitgedacht, namelijk de muziek. Door de kracht daarvan, zo melden zij, zijn vele zeer zieke mensen genezen. Plutarchus schrijft in zijn boek *De Musica* dat de Spartanen, toen die door een zware pestepidemie getroffen waren, op advies van het orakel van de Pythische Apollo de Cretenser Thales ontboden en dat die de heersende pest met muziek verjaagd heeft. Ook Pausanias maakt in Boek 1 [van zijn *Geschiedenis van Griekenland*] melding van deze Thales. Zo ook zegt Homerus in *Ilias* 1, dat de Grieken de pest met gezang verdreven hebben. Zeer velen denken dat waar muziek en gezang staat, niets anders moet worden begrepen dan vreugde en vrolijkheid, de twee voornaamste tegenstanders van de pest. Buiten de muziek hebben we nog een ander middel om smart en verdriet te verjagen. Het is de wijn die verdrietige mensen soms mogen gebruiken tot ze weer vrolijk zijn en zorgen en verdriet aldus uit het hart verdreven worden. (Ze moeten daarbij wel oppassen dat ze niet dronken worden). Daarom moet er in tijden van pest bij alle mensen ingestampt worden dat ze vrees en verdriet in het geheel moeten ontvluchten en dat ze, nadat ze allereerst met vurige gebeden de hulp van de goddelijke majesteit hebben ingeroepen, vertrouwen moeten stellen in de betrouwbaarheid van hun arts en de krachten van [diens] geneesmiddelen. En zo moeten ze dan leven met een onverschrokken instelling en een geestelijke kalmte, want, zoals Avicenna zegt, *soms komt het vertrouwen in de dokter de zieke meer ten goede dan de geneeskunde zelf*.

HOOFDSTUK VIII. Over de heelkundige profylaxe.

Nadat de preventie via leefregels is afgehandeld, moet men wel bij de heelkunde terecht komen. De chirurgie biedt slechts twee middelen ter preventie van de pest, namelijk aderlatingen en cauterisaties [= bewerkingen met een brandijzer¹⁷⁴]. Aderlatingen (1) worden, hoewel ze door veel oudere en nieuwere artsen ten eerste worden aangeprezen, door ons als zeer gevaarlijk en schadelijk verworpen. Cauterisaties (2) of [liever] de *fonticulus* [lett. fontijn of kleine bron]¹⁷⁵ die daardoor worden opgewekt,

¹⁷⁴ DB: 'corrosieven'.

¹⁷⁵ Blancardus, I 646 zegt over de *fonticulus* = *fontanella*: chirurgische aangebracht zweertje waardoor sappen afvloeien. In het Nederl. fontanelle of etterdragten (enkelvoud). Pinkhof, *Geneeskundig woordenboek* geeft: fontanella, fonteintje, een kunstmatig, door gloeiend ijzer of trekpleister verwekte en onderhouden zweert tot «afleiding» van schadelijke stoffen. De oude heelsemeesters brachten deze fontanellen dikwijls aan op de ontmoetingsplaats van de kroonnaad en de pijlnaad, daarom heet ook deze plaats de fontanel.

keuren wij helemaal goed. We hebben gezien dat ze bijzonder nuttig zijn. Door deze cauterisaties op de armen of meestal op de benen hebben wij vele fontanellen gemaakt (die in de volksmond fontinellae [=fonteintjes] worden genoemd) en die hebben we dan gedurende de hele tijd dat er pest heerste, opgehouden. Via de fonticuli zijn heel wat overbodige, scherpe, schadelijke bedorven en stinkende sappen beetje bij beetje weggevoerd. Door deze werking zijn velen beschermd. Wij hebben zelfs gezien dat sommigen die door deze cauterisaties vooraf beschermd waren, zodra ze de pest voelden opkomen, terstond volgens dat zelfde beginsel een zweetdrijvend antidotum genomen hebben. Deze mensen zijn aldus heel snel bevrijd, omdat de natuur via de fontikels het zware en giftige vuil uitwierp.

AANTEKENINGEN.

I. Vele zeer bekende kopstukken uit de geneeskunde, zowel antieke als moderne, verheffen de aderlating met grote lofprijzingen tot het preventieve middel bij uitstek, vooral bij plethorische mensen. Ze onderbouwen hun opvatting met zeer vele uitstekende en heel gezond klinkende redeneringen (waaraan we hier kortheidshalve voorbij gaan). Quercetanus draagt hier niet alleen zijn steentje bij, maar omdat hij ijveriger wil zijn dan de overigen, bepaalt hij ook nog eens een vast tijdstip voor de aderlating. Hij bepaalt dat het gebeuren moet als de maan in het vierde kwartier staat. Maar, zegt hij, er moet zorgvuldig voor worden gewaakt dat de aderlating niet geschiedt wanneer de maan staat tegenover Mars, Saturnus of een of andere boosaardige ster of wanneer ze geplaatst is in het ongunstig aspect van een andere ster. Hij wil dat die tijd in acht wordt genomen waarop de maan verbonden is met bepaalde goedgunstige planeten (zoals daar zijn Jupiter en Venus) of althans naar hen kijkt of [de maan] door die planeten vanuit een gunstige hoek bekeken wordt. Maar de [hoop op] bescherming door de aderlating wordt door de ervaring geheel vernietigd, want bij deze pest in Nijmegen hebben noch de redeneringen van voornoemde medici, noch de hypernauwkeurige beschouwingen rond de tijden van Quercetanus ooit kunnen bewerkstelligen, dat een besmetting met pest daardoor minder kort na de aderlating volgde. Wij hebben steeds gezien dat zelfs aderlatingen die bij optimaal gezonden en plethorici werden toegepast, zeer schadelijk waren. Dit hebben de trieste voorbeelden uitvoerig geleerd van velen, zelfs plethorici, die, terwijl ze zich met het oog op de preventie hadden doen aderlaten, terstond daarna door de pest gegrepen zijn. Vandaar dat wij de aderlating voor allen verboden hebben verklaard.¹⁷⁶ Jacobus Sylvius is het in zijn boek over de pest op dit punt met ons eens. *De phlebotomie*, zegt hij, *lijkt op geen enkele manier iets bij te dragen [aan het voorkómen van] pest, omdat het lichaam door het aftappen van bloed doorgankelijker wordt en voor de uitwendige schadelijke invloeden meer toegankelijk. Ook de krachten nemen namelijk af als er bloed onttrokken wordt; het bloed is immers het voedsel en de schatkamer van het leven.* Ook Liddelius en Riverius bevelen aan om zelfs bij plethorici ten tijde van pest af te zien van de aderlating en er alleen op aan te sturen wanneer bij een of andere grote dringende noodzaak (zoals bij een overvulling van de vaten of wanneer een of andere gebruikelijke evacuatie van bloed onderdrukt is).

¹⁷⁶ Van 'Jacobus' tot en met 'van het leven.' nieuw in 1687.

De reden is dat door het aftappen van bloed en [de daaruit voortvloeiende] vermindering van krachten het hart de kwaadaardige lucht minder krachtig van zich afgooit en ze minder duidelijk overwint. En hierdoor komt het [dan weer] dat de pestige kwaliteit gemakkelijker en sterker door de ingeademde kwalijke lucht op het hart wordt overgedragen. Meer over deze zaak kan bekeken worden in Boek 3, Hoofdstuk 3, Aantekening 1.

II. De cauterisaties, of liever de fontanellen die daardoor worden opgewekt, worden ter preventie van de pest ten eerste aanbevolen door Nicolaus Florentinus, Jo. Arculanus, Parisinus, Ingrassia, Paraeus, Antonius Portus, Nicolaus Massa, Hercules Saxonia en vele andere vooraanstaande medici. Ook wij hebben tijdens deze pest vele malen het bijzondere nut gezien van deze fontanellen, niet alleen bij mensen met een goede menging der sappen, maar ook bij mensen met een slechte menging. Van hen hebben wij gezien dat ze door die cauterisaties zeer vaak zo goed beschermd zijn dat ze geen enkele last van een pestige infectie hebben gehad.¹⁷⁷ Alexander Massaria, Boek 2 over de pest, schrijft over de cauterisaties als volgt. *Dat (namelijk hoeveel de cauterisaties van voordeel zijn) heeft de ervaring voldoende bewezen. Uit zorgvuldige waarneming bij oneindig veel gevallen van mensen die door de pest gegrepen zijn, is vastgesteld, niet alleen bij ons, maar ook bij de Venetianen, de inwoners van Padua en anderen, dat er geen of zeker slechts weinigen overleden zijn bij wie ergens brandplekken gemaakt waren. Een weinig verderop voegt hij toe: dit soort van bescherming moet van zijn werking uit niet als vreemd beoordeeld worden, aangezien wij zien dat de natuur dagelijks schadelijke sappen gemakkelijk en graag naar die [uitwendige] delen voortstuwt.* Guilhelmus Fabritius Hildanus, *Honderd Vragen*, Boek 4, Waarneming 23, schrijft dat in het jaar 1612 in de zeer grote pest te Lausanne niemand van de mensen die fontanellen op armen of benen hadden, dood gegaan is, behalve deze of gene met een buitengewoon slechte samenstelling van de sappen. En derhalve heeft hij zowel bij anderen als bij zich zelf gezien dat het een snel werkend voorbehoedmiddel is. Dat zelfde bevestigt hij dan nogmaals in *Honderd Vragen*, Boek 6, Waarneming 86. Zo schrijft ook Georgius Guarnerius, *Boek over de pest*, Hoofdstuk 9, dat hij kan bevestigen dat in 1574 in Venetië de pest velen het leven benam, maar dat hij er nooit iemand zou hebben gezien die dood ging ondanks dat hij een fontanel had. Quercetanus schrijft in Boek 2 van zijn werk over de pest, Hoofdstuk 2 dat hij vele chirurgijns heeft gekend die belast waren met de behandeling van pestlijders, en die voor zich zelf met behulp van brandingen voorzorgsmaatregelen namen die beter waren dan met enig ander middel. Mercurialis beschrijft in zijn boek over de pest, Hoofdstuk 23, ook over zijn proefneming met cauteriseren ofwel fontanellen. *Ik zal zeggen*, schrijft hij, *wat ik door eigen ervaring heb waargenomen: ik kan getuigen dat ik tallozen gezien heb die aan deze pest overleden, maar ik heb nooit iemand gezien die een fontanel had op een na slechts, maar dat was een priester. Ik heb op dit punt ook navraag gedaan bij vele[andere] geneeskundigen en die getuigden dat ze [ook] niemand hadden gezien. En dat kan een argument zijn om dit soort hulpmiddel veel toe te passen. Er is alle reden voor omdat via de cauterisatie voortdurend slechte vchten die schadelijk zijn door rotting, als door riolen worden afgevoerd.* Maar wij zouden zo een grote lofrede op de cauters en de fontanellen niet zo stoutmoedig als Mercurialis, Guarnerus en Hildanus durven afsteken, omdat wij tijdens deze pest [te Nijmegen] niet één, maar verschillende patiënten hebben leren kennen, die [toch] dood gingen, dit ondanks dat ze een fontanel hadden. Daarbij moet wel vermeld worden dat het er tamelijk weinig waren. Dit ondanks de genoemde schrijvers. Platerus schrijft in zijn verhandeling over de medische praktijk, Tractaat 2, Hoofdstuk 2, dat tijdens de pest die in 1564 te Leiden heerste, een monnik geen gebruik maakte van het cauter-ijzer of van een vesicatorium [= blaartrekkend middel],

¹⁷⁷ Van 'Alexander' tot en met 'voortstuwt.' nieuw in 1687.

maar van een ander aantrekkingsmiddel. Hij maakte namelijk bij mannen een gaatje in het scrotum [de teelbalzak] en legde vervolgens de wortel van de kerstroos [Helleborus niger] op de wond. Hij beloofde dat mannen zo veilig voor de pest waren. Zie meer over deze manier van behandelen in Boek 3, Hoofdstuk 12, Aantekening 2. Wij hebben tijdens deze pestige constitutie enkele mensen gezien die oude zweren hadden op de benen, welke voor deze mensen als fontanellen dienden en dezelfde gunstige preventieve werking hadden. Forestus meldt in Boek 6, Waarneming 15, dat hij hetzelfde heeft gezien bij 'n chirurgijn die de zieken in het gasthuis behandelde. En Galenus schrijft in Methoden 5, Hoofdstuk 12, dat bij een pestige constitutie vrijwel allen ontkomen zijn bij wie het lichaam vol zat met zweren. Zo ook meldt Paraeus in Boek 21, Hoofdstuk 17 dat hij gezien heeft dat die mensen minder door de pest werden beproefd die zwerende woekeringen hadden en bij wie de neus[gaten] een akelige stank verspreidden. [Verder kwam het minder voor bij] mensen die, door de lues venerea, met abcessen en smerige zweren aangedaan waren, voorts ook bij patiënten die scrofulaeus waren, last hadden van elephantiasis, en ook bij leprozen, schurftlijders en tenslotte bij allen bij wie er fistelende en lopende zweren op het lichaam zaten.¹⁷⁸ Met het oog hierop verbiedt Alexander Benedictus, in zijn boek over de pest, Hoofdstuk 9, om schurft en zweren ten tijde van pest te behandelen. [Het gevolg zou zijn dat] de foute sappen die gewoonlijk via de scabies uitgestoten worden, in het lichaam achterblijven nadat die scabies genezen is en zo andere ziekten teweeg brengen. Door de bemiddeling daarvan bewerken ze de lichamen zodanig dat deze gemakkelijker de pest opvatten. *Een tweede voorschrift, zegt hij, is om naast alle gebruikelijke voorzorgsmaatregelen het natuurlijk vloeien van bloed (puur, bij de menstruatie, bij aambeien van mensen bij wie dat gewoon is enz.) in tijden van pest niet tegen te houden. Ook moet men schurft niet met zelf behandelen en zweren op het lichaam niet helen. Zij nemen namelijk een slecht besluit die de schurft genezen, want [de schurft] is het middel dat het lichaam zeer veilig voor de pest maakt.* Daarop zou iemand kunnen tegenwerpen: wanneer de fontanellen slechts de schadelijke, uit te scheiden humores verwijderen, en niet in staat zijn de binnenkomst van het pestgif in het lichaam tegen te houden en hun giftigheid te doven, hoe kunnen ze dan bijdragen aan het voorkomen van pest? Hier kan worden geantwoord: omdat zij door het verwijderen van bedorven humores en door de intactheid van de ingewanden te bewaren het lichaam beschermen tegen andere ziekten door welke bemiddeling het lichaam bevattelijk voor pest wordt gemaakt. We zullen dit uitleggen in het volgende hoofdstuk, Aantekening 1.

HOOFDSTUK IX. Over de profylaxe met behulp van geneesmiddelen en in de eerste plaats over de purgatie.

De preventie met behulp van geneesmiddelen bestaat deels uit het wegzuiveren van schadelijke stoffen die te veel zijn en deels uit een versterking van het lichaam tegen het pestige gif.

¹⁷⁸ Van 'Met het oog' tot en met 'maakt.' is nieuw in 1687.

De schadelijke overtolligheden die in de lichamen achterblijven, zijn de oorzaken van diverse ziekten, welke [op hun beurt] het lichaam klaar maken om de pest te krijgen. Daarom zullen we hier eerst iets zeggen over het wegnemen van die overtolligheid. Ten tijde van pest wordt van de arts de allergrootste voorzichtigheid gevraagd bij het reinigen (1) van het lichaam. Het behoort namelijk zo te gaan dat de onreinheden mild en zachtjes (2) afgevoerd worden en niet hevig worden voortgejaagd met cathartica [= purgeer- of laxeermiddelen] (3). Om die reden hebben wij bij deze pest geen cathartica gebruikt. De rede, gekoppeld aan waarnemingen leert namelijk afdoende dat het lichaam tot het krijgen van pest wordt voorbereid en gedisponeerd als de humores door al te sterke purgeermiddelen hevig door elkaar geschud worden en de levensgeesten uitgeput raken en in de war worden gebracht. Zoals we in die tijd hebben gezien dat verschillende mensen deze allerwreedste vijand zeer snel naar het binnenste van de tempel hebben geroepen door het innemen van purgeermiddelen. Als de lichamen sterk waren, dan zorgden wij ervoor dat de faeces los waren, maar niet helemaal vloeibaar. Als de lichamen echter van een slechte samenstelling waren, dan probeerden we hun onevenwichtigheid te corrigeren. Daartoe probeerden we [de faeces] voorzichtig beetje bij beetje weg te nemen met zachtmakende (4) medicamenten. Daaraan voegden we er dan altijd een paar toe die van dien aard waren dat ze weerstand konden bieden tegen de pestige kwaadaardigheid. Voor deze doelen gebruikten we maar weinig medicamenten. Wij gaven om te slikken aan sommigen uit een voorraad deeg van pillen van Ruffus twee, drie of vier pillen ter grootte van een erwt, een of twee maal per week, aan anderen om de twee dagen, hetzij 's morgens of 's avonds, en aan weer anderen slechts eenmaal per week. Aan de meesten gaven we ook onze [eigen] magistrale antipestpillen op dezelfde manier. De beschrijving ervan is als volgt.

*R/. Wortels van pestwortel,
everwortel,
vuurwerkplant,
engelwortel*

*alantswortel, elk ½ ons
gentiaan, 1½ drachme
beste rabarber, 1½ ons
witte agaricus [een boomzwam], ½ ons*

kruid van waterlook,

duizendguldenkruid

wijnruit, elk ½ ons

bladeren van gezegende distel, 6 drachmen

bloemen van kuiflavendel, 1½ drachmen

citroenpitten,

pitten van sinaasappels

pitten van zeewortel, elk 1 drachme.

Uit deze grondstoffen moet een grof poeder worden, dat in twee of drie dagen week wordt gemaakt in 2½ of 3 pond witte wijn en vervolgens gedurende een kwartier gekookt en dan gefiltreerd wordt met grote druk in een wijnpers. Het gefilterde wordt wederom gefiltreerd door een stuk koopmanspapier of een stuk niet te dicht vloeipapier. In dit filtraat moet men nu oplossen:

Aloë, 3½ ons

heldere myrrhe in druppelvorm, 3½ drachmen.

Laat verdamping van het vocht plaats vinden in een porseleinen schaal tot dat er een massa voor pillen ontstaat waaruit de pillen gedraaid worden welke in tijden van pest, naar wij geleerd hebben, zeer nuttig zijn.

Aan velen gaven wij ook twee of drie maal per week een teug van onze wijn met aloë (5). Deze werd op de volgende wijze gemaakt:

R/. *Wortels van engelwortel,*

alantwortel,

pestwortel,

vuurwerkplant

schillen van sinaasappels, elk 1 drachme

heldere aloë, 6½ scrupel

bladeren van gezegende distel, 1 handvol

duizendguldenkruid, 2 vuisten vol

absinth, 1 vuist vol.

Het [geheel] wordt heel fijn gescheurd en daarna wordt er een pop uit gemaakt, die moet worden opgehangen in witte wijn, lichte Rijnlandse of Franse, 6 pond. Het poppetje blijve in die wijn tot deze helemaal is opgedronken.

Als van deze wijn vier ons wordt genomen, dan voert hij de faeces zachtjes af, eenmaal, tweemaal of driemaal. Bij die mensen die door aambeien geplaagd werden, zagen wij echter af van deze en andere bittere dranken. We gaven ze ook niet aan menstruerende vrouwen die wij liever het gebruik van rabarber en agaricum hebben aanbevolen. Verder gebruikten wij zeer weinig andere purgerende middelen ter preventie.

AANTEKENINGEN.

I. Zij die stoutmoedig beloven dat er een immuniteit tegen pest ontstaat door aderlatingen en eveneens door herhaalde purgaties, lijken ons ernstig te dwalen. Dat is omdat ze met deze kunstgrepen de lichamen slechts bevrijden van een inwendige rotting, niet echter van de pest, welke de reine en onreine lichamen gelijkelijk binnengaat [dus de wel en niet gepurgeerde]. Het enige verschil is dat de onzuivere [lichamen] om de een of andere reden eerder dan de zuivere [lichamen] koorts en andere rottingsziekten opvatten. Die ziekten maken, doordat ze de harmonie van geesten (spiritus) en sappen doorbreken, de lichamen vatbaarder voor de pest. En verder is het omdat de pest in slecht gemengde lichamen zwaardere rottingen en ernstiger verschijnselen opwekt dan in zuivere. Voorts omdat in gezuiverde lichamen een pest moet worden gevreesd

vanwege een onbegrepen geschiktheid van de aanleg die zij in zich hebben. Bij de slecht gemengden echter [gebeurt dat] vanwege dezelfde geschiktheid die ze in zich hebben en bovendien vanwege die geschiktheid welke zij krijgen, doordat een andere ziekte als bemiddelaar optreedt. Om die redenen is het bij het voorkómen het beste om hetzij door voeding hetzij door geneesmiddelen het lichaam rein te houden. De rede noch de ervaring leren echter dat in die reinheid en die schoonmakende geneesmiddelen de ware, gehele en zekere preventie van de pest zit. Voeg daaraan toe dat ten tijde van de pest die reinheid van het lichaam niet zonder zeer groot gevaar wordt verkregen door aderlatingen en purgatiemiddelen, vooral cathartische, die vaker herhaald worden. We zullen dit breder uitleggen in Boek 3 in de Aantekeningen bij Hoofdstuk 3 en 4.

II. Bij een pestige constitutie moet het lichaam niet te veel gepurgeerd worden, zo leert Cornelis Celsus in Boek 1, Hoofdstuk 10. *Ook, zegt hij, moeten de faeces niet te veel in beweging worden gezet. Evenmin moeten deze, als zij uit zich zelf bewegen, te veel gecompriëerd worden.* Want de sappen zijn in een dergelijke tijd zeer geneigd tot stromen en als ze bewogen worden, induceren ze zeer gemakkelijk een zeer gevaarlijke stroom van faeces.

III. Cathartische [= reinigende] en sterk drijvende middelen moeten in tijden van pest ronduit gemeden worden, omdat ze niet werken tegen het pestig venijn, omdat ze de binnenkomst in het lichaam niet verhinderen en dat wat naar binnen gekomen is, niet naar buiten kunnen werken. Bovendien beschermen ze de kracht van het hart en de ingeboren warmte niet. Want, nog afgezien van het feit dat voorzegde deugden niet zijn gegeven aan cathartica en de meeste een beetje deel hebben in de giftige kwaliteit, roepen ze ook nog eens het pestige onheil op, dat toevallig tot dan toe onschuldig ergens in de omgeving van het lichaam rondhing. Ze halen dat zeer snel en met zeer veel schade naar het gebied voor het hart. Voeg daaraan toe dat ze veel nuttig materiaal met het nutteloze mee wegnemen, dat ze de geesten verstrooien en in de war brengen, de krachten verzwakken en het evenwicht in het lichaam verstoren.

IV. Zo maar willekeurige milde purgeermiddelen passen niet bij pest. Vooral [nodig zijn] middelen die krachtig werken tegen rotting, die de ingewanden versterken, ze vrijmaken van inwendige obstructies en die door een of andere eigenschap tegelijkertijd weerstand bieden tegen de pestige kwaadaardigheid van het gif. Zo een geneesmiddel is aloë, vooral als het gewassen is in sap van rozen. Zulke geneesmiddelen zijn ook de pillen van Ruffus die door de ervaringen van zoveel eeuwen goed bevonden zijn. (Ze worden zo genoemd naar de maker Ruffus, maar vanwege het aantal ingrediënten worden ze ook wel pilletjes van drie genoemd en vanwege het generale gebruik [soms ook] algemene pillen). Ruffus van Ephese heeft ontdekt dat de pillen bij pest zeer geschikt zijn en hij heeft deze beschrijving voor het nageslacht achtergelaten.

R/. Aloë en thijm-ammoniak, elk 2 delen
myrrhe, 1 deel.
Ze moeten gemengd worden met geurige wijn.

De Arabieren hebben de samenstelling op de volgende manier veranderd en beter gemaakt. De meeste moderne medici volgen hen op dit punt.

R/. Aloë, 3 delen myrrhe, 2 delen saffraan, 1 deel.
Maak er met geurige reukwijn een massa van [waar men pillen uit kan draaien].

Wij gebruiken die op deze wijze samengestelde massa ook, hoewel verschillende mensen die samenstelling nog op allerlei manieren hebben veranderd, door ofwel ammoniak toe te voegen of mastiek of kaneel of wat anders, dit afhankelijk van de uiteenlopende bedoelingen van elk van de makers. Van dezelfde aard zijn ook onze anti-pestpillen die in de hoofdttekst worden genoemd en waarvan de ervaring bij deze pest voldoende heeft laten zien dat ze zeer grote kwaliteiten hebben. [Hetzelfde geldt voor] de pillen van Albertus, aartshertog van Beieren,¹⁷⁹ die door Quercetanus in zijn *Pharmacopee* op deze wijze zijn beschreven:

R/. *Saffraan, myrrhe, kampfer, hertenhoorn en as van been, elk 1 drachme
hout van aloë, witte been [Limonia]¹⁸⁰ elk ½ ons
zegelaarde, 2 drachmen fijn zwavelpoeder, 1 drachme
schillen en pitten van citroen en kruidnagelen, elk 1 scrupel amber of witte suiker, 1 scrupel
Stukjes hyacinth, smaragd en granaatappel, goed bereid, elk ½ scrupel
uitgelezen agaricus en de beste rabarber, elk ½ ons
aloë uit een blaas, tot het gewicht van alle voorgenoemde dingen samen, met siroop of sap van
citroenen.
Dat moet een massa voor pillen worden. De te gebruiken hoeveelheid is ½ drachme kort voor het eten
[in te nemen].*

Zo zijn er ook deze pestpillen van Crato:

R/. *Rozen-aloë, 1 ons myrrhe en saffraan, elk ½ ons agaricus in koekjesvorm, 2 drachmen
uitgelezen rabarber, 1 drachme Armeense aarde, 2 scrupels
hout van aloë, witte vuurwerkplant, bewerkte parels, elk 1 scrupel.
Maak er met sap van citroenen kleine pilletjes van. De dosis is 1 drachme elke zevende dag.*

Er zijn ook mensen die deze pillen aanbevelen:

R/. *Myrrhe, kampfer en saffraan, elk 1 drachme
wortel van engelwortel, gentiaan, witte engbloem en zwavelbloem, elk 2 scrupels
de schil en de pitten van citroenen, witte gember, hout van aloë, elk 1 scrupel
geselecteerde agaricus en beste rabarber, elk 3 drachmen,
diagridium, 1 drachme aloë, ½ ons olie gedistilleerd uit engelwortel, 1 scrupel
siroop van waterlook zoveel als nodig is.
Laat het een deeg voor pillen worden.*

Chemici bevelen in dit geval ten volle gezwavelde bloem van rabarber aan waarvan de samenstelling als volgt is.

R/. *Extract uit rabarber, uitgedroogd tot hardheid en vrijwel tot een droogte dat het scheurbaar wordt,
1 ons
zwavelbloem drie keer gesublimeerd, 2 ons olie van kaneel, 1 scrupel
olie van foelie en muskaatnoot, ½ scrupel.
Nadat het goed gemengd is, wordt er doorzichtige kalebas bijgedaan. Daarna wordt het in een blinde
stookhelm [destilleerapparaat] gedaan en met de naden aan alle kanten goed gesloten, wordt het op
een zacht vuurtje gesublimeerd. Wat na de voltooide sublimatie in de hoogte stijgt, wordt opnieuw
gemengd met het overige materiaal dat op de bodem gebleven is en wordt opnieuw*

¹⁷⁹ Waarschijnlijk Aartshertog Albert van Oostenrijk (1559-1621).

¹⁸⁰ Been of ben is een uit de Arabische geneeskunde afkomstige Limonia. Er is *Ben rubrum* en *Ben album* = rode en witte behenwortel. Schneider, V/2 p 254.

gesublimeerd. Dat wordt dan nog een derde keer herhaald. Zo zult ge een allesbehalve gewoon geneesmiddel krijgen dat licht laxeert en elke rottens bedwingt. De dosis is bij volwassenen 1 scrupel tot 25 grein, bij jongeren 8 of 9 grein.

Wie meer wil weten over licht purgerende middelen die bij de pest zijn toegestaan, moet de medische auteurs lezen die een groot aantal daarvan beschrijven. Wij pleegden in onze praktijk liever tevreden te zijn met wat minder middelen die in de praktijk beproefd waren, dan dat we met groot vertoon van schijngeleerdheid via vele middelen op onzeker terrein begonnen rond te dwalen.

V. Het is merkwaardig dat een zo gering gewicht aan aloë aan een dusdanige hoeveelheid wijn een purgerende kracht kan geven. Ik heb wel duizend keer gemerkt, dat als een beetje gezegende distel, klei, duizendguldenkruid en absinth met 2 of 2½ drachme ingegeven wordt in 8 pond wijn, dat een dronk van die wijn niet minder purgeert dan wanneer een ½ drachme pure aloë wordt genomen. Wij denken dat de oorzaak [van dit fenomeen] moet worden toegeschreven aan de uit fijne deeltjes bestaande substantie van de wijn waardoor de purgerende kwaliteit van de aloë zeer gemakkelijk in de ingewanden doordringt.¹⁸¹ Palmarius schrijft in zijn boek over de pest, Hoofdstuk 13 met alantswortel bewerkte wijn ter preventie voor.

R/. *Gedroogde wortels van alantswortel, ½ ons
vuurwerkplant, zevenbladskruid en gentiaan, elk 2 drachmen
gedroogde muntblaadjes, gewone absinth en wijnruit, elk 1 vuist vol
zeer goede witte wijn, 6 pond.
Dit moet allemaal op een schaaltje worden gelegd, en dat moet aan de zon worden blootgesteld, of
op een warme plaats voor het gebruik 6 dagen bewaard worden.
De dosis is 1½ of 2 ons in de morgen.*

HOOFDSTUK X. Over de inwendig te gebruiken tegengiffen.

Het lichaam wordt beschermd tegen de aanval van het pestige gif door geneesmiddelen die in- of uitwendig zijn. De inwendige (waarover we het in dit hoofdstuk zullen hebben) zijn de antidota (1) of alexipharmaca (2) die het lichaam in zijn natuurlijke staat bewaren en er een of andere onbegrepen kwaliteit aan geven die in het geheel tegengesteld is aan en die rechtstreeks strijdt met het pestige venijn. Deze middelen zijn niet zozeer door nadenken als wel door ervaring gevonden en het zijn er vele en verschillende, zowel enkelvoudige als samengestelde. Uit deze middelen hebben wij er ter preventie slechts weinigen (3) in gebruik gehad. Dat zijn de middelen die beter geselecteerd zijn, die betrouwbaarder zijn en die zich in de praktijk bewezen hebben. Van de *simplicia* (waarvan we een reeks zullen beschrijven in Boek 3, Hoofdstuk 5) hebben wij er slechts twee aanbevolen. Het eerste was tabak (4); de rook ervan

¹⁸¹ Van 'Palmarius' tot einde Hoofdstuk IX nieuw in 1687.

wordt door de mond naar binnen getrokken via een buisje of een pijp, en na een tijdje vastgehouden te zijn in de mond wordt [die rook] er weer uit vrijgelaten. Het gaat op de manier waarop er gewoonlijk door rokers gerookt pleegt te worden. We hebben waargenomen dat het gebruik hiervan bij deze pest, zowel bij mijzelf als bij vele anderen duidelijk van voordeel is geweest. Het tweede is wortel van zonnekruid (5) ofwel droog geknauwd, of als poeder ingenomen, of liever gekonfijt met suiker. De zo bewerkte wortels hebben wij aan velen als enige middel voorgeschreven en wij hebben ze steeds zeer gewaardeerd, daar wij merkten dat ze meer van voordeel zijn geweest dan heel wat andere geneesmiddelen die met veel kosten en moeite zijn klaargemaakt. Deze wortels in gekonfijte vorm, hebben wij wat scherper genomen, niet zozeer vanwege het gehemelte en de smaak, als wel vanwege het grotere effect [dat ze dan opleveren]. Wanneer ze worden toe bereid op de smaak van kieskeurige [monden], wordt hun beste kracht er door een langdurige verweking en koking uitgetrokken. Deze wordt dan zo ver verspreid, dat [de wortels] uiteindelijk nauwelijks een andere smaak dan die van suiker meer bevatten. Wij hebben aanbevolen om van de gekonfijte wortelen niet een stukje, zoals men onder het volk gewoon is, maar twee, drie of vier stukjes te nemen, dit 's morgens vroeg. Behalve deze twee, belangrijke *simplicia* hebben wij aan de minder welgestelden wortels van elantswortel om te kauwen gegeven, of ook poeder van gezegende distel. Om in te nemen, gaven we wat van het aftreksel. Voor de meer kieskeurigen hebben wij gekonfijte schillen van sinaasappelen of citroenen gegeven om erbij te eten, of een paar druppels jeneverbesolie met een klein beetje wijn om [erbij] te drinken. Of wij gaven om te eten een rob van jeneverbessen ter hoeveelheid van een muskaatnoot. Meer enkelvoudige middelen hebben wij niet gebruikt, omdat deze weinige ons leken te voldoen en ze nuttiger leken dan de overige. Veel mensen uit het volk hebben in deze tijd rauwe knoflook (6) gekauwd en gegeten of ook op het brood gewreven en in hun eten gekookt. Ze deden dat zo, omdat ze geloofden dat ze zich alleen hierdoor optimaal konden beschermen. Anderen dronken de eigen urine (7) die ze 's morgens vers hadden uitgeplast. Ze deden het niet alleen ter preventie, maar ze gaven de urine zelfs ter genezing aan mensen die de pest al hadden. Wij hebben echter zowel het gebruik van knoflook als van urine als nutteloos, vies en schadelijk beoordeeld. Niet weinigen hebben elke morgen water genomen dat van het leven wordt gezegd te zijn. Ze hebben daarbij onder het voorwendsel van preventie, zeer vaak zwaar gezondigd door een overmaat te nemen. Om die reden werd het levenswater voor velen het water des doods. Samengestelde preventieve geneesmiddelen hebben wij diverse gemaakt. Aan velen hebben wij een medicinaal bier voorgeschreven waarvan ze twee of drie maal per dag een flinke teug namen. Ook wel gebruikten mensen die dat wilden het als gewone drank,

en ze prezen het met de hoogste lof van alle kanten, omdat het niet bijzonder onaangenaam van smaak was en het bier, als er iets van kwaadaardigheid in het lichaam school, dat naar de huid dreef. Dit is het recept (8) voor een medicinaal bier.

R/. *Wortel van pestwortel en vuurwerkplant, elk 1 ons
droge schillen van sinaasappels, gedroogde wortels van meesterwortel en engelwortel, elk 3½ ons
absinth, 1½ ons duizendguldenkruid, 1 ons gezegende distel, 4 ons.
Dat worde allemaal fijn gesneden en in een stoffen zakje tot een pop gemaakt. Die moet worden
opgehangen in een heel vat (naar onze maten) met wat beter bier.*

Evenzo hebben we voor de ochtend, vooral als de lucht nogal koud was, voor mensen die aan wijn gewend waren, een teug gewone absintwijn [alsemwijn] goedgekeurd (9). Die is bij ons zeer gewoon, en pleegt bereid te worden met een pop die gemaakt wordt uit gezegende distel, absint en duizendguldenkruid, elk drie gelijke delen, waarbij nog jeneverbessen gevoegd worden. De pop wordt in een licht zure wijn gehangen. Voor sommigen schreven wij een beschermende medicinale wijn voor (10) op de volgende manier.

R/. *Droge wortels van alantwortel, 1 ons
wortels van engelwortel, vuurwerkplant, meesterwortel, droge schillen van sinaasappels en
citroenen, elk ½ ons
wortels van gentiaan, 1 drachme gezegende distel, ½ ons
duizendguldenkruid en absinth, elk 2 drachmen.
Uit deze fijngesneden en enigszins gekneusde bestanddelen worde een pop, die in een zakje van
paardenhaar moet worden opgehangen in 20 pond lichte witte wijn.*

Wat de andere samengestelde middelen aangaat, [het volgende]. Medici gebruiken bij een pestige constitutie vele en verschillende tegengiffen, in de vorm van electuariën, koeken, poeders, tabletten, siropen enz. (waarvan ze er vaak vele meer tot de ijdele demonstratie van hun geleerdheid voorschrijven, dan tot het nut van anderen). Wij hebben ze (11) echter slechts zeer weinig gebruikt. Wel hebben we in elke tijd van het jaar klein mithridaticum (12) voorgeschreven, dat op de volgende wijze was samengesteld:

R/. *Bladeren van groene wijnruit, vijgen en walnoten, elk 1 pond.
Ze worden ieder voor zich stevig met een houten vijzel in een stenen mortier gestoten. Daarna
worden beide in hetzelfde mortier goed gemengd*

terwijl er 1 ons gewoon zout wordt bijgedaan en siroop van citroensap zoveel als nodig is, om de juiste consistentie van het electuarium te bereiken.

Behalve deze hebben we ook nog andere middelen voorgeschreven, ongeveer volgens de volgende recepten.

- R/.** *Liberantpoeder, 4 scrupels elantswortel en schillen van sinaasappels, elk 6 drachmen
diascordium van Fracastorius, 3 drachmen jeneverbessenolie, 1 scrupel
siroop van limoenen, zoveel als nodig is.
Meng het en maak er een conditum van.*
- R/.** *Theriak van Andromachus en mithridatium van Damocrates, elk 1½ drachme
diascordium van Fracastorius, ½ ons
ingelegde schillen van sinaasappelen, gelei van rode bessen, elk 6 drachmen
olie van jeneverbes, 1 scrupel siroop van citroen zo veel als nodig is.
Meng en maak er een electuarium van.*
- R/.** *Poeder van bezoar van Renodeus, 1½ drachmen zwavelbloem, 1 drachme
conserve van absinth, 3 drachmen
ingelegde wortels van alantswortel, 1 ons
klein mitridatium en diascordium van Fracastorius, elk ½ ons
siroop van citroensap zoveel als nodig.
Meng het en maak er een likkepot van (13).*
- R/.** *Ingelegde zuring en rode rozen, ingelegde schillen van sinaasappelen, gelei van rode bessen en gelei
van jeneverbes, elk ½ ons liberantpoeder, 1½ drachme siroop van limoenen zoveel als nodig is.
Meng het en maak er een koek van.*

Het toevoegen van poeders van hertenhoorn, zegelaarde, saffraan en ontelbare andere stoffen was niet nodig, omdat door het bezoar poeder, het diascordium enz. al deze dingen in een maximaal gunstige schikking in de vrijmakende confectie bij elkaar werden gehouden. Van deze en dergelijke condita werd een of twee maal daags een beetje genomen ter grootte van een muskaatnoot. Of anders ook de een of de andere [soort] van deze tabletten: (14).

- R/.** *Poeder van bezoar, 1 drachme liberant poeder, ½ drachme
gedroogde wortels van alantswortel, engelwortel en pestkruid, elk 1½ scrupel
drie keer gesublimeerde zwavelbloem, 1 drachme.
Laat dit een heel fijn poeder worden, waaruit met 4 ons witte suiker en water van opgeloste
gezegende distel volgens de regelen der kunst tabletjes worden gemaakt.*

Ook hebben wij in de winter aan niet weinigen alleen theriak van Andromachus gegeven (15) of mithridaat van Damocrates. In de zomer hebben we echter in de ochtend een klein brokje diascordium van Fracastorius gegeven. In vloeibare vorm hebben we ook kleinere hoeveelheden voorgeschreven van de volgende [drankjes].

R/. *Ons eigen theriakwater, 3 ons siroop van limoenen, 1 ons vitrioololie of zwavelolie, ½ scrupel. Meng het. De dosis is tweemaal daags 1 of 2 lepels (16).*

R/. *Ons theriakwater, 3 ons vers citroensap en siroop van waterlook, elk 1 ons. Meng het.*

Aan armere mensen hebben we geadviseerd om dagelijks in de ochtend een, twee of drie lepels zeer goede en sterke wijnazijn te drinken, (17) dit met of zonder een paar korreltjes zout (18) Daar overheen moest dan een korst brood worden gegeten. We hebben bij deze pest bemerkt dat dit een van de beste voorbehoedmiddelen was, zolang het niet werd gebruikt door asthmatici, hoesters en anderen die een of andere afwijking aan de borst of de longen hadden. Aan sommigen hebben we ook bezoar-zuur aanbevolen dat op de volgende wijze was bereid.

R/. *Wortels van engelkruid, everwortel, pestkruid, alantswortel en essenkruid, elk ½ ons wormkruid, 2 drachmen kruid van gezegende distel en waterlook, elk 6 drachmen duizendguldenkruid en wijnruit, elk ½ ons bloemen van kuiflavendel, 2 drachmen zaad van gezegde distel en citroenen, elk 1 drachme jeneverbessen, 3 drachmen. Laat het een grof poeder worden en giet daar 5 of 8 pond van de sterkste azijn bij. Laat het samen veertien of meer dagen in de zon staan. Koeleer het daarna en pers het krachtig uit. Als ge wilt, kunt ge hetzelfde poeder nog een keer opnieuw infunderen in dezelfde azijn. Het middel is dan veel werkzamer.*

Deze en dergelijke middelen tot bescherming van de gezonden hebben wij bij deze pest voorgeschreven, daarbij steeds rekening houdend met de leeftijd, het temperament, het geslacht en de tijd van het jaar. Naargelang het verschil daarin hebben we ook de geneesmiddelen aangepast. Soms werden koudere, dan weer warmere, of adstringerende middelen gegeven en soms middelen met een betere, soms met een slechtere smaak. Maar we zijn in die tijd ook

sommige mensen tegengekomen die zo snel misselijk werden en zo'n afkeer van de middelen hadden dat ze dergelijke tegengiften dagelijks niet konden gebruiken. Hun hebben we aangeraden om slechts elke vijf of zeven dagen eenmaal in de ochtend in bed zachtjes het zweet op te wekken door het nemen van theriak met ons theriakale, zweetdrijvende water (19). We raadden hun aan om zich daarna gedurende een paar uren thuis te houden en zich niet voor het tweede ontbijt aan de buitenlucht bloot te stellen. Op deze manier zijn sommigen ook beschermd [gebleven]- zij het dat ze minder veilig waren dan de anderen die dagelijks tegengiften gebruikten.¹⁸²

AANTEKENINGEN.

I. Onder geneesheren wordt zeer heftig gediscussieerd over de vraag of het in de natuur der dingen gegeven is dat er een uniek betrouwbaar specifiek geneesmiddel bestaat, dat door zijn eigen specifieke kwaliteit zodanig strijdt tegen het pestige gif dat het, als het zich voordoet, door de gunst van de Goddelijke macht, de lichamen van alle mensen, in welke conditie ze ook zijn, tegen de aanvallen van een dergelijke vijand kan beschermen en dat dit middel het pestige gif dat het lichaam reeds is binnen gegaan, kan uitdoven of uitdrijven. Velen hebben gesteld dat de allerhoogste God geen ziekten stuurt, ja zelfs, dat hij in zijn onmetelijke goedheid geneesmiddelen tegen deze zelfde ziekten toestaat. En zo ook zouden er zeer vele krachtige geneesmiddelen tegen de pest door God geschapen en gegeven zijn. Dat zou duidelijk worden uit de praktijk van de geneesheren die met de hulp van middelen velen voor de pest bewaren en die vele geïnfecteerden genezen. Aan deze opvatting zou iemand nog gemakkelijk steun kunnen geven als zij ondersteund werd door de beschrijving van het specifieke tegengif. Of als er ooit geschreven, gelezen of gehoord was, dat tenminste één sterveling, wie het ook is of is geweest, een dergelijk specifiek middel tegen de pest kende of had uitgevonden. Of als verdedigers van die gezegde opvatting zich er zelf op konden beroemen dat ze een dergelijk antidotum kenden. Maar omdat ze dat niet kunnen, valt hun zaak aan duigen en deden ze er beter aan als ze met Crato, Cunradus Gesner, Scheunemannus, Rudolphus Goclenius en vele andere medici eenvoudigweg zouden zeggen dat het ware antidotum tegen de pest in Gods hand is. Of als ze met Franciscus Ulmus [zouden zeggen dat] de afloop van de pest zeker is, maar dat er geen geneesmiddel gevonden wordt dat met zekerheid dienen kan. Ofschoon sommige soms werken, is hun effect toch onzeker. Als iemand mijn mening zou vragen, zou ik met Julius Palmarius zeggen, dat er een betrouwbaar tegengif tegen het pestig venijn is geschapen, maar dat het tot nu toe in de boezem van de natuur verborgen ligt. De reden dat het verborgen ligt, is tweevoudig: 1. Omdat de pest hoort bij de straffen die langs een bovennatuurlijke weg over ons komen en waarmee de zonden der mensen elk in het bijzonder afgestraft worden. Daarom heeft de Heer niet gewild dat de mensen dat specifieke geneesmiddel tegen deze plaag vinden; hij wil dat ze ter boetedoening de hulp van de ene God inroepen

¹⁸² Over dagindeling en etenstijden van de zeventiende eeuwers: H. Ruitenbeek, *De Amsterdamse schouwburg 1814-1841*. Hilversum: Verloren, 2002. Diss.

en dat specifieke middel van Hem alleen vragen. 2. Omdat de artsen het werkelijke wezen ofwel de natuur van het pestige gif nog niet kennen. Het gebrek aan deze kennis blijft daarom voortduren, omdat tot nu toe allen het wezen van de bovennatuurlijke ziekte met hun natuurlijke verstand hebben willen onderzoeken en leren kennen, terwijl ze een inzicht daarin hadden moeten zien te krijgen van God zelf, de ware bron van de geneeskunde. Maar zij stapten liever in de voetsporen van de heidenen en wilden al te zeer vertrouwend op hun slimheid en hun eigen menselijke wetenschap, de [ware aard van de ziekte] zelf onderzoeken en met het eigen verstand proberen te vatten. Dat deden ze liever dan dat ze hun eigen onverstand toegaven en hun toevlucht tot God zochten om van zijn goddelijkheid de aard en de behandeling van de ziekte te leren. En daarom zijn ze in hun blindheid nog blinder geworden. En ge zult tot op de dag van vandaag niemand van de grootste en geleerdste filosofen en geneesheren vinden die zich zelf, laat staan anderen in deze zaak een bevredigend antwoord weet te geven. Zo is het gekomen, dat de medici niet hebben geschreven over een trefzekere preventie en ook niet over de genezing van de pest, maar dat ze, met hun algemene kennis van giften, in hun onzekerheid vele en verschillende tegengiften onder elkaar hebben gemengd (het blijkt uit de theriak en ontelbare andere samengestelde middelen). Dit in de hoop dat er tenminste tussen zo vele dingen toevallig iets is gemengd dat de pest geneest. Daarom is het ook een feit dat er bij de vele probeersels toevallig een compositie zit die bij diverse zieken een gunstig effect oplevert. Maar wat het nu precies is, dat in die compositie zit en met een bijzondere kracht het pestige gif uitdooft, en wat er inziet dat verhindert dat het gewenste effect bij allen optreedt, dat is iets wat niemand weet. Desalniettemin zijn er vele uitstekende hulpmiddelen tegen de pest uitgevonden die, hoewel ze niet [volledig] betrouwbaar zijn, toch niet te versmaden zijn. Want het verdient de voorkeur om bij een tot wanhoop drijvende ziekte vertrouwend op genezing een of ander onzeker middel te gebruiken waarvan de gelukkige gevolgen vele malen gebleken zijn, dan geen enkel middel te nemen en de zieke zo aan een wisse dood over te laten. Untzerus, *Boek 2 over de pest, Hoofdstuk 7* en Sennertus in *Paralipomena* bij boek 5 over de koorts onderzoeken deze kwestie uitvoerig.

II. Hoewel anti-pestilentiële tegengiften in het geheel niet betrouwbaar zijn, leert de ervaring dat er te midden van vele [nutteloze] wel enkele middelen voorkomen die de pestige kwaadaardigheid aanpakken. Maar welke nu speciaal tegen de pest werken en met welke kracht ze dat doen, weet men tot op heden niet. (Wij zijn van mening dat hier gelachen moet worden met hen die zeggen dat dit verborgene reeds duidelijk is geworden en die proberen [het] uit te leggen via zeer kleine buigzame deeltjes die stomp, rond enz. zijn. Daardoor zouden de puntige en stekelige deeltjes van het gif stomp gemaakt worden, ingepakt worden en samengevouwen. Terwijl ze met hun ingenieus bedenkfel iets lijken te beweren, zeggen ze niets wat via een demonstratie kan worden bewezen. En de dingen die God geheim wil houden voor de mensen, die openbaren ze niet met hun zeer straffe speculaties. En ze zullen die ook nooit kunnen openbaren. Intussen is echter wel begrepen dat boven de antidota geen andere medicamenten bestaan die een grote steun beloven tegen de aanval van deze enorm vijandige tegenstander. Hierom zegt Sennertus, in Boek 4 van zijn werk over de pest, Hoofdstuk 5: *Hiervan moet ieder zichzelf overtuigd weten, namelijk dat niemand zich, als we afzien van de bescherming door de allerhoogste God, door geen ander middel een betere bescherming kan laten beloven dan door tegengiften. Zonder twijfel is het zo dat de dingen die*

de pest genezen, ons er ook tegen beschermen. Niet alleen bieden zij namelijk door een onduidelijke kwaliteit weerstand tegen het gif, maar ook versterken zij met een onbegrepen kracht de disposities van de mensen die ze gebruiken. Ze beschermen hen tegen welk gif ook maar, zodat ze door geen enkele kracht van giffen kunnen worden gedood. Als voorbeeld geldt Mithridates, de koning van Pontus, die, getuige Plinius, Boek 15, Hoofdstuk 2 wegens het voortdurende gebruik van giffen, een dergelijke dispositie verkreeg, dat hij door de sterkste vergiften niet meer kon worden aangetast.

III. Wij hebben in deze pest slechts weinige, door de ervaring als zeer goed bevonden tegengiffen gebruikt. Wij maakten gehakt van de vele lege geheimen van talloze medici en van ik weet niet welke geheime beschermingsmiddelen, waarmee ze, alsof ze uit de goede raad van de goden voortkwamen, pochten de pijlen van de pest te kunnen afbuigen of stomp maken. Alsof het in hun handen lag om de toorn van de allerhoogste God met hun geneesmiddelen te bedaren en in slaap te sussen, en deze als het ware met deze banden en koorden zo te binden dat hij vrijwel onmachtig wordt. O trotse ijdelheid! O holle arrogantie! Het is ronduit naïef om bij een algemene ziekte [die onder het hele volk heerst], die overal optreedt, zijn toevlucht te zoeken tot verborgen en nauwelijks te krijgen hulpmiddelen. Het is dwaas om als er pest heerst een hele regio te willen voeden met het vlees van ooievaars of met de essentie van kostbare stenen of met vloeibaar goud en andere dergelijke stoffen. Het legt de arrogantie van de onwetenden bloot en wijst op de afwezigheid van solide kennis. Om die reden hebben wij in deze pest die grote opscheppers uitgelachen, vooral de chemici die de mond vol hadden van niets dan zuivere tincturen, essences, geheime middelen en ik weet niet wat voor geheimen, die met de meest schitterende beloften de geesten van allen verblindden, en velen op een smerige manier verleidden en niet alleen het vertrouwen van anderen, maar ook dat van hen zelf meestal op een miserabele manier bespotten. Er gebeurde immers nauwelijks ooit iets dat strookte met de gouden beloften van deze Thrasonen.¹⁸³ Ja zelfs heb ik gezien dat de ijdele en trotse arrogantie van sommige van deze gladiatoren door vrij lichte aanvallen van het pestgif gemakkelijk werd gesmoord, omdat de allersterkste onderdelen van hun geheime middelen de pest niet tegenhielden. Ook heb ik gezien dat zij die beloofd hadden anderen te redden, zich zelf niet eens konden redden.

IV. Jacobus Primerosius, Boek 4 van Dwalingen van medici, Hoofdstuk 35, gelooft niet dat tabak iets waard is tegen het pestgif. Zo kennen we ook vandaag de dag vele medici, volstrekt niet van geringe naam, die het gebruik van tabak bij pest streng afwijzen en het ten zeerste afkeuren - dit omdat zij naar hun zeggen geen enkel voordeel in het gebruik van tabak kunnen bekennen. Daarom zijn zij van oordeel dat liever andere voorbehoedmiddelen moeten worden gegeven, middelen die met occulte kwaliteiten strijden tegen onduidelijke ziekten. Er moet echter niet gekeken worden naar wat ze zeggen, maar naar de redeneringen waarmee ze hun verhalen onderbouwen. Niets is immers absurder dan dat ze de tabak aanklagend, hun toevlucht zoeken in hun eigen onwetendheid. En [dat ze], omdat de krachten daarvan aan hen niet bekend zijn, domweg concluderen dat er uit het gebruik van de tabak geen enkel voordeel kan volgen. Het is alsof de krachten der kruiden voortkomen uit hun wetenschap of kennis en hun onwetendheid deze van hun krachten berooft. Men moet deze zaak anders bekijken. Dat de pest uit een gif

¹⁸³ Trasones: Thraso is het type van de snoevende militair uit Terentius' *Eunuchus* en als zodanig verwant met het hoofdpersonage uit de *Miles Gloriosus* van Plautus. In de 16de eeuw moet deze figuur een spreekwoordelijke bekendheid genoten hebben.

ontstaat, daar zijn alle artsen het over eens, en zo ook over het feit dat met dat gif een meestal grote en kwaadaardige rotting is verbonden. De tabak richt zich door een merkwaardige bijzondere kwaliteit tegen de giften (zoals Monardus, Dodonaeus en anderen getuigen) en [met name] tegen elke rottenis en elk verval. Hij reinigt, verzwakt, droogt en kalmeert de pijnen en verstrooit ze. Deze eigenschappen worden voor de ogen zichtbaar, als de tabak wordt gelegd op oude zwerende ulcera of op karbonkels of uitwendige gezwollen of op schurftige ledematen. En deze zelfde eigenschappen komen ook duidelijk aan het daglicht als de tabak van buiten wordt toegepast voor inwendige aandoeningen. Want de bladeren die op het hoofd worden gelegd, genezen hoofdpijn en verzachten de pijnen (namelijk doordat ze de dampen en de scherpe, slechte en overbodige sappen vernietigen). Ze verminderen ook gewrichtspijnen als ze daarbij worden toegepast enz. De gezegde eigenschappen of krachten dragen zeer veel bij aan het voorkomen van de pest en ze moeten, omdat ze niet duister zijn, niet voor slecht gehouden worden. Het is immers beter om deze ziekte met bekende kwaliteiten te bestrijden dan met duistere in het onzekere te blijven schommelen. Iemand kan vragen of ook de rook die via een buisje of pijp door de mond naar binnen wordt getrokken en vandaar weer naar buiten gestuurd, die zelfde dingen in onze lichamen bewerkstelligt. Ik antwoord wat de interne effecten betreft, dat de rook die op die manier wordt binnen gehaald, nog beter kan werken. Ten eerste namelijk, vernietigt [de rook] in de hersenen bepaalde schadelijke dampen en voert hij overvloedige humores [die uitgescheiden moeten worden] af. Ten tweede, de geur en de kwaliteit van de tabak, die met het deel van de dampen wanneer de adem de mond voorbijgaat, bij de inademing noodzakelijkerwijs wordt overgedragen aan de longen en de borst, verhindert dat in de borst bederf wordt opgewekt. Door het reinigen, verzachten en vernietigen bevrijdt [die rook] de longen namelijk van stof, slechte dampen en uit te stoten sappen. Bovendien geeft de rook aan het bloed dat door de longen naar de linker boezem van het hart gaat, zijn preventieve kwaliteit mee [eigenlijk: drukt deze erin]. Vervolgens werkt hij [die rook] op dezelfde manier in de maag en de ingewanden, waaraan de heilzame werking van de tabak wordt overgedragen via de drank die er overheen wordt gedronken [en die dus de mond spoelt]. Die drank wast de rook en de dampen die aan de hele mond hangen af en vervoert ze naar beneden. Zo ook [gebeurt dat] via het speeksel dat nadat het met deze rook doordrenkt is, eveneens wordt doorgeslikt. Het zakt af naar de lagere delen en reinigt ze, terwijl het ieder bederf, rottenis en obstructie in hen verhindert. Bij deze tot nu toe gezegde dingen komen bij een pestige constitutie nog twee voordelen van tabak. Ten eerste dat zij die de tabak gebruiken, wegens de rook die voortdurend aan hen hangt, nauwelijks enige andere schadelijke stank kunnen bemerken aan de lucht – iets waardoor mensen anders zeer aan het schrikken plegen te raken. Ten tweede, dat de geur die met de kwaliteit van de tabak aan de mond hangt, de ingeademde lucht bij de overgang zodanig corrigeert dat deze de interne organen geen enkele schade kan aandoen. De ervaring bevestigt de genoemde redeneringen. Ze heeft namelijk in onze, maar ook in andere pestepidemieën overtuigend geleerd dat velen door het gebruik van alleen tabak voor een boosaardige last zijn behoed. Ja zelfs [is het zo] dat sommigen bij wie de pest reeds was binnengetroten, deze door het gebruik van alleen tabak nog net verjaagd hebben. (Voor een voorbeeld hiervan kan gekeken worden naar Ziektegeval 17 in Boek 4). Aldus kan uit zowel redenering als ervaring de conclusie worden getrokken dat de rook van tabak, op de hedendaagse manier met een pijp opgenomen, een zeer goed tegengif is tegen de pest. Ik zeg de rook,

want tabak die materieel wordt genomen via een decoct of een infusie, is niet even geschikt, daar hij, op die manier gegeven, het lichaam te zeer in verwarring brengt. Dat neemt niet weg dat ik heb waargenomen dat de pest ook op die manier binnen een paar uur werd genezen. Een voorbeeld daarvan kan gezien worden in Boek 4, Ziektegeval 40. Maar rond het gebruik van deze rook zijn er vier dingen die de aandacht verdienen. 1. Dat er geen andere dan de beste tabak moet worden gebruikt, uit bladeren die voldoende gerijpt zijn en door een minimum van rotting zijn aangetast. 2. Dat degenen die al te droge longen hebben, dezelve niet kunnen verdragen omdat de tabak de longen nog meer uitdroogt. 3. Dat degenen die tabak gebruiken, zich moeten onthouden van jenever en wijngeest, omdat die er niet bij passen en zij de ingewanden verzwakken en vooral de longen door al te grote uitdroging beschadigen. Zo hebben wij gezien dat sommigen die gewend waren [tabak en alcohol] samen te gebruiken alleen door deze oorzaak dood zijn gegaan. Sommigen door asthma (zo gebeurde het Henricus Zasius en Johannes van Hervelt bij wie na de dood gevonden werd dat de longen zo uitgedroogd waren dat ze, omdat ze niet ver genoeg geopend konden worden, hun eigenaren deden stikken). Anderen door een phthisis (zoals Isaac van Langevelt bij wie nadat er een ader in de long was gesprongen, een zweer, een phthisis en vervolgens de dood volgde). 4. Dat iedereen bij het gebruik van deze rook zich zelf moet kennen en dus maat moet betrachten, want zij die door de tabak nogal gemakkelijk worden aangedaan of veranderd, moeten hem des te zuiniger gebruiken. Aan hen die er niet gemakkelijk door worden aangedaan, kan een ruimer gebruik worden toegestaan. Voor elk van beide groepen is het fout om buiten de grenzen van de middelmaat te treden. En het past een ieder naar de maat van zijn eigen natuur te meten.

V. De kwaliteiten van de wortels van elantswortel zijn dubbel, ze zijn namelijk zowel onzichtbaar als manifest. Door hun werking hebben ze een kracht als tegengif en zijn ze, volgens Dioscurides, Plinius, Dodonaeus en anderen werkzaam tegen elk gif. Ook de beten van vergiftigde [dieren] genezen ze en zelfs tegen de pest werken ze krachtig, zoals Crato, Augenus Svvencfeldius, Hollerius, Jacob Horstius, Gabelchovius, Joannes Vochs, Eustachius Rudius en vele anderen getuigen. Door hun werking verwarmen ze, nemen rottenissen weg of verhinderen dat deze ontstaan. Zo ook drijven ze wormen en andere levende wezens die uit de rotting voortkomen, uit het lichaam weg. Ze drijven de urine, vergroten het kokingsproces, ze breken dikke sappen af en verzwakken ze. Verder reinigen ze de borst. Daarom kunnen ze met recht bij de primaire tegengiffen worden gerekend. Ik herinner mij dat een zeer geleerde en in de medische praktijk zeer geoefende man, de heer Schrevelius, professor primarius in de geneeskunde aan de Leidse universiteit ons ooit heeft verteld dat hij in die grote pest welke in het jaar 1624 's-Gravenhage trof, van alle middelen het meest de gekonfijte wortels van *Helenium* heeft gebruikt, zowel bij zich zelf als bij anderen en dat hij heeft waargenomen dat uit het gebruik ervan meer voordeel kwam dan uit dat van alle andere tegengiffen. Droetus beveelt in zijn boek over de pest, Hoofdstuk 9, aan om de wortel van groot hoefblad te eten nadat die is kaal geschraapt en gedurende een nacht week is gemaakt in witte wijn of absinthwijn. Hollerius heeft een hoge dunk van het sap dat geperst is uit gehaarde thapsus (koningskaars) en met wijn wordt gegeven.

VI. Velen denken dat het gebruik van knoflook nuttig is in tijden van pest, omdat Galenus in *Methoden* 12 het knoflook de theriak van de boeren heeft genoemd en omdat Dioscurides heeft gezegd dat knoflook goed is tegen de beet van slangen

en hondsdolle dieren. Maar ze zitten er ver naast, omdat knoflook in het menselijke lichaam, vooral het gallige, zeer schadelijk is. Knoflook genereert namelijk slechte en rottende sappen, bezwaart de hersenen, wekt sufheid op en maakt de sappen gloeiend heet. Ofschoon het sommige zeer krachtige boeren, die aan zwaar werk gewend zijn, wel bekomt, doordat het de koking van harde en rauwe spijsen bevordert, is het echter voor anderen die niet aan het zware werk gewend zijn en die niet gewend zijn aan zo een ruw dieet helemaal niet goed: bij hen wekt het schadelijke sappen op. Hierom rekent ook Galenus, Boek 1. van het werk over verschillende koortsen, Hoofdstuk 3, knoflook en uien onder de spijsen met een slecht sap. Zo ook zegt Aetius dat knoflook iets giftigs heeft en slecht van sap is. Simeon Sethi en Dodonaeus zijn het met hen eens. Ze leren namelijk dat knoflook geen voedsel aan het lichaam geeft, maar dat het slecht, heet en scherp sap of bloed oplevert en daarom schadelijk is, vooral voor gallige en warmere naturen. Daarom schrijft ook Oribasius voor om af te zien van het voortdurende gebruik van knoflook. En Valescus de Taranta, Boek 7 van zijn geneesmiddelenboek, Hoofdstuk 16, zegt dat men ten tijde van de pest af moet blijven van knoflook, prei, waterkers en peper. *Men moet, zegt hij, niet luisteren naar degenen die knoflook aanbevelen, omdat het winden genereert, de mensen te heet maakt, het opbruisen vermeerderd [in het hart] en het bloed doet aanbranden. Daardoor worden dodelijke abscessen opgewekt.* De dood van Keizer Arnulf [van Karinthië] heeft geleerd, hoe schadelijk en rotting verwekkend de sappen zijn die de knoflook genereert. Crantzius, Boek 3 van *Geschiedenis van Saksen*, Hoofdstuk 3 vertelt hierover. Bij de keizer was door het veelvuldig gebruik van knoflook een zo grote hoeveelheid wormen ontstaan dat hij door geen enkele medische ingreep nog gered kon worden. Hoe schadelijk alleen al de geur van de knoflook is, volgt uit hetgeen Bruyerinus in Boek 9 van zijn werk over voedingsmiddelen, Hoofdstuk 12, meldt, namelijk dat de arts Jacobus Foroliviensis steeds bemerkte dat hij door de geur van knoflook als door een pestige zaak beschadigd werd. Hoe slecht het is, volgt ook uit het gegeven dat bij mensen met vallende ziekte door die zelfde geur een epileptische aanval wordt opgewekt. Om deze redenen is dan ook het advies van Platerus te verwerpen. Hij beveelt in Boek 3 van zijn studie over de behandeling van de pest twee ons afgekookte knoflook in honingwater dat bewerkt is aan, een middel dat, naar hij zegt, krachtig zweten en plassen uitlokt. Maar wat hij niet opvoert, is dat de urine ook enorm heet wordt en het hoofd zwaar, dat er sufheid ontstaat, een verhitte van de gal en een behoorlijk zware benauwdheid van het hart.

¹⁸⁴ VII. Dioscurides, Avicenna, Rhazes, Crollius en anderen schrijven dat menselijke urine een snel werkend tegengif is tegen zeer vele giften, dat deze helpt tegen de beten van adders en dat hij de beet van een dolle hond en de steken van giftige dieren kan bedwingen en afvlakken. Hieruit hebben velen geconcludeerd dat die urine als hij wordt gedronken, [ook] zeer goed kan baten tegen het pestige gif. Maar ik zie niet en ik begrijp ook niet welke en hoedanige antidotale of voorkomende kwaliteit iemand uit urine kan halen. Want al maakt hij iets schoon, alleen de reiniging is ter voorkoming niet genoeg. En ook al kan de urine als uitwendig middel veilig worden aangewend tegen de beten van giftige dieren en tegen giften die van buiten komen (iets wat de voorgenoemde doktoren vooral lijken te willen), toch lijkt de gedronken of op een andere manier ingenomen [urine] ons niet alleen niet van voordeel te [kunnen] zijn, maar ons veeleer te kunnen schaden. Dat is omdat de natuur

¹⁸⁴ Aantekening VII is na 1665 grondig herschreven en uitgebreid.

via de urinewegen vaak schadelijke en bedorven sappen uitdrijft die met de urine vermengd zijn, en daarom is het zo dat degenen die de urine drinken die zelfde afvalstoffen weer bij zich naar binnen halen en in het lichaam gieten. Niettemin is het zeker dat dit type geneesmiddel niet geheel nieuw is, maar dat het reeds door Galenus (in zijn boek over de enkelvoudige geneesmiddelen, Deel 10, Hoofdstuk 15) is voorgesteld. Hij heeft het echter allerm minst geprezen. Hij schrijft namelijk dat het te verafschuwen is om urine te proeven. Intussen geloofden, zo vervolgt hij, velen die de urine van kinderen en gelijk ook die van mannen hadden gedronken, dat ze zich zo gered hadden van de pest die toen Syrië aandeed. Henricus Rantzovius, in zijn boek over het in stand houden van de gezondheid, geeft zeer hoog op van het drinken van de urine van een onvolwassen nog baardloos kind, of van de eigen urine. Met hem eens zijn het Follinus, in boek 2 van zijn verhandeling over amuletten, Hoofdstuk 9, Georgius Magirus, in een boekje over de pest in Duitsland, en verder Marsilius Ficinus, Philippus Ingersias, Hollerius, en Massarias. Maar wat is het nut van het gebruiken van dit vieze en verdachte middel wanneer ons een menigte aan andere, al lange tijd vooraanstaande, veel betrouwbaardere en prettigere middelen in rijkelijke maat gegeven is? Franciscus Joël, Deel 5, Boek 1, Sectie 3 [van zijn *Opera medica*] prijst in plaats van urine het zout van urine, [zout dat] door koking is afgescheiden uit de urine van de mensen. Aangezien het nauwelijks te geloven is dat door de koking alle onreinheden samen met het vocht eruit gehaald worden, blijft ook dit zout zelf voor ons een verdacht middel.

VIII. Het gebruik van dit medicinale bier was zeer voordelig. We hebben in deze tijd heel wat mensen gezien, bij wie, wanneer ze gedurende een paar dagen dat bier hadden gebruikt, pustels in de huid over het hele lichaam uitbraken. Bij sommigen waren het er minder, bij anderen waren het er meer, bij weer anderen was het een eindeloze hoeveelheid. Toen ze later genezen waren, ging het hun opperbest en hoewel ze het gebruik van het bier voortzetten, braken niet meer pustels uit. Zelfs hebben we enkele mensen gezien bij welke het bier (misschien geholpen door de kwaadaardige constitutie van de lucht) pokken produceerde.¹⁸⁵ De dokters van Antwerpen hebben *in hun Raadgeving inzake de pest uit 1624* het medische bier volgens dit recept voorgeschreven.

R/. Droge schillen van sinaasappelen, ½ pond
het loof van gezegende distel, schurftkruid en waterlook, elk 1 handvol absint, ½ handvol.
Nadat het zorgvuldig klein gesneden is, worde het in een zakje gedaan. Dat moet worden
opgehangen in een vat met bier van een betere kwaliteit.

IX. Absinthwijn draagt niet weinig bij aan het voorkomen van pest omdat hij overladenheid van de maag wegneemt, overtollige en gallige sappen verwijdert, de kokingen helpt plaats vinden, verstoppingen wegneemt, de urine afdrijft en strijdt tegen rotting. Behalve de werking van de wijn als tegengif is ook de kracht van de absinth zelf erg goed tegen het pestgif, zo schrijven Tabernomontanus, Joannes Vochs uit Keulen, Kegletus, Sibyllenus, Bartholomeus Hubnerus en anderen. Maar het gebruik van die wijn moet matig zijn, want wij hebben mensen gezien die hem een tijd lang wat rijkelijker namen en daarbij hun eetlust geheel en al bedorven hebben. Nadat hun krachten waren afgenomen, werden ze zo zwak dat ze slechts met de grootste moeite teruggebracht konden worden in hun oorspronkelijke staat. De oorzaak van deze zaak zullen wij elders beschrijven.

¹⁸⁶ X. Minderus, *in Over de pest, Hoofdstuk 20*

¹⁸⁵ Het recept is toegevoegd in de editie van 1665.

¹⁸⁶ Aantekening X nieuw in 1665.

schrijft dat hij dergelijke medicinale wijn gebruikt heeft als het primaire beschermmiddel voor hem zelf.

R/. Gewone absinth, anderhalve handvol waterlook en gezegende distel, elk 1 handvol Kretensisch essenkruid, een ½ handvol citroenschil, ½ ons wortel van pimpernel, 1½ ons. Het geheel wordt grof gesneden en tot een pop gemaakt die in een sindon met wijn moet worden opgehangen. Van die wijn moet dan een teug genomen worden na het ontbijt.

De Dordtse medici hebben bij de pest in het jaar 1636 in hun publieke raadgeving deze beschermende medicinale wijn voorgeschreven.

R/. Toppen van absinth, 4 handen vol bladeren van waterlook, 2 handen vol wortel van alantwortel of helenium, 4 ons schillen en pitten van citroenen, elk 1 ons zaden van karwij, 1½ ons. Het worde allemaal geworpen in een vaatje met 30 of 35 pond witte wijn.

Het Utrechtse Collegium Medicum schreef in 1655 in een Openbaar Advies deze preventieve medicinale wijn voor.

R/. Wortels van engelwortel, alantwortel, pestwortel en wormkruid, elk ½ ons bladeren van gezegende distel en absinth, citroenkruid, wijnruit en waterlook, elk 2 drachmen zaden van jeneverbes, 1 ons schillen van citroenen, ½ ons. Maak er een zakje van. Dat wordt ondergedompeld in 12 pond witte wijn.

XI. Myrrhe die in de mond gehouden wordt en bij beetjes doorgeslikt, wordt als zeer goed beschouwd ter preventie. Het gebruik ervan wordt echter wegens de onaangename smaak niet prettig gevonden door gevoelige mensen, kinderen, vrouwen en anderen die meer zorg voor hun gehemelte hebben dan voor hun gezondheid. Fallopius, in Hoofdstuk 13 van zijn boek over de pestbuilen, meldt dat zij die toentertijd de zieken verzorgden die door de pest waren aangedaan, hun eigen lichamen op geen andere manier beschermden dan door het gebruik van gember en zeverwortel. Ze kauwden die in hun mond. 's Morgens kauwden ze gember, later dronken ze een kruidachtige wijn [malvaticum] en de hele dag hadden ze de zeverwortel in de mond om te kauwen. Droetus, *Raadgevingen over de pest*, Hoofdstuk 10 meldt dat sommige mensen van deze soort [hulpverleners dus] zich met niets anders tegen de pest beschermden dan met een walnoot die ze in het vuur een beetje schroeiden voor ze hem opaten. Joannes Schenckius, in Boek 9 van zijn medische waarnemingen, vermeldt op gezag van Antonius Maria Parolinus, een arts uit Ferrara, twee middelen, waarmee bepaalde gifmengende schuinsmarcheerders die anderen met hun smetstof aanstaken, zich zelf beschermden, opdat de giften hen zelf niet schaadden. Een middel was het volgende electuarium.

R/. Meesterwortel, everwortel, gentiaan, wit essenkruid, Kretensisch essenkruid en laurierbessen, elk gelijke delen
Alles wordt fijn gewreven en gemengd

met afgeschuimde honing zoveel als nodig is, worde het een likkepot.

Een ander middel is deze zalf.

- R/.** *Olie van therebinth, petroleum, jasmijn, laurier en hars van taxis, elk 5 ons
verse was en gewone olie, elk 3 ons.
laat het een kwartier koken en voeg daarna toe absinth, gamanderlijn, salie, wijnruit en dille,
elk 1 handvol.
Kook het au bain Marie en laat het een zalf worden. Die wordt gewreven op de slapen, de luchtpijp,
de handen en de hartstreek.*

Alexis Pedemontanus schrijft dat het volgende poeder bij een zeer zware pestepidemie in Engeland door alle artsen met goed gevolg is geprobeerd en dat alle mensen die er elke dag in de ochtend een beetje van namen, tegen de pest beschermd zijn geweest.

- R/.** *Aloë, uitgelezen kaneel en uitgelezen myrrhe, elk 3 drachmen
kruidnagelen, foelie, hout van aloë, mastiek en Armeense aarde, elk ½ ons.
Het worde zeer fijn verpulverd.*

Dodonaeus, beveelt in Boek 1 van zijn werk over de medische praktijk, Hoofdstuk 18, het volgende poeder ten eerste aan.

- R/.** *Wortels van zevenbladskruid, everwortel, wormkruid, en engelwortel, elk ½ ons
kruid van waterlook, 3 drachmen laurierbessen en jeneverbessen, elk 2½ drachme
kaneel, foelie, saffraan en zaden van zuring, elk 1 drachme.
Laat het een poeder worden waarin zeer weinig druppeltjes van iets zuurs moeten worden
geïnstalleerd. Zo moet het dan voor gebruik klaar worden gemaakt.*

Untzerus schrijft dat men ervaren heeft dat het volgende poeder tijdens de zeer zware pestepidemieën in de jaren 1607 en 1610 zeer heilzaam is geweest.

- R/.** *Zwavelbloem die drie keer gesublimeerd is, 2½ drachmen
bewerkte gebrande hertshoorn 1½ drachmen
bewerkte Armeense aarde en echte aarde van Lemnos, elk 2 scrupels
uitgezochte myrrhe, 1 drachme saffraan, 1 scrupel fijne suiker zo veel als gewenst.
Laat het een poeder worden. De dosis is 1 of 3 mespuntjes 's morgens op de nuchtere maag.*

Gregorius Horstius prijst in zijn advies inzake de pest die in 1611 heerste, dit poeder van hem aan.

- R/.** *Wortels van essenkruid, pimpernel, engelwortel en zevenbladskruid, elk 1 ons
wormkruid, schillen van een citroen,*

*bewerkte gebrande hertshoorn, elk 6 drachmen
zaden van wijnruit en gezegende distel, elk 2 drachmen
myrrhe, ½ ons zegelaar, 1 ons zout van absinth, 3 drachmen.
Meng het en laat er een bezoarpoeder van worden. De dosis is van 2 tot 4 scrupels.*

¹⁸⁷ Cornelius Gemma, schrijft in zijn boek over de behandeling van pestbuilen dat deze samenstelling door de koning van Spanje als het hoogste geheim bewaard werd.

R/. *Uitgezochte myrrhe, mastiek, Armeense aarde, zegelaar, hout van aloë, kruidnagelen, foelie en saffraan, elk gelijke delen.
Maak er een poeder van. De dosis is dagelijks in de ochtend 2 drachmen of zoveel men wil.*

Crato wijzigt dit poeder op de volgende wijze.

R/. *Myrrhe, hout van aloë, zegelaar en bolus Armenicus, elk ½ ons
foelie, geprepareerde azijn, saffraan elk 2 drachmen.
Laat het een poeder worden.*

XII. Van Pompejus wordt gezegd dat hij, nadat de grote koning Mithridates was overwonnen, in diens heilighdommen het volgende electuarium heeft gevonden dat door Mithridates zelf, met zijn eigen hand, was beschreven. Die koning maakte het uit twee noten, even zoveel droge vijgen en twintig bladeren van wijnruit. Die dingen werden tesamen fijn gewreven, terwijl er een korreltje zout aan werd toegevoegd. Hij nam dit middel nuchter. Geen gif kon hem die dag dan treffen en pest kon hij ook niet oplopen. De medicus en dichter Sirenus bezingt dit medicament met de volgende verzen.

*Twee keer tien keer het blad van wijnruit, een kleine korrel zout,
twee walnoten en het vruchtvlees van even zovele vijgen,
die dingen nam hij aan het begin van de dag, besprenkeld met een beetje vocht van Lyaeus¹⁸⁸
uit de beker die zijn moeder hem vol angst gaf.¹⁸⁹*

¹⁹⁰ Wij hebben om de samenstelling in een betere vorm te krijgen, in navolging van Forestus liever eerst de samenstellende stoffen afzonderlijk fijn gemaakt, en ze daarna gemengd met citroensap in een voldoende hoeveelheid. Sommige medici hebben aan deze compositie nog verschillende andere dingen toegevoegd, zoals bolus Armenicus, saffraan, myrrhe, hertshoorn, gember, essenkruid, laurierbessen, enz. Op die manier maakten ze als het ware een kleine theriak. Zo bijvoorbeeld maakte de heer Stapedius ooit voor zijn gezin het volgende preparaat.

R/. *Zaden van jeneverbes, 6 ons in de zon gedroogde dikke vijgen, n^o. 12
kernen van de Perzische walnoten, 14 ons
ingelegde bernagie en koetong, elk 2 ons oude theriak van Mithridates, elk 4 ons
wortels van zevenbladskruid, gentiaan, pimperl, engelwortel en wormkruid, elk 1 ons
siroop van limoenen zoveel als nodig.
Meng en maak er een likkepot van.*

¹⁸⁷ Van 'Cornelius' tot einde Aantekening XI nieuw in 1665.

¹⁸⁸ Bacchus.

¹⁸⁹ Johann C. G. Ackermann gaf het werk van Serenus uit: *Quinti Sereni samonici De Medicina Praecepta Salvberrima*. Leipzig 1784 (Google books) Op p 167 licht hij toe: Huius antidoti meminit Plin. XXII, 8. In sanctuariis Mithridatis Cn. Pompeius inuenit in peculiari commentario ipsius manu compositum antidoti e duabus nucibus siccis, item ficis totidem et rutae foliis viginti simul tritis, addito salis grano, et qui hoc ieunus sumat, nullum venenum nociturum illo die. Omnes prope medici diuersam synthesin huius antidoti tradiderunt, Plinii autem compositio simplicissima est, et illi, quam Serenus tradidit, proxime accedit. VD lijkt zich rechtstreeks op Plinius te hebben gestoeld.

¹⁹⁰ 'Wij hebben' tot einde Aantekening XII nieuw in 1665.

Untzerus stelt een ander electuarium met noten voor dat op de volgende wijze wordt klaargemaakt.

R/. Perzische noten zonder de bast, n°. 6. dikke vijgen, n°. 4 blaren van wijnruit, 1½ drachmen, waterlook, 1 drachme wortels van engelwortel en zevenbladskruid, elk 2 scrupel essenkruid en wormkruid, elk 1 drachme theriak van Andromachus, 2 drachmen myrrhe, ½ scrupel ingelegde rozen of zuring, 1 ons zout van absinth, 1 drachme.
Kneus het, meng alles zeer goed en maak er met siroop van gezegende distel, zoveel als nodig is, naar de regelen der kunst een likkepot van. De dosis is ter grootte van een noot.

Arnoldus Weickardus beschrijft een ander middel op de volgende manier:

R/. Perzische noten zonder bast, 4 ons dikke gedroogde vijgen, n°. 20 wortels van zevenbladskruid, pimpernel, wormkruid, en engelwortel, elk 3 drachmen gentiaan, 2 ons laurierbessen zonder vel, ½ ons jeneverbessen, 2 drachmen, schil van citroen, maagwortel en foelie klaargemaakt in azijn, elk 1½ drachme bloemknoppen van absinth, wijnruit en gezegende distel, elk 1 handvol gebrande hersthoorn, bolus Armenicus en zegelaarde, elk 2 drachmen geselecteerde myrrhe, 1 drachme saffraan, 2 scrupel conserve van de bloemen van bernagie, violen en rozen, elk 1 drachme honing of gezuiverde suiker, 4 pond.
Laat het volgens de regelen der kunst een likkepot worden. De dosis is ter grootte van een kastanje of een hazelnoot.

Jacobus Sylvius, beschrijft in zijn boek over de pest een ander middel dat uit noten bestaat en dat veel eenvoudiger is. Hij zegt namelijk dat alle mensen uit Monspeulanum [= Montpellier] een middel maken uit een hele vijf die door midden wordt gesneden. Ze leggen een halve, oude noot in het midden van de vijf, en vijf of zes bladeren van wijnruit [er omheen]. Ze eten dat geheel in tijden van pest elke morgen, sommigen rauw, anderen nadat het een beetje is geroosterd op het puntje van een mes boven gloeiende kooltjes.

Franciscus Joël, stelt blijkens Deel 5, Boek 1, Sectie 3 dit electuarium op de volgende wijze samen.

R/. Dikke vijgen zonder schil, 4 ons kernen van Perzische noten die van de velletjes [om de vrucht] zijn ontdaan, 2 ons groene wijnruit, 1 drachme waterlook en gezegende distel, elk 2 ons een beetje azijn.
Maak er volgens de regelen der kunst een likkepot van.

XIII. Joannes Crato zegt dat hij zich met de volgende twee electuariën twee maal bij een pestepidemie gered heeft. Hij nam om de andere dag een hoeveelheid ter grootte van een kastanje.

R/. Sap van kweeperen, 3 ons conserve van bernagie en van rozen, elk 2½ ons beste mithridaat, ½ ons opgeloste parels, 1 drachme hyacinth, uitgelezen vrijmakende soorten van edelstenen,

*opgeloste koraal, elk 4 scrupel
extract van gezegende distel, ereprijs, aposteemkruid en waterlook, elk 2 drachmen.
Het moet gemengd worden en een electuarium worden.
In de zomer, zo zegt hij, doet hij er meer conserve van rozen en sap van kweeperen bij en soms een
beetje conserve van plomp.*

Een tweede electuarium is dit.

R/. *Foelie 1 ons, die geweekt wordt gedurende 24 uur in zeer sterke wijnazijn of limoensap, vervolgens gedroogd wordt en heel fijn gesneden wordt
voeg bij beste theriak, ½ ons conserve van bernagie, 2 ons ingelegde citroenschillen, 1 ons ontvelde pitten van citroenen en gezegende distel, elk 1½ drachmen,
vrijmakende specerijen, 1 drachme hout van aloë ½ drachme.
Meng en maak er een likkepot van.*

Forestus prijst het volgende electuarium:

R/. *Conserve van zuring, 4 ons geconcentreerd sap van zuring, ½ ons geconcentreerd sap van wijnruit, 1 drachme poeder van waterlook, ½ drachme theriakel, 2 drachmen schoongewassen zaden van de citroen, 3 drachmen siroop van limoenen, zoveel als nodig is.
Laat het een electuarium worden. De dosis is 2 of 3 drachmen.*

Dezelfde auteur schrijft dat hij zelf het volgende electuarium placht te nemen, dit 's morgens vroeg op de nuchtere maag.

R/. *Een confectio Mithridatica met noten, 2 ons oude theriak en mithridaat van Damocrates, elk 2 drachmen echte Armeense bolus en zegelaarde, elk 1½ scrupel siroop van limoenen zoveel als nodig.
Laat het een likkepot worden.*

Untzerus zegt dat hij dit meer dan eens geprobeerd heeft

R/. *Oude theriakel en conserve van rozen, elk 1 ons mithridatium, ½ drachme likkepot uit ei, 2 drachmen zwavelbloem, 1 drachme kamfer, 1 drachme wortels van wormkruid, engelwortel en gentiaan, elk ½ drachme pimperl, essenkruid en zevenbladskruid, elk 1 scrupel blad van wijnruit en waterlook, elk 1½ scrupel myrrhe, 1 scrupel saffraan, 12 grein bot uit het hart van een hert en kaneel, elk 1 drachme bewerkte rode koraal en bolus armenicus, elk 2 scrupel koud mengsel met parels en drie soorten sandelhout, elk ½ drachme siroop van het zure van citroen zoveel als nodig.
Meng en maak er een likkepot van.*

XIV. Crato heeft de volgende tabletjes eens voorgeschreven aan keizer Maximiliaan II. Ze zijn aangenaam en kunnen worden aangewend bij beide geslachten

op elke leeftijd en in elke tijd.

R/. *Bolus armenicus gewassen in aposteemkruid-water, ½ ons
bewerkte parels en bewerkte koraal, elk 4 scrupels
zaden van gezegende distel en citroen zonder schil, elk ½ drachme
bewerkte hyacinthsteen, 2 scrupels
bewerkte smaragd mengsel van liberantpoeder, zegelaarde en bewerkte hersthoorn, elk 2 drachmen
bladgoud, 15 velletjes amber, 6 grein suiker, ½ pond.
Los alles op in zoveel kaneel- en rozenwater als nodig is, nadat er een beetje conserve van rozen aan
is toegevoegd, maak er tabletten van.
De dosis is 2 drachmen of een half ons. Drink er een slok wijn overheen.*

¹⁹¹ Minder bewerkelijk zal het volgende middel zijn:

R/. *Het geel van gewone sinaasappelen, engelwortel en alantskruid, elk 2½ scrupel
mengsel van liberantpoeder, 1 drachme
wormkruid, kaneel, foelie, Armeense aarde en citroenpitten, elk ½ drachme saffraan, ½ scrupel.
Laat het een poeder worden. Daaruit worden met suiker in water van gezegende distel, 2½ ons,
tabletjes gemaakt.*

Anderen maken de tabletten met extracten van de volgende aard.

R/. *Extract van engelwortel en wortel van alantswortel, elk 1½ scrupel wormkruid, 1 scrupel
olie van de schillen van citroenen, 4 druppels kaneel, 2 druppels zwavelbloem, 2 scrupels
de beste saffraan, 6 grein witte suiker opgelost in rozenwater zoveel als nodig is.
Het moeten volgens de regels der kunst ronde tabletjes worden.*

XV. Paraeus geeft ter preventie de voorkeur aan theriak en mithridaticum boven alle overige middelen. Bij een ½ ons theriak moeten in warme tijden ingelegde rozenbottels genomen worden, of ossetong of viooltjes, 1½ ons en 3 drachmen bolus Armenicus. Het geheel moet gemengd worden.

¹⁹² Anderen prijzen het volgende antidotum zeer. Men zegt dat het bij het Engelse zweet zeer velen beschermd heeft.

R/. *Gekrulde munt, absinth, stinkende gouwe en wijnruit, allemaal vers, 1 handvol.
Hier wordt het sap uitgeperst. Daaraan voeg toe wortels van gentiaan, engelwortel, zevenbladskruid
en alantswortel licht gekneusd, elk ½ ons witte wijn, ½ pond.
Laat het 24 uur in een goed gesloten fles staan. Daarna wordt wijngeest bijgemengd en moet het
geheel nog drie of vier dagen staan. Vervolgens wordt alles tegelijk uitgeperst en wordt het in een
gesloten fles*

¹⁹¹ Van 'Minder' tot einde Aantekening XIV nieuw in 1687.

¹⁹² Van 'Anderen' tot einde Aantekening XV nieuw in 1665.

bewaard. De dosis ter preventie is twee lepels iedere ochtend. De dosis bij behandeling is drie lepels ter opwekking van zweet.

XVI. Joannes Hartmannus beveelt in zijn *Praxis Chymiatrica* als een uitzonderlijk goed preventief middel het volgende aan.

R/. *Zoetgemaakte zoutgeest zoveel men wil en fijn gemaakte witte candiisuiker, zoveel als nodig is. De suiker wordt doordrenkt met de eerder genoemde spiritus tot een electuarium. Daarvan nemen men elke ochtend 1 drachme.*

Dit middel houdt elke rotting tegen en bewaart de ingewanden in een opperbeste conditie. De zoutgeest wordt als volgt wat zoeter gemaakt: gelijke delen spiritus salis en wijngeest worden gemengd en tezamen drie of vier maal gedestilleerd en zo worden ze onafscheidelijk verbonden en worden ze zoet.

XVII. Azijn is zeer goed tegen vele vergiften. Het werkt, zoals alle artsen sinds vele eeuwen uit ervaring hebben begrepen, ook krachtig tegen de pestige kwaadaardigheid. Ge zult dan ook vrijwel geen medicus practicus vinden die de kracht van dat antigif niet kent, en die het gebruik van azijn zowel bij de preventie als de curatie van pest niet met de hoogste lof omgeeft. Rhazes geeft in Hoofdstuk 5 van zijn boek over de pest en niet minder in Boek 4 van *De re medica*, Hoofdstuk 25, zo hoog op van azijn dat hij aanbeveelt om deze aan alle spijsen en dranken en vele geneesmiddelen toe te voegen en er ook het huis mee te besprenkelen en de lucht mee te verbeteren. Wij hebben bij deze pest gezien dat veel armen, die elke dag 's morgens een of twee lepels wijnazijn dronken, beter beschermd waren dan vele anderen die de kostbaarste tegengiffen namen. Om de kracht van de azijn als tegengif te versterken en groter te maken, plegen de medici allerlei simplicia die een antidotale kracht hebben in de azijn te weken. Dat noemen ze dan bezoar-azijn of theriacale azijn. Daarvan kennen de medici diverse samenstellingen en vrijwel iedereen stelt het op zijn eigen manier samen. Wij beschrijven in de hoofdtekst onze compositie. We hebben tijdens deze pestepidemie gezien dat deze erg werkzaam was. Sennertus stelt in Hoofdstuk 5 van het boek over de koortsen twee of drie andere recepten van bezoar-azijn voor. Untzerus schuift de volgende bezoar-azijn naar voren.

R/. *Wortel van pestwortel, pimpernel en engelwortel, elk 6 drachmen
jeneverbessen 1½ ons gedroogde citroenschillen 1 ons, knoppen van wijnruit 5 drachmen
waterlook, valeriaan, schurftkruid en gezegende distel, elk een handvol
rozenblaadjes, goudbloemen en rosemarijn, elk 1 vuistvol kamfer, 2 scrupels
saffraan, 1 drachme, gesneden en gekneusd, geïnfundeerd in het zuur van nagelkruid, 3 pond.
Het goed gesloten vat wordt dagelijks geschud.
De dosis is twee of drie lepels.*

Opgemerkt moet echter worden

dat mensen die veel hoesten, die asthmatisch zijn, last van stenen hebben of bezet zijn met andere ziekten van de borst, de nieren of de blaas van het gebruik van azijn moeten worden afgehouden. Over de krachten van de azijn kunnen nog een aantal zaken bekeken worden hierboven in Hoofdstuk 5 van dit boek in Aantekening 7 en in Boek 3, Hoofdstuk 5, Aantekening 18 en 19.¹⁹³ De ervaring laat de voortreffelijke krachten van de azijn zien en van [nog] vele andere zuren (zoals vitriool-olie, olie van zwavel, van aluin, van citroensap enz.) zowel bij de voorkoming als bij de genezing van pest. Maar het blijkt niet langer meer uit pure ervaring alleen. In onze eeuw waarin allerlei verborgen zaken worden opgedolven, begint men het werkingsmechanisme te ontdekken. De zuren plegen, als ze door het bloed gemengd zijn, namelijk de goede consistentie daarvan in het juiste midden te houden. Ze verhinderen dat het [bloed] al te dun en vloeibaar wordt door het vluchtige zout (dat in tijden van pest tamelijk scherp is en in zeer rijke mate bij de lucht is gemengd) en dat gelijk met de lucht via de ademhaling wordt binnengehaald. Die veranderingen zijn er bij pestlijders de oorzaak van dat behalve andere zeer ernstige verschijnselen soms ook verderfelijke bloedingen optreden, die maar zelden weerstaan kunnen worden en die de zieken meestal de dood injagen. Met dat doel, namelijk dat de consistentie van het bloed in het juiste midden wordt gehouden, worden in ons lichaam zure sappen gegenereerd, zowel in de milt als in de alveesklier. Zij bewaren door te stollen een zekere dikheid in het bloed en maken dat het bloed stolt als het een beetje koud is geworden. Maar als die lichtzure humores een bepaalde hoeveelheid overschrijden, of ze bij iemand een afwijking van de juiste middelmaat veroorzaken, dan worden ze de oorzaak van diverse ziekten. Dat dit waar is, leren bepaalde ingenieuze experimenten van hedendaagse medici. Immers, als vlugzout [sal volatile = ammoniumcarbonaat] bij het bloed wordt gemengd, blijft dat bloed vloeibaar en ook als het afkoelt, stolt het niet. Als echter azijn of een ander zuur wordt bijgevoegd, dan stolt het bloed meteen. En hoe meer de zuurheid van het bijgevoegde zuur stijgt, hoe sterker de stolling is. Bovendien wekken de zuren behalve een coagulerende kracht ook een zeker opbruisen in het bloed en de sappen op, waardoor de waterige, mild geworden humores samen met de deeltjes van het vlugzout in de vorm van zweet door de poriën naar buiten worden gedreven. Zo komt het dat deze vluchtige delen van het zout bij pest, waarbij ze zeer scherp en kwaadaardig zijn, veel door elkaar geschud worden. Het bloed wordt nu in hoge mate bevrijd van die schadelijke invloed door de bijmenging van vlugzout, en daarna wordt het weer wat dikker en keert het terug naar zijn eerdere gesteldheid. Zoals de zuren die worden ingenomen, zo ook bewaren de zuren die van buiten door de neusgaten worden bewogen en opgesnoven het bloed in de juiste consistentie door op een of andere manier een beetje of lichtjes te coaguleren. En ook houden zij met de ingesnoven lucht de vluchtigheid van het scherpe vluchtige zout binnen de perken. Alexander Massarias, in zijn boek over de pest, Deel 2, schrijft dat in de aller-wreedste pest van zijn tijd velen in plaats van zuur merkwaardigerwijs gebruik maakten van zuurbessen en vooral van het daaruit geperste sap, dat hetzij alleen, hetzij met andere geneesmiddelen werd ingenomen. [Het effect was zo groot] dat ze in die zeer zware pest het heil alleen op rekening van dit medicament schreven. Gordonius in *De febre*, Hoofdstuk 10. prijst alle zuren en dit niet zonder reden. Een flinke zurigheid, in welk subject ze ook maar zit, is namelijk buitengewoon goed bij de preventie en behandeling van pest. *Alle*

¹⁹³ Van 'De ervaring' tot einde Aantekening XVII nieuw in 1687.

zuren, zegt hij, komen [op dit punt] overeen, zoals daar zijn melkzuur, zuring, zure granaatappelen, sap van onrijpe druiven de zuurte van citroenen, limoenen, sinaasappelen en azijn.

¹⁹⁴ XVIII. Zout, zegt Augenius in Boek 9 van zijn *Brieven*, is het beste tegengif zowel bij de preventie als de curatie, en Joubertus, *Traktaat over de pest*, Hoofdstuk 13 is het met hem eens. Joannes Wittichius meldt in zijn *Halilogia [Zoutleer]* dat de inwoners van het eiland Mileta ¹⁹⁵ dagelijks tot voorkoming van de pest een weinig zout pleegden te nemen. Ze zeiden dat dit het meest effectieve middel was om het pestbrengende contagium te verwijderen. Fidejustus Reineccerus, Boek 6 van de *Schat der chemie* zegt dat gewoon zout, gedronken in water, beschermt tegen de pestige ziekte. Brutus Lusitanus leert in Boek 3 van zijn werk over de invloed van de voedingsmiddelen op koortsen, Hoofdstuk 18 en 19, dat zout het meest werkzame voorbehoedmiddel en geneesmiddel tegen de pest is. Verder zegt hij dat een chirurgijn in Engeland zijn patiënten met succes zoute vis pleegde te laten eten. Vincentius gebruikt, volgens zijn boek over de *alchemie*, Hoofdstuk 28, gewreven zout met azijn. Zo ook hebben velen van hen die tijdens onze pestepidemie azijn gebruikten, er een paar korrels zout ingegoooid. Chemici gebruiken vaak zoutgeest [= zoutzuur]. Ze bevelen aan om enkele druppels ervan met een slok van enigerlei drank 's morgens vroeg in te nemen. Of ze mengen, zoals al gezegd is in de voorgaande Aantekening 16, het zoutzuur met suiker om het zoet te maken.

XIX. Paracelsus zegt in zijn boek over de pest, bedoeld voor de inwoners van Sterzingen, Hoofdstuk 2: *Het beste en meest omvattende preservatief is elke zes dagen 1 drachme van onze drank met wijn of iets dergelijks warm te drinken om dan in bed flink te zweten. Deze drank beschermt zes dagen.* Voor een beschrijving ervan zie Boek 3, Hoofdstuk 5, Aantekening 18. Maar hoewel de zweetdrijvende middelen, als ze eens in de week worden genomen, schadelijke onreinheden die toevallig het lichaam zijn binnengekomen weer naar buiten werpen, beschermen ze in de tussenliggende dagen het lichaam niet genoeg en zij die deze gebruiken, schijnen ons minder veilig beschermd te worden dan anderen die dagelijks tegengiffen nemen. Want op een enkel moment en op verschillende momenten [weer] kan een sterker pestig venijn het lichaam ingaan, de pest binnen brengen en de mens doden. Bovendien hebben wij bij deze pest aanbevolen om het lichaam liever te beschermen tegen de aanvallen van deze tiran met dagelijkse doses van tegengiffen dan de verborgen verkenner van het gif al te zachtvaardig [en] met meer inspanning te verdrijven door zweetuitdrijvende middelen.

HOOFDSTUK XI. Over de uitwendige tegengiffen.

De uitwendige geneesmiddelen waarmee het lichaam wordt beschermd tegen het pestgif zijn van tweeërlei soort. Sommige worden uitwendig omgehangen en men gelooft dat ze alleen door een verborgen kwaliteit werken. Medici noemen het amuletten. Andere werken ook door een verborgen kwaliteit tegen het pestige gif, maar ze versterken door een manifeste kwaliteit tevens de belangrijkste organen. Verder

¹⁹⁴ Aantekening XVII is nieuw in 1665.

¹⁹⁵ thans het eiland Molat ten N W van Zadar in Dalmatië.

verbeteren ze de lucht die het lichaam ingaat en zuiveren haar, ze houden rotting tegen en verhinderen alle bederf. De eerste zijn giftig gemaakt of ze zijn van zich zelf giffen, of ze zijn niet giftig gemaakt. Wij wijzen de giftig gemaakte (1) geheel en al af als zeer schadelijk. De niet vergiftigde zijn ofwel natuurlijk ofwel het fictieve product van bijgeloof (2). Deze laatste wijzen wij [ook] geheel en al af als dwaasheden en zuiver bedrog, dit niet minder dan de giftig gemaakte amuletten. En van de eerstgenoemde [= de natuurlijke amuletten] (3) houden wij ook niet veel, omdat het dragen van barnsteen, ivoor en dergelijke, naar wij gemerkt hebben, weinig effect heeft. En van degene die misschien voordeel zouden kunnen brengen, zoals daar zijn hyacinthsteen [= zirkoon] (4) smaragd, enz. ontbrak ons een voldoende grote hoeveelheid. Van de latere zijn er vele en verschillende, wij hebben echter [alleen die] weinige gebruikt, waarmee het hart en de hersenen versterkt konden worden en onreinheden van de omgevende lucht en de lucht die het lichaam inging, kon worden gecorrigeerd. In de zomer en in warme tijden hebben wij om onder de neus te houden aan velen de schil van een citroen gegeven nadat de inhoud door een klein gat uit de vrucht was getrokken. Of ook een holle ivooren of zilveren appel, die aan alle kanten was doorboord met gaten, waarin een kleine spons, bevochtigd met theriak-zuur (5) was gestopt. Die spons hebben wij soms ook gedrenkt in dit mengsel:

R/. Theriak azijn, geurige rijnwijn, rozenwater, elk 1 ons
kamfer, 1 of 1½ scrupel.
Ze moeten met elkaar gemengd worden.

De rijkeren wassen met deze mixtuur de handen en het gezicht. Aan armen raden wij alleen het ruiken van het zuur aan. In de winter en in koudere tijden hebben wij aan velen gedestilleerde olie van amber of wijnruit gegeven of een beetje theriak om in de neus te wrijven. Aan mensen die zorgvuldiger waren, hebben wij soms een zalf (6) voorgeschreven waarmee ze hun neusgaten, slapen, de hartstreek, de polsen aan de handen elke dag 's morgens vroeg konden inwrijven.

R/. Theriak van Andromachus, 1 drachme kamfer, 9 grein
olie uit muskaatnoten geperst en vet van slangen, elk 2 scrupels
olie van barnsteen en van gedestilleerde wijnruit, elk ½ scrupel
olie van kaneel en van kruidnagelen, elk 1 druppel olie van citroenschillen, 5 druppels.
Meng de stoffen.

Ten zeerste afgekeurd hebben wij vochtige omslagen uit simplicia

die afgekookt worden in water of wijn, dan wel gemaakt worden uit waters [D(u) B(uisson): overgehaalde wateren] die op de hartstreek worden gelegd. [Wij zagen ook niets in] in de kunstmatig geurend gemaakte appels, die in de volksmond appels van amber worden genoemd (welke de neus van iemand die overgevoelig is, plegen te verstoppert) en evenmin in alle andere welriekende balsems, vooral die welke ruiken naar muskus en civet.¹⁹⁶ Wij prezen geurstoffen die minder sterk waren meer aan, om redenen die hiervoor in Hoofdstuk 5 zijn gegeven. Meer uitwendige middelen hebben we bij deze pest niet gebruikt, omdat deze weinige volstonden en de meeste andere ons nutteloos voorkwamen.

AANTEKENINGEN.

I. Amuletten met toverkracht zijn er zeer vele. Sommigen prijzen deze, anderen gene amuletten tot in de hemel. Ze bevelen ze aan alsof ze tevoorschijn zijn gehaald uit de kasten van de goden. Sommigen sluiten een grote spin in de twee helften van het omhulsel van een walnoot en hangen deze nadat de helften met een draadje aan elkaar zijn geknoopt, om hun hals. Anderen dragen op dezelfde manier een pad die, nadat hij is uitgedroogd of verbrand en tot as is teruggebracht, in een zakje is gebonden. Weer anderen hangen een hazelnoot om de nek, waar de kern door een heel klein gaatje is uitgehaald. Ze vullen die met kwikzilver en maken het gaatje dicht met was. Vervolgens hangen ze de noot met een zijden draad uit rood karmozijn om de hals. Droetus prijst dit [gebruik] *in Over de pest, Hoofdstuk 8* ten zeerste aan. Met hem in stemmen Tabernamontanus, Joannes Beguinus, Poppius, Martinus Pansa, Goclenius en Joubertus. Vooral Marsilius Ficinus probeert met voorbeelden waarin het [amulet] is toegepast te bewijzen dat het wonderbaarlijk goed helpt. Anderen gebruiken op dezelfde manier schrijfpennen die met kwik zijn gevuld en met zegellak worden afgesloten. Zeer velen bevelen aan om een plaatje uit kristallijn arsenicum naakt op de hartstreek te dragen, een middel waarvan ze schrijven dat ook Paus Adrianus VI het gebruikt heeft. Ze schrijven dat omdat ze misschien denken dat de autoriteit of de eminentie van de Heilige Stoel kan bijdragen aan een grotere voortreffelijkheid van het middel. Mercurialis maakt om grotere krachten aan dit amulet te geven een pasta van deze soort.

R/. *Kristallijn arsenicum, 2 ons vuurwerkplant en saffraan, elk 2 drachmen
kamfer en wolfsmelk, elk 1 drachme.*

Uit deze tot poeder gemaakte stoffen wordt met een mucilago¹⁹⁷ uit rozenwater en Arabische gom een pasta, en daaruit worden vrij grote rondjes gemaakt, die nadat ze gedroogd zijn, boven het hart gedragen worden.

Anderen hechten zeer veel waarde aan koekjes die gemaakt zijn uit twee delen kristallijn arsenicum, en een deel rood arseen [= waarschijnlijk rood arseensulfide] (sommigen nemen van elk gelijke delen) met eiwit of een mucilago van tragacanth). [Deze koekjes] worden in zachte zijde gewikkeld. Veel Italiaanse medici zeggen dat er niets beters door de onsterfelijke God gegeven is om de gezonden te dienen dan deze koekjes. Ze noemen het een hemelse uitvinding van God,

¹⁹⁶ Civet is een reukstof afkomstig van de anale klieren van de civetkat.

¹⁹⁷ Mucilago: plantaardige substantie die pectine en pectinezuren bevat en onder invloed van water zwelt.

ja zelfs schamen velen zich niet om te oordelen dat niemand die deze koekjes droeg door de pest geïnfecteerd is geweest. (onder anderen de keizerlijke medicus Monavius schaamt zich niet dat te getuigen. Hij doet dit in de Brieven die door Scholtius zijn verzameld [en uitgegeven], nrs. 225 en 227). Wij weten echter dat er in deze pest ontelbaren zijn geweest die hen zorgvuldig gedragen hebben en toch geïnfecteerd en gestorven zijn. Hoogdravende lofredes op deze koekjes uit arsenicum schrijven Georgius Agricola, Montuus, Fallopius, Joannes Pistorius, Ludovicus Mercatus, Lacuna, Saracenus, Petrus Monavius, Joannes Bickerus, Vidus Vidius, Joannes Baptista Theodosius, Crollius, David Herlicius, Petrus Pavv, Quercetanus, Follinus, Hildanus en vele anderen. Joannes Rhenanus, die het meest volmaakte amulet van allemaal heeft willen geven, beveelt het hier volgende ten eerste aan, niet alleen om een pestige besmetting, maar ook om andere kwaadaardige hemelse invloeden af te wenden.

R/. *Poeder van gedroogde padden, 2 ons kristallijn arsenicum en citroenzuur, elk ½ ons gesublimeerd kwik, tarwemeel, wortels van de vuurwerkplant of van wormkruid, elk 3 drachmen saffraankleurige hyacinthsteen en smaragd, elk 1 scrupel.*
[De ingrediënten] moeten heel fijn gemalen worden en voorzichtig gemengd met gomstof van tragacanth, die met rozenwater geëxtraheerd is. Het moet een massa worden waaruit pillen gevormd worden die om de nek gehangen worden.

Om aan deze compositie een grotere werkzaamheid tegen hemelse invloeden te geven, beveelt hij aan dat er uit een plaatje van zacht staal capsules worden gemaakt die verwijzen naar de vorm van het hart [en die zo groot zijn dat] ze anderhalve drachme van die genoemde massa kunnen bevatten. In die capsules moet men, wanneer de Maan de kop van de Draak bereikt, het teken van een slang graveren die zich als een slakkenhuis in een bocht draait. Op de andere kant graveert men zodra de Maan in [het teken van] de Schorpioen staat, de vorm van een schorpioen en terstond, terwijl de maan nog in hetzelfde teken staat, vult men die capsule met de voorzegde massa. Nadat ze gedroogd is, legt men [het geheel] op de hartstreek. Werkelijk, het verdriet niet alleen, maar het is ook beschamend de dromen van zovele, zo zeer geleerde mannen hier in het midden te [moeten] brengen: mannen die aanbevelen om alle giften en vergiftigde dingen in pestige tijden te ontluchten, en die toch aanraden om het gemeenste gif van allemaal ter preventie met zich rond te dragen. Alsof er uit de vernietigende giften die zeer vijandig zijn jegens het hart en de ingeboren warmte [calor innatus] iets goeds te verhoppen valt, of dat er een aantrekkende kracht in zit die andere giften naar zich toetrekt, terwijl ze hun [eigen] kwaadaardige krachten niet aan de lichamen van de mensen overdragen. Men mag zich werkelijk verbazen en afvragen hoe zoveel zeer beroemde dokters, onder hen sinds kort zelfs Carolus de la Font, (zie zijn dissertatie over de pest, Hoofdstuk 10) zich daartoe hebben laten verleiden, terwijl ze ook nog eens zoveel eeuwen halsstarrig zijn blijven vasthouden aan die dwaling, waarbij ze geloof hechtten aan de idee dat die amuletten met gif mensen van de pest kunnen vrijwaren. Niet zonder argumenten verzetten zich tegen de volgelingen van deze mening Hercules Saxonia, Erastus, Augenius, Hennemannus Reysing, Martinus Mollerus, Gregorius Horstius, Laurentius Heylandus, Gerardus Columba, en vele anderen. Zij allen leren dat deze giften zeer strijdig zijn met onze [menselijke] natuur,

en dat ze ons niet voor de pest bewaren, maar ook nog eens een zeer grote schade kunnen berokkenen. Opdat wij de waarheid in deze zaak beter boven water krijgen, moet ook gehoord worden op basis van welk werkingsmechanisme zij denken dat deze vergiftigde en vele andere uit arsenicum gemaakte amuletten van voordeel kunnen zijn. Jordanus, Antonius Porrus, Petrus Salius en anderen geven een antwoord in de geest van Paracelsus die stelt dat ze van voordeel zijn vanwege hun gelijkenis met het gif: door de werking daarvan trekken zij het interne pestige gif aan en verspreiden het. Anderen geloven dat ze door een uitdrogende kracht werken en de slechte en vergiftigde humores wegnemen door ze te drogen. Weer anderen, onder wie Simon Simeonus, leveren over dat ze het pestgif door een occulte kracht uitdoven. En nog weer anderen, denken met Theodosius dat het hart door dergelijke amuletten aan het gif gewend raakt en dat het dank zij de gewenning minder door het pestgif beschadigd kan worden. Dan zijn er nog mensen die met Joannes Heurnius denken dat de amuletten een gunstige werking hebben doordat het hart als het de kwaliteit van het gif bemerkt, zich samentrekt en de systole vervolgens sterker wordt dan de diastole. Daardoor zou het op die manier de dingen sterker van zich afweren dan dat het deze naar zich toehaalt. Nog weer anderen menen dat op dit punt gewoon geloof aan de ervaring moet worden gehecht. Die leert immers al sinds lange tijd dat amuletten van deze soort preventief werken.

¹⁹⁸ Thomas Willis, schrijft in zijn boek over de koorts, Hoofdstuk 13 (wanneer hij behalve de ervaring ook een duidelijke redenering wil aanleveren die subtieler is dan de subtiliteit van deze zaak zelf) als volgt: *Behalve de waarnemingen van medici lijkt de volgende theorie enige steun te leveren aan de stelling dat vergiftigde amuletten in dit geval van voordeel zijn. Uitstromingen ofwel atmosferische lichaampjes vliegen rond door het gehele luchtruim, soms nadat ze uit de lichamen naar buiten zijn gekomen, soms nadat ze boven deze lichamen zijn blijven hangen. Omdat deze deeltjes verschillende vormen hebben, hechten sommigen van hen zich goed vast aan de andere, als ze tenminste niet tegen bepaalde deeltjes van een andere vorm aanbotsen, want dan bestrijden ze deze deeltjes en verwijderen hen. Vandaar dat de deeltjes van het pestige miasma, die zich tegen onze levensgeesten keren, wanneer ze tegenover de deeltjes van het gif worden geplaatst, zeer goed samengaan en terstond aan hen vastgehecht worden. En zo werken de amuletten die vol zitten met gif: ze nemen de zaden van de pestilentie die ons tegenkomen, vanwege de gelijkheid van de delen in zich op. En ook bevrijden ze degenen die al door een of andere kwaadaardigheid zijn geïnfecteerd, door die zelfde pestdeeltjes van ons lichaam weg en naar hen toe te lokken voor een omarming.*

Wij zullen ten aanzien van al deze sterk van elkaar verschillende opvattingen in het kort antwoorden dat geen van hen wat waard is ter bevestiging van de gezegde mening [dat een amulet baat]. Want als het gif in het amulet door de werking van gelijkheid het pestgif uit de inwendige delen naar de oppervlakte trekt, waarom trekt het pestgif vanwege die zelfde gelijkheid dan niet het gif van het amulet naar binnen naar het hart toe? Vooral bij mensen die door de pest zijn aangedaan, in wie het pestgif veel werkzamer is dan het andere [gif]? Als vergiftigde amuletten door uitdroging ergens toe leiden, dan kunnen de spin, het kwikzilver, de pad en dergelijke geen gunstige werking hebben. Bovendien zouden dan willekeurig welke andere warme en sterk uitdrogende stoffen een gunstig effect moeten sorteren, De ervaring weerlegt dat echter. Als ze door een occulte kwaliteit het pestgif zouden uitdoven, waarom kunnen ze dan niet even goed door de neusgaten als via de borst naar binnen worden gehaald? Waarom worden de huizen dan niet met hen uitgerookt ter verbetering van de lucht? Waarom worden dergelijke middelen niet per os [= via de mond] aangeboden? Als het hart op deze wijze gewend raakte aan de giften, zodat het later minder geschaad zou worden door het pestige gif, waarom wordt dat zelfde hart dan, voor het gewend is, niet door het gif in het amulet gedood? Als het hart dat de kwaadaardigheid van het gif bespeurt, zich

¹⁹⁸ Van 'Thomas' tot 'omarming.' nieuw in 1665.

samentrekt en een grotere systole dan diastole maakt, toont die operatie dan niet voldoende aan dat het giftig gemaakte amulet de vijand van het hart is en moet men dan niet verwachten dat na korte tijd reeds een grote schade voor het hart [optreedt]? Als de atmosferische uitwasemingen die uit de lichamen uitgaan, zouden gaan hangen aan andere lichamen met dezelfde vormen, en door hen opgenomen zouden worden, waarom zouden de uitstromingen van de vergiftigde amuletten dan niet gaan hangen aan de delen van het lichaam die geïnfecteerd zijn met het pestige gif? Waarom zouden de uitstromingen die daarvan uitgaan, eerder opgevangen worden door de amuletten, dan die van de amuletten door hen, als toch de werking aan beide kanten dezelfde is? Die met arsenicum giftig gemaakte amuletten die door velen onverstandig genoeg in een dwaze lofzang worden bezongen, moeten dus afgekeurd worden. Niet minder moet de blinde raad verworpen worden van hen die olie en balsem met arsenicum plegen toe te voegen aan cataplasmata en pleisters die op builen en karbonkels worden aangelegd. Alsof het pestgif zo beter naar buiten zou worden getrokken door de giftigheid van die pleisters. Het is baarlijke onzin, het gaat om kwalijke bedrieglijkheden die voortkomen uit een onverstandige speculatie zonder grond. Bepaalde lieden leren dat met arsenicum bewerkte amuletten enige schade lijken te kunnen aanbrengen, maar dat er niets kwaads te verwachten is van kwikzilver, spinnen en padden. Deze zouden immers geen enkele brandende kwaliteit hebben. Deze uitvluchten doen niets aan de zaak af. Ik zeg: maar er is ook niets goeds van te verwachten en er vallen vele kwalijke dingen te vrezen. Want het hydrargum [= kwik] voldoet niet omdat het, koud zijnde, door het verdichten van de poriën de uitwaseming van rottend roet verhindert. En als dat roet dan in het hart ontbrandt, wordt een koorts opgewekt en raakt het hart zelf verzwakt. Daardoor biedt het dan minder weerstand tegen het dreigende gif. Dat er van spinnen een groot gevaar te duchten is, leert hetgeen Scaliger in zijn *Excercitatio* 186 over de spinnen in Vasconia [= Baskenland] meldt: als erop wordt getrapt, brengen ze het gif dwars door de zolen van de schoenen over op het lichaam. Hoeveel gemakkelijker zullen ze dus dat gif door de bast van een noot overdragen op het nabijgelegen hart! Voeg daaraan toe, dat ze met zoveel giftigheid bezet zijn, dat Nicolaus Florentinus in zijn *Gesprekken*, Boek 4, Tractaat 4, Hoofdstuk 23 kan melden dat een zekere Leobardus in Florentia [een stad in de Jura] bijna gedood was door de rook die afkwam van een verbrande spin. In dezelfde plaats is het klooster van de monniken van Florentia door een gif geïnfecteerd, omdat een zwarte spin in een ketel gevallen zou zijn, waarin soep werd gekookt. En Mercurialis meldt dat in een klooster van de kluizenaars vele monniken gedood zijn door het drinken van wijn waarin een spin ten onder was gegaan. Padden zijn ook verdacht en moeten worden gevreesd wegens hun grote virulentie, zo blijkt uit de verhalen van verschillende auteurs. Antonius Mizaldus, (in zijn *Honderd merkwaardige waarnemingen*, Deel 1 en in *In de tuin der medici*), en zo ook Paraeus, *Over giffen*, Hoofdstuk 24, noemen voorbeelden van mensen die overleden zijn nadat ze slechts geproefd hadden van kruiden die door schildpadden waren aangeraakt. Schildpadden kunnen anderen [ook] iets aandoen door hun adem. De auteur van deze mededeling is Aetius in zijn *Tetrabibli*, gesprek 4, Hoofdstuk 63. Een rietje, met het onderste deel waarvan een pad was doorstoken, en waarvan het bovenste deel met de handen werd vastgepakt, heeft iemand met gif aangestoken, zo schrijft Fernandinus Ponzettus, in zijn werk over giffen, Boek 3, Hoofdstuk 12. Hetzelfde meldt Ardoynus,

in zijn verhandeling over giften, Boek 4, Hoofdstuk 7. Als het gif van een schildpad via een stokje tot aan de hand kan worden gebracht, hoeveel meer nog zal er dan op dat zelfde hart worden overgedragen als de schildpad naar de hartstreek toe wordt bewogen. Uit deze dingen wordt voldoende duidelijk dat met geen stevige en ware, nee zelfs geen plausibele argumenten kan worden vastgesteld dat vergiftigde amuletten op enigerlei manier kunnen bijdragen aan de preventie van de pest en dat ze gedragen kunnen worden zonder enig gevaar. Zo ook moet men lachen met het experiment dat Wilhelmus ten Rhyne met betrekking tot een pad beschrijft in zijn overdenkingen bij tekst 24 van Hippocrates' boek over de oude geneeskunst. Hij schrijft daar: *ik herinner mij dat ik in Franeker in de tijd van de pest een pad in een zakje zo ongeveer een semester lang rond gedragen heb. Toen ik hem toevallig eens in de slaapkamer had neergezet, schrok mijn hospita bij de aanblik hiervan, omdat ze dacht dat hij nog leefde, zo was hij namelijk opgezwollen, nadat hij eerder uitgedroogd was geweest. Ik vermoedde [op basis van dat zwellen] dat hij voor mij niet als heilzaam middel had gewerkt doordat hij het gif had geabsorbeerd.* Alsof een uitgedroogde pad alleen het pestige gif uit het lichaam zou absorberen, en hij niet eerder al zo dik zou zijn geworden door de dampen die voortdurend uit dat lichaam komen. Dan wat de ervaring betreft, waaraan, naar zij denken, op dit punt geloof geschonken moet worden: deze doet werkelijk niets ter verdediging van de gezegde opvatting [nl. dat padden helpen], maar ze haalt haar daarentegen juist helemaal onderuit. *Ten eerste* kan namelijk niet met zekerheid worden gezegd dat zij die deze amuletten dragen door hen beschermd worden, omdat velen van hen ofwel van zich zelf ofwel door een ingeboren temperament geen geschikte dispositie voor de pest hebben. Ze zouden dus ook niet geïnfecteerd worden als ze geen amuletten droegen. *Ten tweede*, omdat zeer velen van hen die de amuletten om de hals dragen, deze niet voldoende vertrouwen en dagelijks allerlei inwendige geneesmiddelen gebruiken, middelen waaraan de bescherming eerder is toe te schrijven dan aan de amuletten. *Ten derde*, omdat niet alleen in onze pest, maar ook in andere pestepidemieën vaak is gezien dat deze amuletten niets baten. Zo getuigen Cornelis Gemma, *Over de behandeling van pestbuilen*, en Hercules Saxonia, in zijn boek over de Poolse vlecht, Hoofdstuk 52 dat zij zeker weten dat Hieronymus Capivaccius bij de pest in Padua in het jaar 1576 deze middelen bij velen heeft toegepast, maar dat het niets bijzonders heeft opgeleverd. Wij hebben bij onze pest gezien dat mensen die deze dingen droegen even vaak dood gingen als mensen die ze afkeurden. Zonder onderscheid. *Ten vierde*, omdat het gebruik leert dat die dingen niet alleen niets opleveren, maar dat er door de betoverde amuletten vaak ook nog eens dodelijke schade wordt toegebracht. Dit feit is door velen vastgesteld. Zo zegt Crato, *Brief 168 aan Monavius: Voorwaar ik zeg U dat N. [een patiënt] zo zeer verzwakt is door het dragen van een zakje met arsenicum, en dat zijn borst zo vol met zweren zit, dat hij het zakje zeer verontwaardigd heeft afgeworpen.* Zo ook meldt Massaria, Boek 2 van zijn studie over de pest, dat zekere raadsheer die ten tijde van de pest een zakje met arsenicum droeg, nadat hij warm geworden was rond het hart door een of andere gemoedsbeweging, een hevige en zeer gevaarlijke pest kreeg, waarvan hij slechts met de grootste moeite gered is. Zo getuigt ook Franciscus Alphanus, een arts te Salerno, dat een jonge man die gewapend was met een amulet uit arsenicum, bij het spelen met een bal in een sportzaal doodmoe is ineengestort en terstond is overleden. Ook Zacutus Lusitanus

getuigt, in Boek 3 van zijn *Waarnemingen uit de praktijk* en in zijn *Medische geschiedenissen*, Boek 2, Geval 89 dat hij allerlei andere ongemakken ten gevolge van het dragen van met gif gevulde amuletten heeft gezien. Hierbij komt ook nog onze getuigenis: wij hebben bij deze pest meer dan eens de ongelukkige gevolgen van deze amuletten gezien (welke uit arsenicum gemaakt waren en welke de apotheker Gerardus Busaeus en de chirurgijn Aldolphus Fildar aan Jan en alleman met een behoorlijk grote winst verkochten). Immers: bij sommigen werden door het contact met het amulet zwarte pijnlijke pustels op de borst opgewekt, alsof ze door een denkbeeldig brandijzer aangebracht waren. (Deze pustels waren niet het gevolg van het van buiten aangetrokken pestgif, zoals de verkopers de mensen probeerden aan te praten, maar van de corroderende en caustische kwaliteit van het arsenicum). Wij hebben gezien dat zij bij sommigen een dusdanige benauwdheid en zwakte van het hart veroorzaakten, dat het leek alsof het gif door de mond was opgenomen. (Van de verschillende gevallen die wij hebben gezien, beschrijven wij twee gevallen in Boek 4, namelijk Ziektegeval 44 en 99.) Deze zieken zijn door het nemen van een tegengif en door het afgooien van het amulet weer bevrijd van hun kwalen. Aldus steunt noch de rede, noch de ervaring op enigerlei wijze de voorzegde mening. Beide tonen de schadelijkheid van het gebruik van de vergiftigde amuletten aan. Daarom zullen de sinds zoveel eeuwen aanvaarde, maar uiterst bedrieglijke, gevaarlijke en schadelijke met gif gevulde amuletten eindelijk eens [goed] onderzocht moeten worden. Vervolgens zullen [zo voorspel ik] andere middelen die betrouwbaarder zijn en niet verdacht, maar door langdurig gebruik beproefd, in gebruik genomen moeten worden.

II. De angst heeft vele lege amuletten uitgedacht, de hebzucht vele bedrieglijke en bijgelovige. Eerstgenoemde zijn vooral door bange medici uitgevonden, opdat ze de mensen tot troost dienden in de tijd dat zij zelf als hulpverleners op de vlucht waren geslagen. Laatstgenoemde zijn door zekere hebzuchtige medici en marktschreeuwers vooral met het doel gemaakt, dat zij, zo al niet het pestgif uit de zieken, dan toch de centjes uit hun geldkistjes haalden. De aandacht daarvoor was bij dit soort lieden groter dan voor de gezondheid van hun naasten. *De eersten* omgaven, opdat de ijdelheid van hun hulp beter verborgen bleef, hun amuletten met een of andere zoetsappige redenering die plausibel leek. Die werd vooral gebaseerd op de instromingen van de sterren, en met dat doel voor ogen krasten ze tekenen, figuurtjes en bepaalde tekenen in de amuletten, wanneer de sterren op een of andere manier tegelijkertijd bij elkaar kwamen. Een voorbeeld hiervan is het [amulet, genaamd] Xenexton¹⁹⁹ van Paracelsus dat op de ene kant een slang heeft staan die in een winding is opgerold en op de andere een scorpioen die er op een bepaald moment in de tijd is opgezet. [Een ander voorbeeld] is dat sigillum van de Persische koningen (hierop was in haematiet een mens gegraveerd, met gebogen knieën, met een slang als gordel, zodanig dat de rechterhand het hoofd en de linker de staart beet pakt). Petrus Aponensis en Hollerius herinneren zich in hun boeken over de pest dit amulet. Zo zijn er talloze andere amuletten die versierd zijn met afbeeldingen die overeen komen met een of ander astrologisch beeld. *Wat de laatstgenoemden betreft*, sommigen hebben, opdat ze hun list verborgen, voorgesteld dat er [amuletten met] onuitsprekelijke namen gedragen moesten worden, met opschriften vol louter ijdelheden en vervuld ook met woorden die niets betekenen of waar ze een of ander regeltje uit de Heilige Schrift aan toevoegden. Anderen prezen met de hoogste en zelfs goddelijke lof wortels, onbekende kruiden, stenen, deeltjes van lang geleden gestorven dieren en allerlei andere dingen aan (waarvan ze zeiden dat ze uit Syrië, Egypte, van de Olijfberg of van het topje van een berg in de Pyreneeën of een andere ver verwijderde en onbekende plek zijn gehaald). Weer anderen hebben figuurtjes, lijnen, tekens, woorden, cijfers en andere zaken aanbevolen onder de naam van

¹⁹⁹ Xenechdon of xenexton is de naam die Paracelsus gaf aan een voorbehoedmiddel tegen de pest dat hij uit een aantal stoffen waaronder arsenicum maakte. Men droeg het om de hals. Bron: «Dictionnaire Mytho-Hermétique» de Dom Antoine-Joseph. <http://meta-odos.com/dictionnaires/dico-alchimique/lettre-x/34--x-.html>

Pythagoras, Salomon of een andere grootheid. Bij deze rij van laatsgenoemden kunnen met recht ook de vele hebzuchtige opperpriesters en monniken gerekend worden. Men kan ze kwalijk religieuzen noemen, [die heren] die, meer begerig naar geld zijn dan naar geestelijk heil, de mensen, die door een smoezelig bijgeloof waren verblind, gezegende stukjes papier, beeldjes, relikwieën van heiligen en andere soortgelijke dingen om de nek hingen. Maar al deze middelen zijn onbetrouwbaar, onzinnig, ongeoorloofd en geheel en al te verafschuwen. Ze keren namelijk de geesten der mensen van het godsvertrouwen af in de richting van lege en frivole zaken. Hoe men moet oordelen over deze en vele andere betoverde en dus lege amuletten, legt Thomas Erastus op een zeer heldere wijze uit in zijn Disputatie 22 in het *Boek der disputaties*.

III. De meeste natuurlijke amuletten zenden maar weinig krachten uit of hebben in elk geval niet zoveel krachten als sommigen eraan toeschrijven. Niettemin zijn ze echter ook in die zin nuttig, dat ze velen levenslust, hoop en enig vertrouwen geven en de angst en de vrees die bij een pestige constitutie zeer schadelijk zijn, wegnemen. Ze zijn nuttig omdat de rede leert dat hun krachten op een of andere manier van voordeel zijn en nooit schaden kunnen.²⁰⁰ Op zodanige manier hebben wij het volgende samengesteld.

R/. Wortels van engelwortel, 2 drachmen meesterwortel, zeewortel en alantkruid, elk 1 drachme pioenroos, 1½ drachme witte suiker, 3½ drachme witte barnsteen 3½ drachmen laurierbladeren, 1 drachme.
Nadat alles fijn verpoederd is, wordt het gemengd met tragacanth-gom die onttrokken is in rozenwater. Het worde een massa waaruit pastilles worden gemaakt ter grootte van een keizerlijke daalder. Als ze droog zijn, worden ze om de nek gehangen.

Arnoldus Weickardus schrijft het volgende voor.

R/. Engelwortel, wormkruid, alantwortel en vuurwerkplant, elk 1½ drachme bevergeil, 1 drachme kamfer, 1 scrupel saffraan, ½ scrupel wierook, 1 drachme theriak van Andromachus, 2½ ons amberolie, 4 druppels jeneverbesolie, 2 druppels.
Nadat het met gom van tragacanth in zuur van wijnruit is gedaan, worde het een massa of een koekje, dat in zijde moet worden gepakt en om de hals moet worden gehangen.

Gregorius Horstius, Boek 2, Deel 2, Waarneming 28, en Jo. Capellanus, lijfarts van de Franse koning, in *Raadgeving over de pest*, stellen op dezelfde manier het volgende middel samen. Het is een middel dat we echter wegens zijn zoetheid (welke schadelijk is, zoals we in het voorgaande Hoofdstuk 5 in de tekst zelf en in Aantekening 9 hebben geleerd) als minder geschikt beschouwen.

R/. Hars van de styrax boom en storax,²⁰¹ elk 1½ ons welriekende ladanum,²⁰² 4 ons citroenschillen, 2 drachmen en 2 scrupels geel sandelhout, majoraan,

²⁰⁰ Van 'Op zodanige' tot 'worden gevormd.' nieuw in 1665.

²⁰¹ Storax is de hars van een boom, *Liquidambar orientalis*.

²⁰² Ladanum: Gummi ladanum, Ladan-gummi, een kleverig, harsachtig sap, dat zich 's nachts aan de bladeren van den Ladanumstruik hecht.

*rozemarijn, elk 1 drachme kaneelolie, 16 druppels foelie, 24 druppels.
Het worde een massa met tragacanth, waaruit pastilles van 3 drachmen worden gevormd.*

IV. Avicenna, Aloysius Mundella en Marsilius zweren bij een smaragd die zo van de hals hangt dat hij de blote borst aanraakt. Dodonaeus beveelt aan om kostbare stenen (zoals daar zijn robijnen, saffieren enz.) te dragen. Maar deze auteurs getuigen dat vooral [stenen van] hyacinth [zirkoon] op grond van ervaring bij hen [gunstig] bekend staan. En ook Lonicerus, Gerardus Bergensis, Anselmus Bootius en Jo. Fragosus prijzen deze. Joannes Baptista ab Helmont beveelt in zijn *Tumulus pestis* de saffier met de volle blauwe kleur zeer krachtig aan. Verder ook de hyancinth met een uitgesproken geel-rode kleur. Hij geeft echter de voorkeur aan de saffier boven de hyacinth, omdat er te lezen staat dat op het borstkleed van de priester vroeger een saffier en geen hyacinth zat. Dezelfde auteur geeft op dezelfde plaats hoog op van barnsteen die ter preventie wordt gedragen. Zowel op basis van de rede als de ervaring leert hij dat [het dragen van barnsteen] van veel voordeel kan zijn. Ook Bernardus Croneburgius prijst in zijn boek over de pest de barnsteen zeer.

V. Vallesius beveelt in zijn verhandeling over epidemieën, Hoofdstuk 19 ook aan om een spons of een lint gedoopt in azijn wat vaker onder de neus heen en weer te bewegen. Een advies dat ook Jacobus Horstius ondersteunt en dat ook door ons wordt goedgekeurd.

VI. Duncanus Liddelius schrijft in zijn boek over de koortsen, Deel 3, Hoofdstuk 5 het volgende liniment voor om de neus, de slapen, de polsen en de hartstreek mee in te wrijven:

R/. *Olie geperst uit muskaatnoten, 2 drachmen
olie uit zaad van engelwortel, zaad van wijnruit en schillen van citroen, elk 5 druppels
kaneelolie, 1 druppel kruidnagelen, 2 druppels theriak, 1 drachme muscus en amber, elk 2 grein.
Meng en maak er een balsem van.*

Georgius Magirus, beveelt in zijn Duitse boekje over de pest de volgende zalf voor hetzelfde doel aan.

R/. *Olie geperst uit muskaatnoot, 1½ drachme gedistilleerde majoraan, 6 druppels
myrrhe en amber, elk 3 druppels theriak, 1 drachme extract uit aloë-hout, ½ scrupel
muskus en amber, elk 4 grein levenswater, zoveel als nodig is.
Laat het een zalf worden.*

²⁰³ Deze zoetigheden bevallen ons echter niet om redenen die zijn aangevoerd in Hoofdstuk 5. Een beter liniment voor hetzelfde doel schrijft Arnoldus Weickardus voor in zijn verhandeling over de praktijk, Boek 3, Hoofdstuk 1.

R/. *Mithridatium of theriak, 2 drachmen poeder van geel sandelhout, ½ drachme
wormkruid, 2 scrupels, bevergeil, 1 scrupel kamfer, ½ scrupel
gedistilleerde olie van muskaatnoot, 1 drachme citroenschillen, ½ drachme.
Met een beetje maagdenwas²⁰⁴ worde het een wrijfmiddel.*

²⁰³ Van 'Deze zoetigheden' tot 'nabij een buil.' nieuw 1665.

²⁰⁴ De wasachtige stof die aan ingang bijenkorven wordt gevonden.

Mindererus, haalt in zijn boek over de pest, Hoofdstuk 16 deze olie van scorpioenen naar voren.²⁰⁵

R/. Zeer oude olie, 5 pond levende scorpioenen, n°. 120 zeer sterke azijn, 4 ons.
 Laat het samen koken tot de scorpioenen openspringen. Doe vervolgens in de colatuur:
 wormkruid, gentiaan en vuurwerkplant, elk 1 ons theriak en mithridaat, elk 1½ ons
 pluimen van een ui, n°. 3 een beetje verse was.
 Laat het allemaal koken op een zacht vuur, in een gesloten ketel, gedurende een natuurlijke dag²⁰⁶.
 De olie moet, nadat hij eruit geperst is, gewreven worden op de navel, de slagaders, de rug, het hart
 en de plaats nabij een buil.

Velen halen als allerbeste voorbehoedmiddel deze bewerkelijke antidotale olie van Matthiolus naar voren, welke hij [deze auteur] in zijn voorwoord op het boek van Dioscurides beschrijft, en welke hij tegen alle zeer dodelijke giften (met uitzondering van degene die bijten) op basis van zijn ervaring aanbeveelt. Het moet op de kloppende arteriën van de slapen, de handen en de voeten en ook op het uiterste deel van het hart wordt gewreven bij de linker tepel. Het inwrijven moet elke drie uren herhaald worden. Anderen geven zeer hoog op van de olie van Ludovicus de Leonibus, de beste dokter van Bologna. Hij gaf dit recept ervan aan koning Matthias van Hongarije, nadat hij duizend Hongaarse ducaten had ontvangen.

R/. Therebintolie, olie van laurier en van de witte dennenboom, elk ½ pond elemihars, 1½ ons
 gom van klimop, 1½ ons wierook, 2 ons opoponax, 1 ons
 hars van de pijnboom en scheepspek, elk ½ ons
 mastiek, myrrhe, ladanum, sagapenum sap en bevergeil, elk 2½ ons
 maagwortel, kaneel, kruidnagelen, muskaatnoot, steertpeper en wormkruid, elk 1 ons.
 De dingen die fijn gewreven moeten worden, dienen als zodanig gewreven te worden en in een
 glazen vaas worden gedaan. Ze moeten gedurende een maand staan te rotten in paardenmest en
 daarna op een zacht vuur gedestilleerd worden.

[De Leonibus] schrijft niet alleen voor dat het hart ter preventie met deze olie moet worden ingewreven, maar ook dat, zodra er een of ander teken van de pest verschijnt, ter wille van de genezing ook wat op de kloppende vaten van de slapen, van de armen en van de voeten moet worden gesmeerd. Merkwaardigerwijs geven anderen hoog op van deze olie van Brasavola.

R/. Zeer oude olie, 5 pond beste terpentijn, 6 ons wolfsmelk en bevergeil, elk 1 drachme
 aardwormen, 1 handvol.
 Laat alles koken in een pot vol water gedurende zes uren en pers het geheel vervolgens uit. In de
 gezeefde gloeiende olie moeten 180 levende scorpioenen gegooid worden en twee adders,
 vrouwtjes, in hun geheel. Ze moeten gedurende zeven uren koken in een dubbelwandig dubbelgroot
 vat, [en] in een hete periode in een gesloten glazen vaas voor tien of meer dagen in de zon worden
 gezet.²⁰⁷ Vervolgens moeten worden toegevoegd:

²⁰⁵ Dit recept is toegevoegd na 1665.

²⁰⁶ Van zonsopgang tot zonsondergang.

²⁰⁷ *Canicula* is volgens de woordenboeken in het klassieke latijn hondje, teefje, slechtste worp bij het dobbelen en Hondsdag. In de farmacie lijkt het woord niet als technische term te worden gebruikt. Mevr. M. Gulmans - van Hingstum wees mij erop dat in het huidige Frans en het Spaans resp. *canicule* en *canicola* verwijzen naar de Hondsdagen, de meestal heetste dagen van het jaar tussen half juli en half augustus. Wellicht moest het recept dus juist in deze dagen klaar worden gemaakt.

wormkruid, zevenbladskruid, gentiaan, vuurwerkplant, ronde holwortel en rabarber, elk 1 ons
bloemen van heemst, St. Janskruid, watervlier en rozemarijn, elk 1 handvol
theriak en mithridaat, elk ½ ons.

Nadat de dingen die fijn gemaakt dienen te worden, gewreven zijn, moeten alle zaken gemengd worden en voor drie maanden in een gesloten glas opgeborgen worden. Vervolgens moet een zeefsel gemaakt worden dat voor gebruik wordt bewaard.

²⁰⁸ Ze zeggen dat iemand die tot de dood veroordeeld was en aan wie gif was aangereikt, gered is doordat deze olie op de borst de polsen van de slapen, de armen en voeten was gesmeerd. Matthiolus zegt dat hij met zijn eigen olie een dergelijke ervaring heeft gehad.

Montagnana prijst de volgende olie van hemzelf ten zeerste aan.

R/. *Zeer oude olie, 1 pond
honderd schorpioenen, braad ze in een koekenpan, pers ze daarna uit en zeef [het geheel]. Voeg aan het zeefsel 1 ons rabarber toe. Laat het geheel gedurende vijftien dagen in een glazen pot in de zon staan. Dit middel, zegt hij, neemt elke pestige [bedreiging] van het lichaam weg als het op de slagaderen aan de slapen, de polsen en rond het hart wordt gewreven.*

Montuus prijst in zijn boek over de praktijk, Deel 2, Boek 7, Hoofdstuk 5 de hier volgende olie aan die zeer bewerkelijk is.

R/. *De knoppen van Sint Janskruid die nog onrijp zijn, 2 handen vol zeer oude olie, 1 pond.
Nadat [deze stoffen] zijn gemengd, worden ze in een gesloten glazen pot acht dagen in de zon gezet. Vervolgens koken ze gedurende twaalf uren au bain Marie. Daarna worden ze gezeefd door kiezel die in witte wijn is gewassen. In een tweede schaal worden bloemen van hertshooi gelegd. Op een derde glazen schaal wordt [het] zaad [ervan] gelegd. Alle dingen worden bereid op de manier van de eerste schaal. Nadat vervolgens die uitgeperste zaken met elkaar vermengd zijn, moet er het volgende poeder aan worden toegevoegd.*

R/. *Gentiaan, rood zeewier, wormkruid, lange holwortel en ronde holwortel, vuurwerkplant, zevenbladskruid, rood sandelhout en Armeense aarde, elk 2 ons.
Die dingen worden gedurende twintig dagen in de zon gezet. Vervolgens moeten ze koken au bain Marie gedurende 14 uren en onder een wijnpers worden uitgeperst. Daarna wordt aan het eerder geperste toegevoegd:
Saffraan, 2 drachmen aloë, rabarber, lavendel [spica] en myrrhe, elk 3 drachmen.
Ze moeten wederom in de zon worden gezet en dan gekookt worden in een bad en dan uitgeperst worden. Voeg aan de verschillende schalen 120 levende schorpioenen toe. De stoffen worden dan weer in de zon gezet en in een bad aan de kook gebracht en vervolgens uitgeperst. Voeg aan het uitgeperste aan de verschillende schalen per pond*

²⁰⁸ Van 'Ze zeggen' tot einde Hoofdstuk XI toegevoegd in 1687.

½ ons mithridaat en theriak toe.

Deze olie wordt bewaard in een goed gesloten glas. Hij wordt, zegt de auteur, gewreven rond het hart en de arteriën van de handen, slapen en voeten. Het roept elk gif weg van het hart. Het wordt ook rond een peperkoorn gewreven en rond wonden die volgen uit een giftige beet.

Het is toegestaan om deze en dergelijke uitwendige middelen veilig aan te wenden en te hulp te roepen - mogen ze werken zoveel als ze kunnen. Maar ik ben van mening dat men er niet teveel op moet vertrouwen. Hun krachten zijn onvoldoende zeker en bekend, en vele lijken door medici bedacht te zijn. Deels gebeurde dat om bange mensen, [gerust te stellen], deels om hebzuchtige artsen tevreden te stellen. Die laatsten wilden op die manier hun buidels met goud volstoppen.

HOOFDSTUK XII. Over mijn eigen manier van leven.

Zoals de hele wereld naar het voorbeeld van een koning wordt ingericht, zo richten alle mensen die een plotse dood vrezen bij een pestige constitutie hun ogen op de dokters. Hun leven en hun manier van leven wensen ze op dezelfde manier in te richten, om zo op dezelfde wijze gewapend als die dokters, de verschrikkelijke pijlen van de wrede tiran beter van zich af kunnen wenden. Tijdens deze pest hebben velen zich afgevraagd hoe ik, die willekeurig welke aangestoken huizen en alle zieken zonder onderscheid bezocht, door zoveel geweld van de kwaadaardigheid en het contagium niet werd aangetast. Derhalve bekeken zeer velen zeer zorgvuldig mijn manier van leven. Opdat deze leefregel aan allen bekend kan worden, zal ik deze in dit hoofdstuk beschrijven. Alle hevige bewegingen van de geest hield ik, zoveel ik kon, tegen en ik ontvluchtte ze. Ik leefde echt onverschrokken, terwijl ik geen gevaren en geen dood en ook niks anders vreesde: voor mij maakte het niet uit of ik naar geïnfecteerde of niet geïnfecteerde huizen ging, of ik pestigen of andere zieken bezocht. En ik gaf geen ruimte aan vrees, angst of neerslachtigheid. Als ik toevallig van mij zelf op een of andere manier bemerkte dat ik verdrietig was geworden (wat niet zo vreemd was in die trieste tijd, toen in de hele stad Nijmegen, naar ik weet, geen enkel huis bestand tegen de pest bleef), dan beurde ik het hart op door drie of vier slokken wijn te nemen en zo ontsnapte ik zeer snel aan iedere melancholische droefheid.

Hoewel ik de meeste anderen een slaapje overdag afraadde, werd ik zelf noodzakelijkerwijs gedwongen overdag een uur te slapen. [ik deed het] omdat het mij vanwege de menigte van patiënten die bezocht moesten worden, niet werd toegestaan zelfs 's nachts naar wens en behoefte uit te rusten en ik door de veelvuldige huisbezoeken bijzonder moe werd. Ik deed het slaapje na het tweede ontbijt van twaalf uur (omdat het op dit tijdstip het beste uitkwam vanwege het geringere aantal werkzaamheden). Bij het eten gebruikte ik goed gemengde ingrediënten die gemakkelijk verteren. Ik deed dat door zorgvuldig af te blijven van die dingen waarvan ik bemerkte had dat ze voor anderen schadelijk waren, zoals daar waren varkensvlees, haringen enz. Ik dronk gewoon Nijmeegs bier, maar soms ook lichte of middelzware witte wijn, die ik soms ter opvrolijking gebruikte, nooit om dronken te worden. De ontlasting hield ik niet vloeibaar, maar wel zo los, dat ik deze in een of twee keren per dag kwijt kon. Voor het slapen gaan, slikte ik een of twee maal per week een of twee pilletjes van onze anti-pestmiddelen, welke wij hierboven in *Hoofdstuk 9* hebben beschreven. Voor ik de zieken 's morgen tussen het vierde en vijfde uur ging bezoeken, kon ik helemaal niets nemen (iets wat ik zelf eigenlijk zeer afkeurde), want ik werd misselijk - niet alleen van spijs of drank of medicamenten, maar van alles en daarom stuurde ik smeekbeden vooruit en beval mijn gezondheid aan de allerhoogste God aan. Zo bezocht ik dan, slechts op wat zaden van de kleine cardamon kauwend, nuchter de eerste zieken tot aan het zesde uur, zo ongeveer. Dan at ik een beetje theriak of diascordium, gekonfijte sinaasappelschil, of meestal drie of vier korstjes van de gekonfijte wortels van elantswortel. Na het zevende uur of rond het achtste nam ik een korst brood met boter en groene schapenkaas, met daar overheen een dronk bier. Tussen het achtste en het negende uur dronk ik vaak, maar niet dagelijks als er gelegenheid was een slok absinthwijn. Rond het tiende uur rookte ik, als de tijd het toestond, een pijpje tabak. Terstond na het middagmaal nam ik twee of drie pijpen, en niet minder na het avondmaal. Daarbij rookte ik vaak ook op tussenliggende uren na de middag, als hier of daar ergens de gelegenheid gegeven was, twee of drie pijpen. Als ik mij door de stank van de zieken of de aangestoken huizen een weinig aangedaan voelde, heb ik terstond, met opschorting van alle taken hoe noodzakelijk ook, welk uur van de dag het ook maar was, de rook van twee of drie pijpen tabak opgezogen, want zo waar als ik het zeg, ik heb tabak

altijd voor het eerst aangewezen beschermende middel tegen pest gehouden. En dat het waar is, heb ik niet alleen onder geleide van de geest begrepen, maar heb ik ook ervaren. Ik denk niet dat er tot op heden iets beters voor het alledaagse gebruik is uitgevonden. Voorwaarde is dat de tabak van een goede kwaliteit is, en uit rijpe bladeren in kabeltjes bijeen gebonden. Om die reden was ik met tabak alleen tevreden en heb ik geen andere rookmiddelen, of geurige morsellen [= koekjes] en dergelijke gebruikt. Dat was de reden dat ik gedurende deze boosaardige constitutie een goede hoeveelheid van dat zeer edele kruid heb genomen. Daarna heb ik het gebruik ervan echter weer losgelaten, omdat ik mijn natuur er niet te veel aan wilde wennen en ik zo het lofwaardige gebruik ervan zou omzetten in een verwerpelijk misbruik, iets wat we vandaag de dag bij de meesten zien gebeuren.

En tot zover dan over preventie.

BOEK III. DE GENEZING VAN DE PEST

HOOFDSTUK I. Over de behandeling in het algemeen.

Het is heel niet gemakkelijk om een doeltreffende vorm van behandelen van de pest vast te stellen. De oorzaak is dat het grootste menselijk verstand de aard (1) van deze bovennatuurlijke ziekte onvoldoende doorziet. Dat is er op zijn beurt de oorzaak van dat alle medici inzake de behandeling van pest altijd al zeer veel wartaal hebben uitgeslagen; ze twijfelden over de oorzaken en waren niet zeker van de juiste remedie. Vandaar ook dat tot op heden geen doeltreffend geneesmiddel tegen de pest is gevonden, geen enkel tegengif tegen dit giftige onheil – dit noch door onze meest geleerde antieke voorgangers, noch door de artsen van de nieuwe tijd, hoe bedreven in de geneeskunst ook. Men is steeds uitgekomen op cardiale middelen die het hart beschermen of versterken en op meer algemene middelen tegen giften (2). Uit deze twee [categorieën] kwamen bij deze pest [te Nijmegen] ook onze voornaamste middelen voort. Ze werden aangevuld met andere, aspecifieke middelen waarvan het gebruikelijk en noodzakelijk is dat ze erbij gegeven worden. Na het inroepen van de hulp van God hebben wij de behandeling van pest geput uit een drievoudige bron: de leer der leefregels, de heilkunde en de geneesmiddelenleer. Deze onderdelen zullen wij in het navolgende een voor een behandelen.

AANTEKENINGEN.

I. Waarlijk bezingt de dichter het heel treffend: ²⁰⁹

*Gelukkig is hij die de [verborgen] oorzaken van de dingen kent,
hij vertrapt alle angst onder zijn voeten.*

*Hij ontkomt zo aan het onafwendbare noodlot
en het wilde ruisen van de gulzige Acharon.* ²¹⁰

Zo ook [geldt] dat als de aard van het pestige gif ooit gekend zou worden, er zonder twijfel ook een middel gevonden zou kunnen worden dat tegen het gif werkte doordat het eraan tegengesteld is. ²¹¹ Maar zowel de kennis van de aard en het wezen van de pest, als van een zeker middel ertegen, lijkt tot op heden door een besluit van de hoogste God aan de stervelingen te zijn ontzegd. Kennelijk behaagt het God niet (zegt Gesnerus in Boek 1. van *Medische brieven* 64) *dat wij enig betrouwbaar middel hebben tegen de zweepslagen die wij verdienen in verband met onze zonden*. Daarom zeggen zij het goed en in overeenstemming met de christelijke leer, die stellen dat het ware middel tegen de pest in de handen van Hem ligt verscholen die het zenden en het afweren van deze kastijding voor zich zelf alleen heeft willen reserveren.

II. Medici hebben vastgesteld dat de oorzaak van de pest een gif is en op grond van een zekere gelijkenis in de werking, hebben sommigen het gelijk gesteld met het gif van monnikskap, anderen met arsenicum en weer anderen met nog weer andere giften. En hoewel ze niet zeker wisten waaruit de werkelijke essentie van dat gif nu bestond, hebben ze, om de pest met enige kans van slagen te kunnen genezen, de tegengiften tegen zeer veel giften met elkaar vermengd. Op basis van die werkwijze zijn er vele opmerkelijke geneesmiddelen tegen de pest ontwikkeld, ook al blijft tot op heden een werkelijk doeltreffend middel verborgen. Vandaar ook dat Goclenius in zijn pestgeschrift zegt: *Ik heb gezien dat er middelen zijn die tegen het pestig venijn ingaan en die men voor beproefd door gebruik en ondervinding houdt, maar een middel dat specifiek is en dat zich tegen het gif keert met de krachten van zijn hele substantie is tot nu toe door niemand aangewezen*. Voor meer hierover zie Boek 2, Hoofdstuk 10, Aantekening 1.

HOOFDSTUK II. Over de leefregel van pestzieken.

Bij de behandeling van pest is treuzelen zeer gevaarlijk. Daarom moet farmaceutische hulp noodzakelijkerwijs vooraf gaan aan [het instellen van] de leefregel. Niettemin halen wij die laatste nu naar voren, opdat we de gewone volgorde in acht nemen die bij de behandeling van andere ziekten wordt aangehouden. In de slaapkamers waarin de zieken lagen, moest naar ons voorschrift steeds reinheid betracht worden en moest de lucht ook ververst worden – dit op de manier die wij hebben beschreven in Boek 2, Hoofdstuk 5. Slapen voor het zweet was opgewekt, hebben wij in het geheel verboden. Daarna hebben wij slechts een matig lange

²⁰⁹ Virgilius' *Georgica*, Boek II, vers 490 sqq.

²¹⁰ Rivier in de onderwereld.

²¹¹ Een typisch galenistisch standpunt. De Paracelsisten dachten dat kleine hoeveelheden van het te bestrijden gif heilzaam werkten.

of korte slaap aanprezen. Wij hebben aanbevolen om grote inspanningen van geest en lichaam te vermijden. De uitscheidingen van faeces hebben wij met geneesmiddelen niet bevorderd voordat de ziekte begon af te nemen. Wat betreft het resterende deel van de leefregel dat de dingen betreft die [door het lichaam] opgenomen worden, het volgende. De pest heeft meestal de koorts als metgezel, en die koorts vraagt wegens de hitte en de droogte gewoonlijk om een vochthoudend dieet. Dat is de algemeen aanvaarde opvatting der medici. Ons leek een vochthoudend dieet echter niet helemaal bij deze pest te passen, omdat niet alleen rekening moest worden gehouden met de koortsige hitte, maar ook met de pestbrengende kwaadaardigheid. Deze eiste namelijk vanaf het eerste begin van de ziekte de hele aandacht van de behandeling voor zich op en wanneer ze werd verwaarloosd, dreigde er acuut gevaar. Daarom hebben wij bij alle spijzen en dranken dingen bijgemengd, die tegelijkertijd het hart beschermden en versterkten en die tegen de giftige kwaadaardigheid werkten. Dit hebben we gedaan ondanks dat ze ook matig uitdrogend werkten. [We deden het] mits ze maar enigszins verkoelend werkten, of althans wat de hitte aangaat maar niet te ver gingen. Op deze manier hebben wij aan de voedingsmiddelen ook enige kracht als tegengif meegegeven. In de eerste plaats werd vis verboden, en verder alle gezouten, scherpe en erg hete spijzen. Voorts stoffen die gemakkelijk bederven en die slechte voedingsstoffen bevatten. Wij hebben spijzen voorgeschreven die goed gemengd waren en gemakkelijk verteerd werden, meestal [dun]vloeiende (zieken voeden zich namelijk moeilijk met gebraden geroosterde en [daardoor] nogal droge spijzen), bouillons van kapoentjes, kuikens, kippen, patrijzen, lamsvlees, gecasteerd mannelijk schaap of kalf. deze werden met azijn, pimperl, borago, melisse, de wortels van de peterselie, het fruit van rode bessen, morellen, citroenen, sinaasappelen, kwetsen en andere dergelijke [vruchten] gekookt. Bij ingemaakte waren hebben wij ook het sap van citroenen aanprezen, eenvoudige wijnazijn, of liever [azijn van] rozen, vlier of goudbloem en bij alle spijzen mengden wij een beetje zuur, opdat de verminderde eetlust van de zieken meer geprikkeld werd en de rotting beter kon worden bedwongen. Wij hebben wat rijkere maaltijden aangeboden dan bij zeer acute ziekten gebruikelijk is, opdat zo de krachten bewaard bleven. Maar waarlijk hebben we er bij de [zieken] in de eerste twee of drie dagen niet erg op aangedrongen om deze dingen te nuttigen. We hebben namelijk gezien dat er in deze [eerste] dagen zieken waren die zich na het opnemen van voedsel veel slechter voelden. Dat kwam daardoor dat de natuur die in het begin aangezet moest worden om zweet op te wekken, door de kooking van de voedingsmiddelen gehinderd werd en afgehaald werd van het noodzakelijke werk van het zweten. In de volgende dagen echter (1) hebben wij, nadat [de toestand van] het hart door het gebruik van zweetdrijvende middelen enigszins was verlicht, aan de zieken,

zelfs als ze niet wilden, een weinig vloeibare spijs gegeven (en wel drie of vier maal per dag), opdat de wankelende krachten weer hersteld werden. Als de zwakte van de zieken echter het opnemen van voedsel verhinderde, hebben wij middelen toebeleid, die in kleine hoeveelheid veel voedings[energie] konden opleveren. Soms (2) hebben we schaaps – of kalfsvlees, kapoen of vlezige kip die aan het spit gebraden was, fijn gemaakt en in een wijnpers krachtig uitgeknepen. Aan het uitgeperste sap hebben we wat vers citroensap toegevoegd, samen met een beetje van een of ander hartversterkend poeder en iets van een tegengif met een goede smaak. Daarvan hebben we dan een aantal keren per dag een of twee lepels toegediend. Voor hetzelfde gebruik hebben we vaak een gelei gemaakt ongeveer van de volgende samenstelling.

R/. *Een kip of vlezig kuiken of een jonge kapoense haan. Deze wordt nadat de ingewanden zijn verwijderd, goed gereinigd en met rozenwater of vlierwater gewassen. Daarna wordt het [beest] met botten en al in kleine stukjes gesneden en in een grote geglazuurde stenen pot met een nogal nauwe opening gedaan. Toegevoegd wordt een half pond van het spiervlees van een ram, dat gelijkelijk fijngesneden is (van tijd tot tijd hebben we ook een paar patrijzen, mussen of leeuweriken toegevoegd). [Vervolgens] wordt een citroen (3) (als ze klein zijn moeten er twee genomen worden) met schil en al in stukjes gesneden [toegevoegd en zo ook] twee ons ingemaakte bottels van rode rozen, twee of drie drachmen uitgelezen kaneel en vijf of zes ons rijnwijn. Nadat deze [ingrediënten] erin gegooid zijn, moet de pot zeer precies met een stevige deksel worden afgesloten en moet [het geheel] gedurende zes of zeven uren gekookt worden in een bad. Vervolgens moet het geheel uitgegoten worden op een schone doek en al wringend moet alle sap eruit geperst worden. Daarvan wordt, nadat het afgekoeld is, alle vet afgeschept. Het wordt dan een gelei.*

Van deze gelei gaf ik een aantal keren per dag een paar lepels nadat hij bij een vuur vloeibaar was gemaakt. [Ik gaf dit voedsel] ofwel alleen, ofwel met een beetje van een andere lichte bouillon en wat citroensap. Bij de spijsen van deze soort hebben wij geen theriak bijgevoegd en ook niets anders dat onaangenaam voor de smaak was, opdat de zieken op deze manier niet al te zeer van de spijsen afgeschrikt werden. Grote dorst mochten de patiënten perse niet hebben. Aan de meeste patiënten hebben we als drank licht bier gegeven (dit is namelijk gelijkwaardig met het afkooksel van gistende gerst). We gaven het ofwel alleen, of met een beetje zwavelolie bijgemengd of een paar druppeltjes vitriool. Aan anderen gaven we het eenvoudige afkooksel van gerst met citroensap voor de betere smaak, aan weer anderen julep²¹² -drankjes die verfrissen en tegen de kwaadaardigheid werken

²¹² Julep of julapium: een uit suiker, water en plantenaftrekels bestaande drank.

en die worden gemaakt uit wateren die overgehaald [= gedistilleerd] en zuur zijn, en aangemaakt met gezegende distel, schurftkruid, cichorei, borago (bernagie of komkommerkruid), met citroensap ofwel een rob [= vruchtenglei] van rode bessen, zwavelolie of vitriool. Weer anderen hebben we alleen het zuiverste bronwater (4) of [water] met een beetje citroensap toegestaan. Bij nog weer anderen hebben we ervoor gezorgd dat uit de zojuist genoemde dingen de meest aangename dranken werden gemaakt (5). Als er geen grote hitte was, hebben wij aan zieken die nogal gevoelig of zeer zwak waren, mits ze daaraan gewend waren, ook lichte witte wijn (6) toegestaan, verdund met bronwater of citroensap, dit in een matige hoeveelheid. Voor sommigen hebben we een aangename drank van de volgende samenstelling gemaakt.

R/. 3 citroenen vol met sap worden met schil en al in stukjes gesneden. Nadat ze in een glas gedaan zijn, wordt er bronwater en rozenwater bijgegoten, van elk ½ pond. Voorts lichte witte wijn, 1 pond en van de allerwitste suiker of citroenstroop een weinig voor een licht zoete smaak. Dat moet dan voor een drank onder elkaar gemengd worden.

Voor de zwakke zieken hebben wij aan elke drank waar wijn bij was gedaan, een slechts matig gebruik verbonden. Wij hebben bij al te grote dorst vaak aanbevolen om deze te lessen met een stukje citroen dat in de mond werd gehouden of gekauwd werd. Of met een beetje van het vruchtvlees van tamarinden, dan wel met blaadjes van vetkruid, dat, nadat de buitenste schil eraf is getrokken en het in koud water is gewassen, op de tong wordt gelegd. Als de tong erg droog of heet was, gaven we opdracht de mond heel vaak te spoelen met louter bronwater. Dat bracht in dit geval zeer veel voordeel. Sommigen voegden er azijn aan toe, maar dat werkte minder goed, omdat de azijn op zich zelf een uitdrogende werking heeft, de tong nog droger maakt en kort na de spoeling een nog grotere dorst opwekt. Anderen spoelden de mond ook met de wei van zure melk.²¹³

AANTEKENINGEN.

I. Omdat de levensgeesten bij pest zeer bedorven worden en verstrooid, dienen de zieken na het gebruik van zweetdrijvende middelen (welke bij het begin van de ziekte enige malen moeten worden toegediend met achterstelling van alle andere dingen) gevoed te worden met een ruimere hoeveelheid goed samengesteld en wat hartiger eten. Avicenna en Rhazes [zeggen dat] voldoende voedzame spijzen, die allemaal zuur zijn opdat de eetlust niet verdwijnt, de door pest aangetaste zieken versterken. Zij die geen trek hebben, moeten zelfs tot het nemen van spijs worden gedwongen. Avicenna schrijft ook dat in zijn tijd alleen die mensen de pest hebben overleefd die stevig aten en dronken. Hippocrates schrijft

²¹³ DB: wei van zure keere-melk.

in het boek over het lichter maken van voedsel bij epidemieën (Boek 3, Comm. 1) dat hij hetzelfde heeft waargenomen. Ook Galenus meldt dat in een of andere kwaadaardige constitutie alleen de mensen ontkomen zijn die veel spijs tot zich hadden genomen. Maar Hippocrates lijkt deze uitspraak tegen te spreken in 1 *Aforismen* 7, want daar beveelt hij aan om bij acute ziekten licht eten aan te houden. [Maar] ik zeg [erbij] dat dezelfde Hippocrates in 1 *Aforismen* 9 met even zoveel woorden stelt, dat bekeken moet worden of de zieke met dergelijk voedsel tot een overwinning van de ziekte kan komen. Als men bemerkt of vreest dat er een verval van krachten zal optreden vóór de tijd die daarvoor staat (wat bij pest zeer snel pleegt te gebeuren), dan moet [de toestand] door rijkelijker voedsel hersteld worden. Om deze reden gaf Galenus ook voedsel wanneer bij opkomende koorts een ineenstorting werd gevreesd).²¹⁴ Hippocrates spreekt ook in 1 *Aforismen* 5 over dergelijke ziekten wanneer hij zegt: *Met licht voedsel doen de zieken zich tekort, omdat het daardoor gebeurt dat ze nog verder aftakelen. Wanneer men zich vergist, zit de dwaling eerder in een [te] licht [voedsel], dan in een beetje te veel.* Dat zegt ook het voorgaande aforisme: *licht en zorgvuldig uitgezocht eten is bij langlopende ziekten altijd [goed], maar bij acute ziekten is het gevaarlijk, omdat het daar niet past.* Welnu, de pest is een acute ziekte, waarbij een dergelijk voedsel niet past. Vandaar dat Julius Palmarius, in zijn boek over de pest, Hoofdstuk 16, ook aanbeveelt om de zieken een beetje rijkelijker voedsel te geven. *Ik denk dat het voor iedereen duidelijk is, zegt hij, dat de kwaadaardigheid van de giftige oorzaak door de goed aardigheid van het voedsel milder wordt, afneemt, en dat de inzakkende kracht van de natuur weer opgericht wordt en dat daarop haar functies en uiteengeslagen levensgeesten weer hersteld worden. En zo moeten dus tijdens het hele beloop van de ziekte de krachten verstevigd worden met eten dat wat copieuzer is dan bij andere koorts en dat met name van goede evenwichtige samenstelling is, hartig en goed verteerbaar – wat ook sommigen [daarover] te mekkeren hebben.*

II. Avenzoar verbiedt mensen die aan de pest lijden het gebruik van enig vlees. Dat slaat dan alleen op de substantie van het vlees, dat alleen veilig kan worden gegeven aan enkele zeer sterken, en dan nog niet eerder dan nadat de ziekte begint af te nemen. De verzwakte capaciteit van de maag om te koken, verklaart voldoende [waarom dat zo is]. Bouillons en sappen van vlees kan men wel gebruiken.

III. In citroenen zit een zeer grote geneeskundige werking tegen gif. Atheneus bevestigt dat in zijn verhaal over een man in Egypte die ter dood was veroordeeld en werd bloot gesteld aan de tirannie van adders, slangen en andere dergelijke giftige dieren. Een of andere vrouw die door medelijden werd gedreven, bood hem, toen hij naar de uitvoering van het vonnis werd gebracht, citroenen aan ter verfrissing en om de dorst te lessen. Nadat hij die dingen had opgegeten, ondervond hij geen schade meer van de dodelijke beten van de giftige beesten. Behalve Atheneus bevestigen ook alle [andere] medici unaniem de werking van citroenen als tegengif en roemen deze. Dat deze bij pest van zeer groot voordeel is, leren op grond van hun ervaring Matthiolus, Daniel Mylius, Augenus, Fumanellus, Montagnana, Mizaldus, Monardus, Mindererus en anderen. Virgilius drukt de antidotale kracht van de citroenen in de *Georgica* met deze verzen uit:²¹⁵

*Media draagt bittere vruchten [= citroenen]
en de mensen laten de smaak van de gelukbrengende appel ongaarne tot zich doordringen,
[maar] er is er geen die beter is in het brengen van hulp
en hij voert die zwarte giften door de ledematen [weg],
als wrede schoonmoeders de beker vergiftigen,
kruiden mengen en er lelijke toverspreuken bij spreken.*

Alle delen van de citroen bevatten een antidotale

²¹⁴ Van 'Hippocrates' tot einde Aantekening II toegevoegd in 1665.

²¹⁵ *Georgica* II 124 sqq.

kracht. Dat wil zeggen het sap, de pitten en de schil, in het bijzonder echter het buitenste geel van de schil. Daarom koken wij de hele citroenen, in stukken gesneden, mee met het voedsel en mengen we het onder de gewone dranken opdat de genezende kracht van de hele substantie van de citroen, de zuurheid en de verfrissing door het sap en de sterke geur van de schil allemaal met [die dranken] verbonden worden.

IV. De geneeskundigen twisten, waar het om het drinken van water gaat, over de vraag of het kan worden toegestaan aan mensen die door de pest zijn aangedaan. Fracastorius oordeelt dat gewoon water bij een pestige koorts niet past, tenzij die koorts heet en gallig is. Ook Nicolaus Florentinus, Hercules Saxonia, Montanus en Mindererus keuren het gebruik ervan af. Zij allen denken dat het water door zijn bevochtigende werking de rotnis vermeerdert, en bijgevolg veel schade aanricht. Forestus schrijft dat het drinken van water geheel en al dodelijk is. Hij bewijst dat in Boek 6, Waarneming 23, met het voorbeeld van het dorp Schoonderloo, kort bij Rotterdam gelegen, waarin alle pestlijders die wegens de enorme koortsige hitte water hadden gedronken, binnen twee dagen dood waren. Daarentegen laat Rhazes, in zijn boek over de pest, Hoofdstuk 7, pestige zieken koud water drinken. *Want als het koud is, zegt hij, en het beetje bij beetje wordt opgenomen, dan wekt het zweet op en helpt het bij het naar buiten werken van overtollige stoffen naar de buitenkant van het lichaam.* Dit [gebruik van koud water] prijzen ook Avicenna, Paulus, Ruffus, Celsus, Aetius en anderen. Zelfs Mercurialis zegt dat hij ervaren heeft dat dit veel goed doet. Ter beslissing over deze controverse zeggen wij dat het gebruik van zeer goed water veilig kan worden toegestaan, mits maar niet gezondigd wordt in de vorm van een te grote hoeveelheid. Ik zeg met nadruk: *zeer goed water*, dat wil zeggen; helder, zonder bijmaak, met geen slechte smaak of kleur behept, zoals daar is bronwater, dat opkomt uit zandige of rotsachtige bergen, alsook putwater dat uit een soortgelijke bron omhoog komt. Maar stilstaand water en water dat uit modderige en moerassige putten opkomt, is zeer schadelijk omdat deze wateren, vooral in tijden van pest, gemakkelijk rotten, bederven en een of andere kwaadaardigheid opvatten en in zich vast houden. Zo ook rivierwater, waarin ten tijde van de pest de geïnfecteerde rommel van alle steden die aan de oevers van de rivieren liggen, uitstroomt en [er zelfs actief] ingeworpen wordt. Het gebruik van bedorven stilstaand water van die soort en van geïnfecteerd rivierwater zou er mede de oorzaak van geweest kunnen zijn, dat in het dorp Schoonderloo (waarover Forestus het heeft), waar ze geen ander water hadden, alle aan de pest lijdende mensen door het drinken van dat water gestorven zijn - als hun dood tenminste niet eerder moet worden toegeschreven aan de felheid van de ziekte dan aan het drinken van het water. Wateren die stilstaan, bederven gemakkelijk en gaan rotten. Getuige daarvan is Avenzoar, Boek 3, Hoofdstuk 2, waar hij als volgt schrijft: *Dode wateren die niet worden bewogen en vol uitwerpselen zitten, bederven, gaan stinken en zijn de oorzaak van bederf van de lucht en van pestilentie.* Vandaar dat ook Ovidius zegt: *En de wateren bederven als ze niet bewogen worden.*²¹⁶

Ik zeg, wanneer niet gezondigd wordt door een te grote hoeveelheid. Want een te grote hoeveelheid, zelfs van goed water, brengt schade. Daarom moet de raad van Celsus, Paraeus en anderen geheel verworpen worden. Zij bevelen aan om rijkelijk koud water te nemen tot men zijn dorst gelest heeft. Zo nuttig als die manier moge zijn bij bepaalde brandende koortsen, zo buitengewoon schadelijk is ze bij pestlijders. Wij concluderen bijgevolg dat een matig gebruik van alleen het beste water (zoals te Nijmegen

²¹⁶ Ovidius, *Brieven uit Pontus*, 1.5.5.

het putwater en het bronwater is) kan worden toegestaan aan mensen die door de pest zijn aangedaan. Daarom hebben wij bij deze pest aan hen die het graag dronken, dat op die manier [dus met mate] toegestaan en wij hebben niet kunnen waarnemen dat het iemand ooit geschaad heeft. Ja zelfs hebben wij in tegendeel waargenomen dat bepaalde andere dranken de zieken vaak ernstig bezwaard hebben en bij hen benauwdheden hebben veroorzaakt, terwijl het drinken van gewoon water iets dergelijks niet veroorzaakte. Het was beter voor de dorst en maakte de zieken fitter.

²¹⁷ V. Duncanus Liddelius schrijft in Boek 3 van zijn boek over koortsen, Hoofdstuk 6 twee zeer aangename dranken voor, die hier uitstekend passen. Daarvan is de eerste als volgt:

R/. *Vijlsel van hertshoorn, 1 ons
geel sandelhout, schillen van citroenen, uitgelezen kaneel, elk 1 drachme
zuiver bronwater, 3 pond.
Dat moet op een laag vuur gekookt worden tot een derde deel over is. Men moet er wat van een
kleursel bijmengen. Citroensap, 1½ ons; witte suiker, 2½ ons.
Laat het zachtjes koken en tot een heldere drank worden.*

De tweede ziet er zo uit:

R/. *Gerstewater, 3 pond de beste wijnazijn en citroensap, elk 1½ ons suiker, 3 ons.
Zo worde een julep waarvan de zuurte naar de wens van de zieke vermeerderd of verminderd kan
worden.*

VI. Over de vraag of wijn goed is voor mensen met pest of niet, wordt door de medici [ook] hevig gedisputeerd. Velen oordelen dat wijn toegestaan moet worden bij verval van krachten, wegrakingen, onderdrukking van de levensgeesten en andere dergelijke kwalijke zaken. De wijn versterkt immers de krachten, herstelt de geesten, werkt tegen kwaadaardigheid, rottenis en verderf en helpt bij de bevordering van het zweten. Daarentegen menen anderen dat de wijn erger dan hond en adder ²¹⁸ gemeden moeten worden vanwege de koorts, zijn hitte en de inwendige ontstekingen. Ter oplossing van deze kwestie zeggen wij dat het gebruik van wijn kan worden toegestaan bij een grote zwakte en bij flauw vallen, mits de zieke niet erg gallig is, de koorts niet al te fel brandt, er geen sufheid of hoofdpijn bestaat of enig teken van delier. Ook mag er geen sprake zijn van een ontsteking van de ingewanden. Verder is een voorwaarde dat de zieke aan wijn gewend is en het niet om een kind gaat (want hen met wijn te genezen is niet veilig genoeg, zegt Celsus). Ook mag de ziekte niet in het beginstadium verkeren, maar moet ze in een stabiele fase zijn gekomen. Buiten deze gevallen kan lichte wijn worden toegestaan, die verdund en aangezuurd is en waterig gemaakt. Deze herstelt de krachten namelijk zeer snel, versterkt de ingewanden en werkt tegen de kwaadaardigheid. De ervaring ondersteunt het [hier] gestelde, want wij hebben bij deze pest wijn op een dergelijke manier zeer veilig toegepast, en dat niet slechts zonder schade, maar zelfs met een groot voordeel. ²¹⁹ Dit zelfde lijkt ook Mindererus te hebben ervaren. Hij schrijft over deze zaken in het boek over de pest, Hoofdstuk 19 het volgende: *Wijn, zegt hij, die wordt aangewend op de juiste tijd en de juiste plaats, en met alle omstandigheden in aanmerking genomen, werkt als een groot medicijn. Hierdoor knappen de zieken immers zeer snel op en met de herstelde levensgeesten hernemen ze hun krachten en op die manier leven ze weer op. Soms kan men zich dan ook verbazen over het feit dat een zwaar uitgeputte natuur zo snel weer tot leven kan komen door de toepassing van een beetje wijn.*

²¹⁷ Aantekening V nieuw in 1665.

²¹⁸ *Cane peius et angue.* Naar Horatius, *Epistolae*, I, xvii, 30.

²¹⁹ Van 'Ditzelfde' tot 'Zo ook zegt Riverius' nieuw in 1687.

De zeer ervaren Julius Palmarius beveelt in zijn boek over de pest, Hoofdstuk 16 aan om bij de behandeling van pest wijn aan de zieken te geven. *Het moet, zegt hij, witte wijn zijn en wel geurige, bleke, die zorgvuldig ontdaan is van onreinheden en goed gerijpt. Deze geeft namelijk [nieuwe] krachten aan een krachteloze, futloze natuur en herstelt de geruïneerde levensgeesten wonderbaarlijk goed. Hij is het beste tegengif tegen het pestige venijn en aan mensen met een eenvoudige pest moet hij dan ook nooit worden ontzegd. Maar de wijn moet wel verdund worden met bronwater dat opgepept is met vijsel van hoorn van een hert. Als een eenvoudige pest [zonder complicaties] de patiënt niet door dorst of een grote hitte afmat, moet de wijn naar wat men gewoon is verdund worden. Maar als bij de koorts ook rottens, hitte, pijn en dorst in het spel zijn of als er ook nog eens sprake is van een zeer hevige hitte[golf], of [men zich in] een droog gebied [bevindt], of als de natuur van de zieke gallig is, dan moet ofwel een oligophorum²²⁰ uitgekozen worden, die ruim verdund en getemperd wordt, ofwel de wijn moet in zijn geheel verboden worden.* Zo ook zegt Riverius, in zijn boek over de pest, Sectie 3, Hoofdstuk 1 dat hij zeer vaak met goed gevolg wijn gegeven heeft aan zieken die aan de pest leden. En Zacutus Lusitanus heeft, blijkens zijn *Opmerkelijke gevallen uit de praktijk*, Boek 1, Observatie 93 alleen met behulp van wijn een vrouw genezen die aan een kwaadaardige koorts leed en de fatale afloop reeds verwachtte. Over wijn kunnen nog een paar dingen bekeken worden in Boek 2, Hoofdstuk 6, Aantekening 14.

HOOFDSTUK III. Over heilkundige hulpmiddelen.

Er zijn verschillende hulpmiddelen die de heilkunde ter behandeling van de pest levert, vooral wanneer pestzweren en builen zich ter behandeling aanbieden. Over hen zullen we handelen op de plaats die hen toekomt. Hier zal alleen wat worden gezegd over de algemene chirurgische hulpmiddelen en wel over de aderlating, de scarificatie [het maken van kleine insnijdingen] en het blaartrekken. Wij hebben tijdens deze pest bemerkt dat de aderlating (1) buitengewoon schadelijk is. Daarom hebben wij bij niemand de ader geopend, niet bij gezonden, en niet bij zieken, ja zelfs nauwelijks bij andere ziekten, die om een aderlating leken te vragen. Eén ding hebben we namelijk bemerkt [en dat is] dat als de vene wordt geopend bij mensen die door de pest zijn aangedaan, zij tot de laatste man een wisse en snelle dood sterven. Als patiënten aan andere ziekten leden, heeft zich daar terstond na lating pest bijgevoegd. Als ze gezond waren, dan zijn zeer velen van hen die het [met een aderlating] geprobeerd hebben, na korte tijd door de pest aangedaan. Van scarificaties (2), kopglazen en bloedzuigers, in de plaats van een aderlating, hebben we ook geen gebruik gemaakt. We hebben alleen de Spaanse vlieg toegepast (3) op de snuitplaatsen [= waar de klieren zitten]

²²⁰ Oligophorum: Griekse naam voor lichte wijn uit Campania. de Romeinen noemden hem pauciferum.

AANTEKENINGEN

I. Er bestaat zeer grote twijfel over de vraag of aderlating bij de behandeling van pest goed is of niet. De meningen der artsen lopen op dit punt zeer ver uiteen. Sommigen verdedigen het gebruik als ware het hun huis en hof en er zijn medici die zich zo in hun mening hebben vastgebeten dat ze er nog geen nagel breed vanaf gebracht kunnen worden. En [het moet gezegd worden,] het ontbreekt hen niet aan steun van gezaghebbende autoriteiten en aan uitspraken van zeer beroemde medische voorgangers die het met hen eens zijn. De bevestigende these verdedigen Lud. Mercatus, Trincavellius, Joannes Costaeus, Altomarus, Pereda, Andernacus, Lud. Septalius, Janus Antonius Saracenus, Nicolaus Massa, Montuus, Paulus Mongius, Paschalius, Fonseca, Mercurialis, Forestus, Zacutus Lusitanus, en vele andere zeer bekende medici die deze opvatting op basis van diverse argumenten verdedigen. [Het is]

1. Omdat bij een overvulling noodzakelijkerwijs moet worden gezocht naar een snel middel om haar op te lossen, zodat het lichaam weer doorgankelijk wordt. Een dergelijk middel is dan de aderlating.

2. Omdat overbekend is dat een aderlating bij rotkoortsen goed is en dat ze de rotting ten zeerste bedwingt. Welnu, deze zijn bij pest aanwezig.

3. Omdat door aderlatingen een groot deel van een giftig rottende sap zeer snel wordt verwijderd en de natuur van een tamelijk zware last wordt bevrijd. Wat nog achterblijft, overwint zij [de natuur] gemakkelijker.

4. Omdat er door de aderlatingen zeer heilzame *revulsies*²²¹ ontstaan vanuit de delen waarin het vergiftigde sap ligt, namelijk de builen en karbonkels.

5. Omdat Hippocrates, getuige 6 *Epidemieën*, bij pestige aandoeningen gebruik maakte van de aderlating en omdat Galenus, Rufus, Paulus, Oribasius en andere antieke artsen haar ook goedkeuren. En Avicenna onderschrijft hun opvatting in een van de traktaten [die onderdeel uitmaken van de *Canon*], Hoofdstuk 4. Hij zegt: *Uitdrogen is het belangrijkste onderdeel van de behandeling van pestige koorts en dit [kan bewerkstelligd worden] door de flebotomie en het losmaken van de buik [= purgeren].*

6. Omdat de ervaring vele malen heeft geleerd dat dit soort behandelingen zeer van voordeel is. Petrus Bayrus, Boek 20, Hoofdstuk 8, bevestigt dat met het duidelijke voorbeeld van een vrouw die aan de pest leed en door een aderlating werd genezen.

Dit zijn de voornaamste argumenten waarop de bevestigende opvatting vooral steunt. Wie meer andere wil zien, moet Boek 2 van het werk over de pest van Alexander Massaria lezen, waar hij vol vuur vasthoudt aan de bevestigende mening en haar verdedigt als ware het huis en haard.

De ontkennende opvatting verdedigen heel geleerd Cardanus, Fernelius, Platerus, Raymundus a Vinario, Petrus Salius, Andreas Chiocchus, Palmarius, Mindererus, Andreas Trevisius en andere gewichtige mannen. Wij zijn met hen van mening dat bij de behandeling van pest de aderlating in het geheel niet past. [De argumenten zijn:]

1. Omdat de pest niet wordt binnengebracht en ook niet wordt opgewekt door een overvulling van het lichaam, door een obstructie of door een rotting van de sappen, maar door een gif.

²²¹ Revulsie: afleiding, afwending van sterke beweging der sappen in het lichaam. Men prikkelde bijvoorbeeld de darm om een peritonitis 'op de darm af te leiden'.

2. Omdat het pestige gif door een aderlating niet geëxtraheerd of verminderd kan worden en de kwaadaardigheid die aan het hart en de levensgeesten hangt, [zo] niet kan worden verwijderd.
3. Omdat men met de belangrijkste oorzaak het meeste rekening moet houden. Ondanks dat de koorts (die echter niet altijd aanwezig is) vanwege de rottens om een aderlating lijkt te vragen, moet er meer rekening worden gehouden met het gif dan met de rottens. Het gif verbiedt vanwege zijn kwaadaardigheid die aderlating en vraagt om de zeer snelle toepassing van tegengiften.
4. Omdat door de venasectie het bloed, de schat van het leven, weggehaald wordt en de krachten zeer sterk terneer geworpen worden. Die moet men bij de pest van alle ziekten nou juist het meeste sparen, opdat de natuur zich krachtig kan verzetten tegen deze woedende ziekte.
5. Omdat de aderlating, doordat ze [het gif] van de oppervlakte naar het binnenste [van het lichaam] trekt, de lofwaardige en noodzakelijke operaties van de natuur omkeert. Die gaan namelijk van het centrum naar de periferie, dit via het zweet, de builen en de pestkolen. Dat zijn operaties die men niet moet tegenhouden, maar juist bevorderen.
6. Omdat de aderlating, doordat ze de levensgeesten en de humores prikkelt, deze klaar maakt om het pestgif sneller te ontvangen.
7. Omdat het pestgif dat nog niet is vermengd met bloed, ofwel buiten in de buurt van de periferie ofwel binnen ergens in onbekende organen, aan de lege aderen hangt. [Door een aderlating] gaat het deze [vaten] gemakkelijk binnen en wordt het [alsnog] vermengd met de massa van het bloed.
8. Omdat Hippocrates bij de echte pest geen gebruik heeft gemaakt van de aderlating, zoals blijkt uit *Epidemieën* 1 in het verhaal van Crito, en op andere plaatsen: met name 6 *Epidemieën*, Sectie 7, Tekst 1. Zoals hij zelf vertelt, probeerde hij de aderlatingen uit bij vele zieken, maar bij welke pestige ziekten hij het ook deed, ze waren bij hen nooit van voordeel. Om die reden prijst Galenus zelf in het boek over de spijzen met goed en kwaad sap, Hoofdstuk 1 de medici, die bij pest maar mondjesmaat gewaagd hebben bloed te laten. Hij zegt dat in de pest in zijn tijd de vene slechts door zeer weinigen geopend is. Zo bespreekt hij in het werk over de verschillende koortsen (het hoofdstuk over de pestige koorts) de aderlating [dan ook] niet als een van de middelen tegen pest. Hij maakte er zelfs geen woord aan vuil. En in Boek 9 van zijn studie over de aarde van Samos, schrijft hij dat er geen andere remedie van waarde is tegen de pest dan Armeense aarde en [impliciet zegt hij] dus ook dat aderlatingen niet deugen. Bovendien verbiedt hij in het vierde boek van zijn studie over het bewaren van de gezondheid, Hoofdstuk 4 de vene te openen, omdat de sappen dan veel terugwijken van de natuur van het bloed, iets wat hij nog eens bevestigt in *het boek tegen Iulia*²²² en in *11 Methoden*, Hoofdstuk 14.
9. Omdat de ervaring van vele eeuwen leert dat aderlatingen bij pest steeds zeer schadelijk zijn geweest. En als toevallig de lating van het bloed voor deze of gene gunstig verliep, dan kan dat de zeer algemene ervaring toch niet weg nemen. Eerder moet worden geloofd, dat dit bij dergelijke [pest]zieken iets zeer zeldzaams is geweest, of dat deze zieken helemaal niet aan pest hebben geleden. [Het zou kunnen gaan om] pestige koortsen zonder pest, zoals daar zijn petechiale koortsen en dergelijke, waarbij aderlatingen voor zeer prijzenswaardig worden gehouden. Uit de geschriften der geneesheren komt echter naar voren dat die ervaring overheerst, die leert dat de aderlating bij pest met een zeer ongunstig resultaat wordt toegepast. Andernacus getuigt in zijn boek over de pest, dat de aderlating in de pest uit zijn tijd grote schade berokkende en dat allen bij wie ze werd toegepast, dood gingen

²²² Iulia (overl. 217 n. Chr.) was de vrouw van keizer Septimius Severus. Galenus zou bepaalde opvattingen van deze geleerde vrouw bestreden hebben.

Fallopilus heeft waargenomen dat in de langdurige pest van 1524 tot 1530 allen overleden zijn, bij wie de vene was gesneden, terwijl velen [bij] wie dit achterwege was gebleven, gered zijn. Henricus Florentius, de vooraanstaande Leidse geneesheer, getuigt dat hij dat zelfde in twee pestepidemieën ook heeft waargenomen. [Hij zegt het] in de aanvulling op Hoofdstuk 7 van het boek over de pest van P. Pauw. Simonius schrijft in boek 2 over de pest dat hij de schade van de aderlating ook heeft ervaren. Dodonaeus zegt dat hij in de pest van het jaar 1602 niet heeft gezien dat de lating van het bloed bij iemand voordeel heeft gebracht. Daarentegen werden bij sommigen door het nog vloeiende bloed braken teweeg gebracht waar de dood op volgde. Dit ondanks dat de aderlating was gedaan onder aanwending van alle voorzorgsmaatregelen die waren voorgeschreven door hen die haar hadden aanbevolen. Iets soortgelijks getuigt Mindererus in *Over de pest*, Hoofdstuk 14 te hebben waargenomen in de pest in zijn tijd. Guil. Fabr. Hildanus, meldt in *Honderd waarnemingen*, Boek 4, Waarneming 23 dat bij de pest in Lausanne, vrijwel allen bij wie de ader was geopend, zijn overleden. En degenen die de fameuze pestepidemieën van 1508 en 1529 beschrijven, getuigen allemaal eenstemmig dat ze dit ook hebben ervaren. Paraeus vertelt in het boek over de pest, Hoofdstuk 24 het volgende verhaal: *In het jaar des Heren 1565, zegt hij, een jaar dat door de pest en de pestige ziekten voor vrijwel heel Frankrijk ellendig is geweest, ben ik bij artsen en chirurgen van alle steden waarlangs voor koning Karel IX de weg naar Bayonne voerde, ijverig en nauwkeurig nagegaan welke gevolgen de purgaties en venasecties voor de zieken hadden.*²²³ *Ze antwoordden eensluidend dat ze serieus hadden waargenomen dat alle patiënten die de pest hadden en bij wie bloed was afgenomen en bij wie het lichaam gepurgeerd was, zich daarna slechter hebben gevoeld en dat ze uiteindelijk overleden zijn. Daarentegen zijn degenen die alleen tegengiffen kregen, vrijwel allemaal beter geworden.* Ook Gesnerus, Donzellinus, Dalechampius, Jo. Heurnius, Bauhinus, Salustius, Sylvianus, Jo. Ant. Saracenus, Petrus Salius Diversus, Angelus Balicochus, Montanus, Jo. Naevius, Cornelius Gemma en vele andere vooraanstaande medici schrijven dat ze het ongunstige gebruik van de aderlating hebben ervaren. Wierus herinnert zich in zijn boek met zeldzame medische observaties eveneens dat een aderlating dodelijk was bij mensen met een pestige pleuritis of benauwdheid op het hart, dit ondanks dat ze in deze gevallen geacht werd zeer nuttig te zullen zijn. Bij de getuigenissen van deze mensen kan ook de onze worden gevoegd, want ook wij hebben bij de [Nijmeegse] pest waargenomen dat de venasectie zeer schadelijk en zelfs dodelijk is geweest. De Antwerpse medici schijnen dit zelfde te hebben waargenomen, daar ze in hun raadgeving in verband met de pest uit het jaar 1624 aderlatingen en purgaties geheel en al verbieden. Daarom besluiten we met de stelling dat de aderlating bij de behandeling van de pest altijd vermeden moet worden als zijnde zeer gevaarlijk, dit volgens de genoemde redenen. Hieraan kan nog dit nadeel worden toegevoegd, dat het uit de geopende vene vloeiende bloed bij mensen die aan de pest lijden, soms moeilijk bedwongen kan worden; het kan dan met nauwelijks enig middel gestopt worden. Zo schrijft ook Zacutus Lusitanus, in Boek 3 van zijn boek over de praktijk, Observatie 41, dat hij bij de pest heeft gezien dat het bloed dat bij velen uit de kopglazen stroomde, niet met sterke hulpmiddelen en zelfs niet met het brandijzer kon worden bedwongen, met als gevolg dat allen overleden.²²⁴ *Laat ons tot besluit nog de mededeling van de grote Fernel toevoegen, die in Boek 2 van het werk over verborgen oorzaken als volgt zegt: Bij pest houden zeer beroemde artsen*

²²³ Karel IX maakte in 1565 een rondreis door Frankrijk en deed bij die gelegenheid ook het Zuid -Franse Bayonne aan. Zie: C. Weber, *The Conference of Bayonne, 1565: An Episode in Franco-Spanish Diplomacy*. Bron: [http://nl.wikipedia.org/wiki/Ontmoeting_in_Bayonne_\(1565\)](http://nl.wikipedia.org/wiki/Ontmoeting_in_Bayonne_(1565)) gelezen 8 maart 2011. Kennelijk gebruikte 's konings lijfarts de reis om onderzoek te verrichten.

²²⁴ Van 'Laat ons' tot einde Aantekening I nieuw in 1665.

die door het langdurig toepassen van de kunst de studie van het vak voltooid hebben, zich zeer verre van aderlatingen. Ze hebben namelijk ervaren dat degenen bij wie bloed hetzij in het begin, hetzij wat later is afgetapt, een weinig daarna overleden of in een slechtere toestand geraakten. Deze lating van bloed neemt (anders dan het sommigen toeschijnt) het onheil niet weg, vermindert het niet en onderdrukt het niet. [Dat komt doordat] de ellende niet gelegen is in een fout van een sap. Daarom verlicht de aderlating de zieke op geen enkele wijze, maar belast ze hem daarentegen nog zwaarder. Want de ons van buiten omgevende kwaadaardigheid dringt gemakkelijker de longen, het hart en de aderen binnen en verzwakt hen met een nog grotere woestheid, wanneer het bloed en de levensgeest [uit de venen] zijn weggehaald. Het bloed dat door de aderlating is opgejaagd, trekt de last eerder aan, net zoals water waar men een klein beetje gal in gooit. Als het wordt bewogen, wordt het zuur en als het stil staat, wordt het bitter. Immers, ook de krachten die door de beweging verkleind zijn, bieden minder weerstand tegen het opkomende gevaar. Deze overwegingen worden door de ervaring bevestigd en dus leren ze dat van de venasectio moet worden afgezien en zo nog meer van een flinke klisteerbehandeling.

II. Oribasius, zegt in Boek 7 van zijn *Verzamelde werken*, Hoofdstuk 20 dat Galenus (of zoals Amatus en anderen willen, Apollonius) toen een hevige pest Azië in bezit nam en daarbij ook hem zelf aantastte, op de tweede dag van de ziekte, nadat de koorts gezakt was, een kruisvormige scarificatie op een been heeft gedaan en ongeveer twee pond bloed onttrokken heeft. Op die manier zou hij aan het gevaar ontkomen zijn. Galenus beschrijft dit verhaal zelf in het boek over de kopglazen en het scarificeren, Hoofdstuk 20. Hij voegt daaraan toe dat de meeste anderen die dit middel gebruikten, het overleefd hebben. Vandaar dat velen hebben geschreven dat dit middel zo voortreffelijk is, dat de meesten die door de pest werden aangedaan er goed mee weggekomen zijn. Dat hebben ook geschreven Claudinus, *Over het binnentreden bij de zieke*, Boek 2, Hoofdstuk 6, Septalius, *Over de pest*, Boek 5, Hoofdstuk 19, Donatus Sanctorius, Boek 1, Brief 2, Aloysius Toreus, *Boek over de epidemie met petechieën*, Fracastorius, *Over de behandeling van de petechiale koortsen*, Boek 3, Hoofdstuk 5, Joannes Colle, Boek over de kwaadaardige aandoeningen, Hoofdstuk 6, Jo. Cremona, Boek over de pest, Hoofdstuk 1, en Alexander Massaria, Boek 2 van het werk over de pest. Zij allen wijden op de aangehaalde plaatsen breed uit over de oorzaak van de voortreffelijkheid van dit hulpmiddel. De Egyptenaren en de Turken plegen bij mensen die door de pest zijn aangedaan, de benen met een ruwe lap te wrijven en met heet water te verwarmen, en ze vervolgens onder de knie af te binden. Vervolgens maken ze, bij het onderste deel beginnend, dertig of veertig langere sneden om zo twee of drie pond bloed te onttrekken. Een beschrijving van deze behandeling geeft Mannus, in het boek over de scarificatie van de enkels en hij zegt dat hij haar in Memphis in Egypte heeft gezien. Ook Gavassetius zegt in een *Brief* dat hij een proef met deze behandeling heeft gezien die goed uitpakte. Hoe dit zij, wij keurden dergelijke scarificaties in onze pest geheel af en verder weten wij dat, voor zover mij is bijgebleven, ze tijdens deze constitutie door geen ander met succes zijn toegepast. Wat de ervaringen aangaat van de genoemde mannen, wij geloven dat ze moet worden begrepen als behorende bij petechiale koortsen en andere pestige koortsen zonder pest. Daarbij kan [deze behandeling] werkelijk van heel veel voordeel zijn. Maar allerm minst bij de echte pest.

²²⁵ Eustachius Rudius beveelt in zijn boek over de geneeskunst, Boek 3, Hoofdstuk 30 bloedzuigers zeer aan. Ze worden op de naar binnen gelegen delen van de billen gezet. Zo ook worden koppen gezet op gescarificeerde [delen] van de rug, dit zo ver mogelijk uit de richting van het hart vandaan. Maar omdat de ervaring tijdens onze pest wel duizend keer heeft geleerd, dat ook deze middelen

²²⁵ Van 'Eustachius' tot einde Aantekening nieuw in 1687.

zeer onbetrouwbaar zijn en voor zeer velen een snelle dood hebben gebracht, zijn ze door ons geheel en al verworpen. We weten namelijk dat zeer velen door dergelijke evacuaties van bloed zijn gedood door twee andere medici [in Nijmegen] (welke ik omwille van hun goede naam niet met naam en toenaam noem). Door de toepassing van die middelen zijn die medici (die dat bij Eustachius lijken te hebben gelezen) zelf met diverse van hun ondergeschikten ellendig aan hun einde gekomen.²²⁶

III. De antieke artsen gaven bij de behandeling van pest hoog op van blaartrekkende middelen, welke ze aanbrachten op de armen, drie vingers boven de pols, en op het lagere deel van de benen, een weinig boven de enkels. De vorm van de aangebrachte blaartrekkende pleister was rond, ter grootte ongeveer van drie vingers. Zo schrijft Galenus in *1 Over de sappen* (zoals ook Rabbi Moses in zijn *Aphorismen* vertelt) waar het sap naar het hoofd of de buik wordt gebracht, daar baten sterk bijtende geneesmiddelen die aangebracht worden op handen en voeten bijzonder goed. Ook Oribasius, noemt in Deel 8 van zijn *Encyclopedie*, Hoofdstuk 19 onder de middelen die het gif en de slechte sappen het beste uit de meer edele delen wegnemen, scherpe medicamenten die op de ledematen worden geapliceerd. Vele medici uit de nieuwe tijd zijn deze en andere antieke artsen op dit punt gevolgd. Marsilius Ficinus past een blaartrekkend middel toe voor de eruptie van pestzweren (*anthraxes*) en builen, een weinig boven de pols van de rechter arm vanaf het onderste deel, en boven de mediale [binnen-]enkel van de rechter voet. Jacobus de Partibus noemt in zijn *Commentaar op het eerste deel van Avicenna* dat over de pest gaat naast andere geschikte middelen de blaartrekkende middelen die worden aangebracht op armen en benen, en die gemaakt worden uit melk van ofwel vijgen ofwel tithymalis (*Euphorbia paralias*) of van canthariden met gist. Hercules Saxonia houdt zeer veel van een revulsie die geschiedt via vesicatoria [=blaartrekkende middelen]. Hij behandelt dit onderwerp uitvoerig in zijn boek over de phoenigmata [= blaartrekkende middelen]. Geloofwaardig is dat vesicatoria die op deze manier worden aangewend, veel goeds kunnen doen. Wij echter hebben die werkwijze niet gevolgd, maar hebben de blaartrekkende middelen liever op de emunctoria [= plaatsen waar de klieren zitten] zelf geapliceerd. De argumenten daarvoor kunnen hier beneden worden opgezocht in *Hoofdstuk 12, Aantekening 4 en 6*.

HOOFDSTUK IV. Over purgeermiddelen en braakmiddelen.

Voor de behandeling van pest plegen uit de apotheek twee soorten geneesmiddelen te worden gehaald, namelijk purgeermiddelen en zweetdrijvende tegengiften. Over de laatstgenoemde zullen we in het volgende hoofdstuk een verhandeling geven, over eerstgenoemde [doen we dat] echter in dit hoofdstuk. Purgantia (1) en braakmiddelen zijn ten eerste te ontwijken, zo leert behalve het verstand ook de praktijk bij deze pest. Om die reden hebben wij voor de zevende dag aan niemand, zelfs niet aan slecht gemengden (2) catartica, licht makende middelen (3) klisteren of iets anders gegeven dat de darmen zou kunnen prikkelen en een stroom van faeces zou kunnen opwekken. Zelfs als de zieken in al die zeven dagen geen ontlasting hadden,

²²⁶ gelet op het geringe aantal doctores in Nijmegen zou een van hen welhaast zijn collega E. de Mandeville geweest moeten zijn.

hebben wij het niet gewaagd ook maar iets in beweging te zetten. Dit liep namelijk bij de weinigen die het probeerden, niet goed af. Bij vrijwel allen is (doordat het gif van de periferie [c.q. de buitenkant van het lichaam] naar het centrum werd teruggeroepen) een ongeneeselijke diarree gevolgd die de patiënt na korte tijd doodde. En hoe slechter van menging de lichamen waren, hoe sneller de stroom van faeces en hoe groter het gevaar. Daarom hebben wij dat werk tot de zevende dag geheel en al aan de natuur overgelaten. Na de zevende dag echter hebben wij wel een of ander pilletje voorgeschreven, ofwel uit ons [eigen] repertoire van antipestilentiële pillen of de pillen van Ruffus. Andere purgeermiddelen hebben we vóór de twintigste dag nauwelijks gebruikt, omdat we hadden gemerkt dat ze ook bij het teruggaan van de ziekte niet zonder gevaar gegeven kunnen worden, zelfs niet aan de weinigen die van de ziekte herstelden. Ze waren zeer schadelijk en hebben het herstel der krachten flink in de weg gestaan. We waren ook niet erg bang voor een stagnatie (4) van de faeces, daar wij immers bemerkten dat ze niemand schade deed. Braakmiddelen hebben we niet goedgekeurd - van welke soort ook. Dat gold zelfs voor middelen met antimoon erin, welke door velen luid bejubeld worden. We hebben namelijk bemerkt dat het lichaam door de felheid ervan altijd al te zeer in de war werd gebracht en overprikkeld, en dat de zieken zich na gebruik ervan veel slechter voelden en ze sneller dood gingen.

AANTEKENINGEN.

I. Onder de Ouden begonnen Averrhoes, Aëtius, Avenzoar, Oribasius, Avicenna, Aegineta en vele anderen de behandeling van de pest met een purgatie. In hun voetsporen traden geneeskundigen uit de nieuwe tijd en wel Mercurialis, Donatus ab Altomari, Rodericus a Castro, Monardus, Hercules Saxonia, Vallesius, Augenius, Septalius, Johannes Bravus, Conciliator, Paschalius, Zacutus Lusitanus, en vele andere zeer geleerde heren. Zij allen [menen dat] purgantia bij de behandeling van pest passen en onderbouwen dat met de volgende argumenten:

1. Omdat Hippocrates, *4 Aphorismen 10* zegt: *Een purgeermiddel moet bij zeer acute ziekten, als de materie onder spanning staat, nog dezelfde dag worden aangewend. Traag handelen is bij dergelijke gevallen slecht.* Welnu, pest is een acute ziekte, waarbij de materie onder spanning komt te staan enz.

2. Omdat het pestige gif wanneer het geen enkele koking ondergaat, het snelste wordt verdreven. Dat leert Galenus in het vierde boek van zijn werk over het in stand houden van de gezondheid, Hoofdstuk 3. Hij zegt daar: *Omdat het geheel en al vreemd is, kan het door geen enkele werkingsmechanisme gebeuren dat het [gif] welwillend wordt ontvangen door zijn eigen natuur. Daarom moet men proberen het zo snel mogelijk af te voeren.*

3. Omdat gallig braken, hoofdpijnen, pijn op de borst, ongerustheid en vele andere symptomen aantonen dat een purgatie noodzakelijk is.

4. Omdat is vastgesteld dat purgantia voor vele zieken die door de pest zijn aangedaan zeer van voordeel is.

Maar ondanks dat deze zeer krachtige en plausibele redeneringen die ondersteund worden door de autoriteit van de beroemdste oude en nieuwe artsen, zeggen wij dat purgeermiddelen bij de behandeling van pest gewoonweg niet passen. We bewijzen dat met de volgende argumenten:

1. Omdat het pestgif, daar het geen enkele koking ondergaat, volgens een leerstelling van Hippocrates, terstond [met geweld] moet worden weggedreven. Maar die uitdrijving moet, zo leert die zelfde Hippocrates, geschieden langs wegen die volgens de wet der natuur geschikt zijn, wegen waarvan men merkt dat de natuur er met succes gebruik van maakt. Welnu, sinds alle tijden is waargenomen dat de natuur zelf de uitdrijving van het pestige gif altijd op een succesvolle manier in beweging brengt van het centrum naar de periferie [bedoeld wordt van het binnenste van het lichaam naar de oppervlakte]. [Ze doet dat] via zweet, builen en pestkolen. Verder is vastgesteld dat uit deze beweging heilzame tekenen worden afgeleid, zoals er dodelijke tekenen volgen uit elke tegengestelde beweging van de natuur, welke van de periferie naar het centrum gaat. Bijgevolg is het dus zo dat [purgantia], daar ze [de zaken] in een tegengestelde beweging brengen, en wel via wegen die niet passen bij de wetten van de natuur, helemaal niet goed zijn bij de behandeling.
2. Omdat de purgeermiddelen de slechtsappigheid weliswaar corrigeren en de bedorven en verrotte sappen (waarvan de oorzaak van de pest niet afhangt) uitdrijven, maar dat ze het pestige gif zelf, dat aan het hart en aan de levensgeesten hangt, niet naar buiten kunnen voeren. [Dat is zo] omdat geen enkel purgerend medicijn (zegt Crato) het pestig zaad naar buiten gooit. Het is echter wel zeer noodzakelijk dat het meteen en zeer snel vernietigd wordt, en wel voordat het de bron van de vitaliteit zelf uitdooft.
3. Omdat reinigende middelen de sappen en de levensgeesten bedreigen, van slag brengen, in de war maken en ze de krachten over het lichaam verdelen en verdunnen. Van die krachten is het hier nu juist zeer noodzakelijk dat ze gespaard worden.
4. Omdat de meeste reinigende middelen begiftigd zijn met een giftige en kwaadaardige maligniteit – dit nog afgezien van het feit dat ze niet werken tegen giften.
5. Omdat juist de kwaadaardige en rottende sappen op zich zelf de natuur sterk prikkelen, [het zijn namelijk stoffen] die als ze op enigerlei manier in beweging worden gebracht en naar de ingewanden worden getrokken, met een dusdanige woede over hen heen vallen dat ze zeer sterke en gevaarlijke evacuaties teweeg brengen.
6. Omdat de ervaring tot nu toe heeft geleerd, dat de zieken die aan de pest leden en die laxeermiddelen hadden genomen, meestal zijn overleden door de daarop volgende dodelijke diarree of door een fataal verval van krachten – iets waarvan ook Paraeus en Joannes Morellus getuigen dat ze het in de praktijk hebben gezien. Hippocrates zelf zegt in zijn derde Boek over de epidemieën Tekst 3, handelend over de zwaarste pestige constitutie: *De purgaties beschadigden velen en van degenen die er zo een hadden, ging een flink deel plotseling dood. Voor een ander deel van de zieken leverde het kwaad op.* Zo ook melden de schrijvers van de Annalen dat in het jaar 1510 pest onder de Fransen woedde. Wat de behandeling van deze pest betreft, werd waargenomen dat de zieken door purgeermiddelen, zelfs al werden slechts lichtere middelen aangewend, veel sneller zijn overleden. Forestus schrijft dat in het jaar 1557 bij de pest in Delft allen dood gingen die terstond, d.w.z. voor de derde of vierde dag gepurgeerd werden. Van degenen die het purgeermiddel op een willekeurig moment namen, kregen maar weinigen hun oude gezondheid terug. Jo. Anton. Saracenus getuigt dat bij de pest in Genève vrijwel al degenen bij wie hetzij meteen vanaf het begin, hetzij later de sappen nogal hevig door een reinigend geneesmiddel geprikkeld waren, of [bij wie] het lichaam leeg gemaakt was door de lating van bloed,

niet lang daarna gestorven zijn of in een slechtere toestand zijn geraakt. Palmarius zegt dat bij de pest in het jaar 1565 vrijwel allen genezen zijn, die de leegloopmiddelen lieten staan en alleen tegengiffen namen. Dezelfde auteur zegt het *in zijn* Boek over de pestilentiële koortsen, Hoofdstuk 7, als volgt: *Van degenen bij wie de builen of karbonkels binnen bleven of zonder suppuratie verdwenen, ontsnapte er nauwelijks een op de honderd aan de dood. Hetzelfde gold voor mensen die hetzij bij het uitbreken van de ziekte een reinigingsmiddel gebruikten, hetzij aangetast werden door een spontane stroom van ontlasting, ofwel van hun levensgeesten en bloed beroofd werden door een aderlating, uitgevoerd op de derde of vierde dag.* De geschriften van vele zeer beroemde artsen ondersteunen onze redeneringen hier. Rhazes houdt purgaties voor zeer verdacht. Galenus schrijft in Boek 9 van zijn verhandeling over enkelvoudige geneesmiddelen dat alleen Armeense aarde van voordeel is - en purgaties dus niet. Cornelius Celsus, Boek 3, Hoofdstuk 7 zegt dat bij pest de faeces niet in beweging moeten worden gebracht. Fernelius, Boek 2 van het werk over verborgen oorzaken, Hoofdstuk 12, schrijft dat bij pest afgezien moet worden van de aderlating en de purgatie, vooral omdat de oorzaak van de pest door de pestige kwaliteit opborrelt. Ze moet juist door tegengiffen bestreden en door zweet naar buiten gegoooid worden. Christophorus a Vega, zegt het in Boek 3 van zijn *Commentaar op Hippocrates' prognostica* sent. 15 en 1 *Aphorismen* 22 zo: *bij een pestige koorts is de algemene beweging van natuur in de richting van de huid en daarom is het zo dat de arts deze [beweging] zal ondersteunen met die middelen die zweet opwekken. In het bijzonder zal hij er echter voor waken dat hij niet via de ontlasting [een evacuatie in gang zet] omdat die de beweging van de natuur tegengaat.* Van de overige artsen uit de Nieuwe tijd verwerpen ook de geleerdste mannen purgantia als zeer schadelijk. Het zijn Hieronymus Cardanus, in Boek 2 van zijn werk over medici die elkaar tegenspreken, tegenspraak 4, Crato, *in zijn boek over de pest*, Gregorius Horstius, in zijn tiende decade van medische vragen, Vraag 1, Mundella, in zijn zestiende brief, Pereda, in Boek 2 van zijn aantekeningen bij de methode van P. Paschalis, Hoofdstuk 9; Joannes Bokelius in zijn Regimen, Deel 2, Hoofdstuk 9, Aquapendens, in Boek 1 van zijn studie over onnatuurlijke gezwellen, Hoofdstuk 17, Valleriola, *in het aanhangsel van zijn Loci medicinae communes*, Hoofdstuk 2, Leonardus Fuchsius en vele anderen. Hercules Saxonia echter maakt in zijn handboek voor de praktijk, Boek 8, Hoofdstuk 37 een onderscheid in deze zaak. Als de pest zijn oorzaak van buiten haalt, en een lichaam binnen gaat dat volgepakt is met goede sappen, dan kunnen purgaties goedgekeurd worden voor de genezing en behoeft niet te worden gevreesd dat zij een diarree zullen induceren. Zo niet dan worden purgaties niet goedgekeurd. De rede haalt dit onderscheid niet minder ver onderuit dan de ervaring. De rede, omdat ze leert dat er geen purgantia zijn die het pestige gif extraheren. Bovendien is het onmogelijk dat purgantia in lichamen waarin de sappen in balans zijn geen goede en prijzenswaardige sappen naar buiten brengen. Zo komt het dat ze bijgevolg de krachten (waarmee men bij pest zeer veel rekening moet houden) zwaar doen afnemen, terwijl ze de heilzame werking van de natuur niet minder tegenwerken en haar door een tegengestelde beweging in de war brengen. De ervaring [leert hetzelfde], omdat ze zowel ons als tal van anderen heeft laten zien dat het gebruik van purgantia bij talloze zieken die een goede sappensamenstelling hadden tot een dodelijke diarree leidt.

II. Gevraagd zou kunnen worden of het dan niet geoorloofd is om, als men merkt dat er een grote rottenis van de sappen met de pest is verbonden in een lichaam met een slechte sappensamenstelling, bij het begin van de behandeling d.m.v. catarctica de massa van rottende sappen, en zo dus ook de rotting zelf te verminderen. [Het antwoord is nee], omdat in lichamen met een slechte sappensamenstelling die door de pest geïnfecteerd zijn, een veel ernstiger en gevaarlijker stroom van faeces te vrezen valt dan bij mensen bij wie de sappen goed gemengd zijn. Bovendien, de behandeling moet beginnen met datgene wat het meeste nodig is en het grootste gevaar oplevert en dus

met [de bestrijding van] het gif. Daarom moeten tegen dat gif zo snel mogelijk tegenmaatregelen worden genomen, voordat het door zijn werking de wortels te gronde richt waarin het leven gefundeerd is. (De rotting van de sappen wordt onderwijl genegeerd, [want] die rotting kan intussen tegelijkertijd met de tegengiffen die aangewend worden vanwege het gif, uitstekend worden bedwongen). Nadat de eerstgenoemde vijand [dus het gif] verslagen is, kunnen de overgebleven problemen die een kleiner gevaar opleveren (zoals daar zijn caco-chymie [slechte menging van sappen], de warmte in het bloed en de [over]verhitting van de levensgeesten, de rotting van de sappen enz.) als ze door de kracht van de natuur alleen niet verdwijnen, vrij gemakkelijk met behulp van kunstgrepen overwonnen worden.

²²⁷ III. Ter ontleding van lichamen die door de pest zijn aangestoken, raadt de een dit en de ander dat aan. Sommigen menen dat er tamelijk milde, anderen dat er juist zeer sterke cathartica gebruikt moeten worden. Hercules Saxonia geeft hoog op van de pilletjes van Ruffus, en zo ook van bloedvocht van geiten met siroop van rozen [daarin opgelost]. Fracastorius wil die siroop liever puur gebruiken. Anderen bevelen siroop van duivenkervel aan, weer anderen van *pomus solutivus*.²²⁸ Nog weer anderen geven hoog op van rabarber, senna, agaricum, diacatholicum, een electuarium [= likkepot] uit pruimen en dergelijke. Velen bevelen aan om de faeces, als de patiënt met pest niet spontaan afdaat, zachter te maken met een weekmakende clysteer, met een superpositorium, met een decoct van pruimen met manna²²⁹, met een infusie van sennabladeren en rabarber en met andere dergelijke middelen. Maar hoewel het allemaal slechts lichte middelen lijken te zijn, hebben ze, als ze voor de zevende dag werden aangewend bij onze pest toch een duidelijk gevaar opgeleverd. Er zijn, och arme, vele Nijmegenaren ongelukkig ten onder gegaan die dergelijke middelen op advies van de een of ander hadden genomen. Zo is meer dan eens gezien dat alleen een oplossende siroop van rozen of van cichorei met rabarber, soms alleen een decoct van pruimen of zelfs manna en verzachtende clysmata een dodelijke diarree hebben opgewekt, terwijl ze binnen de kortste keren het grootste verval van krachten hebben teweeg gebracht. Zelfs van [de ongunstige gevolgen van het gebruik van] de rabarber en de sennapeulen bestaan zeer veel trieste voorbeelden. Daarom kunnen wij ons niet anders dan verbazen over het feit dat vele zeer bekende medici met deze lichtere en toch gevaarlijke middelen nog niet voldoende tevreden zijn en hun toevlucht zoeken tot veel sterkere cathartica en dat, zoals ze zeggen, volgens een regel die zegt: *Bij extreme ziekten moeten extreme remedies worden toegepast*. Alsof het zou passen om bij zeer hevige ziekten de ziekmakende oorzaak met hevige medicamenten in beweging te brengen langs wegen die volgens de wet van de natuur niet geschikt zijn. [Dat laatste is het geval] omdat de oorzaak langs die wegen immers niet kan worden uitgedreven. Zo lezen we dat Faloppius zich erop beroemt dat hij bij zieken die door de pest waren aangedaan met succes gebruik heeft gemaakt van sterke laxermiddelen. [We lezen ook] dat hij, met Avenzoar, naast de overige dingen, dat zeer hete medicament euforbium het meeste aanbeveelt. [En verder lezen we ook] dat Jacobus Carpensis, een chirurg met een zeer grote naam, ontelbaren op een dusdanige wijze genezen heeft. Gentilis zegt in een commentaar op Avicenna dat in zijn tijd geneesheren preparaten van de purgeerwinde en [andere] zeer sterke purgantia aan de pestlijdende zieken hebben voorgeschreven. Paraeus prijst daarnaast diagridium²³⁰ en Mercurialis beveelt, met Averrhoes, bij het begin van de ziekte pillulae cochiae²³¹ of ook euphorbium aan. Marsilius Ficinus [noemt] de geconfijte vruchten van hamach en Heurnius [noemt] Perzische tryphera als iets bijzonders. Anderen prijzen diathurbith met rabarber, weer anderen [roemen] gezegende distel als laxativum. Hollerius sluit 1 drachme van de Helleborus in een appel in. Hij stooft die appel onder as nadat deze is rondgewenteld in een met rozenwater natgemaakt linnen doekje. Deze appel moet dan gegeten worden. Of hij witte of zwarte helleborus neemt, vertelt hij er helaas niet bij. Ook Capavaccius zoekt zijn toevlucht tot Helleborus

²²⁷ Aantekening III is voor de editie van 1665 grondig herschreven.

²²⁸ Een syrupus purgans.

²²⁹ Manna is volgens sommigen [behalve de bekende bijbelse spijs] een eetbare en geneeskrachtige hars afkomstig van de boom *Boswellia thurifera*.

²³⁰ Een preparaat dat veel Scammonium bevatte.

²³¹ Leeuwarder apotheek: 'hoofdpillen'.

en zeker ook tot euphorbium, purgeerwinde, colocyntides en koekjes van Alhandel.²³² De Paracelsisten gebruiken hun eigen, geliefde turbith minerale, dat wordt gemaakt uit neergeslagen kwik. En Guilhelmus Magistrius waagt het om dit kwik aan te wenden; hij zegt dat door dat medicament het pestige gif zeer goed wordt uitgedreven via de faeces en het braaksel. Maar Antonius Valetius zegt (*in zijn scholion bij het boek over de pest van Hollerius*) dat het niet goed is om dat voorbeeld te volgen. Wij zijn waarlijk door de ervaring meer dan voldoende wijs geworden en wij oordelen dat het een doodzonde is om enig heftig catarcticum voor te schrijven aan mensen die door welke pest ook maar zijn aangetast. Ja zelfs de mildere middelen dienen, tenzij een of andere zeer grote noodzaak daartoe dwingt, niet te worden toegepast en, als het moet, ook nog eens met de grootste voorzichtigheid. We hebben namelijk bij deze pest gezien dat vrijwel alle patiënten zijn overleden bij wie de faeces voor de zevende dag spontaan dan wel kunstmatig in beweging waren gekomen. Voor wat de autoriteit van de voornoemde mannen aangaat: wij zeggen dat die sterke laxeermiddelen bij kwaadaardige koortsen, petechiale koortsen en andere pestige ziekten (welke door de voornoemde mannen soms onder de naam pest beschreven worden) soms misschien van voordeel kunnen zijn, maar zeker niet bij de echte pest. En als misschien bij sommige zeer krachtige naturen de werking van de catarctica goed uitpakt, dan mag daaruit, als ware het uit de ervaring, niet worden afgeleid dat catarctica (of ook aderlatingen) steeds zeer veel bijdragen aan de behandeling van de pest en dat ze [zelfs] noodzakelijk zijn. De zeer beroemde Regius zou deze algemene regel graag opleggen aan de medici practici, dit op grond van een zeer klein aantal gevallen dat door hem ooit in Naarden is gezien.²³³

IV. Wij hebben vaker gezien dat het stoppen van de faeces niet alleen niet schaadt, maar in de eerste dagen zelfs van voordeel is. De reden was dat door deze handeling de krachten der natuur niet verder uiteengedreven werden, maar zich juist verzamelden en sterker werden en daardoor feller tegen het pestgif ingingen. Julius Palmarius ondersteunt deze ervaring van ons ook. Hij zegt het in zijn boek over de pest, Hoofdstuk 23 als volgt. *Zolang als ik in het gasthuis zieken die genezen moesten worden, heb bijgestaan, heb ik meegemaakt dat degenen bij wie aan het begin [van de ziekte] de faeces vaster werd gemaakt, voor het grootste deel hersteld zijn, zelfs als ze geen ander middel gebruikten dan mithridaticum. Daarentegen zijn vrijwel allen bij wie de faeces spontaan dan wel door een kunstgreep gingen lopen, dood gegaan.*

V. Droetus, *Over de pest*, Hoofdstuk 11, Quercetanus, *Over geneesmiddelen* Boek 2, Hoofdstuk 7, Matthiolus in zijn Commentaar bij Hoofdstuk 59 van Boek 5 van Dioscurides en met hen vele andere chemici en empirici prijzen met de hoogste lof bewerkt antimoon bij de behandeling van pest. Ze blijven zeggen dat [het middel] als het bij het begin van de ziekte wordt toegepast, en de krachten nog constant zijn, het giftige onheil door een of andere wonderlijke en verborgen eigenschap samen met de schadelijke sappen naar boven en naar beneden uitdrijft. Op grond hiervan stelt ook Angelus Sala in zijn boek over de pest een dergelijk zuurzoet braakmiddel samen, dat naar hij schrijft, door een bijzondere eigenschap tegen de pest werkt.

R/. Kristallen van gele antimoon die zeer fijn gemalen zijn, 1 ons
uitgelezen kaneel, hout van aloë, zaad van engelwortel, elk 2 drachmen
oriëntaalse crocus, ½ drachme azijn van rozenwater, 8 ons

Alle stoffen moeten in een met een kurk goed afgesloten glas worden gedaan en

²³² Trochisci Alhandalæ waren koekjes uit colocynth, bdellium en tragacanth.

²³³ De krische opmerking over Regius is een toevoeging uit 1665. De vijandige houding is dus waarschijnlijk pas ontstaan na de benoeming van VD.

*au bain Marie 24 uur lang warm gehouden worden. Daarna moet het afgekoelde vocht gefiltreerd worden door een stuk koopmanspapier.*²³⁴ *Vervolgens wordt met rozenwater zoveel suiker opgelost als het gewicht is van het voorszegde vocht. Dat wordt gekookt tot de consistentie van een zachte klei en in warme toestand behoedzaam met het voorgenoemde vocht gemengd en voor gebruik bewaard. De dosis is van 2 drachmen tot 1 ons.*

²³⁵ Ook Th. Willis (in zijn boek over de pest, Hoofdstuk 13) oordeelt dat de behandeling van pestpatiënten moet beginnen met braakmiddelen uit antimoon en dat men na het braken door moet gaan met zweetdrijvende antigifmiddelen. De geleerde Londense dokter Henricus Sayer die overal mensen van de pest genas, schrijft dat hij dezelfde methode gebruikte. Maar waarlijk, dit stibium is zelf bezet met een giftige kwaliteit. Het maakt bij deze ziekte een beweging die tegengesteld is aan de natuur, het vermindert de krachten van de zieken zeer, het prikkelt de pestige last die aan het hart en aan de levensgeesten wordt opgedrukt en het voert [deze last] niet weg. Het staat volgens ontelbare waarnemingen van geneeskundigen [dan ook] vast dat de meeste pestlijders die dit middel gebruikten, dood zijn gegaan en dat slechts zeer weinigen ontsnapt zijn. Dus wie, zo vraag ik, zal durven oordelen dat antimoon [ofwel stibium] bij de behandeling van pest met een gezond verstand en een zuiver geweten kan worden toegepast? En wie zal niet oordelen dat de raadgeving van Arnoldus Weickardus nog meer moet worden afgewezen. Die prijst in zijn werk over de praktijk, Boek 3, Hoofdstuk 1 behalve stibium ook het volgende middel aan.

R/. *Minerale thurpeth of neergeslagen kwik, 6 gr.*
Meng het met een beetje theriak en dien het toe met een geschikte siroop.

Hij zegt dat dit niet alleen de faeces zachtjes afvoert, maar ook braken induceert en tegelijkertijd zweet opwekt. Waarlijk, zij die een paar keer hebben geprobeerd een hardnekkige lues venerea met dit middel te genezen, kennen de angstaanjagende krachten van het kwik genoegzaam. [Ze weten] hoeveel benauwdheden en loop van speeksel het oproept. Dat zijn effecten die de pestzieken met hun zwakke krachten in het geheel niet verdragen kunnen. Voeg daarbij dat de ontledingen via faeces, braaksel en speeksel bij de behandeling van pest buitengewoon schadelijk zijn. De ervaring heeft dat steeds geleerd. Kwik is een zeer heftig middel dat verder niets bijzonders in zich heeft waardoor het een pestige gif kan bestrijden.

HOOFDSTUK V. Over tegengiffen en zweetdrijvende middelen.

Omdat het pestgif om te beginnen altijd het hart, het toevluchtsoord van dit leven aanvalt, moet men bij de behandeling van de pest voor alles rekening houden met het koninklijke orgaan en er zeer snel ondersteuning aan bieden, opdat het krachtiger weerstand kan bieden tegen de aanslag van de wreedste vijand. Om aan deze primaire bedoeling ofwel indicatie te voldoen, moet men terstond vanaf het eerste begin zijn toevlucht zoeken tot antidota

²³⁴ Zacht, poreus papier dat behalve als pakpapier ook als filtreerpapier werd gebruikt.

²³⁵ Van 'Ook Th.' tot einde Aantekening nieuw in 1687.

(1) en zweetdrijvende middelen. De meest behulpzame ondersteuning welke gebracht kan worden aan het hart dat in deze benauwde toestand is gebracht, zit in medicamenten die als tegengif werken, vooral in dusdanige die het zweet drijven. Deze beschermen het hart namelijk met een bijzondere kracht tegen de giften en bovendien breken ze de krachten van de pestige last, doden deze en werken ze naar buiten. Van deze tegengiften zijn er echter vele verschillende en van hen voldoen nu eens deze dan weer die beter. Ze worden ook op verschillende manieren gemengd. Dat is afhankelijk van de verschillende graden van kwaadaardigheid en de mate waarin de etter toeneemt (2), de toe- of afname van de bijkomende koorts, het verschillende temperament van de zieken, het geslacht en de leeftijd, verschillen in landstreek, de tijd van het jaar en andere omstandigheden. De beslissing daarover hangt geheel en al af van de oordeelskracht en de wijsheid van de medicus en kan niet volgens vaste regels worden bepaald. Van de nu volgende geneesmiddelen zijn de meeste door ons gebruikt bij de behandeling van deze pest, vooral in deze volgorde (3) ²³⁶:

Wortels: everdistel, pestwortel, aristolochia, alantwortel, essenkruid, valeriaan, meesterkruid, hertstong, wormkruid, kruiswortel, engelwortel, kruisdistel, zwaluwwortel, welriekende lis, zevenblad, uien-bollen.

Kruiden: Waterlook, wijnruit, gezegende distel, ereprijs, tanacetum, pimpinelle, scorzonera of adderkruid, alsem, weegbree, averuit, rosmarijn, confilie de grein, scabiosa of schurftkruid, duivelbeet, verbena of ijserkruid, witte malrove, kleine zantorie, zuring, bernagie, buglosse, betonye, byvoet, klem.

Bloemen: kuiflavendel, rozen, granaten, saffraan (4), plompen, gouts-bloemen, vlierbloemen.

Vruchten: berberis, roode aalbesien, queen, citroenen, oranje, granaat-appels en hare schellen en zappen.

Zaden: keerns van citroenen, zaad van carduus benedictus, zuring, koriander, de vier grote verkoelende zaden. ²³⁷ Verjuis, wijn, brandewijn, enkelen wijn-azijn, of Vlier-azijn, goutsbloemen-azijn of van rozen.

Gedistilleerde of overgehaalde waters: [van] carduus benedictus, zuring, [borago] schurftkruid, bernagie, rozen, caneel notenmuskaat, foely, kruid-nagels, kaneel, alle soorten sandelhout, het hout van sassafras, myrrhe, kamfer (5), amber, Parels, bezoar, (6) root coraal, 'onbereiden en bereiden herts-hoorn' (7), 'gebrant yvoor', kreeft-oogen, bloem van zwavel (8), gezegele aarde, bolus van Armenien (9),

Zouten van carduus benedictus (10.) alsem, scordium, rute, prunelle.

Extracten: van carduus benedictus, pest-Wortels, rute, angelica.

Syropen: van zure granaat-appels, queen, scordium, van

²³⁶ Bij de vertaling van deze lijst werd gebruik gemaakt van de benamingen die Du Buisson aan de ingrediënten geeft.

²³⁷ Dat zijn de pitten 'citrulli, cucumeris, cucurbitae et melonum'. Zie *Pharmacopoea Almeriana* 1726. Almeriae editio secunda 1726 Reprint Gent: De Backer 1973.

het sap van citroenen, de syroop waar de confijte alants- wortels in bewaard worden.

Oliën: van amber, citroenen, genever, nootmuskaat, kaneel, vitriool (11), zwavel (solfer), bakelaar, scorpioenen.

Conserven: van bloemen van rosmarijn, confilie de greyn, alsem, rozen, goudsblommen, bloemen van bernagye.

Confituren: geconfijte schellen van citroenen, limoenen, oraengien, alant-wortels, eringium of cruististel, calamus aromaticus, geconfijte queen, het vleesch van de queen, gelei van roose aalbesien, berberis, acacia, geperleert Zuiker.

Poeders: liberans (12.) van bezoar van Renodeus, [van] aromaticum rosatum, diamargaritum frigidum, diatrium santalorum, van diarrhodon abbatis.

Trochisci: de viperis, (13.) of van slangen, van kamfer, van gezegelde aarde,.

Electuarium van genever, confectio alckermes, en van hyacinth (14.) zonder muskeljaat. (15.) theriakel van Andromachus. (16.) mithridaat van Damocras, diascordium van Fracastorius. (17.)

Deze en dergelijke stoffen hebben wij soms alleen toegepast, meestal echter in een of andere vorm gemengd. Bij het begin van de pestige constitutie hebben wij dit theriakwater ofwel zweetdrijvende middel gebruikt, dat ons als een groot geheim werd toevertrouwd.

R/. *Verse wijnruit en citroenkruid, elk ½ pond gedroogde in stukjes gesneden en een beetje gekneusde absinth, droge gezegende distel, elk 2 pond gewoon water zoveel als nodig. Laat dit samen weken en gedurende tien of twaalf dagen dicht bij het vuur in een infusorium staan. Roer het dagelijks twee of drie keer om met een houten stokje. Daarna wordt het overgehaald. Uit ontlasting die verbrand is samen met menstruatievocht dat eerst is opgedroogd wordt zout getrokken. Bij gebrek aan dat soort zout kan een soortgelijk zout samengesteld worden uit het zout van absinth, melisse, gezegende distel, wijnruit, elk een gelijk deel die samen worden gemengd.*

Het gebruik van een dergelijk water was als volgt:

R/. *Van het voorszegde water, 2 ons van het gezegde zout, ½ drachme vitriool-olie, 12 of 15 druppels. Meng en maak er een drank van.*

Wij hebben bemerkt dat de goede eigenschappen van dit water bij het begin van de ziekte zeker niet te laag moeten worden ingeschat. Maar omdat het ons, als de ziekte heviger werd,

al te zwak leek, hebben wij gezorgd dat een ander, sterker middel voor ons gebruik werd toebereid. Dat hebben we vervolgens met een zeer gunstig en opmerkelijk groot succes toegepast (18.) Het recept van dit samengestelde middel was:

R/. *Wortels van meesterwortel, pestwortel en engelkruid, everwortel, speerkruid, elk 2½ ons
alantwortel en gedroogde schillen van sinaasappelen, elk 3 ons
kruiden van aposteem[of schurft]kruid en absinth, elk 2 ons
gezegende distel, 3 ons
bloemen van rode rozen, ½ ons lavendel, 3 drachmen jeneverbessen, 3½ ons
pitten van cardamon, 5 drachmen
uitgelezen kaneel, 1 ons.
Al deze dingen neme men in droge vorm en make ze samen fijn. Daarna worden ze grof gestoten
waarna er bij gegoten worden in een stenen pot:
witte Rijnlandse wijn of lichte Franse wijn, 22 pond
rozenwater, 2 pond.
Nadat de pot goed is afgesloten, moet alles 10 dagen staan in een infusorium. Daarna worden de
volgende groene en verse kruiden toegevoegd, in stukjes gesneden en een beetje gekneusd: bladeren
van wijnruit, 6 handenvol, wormkruid, 4 handenvol, rozemarijn en pimpernel, elk 1½ handvol.
Zij blijven samen in de infusie voor 8 of 10 dagen, waarbij alles dagelijks met een stokje wordt
doorgeroerd. Giet er daarna 2 pond citroensap bij. Laat alles gedurende drie of vier dagen staan.
Kook het daarna lichtjes boven een vuur, koleer het en pers alles zeer krachtig uit met een
druivenpers. De aldus uitgeperste colatuur wordt au bain Marie overgehaald [= gedistilleerd] in
[heet] zand met behulp van een glazen distilleerkolf. Wat na de distillatie op de bodem van de kolf
achterblijft, wordt zacht gemaakt door er water van gezegende distel bij te doen. Daarna wordt het
gefilterd. Die colatuur wordt dan op een licht vuur gedroogd tot de consistentie van een extract (19)
dat voor gebruik kan worden bewaard. We noemen dit het extractum magistrale. Soms hebben we
het zout ook uit faeces en verbrande kruiden laten trekken.*

Dit theriak-water van ons gebruikten we soms alleen, maar meestal met andere geneesmiddelen

samen. Ook gebruikten we azijn uit bezoar (20), die is beschreven in Boek 2, Hoofdstuk 10. Uit deze middelen hebben wij naar de verscheidenheid van de noodzaak, geneesmiddelen in verschillende vormen samengesteld. Opdat men kan weten hoe zweetdrijvende teggengiffen zo ongeveer door ons werden voorgeschreven, leggen we hier enkele recepten voor:

- R/.** *Magistraal extract en zout van absinth, elk 1 scrupel
diascordium van Fracastorius, 1 drachme
ons theriakelwater, 2 ons
vitrioololie, 10 of 13 druppels.
Meng en maak er een drank van.*
- R/.** *Zout van wijnruit, 1½ scrupel
extract van engelwortel, 1 scrupel
theriakelwater, 2 ons
citroensap, ½ ons.
Meng en maak er een drank van.*
- R/.** *Extract van gezegende distel, wijnruit en zout van [gezegende] distel, elk ½ scrupel
zout van waterlook, 1½ scrupel
theriak van Andromachus en diascordium, elk 1½ scrupel
theriakelwater en azijn met bezoar, elk 1 ons.
Meng en maak er een drank van.*
- R/.** *Theriak van Andromachus, 4 scrupels
theriakelwater, 1½ ons
azijn met bezoar, 1 ons.
Meng en maak er een drank van*
- R/.** *Zegelaarde, 2 scrupels
koekjes van slangen, 1½ scrupel
azijn met bezoar en theriakelwater, elk 1 ons.
Meng alles tot een drank.*
- R/.** *Echte Armeense bolus, bewerkte rode koraal en gebrande hersthoorn, elk 1 scrupel
Diascordium van Fracastorius, 1 drachme
theriakelwater, 2 ons.
Meng tot een drank.*

- R/.** *Zout van gezegende distel, 1½ scrupel
theriakelwater, 2 ons
citroensap, ½ ons.
Meng en maak een drank.*
- R/.** *Theriakel en mithridatium, elk 2 scrupels
zout van waterlook, 1 scrupel
theriakelwater, 1½ ons
azijn van bezoar, ½ ons.
Laat het een drank worden.*
- R/.** *Geprepareerde kreeftenogen²³⁸, 2 scrupels
absinthzout, 1 scrupel
theriakel en diascordium, elk 2 scrupels
theriakelwater en sterke azijn van goudbloemen, elk 1 ons.
Meng en maak tot een drank.*
- R/.** *Verse groene wijnruit, 1 handvol
Kneus deze in een mortier en giet er bij
azijn met bezoar of azijn van goudbloemen, 2 ons.
Pers het krachtig uit. Aan de colatuur worden toegevoegd zout van absinth, 1 of 1½ scrupel
en theriak of diascordium, 1 drachme of 4 scrupels.
Meng alles tot een drank.*
- R/.** *Wortels van pestwortel, engelwortel en elantswortel, elk 1 drachme
kruid van wijnruit, gezegende distel en waterlook, elk ½ handvol.
Kook het volgens de regelen der kunst in zoveel witte wijn als nodig is.*
- R/.** *Neem van deze colatuur 2 of 3 ons
zout van waterlook of distel, 1 scrupel
theriakel, 2 scrupel.
Maak er een drank van.*
- R/.** *Essenkruid, pestwortel, meesterwortel en engelwortel, elk 2 drachmen
kruid van waterlook, gezegende distel en wijnruit, elk ½ handvol.*

²³⁸ Kreefte(n)ogen zijn kalkknobbeltjes op de huid van een kreeft. Ze bevatten (sterk basische) kalk die het dier nodig heeft om na vervelling een nieuw pantser te vormen.

Het wordt enige tijd gekookt in gelijke delen wijn en azijn. De uitgeperste colatuur wordt als drank gegeven.

- R/.** *Verse schapenstront, 3 drachmen
schaafsel van de wortels van bosradijs, 1½ drachme
theriakelwater, 2 ons
azijn van goudsbloemen, 1 ons.
Meng het en laat het gemengde zo een paar uren staan. Laat het daarna tot een colatuur worden door uitpersing via een doek. Het uitgeperste vocht wordt als drank gegeven, nadat er 1 drachme theriak aan is toegevoegd.*
- R/.** *Gewoon zout, 1 drachme
sterke wijnazijn, 1½ of 3 ons.
Maak er een drank van. Het is bedoeld voor de armen.*
- R/.** *Een ui die een beetje is uitgehold. Leg daarin 4 scrupels theriak van Andromachus. Maak de ui weer dicht met zijn dekseltje en rol hem in vloeipaper²³⁹ dat met azijn is natgemaakt. Braad de ui vervolgens onder hete as. Daarna moet het sap er in een wijn- of oliepers krachtig uitgeperst worden. Voeg daar 1 ons gewone azijn of bezoar-azijn aan toe.
Geef het als drank.*
- R/.** *Theriak, 1 drachme
sterke wijnazijn of bezoar azijn, 2 ons
jeneverolie, ½ of 1 scrupel.
Meng het en maak er een drank van.*

Aan hen die de dranken niet konden nemen gaven we bolussen of poeders.

- R/.** *Theriak en diascordium, elk 1½ scrupel
zout van waterlook, 5 druppels.
Meng en maak er een bolus van.
Soms werden hier een paar korrels van oosterse bezoarsteen aan toegevoegd, soms 1 scrupel van de confectio van Hyacinth zonder muskus. Soms ook iets anders wat hierop leek.*
- R/.** *Liberantpoeder, 1 of 1½ scrupel
oriëntaalse bezoarsteen, ½ scrupel
kamfer, 2 of 3 grein.*

²³⁹ DB: doorzlaande papier.

Laat het een poeder worden.

- R/.** *Zwavelbloem, zegelaarde, bewerkte rode koraal, liberantpoeder en Oosterse bezoarsteen, elk ½ scrupel
saffraan, 3 grein.
Maak er een poeder van.*

De afkooksels die wij ter genezing voorschreven, waren ongeveer van de volgende vorm

- R/.** *Wortel van pestwortel, kruisdistel, witte engbloem, alantswortel, everwortel en gedroogde citroenschillen, elk ½ ons
wortels van zevenbladskruid en engelwortel, elk 2 drachmen
kruid van gezegende distel en waterlook, elk 1½ handvol,
bernagie, wijnruit en schurft –[aposteem] kruid, elk ½ handvol
1 citroen in stukken gesneden
Van de vier koude grote zaden, elk 1½ drachme
rode erwten, 1 ons
gewoon water zoveel als nodig is.
Kook het volgens de regels tot 2 pond. Voeg aan de colatuur siroop van limoenen en waterlook toe, elk 1 ½ ons.
Meng en maak er een apozema van.*

Confituren en likkepotten hebben we ook in verschillende vormen bereid.

- R/.** *Liberantpoeder, 1½ drachme
bewerkte margarieten (parels), kreeftenogen en Oosterse bezoarsteen, elk 1 scrupel
confectie van hyacinth, 2½ scrupel
conserven van rode rozen, bernagie en goudbloemen, elk ½ ons
olie uit citroenschillen, 7½ druppels
siroop van limoenen zoveel als nodig.
Meng en maak een likkepot.*
- R/.** *Bezoarpoeder van Renodius, 1 drachme
diascordium van Fracastorius, 2 drachmen
ingelegde alantswortel, en een likkepot van jeverbes, elk ½ ons
jeneverbesolie, 1 scrupel
siroop van waterlook, zoveel als nodig.
Meng en maak er een likkepot van.*
- R/.** *Theriak van Andromachus, 2 drachmen
diascordium van Fracastorius, ingelegde schillen van sinaasappels en ingelegde alantswortel, elk 3 drachmen
jeneverbesolie, ½ drachme
siroop van het zuur van citroenen, zoveel als nodig.
Laat het een koek worden.*

R/. *Mithridatium van Damocras en diascordium van Fracastorius, elk 2 drachmen
 een likkepot uit noten en jeneverbes, elk 3 drachmen
 bezoarpoeder, 1 drachme
 siroop van alantswortel, zoveel als nodig is.
 Maak een likkepot.*

Dit (23.) was de algemene lijn die er door onze voorschriften liep. De ervaren medicus zal gemakkelijk kunnen beoordelen wat er verder bij kijken komt. Alle dingen een voor een te beschrijven zou onmogelijk zijn en te veel ruimte in beslag nemen. Wie een groter aantal antipestilentiële middelen wil leren kennen en er meer wil gebruiken, die moet ook andere geneeskundigen consulteren die dit onderwerp speciaal behandelen. Ze kunnen dat doen opdat ze, als ze al niet de beste geneesmiddelen voorschrijven in elk geval heel veel middelen van deze soort [kunnen] voorschrijven.²⁴⁰

AANTEKENINGEN.

I. Bij de behandeling van pest moet het beleid primair worden bepaald door het gif. Meteen vanaf het begin moet de behandeling daar helemaal op gericht worden. Voor dit doel ofwel deze indicatie wordt vooral voldaan door zweetdrijvende tegengiffen. Met behulp daarvan moet het pestige gif meteen vanaf het begin van de ziekte aangepakt, afgebroken en naar buiten gewerkt worden. Aderlatingen, purgaties en andere behandelwijzen van deze soort moeten worden uitgesteld, omdat zij de rotting, de obstructie en de kwalen van de sappen eerder genezen dan de pest, welke louter uit een vernietigende kracht bestaat. Bijgevolg kan er voor dergelijke behandelingen niet eerder plaats zijn, dan na de overwinning van het gif.

²⁴¹ Zo beveelt ook Platerus in zijn studie over de praktijk, Boek 3 met nadruk aan dat de behandeling wordt begonnen met zweetdrijvende tegengiffen. *Het gebruik van deze middelen, zegt hij, moet terstond vanaf de eerste komst van de ziekte ter hand worden genomen. Dat moet liefst gebeuren voordat die giftige kwaliteit het hart aantast, iets wat terstond gebeurt, als het gif niet wordt voortgedreven. Het moet gebeuren doordat het gif spontaan door de natuur of geholpen door de aangewende uitdrijfmiddelen samen met de levensgeest en de warmte naar de buitenste delen [van het lichaam] wordt gedreven en de kwaadaardigheid door deze antidota wordt afgebroken. En daarom geldt dat hoe sneller deze middelen worden aangewend, des te directer het effect wordt bereikt. Dit is namelijk de spil van de behandeling. Als [de middelen] niet binnen het bestek van 24 uur of sneller (omdat de pest zelfs in deze korte tijd vaak al dood en verderf zaait) worden toegepast, dan spannen we ons later voor niets in - tenzij de natuur spontaan het [werk] doet. Het gaat om middelen die later, als men de gelegenheid voorbij heeft laten gaan, weinig meer bijdragen aan een werkelijke genezing. Wel moeten die zelfde middelen op de tweede dag worden herhaald. Ze kunnen ook bij het verdere verloop van de ziekte herhaald worden, mits de krachten [van de zieke] op peil blijven en de natuur zich weer in de richting wendt [die de wet der natuur aangeeft]. Eustachius Rudius is het met Platerus eens, zoals blijkt uit Boek 3, Hoofdstuk 10 van zijn *Ars medica*.*

II. Bij geneesmiddelen moet men altijd rekening houden met de aard van de ziekte, het geslacht, de leeftijd, de krachten, het gebied en de tijd van het jaar. *Wat de aard van de ziekte betreft:* [men moet er voor zorgen dat] met meer zekere en sterkere geneesmiddelen zo snel mogelijk ondersteuning

²⁴⁰ VD lijkt dit niet cynisch te bedoelen; elders pleit hij voor het uitproberen van middelen. De toevoeging stamt uit 1665.

²⁴¹ Van 'Zo beveelt' tot einde Aantekening I nieuw in 1665.

aan het hart wordt geboden. [Men moet gebruik maken van] wat warmere [middelen] bij slijmige [naturen], van wat koudere [preparaten] bij gallige patiënten en bij mensen bij wie een hevige koorts met de ziekte verbonden is. Of [men werkt met] koudere middelen die met warmere gemengd zijn. *Wat het geslacht aangaat*: men moet erop letten dat niet aan man en vrouw hetzelfde gegeven wordt. [Dat is vooral van belang] bij stoffen die ruiken naar muskus, amber of zibeth [waar vrouwen niet tegen kunnen]. *T.a.v. de leeftijd*: men moet aan jongeren en nog zwakke kinderen minder warme en minder onaangename middelen geven dan aan volwassenen worden voorgeschreven. *Wat betreft de krachten*: [men moet er op letten] dat door al te sterk zweten de krachten van de zieken niet geheel en al worden afgebroken. Daarom dienen aan zwakkere zieken dusdanige middelen gegeven te worden dat deze tevens de krachten weer op peil kunnen brengen. *De regio*: in koude gebieden moeten veel warmere en sterkere antigiffen en zweetmiddelen worden voorgeschreven dan in koudere gebieden en zo voorts. *Aangaande de jaargetijden*: in de hitte van de zomer en welke warme tijd ook, dienen minder warme, en in de winter en koude tijden minder koude middelen te worden gegeven.

III. Van grote betekenis voor het uitdrijven van het pestgif en de uitdoving ervan zijn alle wortels, stengels, vruchten, zaden en de andere zowel enkelvoudige als samengestelde medicamenten die door ons in de tekst zijn beschreven. Sommigen ervan zijn wat sterker, andere wat zwakker, de ene soort is voor deze mensen, de andere voor die mensen geschikter. De ervaren medicus zal de verschillen gemakkelijk door de werking bemerken en door daar behendig mee om te gaan, zal hij [steeds] bijleren. Het is niet onze opzet om de precieze eigenschappen van al deze middelen een voor een te beschrijven. Wij zullen slechts een paar dingen aanstippen die men in elk geval moet weten. Zo groeit ons boek waarvan we willen dat het kort is, niet tot een enorme pil uit. Wie alles preciezer wil weten, moet Dioscurides lezen, Galenus, Matthiolus, Tragus, Alfonsus, Marescottus, Tarquinius Ocyorus, Snellenbergus, Castor Durandus, Dodonaeus, Lobelius, en andere auteurs op het gebied van de kruiden, en verder ook zekere medische auteurs die de pest breder wilden beschrijven en hun roem zochten in een veelheid van woorden. Onder deze medici bevinden zich Matthias Untzerus, die met veel inspanning de krachten van alle kruiden, wortels en alle andere enkelvoudige en samengestelde antipestilentiële middelen die door verschillende auteurs beschreven zijn, bij elkaar heeft gezet in zijn *Antidotarium voor de pest*, Boek 2.

IV. Wij hebben bij deze pestepidemie vrij zelden gebruik gemaakt van saffraan, want we hebben de geweldig gunstige werking in deze stof tegen de contagieuze kwaadaardigheid niet kunnen vaststellen. Voeg daaraan toe dat het bij pest niet mogelijk is de krachten ervan met voldoende veiligheid uit te proberen, omdat bij deze ziekte slechts een zeer kleine hoeveelheid moet worden gegeven. Dat vragen de hersenen, want als een grotere hoeveelheid wordt gegeven, ontstaat ofwel slaperigheid of een delier en dat zijn dingen die bij pest allebei gevreesd moeten worden.

V. Jo. Crato, (in zijn boek over de pest en in de Medische brieven verzameld door Scholzius, nummers 103 en 234), zo ook Goclenius, (in zijn *Loimographia*) en Martinus Panza (in Vraag 21 in zijn *Raadgevingen i.v.m. pest*) plaatsen bij de behandeling van pest de kamfer boven alle geneesmiddelen. De loftrompet daarover steekt ook Mindererus in zijn boek over de pest, Hoofdstuk 15 met de volgende woorden: *Met zeer veel recht moet met onze lof de kamfer geëerd worden, die op een wonderbaarlijke manier werkt en krachtig en doeltreffend is als tegengif tegen de pest. Als die [stof] is opgenomen, wordt ze weldra door onze inwendige warmte ontstoken. Ze verbrandt, als ware het een vuur in het middelpunt van het lichaam, de bezoedelde levensgeesten. Zij doortrekt de [geesten] die door*

het vuile miasma bezoedeld zijn en ingeademd, en die rond het hart hangen, met haar droge vurige hitte. Deels gooit ze deze uit elkaar en werpt ze naar buiten, deels vreet ze deze op en verteert ze in de verbranding. Deels ook corrigeert en verbetert ze [de levensgeesten]. Daarom zou ik kamfer een verdiende plaats willen geven tussen de krachtigste middelen tegen de pest. Dezelfde Mindererus prijst met de hoogste lof het volgende gekamforiseerde poeder (dat Platerus in zijn Praktijkboek, Tractaat 2 beschrijft):

R/. *Witte suiker, 3 drachmen witte gember, 2 drachmen kamfer, 1 drachme.
Maak er een poeder van.
De dosis is 1 drachme met een geschikte drank.*

Hij beveelt dit poeder vooral aan bij pestziekten, mits er geen zware hoofdpijn of pijn in de maag bijkomt. Hij verzekert ons dat het poeder meer van voordeel is dan de zeer dure middelen met bezoar erin. Follinus prijst hetzelfde middel ook in zijn studie over amuletten, Boek 2, Hoofdstuk 9. Riverius verandert het poeder van Mindererus wegens de hitte van de gember op de volgende manier. Hij zegt dat hij er met succes gebruik van maakt.

R/. *Minerale bezoar, 3 drachmen zout van brunelle, 2 drachmen kamfer, 1 drachme.
Maak er een poeder van.
De dosis is 1 drachme [in te nemen] met distelwater of een andere geschikte drank.*

²⁴² Men zegt dat Crato een gecamphoriseerd electuarium heeft gebruikt. De mensen na hem bevelen het als geweldig goed aan. Het recept luidt als volgt:

R/. *Waterlook, 3 drachmen
zevenbladkruid, essenkruid, wormkruid, kruiswortel, engelwortel en kruidnagelen,
elk 1 drachme
saffraan en kamfer, elk 2 scrupels.
Verpulver het zeer fijn en sprenkel er water van gezegende distel over waarin 2 drachmen
theriak zijn opgelost.
Maak er met siroop van distelsap een likkepot van.*

Dezelfde auteur stelt ook het volgende poeder samen dat door velen geprezen wordt:

R/. *Wortel van zevenbladskruid, 3 drachmen essenkruid, 2 drachmen
kern van het hart van een hert en rood sandelhout, elk 1 drachme
kamfer, 2 scrupels.
Meng en maak er een poeder van.
De dosis is 1 drachme. [Neem in] met een passende drank.*

Gemma stelt ook een likkepot met kamfer samen. Hij zegt dat het naar zijn eigen ervaring en die van zijn vader zeer effectief is en dat hij dat zelf heeft gezien.

R/. *Kamfer, 1 deel gember, 2 delen rozensuiker, 4 delen
wijn zoveel als nodig is.
Meng het ijverig en laat het een electuarium worden.
De dosis is 1 drachme en de goed toegedekte zieke worde ermee aan het zweten gebracht.*

Iets edeler is het recept dat hier volgt:

²⁴² Van 'Men zegt' tot 'Gemma stelt' is nieuw in 1665.

R/. Kamfer, Kandisch kraamkruid, waterlook, wortel van engelwortel, wormkruid, kaneel en gember,
elk 1 drachme
muskatnoot, 2 drachmen Armeense aarde, ½ drachme zaad van wijnruit, foelie en saffraan,
elk 1 scrupel
muskus, 7 grein witte suiker en geurige wijn, elk zoveel als nodig.
Laat het worden als een opiaat.

Joannes Poppius lost de kamfer op in azijn en geeft hiervan een lepel tegen de hitte die door het pestgif wordt opgewekt. Jo. Hartmannus zegt dat het volgende gecamphoriseerde pestwater bij de pest in het jaar 1611 bij zeer velen geweldig geholpen heeft.

R/. De beste wijngeest, 1 pond
uitgelezen kamfer, in de zomertijd 7 drachmen en 1 scrupel,
maar midden in de winter 10 drachmen en 2 scrupels.
Meng en laat nadat de kamfer eerst is ingesneden. [alles] zonder vuur oplossen. Hang het op in een knoop. [Voeg toe] Oosterse saffraan, ½ scrupel.
Hierdoor krijgt de wijngeest een goudgele kleur. Het water wordt bewaard in een glazen houder. Die wordt niet helemaal vol gedaan, maar voor een vijfde of zesde deel leeg gelaten.

Mathias Untzerus maakt de volgende gecamphoriseerde theriakgeest.

R/. Oude theriakel, 5 ons rode myrrhe, 2½ ons Oosterse saffraan, ½ ons beste wijngeest, 10 ons.
Nadat alle dingen in een glazen (kop)glas gedaan zijn en nadat ze gezet zijn in een blinde alembicus, in de punt waarvan eerst 2 drachmen kamfer gedaan zijn, moet het geheel gedurende acht dagen op een warme plaats ter infusie staan. Dan volgt een distillatie au bain Marie op een heel licht vuurtje en aldus zult ge de fijnste theriak-geest krijgen.²⁴³

Hij zegt dat alleen deze spiritus, in een gewicht van 1½ of 2 drachmen, op een lepel met gezegende distel toegediend, verbazingwekkend veel zweet oproept. Hij zou dat zelf in het jaar 1610 bij de pest in Halle bij meer dan een poging hebben vastgesteld. Daarenboven beveelt Untzerus de volgende mixtuur bijzonder aan. Hij schrijft dat deze de beste is, en dat ze alle andere theriakwaters of pestwaters en overige antidota van dat soort, onder welke naam ze ook verschijnen, verre achter zich laat. Hij gelooft namelijk dat daarin alle dingen schuilen die nodig zijn voor een volledige en definitieve genezing van pestzieken - mits de middelen op de juiste wijze op hun doel worden afgestemd.

R/. Van de hiervoor genoemde gecamphoriseerde theriakale wijngeest, 5 drachmen
zeer goed boven colcothar van vitriool gerectificeerde [=trapsgewijs gedestilleerde] wijnsteengeest,
3 drachmen
beste vitriolgeest, 1 ½ drachme.
De bijeen gegoten stoffen worden onder elkaar gemengd.
De dosis is voor volwassenen van 1 drachme tot 4 scrupels met water van waterlook of [gezegende] distel. Bij jongeren ½ drachme

²⁴³ De alembicus (van ἄμβυξ) is een destilleerapparaat dat bestaat uit twee vaatjes, die door een buis verbonden zijn. Strict genomen, is de alembicus het deksel met de afvoerbuys. deze wordt geplaatst op de cucurbita, het vaatje dat de te destilleren stof bevat. (Wikipedia).

tot 2 scrupels – meer of minder afhankelijk van de leeftijd.

²⁴⁴ Sennertus waarschuwt in Boek 4 van zijn werk over de pest, Hoofdstuk 6 dat men bij kamfer en het toepassen van producten met kamfer rekening moet houden met de constitutie van de verschillende naturen [van de mensen]. Aan hen namelijk die een gevoelige buik of hoofd hebben, en aan hen die een afkeer van kamfer hebben, moet men het niet voorschrijven. Hun kan men beter andere geneesmiddelen voorschrijven, want bij de enorme hoeveelheid middelen moeten we ons niet binden aan één middel en is het vaak juist nuttig van geneesmiddel te veranderen. Ik voeg eraan toe dat middelen met kamfer of reukmiddelen ter preventie ook niet ten volle passen bij gezonde mensen, omdat ik bij diverse gevallen heb ervaren dat de kamfer de liefde krachtig uitdooft. Van dat ongemak, opgelopen door het gebruik van gecamphoriseerde middelen, moesten verschillende mensen door mij bevrijd worden. Maar bij zieken bij wie men om een zeer gevaarlijke ziekte er onder te krijgen al het mogelijke in beweging moet zetten, behoeft die contra-indicatie in het geheel niet in acht te worden genomen. Men moet eraan voorbij kijken en vrijelijk voortgaan met gecamphoriseerde medicamenten.

VI. Eerder zeiden Rhazes, Serapio, Matthiolus, Leonardus Rhauvolffius, Martinus Rulandus, Lonicerus, Nicolaus Monmardus, Jordanus, Sanctius Ardonius, en zeer vele anderen al dat de bezoarsteen zeer veel waard is tegen de pest. Het zijn mannen die de steen zo'n hoge lof toezwaaien dat ze het middel boven theriak en alle andere tegengiffen lijken te plaatsen. Daarentegen schrijven zeer veel andere zeer geleerde mannen die door de ervaring wijs zijn geworden dat deze steen ter genezing van de pest of weinig of helemaal niets bijdraagt. Caspar Bauhinus heeft de uiteenlopende meningen van al deze mensen bijeengebracht in zijn boek over de bezoarsteen, Hoofdstuk 34 en 37. Wij zijn van mening dat de eerstgenoemden zich vergist hebben: ze zagen dat de echte bezoarsteen tegen veel giffen gunstig werkt en concludeerden daaruit dat die steen noodzakelijkerwijs een minstens even krachtige werking kracht tegen alle giffen moest hebben, dit niet in de laatste plaats tegen het pestige gif. Maar de ervaring leert dat deze conclusie hevig rammelt, want we hebben ervaren dat deze steen tegen arsenicum en tegen gesublimeerde en neergeslagen kwik niets doet. Tot op heden is ook nooit gehoord dat het rabiesgif bij hen die door een dolle hond gebeten zijn, door deze steen uitgedoofd of overwonnen is.

Wij geloven dat deze steen misschien van voordeel kan zijn tegen het gif van schorpioenen, schildpadden, spinnen, slangen en vele andere dergelijke dieren. Hij werkt ook tegen die giffen die uit een inwendig bederf van de sappen in onze lichamen worden gemaakt, want soms hebben wij gemerkt dat het middel van voordeel is bij kwaadaardige koortsen en pestige koortsen zonder pest, pokken, mazelen en andere dergelijke ziekten, waarbij de giftige kwaadaardigheid resulteert uit een intern bederf van de sappen. Maar in de praktijk hebben we altijd ervaren dat deze steen weinig of niets doet tegen het pestige gif dat uit de lucht komt en niet in het lichaam is ontstaan, maar van buiten uit het lichaam binnen dringt. En ook bij onze pest hebben we uit het gebruik van de beste en meest uitgelezen oosterse bezoarsteen, nooit enig merkbaar voordeel kunnen waarnemen. Om iets meer vast te kunnen stellen over zijn werking, hebben wij soms van de genoemde steen in een poedervorm aan de rijkere zieken een halve of soms zelfs

²⁴⁴ Van 'Sennertus' tot einde Aantekening V is nieuw in 1687.

een hele drachme tegelijk voorgeschreven, maar zonder enig vruchtbaar resultaat. Op een of andere manier wekte het [spul] een beetje zweet op, maar de verwachte verlichting volgde nooit. Daarom hebben wij er later vrij zelden gebruik van gemaakt. Eigenlijk alleen bij mensen die dachten dat ze zich zelf tekort deden als deze steen niet bij de andere geneesmiddelen gevoegd werd. Of bij mensen die geen andere middelen verdragen konden. Want wij hebben begrepen dat het middel, hoewel het de giftigheid van het pestgif niet kan afbreken of bedwingen, toch op een of andere manier van voordeel kan zijn, door [zijn inwerking op] het kwaadaardige bederf van de sappen die door het pestgif is opgewekt. Wij hebben echter gezien dat die mensen een zeer slechte raad aan zich zelf gegeven hebben, die bij het begin van de ziekte, nog voordat de sappen erg bedorven waren, hun heil aan deze steen alleen toevertrouwden. Want ik kan, meer dan eens geïnstrueerd door ervaring, stellen dat het middel in zo een geval niets doet. Tijdverlies betekent bij pest een groot gevaar en we hebben dan ook vaak zien gebeuren dat men vergeefs zat te wachten op verlichting door het aanwenden van deze steen, terwijl de ziekte intussen wortel schoot. Daarna kon het gif niet meer worden uitgedreven. Aan deze ervaring van ons beantwoordt [die van] Crato die *in een brief aan Thomas Iordanus* schrijft dat hij in de praktijk heeft gezien dat de bezoarsteen bij pest weinig bijdraagt. In dezelfde geest laat ook Hercules Saxonia zich *in zijn praktijkboek, Boek 8, Hoofdstuk 3* uit over deze steen. *Ik werkte, zegt hij, als ik het eerlijk moet zeggen, volgens de lijn van de Venetianen en heb een massa van deze steen verbruikt. Ik heb echter van de uitstekende werking niets gemerkt. Ik weet dat velen aan wie ik het heb voorgeschreven, zijn genezen, maar ik schrijf dat effect niet toe aan de steen. De oorzaak is, naar ik bij de [antieke] schrijvers lees, dat het zweet door het nemen van de steen rijkelijker wordt opgewekt, waarna de zieken terstond verlicht worden. Ik echter heb geen zweet zien uitbreken en als het al verscheen, dan ging het om een onvolkomen zweten. Dus wat mij betreft, ik heb elk vertrouwen in deze steen bij pest laten varen.*²⁴⁵ Mindererus stemt in met Saxonia en zegt het in het boek over de pest, Hoofdstuk 15 als volgt: *over de bezoarsteen heb ik niets te schrijven, want ik heb nooit gezien dat deze bij minder boosaardige ziekten iets van de effecten opleverde die ik weet niet welke belangrijke mannen beloven. Dat is iets wat, naar sommigen meenden, misschien moet worden toegeschreven aan onze achterlijkheid, maar dat zijn dan mensen van wie wij met recht de blindheid kunnen bewonderen. Ook Crato ontkent dat de steen die bij pest zo vaak wordt gegeven van enig nut is. Vandaar dat Iordanus als er een keuze was tussen zegelaarde en bezoarsteen de genoemde steen liever weg zou laten en hem uit de catalogus van pestmiddelen verwijderen.* Een weinig later volgt hetzelfde verhaal. Om de onbetrouwbaarheid van deze steen aan te tonen, zegt hij dat geheel en al gelijke stenen soms in paarden ontstaan en hij maakt melding van het paard van een of andere rijke baron²⁴⁶ die met hem in dezelfde stad woonde. Dat paard scheidde ieder jaar soortgelijke gladde stenen uit. Hij meldt dat dergelijke stenen ook in bepaalde andere paarden gevonden zijn die na hun dood werden opengesneden. Talloze anderen melden met hen hetzelfde. Bijgevolg moet uiteindelijk de conclusie worden getrokken dat bij pest weinig vertrouwen in deze steen kan worden gesteld,

²⁴⁵ Van 'Mindererus' tot aan Aantekening VIII is een toevoeging uit 1687.

²⁴⁶ Baro betekent ook sukkel.

dit wegens de reeds gemelde ervaring. Hier komt nog de onzekerheid bij rond de vraag of het om de echte steen gaat. Hebzuchtige handelaren en ook de Indiërs zelf hebben hem namelijk zo onmerkbaar weten te vervalsen, dat zelfs de scherpste ogen van een Lynceus²⁴⁷ er niet in slagen de vervalsing te herkennen. Er is een zeker bewijs van dit bedrog, dat zeer grote handelaren op India orientalis mij hebben verteld. Deze steen kan in onze streken voor een veel geringere prijs worden verkocht dan [waarvoor hij] in India zelf moet worden [in]gekocht. Uit welk land [het spul] [dan ook nog eens] met grote kosten naar hier gevoerd zou moeten worden. En sterker nog: het is zo dat het hier in een veel grotere hoeveelheid wordt aangeboden dan het daar gevonden wordt. Ooit heb ik in Pictavium (Poitiers) in Frankrijk zelf een handelaar gezien die in mijn aanwezigheid vele van dergelijke stenen uit een of andere aarde (welke daar in een grot in een of andere berg nabij de stad in rijke hoeveelheid gevonden werd en niet ongelijk was aan terra sigillata) zo kunstig heeft gemaakt en vervalst, dat geen van de apothekers (die later in mijn aanwezigheid die stenen braken en ze op allerlei manieren testten) oordeelde dat de stenen niet echt waren, dus dat het geen echte bezoarstenen waren. Vandaar dat hij ze ook als echte stenen verkocht. Ze bestonden als het ware uit schubben die over en weer op elkaar lagen en in het midden een kleine schil bevatten. Naar uitwendige kleur en gewicht verschilden ze in het geheel niets van de werkelijke steen. Over deze zaak kan men ook Franciscus Vallesius raadplegen, Boek 4, *Methoden*, Hoofdstuk 2. [Verder] Andreas Bacchius, *Over edelstenen*, Hoofdstuk 34, Hildanus, Hoofdstuk 4, Waarneming 24, Jacobus Primerosius, Boek 4 van *Vergissingen van dokters*, Hoofdstuk 36, Garcias ab Horto en andere schrijvers.

Over [het hoorn van] de eenhoorn bestaat dezelfde, ja zelfs een nog grotere onzekerheid, zoals bij de voornoemde schrijvers ook kan worden gevonden. En daarom vinden wij dat het gebruik hiervan helemaal uit de praktijk moet worden gebannen. Dat is omdat dit dier zelf, waarvan ze zeggen dat het die hoorn op zijn voorhoofd heeft, nooit door een sterveling is gezien of [zelfs maar] opgemerkt, en het voor niemand vaststaat in welke delen van de aarde het woont. En toch wordt in de hele wereld van het christendom eenhoorn als iets heel kostbaars verkocht. Vooral door goedgelovige grote heren en andere rijke mensen wordt het bij hun schatten bewaard. Van vier dieren wordt gezegd dat ze begiftigd zijn met een enkele hoorn: de monocerotus [of Aziatische neushoorn], de rinoceros, de Indische ezel en de oryx [een Afrikaanse gazelle]. Maar hoe twijfelachtig en onzeker al die dingen zijn die over de monocerotus worden overgeleverd, volgt uit de verschillende beschrijvingen ervan. Deze worden gegeven door Philostratus Lemnius, Boek 3, Hoofdstuk 1, Aelianus, Boek 4 van zijn werk over dieren, Hoofdstuk 52 en Boek 16, Hoofdstuk 20, Plinius, *Natuurlijke Historiën*, Boek 8, Hoofdstuk 21, Julius Solinus, in zijn boek over de wonderen van de wereld, Hoofdstuk 55, Isidorus, in zijn *Ethymologie*, Boek 12, Hoofdstuk 2, Marcus Paulus Venetus, Boek 3, Hoofdstuk 15, Ludovicus Vertomannus Boek 1 van zijn reisverslag, Hoofdstuk 19, Garcias ab Horto Boek 1 van zijn werk over specerijen, Hoofdstuk 14 en vele andere [auteurs]. Ik vind dat over deze zaak ook gelezen moeten worden Mercurialis, Deel 1 Raadgeving 94 en Deel 2, Raadgeving 63. Op deze plaatsen beschrijft hij de onzekere herkomst en de werkeloosheid van dit hoorn als tegengif uitvoerig. Niet minder doen dat Ambrosius Paraeus, Boek 20, Hoofdstuk 39 en Henricus Sonetius, *Medisch mengelwerk*, Boek 9, Brief 1. Wij hebben de onzekerheid van dit hoorn een aantal jaren geleden uitstekend kunnen vaststellen in Utrecht. Daar werden in de kerk van de heilige Maria twee echte, zoals iedereen dacht, hoorns van een eenhoorn, drie of vier voet lang, sinds vele jaren als een grote schat bewaard. Nu werd er een even mooie, zware en lange hoorn te koop aangeboden en die is door mij

²⁴⁷ Lynceus, *εἰς* m (verw. m. lynx) scherpziende Messeense held, een van de deelnemers aan de Calydonische jacht en de Argonautentocht.

voor een tamelijk hoge prijs gekocht van een zeer bekende burger van geheel niet gering fortuin. Een weinig later kwam er een handelaar die over zee zaken deed, en die, toen hij de hoorn zag, terwijl ik erbij stond, ons voor zeker verklaarde dat er in de straat van David ²⁴⁸ bepaalde enorme vissen waren die aan de voorkant waren gewapend met een dergelijke hoorn. Ja zelfs was het zo dat een ervan zich, toe hij zelf in die zee-engte voer, met grote kracht in zijn schip had gedrongen. Hij had zijn hoorn door alle gangen van het schip geboord. Nadat de hoorn van de kop van de vis was gebroken, bleef hij stevig in de planken vastzitten en het volgende jaar toen het schip werd gereinigd en voor een nieuwe reis klaar gemaakt, is die hoorn daar gevonden en door handwerkslieden eruit getrokken. Hij zei dat de hoorn die [ik] van de burger had gekocht evenveel leek op [degene die hij gezien had] als het ene ei op het andere. Verder week hij ook niet het minste af van degene die in de kerk van Maria werden bewaard. Omstreeks die zelfde tijd bood een andere schipper uit Enkhuizen die uit dezelfde zeeëngte terugkwam, mij ook een dergelijke hoorn te koop aan. Ik heb hiervan een klein beetje afgeschaafd en nadat ik aan drie jonge honden eerst verschillende giffen had gegeven, gaf ik ze vervolgens dit schaafsel. Het deed niets tegen de giffen. In het volgende jaar zijn zes hoorns van deze soort, uit dezelfde zeeëngte van David gekomen, tegelijk als koopwaar aangeboden en voor een geringe prijs gekocht. Ze waren zoals de eerdere, geheel en al van die vorm welke door schilders wordt afgebeeld. Uit al deze dingen komt heel duidelijk naar voren dat alle dingen die gezegd worden over het viervoetige dier, de monocerotus en zijn hoorn en zijn krachten erg onzeker zijn, en dat er waarachtig horens bestaan die verkocht worden als horens van de monocerotus, terwijl het [in werkelijkheid] de horens van dergelijke vissen zijn. Ze hebben geen enkele kracht als tegengif tegen giffen, tegen de pest of tegen kwaadaardige ziekten.

VII. Het hoorn van herten hebben we, vooral in gebrande vorm, wel gebruikt, vooral bij die zieken bij wie de pijnen en het gerommel van de ingewanden en andere tekenen aangaven dat er een buikloop dreigde, of bij wie de stroom van faeces al begonnen was. Want behalve dat [het hoorn] een beetje tegen de kwaadaardigheid werkte, was het in zo een geval ook gunstig doordat het uitdrogend werkte en een matig adstringerende werking had. Het maakt de scherpe deeltjes van de scherpe sappen namelijk stomp, buigt de kolieken van faeces af en verzwakt de stromen (dit zelfde doen ook kreeftenogen, margarieten [= parels] en rode koraal. Dat blijkt ook uit het feit dat het gebrande hoorn gemengd met azijn de zure scherpte wegneemt). Zo schrijft Galenus in het werk over enkelvoudige middelen, Boek 11 dat gebrande hoorn van een hert helpt bij [patiënten met] dysenterie, die bloed ophoesten, klachten van de dikke darm hebben en andere dergelijke dingen. Wat betreft de antidotale kracht ervan: het is wel zeker dat aan hoorn een veel grotere kracht wordt toegeschreven (of het nu om ruwe of gebrande hoorn gaat) dan het feitelijk in zich heeft. Ik geef toe dat er enige kracht in [het hoorn] zit, maar die is zeker niet zo sterk als eraan wordt toegedicht. Ik ontken volstrekt niet dat er vele medici van niet geringe naam zijn die het hoorn zeer grote lof toezwaaien als middel tegen de pest. Zoals daar zijn Rulandus in zijn boek over de Hongaarse koorts, Hoofdstuk 7, Geval 1, Crato, in zijn boek over de pest, Mercurialis, in Deel 2, Raadgeving 63, Hercules Saxonia, in het boek over de Poolse vlecht, Hoofdstuk 59, Gregorius Horstius, in zijn eerste tiental vragen, Vraag 4, Samuel Clossaeus, in zijn *Brief aan Horstius*, en anderen. Het gaat vooral om [auteurs die] uit de chemische school komen. Maar als iemand deze zaak wat grondiger wil bekijken en begeert om de eigenschappen van de hoorn van het hert, hetzij ruw hetzij gebrand, wat nauwkeuriger te onderzoeken, dan zal hij gauw genoeg bemerken dat met geen enkele deugdelijke redenering kan worden bevestigd dat hoorn

²⁴⁸ Vermoedelijk bedoelt VD de straat van Davis, een zeestraat tussen Groenland en Canada. Deze is genoemd naar de Engelse ontdekkingsreiziger John Davis (1550–1605). Pers. meded. dr. B.J.Slot.

van het hert een hoge lof [verdient]. Het kan op grond van geen enkele ervaring bewezen worden. Horstius schrijft op de aangehaalde plaats dat [het hoorn] de stroperigheid van de sappen opbreekt en dat het de inwendige obstructies in de ingewanden opheft. Door zijn kracht om ergens in door te dringen, werkt het tegen de rottende sappen, corrigeert hun kwaadaardigheid enz. Maar hij stelt al deze dingen zonder argumenten en zonder er feitelijke ervaringen [bij te leveren]. Een blinde kan namelijk zien dat ruw hoorn van het hert door zijn taaiheid, en gebrand hoorn door zijn droogheid de sappen eerder kan indikken en hun stroom afremmen en dat het eerder opstoppen kan veroorzaken dan dat het die wegneemt. Dat leert de smaak, het gevoel, het gezicht en heel het verstand, en de ervaring bevestigt het vervolgens - bij diarree door dysenterie, bij menstruatievloeelingen enz. Als een geleerd man zo slecht onderscheid kan maken tussen de manifeste eigenschappen, hoe moeilijk zal hij dan de verborgen antidotale eigenschap bewijzen. Ze willen allemaal dat deze eigenschap voortkomt uit het vluchtige en het vaste zout (waarvan ze overleveren dat het er in grote hoeveelheid inzit). Maar ik ben tot nu toe geen chemicus tegengekomen die het vluchtige zout van dit hoorn kon aantonen, en zelfs het vaste niet, tenzij ze misschien ter wille van een betere oplossing aan het gebrande hoorn ofwel azijn, ofwel citroensap en andere dergelijke stoffen toevoegden, die in zich veel zout bevatten, dat na het uitkoken achterblijft. Dat bedriegt dan de goedgelovigen, die denken dat dat zout door het hoorn is achtergelaten, omdat het aanwezig is in de maat waarin ze het [dat hoorn] oplossen. Want als ze dat hoorn zouden oplossen in een ruime hoeveelheid gewoon gedestilleerd water, dan zouden ze daar geen zout uit kunnen halen, of misschien zo weinig en zo smakeloos dat het bijna aan het oog ontsnapt en eerder poeder van het hoorn zelf dan zout lijkt te zijn. Maar laat ons onderzoeken, zo vraag ik, hoe de chemici dit hoorn toebereden. Zo komt beter vast te staan hoe het nu zit met de krachten. Sennertus, *Instituties*, Boek 5, Deel 3, Sectie 3, Hoofdstuk 15 maakt een magisterium [= magistraal recept] van het hoorn van het hert, door het ruwe hoorn op te lossen in spiritus nitri (salpeterzuur). Dit zuur scheidt men dan na de samenvoeging [weer] af door verdamping. Sommigen doen het met oleum tartari [wijnsteenolie], anderen met koningswater.²⁴⁹ Wie ziet niet dat, als er iets van krachten in dit magisterium zit, het niet zozeer aan het hertshoorn, als wel aan een korreltje van het zout moet worden toegemeten. Ze bereiden een spiritus van hoorn door het hoorn te destilleren met een half deel Hongaarse vitriool. Wie merkt daar niet terstond dat dit dan spiritus vitriolus is en geen hoorn? Hetzelfde moet men oordelen over het extract ervan, dat met *aqua vitriolata* wordt gemaakt, en zo ook over de essence van hoorn die ze met zoutgeest [= zoutzuur] maken. En zo ook moet gedacht worden over gevitrioliseerde hoorn. Er wordt namelijk een weinig spiritus van vitriool bij de gebrande hertshoorn bijgegoten, net zoveel tot er koekjes van kunnen worden gemaakt. En [hetzelfde geldt voor] andere soortgelijke chemische preparaten. Daarin worden allemaal dingen aan het hoorn toegevoegd, die door hun zoutigheid en zuurte tegen de rottenis werken, obstructies opheffen en het zweet in beweging brengen. Ik denk dat de kracht aan de zouten erin moeten worden toegeschreven, daar ik in het hoorn zelf die kracht nooit heb kunnen waarnemen. Daarom zou ik zo grote antidotale kracht bij pest niet [willen toeschrijven] aan dit hoorn, zoals anderen gedaan hebben. Ik zou het middel willen toepassen bij diarree, omdat dat, zoals reeds gezegd, als het ware past bij een manifeste eigenschap. Gregorius Horstius beveelt het volgende water uit horens

²⁴⁹ Een 3: 1 mengsel van zoutzuur en salpeterzuur zo genoemd omdat het goud oplost.

van herten aan als zeer kostbaar en door hem zelf gekend in het gebruik. Als we echter de samenstelling ervan wat zorgvuldiger onderzoeken, dan begrijpen we dat er geen kracht aan dit water moet worden toegekend die uit het hoorn zelf komt, maar dat de hele kracht voortkomt uit de dingen die met het hoorn gedestilleerd worden. [Zie hier het recept:]

R/. *Van horens van herten die recent zijn gevijld, 2 pond van rode rozen, ½ pond bloemen van koetong, bernagie, rozemarijn, linde, majoraan en onze lieve vrouwenbedstroo, elk 4 ons maagwortel, ½ ons, muscaatnoot en foelie, elk 2 drachmen saffraan, ½ drachme kamfer, 1 scrupel. Voeg, nadat die [kruiden] versneden en gekneusd zijn toe rozenwater, bernagie, koetong, lindebloesem, tuinmelisse, bosmelisse, lievevrouwenbedstro en betonie aan toe, elk 1 pond malvawijn²⁵⁰, 2 pond. Laat het geheel een paar dagen [staan]. Daarna wordt het au bain Marie gedestilleerd. Aan het destillaat worden wat bewerkte parels toegevoegd, iets van geprepareerde rode bloedkoraal, geraspte eenhoorn, bot van het hart van het hert²⁵¹, hout van aloë, muskus, amber, maretak op eiken, bladgoud en bladzilver, elk zoveel men wil. De dosis is 1 of 2 lepels.*

Deze en andere dergelijke preparaten bevestigen de antidotale werking van het hoorn van het hert niet. En omdat de ervaring dat ook niet doet, lijken [die mensen] ons een zeer slechte raad te geven die bij een zware ziekte zoals de pest dat is, al te zeer op dat medicament vertrouwen. [Het gaat om een medicament] waarvan noch Dioscurides de antidotale kracht beschrijft, noch Galenus (de meest zorgvuldige onderzoeker van de eigenschappen van geneesmiddelen) de werking heeft waargenomen. De andere antieke schrijvers kennen die ook niet. Het gaat dus om een middel dat, zonder vergezeld te gaan van enigerlei redenering of empirische waarneming, geprezen wordt door mensen die hun oor gemakkelijk lenen aan wie ook maar voorbij komt en die bijgevolg ook makkelijk bedrogen worden.

VIII. Zwavel draagt zeer veel bij aan het uitdoven van het pestgif, zo hebben we gezegd in Boek 2, Hoofdstuk 5, Aantekening 12. Vandaar dat zijn bloem sterk wordt aanbevolen door Severinus in zijn *Medisch filosofische denkbeelden*, Hoofdstuk 15, door Balduinus Ronsaeus, in zijn *Medische brieven* 28 en Joannes Rhenanus, in zijn *Antidotarium pestis*. Crollius drukt zich in zijn *Basilica Chymica* in deze woorden uit: *De bloem van zwavel is op en top een curativum en een preservativum bij pest. Deze werkt namelijk tegen het inwerken van het gif en voorkomt rottenis. Met een extract van alantwortel werkt [de bloem] ten tijde van een infectie wonderbaarlijk goed.* Dezelfde auteur maakt uit bloem van zwavel zijn antipest-elixer dat door zeer veel geneesheren hogelijk is geprezen en waarvan de samenstelling de volgende is.

R/. *Zwavelbloem op spagyrische wijze bereid, 3 ons. Voeg jeneverbesolie uit bessen bij in een vierkanten bad ter hoogte van drie of vier vingers. Voeg bij de jeneverbessenolie amberolie in een bad drie keer gezuiverd ter hoeveelheid van een vierde deel. Laat dit samen in een vuurtje van as staan, of in zand, en [zorg er voor] door vaak genoeg te roeren dat de bloem zonder aanbranden opgelost wordt en vloeibaar wordt. Daarna*

²⁵⁰ Zoete wijn van de malvasia-druif, beroemd op Sicilië.

²⁵¹ De Ouden dachten dat in het hart van de hert een botje zit, het *os de corde cervi*. Dit zou de kern van het hart zijn. Inderdaad zit in het hart van grote herten een stukje kraakbeen met de lengte van een halve vinger, de breedte van een nagel, plat en dun, blank en soms driehoekig. Het werd uit het hart gehaald en tot een poeder gemaakt. Het diende als cardiotonicum.

R/. *1 pond theriak uit Venetië waaruit men met de beste wijngeest een tinctuur trekt, welke gescheiden wordt van de wijngeest die afzonderlijk bewaard wordt. Extraheer nu met die zelfde wijngeest helenium-wortels, engelwortel, gekneusde jeneverbessen, elk 3 ons. Meng de tinctuur die van de wijngeest is gescheiden in een bad met de tinctura theriaca en voeg er de olie van jeneverbessen en van amber bij die tot essence gemaakt is met de bloem van zwavel die gefilterd is door vloeipapier. Roer alles gedurende ongeveer veertien dagen om bij de aller-lichtste warmte van as. De dosis bij voorkomen is een of twee druppels in wijn of azijn, dagelijks in de ochtend. Of iedere week een maal acht of tien druppels, op de nuchtere maag. Daarop is zweet te verwachten. Wie werkelijk door de pest gegrepen wordt, neme terstond bij het begin 1 tot 2 scrupels in wijn, azijn van wijnruit of een andere passende vloeistof, en zwete.*

Deze elixer, zegt Crollius, is het geheim dat bij pest en epidemische ziekten, vanwege Gods goedheid, als een wonder pleegt te werken. Zo schrijft ook Matthias Untzerus dat hij bij de grote pest uit eigen ervaring heeft geleerd dat deze elixer het meest bijzondere en wonderbaarlijke middel tegen deze ziekte is. Sennertus beschrijft in Boek 4 van zijn verhandeling over de pest, Hoofdstuk 5 de bloem van zwavel als de meest werkzame samenstelling tegen de pest. Paracelsus zegt in zijn traktaat over de pest, Deel 1 dat zwavel en zout de genezing van de pest brengen en dat er geen behoefte is aan andere geneesmiddelen. Joannes ab Helmont schrijft in *Tumulus pestis* dat Hippocrates ooit bij de behandeling van pestpatiënten wijn aan de zieken heeft gegeven die hij op de volgende wijze zwavelde. *Hij vulde, zegt hij, een beker met een nauwe hals met een luchter van brandend zwavel, hij deed er een derde deel wijn bij en schudde de stevig gesloten beker lange tijd naar boven en beneden tot de wijn alle geest van de zwavel in zich had opgenomen.*

IX. Armeense aarde wordt als een bijzonder goed antidotum beschreven door Galenus, in Boek 9 van zijn werk over enkelvoudige medische middelen, het hoofdstuk over aarde van Samos. *Bij deze grote pest, die hetzelfde gezicht had als die welke in de herinnering van Thucydides rondspookte, werden, zo zegt hij, zijn alle mensen die dit geneesmiddel gedronken hebben, snel genezen. Degenen bij wie het niet baatte, zijn allemaal dood gegaan, kennelijk omdat ze ook door een ander middel niet geholpen [konden] worden. Daaruit kan de conclusie worden getrokken dat er voor mensen bij wie dit middel niet baat, geen hulp is. Voor het overige werd er wat witte wijn gedronken, van een lichte soort. Hij werd matig verdund als de zieke geen koorts had of er slechts licht door werd aangedaan. Maar als de patiënt zwaardere koorts had, [dronk men] de wijn zeer waterig.* Zo zegt ook Fernelius, Boek 2 van zijn werk over verborgen oorzaken van ziekten, Hoofdstuk 12, dat Armeense aarde, en zo ook aarde van Lemnos, niet door uit te drogen, maar door een eigenschap van de hele substantie krachten tegen het pestgif heeft. Die bolus is in deze bijzondere aangelegenheid als met een privilege begiftigd. Alle geneesheren volgen Galenus met grote instemming, en wel omdat ze zien dat deze zaak door de ervaring overal wordt bevestigd.

X. Wij hebben door elkaar gebruik gemaakt van de zouten van gezegde distel, waterlook, absinth en wijnruit. Wij hebben niet bemerkt dat ze veel in kracht verschillen, dit hoewel anderen nu eens dit, anderen dan weer dat zout meer prijzen. Zo geeft Julius Palmarius hoog op van het zout van wijnruit, Paraeus, Conradus en

Swenckfeldius van het zout van artemisia en Droetus, Goclenius, Michaël Neander en Lubbertus Estius van het zout van essen. Alle medici tillen er unaniem het zout van gezegende distel bovenuit. Aan het zout van absinth zwaaien Daniel Mylius, Codronchius, Jo. Matthaeus, Jo. Wittichius en Petrus Sibyllenus een opmerkelijke lof toe. Droetus, *Over de pest*, Hoofdstuk 12 schrijft dat het zout van absinth en van schurftkruid bij de behandeling de eerste plaats inneemt. Niet alleen wekt het [reeds] bij toepassing in een zeer kleine hoeveelheden rijkelijk zweet op, maar ook werkt het zeer krachtig tegen de kwaadaardigheid. Dezelfde auteur zegt dat de chirurg Hieronymus Flandrus de pestzieken tien of twaalf korrels van het zout van essen gaf met water van gezegende distel of schurftkruid. Door aldus een zeer rijkelijk zweten op te wekken, heeft hij zeer velen genezen. Hildanus meldt in Boek 2 van zijn *Honderd waarnemingen*, Waarneming 34 dat velen genezen zijn met gemarineerd varkensvlees dat gekookt en afgeschuimd is. Paraeus prijst in zout ingelegde *encrasicolus*, die ze bij ons ansjovis noemen, als het meest probate middel. Hij beweert dat deze het geschiktste is om de rotting te bedwingen en in goede banen te leiden.

XI. Er worden sommige [deskundigen] gevonden, van wie Joannes Sylvaticus (in zijn boek over medische controversen, 48) de voornaamste is, die de olie (eigenlijk is het water) van vitriool bij de behandeling van pest als het toppunt van schadelijkheid beschouwen en geheel en al te verwerpen achten. [Ze geven twee redenen] 1. Omdat het middel de smaak hevig beïnvloedt en zeer scherp is, hetgeen wijst op een verhardende eigenschap. 2. Omdat Dioscurides en Galenus schrijven dat vitriool een eroderende en rotting veroorzakende werking heeft, het braken opwekt, en een lastig te verdragen medicijn is. Maar men moet wel weten dat deze mannen spreken over het eigenlijke vitriool zelf, niet over de olie ervan, die bij hen zelfs niet naar de naam bekend was. Die vitriool verschilt [van de olie] als wit van zwart: hij verkoelt namelijk, werkt tegen de kwaadaardigheid, droogt uit, neemt rottenis weg en drijft het zweet aan. Er is niemand die niet weet dat dit bij de behandeling van pest bijzonder noodzakelijke en voordelige uitwerkingen zijn. Niet alleen onze ervaring heeft deze effecten aangetoond, maar al lange tijd ook die van zeer veel [andere,] zeer geleerde artsen. Hercules Saxonia, Evangelista Quatramnus, Mercurialis, Heurnius, Wirzungus Euonymus, Penotus, Mollerus, Leschius, Fumanellus, Dornaeus, Matthiolus, Joannes Neander, Augenus, Untzerus en vele anderen getuigen van deze effecten. Verder moet men weten dat medici hem wegens de scherpe smaak van deze olie nooit geïsoleerd voorschrijven, maar [steeds] vermengen met juleppen, siropen, ingelegde waren en andere middelen, waardoor die scherpste voldoende bedwongen wordt en de eroderende kracht [van het vitriool dus] [zozeer] verminderd wordt dat het middel helemaal niet meer schaden kan. Zij die overleveren dat die scherpste bestaat uit een verschroeïende eigenschap, dwalen niet ver van de weg af, mits ze goed onderscheid maken tussen de eigenschappen die uitgaan van de scherpe en zure deeltjes van [het] zout, en een andere, meer duidelijke en beter merkbare schroeïende eigenschap die uit de zwavel voorkomt, zoals dat het geval is bij brandende koortsen. Er bestaat een groot verschil tussen deze werkingen en [ook] een tegengesteldheid. Want als de zure kwaliteit van de zoutige deeltjes boven de zwavelige domineert, dan dooft de eerstgenoemde de laatstgenoemde uit. Vandaar dat men zegt dat die medicamenten waarin de werking van bepaalde zure zouten de overhand heeft, verkoelen, zoals het geval is bij olie van vitriool en zwavel,

azijn, citroensap, enz. [Dat is] niet [zo] omdat ze niet begiftigd zijn met een [zekere] warmte, maar omdat ze een dusdanige specifieke warmte hebben, dat die de manifeste en scherp voelbare hitte van zwavel kan uitdoven. Sylvaticus en zijn volgelingen moeten dus zwijgen. Over de krachten van vitriool en zwavelolie moet men Mindererus horen, die in zijn boek over de pest, Hoofdstuk 15 met deze woorden losbarst: *Er is geen rotting waarvan zij de krachten niet breken, geen infectie die ze niet overwinnen, geen verslechtering van de sappen die door hen niet wordt overwonnen. Werkelijk, als ik het heel eerlijk mag zeggen: indien mij het gebruik van geneesmiddelen met vitriool hetzij verboden, hetzij onmogelijk werd gemaakt, dan zou ik ter behandeling van de pest nooit aantreden of de pest helemaal weerloos tegemoet treden.* Soortgelijke dingen schrijft hij over vitrioololie in het volgende Hoofdstuk 17. Wat betreft het gebruik van vitrioololie [zwavelachtig zuur], dit is niet goed bij mensen die bloed ophoesten, tuberculeus zijn, zwaar hoesten, astmatisch zijn of een andere afwijking op de borst hebben, en zo ook niet bij mensen wier blaas en nieren niet in orde zijn.

XII. Door de artsen zijn ontelbare poeders beschreven en elke dokter stelt ze op zijn eigen manier samen. Onder andere is van zeer grote naam het poeder van Foreest, waarover hij in Boek 6, Scholion [bij] Waarneming 16 als volgt schrijft: *Wij hebben dit poeder bij deze pest met zeer groot succes gebruikt, zowel ter voorkoming als ter genezing, tot heil van velen. En hoewel wij dit poeder als een groot geheim beschouwen, menen wij dat het een schande zou zijn om de beschrijving alleen voor ons zelf te houden. Wij willen het liever voor iedereen gemeenschappelijk maken opdat iedere jonge medicus en vervolgens alle anderen het op de juiste manier tot voordeel van de stervelingen kunnen gebruiken. Dit is de beschrijving:*

R/. *Wortel van essenkruid, zevenbladskruid, bolus Armenicus, gewassen in water van schurftkruid en zegelaarde, elk 6 drachmen
wortel van kruiswortel, pestwortel en betonie, elk 2 drachmen rood sandelhout, 1 drachme
vijsel van ivoor, citroenschillen, rode koraal, bot uit het hart van het hert en wortel van wormkruid, elk ½ drachme
allerzuiverste parels en been, elk twee scrupels
brokstukjes van vijf edelstenen, elk 1 scrupel,
barnsteen en splinters van [de hoorn van] de echte eenhoorn, elk ½ scrupel
bladgoud en bladzilver, elk 3 [velletjes].
Maak er een zeer fijn poeder van. De dosis ter preventie is van 2 scrupels tot 1 drachme. Voor de behandeling is het 1 drachme tot 4 of 5 scrupels. [Geef het] met een geschikte drank.*

Dezelfde Forestus beschrijft in dat zelfde boek nog twee niet veel hiervan afwijkende poeders, in het Scholion bij Waarneming 27. Joannes Moibanus, Crato, Gesnerus en anderen roemen het volgende poeder dat de keurvorst van Saksen van een boer had gekregen.

R/. *Wortels van speerkruid, St Joriskruid, zwaluwwortel, netelen, elk ½ ons
eikenvaren, grote engelwortel en bos-engelwortel, elk 2 ons
heemswortel, 1 ons*

schillen van de wortels van laurier, 1½ ons.

Deze wortels moeten worden uitgegraven tussen de 14e dag van augustus en 8 september. Nadat ze ingesneden zijn, worden ze in een glazen pot gedaan. Vervolgens wordt er azijn bij gegoten tot die er twee vingers boven uit komt. [Het geheel] moet dan koken op een licht vuurtje. Voeg, nadat de wortels gedroogd en verpulverd zijn, 26 wolf-bessen toe.

Platerus schrijft dat hij in het jaar 1593 bij pest dit poeder gebruikt heeft.

R/. *Bewerkte bolus armenicus, ½ ons
rode koraal, 2 drachmen
amber, 1½ drachme
vijsel van ivoor en hertshoorn, elk ½ drachme
wortels van zevenbladskruid, 1½ drachme
essenkruid, everwortel, pimpernel, engelwortel, meesterwortel en myrrhe, elk 1 drachme
schillen van limoenen, kruidnagelen en wormkruid, elk ½ drachme
kaneel, 2½ drachme
zaad van zuring, 1½ drachme
gezegende distelzaad, engelwortel, balsemzaad en koriander, elk ½ drachme
merg van citroenpitten, 1 scrupel
saffraan, ½ scrupel
rode rozen, bladeren van ijzerhart, gezegende distel en waterlook, elk ½ drachme
maagwortel, 1 drachme
een mengsel uit parels, 1 drachme.
Het moet een poeder worden.
Als er 1 scrupel of ½ drachme kamfer wordt toegevoegd, dan wordt de werkzaamheid groter. Het middel is dan echter minder geschikt voor kinderen en zwangeren.*

Sennertus stelt het volgende bezoarhoudende poeder samen. Hij geeft daarvan 2 scrupels tot 1 drachme.

R/. *Gebrande hertshoorn, 1½ drachme
bewerkte kreeftenogen, zegelaarde, barnsteen, bewerkte parels en rode koraal, elk 1 scrupel
bot van het hart van het hert, smaragd, robijn en bewerkte hyacinthsteen, ½ scrupel
oosterse bezoarsteen, 1 scrupel
bladgoud n^o. 3 velletjes.
Laat het een poeder worden.*

Cornelius Gemma schrijft dat hij het volgende poeder door de koning van Spanje voor het grootste geheim wordt gehouden.

R/. *Geselecteerde myrrhe, mastiek, Armeense bolus, zegelaarde, aloë-hout, kruidnagelen, foelie en saffraan, elk gelijke delen.
Maak er een poeder van.*

Matthias Untzerus prijst de volgende twee poeders zeer.

- R/.** Wortels van engelwortel, pimpernel, kruiswortel en wormkruid, elk 1½ drachme
alantwortel, pestwortel, everwortel en ronde holwortel, elk 1 drachme
kruid van gezegende distel, ereprijs, ijserhart, waterlook en citroenkruid, elk een vuistvol
wijnruit en mirrhe, elk 3 drachmen
citroenpitten, [en zaden van] gezegende distel, sinaasappelen, muscaatnoten, kaneel en
kruidnagelen, elk 3 scrupels.
Maak er een fijn poeder van.
- R/.** Jeneverbessen ½ ons
laurier en wortels van engelwortel, elk 2 drachmen
slangenkruid, gentiaan en zevenbladskruid, elk 1 scrupel
bladeren van waterlook en wijnruit, elk 1 drachme
zaad van zuring, gezegende distel, citroen en wijnruit, elk ½ drachme
bewerkte rode koraal, zegelaar, bot van het hart van het hert en bewerkte barnsteen, elk 1 scrupel
beste myrrhe en zwavelbloem, elk 4 scrupels.
Maak van dit alles een fijn poeder.

XIII. Medici uit Montpellier en vele Italianen gebruiken als zeer nuttig tegengif koekjes van slangen. Bij de bereiding zijn ze gewoon die met theriak samen te voegen. Ze schrijven die [koekjes] voor in de dosis van ½ tot 1 drachme met *aqua cordialis*. Wij hebben bij onze pest [dit middel] enige malen gebruikt, maar zonder veel resultaat. Misschien omdat wij [geen bolletjes hadden die] vers genoeg waren, misschien omdat ze tegen het pestgif niet zoveel waard zijn als tegen andere giften. Ik heb tenminste bij pest geen voordeel kunnen bespeuren dat uit deze pillen voortkwam. In plaats van deze koekjes is het slangenpoeder in zwang gekomen. Het werd voor het eerst bedacht door Duitsers. Het wordt gemaakt uit het gewassen en het gedroogde vlees van slangen. Dit middel zou erg goed zijn tegen het pestige gif, zo zeggen Cunradus Cunradi, in deel 2 van zijn werk over het destilleren, Tractaat 27, Angelus Baldus, in zijn boek over de slangen, Crollius, in zijn *Basilea chymica* en Quercetanus in Boek 2 van het werk over tegengiften, Hoofdstuk 5. Vele anderen zeggen het tenslotte in hun pharmacopaeën - vooral zij die uit de school van Paracelsus voortkomen. Het zijn snoevers die voor de dag komen met wonderbaarlijke mysteries, die met hun hoogdravende loftuigen op dit poeder van slangen al vele jaren de geesten van grote mannen en niet minder die van burgers en ook van het lagere volk in vervoering brengen met hun halfzachte methoden. De argumenten waarmee ze een basis onder het slangengif leggen, zijn de volgende: 1. Dat Galenus in *6 Epidemieën*, Sectie 5 zegt dat wijn met slangengif goed werkt tegen gif, en dat Rabbi Moses en Nicolaus Florentinus (in het boek over de giften) hetzelfde zeggen. 2. Dat

Galenus in Boek 11 van het werk over enkelvoudige geneesmiddelen en in het boek over de tegengiften zegt dat twee leprozen door slangenwijn genezen zijn. 3. Dat koekjes van slangen tegen alle giften goed zijn, wordt al sinds de tijd van Andromachus of nog langer aangenomen. Het wordt voor onbetwifelbaar gehouden door allen, die om die redenen een samenstelling met theriak kiezen. Deze redeneringen en autoriteiten hebben bij velen zo veel invloed gehad dat ze gemeend hebben dat louter het vlees van adders en slangen voldoende is om aan het pestgif te ontkomen, het te ontkrachten en uit te doven. Dat gaat zover dat, te midden van anderen, Ernestus Burggravius in zijn *Biolychnium* met de stem van een Stentor uitroept: *Als iemand het poeder van slang gebruikt, is hij veilig voor het gevaar en het risico op pest, nog los van alle [andere] giften welke het ook zijn.* Van de andere kant zijn er vele zeer gerenommeerde medici die geloven dat de vleesdelen van adders en slangen niets doen tegen giften, en ze verwerpen ze als nutteloos en bedrieglijk. Ze worden in de eerste plaats door oplichters en andere beurzensnijders in hun eigen voordeel gemaakt. Ze beschuldigen collegae die deze middelen prijzen van onbezonnenheid en onwetendheid. Als iemand mijn mening zou vragen, zou ik zeggen dat beide partijen ernaast zitten. Dus zowel degenen die de voornoemde redeneringen en de autoriteit van Galenus al te ver doortrekken en degenen die dezelfde al te onbezonnen in het geheel afwijzen. Het vlees van adders en slangen heeft tegen welke giften dan ook een zeer bescheiden werking. Dat is zo algemeen bekend dat het in het geheel niet kan worden ontkend. Het volgt niet alleen uit de voornoemde getuigenissen van Galenus, maar ook uit de dagelijkse ervaring. Zo schrijft Hartmannus dat hij met eigen ogen heeft gezien dat bepaalde zeer zware giften door een zekere ervaren medicus drie dagen achtereen genomen zijn en dat die zelfde dokter deze giften er een weinig later tot grote verwondering van de omstanders zonder enige schade weer uitgeworpen heeft. Zo ook meldt Untzerus dat hij bepaalde mensen heeft gezien die levende spinnen hadden opgegeten of arsenicum of een soortgelijk gif hadden gedronken, nadat ze hun lichaam gewapend hadden met dit heilzame tegengif. Cunradus stelt dat hij hetzelfde heeft gezien bij een jonge man. Hij vertelt bovendien het verhaal van een geval van een te Praag ter dood veroordeelde bij wie een proef met dit poeder werd genomen. Daarbij werd bevonden dat deze [man] de giftige virulentie van gesublimeerde arsenicum [sublimaat] overwon.²⁵² Voeg aan deze dingen toe dat het vlees van adders ook vandaag de dag nog soms lepra geneest. Maar wie deze kracht als tegengif wil uitbreiden tot alle giften, zit er ver naast, want er worden veel giften gevonden waartegen het vlees van adders en slangen niet meer doet dan suiker tegen arsenicum. Giften zijn er namelijk in vier soorten. 1. *De plantaardige* die in sommige bladen, wortels en vruchten zitten, 2. *Mineralen* – zij zijn aan iedereen genoegzaam bekend, 3. *Humorale* die hetzij in gezonde of zieke levende dieren zitten. In de *eerstgenoemde* [dieren] komen ze voort uit een zekere natuurlijke dispositie van de sappen, zoals daar zijn de giften van scorpioenen, padden, spinnen enz. In de *laatstgenoemde* worden ze echter voortgebracht door een bepaald onnatuurlijk bederf van de sappen in het lichaam. Dat is het geval bij het dolheidsgif, het venusgif, het epileptische gif en dat waaruit pokken en vele kwaadaardige koortsen voortkomen. 4. *De luchtige giften* waaruit de pest voortkomt

²⁵² Tegenwoordig is sublimaat kwikchloride.

en van welke tot nu toe nog niemand het wezen en de natuur heeft begrepen. Het is zeker dat het vlees van slangen goed werkt tegen veel van de eerste drie giften, maar niet tegen allemaal, want (voor zover ik weet) is nog nooit vastgesteld dat het rabiesgif, het venerische gif en het epileptische gif door dat vlees werden uitgedoofd en uitgedreven, en dat genoemde [bijbehorende] ziekten genezen zijn. Geen enkele betrouwbare ervaring heeft tot nog toe aangetoond dat het vlees tegen het vierde gif, namelijk het luchtige, enig specifiek nut heeft opgeleverd. Ja zelfs is het tegendeel vaak vastgesteld, namelijk dat het tegen het pestgif in het geheel niet heeft gebaat. Zo getuigt Untzerus, dat in 1610, een jaar waarin een zware pestepidemie heerste, het grootste deel van hen die het poeder hadden gebruikt, dood is gegaan. Zo ook zegt Libavius, in deel twee van zijn Syntagma, Hoofdstuk 14: *Het is niet waar dat iedereen die zich bewapend heeft met dit slangenpoeder niet aan de pest overlijdt. Ja zelfs is het zo dat de ervaring deze leugen zo krachtig logenstraft dat van dat alles veel gewicht afgetrokken moet worden.* Casparus Bauhinus (in het aanhangsel van het boek over de bezoarsteen) en Rulandus (in het voorwoord van zijn in het Duits geschreven pestboek) getuigen dat ze hetzelfde door ervaring hebben geleerd. Voeg hieraan toe dat noch bij de godgelijke Senex²⁵³, noch bij Galenus, de ijverigste onderzoeker van de eigenschappen van geneesmiddelen, die de krachten van het slangenvlees genoegzaam kende, noch bij Avicenna noch bij enige andere antieke arts, Arabisch of Grieks, gelezen wordt dat ze vlees van adders of slangen als een specifiek middel tegen de pest hebben toegepast. Het is niet mogelijk dat een dergelijke anti-pestilentiële kracht aan zulke verstandige mannen niet bekend was, terwijl het middel bij hen veel meer gebruikt werd en het veel bekender was dan bij ons. Hoe dit zij, wij hebben in elk geval bij deze pest [bij ons] van koekjes van slangen geen enkel gunstig effect kunnen vaststellen. Vandaar dat wij denken dat zij zichzelf een slechte raad geven die er in tijden van de pest te veel vertrouwen in stellen.

XIV. Uit stukjes van kostbare stenen worden buiten de confectie van hyacint, verschillende andere tegengiften gemaakt. Velen drijven de spot met de krachten ervan en anderen wantrouwen deze [middelen]. Naast aan andere stenen, kent Avenzoar (*in zijn Theisir*, Tractaat 1, Hoofdstuk 5) een grote en geweldige kracht toe aan smaragd. Het werkt tegen venusziekten, en naar zijn zeggen is hij, toen hij zelf aan dat gif leed, met dit middel alleen genezen. Zo ook vertelt Mindererus (in zijn boek over de pest, Hoofdpijn 15) dat hij aan een vrouw die door een pestige koorts was aangetast en die een weerzin had tegen alle middelen, het volgende poeder heeft voorgeschreven. Ze kon dat zonder iets te ruiken of te proeven doorslikken. Nadat ze dat middel had genomen, ontsnapte ze aan de dood, omdat de wrede symptomen tot bedaren werden gebracht en de ziekte in de richting van de gezondheid kon worden gewend.

**R/. Bewerkte smaragd en Oosterse bezoarsteen, elk 7 grein
hyacinthsteen, 3 grein.
Maak er een poeder van.**

Zacutus Lusitanus meldt dat hij dezelfde kracht van smaragd ervaren heeft bij een Lusitaanse edelman (in zijn werk over opmerkelijke gevallen, Boek 3, Waarneming 87). Die leed aan een langdurige diarree ten gevolge van het innemen van gif. Hij kon daarvan door geen enkel geneesmiddel worden bevrijd.

²⁵³ Plato, Seneca en ook Hippocrates werden als *divinus senex* aangeduid. Van D. bedoelt waarschijnlijk Hippocrates.

Enkel door het gebruik van smaragd werd dat kwaad genezen. Crato zegt in zijn tractaat over de pest: *Bijna alle dokters prijzen na theriak en mithridaat de smaragd. Deze wordt tot een hoeveelheid van 6 gram gegeven met mithridaticum.* Eustachius Rudius (in Boek 3 van zijn werk over de praktijk, Hoofdstuk 30), Fumanellus (in zijn boek over de pest, Hoofdstuk 6) en Quatramnus (*Over de pest*, Hoofdstuk 4) prijzen smaragd aan tot een hoeveelheid van 10 gram en dan toegediend met een of ander geschikt vocht. Augenius beveelt Sapphirum aan als drank of als *exhibitum* [= in te nemen poeder?], dit in Boek 3. van zijn pestboek, Hoofdstuk 8. Crato prijst het hyacynthum in zijn tractaat over de pest en Jo. Fragosus doet hetzelfde. Georgius Agricola, *Over de pest*, Boek 2, Cunradus Cunradi, deel 1 van zijn boek over het destilleren, verhandeling 9 en Libavius, Deel 3 van zijn boek over de bijzonderheden van barnsteen, Hoofdstuk 28, schrijven barnsteen voor. Uit deze en andere kostbare edelstenen maken de chemici vele magistrale preparaten, essences, vochten, oliën en ik weet niet welke chemische extracten. Sommige ervan zijn de moeite waard, maar ze zijn [toch] steeds omgeven met een al te hovaardige lof. Erastus bewijst in zijn vierde, tegen Paracelsus gerichte disputatio met veel argumenten dat edelstenen geen hartversterkende kracht uitoefenen. Zijn zwaarste argument is dat geneesmiddelen om in het lichaam iets te doen, actief gemaakt en [derhalve] opgelost moeten worden. Die stenen worden echter niet opgelost, maar met hetzelfde gewicht en in dezelfde staat waarin ze opgenomen zijn, weer uitgescheiden. Hercules Saxonia (in Boek 8 van zijn medische praktijk, Hoofdstuk 37) is door dit argument overgehaald tot dezelfde overtuiging. Maar dat de argumenten van Erastus krachteloos zijn, leren buiten de ervaring van vele vooraanstaande medici niet alleen de verborgen, maar ook de manifeste werkingen. Want *lapis aetistes* (adelaarssteen), gebonden op de heup, bevordert de bevalling, zoals de Arabieren, Erotas, Nicolaus Rocheus en ontelbare andere getuigen en [zo ook] de eigen ervaring leert. De magneet trekt het ijzer aan en zo geven zeer veel andere stenen verschillende werkingen, terwijl ze niet worden opgelost en niet veranderen - noch naar gewicht noch naar vorm. Zo ook geeft een stukje van een antimoonkristal dat in wijn gedaan wordt, aan die wijn een enorme kracht, dit ondanks dat het er zonder oplossing van zijn vorm, kwaliteit, gewicht of substantie weer uitgehaald wordt. Als een magneetsteen, een *lapis aetites*, een *lapis haepatites* en andere, als een antimoonkristal, zonder vermindering van substantie, gewicht of krachten hun invloed kunnen uitoefenen, waarom zouden dan niet ook sommige andere edelstenen die in het lichaam verteerd en gekookt worden, hun cardiale en antitoxische werking niet kunnen overdragen op het hart [zulks] zonder verandering van substantie en gewicht? Ik weet dat er bij vele [patiënten] grote vergissingen op dit gebied zijn gemaakt door mensen die, denkend dat bepaalde uitspraken vanaf de driepoot van Apollo de wereld zijn ingestuurd, met hun speculaties ver van de basis zijn weggeraakt. Ze willen aan verschillende stenen krachten ontrukken, waarmee die stenen nooit begiftigd zijn geweest, niet zijn en niet zullen worden. Maar intussen moet de ijdelheid van dergelijke mensen het geloof in de waarde van die stenen niet wegnemen. De ervaring heeft immers sinds lange tijd aangetoond dat ze begiftigd zijn met de eigenschappen van een tegengif.

XV. Wij hebben waargenomen dat in deze [pest]tijd alle zieken, mannen zo goed als vrouwen, de amber zeer slecht verdragen hebben en dat ze zich na het gebruik ervan veel slechter hebben gevoeld.

Daarom hebben wij aanbevolen dat hyacinthum en zo ook alchermes²⁵⁴ zonder amber worden klaargemaakt. Ook Valescus de Taranta meldt in zijn *Philonium pharmaceuticum*, Boek 7, hoofdstuk 16 dat amber bij pest gemeden moet worden. Over amber en ander flagrante middelen kunnen nog enige dingen bekeken worden in Boek 2, Hoofdstuk 5 in de tekst en in Aantekening 9.

XVI. Theriak en mithridaticum zijn twee zeer beroemde en zeer oude tegengiften, waarvan de ervaring al sinds vele eeuwen heeft bewezen dat hun tegen giften en de pestige lues gerichte krachten buitengewoon sterk zijn. En steeds heeft men bemerkt dat deze bij pest en andere kwaadaardige en aanstekende ziekten meer van voordeel zijn dan ontelbare andere, met grote namen versierde geneesmiddelen tegen giften. Vandaar is het zo dat overal in landen waarin de zaken goed geregeld zijn, deze [middelen] met de uiterste zorgvuldigheid worden bereid en dat hun gebruik zeer gewaardeerd wordt in de hele wereld. Ook houdt men zich steeds verre van enige verandering in de samenstelling. En dit is niet zonder reden, want ze wekken de calor innatus op, herscheppen de vitale eigenschappen, versterken het hart tegen giften en kwaadaardigheden van elke soort en verdedigen het. Voorts drijven ze de giften door de poriën van de huid ver weg van de bron van het leven. Vooral de theriak bestaat [al lang]. Hij wordt niet alleen door de nieuwe artsen gekend, maar werd ook door de oude artsen reeds zeer geprezen. Zo bijvoorbeeld door Aëtius (in zijn vierdelige werk, Deel 1, Hoofdstuk 96), door Paulus van Aegina, (Boek 2, Hoofdstuk 36), door Nicolaus Myrepsus en anderen. Galenus (en elke andere auteur) barst los in de volgende bewoordingen: *Ik heb gemerkt dat alleen de theriak mij te hulp kwam bij de behandeling van de patiënten in een pestige constitutie. Geen enkel ander middel [werkt] bij zo een groot kwaad en bestrijdt deze kwaden. Een weinig later voegt hij toe: de theriak moet worden opgevat als een zuiverend vuur. Hij staat niet toe dat zij die tot dan toe gezond waren en hem vooraf drinken, opeens door de pest gegrepen worden. Ook kan hij hen genezen die reeds ziek zijn geworden, soms door verandering van de kwaadaardigheid van de ingeademde lucht, soms door niet toe te laten dat de juiste menging van het lichaam door het gif bedorven wordt. Alexander Massaria is het eens met Galenus.* In Boek 2 over de pest zegt hij: *onder de tegengiften ruimen de meesten de eerste plaats in voor de theriak van Andromachus en Mithridates. Die twee medicamenten munten zozeer uit en overtreffen de andere zo veel, dat ze in hun eentje voldoende lijken te zijn voor het huidige gebruik. Buiten dit [middel] kan geen enkele andere zo sterke remedie worden gevonden die in staat is verzet te bieden tegen dit allerfelste kwaad. Het dooft immers als geen ander middel de hele pestige draagstoffen en de constitutie uit als een vuur en neemt de peststoffen op een wonderbaarlijke manier weg.* Na Galenus en Massaria hebben vrijwel alle medici van grote naam de theriak van Andromachus zowel ter voorkoming als ter behandeling van de pest met de hoogste lof naar voren geschoven. Laten Capivaccius, Trincavellius, Julius Alexandrinus en verschillende anderen hier [dus] zwijgen. Zij proberen met een paar frivole en verdraaide argumenten het gebruik van dit zeer beroemde en goddelijke medicijn uit de medische praktijk uit te bannen, daarbij het middel beschuldigend van ik weet niet welke ongunstige eigenschappen en vooral van een grote hitte, welke bij koorts bijzonder te vrezen zou zijn. Alsof deze door het bijmengen van verkoelende middelen niet getemperd zou kunnen worden en alsof het niet veiliger zou zijn om zo met een heet middel de kwaadaardigheid uit te doven dan de hitte met een koud middel alleen te onderwerpen. Daarbij laat men dan de kwaadaardigheid

²⁵⁴ Thans een Italiaanse likeur afgeleid uit een oud tonicum waarin naast appelsap en ruwe zijde amber en gemalen edelstenen zat.

achter en treedt haar voortdurende, zeer snelle en buitengewoon schadelijke toenemen met geen enkele middel tegemoet. Zonder twijfel spreken zij geen kwaad van de theriak omdat ze de menselijke soort een beter advies [willen] geven. Ze doen het om voor zich zelf een grote naam te verwerven met een of ander door hen zelf uitgedacht nieuw middel. [Ze doen het ook] om aan te tonen dat ze meer weten dan de Ouden. En dat terwijl het beter is om goed uitgekiende en beproefde middelen te gebruiken dan om de krachten van nieuwe composities te beproeven met gevaar voor velen. Zo iets te doen past niet bij deze bijzonder gevaarlijke ziekte, want het gevaar dat aan het gebruik van een gevaarlijk middel kleeft, mag geen extra bedreiging worden. De [behandeling van] dodelijke ziekten, zo zegt Galenus, kan niet de geringste vergissing verdragen. En ik voeg daar aan toe dat ze ook geen verlies van tijd toelaat. Daarom hebben wij bij deze pest geen nieuwe theriaks gebruikt, (zoals daar zijn Londense theriak, theriak van Arnoldus van Villanova, van Tabernamontanus, van de Duitsers, van Monavius, het antidotum van Mathiolus, als ook van Guido de Chauliac, het electuarium uit het ei van de keizer en andere dergelijke samenstellingen, die door Andreas Gallus, Langius, Augenius, Platerus, en vele andere medici bij elkaar zijn gezocht. [Dat deed ik] omdat door ons werd gezien dat theriak van Andromachus en Mithridatium van Damocras op andere theriaks van de nieuwere makers mijlen voorlagen, zowel met betrekking tot de vorm van de samenstelling, als de zorgvuldige keuze van de simplicia, en de bijzondere werkzaamheid. [Ik deed het dus niet] omdat wij de roemruchte uitvindingen van andere medici zouden hebben willen neerhalen, maar omdat wij oordeelden dat hieraan niet de voorkeur gegeven moest worden boven de door de Ouden op zeer zorgvuldige wijze samengestelde tegengiffen. Daar kwam nog bij dat wij theriak van Andromachus en mithridatium van Damocras steeds gedurende een aantal jaren klaar voor gebruik bewaarden, omdat andere theriaks, niet anders dan [opnieuw gemaakt] konden worden en deze daarom te vers waren. Daardoor moesten ze als minder goed samengesteld beschouwd worden. Voeg daaraan toe, dat in onze Nederlandse landstreken, waar een overvloedige hoeveelheid van alle handelswaar, maar vooral van geneesmiddelen uit alle delen van de hele wereld wordt binnengehaald, de meest geselecteerde simplicia die noodzakelijk zijn voor het samenstellen van theriak van Andromachus beschikbaar zijn (welke in de gekozen hoeveelheid in vele andere gebieden gemist wordt). Daarom kan theriak van Andromachus [hier] zeer zorgvuldig gemaakt worden. De theriak-preparaten van anderen moeten vaak worden samengesteld uit verschillende simplicia die niet op de juiste tijd geoogst en niet voldoende volgens de regels gedroogd of goed bewaard zijn (en van welke er dan soms [ook nog eens] een aantal ontbreken). Bovendien moet het [middel] alleen worden gemaakt na een zeer nauwkeurig onderzoek vooraf [scl. van de ingrediënten] door de geleerdste doctoren (om te zien of het middel misschien door de hebzucht van bepaalde handelaren hier of daar niet precies genoeg bereid wordt. Dat gebeurt dan in de eerste plaats door de nonchalance of onwetendheid van bepaalde apothekers en dat komt voor in die plaatsen waar geen goede medici als inspecteurs door de Magistraat zijn aangesteld voor het toezicht op de bereiding).

²⁵⁵ Maar voor ik ophoud over de theriak van Andomachus, acht ik het de moeite waard om de lezers te tonen met hoeveel onjuistheid sommige geleerde mannen over deze theriak spreken en hoe gemakkelijk de spotwoorden van dergelijke auteurs door mij en andere mensen die er een juistere mening op na houden, verworpen kunnen worden. Onder de belangrijkste critici van de theriak kan Guido Patinus begrepen worden, een Parijse arts

²⁵⁵ Van 'Maar voor ik' tot einde van de brief is voor het eerst opgenomen in 1687.

van grote eruditie en ervaring. Deze vroeg mij (ook al was hij aan mij niet anders dan van naam en faam bekend) in de maand december van het jaar 1657 om hem een boekje met mijn aan onze academie gehouden medische disputaties toe te sturen. Ik heb ze hem graag toegezonden. Voor dat geschrift bedankte hij mij per brief in het begin van de maand maart van het jaar 1658²⁵⁶. Maar in die zelfde brief bekritiseerde hij mij zeer scherp omdat ik in mijn traktaat over de pest de theriak van Andromachus erg ophemelde en aanbeval. Het zou teveel ruimte eisen, om zijn hele brief hier in te voegen, maar mijn antwoord (dat ook uitvoerig moest zijn) leg ik niettemin voor, omdat daaruit voldoende kan worden begrepen, welke wapenen hij op mij en op de theriak losliet en hoe ik teruggeschoten heb. Mijn antwoord dat ik op 21 maart 1658 heb teruggeschreven, was als volgt:

“Zeer beroemde en zeer geleerde heer,

Uw brief is acht dagen geleden bij mij bezorgd. Het gaat om een brief waarin U zonder twijfel al te grote dank voor een klein boekje betuigt. Moge de hoogste God maken dat ik later eens iets groters kan sturen dat een dergelijke dankbetuiging meer verdient. Verder [begrijp ik uit Uw brief dat] U voorheen nog mijn boek over de pest gelezen heeft. Ik juich dat toe, omdat U, als we alle vleierende woorden terzijde schuiven, mijn mening over de theriak zo fel afwijst, dit zonder twijfel omdat het middel zelf en zo ook mijn lof erop U duidelijk niet bevallen. Maar het komt mij voor dat een zo oud middel met een voortreffelijke naam al te overhaast door U wordt afgeschilderd of beter neergehaald op basis van een [al te] sombere afrekening. Immers, U zegt dat het middel slechts afval uit de kloosterkeuken is²⁵⁷, dat ooit is uitgedacht tot verderf van de zieken en dat vervolgens alleen te hulp wordt geroepen door onervaren artsen en door empirici, mensen die zo maar wat proberen, hoewel het de naam van een goed medicament geheel onwaardig is. U wil dat bewijzen met de volgende argumenten. 1. Omdat het een samenraapsel is van vele simplicia die met elkaar strijden. 2. Omdat de meeste medici in Frankrijk het middel zonder enig argument verdedigen. 3. Omdat de Nederlanders die over de hele wereld sjacheraars zijn van koopwaar, het middel en zeer vele andere middelen tot schande van onze kunst en tot schade van de bevolking overal afzetten. 4. Omdat het middel te warm is. 5. Omdat het wegens een gebrek aan vele simplicia en de oplichting door de handelaren vandaag de dag niet betrouwbaar en precies kan worden samengesteld en bereid. Uit deze punten concludeert U nu dat zij die hoog opgeven van de theriak er niet op basis van een methode, maar zuiver op basis van traditie en vals geloof een medicijn van maken. Voorzeker lijken deze argumenten (zo zou ik met Uw permissie willen zeggen) niet zo werkzaam en krachtig dat iedereen zo maar teugelloos te keer kan gaan tegen een geneesmiddel dat zich zo veel eeuwen bewezen heeft en als zodanig geprezen is. Alle dingen moeten met een evenwichtige geest gewogen worden en er moet mild, zonder vooroordeel over de zaken geoordeeld worden. Theriak is een verzameling van vele verschillende simplicia, maar dat doet niets af aan zijn waarde want als die middelen een voor een bekeken worden

²⁵⁶ Dit boekje lijkt verloren te zijn gegaan. Exemplaren werden niet gevonden.

²⁵⁷ Du Cange: *officinae* zijn de huisjes bij een klooster waarin het eten bereid werd; recrementen is overblijfsel van eten.

zitten er in de theriak zeer veel elementen die van nut zijn omdat ze een duidelijke werking hebben, hetzij antitoxisch, hetzij versterkend. Bij de poeders worden, buiten honing en Kretenzische wijn, verschillende harsen gemengd, die begiftigd zijn met bepaald niet te versmaden krachten. Het gebeurt mede, opdat het samengestelde middel door hun bemiddeling beter samenhangt, en vanwege de conserverende werking langer bewaard kan blijven zonder verlies van krachten. Dan worden er dingen bijgedaan die de gisting bevorderen, opdat door hun bemiddeling de opgeloste krachten van alle simplicia samenkomen en samengebonden worden in een antidotale en versterkende kracht. Sommige van de simplicia doen iemand afvallen, andere maken dik, weer andere verwarmen of koelen enz. Maar uit al deze opgeloste en zorgvuldig gemengde [onderdelen] komt een antidotaal middel naar voren waarvan de voortreffelijke kwaliteiten in het dagelijkse gebruik gedurende vele eeuwen door zeer veel zeer ervaren medici zijn bevestigd. Maar ik geef het toe: we kunnen ons er over verwonderen. Met woorden uitleggen kunnen we het niet gemakkelijk. Zoals niemand nog de werking heeft kunnen uitleggen van vele giften zoals van de scorpioen, de tarantula, de pad, de spin, de sidderrog, de dolle hond enz, zo heeft ook niemand nog de antitoxische werking van onder andere de theriak kunnen uitleggen. Deze antidotale kracht bestaat niet uit warmte, koude, een openende of sluitende werking etc, maar is verborgen en ze kan door enige zichtbare kwaliteit evenmin uitgelegd worden als dezelfde eigenschappen van vele giften. Zoals de grote verzameling van vele simplicia niets afdoet aan de voortreffelijkheid van de samenstelling, zo gebeurt het vaak dat uit vele middelen die bij elkaar gemengd zijn, iets geweldig goeds ontstaat, dat de simplicia ieder voor zich niet bevatten. Dat blijkt bij de menging van veel medicamenten en zeer vaak ook in de scheikunde. En omdat dit in de geneeskunde overal begrepen is, zowel door de Ouden als door de modernere practici, zijn vanuit dit vertrekpunt vele beroemde composita uitgevonden, waarvan de prijzenswaardige eigenschappen door het dagelijks gebruik bewezen worden. Al deze dingen lijken echter ook door een zelfde redenering bewezen te moeten worden, omdat zij immers uit een samenstelling van vele dingen bestaan. Zo zouden electuaria, met diaprunum, het heilige bitter [van Galenus], soorten van diambra, pillen van Cochia²⁵⁸, pillen van Ruffus, en de meeste zalven en smeersels en talloze andere middelen moeten worden afgewezen [omdat men hun werking niet kan verklaren]. Als U misschien zou zeggen: deze zijn tot een zeker effect of doel bestemd, dan zegt ik hetzelfde van de theriak. Immers, zoals 't heilig bitter de slechte sappen reinigt en de kwaadsappigheid wegneemt, zo zet de theriak het zweet in beweging. Verder werkt het tegen de kwaadaardigheid. Als misschien de zeer vele geneesheren in Uw land Frankrijk deze zaken op dezelfde manier zouden bekijken, dan zou het mij niet verbazen als ze de theriak zouden [omarmen]. Ze zouden deze bij verschillende kwaadaardige ziekten zeer aangeprezen hebben, ook al mishaaft deze [theriak] U en lijkt deze zonder enige werking te zijn. Dat echter de Nederlanders, zoals U zegt, over de hele wereld handel drijven en waar ook maar zeer vele medicamenten verkopen, dit doet zeker niets aan onze kunst af, het brengt de geneeskunde in de Republiek geen enkele schade toe, en het kan ook geen enkel negatief stempel op de theriak inbranden. Vandaar dat noch dit, noch enig ander medicament op grond van de naam voor slecht

²⁵⁸ Zo genoemd omdat ze de vorm van korreltjes of bessen hebben. Zie J.J. Woyt, *Schatkamer*, 1766: 181.

moet doorgaan. Het bedrijf van de handelaren raakt de handelaren, niet de geneeskunde, die intussen dat voordeel uit een dergelijke handel verkrijgt dat er zeer vele uitstekende en tot nog toe aan ons niet bekende geneesmiddelen uit Indië en andere ver weg gelegen en onbekende gebieden aangevoerd worden. Zo zijn ons gebracht rhabarber, senne, agaricus, guajacum hout, sassafras, salsaparilla, vele geurstoffen enz. en zeer onlangs gummi caranna, tacamahaca²⁵⁹, serpentinum hout, peru-balsem en talloze andere geneesmiddelen waarvan wij de voortreffelijke eigenschappen dagelijks gewaar worden. En dat brengt de hele geneeskunde geen enkele schade of gezichtsverlies, maar juist eer. Waarom dus keurt U deze handel als een grote schandvlek voor ons Nederlanders in het bijzonder af? Als de kooplui hun handelswaar soms vervalsen, zoals de hebzucht sinds alle eeuwen door recht en onrecht, door list en bedrog zijn eigen voordeel zoekt, dan schaadt dat de geneeskunde niet en nog veel minder de theriak. Het schaadt vooral de naam en faam van de onervaren geneesheren, en vooral van de apothekers die vaak, ach hemel!, door onwetendheid en onervarenheid de *simplicia* niet kennen en daarom vaak het een in plaats van het ander, het slechte voor het goede kopen, en uit die dingen samengestelde geneesmiddelen maken [die niet deugen]. Dat is dan zeker meer toe te schrijven aan hun domheid en hun onwetendheid dan aan het bedrog der kooplieden. Immers, als de medici de goede geneesmiddelen voldoende hadden leren kennen, dan waren hun nooit slechte in plaats van goede [stoffen] aangesmeerd en geen vervalste voor echte. En wat de hitte van de theriak aangaat, welke misschien bij pestige koortsen minder passend kan lijken: ik zeg dat het gebruik van theriak valt of staat met het oordeel van de verstandige dokter. Als die bemerkt dat de hitte van de koorts groot is, dan is hij verstandig genoeg om van zo een heet middel af te zien en gebruikt hij een ander dat kouder is. Als er weinig koortsige hitte is, of deze slechts middelmatig is, (zoals die bij veel kwaadaardige aandoeningen gevonden wordt), maar er een grote kwaadaardigheid is, zoals bij pestige koortsen het geval pleegt te zijn, dan schrijft hij theriak voor met azijn, citroensap en andere soortgelijke ontgiftende vloeistoffen, [middelen] die de hitte kunnen dempen. Er is dan namelijk behoefte aan een sterk antidotaal middel. Ik kan mij erop beroemen op die manier ontelbare zieken uit het bootje van Charon terug te hebben gehaald. Want waar vele andere middelen niets baatten, leek een dergelijke theriak waar wat bij was gemengd, de gewenste kracht aan het medicament toe te voegen of [die krachten] bijeen te brengen, als tenminste een al te sterke koortsige hitte haar [dat] niet [ver]hinderde. Bovendien, als de pest zonder koorts is, wie, zo vraag ik, verbiedt dan het gebruik van theriak vanwege de hitte? Ik heb vele pestlijders gezien die geen koorts hadden en ik heb zelf ten tijde van die meest wreedste pest bij ons een grote pestige karbonkel gehad, zonder enige koorts en zonde enig ander ongemak. In die gevallen heb ik de theriak altijd met succes gebruikt, dit ook in zomerse en warme tijden. Ik schrijf dit als iemand die het ervaren heeft, niet, zoals U meent, als een man die de traditie van de Ouden [klakkeloos] volgt of [schrijft] op basis van een [blind] geloof in vreemden. Voor mij was een groot werkterrein geopend in de jaren 1635 en 1636 en niet minder in deze jaren 1654 en

²⁵⁹ Hars van een boom in West-Indië.

1655. [Ik kreeg de kans] om alle geheimen rond de pest te doorvorsen en te onderzoeken - geheimen welke andere medici van zeer grote naam, maar van een even grote vreesachtigheid, zelfs niet van verre durfden te bekijken. [Dat zijn dan medici die] intussen vaak al te gemakkelijk schelden op dingen die niet passen bij hun onervaren speculaties. Niemand van hen (die gehouden willen worden voor veel geleerder dan de mannen die werkelijk in deze praktijk zijn thuis geraakt) heeft met zijn speculaties de verborgen en verscholen kracht van zowel het pestige gif als de geneesmiddelen kunnen verklaren. Want [die kracht] zit niet in warmte, koude of andere zichtbare kwaliteit, maar in een verborgen en onbekende eigenschap. Wat U vervolgens schrijft, namelijk dat theriak vandaag de dag niet verkregen kan worden in een betrouwbare en precies samengestelde vorm en toebereiding: welnu, of dat in Frankrijk waar is, weet ik niet, (ik herinner mij van toen ik daar vroeger eens was, zeer veel andere gevallen van bedrog door apothekers). Maar ik weet dat hier in Nederland, en vooral in onze vaderstad Utrecht dat middel zeer precies wordt samengesteld uit *simplicia* die allemaal zo zorgvuldig zijn ingekocht en geselecteerd, dat geen enkele arts betere zou kunnen wensen. Dit [samenstellen] gebeurt niet zonder voorafgaande nauwkeurige inspectie [van de ingrediënten] door de stadsdoktoren, in wier aanwezigheid ook alles gewogen wordt en gemengd, zodat er helemaal geen bedrog kan insluipen. Alleen is het zo dat wij in plaats van opobalsamum ([een hars] die hier niet verkregen kan worden) olie geperst uit de muskaatnoot en in plaats van carpobalsamum krachtige bessen van de jeneverstruik en in plaats van malabathrum [Indische bladeren] laurierbladen of het buitenste geel van de schil van een citroen nemen. Alle overige dingen hebben we hier in een uitgelezen vorm tot onze beschikking. U moet dat niet vermengen met de gedachte dat er onder de naam van deze compositie overal in het hele rijk van het christendom grote bedriegerijen insluipen, maar dit wil ik toch graag aannemelijk maken: het middel kan afdoende eerlijk samengesteld worden, mits de medici die het aangaat maar toezicht willen houden op een duidelijke manier van samenstellen, zoals wij hier in Utrecht dat doen. Daar is het vandaag de dag geen enkele apotheker toegestaan om ook maar enig middel van welk gewicht dan ook te maken dat voor algemeen gebruik moet dienen zonder voorafgaand onderzoek van de medici die tot deze taak zijn afgevaardigd. Uit al deze punten concludeer ik dat het gebruik van theriak bij pest vooral bij die [medici] een slechte naam heeft en door die [heren] weinig wordt toegepast die weinig of niets op het gebied van de behandeling van pest hebben gedaan. Als die mensen mij zouden uitleggen wat de aard van het pestgif is, dan zal ik [hen] terstond de antidotale kracht van de theriak verklaren. En als ze een beter en trefzekerder middel naar voren zouden brengen, dan zou ik dit [namelijk de theriak] terstond als minder zeker afwijzen. Ik moet ook lachen om de ijdele opmerkingen van de velen, vooral Duitsers, die de theriak van Andromachus verwerpen en, alsof ze daarmee iets beters voorstellen, vele andere samengestelde geneesmiddelen en antidota bedacht, bij elkaar geschreven en hemelhoog verheven hebben, terwijl de glans ervan wegens de zwakkere werkzaamheid en de grotere onzekerheid mettertijd ten onder gaat. Voorbeelden zijn het electuarium uit ei, de theriak van de Duitsers van Monavius, zoals ook die van Matthiolus. Niet minder gaat het om de ontelbare andere [middelen] die met een valse lof door hun makers bezongen worden. Mocht iemand misschien denken dat de behandeling van pest beter kan geschieden zonder antidota van deze soort,

[maar in plaats daarvan] met behulp van aderlatingen en purgaties, dan zal hij niet minder falen bij de behandeling van de pest dan wanneer hij de lues venerea zonder pokhout [*lignum guajacum*], salsaparilla, kwik en andere geschikte geëigende antidota probeert te genezen. Hoewel de koortsige hitte en de vuile of met welke naam ook te benoemen rottens lijken te vragen om een aderlating en een reiniging, leert de ervaring dat deze manier van behandelen niet deugt. Ik kan namelijk eerlijk bevestigen dat ik bij de allerwreedste pest waarover ik mijn boek geschreven heb, altijd heb gezien dat uit vijftig, ja zelfs honderd pestpatiënten bij wie deze middelen geprobeerd werden, er amper één ontkomen is. Van degenen die echter antidota gebruikten, zijn er ontelbaren genezen. En datzelfde heb ik ook voor een viertal jaren in onze recente pest weer vastgesteld.²⁶⁰ Het is [nu eenmaal zo] dat bij pest niemand op basis van zijne eigen speculaties al te pertinent kan vasthouden aan een gebruik dat in de praktijk niet werkt. Men moet daarentegen de middelen bij deze zeer duistere ziekte noodzakelijkerwijs onderwerpen aan de ervaring [dus aan het resultaat dat ze opleveren]. Dit is [hier] nog veel meer [nodig] dan bij de lues venerea. Bij die ziekte is men overal op geschikte antidota uitgekomen waarvan de ervaring leert dat ze zeer goed werken. Intussen lijken de medici die zowel bij pest als bij lues venerea geschikte en in de praktijk bewezen geneesmiddelen volgens de regelen der kunst gebruiken en deze op een passende manier, in de juiste vorm en op het goede moment aan de zieken voorschrijven, niet meer bij naam genoemd te mogen worden. In plaats daarvan moeten ze worden afgeschilderd als lieden die net als de empirici [= mensen die zomaar wat proberen] niet op basis van een methode, maar alleen op grond van de traditie en een vreemd geloof de geneeskunde beoefenen. Zeker is dat als beproefde en door langdurig gebruik bewezen geneesmiddelen niet op de juiste manier worden gebruikt, er weinig nuttigs uit hun voortrolt en daarom is het zo dat zelfs de beste en meest beproefde medicamenten noodzakelijkerwijs op de juiste manier moeten worden gebruikt. Wat betreft Galenus' boek over de theriak aan Piso, waarvan U schrijft dat het vals is, en waarvan het U verbaast dat ik het citeer als ware dit het boek van een of andere autoriteit: ik heb niet geprobeerd te verdedigen dat het echt van Galenus is, want het maakt mij niet uit wie de auteur is. Ik heb de tekst geciteerd omdat deze mij juist lijkt te oordelen over de theriak, en op die titel zou ik zelfs welke beroemde auteurs ook maar, ja zelfs anonieme auteurs durven te citeren. Want dat moet toegestaan worden aan de wetenschappelijke vrijheid. Ook ik wil geen zo hardnekkige verdediger van mijn opvattingen zijn, dat ik de meningen van andersdenkenden die daarvan afwijken slecht verdraag. Laat ieder vinden wat hij wil, mits aan mij de vrijheid wordt gelaten om mijn eigen dingen te denken. Moge mij ten overstaan van iedereen de vrijheid van welk tribunaal dan ook gegund worden om ook van mijn eigen meningen af te wijken, en ze te veranderen, wanneer ik betere of meer juiste dingen te zien krijg. Intussen zal het verre van mij zijn om kwaad te spreken over anderen die met mij van mening verschillen, of hen te beschimpen. Maar daar ik zie dat het weinige dat ik schrijven wilde, dit briefje tot een lang epistel doet uitgroeien, wordt het tijd dat ik de zeilen laat zakken en tegelijkertijd U en de Uwen geheel en al in de welwillendheid van de hoogste God aanbeveel

²⁶⁰ Eerder verwees VD naar de epidemie in Utrecht in 1654-55. Als hij daarnaar weer verwijst, dan zou dat betekenen dat hij deze brief schreef in 1658 of 1659.

en terwijl ik mijzelf aan uw welwillendheid aanbeveel, zal ik altijd zijn

de Uwe,

IJ. VAN DIEMERBROECK.”

Na deze brief van mij, die hier tussen haakjes in de tekst geplaatst is, keer ik nu eindelijk tot de kern van de zaak terug. We moeten ingaan op enkele andere theriaks van moderne makers. Onder de jongere antidota zijn er drie die een zeer grote naam hebben, namelijk het electuarium van ei van keizer Maximiliaan, de theriak van de Duitsers [dat is die] van Monavius en het antidotum van Matthiolus. De beschrijvingen van deze middelen laten we hier, omdat zij van een edeler soort zijn, met weglating van ontelbare anderen volgen. Het electuarium uit het ei beschrijft Quercetanus op deze wijze in *Over de pest*, Hoofdstuk 5.

- R/.** *Men neme een vers kippenei, waar men het eiwit uithaalt door in een punt een gaatje te maken. Wat dan aan leegte in het ei ontstaat, moet met oosterse saffraan gevuld worden, waarna het gaatje zorgvuldig gesloten wordt opdat er niets uitgaat. Vervolgens wordt [het ei] op een licht vuurtje of in een oven verhit totdat het oppervlak een zwarte kleur aanneemt. Daarbij moet men oppassen dat de saffraan niet verbrandt. Nadat later de schaal van het ei is gehaald, wordt het geheel gedroogd en tot poeder gemaakt. Daar worden dan in deze volgorde aan toegevoegd:*
- R/.** *Poeder van de wortels van zevenbladskruid en essenkruid, elk 2 drachmen
hoorn van het hert, myrrhe en kraanogen, elk 1 drachme
wortel van engelwortel, pimperl, wormkruid, zaden van jeneverbes en kamfer, elk ½ ons.
Alles wordt in een mortier gelijkelijk gemengd, onder toevoeging van theriak tot het gewicht van al deze stoffen. Laat dat volgens de regels der kunst een electuarium worden.*

Platerus stelt dit electuarium op de volgende manier samen, opdat de saffraan niet hard wordt.

- R/.** *De dooier van een hard gekookt ei, voeg er een gelijk gewicht aan gewreven saffraan aan toe. Die twee dingen worden tegelijkertijd goed geschud. Vervolgens voege men eraan toe:
poeder van zevenbladskruid en essenkruid, elk ½ ons
zwaluwkruid of witte engbloem, blauwe knoop en wormkruid, elk 2 drachmen
raketzaad, 1 drachme myrrhe, 1 scrupel
theriak en mithridaat, elk zoveel als nodig is, om een massa te vormen die voldoende hard is.
De dosis is 1 drachme met gedestilleerd water, wijn of azijn.*

Monavius schrijft over zijn theriak als volgt aan Crato: *Ik heb hier, toen de eerste besmetting ons vrees begon aan te jagen, een zekere theriak gemaakt die ik Van de Duitsers heb genoemd, en waarvan mijn apotheker al vele ponden verkocht heeft. Hij bestaat hoofdzakelijk uit die dingen die bij ons puur en zuiver gevonden kunnen worden en die in het uitdoven van giften geen kleinere kracht hebben dan de exotische stoffen die uit de uithoeken van Indië hierheen geïmporteerd worden.*

- R/.** *Wortel van engelwortel*

kruiswortel, wormkruid, zevenbladskruid, essenkruid, pimpernel, speerkruid, meesterwortel, duivelsbeet, ronde holwortel, mansoren, slangenkruid, lavas, distel uit Patagonië en vijfvingerkruid, elk 3 drachmen

kruid van waterlook, kruipende chamaedris, betonie, wijnruit, gezegende distel en duizendguldenkruid, elk ½ ons

bloemen van goudsbloemen, lavendel, rosmarijn, zaden van citroen, zuring, stekrapen, akkerscherm en laurierbessen, elk 3 drachmen

bewerkte Armeense bolus, zegelaarde en gebrande hertshoorn, elk 1 ons

saffraan, foelie, lange peper, mastiek, wierook en van alle [drie] sandelhoutsoorten, elk 2½ drachme uitgelezen myrrhe, zwavelbloem en kamfer, elk 6 drachmen

opium uit Egypte, 4 scrupels

bevergeil, wolfsmelk, elk 1 drachme rabarber, 1 ons

uitgelezen kaneel, schillen van citroenen en sinaasappels, elk ½ ons

walnoten zonder bast en vijgen die door een zeef gehaald zijn, elk 3 ons

sap van gezegende distel, waterlook, schurftkruid, ereprijs, wijnruit, salie, zuring, druivenkruid en citroenkruid, elk 2 ons

vitrioololie, 1 ons

warm en koud mengsel met parels, elk 1½ drachme

cordialium temporatum [een julep], 2 drachmen dia-amber, dia-muskus, elk 1 drachme

theriak van Andromachus, 4 ons

mithridaat en likkepot uit ei, elk 2 ons

diascordium, 1½ ons

extract van engelwortel, ½ ons

absinthzout, 2 drachmen

geurige wijn, 2½ pond

afgeschuimde honing, 12 pond

Alles wordt zorgvuldig dooreen gemengd naar de vorm van een opiaat.

Matthiolus schrijft in het voorwoord van Boek 6 over Dioscurides het volgende over zijn theriak: *In deze tijd worden medici die hun geheimen willen openbaren voor tamelijk zeldzaam gehouden. Als ze op een mooi of bijzonder hulpmiddel stoten,*

[zwijgen ze erover]. Ik heb echter van meet af de opvatting gekoesterd dat de vrucht van mijn werk, hoe klein ook, algemeen aan iedereen ten goede zouden moeten komen. Het zou immers vreemd en onmenselijk zijn als ik, door na-ijver of door hebzucht gedreven, iets in stilte zou verbergen waarvan ik dacht dat het in de geneeskunst gebruikt zou kunnen worden. Daarom [presenteer ik hier dus] het antidotum waarvan ik de bewonderenswaardige krachten tegen het gif heb ervaren. Het wordt op deze wijze samengesteld.

R/. *[Gewone] rabarber, rapontische rabarber [ingevoerd uit Pontus], wortels van speerkruid, kalmuswortel (welke men ten onrechte welriekende lis noemt), galiga, vijfvingerkruid, zevenbladskruid, ronde holwortel, pioen, alantswortel, kost, lis met een grote bloem en witte kamille, elk 3 drachmen
maagwortel, meesterwortel, essenkruid, engelwortel, waterviolier, moerasspiraea, voorjaarszonnebloem, wormkruid en gember, elk 2 drachmen agaricus, 3 drachmen
rozemarijn, duivelsbeet en gentiaan, elk 2½ drachme
zaden van citroen, sinaasappel, monnikpeper, karmozijnbessen, zuring, essenbomen, wilde pastinaak, stekraap, narduszaad, pioen, balsem, hederik, witte kers, venkel en akkerscherm, elk 2 drachmen
bessen van laurier, jeneverbes, klimop, struikwinde en steertpeper, elk 1½ drachme
bladeren van waterlook, gamanderlijn, veldcypres, duizendguldenkruit, lavendel, Keltische narde, bergsteentijm, wijnruit, munt, betonije, ijserhart, schurftkruid, gezegende distel en bijenblad, elk 1½ drachme
kandisch kraamkruid, 4 drachmen
vlier, St. Janskruid, waterbies, malrouw, galiga, sabelboom en pimpernel, elk 2 drachmen
gedroogde vijgen, walnoten en purgerende roode loopnoten, elk 3 drachmen
bloemen van elk van beide soorten koetong, rozen,*

sali, lavendel en rosmarijn, elk 4 scrupels
saffraan, 3 drachmen
sena of kaneel, 10 drachmen
nagelkruid, nootmuskaat en foelie, elk 2½ drachme
lange peper en zwarte peper, alle soorten sandelhout en adelaarshout, elk 1½ drachme
rauwe hertshoorn, 4 drachmen
eenhoorn, 1 drachme
bot uit het hart van een hert, stukjes ivoor, gedroogde geslachtsdelen hert en bevergeil, elk 4 scrupels
aarde van Lemnos, 3 drachmen
opium, 1½ drachme
oosterse parels, 2 stukjes smaragd, hyacinthsteen en rode koraal, elk 1½ drachme
kamfer, 2 drachmen
mastiek, wierook, amber, myrrhe, Arabische gom, terpentijn, sagapenum, opoponax, laserkruid,
elk 2 drachmen
geurende muskus en amber, elk 1 drachme
vitrioololie, ½ ons
poeder van een mild hartversterkend middel, van diamargariton, van diamoscus en van diambra,
elect. van edelstenen
pastilles van kamfer en zeeajuin, 2½ drachme
slangenpillen, 2 ons
sap van zuring, hasenlatuwe, waterlook, slangenhoofd, bijenblad en koetong, elk ½ pond
hyposistis [cistussap]²⁶¹ 2 drachmen
theriak en mithridaat beste kwaliteit, elk 6 ons
geurige oude witte wijn, 3 pond
suiker van het eiland Madeira of beste honing, 8 pond en 6 ons.
Uit deze ingrediënten wordt met de grootste zorgvuldigheid een electuarium gemaakt op de manier
waarop antigiffen van theriak en mithridaat gemaakt worden.

Matthiolus schrijft van dit electuarium 1 tot 3 drachmen voor, al naar gelang de leeftijd en de constitutie van de patiënt. Hij beveelt dit aan als het beste antidotum tegen pest en alle giffen.

Dit is [dan] dat beroemde tegengif, die grote verzameling van zeer veel *simplicia* die zonder orde, zonder methode, zonder enig redeneren bij elkaar zijn gebracht en verbonden in een samenstelling welke de Italianen bewonderen als ware het een uit de kokers van de goden afkomstig geneesmiddel en dat de Duitsers [ook als zodanig] ophemelen. Verder prijzen de onervarenen het en zo ook de mensen die meer zien in nieuwe dingen dan in betere. Ik heb een beschrijving van dit middel in dit boek van ons willen invoegen [om twee redenen]; ten dele om hen tevreden te stellen die van nieuw en lang houden, [want] zij [zullen] het met beide armen omarmen. Ten dele heb ik het ook gedaan om het [recept] bloot te stellen aan het oordeel van mensen die geleerder en verstandiger zijn.

²⁶¹ Bitter sap van Zuid-Franse cistus struik.

Behalve deze reeds genoemde antidota met een grote naam, worden er talloze andere door auteurs beschreven. Joannes Wierus verwijst naar een kanunnik uit Lotharingen die met het volgende electuarium als met een topgeheim bij vorstelijke personen een bepaald niet alledaagse winst heeft gemaakt.

R/. Een mengsel van de vrolijkheid van Galenus²⁶² en zegelaarde, elk 1 drachme
bewerkte bolus Armenicus, ½ ons theriak van Andromachus, 3 ons
conserve van rozen, bernagie en koetong, elk 1 ons siroop van viooltjes, zoveel als nodig is.
Laat het een likkepot worden.

Platerus beschrijft in zijn in *Traktaat over de praktijk, Boek 2* een *electuarium* dat hij in het jaar 1582 met goed gevolg gebruikte.²⁶³ Joannes Kentmanus heeft ooit voor de stad Torgau dit genezende electuarium voorgeschreven.

R/. Vijlsel van hertshoorn en bot van het hart van het hert, elk ½ ons
kamfer, 1 ons (indien sterk 1 drachme)
Kandisch kraamkruid en wortels van zevenbladskruid, elk 1½ drachme kandisuiker, 1½ ons
theriak van Andromachus, 6 ons siroop van het zuur van een citroen, zoveel als nodig is.
Meng en maak een electuarium.

Meer samengestelde middelen van deze soort worden overal gevonden bij schrijvers die de pest behandelen.

XVII. Wij hebben diascordium gebruikt volgens de beschrijving van Fracastorius zelf, die ons door hem is nagelaten in *Boek 3 van het werk over de besmettelijke ziekten, Hoofdstuk 7*. Deze bevat onder andere 1½ drachme opium. Ik zie dat door anderen de hoeveelheid opium ten onrechte vergroot wordt tot 2 of 3 drachmen, door sommigen zelfs tot 4 of 5 drachmen. Zo wordt een goed geneesmiddel door het vermeerderen van de opium al te slaapverwekkend en schadelijk, ja zelfs gevaarlijk. Fracastorius beveelt het middel aan iedereen zeer aan en schrijft het ook aan vrijwel reeds opgegeven patiënten op deze wijze voor:

R/. Sap van schapenzuring, 2 ons citroensap, 1 ons diascordium, 1 drachme
een mengsel van edelstenen, 2 scrupel azijn, 1 ons.
Meng en laat het een drank worden.

²⁶⁴ Mindererus zingt de lof van dit diascordium van Fracastorius in het boek over de pest, Hoofdstuk 15. *Dit electuarium, dat diascordium van Fracastorius wordt genoemd, volgt de grote remedies en de hulpmiddelen van de Ouden (namelijk theriak en mithridaticum), en ik moet zeggen dat ik het altijd met vertrouwen heb gebruikt. Hoewel het een geweldige kracht bevat om het kwaad te verdrijven, schaadt het het lichaam met geen heftige hitte, zoals theriak of mithridaticum [dat wel doen]. Vandaar dat het ook voor kinderen, zwangeren en vrouwen die de borst geven een zeker, veilig en heilzaam middel is, dat de rotnis corrigeert, het gif vernietigt en het zweet opdrijft zonder grote verwarring onder de sappen te veroorzaken. Het kalmeert ernstige symptomen, vooral zware hoofdpijnen. Dit hebben wij in een veelvuldig gebruik vastgesteld. Wij oordelen [op basis daarvan] dat aan het middel niet ten onrechte zeer veel lof kan worden toegeschreven.* Wij hebben bij die pest van ons hetzelfde diascordium van Fracastorius altijd met succes gebruikt.

²⁶² Pulvis laetitiae Galeni. Een likkepot.

²⁶³ Van 'Joannes Kentmanus' tot 'Meer samengestelde middelen' is nieuw in 1687.

²⁶⁴ Van 'Mindererus zingt' tot 'Er zijn er die' is nieuw in 1687.

Er zijn er die in plaats van het diascordium van Fracastorius het diascordium van Gemma zeer aanbevelen. De beschrijving daarvan is als volgt.

R/. *Vers verzameld waterlook dat in de schaduw is gedroogd, 10 drachmen kandisch kraamkruid, toppen van absinth, en klein warkruid ²⁶⁵, elk ½ ons bloemen van Damasceense rozen, goudsbloemen en koetong, elk 2 drachmen zaden van weegbree, 2 scrupels zaden van meloenen, komkommer en pompoen zonder schil, elk 1½ drachme gebrande hertschoorn, 3 drachmen wortels van kruiswortel, engelwortel, wormkruid, Kandisch kraamkruid, elk 5 scrupels muskaatnoot, foelie, Oosterse saffraan, witte peper, bolus Armenicus en mastiek, elk 3 scrupels kamfer, 2½ scrupel kaneel, rood zeewier, rabarber, hout van aloë, hout van rozen, asa dulcis, Benjamins gom, elk 1 drachme cardamon, spijk, wit sandelhout, citroenschillen en ivoorschaafsel, elk 3 scrupels bot uit het hart van het hert en muskus, elk 1 scrupel. Nadat het voorzichtig gewassen is met witte suiker, rozenwater en Cretensische wijn die afgeschuimd is, zoveel als nodig, wordt het een likkepot waar tot slot nog aan wordt toegevoegd extract van zevenbladskruid, ereprijs en salsaparilla, elk 1 drachme jeneverbes, 2 drachmen trapsgewijs gedestilleerde olie van calcanth [= vitriool], 1½ drachme citroenolie, 1 scrupel. Maak er een opiaat van.*

XVIII. Tot de voortreffelijkste middelen behoort dat theriakwater van ons, dat niet alleen krachtig werkt tegen het pestige gif, het hart tegen de kwaadaardigheid beschermt en het in beweging zet, maar dat bij zwakken ook nog eens de reeds wankelende krachten wonderwel versterkt. Het is wonderbaarlijk hoeveel geweldige effecten wij bij deze pest en andere kwaadaardige koortsen van dit middel hebben bemerkt.

²⁶⁶ Er zijn er die water van stinkende gouwe zeer veel lof toezwaaien. Ze denken dat een beter middel tegen de pest niet bestaat. Dit maken ze als volgt. Ze kneuzen verse en groene [stukken van] de stinkende gouwe in een mortier. Nadat het gekneusd is, doen ze het in een stenen kan met een nauwe hals en voegen er een klein beetje water of wijn bij. Deze kan maken ze nauwkeurig dicht en begraven haar voor twee of drie weken in paardenmest. Vervolgens halen ze alles uit de kan en dat destilleren ze dan in een distilleerhelm. Wanneer dat water soms niet bij de hand is, nemen sommigen het afkooksel van dezelfde gouwe en gebruiken dat met goed gevolg. Ik ken een geletterde heer die, ter behandeling van pest en welke koortsen en zwakheden van de ingewanden ook maar, zo veel vertrouwen in het voorszegde water van stinkende gouwe had, dat hij het altijd in zijn huis klaar had staan.

²⁶⁵ DB: Thijmzijde of Kwendelwolle.

²⁶⁶ Van 'Er zijn er die' tot 'Er worden ontelbare ' is nieuw in 1687.

Hij verhief het hoog boven alle andere medicamenten.

Er worden ontelbare theriakwaters gemaakt en vrijwel elke arts bedenkt wel een nieuw soort voor zijn gebruik. Te midden van andere zijn echter zeer beroemd het aqua bezoartica van Langius en het aqua theriacalis van Bauderonus. De beschrijving van het water van Langius is als volgt.

R/. *Stinkende gouwe met wortels en al, 3½ handvol
wijnruit, 1 handvol waterlook, 1 handvol Kandisch kraamkruid en gezegende distel,
elk 1½ handvol
wormkruid en engelwortel, elk 3 drachmen
schillen van citroen, van limoenen, elk 2½ drachme
bloemen van kleine mantelanjier en bernagie, elk 2 drachmen
beste kaneel, 2½ drachme
kruidnagelen, 3 drachmen.
Nadat de dingen die ingesneden moeten worden, zijn ingesneden en de dingen die gekneusd moeten worden, gekneusd zijn, moet een infusie geschieden in gesublimeerde wijn die 3 keer gedistilleerd is, 8 pond.
malvezij en azijn van waterlook, elk 1 pond.
Het wordt twee dagen geweekt en daarna op een zacht vuur in glazen kolven gedistilleerd. Voeg aan dit gedistilleerde vocht toe:
theriak, 3 ons mithridaat, 1½ ons kamfer, 2 scrupels foelie, 1½ drachme
kaneel, 3 drachme hout van aloë, 2 scrupels geel sandelhout en kruidnagelen, elk 2½ drachme
conserven van bloemen van de mantelanjier, 2 ons
gezegende distel, 1 ons bewerkte hertschoorn, 1½ drachmen
liberantpoeder, 5 scrupels
hout van sassafras elk 2 ons
Laat het weken voorafgaande aan de destillatie en zo wordt het voor gebruik bewaard.*

De beschrijving van het water van Bauderonus is de volgende:

R/. *Beste middelmatig oude theriak, 3 ons
wortels van zevenbladskruid, engelwortel, adderkruid, Kandisch kraamkruid en hout van sassafras,
elk 2 ons
bolus orientalis, 1 ons
zaden van jeneverbess, gepelde pitten van citroen, van gezegende distel, van zuring en postelein,
elk ½ ons
kruiden van betonie, goudsbloem, bijenblad, waterlook en bernagie, elk 1 handvol
kaneel, foelie, elk 2 drachmen.
Nadat de stoffen zijn ingesneden en gekneusd, moet men er azijn van rose-wijn, citroensap en druivensap bijgieten, elk ½ pond of 6 ons. Het moet twee dagen weken in een lauw - warme glazen vaas. Vervolgens wordt het gedistilleerd. De dosis ter preventie is 1 ons, ter behandeling 2 ons.*

Deze beschrijving heeft Bauderonus in het aanhangsel van zijn pharmacopee achtergelaten voor het nageslacht. Wat mij er in het geheel niet aan bevalt, is de al te kleine hoeveelheid van het bijgevoegde vocht. Met het oog op een zo grote hoeveelheid van *simplicia* en andere ingrediënten, zou het bijgegoten vocht moeten worden vermeerderd door het bijvoegen van twee of drie pond

wijn azijn of een andere vloeistof, opdat er een goede infusie en destillatie kan plaats vinden.
Sennertus gebruikte het volgende water dat beschreven is in zijn Paralipomena bij het boek over de pest 5.

R/. *Wortels van zevenbladskruid, klissenkruid, pimpernel, duivelsbeet en speerkruid, elk 4 ons
meesterwortel, engelkruid, kruiswortel en slangenkruid, elk 1 ons
verse nog niet geheel rijpe noten, 1 pond
bladeren van wijnruit met bloemen, zuring, goudsbloemen, gezegende distel, waterlook en ijserhart,
elk 2 handen vol
kamfer opgelost in wijngeest, 1 drachme
theriak en mithridaat, elk 1½ ons
diascordium van Fracastorius, 1 ons
azijn van rozenwater en uitstekende witte wijn, alles gelijke delen.
Distilleer het.*

²⁶⁷ Christophorus de Cock van Kerckwijck geeft in zijn boek over de pest tamelijk hoog op van zijn versterkende en zweetdrijvende water waarvan hij 3 of 4 ons voorschrijft aan volwassenen, maar aan jongeren minder, afhankelijk van de leeftijd.

R/. *Engelwortel, 4 ons
Contrajerva [= Tegengifswortel], 2 ons
het geel van de citroen en van sinaasappelen, elk 1 ons.
Nadat het ruwweg gekneusd is, moet er sap van onrijpe walnoten over gegoten worden, 12 ons.
sap van bladeren van wijnruit, citroenkruid en salie, bevochtigd met rijnwijn en samen uitgeperst
8 ons
citroensap met zwavelgeest die naar wens is scherp gemaakt met een klok, 3 pond.
Het moet drie dagen lang warm worden gedigereerd en op een zacht vuur vanuit een glazen kolf
gedestilleerd worden tot het droog is [er alleen droge stof overblijft]. Voeg bij de gedestilleerde
vloeistof water van zeer scherpe kaneel, 6 ons
siroop van sinaasappelen, 2 ons
kersen, 4 ons
Meng en bewaar voor gebruik.*

Voorheen pleegde dit theriakwater in Leiden te worden gebruikt.

R/. *Wortels van engelwortel en wormkruid, elk 1 ons
maagwortel, gember en kruiswortel, elk 3 drachmen
schillen van sinaasappelen en citroenen, elk ½ ons
kruidnagelen, kaneel, muskaatnoot, steertpeper, witte en zwarte peper, elk 2 drachmen
jeneverbessen, 6 ons
laurier, 4 ons
kruid van citroenkruid, wijnruit, waterlook, salie, gezegende distel en munt, elk 1½ ons*

²⁶⁷ Van 'Christophorus' tot 'Voorheen pleegde' is nieuw in 1687.

*rozemarijn, polei, sabelboom, elk 1 ons majorein, bijvoet en bergsteentijm, elk ½ ons
vogelnestzaad en zaden van anijs, elk 2 ons
karwijzaad en venkelzaad, elk 2 ons
bloemen van kamille en melotebloemen, elk ½ ons
mirrhe, 2 ons
oude theriak, 6 ons
zeer goede wijngeest, 15 pond.
Het wordt twee dagen geweekt en daarna gedestilleerd au bain Marie.*

Crollius schrijft dat zijn gecamphoriseerde theriak geest uitstekend zweet drijft en krachtig weerstand biedt tegen het pestgif.

R/. *Theriak van Andromachus, 5 ons rode myrrhe, 2½ ons Oosterse saffraan, ½ ons
kamfer, 2 drachmen.
Nadat alles gemengd is, moet men er trapsgewijs gedestilleerde wijngeest overheen gieten, 10 ons.
Laat het op een warme plaats staan in een goed gesloten vaas gedurende 24 dagen. Daarna moet
het onder lichte verwarming gedestilleerd worden au bain Marie.
De dosis is ½ drachme.*

Hercules Saxonia beschrijft in Boek 8 van zijn werk over de koortsen, Hoofdstuk 37 zijn gedestilleerde aqua cordialis [hartwater]. Hij prijst het zeer aan. Platerus beschrijft in zijn boek over de praktijk, Verhandeling 2, drie of vier gedistilleerde theriakwaters die van groter belang zijn en die hij zelf bij de pest met succes heeft gebruikt. Na de beschrijving ervan voegt hij het volgende toe. *Als we kamfer, zegt hij, toevoegen aan de genoemde samengestelde middelen die we willen destilleren, bewerkstelligen we zeer effectief dat die wateren de geur van de kamfer gaan ademen. Dat [laatste] zal ook gebeuren als we de portie kamfer in die wateren fijn maken of de vooraf opgeloste kamfer er met het aquavit doorheen roeren.*

Er zijn er die deze theriakwaters liever door infusie dan door destillatie maken. Ze oordelen dat ze zo werkzamer zijn, omdat de goede eigenschappen van veel *simplicia* bij de destillatie niet overgaan terwijl die bij infusies in hun geheel kunnen worden behouden. Zo [gemaakt] is het water van Joannes Crato, dat hij als het meest nuttige aanbeveelt.

R/. *Everwortel, wormkruid, kruiswortel, engelwortel, zevenbladskruid en bolus Armenicus, elk 2 ons
drie soorten sandelhout, 1½ ons kamfer, 2 scrupels
muskus, 1 scrupel
theriak en mithridaat, elk 3 ons
wijngeest, 3 pond.
Laat een insolatio²⁶⁸ geschieden of een lauwe weekmaking gedurende een maand. Daarna moet het
gecoleerd worden door een driedubbele linnen doek.*

Anderen prijzen de volgende infusie:

R/. *Armeense bolus en zegelaar, elk 6 ons
wortels van zevenbladskruid, essenkruid, pimpernel, speerkruid, wormkruid,*

²⁶⁸ Uittrekking in de zon. Weken in de warmte van de zoon (Woyt, 1766: 390).

*kruiswortel, elk 2 ons
engelwortel, 4 ons
bloemen van ereprijs, schurftkruid en gezegende distel, elk 2 handenvol.
Het wordt geïnfundeerd in gedistilleerde wijn en azijn, elk 6 ons.
Aan deze infusie voegt men door een filtreerpapier 1 pond theriak toe.
De dosis is 1½ ons tot 2 ons.*

Sommigen houden meer van het volgende middel:

R/. *Zeer sterke wijnazijn die afgekookt is met zaden van wijnruit, witte rijnwijn en Malavische wijn, elk 2 pond
theriak van Andromachus en mithridaat van Damocras, elk 1 pond.
De stoffen worden gemengd en moeten enkele dagen staan, Daarbij moet dagelijks twee tot drie maal geroerd worden. Vervolgens wordt alles gezeefd door een vloeipapier.*

Matthiolus prijst met de hoogste lof zijn Vijfde essentie, die hij d.m.v. infusie bereidt. Hij beschrijft deze in het voorwoord op Boek 6 van Dioscurides als volgt:

R/. *Ons antidotum (zie de beschrijving een weinig eerder in Aantekening 16)
siroop uit de schillen van citroen, elk 1 pond
levenswater dat tot de vijfde essentie is gedistilleerd, 5 pond*

Alles wordt in een glazen vat geworpen dat twee keer zo veel bevatten kan als de erin geworpen stoffen. Daarna wordt de mond van het vat zo goed afgesloten dat er geen gevaar van lekken van iets vluchtigs overblijft. Daarna wordt het water in het vat met veel handigheid zo lang geschud, dat het geheel oplost. Daarna wordt de mond van het vat met was of pek afgesloten en wordt het geheel een maand weggezet, waarbij alles twee maal per week goed geschud wordt. Na een maand glimt het heldere water dat boven[aan] staat met een gouden glans. Men moet het langzaam overgieten in een ander glazen vat en dat vervolgens goed afsluiten.

Matthiolus zegt dat hij duizend keer gemerkt heeft dat dit water een dergelijke kracht heeft dat vier slokken, naar het gewicht van vier drachmen, ofwel puur, of met een gelijke hoeveelheid geurige wijn of een gedistilleerde drank, mensen die door een giftig dier gebeten zijn, en zelfs reeds hun stem, hun gezicht en de overige zintuigen verloren hebben als door een wonder als het ware uit een lange slaap opwekken.

Paracelsus geeft in zijn brief over de pest aan de stad Sterzing zeer hoog op van de volgende infusie.

R/. *Een maat gesublimeerde, trapsgewijs gedistilleerde wijn, theriak van de beste soort, 6 ons
mirrhe, 2 ons
wortels van hoefblad, walschot en zegelaar, elk ½ ons
wortels van de zijdeplant, 1 ons
essenkruid, pimperl en speerkruid, elk 2 drachmen
kamfer, 1 drachme.
Nadat alles gemengd is, worde het in een schoon glas bijeen geworpen. Daarin moet het, nadat het glas goed is afgesloten in de zon worden gezet voor acht dagen.*

Hij beveelt aan om dit water voor te schrijven in de hoeveelheid van een halve of een hele lepel, rekening houdend met [bepaalde kenmerken van] de zieke en dan op het zweet te wachten. Hij zegt dat de goede eigenschappen ervan vermeerderd kunnen worden als goede en zuivere wijnsteen voorzichtig wordt gewreven en [het geheel] twee keer in een glazen distillatiehelm wordt gedestilleerd. De helft van dit water moet bij het eerdere water worden bijgegoten en tevens goed worden gemengd.

Sommigen geven hoog op van dit afkooksel waarvan ook wij enkele gunstige gevolgen bij pest hebben gezien.

- R/.** *Wortels van goudsboemen, alantswortel, bladeren van wijnruit, kattenkruid en waterkers, elk 1½ ons
ronde holwortel, 1 ons
kreeftenogen, 1½ ons
wijnazijn, 8 pond.
Het geheel wordt ingekookt tot de helft. Voeg aan de colatuur 1½ ons theriak toe en meng alles. Men moet een flinke slok geven en de zieke laten zweten voor het slapen gaan.*

XIX. Soortgelijke extracten worden op verschillende manieren gemaakt. Met andere toevoegingen kunnen ze werkzamer worden gemaakt, zoals:

- R/.** *Wortels van pestkruid, essenkruid, wormkruid, engelwortel en everwortel, elk 1 ons
alantswortel, 10 drachmen
schillen van citroenen, ½ ons
kruid van wijnruit, van waterlook, essenkruid en gezegende distel, elk 1 handvol
laurierbessen, 3 drachmen
jeneverbessen, 1½ ons
zaad van gezegende distel, citroenpitten, elk 2 drachmen
zeer goede wijngeest, zoveel als nodig.
Laat het volgens de regelen der kunst au bain Marie een extract worden. Het vocht wordt weggenomen tot het geheel de dikte van honing heeft. Daaraan toegevoegd worden hartversterkende poeders en tegengiffen. Bijvoorbeeld:*
- R/.** *Van dit extract 3 ons en een magisterium van parels en koraalstenen, elk 1½ drachme
essence van kamfer en saffraan, elk 1½ scrupel
zwavelbloem, 4 scrupels.
Meng alles.*

XX. Azijn met bezoar heeft vrijwel elke medicus op zijn eigen manier gemaakt en hij meent afhankelijk van wat hij erbij gemengd heeft, dat zijn middel geschikt is. Velen prijzen dit middel van Matthiolus:

- R/.** *Pitten van jeneverbes, 1 ons wijnruit en waterlook, elk ½ ons
geel sandelhout en wortels van engelwortel, speerkruid, holwortel en wormkruid, elk 1½ drachme
mirrhe, 1½ drachme.
Verpulver alles grof weg en infundeer het in wijnazijn, 3 pond.*

Schroderus prijst de volgende bezoar-azijn van de heer D. de Spina als begiftigd met de allergrootste kwaliteiten:

R/. Wortels van alantswortel, 2 ons
engelwortel, wortels van meesterwortel, speerkruid, witte engbloem, stinkende gouwe en pimpernel,
elk 6 drachmen
kruiswortel, essenkruid, ronde holwortel, zevenbladskruid, schurftkruid [aposteemkruid], duivelsbeet,
pestwortel en wormkruid, elk ½ ons
jeneverbessen, 4 handen vol
uitgelezen myrrhe, ½ ons
bladeren van wijnruit, van stinkende gouwe, waterlook, gezegende distel en gamanderlijn,
elk 2 handen vol.
Giet er nadat ze fijngesneden en gekneusd zijn zeer scherpe wijnazijn bij, 8 pond
wijngeest, 3 pond theriak van Andromachus, 2 ons
wijnsteengeest, 1 ons
kamfer, 2 drachmen.
Laat het enkele dagen oplossen en pers het geheel vervolgens uit. Filtreer het met een vloeipapier.

Niet veel van deze azijn verschilt het volgende profylactische zuur dat door Johannes Ernestus in zijn Tractaat over oliën zelf als volgt wordt beschreven:

R/. Wortels van engelwortel, meesterwortel, pimpernel, witte engbloem, speerkruid, essenkruid, pestwortel, wormkruid, zevenbladskruid en kruiswortel, elk 1 ons
jeneverbessen, 2 handen vol
blaren van wijnruit, 3 handen vol
citroenpitten, zuring en citroenschillen, elk 6 drachmen
theriak van Andromachus, 1½ ons
zwavelbloem, 3 drachmen,
bot uit het hart van een hert, 1 drachme
mirrhe, 3 drachmen
beste wijngeest, 2 pond
gedestilleerde azijn, 6 pond
vitrioolgeest, 1 drachme.
Laat het op een warme plaats weken en meng het voor gebruik.

²⁶⁹ Paulus Barbette heeft voor het nageslacht een beschrijving van de volgende azijn achtergelaten. Hij schrijft daarvan dat hij het middel met succes heeft gebruikt. Hetzelfde recept prijzen ook andere medici die het aan pestzieken hebben gegeven.

R/. Wortels van engelwortel, wormkruid, elk 1 ons
pestwortel, 2 ons
blaren van wijnruit, citroenkruid en schurftkruid, bloemen van goudsbloemen, elk 2 ons
onrijpe walnoten die ingesneden zijn, 2 pond
in stukken gesneden verse citroenen, 1 pond.
Kneus alles tegelijk, en giet er dan de beste wijnazijn bij in een hoeveelheid van ¾ [van het geheel].
Laat het in een glazen kom op [warm] zand weken gedurende een nacht en distilleer het vervolgens op een licht vuur, tot het vocht weg is. Doe het

²⁶⁹ Van 'Paulus Barbette' tot 'Guilhelmus Magistrius' nieuw in 1687.

zonder iets te verbranden. Deze azijn wordt voor gebruik bewaard.

Guilhelmus Magistrius meldt dat zekere empiricus die hij persoonlijk kende, met deze [hier nu volgende] drank ontelbaren van de pest en van andere koortsen heeft bevrijd:

R/. *Een korst van een brood uit tarwe dat vers uit de oven is gehaald. Leg die korst nadat ze in zeer zure azijn is gedoopt en geheel en al vochtig is, ter distillatie in een distilleervat. Van dit gedestilleerde vocht schreef hij 4 ons voor. Hij maakte er de mensen die goed toegedekt waren met dekens mee aan het zweten en dit herhaalde hij op drie ochtenden.*

XXI. Wij hebben vele malen gezien dat azijn bij de behandeling van pest zeer veel waard is. Wij weten immers van diverse mensen die door de pest waren aangedaan en die bij het begin van de ziekte een flinke teug van de sterkste wijnazijn met een beetje gewoon zout dronken, terstond zeer rijkelijk zijn gaan zweten en dat ze zeer snel van het dreigende gevaar bevrijd werden. Forestus schrijft in Boek 6 in het Scholion bij Waarneming 19, dat een heelmeeester in het gasthuis toen ter tijd theriak met azijn uit vlierbessen als bevrijdend en zweetdrijvend middel terstond gelijkelijk aan alle pestlijders heeft gegeven. En dat is niet slecht, *want azijn*, zo zegt Levinus Lemnius in Boek 3 van zijn werk over de verborgen wonderen der natuur, Hoofdstuk 36, *werkt tegen giften en drijft de besmettelijke stoffen van de pestige ziekte terug. [De azijn] verstrooit de kwalijke lucht en voorkomt, als er wat in het lichaam is opgenomen, dat de humores geïnfecteerd raken en gaan rotten.* Meer over de azijn hebben wij gezegd in Boek 2, Hoofdstuk 5, Aantekening 7 en Hoofdstuk 10, Aantekening 17.

²⁷⁰ XXII. Platerus, beveelt in zijn werk over de praktijk, Boek 3 als decoctum dat als tegengif werkt een afkooksel van pokhout aan. Hij stelt dat op de volgende manier samen.

R/. *Pokhout, 2 ons salsaparilla, 1 ons water zoveel als nodig. Maak volgens de regels der kunst een afkooksel en kook daarin af pitten van de jeneverbes, laurierbessen, engelwortel en alantswortel, elk 2 drachmen. Een beetje kaneel. Laat het een afkooksel worden.*

Maar zelfs als pokhout en salsaparilla bijzondere middelen zijn tegen het virus van de lues venerea, dan volgt daar nog niet uit dat ze even goed werken tegen het pestige gif; want de verschillende giften hebben verschillende specifieke kwaliteiten en daarom vragen zijn ieder voor zich verschillende specifieke remedies. [Welke dat zijn] leert de ervaring meer dan de rede, want waaruit het [een en ander] bestaat, en wat er specifiek aan is, blijft voor ons duister. Dat geldt zowel voor het gif als voor het middel dat er aan tegengesteld is. Daarom is ons ook onbekend waarom pokhout niet even goed werkt bij pest of hydrophobie [= hondsdoelheid] als bij lues venerea. In de praktijk heb ik geleerd dat [een stof] als theriak van voordeel is bij de behandeling van pest, maar werkelijk niets bijdraagt aan de behandeling van lues venerea. Zo ook omgekeerd, dat pokhout en salsaparilla bijdragen aan de behandeling van lues venerea, maar niets of zeer weinig van voordeel zijn bij de behandeling van de pest. Want ofschoon het zweet in beweging komt, volgt, nadat dit op een dergelijke manier in beweging is gezet, toch zelden of nooit de verwachte verlichting, zoals die door andere tegengiften wel zeer vaak pleegt te volgen. Dat is natuurlijk omdat het afkooksel van pokhout de virulentie van het pestgif

²⁷⁰ Aantekening XXII is toegevoegd in 1687.

niet uitdooft. Daaraan ontbreken immers die specifieke eigenschappen die door een duister kenmerk tegengesteld zijn aan het pestige gif.

XXIII. Ik kan het niet laten om hier bij wijze van tip een geheim van Guilhelmus Magistrius toe te voegen. Het gaat om iets dat hij in de Inleiding tot de behandeling, Sectie 2 in de volgende woorden beschrijft: *En ik heb er ook niet aan voorbij willen gaan, omdat ik zeker weet dat het tot nu toe door allen onaangeraakt is gebleven en ik niet weet of het hun überhaupt bekend is geweest.* Het gaat om de ervaring die ik met de pad heb, die als hij in een zakje levend om de hals van een mens wordt gehangen, de aangestoken mens in weinige uren van de pest vrijmaakt. Paracelsus, *Over de pest, tractaat 1*, zegt hetzelfde - niet alleen over de pad, maar ook over heel veel andere dieren: *De kikker, zegt hij, de pad, de hoekworm, de aal, de murene [een zeevis], de mus, de haan, de pauw, de kraai, de raaf, halen het pestige gif uit de mens en trekken het naar buiten. Dat ligt namelijk aan de conditie [conditio] en de aard van de vertering in het dier waardoor het gif wordt omgezet in niet vergiftigde materie. Door die zelfde natuur tenslotte zuigt hetzelfde dier, of het nu levend of dood is, het materiaal door de intacte huid van de mens naar buiten en haalt het weg. Men ziet immers dat de merel spinnen en giftige wormen verteert en zo ook de kip en de haan, terwijl de snoek in het water en de ooievaar dat met vele andere dieren doen. Waarom gelden deze dingen voor U niet als voorbeeld en bewijs dat deze dieren het opgenomen gif uit de mens naar voren [kunnen] halen en het eruit trekken?*

²⁷¹ Voor de vraag wat de pad waard is bij de pest[behandeling] kan hierboven gekeken worden in Boek 2, Hoofdstuk 11, Aantekening 1. Daar blijkt hoe gevaarlijk die padden door hun eigen gif zijn. Vandaar is het dat deze raad om een levende pad van de hals af te laten hangen niet slechts ijdel is, maar ook bijzonder gevaarlijk en schadelijk. Op dezelfde plaats hebben we ook nogal breedvoerig uitgelegd dat alle giftige middelen die ter preventie of curatie van de pest worden angewend, allemaal schadelijk zijn. Daarom weet ik ook niet zeker op basis van welk fundament de zeer geleerde Th. Willis in Hoofdstuk 13 van zijn boek over de koorts zegt dat juist die middelen boven de andere medicamenten moeten worden aanbevolen die uit kwik worden bereid, uit antimoon, arsenicum en andere dergelijke stoffen. *Aangezien die middelen, zo zegt hij, niet aan onze calor worden onderworpen of er door overwonnen worden, zijn het uitstekende geneesmiddelen tegen het virus van de pestige lues. Deze middelen werpen namelijk niet alleen de overvloedige stoffen met kracht uit, maar, omdat ze deeltjes die zeer sterk en onoverwinnelijk zijn, vrij maken en in elke richting in het lichaam uitzaaien, verstrooien ze de fermenten van het gif die hier en daar aangroeien en ze verhinderen hen om rijp te worden.*

Ik verbaas me over de onverstandigheid van deze grote man die oordeelt dat het hart, opdat het van het pestige gif bevrijd wordt, nog eens met een ander giftig geneesmiddel moet gaan strijden en zo op een en hetzelfde moment aan de tirannie van twee zeer sterke vijanden wordt blootgesteld. Zelfs Hercules vecht niet tegen twee vijanden, zoals het spreekwoord zegt. ²⁷² Of is het opdat [de zieke] zo des te gemakkelijker ten onder gaat, en zo des te sneller tegelijk van de ziekte en het leven wordt beroofd? Wie heeft dit ooit gezien of ervaren, wie heeft dit met een begrijpelijke redenering voldoende kunnen uitleggen of bewijzen, namelijk dat die genoemde giftige medicamenten het ferment van het pestgif verstrooien en van rijping afhouden of het uitdoven? Waarom zouden ze niet eerder de krachten van dat pestgif vermeerderen en tot een hogere werkzaamheid opdrijven? De ervaring kan er ten gunste van Willis' opvatting niet bij worden gehaald, omdat zij in tegengestelde richting wijst en leert

²⁷¹ Van 'Voor de vraag' tot einde Aantekening is nieuw in 1687.

²⁷² Het spreekwoord luidde *Nec Hercules contra duos*.

dat de zieken op wie deze giftige medicamenten zijn toegepast veel eerder dood gaan, ja ik zeg zelfs erdoor gedood worden, zoals ik dat zelf meer dan eens heb zien gebeuren door de onbezonnen en stompzinnige werkwijze van allerlei chemici en empirici. Die raad om bij de behandeling van pest giftige medicamenten te gebruiken, moet volstrekt verworpen worden als schadelijk. Geen wonder, want deze komt niet voort uit de koker van medici die bedreven zijn in het behandelen van pest, maar wordt louter voortgebracht door de lege speculaties van een paar bange dokters die, ook al durfden ze de pestziekten nauwelijks vanuit de verte te bekijken, toch lege en schadebrengende droombeelden van deze soort verzinnen, en die niet bang zijn deze voor te stellen als mysteriën die uit de tempel van Apollo stammen.

HOOFDSTUK VI. Over de manier van behandelen.

De behandeling van mensen die aan de pest lijden, hebben wij op de volgende manier ingericht. Wij ordonneerden dat de kamers waarin de zieken lagen, schoon werden gemaakt en in de eerste drie of vier dagen zorgvuldig (1) dicht werden gehouden (opdat de poriën in het lichaam door de binnenkomst van koudere lucht niet verstopt raakten). Als de zieke niet enorm braakte of diarree had, moest er voor de goed ondergestopte zieken een op het noorden of oosten uitzien raam een of twee maal per dag gedurende een kwartier open worden gezet. Dit ter verwijdering van de stank. Bovendien zorgden wij ervoor dat in de winter en bij koude tijden een licht, voortdurend brandend vuurtje in die kamers werd aangehouden. In de minder koude tijd [was dat] een niet zo groot vuurtje en in de zomertijd of als de lucht warm was, geen enkel vuur. Dan strooiden we liever rozen, blaadjes van lelies, plomp, anijs, wilg, bladeren van de wijnstok en andere verfrissend planten, gedoopt in koude azijn of oxicraat [een mengsel van azijn en water] door de kamer. Bovendien hebben we de lucht drie of vier keer per dag met rookmiddelen [proberen te] veranderen, iets waarover in Boek 2, Hoofdstuk 5 genoeg is gezegd. Daarnaast hebben wij de zieken (op welk tijdstip we er ook bij geroepen werden, hetzij meteen bij het uitbreken van de ziekte, hetzij na de tweede of derde dag) terstond (2) een zweetdrijvend drankje voorgeschreven. [Daarmee hebben we] bij hen, terwijl ze goed onder de dekens waren gestopt, gedurende twee, drie of meer uren (steeds rekening houdend met de krachten [van de zieke] (4) stevige zweetaanvallen uitgelokt. Als die nogal moeilijk op gang kwamen, hebben we warm gemaakt droog zand dat in linnen zakken gedaan was (5) op de voeten, de oksels en

de liezen gelegd. [Verder] hebben we verordonneerd dat de naasten de zwetende patiënten uit de slaap hielden door er voortdurend mee te praten. Ze mochten hen niet toestaan te slapen vóór een tweede zweetaanval was opgewekt. Als de zieken het eerste middel uitbraakten, werd terstond een tweede of, als het nodig was, nog een derde poging ondernomen. Wanneer de zweetaanval was opgewekt, hebben wij toegestaan dat het zweet onder de deken door de zieken zelf een beetje werd afgewist met warm gemaakte doekjes. We stonden echter niet toe dat kleren (6) en overig linnengoed vóór de zevende dag werd verschoond. Als echter de stank van het zweet (waarvan we bij niemand hebben gezien dat hij de zieke schade toebracht, zoals gezegd in Boek 3, Hoofdstuk 3, Aantekening 6) de zieken zwaar viel, werden hen andere kleren aangedaan. [Het ging dan om kleren] die door andere mensen al gedragen waren of door de patiënten zelf voor ze ziek werden. Hetzelfde gebeurde met het overige linnengoed. Er werd bijzonder goed op gelet dat geen pas gewassen of lang in dozen of kisten opgeborgen kleren werden gegeven. Als door de eerste zweetaanval de zieken niet werden verlicht, maar de koorts en de overige symptomen toenamen, dan werd na weinige uren wederom (7) een vochtdrijvend middel toegepast en werd opnieuw geprobeerd zweet op te wekken. Intussen werden allerlei aangename antidotale mengsels ter versterking van de krachten verstrekt, juleppen die werken tegen de kwaadaardigheid en die de dorst lessen. Als na een tweede zweetkuur de koorts en de andere verschijnselen nog toenamen, en de zieke helemaal niets opknapte, dan was dat een heel slecht teken. Zoals het omgekeerd grote hoop op genezing gaf en de zieken na de eerste of tweede zweetkuur verlicht werden en de symptomen afnamen. Na tien of twaalf uren, en in de dagen daarop, hebben wij (naarmate de noodzaak dat leek te eisen) vier of vijf maal opnieuw zweetdrijvende middelen [gegeven]. In de tussengelegen uren hebben we allerlei tegengiffen verstrekt om de hevigheid van het gif uit te doven en zo ook versterkende preparaten en middelen tegen het etteren, of ook geschikte apozemata en andere middelen die de kwaadaardigheid van het centrum [van het lichaam] naar de oppervlakte drijven. Zo ook bepaalde vloeibare spijsen die gemakkelijk verteerd worden en die verrijkt waren met de antidotale kwaliteit van kruiden. Wij hielden bij elke zieke ook zorgvuldig rekening met de combinatie van verschijnselen. We zullen daar in het navolgende meer over zeggen. (8)

AANTEKENINGEN.

I. Veel vooraanstaande medici eisen ten tijde van pest een lichte en goed geventileerde kamer waarvan de vensters uitkijken op het Noorden of het Oosten. Ze verordnen dat deze een weinig na het opkomen en voor het verdwijnen van de zon geopend worden opdat de luchtjes uit de kamer door het doorblazen van vrijere en zuiverdere lucht worden verwijderd. Maar zo veel als een dergelijke kamer van deze aard te prijzen is bij het beschermen van de gezonden, zo weinig is zij aan te bevelen bij de behandeling van zieken (als we hen uitsluiten van wie de zeer slechte adem en de stank van de vele dingen die ze uitscheiden noodzakelijkerwijs een luchten van de kamer vereisen). Bij de behandeling is het beter, vooral in de eerste twee of drie dagen, de kamers gesloten en lauwwarm te houden. Door de werking hiervan worden de openingen in het lichaam namelijk slap en open gehouden en zo wordt via het zweten en de onmerkbare perspiratie aan het boosaardige kwaad gemakkelijker een uitweg geboden.

II. Ik zeg dat ik terstond een zweetdrijvend middel heb toegepast, dat wil zeggen zo snel als maar kon, want hij die het gebruik van geneesmiddelen bij deze ziekte uitstelt, laat de gelegenheid om te behandelen lopen. De gelegenheid is namelijk iets wat meteen te baat moet worden genomen en hier te aarzelen betekent de zieke in ernstig gevaar brengen of zelfs zijn dood bespoedigen. Vandaar dat ook Celsus in Boek 3, Hoofdstuk 7 zegt: *Hoe sneller de stormen van die aard opsteken, hoe eerder hulp, zelfs met een zekere driestheid moet worden geboden*. De reden is dat deze ziekte zeer snel in omvang toeneemt. Verder geldt dat als er niet meteen bij het begin hulp wordt gegeven, er wegens het zeer grote verval van krachten er [later] vaak geen ruimte meer is voor grote en werkzame behandelingen.

III. De ervaring van vele eeuwen heeft uitgewezen dat zweetaanvallen die bij deze buitengewoon gevaarlijke ziekte door tegengiffen worden opgewekt, de snelste en van alle dingen de beste hulp brengen. Thomas Minadous en sommige anderen schamen zich echter niet zich tegen deze wijsheid te verzetten. Ze leren namelijk dat het niet goed is om in het begin zweetmiddelen te geven, al zeker niet als er koorts is. [De argumenten daarvoor zijn de volgende.] 1. Omdat Hippocrates, Galenus en andere antieke artsen uit de Oudheid er zeer ernstig voor waarschuwen om iets in beweging te zetten voor de koking [van het gif heeft plaats gevonden]. 2. Omdat zweetaanvallen die bij het begin van de koortsen door medicamenten worden opgewekt, het lichaam te zeer uitdrogen, de levensgeesten verstrooien, de krachten verzwakken en de hitteaanvallen en andere verschijnselen versterken. 3. Omdat de ziekmakende materie niet kan worden buitengesloten voor ze is gekookt. 4. Omdat de meeste zweetdrijvende middelen al te warm zijn. Op deze verdraaide redeneringen kan kortweg worden geantwoord, dat de rauwe [stoffen] niet moeten worden bewogen bij rottende koortsen en bij andere ziekten die ontstaan uit rottens of het bederf van de sappen of obstructie van de krachten, tenzij (zoals Hippocrates in 1. *Aphorismen* 22 toevoegt) de materie onder spanning staat; want dan moeten de rauwe [= ongekoekte] stoffen helemaal in het begin in beweging komen. Wij geven echter toe dat zij die bij die ziekten waarbij de materie niet onder spanning staat, de rauwe stoffen in het begin in beweging brengen, vooral door zweetkuren en purgaties, alle symptomen verergeren en dat zij de ziekmakende materie zelf [zo] niet kunnen uitdrijven. Maar deze redeneringen gaan op bij ziekten die door giften worden opgewekt en niet bij de echte pest waarvan de oorzaak niet uit een obstructie bestaat, of rottens van de sappen,

maar uit een giftige en verderfelijke belasting die zeer op het hart en de levensgeesten drukt. Die belasting kan echter niet rauw worden genoemd, omdat ze nooit enigerlei koking toelaat. Rauw wordt immers alleen van die dingen gezegd, die geschikt zijn om een koking te ondergaan. Als soms een rotting van de sappen aan de pest wordt toegevoegd, dan vormt die slechts een bijkomende en geen primaire oorzaak van de ziekte. Dat blijkt [ook] daaruit dat de pest velen zeer snel pakt zonder dat er een rotting van de sappen [optreedt], terwijl bij sommige zieken ook in het hele beloop van de ziekte nauwelijks enige rotting voor de dag komt. Een aanwijzing daarvan zijn de gekookte urines die gelijk zijn aan die van gezonden, terwijl de warmte niet stekend is. Aangezien dus noch de verstopping noch de rotting van de sappen, maar de kwaadaardige giftige last de oorzaak van de pest is, moet men de behandeling ervan niet uitstellen en vergeefs op een koking gaan zitten wachten. De rede zelf leert dat zeer snelle hulp geboden moet worden aan de natuur, en dat daar terstond mee moet worden begonnen als ze nog over krachten beschikt. Hoe sneller het gif wordt uitgedreven, hoe beter, want het gif ondergaat geen koking. Voorwaarde is wel dat die uitdrijving geschiedt langs wegen die daar volgens de wet van de natuur geschikt voor zijn. De natuur toont immers dat bij gezwollen, zweren en spontane zweetaanvallen de ziekmakende materie van het binnenste [van het lichaam] naar de oppervlakte moet worden uitgedreven. Dus omdat [de natuur] deze [materie] heilzaam naar de andere kant keert, past het ons om haar als de leidster te volgen en met behulp van zweetdrijvende middelen die goed werken tegen de kwaadaardige giftigheid, de zeer schadelijke last zo snel mogelijk naar buiten te drijven. Want niet alleen onze, maar ook de ervaring van zoveel eeuwen tot nu toe heeft bewezen dat dergelijke zweetdrijvende middelen [werken] tegen giften en giftige ziekten, vooral echter tegen de pest en zeker ook tegen een kwaadaardige rotting van de sappen. Bijgevolg kan er over deze zaak geen enkele twijfel blijven bestaan. Het is ook niet zo dat de hitte van de zweetdrijvende middelen ernstig gevreesd moet worden, want nog afgezien van het feit dat er niet veel [middelen] zijn die er door hun hitte bijzonder uitspringen, [is het ook nog eens zo] dat ze, als ze zelf warm zijn, getemperd kunnen worden door er koudere middelen aan toe te voegen. Hier zou iemand kunnen tegenwerpen, dat zweetmiddelen niet passen, omdat uit ervaring blijkt dat niet alle pestlijders erdoor worden genezen. Ik antwoord: 1. de ziekte vereist deze behandeling bij het eerste begin, dus voordat de fundamenteën van de burcht van het leven onderuit zijn gehaald. Vaak is het zo dat de artsen er niet tijdig genoeg bij geroepen worden, dat de medicamenten niet gauw genoeg klaar worden gemaakt, of dat deze niet kunnen worden voorgeschreven [zie ook elders]. 2. Zeer vaak wekken het beeld van mensen die reeds door de pest zijn aangedaan en de vrees voor de dood een dusdanige verwarring van de levensgeesten en de sappen op, dat geen natuurlijke hulpmiddelen nog kunnen helpen. 3. Er schuilt iets goddelijks in deze ziekte die, als God het zo wil, vaak de natuurlijke kracht van alle geneesmiddelen bespot. Daarom ligt het niet altijd in de macht van de medicus om de zieke te verlichten. Want:

*Als God niet helpt, en krachten in de kruiden stopt,
wat, zo vraag ik, zou dan de vuurwerkplant, wat zouden zelfs panaceeën helpen?*²⁷³

4. Zweetdrijvende middelen en tegengiften zijn te prefereren boven andere medicamenten, omdat het zeker is (het wordt bevestigd door een langdurige ervaring en eindeloos veel voorbeelden), dat zeer velen door deze middelen met succes behandeld en genezen zijn. Op welke manier de tegengiften van voordeel zijn,

²⁷³ Zie Boek II, p 163, noot.

beschrijft Th. Willis in zijn boek over de koortsen, Hoofdstuk 15. Geneesmiddelen die als tegengif werken, zegt hij, *blazen, als ze inwendig worden gebruikt, de stolsels en de sappen die in de vaten en ingewanden zijn samengeklonterd, met hun deeltjes als het ware met vers ferment nieuw leven in. Door die zelfde [sappen] lichtjes te bewegen en in een waterige oplossing te laten, houden ze deze af van stolling en rotting. De deeltjes van het gif die begonnen zijn samen te klonten, houden ze door dezelfde lichte beweging uit elkaar en ze houden hen af van rijping. Door vervolgens het bloed en de levensgeesten vooraf te bezetten, beschermen ze hen tegen [de mogelijkheid dat hen] een pestig karakter wordt opgedrukt.*

²⁷⁴ IV. Hiervoor moet heel goed worden opgepast, namelijk dat de krachten van de zieke door het zweten niet geheel en al te gronde worden gericht. Het zweten moet bij deze ziekte tamelijk stevig en nogal vaak bevorderd worden, maar daarbij moet wel steeds rekening worden gehouden met de krachten van de zieke. Met dit doel voor ogen moet men onder het zweten en in tijden van rust de zieken wat vaker versterken met niet onaangename, hartversterkende middelen, die de kracht hebben om te versterken, en tegelijk tegen de kwaadaardigheid te werken. Zo zijn daar de volgende middelen.

R/. Citroenkruidwater, gezegende distel en rijnwijn, elk 4 ons
confectio alchermes zonder muskus en van hyacinthsteen, elk 2½ scrupel
kaneelwater, 6 drachmen siroop van morellen en vitrioololie, zoveel als nodig is.
Meng, en maak een julep.

R/. Ingelegde sinaasappelschillen, moes van kweperen, gelei van rode bessen, elk 5 drachmen
pulveris liberantis, 1 drachme magisterium van parels en van hyacinthsteen, elk 2 scrupels
siroop van limoenen zoveel als nodig is.
Laat het een conditum worden.

Mindererus, beveelt in Hoofdstuk 16 van zijn boek over de pest het nu volgende middel zeer aan. Hij schrijft dat hij het in het gasthuis heel vaak bij pest heeft gebruikt, dit tot groot voordeel van de zieken die als ze dit middel na een zweetkuur namen op een wonderbaarlijke manier herstelden. Daarom werd het aan vrijwel allen die in dat gasthuis lagen, verstrekt nadat ze een zweetkuur hadden ondergaan.

R/. Zeer sterk geurend rozenwater en zuring[water], elk 8 ons
azijn van frambozen, azijn van rozen, elk 6 ons geurige witte wijn, 1 pond
siroop van limoenen en julapium van rozenbladen, elk 2 ons
de buitenste schillen van verse citroenen die heel fijn zijn ingesneden, 1½ ons.

Alle dingen worden tegelijkertijd gemengd en moeten een tijdje in een glazen pot staan, opdat ze de geur van de citroenschillen in zich opnemen. Van dit mengsel dat rood is, licht zuur en geurig, moeten aan de zieken na het zweten vijf of zes ons worden gegeven. De krachten worden hierdoor geweldig goed hersteld, zodat deze drank het verdient om door ons de opknapdrank te worden genoemd. Juist door deze drank werden de zieken gemakkelijk verkwikt en de krachten die door het zweten ietwat zwak geworden waren, hernamen zich.

Dezelfde Mindererus voegt een weinig later hierop aansluitend een middel toe dat zeer bijzonder en uitmuntend zou zijn. Dit water dat uit de buitenste, verse schillen van een citroen

²⁷⁴ Aantekening IV is voor de editie van 1665 geheel herschreven.

is gedestilleerd, zegt hij, sterkt de krachten uitstekend. De schillen worden besprenkeld met suiker van appels, rozenwater en Kretenzische wijn, en van daaruit wordt later naar de regelen der kunst een vloeistof getrokken die werkt tegen het gif en de pest, die de misselijkheid wegneemt en de rottende sappen van de maag verspreidt. Verder verdrijft het middel de melancholie en is hij [meer in het algemeen] heilzaam wanneer men er aan ruikt, het drinkt of [op de huid] opbrengt.

Dezelfde auteur schrijft in het volgende Hoofdstuk 17 met hetzelfde doel deze siroop voor.

R/. Wijn van zure granaatappelen, 4 ons siroop van het sap van zuring, 3 ons
siroop van limoenen, 2 ons
siroop van cichoreiblad en van agresta [onrijpe druiven of olijven], elk 1 ons
julep van rozen, 1½ ons vitrioololie zoveel als nodig is voor een aangename smaak.
Meng het.

Van dit mengsel geeft hij elke twee uur anderhalf ons of een beetje meer of hij mengt een zeker deel hiervan met wat gekookt water en maakt zo een julep die vaker voor de dorst kan worden aangewend. Een paar andere middelen van deze soort worden nog in het volgende Hoofdstuk 9 voorgeschreven.

V. Wanneer de zieken voor het zweten worden voorbereid, dan beveelt Petrus Pascalis [het volgende] aan: een brood dat vers uit de oven komt en nog heet is, wordt een beetje uitgehold. Nadat er twee drachmen theriak ingestopt zijn, wordt het op de navel gelegd. Hij zegt dat dit [middel] het gif naar buiten trekt en het zweet in beweging brengt. Joannes Morellus prijst dit zelfde middel aan. Opdat de zieken beter en gemakkelijker zweten kunnen, bevelen anderen ten eerste voorafgaande wrijvingen van het lichaam aan met ruw linnen. Vooral als het hele lichaam wordt gewreven, kan dat geschieden met dit liniment van Aetius.

R/. Olie van de savelboom en bronwater, elk 3 ons salpeter, 2 drachmen.
Laat het koken tot het water op is.

Nadat de handen met deze olie zijn ingesmeerd, wordt het hele lichaam warm gewreven. Dit liniment, zo zeggen ze, opent de poriën van de huid, zodat de natuur de giftige dampen er gemakkelijker door naar buiten kan blazen. Baptista Montanus en Hercules Saxonia nemen in plaats van de zevenboom-olie die nogal heet is, olie van zoete amandelen of van kamille. Ons leek deze voorbereiding bij een zeer hevige en toenemende ziekte al te traag en te gevaarlijk. Bovendien schrijft Georgius Melichius in zijn boek over het samenstellen van geneesmiddelen dat dergelijke wrijvingen bij [zekere] Andreas Marinus, die door een pestige koorts was aangedaan, zeer ongunstig hebben uitgepakt en dat de zieke het met de dood heeft bekocht. Anderen geven om het zweet beter te laten lopen een gezondere raad en bevelen aan om de voeten, de liezen, de oksels en de flanken in te wrijven met sponzen die gedoopt zijn in het volgende afkooksel.

R/. Wortels van engelwortel en kruiswortel, elk 2 ons bladeren van betonie, majorein, aposteemkruid, waterlook en citroenkruid, elk 1 handvol duizendguldenkruid en gezegende distel, elk 1½ handvol
bloemen van dil, kamille, melote, kuiflavendel en goudsbloemen, elk 1 handvol
laurierbessen,

jeneverbessen en zaad van gezegende distel, elk 1 ons.

Laat het een afkooksel worden in gewoon water en voeg er aan het eind een beetje witte wijn bij.

²⁷⁵ Intussen is het zo dat slapen tijdens de eerste en de tweede zweetaanval flink schadelijk is. Ik weet dat Julius Palmarius toestaat dat de zieken nadat ze het zweetdrijvende middel hebben genomen, twee uur slapen, omdat het zweet [nu eenmaal] moeilijk vloeit bij zowel slapenden als wakenden. Maar ik heb in de praktijk wel duizend keer gezien, dat als de zieken slapen voor de tweede zweetkuur werd uitgevoerd, de krachten van het lichaam door de slaap niet werden bewaard of hersteld, maar dat de zieken altijd zo verzwakt en gammel wakker werden, dat de ingestorte krachten nauwelijks ooit nog door welke ingreep ook maar konden worden hersteld. Het gevolg was dat er van hen die zich aan de slaap overgaven maar zeer weinigen gered konden worden. Het lijkt zo te zijn dat door de rust in de *facultas animalis* en de mindere beweging van de animale levensgeesten de hersenen samen met het hart verzwakt worden en dat het pestige gif bijgevolg minder bestreden en verstrooid kan worden. Om die reden verspreidt zich tijdens de slaap de door het virus aangedane geest meer en meer door het lichaam. Hij neemt daarbij zo in omvang toe en verzwakt de overige ingewanden zozeer dat de zieken als ze wakker worden kort daarna overlijden, omdat de krachten geheel en al zijn uitgeput.

VI. Platerus en vele andere vooraanstaande medici willen dat kleren en ander linnengoed vaker wordt gewisseld. Wij hebben echter gezien dat dat wisselen buitengewoon schadelijk is. Over deze zaak is meer gezegd in Boek 2, Hoofdstuk 3, Aantekening 6.

VII. Als de zieke door de eerste zweetkuur niet wordt verlicht, moet er niet meteen van [deze aanpak] worden afgezien. Men moet dan niet aarzelen, maar zijn toevlucht wederom tot antigiffen nemen en deze vaker en in grotere hoeveelheid toedienen tot er een verlichting wordt bemerkt. Galenus brengt dit zelfde [principe] in Boek 1 van zijn werk over antidota met deze woorden naar voren: *Het tegengif van mithridates en de theriak hebben nadat de giffen door het lichaam zijn opgenomen niet die kracht, die ze gehad zouden hebben als ze waren ingenomen voordat de giffen waren opgenomen. Want een dosis antigif die vooraf wordt ingenomen, bewaart iemand veilig voor de dood. Als ze volgt op het gif, helpt ze alleen als ze tot het vier- of vijfvoudige wordt vermeerderd, en in plaats van eenmaal telkens twee maal per dag wordt ingenomen.*

VIII. Ik kan niet nalaten hier een ongehoorde en zeer vreemde manier van behandelen toe te voegen, waarmee men zegt dat een priester in Den Bosch vrijwel alle mensen die aan pest leden, heeft genezen. Eerst stelde hij zonder een volgorde aan te houden een poeder van de volgende soort samen.

R/. 4 goede muskaatnoten in hun geheel, [verder] wortel van engelwortel, galangaboontjes [Laos-wortel], holwortel, van elk twaalf stukjes ter grootte van een vingerkootje, (hij noemt geen gewicht). Deze worden tegelijkertijd verpulverd. Aan dit poeder voegt men 4 handjes gewoon zout dat droog is toe, oude boter die ingedroogd is, raapolie en zeer sterke wijnazijn, elk ½ pond, ½ ons theriak en van het beste oude bier 4 pond. Al deze dingen worden gemengd en warm gemaakt, en zo ontstaat genoeg drank voor vier doses, waarvan een zieke er slechts één nodig heeft; (wij konden aan onze zieken nauwelijks een slok van drie/twaalfde toedienen – geen wonder bij een zo onaangename drank in een dergelijke hoeveelheid). [De priester] gaf echter als iemand zich door de pest aangestoken voelde, een dergelijke dosis. Verder legde hij, opdat het beter werd vastgehouden, voor enige tijd een ei

²⁷⁵ Van 'Intussen' tot einde Aantekening V nieuw in 1687.

in het kleine kuiltje van de keel. De zieke moest deze drank staande nemen. Als hij alleen niet kon staan, moest hij door twee stevige kerels ondersteund worden. Vervolgens moest hij bij een helder brandend vuurtje worden neergelegd, opgezet uit eikenhout, en daar zweette hij dan. Daarbij werd hij stevig met doeken gewreven, van het hart naar beneden toe, zo krachtig als hij verdragen kon. En onverschillig welk uur van de dag of de nacht het was, telkens ging hij naar dezelfde plaats [scl. aan het vuur] terug. Als het zweet dan rijkelijk begon te vloeien, werd de zieke zoveel koud water aangeboden als hij drinken kon, ja zelfs werd hij, als hij niet wilde, gedwongen om er van te drinken. Zo werden soms zes soms zeven of meer volle bekers water in de zieke gegoten, soms zelfs een volle emmer, tot hij het weer uitbraakte. Zij die erbij stonden, moesten goed opletten dat ze niet door hetgeen de zieke uitbraakte, besmeurd raakten en erdoor werden geïnfecteerd. Als de zieke het uitspog, werd weer water aangevoerd zoals tevoren. Nadat hij twee of driemaal had gebraakt, werd goed, warm gemaakt bier gegeven waarin een beetje gebraden boter was gemengd. En zo werd de zieke staande voor een groot vuur overeind gehouden voortdurend zwetend en zonder enige slaap. Het vuur was zo warm als hij hebben kon. Later werd dan het zweet met warm gemaakte doeken afgewreven, maar een verandering van kleding werd niet toegestaan. Hij verbood de zieken ook het gebruik van witbrood en suiker. Hij zei dat die stoffen de warmte naar boven dreven. Nadat deze drank was toegepast, doorboorde hij de huid op het dijbeen vlak onder de liesklieren, (of er nu een zwelling was of niet) met een scherpe naald. Vervolgens maakte hij met een scheermes een sneetje in de opperhuid. Daarna nam hij recent uitgegraven nieskruid [*Helleborus niger*] uit het bos (wij noemen dat helleborastrum) en sneed het doormidden. Het wit in het midden [van de wortel] sneed hij eruit en legde hij op de wond. Daar legde hij een blad van rode kool overheen dat met verse boter was ingesmeerd. Hierdoor werd in korte tijd onder scherpe pijn een groot gezwel opgewekt dat langs de randen blauw-grijs was. Op die blauwgrijze ring legde hij het merg van biesriet dat naar zijn zeggen de huid wegkrat. Zo moest dan de karbonkel eruit komen en zo moet de zieke genezen worden. (Ook Angelus Sala geeft hoog op van een dergelijke behandeling. Hij gelooft dat alleen daardoor de pest genezen kan worden. Wij zullen over die zaak hieronder nog wat zeggen in Hoofdstuk 12, Aantekening 3). Door de getuigenissen van velen werd bevestigd dat deze offerbrenger bij de grote pest in 's-Hertogenbosch wonderbaarlijke dingen heeft bereikt. Dezelfde man kwam tijdens de grote pest bij ons naar Nijmegen en verbleef een aantal dagen buiten de stad in een herberg voor de Hoenderpoort (omdat hij vanwege de kerkelijke bediening van het geloof de stad niet in mocht). Men zegt dat hij daar diverse mensen die door de pest waren aangestoken en die naar hem toekwamen, helemaal genezen heeft. Dit wekte grote bewondering van het lichtgelovige en onwetende volk op, maar niet minder de mijne: hij gaf aan de zieken eerst een drank, die zelfs een paard niet had kunnen innemen. Daarna gaf hij ze een volle emmer, aan sommigen zelfs meer dan een, met koud putwater te drinken. Als ze niet wilden, goot hij het zelfs naar binnen. Als ze het uitbraakten, gaf hij ze weer een nieuwe emmer, terwijl hij ze daarna dan bier met boter gaf. Zo prikkelde hij [hen] nog al eens tot braken, en zo martelde hij de zieken op een wonderlijke wijze – dit niet in de laatste plaats door de wrede pijnen die het nieskruid opwekte. Ik heb tijdens deze pest werkelijk nooit zieken gehad die zo sterk en geduldig waren dat

ze een dergelijke strijd aanging. Bovendien is het zo dat de meesten vanwege de hoogste graad van zwakte, die de pest nu eenmaal begeleidt, dit niet hadden kunnen verdragen. Ze zeggen echter dat hij vrijwel allen heeft genezen en dat nauwelijks een op de honderd zieken overleed. Maar van de geneeskunde was hij ronduit onwetend, en hij kon geen enkele rationele verklaring geven, noch van de constitutie van de mens, noch van de krachten van zijn geneesmiddelen, noch van zijn methode van behandelen. Hij gaf dat [overigens] zelf eerlijk toe. De Pauselijken [= Roomsens] die gemakkelijk aan bijgeloof doen, zeiden dat deze kennis van hem door God gegeven was, en zij bewonderden zijn werkwijzen zeer. Daarbij keken ze niet naar de leefwijze die tamelijk heidens, losbandig en weinig vroom was. Waarachtig is het vaak zo dat de nitwitten en vagabonden van dit soort bij velen, vooral bij het lagere volk, meer vertrouwen wekken dan de anderen, namelijk de zeer geleerde medici. En als ze toevallig eens zes of acht zieken bij toeval genezen, dan wordt dat door het volk als een groot wonder beschouwd en als zodanig naar buiten gebracht. Als honderden anderen door hun onwetendheid sterven, gaan ze daaraan voorbij en bedekken [de gevolgen van het falen van de vagabonden] met aarde. Ik heb begrepen dat dit ook met deze priester gebeurd is; want slechts weinige, zeer sterke mannen, die minder ernstig waren aangedaan door het pestige gif, zijn door hem genezen. We weten dat zeer veel anderen zijn heengegaan terwijl ze niet waren genezen en dat er mensen gestorven zijn, voor wier dood hij zich verontschuldigde door te zeggen dat ze te laat naar hem toe waren gekomen. Als het om artsen gaat, ligt de zaak vaak andersom: als die een zieke van een gevaarlijke ziekte genezen, dan wordt dat aan het lot toegeschreven, omdat (zo zeggen ze in het algemeen spraakgebruik) zijn uur nog niet is gekomen. Als een zieke echter zijn fatale dag heeft en dood gaat, wordt dat toegeschreven aan de medicus en de door hem toegepaste therapie. Deze offeraar heeft het voornoemde medicament voor een groot geheim gehouden en hij heeft het aan niemand openbaar willen maken. Maar iemand uit een of ander klooster in Den Bosch (aan wie hij dit als een groot van Godswege gegeven geheim had verteld en in geschreven vorm als een soort testament tot zijn blijvende gedachtenis had toevertrouwd) heeft ons dat via een gemeenschappelijke vriend verteld. Maar ik zou voor iedereen de zegsman willen zijn [van de stelling], dat men zorgvuldig moet oppassen voor ongeschikte onbenulligen, onder welke (o smart!) men ook vele priesters, monniken en anderen die religieuzen worden genoemd, aantreft die tot een dergelijke hebzucht en hoogmoed zijn gekomen, dat ze, hoewel geheel onkundig op het gebied van de geneeskunde, zich niet schamen iets te proberen waarmee ze geld en een naam verwerven. Vaak bevelen ze een of ander medicament, als ware het door een goddelijke ingeving verkregen, tot verderf van de mensen aan en verkopen het voor veel geld. De ongunstige effecten proberen ze dan later weg te praten met het smoesje *dat het nu eenmaal in de sterren stond geschreven*.

HOOFDSTUK VII. Over de verschijnselen die met de pest zijn verbonden en in de eerste plaats over de behandeling van koorts.

Zoals grote tirannen voortschrijden, terwijl ze dicht omgeven worden door een grote gevaarlijke stoet van slaven, zo ook wordt deze grote ziekte vergezeld door vele smerige en angstwekkende verschijnselen. [Deze stoet] pleegt heimelijk binnen te gaan door alle doordringbare plaatsen van het menselijke lichaam en daarmee moet bij de behandeling vaak niet minder rekening worden gehouden dan met de primaire ziekte zelf. Wie namelijk probeert om, terwijl hij de verschijnselen geheel negeert, de pest zelf, zijnde hun heerseres en leidster, te overwinnen en uit te drijven, zal zelf gemakkelijk datgene overkomen wat de burgers overkomt die proberen de grote en woedende tiran te doden en de stad uit te gooien terwijl ze zijn gevolg veronachtzamen. Voor ze hem kunnen overwinnen, wordt de hele stad door zijn aanhang overal door een hevige brand vernield. Daarom moet er bij de behandeling van de pest met bijzondere middelen niet minder actief tegen de belangrijkste en hevigste [bij]verschijnselen van de pest gestreden worden dan tegen de boosaardige oorzaak [zelf]. Onder de verschijnselen die de pest begeleiden, is de kwaadaardige pestige koorts het meest verbreid. Deze koorts is meestal ernstig en gevaarlijk. Wij hebben de koorts in deze tijd van pest vrijwel op dezelfde manier behandeld als de pest zelf (1). We hebben gezien dat zweetdrijvende middelen en antidota tot de behandeling ervan zeer van voordeel zijn, mits we maar afzagen van de warmere. Als het behaagde om toch die warmere te gebruiken, dan hebben we andere koude middelen, zoals azijn, citroensap etc. toegevoegd. We hebben bemerkt dat purgaties en aderlatingen (2) bij de behandeling van deze koorts zeer schadelijk zijn; zelfs hebben we opgemerkt dat van de mensen bij wie een van beide of allebei waren toegepast er maar zeer weinigen [aan de dood] ontkomen zijn. Vrijwel allen zijn overleden door de grote stroom van faeces die er achteraan kwam, door de hoogste benauwdheid van het hart en het extreme verlies van krachten.

AANTEKENINGEN.

I. Deze koorts volgt op een kwaadaardige rotting van de sappen die teweeg is gebracht door het pestige gif. Ze vraagt om twee behandeldoelen. Ten eerste het uitdoven van het pestgif (waar deze kwaadaardige rotting uit voortkomt)

en ten tweede de opheffing van de rotting zelf. Elk van beide doelen kon bereikt worden via antidota en zweetmiddelen. Die werken immers [allebei] krachtig tegen het pestige gif en elke rotting.

²⁷⁶ Behalve die antidota die in het voorgaande Hoofdstuk 5 door ons tegen de pest zijn voorgeschreven, is er nog dit poeder dat volgens Prosper Alpinus in het bijzonder voor deze koorts algemeen gebruikt wordt door de Egyptenaren.

R/. Waterlook, gamanderlijn en citroenpitten, elk 1 drachme
lange holwortel, wormkruid, Kandisch kraamkruid, gebrande hertshoorn, bolus armenicus,
zegelaar, spijk en bewerkte parels, elk 2 scrupels,
kamfer, ½ drachme rode koraal, 1 scrupel witte suiker, 2 drachmen.
Laat het een poeder worden. De dosis is 1 drachme met 2 scrupels Theriak van Andromachus in water van gezegende distel zoveel als nodig is, in de ochtend. Bij iedere poging moet het zweet tevoorschijn komen.

Sennertus beveelt in Boek 4 van zijn werk over de koorts, Hoofdstuk 12 zijn bezoarpoeder aan, voorgeschreven in een hoeveelheid van 2 scrupels of 1 drachme. Hiervan heeft hij deze beschrijving nagelaten.

R/. Gebrande hertshoorn, 1½ drachme
bewerkte kreeftenogen, zegelaar, barnsteen, bewerkte parels en bewerkte rode koraal,
elk 1 scrupel
bot uit het hart van een hert, bewerkte smaragd, hyacynthsteen en robijn, elk ½ scrupel
bezoarsteen, 1 scrupel bladgoud, 3 velletjes.
Het worde een poeder.

[Zie] over de versterkende middelen die de krachten herstellen en de dorst lessen, [wat] we hebben voorgesteld in het voorgaande Hoofdstuk, Aantekening 4.

II. Waarom purgerende middelen en aderlatingen niet goed zijn bij de behandeling van deze pestige koorts, hebben we uitgelegd in Boek 2, Hoofdstuk 8, Aantekening 1 en Hoofdstuk 9, Aantekeningen 1, 2 en 3, en dit Boek, Hoofdstuk 3, Aantekening 1 en Hoofdstuk 4, Aantekening 1, 2, 3, 4 en 5.

HOOFDSTUK VIII. Over de behandeling van hoofdpijn, delier, slapeloosheid en te veel slaap. ²⁷⁷

Mensen die aan de pest lijden, worden vaak overmand door zware hoofdpijn. Tot de behandeling daarvan hebben we maar heel weinig geneesmiddelen aangewend. Deze pijnen verdwenen immers nadat de patiënten behandeld waren met zweetmiddelen en antidota, voor de vierde of de zevende dag beetje bij beetje spontaan. Als de noodzaak [ons] echter dwong om iets te doen, dan hebben we alleen uitwendige

²⁷⁶ Van 'Behalve die' tot einde Aantekening I is toegevoegd in 1687.

²⁷⁷ DB: Van de Genezing van de Hooft-pijn, Razernye, van te veel Zlapen en Waken.

middelen voorgeschreven en wel een beetje pijnstillende zalf. Die werd gemaakt uit alabastrinum [= fijne gips] en populeum [= zalf uit zwarte populier] met een beetje olie van de muskaatnoot. Bij die stoffen werd soms een weinig saffraan, soms een beetje kamfer bijgemengd. Soms hebben we het volgende middel op het voorhoofd toegepast.

*R/. Conserveren van rode rozen, alabastrumzalf en populierzalf, elk 3 drachmen
olie geperst uit de muskaatnoot, 1½ scrupel ½ of een scrupel saffraan.
Deze [stoffen] worden gemengd en opgevangen in grof vlas.*

Soms hebben we ook suppedanea [= smeersels voor onder voeten] (1) en revulsoria [= middelen ter afleiding] toegepast, vooral als het gelaat door grote roodheid gloeide.

R/. Bladeren van pestwortel en wijnruit, elk 1 hand vol. Die worden zorgvuldig fijngewreven in een mortier, terwijl er poep van duiven bij wordt gedaan en gist voor zuur brood, elk 1½ ons. Verder 3 drachmen gewoon zout en zoveel als nodig is azijn van rozenwater of vlier. Maak daar een voetpap van.

Deze en dergelijke middelen hebben we ook bij delieren gebruikt. We hebben om het effect te bereiken geen amandelen voorgeschreven (hoewel die door medici geprezen plegen te worden). De ervaring heeft ons namelijk geleerd dat amandelen die aan pestlijders worden voorgeschreven, (hetzij bij delier, hetzij bij hoofdpijn, slapeloosheid, diarree of welke andere gelegenheid dan ook) niet alleen niet baten, maar steeds heel veel [extra] schade toebrengen. Ze worden in de maag van de zieken namelijk terstond afgebroken. Zo worden ze tot een voedingsmiddel voor de koorts. Het gevolg zijn zelfs zeer zware aanvallen van braken, benauwdheid en andere ernstige symptomen. Evenmin hebben we oxyrrhodina (2) en andere verkoelende middelen voor het hoofd aangewend, omdat deze de oorzaak zijn van schade aan de vliezen van de hersenen. Wij hebben bemerkt dat het gebruik van dergelijke middelen voor heel wat mensen slecht heeft uitgepakt. Als de zieken helemaal niet konden slapen, en door een voortdurende slapeloosheid werden geplaagd (3), hebben wij de slapen alleen maar ingewreven met geperste olie uit muskaat of met alabastzalf, populierzalf of iets dergelijks. Met slaapmiddelen die *per os* werden gegeven, hebben wij de slaap nooit kunnen opwekken. Als de zieken helemaal bij het begin van de ziekte al te zeer geneigd waren tot slapen (4) (iets wat veel voorkwam), dan hebben we ze op de eerste dag ijverig van de slaap afgehouden, en wel tot ze na het innemen van een zweetdrijvend middel eerst begonnen waren flink te zweten.

Daarom gaven wij de mensen die bij de zieken aanwezig waren opdracht om hen voortdurend aan te spreken, hen aan te stoten, dooreen te schudden en zo wakker te houden. Na drie of vier dagen stonden wij echter een korte slaap van drie of vier uren toe. We wilden echter dat er pas geslapen werd, nadat eerst een tegengif was ingenomen.

AANTEKENINGEN.

I. Voetpappen zijn enigszins van nut omdat ze de ziekmakende materie naar beneden wenden. Ze konden veilig worden toegepast. Forestus schrijft dat ze in zijn tijd werden gebruikt door de chirurgijn van het gasthuis. Hij legde slechts een beetje duivendrek dat met azijn van vlierbes was vermengd, in een blad met een steel onder de voeten. Hij zegt dat dit middel beter baatte dan de uit elkaar gesneden duiven of zwarte kippen en andere zaken die men onder de voeten pleegt aan te brengen. Crato prijst zeer een cataplasma uit radijs. *De radijs*, zegt hij, *trekt de kwaadaardigheid van de materie krachtig aan. Daarom is het nuttig om radijsjes onder de voeten [van de patiënt] te binden, nadat die eerst met zout en azijn zijn schoongemaakt.* Anderen kneuzen de radijs met wijnruit en azijn en doen het zo onder de zool van de voet. Riverius prijst bij de pestige koorts meer dit cataplasma aan.

R/. *Schaafsel van radijs en wilde wijngaart, elk 2 ons
zaden van tuinkers, 1 ons
paradijskorrels, ½ ons
zeezout, 3 drachmen.
Nadat de stoffen dooreen zijn gemengd, worden ze besprenkeld met zeer sterke azijn en opgevangen met een voldoende hoeveelheid vloeibare zeep. Dat moet dan bij het slapen gaan als een cataplasma met een stuk doek warm worden geapliceerd op de zolen van de voeten.*

II. Wij hebben maar weinig lokale zalven voor het hoofd aangewend, en wel omdat het gebruik bij deze giftige ziekte niet geheel en al veilig is. Als we ze al toepasten, baatten ze weinig of niets, vaak schaadden ze. Oxycratum, oxyrrhodium en andere koude middelen hebben we helemaal vermeden, omdat namelijk de giftige dampen zich nogal stevig aan de vliezen van de hersenen hechtten, en door hun warme of koude werking dampen in de hersenen opwekten, maar deze onvoldoende verstrooiden. Slaapmiddelen en kalmeringsmiddelen verzwakten de krachten van de hersenen doordat ze deze stomp maakten. Dat gold zo sterk dat om welke topica het ook ging, het voorschrijven nauwelijks zonder gevaar kon geschieden.

²⁷⁸ Intussen lijkt Christophorus de Cock van Kerckwijck, blijkens zijn boek over de pest, anders over deze zaak te denken. Hij beveelt namelijk het volgende recept voor hoofdpijn en slapeloosheid als zeer werkzaam zeer aan.

R/. *Sap van bladeren van papaver, nachtschade, wijnruit en ijserhart. Pers zoveel uit als men hebben wil, meng [het uitgeperste] bij zes afzonderlijke onzen gecamphoriseerde azijn van rozen.*

²⁷⁸ Van 'Intussen lijkt' tot einde Aantekening II is nieuw in 1687.

In deze vloeistof worden platte en langwerpige sponzen gedoopt, die [dan] in de schaduw gedroogd worden en die gebruikt worden nadat ze zo drie of vier maal in genoemde vloeistof gedoopt en gedroogd zijn. Op het moment van gebruiken wordt zo een spons met wat rozenwaterazijn of rozenwater besprenkeld en op het voorhoofd gebonden.

III. De ervaring leert dat slapeloosheid bij pest niet zo erg gevreesd moet worden, want ze is wel onaangenaam, maar we hebben kunnen waarnemen dat niemand zich door de inwerking ervan slechter ging voelen. Wij menen dat men daarom zorgvuldig moet oppassen dat de slaap, hoe licht ook, niet wordt verwekt met opiaten en andere per os toegediende slaapverwekkende middelen - dit is wat Rondeletius, Platerus, Angelus Sala, Mindererus en anderen adviseren. Het verstand leerde samen met de ervaring dat dit bij deze ziekte niet veilig kon gebeuren. We hebben echter 'n wijsneuzerige chirurgijn gezien, die niet tevreden met één duidelijke ervaring, vele malen opiaten en andere slaapverwekkers heeft gebruikt.

IV. Sufheid bij het begin van de pest was zeer schadelijk en gold als een slecht teken. Vooral als de zieken er onder kwamen te lijden vóór ze het zweetdrijvende middel hadden genomen. [Want] door het gevolg ervan [de sufheid] werd het pestige gif steviger aan het hart gehecht en de krachten van de hersenen verzwakten doordat ze door de sufheid in de war werden gebracht. [Die dingen] gebeuren doordat de hersenen die verzwakt zijn door de kwaadaardige dampen te weinig *spiritus animalis* maken om de animale activiteiten te volvoeren. Door het tekortschieten van die [levensgeesten] ontstaat in de organen die de genoemde dierlijke activiteiten moeten uitvoeren een rust die zich uit als sufheid. Daar komt dan bij dat de hersenen zich veel zwakker bewegen en dat ze bij gevolg de levensgeesten veel minder in beweging brengen en voortbewegen. Vandaar dat de acties van de hiervoor bedoelde organen ook [slechts] langzaam en moeizaam voortgaan. Om die reden hebben wij, opdat de animale levensgeesten meer geprikkeld en beter bewogen werden, aanvallen van sufheid op alle manieren proberen tegen te houden. We deden dat dus opdat de levensgeesten door de toegelaten rust niet helemaal onbeweeglijk werden. Velen hebben om de sufheid tegen te gaan verschillende lokale middelen voorgeschreven. Sommigen gebruikten alleen azijn, anderen deden azijn met kamfer om te geuren op de neusgaten. Weer anderen kookten in hetzelfde geval engelwortel, wormkruid, laurierbessen, betonie, rozemarijn, wijnruit, bevergeil en dergelijke. Ze hielden dat dan onder de neusgaten, maar met hetzelfde doel wreven ze het ook wel op de slapen. Paracelsus beveelt in zijn boek over de pest aan de inwoners van Sterzing het volgende aan:

R/. *Betonie, majorein, salie, wilde roos en bloemen van vlier, elk 1 handvol wijn en rozenazijn, elk gelijke delen.
Kook ze een beetje. Knijp de kruiden daarna uit en leg ze warm op het hoofd. De kruiden moeten een tijdje gekookt worden, daarna uitgeperst en warm op het hoofd gelegd.*

Paracelsus zegt dat dit middel de doodbrengende slaap milder maakt en natuurlijk. Voorwaarde is dat het middel vaker wordt toegepast en dat de koude kruiden [steeds weer] in dezelfde warme vloeistof worden gedoopt en op dezelfde manier weer warm worden gemaakt. Anderen wrijven armen en benen krachtig met een wollen lap die ze vochtig hebben gemaakt met rozenwater-azijn en kamfer. Ook bevelen ze aan om niesmiddelen met een heel klein beetje wonderolie in de neusgaten te blazen. Weer anderen maken linimenten

uit gedistilleerde oliën met barnsteen, wijnruit, majoraan, rozemarijn en dergelijke. Maar al dit werk is helemaal niet nodig. Het lijkt voor de behandeling van de sufheid zelfs niet het eerst aangewezen middel, want het effect wordt weggenomen, terwijl de oorzaak van de sufheid blijft bestaan. Dat zijn de kwaadaardige dampen die naar het hoofd stijgen. De oorzaak kan door *topica* alleen niet worden weggenomen. Ze wordt maar op een manier echt goed weggenomen, namelijk door het toepassen van zweetdrijvende middelen. Zij bedwingen niet alleen de kwaadaardigheid, maar keren de schadelijke dampen ook zeer goed af van de edeler ingewanden, ze drijven deze naar buiten door de openingen in de huid en verstrooien ze. Vooral om deze redenen moeten juist deze middelen zo vaak en zo lang gebruikt worden totdat het resultaat duidelijk maakt dat ze dit opstijgen naar de hersenen doen ophouden.²⁷⁹ Als iemand intussen ook de genoemde *topica* wil aanwenden, dan kan dat geen kwaad, mits hij van hen alleen de genezing maar niet verwacht.

HOOFDSTUK IX. Over de behandeling van benauwdheid, zwakte, braken, een droge tong en de hik.²⁸⁰

Bij deze pest heeft een zeer grote zwakte en benauwdheid de opname van zweetdrijvende medicamenten vaak tegen gehouden en heeft een enorm braken (1) verhinderd dat de middelen in het lichaam bleven. Zo zeer dat nauwelijks een lepel van een noodzakelijk medicijn dat maar een beetje onaangenaam was, toegediend en binnen kon worden gehouden. Deze problemen zijn we met [de volgende] twee of drie middelen tegemoet getreden, welke de benauwdheid, het verval van de krachten (2) en het braken (3) wonderbaarlijk goed hebben verholpen. Het eerste was deze mixtuur waarvan we een aantal keren per dag een lepel hebben voorgeschreven.

R/. Ingelegde rode rozen, 1½ ons diascordium van Fracastorius, 3 of 4 drachmen van ons theriakwater, 4 ons sap van verse citroenen, kaneelwater, elk 1½ ons
Ze moeten samen worden gemengd en dan een of twee uren staan. Daarna moet [alles] door een linnen doek worden gezeefd. Voeg aan het gezeefde een drachme van een confectio van hyacinth zonder muskaat toe [en] meng.

Het tweede was dit liniment.

R/. Olie geperst uit muskaatnoten, olie uit laurier of schorpioenen en theriak van Andromachus, elk 1 drachme
olie uit jenerverbessen, ½ scrupel
barnsteen,

²⁷⁹ 'Als iemand' tot en met 'niet verwacht.' is toegevoegd in de editie van 1665.

²⁸⁰ DB: 'de nok'.

1 scrupel

kruidnagel of kaneel, 3 druppels. Meng het en maak er een liniment van.

Een beetje van dit liniment wordt op een lepel warm gemaakt en in de kuil van het hart of de maag en het omgevende gebied ter breedte van een handpalm ingewreven, dit twee of drie keer per dag. Daar wordt dan de volgende, bij het vuur warm gemaakte pasta overheen gedaan.

R/. *Welriekende lis en muskaatnoot, elk 1 drachme kruidnagelen en benzoïne,²⁸¹ elk ½ drachme bladeren van munt, 2 drachmen. Nadat deze dingen voorzichtig verpulverd zijn, moet men 3 of 4 ons kruimels roggebrood toevoegen en azijn van rozenwater zoveel als nodig is. Dit moet een nogal zachte pasta worden die op een linnen doek wordt gesmeerd. Nadat die bij het vuur is verwarmd, wordt hij op de maagstreek gelegd.*

Soms hebben we een dergelijk iets in de vorm van een knoopje om te geuren op de neusgaten gelegd:

R/. *Citroenschillen, 3 drachmen kaneel, kruidnagels en zaden van de kleine cardamon, elk 1 drachme foelie, 2 scrupels. Alles wordt een beetje gekneusd, en tot een knoopje gemaakt waarna het gedoopt wordt in de volgende vloeistof.*

R/. *Rozenwater, royaal rijnwijn en azijn van vlierbes of kaneelwater, elk een ons. Men mengte dit.*

Een dergelijk knoopje [of knotje] versterkt de nalatende levensgeesten aanzienlijk. Behalve deze dingen hebben we in dit geval [scl. van de pest te Nijmegen] geen ander uitwendig middel (4) gebruikt. We namen namelijk waar dat het braken en de benauwdheid met alleen deze middelen meestal in zeer korte tijd konden worden bedaard. Met deze weinige medicamenten hebben we, ofschoon ze niet van grote kracht lijken, velen geholpen en we hebben er grote lof mee verdiend. Nadat het braken bedaard was, hebben we een zweetdrijvend middel gegeven. Als echter de ziekte aanhield en er sprake was van een grote zwakte zonder braken, dan hebben we om de krachten te herstellen verschillende dingen voorgeschreven. Behalve medicamenten hebben we ook levensmiddelen aangeboden die veel versterking brengen. Daarover is hierboven in Hoofdstuk 2 gesproken. Vaak ook hebben we als tegengif werkende apozemata²⁸² voorgeschreven die tegen de kwaadaardigheid werken. Afhankelijk van de aard van de ziekte en de toestand van de zieke [namen we] soms ingelegde, maar soms ook andere. Soms hebben wij bij een grote [inwendige] hitte ook *suppedanea* (waarover gesproken is in het vorige hoofdstuk) op de zolen van de voeten gelegd. Als de inwendige hitte van de tong een grote droogte

²⁸¹ Benzoïne is een organische aromatische verbinding met een vanilleachtige geur. Het is het eenvoudigste aromatische hydroxyketon (dit is een stof die zowel een hydroxyl- als een ketongroep heeft).

²⁸² Middel dat door inkoken geconcentreerd is.

en zwartheid teweeg bracht, hebben wij er aan het begin van deze pest voor gezorgd dat de mond met allerlei wasmiddelen werd gespoeld. Met het voortschrijden van de tijd bemerkten we dat gewoon water in dit geval beter is dan alle andere middelen. Aan dat water voegden sommigen azijn toe, wat aangenamer voor de tong leek. Het had echter als ongemak tot gevolg, dat terstond na het spoelen een veel grotere dorst en droogheid van de tong volgde. Als de tong bedekt werd door een zwarte korst, die het spreken en slikken verhinderde, dan hebben wij vaak vele malen per dag een stukje vers aangemaakte boter (5) ter grootte van een boon of kleine hazelnoot, gewassen in gewoon water of rozenwater, alleen of in suiker gerold, in de mond gegeven. Daardoor werd in de meeste gevallen de korst van de tong gescheiden en werd het spraakvermogen zeer snel hersteld. Als de ziekte gepaard ging met hikken, was het niet nodig hiervoor geneesmiddelen aan te wenden, want de zieken die dat hadden, gingen allemaal snel dood. Wij hebben niet gezien dat ook maar één patiënt met de hik door medicamenten kon worden gered, ook al waren het er zeer veel en werden ze met de meeste zorg toegediend.²⁸³ De reden was dat de oorzaak van de hik niet kon worden weggenomen. Zie hierover Boek 2, Hoofdstuk 13.

AANTEKENINGEN.

I. Cornelius Celsus, Rondeletius en vele andere medici zijn van oordeel dat het braken bij pest niet onderdrukt en tot stilstand moet worden gebracht, maar dat het door het toedienen van braakmiddelen juist doorgezet moet worden. Op deze wijze moet de natuur worden geholpen om de schadelijke kwaadaardigheid sneller en gemakkelijker uit te scheiden. Dit volgens *1 Aphorismen 21. Waarheen de natuur zich wendt, daarheen moet het gevoerd worden*. Maar dit aforisme is op deze plaats alleen van toepassing, als het tweede deel ervan wordt toegevoegd, namelijk: *Als [de natuur] [iets] keert, dan doet ze dat via de wegen die volgens de wet van de natuur geschikt zijn*. Welnu, de ontleding die bij pest via het braken plaats vindt, gaat niet langs wegen die volgens de wet van de natuur geschikt zijn. Dus moet men de ontleding niet langs die wegen [proberen te] leiden. De minor wordt hier bewezen; de ontledingen langs de geschikte wegen bieden namelijk verlichting, terwijl het braken bij de pest niet geschiedt met verlichting, ja zelfs in de meeste gevallen tot verderf van de zieken leidt. Op deze punten leert de natuur zelf dat [de af te voeren stoffen] ergens anders heen gevoerd moeten worden, namelijk van het centrum [van het lichaam] naar de oppervlakte. De ervaring leert dat die beweging [wel] met verlichting gepaard gaat. Het voorbeeld vormen de zweetaanvallen, de builen en de pestkolen. Daarom moet worden gezegd dat het braken met braakmiddelen het beste ter behandeling en kalmering kan worden ingezet, wanneer het voortkomt uit de rottenis van de sappen, hetzij door de felheid ervan, hetzij door de hoeveelheid. Bij pest zijn *vomitoria* echter niet van voordeel, maar schadelijk, omdat het braken bij die ziekte niet uit dergelijke oorzaken ontstaat, maar eerder door het giftige onheil dat de kracht van de natuur vernietigt en dat niet in de holte van de maag wordt vastgehouden, maar zeer vast aan het hart gehecht wordt. Het hart induceert nu

²⁸³ Van 'De reden' tot en met 'Hoofdstuk 13' is toegevoegd in 1665.

het braken omdat het de maag wegens haar nabijheid in het samenspel betreft en haar infecteert. Hoeveel uit te scheiden sappen er ook verwijderd worden, door dit braken kan die kwaadaardige verderfelijheid niet van het hart worden afgehaald. Daarom volgt uit een dergelijk braken geen verlichting en ook nog eens een maximaal verval van krachten. Hoe verder dat [verval] zich opdringt, hoe meer kwaad er noodzakelijkerwijs aan [het hart] blijft hangen. Daarom moet het braken zo snel mogelijk met medicamenten worden onderdrukt. [Het moet geschieden] voordat de krachten zijn uitgeput en de levensgeesten zelf vervolgens samen met de excrementen worden uitgebraakt. De arts moet namelijk de helper van de natuur zijn, niet van de ziekte. En omdat deze braken symptomatisch zijn en niet door de kracht van de natuur, maar die van de ziekte teweeg worden gebracht, daarom moet men hen niet verder in beweging zetten. Juist door ze tot stilstand te brengen, moet men de natuur helpen. Meer over deze zaak kan hieronder bekeken worden, in Hoofdstuk 11, Aantekening 2.

II. Untzerus, Boek 3 van zijn studie over de pestige lues, Hoofdstuk 10, prijst bij flauwvallen en zwakte de olie of de vijfde essentie van parels aan. De beschrijving daarvan voegt hij ook toe. Hij zegt dat er tot op heden geen geneesmiddel gevonden is, na drinkbaar goud dan, dat de natuur van het menselijk lichaam eleganter en voortreffelijker ondersteunt. Anselmus Boothius, Boek 2 van het werk over de edelstenen, Hoofdstuk 154, schrijft dat hij eens verschrikkelijk leed aan een pestige koorts, met menigvuldige wegrakingen van de geest, zodat allen vreesden voor zijn leven. Nadat hij zes druppels van een echte tinctuur van koraal had genomen, werd hij echter terstond en als door een wonder [van zijn kwalen] bevrijd. Dat kwam doordat de levensgeesten van het hart hersteld werden, als schaduwen die in een klap door het licht worden weggehaald. Hij bemerkte dat de kracht van de ziekte door de werkzaamheid van het middel terstond verdreven werd. Mindererus, *Over de pest*, Hoofdstuk 16, zwaait waar het gaat om het herstellen van de krachten nadat het zweten opgewekt is, grote lof toe aan zijn julep die een weinig hiervoor in Hoofdstuk 6, Aantekening 4 beschreven is. Het is een middel dat inderdaad zeer passend is.

²⁸⁴ Christophorus de Cock van Kerckvvijck prijst ter versterking van zieke pestlijders boven alles wijn aan, vooral Rijnlandse wijn, gegeven in een matige hoeveelheid, omdat die de krachten terstond versterkt. Hij schrijft dat hij dit bij zich zelf heeft bemerkt (hij leed vier maal aan hete koortsen en drie maal aan pest). Hij mengde de rijnwijn echter met een beetje aangezuurd water (dat bij ons born of bronvvaeter wordt genoemd) en citroensap. Meer over wijn kan hierboven worden bekeken in Boek 2, Hoofdstuk 6, Aantekening 14 en in Hoofdstuk 2, Aantekening 6 van dit hoofdstuk.

III. Riverius, Traktaat 3 over de pest, Hoofdstuk 1, beveelt, waar hij handelt over het braken bij pest, op grond van ervaring het volgende middel aan. ²⁸⁵ *Zout van absinth ter hoeveelheid van 1 drachme, zegt hij, gegeven op een lepel met vers citroensap geneest, zoals ik uit ervaring heb geleerd, het zwaarste verschijnsel terstond als door een wonder.* Mindererus schrijft om het braken te bedwingen dit fotum [= zachtmakend cataplasma] voor:

R/. Rode rozen en alst, elk 2 handen vol
munt, grove majolein, anijs en wilde granaat[appel]bloemen, elk ½ handvol
Keltische aarde, 1 vuistvol jeneverbes-zaden, wortels van kruidnagel, pijpbloem en welriekende lis,
elk 2 drachmen
wilde galiga en wormkruid, elk 1 drachme.
Nadat de planten grof gesneden zijn, worden ze in twee zakjes gedaan, die gekookt worden in gelijke delen

²⁸⁴ Van 'Christophorus' tot einde Aantekening II nieuw in 1687.

²⁸⁵ Van 'Zout van' tot begin Hoofdstuk X is nieuw in 1665.

wijn, azijn en staalwater.²⁸⁶ De zakjes worden om beurten uitgeperst en op de maag gelegd, waarbij men ervoor zorgt dat ze nooit koud worden. Ofwel een spons wordt met een afkooksel uit deze kruiden natgemaakt en de maagstreek wordt daarmee warm gemaakt.

Nadat dit fotum een tijdje is aangewend, appliceert hij dit papje:

R/. Een stukje geroosterd tarwebrood, 3 ons mastiek, 1 drachme nootmuskaat, geel sandelhout, labdanum, bewerkte koriander en welriekende lis, elk 1 scrupel foelie, ½ scrupel. Alles wordt stevig gekneusd in een mortier onder bijvoeging van olie van kweeperen, wijnklaret en rozenazijn, elk gelijke delen. Daarna wordt het tot een soort pap gemaakt die na verwarming wordt uitgestreken op een stuk stof en vervolgens op de maagstreek gelegd.

Julius Palmarius, schrijft in zijn boek over de pest, Hoofdstuk 24 de volgende zakjes voor om het braken te kalmeren.

R/. Droge muntbladeren, marjolein, gewone alst, majolein, bergcalament, thijm, poley, citroenkruid, bijvoet en de toppen van dille, elk 1 vuistvol anijszaad, venkelzaad, karwijzaad, wortels van welriekende lis en galiga, elk ½ ons muskaatnoot, kruidnagelen en foelie, elk ½ drachme.

Maak twee aan elkaar genaaide zakjes, warm in water, voeg vlak voor het eind van dat proces ongeveer een derde deel geurige wijn toe, en van azijn en rozenwater elk 2½ ons, verder mithridatium 1½ ons. Deze zakjes worden beurtelings uitgeperst en warm op de maag gelegd. Daarna wordt de door het fotum gedroogde plaats ingewreven met olie van salvia en rosmarijn, die op chemische wijze geëxtraheerd is, waar dan azijn en mithridaticum, elk 1 drachme, bijkomen.

IV. Voor [het opheffen van] de zwakte van de krachten bevelen velen *epithemata cordialia* [= pleisters voor op het hart] aan, gemaakt uit kruiden en andere hartversterkende *simplicia* die gekookt zijn in wijn. Het gebruik daarvan bevalt ons echter niet, omdat de vloeibare en vochtige zaken zeer gemakkelijk afkoelen en om die reden brengen ze meer schade dan voordeel. Eustachius Rudius beveelt ten eerste een samengestelde olie aan die gemaakt is uit schorpioenen en bij ontbreken daarvan een enkelvoudige olie van schorpioenen of olie van de groothertog van Florence. Deze wordt door Matthiolus, in zijn commentaren bij Boek 6 van Dioscurides beschreven. Hij beveelt aan om bij deze oliën een beetje theriak bij te mengen. Mindererus, *Over de pest*, Hoofdstuk 16 prijst tot herstel van de krachten ook geurmiddelen krachtig aan. *Onder de herstellende middelen*, zegt hij, *moeten ook de geurstoffen worden gerekend, die bij een aangenaam inhaleren ervan de levensgeesten opwekken. Daarom moeten doeken met azijn van rozen*

²⁸⁶ Aqua chalybeata: chalybs, staal, chalybeata adj. een drank met daarin ijzersulfaat en natriumbicarbonaat "staalwater".

met goudsbloemen erin of wijnruit of vlier, met een beetje kamfer erbij aan de wanden worden uitgehangen. Of er moet een wind voor het gezicht van de zieke worden gemaakt door te zwaaien met een kleine waaier die met dezelfde azijn is ingesmeerd. En azijn uit framboos (rubus idaeus) op een spons kan vaak naar de neus toe bewogen worden. [Ook kan men daartoe] het binnenste van vers tarwebrood nemen dat doordrenkt is met een sterk geurige wijn die is gemengd bij het rozenwater. Het is wonderbaarlijk hoezeer het volgende middel de patiënt verkwikt. Kamfer wordt in rozenwater gedoopt en met dit water maakt men een doek vochtig. Daarmee worden voorhoofd, neus, slapen, lippen en de hartstreek afgeveegd.

V. Mindererus neemt in plaats van eenvoudige boter twee ons verse boter die gewassen is in rozenwater en een halve drachme gewone brunel. Hij beveelt aan om deze gemengd met koud water te bewaren. Anderen bevelen voor hetzelfde doel aan om te gorgelen met lauwe, zoete melk. Dat vermindert de pijn, tempert de ontsteking en maakt keel en tong vochtig. Men denkt dat de melk het gif wegtrekt. Anderen geven de voorkeur aan het gebruik van wei en weer anderen aan zure, ontboterde melk. Nog weer anderen bevelen serum [= het waterige deel van gestremde melk] aan.

HOOFDSTUK X. Over de behandeling van neusbloedingen, overmatige menstruaties en ook van bloederig sputum.

Bloedingen van welke aard ook waren tijdens onze pest zeer gevaarlijk en moesten noodzakelijkerwijs zo spoedig mogelijk tot stilstand worden gebracht (1). Bij neusbloedingen hebben wij terstond verkoelende en adstringerende middelen op voorhoofd en hals gelegd. [Verder] hebben we vette in adstringerende poeders en vloeistoffen gedoopte watten in de neus gestopt. We hebben de zieken zoveel als het ging, rechtop gezet en we hebben de uiteinden van de ledematen gewreven en afgebonden. Op de schouderbladen, de rug en de voeten hebben we droge kopglazen geplaatst, zonder een kras te maken. Ondanks al deze dingen kon de bloedstroom vaak niet tot staan worden gebracht (2) en dus werd dan in een hopeloos geval soms naar een hopeloos middel gegrepen, namelijk de aderlating. Maar we hebben nooit gezien dat het bij iemand tot redding leidde. Bij al te grote en ontijdige menstruatiebloedingen moest terstond toevlucht worden gezocht bij adstringerende antidota, bolus Armenicus, zegelaarde, rode bloedkoraal, gebrande hertshoorn en dergelijke middelen. Hierdoor werd de vloeijing vaak tot stilstaan gebracht, vooral als dergelijke middelen meteen vanaf het begin van de vloeijing werden aangewend. Bij bloederig sputum waren geen medicamenten nodig (3), want deze doodden de zieken in korte tijd. Er konden geen geneesmiddelen tegen dit kwaad worden gevonden, waarvan wij weten dat er tijdens deze hele pestepidemie ook maar een enkele persoon door gered is.

AANTEKENINGEN.

I. Vele beroemde medici zijn van mening dat haemorrhagieën die over de pest heen komen, kritisch zijn en daarom niet tegengehouden moeten worden, maar liever juist bevorderd. Maar zij vergissen zich. Want een goede crisis geschiedt door de kracht van de natuur en tot heil van de zieke. Deze haemorrhagieën worden echter niet door de kracht van de natuur, maar door die van de ziekte voortgebracht en ze leiden tot verderf voor de zieke. Wij hebben gezien dat ze bij deze pest zo verderfelijk waren, dat ze, als ze bij het begin niet tijdig genoeg tot staan werden gebracht, later met geen enkel middel nog tot stoppen konden worden gedwongen. De reden was als volgt. De zwakke natuur probeerde in een vergeefse poging langs deze omgekeerde weg het pestige gif dat stevig vast hing aan het hart en de levensgeesten af te voeren. Daarbij werd een dusdanige hoeveelheid van het goede en gezond makende bloed naar buiten gedreven dat er tegelijkertijd een einde werd gemaakt aan de krachten, het leven en de ziekte. Deze waarneming van ons lijkt te worden tegengesproken door wat Franse artsen schrijven. [Dat is namelijk] dat in het jaar 1568 de pestige koorts, waarbij het bloed rijkelijk uit de neusgaten vloeide en het vrijwel schuimde, voor een groot deel [door hen] beoordeeld zijn. [Daarbij bleek dat] van degenen bij wie het bloed tot flauwvallens toe vloeide, er enkelen zijn ontsnapt wanneer ter genezing een ader in de arm werd geopend. Zij die de hele taak aan de natuur overlieten en met voedingsmiddelen en hartversterkende geneesmiddelen de verzwakte krachten herstelden, zijn echter bijna allemaal gered, hoe hevig en zwaar de bezwijming ook was. Wij stellen dat deze waarneming niet botst met de onze, want deze pestige koorts zijn zonder twijfel ontstaan uit de giftige kwaliteit die voortkomt uit de geweldige rotting of het bederf van de sappen, niet echter uit het gif in de lucht dat van buiten het lichaam binnen komt en waardoor de echte pest wordt binnengebracht. Het [echte pest-]gif kan door geen enkele evacuatie van het bloed naar buiten worden gedreven, zoals we hierboven in Hoofdstuk 3, Aantekening 1 voldoende hebben aangetoond. Dat echter de giftige kwaliteit die uit een zware rotting van de sappen resulteert, zowel kunstmatig door aderlatingen als door de kracht van de natuur via kritische haemorrhagieën kan worden uitgedreven, verminderd, weggehaald en uitgedoofd, leert behalve de rede ook de ervaring. Want zo schrijven de medici, aderlatingen zijn bij petechiale koorts het eerst aangewezen middel. Ze vormen een waarachtige tegengif. Ook Joannes Morellus, die door veelvuldige toepassing wijs geworden is, getuigt hiervan. Wij hebben dat zelfde in 1635 in de allerhevigste epidemie van pest (welke eerst Nijmegen en de provincie Gelderland zeer wreed te pakken nam en van hier uit over vrijwel heel Nederland is uitgebreid) ook heel duidelijk waargenomen. Want bij deze koorts hebben aderlatingen, drie, vier, ja zelfs vijf en zes maal herhaald, zoals ook spontane kritische bloedingen de ziekte heel goed verwijderd. Het ging om een ziekte die op een andere manier nauwelijks door enig soort medicamenten kon worden bedwongen. Onze stelling wordt ook niet onderuit gehaald door de geschiedenis van Paraeus, beschreven in Boek 21, Hoofdstuk 26, over de heer Fontanus, een edelman [Eques Torquatus]²⁸⁷ die van de pest bevrijd werd doordat het bloed twee dagen aanhoudend uit de neusgaten vloeide. Want één zwaluw maakt nog geen lente en het komt vaker voor dat de een of ander uit de meest acute ziekten met dodelijke verschijnselen

²⁸⁷ Letterlijk een ridder met een ketting om.

op wonderbaarlijke wijze ontkomt. Bovendien kan worden betwijfeld of die heer Fontanus werkelijk leed aan de echte pest en niet aan een pestige ziekte die los van de pest staat.

II. Om haemorrhagieën hetzij van de neus hetzij van de menstruatie te stoppen, pleegt haematiet [bloedsteen of ijzerglans] zeer te worden aanbevolen. Als deze steen in de hand wordt gehouden tot hij warm is, zo zegt men, kunnen er zeer vaak de gevaarlijkste bloedingen mee gestopt worden - bloedingen die met geen andere geneesmiddelen tot stilstand waren te brengen. Anderen hangen deze zelfde steen om de nek, zo dat hij de blote huid beroert. Een zekere Mevrouw De Walta²⁸⁸, een zeer geloofwaardige vrouw, heeft ons verteld dat ze een rode hematietsteen had, gepolijst en met de kleur van rood bloedkoraal, ter grootte van een duimnagel en gevat in een gouden ringetje. Ze zei, dat ze met deze steen, gehangen om de hals, wel duizend keer de meest hopeloze menstruatiebloedingen en neusbloedingen als door een wonder binnen een half uur stopte. Het effect bleef nooit uit. Wij hebben de hematietsteen die te koop is bij geneesmiddelenverkopers op de zelfde manier ook bij velen om de hals gehangen, maar we konden het gewenste effect daardoor nooit zien optreden. Misschien was dat omdat we de echte steen niet hadden. Anselmus Booth, Boek 2 van *Over edelstenen en stenen*, Hoofdstuk 102, zegt dat jaspis (ik geloof dat de steen van Mevrouw De Walta een jaspis met een rode kleur was), zo om de hals gehangen dat hij de blote huid raakt, door een of andere duistere eigenschap de meest hopeloze gevallen van haemorrhagieën kan stoppen, en dat [de steen] dat aantoonde in heel wat historische verhalen en voorbeelden. Hildanus eert en bezingt in Deel 3 van *Honderd gevallen*, Waarneming 2. zijn deugden op dit punt met grote lof. Als ons in deze tijd [te Nijmegen] een grote hoeveelheid van deze stenen ter beschikking had gestaan, hadden wij de bewonderenswaardige effecten ervan misschien ook kunnen ervaren. Sommigen zeggen ook dat een uitgedroogde pad, die gewikkeld is in fijne katoen [sindon] als hij in de handen wordt gehouden tot hij warm is, iedere vloeing van bloed, als door een betoverende spreuk kan onderdrukken en indammen.

²⁸⁹ Christophorus de Cock van Kerckwijck, in zijn boek over de pest, gebruikt de pad anders, want zegt hij, er is geen beter middel dat de bloeding sneller stelt en tot staan brengt dan het poeder van een gedroogde pad dat in de neusgaten wordt gewreven, of de rook van een gloeiend kooltje dat op het poeder is gelegd.

III. Hoewel bloederig sputum bij velen werd gezien, was het vóórkomen niet zo buitengewoon algemeen als het in maart van het jaar 1348 is geweest. Het gaf toen, zo vertelt Fracastorius met deze verzen in *Syphilis*, Boek 1, een enorm slagveld van doden en raasde vijf volle jaren lang met zijn ontzettende woede in het rond.

*Twee maal honderd jaren heeft de tijd gestroomd, sedert Mars
en Saturnus op een ongelukkige manier hun vlammelede fakkels bijeen brachten.
Over alle volkeren van het land van de dageraad, waarover de grauwgrijze Ganges
zijn water doet vloeien, barstte een niet eerder geziene koorts los.
Een koorts die als ze door de borst werd opgezogen een bloederig sputum opwekte – ellendig
om te zien!
En vaak ging de zieke op de vierde dag ten onder aan zijn bitter lot.
Die zelfde koorts greep ook de volken van Assyrië en de Perzen en de volken die
uit de Euphraat en de Tigris drinken na korte tijd.
En de rijke Arabieren en het zachte Canopus [= Egypte].
Van daar [ging het] naar Phrygië en van daar [is de ziekte] verder vervoerd over de zee*

²⁸⁸ De Walta was een Friese, adellijke familie.

²⁸⁹ Van 'Christophorus' tot einde Aantekening II is nieuw in 1687.

*[Ze] heeft het ongelukkige Latium aangestoken en vervolgens is ze gaan woeden in heel Europa.*²⁹⁰

Dit pestige spuwen was toen ter tijd niet minder ongeneeslijk dan bij onze pest nu, zoals blijkt uit hetgeen Andreas Gallus, in Boek 4. van zijn bundeltje over de pest zegt: *Zodanig was het vreselijke geweld van het ellendige ondier dat het van Morgenland tot Avondland nauwelijks een tiende van de stervelingen overliet. Zoveel als het er pakte, zoveel doodde het.*

HOOFDSTUK XI. Over de behandeling van de buikloop en de wormen.²⁹¹

Een buikloop die er nog bij komt als mensen aan de pest lijden, (1) vormt altijd een grote bedreiging. Daarom moet [deze] niet [lijdelijk] worden afgewacht (wat velen niettemin van mening zijn). Men moet ook niet proberen de pijnen te lenigen met niets dan amandelen (die in dit geval, naar wij hebben gezien, zeer schadelijk zijn). Deze buikloop, zo leert niet alleen het verstand, maar ook de praktijk, moet, als de zieken op welke manier dan ook maar iets kunnen innemen, terstond worden gestopt. Wij gebruikten voor dat doel zweetdrijvende adstringentia (2) enkele malen herhaald, en zeker ook tegengif bevattende poeders. Verder ook ingelegde middelen die adstringeren en tegen de kwaadaardigheid werken. Een groot aantal van deze middelen hebben we hierboven in Hoofdstuk 5 besproken. Soms wordt deze buikloop bij het begin van de ziekte door dergelijke medicamenten gestopt, terwijl deze als de beginfase voorbij is, met geen enkel medicament (3) nog staande kan worden gehouden. Hij brengt de zieken dan met de tweede stroom [van faeces] naar de eeuwige rustplaatsen. Omdat de natuur probeerde de hele maligniteit door de gegeven uitgang te verwijderen, werden zowel de goede als de vuile sappen door fermentatie verhit. Zo kwam het dat [ook de goede sappen] wegliepen, terwijl de kwaadaardige last intussen aan het hart en de andere organen vast bleef zitten. Daardoor vervielen de krachten in korte tijd tot extreme zwakte. Het gevolg is dat uiteindelijk zelfs de vasthoudende capaciteit [van het lichaam] zo zwak wordt dat ze niet meer in staat is weerstand te bieden aan de aanvallende natuur en niets meer tegenhoudt, ja zelfs dat ze doordat de mondjes aan de uiteinden van de vaten verslapt zijn, toelaat dat het bloed via de faeces en de urine wegvloeit. Wat de wormen in de faeces aangaat die bij veel pestlijders verschenen, zij waren een teken van een zeer grote bijkomende rotting. Het was echter niet nodig zich in het bijzonder over hun behandeling te buigen,

²⁹⁰ Fracastoro geeft hier heel duidelijk de weg aan waarlangs de ziekte zich verspreidde. Zie J.A.F. Ozanam, *Histoire médicale générale et particulière des maladies Epidémiques* (Paris/Lyon, chez l' auteur, 1835) tome II 157. Zie verder: A. Hirsch, die Indische Pest, *Virchows Archiv* 5 (1908) 408-533.

²⁹¹ Sommige medici-historici veronderstellen dat de wormen geen echte ,pieren' zijn. Maar Blankaard zegt: *Lumbrici sive vermes sunt animalcula ex ovulis vermium, ut plurimi putant, deglutitis cum cibis, in corpore nostro aliquamdiu morantibus, producta, quae plerumque quidem in intestinis, saepe tamen in aliis corporis locis inveniuntur, et tum redendo, tum chylum absorbendo et conspurcando, pessimos morbos et dira saepe symptomata inducunt. B wormen.*

want bijna alle tegengiften en geneesmiddelen die wij tegen het pestige gif gebruikten, doodden de wormen afdoende. Het ging om middelen die diaphoretisch werken en goed tegen de rotting zijn. Ze wierpen de wormen naar buiten en verhinderden hun voortplanting.²⁹² Soms heb ik echter een bijzonder poeder voor de wormen voorgeschreven (4) vooral als ik bemerkte dat er erg veel wormen in de darmen aanwezig waren.

AANTEKENINGEN.

I. De kwestie die bij het braken speelde, komt ook hier aan de orde. Namelijk: *Waar de natuur naar toe wijst, daarheen moet men [de stoffen] voeren, dit langs plaatsen [c.q. wegen] die volgens de wet van de natuur geschikt zijn.* Daarom moet dus de ontleding die door de darmen geschiedt niet tot stilstand worden gebracht of verhinderd worden, maar liever ondersteund en bevorderd. Dat is omdat ze langs de geschikte plaatsen gaat en de natuur ze in die richting wijst. Een boven alle twijfel verheven oplossing van dit dilemma hebben wij gegeven in Hoofdstuk 9, Aantekening 1. Verder stellen we dat wij tegen het voornoemde aforisme (Sectie 4 van de *Aphorismen* 2) zijn: *Die dingen [zegt het aforisme] moeten uit het lichaam worden uitgevoerd, waarvan het nuttig is dat ze zich uit zich zelf [in de gebruikelijke richting] voortbewegen. Zij die zich echter op een tegengestelde manier bewegen [i.e. tegen de stroom ingaan] moeten gestopt worden.* Want bij de behandeling van zieken moet behalve met alle overige dingen, ook steeds rekening worden gehouden met de ziekte en haar oorzaak. Uit de waarneming daarvan kan gemakkelijk blijken dat niet elke spontane ontleding door de darmen bij iedere ziekte gunstig is en dat door die evacuatie niet altijd die zaak wordt verwijderd welke weggehaald behoort te worden (namelijk de primaire oorzaak van de ziekte). De [natuurlijke] weg is bij veel ziekten (pokken, mazelen, pest enz) niet geschikt volgens de wet van de natuur. Die natuur zelf wordt namelijk sterk geprikkeld. Dat gebeurt ofwel doordat ze al te zeer is verzwakt, ofwel doordat ze al te zeer is bezwaard met een massa ziekmakend materiaal. Dat laatste is het gevolg van hetzij de giftigheid van het materiaal, hetzij een andere slechte kwaliteit. Soms wordt ze tot een tegengestelde beweging gedreven en drijft ze langs niet passende wegen sappen uit die niet verwijderd zouden moeten worden. Dat leidt eerder tot de dood van de zieke dan tot het einde van de ziekte. Opdat met zekerheid kan worden achterhaald of het past dat bepaalde dingen bij ziekten worden uitgescheiden, beveelt Hippocrates in 1 *Aphorismen* 2 aan om de uitscheidingen niet naar hoeveelheid en getal te meten, maar naar de mate waarin ze nuttig zijn en de zieken ze gemakkelijk verdragen. Bij pest verdragen de zieken de uitscheidingen via de faeces moeilijk. Ze gaan gepaard met een zeer grote, zeer snelle en zeer gevaarlijk afbraak van de krachten. Niet die dingen worden [namelijk] uitgescheiden die behoren te worden uitgescheiden. Bovendien geschiedt de uitscheiding niet langs de plaatsen die volgens de wet van de natuur daarvoor geschikt zijn. Dat zelfde legt Hippocrates in 4 *Aphorismen* 47 heel duidelijk uit als hij de uitscheiding van faeces en urine behandelt. Hij zegt: *Als werkelijk niets wat verlichting brengt door die plaatsen wordt uitgescheiden, dan is dat rampzalig.* Daarentegen is het zo dat de evacuaties die plaats vinden via zweet, pestkolen en builen wel tot heil van de zieke geschieden. [De uitscheiding] wordt bovendien gemakkelijk verdragen en daarom past het dat dergelijke [stoffen] worden uitgescheiden via de geschikte wegen. Wij concluderen dus dat een buikloop bij pest niet moet worden geaccepteerd, (wat ook sommigen keffers hier zeggen en hoe ze ook jammeren dat de wolf in de stal gesloten wordt). Deze buikloop moet zo snel mogelijk worden tegengehouden en de natuur moet gedreven worden

²⁹² Van 'Soms' tot en met 'aanwezig waren.' is nieuw in 1665.

tot de noodzakelijke uitscheidingen langs wegen die passen bij de specifieke ziekte. Dat zijn de wegen die voeren van het binnenste van het lichaam naar de oppervlakte. Men moet niet geloven dat de wolf op die manier in de stal wordt ingesloten, maar eerder dat het beest dat voorheen via de omgekeerde weg naar de uitgang zocht en de wanden van de stal doorgroef, op deze manier zeer snel door de juiste uitgang naar buiten wordt gegooid.

II. Bij pest moet de buikloop worden bedwongen met zweetmiddelen en tegengiffen die adstringeren. Nu passen hier niet willekeurig welke zweetmiddelen en adstringentia, maar [alleen] dusdanige die in het bijzonder werken tegen de pestige giftigheid, en die deze langs de geschikte wegen naar een andere plaats [c.q.] van het centrum naar de oppervlakte voeren. Zo schrijft ook Riverius dat hij bij pestilentiële koorts gevaarlijke buiklopen heeft waargenomen, waarmee de zieken op hun ondergang leken af te stormen. Nadat echter in een hoge dosis sterkere *diaphoretica* waren voorgeschreven, werden ze als het ware in een mum van tijd bedwongen, dit natuurlijk doordat het gif verjaagd werd dat door de darmen en inwendige organen te prikkelen die stroom van faeces een verwoestende werking meegaf. Paraeus, Boek 11, Hoofdstuk 40, beveelt het volgende middel bij uitstek aan tegen deze buiklopen. Hij zegt dat hij het heeft van Capellanus, de eerste geneesheer van de koning ²⁹³, die dit als een groot geheim van zijn vader had gekregen en die het met groot succes aan de zieken pleegde voor te schrijven. [Het recept luidt:]

R/. *Armeense bolus, zegelaarde en hematietsteen, elk 1 drachme
pek, 1½ drachme
rode bloedkoraal, bewerkte parels en gebrande en in water van weegbree gewassen hertshoorn,
elk 1 scrupel
rozensuiker, 1 ons.
Laat het een poeder worden.*

²⁹⁴ Van dit poeder geeft hij de zieke een lepel voor de maaltijd, eventueel met de dooier van een ei. Eustachius Rudius geeft in zijn werk over de kunst van het genezen, Boek 3, Hoofdstuk 30 zeer hoog op van waterloek bij de behandeling van deze buikloop. Het wordt gegeven samen met rozensuiker of met [iets] van conserven die in het zuur zijn ingelegd. Hij zegt dat [dit middel] de rotting flink beperkt en krachtig werkt tegen de giftige kwaliteit van de sappen. Opdat dit middel gemakkelijker te baat genomen wordt, kan het worden voorgeschreven met het voorgaande poeder van Paraeus, met een beetje theriak van Andromachus of met diascordium van Fracastorius. Als er een grote koortsige hitte aanwezig is, [kan het worden gegeven] met ingelegde bottels van rode rozen of met een gelei van kornoelje of acacia. Angelus Sala beveelt in zijn boek over de pest aan om, voor het geval dat de overige middelen niet helpen, het volgende lavement te maken:

R/. *De kop van een schaap, vers en rauw, snijde die in twee stukken, en koke hem nadat de tong is uitgesneden samen met de hersenen in zoveel water als nodig is, tot het vlees van het bot kan worden gescheiden. Daarna wordt het een brodde waaraan men toevoegt twee of drie handenvol van de toppen van hertshooi, Voorts wordt 1 ons van de wortels van zevenbladskruid die grofweg gekneusd zijn, op hete as geplaatst voor drie of vier uren. Daarna wordt het een filtraat dat zonder dat er iets bijgevoegd wordt in de vorm van een clysmas 's morgens en 's avonds aan de zieke wordt toegediend.*

Van dit clysmas, zegt hij, zult ge een wonderbaarlijk effect vaststellen, omdat die vloeistof alle andere middelen overtreft, en zij zelfs ter behandeling van hopeloze gevallen van bloedingen [uit de darm] kan worden gebruikt.

²⁹³ C. was lijfarts van Karel IX, die leefde van 1550 tot 1574.

²⁹⁴ Van 'Van dit poeder' tot en met 'lavement te maken' is nieuw in 1687.

III. Wij hebben het volgende zeer vaak gezien: als de pestige stroom van faeces niet meteen in het eerste begin werd gestopt, was deze later in alle opzichten vrijwel ongeneeslijk. De mensen bij wie het begin [van de ziekte] zonder het innemen van tegen de buikloop werkende geneesmiddelen voorbij ging, zijn allemaal snel dood gegaan.

²⁹⁵ IV. Hoewel niet vaak, is het soms toch noodzakelijk om tegen de wormen bijzondere middelen die enige kracht als tegengif hebben, voor te schrijven. Dat is het geval als het aantal erg groot is. Voor dat doel wordt dan van het volgende poeder 2 scrupels of 1 drachme voorgeschreven in een of ander passend water.

R/. *Gebrande hertshoorn, bewerkte rode koraal, zaden van wormkruid en van het wit van de schil van een citroen, elk een drachme.
Laat het een poeder worden.*

HOOFDSTUK XII. Over de behandeling van pestbuilen.

De behandeling van pestbuilen geschiedt met geneesmiddelen (1) die deels intern zijn (waarover in het voorgaande voldoende is gezegd) en deels extern ofwel topisch. Met deze laatste kan men op drie manieren behandelingen inzetten, namelijk door *discussio* ²⁹⁶ [= verdrijving] (2), *diversio* [= afleiding] (3) of *suppuratio* ²⁹⁷ [= verettering]. ²⁹⁸ Wij hebben tijdens deze pest de eerste twee methoden achterwege gelaten, omdat ze onzeker en gevaarlijker zijn. Wij hebben alle builen uitsluitend via de methode van suppuratione ²⁹⁹ proberen te behandelen. Zo gauw als de zieken, hetzij helemaal aan het begin van de ziekte, hetzij tijdens het verdere beloop (4) enigerlei verharding met pijn voelden achter de oren, in de nek, onder de oksels of in de liezen, dan hebben wij om het gezwel sneller naar buiten te laten komen en er het kwaadaardige vocht uit te trekken een *vesicatorium* [= blaartrekkend middel] (5) aangebracht op het lagere deel van de zwelling. We deden het zo dat het middel de zwelling (6) juist aanraakte. Door het er acht of tien uur op te hechten, hebben wij een middelgrote blaar opgewekt en daar hebben we, nadat de blaar er in een keer vanaf was gehaald, een blad van rode kool of biet opgelegd, dat was ingesmeerd met oude boter of raapolie. Op deze manier moest de plek open worden gehouden en konden de schadelijke vochten beter afvloeien. De samenstelling van het blaartrekkende middel (7) ³⁰⁰ was de volgende.

R/. *Wortels van bertram en zaad van witte mosterd, elk ½ drachme
Spaanse vlieg, 1½ scrupel of 2 scrupels honing, 1½ drachme zuurdesem, 1½ drachme of 2 drach.
azijn van rozen, zoveel als nodig is.
Laat het een blaartrekkende pasta worden.*

²⁹⁵ Aantekening IV is nieuw in 1687.

²⁹⁶ Blankaard: *Discutientia sunt medicamenta, quae liquidum in vasis, vel extra ea, sive stagnans, sive coagulatum, subtilitate sua dissolvunt, dissipantque sine solutione sensibili continui in externis. Talia sunt frictiones, fomenta et topica aromatica, vel salina, quae in tumoribus incipientibus inprimis conveniunt.* B Verdrijvende middelen.

²⁹⁷ Blankaard: *Suppuratio sive pyosis vocatur canalium obstructorum, et materiae obstruentis vi vitae reductio et commolitio in album, blandum, spissum, sequale liquidum, pus dictum. Vide Pyon et Abscessus. Ge Vereiterung. Ga suppuration. Geen NL benaming! Suppurantia: sunt ea, quae alicuius loci vascula, a suo liquide obstructa, rumpunt, liquidum effundunt, idque, cum solidis fractis miscent, liquidissimum dissipant, reliquum movent et coquunt in materiam albam, crassiusculam, pus dictam.* B rypmakende middelen.

²⁹⁸ DB: 'te weten of dat men ze doet verdwijnen /of van 't hart diverteert en af-leit of dat men ze tot etter maakt en doet rijpen'.

²⁹⁹ DB: 'ryp-making'.

³⁰⁰ DB: 'Corrozijf'.

Of het middel zag er als volgt uit:

R/. *Zaden van witte mosterd en euphorbium, elk 1 drachme
wortels van bertram, ½ drachme,
canthariden [= Spaanse vlieg], 2 drachmen
pijnboomhars en was, elk zoveel als nodig.
Laat het een zalf worden.*

Kopglazen (8) hebben we noch onder noch op de builen gezet. We zagen namelijk dat het gebruik bij velen die dit probeerden zeer ongunstig uitpakte. Opdat de schadelijke materie naar de builen werd getrokken en daar verteerd en tot verettering kon worden gebracht, hebben wij op de tweede dag aantrekkende cataplasmata (= pappen) over het hele gezwel aangebracht en [daarmee] weekmakende middelen en veretteringsmiddelen. Daar zijn buiten andere zaken ook ui, duivenpoep, (9) gist van zuurbrood en dergelijke (10) bijgemengd, ongeveer onder deze vorm.

R/. *Wortels van witte lelies, 2 ons wijnruit en eemswortel, elk 1 handvol
schurftkruid (11), 1½ hand vol kamillebloemen, ½ hand vol
het vlezige van 9 vijgen (12) gewoon water zoveel als nodig is.*

Deze zaken moeten volgens de regelen der kunst gekookt worden en in een vijzel zeer fijn worden gestampt, terwijl er drie of vier uien aan worden toegevoegd, die eerst in een met azijn natgemaakt vloeipapier gerold zijn en onder as een beetje zijn angebraden.

*Poeder van de wortel van heemstwortel ½ ons 2½ ons duivenpoep
1½ ons, zuurdesem 1½ ons tarwemeel, 3 drachmen.*

Bij deze dingen voege men het gezeefde restant van de eerder genoemde ingrediënten en alles worde, nadat het bij elkaar is gevoegd, gekookt tot een pap waaraan dan later worden toegevoegd:

*honing, 1 ons basilicum zalf, 1 ons eendenvet of olie van schorpioenen (13) of boter 1½ ons.
Voor de rijkere patiënten werd soms ook theriak van Andromachus; voor de armeren een beetje boerentheriak toegevoegd.*

Bij sommigen hebben we er gedurende een, twee of drie dagen ook een papje opgelegd dat bestond uit louter uien (14) die onder hete as een beetje gebraden waren en vervolgens fijngestampt, en waaraan een beetje theriak (15) en ongezouten boter was toegevoegd (16).

Het gebruik van deze pappen werd enige dagen doorgezet. Wanneer we zagen dat het gezwel groot genoeg was en naar rijping neigde, dan voegden we de aantrekkende middelen niet meer zo ruim toe (duivenpoep, gist, enz.). We gebruikten dan alleen nog rijpmakende middelen, opdat zo de gezwollen sneller tot suppuratie konden worden gebracht. Vaak hebben wij vanaf het eerste begin tot aan de voltooide verettering alleen dit pleister (17) op het gezwel gelegd. Het voldeed aan alle verwachtingen en alleen door het gebruik daarvan zijn de gezwollen niet zelden tot volledige genezing gebracht.

R/. *Moederhars opgelost in azijn, pleister met crocus en diachylon met gom, elk 1 ons.*

Meng het.

Opgemerkt moet worden dat wij de sterkere aantrekkende middelen niet op willekeurig welke gezwollen hebben gelegd, maar alleen op die welke onder de oksels en in de liezen opkwamen. Deze middelen waren niet goed bij gezwollen die achter de oren of in de nek ontstonden, want, zo hebben we gezien, door het gebruik ervan groeiden de gezwollen aldaar vaak in weinige uren enorm, met als gevolg een groot gevaar voor verstikking, bij velen zelfs met de dood als gevolg. Daarom werden alleen weekmakers of slechts licht aantrekkende middelen op deze gezwollen gelegd. Het duurde vaak nog lang voor de rijp geworden gezwollen open gingen, vanwege de hardheid en stevigheid van de huid, en daarom hebben wij om te voorkomen dat de vuile dampen van daar omhoog gedragen werden en het hart troffen met de hulp van een chirurgijn een snellere afvloeiing van het pus bewerkstelligd. Om het pus vrijelijker te laten afvloeien, hebben wij ervoor gezorgd dat de gezwollen met een scalpel in het onderste deel doorboord werden. Een krachtig cauteriseerijzer hebben wij (hoewel men gelooft dat dit de giftige stof opvreet) nooit gebruikt (18) dit omdat de korst dan langer blijft zitten. Dit openen van de gezwollen hebben wij alleen toegepast als ze reeds vrijwel volledig rijp geworden waren. Voor mensen bij wie ze eerder geopend werden, liep dat slecht af, want meestal volgden hevige pijnen en kwam er een ontsteking bij. De koorts nam toe en vaak ook ontstond een kwaadaardige zweer die moeilijk te genezen viel. Wanneer de gezwollen open waren en het pus eruit was, werd ter reiniging van de wond het volgende verterend middel (dat hier zeer goed werkte) gedurende de eerste dagen opgelegd.

R/. *Zeer fijn gemaakt waterlook, 2 drachmen
de dooier van een ei, Venetiaanse therebinth, honing en apostelenzalf, elk 1 ons.
Meng ze.*

Later werden ze behandeld op de manier van andere zweren, daarbij moest ervoor worden gezorgd dat de zweren zich niet al te snel sloten.

AANTEKENINGEN.

I. Of aderlatingen en purgaties bij de behandeling van pestbuilen passen, is hier boven voldoende precies door ons onderzocht in Hoofdstuk 3, Aantekening 1 [en] Hoofdstuk 4, Aantekening 1.

II. Enkele volstrekt niet onbelangrijke artsen oordelen dat de behandeling van alle pestige gezwellen het beste en aangenaamste kan worden volvoerd met middelen die [de zwelling] verstrooien. Ze richten deze verstrooiing (discutio) op de volgende manier in. Men plaatst in een rechte lijn direct onder de gezwellen twee of drie kopglazen, het ene onder het andere. Daarbij gebruikt men een flinke vlam en herhaalt dat drie of vier keer. Vervolgens brengt men in plaats van het onderste kopglas terstond een blaartrekkend middel aan en wekt zo een blaar op. Als die breekt, wordt het schadelijke vuil eruit getrokken. Intussen brengt men op de gezwellen zelf met sponzen en wollen of linnen doeken warme compressen aan die verteren en verstrooien. Of men naait [daartoe] grof weefsel van vlas van hennep tot een kussen van de juiste grootte aaneen en doopt dit in een afkooksel van betony, hyssop, keessieskruid, honingklaver, anijs, kamille en zaden van komijn en venkel. Nadat het afkooksel is uitgeperst, doen ze het warm op de zwelling en daarna wisselen ze het elk uur of half uur. Bovendien leggen de gebruikers er onmiddellijk daarna ook papjes op die verteren en verstrooien. Die moeten dan op deze manier de vergiftigde sappen die in de gezwellen zitten, uiteendrijven.³⁰¹ Angelus Sala beveelt in zijn pesttraktaat met dit zelfde doel aan om het gezwel vijf keer om het uur met deze olie in te wrijven.

R/. *Olie van de hars van canarium commune, gedestilleerd via een blaas en jeneverbessen, elk 4 ons
g rectificeerde amberolie, 2 ons rozemarijn en vloeibare styrax, elk 1 ons.
Meng het.*

Op deze wijze gaan ze voort tot de zevende dag. Als de gezwellen na die tijd [nog] niet helemaal uiteengeschied zijn en ze bovendien pijnlijker zijn geworden, doordat er een andere ontsteking doorheen loopt, dan grijpen ze voor het eerst naar veretterende middelen. Ze verbieden om die eerder toe te passen daar ze bang zijn dat de poriën de uitademing van de vergiftigde walmen en dampen verhinderen omdat ze door het gebruik van die middelen verstopt raken. Die damp kan dan naar het hart terugborrelen en dat is niet zonder gevaar. Velen prijzen deze vorm van behandelen hemelhoog

³⁰¹ Van 'Angelus Sala' tot en met 'Meng het.' is nieuw in 1687.

(omdat ze veel van het vergiftigde vocht verstrooit, de koortsen niet doet toenemen en geen hevige pijnen veroorzaakt). Maar ook al dicteert de rede dat de pestbuilen op deze manier kunnen worden genezen, dit zelfs in korte tijd, ons lijkt toch de behandeling veiliger en zekerder die plaats vindt via de suppuratie, welke [de mensen] al gedurende zoveel eeuwen tot nu toe hebben ontvangen. [Dat is een behandeling die] zich door de ervaring zelf bewezen heeft en waarvan we ook bij onze pest de beste effecten en uitkomsten hebben gezien. Wat de gevaren betreft die er, naar de eerder genoemde auteurs vrezen, aan het gebruik van veretterende middelen kleven: deze kunnen door het bijvoegen van aantrekkende medicamenten en het gebruik van blaartrekkende middelen gemakkelijk voorkomen worden.

III. Sommigen schrijven dat de pest en de builen door afleiding niet slechts zeer goed, zeer snel en zeer veilig kunnen worden behandeld, maar dat de komst van gezwellen ook voorkomen kan worden. Verder kan de materie die uit de builen tevoorschijn komt terstond in een andere richting worden afgebogen. Deze behandelmethode beschrijft Guilhelmus Magistrius in zijn Inleiding tot de behandeldeleer, Sectie 3. Men maakt in de extremiteiten [op een plaats die] ver van het hart is verwijderd en het minste risico oplevert, vooral halverwege de dij, een kleine insnijding in de huid. Die vult men met een klein stukje van de wortel van pseudohelleborus of van zwart nieskruid waarvan de schil is afgehaald. Daarna legt men er een goed klevend pleister op en houdt het daar 24 uur. Daarbij worden de handen en voeten van de zieken gebonden (want de zieken worden bijna gek van de vreselijke pijn). Ze zeggen dat na die tijd het hele pestige gif door de kracht van de helleborus naar die plaats is getrokken en dat de zieke van ieder gevaar bevrijd is. Angelus Sala prijst *in zijn boek over de pest* een zelfde manier van behandelen met iets lichtere methoden aan. Hij zegt dat hij op grond van ervaring de eerste prijs aan de helleborus niger geeft, omdat hij onder alle simplicia en composita geen middel kent, dat beschikt over een dergelijke magnetische en aantrekkende kracht om afleidingen te volvoeren van een vocht dat niet in orde is. Hij zegt verder dat hij met behulp van deze wortel wonderen verricht heeft waarbij hij alle gebruikelijke kuren en andere medicamenten overtrof. Ook dat priestertje uit Den Bosch van wie we hierboven melding maakten in Hoofdstuk 6, Aantekening 8, gebruikte deze wortel. Hollerius gebruikte deze wortel niet om een afleiding te bewerkstelligen. Hij probeerde het op een andere manier die veel eenvoudiger is. *Levende oesters*, zegt hij, *doordringen de pestbuilen ter plaatse en trekken al het virus naar zich toe. Als er een buil in de oksels zit, moeten ze aan de arm gefixeerd worden op de plaats waar de [vena] axillaris naar beneden loopt. Als de lies [door een buil] wordt ingenomen [moeten ze aangebracht worden] op de lijn van het bovenbeen die de vena cruris aftekent.* Paracelsus is met Hollerius hetzelfde van mening. In zijn boek over de pest, Tractaat 1 schrijft hij aan alle schelpdieren en vele andere dieren deze kracht toe. *De remedie tegen pest zijn kikkers, schildpadden en alle huisjesslakken. Ook de pad, de zeelt, de aal, de murene (= een zeevis), de mus, de haan, de pauw, de kraai en de raaf trekken het pestige gif uit de mens.*

IV. Er zijn er die van oordeel zijn dat de aantrekkende geneesmiddelen helemaal aan het begin van de ziekte, als er nog nergens tekenen van gezwellen verschijnen, op de klieren in de liezen moeten worden aangebracht. Op deze manier moet het pestige gif daarheen worden getrokken. Maar deze wijze van behandelen lijkt ons erg ongewis, en wel omdat men niet kan weten of de natuur [het gif] daarheen keert en het pestige gif naar dat deel zal worden uitgeworpen. Want als de natuur, nadat het aantrekkende middel op die plaats is gelegd, de ziekmakende materie andersom, dus naar die klieren van het hoofd [de hals] of de oksels

wil afvoeren, dan wordt zo iets door dat middel verhinderd en wordt de natuur in haar werking verstoord. Daarom menen wij dat het veel veiliger is om af te wachten tot op een of andere manier bemerkt wordt waarheen de natuur [het gif] keert. Ze kan dan op alle manieren in haar werking worden ondersteund. [Dat houdt dan in dat] men de aantrekkende medicamenten moet appliceren op juist die plaatsen waarheen men merkt dat de giftige materie wordt gekeerd.

V. We hebben bij deze pest wel duizendmaal gezien dat blaartrekkende middelen zeer van voordeel waren. Ze trokken niet alleen de kwaadaardige wondvochten aan en haalden deze naar buiten, maar ze verhinderden ook dat deze gemakkelijk terug naar het hart, de bron van het leven, vloeiden. Wij zijn er achter gekomen dat vaak ook het pestige virus door de blaartrekkende middelen zo goed is afgevoerd, dat de builen later volledig verdwenen – dit tot heil van de zieken. Er zijn er die het gebruik van blaartrekkende middelen afwijzen. Ze zeggen dat deze de beweging en de koking door de natuur verhinderen en bovendien dat ze de koortsige hitte vermeederen enz. Deze tegenwerpingen zijn reeds uitvoerend weerlegd door Hercules Saxonia en daarom achten wij het nutteloos en al te langdradig om ze hier [nog eens] te weerleggen.

VI. Vele medici bevelen aan om de blaartrekkende middelen ver weg van de gezwellen aan te brengen. Dat betekent dat als de gezwellen achter de oren zitten of in de nek, [ze] aangebracht moeten worden op de schouder of op het schouderblad aan de betreffende zijde. Als ze in de oksel zitten, dan op het midden van de arm en als ze in de lies zitten op het midden van het bovenbeen. Deze werkwijze schijnt ook in Egypte algemeen gebruikelijk te zijn, want [daar] plegen ze bij pest de blaartrekkende middelen aan te brengen op de onderbenen en onderarmen. Dit volgens Prosper Alpinus, in zijn studie over de geneeskunde in Egypte, Boek 4, Hoofdstuk 15. Maar deze manier van behandelen lijkt niet goedgekeurd te kunnen worden, omdat door deze werking de natuur in haar werk gestoord wordt en die schadelijke materie welke de natuur naar de emuntoria zond, [nu] naar andere vlezige delen wordt getrokken die zwakker en gevoeliger zijn - met alle nadeel voor de patiënt. Naar onze mening is het veel beter om de blaartrekkende middelen aan te brengen op de onderste delen van de builen opdat er langs een rechte en aflopende weg een stroom in gang wordt gezet naar dusdanige plaatsen waarheen de natuur zelf leert dat ze gevoerd moeten worden. Omdat die plaatsen klieren zijn, die men in de wandeling de *emuntoria* noemt, in wezen onaanzienlijke delen, die bedoeld zijn om als het nodig is de uit te scheiden sappen uit het lichaam te halen, is het juist om de pestige kwaadaardigheid naar hen toe te trekken. Met de natuur als leidsvrouwe.

VII. Mercurialis gebruikt het volgende blaartrekkende middel.

R/. *Bewerkte canthariden, 3 drachmen gist, ½ ons zeer zure azijn, een gelijk deel.
Meng het.*

Paraeus, Boek 21, Hoofdstuk 31, beveelt het volgende middel als bijna goddelijk aan:

R/. *Canthariden, peper, wolfsmelk en bertram, elk ½ drachme
scherpe gist, 2 drachmen zaden van mosterd, 1 drachme een gelijke hoeveelheid azijn.
Meng het.*

Een heelmeeester bewerkte zwarte zeep met heet gemaakt zout. Hij deed er een beetje cantharidenpoeder bij en dat gebruikte hij als blaartrekkend middel. Ook Julius Palmarius prijst dat middel. Hieronymus Fabricius ab Aquapendente prijst van alle middelen het meeste

het vlammetje, omdat het zo'n aantrekkende werking heeft en blazen opwekt waardoor het gif wordt uitgescheiden.³⁰² Leken legden bij deze pest vele malen ranonkel die in een mortier gekneusd was op de gezwollen, en zo wekten ze een grote blaas op. Nadat die er later vanaf was getrokken, legden ze daar een blad van rode kool of biet op, ingesmeerd met raapolie.

VIII. Galenus, Aetius, Paulus en andere gezaghebbende medici bevelen bij de behandeling van builen het gebruik van kopglazen aan. Via hen is dit gebruik doorgedrongen tot de geneesheren van de nieuwe tijd. Chalmeteus beveelt aan de kopglazen te zetten op de delen die grenzen aan de buil. Ook Zacutus Lusitanus juicht dit toe in zijn boek over de medische praktijk, Boek 3, Waarneming 3. Zeer veel anderen plaatsen bij het begin van de ziekte met een grote vlam een paar kopglazen op de builen zelf, opdat op deze wijze het pestige gif sneller en beter van het hart wordt weggetrokken. Maar ook al lijkt de rede zelf dit type geneesmiddel goed te keuren, wij hebben in deze pestepidemie, waarin dit vaak geprobeerd is, toch nooit iemand gezien bij wie dit goed heeft gewerkt. Steeds volgden na het zetten van de kopglazen folterende pijnen, scherpere koorts, onrust en nogal ernstige benauwdheden. Nooit hebben we gezien dat daaruit enige verlichting is gevolgd, zodat het ons uiteindelijk noodzakelijk leek om het gebruik van dezelfde middelen helemaal te verlaten. Misschien werkte het zetten van koppen niet, omdat de koppen zonder onderscheid te maken [alle] naburige vochten [wel] aantrokken, maar het gif niet. Of misschien was het omdat ze de weg naar de klieren verstopten of afsloten, omdat ze de nabij liggende sappen in een harde bult bijeen trokken en zo verhinderden dat de vergiftigde materie die plaatsen bereikte. Of het kwam doordat de pijnen en de koorts die daardoor heviger werden meer schade dan nut brachten. Alexander Massaria, verwerpt in zijn studie over pest, Boek 2 het gebruik van kopglazen als zijnde een middel dat te hard werkt. *De kern van onze mening, zegt hij, is dat aan deze gezwollen niet zeer zwaar en heftig moet worden getrokken, noch aan de opkomende noch aan de slinkende [builen]. We moeten ons namelijk voortdurend moeite geven om de natuur te helpen en te begunstigen. We moeten haar op geen enkele wijze meer kwellen en het haar moeilijker maken, zij is immers de enige ware heilmeesteres van alle ziekten.*

IX. Rulandus, in Hoofdstuk 8 van zijn boek over de Hongaarse koorts[en], Vraag 78, en Burggravius in zijn boek Achilles melden dat er in een uitgedroogde pad een zekere magnetische kracht zit. Als deze gelegd wordt op een buil of pestige zweer, trekt deze op wonderlijke wijze het pestige gif aan zich en, zo schrijven ze erbij, hij trekt dat gif zo krachtig aan, dat hij daardoor in zijn geheel opzwellt. Ze bevelen aan om hem er [na dat opzwellen] af te halen en een andere die nog droog is opnieuw op [de aandoening] te leggen. Dit soort geneeswijzen wordt ook zeer in de lucht gestoken door [tal van andere medici]. [Ik wijs op:] Libavius, in zijn *Singularium*, Boek 2, Deel 4, Hoofdstuk 20, Michaël Papa, in zijn boek over tegengiften, Gabelchoverus, in zijn medische handboek, Deel 3, Caspar Keglerus, in zijn pestreglement, Mizaldus, *in zijn Honderd gevallen*, Deel 6, Nummer 34, Crollius, Daniel Mylius, Jo. Hartmannus, en vele anderen. Ze waarschuwen er voor dat bij het drogen van de pad zijn buik niet beschadigd mag worden, want dan, zo zeggen ze, trekt hij het venijn niet [meer] aan. Joannes Baptista van Helmont schrijft dat eigen ervaringen hem hebben geleerd dat die opzwellende van de droge pad

³⁰² Het gaat om het sap van de egelboterbloem (*Ranunculus flammula*) dat bijtend is. Vandaar het vlammetje.

niet echt komt door het aantrekken van het pestgif. Maar hij zegt dat hij padden die in lauw water een beetje week gemaakt waren op builen en zweren gelegd heeft, zowel op de borst, het hoofd, de tepels als elders en dat zowel bij mannen als bij vrouwen. Dat zou niet zonder een directe verlichting en vermindering van de pijn [zijn gebleven]. Weckerus strooit poeder van een droge pad op de buil³⁰³. Anderen geven hoog op van een [wonderbaarlijk werkende] olie van padden die op de buil gesmeerd wordt ter extractie van het gif. Deze olie wordt als volgt bereid.

R/. Olijfolie, een ½ pond en koke die in een pan. Daarna neme men acht of negen padden en steke ze een stokje door de kop en hange ze op tot ze gedroogd zijn. Gooi ze dan in de kokende olie en laat ze daar zo een tijdje. Zeef [het geheel] nadat het is afgekoeld en bewaar het.

Ook Paracelsus stelt dat er in padden een grote kracht zit die het pestige gif kan wegtrekken, dit in de brief over de pest aan de bewoners van Sterzing. Maar hij lijkt te stellen dat ze niet bij elke pest even werkzaam zijn. En zoals hij de man is die zeer ijverig nieuwe leerstellingen wil introduceren bij andere ziekten, zo wil hij ook bij deze ziekte iets nieuws schrijven. En daarom leert hij, in zijn boek over de pest, Tractaat 1, dat er vier verschillende vormen van pest zijn. De ene is vurig, de ander luchtig, weer een andere is waterig en nog eens een andere aards. Afhankelijk van deze verschillen, zegt hij, moeten de topische middelen worden gevarieerd, omdat elke pest om zijn eigen geschikte middelen vraagt. *Die pest*, zegt hij, *die met een enorme hitte en ontsteking toeslaat, en achter de oren klieren doet zwellen, waarin de zieken echter toch geen dorst hebben, die pest moet als vurig beschouwd worden. Bij deze pest bestaat de behandeling om het gif weg te trekken (dat rechtstreeks tot het hart doordringt en de dood veroorzaakt) uit tereniabin³⁰⁴, manna, suiker, knoflook, prei en ui. De pest waarbij de dorst hevig is, de slaap kort is of er helemaal geen slaap is en waarbij er builen in beide liezen verschijnen, is waterig. Voor deze [vorm van pest] moet men vissen, kikkers, padden en wat ook maar in het water leeft, aanwenden en men moet vooral ook vlees van ooievaars en eenden [op de builen] leggen. De pest waarbij er builen onder de oksels zitten, een moeilijke ademhaling [de patiënt] bezwaart, een druk of benauwdheid op de borst hem overvalt en een hoofdpijn met delier hem plaagt, is de pest van de lucht. Pas hier mussen, merels, het vlees van kippen, patrijzen, pauwen en auerhoenders toe. Er is ook nog een pest waarbij de slaap diep is of op het bewusteloze af. Daarbij zijn er op het lichaam geen duidelijke gezwellen en builen, maar de huid van die zieken is meestal gevlekt en grauw en opgepropt met gezwellen die vol bloed gelopen zijn. Dat is de pest van de aarde. Voor deze moet men vet van slangen, dassen, het vlees van de mol, de vos, de wolf en de wilde kat toepassen. De dagelijkse praktijk en de ervaring zeggen [aldus nog steeds Paracelsus] steeds weer dat al deze dingen bijdragen aan de genezing.* Men moet echter weten dat Paracelsus voor zich zelf vele droombeelden heeft opgeroepen en dat hij die dromen nu als orakels van Apollo beschrijft en in grote woorden aan zijn lezers opdringt.³⁰⁵ Zoals velen wonderlijke dingen over de pad schrijven, zo zijn er ook een paar die de kikker gelijke lof toezwaaien. Forestus, Boek 19, Waarneming 35 verhaalt op gezag van [Johannes Matthaeus Ferrarius, bijgenaamd]³⁰⁶ de Grado de geschiedenis van een boer, die in zijn tijd, terwijl de pest het land teisterende, levende kikkers die wel en niet open gesneden waren op de giftige zweren legde en dit met een gelukkige uitkomst. Op dezelfde manier schrijven ook Crato, Gesnerus, Fumanellus, Ulstadius, Mizaldus, Jo. Dan. Mylius et Libavius, een grote kracht aan kikkers toe waar het gaat om het aantrekken van pestgif. Ze leggen ze levend op de builen en als er een dood gaat, leggen ze er meteen een andere bij die leeft. Ze doen dit zo vaak tot er een in leven blijft en zeggen dat het gif

³⁰³ Rubeta hier i.p.v. bufo.

³⁰⁴ Een soort vloeibare manna uit Perzie afkomstig.

³⁰⁵ Van 'Zoals velen' tot einde Aantekening ix is nieuw in 1687.

³⁰⁶ In Boek II van de *Observationes* spreekt Forestus van 'Matthaeus de Grado'.

er dan helemaal uitgetrokken is. Dit zou zijn komen vast te staan uit vele ervaringen. Sommigen leggen, opdat het gif beter naar buiten wordt getrokken, met Hollerius vanaf het begin levende oesters op de gezwollen. Wanneer de gezwollen reeds middelmatig groot zijn geworden, dan gebruiken ze met theriak gevulde uien die onder as gebraden zijn.

X. Sommige medici raden aan om kippen of levende duiven die opengesneden zijn warm op [de gezwollen] te leggen opdat de giftige materie beter naar de gezwollen wordt toegetrokken. Maar omdat deze [vogels] de pijnen wel kunnen kalmeren, maar het pestige gif helemaal niet aantrekken, lijken ze niet van voordeel te kunnen zijn. Als er namelijk een aantrekkende kracht in hen zat, waardoor ze de ziekmakende materie aantrokken, dan zouden ze met maximale schade bij waanzinnigen op het hoofd worden gelegd en de ziekmakende materie naar het hoofd trekken [hetgeen natuurlijk rampzalig zou zijn]. Ze worden bij die patiënten echter door sommige zeer bekende medici aanbevolen als het meest prijzenswaardige en door de ervaring beproefde middel.

³⁰⁷ Ter extractie van het giftige sap naar de oppervlakte worden verschillende topica voorgeschreven. Sommigen leggen er dit op.

R/. *Groene wijnruit, radijs in kleine staafjes gesneden, elk 1½ handvol mosterdzaad, een lepel. De verschillende elementen worden afzonderlijk gekneusd en zo gemengd en daaruit wordt dan iets op de buil gelegd.*

Anderen passen kippestront toe die met het wit van een ei in de vorm van een cataplasma is gemengd. Weer anderen nemen 1 ons van het binnenste deel van schors uit een vlier, 2 ons meel van haver en deze zaken koken ze in zoete melk tot de vorm van een cataplasma. Ze zeggen dat [dit middel] het apostema zeer snel doet rijpen. Anderen gebruiken het volgende cataplasma van Joannes Naevius, de lijfarts van de keurvorst van Saksen.

R/. *Gist, ½ ons radijs, 1½ ons meel van mosterdzaad, 1 drachme gebraden ui, 2½ drachme gebraden knoflook, 1½ drachme theriak, 3 drachmen.*

Alles wordt gemengd in een mortier en worde tot een cataplasma, dat drie maal daags op het apostema moet worden aangebracht.

Anderen prijzen dit middel:

R/. *Dikke vijgen, 3 drachmen het vlees van grote rozijnen en gom ammoniacum, elk ½ ons bdellium en serapinum, elk 2½ drachme sap van de wortels van eppe, 2½ ons.*

De gommen worden in azijn opgelost. Daarna wordt alles in een mortier goed gemengd en wordt er volgens de regelen der kunst een pleister van gemaakt. dat moet [op de buil] gelegd worden en elke zes uren vernieuwd worden.

Guilhelmus Magistrius schrijft in zijn tractaat over de pest een andere manier voor om het gif van het binnenste naar de oppervlakte te voeren. Bij de aantrekkende methoden [behoort] het lauwe bad uit bronwater of liever nog uit koeiemelk. De zieke moet daarin tot aan het midden van zijn heupen gedurende twee uren voor de maaltijd [blijven] staan met een tussenruimte van drie of vier uren. Op die manier, zegt hij, wordt het gif niet slechts naar de oppervlakte gelokt, maar meestal wordt het ook in zijn geheel opgelost. Maar er lijkt wat verdachts aan dit type hulpmiddel te zitten. Er steekt namelijk bij de behandeling van deze virulente ziekte een groot

³⁰⁷ Van 'Ter extractie' tot en met 'Saksen' is nieuw in 1687.

gevaar in vertraging en [het is zo dat] het zweet terstond door zweetdrijvende middelen in beweging moet worden gebracht. Dit kan als de zieke in een bad staat nauwelijks op een passende manier geschieden. [Bovendien] kan de toegang van de koude lucht tot de bovenste delen van het lichaam die zich buiten het bad bevinden, niet geheel tegengehouden worden. Omdat bovendien de ervaring van vele eeuwen leert dat het pestgif door zweetdrijvende tegengiffen voldoende naar de oppervlakte van de huid gedreven wordt en zelfs uitgedreven en verstrooid wordt, acht ik het beter dat de behandeling niet begint met een dergelijke remedie c.q. bad, dat zijn kwaliteit niet duidelijk bewezen heeft en dat wegens de eerder genoemde overwegingen suspect is.

Tot besluit voeg ik hier iets opmerkelijks toe dat Franciscus Joël, in Deel 5, Boek 1. Sectie 3 over de pad schrijft. *Het moet voor een wonder van de natuur worden gehouden, zegt hij, als iemand een landpad (een giftig dier) met een houten pin doorsteekt en in de zon droogt en het gedroogde [dier] ten tijde van de pest gedurende een nacht in azijn week maakt en op een open gezwel of karbonkel legt. Die pad trekt dan al het gif van de besmetting aan zich, en bevrijdt de mens van de pest als een trefzekere hulp.* Wat verderop bij [de bespreking van] de behandeling van de karbonkel zegt hij iets soortgelijks: *De gedroogde pad, zegt hij, weekgemaakt in azijn, en gelegd op de karbonkel, overtreft alle overige middelen in het weglukken van het gif.* Hij zegt dit, maar ik schrijf aan de pad dergelijke krachten tegen de pest niet toe, wat blijkt uit hetgeen we daarover hierboven hebben geschreven in Boek 2, Hoofdstuk 11, Aantekening 1.

XI. De Duitsers noemen schurftkruid in hun taal Apostemenkraut, omdat het geschikt is om vele gezwollen te genezen en het ook bij [de behandeling van] pestige builen een unieke plaats inneemt. Arnoldus Villanovanus, Guainerius, Manardus, Gerardus Bergensis, Hollerius, Savonarola, Matthiolus, Gerardus Bergensis, Massaria, Quatramnus, Tabernamontanus, en vele andere medici vertellen wonderbaarlijke dingen over de capaciteiten van de scabiosa bij pest. Droëtius prijst de wortel van de hondstong zeer en hij zegt dat diens bijzondere kracht om builen tot verettering te brengen op grond van vele ervaringen voor hem vaststaat.

XII. Sommigen legden in deze tijd alleen gekookte vijgen en pistache-noten gemengd met een beetje oude boter en theriak op de zwellingen. Dat pakte bij velen goed uit. Zo legde de profeet Isaïas, op Gods eigen voorschrift, bij koning Ezechias een pleister van vijgen op [de zieke plek]. Daardoor genas deze, zoals te zien is in *2 Koningen 20* en *Jesaia 38*.³⁰⁸

³⁰⁹ XIII. Palmarius schrijft in *Hoofdstuk 11* dat het smeren van olie van schorpioenen op de slagaders, waarbij ook het gebied rond de buil wordt ingewreven, onmiddellijke hulp brengt. Ook anderen roemen de krachten van deze olie zowel ter voorkoming als ter behandeling van de pest ten zeerste. Petrus Salius zegt het in zijn boek over de pest, Hoofdstuk 23 zo: *Olie van schorpioenen geeft zowel als er gif is opgenomen als wanneer mensen door de pest zijn aangedaan wonderbaarlijk goede resultaten. Als met die olie de hartstreek en de plaatsen waar de arteriën lopen, worden ingesmeerd, doet hij halfdode zieken weer herleven.* Alexander Massaria, Boek 2 over de pest zegt dat olie uit schorpioenen die wordt gesmeerd op de kloppende arteriën van de slapen, de handen, voeten en de hartstreek niet alleen mensen helpt die door de pest getroffen zijn, maar dat deze ook gezonden van de pest vrijwaart. Dat zelfde brengen ook Manardus, Rulandus, Croneburgius, Rudius, Droetus, Goclenius, Hollerius en vele anderen naar voren. Wij hebben deze olie bij deze pestepidemie niet

³⁰⁸ *2 Koningen 20:7.* Jesaia nu zeide: Neemt een vijgenkoek. Zij namen die en legden hem op de zweer [van Hizkia]. Toen genas hij.

³⁰⁹ Aantekening XIII is nieuw in 1687.

vaak gebruikt, omdat deze bij gebrek aan schorpioenen bij ons niet kan worden gemaakt en wij er niet zeker van zijn of de olie, waarvan men zegt dat deze uit ver weg gelegen streken afkomstig is, echt olie van schorpioenen is die volgens de regels is bereid. Daarom kunnen we in dit middel niet veel vertrouwen hebben.

³¹⁰ XIV. Bij deze pest hebben de leken in het algemeen alleen bladeren van rode kool ingesmeerd met raapolie op de gezwollen en de *anthraces* gelegd. Ze gingen met het gebruik daarvan door tot de abscessen rijp waren. Velen legden een doormidden gesneden rauwe ui op de zwelling en als deze ui zwart was geworden, namen ze een nieuwe. Ze deden dit zo vaak tot hij niet meer zwart werd, want ze geloofden dat dan de hele kwaadaardigheid uit [het gezwel in de ui] was getrokken. Anderen volgden een gezonder plan en vulden grote uien die ze een beetje uitgehold hadden met theriak en braadden die onder hete as. Ze prakten ze vervolgens tot een cataplasma, mengden er varkensvet bij en legden [het geheel] met goed gevolg op de zwellingen. Het is iets wat wij meer dan eens met succes hebben geprobeerd bij arme mensen, zij het dat we de theriak dan pas toevoegden nadat de uien gebraden waren. Deze [theriak] moest immers noodzakelijkerwijs door het bakken veel van zijn krachten verliezen. Ook moet worden opgemerkt dat de uien niet langdurig mogen worden gebakken, want als ze tot een volledige zachtheid komen, wordt hun beste kracht door de warmte van het vuur verdreven. Forestus schrijft in Boek 6 in het scholion bij Waarneming 19 dat een heelmeeester die toen in het gasthuis werkte vooral gekookte uien op de builen legde die samen met vers gemalen witte mosterd [tot een geheel] gewreven waren. Als er geen witte mosterd was, nam hij in plaats daarvan theriak en deze kneusde hij dan samen met de uien en mengde een en ander. Hij gebruikte geen ander aantrekkend medicament. Door dit middel werden de buil en het abces vaak binnen drie dagen rijp – of uiterlijk op de vierde dag.

XV. Er zijn er die alleen theriak op de builen leggen. Het gebruik daarvan wekt echter bij velen argwaan. Daarom beveelt Valescus de Taranta in Philonium, Boek 7, Hoofdstuk 16 aan om de theriak aan te brengen tussen de hartstreek en het abces [en dus niet direct op het abces]. *Omdat, zo zegt hij, [de theriak] het gif voor zich uitdrijft, maken degenen die hem op het abces smeren een fout.* Velen zijn echter een andere mening toegedaan. Nicolaus Florentinus behandelt deze kwestie uitvoerig in zijn boek over de giften en dat doen ook Gentilis en anderen.

XVI. Sommige heelmeeesters schromen niet om de behandeling van pestzieken aan te gaan met levend kwik. Men schrijft dat ook zekere Simonius, een geleerd medicus in Parijs, in deze dwaling is meegesleurd. Hij gebruikte dit middel bij zich zelf om een pestbuil in de lies in bedwang te krijgen en voelde terstond dat zijn krachten afnamen. De buil verborg zich en hij stierf korte tijd later. Ook Paraeus lijkt zwaar misleid te zijn door deze dwaling. In Boek 21, Hoofdstuk 29 geeft hij hoog op van inwrijvingen met kwik ter behandeling van pest. Alsof het nodig zou zijn om het pestige gif dat luchtig en subtiel is, op dezelfde manier en met dezelfde methode zwakker te maken, te laten vervloeien en op te lossen als men een dik en plakkerig gif milder maakt en oplost! Waarom kwik voor de behandeling van pest en pestbuilen niet geschikt is, wordt duidelijk

³¹⁰ Aantekening XIV is nieuw in 1665.

uit hetgeen Palmarius in zijn boek over de pest, Hoofdstuk 24 schrijft: *er zijn er die, zegt hij, het lichaam met zalf uit kwik insmeren, niet wetend dat het koude en vochtige kwik de rampzalige last van het gif met de sappen naar binnen voert en dat het zodra de ingewanden zijn besmet, de dood brengt. Ik heb bemerkt dat velen zo iets is overkomen.*

XVII. Ter behandeling van de pestbuil wordt dit pleister van Paracelsus buitengewoon geprezen.

R/. *Geurende gom van mirrhe, 2 ons serapinumgom, 4 ons bdellium, 3 drachmen
galbani, 1 ons olibanum, 2 drachmen.
Alles wordt opgelost in azijn en gecoleerd onder toevoeging van het poeder van een pad en een gedroogde kikker.
Zwavel, 1 ons kamfer, 1 drachme.
Laat het een emplastrum worden. Dat moet op het gezwel worden gelegd en elke zes dagen vernieuwd.*

Dezelfde Paracelsus gebruikt ook louter [gom van] opoponax, opgelost in azijn in de toedieningsvorm van een pleister. Maar voor een snelle rijping mengt hij de opoponax met oleum laterinum [= oleum philosophicum, = olie van tichelstenen]. Zo, zegt hij, laat hij de buil ongehinderd rijpen en [kan hij] het kwaad wegnemen.³¹¹ Gregorius Horstius geeft in *Over de contagieuze ziekten* hoog op van het volgende pestpleister van Angelus Sala, dat hij met grote waardering beschrijft.

R/. *Sagapenum gom, ammoniakgom en galbanum, elk 3 ons
gekookte terpentijn en witte was, elk 4½ ons
magnes arsenicalis, fijn gemalen 2 ons
vitrioolarde, 1 ons olie van amber, 2 ons
wortels van kalfsvoet, 1 ons.*

*De gommen worden gezuiverd met azijn uit zee-uien en tot de dikte van een pleister ingekookt. Vervolgens moet er volgens de regelen der kunst een pleister van worden gemaakt. Dat middel is zeer goed is en speciaal gericht op het naar boven halen van het pestvirus uit de diepte naar de oppervlakte. Als men ervoor oppast dat het niet terug naar de diepte stroomt en het hart zelf verstikt, dan, zo geloof ik, kan onder alle typische middelen geen gelijkwaardig middel worden gevonden. Als de karbonkel met dit pleister wordt bedekt, trekt dit het gif er in een paar uren uit.
Het maken van het voorszegde magnes arsenicalis gaat als volgt:*

R/. *Kristallijn arsenicum, zwavel en ruwe antimoon, elk gelijke delen.*

Deze drie moeten in een ijzeren mortier verpulverd worden, in een zeer sterke glazen vaas op een vuur van zand gezet worden, tot het glas goed heet is en de genoemde stoffen oplossen en vloeibaar worden als pek. Daarna wordt het glas gebroken, het materiaal eruit genomen en tot een massa bijeengebracht. Dat wordt dan de genoemde magnes.

Voor een zeer gunstige beoordeling ervan moet men bij Angelus Sala kijken, in zijn *Anatomia vitrioli*, Traktaat 2, Hoofdstuk 10. Ter behandeling van de builen en karbonkels wordt door anderen de volgende mixtuur van roet zeer aanbevolen:

³¹¹ Van 'Gregorius Horstius' tot einde hoofdstuk is nieuw in 1687.

R/. Schoorsteenroet, 10 drachmen gist, terpentijn en boter, elk 1 ons
Venetiaanse zeep, 1½ ons rozenhoning, 6 drachmen
gewoon zout, ½ ons eidooiers, n°. 2
theriak en mithridaat, elk 2 drachmen.
Mengen.

Toen er in 1655 een weinig pest heerste in Utrecht, werd door het *Collegium medicum* voorgeschreven dat in het gasthuis en bij de overige armen het volgende pleister op de builen moest worden aangebracht:

R/. Wortels van witte lelies en onder as gebraden uien, elk 1 ons
bladeren van malve, heemst, schurftkruid, bloemen van kamille en melote, elk 1 handvol
10 even grote vijgen.
Nadat ze gekookt en gekneusd zijn, voege men toe:
meel van lijnzaad en fenegriek, elk 1 ons
duivenpoep, 2 ons kamille-olie en zalf van heemst, elk 1½ ons.
Laat het volgens de regels een cataplasma worden.

De zeer kundige Paulus Barbette, beroemd geneesheer te Amsterdam, prijst in zijn in het Nederlands geschreven boekje over de pest ter behandeling van de pestbuil het pleister van magnetisch arsenicum zeer aan. Hij schrijft dat de builen hiermee niet tot suppuratie gebracht worden, maar dat hun giftigheid met groot succes naar buiten geroepen wordt. Omdat het bij deze zeer gevaarlijke ziekte onbehoorlijk zou zijn om ook maar iets op enigerlei wijze te verbergen wat ten dienste zou kunnen staan van het gemene nut, schrijft hij behoorlijk vrijgevig over zijn manier van genezen en maakt haar openbaar. De woorden van de auteur verdienen het om hier vertaald in het Latijn te worden toegevoegd. Ze zijn zeer de moeite waard om opgemerkt te worden. *De wijze van behandelen van de buil, zegt hij, ben ik gewoon als volgt in te richten. Eerst leg ik een blaartrekkend middel op de buil, ook als die nauwelijks dik is. Ik zet niet eerst kopglazen, omdat die mij niet bevallen. Ze wekken pijnen en koorts op, trekken zowel de goede als de slechte sappen gelijkelijk aan en verstoren het hele bloed. Na zeven, acht of meer uren zorg ik dat de dan opgewekte blaar wordt ingesneden en dan leg ik er het arsenicale magneetspul op - een stof die van alle andere die ik ooit gezien heb of waar ik van heb gehoord, de beste en grootste effecten geeft, zoals een ieder die het gebruikt, zal ontdekken. De beschrijving ervan wordt gevonden bij Hartmannus en Agricola en is als volgt:*

R/. Ruw antimoon, witte zwavel en witte arsenicum, elk 2 ons.

Na zorgvuldige verpulvering worden [deze stoffen] in een fles in het zand gestopt en wordt er een vuur onder aangestoken, tot ze beginnen te vloeien en een flink donkerrode kleur aannemen. Haal als de vaas is afgekoeld het materiaal eruit dat *Magnes arsenicalis* wordt genoemd en niet meer giftig is - zoals iedereen dat op honden kan uitproberen. Vervolgens:

R/. Serapinum gom, ammoniakgom, galbanum gom en magnes arsenicalis, elk 3 drachmen
terebinthinae Lariceae en was, elk ½ ons
amberolie, 2 drachmen
zoetgemaakte vitrioolarde, 1 drachme.

De gommen worden opgelost in sterke wijnazijn, en door een linnen doek geperst. Door koken, worden ze weer tot hun oorspronkelijke dikte gebracht. Vervolgens moet men de was en de terebinth doen uitvloeien en buiten het vuur schudden tot ze de dikte van een zalf hebben. Voeg dan de hierboven genoemde gommen en het magnes arsenicalis toe. Met vitrioolarde en barnsteenolie zult U een pleister hebben dat zeer werkzaam is bij het extraheren van giften van alle soort.

Ik heb begrepen, zegt hij, dat dit pleister van dien aard is dat het, als het op een dikke en harde huid wordt gelegd, zelfs niet de kleinste korst vormt, maar dat het de kwaadaardige sappen zo krachtig naar buiten trekt dat het een gezwel zo groot als een noot soms in vier of zes dagen helemaal doet verdwijnen. Maar het doet dit niet altijd zo snel en daarom is het vaak nodig om [het gezwel] vlug te ledigen. Daartoe wordt eerst met een blaartrekkend middel een blaar wordt opgewekt. Toch maakt het [pleister] in sommige sterke lichamen geen korst, tenzij het opgelegde blaartrekkend middel behalve de [bovenste laag van de huid] ook de huid zelf een beetje aanvreet. Op het lijf van jonge mensen en in tere lichamen ontstaat ook zonder een voorafgaande behandeling met blaartrekkende middelen een korst en zij bestaat uit of bevat het naar buiten getrokken gif. Die korst heeft een middelmatige dikte, daar de aan de behandeling onderworpen huid intussen nauwelijks is opgeeten. Dat is de moeite van het opmerken waard, want ik denk dat dit de oorzaak is dat deze korst veel gemakkelijker dan andere kan worden opgelost. Immers in een tijdsbestek van 24 of 36 uur, zonder voorafgaande scarificatie, kan deze met een spatel geheel en al worden verwijderd, dit met zeer weinig of geen pijn voor de patiënt. Als U tenminste een beetje basilicum met de theriak vermengd onder een of ander gewoon pest-pleister aanbrengt. Overigens is het volgende middel zeer goed om de korst los te maken en af te laten vallen.

R/. Maagdenhoning en eendenvet, elk 1 ons schoorsteenroet, 6 drachmen
terebinthina argentinensis [= Argentoralensis, uit Straatsburg], 1 ons
2 eidooiers theriak, 3 drachmen schorpioenenolie, zoveel als nodig.
Meng en maak er een zalf van.

Als het gezwel, nadat de eerste korst is verwijderd, niet voldoende verdwijnt, moet men een tweede korst opwekken of een derde, dit met behulp van het eerder genoemde magnetische arsenicumpleister. Verder moet men te werk gaan als daarvoor. Vervolgens moet de wond die over blijft, genezen worden met een pleister van rood lood dat door koking wit geworden is, namelijk het emplastrum diapompholigos, [uit 2 delen zinkpleister en een deel olie] en andere drogende en littekenvormende middelen. Maar men moet zich niet te veel haasten bij de genezing en de sluiting van de wond, opdat er niet toevallig enige restanten van het kwaad overblijven die een recedivering van de ziekte of zelfs de dood veroorzaken.

XVIII. Sommige medici bevelen aan om de builen voor ze tot een volledige rijping zijn gekomen, met een mesje middels een insnijding

te openen. Over dit openen schrijft Valescus de Taranta, Boek 7, Hoofdstuk 16 als volgt: *Avicenna, die ik bijval, beveelt aan dat ze geopend worden voordat ze een donkere kleur aannemen en om die reden openen sommigen hen met een phlebotoom of met scheermesjes, op de vierde dag. Ik heb echter ook eens bevolen dat een abces van deze soort geopend werd en er kwam niets uit behalve een beetje bloed. Vervolgens vloeiden bij mijn tweede bezoek het virus en het vuil. Een volledige rijping hoeft dus niet te worden afgewacht.* Ons bevalt dit advies in het geheel niet, omdat er op zo'n al te vroege opening van het gezwel veel pijn volgt. [Dat leidt weer tot] een flinke verheviging van de koorts en een verval van krachten. Daar komt nog bij dat ook de natuur zelf zeer wordt verstoord in haar werk van rijp maken door een dergelijke naar voren [in de tijd] geschoven en pijnlijke opening en [dat die verstoring] gemakkelijk een fikse ontsteking en een gangreen teweeg brengt in plaats van de uiteindelijke rijping.

HOOFDSTUK XIII. Over de behandeling van karbonkels en exanthemen.³¹²

Bij deze pest [in Nijmegen] hebben wij de behandeling van karbonkels (1) behalve met zweetdrijvende tegengiffen (2) en andere inwendige medicamenten steeds ook op de volgende manier met *topica* [= uitwendige, plaatselijk toe te passen middelen] ingericht. Vaak hebben we op de eerste en tweede dag een blad van rode kool, ingesmeerd met raapolie op [het gezwel] gelegd, een middel dat door leken zeer vaak werd gebruikt. (3) Daarna, maar meestal zelfs al meteen aan het begin, hebben wij de pijnen verzacht met ettervormende middelen. Wij hebben ons ingespannen om door etter te vormen de karbonkel van het naburige weefsel te scheiden. Voor dit doel hebben wij het volgende uitwendige middel bereid om op de karbonkels te leggen:

R/. Droge wortels van smeerwortel en gedroogd kruid van waterlook, elk 2 drachmen
droge wortels van heemst, gezeefd meel van lijnzaad en zeer fijn meel van tarwe, elk ½ ons.
Maak er een fijn poeder van en giet daarbij gewoon water zoveel als nodig.
Kook het een beetje opdat de [pectines] opgelost worden en de samenstelling op de dikte van een tamelijk dik papje uitkomt. Voeg daaraan toe
honing, terebinth en apostelenzalf, elk 3 drachmen

³¹² DB: pestkolen en peperkoorns.

vloeibare pek en koningszalf, elk 2 drachmen

de dooier van 1 ei saffraan, 1 scrupel.

Meng alles.

Soms worden ook 2 drachmen theriak toegevoegd.

Deze brei (4) hebben wij vaak gebruikt vanwege het grote gunstige effect dat wij ervan waarnamen. Onder de vele (5) probeersels die er bestaan, hebben wij er geen gevonden waarmee de separatie en de behandeling [van de karbonkels] sneller en beter werd volbracht. Een beetje hiervan dik op een doekje gesmeerd, werd op de *anthrax* gelegd en dit werd twee of drie keer per dag herhaald. Pleisters waren minder succesvol en daarom hebben we die niet zo vaak op de peperkoorns gelegd. Als we gedwongen werden ze te gebruiken - omdat er geen andere topica bij de hand waren - [gebruikten we] alleen *emplastrum diachylum* met gom, of *basilicum*, of pleister dat was samengesteld uit galbanum, diachylum en oxycroceum. Bij gewone mensen werd ook vloeibaar gemaakte pek³¹³, gemengd met een gelijk deel vloeibare teerolie³¹⁴ gebruikt. Die hebben we dan aangebracht in de vorm van een pleister. We hebben gezien dat alleen door die pek de pestkolen vaker afgescheiden zijn en dat de pijnen uitstekend tot zwijgen zijn gebracht. Scherpe (6) aantrekkende lokale middelen, zo hebben wij duizenden keren waargenomen, brengen meer nadeel dan voordeel en zo schaden ook diepe en pijnlijke scarificaties. (7) [Wij hebben ook waargenomen] dat karbonkels die vrij mild behandeld worden daardoor beter en sneller genezen. Nadat het kooltje afgescheiden en eruit getrokken is, wordt de wond eerst schoon gemaakt met een digestivum zoals beschreven in het voorgaande hoofdstuk. Daarna wordt het net als andere zweren behandeld. Wat betreft de behandeling van exanthemen³¹⁵: het was niet nodig die in te stellen omdat het de voortekenen van een snel naderende dood waren. Ze gaven de tijd om te behandelen niet. Als ze een behandeling hadden toegelaten, dan zou het met behulp van zweetdrijvende middelen en tegengiffen geweest moeten zijn.

AANTEKENINGEN.

I. Galenus leert in Boek 14 van zijn werk over behandelmethoden, Hoofdstuk 10 dat bij de behandeling van de karbonkel het aderlaten tot flauwvallen toepast. Zo wordt het opbruisende bloed waaruit, naar hij zegt, de karbonkel ontstaat, in grote hoeveelheid uitgevoerd. Van dezelfde mening zijn Paulus van Aegina, Boek 4, Hoofdstuk 25, Oribasius, Over de behandeling van ziekten, Boek 3, Hoofdstuk 27 en Actuarius, Boek 4 van Geneeswijzen, Hoofdstuk 16. Deze antieke artsen worden gevolgd door Leonardus Fuchsius, Joannis Cornarius, Zacutus Lusitanus en andere artsen van de nieuwe tijd. Het is niet nodig om hier veel te zeggen over de juistheid van deze opvatting,

³¹³ pix navalis = pix solida.

³¹⁴ teerolie is houtteer, meestal uit coniferen.

³¹⁵ DB: 'peeper-koorns'.

omdat we haar hierboven in Hoofdstuk 3, Aantekening 1 voldoende onderzocht hebben. Slechts dit ene ding willen wij toevoegen, en dat is dat de ervaring bij de [Nijmeegse] pest deze wijze van behandelen zeer verwerpelijk maakt: van al diegenen bij wie vanwege een karbonkel een vene werd geopend, was er niemand van wie we hebben gezien dat hij aan de dood ontsnapt is. Bij al deze mensen werden de karbonkels na de aderlating terstond droog, terwijl het gif naar het binnenste van het lichaam werd teruggetrokken. Kort daarop volgde de dood. Wij zouden de aderlating met Galenus en anderen goedkeuren als datgene waar was wat als zeer waar wordt verondersteld, namelijk dat de karbonkels door een opbruisen van het bloed ontstaan. Hoeveel echter deze veronderstelling afwijkt van de waarheid hebben wij uitgelegd in Boek 1, Hoofdstuk 14 in de tekst en in de Aantekeningen 1, 4, 5 en 6.

II. Over de vraag of purgeren past, denkt iedereen anders. Averrhoes in Boek 3 van zijn *Colliget*, Hoofdstuk 31, zegt dat bij een pestige koorts met een karbonkel een middel dat slechts één sap reinigt niet voldoende is, maar dat ze allemaal gereinigd moeten worden, zo bijvoorbeeld [gebeurt met] *pillulae cochiae*. Ook Galenus keurt bij kwaadaardige exanthemen de purgatie goed (zie Boek 6 van de *Epidemieën*, Sectie 2, Hoofdstuk 29. Avenzoar past purgantia toe bij een pestig *apostema* (in Boek 3 van *Altersir*, Tractaat 3, Hoofdstuk 1). Ook Monardus, Ficinus, Zacutus en anderen schrijven in dit geval purgaties voor. Maar daarentegen tonen de [eigen] ervaring en de leerstellingen en de autoriteit van zeer veel andere medici aan dat purgaties hier als erger dan honden en slangen vermeden moeten worden. Deze zaak hebben wij hierboven ampel behandeld [= in dit deel III] in Hoofdstuk 4, Aantekening 1.

III.³¹⁶ Joannes Tagaultius schrijft in zijn *Chirurgie*, Deel 5, Boek 1, Hoofdstuk 7 dat grote ridderspoor, fijngewreven tussen twee stenen, de pestkolen als door een goddelijk wonder geneest en ze binnen een dag helmaal dood maakt. Dit zelfde zegt Bauderonus in Tractaat 2, Hoofdstuk 2 van zijn praktijkboek van vers schurftkruid dat wordt gekneusd in een stenen mortier en als een cataplasma op de *anthrax* wordt gelegd. Jacobus Horstius zegt in zijn *Raadgeving over de pest* dat de peperkoorns uitstekend zachter gemaakt kunnen worden met tarwe die door gezonden is gekauwd en dan op de huidafwijking wordt gelegd. Nicolaus Myrepsus, Sectie 38, Hoofdstuk 162, zegt: *[Leg] zorgvuldig fijngemaakt rundvlees op de karbonkels en licht het na drie dagen op. [U zult zien:] de kool komt met zijn wortel en al omhoog. Het is een beproefde methode.*

Joannes Hartmannus beveelt aan dat de karbonkel in het begin wordt omgeven met fijne saffier, tot de omgeving door het rondvoeren van het saffier grijs ziet. Hartmannus heeft dat uit Paracelsus die voorschrijft dat het omgeven met saffier in het tijdsbestek van een kwartier moet plaats vinden, totdat de kring zwart wordt. Ook Crollius, Villanovanus, Albertus Magnus, Franciscus Ruëus, Sennertus, Jacobus Horstius en anderen getuigen dat dit omgeven met saffier zeer goed werkt en het loskomen van de karbonkel versnelt. Wolfgangus Gabelchovius schrijft in zijn boek over edelstenen, Hoofdstuk 7 als volgt over deze steen: *De saffier verhindert pestkolen in tijden van pest te groeien en wat belangrijker is, gelegd op de anthrax dooft hij hem als water het vuur. Dit heeft ook Antonius Guainerius vaker ervaren, zo meldt deze, want saffier onderdrukt de boosaardigheid en de giftigheid en verhindert dat zijn vergiftigde rook naar het hart opstijgt en de levensgeesten infecteert.* Wij hadden bij onze pest nooit veel saffier [bij de hand]

³¹⁶ Van 'Joannes Tagaultius' tot 'Joannes Hartmannus' nieuw in 1687.

en daarom was het niet mogelijk ervaring op te doen met de gunstige eigenschappen ervan. Paracelsus beveelt aan om bij gebrek hieraan een kristal te nemen dat straalt als de zon. Dat geeft, zegt hij, als men het rond voert hetzelfde effect dat wij in verband met de saffier hebben genoemd.

IV. Joannes Tagaultius maakt blijkens zijn *Chirurgie*, Boek 1, Hoofdstuk 7 met hetzelfde doel een soortelijk middel uit honing, zout, tarwemeel en het geel van eieren. Hij voegt daar voor het snellere afvallen van de karbonkel soms boter en varkensvet aan toe.³¹⁷ Avicenna en Paulus van Aegina bevelen aan om ter radicale verwijdering van de karbonkel een Punische appel [= granaatappel] in azijn te koken en deze zodra hij week is geworden fijn te wrijven, op een doek te smeren en op de karbonkel te leggen. Als het geheel is uitgedroogd, moet men het met azijn weer nat te maken. Maar ons lijkt dit voor het afscheiden van de karbonkel niets op te leveren. Hoogstens kan het ertoe bijdragen dat de kwaadaardigheid zodanig wordt afgeremd dat de karbonkel niet verder kan kruipen. Joël, Deel 5, Boek 1, Sect. 3 doet het beter en schrijft de volgende mixtuur voor die bij de armen op de karbonkel kan worden gelegd.

R/. *Terebinth in water, gewassen waterlook en rozenhoning, elk ½ ons.
Mengen.*

Ik raad aan om aan deze mixtuur een derde deel van vloeibare teer met Spaanse zeep toe te voegen, opdat het medicament zo werkzamer wordt. Anderen prijzen het volgende *cataplasma* [aan].

R/. *Dikke vijgen, gewassen krenten en walnoten, elk 2 ons.
Kook ze enige tijd in witte wijn zoveel als nodig en kneed alles zeer goed in de vorm van een cataplasma. Daaraan worden de dooiers van twee eieren toegevoegd.*

Julius Palmarius, in zijn boek over de pest, Hoofdstuk 17, doet een klein beetje zout bij dit *cataplasma*. Daarna voegt hij het volgende advies toe: *even goed is bij tere lichamen het geel van een ei met [een beetje] zout. Of:*

R/. *Het eigeel van 6 verse eieren gewoon zout dat is drooggemaakt op een rooster, 1 ons
olie van lelies, ½ ons
theriak, 1 drachme
gerstemeel zoveel als nodig.
Vorm een cataplasma dat op een doek
Het is goed voor harde lijven. Het wordt nog beter, zegt hij, als toegevoegd worden:
zeep, vers gebluste kalk, een beetje gist met oud en gezouten varkensvet.*

Angelus Sala legt er blijkens zijn pesttraktaat het volgende pleister op.

R/. *Scheepspek, hars van de pijnboom, gezuiverde ammoniakgom en witte was, elk 1½ ons
asfalt, 1 ons zwartgekookte honing, ½ ons
kamfer die is opgelost in amberolie, 1 drachme.
Maak er volgens de regels een pleister van.*

Marcellus geeft hoog op van een pleister genoemd *dictamnus*. Hij beschrijft het in Hoofdstuk 7 van zijn werk.

³¹⁷ Van 'Avicenna' tot einde Aantekening IV nieuw in 1687.

V. Paraeus, Boek 21, Hoofdstuk 34 schrijft dat hij vaak met succes gebruik heeft gemaakt van een dergelijk middel bij het kalmeren van de hitte en de pijnen van karbonkels en bij het bevorderen van een doorbraak.

R/. *Schoorsteenroet 4 ons gewoon zout, twee ons.*

Dit wordt in fijn meel gedaan, waarna twee eidooiers worden toegevoegd. Het geheel wordt geroerd totdat de consistentie van de brei geschikt is als medicament. Die wordt dan lauw opgebracht.

Franciscus Joël zegt op de aangehaalde plaats dat het volgende pleister uit roet wonderbaarlijk goed [werkt]. Het haalt het gif weg, doet [de anthrax] rijpen, scheidt de bedorven delen van de gezonde en brengt een korst aan.

R/. *Theriak van Andromachus en mithridaat, elk 2 drachmen*

therebinth in water van gewassen waterlook en ongezoeten boter, elk ½ ons

rozenhoning, 3 drachmen geroosterd zout, 2 drachmen schoorsteenroet, 5 drachmen

zwarte zeep, 6 drachmen

de dooier van 1 ei.

Het wordt tot een geheel gestampt en volgens de regels der kunst uitgestreken. Het worde een pleister.

VI. Er zijn mensen die de blaartrekkende middelen ook op de pestkolen zelf leggen. Ze zeggen dat hun afscheiding zo sneller gerealiseerd wordt. Maar hoewel dit in deze pest meer dan eens door heelmeesters is geprobeerd, hebben wij er nooit een gunstig effect uit zien voortkomen. Sommige anderen smeerden de karbonkels vanaf het eerste begin in met sterk water, weer anderen hebben ze een beetje gebrand met het cauterijzer, [dit allemaal met het doel] om zo een groot deel van het gif weg te nemen en de kwaadaardigheid ervan te bedwingen. Maar waarschijnlijk heeft deze behandeling meer nadeel dan voordeel gebracht, dit omdat de opgewekte korst de uitademing of het doorzweten van het giftige sap verhinderde.

[In elk geval is het zo] dat wij bij de Nijmeegse pest gezien hebben dat de scherpe middelen niet alleen niets of weinig goeds gebracht hebben, maar dat ze zelfs schade hebben gebracht. In het jaar 1655 toen de pest Utrecht en vele andere steden binnenviel, is echter een ander zeer scherp, maar zeker toch gouden middel gevonden waardoor de karbonkels weldra werden bedwongen. Ze konden niet meer verder kruipen en konden de grenzen met aangrenzende delen niet meer overschrijden. Ze werden daarentegen, zo snel als maar kan van de gezonde delen gescheiden en verdwenen. Het gaat hier om de olie of de boter van antimoon, welke wanneer de karbonkel reeds een vaste plaats heeft gekregen met een veer lichtjes op de hem omringende delen wordt gesmeerd. Het is werkelijk wonderlijk hoe snel het middel een scheiding teweeg brengt tussen het aangedane en het gezonde deel dat erom heen ligt. Dat gaat zo [goed] dat de behandeling met pleisters later [heel gemakkelijk wordt]. De samenstelling van deze boter beschrijft Schroderus in zijn *Pharmacopoea Medico-chymica*, Boek 3, Hoofdstuk 15.

R/. *Zuiverste antimoon en sublimaat, elk gelijke delen. Meng die nauwkeurig in een stenen mortier en doe een en ander vervolgens in een glazen retort. Men legge dat vervolgens voor drie dagen in een wijnkelder, opdat [de inhoud] vloeibaar wordt en distillere deze dan in dat retort in zand op een matig vuur, of een open vuur dat geleidelijk groter wordt gemaakt. Zo loopt de vloeistof of de boter van antimoon er als dooiend ijs*

uit. Als het in de hals van de fles dik wordt, moet men voorzichtig houtskool toevoegen opdat de stof vloeibaar wordt en de hals niet verstopt. Nadat het vocht eruit is gelopen, moet men het in een glazen retort trapsgewijs destilleren. Voeg aan gezegde olie gewreven vermiljoen toe [= rood kwiksulfide] en laat dat om te digeren 24 uur in een gesloten glas staan. Laat het in de as zo een worden en rectificeer het vandaar via een retort.

Deze olie of boter presteert wonderen als het erom gaat karbonkels en willekeurig welke sphaceli en afgestorven delen van de gezonde delen af te scheiden.

VII. Rhazes, Oribasius, Paulus Aegineta, Hollerius, Platerus, en zeer veel andere geneesheren van grote naam bevelen aan om de pestkolen diep te scarificeren of hen met een scheermes tot aan de wortels in te snijden – iets wat de zieken zeer veel pijn doet. Deze behandeling lijkt om twee redenen echter verworpen te moeten worden. Ten eerste omdat er door de enorme folteringen een grote aanval van de vergiftigde sappen plaats vindt op het aangedane deel. Daardoor worden de gezonde delen die kort bij de karbonkel liggen en die ingesneden zijn en al zeer veel pijn doen, geïnfecteerd en ze worden een deel van de karbonkel. Bovendien wordt de koorts heviger en wordt slapeloosheid geïnduceerd. Ten tweede omdat in deze pest bij ons de ervaring wel duizend keer heeft geleerd dat diepe scarificaties en uitsnijdingen zeer ongunstige gevolgen hebben en het altijd zo was dat karbonkels des te sneller genazen naarmate ze milder behandeld werden.

BOEK IV.

VOORWOORD.

De dingen die wij in de voorgaande boeken over de diagnose, het voorkómen en de behandeling van de pestige lues op basis van eigen en andermans waarnemingen zorgvuldig bij elkaar hebben gebracht, lijken ruim voldoende te zijn voor een volledig kennis van het verhaal van de pest. Toch leek het ons nuttig om ter verheldering van de hiervoor gezegde dingen een aantal voorbeelden uit de praktijk te geven. Met dat doel voor ogen hebben we het plan opgevat om uit de talloze ziektegeschiedenissen die tijdens deze pest in Nijmegen door ons zijn opgeschreven, er een paar bijeen te brengen in een boekdeel en dat aan de eerdere drie toe te voegen. Hierdoor zouden tegelijkertijd het gedrag van de vuile ziekte, onze manier van behandelen en de vele dingen die bij elk van beide vallen waar te nemen voor de medisch geschoolde lezer nog duidelijker en klaarder kunnen worden. Ik heb de geschiedenissen van de ontelbare zieken die door ons behandeld en genezen zijn hier niet vanwege een of andere neiging tot pralen bijeen willen brengen (het boek zou te lang worden en het zou zelfs nutteloos zijn omdat mijn manier van behandelen

ruim voldoende duidelijk kan worden uit een beperkt aantal gevallen). Ik heb slechts die gevallen willen presenteren waarin iets bijzonders voorkomt dat in verband met de behandeling, de diagnose of de prognose een beschouwing verdient. Verder heb ik ongewone waarnemingen [toegevoegd] inzake de uitscheidingen en andere verschijnselen, dan wel de besmetting of de duur van de ziekte en haar gedrag.

ZIEKTEGESCHIEDENISSEN

ZIEKTEGESCHIEDENIS I.

De dienstmeid van Antonius Vos, wijnkoopman, begon op 6 november van het jaar 1635 ziek te worden. Tegen de avond ben ik bij haar geroepen. Ik stelde vast dat ze door een grote benauwdheid van het hart werd bedrukt en koortsig was. Ze had bonkende hoofdpijn en de pols was zwak, snel en een beetje onregelmatig. De krachten waren echter nog niet sterk vervallen. Ze had twee kleine pustels ter grootte van een anijszaadje, hoogrood en pijnlijk, de ene op de rechter borst, de andere midden op het borstbeen. Dat begonnen kooltjes te worden – zekere tekenen van de pest. Ik heb de volgende zweetdrijvende drank voorgeschreven. Ze heeft daardoor vrijwel de hele nacht door goed gezweet, dit met grote verlichting.

R/. *Extract van gezegende distel en absintzout, elk 1 scrupel*
zout van gezegende distel, ½ scrupel
theriakel van Andromachus, 1 drachme
theriakelwater en water van gezegende distel, elk 1 ons
vitrioololie, 15 druppels.
Meng het en maak er een drank van.

De volgende dag zagen we dat genoemde pustels gegroeid waren tot de grootte van een duimnagel en dat het reeds zwart wordende karbonkels waren geworden, die aan de oppervlakte een blaasje hadden. Nadat het blaasje doorboord en verwijderd was, vloeide er lymfe uit die zwart en giftig was. De onder het blaasje schuilende karbonkel werd vrijgemaakt, waarna we er een zalf op hebben gesmeerd, bestaande uit twee gelijke delen apostelenzalf en basilicum. Daar overheen werd een pleister van diachylon met gom gelegd.³¹⁸ Ik heb tegen de dorst dit julapium voorgeschreven.

R/. *gezegende distel, 1 pond*
schurftkruid en zuring, elk ½ pond

³¹⁸ VD begint zijn verslag in het meervoud en eindigt in het enkelvoud. Wellicht slaat wij op de samenwerking met een chirurgijn en ik op zijn solistische handelen als med. dr.

*siroop van citroensap, 2 ons
vitrioololie, zoveel als nodig is voor een aangename zure smaak.
Meng het tot een julep³¹⁹.*

Terstond na de middag is de zweetdrijvende drank weer toegepast. Daarop breidde, daar ze wederom zeer goed zweette, de pestkool die midden op het borstbeen zat zich in de breedte uit tot de omvang van een halve keizerlijke daalder. Op dat moment heb ik ons papje voor karbonkels (beschreven in Boek 3, Hoofdstuk 13) op de pestkooltjes gedaan. Ik had ervoor gezorgd dat het intussen was klaar gemaakt. Ik beval dat het drie maal daags ververst werd. Op 8 november heb ik de volgende koek voorgeschreven. Daarvan at ze drie of vier maal per dag vanaf de punt van een mes een stukje ter grootte van een hazelnoot.

*R/. Een mengsel van liberant, 1 drachme,
conditum van de wortels van alantswortel en van de schillen van sinaasappels, elk ½ ons
diascordium van Fracastorius, 2 drachmen
siroop van het zuur van de citroen, zoveel als nodig.
Meng het en maak het tot een koek.*

Ook het eerder genoemde *julapium* werd herhaald. Op 2 november zijn de kooltjes van de naburige delen gescheiden. Nadat ze eruit getrokken waren, is drie of viermaal een reinigende zalf van bijen[wat] gemengd met apostelenzalf opgebracht. Nadat vervolgens met *unguentum aureum* [een zalf] de holten in het vlees gevuld waren en er pleisters ter vorming van littekens waren aangebracht, begon de zieke te genezen. Gedurende de gehele periode van de ziekte was de stoelgang goed, en afgezien van de benauwdheid (die na de tweede zweetaanval samen met de koorts verdween), zijn er geen andere erg zware symptomen bijgekomen.

Aantekening.

In het jaar 1635 was de zomer erg heet en droog. Het jaar heeft een bekende naam, omdat toen twee zeer machtige legers (namelijk dat van de Koning van Frankrijk en van de Hollanders) met elkaar verbonden in Brabant de stad Leuven (Lovanium) hebben belegerd. Rond de maand juni in dat jaar begon er een kwaadaardige en pestige koorts in Nijmegen om zich heen te grijpen, die later door de komst van de beide legers zeer veel is toegenomen en een zeer grote slachting aanrichtte. De behandeling van deze koorts leek in het begin nogal moeilijk omdat het kwaad nieuw was. Maar weldra is begrepen dat aderlatingen, drie of vier keren of soms nog vaker herhaald, bij de behandeling van deze ziekte de eerste hulp brachten, en dat zeer velen als er ook nog gebruik werd gemaakt van andere

³¹⁹ Julep, mv juleppen. Een verkoelende drank.

verlichtende, verkoelende, zweetdrijvende en als tegengif werkende geneesmiddelen van de beschadigingen door deze zeer grote vijand zijn bevrijd. Rond het eind van september is deze koorts sterk afgenomen en werden er veel minder mensen ziek. Bij velen van hen die de ziekte toen in zijn greep had, verschenen kleine rode en purperen vlekken op het lichaam, zeker tekenen van die pestige koorts die de dokters de purperen, petechiale, peticulaire of lenticulaire koorts noemen. Rond het midden van oktober zijn diverse mensen die aangetast waren door deze koortsvlekken (die gepaard gingen met een enorme benauwdheid), subiet of binnen twee of drie dagen dood gegaan en men bemerkte dat de aderlatingen die voorheen zeer nuttig waren, toen nutteloos bleken, ja zelfs pakten ze ongunstig uit. In het begin van november begonnen de zekerste tekenen van pest bij de zieken voor de dag te komen en van daaruit is de vuile last beetje bij beetje over de hele stad verspreid.

ZIEKTEGESCHIEDENIS II.

Petrus Vervoort, wiens huis als teken de koningin van Engeland heeft, was een stevige man die op 24 januari van het jaar 1636 door de pest werd aangestoken. Hij riep mijn hulp helemaal bij het begin van de ziekte in. Hij braakte, was zeer bang en had een snelle en onregelmatige pols. Verder had hij hoofdpijn en voelde hij een harde zwelling in de linker lies. Ik heb hem het volgende zweetdrijvende middel voorgeschreven, dat hij tegen de avond innam.

R/. *Een confectio van hyancinthum en zout van waterlook, elk 1 scrupel
zout van gezegende distel, ½ scrupel
theriak van Andromachus en diascordium van Fracastorius, elk 2 scrupels
theriakwater en [water van] gezegde distel, elk 1 ons
vitrioololie, 7 druppels.
Meng het en maak er een drank van.*

Hij zweette [hierop] de hele nacht hevig en bleef daarbij wakker. Ik had hem namelijk bevolen om zich de eerste acht uren van slaap te onthouden. Alle voornoemde symptomen zijn door deze enkele zweetaanval geweken. Zelfs het gezwel in de lies verdween. De zieke knapte de volgende dag redelijk op. Vervolgens heeft hij gedurende een paar dagen twee of drie maal daags een beetje van de volgende koek genomen.

R/. *Bezoarpoeder, 1 drachme
ingelegde alantwortel schillen van gekonfijte sinaasappelen, elk 3 drachmen
theriakel, 1 drachme
diascordium, 2 drachmen
siroop van waterlook zo veel als nodig.*

Maak er een conditum van.

Op 2 februari, toen hij zich alweer helemaal gezond voelde, [bleek] dat de ontlasting gedurende een paar dagen al niet meer was afgekomen. Daarom heb ik 1 drachme van onze antipestilentiële pillen voorgeschreven. Daarop heeft hij twee of drie maal ontlasting gehad. Meer geneesmiddelen had hij niet nodig.

Aantekening.

Bij deze zeer snelle ziekte steekt het gevaar steeds in dralen. We hebben dan ook vaak gemerkt dat patiënten die meteen bij het begin van de ziekte zeer vlug medicamenten namen, snel en gemakkelijk genezen zijn. Als het begin van de ziekte echter verwaarloosd werd, hing de zieken een groot gevaar boven het hoofd. Dit zelfde heeft Sennertus blijkens zijn boek over de praktijk waargenomen, want in Boek 4 van Over de pest, Hoofdstuk 6 zegt hij het zo: *Ik schat dat veel mensen aan de pest overlijden omdat de meesten nogal traag zijn met het innemen van de tegengiffen. Velen hadden gered kunnen worden als ze die eerder hadden ingenomen, en wel voor het gif de sappen begon te bederven. Een aantal malen heb ik bij pestige omstandigheden ook gezien dat mensen die bemerkten of meenden dat ze aangestoken waren, zich door het innemen van medicijnen terstond aan een zweetaanval hebben overgegeven. Die mensen hebben daardoor verder niets meer van kwaad ondervonden en konden de volgende dag weer gewoon aan het werk. Als daarentegen de behandeling werd uitgesteld en er reeds acht of twaalf uren voorbij waren voor enig medicament gebruikt werd, dan overleefde nauwelijks een op de honderd mensen.*

ZIEKTEGESCHIEDENIS III.

Gerardus Lucas, een bierbrouwer die in de Hezelstraat woonde, werd door een pest getroffen die gepaard ging met een zeer zware koorts. Er was sprake van een hevige benauwdheid, hoofdpijn, een [enorm] heet gevoel van binnen, een droge tong, dorst en pijn in de oksel zonder dat er een zwelling was. Hij nam twee tegengiffen waardoor hij stevig zweette. Na de tweede keer zweten werd onder de oksel in plaats van een gezwel een grote karbonkel gezien. Ik voorspelde op grond van dat teken de dood. Die heeft onze voorspelling op de derde dag van het ziekbed doen uitkomen.

Aantekening.

Bij zeer weinigen ontstonden op de plaatsen der *emuntoria* in plaats van gezwollen karbonkels. Zieken, bij wie dat gebeurde, stierven allemaal.

ZIEKTEGESCHIEDENIS IV.

Jacobus van der Mijl, en stevige en volbloedige ruiter bemerkte dat hij door de pest was aangedaan toen hij een pijn in de oksel zonder zwelling voelde. Hij is toen op eigen initiatief naar een chirurgijn gegaan en liet een vene aan de aangedane zijde in de arm openen. Nadat enige onzen bloed gelaten waren, is hij naar huis gegaan. Daar werd hij bevangen door een vreselijke angst. Er kwam een geweldig braken op, dat gepaard ging met een grote benauwdheid om het hart en een verval van krachten. Daarop is hij in haast naar mij gekomen. Ik heb meteen een zweetdrijvende drank voorgeschreven. Toen hij die uitbraakte, heb ik terstond een tweede tegengif toegediend. Dat hield hij wel binnen, maar hij kon niet zweten. In de volgende nacht is de koorts sterk toegenomen en had de zieke veel dorst. Alles wat hij dronk, braakte hij echter weer uit. Hij raakte in een delirante toestand die bleef voortbestaan tot het zevende uur van de morgen. Toen hij weer bij zinnen was gekomen, werd hij overvallen door een zeer grote zwakte en pijn onder de arm. Rond het middaguur is hij overleden.

Aantekening.

Forestus opende tijdens de pest in Delft terstond een vene, als hij helemaal aan het begin van de aandoening bij zieken werd geroepen,. Hij voegt [aan deze mededeling] toe dat al degenen bij wie na twaalf uren, of een natuurlijke dag ³²⁰ een vene was geopend, gestorven zijn of dat althans heel weinigen van hen ontkomen zijn. Wij hebben bij de pest in Nijmegen zelfs van aderlatingen die direct bij het begin van ziekte werden gedaan, nooit enig gunstig resultaat gezien. Voor alle patiënten bij wie het bloed op willekeurig welk moment van de ziekte dan ook maar werd gelaten, is de dood veel sneller gekomen.

ZIEKTEGESCHIEDENIS V.

Joannes Dubbert, die was aangedaan door een grote benauwdheid en koorts, is binnen twee dagen overleden, terwijl er nergens enig uitwendig teken van pest verscheen. Daarom geloofden zijn huisgenoten dat hij niet door de pest, maar door een andere ziekte was uitgeschakeld. Maar toen het reeds twaalf uur dode lichaam in de doodskist werd gelegd, zagen zij dat na de dood vele zwarte exanthenen op het lijk waren verschenen - de ware tekenen van de pest.

³²⁰ Van zonsopgang tot zonsondergang.

Aantekening.

Soms werden de zieken door een sterk pestgif reeds gedood, voordat de natuur enig teken van kwaadaardigheid naar buiten kon brengen. In zo een geval kwam na de dood soms [alsnog] enig teken van het verborgen gif naar buiten. Dat is een verschijnsel dat ook Forestus aantekent in Boek 6 In het Scholion bij Waarneming 12. *Bij hen (zegt hij) verschijnen wegens de zwakke gesteldheid noch petechiën, zoals de Italianen ze noemen, noch vlekken, noch builen of peperkoorns. Bij velen werd na de dood [wel] een grote zwarte vlek op de rug gezien, alsof iemand met een eind hout was neergeslagen, met knuppels was bewerkt of van een grote hoogte was gevallen. Net als Montanus hebben ook wij dit enige malen gezien.* Daarom waarschuwen de medici er nadrukkelijk voor dat ten tijde van een grasserende pest bij afwezigheid van uitwendige tekenen van pest niet zo maar meteen blind geoordeeld moet worden dat de ziekte niet pestig is. Vaak is het namelijk zo dat de natuur het onderspit delft [nog] voor de tekenen van de pest naar buiten komen. Of ze wordt door de zwakte van het gestel of door een andere oorzaak gehinderd, zodat ze deze [tekenen] niet naar buiten kan brengen. Zoals bij deze pest aan verschillende mensen is overkomen, onder wie ook het zoontje van mijn hospes die zonder enig uitwendig teken op de vierde dag van zijn ziekte overleed. Maar ook na de dood kwamen er [in dit geval] geen verschijnselen naar voren, terwijl deze jongen toch aan de pest had geleden en eraan gestorven was. Dat laatste kon daaruit voldoende worden vastgesteld, dat in die zelfde tijd nog twee andere kinderen van die zelfde hospes samen met een dienstmaagd aan de pest zijn overleden. Alexander Benedictus zegt dat hij ook een dergelijk geval heeft gezien (in het boek over de pest, Hoofdstuk 12). Het ging om een zekere Patricius Venetus die dood ging aan de pest zonder dat er enig uitwendig teken [te zien was]. Iets wat hieraan niet ongelijk is, beschrijft Benivenius in zijn boek over de verborgen oorzaken van ziekte, Hoofdstuk 54. Enige zaken in verband hiermee kunnen hierboven bekeken worden in Boek 1, Hoofdstuk 7, Aantekening 1.

ZIEKTEGESCHIEDENIS VI.

Een wasvrouw, Belia genaamd (welke in ons huis en in dat van vele anderen het linnen waste), verzorgde Gertruda, de dienstmaagd van Dimmerus de Raet. De vrouw leed aan de pest en lag in de tuin ziek [te bed]. Nadat ik deze maagd verschillende geneesmiddelen had gegeven, leek ze, nadat de karbonkel zich had losgemaakt, weer bijna genezen. De huisgenoten van Dimmer de Raet verheugden zich daar zeer over. Ik zag echter dat deze vrouw [Belia dus] erg verdrietig was, al te vaak diep snikte en [nog] vaker huilde. In eerste instantie ben ik niets van haar te weten gekomen, maar uiteindelijk heb ik haar met goede woorden en veel aandringen zo ver gekregen dat ze beloofde mij de geheime oorzaak van haar verdriet

te vertellen. Voorwaarde was dat ik zou zweren dat ik niets zou doorvertellen van wat ze ook maar zou gaan zeggen voor het werkelijk zou gaan gebeuren. Ik beloofde wat ze vroeg. Daarop zei ze onder veel janken dat ik heel wel wist dat de [genoemde] dienstmeid niet zou gaan sterven, maar de vrouw van Dimmer de Raet. Deze, zo zei ze, houdt veel van mij en daarom ben ik erg verdrietig. Ik vroeg waar ze dat vandaan haalde; deze vrouw liep immers geheel gezond rond. Ik heb, zei ze, boven het balkwerk in het huis bij de deur van de grote voorkamer haar geest gezien, zonder hoofd en gekleed in haar beste kleren. Ze houdt de sleutel van de deur in de hand, alsof ze de deur wil openen. Dit beeld van geesten is mij bekend [zo vervolgde ze] en het is erg vervelend want alle mensen van wie ik de geest zonder hoofd zie, sterven binnen een paar maanden. Dat het zeker zo afloopt, zult ge zien bij deze vrouw. Ik was blij met de mij gegeven gelegenheid om te zien of dit zien van geesten, waarover al heel wat is afgeleuterd, iets concreets bevatte. Dimmerus de Raet verbleef in die tijd samen met zijn vrouw in Utrecht waarheen hij wegens vrees voor de pest al lange tijd tevoren gevlucht was. Ik heb aan zijn zussen opgedragen dat ze hem moesten schrijven dat hij voor de winter niet moest terug komen. Wat gebeurde? Enkele weken later is de vrouw van Dimmerus de Raet in die stad [Utrecht dus] waar vrijwel geen pest heerste, door de pest aangedaan en binnen een paar dagen is zij gestorven. Dit terwijl het huis waarin ze woonde niet was geïnfecteerd.

Aantekening.

Socrates zei ooit van zich zelf dat hij een demon [in zich had] die hij meer dan eens zag, en die hem steeds [iets] afraadde, nooit [tot iets] aanspoorde. Plato wist dat Socrates een zeer waarachtig man was, die zelfs om zijn leven te redden niet wenste te liegen en ook niets onbehoorlijks wilde doen. Daarom leerde hij op grond van deze ervaring dat demonen moesten bestaan en hij onderbouwde die stelling met vele plausibele redeneringen. Later is over deze zaak door tal van mensen heel wat afgeneuzeld. Sommigen hebben het daarbij over onsterfelijke demonen, anderen zeggen dat ze sterfelijk zijn. Sommigen zeggen dat er slechts boze geesten zijn, anderen dat er ook goede zijn. Sommigen zeggen dat ze zwak, anderen dat ze sterk zijn, weer anderen dat ze zintuigen hebben, en nog weer anderen dat ze gevoelloos zijn. Sommigen zeggen dat ze copuleren en [nieuwe geesten] voortbrengen, weer anderen dat ze uit twee of drie elementen zijn bijeengeblazen. Ook zijn er mensen die zeggen dat het slechts om delen gaat van beelden die afgescheiden zijn van de [materiële] objecten en die in de lucht hangen. Sommigen zeggen dat ze intelligent zijn, en zo worden er nog veel meer droombeelden van deze soort verteld. Zelfs sommige grote denkers hebben er vele velletjes [papier] geheel zinloos mee vuil gemaakt. Over deze zaak kan bij Cardanus, (in zijn studie over de veranderlijkheid der dingen, Boek 16, Hoofdstuk 93) de bewonderenswaardige en tamelijk nuchtere opvatting van Psellus worden gelezen. Daaraan toegevoegd kan niet zonder grond ook de mening van Cardanus

zelf over demonen worden toegevoegd. Deze wordt beschreven op de aangehaalde plaats en in boek 18 van *De subtilitate*. Ze wordt verder zorgvuldig onderzocht door Scaliger in zijn commentaar op Cardanus' boek, Oefening 355. Inderdaad lijkt het ons dat allen zich vergissen die proberen de aard van niet - natuurlijke geesten te begrijpen met het natuurlijke verstand. Het is beter om op dit punt gewoon geloof te hechten aan de Heilige Schrift, dan met ons aards verstand de substantie, de hoeveelheid, de geaardheid, de vorm, de acties en dergelijke dingen te willen begrijpen, te willen meten en op te sporen. De Heilige Schrift leert dat engelen en andere geesten wel vaker aan vrome mensen verschijnen. Ook de profeten hebben nu eens deze dan weer die visioenen gehad. Wij geloven dat die allemaal van Godswege zijn gemaakt. Zou het daarom niet onvroom en een christen onwaardig zijn om te willen onderzoeken uit welke materie die geesten gemaakt zijn, welke lengte en welk gewicht ze hebben, hoe ze tot hun handelingen worden gedreven, hoe ze zichtbaar gemaakt zijn en door welke middelen en langs welke weg ze uit de ether naar beneden komen? Die zelfde Heilige Schrift getuigt dat op die manier zeer vaak ook weer [nieuwe] duivelse voorstellingen gemaakt worden. Zo heeft de duivel in de vorm van een slang gesproken met Eva, de eerste moeder van het hele menselijke geslacht. Hij heeft haar bedrogen, met als gevolg een miserabele val van het hele nageslacht. Zo ook verscheen de Satan in de gedaante van de profeet Samuel aan koning Saul en voorspelde hem zijn ongeluk. Zo hebben de Egyptische Magiërs met vele duivelse streken de ogen van de Farao en alle Egyptenaren als door een wonder behekst. Zeer bekend zijn behalve de getuigenissen uit de Heilige Schrift ook de verhalen die overal verteld worden over gnomen en toverheksen, alsook over de zeer vele geesten, die aan velen verschenen zijn en die met hen gesproken hebben. Zeer bekend is ook dat hedendaagse waarzegsters aan de mensen allerlei vormen van geesten presenteren die bekeken kunnen worden in spiegels en glazen vol water. Als iemand een dief, een geliefde die hij zal hebben, een toekomstige echtgenoot of iets anders wil zien, bieden die spiegels aan dat een beeld daarvan of zelfs de gehele gedaante door verschijning van de geest in de spiegel kan worden bekeken. Dit staat op basis van de getuigenissen van zeer veel mensen die geloofwaardig zijn en die dergelijke beelden gezien hebben, zo vast dat er niet aan kan worden getwijfeld. Maar wie zal met zijn natuurlijke geest de natuur van deze niet natuurlijke geesten begrijpen? Wie dat wil proberen, kan gemakkelijker binnen de grenzen van de natuurlijke dingen blijven en het gewicht van de winden meten, de hitte van vuur met zijn elleboog bepalen en de druppels van het water of de korrels zand van de bergen proberen te tellen. Het is wel zeker dat de duivel met vele illusies, beelden en stemmen de geesten van vele mensen probeert te verleiden, bang te maken, in de war te brengen en af te leiden van de ware dienst aan God. Opdat de mensen verder verstrikt raken in de netten van dezelfde, pleegt hij op verzoek vaak om met woorden of met beelden zaken te laten zien die al voorbij zijn. Dit tot de stomme verbazing van allen die het meemaken. Zo heeft een zeer resolute [niet bijgelovige] man, de heer Morgant, die bevelhebber van een leger was, ons ooit verteld dat hij een soldaat had, die door middel van een demon met wie hij vertrouwd was, geesten van welke vorm dan ook kon presenteren die echt gezien konden worden. Omdat de heer Morgant geen geloof hechtte aan deze duivelse verschijningen, wilde hij een proef nemen in de aanwezigheid van vele edelen. Hij vroeg aan de soldaat om de volgende vier helden zo te presenteren

dat ze gezien konden worden: Hector, Achilles, Alexander de Grote en Julius Caesar. De soldaat was akkoord, maar vroeg van zijn kant of gedurende de verschijning van het visioen niemand een woord wilde zeggen. Nadat hij met krijt een ronde kring op de vloer had getekend en daar verschillende geheime tekens in geschreven had, ging hij in het midden van de kring staan. Toen het gefluister was opgehouden, mompelde hij iets bij zich zelf. Daarop is terstond met grote kracht de deur van het eetzaal geopend (waarin ze zich bevonden) en tot schrik van allen traden de vier genoemde helden binnen, de een na de ander, in een gestalte en in de grootte waarin men zegt dat ze werkelijk geleefd hebben. Toen ze aan het andere eind van de eetzaal waren gekomen, zijn ze met een lichte tred over dezelfde weg terug gekeerd en door de deur weer naar buiten gegaan. De deur is met groot geweld van zelf weer achter hen gesloten. Dit heeft de heer Morgant ons verteld. Hij heeft die soldaat vanwege deze duivelse kunsten overigens uit zijn legerafdeling gezet. Vaak ook kondigen duivels door de verschijning van geesten toekomstige dingen aan. Ze doen het om op deze manier mensen voor zich te winnen en in hun netten te verstrikken - het gaat om mensen die bevangen zijn door de begeerte iets vooraf te weten en te voorspellen. Dat zijn dan die visioenen van geesten waarvan we een voorbeeld in voorzegde geschiedenis hebben besproken. Wij denken echter dat het ruim voldoende is om vurige gebeden tot God te richten opdat hij ons niet in bekoring brengt. [Het is beter dat we] al dit soort beelden eenvoudigweg voor duivelse illusies houden, dan [dat we] de vorm, substantie, het ontstaan en de natuurlijke oorzaak van dergelijke geesten met [hulp van] vele filosofen vergeefs onderzoeken. Laat het voor ons voldoende zijn dat het zeker is dat beelden van deze aard door sommigen gezien worden.

ZIEKTEGESCHIEDENIS VII.

Petrus de Wildt, die in de Heertstege³²¹ woonde, heeft zijn vrouw die reeds door de pest was aangedaan en een buil had in de lies (welke ze echter verborgen hield) beslapen en heeft daarbij terstond de pest van haar overgenomen. De chirurgijn Egbert, een Engelsman, werd erbij geroepen en die schreef beiden een braakmiddel voor uit wijn met antimoon. Daarop braakten ze allebei enorm, terwijl ze ook vele malen ontlasting hadden. Tegen de avond heeft men mij ingeschakeld. Ik trof [twee] zieken aan die zo platgeslagen en verzwakt waren, dat ze zich amper konden bewegen, ja zelfs nauwelijks te spreken vermochten. De pols was beverig en zo dun, dat hij nauwelijks kon worden gevoeld. De vruchteloze pogingen om te braken kwelden hen zeer. Als faeces kwam er alleen nog maar wat waterigs uit. Ik heb ze voorspeld dat ze dood zouden gaan en heb hen beiden de volgende drank warm gegeven.

R/. Theriak van Andromachus, 2 scrupels theriakwater, 1 ons kaneelwater, 1 ons.
Meng het en maak er een drank van.

³²¹ Misschien bedoelt VD met *platea cervina* de Heertstege. Volgens Niessen en Giesbertz, (1992) woonde er een Peter de Wilt in de Grootestraet en in de Keumegas.

Hierna hield het braken op, maar er overheen kwamen veelvuldige wegrakingen. Beiden zijn de volgende nacht overleden.

Aantekening.

Forestus vermeldt in Boek 6, Waarneming 20 de geschiedenis van een vrouw die door de pest was aangedaan en een buil had. Ze sliep met haar echtgenoot die dat niet wist. Hij kreeg [daarop] van haar terstond een hevige pest, terwijl zij [zelf] helemaal van de pest werd bevrijd en de buil terstond verdween. Het lijkt dus alsof de echtgenoot als met een spons het gif van zijn vrouw afveegde en voor zich zelf heeft bewaard. Ik denk dat dit geluk via de dienst aan Venus slechts aan zeer weinig vrouwen te beurt valt, namelijk dat ze het gevaar voor hun eigen leven op hun man overdragen. Onze zieke had, nog afgezien van het feit dat ze door de Venus-dienst niet van de pest bevrijd werd, ook nog eens de pech dat ze net als haar man door een wijsneuzige chirurgijn op de verkeerde manier behandeld werd met antimoonhoudende braakmiddelen. Die worden door Matthiolus, Quercetanus en vele scheikundigen ter behandeling van de pest als een bijzonder [goed] hulpmiddel aanbevolen. Wij hebben bij deze pest echter geen gunstige effecten van deze middelen kunnen waarnemen. Want als ze toevallig deze of gene zeer sterke kerel niet schaadden, dan hebben ze bij vijftig anderen een zeer zekere dood veroorzaakt. En dit niet zonder reden, want zij [die braakmiddelen] zijn bezet met een giftige kwaliteit en ze voeren de sappen en niet het vluchtige gif uit de lucht naar buiten. Bovendien brengen ze het lichaam zwaar in de war en verzwakken ze zeer snel de krachten, die hier nu juist voor het weerstaan van het gif het hardste nodig zijn. Ook maken ze de natuur te zwak om weerstand te bieden aan de vijand in de ingewanden.

ZIEKTEGESCHIEDENIS VIII.

De vice-kapitein [= luitenant] Biscot begon zich op 26 april na de middag slecht te voelen. Tegen de avond werd hij door een zeer grote benauwdheid bevangen. Hij bracht de gehele nacht in zeer grote onrust door. De volgende ochtend, toen ik hem bezocht, waren zijn krachten nog middelmatig op peil. De zieke klaagde over geen ander kwaad dan [dat hij] geplaagd werd door een zeer grote benauwdheid van het hart. Daarbuiten was er geen hitte, geen hoofdpijn, geen braken of enig ander slecht teken. Ja zelfs aan de pols (die snel en klein was) heb ik geen enkele onregelmatigheid kunnen bespeuren. De zieke zei dat het [voelde] alsof zijn hart in een wijnpers werd samengedrukt en verscheurd werd. Ik heb hem het volgende geneesmiddel gegeven.

R/. *Theriak van Andromachus, diascordium van Fracastorius, een confectie van hyancint*

*en zout van waterlook, elk ½ drachme theriakwater, 2 ons vitrioololie, 11 druppels.
Meng het tot een drank.*

Hierdoor ging hij flink zweten, maar zonder dat er enige verandering in de ziekte optrad. Hij heeft de hele dag door ook nog vaker een lepel van de volgende mixtuur genomen.

R/. *Ingelegde rode rozen, ½ ons theriak van Andromachus, 1½ drachme diascordium van Fracastorius, 2 drachmen theriakwater 3 ons citroensap en kaneelwater, elk 1 ons.
Meng het, zeef het na een uur staan en voeg aan het zeefsel 1½ drachme van de confectio de hyacintho³²² toe.
Meng het.*

Tegen de avond heb ik het volgende tegengif gegeven:

R/. *Wortels van pestwortel en van everwortel, elk 2 drachmen wortel van lege esse, 1½ drachmen bladeren van gezegende distel, waterlook en wijnruit, elk een ½ hand vol citroenschillen, 3 drachmen zaden van gezegende distel en citroenen, elk 1 drachme gewoon water, zoveel als nodig.
Laat het volgens de regelen der kunst inkoken tot 4 ons.*

R/. *Van het zeefsel 3 ons theriakel, 2 scrupels extract van engelwortel, 1½ scrupel zout van absinth, 1 scrupel.
Meng en maak er een drank van die in een teug wordt opgedronken.*

Die nacht zweette hij een beetje, maar zonder verlichting. Op de derde dag van de ziekte is de eerder voorgeschreven mixtuur herhaald en in de morgen heeft hij dit poeder genomen dat opgelost werd in een beetje van die [genoemde] mixtuur:

R/. *Oriëntaalse bezoarsteen, 15 grein liberant, 1 scrupel Oosterse saffraan, 3 grein.
Maak er een poeder van.*

Tegen de avond verschenen enkele paarse exanthenen. De volgende nacht overleed hij.

Aantekening.

Gedurende het gehele beloop van de ziekte is er bij deze patiënt geen enkel verschijnsel van koorts opgemerkt, terwijl de tong ook niet droog werd en er niets mis was met de urine of iets anders

³²² De *Confectio de Hyacintho* bevatte oranje-gele edelstenen, hyacint, rode koralen, Armenische bolus, gezegele Aarde, scharlakenbessen, ganzerikwortels, essenkruid, citroenzaad, zurkel, porselein, saffraan, myrrhe, rode rozen, sandelhout, been uit het hart van de hert, gebrande hertshoorn, voorbereide schavelingen van ivoor, saffieren, smaragden, topazen, voorbereide margarietparels, ruwe zijde, goudblaadjes, zilverbloodjes, kamfer, muskus en grijze amber. Bron: <http://kunst-en-cultuur.infonu.nl/geschiedenis/47716-historische-kruidenmiddelen-confectio-alkermes.html>.

in die geest. Het hart werd echter zeer zwaar getroffen, niet door verrotting van de sappen, maar door de kwaadaardige kwaliteit van het pestige venijn, dat zich uitsluitend, maar zeer sterk lijkt te hebben ingedrongen in de substantie van het hart. Wij hebben dat zo ook bij zeer veel anderen waargenomen. [Er was steeds sprake van] zeer grote en vastzittende benauwdheden van het hart. Als die bij het begin van de ziekte al begonnen, was dat meestal een slecht voorteken, vooral als [de klachten] niets minder werden na het eerste of tweede geneesmiddel.

ZIEKTEGESCHIEDENIS IX.

Bij de maagd van Christophorus de Four (wiens huis de stad Amsterdam als teken heeft, kwam op 7 april een harde pestige zwelling zo groot als een kippenei onder de linker oksel te voorschijn. Zij kreeg echter geen koorts. Evenmin voelde ze, afgezien van de buil, ergens in haar lichaam een ongemak. Ze heeft haar gebruikelijk diensten voldoende punctueel verricht, hoewel ze vanwege de pijn haar linker arm niet naar believen kon bewegen. Ze wilde geen medicijnen nemen, maar legde op het gezwel een pleister van eenvoudige diachylonzalf. Daardoor ontstond na weinige dagen een rijping, waarna het *apostema* werd geopend. Er vloeide veel etter uit en zo is dit kwaad zonder enig ongemak genezen.

Aantekening.

Velen stellen dat de pest een verderfelijke koorts is en dat deze koorts zo bij het wezen van de pest hoort dat het zonder [die afwijking] nooit om pest gaat en ook niet kan gaan. Maar uit deze omkering van het *definiens* met het te definiëren iets [*definiendum*] zou volgen dat elke pernicieuze koorts pest is - wat absurd is. Dat leert behalve de rede ook de ervaring, aangezien in het menselijke lichaam vaak een gevaarlijke koorts wordt geboren zonder pest en de pest ook vaak niet vergezeld door koorts komt. Dat komt het duidelijkste naar voren uit die gevallen waarin de patiënten zeer snel, als ware het in een oogwenk, door de pest worden aangestoken en dood gaan. Soms ook is het hart zo sterk dat het de gevaarlijke kwaadaardigheid terstond uitstoot naar de *emunctoria*. Dat kan zonder enige koorts, zoals blijkt uit voorgemelde geschiedenis. Voorbeelden van die soort hebben we gedurende deze pest vele gezien. Ook Mercurialis zegt in zijn boek over de pest, Hoofdstuk 6 dat tijdens de pest in Venetië bij velen de liezen en de oksels van onder uit zijn gaan zwellen, en vooral ook dat er verschillende soorten tuberkels spontaan zijn opgekomen, zonder enige schade van betekenis. Over deze zaak kunnen meer dingen bekeken worden in Boek 1, Hoofdstuk 12, Aantekening 2.

ZIEKTEGESCHIEDENIS X.

De vrouw van Jacobus Baersvelt, een sterke vrouw van rond de dertig jaar, werd door de pest aangetast en had een karbonkel in de rechter zijde boven de valse ribben. Er was ook koorts aanwezig, die gepaard ging met zeer grote angst en ongerustheid. Ze heeft verschillende zweetdrijvende middelen en *antidota* genomen, maar die konden niet verhinderen dat de ziekte in de zelfde staat tot de vierde dag zo doorging. Toen kwam er een nogal rijkelijke menstruatievloed opgang – dit buiten de gewone tijd van het ongesteld worden. Toen ze dat tegen mij had gezegd, heb ik terstond het volgende zweetdrijvende middel voorgeschreven.

R/. *Bewerkte rode koraal, terra sigillata en gebrande hertshoorn, elk 1 scrupel
diascordium Fracastorii, 1 drachme theriakwater en rode wijnazijn, elk 1 ons.
Meng deze zaken tot een drankje.*

Ik heb ook verordonneerd dat ze vaker per dag een stukje van het volgende conditum nam.

R/. *Een mengsel van drie soorten sandelhout, 2 scrupels trochisci van zegelaarde, 1½ scrupel
zwavelboem, 1 scrupel
ingelegde rozemarijn, 3 drachmen en ingelegde rode rozen, 7 drachmen
diascordium van Fracastorius, 2½ drachmen siroop van zure granaatappelen, zoveel als nodig is.
Laat het een likkepot worden.*

Met deze twee medicamenten is die menstruatiebloeding betrekkelijk kort daarna weer afgenomen, maar deze hield voor de vijfde dag toch niet helemaal op. De karbonkel is korte tijd daarna afgescheiden door een zalf die op de pestkolen was gesmeerd. Daarna is de zieke weer in haar oude gezondheidstoestand hersteld.

Aantekening.

In deze pest was een kritische [= op een kritische dag] vloeïing van de menstruatie, (die anders heilzaam pleegt te zijn) gevaarlijk. Want vaak hebben wij gezien dat als [deze] niet helemaal bij het begin van de ziekte werd gestopt met adstringerende antidota, ze later meestal met geen remedies meer kon worden bedwongen. Ze bracht de zieke vrouwen dan al zeer snel om het leven. Daarom leek het in dit geval niet goed om het advies te volgen van degenen die aanraden om een vloeïing op de kritische dag niet te bedwingen, maar juist met openende medicamenten te bevorderen. Zie over deze zaak Boek 3, Hoofdstuk 10, Aantekening 1.

ZIEKTEGESCHIEDENIS XI.

Een zekere legerchirurgijn, die voor Schenkeschans in het legerkamp pest had opgelopen, werd terstond vanuit het Nijmeegse naar het dorp Lent gebracht en daar door zijn militaire makkers in een klein, gehuurd kamertje gelegd. Ik heb hem op 12 april na de middag bezocht en vond hem koortsend, zeer zwak en benauwd. Hij had een onregelmatige pols, die snel en hard was, en een tong die zwart was en met een korst bedekt. Ik heb het volgende tegengif voorgeschreven.

*R/. Theriakel van Andromachus, 2 scrupels
diascordium van Fracastorius en zout van absinth, elk ½ drachme
theriakwater en azijn van bezoar, elk 1 ons.
Meng dat en laat het een drank worden.*

Hij heeft [daarop] veel gezweet, met grote verlichting en in de lies kwam een buil op. De komst daarvan had ik op grond van de pijn tevoren al voorspeld. De volgende dag voelde hij zich een stuk beter en nadat het zelfde zweetmiddel nog eens was toegepast, groeide de buil tot een middelmatige omvang. Toen heeft die wijsneuzige zieke (zoals chirurgijns dat meestal plegen te zijn) zonder dat ik het wist op eigen gezag kwikzalf (welk samengesteld middel hij toevallig ter behandeling van venerische tophi in een medicamentendoosje bij zich had) op de buil gesmeerd. Hierop verdween de buil in de volgende nacht volledig, terwijl de koorts toenam. Daar kwamen een zeer grote benauwdheid en een geweldig braken bij. De krachten zijn in die ene nacht zozeer afgenomen dat de zieke zich de volgende dag nog amper bewegen kon. Toen heeft hij mij opgebiecht dat hij die zalf gesmeerd had, omdat hij had gehoopt dat de buil door de kracht van het kwik gelukkig genezen zou worden. Hij zag nu in dat hij een fatale fout had gemaakt. Er is toen nog een *alexipharmacum* voorgeschreven dat hij echter terstond uitbraakte. Voorts verschenen er purperkleurige exanthemen. Daarmee is hij drie uur later overleden.

Aantekening.

Het gebruik van levend [= metallisch] kwik ter behandeling van de pestbuil past allerminst en Paraeus, die in Boek 21 Hoofdstuk 29 insmeringen met kwikpreparaten zeer krachtig naar voren schuift, vergist zich zwaar. Dat blijkt ook uit deze geschiedenis die leert dat het kwik door zijn koude en vochtigheid het pestige gif met het sap naar binnen drijft, iets wat we uitvoeriger hebben aangetoond in Boek 3, Hoofdstuk 12, Aantekening 16.

ZIEKTEGESCHIEDENIS XII.

Rudolphus de Svart, een ruiter onder kapitein Wilmouth, een levendig en tamelijk sterk man, is toen hij voelde dat hij door de pest was aangedaan terstond naar mij toegekomen om mij raad te vragen. Hij zei dat deze last hem met een kleine rilling bevangen had en dat hij een grote benauwdheid van het hart voelde als door een of andere compressie. Verder was hij misselijk en voelde pijn in de lies, maar [dat laatste] zonder zwelling. Ik heb aanbevolen het volgende middel warm te nemen en dan terstond naar bed te gaan. [Daar moest hij] met de dekens over zich heen flink [proberen] te zweten.

R/. *Theriak, 4 scrupels diascordium en zout van absinth, elk 1/2 drachme
theriakwater en sterke wijnazijn, elk 1½ ons.
Meng het en laat het een drank worden.*

De volgende dag kwam hij goed opgeknapt bij mij terug en zei dat hij gedurende zes of zeven uren rijkelijk gezweet had, dat daardoor de voornoemde kwalen geheel verdwenen waren en dat hij niets onaangenaams van enige omvang [meer] voelde.

Aantekening.

Als een versje bij enige ziekte en zeker bij de pest waar is en zeer het overwegen waard, dan is het dit:

*Sta het begin van de ziekte in de weg. De geneeskunde wordt te laat in stelling gebracht wanneer het kwaad door lang treuzelen [reeds] is toegenomen.*³²³

Want omdat de ziekte door treuzelen zeer snel toeneemt, pleegt een beetje van een alexipharmacum dat in het begin wordt toegediend vaak van groter voordeel te zijn dan een grote hoeveelheid middelen die worden toegepast bij een ziekte die al is toegenomen.

ZIEKTEGESCHIEDENIS XIII.

De heer Colberry, een Engels edelman, die het leger als volontair vergezelde, kwam op 14 april uit het kamp van ons leger dat op dat moment [de door de Spanjaard ingenomen] Schenkeschans belegerde naar Nijmegen en terwijl hij de stad binnen kwam, bemerkte hij een of andere ongebruikelijke stinkende adem [scl. bij hem zelf]. Hij werd er zelf misselijk van

³²³ Ovidius, *Remedia amoris*, 91 Principijs obsta, sero medicina paratur, Cum mala per longas invaluère moras. Het citaat sloeg oorspronkelijk op liefdesperikelen. Later werd het in veel ruimere zin toegepast.

en zijn hoofd deed hem zeer. Op de ochtend van de volgende dag werd hij uit de slaap wakker en was erg misselijk. Hij voelde pijn achter het oor en een harde spanning die in de parotis zat. Omdat hij zelf de pest vreesde, heeft hij op het eind van de ochtend uit de massa voor de Rufus-pillen die hij altijd bij zich droeg vier pilletjes gedraaid en ingeslikt. Door die pillen heeft hij na zes uren drie of vier maal ontlasting gehad. Tevens verdween de pijn achter het oor. 's Middags kon hij echter niet eten. Tegen de avond heeft hij wederom drie of vier maal spontaan afgang gehad en deze werd gevolgd door een grote benauwdheid van het hart gepaard met zwakte. In de volgende nacht kwam daar een grote stroom van faeces gecombineerd met koorts bij. Op 16 april 's morgens heeft hij mij geraadpleegd. Ik zag dat de uitscheidingen troebel, olieachtig, dun en bijzonder stinkend waren. De bijkomende koorts leek echter niet erg hoog. Ik heb het volgende zweetmiddel voorgeschreven voor het zesde uur van de ochtend.

R/. *Zegelaarde, bolus Armenicus, bewerkte rode koraal en gebrande hertshoorn, elk 1 scrupel
extract van wijnruit, 1½ scrupel zout van waterlook, 1 scrupel
theriak en diascordium, elk 2 scrupels theriakwater, 2 ons.
Meng en laat het een drank worden.*

Hierop heeft hij gedurende drie of vier uren sterk gezweet met verlichting. De stroom van faeces stopte tegen het eind van de ochtend. Terstond na de middag is de ontlasting echter weer beginnen te lopen. Hij heeft toen nogmaals hetzelfde drankje genomen. Verder at hij op die dag en de volgende nacht meermalen een stukje van dit *conditum*.

R/. *Koekjes van zegelaarde, zwavelbloem en gebrande hertshoorn, elk 1 scrupel
mengsel van sandelhout, 2 scrupels
diascordium van Fracastorius, conserven van rode rozen en een gelei van kweeperen,
elk 3 drachmen
siroop van zure granaatappels zoveel als nodig is.
Meng en laat tot een conditum worden.*

Voor de dorst gebruikte hij deze julep.

R/. *Water van gezegde distel, 1 pond water van aposteemkruid, ½ pond
conserven van rode rozen, 1½ ons gelei van acacia, 2 drachmen
vitrioololie zoveel als nodig is voor een aangename zure smaak.
Meng deze dingen, giet ze na een uur koken door een doek en laat het [zo] een julep worden.*

Maar de buikloop is niets minder geworden. Op de 17e april is op de volgende manier een zweetmiddel gemaakt:

- R/.** *Wortels van zevenbladskruid, ½ ons schaafsel van rood sandelhout, 1½ drachme
schillen van granaatappelen, 1 drachme kruid van verse pimpernel, ½ handvol
gedroogde wijnruit, gezegde benedict en waterlook, elk 1 vingergreep
zaad van gezegende distel en van weegbree, elk 1 drachme
bladeren van granaatappel en van rozen, elk 1½ drachme
gewoon water zoveel als nodig is.
Laat het volgens de regelen der kunst tot een decoctum van een pond worden.*
- R/.** *Neem van dit decoctum 3 ons koekjes van zegelaarde, ½ scrupel
gebrande hertshoorn, 1 scrupel theriakel, 1 drachme diascordium, ½ drachme.
Meng het en maak er een drank van die in een keer opgedronken kan worden.*

Nadat hij dit genomen had, zweette hij weer sterk en voelde hij de pijn in het gezwel bij het oor weer. De buikloop leek iets minder te worden, maar direct na het zweten kwam deze weer even hevig terug. Van toen af kwam er voor het eerst bloederige ontlasting. Later vloeide er puur bloed zonder pijn, en hierop volgde, nadat de krachten totaal waren uitgeput, een uitstroom van zijn eigen levensgeest.

Aantekening.

Hieronymus Mercurialis, Joannes Manardus en andere grote geneesheren stellen op basis van een uitspraak van Avicenna (1.4. Tractaat 4, Hoofdstuk 4) dat de behandeling van pest met een purgatie moet beginnen. Zacutus Lusitanus, (in zijn boek over wonderlijke gevallen in de praktijk, Boek 3, Observatie 119), spant zich zeer in om die opvatting te verdedigen en steunt daarbij op nog meer autoriteiten. Maar dat advies moet toch allesbehalve opgevolgd worden. Op dit punt moet men zich ook niet alleen aan de autoriteit van grote medici vasthouden, al zeker niet omdat de rede en de ervaring het tegengestelde leren. De rede leert dat de heilzame beweging van de natuur door deze daad verstoord wordt en de krachten zeer afgemat worden. De ervaring laat zien dat purgaties voor geen enkele pestlijder gunstig zijn. Meer over deze zaak hebben we behandeld in Boek 3, Hoofdstuk 4, Aantekening 1, 2 en 3. Als reeds een kleine hoeveelheid Rufuspillen bij voornoemde zieke de beweging van de natuur zozeer in de war brengt, dat ze niet meer kan worden teruggebracht tot het uitdrijven van het gif via de geschikte wegen, waarom zouden dan geen kwalijke gevolgen gevreesd moeten worden van sterkere purgaties?

ZIEKTEGESCHIEDENIS XIV.

De dienstmaagd van de heer kapitein Schayck was al enige weken niets waard. Ze klaagde dat ze door dorst en een zekere benauwdheid om het hart werd bevangen. Vervolgens werd ze door een zeer grote zwakheid overmeesterd en raakte ze meer dan eens het bewustzijn kwijt. Tenslotte volgde een zo hevig braken dat de krachten afnamen als bij iemand die gaat sterven. Ze lag erbij als iemand die zijn laatste adem gaat uitblazen. Toen ik bij haar ben geroepen en haar zo zwak en met een kleine en snelle pols aantrof, heb ik het volgende zweetmiddel voorgeschreven.

R/. *Gebrande hertshoorn, 1 scrupel zout van absint, 1½ scrupel theriak, 1 drachme theriakwater, 1½ ons vitrioololie, 9 druppels.
Meng het en laat het een drank worden.*

Nadat ze dit middel had genomen, voelde ze een zeer heftige pijn in de maagstreek, en na een kwartier gooide ze het geneesmiddel er in een hevige braking weer uit, samen met een zeer lange worm die rond, dik en wit was. Daarna was ze vrij van genoemde symptomen en nadat ze een drachme theriak had genomen met een slok wijn viel ze in slaap. Toen ze weer wakker werd, voelde ze zich weer prima in orde.

Aantekening.

We hebben ons bij deze zieke laten misleiden. We dachten dat de patiënte aan de pest leed, terwijl de ernstige symptomen in werkelijkheid opgewekt werden door die worm die in de maag zat. Deze worm was wat langer dan anderhalve voet. Nadat hij was uitgebraakt, was hij nog zeer levendig. Hij werd uitgeworpen door het innemen van een *antidotum* dat ook tegen wormen werkt. Misschien heeft de slechte gesteldheid van de lucht ook bijgedragen aan het ontstaan van deze worm. Dat zou kunnen, omdat het pestgif, vanwege de duistere tegengesteldheid van de dispositie, deze zieke vrouw niet anders had kunnen aantasten dan door de inductie van een of andere rottens in de uit te scheiden sappen die aan de maag of de ingewanden kleefden.

ZIEKTEGESCHIEDENIS XV.

Samen met een chirurgijn, Adolphus Fildar, ben ik bij zekere militair geroepen die aan de pest leed. We stelden vast dat hij vier karbonkels

had en gebukt ging onder zeer ernstige verschijnselen. Het ging om zeer grote angst en benauwdheid, een groot verval van krachten met frequente flauwten en een heftig braken dat reeds een aantal uren aanhield. Wij voorspelden de dood, maar hebben niettemin een *antidotum* voorgeschreven. Nadat hij dat had uitgebraakt, heeft hij weinig later zijn geest aan de Schepper teruggegeven. Tussen mij en de chirurgijn ontspon zich een gesprek over de oorzaken van het pestige braken. Daarin zei ik onder andere dat het braken meestal wordt veroorzaakt door pestgif in de vliezen van de maag en dan vooral door de nogal stevige hechting aan de bovenste inmonding daarvan. [Verder zei ik dat] het gif daaraan meer dan aan andere delen wordt overgedragen vanwege de nabijheid van het hart, enz. Hij zei dat dit braken meestal wordt veroorzaakt door karbonkels die in de wand van de maag zitten. Hij zei dat hij dat uit ervaring wist, want om de oorzaak van dat braken zekerder vast te kunnen stellen, had hij ooit het reeds afgekoelde lijk geopend van iemand die al brakend aan de pest was overleden. Daarbij had hij in de maag aan de kant van de bovenste ingang een langwerpige plek gevonden ongeveer ter grootte van het lid van een duim, die zwart was als een karbonkel. Die zwarteheid ging door de vliezen van de maag en kon zowel aan de buiten- als aan de binnenkant worden gezien. Als ik dat wenste, zo beloofde hij, wilde hij dit ook in voornoemde dode soldaat wel demonstreren. Maar ons beviel het niet om de horzels te verstoren en ons door een opening van de buikholte aan de gevaren van een besmetting bloot te stellen. We wilden het liever geloven dan zien.

Aantekening.

Waarschijnlijk ontstaan er, niet minder dan in andere ingewanden, soms karbonkels in de rokken van de maag. Ze veroorzaken [dan] vaak een dodelijk braken. Maar toch volgt het pestige braken niet altijd uit deze oorzaak. Dat blijkt daaruit dat velen ondanks het braken aan de dood ontsnappen, iets wat niet zou kunnen gebeuren als het [braken] altijd door karbonkels werd teweeggebracht. Hoe dit zij, geen enkele medicus heeft bij mijn weten tot op heden dergelijke karbonkels opgemerkt. Onder de modernen schrijft alleen Joannes van Helmont in zijn *Tumulus Pestis* dat hij het zelf heeft gezien. Hij trof [de karbonkels] aan in het lijk van iemand die onder zeer hevig braken aan de pest was overleden. Bij sectie op het lijk vond hij dat de maag doorboord was, terwijl er een drievoudige korst was gevormd. Aangezien dat door anderen niet is waargenomen, ben ik van mening dat hier angst voor besmetting in het spel is geweest [en de onderzoeker niet goed gekeken heeft], want zeer weinigen geloven Rondeletius die zegt dat pestlijken niet besmettelijk zijn. Meer over deze zaak kan gezien worden in *Boek 1, Hoofdstuk 13, Aantekening 5*.

ZIEKTEGESCHIEDENIS XVI.

Eduardus Grien, een Engelsman, en Melchior Rouvvert, een Duitser (beiden zeer drieste ruiters onder de ritmeester Thomas Lucas) waren sterk en goed gezond. In de maand mei lieten ze uit voorzorg een vene in de arm openen en lieten ongeveer een pond bloed laten. Kort na de aderlating werden ze bang dat ze door de pest waren aangedaan, dit omdat ze een ongewone angst en een zware slaperigheid [voelden]. Opdat ze het angstbeeld beter uit hun geesten verjoegen, dronk de een twee pond absintwijn, de ander twee onzen jenever. Nadat ze dat gedaan hadden, gingen ze lopend verder. Toen ze rond de middag thuis kwamen, konden ze niet eten. Ze hadden het koud alsof het midden in de winter was en gooiden zich op hun bed waar ze diep onder de dekens gedurende een aantal uren diep sliepen. Toen ze wakker werden, voelden ze zich echter heel slecht en elk van beiden werd door de hoogste benauwdheid bedrukt. De een braakte enorm, de ander werd geplaagd door duizeligheid en zeer heftige hoofdpijn. Mij werd gevraagd om hen te bezoeken. Ik vond bij beiden een zware koorts en een dunne pols, frequent en onregelmatig. Ze hadden hevig dorst en er was sprake van een zo groot verval van krachten dat het leek alsof ze al lange tijd ziek waren. Zelf hadden ze voor mijn komst al een drachme theriak met twee ons sterke wijnazijn genomen en een halve scrupel jeneverolie. Door dat middel hadden ze wat gezweet, maar zonder enige verlichting. Bij Eduard verschenen twee kleine karbonkels op de borst, bij de ander één op de hand. Tegen de avond waren ze zo verzwakt dat ze geen geneesmiddel meer konden nemen en dat ook niet wilden. Voor de geweldige dorst gebruikten ze alleen gewoon water, alle andere dranken weigerden ze. Op de derde dag na de middag overleed Eduardus. Melchior bleef tot de vijfde dag in een dergelijke [zieke] toestand [leven], maar toen is ook hij midden in de nacht uit de wereld der levenden vertrokken.

Aantekening.

Door de chirurgijns is in deze tijd een grote vergissing gemaakt in die zin dat ze vanwege een klein voordeel iedereen een in de lente te verrichten aderlating hebben aanbevolen als het beste voorbehoedmiddel. Ze zijn op deze manier voor velen de oorzaak van ziekte en dood geweest. Ik ken nauwelijks een persoon aan wie de aderlating die ter preventie

werd gedaan, geen zeer grote schade heeft toegebracht. Zij die na venasectie de pest kregen, werden veel zwaarder op de proef gesteld dan anderen bij wie een dergelijke preventieve ingreep niet vooraf was gegaan.

ZIEKTEGESCHIEDENIS XVII.

N. Straeten, een notaris die in het steegje bij de dansschool woonde, leed aan de pest. Toen hij diarree kreeg, ben ik geroepen om hem te zien. Niet zodra ik zijn slaapkamer binnen kwam, heb ik in mijn neus de zeer kwalijke lucht van uitwerpselen waargenomen. Ik werd daar zeer door aangepakt. Na een heel kort bezoek ben ik het huis weer uitgegaan. Ik voelde mij zo zeer aangedaan door duizeligheid, misselijkheid en benauwdheid om het hart dat ik er niet aan twijfelde dat het pestige *contagium* mij te pakken had. Om die reden heb ik alle taken (het was namelijk rond het tiende uur voor de middag) opgeschort. Ik ben terstond naar huis gegaan en heb vijf of zes pijpen met de beste tabak gerookt. Door het gebruik daarvan zijn alle voornoemde verschijnselen volledig verdwenen, zodat ik zelfs het minste kwaad niet meer voelde. Omdat ik daarop weer naar buiten wilde gaan en de overgebleven zieken wilde bezoeken, heb ik een drachme theriak van Andromachus vooraf genomen en zo kon het gebeuren dat ik mij daarna weer prima heb gevoeld.

Aantekening.

Dit zelfde is mij gedurende deze pestige constitutie drie of vier maal gebeurd. Terstond zodra ik meende dat ik iets van de last van een besmetting opgepikt had, voelde ik mij vrij om mijn toevlucht te nemen tot een tamelijk rijkelijke hoeveelheid tabak. Met uitzondering van die ene keer toen ik 's morgens vroeg om negen uur een bakker bezocht die ziek lag in de Nonnenstraat. Hij leed net als zijn vrouw aan een pestige diarree en ik werd door de stank daarvan zwaar aangeslagen. Omdat ik het gebruik van de tabak toen te lang uitstelde, ben ik zo snel niet [van de kwalen] bevrijd. Daarom zag ik mij *nolens volens* gedwongen om naar bed te gaan. Daar sliep ik na een tegengif genomen te hebben drie uur. Ik werd vervolgens door de bediende wakker gemaakt en aangespoord om de vele zieken te gaan bezoeken (die mijn komst met smart afwachtten), maar ik kon me wegens de duizelingwekkende zwaarte in het hoofd nauwelijks op de been houden. Ik heb ook veel gebraakt, dit met de grootste moeite. Tenslotte ben ik toch overeind gekomen en leunend op de schouder van de bediende ben ik bij de haard terecht gekomen, waar ik weer tabak genomen heb. Toen ik twee of drie pijpen gerookt had, verdwenen de zwaarte van het hoofd, de duizeligheid en de misselijkheid,

maar enige benauwdheid om het hart bleef. Toen heb ik mij zelf weer moed ingepreft en elke vrees van mij afschuddend heb ik anderhalve drachme theriak [in]genomen en daaroverheen een goede slok warm gemaakte wijn met een beetje kaneel en muskaatnoot. Zo heb ik mij weer in de buitenlucht begeven. Onder het lopen heb ik flink gezweet. Ik ben tijdens mijn rondgang blijven zweten tot het tiende uur van de avond. Op dat uur ben ik zonder enige benauwdheid van het hart of enig ander ongemak geheel gezond naar huis teruggekeerd en ben ik tamelijk uitgehongerd aan de maaltijd gegaan. Daaraan heb ik tot besluit weer tabak toegevoegd. Ik heb tabak altijd voor een belangrijk preservatief middel gehouden, want ik heb gemerkt dat de rook ervan juist bij het begin van het opvatten van een ziekte nogal eens goed hielp. Door kapiteins die geloofwaardig zijn, is ons verteld dat het gunstige effect misschien niet allen raakt, maar dat het toch meer dan eens optrad bij soldaten die reeds door de pest waren aangedaan. [Ze zeggen] dat in Londen in Engeland al die huizen waarin tabak verkocht werd, [iedereen] immuun was tegen de vreselijk pest die daar heerste. Maar in Nijmegen viel deze gelukkige omstandigheid niet ten deel aan alle verkopers van tabak, want we weten dat sommigen van hen door de pest zijn getroffen. [Daar staat tegenover dat] in het huis van de belangrijkste tabakshandelaar, Thomas Pieters, de Engelsman ³²⁴, die veel kinderen, knechten en dienstmaagden had, de pest niemand, voor zover ik weet, aantastte - behalve dan één dienstmeid. Ook zij werd echter na korte tijd weer beter.

ZIEKTEGESCHIEDENIS XVIII.

Otto van Linnich, een stevige kerel, voelde een pestige karbonkel in de arm en een gezwel diep in de lies. Daarnaast was er sprake van slaperigheid en een zwaar hoofd. Op advies van een chirurgijn nam hij 1 drachme theriak met 1 ons wijnazijn en 12 druppels jeneverbesolie. Diep onder de wol viel hij terstond in slaap en zweette middelmatig veel. Toen hij na een aantal uren wakker werd, had hij last van ondraaglijke hoofdpijn. Ik werd er op de tweede dag van de ziekte bij geroepen en heb ook een tegengif voorgeschreven. Hij zweette daarop veel, maar de hoofdpijn is niets minder geworden. Op de derde dag begon de zieke zonder grote onderbreking frequent te niezen. We hebben dit niezen niet kunnen stoppen, niet met lauwe melk die in de neusgaten werd gedruppeld en ook niet met andere middelen en zo is de zieke, nadat hij meer dan driehonderd maal geniesd had, overleden omdat zijn krachten het af lieten weten.

Aantekening.

Deze dodelijke niesbuien hebben we nog in twee of drie andere pestgevallen waargenomen. Hoewel niesbuien bij andere ziekten de [grote] kracht van de hersenen

³²⁴ Vermeld bij Schimmel (1966) p 183 nr 1527: uit Dorfort, wordt burger in 1628, koopman van tabak.

en de natuur aangeven, zijn ze bij pest meestal dodelijk, omdat het pestige gif zeer stevig vast zit [gaat zitten] aan de vliezen van de hersenen en deze [vliezen] op een of andere plaats dood gaan. Het gif kan dan daarvandaan niet meer door niezen worden uitgeworpen, zoals dat bij een karbonkel in de maag door braken of hikken kan. Cardanus herinnert zich een geval van pest waarin zieken die veel niesden, terstond zijn overleden.

ZIEKTEGESCHIEDENIS XIX.

Joannes van Goldt [de Goldt], een bloedverwant ³²⁵ die achter het gasthuis woonde, was een stevige jongeman die toen hij een pestige buil in de lies voelde, de ziekte verborg. Omdat hij door zware hoofdpijn werd geplaagd, liet hij hoofdpijnpillen maken door apotheker Gerardus Buys. Die draaide uit 1 drachme deeg van *pilulae cochiae* ³²⁶ negen pillen. Nadat deze waren ingenomen, werd eerst gezien dat de faeces met verlichting uitgedreven werden, maar een weinig later is een zware buikloop gevolgd. De buil verdween, maar de krachten zijn in het bestek van twintig uren tot het uiterste verzwakt. Ik werd erbij geroepen, maar was niet in staat om de stroom met enig zweetdrijvend middel of adstringerend *antidotum* tot stilstand te brengen en deze tegendraadse beweging van de natuur om te keren. De jongen is op de derde dag van de ziekte overleden.

Aantekening.

Niet alleen deze ervaring, maar ook die bij zeer veel andere zieken leert dat purgerende middelen bij de behandeling van pest zeer verderfelijk zijn. Men kan zich er dan ook over verbazen dat Averrhoes in Boek 3, Verzameling 31, schrijft dat het bij de behandeling van pest niet voldoende is als één geneesmiddel slechts één sap reinigt. [Hij meent] dat alle middelen moeten worden aangewend zoals daar ook zijn de *pilulae cochiae*. Hoe nuttig deze pillen bij pest zijn, blijkt voldoende uit voornoemde geschiedenis. Wij weten zeker dat noch het gebruik van deze pillen, noch dat van andere purgeermiddelen bij deze pest ooit vóór de zevende dag met succes bij de zieken is toegepast. Zo zegt ook Palmarius, in *Over de koorts*, Hoofdstuk 7: *Van degenen die bij het beginnen van de ziekte een catarrticum gebruiken, of die door een spontane diarree van faeces getroffen worden, ontkomt er amper een op de honderd.*

³²⁵ Op welke wijze deze man met VD verwant was, kon niet worden achterhaald.

³²⁶ Pillen met aloë en kolokwint. In Leeuwarder apotheek: 'hoofdpillen'.

ZIEKTEGESCHIEDENIS XX.

Stephanus tot Severer die achter de Joanneskerk woonde, ontstak in een hevige toorn toen hij met een paar anderen over ik weet niet welke zaak in een meningsverschil was geraakt. Thuis gekomen, begon hij te rillen en werd hij terstond aangedaan door een heftige koorts. Die ging gepaard met grote dorst, benauwdheid en ongerustheid. Een weinig later kwam daar ook nog bij dat zijn tong zwart werd. Op de borst verschenen twee karbonkels. Er werden verschillende tegengiften voorgeschreven, maar vanwege het braken bleef slechts weinig [in het lichaam] achter. Omdat ze dus niet baatten en de krachten tot het uiterste terugvielen, is rond het einde van de tweede dag de ziekte samen met het leven geëindigd.

Aantekening.

Wij hebben opgemerkt dat boosheid de lichamen van velen voor pest disponeert en dat zij die na een voorafgaande boosheid ziek werden, door veel zwaardere koortsen en door andere veel ernstigere en gevaarlijkere verschijnselen zijn aangedaan dan mensen bij wie de ziekte zonder deze wegbereider werd geïntroduceerd.

ZIEKTEGESCHIEDENIS XXI.

Margarita van Tienen, die ziek lag in de tuin van [het huis van] de kapitein Haeften, dronk omdat ze voelde dat ze door de pest was aangedaan, twee maal haar eigen urine. Op de tweede dag heeft ze op mijn advies een zweetdrijvend middel genomen. Nadat ze rijkelijk had gezweet, kwam achter het linker oor een grote en zachte tumor naar voren. Deze groeide binnen vierentwintig uur zo ver uit dat hij de hals aan de aangedane zijde vrijwel geheel, tot aan de andere kant, bezette. Nadat op de vierde dag purperen exanthemen waren verschenen, is zij overleden.

Aantekening.

Van degenen bij wie harde gezwellen in de halsklieren ontstaan die langzaam groeien, werden er velen genezen. Maar wij weten van niemand die ontkomen is met zachte tumoren die er uitzien als gezwellen waar lucht in zit of water, en die snel flink in omvang toenemen.³²⁷

³²⁷ Misschien ging het in deze gevallen niet om klierzwellingen maar afwijkingen van de speekselklieren.

ZIEKTEGESCHIEDENIS XXII.

Petrus Buys, een krachtige jongeman, werd op 7 april door de pest aangetast. [Dat ging gepaard met] een lichte koorts, een gezwel onder de oksel en zeer grote benauwdheid rond het hart. Noch door het eerste noch door het tweede alexipharmacum heeft hij ook maar iets van verlichting gekregen. De koorts nam gedurende twee dagen meer en meer toe, het verval van krachten was zo groot en de misselijkheid door de medicamenten zo ernstig³²⁸ dat hem na de tweede dag nauwelijks nog iets meer kon worden voorgeschreven. Op de tiende april werd hij door zulk een benauwdheid om het hart bedrukt dat hij naar zijn eigen zeggen als in een wijnpers werd uitgeperst. Die benauwdheid heeft op haar hoogtepunt de levensgeest zelf uit het lichaam geperst.

Aantekening.

Het pestige gif dat nogal stevig vast zat aan de substantie van het hart zelf en de ingeboren warmte daarvan uitbluste, heeft bij deze zieke het leven beëindigd. Dit gif heeft ook een zekere rottenis van de sappen en van daaruit tevens een koorts opgewekt, maar deze was niet van dien aard dat ze op zich zelf een gevaar kon vormen.

ZIEKTEGESCHIEDENIS XXIII.

Agneta Willems, dienstmaagd van een bierbrouwer, was stevig, volbloedig en goed gezond. Ze liet omdat ze gewoon was dat jaarlijks te doen, zes of acht kopglazen met een krasje op de voeten zetten. Nadat zes of acht ons bloed onttrokken was, is ze door een rilling bevangen. Na een paar uur kwam daar een dusdanige slaperigheid bij dat ze gedwongen werd gedurende twee uren te slapen. Toen ze weer wakker was geworden, voelde ze een zeer grote benauwdheid om het hart die niet lang daarna gevolgd werd door hevig braken. Ik trof haar aan met koorts en een dunne pols die snel en onregelmatig was. De urine was gelijk aan die van gezonden. Rond de middag heb ik het volgende tegengif voorgeschreven:

R/. Theriakel van Andromachus en diascordium van Fracastorius, elk 2 scrupels
zout van waterlook, 1½ scrupel theriakwater, 1½ ons citroensap, ½ ons.
Meng het tot een drank.

³²⁸ DB: de walging.

Hierop zweette ze uitzonderlijk [goed] en voelde enige pijn in de lies, maar zonder zwelling. De benauwdheid nam echter weinig of niets af. Terstond na het zweten, kwam het rillen terug. Daarom is na drie uren hetzelfde zweetdrijvende middel herhaald. Omdat ze daarop in de nacht goed heeft gezweet, leek ze het de volgende dag wat beter te doen, terwijl er een hard gezwel in de lies verscheen. Op die dag heeft ze geen enkel medicijn willen nemen, ja zelfs meende ze zich niet verder naar mijn advies te moeten richten. Ze at een beetje kaas, gekookt met brood en legde op advies van de vrouw des huizes een blad van rode kool ingesmeerd met raapolie op het gezwel. Op de derde dag kwam de koorts met grote hevigheid terug, (een koorts die op de tweede dag niet geheel was opgehouden, maar wel flink was gezakt) met hoofdpijn, grote dorst en geweldig braken. Het gezwel in de lies verdween. Men is toen ten tweede male bij mij gekomen. Ik heb twee zweetdrijvende middelen voorgeschreven, die ze elk van beide terstond weer uitbraakte. Ik heb [daarop] een paar juleppen voor het hart en enige andere [middelen] voorgeschreven, maar vanwege het braken was dat vergeefs. Vervolgens heb ik uiteindelijk een lepel van de volgende mixtuur voorgeschreven.

R/. *Conserve van rode rozen, 6 drachmen diascordium van Fracastorius, 2 drachmen
theriakwater, 3 ons sap van limoenen en kaneelwater, elk 1 ons.
Meng het en laat het een uur staan. Daarna wordt het gekookt en door een doek gedaan.*

Bij deze dingen heb ik theriak van Andromachus die ik op een bladzijde uit een boek uitsmeerde en bij het vuur warm maakte, op de maagstreek gelegd. Door deze twee maatregelen hield het braken op. Daarop heb ik tegen de nacht het volgende zweetmiddel gegeven.

R/. *Absinthzout en zout van waterlook, elk 1 scrupel extract van engelwortel, 1 drachme
theriakwater, 2 ons vitrioololie, 8 druppels.
Meng het tot een drankje.*

Hierdoor zweette ze matig, maar de koorts leek een beetje minder te worden. De volgende dag nam die echter weer toe en duurde met grote hevigheid voort tot de avond. Toen begon de menstruatie op een tijdstip buiten het te verwachten moment. De volgende dag leek de koorts wat minder te zijn, maar de krachten waren zeer verzwakt. De dorst

werd gelest met licht bier waar een paar druppeltjes vitrioololie in waren gemengd. Ter onderdrukking van de menstruatie heb ik de volgende bolus voorgeschreven. Tevens heb ik haar aangeraden meer malen daags een stukje te nemen uit de volgende koek.

- R/.** *Bewerkte rode koraal, gebrande hertshoorn, zegelaarde en Oosterse bezoarsteen, elk ½ scrupel
diascordium van Fracastorius, 1 scrupel siroop van zure granaatappelen zoveel als nodig is.
Maak er een bolus van.*
- R/.** *Mengsel van drie soorten sandelhout, 2 scrupels
rode koraal, zegelaarde en gebrande hertshoorn, elk 1 scrupel
diascordium van Fracastorius, 3 drachmen conserven van rode rozen, 5 drachmen
gelei van acacia, 1½ drachme siroop van zure granaatappelen zoveel als nodig is.
Maak er een conditum van.*

Op de zesde dag is de menstruatie meer toegenomen en namen de krachten verder af. Tegen de avond overleed ze.

Aantekening.

De ervaring heeft even zoveel malen geleerd dat tijdens deze pestige constitutie onttrekkingen van bloed altijd zeer schadelijk waren, zelfs bij gezonden. Zo ook de preventieve aderlating die aanvankelijk algemeen door het volk werd toegepast. Ze pakte echter zo verschrikkelijk slecht uit dat reeds het woord aderlating de mensen later met angst vervulde. Want op welk tijdstip en met hoeveel voorzichtigheid het bloed ook wordt onttrokken, zelfs bij volbloedige en helemaal gezonde lichamen volgt vrijwel altijd de pest op deze evacuatie van bloed. Het lijkt wel alsof de van bloed ontdane venen terstond plaats maken voor de pestige vijand en zijn binnenkomst spontaan verwelkomen.

ZIEKTEGESCHIEDENIS XXIV.

Jodocus Rutgers, een sterke boer, voelde een grote benauwdheid om het hart, een zwaar hoofd en misselijkheid. Hij vroeg aan de chirurgijn een middel dat krachtig purgeert. De chirurgijn gaf hem een slok wijn met antimoon. Daarop braakte de boer enorm en scheidde veel slechte sappen uit. Bovendien produceerde hij twaalf maal uitscheidingen van faeces. Hierdoor is hij zo verzwakt dat hij vreesde dood te gaan. Daarom vroegen ze of ik hem wilde bezoeken. Ik zag dat de zieke door de vruchteloze pogingen om te braken tot dan toe zwaar

uitgeput raakte. Daarom beval ik dat de huisgenoten terstond 1 pond witte wijn warm maakten, daarin een beetje witte kaneel en muskaatnoot deden en dit zeer warm toedienden. Vervolgens moesten ze de zieke goed toegedekt laten slapen. Hierdoor verdween het braken en de zieke sliep vrijwel de hele nacht. Toen hij de volgende dag wakker werd, voelde hij zich uitstekend en hij had zo'n honger dat hij deze met een dubbel ontbijt nauwelijks stillen kon.

Aantekening.

In deze tijd pakten braakmiddelen maar voor zeer weinig mensen goed uit. Ja zelfs is het zo dat nauwelijks een op de honderd mensen het geluk hadden dat deze zeer sterke en roekeloze man ten deel viel.

ZIEKTEGESCHIEDENIS XXV.

Antonius Knuyt, een leerhandelaar die op de markt woont en een middelmatig krachtig man was, begon zich op 29 mei tegen de avond slecht te voelen. Toen hij de volgende dag pijn in de oksel voelde, vroeg hij mij om raad. Zijn pols was onregelmatig en frequent, de krachten waren gelet op het feit dat het om het begin van de ziekte ging, tamelijk sterk vervallen, de warmte van het lichaam stak niet erg ver boven de natuurlijke uit en de urine was gelijk aan die van gezonden. Hij was bang, suf en zwaar in het hoofd en soms geneigd tot braken, maar hij braakte niets uit. Ik diende hem terstond het volgende *alexipharmacum* toe.

R/. *Theriakel, 2 scrupels diascordium, ½ drachme
absinthzout en bewerkte ogen van kreeften, elk 1 scrupel
theriakwater, 1½ ons citroensap, ½ ons.
Meng het tot een drank die in een teug genomen wordt.*

Nadat hij dit middel had genomen, zweette hij zeer, hetgeen hem verlichting bracht. Onder de oksel kwam een grote, harde tumor naar voren waarop twee maal daags het volgende smeersel werd gedaan:

R/. *Wortels van witte lelies, 2 ons wortels van verse alantswortel, 1 ons
het kruid van malve, heemswortel en bloemen van kamille, elk een handvol
sappige of vlezige vijgen n^o. 9 gewoon water zoveel als nodig.
De stoffen worden volgens de regelen der kunst gekookt en gebakken [pistentur] onder toevoeging
van zuurdesem, lijnzaadmeel, elk 1 ons
drek van duiven,*

1½ ons honing en varkens vet, elk 6 drachmen.

Maar er volgens de regels een cataplasma van.

Op 31 mei dronk hij 's morgens en 's middags vier ons van het volgende apozema.

R/. *Wortel van alantswortel en pestwortel, elk 6 drachmen
zevenbladskruid en schil van een droge citroen, elk ½ ons
wortel van meesterwortel, 2 drachmen
aposteemkruid, paardebloem, citroenkruiden vers waterlook, elk ½ handvol
zaad van gezegende distel en van de 4 grote koude zaden, elk 1½ drachme
rode erwten, 1½ ons gewoon water zoveel als nodig is.
Het geheel wordt volgens de regels der kunst gekookt tot er 2 pond over is. Voeg daar dan het zeefsel
van een siroop van waterlook en citroensap van elk een ons aan toe.
Meng het en maak er een apozema van.*

Tegen de avond gaf ik hem deze drank:

R/. *Theriak van Andromachus, diascordium van Fracastorius en absintzout, elk ½ drachme
theriakwater en bezoar-azijn, elk 1 ons.
Meng en maak er een drank van.*

Hierop zweette hij goed en met grote verlichting. Op de eerste juni werd hij misselijk en kreeg braakneigingen. Om erger te voorkomen, heb ik de volgende mixtuur voorgeschreven. Hij nam daar drie of vier keer per dag een volle lepel van.

R/. *Conserveren van rode rozen, 6 drachmen theriak van Andromachus, 2 scrupels
diascordium, 1 ½ drachme theriakelwater, 3 ons rozenwater, ½ ons
kaneelwater, 6 drachmen
citroensap, 1 ons.
Meng alles en laat het twee uur staan. Kook het dan en voeg er een colatuur van elk 2 scrupels van
de conserve van hyacinthen en van confectio alkermes³²⁹ aan toe.
Meng het.*

Op dezelfde dag dronk hij ook nog eens twee slokken van het voorszegde apozema. Tegen de avond heb ik deze bolus, opgelost in de genoemde mixtuur voorgeschreven:

R/. *Mithridatium Democratis, 1½ scrupel diascordium, 1 scrupel
zout van absinth en confiture van hyacinthen, elk ½ scrupel
vitrioololie, 4 druppels.*

³²⁹ Een Italiaanse likeur die gemaakt wordt uit alcohol waaraan suiker, kaneel, klaver, nootmuskaat en vanille werd toegevoegd. De felrode kleur kwam door toevoeging van een insect (Kermes vermilio).

Meng het en maak er een bolus van.

Op 2 juni heeft hij behalve genoemde mixtuur ook soms een stukje van deze koek genomen.

R/. *Liberantpoeder, 1 drachme
gekonfijte schillen van sinaasappelen en ingelegde wortels van alantswortel,
elk 3 drachmen
ingelegde rode rozen en diascordium van Fracastorius, elk 2 drachmen
confectio van hyacinth, 2 scrupels siroop van limoenen, zoveel als nodig is.
Meng het en maak er een conditum van.*

Op dezelfde dag [3 juni] gebruikte hij op gelijke wijze dezelfde medicamenten. Op 4 juni, de zevende dag na het begin van de ziekte, werd hij erg zwak en benauwd en kon hij niets meer innemen behalve de volgende bolus die werd opgelost in de genoemde mixtuur:

R/. *Confectio van hyancinthen en theriakel, elk een 1 scrupel
Oriëntaalse bezoarsteen, 15 grein.
Maak er een bolus van.*

Rond het avonduur zweette hij spontaan zeer hevig, terwijl de tumor in de oksel veel toenam. De ziekte is door dit kritieke zweet opgelost. De benauwdheid, de hoofdpijn en de overige symptomen zijn verdwenen. Later is ook de tumor onder de arm zonder rijp te worden een weinig verspreid en [vervolgens] verdwenen. Op al deze dagen had de zieke geen ontlasting gehad. Om die reden heb ik hem op 6 juni antipestpillen tot een gewicht van 1 scrupel voorgeschreven, waarop hij twee of drie maal ontlasting had.³³⁰ En zo is hij door de goedertierenheid van de hoogste God in zijn volledige gezondheid hersteld.

Aantekening.

In deze tijd is de ziekte bij zeer weinigen volledig verdwenen in een kritische periode. Buiten de crises door zweetkuren, (die ook zelf vaak niet volledig waren) bleken alle andere crises gevaarlijk. Bij deze zieke is de tumor onder de oksel beetje bij beetje verspreid en zo hebben wij ook bij vele anderen gezien dat de gezwellen na het verdwijnen van de koorts tot heil van de zieke geslonken zijn. Dat zelfde heeft ook Palmarius waargenomen. In zijn werk Over de pestilentiële koorts, Hoofdstuk 24, zegt hij: *Ik heb gezien dat heel wat mensen genezen zijn na de verettering van de buil. [Dat kwam] doordat het gif door antigiffen langzaam werd overwonnen en het materiaal van de buil oploste.* Heel anders ligt de zaak wanneer de builen beginnen te verdwijnen vóór de ziekte

³³⁰ DB: 'waar van hy twee of drie maal ter kamer heeft geweest'.

zich oplost, want dat is buitengewoon gevaarlijk. Wij hebben de faeces bij genoemde zieke niet in beweging willen brengen voor de ziekte begon af te nemen, omdat wij van een wat langere opstopping van de faeces bij pestzieken nooit enig kwaad hebben kunnen bemerken. Daarentegen is het verhaast, voor de zevende dag naar voren halen van de faeces door klistoermiddelen, zacht makende middelen en andere geneesmiddelen, naar wij gezien hebben, altijd zeer gevaarlijk geweest.

ZIEKTEGESCHIEDENIS XXVI.

De vrouw van Gerardus van Stolck, die in het kraambed lag nadat ze een gezonde zoon had gebaard, is op de derde dag door de pest gegrepen. Op de borst verschenen twee karbonkels. De benauwdheid was echter niet ernstig en er was ook geen koorts. De lochia stopte ook niet, hetgeen allemaal grote hoop op genezing gaf. Het kind kreeg echter van de melk van de moeder de pest en is snel dood gegaan - nog voor de moeder zeker wist dat ze aan de pest leed. Nadat het kind was overleden, zijn jonge hondjes gezocht die de borsten die van de overvloedige melk overliepen, leeg zogen. Er zijn er vier gevonden. Daarvan zijn er twee dood gegaan nadat ze twee dagen aan de borsten hadden gezogen. De andere twee hebben tot de vijfde dag geleefd, maar zijn de eerdere twee toen gevolgd. Intussen gebruikte de zieke allerlei tegengiffen, die echter niet verhinderden dat met de benauwdheid ook de koorts toenam. Nadat de krachten geheel en al teloor waren gegaan, heeft zij op de zesde dag van de ziekte het leven met de dood verruild. Niet lang daarna is de echtgenoot met het andere kind haar gevolgd, verpletterd door het geweld van dezelfde ziekte.

Aantekening.

De meeste kraamvrouwen werden door de pest aangedaan en gedood vanwege de grotere verandering die ze door het kraambed ondergingen. De kinderen stierven meestal met de moeder, als ze tenminste niet voldoende tijdig op andere voedingsmiddelen werden gezet. Zoals blijkt uit voornoemde geschiedenis gebeurde dat niet alleen met het kind, maar ook met de hondjes welke in deze tijd algemeen gebruikt werden bij kraamvrouwen die door de pest waren aangedaan. Ze zogen namelijk uitstekend (Ze werden gebruikt aangezien niemand anders uit vrees voor besmetting de borsten van die vrouwen wilde leegzuigen). Maar we hebben gezien dat de hondjes bijna altijd na de tweede of de derde dag, soms al op de eerste dag dood gingen. Heel bijzonder is wat Joannes Schenckius op basis van Joachim Camerarius meldt *in zijn Medische observaties, Boek 6*. [Het gaat] over een kind dat door twee voedsters van melk werd voorzien. Beide vrouwen zijn aan de pest ten onder gegaan, terwijl het kind in leven bleef en zelfs in een opperbeste gezondheid verkeerde.

ZIEKTEGESCHIEDENIS XXVII.

De vrouw van de zeer manhaftige kapitein, de heer Douglas, een Schot, werd op 16 mei door een pestige koorts bevangen. Reeds helemaal aan het begin van de ziekte was ze zeer zwak en ze werd door een enorme benauwdheid terneergedrukt. Verder had ze wat pijn in haar hoofd. De urine was troebel, de pols snel en onregelmatig. De temperatuur liep niet zo hoog op en aan de buitenkant van haar lichaam verscheen geen enkel teken van pest. Om te beginnen, heb ik terstond het volgende *alexipharmacum* voorgeschreven. Ze zweette daarop zeer goed.

R/. *Theriak van Andromachus en diascordium van Fracastorius, elk ½ drachme
zout van absint, 1 scrupel bewerkte kreeftenogen, 1½ scrupel
theriakwater, 1 ons limoensap en azijn van goudbloemen, elk ½ ons.
Meng het tot een drank.*

Na het zweten heeft ze soms een lepel van deze mixtuur genomen.

R/. *Conserven van rode rozen, ½ ons diascordium van Fracastorius, 2 drachmen
water van gezegende distel en theriakelwater, elk 1½ ons verse limoensap, 1 ons
kaneelwater, 1½ ons.
Meng het allemaal tegelijk en laat het anderhalf uur staan. Daarna moet het gekookt worden. Voeg
er daarna aan het filtraat een confectie van hyacinth zonder muscus toe. Meng het geheel.*

Op 17 mei is het zweetdrijvende middel van de vorige dag in de ochtend nog eens herhaald, omdat de ziekte in dezelfde toestand bleef. Rond de middag heb ik een *apozema* voorgeschreven, waarvan ze drie of vier keer per dag een teug nam.

R/. *Wortels van everwortel, pestwortel, essenkruid, alantswortel en engelwortel, elk ½ ons
meesterwortel, 2 drachmen schillen van sinaasappels droog, ½ ons
kruid van waterlook en gezegende distel, elk 1½ handvol
cichorei en zuring, elk 1 handvol
citroenkruid, pimpernel en wijnruit, elk een halve hand vol
4 grote koude zaden, elk 1 drachme rode erwten, 1 ons.*

*[Alles] wordt gekookt in gewoon water zoveel als nodig is tot 2 pond. Voeg aan de colatuur een siroop van citroensap en waterlook bij, elk 1 ons.
Laat het een apozema worden.*

Op 18 mei is de eerder voorgeschreven mixtuur herhaald en zo ook het zweetdrijvende middel. Daaraan hebben we toegevoegd anderhalve scrupel van het extract van gezegende distel. Soms at ze ook een stukje van de volgende koek.

R/. *Liberant-poeder, 1 drachme diascordium van Fracastorius, 2 drachmen
ingelegde sinaasappelschillen en ingelegde rode rozen, elk 3 drachmen
theriakel, 1 drachme confectio van hyacinth zonder muscus, 4 scrupels
siroop van het zuur van citroenen, zoveel als nodig is.
Maak er een conditum van.*

Op dezelfde dag heeft ze ook twee slokken van het *apozema* genomen, en zo nog eens in de daarop volgende nacht. Op de 19e mei zakte ze af naar een extreme zwakte met als gevolg dat ze bijna niets kon innemen. Niettemin heb ik de volgende bolus voorgeschreven. Hoewel ze er maar weinig op zweette, voelde ze toch enige verlichting.

R/. *Theriakel, confectio van hyacinth en Oriëntaalse bezoarsteen, elk 1 scrupel.
Maak er een bolus van en rol die in een blaadje goud.*

Tot dan toe verschenen er geen uitwendige tekenen van pest en de koorts (welke niet erg fel leek) hield zonder enige onderbreking aan. Op 20 mei kon ze weer medicamenten innemen. Daarom is het eerder genoemde *apozema* herhaald. Ze dronk het die dag en de volgende helemaal op. Op 22 mei, de negende dag van haar ziekbed vanaf het begin van haar ziekte, is door een hevige spontane zweetaanval een crisis ontstaan. Daarna is het hele lichaam, doordat het gif naar buiten kwam, overal bezet met kleine rode puistjes, ter grootte van een gierstekorrel. Ze had daarbij een weinig jeuk. In de lies kwam een buil ter grootte van een duivenei te voorschijn en doordat de ziekte op een kritiek moment is opgelost, is de zieke tegelijk van haar zware benauwdheid en alle andere verschijnselen verlost. Opdat er geen recidief volgde, hebben wij het laatste apozema nog een keer herhaald, en zo ook de koek die op 18 mei was voorgeschreven. Ook is op de buil gedurende enkele dagen een aantrekkend cataplasma gelegd

en daarna een emplastrum. De buil verdween echter langzamerhand zonder te rijpen. De patiënt is dus door een gunst van de hoogste macht met geluk aan de ziekte ontkomen. Tijdens de eerste dagen van de ziekte kon ze niets eten. Later gebruikte ze slechts licht verteerbare zaken, zoals bouillon van vlees, die met zuring, bernagie, citroenen, sinaasappelen en dergelijke werd gekookt en klaargemaakt. De drank waar ze van hield, was licht bier. Van juleppen gruwde ze. In de eerste zeven dagen heeft ze slechts eenmaal ontlasting gehad. Ik heb bewegingen langs deze wegen vóór de crisis niet willen stimuleren. Op de tweede dag na de crisis heb ik 1 scrupel pillen van Ruffus gegeven. Daarop had ze twee of drie keer ontlasting.

Aantekening.

Deze zieke was zeer gehoorzaam en geduldig. Ze deed niets zonder mij eerst om raad te hebben gevraagd – zieken die zich zo gedragen worden maar zelden gevonden. Toen de zieke geen verlichting vond na het eerste zweet, heb ik haar tot op de vierde dag in een toestand van voortdurende warmte gelaten en met weinig zweet. Ik hoopte dat de natuur intussen van buiten uit via de gezwellen of de peperkoorns een deel van het kwaadaardige gif naar buiten zou werken. Maar op de vierde dag was ze erg verzwakt en er volgde geen enkele gunstige verandering. En omdat deze dag zonder crisis voorbij ging, en ze zich daardoor nog veel slechter ging voelen, schatte ik dat de crisis op de zevende dag zou komen. Derhalve hield ik de zieke voor dat ze goede moed moest houden en geduldig moest doorgaan met het lichte zweten tot de zevende dag omdat de ziekte dan van aard zou veranderen. Hoewel ze behoorlijk in het nauw zat, heeft de vrouw, die heel gehoorzaam was, precies volgens mijn voorschrift geleefd. Ze verdroeg de aanhoudende koortsen van de eerste tot de zevende dag geduldig (ze verbaasde zich er zelf over) en dat in een omgeving die stonk. Er werden haar geen schone kleren gegeven. Ik heb namelijk vaak gemerkt dat een verandering van kleding zeer velen ernstig schaadt, terwijl de stank van het zweet geen schade toebrengt. Toen ze zich op de zevende dag echter weer veel slechter voelde en er geen enkele kritische verandering in de ziekte optrad, is het zweten doorgezet tot de negende dag. Op die dag (tot welke de koorts zonder enige onderbreking vrijwel in dezelfde gang is voortgegaan) is de ziekte, zoals reeds gemeld, opgelost in een crisis.

Als in die pestige tijd iemand koorts kreeg, moest worden beoordeeld of deze deel uitmaakte van een algemeen, iedereen rakend kwaad. Dat gold zelfs als zich verder geen tekenen van pest leken voor te doen. Want hoewel ze soms (het kwam zeer zelden voor) in het begin met geen enkel onheil was verbonden, kon de pestbrengende lues zeer snel, d.w.z. binnen een paar uur, worden gekoppeld aan een iedereen rakende afwijking van de lucht. Forestus zegt reeds met Montanus dat er in tijden van pest talloze koortsen worden gezien, continue, derdendaagse, of dergelijke die terstond worden omgezet in pestige koortsen. Helemaal aan het begin

van de ziekte kunnen al deze koortsen, als waren het werkelijk pestige koortsen, met geschikte middelen bestreden worden. Dat is beter dan afwachten tot het pestige kwaad zich door vervallen krachten en een verloren gezondheid en door zekere en ontwijfelbare tekenen verraadt. Als namelijk de behandeling ervan wordt uitgesteld, veracht het gif dat zich met zijn wortels diep in het hart vasthecht ieder hulpmiddel. Men moet dus ook niet ophouden met het belegeren van deze vijand al eer hij uit alle hoeken en schuilplaatsen helemaal verdreven is en geheel overwonnen en verslagen is. [Dat is wat] wij bij de voornoemde ziekte hebben gedaan. Bij haar deed zich het zeldzame en opmerkelijke verschijnsel voor dat uiterlijke tekenen van de pest pas laat naar buiten kwamen, eigenlijk niet voor de crisis. Er is dus een vorm van pest waarbij zich meteen aan het begin of een weinig daarna [nog] geen builen, exanthemen of *anthraces* voordoen. Uit hun niet –verschijnen mag men – anders dan leken dat doen - echter niet concluderen dat het niet om pest gaat. Het pestige gif kan namelijk voor het zich verraadt vaak langere tijd in het lichaam verborgen blijven liggen. Wij hebben in Boek 1, Hoofdstuk 10, Aantekening 8 reeds geleerd dat iedereen weet dat de zieken vaak al door de virulentie van het gif gedood worden vóór er symptomen aan het daglicht komen. In die gevallen verschijnen de verschijnselen die bij de pest horen dan vaak voor het eerst nadat de zieke is overleden. Niet zelden is de kracht van het lichaam zo verzwakt en in het nauw gebracht, dat ze geen uitdrijving van het gif naar de buitenste gelegen delen [van het lichaam] in gang kan zetten.

ZIEKTEGESCHIEDENIS XXVIII.

Gosuinus Dickvvolt, een sterke man, werd op 3 mei door een zware hoofdpijn gevelde en een benauwdheid rond het hart.³³¹ Hij was zo slaperig dat hij nauwelijks overeind kon blijven. Ik werd ik tegen de avond bij hem geroepen en heb het volgende *alexipharmacum* voorgeschreven:

R/. *Het magistrale extract en zout van absint, elk 1 ½ scrupel theriakel, 2 scrupels
theriakwater, 1½ ons bezoarazijn, 1 ons
Meng het tot een drank die in een teug wordt ingenomen.*

Ik heb de omstanders opgedragen hem voortdurend aan te spreken en op alle mogelijke manieren te proberen hem uit de slaap te houden - net zo lang tot hij gedurende vier of vijf uren genoeg gezwet zou hebben. De zieke heeft door het ingenomen medicijn zwaar gezwet en daarna was de benauwdheid en ook de slaperigheid geheel verdwenen. De volgende ochtend voelde hij zich veel beter. Er verschenen toen ook twee tamelijk grote karbonkels, [pest-kolen], de een op de arm, de ander op het dijbeen. Omdat ik deze zieke vanwege het grote aantal patiënten op die ochtend niet tijdig genoeg kon bezoeken, is er meteen een of andere wijsneuzige chirurgijn

³³¹ DB: 'voor het hart'.

bijgeroepen. Die wachtte mijn komst niet af. Hij incideerde op eigen gezag de ader op de arm en tapte ongeveer 10 onzen bloed af. Toen hij mij op straat tegenkwam, vertelde hij over de daad en deed daarbij alsof hij de zaak goed had afgehandeld. Drie uur na het laten van het bloed hebben wij de zieke samen bezocht. Hij verwachtte dat deze door het afnemen van het bloed goed opgeknapt zou zijn. Maar de zaak stond er heel anders voor, want wij namen diverse tekenen bij hem waar die weinig hoop gaven: er werden niet verheven karbonkels gezien, die rondom niet erg ontstoken waren, maar die klein en ingedeukt waren en er droog uitzagen. Daar was een zeer hevige koorts bijgekomen met een enorme benauwdheid. Die werd begeleid door een groot verval van krachten, waardoor de zieke het binnen een paar uren opgaf en de fatale dag afsloot.

Aantekening.

Hoewel vele medici met Galenus leren dat bij de behandeling van pest en vooral van karbonkels aderlatingen moeten worden gedaan, zijn deze naar ons weten bij deze pest nooit met goed gevolg aangewend. We weten van niemand aan wie bloed onttrokken is, dat hij ontkomen is. Zo verklaart ook Hippocrates zelf in deel 6 van zijn *Epidemieën*, sectie 7 dat hij bij pestige ziekten geen succes heeft gehad met de aderlating en de purgatie. *Uit deze [ingrepen] (zegt hij) en ook uit de medicamenten die de sappen van hun plaatsen halen, is [nooit] enige noemenswaardige hulp voortgekomen. Noch het in beweging brengen van de faeces, noch de aderlating helpt – dit zijn dingen die ik zelf heb uitprobeerd.*

ZIEKTEGESCHIEDENIS XXIX.

De vrouw van de heer Wiljems, een Engels edelman, was een tere, jonge en niet zo sterke vrouw, die door de pest werd aangedaan. Dat ging gepaard met grote benauwdheid. Nadat ze van ons een zweetmiddel had gekregen, zweette ze krachtig en er verscheen in de lies een buil. Op de arm aan de andere kant brak een pestkool door en daarop voelde ze een grote verlichting. Nadat ze in de ochtend van de volgende dag door hetzelfde, nogmaals toegepaste middel weer goed had gezweet en de buil zeer veel was gegroeid, verdween ook de koorts vrijwel volledig, zo veel zelfs dat het gevaar leek te zijn geweken. Toen de stank van het zweet lelijk begon door te dringen, vroeg ze of ze het slaapgoed een keer mocht verwisselen. Ik heb dat uitdrukkelijk verboden (zoals ik dat steeds ijverig probeerde te verhinderen). Ik heb gezegd dat ze nog twee of drie dagen moest wachten. Zij echter werd door de lucht zo gehinderd, dat ze na mijn vertrek

nabij het vuur schone kleding goed verwarmd heeft en die, na het vochtige eerst afgeworpen te hebben, zeer heet aantrok. Vervolgens is ze twee uur later bevangen door angst en een grote benauwdheid. Daar kwam een aller-hevigste koorts bij, met enorme dorst, misselijkheid en zwakte. Het hoofd deed zeer. Ik heb twee tegengiffen voorgeschreven die ze meteen weer uitbraakte. Ook juleppen en andere passende middelen kon ze niet inhouden. Ook verdween de buil. Rond middernacht zijn de faeces spontaan in beweging gekomen en verschenen er hier en daar op de huid enkele exanthenen. De volgende ochtend is ze overleden.

Aantekening.

Het vernieuwen van slaapgoed voor de zevende dag is, naar wij steeds hebben gezien, buitengewoon gevaarlijk. En hoe warm de omwisseling ook geschiedt, voor niemand pakt ze goed uit. Bij alle patiënten zijn namelijk kort na de koortsen weer zware benauwdheden, ongerustheden en andere verschijnselen opgetreden. Wij hebben vastgesteld dat de oorzaak steekt in de geur van de zeep, die meer of minder stevig wordt vastgehouden door pas gewassen en schoongemaakte linnen kledingstukken. Deze zaak hebben we uitgebreider behandeld in Boek 2, Hoofdstuk 3 Aantekening 6.

ZIEKTEGESCHIEDENIS XXX.

De zoon van een sergeant van kapitein Veer, een jongen van ongeveer zes jaar, werd door de pest aangedaan. Hij had een grote karbonkel midden op de wang boven de bovenkaak. Die begon als een klein puistje, groeide binnen twee dagen enorm uit en doordrong de gehele substantie van de wang. Het tandvlees stierf af en het gezwel ging uiteindelijk ook naar het gehemelte. Op de achtste dag doodde het de zieke.

Aantekening.

Een soortgelijk geval heb ik nog een keer gezien bij een ander behoeftig jongetje bij wie niet alleen het tandvlees, maar ook een groot deel van de neus door de giftigheid van het pestige gif reeds voor de dood afstierf - dit met een verschrikkelijke stank. Maar voorbeelden van dit soort zijn bij deze pest tamelijk zeldzaam geweest. Forestus meldt in Boek 6, Observatie 12 dat hij een meisje heeft gezien dat aan de lip een pestkool had waaruit een pestige en een vanwege de weekheid van het lid zeer sterke stank van rotting afkwam die het hele huis aanstak. Waarneming 25 verhaalt de geschiedenis van een jongen bij wie de karbonkel de lippen

de kin, de wangen, de kaken en de neus aantastte.

ZIEKTEGESCHIEDENIS XXXI.

De dochter van procurator Engelbert de Man, een meisje van rond de twintig jaar, zag een of andere zieke met een pestige koorts die door razernij was aangedaan en als een dolle schreeuwde. Door die vreselijke aanblik kreeg ze zelf terstond de pest. De koorts die erbij kwam was matig, maar de benauwdheid was enorm groot. Deze ging gepaard met een zeer grote verzwakking van krachten. In de oksel verscheen een buil en op de arm kwam een karbonkel uit. Ze nam verschillende tegengiften en zweette een aantal keren tamelijk stevig. De benauwdheid werd echter niets minder. Op de zesde dag verliet ze het rijk der levenden.

Aantekening.

Wij hebben gezien dat de pest bij velen door schrik is geïnduceerd en we lezen dat hetzelfde ook is opgemerkt door historici en geneesheren, die wat zorgvuldiger waren bij het behandelen van deze zieken. Een aantal van hun getuigenissen hebben we aangehaald in Boek 2, Hoofdstuk 7, Aantekening 9.

ZIEKTEGESCHIEDENIS XXXII.

Didricus Petterd, een stevige, Engelse soldaat werd aangedaan in de maand mei. Hij had een karbonkel aan de hand. Bij hem is op de derde dag van de ziekte de chirurgijn meester Cornelis geroepen. Deze moest de arme zieke op grond van liefdadigheid opzoeken. Hij vroeg, toen hij mij toevallig tegenkwam in de Regulierstraat voor het huis waarin de zieke neerlag, of ik samen met hem naar binnen wilde gaan. We vonden een zieke die de dood reeds nabij was en bij wie het lichaam reeds was bezet door zeer vele paarse plekken. Om die reden hebben we hem in Gods genade aanbevolen. Na ons vertrek ontstond zich tussen ons een dispuut over de oorzaken, de oorsprong en de vorm van deze huiduitslag. Ik stelde in de lijn van Fernellius onder andere dat de vlekken niet allen in de huid [zitten], maar ook in de onderliggende delen. De ander ontkende dit en zei dat hij dat door een dissectie van willekeurig welk exantheem gemakkelijk kon aantonen. We spraken af dat we de volgende dag in het afgekoelde lijk van voornoemde militair (die binnen een half uur na ons vertrek stierf) een lichte insnede zouden maken om het proefondervindelijk

vast te kunnen stellen. Hij nu maakte in de dij een slechts ondiepe incisie in de huid, omdat hij geloofde dat de onderliggende delen van het vlees niet waren aangedaan. Maar hij zag duidelijk dat hij zich vergist had en maakte een tweede snee waardoor hij het diepere doordringen van die vlekken onderzocht. Hij gaf [nu] toe dat Fernelius het bij het juiste eind had. Wij vonden namelijk dat die vlekken hun begin helemaal bij het periost vinden en [vandaar] als het ware vanuit de brede basis van een driehoek dwars door de spieren omhoog naar de huid opstijgen en daar in een punt eindigen. De chirurgijn was door deze waarneming nog niet tevredengesteld en maakte in de arm boven de elleboog een andere insnede. Daar onderzocht hij hetzelfde nog een keer. Nu vonden we dat de basis van twee exanthemen (waarvan wij het verloop onderzochten) niet zo vreselijk diep gelegen was, en niet tot aan het periost reikte. Zij namen hun oorsprong [namelijk] vanaf de pees van een spier.

Aantekening.

Ze zeggen dat Jacobus Bontius, een geneesheer te Leiden, zich ooit in het gevaar gestort heeft voor dezelfde zaak en daarbij gevonden heeft dat de exanthemen hun begin nemen in de botten zelf. Zonder twijfel heeft ook Fernelius een proef genomen in deze zelfde zaak, want in zijn Boek over de koortsen, Hoofdstuk 28, zegt hij: *De exanthemen bezetten zowel de buitenste delen van het lichaam, als ook de interne organen, de spieren, de zenuwen en de overige vaste delen. Uit deze laatste nemen ze hun oorsprong.* Zo schrijft ook Johannes Morellus dat niet slechts het buitenste oppervlak van het lichaam wordt bezet door papels van deze soort, maar ook de inwendige organen en de spieren, volstrekt niet anders dan bij pokken en mazelen. Of lever, nier, long en andere inwendige organen ook door pestige exanthemen van deze aard worden aangedaan, kan ik op grond van eigen waarneming niet zeggen. Ik heb er geen ervaring mee opgedaan, omdat ik niet zo zwaar til aan een besmetting door de ontleding van spieren, maar wel geloof dat de smetstof door de opening van de buikholten en de borstholte tamelijk agressief kan afkomen op de mensen die erom heen staan.

ZIEKTEGESCHIEDENIS XXXIII.

Lambertus Stoffels werd door de pest getroffen zonder enig uitwendig teken van de pest. Hij leed aan een zeer zware benauwdheid, dorst en hoofdpijn. Meteen bij het begin van de ziekte werd de chirurgijn Adrianus, die in de Grote staat woont, erbij geroepen. Die raadde terstond een aderlating aan en nadat hij de armvene had geopend, onttrok hij enige onzen bloed. De zieke raakte onder de handen van de chirurgijn bewusteloos. Toen dat wat lang [bleef] duren,

heeft men mij om raad gevraagd. Ik trof een zieke aan die baadde in het koude zweet en een zo zwakke pols had dat deze amper kon worden gevoeld. Ik voorspelde de dood. Maar om niets onbeproefd te laten, hebben we een beetje levenswater van Matthiolus met kaneelwater in de mond gedruppeld en hetzelfde ook op de neus en de slapen gewreven. Ook hebben we wat rozenaïjn voor de neusgaten gehouden. Deze handelingen namen echter niet weg dat hij binnen een kwartier overleed.

Aantekening.

Foreest schrijft dat bij de pest in Delft aderlatingen steeds schadelijk zijn geweest, behalve als ze helemaal in het begin van de ziekte werden toegepast. Ze kunnen [volgens hem] namelijk van nut zijn als er nog geen twaalf tot twintig uren voorbij zijn gegaan. Wij hebben bij deze pest echter vastgesteld dat alle aderlatingen, zelfs die welke bij het begin van de ziekte werden gedaan, zeer schadelijk waren – dus niet alleen bij de hiervoor besproken zieke, maar ook bij zeer vele andere zieken.

ZIEKTEGESCHIEDENIS XXXIV.

In de maand mei liep ik tegen de avond toevallig in de buurt van de Nijmeegse haven, en daar zag ik een zeer betrouwbare (niet bij naam te noemen) burger die als met stomheid geslagen leek. Hij richtte zijn ogen zeer intens op zekere plek in de haven. Ik vroeg hem wat er aan de hand was en hij antwoordde als ontwakend uit een slaap dat er niets aan de hand was, maar dat hij als door een zeer grote schok was getroffen door de voorstelling die hij daar had gezien. Toen ik, nieuwsgieriger geworden, hem vroeg wat hij dan wel gezien had, wilde hij in eerste instantie niets zeggen. Nadat ik hem geheimhouding had beloofd, vertelde hij uiteindelijk dat hij in de haven een schip had gezien, van waaruit een lijk naar het graf werd gebracht. Voor het lijk uit liepen zeer veel militairen met naar de aarde gekeerde wapenen. Vlak voor de lijkstoet uit werd een banier gedragen (zei hij). Een man in een ijzeren borstkuras en met een helm op, hield in zijn hand een blanke sabel, terwijl een ander een schild droeg. Vlak achter de lijkbaar liepen enkele mensen die in de rouw waren. Na hen kwamen verschillende mannen die geen mantels aanhadden en niet door dienaren vergezeld werden. Op hen volgden weer vele mensen met rouwkleding aan. Elders (zei hij) waren, zij het niet vaak, ook dergelijke schouwspelen gezien, en ze hadden steeds de dood van iemand voorspeld. Nadat ik deze weinige dingen met hem besproken had, ben ik weggegaan. In de maand juli

is echter het vervolg van dit schouwspel gezien. Toen werd namelijk het lijk van de weledele kapitein Jodocus van Haeften (die toen boven Longeweerdam³³² was overleden, met een schip naar de haven van Nijmegen gebracht. Hij is naar zijn graf gebracht op ongeveer dezelfde manier als waarop de burger lang te voren, naar hij toen vertelde, het zich voor zijn ogen had zien afspelen. Niets ontbrak van de dingen die in het visioen waren gezien.

Aantekening.

In die tijd zei een epileptische vrouw, die in de volksmond Sjaantje – met - de - tieten werd genoemd, dat zij de geesten zag van hen die gingen sterven en zo ook dat ze de draagbaren zag staan voor de huizen van hen waaruit de doden gedragen zouden gaan worden. Verder had ze vele andere visioenen. Haar uitspraken zijn vaak door de loop der dingen bevestigd. Maar omdat ze later vaak ook veel leugens met haar visioenen verbond, werd er weinig of geen geloof aan haar woorden gehecht. Maar uit de woorden van de eerder genoemde zeer betrouwbare burger kan voor zeker worden opgemaakt dat soms beelden van deze soort gezien kunnen worden die verbonden zijn met een ongunstige voorspelling. [Dat geldt] omdat hij mij vertelde hoe hij een zaak die aan hem zelf niet bekend was en die pas lang na het feitelijke gebeuren bekend is geworden, in een toedracht had zien gebeuren waarin ze zich later inderdaad heeft voorgedaan. Zo ook heeft mijn huisbaas Bartholomeus de Claer.³³³ ons verteld dat hij, toen hij eens wat later thuis kwam, gezien heeft hoe op de markt uit een groot logement aldaar, dat de zwaan als teken voert, een lijkbaar naar buiten werd gedragen. De wapenuitrusting werd voorop gedragen en vele trompetters gingen voor de lijkbaar uit. Het gevolg van dat visioen is een paar maanden later duidelijk geworden: een of andere ritmeester die ziek naar dat logement was gebracht, stierf daar en is op voorzegde wijze ten grave gedragen. Ik herinner mij ook dat een vrouw, die een bloedverwante van mij is, eens in mijn aanwezigheid rond het zesde uur na de middag vertelde dat ze [in haar verbeelding] drie lijkbaren uit het huis naast het onze had zien dragen en dat vele rouwenden de lijkbaar waren gevolgd. Het vervolg kwam twee maanden daarna, want in dat zelfde huis zijn toen in het bestek van acht dagen drie kinderen overleden die aan pokken leden. Vele en wonderlijke voorbeelden van geesten die aan sommigen verschijnen, bespreekt Cardanus in Boek 16 van zijn werk over de variëteit van de dingen, Hoofdstuk 93. Hoewel verhalen van deze soort meestal met ontelbare wilde verhalen omkleed plegen te worden, moeten ze toch niet geheel en al voor fabeltjes worden gehouden. Wij zijn van mening dat voor zeker moet worden aangenomen dat als God het toelaat, de duivel de geesten van sommige mensen met zijn vele listen en lagen in verwarring brengt.

³³² Een plaats met die naam kon niet worden gevonden.

³³³ Waar de hospes van VD woonde, valt niet op te maken uit Niessen en Giesbertz (1992). - die kennen alleen Claes[s].

ZIEKTEGESCHIEDENIS XXXV.

De echtgenote van Otto van Wyler, een sterke vrouw in de bloei van haar leven, werd bedrukt door een grote benauwdheid rond het hart. Ze voelde een gezwel met pijn in de oksel, maar verborg het kwaad. Toen ze gedurende een aantal dagen geen ontlasting [meer] had gehad, kookte ze naar eigen inzicht in bier een half ons sennabladeren met een drachme anijszaad en wat pruimen uit Damascus. Ze dronk dat kooksel op en at er de pruimen bij. Na twee uren werd ze door een enorme zwakte aangegrepen, zo erg dat ze weinig verwijderd was van een verlies van het bewustzijn. Met deze zwakte verbonden waren grote krampen van de darmen en uiteindelijk zijn ontlastingen gevolgd die in eerste instantie enige verlichting leken te brengen. Een weinig later werden ze echter dodelijk, want ze gingen over in een voortdurende stroom van diarree. Het gezwel dat onder de arm school, verdween en er kwam een heftige koorts op, die gepaard ging met grote dorst en een verval van krachten. Op dat moment is mijn raad ingeroepen. Ik stelde vast dat de krachten zeer verzwakt waren en dat de pols snel en onregelmatig was. De uitwerpselen die als faeces werden uitgeworpen, verspreidden een zeer stinkende geur. Het waren geen drekstoffen of andere sappen die bij de faeces horen en die bij andere diarrhee-gevallen worden uitgescheiden. Ze waren [eerder] olieachtig, troebel, grijsig, zoals bij colliquaties [vervloeiingen] als bij gesmolten vet. Ik heb op grond hiervan voorspeld dat de patiënte dood zou gaan. Opdat het niet zou lijken alsof de zieke door onze nalatigheid stierf, heb ik het volgende tegengif voorgeschreven.

R/. *Zegelaarde, 1½ scrupel bewerkte rode koraal, ½ scrupel
gebrande hertshoorn, 1 scrupel theriakel en discordium, elk ½ drachme
theriakwater, 2 ons.
Maak er een drank van.*

De drank heeft de diarree niet tot bedaren kunnen brengen en de stroom van faeces is niet minder geworden. Na vier uren heeft ze weer een ander adstringerend middel genomen. Ze zweette daardoor een beetje, maar zonder verlichting. De volgende dag heeft ze door de falende krachten tegelijkertijd een einde aan de ziekte en aan haar leven opgelegd.

Aantekening.

Bij deze pest zijn alle geneesmiddelen die laxerend werken dodelijk geweest, zelfs de allerlichtste. Dat gold vooral als ze genomen werden, voordat de ziekte was begonnen af te nemen. Zij brachten namelijk bij vrijwel iedereen een dodelijke buikloop op gang. De middelen deden dat niet doordat ze een heftige werking uitoefenden, maar doordat ze door hun werking de natuur in haar werk storen. Ze trekken de doodbrengende materie, welke de natuur tot heil van de zieken via de geschikte wegen van het binnenste van het lichaam naar de oppervlakte [= naar de huid] brengt, [omgekeerd] van de buitenste delen naar de inwendige organen terug naar binnen en voeren deze [vervolgens] via ongeschikte wegen naar de darmen af. Dit tot verderf van de zieken. Via die darmen kan de ziekmakende materie niet volledig uitgeworpen worden, daar de natuur die reeds is verleid tot de foute, omgekeerde weg vergeefs probeert het pestige gif uit te drijven. De poging lukt niet omdat het leven sneller krachten tekort komt dan de ziekte.

ZIEKTEGESCHIEDENIS XXXVI.

Emetus Batbergen nam van mij een zweetdrijvend middel toen hij aangedaan was door een pest waarbij de gebruikelijke koorts niet optrad. Hij klaagde dat hij op het midden van de tong pijn voelde terwijl hij in een klein deeltje niets [meer] voelde. Toen ik de plaats inspecteerde, zag ik een kleine zwarte pestkool die midden op de tong ontstaan was. Ter verwijdering van het overblijvende gif zijn nog twee zweetdrijvende middelen gebruikt, dit met de gewenste verlichting. Opdat echter de pestkool zich minder snel en minder breed in het sponzige deel zou uitbreiden, heb ik verordonneerd dat de mond vaak werd gewassen met het volgende afkooksel.

R/. *Schillen van granaatappel, 6 drachmen geschild zoethout, 3 drachmen
betonie, citroenkruid, vioolblaadjes, pimpinel, bladeren van madeliefjes en blad van bramen,
elk ½ handvol
bloemen van de granaatappel en rode rozen, elk 1½ drachme
gewoon water zoveel als nodig.
Het wordt gekookt tot 1½ pond. Voeg aan de colatuur siroop van moerbeien en honing van rozen toe,
elk 1 ons.*

Toen hij dit middel om de mond te spoelen gedurende twee dagen had gebruikt, heb ik een andere voorgeschreven, [dit] tot snellere afscheiding van de korst.

R/. *Gepelde gerst 5 drachmen
wortels van gedroogde heemswortel en geschrapt zoethout, elk 3 drachmen
kruid van kaasjeskruid, pimpinel, heemstwortel en violen,*

*elk 1 handvol dikke vijgen n^o. 5 krenten, 2 ons gewoon water zoveel als nodig is.
Het wordt [terug]gekookt tot 1½ pond. Aan de colatuur wordt toegevoegd honing van rozen en
siroop van moerbeien, elk 1 ons.
Het worde een decoctum voor de mondspoeling.*

Hetzelfde is daarna tot twee maal toe herhaald. Op de achtste dag van de ziekte is een kleine korst losgekomen en afgevallen. De grote pijn aan de tong bleef echter en ze verdween slechts beetje bij beetje door [het gebruik van] spoelwaters en door de genezing van de wond. Zo is de zieke hersteld. Na zijn genezing hield hij een kleine holte in de tong op de plaats waar de karbonkel had gezeten.

Aantekening.

Karbonkels ontstaan zeer zelden op de tong, Dat is geloofwaardig omdat het ons bij de hele pest, die verschrikkelijk fel was, slechts twee keer is gebeurd dat we die hebben gezien. Chirurgen die de pestigen behandelden, zeggen dat ze hetzelfde geval ook slechts twee of drie maal hebben gezien.

ZIEKTEGESCHIEDENIS XXXVII.

Een zeer bekende ruiter, Schabhals van naam, een sterk man, stoutmoedig en zeer roekeloos, kreeg pest met veel koorts en een [grote] zwakte. Hij had een buil in de lies en drie *anthraxes* op het lichaam. Hij is van al deze kwade zaken met de beste hulp van de hoogste God genezen en liep weer buiten rond. Hij dankte God echter niet en beroemde zich er nogal onvroom op dat hij nog schelmachtiger en sterker was dan de pest zelf en dat de pijlen van noch de pest noch de duivel hem iets konden maken, ja zelfs dat hij zich noch om de pest noch om de duivel bekommerde. De Allerhoogste heeft deze onvrome woorden van een buitengewoon godloze man gehoord en wat gebeurde? Nadat de betrokken ruiter met de overige ruiters het vijandelijke kamp een paar keer had bespied (want hij was een zeer bekende gids, iemand die sommigen in de volksmond Guide en anderen gidse noemen) is hij eindelijk toch in de vijfde week nadat hij genezen was, weer opnieuw door de pest getroffen. Voor de zesde dag heeft hij zijn harde nek gebogen voor de pest die als winnares naar voren kwam.

Aantekening.

Onder medici wordt gedisputeerd over de vraag of zij die de ziekte eenmaal hebben overleefd, nog eens door de pest kunnen worden aangetast. De ontkennende versie van het antwoord wordt verdedigd door Guilhelmus Magistrius, die in *Over de pest*, Sectie 1 schrijft dat zij die eenmaal aan de pest hebben geleden, in dat zelfde hele jaar tegen de ziekte bestand zijn of zelfs hun hele leven minder gevaar lopen. Zo zegt ook Massaria dat niemand twee keer de pest kan krijgen en dat zij die eenmaal aan de pest geleden hebben daarna veilig voor de ziekte zijn. Laatstgenoemde denkt dat daarin [namelijk het reeds een keer ziek geweest zijn] de oorzaak steekt, waarom de lijkendragers die de pestige zieken dienen niet door een besmetting worden aangedaan; de meesten hebben immers al eens aan de pest geleden. Matthias Untzerus zegt dat zij die eenmaal door de pest geplaagd zijn, in dezelfde pestige periode nauwelijks of zelfs niet in de zelfde ziekte terugvallen. Hij verbindt er de volgende verklaringen aan: omdat het [goede] lichaamssap dat een gemakkelijke draagstof voor het pestgif vormde, in die [eerste] ziekte geheel en al verwijderd en verstrooid wordt, zodat het niet gemakkelijk [scl. een tweede keer] de last van de besmetting kan opvatten. Of het is omdat het hart dat bij de eerste pest bewapend is met tegengiffen, daarna volop gebruik maakt van zijn antidotale kwaliteit en het gif van de pest ver van zich afdrijven kan. Ofwel het is omdat het hart door de eerdere strijd met het pestige gift, daaraan gewend is geraakt, en nu spot met de herhaalde aanvallen van de wrede tiran en zijn bedreigingen minacht. Maar de ervaring zelf maakt gemakkelijk korte metten met al deze autoriteiten en hun argumenten. Wij kennen namelijk verschillende mensen die een aantal jaren eerder aan de pest geleden hadden, maar daardoor in deze constitutie niet immuner tegen de pest waren dan anderen. Uit de voorzegde ziektegeschiedenis blijkt dat een en dezelfde man in een en hetzelfde jaar twee keer door de pest kan worden aangedaan. Het blijkt ook uit Ziektegeschiedenis 45. Zo schrijft ook Marsilius in zijn boek over de epidemieën, Hoofdstuk 34 dat dat deze pest een Florentijn drie keer heeft overmand en dat hij nadat hij zelfs de tweede aanval volledig had overleefd, bij de derde niet aan de dood kon ontsnappen. Angelus Bellicochus, *Tractaat over de pest*, zegt dat bij die pest in Venetië sommigen, nadat ze van dit zeer zware kwaad bevrijd waren, zich gedurende een aantal maanden weer tamelijk goed voelden en later toch weer in deze ziekte zijn vervallen. Sommigen zijn daarvan weer hersteld.

Zo zegt ook Follinus, in zijn werk over amuletten, Hoofdstuk 20, Vraag 2, dat hij bij de pest in Den Bosch [mensen] heeft gezien die drie keer aan deze ziekte leden en zelfs dat er mensen zijn geweest die na het negende gevecht met de ziekte het loodje legden. Maar zelfs als de zaken er zo voor staan, dan leert de ervaring toch dat mensen die eenmaal door deze ziekte zijn getroffen, veiliger zijn en minder risico lopen dan anderen die nooit door haar zijn aangedaan. Dat is iets wat ook de historicus Thucydides in verband met de zeer zware pest uit zijn tijd noteert in Boek 2: Waarlijk, zegt hij, van de mensen die dood gaan en zwaar lijden, moeten vooral zij beklagd worden die zelf [al eens] ontkomen waren, immers ze hadden dit al eerder ervaren en ze voelden zich veilig. De ziekte [zo dachten ze] pakt immers niet twee maal de zelfde [man] om hem te doden. Wat onze pest in Nijmegen aangaat: hoewel zij die eenmaal de pest gehad hadden, hem zelden een tweede keer kregen, weet ik toch van sommigen dat ze voor de tweede keer ziek geworden zijn. Een deel van hen is ontkomen, een ander deel ging dood.

ZIEKTEGESCHIEDENIS XXXVIII.

Robertus Wendel kreeg pest met een hevige koorts en voelde van het eerste tegengif geen enkele verlichting. Op de tweede dag bemerkte hij een zeer scherpe pijn in de rechter zij, die de vrijheid van ademen belemmerde en de zieke binnen twee uren ombracht. Terwijl het lichaam nog nauwelijks koud was, is de hele rechter zijde van de borst met een diepzwarte kleur als van kool bezet.

Aantekening.

Pleuritisachtige pijnen die over de pest heen kwamen, waren altijd dodelijk. Ze doodden de zieken snel, en wel omdat ze niet alleen werden voortgebracht door de ontsteking van het pleuravlies, maar ook door het pestige gif dat vastzat aan het vlies en aan de naburige delen. Zij [de pijn] kon niet verholpen worden door een aderlating en ook niet door enig andere middel. Deze pestige pleuritis is niet erg gewoon. Wierus echter beschrijft in zijn boek over zeldzame waarnemingen longvliesontstekingen, peripneumonieën en epidemische pestige keelontstekingen die zwaar heersten in heel Neder-Duitsland [Germania inferior.] Omdat ze niet weken voor een aderlating of andere middelen, richtten ze een zeer grote slachting onder de mensen aan.

ZIEKTEGESCHIEDENIS XXXIX.

De weduwe van Johannes Rodenburch, een sterke vrouw, kreeg toen ze door de pest werd aangedaan, terstond een karbonkel op het dijbeen. Daar kwam een tamelijk hevige koorts bij, met grote dorst, benauwdheid en ongerustheid. Nadat ze het volgende *alexipharmacum* genomen had, zweette ze uitstekend.

R/. *Het extract van wijnruit en gezegende distel, elk 1 scrupel zout van waterlook, 1½ scrupel diascordium van Fracastorius, 1 drachme theriakelwater, 1 ons azijn van bezoar, ½ ons.
Meng en maak er een drankje van.*

Op de tweede dag bemerkte ze een gezwel in de oksel. Toen werd haar een tweede zweetmiddel voorgeschreven, dat ze terstond uitbraakte. Voor de dorst werd deze julep gebruikt:

R/. *Water van gezegden distel, 1 pond aposteemkruid en zuring, elk ½ pond siroop van citroensap en van zure granaatappel, elk 1 ons zwavelolie zoveel als nodig is voor een aangename smaak. Maak er een drank van.*

Ze kon die dag niets nemen. Toen de ziekte de dag daarop op hetzelfde niveau bleef [hangen] en het gezwel in de oksel niet veel meer toenam, heeft ze op mijn aanraden de volgende bolus geslikt:

R/. *Magistraal extract, 1 scrupel en engelwortel, 1½ scrupel Oriëntaalse bezoarsteen, 7 grein mithridatium van Damocrates, 1 scrupel. Meng en maak er een bolus van.*

Rond het avonduur begon ze te klagen over pijn in de buik en daar kwam nog hoorbaar gerommel van de darmen bij. In de daarop volgende nacht kreeg ze een enorme koorts. In de ochtend van de vierde dag liet ze dun vloeibare faeces lopen. Een weinig daarop is een olieachtige stroom gevolgd, waarbij zeer stinkende, troebele stoffen met een asachtige kleur werden afgescheiden. We hebben deze stroom met geen enkel adstringerend middel en evenmin met zweetdrijvende antidota tot stilstand kunnen brengen (hoewel de zieke, die de dood vreesde, toen wat ook maar zou hebben genomen). Na zestien uren vanaf het begin van de stroom heeft de zieke ook bloed verloren en in de nacht daarop is ze overleden.

Aantekening.

Een stroom van faeces die de pest compliceerde, was meestal dodelijk en met deze afwijking is nauwelijks een op de honderd zieken aan de dood ontkomen. Zo schrijft ook Galenus dat in de pestepidemie die in zijn tijd woedde, bijna allen zijn overleden bij wie er een stroom van faeces bijkwam. Ook Nicolaus Florentinus, Gallus Tridentinus, Forestus en anderen hebben waargenomen dat bij pest vooral die patiënten overleden, die diarree kregen. [Dat goldt] vooral als daar een stinkende ademhaling bijkwam. Zij allen dwalen, die oordelen dat een diarree die op een kritische dag valt, een gunstige afloop van de ziekte voorspelt. Ze dwalen namelijk op dit punt [omdat ze denken] dat deze fluxus van faeces kritisch is en omdat ze oordelen dat deze door de overwinnende natuur teweeg wordt gebracht. In werkelijkheid is het echter zo dat deze [fluxus] door de symptomen en de kracht van de ziekte wordt teweeg gebracht.

ZIEKTEGESCHIEDENIS XL.

Nicolaus van Elten, een ruiter onder de zeer dappere ritmeester Coenjers en een stevige en roekeloze kerel, kocht niet zodra hij door de pest gegrepen was en een buil in zijn lies voelde, terstond voor twee as tabak die heel fijn was gesneden. Deze kookte hij in bier een beetje af, vervolgens zeefde hij het [geheel], perste het uit en dronk het als colatura. Hierdoor werd hij niet lang daarna door zo een grote benauwdheid en zwakte aangegrepen dat hij geheel bewusteloos raakte en reeds leek dood te gaan. Een weinig later kwam hij weer bij. Daarbij werd hij van boven en van onderen zodanig geledigd, dat hij erbij lag als een varken dat rolt in zijn eigen uitwerpselen. Nauwelijks iemand durfde hem aan te raken vanwege de angst voor besmetting. Uiteindelijk is hij door bedienden uit die vuiligheid getrokken, schoon gemaakt en in bed gelegd. Hij was daarbij zo zwak dat hij zich niet kon bewegen. In de lies vertoonde zich duidelijk een buil. Toen heeft de luitenant Couper gevraagd of ik hem wilde onderzoeken. Ik trof hem zo verzwakt aan en met het hele lichaam zo in de war, dat ik beval dat hem twee of drie maal daags bier gegeven moest worden om de kracht van de tabak uit het lichaam te wassen. Hij braakte dat bier echter terstond met kracht weer uit. Vervolgens hebben wij op een vuurtje een pond sterke Franse wijn warm gemaakt en daar (zoals de ruiters gewoon zijn te doen) een beetje muskaatnoot, kaneel en gember in gemengd. Deze drank heeft hij zeer warm gedronken en binnengehouden. Hij werd goed onder de dekens gestopt, viel in slaap en zweette onder het slapen zeer. Nadat hij een paar uur later wakker was geworden, dronk hij weer [van die] wijn die nog een keer door bedienden bereid was en legde zich weer neer om te slapen en te zweten. De volgende dag voelde hij zich uitstekend en at hij weer met tamelijke gulzigheid. Vervolgens pochte hij overal dat hij een duivel had gevonden die erger was dan de pest zelf (namelijk de tabak) en die na binnenkomst in het lichaam terstond de pest eruit gooide.

Aantekening.

*Vaak (zegt Celsus) helpt roekeloosheid degenen die het verstand niet steunt.*³³⁴ Dat het bij genoemde ruiter roekeloosheid was, werd duidelijk toen twee andere ruiters van zijn regiment die pest gekregen hadden, zijn voorbeeld wilden volgen (de een met een buil in de lies, de ander met een buil in de oksel). Zij gingen jammerlijk ten onder. De eerste braakte in twee uur tijd zijn levensgeest uit, de tweede verliet de levenden in de volgende

³³⁴ Celsus, Boek III, Hoofdstuk 9: sed cum eadem possint non convenire omnibus quos ratio non restitunt, temeritas fere adiuvat. Que ideo medici ejusmodi nutriunt alienos aegros melius quam suos.

nacht door een verval van krachten. Ons is verteld dat sommige andere ruiters, gek gemaakt door het advies en de ervaring van voornoemde ruiter hetzelfde ook met een zeer ongunstige afloop hebben geprobeerd. Daarbij is hun levensgeest door de komst van de tabak zeer snel uit hun lichaam gevlucht. Hoewel de door de mond naar binnen gehaalde rook van de tabak zeer belangrijk is bij het voorkomen van pest, is deze zelfde tabak of zijn extract of afkooksel wanneer deze in het lichaam wordt opgenomen, zeer schadelijk bij de behandeling van pest. Dat is omdat het lichaam dat reeds door het pestige gif is vergiftigd en verzwakt, door zijn zeer felle werking sterk wordt geagiteerd en in de war raakt. Ja zelfs slaan ze de nog resterende krachten die hoogst noodzakelijk zijn om weerstand te bieden aan het gif in hun geheel terneer. Het is zo dat van het inwendige gebruik moet worden afgezien. De tabak bevat een of andere eigenschap die tegen het pestige gif werkt. Met die eigenschap is echter tevens een andere, heftig verwarrende kwaliteit verbonden, waardoor de krachten [van de zieke] sterk afnemen. Om die laatste te bewaren, moet dus van het inwendige gebruik worden afgezien. Bij de behandeling van pest staan namelijk twee primaire intenties voorop: het gif bestrijden en de krachten [van het lichaam] bewaren. Van deze doelen kan het eerste niet goed bereikt worden als men het tweede niet evenzeer dient. De natuur die wankelt, kan het gif namelijk niet bestrijden en de tegengiffen in werking zetten. Evenmin kan het tweede doel worden bereikt zonder dat het eerste wordt bereikt. Het gif dat niet bestreden wordt, maakt zwak en ondermijnt de nog bewaarde krachten. Daarom moeten bij de behandeling van pest medicamenten worden gebruikt die deze twee doelen tegelijkertijd dienen, namelijk strijden tegen het gif en tegelijkertijd de krachten, voor zover dat mogelijk is, bewaren. Middelen die op een van beide fronten te kort schieten, moeten verworpen worden. Zo een middel is tabak, waarvan het gebruik misschien de een of andere zeer sterke persoon tot heil strekt, [maar dat daarvoor] weer duizend anderen doodt. Zij die aan het gebruik gewend zijn, kunnen de rook van de tabak zonder schade, ja zelfs met groot voordeel gebruiken (vooral ter preventie). De rook wordt daarbij opgetrokken door een pijpje en weer naar buiten geblazen. Bij dergelijke mensen verzwakt de tabak de krachten niet en brengt deze het lichaam niet in de war. Deels is dat omdat mensen er aan gewend zijn, deels omdat de tabak niet in ziekmakende hoeveelheden het binnenste van het lichaam ingaat.

ZIEKTEGESCHIEDENIS XLI.

In de maand juni liep ik toevallig in gezelschap van de chirurgijn Aldolphus Fildar door een straat die door de mensen gemeenlijk de Bloemerstaat wordt genoemd. Daar zagen we wat jongetjes spelen. Onder hen bevond zich het zoontje van een soldaat, rond de zes jaar, die helmaal onder de donkerrode ronde vlekken zat. We waren verbaasd dat het jongetje niet ziek was. Terwijl we hem vol verwondering bekeken, kwam de moeder aanzetten die voor ons de benen, de buik, de billen en het hele overige lichaam ontblootte. Dat was in zijn geheel niet minder met uitslag bedekt dan de handen en het gezicht. De moeder zei dat het jongetje sinds veertien dagen

deze vlekken had en nauwelijks een moment ziek was geweest. Hij had slechts een dag over hoofdpijn geklaagd en had toen niet goed kunnen eten. Ze had hem om die reden echter niet thuis willen houden, maar tot dan toe nog met zijn vriendjes op straat hebben laten spelen. In de volgende nacht had hij in zijn slaap veel gezweet en de volgende dag had ze gezien dat hij helemaal vol uitslag zat. Hij had zich daarna ook niet slecht gevoeld, hoewel zij zelf en alle burens elke dag de dood van het kind verwachtten. Ik ben vervolgens drie weken later uit louter nieuwsgierigheid nog eens naar het jongetje gaan kijken en bevond hem in opperbeste gezondheid. Ik zag dat vrijwel alle uitslag langzamerhand en onmerkbaar verdwenen was.

Aantekening.

Zonder twijfel hebben de sterke natuur en het robuuste hart bij deze jongen niet alleen in een zweetbui het hele pestige gif naar buiten gewerkt, maar hebben zij de levensgeesten die door zijn besmetting al waren aangedaan, tegelijkertijd buiten de holten van de arteriën geperst. Zo hebben ze de zieke tegelijkertijd en in zijn geheel bevrijd van het kwade zaad, namelijk zowel van het pestige gif, als van het vluchtige deel van het arteriële bloed, dat door de giftigheid van het gif reeds bedorven was. Dit voorbeeld moest bij de hevigheid van de pest voor zeer zeldzaam worden gehouden, want in deze hele zo woedende pest heb ik buiten dit kind nooit iemand zien ontkomen, bij wie paarse of zwart wordende huidafwijkingen aan het daglicht waren getreden. Eerder gold: hoe meer en hoe groter, hoe sneller de zieken steeds dood gingen. De nabestaanden die de pestpatiënten behandelden, bevestigden dat ze dit nooit meer op ruimere schaal gezien hadden. Kleine huidafwijkingen, rood en in een gering aantal, waren weliswaar voor vele mensen dodelijk, maar er waren er ook een paar die daarmee aan de dood ontkwamen. Van de mensen met paarse of zwarte vlekken haalde het er niet een. En omdat deze vlekken met grote zekerheid een onmiddellijke dood voorspelden, noemden de mensen het vlekken van de dood. Als ze verschenen, liet men alle hoop omtrent de zieken varen. Joannes Morellus, stelt *in zijn boek over de pestige en de purperkoorts*, Hoofdstuk 2 in een tamelijk lang betoog dat pestige exanthemen niet ontstaan en niet bestaan zonder koorts. Maar wij kunnen de opvatting van Morellus met veel argumenten weerleggen. Het is omdat Hippocrates *in zijn Epidemieën* stelt dat builen en pestige kooltjes vaak zonder koorts worden gezien, omdat ook de pest zelf zonder koorts kan worden gezien (zoals wij hebben geleerd in Boek 1, Hoofdstuk 12, Aantekening 2), omdat ook Gemma zegt dat hij dit vaker heeft gezien, en [tenslotte] omdat ook de ervaring in voorzegde geschiedenis afdoende aantoont dat talrijke, purperen exanthemen zonder koorts kunnen ontstaan.

ZIEKTEGESCHIEDENIS XLII.

Routherus Wanhans, een sterke Duitser, die door de pest was aangedaan, braakte, had hoofdpijn en leed onder een enorme sufheid en benauwdheid van het hart. Hij nam echter geen enkel uitwendig teken van de pest waar. De urine was gelijk aan die van gezonden, de pols was snel en ongelijk.

Omdat de ziekte, toen ik de man voor het eerst bezocht, in het eerste begin was, heb ik hem grote hoop op genezing gegeven en hem terstond het volgende drankje voorgeschreven:

*R/. Theriakel, 1 drachme gewoon zout, 2 scrupels sterke wijnazijn, 3 ons.
Meng en maak er een drank van.*

Ik heb hem opgedragen om na het innemen zes of zeven uren wakker te blijven. Hij zweette hevig en in de rechter lies brak tegelijkertijd een buil uit. Nadat dat drankje op de volgende dag was herhaald, zweette hij ten tweeden male rijkelijk. Daarbij werd hij in het geheel bevrijd van zijn benauwdheid en van zijn hoofdpijn. Op zijn linker dijbeen verschenen twee tamelijk grote karbonkels. Nadat die door een chirurgijn volgens de regelen der kunst behandeld waren, herstelde de zieke in korte tijd, terwijl het gezwel in de lies vanzelf verdween.

Aantekening.

Op dezelfde manier heb ik met het grootste succes aan vele arme mensen bij het begin van de ziekte alleen 3 of 4 ons zeer sterke azijn voorgeschreven met een beetje zeezout, en dat werkte vaak heel goed. Soms heb ik er ook 1 drachme theriak bijgemengd. Als de zieken dat weer uitbraakten, werd het middel een weinig later weer aangeboden. Er moest op worden gelet dat de azijn niet zomaar willekeurig aan iedereen werd voorgeschreven. Tegen het gebruik ervan moesten die mensen worden beschermd die een of ander gebrek in de borst hadden - men denke aan asthmatici, hoesters en andere dergelijke mensen die door de azijn zeer ongunstig worden beïnvloed. Zo weet ik dat een burger, die toen hij mij aan sommige mensen azijn zag voorschrijven, hetzelfde ook aan zijn vrouw gaf die door de pest was aangedaan (maar die van nature asthmatisch en hoesterig was). Daardoor is een dusdanige verstikkende hoest ontstaan dat de scherppte van de azijn en de ruwheid van de borst alleen met grote moeite milder kon worden gemaakt en zij zelf van het direct aanwezige gevaar van verstikking kon worden bevrijd.

ZIEKTEGESCHIEDENIS XLIII.

Johannes Willems, knecht van een timmerman, kreeg bericht dat zijn ouders die nabij Tiel woonden aan de pest gestorven waren. Hij raakte door deze verdrietige boodschap zo in de war en hij werd zo bang dat hij daardoor ook zelf meteen pest kreeg. Daaraan overleed hij [nog] voor de vierde dag, dit ondanks dat er diverse middelen werden aangewend.

Aantekening.

Als deze zieke op grond van een enkele boodschap door de pest werd aangedaan, wie verbaast zich dan over hetgeen Nicephorus schrijft, namelijk dat sommigen alleen door het aangezicht van een besmet huis met de pest werden geïnfecteerd. Of over hetgeen Sennert meldt, namelijk dat sommigen door het zien van een kar waarop de doden naar hun graf gereden werden, aangestoken zijn, ja zelfs dat sommigen in de slapeloze nachten die ze in angst voor de pest doorbrachten door de vreselijke ziekte zijn aangedaan.

ZIEKTEGESCHIEDENIS XLIV.

Enkele Franse edelen hadden zich in de maand juni door een nogal zware ruiteroefening zeer afgemat en ze zweetten daardoor sterk. Onder hen was er een die meteen werd aangedaan door een zeer grote benauwdheid en zwakte. Deze was van dien aard dat hij zich nauwelijks nog op het paard kon houden. Hij werd door zijn makkers naar een herberg gebracht en daar in bed gelegd. Intussen riepen ze mij erbij. Ik vond een frequente pols, snel en dun. Zijn maten vertelden hoezeer hij door de oefening verhit was, hoezeer hij gezweet had en hij daarop door die plotselinge slapheid was aangedaan. De zieke voegde daaraan toe dat hij op de borst enkele pijnlijke puisten voelde en dat hij geloofde dat hij door de pest was getroffen. We bekeken deze pustels om te zien of het karbonkels waren en openden daartoe het harnas. Op de ontblote borst zagen we dat de zieke boven de hartsreek een amulet droeg dat was gepakt in zeer lichte zijde en door het zweet reeds zeer doorweekt was. Het deel eronder was erg ontstoken en daar waren vele kleine zwarte puistjes ontstaan. Toen ik dit amulet had weggehaald en het goed bekeek, zag ik dat het een algemeen voorkomend amulet was, gemaakt uit rode en witte arseen. Terwijl wij dit deden, verloor de zieke het bewustzijn. Nadat hij wijn had gekregen, kwam hij weer bij zinnen en klaagde dat hij een verstikkende benauwdheid voelde

met een enorme hitte rond voor het hart. Nadat het amulet was afgelegd, heb ik hem terstond dit tegengif voorgeschreven.

R/. *Extract van engelwortel en wijnruit, elk 1 scrupel
theriakel, 3 scrupels theriakwater, 1 ons bezoar-azijn, ½ ons.
Meng tot een drank.*

Toen hij na inname van dit middel drie uren aan een stuk sterk had gezweet, was hij vrij van de voornoemde symptomen en de volgende dag voelde hij zich weer goed. Om de resten van het overgebleven gif helemaal weg te nemen, heeft hij gedurende een aantal dagen dit conditum gebruikt.

R/. *Een mengsel van liberant, 1 drachme
ingelegde wortels van alantswortel, confituur van citroenschillen, gelei van rode bessen en
diascordium van Fracastorius, elk 3 drachmen
siroop van waterlook zoveel als nodig is olie van jeneverbes, 1 scrupel.
Maak er een conditum van.*

Op de pustels wreven we olie van schorpioenen en laurier, en zo zijn deze heel snel genezen. Ik heb hem aangeraden om nooit meer dergelijke giftige amuletten te dragen.

Aantekening.

Ook al prijzen Niddanus, Simonius, Theodosius, Mercurialis en andere medici [deze] uit arsenicum en sublimaat gemaakte amuletten als een hemels middel ter preventie van de pest, wij hebben bij deze pest niemand gezien die er voordeel van ondervond. Gerardus Busaeus [Buijs], de apotheker verkocht ze aan iedereen tegen een tamelijk forse prijs. Zo ook de chirurgijn Adolphus Fildar die ze aanpreeft als een geschenk dat uit de kokers van de goden zelf komt. Maar wij hebben gezien dat niemand, zelfs de verkopers zelf, door die middelen werd beschermd:

*De genezers gaan zelf ten onder.*³³⁵

ant Busaeus is samen met drie kinderen aan de pest overleden en [zo ook] Fildar met zijn vrouw en kinderen. Dat gebeurde ondanks dat zij allen het amulet gedurende lange tijd zorgvuldig gedragen hadden. En omdat noch de rede noch de ervaring (zoals wij uitvoeriger hebben uitgelegd in Boek 2, Hoofdstuk 11, Aantekening 1) het nut van arsenicum-amuletten kan bewijzen, moeten ze afgewezen worden. Daar komt nog bij dat ze vaak heel schadelijk kunnen zijn. Dat blijkt bij de zojuist behandelde zieke, die door zijn amulet nauwelijks minder schade heeft ondervonden dan wanneer hij het gif per os had ingenomen. Als het niet tijdig was opgemerkt en afgeworpen en als er niet tijdig een tegengif was toegediend, dan was hij door de giftigheid van het amulet

³³⁵ Ovidius, *Metamorphosen*, VII, 561: In medentes ipsos erumpit clades.

misschien wel gedood. Zacutius Lusitanus meldt *in Waarneming 45 in zijn boek over wonderlijke praktijkgevallen, Boek 3*, dat ook hij soortgelijke vormen van schade heeft gezien die door amuletten van deze soort teweeg werd gebracht. *Ik heb (zegt hij) ervaren dat bij de pestige lues en bij pestige koortsen velen die dit middel gebruikten, plotseling door de pest werden aangedaan en er aan stierven. Anderen zijn door koortsen bevangen, nadat er een ontsteking was ontstaan in het linker buitendeel van de borstkas [waar het amulet op en het hart onder ligt]. Deze koortsen zijn ontstaan uit het [naar het hart] toelopende sublimaat. Die mensen zijn vervolgens alleen door de grootste inspanning weer beter geworden. Sommigen bij wie het hart ontvlamde en de levensgeesten in brand vlogen, vervielen in hartkloppingen.*

ZIEKTEGESCHIEDENIS XLV.

De ijzerhandelaar Christophorus de Four is in de maand mei door de pest bevangen en op de vierde dag van de ziekte overleden. Terwijl hij de geest gaf, stonden twee zoons en een dienstmaagd rond het bed. Niet zodra de zieke zijn laatste adem uitblies, zijn deze drie op hetzelfde moment besmet geraakt. De dienstmeid en de jongste zoon verloren door de hevigheid van de besmetting terstond het bewustzijn. Vervolgens zijn ze allemaal door een hevige koorts bevallen. De zonen overleden binnen twee of drie dagen. Bij de dienstmeid kwam een enorm gezwel onder de linker oksel tevoorschijn en zo ook een buil in de lies. Nadat die builen rijp waren geworden en opgebarsten, is zij weer gezond geworden en bevrijd van het dreigende gevaar. Dat was de tweede keer, want dit was die zelfde meid, die eerder al een keer aan de pest had geleden, zoals we in de negende ziektegeschiedenis uit de doeken hebben gedaan.

Aantekening.

De dagelijkse praktijk leert dat krachtig ademende zieken minder gevaar op besmetting opleveren dan mensen die gaan sterven. Om die reden denken velen niet zonder reden dat ze beter tien mensen die zwak zijn, kunnen bezoeken dan dat ze aanwezig zijn bij een enkele stervende of bij iemand die net overleden is. Dat lijkt echter vreemd, daar de uitademing [= de hoeveelheid uitgeademde lucht] van levenden veel groter is en het geheel geopende lichaam door de kracht van de [ingeboren] warmte een groter deel van het vuil naar buiten lijkt te kunnen brengen. Men vraagt zich dus af wat de reden is. [Welnu,] het is volstrekt niet anders dan wanneer iemand een aangestoken lamp met een uitgedoofde vergelijkt. De eerstgenoemde ademt namelijk, als het vuur goed brandt een licht en roetig iets uit, dat echter niet kwaadaardig genoeg is om de tussenliggende lucht te kunnen infecteren. Dat roet wordt immers eerst door de warmte van het vuur uiteen geschud. Zodra het vuur echter uit is, komt er nog een vette en vijandige walm uit, die veel pestiger is en veel steviger blijft hangen. Zowel de kleur, als de geur en de hele werking van de substantie bewijzen dat afdoende.

ZIEKTEGESCHIEDENIS XLVI.

De hooggeboren heer Wiljems [Williams], een Engels edelman was een sterk man (van zijn vrouw hebben we hierboven in Ziektegeschiedenis 29 reeds melding gemaakt). Hij bemerkte toen hij op 16 juni 's morgens uit de slaap ontwaakte een pestkooltje op zijn rechter arm, maar voelde zich daarbij nog niet ziek. Zo gauw hij dit teken van pest had gezien, vroeg hij mij om raad. Ik heb hem een tegengif voorgeschreven waarop hij goed zweette.

R/. *Magistraal extract en engelwortel, elk 1 scrupel
zout van waterlook, 1½ scrupel theriakel, 2 scrupels
theriakwater en bezoarazijn, elk 1 ons.
Meng en maak er een drank van.*

Rond het avonduur werd hij door een hevige koorts gegrepen, met grote dorst, benauwdheid en ongerustheid. Hij heeft toen het volgende tegengif genomen:

R/. *Extract van gezegende distel, 1½ scrupel en engelwortel, 1 scrupel
zout van absint, 1½ scrupel diascordium van Fracastorius, 2 scrupel
theriakwater, 1 ons citroensap, 1 ons.
Meng tot een drankje.*

Tegen de dorst is de volgende julep voorgeschreven.

R/. *Water van gezegende distel, 1 pond
water van aposteemkruid en zuring, elk ½ pond en rozenwater, 2 ons
siroop van waterlook en zure granaatappels, elk 1 ons
citroensap zoveel als nodig is om de smaak te veraangemen.
Meng en maak er een julep van.*

Die nacht had hij het heel zwaar. De volgende dag verschenen in de ochtend twee andere pestkolen, de een op de dij, de ander op het onderbeen. Doordat het laatstgenoemde *diaphoreticum* werd herhaald, zweette hij die ochtend veel. Ook het julapium is twee maal herhaald. De koorts bleef echter met dezelfde hevigheid voortbestaan, en zijn krachten verzwakten tot het uiterste. Hij heeft op die dag vaker een volle lepel van dit mengsel genomen:

R/. *Ingemaakte rode rozen, 5 drachmen theriakwater, 1½ ons
kaneelwater, 6 drachmen citroensap, 1 ons.
Meng alles en kook het, voeg aan de colatuur confiture van hyacinth, 2 scrupels en van alchermes
1½ scrupels toe.
Meng het.*

De derde dag scheidde hij via de urinewegen drie of vier maal puur bloed in grote hoeveelheden uit.
Rond het avonduur overleed hij.

Aantekening.

Zij die bloed plasten, zijn allemaal overleden. Dit dodelijke verschijnsel was in die tijd genoegzaam bekend en door het volk werd het de bloederige pest genoemd. Ook een bloederige diarree was vaak met pest verbonden. Bloederig zweet bij pest hebben wij nooit gezien, maar Agricola, in Boek 2 van zijn werk over de pest, Lycosthenes, in zijn boek over wondertekens en Zacutus Lusitanus, in zijn studie over wonderlijke gevallen, Boek 3, Waarneming 40, getuigen dat ze het wel hebben gezien.

ZIEKTEGESCHIEDENIS XLVII.

Henricus ter Coelen, een bakker, die bij de Wijnpoort³³⁶ woonde, leed ten gevolge van de intrede van de pest aan zeer zware inzinkingen met frequente wegrakingen. Ook klaagde hij over benauwdheid om het hart. Een zware koorts kwam er echter niet bij. Hij nam verschillende *alexipharmaca* en zweette behoorlijk veel. Er ontstonden twee karbonkels en een gezwel in de oksel. Tot aan de zesde dag veranderde de toestand niet. Toen bemerkten we bij hem een rauwheid van de keel. Alleen op basis van dit teken voorspeelde ik een wisse en snelle dood. De volgende dag ontstond uitslag en tegen het kriebelen van de ochtend ontvluchtte de zieke de ellendige dingen van dit leven.

Aantekening.

Deze zieke had in het voorgaande jaar gedurende drie maanden aan een purperkoorts geleden met zeer veel rode en purperen puntjes op de huid. Hij had al drie of vier keer een levensgevaarlijk recidief gehad. Gelukkig genas hij echter van deze ziekte door de hulp van God en de op ons advies ingenomen middelen en verkeerde hij weer in een blakende gezondheid. Toch is uit de bakker een handelaar in kruiden geworden die niet heeft weten te ontsnappen aan de dodelijke pijlen

³³⁶ Niessen en Giesbertz: Achter de Wijnpoort.

van de pestige lues. Deze lues leek door het geringe aantal verschijnselen op het eerste gezicht een veel kleiner gevaar te vormen dan de eerder genoemde koorts. Door de rauwheid van de keel tekende zich echter de ongelukkige afloop van de ziekte af. Alle mensen die in de greep van die rauwheid kwamen, stierven voorzeker - ook als andere tekenen een heilzame afloop van de ziekte leken te beloven.

ZIEKTEGESCHIEDENIS XLVIII.

De pest greep Elisabeth Peters, de dochter van een schoenmaker, [een meisje van] rond de twintig jaren. Dat ging gepaard met zwaar braken, hoogste benauwdheid en zwakte. Ze kon geen drank en ook niets anders binnen houden. Twaalf uur na de komst van de pest braakte ze twee levende wormen uit, die kort, rood en dik waren en ongeveer de lengte en de dikte van een pink hadden. Ze waren rood als bloed en rolden levend in het bekken rond. Nog geen kwartier nadat ze deze had uitgeworpen, is ze overleden.

Aantekening.

Dat gif moet wel heel heftig zijn geweest. [Dat blijkt uit het feit] dat het in zo een kort deel van een uur een dusdanige verrotting van de sappen heeft kunnen veroorzaken en dat daaruit zo snel wormen van deze aard zijn ontstaan. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de zieke snel is overleden. Men mag namelijk aannemen dat niemand met zo veel gif en een zo verderfelijke rotting van de sappen lang kan overleven. Angelus Bellicochus meldt dat er bij de pest in Venetië [in 1576] ook wormen zijn gezien. *Velen, zegt hij, scheiden in deze tijd via de mond en de darmen wormen uit. Deze mensen zijn wegens de bijzondere verrotting van de sappen moeilijker dan anderen te genezen.*

ZIEKTEGESCHIEDENIS XLIX.

De luitenant van de zeer weledele heer Van Sterkenburgh, de bevelhebber³³⁷ van het Groenings regiment, werd door de pest gegrepen en nam diverse geneesmiddelen. Nadat een rijp geworden buil was doorgebroken, werd hij weer beter. Gedurende het gehele beloop van de ziekte was hij al te veel wakker geweest, maar zonder daar last van te hebben. Deze slapeloosheid duurde voort, terwijl de ziekte reeds helemaal genezen was (en de zieke alweer acht dagen lang naar buiten was geweest). Hij kon per nacht

³³⁷ DB: Colonel.

nauwelijks anderhalf uur slapen. Tenslotte vroeg hij van die kwakzalver [pseudochirurgus] die zijn buil behandeld had, een middeltje tegen deze slapeloosheid. Die gaf hem een slaapmiddel voor de avond d.w.z. als hij om een uur of tien zijn bed opzocht. Hij heeft daar zo uitstekend op geslapen dat hij niet alleen zijn slapeloosheid vergat, maar ook om te leven. Hij heeft namelijk binnen vijftien uren zijn laatste slaapje gedaan om nooit meer wakker te worden.

Aantekening.

Zie hoe uitstekend zij hun zaakjes regelen die (zoals deze zieke) al te zuinig zijn en liever de raad vragen van dergelijke moordenaars dan van ervaren artsen. Hoe zeer zoekt ook de magistraat van een stad zijn eigen voordeel als ze aan alle chirurgijns in het algemeen de vrije hand geeft. Heelmeesters die niet het minste weten en die in hun onwetendheid roekeloos alles in de geneeskunde durven aan te pakken. Hoe uitstekend wordt het heil van burgers en inwoners gediend wanneer de magistraat de taak van het behandelen van pestzieken, of liever van het ongestraft en naar willekeur doden [van zieke burgers], aan een paar onwetende kwakzalvers, ware moordenaars, opdraagt.

ZIEKTEGESCHIEDENIS L.

De zeer flinke kapitein Jodocus van Haeften had de stad op zijn vlucht voor de pest verlaten en was met zijn hele familie verhuisd naar het dorp Oosterhout (dat een mijl van Nijmegen af ligt). Hij had daar in het kasteel een onderkomen gevonden.³³⁸ Nadat hij daar drie maanden had gewoond, werd zijn vrouw op 13 juni door de pest aangedaan. De volgende dag na de middag werd ik bij haar geroepen. Ik vond een zieke, die naar het leek slechts licht koorts had, maar die wel erg zwak was, hoofdpijn had en bedrukt werd door een zeer zware benauwdheid. De urine was troebel, de pols zwak, snel en onregelmatig, de tong was gezwollen, de warmte van het lichaam niet erg hevig en de kleur van het gezicht was ook niet veel veranderd. Ze voelde geen pijn in de uitwendige delen, behalve in de linker lies, waar een kleine en harde tumor gevoeld werd die nog onder de huid verborgen lag. De eetlust was vrijwel verdwenen en veel dorst kwelde haar niet. Nog dezelfde avond heb ik het volgende alexipharmacum voorgeschreven.

R/. *Diascordium van Fracastorius, 1 drachme absintzout, bewerkte rode koraal,*

³³⁸ Van der Aa, *Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden*, deel VIII, p. 529 geeft: *Oosterhout* (Oosterholt), gehucht in de Over-Betuwe; "vroeger heeft hier ook een adellijk huis gestaan: het Huis-te-Oosterhoud of Kasteel-Oosterhout geheeten".

*extract van gezegende distel en liberantpoeder, elk 1 scrupel
theriakwater, 1½ ons vitrioololie, 11 druppels.
Meng en maak er een drank van.*

Die nacht zweette ze goed. Op 15 juni kwam er een pestige diarree bij. De uitwerpselen waren vuil, asachtig en erg stinkend. Het gezwel in de lies verdween helemaal en de krachten vervielen zo sterk dat ik voor haar leven begon te verzen. Voor de ochtend schreef ik het volgende zweetmiddel voor:

R/. *Koekjes van zegelaarde en bewerkte rode koraal, elk 1 scrupel
diascordium van Fracastorius, 1 drachme
theriakwater, 1 ons en gezegende distel, ½ ons.
Meng tot een drank.*

Nadat ze dit genomen had, zweette ze matig, maar de ziekte-toestand bleef onveranderd. Rond het avonduur heb ik, omdat de zieke en haar man dat unaniem vroegen, het volgende [preparaat met amandololie] voorgeschreven.

R/. *Gepelde zoete amandelen, 5 drachmen zaad van sla en van witte papaver, elk 3 drachmen
afgekookte gerst zoveel als nodig is.
Maak er een emulsie van tot 6 ons en voeg daar aan toe ½ ons sap van kweeperen.*

Deze emulsie heeft ze in die nacht in twee keer helemaal ingenomen, maar het schaadde meer dan het baatte (iets wat amandelpreparaten bij deze pest altijd deden). De zieke werd gedurende de gehele nacht namelijk bedrukt door een grotere benauwdheid. Het amandelpreparaat werd als ware het een soort kaasstolsel met grote moeite gedeeltelijk uitgebraakt en gedeeltelijk met de faeces uitgescheiden. De diarree is daarbij niet afgenomen. Op 16 juni in de morgen is het laatste zweetmiddel nog eens toegepast. Ze zweette daar goed op en had enige verlichting, maar de diarree bleef op hetzelfde niveau. Na de middag klaagde ze over hevige pijn onder het zwaardvormig aanhangsel [van het borstbeen]. Die pijn verdween snel nadat het borstbeen was ingewreven met de volgende zalf.

R/. *Gedistilleerde olie van muskaatnoten en van foelie, elk 1 scrupel
olie van jeneverbes, ½ scrupel
theriak van Andromachus en olie van schorpioenen, elk 1 drachme.*

Meng het en maak er een liniment van dat twee tot drie maal daags wordt ingewreven.

Ter bestrijding van de buikloop heeft ze meermalen daags een stukje van de volgende koek gegeten.

R/. *Koekjes van zegelaarde en gebrande hertshoorn, elk 1½ scrupel
een mengsel van drie soorten sandelhout, 2 scrupels
diascordium van Fracastorius, 2 drachmen conserven van rode rozen, 7 drachmen
siroop van zure granaatappelen zoveel als nodig is.
Meng en maak er een conditum van.*

De tong werd tegen deze tijd zwart en dik en daarom is een afkooksel gemaakt uit weegbree, schurftkruid, zuring, pimpinella en de vruchten van rode bessen, dit om de mond te spoelen en te gorgelen. Om na het spoelen de pijn te lenigen [kreeg ze] een beetje siroop van granaatappelen of citroensap. Op 17 juni leek de diarree wat te verminderen, maar tegen de avond werd de zieke zeer zwak, om welke reden ik dit *alexipharmacum* gegeven heb.

R/. *Theriakel en mithridatium, elk 1½ scrupel
confiture van hyacinth zonder muskaat, 1 scrupel Oriëntaalse bezoarsteen, ½ scrupel
theriak-water, 1½ ons.
Meng en maak er een drankje van.*

Onder het zweten sliep ze een beetje, en daarna leek ze wat verlicht te zijn. Ook de diarree leek iets minder geworden. Op 18 juni 's morgens is dezelfde drank herhaald en de hele dag ging ze door met het gebruik van het conditum. Zo ook op 19 juni, op welke dag ze rond het avonduur het laatste zweetmiddel nam. Op 20 juni was ze misselijk en zeer zwak. Toen is deze mixtuur bereid.

R/. *Conserven van rode rozen, 1 ons diascordium van Fracastorius, 2 drachmen
theriakelwater en gezegende distel, elk 2 ½ ons kaneelwater, 1½ ons.
Laat een en ander dooreen gemengd een uur staan en coleer het onder licht uitknijpen. Voeg aan de
colatuur confiture van hyacinth zonder muscaat toe, 1 drachme.
Meng het.*

Van deze mixtuur is een aantal keren per dag een of twee lepels genomen na

het gebruik van genoemde conditum. Daarmee is ze doorgedaan tot de 23^e juni op welke dag het laatstgenoemde zweetmiddel weer herhaald is. Van de 24^e tot de 28^e juni heeft ze genoemde mixtuur samen met het volgende conditum gebruikt:

R/. *Een mengsel van liberant, gebrande hertshoorn, bewerkte rode koraal, bewerkte parels en echte bolus armenicus, elk 1 scrupel
een mengsel van drie soorten sandelhout, 2 scrupels
diascordium van Fracastorius, 2 drachmen
gelei van kweeperen en ingelegde rode rozen, elk 1 ons
gelei van acacia, 1½ drachme gekonfijte hyacinth, 1 drachme
siroop van zure granaatappelen zoveel als nodig is.
Meng en maak er een conditum van.*

In deze dagen zijn de benauwdheid om het hart, de hoofdpijn en de zwarteheid van de tong veel minder geworden. Op 30 juni, toen de diarree nog niet helemaal weg was, is weer het laatst[genoemde] zweetmiddel toegepast. Na hierop rijkelijk te hebben gezweet, voelde ze een pijn in de lies, met een swelling zo groot als een duivenei. Die groeide later nog door tot de grootte van een half kippenei. Ook de diarree is zodanig verminderd, dat ze slechts twee of drie maal per dag ontlasting had. De uitwerpselen waren echter nog troebel en stonken vreselijk. Tot dan had ze vrijwel geen eetlust gehad, maar nu begon ze weer een beetje te eten. Tijdens het gehele beloop van de ziekte zijn makkelijk te verteren spijzen van de juiste menging aangeboden, sommige vloeibaar, maar toch ietsje adstringerend. Als drank werd licht bier gebruikt, een beetje zuur gemaakt met een paar druppeltjes vitrioololie, want van juleppen gruwde ze. Intussen is op het gezwel gedurende zes dagen een aantrekkend en rijpend cataplasma gelegd. Op 2 juli heb ik het laatste *diaphoreticum* opnieuw voorgeschreven (want een pestige vorm van diarree wordt met zweetmiddelen uitstekend behandeld). Toen ze daar goed op zweette, kregen de uitwerpselen weer de natuurlijke kleur en dikte van faeces. Ook het gezwel in de lies groeide een beetje. Op 3 juli hield de buikloop op en voelde de zieke zich middelmatig goed. Op 6 juli toen het gezwel niet meer groeide, en de zieke het cataplasma wegens het ongemak afwierp, hebben we er het volgende pleister opgelegd.

R/. *Gum galbanum opgelost in azijn
zalf van diachylum met gom en oxycroceum, elk 2 drachmen.
Meng het.*

Daar de patiënt wegens de hevigheid van de voorgaande ziekte zwak was en de spijs niet goed verteerde, is op 8 juli het volgende middel in tabletvorm gemaakt. Ik had het haar ook buiten deze ziekte [al eens] voorgeschreven en ze was al gewoon het vaker te gebruiken:

R/. *Wortels van welriekende lis en geselecteerde kaneel, elk 1½ scrupel
witte gember, 5 grein species aromaticae rosatae, 2 scrupels
suiker opgelost in het water van citroenkruis, 3 ons.
Maak er volgens de regelen der kunst en grote tablet [tabellatum] van.*

De vrouw heeft dit *tabellatum*³³⁹ zeer geprezen en er af en toe een stukje van gegeten. De buil in de lies bleef nog tien dagen in dezelfde toestand. Daarna is hij zonder rijp te worden langzaam maar zeker verdwenen en is de zieke met hulp van de hoogste God weer gezond geworden.

Aantekening.

Welk een zware beproeving was het om de natuur die naar ongemakkelijke wegen neigde, terug te leiden naar begaanbare paden. Van de pestlijders, bij wie de builen die in het begin van de ziekte binnen bleven, later verdwenen, overleefde nauwelijks een op de honderd. Bovendien werd zeer zelden gezien dat iemand ontkwam die alleen door diarree werd geplaagd. Bij de meesten namelijk stroomde de ziekte met het leven weg. Dat de voornoemde zieke (wier ziektegeschiedenis we hier als bijzonder zeldzaam aanmerken) in leven is gebleven, was buiten verwachting; ze had immers elk van beide dodelijke tekenen.

ZIEKTEGESCHIEDENIS LI.

Nadat de vrouw van kapitein J. van Haeften (zoals we in de voorgaande ziektegeschiedenis hebben gezegd) al enige tijd van de pest was genezen, riep haar echtgenoot (die bij het begin van de ziekte van zijn vrouw naar Longewardam was gevluht) haar bij zich en sliep met haar. Maar 'og lacy', [DB], het genoeg was kort en schadelijk, want twee dagen na de vreugdevolle komst van zijn vrouw, kreeg hij zelf de pest. Ter voorkoming had hij altijd met grote zorgvuldigheid een amulet met arsenicum gedragen. Verder had hij een fontikel op zijn linker arm en had hij besmette plaatsen ten zeerste ontvlucht. Ook gebruikte hij diverse inwendige voorbehoedmiddelen, maar ondanks al deze dingen is hij door die vijand die hij zo vreesde

³³⁹ Grote of kleine tablet in verschillende vormen waarvan steeds een stukje wordt genomen (Woyt, 166: 744).

toch te pakken genomen. Ik heb hem meteen bij het begin van de ziekte bezocht. Ik bevond hem koortsend, ongedurig, suf, met hoofdpijn, en [hij was] zo angstig dat hij niet wist in welke richting hij het moest zoeken. In de lies voelde hij pijn, maar geen gezwel. De fontikel op de arm bleek geheel uitgedroogd, terwijl hij tevoren een rijkelijke hoeveelheid stinkend vocht naar buiten pleegde te gooien. Op grond van dat teken heb ik voorspeld dat hij in korte tijd zou sterven. Opdat niets onbeproefd zou blijven, heb ik een tegengif voorgeschreven, waarop bij tamelijk rijkelijk zweette, maar zonder enige verlichting. Na een aantal uren is dit ten tweede male geprobeerd, maar zonder vrucht af te werpen. Voor de dorst gaf ik een julapium uit waters van schurftkruid, gezegde distel en theriak dat met citroensap en vitrioololie dooreen werd geschud. De volgende dag liep hij een tijdje lang alleen door zijn kamer, maar eindelijk legde hij zich moe van het lopen op zijn bed. Toen hij zich nog maar net had neergelegd, onderbrak de bleke dood hem terwijl hij nog krachtig sprak met de omstanders, onverwachts midden in de conversatie.

Aantekening.

Bij deze pest was het steeds een dodelijk teken als fontikels uitdroogden. Er is niet een patiënt, dat ik weet, ontkomen bij wie een dergelijke uitdroging is gezien. Het arsenicum-amulet dat de zieke zoveel tijd met zich had rond gedragen, heeft hem voor de pest niet kunnen bewaren, evenmin als de duizenden anderen die het droegen. Maar er werden heel wat mensen gevonden die zich stom genoeg inbeeldden dat ze zonder dergelijke amuletten de ziekte niet konden voorkomen. Deze dwaling had bij velen, vooral de rijkere, zulke diepe wortels dat ze nauwelijks met enig instrument uitgeroeid kon worden. De amuletten waren op zich zelf schadelijk, maar ze leverden één voordeel op, namelijk dat de dragers minder bang voor de pest waren, omdat ze zich zeer goed beschermd waanden. Het gevolg was dat [de dragers], ondanks dat de amuletten geen enkele immuniteit tegen de pest gaven, vrijer waren van de angst die de lichamen zeer ontvankelijk maakt voor de pestige last.

ZIEKTEGESCHIEDENIS LII.

De heer Van de Krents, die op de Klok-berg [DB] ³⁴⁰ ziek lag, was door een contagium aangestoken. Hij werd geplaagd door zware koorts en een enorme benauwdheid. Op het eerste *alexipharmacum* zweette hij sterk en er verschenen twee karbonkels samen met een onduidelijk gezwel in de lies. Op het tweede middel kon hij niet meer zweten wegens zijn ongerustheid en de ondragelijke dorst. Op de tweede dag kwam daar een vreselijk braken bij dat wij met geen enkel middel konden stoppen en dat

³⁴⁰ Niessen en Giesbertz: Achter de Klokkenberg.

bij tussenpozen ook op de derde dag doorging. Op die dag braakte hij na de middag meer dan zestig wormpjes uit, die klein waren en rood als bloed. Ze verschilden naar vorm en afmeting niet veel van die wormpjes die geboren worden in lijken die in de zon liggen te rotten. Nadat deze waren uitgeworpen, verschenen er enkele paarze exanthenen en een weinig later voldeed de zieke aan de laatste noodzakelijkheid.

Aantekening.

Wij hebben bij geen andere patiënten de kleine en talrijke wormpjes gezien, hoewel ze aanwijzingen waren van een zeer grote en dodelijk verlopende rottenis.

ZIEKTEGESCHIEDENIS LIII.

Theodorus Wesemer werd door het *contagium* besmet, terwijl hij zijn grootmoeder bezocht die aan pest leed. Toen hij haar huis uitging, voelde hij zich zwaar aangedaan en kreeg hij een grote en duizelingwekkende hoofdpijn. Hij riep een chirurgijn bij zich die hem terstond een of ander *alexipharmacum* voorschreef. Hij heeft daarop veel gezweet, terwijl er ook een hard gezwel met veel pijn achter het oor verscheen. Vervolgens raadde de chirurgijn hem een aderlating aan en onttrok aan de arm aan de aangedane zijde tien onzen bloed. De zieke viel onder de handen van de chirurgijn flauw en werd voor dood op zijn bed gelegd. Een weinig later kwam hij bij en klaagde over zeer grote zwakte en benauwdheid voor het hart. Niet lang daarna volgde een koude een heftige koorts die vooraf werd gegaan door rillingen. Toen is mijn raad gevraagd. Ik vond een man die zo zwak was dat hij nauwelijks kon spreken. Het harde gezwel achter de oren was verdwenen, de pols was snel, onregelmatig en zo zwak dat hij amper kon worden gevoeld. Ik voorspelde de dood en heb geen enkel medicament meer willen voorschrijven, Ik wilde voorkomen dat die domkop van een chirurgijn de dood die door zijn dwaling was veroorzaakt, aan mijn medicament zou wijten. Na weinige uren en een tamelijk langdurige flauwte die er overheen kwam, is de zieke uit de [wereld der] levenden uitgetreden.

Aantekening.

Deze zieke heeft de dodelijke schade door een aderlating en de roekeloze stompzinnigheid van een domme chirurgijn, net als vele anderen, aan den lijve ondervonden. [Het gaat hier om een geval waarin] de

van zich zelf krachtige natuur het pestige gif reeds naar een snuitdoosklier uitdreef en een heilzame afloop van de ziekte in het vooruitzicht stelde. De lofwaardige werking werd door het onttrekken van het bloed echter onderbroken. Bovendien zijn de krachten van de zieke op deze manier ook zeer verzwakt. Zozeer [zelfs] dat zij, toen het pestige gif door de pestbrengende roekeloosheid van de chirurgijn naar het centrum van het lichaam was teruggetrokken, vrijwel geen weerstand meer hebben kunnen bieden. Hieruit volgt dat Palmarius de waarheid sprak, toen hij *in zijn boek over de pest, Hoofdstuk 7*, zei dat er nauwelijks een op de honderd ontkomt van degenen die door het openen van een ader van levensgeest en bloed beroofd worden.

ZIEKTEGESCHIEDENIS LIV.

Juffrouw Martens, die ziek lag in de Kleermakersstraat kreeg een infectie en had een beetje koorts en een gezwel in de lies. Ik heb haar het volgende antigif voorgeschreven, waarop ze goed zweette en een grote verlichting voelde.

R/. *Absintzout en extract van engelwortel, elk 1½ scrupel
theriak en diascordium, elk 2 scrupels theriakwater, 1 ons bezoar-azijn, ½ ons.
Meng en maak er een drank van.*

De volgende dag is hetzelfde zweetmiddel herhaald en na het gebruik ervan voelde ze zich veel beter. Ze kwam uit haar bed en ging bij de haard zitten. Ze kon er echter met geen enkele overreding toe worden gebracht om het gebruik van de antigiffen voort te zetten. In die toestand ging het twee dagen voort. Op de derde dag kwam plotseling een zeer zware koorts op. Die ging gepaard met grote benauwdheid en ongerustheid, een onlesbare dorst, een inwendig gloeien, een droge tong die hard was en met korsten bedekt. Voorts was er een klein, bijna niet te voelen gezwel in de lies. Ik heb twee zweetmiddelen in vloeibare vorm voorgeschreven maar ze spuugde ze elk van beide uit. Het derde gaf ik in de vorm van een bolus. Daarvan heeft ze echter niet kunnen zweten. Dat kwam doordat ze door de onlesbare dorst werd gedwongen om te drinken en omdat ze door de benauwdheid erg ongerust was. In deze toestand duurde de ziekte rond de 26 of 28 uur voort. Daarna verschenen purperen exanthemen. Een weinig daarna doofde de dood de door de ziekte in elkaar gezakte krachten helemaal uit.

Aantekening.

Paraeus heeft in Boek 21, Hoofdstuk 17 heel goed gezien dat het soms voorkomt dat vlak voor de woedende symptomen opkomen, een plotselinge remissie volgt: de zieken lijken zich beter te voelen, ja zelfs helemaal goed, maar ze gaan daarna toch plotseling dood. Hij zegt dat dit ook gebeurd is met het kamermeisje van Maria, de koningin van Frankrijk.³⁴¹ Dit zelfde komt naar voren uit de voorzegde geschiedenis, want onze zieke dacht vanwege het verdwijnen van de verschijnselen dat ze niet meer ziek was en daarom verwierp ze het gebruik van medicijnen al te ondoordacht en snel, namelijk voordat het pestige gif helemaal naar buiten was geworpen. Met dat gif moet precies op dezelfde manier gestreden worden als met een zeer sterke en vurige vijand. Men mag hem als hij reeds wat zwakker geworden is en bijna overwonnen, geen rust gunnen. Men moet voorkomen dat hij in die rustpauze opnieuw grotere krachten verzamelt en de reeds jubelende overwinnaar onverwacht aanvalt om hem met de overwinning ook het leven af te pakken.

ZIEKTEGESCHIEDENIS LV.

N. Appeltern, was een bekende bierbrouwer die erg gezellig in de omgang was. Hij was zeer bang voor de pest en verborg het kwaad toen hij zich op een gegeven moment zwaar bedrukt voelde door benauwdheid voor het hart en door pijn. Verder had hij een klein diepliggende gezwel. Meteen bij het begin haalde hij zijn vrienden bij elkaar en begaf zich naar die herberg die de wijnberg als uithangbord heeft. Zo wilde hij door een rijkelijk gebruik van wijn en [goede] gesprekken met zijn makkers de reeds opgevatte vrees verjagen en daarmee ook het begin van de pest zelf. Daar tussen de glazen was hij buitengewoon vrolijk, meer dan gebruikelijk, en door de al te rijkelijke wijn raakte hij erg verhit. Uiteindelijk bedronk hij zich met een dusdanige hoeveelheid wijn [die hij niet gewoon was] dat zijn maag zich weer probeerde te ledigen door een enorme braking. Nadat dit was gebeurd, at hij een stukje brood met zout en gember. Vervolgens ging hij, als tevoren, weer met zijn maten aan de wijn en had veel plezier. Rond middernacht ging hij flink dronken en vrolijk naar huis alwaar hij, na zich uitgeteeld te hebben, naar bed ging en terstond in slaap viel. Terwijl hij sliep, zweette hij rijkelijk. Nadat hij de volgende ochtend wakker was geworden, voelde hij zich opperbest. Het gezwel in de lies was verdwenen en hij voelde zich immuun tegen de pest.

³⁴¹ Maria Theresa van Spanje (1638-1683) was de gemalin van Lodewijk XIV.

Aantekening.

Heel veel mensen hadden in deze tijd gemeen dat ze zich, zodra ze zich door de pest aangedaan voelden, terstond naar de kroeg begaven om de reeds opgevatte pest door een rijkelijke inname van drank in vrolijke dronkenschap weer te verjagen. Deze dwaling leefde zo sterk, vooral bij het gewone volk, dat ze bij velen nauwelijks met enige redenering kon worden uitgeroeid. [Het is waar dat] de wijn die met mate gedronken wordt een anti gif-werking heeft en de angst verdrijft die bij een pestige constitutie bijzonder schadelijk is. [Ook is waar dat de wijn] bij zwakke mensen de krachten versterkt. Toch is een te grote hoeveelheid wijn erg schadelijk als het er om gaat een reeds opgevatte pest uit te doven. Het ietwat rijkelijker gebruik van wijn is namelijk meer geschikt voor de preventie van een infectie dan de genezing ervan. Want:

-----wijnen, gegeven op het goede moment zijn van voordeel,
maar gegeven op een ongunstig moment schaden zij.³⁴²

Voor de genezing zijn sterkere tegengiffen van node, middelen die in staat zijn de giftige kwaliteit uit de inwendige organen zeer snel naar de oppervlakte te brengen en die daarbij geen enkel orgaan schaden, zoals het al te rijkelijke genot van wijn dat [wel] doet. Wijn beschadigt bij dronkenschap de hersenen zelf ernstig en zo ook het hele stelsel van zenuwen. Daardoor wordt gedurende enige tijd de grootste zwakheid teweeg gebracht in allerlei andere delen waarmee de zenuwen in verbinding staan en waarvan het voelen, het bewegen en de werkingen voor een groot deel uit de zenuwen voortkomen. [Die zwakte duurt] totdat de zenuwen weer tot hun eerdere relatie met de hersenen terugkeren doordat de narcotische [= bewustzijn verlagende] geesten verstrooid zijn. Wanneer echter bepaalde verzwakte, verdoofde en tot op zeker hoogte verduisterde delen aan de inwendige vijand minder weerstand kunnen bieden, ze zijn immers helemaal bezet met het koken en uit elkaar slaan van de narcotische geesten, dan kan het pestige gif in die tijd meestal zoveel andere wortels schieten, dat die later met geen enkel middel meer verdreven of uitgedoofd kunnen worden. Om die reden zou het veel raadzamer zijn om zodra de vuile pijlen van deze tiran worden gevoeld, terstond naar de sterkste wapenen onder de tegengiffen te grijpen. [Dat is raadzamer dan] de slechts met dronken vrolijkheid versterkte ingewanden, ongewapend en zwak als ze zijn, in het geweer te brengen tegen zo een aanval van de vijand. Het zal namelijk gemakkelijker zijn om de aanstormende vijand met de gewapende hand weerstand te bieden, dan hem eruit te gooien als hij reeds in het binnenste van het huis is doorgedrongen en hij de haardsteden bezet heeft. Wat de voornoemde bierbrouwer betreft (wiens ziektegeschiedenis wij hier als een zeldzaamheid beschrijven) moet men nog weten dat wat hij met succes probeerde, bij ontelbare anderen zeer ongelukkig is afgelopen. Ja zelfs kennen wij maar weinig mensen die niet gestorven zijn nadat ze reeds door de pest gepakt waren en dronkenschap als tegengif inzetten. Want het gif dat nogal diep zat vastgehecht, kon later, gedurende de dronkenschap, door geen enkel tegengif worden uitgedreven. Wij hebben heel wat zieken van deze soort bekeken, maar nauwelijks een op de honderd hebben we zien ontsnappen aan de dood. Om die reden moet de hier verhaalde ziektegeschiedenis als een zeldzaam geval worden gezien en niet als iets wat men moet nadoen.

³⁴² Ovidius, *Remedia amoris*, I, 131 e.v.).

ZIEKTEGESCHIEDENIS LVI.

De dochter van N. van Steenvijck, schoolmeester aan de Franse school, een meisje van omtrent twintig jaren, heeft op 13 juli pest gekregen. [Dat betekende] zeer grote benauwdheid, zwakheid, koorts, ongerustheid, dorst en een zwaar hoofd. Ik heb tegen de avond het volgende *alexipharmacum* voorgeschreven:

R/. *Extract van gezegende distel en zout van waterlook, elk 1½ scrupel
theriakwater, 1½ ons citroensap, ½ ons.
Maak er een drank van.*

Hierop heeft ze in de nacht goed gezweet, maar zonder verlichting. Om die reden heb ik de volgende morgen nog eens hetzelfde medicament voorgeschreven. Omdat ook na de tweede zweetkuur geen verlichting volgde, is na de middag de volgende drank voorgeschreven:

R/. *Diascordium van Fracastorius, 2 scrupels
magistraal extract, gezegende distel en engelwortel, elk 1 scrupel
absintzout, 1½ scrupel theriakwater en bezoar-azijn, elk 1 ons.
Meng, laat het een drank worden.*

Toen ze hierop weer hevig had gezweet, bemerkte ze een grote verlichting en een hard gezwel in de lies. Op het onderste deel daarvan hebben we terstond een blaartrekkende pasta gelegd.

R/. *Wortel van Bertram, zaad van witte mosterd en wolfsmelk, elk 1 scrupel
Spaanse vlieg, 1½ scrupel zuurdesem, 2 drachmen
honing, 1 drachme rozenazijn zoveel als nodig is.
Laat het een pasta worden.*

Hierdoor is een grote blaar opgewekt. Nadat deze was geopend en losgetrokken, hebben we er een blad van rode kool opgelegd dat was ingesmeerd met oude boter. Als drank werd de volgende julep gebruikt.

R/. *Water van gezegende distel en aposteemkruid, elk 1 pond*

*siroop van citroensap, 2½ ons zwavelolie zoveel als nodig is voor een aangename smaak.
Meng en maak er een julep van.*

Tegen het nachtelijke uur heb ik deze bolus voorgeschreven.

R/. *Confectio van hyacinth zonder muscus en extract van gezegende distel, elk 1 scrupel
oosterse bezoarsteen, ½ scrupel.
Meng en maak er een bolus van.*

Die nacht sliep ze een beetje en de koorts werd minder. Op 15 juli werd het koolblad eraf getrokken. We zagen dat er een enorme hoeveelheid waterige ichoor³⁴³ vloeide uit de plaats waar de blaar zat en dat deze alle erop gelegde doeken nat had gemaakt. [We zagen ook dat] het gezwel in de zelfde toestand was gebleven. Daarom hebben wij er weer een rood koolblad opgelegd en daarover heen hebben we het volgende cataplasma aangebracht.

R/. *Wortels van verse lelies, 2 ons en heemstwortel, 1 ons
kruid van kaasjeskruid, heemswortel en bloemen van kamille, elk 1 handvol
dikke vijgen, n^o. 7.
Ze worden in gewoon water gekookt en gebraden, voeg 3 uien toe die in hete as een beetje gegaard zijn, zure gist en duivepoep elk 1 1/2 ons. [Verder] honing en kamille-olie elk 1 ons.
Maak er een cataplasma van.*

Die dag nam ze een beetje bouillon van een kuiken, gekookt met zuring, bernagie en wat vruchten van rode bessen. Verder at ze een kwart stukje van het volgende *conditum*.

R/. *Een mengsel van liberant, 1 drachme diascordium van Fracastorius, 2 drachmen
ingelegde citroenschillen, ingelegde sinaasappelschillen en conserve van rode rozen,
elk 3 drachmen
confectie van hyacinth zonder muskus, 1 drachme
siroop van het zuur van de citroen zoveel als nodig is.
Meng en maak er een koek van.*

Rond het avonduur werd de koorts weer erger en toen is de laatste diaphoretische [= doorvoer bevorderende] drank herhaald. De volgende dag was ze zo zwak dat ze amper kon spreken:

³⁴³ Blankaart zegt: ichor saepe significat serum sanguinis, aliquando est humor acris oleosus et aquaossus, ex ulceribus manans. B Waterig bloed.

het gezwel bleef daarbij in dezelfde staat. We zijn doorgegaan met het gebruik van het *conditum* en het papje. Soms is er ook een lepel van de volgende mixtuur gegeven.

R/. *Conserve van rode rozen en gelei van rode rozen, elk ½ ons*
diascordium van Fracastorius, 2 drachmen theriakwater, 3 ons
kaneelwater, ½ ons citroensap, 1 ons.
Meng het en coleer het na een uur. Voeg er een drachme confectie van hyacinth zonder muskus aan toe.

Op 16 en 17 juli bleef het ziektebeeld hetzelfde. De zeer ernstige zwakte verbood het gebruik van andere geneesmiddelen en daarom ben ik met dezelfde dingen doorgegaan. Nadat de plaats van de blaar al een dag eerder was dichtgegaan, hebben we op 18 juli opnieuw een tweede blaartrekkend middel aangebracht, dit terzijde van het eerste. Daardoor is andermaal een grote blaar opgewekt, waar dan later weer veel ichoor uit vloeide. Op 20 juli heb ik, toen de koorts iets afnam, het volgende *alexipharmacum* gegeven. Daarop zweette ze, gelet op haar krachten, uitstekend.

R/. *Extract van gezegende distel, engelwortel, confectie van hyacinth en zout van waterlook, elk 1 scrupel*
theriakwater, 1 ons vitrioololie, 7 druppels.
Meng, maak er een drank van.

Op 21 en 22 juli voelde ze zich een stuk beter en de koorts verdween langzamerhand. Op deze dagen gebruikte ze alleen af en toe iets van het *conditum*. Bovendien begon ze bouillon met een beetje wit brood te nemen. Toen de blaar op de 23^e juli weer was uitgedroogd en de buil wat minder werd, is er in plaats van het *cataplasma* alleen *diachylum* met gom opgelegd. Daaronder verdween het gezwel binnen weinige dagen. Gedurende het gehele beloop van de ziekte had de patiënt maar eenmaal ontlasting gehad. Om die reden nam ze op 26 juli een halve drachme van onze antipestilentiële pillen. Daarop volgde drie of vier maal een afgang en zo is ze met hulp van de hoogste God geheel hersteld.

Aantekening.

Blaartrekkende middelen die [meteen] in het begin worden aangebracht als de builen verschijnen, hebben altijd een uitstekende hulp betekend. Dat gold niet alleen bij deze zieke, maar naar wij ervaren hebben

ook bij duizend anderen. Ze trokken de schadelijke en vergiftige vochten [ichores] naar buiten, haalden het pestige gif naar de snuitdozen en verhinderden de terugvloed vandaar naar de interne delen van het lichaam. Als ze tijdig worden aangebracht, zo hebben wij waargenomen, verdwijnen de pestige gezwollen, doordat de vergiftige wateren [aan de inwendige delen] onttrokken worden, zeer vaak zonder enige ettering.

ZIEKTEGESCHIEDENIS LVII.

Symon Noorman nam nadat hij door de pest was aangedaan, het volgende zweetmiddel.

*R/. Extract van gezegende distel en zout van waterlook, elk 1½ scrupel theriak, 1 drachme theriakwater, 1½ ons bezoar-azijn, ½ ons.
Meng en maak een drank.*

Daags hierna voelde hij een klein gezwel in de lies. Toen dat een weinig later weer verdween, is hetzelfde zweetmiddel nog eens herhaald. Daarop zweette hij middelmatig sterk, maar zonder verlichting. De koorts was niet erg hevig, maar bleef voortdurend op hetzelfde niveau. Dat ging gepaard met hevige benauwdheid, ongerustheid en zwakte. Op een derde zweetmiddel dat tegen de avond werd genomen, zweette hij wederom. Op de derde dag zagen we op de borst en het overige lichaam enkele vlekken die purperkleurig of zwart waren. Op dat moment leek het of de zieke zich veel beter voelde. Bovendien sprak hij krachtig met de mensen die om zijn bed stonden. Ik heb tegen zijn vrouw gezegd dat ze hem alles moest geven wat hij maar wilde, omdat de dood na korte tijd zou komen. Het feitelijke gebeuren bevestigde deze voorspelling, want anderhalf uur later is hij gestorven.

Aantekening.

Purperen, blauwgrijze, zwarte en paarse exanthenen waren de zekerste tekenen van een reeds op handen zijnde dood. En hoewel vele zieken zich wanneer deze dingen verschenen eerst veel beter leken te voelen, zijn ze toch allemaal gestorven. In deze zo hevige pest die in Nijmegen tienduizend mensen aan de aarde terug gaf, weten wij slechts van één jongetje dat het ondanks de purperen exanthenen ontkomen is. Dit geval hebben we een weinig hiervoor beschreven in ziektegeschiedenis 41.

ZIEKTEGESCHIEDENIS LVIII.

Arent Capell, was de hele dag bezig geweest met hout hakken in het zonnetje en had zich daarbij zeer afgemat. Toen hij thuis kwam, deed zijn hoofd pijn en voelde hij zich erg slaperig. Daar hij niet kon eten, zocht hij zijn bed op en viel terstond in slaap. Midden in de nacht werd hij wakker en voelde zich bedrukt door een hevige benauwdheid. Omdat hij hierop vreesde dat hij de pest had, dronk hij zijn eigen urine op. Daarop begon hij een weinig later te braken. Dat braken hield lang aan. De volgende morgen werd ik erbij geroepen en heb ik het volgende tegengif voorgeschreven:

R/. *Magistraal extract zout van alst en waterlook, elk 1 scrupel
extract van engelwortel, 1½ scrupel theriakwater en bezoar-azijn, elk 1 ons.
Meng tot een drank.*

Om het braken te minderen hebben wij deze pasta aangebracht op de maagstreek. Deze was op een stuk linnen gesmeerd en bij het vuur warm gemaakt.

R/. *Kruidnagelen, muskaatnoot, kaneel, benzoe-hars en mastiek, elk 2 scrupels
Voeg, nadat deze dingen tot poeder zijn gemaakt zuurdesem toe, 1½ ons
conserven van rode rozen ½ ons rozenazijn, zoveel als nodig is.
Laat het een weekmakende pasta worden.*

Nadat deze pasta een half uur op de maag had gelegen en het braken eindelijk ophield, heeft hij het voornoemde drankje genomen. Hij hield het binnen en heeft daarop uitstekend gezweet. Inmiddels kwamen ook twee karbonkels [pest-kolen] te voorschijn, de een op het bovenbeen, de andere in de rechter zij. Een grote verlichting is echter niet gevolgd. [In plaats daarvan] volgden drie uur na het eindigen van het zweten een zeer zware koorts met grote dorst, benauwdheid en een inwendig gloeien. Toen is het eerste *alexipharmacum* herhaald. Doordat hij daardoor sterk zweette, voelde hij een grote verlichting. Tevens kwam er in de lies een harde en gespannen zwelling te voorschijn die met grote pijn gepaard ging. Op het onderste deel daarvan hebben we terstond een *vesicatorium*³⁴⁴ gelegd. Nadat we dat er later met blaas en al vanaf hadden getrokken, hebben we er een blad van rode kool, ingesmeerd met raapolie

³⁴⁴ DB: corrozijs.

op gelegd. Als drank verlangde de zieke heel erg naar gewoon bronwater. Het gebruik daarvan hebben we hem, mits met mate, toegestaan. Rond het tiende nachtelijke uur hebben we hem het volgende poeder gegeven:

R/. *Kamfer, 4 grein zwavelbloem en liberant, elk 1 scrupel.
Maar er een poeder van.*

Die hele nacht bracht hij door in grote ongerustheid ³⁴⁵ dit vooral vanwege de zeer hevige pijn die de buil deed. Op de tweede dag is het eerste zweetmiddel weer herhaald. Daarbij werd een drachme diascordium toegevoegd. Daarna is, omdat hij stevig zweette, een groot deel van de koortsige heftigheid verdwenen en tegelijk is ook de benauwdheid afgenomen. Wij hebben er voor gezorgd dat een aantrekkend cataplasma dat tevens weekmakend was, op de buil werd gelegd. Op de karbonkels legden we echter ons [eigen] papje. In de avond heeft hij het voornoemde poeder weer ingenomen. De volgende dag is wegens de pijn aan de buil, die intussen was uitgegroeid tot een grote last, de koorts weer een beetje toegenomen. Deze koorts is door het gebruik van een laatste zweetvormend middel weer afgenomen. Verder hebben we hem aanbevolen vaker per dag een stukje te eten van dit *conditum*.

R/. *Mengsel van liberant, 1 drachme en een koud preparaat met parels, ½ drachme
diascordium van Fracastorius, 3 drachmen
jam van sinaasappelschillen en gelei van rode bessen, elk ½ ons
barnsteenolie, ½ scrupel siroop van waterlook zoveel als nodig is.
Laat het een conditum worden.*

Hoewel de zieke zich alweer wat beter voelde, werd nog drie dagen doorgedaan met gebruik van het *conditum* en de lokale, uitwendige middelen. Op de zevende dag is alleen een rijpend *cataplasma* op de buil gelegd. Op de tiende dag vielen de karbonkels eraf en barstte de rijp geworden buil. De zieke voelde zich een stuk beter. Alle verschijnselen verdwenen nu. De zweren zijn door de hulp van een chirurgijn weer beetje bij beetje dichtgegroeid. Omdat hij gedurende het beloop van de hele ziekte slechts twee maal ontlasting had gehad, is meteen na het doorbreken van de buil door het nemen van een halve drachme pillen van Ruf[f]us twee of drie maal ontlasting opgewekt.

Aantekening.

Bij deze pestige constitutie hebben we gezien dat het zeer gevaarlijk is om het lichaam af te matten, vooral in de open lucht waarbij men aan de stralen van de zon

³⁴⁵ DB: ongeduurigheid.

wordt blootgesteld. Vermoeide en verhitte lichamen vatten het pestige gif namelijk heel gemakkelijk op.

ZIEKTEGESCHIEDENIS LIX.

Rikerus Wilcher, in inwoner van Gulik ³⁴⁶, was een sterk man die in de maand augustus door de pest werd aangetast. Bij hem braken vier tamelijk grote pestkolen uit op de huid. Er kwam bovendien een zware koorts bij, welke zijn krachten niet alleen door de zeer grote hitte, maar ook door de enorme kwaadaardigheid tot het uiterste verminderde. Nadat zweetmiddelen waren ingenomen, heeft hij gedurende de eerste twee dagen drie maal een zweetaanval gehad. Op de derde dag klaagde hij over lichte pijn en een gerommel in de buik. Vanwege de vrees voor diarree die om die reden ontstond, heb ik terstond een adstringerend zweetmiddel voorgeschreven (waarin Armeense aarde, zegelaarde, gebrande hertshoorn en rode koraal gemengd waren). Verder heb ik een adstringerend, als antigif werkend *electuarium* gegeven. Maar ondanks deze middelen ontstond er de volgende nacht toch een diarree, zonder grote pijn, waarbij troebele en zeer stinkende faeces werden geproduceerd. Op de vierde dag vloeide er bloed, eerst nog met faeces gemengd, later puur. Midden in de nacht is de zieke met deze tweede golf bloed afgevoerd naar de stroom van Acheron. Hij is op diens klippen geslagen en heeft er de schipbreuk geleden die hem het leven kostte. ³⁴⁷

Aantekening.

Van de mensen bij wie bloed via het onderste deel van het lichaam naar buiten kwam, is er in de hele pest niet een aan de dood ontkomen.

ZIEKTEGESCHIEDENIS LX.

In de maand juni werd in de Scheemakerssteeg in een huis dat vlak bij de put lag (in welk huis op dat moment niemand woonde), door burens en voorbijgangers in de nacht een geluid gehoord dat precies klonk alsof iemand een doodskist met een hamer en ijzeren spijkers dichtsloeg – iets wat gewoonlijk gebeurde wanneer men de lijken ter begrafenis naar buiten bracht. Men vroeg zich verwonderd af wat een geluid kon betekenen dat werd gehoord in dat huis waarin niemand woonde. Als dat geluid werd gehoord in door mensen bewoonde huizen, voorspelde het (naar men zei) gewoonlijk de dood van iemand. Die voorspelling zat er ook bij dit [lege] huis niet ver naast, want op 2 augustus is de

³⁴⁶ Luik zegt DB, maar Graesse vertaalt Juliensis als komende uit Jülich.

³⁴⁷ Deze beeldspraak is reeds in 1646 aanwezig en is dus niet van de hand van Rousseau.

tweede (de eerste was al eerder overleden) luitenant van de heer Starckenburch door de pest aangestoken. Opdat hij van de zieken werd gescheiden, en ook ter wille van zijn eigen, grotere gemak, werd hij door zijn hospes naar dat huis gebracht, compleet met bed en alle noodzakelijke spullen. In dat huis is hij op 6 augustus overleden en twee of drie dagen later is hij uit dat huis ter begrafenis gevoerd.

Aantekening.

Geluiden van deze aard zijn gedurende deze pest op vele plaatsen gehoord en ze hebben steeds de dood van iemand aangekondigd. Ze faalden daarbij nooit. Zo hebben ook in het jaar 1643, in de maand oktober, vier Nijmeegse burens van ons gedurende twee nachten opeen rond middernacht hetzelfde geluid gehoord, alsof een doodkist met een hamer en ijzeren spijkers werd dicht getimmerd. Ze vroegen zich af of ze dat geluid hadden gehoord in mijn huis of dat van de naastgelegen woning van burens en vroegen zich af of mijn vrouw die zwanger was en in de maand december zou bevallen, zou gaan sterven. Om mijn vrouw niet in verwarring te brengen, zwegen ze en verborgen het gehoorde voorteken tot mijn vrouw met goed gevolg een kind had gebaard en ook het kindbed met succes was afgesloten. Toen echter vertelden ze hoe bezorgd ze waren geweest omtrent het leven van mijn vrouw, dit vanwege dat geluid dat gehoord was. In de maand maart van het volgende jaar is een kind van onze naaste buur Joannes Tros³⁴⁸ in Tiel overleden en overgebracht naar Nijmegen en het huis van genoemde buurman. Vandaar is het ten grave gedragen. In die zelfde zomer stierf ook Joannes Tros zelf. Zo is het lang tevoren door de burens in het huis van mijn buurman gehoorde slechte voorteken een zekere voorbode geweest van twee sterfgevallen. Wij weten dat andere vrijwel soortgelijke voortekenen van sterfgevallen soms ook door anderen zijn gehoord. Toen Elisabeth Jansdr. ooit onze buurvrouw in Montfort, midden in de nacht [een geluid had gehoord] alsof er een zware zak zand of een zak zout [van de verdieping naar beneden] viel, is een van haar naaste bloedverwanten in dezelfde nacht overleden. Ik ken ook een kleermaker die ons vele malen heeft verteld dat hij zelf, zijn kinderen en de andere huisgenoten vaak genoeg midden in de nacht in zijn werkplaats een dergelijke geluid of gedruis hebben gehoord alsof iemand met een kleermakersschaar stukjes zwart doek die tot rouwkleding moeten worden gemaakt, afscheurde. Dat geluid betekende elke keer onmiskenbaar dat binnen korte tijd ergens iemand dood zou gaan voor wiens naaste bloedverwanten er rouwkleding in zijn kleermakerswinkel moest worden gemaakt. Cardanus zegt *in zijn boek over de veranderlijkheid der dingen, Boek 15, Hoofdstuk 84*, dat hij in zijn slaapkamer drie harde tikken met een hamer heeft gehoord, die de dood van Galeazeus de Rubeis, een wapensmid aankondigden. Hij vertelt verder dat op dezelfde plaats door hem en door meer mensen ook andere geluiden zijn gehoord, die een ongunstige voorspelling inhielden. Over de vraag wat dit nu voor geluiden zijn en hoe ze ontstaan, oordelen de mensen verschillend. Maar zeker is dat ze soms ontstaan en dan gehoord worden en [ook] dat ze de dood van iemand voorzeggen. Wetenschappers denken dat ze opgewekt worden door demonen (in de aantekening

³⁴⁸ Johan Tros woonde in de Grootestraet en was hopman van de wijk (Niessen en Giesbertz, p 49). In deze straat woonden behalve de hopman dr Denijs Stevens, Doctor Dor. Louffs, de chirurgijn meester Steven en de chirurgijn Patijn. Voorts burtgemeester Singendonck, en de 'raadsvrunden' Jacob Leeuwens en Johan Cornelis. Ook de weduwe van Burgemeester Kelfken. In beginsel is mogelijk dat hier hospes Claer woonde – die niet in de stukken voorkomt. Waarschijnlijker is dat VD hier pas na zijn huwelijk is gaan wonen.

bij Ziektegeschiedenis 6 hebben we verteld dat Socrates ze voor werkelijk bestaand hield). Deze demonen, zo schrijft de filosoof Plotinus, getuige een bericht van Nicolaus Perottus, zijn de geesten van mensen en hij denkt dat ze, afhankelijk van de vraag of ze van goede of van slechte mensen afkomstig zijn, de mensen goed of kwaad doen dan wel goede en slechte dingen aankondigen. Op basis hiervan maakt hij ook onderscheid tussen drie soorten van deze duivelse daemonen: als ze uitgaan van goede mensen, noemt hij die daemonen Lares. Als ze van slechte mensen komen, noemt hij ze Larvae. Als ze van mensen komen die niet goed en niet slecht zijn geweest, zegt hij dat het Manes zijn. Paracelsus stelt dat de voorszegde nachtelijke geluiden en de stemmen die er gehoord worden in beweging worden gezet door onzichtbare sterren die de doden ondervragen. Anderen verzinnen weer andere zaken in verband met deze kwestie. Wij geloven dat [de geluiden] meestal door duivels worden opgewekt. Zij plegen, omdat ze de toorn en de veroordeling door God voorvoelen en zich buitengewoon verheugen over de toekomstige ondergang van de mensen, namelijk met bepaalde onbehouden stemmen en geluiden of met illusies en andere drogbeelden de geesten der zwakke mensen te verschrikken dan wel met deze dingen de ondergang van andere zwakke mensen aan te kondigen.

ZIEKTEGESCHIEDENIS LXI.

Clara Willems, de dochter van een timmerman, ongeveer twintig jaar oud, werd door de pest gegrepen. Dat ging gepaard met hevige koorts, benauwdheid en zwakte. Op de eerste dag is een, op de tweede zijn twee zweetmiddelen toegediend. Ze zweette daarop goed en in de oksel ontstond een buil. De koorts is echter niets verminderd. Deze bleef met dezelfde hevigheid bestaan tot de vierde dag. Op die dag kreeg ze de menstruatie, die binnen anderhalf uur zeer overvloedig werd. Daarop gingen de krachten zo snel teloor, dat na zes uren ook het leven weg vloeiende.

Aantekening.

Ook als een menstruele bloeding op de kritische dag valt, is ze niet heilzaam, maar doodt ze de zieke zeer snel. Zo weten we ook van vele andere vrouwen dat ze overleden zijn als de menstruatie op een kritische dag kwam. Vandaar dat zij die dergelijke *crises* als heilzaam prijzen er ver naast zitten. Wij hebben ervaren dat die *crises* in de praktijk zeer riskant zijn en dat veel meer mensen ermee sterven dan erdoor van de ziekte worden bevrijd.

ZIEKTEGESCHIEDENIS LXII.

Gosuinus van Burick, een soldaat, was in een gevecht met een andere soldaat door de punt van een zwaard in het linkerdeel van de borstkas gewond geraakt. De borstholte was door de wond echter niet geopend. [De snee] liep slechts boven de ribben. Op de tweede

dag kreeg hij koorts en zwol de wond geweldig op. De zwelling ging echter weer een beetje liggen nadat hij rijkelijk gezwet had op een hem voorgeschreven tegengif. Op de derde dag, toen reeds enige verettering van de wond werd verwacht, zag men dat precies de opening van de wond veranderde in een pestkool. Deze bezette zonder twijfel ook het binnenste van de wond, want de zieke verloor daarop aansluitend zijn krachten en is op de vierde dag na het oplopen van de verwonding overleden. Een weinig na de dood is de borstkas rond om de wond ter breedte van een hele hand zwart als kool geworden.

Aantekening.

Het is niet verwonderlijk dat deze gewonde door de pest is aangedaan, want afgezien nog van het feit dat woede veel bijdroeg aan het ontstaan van de pest, verbond de pest zich terstond ook met alle andere ziekten die tijdens deze pestige constitutie op de mensen afkwamen. Het gevolg was dat de pest als de hoogste en ergste van alle rampen ook bij de overige ziekten haar macht uitoefende en alle onder haar heerschappij leek te brengen.

ZIEKTEGESCHIEDENIS LXIII.

De vrouw van Isaac Verloo voelde in haar lies een gezwel. Om de enorme benauwdheid waardoor ze gepijnigd werd enigszins te verminderen, nam ze een ons manna, opgelost in warm bier. Dat was een middel dat ze in het kraambed soms pleegde te gebruiken. Na een paar uur begonnen haar darmen hierdoor enorm te rommelen en tegelijkertijd verdween de buil. Men is toen naar mij toegekomen. Ik heb twee adstringerende tegengiffen voorgeschreven, maar ze braakte die allebei uit. Daarop heb ik een adstringerend poeder gegeven dat ze wel binnenhield. Ter versterking van de krachten heb ik nog een paar andere dingen gegeven, maar die deden allemaal niks. Nadat de diarree namelijk ongeveer zestien uren had geduurd, heeft de zieke met de ziekte ook haar leven beëindigd.

Aantekening.

Laten zij zwijgen die met Avicenna en andere grote geneesheren van mening zijn dat de behandeling van de pest met een purgatie moet beginnen. Want noch sterke, noch middelsterke, noch zwakke purgeermiddelen zijn bij deze pest ooit veilig en met voordeel toegepast. Wij hebben daarentegen gezien dat de zieken altijd hals over kop in het allergrootste gevaar zijn gestort.

ZIEKTEGESCHIEDENIS LXIV.

Pater Tiburtius, een priester en missionerende monnik van de Franciscaner Orde, was een man die uitmuntte door geleerdheid, menselijkheid en vroomheid.³⁴⁹ Toen hij door de pest werd aangedaan met een buil in zijn lies, heeft hij diverse tegengiften genomen. Onder andere heb ik hem twee keer een drachme van de meest uitgelezen oosterse bezoarsteen voorgeschreven en een derde keer [nog eens] vier scrupels. Op het gebruik van die steen volgde enig licht zweten, maar daarop is in het geheel geen verlichting gevolgd. Andere tegengiften, samengesteld uit theriak, zout van theriak, theriakwater en andere soortgelijke middelen brachten een stevig zweten voort en daarmee enige verlichting. Ze hebben de zieke echter niet genezen. Intussen zag ik dat alle middelen tevergeefs werden aangewend en dat de koorts daardoor toenam, terwijl andere ongunstige symptomen erger werden. Ik heb daarom voorspeld dat de dood de ziekte zonder twijfel zou beëindigen. De patiënt nam die boodschap met een zeer grote en onbegrijpelijke vreugde aan en binnen een paar uren is hij overleden – verheugd alsof hij naar een bruiloftsfeest ging.

Aantekening.

Wij hebben bij diverse zieken ervaren dat de krachten van de bezoarsteen weinig uitrichtten tegen het pestgif. N. Dermell nam toen hij aan de pest leed van die zelfde steen de eerste keer een hele drachme en de tweede keer vier scrupels, maar zonder enige verlichting. Hetzelfde is vergeefs geprobeerd door de heer Verspieck, burgemeester van Nijmegen, bij een verwante van de weduwe Van Triest, bij Petrus Buys, bij de apotheker Gerard Buys, bij de weduwe van Petrus Nooteboom en vele anderen die tegen mijn wil in zelf het gebruik van bezoarsteen eisten. Wij hebben bij niemand een duidelijke, gunstige werking van die steen tegen de pest gezien. Om die reden hebben wij die ook daarna maar zelden gebruikt. We deden het alleen bij hen die het gebruik uit zichzelf eisten en bij patiënten die wegens hun extreme zwakte geen andere medicamenten konden innemen. Vandaar ook dat wij niet zoveel geloof als tevoren [= voor de epidemie] kunnen hechten aan die grote lof die vele beroemde medici aan het middel toezwaaien. En het is niet dat iemand moet denken dat wij de echte stenen niet gehad hebben. Want wij geloven voorzeker dat wij, als er echte bestaan waarin alle tekenen van de ware bezoarsteen bijeen komen en gezien kunnen worden, dergelijke stenen hebben uitgekozen en gebruikt.

³⁴⁹ Volgens Frijhoff (1991) ging het om een kapucijner monnik. De minderbroeders kapucijnen (Ordo Fratrum Minorum Capucinarum) was een tak van de orde der minderbroeders of Franciscanen. Deze volgden Franciscus van Assisi (1181 – 1226), die al zijn bezittingen weg gaf om net als Jezus van Nazareth in armoede te leven. In de eeuwen na Franciscus verwaterde zijn leer. De Kapucijner paters gingen de regels van Franciscus weer streng volgen. Ze droegen, net als Franciscus een spitse kap, ofwel 'capuccio'. VD heeft het over Ordinis Franciscanorum Monachus [= OFM maar geen ordo franc. Minorum. Kende hij de katholieke wereld onvoldoende?

ZIEKTEGESCHIEDENIS LXV.

De edelman Nulant (die in het kasteel van Valburgh woonde een dorp in de Overbetuwe [Batavia superior]³⁵⁰ werd in de maand juli door de pest aangetast. Hij was zeer benauwd en een weinig koorstend. Op de tweede dag van de ziekte kreeg hij een *delirium*. Op de derde dag werd hij helemaal dol en verscheurde zijn kleren en het andere linnengoed. Als mensen te kort bij het bed kwamen, werd hij zeer handtastelijk. In de volgende nacht braken op de huid zeer veel purperen exanthenen uit en de razernij duurde voort. De zieke bleef vijf dagen in die toestand, zodat er in die periode nauwelijks enige verandering werd bemerkt. Vanwege de geestelijke toestand van razernij konden geen medicamenten of voedingsmiddelen worden aangewend. Op de negende dag van de ziekte is hij tegen de avond plotseling overleden.

Aantekening.

Bij niemand gingen andere exanthenen zo ver in de tijd aan de dood vooraf, maar als ze vooraf gingen, was de dood altijd nabij.

ZIEKTEGESCHIEDENIS LXVI.

Guilhelmus Beems (die in de Molenstraat ziek lag) was aangedaan door een pest met koorts en zeer grote benauwdheid. Nadat de eerste keer door ons een tegengif was aangewend, ontstonden vier karbonkels, twee op de dijen, twee op de borst. In de daarop volgende nacht verschenen er nog twee op de buik. Op de tweede dag werden, nadat hij weer een tegengif genomen had, drie andere rond de schouderbladen gezien. In de daarop volgende nacht verschenen er nog eens twee, een op de rechterzij tegen de lendenen aan, de ander op de arm. Het gevolg was dus dat het lichaam door twaalf karbonkels werd bedekt. De koorts en andere ongunstige symptomen zijn meer en meer toegenomen. Alle aangewende tegengiffen leverden niet meer verlichting op dan wanneer hij kandijnsuiker had gekregen. Op de derde dag heeft hij rond middernacht het leven voor de dood verruild.

Aantekening.

Bij deze zieke zijn geen builen, maar vele karbonkels gezien. Dat was een teken dat de natuur door de massa en de kwaadaardige eigenschappen van het gif zozeer in de war

³⁵⁰ DB: 'in een dorp van de zuit hollant'.

werd gebracht dat ze niets naar de snuitdozen kon uitdrijven. Zo is het gekomen dat het hele gif de venen is ingegaan en dat het de massa van het bloed twee maal bedorven heeft. Deels gebeurde dat door de kwaadaardige rotting, vandaar de koorts. Deels kwam het ook door de mortificatie [of mummificatie = het droge afsterven], vandaar dat er zoveel karbonkels kwamen. Wij hebben bij deze pest nogal vaak gemerkt dat het altijd onjuist is wat sommige grote medici stellen, namelijk dat veel karbonkels minder gevaarlijk is dan weinig. Wij hebben altijd waargenomen dat het merendeel van de patiënten bij wie veel karbonkels kwamen opzetten, dood is gegaan. Zij die er minder hadden, zijn er beter vanaf gekomen. De verklaring daarvan volgt uit de dingen die wij gezegd hebben: dat is, dat veel karbonkels weliswaar wijzen op de kracht van de natuur bij het uitdrijven van het gif, maar dat het toch [ook] tekenen zijn van een zeer overvloedige hoeveelheid gif die het bloed bederft. Die leidt er dan toe dat de patiënt al dood gaat voor de natuur het gif eruit kan gooien.

ZIEKTEGESCHIEDENIS LXVII.

Rutgerus van Oxsteyn, een ruiter onder ritmeester Douglas, ging 's avonds geheel gezond naar bed en droomde midden in de nacht dat hij door een naakte man die de pest had op de grond werd geworpen. Hij worstelde stevig met hem, maar tenslotte braakte de pestdrager die met gespreide benen op zijn lichaam zat, de pest over zijn mond uit. Hij werd uit die droom wakker met een enorme angst en geloofde dat hij weldra door de pest zou sterven. Die fantastische voorstelling greep hem zo sterk aan dat ze hem met geen enkel argument uit het hoofd kon worden gepraat. Op de derde dag na die droom kreeg hij pest, met zeer veel benauwdheid en koorts. Aangezien de geneesmiddelen hem geen baat brachten is hij op de vierde dag gestorven.

Aantekening.

Sennertus meldt dat wat deze zieke overkwam ook in zijn tijd sommigen is overkomen, namelijk dat ze alleen vanwege [perioden van] slapeloosheid door de pest werden aangetast. Men moet echter weten dat de dromen op zich zelf het *contagium* niet binnen brengen [of] het pestige gif, maar dat het de door de dromen ontstaande angst is die in staat is de sappen en de levensgeesten vatbaar te maken voor het ontvangen van het pestige gif. Wanneer namelijk de levensgeesten naar binnen toe naar het hart samen vluchten, kan het gebeuren dat zij een giftige lucht die toevallig van buiten aan de huid blijft hangen, heel gemakkelijk door de poriën en de uiteinden van de kleine arteriën naar binnen naar het hart toetrekken. Het hart wordt dan [ook nog eens] gehinderd door de geesten die er zijn geconcentreerd, en het kan daarom minder goed weerstand bieden tegen dat kwaadaardige gif. Veel kwaad in deze richting doet ook de verdrietige inbeelding. Daardoor wordt het gif, zelfs als het weinig is, niet slechts naar de openingen van het hart gevoerd. Door het intensieve denken aan de pest en door de angst wordt het ook nog eens tot [een grotere] activiteit aangedreven.

Daarenboven pleegt de inbeelding, wanneer ze verbonden is met angst en schrik de dispositie van de lichamen om pest te krijgen te vergroten. Dat gebeurt nog los van de aanwezigheid van het gif.

ZIEKTEGESCHIEDENIS LXVIII.

Op 24 juli kreeg de pest Regnerus Beeckman, een rentmeester, te pakken. Het was een man in de bloei van zijn leven. Niet zodra hij zich slecht begon te voelen, nam hij op eigen gezag terstond het volgende zweetmiddel (een middel dat leken overal gebruiken en dat bij velen ook werkt).

R/. *Theriak van Andromachus, 1 drachme azijn van goudbloemen, 2 ons
jeneverbesolie, 7 druppels.
Meng en maak er een drank van.*

Hierop zweette hij goed en hij bemerkte in de rechter lies en klein hard gezwel. De volgende dag ben ik rond het middaguur geroepen om hem te komen zien. Ik vond hem in een zo zwakke toestand dat hij nauwelijks nog spreken kon. Het hoofd was zwaar en hij had de neiging om te slapen. De pols was zwak, snel en een beetje onregelmatig. De urine was troebel en de lichaamswarmte niet bovenmatig verhoogd. De koorts was niet hevig. De kleur van het gelaat was niet veel veranderd, maar de tong was droog en ruw en [de man] had enige dorst. Wegens de grote zwakte kon hij amper iets eten en omdat alles hem misselijk maakte, heb ik om hem enigszins op krachten te brengen de volgende mixtuur voorgeschreven. Daarvan is hem eerst om het half uur, daarna elk uur een volle lepel toegediend.

R/. *Conserve van rode rozen, 6 drachmen diascordium van Fracastorius, 3 drachmen
theriakwater, 4 ons kaneelwater en vers citroensap, elk 1 ons.
Meng het, coleer het na een uur onder licht uitpersen. Voeg aan de colatuur [het product van het coleren] 1½ drachme van een confectie van hyacinth toe.*

Voor de dorst heb ik de volgende julep voorgeschreven.

R/. *Water van zuring en distel, elk 1 pond
en water van rozen, vers citroenschap en theriakwater, elk 1½ ons
limoensiroop, 2 ons zwavelolie zoveel als nodig is.
Meng en maak er eenjulep van.*

Om te voorkomen dat de buil zich naar binnen zou keren, heb ik het volgende blaartrekkende middel op het onderste deel van de buil aangebracht.

R/. *Verpulverde Spaanse vliegen, 1 scrupel wolfsmelk, 1½ scrupel zuurdesem, 1 drachme honing, 2 scrupel een weinig azijn van rozen.
Maak er platte koekjes van.*

Dit is er na een aantal uren weer afgehaald en nadat de blaar geopend en afgesneden was, is er een blad rode kool ingesmeerd met raapolie opgelegd. Op 26 juni in de ochtend, toen hij alweer een beetje sterker leek, heeft hij dit tegengif genomen.

R/. *Magistraal extract, extract van gezegende distel en zout van waterlook, elk 1½ scrupel theriak en diascordium, elk 2 scrupels theriakwater, 1 ons vers citroensap, ½ ons.
Meng en laat het een drank worden.*

Hij zweette goed en de buil is flink gegroeid. Daarop is het *julapium* van de dag ervoor herhaald. Rond het avonduur heb ik hem deze bolus gegeven.

R/. *Oosterse bezoarsteen, ½ scrupel theriak en diascordium, elk 1 scrupel confectie van hyacinth, ½ scrupel.
Maak er een bolus in bladgoud van.*

Omdat hij erg benauwd was en zei dat het hart hem kwelde alsof het in een pers werd samengedrukt, is het volgende liniment twee of drie keer per dag warm op de plaats van de slokdarm en de harststreek gesmeerd.

R/. *Olie geperst uit muskaatnoten, laurierolie en olie uit schorpioenen, elk 2 scrupels theriak van Andromachus, 1 drachme olie van jeneverbes, ½ scrupel barnsteen, 1 scrupel kaneel en citroen, elk 3 druppels en kruidnagelen, 1 druppel.
Meng en maak er een liniment van.*

Op 27. juni bemerkte hij gerommel in de buik en scheidde hij nogal vloeibare faeces uit. Ik vreesde dat er een diarree zou bijkomen. Opdat deze beter zou worden voorkomen, heb ik in de ochtend het volgende poeder met theriakwater voorgeschreven:

R/. *Zwavelbloem, zegelaarde, gebrande hertshoorn, bewerkte parels en rode koraal, elk ½ scrupel Oosterse saffraan, 3 grein.
Maak er een poeder van.*

Ook heb ik hem opgedragen meermaal daags een stukje van deze koek te eten.

R/. *Mengsel van drie soorten sandelhout, 2 scrupels en liberant, 1½ scrupel gebrande hertshoorn en koekjes van zegelaarde, elk 1 scrupel diascordium van Fracastorius, 2 drachmen gelei van acacia, 1½ drachme conserve van rode rozen, ½ ons conserve van goudsbloemen en van gelei van kweeperen, elk 3 drachmen siroop van granaatappelen zoveel als nodig is.
Meng en maak er volgens de regelen der kunst een conditum van.*

Ook de mixtuur die op 25 juli was voorgeschreven, werd herhaald. Na de middag werd de zieke erg zwak en om die reden heb ik een confectio van hyacinthum en bezoarsteen, elk 1 scrupel, met een beetje theriakwater gemengd, op een lepel toegediend. Tegen de avond is dat zelfde herhaald. Ook heb ik [toen] het volgende *cataplasma* voorgeschreven om op de buil te leggen.

R/. *Uien n°. 3 die in de as een beetje gegaard zijn verpulverde wortels van alsem, lijnzaadmeel en tarwemeel, elk ½ ons zuurdesem en duivenpoep, elk 6 drachmen gewoon water zoveel als nodig is.
Het geheel wordt zachtjes gekookt. Voeg er dan elk ½ ons eendenvet en koninklijke zalf aan toe en 1 ons honing.
Laat het volgens de regelen der kunst een zacht papje worden.*

Op 28. juli heb ik deze *bolus* gegeven. Wegens zijn extreme zwakte kon hij namelijk niets anders meer nemen.

R/. *Oosterse bezoarsteen, confectio van hyacinth en mithridatium, elk 1 scrupel kaneelolie, 1 druppel.
Maak er een bolus in een velletje bladgoud van.*

Op 29 juli, toen hij weer wat sterker leek, heb ik hem vroeg in de ochtend het volgende zweetmiddel voorgeschreven:

R/. *Extract van engelwortel, magistraal extract en confectie van hyacinth, elk 1 scrupel
theriak en diascordium elk 1 scrupel theriakwater, 1½ ons.
Meng en maak er een drank van.*

Hij zweette hierop rijkelijk en begon zich na het zweten een weinig beter te voelen. Op die dag gebruikte hij wat van het conditum en van de eerder genoemde mixtuur. Ook dronk hij wat van een kippenbouillon die gekookt was met hartversterkende kruiden. Op 30 juli voelde hij zich weer slechter en was de koorts heviger dan ooit tevoren. Ik heb de volgende bolus voorgeschreven, opgelost in de genoemde mixtuur.

R/. *Oriëntaalse bezoarsteen, 15 grein
absintzout, confectie van hyacinth en diascordium, elk 1 scrupel
zwavelolie, 3 druppels.
Mengen.*

Tegen de avond begon hij spontaan rijkelijk te zweten en door dat kritische zweet (het was namelijk de zevende ziektedag) is de ziekte gaan wijken. Op 1 augustus hebben we hem op een dieet gezet, daar hij wegens enerzijds zijn zwakte en anderzijds de misselijkheid door de vele medicamenten niet kon innemen, terwijl de noodzaak daartoe niet zo sterk meer aanwezig was. Op 2 augustus hebben wij om de buil sneller te laten rijpen het cataplasma op de volgende manier veranderd.

R/. *Wortels van witte lelies, 2 ons en wortels van verse heemstwortel, 1 ons
kruid van Heemstwortel, 1 handvol kamillebloemen, een halve handvol
vette vijgen, n°. 11.
Kook het in voldoende gewoon water en voeg aan de gekookte ingrediënten lijnzaadmeel en zeer fijn
tarwemeel toe, elk ½ ons honing, 1 ons varkensvet en koningszalf, elk ½ ons.
Laat het een papje worden.*

Op 5 augustus is het eindelijk rijp geworden gezwel met een scalpel geopend en is de zweer vervolgens net als andere zweren gereinigd en gestabiliseerd. De zieke die al dacht dat hij de prooi zou worden van de wijd opengesperde muil van Cerberus, is in zijn volledige gezondheid hersteld.

Aantekening.

Een zeer groot verval van krachten en ook een verstoring van de stoelgang betekenden het grootste gevaar voor de zieke. Het werd echter door een voortdurend gebruik van tegengiffen met succes bedwongen.

ZIEKTEGESCHIEDENIS LXIX.

Fredericus Willenburch, een stevige jongeman van rond de dertig jaar, was verloofd met Agneta van Soust. in de maand augustus huwde hij haar en ploegde vervolgens de akker van Venus (zoals dat bij vele bruidegommen het geval is) wat al te stevig. Vandaar dat hij op de derde dag van het huwelijk door de pest is gegrepen. Hij was zeer benauwd en de krachten lieten zeer sterk na. De koorts was echter gering. Tegengiffen richtten niets uit en de ingestorte krachten konden met geen enkel middel hersteld worden. Tegen het einde van de tweede dag is hij naar de Elyseïsche velden afgevoerd.

Aantekening.

Zeer veel bruidegommen zijn in deze tijd nog tijdens de wittebroodsweken door de pest gegrepen en zeer weinigen zijn weer beter geworden. In die zelfde tijd heeft een Nijmeegse vrouw in het bestek van zeven maanden drie keer een echtgenoot gehad die aan de pest overleed. Nadat de eerste nog nauwelijks begraven was, huwde ze terstond een ander en zo ook een derde. Voorzeker was deze vrouw die niet uit liefde, maar uit een libidineus vuur brandde, de hitte van vuur en vlammen meer waard dan de liefde. Een al te ruimhartige dienst aan Venus maakte de mannen bevattelijk voor pest omdat hun lichamen verzwakt worden. Door de zwakte die wordt veroorzaakt door de uitstorting van het zaad konden ze minder goed weerstand bieden tegen de pest en bezweken ze gemakkelijk en snel.

ZIEKTEGESCHIEDENIS LXX.

De zus van Johannes Rouckus, procurator van de stad Nijmegen, kreeg pest met hevige koorts en benauwdheid. Daar kwam een onduidelijk gezwel in de lies bij. Meteen vanaf het begin van de ziekte waren de krachten zeer verzwakt. Op de tweede dag volgde een braken, dat op de derde dag zeer heftig werd en de krachten nog verder deed afnemen. Ze gaf veel zeer stinkend en troebel [braaksel] op met verschillende kleuren. De vierde dag was nog veel zwaarder [voor haar] en er kwam vrijwel voortdurend [braaksel] uit. Uiteindelijk braakte ze in een uiterst moeilijke poging

tussen allerlei excrementen een klein beestje uit dat er uitzag als een draakje. Niet lang nadat het was uitgebraakt, overleed ze. De moeder van de zieke bracht het beestje naar de chirurgijn Franciscus Patijn om het door hem te laten bekijken (omdat ik toevallig niet bij de hand was). Hij vertelde mij dat het een levend beestje was geweest, akelig om te zien, langwerpig, maar klein: ongeveer ter grootte van een pink, viervoetig, en niet veel afwijkend van een hagedis - afgezien dan van het feit dat het de kleur van bloed had, een dunne staart en kleine oortjes.

Aantekening.

Wie zou niet verbaasd zijn over de zeer heftige effecten die de pest sorteert? Effecten die in weinig dagen zo veel en zo giftige rotnis kunnen opwekken dat er in zo een korte tijd midden in het lichaam een giftig dier geheel tegengesteld aan de menselijke natuur kan worden opgewekt. De moeder van de zieke vertelde mij dat het beest nog een tijdje geleefd heeft in een bekken, en dat de chirurgijn Patijn het graag zou hebben gedood, nadat het met een of ander vocht was overgoten. Hij zou het graag tot blijvende herinnering gedroogd en bewaard hebben als de vrees voor een besmetting en de [daarop volgende] gang die de stervende zieke reeds ging, hem niet hadden afgeschrikt. Ik heb tijdens deze pest korte, dikke, ronde en rode wormen gezien, soms uitgeworpen bij het braken, soms met de verstoorde faeces, maar afgezien van deze zieke, heb ik nooit gezien of gehoord dat [iemand] zo een draak heeft uitgeworpen.

ZIEKTEGESCHIEDENIS LXXI.

De heer Welting, een Engels edelman, die naar Nijmegen kwam om de stad te bekijken, voelde toen hij op 8 augustus in het ochtenduur uitging, een duizeling in zijn hoofd en niet lang daarna een zeer grote benauwdheid. Die was van dien aard dat hij zich gedwongen zag weer naar bed te gaan. De chirurgijn die erbij werd geroepen, schreef een zweetmiddel voor en bewerkstelligde daarmee een overvloedig zweten. De zieke werd door dat zweten ietwat verlicht en in zijn rechter oksel kwam een buil op. Na het zweten deed de chirurgijn een aderlating in de rechter arm. Hij beloofde dat hij de zieke op deze manier zeer snel zou genezen. Uit de geopende vene spoot met grote kracht gezond bloed, maar toen er enige onzen waren weggevoerd, kon de chirurgijn de bloedstroom met geen compressen of knelbanden bedwingen. Hij kon de insnijding in de vene niet dicht krijgen. Intussen vervielen de krachten van de zieke geheel en al en het gezwel dat in de oksel was opgekomen, verdween [weer].

Bij de toegenomen benauwdheid kwamen ook nog wegrakingen. Nadat de chirurgijn ongeveer anderhalf uur vergeefs bezig was geweest met pogingen om de vene te sluiten is ten slotte mijn advies gevraagd. Ik stelde vast dat die fameuze paddestoel ³⁵¹, die chirurgijns gebruiken om het bloed te stoppen, op het wondje was gelegd, en dat daarop een dik kompres was opgelegd dat met een stevige band goed stevig was aangespannen. Ik heb bevolen er dodekop [colcothar] op te leggen, maar dat baatte niets. Daar de zieke door frequente wegrakingen steeds zwakker werd, was het in deze hopeloze zaak noodzakelijk om naar het uiterste middel (maar al te laat) te grijpen, namelijk naar het branden. Nadat het brandijzer lichtjes op het wondje was gezet, kwam het bloed tot staan. De zieke ging ondanks de verschillende versterkende middelen die werden toegepast na een half uur dood en zo is de ziekte conform de belofte van de chirurgijn zeer snel uit zijn lijden verlost en dit zo geweldig goed dat voor een recidief niet meer te vrezen viel.

Aantekening.

Hoewel het zeer zelden voorkomt dat een geopende vene niet weer gesloten kan worden, moet de venasectie bij pest toch ook om die reden gevreesd worden. Het is immers geloofwaardig dat alles wat één keer gebeurt, vaker kan gebeuren. Mij is het slechts twee keer gebeurd dat ik zo een geval zag. Een maal bij voornoemde zieke en in de maand juni nog een keer bij de vrouw van een Friese militair. Toen ze bij een pestige koortsaanval de vene had laten openen, heeft de chirurgijn de gemaakte opening met geen enkel middel kunnen sluiten. Ik heb die toen dicht gekregen door er een in vitrioololie gedoopte steekwiek [prop watten] op te leggen. Maar toch heeft de zieke binnen de tijd van een uur de schipbreuk van haar leven geleden. Zacutus Lusitanus, heeft volgens zijn werk over wonderbaarlijke gevallen, Boek 3, Waarneming 41 een soortgelijk geval [na het gebruik van] kopglazen waargenomen. *Bij velen, (zegt hij) kon het bloed dat bij pest uit de kopglazen stroomt, niet gestopt worden. Het kon zelfs met een brandijzer niet tot stilstand worden gebracht. Allen gingen dood, want de bekwaamheid om het bloed vast te houden was door de vergiftige kwaliteit volledig uitgedoofd.*

ZIEKTEGESCHIEDENIS LXXII.

De apotheker Gerardus Buys, een sterke kerel, die altijd gewapend met een amulet met arsenicum rondliep, bemerkte een rood ontstoken, pijnloos pusteltje in zijn nek dat met lichte jeuk gepaard ging. Mij leek het geen goed teken en daarom spoorde ik hem aan een passend tegengif te gebruiken. Maar hij tilde er niet zwaar aan, en omdat hij zich in zijn hele lijf uitstekend voelde, deed hij zijn gewone werk, at goed,

³⁵¹ Woyt (1766: 322): Spons of campernoelie. 'Een zacht aardgewas waarvan er verscheydene soorten in de apotheek gevonden worden'. Boomzwam, zeezwam en aardzwam zijn de belangrijkste soorten.

dronk, lachte, was vrolijk en was op niets kwaads verdacht. Ja zelfs lachte hij mij uit omdat ik over gevaar had gesproken. In die toestand leefde hij ongeveer drie weken. Toen begon hij eindelijk last te krijgen van een zwaar hoofd, benauwdheid om het hart, misselijkheid en zwakte. Hij nam een tegengif (waaraan naast andere dingen een hele drachme bezoarsteen was toegevoegd), maar daardoor kreeg hij geen verlichting, hoewel hij tamelijk rijkelijk zweette. Wel ging voornoemd puistje over in een volledige karbonkel. De volgende dag werd de koorts heviger en namen de krachten sterk af. Aangezien het geweld van de ziekte de kracht van alle tegengiffen overtrof, is hij na drie dagen uit het land der levenden vertrokken.

Aantekening.

Het is een punt van discussie onder medici of het pestgif een tijd lang in het lichaam verborgen kan blijven voor het zich door ernstige symptomen verraaft. Deze zaak hebben we behandeld in Boek 1, Hoofdstuk 10. Mercurialis, Andreas Caesalpinus, Untzerus en andere gewichtige medici stellen dat het niet kan. Daarentegen verdedigen Roboretus, Platerus, Sennertus en anderen de stelling dat het wel kan. De ervaring bevestigt deze laatste stelling, zoals blijkt uit de voorgaande ziektegeschiedenis en uit de nog volgende geschiedenis 103. Ook Fernelius lijkt de bevestigende opvatting te onderschrijven, want in Boek 4, Hoofdstuk 18 van zijn *Ziekteleer* zegt hij: *Soms wordt het begin van een karbonkel ver voor het tijdstip gezien waarop er koorts is.*

ZIEKTEGESCHIEDENIS LXXIII.

Jacobus Verhorst en Casparus Nitteler, twee bevriende soldaten, hadden zich voor hun plezier uitgetkleed en in de rivier gezwommen. Op die manier hadden ze hun naakte lichamen nu eens aan de wateren dan weer aan de allerwarmste zonnestralen blootgesteld. Na het zwemmen voelden ze allebei een zware pijn in het hoofd en een neiging om te gaan slapen. Teruggekeerd naar hun logeeraadres hebben ze zich op bed gelegd en geslapen. Toen ze na een aantal uren wakker werden, voelden ze behalve de hoofdpijn ook een zeer grote benauwdheid en misselijkheid. Niet lang daarna is daar een flinke koorts bijgekomen. Ik heb elk van beiden een tegengif gegeven. Omdat ze daar vanwege hun enorme ongerustheid niet op zweten konden, hebben ze na enkele uren een tweede middel genomen. Dat spuugden ze weer uit en vervolgens hebben ze niets meer willen nemen.

Beiden werden geplaagd door een onlesbare dorst. Jacobus [kreeg] grote pijn onder de arm, maar zonder een duidelijk gezwel. Tegen het einde van de tweede dag overleed hij. Bij Caspar brak een klein pijnlijk gezwel in de speekselklier door.³⁵² Hij sleepte de ziekte nog voort tot de vierde dag en beëindigde haar gelijk met het leven.

Aantekening.

Wij hebben verdrietige gevallen van deze soort ook bij vele andere zwemmers gezien. Ik pleegde dat zwemmen daarom met kracht te verbieden. [Ik deed dat] deels omdat het gevaarlijk is om het naakte lichaam aan de hete zonnestralen bloot te stellen, deels ook omdat juist die afwisseling gevaarlijk is waarbij de lichamen nu eens door de zon verhit worden en dan weer door het water afgekoeld. Vervolgens [ook nog eens] omdat rivierwater heel verdacht is. Zeer veel steden [stroomopwaarts] richting Duitsland en ontelbare dorpen die aan de oevers van de Rijn liggen, waren door een zware pest getroffen en het besmettelijke vuil van al die plaatsen vloeide de rivier in. Dat water stroomde naar Nijmegen en het vuil [erin] maakte het vanwege de [kans op] besmetting zeer verdacht.

ZIEKTEGESCHIEDENIS LXXIV.

De dienstmaagd van Jacobus van Leeuwen, een wijnhandelaar, die in de tuin [van haar baas] ziek lag, scheidde op de tweede dag van haar ziekte rijkelijk urine uit die er zo vettig uitzag dat het op dikke en vuile olie leek. Ze had een karbonkel op de linker borst. Nadat ze tegengiffen en zweetmiddelen had genomen, verdwenen alle ernstige symptomen samen met de koorts en herstelde ze, anders dan verwacht, van de ziekte.

Aantekening.

Ik ken slechts twee of drie gevallen die het ondanks een dergelijke olieachtige urine overleefd hebben. De overigen zijn, hoeveel urine van dat soort ze ook uitscheidten, allemaal zeer snel overleden.

ZIEKTEGESCHIEDENIS LXXV.

Aldolphus Fidar³⁵³, een niet onbekwaam chirurgijn, die zich altijd ijverig beschermde met een amulet met arsenicum, is op 11 juli door de pest gepakt. Hij maakte voor zich zelf een of ander zweetmiddel klaar. Toen hij daar rijkelijk op had gezweet,

³⁵² Een vreemde formulering: de speekselklier ligt voor het oor. Builen onstonden in het algemeen in de lymfeklieren achter het oor. DB vertaalt: achter het oor.

³⁵³ De man heet elders Fildar.

zette hij met een hoge vlam een groot kopglas op de buil (die in de lies verscheen). Hij herhaalde dat twee of drie keer. Hierop werd het aangedane deel zeer dik. Het deed de zieke zo een verschrikkelijke pijn dat dat hij niet wist waar hij zich op moest houden. Op die vreselijke pijn volgde de allerhevigste koorts en daarop een zeer grote zwakte en een verval van krachten. Toen het zover was gekomen, heeft hij mij om raad gevraagd. Ik heb verschillende zweetdrijvende middelen en tegengiffen voorgeschreven. Verder heb ik ook diverse uitwendige zalven op het aangedane deel aangebracht, dit zowel ter onderdrukking van de zeer hevige pijn als om het gif eruit te trekken. Maar met al deze dingen zijn noch de koorts noch de pijnen minder geworden en toen zijn krachten op waren, heeft de zieke de overwinning aan de ziekte moeten laten.

Aantekening.

Wij hebben bij zeer veel zieken bij wie kopglazen op de builen werden gezet, bemerkt dat dit soort middelen vrijwel altijd ongunstig uitpakt. De pijnen die op deze manier in het aangedane deel werden veroorzaakt, waren zo scherp, dat daardoor een zeer felle koorts werd opgewekt. Voordat de heftigheid daarvan tot bedaren kon worden gebracht, waren de zieken door een verval van krachten meestal al overleden. Om die reden zijn wij er later helemaal van afgegaan. We deden het ondanks dat het middel ons in het begin van deze pest ook toelachte, deels omdat de Ouden en vele beroemde medici het aanbevalen, deels omdat de rede zelf het leek goed te keuren. We hebben in de praktijk [echter] geleerd dat de builen veiliger en beter behandeld kunnen worden met *vesicatoria* en aantrekkende en zachtmakende pleisters dan door het heftige zuigen van kopglazen waardoor niet het pestige gif zelf, (dat er op deze wijze niet kan worden uitgetrokken), maar slechts bloed en naburige sappen boven de klieren in een harde bult bijeengetrokken worden. Of [de kopglazen] drukken de klieren samen en houden de uitbreiding en de opvang van de vergiftigde *ichoor* tegen. Of ze obstrueren de wegen die van de inwendige vaten naar de klieren lopen. Zo zijn ze er de oorzaak van dat de natuur vaak de lofwaardige uitwerping van het gif naar de *emunctoria* niet kan volbrengen.

ZIEKTEGESCHIEDENIS LXXVI.

Christianus van Ummerson, een wijnhandelaar, leed aan een groot gebrek aan eetlust waarbij hij ook nog eens misselijk was. Hij was erg zwak omdat hij gedurende vele dagen nauwelijks iets had kunnen eten. Zelf dacht hij dat hij door een pestige besmetting was aangestoken. Maar dat had hij fout, want de oorzaak van het kwaad kwam voort uit het feit dat die goede man ter voorkoming elke

ochtend een vrij grote hoeveelheid absintwijn nuttigde. Zodra ik dat bemerkte, heb ik hem het gebruik van deze wijn volstrekt verboden. Nadat ik hem een passend dieet had voorgeschreven, heb ik deze bolus toegepast.

R/. *Verpulverde rhabarber, 2 scrupels room van wijnsteen, 1 scrupel
het vruchtvlees van tamarinde, ½ ons een weinig siroop van limoenen.
Laat het een bolus worden.*

Op grond hiervan heeft hij op die dag drie maal ontlasting geproduceerd. De volgende dag heb ik hem de volgende koek voorgeschreven.

R/. *Welriekende lis, muskaatnoot, foelie en zwavelbloem, elk 1½ scrupel
room van wijnsteen, 1 ons kaneel, 1 scrupel kruidnagelen, ½ scrupel
Dit wordt heel fijn verpulverd. Vervolgens worden toegevoegd
ingelegde wortels van alantwortel, 6 drachmen conserve van rosmarijn, ½ ons
ingelegde gember, 6 drachmen vitrioololie, 15 druppels
siroop van limoenen zoveel als nodig is.
Maar er een conditum van.*

Van deze koek at hij 's morgens en 's avonds en soms ook tussen de middag een stukje. Kort hierop kwam de eetlust weer terug. Sinds die tijd waardeerde hij deze koek zozeer dat hij hem later nog een aantal jaren lang vaak door de apotheker heeft laten maken om de eetlust op te wekken en de gezondheid (zoals hij zei) te bewaren.

Aantekening.

Hoewel absint op welke manier dan ook met mate genomen, een uitstekend voorbehoedmiddel tegen het pestig venijn is, het de maag schoon maakt en de eetlust bevordert, heb ik bemerkt dat het onmatig gebruik ervan vaak zwakte oplevert en juist een gebrek aan eetlust. Zo [verging het] N. Heymerick die om aan de pest te ontkomen zich de slechte gewoonte had eigen gemaakt om - een jaar lang - teveel absint te nemen. Hij kreeg daardoor een zo slechte eetlust dat deze daarna met geen enkel middel kon worden hersteld. Ten gevolge van een zwakte in de ingewanden heeft hij ten slotte het leven voor de dood ingewisseld. Zo ook de apotheker Antonius van Tricht die zich ook had overgegeven aan het drinken van absintwijn in de ochtend. Hij had na een aantal jaren zo weinig eetlust meer, dat hij nauwelijks nog iets kon eten

Daar hij het matineuze gebruik, of liever misbruik niet kon opgeven, werd hij uiteindelijk epileptisch en stierf een miserabele dood. Bijgevolg moet bij het gebruik van absint, zoals bij alle andere zaken maat worden gehouden. Zelfs de beste dingen schaden immers, of het nu medicamenten of voedingsmiddelen zijn, als ze niet met mate worden genomen.

ZIEKTEGESCHIEDENIS LXXVII.

Pater Felicianus, een priester en missionerende monnik van de Orde der Franciscanen was een zeer geleerd en beschaafd man die door de pest werd getroffen. Aan die pest was nauwelijks enige manifeste koorts verbonden en er waren ook geen andere ernstige symptomen buiten een zeer ernstige benauwdheid waarbij het hart, naar hij zei, als in een (vruchten)pers werd samengedrukt. Nadat er door een tegengif rijkelijk zweet was opgeroepen, braken op de dij twee kleine karbonkels uit. Bovendien werd een pijn in de lies gevoeld, gepaard met een onduidelijke zwelling. Ik heb twee of drie zweetmiddelen toegepast en tussendoor ook nog andere tegengiffen gegeven. Door al deze dingen is het gezwel in de lies echter niet gegroeid en de benauwdheid is helemaal niets afgenomen. Intussen bleven de krachten echter in een uitstekende staat. Ze zijn maar heel weinig vervallen. Toen ik hem op de vierde dag van zijn ziekte bezocht, was hij geheel aangekleed en hij liep met mij ongeveer een kwartiertje door de slaapkamer, dit niet met een onzeker gang, maar met een flinke pas. Hij zei vele beachtenswaardige dingen. [Het ging over] zijn vertrouwen in God, over zijn niet-vrezen van de dood en over zijn zeer grote en brandende verlangen om van hier naar het heilzame vaderland te verhuizen. Daarna toonde hij mij onder het lopen nog zes of zeven purperen exanthemen die op de borst en op de arm uitbraken. Hij vroeg wat het waren en wat deze vlekken te zeggen hadden. Ik heb geantwoord dat het de voorboden van een naderende dood waren. Nadat hij dat gehoord had, is de goede man niet minder verheugd geworden dan iemand die een cadeau krijgt. Terstond schoten hem er in zijn vreugde de volgende woorden uit: 'Nu zult gij Uw dienaar weldra bevrijden, Heer, en zullen mijn ogen U begroeten van aangezicht tot aangezicht. Uw wil geschiede en laat Uw naam gezegend zijn door de eeuwen'. Toen heb ik hem vaarwel gezegd tot in de eeuwigheid en ben heengegaan. Later vertelden degenen die er bij waren en die hem verzorgden, dat hij terstond na mijn vertrek had gezegd: ik voel me door het lopen wat vermoeid. Terwijl hij het zei, plaatste hij zich op de rand van het bed om te gaan zitten en daar blies hij, als door een stoot achterover op het bed vallend, zijn laatste adem uit.

Aantekening.

Wat wij bij deze zieke zagen, bemerkten we ook bij enkele anderen, namelijk dat er bij sommige mensen die aan de pest lijden tot aan de dood een dusdanige kracht van het lichaam blijft bestaan dat ze al wandelend plotseling instorten terwijl ze niets minder vrezen dan de dood. Maar slechts bij zeer weinigen hebben wij een zo grote kracht van geest, zulke standvastigheid in de dood en zulk een diep uit het hart voortkomend verlangen naar het eeuwige leven waargenomen als bij de voornoemde Pater Felicianus en [zo ook bij] zijn medebroeder Tiburtius en niet minder bij Vader Gregorius, die ook van deze orde was. Alle drie zijn in opperste vreugde gestorven en de hele vrees voor de dood leken zij geheel en al te hebben uitgebannen door hun blijde hoop op een beter leven. Niet allen die de genoegens van het eeuwige leven prediken, haasten zich er naar toe. In plaats daarvan proberen de meesten als de uiterste nood groeit met deze of gene middelen het laatste uur uit te stellen. Zo bijvoorbeeld pater De Bruyn, een geleerde Jesuït. Toen hij door de pest was aangestoken, werd hij door een zeer grote vrees voor de dood bevangen. Zijn angst werd zo groot dat de toegepaste geneesmiddelen helemaal niets ter genezing deden. Toen ik, omdat de middelen geen van alle iets deden, op grond van het uitbreken van exanthemen voorspelde dat hij dood zou gaan, nam hij drie of vier kleine doosjes (waarin beelden, relikwieën van heiligen, stukjes gezegend papier en dergelijke zaken zaten) van zijn hals in de hand en met gemaakte verontwaardiging zei hij: *O valse zwaarden waarin ik mijn vertrouwen had gesteld, wat zijn jullie mij nu nog waard* Een weinig later stierf hij in grote wanhoop, niet indachtig het versje

*Draag wat het lot brengt zo licht mogelijk. Als je weigert het te dragen,
doe je jezelf pijn en het lot trekt niet minder hard aan je.*³⁵⁴

ZIEKTEGESCHIEDENIS LXXVIII.

Toen Casparus de Svart zich van de Molenstraat naar de Heertstege haastte, ging hij vanwege de kortere weg door een wijk die zeer zelden bezocht wordt, gelegen voorbij de kerk van de Heilige Maria. In die wijk werden in die tijd uit tal van huizen die geïnfecteerd waren, vuil, beddengoed, kleren, versleten kleding, uitwerpselen, afscheidingen van zieken, en allerlei andere dingen naar buiten gegooid. Hij werd tijdens zijn doortocht zwaar aangedaan door de besmettelijke stank van deze zaken en is door een dusdanig contagium aangestoken dat hij thuis gekomen terstond instortte, braakte, hoofdpijn kreeg en door een zeer zware benauwdheid om het hart bedrukt werd. Op beide benen kreeg hij een karbonkel en binnen twintig uren beëindigde hij zijn leven.

³⁵⁴ De herkomst van de spreuk is niet geheel duidelijk. Ik vond: *Fer bene, quod Fors fert: nam si bene ferre recusas, Fert male Fors simul, et sic cruciare magis.* In *Anagrammata*, een boek van de Duitse rechtsgeleerde Nicolaus Reusner (1545-1602).

Aantekening.

Niet zonder reden plegen de meer ijverige stadsbestuurders per decreet te bevelen dat alle in verband met besmetting verdachte zaken verbrand worden en dat ze niet in de openbare ruimte geworpen [mogen] worden. En we lezen dat in sommige Italiaanse plaatsen soms hele huizen met hun totale inhoud aan huisraad op bevel van de magistraat zijn opgestookt. Maar de Nijmeegse magistraat, verwikkeld in het geharrewar van de oorlog en de furie van de ziekte, is nogal nalatig geweest waar het ging om de vele noodzakelijke regelingen van deze soort. Dat was er mede de oorzaak van dat de zaden van de besmetting meestal zijn uitgezaaid.

ZIEKTEGESCHIEDENIS LXXIX.

In de maand augustus behandelde ik een adellijke juffer dat zwaar was aangetast door de lues venerea (ze verbleef in een kamertje dat door mij in de nabijheid van de Nijmeegse burcht voor haar behandeling was gehuurd). Toen ik bij haar na de algemene voorbereidingen reeds gedurende vier dagen twee maal per dag het zweet had opgewekt met een afkooksel van pokhout, sloeg de pest toe bij een aantal leden van het personeel in dat huis. Binnen zes dagen overleden vier van hen. Een enkele oude vrouw bleef over, die dit juffertje verzorgde. Het meisje dat de pest meer vreesde dan de lues, wilde graag ergens anders heen verhuizen, maar in de hele stad waren er maar heel weinig huizen waarin de pest niet heerste. Omdat ik bovendien vreesde dat zij en haar ziekte door de verandering van domicilie bekend zouden worden, heb ik haar op dat punt geraden om daar te blijven. Ze had [bovendien] niets te vrezen omdat ze helemaal immuun tegen de pest was door de behandeling van de lues venerea. Ze heeft mijn raad opgevolgd en is gebleven. Dank zij de medicamenten die voor de behandeling van de lues nodig zijn en ook door de rokingen die ter reiniging van het kamertje werden opgewekt, voelde ze de angst van de pest niet. Na drie weken is ze goed genezen en op haar allermooist vertrokken. En [dan te bedenken] dat ze naar ons toe kwam terwijl ze geschonden was door de verschrikkelijke vuile venerische schurft.

Aantekening.

Omdat wij bij de behandeling van de Franse ziekte meestal medicamenten gebruikten waardoor het venerische virus van het centrum naar de periferie [= oppervlakte van het lichaam] wordt gedreven,

worden dergelijke zieken zolang ze zich aan deze behandeling onderwerpen, niet gemakkelijk door de pest aangetast. Zoals blijkt uit voorzegde geschiedenis, gebeurt dat zelfs niet als ze zich onder pestige mensen begeven. Ook de rede bevestigt dit: zolang de natuur bezig is met het uitdrijven van het Venusgif van het binnenste naar de oppervlakte van het lichaam, kan [het lichaam] het pestgif niet gemakkelijk oppakken en van de periferie naar het binnenste van het lichaam trekken. En als het lichaam toevallig gif oppakt, dan gooit [de natuur] dit er terstond weer uit door de open monden van de poriën. Op basis van bijna dezelfde redenering zegt Paraeus het in Boek 22, Hoofdstuk 21 zo: mensen met een vierdedaagse koorts zijn veiliger voor en vrijer van de pest, omdat ook zij op de derde dag hevig plegen te zweten. Sennertus bevestigt precies dit punt in zijn boek over de pest, Hoofdstuk 1.

ZIEKTEGESCHIEDENIS LXXX.

Machtilda de Bie, een jonge vrouw van rond de twintig werd op 2 september door de pest aangedaan. Ze was benauwd, had koorts en een *anthrax* op de arm. Zweetdrijvende en andere passende middelen werden meteen vanaf het begin van de ziekte heel zorgvuldig toegediend. De koorts bleef tot op de vierde dag aan een stuk door bestaan. Toen kwam er een neusbloeding overheen waardoor het bloed niet rijkelijk, maar met beetjes langdurig [en daardoor toch] in grote hoeveelheden naar buiten stroomde. Wij hebben alle methoden aangewend om deze bloeding te stelpen. Door een chirurgijn werden de uiterste delen stijf [af]gebonden. Verder werd meteen koude oxycraat op de hals gelegd, op het voorhoofd en op de schaamstreek. Ook werden kopglazen met gebruik van een grote vlam op de voeten gezet en adstringerende poeders werden een steekwiek [= opgerold stukje verband]³⁵⁵ in de neusgaten gestoken. We hebben gezorgd dat er nog andere dingen gebeurden, maar ze hielpen geen van alle. Uiteindelijk zijn we gedwongen om tegen onze wil op aderlatingen over te gaan. Alles werd echter vergeefs geprobeerd en we hebben de bloedstroom uit de neus niet kunnen stoppen. Die heeft rond de dertig uren geduurd waarna de zieke door afnemende krachten haar ziel aan de eeuwigheid heeft geofferd.

Aantekening.

Men moet vooral niet luisteren naar hen die bloeditstortingen die op een kritische dag vallen, niet alleen niet stoppen bij het begin, maar zelfs aangeven dat deze bloedingen, als ze nogal traag vloeien, bevorderd moeten worden. Ze zitten er faliekant naast, want ofschoon de natuur op deze manier van de zware boosaardigheid probeert af te komen, probeert ze dit langs deze weg vergeefs. Langs

³⁵⁵ DB: 'met turunden'.

deze weg kan [de werking van] het pestige gif dat in hoge mate in het hart ingedrukt wordt, namelijk of in het geheel niet of slechts in geringe mate verminderd worden. En stel dat het gif een weinig verminderd wordt, dan is het toch zeker dat de zieken sneller zullen sterven door het afnemen van de krachten. Dat gebeurt doordat het wegstromen van vele levensgeesten en van het overvloedige goede bloed sneller plaats vindt dan dat de hele kwaadaardigheid uitgedreven kan worden. Vandaar ook dat Saxonia in zijn werk over de praktijk, Boek 8, Hoofdstuk 37 schrijft dat het actief onttrekken van bloed via de neus bij pestlijders nooit heilzaam is. In het grootste deel der gevallen kan een bloeding ook niet meer gestopt worden. Verder zegt hij dat de pest in dezen verschilt van andere acute aandoeningen, omdat deze laatste door een rijkelijke onttrekking van bloed via de neus gunstig worden beïnvloed, de eerstgenoemde daarentegen niet. De ervaring bevestigt het gestelde. Ons heeft ze bij deze pest geleerd dat die crises het gevaarlijkste zijn en voor de meeste mensen dodelijk verlopen, die ontstaan door overdadige bloedingen, hetzij door de neus hetzij via de menstruatie. Ze komen maar zeer zelden spontaan tot stoppen en kunnen later met geen enkel medicament gestopt worden. Ja zelfs is het vaak zo dat ze ondanks de grootste zorgvuldigheid niet kunnen worden gestopt. Een voorbeeld van een dergelijke dodelijke bloeding geeft ook Schenkus in zijn *Waarnemingen*. Ook Forestus heeft bij de pest in Delft gezien dat zeer velen bij wie het bloed uit de neus vloeide, overleden.

ZIEKTEGESCHIEDENIS LXXXI.

De vrouw van Johannes Pallemmer, een bierbrouwer, werd door de pest aangetast. Ze had een karbonkel tussen de pink en de ringvinger aan de linker hand en een andere midden op de wijsvinger. Ze had geen hevige koorts en ook andere heftige symptomen waren er, buiten een flinke benauwdheid, niet. Meteen vanaf het begin van de ziekte werden zweetdrijvende en andere middelen met zorg toegepast, maar desondanks zijn de krachten toch langzamerhand meer en meer afgenomen. Op de zevende dag van haar ziekte is ze uit deze ellende gestapt.

Aantekening.

Bij deze pest hebben wij vele malen gezien dat *anthraxes* die verschijnen op de vingers een slecht teken zijn. Van de ontelbare zieken die dit overkwam, zijn er maar heel weinig ontkomen.

ZIEKTEGESCHIEDENIS LXXXII.

Hermannus Thomas, een bakker, zag eens een soldaat die door de pest was aangedaan en die helemaal dol was en met een afschuwelijk vertrokken gezicht naar buiten rende en schreeuwde. Hij is daarvan zo zeer geschrokken dat hij daarop terstond zelf de pest kreeg. Ik heb zweetdrijvende middelen voorgeschreven

Er verschenen twee karbonkels met een onduidelijk gezwel in de oksel, maar er kwam geen verlichting. De angst die hem bevangen had, kon op geen manier, noch met woorden noch met argumenten uit zijn hoofd worden gepraat. Ondanks dat alles werd geprobeerd, konden op de vijfde dag purperen exanthenen worden gezien. De volgende nacht overleed hij.

Aantekening.

Dat schrik bij het optreden van de pest veel uitmaakt, hebben niet alleen wij bij deze pest bemerkt. Hetzelfde is ook bij andere pestepidemieën vaak gezien. Getuigen daarvan zijn Evagrius, Nicephorus, Erasmus Hedenus, Scheunemannus, Joannes Matthaeus, Sennertus en anderen. Wij hebben ook vaak gezien dat mensen die door een diepe angst bevangen werden, minder vaak aan de pest ontsnapt zijn dan anderen die zonder deze voorloper door de pest werden aangevallen.

ZIEKTEGESCHIEDENIS LXXXIII.

Jacobus van Hamburch, een ruiter onder ritmeester Thomas Lucas, was een sterke man, stoutmoedig en onbesuisd. Op 12 oktober kreeg hij pest met een hevige koorts en een buil in de lies. Nadat hij diverse tegengiffen had genomen, begon hij op de vierde dag van de ziekte sterk te hoesten. Op de zesde dag begon hij bij het hoesten rijkelijk bloed op te geven. Ik heb uit dat teken afgeleid dat hij ging sterven. Om te voorkomen dat het zou lijken alsof hij door mijn gebrek aan goede zorg ten onder ging, heb ik hem op 18 oktober tegen de avond het volgende poeder voorgeschreven. [Ik deed het] opdat daardoor het opgeven van bloed een beetje bedwongen en verminderd kon worden. Hij heeft het die nacht in twee toeren met een beetje theriakwater ingenomen.

R/. *Armeense aarde en gebrande hertshoorn, elk 1 scrupel Zwavelbloem, 1½ scrupel
Mengsel van drie soorten sandelhout, 1 scrupel Oosterse saffraan, 1 scrupel
witte kandijnsuiker, 1½ drachme.
Maak er een fijn poeder van en verdeeld dat over 2 porties.*

Op 19 oktober begon de koorts minder te worden. Ik heb hem opgedragen vanaf dat moment vaker per dag een stukje van de volgende likkepot te eten.

R/. *Een mengsel van sandelhout en gebrande hertshoorn, elk 1½ scrupel
rode koraal, gebrande zegelaarde en Oriëntaalse saffraan, elk 1 scrupel*

zwavelbloem, 2 scrupels.

*Maak er een zeer fijn poeder van en voeg daaraan toe
diascordium van Fracastorius, 3 drachmen ingelegde rode rozen, 1 ons
siroop van waterlook en gedroogde rozen elk zoveel als nodig.
Laat het een likkepot worden.*

Op deze dag is de buil, die door het toepassen van smeersels tot rijping was gekomen, door een chirurgijn geopend. Op 20 oktober was de patiënt helemaal vrij van koorts, maar het bloederige sputum bleef. De zieke kreeg ook weer enige eetlust en begon iets te eten. Het gebruik van het electuarium werd voortgezet. Omdat hij gedurende de ziekte maar twee maal ontlasting had gehad, slikte hij tegen de avond drie pillen ter grootte van een erwt van het type pillen van Ruffus. Daardoor had hij de volgende ochtend twee defaecaties. Daarna keerde hij terug naar het gebruik van het *electuarium*. Op 21 oktober zei hij dat hij door het grote geweld bij het hoesten een stukje van de long met veel bloed had opgegeven. Op 22 en 23 oktober is het bloederige sputum veel minder geworden. Daarom heb ik hem bevolen een dieet te nemen en van alle andere schadelijke zaken af te zien. In het volgende jaar, in de maand maart, kwam hij weer naar mij toe, erg vermagerd en zwak. Hij klaagde dat hij zich nadat hij genezen was van de pest een tijdje middelmatig goed had gevoeld, maar dat het opgeven van bloederig sputum nooit helemaal was opgehouden. Bij de grote koude van de maand februari was hij zozeer aangedaan dat hij gedwongen was geweest gedurende een aantal weken het bed te houden. Ik stelde vast dat de man met de zweer in zijn long reeds een tering³⁵⁶ had opgelopen, want behalve bloed gaf hij ook echte etter op. Om die reden ben ik begonnen hem op dezelfde manier te behandelen als ik dat diverse anderen die echt phtisisch waren, heb gedaan. Zo is hij in de tijd van ongeveer drie maanden geheel in zijn oude gezondheid hersteld.

Aantekening.

Deze geschiedenis moet als zeer zeldzaam genoteerd worden, want in deze hele verschrikkelijke pest weet ik van niemand behalve deze ene ruiter, dat hij met bloederig sputum ontkomen is (iets wat meestal door karbonkels in de long wordt opgewekt). Ik heb ook aan de chirurgijns aan wie de zorg voor de pestlijders is opgedragen, gevraagd of ze dit ooit gezien hadden. Zij getuigden dat ze [alleen] hadden waargenomen dat mensen bij wie er bloederig sputum bijkwam, allemaal en altijd in zeer korte tijd overleden.

³⁵⁶ Blankaart, *Collectanea* II: Tabes est totius corporis macilentia, cum febre habituali, citra tussim et puris sputum. Differt ab atrophia, quae febre habituali caret, nec non a phthisi, quae tussi et puris sputo, vel alterutro stipatur. Alia est primaria, seu morbi praecipuum symptoma, alia secundaria, quae morbo alterius generis, iam degeneris, supervenit aut succedit, eaque frequentissimus est.

ZIEKTEGESCHIEDENIS LXXXIV.

De twee zonen van de heer Gatien, een Fransman en dienaar van het goddelijk woord, werden door de pest aangedaan en stierven onder hevige koortsen binnen drie dagen. De lijken zagen er op de derde dag na de dood verschrikkelijk uit, zeer gezwollen en helemaal zwart als kool of inkt. Het was zo erg, dat de vader die na de dood van zijn zonen uit Holland was gekomen en die hun lijken nog eens had willen zien, nadat hij de eerste zag zo schrok dat hij terstond wegluchtte en de tweede niet meer heeft durven te bekijken.

Aantekening.

Een zeer snel en boosaardig bederf van lijken wijst op een maximale giftigheid. Men moet echter wel weten dat bij deze gesteldheid van het weer niet alle lijken van pestpatiënten zo snel en vreselijk verrot zijn geweest. Velen konden niet minder lang bewaard blijven dan de lijken van mensen die aan andere ziekten overleden en met name niet minder lang dan de lijken van die mensen die zonder hoge koorts gestorven waren. Bij de pestige zieken die een zware koorts hadden gehad, waren de lijken wegens de kwaadaardige verrotting van sappen sneller bedorven. En hoe zwaarder de rotting van de sappen, gecombineerd met koorts tijdens de ziekte was, des te sneller, boosaardiger en huiveringwekkender was de rotting van de lijken die na de dood volgde

ZIEKTEGESCHIEDENIS LXXXV.

Piet de Kleine [Petrus Parvus] had als bijnaam de kleine, omdat hij nogal gering van gestalte was. Hij was een heel bekende boer in het dorp Bemmelen, een mijl afgelegen van Nijmegen. Hij kreeg de pest, met een heftige koorts en andere zware symptomen en hij overleed op de derde dag - althans naar men aannam. Zijn verwanten, die hem verzorgden, wikkelden zijn lichaam in een doodskleed en legden dat van het bed op stro op de vloer. Vervolgens verdeelden de erfgenamen zijn kleren en het huisraad en zoo ook ontdeden zij uit vrees voor dieven het huis van zijn hele inventaris. Intussen hadden ze er ook voor gezorgd dat de doodskist door een timmerman werd gemaakt. Verder was alles voorbereid voor een begrafenis op de volgende dag. Die volgende dag was alles klaar, alleen de doodskist (zonder welke de onzen hun doden niet begraven) ontbrak. De timmerman

had ze wegens ze vele drukke werkzaamheden niet kunnen maken. Bijgevolg werd de begrafenis noodzakelijkerwijs uitgesteld tot de derde dag. Toen de kist de volgende dag eindelijk klaar was en men zich ter begrafenis spoedde, zagen ze dat de dode die eigenlijk weggebracht moest worden, weer levend werd en zijn armen en zijn borstkas bewoog (en dat terwijl hij daar 52 uren in een toestand had gelegen waarin hij werkelijk dood leek). Binnen het kwartier ging hij ook rechtop zitten en begon te schreeuwen. Hij werd helemaal dol en scheurde zijn doodskleed en het andere goed kapot en werd zelfs handtastelijk jegens degenen die vlak bij hem stonden. Dat ging zo ver dat ze hem met geweld in bedwang moesten houden en het noodzakelijk was hem met banden om de armen vast te binden en klem te zetten. Deze toestand van razernij duurde ongeveer 54 uur (zoals hij mij zelf heeft verteld) waarna het ophield. De zieke kwam helemaal bij zich zelf en zag dat sommige familieleden zijn kleren hadden aangedaan en dat zijn huisraad onder de erfgenamen was verdeeld. Hij nam ze als weer levend geworden eigenaar meteen weer in bezit. Binnen weinige dagen herkreeg hij zijn verloren krachten en herstelde van zijn ziekte [waarbij hij bij iedereen grote bewondering oogstte]. In het negende jaar (waarin ik deze ziektegeschiedenissen redigeer)³⁵⁷ leefde hij nog en was heel gezond. Hij dient zelfs heden nog de edelman Joannis van Bronckhorst, de *Major*³⁵⁸ van de Overbetuwe³⁵⁹ die in hetzelfde dorp woont en doet voor hem het werk op het land.

Aantekening.

Bij pest en andere besmettelijke ziekten plegen de dode lichamen vanwege het besmettingsgevaar zeer snel te worden begraven. Wij hebben elders uiteengezet dat ze vooral in de zomertijd niet meer dan twee dagen [boven de aarde] bewaard mogen worden. Maar men moet altijd heel zorgvuldig nagaan of de pestzieken werkelijk dood zijn. Vaak is namelijk gezien dat dezen aan een zodanig verlies van het bewustzijn leden dat ze voor dood werden gehouden. Zelfs is het voorgekomen dat sommigen nog levend te midden van de doden begraven zijn. Dat is iets wat ook Piet de Kleine zou zijn overkomen, als de doodskist op tijd klaar was geweest. Allen dachten toen immers dat hij zeker dood was. Daarom is het heel waarschijnlijk dat in die plaatsen waar de pestdoden binnen weinige uren begraven worden, zeer vele vergissingen van deze soort plaats vinden. Een soortgelijke geschiedenis vertelt Alexander Benedictus, in zijn Boek over de pest, Hoofdstuk 1. Het gaat om een adellijke dame die levend tussen de doden werd gelegd. Lycosthenes vertelt *in zijn boek over voortekenen* ook twee gedenkwaardige geschiedenissen over mensen van wie men dacht dat ze aan de pest waren overleden en die voor ze begraven waren, weer levend werden. Hildanus, in zijn tweede honderdtal van heilkundige observaties, Waarneming 95, geeft drie zeer duidelijke voorbeelden van pestlijders [die levend werden begraven]. Van de eerste was het lijk reeds in de kist gelegd om naar het graf gebracht te worden.

³⁵⁷ Als dit negen jaar na 1635 is geweest, redigeert hij zijn boek dus in 1644.

³⁵⁸ Volgens het regionaal Archief Rivierenland inv nr 1087 dat zich bevindt in het Drentsch Archief was Van Bronckhorst ambtman van de Overbetuwe.

³⁵⁹ DB zegt 'Majoor van zuit Hollant'. Dat lijkt minder juist, want Batavia was het land waar de Bataven, de voorvaderen van de vrijheidsstrijders vandaan kwamen, dat was niet Hollandia dat hier en daar ook genoemd wordt, maar de Betuwe. Pers meded. A.E.M. Janssen.

Het lijk van de tweede was reeds begraven. Het kwam later, toen het graf toevallig door grafschenders werd geopend, weer tot zich. Van een derde is door Johannes Wier vastgesteld dat hij niet dood was. Joannes Jacobus Crafftius bespreekt *in een brief aan Hildanus* verschillende gevallen van deze soort. Aangezien het zeer bekend is dat deze dingen bij pest kunnen gebeuren, moet degene wiens taak dat is, ervoor zorgen dat zijn doden niet zomaar klakkeloos terstond door lijkdragers naar het graf worden afgevoerd. Hij moet er met verstand op toezien dat door de dwaling van een ondoordachte verhaasting geen moord wordt begaan. Behalve bij de pest zijn deze dingen [overigens] ook meer dan eens voorgevallen bij andere ziekten. Bij sommigen die door een hersenbloeding, door lethargie, door een epileptische aanval of door een strangulatie van de baarmoeder werden getroffen, is de adem zover gestokt, dat ze voor dood gehouden werden. Sommigen zijn zelfs te midden van de doden begraven. Getuige is Plinius in zijn *Natuurlijke historiën*, Boek 7, Hoofdstuk 52. Lemnius meldt het in zijn studie over de verborgen wonderen der natuur, Boek 2, Hoofdstuk 3 en Georgius Pictorinus in zijn *Tafelgesprekken*, Boek 1, Hoofdstuk 10, alsook Paraeus, Forestus, Albertus Bottonicus, Schenckius, Amatus Lusitanus en nog anderen. Ook mij is het een keer gebeurd. Ik heb het gezien bij een jongetje van vier jaar, het zoontje van een schipper, die in het jaar 1641 midden in de winter bij de haven van Nijmegen in het water viel en als gestikt en voor dood thuis werd gebracht. Daar werd hij door de moeder en de burens van zijn kleren ontdaan, in een doodskleed gewikkeld en op wat stro op de vloer gelegd. Intussen werd de doodskist gemaakt. Toen het kind daar gedurende tien uur gelegen had, blootgesteld aan de grootse felheid van de zeer koude lucht en het lijk toch niet stijf werd, hebben ze mij geroepen om er achter te komen wat er aan de hand was. Ik heb het lijf van het jongetje met mijn handen van twee kanten omvat en voelde een onduidelijke bewegen van de arteriën in de slapen. Ik heb daarom bevolen dat het kind bij een stevig vuur gebracht werd, dat de hele borst, de buik, de slapen en het gezicht met warm gemaakte wijngeest door warme handen werden ingewreven. Nadat dat een tijdje was gedaan, begon het kind zijn armen en benen zachtjes te bewegen en ook wat duidelijker te ademen. Het kwam echter niet bij. Na in die toestand nog anderhalf uur te hebben geleefd, overleed het toch. Misschien had het jongetje kunnen blijven leven als het meteen in het begin goed bij een vuur verwarmd was en niet zoveel uren blootgesteld was geweest aan die enorme koude (want de vorst was werkelijk bitter koud).

ZIEKTEGESCHIEDENIS LXXXVI.

De echtgenote van de heer Verspieck, burgemeester van Nijmegen, klaagde toen ze door pest met een zware benauwdheid overmand werd, terstond over pijn aan de tweede teen aan haar rechter voet. Toen ik de plaats onderzocht, vond ik op het laatste gewricht een blaasje en daaronder een kleine karbonkel. Ik heb daaruit een ongunstige afloop van de ziekte voorspeld. Ik heb diverse zweetdrijvende middelen aangewend waarop ze uitstekend zweette. Ik heb ook andere tegengiffen gegeven, zowel om de krachten op peil te houden als ook om de koorts (die niet erg hevig was) en

het gif uit te doven. Maar al deze dingen baatten niets en de krachten lieten na. Op de vierde dag van de ziekte is ze uit ons midden weggehaald.

Aantekening.

De ervaring heeft bij deze pest vele malen geleerd dat hetgeen sommige belangrijke medici voor zeker beweren toch minder goed met de waarheid overeenstemt. Dat [geldt bijvoorbeeld voor de bewering dat] hoe verder de karbonkels van het hart af liggen, hoe gunstiger teken dat is. Wij hebben vrijwel altijd gezien dat anthraces aan de tenen een ongunstige afloop van de ziekte voorzeggen. Zo schrijft ook Hippocrates in *Epidemieën* Boek 1, Sectie 3, Geschiedenis 9 dat Crito, nadat er zwarte puistjes op de grote teen en de hak waren uitgebroken, op de tweede dag van zijn ziekte stierf. Zo is ook Silenus volgens hetzelfde Boek, Sectie 3 overleden met zwarteheid van zijn extremiteiten.

ZIEKTEGESCHIEDENIS LXXXVII.

De vrouw van Wichmannus Buys had [al] een paar dagen pest en leed onder een zeer grote benauwdheid. Ze had een karbonkel met een gezwel in de lies. Alle toegediende zweetdrijvende middelen, tegengiffen en andere hulpmiddelen leverden in het geheel niets op. Uiteindelijk verschenen er aan beide handen zwarte plekken die wel op inktvlekken leken. Ze deden geen pijn, waren langwerpig en precies van een vorm alsof ze met een schrijfveer met een brede split in haast op de huid waren aangebracht. Ze verwezen zo perfect naar deze vorm dat ik zelf daardoor gefopt werd en dacht dat ze [werkelijk] met een schrijfpennet met inkt waren aangebracht. Maar toen ik een tijdje bij de zieke had gestaan, zag ik dat die vlekken weer helemaal verdwenen en dat niet het minste spoor meer te zien was. Een weinig later zag ik elders weer dezelfde vlekken opkomen. Ze hadden echter niet precies dezelfde vorm en omvang. Dit is terwijl ik haar bijstond in mijn aanwezigheid twee of drie maal gebeurd. Ik heb op grond van deze vlekken (ook al leek de zieke afgezien van de benauwdheid niet te zijn belast met andere ernstige verschijnselen) de dood voorspeld. Die trad weinige uren later in en bevestigde zo mijn voorspelling.

Aantekening.

Ik heb tijdens deze pest nooit meer vlekken van deze vorm gezien. Het is wel zeker dat ze veroorzaakt zijn door de kwaadaardigheid van de subtiele geesten die door het pestgif zijn aangestoken.

Ze komen naar buiten door de uiteinden der arteriën en blijven dan een poosje onder de wat hardere opperhuid zitten.

ZIEKTEGESCHIEDENIS LXXXVIII.

Rutgerus Pontman, was een militair. Toen hij zijn musket wilde afvuren, amputeerde het apparaat³⁶⁰, dat door ik weet niet welke pech niet goed werkte, de duim van zijn rechter hand doordat het in stukjes uiteenbarstte. De ongelukkige werd door de schrik en de pijn terstond met een pestige koorts getroffen. Nadat de wond verbonden was, heb ik hem een zweetmiddel gegeven waarop hij krachtig zweette. In de oksel van de gewonde arm voelde hij een zeer scherpe pijn. Tegen de nacht is hetzelfde zweetdrijvende middel herhaald. De volgende dag zei hij dat de pijn in de oksel was verdwenen, maar dat hij de hele nacht was gekweld door een ondraaglijke pijn van de hele hand. Intussen bleef de koorts met grote hevigheid bestaan. Toen de wond door de chirurgijn uit het verband werd gehaald, zagen wij dat de hele hand zwart was en dat er overal veel blauwgrijze pustels waren ontstaan. De diepe insnijdingen die in verband hiermee werden aangebracht, voelde hij nauwelijks en het lichaamsdeel was door de kwaadaardigheid van het pestige gif dat daarheen gedreven was, reeds bijna dood. We hebben zwachtels met wijngeest om de hand gedaan. Het is niet nodig geweest veel lokale zalven toe te passen, want een weinig later verschenen er purperen exanthemen³⁶¹ en de schielijk sluipende dood onderbrak de behandeling van de wond en de verdere loop van het leven.

Aantekening.

Wij hebben bij mensen die door de pest waren aangedaan en tevens een zwaar beschadigd deel van het lichaam hadden, waargenomen dat het pestgift zeer vaak naar dat deel wordt voortgedreven en er veel verderf brengt.

ZIEKTEGESCHIEDENIS LXXXIX.

Petrus van Deutecom, werd door de pest aangedaan, met daarbij [als verschijnselen] sufheid, benauwdheid en een karbonkel op het been. Hij nam 1 drachme theriak met 2 ons goudsbloemen en een halve scrupel jeneverbesolie. Zo maakte hij zich, goed ingedekt onder de dekens, klaar om te zweten. Maar hij kon niet zweten. Midden in de nacht werd hij wakker en voelde zich bedrukt door een enorme benauwdheid. Er kwam koorts bij en een zeer grote dorst en vervolgens brandde het braken los.

³⁶⁰ DB: 'de loop'.

³⁶¹ DB: 'purperen peperkoorns'.

In de ochtend ben ik bij de zieke geroepen. Ik bevond hem erg zwak en heb een zweetdrijvend middel voorgeschreven. Dat braakte hij terstond weer uit. Daarop is een tweede gegeven dat hij na een tijdje [ook] weer opgaf. Toen ik zag dat hij niets kon inhouden, heb ik eerst geprobeerd het braken tot bedaren te brengen. Voor dat doel heb ik de volgende mixtuur voorgeschreven. Ik schreef voor dat er vaker per dag een volle lepel aan de zieke moest worden gegeven.

R/. *Conserve van rode rozen, 6 drachmen diascordium van Fracastorius, 2 drachmen theriakwater, 2 ons en kaneel, 6 drachmen citroensap, 1 ons.
Meng het en coleer het. Voeg aan de colatuur gekonfijte hyacinth toe, 1 drachme.
Meng het.*

Bovendien is drie tot vier maal per dag een beetje liniment dat in een lepel was warm gemaakt, ingewreven in een gebied ter grootte van een hand boven de maagingang in de buurt van de hartkuil.

R/. *Olie geperst uit nootmuskaat, 2 scrupels
theriak van Andromachus en olie van schorpioenen, elk 1 drachme
olie van barnsteen, 1 scrupel en kaneel, 3 druppels.
Meng het voor een liniment.*

Door het gebruik van deze twee middelen is het braken binnen twee uur tijds volledig opgehouden. Daarop heb ik hem toen een tegengif van de volgende samenstelling gegeven:

R/. *Zout van waterlook en absint, extract van wijnruit en gezegende distel, elk 1 scrupel
diascordium van Fracastorius, 2 scrupels theriakwater, 1½ ons citroensap, ½ ons
Meng en maak er een drank van.*

Hierop heeft hij rijkelijk gezweet en onder het zweten heeft hij soms een beetje van de voorzegde mixtuur gekregen. Er ontstond een pijnlijke zwelling in de linker oksel. Ik heb ervoor gezorgd dat er op de *anthrax* iets van ons papje voor karbonkels werd gedaan. Rond het achtste uur is hetzelfde zweetmiddel herhaald waarop hij vrijwel de hele nacht zweette. De volgende ochtend voelde hij zich flink opgeknapt. De koorts en de verschijnselen werden veel minder en het gezwel onder de arm groeide. Daarop is het volgende cataplasma aangebracht:

- R/.** *Onder hete as gegaarde uien, n°. 3 zuurdesem, mest van duiven, elk 1 ons
lijnzaadmeel, gerstemeel en tarwemeel, elk 6 drachmen
gewoon water zoveel als nodig.
Kook het een beetje en voeg honing en varkensvet toe, elk 1 ons.*

Die ochtend heeft hij het volgende poeder met een beetje theriakwater ingenomen.

- R/.** *Liberantpoeder, 1½ scrupel kamfer, 5 grein zwavelbloem, ½ scrupel.
Maak er een poeder van.*

Als drank gebruikte hij licht bier dat met een beetje vitriool-olie wat zuur was gemaakt. In de middag nam hij wat kippensoep die met citrusfruit was bereid. Toen de koorts tegen de avond leek op te vlammen, is het eerste zweetmiddel herhaald. Daarop zweette hij weer veel en met grote verlichting. Op de vierde dag van de ziekte begon hij na voorafgaande kolieken waterig af te gaan. Om die reden heb ik hem terstond een adstringerend middel gegeven.

- R/.** *Armeense aarde, gebrande hertshoorn en rode koraal, elk 1 scrupel
diascordium van Fracastorius, 1 drachme theriakwater en bezoar-azijn, elk 1 ons.
Meng en maak er een drank van.*

Ook heeft hij meermalen daags een stukje van deze koek gegeten.

- R/.** *Mengsel van drie soorten sandelhout, liberantpoeder, gebrande hertshoorn en zegelaarde,
elk 1 scrupel
diascordium van Fracastorius, 2 drachmen
conserven van rode rozen en pitten en gelei van kweeperen, elk ½ ons
siroop van zure granaatappelen zoveel als nodig is.
Meng en maak er een conditum van.*

In de avond is het volgende poeder gegeven:

- R/.** *Bewerkte rode koraal en gebrande hertshoorn, elk 1 scrupel
oosterse bezoarsteen, ½ scrupel Oriëntaalse saffraan, 3 grein.
Maak er een poeder van.*

Op deze middelen is de diarree gestopt, dit nadat hij zes of zeven vuil stinkende en dunne ontlastingen had gehad. Op de vijfde dag zijn de koorts en de andere verschijnselen veel minder geworden en de zwelling onder de arm is wat toegenomen. Het gebruik van de koek is gecontinueerd en tegen de avond heeft hij de volgende bolus geslikt:

*R/. Diascordium van Fracastorius, theriak van Andromachus en confectie van hyacinth,
elk 1 scrupel.
Maak er een bolus van in bladgoud.*

Op de zesde dag bleef de ziekte in dezelfde toestand. Hij dronk op die dag twee keer een beetje soep en rond het nachtelijk uur at hij een weinig van voornoemde bolus. Op de zevende dag verdwenen de koorts en de benauwdheid geheel en al en de zieke begon met meer trek te eten. Ook de karbonkel heeft zich los gemaakt van het gezonde vlees. De zwelling onder de arm verdween geleidelijk en zo herkreeg deze zieke, van wie werd gedacht dat hij reeds met Charon over het veergeld aan het overleggen was, zijn oude gezondheid.

Aantekening.

Deze zieke is gelukkig zonder schipbreuk te lijden zowel aan de Scylla als aan de Charybdis voorbijgekomen, deze allergevaarlijkste klippen (denk aan het braken en aan de diarree). Dat geluk valt slechts weinigen ten deel, want velen hebben schipbreuk geleden door de ene of de ander klip te raken. De voorzegde mixtuur om het braken te bedaren, is soms op deze of gene manier een beetje veranderd, maar in combinatie met het toegevoegde liniment heb ik er meer dan eens succes mee gehad. Vaak heb ik gezien dat het braken, als het met deze twee middelen niet gestopt kon worden, met geen enkel middel kon worden bedwongen. Het was dan meestal dodelijk.

ZIEKTEGESCHIEDENIS XC.

Catharina Willems was een flinke vrouw, die stevig dronk en onverschrokken was. Ze zorgde overal voor zieken die aan de pest leden (vooral soldaten). In de maand september, toen ik een pestpatiënt bezocht, die zij bijstond, liet ze mij zien dat ze een karbonkel op de arm had, niet ver boven de pols. Maar, zo zei ze, voor het overige was haar lichaam goed in orde. Ik beval haar aan de volgende bolus met een slok wijn te nemen:

R/. Zwavelbloem, 1½ scrupel kamfer, 4 grein theriak, 4 scrupels.
Meng en maak er een bolus van.

Tegen de avond heeft ze dit middel genomen en die nacht zweette ze goed, terwijl ze verder niets kwaads voelde. De volgende ochtend dronk ze weer zoveel jenever dat ik haar dronken aantrof. De karbonkel heeft zij genezen met louter bladeren van rodekool, ingewreven met raapolie.

Aantekening.

Bij het begin van deze pestepidemie hebben we gezien dat diverse mensen die zieke pestlijders verzorgden, geïnfecteerd zijn en dat ook velen van hen overleden zijn. Later, toen de ziekte in omvang toenam, waren het er minder. Toen de ziekte in woeste woede rondwaarde, zijn er vrijwel geen [hulpverleners] geïnfecteerd, laat staan dood gegaan. Zij die toch geïnfecteerd werden, zo zagen wij, hadden ook nog eens minder last. [Er zijn drie verklaringen denkbaar] 1. Het kan zijn dat bij het begin van de pestepidemie zeer velen de verzorgingstaak vanwege de beloning gemakkelijk op zich namen, en dat er onder die lieden velen waren die vanwege de geschiktheid van hun dispositie gemakkelijk door een *contagium* werden aangestoken en dus overleden. Nadat die verdwenen waren, zijn slechts mensen overgebleven die de bedoelde aanleg niet hadden. Die zijn daarom door de pest helemaal niet of minder ernstig aangedaan. 2. [een tweede verklaring kan zijn] dat dergelijke mensen meestal onverschrokken en waaghalzerig zijn en zich door geen enkele vrees voor enig gevaar bang laten maken. De ervaring leert zelf dat een stevig zelfvertrouwen bij het voorkómen van pest heel wat waard is. 3 [Mogelijk is tenslotte] dat de natuur van deze mensen bij het begin van de pestepidemie misschien een beetje gedisponeerd is om de pest te krijgen, dit door de *complexio*³⁶², maar dat die natuur door gewenning toch een beetje aan dat gif gewoon wordt en daardoor later minder gemakkelijk door het gif kan worden aangetast. Andere giffen leren dat zo iets niet onmogelijk is. Het gaat hierbij om giffen waaraan de natuur langzaam maar zeker zo kan wennen dat die giffen uiteindelijk geen schade mee kunnen toebrengen. Zo schrijft Galenus in Boek 3 van zijn werk over enkelvoudige geneesmiddelen, Hoofdstuk 18 dat een of andere Atheense, onder een gelukkig gesternte geboren oude vrouw begonnen was met het drinken van een minieme hoeveelheid van [gevlekte] scheerling. Zij kon daarna zonder schade doorgaan met een grote hoeveelheid. Bekend is ook de geschiedenis (die Avicenna op basis van het testament van Ruffus beschrijft) van het mooie meisje dat gevoed werd met giffen en als geschenk aan Alexander de Grote werd gegeven. Zo ook vertelt Coelius Rhodiginus in Boek 11 van zijn *Antieke voorlezingen*, Hoofdstuk 15 dat er in Keulen (Colonia Agrippina) een meisje was dat zonder schade spinnen opat. Ook wij kennen een jongeman die vanaf zijn vroegste jeugd gewoon was spinnen te eten - dit zonder enige schade. Deze gewenning is, vooral als er een geschikte dispositie bijkomt, zo sterk dat sommige lichamen niet door het gif overwonnen lijken te kunnen worden. Dat blijkt uit de geschiedenis van die verwenste lijkendrager die het lijk van een aan de pest overleden meisje in een verschrikkelijke misdaad besliep en daarvan geen enkele schade ondervond. We hebben hem aangehaald in Boek 3, Hoofdstuk 3, Aantekening 22.

³⁶² Blankaart, *Collectanea*: Complexio vulgo pro temperamento habetur; alias dicitur in morbis complexis et complicatis, item de febribus diverso tempore invadentibus. Sic et pulsuum differentium varia coitio inter complexiones recensetur. B[elg.] Complexie, getempertheid, aard, gesteltheid.

ZIEKTEGESCHIEDENIS XCI.

Michael N.³⁶³, een eersteklas kleermaker, wonend in de Burchtstraat, is op 26 oktober door een pestige aansteking geïnfecteerd. Hij had een zwelling in de lies, een anthrax op de arm en een beetje koorts. Hij leed onder een grote benauwdheid. Op het eerste zweetmiddel is geen verlichting gevolgd en de buil is ook niet groter geworden. Ook door het tweede middel dat tegen de avond werd gegeven, is er geen verandering in het ziektebeeld gekomen. Op de buil is een blaartrekkend middel gelegd, en op de pestkool ons karbonkelzalfje. Op 27 oktober is de geringe koorts in een hevige koorts overgegaan, die gepaard ging met veel dorst en een enorme verwardheid: de zieke schreeuwde, rende door zijn slaapkamer (want zijn krachten waren nog onveranderd aanwezig) en hij beeldde zich in dat hij zaken zag die daar in die kamer niet waren. Zo deed hij meer dingen die mensen in een delirante toestand doen. Wederom nam hij een tegengif, maar omdat hij zo onrustig was, kon hij niet zweten. De zalf die op de buil en de anthrax was gesmeerd, haalde hij eraf. Ook de buil verdween weer. De volgende dag is het delier in razernij overgegaan. Op 29 oktober kwamen de purperen exanthemen tevoorschijn, de trofeeën van de overwinnaar en de voorboden van een naderende dood.

Aantekening.

Het was een slecht teken dat de zieke door de eerste twee tegengiffen geen verlichting vond. Erger nog was dat de koorts toenam en dat er een aanhoudend delier bijkwam (zij wezen op een zeer zware aanslag op de twee belangrijkste faculteiten (namelijk de vitale en de animale). Het ergste van al was dat de buil verdween en er exanthemen tevoorschijn kwamen.

ZIEKTEGESCHIEDENIS XCII.

Het zoontje van de heer Benthem, rechtsgeleerde en secretaris van het college van Gedeputeerde Staten werd door de pest aangetast en heeft die ziekte door besmetting overgedragen op zijn moeder die hem nog zoogde. Zij nam, nadat een karbonkel in de borst was ontstaan, terstond een tegengif. Door het zweten kwam er op de wang achter het linker oor een gezwel. Dit groeide in korte tijd uit tot de grootte van een vuist. Het was niet hard,

³⁶³ Dit is de enige patiënt die VD niet met naam en toenaam noemt.

maar zacht, als een zwelling door lucht of door vocht. Dat gezwel werd de volgende dag nog veel groter en bezette met behoud van de zachtheid reeds de hele nek. De ziekte veranderende ook niets [ten goede] door een tweede tegengif. Daarom heb ik het onmiddellijk op handen zijnde onheil voorspeld, dit ondanks dat de bijbehorende koorts niet bijzonder hevig leek te zijn. De dood bevestigde mijn uitspraak.

Aantekening.

Wij hebben waargenomen dat alle zachte gezwellen die plotseling uitgroeien tot een grote omvang, als ging het om een luchthoudend gezwel, steeds levensbedreigende en akelige voortekenen waren. Harde tumoren die langzamer groeien en hun hardheid een tijd vast houden, presenteren zich als gunstigere tekenen.

ZIEKTEGESCHIEDENIS XCIII.

Johannes Pauwels, schepen van de Nijmeegse Raad werd door de pest met een buil getroffen. Allerlei toegepaste tegengiffen baatten niets. Op de vierde dag klaagde hij over heesheid en een lichte inwendige pijn in de keel waarbij geen zwelling te bekennen was). Hoewel andere erg ernstige symptomen bij de ziekte niet aanwezig waren, heb ik hem voorspeld dat hij spoedig zou sterven. De afloop bevestigde deze voorspelling.

Aantekening.

In deze pestepidemie zijn allen overleden bij wie er, zonder zwelling, een dergelijke pijn uit het binnenste van de keel bijkwam.

ZIEKTEGESCHIEDENIS XCIV.

De heer Schievelberch, dienaar van het goddelijke woord, was een zeer geleerd en vroom man, die echter zeer bangelijk was. Nadat hij de pest al lange tijd had gevreesd, werd hij eindelijk door de besmettelijke last aangestoken. Daarbij voegde zich koorts met een grote benauwdheid. Op de eerste dag heb ik tegen de avond het volgende tegengif toegepast. Hij zweette daarop uitstekend en in de lies kwam een buil naar voren.

R/. *Extract van engelwortel en wijnruit, elk 1 scrupel absintzout, 1 ½ scrupel*

*theriak en diascordium, elk ½ drachme theriakwater en bezoar-azijn, elk 1 ons.
Meng en maak er een drank van.*

De volgende ochtend is hetzelfde zweetmiddel herhaald. Hij zweette daarop weer sterk, maar zonder verlichting. Er werd een blaartrekkend middel op de buil gezet en nadat er een blaar was weggehaald, werd er een blad van rode kool ingesmeerd met raapolie opgelegd. Als drank werd de volgende julep gebruikt.

R/. *Water van gezegde distel, 1 pond aposteemkruid en zuring, elk ½ pond
vers citroensap, 1½ ons siroop van limoenen, 2 ons zwavelolie zoveel als nodig is.
Laat het een julep worden.*

Meermalen daags at hij een stukje van deze koek.

R/. *Liberantpoeder, 1 drachme diascordium van Fracastorius, 2 drachmen
ingelegde sinaasappelschillen, citroenen en gelei van rode bessen, elk 3 drachmen
confectie van hyacinth, 1 drachme siroop van het zuur van citroen, zoveel als nodig is.
Laat het een conditum worden.*

Voor de avond heb ik hem het volgende poeder voorgeschreven dat gemengd met een beetje julep ingenomen moest worden.

R/. *Oosterse bezoarsteen, 2 scrupels Zwavelbloem, ½ scrupel
Oosterse saffraan, 4 grein.
Laat het een poeder worden.*

Toen op de derde dag de koorts erger werd, en ik bemerkte dat de buil niet in hoogte toenam, heb ik gezorgd dat het volgende zweetmiddel werd klaargemaakt.

R/. *Wortels van engelwortel, essenkruid, pestwortel en alantswortel, elk 1 drachme
de plantendelen van verse en groene wijnruit, waterlook en gedroogde gezegende distel,
elk ½ handvol
schillen van citroenen en sinaasappelen gedroogd, elk 1 drachme
zaden van gezegende distel, zuring en pitten van citroenen, elk 2 scrupels
gewoon water zoveel als nodig is.
Kook het af tot een half pond.*

R/. *Van de colatuur 2½ ons theriak en diascordium, elk 2 scrupels
zout van gezegende distel, 1 ½ scrupel.
Meng het tot een drank.*

Hierop zweette hij rijkelijk met een duidelijke verlichting. Hij gebruikte de hele dag door zijn koek.
Ook at hij een beetje bouillon. Op de buil is een cataplasma gelegd.

R/. *Wortels van witte lelies, 2 ons kruid van heemst en kamille, elk 1 handvol
dikke vijgen, n^o. 9.
Kook alles in zoveel gewoon water als nodig is en kneed het in een mortier. Doe er dan duivenmest
bij, 1 ½ ons zuurdesem, 1 ons tarwemeel, 6 drachmen
en lijnzaad, ½ ons honing, 1 ons eendenvet en olie van dildbloemen, elk 6 drachmen.
Laat het volgens de regelen van de kunst een cataplasma worden.*

In de avond is het voorgaande poeder herhaald. Op de vierde dag bleef de ziekte-toestand onveranderd en zijn dezelfde dingen gedaan als daags tevoren. Op de vijfde dag in de ochtend voelde hij, nadat hij op een laatste ingenomen zweetmiddel weer krachtig had gezweet, grote verlichting. De koorts werd minder en de benauwdheid was niet meer zo zwaar als tevoren. De buil groeide bovendien behoorlijk uit. Hij vroeg toen hij of het vuile en door het zweet doorweekte linnengoed mocht wisselen, hetgeen ik tot zijn verbazing met klem heb verboden. Na mijn vertrek heeft hij walgend van de stank van het zweet zijn vuile kleren afgelegd en schone, goed warm gemaakte beddekleren aangedaan. Deze verandering bracht weinig later ook een grote verandering in de ziekte-toestand teweeg en wel in negatieve zin, want de koorts werd erger en de zieke werd door een dusdanige benauwdheid overvallen dat hij niet wist hoe hij zich wendde of keren moest. En hoewel zijn krachten tot dan toe middelmatig goed in stand waren gebleven, verwoestte de zware toename van de koorts deze in zeer korte tijd helemaal. Zij trof de zieke zo [hard] dat hij zich op de zesde dag, na een welbesteed leven onderwierp aan de heerschappij van de dood.

Aantekening.

De op handen zijnde gelukkige genezing van deze zieke verdween met de tijd. Als er niet gezondigd was door deze verandering van kleren, dan was hij zonder twijfel snel aan de dood ontsnapt. Zoveel invloed had deze kleine dwaling, die wij elders uitvoeriger behandeld hebben.

ZIEKTEGESCHIEDENIS XCV.

N. Majus, conrector van de schola trivialis, de Kleyne school ³⁶⁴ of triviaalschool, ³⁶⁵ kreeg pest die gepaard ging met een extreme benauwdheid. Daarbij kwam als metgezel terstond een zware koorts op. Op 6 september heb ik dit zweetmiddel voorgeschreven:

R/. *Extract van gezegende distel en absintzout, elk 1 scrupel
diascordium van Fracastorius, 1 drachme confectie van hyancinth, 1 scrupel
kamfer, 3 greinen theriakwater en azijn van zonnebloemen, elk 6 drachmen.
Meng en maak er een drank van.*

Hierop zweette hij stevig en met enige verlichting. In de lies kwam een buil tevoorschijn en verder waren er twee karbonkels, de een op het bovenbeen, de ander op de arm. Hij nam meer malen per dag een lepel van de volgende mixtuur.

R/. *Conserve van rode rozen en gelei van rode bessen, elk ½ ons diascordium, 2 drachmen
theriakwater, 3½ ons limoensap, 1 ons kaneelwater, 3 drachmen.
Men het en coleer het. Voeg aan de colatuur 1 drachme confectie van hyacinth toe.
Meng het.*

Voor de dorst gebruikte hij licht bier dat met een beetje zwavelolie was aangezuurd. Rond de avond is de koorts veel heviger geworden. Het eerste zweetmiddel werd toen opnieuw geprobeerd. De patiënt zweette, maar zonder verlichting en hij bracht de hele nacht door in een enorme benauwdheid en een [even zo grote] ongerustheid. De volgende dag waren de krachten tot het uiterste neergeslagen en de tong werd zwart. Er is een tegengif gegeven dat hij echter uitbraakte. Intussen dronk hij wat van voornoemde mixtuur. Andere middelen kon hij niet nemen. De koorts bleef met de zelfde heftigheid tot de volgende dag bestaan. De buil nam echter niets toe. Na de middag werden op de huid purperen exanthemen gezien en weinig daarna is hij overleden.

³⁶⁴ Volgens François Pomey en David van Hoogstraten *Nieuw Nederduytsch-Latynsch woordenboek*. Mechelen, 1819.

³⁶⁵ Benaming voor een veroud. soort van middelbare school gebaseerd op het Trivium: rhetorica, grammatica en logica.

Aantekening.

Als de koorts in de eerste twee dagen doorzette en deze niet door de eerst gegeven tegengiffen verminderd werd, dan stierven de zieken voor het merendeel. Meestal ging bij dergelijke mensen een zwarte tong als voorbode van de dood voorop.

ZIEKTEGESCHIEDENIS XCVI.

Michael Kriekman leed aan pest met een diarree die dodelijk was. Nadat ik hem had aangezegd dat hij in korte tijd zou sterven, wilde zijn verwant Bernardus Suyderdijck, een forse ruiter, zijn oom nog eenmaal voor zijn dood bezoeken. Dat gebeurde rond het tiende uur van de ochtend. Omdat hij nog nuchter was, nam hij eerst een ontbijt en dronk er een slok bier bij. Zo is hij helemaal gezond en (naar hij meende) goed beschermd tegen de pest het huis van zijn oom binnengegaan. Terwijl hij de kamer van de zieke wilde binnen treden, kwam hij toevallig de maagd tegen die de pan droeg waarin de zieke zijn ontlasting had gedeponneerd. Hij is door de kwaadaardige en contagieuze stank van die excrementen zo in de war geraakt dat hij als door een beslag getroffen werd en terstond op de grond viel. Binnen een kwartier was hij dood.

Aantekening.

De stank van die excrementen moet wel heel giftig en kwaadaardig geweest zijn, dat deze een stevige kerel zo snel omgooide en uit ons midden wegnam. Misschien heeft behalve een bijzondere aanleg ook aan deze snelle infectie bijgedragen, dat de militair minder gewend was aan deze vuile dampen. Wellicht is het om die reden dat de giftige spiegel hem meer raakte en dat deze giftige nachtspiegels mensen die aan de stank gewend zijn minder schade toebrengen, omdat ze de zieke pestlijders verzorgen. Valleriola, Salius, Gemma en anderen getuigen dat ze dit soort snelle sterfgevallen ook gezien hebben. Zie Boek 1, Hoofdstuk 12, Aantekening 1. Zacutus Lusitanus schrijft in zijn *Wonderlijke gevallen*, Boek 3, Waarneming 43 dat hij aan een pestlijder bevolen had een vene te laten openen. Uit de geopende vene kwam bloed dat een huiveringwekkende stank gaf en door die stank zijn de dienaren die dicht bij stonden geïnfecteerd. Ze gingen als gevelde door een zonnesteek terstond tegen de grond en bliezen hun [laatste] adem uit. Waarnemingen van deze soort leren overtuigend dat een pest zonder koorts mensen kan doden. Dat probleem kwelt vooral hen die stellen dat de koorts onafscheidelijk van de pest is en zelfs dat zij het wezen van de pest is. Ze zien dat sommigen heel snel dood gaan, nog voor de tijd gegeven is om een ontsteking en rottenis te veroorzaken. Op grond daarvan zeggen ze, alsof ze daarmee de knoop ontwarren, dat de subiete dood volgt

omdat de rotting niet optreedt in het hart zelf [of in de vaten], maar [helemaal] buiten het vaatstelsel. En zo denken ze deze knoop prima te hebben ontward; ze kunnen immers op deze manier volmondig toegeven dat pest kan ontstaan, aanwezig kan zijn en weer kan ophouden zonder koorts, en wel omdat de rotting zonder koorts buiten de vaten plaats vindt. Alsof werkelijk het pestige gif dat buiten de vaten verblijft en het hart niet bereikt, de mens zo snel kan doden.

ZIEKTEGESCHIEDENIS XCVII.

Iohannes van Haeften die ziek lag in de Molenstraat, werd op 1 september door de pest gegrepen. Hij dronk [daarop] zijn eigen urine. De volgende dag heb ik hem bezocht. Hij had koorts en voelde pijn zonder dat er een gezwel in de lies was. Hij werd door de hoogste benauwdheid gemarteld. Ik heb hem het volgende tegengif voorgeschreven:

R/. *Diascordium van Fracastorius, 1 drachme*
confectio van hyacinth en absintzout, elk 1 scrupel
extract van gezegende distel, 1 1/2/ scrupel
water van gezegende distel en theriakwater, elk 6 drachmen vitrioololie, 11 druppels.
Meng tot een drank.

Hierop zweette hij stevig met zeer grote verlichting. Omdat hij zich na het zweten middelmatig goed voelde, heeft hij de hele tweede dag geen enkel middel willen nemen. Op 5 september kwam er weer een zeer heftige koorts op, met een maximale benauwdheid, dorst en een vreselijke hoofdpijn. Op dat moment is het eerste zweetmiddel herhaald. Daarop zweette hij wederom met een grote verlichting (terwijl er echter geen buil tevoorschijn kwam). Wederom heeft hij het gebruik van geneesmiddelen niet willen voortzetten. Op 7 september vroeg in de ochtend is de koorts weer met grote heftigheid terug gekomen. Op het eerste zweetmiddel zweette hij nu andermaal zeer rijkelijk, maar zonder verlichting. Rond de middag kwam er een geweldig braken bij. We hebben dat enigszins tot bedaren gekregen door met het volgende smeermiddel de maagstreek in te wrijven.

R/. *Theriak van Andromachus, 1 drachme*
olie van nootmuskaat en van schorpioenen, elk 2 scrupels
jeneverbes en barnsteen, elk ½ scrupel en kruidnagelen, 2 druppels.
Meng het.

Na de middag is een dergelijk middel gebruikt:

R/. *Confectio van hyacinth, zout van waterlook, extract van gezegende benedictus en wijnruit, elk 1 scrupel
absinthzout, ½ scrupel Mithridaat en diascordium, elk 2 scrupels.
Theriakwater en bezoarazijn, elk 1 ons.
Meng het voor een drank.*

Hij heeft dit middel binnengehouden, maar kon nauwelijks zweten. De krachten zijn op die dag erg afgenomen. Rond het nachtelijk uur nam hij de volgende bolus, daar hij vanwege zijn zwakte niets anders nemen kon.

R/. *Oosterse bezoarsteen, extract van engelwortel en gezegende distel, elk ½ scrupel
confectio van hyacinth en theriak, elk 1 scrupel.
Laat het een bolus worden die moet worden ingerold in een velletje bladgoud.*

Op 8 september in de ochtend leek hij weer wat levendiger en heb ik het volgende zweetmiddel voorgeschreven.

R/. *Theriak en diascordium, elk 2 scrupels slangenkoekjes, 1½ scrupel
absintzout en extract van gezegende distel, elk 1 scrupel
theriakwater, 1 ons citroensap, ½ ons.
Meng en maak er een drankje van.*

Hij zweette hierop, maar de koorts is niet afgenomen. Wel is in de lies een gezwel gevoeld en ik heb gezorgd dat er meteen een blaartrekkend middel op werd gelegd. Ter versterking van de krachten heeft hij per dag vaker een lepel van de volgende mixtuur genomen.

R/. *Gelei van rode bessen en conserve van rode rozen, elk ½ ons
theriakwater, 3 ons zuring, aposteemkruid en rozen, elk ½ ons
vers citroensap en kaneelwater, elk 1 ons.
Meng en coleer het. Voeg aan de colatuur confectio van hyacinth, 1 drachme en alchermes,
½ drachme toe.
Meng [alles].*

Als gewone drank werd licht bier gebruikt dat met zwavelolie was aangezuurd.

[Voor] rond het avonduur is de volgende bolus voorgeschreven.

R/. *Oosterse bezoarsteen, 13 grein Oosterse saffraan, 4 grein
confectio van hyacinth en theriak, elk 1 scrupel.
Maak een bolus in bladgoud.*

Ondanks al deze maatregelen zijn de koorts, de benauwdheid en de hoofdpijn ernstiger geworden. De volgende dag werd een dikke en zwarte tong gezien. Daar kwam pijn in de keel bij. Rond de middag deden purperen exanthenen bericht van een onmiddellijk op handen zijnde dood.

Aantekening.

Het was heel slecht dat de zieke het gebruik van een tegengif tot twee maal toe onderbrak en het leidde tot zijn eigen ondergang. Bij de behandeling van pest kan hier niet eerder mee worden gestopt, dan wanneer de giftige vijand geheel overwonnen is en eruit is gewerkt. En men moet hem niet vertrouwen als hij een wapenstilstand toestaat, want ook dan bouwt hij lelijke hinderlagen om [vervolgens], na zijn krachten weer verzameld te hebben, onverwacht, in een grotere aanval de burcht van de gezondheid binnen te vallen en te vernietigen.

ZIEKTEGESCHIEDENIS XCVIII.

Petrus van Cranenburch, de knecht van een boer die in de Heertssteeg woonde, leed zwaar aan de pest. Hij had een karbonkel onder de kin en een buil in de lies. Tevens was er koorts met ernstige benauwdheid en zwakte. Nadat hij vele tegengiffen had genomen, is de koorts flink gezakt, maar de zieke bleef toch gedurende veertien dagen in een toestand van diepste zwakheid. In die periode kon hij ter versterking van de krachten ook nauwelijks enige spijs gebruiken. Intussen werd de buil met aantrekkende en rijpmakende cataplasmata tot rijping gebracht en door een chirurgijn met een incisie geopend. De pestkool onder de kin gaf echter zeer veel last en het feit dat we er de beste middelen op toepasten, deed daar niets aan af. De *anthrax* strekte zijn grenzen van dag tot dag verder uit naar de naburige delen. Door als een *sphacelos* [= droog, gemummificeerd weefsel] naar beneden naar de borst toe te kruipen, bereikte hij de breedte van een hele uitgestrekte hand. Toen is weer een ronde incisie gemaakt en is begonnen met een scheiding van de belendende delen. Hierbij heeft de hulp van lokale zalven veel goed gedaan. Uiteindelijk kwam er een zo groot stuk van het dode vlees uit vallen dat de hele kin

aan de onderkant [open lag] en een groot deel kon worden gezien van de luchtpijp die helemaal bloot kwam te liggen. De zweer is later net als andere zweren beetje bij beter genezen en de zieke voor wiens leven wij lang hadden gevreesd, is na zes weken weer naar buiten gekomen – geheel hersteld in zijn gezondheid.

Aantekening.

In de maand april hebben we een andere karbonkel van grote omvang in de hals van 'n militair gezien. Deze strekte zich uit tot aan het sleutelbeen. De luchtpijp was reeds bloot komen te liggen, maar we hebben nooit kunnen bemerken dat de karbonkels in de materie van de luchtpijp zelf zijn binnen gegaan. We hebben de huiveringwekkende omvang van karbonkels soms ook wel in andere delen gezien. Bij de vrouw van een zekere vaandeldrager hebben wij een *anthrax* gezien die ongeveer een derde deel van de binnenkant van de dij innam en zich van daar uitstreckte tot aan haar vrouwelijke geslachtsdeel en het midden van de bil. Toch is zijn hiervan genezen. Bij de zoon van de luitenant Lubbertus Wolff bezette de karbonkel vrijwel het gehele schouderblad. Bij de dienstmaagd van een bakker die bij de Molenpoort woont, bezette de karbonkel een vierde deel van de onderbuik en strekte zich uit tot de schaamlippen. Bij de chirurgijn Cornelius daalde een dodelijke karbonkel van de valse ribben af naar beneden tot aan de lendenen. Palmarius meldt dat hij ook karbonkels van deze omvang heeft gezien. Ze verschrikten de medici alleen al door de aanblik. Paraeus, Boek 23, Hoofdstuk 23 zegt dat hij de zeer grote karbonkels van deze aard ook meer dan eens heeft gezien. *Ik heb karbonkels gezien (zegt hij) die met hun korst het midden van de rug bezetten en andere die kijkend naar de keel boven de sleutelbeenderen het daar onder liggende vlees zozeer wegraten dat men de trachea bloot kon zien liggen. Ik ben eens een karbonkel tegengekomen die midden in de maagstreek lag en [zich zo diep genesteld had] dat nadat de korst zijn kracht verloren had het naakte peritoneum zich presenteerde en met de ogen kon worden gezien. Het achtergebleven litteken was zo groot als de palm van een hand.* Soortgelijke karbonkels van een afschuwelijke grootte heeft ook Forestus gezien. Zie Boek 6, Waarneming 12, 13 en 25.

ZIEKTEGESCHIEDENIS XCIX.

De weduwe van de weledele heer Daps had zich erg vermoeid met wandelen en zweette hierdoor sterk. Ze voelde een inwendige warmte en een benauwdheid om het hart. Nadat die in korte tijd veel was toegenomen, is ze een paar keer flauw gevallen. Ze voelde een scherpe uitwendige pijn aan de buitenkant midden op de borst, en wel op die plaats waar ze bloot op de borst een amulet met arsenicum droeg. Toen ze echter bij ontblote borst de plek bekeek, bemerkte ze dat daar enkele kleine zwarte

puistjes zaten. Ze dacht daarom dat ze aan de pest leed en vroeg terstond om mijn advies. Ik zag dat door de scherppte en virulentie van het amulet dat vochtig was van het zweet, midden in het gebied van het borstbeen die puistjes in de opperhuid waren ingebrand en dat zij de oorzaak waren van de grote zwakte, de inwendige hitte en de benauwdheid rond het hart. Om die reden heb ik haar na verwijdering van het amulet dit tegengif voorgeschreven waarop ze uitstekend heeft gezweet.

R/. *Extract van wijnruit en engelwortel en zout van waterlook, elk 1 scrupel
theriak, 1 drachme theriakwater, 1½ ons.
Meng en laat het een drank worden.*

De pustels die met deze zalf drie tot vier maal per dag werden ingesmeerd, zijn binnen twee dagen genezen.

R/. *Theriak van Andromachus, 1½ drachme
olie van schorpioenen, laurierolie, albast-zalf, elk 2 drachmen.
Meng het.*

Na rijkelijk zweten zijn de voorszegde symptomen voor het grootste deel verdwenen. Om te zorgen dat de resten van het gif helemaal werden uitgeroeid, heeft ze gedurende enkele dagen 's morgens, 's middags en 's avonds een stukje van dit antidotum genomen.

R/. *Liberantpoeder, 1 drachme theriak en diascordium, elk 1½ drachme
confectio van hyacinth, 2 scrupels
ingelegde schillen van sinaasappels, citroenen en rode bessengelei, elk 3 drachmen
siroop uit limoenen zoveel als nodig is.
Maak er een conditum van.*

Door deze weinige middelen is zij van een dreigend gevaar gered.

Aantekening.

Zij die een amulet gemaakt uit arsenicum, sublimaat of andere giffen ter preventie rondslepen, bewijzen zich zelf geen betere dienst dan de onverstandige burgers die om een grote vijand van de stad weg te drijven een ander

niet minder groot gevaar te hulp roepen: een vijand die, terwijl hij belast wordt met de verdediging van de muren, als de gelegenheid zich voordoet, onverwacht de poorten van de stad bezet en de burgers die geholpen moesten worden akelig onderdrukt, dit onder het mom van hen te zullen helpen. Dat blijkt uit voornoemde geschiedenis duidelijk, want doordat de giftige substantie van het amulet door het zweet een beetje was opgelost, en doordat de poriën van het lichaam door de warmte open stonden, heeft het beschermende amulet, toen deze gelegenheid ontstaan was, zijn vijandige en virulente pijlen naar binnen kunnen brengen, en wel naar het hart, de bron van het leven. Hoe gevaarlijk amuletten van deze soort zijn, blijkt niet alleen voldoende duidelijk uit deze geschiedenis, maar ook uit het verhaal dat Franciscus Alphanus vertelt. Het gaat over een jongeman die zich beschermde met een amulet van arsenicum. Toen hij zich bij het balspel in de sportzaal moe had gemaakt en flink zweette, stortte hij acuut in en is terstond overleden. Massaria vertelt een geschiedenis die niet veel van deze afwijkt in Boek 2 van zijn geschrift over de pest. Wij hebben die hierboven in Ziektegeschiedenis 44 ook [al] verteld. Laat al die mannen zwijgen, hoeveel het er ook zijn, die dergelijke verraderlijke en gevaarlijke amuletten als geschenken van de goden aanprijzen, ze aan mensen opdringen en met veel lucht [verpakt] verkopen.

ZIEKTEGESCHIEDENIS C.

De vrouw van Lambertus van Schermbeeck was door de pest getroffen. Ze was koortsig en had last van grote benauwdheid, maar toonde geen uitwendig teken van pest. Op de vierde dag van haar ziekte (nadat er al vier zweetmiddelen gegeven waren en het zweet met succes was opgewekt) is het hele lichaam bedekt met een diffuse phlegmoneuze roodheid en kleine puistjes niet groter dan een gierstkorrel. Ze voelde dat hierdoor de benauwdheid veel lichter werd. Maar de zieke, die walgde van de stank van het zweet verwisselde zonder dat ik het wist van kleding. Nadat ze het vuile goed had afgelegd, deed ze een schoon nachtkleed aan, iets wat ik echter had verboden. Hierop verdween terstond de hele roodheid van het lichaam en de pustels bleven uitgedroogd over. Daar kwam een zeer acute koorts bij met grote benauwdheid en hoofdpijn. Deze doodde de zieke binnen zes uur.

Aantekening.

Nogal zelden wordt een pestige koorts op zo een wijze op een kritisch moment opgelost. Van hen die het overkwam, ontkwamen [allen] degenen die zich zelf niet tegenwerkten, zoals deze vrouw dat deed. Zij dreef de ziekmakende materie die gelukkig van het binnenste van het lichaam naar de oppervlakte was gedreven, door haar eigen schuld (namelijk door een ontijdige wisseling van kleren en het toelaten van koudere lucht) weer naar binnen naar de edele ingewanden terug en dat had een verderfelijk effect. Een dergelijke crisis hebben we ook gezien bij de dochter van de bierbrouwer N. van Uden, die woont

in de Zaagmakersstraat. Wij hebben haar na de crisis nog twee zweetdrijvende middelen gegeven en dat [regime] met het oog op de aanhoudende warmte en het lichte zweten gedurende enkele dagen voortgezet. Zo verdween langzamerhand die rode ontstoken kleur van de huid en zijn de puistjes uitgedroogd. De huid van het hele lichaam van de zieke veranderde en naar de mening van iedereen is ze aan het grootste gevaar ontsnapt.

ZIEKTEGESCHIEDENIS CI.

Thomas van Kalckbergh, een man uit Keulen, kreeg pest met zeer hoge koorts. Na het eerste zweetmiddel bemerkte hij een karbonkel op de borst onder de rechter tepel en een onduidelijke zwelling in de lies. Deze laatste is door drie opeenvolgende zweetkuren niet groter geworden. Op de derde dag van zijn ziekte klaagde de zieke over gerommel en een onbestemde pijn in de buik. Niet lang daarna volgde een dodelijke diarree waarmee de buil terstond verdween. Binnen acht uur was de zieke dood.

Aantekening.

Mensen met pest die er diarree verkrijgen, lopen zeer ernstig gevaar en slechts zeer weinigen van hen ontkomen aan de dood. Wij lezen dat hetzelfde ook vroeger al door Hippocrates is waargenomen, want *in Epidemieën*, Boek 3, Text 57, zegt hij [in de passage] die over de pest handelt: *Zij die in de greep worden gehouden door langdurige of acute ziekten, gaan allemaal dood, dit vooral door een falen van de buik. De buik ondersteunt namelijk alles.* Dat onder falen van de buik diarree moet worden verstaan, wordt duidelijk uit het commentaar dat Galenus bij deze plaats geeft: *En ook die pest die zo langdurig woedde in onze tijd (zegt hij), doodde bijna allen ten gevolge van de stoffen die via de faeces werden uitgescheiden. Wat werd uitgescheiden, was [het gevolg van] vervloeiing [colliquatio].*

ZIEKTEGESCHIEDENIS CII.

Petrus van Asperen, knecht van een glasblazer, hield toen hij een beginnende buil in de lies voelde, het kwaad geheim. Hij kwam terstond naar mij toe en vroeg mij om raad. Ik heb hem aanbevolen de volgende bolus door te slikken of gemengd in een beetje warme wijn op te drinken en er een slok warmgemaakte wijn overheen te drinken. Zo maakte hij zich dan op om te zweten:

**R/. Theriak van Andromachus, 4 scrupels zwavelboem, 1 scrupel
kamfer, 4 grein jeneverbesolie en barnsteen, elk 5 druppels.
Meng het voor een bolus.**

De volgende dag is hij weer naar mij toegekomen. Hij zei dat hij vrijwel de hele nacht had gezweet, dat de buil helemaal verdwenen was en dat zich van het kwaad niets meer liet merken.

Aantekening.

Niet allen treft hetzelfde geluk als deze zieke, namelijk dat het pestige gif zo snel wordt uitgedoofd en uitgeworpen. Bij heel wat anderen kan dat gif nauwelijks met welke hulp van tegengiffen dan ook worden overwonnen. Voor dit verschil kan een drievoudige verklaring worden genoemd: 1. verschil in grootte van de kwantiteit en de kwaliteit van het gif, 2. verschil in disposities. 3. Vooral te laat of tijdig gebruik van geneesmiddelen. De kwaadaardigheid van de ziekte laat geen uitstel toe, want een klein beetje gif kan zelfs in een lichaam dit niet erg is gedisponeerd, langzaam kracht krijgen als het niet door een tijdig gebruik van medicamenten wordt bedwongen. Forestus heeft dat ook waargenomen bij de pest te Delft. *Alle hulpmiddelen (zegt hij) werden vrijwel altijd vergeefs aangewend, als het kwaad de natuurlijke dag [van de crisis] voorbij was. Iets wat wij – och arm – in de eigen praktijk ook gezien hebben en voor bewezen houden. [Dit gold alleen dan niet,] wanneer de indruk die [door het pestgif] in sommige lichamen gemaakt was, toevallig heel licht was, of als het [verdedigende] vermogen van de krachten heel sterk was. In die gevallen genazen sommige mensen nadat de [goede tijd voorbij was]. Het waren er echter maar weinigen.*

ZIEKTEGESCHIEDENIS CIII.

De edelman Didricus van Welderen, Heer van Leeuvenburgh, trok, nadat zijn broer en zus reeds door de pest waren uitgemoord, het besmettelijke gif ook aan. Hij droeg de ziekte ongeveer drie maanden met zich mee, voor ze zich met zichtbare tekenen verraadde. In deze maanden klaagde hij soms over zware hoofdpijn, soms over een algehele slapheid van het lichaam, soms over zwakte van het lichaam, soms over gebrek aan eetlust en andere kwalen. Gedurende vrijwel de hele tijd klaagde hij over benauwdheid rond het hart. Om zijn gezondheid beter te dienen, veranderde hij op mijn advies terstond na de dood van zijn zus (de vrouw van de zeer edele en dappere heer Van Wijnbergen, prefect van het legioen, van lucht. Met achterlating van alle verdachte zaken begaf hij zich buiten de stad naar het dorp Bemmelen. Daar ging hij naar het kasteel van de heer Van Wolfferen. Toen hij daar ongeveer tien weken geleefd had, daarbij het constante gebruik van tegengiffen nimmer overslaande, namen de eerder genoemde symptomen toch langzamerhand meer en meer toe - vooral de benauwdheid en het verlies van krachten. Tenslotte werd hij gedwongen naar Nijmegen terug te komen om mijn advies te vragen.

Nadat ik hem hier op verdenking van een giftig kwaad, een zweetdrijvend tegengif had gegeven, verscheen in de lies een pestbuil - voorwaar de echte bode van de zich al lang verschuilende vijand. Deze werd in de eerste twee dagen wat groter. Nadat enige geschikte antidota waren gegeven en nadat er alleen een van onze magistrale pleisters van *tacamacticum*³⁶⁶ was opgelegd, verdween de buil zonder rijp te zijn geworden. En zo is de zieke gelukkig bevrijd van deze giftige vijand. Door zijn nogal langdurige verblijf in een soldatentent hield hij nog lang een verzwakte maag. Die hebben we door twee braakmiddelen en enkele warm makende, reinigende en versterkende middelen te geven na enige maanden weer terug gebracht in de staat van gezondheid die hij gewend was. Nog opgemerkt moet worden dat voornoemde heer gedurende de gehele tijd waarin het pestgif in zijn lichaam school, tot aan de volledige genezing door geen enkele merkbare koorts aangedaan is geweest.

Aantekening.

Het doet genoegen om deze zeer zeldzame geschiedenis hier van een aantekening te voorzien, want ik denk dat het nauwelijks ooit voor waar is aangenomen dat het pestgif lange tijd in een menselijk lijf verscholen kan liggen voor het zich door meer ernstige symptomen verraadt. Zeer veel grote medici denken dat het niet meer dan een paar uur of hoogstens zes op zeven dagen in het lichaam verborgen kan blijven. Octavianus Roboretus, (in zijn werk over de petechiale koorts, Hoofdstuk 19), Felix Platerus, (in zijn praktijkboek, tractaat 2, Hoofdstuk 2), Daniel Sennertus, (in zijn praktijk van de geneeskunde, Deel 3, Boek 6, Hoofdstuk 3 en ook Boek 4 van zijn werk over de koorts, Hoofdstuk 3) en Guilh. Fabr. Hildanus (*Honderd gevallen* 2. Waarneming 34) getuigen dat ze voorbeelden van deze gang van zaken in de praktijk hebben gezien. Maar (voor zover ik weet) heeft tot nu toe nog niemand voor ons gezien dat het gif gedurende een aantal maanden verborgen bleef. De verklaring van deze zaak hebben wij uitvoeriger onderzocht in Boek 1, Hoofdstuk 10, Aantekening 8.

ZIEKTEGESCHIEDENIS CIV.

Toen N. van de Wart, tollenaar, aan de pest overleed, was zijn vrouw zeer bedroefd. Lange tijd treurde ze over haar man. Ze kon haar hartzeer op geen enkele manier van zich afwerpen. Bij haar verdrietigheid kwam nog de idee dat ze zelf ook dood zou gaan. Die idee zette zich zo stevig vast in haar geest, dat ze het voor zeker hield dat ze binnen korte tijd aan de pest zou sterven. Om die reden stelde ze een testament op en beschikte ze naar haar goeddunken over alle dingen waarvan ze wilde dat ze na haar dood zouden gebeuren.

³⁶⁶ DB: 'magistraal plaaster van Tacamahaca'. Een pleister met gom van de balsempopulier.

Nadat ze deze en andere zaken in de tijdspanne van een paar dagen had afgehandeld, zei ze tenslotte tegen mij en haar naaste bloedverwanten dat ze binnen korte tijd zou komen te sterven, en dat ze haar voorgesane man zou volgen. Op dit treurige en onwrikbare beeld is een weinig later de pest gevolgd. Die wilde door geen soort van middel (hoewel er genoeg geprobeerd zijn) milder worden. Op de vierde dag van de ziekte bezegelde de zieke de voorspelling met een doodbrengend teken.

Aantekening.

Heel wat ellendige voorbeelden hebben in deze trieste tijd geleerd dat verdriet veel bijdraagt aan het krijgen van de pest. Maar het was toch iets wonderlijks bij voornoemde zieke vrouw, omdat haar geest zowel de pest, als de ziekte, als het tijdstip van beide bij benadering voorspelde. Het gevolg was dat ze de dingen die ze in korte tijd doen moest op haar gemak in alle rust kon doen en tenslotte zeggen kon: ik ga over korte tijd dood. De Ouden plaatsen de vreugde en de vrolijkheid (grote vijanden van de pest) vooral in tijden met een pestige constitutie tegenover de triestheid en ze pleegden deze laatste met muziek en gezang te verdrijven. Daaraan kan naar ons oordeel heel wel het matige gebruik van wijn worden toegevoegd en evenzo het gezegde: *Zoals de smaragd in het goud, zo [hoort] muziek in wijn.*³⁶⁷

ZIEKTEGESCHIEDENIS CV.

Pater Antonius, een Jezuïet, verhuisde toen hij de pest kreeg en een buil in zijn lies voelde, vanwege het grotere gemak uit het huis waarin hij verbleef naar een tuin die ver genoeg van de woning verwijderd lag. Nadat hij aldaar verschillende zweetdrijvende en andere door mij voorgeschreven medicamenten had genomen, verliet de koorts hem en werd de buil in de lies kleiner terwijl de zieke weer met smaak begon te eten. Terwijl het hem alweer een paar dagen redelijk goed ging, kwam het bericht dat een paar soldaten van zijn komst lucht hadden gekregen en dat ze het plan hadden opgevat hem gevangelijk weg te voeren. Hij is hierdoor zo geschrokken dat hij zich ontijdig, [dus al te vroeg] aan de buitenlucht blootstelde en verhuisde naar een ander onderkomen dat wat verder weg was gelegen. Door die schrik en niet minder door de overhaaste verandering van lucht heeft hij weer een zeer zware pestige koorts opgevat, met zeer grote benauwdheid en verlies van krachten. Deze legde hem, daar ze voor geen enkel middel week, binnen twee dagen het einde van zijn leven op.

³⁶⁷ Als een zegel van smaragd in goud gevat, zo is een melodie bij kostelijke wijn. Sirach 32:5 en 6.

Aantekening.

Deze zieke leek reeds aan de dood ontsnapt en aan elk gevaar voorbij te zijn gekomen. De ziekte sloeg echter alsnog dodelijk toe door de nieuwe schrikanval en de plotselinge verandering van lucht. De zieke geeft zo een voorbeeld waaruit anderen kunnen leren dat ze zich niet al te snel, [dus] voor ze weer helemaal gezond zijn, in de buitenlucht moeten begeven.

ZIEKTEGESCHIEDENIS CVI.

Henricus Peters die in het dorp Lent in het huis van Secretaris Seldens logeerde, was geheel gezond uitgegaan om in de velden te wandelen. Toen hij op een of andere manier vermoeid terug kwam, rustte hij wat uit op een berg hooi. Hij viel in slaap en dutte twee uurtjes. Wakker geworden, schrok hij, want hij voelde dat hij koorts kreeg. Hij werd aangedaan door hoofdpijn en een benauwdheid rond het hart. Niet lang daarna moest hij braken. Hij ging naar bed en bracht die nacht door in grote ongerustheid. De volgende dag nam hij een door mij voorgeschreven tegengif. Daarop zweette hij rijkelijk, maar zonder verlichting. Vervolgens braken drie pestkolen uit. Hierna heeft hij nog vergeefs drie of vier zweetmiddelen en andere tegengiffen geprobeerd, maar terwijl de ziekte elke dag erger werd, eindigde zijn leven op de vijfde dag.

Aantekening.

Wij hebben op basis van de ervaringen met vele boeren begrepen dat het slapen op het hooi, vooral als het vers is, buitengewoon gevaarlijk is. Dat geldt niet alleen bij pest, maar ook bij talrijke andere ziekten.

ZIEKTEGESCHIEDENIS CVII.

Franciscus Lanckfort, een sterke kerel, werd toen hij uit een droom ontwaakte, bedrukt door een zware benauwdheid om het hart. Omdat hij op grond hiervan vreesde dat hij de pest had, dronk hij meteen een goede slok warm gemaakte wijnazijn. Zo maakte hij zich zelf klaar om te zweten. Toe dat zweten drie of vier uren had geduurd, verdween die hele benauwdheid. Hij voelde een duidelijk gezwel met veel pijn in de linker lies, maar wat de rest van het lichaam betreft, voelde hij zich prima. Op de eerste dag legde hij een blad van rode kool, ingewreven met raapolie, op de zwelling. Die nam de tweede dag echter nog zo veel toe, dat hij vanwege

de pijn niet aan het lopen kon komen en zijn onderbeen niet meer vrij bewegen kon. Daarom riep hij er een van die namaakchirurgijns bij die de pestzieken bedienen. Deze liet om, naar hij zei, de patiënt sneller te genezen en [meer in het bijzonder] het weer opkomen van de koorts tegen te gaan, een half pond bloed uit de rechter arm. Maar door deze gebeurtenis raakte de zieke een weinig later in paniek, terwijl hij [vervolgens] werd gevloerd door een hevige flauwte. Meteen daarop volgde een heftige koorts, met braken, dorst en hoofdpijn. Na korte tijd verdween ook de buil. De volgende dag is mijn advies gevraagd. Toen ik de zieke vond, had hij zware koorts, met een zwakke pols, frequent en onderbroken. Ik stelde vast dat de tong reeds zwart werd en dat de krachten sterk waren afgenomen. Derhalve heb ik hem voorspeld dat hij weldra zou sterven - een voorspelling die door de dood weinige uren later werd bevestigd.

Aantekening.

Vele belangrijke medici prijzen ter behandeling van de pest aderlatingen aan. Maar omdat deze latingen het kwaadaardige virus dat reeds buiten de grenzen van de arteriën en venen naar de snuitdozen was uitgeworpen, weer naar het binnenste van het lichaam terugroepen, zou ik niet weten onder welke naam [=van welke auteur] ze met recht kunnen worden aanbevolen. Wat betreft de autoriteit van Galenus, Avicenna, Avenzoar en van andere medici die de aderlating aanbevelen: wij plaatsen daar het gezag van Hippocrates tegenover die in het zesde boek van zijn *Epidemiën*, Sectie 7, Tekst 1 getuigt dat aderlatingen die hij zelf verordonneerde in een dergelijk geval nooit iets hebben geholpen. Misschien zult U zeggen dat de aderlating bij genoemde zieke juist dodelijk was omdat ze aan de arm werd gedaan, terwijl ze eigenlijk aan de voet had moeten gescheiden. Ik zeg daarop dat die botte chirurgijn er volgens de mening van velen ook op dat punt naast zat. Door ervaring hebben we vele malen geleerd dat het onttrekken van bloed aan de voet bij een buil in de lies ook nooit gunstig uitpakt. Al diegenen bij wie tijdens de pest bloed om een of andere reden uit welk deel dan ook is gelaten, hebben het met de dood bekocht.

ZIEKTEGESCHIEDENIS CVIII.

Eduardus Moulets, een Engels soldaat die in de Scheidemakersgas ziek lag, kreeg pest met een hevige koorts. Verder had hij een behoorlijk grote karbonkel op de onderbuik. In die toestand bracht hij de nacht door in grote ongerustheid, benauwdheid en zwakte. De volgende dag hebben wij tevergeefs geprobeerd het braken met geschikte geneesmiddelen

te bedwingen. Tegen de avond wierp hij, terwijl zijn krachten al helemaal op waren, tenslotte een zwarte worm uit, lang, levend en sterk gelijkend op een bloedzuiger. Een weinig later stierf hij.

Aantekening.

Behalve deze zieke heeft niemand (naar ik weet) zwarte wormen van deze vorm uitgebraakt.

ZIEKTEGESCHIEDENIS CIX.

Lambertus van Wyburch, kreeg pest met een onduidelijke zwelling onder de arm, een hevige koorts en enorme benauwdheid. Op 20 september heb ik het volgende tegengif voorgeschreven.

R/. *Pillen van slangen, zout van waterlook en extract van engelwortel, elk 1 scrupel
diascordium van Fracastorius, 1 drachme theriakwater en bezoar-azijn, elk 1 ons.
Meng en maak er een drank van.*

Hierop zweette hij flink en met enige verlichting. De tong was erg droog en de dorst vreselijk. Hij vroeg of ik hem het drinken van gewoon water toestond. Ik heb een matig gebruik toegestaan en heb bevolen dat de mond ook vaak nat werd gemaakt. De volgende dag ijlde hij licht. Toen is hetzelfde zweetmiddel herhaald. Na het gebruik daarvan is het gezwel in de oksel groter geworden. Ik heb er een blaartrekkend pleister opgelegd. De koorts is [echter] niet veel minder geworden. Voor de avond heb ik hem de volgende bolus gegeven.

R/. *Kamfer en Oosterse saffraan, elk 3 grein
liberantpoeder en confectio van hyacinth, elk 1 scrupel limoensiroop zoveel als nodig is.
Laat het een bolus worden in bladgoud.*

Op 22 september werd het ijlen minder. Herhaald werden 's morgens het zweetmiddel en 's avonds de bolus. Ook is er een aantrekkend cataplasma op de buil gelegd. Op die dag is de koorts een beetje minder geworden en tegen de avond had hij geen delier meer. Omdat de tong echter erg droog was en er een zwarte korst op lag, zo zeer dat de zieke nauwelijks nog kon spreken, heb ik verordonneerd dat verse boter met rozenwater werd gewassen en na wassing in zeer koud gewoon water

werd gelegd. Van die boter moest enkele keren per dag een stukje ter grootte van een boon op de tong worden gelegd, om daarop weg te smelten. Door dit gebruik viel de korst binnen twee dagen geheel van de tong. Op 23 september werd de koorts iets lichter, maar het gezwel was weinig meer toegenomen. Ik heb toen het volgende apozema voorgeschreven en bevolen om daarvan drie maal daags drie of vier ons in te nemen. Verder moest hij het lichaam goed warm en licht zwetend [proberen te] houden.

R/. *Gedroogde schillen van citroenen en sinaasappelen, wortels van pestwortel, alantswortel, engelwortel, essenkruid en kruisdistel, elk ½ ons
het kruid van gezegende distel, zuring, waterlook, bernagie, aposteemkruid en duizendguldenkruid, elk 1 handvol
pimpernel, ½ handvol zuring, distel, citroen en klissen, elk 1 drachme
gewoon water, zoveel als nodig is.
Het wordt volgens de regelen der kunst gekookt tot het 2 pond is. Voeg aan de colatuur siroop van limoenen en waterlook toe, elk 1½ ons.
Meng het en maak er een apozema van.*

Op deze dag had hij voor het eerst ontlasting en at hij een beetje kaas met droog brood. Op 24 en 25 september is met het gebruik van het apozema doorgegaan. Op 26 september in de ochtend heb ik het volgende zweetmiddel voorgeschreven.

R/. *Extract van wijnruit, distel, engelwortel en zout van waterlook, elk ½ scrupel
theriak en diascordium, elk 1½ scrupel theriakwater, 1 ons citroensap, ½ ons.
Meng en maak er een drank van.*

Nadat hij hierop zeer sterk was gaan zweten, verdween de koorts samen met de benauwdheid en de zieke voelde zich daarna redelijk goed. Tot meerdere zekerheid van de behandeling, heb ik bevolen dat het voorgaande apozema nog een keer werd bereid en dat hij er nog enkele dagen twee maal daags een dronk van nam. In plaats van het aantrekkende *cataplasma* heb ik iets rijpends op het gezwel gelegd. Niettemin is het gezwel binnen weinige dagen zonder verettering verdwenen. Toen het *apozema* op was, heb ik de zieke gereinigd met onze pestilentiële pillen en zo is hij gelukkig van de zeer gevaarlijke ziekte bevrijd.

Aantekening.

Mits ze het met mate gebruikten, heb ik zieken vlot toegestaan om ter lessing van de dorst gewoon bron- of putwater te gebruiken. (In Nijmegen is het [bron]water namelijk zeer helder en zeer goed. Het overtreft het putwater van zeer veel andere plaatsen in zuiverheid en goede kwaliteiten bij verre). Ik heb nooit gemerkt dat het drinken van dat water iemand geschaad heeft, maar integendeel dat het velen meer goed gedaan heeft dan juleppen en door anderen kunstig klaar gemaakte dranken. Van boter is het ook de moeite waard om op te merken dat ze het beste middel is om de tong vochtig te houden en de korsten erop week te maken. Wel moet worden afgezien van een te grote hoeveelheid ervan, omdat daardoor de ontlasting soms te zacht wordt.

ZIEKTEGESCHIEDENIS CX.

Ioachimus Nauta, had zich in het begin van de lente ter voorkoming [van pest] op het linker onderbeen een fontikel laten aanleggen. Toen hij in november een keer in de avond iemand van zijn verwanten opzocht die aan een pest met diarree leed, kreeg hij ook pest. Hij voelde eerst een duizeligheid en zwaarte van het hoofd. Daarna grote benauwdheid met misselijkheid. Op mijn advies heeft hij terstond het volgende tegengif genomen:

*R/. Theriak van Andromachus, 4 scrupels zout van gezegende distel, 1½ scrupel
theriakwater en azijn van bezoar, elk 1 ons.
Meng en maak er een drank.*

Hier zweette hij vrijwel de hele nacht op, dit met zoveel verlichting dat alle verschijnselen verdwenen. De volgende dag klaagde hij over veel pijn aan de fontikel op het been. Ik zag dat er wat zwarte ichoor uit vloeide. De fontikel zelf had in zijn volle omvang een zwarte kleur aangenomen. De randen van deze fontikel zijn net als bij een karbonkel van elkaar [= van de gezonde huid] gehaald, nadat er eerst geschikte uitwendige middelen op waren gemeerd. De zieke was daarna weer uitstekend in orde.

Aantekening.

Wij hebben fontikels ter preventie van de pest altijd voor uitstekende hulpmiddelen gehouden. Vaak hebben we gezien dat als er al iets van gif naar binnen was opgenomen, het er door die zelfde fontikels hetzij spontaan door hulp van de natuur, hetzij met de steun van geneesmiddelen uitstekend en snel uit is verwijderd. Uit voornoemde ziektegeschiedenis

volgt dat [ook] duidelijk. Dit zelfde over fontikels stellen op grond van hun ervaring Mercurialis, Hercules Saxonia, Georgius Garnerus, Hildanus, Joannes Arculanus, en andere grote, practisch werkzame medici.

ZIEKTEGESCHIEDENIS CXI.

Iacobus Moulin, een Fransman, heeft toen hij een buil in de lies voelde, terstond een of andere legerchirurgijn geraadpleegd. Die gaf hem een drank van wijn met antimoon. Nadat hij die had uitgedronken, is de zieke naar huis gegaan. Hij was namelijk nog zo sterk dat hij zelf naar de chirurgijn was gegaan. Niet lang daarna werd hij overmand door een zeer sterke sufheid van geest. Ik werd erbij geroepen en omdat ik niet wist wat hij genomen had en ik voelde dat de pols al bijna afwezig was, heb ik hem voorspeld dat hij in korte tijd zou sterven. Toen ik bij hem was weggegaan, kwam de genoemde chirurgijn mij op straat tegen. Omdat hij zag dat ik naar buiten kwam bij het onderkomen van de zieke, vroeg hij hoe het met Iacobus Moulin ging. Ik vroeg hem hoe hij wist dat deze ziek was. Hij antwoordde dat deze reeds een uur geleden of daaromtrent naar hem gekomen was. Hij had geklaagd dat hij een klein zeer pijnlijk gezwel in de lies voelde. Om [zo vervolgde de militaire heelmeeester] erger te voorkomen, heb ik hem twee ons braakwijn gegeven. Dat is een drank die wij onder soldaten bij zeer veel ziekten met groot succes plegen te geven. Dat hebt U uitstekend gedaan, zei ik, maar ga eens gauw naar de zieke kijken en zie met hoeveel vrucht U de wijn ook hier hebt toegepast. Hij ging stoutmoedig naar de zieke toe en zei tegen de mensen die in de buurt waren dat er geen gevaar te vrezen viel. Hij had een dusdanig middel aan de zieke gegeven dat alleen daardoor de pest in één dag geheel genezen zou worden. Terwijl hij daar bij het bed stond, kwam de zieke intussen een beetje bij en braakte twee of drie keer. Reeds (zo zei de chirurgijn) was de ziekte overmeesterd en was alle gevaar overwonnen. Maar de voorspelling over de ziekte kwam niet uit, want een weinig later spuwde de ziekte met het braaksel ook zijn levensgeest uit. Inderdaad was de ziekte zo goed overwonnen dat geen enkel gevaar ooit nog naar hem zou terugkeren. De beschaamde chirurgijn is niet zonder verwensingen en sarcastische opmerkingen van de omstanders weer vertrokken.

Aantekening.

Hoe uitstekend dienen de kapiteins de zaken van hun soldaten, wanneer ze de taak om hen te behandelen opdragen aan dergelijke ongeschikte en neuswijze stommerikken of liever moordenaars. Om niet te lang opgehouden te worden door de behandeling van de soldaten die minder geld hebben,

schamen ze zich niet hen willekeurig welke zeer gevaarlijke middelen te geven. Ze handelen volgens het gezegde: *hiermee komt of een snelle dood of een vrolijke overwinning*.³⁶⁸ Werkelijk, als de krachten van de genoemde soldaat in het begin gespaard waren, en als tegelijkertijd het pestige gif (dat dank zij de sterke natuur al naar buiten begon te komen) met de geschikte tegengiffen en zweetmiddelen uit de inwendige organen naar buiten was gedreven, dan had er zonder twijfel veel hoop op genezing gegloord. Nu daarentegen, moesten door het geweld van het braakmiddel en de giftigheid van het antimoon de reeds door het pestgif aangetaste organen noodzakelijkerwijs wel verstoord en verzwakt worden. Om die reden denken wij dat er nooit geluisterd moet worden naar de raad van hen die om de gevaarlijke vijand eruit te gooien een ander niet minder dodelijk hulpmiddel inzetten en binnen hun verdedigingswal binnenlaten. Die twee vijanden verwoesten, terwijl de een werkt aan de ondergang van de ander, gemakkelijk ook de stad zelf met vuur.

ZIEKTEGESCHIEDENIS CXII.

In het huis van de hooggeboren Heer van Nassau³⁶⁹, ritmeester van de cavalerie, leden in de maand juni vier leden van het personeel aan pest. Twee van hen zijn gestorven. Het huis is die zomer twee of drie maal gereinigd. Mevrouw van Nassau (die met heel haar gezin haar toevlucht in 's-Gravenhage had gezocht, terwijl haar man intussen met zijn regiment het leger volgde) was met deze reinigingen nog niet helemaal tevreden en stuurde in de maand november twee of drie Hollandse schoonmaaksters uit 's-Gravenhage naar Nijmegen. Zij maakten het huis in de vijfde maand na het laatste ziektegeval nog een keer zorgvuldig op de Hollandse manier schoon. Ze wasten alle linnengoed en alle andere zaken die gemakkelijk gewassen konden worden en zetten het overige huisraad in de zon en de open lucht. Ze maakten alles zorgvuldig schoon en lieten het huis eens goed doorwaaien. Vervolgens reinigden ze het hele huis van het puntje van het dak tot helemaal onderin, niet alleen met bezems maar ook overal met water. Ze deden op de muren nieuwe kalk. Daarna gooiden ze alle vuile rommel op een mestvaalt. Hierin zochten de kippen naar iets eetbaars. Ze doken er in onder en wentelden zich erin. Daarom kregen ze allemaal pest en gingen dood. Bij sommigen braken er op borst en rug karbonkels door, bij anderen kwamen onder de vleugels builen naar voren en zo zijn alle kippen, ongeveer twintig in getal, aan de pest overleden.

³⁶⁸ Horatius, *Satiren*. I. 1. 7. 27. horae momento cita mors venit aut victoria laeta.

³⁶⁹ Wie deze edelman was, kon niet worden vastgesteld. Justinus van Nassau werd in deze jaren door een Nijmeegse chirurgijn behandeld (Hilte, 1973:17-36). Hij leefde echter van 1559-1631. Misschien gaat het om een van de bastaarden van Maurits: Lodewijk van Nassau (1602-1665): zoon met Margaretha van Mechelen. Of Carel van Nassau (1612-1637): zoon met Jobghen Arentsdochter van Alphen. Of Carel Maurits van Nassau (rond 1616-rond 1646): zoon met Anna van de Kelder. Het kan ook een bastaard van Frederik Hendrik (1584-1647) zijn geweest. Frederik van Nassau-Zuylenstein (1624-1672). zoon met Margaretha Catharina Bruyns.

Aantekening.

Uit voorgaande geschiedenis blijkt duidelijk dat het pestgif vaak blijft hangen aan de webben van spinnen en ander huisvuil en ook dat het zeer belangrijk is om huizen die door de pest zijn geïnficeerd zeer zorgvuldig schoon te maken. Om goed gedaan te worden, moet deze reiniging als volgt uitgevoerd. Eerst moet het hele huis met open staande ramen (vooral op het Noorden en het Oosten) van boven tot onder met bezems worden schoon gemaakt. Alle spinnenwebben en het overige vuil (waarbij geen haarden mogen worden overgeslagen) moeten zorgvuldig worden schoongemaakt. Alle dingen moeten samen met het bedstro op een hoop worden gegooid, ver genoeg van het huis af. Vervolgens moeten ze worden opgestookt. Daarna moet andermaal het hele huis (vooral de ruimten voor de bedden en alle meer secrete hoeken) met water afgewassen worden en gedurende een aantal dagen weer gelucht worden. Voorts kunnen in de verschillende kamers afzonderlijk helder vlammeende vuren aangemaakt worden. Ten derde moeten alle wanden opnieuw met kalk worden bestreken. Verder moeten de planken vloeren en zo ook de dozen en kisten, borden, pronktafels, tafels, banken en ander houten huisraad met een mengsel van azijn en water afgewassen worden. Vervolgens moet men in de slaap- en eetkamers twee of drie maal rookmiddelen (die wij in Boek 2, Hoofdstuk 5 beschreven hebben) aansteken. Met betrekking tot kleren, en andere dergelijke dingen die als dragers fungeren, is een grotere zorg bij het reinigen vereist, aangezien het pestgif daar, als ze nogal slordig zijn schoon gemaakt, vaak lang in kan blijven hangen. Dit leert behalve de dagelijkse ervaring ook Forestus met een duidelijk voorbeeld *in Hoofdstuk 6 in een Aantekening bij Waarneming 22*. Het betreft een vrouw die vanuit een besmet huis in Zeeland wat kleren naar Alkmaar bracht. Ze legde ze daar in de zon, [op een plaats waar] zeven kinderen aan het spelen waren. Zij hebben allemaal pest gekregen en zijn overleden. Opdat ook gevaren van deze aard vermeden worden, is het daarom nodig dat alle linnengoed, ook als het schoon opgeborgen is geweest in kisten, op een adequate manier met loog wordt gewassen. Dat geldt ook voor vloerkleden en dekens op het bed, vooral wanneer zieken die hebben gebruikt. Verder ook voor alle wollen kleren die zonder schade gewassen kunnen worden. Zij die echter niet gemakkelijk gewassen kunnen worden, zoals tapijten, zijden kleren, [stukken] uit pure zijde, bedden, kaarten, boeken en dergelijke, moeten vele dagen lang aan de zon en de noordenwind worden blootgesteld en zorgvuldig geschud, geklopt, met een stok uitgeschud en afgewassen worden. De pestige damp die aan die zaken kan hangen, wordt namelijk zeker verminderd en zelfs verdreven als de wind er eens goed doorblaast en alles flink bewogen wordt. Vandaar dat Mercurialis Marsilius zich waarderend uitspreekt over Ficinus die in zijn boek over de pest leert dat lappen stof als ze in de wind worden uitgehangen, en zo ook wanden die gereinigd worden, na twintig dagen van elk *contagium* bevrijd zijn. Vervolgens moeten die dingen, na de langere ventilaties met passende reukmiddelen worden bewerkt. Ook moet in elke kist afzonderlijk wat geurwerk aangestoken worden alvorens er huisraad in wordt gelegd. Als al deze dingen op deze wijze worden gedaan, en alle dingen op hun eigen plaats zijn teruggelegd, mag men aannemen dat het huis voldoende gereinigd

is van elke giftige pestige last. Om zeker te weten of een pestig contagium echt verwijderd is, doen sommigen de volgende proef. Ze delen broden die vers uit de oven zijn gehaald en die nog warm zijn in tweeën en leggen ze vierentwintig uur in het midden van een slaapkamer. Ze zeggen dat als het gif nog in het vertrek schuilt, dat brood in die spanne tijds gaat schimmelen en begint te bederven en dat het daarom daarna zorgvuldig in water moet worden ondergedompeld of diep begraven moet worden. Anderen breken verse eieren en laten die op een open schaalte 24 uur in een vertrek achter. Als er nog iets van gif over is, bederven de eieren in die tijd en gaan verschrikkelijk stinken. Wij houden dit soort proeven echter voor onzin en menen dat ze niet betrouwbaar zijn. Wij geloven namelijk dat brood en eieren in een slaapkamer die niet besmet is soms ook door de werking van een andere, niet giftige oorzaak kunnen bederven, terwijl ze zonder corruptie een tijd lang goed kunnen blijven in een kamer die wel geïnfecteerd is. Wat de kippen aangaat die de besmetting opliepen op het afval, dit hebben we in deze pest nergens anders gezien, behalve in dat ene huis. Dat vogels soms door de pest worden aangedaan, blijkt uit hetgeen Forestus en Sennertus aanhalen uit het boek van Ioachim Schyller over de pest in Engeland. [Daarin staat] namelijk dat er onder de bomen overal vogels werden gevonden die aangestoken en gedood waren door de pest en dat deze onder de vleugels abcessen zo groot als erwten hadden.

ZIEKTEGESCHIEDENIS CXIII.

De dochter van Petrus van [de] Botsel, een meisje van ongeveer twintig jaar, voelde een pestige buil in de lies, maar daarbuiten voelde ze in haar lichaam geen ander kwaad van enige betekenis. Zij wilde de ziekte verbergen en ging stilletjes naar Matthias Aquisgranensis (een man die zich beroepshalve onledig hield met het handwerk van het koppen zetten) en liet zes of acht kopglazen met krasjes op de voeten zetten. Nadat er een paar onzen bloed waren onttrokken, verloor zij haar bewustzijn. Toen ze weer bijkwam, klaagde ze over zeer zware benauwdheid om het hart. Ze is meteen door twee sterke mannen naar huis gebracht en in bed gelegd. Daar werd ze door zo vele en zo frequente flauwtes getroffen, dat de ouders mij riepen. Ze begonnen namelijk te denken dat ze dood ging. Ik heb aanbevolen dat men haar azijn met wijngeest onder de neus hield en daaraan liet ruiken en dat men haar met een lepel een beetje zouden geven van de volgende mixtuur:

R/. *Kaneelwater, theriakwater, witte wijn en limoensiroop, elk 1 ons.
Meng het.*

Door het gebruik hiervan kwam ze weer een beetje bij

en bekende dat ze een buil had gevoeld. Daarom had ze kopglazen op de voeten laten zetten. Daarna was de buil vrijwel volledig verdwenen. Ik heb de plek zelf onderzocht door er een hand op te leggen, maar ik kon niets anders vinden dan een kleine diep liggende hardigheid. Ik heb haar terstond een zweetmiddel voorgeschreven dat warm gebruikt moest worden. Ze zweette er matig op, maar zonder enige verlichting. De volgende dag leed ze onder een zeer zware benauwdheid en de wegrakingen kwamen weer terug. Ik heb bevolen dat men haar wat kippensoep die toevallig klaar was, met een beetje wijn en citroensap erbij gemengd, zou toedienen. Ze nam drie of vier lepels en braakte die meteen weer uit. Daarna is haar zo nu en dan een beetje van de eerdere mixtuur met een lepel gegeven. Het was echter vergeefs, want tegen de avond van die dag blies ze in een langer durende wegraking haar laatste adem uit.

Aantekening.

Bij de behandeling van de pest is van groot belang dat de krachten van de zieke in een zo goed mogelijke vorm worden gehouden en dat het pestgif naar buiten wordt gewerkt. Aangezien echter door het onttrekken van bloed de krachten zeer snel afnemen en tevens het gif dat zich buiten de vaten bevindt, naar binnen wordt getrokken, moet van de onttrekkingen van bloed noodzakelijkerwijs worden afgezien. Want hoe zorgvuldig dat onttrekken ook wordt gedaan, het is bij pest nooit van voordeel. Dat getuigen Paraeus, Fallopius, Gesnerus, Dodonaeus en andere belangrijke praktijkmensen. Zo hebben we ook in deze pest hier bij ons gezien dat het bloed bij heel wat mensen met ongunstig resultaat is onttrokken. We menen dan ook dat men niet moet luisteren naar Zacutus Lusitanus en anderen, die op dit punt proberen de theorie en de dagelijkse ervaring op zijn kop te zetten, enig en alleen op basis van de autoriteit van bepaalde auteurs uit de Oudheid. Alsof die Ouden goden en geen mensen zijn geweest en de vele belangrijke geschriften die ze hebben gepubliceerd, het op geen enkel punt mis zouden kunnen hebben. Verstandiger lijken dan de mensen die de monumentale stukken van de zeer geleerde doktoren met verstand doorlezen en van daaruit iets aan hun ervaring toevoegen. Intussen hebben ze echter meer vertrouwen in hun eigen ogen dan in de geschriften van anderen. Daarom stellen ze zich liever op als met hun eigen ogen bewapende onderzoekers die de dwalingen van anderen verbeteren in plaats van ze na te volgen.

ZIEKTEGESCHIEDENIS CXIV.

Pater Augustinus, een monnik, braakte toen hij door de pest bevangen werd. Ik heb het braken met geneesmiddelen tot bedaren gebracht. Daarna heb ik drie zweetmiddelen gegeven en voorts enige tegengiffen. Daarop is verlichting gevolgd. Op de vijfde dag van de ziekte plaste hij echter zuiver bloed en kort daarop is hij overleden.

Aantekening.

Zo hebben we in ongeveer dezelfde tijd ook nog een andere priester die bloed plaste zijn leven zien beëindigen. Dat plassen van bloed was een zeer zekere voorspelling van de dood en het kwaad kon met geen enkele hulp van medicijnen behandeld worden. Bij het begin van deze pest hebben we ons vele malen vergeefs ingespannen om dit zeer ongunstige verschijnsel te genezen, maar we hebben niemand zien ontkomen aan de dood. Omdat wij bemerkten dat noch de krachten van de zieken noch de kortheid van de tijd een behandeling toeliet, hebben wij later, als dit verschijnsel zich voordeed, de zieken geen medicamenten gegeven, maar hen aan God aanbevolen. We hebben er namelijk nooit een aan de dood zien ontsnappen.

ZIEKTEGESCHIEDENIS CXV.

Gerardus van Hattem, een bakkersknecht, kreeg in de maand december pest en had een pestkool op de kuit van zijn linker been. Er was een beetje koorts bij, maar geen heftige en er waren geen andere ernstige verschijnselen. De urine was geheel gelijk aan die van gezonden. De zieke was echter zeer terneergeslagen en zuchtte zeer vaak zeer diep. Hij had namelijk geen hoop dat hij zijn gezondheid nog zou terug krijgen. Hij lag daar rustig en was vrijwel altijd stil, terwijl hij anders tamelijk spraakzaam pleegde te zijn. Ik heb hem drie tegengiffen gegeven waarop hij matig zweette, maar zonder verlichting. De karbonkel kreeg een wat grotere omvang, maar hij werd niet omschreven door een rode cirkel, iets wat mij in het geheel niet beviel. Daarna heeft hij nog verschillende andere tegengiffen gebruikt, maar alle vergeefs. Op de zesde dag bemerkte ik, toen ik de pols voelde, die dun, snel en ongelijk was, een trillen van de spieren. De urine bleef echter in dezelfde prijzenswaardige staat, met een goed [uitziend] bezinksel. Ik heb de dood voorspeld en deze bevestigde de juistheid van de voorspelling in de nacht volgend op het uitbreken van exanthemen.

Aantekening.

Die pestige koortsaanvalletjes zonder ernstige symptomen waren zeer verraderlijk. Nadat ze de zieken namelijk gedurende enkele dagen met vals hoop hadden gevoed, slachtten ze deze buiten verwachting toch af. Ik denk dat de oorzaak was dat het pestige gif zijn woeste kracht meer op de materie van het hart zelf uitoefende dan op de sappen en dat het gif radicale vochtige ³⁷⁰ van het hart meer werd verwoest dan dat er een rottenis van de andere sappen teweeg werd bracht. Dit leerde bij de onderhavige zieke juist de urine, die gedurende het gehele beloop van de ziekte zo loffelijk was, dat er geen enkel teken van rotting in werd gezien, terwijl daarentegen de zwakke, snelle en ongelijke pols tekenen van een ernstig aangedaan hart vormden.

³⁷⁰ Zie eerder Boek I, p 6.

ZIEKTEGESCHIEDENIS CXVI.

De knecht van de Heer Couper, luitenant van een regiment ruiters, een robuuste jonge kerel, merkte dat hij door de pest was aangedaan en voelde op zijn arm reeds een karbonkel. Om het kwaad te verbergen, legde hij de zaak in het geheim voor aan de Engelse chirurgijn Egmundus. Die gaf hem tot snellere genezing een drachme van het poeder passavant³⁷¹ met een slok bier. Door de kracht ervan volgde na anderhalf uur een geweldige aandrang om te ontlasten en vervolgens een aanhoudende diarree. De krachten van de zieke zijn binnen twintig uur zo terug gevallen dat hij nauwelijks nog spreken kon. De volgende dag ben ik geroepen om hem te zien, samen met genoemde chirurgijn, welke laatste meende dat hij de behandeling op gezag van de voortreffelijkste medici met een purgatie goed was begonnen. Omdat de zieke zich in deze extreem slechte toestand bevond, heb ik de volgende drank gegeven:

*R/. Pillen van zegelaarde, 1½ scrupel gebrande hertshoorn, 1 scrupel
theriak, 4 scrupels theriakwater, 2 ons.
Meng voor een drank om in een keer in te nemen.*

Hij heeft deze genomen, maar na een kwartier braakte hij hem weer uit. Hetzelfde geneesmiddel is nog eens herhaald, maar zonder resultaat, want met het toenemen van de stroom van dun vloeibare faeces, scheidde hij tegen de avond bloed uit. In de volgende nacht is de zieke met die diarree uit de stromen van een kolkende wereld naar het kalme water van de haven gebracht.

Aantekening.

Diverse chirurgijns hebben ontelbare fouten van deze soort gemaakt. Ofschoon ze zeer ongeschikt zijn en van de geneeskunde in het geheel niets weten, overtuigen zij er zich zelf en het volk van dat ze geweldig zijn. Ze menen zelfs dat ze zowat de enigen zijn die het weten (een opvatting die niet alleen onder de Nijmeegse, maar ook onder zeer veel andere chirurgijns elders in Nederland gewoon is). Gewend als ze zijn om met een enkele kalkpot alle wanden wit te strijken, proberen ze ook met één geneesmiddel de genezing te volvoeren van vrijwel alle wanden en zweren. Zo ook gaf genoemde Egmundus de Engelsman, als hij pestzieken ging genezen sommigen poeder van [Johannes de] Passavant, anderen stibiaatwijn, terwijl hij bij velen ook nog eens bloed aftapte. Hetzelfde deden met hem sommige andere chirurgijns, onverstandig en onbeschaamd. Waarom? Omdat de grenzen van de kennis van deze neuswijzen zich niet verder uitstrekten. Zij wisten niets van de oorzaken van de ziekte, de dispositie van de zieke, de geschiktheid van medicamenten

³⁷¹ Zo genoemd naar zijn bedenker J. de Passavant. DB: Paasavant.

en andere dingen die men moet weten bij de behandeling. Ze probeerden het ook niet te weten te komen, maar waagden zo maar wat, onbesuisd en meer verlangend naar de centen van de zieken dan naar hun genezing en de juiste kennis. Maar als de tijdens deze pest gestorvenen die gesneuveld zijn door hun hebzuchtige roekeloosheid nog roepen konden, dan geloof ik dat heel Nijmegen door zo veel geluid gevuld zou zijn dat de inwoners doof werden en de vogels de stad van schrik ver achter zich zouden laten. Misschien lijkt een regime van genezen dat begint met een reiniging van de darm voor sommigen nog te prijzen, omdat Avicenna, Avenzoar, Oribasius, Mercurialis, en andere grote medici dit zelfde ook aanraden. Het past echter om de autoriteit van deze geneesheren op de tweede plaats te stellen achter de gezonde redenering en de ervaring. Het zijn namelijk ook maar mensen en geen goden en, hoewel zeer geleerd, kunnen ze soms ook dwalen en iets schrijven dat tegen de ervaring ingaat. Meer over deze zaak hebben wij behandeld in Boek 3, Hoofdstuk 4, Aantekening 1.

ZIEKTEGESCHIEDENIS CXVII.

Petrus Schram, kreeg pest en had een karbonkel op zijn *scrotum* [= balzak]. Deze strekte zich ongeveer over de helft van het *scrotum* uit. Nadat eindelijk de *anthrax* tot afscheiding was gebracht door het [inwendig] gebruik en het [uitwendig] appliceren van diverse medicamenten, viel er zo een groot stuk uit het scrotum dat men een teelbal onbedekt in zijn omhulling kon zien hangen. Dat gat in het scrotum is echter door het gebruik van geschikte uitwendige zalven later weer dichtgegaan.

Aantekening.

Tijdens deze pest hebben we drie of vier keer karbonkels op de schaamlippen van vrouwen zien ontstaan, maar zelden op het scrotum van mannen. In die allerwreedste pest in Athene is het vaker voorgekomen, hetgeen volgt uit hetgeen Theucydides verhaalt. Hij zegt ook dat sommigen met uitgesneden geslachtsdelen, uitgegraven ogen en verminkte handen en voeten hun leven hebben vrijgekocht.

ZIEKTEGESCHIEDENIS CXVIII.

De vrouw van Severinus van Kuyck, werd op 14 december getroffen door een zo extreme zwakte, dat ze vaker het bewustzijn verloor. Daar kwam een lichte koorts bij, zonder de andere verschijnselen en aanwijzingen van pest. De urine was gelijk aan die van gezonden met een goed bezinksel. De pols was snel, klein en ongelijk [van vulling]. Nadat een aantal zweetdrijvende middelen was gegeven en zo ook andere versterkende middelen, is geen enkele verlichting gevolgd. Daarna bemerkten we een karbonkel midden op de lendenen die echter niet omschreven was door een rode kring.

We hebben gezorgd dat er twee maal daags een geschikte uitwendige zalf op werd gedaan. Op de zevende dag is gezien dat de zieke zich een beetje beter voelde. De pols werd ook wat sterker. Ze begon een beetje soep te eten. Op die zelfde dag is ze [echter] weer naar haar eerdere toestand van zwakte terug gekeerd. Intussen bereikte de karbonkel een grote omvang. De ziekte gebruikte dagelijks soms deze dan weer die tegengiffen, soms ook soep om op kracht te komen. Maar ondanks al deze dingen bleef de ziekte toestand onveranderd bestaan (dus waarbij ze zich nu eens wat beter dan weer wat slechter voelde). Dat ging zo door tot de 26^e dag. Op die dag, namelijk op 9 januari 1637, heeft de ziekte een einde aan de ellende gemaakt. De karbonkel was tot een dergelijke omvang uitgegroeid dat hij de breedte van een hele hand verre overschreed.

Aantekening.

Het komt zelden voor dat pestige koortsen zich zolang voortslepen, maar we hebben gezien dat het in sommige gevallen toch gebeurt. Galenus (*in Boek 3 van Over de crisis, Hoofdstuk 4*) zegt, sprekend over deze koortsen: *lichte en geringe koortsen zijn soms heel boosaardig*. De oorzaak daarvan is, dat het pestige gif, dat zich aan de substantie van het hart vasthecht, hetzij van een zwakke kwaliteit, hetzij van een geringe kwantiteit is. Daar vastzittend, veroorzaakt het dan geen zware rotting van de sappen (waaruit de zwaarste symptomen voortkomen). Daar komt ook nog bij dat de sappen bij sommigen zo gedisponeerd zijn dat ze minder geschikt zijn om te rotten of het pestige gif op te nemen. Het gevolg is dan dat het gif door beetje bij beetje de ingeboren warmte van het hart alleen te bederven, de mens langzaam doodt. Het gaat op dezelfde manier, naar Galenus zegt, als bij giffen die door hun zwakke kwaliteit of hun geringe kwantiteit soms langzaam en pas na enige tijd de dood brengen.

ZIEKTEGESCHIEDENIS CXIX.

De knecht van Anthonius van Tricht, de apotheker, leed in de maand juli aan de pest en lag ziek in de tuin. Hij lag in een huisje dat van boven weliswaar bedekt was met stenen pannen, maar dat geen wanden had en dus aan alle kanten open was. Men had er wel aan alle kanten doeken om gehangen. Nadat de zieke was genezen, heeft men het bed, de doeken en de overige huisraad vandaar weer weggehaald. In de maand maart van het volgende jaar zocht de apotheker zelf eens een werktuig voor de tuin in die schuur. Hij schoof toen met zijn rechter voet het stro waarop voorheen een bed voor de zieke was gemaakt van de ene kant naar de andere.

Dat stro was daar nog achter gebleven en gedurende de herfst en de hele winter was het blootgesteld geweest aan wind, regen, sneeuw en vorst. Terstond kreeg hij een of andere schimmelachtige geur in zijn neus en weinig later voelde hij een scherpe en stekende pijn in het onderste deel van zijn onderbeen vlak bij de voet. Het was net alsof hij zich had gebrand aan heet water. De volgende dag werd gezien dat daar een grote blaas was opgewekt. Nadat die was geopend, vloeide er wat zwart water uit. Onder de blaas werd een pestige karbonkel gevonden die zich daar had verborgen. Deze kon nauwelijks twee weken later [voor] genezen worden [gehouden]. De zieke had geen koorts en voelde zich wat het overige lichaam betreft niet slecht.

Aantekening.

In Nijmegen zijn meer voorbeelden van deze soort gezien. Ze hielden in dat een pestige verontreiniging die gedurende enkele maanden aan een draagstof hing, later nog op mensen is overgedragen. Maar overigens kon worden vastgesteld dat een pest die door dat zwijgende contagium werd opgewekt geen verdere verspreiding van enige omvang teweeg bracht. Intussen vormt dit voorbeeld voldoende bewijs voor de stelling van sommige doktoren, dat het *contagium* in een drager kan schuilen. Wonderlijk is niettemin dat het contagium zich zoveel tijd in het voornoemde stro heeft kunnen handhaven; dat was immers gedurende de hele winter aan wind en regen blootgesteld. [Met dit verschijnsel] in overeenstemming is de mening van Marsilius Ficinus, Mercurialis en verschillende andere medici. Zij stellen dat draagstof waar de wind vele dagen doorheen heeft geblazen, [in het algemeen] niet [besmettelijk] kan blijven, maar onschadelijk wordt. Maar soms komt het tegengestelde voor, zoals [ook] uit de voorgaande geschiedenis blijkt. De algemeen gedeelde opvatting is dat een draagstof die is opgesloten en anderszins in rust verkeert, zeer lang de pestige damp kan blijven bevatten en zijn kracht bewaart. Zo geeft Forestus in Boek 6, Waarneming 22 het voorbeeld van een pestig contagium dat lang bewaard bleef in een spinneweb. Alexander Benedictus schrijft dat een matras in de stad Venetië gedurende vele jaren een pestige kwaadaardigheid had behouden. Toen het matras [eindelijk] werd uitgeschud, zijn de dienaren die erbij stonden door een onmiddellijke dood getroffen. Sennertus, Boek 4 over de koorts, Hoofdstuk 3, zegt dat in het jaar 1542 in Bratislava 5900 mensen in het verloop van 22 weken aan de pest zijn overleden, en dat een pestige contagium sinds die tijd gedurende veertien jaar besloten is geweest in een doek. Daardoor werd tenslotte in 1555 pest opgewekt in Laubanum.³⁷² Deze is *per contagium* ook overgedragen op de naburige steden en plaatsen. Maar omdat wij deze dingen niet hebben gezien, en ze in het geheel niet overeenkomen met onze waarnemingen, overtuigen ze ons niet. Wat van deze zaak gevonden moet worden, hebben wij gezegd in Boek 1, Hoofdstuk 6, Aantekening 1, Vraag 1 en van hetzelfde boek Hoofdstuk 10, Aantekening 10.

ZIEKTEGESCHIEDENIS CXX.

Terwijl er nergens in Gelderland algemeen pest heerste, werd de kapitein Brauvver in de maand augustus van het jaar 1638 door deze ziekte aangetast.

³⁷² Lauban in Silezië.

Hij lag ziek te Bommel en had verschillende karbonkels. Hoewel er verschillende middelen werden toegepast, stierf hij toch. Reeds toen ik hem de eerste keer bezocht, heb ik terstond een besmetting van hem opgelopen. Bij mij ontstond op de linker hand een enorme karbonkel die geweldig pijn deed. Ik heb die later door toepassing van geschikte uitwendige zalven met succes genezen. Van het begin tot het einde van het kwaad heb ik mij wat de rest van het lichaam betreft niet slecht gevoeld en ik heb koorts noch enig [ander] verschijnsel bemerkt. Ik heb ook geen ander tegengif gebruikt dan tabaksrook. Door die zelfde kapitein is ook een soldaat aangestoken die hem verzorgde. Bij hem is net als bij mij een karbonkel te voorschijn gekomen op de linker hand. Wij hebben die ook met zalven genezen. Daar ook hier de zieke niet zieker werd waar het de rest van het lichaam betreft, en hij uit gewoonte rijkelijk genoeg tabak gebruikte, hebben we ook hem geen andere tegengiffen gegeven.

Aantekening.

Zij vergissen zich zeer ernstig, die menen dat er geen pest zonder koorts bestaat. Ik heb dat uit mijn eigen voorbeeld voldoende geleerd. Want ook al kan een lichte koorts bij andere zieken misschien aan de dokters ontgaan, bij mij zelf zou ik zelfs de geringste koorts gemakkelijk bemerkt hebben. Ook Platerus heeft hetzelfde bij zich zelf bemerkt, want in het werk over de praktijk, Tractaat 2, Hoofdstuk 2. zegt hij dat er bij hem een pestige pustel zonder koorts of enige andere schade ontstaan was. Bij hem zelf zat die aan de handen, bij een chirurgijn die zijn schoonvader was. aan de voet. Hij herhaalt dit zelfde in Hoofdstuk 17. en in Waarnemingen, Boek 2. Zo zegt ook Forestus, Boek 6, Waarneming 10: *Wij hebben, zij het slechts bij zeer weinigen, gezien dat er een pestkool op de meer onbeduidende ledematen [zat], zonder dat de patiënt koorts had. Deze [mensen] kunnen, mits de behandeling vroeg wordt aangepakt, heel gemakkelijk worden hersteld.* Uit vornoemd voorbeeld wordt ook de dwaling van Platerus en anderen duidelijk. Zij ontkennen dat de oorzaak van een epidemische pestaanval opnieuw door God kan worden gezonden. Ze stellen dat die slechts verder verspreid kan worden door een *contagium* dat bij de schepping van de wereld is opgenomen. Als namelijk alleen een *contagium* een epidemische pest zou kunnen voortbrengen, waarom is dan een dergelijke pest niet door deze zieke teweeg gebracht? Een zieke dus die mij en een soldaat door een *contagium* infecteerde, maar alleen ons en geen anderen.

EINDE.

REGISTER VAN ZAKEN ^{373 374}

A

Aansteken, waarom iemand die aangestoken is niet iedereen aansteekt, 93, 94, 95.

Absinthwijn

___ Schadelijk, 214.

___ Matig gebruik is goed, 189.

___ Of drinken voor zieken veilig is, 245.

___ Wijngeest, voor wie hij goed is, 181.

Acetum Bezoarticum

___ Van ons, 207.

___ Van Ernestus, 301.

___ Van Magistrius, 303.

___ Van Matthiolus, 300.

___ Van de heer De Spina, *ibid.*

___ Van Untzerus, 211.

Adem, een slechte adem, 128, 135.

Ademen, weinig ademen is goed [volgens Hippocrates], 193.

Ademhaling. De laatste ademtocht van pestzieken is zeer besmettelijk, 90.

Aderlating bij pest schadelijk, 247, 354, 369, 374, 385, 413, 435.

Afkooksel of aftreksel, een zweetdrijvend aftreksel dat als tegengif werkt, 300.

Alant- of Galantwortel. Zie Zonnekruid.

Amuletten die op bijgeloof stoelen, 124, 230.

___ Natuurlijke amuletten, 224, 231.

___ Amuletten uit edelstenen, 232.

___ Verschillende giftige, 225.

___ Alle af te wijzen, 224, 227.

___ Afwijzing van het gebruik, 227, 228, 229, 230.

Angst, verdriet en vrees schadelijk bij pest, 30, 74, 193, 195, 387.

___ de oorzaak van, 110.

___ hulpmiddelen tegen, 518.

Antimoon, het gebruik van antimoonboter bij pestzweren, 348.

Antimoon, het inwendig gebruik van antimoon is schadelijk, 255, 256, 257, 358, 478.

Antimoonboter bij pestzweren, 347.

Antimoon-olie bij pestzweren, 348.

___ Preventieve olie van Matthiolus, 233.

___ Van Lud. De Leonibus [Lodewijk van Leuven of Leeuwen].

___ Van kool, *ibid.*

___ Van schorpioenen, 234, 338.

___ Van vitriool, 276.

Armeense aarde, haar krachten, 275.

³⁷³ De index bevatte ook verwijzingen naar onderwerpen in het traktaatje over pokken en mazelen (*De variolis et morbillis*) dat later aan de *Tractatus de peste* werd toegevoegd. Deze zijn uit de tekst verwijderd.

³⁷⁴ De cijfers verwijzen naar de paginanummers in de editie Genève, 1687.

Armen, of ze bij pest moeten worden uitgezet, 157.

Azijn. De werking van azijn en het gebruik bij het voorkomen en behandelen van pest, 169, 171, 174, 178, 207, 221, 302.

B

Baden moeten gemeden worden in tijden van pest, 190.

Barnsteen, werking van barnsteen bij besprenkelingen, 176.

Beddegoed, verandering schadelijk voor zieken, 148.

Behandeling, onze wijze van behandelen van pest, 304.

Behandelwijze, onze methode van behandelen bij pest, 304.

___ Ongehoorde geneeswijze van een ander (een Bossche priester) bij pest, 310.

Besmetting, Kans op besmetting moet vermeden worden, 145, 146, 154.

Bezoarsteen, de werking, 269, 427.

___ zijn werking, 169.

Bidden het beste voorbehoedmiddel, 141.

Bier, medicinaal bier ter preventie van pest, 206, 114.

___ welk bier goed is en welk slecht, 181, 187.

Bijeenkomsten van mensen bij pest gevaarlijk, 158.

Blaartrekkend middel, gebruik van, 246, 251.

Bloed laten. Zie Aderlating.

Bloederig sputum een dodelijk teken bij pest, 128, 135.

___ Ongeneselijk bij pest, 323, 325.

Bloederig sputum, oorzaak van, 110, 112.

Bloederige ontlasting dodelijk, 129, 136, 365, 396.

Bloederige urine dodelijk bij pest, 129, 136, 483.

Bloedingen, oorzaken, 110.

___ Vrijwel allemaal schadelijk, 128, 133, 413.

___ Of ze kritisch zijn, 324.

___ Behandeling, 323- 324, 444.

Borstvliesontstekingen bij pest dodelijk, 128, 135, 395.

Boter ter voorkoming van pest, 180.

___ Bij een droge tong van pestlijders, 320, 323.

Bovennatuurlijke ziekte, of het bij deze bovennatuurlijke ziekte is toegestaan om natuurlijke middelen te gebruiken, 162.

Braakmiddelen zeer schadelijk bij pest, 251, 255, 358, 478.

___ Met succes voorgeschreven, 377, 396.

Braken, middelen tegen braken bij pest, 321, 322.

___ oorzaak van, 110, 367.

___ Gevaarlijk, 129.

___ Of het helpt bij de behandeling van pest, 320.

Branden ter voorkoming van pest, 197.

Brief, brief aan de heer Patinus over theriak, 285.

Buil, de buil zonder koorts, 98.

___ Waarom hij verdwijnt, 116.

___ Waarom hij sneller dan wel langzamer tevoorschijn komt, 118.

___ Waar zijn gif blijft, 121.

___ Welke is goed, welke slecht, 129, 130.
Buil, de buil, wat het is, 115, 116.
___ Een teken van de pest, 21, 22, 27, 28.
___ Hoe hij ontstaat, 113, 114, 116, 117.
___ In welke delen hij opkomt, 116.
___ Met een pestzweer, ibid.
Builen en hun genezing, 329.
___ Door uiteen drijven, 332.
___ Door afleiden, 333.
___ Door aantrekken, 329, 334.
___ Met pleisters, 340.
___ De wijze van behandelen door de heer Barbette, 341, 342.
Buskruit verbetert de lucht, 177.

C

Cathartica. Zie Laxeermiddelen.
Chinezen, het rijk der Chinezen bekend met pest, 39.
Citroenen, de werking van citroenen als tegengif, 243.
Crisissen, bij pest bedrieglijk, 128, 131.
___ op de zesde dag dodelijk, 132.

D

Delier bij pest gevaarlijk, 109, 133, 457.
Diarree gevaarlijk bij pest, 129, 135, 326, 423.
___ Behandeling en middelen, 326, 327, 408, 517.
___ Bloederige diarree dodelijk, 326, 423.
Diascordium, 293.
Diertjes, of onzichtbare diertjes de oorzaak van de pest zijn, 67.
Dode, een dood gewaande wordt weer levend, 449.
Dood, snel en onverwacht, 98, 462.
Doodgravers, waarom ze beter beschermd zijn tegen pest, 456.
___ Wandaden, 153, 161.
Dorst schadelijk bij zieken en gezonden, 179, 182.
___ Middelen, 242.
Draagstof, hoe lang ze actief blijft, 35, 36, 89, 90.
___ Wat het is, 79.
___ Welke kenmerken het lichaam van een draagstof moet hebben, 79, 89.
Draak, een draakje, uitgeworpen bij het braken, 435.
Drank voor zieken, 242.
Dranken, aangename dranken voor zieken, 245.
Droge tong, de oorzaak, 110.
___ Zwartheid, 26, 228.
___ Remedies, 242- 319, 320, 475.
Droom die pest teweegbrengt, 429.

E

Eenhoorn, onzekere van bestaan, 271.

Electuarium [likkepot] uit ei, 290.

___ Een theriak-electuarium van Wier, 294.

Elixer, een antipestilentiaal elixir van Crollius, 275.

Essenhout, de verbazingwekkende werking van, 173.

Eten, te weinig eten schadelijk bij pest, 179, 182.

Extract, een extract met de werking van een tegengif, 239, 300.

F

Flauwvallen, behandeling, 320, 322.

Fontikels beschermen tegen pest, 197, 477.

___ Die uitdrogen zijn slecht, 129, 412.

Fruit door het pestvuil aangetast, 77.

G

Geheim van Magistrius, het geheim van de pad, 303.

Geheimen, de geheimen van sommigen zijn lachwekkend, 210.

Gelatine, voedzaam en versterkend, 241.

Geluid dat de pest voorspelt, 423.

Gemoedsbewegingen, wat zij bij pest kunnen doen, 74, 192.

Geneesheren, welke en wanneer te kiezen, 159, 160.

Geneesmiddelen, of men ze gebruiken mag, 162.

___ ter voorkoming, 203, 223.

Geneigdheid tot het krijgen van pest, 94.

Geslachtsgemeenschap, schadelijk bij pest, 16, 128, 191, 359, 434.

___ Draagt pest over op een ander, 358.

___ Zich geheel onthouden schaadt ook, 193.

Geuren, zoete geuren schadelijk bij pest, 170, 175, 225, 231.

Gewassen bedorven door het pestgif, 77.

Gezwellen, snel groeiende en zachte gezwellen zijn schadelijk, 129, 130, 136, 373.

H

Handel met geïnfecteerden moet verboden worden, 144, 146.

Haringen schadelijk ten tijde van pest, 185.

Heelkunde, chirurgische ingrepen ter behandeling van pest, 246.

Heesheid een dodelijk teken bij pest, 128, 133, 406, 458.

Helleborus bij de behandeling van pest, 311, 333.

Het gebruik van scarificaties [kleine sneetjes in de huid], 250.

Het geheime middel van Paraeus om de faeces te laten afgaan, 328.

Het goddelijke, wat het is, 64.

Hik, de oorzaak, 109.

___ Een dodelijk teken, 129, 135, 320.

___ Middelen, 320.

Honger schadelijk ten tijde van pest, 180, 182.

___ Of honger pest veroorzaakt, 55, 77.

___ Of hongersnood aan pest voorafgaat, 77.

Honing, gebruik schadelijk bij pest, 186.

Hoofdpijn, de behandeling van hoofdpijn bij pest, 314.

Hoorn, werking van hoorn van het hert, 272.

Hoorn en gebrande huid verbeteren de luchtgesteldheid, 171, 178.

Huishouden, hele huishouden door pest aangestoken, 12, 15.

Huisraad als draagstof van smetstof, 145.

___ Verkoop van huisraad moet verboden worden, 145.

Inbeelding. De werking van inbeelding bij pest, 75, 193.

I

Iapis. De werking van japis [een halfedelsteen] bij bloedingen, 325.

Infusie ³⁷⁵ van bezoar.

___ Van Crato, 298.

___ Van Matthiolus, 199.

___ van Paracelsus, *ibid.*

K

Kaas, groene kaas ter voorkoming van pest, 180.

Kampfer, allerlei gekampforiseerde geneesmiddelen, *ibid.*

___ De werking en de gunstige verhalen over het middel bij pest, 267.

Karbonkel als teken van pest, 22, 28.

___ Of het een korst is, 121.

___ Zonder koorts, 98, 456, 487.

___ Door een uitwendige oorzaak, 8, 487.

___ Of deze door een koorts wordt opgewekt, 122.

___ Van grote uitgebreidheid, 138, 386, 465.

___ In of op willekeurig welk deel van het lichaam, 113, 123.

___ In de maag, de lever, de long, 110, 111.

___ In de nier, *ibid.*

___ Op de vinger, 445, 451.

___ Op de tong, 393.

___ Op de balzak, 485.

___ Of deze ook in het hart kan ontstaan, 124.

___ De namen van en de omschrijving, 119.

___ Oorzaken, 112, 113, 114, 120, 121.

___ Blaasjes, waar ze vandaan komen, 124, 125.

___ Waar het gif blijft als ze worden uitgesneden, *ibid.*

___ Voorspellende tekens, 231, 137.

___ Behandeling, 343.

³⁷⁵ een infusie is een aftreksel van planten dat ontstaat door er kokend water op te gieten.

___ Middelen om ze los te krijgen, 343, 346, 347.
Keelpijn, dodelijk/zeer schadelijk bij pest, 128, 133, 405, 458.
Kijken, of pest door kijken kan worden opgelopen, 193.
Kikkers, de werking van kikkers bij builen, 336.
Kippen, door de pest aangedaan, 479.
Kleren, draagstof van smetstof, 79, 90, 91.
___ Verwisseling van kleren bij zieken schadelijk, 148, 185.
___ Welke goed en slecht zijn, 150.
___ Wollen kleren bij pest schadelijk, 190.
Knoflook, schadelijk in tijden van pest, 213.
Koekjes van slangen, 279.
___ Van Angelus Sala voor op de nuchtere maag, 184.
Koking, of koken tekortkomingen van water wegneemt, 187.
Koolbladeren, hun werking bij builen en pestzweren, 339, 343, 456.
Koorts, de oorzaken van prestige koorts, 77, 98, 105.
___ Behandeling, 313.
___ Of er een prestige koorts zonder pest bestaat, 105.
___ In hoeverre ze afwijkt van pest, *ibid*.
___ In welke categorie ze moet worden ondergebracht, 107.
___ Of ze door een karbonkel ontstaat, 122.
___ Die de pest begeleidt of volgt en hoe dat gebeurt, 77.
___ Of ze tot het wezen van de pest behoort, 16, 17, 99, 360.
___ Lichte koorts, bedrieglijk teken bij pest, 16, 17, 484, 485.
___ Koorts, tekenen die eraan vooraf gaan, 16, 17, 18.
Kopglazen, de aanwending bij builen is slecht, 330, 332, 439.
Kracht van het gif, of het in water uitdooft, 187.
Krachten die bewaard moeten blijven, 308.
___ [Behoud van krachten] tot aan de dood, 441.
___ Middelen tegen verval van krachten, 319, 322.
___ Verval van krachten gevaarlijk, 128.
Kwik, gebruik schadelijk, 339.

L

Leefregel, veranderen van leefregel, gevaarlijk bij pest, 183, 215.
Leefwijze, preventieve -- bij pest, 179, 235.
___ Bij behandeling van pest, 239, 240.
Leefwijze, mijn leefwijze bij pest, 235.
Lichaamsoefeningen, gematigde, 192, 193.
Lijken van pestlijders, of ze meer of minder besmettelijk zijn, 151.
___ Het snelle bederf van, 448.
Likkepot. Zie Electuarium.
Linimenten, ter voorkoming, 232, 233.
Lintwormen, behandeling, 327.
___ Uitgebraakt. Zie wormen.
Lokale middelen bij karbonkels, 343 tot 347.
Lucht, of zij gaat rotten, 60, 69, 70.

Luchtvervuiling, de oorzaak van pest, 69, 70.

___ Giftigheid zonder rotting, 78.

___ Verbeteringen, 169 tot 178.

M

Maanstand. Welke maanstand is de schadelijkste, 15.

Magnetisch arseen voor builen, 341, 342.

Matig drankgebruik, hoe gunstig het is, 179, 183.

Matigheid beschermt tegen pest, 179, 182.

Matigheid het beste bij voeding, 180, 186.

Melk, of zoete melk het gif in de lucht aantrekt, 178.

Menorrhagieën gevaarlijk bij pest, 229, 362, 425.

___ Behandeling, 323, 362.

Mensen met een goede samenstelling van de sappen, of ze gemakkelijker door de pest worden aangedaan, 13.

Miasmata/bezoedelingen, wat het zijn, 79, 87.

___ Langs welke wegen ze het lichaam verlaten, 87.

___ op wie ze worden overgedragen, 79, 87.

___ In welke tijd ze werken, 88, 89.

___ Wanneer ze geen draagstof vormen, 89.

___ Hoe ze zich ontwikkelen, 87, 92.

___ In welk tijdsbestek ze uitdoven, 35, 80, 90.

Middelen die onder de voetzolen worden aangebracht, diverse, 316.

Miskramen. De oorzaak van vele miskramen schuilt in de pest, 21.

Mithridaticum beschermt minder goed, 207, 217.

Munten, of ze besmettelijk kunnen worden, *ibid.*

Muskus schadelijk bij pest, 282.

Muziek een geneesmiddel tegen de pest, 195.

Myrrhe als voorbehoedmiddel, 215.

N

Neusbloedingen gevaarlijk bij pest, 128, 133, 444.

___ Of ze kritisch zijn en hoe ze te genezen bij pest, 324, 444.

Nicotiana [een plantensoort] Zie tabak.

Niesbuien, frequente niesbuien dodelijk, 128, 133, 371.

Nieuwe maan verergert pest, 15.

Noordenwind gezond, 172, 173.

O

Oliën en linimenten met de werking van een tegengif, 232, 233, 234.

Omgang met door pest geïnfecteerden moet worden vermeden, 151.

Omgang met geïnfecteerden is gevaarlijk, 80, 151.

Onmatig drankgebruik, schadelijk in tijden van pest, 190.

___ Pest verdreven door, 415.

Ontbijt, hoe het moet zijn, *ibid.*

Ontlasting, het is niet altijd verkeerd om de stoelgang te onderdrukken, 129, 135, 256.

__ Wanneer moet bij zieken de ontlasting in gang worden gezet, 240.

Ontstekingen die de pest voorspellen, 19, 20.

Oorzaak, de bovennatuurlijke oorzaak van pest, 29, 67.

__ Of ze steeds opnieuw wordt gevormd, 32.

__ Of ze door sterren wordt voortgebracht, 37.

__ Of ze door toverspreuken teweeg wordt gebracht, 50, 51.

__ Of ze uit rottens voortkomt, 52, 71, 73.

__ Of ze door weersomstandigheden wordt veroorzaakt, 62.

__ Of door giften, 64.

__ Of het een samenraapsel van onzichtbare diertjes is, 66.

Oorzaken van pest, secundaire, 29, 73.

__ Van aansteken, 93.

Oostenwind het gezondste, 173.

Ouderen zeer bestand tegen pest, 12, 14.

Overheid, de taak van de overheid bij pest, 144.

P

Padden, de werking van padden bij de behandeling van pest, 303, 335, 336.

Pap, ons papje bij karbonkels, 343.

Papomslag bij builen, 330.

Pest, die het vee aansteekt, 13.

__ Teken en, 18, 21.

__ Teken en na de dood, 354.

__ Langdurig zonder teken en, 23, 381.

__ Oorzaak. Zie oorzaken.

__ Voortgang, 67, 76.

__ Verschillen, 30, 94.

__ Prognostische [voor]teken en, 127, 130.

__ Of ze besmettelijk is, 81.

__ Hevigheid naar de tijd van het jaar, 10, 94.

__ Zonder koorts, 98, 360, 361, 362.

__ Verbonden met alle ziekten, 16, 17.

__ In een enkel huis ontstaan en weer uitgedoofd, 24.

__ Waarom ze niet iedereen aansteekt, 85, 94.

__ Of ze dezelfde persoon twee keer kan treffen, 394, 403.

__ Met een buil, 377, 415, 429.

__ Met bloed opgeven, 446.

__ Met een pestzweer, 361, 422, 429, 455, 469.

__ Met buikloop, 365, 391, 396, 405.

__ Opgelopen tijdens de coïtus, 358, 412, 434.

Pest door slapeloosheid, 429.

__ Verbonden met een wond, 425, 452.

__ In het kraamb ed, 320.

__ Door schrik, 387, 445.

- ___ Door verdriet, 401, 472.
- ___ Door aansteking, 442, 462, 487.
- ___ Snel genezen, 353, 362, 399, 455, 469.
- ___ Door wijn verdreven, 415.
- ___ Door tabak verdreven, 370, 397.
- ___ Genezen door een braakmiddel, 377.
- Pest verdwenen op een kritiek moment, 379.
- ___ sterk afnemen bedrieglijk, 468.
- Pest,
 - ___ De namen, 1.
 - ___ Definitie, 3, 4.
 - ___ Wat de aard van de ziekte is, *ibid.*
 - ___ Verderfelijkheid, 6.
 - ___ Begin, hoogtepunt en einde van de pest te Nijmegen, 10.
 - ___ Slachtoffers, 12.
- Pest, het verschil tussen pest en een epidemische ziekte, 1, 2, 3.
- Pestgif, of er verschillende soorten zijn, 24, 134.
- ___ Maandenlang in het lichaam schuilend, 88, 437.
- Pestzieken. Welke pestzieken meer besmettelijk zijn, 87.
- ___ Moeten van andere mensen worden afgescheiden, 155.
- Pestzweer. Zie Karbonkel.
- Pillen van Rufus, 201.
- ___ Onze antipestpillen, 199.
- ___ Van aartshertog Albert, 202.
- ___ Van Crato. *ibid.*
- ___ Planeten. Zie sterren.
- Pleister van Paracelsus voor op de buil, 340.
- ___ Van Angelus Sala, *ibid.*
- Poeder van slangen tegen pest, 279.
- Poeders, verschillende poeders die als tegengif werken, 277.
- Pols, een intermitterende pols bij pest dodelijk, 128, 132.
- ___ Welke signalen de pols geeft bij pest, 17, 22, 26, 128, 132.
- Preventie op godsdienstige grondslag, *ibid.*
- ___ Bestuurlijke middelen ter preventie, 144.
- ___ Diëtetiek bij pest, 169 tot 195.
- ___ Heelkundige behandeling bij pest, 195.
- ___ Geneesmiddelen bij pest, 198, 203.
- Preventieve middelen, 203 tot 224.
- ___ Bij pest, 214 tot 224.
- ___ Versterkende middelen bij pest, 308.
- Purgeermiddelen ter voorkoming, 200, 201.
- ___ Bij de behandeling van pest schadelijk, 201, 251, 256, 366, 372, 391, 426, 484.
- ___ Op welk tijdstip te geven bij pest, 252.

R

- Reinigen, het schoon maken van geïnfecteerde huizen, 479.

Reukmiddelen ter voorkoming, 224, 232.

Rust van geest en lichaam goed bij pest, 193.

S

Saffier, de werking van saffier bij pestzweren, 345.

Saffraan, of het gebruik veilig is bij pest, 266.

Schudden van het lichaam, oorzaken, 25.

Schurftkruid, de werking van schurftkruid bij builen, 338.

Slaap, een middagslaapje, voor wie is het goed, 192.

___ In de open lucht en in het hooi schadelijk, *ibid*.

___ Matige slaap is goed, 192.

Slaapkamer, welke slaapkamer moet de zieke hebben, 304, 305.

Slaapmiddel, omgekomen door, 407.

Slaapmiddelen allerminst veilig bij pest, 315, 317.

Slangenpoeder, het gebruik van, 279.

Slapen. Voor het zweten is slaap schadelijk voor mensen die de pest hebben, 239.

Slechte menging der sappen, of mensen met -- een slechte menging eerder door de pest worden aangedaan, 13.

Smeekbeden ultieme middel tegen pest, 141, 142.

Smetstof, of ze uit rottens ontstaat, 84.

___ Waarom ze niet iedereen aansteekt, 456.

___ Vereisten voor verspreiding, 79, 85.

___ Of ze met evenveel effect van alle pestzieken uitgaat, 86.

___ Of ze enige tijd in het lichaam kunnen schuilen, 88, 437, 471.

___ Of ze door een gezonde kan worden rondgedragen en een ander kan aansteken, 91.

___ Of ze tot een algehele pestepidemie kan leiden, *ibid*.

___ Hoe lang ze in een draagstof kan verblijven, 92.

___ Wordt in een draagstof na korte tijd uitgedoofd, 33, 34.

___ Verblijft in allerlei dingen, 479, 487.

___ Wat het is, 79.

___ Hoe het ontstaat, 80.

___ Of het bij pest aanwezig is, 81.

Spijs en drank ter voorkoming van pest, 179.

Spijs, van spijs die vrij royaal aan pestzieken kan worden aangegeven, 240, 242.

Spinnen, of ze de lucht herstellen, 172.

Sporadisch voorkomende ziekten, 4.

Sprenkelstoffen, diverse, 170, 176.

Stank, de stank van lijken schadelijk, 147.

Steen, hematietsteen en jaspis tegen haemorrhagieën, 325.

___ Edelstenen, wat ze waard zijn, 281.

___ Vermoeienissen gevaarlijk, 191, 193, 421.

Sterke drank, misbruik van, 204.

Sterren, of ze pest teweeg brengen, 37.

Stervenden, de uitademingen van stervenden zijn dodelijk, 90, 403.

Stormen, of ze de pest opwekken, 62.

Straten, het schoonmaken van, 145, 150, 153.

Stuipbewegingen bij pest dodelijk, 118, 133.
Sufheid, de oorzaak van, 110, 111.
___ Het gevaar dat erin steekt, 128, 133, 317.
___ Middelen ter behandeling, 317.
Suiker, het gebruik van suiker is schadelijk bij pest, 186.

T

Tabak, de werking van tabak bij pest, 204, 210, 236.
Tabak, door tabak verdreven pest, 370, 397.
Tabletjes met preventieve werking, 219.
Tabletten, preventieve, 206, 219.
Tegengif, of er een trefzeker tegengif tegen de pest bestaat, 208.
Tegengiffen zijn de ware middelen tegen de pest, 208, 209, 258.
___ Wanneer en hoe moeten welke middelen worden voorgeschreven, 258, 266.
___ Voorbehoedmiddelen, inwendig in te nemen, 203, 204.
___ Recepten van zweetdrijvende tegengiffen, 290 tot 295.
___ Uitwendige tegengiffen als preventief middel, 223, 224.
___ Enkelvoudige tegengiffen ter genezing, 223, 224.
___ Allerlei recente middelen, 190 tot 295.
Tekenen die aan de pest voorafgaan, 18, 19.
___ Begeleidende, 21.
___ De meeste onzeker, 22.
___ Uit [het voelen van] de pols, 26.
___ Uit de uitscheiding van faeces, 22, 27.
___ Uit de urine, 27.
___ Uit de huidvlekken, 22, 27.
Tekenen die na de dood tevoorschijn komen, 355.
Tekenen die de pest voorspellen, 127.
Theriak, de werking van theriak, gunstige en ongunstige beoordelingen, 220, 283 tot 291.
Theriak water, Utrechts, 258.
___ Het onze, 259.
___ Van Monavius, 290.
___ van Matthiolus, 291.
___ Van Langius, 296.
___ Van Bauderonus, *ibid.*
___ Van Sennertus, 297.
___ Uit Leiden, *ibid.*
___ Van Crollius, 298.
___ Van Crato. *ibid.*
___ Van Matthiolus, 299.
___ Van Paracelsus, *ibid.*
Toverspreuken, of de pest door toverspreuken wordt opgewekt, 49, 50.

U

Uien, het gebruik van uien bij builen, 339.

Uitademingen van stervenden zeer gevaarlijk, 90, 403.

___ Of slechte uitademingen pest veroorzaken, 58.

Uitslag als teken van pest, 22, 27.

___ De namen ervan, 125.

___ Oorzaken, 115, 125.

___ Ontstaan, 126, 344.

___ Behandeling, 343.

___ Prognose, 123, 139, 343, 420.

Urine, onzekere tekenen uit de urine, 22, 27, 129, 136, 400.

___ Of ze gevaarlijk zijn, 129, 136, 438, 483.

___ Het drinken van urine is gevaarlijk, 213.

___ Proef, een proef met urine, 136.

V

Van de verschijnselen bij pest, 109.

Varkensvlees schadelijk, 184.

Vasten slecht bij pest, 180, 184.

Venus, dienst aan Venus schadelijk bij pest, 16, 128, 191, 359, 434.

Verhalen van duivelse dingen, 355, 389, 423.

Verkopingen van huisraad moeten verboden worden, 145, 151.

Verschijnselen van pest, oorzaken van, 109, 110.

___ Diversiteit, oorzaak van, 24, 109, 110.

Versterkende middelen, 308.

Vijgen voor de builen, 338.

Visioenen van duivelse geesten, 355, 389.

Vitriool-olie, werking van, 276.

Vlees, of gebraden vlees beter is dan gekookt, 183.

___ Varkensvlees is schadelijk bij pest, 184.

Vlekken bij pest. Zie uitslag.

Vliegen, een verschrikkelijke hoeveelheid, 20.

Vluchten, welke vlucht is voor welke mensen gunstig, wanneer en waarheen, 162, 165, 166, 167.

___ Of het aan Christenen is toegestaan, 165.

Voeding, waarom voorkomt zij pest, 235.

___ Wat ruimer is goed, te weinig niet, 242.

Voedingspatroon, plotselinge wijziging is schadelijk, 179, 183.

Vogels, of hun dood pest voorspelt, 20.

___ Of ze de lucht herstellen, 175.

Volle maan verergert pest, 15, 128, 132.

Vreemdelingen moeten geweerd worden, 144, 145.

Vrees en verdriet, of ze pest veroorzaken, 74.

Vrolijkheid, pest verdreven door, 195, 415.

Vuil, de voortbeweging van pestig vuil, 76.

Vuil, het prestige vuil is een gif, 65.

___ Het verschil van een rottend vuil, 84.

___ Of er verschillende soorten gif zijn, 26, 134.

___ Of vuil een gif is, 7, 8.

Vuur als hersteller van de luchtgesteldheid, 325.

___ Welk vuur, hoeveel en wanneer in te richten, 174, 175.

W

Waken, te lang wakker blijven is ongunstig, 192.

___ Schaadt bij zieken niet, 317.

Warmte, de warmte bij pest altijd mild, 22, 27.

Water dat geïnfecteerd is, of het door koking zijn giftigheid aflegt, 187.

___ Stilstaand, of het schadelijk is, 156.

___ Of rotting van het water de oorzaak van pest is, 59.

___ Of het drinken van water bij pest goed is, 244.

___ Water met zeep, of de stank van zeepsop schadelijk is, 144, 147, 148.

Wegen, openbare wegen moeten worden schoongemaakt, 145, 154.

Wijn is goed ter voorkoming, 181, 189.

___ Welke wijn schaadt. 181, 439.

___ Aloeticum praeservans. Wijn met aloë werkt preventief, 200.

___ Absinthwijn werkt preventief, 205, 214.

___ Door wijn verdwenen pest, 181, 415.

Winden die heilzaam zijn, 174.

Woede, wat ze bij pest doet, 74, 234, 373.

Wolkje, besmettelijk wolkje gaat uit van stervenden, 90.

Wonden die de pest vergezellen, 416, 452.

Wondergenezingen te ontvluchten, 143.

Wormen, pestige wormen door braken uitgeworpen, 406, 413, 435.

Z

Zalf van Liddell ter preventie, 232.

___ Van Magirus, *ibid*.

Zeep, de stank van zeep schadelijk, 144, 147.

Zich volstoppen schadelijk bij pest, 179, 182.

Ziekenhuizen, de zeer slechte inrichting, 154.

Ziekte, andere ziekten houden zich stil tijdens pest, 16.

Zilver, levend zilver [= kwik] schadelijk bij pest, 228, 339.

Zoetigheid schadelijk bij pest, 180, 186.

Zonnekruid, de wortels van zonnekruid bij het voorkomen van pest, 203, 213.

Zon- of maansverduisteringen, of ze de pest brengen, 41.

Zout werkzaam bij het voorkomen, 223.

Zouten, gebruikelijk bij de behandeling van pest, 258, 275.

Zuidenwind is ongezond, 173.

Zwakte, de behandeling van, 318.

Zwangere vrouwen lopen gevaar, 16.

Zwavel, de werking van, 176, 274.

Zwavelbloem, de werking van zwavelbloem, 274.

Zweetdrijvende middelen, het recept van, 259 tot 265.

Zwemmen in rivieren gevaarlijk, 190, 437.

Zweten ter behandeling van pest, wanneer, hoe en hoe vaak zweten teweeg moet worden gebracht, 304 tot 311.

Zweten, of zweten baat ter voorkoming van pest, 223.

___ Tijdens de zweetkuur is slaap schadelijk voor mensen die de pest hebben, 239.

Deel C BIJLAGEN

I Lijst van door Van Diemberbroeck aangehaalde auteurs	3
Inleiding	3
Auteurs	4
Geraadpleegde bronnen	48
II Iets over maten en gewichten	51
Over de auteur	51

Isbrand van Diemerbroeck rond zijn 65^e jaar.

Ets van Jean Edelinck naar tekening van Romeyn de Hooghe (ca. 1670). Men vindt deze afbeelding in Van Diemerbroecks anatomieboek uit 1672 en in de *Opera omnia* (1685). De hier weergegeven afbeelding is er een gespiegelde versie van de ets. Deze is te vinden in *Isbrandi de Diemerbroeck Medicinæ et Anatomes Professoris Opera Omnia Medica et Anatomica*. Geneve, 1687) De oorspronkelijke achtergrond met het gezicht op de stad Utrecht en de Dom is hier weggelaten. De prent is gesigneerd door de graveur F. Diodali.

I LIJST VAN DOOR VAN DIEMERBROECK AANGEHAALDE AUTEURS

Inleiding

Deze lijst bevat de auteurs naar wie Van Diemberbroeck (in deze bijlage VD) in de uitgave van de *Tractatus* uit 1687 verwijst. De gegevens worden als volgt gepresenteerd: na de achternaam en de voornaam van de auteur in het Latijn van VD, komt de naam in de taal van het land waaruit de auteur afkomstig is en, indien bekend, het jaar van geboorte en overlijden. Daarna volgen in telegramstijl enkele biografische gegevens en vervolgens het boek of de boeken die in de *Tractatus* worden vermeld. Indien Van Diemberbroeck (VD) niet naar een bepaald boek verwijst, worden de belangrijkste werken van de auteur genoemd. Bij de boeken wordt de titel alleen in het Nederlands vertaald, indien de inhoud niet voor zich zelf spreekt. De plaats van uitgave wordt weergegeven conform de titelpagina ¹. Aan het slot van elk lemma wordt tussen ronde haakjes opgegeven hoe vaak VD de auteur - bij benadering - noemt. De talloze verwijzingen naar de Bijbel zijn niet gespecificeerd.

¹ Voor een vertaling van gelatiniseerde plaatsnamen zie: Johann Georg Theodor Grässe, *Orbis Latinus. Lexikon lateinischer geographischer Namen des Mittelalters und der Neuzeit* [1909] Bearb. und hrsg. von Helmut Plechl unter Mitarbeit von Sophie-Charlotte Plechl. Braunschweig: 1972. Zie ook <http://www.columbia.edu/acis/ets/Graesse/contents.html>.

Auteurs

- Abbatus**, Georgius Cantuariensis, George Abbot (1562 - 1633). Van 1611 tot zijn dood de streng calvinistische aartsbisschop van Kantelberg. VD verwijst naar *Quaestiones sex totidem praelectionibus, in schola theologica Oxoniae*. Oxoniae, 1598. (1x)
- Acmon**, Waarschijnlijk bedoelt VD Aimoin, (ca. 965 - na 1008), een Franse Benedictijn die op basis van oudere geschriften een *Historia Francorum*, ofwel *Libri IV de gestis Francorum* schreef. Dit in de twaalfde eeuw verbeterde werk was tot in de Nieuwe tijd zeer populair. (1x)
- Acron**, Griekse arts die in de vijfde eeuw v. Chr. praktiseerde in Agrigentum. Later zou hij een filosofische school in Athene hebben geleid. Hij zou tijdens de beruchte pestepidemie van 430 v. Chr. hebben aanbevolen om grote vuren te ontsteken. (1x)
- Actuarius**, Joannes Zacharias (c. 1275 - c. 1328). Byzantijnse arts die in Constantinopel werkte. Een deel van zijn werken werd in de zestiende eeuw in het Latijn vertaald, o.a. *De actionibus et affectibus spiritus animalis, ejusque nutritione*. (1557) Verder vertaalde hij Galenus' werk *Ad Glauconem de methodo medendi*, een korte verhandeling over therapeutische beginselen. Een deel van dit laatste boek verscheen verscheen als *De Medicamentorum Compositione*. (1539). (4x)
- Aegineta**, Paulus, Paulus van Aegina (625?- 690?). Grieks –Byzanthijnse medicus die vooral bekend is gebleven door de zevendelige encyclopedie waarin hij de hele medische kennis van zijn tijd presenteerde. Deze *Epitomes Iatrikes Biblia Epta* werd in 1528 in Venetië in het Grieks uitgegeven. VD verwijst waarschijnlijk naar *Pauli Aeginetae medici opera a Johanne Guinterio Andernaco* (= Gunther van Andernach) *exercitatissimo, summique iudicij conversa et illustrata commentarijs*. Straßburg, 1542. (11x)
- Aelianus**, Claudius (ca. 175 - ca. 235). Romeinse schrijver en leraar rethorica die bekend was om zijn voortreffelijke beheersing van het Grieks. Zijn twee belangrijkste werken zijn *De Natura Animalium*, (korte stukjes over de dierenwereld, deels met een moralistische strekking) en *Varia Historia* (biografische schetsen en gedenkwaardige gebeurtenissen). VD verwijst naar het eerstgenoemde boek. (1x)
- Aetius**, (tussen 450 en 550 n. Chr.). Geboren in Mesopotamië. Studeerde in Alexandrië. De indeling van zijn zestien boeken over geneeskunde (*Biblia iatrika hekkaidaka*) werden door Latijnse bewerkers omgewerkt tot vier 'tetrabibli'. VD verwijst naar Tetrab. 4. ferm. 1. cap. 96. (7x)
- Agricola**, Georgius, Georg Bauer of Pauer (1494 - 1555). Verwierf naam als mijnarts en chemiater. Zijn bekendste boek is *De re metallica libri xi* (1556), een verhandeling over de mijnbouw en metallurgie. VD verwijst naar *De natura fossilium* (1546) en naar *De peste libri tres*. Basileae, 1554. (7x)
- Agricola**, Johannes, Johann Beuerle (1496 -1570). Studeerde in Ingolstadt en werd daar hoogleraar Grieks. In 1528 promoveerde hij in de medische faculteit en drie jaar later werd hij hoogleraar geneeskunde. Hij schreef diverse dikke commentaren op antieke geschriften en vertaalde vele Griekse werken in het Latijn. Publiceerde het eerste synonimenwoordenboek. Besteedde veel aandacht aan geneeskrachtige kruiden. Of VD naar deze auteur verwijst is bij het ontbreken van een voornaam is zeker.
- Albertus Magnus**, Albertus de Grote of Albert von Lauingen (ca. 1200 - 1280). Duits filosoof en theoloog. Doceerde in Würzburg en Straatsburg. Na de dood van zijn leerling Thomas van Aquino in 1274 verdedigde hij diens werk tegen critici. De moderne editie van Albertus' werken bestaat uit ongeveer zeventig delen. (3x)
- Alexander Aphrodisius**, Alexander van Aphrodisias (ong. 200 n. Chr.). Vooral bekend als schrijver van commentaren op Aristoteles. Schreef ook een werk over de ziel. (1x)
- Alexandrinus**, Julius, Giulio Alessandrini, Julius Alexandrinus von Neustein (1506 -1590). Italiaanse arts, dichter en filosoof. Studeerde in Padua, werd lijfarts van Ferdinand I, Maximiliaan II en Rudolph II. Vertaalde en becommentarieerde veel werk van Galenus. Werken: *De medicina et*

medico dialogus. Zürich, 1557. In *Galenī praecepta scripta, annotationes quæ commentariorum loco esse possunt*. Accessit *Trita illa de theriaca quaestio*. Basel, 1581. *Paedotrophia sive de puerorum educatione*. Tiguri, 1559. *Salubrium, sive de sanitate tuenda, libri triginta tres*. Keulen, 1575. (4x)

Alphanus, Franciscus, Francesco Alfano a Marcantonio (? - 1085). Benedictijner monnik en medicus die als aartsbisschop van Salerno de medische school aldaar tot grote bloei bracht. Bekend gebleven werken zijn *De quattuor humoribus*, *De Pulsibus* en *Opus de peste, febre pestilentiali, et febre maligna. Nec non de variolis, & morbillis, quatenus nondum pestilentes sunt*. Napoli, 1577. (2x)

Alpharabius, Farabi, al- (äl-färä`bē), (878 - 950). Arabische medicus, logicus en filosoof. Studeerde in Bagdad en werkte in Aleppo. Schreef een encyclopedisch werk dat goeddeels stoelt op Aristoteles. (1x)

Alphonsus. VD noemt alleen de achternaam - naast 'alii rei herbariae scriptores' Misschien verwees hij naar Iohan Alphonsus a Fontecha. Volgens Vigillis von Creutzenfeld schreef deze een *Diccionario medico de piedras, plantas, fructos, yervas, flores, enfermedades, causas y accidentes que ests l. de privilegios de mugeres prennadas*. Complut, 1606. (1x)

Alpinus, Prosper, Prosper Alpini (1553 - 1610). Venetiaanse arts die lange tijd in Egypte verbleef. Werken: *De medicina Aegyptorum*. (Venetië, 1591); *De balsamo dialogus*. Venetië, 1591; *De plantis Aegyptiis liber*. Venetië, 1592. Bayle, I, p. 319 noemt nog meer boeken, maar geen daarvan heeft pest in de titel. (3x)

Altomarus, Antonius, Antonius Donatus ab Altomare (einde zestiende eeuw). Napels. Over zijn leven is weinig bekend. Hij schreef veel boeken waaronder *De medendis corporis malis*. Napels, 1553. Herdrukken tot 1670 toe. Werd vaak samen uitgegeven met *De febre pestilenti* van Petrus Salius Diversus. Verder: *De medendis febribus*. Napels 1555. (3x)

Amatus Lusitanus, Amato Lusitano ofwel João Rodrigues de Castelo Branco (1511 - 1568). Joods-Portugese arts die net als Michael Servetus, Realdo Colombo en William Harvey als ontdekker van de bloedsomloop wordt genoemd. Studeerde in Salamanca en reisde vervolgens door Europa. Bezocht ook Nederland. Werd in Italië uiteindelijk docent anatomie en lijfarts van Paus Julius III. Werken: *Index Dioscoridis* (1536); *In Dioscorides de Medica materia Librum quinque enarrationis* (1556), en het zeer populaire *Curationum Centuriae Septem*. Florence, 1551. Naar dit laatste verwijst VD. (3x)

Anconius. VD schaaft hem onder de belangrijke medische 'proceres' maar noemt geen titels van boeken. Misschien verwijst hij naar de 15^e eeuwse Duitse medicus Ulrich Ellenbogen.

Andernacus, Ioannes Guinterius, Johann Winter von Andernach (1505 - 1574). Medisch hoogleraar in Straatsburg. Vertaalde veel medische geschriften uit de Oudheid. Daarnaast publiceerde hij een aantal eigen werken over de pest: *De victus et medicinae ratione cum alio tum pestilentiae tempore observanda commentarius*. Strasbourg, 1542; *Bericht, Regiment, und Ordnung wie die Pestilenz und die pestilenzialische Fieber zu erkennen und zu kurieren*. Strasbourg, 1564; *Bericht und Ordnung in disen sterbenden leuffen der Pestilenz, auf befehl eines ersamen Rahts der Statt Straßburg. Gestellet durch Johann Gwynther von Andernach*. Strasbourg, 1564; *De pestilentia commentarius in quatuor dialogos distinctus*. Strasbourg, 1565; VD noemt een *Liber de peste*. (1x)

Angelus, Andreas (1561-1598) Duitse geestelijke en kroniekschrijver. Schreef: *Annales Marchiae Brandenburgicae, das ist ordentliche Verzeichnus und Beschreibung der fürnemsten und gedenckwirdigsten Märkischen Jahrgeschichten und Historien, so sich vom 416. Jahr vor Christi Geburt bis aufs 1596 Jahr zugetragen haben*. Frankfurt a.d. Oder, 1598. Verder: *Rerum Marchicarum Breviarum, Das Ist Kurtze Beschreibung der vornembsten geschichten und Historien, so sich vor und nach Christi Geburt als uber 2000 Jahren in chur und Fürstenthumb der Mark Brandenburg bis auff gegenwertiges 1593. Jahr begeben und zugetragen haben*. Wittenberg, 1593. (1x)

Aponensis, Petrus, Pietro d' Pietro d'Abano (ca.1257 – 1316). Belangrijk Italiaans filosoof, astroloog en hoogleraar in de geneeskunde in Padua. Schreef een tractaat over de pest, maar kreeg

vooral naam met zijn *Conciliator Differentiarum, quæ inter Philosophos et Medicos Versantur*. Hij behandelde in 210 *Quæstiones* ook de theorie en praktijk van de geneeskunde. Kwam uiteindelijk in botsing met de Inquisitie en stierf in 1316 in de gevangenis.

Appianus Alexandrinus, (95 - 165 n. Chr.). Grieks schrijvende Romeinse historicus uit de tijd van Traianus en Hadrianus. Bekendste werk: *Romaica* ofwel *Res Romanae*. (Romeinse zaken) in 24 delen. (2x)

Arculanus, Jo. Giovanni de Arcoli (? - 1494). Italiaanse medicus die hoogleraar in de geneeskunde werd aan de universiteiten van Bologna en Padua. Typische renaissancegeleerde die veel aandacht besteedde aan de geneeskunde der Ouden, maar ook nieuwe wegen insloeg. Schreef o.a.: *Practica Ioannis Arculani Veronensis particularium morborum omnium: in qua partium corporis humani anatome, morbi, symptomata, causæ, ac signa, atq[ue] omnino uniuersa medendi ratio, & remedia adeo aperte, & copiose traduntur, vt nullum aliud opus medicinæ studiosis hoc vno esse videatur vtilius*. Venetiis, 1557. (2x)

Argolus, Andreas. 17e eeuwse astroloog. Schreef o.a. *Ephemerides*. Patavii, 1638; *De diebus criticis*. Patavii, 1639; *Pandofion sphericum*. Patavii, 1644. (1x)

Aristoteles (384 v.Chr. - 322 v.Chr.). Grieks wijsgeer en natuuronderzoeker. VD verwijst naar *Meteorologica* (over de aardwetenschappen en astronomie); *Ethicor.* = *Ethicorum Libri = Ethica Nicomachea; Politika* en *Problemata*. Dit laatste werk wordt het meest aangehaald. Het is een pseudo-aristotelische werk dat waarschijnlijk werd samengesteld in de 14 eeuw en dat in de 15e en 16e eeuw zeer populair was. Het was opgezet in een vraag en antwoordvorm.² Niet in de laatste plaats verwijst VD naar *Metaphysica*. (12x)

Athenaeus, Athenaeus van Attalia (1e eeuw n. Chr.). Medicus en stichter van de pneumatische school. Van zijn vermoedelijk talrijke geschriften is vrijwel niets bewaard gebleven. Galenus verwijst naar hem. (2x)

Augenius, Horatius, Horatio a Monte Sancto (1527 - 1603). Filosoof en arts. Hoogleraar in de logica, later in de geneeskunde in Rome, Turijn en Padua. Werken: *Epistolarum medicinalium tomii tertii libri XII*. Venetië, 1592; *De ratione curandi per sanguinis missionem libri decem. In quibus extirpatis erroneis opinionis passim hodie apud novatores medicos vigentibus, omnia adhuc argumentum pertinentia secundum Galeni doctrinam explanatur*. Venetië, 1597. VD verwijst naar 'Augenius, lib. 3. de pest. cap. 8'. Wellicht is dat: *De febribus, de febrium signis, symptomatibus et prognostico libri septem ab ipso authore ab anno 1568 usque ad 1572 singuli conscripti*. ... Hiertoe behoorden: *I. De curatione symptomatum febrium pestilentium, II. De febribus Pestilentibus, III. De curatione Variolarum et Morbillorum*. Frankfurt 1605. (11x)

Augustinus, Aurelius Hipponensis, Augustinus van Hippo of Sint Augustinus (354 - 430). Theoloog, filosoof en kerkvader. Deze leraar welsprekendheid bekeerde zich in 386 tot het Christendom. Hij beschrijft de bekering in zijn *Confessiones*. Minstens even bekend werd *De Civitate Dei*. Aan het eind van zijn leven las Augustinus heel zijn werk in chronologische volgorde nog eens door. In zijn *Retractationes* (Nalezingen) gaf hij aan wat hij liever anders gezegd zou hebben. (3x)

Aulus Gellius, (ca. 125 n. Chr. - 180 n. Chr.). Romeinse schrijver die bekend gebleven is door zijn *Noctes Atticae*, een bonte verzameling van aantekeningen over grammatica, filosofie en geschiedenis. (2x)

Avenzoar, Ibn Zuhr, Abu Marwan Abd al-Malik ibn Abi al-Ala Zuhr (1090 - 1162). In Spanje geboren Arabische medicus. Groot bewonderaar van Galenus. Kantte zich tegen kwakzalvers en astrologen. Werde vooral bekend door zijn boek over het bereiden van geneesmiddelen en diëten, *Theisir* of *Altersir*. Dit boek werd in 1280 in het Hebreeuws vertaald en van daaruit vervolgens in het Latijn (Venetië, 1490). (12x)

² Zie Janet Blackman, *Popular theories of generation: the evolution of Aristotle's works, the study of an anachronism*. In: *Health care and popular medicine in nineteenth century England* edited bij J. Woodward en D. Richards, eds. Londen, 1977, p 56-89.

- Averrhoes**, Ibn Rushd of voluit Abū 'l-Walīd Muhammad ibn Ahmad ibn Rushd (1126 - 1198). In Spanje geboren medicus en filosoof. Vertaalde de werken van Aristoteles en Plato in het Latijn en voorzag deze van commentaar. Schreef ook zelf enkele medische werken. Het belangrijkste is *Kulliyat* (Het geheel), een verhandeling in zeven delen over anatomie, gezondheid, ziekten, symptomen, geneesmiddelen en voeding, leefregels en de behandeling van ziekten. Wordt vaak aangehaald in de verbasterde Latijnse omschrijving *Colliget*. (8x)
- Avicenna**, Ibn Sina of voluit Abu Ali Al-Hoessein Ibn Abdoellah Ibn Sina (980 - 1037). Perzisch medicus, geoloog, paleontoloog, natuurkundige, psycholoog, wiskundige, wetenschapper, filosoof en alchemist. Vooral bekend geworden door zijn bijdragen aan de aristotelische filosofie en door zijn medische geschriften. Daarvan het belangrijkste is de *Canon Avicennae* (*Al-Qanun fi al-Tibb*), die tot 1650 als een standaardwerk zou gelden in heel Europa. Het werk is opgedeeld in vijf boeken die bestaan uit funûn of fen (secties). Hierin vindt men verhandelingen of tractaten over tal van onderwerpen. (25x)
- Baccius**, Andreas, Andrea Bacci (1524 - 1600). Italiaans wetenschapper met een brede belangstelling. Tot zijn werken behoren: *De venenis et antidotis* (1586); *De thermis* (1587); *De naturali vinorum historia* (1595), *Della gran bestia detta alce e delle sue proprietà e virtù*; *Delle dodici pietre preziose della loro forza ed uso*; *Delle acque albule di Tivoli*, *Delle acque acetose presso Roma e delle acque d'Anticoli*; *Delle acque della terra bergamasca*; *Tabula simplicium medicamentorum*. VD noemt *De gem[mis]*. cap. 34. Dat moet de Latijnse versie van het Italiaanse boek over de edelstenen zijn. (1x)
- Baldus**, Angelus Abbatus, Angelo Baldo Abati. Italiaanse medicus en natuuronderzoeker uit tweede helft van de 16e eeuw. Schreef een der eerste boeken over slangen: *De natura et de vipera admirabili mirificis facultatibus eiusdem liber*. (Urbino, 1589). *De admirabili viperae natura, & de mirificis eiusdem facultatibus Liber*. Nuremberg, 1603. (1x)
- Balicochus**, Angelus. VD verwijst een maal naar een Engelsman van deze naam, waarschijnlijk dus Balcock of Babcock. Een boek van deze auteur noemt hij niet. (1x)
- Baronius**. Wellicht Caesar Baronius, Cesare Baronio (1538 - 1607). Italiaans historicus en kardinaal. Baronius streed tegen de reformatie van Maarten Luther. Zijn geschiedkundige hoofdwerk *Annales Ecclesiastici* werd geschreven als weerlegging van het protest van de Reformatie zoals dat naar voren was gebracht door de Maagdenburger Centuriatoren, een protestants geschiedkundig collectief rond M. Flaccius Illyricus. (2x)
- Bauderonus**, Bricius, Brice Bauderon (1540 - 1623). Frans medicus die studeerde in Montpellier. Schreef *Praxis medica in duos tractatus distincta*. Paris, 1620. Verder een pharmacopee die vele herdrukken beleefde (Lyon, 1583). (5x)
- Bauhinus**, Casparus, Caspar Bauhin (1560 - 1624). Studeerde geneeskunde in Montpellier en Parijs. Werd na de dood van Jean Fernel eerste lijfarts van Hendrik II van Frankrijk. Schreef o.a. *Theatrum anatomicum*. (Frankfurt, 1600) en *De lapidis Bezaar orient. et occident. cervini item et Germanici ortu, natvra, differentiis, veroâque vsu ex veterum & recentiorum placitis liber hactenus non editus*. Basel, 1614. VD verwijst naar het aanhangsel van het boek over de bezoar. ('in Append. ad lib. de lap. bezoar'). (4x)
- Bayrus**, Petrus, Pietro Bairo (1468 - 1558). Italiaans medicus. Schreef o.a. *Novum ac perutile opusculum de pestilentia, et de curatione eiusdem per utrumque regimen, praeservativum scilicet, et curativum*. Taurini 1507. Verder: *De medendis humani corporis malis Enchiridion vulgo "Veni mecum" dictum*. Taurini, 1512. Later volgde: *De medendis humani corporis malis enchiridion, quod vulgo veni mecum vocant cui adiunximus hac editione eiusdem authoris tractatum De peste* (1563 en 1612) en *De Morbo Gallico*. Venetiis, 1566. (1x)
- Beguinus**, Joannes, Jean Beguin (1550 - 1620). Bekende iatrochemicus. Zijn *Tyrocinium Chymicum* (1610) wordt wel gezien als het eerste leerboek chemie. (1x)
- Bellicochus**, Angelus. Giovanni Andrea Bellicocchi. Italiaanse medicus uit de 16^e eeuw. Verwierf bekendheid door zijn behandeling van pestpatiënten in 1576 in Venetië. Schreef daarover:

Auertimenti di tutto ciò che in publico da signori, et in priuato da ciascuno, si debbe far nel tempo della peste. Verona, 1577. (1x)

Benedictus, Alexander, Alessandro Benedetti. (1507 - ?) Kenner van de antieke medische literatuur. Werken: *De observatione in pestilentia*. Venetië, 1493; Papiæ 1516; Basiliae, 1538. Verder: *Omnium a vertice ad calcem morborum signa, causae, indicationes & remediorum compositiones utendique rationes, generatim libris 30 conscripta. Praeterea Aphorismorum lib. 1. De pestilentiae causis, praeservatione, & auxiliorum materia lib.* Basileae, 1539. VD noemt een 'lib pract'. (12x)

Benivenius, Antonius, (1533 - 1598) Florentijnse medicus. Schreef o.a. *De abditis morborum et sanationis causis*. Florence, 1507. (1x)

Bergensis, Gerardus, Bergen, Gerard van den, (? - 1583). Vlaams medicus. Schreef behalve *De praeservatione et curatione morbi articularis et calculi libellus*. (Antvverp. 1564) een boek *De Pestis praeservatione libellus*. (Antvverp. 1565). (3x)

Bevervicius, Joannes, Johan van Beverwijck (1594 - 1647). Studeerde geneeskunde in Leiden en bezocht daarna Frankrijk en Italië. Vestigde zich als geneesheer te Dordrecht. Correspondeerde met veel geleerden en schreef zelf diverse werken. De bekendste daarvan zijn *Schat der Gesondheyt*. Dordrecht, 1636. en *Schat der Ongesondheyt*. Dordrecht, 1642. Voorts *Kort bericht om de pest te voorkomen*. Dordrecht, 1636. VD verwijst slechts een keer naar deze belangrijke medicus en verwijst daarbij naar *Idea medicinae veterum ex Luciano*. Lugd. Bat, 1637. (1x)

Beza, Theodorus, Théodore de Bèze (1519 - 1605). Frans-Zwitserse theoloog. Bekeerde zich in 1548 tot het Calvinisme en werd medewerker van Calvijn in Genève. Geschriften: *Poemata varia*. lichte poëzie geëinspireerd door Ovidius en Catullus, geschreven in zijn jeugd, verder: *Abraham sacrificant* (1550), een tragedie over een bijbels onderwerp, en: *Du droit des Magistrats sur leurs sujets* (1574), een geschrift waarin hij het verzet van de Hugenoten tegen de tirannie rechtvaardigt. Beza schreef ook een *De pestris contagio et fuga dissertatio*. Genevae, 1579 en *Quaestiones de peste duae. Una: sit ne contagiosa? altera: an et quatenus sit christianis per secessionem vitanda?* Lugd. Bat. 1636. (2x)

Bickerus, Joannes. VD noemt geen boek. Misschien gaat het om de medicus die aan het begin van de zeventiende eeuw aan de Universiteit Giessen werkte en o.a. schreef: *Sequentes hasce positiones medicas De Dysenteria*. (1608). Verder: *Johannis Bickeri... Hermes redivivus, declarans hygieinam, de sanitate vel bona valetudine hominis conservanda*. (1612). (1x)

Bisciola, Laelius, Lelio Bisciola (1540 - 1629) Een geleerde Jesuit uit Modena. Graecus en theoloog. Schreef een tweedelig werk *Horarvm svbsecivarvm tomus. In quibvs pleraqve ex philologia, et encyclopædia, et omnibvs fere scientis, ac tribus praecipuis linguis Hebraea, Graeca, Latina, non vulgaria explicata, adnotatis, emendatis, enucleatis plurimis omnis generis scriptorum locis*. 2 dln. 1611 - 1618. (1x)

Blondus, Flavius, Flavio Biondo (1392 - 1463). Historicus en humanist. Schreef encyclopedische werken over het oude Rome. *De Roma instaurata*. 3 dln (1444-1446), *De Roma triumphante* (1459). Stelde Rome als voorbeeld voor de moderne staatsinrichting. Historische werken waren *Italia illustrata* (1474) en *Historiarum ab inclinatione Romanorum imperii decades* (1483). Een geschiedenis van Europa vanaf de plundering van Rome in 410. (1x)

Bokelius, Joannes, Johann Boeckel. Laat-zestiende eeuwse stadsarts in Hamburg. Later hoogleraar in Helmstedt. Zoon van Nederlandse protestanten die naar Duitsland waren gevlucht. Hekelde, geïnspireerd door Joh. Wier de heksenprocessen. Schreef o.a. *De Philtris. Utrum animi hominum his commoueantur, nec ne*. (Hamburg, 1599); Verder een *Pestordnung der Stadt Hamburg*. en een *Gründtlicher Bericht, von der Pestilentz, welche für Zwölff Jaren in der löblichen Stadt Hamburg grewlich hat regieret*. Henricopoli, 1577; Joannis Böckelii *De peste quae Hamburgum civitatem anno 1565 gravissime afflixit*. (Henricopoli, 1577). VD verwijst naar een 'Regim[en] part. 2. cap.9.' Waarschijnlijk gaat het om een in het Duits geschreven versie van de *Pestordnung*. (1x)

- Bonagentibus**, Victor de. Zestiende - eeuwse Italiaanse arts die zich actief bezig hield met het besmettingsvraagstuk. Schreef o.a. *Decem problemata de peste*. Venetië, 1556. Verder is bewaard gebleven: *Victoris de Bonagentis, Concoctione commentarius. Cum appendice de imminutione humorum in morborum initiis*. Venetië, 1549. (1x)
- Boothius** Anselmus, Anselmus de Boodt (1550 - 1632). Vlaamse mineraloog en medicus. Studeerde rechten in Leuven en geneeskunde in Heidelberg en Padua. Zijn hoofdwerk is *Gemmarum et Lapidum Historia*. Lugd. Batav. 1609. (3x)
- Borsinius**, Antonius. Over deze auteur werden geen gegevens gevonden. Schreef waarschijnlijk een *Histoire de Hongrie*. Naar een dergelijk boek wordt verwezen in Etienne Tortelle, *Elémens d'hygiene ou De l'influence des choses physiques et morales sur l'homme, et des moyens de conserver la santé*. Strasbourg, L'an V de la République française. Elders is sprake van een Hongaarse geschiedenis door Antonius Bonsinius. VD: 'Bonsinius (Rerum Hungaricar. Decas. 4, 1. 4, et decas. 5, 1. 3.' (1x)
- Boterus**, Johannes, Giovanni Botero (1544 - 1617). Italiaanse Jesuit, denker, dichter en grondlegger van de demografie. Schreef als voorloper van Th. Malthus over de groei van de Europese bevolking en de politieke en economische betekenis daarvan. Wees ook op het verband tussen armoede en het optreden van ziekten. Keerde zich tegen de amorele politieke filosofie van Macchiavelli. Zijn belangrijkste werken zijn: *Della ragione di Stato*. (Venetië, 1589) en *Delle cause della grandezza delle città*. (Venetië, 1598). (1x)
- Botius**, zie Boothius
- Bottonicus**, Albertus, Alberto Bottoni (? - 1596) Medicus geboren in Padua. Werd aldaar hoogleraar in de geneeskunde. VD noemt geen boek (1x).
- Brassavola**, Antonius, Antonio Muso Brassavola (1500 - ?). Vermaarde Italiaanse medicus en botanicus uit Ferrara die vorsten en pausen behandelde. Zou als eerste een tracheotomie met success hebben uitgevoerd.
- Bravus**, Johannes. Laat –zestiende eeuwse medicus en hoogleraar in Salamanca. Werken: *De curandi ratione per medicamenti purgantis exhibitionem libri.III*. (1588); *De saporum et odorum differentiis, causis, et effectionibus liber unus*. (1591); *In libros Galeni de differentiis febrium commentarij*. (1596). (1x)
- Brudus Lusitanus**, Manuel Brudo. Joods Portugese medicus uit de zestiende eeuw. VD verwijst naar: *Liber de ratione victus... in singulis febribus secundum Hipocratem*. Venetië, 1544. (1x)
- Bruyerinus Campegius, Ioannes**, Jean-Baptiste Bruyerin Champier (ca. 1500 -1565). Franse medicus die onder andere over voeding schreef. Was arts aan het hof van Hendrik II en Frans I. Werken: *Collectaneorum de re medica Averrhoi philosophi... sectiones tres: i. De sanitatis functionibus, ex Aristot. & Galeno; ii. De sanitate tuenda, ex Galeno; iii: De curandis morbis a Ioanne Bruyerino Campegio nunc primum Latinitate donatae*. 1537; *Principis Avicennae Mauritani De corde eiusque facultatibus libellus Ioanne Bruyerino Campegio Lugdunensi interprete*. (1559); *De re cibaria libri XXII omnium ciborum genera, omnium gentium mores complectentes*. Lugduni, 1560. (Vicipaedia). (1x)
- Burggravius**, Johannes Ernestus, Johann Ernst Burggrave of Burggraven (1600? - 1629?) Chemiatisch georiënteerde Duitse medicus. Bekendste werk: *Biolychnium seu lampas vitae et mortis index*. Frankfurt 1611. Vele herdrukken. Ook: *Introductio in vitalem philosophiam cui cohaeret omnium morborum astralium & matricularum: seu, morborum omnium, elementatorum & haereditariorum ex libro naturae, codice philosophicae & medicae veritatis, additis veterum placitis, Hippocratis, Galeni, Celsi, aliorum explicatio atque curatio*. Francofurti, 1623. Verder: *Tractat von der Ungarischen Hauptschwachheit auch anderen Epidemischen giftigen Fiebern*. Franckfurt am Mayn, 1640, (2x). VD verwijst naar *Achilles Panoplos Redivivus, seu Panoplia Physico-Vulcania*. Amsterdam, 1612. (1x)
- Calvinus**, Joannes, Jean Calvin (1509 - 1564). Frans – Zwitserse theoloog en reformator. Publiceerde zeer veel geschriften. VD verwijst niet naar bepaalde titels. (1x)

- Canonherius**, Petrus, Canonieri, Pietro Andrea. (1570 - 1639). Late humanist die geneeskunde studeerde in Genua en rechten in Parma. Diende als legerarts, maar schreef ook belangrijke boeken over politieke theorie. VD verwijst naar *De admirandis vini virtutibus libri tres*. Antverpiæ, 1627. (1x)
- Capellanus**, Johannes, Jean Chapelain. 16e eeuw, lijfarts Franse koning. Schreef o.a. *Consilium de peste*. Parijs, 1585. (2x)
- Capitolinus**, Julius. Romeins historicus die het leven van een aantal keizers beschreef, o.a. van Lucius verus, die in 161 - 166 n. Chr. met succes tegen de Parthen streed. (1x).
- Capivaccius**, Hieronymus, Jerome Capivaccio of Capo di Vacca (1529-1589). Studeerde in Padua, werd daar hoogleraar. Vergaarde grote rijkdom met de behandeling van lues-patienten. Zijn kuren waren zo succesrijk dat men dacht dat hij over een wondermiddel beschikte. Na zijn dood verscheen *Medici clarissimi et Academiae Patavinae Professoris ordinarii, de Lue venerea Acroases*, 1590. Andere werken: *Medendi methodus universalis tabulis comprehensa* (1606) en: *Opera omnia quinque sectionibus comprehensa*. Venetië, 1606. (4x)
- Capra**, Marcellus, Marcello Capra (1530 - ?) Italiaanse medicus te Messina die zich intensief bezig hield met metafysica. Schreef o.a. *De immortalitate rationalis animae. iuxta principia Aristot. aduersus Epicurum, Lucretium, et Pithagoricos Quaesitum*. Panormi. 1589; *De morbo epidemico, qui miserrime Siciliam depopulabatur anno christianae salutis* (1591); *De sede animae et mentis ad Aristotelis principia aduersus Galenum quaesitum*. Panormi, 1589. (1x)
- Cardanus**, Hieronymus, Gerolamo Cardano, Jérôme Cardan (1501 - 1576). Italiaans wiskundige, astronoom en medicus. Studeerde in Padua en verwierf een grote naam als geneeskundige. Hij schreef boeken over wiskunde, geneeskunde en alchemie. O.a. *De malo recentiorum medicorum usu libellus*. Venetië, 1536. *De immortalitate animorum*. Lugduni, 1545. VD noemt: 'Cardanus, lib. 5. Subtil.' Dat is *Hieronymi Cardani Mediolanensis medici, De subtilitate rerum Libri XXI*. Norimbergae, 1550. Voorts verwijst hij naar 'lib 2 contrad 4.' Dat zal zijn: *Contradictiones contradicentium medicorum*. Venet, 1545. (15x)
- Carpensis**, Jacobus Berengarius Carpensius, Jacopo Berengario da Carpi, ook bekend als Barigazzi, Giacomo Berengario da Carpi of Jacques Berenger. (1460 - 1530). Italiaans Medicus. Schreef diverse belangrijke anatomie - en chirurgieboeken. Ook bekend als behandelaar van syfilis. Monografieën over de pest werden niet gevonden. (1x)
- Cassius Dio Cocceianus**, Lucius (155 - ?). Romeins consul en historicus. Publiceerde (in het Grieks) een *Historia Romana* in 80 delen. (1x)
- Cedrenus**, Georgius. Griekse monnik uit de 11e eeuw. Auteur van een Byzantijnse wereldgeschiedenis: *Compendium historiarum*. (1x)
- Chalemeteus**, Antonius, Antoine Chalmette of Chaumette. Bekende Franse heelmeester uit de 16^e eeuw. Vriend van Rondelet. Schreef een belangrijk heeldkundeboek dat diverse malen herdrukt werd en vertaald in het Frans en in het Nederlands. *Enchiridion chirurgicum externorum morborum remedia tum universalia, tum particularia brevissimè complectens: Quibus morbi venerei curandi methodus probatissima accessit*. Paris, 1560. (1x)
- Chauliaco**, Guido de, Guy de Chauliac (1300 - 1368). Franse heelmeester en medicus van grote faam. Zijn *Chirurgia magna* (1363) was nog in de 17e eeuw een standaardwerk. Diende als lijfarts van paus Clemens VI, Innocentius VI en Urbanus V. Tijdens de pestepidemie van 1348 in Avignon bleef Chauliac in tegenstelling tot andere medici in de stad. Documenteerde de gegevens van zijn patiënten. Zou zelf de pest hebben doorstaan. Beval de Paus aan om vuren in de stad te branden. Verder voorstander van venasectie. De Ch. was overtuigd galenist. VD verwijst naar *Chirurgiae tractatus septem*. Venetiis, 1490, maar ook naar '2 doct apost. cap 5'. Welk boek dit is, kon niet met zekerheid worden vastgesteld. Bekend is *Inventarium sive collectorium artis chirurgicis medicinae*. Drie andere werken zijn *Practica astrolabii*; *De rupture* en *De subtilianti diaeta*. De doct apost is ofwel een vergissing van VD ofwel een uitgave van een onderdeel van een heeldkundig werk van De Chauliac. (5x)
- Chioccus**, Andreas, Chiocco, Andrea (1562 - 1624). Italiaanse medicus en filosoof uit Verona. Schreef: *Quaestiones philosophicae et medicae*. Veronae, 1593. (1x)

- Cicero**, Marcus Tullius (106 - 43 v.Chr.). Romeins redenaar, politicus, advocaat en filosoof. Zijn enorme oeuvre wordt ingedeeld in vier categorieën: redevoeringen (*Pro Archia*, *Pro Flacco*, *Pro domo sua*), traktaten over welsprekendheid (*De Oratore*; *Partitiones Oratoriae*), filosofische traktaten (*De Inventione*; *De re publica*; *De finibus malorum et bonorum*; *Tusculanae disputationes*; *De natura*; *De senectute*; *De amicitia*, *De officiis*; *De legibus*) en ten vierde brieven. (2x)
- Cisalpinus**, Andreas, Andrea Cesalpino (1524 - 1603). Italiaanse arts die reeds vóór W. Harvey schreef over de bloedsomloop. Ook bekend als botanicus (*De plantis libri XVI*, Florence, 1583). VD verwijst naar 'Quaest. medicis, lib 2 Quaestio 17', p 234. Dit moet gaan om *Quaestionum medicarum libri duo* (1593). (2x)
- Claudinus**, Julius Caesar, J.C. Claudini, (? - 1618). Medicus die studeerde en werkte in Bologna. Schreef zeer veel. VD verwijst naar *De ingressu ad infirmis libri duo. Accessit appendix de remediis generosioribus*. Bononiae, 1612. (1x)
- Clossaeus**, Samuel. Horstius verwijst in zijn *Observ. med.* naar een Samuel Clossaeus, "medicus Metensis". Volgens de *Orbis Lat.* verwijst Metensis naar Messin een dorp in Lotharingen. Clossaeus geeft de beschrijving van een bepaalde plant. Horstius beroept zich op Philipp Ludwig Wittwer, *Delectus dissertationum medicarum argentoratensium*. Norimbergae, 1778. (1x)
- Cognatus**, Gilbertus. Waarschijnlijk bedoelt VD de secretaris van Erasmus, Gilbert Cousin (1506 - 1567). Deze schreef diverse boeken, o.a.: *De iis, qui Romae jus dicebant olim... libellus*. Basel, 1562; *Utrum ex his quae tropice... in div. Script. dicuntur possit aliquid efficaciter probari pia Responsio*. Basel, 1540; *Of the office of servantes: a booke made in Latine by one Gilbertus Cognatus and newly Englyshed*. Londini, 1543 (1x)
- Colle**, Johannes (1558 - 1631). Italiaanse medicus die in Padua studeerde onder Capivaccio en hoogleraar werd in Venetië. Schreef o.a. *Medicina practica sive Methodus cognoscendorum et curandorum omnium affectuum malignorum et pestilentium*. Pisauri, 1617. Verder: *De morbis malignis*. Patavii, 1620. VD verwijst naar dit laatste werk. (1x)
- Columba** Gerardus, Gerardo Columba de Messina. 16^e eeuwse Italiaanse geneesheer. Doceerde in Padua. *Werken*: Tractatus methodicus et omnibus numeris absolutus de lue venerea. Francofurt. 1609. Verder: *De Febris pestilentis cognitione et curatione disputationum medicarum libri duo*. *En tenslotte*: *Disputationum medicarum de febris pestilentis cognitione et curatione libri duo*. Brea, 1596. (3x)
- Conciliator**. Van Diemerbroeck plaatst deze naam tussen die van enkele andere (medische) schrijvers. Een auteur van deze naam werd echter niet gevonden. Misschien gaat het bij Conciliator om de titel van een boek van Pietro d' Albado. Deze poogde hierin rond 1315 het Aristotelianisme met de Galenistische geneeskunde te verbinden. (1x).
- Condronchius** of Codronchius, Joannes, Giovanni Battista Codronchi, Italiaanse medicus uit de late 16e eeuw. Schreef zeer veel, o.a. het door VD genoemde *De morbis veneficis ac veneficiis libri quattuor*. Venetiae, 1595; Mediolani, 1618. (2x)
- Corebejus**, Theodorus, Theodor Corbeius (1620 - 1646). Duitse medicus uit Herford. Tot zijn talrijke geschriften behoort *Pestis alexicacus sive luis pestiferae fuga*. Paris, 1615. Verder zijn bekend: *Pharmacia simplicium et compositorum bipartita: in qua vegetabilia, animalia atque mineralia in medicina usitatoria ex autoribus medicinae celeberrimis... describuntur & ad affectus corporis humani applicantur* (1656) VD heeft het over 'Theodorus Corebejus, lib. 2. patholog. sect. 7. cap.6. (qui liber ab aliis Io. Magiro adscribitur)' (→ zie daar). De volledige titel van bedoeld boek luidt: *Pathologia, sive morborum et affectuum omnium prater naturam, qui corpus humanum invadere solent, enumeratio, ex veterum Graecorum, Latinorum, Arabumque fontibus, ac recentioribus limpidissimis civilis exhausta et compendiosa, facile, accurate, & perspicua methodo disposita: cum brevi totius medicina delineatione in profatione promissa adumbrata. non tamen iis, qui medica arti navant operam, sed et quibus santas cura est, quique morborum omnium... cognitionem desiderant, summe utilis: relecta a mendis repurgata, et additamentis ulterius exornata, opera et studio*. Francofurti, 1615. Het werk van

- C. werd uitgegeven door zijn zoon Hermannus. Die schreef o.a. *Gynaecium, sive de cognoscendis, praecanendis, curandisq; praecipuis mulierum affectibus, libri duo*. 1620. (1x)
- Costaeus**, Johannes (? - 1603). Italiaanse medicus die studeerde in Turijn en Bologna. Schreef onder andere: *De Igne Medicinae Praesidiis Libri duo* (1595); *Tractatus de potu in morbis, in quo de aquis, vino, omnique factitio potu in universum, ac de privato in singulis morborum generibus eorum usu plane disseritur*. Papiae, 1604; *Tabulae isagogicae in universam medicinam* (1608); *Indices rerum memorabilium in Avicennae de re medica libris*. (1608); *De universali stirpium natura libri duo*. Augustae Taurinorum, 1578; *De facile medicina per seri et lactis usum libri tres*. Bononiae 1595. VD noemt hem in het kader van de aderlating, maar zonder nadere verwijzing. (1x)
- Crantzius**, Albertus, Albert Krantz (1448 - 1517). Duits theoloog, jurist en geschiedschrijver. Schreef onder andere een geschiedenis van Saksen: *Metropolis sive Historia de ecclesiis sub Carolo Magno in Saxonia*. Basel, 1558. Hiernaar verwijst VD. (1x)
- Crato**, Iohannes, Johannes Crato von Krafftheim, Johannes Krafft (1519 - 1585). Geb. Breslau. Studeerde in Wittenberg theologie. Leefde zes jaar in het huishouden van Maarten Luther. Melanchthon stimuleerde hem tot studie Oude talen. Luther adviseerde hem vervolgens om arts te worden. Studie in Padua onder J. B. Montanus. In 1550 terug in Breslau als stadsarts. Bleef actief in de kerkelijke hervorming. Onderscheidde zich tijdens de pest van 1554. Schreef een jaar voor het uitbreken van de pest reeds een "*Pestordnung*". Herkende als een der eersten de besmettelijke aard van de ziekte. Werd in 1560 lijfarts van keizer Ferdinand I. en later van Maximiliaan II. Schreef tal van boeken. VD noemt: '*Liber de peste et epistola medica a Scholzio*'. Dit kan slaan op lo. *Cratonis a Kraftheim, III. Imp. Romanorum medici et consilarii intimi, Consiliorum et epistolarum medicinalium liber, ex collectaneis clariss. viri dn. Petri Mona VII Uratisl. quondam medici Caesarei, selectus. Et nunc primum in lucem a Laurentio Scholzio Sil. medico Uratislaviensi, in lucem editus*. Francofurti: 1591-1594. Het boek van Crato werd dus door Scholz uitgebracht. Verder noemt VD 'lib de peste' en 'tract. de pest'. Het 'lib de peste' zou kunnen zijn: *De vera praecavendi et curandi febrem contagiosam pestilentem ratione*. Dit is de vertaling van een oorspronkelijk in het Duits geschreven werk: *Ordnung der Praeservation: Wie man sich zur zeit der Infection vorwahren, Auch Bericht, wie die rechte Pestilenz erkandt, vnd curirt werden sol. Mit einer Lehre, von dem vorsorg der Geschwieren*. Franckfurt: 1585. Voorts noemt VD 'Epist. 168. ad Monavium'. Deze brief waarschijnlijk in: *Epistolarum philosophicarum: medicinalium, ac chymicarum a summis nostrae aetatis philosophis ac medicis exaratarum*. Hanoviae, 1598. Jacob Monavius (Monaw) was een universeel geleerde en strijder voor het protestantse geloof. Tenslotte verwijst VD naar Crato, 'Tract. de febr. petech'. = *Tractatus de febribus petechialibus*. Een boek met deze titel werd niet gevonden. Verder is er: *Consiliorum et epistolarum medicinalium liber*, lo. A. Kraftheim, archiatri Caesarei. Nunc primum labore et studio Laurentii Scholzii Medici Vratisl. in lucem editus. Hanoviae, 1591 - 1595. (In zeven delen). (25x)
- Cremona**, Joannes de. Misschien verwijst VD naar Joannes Cremona, Magister theologiae, die een *Quaestio de habitu*. (Napels, s.a.) schreef. Hij is verder bekend omdat hij in 1284 aan Alphonsus X schreef dat de Paus zich met hem verzoenen wilde. Een geschrift over de pest van zijn hand werd niet gevonden. Waarschijnlijker is daarom dat VD Gerard van Cremona (1114 - 1187) bedoelde, de beroemde vertaler van Arabische medische teksten zoals Avicenna's Canon. Ook van hem is echter geen apart pestboek bekend. VD verwijst naar een liber de peste. (1x).
- Crollius**, Oswaldus, Oswald Croll (±1560 - 1608). In zijn tijd bekend Duits iatrochemicus. Hoogleraar geneeskunde in Marburg. Propageerde de signaturenleer. VD verwijst naar *Basilica chymica*. Frankfurt, 1608) Verdere werken: *De signaturis internis rerum*. (1609). En: *Alchemo-mezizinische Briefe. 1585 bis 1597; übers. und erl. von Wilhelm Kühlmann u. Joachim Telle*. Stuttgart: s.a. (8x)
- Croneburgius**, Bernhardus Dessenius, Bernard Dessen van Cronenburg (1510 - 1574). Geb. Amsterdam, studeerde in Leuven en Padua, Rome en Bologna. Vervolgens als arts werkzaam in

Groningen en Keulen. Schreef veel over geneesmiddelen en hun gebruik: onder andere *De compositione medicamentorum hodierno aevo apud pharmacopolas passim exstantium*. (1555). Verder *Purgantium medicamentorum usitatorum... particularis divisio*. (1573). *De Compositione Medicamentorum*. (1555) *Medicinae veteris et rationalis defensio*. (1573); *Purgantium Medicamentorum et pilularum in minore pondere*. (1573) VD verwijst naar een 'lib de peste'. Dit is *De Peste commentarius vere aureus*. Keulen, 1564. (2x)

Crusius, Jacobus. Het is niet geheel duidelijk wie VD op het oog heeft. Blijkens het randschrift om een portret in de reeks Protestantse portretten van Museum Catharijneconvent en Vrije Universiteit, Amsterdam) was zekere Jac. Crusius dienaar van Gods woord in Delft en moderator van het Collegium litterarii aldaar. Volgens een artikel in Wikipedia was er ook een Jakob Crusius of Jakob Kruse (geb. in Rostock, overleden in 1597 in Ribnitz). Deze luthersche theoloog was predikant aan het hof van de hertog van Pommeren en hoogleraar in de theologie aan de universiteit van Greifswald. Later werd hij zielzorger in Ribnitz, alwaar hij in 1597 stierf. Zijn belangrijkste geschriften waren *Bericht von vier Stücken*. (1583) en *Kirchen-Regiment und Kirchen-Ordnung von Gott gestiftet. Nach gesunder Lere unser Zeit Symbolorum und Patrum, wieder D. Jacob Rungen, seine papistische und falsche Gegenlehre, von genannten beyden Stücken, sampt etlichen Ursachen, Warumb das erste von Gott sey, das Rungische aber nicht*. Ursel, 1585. (3x)

Cunradi, Cunradus, Conrad Khunrath (1555 - 1613). Broer van de bekendere Heinrich Kunrath (1560-1605). Medicus en alchemist in Leipzig. Schreef over destillatie van wijn, zeewater, urine, honing e.v.a. stoffen. Zijn hoofdwerk is *Medulla destillatoria* [De essentie van het destilleren] (Schleswig, 1594, vele dr.). Verder *Medulla destillatoria et medicina sextum aucta et renovata*. Hamburg, 1638. VD noemt 'part 1. medul distil tract. 9'. (4x)

Cuspinianus, Johannes, Joh. Spiesshammer (1473 - 1529). 16^e eeuwse arts, filosoof, dichter en historicus. Gezant van keizer Maximiliaan I in Bohemen en Hongarije. Schreef historische werken waaronder *Austriam, seu Marchionum, Ducum & Archiducum Austriae historiam*. Basel, 1553. Verder: *De Turcarum origine, religione & in Christianos Tyrannide*. (1664). (1x)

Diodorus Siculus (ca 60 - 30 v. Chr.). Op Sicilië geboren Griekstalige geschiedkundige die een universele geschiedenis schreef (*Bibliotheca historica*) waarvan slechts enkele delen over zijn. (6x)

Dionysius van Halicarnassus. (60 v. Chr - 7 n. Chr). Griekstalige schrijver in Rome. Zijn belangrijkste historische werk is *Rhomaïke archaiologia* (= Romeinse Oergeschiedenis). (1x)

Dioscorides, Pedanius, (ca 40 - 90 n. Chr.). In Klein-Azië geboren, griekstalige Romeinse medicus en botanicus. Hij schreef een vijfde delig kruidenboek, waarin alle heilzame planten en andere stoffen zijn opgenomen die hij op zijn tochten als legerarts verzamelde. De *Materia medica* was nog in de 17e eeuw een zeer belangrijk naslagwerk. (12x)

Dodonaeus, Rembertus, Rembert Dodoens (1517 -1585). Vlaams plantkundige en arts. Studeerde geneeskunde in Leuven. Stadsgeneesheer te Mechelen. Daarna keizerlijk lijfarts te Wenen. In 1582 hoogleraar in de geneeskunde te Leiden. Zijn eerst geneeskundig werk was "*Het koortsenboek*" of *Pauli aegineti de febribus et iis quae febribus superveniunt, liber unus*. (1546). Met enkele leerlingen samen schreef hij een bondige menselijke anatomie: *Physiologicae medicinae partis tabulae expeditae*. (1550). VD noemt 'observat med' en 'prax lib', daarmee verwijzend naar resp. *Medicinalium observatorionum exempla rara*. (1581) en *Praxis medica*. (1616). (11x)

Donatus ab Altomari, Antonius, Antoine Donat, Donatus sanctorius (1506 - 1566). Napolitaanse medicus. Schreef een groot aantal boeken. *De medendis humani corporis malis, ars medica*. Napels, 1553. Werd vele malen herdrukt, ook samen met *De febre pestilenti* van Petrus Salius Diversus. Verder werken o.a.: *Donati Antonii Ab Altomari Medici Atque Philosophi Neapolitani. Omnia, quae huiusque in lucem prodierunt, Opera*. Lugduni, 1565; *De alteratione, concoctione, digestionem, praeparationem, ac purgationem, ex Hippocratis & Galeni sententia methodus*. (1547). VD noemt de auteur vrij vaak, maar verwijst niet naar een bepaald boek. (4x)

- Donzellinus**, Hieronymus, Girolamo Donzellino (1513 - 1587). Filosoof en medicus. Studeerde in Padua. Overtuigd Galenist. Lijfarts paus en keizer. Kwam wegens Lutherse sympathieën in conflict met de Kerk in Rome en werd uiteindelijk ter dood gebracht. VD noemt hem één maal, zonder nadere verwijzing. Donzelino schreef vele werken o.a. *Commentarius de peste doctissimus et accuratissimus*. Norimbergae, 1583. (1x)
- Dornaeus**, Gerhardus, Gerhard Dorn (1530 - 1584). Zeer gelovige, protestantse, Vlaamse medicus, filosoof en alchemist. Wilde in de geneeskunde vernieuwing zoals in de religie en zag Paracelsus als de grote reformator. Vertaalde tal van niet uitgegeven geschriften van Paracelsus in het Latijn voor de Bazelse uitgever Peter Petra. Woonde zelf lang in Basel en Frankfurt. Schreef o.a. *Theatrum Chemicum*. (Argentorati, 1613) *Clavis totius Philosophiae Chymisticae*. (1567). Verder: *De naturae luce physica ex Genesi desumpta iuxta sententiam Theophrasti Paracelsi Tractatus*. Cui annexa est modesta quaedam admonitio ad Thomam Erastum. Frankfurt 1583. En: *De natvrae Ivce physica, ex Genesi desvmpta, iuxta sententiam Theophrasti Paracelsi... tractatvs*. (1583). (1x)
- Droetus** Petrus, Droet, Pierre. 'Medicus e schola parisiensi' zegt de titelpagina van het gedigitaliseerde boek: *Consilium novum de pestilentia*. Argentorati, 1576. Droetus benadert de pest vanuit een alchemistische perspectief en volgt Paracelsus. (10x)
- Dudith de Sbardellatus**, Andreas, Andreas Dudith von Horehowicz, ook Andreas Dudith Sbardellati, Andreas Duditus, Andreas Dudelius de Stardelaccis. (1533 - 1589). Humanist, diplomaat, en bisschop die overging tot het protestantisme. Hield zich bezig met astronomie, maar ook met geneeskunde. Schreef op dat gebied geen originele werken, maar zijn briefwisseling met Crato is belangwekkend. (1x)
- Durandus**, Castor, Castore Durante, (1529 - 1590). Italiaans medicus en botanicus. Schreef een belangrijk plantenboek *Herbario nuovo*. Venetië, 1584. Voorts *Il tesoro della sanità*. Roma, 1586. Dit is een reeks medische adviezen en hygienische regels voor het gezin. (1x)
- Eixtadius, Laurentius**, Lorenz Eichstad. Zeventiende - eeuwse, Duitse astroloog. Schreef o.a. *Ephemerides ab an. 1636 ad 1665*. Stetini, 1634. (1x)
- Erastus**, Thomas, Thomas Lieber, Lueber of Liebler (1524 -1583). Zwitsers theoloog die betoogde dat de zonden der Christenen door de staat bestraft moeten worden en niet slechts door de kerk, c.q. door onthouding van de sacramenten. Schreef ook (medische) artikelen waarin hij tekeer ging tegen bijgeloof, alchemie en astrologie. Zelf geloofde hij echter nog in heksen. VD verwijst naar 'in disputationum libro'. Kan zijn: *Repetitio disputationis de lameis sive strigibus*. Basiliae, 1578, maar ook *Thomae Erasti... disputationum et epistolarum medicinalium volumen doctissimum*. Tiguri 1595, of *Disputatio de auro potabili*. Basiliae, 1578. (6x)
- Ernestus**, Joannes, Vermoelijk medicus uit eerste helft zeventiende eeuw over wie geen gegevens te vinden waren. Schreef *Tractaus de oleis variis arte chymica distillatis*. Genovae, 1636. Volgens sommigen gaat het om Johann Ernst Burggravius.
- Estius**, Lubbertus, Lubbert Esth (1569 - 1606). Zoon van gelijknamige medicus in Straatsburg. Lubbert jr. studeerde in Basel en Straatsburg. Practiseerde in Creutznach. Bekwaam botanicus. Schreef *Dilucida, brevis et methodica formularum tractatio*. Hanau, 1604. (1x)
- Euonymus**. VD lijkt te verwijzen naar Conrad Gessner (1516 - 1565) die met anderen een bekend boek schreef dat getiteld was: *Euonymus Conradi Gesneri... De remediis secretis, liber physicus, medicus, & partim etiam chymicus, & oeconomicus in vinorum diuersi saporis apparatu, medicis & pharmacopolis omnibus praecipue necessarius*. Tiguri, 1569. (2x)
- Eusebius** (263 - 339). Bisschop van Caesarea maritima. Schreef een kerkgeschiedenis. (1x)
- Eusebius** van Caesarea (ca 263 - 339). Bisschop van Caesarea en raadsman van Constantijn de Grote. Zijn belangrijkste historische werken zijn *Kronieken* en *Kerkgeschiedenis*. Het eerstgenoemde boek geeft een kort overzicht van de wereldgeschiedenis. In het tweede beschrijft Eusebius de historie van de Kerk van de apostelen tot zijn eigen tijd. (3x)
- Evagrius Ponticus**, Evagrius de eenzame (345 - 399 A.D.). Een van de zogeheten woestijnvaders. Schreef diverse theologische geschriften. (6x)

Evvichius, Iohannes, Johannes Ewich, Euwyck, Ewyck, van Ewick und von Ewich (1525 - 1588).

Geboren in Hoerstgen. Opleiding in Deventer, Keulen, Parijs, Venetië en Padua. Reformator en medicus in Duisburg en stadsarts in het calvinistische Bremen. Onderscheidde zich door studies over de sociale oorzaken van de pest en als criticus van de heksenvervolgingen. In 1582 publiceerde hij, op basis van wat hij in Italië had gezien, in Neustadt an der Weinstraße *De officio fidelis et prudentis magistratus tempore pestilentiae rempublicam a contagio praeservandi liberandique libri duo*, Hierin zet E. uiteen dat de pest een besmettelijke ziekte is die kan worden voorkomen. De taken van de overheid worden in dat kader ampel beschreven. In 1584 verscheen in Bremen *De sagarum (quas vulgo veneficas appellant) natura, arte, viribus et factis*: item de notis indicisque, quibus agnoscantur: et poena, qua afficiendae sint. Bremen, 1584. Het boek verscheen ook als: *Von der Hexen, Die man gemeiniglich Zauberin nennet, oder auff niedersechsisch Töuerschen, Natur, Kunst, Macht und Thaaten, Item von den Merckzeichen da bey sie zu erkennen und straff, damit sie zu züchtigen Ein billich und rechtmessiges bedencken; Mit einverleibter erklerung, was von der wesentlichen verenderung und wasser prob der Hexen zu halten sey*. Bremen, 1585.³ (6x)

Fabricius ab Aquapendente, Hieronymus, Girolamo Fabrizio (1537 - 1619). Geb. in Aquapendente bei Orvieto. Studeerde in Padua bij de anatoom Falloppio. Leerstoel Anatomie en Chirurgie in Venetië. Schreef *Pentateuchos Cheirurgicum, iam vero, contractiore paulo forma, capitibus distinctum, lucique datum*. Frankfurt, 1604; *De musculi artificio ossium de articulationibus*. Vicentiae, 1614; *De respiratione et eius instrumentis libri duo*. Padua, 1615; *De gula, ventriculo, intestinis tractatus*. (Padua, 1618); *De motu locali animalium secundum totum*. (Padua, 1618). VD verwijst naar Aquapendens, lib. 1. tumor. praeternat. cap. 17. Een dergelijk boek wordt nergens vermeld. Misschien verwarde VD Aquapendente met Fallopius, zijn leermeester, die wel een boek over onnatuurlijke gezwollen schreef. (3x)

Fabricius Hildanus, Guilhelmus, Wilhelm Fabry, Fabricius von Hilden (1560 - 1634). Een van de grondleggers van de heilkunde in Duitsland. Schreef over dit vak minstens twintig boeken. Zijn vele werken zijn als *Opera omnia* in 1646 en 1682 in Frankfurt verschenen. Daarin ook een verhandeling over de pest. VD verwijst naar 'cent. 4. observ. 24'. Het gaat om *Observationum et Curationum Chirurgicarum Centuriae*. Lugduni, 1641. (14x)

Fallopius, Gabriel, Gabriele Falloppio (1523 - 1562). Een van de belangrijkste anatomen uit de 16e eeuw. Studie in Ferrara, alwaar hij hoogleraar werd. Vervolgens in Pisa en Padua. Schreef zeer veel, o.a. *Libelli duo, alter de ulceribus, alter de tumoribus praeter naturam*. Venetiis, 1563. Hiernaar verwijst VD waarschijnlijk met 'lib. de tumor. cap. de bubon'. (8x)

Ferrarius, Johannes Mattheus, bijgenaamd de Gradibus of de Grado. Italiaans medicus uit de 15^e eeuw. Hoogleraar geneeskunde in Pavia en lijfarts van Blanca Maria Visconti (1425-1468), hertogin van Milaan. Schreef o.a. *Expositiones super vigesimam secundam Fen tertia Canonis Avicennae* en *Consilia varia medicinalia*.

Fernelius, Joannes, Jean François Fernel (1497 - 1558). Geboren in Montdidier. Werkte in Parijs, eerst als mathematicus en astronoom, later als arts. Was een van de bekendste en gezaghebbendste geneeskundigen van zijn tijd. Grote belangstelling voor de antieke auteurs. Rotschuh beschouwt hem als een van de belangrijkste vertegenwoordigers van het galenisme. Tot zijn vele medische werken behoren: *De naturali parte medicinae*. Parisiis, 1542; *De vacuandi ratione*. Venetiis, 1545; *De luis venereae curatione*. Antverpiae, 1579 en *Methodus generalis februm curandarum*. Francofurtii, 1577. Zijn hoofdwerk is *Universa Medicina*. een driedelig leerboek fysiologie, pathologie en therapie. (34x)

Ficinus, Marsilius, Ficino Marsilio (1433 - 1499). Een van de belangrijkste humanistische denkers uit de vroege Renaissance. Een neoplatonist die Plato's werken volledig in het Latijn vertaalde en

³ Ritchie J. The *De Officio Magistratus* of Johannes Ewichius; a sixteenth century treatise on preventive medicine. Edinb Med J. 1953 Nov; 60 (11):437-51. med online te lezen.

vervolgens ook die van Plotinus. Werkte de platonistische leer van de ziel uit. Maakte ook naam als astroloog. In dat kader botsing met Kerk die hem van ketterij beschuldigde. Belangrijke werken zijn *De amore* en *De vita libri tres*. (1489). Het laatste boek bevat uitvoerige medische en astrologische adviezen in verband met de gezondheid. Een bijzondere faam genieten zijn brieven uit de jaren 1474 – 1494. VD verwijst naar 'lib 2 de abdit cap 12'. Dit is *De abditis rerum causis*. (1548). (11x)

Flandrus Hieronymus chirurgus. De Marburger hoogleraar Rudolph Goelenius noemt in zijn *Loimografia* (1613) op p 229: *Hieronymus Flandrus chirurgus Londini grassante peste aegrotis exhibuit 10 aut 12 grana salis e fraxino cum conserva borraginis aut aqua scabiosae vel Carduibenedicti, statimque totum corpus sudore diffinuebat ...* Kennelijk gaat het om een Vlaamse chirurgijn die in Londen practiseerde in de zestiende of vroege zeventiende eeuw. (1x)

Florentinus, Nicolaus, Niccolo Falcucci. Italiaanse medicus of chirurgijn die aan het einde van de dertiende eeuw naar Frankrijk vluchtte. VD verwijst naar een 'lib de venen'. Kennelijk schreef de man een boek over giften. Ook verwijst hij naar 'Sermon'. Waarschijnlijk gaat het om: *Consilia super de febribus abbreviata*. Pavia, 1481. Dit is een verhandeling over koorts in 30 hoofdstukken. (6x)

Florentius, Henricus (1590?-na 1636). Studeerde geneeskunde in Leiden en practiseerde ook in die stad. Werkte mee aan Petr. Paaw, *Tractatus de peste. Cum Henr. Florentii ad singula ejusdem tractatus capita addimentis*. Lugd. Bat., 1636.

Follinus, Hermanus, Herman Jansz. Follin (? - 1622). In Friesland geboren filosoof en medicus. Werkte eerst in 's-Hertogenbosch, later in Keulen, waar hij hoogleraar werd. Hij overleed er aan de pest. Hij schreef o.a.: *Physiognomia, ofte Menschenkenner*. Haarlem, 1613; *De cauteriis ad Thomas Fienum*. Antwerpen, 1618. *Orationes duae. De natura et curatione febris peticularis: deque studiis chymicis conjungendis cum Hippocratis*, Antwerpen, 1622. *Algebra, sive de rebus occultis liber unus*. Keulen, 1622. VD verwijst naar 'lib. 2. amulet. cap. 9.' Dit is waarschijnlijk: *Amuletum Antonianum: seu luis pestiferae fuga, in duos libros distributa, multisque remedijs usu & observatione cognitjs expedita: cui accessit utilis libellus de cauteriis*. Antverpiae, 1618. (9x)

Fonseca, Rodericus de, Lusitanus (? - 1622). VD noemt één maal een Fonseca en geeft daarbij geen boektitel. Misschien doelde hij op een van de Fonseca's die in de Republiek practiseerden. Wellicht ook bedoelde hij Rodericus de Fonseca, een Portugese medicus die hoogleraar in Padua werd. Deze Fonseca schreef meer dan tien boeken. (1x)

Fontanus, Carolus, Font, Carolus de la, Fontein, Fontaine. Bayle kent hem niet. Met Google vond ik: *Dissertationes duae de veneno pestilenti et pestilentiae curatione*. Avenion. 1670; Amstelod 1671; Jenae 1683 en 1685; Lugd Bat, 1712; Naar dit boek werd vaak verwezen door VD. De la Font lijkt in Frankrijk, misschien in Avignon, hoogleraar te zijn geweest in de geneeskunde, want hij blijkt als promotor te zijn opgetreden van Ioannes Iosephus Alphon, *Systema universae medicinae theoricæ experimentalis philosophiae principiis superstructum; cui accessere conclusiones ex tractatu de febribus secundum fermentationis doctrinam composito selectae*. Avignon, 1672. Hij schreef ook een boek over *De veneno pestilenti & sua curatione contra Willisium*. Avenionae, 1670; Carolus De la Font heeft het vaak gedaan bij VD. Gezien het late jaar van verschijnen van diens boeken kan het ook zoon Tieman zijn geweest die zich tegen hem keerde. (7x)

Forestus, Petrus, Pieter van Foreest (1521-1597). Nederlandse medicus die werd opgeleid in Leuven en promoveerde in Bologna. Bijna veertig jaar lang stadsarts van Delft. Van Foreest maakte zorgvuldige beschrijvingen van ziektegevallen en bundelde die in zijn destijds zeer bekende *Observationes et curationes*. Beginnend in 1588 publiceerde hij dertig delen. (42x)

Foroliviensis, Jacobus, Giacomo dalla Torre van Forli, Giacomo da Forlì, Giacomo dalla Torreo, Jacopo della Torre of Jacopo da Forlì (? -- 1413). Arts en hoogleraar in Padua die vooral bekend werd door zijn commentaren op Galenus en door zijn embryologische studien. Vele werken waaronder: *De intensione et remissione formarum*. (1485); *Expositio in Avicennae aureum*

- capitulum de generatione embrii cum quaestionibus super eodem.* (Venetiis, 1502). Van Diemerbroeck verwijst naar *Expositio in primum Avicennae canonem.* (Papiae, 1512). (2x)
- Fracastorius**, Girolamo Fracastoro (1478 - 1553). Italiaans dichter, wiskundige, astronoom, geograaf en medicus. Op zijn negentiende hoogleraar geneeskunde in Padua. In 1546 stelde hij dat epidemieën door deeltjes of sporen worden overgebracht. Hij veronderstelde ook het bestaan van fomes = draagstoffen. Van Diemerbroeck verwijst enkele keren naar *De contagione et contagiosis morbis.* (1546) en vele malen naar het beroemde geneesmiddel diascordium Fracastorii. (20x)
- Fragosus**, Joannes Toletanus. Lijfarts van Phillips II. Schreef veel, voornamelijk in moedertaal. O.a. *Erotemas chirurgicos, en que se ensena lomas principal de la cirugia, con su glosa.* Madrid, 1570; *Discursos de las cosas aromaticas, arboles, frutas, y de otras muchas medicinas simples, quae te traen de la India Oriental, y sirven al uso de medicina.* Madrid, 1572. (Lat. vertaling: *Aromaticum, fructuum & simplicium aliquot ex utraque India in Europam delatorum historiam Hispanice.*) 1601). Verder *De succedaneis medicamentis liber; ejusdem animadversiones in quam-plurima medicamenta composita quorum est usus in Hispanicis officinis.* Mantuae, 1575. VD noemt geen titel. (2x)
- Frodoardus**, (894 - 966). Franse pastoor en kroniekschrijver. Schreef behalve gedichten *Annales sive chronicon ab anno 919-966* en *Historia ecclesiae Remensis.* VD verwijst naar het eerste werk. (1x)
- Frontisbergius**, Leonardus, Leonhard Fronsberger (ong. 1520 - 1575). De belangrijkste auteur over militaire zaken van de zestiende eeuw. Zijn bekendste werk is het *Kriegsbuch. Von kayserlichen Kriegsrechten: Malefiz und Schuldhändlen, Ordnung und Regiment... under und bey regierung des Allerdurchleuchtigsten, Grossmächtigsten, Unüberwindlichsten, und Kriegsserfarnen berühmptesten Römischen Keyzers Caroli des fünfften, hochlöblichster und seligster gedächtniss, geübt und gebraucht.* (Frankfurt am Main, 1573). (1x)
- Frunsborg**, Georgius a, Georg von Frunsberg (1473 - 1528). Beroemd militair die vocht onder de Heilige Roomse Keizer Maximiliaan I. Schreef diverse werken over krijgstactieken en deed verslag van zijn veldtochten. VD verwijst naar 'Hist'. Een boek met die titel werd niet gevonden; waarschijnlijk gaat het om een van de verslagen. (1x)
- Fuchs**, Leonardus, Leonhart Fuchs (1501-1566). Duits plantkundige en arts. Leefde in dezelfde tijd als Luther, door wiens toedoen hij van geloof veranderde. Bekendste werk is *De Historia Stirpium.* (1542). (2x)
- Fulgentius**. Deze naam kan naar diverse auteurs verwijzen: Fabius Planciades Fulgentius, een Latijns grammaticus, de heilige Fulgentius van Ruspe, een Afrikaanse bisschop, Fulgentius Ferrandus, leerling en biograaf van bovenstaande heilige en de heilige Fulgentius van Écija, een Spaanse bisschop.
- Fumanellus**, Antonius, Antonio Fumanelli. 16^e eeuwse medicus uit Verona. ⁴ Schreef talrijke boeken: *De compositione Medicamentorum generis cuiuscunque ad morbos diversos.* Verder *De pestis curatione.* Venetiis 1548; *Medicae artis peritia & usu in Italia longe celeberrimi, opera multa, & varia, cum ad tuendam sanitatem, tum ad profligandos morbos plurimum conducentia.* Tiguri, 1557; *Omnium febrium et diagnoscendarum et curandarum absolutissima methodus.* (1543); *De lepra atque elephante morbo deque ipsa medendi ratione libellus.* Verona (1548); *Sermo de pestis curatione.* 1548. VD verwijst naar 'De peste'. (4x)
- Funccius**, Johannes, Johan Funch (1518 - 1566). Luthers predikant die in 1566 werd onthoofd in Koningsberg. VD verwijst naar een kroniek van Amsterdam tot 1560. (Wittenberg, 1570). (2x)

⁴ V. Nutton, *An early reader of Vesalius' fabrica* schrijft dat wij hem niet meer kennen maar dat zijn tijdgenoten hem zeer hoog achtten en dat men zijn werken steeds weer uitgaf. in *Vesalius, Acta internationalia Historiae medicinae III*, 2 (1997) 73-74.

- Gabelchoverus**, Wolfgang Gabelkover (1570 - ?). Duits medicus en natuuronderzoeker. VD verwijst naar 'schol cap 7 lib de gemm andr. Bacci' Het gaat om *Andreæ Baccii Elphidiani philosophi, medici et civis Romani, De gemmis et lapidibus pretiosis, eorumq[ue] viribus & vsu tractatus, Italica lingua conscriptus: nunc vero in Latinum sermonem conuersus* Wolfgang Gabelchovero, medicinæ doctore. (1603). Gabelkover schreef ook: *Wolfgangi Gabelchoveri artium et medicinae doctoris physici Calvvensis ordinarii curationum et observationum medicinalium. Centuria IV.* Tübingen, 1611; Frankfurt, 1612. (3x)
- Galenus**: (voornaam onbekend) (131 - 216 n. Chr.). Grieks medicus en filosoof uit Pergamum die triomfen vierde in Rome. Combineerde de denkbeelden van Aristoteles met die van Hippocrates en vele contemporaine medische scholen. Zijn omvangrijke werk (600 verhandelingen?) bleef eeuwen lang de medische leerstof bij uitstek. VD. verwijst een of meer keren naar de volgende werken: ⁵ *Ad Glauconem de methodo medendi; De antidotis; De bonis et malis alimentorum succis; De crisibus; De diebus decretoriis; De difficultate respirationis; De febris differentiis; De hirundinibus revulsione cucurbitula incisione et scarificatione; De libris propriis; De locis affectis; De locis affectis; De methodo medendi; De praesagitione ex pulsibus; De sanitate tuenda; De simplicium medicamentorum; De simplicium medicamentorum temperamentis ac facultatibus; De theriaca ad Pisonem; De tumoribus praeter naturam; De utilitate respirationis; In Hippocratis aphorismi; In Hippocratis De humoribus; In Hippocratis De natura hominis; In Hippocratis Epidemiarum libri I –IV.* (134x)
- Gallus**, Andreas. Medicus uit de eerste helft van de 16e eeuw. Lijfarts van keizer Ferdinand I. Schreef onder meer over de pest: *Homo afflicto et iacens in quem astra, elementa, meteora, impressionesque meteorologicae; quales sunt; aer corruptus, aquae subterranae, etc. quin etiam ipsismet proprii corporis humores vitiiati, conspirant, mugiunt, saeviunt, funestamque important Pestem.* Frankfurt 1608. Eveneens over de pest gaat: *Fascis de peste, peripneumonia pestilentiali cum sputo sanguinis, febre pestilentiali, ac quibusdam symptomatibus, in quinque fasciculos digestus.* Brixen, 1567; *De febribus pestilentibus et malignis tractatus bipartitus.* Ferrariae, 1600. (3x)
- Garcias ab Horto**, Garcia da Orta (1501 - 1568). Portugese arts. Studeerde geneeskunde in Salamanca, werd hoogleraar logica in Coimbra. Ging later naar Goa als geneesheer en als handelaar in specerijen en edelstenen. Belangrijkste werk: *Aromatum, et simplicium aliquot medicamentorum apud Indos nascentium historia: ante biennium quidem Lusitanica lingua per dialogos conscripta, D. Garcia ab Horto, ... auctore: Nunc vero primum Latina facta, & in epitomen contracta a Carolo Clusio Atrebat.* Antuerpiae: ex officina Christophori Plantini, 1567. (2x)
- Gemma**, Cornelius, (1535 - 1578). Medicus, astronoom en astroloog. Hoogleraar Leuven. Vooral bekendheid als astronoom. Gemma's belangrijkste werken zijn *De arte cyclognomica.* (Antwerpen, 1569) en *De naturae divinis characterismis.* (Antwerpen, 1575). VD verwijst naar dit laatste boek. (12x)
- Gentilis ab Fulgineo**, Gentile Gentili da Foligno (? - 1348). Italiaanse medicus die studeerde in Padua en hoogleraar werd in Bologna en Perugia. Zou de eerste lijkopening bij een mens hebben verricht. Vertaalde tal van antieke auteurs. Schreef: *Tractatus de pestilentia.* (1348); *De complexionem, proportionem et dosi medicinarum.* (Venetië, 1558); *Consilium contra pestilentiam.* Papiae. 1491. VD verwijst met ' ean fen' waarschijnlijk naar een commentaar op de Canon van Avicenna. (Venetië, 1505). (2x)
- Gesnerus** Conradus, Conrad Gessner (1513 - 1565). Zwitsers bioloog en bibliograaf. Zijn *Historia animalium* (1551-1558, 5 dln) vormt het begin van de moderne zoologie. VD verwijst naar: *Epistolarum medicinalium, Conradi Gesneri, philosophi et medicini Tigurini, libri III.* Tiguri, 1577.

⁵ Voor een bondig overzicht van het volledige corpus van geschriften van Galenus zie R. J. Hankinson, *The Cambridge companion to Galen.* Cambridge: UP, 2008, 391 e.v.

- Verdere werken: *De omni rerum fossilium genere, gemmis, lapidibus, metallis, et huiusmodi libri aliquot, plerique nunc primum editi* (1565); *De montium admiratione* (1541). (6x)
- Goclenius**, Rudolphus, Rudolph Göckel de jongere (1572 - 1621). Hoogleraar fysica (1608) en geneeskunde (1611) in Marburg. Hield zich vooral bezig met astronomie, astrologie en magnetisme. Werd vooral bekend door een controverse over "magnetische Wundheilungen mittels Fernwirkung". Voortbouwend op de alchemistisch-astrologische beginselen van Paracelsus ontwikkelde Goclenius de idee dat het aanbrengen van een sympathetisch poeder op het wapen dat een wond had veroorzaakt, deze wond op afstand zou genezen (wapenzalf). De idee werd ook verdedigd door andere artsen, o.a. Kenelm Digby. Werken: *Tractatus de magnetica vulnerum curatione*. Marburg 1608; *Uranoscopia, Chirosopia & Metaposcopia. Hoc est, Coeli Seu Sphaerae Coelestis Syderumque Eius, Linearumque Manus Ac Frontis Contemplatio nova, erudita & rationalis experientiae testimoniis demonstrata: qua probatur, divinationem ex astris, lineisq[ue] manuum & frontis nec impiam esse, nec superstitiosam, & propterea omnibus rerum Physicarum abditarumq[ue] studiosis concessam*. Lichae, 1603. Als medicus hield G zich ook actief bezig met de pest. VD verwijst naar: *De Pestis, febrisque pestilentis causis, subiecto, differentiis et signis cum consilio prophylactico & curatorio, gravissimarumque quaestionum declaratione, tractatus perspicuus & methodicus. In multorum communem utilitatem conscriptus a Rodolpho Goclenio*. Marburgi, 1607. VD verwijst ook naar een 'Loimografia'. Het gaat om: *Loimographia, in qua graves quaedam arduaeque quaestiones, medicorum quorundam ignorantiam & errorem in curanda peste detegentes, explicantur: symptomata omnia, quae peste laborantes inquietare solent, enumerantur: contagionis quoque; natura & causae eruuntur. Quid in specie in peste Marpurgensi hoc anno 1611. euenerit, aequus lector passim insertum reperiet*. Francofurti, 1613. (8x)
- Gordonius** Bernardus, Bernardo Gordonio (? - 1305) Hoogleraar geneeskunde in Montpellier. Schreef *De conservatione vitae humanae a die nativitatis usque ad ultimam horam mortis*. (Leipzig, 1570) en *Ingeniis curandorum morborum Lilius Medicinae*. Venetië, 1494; Parijs, 1542; Lyon, 1559. VD verwijst naar *De Febre*. Een boek van die naam werd niet gevonden. (1x)
- Grado, de**, zie Ferrarius.
- Gregorius Nyssenus**, (372 - 395). Bisschop van Nyssa in Kl. Azië. Broer van Basilius de Grote en leidend theoloog. Leider in de strijd tegen het arianisme. (4x)
- Gregorius Tholosanus**, Petrus, Petrus Gregorius uit Toulouse (1540 -1597). Belangrijk hoogleraar staatsrecht in Toulouse. Gaf de katholieke visie op de soevereiniteit van de vorst. VD noemt "lib de rep". Dit is *De republica libri sex et viginti. Antea in duos distincti tomos, nunc uno concise & artificiose comprehensi. Multijuga rerum scientia, varietate, & novitate ac pene aurea Reipubl. instituendae ratione, non tam utiles, quam iucundi lectoribus futuri*. Frankfurt am Main, 1597. (2x)
- Guainerius**, Antonius. Italiaanse medicus en geleerde uit de 15e eeuw die doceerde in Montpellier. VD noemt 'lib. de peste cap. 9' Dit werk is in elk geval opgenomen in *Practica Antonii Guainerii Papiensis Doctoris... et omnia opera. De egritudibus capitis. De pleuresi. De passionibus stomachi. De fluxibus. De egritudinibus matricis. De egritudinibus iuncturarum. De calculosa passione. De peste. De venenis. De febribus. De balneis*. (7x)
- Haly Abbas**, Ali ibn Abbas al-Majusi, ook bekend als Masoudi (? - 982 of 994). Persische arts en schrijver van het beroemde leerboek *Kitab Kamil as-Sina'a at-Tibbiyya* (Het volledige boek over de geneeskunde) (ca 980). Het werd ook bekend als *Kitab al-Maliki* (Het koninklijke boek) en in het Latijn als *Liber Regalis* of *Regalis Dispositio*. (1x)
- Hartmannus**, Joannes, Johannes Hartmann (1568 - 1631). Duits chemicus en medicus. Werd in 1609 de eerste hoogleraar chemie in Marburg. Hield zich vooral met pharmaceutische stoffen bezig en dus met de chemiatrie. Gaf diverse medisch - chemische werken uit waaronder een *Praxis Chymiatrica*. Moguntiae, 1633. Hiernaar verwijst VD. (8x)
- Harveius**, Guilielmus, William Harvey (1578 - 1657). De medicus die de geschiedenis is ingegaan als de ontdekker van de bloedsomloop. Na de opleiding in Engeland volgde een *peregrinatio*

- academica* die hem naar Padua bracht. Zijn grote ontdekking is neergelegd in het beroemde boek *Exercitatio anatomica de motu cordis et sanguinis in animalibus*. (1628). (1x)
- Hedenus, Erasmus** (1556 - 1607). Geboren in Arnstadt, studeerde in Leipzig, werd rector van de Latijnse school in Arnstadt. VD verwijst naar 'quadam oratione'. Dat zou kunnen slaan op *Oratio de vita... F. Rhodii, superintendentis Schwarzburgici et Pastoris Ecclesiae Arnstatisensis... Cui addita est alia, qua ad priorem respondit... E. Hederus scholae Arnstatisensis Rector*. Mulhusae, 1602. Hedenus schreef ook over de pest: *De contagione et infectione pestifera, admonitio: in qua ostenditur, quot modis fiat contagio; in quibus rebus consistat; quae illam suscipere possint, quae secus; quatenus & a quibus timendum, a quibus non; & quo pacto timori & imaginationi conceptae occurrere ac resisti debeat*. Lipsiae, 1598. Verder baarde hij enig opzien met: *Immanuel puer Natus et Filius Datus, anno ab orbe condito 3970. Qui fuit annus ille faustus, patribus omnibus desideratus, quo misertus nostri Deus, bonitatis suae divitias effudit, misso & exhibito Messiah, secundum promissiones, quarum in hunc usque annum divina bonitates impletionem distulerat*. Erphordiae, 1589. (3x)
- Hedius**, wellicht Quintus Hedius Lollianus. Een Romeins politicus uit de tijd van Septimius Severus. Misschien verwijst Van Diemerbroeck echter naar Stephanus Hedius, een Engelse monik die o.a. het leven van bisschop Wilfridus beschreef. (1x)
- Helmont**, Johannes Baptista ab, Jan Baptist van Helmont (1579 -1644). Vlaamse (iatro-)chemicus en medicus die sterk werd beïnvloed door Paracelsus. Zijn werken zijn door zijn zoon Franciscus Mercurius van Helmont verzameld en in Amsterdam uitgegeven als *Ortus medicinae, vel opera et opuscula omnia* (1648). *Ortus medicinae* stoelde vrijwel volledig op de *Dageraad ofte Nieuwe Opkomst der Geneeskunst* die in 1644 in het Nederlands was gepubliceerd. Verdere werken: *Opuscula medica inaudita*. I De lithiasi, II De febribus, III De humoribus Galeni, IV De peste. (In andere drukken: *Tumulus pestis*). Col. Agripp. 1644. VD verwijst naar dit laatste werk. (6x)
- Herlicius Davidus**, David Herlich (1557 - 1636). Hoogleraar wiskunde in Greifswald, later medicus in Stargard en Lubeck. Schreef veel op gebied wiskunde en geneeskunde. VD noemt geen specifieke werken. (1x)
- Heurnius**, Johannes, Jan van Heurne of Horne (1543 - 1601). Nederlandse medicus. Studeerde in Leuven en Parijs. Practiseerde in Frankrijk, maar keerde na overgang tot Calvinisme terug naar de Republiek. In 1581 hoogleraar te Leiden. Vele geschriften: *Institutiones Medicinae*. (1592); *Praxeos medicinae*. (1587); *Het noodigh pest-boeck*. Leiden, 1600 e. v. a. VD noemt 'De peste'. Dit is *De peste liber*. Lugd. Bat., 1600. (6x)
- Heylandus**, Laurentius, Lorenz Heiland. (? - 1632). Duitse medicus uit Cottbus. Studeerde in Frankfurt an der Oder en werd later hoogleraar geneeskunde in die stad, want in 1610 hield hij als rector een lijkrede. Diverse auteurs verwijzen naar hem, maar noemen geen titels van boeken. (1x)
- Hiëronymus van Stridon** (ca. 347 - 420). Een van de vier grote kerkvaders van het Westen. In opdracht van de Paus maakte hij op basis van Griekse handschriften een nieuwe vertaling van de Bijbel in het Latijn, de zgn. *Vulgata*. Hieronymus maakte ook Latijnse vertalingen en bewerkingen van allerlei geschriften van Griekse kerkvaders (onder meer van Origenes). Het ging om bijbelcommentaren (*Quaestiones hebraicae in Genesin*) en historische geschriften, waaronder *De Viris illustribus*. Hierin behandelde hij in het kort de levens van 135 hoofdzakelijk christelijke schrijvers. Tot de hagiografie in geromanceerde vorm behoren zijn *Vitae* (Levens, nl. die van Paulus, Malchus en Hilarion). (1x)
- Hippocrates** van Kos (ca 460 - 370. v. Chr.). Vader van de Westerse geneeskunde. Onder zijn naam zijn in het *Corpus Hippocraticum* ca. zeventig geschriften bijeengebracht die zeker niet allemaal door H. zelf zijn geschreven. VD verwijst vele malen naar *De flatibus; Epidemiorum libri VII; Aphorismi; Praenotiones Coacae* ('in coac: prae not'.); *De natura hominis; De morbo sacro en De veteri medicina* [= *De prisca medicina*]; *Prorhetica* ('prorh') en *Prognosticum*. (79x)
- Hoffmannus**, Casparus, Caspar Hoffmann (1572 - 1648). Duitse medicus, hoogleraar te Altdorf. Schreef o. m. *De medicamentis officinalibus tam simplicibus quam compositis libri duo*. (Pariisiis, 1647) en *De usu cerebri, secundum Aristotelem, diatriba*. Lipsiae, 1619. (2x)

- Hollerius**, Jacobus Stenpanus (= uit Etampes), Jacques Houlier (? -1562). Parijse medicus en hoogleraar. Aanhanger Hippocrates. Schreef zeer veel, o.a. *De Morbis internis liber* (1611); *Ad libros Galeni de compositione medicamentorum kata topous perioche*. (1588); *In Aphorismos Hippocratis Commentarii* 7 (1597); *De morbis internis, libri 2...*; *De febribus*; *De peste*. Francofurdi, 1589. (14x)
- Homerus**, Griekse dichter - zanger die ca 800 v. Chr. leefde. Aan hem worden twee epische gedichten, de Ilias en de Odyssee toegeschreven. (6x)
- Horstius**, Gregorius, Gregor Horst, (1578 - 1636). Zoon van Jacobus H. Stadsarts te Ulm en hoogleraar te Giessen. Moet in Nederland enige bekendheid hebben genoten, want in de bibliotheek van Constantijn Huygens bevond zich: Horst, Gregor, *Dissertatio de natura thermarum*. Giessae, 1618. Andere werken: *De Natvra Hvmana Libri duo, Quorum prior de corporis structura, posterior de anima tractat. Ultimo elaborati, Commentariis aucti... Cum præfatione de Anatomia vitali & mortuâ pro concilatione Spagyricorum & Galenicorum plurimum inseruiente*. Verder zijn bewaard gebleven: *De tuenda sanitate studiosorum et literatorum libri duo* (1617); *Consilium de peste*. (1611). VD noemt: Gregorius Horstius, 'decad. 10. probl. 1.' en Gregorius Horstius, 'problem. decad. 1. quaest. 4'. Dat staat voor: *Problematum medicorum decas que facit ad aliquot sensuum exteriorum affectiones cognoscendas & curandas*. (1608). (10x)
- Horstius**, Jacobus, Jakob Horst (1537 - 1609). Geboren te Torgau. Studeerde geneeskunde in Frankfurt a/d Oder. In 1580 arts aan het hof van de aartshertog van Oostenrijk. In 1590 hoogleraar Helmstedt. Schreef veel, o.a. *Praecautiones medicorum piae*. Helmstadii, 1585; Francofurti 1666. *Herbarium Horstianum, seu De selectis plantis et radicibus libri II*. Marburgi, 1630. Gregorius H. is zijn neef. (5x)
- Hubnerus, Bartholomeus**. Auteur van een geschrift 'In regim. pest'. Nadere gegevens werden niet gevonden. (1x)
- Iamblichus**, Iamblichos van Chalkis (± 250 - ± 330 n. C.) Een neoplatonistische geleerde en filosoof, die een school stichtte in Syrië. Verbond zijn leer met allerlei occulte opvattingen. Zijn werk werd tot ver in de Middeleeuwen gelezen. Daartoe behoorden o.a. *De mysteriis Aegyptiorum*, een rijke bron voor onze kennis van het antieke (bij)geloof. (1x)
- Ibn Zuhr** (1091 - 1161). Arabische medicus. Zijn beroemde boek, *Al Taisir*, gaat over experimentele methoden in de heelkunde. (1x)
- Ingarsias**, Philippus, Giovanni Filippo Ingrassia (1510 - 1580). De Siciliaanse Hippocrates. Studeerde in Padua onder Hieronymus Fabrizio ab Aquapendente (1537 - 1619), Bartolomeus Eustachius (1510 - 1574) en Andreas Vesalius (1514 - 1564). Hoogleraar in Napels, later Palermo. De (Spaanse) koning Phillips II maakte hem tot archiater ofwel protophysicus van Sicilië. Vanuit die functie veel aandacht voor hygiëne en forensische geneeskunde. Ook bekend door zijn strijd tegen malaria en pest. Vele geschriften (zie Bayle, I 297-299). Daaronder: *Methodus curandi pestiferum contagium*. Norimbergae, 1583. Dit is een vertaling van zijn bekendste boek *Informatione del pestifero e contagioso morbo, il quale afflige e have afflito la citta di palermo, e moltre altre citta e terre del regno di Siculia, nell' anno 1575 e 1576*. Palermo 1576. Deed baanbrekend werk als oprichter van gezondheidscommissies en ontwikkelaar van de medische statistiek. VD noemt de man alleen i.v.m. bepaalde behandelmethoden. (3x)
- Isidorus van Sevilla** (560 - 636). Deze bisschop werd vooral bekend door een encyclopedie, de twintigdelige *Etymologiarum libri viginti*. Deze was in de Middeleeuwen zeer populair en werd talloze malen herdrukt. VD verwijst naar dit werk. Andere geschriften van Isidorus zijn biografische woordenboeken, synoniemenwoordenboeken en kronieken. (2x)
- Joël**, Franciscus (1510 - 1579). Medicus en apotheker. 1551. In 1568 rector Medische faculteit Greifswald. Werken: *Dispensatorium sive Pharmacorum conficiendorum ratio*. 1651; *Opera medica, ante complures annos utilitatis publicae causa in lucem edita*. Amsterdam, 1663. (5x)
- Jordanus**, Thomas (1539 - 1585). Arts te Wenen. Veldarts onder Maximiliaan II. 1570 Primus Medicus Publicus Moraviae in Brünn. Schreef o.a. *Pestis phaenomena seu de iis, quae circa febrem*

- pestilentem apparent exercitatio*. Frankfurt, 1576 en: *Brunogallicus seu luis novae in Moravia exortae descriptio*. Frankfurt, 1583. (8x)
- Joubertus**, Laurentius, Laurent Joubert (1529 -?). Franse medicus en hoogleraar geneeskunde in Montpellier. Studeerde in Padua, werkte er onder Rondeletius en volgde deze in 1566 op. Schreef veel, o.a. over pest: *Paradoxa medica, seu, de febribus*. Lugduni, 1566; *De peste, quartana et paralyti*. Lugduni, 1567. (6x)
- Jovius**, Paulus, Paolo Giovio of Jovio (1483 - 1552). Italiaans arts, historicus en prelaat. Vooral bekend om zijn *Historiarum sui temporis libri XLV* (1550 - 52), zijn *Vitae virorum illustrium* (1549) en zijn *Elogia virorum bellica virtute illustrium*. Florence, 1554. Werkte als arts in Como, maar vluchtte naar Rome toen de pest uitbrak. (2x)
- Junctinus**, Franciscus (1522 - 1590?). Italiaanse wiskundige en Karmeliet, die beroemd was om zijn preken. Stierf onder een omvallende boekenkast. Schreef een belangrijk leerboek astrologie: *Speculum astrologiae*. Lyon 1573; Verder: *Defensio bonorum astrologorum de astrologia judiciaria, adversus calumniatores*. Lyon, 1582. (1x)
- Juvenis**, Johannes, Jean le Jeune. Een zestiende-eeuwse geleerde over wie geen biografische gegevens werden gevonden. Verwierf in zijn tijd bekendheid door een mystieke verhandeling over de werking van de bezoarsteen, o.a. bij pest. Werken: *Epist. medicamenta bezoardica, quorum usus a peste praeservat*. Antwerpen, 1585. (4x)
- Keglerus**, Caspar, Kaspar Kegler. Zestiende-eeuwse medicus uit Leipzig die zijn stadsgenoten met veel winst een electuarium verkocht toen in 1521 de pest dreigde. Hij schreef *Ein heilsam, nutzbar und hülfreichs Regiment, Wieder die Pestilentz und das giftige Pestilentz Fieber (die Schweisseuche genannt) und sonsten mancherley giftige und todtliche Krankheiten*. Dresden, 1607; *Eyn nützlich Regiment wider dy Pestilentz*. Erfurt, 1530. Nog in 1597 verscheen *Nützlicher vnd wahrer Bericht wider die Pestilentz, vnnd wie man sich in zeit dero erschrecklichen regierung preseruieren, bewahren vnnd erhalten... Jmgleichen wie man die wahre Terra Sigillata zugebrauchen habe*. Koeln, 1597. VD verwijst naar 'lib. 9. de Re Cibar[ia]. cap. 12. lib.' en naar '3. de vict. rat: in febr. cap.19. & 20'. Boeken onder een dergelijke titel zijn door vele auteurs geschreven. Van de hand van Kegler werden ze echter niet gevonden. (1x)
- Kentmanus** Joh., Johann Kentmann (1518 - 1574). Duitse medicus en natuurvorser die studeerde in Leipzig, Wittenberg en Neurenberg. Promoveerde in Bolgogna. Werd 'Stadtphysicus' in Meißen en later in Torgau. Bekend als natuurvorser en verzamelaar van stenen en mineralen. Daarover schreef hij: *Nomenclatura rerum fossilium, quae in Misnia praecipue et in aliis regionibus inveniuntur*. (1556). Hij schreef ook over medische onderwerpen. In 1565 verscheen *Calculorum, quae in corpore ac membris hominum innascuntur genera XII*. en in 1568 *Regiment, wie man sich vor der Pestilenz hütten soll*. (1x)
- Kepler**, Joannes, Johannes Kepler (1571 - 1630). Duitse wis- en natuurkundige en astronoom. Werd vooral beroemd door zijn berekening van de planeetbewegingen Hij hield zich ook bezig met kosmologische speculaties. (1x)
- Kerckwijk**, Christophorus **De Cock van:** (? - 1678). Nederlands medicus. Werd in 1667 hoogleraar in de geneeskunde aan de Illustre school van 's-Hertogenbosch. Van hem bestaat een heel bijzonder rijmwerk, onder den titel: *Pest- basiliscus en verduysterde liefde in des werelts avondstondt, met een bygevoegde ontmaskerde Pestmom, of klare, waerachtige Beschryvinge der Pestilentie*. 's-Hertogenbosch, 1668. «Dit kreupel en ellendig rijm, en bovendien op vele plaatsen slordig en onkiesch gedicht is niet van alle waarde ontbloot, daar in de aantekeningen eene en andere bijzonderheid wegens de pest voorkomt» (Banga). (5x)
- Kircher**, Athanasius (1602 -1680). Jezuit, arts en filosoof. Hoogleraar wiskunde in Rome. Deed belangrijke onderzoeken op het gebied van pest. Veronderstelde daarbij de aanwezigheid van een *contagium vivum*. In zijn *Scrutinium Pestis* (1658) beschreef hij op grond van microscopisch onderzoek de aanwezigheid van "kleine wormpjes" of "animalculen" in het bloed. Hij stelde hygiënische maatregelen voor om de verspreiding van de ziekte tegen te gaan, zoals isolatie en quarantaine van zieken. De volledige titel van het werk luidde in de

uitgave van 1671: *Scrutinium physico-medicum contagiosae luis, quae dicitur Pestis, quo origo, caussae, signa, prognostica pestis nec non insolentes malignantis naturae effectus, qui statis temporibus, coelestium influxuum virtute et efficacia tum in elementis tum in epidemiis hominum animantiumque remediorum antidotis nova doctrina in lucem eruuntur*. Leipzig, 1671. (3x)

Lacuna, Andreas (1499 - ?). Spaanse medicus, studeerde Grieks in Salamanca en geneeskunde in Parijs. Volgde hij het leger van Karel V naar de Nederlanden. Kwam in Metz in een pestepidemie terecht. Reisde veel, maar schreef ook veel. Naast commentaren op Galenus verscheen een *Compendium curationis praecautioisque morbi populariter passim grassantis*. Argentorati, 1542; Antvv 1556. Dit laatste zou heel wel het boek kunnen zijn waar VD naar verwijst. (1x)

Laertius, Diogenes. Griekstalig biograaf, vermoedelijk uit het begin van de 3e eeuw na Chr. Auteur van een uitgebreide biografie van Griekse filosofen. (3x)

Langius, Johannes, Jean Lange. Zestiende - eeuwse medicus uit Silezië. Vestigde zich in Heidelberg en werd lijfarts van verschillende keurvorsten. VD verwijst naar *Medicinalium epistolarum miscellanea*. Basel, 1554. De eerste uitgave bevatte 83 brieven, de tweede van 1589 156. (1x)

Lavaterus, Ludovicus, Ludwig Lavater (1527 - 1586). Gereformeerde theoloog uit Zürich. Vooral bekend door: *De spectris, lemuribus et magnis atque insolitis fragoribus variisque praesagitionibus, quae plerumque obitum hominum magnas clades, mutationesque imperiorum praecedunt*. Lugd. Bat., 1569; Genevae, 1580. Verder: *Homilia in Ezechielem*, 1571. VD verwijst naar lib. 5. Paral. cap. 21. Misschien gaat het om een van de vele commentaren die L. schreef bij boeken uit het Oude Testament, o.a. bij *Paralipomena* (thans *Kronieken*). (1x)

Lemnius Philostratus zie Philostratus Lemnius.

Lemnius, Levinus: (1505 - 1568). Invloedrijke Nederlandse medicus. Studeerde in Leuven en in Italië. Vestigde zich in Zierikzee. Was diverse malen actief betrokken bij de pestbestrijding. Werken: *De termino vitae (de praefixo cuique vitae termino)*. 1553. Verder: *De occultis naturae miraculis ac variis documentis, probabili ratione atque artificiosa coniectura explicatis libri IIII*. Colon., 1573. (6x)

Leonclavius. Waarschijnlijk: Joannes Leonclavius of Loewenklaue (1541 - 1594). Een humanist. Volgens Pierre Bayle, *Dictionnaire*, werd deze man geboren in Westfalen en was hij een van de geleerdste mensen van zijn tijd. Een bewaard gebleven werk is *Annales Sultanorum Othmanidarum a Turcis sua lingua scripti... Joannes Leonclavius latine redditos illustravit et auxit usques ad annum 1588*. Frankfurt a. M., 1588. (1x)

Leonibus, Ludovicus de, (1465 - 1528). Italiaanse medicus die in Bologna behalve geneeskunde ook logica zou hebben gedoceerd. Hij schreef o.a. *Practica curativa, de variis morbis*. (1x)

Leschius, Waarschijnlijk Duitse medicus uit de vroege zeventiende eeuw. De man schreef een *Diss. de pestis natura et cura*. Marp. 1613. (1x)

Libavius, Andreas, Andreas Libau (1555 - 1616). Duitse medicus en chemicus. Studeerde vanaf 1577 geschiedenis en filosofie aan de universiteit van Jena. Promoveerde in Basel. Daarna hoogleraar in Jena, waar hij colleges geschiedenis en poëtica gaf. Na studie geneeskunde werd hij in 1591 stadsarts van de Beierse stad Rothenburg ob der Tauber. Een jaar later werd hij ook aangesteld als schoolinspecteur. In 1606 rector van het gymnasium van Coburg, het Casimirianum. Deze positie hield Libau van 1607 tot zijn dood in 1616. Libavius' boek *Alchemia* (1597) was het eerste systematische overzichtswerk over de scheikunde. Libavius was een aanhanger van Paracelsus, maar hij nam diens ideeën over sterrenwielarij en spiritualiteit niet over. Onder het pseudoniem Basilius de Varna schreef hij twee theologische pamfletten tegen de jezuïet Jakob Gretser. VD verwijst naar 'part. 3. singular. de succino, lib. 15. cap. 27. & 28' en 'part. 4. singular. lib. 2. batrach. cap. 20'. Dit moet wel zijn: *Singularium partes quattuor*. Francofurti 1599; 1601. Verder verwijst VD naar Libavius, 'tom. 2 Syntag. Alch. Pharm. cap. 14.' Dit zou kunnen zijn: *Syntagma selectorum undequaque et perspicue traditorum alchymiae*

arcanorum chemicorum. Francofurti, 1611 of *Syntagmatis arcanorum chemicorum tomus secundus*, Francofurti, 1613. (5x)

Liddelius, Duncanus, Duncan Liddel (1561 - 1613). Schots wiskundige en medicus. Studeerde in Aberdeen, Frankfurt en Breslau. Pest verdreef hem naar Rostock. Vandaar terug naar Frankfurt en vervolgens naar Helmstedt waar hij hoogleraar wiskunde werd. Was tevens hofarts en had een lucratieve particuliere praktijk. Rond 1612 keerde hij terug naar Schotland. Werken: *Themata de Melancholia*. (Helmstedt, 1596); *Disputationes Medicinales* Duncani Liddellii Scoti, Phil. et Med. Doctoris, et Professoris Publici in Academia Julia Helmaestadtii. (1605). Dit boek bevat alle openbare disputaties uit de jaren 1592 tot 1606. In 1607 publiceerde hij in Hamburg zijn *Ars Medica, succincte et perspicue explicata*. In 1624 verscheen *Opera Omnia* te Lyon. In hetzelfde jaar verscheen *De peste*. Neomagi 1624. Na zijn dood verscheen in 1628 in Hamburg *Tractatus de dente aureo*. Hierin gaat Liddel in tegen een tractaat waarin Jacobus Horstius de plausibiliteit verdedigt van het verhaal dat een Pools jongetje met een gouden tand zou zijn geboren. Zijn *Ars Conservandi sanitatem* werd in 1651 in Aberdeen uitgegeven. (13x)

Lipsius, Justus (1547 - 1606). Zuid-Nederlandse humanist, filoloog en historiograaf. Doceerde in het lutherse Jena en in het calvinistische Leiden. Uiteindelijk koos hij tegen het geweld van de Tachtigjarige Oorlog en stelde de Spaanse heerschappij over de Nederlanden boven een voortduren van de oorlog. Hij verdween daarop als docent naar Leuven. Zijn voornaamste politieke werk is *De constantia libri duo, qui alloquium praecipue continent in Publicis malis*. Antwerpen, 1584. Verder: *Politicorum sive Civilis Doctrinae Libri Sex*. Leiden, 1589. (2x)

Livius, Titus (59 v. Chr. - 17 n. Chr.). Bekend geschiedschrijver die de geschiedenis van Rome vanaf de stichting te boek stelde (*Ab urbe condita*). Het lijvige, incomplete werk is ingedeeld in decaden. (8x)

Lobelius, Matthias, Matthias de l'Obel (1538 - 1616). Vlaams plantkundige en medicus te Antwerpen en Middelburg. Lijfarts van Willem van Oranje. Schreef als bekendste werk *Stirpium adversaria nova*. Londin., 1570. (1x)

Lonicerus, Adam Lonitzer (1528 - 1586). Duitse medicus, botanicus en natuuronderzoeker. Was docent klassiek talen en hoogleraar wiskunde. Studeerde ook geneeskunde en werd stadsarts in Frankfurt. L. werd vooral bekend door zijn kruidenboek *Naturalis historiae opus novum, libri II*. (1551, 1555). (3x)

Lucretius, Titus Lucretius Carus (ca. 99 - 55 v. Chr.). Romeins dichter en schrijver van het vooral op Epicurus stoelende filosofische epos *De Rerum Natura* (Over de aard der dingen). Hij beschrijft hierin de Atheense pest op basis van het relaas van Thucydides en maakt daarbij veel fouten.⁶ (3x)

Lycosthenes, Conradus, Conrad Wolfhart (1518 - 1561). Geboren in de Elzas. Studeerde theologie en filosofie in Basel. Hield zich onder zijn vergriekste naam zijn korte leven lang bezig met wondertekenen (prodigia) Hij gaf het *Prodigiorum liber* van Julius Obsequens in 1552 opnieuw uit. Schreef in 1555 *Apophthegmatum sive responsorum memorabilium*. en in 1557 *Prodigiorum ac ostentorum chronicon*. Dit laatste boek werd zeer populair. (1x)

Magirus, Georgius, misschien Georg von Hattingen magirus. Over deze man werd weinig gevonden. Er is een disputatio bewaard gebleven, die is voorgelegd door G. Magirus hartneggiensis: *De Syncope Disputatio, Quam... in... Rauracorum Academiâ... proponit M. Georgius Magirus Hatneggiensis*. Basel, 1620. VD verwijst naar Magirus 'in suo Germanico libello de Peste'. Een dergelijk geschrift werd niet gevonden. Wel: *Kort vnderättelse om then fast förskräckelige och fahrilige siukdomen pestilentien...* door Georgius von Hattingen Magirus.⁷ (2x)

⁶ Aldus H. S. Commager, *Lucretius interpretation of the plague*, Harvard Studies in Classical Philology, Vol. 62, (1957), pp. 105-118.

⁷ Rådman Anders Amundsson uppbjöd 23.10.1654 sal Erik Sigges gård men gården såldes i sept 1656 för 750 d smt till stadsläkare [=stadsarts] från Amsterdam, Georg Magirus van Hattingen, som efter-trädde Georg Maschovius och som tillträdde tjänsten i juni 1649 mot en årslön av 450 d smt. bron:

- Magirus**, Johannes (1615 - 1697). Een verder onbekende arts die een uitvoerig journaal van zijn praktijk bijhield tussen 1647 en 1655 in Berlijn en in Zerbst. Van alle patiënten werden klachten, beloop ziekte en behandeling opgeschreven.⁸ (1x)
- Magirus**, Johannes. Er is ook nog een wat oudere Johann Magirus, een filosoof die hoogleraar in Marburg was. Van hem is bekend: *Ioannis Magiri Physiologiae peripateticae libri sex, cum commentariis, in quibus praecepta illius perspicue eruditeque explicantur, & ex optimis quibusque Peripateticae philosophiae interpretibus, Platone, Aristotele, Zabarella, Archangelo Mercenario, Thoma Erasto, Iacobo Schegkio, Scaligero, Vico Mercurio, Contareno Cardinale, Hermolao Barbaro, Francisco Patritio, & aliis disceptantur*. Francofurti, 1608; Lyon 1621; Geneve, 1638. (2x)
- Magistrius** of Magister, Guillelmus, Guillaume le Maistre (?-1585). Medicus die prakticeerde te Rijssel. Schreef een *Isagoge Therapeutica de Saevitia, Curatione, et Praeventione Pestis*. Venet., 1572. (5x)
- Malicallius**, astroloog of astronoom over wie geen gegevens werden gevonden.
- Manardus**, Joannes, Giovanni Manardo (1462 - 1536). Prominent Italiaans medicus en botanicus. Hoogleraar in Ferrara. Zijn bekendste werk is: *Medicinales epistolae recentiorum errata et antiquorum peritissime reserantes*. Ferrariae, 1521. Een tweede belangrijk boek is: *In primum artis parvae Galeni librum commentarius*. Romae, 1525. (3x)
- Manilius**, Romeinse dichter uit de tijd van Augustus en Tiberius. Schreef een vijfdelig boek over astrologie waarin hij de goddelijke oorsprong van alle verschijnselen in de natuur liet zien. In dat kader gaf hij een beschrijving van de pest die waarschijnlijk stoelt op Lucretius, die zich op zijn beurt weer op Thucydides baseerde. (1x)
- Manlius**, Marcus. Een Romeinse patricieër die leefde aan het begin van de 4e eeuw en die na een schijnproces van de Tarpeïsche rots geworpen werd. (1x)
- Mannus**, Johannes Jacobus, Ploucquet noemt *Liber de malleolorum scarificatione ex Veterum sententia*. Patav., 1583. Haller, *Biblioth Chirur.* I, p.141 noemt het boek ook. Kennelijk gaat het om een 16e eeuwse medicus die een verhandeling schreef over de behandeling met scarificaties op de enkels. (1x)
- Marcus Paulus Venetus**, of de Venetiis, Marco Polo (1254 - 1324). Beroemde reiziger die China bezocht. Hij schreef hierover *Marci Pauli Veneti, historici fidelissimi juxta ac praestantissimi: De regionibus orientalibus libri III*. (VD 'lib. 3. cap.15'). Het boek bestaat alleen in een aantal bewerkingen van het origineel. (1x)
- Marescottus**, Georgius, Giorgio Marescotto, Waarschijnlijk een zestiende- eeuwse botanicus die tevens uitgever was. Dat zou kunnen blijken uit de toevoeging 'et alii botanici' van VD en uit het bestaan van een boek getiteld: *De plantis libri 16. Andreae Caesalpini Aretini, medici clarissimi, doctissimique, atque philosophi celeberrimi*. Florentiae, 1583. (1x)
- Marsilius**. Welke Marsilius VD bedoelt, kon niet met zekerheid worden vastgesteld. Er is een filosoof, Marsilius Patavinus, Marsilio da Padova, Marsilius van Padua (1280 - 1342) die vooral schreef over politieke theorie. Hij studeerde filosofie in zijn geboortestad en geneeskunde in Parijs. Hij verdedigde de autoriteit van concilies boven die van de Paus en bepleitte meer macht voor de Duitse keizer. Moest vluchten voor de Inquisitie en werd lijfarts van de Koning van Beieren. Sprak zich uit over de betekenis van medische keuringen op melaatsheid. Van hem is geen *Antidotarium* o.i.d. bekend. Waarschijnlijker is dat de **Marsilius** van het 'Antid.epid. cap. 24.'

http://www.gbgtomter.se/Rote_3/3.20.pdf Verder vond ik een notariële akte waarin sprake is van de Amsterdamse stadsarts G. von Hattingen.

⁸ Bron: Duits promotievoorstel inzake de „weitgehend unbekannten Arztes Johannes Magirus (1615-1697). Ein ausführliches Praxisjournal, das Magirus in den Jahren 1647 bis 1655 zunächst vermutlich in Berlin und dann in Zerbst führte, verzeichnet die einzelnen Patienten und deren Beschwerden, die verordnete Behandlung, die Krankheitsverläufe und teilweise auch das Honorar und gewährt so vielfältige Einblicke in den Praxisalltag eines gewöhnlichen damaligen Arztes.“ <http://www.medizingeschichte.uni-wuerzburg.de/forschung.html>.

iemand anders is geweest. Van Marsilio Ficino is er een *Consiglio contra la peste*. Venetië, 1546. Verder noemt Frari: Cagnatus Marsilius, *Epidemia Romana*. Romae, 1603. W. Ploucquet noemt Cognatus Marsilius, *De aeris romani salubritate, de sanitate tuenda en De alimentia de arte gymnastica*. Romae, 1591. (1x)

Massa, Nicolaus, Niccolo Massa (? - 1569). Arts - anatoom uit Venetië. Auteur van vele geschriften waaronder *De febre pestilentiali, petechii, morbillis, variolis et apostematibus pestilentialibus, ac eorum omnium curatione, necnon de modo quo corpora a peste praeservari debeant*. Venetiis, 1540; 1556. (2x)

Massaria, Alexander (1510 - 1598). Galenist die studeerde in Padua en als arts werkte in Vicenza (Venetië). Werd daar opvolger van Mercurialis. Schreef een groot aantal werken waaronder *De peste libri duo*. Venetië, 1579. Verdere geschriften: *De Abusu Medicamentorum vesicantium, et theriacæ, in febribus pestilentibus disputatio*. (1591). Bayle wijst op zijn *Tractatus quatuor utilissimi de peste, de affectibus renum et vesicae, de pulsibus, de urinis*. Francoforti, 1608. VD noemt: *Disputatio apologetica ad librum Herculis Saxoniae de phoenigmis*. Vicentiae, 1593. Hij veroordeelt Hercules Saxoniae's opvatting dat het gebruik van vesicatoria en theriak erg goed is bij pestige ziekten; Galenus houdt het immers op aderen en clisteren. (20x)

Matthaeus, Jo. Toscanus, Giovanni Matteo Toscano (1500 - 1576). Italiaans geleerde uit Milaan. Leefde lange tijd in Frankrijk. Werken: *Peplus Italiae*. Io. M. Toscani opus, in quo illustres viri Grammatici, Oratores, Historici, Poetae, Mathematici, Philosophi, Medici, Iurisconsulti ... recensentur (1578). En: *Enodatio quaestionis*. An armorum unguentum ad curanda vulnera, nec visa nec tractata aliquid ponderat. Norimbergae, 1562. (5x)

Matthaeus. Apostel, evangelist (4x)

Matthiolus, Petrus Andreas, Pierandrea of Pietro Andrea Mattioli (1501 - 1577). Italiaanse medicus en botanicus. Schreef commentaar op de *Materia medica* van Dioscurides. *Commentarii in sex libros Pedanii Dioscoridis*. (1544). (16x)

Mehonius, Matthias. Misschien Matthias Mechovius, M. de Michovia of Miechow. Schreef een *Chronica Polonorum*. Krakau, 1521. VD kende de auteur wellicht omdat deze ook een boek schreef *Contra saevam pestem regimen accuratissimum*. Krakau, 1508. (1x)

Melichius, Georgius, Georg Melich. Leefde in tweede helft zestiende eeuw. Geboren in Augsburg. Apotheker in Venetië. Schreef: *Dispensatorium Medicum Sive De Recta Medicamentorum, Quorum hodie usus est, parandorum ratione. Commentarii Medicis & Pharmacopoeis utilissimi*. A Georgio Melichio Augustano Pharmacopoeo Veneto conscripti et in Latinum sermonem conversi a Samuele Keller, medico Anhaltino. Vvitebergae, 1586; 1601. VD kort de titel van het boek af als 'Comm. de Medic. componend. rat.' (1x)

Mercatus, Ludovicus, Louis Mercado (1513 - 1599?). Spaanse lijfarts van Phillips II, die nog geheel op de kennis der Ouden leunde. Vele boeken waaronder *Libellus de essentia, causis, signis et curatione febris malignae, in qua maculae rubentes similes morsibus pulicum erumpunt per cutem*. Pinciae, 1574; *De essentia caloris febrilis*. Pinciae, 1586. VD noemt 'De febribus' en dan het hoofdstuk over pest. Misschien doelt hij op Guido Guidi, *De febribus libri VII* waarin opgenomen Ludovicus Mercatus, *De febre maligna*, en Matthaeus Curtius, *De febribus compendium utilissimum*. Padua, 1591. (3x)

Mercurialis, Hieronymus, Girolamo Mercuriale (1530-1606). Italiaanse arts en filoloog. Opleiding in Bologna, Padua and Venetië. Werd beroemd door zijn boek *De Arte Gymnastica*. Venetië, 1569. Hierin pleidooi voor de gezonde leefwijzen die de Ouden propageerden. 1569 leerstoel Padua. Ontwikkelde er het onderwijs aan het ziekbed. Vertaalde de werken van Hippocrates. Verder talrijke werken: *De morbis cutaneis* (1572); *De morbis mulieribus* (1582); *De morbis puerorum* (1583); *De venenis* (1588). M. kwam in discrediet nadat hij aan het stadsbestuur van Venetië had medegedeeld dat de besmettelijke ziekte die in 1576 uitbrak geen pest was en niet beantwoord behoefde te worden met strenge quarantainemaatregelen. Dat leidde tot protesten van omringende steden waaronder Padua en op een gegeven moment besloot Venetië de beide professoren zelf in quarantaine te plaatsen. Men geloofde dat hun misvatting 50 000 Venetianen het leven had gekost. Mercurialis probeerde zijn reputatie later te redden

in zijn *De pestilentia lectiones habitae Patavii 1577 mense Ianuarii, inquibus de peste in universum, praesertim vero de Veneta, et Patavina, singulari quadam eruditione tractatur. A Hieronymo Zaccho, medico et philosopho Patavino, ex ore ipsius diligenter exceptae, atque in capita divisae*. Venetie, 1577. (48x)

Minadous De *Dictionnaire biographique universel et pittoresque* (Parijs, 1834) noemt drie medici met de naam Minadous: **Jan Baptist**, medicus, 16e eeuw, schreef *De abusu emissionis sanguinis in maliga feбри*. Venetie, 1597; **Aurelius**, een zoon, schreef *De virulentia venerea*. Venetie, 1596. **Jan baptist**, nog een zoon, schreef *De ratione mittendi sanguinis in febribus*. Venetië, 1587; *Medicarum disputationum liber*. Tarvisii, 1590 en *De febre maligna libri duo*. Patavii, 1604. Verder is er een **Thomas Minadous**, Juan Tomás Minadous (1540-1615), die hoogleraar in Padua was toen Harvey er studeerde. Hij schreef *De humani corporis turpitudinibus cognoscendis & curandis. Libri tres. In quibus cum cutaneorum, tum organicarum turpitudinum primum quidem universim, mox seorsum cognitio, & curatio traditur. Nova, & à nemine hactenus, ex professo, habita disputatio de morbis in usu continentur. De nova quadam affectione, quam cirrorum morborum, plicam, helotida, & Sarmatice [= in het Sarmatisch] Gozdziec, & Koltunum dicunt*. Patavii, 1559. (2x)

Mindererus, Raymundus, Raymund Minderer (ca 1570 - 1621). Geboren in Augsburg. Studeerde geneeskunde in Ingolstadt. Werd legerarts en in 1606 stadsarts van Augsburg. Zijn bekendste geschrift is *Medicina militaris, seu liber castrensis, euporista et facile parabilia medicamenta continens*. (1620). Daarnaast vele farmacologische geschriften: *Aleodarium maracostinum* (1616); *De chalcanto, seu vitriolo disquisitio iatro-chymica* (1618) en *Threnodia medica seu planctus medicinae lugentis* (1619). Niet in de laatste plaats publiceerde deze chemiater *De pestilentia liber unus*. Augustae Vindelicorum, 1608. M. is vooral bekend geworden als aanhanger van de chemiatische richting. Zou volgens Bayle een aanhanger van Paracelsus zijn geweest. Naar hem genoemd is de liquor of spiritus Mindereri, een zweetdrijvend middel. (29x)

Mizaldus, Antoninus, Antoine Mizauld (1510 - 1578). Frans astroloog en medicus. Hoogleraar geneeskunde in Parijs. Schreef over botanische, medische, astrologische en astronomische onderwerpen. Vertaalde het werk van Diocles van Carystos uit het Grieks in het Latijn (Parijs, 1572). Vooral bekend door *Secrets de la Lune*. (1571), en *Harmonia Coelestium Corporum & Humanorum*. (1555). Verder: *Phaenomena, sive aëria Ephemerides*. 1546; 1555; 1560. VD verwijst naar 'memorab. cent. 1. aphor. 1.' & 'in Hort. Medic' Dat is waarschijnlijk: *Memorabilium utilium et jucundorum centuriae IX in aphorismos arcanorum omnis generis locupletes perpulchrae digestae*. Lutet. 1566. (4x)

Moibanus Johannes, Johann Baptist Moyben (1527 - 1562). Musicus, medicus en portretschilder. Geboren in Breslau (Silezië). Werd stadsarts in Augsburg. Gaf in 1565 in Straatsburg met Conrad Gesner het werk van Dioscurides uit: *Euporista Ped. Dioscoridis Anazarbei ad Andromachum: Hoc est de curationibus morborum per medicamenta paratu facilia, libri II*. Verder is er een in het Grieks geschreven 'Epithalamion' (= gedicht ter gelegenheid van een huwelijk) voor Raphael Seiler door J. M., medicus en physicus August [= keizerlijk]. Augusta Vindelicorum, 1557. (1x)

Mollerus, Martinus (? - 1689). Predikant te Waardenburg (1648 - 1673) en Zaltbommel (1673-1689). Van hem verschenen o.a.: *Over 't lijden van J. Christus*. (Dordrecht, 1667); *Heylsame betragtingh*. (1672). (2x)

Monardus, Nicolaus, Nicolás Monardes (1493 - 1588). Spaanse medicus en botanicus uit Sevilla, die werd opgeleid in Alcalá. Schreef o.a. *Diálogo llamado pharmacodilosia* (1536); *De Secunda Vena in pleuriti Inter Grecos et Arabes Concordia* (1539) en *De Rosa et partibus eius*. (1540). Hij werd vooral bekend door een boek over medicinale kruiden in N. en Z. Amerika. *Historia medicinal de las cosas que se traen de nuestras Indias Occidentales*. Sevilla, 1565. (4x)

Monavius, Petrus, Peter Monau (1551 - 1588). Silezische medicus die naam verwierf als een der eerste auteurs over de tandheelkunde: *De dentium affectibus Theses inaugurales*, À Petro Monavio Vratisl. Siles. In Celeberrimo Basiliensium Gymnasio ad X. Kal. Mart. hora & loco

consuetis, publico Doctorum bonorumq[ue] examini propositae (1578). VD noemt hem in verband met Galenus en het gebruik van theriak alsook vanwege zijn door Scholzius uitgegeven brieven. Waarschijnlijk gaat het om: *Epistolarum philosophicarum medicinalium, ac chymicarum a summis nostrae aetatis philosophis ac medicis exaratarum*. Francofurti ad Moenum, 1598. (8x)

Mongius, Paulus, Giovanni Paolo Mongiò. Laat 16e eeuwse medicus en filosoof die de geschriften van Avicenna uit het Arabisch vertaalde. Bekend zijn verder: *Tabulae isagogicae in universam medicinam*. (1608) en *Indices rerum memorabilium in Avicennae de re medica libris. Nec non Ioannis Costaei ac Ioannis Pauli Mongii annotationibus*. (1608). (1x)

Montagnana. VD noemt hem in Boek II vanwege een olie. (p 234). Een medicus van deze naam werd niet gevonden. (1x)

Montanus. Misschien bedoelde VD de stichter van montanisme, die overleed in 195 n. Chr. Deze vroege kerkhervormer beschouwde zich als een profeet. Waarschijnlijker is dat VD verwees naar de medicus Thomas Montanus of Van den Berghe (1617-1685). Deze studeerde in Leuven en in Italië en vestigde zich vervolgens in Gent. Werd vervolgens geneesheer van het Sint-Janshospitaal in Sint-Winoksbergen bij Brugge. Over de pestepidemie die Brugge in 1666 trof, schreef hij *Qualitas Loimodea sive pestis Brugana anni MDCLXVI*.⁹ (1x)

Montcuus. Een auteur van die naam werd niet gevonden. Bedoelde VD wellicht Hieron. Montuus?

Montuus, Hieronymus, Jérôme de Monteux de Merybel (1518 - 1559). Frans medicus uit de 16e eeuw. Studeerde in Montpellier. Bracht het tot lijfarts van Frans II van Frankrijk. Van hem zijn diverse werken bekend, o.a.: *De admirandis Facultatibus, quarum causae abditae sunt*. Lugduni, 1556; *Opuscula juvenilia*. Lugduni, 1556; *Anasceves morborum Tomus primus*. Lugduni, 1560. VD verwijst naar 'sua practica'. Misschien is dat *Practica medica a doctis viris diu desiderata et nunc primum in lucem edita, in sex partes divisa*. Venetiis, 1626. (3x)

Morellus, Johannes, Jean Morel. (1593 - 1668) In zijn tijd bekende medicus uit Chalon sur Saône. Studeerde in Montpellier. Schreef een bekend verslag over een pestepidemie. Genoot verder bekendheid als maker van Latijnse gedichten. VD verwijst naar *Joannis Morelli Cabilonensis, doctoris medici, De febre purpurata, epidemia et pestilenti, quae ab aliquot annis in Burgundiam et omnes fere Galliae provincias misere debacchatur medica dissertatio. In qua de pestilentium febrium natura, causis, signis & curatione breviter disseretur*. Lugduni, 1641. (17x)

Mundella, Aloysius (? - 1530). Geneeskundige en hoogleraar in Padua. Renaissance-arts die zich intensief bezig hield met de Ouden. Belangrijkste werk: *Epistolae medicinales, variarum quaestionum, & locorum insuper Galeni difficultium expositionem continentes, omnibus qui veram artem exercere volunt apprime utiles*. Basileæ, 1543. Verder geschriften: *Duae Quaestiones Medicae*. (1567); *Dialogi Medicinales Decem*. (1551); *Theatrum Galeni*. Basel, 1568. VD verwijst naar de *Epistolae*. (2x)

Mylius, Daniel, Misschien: Johann Daniel Mylius (ca. 1583 - 1642). Duits componist en schrijver over alchemistische onderwerpen. Schreef onder meer *Opus medico-chymicum*. (1618) en *Pharmacopoeae spagyricae, sive Practicae universalis Galeno-chymicae libri duo*. Francofurti, 1628. (4x)

Myrepsus Nicolaus. Byzantijns geneeskundige uit de dertiende eeuw. Ook bekend als Nicolaus Alexandrinus. Verwierf bekendheid met zijn compendium van de medische wetenschap, genaamd *Dynameron*. Dit werk dat 2500 recepten en hun toepassing bevatte, was tot 1651 het belangrijkste farmacologische handboek aan de medische faculteit van Parijs. (1x)

Naevius Jacobus. Jacob Neef. Zeventiende- eeuwse Nederlandse medicus. Leerling van de Franeker hoogleraar in de geneeskunde Alardus Auletius (1544 - 1606). Hij kocht als Jacobus Naevius thobbe Jelles in 1606 vier boeken op de veiling van de boeken zijn leermeester. Zijn eigen

⁹ Deze Latijnse tekst werd in een Nederlandse vertaling gepubliceerd in de *Montanus Tijdingen*, Brugge, 2008.

boeken werden ook verkocht op een veiling in Franeker. Titels van werken werden niet gevonden. (1x)

Napolitanus. Vermoedelijk Giovanni Battista Napolitano, een zestiende-eeuwse Augustijner monnik die een verhandeling schreef vol geheime middelen tegen de pest. *Opera et trattato che insegna molti dignissimi secreti contra la peste*. Venetië, 1527. (1x)

Neander, Johannes. Over deze auteur konden geen gegevens worden gevonden. Waarschijnlijk gaat het om de broer van **Michael** Neumann (1529 - 1581), een Duitse astronoom, medicus en wiskundige, die studeerde in Wittenberg en hoogleraar werd in Jena. (Boek III, 276) (1x)

Nicephorus Callistus Xanthopoulos (1320 - 1330). Een van de grote Byzantijnse kerkhistorici. Vooral bekend geworden door zijn *Historia Ecclesiastica* in 18 delen. [5x]

Niddanus. Deze auteur prijst het gebruik van amuletten aan in Boek IV. Misschien is het Johannes Pistorius Niddanus de jongere, een medicus, theoloog en historicus (1546 - 1608). Deze schreef naast vele medische en theologische werken *De vera curandae pestis ratione*. Frankfurt, 1568. Hij redde in veertienjarig meisje in een heksenproces het leven. (1x)

Obsequens, Julius. Romeins schrijver, van wie alleen bekend is dat hij een boek schreef *Ab anno urbis conditae dv prodigiorum liber*. Hierin beschreef hij alle voortekenen en de daarop volgende belangrijke gebeurtenissen vanaf de stichting van Rome. Het boek kwam in gedrukte vorm voor het eerst uit in 1508. (1x)

Ocyorus of Ocyorius, Schnellenbergius, Tarquinius, Schnellenberg. Walther Rijff zou een pseudonym zijn van Schnellenberg. Zestiende - eeuwse medicus uit Dortmund. Stadsarts te Nordhausen in 1553. Werken: *De viginti radicibus pesti resistentibus*. Straatsburg, 1533; *Von XX. Pestilenz Wurzeln und Kreutern, Wie sie alle und ein jegliches besonder, Für Gifft und Pestilenz gebraucht mögen werden... Sampt viel andern heilsamen tugenten und wirckungen Deutsche recepta, Auch der Kreuter gestalt und eigenschafft...* Frankfurt, 1546; *Kurtzes Handtbüchlein und Experiment vieler Artzneyen durch den gantzen Körper des menschen von dem Haupt biss auff die Füß: Sampt lebendiger Abcontrafactur etlicher der fürnembsten und gebrauchlichsten Kräutter und darauss gebrannten und Distillierten Wassern krafft und tugend...: Sampt dem Experiment Büchlin von swanzig Pestilenz wurtzlen des hochgelehrten Tarquini Ocyori*. Strassburg, 1599. (1x)

Oddo de Oddis, Marcus, Oddi degli Oddi (? - 1559). Studeerde in Padua, werd aldaar hoogleraar. IJverig adept van Galenus. Schreef vele boeken over Galenus en Hippocrates. Verder: *De pestis et pestiferorum omnium affectuum causis, signis, praecautione, curatione libri quatuor*. Venetië, 1570. (1x)

Oribasius, (c. 320 - 400). Griekstalige medicus die in Alexandrië studeerde en practiseerde in Rome. Lijfarts van Keizer Julianus de afvallige. Schreef een medisch- encyclopedisch handboek in 70 delen voor zijn zoon Eustachius waarin het werk van tal van oudere auteurs bijeen is gebracht. 25 delen zijn over. Daartoe behoort o.a. *Oribasii Sardiani Synopseos ad Eustathium filium lib. novem*. Parijs, 1554. (8x)

Origines (ca. 185 - 254). Kerkvader. Belangrijkste werk *Peri archôn* over de vrije wil als kenmerk van de mens. (1x)

Orosius, Paulus, (ca. 385 - ca. 420). Romeins schrijver die geboren werd in Portugal. Zijn werken zijn van geschiedkundige en theologische aard. Het belangrijkste werk is *Historiae adversum paganos*. Hippo Regius, 417. Hierin beschrijft hij de geschiedenis van de zondeval tot zijn tijd. (1x)

Ovidius, Publius Ovidius Naso (43 v. Chr. - 17 n. Chr.). Een van de grote dichters uit de tijd van keizer Augustus. Bekendste werken *Amores* (Liefdeszangen), *Ars amatoria*, (Minnekunst), *Metamorphosen* (Gedaanteverwisselingen) en *Tristia* (Treurzangen). (6x)

Palmarius, Julianus, Julian Lepaulmier de Grentemesnil, Julian Le Paulmier (1520 - 1598). Leerling van Jean Fernel. Practiseerde in Parijs. Schreef onder andere *Joannis Fernelii Ambiani Consiliorvm Medicinalium Liber: Ex eius adversariis quadringentarum consultationum selectus*. Paris. 1588.

Er zijn ook latere edities. (nog in 1644). Andere werken: *De morbis contagiosis libri septem*. (1578). Dit boek werd nog vaak herdrukt: Bijv. Hagæ-comitis, 1664. VD verwijst naar *Juliani Palmarii De vino et pomaceo libri duo*. Voorts naar 'lib de peste'. Dit laatste zou een deel van het boek *De morbis contagiosis*. kunnen zijn. (31x)

Pansa, Martinus, "Medicus Silesiacus" (1580 - 1626). Sociaalgeneeskundige en 'Volksaufklärer' die werkte in de Oostduitse mijngebieden van Silezië en Saksen. Schreef een boek over de ziekten bij mijnwerkers in Annaberg (1614). Verder een aantal adviezen die tot ver inde 18^e eeuw werden geraadpleegd: *Consilium antipodagricum*. (1615 - 1625), *Consilium antinephriticum*. (1615), *Consilium peripneumoniacum* (1614), *Consilium antipestiferum* (1619). VD verwijst naar het *Consilium antipestiferum*, quaestio 21. Pansa had al eerder op de pest gestudeerd, dit blijktens zijn *Theses de generali pestis natura, praeservatione et curatione, quas Pro Insignibus, privilegiis, honoribusque Doctoreis in Arte Medica capessendis, publice expendendas proponit Martinus Pansa Schleusingensis Francus*. Basel, 1606. (2x)

Papa, Michaël. Geen auteur van die naam gevonden. VD verwijst naar in 'alexica. Venen'. Er zijn tal van Koptische pausen die Michael heten, maar of zij over giften en tegengiften schreven, kon niet worden achterhaald. (1x)

Paracelsus, Philippus Aureolus Theophrastus Bombastus von Hohenheim, (1493 - 1541). Zwitserse medicus, botanicus, alchemist en astroloog. Studeerde in Basel, Wenen en Ferrara. Zijn reizen brachten hem in Frankrijk, Spanje, Hongarije en de Republiek. Paracelsus voelde zich sterk aangetrokken tot de hermetische, neoplatonische en Pythagoreïsche filosofie die in de Renaissance veel opgeld deed. Zette zich hevig af tegen Aristoteles en Galenus. Werd de grote pionier op het gebied van chemie en alchemie. Belangrijke werken: *Vom Holz Guaico*. (1529); *Paramirum de quinque entibus omnium morborum* (1530); *Paragranum* (1530); *Die große Wundartzney*. Ulm, 1536; *Wundt unnd Leibartznei*. Frankfurt/ M., 1549; *Opera omnia medico-chemico-chirurgica*. Genevae, 1658; *Von den Krankheiten so die Vernunft Berauben*. Basel, 1567; *Ein Buechlein von der Pestilenz an die Stadt Sterzingen*. Strassburg 1567; *Philosophiae et Medicinae utriusque compendium*. Basel, 1568; *Kleine Wundartzney*. Basel, 1579; *Opus Chirurgicum*. Basel, 1581. *Philosophia magna, tractus aliquot*. Cöln, 1567. *Liber de Nymphis, sylphis, pygmaeis et salamandris et de caeteris spiritibus*. Basel, 1591. [25x]

Paraeus, Ambrosius, Ambroise Paré, (1510 - 1590). Bekendste chirurg uit de Renaissance. Ging in 1537 het Franse leger in en klom op tot chirurgijn van de koning. Paré is vooral bekend geworden door zijn nieuwe behandeling van amputatiewonden. Hij maakte de betere resultaten van deze behandeling bekend in *La Méthode de traicter les playes faites par les arquebuses et aultres bastons à feu*. (1545). Jacques Guillemeau gaf het werk van zijn leermeester uit als *Ambrosii Paraei Opera, novis iconibus elegantissimis illustrata et latinitate donata*. Parijs 1582, Francofurti 1591, 1610, 1612, In 1578 en 1634 in het Engels, en in 1601 en 1634 in het Duits, in 1604 (Leiden) in het Nederlands, Verder in Amsterdam, 1615, 1636, 1649 en Haarlem, 1627. (40x)

Parolinus, Antonius Maria, Antonio Parolino (? -1588). Arts uit Ferrara. 'Multa scripsit Antonius Maria Parolarius, alias Parolinus, unum vero tantum opus vulgatum est, Tractatus de Peste italice conscriptum. Obiit immature anno 1588'. zegt Josepus uit Ferrara in zijn *Opera omnia*. (1x)

Partibus, Jacobus de, Jacques Despar(t)s (1380? - 1458). Lijfarts Karel VII. Doceerde in Parijs. Schreef tussen 1432 en 1453 een commentaar op de *Canon* van Avicenna, getiteld *Expositio in primum Avicennae Canonem*. Venetiis, 1547. VD verwijst naar dit boek. Volgens Bayle schreef hij ook onder de naam Jacques de Forli. Hij was ook de samensteller van een *Summula per alphabetum super plurimis remediis ex ipsius Mesue libris excerptis*. (4x)

Paschalis, Petrus. Zeventiende-eeuwse Zwitserse medicus die in Basel studeerde en zich vestigde in Genève. Overtuigd protestant. Kwam naar de Republiek als gouverneur van de kinderen van een Poolse adellijke familie Slupecki de Konary die een tijd in de Lage landen verbleef. In die periode moet hij kennis gemaakt hebben met de Leidse uitgever Le Maire bij wie hij zijn geschriften uitbracht. In een Zwitserse verkoopcatalogus vond ik een *Konvolut von Basler medizinische Disputationen von 1621 bis 1630*. Abhandlungen zu medizinischen Einzelthemen.

18 Bde. Basel, 1621 - 1630. Hierin bevindt zich een disputatie van Petrus Paschalis uit 1626. Vijf jaar later publiceerde hij een *Praxis medicinae de febribus: in qua methodo facilima dilucidissimaque omnium febrium cognitio et curatio traditur*. Lugd. Bat., 1631. Het boek is opgedragen aan 'Nicolao Slupecley, baroni de conari'¹⁰ [= Nicolaas Slupecki, baron van Konary] Verder is er een antwoord op een brief bewaard gebleven over een theologische kwestie: *Ad nobilissimi viri, Christophori Lvbiencii, sociniani epistolam, de statu Christi, postquam resurrexit ex mortuis, usque ad tempus quo in caelum ascendit [...] responsio*. Lvgdvni Batavorum, 1638. [Bij de brief van de sociaan C.L. over de toestand waarin Christus verkeerde tussen de verrijzenis uit de dood en de hemelvaart]. Dit geschrift leert dat Paschalis zich ook actief met actuele theologische onderwerpen bezig hield. Niet ondenkbaar is dat VD de Zwitserse medicus persoonlijk heeft ontmoet. Hij verwijst zeven maal naar hem. (7x)

Patinus, Guido, Gui Patin (1601 - 1672). Begon als corrector in een drukkerij, maar studeerde vervolgens geneeskunde in Parijs. Was bekend om zijn scherpe tong en bijtende kritiek op collegae. Practiseerde in Parijs en werd er hoogleraar, juist op het moment dat er een fel debat speelde over het gebruik van antimoon. Patin legde een 'martyrium' aan van mensen die aan het medicament waren overleden. VD dient hem in Boek van repliek (Boek III, p. 184 sqq.) (1x)

Paulus Diaconus, ook wel Casinensis, Levita, of Warnefrid genoemd (c. 725 – 799). Een Longobardische monnik die in 782 intrad in het klooster van Monte Cassino. Hier leerde hij Karel de Grote kennen die onder de indruk was van de literaire capaciteiten van Paulus en hem uitnodigde tot zijn hof toe te treden. Paulus werd een van de drijvende krachten achter de Karolingische renaissance. Zijn eerste werk was een geschiedenis van Rome, *Historia Romana*. Zijn belangrijkste werk is de *Historia gentis Langobardorum*. [1x]

Pausanias, (ca. 115 - 180). Beroemd aardrijkskundige en schrijver. Leefde ten tijde van de keizers Hadrianus, Antoninus Pius en Marcus Aurelius. Werd beroemd door zijn beschrijving van Griekenland. Schreef weinig over de omgeving, des te meer over lokale gewoonten en ceremoniële gebruiken. (1x)

Pavius, Petrus, Pauw Pieter (1564 - 1617). Nederlands medicus, botanicus en anatoom. Studeerde in Leiden alwaar later hoogleraar. Boeken: *Hortus publicus Academiae Lugduno-Batavae, ejus Ichnographia, descriptio, usus*. Leiden, 1601; *Succenturiatus Anatomicus, continens Commentaria in Hippocratem de Capitis Vulneribus. Additæ sunt Annotationes in aliquot Capita Libri octavi C. Celsi*. Leiden, 1616; *Notæ et Commentarii in Epitomen Anatomicum Andreae Vesalii*. Leiden, 1616; *Primitiae anatomicae de humani corporis ossibus*. (1615). Postuum uitgegeven: *De Valvulâ Intestini Epistolæ duæ*. Oppenheim, 1619; *De Peste Tractatus, cum Henrici Florentii additamentis*. Leiden, 1636. (1x)

Pedemontanus, Alexis of Alexius, Alessio Piemontese. Zestiende -eeuwse Italiaanse medicus en alchemist. Waarschijnlijk een pseudoniem van Girolamo Ruscelli (1500 - 1566), Schrijver van een boek dat zeer populair was (en bleef tot aan het begin van de 18e eeuw) *Liber de secretis naturae. Secreti del reuerendo donno Alessio Piemontese, prima parte, diuisa in sei libri*. Venetiis, 1555. (1x)

Pena, Petrus, (1538 – 1605). Franse medicus en botanicus. Lijfarts van Hendrik III. Schreef met de bekende botanicus Matthias L'Obel (1538-1616): *Stirpium Adversaria Nova : perfacilis*

¹⁰ In de verzamelde brieven van Hugo de Groot zit een brief aan de "Generoso domino Georgio Slupecki, libero baroni de Conari" (*Briefwisseling van Hugo Grotius*. Deel 5 (1966) (ed. B.L. Meulenbroek). Martinus Nijhoff, Den Haag 1966. In Deel 4, p. 52 n. 7 schrijft Meulenbroek over Jerzy Slupecki de Konary (1615-±1661): 'Het gezelschap, waarmee hij in 1627 naar het westen was gekomen, stond onder leiding van Zygmunt Twardowski van Skrzypno. Na een kort bezoek aan hun land komen de broers in 1629 terug. Voorjaar 1630 keren zij na wederom een kort bezoek aan hun moeder gebracht te hebben opnieuw naar het westen terug. Bij die gelegenheid wordt- behalve haar jongste zoon Florjan (geb. 1616) - ook de Geneefse medicus Pierre Pascal, een overtuigd protestant, als gouverneur aan het gezelschap toegevoegd.' Zie over hem: S. Kot, *Hugo Grotius AA Polska*, p33 n 2. A Polska, p. 33 n. 2.

- vestigatio, luculentaque accessio ad Priscorum, praesertim Dioscoridis & Recentiorum, Materiam Medicam . Londini, 1570 (1x)
- Penotus**, Waarschijnlijk Bernardus Georgius, Bernard George Penot (1520 - 1617). Zwitserse medicus en alchemist die bekend werd door zijn boek *Penotus palimeis Palimbios*. Verder *Bernardi Penoti a Portu S[anctae] Mariae Aquitani De denario medico, quo decem medicaminibus, omnibus morbis internis medendi via docetur: cui plures alii tractatus additi sunt, quorum titulos indicat pagina versa, cum indice, ad calcem adjecto*. Bern 1599-1614 en: *Theatrum chemicum: praecipuos selectorum auctorum tractatus de chemiae et lapidis philosophici antiquitate veritate, jure, praestantia & operationibus, continens... in tres partes seu volumina digestum*. Strasbourg, 1602. VD noemt geen specifieke titel. (1x)
- Pereda**, Petrus, Laat- zestiende- eeuwse medicus en chemicus. Een Gascogner die lang in Duitsland werkte en zich daar toelegde op de chemie. 1573 Promotie te Basel. Later hofarts Hendrik IV. Volgens Haller een “vanus homo et jactator” elders “indoctus homo”. VD noemt ‘lib.2. in meth. Paschal. In schol. cap.’, Dat moet verwijzen naar *P. Peredæ ... in M. J. Paschalis Methodum Curandi Scholia. Addita ... disputatio medica, an cannabis, et aqua, in qua mollitur, possint aërem inficere*. Lugduni. 1619. (4x)
- Perkins(i)us**, Guilhelmus, William Perkins (1558 -1602). Hoogleraar theologie in Cambridge en een van de leiders van de ‘Puritan movement in the Church of England’. Schreef tegen Arminius. Een Latijnse uitgave van de uitleg van de Tien geboden werd niet gevonden. Wel een tekst in het Nederlands: *Eene grondige uytlegginghe der thien gheboden Gods*. (Amsterdam: Cloppenburg, 1605). (1x)
- Perottus**, Nicolaus. Niccolò Perotti of Perotto (1429 - 1480). Italiaanse humanist die bekendheid verwierf als schrijver van een der eerste Latijnse grammaticaboeken in de Renaissance. Het boek werd ook in de Republiek veel gebruikt.
- Philostratus Lemnius**, Philostratus van Lemnos (c. 190 AD - ?), Griekse filosoof uit de Romeinse keizertijd. Schreef een aantal *Imagines*. [3x]
- Philostratus Lemnius**, Philostratus van Lemnos. (190 n. Chr. -?) Waarschijnlijk Philostratus de Oudere, een sofist aan wie twee boeken worden toegeschreven: In *Heroicus* (Over helden) worden de helden uit de Trojaanse oorlog beschreven. In *Eikones* (beelden) gaat het om portretten in een Napolitaanse galerij. VD noemt hem in verband met de beschrijving van een eenhoorn. (1x)
- Pico Mirandula**, Johannes, Giovanni Pico della Mirandola (1463 -1493). Renaissancegeleerde en leerling van Ficino. Een der belangrijkste filosofen van zijn tijd. VD verwijst naar zijn *Disputationes adversus astrologiam divinatricum*, een rond 1490 geschreven boek waarin hij zich verzette tegen de praktijken van de vele sterrenwichelaars uit zijn tijd. Het boek werd postuum uitgegeven. (1x)
- Pictorinus**, Georgius. Waarschijnlijk een zestiende eeuwse medicus of heelmeester. Van hem zijn bekend: *Laszbuechlein*. Basel 1555; *Vom Schrepffen*. Basel, 1555 en *Baderbuchlin*, Mülhausen, 1560. VD verwijst naar ‘Sermon. Convival. lib. 1. cap. 10’ Er zijn diverse boeken onder de naam *Sermones conviv(i)ales* geschreven. De bekendste zijn waarschijnlijk Conrad Peutinger, *Sermones convivales de mirandis Germaniae antiquitatibus*. Strasbourg, 1506. Verder zijn er *Convivales Sermones vtilibvs ac ivcvndis historijs, & sententijs* van de hand van Johann Gast. Tafelgesprekken van Georgius Pictorinus werden niet gevonden. (1x).
- Piens**, Franciscus, Frans Hadrianides. Geneesheer te Hoorn in de laatste helft van de zeventiende eeuw. Hij schreef een *Tractatus de febribus in genere et specie ex veterum et recentiorum scriptis perpensis*. Amstel., 1668; Neomagi, 1669, Genev., 1689. (1x)
- Pigraeus**, wellicht Pierre Pigray (1532 - 1613). Chirurgijn van Hendrik IV en Lodewijk XIII. Een leerling van Paré. Werken: *Chirurgica cum aliis medicinae partibus conjuncta*. Parijs, 1609. *Epitomae preceptorum medicinae chirurgicae, cum ampla singulis morbis convenientium remediorum expositione*. Paris., 1612. Nederl. vertaling: Amsterdam, 1633. (3x)
- Piso**, Guilhelmus, Willem Pies (1611 - 1678). Nederlandse arts die geldt als grondlegger van de tropengeneeskunde. Studeerde in Leiden en Caen. Reisde als lijfarts van Johan Maurits van

- Nassau-Siegen met de West-Indische Compagnie naar Brazilië. Schreef samen met Georg Markgraf de *Historia Naturalis Brasiliae*. Amstelod. 1648. Daarin beschreef hij vele giften en heilzame planten uit Brazilië waaronder de Ipecacuanha-wortel. (1x)
- Pistorius**, Johannes, Jan de Bakker. Joh. Pistorius de jongere (1546 -1608). Arts en theoloog. Zoon van J. P. de oudere, de bekende reformator (1502-1583). Studeerde in Wittenberg, Marburg en in Italië. Was als geneesheer zeer succesvol in Frankfurt am Main en Worms. Schreef ook theolog.- filosof. werken. Keerde zich in zijn latere leven tegen de Lutheranen en bekeerde zich weer tot katholicisme. Boeken: *De vera curandae pestis ratione, liber unus*. Francofurti ad Moenum, 1568. (3x)
- Platerus** Felix, Platter of Plater (1536 - 1614). Medicus en schrijver van een bekende autobiografie. Studeerde geneeskunde in Montpellier en werkte vervolgens in Basel. In 1571 benoemd tot stadsarts en hoogleraar. Zijn driedelige leerboek *Praxeos medicae opus* (1602-1608) geeft een volledig overzicht van de geneeskunde in die dagen. Schreef ook een *Pestbericht* over de epidemie die Basel teisterde in 1610 en 1611. Zijn *Observationes* van 1614 bevatten een aantal ziektegeschiedenissen. (29x)
- Platina**, Bartolomeus, Bartolomeo Sacchi (1421 - 1481). Italiaans historicus. Schreef *De honesta voluptate et valetudine*. (1465); *Contra amores* (1471); *Vitæ Pontificum* (1479) en *Historia inclita urbis Mantuæ et serenissimæ familiæ Gonzagæ* (1480). VD noemt geen titel. (1x)
- Plato** (427 - 347 v. Chr.). Grieks filosoof en schrijver. Leermeester van Aristoteles. Vader van het filosofische idealisme. Schreef een groot aantal dialogen. VD Noemt met naam en toenaam alleen *Phaedo*. Hierin wordt de dood van Socrates beschreven. (3x)
- Plempius**, Franciscus. Bayle en Lindeboom kennen alleen Vopiscus Fortunatus P. Hasper II 129 geeft naast Vospiscus Fortunatus P ook Franciscus. Deze schreef een *Loimographia, sive tractatus de peste*. Amstelod., 1664. Lindeboom (BMN, 1546) schrijft dit boek toe aan Vopiscus Fortunatus P. (1x)
- Plinius**, Gaius secundus maior (23 - 79 n. Chr.). Romeins militair, schrijver en natuuronderzoeker. Zijn beroemdste werk is de *Naturalis historia*, een enorme encyclopedie bestaande uit 102 boeken over astronomie, aardrijkskunde, geneeskunde, mineralogie en vele andere onderwerpen (37 boeken zijn bewaard gebleven). (10x)
- Plutarchus**: L. Mestrius Plutarchus (46 - 120). Belangrijk Grieks historiograaf en filosoof. Geboren in Boetië. Opleiding in Athene aan Plato's Academie. Liet een groot oeuvre na dat nog goeddeels bestaat. *Moralia*, opstellen over opvoedkundige, literaire, ethische en godsdienstige onderwerpen. *Vitae Parallelæ*, een reeks biografieën waarbij Griekse en Romeinse kopstukken tegenover elkaar worden gezet. (5x)
- Polidorus Virgilius Castellensis**, Polydore Vergil of Virgil (c. 1470 - 1555). Italiaans historicus. Schreef een aantal boeken die zeer populair waren: *Liber Proverbiorum*. (Venetiis, 1498), *De Inventoribus Rerum*. (1499). *Historia Anglica*, geschreven in opdracht van Hendrik VIII (Basel, 1534). *Liber de Prodigijs* (1535) (1x)
- Polius**, Nicolaus (1564-1632). Theoloog en historicus. Schreef: *Hemerologion Silesiacum Vratislaviense. Tagebuch allerley fürnemer namhafftiger gedenckwürdiger Historien, so fürnemlich in Bresslaw der Hauptstadt, auch sonst etlichen andern Orten im Fürstenthumb Schlesien sich begeben [...] zusammengebracht und in Druck verfertiget durch Nicolaum Polium Vratislaviensem, dienern des Göttlichen Worts daselbst, bey Sanct Maria Magdalena*. Leipzig, 1612). (1x)
- Pomarius**, Joannes, (1515? - 1578?). Kroniekschrijver. Publiceerde o.a. *Pompa splendidissimi in veterem vrbem Magdeburgam ingressvs. illvstrissimi principis ac D.D.D. Ioachimi Friderici*. 1579. (1x)
- Ponzettus**, Ferdinandus, Fern. Pozeta, (1444 - 1527). Italiaans geneeskundige en geestelijke die het tot kardinaal bracht. Schreef o.a.: *De venenis Libri III*. Venet., 1492; Romae, 1521, Basil., 1540; 1562. (1x)
- Poppius**. VD noemt deze man in een reeks van medici onder wie Goclenius. Waarschijnlijk gaat het om de geneeskundige Johannes Poppius. Deze iatrochemicus schreef een boek *Chymische*

Medicin von dem Nutz und gebrauch der Destillation Oelen, Extracten, Quintis Essentilis, Aquis Vitae, Balsamis, Floribus, Salzen und Wassern, auf den Mineralibus, Animalibus und Vegetabilibus. Frankfurt, 1617. Johannes Agricola schreef een commentaar op het boek: *Commentariorum, Notarum, Observationum & Animadversionum in Johannis Poppii chymische Medicin, darinnen alle Process mit fleiss examinirt, von den Irrungen corrigirt, und mit etlich hundert neuen Processen, geheimen Handgriffen, aus eigener Erfahrung vermehrt und illustriert, Auch der rechte und warhafftige Gebrauch der Artzeneyen, mit etlich hundert Historien verificirt, Darneben was in Chirurgia und Alchimia oder transmutatione metallorum damit zu verrichten gründlichen offenbahret allen Standes-Personen, Medicis, Chirurgis, Chymicis, Balbirern, Feld-Scherern, Ross-ärzten, Goldschmieden, und allen Haus-Wirthen hochnützlich zu lesen und zu gebrauchen.* Leipzig, 1638-39. (3x)

Porphyrius (232-304). Grieks filosoof en asceet die in Rome leefde. Leerling van Plotinus. Gaf diens werk uit en schreef een biografie van Plotinus en van Pythagoras. Verder commentaren op verschillende werken van Plato en Aristoteles. Bekend was de *Isagoge*, een inleiding op het werk der Categorieën van Aristoteles. Porphyrius is de auteur van een omvangrijk strijdschrift *Tegen de Christenen*. Hij was ook actief op het gebied van de astrologie. (1x)

Portius, Antonius, Lucas Antonius Porzio (1637 - 1715). Zeventiende-eeuwse Italiaanse medicus die in 1685 een methode ontwikkelde om water over zand te filteren. Schreef een handboek militaire gezondheidszorg dat echter pas in 1715 verscheen: *De militis in castris sanitate tuenda*. (1x)

Portus Antonius. Antonio Porto. Deze zestiende - eeuwse protomedicus van Rome schreef *De Peste libri tres, quibus accedit quartus de variolis et morbillis*. Venet., 1580. In het boek verwijst hij voortdurend en nadrukkelijk terug naar Hippocrates en Galenus. Verder schreef hij net als VD een aanhangsel *De Variolis et Morbillis*. Gezien het jaar van uitgave kan het boek moeilijk worden toegeschreven aan de eerder genoemde Antonius Portius. (1x)

Primerosius, Jacobus, James Primrose (? - 1659). Engels medicus die in Montpellier en Parijs studeerde en die vooral bekendheid verwierf door zijn kritiek op W. Harvey. Zijn eerste poging om Harvey te weerleggen verscheen in 1630. *Exercitationes et Animadversiones in Librum Gulielmi Harvaei de Motu Cordis et Circulatione Sanguinis*. Negen jaar later publiceerde hij *Animadversiones in J. Walaei Disputationem*. Amsterdam, 1639. In 1640 verschenen de *Animadversiones in Theses D. Henrici le Roy*. (Leiden, 1640) en een *Antidotum adversus Spongium venatum Henrici Regii* (Leiden, 1640). VD verwijst naar *De vulgi in medicina erroribus*. Londen, 1638. Dit boek werd vertaald in het Engels (1651), Frans (1689) en Nederlands (1658). P. trekt hierin ten strijde tegen het bijgeloof, zo bijv. tegen het verhaal dat men het linnengoed van pestpatiënten niet mag verschonen. VD was zeer tegen dit verschonen. (2x)

Procopius van Caesarea (500 - 562). Prominent Byzantijs geschiedkundige, wetenschapper, juridisch adviseur en letterkundige die leefde in de tijd van keizer Justinianus I. Van Procopius zijn drie werken bewaard gebleven. *Geschiedenis van de Oorlogen*; *Anékdota* (d.i. letterlijk Onuitgegeven Zaken) en *Perì ktismáton* (d.i. letterlijk Over Gebouwen). Dit laatste boek geeft een overzicht van de bouwwerken die de keizer in zijn rijk liet bouwen. (1x)

Prosper Alpinus: Prospero Alpini (1553 - 1617). Italiaans medicus en botanicus. Studeerde in Padua, werd arts in Italië, maar reisde weldra naar Egypte om planten op te sporen. Na terugkeer hoogleraar botanie in Padua. Werken: *De Medicina Egyptiorum*. Venet., 1591, en *De Plantis Aegypti liber*. Venet., 1592. (2x)

Psellus, Michael. (1018 - 1078). Byzantijs filosoof, jurist en staatsman die ook over medische onderwerpen schreef en o.a. een lijst van ziekten vervaardigde. VD (Boek IV, 356) verwijst naar *De daemonibus*, een door Ficino vertaald werk waarin Psellus stelt dat geesten een weliswaar ijl, maar toch tastbaar lichaam hebben, dat ze in brand kunnen vliegen en zelfs kunnen eten – zij het dat ze geen uitwerpselen produceren. Wanneer ze doorgesneden worden, groeien de delen weer aan elkaar. (1x)

Quatramnus, Evangelista, zestiende - eeuwse Italiaanse geestelijke die een verhandeling over de pest schreef in zijn landstaal: *Breve trattato intorno alla preservatione*. Romae, 1586. Deze werd door de medicus Andreas Hilderbrand uit Stettin (overl. 1637) in het Latijn vertaald. (3x)

Quercetanus, Josephus, Joseph Duchesne (1544 - 1609). Franse geneeskundige die studeerde in Montpellier en Basel en lang in Duitsland werkte. Later lijfarts van de protestantse koning Hendrik IV. Q. staat bekend als iatrochemicus. Volgens Haller was deze Gascogner een 'vanus homo'. Elders heet hij 'indoctus'. Theoretische werken: *De priscorum philosophorum verae medicinae materia*. (1603) en *Ad veritatem hermeticae medicinae ex Hippocratis veterumque decretis ac therapeusi*. (Parijs, 1604) (vele malen herdrukt en vertaald). Dat geldt ook voor *Sclopetarius*. (1576), een boek waarin hij zijn behandeling van schotwonden uiteenzet, en *Pharmacopea dogmaticorum restituta pretiosis selectisque Hermeticorum floribus abunde illustrata*. Leipzig 1607. Verdere werken: *Pestis alexicacus, luis pestiferae fuga auxiliariibus selectorum utriusque medicinae remediorum copiis procurata*. Parijs, 1608; Lipsiae 1609, 1615. VD II noemt ook *Diaeteticon polyhistoricon*. Parijs, 1606 (8x) ¹¹

Rabbi Moses, Moses ben-Maimon, Mūsā ibn Maymūn beter bekend als **Maimonides** (1135 -1204). Bekend filosoof en medicus uit Cordoba die o.a. in Egypte werkte. Schreef talrijke juridische, theologische en medische werken (o.a. *De Eed van Maimonides*). VD verwijst naar zijn 'Aphorismen' en doelt waarschijnlijk op Maimonides' commentaar op de Aphorismen van Hippocrates. (1x)

Radzivilius, Nicolaus, Prins Nicolaus Radzvil (? - 1583). Telg van een belangrijke Poolse adellijke familie. Drukte op eigen kosten een bijbel voor Calvinisten. Zijn zoon werd Rooms-Katholiek en kocht de bijbels na de dood van zijn vader allemaal op om ze te verbranden. Hoewel Van Diemerbroeck verwijst naar een boek dat *Itinera [Hierosolymitana]* ('in itiner') lijkt te heten, gaat het waarschijnlijk om: *Hierosolymitana peregrinatio* (1601). Dit is een vertaling in het Latijn van een oorspronkelijk in het Pools geschreven werkje, dat in 1614 in Antwerpen uitkwam. De volledige titel luidde: *Hierosolymitana peregrinatio illustrissimi principis Nicolai Razvili...IV Epistolis comprehensae, ex idiomate polonico in Latinam linguam translata... T. Tretero...interprete*. Antverpiae, 1614. Niet onwaarschijnlijk is dat Van Diemerbroeck zich vergist heeft – misschien omdat hij uit het hoofd citeerde; er waren in zijn dagen immers diverse boeken over reizen en kruistochten naar het heilige land die *Itinera Hierosolymitana* in de titel hadden. (1x)

Ranchinus, Franciscus, Francois Ranchin (ca. 1572 - 1641). Franse medicus die de leerstoel heelkunde in Montpellier bezette. Schreef tal van boeken waaronder *Tractatus duo posthumi: I. De morbis ante partum, in partu & post partum. II. De purificatione rerum infectarum post pestilentiam*. (1645) VD verwijst naar dit tweede deel. (3x)

Rantzovius, Henricus, Heinrich von Rantzau (1526 - 1598). Humanistisch geleerde en astroloog. VD verwijst waarschijnlijk naar *Henrici Rantzovii de conservanda valetudine liber*. Francofurti, 1617. ('lib. de tuenda sanitate'). (1x)

Raymundus a Vinario, Raimondo Chalin of Chalino de Vinario (geb. rond 1350). Deze medicus is waarschijnlijk geboren in Vinas in Frankrijk. Hij studeerde in Montpellier en oefende zijn vak uit in Avignon. Hij was lijfarts van drie pausen. Zijn geschriften werden twee eeuwen na zijn dood uitgegeven door J. Dalechamps (1513-1588). Hij schreef onder meer: *De Peste libri tres*. Lugduni, 1552. ¹² (2x)

Regius, Henricus, Hendrik de Roy (1598 - 1679). Geb. in Utrecht. Studeerde in Franeker, Groningen, Leiden, Montpellier en Padua, alwaar promotie. Daarna stadsarts in Utrecht, rector van de

¹¹ Constantijn Huygens bezat van Quercetanus: *Dispensatorium chymicum,... remedia conficiendi ratio, atque curandi methodus* [1626].

¹² Zie: *Das Pestwerkchen des Raymundus Chalin de Vinario*, Sudhoff XVII (1925) 35 – 39 [geciteerd naar Cohn p 313].

Latijnse school in Naarden en weer stadsarts in Utrecht. In 1639 hoogleraar aldaar. Regius was de voornaamste voorvechter van de ideeën van René Descartes in Nederland. Werken: *Fundamenta physices*. (1646); *Fundamenta medica* (1647); *Brevis Explicatio Mentis Humanae, sive animae rationalis: ubi explicatur, quid sit, & quid esse possit* (Utrecht, 1648); *Hortus Academicus Ultrajectinus* (1650); *Philosophia naturalis* (1654); *Medicina et Praxis medica, medicationum exemplis demonstrate* (1657). (2x)

Reineccerus, Fidejustus, F. Reinecker. Zeventiende-eeuwse Duitse apotheker. Schreef een *Thesaurus chymicus experimentorum certissimorum collectorum usuque probatorum*. (1609). De man was blijkens een latere uitgave apotheker in Salfeld (*Thesaurus chymicus experimentorum certissimorum collectorum usuque probatorum a Fidejusto Reinneccero pharmacopola olim Salfeldensium*) (1x)

Rennerus, Franciscus. Waarschijnlijk gaat het om een Duitse medicus uit de late zestiende eeuw. Die schreef een *Wundarzneybuch*. Frankofurti, 1578 (1x)

Reysing, Hennemannus Johannes. Dit moet een zeventiende- eeuwse medicus in Wittenberg zijn geweest. Sennert noemt hem 'civis meus' en verwijst naar hem in zijn *De chymicorum* p. 366: 'Inter Recentiores Johan. Hennemannus Reysing, civis meus, in tractatu de peste, hisce duobus, Rarefactione sc. & condensatione, omnem rerum generationem & corruptionem absolvi docet: duplicesque Spiritus constituit, quibus Natura utatur in conservandis rebus elementaribus. Rarefacientes & condensantes: spiritumq; rarefacientem habere igneum coeleste subjectum & accidens inseparabile caliditatem, igneamq; substantiam generare; Spiritum vero condensantem habere subjectum aereum, ipsique; proprium esse frigus. Reysing zelf schreef: *Idaea loimodes in qua salubres oppido ac certissimae in praesentissima luis pestiferae contagie praeservandi curandique, rationes ac media succincte luculenterque suggerentur*. Francofurti, 1615. (1x)

Rhauvvolfius, Leonardus, Leonhart Rauwolf (1540 - 1596). Duitse medicus, botanicus en ontdekkingsreiziger, die op zoek naar planten verre reizen maakte. Schreef: *Leonharti Rauwolfen, der Artzney Doctorn vnd bestelten Medici zu Augspurg, aigentliche Beschreibung der Raiß, so er vor diser Zeit gegen Auffgang inn die Morgenländer, fürnemlich Syriam, Iudaeam, Arabiam, Mesopotamiam, Babyloniam, Assyriam, Armeniam etc. nicht ohne geringe Mühe vnnd grosse Gefahr selbs volbracht*. Lauingen, 1583 (1x)

Rhazes, Abu Bekr Muhammed ben Sacharya er – Razi (850 - 932). Beroemde Arabische medicus, alchemist en filosoof die studeerde in Bagdad en Cairo en zich later in Cordoba vestigde. Zou meer dan tweehonderd werken in het Arabisch hebben geschreven. Veel gegevens uit de antieke oudheid zijn via Rhazes bekend geworden. VD verwijst naar de twee belangrijkste werken van Rhazes: *Liber continens (al-Hawi)* en het tiendelige *Liber ad Almansorem*. Het eerste werk is een encyclopedisch overzicht van de geneeskunde dat postuum door zijn leerlingen werd samengesteld. Het tweede is een aan de Persische prins Abū Salih al-Mansur ibn Ishāq opgedragen werk dat in het Latijn werd vertaald door Gerard van Cremona. Het werd een van de belangrijkste handboeken in Middeleeuwen en Het negende hoofdstuk dat over de medische behandeling gaat, is een zelfstandig leven begonnen als *Liber nonus ad Almansorem*. (11x)

Rhenanus, Johannes of Johann Rheinlandt (1528 – 1589). Duits theoloog, alchemist en schrijver. Studeerde Theologie in Marburg, werd predikant in het zoutwinnersstadje Bad Sooden-Allendorf. Hij verbeterde het procedé van zout winnen. Schreef hierover: *New Saltzbuch*. Dit werk telt 2000 pagina's. Een zoon Martin werd medicus en een kleinzoon, Johann, werd lijfarts van landgraaf Maurits van Hessen. De kleinzoon schreef een *Antidotarium pestilentiae*. Francof., 1641. (2x)

Rhodiginus, Coelius. Ludovicus Caelius Rhodiginus seu Coelius Rhodiginus, Ludovico Ricchieri (1469 - 1525). Venetiaanse filoloog en kenner van de Oudheid. Zijn hoofdwerk was *Lectionum antiquarum*. Venetiis, 1516. Na zijn dood verscheen het in 1542 onder de titel *Lectionum antiquarum libri xxx*. (1x)

- Rhyne**, Wilhelmus ten (1649 - 1700). Medicus die studeerde in Franeker en Leiden. Promotie in Angers. Daarna (scheeps) arts bij VOC. Na terugkomst vele botanische en medische geschriften. O.a. *Schediasma de Promontorio Bonae Spei* (1686) en *De lepra Asiatica* (1687) VD verwijst naar *Meditationes in magnis Hippocratis textum XXIV De veteri medicina, quibus traduntur brevis pneumatologia, succincta phytologia, intercalaris chymologia*. 1672.¹³ (1x)
- Ricciolus**, Joannes Baptista (1598 - 1671). Jezuit, theoloog en astronoom. Werd bekend door zijn valproeven en studies over de slinger. Werken: *Almagestum Novum*. 1651. Een encyclopedisch standaardwerk voor astronomen. Een tweede belangrijk werk verscheen in 1665: *Astronomiae reformatae tomi duo, quorum prior observationes, hypotheses, en fundamenta tabularum, posterior praecepta pro usu Tabularum Astronomicarum, et ipsas Tabulas Astronomicas CII continent*. In zijn latere leven ging Ricciolus zich ook bezig houden met landmeetkundige vraagstukken. Hiervan blijkt geeft *Geographiae et hydrographiae reformatae libri XII*. (1661). (1x)
- Riccus** Napolitanus. Misschien doelde VD op Paulus Ricchius, Ritus of Ritzius, Paolo Ricci (? - 1530). Dat was een Duitse Jood uit de eerste helft van de zestiende eeuw die tot het Christendom overging. Deze medicus, taalkundige, vertaler en filosoof werd lijfarts van Keizer Maximiliaan I. Later hoogleraar filosofie in Pavia. Was vriend van Erasmus. Blijkens zijn *Isagoge* verdiepte hij zich in de hermeneutiek. Tegen deze veronderstelling pleit de toevoeging 'Napolitanus' die suggereert dat de man in Italië werd geboren. Wellicht gaat het om De Italiaanse jezuïet en missionaris Matteo Ricci (1552 - 1610). Die stichtte de jezuïetenmissie in Peking, welke lange tijd het belangrijkste contact tussen Europa en China vormde. (1x) Het verslag van zijn belevenissen in China werd vertaald door Trigaultius. Zie daar.
- Riverius**, Lazarus, Lazare Riviere (1589 - 1655). Studeerde geneeskunde in zijn geboortestad Montpellier. Aanhanger Galenus. Werd hofarts van de Franse koning en hoogleraar in zijn geboortestad. Volgde Sennert op theoretisch gebied. Schreef talrijke boeken. Als eerste verscheen een *Praxis medica cum theoria*. Parijs, 1640; 1647; Gouda, 1649; e.v.a. Verder: *Observationes medicae et curationes insignes*. Parijs, 1646. VD verwijst naar een boek van Riverius over de pest: *Liber de peste* (ik vond alleen een uitgave uit 1676 (Venetië), maar er moeten eerdere drukken hebben bestaan). (18x)
- Rivet**, Andreas, André Rivet (1572 - 1651). Franse Hugenoot en theoloog. Werd in 1620 hoogleraar theologie in Leiden. In 1632 tutor van Willem II, zoon van Frederik Hendrik. Stijl calvinist en katholiekenhater. Talloze geschriften waarvan het belangrijkste is *Isagoge ad scripturam sacram Veteris et Novi Testamenti*. Dordr, 1616. Van Diemerbroeck verwijst naar hem i.v.m. een uitspraak over het vluchten voor de pest. (2x)
- Roboretus**, Octavianus, Roboreto, Ottaviano (1555 - 1626). Italiaanse medicus in Tridentum (thans Trento). Schreef *De peticulari febre, Tridenti anno 1591 publice vagante*. Tridenti, 1592. (1x)
- Rocheus**, Nicolaus. Franse medicus uit eerste helft van de zestiende eeuw. Schreef o.a. *De morbis mulierum curandis liber*. Dit boek komt voor als onderdeel van een verzameling gynaecologische geschriften getiteld Kaspar Wolff, *Gynaeciorum, hoc est, de mulierum tum aliis, tum gravidarum, parientium et puerperarum affectibus & morbis [et] De morbis muliebribus liber unus*. Basel, 1566. (1x)
- Rodericus a Castro**, Stefanus, Etienne Rodriguez de Castro (1559 - 1627). Portugese medicus die hoogleraar in Pisa werd. Schreef zeer veel. Maar er lijkt nog een Portugese naamgenoot en tijdgenoot te hebben bestaan (1537-1637) die in Salamanca studeerde en in 1596 naar Hamburg trok. Hij stierf in 1637 meer dan 80 jaar oud. Deze laatste schreef onder meer: *Roderici à Castro lusitani, De universa mulierum medicina, novo et antehac a nemine tentato ordine opus absolutissimum*. Hamburgi, 1603; Hamburgi, 1662; *Medicus politicus, sive de officiis medico-politicis tractatus*. Hamburgi, 1614/1662. En: *Tractatus brevis de natura et causa pestis quae anno 1596 Hamburgensem civitatem afflixit*. Hamburgi, 1597. (1x)

¹³ Volgens Cook, Matters is dit de bewerking van een ouder werk.

- Rondeletius**, Guilhelms, Guillaume Rondelet (Montpellier 1507 - 1566). Medicus en bioloog. Studeerde in Montpellier en Parijs. Werd hoogleraar in Montpellier. Schreef tal van boeken en lijkt zich daarbij vooral met farmacotherapie bezig te hebben gehouden. Werken: *De ponderibus, seu justa quantitate et proportione medicamentorum liber*. Padua, 1555; *Methodus curandorum omnium morborum corporis humani in tres libros distincta*. Paris. 1574, Lugd., 1583 e.v.a. *Formulae aliquot remediorum libro de internis remediis omissae*. Antwerp., 1576. (8x)
- Ronsaeus**, Balduinus, Boudewijn Ronsse of Rons (1527 - 1597). Studeerde in Leuven, werd stadsarts in Gouda en trok met de hertog van Brunswick door Europa. Schreef zeer veel, o.a. *Miscellanea seu epistolae medicinales*. Lugd. Bat., 1590; Amstelod. 1661. Hiernaar verwijst VD. (1x)
- Rudius**, Eustachius, Eustachio Rudio (1551 - 1611). Italiaanse arts en filosoof. Studeerde in Padua en werd aldaar in 1599 hoogleraar in de praktische geneeskunde, als opvolger van Alessandro Massaria. Hij was een Galenist en had grote kritiek op Paracelsus. Liet tal van geschriften na. Bekendste zijn *Ars Medica* (VD noemt dit boek), en *De Virtutibus et Viciis Cordis* (1587). Inzake de pest hield hij er anticontagionistische opvattingen op na.¹⁴ (12x)
- Rueus**, Franciscus, Francois de la Rue. Zeventiende-eeuwse medicus uit Rijssel. Schreef over de kostbare stenen die Johannes in de Apocalyps noemt. *De gemmis aliquot, iis praesertim quarum Divus Ioannes Apostolus in sua Apocalypsi meminit: De aliis quoque, quarum usus hoc aevi apud omnes precrebuit, libri duo*. Francof., 1591. Tweede druk: Tiguri, 1566. Dan is er nog: Vallesius, F., Lemnius, L. en F. de la Rue, *De iis quae scripta sunt physice in libris sacris, sive de sacra philosophia*. Lugduni, 1592. Dit is een bundeling van drie geschriften waarin bijbelse teksten en natuurwetenschappelijke waarnemingen verbonden worden. (1x)
- Ruffius**. Misschien Johannes Ruffius. Hij verzorgde het *Astroscopium Wilhelmi Schikardi, ... cum tabella synoptica ad faciliorem investigationem locorum planetarum hoc proximo decennio... curante M. Johanne Ruffio*. 1655. (1x)
- Rufus**. Rufus van Epheze. Griekse arts uit eerste eeuw n. Chr. Schreef o.a. over ziekten van blaas en nieren, over jicht en geelzucht. Wellicht zijn de fameuze pillen van Rufus (een mengsel van Aloe en Myrrhe) naar hem genoemd. (1x)
- Rulandus**, Martinus, Martin Rulandt de oudere (1532 - 1602). Duitse medicus en alchemist. Trouw aanhanger Paracelsus. Ook zijn zoon Martin R. de jongere (1569 - 1611) was arts en alchemist. Waarschijnlijk is laatstgenoemde de schrijver van het pesttractaat waarnaar VD verwijst. *Loimagogus, i.e. kurzer und doch gegrundeter Unterricht, Regiments und Ordnunge, wie man sich in jetzt grassirenden Pestilenzleufften verhalten, praeserviren, und wie man solche eigentlich erkennen soll; auch wie dieselbige, so man damit behafft, durch Huelff des Allmechtigen und durch die dazu von Gott verordneten Mittel abgewendet werden mag; fuer reiche und Arme gestellet*. Leipzig 1607. Uit de verwijzingen van VD blijkt dat deze man ook een boek over de Hongaarse koorts heeft geschreven ('Rulandus, lib. de febr. Vng. c. 7. Hist. 1.') Boerhaave noemt het boek als geschrift van de zoon, maar onder een andere titel:¹⁵ *De perniciosae luis Ungaricae tractatione et curatione*. Francofurti, 1600; Lipsiae 1610. Een boek onder de naam *De febribus Ungaricis* werd niet gevonden. Misschien dat VD het boek uit zijn hoofd omschreef en niet bij de hand had. (6x)

¹⁴ B. D. Ingram schreef in 1755: 'Eustachius Rudius, another learned physician, has expressly said " He could not conceive " how the Plague could be transported in " goods, or that it otherwise should affect us, " than by infectious particles mixed first with "the air, and thereby conveyed when we breathe." This opinion will not agree with constituting quarantines, &c. because no boundaries can prevent any disease from spreading, that is either made, propagated, or conveyed by the air'. Bron: B. D. Ingram, *Surgeon and Man-Midwife, An historical account of the several plagues that have appeared in the World since the Year 1346*. London, 1755, p 55.

¹⁵ Hermanni Boerhaave... *Methodus studii medici, emaculata, & accessionibus locupleta ad Alberto ab Haller*. DI II Venetiis, 1753.

- Sabellicus**, Antonius, Marcus Antonius Coccius Sabellicus (1436 -1506). Venetiaans geleerde die in het jaar 1500 een wereldgeschiedenis publiceerde. *Enneades sive Rhapsodia historiarum*. (4x)
- Sal(l)ustius**, Vermoedelijk gaat het om Gaius Sallustius Crispus (86-35 v. Chr). Romeins geschiedschrijver. Bekendste werken zijn *Bellum Iugurthinum* en *De coniuratione Catalinae*. VD verwijst niet naar een bepaalde tekst.
- Sala**, Angelus (1576 - 1637). In zijn tijd bekende arts en (chemisch) wetenschapper die met zijn ouders op religieuze gronden naar Genève vluchtte. Studeerde daar en probeerde naar het voorbeeld van Paracelsus fundamentele hervormingen in de geneeskunde te bewerkstelligen. Was arts in Dresden (1602), Sondrino (1604), Nürnberg (1606), Frauenfeld (1607) en andermaal Genève (1609). In 1610 volgde Sala als legerarts graaf Johann von Nassau. Tussen 1612 und 1617 werkte hij in Den Haag. In 1625 hoogleraar aan de Universiteit van Rostock. In zijn talrijke werken propageerde hij iatrochemische denkwijzen en chemiatische experimenten. Werken: *Angeli Salae Vicentini Veneti Chymiatrici candidissimi Essentiarum vegetabilium anatome*. Rostock, 1630; *Aphorismorum Chymiatricorum Synopsis*. Breae, 1620; *Processus Angeli Salae, Chymici illius & Philosophi Spagyrici celeberrimi, De Auro Potabili, Novo, Paucisque Adhuc Cognito*. Argentorati, 1630; *Angeli Salae, Vicentini Veneti, Chymiatrici Candidissimi, Saccharologia*. Rostock, 1637. VD verwijst naar Angelo Sala, *Trattato della peste*. Venezia, 1640. versio latina auctore Gregorio Horstio, de praeservatione et curatione pestis. Marburg 1641, en naar 'anatom vitriol tract 2'. Dat is *Anatomia vitrioli*. Lugd. Bat., 1617. (13x)
- Salius**, Petrus Diversus, zestiende- eeuwse medicus die studeerde onder de galenist Antonio Donato d' Altomare in Napels. Schreef commentaren op Hippocrates en Avicenna. Verder een werk over de pest: *De febre pestilenti Tractatus et Curationes Quorundam Particularium morborum, quorum tractatio ab Ordinariis practicis non habetur: Atque Annotationes in Artem medicam de medendis humani corporis malis, a Donato Antonio ab Altomari Neapolitano conditam*. Bonon., 1585; Amstelodam., 1586; Francofurt., 1586; Harderovici, 1656. In dit werk verdedigt hij de stelling dat de pest soms puur door de sterren wordt veroorzaakt. De auteur noemt zich medicus et philosophus Faventinus (= uit Ravenna). (12x)
- Sanctius Antonius**, Antonio Sanchez. Over deze auteur konden geen gegevens worden gevonden. (1x)
- Santis de Ardoynis**, Santes de Ardoinis (? - 1424). Medicus uit Pesauria, (Pesaro ten zuiden van Rimini). Verwierf faam als deskundige op het terrein van vergiftigingen en hun behandeling. Zijn bekendste werk is *Liber de venenis quem magister santes de ardoynis de pēsauro... edere cepit*. Venetijs, 1424. Het boek werd later uitgegeven als *Opus de venenis, a multis hactenus desideratum, et nunc tandem castigatissime editum. In quo naturalis primum historia venenatorum omnium, siue natura siue arte constent, fidelissime proponitur (quam partem theriacam Graeci vocant) [...] Deinde vero alexipharmacia, hoc est, ratio tum praecauendi venena, tum curandi [...]*. Basileae, 1562. (1x)
- Saracenus**, Johannes Antonius. Zestiende-eeuwse arts en geleerde in Lyon. Schreef: *Janus Antonius Saracenus, Lugdunaeus, De peste commentarius. In quo praeter pestis naturae, praecautiones, & curationis ipsius uberiores explicationem, non pauca, quae hodie in contentionem veniunt, strictum pertractantur*. Genevae, 1571; Lugduni, 1572. Daarnaast gaf hij het werk van Dioscurides opnieuw uit en voorzag het van een uitvoerig commentaar (Frankfurt, 1598). (5x)
- Savonarola**, Girolamo, (1452 -1498). Een dominicaan die in de Rooms-Katholieke kerk hervormingen tot stand probeerde te brengen. Hij wordt tot de voorlopers van de Hervorming en het protestantisme gerekend. Eindigde op de brandstapel. Hij was een kleinzoon van de medicus Michele Savonarola (1390-1468), een befaamd arts met een strenge moraal en religieuze principes. Deze Michele schreef een bekend tractaten over de pest. (1x)
- Saxo**, Michael, Michael Sachse. Zedler meldt dat Michael Sachse aan het begin van de zestiende eeuw 'Pfarrherr' in Weimar was. Hij schreef o.a. een volledige kroniek van de keizers vanaf Julius Caesar tot Ferdinand III. (Braunschweig, 1643). In: Carl Ignaz Lorinser, *Untersuchungen ueber die Kinderpest* (Berlin, 1831) wordt in een noot op p. 8 verwezen naar Michael Saxo die

in een boek *Caesarum chronica* schrijft dat de mensen-pest de dieren niet schaadt en omgekeerd. (6x)

Saxonia, Hercules Patavinus, Ercole Sassonia, Hercules de Saxonia, (1551 - 1607). Een van de grote clinici uit de Renaissance. Opleiding in Padua waar hij later een leerstoel kreeg als opvolger van H. Capiuaccio. Hoofdw werken: *De phoenigmorum, quae vulgo vesicantia appellantur, & de theriacae usu in febribus pestilentibus. In qua etiam de natura pestis, & pestilentium febrium nonnulla tractantur*. Padova, 1591. *De Phoenigmis libri tres. In quibus agitur de vniuersa rubificantium natura, deque differentiis omnibus atque vsu. Psilotris, smegmatibus, dropacibus, sinapsismis simplicibus, ac compositis vulgo vesicantibus, de quorum usu in febribus pestilentibus multa disputantur*. 1593. Bij een pestepidemie beval hij het gebruik van vesicatoria aan tegen de zin van A. Massaria. VD verwijst naar 'Prax. lib. 8. cap. 37'. Wellicht is dit *Pantheum medicinae selectum sive medicinae practicae templum*. Francofurti, Verder ' lib. de plica, cap. 59'. Dit is *De plica, quam Poloni Guozdziec, Roxolani Koxtunum vocant*. Patavii, 1600; 1602. (30x)

Sayer, Henricus, Henry Sayer. Zeventiende- eeuwse Londense medicus die aldaar de pest bestreed. Manquet, *Bibliotheca* IV p 49, schrijft dat Sayer met Van Diemerbroeck hoort bij de weinige medici die de pest goed beschreven hebben. De ziekte komt immers relatief weinig voor en veel medici vinden het te gevaarlijk om de zieken van dichtbij te bekijken. 'Cum olim in hac urbe [Londen], scilicet Anno 1645. pestis (licet haud immanis) grassaretur, Dominus Henricus Sayer, Medicus perquam eruditus, & in praxi felix, plerisque aliis hanc spartam renuentibus ¹⁶, laborantes quoscumque pauperes aequae ac divites audacter invisebat; iis pharmaca quotidie propinabat, Bubones, & ulcera virulenta propria mane tractabat, adeoque sedula, licet periculosa opera aegrotantium plurimos sanabat'. De dappere medicus overleefde de epidemie, maar toen hij een tijdje daarna naar het 'castrum Wailingfordiae' geroepen werd, waar een hevige pest rondwaarde, legde hij ook zelf het loodje. ¹⁷ (1x)

Scaliger, Josephus Justus, (1540 - 1609). Franse humanist en kenner van Grieks, Latijn en Oosterse talen als Hebreeuws, Aramees, Arabisch, Koptisch en Ethiopisch. Werd katholiek opgevoed, maar bekeerde zich later tot het protestantisme. In 1593 naar Leiden gehaald als opvolger van Justus Lipsius. Verzorgde tekstkritische edities van vele antieke auteurs. Zijn commentaar op Manilius geeft een overzicht van de klassieke astronomie. Hij schreef het meeste van zijn wetenschappelijk werk in de vorm van commentaren en exercitationes. VD verwijst wellicht naar een commentaar op *De subtilitate* van Cardanus (1551). (4x)

Schenckius, Joannes, Johann Schenck van Grafenberg (1530 - 1598). Medicus die studeerde in Tübingen en praktiseerde in zijn geboortestad Fribourg. Hij schreef o.a. *Joannis Schenckii a Grafenberg... Observationum Medicarum Rariorum: Libri VII*. Francofurti, 1600; Fribourg, 1604; Lugduni, 1644. Naar dit boek verwijst VD. (6x)

Scheunemannus, Henricus of Henningus, Henning Scheunemann (1570 - 1615). Duitse medicus en alchemist. Studeerde in Wuerzburg, was daar lijfarts van de prins-bischof. Later stadsarts in Aschersleben. (4x) Schreef onder meer: *Paracelsia... de morbo mercuriali contagioso*. Bamberg 1608; *Paracelsia ... de morbo sulphureo cagastro*, Frankfurt am Main 1610; *Hydromantia Paracelsica. Hoc est, Discursus Philosophicus De Novo Fonte In Saxonia Electorali Circa Oppidum Annebergam reperto, olim S. Annaefons dicto*, Francof., 1613; *De Medicina reformata, seu denario Hermetico Chimico*. Francof. 1617. (1x)

Schillerus, Julius, Julius Schiller (c. 1580 - 1627). Een rechtsgeleerde uit Augsburg die een atlas van de sterrenhemel samenstelde. Op het laatst van zijn leven publiceerde hij een *Coelum Stellatum Christianum* waarin alle heidense namen werden vervangen door bijbelse namen en figuren. (1x)

¹⁶ terwijl de meeste anderen dit Sparta afwezen.

¹⁷ Het kasteel van Wallingford (Oxfordshire) was de laatste vesting die zich in de burgeroorlog tussen koning Karel I van Engeland en Oliver Cromwell overgaf aan Cromwell. Deze liet het kasteel afbreken. (wiki).

- Schrevelius**, Cornelius, Cornelis Schrevel. (1608 - 1661) werd in Haarlem geboren en kreeg aanvankelijk onderwijs van zijn vader, die rector was van de Latijnse school aldaar. In 1620 verhuisde het gezin naar Leiden. Cornelius studeerde hier geneeskunde en promoveerde er ook. Vanaf 1642 was hij de opvolger van zijn vader als rector van de Leidse Latijnse school. Maakte Latijnse en Griekse woordenboeken en verzorgde schooluitgaven van tal van antieke auteurs.
- Schroderus**, Johannes, Johann Schroeder (1600 - 1664). Medicus en apotheker. Bekend als ontdekker van het element arsenicum. Zijn *Artzney-Schatz* was het belangrijkste farmacologische handboek van de zeventiende eeuw in Duitsland. Het boek verscheen eerst in het Latijn als *Pharmacopoeia medico-chymica sive thesaurus pharmacologicus*. Ulmae, 1644. [1x]
- Senen**, Hugo, Ugo Benzi van Siena (1360 - 1439). In Spanje geboren medicus, filosoof en theoloog die geneeskunde doceerde in Pavia, Bologna, Florence en Padua. Lijfarts van diverse vorsten. Zijn *Trattato atilissimo circa la conservazione della sanitate* werd in 1481 postuum gedrukt. Het was een der eerste medische geschriften in de landstaal. Verdere werken zijn o.a. *Tractato utilissimo circa la conservazione de la sanitate*. Milaan, 1481; *Vgonis Opera. Eximii artium et medicine doctoris Vgonis Senensis in Aphorismis Hypocratis: et commentarijs Galeni resolutissima expositio: collatis exemplaribus hactenus excussis: ac etiam originalibus manu ipsius Vgonis*. Straatsburg, 1528. (1x)
- Sennertus**, Daniel, Daniel Sennert (1572 - 1637). Medicus die studeerde aan de universiteit van Wittenberg en aan die instelling vervolgens vele jaren hoogleraar was. Sennert begon als overtuigd aristoteliaan, maar probeerde op wat latere leeftijd de oude denkbelden te verbinden met nieuwe chemische en alchemistische inzichten. Sennert heeft vooral naam verworven omdat hij een brug probeerde te slaan tussen de aristotelische qualiteitenleer en corpusculaire deeltjestheorieën. Hij baseerde zijn theorieën op ervaring en experiment. Zo kon hij aantonen dat zilver wel uit een legering kan worden gehaald, maar dat het niet teruggebracht kan worden naar zijn aristotelische basiselementen. Zijn talrijke geschriften werden gretig gelezen in heel Europa. Werken: *Institutiones medicinae et de origine animarum in brutis*. Wittebergae, 1609, 1610, *Epitome scientiae naturalis*. Wittebergae, 1618; *De consensus et dissensu galenicorum et peripateticorum cum chymicis*. Wittebergae, 1619. *Hypomnemata physicae*, 1636. VD verwijst naar *De febribus libri quatuor*. Wittebergae, 1619, naar *Institutionum medicinae libri V* (1628) en naar 'Paralipomena ad lib de feb.' Waarschijnlijk *Paralipomena cum praemissa methodo discendi medicinam*. Wittebergae, 1642. (36x)
- Septalius**, Ludovicus, Louis of Luigi Settala, (1552 - 1633). In zijn tijd zeer gerenommeerd medicus. Bestreed o.a. de pest in Milaan en liet daarbij het leven. VD verwijst naar *De peste et pestiferis affectibus libri V*. Mediolani, 1622. (1x)
- Serapio[n]**. Bayle en Thillaye noemen twee medici van die naam. 1) Serapion van Alexandrië. In Venetië verscheen in 1558 een *Liber simplicium*, maar dit boek kan ook geschreven zijn door 2) Johannes Serapion, een Arabische medicus die ergens tussen 700 en 1000 n. Chr. leefde. Van hem verscheen in elk geval een *Practica dicta brevium. Liber de simplici medicina dictus circa instans*. Venetiis, 1479. (1x)
- Sethus**, Simeon, Sethi of Seth, Joodse Byzantijnse geleerde uit de elfde eeuw. Schreef een werk over de natuur: *Conspectus rerum naturalium en een Syntagma de alimentorum facultatibus*. (1x)
- Severinus**, Petrus, Peder Soerensen (1542 - 1602). Deense medicus en overtuigd volgeling van Paracelsus. Stelde Paracelsus boven Galenus in zijn invloedrijke *Idea medicinae philosophicae*. (Basel, 1571). Hiernaar verwijst VD. (1x)
- Sibyllinus**, Petrus, geen gegevens gevonden. Israel Spachius, *Nomenclator*, p. 123 noemt hem onder de medici die over de pest geschreven hebben. (1x)
- Sigebertus**. Wellicht verwijst VD naar Sigebertus Gemblacensis, Sigebert van Gembloux (1035 - 1112). Deze schreef een *Liber de scriptoribus ecclesiasticis*. (1112). Verder bekend als schrijver van *Chronicon sive Chronographia*, een geschrift dat in de late Middeleeuwen zeer populair was. (1x)

- Simeonis**, Simon de, Simon FitzSimon. Een Ierse Fransciscaner monnik uit de veertiende eeuw die een reisverslag schreef: *Itinerarium Symonis Semeonis et Hugonis illuminatoris O.F.M. ab Hibernia ad Terram Sanctam*. (1322) (1x)
- Simonius**, Simon (1522 - 1602). Italiaanse medicus die zich tot het protestantisme bekeerde en naar Genève vertrok waar hij van 1565 tot 1567 hoogleraar filosofie was. Trok verder naar Heidelberg en Leipzig waar hij lijfarts van de Keurvorst werd. Bekeerde zich in Polen weer tot het Katholicisme. VD meldt dat hij een voorstander van amuletten is.¹⁸
- Sirenus** Quintus, Q. Serenus Samonicus (? - 212). Romeins geleerde, dichter en medicus die een medisch leerdicht schreef: *Liber Medicinalis*. Dit is ook bekend als *De medicina praecepta saluberrima*. Het boek beschrijft in 1115 hexameters een aantal populaire behandelingen die goeddeels zijn ontleend aan Plinius en Dioscorides. Het bevat ook een beschrijving van het beroemde antidotum van koning Mithradates VI van Pontus. De eerste gedrukte editie verscheen in 1484.¹⁹ (1x)
- Smetius**, Henricus Alostanus, Hendrik de Smet, Henrich Smet (1535 - 1614). Humanist en medicus. Studeerde in Leuven, Rostock en Heidelberg. Practijk in Antwerpen. Vluchtte om geloofsredenen naar Duisburg en ging vervolgens naar Heidelberg. VD verwijst met, 'miscel. medic. lib. 9. epist. 1'. Dat is *Miscellanea Medica*. Francofurti, 1611. (1x)
- Snellenbergus**, Tarquinius. Zie Ocyoros.
- Sohnius**, Georgius, Georg Sohn (1551 - 1589). Duits gereformeerd theoloog. Talrijke geschriften, o.a. *Operum Georgii Sohnii, sacrae theologiae doctoris, tomus primus: continens scripta auctoris methodica... Praefixa est oratio de vita et morte D. Sohnii. en Tomus secundus; continens exegesisin praecipuorum articulorum Augustanae confessionis*. (1591). (1x)
- Solinus**, Gaius Julius. Latijnse grammaticus en schrijver uit de derde eeuw. Schreef *De mirabilibus mundi*, een boek dat ook werd uitgebracht onder de titels *Collectanea rerum memorabilium* en als *Polyhistor*. Naar dit in de Middeleeuwen populaire werk verwijst VD. i.v.m. de eenhoorn. (1x)
- Sonetius**, Henricus. Een medicus met deze naam werd niet opgespoord. VD verwijst naar 'Miscell. med.' (Deel III, p 271).
- Spangenbergius**, Cyriacus, Cyriacus Spangenberg (1528 - 1604). Duits theoloog en historicus. Rechtstreekse leerling van Maarten Luther. Werd door Lutheranen in 1566 naar Antwerpen gehaald. Verwierf als geschiedschrijver bekendheid met zijn *Mansfeldische chronica. Der Erste Theil. Von Erschaffung und Austheilung der Welt und insonderheit von der Graveschafft Mansfelt*. Eisleben, 1572. Verder schreef hij een *Historia von der flechtenden Kranckheit der Pestilentz, wie die von anfang her umb unser Sunde willen inn der Welt gewutet hat*. (1552). (1x)
- Spina**, Wilhelmus de. Zeventiende eeuwse medicus die diende in de legers van koning Gustaaf Adolf van Zweden. Werd in 1631 stadsarts van Kampen. VD verwijst naar hem i.v.m. een recept.
- Stapedius**. De Haagse stadsmedicus Corn. Stalpart van der Wiel verwijst in *Hondert seldzame aanmerkingen, so in de genees- heel- en sny-konst* (Amsterdam, 1682) deel I, p. 221 naar een opmerking van Fabricius Hildanus die zelf zekere D. Stapedius citeert in verband met een mislukte verloskundige ingreep. Verdere gegevens over een medicus, heel- of vroedmeester van die naam werden niet gevonden. (1x)
- Stephanus** Atheniensis. Er zijn verschillende medici uit de Oudheid bekend onder de naam Stephanus. Maar misschien gaat het hier om een man die aan het begin van de zevende eeuw leefde en die o.a. een tractaat over de alchemie schreef. Van dezelfde auteur is wellicht:

¹⁸ Frank Ludwig, Dr. Simon Simonius in Leipzig: ein Beitrag zur Geschichte der Universität von 1570 bis 1580, Neues Archiv für Sächsische Geschichte und Altertumskunde, Band XXX, Heft 3 und 4. Beschrijving: p. [209]-290.

¹⁹ zie G. E. Weber, Corpus poetarum latinorum, uno volumine absolutum. Francoforti ad Moenum, 1832, p.1188.

Explanationes in Galeni priorem librum therapeuticum ad Glauconem, Augustino Gadaldino Mutinensi interprete. Cum...scholiis, quibus castigationes in his explanationibus factae, explicantur. Venetiis, 1554. Cohn noemt (p.11 en p. 90) een dokter Stephanus uit Padua die aan het eind van de veertiende eeuw zijn eigen lijden aan de pest beschreef. (1x)

Svvenckenfeldius, Svvenckfeldius, Misschien Caspar Schwen(c)kfeld von Ossig (1489 - 1561). Duits theoloog en reformator. Tegenstander van Luther. Tegen deze veronderstelling spreekt dat VD hem in een adem noemt met een aantal medici. Bij Zedler (p386) is sprake van een Caspar S. die geboren werd in Greisenberg en als medicus werkzaam was in Goerlitz. Overleden 1609. Van hem zijn bekend: *Stirpium & fossilium Silesiae catalogus*. Leipzig, 1601. *Thesaurus pharmaceuticus*. Basel, 1587, *Thermarum Hirschbergensium descriptio*. Goerlitz, 1607. (2x)

Sylvanius. Misschien doelde VD op Bartholomeus Sylvanius, een zestiende-eeuwse Italiaans geleerde die vertalingen maakte van werken van Aristoteles en Galenus. (1x)

Sylvaticus, Johannes Baptista. Zeventiende-eeuwse medicus die vele boeken schreef, waaronder *Horis vespertinis medicinam practicam*. Milano, 1611. VD verwijst met 'Lib controvers med 48' waarschijnlijk naar *Controversiae medicae et philosophicae Libri X*. Francofurti, 1601; Hannov, 1606. (1x)

Sylvius, Iacobus, Jacques Dubois (1478 - 1555). Medicus, studeerde in Parijs en Montpellier. Behoort tot de grote anatomen van de Renaissance. Voor het overige nog een overtuigd Galenist. Was ook zeer actief op punt van de materies medica. Over pest schreef hij: *De peste et febre pestilentiali libellus*. Parisiis, 1557. (5x)

Tabernamontanus, Iacobus, Jacob von Bergzabern (1525 - 1590). Duits botanicus en kruidenkenner. Bekend door zijn *Neu vollkommen Kräuter-Buch*. Francoforti, 1588; 1593. (4x)

Taranta, Valescus de, Vasco de Taranta (1382 - 1417). Portugese medicus die werd opgeleid in Montpellier en het tot lijfarts van de koning van Frankrijk bracht. Werd o.a. bekend door zijn pestractaat *De epidemia et peste*. (1494). Het boek werd in 1475 in het Catalaans vertaald. VD noemt 'Valescus de Taranta, lib. 7. Philon. pharmac. cap. 16'. Dit moet zijn: *Philonium pharmaceuticum et cheirurgicum, de medendis omnibus, cum internis, tum externis humani corporis affectibus*. Francoforti, 1599. (6x)

Taurellus, Nicolaus, Nikolaus Öchslin (1547 - 1606). Geboren in Württemberg. Studeerde theologie in Tübingen en geneeskunde in Basel. Werd hoogleraar geneeskunde in Altdorf. Stierf in 1606 aan de pest. Verzette zich tegen het aristotelianisme van zijn tijd. Probeerde brug te slaan tussen godsdienst en wetenschap. Hoofdwerken zijn *Philosophiae triumphus seu metaphysica philosophandi methodus*. Basel, 1573; *Synopsis Metaphysicae Aristotelis* (1596); *De Rerum Aeternitate*. (1604); *De Ortu Rationalis Animae*. (Nürnberg, 1596.) VD verwijst naar *Medicae praedictionis methodus*. Frankfurt, 1581. (1x)

Theodosius, Joannes Baptista, Giovanni Battista Teodosi (1475 - 1538). Italiaanse medicus. Schreef *Io. Baptistae Theodosij, medici Bononien. clariss. Medicinales epistolae LXVIII. In quibus complures variaeque res ad medicinam, physicenque spectantes disertissime traduntur quibusuis literarum studiosis utiles: nunc primum in lucem emissae: index est sub sinem additus*. Basileae, 1553. (2x)

Theophrastus van Eresus (371 - 287 v. Chr.). Leerling van Aristoteles, die hem na zijn dood in 322 v.Chr. opvolgde als hoofd van de Peripatetische School. Wordt als één der eerste botanici beschouwd. Verreweg het grootste deel van zijn talrijke geschriften ging verloren of is slechts fragmentarisch bewaard gebleven. Volledig bewaard zijn een werk over plantkunde en een bundel "*Charakteres*" ("Karakertypen"). (1x)

Theophylactus (1070 - 1112?). Aartsbisschop van Bulgarije. Beroemd om zijn commentaren op de Bijbel. (1x)

Thorinus, Albanus, Alban Thorer, Albano Torino, Alban zum Thor (1489 - 1550). Filoloog en medicus. Hoogleraar theoretische geneeskunde in Basel. Gerenommeerd clinicus. Vertaalde veel klassieke werken in het Latijn, maar ook Vesalius in het Duits. (1x)

- Thuanus**, Jacobus, Jacques Auguste de Thou (1553 - 1617). Frans historicus en magistraat. Probeerde een objectieve geschiedenis te schrijven waarop hij veel kritiek kreeg. *Historia sui temporis*. (1604- 1608).
- Thucydides** (c. 460 v. Chr - c. 395). Grieks historicus en schrijver. Zijn hoofdwerk gaat over de Peloponnesische oorlog (tussen Sparta en Athene; 411 v. Chr.) In dit werk neemt het verslag van de beruchte pest in Athene een belangrijke plaats in. In de zomer van 430 v. Chr liet een derde van de bevolking het leven. (10x)
- Toreus, Aloysius**, Ludevig of Alphonsus Toro of de Toro. Spaanse medicus uit late zestiende eeuw die werkte in Placentia, een stad in Extremadura. Schreef *De Febris epidemicae & novae, quae Latine punctularis, vulgo Tavardillo & Pintas dicitur, natura, cognitione, & medela, ad eos, qui introducuntur*. Burgis, 1574. Verder *De natura & curatione febris punctularis*. Valentiae 1591. VD verwijst naar dit laatste boek. (1x)
- Tragus**, Waarschijnlijk Hieronymus Tragus, Hieron. Bock (1498 -1554). Duitse medicus, botanicus en Luthers predikant in Hornbach. Maakte naam met een niet geïllustreerd *Kreutterbuch* (1539). Ontwikkelde een eigen botanisch classificatiesysteem dat afweek van het gebruikelijke schema van Dioscorides. Was ook entomoloog. (1x)
- Trevesius of Trevisius**, Andreas, Andrea Trevisio of Trevigo (1555 -1627). Italiaanse medicus, archiater en lijfarts van aartshertogin Isabella en aartshertog Albrecht. Overtuigd tegenstander van de Jesuiten. Steunde Janssenius. Schreef o.a. *De causis, natura, motibus etc. pestilentium febrium cum signis, seu petechiis*. Mediol, 1538 UB Gent heeft ook: *Phoenix principum: sive Alberti pii morientis vita*. Lovanii 1622. (1x)
- Trigau(l)tius**, Nicolaus, Nicolas Trigault (1577 - 1628). Franse Jezuit en missionaris in China. Vertaalde Matteo Ricci's Chinese reisverslag in het Latijn: *De Christiana expeditione apud Sinas*. Augsburg, 1615. (1x)
- Trincavellius**, Victor, Vettore Trincavelli (1496 - 1568). Studeerde in Padua en Bologna. Later hoogleraar in Padua. Eminent medicus en graecus die tal van Griekse werken vertaalde. Daartoe behoren *Themistii Orationes* (1534), *Joannes Grammaticus Philoponus* (1534), *Epicteti Enchiridion*, (1535) en *Hesiodes* (1536). Zijn geschriften werden als verzamelde werken in 1586 en 1592 uitgegeven in Leiden en in 1599 in Venetië. (4x)
- Trithemius of Trichemius**, Johannes (1462 - 1516). Benedictijns abt te Sponheim en Würzburg. Duits geschiedschrijver en auteur van het oudst bekende werk over cryptografie. Het is de vraag of VD deze Trichemius bedoelt. Franciscus Hadrianus Piens heeft het in zijn boek *De febribus in genere et specie*. (Genevae, 1689) over een Trichemius die hij een 'autor medicus' noemt. (1x)
- Ulmus**, Franciscus. Giovanni Francesco Olmo. Laat zestiende eeuwse medicus uit Brescia die sterk geïnteresseerd was in hermeneutische denkbeelden. Schreef in 1576 *De iis quæ in medicina agunt ex totius substantiæ proprietate*. In 1578 *J. F. Ulmi... de certa ratione judicandi ex urinis libri quatuor* (1578). In 1597 verscheen *De occultis in re medica proprietatibus. Libri quattuor*.
- Ulstadius**, Philippus, Phillip Ulstadt of Ulstade. Vroeg zestiende - eeuwse medicus die doceerde in Fribourg. Zijn bekendste werk is *Coelum philosophorum, seu, De secretis naturae*. Fribourg, 1525. Hoofdt thema is de alchemistische vraag hoe goud kan worden gemaakt. (1x)
- Untzerus**, Matthias, Matthias Untzer (1581 - 1624). Zoals uit de titels van zijn geschriften reeds blijkt, was deze medicus uit Halle een ijverig aanhanger van de iatrochemische richting. Hij schreef *Ieronosologia chymiatrica. Hoc est epilepsiae seu morbi sacri, accuratissima, juxta Hippocratico-Galenica atque Hermetica principia, descriptio, eiusdemque per remedia elegantissima ac probatissima cum dogmaticorum, tum chymicorum, methodica curatio: Duobus libris comprehensa*. Halae, 1616. Verder: *De Sulphure tractatus medico chymicus*. (1619). Bovendien schreef hij veel over de pest. VD verwijst naar *Antidotarium pestilentiale*. Halle, 1621. Al eerder was verschenen: *Katoptron Loimōdes. Hoc est. De Lue Pestifera Libri Tres: Variis, Cum Veterum, tum Recentium Medicorum, Philosophorum, Historicorum, ac Chymicorum doctrinis, Observationibus exemplis, atq[ue] remediis illustrati*. (Halle, 1615). (30x)

- Utenhovius**, Johannes, Jan van Utenhove (1516 - 1566). Vlaamse humanist en gereformeerd theoloog. Verbleef langere tijd in Engeland. Reisde veel door Europa. Het werk waar VD naar verwijst: *Simplex et fidelis narratio de instituta et demum dissipata, Belgarum aliorumque peregrinorum in Anglia, Ecclesia & potissimum de susceptis postea illius nomine itineribus, quaeq[ue] eis in illis euenerunt. In qua multa de Coena Dominicae negocio, alijsq[ue] rebus... tractantur*. Basel, 1560. (1x)
- Valetius** Antonius, Antoine Valet. Medicus in Parijs rond 1570. Vertaalde veel medische geschriften uit het Grieks, Latijn en Italiaans in het Frans. Meermalen gedrukt werden zijn *Adversaria & exercitationes in Hollerium de morbis internis*. Paris. 1572. Hiernaar verwijst VD vermoedelijk met 'in schol ad hollerii lib de peste'. (1x)
- Valleriola**, Franciscus, François Valleriola of Variola (1504 - 1580). Bekende Franse medicus die hoogleraar in Turijn werd. Schreef veel: o.a. *Commentarii in sex Galeni libros de morbis et symptomatibus*. Lugduni, 1540; *Commentarij in librum Galeni De constitutione artis medicae*. Lugduni, 1576. *Observationum medicinalium libri sex*. Lugduni, 1573. VD noemt *Loci medicinae communes, tribus libris digesti*. Lugduni, 1562. (7x)
- Vallesius**, Franciscus, Francesco. Valles, Francois Vallesio (1524 -1592). Spaanse lijfarts van Phillips II. Hoogleraar in Alcala de Henarez. Belangrijk vertolker van Hippocrates. Schreef zeer veel, o.a. commentaren op Hippocrates en Galenus. Verdedigde het nut van astrologische tekenen bij het aderlaten. VD noemt *Methodus medendi Francisci Vallesii Covarrubiani Philippi Secundi Hisp. Regis, medici primi in quatuor libros divisa*. Venetiis, 1589 en *Controversiarum medic. et philosoph. liber*. Francofurti, 1581. (5x)
- Varro**, Marcus Terentius Reatinus (116 - 27 v. Chr.). Romeins geleerde. Bewaard gebleven werken zijn: *De lingua latina libri XXV* en *Rerum rusticarum libri III*. VD verwijst naar dit laatste boek waarin o.a. sprake is van kleine beestjes die besmettelijke ziekten van dier op dier overbrengen. (3x)
- Vega**, Christophorus a, Christophe de Vega. Spaanse medicus en hoogleraar aan de universiteit van Alcalá de Henarez. Lijfarts van Karel, zoon van Phillips II. Overtuigd volgeling van Hippocrates en Galenus. Schreef commentaren op Hippocrates en Galenus. Vaak herdrukt. VD verwijst waarschijnlijk naar: *Commentaria in Hippocratis prognostica, additis annotationibus in Galeni commentarios*. Salamanticae, 1552; Lugduni, 1568. (1x)
- Vertomannus**, Ludovicus, Ludovico di Varthema, ook bekend als Barthema (c. 1470 - 1517). Italiaanse reiziger, die als eerste Christen de verboden stad Mekka bezocht. Varthema's werk *Itinerario de Ludouico de Varthema Bolognese* werd eerst in het Italiaans gepubliceerd (Rome, 1510). Misschien heeft VD de Latijnse vertaling (1511) geraadpleegd of de Duitse (1516), Engelse (1577) of Spaanse (1520). (1x)
- Vidius**, Vidus, Guido Guidi (1509 - 1569). Italiaans chirurg en anatoom. Werkte lang in Parijs waar hij een handboek chirurgie publiceerde (1544). Een boek over de geneeskunde werd door zijn neef als *Ars Medicinalis* in 1596 en 1611 uitgegeven. (1x)
- Villanovanus**, Arnaldus, Arnaldus de Villa Nova, Arnaldus de Villanueva, Arnaud de Ville-Neuve of Arnau de Vilanova, (1235 -1311). Catalaans medicus en chemicus. Doceerde in Montpellier en Parijs. Vertaalde veel Arabische medische geschriften in het Latijn. Tot zijn medische werken behoort *Breviarium Practicae*. Daarnaast veel alchemistische geschriften: *Thesaurus Thesaurorum* ofwel *Rosarius Philosophorum*, *Novum Lumen* en *Flos Florum*. De verzamelde werken verschenen in Lyon in 1504 en 1532, in Basel in 1585, in Frankfurt in 1603, en andermaal in Lyon in 1686. VD verwijst naar het *Antidotarium*. Lyon, 1509. (2x)
- Villanus**, Mattias, Matteo Villani (? - 1363). Een Florentijnse kroniekschrijver die de zwarte dood van 1348 beschreef in zijn *Cronica* – een kroniek die de voortzetting was van het werk van zijn oudere broer. (2x)
- Vincentius**. Misschien Vincentius Bellovacensis, Vincent van Beauvais (ca. 1190 - 1264). Franse Dominicaan en geleerde. Schreef een grote encyclopedie *Speculum Maius* met daarin een

Speculum Naturale, *Speculum Doctrinale* en *Speculum Historiale*. Hierin heel het scholastieke weten. Ook alchemistische onderwerpen worden besproken. (1x)

Virgilius of Vergilius, Publius (70 v.Chr. - 19 v.Chr.). Romeins dichter. Zijn bekendste werk is *Aeneis*, een heldendicht over het ontstaan van Rome. Verder *Bucolica*, een verzameling herderszangen en *Georgica*, een leerdicht gewijd aan landbouw, boomkwekerij, vee- en bijenteelt. (4x)

Vochs de Colonia, Joannes. Duits medicus uit de zestiende eeuw in Maagdenburg. Schreef: *De pestilentia anni praesentis et eius cura: ad illustrissimum Principem et dominum, dominum Fredericum Sacri Imperij Electorem, Ducem Saxoniae &c. Cum quibusdam dubijs et digressionibus sine quibus cura non perficitur*. Magdeburgi, 1507. (1x)

Wagnerus. Vermoedelijk Duitstalige schrijver van een kroniek. Nadere gegevens werden niet gevonden.

Warnefridus, Paulus (c.720 - c.800). zie Paulus Diaconus. (1x)

Weickardus, Arnoldus, Weickard, Arnold (1578 - 1645). Lijfarts van de Keurvorst van de Pfalz.

Werken: *Liber de ratione victus in singulis febribus secundum Hippocratem*. (1544); VD verwijst naar: 'prax lib.' Dit zou kunnen zijn: *Thesaurus pharmaceuticus Galeno- chymicus: sive tractatus practicus ex optimorum authorum tam veterum quam neotericorum placitis*. Francofurti ad Moenum, 1626. (4x)

Wierus, Johannes, Johannes Weyer of Wier (1515? - 1588). Nederlands medicus die als een van de eersten in geschrifte tegen heksenvervolgingen protesteerde. Wier studeerde vanaf 1534 geneeskunde in Parijs en Orléans. In 1545 benoemd tot stadsgeneesheer van Arnhem. In 1550 te Kleef hofarts bij hertog Willem van Kleef. In 1548 werd hem om advies gevraagd inzake hekserij. In 1577 verscheen zijn boek *De Lamiis Liber* (Boek over de Heksen). In 1563 publiceert hij zijn boek *De Praestigijs Daemonum et Incantationibus Ac Veneficiis*. (Over de Bedriegerijen van de Duivel en Betoveringen en Vergiftigingen). Hij richtte zich hierin vooral tegen de beruchte *Malleus maleficarum* of *Heksenhammer*.²⁰ VD verwijst naar: *Medicarum observationum rariorum liber unus. De scorbuto, de quartana, de pestilentiali angina, de pleuritide et peripneumonia, de hydropis curatione, de curatione meatuum naturalium clausorum et quibusdam aliis*. Amstelod., 1557; Basiliae, 1567. (10x)

Willis, Thomas, (1621 - 1675). Engels medicus. Voerde vanaf 1646 een praktijk in Oxford en werd hoogleraar aldaar. O.a. bekend als anatoom. Werken: *Pharmaceutice rationalis sive Diatriba de medicamentorum operationibus in humano corpore, pars secunda auctore Thoma Willis, m. D. in Univ. Oxon. Prof. Sedleiano, nec non coll. Med. Lond et Societ. Reg. Socio*. Den Haag, 1677. VB verwijst met 'Lib de febr' waarschijnlijk naar: *Diatribae duae medico-philosophicae quarum prior agit de fermentation ... altera De febribus, sive De motu earundem in sanguine animalium.... De urinis*. Hagae comitis, 1659; Amstelod., 1663. (8x)

Wirzungus. Wellicht gaat het om de Duitse anatoom Johann Georg Wirsung (1589 - 1643). Deze prosector in Padua staat bekend als de ontdekker van het afvoerkanaal uit de alvleesklier. Er is echter ook een Christoph Wirsung (1500 - 1571) uit Heidelberg, die een *Arcneybuch* (1568) publiceerde. (1x)

Wittichius, Johannes, (1637 - 1600?). Duitse medicus die studeerde in Jena en Wenen en practiseerde in Eisleben en Arnstadt. Bekend geworden door zijn *Bericht von den wunderbaren Bezoardischen Steinen, so wieder allerley giffit krefftiglich dienen, vnd aus den Leiben der frembden Thier genommen werden..* Leipzig, 1592. VD verwijst niet naar dit boek, maar naar *Halilogia, oder von der wunderbaren Krafft ... des Saltzes*, Leipzig, 1594. (2x)

Wolffius, Johannes, Johann Wolff. Er is behalve een een jurist J. W. (1537 - 1600) een Johann Wolffius die de schrijver was van een *Disputatio Inauguralis Medica De Phrenitide Exquisita*.

²⁰ Het boek *Malleus Maleficarum*, beter bekend als de *Heksenhammer*, is in 1485-1486 geschreven door Heinrich Kramer (ook: Henricus Institoris), een Dominicaanse inquisiteur. Het is een handboek voor de heksenjacht en legt gedetailleerd uit hoe heksen ondervraagd moeten worden en welke foltermethoden het meest effectief zijn. (Wiki).

Argentorati, 1633. Waarschijnlijk is dit niet dezelfde man als de Joannes Wolffius, (uit Frankfurt) die in 1632 schreef: *Liber Galeni de symptomatum causis tertius: in theseis contractus et ad disputandum propositus a M. Sebizio*. Strasbourg, 1632. Verder is er nog een jongere Johannes Fridericus Wolffius, Haga-Batavus, (med.stud.)²¹ Een van de drie kan auteur van een boek over geneeskrachtige kruiden zijn geweest. (3x)

Xiphilinus. Byzantijns monnik en geschiedschrijver uit de elfde eeuw. Schreef een samenvatting van de *Historia* van Cassius Dio. (1x)

Zacutus Lusitanus, Abraham Zacutus Lusitanus (1557 - 1642). Joods-Portugese medicus die vervolgd werd en naar Nederland vluchtte, alwaar hij een grote naam verwierf. Stierf in Amsterdam. Zijn *Opera omnia* in twee delen verschenen in 1642, 1649, 1657, 1667 en 1694 te Lyon. Deel I behandelde *De medicorum principum historia*. Deel II *Praxis historiarum, libri quinque, introitus medici ad praxim, Pharmacopoea elegantissima, Praxis medica admiranda*. Ook dit deel was al eerder in Amsterdam uitgegeven (1641). VD noemt 'Prax admir lib 1 observ 9' Hij is niet erg over Z.L. te spreken - zie bijv. Boek I, noot 194. (19x)

Zanchius, Hieronymus, Girolamo Zanchi (1516 - 1590). Theoloog en hoogleraar in Neustadt an der Haardt en Heidelberg. Zette met Th. Beza het werk van Calvijn voort. VD verwijst naar *In D. Pauli epistolas ad Philippenses, Colossenses et Thessalonicenses commentarius*. (Neustadt, 1595). (1x)

Zeisius, Mattheus, (? - 1607). Medicus, bekend als auteur van een tractaat over de komeet van 1577. Schreef behalve astrologische ook medische werken. Naast *Prognosticon physicum astrologicum... auff das 1577. Jar.* (1577) verscheen een *Oratio de Physicis causis [et] periodis Pestilentium morborum*. (1595). (1x)

²¹ Deze vond ik in: Noord-Nederlanders en Oost-Friezen aan de Universiteit van Heidelberg 1386-1871. Hij stond ingeschreven op dd 19 september 1653 Bron: <http://www.ub.uni-heidelberg.de/helios/digi/unihdmatrikel.html> samengesteld door Erick Staal. In hetzelfde boek vond ik Johannes Wolffius, *Salis-Uffleniensis Lippiacus. Ex academia Regiomontana huc accessit medicinae studium continuaturus*. (Bron: www.uni-due.de/collcart/matrikel/1670-79/022.../rechts.htm).

Geraadpleegde bronnen

Bij de vervaardiging van deze lijst werd dankbaar gebruik gemaakt van de websites van een aantal boekhandelaren, van Google books, (<http://books.google.com/>), van World cat. (<http://www.worldcat.org/>) en niet in de laatste plaats van Wikipedia. Daarnaast werden de volgende boeken en catalogi geraadpleegd:

A catalogue of the library of the medical and chirurgical Society of London. London:Taylor, 1816.

<http://books.google.nl/books>

Antonides vander Linden, Johan, De Scriptis Medicis libri duo. Amsterdam: Blaeu 1651.

Bayle et Thillaye, Biographie médicale. Par ordre chronologique d'après Daniel Leclerc, Eloy, etc. Paris, 1855. Reprint Amsterdam: B.M.Israel, 1967.

Bayle, Pierre, Dictionnaire historique et critique. 1697, 1702, 1734. De editie Parijs, 1820 is gedigitaliseerd door Google. <http://books.google.nl/books>

Black death: sources concerning the European plague. Series One: Rare Printed Sources from the Herzog August Bibliothek, Wolfenbüttel, c1470-1822 [Adam Matthew publications]
http://www.ampltd.co.uk/digital_guides/black_death/DetailedListingPart1.aspx

Catalogue, A catalogue of the library... Royal Medical and Chirurgical Society of London.

<http://books.google.nl/>

Catalogue of books in the library of Yale-college. New-Haven, 1808

Catalogus Librorum Impressorum Bibliothecae Bodleianae in Academia Oxoniensi. Oxonii 1843.

(Google eBook) <http://books.google.nl/books>

Catalogus van de bibliotheek der Nederlandsche Maatschappij tot vervordering der geneeskunst. In bruikleen vereenigd met de Bibliotheek der Universiteit van Amsterdam. [= Bibliotheca medica Neerlandica] Deel 1 o.l.v. B.W. Th. Nuyens. Amsterdam, 1930. Deel 2 o.l.v. E.J. van der Linden Amsterdam, 1940. Deel 3 o.l.v. G.A. Lindeboom, Amsterdam, 1980.

[Catalogus] Librorum Impressorum qui in Museo Britannico Adservantur Catalogus. Londini, 1813.
<http://books.google.nl/>

Chalmers, Alexander, [The general biographical dictionary: containing an historical and critical account of the lives and writings of the most eminent persons in every nation, particularly the British and Irish, from the earliest accounts to the present time, Volume 24.](#) Oxford University, 1815,

Choulant, Ludwich, Handbuch der Buecherkunde fuer die aeltere Medizin. Leipzig, Voss, 1841. Reprint Graz, 1956.

Creutzenfeld, Stephan H. de Vigiliis von, Bibliotheca Chirurgica, in qua res omnes ad chirurgiam pertinentes ordine alphabetico, ipsi vero scriptores, quotquot ad annum usque MDCCLXXIX innotuerunt. 2 dln. Vindobonae, 1781.

Dijstelberge, Paul en Leo Noordegraaf, Plague and print in the Netherlands. A short-title Catalogue of publications in the University Library of Amsterdam. Rotterdam, 1997.

Ersch, Johann, Allgemeine Encyklopädie der Wissenschaften und Künste: in alphabetischer Folge von genannten Schriftstellern bearbeitet. Leipzig, 1831. <http://books.google.nl/books>

Ferguson, John Bibliotheca Chemica. A catalogue of the Alchemical, Chemical and Pharmaceutical books in the collection of the late James Young of Kelly and Duris, Esq. Glasgow, 1954.
<http://books.google.nl/>

- Forbes, John e.a. (ed) The Cyclopaedia of practical medicine. London, 1832.
<http://books.google.nl/books>
- Frari, Angelo Antonio, Della peste e della publica amministrazione sanitaria. Venezia, 1811
<http://books.google.nl/books>
- Friedreich, Johannes Baptista, Systematische Literatur der ärztlichen und gerichtlichen Psychologie. Berlin: Enslin, 1833.
- Garrison, F.H. An introduction to the history of medicine. Philadelphia: Saunders, 1929 (4e dr)
- Haeser, H. Leerboek van de geschiedenis der geneeskunde. In het Nederlandsch vrij bewerkt door A.H. Israëls. Utrecht/Amsterdam 1859. Reprint: Amsterdam, 1980.
- Haller, Albrecht von, Bibliotheca chirurgica qua scripta ad artem chirurgicam facientia a rerum initiis recensentur. 2 dln. Bernae, 1775.
- Haller, Albrecht von, Bibliotheca medicinae practicae qua scripta ad partem medicinae practicae facientia a rerum initiis ad a. 1755 recensentur. 4 dln. Basiliae, 1777 -1788.
- Haller, Albert von, Bibliotheca botanica, index emendatus ...perfecit J.C. Bay. Bernae, 1908.
<http://www.biodiversitylibrary.org/title/8058#page/6/mode/1up>
- Hasper, Mauritius, Novus thesaurus semiotices pathologicae. Lipsiae, 1825.
- Hirsch, A., Biographisches Lexikon der hervorragenden Ärzte aller Zeiten und Völker. Wien & Leipzig, 1885.
http://www.archive.org/stream/biographischesl04hirsqoog/biographischesl04hirsqoog_djvu.txt
- Jöcher, Christian Gottlieb, Allgemeines Gelehrten-Lexicon. Leipzig, 1726. Reprint: Hildesheim, 1960.
- Lanzoni, Giuseppe, Opera omnia, medico-physica et philologica. 3 dln. Lausannae: Boucquet, 1738.
<http://books.google.nl/>
- Lindeboom, G.A., Dutch medical biography. A biographical dictionary of Dutch physicians and surgeons. 1475-1975. Amsterdam: Rodopi, 1984.
- Manget, Jean Jacques, Joannis Jacobi Mangeti,... bibliotheca scriptorum medicorum veterum et recentiorum. Genevae, 1731. <http://books.google.nl/>
- Manget, Jean-Jacques, Bibliotheca Medico-Practica Sive Rerum Medicarum Thesaurus cumulatissimus: Quo Ommnes Prorsus Humani Corporis Morbosae Affectiones Tum Artem Medicinam In Genere, Tum Chirurgicam in Specie, spectantes Ordine Alphabetico Explicantur (Google eBook) Genevae: Chouet, 1698.
- Monneret, Édouard, Compendium de médecine pratique, ou Exposé analytique et raisonné des travaux contenus dans les principaux traits de pathologie interne. Paris, 1845.
<http://books.google.nl>
- Moréri, Louis, Le grand dictionnaire historique, ou Le mélange curieux de l'histoire sacrée et profane. Basle, 1731. <http://books.google.nl/books>
- Morton, L.T. A medical bibliography. An annotated check-list of texts illustrating the history of medicine. 3e dr. London: Deutsch, 1970.
- Osborne, T. en J Shipton, *A catalogue of the libraries of the following eminent and learned persons, deceased, viz. The Rev. Dr. Thomas Gale... Roger Gale... Mr. Henry Wotton... Dr. Francis Dickens... Counsellor Stukely... Counsellor Owen... Mr. Reynell... and several others. Vol. I.... / Which will begin to be sold... at T. Osborne's and J. Shipton's... this day, and... will continue daily selling for two years, viz. to the first of January 1758...Z. pl. 1758.*
<http://books.google.nl/books/>
- Ploucquet, Wilhelm Gottfried, Literatura medica digesta: sive Repertorium medicinae practicae, chirurgicae atque rei obstetriciae. Tubingae, Cotta, 1808.

Probst, Des Probstes heilkundiger Schatz. Katalog. Mesue cum expositione Mondini super canones universales ac etiam cum... Plantii Genomani postremum elimata et in librum therapeutices septimum doctiss. scholiis illustrata. (Handschrift, 14. eeuw.)

<http://www.univie.ac.at/sozialgeschichte-medizin/propst/doc/katalog.html#y70>.

Roy, Cornelius Hendrik à, Catalogus bibliothecae medicae, Amsterdam: van Es, 1830.

Spachius, Israel, Argentinensi doctore & professore medico, Nomenclator scriptorum medicorum. Hoc est elenchus eorum, qui artem medicam suis scriptis illustrarunt, secundum locos communes ipsius medicinae. Rancofurti, 1591. <http://books.google.nl/books>

Wickersheimer, Ernest, Dictionnaire biographique des medecins en France au moyen age. 2 dln. Genève: Droz, 1979. <http://books.google.nl/>

Zedler, Johann Heinrich, Grosser vollstaendiges Universallexicon aller Wissenschaften und Kuenste. 64 Bdn. Leipzig, 1731-1754. <http://www.zedler-lexikon.de/index.html>

II IETS OVER MATEN EN GEWICHTEN

Voordat het decimale stelsel werd ingevoerd, maakte men in de apotheek gebruik van de volgende gewichtseenheden.

Het medicinale pond, *libra*, was onderverdeeld in twaalf onsen, *unciae* (*uncia* is letterlijk een twaalfde). Elk ons was weer onderverdeeld in acht *drachmae* ofwel drachmen. Een drachme was onderverdeeld in drie scrupels (*scrupulus sive scriptulus*) en een scrupel was verdeeld in 20 grein (*granum*).

Het toenmalige pond komt bij benadering overeen met 375 gram, een ons dus met 31,25 gram, een drachme met 3,9 gram, een scrupel met 1,3 gram en een grein 0,065 gram.

In de originele Latijnse tekst komen in de recepten soms de in die tijd gebruikte tekens voor deze gewichten voor: ²²

Libra	pond
Libra semis	½ pond
Uncia	ons
Drachme	drachme
Scrupulus	scrupel
granum	grein

²² Leeuwarder Apotheek, Na de *Galenisch-Chymice* manier, 1702.

Over de auteur

A.H.M. Kerkhoff (1946) studeerde geneeskunde aan de Katholieke Universiteit Nijmegen (thans Radbouduniversiteit). Hij promoveerde aan die universiteit in 1976 bij prof. dr. D. de Moulin op een studie *Over de geneeskundige verzorging in het Staatse leger (1568-1795)*. Hoewel hij vrijwel zijn hele verdere werkzame leven actief was als sociaal geneeskundige, lieten de geschiedenis van geneeskunde en gezondheidszorg hem nooit meer los. Dat blijkt onder andere uit een aantal monografieën. Zij gaan voornamelijk over het beleid in de openbare gezondheidszorg en de geschiedenis van dat domein. In 1994 verscheen bij Coutinho *Honderd jaar gemeentelijke geneeskundige en gezondheidsdiensten*. In 1997 kwam bij dezelfde uitgever uit *De staat als dokter*. Sociaal en politiek filosofische denkbeelden over staat en gezondheidszorg voor 1870. Met R.B.M. Rigter schreef hij *In het huis van Hygieia*. Het Nederlands Congres voor Openbare Gezondheidsregeling honderd jaar (Utrecht, 1998). Samen met Hans Bots publiceerde hij *De Nijmeegse Pallas*. De geschiedenis van de kwartierlijke academie en medische faculteit 1655-1679 (UMC-St Radboud, 2001). In 2001 werd bij Erasmus publishing uitgegeven *Raadsbesluiten als remedie*. Openbare gezondheidszorg in Zwolle en de Regio IJssel-Vecht. 1900-1995. In 2004 verscheen bij Amsterdam University Press *Nauwelijks een machtiger wapen*. Schoolgezondheidszorg als een collectieve voorziening. In 2007 deed hij een (vergeefse) poging het sociaal medische denken van Talcott Parsons (1902-1979) voor sociaal geneeskundigen toegankelijk te maken in *De samenleving in schema's*. In 2009 verscheen *Opvattingen over sociale geneeskunde*. Een genealogische verkenning. (Maastricht: Shaker). In 2011 publiceerde hij samen met Dietrich Milles *Gesellschaft und Gesundheit*. Historische Texte zu Konzeptionen und Entwicklungen der modernen Public Health. Bremerhaven: Verlag für neue Wissenschaft.

Van 1990 tot zijn pensionering in 2005 was de auteur hoogleraar Bouw en werking van de gezondheidszorg aan de Faculteit Bestuurskunde, later Management en Bestuur, van de Universiteit Twente.